ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΟΪΖΟΣ

Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Αρχαίοι Κόσμοι

ΤΟΜΟΣ 2

Η ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ, Η ΙΤΑΛΙΑ & Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΚΑΡΧΗΔΟΝΑΣ (146 π.Χ.)

ΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ, ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΥΡΩΠΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ & ΡΩΜΑΪΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ (7000 - 78 π.Χ.)
ΜΕΡΟΣ Ι

http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm

Anistoriton Freeware Editions

2026

Ο τόμος αυτός εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2022 από τον συγγραφέα Δημήτριο Ι. Λοΐζο.

Είναι διαθέσιμος για λήψη από τις διευθύνσεις:
Academia <https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos >
Research Gate <https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos>
Internet Archive <https://archive.org/details/@demloizos>

Η συγγραφή του κειμένου, ο ορθογραφικός έλεγχος στις γλώσσες που χρησιμοποιήθηκαν, και η ηλεκτρονική παραγωγή του βιβλίου πραγματοποιήθηκαν με το δωρεάν διανεμόμενο OpenOffice 4. Η φιλολογική επιμέλεια στις γλώσσες που χρησιμοποιήθηκαν έγινε από τον συγγραφέα με την χρήση του ιστότοπου Lexigram και του δωρεάν διανεμόμενου προγράμματος αναγνώσεως κειμένου eSpeak,.

Η έκδοση του 2026 είναι όμοια με την προηγούμενη (2022-2023), με εξαίρεση τον ευκρινέστερο τίτλο του τόμου ως προς το περιεχόμενό του, πολλές γλωσσικές βελτιώσεις, ορισμένες συμπληρώσεις και διορθώσεις, και ελάχιστες προσθήκες στις υποσημειώσεις. Η προηγούμενη έκδοση (2022-2023) αυτού του τόμου με το τίτλο *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι & οι Έλληνες. Τόμος 2 Μέρος 1. Η Ρωμαϊκή Εποχή μέχρι την καταστροφή της Καρχηδόνας (146 π.Χ.)* υπάρχει στο Internet Archive (https://archive.org/details/europe-greece-volume-2-part-1) αλλά περιέχει και τα λάθη που έχουν διορθωθεί στην παρούσα έκδοση.

ISBN 978-960-91873-3-1

Διορθώσεις & Συμπληρώσεις, 2026.

Δημιουργώ για να υπάρχω
*J. C. Bach**

L'homme n'est rien, l'œuvre tout!
(Gustave Flaubert à George Sand, décembre 1875)

* εμπνευσμένο από την ρήση του Johann Christian Bach
«Mein Vater lebte, um zu schaffen, ich aber schaffe, um zu leben»
(Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, 11:299, έκδ. Το Βήμα)

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ/ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΟΜΟΥ 1

(στην έκδοση 2021)
Λοΐζος, Δημήτρης Ι. *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί. Από τους Σουμερίους στον Μέγα Αλέξανδρο (3000-323 π.Χ.)*. Ηλεκτρονικό βιβλίο. 3η Έκδ. Αθήνα: 2021.

Γεώργιος Παπαθανασόπουλος. Επιμ. *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα.* Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, 1996 = George Papathanassopoulos. Ed. *Neolithic Culture in Greece.* Athens: Museum of Cycladic Art, 1996. Οι παραπομπές έγιναν στις σελίδες της μεταφράσεως στην αγγλική γλώσσα και μπορεί να υπάρχουν διαφορές με τις σελίδες της πανομοιότυπης εκδόσεως στην ελληνική γλώσσα.

σ. 14 *Αντί για* Παγκόσμια Ιστορία Τέχνης *διάβαζε* Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης

σ. 129 *Αντί για* Φράγχθη *διάβαζε* Φράγχθι

σ. 130 *Αντί για* Σάλλιαγγος *διάβαζε* Σαλιαγκός

σ. 130 *Διάγραφε* ~~και Γ. Χ.~~ *στο τέλος της πρώτης υποσημειώσεως*

σ. 279 Ιστορική Πηγή 19, υποσ. 606.

- Διάγραφε ~~τον Σκώλον (Βοιωτία)~~, πρόκειται για την Πόλη Σκώλος/Στώλος στην Χαλκιδική (Hornblower on Thucydides, V.18.5).
- Πτελεός: Μάλλον πρόκειται για τον Πτελεόν στην νοτιοανατολική Μαγνησία, κοντά στο σημερινό χωριό Πηγάδι (στον Κόλπο του Πτελεού), νότια του σημερινού Πτελεού (Pteleos, BAGROW, 55:D2) αλλά δες και Hornblower on Thucydides, V.18.7.

ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ή ΑΡΧΑΙΑ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ

Σε όλους τους τόμους του παρόντος έργου η αναφορά σε Παλαιστίνη ή Αρχαία Παλαιστίνη γίνεται με τον αρχαιολογικό προσδιορισμό της λέξεως και δεν συνδέεται με κανέναν συγκεκριμένο λαό. Στην γεωγραφική του διάσταση, ο όρος αναφέρεται χονδρικά στην περιοχή του σημερινού Κράτους του Ισραήλ μέχρι και την Γάζα. Παρεμπιπτόντως, η λέξη Παλαιστίνη είναι ελληνική και την αναφέρει για πρώτη φορά στην Ιστορία ο Ηρόδοτος (I.104-105, II.104-106, IV.39, VII.89). Δες *The Encyclopedia of Ancient History*, λμ. «Palestine» (2013).

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ

Η παρούσα έκδοση του 2026 είναι όμοια με την προηγούμενη (2022-2023), με εξαίρεση τον ευκρινέστερο τίτλο του τόμου ως προς το περιεχόμενό του, πολλές γλωσσικές βελτιώσεις, ορισμένες συμπληρώσεις και διορθώσεις, και ελάχιστες προσθήκες στις υποσημειώσεις. Η προηγούμενη έκδοση (2022-2023) αυτού του τόμου με το τίτλο *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι & οι Έλληνες. Τόμος 2 Μέρος 1. Η Ρωμαϊκή Εποχή μέχρι την καταστροφή της Καρχηδόνας (146 π.Χ.)* υπάρχει στο Internet Archive (https://archive.org/details/europe-greece-volume-2-part-1) αλλά περιέχει και τα λάθη που έχουν διορθωθεί στην παρούσα έκδοση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

3. Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΔΥΟ ΚΟΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΣΙΚΕΛΙΑ
Έλληνες Σικελιώτες και Καρχηδόνιοι
770-272 π.Χ.

4. ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ
Η Προϊστορική Ευρώπη (300.000-118 π.Χ.)
Η Κύπρος και οι Φοίνικες (6000-58 π.Χ.)

5. Η ΡΩΜΑΪΚΗ
ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΔΙΑ ΠΥΡΟΣ ΚΑΙ ΣΙΔΗΡΟΥ
Καρχηδονιακοί και Ισπανικοί Πόλεμοι
264-146 π.Χ.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Ετρουσκικές Επιγραφές, Ζ’-Β’ αιώνας π.Χ.
2. Συνθήκη Ρωμαίων και Καρχηδονίων (509; π.Χ.)
3. Συμμαχία Ρωμαίων και Λατίνων (493 π.Χ.)
4. Συνθήκη Ρωμαίων και Καρχηδονίων (348 π.Χ.)
5. Επιστολές Πύρρου και Ποπλίου Βαλερίου Λαβινίου (280 π.Χ.)
6. Λόγος του Αππίου Κλαύδιου Καίκου στην Σύγκλητο (280 π.Χ.)
7. Συνθήκη Ρωμαίων και Καρχηδονίων (278 π.Χ.)
8. Νίκη του Σελινούντα (περ. 450 αλλά ίσως και μεταξύ 450-413 ή 460-409 π.Χ.)
9. Συμμαχία Αθήνας και Ρηγίου & Συμμαχία Αθήνας και Λεοντίνων (433/2 π.Χ.)
10. Συμμαχία Διονυσίου Α’ Συρακουσών και Αθηναίων (367 π.Χ.)
11. Δημόσια Δωρεάν Ιατρική Περίθαλψη. Συμφωνία Βασιλιά Στασικύπρου με Ιατρό Ονάσιλο (Ε’ αιών.)
12. Ο Αβι-Μιλκου της Τυρου Ζητά Απεγνωσμένα Βοήθεια (ΙΔ’ αιώνας π.Χ.)
13. Εμπορική Συμφωνία Χιράμ Α’ Τύρου και Σολομώντος Ισραήλ (περ. 961 π.Χ)
14. Συμφωνία Υποτέλειας του Ασσύριου Εσαρχαδδόν με τον Βάαλ της Τύρου (περ. 671 π.Χ)
15. Η Στήλη Εμβόλων (COLUMNA Rostrata) του Δουιλίου
16. Ειρήνη Ρωμαίων και Καρχηδονίων (241 π.Χ.)
17. Συνθήκη Φιλίππου Ε’ Μακεδονίας και Αννίβα (215 π.Χ.)
18. Μεγάλο Δημόσιο Έργο στην Καρχηδόνα (Γ’ αιώνας π.Χ. έως 147 π.Χ.)
19. Γαλατικές Επιγραφές (Γ’ αιώνας π.Χ. έως 147 π.Χ.)

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1. Χρονολογικός Πινάκας Κυρίων Θέσεων & Υλικών Πολιτισμών Βαλκανικής Προϊστορίας (6200-1100 π.Χ.)
2. Γενεαλογικό Δένδρο Σκιπιώνων
3. Ο Αρχαίος Ελληνικός Ναός
4. Ολυμπιάδες και Έτος Διεξαγωγής
5. Ελληνικό και Ρωμαϊκό Ημερολόγιο
6. Ο Λέων της Αμφιπόλεως

Δες τα Παραρτήματα στον ξεχωριστό τόμο *Η Αρχαία Μεσόγειος, η Ελλάδα, και η Ευρώπη. Βιβλιογραφικός Οδηγός*.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι επεξηγήσεις των συντομογραφιών στις υποσημειώσεις και ολόκληρη η βιβλιογραφία και τα Παραρτήμαρα βρίσκονται στον ξεχωριστό τόμο *Η Αρχαία Μεσόγειος, η Ελλάδα, και η Ευρώπη. Βιβλιογραφικός Οδηγός*.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ

Η Επιστήμη της Αρχαιολογίας

Η αρχαιολογία συνδυάζει με τον καλύτερο τρόπο και μαζί την θεωρητική και την θετική κατάρτιση ενός επιστήμονα, για να χρησιμοποιήσουμε παρωχημένους όρους αναφοράς στις επιστήμες. Στον 21ο αιώνα, ο αρχαιολόγος πρέπει να γνωρίζει γιατί και με ποιον τρόπο θα ανασκάψει μία θέση, να περιμένει ότι μπορεί στον ίδιο τόπο να φέρει στο φως ευρήματα πολλών διαφορετικών εποχών (συνήθως από την Νεολιθική μέχρι και την Μεσαιωνική ή Βυζαντινή), να είναι έτοιμος να χρονολογήσει τα ευρήματα του ή να γνωρίζει πώς η σύγχρονη μηχανική, η φυσική, η χημεία, τα μαθηματικά και φυσικά η συνεχώς αναπτυσσόμενη τεχνολογία μπορούν να δώσουν λύσεις και απαντήσεις στα αναρίθμητα προβλήματα και ερωτήματα που προκύπτουν από μία ανασκαφή. Η αρχαιολογία ασχολείται με τον υλικό πολιτισμό του ανθρώπου από την Προϊστορική Εποχή μέχρι και τις μέρες μας αλλά μελετά και κατάλοιπα νεκρών ανθρώπων και ζώων και της δραστηριότητάς τους μαζί με το φυσικό περιβάλλον στο οποίο έζησαν. Οι αρχαιολόγοι χρησιμοποιούν πλέον όρους όπως πολυπολιτισμική εξέλιξη, διάχυση, εκείνοι και εμείς, διεύρυνση, ανασύνθεση, αποδημία, γενετική ταυτότητα και DNA, πολιτισμική οικολογία. Φυσικά δεν ξεχνούν την παραδοσιακή σχετική χρονολόγηση, την απόλυτη χρονολόγηση αλλά και την χρονομετρική χρονολόγηση. Με απόλυτη επιστημονική ακρίβεια ως προς την μέθοδο ανασκαφής και καταγραφής των ευρημάτων, η αρχαιολογική εργασία επί τόπου μοιάζει με το παλιό μπαούλο που ανοίγεται αργά-αργά και με μεγάλη προσοχή ανασύρονται από μέσα του ένα-ένα τα αντικείμενα που περιέχει, καθαρίζονται και καταγράφονται (πλέον ηλεκτρονικά) λεπτομερώς. Στον τόπο της αρχαιολογικής ανασκαφής, τα στρώματα που έχουν συσσωρευθεί με το πέρασμα του χρόνου το ένα επάνω από το άλλο, αφαιρούνται ένα-ένα χωρίς να αναταράσσονται, για να αποκαλυφθεί η κάθε αρχαιολογική εποχή ξεχωριστά. Ταξινόμηση και τυπολογία είναι οι πρώτες κυρίαρχες λέξεις στην επιστήμη της ανασκαφικής αρχαιολογίας και μετά καταγραφή και καθαρισμός-συντήρηση. Κατόπιν έρχεται η αναλυτική αρχαιολογία, η μελέτη και ο συσχετισμός των ευρημάτων μίας ανασκαφής μεταξύ τους αλλά και με άλλες ανασκαφές ή φιλολογικά ή άλλα κείμενα. Οι αρχαιολόγοι όμως ενδιαφέρονται και για τις επιπτώσεις κλιματικών αλλαγών, μεταβολές στην φυσική κατάσταση της υδρογείου σφαίρας που επηρέασαν ανθρώπους προηγουμένων Εποχών, τον τρόπο διαβιώσεως των ανθρώπων που έζησαν στο αρχαιολογικό όρυγμα που ανεσκάφη αλλά και την διατροφή τους. Έτσι, γεννήθηκαν νέα παρακλάδια της επιστήμης: παλαιοκλιματολογία, παλαιοβοτανική, παλαιοζωολογία, βιοαρχαιολογία, αρχαιομετρία, αρχαιοσεισμολογία, γεωαρχαιολογία, αρχαιολογία τοπίου. Τέλος, έρχονται οι δημοσιεύσεις, τις οποίες χρησιμοποιήσαμε εμείς για να σας ξεναγήσουμε στον θαυμαστό κόσμο της Αρχαίας Ευρώπης, των Ρωμαίων, και των Ελλήνων. Η τελική δημοσίευση μιας αρχαιολογικής ανασκαφής είναι κανονικά διεξοδική (συχνά πολύτομη), εξαιρετικά λεπτομερής, και αρκετές φορές συγκριτική και συσχετιζόμενη με ευρήματα σε άλλη (ή και άλλες) συναφή αρχαιολογική θέση. Οι Έλληνες αρχαιολόγοι ανασκαφείς όμως των τελευταίων εκατό ετών συνήθως δεν χρησιμοποίησαν/χρησιμοποιούν τις λεπτομερειακές ανασκαφικές

μεθόδους των αρχαιολόγων των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών στην Ελλάδα, ενώ οι δημοσιεύσεις τους είναι συχνά προσωρινές. Έτσι, με εξαίρεση ορισμένους αρχαιολόγους ανασκαφείς που εξέδωσαν τελικές δημοσιεύσεις των ανασκαφών τους στην ελληνική γλώσσα (λ.χ. Ιακωβίδης, Ανδρόνικος, Ντούμας), πολλές φορές οι αναφορές των ανασκαφών είναι γενικόλογες, περιληπτικές και σε ορισμένες περιπτώσεις ασαφείς. Παρ' όλα αυτά, αρχή δική μας είναι ότι στην περιγραφή και ερμηνεία των ευρημάτων μιας ανασκαφής, τον κύριο λόγο έχει ο ανασκαφέας (ο επικεφαλής αρχαιολόγος μιας ανασκαφής). Εκείνος ήταν που είδε πρώτος επί τόπου τον χώρο και τα αντικείμενα που ανέσκαψε. Ευθύνη όλων μας είναι, όμως, να καταγράψουμε, να περισώσουμε, να διατηρήσουμε και να περιγράψουμε τα επιτεύγματα των ανθρώπων που έζησαν πριν από εμάς. Για όλα αυτά μπορείτε να διαβάσετε λεπτομέρειες στο Brian M. Fagan and Nadia Durrani, *Archaeology. A Brief Introduction*, [396 pages], 12th ed. (London: Routledge, 2016). Χρήσιμο είναι και το συντομότερο Lawrence Bowkett and Stephen Hill and Diana 7 K.A. Wardle, *Classical Archaeology in the Field: Approaches,* [138 pages] (London: Bristol Classical Press/Duckworth, 2001). Η ομάδα των αρχαιολόγων που ανασκάπτει την Αρχαία Κόρινθο έχει εκδώσει το υποδειγματικό Guy D. R. Sanders and Sarah A. James and Alicia Carter Johnson, *Corinth Excavations. Archaeological Manual* (Grand Forks, ND.: The Digital Press at the University of North Dakota, 2017). Για την επιστήμη της αρχαιολογίας γενικώς διαβάστε John Bintliff, ed., *A Companion to Archaeology* (Malden, MA,: Blackwell, 2004).

Αρχαιολογική Χρονολόγηση

Κατά κύριο λόγο, η αρχαιολογική χρονολόγηση δεν είναι απόλυτη, δηλαδή τα ευρήματα των ανασκαφών δεν είναι δυνατόν να συσχετισθούν με συγκεκριμένο έτος. Συνήθως, οι αρχαιολόγοι προσδιορίζουν την αρχαιότητα των ευρημάτων σε συσχέτιση με το αρχαιολογικό στρώμα από το οποίο ανασύρθηκαν. Τις περισσότερες φορές, το κάθε αρχαιολογικό στρώμα, το οποίο προσδιορίζεται στις κατακόρυφες ανασκαφικές τομές από την επιφάνεια προς το εσωτερικό του εδάφους, ξεχωρίζει από το είδος και την τεχνοτροπία της κεραμικής (συνήθως θραύσματα αγγείων) την οποία περιέχει και η οποία χρονολογείται σε σχέση με παρόμοια χρονολογημένη κεραμική σε άλλη θέση. Η χρονολόγηση αυτή βασίζεται στην τεχνοτροπία κατασκευής και διακοσμήσεως των αγγείων. Έτσι, συντάσσονται χρονολογικοί πίνακες περιόδων με χρονικό εύρος αρκετών ετών ή δεκαετιών. Μεγαλύτερη χρονική ακρίβεια για τα ευρήματα κάθε στρώματος μιας ανασκαφής μπορεί να επιτευχθεί με την παρουσία οργανικών υπολειμμάτων (π.χ. ξύλινων τεμαχίων ή οστών ζώων/ανθρώπων), των οποίων η ηλικία μπορεί να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια με μεθόδους ραδιοχρονολογήσεως. Συχνότατα, λοιπόν, για τον χρονολογικό προσδιορισμό αρχαιολογικών ευρημάτων γίνεται αναφορά σε Πρώιμη, Μέση, Ύστερη περίοδο, η κάθε μία από τις οποίες υποδιαιρείται σε μικρότερες περιόδους. Για τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο αλλά και για τα νησιά και τα ανατολικά παράλια του Αιγαίου έχουν προσδιοριστεί αρχαιολογικές χρονολογικές περίοδοι κυρίως για την Β' χιλιετία π.Χ. (Πρώιμη Ελλαδική/Μινωική, Μέση Ελλαδική/Μινωική, Ύστερη Ελλαδική/Μινωική), οι οποίες εφαρμόζονται σε όλες τις ανασκαφικές θέσεις. Συνεπώς, οι αρχαιολογικές μας αναφορές γίνονται με βάση αυτή την ορολογία. Για την καλύτερη κατανόηση της αρχαιότητας των ευρημάτων που αναφέρουμε, προσπαθήσαμε να συμπεριλάβουμε και πίνακες με την αντιστοίχηση περιόδων και ετών π.Χ. Σε

ορισμένες περιπτώσεις, όμως, το εύρος των ετών που έχουν ορίσει οι αρχαιολόγοι για κάθε υποπερίοδο μπορεί να φθάνει και τον ενάμιση αιώνα, μια που ορισμένοι δέχονται χαμηλότερη και άλλοι υψηλότερη χρονολόγηση για την κάθε μία υποπερίοδο. Εν τέλει, ο αναγνώστης πρέπει να κατανοήσει ότι η αρχαιολογική χρονολόγηση έχει ένα μικρό ή μεγάλο εύρος ετών, ενώ το εύρος της ιστορικής χρονολογήσεως περιορίζεται σε ένα ή δύο έτη.

Η Πόλις/Πόλη και η πόλη

Η λέξη Πόλις/Πόλη με κεφαλαίο Π αναφέρεται στην μορφή πολιτικής οργανώσεως των ελληνικών Πόλεων στην Αρχαιότητα και στους πολίτες τους, ενώ με μικρό π (πόλη) αναφέρεται στην οικιστική τους διάσταση.

Η «χώρα»

Στην γεωγραφική περιγραφή της ελληνικής Πόλεως γίνεται αναφορά και στην «χώρα». Η ελληνική Πόλις αποτελούνταν από την αστική της περιοχή (πόλη) και την ενδοχώρα που όριζε, η οποία αναφέρεται ως «χώρα».

Μινωίτες και Μυκηναίοι

Κατά την τυπική αρχαιολογική ορολογία, Μινωίτες είναι οι κάτοικοι της Κρήτης κατά την Μινωική Εποχή και Μυκηναίοι οι κάτοικοι των Μυκηνών κατά την Μυκηναϊκή Εποχή. Για λόγους λεκτικής απλουστεύσεως, ονομάζουμε Μινωίτες και αυτούς που ζούσαν εκτός Κρήτης και μετέφεραν κατά την Μινωική Εποχή τις μινωικές παραδόσεις και πρακτικές σε άλλους τόπους αλλά και Μυκηναίους όλους όσοι μετέφεραν από τα διάφορα μυκηναϊκά κέντρα ή θέσεις τις μυκηναϊκές παραδόσεις και πρακτικές σε άλλους τόπους.

Η Επιστήμη της Ιστορίας

Η επιστήμη της Ιστορίας έχει τις ρίζες της στην φιλοσοφία και για αυτόν τον λόγο η θεωρητική της πλευρά εξετάζεται από την φιλοσοφία της Ιστορίας. Η συγγραφή της Ιστορίας, όμως, είναι διαφορετικό θέμα. Από την Αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας έχουν εκφρασθεί διάφορες θεωρητικές/φιλοσοφικές απόψεις για το τι είναι η Ιστορία, τι πραγματεύεται και πώς μελετά τα θέματά της. Μερικοί νομίζουν ότι είναι μόνο πολιτική Ιστορία, άλλοι πιστεύουν ότι πρέπει να ασχολείται και με τις ανθρώπινες κοινωνίες, υπάρχουν κάποιοι που νομίζουν ότι πρέπει να υποτάσσεται σε μία ιδεολογία (λ.χ. φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, σοσιαλισμός/μαρξισμός, ρατσισμός και αντι-ρατσισμός) ενώ άλλοι πιστεύουν ότι είναι στην ουσία παρακλάδι της φιλολογίας και πρέπει να ενώνεται με μύθους. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι τα ιστορικά τεκμήρια δεν είναι απαραίτητα για την συγγραφή της Ιστορίας ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των ιστορικών επιμένει, όπως μας δίδαξε ο Θουκυδίδης, ότι κάθε γραμμή της πρέπει να στηρίζεται σε γραπτά ή αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Για εμάς, Ιστορία είναι το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας μέσα στους αιώνες και η βάση της συγγραφής της τα τεκμήρια που άφησαν οι άνθρωποι πίσω τους. Δεν είναι απλώς μία καταγραφή συμβάντων αλλά η τεκμηριωμένη συζήτηση και ανάλυση των γεγονότων, έτσι ώστε να κατανοήσουμε σήμερα καλύτερα το παρελθόν μας. Η Ιστορία δεν είναι φιλολογία και δεν ασχολείται με φαντασιώσεις και αποκυήμα-

τα φαντασίας. Είναι η réalité που πρέπει να ανακαλύψει, να ξεχωρίσει και να αποκαλύψει ο ιστορικός μέσα από τις διάφορες imaginaires των ανθρώπων του παρελθόντος και των καταλοίπων τους.[1] Η Γενική Ιστορία της Αρχαίας Ευρώπης, των Ρωμαίων και των Ελλήνων, με την οποία ασχολούμαστε σε αυτό το έργο, είναι το τεντωμένο σχοινί επάνω από τον Σηκουάνα που πρέπει να περπατήσει επιτυχώς ο ιστορικός χωρίς δίχτυ προστασίας μέχρι την απέναντι όχθη, για να συγγράψει ένα άξιο λόγου έργο. Είναι η συγκέντρωση όλων των επιμέρους μελετών σε ένα πολύ μεγάλο ψηφιδωτό γεμάτο με μικρά σχέδια που αποδίδουν την δραστηριότητα λαών, ομάδων και μεμονωμένων ανθρώπων, αλλά και της αλληλεπιδράσεώς τους, από τον ταπεινό δούλο/δούλη και τον θεατρίνο μέχρι τον πολίτη και κάτοικο της ελληνικής Πόλεως και της Ρώμης και μέχρι τον αρχηγό, τον ηγεμόνα, τον βασιλιά, την βασίλισσα, τον αυτοκράτορα. Στην Γενική Ιστορία πρέπει να υπάρχει χώρος για όλους.

Ως Γενική Ιστορία ορίζεται η ιστορική σύνθεση (αφήγηση και ανάλυση) που βασίζεται σε σύνθεση των ιστορικών, αρχαιολογικών, στρατιωτικών, νομισματικών, φιλολογικών, καλλιτεχνικών, πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών πηγών αλλά και σε ό,τι αφορά στην επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη οποιασδήποτε υπό εξέταση ιστορικής περιόδου μακρού ιστορικού χρόνου, όπως η παρούσα ιστορική συγγραφή.

Ιστορική Χρονολόγηση

Για χάριν απόλυτης διασαφηνίσεως, οι αιώνες προ Χριστού (π.Χ.) αναγράφονται με την ελληνική αλφαβητική αρίθμηση (π.χ. Α’ αιώνας π.Χ.), ενώ οι χρονολογίες μετά Χριστόν με αραβικούς αριθμούς (π.χ. 1ος μ.Χ. αιώνας). Για την αντιστοίχηση των αριθμών στους αιώνες π.Χ. με αυτούς που χρησιμοποιούμε σήμερα (αραβικούς), ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στον ξεχωριστό τόμο *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα, και η Ευρώπη. Βιβλιογραφικός Οδηγός*.

Η Ιστορία του Πολιτισμού

Η Ιστορία του πνευματικού πολιτισμού της Ευρώπης αρχίζει με τις βραχογραφίες των πρώτων κατοίκων της ηπείρου σε σπήλαια αλλά και στην ύπαιθρο. Με ένα τρίγωνο ζωγραφισμένο στον βράχο, μια παλάμη, ένα ζώο, κυνήγι ζώων, σύμβολα σε λιμναίους οικισμούς οι Ευρωπαίοι προσπαθούσαν να διηγηθούν μια ιστορία με εικόνες. Με αυτόν τον τρόπο έγραψαν το πρώτο ποίημα, διήγημα, μυθιστόρημα, την Ιστορία τους. Με ένα σχέδιο και λίγο χρώμα εξέφρασαν την καλλιτεχνική τους ψυχή, πόνο, χαρά, λύπη, απελπισία, τάση για φυγή. Αργότερα, τα σύμβολα άρχισαν να γίνονται λέξεις και να αποτυπώνονται σε πέτρα και πάπυρο. Τα απλά σχέδια έγιναν όμορφες εικόνες σε αγγεία. Οι άνθρωποι, από την Ισλανδία μέχρι και την Μικρά Ασία και από την Φινλανδία μέχρι και την Κύπρο, οικοδόμησαν όμορφα κτήρια και πόλεις. Οι Έλληνες άρχισαν να έχουν απορίες για το σύμπαν, τον βίο τους, την οργάνωση της ζωής τους και γέννησαν την φιλοσοφία, ενώ οι Ρωμαίοι οργάνωσαν το ενιαίο αλλά πολυεθνικό κράτος τους με τους ίδιους νόμους για όλους τους ελεύθερους πολίτες. Όλες οι γραπτές τέχνες και επιστήμες που γνωρίζουμε σήμερα γεννήθηκαν στην ελληνο-ρωμαϊκή Αρχαιότητα μαζί με μεγάλες τεχνολογικές προόδους. Πολλά πολιτικά συστήματα εναλλάχθηκαν μεταξύ τους μέσα στους αιώνες και η Αρχαιότητα βασίλεψε με βασίλεια και

[1] Για τα ζητήματα αυτά δες Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton, 2024).

αυτοκρατορίες. Η κοινωνική οργάνωση μεταλλάχθηκε πολλές φορές και η ευρωπαϊκή Αρχαιότητα είχε δούλους και ελεύθερους, απλούς ανθρώπους και ηγεμόνες, παράνομους, πόρνες, πλούσιους και φτωχούς, εγγράμματους και αγράμματους, πολιτισμένους και βάρβαρους (;). Η Ιστορία του ευρωπαϊκού αρχαίου πνεύματος είμαι μια συνεχής πάλη, κυρίως των Ελλήνων, με τα όρια της ανθρώπινης σκέψεως: citius, altius, fortius σε όλες τις εκδοχές της. Εμείς, απλώς θα προσπαθήσουμε να δείξουμε την γέννησή του και την εξέλιξή του στα γράμματα, στις τέχνες, στις επιστήμες.

Αποδεικτική ορολογία επί τη βάσει τεκμηρίων

Οι επιστήμονες των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών σε πολλές περιπτώσεις δεν διαθέτουν ακριβή στοιχεία (λ.χ. αριθμητικά δεδομένα) ή αδιάσειστα τεκμήρια για να αποδείξουν τους ισχυρισμούς τους και έτσι καταφεύγουν σε ποικίλης μορφής δηλώσεις. Οι γραπτές αυτές δηλώσεις άλλες φορές εμπεριέχουν ορισμένες αμφιβολίες και άλλες απλώς εκφράζουν συμπεράσματα βασιζόμενα στα όποια τεκμήρια, ασθενή, μέτρια ή ισχυρά, προσκομίσουν οι μελετητές. Στην δική μας μελέτη, η αποδεικτική ορολογία εντάχθηκε σε κλίμακα ανάλογα με την επιστημονική ένταση των προσκομιζομένων τεκμηρίων είτε από άλλους επιστήμονες είτε από εμάς τους ίδιους.

Κλίμακα	*Επιστημονική Ένταση*	*Χαρακτηρισμός στο κείμενό μας (τεκμήρια)*
1	ελάχιστη	μάλλον πιθανό (πιθανές ενδείξεις)
2	ασθενής	αρκετά πιθανό (αρκετές ενδείξεις)
3	μέτρια	πολύ πιθανό (ενδείξεις)
4	σημαντική	μάλλον βέβαιο (πιθανές αποδείξεις)
5	ισχυρή	σχεδόν βέβαιον(σοβαρές αποδείξεις)
6	απόλυτη	βέβαιο (αποδείξεις)

Με αυτόν τον τρόπο, ο χαρακτηρισμός των τεκμηρίων μπορεί να αποδώσει επακριβώς τον βαθμό επιστημονικής εντάσεως των δηλώσεων που ακολουθούν.

Παραδείγματα:

Οι πιθανότητες ο Α να είναι συγγενής του Β είναι λίγες (ένταση 1 = σχέση μάλλον πιθανή)

Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ο Α ήταν συγγενής του Β (ένταση 3 = σχέση πολύ πιθανή αλλά διόλου βεβαία)

Είναι σχεδόν διαπιστωμένο ότι ο Α ήταν συγγενής του Β (ένταση 5 = σχέση σχεδόν βέβαιη)

0

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
Του Δευτέρου Τόμου

Σημειώσεις και μελέτες επάνω στην Ιστορία, στην αρχαιολογία, και στον πολιτισμός της Αρχαίας Ευρώπης, των Ρωμαίων και των Ελλήνων. Η μακρά διάρκεια, η μεγάλη εικόνα, η Γενική Ιστορία. «Νομίζουμε ότι πολύ λίγο συμβάλλει η Ιστορία μεμονωμένων γεγονότων στην συνολική γνώση και κατανόηση των πραγμάτων. Από την συσχέτιση όμως και αντιπαράθεση όλων των γεγονότων μεταξύ τους, και ακόμη περισσότερο από τις ομοιότητες και τις διαφορές, θα μπορούσε μόνο κανείς να φθάσει στο σημείο και μαζί να μπορέσει να παρατηρήσει, για να είναι σε θέση να κατανοήσει την ωφέλεια και την διασκέδαση που θα πάρει από την γνώση της Ιστορίας».[2]

Το πρώτο μου εξωσχολικό βιβλίο το διάβασα σε ηλικία 7 ετών. Ήταν ένα ανάγνωσμα σαράντα σελίδων με πολύ όμορφες έγχρωμες ζωγραφιές και τον τίτλο *Ήμουν κι' εγώ εκεί, Αίγυπτος*[3] και περιέγραφε την ζωή στην Αρχαία Αίγυπτο.[4] Μήπως γι' αυτό έγινα αρχαιολόγος, ιστορικός, αλεξανδρινός βιβλιοθηκάριος; Η προσωπική μου προετοιμασία για το παρόν έργο υπήρξε μακροχρόνια και πολυσύνθετη. Εκτός από τις σπουδές και μελέτες μου επάνω σε διάφορες ιστορικές περιόδους και στην Τέχνη και Επιστήμη της Ιστορίας, επιδίωξα να διδάξω στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολέγιο Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece) διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα της Ιστορίας, ακριβώς για να έχω μια πλήρη εικόνα ολόκληρης της Ευρωπαϊκής ιστορικής εμπειρίας. Αυτό βέβαια απαιτούσε 365 ημέρες τον χρόνο έρευνα, μελέτη και προετοιμασία για την διδασκαλία των ιστορικών θεμάτων. Την δεκαετία του 1990, δίδαξα τα θέματα αυτά με όλες τις τεχνικές της

[2] Πολύβιος, Ι.4.10-11.

[3] [Γεωργία Ταρσούλη], *Ήμουν κι' εγώ εκεί. Α1.Αίγυπτος. Η χώρα των Φαραώ* ([Αθήνα: Βιβλιοθήκη του ROL, [1964]). Ανταλλαγμένο από την γιαγιά μου με κουπόνια από την χαρτονένια συσκευασία του ROL της εταιρείας ΒΙΑΝΙΛ του Έκτορα Σουρουλίδη.

[4] Ο Αλβέρτος Αϊνστάιν πίστευε και επέμενε σε αυτή του την άποψη, ότι τα παιδιά χρειάζονται τα παραμύθια διότι η δημιουργική φαντασία είναι το απαραίτητο στοιχείο στον πνευματικό εξοπλισμό ενός επιστήμονα (Stephen Winick, «Einstein's Folklore,» 18 December 2013 at <https://blogs.loc.gov/folklife/2013/12/einsteins-folklore/>).

σύγχρονης ιστορικής διδασκαλίας, δηλαδή ανάλυση και συζήτηση ιστορικών κειμένων στην τάξη και γραπτώς από τους φοιτητές, χάρτες και εικόνες, προβολή και συζήτηση ιστορικών και αρχαιολογικών ντοκιμαντέρ, προετοιμασία εξετάσεων ηλεκτρονικά υποβοηθούμενη (με το δικό μου πρόγραμμα υπολογιστή «PC-History Tests»), υποχρεωτική ανάθεση στους φοιτητές ερευνητικών εργασιών επί ιστορικών θεμάτων διαφόρων επιπέδων επιστημονικής δυσκολίας. Συγκεκριμένα, δίδαξα τα εξής πανεπιστημιακά μαθήματα: «A Survey of Western Civilization I: Prehistory to 1648», «A Survey of Western Civilization II: 1648 to Today», «US History I: Prehistory to 1860», «US History II: 1860 to Today», «Russian History (& Literature) to 1900», «Russia and the USSR 1900 to Today», «The Balkan Peoples to 1800», «Central & Eastern Europe Today (since 1900), «The Middle Ages», «Renaissance & Reformation», «Great Thinkers & Their Ideas-Intellectual History», «Europe in the 18th Century», «Europe in the 19th Century», «Europe in the 20th Century», «Modern Greece in the 19th Century», «Modern Greece in the 20th Century» και διδακτική προετοιμασία για Ancient History και A Survey of History of Science and Technology. Πάντως, όπως έγραψε κάποτε για τον εαυτό του ο Jack. H. Hexter, επιθυμώ να διδάξω πιο πολλούς με τα βιβλία μου παρά με την δια ζώσης διδασκαλία μου.

Η Αρχαία Ρώμη, η Ιταλία και η Ελληνική Μεσόγειος, μέχρι την καταστροφή της Καρχηδόνας (146 π.Χ.) αποτελεί τον 2ο τόμο του γενικού ιστορικού έργου «Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη. Ιστορία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός (3000 π.Χ. - 2000 μ.Χ.)». Ο 2ος αυτός τόμος είναι το Μέρος Ι της ενότητας *Οι Ρωμαίοι, οι Έλληνες, η Αρχαία Ευρώπη (7000-78 π.Χ.)*, η οποία θα ολοκληρωθεί σε τρία μέρη. Παρότι το όλο έργο είναι διαιρεμένο σε τόμους, κεφάλαια και υποκεφάλαια, ο συγγραφέας επιθυμεί να παρουσιάσει την Ιστορία της Ευρώπης[5] ως ένα ενιαίο ιστορικό και πολιτισμικό (αλλά όχι φυλετικό) σύνολο με συνέχειες και ασυνέχειες, και όχι ως μια αφήγηση της ιστορικής διαδρομής ξεχωριστών λαών που κατοίκησαν ή κατοικούν στην ήπειρο. Ξεκινώντας από τον δεύτερο τόμο, λοιπόν, θέλουμε να δείξουμε ότι η Ευρωπαϊκή Ιστορία από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα είναι αποτέλεσμα συνεχών αλληλεπιδράσεων των διαφόρων λαών που εγκαταστάθηκαν ή ήρθαν και αναχώρησαν, επέζησαν ή εξαφανίσθηκαν, συγκρούσθηκαν ή έζησαν αρμονικά στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ναι! Ο πολιτισμός και η Ιστορία της Ευρώπης άρχισαν με τους Μινωίτες τουλάχιστον από το 1800 π.Χ. και με τους Έλληνες, τους Ρωμαίους και τους Κέλτες λίγο αργότερα αλλά όχι τον 8ο μ.Χ. αιώνα με τον Καρλομάγνο![6] Επίσης, θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε την ρήση του Octave Merlier: «Ο ελληνισμός, όμως, δεν είναι μονάχα ένας κόσμος, μια χώρα, μια ιδέα αθάνατη. Είναι και ο παντοτινός άνθρωπος, η παντοτινή γη, η παντοτινή αθλιότητα».[7]

---

[5] Eric Hobsbawm, «The Curius History of Europe [1996],» in *On History* (New York: The New Press, 1997), ch. 17.

[6] Στο ιστορικό βιβλίο που είχε συγγράψει για να διδαχθεί σε όλα τα σχολεία των ευρωπαϊκών χωρών, ο Jean Baptiste Duroselle, *L' Europe, Histoire de ses peuples* (Paris: Hachette, 1990), είχε δώσει μεγάλη προσοχή στην ευρωπαϊκή Προϊστορία και στους Κέλτες αλλά είχε ξεχάσει τελείως την Μινωική Κρήτη και είχε προσπεράσει γρήγορα τους Έλληνες και τους Ρωμαίους για να φθάσει στον Χριστιανισμό, στα «Γερμανικά φύλα» και στον Καρλομάγνο. Σκοπός του ήταν φαίνεται να γράψει Ιστορία των σημερινών λαών στα κράτη της Ευρώπης και όχι των Ευρωπαίων.

[7] Octave Merlier, «Ο Γιώργος Σεφέρης και ο Ελληνισμός,» Αφιέρωμα Γιώργος Σεφέρης, *Νέα Εστία* 92, τευχ. 1087 (15 οκτωβρίου 1972): 14.

Στον πρώτο τόμο του έργου, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί (3000-323 π.Χ.),* πραγματευθήκαμε την Αρχαία Ελληνική Ιστορία μέχρι τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας αλλά και τις σχέσεις που είχε και τις επιδράσεις που δέχθηκε ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός από τους λαούς της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Κατά την συγκεκριμένη εκείνη χρονική περίοδο, η Ευρωπαϊκή Ιστορία (όχι όμως και η Προ-Ιστορία) υπήρξε μονοδιάστατη, αφού περιοριζόταν κυρίως στον ελλαδικό χώρο και στην βίαιη ή ειρηνική διαλεκτική ανάμεσα στις διάφορες ελληνικές Πόλεις και βασίλεια αλλά και στην αντιπαράθεσή τους με τους Πέρσες. Με την εμφάνιση των Ρωμαίων, όμως, και με την επενέργεια των Ετρούσκων, των Ελλήνων και των Φοινίκων, ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός μετασχηματίσθηκε σε ελληνο-ρωμαϊκό και μεσογειακό και απέκτησε δυική τουλάχιστον υπόσταση. Γι᾽ αυτόν τον λόγο, πιστεύουμε ότι η Ευρωπαϊκή Ιστορία και ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός δεν πρέπει να εξετάζονται ως ιστορικά και πολιτισμικά στεγανά διαφόρων λαών (ή φυλών) αλλά ως συγκοινωνούντα δοχεία Ιστορίας και πολιτισμών που άφησαν το στίγμα τους στους σημερινούς Ευρωπαίους. Στον παρόντα τόμο, θα προσπαθήσουμε ακόμη να δείξουμε την ευρωπαϊκή διάσταση της αρχαιοελληνικής και μεσογειακής Ιστορίας και του πολιτισμού μαζί με το δούναι και λαβείν των Ελλήνων με τους άλλους μεσογειακούς λαούς και ιδίως τους Ρωμαίους αλλά και των Ρωμαίων με την Μεσόγειο. Με αυτόν τον τρόπο, η αφήγησή μας αρχίζει να λαμβάνει μεγαλύτερες μεσογειακές και ευρωπαϊκές διαστάσεις ενώ και ο γεωγραφικός της χώρος αρχίζει να διευρύνεται προς την δυτική Μεσόγειο και ανατολική Μεσόγειο αλλά και την ηπειρωτική Ευρώπη.

Η παρούσα Ιστορία άπτεται όλων των εκφάνσεων των αρχαίων ευρωπαϊκών πολιτισμών. Ο αναγνώστης θα βρει πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα και αναλύσεις αλλά και οικονομικά, κοινωνικά, τεχνολογικά, επιστημονικά και πολιτισμικά θέματα, όσο το επιτρέπουν οι πρωτογενείς ιστορικές πηγές αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα και η ερμηνεία τους. Επίσης, προσπαθήσαμε να μην περιορισθούμε στην ιστορική συζήτηση μόνο από την πλευρά του Έλληνα ή Ρωμαίου πολίτη αλλά να δούμε την ιστορική Ευρώπη και από την πλευρά του «βάρβαρου» Καρχηδόνιου, Σκύθη, Κέλτη και άλλων, όσο μπορούσε αυτό να γίνει εμφανές από τις πηγές. Ούτε αφήσαμε έξω από την μελέτη μας τις λεγόμενες ομάδες «αποαποικιοποιήσεως» («decolonisation»)[8] της μελέτης και συγγραφής της Ιστορίας, δηλαδή –σε ό,τι αφορά στην Αρχαία Ιστορία– τους σκλάβους, τις ιερόδουλες, τις γυναίκες, τα παιδιά, τους μισθοφόρους, τους μονομάχους και πολλές άλλες μικρές ή μεγάλες συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων που έπαιξαν κάποιον ρόλο στην διαμόρφωση του ευρωπαϊκού ιστορικού γίγνεσθαι, στο μέτρο και στον βαθμό που αυτό ήταν δυνατόν από τις πρωτογενείς πηγές. Θα επιθυμούσαμε η Ιστορία μας να αποτελέσει εφαλτήριο για την συγγραφή σχολικών ιστορικών βιβλίων και των διδακτικών βοηθημάτων τους που θα αποτελούσαν διδαχή της Ιστορίας και της ιστορικής έρευνας και θα διδάσκονταν από σωστά εκπαιδευμένους ιστορικούς, χωρίς κακούς «βάρβαρους», κακούς Ρωμαίους, κακούς Φράγκους, κακούς Οθωμανούς και Τούρκους και κακούς Βαυαρούς, αλλά με τα επιτεύγματα και τις ιστορικές αστοχίες Ελλήνων, Ρωμαίων, Φράγκων, Οθωμανών και Τούρκων, Βαυαρών και λοιπών στην

---

[8] Priyamvada Gopal, «Yes, we must decolonise: our teaching has to go beyond elite white men,» *The Guardian*, 27 October 2017 <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/oct/27/decolonise-elite-white-men-decolonising-cambridge-university-english-curriculum-literature>. Δες και <https://flygirlsofcambridge.com/2017/06/14/decolonising-the-english-faculty-an-open-letter/>.

Ελλάδα, στην Ευρώπη, στον κόσμο.[9] Νομίζουμε ότι αποφύγαμε την επικίνδυνη Ιστορία, όπως πολύ εύστοχα την ορίζει ο Πωλ Βαλερύ (Paul Valéry): «Παράγει όνειρα, μεθάει τους λαούς, γεννά ψεύτικες μνήμες, μεγεθύνει την αντίδρασή τους, συντηρεί τις παλιές τους πληγές, τους βασανίζει όταν ησυχάζουν, τους οδηγεί σε παραλήρημα μεγαλείου ή σε αυτό της καταδιώξεως, και κάνει τα έθνη πικρόχολα, υπέροχα, αφόρητα και μάταια».[10]

Σήμερα, ιστορικά και πολιτισμικά, η Ευρώπη από τον Αρκτικό Κύκλο μέχρι τις νότιες ακτές της Μεσογείου Θαλάσσης και από τα Βρετανικά Νησιά μέχρι τα Ουράλια Όρη, την Μικρά Ασία και την Κύπρο, εμφανίζεται ως ένα αμάλγαμα πολιτισμών σε συνεχή αλληλεπίδραση. Οι σύγχρονοι Ευρωπαίοι καταβάλλουν προσπάθεια να συνενωθούν και να βρουν κοινούς στόχους και πορεία μέσα στο ιστορικό γίγνεσθαι για να επιβιώσουν στον σύγχρονο κόσμο των οικονομικών πόλων (Η.Π.Α, Ρωσία, Κίνα, Ευρωπαϊκή Ένωση). Κύριος στόχος μας, λοιπόν, είναι να προσπαθήσουμε να δείξουμε πώς ξεκίνησε η ιστορική και πολιτισμική αλληλεπίδραση των ευρωπαϊκών λαών με τους Έλληνες, τους Ρωμαίους, τους άλλους Ευρωπαίους και τους Μεσογειακούς Λαούς και πώς επιτελέσθηκε η σύντηξη του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Ο μακροπρόθεσμός μας στόχος είναι, μέσα από τους κύκλους της Ιστορίας με τις συνέχειες και τις ασυνέχειες τους, να δείξουμε πώς τα 4000 χρόνια Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτισμού ενώνουν και ταυτοχρόνως χωρίζουν τους σημερινούς Ευρωπαίους.

Η Γενική Αρχαία Ιστορία, οι πηγές, ο ιστορικός και οι ψευδείς ειδήσεις (fake news)

Η συγγραφή μιας Γενικής Αρχαίας Ιστορίας, από σχολικό εγχειρίδιο μέχρι πανεπιστημιακό σύγγραμα, μπορεί να είναι ένα εγχείρημα πολύ δυσκολότερο από την σύνταξη μιας μονογραφίας. Ο ιστορικός πρέπει να αποφασίσει ποιες αρχαίες πηγές θα μελετήσει σε βάθος αλλά και σε ποιες σύγχρονες γενικές και ειδικές μελέτες θα δώσει ιδιαίτερη σημασία. Στις αρχαίες πηγές υπάρχουν επαναλήψεις των γεγονότων αλλά και λεπτομέρειες που βρίσκονται στις μικρότερης σημασίας πηγές, ενώ λείπουν από τις σημαντικές. Η βιβλιογραφία στα περισσότερα θέματα είναι πραγματικά απέραντη, εάν κανείς συμπεριλάβει όλες τις μελέτες των δύο τελευταίων αιώνων στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά αλλά και στα ελληνικά, ενώ για άλλα μπορεί να είναι πολύ περιορισμένη και δυσεύρετη. Σε αρκετά ζητήματα υπάρχουν μύθοι που δημιουργήθηκαν ήδη από την Αρχαιότητα, ενώ για άλλα οι ερμηνείες διαφέρουν από συγγραφέα σε συγγραφέα, από εποχή σε εποχή ακόμη και από γλώσσα σε γλώσσα. Γι᾽ αυτούς τους λόγους, ο ιστορικός καλείται να πραγματοποιήσει ένα τιτάνιο έργο. Αυτό εξηγεί και το γεγονός ότι πολλοί διάσημοι ιστορικοί χρησιμοποίησαν βοηθούς έρευνας για να συγκεντρώσουν το υλικό πριν γράψουν την Γενική τους Ιστορία. Εμείς το αποφύγαμε. Στις

[9] Για το νεοελληνικό αλαλούμ στον υφιστάμενο και προτεινόμενο τρόπο διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας δες Απόστολος Λάκασας, «Αλήθεια, έγινε Β᾽ Παγκόσμιος Πόλεμος;» *Η Καθημερινή*, 11 Οκτωβρίου 2018, σ. 13 και Απόστολος Λάκασας, «Τα καινούργια προγράμματα σπουδών της Ιστορίας,» *Η Καθημερινή*, 14 Οκτωβρίου 2018, σ. 8 και Τάκης Θεοδωρόπουλος, «Φοβόμαστε την Ιστορία μας,» *Η Καθημερινή*, 14 Οκτωβρίου 2018, σ. 29.

[10] «Il fait rêver, il enivre les peuples, leur engendre de faux souvenirs, exagère leurs réflexes, entretient leurs vieilles plaies, les tourmente dans leur repos, les conduit au délire des grandeurs ou à celui de la persécution, et rend les nations amères, superbes, insupportables et vaines.» Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος. Paul Valéry, 'De L'histoire,' [1931] «Regards sur le monde actuel et autres essais» in *Œuvres* II, ed. Jean Hytier (Paris: Gallimard, 1960).

αρχές του 21ου αιώνα, λόγω της ευρείας διαδόσεως του Διαδικτύου, η πρόσβαση σε πηγές και μελέτες έχει καταστεί τόσο εύκολη που ο ιστορικός καλείται να επιστρατεύσει όλα τα εργαλεία που διδάχθηκε στην εκπαίδευσή του για να ανταπεξέλθει επιτυχώς στο έργο του. Πρέπει, δηλαδή, να επιλέξει πολύ προσεκτικά μέσα από το άφθονο και εύκολα προσβάσιμο υλικό που τίθεται στην διάθεσή του, ποιες ακριβώς πηγές θα χρησιμοποιήσει για την συγγραφή του και κατά κάποιο τρόπο να ακολουθήσει την προτροπή του Αποστόλου Παύλου: «πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε».[11] Η ανάπτυξη της δεξιότητας τιπούκειτος, δηλαδή να βρει κανείς πού κείται τι, η δεξιότητα της σωστής ιστορικής έρευνας (τυπικές και ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες), η επιλογή και κυρίως η αξιολόγηση της έντυπης ή ηλεκτρονικής πηγής, η αξιολογική κρίση τού σε πόσο εύρος και βάθος θα χρησιμοποιηθεί η πηγή στο υπό συγγραφή έργο, και τέλος η ακαδημαϊκή ακεραιότητα του συγγραφέα αλλά και το ύφος της συγγραφής της ίδιας είναι τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που πρέπει να διαθέτει ο ιστορικός.[12] Μεγάλη προσοχή χρειάζεται από τον αναγνώστη όταν διαβάζει Γενικές Ιστορίες όπου η συγγραφή γίνεται ως ψευδείς ειδήσεις, με αποφθέγματα του συγγραφέα και ατεκμηρίωτες αοριστολογίες: «Ο Αρχαίος Ελληνικός πολιτισμός ήταν [μεν] άνευ προηγουμένου επιτήδευσης και δυναμισμού, αλλά υφίστατο σε απόλυτη αντιδιαστολή με το γεωπολιτικό και κοινωνιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου είχε δημιουργηθεί».[13] Στην πραγματικότητα, η Γενική Ιστορία είναι ένας ζωγραφικός πίνακας τεραστίων διαστάσεων, τον οποίον ο ιστορικός έχει χρωματίσει με μικρές και μεγάλες πινελιές και με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί ένα ιστορικά τεκμηριωμένο, κατανοητό και συνεκτικό έργο πολλών αιώνων. Οδηγός μας για την παρούσα συγγραφή ήταν αυτό που γράφτηκε για τον ιστορικό της Αρχαίας Ελλάδας George Grote: «he seeks to comprehend and explain.»[14]

Γιατί μια ακόμη Αρχαία Ιστορία;

Από την σημερινή ελληνική ιστοριογραφία λείπει ένα έργο για τον Αρχαίο Κόσμο το οποίο να εξηγεί επαρκώς και ικανοποιητικά τον ρόλο των Ελλήνων και μαζί και των Ρωμαίων αλλά και των άλλων αρχαίων Ευρωπαίων αλλά και των Μεσογειακών Λαών στην διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, σε συνδυασμό με τις επαφές τους με τους προγενέστερους ή άλλους πολιτισμούς. Οι Έλληνες επιστήμονες που ασχολούνται με την Αρχαιότητα επικεντρώνονται στον ελλαδικό και μόνο χώρο και σε συγκεκριμένα θέματα, πολλές φορές μόνο αρχαιολογικά ή φιλολογικά. Λείπει από την ελληνική ιστοριογραφία μια σφαιρική αφήγηση και ανάλυση του Αρχαίου Ευρωπαϊκού Κόσμου που να καλύπτει και τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, και τους άλλους Ευρωπαίους και τους Μεσογειακούς Λαούς εξ ίσου, έτσι ώστε να γίνει εμφανής η Μακρο-Ιστορία που αποτέλεσε την βάση της Μεσαιωνικής Ευρώπης (Δυτική Ρωμαϊκή Αυτο-

[11] Αγία Γραφή, «Επιστολές Παύλου. Προς Θεσσαλονικείς Α'», 5.21.

[12] Η θεωρία της Ιστορίας και η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε συνοψίζεται στο Richard J. Evans, *In Defense of History* (London: Granta, 1997/2000). Δες και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η ηλεκτρονική ιστορική έρευνα και συγγραφή,* 4η έκδ. (Αθήνα: 2024) <http://www.anistor.gr/anistor/History-Guide.pdf> και Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton, 2024).

[13] Γράφει τελείως αόριστα και αφηρημένα ο εκπαιδευμένος μόνον ως αρχαιολόγος Neil Faulkner, *A Radical History of the World* (London: Pluto Press, 2018), p. 55.

[14] Παρατίθεται στο G. P. Grooch, *History and Historians in the Nineteenth Century* (Boston: Beacon, 1959), p. 283

κρατορία και Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αργότερα Βυζάντιο) και της μετέπειτα Ευρώπης των εθνικών κρατών και της Ευρωπαϊκής Ενώσεως. Στο παρόν έργο προσπαθήσαμε να εξετάσουμε τους Αρχαίους Έλληνες ως μέρος μιας διαμορφούμενης ιστορικά και πολιτισμικά Ευρώπης, και όχι μόνο ως λαμπαδηφόρους του πολιτισμού στην Δύση. Όσα οφείλουν οι Ευρωπαίοι στους Έλληνες αλλά τόσα οφείλουν και οι Έλληνες στους άλλους Ευρωπαίους. Η σημερινή Ευρώπη οφείλει εξ ίσου την ύπαρξή της και στους Έλληνες και στους Ρωμαίους αλλά και στους υπόλοιπους λαούς που έζησαν και ζουν ακόμη στην ευρωπαϊκή ήπειρο, από την Βρετανία μέχρι και την ανατολική Ευρώπη και από την Σουηδία μέχρι και την Κύπρο, σε άλλους λαούς της Μεσογείου αλλά και στους Ουκρανούς, Λευκορώσους, Ρώσους.

Κατά διαστήματα, από την αρχή της δεκαετίας του 1990, όταν άρχισα να εργάζομαι επάνω στην *Ιστορία* μου, αλλά και πρόσφατα, γνωστοί και φίλοι με ρωτούν: γιατί γράφεις μια ακόμη Αρχαία Ιστορία, δεν υπάρχουν άραγε τόσες πολλές στα ελληνικά αλλά και μεταφρασμένες καταξιωμένων, διεθνούς φήμης ιστορικών; Όντως, στην ελληνική γλώσσα και εκτός από πολύ σύντομα πονήματα, υπάρχει η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, που πρωτογράφθηκε πριν από 200 περίπου χρόνια, βελτιώθηκε από τον Παύλο Καρολίδη πριν από 150 χρόνια, μεταφράσθηκε στην δημοτική νεοελληνική και σουλουπώθηκε πριν από λίγα χρόνια, αλλά δεν παύει να αποτελεί την εθνικιστική κορωνίδα του 19ου αιώνα, κατά την οποία το ελληνικό έθνος και συνεπώς και η Ιστορία του είναι ένα σύνολο αδιαίρετο από την εποχή των Μινωιτών και Μυκηναίων/Αχαιών μέχρι τις μέρες μας. Σήμερα, όμως, η ιστορική επιστημονική άποψη για το ζήτημα της ιστορικής συνέχειας των Ελλήνων είναι η εξής: γλωσσολογικά, ναι,[15] βιολογικά, ίσως κατά ένα μικρό ποσοστό (*Genographic Project* of the National Geographic <https://genographic.nationalgeographic.com/>), εθνολογικά και ιστορικά ως απομονωμένο έθνος, όχι, παρά τις καλές προσπάθειες τουλάχιστον των Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Υπάρχει και η μαρξιστική Ιστορία, Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (2η έκδ., Αθήνα: Εκδόσεις 20ος αιώνας, 1956), καθ' όλα επιστημονική αλλά με την παρωχημένη της πια μαρξιστική φρασεολογία και απομακρυσμένη από τα σημερινά ιστορικά ερωτήματα για την Αρχαιότητα. Εκτός από τις Ιστορίες του Παπαρρηγόπουλου και του Κορδάτου υπάρχει ακόμη το συλλογικό έργο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1970-1980, 2000) της Εκδοτικής Αθηνών που, παρά τα ορισμένα εξαιρετικά κείμενα, βασίζεται σε απόψεις συγκεκριμένων ιστορικών και αρχαιολόγων που χρησιμοποίησαν οι συγγραφείς (χωρίς μάλιστα βιβλιογραφικές παραπομπές σε σημειώσεις) για να γράψουν το ελληνικό κείμενο. Ορισμένες, μάλιστα φορές, ο αναγνώστης του κειμένου μένει με τις απορίες του. Για παράδειγμα, στην αφήγηση για τον Αγαθοκλή (ΙΕΕ, τόμος Δ'), ο Μιλτιάδης Β. Χατζόπουλος ακολουθώντας πιστά τον Διόδωρο Σικελιώτη, αφήνει απορημένο τον αναγνώστη όταν αναφέρει (όπως και ο Διόδωρος) την ξαφνική εμφάνιση τυρρηνικών (ετρουσκικών) πολεμικών πλοίων που έφθασαν στις Συρακούσες για βοήθεια. Ο αναγνώστης που απορεί ακόμη γιατί συνέβη αυτό το γεγονός μπορεί να βρει μία ιστορική απάντηση στο κεφ. 3 του παρόντος τόμου.

---

[15] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ. 5. Η Hélène Glykatzi-Ahrweiler (Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ), *Problems of Greek Continuity*, trans. J. Leatham (Athens: MIETE-National Bank of Greece/Gennadeion Library, 1998) αναγνωρίζει δύο συνέχειες μόνο, την γλώσσα και τον ελληνικό ανθρωποκεντρισμό.

Μια επιπλέον αιτία για την συγγραφή του παρόντος έργου είναι η ελληνική άποψη για τους Ρωμαίους και την Ιστορία τους. Στην ελληνική εκπαίδευση γίνεται πολλές φορές αναφορά στον «ελληνορωμαϊκό πολιτισμό» με την έννοια ότι η Ρώμη και η Ιστορία της δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η συνέχεια του «μεγαλείου» των Αρχαίων Ελλήνων και υπονοώντας πάντοτε ότι οι Ρωμαίοι ήταν κατά πολύ κατώτεροί τους.[16] Οι Ρωμαίοι αντέγραψαν πολιτισμικά τους Έλληνες όπως και τους Ετρούσκους και άλλους λαούς, αλλά παράλληλα θεμελίωσαν την πρακτική της διοικήσεως ενός κράτους (Ρωμαϊκή Δημοκρατία), την οποία χρησιμοποίησαν ως υπόδειγμα για να αναπτυχθούν σταδιακά τα ευρωπαϊκά κράτη αλλά και το σημερινό ελληνικό κράτος. Ίσως μάλιστα η Ρωμαϊκή Δημοκρατία, ως πολιτική έννοια και πρακτική, να αποτέλεσε τον μακρινό πρόγονο της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ενώσεως του τέλους του 20ου και των αρχών του 21ου μ.Χ. αιώνα. Από μια έρευνα που έκανα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος αποδείχθηκε ότι μέχρι σήμερα έχει εκδοθεί μόνο ένα επιστημονικό σύγγραμμα (βιβλίο) γραμμένο από Έλληνα επιστήμονα που αφορούσε αποκλειστικά στην Ρωμαϊκή Ιστορία και στους θεσμούς της ρωμαϊκής πολιτείας: Σπυρίδων Π. Βάσης, *Ρωμαίων Πολιτεία. Η Βασιλευομένη και η Ελευθέρα* (Εν Αθήναις: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1903).

Επίσης, οι Έλληνες φοιτητές θα είχαν πάρα πολλά να κερδίσουν εάν γνώριζαν πως οι απόψεις που αναφέρονται στα ελληνικά πανεπιστημιακά εγχειρίδια είναι συγκεκριμένων επιστημόνων και πολλές φορές μόνο η σημερινή τους αποκρυστάλλωση, η οποία μπορεί κάλλιστα αύριο να ανατραπεί από νεώτερη έρευνα. Οι φοιτητές πρέπει να γνωρίζουν ότι οι απόψεις που εκφράζονται από τον συγγραφέα σε ένα βιβλίο ή άρθρο, ακόμη και εάν πρόκειται για μια συνοπτική Ιστορία είναι απόρροια βαθιάς, επίπονης και μακροχρόνιας μελέτης πολλών επιστημόνων. Γι' αυτόν τον λόγο πιστεύουμε ότι οι βιβλιογραφικές παραπομπές σε όλα τα συγγράμματα Ιστορίας και αρχαιολογίας είναι απαραίτητες. Για παράδειγμα, σε πολύ πρόσφατο πανεπιστημιακό σύγγραμμα, για την Αρχαία Εγγύς Ανατολή αναφέρεται μόνο η πιο πρόσφατη άποψη (χωρίς παραπομπή) σε ό,τι αφορά στον Σουμερικό Κατάλογο Βασιλέων όπως αυτή εκφράζεται στο Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000 - 330 BC*, 2 vols. (London: Routledge, 1995), 1:29-31. Από πίσω της, βέβαια, κρύβεται η βαθιά μελέτη του Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List* (Assyriological Studies, 11) (Chicago: The University of Chicago Press, 1939), με την παραδοσιακή της ιστορικο-αρχαιολογική άποψη. Πιστεύουμε ακράδαντα πως οι φοιτητές των ελληνικών δημοσίων πανεπιστημίων πρέπει να συνηθίσουν στην αναγνώριση της επιστημονικής καταγραφής απόψεων με παραπομπές, ώστε να αντιλαμβάνονται ότι το εγχειρίδιο που μελετούν εκφράζει συγκεκριμένες επιστημονικές απόψεις και μόνο, και όχι παντοτινές αλήθειες αλλά και να χρησιμοποιούν σωστά τις παραπομπές στις δικές τους εργασίες.

Τέλος, οι ξένοι ιστορικοί, των οποίων κάποια βιβλία Γενικής Ιστορίας έχουν μεταφρασθεί στα ελληνικά, εξετάζουν πολλές φορές σε βάθος θέματα που ενδιαφέρουν το ξενόγλωσσο κοινό τους (π.χ. δίνουν μεγαλύτερη προσοχή στην Κλασσική Ελλάδα από ό,τι στην Μεγάλη Ελλάδα ή στις διάσπαρτες ελληνικές Πόλεις του Ε' και του Δ' αιώνα π.Χ.), ενώ εμείς θέλουμε να δούμε την Ιστορία της Ελλάδας, της Ρώμης και της Ευρώπης από την ελληνική ιστοριογραφική σκοπιά, χωρίς βέβαια να συσκοτίσουμε

---

[16] Για μια σύντομη θεώρηση της συμβολής των Ρωμαίων στον σημερινό Ευρωπαϊκό πολιτισμό δες Στέλλα Πριοβόλου, *Οι ελληνορωμαϊκές ρίζες της Ευρώπης μέσα από τον στοχασμό των Ευρωπαίων μελετητών* (Αθήνα: Πεδίο, 2014).

όλες τις άλλες. Όταν, ανάμεσα σε διάφορα ιστορικά γνωστικά αντικείμενα, δίδασκα την Ιστορία των ΗΠΑ. εξηγούσα στους φοιτητές μου –και ας ήταν και Αμερικανοί– ότι στο μάθημά μου θα εξετάζαμε την Αμερικανική Ιστορία από την ευρωπαϊκή της έποψη (θεώρηση) μαζί με αυτή της αμερικανικής ιστοριογραφίας. Έτσι και σε αυτή την μελέτη. Η Αρχαιότητα εξετάζεται και από την ελληνική σκοπιά, όχι όμως την εθνικιστική σκοπιά. «Ο δυτικός προσεγγίζει την αρχαιότητα μέσω της ιστορίας, της μελέτης των μνημείων, της ανάγνωσης των κειμένων. Ένας Έλληνας είναι δικαιωματικά κάτοχος, πριν απ᾽ αυτή τη μακρυά και αργή πορεία, επειδή ακριβώς έχει γεννηθεί Έλληνας, του δρόμου της ενόρασης, που αποτελεί τη μοίρα του, όμοιος, σ᾽ αυτό με το στρατοκόπο που συνήθισε ν᾽ αναμετρά το δρόμο του με τ᾽ άστρα».[17]

Ο σημερινός κόσμος αλλά και ο ιστορικός κόσμος είναι μάλλον θολός για τους περισσότερους ανθρώπους, οι οποίοι δεν μπορούν να κατανοήσουν γιατί υπήρξαν διάφορα πολιτικά συστήματα, ιδεολογικές αντιλήψεις, πόλεμοι, επαναστάσεις και άλλα σημαντικά και ασήμαντα γεγονότα, ερωτήματα και ζητήματα στην ανθρώπινη Ιστορία. Ο ρόλος του ιστορικού είναι άλλοτε να ξεδιαλύνει την ομίχλη σε όποια σημεία του ιστορικού χρόνου είναι αυτό δυνατόν αλλά και να την πυκνώσει αναφέροντας τις διάφορες αντικρουόμενες πολλές φορές ιστορικές γνώμες, σε όσα σημεία είναι αδύνατον να υπάρξει μια καθαρή εικόνα. Αντιθέτως, η εργασία του αρχαιολόγου πρέπει να είναι απολύτως ακριβής, προσεκτική, ενδελεχής ως προς την περιγραφή και καταγραφή της ανασκαφής και των ευρημάτων και επιστημονικά απολύτως διαφανής. Αυτή την διαδικασία και των δύο επιστημόνων επιδιώξαμε ab initio να επιτύχουμε στο παρόν έργο με σκέψη απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και προαποφασισμένες αντιλήψεις, με νηφαλιότητα και καθαρό μυαλό, προσηλωμένο στην μελέτη των αρχαιολογικών, ιστορικών και πολιτισμικών δεδομένων και πηγών. Αφήσαμε τις πηγές μας να μιλήσουν μόνες τους χωρίς να παρεμβαίνουμε με τελείως υποθετικές αναλύσεις και συμπεράσματα. Τις αναλύσαμε με βάση όσα αναφέρονται στις ίδιες ή σε συνδυασμό τους και χρησιμοποιήσαμε την γνώμη ιστορικών όταν βασιζόταν σε κάποια πηγή(ες), αλλά αποφύγαμε την ιστορική καλπάζουσα φαντασία τους. Την φαντασία μας την χρησιμοποιήσαμε αφού την δηλώσαμε στην περιγραφή μας και μόνο για να ταξιδέψουμε τον αναγνώστη στην καθημερινότητα μιας πόλεως ή μιας εποχής. Κατά την γνώμη μας, είναι σημαντικό ο ιστορικός της Γενικής Ιστορίας να σπουδάσει και να μελετήσει την Ιστορία αντίστροφα, δηλαδή πρώτα τον Νεώτερο Κόσμο, μετά τον Μεσαιωνικό και στο τέλος τον Αρχαίο. Νομίζουμε ότι έτσι μπορεί να έχει καλύτερη αντίληψη όσων γεγονότων, θεωριών, ιδεολογιών επηρέαζαν τους ιστορικούς όταν συνέγραφαν την Ιστορία τους. Η Ιστορία κάθε ιστορικού είναι και αποτέλεσμα όσων τον επηρέαζαν κατά την διάρκεια της ζωής του και όταν συνέγραφε την Ιστορία του. Κανείς δεν εξαιρείται.

Κυρίως για τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, θεωρήσαμε πως μια νέα συγγραφή της Ιστορίας, της Αρχαιολογίας, και του Πολιτισμού του Αρχαίου Ευρωπαϊκού Κόσμου ήταν επιβεβλημένη. Επιθυμούμε η παρούσα ιστορική συγγραφή να αποτελέσει εργαλείο και επιστημονικό εφαλτήριο στα χέρια των νέων Ελλήνων εκκολαπτόμενων και εκπαιδευμένων ιστορικών. Να εκφράσει μια νέα άποψη –καθόλου ξένη στην ανάλογη ξενόγλωσση βιβλιογραφία– για την συγγραφή Γενικών Ιστοριών στην νεοελληνική γλώσσα από Έλληνα εκπαιδευμένο ιστορικό. Εκ τούτου, προσωπικά, δεν εφείσθην

[17] Octave Merlier, ό.π. σ. 12.

ούτε χρημάτων, ούτε κόπου, ούτε χρόνου αλλά και «δεν επεδίωξα ούτε κοινωνική ή κοσμική αναγνώριση, που δεν με ενδιέφεραν, ούτε οικονομική αξιοποίηση της δουλειάς μου, περιπέτεια άκρως οδυνηρή», όπως έγραψε ο Νίκος Εγγονόπουλος.[18] Μόνο διψάω επιστημονικά και «περνάω τον καιρό μου περιμένοντας».[19] Άλλωστε, το να συγγράφω με κουράζει λιγότερο από το να αναπαύομαι.

Γιατί στην νεοελληνική γλώσσα;

Ένα άλλο ερώτημα που μου απευθύνουν κυρίως συνάδελφοι αφορά στην γλώσσα του πονήματος. Γιατί το έργο αυτό γράφτηκε στην νεοελληνική, μια γλώσσα που την μιλούν σήμερα, έστω και σε κάποιο βαθμό, μόνο 15 εκατ. άνθρωποι στον κόσμο, μαζί με τους ειδικούς επιστήμονες. Γιατί, ρωτούν, περιόρισα το αναγνωστικό μου κοινό όταν με την άνεση μου στην επιστημονική αγγλική γλώσσα θα μπορούσα να το είχα γράψει για ένα δισεκατομμύριο αναγνώστες. Διότι είμαι πάρα πολύ υπερήφανος που μιλάω ελληνικά, την γλώσσα με την συνέχεια των 3500 περίπου ετών, την γλώσσα που κυριάρχησε στον Δυτικό Κόσμο από την εποχή των Μυκηναίων μέχρι την κατάλυση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Βυζαντινού Κράτους) και που κατάφερε τελικά να επιβιώσει χάρις στον Ανατολικό Χριστιανισμό και να αναγεννηθεί με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Επίσης, αναλογισθείτε μόνο ότι λεξικογράφοι μέτρησαν 1.000.000 λέξεις στην αγγλική γλώσσα[20] αλλά 7.000.000 στην ελληνική,[21] γεγονός που δείχνει πόσο ακριβής και πολυποίκιλος γλωσσικά μπορεί να είναι ο επιστήμονας που συγγράφει στην ελληνική. Το πόνημά μου είναι ένα εγχείρημα ελληνοφωνίας, against all odds, μόνο και μόνο για να αποδείξει –για μία ακόμη φορά– ότι η ελληνική γλώσσα ως φιλολογικό και επιστημονικό εργαλείο είναι ακόμη ζωντανή. Η ελληνική γλώσσα είναι «το αγκωνάρι του πολιτισμού μας»[22] και «πολύ τυχερός είναι αυτός που σκέπτεται και μιλάει ελληνικά γιατί έχει την δυνατότητα –εάν θέλει– να εμβαθύνει στην ερμηνεία του σύμπαντος με την μητρική γλώσσα του δυτικού πολιτισμού».[23] Οι πιθανοί αναγνώστες μου, Έλληνες, ελληνόφωνοι, ελληνιστές, μικροί και μεγάλοι μαθητές της ελληνικής σε όλο τον κόσμο αυξάνονται διαρκώς. Εάν το έργο μου έχει τελικά κάποια αξία θα μεταφρασθεί και θα μεταφράζεται σε άλλες γλώσσες της γης ad infinitum.

«Η ελληνική γλώσσα με τις αξίες και έννοιες που κομίζει αποδεικνύεται ως η πολιτισμική κιβωτός της ανθρωπότητας ως προς τις ανθρωπιστικές αξίες για το μέλλον

---

[18] Πρέβεζα, 15/9/1967.

[19] Wolfgang Amadeus Mozart, Επιστολή στον ιερέα Giovanni Battista Martini, Salzburg, 4 Σεπτεμβρίου 1776 στο Wolfgang Amadeus Mozart, *Αλληλογραφία* (Αθήνα: Ερατώ, 1991), σ. 74.

[20] Simon Winchester, «1,000,000 words,» *The Telegraph*, 6 June 2009 at <https://www.telegraph.co.uk/culture/books/5454273/1000000-words.html>.

[21] Γιάννης Ελαφρός, «Επτά εκατομμύρια μοναδικές ελληνικές λέξεις,» *Η Καθημερινή*, 28 Σεπτεμβρίου 2018 στην <http://www.kathimerini.gr/987117/article/epikairothta/ellada/epta-ekatommyria-monadikes-ellhnikes-le3eis>.

[22] Παρακολούθησε τον Jacques Bouchard στο *Hellenic DNA-USA*, Episode #11, January 2020 at <https://www.youtube.com/watch?v=kU_xjLU9gaY> ή <https://www.hellenicdna.com/episode-11.html>, at time 23:10 (Η πλήρης συνέντευξη από 20:22 μέχρι 25:28).

[23] Ζακ Μπουσάρ/Jacques Bouchard, «Η καίρια σημασία της ελληνικής γλώσσας στον αιώνα μας,» ή <https://www.kathimerini.gr/opinion/561704752/i-kairia-simasia-tis-ellinikis-glossas-ston-aiona-mas-k/>, *Η Καθημερινή*, 6 Φεβρουαρίου 2022, σ. 28.

του πλανήτη».[24] Σκεπτόμενος λίγο πιο ποιητικά, θα μπορούσα να πω ότι έγραψα την Ιστορία μου στην νεοελληνική, διότι στο κεντρικό αναγνωστήριο της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου των ΗΠΑ. το άγαλμα του νομοθέτη Σόλωνα κρατά πάπυρο με την ελληνική επιγραφή «ΟΙ ΝΟΜΟΙ». Διότι στην κορυφή της γέφυρας πεζών Eiserner Steg, επάνω από τον ποταμό Μάιν στην Φραγκφούρτη, δίπλα στο κέντρο της παλιάς πόλεως, υπάρχει η τεράστια επιγραφή στα ελληνικά από την *Οδύσσεια* (Ωδή Α.183): «ΠΛΕΩΝ ΕΠΙ ΟΙΝΟΠΑ ΠΟΝΤΟΝ ΕΠ' ΑΛΛΟΘΡΟΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ». Διότι στο κεντρικό αναγνωστήριο στην Εθνική Βιβλιοθήκη Διαίτης στο Τόκυο είναι χαραγμένη στα ελληνικά η αποστροφή του Ιησού από το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο (Κεφ. 8.32): «Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΥΜΑΣ». Αυτοί οι λόγοι αρκούν.

Οι δυσκολίες της ιστορικής έρευνας, της δομής και συγγραφής του έργου

Την δεκαετία του 1980 μ.Χ. και π.Δ. (προ Διαδικτύου, Ιντερνέτ), ο καθηγητής κλασσικής αρχαιολογίας στον Πανεπιστήμιο Αθηνών Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης ανέφερε στην παράδοσή του ορισμένα αποσπάσματα από επιγραφές. Στο τέλος του μαθήματος τον πλησίασα και τον ρώτησα πού μπορώ να βρω και να διαβάσω τις επιγραφές που είχε αναφέρει. «Στις βιβλιοθήκες, νεαρέ μου» ήταν η απάντησή του. Όταν είδε την απορία ζωγραφισμένη στο πρόσωπό μου συνέχισε: «Η δουλειά μας [η Αρχαιολογία] είναι να ψάχνουμε για να βρούμε». Προσπάθησα, αλλά ούτε η βιβλιογραφία στα βιβλία του με βοήθησε, ούτε η βιβλιοθήκη του Σπουδαστηρίου, ούτε η απαγόρευση εξυπηρετήσεως προπτυχιακών φοιτητών στην Εθνική Βιβλιοθήκη της οδού Πανεπιστημίου. Δεν ήξερα από πού να αρχίσω. Στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολέγιο Deree College (τώρα The American University of Greece), όμως, και στο Kent State University, στο Οχάιο των ΗΠΑ, η ίδια ερώτηση –για διαφορετικό θέμα– έλαβε την ίδια απάντηση, αλλά με την αμέριστη βοήθεια των ειδικευμένων βιβλιοθηκονόμων των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών και είχε άμεσο θετικό αποτέλεσμα για εμένα. Βέβαια, η απάντηση του Δρ. Λαμπρινουδάκη και η βοήθεια των καθηγητών και βιβλιοθηκονόμων στα αμερικανικά πανεπιστήμια με έμαθαν να μην το βάζω κάτω όταν θέλω να βρω κάτι. Σήμερα, το Διαδίκτυο διευκολύνει απίστευτα στην πρόσβαση στην αναζητούμενη πληροφορία αλλά τις περισσότερες φορές πρέπει να ξέρει κανείς πού και πώς να ψάξει. Μόνο έτσι εκπαιδεύεται τελικά ο αυτόφωτος ερευνητής (independent researcher), έτσι ώστε να βρίσκει χωρίς την βοήθεια κανενός εκείνο που του χρειάζεται στην επιστημονική του έρευνα (independent learning). Αυτό αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά προσόντα του ερευνητή στις επιστήμες της Ιστορίας και της Αρχαιολογίας.

Η ιστορική έρευνα για τους τόμους της ενότητας *Οι Ρωμαίοι, οι Έλληνες, η Αρχαία Ευρώπη (7000-78 π.Χ.)*, υπήρξε τελείως διαφορετική από αυτή που χρειάσθηκε για τον πρώτο τόμο. Ενώ η συγγραφή ξεκίνησε το 2002, μετά τα πρώτα κεφάλαια διαπιστώθηκε ότι το επίπεδο επιστημονικής έρευνας που έχουμε θέσει για όλο το έργο δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί με τις πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές που είχαμε στην διάθεσή μας. Οι πρώτες βοηθητικές μελέτες που διαβάσαμε παρέπεμπαν σε αρχαίες

[24] Jacques Bouchard: «Η ελληνική γλώσσα κιβωτός του παγκόσμιου ανθρωπισμού», *Τα Ελληνοκαναδικά Νέα*, 12 June 2021 at <https://www.tanea.ca/jacques-bouchard-%CE%B7-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B3%CE%BB%CF%8E%CF%83%CF%83%CE%B1-%CE%BA%CE%B9%CE%B2%CF%89%CF%84%CF%8C%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%B1%CE%B3/>.

ιστορικές, φιλολογικές, γεωγραφικές πηγές αλλά και μελέτες σημαντικών ιστορικών που είχαν εκδοθεί τον 19ο και στις αρχές του 20ου μ.Χ. αιώνα και βασικά χρειάζονταν μια πολύ μεγάλη σε αριθμό βιβλίων και επιστημονικών περιοδικών εθνική βιβλιοθήκη (Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, Βρεταννική Βιβλιοθήκη, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας) για να βρεθούν και να μελετηθούν. Αν λάβει κανείς υπόψιν του ότι ο συγγραφέας έπρεπε παράλληλα να εργάζεται στην ακαδημαϊκή διοίκηση μη κρατικού πανεπιστημιακού ιδρύματος στην Ελλάδα και να ερευνά και να συγγράφει μόνο τις ελεύθερες ώρες του, χωρίς εκπαιδευτικές/επιστημονικές άδειες απουσίας από τα καθήκοντά του, ίσως να καταλάβει τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Ο συγγραφέας επέμενε και επιμένει να ψάχνει, να βρίσκει και να μελετά τις πηγές του μόνος του και ποτέ δεν χρησιμοποίησε βοηθούς έρευνας (research assistants), παρότι θα μπορούσε να υπάρξει αυτή η δυνατότητα στον πανεπιστημιακό χώρο όπου εργαζόταν. Έπρεπε, λοιπόν, να έχει στην άμεση διάθεσή του μια μεγάλη ξένη εθνική βιβλιοθήκη που να περιλαμβάνει τις εκδόσεις αρχαίων κειμένων Teubner Λειψίας, Loeb του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, Les Belles Lettres των Γαλλικών Πανεπιστημίων αλλά και άλλων παλαιών γερμανικών και γαλλικών εκδόσεων αρχαίων και μεσαιωνικών λατινικών και ελληνικών κειμένων καθώς και πλήρεις σειρές αγγλόφωνων, γαλλόφωνων, γερμανόφωνων, ιταλικών περιοδικών μαζί με πρόσφατες και παλαιότερες (από τον 19ο μ.Χ. αιώνα) μελέτες ιστορικών και αρχαιολόγων στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, στο σπίτι του. Αλίμονο, ούτε η παλαιά Εθνική μας Βιβλιοθήκη στην οδό Πανεπιστημίου ούτε η νέα στο Φάληρο ούτε και το Εθνικό Κέντρο Ερευνών, ξεχνώντας μάλιστα τις δυσκολίες και απαγορεύσεις προσβάσεως στις συλλογές τους σε έναν ανεξάρτητο ερευνητή, μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του συγγραφέα.

Αλλά ξαφνικά, πριν το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, η καλή νεράιδα, παραμέρισε όλα τα εμπόδια. Το Διαδίκτυο, δια μαγείας, έλυσε όλα τα προβλήματα του συγγραφέα. Από το 2007 και μετά και με γεωμετρική πρόοδο, τα μεγάλα αμερικανικά και καναδικά πανεπιστήμια διέθεσαν σε δύο μεγάλες εταιρείες τις βιβλιοθήκες τους για ψηφιοποίηση και δωρεάν διάθεση. Επίσης, ορισμένες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες στην Βρετανία και στην Γερμανία ψηφιοποίησαν και διέθεσαν δωρεάν παλαιές εκδόσεις που είχαν στα ράφια τους. Με αυτόν τον τρόπο, βιβλία και περιοδικά του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, των οποίων είχαν λήξει τα πνευματικά δικαιώματα, άρχισαν να διατίθενται δωρεάν μέσω του ιστότοπου Internet Archive και Open Library. Ο ακαδημαϊκός ιστότοπος Perseus αύξησε κατακόρυφα την δωρεάν διάθεση λατινικών και ελληνικών κειμένων και το ίδιο έπραξε και η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας μέσω των ιστότοπων Gallica και Persée, η οποία ψηφιοποίησε τις εξαιρετικά πολύτιμες εκδόσεις των Γαλλικών Αρχαιολογικών Σχολών Αθήνας και Ρώμης μαζί με τα σχετικά γαλλικά περιοδικά αλλά και άλλα βιβλία που έχει στην κατοχή της. Η Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών και η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα διέθεσαν ψηφιοποιημένες όλες τις ετήσιες εκδόσεις τους και μονογραφίες, όπως έκαναν και άλλα αρχαιολογικά ινστιτούτα με έδρα την Αθήνα και την Ρώμη. Το ίδιο έπραξαν σταδιακά και γερμανικές ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες. Μέσα σε πολύ λίγα χρόνια, ο συγγραφέας είχε στην διάθεσή του εκατομμύρια τόμους βιβλίων και περιοδικών, χωρίς να πρέπει να δώσει λόγο σε κανέναν δημόσιο υπάλληλο και υπαλληλίσκο ελληνικών βιβλιοθηκών γιατί χρειαζόταν να μελετήσει κάποιο βιβλίο ή περιοδικό. Έτσι, έχοντας στην διάθεσή μας τις πηγές που ήταν αναγκαίες, δειλά-δειλά, από το 2013 και εντατι-

κότερα από το 2014 και μετά, άρχισε η ουσιαστική συγγραφή των κεφαλαίων αυτού του τόμου. Μέσω της μικρής σχετικά (αλλά με στόχους) πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece) στην Αθήνα και της συνεργασίας της με το δανειστικό τμήμα της British Library, είχαμε πρόσβαση σε έντυπα και ηλεκτρονικά βιβλία καθώς και στον οργανισμό JSTOR, με το σύνολο των κυρίως αγγλόφωνων περιοδικών στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Εθνικοί οργανισμοί αλλά και μεμονωμένα ακαδημαϊκά ιδρύματα κυρίως στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ, στον Καναδά αλλά και σε μερικές περιπτώσεις και στην Ελλάδα (όπως τα Πανεπιστήμια Κρήτης και Θεσσαλίας και η Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών) ψηφιοποίησαν και διαθέτουν δωρεά βιβλία και περιοδικά στο Διαδίκτυο. Επίσης, κυρίως οι εταιρείες amazon, abebooks, biblio και bookfinder έφεραν τους παλαιοβιβλιοπώλες της Ευρώπης και των ΗΠΑ. στο παγκόσμιο επιστημονικό προσκήνιο. Πάρα πολλές εξαντλημένες μελέτες ή και πηγές αγοράστηκαν από τον συγγραφέα σε προσιτές τιμές ως μεταχειρισμένα βιβλία. Αλλά υπήρξαν και περιπτώσεις που ένα και μόνο βιβλίο κόστισε μέχρι και €300 ή η αγγλική μετάφραση των 17 τόμων του *Corpus Juris Civilis* πληρώθηκε $2.000, χωρίς τα έξοδα εκτελωνισμού. Πολλές νέες εκδόσεις βιβλίων αγοράστηκαν πολύ εύκολα μέσω των amazon, abebooks, biblio και alibris και δυσεύρετα αρχαιολογικά και ιστορικά άρθρα βρέθηκαν από τις ιστοσελίδες των επιστημόνων στους ιστότοπους «Research Gate» <https://www.researchgate.net/> και «Academia» <https://www.academia.edu/> αλλά και μέσω πολύτιμων φίλων στο εξωτερικό. Ξαφνικά, λοιπόν, όλο το υλικό που χρειαζόμασταν για την συγγραφή του τόμου έγινε αμέσως προσιτό σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή είτε δωρεάν μέσω ψηφιοποιήσεως είτε στην διεθνή βιβλιαγορά για να αγορασθεί. *Οι Ρωμαίοι, οι Έλληνες, η Αρχαία Ευρώπη (7000-78 π.Χ.)* είναι το πρώτο βιβλίο, τουλάχιστον στην Ελλάδα, που γράφτηκε κυρίως με την βοήθεια του Διαδικτύου και με την χρήση κατά περίπου 70% κειμένων σε ψηφιακή μορφή (βιβλίων, περιοδικών και βάσεων δεδομένων) με πρόσβαση και μελέτη από το σπίτι. Είναι ένα ψηφιακό βιβλίο γραμμένο με την βοήθεια ψηφιοποιημένων πηγών. Το σύνθημα για τον διανοούμενο του 21ου αιώνα είναι ένα: ελεύθερη πρόσβαση στην παγκόσμια γνώση από παντού μέσω ηλεκτρονικής βιβλιοθήκης. Σπάσε τον επιστημονικό επαρχιωτισμό σου και φυσικά «ΝΟΕΙ ΚΑΙ ΠΡΑΤΤΕ»[25] πάντα επιστημονικά!

Παρ' όλα αυτά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το Διαδίκτυο είναι ένα ακόμη εργαλείο στα χέρια του ιστορικού και δεν αντικαθιστά την ιστορική έρευνα, απλώς την διευκολύνει και την επιταχύνει όταν εκείνος γνωρίζει πως να το χειρισθεί. Το Διαδίκτυο είναι μια απέραντη βιβλιοθήκη γνώσεων και απόψεων. Ο ιστορικός πρέπει να το χρησιμοποιήσει αλλά πρέπει να έχει αναπτύξει και την δεξιότητα διερευνήσεώς του και την κριτική προσέγγιση των πληροφοριών ή απόψεων που του προσφέρει. Ο οποιοσδήποτε πλέον έχει την δυνατότητα να δημοσιεύσει ψηφιακά/διαδικτυακά το αποτέλεσμα της έρευνάς του αλλά και τις απόψεις του. Συνεπώς, ο ιστορικός πρέπει να χρησιμοποιήσει σε μια μηχανή αναζητήσεως βάσεων δεδομένων, όπως αυτή του JSTOR, ή σε μια διαδικτυακή μηχανή, όπως η Google, τις σωστές λέξεις κλειδιά για να εντοπίσει τα κείμενα που χρειάζεται να μελετήσει. Αλλιώς, μπορεί να είναι απλώς «χαμένος στο Διαδίκτυο», όπως λέμε. Ο εντοπισμός όμως του σωστού για συγκεκριμένη έρευνα κειμένου

[25] «Νόει, καὶ τότε πρᾶττε», Στοβαίος, Γ.29 (ed. Meineke).

δεν σημαίνει ότι στο κείμενο αυτό –πρωτογενή ή δευτερογενή πηγή– μπορεί άκριτα ο ιστορικός να βασίσει την δική του εργασία. Εάν πρόκειται για πρωτογενή πηγή που αρχικά είχε δημοσιευθεί σε έντυπη μορφή, πρέπει, με βάση την αξιοπιστία του ιστότοπου στον οποίο εντοπίσθηκε, ο ιστορικός να βεβαιωθεί ότι είναι πανομοιότυπο της αρχικής έντυπης εκδόσεως. Εάν είναι νέα ηλεκτρονική έκδοση, που δεν είχε ποτέ δημοσιευθεί προηγουμένως και για την οποία υπάρχουν ήδη επιστημονικές κριτικές, πρέπει ο ιστορικός να χρησιμοποιήσει την δική του κριτική ανάλυση για να βεβαιωθεί ότι αξίζει να την χρησιμοποιήσει. Το ίδιο συμβαίνει και για τις δευτερογενείς πηγές, στις οποίες φυσικά δεν αρκεί μόνο η αξιολόγηση του ιστότοπου στον οποίο έχουν δημοσιευθεί αλλά και η κριτική αξιολόγηση των ίδιων των μελετών. Δεν αρκεί πλέον να αναζητούμε εκδόσεις γνωστών εκδοτικών οίκων ή δημοσιεύσεις σε διάσημα περιοδικά. Πολλές εξαιρετικά αξιόλογες έρευνες και απόψεις δημοσιεύονται σε διαδικτυακούς ιστότοπους από νέους επιστήμονες. Συνεπώς, το Διαδίκτυο προσφέρει πολύ υλικό για την έρευνά μας, αλλά εμείς πρέπει να διαθέτουμε ερευνητική δεξιότητα και αξιολογική κρίση για να το χρησιμοποιήσουμε σωστά στην μελέτη μας.

Ακολουθώντας την παραπάνω μέθοδο, στον πρώτο τόμο, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί. Από τους Σουμερίους στον Μέγα Αλέξανδρο (3000-323 π.Χ.)*, φροντίσαμε να παραθέσουμε τις απολύτως απαραίτητες υποσημειώσεις για να δώσουμε την δυνατότητα στον αναγνώστη να ελέγξει αλλά και να αξιοποιήσει περαιτέρω τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε. Στον παρόντα τόμο, οι υποσημειώσεις πολλαπλασιάστηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό, διότι αφενός οι πηγές μας είναι πολύ περισσότερες, πολυποίκιλες, αντικρουόμενες και αποσπασματικές και αφετέρου οι απόψεις ή ερμηνείες των αρχαίων και νεώτερων ιστορικών διίστανται σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Όπως γράφει ο Brian Caven, «η Αρχαία Ιστορία είναι ένας επιστημονικός τομέας στον οποίον σχεδόν κάθε δεύτερη άποψη και ερμηνεία είναι αμφισβητήσιμη και στην οποία οι υποθέσεις παίζουν πολύ μεγαλύτερο ρόλο από αυτόν που θα επιθυμούσε κανείς».[26] Παρ’ όλα αυτά, οι παραπομπές που χρησιμοποιήσαμε περιορίζονται στις κύριες αρχαίες πηγές και μόνο στα έργα των σημαντικότερων σημερινών ιστορικών και, συνεπώς, μπορεί να μην περιλαμβάνουν παντού όλες τις επιγραφές ή αρχαίες πηγές ήσσονος σημασίας, όπως οι Valerius Maximus, Orosius, Eutropius ή οτιδήποτε έχει γραφτεί από τους ιστορικούς των δύο τελευταίων μ.Χ. αιώνων για ένα ιστορικό γεγονός. Βέβαια, σε ορισμένα ζητήματα με αντικρουόμενες απόψεις, όπως στο θέμα της κατασκευής και χρήσεως των τριήρων, τετρήρων και πεντήρων, κάναμε έρευνα σε μεγάλο επιστημονικό βάθος για να σχηματίσουμε ιδίαν γνώμη. Ως εκ τούτου, οι υποσημειώσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους εκκολαπτόμενους και νέους ιστορικούς και ως μια εργαλειοθήκη της βασικής βιβλιογραφίας –κυρίως της αγγλόφωνης– επάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα που πραγματευθήκαμε. Άλλωστε, χωρίς βιβλιογραφικές παραπομπές εντός κειμένου, η Ιστορία δεν είναι παρά συρραφή από ιστοριούλες. Προσπαθήσαμε, συνεπώς, από την μία πλευρά να μην στερήσουμε την δυνατότητα στον αναγνώστη να ανατρέξει στην αρχική πηγή στην οποία παραπέμπουμε αλλά και από την άλλη η αφήγησή μας να είναι όσο το δυνατόν λιγότερο αποσπασματική, παρά την αποσπασματικότητα των πηγών και τις αντίθετες απόψεις των ιστορικών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλές χιλιάδες υποσημειώσεις και ένα αφηγηματικό κείμενο, η επιστημονική ισορροπία και διαύγεια

---

[26] Brian Caven, *The Punic Wars* (New York: Barnes & Noble, 1980/1992), p. ix.

του οποίου είναι στην κρίση του αναγνώστη.

Συγκεκριμένα, πριν γίνει οποιαδήποτε παραπομπή σε πρωτογενή (αρχαίες πηγές) ή δευτερογενή πηγή (απόψεις ιστορικών), αναζητήθηκαν τα συγκεκριμένα κείμενα σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή (μόνο σάρωση/αναπαραγωγή του αρχικού βιβλίου και όχι ηλεκτρονικές σελίδες ιστοτόπων), αναγνώσθηκαν, αξιολογήθηκαν, και μετά χρησιμοποιήθηκαν ως μέρος του έργου μας. Με αυτόν τον τρόπο, αναγνώσθηκε η πρωτογενής (αρχαία) πηγή για έλεγχο του αρχαίου κειμένου (ελληνικού ή λατινικού) αλλά επιβεβαιώθηκε και η καταλληλότητα των δευτερογενών πηγών (λ.χ. μελέτες άλλων ιστορικών) ως προς την επιστημονικής τους αρτιότητα (π.χ. παραπομπές σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές) αλλά και ο συσχετισμός τους με την θεματολογία του έργου μας. Δηλαδή, ως προς τις παραπομπές των πηγών που μελετήσαμε, δεν αντιγράψαμε αβασάνιστα τις παραπομπές άλλων ιστορικών, αλλά ερευνήσαμε στις βιβλιοθήκες, στην βιβλιαγορά ή στο Διαδίκτυο για να βρούμε την πηγή που είχε χρησιμοποιηθεί και εάν ήταν δυνατόν και την συγκεκριμένη έκδοση της πηγής για τα ελληνικά και λατινικά κείμενα (π.χ. Λειψίας, Loeb, Οξφόρδης κλπ). Κατόπιν, έπρεπε να εντοπίσουμε την παραπομπή του ιστορικού στην συγκεκριμένη πηγή, να αναγνώσουμε το σχετικό κείμενο και μετά να την χρησιμοποιήσουμε ή και να την παραθέσουμε στην δική μας μελέτη. Δεν υπάρχουν non vidi πηγές ή παραπομπές στο έργο μας. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αρκετά έργα άλλων ιστορικών υπήρχαν λανθασμένες παραπομπές είτε λόγω εκτυπωτικού λάθους είτε εκ παραδρομής. Ελπίζουμε ότι τα δικά μας σχετικά λάθη είναι ελάχιστα.

Σε ορισμένα σημεία αναγκασθήκαμε να επαναλάβουμε περιληπτικά γεγονότα και απόψεις που είχαν αναφερθεί εκτενώς σε άλλο κεφάλαιο του παρόντος τόμου (τόμων) ή στον πρώτο τόμο του έργου. Αυτό έγινε αναπόφευκτο όταν έπρεπε να εξετασθούν τα ίδια γεγονότα από δυο διαφορετικές σκοπιές. Για παράδειγμα, οι δύο Αθηναϊκές εκστρατείες στην Σικελία εξετάσθηκαν στον πρώτο τόμο από την πλευρά των Αθηναίων, ενώ σε άλλον οι Αθηναϊκές εισβολές στο νησί μελετήθηκαν από την πλευρά των Συρακουσίων. Μεγάλη σημασία δώσαμε και στην Ιστορία των ελληνικών Πόλεων στην Αρχαιότητα. Σε πολλές περιπτώσεις, βέβαια, χρησιμοποιήσαμε παραπομπές στον πρώτο τόμο ή ανάμεσα στα κεφάλαια του παρόντος τόμου (τόμων) για να αποφύγουμε τις άχρηστες επαναλήψεις. Γενικώς, ο έμπειρος αναγνώστης μπορεί να αρχίσει να διαβάζει από οποιοδήποτε σημείο του έργου και να παραλείψει εκείνα τα τμήματα που τον ενδιαφέρουν λιγότερο.

Ο πρώτος τόμος του έργου είχε γραμμική δομή. Δηλαδή, υπήρχε μια συνεχής αφήγηση με την χρονολογική σειρά της εξελίξεως των γεγονότων, πρώτα για τους λαούς της Εγγύς Ανατολής και ύστερα για την Αρχαία Ελληνική Ιστορία από την Προϊστορική Εποχή μέχρι τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας. Αντιθέτως, ο παρών δεύτερος τόμος και οι επόμενοι έχει μια ελικοειδή δομή πολλαπλών κατευθύνσεων. Για παράδειγμα, στην αρχή εξετάζεται η ιταλική Προϊστορία και μετά από τρία κεφάλαια επανερχόμαστε στην ευρωπαϊκή Προϊστορία ή αλλού η Ιστορία ελληνικών Πόλεων στην Σικελία διακόπτει την γραμμική ιστορική αφήγηση της Ρωμαϊκής Ιστορίας. Επίσης, στην αρχή της αφηγήσεως της ρωμαϊκής επεμβάσεως στην Καρχηδόνα κατά τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο παρεμβάλλεται σύντομη αναφορά στους Έλληνες μισθοφόρους, ενώ σε άλλα σημεία του έργου συζητούνται σύντομα οι θεωρίες του ιμπεριαλισμού και ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός κ.ο.κ. Λόγω της παράλληλης

αφηγήσεως της Ρωμαϊκής και της Ελληνικής Ιστορίας και της πεποιθήσεώς μας ότι από ιστορικής απόψεως ούτε ο Αρχαίος Κόσμος αποτελείται από ιστορικά στεγανά –και παρά το γεγονός ότι ο κάτοικος της Μασσαλίας δεν μάθαινε σύντομα τι συνέβαινε στον υπόλοιπο γνωστό του κόσμο– κρίθηκε αναγκαίο να γίνεται παράλληλη αρχαιολογική εξέταση τόπων/πόλεων ή αφήγηση παράπλευρων γεγονότων ή εξέταση σημαντικών ιδεολογικών θεωριών με αφορμή ένα μεγαλύτερο γεγονός της γραμμικής Ιστορίας. Με απλά λόγια, σε αρκετά σημεία, ο αναγνώστης θα παρατηρήσει ότι ξεφεύγουμε από το κύριο θέμα μας για να επεξηγήσουμε ή να αφηγηθούμε ένα μικρότερης σημασίας, αλλά σχετιζόμενο με το πρώτο. Πιστεύουμε ότι έτσι δεν αφήνουμε τον αναγνώστη να χαθεί στην αρχαιολογία, στην Ιστορία και στον πολιτισμό της Ελλάδας και της Ευρώπης. Εν κατακλείδι, νομίζουμε ότι μόνο αυτός ο οποίος έχει ασχοληθεί σε βάθος με τα ζητήματα της ελληνο-ρωμαϊκής Αρχαιότητας μπορεί να αντιληφθεί τις τεράστιες δυσκολίες συγγραφής μιας Γενικής Ιστορίας της περιόδου.

Τελικά αποδεικνύεται απολύτως αληθής η ρήση ότι «η Ιστορία είναι αναζήτηση και όχι βεβαιότητα».[27] Επίσης, η τεράστια δυσκολία του ιστορικού να την κατανοήσει όταν «η Ιστορία αποτελεί το αντικείμενο μιας κατασκευής της οποίας ο τόπος δεν είναι ομοιογενής, κενός χρόνου, αλλά χρόνος γεμάτος με την παρουσία του παρόντος».[28] Όταν η Ιστορία είναι η παρουσία του «Jetztzeit» του Βάλτερ Βενιαμίν (Μπένγιαμιν, Walter Benjamin), το nunc stans ή η «φύσις αιώνιος» και αιώνια εικόνα του Πλάτωνα.[29]

Η Ιστορική Πληροφορική και ο προγραμματισμός ηλεκτρονικού υπολογιστή

Ο συγγραφέας διαθέτει ένα προσόν που ελάχιστοι –μετρημένοι στα δάκτυλα του ενός χεριού– σε παγκόσμιο επίπεδο μπορούν να προτάξουν: είναι εκπαιδευμένος ιστορικός αλλά και αναλυτής-προγραμματιστής ηλεκτρονικού υπολογιστή (Η/Υ). Αυτές οι ιδιότητες θα μπορούσαν σήμερα να ενταχθούν στην επιστήμη των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών (Digital Humanities) και ειδικότερα στην Ιστορική Πληροφορική (History and Computing) με την παρατήρηση ότι οι εξειδικεύσεις αυτές περιλαμβάνουν ιστορικούς που απλώς έχουν εκπαιδευθεί στα στοιχειώδη ως προς την συγγραφή κώδικα προγράμματος Η/Υ και συγγραφή κώδικα ιστοσελίδων (π.χ. HTML), και όχι στην ολοκληρωμένη δημιουργία αναλύσεως ζητουμένου, μελέτης και συγγραφής ολοκληρωμένου προγράμματος για δημοσίευση και διανομή στο Διαδίκτυο. Ο συγγραφέας είναι ανάμεσα στους ελάχιστους Digital Humanities programmers,[30] δηλαδή στην ουσία είναι εξίσου ιστορικός όσο και επιστήμονας πληροφορικής.

Η ενασχόλησή μου με την χρήση των Η/Υ ως βοηθητικού εργαλείου στην ιστορική έρευνα αλλά και στην εκπαίδευση γενικότερα ξεκίνησε στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Ως νεαρός μεταπτυχιακός ερευνητής στο Kent State University των ΗΠΑ αναγκάσθηκα να έρθω σε επαφή με το πληκτρολόγιο και την οθόνη τερματικού του κεντρικού (mainframe) υπολογιστή του πανεπιστημίου. Το αμερικανικό πανεπιστήμιο

[27] Howard H. Scullard, *Scipio Africanus in the Second Punic War* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1930), p. xii και H. H. Scullard, *A History of the Roman Word 753 to 146 BC*, 4th ed. (London: Routledge, 1980), p. xiii.

[28] Walter Benjamin, «Theses on the Philosophy of History. XIV» in *Illuminations* (N. York: Schocken Books, 1968/2007), p. 261.

[29] Πλάτων, *Τίμαιος*, 37D.

[30] Melissa Terras et al, eds, *Defining Digital Humanities. A Reader* (Franham, Surrey, England: Ashgate, 2013), p. 245.

έθετε στην διάθεση των δεκάδων χιλιάδων φοιτητών του την ηλεκτρονική αναζήτηση ως εναλλακτική μέθοδο αντί της χειροκίνητης έρευνας στον κατάλογο χάρτινων καρτελών της βιβλιοθήκης του ή και άλλων πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών. Σκοπός ήταν ο ταχύτερος και ακριβέστερος εντοπισμός των αναζητούμενων βιβλίων, ανάμεσα στα εκατομμύρια που διέθετε η δεκαόροφη βιβλιοθήκη του ή στις εκατοντάδες εκατομμυρίων από όλες τις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες των ΗΠΑ. Ήταν τότε που έκανα το πρώτο μου άλμα στην ψηφιακή εποχή, ξεπέρασα τον φόβο της μικρής φωτεινής γραμμής που αναβόσβηνε στο μαύρο έρεβος, δηλαδή στην μαύρη «dummy» οθόνη του mainframe, και τον χρησιμοποίησα για την έρευνά μου. Η επιστροφή στην Ελλάδα με έφερε πάλι στην εποχή της «μαυρομύτας» (μολύβι). Το 1987, όμως, ο πατέρας μου μού δώρισε ένα προσωπικό υπολογιστή (Amstrad) της εποχής. Εξαιτίας της εμπειρίας μου στα τερματικά της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Kent State University, εξοικειώθηκα γρήγορα με την εκκίνησή του και την λειτουργία του με δισκέτες και τα μηνύματα στην πράσινη/ασπρόμαυρη οθόνη, το πληκτρολόγιο, το ποντίκι, τον εκτυπωτή του. Εκτός από το ογκώδες εγχειρίδιο χρήσεως υπήρχε και ένα ογκωδέστατο εγχειρίδιο της γλώσσας προγραμματισμού mallard basic, όλα φυσικά στην αγγλική γλώσσα. Σιγά-σιγά, λοιπόν, διαβάζοντας το εγχειρίδιο της basic αλλά και με την βοήθεια ενός βιβλίου που δίδασκε τα στοιχειώδη για την δημιουργία βάσεων δεδομένων, έκανα το δεύτερο άλμα και έφτιαξα τα πρώτα ηλεκτρονικά τεστ με ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής και απεικόνιση σε πραγματικό χρόνο των επιδόσεων του εξεταζόμενου. Ήταν μερικά χρόνια αργότερα, στο μέσο της δεκαετίας του 1990, όταν οι φοιτητές μου στο Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece) έπαιρναν την δισκέτα με τα δικά μου «PC-History Tests» στο σπίτι τους και εξασκούσαν τις εγκυκλοπαιδικές τους γνώσεις στην ευρωπαϊκή Ιστορία πριν αναλύσουμε σε βάθος ιστορικά θέματα στην τάξη.

Το 1992, η αγορά νέου προσωπικού υπολογιστή συνοδεύτηκε λίγο αργότερα και με την αγορά εξωτερικού μόντεμ ταχύτητας 2400 bps (σήμερα είμαστε στα πολλά πολλαπλάσια Megabps για οικιακή χρήση) για την σύνδεσή με το ελληνικό διαδίκτυο, τις τότε ονομαζόμενες Bulletin Board Services, με πρωτοπόρο την εταιρεία Hellas Online (HOL). Το 1994 και μέσω της HOL έγινε δυνατή και η επικοινωνία από την Ελλάδα με το διεθνές Διαδίκτυο, το σημερινό Internet. Τότε το Διαδίκτυο ήταν μόνο λέξεις, καμία εικόνα. Ήταν τον Ιούλιο του 1995 όταν έστειλα το πρώτο μου μήνυμα στο Διαδίκτυο, στην επιστημονική ιστορική mailing list «Ancient Near East». Η συζήτηση αφορούσε στο πολύκροτο τότε βιβλίο του Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization.*

Μαζί με τον νέο υπολογιστή του 1996 με έγχρωμη οθόνη και σκληρό δίσκο 20 Mbytes υπήρχε και η ανανεωμένη γλώσσα προγραμματισμού basic/basica, την οποία έμαθα πάλι διαβάζοντας το εγχειρίδιο και πειραματιζόμενος, και την ίδια χρονιά αγόρασα και τον Qbasic compiler για να μπορούν τα προγράμματά μου να μοιράζονται και να τρέχουν από δισκέτες. Το 1996, πάλι με την βοήθεια βιβλίων εκμαθήσεως HTML, κατασκεύασα και την πρώτη μου προσωπική ιστοσελίδα αγοράζοντας χώρο στους servers της HOL. Το 2000, αγοράσθηκε νέος υπολογιστής με δίσκο 250 Mbytes και μαζί η VisualBasic και ακολούθησε εκμάθησή της με αγορά πολλών βιβλίων για τον αντικειμενοστραφή προγραμματισμό σε γραφικό περιβάλλον. Ένα νέο προσωπικό άλμα. Το αποτέλεσμα ήταν το πρόγραμμα βάσεως δεδομένων FOTOARCHIVE, Image Cataloging

Software, 2006, για την καταλογράφηση εικόνων ψηφιακής φωτογραφικής μηχανής, <http://www.anistor.gr/anistor/software/fa.htm> και το πρόγραμμα CLASSICAL OPUS, Classical music media cataloging software, 2007, για την καταλογράφηση συλλογής δίσκων, ταινιών κλπ. μουσικής και με δυνατότητα απεικονίσεως εξωφύλλων, <http://www.anistor.gr/anistor/classical/classical_opus.htm>. Το αποκορύφωμα μου, όμως, στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες με προγραμματισμό είναι το πρόγραμμα ANCIENT MEASURES CONVERTER DIOPHANT, Ancient Units Converter Software, 2009, για την μετατροπή αρχαίων μέτρων και σταθμών σε πολλαπλάσια και υποπολλαπλάσια αλλά και σε σημερινές μονάδες μετρήσεως μήκους, μάζας, βάρους κλπ. <http://www.anistor.gr/history/diophant.html>, η μη-διδακτορική διατριβή μου στην ψηφιακή Ιστορία και αρχαιολογία. Όλα αυτά τα προγράμματα σε VisualBasic διανέμονται δωρεάν μέσω του Διαδικτύου και τρέχουν αυτόνομα σε προσωπικό Η/Υ και το τελευταίο με την συντομογραφία AMCD έχει χρησιμοποιηθεί στο παρόν ιστορικό έργο. Τα κεφάλαια του παρόντος συγγραφικού έργου πέρασαν από το χαρτί στον ηλεκτρονικό κειμενογράφο WordPerfect για DOS, μετά στο Microsoft Word για Windows και τέλος στο OpenOffice Writer, γραμμένα σε νέους φορητούς υπολογιστές που αγοράζονται κάθε πέντε περίπου χρόνια μέχρι σήμερα.

Η τεχνολογική δεξιότητα, όμως, συμπληρώνεται πάντα από θεωρητικές γνώσεις. Τις βάσεις στις ανθρωπιστικές επιστήμες, στα μαθηματικά, και στις φυσικές επιστήμες τις έλαβα στο παλιό καλό ελληνικό σχολείο της περιόδου 1964-1976, στο καλό ιδιωτικό σχολείο του Νέου Ηρακλείου Αττικής, «Ηράκλειος Σχολή».[31] Εκεί έμαθα στο δημοτικό σχολείο «στρωτή» δημοτική της μεταρρυθμίσεως Παπανούτσου και στο εξατάξιο γυμνάσιο διδάχθηκα αρχαία ελληνικά στο πρωτότυπο: Όμηρο, Ηρόδοτο, Θουκυδίδη, Ξενοφώντα, Αρριανό, Λυσία, Ισοκράτη, Δημοσθένη, Ευριπίδη, Σοφοκλή, Πλάτωνα αλλά και βασικά λατινικά. Επίσης, διδάχθηκα πολύ καλά μαθηματικά (άλγεβρα, γεωμετρία, τριγωνομετρία), φυσική και χημεία, γνώσεις που επαυξήθηκαν και με την βοήθεια επιπλέον φροντιστηρίου, για να συμπληρώσω το ονομαζόμενο «κλασσικό» εξατάξιο γυμνάσιο με το «πρακτικό γυμνάσιο/λύκειο», κατά την ορολογία της εποχής. Με όλες αυτές τις βασικές γνώσεις, τις οποίες φρόντισα να επαυξήσω με πολύχρονη και πολύμοχθη προσωπική μάθηση, το απαραίτητο σήμερα self-learning των Αγγλοσαξόνων, έφθασα στο σημείο να μπορώ να κατανοήσω τόσο καλά τον Θουκυδίδη όσο και τις μαθηματικές ορίζουσες και μήτρες, απαραίτητες για τον προγραμματισμό βάσεων δεδομένων (relational databases). Δεν ήταν καθόλου εύκολο. Προσπάθησα πάρα πολύ και επίμονα να ξεπεράσω σημεία στα οποία η σκέψη μου σταματούσε. Αλλά, όποιος επιμένει, νικά.

Δυστυχώς περιαυτολόγησα. Αλλά ήταν μόνο για να περιγράψω μια επιστημονική διαδρομή που ελάχιστοι γνωρίζουν. Βεβαίως, ο τελικός κριτής ολόκληρης αυτής της επιστημονικής προσπάθειας ζωής είστε, φυσικά, εσείς, οι αναγνώστες μου.

Το ύφος του πονήματος και γλωσσικές επιλογές

Παρότι κάποτε κατηγορήθηκα ότι έχω πάντα ύφος δασκάλου («didactic»), πι-

---

[31] Η «Ηράκλειος Σχολή» (νηπιαγωγείο, δημοτικό, εξατάξιο γυμνάσιο/λύκειο) λειτούργησε για είκοσι περίπου χρόνια, μέχρι το 1978. Αμέσως μετά, στο ίδιο κτήριο, στην Καναπίτσα περιοχής Ηρακλείου Αττικής, λειτούργησε δημόσιο γυμνάσιο μέχρι το 1999, όταν εξαιτίας των ανεπανόρθωτων φθορών από τον σεισμό του ιδίου έτους, το κτίσμα κατεδαφίσθηκε. Μοιάζει λίγο με την ιστορία αρχαίου λυκείου!

στεύω ότι αυτό μπορεί να είναι προσόν, εάν δεν ακολουθείται από υπεροψία. Αυτό το έργο έχει γραφτεί με διδακτικό ύφος, έτσι ώστε ο αναγνώστης να έχει την ψευδαίσθηση ότι βρίσκεται σε αίθουσα διαλέξεων και παρακολουθεί πανεπιστημιακά μαθήματα για τον Αρχαίο Κόσμο. Γι' αυτόν τον λόγο, στις υποσημειώσεις περιλαμβάνονται και επεξηγήσεις εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, όπως θα έπρεπε να εξηγήσει ο καθηγητής που θα έδινε την σχετική διάλεξη και θα απαντούσε σε απορίες των φοιτητών ή ακροατών του. Προσπάθησα ακόμη να είμαι όσο τον δυνατόν πιο ακριβής στις γλωσσικές μου εκφράσεις. Λόγου χάριν, εάν νομίζετε ότι το επίρρημα «πεζή» είναι εσφαλμένο και πρέπει να αντικατασταθεί από το επίθετο «πεζός» κάνετε πολύ μεγάλο λάθος. Κάθε λέξη που έχει χρησιμοποιηθεί έχει μελετηθεί σε βάθος για την ακρίβεια της έννοιάς της. Βέβαια, εκπαιδευτικό προϊόν και εγώ της αναμείξεως καθαρεύουσας, δημοτικής, και αρχαιόκλιτων ρηματικών τύπων δεν μπόρεσα, παρά τις καλές μου προθέσεις και προσπάθειες, να αποφύγω τον σημερινό μας γλωσσικό κυκεώνα αλλά ίσως και πλούτο, όπως περιγράφεται στην πολυτυπία των ρηματικών κλίσεων στον ελληνικό γλωσσικό ιστότοπο *Lexigram*, Λεξικά, Γλώσσα, Παιδεία. Η μεγαλύτερη Πύλη για την ελληνική γλώσσα.

Συγκεκριμένα, ακολουθώ ορισμένες προσωπικές γλωσσικές επιλογές στην αποτύπωση της ελληνικής γλώσσας στο παρόν έργο: (α) δεν χρησιμοποιώ τους κανόνες του τελικού ν, (β) στην κλίση των ρημάτων συνήθως ακολουθώ τους τύπους με λόγιο χαρακτήρα στο *Lexigram* (https://www.lexigram.gr/), (γ) χρησιμοποιώ πάντα κόμμα μετά από έτος/έτη στην αρχή της προτάσεως, (δ) σε ορισμένες προτάσεις, η χρήση ή μη χρήση του κόμματος είναι προσωπική επιλογή, διότι πέρα από τους κανόνες «[...] τη χρήση [του κόμματος] τη ρυθμίζει η υποκειμενική κρίση εκείνου που γράφει και το είδος των γραφομένων, Έχει κάποια αντιστοιχία με τον τόνο της φωνής».[32] Παρ' όλα όσα ελέχθησαν και επειδή δεν χρησιμοποιήθηκε γραμματέας, για κάθε πιθανή αβλεψία ευθύνεται μόνο ο συγγραφέας.

Όλες οι μεταφράσεις από αρχαίες και σύγχρονες γλώσσες είναι πρωτότυπες και είναι του συγγραφέα, εκτός εάν αναφέρεται μόνο άλλο όνομα μεταφραστή. Οι αποδόσεις των αρχαιοελληνικών και λατινικών ιστορικών κειμένων στην νεοελληνική από τον συγγραφέα δεν είχαν ως σκοπό την φιλολογική μετάφραση, αλλά την κατανόηση περισσότερο από ιστορική σκοπιά συγκεκριμένων σημείων των κειμένων. Συνεπώς, η «ξύλινη γλώσσα» σε ορισμένα διπλωματικά ή πολιτικά κείμενα έχει ως σκοπό να δείξει ότι έχει την ίδια λειτουργία όπως και στο πρωτότυπο. Αντιθέτως, στα λογοτεχνικά κείμενα προσπαθήσαμε να φέρουμε στο σήμερα το λογοτεχνικό νόημα του κειμένου, χωρίς να κακο-δημοτικίσουμε και να λαϊκίσουμε υπερβολικά, από γλωσσικής απόψεως. Και όπως είπε η ηθοποιός Ξένια Καλογεροπούλου με την ιδιότητα της μεταφράστριας, άλλη έννοια έχουν τα λόγια της Νίνας «Εγώ είμαι γλάρος» και άλλη «Γλάρος είμαι» όταν μεταφράζεται ο Τσέχωφ από το πρωτότυπο. Σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήσαμε λογοτεχνικές μεταφράσεις πραγματικών λογοτεχνών μας στην ελληνική γλώσσα. Όπου χρειάσθηκε, οι απόψεις των ξένων ιστορικών μεταφράσθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι όσο το δυνατόν κοντύτερα στο νόημα του αρχικού κειμένου, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις παρατέθηκε και το αρχικό κείμενο. Ο δύσπιστος αναγνώστης καλείται να συγκρίνει την μεταφραστική μας εργασία με άλλες μεταφράσεις/αποδόσεις των ιδίων κειμένων και να αποφασίσει ποια θεωρεί εκείνος κοντύτερα στο αρχικό αρ-

[32] [Μανόλης Τριανταφυλλίδης & άλλοι], *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)* (Αθήνα: ΟΕΣΒ, 1940/με διορθώσεις, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, 1993), σ. 60-61.

χαίο ή σημερινό κείμενο.

Η μεταγραφή των ξενόγλωσσων τοπωνυμιών και ονομάτων στην ελληνική γλώσσα είναι μια γλωσσική ιστορία πολύ παλιά και με πολλά προβλήματα.[33] Εμείς πιστεύουμε ότι η μεταγραφή αυτή πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να ακολουθεί την ελληνική ιστορική παράδοση των τοπωνυμικών και ονοματικών μεταγραφών αλλά και να παραπέμπει στην αρχική ξενόγλωσση λέξη είτε ορθογραφικά, είτε και φωνητικά. Με άλλα λόγια προτιμούμε τις Κάννες (Canne, πόλη στην νοτιοανατολική Ιταλία) από τις Κάνες και τον Σύλλα (Faustus Cornelius Sulla, περ. 88-46 π.Χ.) από τον Σίλα. Για την μεταγραφή των ρωμαϊκών ονομάτων χρησιμοποιήσαμε σε γενικές γραμμές το λεξικό του Τσακαλώτου. Στην περίπτωση του Gnaeus προτιμήσαμε το Γναίος αντί Γνάιος.

Για χάριν απόλυτης διασαφηνίσεως, οι αιώνες προ Χριστού (π.Χ.) αναγράφονται με την ελληνική αλφαβητική αρίθμηση (π.χ. Α’ αιώνας π.Χ.), ενώ οι χρονολογίες μετά Χριστόν με αραβικούς αριθμούς (π.χ. 1^{ος} μ.Χ. αιώνας). Για την αντιστοίχηση των αριθμών στους αιώνες π.Χ. με αυτούς που χρησιμοποιούμε σήμερα (αραβικούς), ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στον ξεχωριστό τόμο *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα, και η Ευρώπη. Βιβλιογραφικός Οδηγός*.

Η λέξη Πόλις/Πόλη με κεφαλαίο Π αναφέρεται στην μορφή πολιτικής οργανώσεως των Ελλήνων στην Αρχαιότητα και στους πολίτες, ενώ με μικρό π (πόλη) αναφέρεται στην οικιστική και πολεοδομική διάσταση της πόλεως.

Στην γεωγραφική περιγραφή της ελληνικής Πόλεως αναφερόμαστε και στην «χώρα». Η ελληνική Πόλις αποτελούνταν από την αστική της περιοχή (πόλη) και την ενδοχώρα που όριζε, η οποία ονομαζόταν «χώρα».

Ρήσεις και Αντιρρήσεις;

Εν τέλει, εμείς πιστεύουμε ακράδαντα ότι το παρόν έργο, με την ευρεία χρονολογική και γεωγραφική κάλυψη των ιστορικών γεγονότων που περιέχει, με το εύληπτο αλλά και ακριβές επιστημονικό ύφος γραφής του, με τις σύντομες ιστοριογραφικές αναφορές του στα μεγάλα ζητήματα για τα οποία οι ιστορικοί έχουν διαφορετικές απόψεις, με τις σύντομες αλλά καίριες λεξικολογικές και ερμηνευτικές του επεξηγήσεις, με τους πίνακες, τις παραθέσεις ιστορικών πηγών και τα λογοτεχνικά αποσπάσματα σε μετάφραση ή μεταφορά στην νεοελληνική γλώσσα, τις εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές, τις περιεκτικές του βιβλιογραφίες αλλά και τους οδηγούς πηγών και βιβλιογραφιών, αποτελεί μία πλήρη εισαγωγή και έναν σύγχρονο πορτολάνο στην νεοελληνική γλώσσα της Ιστορίας, της Αρχαιολογίας και του Πολιτισμού του Δυτικού Αρχαίου Κόσμου. Σκοπός μου ήταν πάντοτε να εκπαιδεύσω σωστούς Ιστορικούς και είμαι πολύ υπερήφανος διότι δύο πρώην φοιτήτριές μου, η Dr. Αγγελική Πολλάλη (Ιστορία της Τέχνης) και η Dr. Alisia Simpson (Αρχαία Ιστορία), διδάσκουν σήμερα σε αμερικανικό πανεπιστήμιο.

Η παρούσα μελέτη έγινε «ἐπ’ ἀγαθῷ τῆς κοινωνίας, βεβαίως, βεβαίως» και μόνον! Σε μία κοινωνία όπου ένας πρωθυπουργός της ομολόγησε αναιδώς ότι αντέγραφε στις εξετάσεις συστηματικά από το σχολείο μέχρι το πανεπιστήμιο[34] και ένας καθη-

[33] Δες λεπτομέρειες στο Θόδωρος Καρζής, *Τα σωστά ελληνικά* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1995), 4^{η} έκδ., κεφ. 11.

[34] «Συνέντευξη: Αλέξης Τσίπρας ('Ωχ, τι έγινε ρε παιδιά; Κατάληψη;'),» *Schooligans*, τεύχ. 11,

γητής πανεπιστημίου και υπουργός παιδείας θεωρούσε ότι «η αριστεία είναι ρετσινιά»,[35] ενώ πολλοί φοιτητές αφού αντιγράψουν στις εξετάσεις μετά αγοράζουν για λίγα ευρώ έτοιμες τις πανεπιστημιακές τους εργασίες,[36] έπρεπε να υπάρξει ο έμπρακτος αντίλογος. Διότι μόνο έτσι θα μπορέσει να καταλάβει ο αναγνώστης «τι ατέλειωτους κόπους απαιτεί, τι φοβερή σπατάλη διανοητικών και ψυχικών δυνάμεων προκαλεί στον συγγραφέα»,[37] η συγγραφή. Άλλωστε, όπως έγραφε και ο Jean Cocteau, «Écrire est un acte d'amour. S'il ne l'est pas il n'est qu'écriture.» (*La Difficulté d'être*, 1947).

Ο δρόμος του ιστορικού κατά την συγγραφή μιας Γενικής Ιστορίας μοιάζει με την διάβαση των Άλπεων από τον Αννίβα: είναι μοναχικός, μακριά από τον κόσμο, στην παγωνιά, γεμάτος άγνωστες περιοχές, επικίνδυνες διαβάσεις, αντιπερισπασμούς, εχθρούς, απώλειες. Ο μοναδικός στόχος είναι ο ιστορικός να καταφέρει να περάσει στην άλλη πλευρά επιτυχώς, να συγγράψει μια επιστημονικά άρτια και ευανάγνωστη Ιστορία. Το έργο αυτό γράφτηκε με πάρα πολλές προσωπικές θυσίες χρόνου και χρήματος. Γράφτηκε κάθε μέρα, το απόγευμα, μετά την εργασία μου, πολύ αργά το βράδυ, μεταξύ 3-5 το ξημέρωμα, πολύ πρωί πριν φέξει, σαββατοκύριακα, αργίες, γιορτές, καλοκαίρια, όποτε υπήρχε λίγος ελεύθερος χρόνος από τις πολύ απαιτητικές υποχρεώσεις στην ακαδημαϊκή διοίκηση του Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece), στην οποία εργαζόταν ο συγγραφέας μέχρι και το 2020, όταν συνταξιοδοτήθηκε. Μελέτη βιβλίων γινόταν ακόμη και στις συγκοινωνίες που έπαιρνα κάθε ημέρα από την οικία μου για το Deree College (τώρα The American University of Greece) και πίσω. Μετά την συνταξιοδότηση, η μελέτη και η συγγραφή έγιναν ασχολία καθημερινή, όλες τις ημέρες της εβδομάδας, Δευτέρα έως και Κυριακή, από τις 7 το πρωί μέχρι τις 10 το βράδυ με αναγκαστικά διαλείμματα, όπως εργαζόταν ο Θεόδωρος Μόμμσεν (Theodor Mommsen). «Με το παράδειγμά του μάθαμε ότι ο ιστορικός πρέπει να εργάζεται σκληρά, οπωσδήποτε, αλλά και ότι πρέπει να βγάζει την μύτη του από τα βιβλία και να κοιτά με καινούρια μάτια τον κόσμο – εάν, τέλος πάντων, ήθελε να είναι ικανός ιστορικός».[38] Εκτός όμως από την έλλειψη ελεύθερου χρόνου για πολλές δεκαετίες, ένα μεγάλο μέρος του τόμου αυτού γράφτηκε μέσα στην οικονομική κρίση της Ελλάδας στην δεκαετία 2009-2019, με περιορισμένα έσοδα και πολλά οικογενειακά έξοδα. Τα λίγα περισσευούμενα χρήματα, όμως, πήγαιναν πάντοτε για την αγορά παλαιότερων και νέων εκδόσεων για το παρόν έργο. Μερικές φορές τα παλαιότερα βιβλία αγοράσθηκαν για ένα ευρώ από τις προσφορές των παλαιοβιβλιοπωλείων της Ευρώπης ή της βιβλιοθήκης του Deree College (τώρα The American University of Greece). Μία συνάδελφος κάποτε παραξενεύτηκε που αγόραζα πολλά παλαιότε-

---

23 Απριλίου 2008 <http://www.theschooligans.gr/site/index.php?option=com_content&task=view&id=566&Itemid=28>.

[35] Αποστόλης Λάκασας, «Κατάργηση όλων των θεσμών αριστείας,» *Η καθημερινή*, 11 Φεβρουαρίου 2015 <http://www.kathimerini.gr/803165/article/epikairothta/ellada/katarghsh-olwn-twn-8esmwn-aristeias >.

[36] Λίνα Γιάνναρου, «Πτυχιακή εργασία με 100-250 ευρώ,» *Η Καθημερινή,* 2 Απριλίου 2017, σ. 18.

[37] Μ. Καραγάτσης, «Η εξωμολόγησις ενός συγγραφέα,» *Ελληνικόν Ημερολόγιον ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ* 2 (1943) και αναδημοσιευμένο ως *Πώς γράφεται ένα μυθιστόρημα* (Αθήνα: Τα Νέα/Άλτερ Έγκο, 2018).

[38] Έγραψε ο φοιτητής του Μόμμσεν και ιστορικός Otto Seeck (1850-1921), όπως παρατίθεται στο Francis W. Kelsey, «Theodore Mommsen,» *The Classical Journal*, vol. 14, no. 4 (January 1919): 224-236.

ρα βιβλία και με ρώτησε τι θα τα κάνω τα «παλιά βιβλία». Η αλήθεια είναι πως με άλλα μάτια και νου διαβάζει κανείς ένα βιβλίο όταν είναι εικοσιπέντε και μπορεί με άλλα μάτια και νου να το διαβάσει πάλι όταν είναι πενήντα πέντε. Για την συγγραφή της Ιστορίας, κάθε βιβλίο, παλιό ή νέο, έχει την δική του επιστημονική αξία που πρέπει ο ιστορικός να ανακαλύψει και να κρίνει. Άλλωστε είμαι και εγώ συλλέκτης βιβλίων όπως ο Βάλτερ Βενιαμίν (Walter Benjamin) και για εμένα «η απόκτηση ενός παλιού βιβλίου σημαίνει την αναγέννησή του» και τα χρησιμοποιώ όπως το ακριβό πορσελάνινο σερβίτσιο του τσαγιού, όπως είπε ο Ανατόλ Φρανς (Anatole France) σε κάποιον που ρώτησε εάν έχει διαβάσει όλα τα βιβλία που είχε συλλέξει στην βιβλιοθήκη του.[39]

Από το 2010 και μέχρι την συνταξιοδότησή μου το 2020, μαζί με την συνάδελφο Βιβή Κώνστα υπήρξαμε οι πρωταρχικοί διοικητικοί συντελεστές και διευθυντές του επιτυχημένου εγχειρήματος συνδυασμού αμερικανικού και βρετανικού συστήματος ανωτάτης εκπαιδεύσεως –δύο τελείως διαφορετικών πανεπιστημιακών συστημάτων που απλώς μιλούν την ίδια γλώσσα– σε ένα ίδρυμα, στο πανεπιστημιακό κολέγιο Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece). Η επιτήρηση και η αξιολόγηση μας ως προς την ποιότητα της παρεχομένης πανεπιστημιακής εκπαιδεύσεως ήταν συνεχής και διπλή, και από τις ΗΠΑ και από την Μεγάλη Βρετανία. Με την δική μας συνεχή εργασία και αφοσίωση στην ποιότητα για την παροχή ανωτάτης εκπαιδεύσεως στην Ελλάδα, την δεκαετία 2010-2020 αλλά και μετέπειτα, το Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece) διέθετε (α) πιστοποιημένη και περιοδικά ανανεούμενη άδεια λειτουργίας (accreditation) από το Συμβούλιο Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως (Council of Higher Education) του Υπουργείο Παιδείας των ΗΠΑ., μέσω του περιφερειακού του οργανισμού New England Commission of Higher Education (NECHE πρώην NEASC), αλλά και (β) ελεγχόμενη δύο φορές τον χρόνο επί τόπου στο Deree College (τώρα The American University of Greece) και περιοδικά ανανεούμενη πιστοποίηση (validation) από την Μεγάλη Βρετανία. Η πιστοποίηση αυτή του Οργανισμού Πιστοποιήσεως Ποιότητας (Quality Assurance Agency) του Υπουργείου Παιδείας της Μεγάλης Βρετανίας αφορούσε στην ισοτιμία με οποιοδήποτε πανεπιστημιακό ίδρυμα του Ηνωμένου Βασιλείου της παρεχομένης από το Deree College (τώρα The American University of Greece) πανεπιστημιακής εκπαιδεύσεως. Αποτέλεσμα αυτής της ισοτιμίας ήταν η ταυτόχρονη απονομή στους αποφοίτους του Deree College (τώρα The American University of Greece) του ισότιμου και αναγνωρισμένου σε όλο τον κόσμο πανεπιστημιακού πτυχίου του The Open University, UK, μαζί με το πανεπιστημιακό αμερικανικό πτυχίο με την αναγνώριση του αμερικανικού NECHE/NEASC. Ήταν ένας προσωπικός μας διοικητικός-εκπαιδευτικός άθλος σε παγκόσμιο επίπεδο, χωρίς καμία εξωτερική ή εσωτερική συμβουλευτική βοήθεια. Μόνοι μας σύμβουλοι υπήρξαν η συνεχής μελέτη επί των σχετικών θεμάτων και οι συζητήσεις μας με τους ακαδημαϊκούς και διοικητικούς διευθυντές των παραπάνω οργανισμών. Όλα αυτά έγιναν με ήθος, εργατικότητα, αφοσίωση, εφευρετικότητα, τόλμη. Τον πρώτο χρόνο αυτού του εγχειρήματος ψυχολογικός και στρατηγικός μου σύμβουλος υπήρξε ο Dwight D. Eisenhower, *Crusade in Europe* [1941-1945], London: Heinemann, 1948. Το αποτέλεσμα όλου αυτού του έργου για τους περισσότερους από 3.000 κατ' έτος φοιτητές στην Ελλάδα ήταν η απονομή ταυτο-

[39] Walter Benjamin, «Unpacking my Library» in *Illuminations* (N. York: Schocken Books, 1968/2007), pp. 61 & 62.

χρόνως σε κάθε απόφοιτο του Deree College δύο (dual degree system) πανεπιστημιακών πτυχίων (αμερικανικού και βρετανικού), αναγνωρισμένων παγκοσμίως, με την ομότιμη σύμπραξη και συνεργασία του Deree College-The American College of Greece και του The Open University, UK αλλά και την αναγνώριση NECHE.[40]

Το όραμα μου για μια καλύτερη πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα σε σχέση με την μελέτη και συγγραφή της Ιστορίας περιείχε πάντα την έννοια και την ουσία της imaginaire και της réalité ταυτοχρόνως. Μέσα από ένα τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ των αρχών της δεκαετίας του 1980 με τον André Malraux, το musée imaginaire, αλλά και την institution imaginaire de la société του Κορνήλιου Καστοριάδη, τους παραλογισμούς στον κόσμο που ζούμε, την σύγχρονη ψυχαναλυτική προσέγγιση επαγγελματικών και διαπροσωπικών σχέσεων, συνειδητοποίησα την imaginaire (φαντασίωση) ως σημαντική έκφανση της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής, προσωπικής ζωής των ανθρώπων από την Αρχαιότητα έως σήμερα. Η μελέτη και συγγραφή της Ιστορίας είναι στην πραγματικότητα η αποκάλυψη της imaginaire, η εύρεση, ανάλυση και εξέταση της réalité όλων των εκφάνσεων της ιστορικής πορείας του ανθρώπου. Το παρόν έργο είναι αποτέλεσμα έρευνας, στοχασμού, και μελέτης των πηγών της Ιστορίας και των απόψεων των ιστορικών για αυτή.

Η χαρά και ευτυχία αυτής της συγγραφής

Ήταν πολύ μεγάλη χαρά και ευτυχία για μένα να συγγράψω την Ιστορία αυτή του Αρχαίου Κόσμου μένοντας στην Αθήνα, στον Ωρωπό, στην Ερέτρια, στην Χαλκίδα, ατενίζοντας τον Σαρωνικό, τον Ευβοϊκό, τον Κορινθιακό, το Αιγαίο, στους ίδιους τόπους και στις ίδιες θάλασσες όπου συνέβησαν μεγάλα και σημαντικά γεγονότα για την ελληνική και ευρωπαϊκή Ιστορία. Η επιστημονική συγκίνηση ήταν πολύ μεγάλη για κάθε επεισόδιο της ιστορικής εποχής που μελετούσα και αποτύπωνα στο ηλεκτρονικό χαρτί. Επίσης, ένοιωσα πολύ μεγάλη ευχαρίστηση όταν το 1976, το 1987 και κάθε έτος μεταξύ 1995 και 2019 πραγματοποίησα πάμπολλα επιστημονικά ταξίδια στην ηπειρωτική Ιταλία και στην Σικελία, στην Νότια Γαλλία, στην Ισπανία, στην Βρετανία, στην Γερμανία, στο Βέλγιο και στην Ολλανδία, στην Δανία, στην Σουηδία, στις χώρες της Βαλκανικής και φυσικά στην Ελλάδα για να επισκεφτώ τόπους και μουσεία για τους σκοπούς αυτής της συγγραφής. Ελπίζω να νιώσετε και εσείς την ίδια χαρά και συγκίνηση διαβάζοντας αυτό το έργο.

Ευχαριστίες

Είναι παράξενο, αλλά ο άνθρωπος που με έκανε να σκεφτώ ότι πολλές απαντήσεις σε ερωτήματα του σύγχρονου κόσμου βρίσκονται στον αρχαίο κόσμο ήταν ο Κορνήλιος Καστοριάδης (1922-1997). Παρότι τον συνάντησα μόνο μέσα από το συγγραφικό του έργο για τον *Σοσιαλισμό ή την Βαρβαρότητα*, την *Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας* και την *Ελληνική Ιδιαιτερότητα*, η πορεία του επιστημονικού του στοχασμού μού έδειξε προς την Αρχαιότητα, που εκείνος την έβλεπε φιλοσοφικά και πολιτικά και εγώ την είδα ιστορικά. Ευχαριστώ Κορνήλιε!

Παρά την μοναχική μου πορεία συγκροτήσεως και αυτών των τόμων, θα ήθελα

[40] Thimios Zaharopoulos, «Greece's Constitutional Provision on Private Higher Education and ACG's Open University Affiliation,» in *American Universities Abroad*, ed. Ted Purinton and Jennifer Skaggs (Cairo: The American University in Cairo Press, 2017), pp. 203-214.

να ευχαριστήσω θερμά τους δύο συναδέλφους, αρχαιολόγο και ιστορικό, που κατά την διάρκεια της συγγραφής διάβασαν τμήματα των παρόντων τόμων και προσέφεραν πολύτιμες παρατηρήσεις αλλά και επιπλέον βιβλιογραφικές υποδείξεις. Φυσικά, όλα τα πιθανά σφάλματα που μπορεί να υπάρχουν στο έργο βαρύνουν μόνο τον συγγραφέα και βέβαια «ο πραγματικός δημιουργός, ο ανήσυχος καλλιτέχνης, δεν είναι ποτέ υποκειμενικά ευχαριστημένος από τη δημιουργία του».[41] Όμως, η επιτυχία του πονήματός του θα κριθεί μόνο από το εάν μπορέσει «να βάλλει σ' ενέργεια το διανοητικό και ψυχικό στοχασμό του αναγνώστη».[42]

Κατά την διάρκεια της συγγραφής θυμόμουν και ευχαριστούσα νοητά τον δάσκαλό μου στο δημοτικό Στέφανο Βαγενά, που πίστεψε ότι θα γινόμουν κάποτε φιλόλογος, χωρίς να μάθει ποτέ ότι παρά τις σπουδές μου στην Αρχαιολογία και για την ελληνική Αρχαιότητα γενικά στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η αγάπη μου για την Ιστορία άνθισε ουσιαστικά στα αμερικανικά πανεπιστήμια. Ευγνωμονούσα τον Γυμνασιάρχη (Λυκειάρχη) και φιλόλογο Α. Κροκόκιο της «Ηρακλείου Σχολής», στο Νέο Ηράκλειο Αττικής, όπου πέρασα όλα τα σχολικά μου χρόνια (νηπιαγωγείο, δημοτικό, γυμνάσιο/λύκειο), και τους άλλους φιλολόγους των τελευταίων σχολικών τάξεων, Αγγελική και Βασίλη Μπατζόγλου, διότι έμαθα κοντά τους σωστά ελληνικά (αρχαία[43] και νέα) και λατινικά. Εκείνοι ήταν που μου ενέπνευσαν την αγάπη για τις αρχαίες γλώσσες. Ναι, ήταν η επιμέλειά μου και το ενδιαφέρον μου, που δεν το είχαν ίσως οι άλλοι συμμαθητές μου, αλλά ήταν και το πάθος αυτών των δασκάλων μου για την διδασκαλεία. Μετέδιδαν τις γνώσεις τους με μεγάλη χαρά κάθε φορά που είχαμε μάθημα, έχοντας συλλέξει τις πληροφορίες τους από πληθώρα εξωσχολικών βιβλίων, που με προσωπικό κόπο και έξοδα είχαν αγοράσει οι ίδιοι. Πόσο θαυμάζω τώρα τις ιστορικο-φιλολογικές εκείνες σημειώσεις μου επάνω στον Θουκυδίδη, στην Αντιγόνη, στον Οράτιο, των αρχών της δεκαετίας του 1970. Τότε, μας άνοιξαν τα μάτια για την Δημοκρατία στην Αρχαία και στην Νεώτερη Ελλάδα αλλά και για την Ρωμαϊκή Δημοκρατία και Αυτοκρατορία, όλα αυτά μέσα στην χούντα των Συνταγματαρχών (1967-1974), όταν και η παραμικρή φιλολογική ή ιστορική παρατήρηση για την Δημοκρατία μπορούσε να φυλακίσει ή να εξορίσει αυτόν που την ξεστόμιζε.

Στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών διδάχθηκα και ξεχώρισα τους Άννα Ράμου-Χαψιάδη (αρχαία ιστορία), Βασίλη Λαμπρινουδάκη (κλασσική αρχαιολογία) και Χρύσανθο Χρήστου (μεσαιωνική και νεώτερη ευρωπαϊκή τέχνη). Το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, όμως, στο οποίο φοίτησα ή προσπάθησα να φοιτήσω σε εποχές μεγάλων κοινωνικών και φοιτητικών ανακατατάξεων και αναταραχών, είχε για εμένα μεταφερθεί στην «Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία», όπου για χρόνια παρακολούθησα, άλλοτε ανελλιπώς και άλλοτε ανάλογα με τα συγκεκριμένα μου ενδιαφέροντα, τις διαλέξεις από την αφρόκρεμα των Ελλήνων αρχαιολόγων και ιστορικών τέχνης του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα. Στις διαλέξεις της Αμερικανικής Σχολής Κλασσικών Σπουδών, στο τέλος του 20ου αιώνα, γνώρισα και άκουσα κορυφαίους αρχαιολόγους και ανασκαφείς. Εκφράζω σε όλους αυτούς τους δασκάλους μου την βαθύτατή μου ευγνωμοσύνη.

---

[41] Μ. Καραγάτσης, ό.π.

[42] Μ. Καραγάτσης, ό.π.

[43] Έτσι δεν διάβασα στον Διόδωρο Σικελιώτη (XXI.16) ότι τον Αγαθοκλή των Συρακουσών τον σκότωσε το 289 π.Χ. η δηλητηριασμένη του οδοντόπαστα! («toothpaste», Berger, p. 51).

Οι εξαιρετικοί καθηγητές μου της Αρχαίας, Μεσαιωνικής και Νεώτερης Ιστορίας στα αμερικανικά πανεπιστήμια, στις προπτυχιακές μου σπουδές στο Deree College-The American College of Greece, Dr. Theodore Tatsios (Balkan, East European & Russian history), Dr. Lisa Keller (modern European history), Dr. Nano Marinatos (ancient history & archaeology), Dr. Helen Saporiti (archaeology) και στις μεταπτυχιακές μου σπουδές στο Kent State University, Ohio, USA, Dr. S. Victor Papacosma (Balkan & modern Greek history), Dr. Henry N. Whitney (modern European history), Dr. Coburn V. Graves (medieval & early modern European history), Dr. Glee Wilson (ancient Greek history) με έμαθαν γιατί και πώς πρέπει ο ιστορικός να ερευνά για τις πηγές της Ιστορίας του αλλά και για την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία στα θέματα που μελετά και πώς να τα χρησιμοποιεί, μέθοδο που την ακολουθώ ευλαβικά. Στα μεταπτυχιακά μαθήματα Αμερικανικής Ιστορίας και Διπλωματίας του πρωτοποριακού ως προς τις μελέτες του ιστορικού Dr. Lawrence S. Kaplan (US diplomatic history) αλλά και μέσα από τα πολυσύνθετα, αλλά απολύτως ευκρινή, πολυπληθή ιστορικά βιβλία του έμαθα ότι ο ιστορικός πρέπει να απαλλαγεί από κάθε τι εθνικιστικό και θρησκευτικό μέσα του για να συγγράψει μια ισορροπημένη Ιστορία. Αλλά περισσότερο από όλους... ο Dr. Harold Schwartz, (historiography), στο μάθημα της ιστοριογραφίας, στο Kent State University, Ohio, USA, μου έμαθε «τι είναι Ιστορία»! Τιμώ πάντα λοιπόν «Ταῖς ἱεραῖς σκιαῖς τῶν ἀειμνήστων διδασκάλων μου».

Μελετώντας την στρατιωτική τακτική και τις μάχες στην Αρχαιότητα έφερνα πάντα στο μυαλό μου την στρατιωτική μου θητεία ως έφεδρος υπαξιωματικός των τεθωρακισμένων (212 ΕΜΑ, 3η Ίλη Μάχιμη). Ο πρωταγωνιστής των δύο ετών που υπηρέτησα στον ελληνικό στρατό ήταν ο τότε Ανθυπίλαρχος (μετέπειτα Στρατηγός, Γενικός Επιθεωρητής του Ελληνικού Στρατού) Νικόλαος Δεβετζής, ο οποίος μου δίδαξε τι θα πει μάχιμος αξιωματικός καριέρας. Αγαπούσε το στράτευμα και τον ρόλο του ως αξιωματικού όσο τίποτα άλλο στον κόσμο και γι᾽ αυτό αποστρατεύθηκε αποφεύγοντας να αναλάβει οποιαδήποτε πολιτική θέση. Η εμπειρία του ελληνικού στρατού υπό τις διαταγές του Δεβετζή με βοήθησε να κατανοήσω τις αποφάσεις των επικεφαλής στρατηγών και αξιωματικών στις στρατιωτικές μάχες της Ιστορίας.

Υπάρχουν όμως και άλλοι άνθρωποι που δεν γνωρίζουν πόσο με βοήθησαν, διότι ποτέ δεν ήξεραν με τι ακριβώς ασχολούμουν πέρα από την καθημερινή μου εργασία στην ακαδημαϊκή διδασκαλία και διοίκηση του Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece). Το μόνο που γνώριζαν ήταν ότι διάβαζα πάρα πολύ. «Εσύ είσαι πάντα με ένα βιβλίο στο χέρι», είχε παρατηρήσει κάποτε μια αγαπητή συνάδελφος καθηγήτρια. Αλλά και οι συνάδελφοί μου στην ακαδημαϊκή διοίκηση επέδειξαν ακουσίως την υποστήριξή τους. Στην αγαπητή συνάδελφο και συνεργάτιδα Βιβή Κώνστα, Registrar & Dean of Academic Administration, Master of Philosophy (statistics) και Master of Fine Arts, η οποία μου έδωσε την υποστήριξή της αλλά ταυτοχρόνως και την ελευθερία που χρειαζόμουν σε ό,τι με αφορούσε στην ακαδημαϊκή διοίκηση του Deree College (τώρα The American University of Greece) για να δημιουργήσω επιστημονικά στον ιδιωτικό μου χρόνο, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Οι δύο βοηθοί μου, κα Δήμητρα Αραμπαντζίδη, Master of Arts (human rights), και κα Πόλυ Σουμαϊλακάκη, Master of Science (human resources), φρόντιζαν για πολλά που με αφορούσαν στην ακαδημαϊκή διοίκηση για να έχω περισσότερο ελεύθερο χρόνο για την συγγραφή μου και τις ευχαριστώ και τις δύο για αυτό πάρα πολύ. Το προ-

σωπικό της βιβλιοθήκης του Deree College (τώρα The American University of Greece), η επικεφαλής βιβλιοθηκάριος, κα Βίκυ Τσερώνη, Dean of Libraries, Master of Arts (library science), αλλά κυρίως η υπεύθυνη των βάσεων δεδομένων και των συνεργασιών με άλλες ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες, κα Αγγελική Παλαιολογοπούλου, καθώς και η υπεύθυνη των συλλογών της βιβλιοθήκης, κα Τίλη Καλογερή, έκαναν τα αδύνατα δυνατά για να εντοπίσουν ό,τι χρειαζόμουν σε τυπωμένη μορφή, οπουδήποτε και εάν αυτό βρισκόταν στον κόσμο, ενώ η βιβλιοθήκη του Deree College (τώρα The American University of Greece) επωμίσθηκε όλο το κόστος του δανεισμού βιβλίων από την Βρετανική Βιβλιοθήκη (British Library) στο Λονδίνο. Τις ευχαριστώ πάρα πολύ. Ευχαριστώ επίσης και τον Δρ. Πέτρο Κοροβέσση (computer science), διευθυντή της Διαχειρίσεως Τεχνολογικών Πόρων (IRM) στο The American College of Greece, για την παροχή όλων των σύγχρονων τεχνολογιών για την ακαδημαϊκή έρευνα. Βέβαια, θα ήταν παράλειψή μου εάν δεν ευχαριστούσα θερμά τον εκλιπόντα Senior Vice President, The American College of Greece, Δρ. Θεόδωρο Λύρα (computer science), ο οποίος, την δεκαετία του 1990, διαπίστωσε και ενεθάρρυνε το ενδιαφέρον μου για τον συνδυασμό της τεχνολογίας, της πληροφορικής, και της ακαδημαϊκής έρευνας.

Θερμότατα και ιδιαιτέρως ευχαριστώ την Vice-President και Dean (Αντιπρόεδρο και Κοσμήτορα, 2004-2024) της Frances Rich Σχολής Καλών και Παραστατικών Τεχνών του Deree College-The American College of Greece, Dr. Katerina Thomas, για την αμοιβαία μας προσωπική, επιστημονική και ακαδημαϊκή εκτίμηση. Επίσης, ευχαριστώ την Αντι-Πρόεδρο Προσωπικού κα Ηλιάνα Λαζανά, τον Provost Δρ. Θύμιο Ζαχαρόπουλο (2015-2021) και τον Πρόεδρο (2008-2024) του The American College of Greece, Dr. David G. Horner.

Η πραγματοποίηση αυτού του έργου μου αφιερώνεται στην μνήμη του πανεπιστημιακού και επικεφαλής της ακαδημαϊκής διοικήσεως (1988-1999) του Deree College-The American College of Greece, Norman A. Power, Doctorate, Univ. of Lausanne (comparative literature), Dean of the College and Vice President for Academic Affairs, ο οποίος σε μία στιγμή απόλυτης αμφισβητήσεως της ακαδημαϊκής μου υποστάσεως, χωρίς να με γνωρίζει από πριν, με εκτίμησε ως άνθρωπο και επιστήμονα και με υποστήριξε απολύτως.

Οι γονείς μου, Χρυσάνθη-Ελένη (1929-2018) και Ιωάννης Λοΐζος (1928-2019), στάθηκαν πάντα δίπλα μου και υπήρξαν το λιμάνι που χρειαζόμουν στις δύσκολες στιγμές της ζωής μου. Την αγάπη για τις αρχαίες και σύγχρονες γλώσσες μού την μετέδωσε η μητέρα μου (Γαλλική Φιλολογία, 1949, Institut français d'Athènes/L'Académie français d'Athènes). Το πάθος όμως για τα βιβλία μού το ενέπνευσε ο πατέρας μου. Όταν παιδί 12 ετών καθάριζε δικηγορικά γραφεία στο κέντρο της Αθήνας για την επιβίωσή του κατανόησε ότι για να είναι κανείς μορφωμένος πρέπει να έχει διαβάσει πολλά βιβλία. Τις δύσκολες δεκαετίες, λοιπόν, του 1950, 1960 και 1970 εκείνος ξόδευε τα λιγοστά περισσευούμενα χρήματα του για να αγοράσει τα πολύτομα απομνημονεύματα του Ουίνστον Τσώρτσιλ, το 9άτομο λεξικό του Δημητράκου, την 10τομη *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος* του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, σειρές βιβλίων ιστορίας και τέχνης, δοκίμια των μεγαλύτερων διανοουμένων της ευρωπαϊκής σκέψεως, τα μεγάλα έργα της ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας και πολλά άλλα. Τα ξεφύλλιζε όλα και διάβαζε αποσπασματικά, αλλά όσο εργαζόταν ποτέ δεν είχε τον ελεύθερο χρόνο να τα διαβάσει με επιμέλεια, παρά μόνο μετά τα 70 του χρόνια. Αλλά το πάθος, πάθος, παρότι εργα-

ζόταν ως πτυχιούχος λογιστής 6 ημέρες την εβδομάδα σε δύο δουλειές από τις 7:15 το πρωί μέχρι τις 9 κάθε βράδυ με μικρή διακοπή για μεσημεριανό και μία ώρα ύπνο και μόνο μία εβδομάδα καλοκαιρινή άδεια κάθε χρόνο. Την βιβλιοθήκη του/μας επισκέπτονταν και ζήλευαν συγγενείς μας και φίλοι, τελειωμένοι επιστήμονες του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου, διότι αποτελούνταν από χιλιάδες βιβλία ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας, αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, φιλοσοφίας, ιστορίας, ιστορίας της τέχνης, ιατρικής, νομικής, γλωσσολογίας, πολιτειολογίας, ψυχολογίας, κοινωνιολογίας. Στην βιβλιοθήκη του/μου υπήρχε και η εμβληματική *Ιστορία της Γαλλίας* του Αντρέ Μωρουά[44] σε δερματόδετη έκδοση, σε χρώμα καμηλό με τελειώματα στις γωνίες από δέρμα κροκόδειλου. Εκείνος, ορφανός από πατέρα από την περίοδο της φασιστικής και ναζιστικής κατοχή (1941-1944), ο τελευταίος μιας πενταμελούς οικογένειας, που δούλευε από τα έντεκά του χρόνια, είχε φτάσει μόνο μέχρι την μέση εμπορική σχολή λογιστών (οικονομικό λύκειο). Αλλά το πάθος για τα βιβλία, πάθος. Ο πατέρας, όμως, είχε μεγάλη αγάπη και στην τεχνολογία: αγόρασε επιτραπέζιο ραδιόφωνο (τρανζιστοράκι) το 1956, φωτογραφική μηχανή το 1962, τηλεόραση το 1969 για να δούμε τους πρώτους ανθρώπους να πατάνε στο φεγγάρι, ηλεκτρόφωνο δίσκων το 1971, έγχρωμη τηλεόραση και επιτραπέζιο βίντεο το 1982, δικό του φορητό υπολογιστή το 2011 και smart-phone το 2016 σε ηλικία 88 ετών! Εγώ, από 16 ετών έχωσα το κεφάλι μου στην βιβλιοθήκη του και το ξαναέβγαλα όταν την εξήντλησα στα 22. Μετά, έκτισα σιγά-σιγά την δική μου έντυπη (10.000 τόμοι) και ηλεκτρονική απέραντη βιβλιοθήκη (χιλιάδες τόμοι), δισκοθήκη (20.000 LP/CD/αρχεία κλασσικής μουσικής), ταινιοθήκη (1000 ιστορικά και αρχαιολογικά ντοκιμαντέρ), που τώρα όλα στεγάζονται σε όλο το πατρικό σπίτι. Ο πατέρας μας μετέδωσε την ίδια αγάπη για την μελέτη βιβλίων και στον αδελφό μου Κωνσταντίνο Λοΐζο, Ph.D. (economics), οικονομικό ερευνητή ΚΕΠΕ και πρώην καθηγητή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

Η αγαπημένη σύζυγος μου, Δήμητρα Καζάκου, Master of Science (strategic management) και κάτοχος πέντε ξένων γλωσσών, με βοήθησε πολύ όλα τα χρόνια του έγγαμου βίου μας αλλά και στην ανατροφή του γιού μας Ίαν, Master of Transportation Sciences, εργαζόμενου ως Operations Manager στην ταξιδιωτική βιομηχανία.

Από τα μαθητικά και φοιτητικά μου χρόνια μέχρι σήμερα ο «κύκλος» των πολύ στενών μου φίλων, με ατέλειωτες συζητήσεις για την παγκόσμια λογοτεχνία, την τέχνη, την ιστορία, την φιλοσοφία, τον κινηματογράφο, την επιστήμη και τόσα άλλα θέματα, τροφοδότησε πολύ γόνιμα την σκέψη μου και την κρίση μου.

Στους πρώην μαθητές μου και φοιτητές μου και νυν επιστήμονες θα μιλήσω με τα λόγια από το παραμύθι του ιστορικού W. W. Tarn: «You are a scholar [...] and I can do nothing for scholars. You need no ideal, for you have one. You need no dreams, for your life is one.».[45]

Μικρή Οικογενειακή Ιστορία

Θεωρώ τον εαυτό μου ένα αμάλγαμα Ανατολής και Δύσης, όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες

[44] Μετ. Κοσμά Πολίτη (Αθήνα: Ίκαρος, 1949), André Maurois, *L'histoire de la France*, 1η έκδ. 1947.

[45] W. W. Tarn, *The Treasure of the Isle of Mist* (London: Putnam, 1920), p. 6.

βέβαια, με την διαφορά ότι χρησιμοποιώ συνειδητά αυτή την αντίληψη σαν δοκιμαστικό σωλήνα για να εξετάσω και να αναλύσω την Ιστορία. Βλέπω την Ευρωπαϊκή Ιστορία από την ελληνική ιστορική σκοπιά χωρίς, όμως, προκατασκευασμένες ιδέες και απόψεις, δηλαδή την βλέπω με τα μάτια ενός Έλληνα εκπαιδευμένου ιστορικού που κουβαλάει μέσα του και την Ανατολή και την Δύση.

Η οικογένεια της μητέρας μου, από την πλευρά του πατέρα της (Λουκάς Παπακωνσταντίνου Ωραιόπουλος), κατάγεται από την Νεάπολη/Νέβσεχιρ Καισαρείας, στην Μικρά Ασία. Γενάρχης θεωρείται ο τραπεζίτης της Νεαπόλεως (μεγαλουπόλεως της Καισαρείας), Σαράφ-Λουκάς Ωραιόπουλος, που έζησε στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Σημαντικό μέλος της οικογένειας ήταν ο γιος του Ιωάννης (Γιοβανάκης) Ωραιόπουλος, γενικός επιθεωρητής δικαστηρίων της δυτικής Μικράς Ασίας υπό την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είχε σπουδάσει νομικά στην Σορβόνη, στο Παρίσι, αλλά πέθανε νέος. Και οι δύο ήσαν πρόκριτοι της Νεαπόλεως (Νέβσεχιρ) Καισαρείας [Δες *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον 'Ο Αστήρ' 1913* (Δερ-ι-Σααδέτ/Κωνσταντινούπολη: Πρωτόπαπας, 1912), σ. 189-192 <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123456789/3905>]. Ο παππούς μου, Λουκάς Παπακωνσταντίνου Ωραιόπουλος, γιος του παπα-Κωνσταντίνου που ήταν ιερέας της μητροπόλεως στην Νεάπολη και εγγονός του Σαράφ-Λουκά, ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη για να ασχοληθεί, μαζί με τον αδελφό του Αβραάμ, με το εμπόριο ζαχάρεως και ζαχαρωδών προϊόντων. Στην Πόλη, ο παππούς μου γνωρίστηκε με την γιαγιά μου, Όλγα Καπαλτσόγλου, απόφοιτο της Ανωτέρας Αστικής Σχολής στο «Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σταυροδρομίου» (Πέραν), από πλούσια οικογένεια λαδεμπόρων. Παντρεύτηκαν και με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το 1924, ήρθαν στην Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στο Νέο Ηράκλειο Αττικής (οδός Βασιλίσσης Σοφίας, νυν Κωνσταντίνου Ωραιοπούλου). Ο παππούς μου, έμπορος ζαχαρωδών ειδών, υπήρξε εκ των ιδρυτών της τότε κοινότητας Νέου Ηρακλείου Αττικής με αριθμό δημοτολογίου 3. Εδώ γεννήθηκε η μητέρα μου.

Η οικογένεια Λοΐζου κατάγεται από την Αγγλοκρατούμενη Κύπρο των αρχών του 19ου αιώνα, αλλά εγκαταστάθηκε στην Ζάκυνθο, όπου αργότερα το γνωστότερό της μέλος ήταν ο φωτογράφος του τέλους του 19ου αιώνα Διονύσιος Λοΐζος. Η γνωστή ιστορία της οικογένειας αρχίζει στην αρχή της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821, όταν ο νεαρός Δημήτριος Λοΐζος (Λοΐζος Δημητρίου;), μαζί με άλλους Κυπρίους εθελοντές, έφθασε στην Πελοπόννησο για να βοηθήσει στον «ξεσηκωμό του Γένους». Η κατάσταση όμως εκεί τον έδιωξε στα Επτάνησα που βρίσκονταν υπό Αγγλική διακυβέρνηση. Εγκαταστάθηκε στην Ζάκυνθο, νυμφεύθηκε και γέννησε το πρώτο του παιδί, τον Διονύσιο. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο εγγονός του Δημήτριος Λοΐζος είχε εγκατασταθεί στην Ιθάκη, στα καλύβια Σταυρού, όπου το 1868 τον συνάντησε ο Γερμανός αρχαιολόγος Ερρίκος Σλήμαν [Heinrich Schliemann, *Ithaka, Der Peloponnes und Troja* (Leipzig: Giesecke & Devrient, 1869), pp. 45-48 και στην ελληνική έκδοση, σ. 49-50 <https://archive.org/details/ithakaderpelopo00schlgoog>]. Ο Δημήτριος Λοΐζος του έδειξε ό,τι αρχαία αντικείμενα είχε βρει τυχαία σε αρχαίο τάφο, σε μια σπηλιά (σήμερα «Σπηλιά Λοΐζου»), ο Σλήμαν τα αγόρασε και έτσι άνοιξαν μαζί το μεγάλο βιβλίο του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Το 1864, τα Επτάνησα ενώθηκαν με την Ελλάδα και έτσι, λίγο αργότερα, ο Δημήτριος Λοΐζος ή ο γιος του Διονύσιος Λοΐζος μπορούσε να έρθει στην Αθήνα για να μετατρέψει τα 26,40 γαλλικά φράγκα (μεγάλο ποσό για την εποχή), που είχε πάρει από τον Σλήμαν, σε ελληνικά χρήματα αλλά και να βρει την τύχη του. Εγγονός του Δημητρίου Λοΐζου από την Ιθάκη ήταν ο παππούς μου Δημήτριος Λοΐζος, επιπλοποιός, που κατοικούσε στον λόφο του Λυκαβηττού (οδός Γρηγορίου Θεολόγου), στην Αθήνα. Η σύζυγός του και γιαγιά μου Σοφία Ρεμούνδου (Raymond) καταγόταν από το Κόρθι, στην Άνδρο, από οικογένεια μαρμαρογλύφων, με μακρινούς προγόνους πιθανόν από την Γαλλία του Μεσαίωνα. Ο πατέρας μου γεννήθηκε στην Αθήνα.

Κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα και οι δύο οικογένειες πλήρωσαν φόρο αίματος και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο έθνος, με τον τρόπο και από την άποψη που πρέσβευε το κάθε μέλος τους. Ο Διονύσιος Λοΐζος (αδελφός του πατέρα μου) έλαβε μέρος στην Εθνική Αντίσταση και υπήρξε μέλος της ομάδας των σιδηροδρομικών που βοήθησαν στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου στις 25 Νοεμβρίου 1942. Ο Κωνσταντίνος Λουκά Ωραιόπουλος (αδελφός της μητέρας μου) εκτελέσθηκε από τον ιταλικό στρατό κατοχής στις 21 Μαρτίου 1943 για την αντιστασιακή του δράση στην Αθήνα. Ο Γεώργιος Λοΐζος (αδελφός του πατέρα μου) υπερασπιζόμενος τις ιδέες του και την ελευθερία λόγου συνελήφθη και εξορίσθηκε στην Μακρόνησο κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο αλλά και στην Λέρο κατά την πε-

ρίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Και η μητέρα μου και ο πατέρας μου, μεταξύ της Απελευθερώσεως και του τέλους της Δικτατορίας, κυνηγήθηκαν για τις συγγενικές τους σχέσεις με τους προαναφερθέντες. Όμως, από την Μεταπολίτευση (1974) και μετά, κανένα από τα μέλη των οικογενειών δεν εκμεταλλεύθηκε τις πατριωτικές του περγαμηνές για δικό του πολιτικό, οικονομικό ή άλλο όφελος. Η πνευματική και οικονομική ανεξαρτησία είναι ο οδηγός που φωτίζει τον δρόμο μας προς την απόλυτη προσωπική ελευθερία.

Ωρωπός
καλοκαίρι 2021
Δημήτρης Ι. Λοΐζος

* * *

1

ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ ΤΟΥ ΤΥΡΡΗΝΙΚΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ

Οι Πρώτοι Κάτοικοι
850.000-750 π.Χ.
Έλληνες & Ετρούσκοι, το Λάτιο & η Ρώμη
750-500 π.Χ.

Η ιταλική χερσόνησος είναι η δεύτερη, κατά χρονολογική σειρά, θέση στον ευρωπαϊκό χώρο όπου αναπτύχθηκε πολιτισμός.[46] Μετά τους Έλληνες αλλά και παράλληλα με εκείνους, οι κάτοικοι της Ιταλίας[47] ανέπτυξαν τις δικές τους πρώτες αστικές κοινότητες, οι οποίες ίσως έμοιαζαν με τις ελληνικές Πόλεις-κράτη. Φυσικά, η επαφή με τους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην νότια Ιταλία και Σικελία αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον ελληνικό και στον ιταλικό πολιτισμό, ο οποίος σταδιακά ανδρώθηκε μέσα από τον ρωμαϊκό πολιτισμό. Οι Ετρούσκοι, οι πρώτοι κάτοικοι της Ιταλίας που ανέπτυξαν πολιτισμό, αλλά κυρίως οι Λατίνοι, οι οποίοι επεκτάθηκαν και κατέλαβαν το μεγαλύτερο τμήμα της χερσονήσου, ήταν αυτοί που έθεσαν τα θεμέλια του ρωμαϊκού πολιτισμού. Ο πολιτισμός στην Ιταλία αποτελεί σε πολλά σημεία του συνέχεια του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με ευδιάκριτες, όμως, ασυνέχειες.

Ας ξεκινήσουμε όμως την αφήγηση και την ανάλυσή μας με την εποίκιση της ιταλικής χερσονήσου από τους ανθρώπους της Παλαιολιθικής και Νεολιθικής Εποχής καθώς και με την ανάπτυξη του πρώτου ιταλικού πολιτισμού, του πολιτισμού των Ετρούσκων.

---

[46] Σύμφωνα με τον ορισμό που έχουμε ήδη δώσει στον τόμο Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, ηλ-βιβλίο, 3η έκδ. (Αθήνα: 2014), σ. 35, μία κοινωνία θεωρείται πολιτισμένη όταν συντρέχουν οι εξής παράγοντες: (α) μόνιμη εγκατάσταση των μελών της και δημιουργία αστικών κοινοτήτων, (β) ύπαρξη συστήματος γραφής και (γ) υψηλό πνευματικό επίπεδο που αποδεικνύεται με την ύπαρξη νόμων, θρησκευτικών παραδόσεων, λογοτεχνίας και τέχνης.

[47] Η χρήση της λέξεως Ιταλία υπονοεί την ιταλική χερσόνησο που ορίζεται βορείως από τον ορεινό όγκο των Άλπεων, ενώ περιλαμβάνει και την Σικελία, στον Νότο.

Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ιταλία (περ. 850.000-6000 π.Χ.)

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν αποδείξει ότι κατά την Πρώιμη Παλαιολιθική Εποχή η ιταλική χερσόνησος ήταν η πρώτη που κατοικήθηκε στην Ευρώπη. Τα σημάδια των παλαιολιθικών ανθρώπων, όμως, είναι εξαιρετικά λιγοστά αν και μπορεί κανείς να τα διακρίνει σε όλη την Ιταλία. Με την πάροδο των χρόνων, οι πληθυσμοί αυξήθηκαν και τα υπολείμματα τροφών, τα λίθινα εργαλεία και οι βραχογραφίες πλήθυναν, καθώς η Παλαιολιθική έδωσε την θέση της στην Μεσολιθική Εποχή. Παρ' όλα αυτά, τα ελάχιστα τμήματα ανθρώπινων σκελετών που έχουν βρεθεί μέχρι την Νεολιθική Εποχή δείχνουν την ισχνή κατοίκηση της περιοχής για εκατοντάδες χρόνια.

Οι πρώτες ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας στην Ιταλία αλλά και στην Δυτική Ευρώπη (ίσως μαζί με εύρημα στην Ισπανία) ανακαλύφθηκαν στην περιοχή της πόλεως Τσεπράνο (Ceprano), βορειοανατολικά της Λατίνα (Latina) στο νότιο Λάτιο (Lazio). Το 1994 μ.Χ. βρέθηκαν τμήματα μετωπιαίου οστού ανθρωποειδούς, που χρονολογήθηκαν στην αρχή της Παλαιολιθικής Εποχής και συγκεκριμένα περίπου 850.000 χρόνια πριν από σήμερα.[48] Επίσης, στην περιοχή Πινέτα ντι Ισέρνια (Pineta di Isernia), στην πόλη Ισέρνια (Isernia), βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός προϊστορικών λίθινων εργαλείων (εικ. HH, 1:50, fig. 1), που έχουν χρονολογηθεί με την μέθοδο καλίου/αργού (K/Ar) τουλάχιστον στα 736.000±40.000 π.Χ., καθώς και τμήματα οστών ζώων που υποδεικνύουν την παρουσία πρώιμων ανθρώπων. Μέχρι στιγμής δεν έχουν βρεθεί απομεινάρια ανθρωποειδών αλλά μπορούμε με σιγουριά να πούμε ότι οι πρώτοι κάτοικοι της ιταλικής χερσονήσου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή πριν από τουλάχιστον ένα εκατομμύριο χρόνια.[49] Οι άνθρωποι αυτοί έφθασαν μέχρι την νότια Ιταλία κατεβαίνοντας σιγά-σιγά από τον Βορρά ενώ είναι βέβαιο ότι εγκαταστάθηκαν και στην Σικελία περνώντας από το στενό της Μεσσήνης και όχι από την σημερινή Τυνησία.[50] Επειδή στην Ισέρνια βρέθηκαν διαμελισμένα και σπασμένα κόκαλα ζώων μαζί με χειροπελέκεις,[51] πιθανολογείται ότι η περιοχή ήταν τόπος περιοδικής εγκαταστάσεως ομάδων ανθρωπιδών, οι οποίοι κυνηγούσαν και σκότωναν θηλαστικά, τα απομεινάρια των οποίων έχουν βρεθεί.[52]

Λίγο μετά το 200.000 π.Χ., οι παλαιολιθικοί άνθρωποι άφησαν τα σημάδια τους στην ιταλική χερσόνησο με την μορφή εργαλείων από πυριτόλιθο αλλά και έναν οικισμό στην θέση Τόρρε ιν Πιέτρα (Torre in Pietra/Torrimpietra, AAW, p. 32), 30 χλμ. βορειοδυτικά της σημερινής Ρώμης. Εκεί ανακαλύφθηκαν εστίες φωτιάς, ίχνη από ανεμοθραύστες ή πρόχειρα καταλύματα, χειροπελέκεις και οστά από καταναλωμένο φαγητό.[53] Μετά το 100.000 π.Χ. εμφανίσθηκαν οι άνθρωποι του Νεάντερδαλ (Neanderthal) και τελικά η Ιταλία κατοικήθηκε από τους άμεσους προγόνους του σύγχρονου αν-

---

[48] G. Manzi, F. Mallegni & A. Ascenzi, «A cranium for the earliest Europeans: Phylogenetic position of the hominid from Ceprano, Italy» *PNAS*, vol. 98, no 17 (14 August 2001) : 10011-10016 at www.pnas.org/content/98/17/10011.full (επίσκεψη: Απρίλιος 2012). Για το εύρημα στην Ισπανία δες Sarunas Milisauskas, ed. *European Prehistory* (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002), pp. 20-21

[49] Lawrence Barfield, *Northern Italy before Rome* (N. York: Praeger, 1971), pp. 18-21.

[50] HH, 1:53. Δες αντιρρήσεις για την χρονολόγηση στο Milisauskas, p. 31.

[51] Λίθινα εργαλεία χεριού από πυριτόλιθο που λειτουργούν με την μυϊκή ενέργεια του χειριστή, κυρίως για την εξόντωση και αποδερμάτωση ζώων.

[52] Barry Cunliffe, ed., *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1994), p.19 και HH, 1:45-51 & Table 1 & Fig. 1.

[53] David H. Trump, *Central and Southern Italy before Rome* (N. York: Praeger, 1966), p. 27.

θρώπου (hommo sapiens)[54] γύρω στο 40.000-35.000 π.Χ., οπότε έχουμε και τα πρώτα ελάχιστα τμήματα ανθρώπινων σκελετών που βρέθηκαν στην χερσόνησο. Αυτή την περίοδο, η μετάβαση από την Μέση στην Νεώτερη Παλαιολιθική Εποχή χαρακτηρίζεται από την σταδιακή εξαφάνιση των ανθρώπων του Νεάντερδαλ στην Ευρώπη και την αντικατάστασή τους με πληθυσμούς όμοιους με τους σύγχρονους ανθρώπους, αλλά και από άλλες σημαντικές αλλαγές που αποτυπώνονται στον αρχαιολογικό ορίζοντα. Οι κυριότερες αλλαγές αφορούν στην μεγαλύτερη παραγωγή συγκεκριμένου είδους λιθίνων εργαλείων αλλά και στην μεγαλύτερη ποικιλία τους (ξέστρα, κοπίδια, εγχειρίδια, διατρητικά εργαλεία, όπλα για το κυνήγι). Επίσης, παρατηρούνται διαφορές στην χρήση οστών από ζώα για διάφορες εργασίες, μεγαλύτερη χρήση αντικειμένων από ξύλο, καλύτερη επεξεργασία των δερμάτων που χρησιμοποιούνταν για ρούχα αλλά και επινόηση νέων τεχνικών κυνηγιού. Παρότι δεν γνωρίζουμε τις αιτίες αυτών των σημαντικών αλλαγών αυτή ακριβώς την εποχή, είμαστε βέβαιοι ότι υπήρξε μια μεταβατική περίοδος κατά την οποία οι ανθρώπινοι πληθυσμοί υιοθέτησαν σιγά-σιγά τις νέες τεχνικές και Νεαντερδάλιοι και σύγχρονοι άνθρωποι συνυπήρξαν. Στην Ιταλία, αυτό γίνεται φανερό από την μελέτη της ονομαζόμενης εργαλειοτεχνίας Ουλούτσιαν (Uluzzian),[55] που αναπτύχθηκε στις σημερινές βορειοκεντρικές επαρχίες της Τοσκάνης (Toscana) και της Αιμιλίας (Emilia-Romagna) και στην νοτιοανατολική Απουλία (Puglia).[56]

Λίγο πριν το τέλος της Νεώτερης Παλαιολιθικής περιόδου και γύρω στο 10.000 π.Χ. εμφανίζονται στην Ιταλία οι πρώτες «αφροδίτες». Δέκα πέντε ειδώλια γονιμότητας με μεγάλα οπίσθια (στεατοπυγία) βρέθηκαν σε σπήλαιο (Balzi Rossi) στο Γριμάλντι (Grimaldi, AAW, p. 34 & 38 & 46), κοντά στην πόλη Βεντιμίλια (Ventimiglia), στην Λιγυρία (Liguria) της βορειοδυτικής Ιταλίας, ενώ ένα εξαιρετικό και μοναδικό στεατοπυγικό γυναικείο ειδώλιο σκαλισμένο σε πέτρα (Barfield, plate 3) βρέθηκε στο Σαβινιάνο (Savignano sul Punaro, AAW, p. 46), 25 χλμ. νοτιοανατολικά της Μοδένα (Modena). Ενώ την ίδια Εποχή, παρατηρούνται στην Ευρώπη περισσότερα παλαιοαρχαιολογικά δείγματα της επαφής των κατοίκων με το περιβάλλον τους, με τελική κατάληξη την νεολιθική επανάσταση των οργανωμένων κοινωνιών, στην Ιταλία ζούσαν ακόμη τροφοσυλλέκτες και κυνηγοί. Η Μεσολιθική Εποχή, που η αρχή της ορίζεται στην Ιταλία γύρω στο 9000 π.Χ., χαρακτηρίζεται από εντατική αλιεία στην Σικελία και ζωγραφική στους βράχους, η οποία άλλωστε αποτέλεσε και το πιο ενδιαφέρον κατάλοιπο των ανθρώπων της περιόδου. Ανάμεσα, λοιπόν, στο 10.000 και στο 6000 π.Χ., τουλάχιστον στην Σικελία, οι άνθρωποι της Μεσολιθικής Εποχής, ασχολήθηκαν πιο έντονα με την αλιεία ακόμη και μεγάλων θηλαστικών όπως τα δελφίνια, πράγμα που προϋπέθετε την κατασκευή μεγάλων βαρκών, ανοικτής θαλάσσης. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι και στο σπήλαιο Φράγχθι, στην Αργολίδα (AAW, p. 93), βρέθηκαν απομεινάρια οστών μεγάλων ψαριών (πιθανότατα τόνων), πράγμα που βεβαιώνει την υποψία των επιστημόνων ότι η ναυσιπλοΐα στην Μεσόγειο είχε ήδη αρχίσει από την Μεσολιθική Εποχή.[57]

---

[54] Για τους προϊστορικούς ανθρώπους δες πιο αναλυτικά στον τόμο Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, κεφ. 1.

[55] Ο όρος προέρχεται από παλαιολιθικά εργαλεία (περ. 31.000 π.Χ.) που βρέθηκαν σε σπήλαια και υπαίθριες θέσεις στον κόλπο Ουλούτσο (Uluzzo), στην Απουλία της νότιας Ιταλίας. Χάρτης των ιταλικών επαρχιών παρατίθεται στο Tim Cornell and John Matthews, *Atlas of the Roman World* (Amsterdam: Andromeda/Time-Life Books, 1982/1986), pp. 10-11.

[56] Cunliffe, ed., pp. 42-59.

[57] Ross R. Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily* (London: Routledge, 1991), pp. 2-7 και

Η χάραξη εικόνων στον βράχο αποτελεί αυτή την περίοδο σημαντικό δείγμα της παρουσίας των κυνηγών της λίθινης εποχής στην Ιταλία. Λίγο πριν το 9000 π.Χ., οι τελευταίοι άνθρωποι της Νεώτερης Παλαιολιθικής Εποχής ζωγράφισαν εκφραστικές βραχογραφίες με ταύρους, αγελάδες, ελάφια, άλογα (εικ. Holloway, *Ancient Sicily*, figs 2-3) αλλά και ανθρώπινες φιγούρες (εικ. Brea, plates 1-3) σε σπήλαιο στο νησί Λεβάντσο (Levanzo, AAW, pp. 38 & 42, δυτικά της Σικελίας). Επίσης, ανθρώπινες μορφές (εικ. Holloway, *Ancient Sicily*, figs 4-5 και HH, vol. 1, plate 37 και Brea, plates 4-5) έχουν χαραχθεί σε σπήλαιο στο όρος Πελλεγκρίνο (Pellegrino, δυτικά του Παλέρμο). Σημαντικές ακόμη είναι και οι περίπου 300.000 βραχογραφίες στην κοιλάδα Βαλκαμόνικα (Valcamonica), στα βορειοανατολικά της λίμνης Ισέο (Lago di Iseo), στο κεντρικό τμήμα της βόρειας Ιταλίας. Τα αρχαιότερα σχέδια χρονολογούνται από το 8000 π.Χ., ενώ τα περισσότερα έγιναν κατά την Χαλκολιθική Εποχή αλλά και αργότερα στην Εποχή του Σιδήρου και μέχρι τα τελευταία προ-Χριστιανικά χρόνια. Η συνεχής χάραξη βραχογραφιών για τόσες χιλιάδες χρόνια στην Βαλκαμόνικα μάς κάνει να πιστεύουμε ότι η κοιλάδα θεωρούνταν τόπος ιερός ή τόπος συγκεντρώσεως πιστών για την πραγματοποίηση κάποιας λατρείας ή αποτελούσε απλώς χώρο σταθμεύσεως ομάδων ανθρώπων πριν διασχίσουν κάποιο από τα περάσματα των Άλπεων.[58]

Παρ' όλα όσα έχουν μέχρι στιγμής ειπωθεί για τα ειδώλια, την αλιεία και τις βραχογραφίες όσων έζησαν στην ιταλική χερσόνησο, τα σημάδια των ανθρώπων που κατοίκησαν στην Ιταλία μέχρι περίπου το 5000 π.Χ. είναι λιγοστά, γεγονός που μας οδηγεί στο να πιστέψουμε ότι και ο πληθυσμός ήταν μικρός. Πάντως, τα λιγοστά κατάλοιπα αποδεικνύουν ότι παρότι κατά την Παλαιολιθική και Μεσολιθική Εποχή ανθρώπινα όντα περιπλανήθηκαν και έζησαν στην Ιταλία, δεν ήταν αρκετά για να προκαλέσουν την μετάβαση στην Νεολιθική Εποχή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Α

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ	
Εποχή	**Χρονολογία (συμβατική) π.Χ.[59]**
Αρχαιότερη Παλαιολιθική	1.000.000 – 100.000
Μέση Παλαιολιθική	100.000 – 35.000
Νεώτερη Παλαιολιθική	35.000 – 9000
Μεσολιθική	9000 – 6000
Αρχαιότερη Νεολιθική	6000 – 4500
Μέση Νεολιθική	4500 – 3750
Νεώτερη Νεολιθική	3750 – 3000
Χαλκολιθική	3000 – 2200
Εποχή του Χαλκού	2200 – 1700

Thomas W. Jacobsen, «17.000 Years of Greek Prehistory» *Scientific American* 234 (1976): 76-87.

[58] Robert Leighton, *Sicily before History* (London: Duckworth, 1999), pp. 38-50 and figs 15-22 – Chris Scarre, *Exploring Prehistoric Europe* (N. York: Oxford University Press, 1998), pp. 145-157 – Bernabò L. Brea, *Sicily before the Greeks* (N. York: Praeger, 1957), pp. 29-37.

[59] Ο χρονολογικός διαχωρισμός των διαφόρων περιόδων είναι συμβατικός. Η μετάβαση από την μία Εποχή στην άλλη έγινε σταδιακά, ενώ, για κάποια χρονική περίοδο κάθε φορά, οι Εποχές επικαλύπτονταν. Ακόμη, δεν υπήρχε γεωγραφική ομοιογένεια κατά την μετάβαση από την μία Εποχή στην άλλη, με αποτέλεσμα να υπάρχουν χρονικές αποστάσεις μεταξύ Βορρά και Νότου.

Πρώιμη Εποχή Ορειχάλκου	1700 – 1500
Μέση Εποχή Ορειχάλκου	1500 – 1200
Ύστερη Εποχή Ορειχάλκου	1200 – 1000
Τελική Εποχή Ορειχάλκου	1000 – 900
Πρώιμη Εποχή Σιδήρου	900 – 734
Ύστερη Εποχή Σιδήρου ή Πρώιμος Ελληνικός Αποικισμός	734 – 650

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Β

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΓΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (π.Χ. & μ.Χ.)				
Αιγαίο/Αττική (Μυκηναϊκή Κεραμική)[60]	**Νότια Ευρώπη[61]**	**Κεντρική Ευρώπη**	**Βόρεια Ευρώπη**	**Βρετανία**
Πρώιμη Πρωτογεωμετρική Εποχή 1050-1000 π.Χ.	Χάλλσταττ / Βιλλανόβα 1020-780 π.Χ.	Χάλλσταττ 800-450 π.Χ.		Πρώιμη Προ-Ρωμαϊκή Εποχή Σιδήρου 800-300 π.Χ.
Μέση Πρωτογεωμετρική Εποχή 1000-950 π.Χ.		Λα Τεν 450-150 π.Χ.	Προ-Ρωμαϊκή Εποχή Σιδήρου 500-1 π.Χ.	Ύστερη Προ-Ρωμαϊκή Εποχή Σιδήρου 300-55 π.Χ.
Ύστερη Πρωτογεωμετρική Εποχή 950-900 π.Χ.	Ρωμαϊκή Εποχή 780 π.Χ.- 410 μ.Χ.	Ρωμαϊκή Κατάκτηση 150 π.Χ. - 410 μ.Χ.	Ρωμαϊκή Εποχή Σιδήρου 1-400	Ρωμαϊκή Κατάκτηση 55 π.Χ. - 77 μ.Χ.
Πρώιμη Γεωμετρική Ι+ΙΙ 900-850 π.Χ.				Ρωμαϊκή Βρετανία 77-410
Μέση Γεωμετρική Ι 850-800 π.Χ.	Ύστερη Αρχαιότητα 410-500	Ύστερη Αρχαιότητα 410-500	Γερμανική Εποχή Σιδήρου / Μεταναστεύσεις 400-800	Ύστερη Αρχαιότητα 'Σκοτεινοί Χρόνοι' 410-598
Μέση Γεωμετρική ΙΙ & Ύστερη Γεωμετρική Ια 800-750 π.Χ.	Πρώιμη Μεσαιωνική Εποχή 500-1000	Πρώιμη Μεσαιωνική Εποχή 500-1000	Εποχή Βίκινγκ 800-1075	
Ύστερη Γεωμετρική Ιb, Ιia, Ιib 750-700 π.Χ.			Πρώιμη Μεσαιωνική Εποχή 1075-1300	

[60] Ο αρχαιολογικός χρονολογικός πίνακας της Εποχής του Σιδήρου (ή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου) για το Αιγαίο / Αττική βασίζεται στην μυκηναϊκή κεραμική του κυρίως ελλαδικού χώρου. Δες Oliver Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age* (N. York: Routledge, 2006), p. 23.

[61] Η Εποχή του Σιδήρου στην ευρωπαϊκή ήπειρο κινείται εντός χρονολογικών ορίων με πολύ μεγάλες διαφορές από περιοχή σε περιοχή και μπορεί να επιδέχεται και αρχαιολογικό και ιστορικό ορισμό. Η προτεινόμενη απλοποιημένη χρονολόγηση έχει σκοπό να εξυπηρετήσει τους δικούς μας σκοπούς μιας Γενικής Ιστορίας και αρχαιολογίας της Ευρώπης. Δες Tina Thurston, «Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity?,» *Journal of Archaeological Research* 17 (December 2009), Fig. 1, p. 349.

ΓΕΝΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ		
Ελληνική Αρχαιότητα περ. 800 π.Χ. - 330 μ.Χ.	**Ύστερη Αρχαιότητα & Δυτική Μεσαιωνική / Βυζαντινή Εποχή περ. 300-1500**	
Αρχαϊκή Εποχή 800-500 π.Χ.	Ύστερη Αρχαιότητα 284 – 622	Πρωτοχριστιανική Εποχή 1 ή 30 – 324
Κλασσική Εποχή 500-323 π.Χ.	Πρώιμη Μεσαιωνική Εποχή 600-1000	Παλαιοχριστιανικοί Χρόνοι 4ος – 7ος αιώνας
Ελληνιστική Εποχή 323-146 π.Χ. (ή 31 π.Χ.)	Μεσαιωνική Εποχή 1000-1250	Πρώιμη Βυζαντινή Εποχή 324 – 842
Ύστερη Ελληνιστική Εποχή (Ελληνο-Ρωμαϊκή Εποχή) 146-31 π.Χ.	Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή 1250-1500	Μέση Βυζαντινή Εποχή 842-1204
Ρωμαϊκή Εποχή 146 π.Χ.-330 μ.Χ.		Ύστερη Βυζαντινή Εποχή 1204-1453

Η Νεολιθική Εποχή στην Ιταλία (περ. 6000-3000 π.Χ.)

Η μελέτη της αρχής της Νεολιθικής Εποχής στην Ιταλία έχει δημιουργήσει μεγάλα ερωτηματικά στους αρχαιολόγους και παλαιο-ανθρωπολόγους που την μελετούν. Οι επιστήμονες δεν είναι βέβαιοι εάν η Νεολιθική Εποχή στην Ιταλία ήταν αποτέλεσμα σταδιακής διαδικασίας ή απότομης και δραστικής μεταβολής στην οικονομική και κοινωνική ζωή στην περιοχή αυτή της Ευρώπης χωρίς ή με ελάχιστες εξωτερικές επιδράσεις.

Γνωρίζουμε ότι ο νεολιθικός πολιτισμός εμφανίσθηκε πρώτα στην νοτιοανατολική Ιταλία και στην Σικελία κατά την διάρκεια της Ζ' χιλιετίας π.Χ. με όλα του τα χαρακτηριστικά (εξημερωμένα ζώα, καλλιέργεια σιτηρών, κεραμική), χωρίς όμως να έχουμε ενδείξεις ότι προετοιμάσθηκε και εφαρμόσθηκε από τους γηγενείς κυνηγούς της Μεσολιθικής Εποχής. Έτσι, με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα της εισόδου ανθρώπων από τα ανατολικά (μεσοδυτική Βαλκανική) με πλεούμενα. Πιθανές περιοχές εισόδου υπολογίζεται ότι ήταν το Στενό του Οτράντο (Otranto), ανάμεσα στην Αλβανία και στην Απουλία και/ή το θαλάσσιο τμήμα ανάμεσα στην Δαλματία και στο Γκαργκάνο (Gargano), με ενδιάμεσο σταθμό τα νησιά Πελαγκόσα (Pelagosa). Έχει επίσης αποδειχθεί ότι οι νεοφερμένοι εισήγαγαν τα εξημερωμένα ζώα, την καλλιέργεια σιτηρών, φακής, καλαμποκιού και την μαζική παραγωγή κεραμικής. Παρ' όλα αυτά τα στοιχεία, η έλλειψη ασφαλών πληροφοριών για την μετάβαση από την κοινωνία των παλαιολιθικών τροφοσυλλεκτών στους νεολιθικούς καλλιεργητές της γης, μας δυσκολεύει να κατανοήσουμε πώς ξαφνικά βρίσκουμε πλήρως ανεπτυγμένες νεολιθικές κοινότητες με παραγωγή κεραμικής, καλλιέργειες και εξημερωμένα ζώα. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος υπάρχει διχογνωμία ανάμεσα στους επιστήμονες για το κατά πόσο ο ιταλικός νεολιθικός πολιτισμός υπήρξε κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα γηγενών εξελίξεων ή της εισόδου νέων λαών από τα ανατολικά. Πιθανότατα, στην Ιταλία δεν συντελέσθηκε μια νεολιθική επανάσταση, αλλά η εξάπλωση της καλλιέργειας της γης ήταν σταδιακή και από περιοχή σε περιοχή.[62]

---

[62] Οι αρχαιολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο διάχυση (diffusion) για να περιγράψουν αυτή την διαδικασία, αλλά τα προβλήματα χρήσεως του είναι πολλά [δες John Collis, *The European Iron Age* (London: Routledge, 1984), pp. 14-15] – Leighton, *Sicily before History*, pp. 51-52 και HH, 1:511-512.

Όπως τελικά και εάν έχουν τα πράγματα όμως, και με βάση τον μεγάλο αριθμό, σε σύγκριση με την ιταλική Παλαιολιθική Εποχή, ανθρώπινων σκελετών ή τμημάτων τους που έχουν βρεθεί, σήμερα γνωρίζουμε ότι οι άνθρωποι της Νεολιθικής Εποχής στην Ιταλία άρχισαν να εγκαθίστανται σε νεολιθικά χωριά λίγο μετά το 6.000 π.Χ. Τα ευρήματα των ανασκαφών μάς υποδεικνύουν ότι τα ζώα, τα φυτά και ο τρόπος καλλιέργειας της γης πρέπει να κατάγονταν από το Αιγαίο αλλά διακρίνουμε, επίσης, ότι ένας αριθμός αγγείων και η διακόσμησή τους διέφεραν σημαντικά από αυτά του ελλαδικού χώρου. Τα ιταλικά νεολιθικά αγγεία είναι φτιαγμένα με πλατείς πάτους (εικ. Trump, fig. 12) και διακοσμημένα με ακανόνιστες εγχαράξεις σε όλη την επιφάνεια, με σχήματα οστράκων, μικρές γραμμωτές ραβδώσεις, ή διάφορα απλά στην αρχή και αργότερα πολύπλοκα εμπίεστα σημάδια (εικ. Trump, fig. 13). Συγκεκριμένα, στην νότια ιταλική χερσόνησο εμφανίσθηκαν τα πρώτα αγγεία στην Δυτική Ευρώπη[63] με εμπίεστα σημάδια, τα οποία γίνονταν κυρίως με το κέλυφος θαλασσίων οστράκων. Ενδιαφέροντα δείγματα έχουν έρθει στο φως στο Στεντινέλο (Stentinello, AAW, p. 111),[64] κοντά στις Συρακούσες, στην Σικελία (εικ. Holloway, *Ancient Sicily*, figs 9-10). Επίσης, στην βορειοκεντρική Ιταλία έχουν βρεθεί χαρακτηριστικά δείγματα εμπίεστης κεραμικής από τον προϊστορικό πολιτισμό Φιοράνο (Fiorano, περ. 4000-3000 π.Χ.),[65] που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην Φλωρεντία και στην Βενετία (εικ. HH, 1:513, fig. 136). Στην ίδια περιοχή είναι επίσης χαρακτηριστική και η κεραμική τετραγωνισμένου στομίου. Τα αγγεία ή δοχεία που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό της Δ' χιλιετίας π.Χ. είναι γαβάθες με ευμεγέθη τετράγωνα στόμια (Barfield, plates 13-14 και figs 17, 19, 20). Ακόμη, στην ευρύτερη περιοχή της Σικελίας βρέθηκε ένας αριθμός νεολιθικών αγγείων, η διακόσμηση των οποίων μοιάζει με αυτών που προέρχονται από τις περιόδους Σέσκλο (AAW, pp. 93 & 98) και Διμήνι (AAW, p. 93) στον ελλαδικό χώρο (πρβλ. ΕΤ.ΑΕΤ, εικ. 1-3 και Brea, plates 16-17). Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή την εποχή μπορεί να υπήρχαν επαφές με τον ελλαδικό χώρο, αλλά πρέπει μάλλον να ήταν περιστασιακές και δεν πρέπει να φανταζόμαστε μια συνεχή ροή ανθρώπων από το Αιγαίο προς την Ιταλία, αν και οι νεολιθικοί συνοικισμοί που έχουν εντοπισθεί ή ανασκαφεί είναι εκατοντάδες.[66] Μετά το 6000 π.Χ., λοιπόν, εμφανίσθηκαν νεολιθικά χωριά σε ολόκληρη την Ιταλία χωρίς να υπάρχει όμως απόλυτη ομοιογένεια των νεολιθικών πολιτισμών που αναπτύχθηκαν. Ως εκ τούτου, παρατηρούμε διαφοροποιήσεις στην κεραμική που κατασκευαζόταν αλλά και τις πιθανές επιρροές από την Ανατολή στους οικισμούς του Νότου. Τα νεολιθικά χωριά στην Απουλία και στην ανατολική Σικελία προστατεύονταν από τάφρο που είχε 1,5-3 μέτρα πλάτος και 2-5 μέτρα βάθος. Η χρήση της τάφρου δεν έχει πλήρως διευκρινισθεί και έτσι ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι είχε χαρακτήρα αμυντικού έργου και προστάτευε τους κατοίκους από επιδρομές, ενώ άλλοι πιστεύουν ότι απλώς διαχώριζε τον οικισμό από τον καλλιεργήσιμο χώρο ή την

[63] Ο όρος «Δυτική Ευρώπη» με κεφαλαία γράμματα χρησιμοποιείται με την παρωχημένη πολιτική και γεωγραφική έννοια της Δυτικής μη-σοσιαλιστικής Ευρώπης, όπως αυτή είχε ορισθεί γεωγραφικά μέχρι το τέλος περίπου του 20ου μ.Χ. αιώνα διότι έτσι παρουσιάζεται στην διεθνή βιβλιογραφία του προηγούμενου αιώνα.

[64] Brea, pp. 38-47 & plates 6-15.

[65] Σ' αυτό το κεφάλαιο, ο όρος προϊστορικός πολιτισμός χρησιμοποιείται με την έννοια της αγγλικής λέξεως culture (π.χ. the Fiorano culture) και αναφέρεται στα χαρακτηριστικά εκείνα που διαχωρίζουν από ή ενώνουν έναν τοπικό υλικό πολιτισμό με άλλους τοπικούς υλικούς πολιτισμούς.

[66] Barfield, pp. 37-50 – Leighton, *Sicily before History*, p. 57.

γύρω περιοχή. Έχουν ακόμη διατυπωθεί οι απόψεις ότι η τάφρος αποτελούσε εμπόδιο για την διαφυγή των εξημερωμένων ζώων, χώρο συγκεντρώσεως λίθων για διάφορες χρήσεις ή έργο για την συγκέντρωση και διοχέτευση νερού, ενώ δεν μπορεί να αποκλεισθεί και συνδυασμός των ανωτέρω χρήσεων. Εντός της τάφρου έχουν επίσης παρατηρηθεί χαντάκια σε σχήμα C, τα οποία πιθανολογείται ότι κατασκευάζονταν γύρω από τις καλύβες των οικογενειών. Οι καλύβες ήταν αρχικά μικρές κατασκευές, ενώ από την ΣΤ' χιλιετία π.Χ. χρονολογούνται μεγαλύτερες καλύβες που κατασκευάζονταν από ξύλο πασαλειμμένο με στερεωτικό υλικό και ήταν χωρισμένες μάλλον σε δύο χώρους.[67] Τα νεολιθικά χωριά της νότιας Ιταλίας, λοιπόν, χαρακτηρίζονται από τάφρους και εσωτερικά χαντάκια σε σχήμα μισοφέγγαρου.

Εκτός από τους νεολιθικούς οικισμούς στην νότια Ιταλία, έχουν εντοπισθεί διάφοροι νεολιθικοί συνοικισμοί στην κοιλάδα του Πάδου (Po) ποταμού στην βόρεια Ιταλία αλλά και στις γειτονικές περιοχές. Οι συνοικισμοί αυτοί ανήκουν σε διάφορους τοπικούς νεολιθικούς πολιτισμούς που διαφοροποιούνταν σε ορισμένα σημεία σε σχέση με αυτούς του Νότου. Για παράδειγμα, οι κάτοικοι των νεολιθικών χωριών του Βορρά έπλαθαν αγγεία σε σχήματα όμοια με αυτά που έχουν βρεθεί στην νότια Ιταλία αλλά και σε μορφή κανάτας.[68] Πάντως από τους πρώτους αιώνες της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ., η Νεολιθική Εποχή είχε έρθει σε ολόκληρη την Ιταλία.

Ορισμένοι από τους συνοικισμούς που κατασκευάσθηκαν στην νοτιοανατολική Ιταλία μετά το 5800 π.Χ. ήταν ιδιαίτερα μεγάλοι σε έκταση, με πολλούς οικίσκους και ποικιλία γεωργικής παραγωγής. Ο μεγαλύτερος συνοικισμός, που βρέθηκε στο Πάσσο ντι Κόρβο (Passo di Corvo), στην πεδιάδα Ταβολιέρε (Tavoliere) της Απουλίας, κάλυπτε έκταση 0,47 τ.χλμ., διέθετε τουλάχιστον τρεις τάφρους βάθους 3 μέτρων που τον περιέτρεχαν και συμπεριλάμβανε περίπου 100 οικίσκους περιτριγυρισμένους από ισάριθμα χαντάκια σε σχήμα C (εικ. Cunliffe, p. 150). Οι νεολιθικοί οικίσκοι στην Ιταλία ήταν διαφόρων διαστάσεων και σχημάτων. Έχουν παρατηρηθεί καλύβες με τραπεζοειδές σχήμα και διαστάσεις 6 επί 3 μέτρα αλλά και τουλάχιστον ένας οικίσκος με μήκος 14 μέτρα. Οι νεολιθικοί κάτοικοι των καταλυμάτων αυτών καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι και φακές. Επίσης, έθαβαν τους νεκρούς τους σε λακκοειδείς και σε κιβωτιόσχημους τάφους και συχνά τοποθετούσαν γύρω από τον σκεπασμένο λάκκο πέτρες σε σχήμα κύκλου.[69] Μέχρι την αρχή της Μέσης Νεολιθικής Εποχής, τα χωριά των νεολιθικών κατοίκων της Ιταλίας είχαν επιτύχει την πλήρη τους ανάπτυξη.

Την Νεολιθική Εποχή, στην ιταλική χερσόνησο, όπως και στο Αιγαίο, ο οψιδιανός υπήρξε το πρώτο εμπορεύσιμο είδος. Ο οψιδιανός είναι σκληρό ηφαιστειακό πέτρωμα που χρησιμοποιούνταν ως κοπίδι αλλά και για την κατασκευή όπλων. Οι προϊστορικοί κάτοικοι της Ιταλίας προμηθεύονταν οψιδιανό από την Σαρδηνία και τα μικρά νησιά Παλμαρόλα (Palmarola, δυτικά της Νεαπόλεως), Λιπάρι (Lipari, στις Αιολίδες Νήσους, βόρεια της Σικελίας) και Παντελλέρια (Pantelleria, ανάμεσα στην Σικελία και στην Τυνησία). Το εμπόριο αυτού του υλικού μάς δείχνει ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι ταξίδευαν στο Τυρρηνικό Πέλαγος και αντάλλασσαν πιθανότατα προϊόντα τους με οψιδιανό. Προϊόντα κατεργασίας οψιδιανού (λεπίδες) έφθαναν μέχρι την βόρεια Ιταλία, πράγμα που αποδει-

[67] Sebastiano Tusa, «From hunter-gatherers to farmers in western Sicily» in ESS, pp. 49-52 και Leighton, *Sicily before History*, pp. 66-72 και HH, 1:511-512.

[68] HH, 1:512-513.

[69] HH, 1:515-516 και Cunliffe, ed., pp. 149-152 και Trump, pp. 41-42.

κνύει το μεγάλο γεωγραφικό εύρος διαδόσεως του πετρώματος αλλά και των εργαλείων που κατασκευάζονταν από αυτό.[70]

Μέχρις στιγμής, έχουμε αναφερθεί σε νεολιθικές κατασκευές οικίσκων ακόμη και μεγάλου μεγέθους, αλλά δεν έχουμε κάνει καμία αναφορά σε μεγάλα λίθινα οικοδομήματα. Έχει διαπιστωθεί ότι κατά την Γ' χιλιετία π.Χ., η Ευρώπη κατακλύσθηκε από μεγαλιθικά μνημεία (κεφ. 4), δηλαδή ταφικά οικοδομήματα ή χώρους λατρείας, κατασκευασμένα από μεγάλες λίθινες πλάκες, όπως το Στόουνχετζ (Stonehenge, εικ. ΑΤΑ, 1-20) στην Μεγάλη Βρετανία. Στην ιταλική χερσόνησο, όμως, βρίσκουμε ελάχιστα μεγαλιθικά κτίσματα, με σημαντικότερο το ταφικό κτιριακό σύμπλεγμα στον Άγιο Μαρτίνο της Κορλεάνης (St-Martin-de-Corléans), στην Αόστα (Valle D'Aosta), στα ιταλο-γαλλικά σύνορα. Φαίνεται ότι οι νεολιθικοί κάτοικοι της Ιταλίας δεν χρησιμοποιούσαν μεγαλιθικά μνημεία ως τόπους και χώρους λατρείας, αλλά όπως αναφέραμε παραπάνω εξέφραζαν τις θρησκευτικές τους ανησυχίες με ιχνογραφήματα στο εσωτερικό σπηλαίων και βραχογραφίες.[71]

Μέχρι την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα, κανείς δεν είχε αντικρίσει άνθρωπο της Νεολιθικής Εποχής. Τον Σεπτέμβριο του 1991, όμως, ένας ολόκληρος νεολιθικός άνθρωπος αναδύθηκε από τους πάγους των Άλπεων. Το σημαντικότατο αυτό εύρημα, που χρονολογήθηκε περίπου στο 3300 π.Χ. και ονομάσθηκε «ο άνθρωπος των πάγων» ή χαϊδευτικά Ότζι (Ötzi, επειδή βρέθηκε στην κοιλάδα Ötztal), είναι η αρχαιότερη διατηρημένη μούμια. Βρέθηκε τυχαία στον παγετώνα Σιμιλάουμ (Similaum) στα αυστρο-ιταλικά σύνορα και σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Νοτίου Τυρόλου, στην Βόρεια Ιταλία. Οι πάγοι των Άλπεων διατήρησαν το σώμα του άνδρα που έζησε στο τέλος της ιταλικής νεολιθικής περιόδου σχεδόν ανέπαφο, με όλο τον ρουχισμό του και οτιδήποτε έφερε μαζί του την στιγμή του θανάτου του. Ο παγωμένος άνδρας ήταν περίπου 45 ετών όταν πέθανε, είχε ύψος περίπου 1,60 μ. και έφερε συγκεκριμένα σημάδια στα άκρα του και στην πλάτη. Είχε καστανά κυματιστά μαλλιά μήκους 9 πόντων, που σημαίνει ότι τα έκοβε κάθε τόσο, και γενειάδα. Φορούσε καλύπτρα κεφαλής, δερμάτινο μανδύα και είδος υποκαμίσου, καθώς και μπότες γεμάτες με χόρτο. Είχε μαζί του μαχαίρι σε ξύλινη θήκη και δερμάτινη φαρέτρα, στην οποία βρέθηκαν 14 ξύλινα στελέχη βελών. Δύο από αυτά είχαν ετοιμασθεί σε βέλη με αιχμή και φτερά στο πίσω μέρος, για μεγαλύτερη σταθερότητα και ακρίβεια βολής. Το τόξο του είχε μήκος 1,8 μ. και σε ειδικό σακουλάκι είχε φυλαγμένες 4 αιχμές και τσακμακόπετρες. Στην πλάτη του είχε στηριγμένο ξύλινο καλάθι που περιείχε είδος σφυριού από κέρατο ελαφιού και διχτυωτή παγίδα για μικρά ζώα, ενώ είχε ακόμη μαζί του ξύλινο πέλεκυ μήκους 61 περίπου εκατοστών με μικρή χάλκινη λεπίδα, παρόμοιο με αυτούς του προϊστορικού πολιτισμού Ρεμεντέλλο (Remedello) της βόρειας Ιταλίας (δες παρακάτω). Επισταμένες έρευνες με τα πιο σύγχρονα ιατρικά μηχανήματα και εργαλεία απέδειξαν ότι ο Ότζι πέθανε στο τέλος του αλπικού καλοκαιριού ή στην αρχή του φθινοπώρου τραυματισμένος από αιχμή πολεμικού βέλους που του ρίχθηκε από πίσω και από απόσταση. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τι έκανε αυτός ο άνδρας σε ύψος 3.200 μ. στις Άλπεις: μπορεί να κυνηγούσε, να έψαχνε ορυκτό ορείχαλκο ή απλώς να περιπλανιόταν στα βουνά. Η δολοφονία του ίσως υποδεικνύει προσπάθεια διαφυγής του από τον συ-

---

[70] Holloway, *Ancient Sicily*, pp. 10-11 και Trump, p. 43 και Leighton, *Sicily before History*, pp. 74-77. Brea, pp. 48-52. Για τον οψιδιανό γενικά δες *Dictionary of Artifacts*, λμ. «opsidian».

[71] Leighton, *Sicily before History*, pp. 80-85 και HH, 2:335-336.

νοικισμό όπου διέμενε μετά από φιλονικία ή ενδοφυλετική διαμάχη ή ακόμη και κλοπή των θηραμάτων που πιθανόν να είχε σκοτώσει.[72]

Η Νεολιθική Εποχή στην Ιταλία χαρακτηρίζεται από τον μεγάλο αριθμό των εγκαταστάσεων και συνεπώς από τον πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό ανθρώπων που έζησαν στην χερσόνησο σε σχέση με την Παλαιολιθική Εποχή. Σημαντικές είναι επίσης οι ενδείξεις επαφών με την Βαλκανική, πιθανότατα με την μορφή ελεύσεως πληθυσμών, ενώ το εμπόριο του οψιδιανού αποδεικνύει την κινητικότητα των νεολιθικών ανθρώπων μέσα στο Τυρρηνικό Πέλαγος. Όλα δείχνουν ότι την Νεολιθική Εποχή η Ιταλία εποικίσθηκε και η ζωή των κατοίκων άλλαξε με την μόνιμη εγκατάστασή τους σε εύφορες περιοχές, γεγονός που ίσως από μόνο του αποτελεί την νεολιθική επανάσταση για την περιοχή.

Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (Μπρούτζου)[73] (περ. 3000-900 π.Χ.)

Μέχρι περίπου το τέλος του 20ου μ.Χ. αιώνα ήταν κοινή πεποίθηση ότι η μεταλλουργία, όπως και άλλα πράγματα στην Ιταλία, είχε εισαχθεί από το Αιγαίο δια της ναυσιπλοΐας. Πρόσφατες ανασκαφές όμως που έφεραν στο φως ίχνη αρχαϊκής μεταλλουργίας χρονολογημένα στο τέλος της Ε’ χιλιετίας π.Χ., μας δείχνουν ότι είναι πολύ πιθανό πρωτόγονες τεχνικές μεταλλουργίας που χρησιμοποιήθηκαν στην χερσόνησο να αναπτύχθηκαν από τους ντόπιους νεολιθικούς πολιτισμούς ανεξάρτητα από αιγαιακές επιδράσεις. Την άποψη αυτή ενισχύει ο ισχνός αριθμός χάλκινων αντικειμένων της Χαλκολιθικής Εποχής που έχουν βρεθεί στην Σικελία, η οποία σε κατοπινούς χρόνους είχε τις μέγιστες επαφές με το Αιγαίο.[74] Την Δ’ χιλιετία όμως, η ώριμη Χαλκοκρατία γίνεται απολύτως ορατή κυρίως στην Καμπανία (Campania), στο Λάτιο (Lazio), στην Τοσκάνη (Toscana), στην Αιμιλία (Emilia-Romagna) και στην κοιλάδα του Πάδου. Μολαταύτα, στην Σικελία τα στοιχεία συνηγορούν στο γεγονός ότι η ανάπτυξη της μεταλλουργίας στο νησί πρέπει να οφείλεται στις επαφές με το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο.[75]

[72] Όλες οι λεπτομέρειες στο Konrad Spindler, *The Man in the Ice* (N. York: Harmony, 1994) και Brenda Fowler, *Iceman: Uncovering the Life and Times of a Prehistoric man Found in an Alpine Glacier* (Chicago: University of Chicago Press, 2001) και P. Gostner & E. Egarter Vigl, «INSIGHT: Report of Radiological-Forensic Findings on the Iceman» *Journal of Archaeological Sciences* 29 (2002): 323-326 και Milisauskas, pp. 244-245 αλλά και στα ντοκιμαντέρ που έχουν μεταδοθεί από το Discovery Channel: «The Iceman from Ötz valley and his World», έγχρ. 46 λ. (παραγωγή ZDF, 2000). – «The Iceman» στην σειρά *The Ultimate Guide*, έγχρ. 46 λ. (παραγωγή Discovery, 2002) –«The Iceman. Hunt for a Killer», έγχρ. 46 λ. (παραγωγή Discovery, 2003). Δες και http://www.iceman.it/ (επίσκεψη: Απρίλιος 2012).

[73] Στην αρχαιολογία χρησιμοποιείται η λέξη μπρούτζος ή ορείχαλκος (αγγλικά bronze) για τα διάφορα κράματα του χαλκού. Από χημικής απόψεως, όμως, η ανάμιξη χαλκού και κασσίτερου παράγει τον μπρούντζο (αγγλικά bronze) ενώ η ανάμειξη χαλκού και ψευδαργύρου τον ορείχαλκο (αγγλικά brass). Δες πρόχειρα *Dictionary of Artifacts*, λμ. «bronze» και λμ. «brass». Ο μπρούντζος είναι το κράμα που συνήθως χρησιμοποιούνταν στην Αρχαιότητα. Στην ελληνική αρχαιολογική ορολογία χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος «Εποχή του Χαλκού» και «χάλκινος/χάλκινη» για αντικείμενα αλλά εδώ έπρεπε να γίνει ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην Εποχή που χρησιμοποιούνταν ο χαλκός και στην Εποχή που άρχισε να χρησιμοποιείται το κράμα του μπρούντζου. Έτσι προτιμήσαμε καταχρηστικά να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «Εποχή του Ορειχάλκου» και «ορειχάλκινος/ορειχάλκινη» για τα αντικείμενα για να εκφράσουμε τον αγγλικό αρχαιολογικό όρο bronze. Δες διάφορες εξειδικευμένες δημοσιεύσεις του Γιώργου Παπαδημητρίου στην <https://ntua.academia.edu/georgepapadimitriou>.

[74] HH, 1: 522-523 και Brea, p. 93.

[75] Enrico Procelli, «Sicily between the Early and Middle Bronze Ages,» ESS, p. 98. Brea, ch. III-

Οι όροι «Αιγαίο» και «Ανατολική Μεσόγειος» που χρησιμοποιούμε με κεφαλαία αρχικά γράμματα δεν εκφράζουν θαλάσσιους χώρους, αλλά ανάλογα με την Ιστορική Εποχή ομάδες ανθρώπων, φυλές, λαούς που έζησαν στις περιοχές που εμπεριέχονται ή βρέχονται από το Αιγαίο Πέλαγος (παράκτιος ελλαδικός χώρος, ελλαδικός νησιωτικός χώρος, Κρήτη, παράλια Μικρά Ασία) ή αντιστοίχως από την ανατολική Μεσόγειο Θάλασσα στην δυτική παράλια Συρία, τον Λίβανο και το Ισραήλ. Ομοίως ο όρος Αρχαία Εγγύς Ανατολή αναφέρεται στην Ανατολία (Μικρά Ασία), στην Μεσοποταμία (ποταμοί Τίγρης και Ευφράτης) και σε όλες τις δυτικές της Μεσοποταμίας περιοχές, μέχρι την Μεσόγειο Θάλασσα. Αν και τυπικά η Αρχαία Αίγυπτος συμπεριλαμβάνεται στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, εμείς φροντίζουμε να την αναφέρουμε ξεχωριστά, όπου αυτό είναι απαραίτητο.

Κατά την Χαλκολιθική Εποχή, τα ελάχιστα δείγματα μεταλλοτεχνίας από όλη την Ιταλία δεν είναι αρκετά για να αποδείξουν σχέσεις ή ανταλλαγές με το Αιγαίο. Αντιθέτως, τα δείγματα κεραμικής αποδεικνύουν οπωσδήποτε επαφές με το Αιγαίο, την Ανατολία (Μικρά Ασία), την Κύπρο, και την Συριο-Φοινίκη.[76] Φυσικά δεν πρέπει να περιμένει κανείς αποδείξεις για μετακινήσεις πληθυσμών σε μεγάλη κλίμακα από τα ανατολικά προς την Ιταλία, αν και πολύ περιορισμένες μετακινήσεις δεν μπορούν να αποκλεισθούν. Πιθανότατα η διάδοση της κεραμικής αλλά και άλλων προϊόντων (π.χ. ήλεκτρο/κεχριμπάρι, πράσινος νεφρίτης των Άλπεων, μέταλλα) να ήταν αποτέλεσμα επαφών γειτονικών συνοικισμών υπό μορφή αλυσίδας, χωρίς και πάλι να αποκλείονται και οι απευθείας επαφές ανάμεσα σε απομακρυσμένες περιοχές. Με άλλα λόγια, οι γνώσεις μας για τις επαφές των κατοίκων της Ιταλίας με το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο είναι πολύ περιορισμένες αν και η επικοινωνία Ανατολής με Δύση αδιαμφισβήτητη.[77]

Σε κάθε περίπτωση, η επικράτηση της χρήσεως του χαλκού και αργότερα του ορειχάλκου στην Ιταλία ήταν σταδιακή, από Βορρά προς Νότο και από Ανατολή προς Δύση. Αρχαιολογικά ευρήματα μας δείχνουν ότι η χρήση χάλκινων και ορειχάλκινων εργαλείων αυξήθηκε σταδιακά από τα βόρεια προς τα νότια με την εισαγωγή μετάλλου από τις περιοχές της σημερινής Ουγγαρίας και Τσεχίας. Παρότι οι επαφές ανάμεσα στις χαλκολιθικές κοινότητες με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο είναι φανερές στα αρχαιολογικά ευρήματα, ο χαλκός δεν αντικατέστησε απότομα τον λίθο αλλά συνυπήρχε με αυτόν κατά την μεταβατική, λεγόμενη Χαλκολιθική Εποχή. Μάλιστα, η μελέτη του προϊστορικού πολιτισμού Ρεμεντέλλο (Remedello, περ. 2500-2000 π.Χ.) της ίδιας περιόδου υποδεικνύει ότι εκτός από χαλκό οι κάτοικοι της χερσονήσου παρήγαν ασήμι και αντιμόνιο. Ο χαλκός χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή όπλων (εικ. Randall-MacIver, plate 1) και μάλιστα υποθέτουμε ότι υπήρχαν περιοδεύοντες τεχνίτες, μια που πολλά αντικείμενα όμοιας τεχνοτροπίας βρέθηκαν σε μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους και σε πολλές διαφορετικές τοποθεσίες. Τα κυριότερα χάλκινα αντικείμενα που έχουν βρεθεί είναι εγχειρίδια με τριγωνικού σχήματος λεπίδες, πελέκεις και αργυρές πόρπες

IV & plates.

[76] Με τον όρο Συριο-Φοινίκη περιγράφουμε γεωγραφικά την περιοχή των παραλίων της Συρίας, τον Λίβανο, το Ισραήλ και την δυτική Ιορδανία. Με τον όρο αυτό αποδίδουμε τον αδόκιμο για την Αρχαιότητα γεωγραφικό όρο Λεβάντε (Levant) που περιγράφει περίπου την ίδια περιοχή, αλλά από τον 16ο μ.Χ. αιώνα και μετά.

[77] Leighton, *Sicily before History*, pp. 103-110.

σε σχήμα Τ.[78] Το δεύτερο μισό της Γ' χιλιετίας π.Χ., οι κάτοικοι της Ιταλίας είχαν γνωρίσει τον χαλκό και την επεξεργασία του για την κατασκευή αντικειμένων ανθεκτικότερων και μεγαλύτερης διάρκειας ζωής από το ξύλο και τον λίθο.

Το 1800 π.Χ., όμως, οι Ιταλοί ανακάλυψαν τον ορείχαλκο, ένα ανθεκτικότερο μέταλλο που ήταν κράμα χαλκού και κασσίτερου ή ψευδάργυρου. Η επεξεργασία του ορειχάλκου αναπτύχθηκε σε δύο διαφορετικά σημεία της ιταλικής χερσονήσου, με αποτέλεσμα να αναπτυχθούν δύο μεταλλουργικά κέντρα: το ένα στην βόρεια Ιταλία και το άλλο πέρα από τα Απέννινα Όρη, στην νότια Ιταλία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ (2500-700 π.Χ.) ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΟΙ ΙΤΑΛΙΚΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ	
Προϊστορικός πολιτισμός	**Χρονολογία (συμβατική) π.Χ.**
Ρεμεντέλλο (Remedello)	2500 – 2000
Πολάντα (Polada)	2000 – 1400
Τερραμάρε (Terramare)	1400 – 1200
Πρωτο-Βιλλανόβα (ProtoVillanova)	1200 – 900
Βιλλανόβα (Villanova)	900 – 700

Το μεταλλουργικό κέντρο της βόρειας Ιταλίας χαρακτηριζόταν από πασσαλόπηκτους λιμναίους οικισμούς που ανήκουν στον προϊστορικό πολιτισμό Πολάδα (Polada, περ. 2000-1400 π.Χ.) αλλά και από πασσαλόκτιστους υπερυψωμένους συνοικισμούς στις ονομαζόμενες θέσεις Τερραμάρε (Terramare, περ. 1400-1200 π.Χ.). Λιμναίου τύπου οικίσκοι (εικ. Barfield, plates 30, 31, 33) βρέθηκαν στις όχθες των λιμνών Μαζιόρε (Maggiore) και Γάρδα (Garda) και στην κοιλάδα του Πάδου (Po) ποταμού στην βορειοκεντρική Ιταλία, ενώ καλύβες κτισμένες επάνω σε υπερυψωμένο έδαφος εντοπίσθηκαν κυρίως στην Αιμίλια (Emilia-Romagna) και ιδίως στην Μοδένα (Modena), στο Ρήγιο της Αιμιλίας (Reggio nell' Emilia), στην Πάρμα (Parma), και στην Πλακεντία (Piacenza). Οι συνοικισμοί Τερραμάρε ήταν πάρα πολλοί (ένας ανά 25 τ.χλμ.) και κάλυπταν επιφάνεια από 20.000 τ.μ. μέχρι και 600.000 τ.μ. Οι καλύβες Τερραμάρε είχαν τετράγωνο ή τραπεζοειδές σχήμα και ήταν στηριγμένες σε υπερυψωμένο έδαφος από απορρίμματα και χώμα, που μπορεί να έφθανε και τα 12 μέτρα. Οι περισσότεροι από τους υπερυψωμένους οικισμούς ήταν πιθανότατα περιχαρακωμένοι από χαντάκι για να προστατεύονται από το νερό αλλά ίσως και από επιθέσεις. Οι κάτοικοι των χωριών αυτών ονομάζονται Τερραμαρικόλι (Terramaricoli) και οι θέσεις κατοικήσεώς τους Τερραμάρε (Terramare). Οι Τερραμαρικόλι διατηρούσαν στενές εμπορικές σχέσεις με λαούς στην Κεντρική Ευρώπη[79] και κατά πάσα πιθανότητα διείσδυσαν στην Ιταλία προερχόμενοι από τον Βορρά, αφού πέρασαν τις διαβάσεις των Άλπεων. Επίσης, μεγάλη δυσκολία υπάρχει στο να κατανοήσουμε εάν οι συνοικισμοί Τεραμμάρε είναι πρώην λι-

[78] Trump, pp. 70 & 72 & 77 και Claudio Giardino, «The Beginning of Metallurgy in Tyrrhenian South-Central Italy» in AIMS, pp. 49-65 και Barfield, pp. 55-59 και HH, 1:522-524 & fig. 145 & 2:336-337.

[79] Οι όροι Δυτική Ευρώπη, Δύση, Κεντρική Ευρώπη, Βόρεια Ευρώπη, Νότια Ευρώπη, νοτιοανατολική Ευρώπη προσδιορίζουν την ευρωπαϊκή ηπειρωτική χωροταξία σύμφωνα με την σημερινή τους έννοια. Δες χάρτη των μεγάλων περιφερειών της ευρωπαϊκής ηπείρου σε: «Europe subregion map» <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Europe_subregion_map_world_factbook.svg>.

μναίοι ή συνέχεια των λιμναίων οικισμών Πολάδα.[80]

Οι άνθρωποι της εποχής του ορειχάλκου ασχολούνταν με την γεωργία και την κτηνοτροφία, με το κυνήγι και το ψάρεμα. Καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι και λινάρι και κατανάλωναν διάφορα φρούτα και άλλους καρπούς, όπως κεράσια και βατόμουρα, ενώ καλλιεργούσαν είδος βελανιδιάς για την παραγωγή αλευριού. Πιθανολογείται ότι το ξύλινο άροτρο της περιόδου Πολάδα (εικ. Barfield, plate 34) που βρέθηκε στην Λήδρο (Molina di Ledro, δες θέση σε Barfield, fig. 33, no 4), 55 χλμ νοτιοδυτικά του Τρέντο (Trento, στην επαρχία Trento), ίσως είναι το παλαιότερο του είδους του που έχει βρεθεί στην Ευρώπη. Ακόμη, οι κάτοικοι εξέτρεφαν βοοειδή, χοίρους, άλογα, πρόβατα, από τα οποία υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι παρήγαν βούτυρο και τυρί. Αν και έχουν βρεθεί ελάχιστα απομεινάρια από ψάρια, η αλιεία δεν μπορεί παρά να ήταν μία από τις κύριες πηγές διατροφής τους. Σημαντικό στοιχείο είναι επίσης η ανεύρεση τμημάτων τροχών, τα οποία υποδεικνύουν ότι οι άνθρωποι των συνοικισμών Τερραμάρε ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν οχήματα με τροχούς στην ιταλική χερσόνησο.[81] Οι Τερραμαρικόλι λοιπόν είχαν αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό την γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία και είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν την τροχήλατη μετακίνηση αντικειμένων για να συντομεύσουν τους χρόνους μεταφοράς πρώτων υλών και προϊόντων.

Η αφθονία τροφής έδωσε την δυνατότητα στους Τερραμαρικόλι να ασχοληθούν με την μεταλλουργία. Η κύρια παραγωγική απασχόλησή τους ήταν η κατασκευή ορειχάλκινων όπλων και άλλων μεταλλικών αντικειμένων, με κυριότερα τις μεταλλικές πόρπες για ενδύματα. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι είχαν και ανεπτυγμένη υφαντουργία αλλά και την τεχνολογία (π.χ. σπειροειδή αδράχτια) που συνδέεται μ' αυτή, αν και ελάχιστα ίχνη υφασμάτων έχουν βρεθεί (εικ. Harding, fig. 7.7).[82] Οι Τερραμαρικόλι είχαν ιδιαίτερη κεραμική (εικ. Barfield, plate 39) και κατασκεύαζαν πήλινα είδη για καθημερινή τους χρήση. Έκαιγαν τους νεκρούς τους και τοποθετούσαν την στάχτη τους σε τεφροδόχο. Τα αρχαιολογικά δεδομένα μάς αφήνουν να καταλάβουμε ότι δεν υφίσταντο κοινωνικοί διαχωρισμοί ανάμεσα στους Τερραμαρικόλι και έτσι θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι υπήρχε μια κοινωνία «ισότητας». Κατά πάσα πιθανότητα μιλούσαν ινδοευρωπαϊκή γλώσσα.[83] Για τουλάχιστον δύο αιώνες, οι Τερραμαρικόλι ανέπτυξαν την μεταλλουργία και δημιούργησαν έναν ιδιαίτερο προϊστορικό πολιτισμό στην βόρεια Ιταλία.

Σταδιακά όμως και μέχρι τον ΙΒ' αιώνα π.Χ., οι κάτοικοι των λιμναίων αλλά και

---

[80] Terra mara ή marna (=σταχτιά γη), ονομασία που δόθηκε από τους ντόπιους αγρότες εξαιτίας του χρώματος της γης στην περιοχή που κάλυπτε τα αποσυντεθειμένα απομεινάρια του συνοικισμού. Για τον πολιτισμό Τερραμάρε δες J. M. Coles & A. F. Harding *The Bronze Age of Europe* (N. York: St. Martin's Press, 1979), pp. 167-168 και όλη η πρόσφατη έρευνα σε Mark Pearce, «New Research on the Terramare of Northern Italy» *Antiquity*, vol. 72, issue 278 (December 1998): 743-746.

[81] Barfield, pp. 68-78 & 90-95 και A. F. Harding, *European Societies in the Bronze Age* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000), pp. 44-45 & 60-61 & 165-166 & Fig. 5.1

[82] Barfield, p.92 – Harding, pp. 261-262.

[83] Trump, p. 128 και Nigel J. Spivey & Simon Stoddart, *Etruscan Italy* (London: Batsford, 1990), p. 37. Για τους Ινδοευρωπαίους δες Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (London: Penguin, 1987) και J. P. Mallory, *The Search for Indoeuropeans*. (London: Thames & Hudson, 1989) και μία περίληψη των προβλημάτων της θεωρίας περί Ινδοευρωπαίων στο Milisauskas, pp. 266-269.

υπερυψωμένων συνοικισμών είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις κατοικήσεώς τους, χωρίς στην πραγματικότητα να γνωρίζουμε τους λόγους. Για τους λιμναίους οικισμούς πιθανολογείται ότι εγκαταλείφθηκαν μετά από μεγάλη πλημμύρα που τους κατέστρεψε ολοσχερώς ή/και εξαιτίας της αντικαταστάσεως της μικτής οικονομίας κυνηγιού-παραγωγής με αυτή της γεωργικής παραγωγής αποκλειστικά, που απαιτούσε την ύπαρξη μεγάλων καλλιεργήσιμων εκτάσεων ίσως και μακριά από τις λίμνες. Όσον αφορά στους υπερυψωμένους οικισμούς, οι λόγοι παρακμής τους πρέπει να είναι ιστορικοί, δηλαδή η δημιουργία νέων συνοικισμών σε άλλες θέσεις, η άφιξη νέων πληθυσμών αλλά και πιθανές ξαφνικές κλιματολογικές αλλαγές.[84]

Ο προϊστορικός πολιτισμός των λιμναίων οικισμών και των Τερραμαρικόλι είναι εξαιρετικά σημαντικός για την ιταλική χερσόνησο, διότι οι κάτοικοί τους αποτέλεσαν τους φορείς της Χαλκοκρατίας στην Ιταλία. Ακόμη, υπήρξαν ταυτοχρόνως επιδέξιοι μεταλλουργοί (εικ. Randall-MacIver, plate 2) αλλά και εξαιρετικοί αγρότες, πράγμα που βοήθησε στην ανέλιξη του υλικού πολιτισμού της βόρειας Ιταλίας.

Γνωρίζουμε ότι οι Τερραμαρικόλι διενεργούσαν εμπόριο μεταλλικών αντικειμένων και διοχέτευαν τα προϊόντα τους στην νότια Ιταλία, πέρα από τα Απέννινα Όρη, όπου τα μέταλλα έλειπαν. Αυτές οι εξαγωγές φαίνεται ότι υπήρξαν η κινητήριος δύναμη για την δημιουργία του δεύτερου μεταλλουργικού κέντρου, που βρισκόταν στην Ιταλία των Απεννίνων, δηλαδή στην περιοχή που ορίζεται από την Μπολόνια (Bologna) στον Βορρά μέχρι την Απουλία (Apulia) στον Νότο. Οι οικισμοί ήκμασαν περίπου το 1500 π.Χ. και οι κάτοικοι ήσαν ημινομάδες που ανέβαιναν στα βοσκοτόπια, ψηλά στα βουνά, το καλοκαίρι και κατέβαιναν στα χειμαδιά τον χειμώνα και συνήθιζαν να θάβουν αντί να καίνε τους νεκρούς τους. Οι κάτοικοι ήταν απόγονοι ντόπιων νεολιθικών ανθρώπων αλλά και αυτών που μάλλον είχαν φθάσει από τον βαλκανικό χώρο και μιλούσαν ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Παρότι θεωρούμε την περιοχή τους ως το δεύτερο μεταλλουργικό κέντρο στην Ιταλία, δεν είχαν αναπτύξει την μεταλλουργία στον ίδιο βαθμό με τους κατοίκους του βόρειου κέντρου.[85] Πάντως οι απόγονοι αυτών ακριβώς των ανθρώπων πρωτοκατοίκησαν και στην θέση που αργότερα κτίσθηκε η Ρώμη.

Στα περίχωρα (στην περιοχή Croce del Papa) της πόλεως Νόλα (Nola), 25 χλμ. από την Νεάπολη (σημερ. Napoli) και κοντά στην Πομπηία, ανακαλύφθηκε το 2001 μ.Χ. οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α). Ο οικισμός είχε καλυφθεί από κίσηρη και κύμα ιλύος, μετά από έκρηξη του Βεζουβίου[86] το 1548 π.Χ., με αποτέλεσμα να αποτελεί σήμερα την αποτύπωση μιας στιγμής της ζωής στην νότια Ιταλία την εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α). Η ανασκαφή απέδωσε τρεις καλαμένιες καλύβες σε σχήμα πετάλου, η μεγαλύτερη από τις οποίες είχε διαστάσεις 15,2 επί 9 μ. και υπολογιζόμενο ύψος 5 μ. Η στέγη ήταν συνέχεια των ξύλινων τοίχων και υποστηριζόταν από ορισμένους στύλους στο εσωτερικό της καλύβας. Οι τοίχοι στηρίζονταν εσωτερικά από στύλους που συγκρατούσαν ξύλινο πλέγμα από κλαδιά δένδρων σε πλάγια θέση. Εσωτερικά, οι καλύβες χωρίζονταν με ξύλινα διαχωριστικά σε δύο ή τρεις

---

[84] Barfield, p.92 και Coles and Harding, pp. 415-417. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (Ι.17-19 και διάσπαρτα) μιλάει εκτενώς για Έλληνες Πελασγούς από την Θεσσαλία που αφίχθησαν στην Ιταλία, αλλά τίποτα δεν έχει ακόμη αποδειχθεί αρχαιολογικά.

[85] Coles & Harding, pp. 165-184.

[86] Η ονομαζόμενη Pomici di Avellino έκρηξη του Βεζουβίου, που πήρε το όνομά της από την βορειοανατολική κατεύθυνση των υλικών της προς την ομώνυμη πόλη.

χώρους που επικοινωνούσαν μεταξύ τους, ενώ ο χώρος ανάμεσα στο πλέγμα και στον τοίχο χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη. Στις καλύβες βρέθηκαν δεκάδες πήλινα δοχεία για όλες τις χρήσεις με γραμμική ή καθόλου διακόσμηση. Ορισμένα περιείχαν αμύγδαλα, αλεύρι και σπόρους σιτηρών. Αρχαιοβοτανολογική ανάλυση έδειξε ότι οι κάτοικοι κατανάλωναν δημητριακά, φρούτα, ξηρούς καρπούς, ελιές, καθισμένοι γύρω από την εστία. Παλαιότερες καλύβες και μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν σε χαμηλότερο αρχαιολογικό στρώμα, κάτω από τον υπάρχοντα οικισμό.

Κοντά στις καλύβες, ανεσκάφη αλώνι, κοιλότητα για συγκέντρωση νερού αλλά και μαντρί με δεκατρείς κατσίκες, ορισμένες από τις οποίες ήταν δεμένες στην λασποκαλαμωτή περίφραξη. Βρέθηκαν επίσης αποτυπώματα οπλών από πρόβατα, αγελάδες και γουρούνια, ενώ ένας σκύλος είχε προσπαθήσει να σωθεί κάτω από το γείσωμα της στέγης μιας καλύβας. Δίπλα σε μία από τις καλύβες βρέθηκαν θαμμένα μέσα σε σπασμένο αγγείο, δύο έμβρυα 4,5 και 6 μηνών. Σκελετοί των κατοίκων και όπλα δεν βρέθηκαν, διότι φαίνεται πρόλαβαν να φύγουν παίρνοντας μαζί τους όλα τα απαραίτητα. Αντιθέτως, σε απόσταση μόλις δύο χιλιομέτρων από τον οικισμό βρέθηκαν ο σκελετός ώριμου άνδρα και νεαρής γυναίκας που πιθανολογείται ότι σκοτώθηκαν από την έκρηξη του ηφαιστείου, όταν έχασαν τον προσανατολισμό τους μέσα στον πανικό που τους κατέλαβε.[87] Οι λίγες αυτές καλύβες του χωριού στην Νόλα, που ονομάσθηκε και πρώτη Πομπηία, είναι μια φωτογραφία από το κλικ της μηχανής του χρόνου στην Ιταλία της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α).

Σταδιακά και από το 1200 π.Χ. και μετά, οι επαφές των κατοίκων των δύο ιταλικών μεταλλουργικών κέντρων έγιναν στενότερες. Οι αρχαιολόγοι, μάλιστα, έχουν υπολογίσει ότι ο πληθυσμός στην βόρεια Ιταλία αυξήθηκε από 18.000 σε 31.000 άτομα ανάμεσα στην Μέση και στην Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α).[88] Οι κάτοικοι των Τερραμάρε και των Απεννίνων ήρθαν σε μεγαλύτερη επαφή όταν οι νότιοι κινήθηκαν βορειότερα και εγκαταστάθηκαν στις εκβολές του Πάδου, φέρνοντας μαζί τους και μέταλλο που είχαν βρει στην κεντροδυτική Ιταλία. Με αυτή την διαδικασία φαίνεται ότι άρχισε να δημιουργείται μια πολιτισμική ομοιογένεια στην ιταλική χερσόνησο. Έτσι, τα πρώτα σημάδια της Ύστερης και Τελικής Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α) με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αρχαιολογικού ορίζοντα Πιανέλλο-Τιμμάρι ή αλλιώς του προϊστορικού πολιτισμού Πρωτο-Βιλλανόβα[89] εμφανίσθηκαν αρχικά σε συνοικισμούς κατά μήκος της κοιλάδας του Πάδου ποταμού ενώ από τον Ι' αιώνα π.Χ. παρατηρήθηκαν με εκπληκτική ομοιογένεια και σε ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο.

Η παρουσία των νέων στοιχείων δεν εξαφάνισε, βέβαια, αμέσως προηγούμενες συνήθειες και πρακτικές των Ιταλών στην μεταλλοτεχνία, στην ταφή των νεκρών και γενικά στον τρόπο ζωής τους στην χερσόνησο. Πάντως, μέχρι το 900 π.Χ. μια ειδική επεξεργασία του ορείχαλκου έγινε για πρώτη φορά στην βόρεια Ιταλία ενώ αντικείμενα

---

[87] Claude Albore Livadie, «A First Pompeii: the Early Bronze Age village of Nola-Crece del Papa (Palma Campania phase),» *Antiquity* 76 (2002): 941-942 και στο ντοκιμαντέρ του Discovery «The First Pompeii,» έγχρ., 50 λ. (παραγωγή 7th Art, 2002).

[88] Harding, p. 383.

[89] Η ονομασία Pianello-Timmari προέρχεται από τα ονόματα δύο σημαντικών νεκροταφείων στην κεντρική και νότια Ιταλία ενώ ο όρος Πρωτο-Βιλλανόβα παραπέμπει στα χαρακτηριστικά (δες παρακάτω) του μετέπειτα πολιτισμού Βιλλανόβα (Villanova).

από σίδηρο άρχισαν να εμφανίζονται όλο και πιο συχνά σε νεκροταφεία και συνοικισμούς. Εικάζεται, επίσης, ότι η κατασκευή μεγάλων ορειχάλκινων αντικειμένων, όπως κράνη και περικνημίδες, πρέπει να εισήχθη αυτή την περίοδο από την κοιλάδα του Δούναβη και να πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην κοιλάδα του Πάδου. Επίσης, την ίδια εποχή, κάνουν την εμφάνισή τους οι μεταλλικές πόρπες σχήματος βιολιού (οκτώσχημες). Άλλα χαρακτηριστικά της περιόδου είναι οι καλά οχυρωμένοι οικισμοί και η τοποθέτηση της στάχτης των αποτεφρωμένων νεκρών σε δικωνικές τεφροδόχους (Barfield, plate 40).[90] Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, στην αρχή της Α' χιλιετίας π.Χ., η ιταλική χερσόνησος παρουσιάζει μία κάποια ενότητα του υλικού πολιτισμού που οφείλεται στην εξάπλωση των Πρωτο-Βιλλανόβα χαρακτηριστικών. Ενώ όλα αυτά μοιάζουν να είναι ξεκάθαρα και σωστά χρονολογημένα, όταν εξετασθούν στις λεπτομέρειές τους τα αρχαιολογικά ερωτηματικά και οι ασάφειες είναι μεγάλες. Έτσι, το κύριο αρχαιολογικό και ιστορικό ζήτημα γύρω από την εμφάνιση του πολιτισμού Πρωτο-Βιλλανόβα εντοπίζεται για μια ακόμη φορά στο εάν τα νέα χαρακτηριστικά είναι αποτέλεσμα εισβολής νέων φυλών ή εξελίξεως των ντόπιων πρακτικών.

Οι εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α) στην Ιταλία χαρακτηρίζονται από μεγάλα αρχαιολογικά και ιστορικά ερωτήματα, με αποτέλεσμα τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία να μας επιτρέπουν μόνο υποθέσεις. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, πρώιμες τεχνικές μεταλλουργίας αναπτύχθηκαν από τους ιθαγενείς νεολιθικούς κατοίκους της Ιταλίας, αλλά η μεγάλη ανάπτυξη πρέπει να ήταν αποτέλεσμα εισόδου νέων πληθυσμών από τον Βορρά, οι οποίοι έδωσαν και την απαιτούμενη ώθηση στην ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας στην χερσόνησο. Οι επαφές των κατοίκων της νότιας Ιταλίας και ιδίως της Σικελίας με την Ανατολική Μεσόγειο είναι αδιαμφισβήτητες σε επίπεδο κεραμικής αλλά θολές σε επίπεδο μεταλλουργίας. Επίσης, οι μετακινήσεις πληθυσμών από τον Βορρά σε μεγάλους αριθμούς είναι πολύ πιθανές, ενώ από την Ανατολή μάλλον έγιναν σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Πάντως, η μεταλλοτεχνία αναπτύχθηκε στην Ιταλία σε μεγάλο βαθμό και σε δύο κέντρα με την εμφάνιση του ορειχάλκου. Σύντομα, οι επαφές ανάμεσα στα δύο αυτά κέντρα έδωσαν στους πρώιμους τοπικούς πολιτισμούς της Ιταλίας μια κάποια ομοιογένεια, παρά τις επιμέρους διαφορές τους. Η συνέχεια αυτής της ομοιογένειας ήταν ορατή και αργότερα και απετέλεσε τελικά έναν από τους συνδετικούς κρίκους που χρησιμοποίησαν οι Ρωμαίοι για να δημιουργήσουν την ρωμαϊκή Ιταλία. Από την άλλη πλευρά, σημαντικές πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στους κατοίκους της Ιταλίας συνέχισαν να υφίστανται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό μέχρι την αρχή της Ρωμαϊκής Εποχής. Αν ένας συνδετικός πολιτισμικός κρίκος, όμως, που χρησιμοποίησαν οι Ρωμαίοι ήταν αυτή η ομοιογένεια, ένας άλλος ήταν σίγουρα οι συνεχείς επαφές και επιδράσεις που δέχθηκαν οι ιταλικοί πληθυσμοί από τους Έλληνες.

Μινωίτες (;) και Μυκηναίοι στην Ιταλία (περ. 1600-1100 π.Χ.)

Οι Έλληνες της Κλασσικής Εποχής διηγούνταν διάφορους μύθους για το πώς οι πρόγονοί τους γνώρισαν την Ιταλία. Έλεγαν ότι ήταν θέλημα θεών κάποιοι Έλληνες να φθάσουν στην βόρεια Ιταλία και άλλοι να πλησιάσουν την Σικελία και τις γύρω ακτές πολύ πριν οι άμεσοι πρόγονοί τους, της Αρχαϊκής Εποχής, εποικήσουν τις εν λόγω πε-

[90] Hencken, pp. 74-83 και Torelli in ELA, p. 50 και Gilda Bartoloni, «The Origin and Diffusion of Villanovan Culture» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 53-57.

ριοχές. Ενώ, λοιπόν, οι μύθοι μιλούν για πολύ πρώιμα ελληνικά ταξίδια προς την Δύση, τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν συμφωνούν πάντα και οι αρχαιολόγοι αμφιβάλλουν για την πρωιμότητα αυτών των εξερευνήσεων. Ακόμη όμως και εάν αποδειχθεί ότι δεν υπάρχει κόκκος αλήθειας σε αυτές τις διηγήσεις, οι ελληνικοί μύθοι που αφορούν στην Ιταλία είναι συναρπαστικοί.

Η ανακάλυψη της κοιλάδας του Πάδου, στην βόρεια Ιταλία, ήταν ενταγμένη σε δύο αφηγήσεις: στον μύθο του Φαέθοντα και στην Αργοναυτική Εκστρατεία. Κατά την ελληνική μυθολογία, ο Φαέθων μεγάλωσε με την μητέρα του χωρίς να γνωρίζει ότι πατέρας του ήταν ο θεός Ήλιος. Όταν έφθασε στην εφηβεία και έμαθε την αλήθεια, για να βεβαιωθεί ότι ήταν πραγματικότητα, ζήτησε από τον Ήλιο να τον αφήσει να οδηγήσει το ῾άρμα του για μία μέρα. Ο Ήλιος αναγκάσθηκε να συμφωνήσει και αφού έδωσε συμβουλές στο γιο του, τον άφησε να πετάξει με το ῾άρμα του προς τον ουρανό. Ενώ στην αρχή το ῾άρμα ακολουθούσε την καθημερινή του πορεία, όταν τα άλογα κατάλαβαν ότι ηνίοχος δεν ήταν ο Ήλιος αλλά τα ηνία ήταν στα χέρια κάποιου άπειρου νέου, άρχισαν να λοξοδρομούν. Έτσι, μια το ῾άρμα κατέβαινε πολύ κοντά στην γη και προκαλούσε ξηρασία και μια απομακρυνόταν και χιόνια και πάγοι κάλυπταν το έδαφος. Θορυβημένος ο Δίας από την ανώμαλη πορεία του ῾άρματος, έστειλε κεραυνό και κτύπησε τον Φαέθοντα. Ο νέος έπεσε νεκρός στις εκβολές του ποταμού Ηριδανού, ο οποίος ταυτίζεται με τον Πάδο, στην βόρεια Ιταλία. Όταν οι αδελφές του Φαέθοντα είδαν τι συνέβη, από την μεγάλη τους θλίψη μεταμορφώθηκαν σε λεύκες στις όχθες του ποταμού. Τα δάκρυά τους, που έτρεχαν κάθε χρόνο για τον χαμό του αδελφού τους, γίνονταν ήλεκτρο. Εικάζεται ότι με τον μύθο αυτό οι Έλληνες ήθελαν να εξηγήσουν πώς προμηθεύονταν το ήλεκτρο που ερχόταν από την Βαλτική μέσω της βόρειας Ιταλίας.[91]

Ο απόηχος των ελληνικών επαφών με την κοιλάδα του Πάδου εμφανίζεται πιο έντονα στον μύθο της Αργοναυτικής Εκστρατείας. Κατά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, οι Αργοναύτες έφθασαν στις εκβολές του Ηριδανού (Πάδου), όπου μύρισαν το πτώμα του απανθρακωμένου Φαέθοντα. Κατόπιν, προχώρησαν αντίθετα στο ρεύμα του ποταμού και μετά από περιπέτειες κατέληξαν στο Τυρρηνικό Πέλαγος. Σήμερα πιστεύουμε ότι δεν αποκλείεται οι πληροφορίες αυτές να αντανακλούν πρώιμα ταξίδια των Ελλήνων στην Βόρεια Ιταλία και εξερεύνηση της περιοχής μέσω των ποταμών της, αν και υπάρχουν έντονες αντιδράσεις από μερίδα αρχαιολόγων.[92]

Από αρχαιολογική σκοπιά, όμως, και πέρα από τους μύθους και υποθέσεις που βασίζονται σε αυτούς, η επικοινωνία ανάμεσα στον ελλαδικό και στον ιταλικό χώρο είναι για ορισμένες περιόδους βεβαία και αποδεδειγμένη και για άλλες αόριστη και αμφισβητήσιμη. Είναι βέβαιο ότι ο πρώτος αποικισμός του Η’ αιώνα π.Χ. έφερε πολλούς Έλληνες αποίκους στην Ιταλία αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι τα ταξίδια των Μυκηναίων θαλασσοπόρων προς την Δύση είχαν αρχίσει από πολύ νωρίτερα, ενώ η παρουσία των Μινωιτών στην Ιταλία είναι μάλλον αμφίβολη. Πάντως, ο μοναδικός λόγος για τον οποίο ξεκίνησαν οι επαφές Αιγαίου και Ιταλίας, κάπου μετά το 1600 π.Χ., ήταν η ανάγκη των Ελλαδιτών να προμηθευθούν μέταλλα, όπως χαλκό, κασσίτερο και ασήμι,

[91] Δ.Σ., V.23 – Barfield, p. 9.

[92] Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά*, IV.592-684 στο TLG – Ι. Θ. Κακριδής, επιμ. *Ελληνική Μυθολογία* 5 τομ. (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986), 4:166 & 168 – Πρβλ. Barfield, p. 9 και Emma Blake, «The Mycenaeans in Italy: A Minimalist Position» in *Papers of the British School at Rome*, vol. 76 (2008), p. 5.

για τις μεταλλουργικές τους ανάγκες.[93]

Ενώ, λοιπόν, δεν υπάρχει καμία ασφαλής ένδειξη ότι οι Μινωίτες είχαν οποιαδήποτε επαφή με την Ιταλία κατά την Παλαιοανακτορική φάση (περ. 2000-1700 π.Χ.),[94] ελάχιστα θραύσματα αγγείων και ο μύθος της εκστρατείας του Μίνωα στην Ιταλία (ίδρυση της Μινώας) μας κάνουν να υποθέσουμε ότι έγιναν κάποια αρχικά ταξίδια κατά την Νεοανακτορική φάση και ιδίως κατά την περίοδο 1600-1400 π.Χ. από Μινωίτες αλλά/ή πιθανότατα και από Μυκηναίους. Αρχαιολογικά, η πρώιμη μινωική και/ή μυκηναϊκή παρουσία στην Ιταλία εκφράζεται μέσα από ελάχιστα ευρήματα των ΙΣΤ' και ΙΕ' αιώνων π.Χ. στην Απουλία (κατά μήκος των ακτών της Αδριατικής αλλά και στον κόλπο του Τάραντα), στις Αιολίδες νήσους (κυρίως Lipari, βορειοανατολικά της Σικελίας) και στην Βιβάρα (Vivara, νησάκι στον κόλπο της Νεαπόλεως), τα οποία μπορεί δύσκολα να διακρίνει κανείς αν είναι μινωικά ή πρώιμα μυκηναϊκά (εικ. Brea, plate 30).[95]

Παρ' όλα αυτά, εάν πιστέψουμε ορισμένους μύθους, ίσως να μας δίνουν μία ένδειξη ταξιδιών των Μινωιτών (;) ή Μυκηναίων μέχρι την Σικελία και την νότια Ιταλία. Εάν υποθέσουμε ότι οι Έλληνες οριοθετούσαν τα άκρα του γνωστού τους κόσμου με μύθους, οι περιγραφές των θαλασσοπόρων για μακρινούς τόπους πρέπει να εκφράζονταν μέσα από την δημιουργία μύθων που αναφέρονταν σ' αυτούς. Έτσι, λοιπόν, οι πρώιμες επαφές Ελλαδιτών με την Σικελία θα μπορούσαν να περιέχονται στον μύθο του Δαιδάλου, σε έναν από τους μύθους για τον Ηρακλή αλλά και στην *Οδύσσεια*. Κατά την αρχαία ελληνική μυθολογία, ο Αθηναίος εφευρέτης Δαίδαλος διέφυγε από την αυλή του βασιλιά Μίνωα στην Κρήτη και έφθασε στην Σικελία, όπου τον περιέθαλψε ο τοπικός βασιλιάς. Ο Μίνωας τον ακολούθησε με κρητικό στρατό και πολιόρκησε το βασίλειο του Σικελού, την πόλη Μινώα. Μετά, υπάρχουν δύο διαφορετικές εκδοχές: είτε η

---

[93] Οι ακραίες αντιδράσεις της Emma Blake, pp. 6-8 για το θέμα της αναζητήσεως μετάλλων από τους Μυκηναίους στην Ιταλία δεν αποδυναμώνει τον ισχυρισμό άλλων αρχαιολόγων. Επίσης, και ο A. F. Harding, *The Mycenaeans and Europe* (London:Academic Press, 1984), ιδίως pp. 43-65 και 275-289, πριν από την Blake, αρνείται ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα μπορούν να βοηθήσουν στην ιστορική ανασύνθεση των επαφών Μυκηναίων και δυτικής Ευρώπης και τελικά υποστηρίζει ότι το μόνο βέβαιο είναι ότι έχουν βρεθεί μυκηναϊκά αντικείμενα στην δυτική Ευρώπη και τίποτα άλλο. Η εμμονή ορισμένων αρχαιολόγων στην στενή έννοια της αρχαιολογίας δεν πρέπει να μας εμποδίσει να εξαγάγουμε έστω και προσωρινά συμπεράσματα για την παρουσία των Μυκηναίων στην Ιταλία αλλά και να προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε, έστω και θολά, την Ιστορία της περιόδου στην περιοχή.

[94] R. Ross Holloway, *Italy and the Aegean 3000-700 BC* (Louvain-La-Neuve: Collège Erasme, 1981), ch. I.

[95] Κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι αυτά τα πρώιμα ευρήματα είναι μόνο μυκηναϊκά. Πρβλ. Brea, p. 108. και A. G. Woodhead, *The Greeks in the West* (London: Thames & Hudson, 1962), pp. 20-24 και Birgitta Pålsson Hallager, «Crete and Italy in the Late Bronze Age III Period,» *American Journal of* Archaeology 89 (April 1985) : 293 και Jeremy B. Butter, «Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern & Central Greek Mainland,» *American Journal of Archaeology* 97 (1993): 792-793 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A* Review, *American Journal of Archaeology Supplement 1* (Boston: Archaeological Institute of America, 2001), pp. 142-143] και David Ridgay, *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση,* μετ. του *L'alba della Magna Grecia* (Αθήνα: Μορφ. Ίδρ. Εθνικής Τραπέζης, 1992), σ. 20-21 και Ioannis Georganas, «The Mycenaean Presence in Italy,» *Anistoriton* vol. 3 (17 April 1999), E992 http://www.anistor.gr/english/enback/e992.htm (επίσκεψη: Απρίλιος 2012). Για μια πρόσφατη σύνοψη δες Lucia Vagnetti, «The First Contacts between the Minoan-Mycenaean and the Western Mediterranean Worlds,» in *The Western Greeks,* ed. Giovani Pugliese Carratelli (Milano: Bompiani, 1996), pp. 109-116, όπου και εικόνες ευρημάτων.

εκστρατεία απέτυχε, ο Δαίδαλος δολοφονήθηκε και θάφτηκε στην Σικελία, αλλά ορισμένοι Κρήτες εγκαταστάθηκαν κοντά στον Ακράγαντα είτε οι Κρήτες αποφάσισαν τελικά να εγκατασταθούν στην Απουλία. Πάντως, αρχαιολογικές ανασκαφές στην Σικελία έχουν φέρει στο φως θολωτούς ή κωνοειδώς σκεπαστούς τάφους της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α) που ίσως υποδεικνύουν μυκηναϊκές επιδράσεις και άρα κάποια δόση ιστορικότητας του μύθου αν και οι αντιρρήσεις ορισμένων ιστορικών είναι απόλυτες.[96]

Άλλη αναφορά στην Σικελία γίνεται από τον αρχαίο ιστοριογράφο Διόδωρο Σικελιώτη όταν περιγράφει άθλους του Ηρακλή στην δυτική Μεσόγειο. Έχει υποστηριχθεί, όμως, ότι η ιστορία αυτή δεν είναι παρά μέρος της ελληνικής προπαγάνδας της Κλασσικής Εποχής σε ό,τι αφορά δικαιολογίες για την αποίκηση της Σικελίας και τον εξελληνισμό της. Με άλλα λόγια, οι Έλληνες ήθελαν να αποδείξουν ότι η Σικελία ήταν ήδη ελληνική από την εποχή του Ηρακλή. Το ίδιο υποστηρίζεται και για την *Οδύσσεια*, στην οποία η πλούσια Σικελία κατοικείται από τους Κύκλωπες, η Σκύλλα και η Χάρυβδη παραφύλαγαν στα Στενά της Μεσσήνης, ενώ αν κανείς καταφέρει να τα διαβεί θα βρεθεί στην χώρα των ανθρωποφάγων Λαστρηγόνων και των πλάνων Σειρήνων, στο νησί της μοχθηρής Κίρκης αλλά και στην Αιολία, το νησί του Αιόλου. Άλλωστε εκεί ήταν όπου ο θεός Αίολος λυπήθηκε τον Οδυσσέα και του έδωσε τον ευνοϊκό άνεμο κλεισμένο σε ασκό για να γυρίσει γρήγορα στην Ιθάκη του. Στην *Οδύσσεια*, όμως, υπάρχουν και διάσπαρτες συγκεκριμένες αναφορές στους ντόπιους Σικελούς αλλά και σε Σικελή γερόντισσα σκλάβα στην Ιθάκη.[97] Τελικά, όλοι αυτοί οι μύθοι ίσως υπονοούν σχέσεις των Ελλήνων με την περιοχή της νότιας Ιταλίας και ιδίως την Σικελία.

Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει και παρά τα ενδεικτικά στοιχεία, δεν συμφωνούν όλοι οι αρχαιολόγοι και ιστορικοί με την ιστορικότητα της μυθολογίας και θέτουν το θεμελιώδες ερώτημα τού κατά πόσο και σε ποίο βαθμό οι μύθοι αντανακλούν ιστορικά γεγονότα και, στην προκειμένη περίπτωση, επαφές Μινωιτών (;) και Μυκηναίων με την Σικελία από την ιταλική Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α) και μετά. Οι αρνητές της ιστορικότητας της μυθολογίας υποστηρίζουν ότι οι ελληνικοί μύθοι δεν είναι παρά μέρος της προσπάθειας των Ελλήνων της Κλασσικής και Ελληνιστικής Εποχής να παρουσιάσουν σε έναν ελληνοκεντρικό κόσμο ότι επιτεύγματα προηγούμενων λαών οφείλονταν στους Έλληνες. Η άλλη πλευρά, βέβαια, νομίζει ότι δεν υπάρχουν ίσως αρκετά ή αδιάσειστα αρχαιολογικά δεδομένα που να υποστηρίζουν τέτοιες πρώιμες επαφές αλλά δεν μπορούν όμως και να αποκλεισθούν τα μυθολογικά στοιχεία ως ανάμνηση ταξιδιών μεταξύ του αιγαιακού και του ιταλικού χώρου. Οι υποστηρικτές υπενθυμίζουν ότι υπάρχουν και αντικείμενα που προέρχονται από την Δύση (πιθανώς από την Σικελία και την Ιταλία) και βρέθηκαν στην Κρήτη και στις Μυκήνες, και προϋποθέτουν την έλευση είτε περιοδευόντων τεχνιτών, είτε μεταναστών, είτε σκλάβων, αν και υπάρχει μεγάλη αμφισβήτηση στην χρονολόγησή τους.[98] Πολλοί, λοιπόν, αρνούνται να αποδε-

---

[96] Ηρόδ., VII.170 και Δ.Σ., IV.78-79 – Woodhead, p. 30 – Massimo Pallottino, *The Etruscans,* 2nd ed. (London: Penguin/Allen Lane, 1975), p. 43. Πρβλ. Holloway, *Italy and the Aegean*, ch II και M. I. Finley, *Ancient Sicily to the Arab Conquest* (London: Chatto & Windus, 1968), pp. 11-12.

[97] Δ.Σ., IV.23-24 – Όμηρος, *Οδύσσεια*, Υ.383 & Ω.211 & Ω.366 & Ω.389 – Woodhead, pp. 24-26.

[98] Pallottino, *Etruscans*, p. 44 και Leighton, *Sicily before History*, pp. 184-186 και William Taylour, *The Mycenaeans,* revised ed. (London: Thames & Hudson, 1983), pp. 151-152. Holloway, *Italy and the Aegean*, ch III.

χθούν πρώιμη επικοινωνία των κατοίκων του Αιγαίου με την Ιταλία.

Αντιθέτως, λίγοι αμφισβητούν ότι μεταξύ 1400 και 1100 π.Χ., οι επαφές των Μυκηναίων με την Ιταλία και ιδίως με την Σικελία πύκνωσαν πάρα πολύ. Σταδιακά, οι πρώτοι Έλληνες φαίνεται ότι εγκατέστησαν εμπορικό σταθμό ή πιθανόν και αποικία στην περιοχή του Τάραντα (Tarentum, ειδικότερα στο Σκόλιο ντελ Τόννο, Scoglio del Tonno, AAW, p. 100), στην Θάψο (στην Σικελία, AAW, p. 100), στην Λιπάρι (Lipari στις Αιολίδες Νήσους, βόρεια της Σικελίας) αλλά και στην Σαρδηνία ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι εμπορεύονταν μέχρι την Λούνι σουλ Μινιόνε (Luni sul Mignone, AAW, pp. 100 & 113), ανατολικά της Ταρκυνίας (Tarquinia, AAW, p. 119), στην Ετρουρία.[99] Επίσης, έχουν εξετασθεί κυρίως φιλολογικά και γλωσσολογικά στοιχεία για να αποδειχθεί η προσέγγιση Μυκηναίων στην περιοχή της μετέπειτα Ρώμης. Η υπόθεση βασίζεται κυρίως στην παράδοση για τον ερχομό του Ευάνδρου από την Αρκαδία στον Παλατίνο λόφο, την σύγκριση λατινικών λέξεων με λέξεις καταγεγραμμένες στην Γραμμική Β γραφή από τις δέλτους σε Μυκήνες και Πύλο, και στα λιγοστά αρχαιολογικά ευρήματα για την ευρύτερη Κεντρική Ιταλία.[100] Βέβαια, δεν είναι δυνατόν να μιλήσουμε με βεβαιότητα για μυκηναϊκές αποικιακές εγκαταστάσεις ακόμη και στον Τάραντα, όπου τα ντόπια ευρήματα κεραμικής είναι σχεδόν ίσα σε αριθμό με τα μυκηναϊκά. Αυτή η αποκάλυψη δείχνει ότι, εκτός από την εισηγμένη κεραμική, φαίνεται ότι υπήρξε και μεγάλη παραγωγή ντόπιων απομιμήσεων μυκηναϊκών ή και ανατολικών αγγείων. Παράλληλα, όμως, βρέθηκε και ίσος αριθμός κεραμικών που είναι απολύτως τοπικής παραγωγής και τεχνοτροπίας. Για τα εισηγμένα προϊόντα, πάντως, είναι πολύ δύσκολο να βρει κανείς την προέλευσή τους, μια που εμπορικά πλοία μετέφεραν εμπορεύματα από διάφορες περιοχές του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης προς την Δύση, ενώ φαίνεται ότι διεξαγόταν και εσωτερικό εμπόριο μεταξύ των ιθαγενών. Από κοινωνικής απόψεως, τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι η μυκηναϊκή παρουσία πρέπει να ήταν περισσότερο σε επίπεδο ισοπολιτείας με τους ντόπιους παρά σε επίπεδο αυτόνομης αποικίας ή απόλυτης κυριαρχίας. Οι νεοφερμένοι πρέπει να ενσωματώθηκαν στην ντόπια κοινωνία, ενώ το τοπικό στοιχείο παρέμεινε αρκετά ισχυρό έτσι ώστε αργότερα να δημιουργήσει νέα καλλιτεχνικά στοιχεία.[101]

Στην Σικελία, είναι πολύ πιθανό, οι σχέσεις των ανθρώπων της μυκηναϊκής εποχής με τους Ιταλούς πέρα από τις εμπορικές ανταλλαγές να είχαν και έναν στενότερο κοινωνικό χαρακτήρα. Τα ευρήματα στην Θάψο (βόρεια των Συρακουσών) της Σικελίας αποτελούν ένα καλό παράδειγμα των παραπάνω διαπιστώσεων. Το σύμπλεγμα οικοδομημάτων κτίσθηκε κατά τον ΙΔ’ αιώνα π.Χ. και θυμίζει έντονα μυκηναϊκά κτίρια. Λίγο μετά το 1400 π.Χ., σε μια έκταση 1000 επί 300 μ. και δίπλα στις μεμονωμένες

---

[99] Δες την θέση των αρχαιολογικών τόπων σε Cornell and Matthews, p. 20.

[100] Για τον μύθο δες κυρίως Δ.Α., I.31-33 και OGR, V – Ο Emilio Peruzzi, *Mycenaeans in Early Latium* (Rome: Ateneo & Bizzarri, 1980) παραθέτει και αναλύει τα φιλολογικά (pp.1-31), τα γλωσσολογικά (pp. 33-149) και τα γενικά για την κεντρική Ιταλία αρχαιολογικά (υπό Lucia Vagnetti, pp. 151-167) στοιχεία.

[101] Coles & Harding, p. 420 και Hallager, pp. 296-300 και Ridway, σ. 23-25 και Taylour, pp.150-151. Η μινιμαλιστική θεώρηση της επιδράσεως των Μυκηναίων στην Ιταλία της Blake, pp. 9-26, επιβεβαιώνει την αδυναμία των επιχειρημάτων όλων των αρχαιολόγων, αλλά δεν μπορεί να ανατρέψει την έστω θολή εικόνα που έχουμε ήδη σχηματίσει για την έλευση των Μυκηναίων στην Ιταλία. Οι θέσεις στις οποίες έχει βρεθεί μυκηναϊκή κεραμική στην Ιταλία και Σικελία σημειώνονται σε χάρτη στο Cornell and Matthews, p. 20.

στρογγυλές καλύβες της περιοχής, κτίσθηκαν οικοδομήματα πρωτόγνωρα για την Σικελία και την Ιταλία, που μοιάζουν πολύ με όμοιά τους στο Αιγαίο και στην Συριο-Φοινίκη. Συγκεκριμένα, κτίσθηκαν μεγάλα παραλληλόγραμμα κτίρια, με μακρά πλευρά μέχρι και 20 μέτρα και με μεγάλη εσωτερική αυλή (εικ. Coles & Harding, fig. 57, p. 174). Μοιάζουν με αποθήκες, οι είσοδοι των οποίων είναι όλες από την εσωτερική αυλή, όπως στην Έγκωμη (βόρεια της Αμμοχώστου, Κύπρος, AAW, p. 95) ή παρόμοιες κατασκευές στο Κίτιον (BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα) της Κύπρου και στην Ουγκαρίτ, στην συριακή ακτή, αλλά και στις Μυκήνες. Ενδιαφέρον είναι ακόμη ότι στην Σικελία βρέθηκε και το πρώτο σε όλη την Ιταλία σιδερένιο αντικείμενο, ένα δαχτυλίδι, που χρονολογήθηκε λίγο πριν το 1400 π.Χ. και δείχνει πόσο πρώιμες ήταν οι επαφές του νησιού με το Αιγαίο. Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι όλα αυτά αποτελούν ισχυρές αποδείξεις της παρουσίας ξένων στο νησί και συμπεραίνουν ότι τα προϊόντα που έφθαναν στην Σικελία πρέπει να τα έφερναν μυκηναϊκά, κυπριακά αλλά και πλοία από την ανατολική ακτή της Μεσογείου.[102] Αναμφισβήτητο λοιπόν γεγονός παραμένει ότι η επίδραση των Μυκηναίων και άλλων λαών της Ανατολικής Μεσογείου τουλάχιστον στην Σικελία ήταν μεγάλη, αν και οι κύριες ενδείξεις μας προέρχονται από κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού.

Το εμπόριο στην Μεσόγειο Θάλασσα κατά την Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α) ήταν εποχιακό και διεξαγόταν μεταξύ Απριλίου και Οκτωβρίου, όταν το επέτρεπε ο καιρός αλλά και τα θαλάσσια ρεύματα. Το ταξίδι από το Αιγαίο στην Σικελία διαρκούσε μέχρι και δύο εβδομάδες, ενώ από την Κέρκυρα στο Πρίντιζι (Brindizi) ήταν περίπου εννέα ώρες.[103] Ενώ, όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, οι επαφές σταδιακά πλήθυναν, παραδόξως, δεν βρέθηκαν περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία στο νοτιοανατολικό άκρο της Ιταλίας, προς την πλευρά της Ελλάδας ή στην Σικελία, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά στα δυτικά της ιταλικής χερσονήσου, στο νότιο Τυρρηνικό Πέλαγος. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι οι Έλληνες θαλασσοπόροι δεν ενδιαφέρονταν την Εποχή αυτή να εγκαταστήσουν εμπορικούς σταθμούς οπουδήποτε στην Ιταλία, αλλά αποζητούσαν σημεία προσεγγίσεως κατά μήκος της θαλάσσιας οδού του κασσίτερου, ο οποίος ερχόταν από τις ακτές της Κορνουάλης (Cornwall) στην νοτιοδυτική Βρετανία, και του ήλεκτρου/κεχριμπάρι, που προερχόταν από την χερσόνησο της Ιουτλάνδης, στην σημερινή Δανία. Παρότι οι Μυκηναίοι έπαιρναν κασσίτερο από τις περιοχές της σημερινής Συρίας, φαίνεται ότι έψαχναν για εναλλακτικές πηγές του σπάνιου μετάλλου. Ο κασσίτερος ήταν απαραίτητος, μαζί με τον χαλκό, για την παραγωγή του ορείχαλκου (μπρούντζου). Παρά τις εξερευνήσεις τους και το γεγονός ότι η Ετρουρία βρισκόταν στο βορειότερο άκρο και όριο παρουσίας της μυκηναϊκής κεραμικής στην Ιταλία, δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι υπήρξαν την Εποχή αυτή άμεσες επαφές Ελλήνων και Ετρούσκων.[104]

Τα ταξίδια των Μυκηναίων προς την Δύση διακόπηκαν κατά την ταραγμένη πε-

[102] HH, 2:338-339 – Leighton, in ESS, pp. 105 &107 – Procelli in ESS, pp 98-100 – Rosa Procelli M. A. «Produzione metallurgica e innovazioni technologiche nella Sicilia protostorica,» in ESS, pp. 117-128 – Leighton, *Sicily before History*, pp. 150-154 & 183-184 – Holloway, *Ancient Sicily*, pp. 31-36 – Cunliffe, ed., p. 275.

[103] Δες λεπτομέρειες σε Leighton, *Sicily before History*, pp. 180-181.

[104] David Ridgway, *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση,* μετ. του *L'alba della Magna Grecia* (Αθήνα: Μορφ. Ίδρ. Εθνικής Τραπέζης, 1992), σ. 21-23 και Taylour, pp. 144-146 και Cornell & Matthews, p. 20 – Graeme Barker & Tom Rasmussen, *The Etruscans* (Oxford: Blackwell, 1998), p. 58.

ρίοδο της εμφανίσεως των «λαών της θάλασσας».[105] Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι οι αρχαιολογικές ανασκαφές στην Σικελία βεβαιώνουν ότι στην αρχή της μετα-μυκηναϊκής περιόδου, οι αλλαγές στην κοινωνική δομή προήλθαν κυρίως από την διακοπή των εμπορικών επαφών με το Αιγαίο, την έλευση νέων πληθυσμών,[106] την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με την Σικελία αλλά και την διάδοση της χρήσεως του σιδήρου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτές οι κοινωνικές αλλαγές οφείλονταν σε τοπικού χαρακτήρα κοινωνικές μεταλλάξεις, για τις οποίες όμως η κινητήρια δύναμη πρέπει να ήταν οι προηγούμενες επαφές με τους Μυκηναίους. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, η συγκεκριμένη εποχή στην Σικελία χαρακτηρίζεται ως περίοδος κοινωνικής αλλά και οικονομικής αναπτύξεως, μια που τότε εισήχθησαν η χρήση του τροχού του αγγειοπλάστη μαζί με την επεξεργασία φύλλων μπρούντζου.[107]

Στην ιταλική αρχαιολογία συνεχίζει και σήμερα να είναι ζωηρή η συζήτηση για το κατά πόσο οι ιταλικοί πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν μέχρι την εμφάνιση των Ετρούσκων υπήρξαν αποτέλεσμα διεισδύσεως νέων φυλών από τα βόρεια και ανατολικά, απετέλεσαν αυτόνομη εξέλιξη των ντόπιων νεολιθικών πολιτισμών που επηρεάσθηκαν έντονα από τις επαφές που είχαν με τους βορείως των Άλπεων πολιτισμούς αλλά και αυτούς από την Ανατολή ή, εν τέλει, υπήρξαν συνδυασμός και των δύο.[108] Το πλήθος των νέων αρχαιολογικών ανακαλύψεων και των νέων γλωσσολογικών αναλύσεων που αφορούν στην ιταλική χερσόνησο υποδεικνύει μια πολύ πιο σύνθετη πραγματικότητα από την απλή εξήγηση της ελεύσεως νέων λαών ή της ξαφνικής αναπτύξεως ντόπιων πολιτισμών. Η ανάπτυξη της προ-Ετρουσκικής Ιταλίας φαίνεται να οφείλεται και στον ερχομό νέων μικρών ή μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, και στην αποδοχή και απορρόφηση των ξένων στοιχείων από ντόπιους πολιτισμούς, αλλά και στις εμπορικές και πολιτισμικές επαφές από ξηρά και θάλασσα. Φυσικά, όλα αυτά δεν αποκλείουν και την αυτόνομη ανάπτυξη ορισμένων ντόπιων κοινωνιών. Το κλειδί, λοιπόν, στην κατανόηση όλου αυτού του σύνθετου οικοδομήματος της ιταλικής Προϊστορίας είναι η αποδοχή από μέρους των μελετητών ότι τα αρχαιολογικά, ιστορικά και γλωσσολογικά δεδομένα πρέπει να εξετασθούν από την πλευρά του μακρού χρόνου και βάθους, δηλαδή σε μεγάλες χρονικές περιόδους και σε συνδυασμό με όλα όσα άλλα συμβαίνουν την ίδια Εποχή σε ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο. Επίσης, τα τεκταινόμενα στην Ιταλία δεν μπορούν να συζητηθούν χωρίς να ληφθεί υπόψιν τουλάχιστον η εξάπλωση των Μυκηναίων αλλά και η κατάρρευση της θαλασσοκρατορίας τους με την έλευση των «λαών της θάλασσας», ο ελληνικός αποικισμός της Αρχαϊκής Εποχής, και η παράδοση και μυθολογία που έχει καταγραφεί από τους αρχαίους συγγραφείς για την περιοχή. Η ιταλική Προϊστορία δεν πρέπει να εξετάζεται με απόλυτους χρονολογικούς σταθμούς που ορίζουν μία αρχή ή ένα τέλος, αλλά με ιστορικές, αρχαιολογικές, γλωσσολογικές περιόδους, οι οποίες διαχέονται η μία μέσα στην άλλη ή αντικαθιστούν σταδιακά η μία

---

[105] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, κεφ. 3 και διάσπαρτα.

[106] Ήταν άραγε οι Σικελοί του Θουκυδίδη (VI.2) και οι εκδιωχθέντες από την ηπειρωτική Ιταλία; (Δ.Α., I.22).

[107] Leighton, ESS, pp. 101-105 και Massimo Pallottino, *A History of Earliest Italy,*.trans. of *Storia della prima Italia* (Ann Arbor: Univ. of Michigan, 1991), pp. 42-44.

[108] Οι αρχαίοι συγγραφείς μάλλον δεν βοηθούν. Δες τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Δ.Α. (I.9.1-I.13.2) προς το τέλος του Α' αιώνα π.Χ. για τους Σικελούς, τους Αβορίγινες, τους Λέλεγες, τους Λίγυες, τους Ομβρικούς, και τους Οινώτρους.

την άλλη σε μεγάλο βάθος χρόνου.[109]

Ο Προϊστορικός Πολιτισμός Βιλλανόβα & η Εποχή του Σιδήρου (περ. 900-700 π.Χ.)

Οι περισσότεροι μελετητές της ιταλικής Πρωτο-Ιστορίας ορίζουν την εποχή γύρω στο 900 π.Χ. ως την διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην Εποχή του Ορειχάλκου και στην Εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 1Α). Στην πραγματικότητα, όμως, και τουλάχιστον στην βόρεια Ιταλία, δεν είναι καθόλου ευδιάκριτη η μετάβαση από την μία περίοδο στην άλλη. Ο λόγος είναι ότι η αρχή της χρήσεως του σιδήρου είχε τελικά πολύ μικρές επιπτώσεις στην οικονομική ζωή των κατοίκων, διότι ο χαλκός και τα κράματά του συνέχισαν να χρησιμοποιούνται για περίπου τρεις αιώνες ακόμη. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η Εποχή του Σιδήρου είχε οπωσδήποτε έρθει στην βόρεια Ιταλία στα μέσα του Η' αιώνα π.Χ., ενώ η πλήρης επικράτηση της χρήσεώς του στην ιταλική χερσόνησο άργησε μέχρι και τον Ε' αιώνα π.Χ. Μολαταύτα, οι κύριες διαφορές ανάμεσα στις δύο εποχές εντοπίζονται στην ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, στην εμφάνιση μεγάλων οικιστικών κέντρων όπως η Μπολόνια (Bologna), στην βορειο-κεντρική Ιταλία, αλλά και σε μια σταθερή ευμάρεια μετά το 900 π.Χ.[110]

Το πέρασμα λοιπόν από την εποχή του Ορειχάλκου στην εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 1Α) στην ιταλική χερσόνησο είναι ιδιαίτερα θολό και οι αρχαιολόγοι δεν έχουν καταφέρει να βρουν στοιχεία που πιστοποιούν την εξέλιξη, για παράδειγμα των Πρωτο-Βιλλανόβα οικισμών που είναι διάσπαρτοι σε όλη την Ιταλία, σε οικισμούς του πολιτισμού Βιλλανόβα, ένα φαινόμενο που περιορίζεται κυρίως στην κεντρική Ιταλία.[111] Ας σημειωθεί εδώ ότι οι πολιτισμοί Πρωτο-Βιλλανόβα και Βιλλανόβα είναι αρχαιολογικοί όροι και δεν υπονοούν κάποια ξεχωριστή ομάδα ή φυλή ή λαό της Ιταλίας. Σύμφωνα με τις πιο τελευταίες απόψεις (τέλος 20ου μ.Χ. αιώνα), οι αρχαιολόγοι προτιμούν να ονομάσουν τους κατοίκους της εποχής του Σιδήρου στην κεντρική Ιταλία Πρώτο-Ετρούσκους, μια που δείχνουν να έχουν περισσότερα κοινά σημεία με τον κατοπινό πολιτισμό των Ετρούσκων (δες παρακάτω) παρά με τους πληθυσμούς της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α).

Σε γενικές γραμμές, έχει διαπιστωθεί ότι κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου υπήρχαν μικτά πολιτισμικά στοιχεία στην ιταλική χερσόνησο. Ενώ από την μία πλευρά παρατηρείται η αρχή της χρήσεως του σιδήρου σε πολλούς, διαφορετικούς αλλά και απομακρυσμένους μεταξύ τους οικισμούς, από την άλλη, διακρίνει κανείς έναν διαχωρισμό των οικισμών με βάση τα ήθη διαφυλάξεως των νεκρών (ταφή ή καύση), την κατασκευή και διακόσμηση αγγείων και άλλων αντικειμένων από πηλό, αλλά και την κατασκευή πορπών. Αρχαιολογικές ανασκαφές απέδειξαν ότι λίγο μετά το 900 π.Χ. στην κεντρική και νότια Ιταλία υπήρχαν οικισμοί στους οποίους εφαρμοζόταν η ταφή των νεκρών αλλά και οικισμοί στους οποίους χρησιμοποιούνταν η καύση τους. Έχουν επίσης βρεθεί και μικτά νεκροταφεία με ταφές αλλά και καύσεις, όπως αυτό στο Βερούκ-

---

[109] Πρβλ. Pallottino, *Earliest Italy*, pp. 25-31. Για την μυκηναϊκή παρουσία στην Ιταλία και Σικελία δες και Jacques Vanschoonwinkel, «Mycenaean Expansion,» in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, *Mnemosyne* supplement, 2 vols, ed. Gocha R. Tsetskhladze (Leiden: Brill, 2006), 1:41-113.

[110] Barfield, p. 104.

[111] Torelli in ELA, p. 50.

κιο (Verucchio), στην περιοχή του Ρίμινι. Με άλλα λόγια, την Εποχή αυτή, αρχίζουν να διαφαίνονται στην Ιταλία τοπικά διαφοροποιημένες κοινωνίες, που μπορούν να διαχωρισθούν ασφαλώς με την χρήση διαφορετικών ονομάτων. Μπορούμε, λοιπόν, να ξεχωρίσουμε τους Πικεντίνους/Πικίνες (αγγλ. Picenes) στην Αγκώνα, τους Όμβρους (αγγλ. Umbrians) βορειοανατολικά της Ρώμης και τους Λίγυρες/Λίγουρες/Λίγυες (αγγλ. Ligurians) ανατολικά της Γένοβα, όλοι εκ των οποίων έθαβαν τους νεκρούς τους αλλά και τους Λατίους (αγγλ. Latians)/Λατίνους (αγγλ. Latins) νότια της Ρώμης και τους ανθρώπους του πολιτισμού Βιλλανόβα στην Μπολόνια, οι οποίοι τους έκαιγαν.[112]

Έτσι λοιπόν η Ιταλική Χαλκοκρατία άρχισε σιγά-σιγά να αντικαθίσταται από την Εποχή του Σιδήρου και την εγκατάσταση του πολιτισμού Βιλλανόβα (Villanova), που έλαβε το όνομά του από την ανακάλυψή του στην περιοχή Βιλλανόβα, βορειοανατολικά της Μπολόνια (AAW, p. 119). Ο προϊστορικός πολιτισμός Βιλλανόβα αναπτύχθηκε σε δύο κύρια κέντρα στην βόρεια Ιταλία. Το ένα ήταν στην Βιλλανόβα και το άλλο στην Τοσκάνη και στο βόρειο Λάτιο, στην Ρώμη, που τώρα ονομάζεται όλο και συχνότερα Λατιαλικός πολιτισμός [ιταλ. cultura lat(z)iale), από τους Λατίους/Λατίνους].[113] Βέβαια, ο σίδηρος χρησιμοποιούνταν διάσπαρτα σε οικισμούς μέχρι το Σαλέρνο, στον Νότο. Μπορεί, λοιπόν, τα δύο κέντρα να είχαν ορισμένες διαφορές τοπικού χαρακτήρα, αλλά το κύριο κοινό τους σημείο ήταν η καύση των νεκρών. Οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι η καύση των νεκρών όπως και η χρήση του σιδήρου υπήρξαν φαινόμενα που αντανακλούν κοινωνικές αλλαγές και διαμόρφωση νέας νοοτροπίας, αλλά δεν αποδεικνύουν την έλευση νέου λαού στην Ιταλία. Αυτό που πιθανότερα να συνέβη είναι η έλευση τεχνιτών από την Ανατολή αλλά και πέρα από τις Άλπεις, οι οποίοι εισήγαγαν τις νέες τεχνικές.[114]

Χαρακτηριστικό της Εποχής του Σιδήρου είναι ότι η στάχτη από την καύση των νεκρών τοποθετούνταν πρώτα σε ιδιαιτέρου σχήματος δοχεία και μετά μέσα στη γη μαζί με συνοδευτικά αντικείμενα. Την περίοδο αυτή λοιπόν ήταν διαδεδομένη η χρήση δικωνικών τεφροδόχων (εικ. Spivey, fig. 16), δηλαδή δοχείων που είτε καλύπτονταν με άλλα ανεστραμμένα κύπελλα ή με κράνη (εικ. Spivey, fig. 18) ή είχαν τελικά το σχήμα καλύβας (εικ. Spivey, figs 21-22). Ολόκληρη η τεφροδόχος τοποθετούνταν σε βαθιά οπή (a pozzo) που ανοιγόταν στο έδαφος και καλυπτόταν από πλάκα και γύρω της τοποθετούνταν κοσμήματα, όπως βραχιόλια και τοξοειδείς πόρπες, αλλά ορισμένες φορές και όπλα.[115]

Ο σημαντικότερος ανασκαμμένος οικισμός στο βορειότερο κέντρο είναι ο Βιλλανόβα, που ήκμασε κατά τον Η’ αιώνα π.Χ., υπήρξε φυσικά μεταλλουργικό κέντρο αλλά και σημείο εξαγωγής αγροτικών προϊόντων. Αυτή την περίοδο, η Μπολόνια ήταν ένα από τα μεγαλύτερα σταυροδρόμια διελεύσεως αγαθών. Προς Νότο, μονοπάτια που περνούσαν μέσα από τα Απέννινα Όρη οδηγούσαν στην Ετρουρία. Δυτικά και ανατολικά, υπήρχε το μονοπάτι που διερχόταν κατά μήκος των ελών του Πάδου ποταμού ενώ προς τα βόρεια μπορούσε να διέλθει κανείς από την δίοδο Μπρένερ (Brenner) των Άλ-

112 Trump, pp. 160-165.

113 Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων στο Πρώιμο Λάτιο σε Cornell and Matthews, p. 30.

114 Trump, pp. 178-180 και Barker & Rasmussen, p. 60. Πρβλ. αντίθετη θεωρία σε Hencken, pp. 88 & 149.

115 Hencken, fig. 4, p. 29 και T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome* (London: Routledge, 1995), p. 35.

πεων και να βρεθεί στην Κεντρική Ευρώπη. Η πρώτη φάση της μεταλλουργικής αναπτύξεως στην Μπολόνια είναι συνέχεια του Πρωτο-Βιλλανόβα πολιτισμού με την διαφορά ότι τα χάλκινα ξυράφια που βρίσκουμε στους τάφους είναι με μόνο μια όψη και οι γυναικείες πόρπες είναι πιο περίπλοκα κατασκευασμένες Στην συνέχεια, όμως, η κατασκευή δοχείων από φύλλα μετάλλου έλαβε σημαντική ανάπτυξη και φτιάχτηκαν δοχεία σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων και μεγεθών.

Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που παραγόταν στην Βιλλανόβα ήταν τυποποιημένο και διακοσμημένο με σχήματα που αποτυπώνονταν με ξύλινες σφραγίδες. Ένα ιδιαίτερο δοχείο έχει σχήμα κεράτου με οπή στην μία άκρη και μορφή αλόγου στην άλλη, ενώ το κεντρικό του σημείο είναι διογκωμένο σαν ασκός. Επάνω στην διόγκωση υπάρχει ένας πολεμιστής με ασπίδα και κράνος επάνω στο άλογό του (εικ. Barfield, plate 42 και Spivey, fig. 24 και Hencken, plate 144). Η ύπαρξη αυτού του αγγείου, που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Civico της Μπολόνια, αλλά και ενδείξεις μεγάλης χρήσεως όπλων και του αλόγου ίσως υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας πολιτοφυλακής, αλλά όχι βέβαια μιας τάξεως πολεμιστών.[116] Παρά την ανάπτυξη αυτού του μεταλλουργικού κέντρου, όμως, η επέκταση των Ετρούσκων γύρω στο 500 π.Χ. μείωσε την σημασία του και είχε ως αποτέλεσμα τον τελικό του αφανισμό.

Το δεύτερο μεταλλευτικό κέντρο, που βρισκόταν στην Τοσκάνη και στο βόρειο Λάτιο, είχε διαφορετική εξέλιξη. Οι εγκαταστάσεις, όπως μπορεί να δει κανείς στους Βηίους (ή Ουηίους, Veii, BAGROW, 43:B1) στην Ετρουρία και βόρεια της Ρώμης αλλά και αλλού, ήταν αρχικά μεγάλης κλίμακας με λίγους διάσπαρτους οικίσκους και μεγάλα τμήματα αχρησιμοποίητης γης. Σταδιακά, όμως, οι οικισμοί πύκνωσαν με την ανάμειξη των κατοίκων και των νεοφερμένων από τις γύρω περιοχές ομάδων. Οι καλύβες στις οποίες έμεναν οι κάτοικοι μάς είναι γνωστές από τα πήλινα αντίγραφα που χρησιμοποιούσαν ως τεφροδόχους. Στον λόφο του Παλατίνου (Palatinus) στην Ρώμη, οι ξύλινες καλύβες (εικ. Cornell & Matthews, p. 52 και TorEtr, p. 317) είχαν διαστάσεις 4 επί 3,5 μ., στηρίζονταν σε κεντρική κάθετη ξύλινη δοκό και έφεραν αχυρένια στέγη και μικρή σκεπαστή είσοδο μπροστά από την εξώθυρα. Στην Ταρκυνία (Tarquinia, BAGROW, 42:B4) οι οικίσκοι ήταν διαφόρων διαστάσεων από 6-8 μ. επί 4 μ. μέχρι 15 μ. επί 7 μ. με αχυρένιες στέγες. Οι διαφοροποιήσεις αυτές ίσως οφείλονταν στην ύπαρξη ομάδων ή σογιών διαφορετικού κοινωνικού επιπέδου ή τα μεγαλύτερα οικήματα αποτελούσαν διοικητικά κέντρα ελέγχου, διανομής ή και ανταλλαγής της παραγωγής.[117] Πάντως είναι φανερή από την αρχή του Θ' αιώνα π.Χ. και στην περιοχή της μετέπειτα Ετρουρίας, η ύπαρξη κοινωνικής οργανώσεως πριν από την έλευση των Ετρούσκων στην περιοχή (δες παρακάτω), πράγμα που υποδεικνύει κάποια οργάνωση πρωτο-αστικών κοινοτήτων πριν τον ελληνικό αποικισμό. Αντιθέτως, στον Νότο, ο εξελληνισμός των τοπικών κοινοτήτων υπήρξε πλήρης χωρίς την μεταλλαγή των κοινοτήτων της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α) σε πρωτο-αστικές.[118]

Οι κάτοικοι του νότιου κέντρου παρήγαν πολύ όμορφα μεταλλικά αντικείμενα, πολλά από τα οποία έχουν βρεθεί σε τάφους της εποχής. Συγκεκριμένα, κατασκεύαζαν κράνη σε διάφορα σχήματα με γεωμετρική, φυτική και ζωική διακόσμηση. Επίσης

---

[116] Trump, p. 178 και H. H. Scullard, *The Etruscan Cities and Rome*, 1967 ed. (Baltimore: The Johns Hopkins Univ., 1998), pp. 19-22. Για τα ευρήματα των ανασκαφών δες Haynes, pp. 33-38.

[117] Barker & Rasmussen, pp. 65-68.

[118] HH, 2:341-342.

έφτιαχναν ξίφη με λαβή που κατέληγε σε σχήμα ομματοϋαλίων (γυαλιών οράσεως) ή σχήμα οκτώ ή σε σχήμα Τ αλλά και πόρπες. Πολλά από αυτά τα είδη τα τοποθετούσαν στον τάφο του κατόχου τους μαζί με το λείψανο του νεκρού. Ενώ οι κάτοικοι της περιοχής αρχικά ακολουθούσαν το έθιμο των βορείων να τοποθετούν τις τεφροδόχους στο έδαφος, μετά το μέσο του Η’ αιώνα π.Χ. άρχισαν να χρησιμοποιούν τον ενταφιασμό των νεκρών χωρίς να εγκαταλείψουν όμως και την καύση. Το λείψανο ριχνόταν σε λάκκο (fossa) μαζί με κεραμικά αντικείμενα, πολλά από τα οποία ήταν ελληνικής κατασκευής, μια που οι Έλληνες είχαν ήδη αρχίσει να εγκαθιστούν αποικίες, ή ήταν απομιμήσεις ελληνικών αγγείων κατασκευασμένων επί τόπου.[119] Τον επόμενο αιώνα, τουλάχιστον στην Τοσκάνη, οι νεκροί θάβονταν σε νεκροθαλάμους που ανοίγονταν στα βράχια και τότε άρχισαν να τοποθετούν και αντικείμενα από σίδηρο, ασήμι, ακόμη και χρυσό δίπλα στους νεκρούς.[120]

Σημαντικό εύρημα της εποχής του πολιτισμού Βιλλανόβα και μάλιστα του δεύτερου μισού του Η’ αιώνα π.Χ. είναι ο «Τάφος του Πολεμιστή» (τα ευρήματα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου, Antiken Sammlung, Staatliche Museen), που ανεσκάφη στην νεκρόπολη, στον λόφο Μοντερότσι (Monterozzi) της Ταρκυνίας. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν στην σαρκοφάγο περιλαμβάνουν αγγεία, μεταλλικά είδη και όπλα. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν 14 ζωγραφισμένα αγγεία, κατασκευασμένα είτε από Έλληνες τεχνίτες εγκατεστημένους στην Ιταλία είτε από ντόπιους εκπαιδευμένους τεχνίτες. Τα περισσότερα είναι επηρεασμένα από ελληνικά αγγεία που έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες, στην Κρήτη, στην Ρόδο ή στην Κύπρο, ενώ ορισμένα είναι αγγεία που ανήκουν αποκλειστικά στον πολιτισμό Βιλλανόβα. Από τα άφθονα μεταλλικά αντικείμενα άξια προσοχής είναι μια εξαιρετικής τέχνης ασπίδα, τμήμα πανοπλίας, μεγάλο δόρυ και δύο πελέκεις. Επίσης, βρέθηκαν ορειχάλκινα αγγεία αλλά και ένα χρυσό επιστήθιο περίαπτο (φυλακτό) μαζί με μια χρυσή πόρπη. Ακόμη, ανασύρθηκε ένα ασημένιο κύπελλο αλλά και ένα δαχτυλίδι φτιαγμένο από ασήμι και ορείχαλκο που ήταν στολισμένο με σκαραβαίο φοινικικού τύπου.[121] Η πληθώρα και το είδος αυτών των ευρημάτων σε έναν μόνο τάφο δείχνει τον πλούτο που απολάμβαναν τουλάχιστον ορισμένοι άνθρωποι του πολιτισμού Βιλλανόβα, αλλά προαναγγέλλει και τον ερχομό του ετρουσκικού πολιτισμού

Στην βόρεια και στην κεντρική Ιταλία, οι άνθρωποι του πολιτισμού Βιλλανόβα ζούσαν σε μικρά χωριά και είχαν δημιουργήσει μια αυτάρκη οικονομία. Τα χωριά ήταν κτισμένα σε μικρών διαστάσεων υψίπεδα και αποτελούνταν από στρογγυλές, ορθογώνιες ή τετράγωνες ξύλινες καλύβες με αχυρένια στέγη (ομοίωμα σε Spivey, fig. 15). Στην καλύβα υπήρχε μόνιμη εστία αλλά για την προετοιμασία του φαγητού σε εξωτερικούς χώρους χρησιμοποιούνταν φορητή πήλινη εστία. Τα υψίπεδα βρίσκονταν σε εύφορες περιοχές με καλή παροχή νερού και κοντινά βοσκοτόπια και δάση για κυνήγι. Οι άνθρωποι του προϊστορικού πολιτισμού Βιλλανόβα καλλιεργούσαν σιτηρά και λαχανικά, εξέτρεφαν πρόβατα, κατσίκες, γουρούνια, βόδια και αγελάδες ενώ ψάρευαν και κυνηγούσαν και συνεπώς ήταν αυτάρκεις από πλευράς διατροφής.

[119] Hencken, pp. 53-60.

[120] Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 24-28.

[121] Hencken, pp. 66-73 & figs 28-31 & plates 139-141. Οι Φοίνικες είτε εμπορεύονταν αυθεντικούς αιγυπτιακούς σκαραβαίους είτε έφτιαχναν απομιμήσεις τους και τους πουλούσαν μέσω των μεσογειακών τους αποικιών.

Παρά την ειδυλλιακή περιγραφή μας, η ζωή για άνδρες και γυναίκες ήταν πολύ σκληρή. Οι άνδρες ζούσαν συνήθως μέχρι τα 40 ενώ οι γυναίκες μέχρι τα 30, ίσως λόγω της υψηλής θνησιμότητας κατά την γέννα. Οι άνδρες ασχολούνταν με την παροχή της πρώτης ύλης για την διατροφή της οικογένειας και την προστασία της, ενώ οι γυναίκες με την παρασκευή της τροφής για βρώση αλλά και την υγεία της οικογένειας. Οι άνδρες, λοιπόν, καλλιεργούσαν την γη, κυνηγούσαν και ψάρευαν, φρόντιζαν για την κατασκευή και διατήρηση της καλύβας και πολεμούσαν όταν ήταν αναγκαίο για να προστατεύσουν την οικογένεια και την περιουσία τους. Οι γυναίκες, τώρα, μετέφεραν νερό από την δεξαμενή νερού του χωριού, ετοίμαζαν το φαγητό και έραβαν ρούχα από το μαλλί και τα δέρματα των ζώων που εξέτρεφαν. Ασχολούνταν ιδιαίτερα με την επεξεργασία του μαλλιού, όπως μας δείχνουν τα σφονδύλια που έχουν βρεθεί σε ταφές, ενώ ορισμένες μεταλλικές βελόνες για ράψιμο που ανασκάφηκαν, υποδεικνύουν την κατασκευή περιποιημένων ρούχων. Επίσης, τα πήλινα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν στις καλύβες ήταν μάλλον φτιαγμένα από τις γυναίκες παρά από τεχνίτες. Λόγω της μεγάλης ευθύνης που έπεφτε στους ώμους των γυναικών σχετικά με την διατροφή και υγεία της οικογένειας, πιθανολογείται ότι οι γυναίκες θεωρούνταν ίσες κοινωνικά με τους άνδρες, μια που το κάθε φύλο είχε τον δικό του ξεχωριστό και αναντικατάστατο ρόλο στην επιβίωσή των μελών της οικογένειας.[122]

Κατά πάσα πιθανότητα, άνδρες γυναίκες και παιδιά συμμετείχαν στην λατρεία και στις θρησκευτικές τελετές που γίνονταν σε ιερούς χώρους. Έχει παρατηρηθεί ότι οι θρησκευτικές δοξασίες την εποχή του προϊστορικού πολιτισμού Βιλλανόβα πήγαζαν από προηγούμενες εποχές ενώ οι ιεροτελεστίες τελούνταν σε σπήλαια ή σε πηγές που θεωρούνταν ότι διέθεταν κάποια ιερότητα. Στο δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα π.Χ., παρατηρήθηκε στην Ταρκυνία ότι ήταν διαδεδομένη η λατρεία θεάς που ονομαζόταν Ούνι (Uni) και πιθανότατα είναι η πρόδρομος της ετρουσκικής Ιούνο (Juno ή Ήρας). Στο ιερό της Ούνι, στην Πιαν ντι Τσιβιτά (Pian di Civita) της Ταρκυνίας, γίνονταν θυσίες ζώων, εναπόθεση προσφορών από κέρατα ελαφιού, πιθανή λατρεία νεκρού επιληπτικού παιδιού αλλά και πιθανή ανθρωποθυσία με διαδοχική ταφή τριών βρεφών. Φαίνεται ότι η λατρεία της θεάς και οι ιεροτελεστίες συνεχίσθηκαν και στην Ετρουσκική Εποχή.[123] Στον θρησκευτικό τομέα, λοιπόν, παρατηρούμε μια συνέχεια των δοξασιών από τους Πρωτο-Βιλλανόβα στους Βιλλανόβα κατοίκους αλλά και τον μετασχηματισμό τους, τουλάχιστον σε μία περίπτωση, στην λατρεία συγκεκριμένης θεότητας, η οποία συνεχίσθηκε και μετέπειτα.

Η Εποχή του Σιδήρου στην Ιταλία είναι πολύ σημαντική, διότι έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην ανάπτυξη των Ετρούσκων και μέσω αυτών της Ρώμης. Οι άνθρωποι του πολιτισμού Βιλλανόβα διέδωσαν στην Ιταλία δια των χερσαίων οδών την χρήση και επεξεργασία του σιδήρου αλλά και των προϊόντων ορειχάλκου που κατασκεύαζαν. Παρά το γεγονός ότι στον Βορρά ο προϊστορικός πολιτισμός Βιλλανόβα σταδιακά έσβησε, στην Τοσκάνη οι κάτοικοι άρχισαν να μιλούν την ετρουσκική γλώσσα και αφομοιώθηκαν από τα ετρουσκικά στοιχεία. Ο πολιτισμός Βιλλανόβα είναι ο προθάλαμος της εξελίξεως και επεκτάσεως των Ετρούσκων στην Ιταλία.

---

[122] Haynes, pp.5-10 & 44-45.

[123] Haynes, pp.25-29.

Οι Λαοί και οι Γλώσσες της Προ-Λατινικής Ιταλίας

Η προ-λατινική Ιταλία ήταν ένα γλωσσικό μωσαϊκό και δεν διέθετε ούτε την σχετική γλωσσική ομοιογένεια που παρουσίαζε ο ελληνικός χώρος κατά την Αρχαϊκή Εποχή. Γλωσσολογικές έρευνες έχουν επιβεβαιώσει την ύπαρξη περίπου 40 διαφορετικών γλωσσών ή διαλέκτων που μιλιούνταν στην Ιταλία πριν την πλήρη επικράτηση της λατινικής. Γίνεται κατανοητό, λοιπόν, ότι οι γλωσσολόγοι έχουν ένα εξαιρετικά δύσκολο έργο να επιτελέσουν στην προσπάθειά τους να ξεχωρίσουν και να μελετήσουν τον γλωσσολογικό καμβά της περιόδου. Αν εξαιρέσουμε, μάλιστα, την ετρουσκική γλώσσα, οι μόνες τους πηγές είναι μερικές επιγραφές σε προ-λατινικές γλώσσες αλλά και ορισμένες λέξεις που βρίσκονται διάσπαρτες στην κλασσική ελληνική και λατινική φιλολογία. Σε γενικές γραμμές, οι προ-λατινικές γλώσσες μπορούν να διαιρεθούν ανάμεσα σε αυτές που έχουν ινδοευρωπαϊκές ρίζες και σε αυτές που δεν φαίνεται να σχετίζονται με τα παρακλάδια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Ένας άλλος διαχωρισμός τις ξεχωρίζει σε τρεις ομάδες: α) ιταλικές γλώσσες ινδοευρωπαϊκής καταγωγής, όπως τα λατινικά και οι οσκανο-ομβρικές διάλεκτοι β) ελληνικά της νότιας Ιταλίας και Σικελίας και γ) μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, με κυριότερη την ετρουσκική.[124]

Η πολυγλωσσία που εξηγήσαμε ανωτέρω υπονοεί ότι την ιταλική χερσόνησο κατοίκησαν πολλές φυλές, η ύπαρξη των οποίων επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα. Στην πραγματικότητα, οι διαφωνίες φιλολόγων και αρχαιολόγων είναι μεγάλες και πολλές φορές αγεφύρωτες. Κατ' αρχάς, υποστηρίζεται ότι οι ινδοευρωπαϊκές διάλεκτοι που μιλούσαν οι κάτοικοι της Ιταλίας είχαν κοινή καταγωγή από την κεντρο-ανατολική Ευρώπη, αν και δεν έχει διακριβωθεί εάν έφθασαν στην χώρα από τον Βορρά, δια ξηράς ή από την Ανατολή, δια θαλάσσης. Παλιότερα, ήταν σύνηθες φαινόμενο στους ιστορικούς και φιλολογικούς κύκλους, η εξάπλωση μιας γλώσσας ή διαλέκτων να αποδίδεται πάντα σε μαζικές εισβολές νέων φυλών. Με αυτή την τακτική, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οι μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες στην Ιταλία ήταν ντόπιες διάλεκτοι που εκτοπίσθηκαν από την επανειλημμένη εισβολή λαών που μιλούσαν ινδοευρωπαϊκές διαλέκτους. Μόνο που έχει πλέον γίνει σαφές ότι η μετακίνηση πληθυσμών είναι μόνο ένας τρόπος διαδόσεως γλωσσών και συνεπώς μία από τις πιθανές θεωρίες για την γλωσσική ποικιλομορφία της προ-λατινικής Ιταλίας. Από την άλλη πλευρά, για την προέλευση των πληθυσμών του πολιτισμού Βιλλανόβα υπάρχουν αντιδιαμετρικές απόψεις. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η καταγωγή τους ήταν από τον Βορρά, άλλοι πιστεύουν ότι ήρθαν από την Ανατολή, ενώ μερικοί φρονούν ότι ήταν αυτόχθονες που αφομοίωσαν τους νεοαφιχθέντες από την θάλασσα. Στην θεωρία εισόδου πληθυσμών από το Αιγαίο, ορισμένοι επιστήμονες πιστεύουν ότι συνηγορεί η ελληνική μυθολογία, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών που βασίζονται στην αποδοχή των αρχαίων παραδόσεων[125] δεν ανταποκρίνονται στην αλήθεια εάν δεν επιβεβαιώνονται παντού αρχαιολογικά. Βέβαια, μια άλλη μερίδα επιστημόνων έχει την γνώμη ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα, έστω και σε ορισμένες θέσεις, επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η πληθώρα των γλωσσών στην ιταλική χερσόνησο ήταν αποτέλεσμα μακρόχρονων σταδιακών εξελίξεων και η κατάληξη γλωσσολογικών διαχύσεων που άρχισαν από το

[124] Cornell, pp. 41-43 & map 2 και όλες οι λεπτομέρειες σε Pallottino, *Etruscans,* pp. 49-56. Χάρτης των ιταλικών γλωσσών σε Cornell and Matthews, p. 22.

[125] Στην προκειμένη περίπτωση, Δ.Α., βιβλία 1-2, διάσπαρτα.

τέλος της Νεολιθικής Εποχής και διήρκεσαν μέχρι και μετά τον ελληνικό αποικισμό.[126] Οι θεωρίες για την προ-λατινική πολυγλωσσία που μόλις συνοψίσθηκαν, δεν αφήνουν περιθώρια συμβιβασμού μεταξύ τους.

Πρέπει να έχει γίνει ήδη αντιληπτό ότι το γλωσσολογικό, ιστορικό και αρχαιολογικό τοπίο στην προ-λατινική Ιταλία είναι εξαιρετικά περίπλοκο και ομιχλώδες. Φαίνεται ότι στην ιταλική χερσόνησο ζούσαν διάφορες φυλές, μερικές από τις οποίες αναμείχθηκαν ή επηρεάσθηκαν από ινδοευρωπαϊκούς λαούς που ήρθαν από τα ανατολικά και τα βόρεια και άλλες οι οποίες έμειναν απομονωμένες και διατήρησαν τις μη ινδοευρωπαϊκές τους γλώσσες. Παρότι στο παρελθόν ορισμένοι συνέδεσαν τα ταφικά έθιμα με τις γλώσσες, είναι πλέον ξεκάθαρο πως η καύση ή η ταφή των νεκρών δεν συνδυάζεται κατ' ανάγκην και αποκλειστικά με ινδοευρωπαϊκές ή μη ινδοευρωπαϊκές φυλές, ούτε και με την είσοδο νέων λαών από τα ανατολικά ή τα βόρεια. Συνεπώς και σε αυτή την περίπτωση είναι καλύτερα να μιλήσει κανείς για σταδιακή διάχυση και σύντηξη ορισμένων φυλών και προϊστορικών πολιτισμών ή πλήρη απομόνωση άλλων, μέχρι τον πλήρη εκλατινισμό του Βορρά και εξελληνισμό του ιταλικού Νότου. Προς αυτή την κατεύθυνση, είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι ο ερχομός των Ελλήνων κατά τον αποικισμό της Αρχαϊκής Εποχής αλλά και η κάθοδος των λαών που μιλούσαν οσκανο-ομβρικές διαλέκτους διέκοψαν την αυτόνομη ανάπτυξη, που μόλις είχε αρχίσει, ντόπιων πολιτισμών στην ιταλική χερσόνησο.[127]

Μέχρι, λοιπόν, τους πρώτους αιώνες της Εποχής του Σιδήρου, οι κάτοικοι της Ιταλίας μιλούσαν μία πληθώρα προ-λατινικών γλωσσών, δεν χρησιμοποιούσαν κάποιο σύστημα γραφής και ζούσαν σε συνοικισμούς που δεν αποτελούσαν ακόμη αστικές κοινότητες. Συνεπώς, βρίσκονταν σε χαμηλότερο πολιτισμικό επίπεδο σε σύγκριση με άλλους λαούς της Μεσογείου, μέχρι την ίδρυση των ετρουσκικών πόλεων.

Οι Έλληνες στην Σικελία και στην Ιταλία (Η'-ΣΤ' αιώνας π.Χ.)

Μέχρι την αρχή της ελληνικής Αρχαϊκής Εποχής, οι κάτοικοι της Ιταλίας δεν είχαν αναπτύξει πολιτισμό με τον τρόπο που τον έχουμε ορίσει (δες παραπάνω) και συνεπώς ήταν πολιτισμικά καθυστερημένοι σε σχέση με άλλους σύγχρονούς τους λαούς στην Μεσόγειο. Η εμφάνιση των Ετρούσκων, όμως, και η ανάμειξη του πολιτισμού τους με ελληνικά και φοινικικά στοιχεία κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. δημιούργησε τον πρώτο ιταλικό πολιτισμό. Πώς, όμως, πότε και πού έγινε η πρώτη συνάντηση των ανθρώπων της μετά-Βιλλανόβα εποχής και των ντόπιων Σικελών, από την μία πλευρά, και των Ελλήνων, από την άλλη;

Έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι οι Μυκηναίοι πρέπει να ήταν οι πρώτοι θαλασσοπόροι από την ανατολική Μεσόγειο που έφθασαν στην Ιταλία και εγκατέστησαν εμπορικούς σταθμούς. Μετά το 1100 π.Χ., όμως, με την κατάρρευση της μυκηναϊκής θαλασσοκρατορίας, την θέση τους πήραν γρήγορα οι Φοίνικες. Οι Φοίνικες κατάγονταν από τους βιβλικούς Χαναναίους και ίδρυσαν στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου τις μεγάλες εμπορικές πόλεις Βύβλο και Τύρο. Από τον ΙΑ' αιώνα π.Χ. άρχισαν να εμπο-

[126] Πρβλ. CS, p. 14 και Cornell, pp. 36-44 και Renfrew, ch. 6 & passim και Pallottino, *Earliest Italy*, pp. 36-40 και Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 28-33

[127] Pallottino, *Etruscans*, pp. 57-63 και Pallottino, *Earliest Italy*, pp. 47 & 50 και Gilda Bartoloni, «The Origin and Diffusion of Villanovan Culture,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 62-71.

ρεύονται ευρέως στην Μεσόγειο και να εγκαθιστούν εμπορικούς σταθμούς. Δείγματα τέτοιων εγκαταστάσεων υπάρχουν στην Κύπρο, στο Δέλτα του Νείλου, στην Ρόδο, στην Κρήτη, στην Σικελία, στην Μάλτα αλλά ίσως και στην Ρώμη. Αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη υποδεικνύουν ότι τον Ι' αιώνα π.Χ. οι Τύριοι έστελναν καράβια τους σε εμπορικές αποστολές που διαρκούσαν μέχρι και τρία χρόνια και έφερναν στην Φοινίκη χρυσό, ασήμι, ελεφαντοστούν, πιθήκους και παγώνια.[128] Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι οι Φοίνικες έφθασαν μέχρι τις ισπανικές ακτές και ότι προσέγγισαν και την αφρικανική ακτή. Σποραδικά και μόνο ενδεικτικά αρχαιολογικά στοιχεία υπονοούν ότι την περίοδο 1100-800 π.Χ. οι Φοίνικες είχαν κάποια εμπορική δραστηριότητα στην βορειοδυτική και βορειοκεντρική Μεσόγειο. Έξι τεφροδόχοι διακοσμημένοι με δακτυλίους Αιγυπτίων βασιλιάδων του Θ' αιώνα π.Χ. βρέθηκαν σε νεκροταφείο κοντά στην περιοχή Σεξί (Sexi ή Saxetanum) στην νότια Ισπανία (BAGROW, 27:B5), ενώ φοινικική στήλη, η ονομαζόμενη Στήλη Νόρα (Nora), ανεσκάφη στην νότια Σαρδηνία (BAGROW, 48:B4 και AAW, p. 104), και πιθανότατα είχε στηθεί σε ανάμνηση κάποιας φοινικικής στρατιωτικής νίκης.[129] Όλα αυτά δείχνουν κάποια πρωιμότητα της φοινικικής δραστηριότητας στην βορειοδυτική Μεσόγειο, η οποία αργότερα βέβαια πήρε μεγάλες διαστάσεις στην περιοχή, ιδίως στην Σαρδηνία[130] και στην Σικελία.[131] Ο κύριος όγκος της δραστηριότητάς των Φοινίκων, όμως, λάβαινε χώρα στην βορειοαφρικανική ακτή, όπου ιδρύθηκε η στρατιωτικά ισχυρή και εμπορικά μεγάλη Καρχηδόνα (AAW, p. 104). Η Καρχηδόνα ιδρύθηκε από Τύριους Φοίνικες το 814/3 π.Χ. και γρήγορα έγινε η πλουσιότερη και ισχυρότερη φοινικική πόλη στην κεντρική Μεσόγειο. Παρά το γεγονός ότι για αιώνες το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου με την Ιταλία βρισκόταν στα χέρια των Καρχηδονίων, οι τελευταίοι δεν φαίνεται να είχαν μεγάλη επίδραση στην πολιτισμική της εξέλιξη, με εξαίρεση βέβαια την έμμεση προσφορά του αλφαβήτου.

Με διακοπή περίπου τριών αιώνων και από το 800 π.Χ. οι Έλληνες βρήκαν πάλι τους παλαιούς τους εμπορικούς δρόμους και άρχισαν να ταξιδεύουν προς την Ιταλία. Έχουν βρεθεί πολλά δείγματα γεωμετρικής κεραμικής στην Απουλία, στην Καμπανία και στην Τοσκάνη, στην κύρια περιοχή των Ετρούσκων, και έχουν χρονολογηθεί στον Η' αιώνα π.Χ.. Ο πρώτος αρχαϊκός ελληνικός συνοικισμός στην Ιταλία δημιουργήθηκε το 770 π.Χ. στην Ίσκια (Ischia), το νησάκι απέναντι από το βόρειο άκρο του κόλπου της Νεαπόλεως (Golfo di Napoli). Οι ιδρυτές του Ευβοείς τον ονόμασαν Πιθηκούσσαι και τον χρησιμοποίησαν ως βάση για να βρουν και να μεταφέρουν μέταλλα. Αρχαιολογικά δεν είναι ξεκάθαρο εάν πρόκειται για αποικία ή απλώς εμπορικό σταθμό (εμπο-

---

[128] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Α'» 10:22 και «Παραλειπομένων Β'» 9:21.

[129] Frank Moore Cross, «An Interpretation of the Nora Stone,» *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 208 (December 1972) : 13-19.

[130] Maria Eugenia Aubet, *The Phoenicians and the West*, 2nd ed., (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994/2001), pp. 235-243.

[131] Gary Forsythe, *A Critical History of Early Rome* (Berkeley: University of California Press, 2005), pp. 29-30.

ριό)[132] ή και τα δύο.[133] Η παλαιότερη βεβαιωμένη αποικία στην ηπειρωτική Ιταλία ήταν η Κύμη (Cumae/Kyme, BAGROW, 44:F4, σημερ. Cuma),[134] βόρεια του Μισηνού ακρωτηρίου (Capo Miseno), στο βόρειο άκρο του κόλπου της Νεαπόλεως και πολύ κοντά στις Πιθηκούσσες. Κατά πάσα πιθανότητα, οι δύο αυτές ελληνικές εγκαταστάσεις απετέλεσαν την πύλη εισόδου των προϊόντων, της τέχνης, του αλφαβήτου, και των τεχνικών των λαών της Ανατολικής Μεσογείου και κυρίως των Ελλήνων στην Ιταλία.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Κύμη πιστοποιούν ότι η πρώτη κατοίκηση έγινε ανάμεσα στο 750-725 π.Χ., πολύ κοντά χρονικά στην εγκατάσταση στις Πιθηκούσσες. Η πόλη ιδρύθηκε από Έλληνες από την Χαλκίδα και ίσως και από την Ερέτρια.[135] Παρότι η περιοχή που βρισκόταν η Κύμη ήταν εύφορη, η Πόλη ήταν βασικά ναυτική εγκατάσταση. Η περιοχή που ήλεγχε (η αρχαιολογικά ονομαζόμενη «χώρα»)[136] έχει υπολογισθεί σε περίπου 280 τ.χλμ. Η φήμη της Κύμης και η πολιτική της επιρροή στην κεντρική Ιταλία πρέπει να ήταν μεγάλη αν λάβουμε υπόψιν μας ότι στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. η λατινική Αρικία (Aricia, BAGROW, 43:C3) ζήτησε την βοήθειά της εναντίον των Ετρούσκων.[137] Η Πόλη υπήρξε πόλος έλξεως για τους ντόπιους Ιταλιώτες σε διάφορες εποχές με αποτέλεσμα να χρειασθεί να πολεμήσει αρκετές φορές στην Ιστορία της. Το 542 π.Χ. με επικεφαλής τον Αριστόδημο νίκησε συνασπισμό Ετρούσκων, Ομβρίων και Δαυνίων,[138] ενώ το 504 π.Χ. νίκησε τους Ετρούσκους όταν κλήθηκε να βοηθήσει την Αρικία με στρατό 4500 πεζών και 600 ιππέων. Σημαντικό είναι επίσης ότι την ίδια περίοδο διέθετε και ναυτικό 10 τριήρων.[139] Το 474 π.Χ. έχοντας συμμαχήσει με τον τύραννο Ιέρωνα των Συρακουσών νίκησε πάλι τους Ετρούσκους σε ναυμαχία στα ανοιχτά της πόλεως.[140] Ο τελευταίος αφιέρωσε, ανάμεσα σε άλλα λάφυρα, και κράνος στην Ολυμπία (εικ. TorEtr, p. 50) με την επιγραφή «hιάρον ὁ Δεινομένεος | καὶ τοὶ Συρακόσιοι | τ῀ι Δὶ Τυράν' ἀπὸ Κύμας».[141] Το 421 π.Χ., όμως, η Κύμη έπεσε στα χέρια των Καμπανών, οι οποίοι πούλησαν πολλούς κατοίκους της ως σκλάβους και εποίκησαν την πόλη με Καμπανούς.[142] Παρ' όλα αυτά, ο ελληνικός πολιτισμός επιβίωσε

---

132 Για τον αρχαιολογικό όρο «εμποριό» και την χρήση του με την έννοια της αγοράς σε λιμάνι ή του συνοικισμού δες Mogens Herman Hansen, «Emporion. A Study of the Use And Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods,» in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, *Mnemosyne* supplement, 2 vols, ed. Gocha R. Tsetskhladze (Leiden: Brill, 2006), 1:1-39.

133 Ψευδο-Σκύλαξ, 10 – Δες πλήρη ανάλυση σε Ridgway, *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση,* σ. 61-176 και συνοπτικά σε Mogens Herman Hansen and Thomas Heine Nielsen, eds., *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2004), no 65, «Pithekoussai», pp. 285-287 [εφεξής Hansen & Nielsen].

134 Στράβων, V.4.4 (C243).

135 Θουκ., VI.4.5 και Δ.Α., VII.3.1.

136 Η ελληνική πόλις αποτελούνταν από την αστική της περιοχή και την ενδοχώρα, η οποία ονομαζόταν «χώρα». Παραθαλάσσιες Πόλεις διέθεταν ξεχωριστό «λιμένα» (λιμενικές εγκαταστάσεις) ή «επίνειον» (μικρό συνοικισμό πριν από την κυρίως πόλη). Πολλοί λιμένες συμπεριλάμβαναν και «εμπορίο», έναν μικρό χώρο αγοράς [δες Mogens Herman Hansen, *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2006), ch. 16].

137 Δ.Α., VII.5.1.

138 Κάτοικοι περιοχής της Απουλίας.

139 Δ.Α., VII.3-5.

140 Δ.Σ., XI.51.

141 SGHI, no 29.

142 Δ.Σ., XII.76.4.

και χρόνια αργότερα, διότι η Κύμη και η Νεάπολις αναφέρονται ως «πόλεις Ἑλληνίδες».[143]

Η Κύμη του τέλους του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. αποτελεί τυπικό παράδειγμα επιβολής τυραννίας επί ολιγαρχικού πολιτεύματος και ως προς την αιτία και ως προς τον τρόπο. Μέχρι το τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., λοιπόν, η Κύμη κυβερνιόταν από ολιγαρχία. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι υπήρχε ένα είδος Βουλής («ἡ βουλή»), στην οποία υπήρχε αντιπαλότητα, τουλάχιστον επί ενός ζητήματος, ανάμεσα στους πολλούς πολίτες («ὁ δῆμος») και σε αυτούς που είχαν την εξουσία («οἱ δυνατοὶ»).[144] Η πολιτική αυτή σύγκρουση είχε τελικά ως αποτέλεσμα να αναλάβει την εξουσία ο τύραννος Αριστόδημος από το 504 π.Χ. έως το 490 π.Χ. Ο Αριστόδημος είχε διακριθεί στον πόλεμο του τέλους του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. και ενώ οι πολίτες ήθελαν να τον τιμήσουν, η ολιγαρχία που κυβερνούσε ήθελε να τιμήσει έναν δικό της. Τελικά για να αποφευχθεί η «στάση» (γενική αναταραχή στην Πόλη), υπήρξε συμβιβασμός και αποδόθηκαν ίσες τιμές και στους δύο. Από τότε ο Αριστόδημος έγινε «τῆς ἀρχῆς δήμου προστάτης», δηλαδή ο υποστηρικτής του συμφέροντος των πολιτών, στην προσπάθειά του να διορθώσει τις αδικίες των αριστοκρατών. Σε λίγα χρόνια, η διοικούσα ολιγαρχία βρήκε την ευκαιρία να τον στείλει σε εκστρατεία να βοηθήσει τους Αρικίους, με την ελπίδα ότι θα σκοτωθεί. Η νίκη του όμως τον έκανε ακόμα πιο ισχυρό αντίπαλο των ολιγαρχικών. Με τα δώρα που είχε λάβει από τους Λατίνους Αρικίους δωροδόκησε τους αξιωματικούς και στρατιώτες του για να του είναι πιστοί όταν θα επέστρεφαν στην Κύμη. Λίγες μέρες μετά που έφτασε ο στρατός στην πόλη, ο Αριστόδημος συγκέντρωσε την αριστοκρατία για να τους διηγηθεί την νίκη του και να τους δείξει τα λάφυρα. Τότε όμως, οπλισμένοι έμπιστοί του εισήλθαν στην αίθουσα και σκότωσαν τους συγκεντρωμένους. Η επιτυχημένη «στάση» του Αριστόδημου τον έφερε στην εξουσία και στην διοίκηση της Κύμης.[145]

Όταν ανέλαβε ως τύραννος, αφού έπεισε τους συμπολίτες του να τον διορίσουν στρατηγό με απόλυτη εξουσία (στρατηγό αυτοκράτορα), για να έχει την υποστήριξη τους προχώρησε σε διανομή γαιών και απαλλαγή τους από τα χρέη («χρεῶν ἄφεσιν»).[146] Παράλληλα, τους έπεισε να παραδώσουν όλα τα όπλα τους για να αποφευχθεί εμφύλια αιματοχυσία και με τους κατοίκους της απολύτου εμπιστοσύνης του και 2000 μισθοφόρους στρατιώτες στερέωσε την εξουσία του. Το 490 π.Χ., όμως, οι αντίπαλοί του, που είχαν καταφύγει στην Κάπουα και λυμαίνονταν την «χώρα» της Κύμης, κατάφεραν να τον συλλάβουν και να τον σκοτώσουν μαζί με όλη του την οικογένεια για να μην υπάρχει κανένας απόγονός του. Δεν γνωρίζουμε γιατί η «στάση» εναντίον του έγινε μετά από τόσα χρόνια που ήταν στην εξουσία αλλά η αφορμή ήταν σίγουρα ότι ο Αριστόδημος κυβερνούσε απολυταρχικά με την βοήθεια του μισθοφορικού του στρατού. Στην πτώση του μπορεί να συνέβαλλαν και δύο γυναίκες, η μία από τις οποίες είπε την φράση «Κυμαίων Ἀριστόδημος ἀνήρ ἐστι»[147] για να δείξει την δειλία των νεα-

[143] Ψευδο-Σκύλαξ, 10.

[144] Δ.Α., VII.4.

[145] Δ.Α., VII.4-8.

[146] Δ.Α., VII.8.1. Η τακτική αυτή των τυράννων είναι διαχρονική. Η δικτατορία που είχε επιβληθεί την περίοδο 1967-1974 στην Νεώτερη Ελλάδα, λίγους μήνες αφότου κατέλαβε την εξουσία προχώρησε σε διαγραφή των χρεών των αγροτών για να τους έχει με το μέρος της (Α.Ν. 454, «Περί αποσβέσεως χρεών αγροτών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. φύλλου 136/20 Ιουνίου 1968).

[147] «Ο μόνος άνδρας ανάμεσα στους Κυμαίους είναι ο Αριστόδημος», Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Γυ-

ρών αριστοκρατών της Πόλεως.

Μετά την πτώση του τυράννου, οι Κυμαίοι επανέφεραν την «πάτριον πολιτείαν»,[148] η οποία δεν γνωρίζουμε σε τι ακριβώς συνίστατο. Η «στάση» με την οποία ο τύραννος ανήλθε στην εξουσία έγινε την εποχή που ακόμη δεν είναι βέβαιο ποια ήταν η δύναμη των πολιτών στην ελληνική Πόλη της Μεγάλης Ελλάδας, από πολιτειακής απόψεως. Έχει υποστηριχθεί ότι η βοήθεια που παρασχέθηκε στον Αριστόδημο μπορεί να ήταν μια πρώτη έκφανση της ισχυροποιήσεως της φάλαγγας των οπλιτών στην ελληνική Ιταλία ή αποτέλεσμα της πολώσεως που είχε δημιουργηθεί στις σχέσεις της ελληνικής αριστοκρατίας με τους ντόπιους, κυρίως μη ελληνικούς πληθυσμούς. Εν τούτοις, είναι πάρα πολύ δύσκολο να κατανοήσουμε τα πραγματικά γενεσιουργά αίτια αυτής της «στάσεως» λόγω των ιδιαιτέρων συνθηκών που επικρατούσαν στην Μεγάλη Ελλάδα.[149]

Από πλευράς χωροταξικής, η εγκατάσταση στην Κύμη αντικατέστησε έναν ντόπιο συνοικισμό αλλά και σε αυτή την περίπτωση, όπως και σε άλλες εγκαταστάσεις στην Κάτω Ιταλία, δεν γνωρίζουμε εάν οι προηγούμενοι κάτοικοι είχαν ήδη φύγει πριν έρθουν οι Έλληνες, έφυγαν ειρηνικά ή εκδιώχθηκαν δια της βίας από τους νέους αποίκους. Από τα μέσα του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., τείχος περιέβαλε την ακρόπολη και τον αρχικό συνοικισμό, εκτάσεως 0,8 τ.χλμ. Με δυσκολία μπορούμε να διακρίνουμε την Αγορά, ένα εγκάρσιο τείχος («διατείχισμα») που διαχώριζε το δυτικό από το ανατολικό τμήμα της πόλεως, τους δρόμους αλλά και το λιμάνι της ελληνικής εγκαταστάσεως, κάτω από τα ρωμαϊκά ερείπια. Γνωρίζουμε επίσης ότι υπήρχε και δεύτερο λιμάνι στον κόλπο του Μισηνού ακρωτηρίου (Capo Miseno).[150] Υπήρχε, ακόμη, ναός του Δία, ιερό του Απόλλωνα και πιθανότατα και άλλα ιερά. Η Κύμη, μετά την έλευση των Καμπανών έγινε μια καμπανική πόλη με ελληνικές ρίζες.[151]

Μετά την Κύμη ακολούθησαν και άλλες ελληνικές εγκαταστάσεις, διότι τους Έλληνες που ταξίδευαν προς την Ιταλία, εκτός από τις εμπορικές τους αναζητήσεις, τους συγκινούσε η περιπέτεια της ανακαλύψεως, αλλά έψαχναν και για μια καλύτερη ζωή.[152] Γι’ αυτόν τον λόγο άρχισαν να δημιουργούνται όλο και περισσότερες και μεγαλύτερες αποικίες.[153] Οι επαφές των Ιταλών και ιδίως των κατοίκων της κεντροδυτικής Ιταλίας (Ετρούσκων, δες παρακάτω) με τους Έλληνες, με βάση την κεραμική, διήλθαν από δύο φάσεις. Ανάμεσα στο 625 και το 550 π.Χ., το μεγαλύτερο μέρος της εισαγόμενης ελληνικής κεραμικής που έφθανε στην κεντροδυτική Ιταλία (Ετρουρία), προερχόταν κυρίως από την Κόρινθο και την ανατολική Ελλάδα, ενώ την περίοδο 550-475 π.Χ. από την Αθήνα και την Σπάρτη. Τα σημεία εισόδου των ελληνικών εμπορευμάτων ήταν η Καίρε/Καιρέα/Καίρητα (Caere ή Άγυλλα των Ελλήνων, BAGROW, 43:A1, σημερινό Τσερβέτερι/Cerveteri), η Ταρκυνία και το Βούλτσι/Βούλτσιο/Βούλκι (Vulci, BAGROW, 42:B4). Οι Ετρούσκοι, με τη σειρά τους, εξήγαν σταχτόχρωμη κεραμική

ναικών Αρεταί», 261-262 (XXVI, “Ξενοκρίτη”).

148 Δ.Α., VII.10.4.

149 Shlomo Berger, *Revolution and Society in Greek Sicily and Southern Italy* (Stuttgart: Steiner, 1992), pp. 22-23 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί,* 3η έκδ., σ. 175.

150 Δ.Α., VII.3.2.

151 Γενικά για την Κύμη δες Hansen & Nielsen, no 57, «Kyme», pp. 270-272. Δες νομίσματα του Ε’ αιώνα π.Χ. σε OAEN, αρ. 13, 15 και GCTV, nos 220-221, 1:31 & nos 288-295, 1:37.

152 Woodhead, pp. 32-33.

153 Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί,* κεφ. 6.

(bucchero)[154] σε διάφορα σχήματα, αμφορείς και χάλκινα αντικείμενα, που όλα έχουν βρεθεί στην Ελλάδα και σε διάφορα άλλα σημεία της Μεσογείου. Πολύ γρήγορα, λοιπόν, το εμπόριο έφερε κοντά τους Έλληνες και τους Ετρούσκους και έχουμε ενδείξεις ότι σε ορισμένες περιοχές έζησαν μαζί στις ίδιες κοινότητες, αν και προφανώς οι Έλληνες αποτελούσαν την μειοψηφία.[155]

Οι Έλληνες, βέβαια, ως άριστοι μυθοπλάστες, δημιούργησαν αμέσως διάφορους μύθους για να δικαιολογήσουν τις επαφές και την επίδραση τους επί των Ετρούσκων. Από τους αρχαϊκούς χρόνους πίστευαν ότι ο Οδυσσέας και η Κίρκη γέννησαν παιδιά που βασίλευαν στους Τυρρηνούς (Ετρούσκους). Ακόμη, πολύ γνωστή ήταν και η ιστορία του Κορίνθιου Δημάρατου. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Δημάρατος αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει την Κόρινθο για πολιτικούς λόγους και έφθασε στην Ταρκυνία, όπου νυμφεύθηκε και γέννησε δύο γιους. Έτσι, μας δικαιολογεί ο μύθος, άρχισαν οι επαφές Ελλήνων και Ετρούσκων. Αρχαιολογικά, βέβαια, είναι δύσκολο να εντοπίσουμε πώς και πού έγινε η πρώτη συνάντηση Ελλήνων και Ετρούσκων. Με βάση την κεραμική, πιστεύεται ότι η διείσδυση μπορεί να ξεκίνησε από τις Πιθηκούσσες και την Κύμη, με πρωτοβουλία των Ελλήνων, και να επεκτάθηκε προς τα βόρεια, χωρίς την ύπαρξη ενδιάμεσων εμπορικών σταθμών. Ίσως όμως οι Ετρούσκοι ήταν εκείνοι που ταξίδευσαν νότια για να εμπορευθούν με τους Έλληνες. Έχει επίσης διατυπωθεί με σημαντικά επιχειρήματα και η υπόθεση των γάμων Ευβοέων με Ετρούσκες. Μάλιστα, η υπόθεση αυτή εξηγεί πώς οι Ετρούσκοι έμαθαν το αλφάβητο της Κύμης, μια που υποτίθεται ότι μια γενιά δίγλωσση χρησιμοποίησε τα γράμματα των Ελλήνων για να γράψουν την δική τους γλώσσα.[156] Ο ακριβής και αρχαιολογικά βεβαιωμένος χρόνος και τόπος συναντήσεως Ελλήνων και Ετρούσκων, συνεπώς, δεν έχει μέχρι τώρα διαπιστωθεί.

Ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο έγινε η πρώτη γνωριμία, είναι βεβαιωμένο ότι οι επαφές Ελλήνων και Ετρούσκων ήταν εμπορικές και πολιτισμικές. Με το πυκνό δίκτυο αποικιών που εγκατέστησαν, οι Έλληνες μετέφεραν στην Ιταλία πληθώρα αγγείων τους, που αποτέλεσαν και ένα από τα κύρια εμπορεύσιμα προϊόντα της εποχής. Από την άλλη πλευρά, στο εμπορικό πεδίο, η ανταλλαγή ήταν αμφίδρομη. Έχουν βρεθεί λίγα αναθήματα σε ιερούς τόπους στην Ελλάδα που προέρχονται από την Ύστερη Βιλλανόβα Εποχή, όπως τμήμα μετάλλου από χαλινάρι στην Ολυμπία, τμήματα μεταλλικού κράνους στην Ολυμπία και στους Δελφούς, μια ζώνη στην Εύβοια και θραύσματα από ορειχάλκινη επένδυση ασπίδων στην Δωδώνη, στην Ολυμπία και στην Σάμο. Ακόμη, στην Ολυμπία, στην Περαχώρα και στην Αίγινα έχουν έρθει στο φως πόρπες ιταλικής κατασκευής.[157] Όλα αυτά υπονοούν ότι οι Έλληνες έδιναν όμορφα αγγεία και έπαιρναν έτοιμα μεταλλοτεχνήματα. Υπάρχει όμως και η άποψη, ότι επειδή τα ετρουσκικά δείγματα είναι πολύ λίγα, μπορεί να αποτελούσαν εξαιρετικές και όχι συστηματικές αγορές εκ μέρους των Ελλήνων. Βέβαια, η συμβολή των Ελλήνων στην ανάπτυξη της χερσονήσου δεν υπήρξε μόνο εμπορική. Οι Έλληνες εισήγαγαν στην Ιταλία την

---

[154] *Dictionary of Artifact*, λμ. «bucchero».

[155] Cornell, pp. 86-87 και Barker & Rasmussen, pp. 213-214 και Spivey & Stoddart, p. 86 και Mario Torelli, «The Hellenization of Etruria,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 141-155. Για τα αρχαιολογικά ευρήματα δες Haynes, pp. 52-60.

[156] Ησίοδος, *Θεογονία*, 1011-1016 – Livius, I.34 – Δ.Α., III.46.3-5. Barker & Rasmussen, pp. 125-126.

[157] Spivey & Stoddart, p. 83.

αμπελοκαλλιέργεια, την ήμερη ελιά και το προσαρμοσμένο φοινικικό αλφάβητο και οι αρχιτεκτονικές τους προτιμήσεις αντιγράφηκαν από τους ντόπιους. Ακόμη, οι Ιταλοί διδάχθηκαν από την ελληνική πολεμική τεχνική και ιδίως την τείχιση των πόλεων. Είναι πολύ πιθανό μάλιστα, η εμφάνιση της αριστοκρατίας στις τοπικές κοινωνίες να είναι αποτέλεσμα των επαφών αλλά και μίμηση του ελληνικού προτύπου.[158] Οι Έλληνες δια του εμπορίου και του πολιτισμού άφησαν ανεξίτηλη την σφραγίδα τους στην Ιταλία.

Στην Σικελία, η επανάληψη των σχέσεων Ελλήνων και Σικελών παρουσιάζει πολλά, ποικιλόμορφα, και δυσεπίλυτα αρχαιολογικά προβλήματα. Από τον Η' αιώνα π.Χ., όταν οι Έλληνες έπλευσαν πάλι προς τις σικελικές ακτές, μέχρι και τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., όταν άρχισαν να αναπτύσσουν μόνιμες αποικίες μεγάλης κλίμακας, υπάρχει στην Σικελία μια συμβίωση ντόπιων και ελληνικών τεχνικών κατασκευής και εθίμων αλλά και συνύπαρξη οικισμών [πολυπολιτισμική (acculturation) θεωρία] είτε στις ίδιες θέσεις με αυτούς των ντόπιων, είτε σε παραπλήσιες. Έτσι προκύπτει το αρχαιολογικό ερώτημα εάν οι ελληνικές εγκαταστάσεις έγιναν με ειρηνικό ή βίαιο τρόπο. Τα αρχαιολογικά δεδομένα πάντως είναι συγκεχυμένα. Τα οικοδομήματα φαίνεται να είναι άλλοτε ντόπια, άλλοτε με ελληνικές επιδράσεις και άλλοτε ελληνικής τεχνοτροπίας. Τα ταφικά έθιμα ποικίλουν ακόμα και σε ταφές στον ίδιο χώρο. Οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει καύσεις νεκρών αλλά και τάφους, εγχυτρισμούς (ταφές σε πίθους) νηπίων και εφήβων αλλά και ακεφαλίες (ταφή ακέφαλου σώματος με παράλληλη ξεχωριστή διατήρηση της κεφαλής). Την ίδια ποικιλομορφία παρουσιάζει και η κεραμική, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να ξεχωρίσει κανείς εάν πρόκειται για προϊόντα τοπικού εργαστηρίου από Έλληνες τεχνίτες, απλές απομιμήσεις ή εισαγωγές.[159] Είναι φανερό σε διάφορα επίπεδα πως το τοπικό στοιχείο, σε ό,τι αφορά τεχνικές και έθιμα, αναμείχθηκε έντονα με το ελληνικό και σε τέτοιο βαθμό που είναι μάλλον αδύνατο να διακρίνει κανείς τι προήλθε από πού. Άρα από τον Η' αιώνα μέχρι και τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., οπότε η επικράτηση των Ελλήνων είναι ολοκληρωτική, δεν φαίνεται να είναι δυνατόν να ξεχωρίσει κανείς τι είναι τοπικό και τι εισαγόμενο. Πόσω μάλλον όταν πολλές ελληνικές αποικίες στην Σικελία κτίσθηκαν επάνω ή πολύ κοντά σε ντόπιους συνοικισμούς.[160] Συνεπώς, η αρχαιολογική διαμάχη για το εάν ο ελληνικός αποικισμός ήταν βίαιος ή ειρηνικός είναι εξ αρχής προβληματική. Όλα δείχνουν πως υπήρξαν και ειρηνικές συνυπάρξεις αλλά και βίαιη επιβολή της θελήσεως των Ελλήνων επί των ντόπιων. Αυτό που φαίνεται ότι μάλλον συνέβη δεν ήταν ούτε «κεχωρισμένη συνύπαρξη» («separate coexistence») ούτε «πολιτισμικός ιμπεριαλισμός» («cultural imperialism»), αλλά μια σταδιακή ανάμειξη των ντόπιων και των Ελλήνων με επιγαμίες.[161]

Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι ακόμη και στην Σικελία οι Έλληνες έμειναν στις ακτές και δεν εισήλθαν στην ενδοχώρα, δεν τους επέτρεψε να επιτύχουν την καταλυτική επίδραση που θα μπορούσαν να είχαν στην Ιταλία. Αντιθέτως, εκείνοι που επέδρασαν καταλυτικά στην πολιτισμική ανάπτυξη της ιταλικής ενδοχώρας ήταν οι Ετρού-

---

[158] Πρβλ. Cornell, pp. 86-92.

[159] Rosa Maria Albanese Procelli, «Greeks and Indigenous People in Eastern Sicily: Forms of Interaction and Acculturation» in ESS : 167-176 και Leighton, *Sicily before History*, pp. 234-268.

[160] Θουκυδίδης, VI.4.

[161] Claire L. Lyons, «Sikel Burials at Morgantina: Defining Social and Ethnic Identities,» in ESS, 177-188. Δες σύνοψη για τις επαφές Ελλήνων και ντόπιων Σικελών σε John Boardman, *The Greeks Overseas*, 4th ed., (London: Thames & Hudson, 1999), pp. 189-190.

σκοι, οι δημιουργοί των πρώτων πόλεων-κρατών στην ιταλική χερσόνησο από γηγενείς. Οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι η πολιτισμική ανάπτυξη στην Ετρουρία μέχρι την πλήρη επικράτηση των Ετρούσκων είναι παράλληλη και ανάλογη με την αντίστοιχη της στην Ελλάδα. Συνεπώς, η δημιουργία των πόλεων-κρατών στην Ετρουρία πρέπει να θεωρηθεί ως συνέπεια των εσωτερικών κοινωνικών προόδων των Πρωτο-Ετρούσκων (πολιτισμός Βιλλανόβα), που εμπνεύσθηκαν κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές από την συνάντησή τους με τους Έλληνες, παρά ως απλή αντιγραφή τους από εκείνους. Θεωρούν, λοιπόν, ότι η επιτάχυνση και εντατικοποίηση της παραγωγής, η ύπαρξη πιο άκαμπτης κοινωνικής διαστρωματώσεως και η μεγαλύτερη συγκεντρωτική οργάνωση του χώρου είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής προόδου των πρωτο-Ετρούσκων ή ανθρώπων του πολιτισμού Βιλλανόβα.[162]

Από την τελευταία δεκαετία του 20ου μ.Χ. αιώνα, υπάρχει μία γενική τάση αναθεωρήσεως του βαθμού στον οποίο επέδρασαν οι Αρχαίοι Έλληνες όταν συνάντησαν άλλους λαούς στην Μεσόγειο και ιδίως τους Ετρούσκους και τους άλλους ιθαγενείς λαούς της Ιταλίας και Σικελίας. Όσο και εάν θελήσουμε όμως να μειώσουμε την επίδραση των Ελλήνων στην Ιταλία, όσο και εάν υποστηρίζουμε ότι οι γραπτές μαρτυρίες μας προέρχονται από Έλληνες και Ρωμαίους ιστοριογράφους, που ο καθένας ίσως ήθελε να αποδείξει ότι η περιοχή ανήκε στους ομοφύλους του δικαιωματικά, είναι αναμφισβήτητο και αρχαιολογικά αποδεδειγμένο το γεγονός ότι η ελληνική επίδραση υπήρξε μεγάλη. Βέβαια, άλλοτε οδήγησε σε σύντηξη πολιτισμικών στοιχείων, όπως έγινε με τους Ετρούσκους, και άλλοτε υπήρξε απόλυτα καταλυτική, όπως συνέβη στην Σικελία όπου οι ντόπιοι κάτοικοι σχεδόν εξαφανίσθηκαν ιστορικά αν και υφίστανται αρχαιολογικά.

Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να φαντασθεί κανείς ότι συνέβη και την πρώτη δεκαετία του 21ου μ.Χ. αιώνα με τους Αλβανούς μετανάστες στην Ελλάδα. Οι απολύτως απομονωμένοι για τουλάχιστον πενήντα χρόνια Αλβανοί πολίτες, οι οποίοι στο τέλος του 20ου αιώνα ζούσαν σε μια αγροτική, βιοτεχνική και ψευτο-βιομηχανική κοινωνία, παρόμοια με αυτή της Ελλάδας του 1950, ήρθαν σε μια σύγχρονη δυτικο-ευρωπαϊκή κοινωνία για να εργασθούν. Ορισμένοι απ' αυτούς και οι απόγονοί τους απέκτησαν μια οικονομική επιφάνεια και επέστρεψαν στην χώρα τους χωρίς να αλλοτριωθούν εθνικά, αλλά κουβαλώντας μαζί τους και την ελληνο-ευρωπαϊκή κουλτούρα των αρχών του 21ου αιώνα και συνεπώς, σε αυτές τις περιπτώσεις, μπορούμε να μιλήσουμε για ελληνική επίδραση. Πιθανότατα να είναι αυτοί που θα οδηγήσουν την Αλβανία προς τον σύγχρονο της κόσμο αναμειγνύοντας την αλβανική με την ελληνο-ευρωπαϊκή κουλτούρα. Υπάρχουν, όμως, και κάποιοι άλλοι οι οποίοι αποφάσισαν να μην επιστρέψουν αλλά να εξελληνισθούν πλήρως, να σβήσουν κάθε τι αλβανικό από το παρελθόν τους και να αφομοιωθούν τελείως από την ελληνική κοινωνία, έτσι ώστε να ανέλθουν οικονομικά και κυρίως κοινωνικά πιο γρήγορα. Σε αυτή την περίπτωση, οι ίδιοι αλλά κυρίως οι απόγονοί τους δεν θα διαφέρουν σε τίποτα από τους σύγχρονούς τους Έλληνες. Ανάλογη άλλωστε είναι και η περίπτωση των χριστιανών Σουλιωτών/Αρβανιτών της Ελληνικής Επαναστάσεως και του Αρβανίτη/Έλληνα οπλαρχηγού Μάρκου Μπότσαρη.[163] Νομίζουμε, λοιπόν, ότι παρόμοιες και ανάλογες επιδράσεις και αφομοιώσεις συ-

---

[162] Barker & Rasmussen, p. 84.

[163] Πρβλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Απορρόφηση ή Ενσωμάτωση;» *Αυγή*, 3 Οκτωβρίου 2004 και https://web.archive.org/web/20160402035647/http://www.pyxida.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=950:p-&catid=7:2010-01-09-15-24-36&Itemid=255 (αρχική επί-

νέβησαν και στην Αρχαιότητα μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών.

Οι Ετρούσκοι (περ. 700-200 π.Χ.)

Μέχρι τα μέσα του 20ου μ.Χ. αιώνα, οι Ετρούσκοι ήταν οι μεγάλοι αδικημένοι στην επιστημονική εξέταση της Αρχαιότητας, είτε διότι η μελέτη των Ελλήνων και Ρωμαίων απορρόφησε για πολλές δεκαετίες τους αρχαιολόγους και ιστορικούς είτε διότι τα μεγάλα αναπάντητα ερωτηματικά που ανέκυψαν όταν άρχισε να αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για τον προ-Λατινικό πολιτισμό, αποθάρρυναν τους μελετητές. Οι Ετρούσκοι όμως είναι οι θεμελιωτές του πρώτου ιταλικού πολιτισμού και η κατανόηση της δημιουργίας και αναπτύξεως του ρωμαϊκού πολιτισμού προϋποθέτει την αρχαιολογική και ιστορική τους εξέταση σε βάθος

Ετρούσκους ή Τούσκους ονόμασαν οι Ρωμαίοι τους γείτονές τους στην σημερινή Τοσκάνη, ενώ οι Έλληνες τους ονόμαζαν Τυρσηνούς ή Τυρρηναίους, αλλά οι ίδιοι ονόμαζαν τους εαυτούς τους Ῥασέννα (Ταρασένα, Ταρσένα;).[164] Ο πολιτισμός που ανέπτυξαν οι Ετρούσκοι στην κεντρική Ιταλία από τον ΣΤ’ μέχρι τον Δ’ αιώνα π.Χ. όφειλε πολλά στην συνάντησή τους με τους Έλληνες, αλλά διατήρησε και πολλά γηγενή στοιχεία. Οι Ετρούσκοι ίδρυσαν πόλεις-κράτη, ανέπτυξαν το εμπόριο και την ναυτιλία στην Τυρρηνική Θάλασσα, χρησιμοποίησαν αλφαβητική γραφή για να αποτυπώσουν την γλώσσα τους, υπήρξαν εξαιρετικοί τεχνίτες μεταλλικών και πήλινων καλλιτεχνημάτων, καλοί αγρότες, έμποροι και πολεμιστές. Στην μεγάλη τους ακμή επεκτάθηκαν βόρεια μέχρι τον Πάδο ποταμό, ενώ στα νότια κατέλαβαν το Λάτιο και φυσικά την Ρώμη.

Καταγωγή

Ποιοι ήταν όμως οι Ετρούσκοι και από πού ήρθαν; Ενώ για άλλους αρχαίους λαούς διαθέτουμε πολλές πληροφορίες και λεπτομέρειες για την προέλευσή τους, η καταγωγή των Ετρούσκων αποτελεί αρχαιολογικό μυστήριο και έχει απασχολήσει εντονότατα την επιστημονική κοινότητα για περίπου δύο αιώνες.

Το κεντρικό ερώτημα είναι εάν οι Ετρούσκοι ήταν γηγενείς ή ήρθαν στην Ιταλία από την Μικρά Ασία ή από περιοχή βορείως των Άλπεων. Την διαμάχη άνοιξαν ουσιαστικά οι αρχαίοι ιστορικοί Ηρόδοτος και Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς. Ο πρώτος υποστήριξε ότι οι Ετρούσκοι ήταν συγγενείς των Λυδών της Μικράς Ασίας, μέρος των οποίων (οι ονομαζόμενοι Πελασγοί;), εξαιτίας λιμού στην περιοχή τους και υπό την καθοδήγηση του αρχηγού τους Τυρρηνού, αναγκάσθηκαν σε απροσδιόριστο χρόνο να μεταναστεύσουν στην Ιταλία.[165] Ο ιστορικός Διονύσιος από την Αλικαρνασσό, όμως, παρατήρησε ότι υπήρχαν πολλές διαφορές ανάμεσα στους Λυδούς και στους Ετρούσκους και συνεπέρανε ότι οι δεύτεροι πρέπει να ήταν γηγενείς.[166] Αρχικά, είχε γίνει αποδεκτή

σκεψη: Απρίλιος 2012).

[164] Στράβων, V.2.2 (C219-220). Ετρούσκοι ή Τούσκοι, Τυρσηνοί ή Τυρρηνοί, δηλαδή αυτοί που έκτιζαν πύργους, εκ του τύρσις (ελληνικά) και turris (λατινικά) – Δ.Α., I.26.2-30.3 – «πᾶσιν Τυρσηνοῖσιν» γράφει ο Ησίοδος, *Θεογονία*, 1016 – Guiliano Bonfante and Larissa Bonfante, revised ed. *The Etruscan Language* (Manchester: Manchester Univ. Press, 2002), p. 51. – Torelli in ELA, p. 48 – Cornell, p. 45.

[165] Ηρόδ. I.94 και Αντικλείδης Αθηναίος/Anticlides/Antikleides, FGrH, 140, fr. 21 = Στράβων, V.2.4 (C221) και Ελλάνικος Λέσβιος/Hellanicus Lesbius, FGrH, 4, fr. 4 = Δ.Α., I.28.3).

[166] Δ.Α. I.25-30. Για μια κριτική των δύο αρχαίων απόψεων δες Hencken, ch. IX. Λεπτομέρειες

η ανατολική προέλευση των Ετρούσκων, οι οποίοι είχε θεωρηθεί ότι είχαν έρθει από την Μικρά Ασία κατά τον Η' αιώνα π.Χ.[167] Τα σημερινά αρχαιολογικά ευρήματα, όμως, δεν δείχνουν καμία εισβολή Ετρούσκων στον πολιτισμό Βιλλανόβα είτε από τα ανατολικά είτε από τα βόρεια, ενώ η ανατολίζουσα ετρουσκική περίοδος δείχνει να είναι αποτέλεσμα του εμπορίου και των ανταλλαγών με τους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου. Ακόμη, έχει βρεθεί ότι οι πόλεις των Ετρούσκων αντικατέστησαν τα χωριά του πολιτισμού Βιλλανόβα, όπως διαπιστώνει κανείς αμέσως στους Βηίους (Veii), βόρεια της Ρώμης. Επίσης, συνεχίσθηκε από τους Ετρούσκους η χρήση των ίδιων ταφικών χώρων στις θέσεις του πολιτισμού Βιλλανόβα, μόνο που εκείνοι ενταφίαζαν τους νεκρούς τους αντί να τους καίνε.[168] Με άλλα λόγια υπάρχουν πολλές ενδείξεις που στηρίζουν την άποψη ότι ο Ετρουσκικός πολιτισμός ήταν ντόπιος και αναπτύχθηκε στην Ιταλία σταδιακά.[169] Αρχικά, βέβαια, οι Ετρούσκοι ίσως ήταν μόνο μία μικρή μειοψηφία μέσα στον όγκο των πληθυσμών του πολιτισμού Βιλλανόβα. Ίσως όμως ήταν οι ίδιοι οι άνθρωποι του πολιτισμού Βιλλανόβα που όταν ήρθαν σε επαφή με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους έγιναν γνωστοί ως Ετρούσκοι.[170] Παρ' όλα αυτά, μια μελέτη του γενετικού υλικού (DNA) ορισμένων Ετρούσκων έδειξε ότι υπάρχουν περισσότερες βιολογικές ομοιότητες με κατοίκους της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Μεσογείου παρά με τον σημερινό ιταλικό πληθυσμό. Άγνωστο παραμένει, λοιπόν, πώς εξαφανίσθηκαν σχεδόν βιολογικά οι Ετρούσκοι από την Ιταλία, εκτός εάν δεχθεί κανείς ότι ήταν μια αριστοκρατία που ήρθε από τα ανατολικά, εγκαταστάθηκε στις περιοχές του πολιτισμού Βιλλανόβα και επιβλήθηκε στους ντόπιους.[171]

Επειδή όμως όλα αυτά είναι μόνο ενδείξεις, δεν έχει δοθεί ακόμη η τελική απάντηση για την καταγωγή των Ετρούσκων. Ως εκ τούτου, από τα τελευταία χρόνια του 20ου αιώνα, έχει υπάρξει μια άτυπη συμφωνία μεταξύ των επιστημόνων να μην συνεχισθεί η άγονη πλέον συζήτηση για την καταγωγή των Ετρούσκων αλλά να μελετηθεί σε βάθος ο ίδιος ο πολιτισμός και η ετρουσκολογία να ασχοληθεί πλέον με τις εκφάνσεις του ετρουσκικού πολιτισμού. Εμπνευστής και κύριος εκφραστής αυτής της απόψεως ήταν ο Ιταλός μελετητής των Ετρούσκων Μάσσιμο Παλλοτίνο (Massimo Pallotti-

---

για τις αναφορές διαφόρων αρχαίων συγγραφέων στους Ετρούσκους δες σε Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 34-38.

[167] Η άποψη αυτή αναπτύσσεται λεπτομερώς στο CS pp. 19-21 και στο Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, ch. 2. Εν περιλήψει, η θεωρία αυτή έχει ως εξής: η παρακμή της Μυκηναϊκής και της Χετταϊκής αυτοκρατορίας είχαν ως αποτέλεσμα την κάθοδο των λεγόμενων «λαών της θάλασσας», οι οποίοι αφού πέρασαν από την Ελλάδα και την σημερινή Τουρκία έφθασαν μέχρι την Αίγυπτο. Ίσως κάποιοι από αυτούς ανάγκασαν λαούς που ζούσαν στην Μικρά Ασία να μετακινηθούν δυτικά και να φθάσουν πρώτα στην Λήμνο και μετά στην Ετρουρία. Πρέπει να ήταν γενναίοι πολεμιστές που έφεραν μαζί τους στις νέες περιοχές την γλώσσα τους και την ικανότητά τους να διοικούν επιτυχώς. Δεν ήλθαν όλοι μαζί μονομιάς αλλά σταδιακά, ίσως και σε μεγάλο χρονικό διάστημα. Κατέκτησαν τους πληθυσμούς Βιλλανόβα και έγιναν η αριστοκρατία τους επιβάλλοντας την γλώσσα τους και τα ταφικά τους έθιμα. Σιγά-σιγά ασχολήθηκαν με το εμπόριο και τελικά κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. αποτέλεσαν τους Ετρούσκους που γνωρίζουμε εμείς σήμερα.

[168] Δες πλήρη ανάλυση και κριτική των θεωριών σε Pallottino, *Etruscans*, pp. 66-78.

[169] Cornell, p. 47 και Pallottino, *Etruscans*, pp. 64ff.

[170] Pallottino, *Earliest Italy*, p. 52.

[171] Christiano Vernesi, et al. «The Etruscans: A Population-Genetic Study,» *American Journal of Human Genetics*, 74 (2004) : 694-704 και στο <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0002929707618941> (επίσκεψη: Ιούνιος 2015).

no). Ο Παλλοτίνο αλλά και το σύνολο σχεδόν των σύγχρονων ετρουσκολόγων, καταλαβαίνοντας πως πιθανότατα δεν θα βρεθούν ποτέ αδιάσειστα στοιχεία υπέρ της μίας ή της άλλης των θεωριών για την καταγωγή των Ετρούσκων, απέφυγαν το αδιέξοδο προτείνοντας μία νέα διέξοδο στο πρόβλημα. Συνεπώς, ασχέτως της προελεύσεως των Ετρούσκων, έγινε αποδεκτό ότι τα πρωταρχικά στοιχεία που τελικά έπλασαν τον ετρουσκικό πολιτισμό εμφανίσθηκαν γύρω στο 1200 π.Χ. στην Ετρουρία, στον τόπο όπου έζησαν οι Ετρούσκοι, και ακριβώς σ' αυτά πρέπει πλέον να επικεντρωθεί η σύγχρονη μελέτη.[172]

Με αυτή την παραδοχή έγινε γρήγορα αντιληπτό ότι ανάμεσα στους κατοίκους της Ετρουρίας είχε δημιουργηθεί μια ετρουσκική πολιτισμική «κοινή» (κοινές παραδόσεις, ήθη και έθιμα). Βέβαια, τα γλωσσολογικά και αρχαιολογικά στοιχεία έχουν δείξει και κάποιες διαφορές στο εθνικό σώμα των Ετρούσκων, όπως συνάφεια της ετρουσκικής με προ-ινδοευρωπαϊκές γλώσσες στην ανατολική Ετρουρία αλλά και μεγάλη πνευματική και καλλιτεχνική επιρροή του ετρουσκικού πολιτισμού από τους Έλληνες. Μολαταύτα, η ετρουσκική ομοιογένεια είναι απολύτως εμφανής. Έτσι, λοιπόν, σήμερα, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι, ασχέτως με την καταγωγή τους αλλά εξαιτίας των ομοιογενών επιρροών που δέχθηκαν, οι Ετρούσκοι θα φαίνεται πάντοτε στους επιστήμονες ότι επηρεάσθηκαν από τις ανατολικές τους σχέσεις και επαφές, όπως και οι Έλληνες κατά την «ανατολίζουσα» περίοδο της αρχαϊκής τους τέχνης.[173] Συνεπώς είναι εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατον να διακρίνει κανείς με τα στοιχεία που διαθέτουμε και λόγω της ενσωματώσεων των ανατολικών επιρροών στον ετρουσκικό πολιτισμό την πραγματική καταγωγή των Ετρούσκων.

Πολιτική Οργάνωση & Κοινωνία

Όσο λίγες και αδιευκρίνιστες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την καταγωγή των Ετρούσκων, το ίδιο λιγοστά και συγκεχυμένα είναι τα στοιχεία και για την πολιτική και κοινωνική τους ζωή και οργάνωση.

Φαίνεται ότι η γεωγραφία της περιοχής βοήθησε στην δημιουργία μικρών πόλεων-κρατών, οι οποίες όμως δεν ενώθηκαν και δεν αποτέλεσαν ποτέ ενιαίο πολιτικά κράτος, αλλά πιθανότατα μια χαλαρή ομοσπονδία. Παρότι οι κοινότητες ήταν αυτόνομα κράτη, υπήρχε η Συμμαχία ή Ένωση (λατ. concilium ή foedus) που ένωνε τις 12 μεγάλες πόλεις ή «δώδεκα [...] ηγεμονίας»[174]). Οι 12 πόλεις είχαν κοινό ιερό αφιερωμένο στον σημαντικότερο θεό των Ετρούσκων, Βολτούμνα (Voltumna), το οποίο βρισκόταν κοντά στους Βολσίνιους (Volsinii, BAGROW, 42:B3), το σημερινό Μπολσένα (Bolsena), στις όχθες της ομώνυμης λίμνης. Εκεί, οι Άρχοντες (λατ. principes) των πόλεων συναντιόνταν σε σύνοδο (λατ. Concilium Etruscorum ή Concilium Etruriae) για κοινές λατρευτικές γιορτές και αγώνες. Η σημαντικότερη συνάντηση φαίνεται ότι ήταν αυτή που συνήλθε το 404 π.Χ., όταν άρχισε η πολιορκία των Βηίων από τους Λατίνους και έπρεπε να αποφασίσουν εάν θα βοηθούσαν την ετρουσκική πόλη. Κατά τις συγκεντρώσεις αυτές μάλλον ασκούνταν κριτική στους Άρχοντες και οι συμμετέχοντες

[172] Dominique Briquel, «The Origin of the Etruscans: a Controversy Handed Down from Antiquity,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 43-51.

[173] Pallottino, *Etruscans*, pp. 79-81 και Spivey & Stoddart, p. 83 και Prayon, σ. 45-51.

[174] Πρβλ. Livius, I..8 και Δ.Α., VI.75.3. Δεν είναι επακριβώς διευκρινισμένος ο βαθμός ενώσεως των ετρουσκικών πόλεων (ανάλυση σε Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 231-236).

εξέλεγαν τον αρχηγό τους. Πάντως, είναι αμφίβολο εάν ο Συνασπισμός ήταν μια ισχυρή ένωση των πόλεων ή ενεργούσε ενωμένος περιστασιακά. Οι Ετρουσκικές πόλεις ποτέ δεν απέκτησαν την έννοια και τις λειτουργίες των αρχαιοελληνικών Πόλεων, μια που φαίνεται ότι το σύνηθες πολίτευμα εάν δεν ήταν βασιλεία ήταν ολιγαρχία. Πολλές από τις ετρουσκικές πόλεις συνέχισαν και συνεχίζουν να ακμάζουν μέχρι τις μέρες μας αδιάλειπτα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Περούτζια (Perugia) που κατοικείται συνεχώς τουλάχιστον από την ετρουσκική περίοδο. Σήμερα, στέκονται ακόμη όρθια μεγάλα τμήματα του τείχους της πόλεως που πρωτοκτίσθηκε από τους Ετρούσκους μαζί με την επιβλητική αψιδωτή πύλη. Στο μουσείο της πόλεως μπορεί κανείς να θαυμάσει χαρακτηριστικές πήλινες ανάγλυφες τεφροδόχους αλλά και την μεγαλύτερη σε μήκος κειμένου ετρουσκική επιγραφή (εικ. Pallottino, *Etruscans*, plate 98).[175]

Κατά την πρώτη περίοδο της εγκαθιδρύσεως των πόλεων τους οι Ετρούσκοι ίσως κυβερνιόνταν από τοπικούς βασιλείς (lauchme ή lauchume και λατ. lucumo πληθ. Lucumones) και πιθανότατα εξέλεγαν κοινό αρχηγό, αλλά σε εξαιρετικές περιστάσεις. Ο βασιλιάς κάθε πόλεως, του οποίου τις ακριβείς αρμοδιότητες και την διαδοχή δεν γνωρίζουμε, πρέπει να είχε την ανώτατη αρχηγία στον πόλεμο, στην διοίκηση και στην θρησκεία. Φορούσε πορφυρό μανδύα και κρατούσε σκήπτρο που έφερε στην κορυφή του αετό (λατ. fascis, εξ ου και φασισμός), ακριβώς ό,τι χρησιμοποιούσαν και οι ύπατοι (εν. consul) την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Δεν είναι εξακριβωμένο εάν οι Ετρούσκοι εξέλεγαν έναν κοινό αρχηγό αν και υπάρχουν αναφορές για εκλογή αρχηγού που γινόταν στην συνέλευση του Συμβουλίου των Ετρούσκων (λατ. Concilium Etruriae) από τους εκπροσώπους των δώδεκα πόλεων αλλά και για εκλογή κοινού στρατηγού.[176]

Μέχρι το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., η δύναμη των τοπικών βασιλέων μειώθηκε σταδιακά μέχρι που αντικαταστάθηκαν από ευγενείς. Ένεκα τούτου, η βασιλεία μετετράπη σε αριστοκρατία. Η μετάβαση στο νέο πολίτευμα δεν φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα κάποιων τοπικών γεγονότων ή αιτιών, αλλά πρέπει να έγινε απλώς σε μίμηση παρόμοιων μεταβολών ανάμεσα στους Έλληνες και στους Φοίνικες. Πιθανότατα, όταν οι Ετρούσκοι αριστοκράτες αυξήθηκαν σε αριθμό, απέκτησαν πλούτο από το εμπόριο και έλεγχο του ιερατικού κατεστημένου, ανέτρεψαν την βασιλεία και ανέλαβαν την εξουσία. Σκοπός φυσικά της μεταβολής αυτής δεν μπορούσε παρά να είναι ο διαμερισμός της εξουσίας, έτσι ώστε να αποφευχθούν οι τυραννίες. Παρ' όλα αυτά, έχει προταθεί και η πιθανότητα να μεσολάβησε μια στρατιωτική δικτατορία ανάμεσα στην αρχαϊκή μοναρχία και στην ολιγαρχία. Οι ευγενείς φρόντιζαν για την εκλογή των τριών σημαντικότερων διοικητικών υπαλλήλων, οι οποίοι ονομάζονταν ζηλάθ (zilath, αντίστοιχο του Ρωμαίου προβούλου ή πραίτωρα/praetor), μάρου (maru, αντίστοιχο του Ρωμαίου αγορανόμου ή αιδίλου/aedilis), πούρθνε (purthne, αντίστοιχο του πρυτάνεως ή του Ρωμαίου δικτάτορα/quaestor). Οι υπάλληλοι αυτοί είχαν ετήσια θητεία, αλλά δεν γνωρίζουμε τα ακριβή καθήκοντά τους.[177] Οι πληροφορίες μας για τον τρόπο που εφήρμοσαν

[175] Livius, IV.61 και I.8.3 & X.13 και Pallottino, *Etruscans*, pp. 115-119 και Barker & Rasmussen, p. 99.

[176] Livius, I.8.2 & V.1 και Δ.Α., III.61.

[177] Πρβλ. Torelli in ELA, pp. 56-57 και Cornell, p. 87 – Hamblin, pp. 111-112. – Pallottino, *Etruscans*, pp. 125-133 & 133-134. Πλήρης ανάλυση για τους διοικητικούς υπαλλήλους σε Adriano Maggiani, «Republican Political Forms,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000),

οι Ετρούσκοι τα πολιτικά συστήματα της βασιλείας και της ολιγαρχίας είναι πολύ περιορισμένες και δεν μας επιτρέπουν τίποτα περισσότερο από μια περιγραφή και ορισμένες υποθέσεις.

Όσοι από τους κατοίκους δεν ήταν ευγενείς, ήταν ημι-ελεύθεροι χωρικοί (πελάτες), δουλοπάροικοι ή σκλάβοι. Η απουσία ή η αμυδρή ύπαρξη μεσαίας τάξεως είναι χαρακτηριστικό της ετρουσκικής κοινωνίας. Πάντως ο διαχωρισμός μεταξύ κυβερνώντων (λατ. domini) και κυβερνωμένων (λατ. servi) είναι ξεκάθαρος. Οι κυβερνώντες αποτελούσαν φυσικά την αριστοκρατία, ενώ οι πελάτες (μάλλον η ομάδα που ονομαζόταν etera[178]) ήταν οι ημι-ελεύθεροι χωρικοί με υποχρεώσεις απέναντι στους κυβερνώντες αλλά και ελευθερίες. Οι δουλοπάροικοι εργάζονταν στα κτήματα των προστατών τους, ενώ οι σκλάβοι ήταν αιχμάλωτοι πολέμου που εργάζονταν ως υπηρέτες, εργάτες γης, βιοτεχνιών ή ορυχείων. Συγκρούσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων υπήρχαν αρκετές αλλά επαναστάσεις σκλάβων σπάνιες. Στην Ετρουρία αναφέρεται μόνο μία εξέγερση, το 196 π.Χ., την οποία κατέπνιξαν οι Ρωμαίοι λεγεωνάριοι. Πιθανολογείται ότι η απουσία επαναστάσεων οφείλεται στο γεγονός ότι οι διαφορές ανάμεσα στις ομάδες εξομαλύνθηκαν όταν οι Ετρούσκοι υιοθέτησαν την ελληνική ιδέα της συγκροτήσεως φάλαγγας πολεμιστών αποτελούμενης από πολίτες.[179] Όπως συμβαίνει και με το πολιτικό σύστημα, έτσι και η κοινωνική δομή των Ετρούσκων είναι στις λεπτομέρειες της απροσδιόριστη.

Η κοινωνία των πολιτών βασιζόταν στην οικογένεια και στο σόι, ενώ ο πατέρας και η μητέρα κατείχαν σημαίνουσα θέση. Οι αρχαίες περιγραφές, όμως, προσπαθούν να μας δώσουν μια άλλη εικόνα της κοινωνίας που πιθανότατα προέρχεται από τις διαφορετικές συνήθειες τους σε σύγκριση, λόγου χάριν, με αυτές των Αρχαίων Ελλήνων:

> Παρὰ δὲ Τυρρηνοῖς ἐκτόπως τρυφήσασιν ἱστορεῖ Τίμαιος [...] ὅτι αἱ θεράπαιναι γυμναὶ τοῖς ἀνδράσι διακονοῦνται. Θεόπομπος δὲ [...] καὶ νόμον εἶναί φησιν παρὰ τοῖς Τυρρηνοῖς κοινὰς ὑπάρχειν τὰς γυναῖκας· ταύτας δ’ ἐπιμελεῖσθαι σφόδρα τῶν σωμάτων καὶ γυμνάζεσθαι πολλάκις καὶ μετ’ ἀνδρῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ πρὸς ἑαυτάς· οὐ γὰρ αἰσχρὸν εἶναι αὐταῖς φαίνεσθαι γυμναῖς. Δειπνεῖν δὲ αὐτὰς οὐ παρὰ τοῖς ἀνδράσι τοῖς ἑαυτῶν¸ ἀλλὰ παρ’ οἷς ἂν τύχωσι τῶν παρόντων, καὶ προπίνουσιν οἷς ἂν βουληθῶσιν. Εἶναι δὲ καὶ πιεῖν δεινὰς καὶ τὰς ὄψεις πάνυ καλάς. Τρέφειν δὲ τοὺς Τυρρηνοὺς πάντα τὰ γινόμενα παιδία, οὐκ εἰδότας ὅτου πατρός ἐστιν ἕκαστον.[180]

---

pp. 233-241.

[178] Δες λμ. «eterau» at *Etruscan Glossary* at https://web.archive.org/web/20250530031908/https://etruscans1.tripod.com/Language/EtruscanE.html (αρχική επίσκεψη: Μάιος 2012).

[179] Livius, X.3-5 και XXXIII.36.1-2 – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 232-241 και Françoise-Hélène Massa-Pairault, «The Social Structure and the Serf Question,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 1265-271.

[180] «Ανάμεσα στους Ετρούσκους, οι οποίοι ζούσαν σε υπερβολική πολυτέλεια, ο Τίμαιος αναφέρει [...] ότι οι σκλάβες φροντίζουν τους άνδρες γυμνές. Ο δε Θεόπομπος [...] ισχυρίζεται ότι είναι συνήθεια στους Ετρούσκους να μοιράζονται τις γυναίκες. Αυτές δε, φροντίζουν πάρα πολύ το σώμα τους και πολλές φορές γυμνάζονται μαζί με τους άνδρες αλλά και μεταξύ τους, διότι δεν είναι ντροπή να εμφανίζονται γυμνές. Ακόμη, δεν τρώνε με τους άντρες τους αλλά με όποιον τύχει να είναι παρών και τα πίνουν μ’ όποιον θέλουν. Είναι κρασοκανάτες αλλά και πολύ όμορφες. Οι Ετρούσκοι φροντίζουν όλα τα παιδιά, χωρίς να γνωρίζουν σε ποιον ανήκει το καθένα». Αθήναιος, XII.14.1 (517d). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

Παρότι αρχαίοι συγγραφείς[181] ισχυρίζονται ότι οι Ετρούσκοι ζούσαν έκλυτη ζωή, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Η οικογενειακή σχέση ήταν πολύ σημαντική και οι σύζυγοι εμφανίζονται στην τέχνη ο ένας δίπλα στον άλλον ως ζευγάρια παρά ως άνδρες και γυναίκες ξεχωριστά, όπως συνήθως στην ελληνική τέχνη. Οι γυναίκες είχαν εξαιρετικά υψηλή θέση στην κοινωνία και η Ετρούσκα ήταν ευυπόληπτη ως σύζυγος και ως γυναίκα γενικότερα και απολάμβανε σημαντικών νομικών και κοινωνικών προνομίων. Από τον Δ' αιώνα π.Χ. και μετά, πολλές ταφικές επιγραφές αναφέρουν το πατρώνυμο αλλά και το μητρώνυμο του νεκρού, πράγμα που δηλώνει την σημασία και την θέση της μητέρας στην κοινωνία. Η απεικόνιση των γυναικών γινόταν συνήθως με αμφίεση περιπάτου, όπως όταν παρακολουθούσαν αθλητικούς αγώνες, σε αντίθεση με τις Ελληνίδες, που εμφανίζονταν με οικιακή περιβολή και στις οποίες φυσικά απαγορευόταν η παρουσία σε αγώνες. Μπορεί η περιβολή των Ετρούσκων γυναικών να σημαίνει ότι είχαν ανεπτυγμένη κοινωνική ζωή, η οποία, όμως, με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να εκληφθεί ως έκλυτη. Περνούσαν μεγάλο μέρος του χρόνου τους στο σπίτι και ασχολούνταν ιδιαιτέρως με την υφαντουργία, όπως αποδεικνύεται από τα αδράχτια, τους σφονδύλους και τις αγνύθες (βάρη) αργαλειού που βρέθηκαν σε τάφους ευπόρων αλλά και φτωχών γυναικών.[182]

Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, οι πληροφορίες μας για την καθημερινή ζωή των Ετρούσκων, ανδρών και γυναικών, περιορίζονται σε ελάχιστες περιστασιακές αναφορές στις αρχαίες γραπτές πηγές και σε αρχαιολογικά ευρήματα. Το γεγονός αυτό δυσκολεύει πολύ την εξέταση και κατανόηση της ετρουσκικής κοινωνίας.

Εξάπλωση & Παρακμή

Μπορεί να μην γνωρίζουμε πολλά για την πολιτική οργάνωση και την κοινωνία των Ετρούσκων αλλά τα σημάδια της εξαπλώσεώς τους προς την βόρεια και νότια Ιταλία είναι καθαρά. Από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι Ετρούσκοι επεκτάθηκαν σταδιακά βόρεια του Άρνου ποταμού και μέχρι την κοιλάδα του Πάδου, αντικαθιστώντας τον πολιτισμό Βιλλανόβα της περιοχής, αλλά και νότια μέχρι την Καμπανία.[183] Υποθέτουμε ότι έστειλαν ομάδες αποικιστών για να ιδρύσουν νέες πόλεις, τις πρώτες πραγματικές πόλεις στην βόρεια Ιταλία.

Στον Βορρά, εγκαταστάθηκαν στην Μπολόνια, κοντά στον παλαιό συνοικισμό Βιλλανόβα, και ονόμασαν την πόλη που ίδρυσαν Φελσίνα (Felsina, BAGROW, 40:A3). Η πόλη, έγινε σημαντικότατο εμπορικό κέντρο, μια και βρισκόταν στο σταυροδρόμι των εμπορικών δρόμων από τα βόρεια προς τα νότια αλλά και από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Στην Φελσίνα, η συνύπαρξη των νεοφερμένων με τους κατοίκους του πολι-

[181] Ο Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, 115, Fr. 204/222 και ο Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 1b = Αθήναιος, XII.14.1-49 (517d-518b).

[182] Larissa Bonfante Warren «Etruscan Women. A Question of Interpretation,» *Archaeology* 26 (October 1973) : 242-249 και Haynes, pp. 255-259 και Barker & Rasmussen, p. 109 και Antonia Rallo, «The Woman's Role,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 131-139 και Prayon, σ. 39-44. Δες και Vedia Izzet, «Etruscan Women: Towards a Reappraisal,» in *A Companion to Women in the Ancient World*, ed. Sharon L. James and Sheila Dillon (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), pp. 66-77.

[183] Οι θέσεις των Ετρουσκικών αλλά και άλλων πόλεων της Ιταλίας κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. πόλεων αποτυπώνονται στο Cornell and Matthews, p. 21

τισμού Βιλλανόβα περί το 600 π.Χ. δείχνει ότι ήταν ειρηνική. Τα νεκροταφεία των κατοίκων της εποχής Βιλλανόβα και των Ετρούσκων ήταν μαζί στον ίδιο χώρο και μπορεί κανείς να δει ταφές καύσεως a fossa αλλά και ταφές λειψάνων.

Άλλη σημαντική πόλη στα βορειοανατολικά ήταν το ετρουσκικό λιμάνι Σπίνα (Spina, BAGROW, 40:C3), που βρισκόταν νότια των εκβολών του Πάδου στην Αδριατική. Η εγκατάσταση αποτελούσε την πύλη εισόδου αθηναϊκής κεραμικής που διοχετευόταν στο εμπορικό κέντρο της Φελσίνα. Η Σπίνα θα μπορούσε να θεωρηθεί και ελληνική πόλη, διότι εκεί ζούσαν πολλοί Έλληνες λόγω το μεγάλου εμπορίου κεραμικής. Φαίνεται μάλιστα ότι οι Έλληνες συμμετείχαν μαζί με τους Ετρούσκους στην διοίκηση της πόλεως, πράγμα που υποδεικνύεται από τις εγχαράξεις στα ελληνικά αλλά και στα ετρουσκικά επάνω στα αγγεία. Η συνύπαρξη των δύο λαών στην περιοχή πρέπει να ήταν απολύτως αρμονική, διότι δεν υπάρχουν ίχνη συγκρούσεων, όπως συνέβη στις δυτικές ακτές της Ιταλίας.[184]

Εικάζεται ότι η επέκταση των Ετρούσκων προς Βορρά είχε ως σκοπό την εκμετάλλευση και τον έλεγχο των περασμάτων στις Άλπεις λόγω του εμπορίου, αλλά οι Ετρούσκοι δεν κατάφεραν να σταματήσουν τους εισβολείς του Δ’ αιώνα π.Χ. Μετά το 400 π.Χ., Κελτικές φυλές[185] πέρασαν τις Άλπεις και κατευθύνθηκαν νότια, καταφέρνοντας μέχρι το μέσο του Δ’ αιώνα π.Χ. να καταλάβουν ολόκληρη την κεντρική περιοχή της βόρειας Ιταλίας (CAWH:2.18).[186] Έτσι, οι Κέλτες έδιωξαν τους Ετρούσκους νότια των Απεννίνων Ορέων και μερικοί εγκαταστάθηκαν στην κοιλάδα του Πάδου. Άλλοι, όμως, συνέχισαν προς τα νότια και γύρω στο 386 π.Χ. έφθασαν μέχρι την Ρώμη.[187] Νίκησαν τους Ρωμαίους, εισέβαλαν στην πόλη και την έκαψαν. Η αρχαιολογική σκαπάνη επιβεβαιώνει την μετακίνηση πληθυσμών ανάμεσα σε περιοχές βορείως των Άλπεων και της βόρειας Ιταλίας, αλλά όχι στην κλίμακα που αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς. Μάλιστα, σύγχρονες μελέτες μεταναστεύσεως πληθυσμών έχουν αποδείξει ότι λίγο-πολύ ένα μέρος των λαών που μετακινούνται προς μία περιοχή, γυρίζει πίσω από εκεί όπου ξεκίνησε, όταν και εάν το επιτρέψουν οι συνθήκες. Παρ’ όλα αυτά, η συμφωνία αρχαίων ιστορικών και αρχαιολόγων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρξαν μετακινήσεις πληθυσμών που πέρασαν τις Άλπεις προς την Ιταλία, όπου μερικοί εγκαταστάθηκαν μόνιμα.[188]

Πριν φθάσουν οι Κέλτες στην Ρώμη, όμως, είχαν ήδη φθάσει και εγκατασταθεί οι Ετρούσκοι, οι οποίοι επεκτάθηκαν μέχρι και την νότια Ιταλία. Την ίδια εποχή που επεκτάθηκαν προς Βορρά, οι Ετρούσκοι πέρασαν τα όρια της περιοχής τους και προς

---

[184] Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, ch. V και Haynes, pp. 193-195. Δες και Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 228-229.

[185] Ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (περ. 545-475 π.Χ.) είναι ο πρώτος ιστορικός ο οποίος αναφέρει κελτικές πόλεις αλλά και την θάλασσα της Μασσαλίας ως κελτική (Εκαταίος ο Μιλήσιος/Hecataeus Milesius Hist., «Fragmenta», F18a, F54-F56 στο TLG = FGrH, 1, Fr. 18a, 54-56) ενώ «Κελτοί» ονομάζονται οι ιθαγενείς λαοί της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης από τον Ηρόδοτο (II.33 & IV.49). Οι Ρωμαίοι ονόμασαν τους ίδιους λαούς Γαλάτες (Milisauskas, pp. 362-365).

[186] Χάρτης της βόρειας Ιταλίας υπό τους Κέλτες σε Cornell and Matthews, p. 29.

[187] Για μια συνοπτική θεώρηση των επαφών Ρωμαίων και Κελτών μέχρι και τους πρώτους μ.Χ. αιώνες, δες David Rankin, *Celts and the Classical World* (London: Routledge, 1987/1996), ch. 6.

[188] Collis, pp. 108-112 – Δες συζήτηση σε Milisauskas, pp. 357-359 και Giuseppe Sassatelli, «The Etruscan Expansion in the Po Valley,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 169-179. Πρβλ. Prayon, σ. 84-85.

Νότο και εισχώρησαν στο Λάτιο (Latium) καταλαμβάνοντας την Ρώμη και τις γύρω περιοχές. Τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. (524 ή 600; π.Χ.) ή στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ. (471; π.Χ.)[189] μερικοί έφθασαν μέχρι την Καμπανία (Campania) και εγκαταστάθηκαν στην Κάπουα (Capua), στην Ηράκλεια (Herculaneum) και στην Πομπηία (Pompeii), βόρεια και νότια της σημερινής Νεαπόλεως (Naples) αντιστοίχως αλλά και μέχρι νότια του Σαλέρνο (Salerno) (CAWH:1.25R). Οι κυριότερες πόλεις που ιδρύθηκαν ήταν η Ταρκυνία ή Ταρχούνα ή Ταρχίνα, η Καίρε (Caere), οι Βήιοι ή Ουήϊοι (Veji ή Veii), και ή Βούλκι ή το Βούλτσιο (Vulci). Η Ταρκυνία (Tarquinii ή Tarquinia ή Tarchuna ή Tarchina) ήταν η παλαιότερη και πλουσιότερη ετρουσκική Πόλη και μάλλον έχαιρε κάποιας ιδιαιτέρας εκτιμήσεως ανάμεσα στους Ετρούσκους. Κατά την παράδοση, ιδρύθηκε από τον Τάρχονα (Tarchon) αδελφό ή γιο του Τυρρηνού (Tyrrhenus), αλλά οι σχετικοί μύθοι ποικίλουν και ο μύθος του Κορίνθιου Δημάρατου και των γιων του που έφθασαν στην Ταρκυνία, δείχνει να έχει και αρχαιολογική βάση.[190]

Οι σχέσεις Ετρούσκων και Ελλήνων αλλά και η συνέχεια των ετρουσκικών εγκαταστάσεων από τους συνοικισμούς του πολιτισμού Βιλλανόβα είναι απολύτως εμφανείς στις πόλεις του Νότου. Τα κορινθιακά και αττικά αγγεία από το δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα π.Χ. βρίθουν στην Ταρκυνία, στην Καίρε και στο Βούλτσιο, όπου βρέθηκαν περισσότερα από 3000 εισηγμένα κομμάτια, και δείχνουν τις εμπορικές, τουλάχιστον, σχέσεις των δύο λαών. Στις ίδιες περιοχές, όμως, η συνέχεια από τον πολιτισμό Βιλλανόβα είναι περισσότερο από φανερή. Παρόμοιες παρατηρήσεις έχουν γίνει και σε άλλες πόλεις, όπως στην Καίρε, στους Βηίους και στο Βούλτσιο, όπου σε όλες η ελληνική κεραμική βρέθηκε σε αφθονία, ενώ η συνέχεια από τον πολιτισμό Βιλλανόβα είναι πάλι βεβαιωμένη. Η Καίρε, που είχε πληθυσμό γύρω στους 25.000 κατοίκους, ήταν η μοναδική ετρουσκική πόλη που διατηρούσε θησαυρό στους Δελφούς, όπως οι Αθηναίοι και οι Σιφναίοι.[191] Οι θησαυροί ήταν μικρά οικοδομήματα σε σχήμα μικρού ιερού, κτισμένα κυρίως από σημαντικές ελληνικές πόλεις, και περιείχαν αναθήματα των πολιτών προς τον Απόλλωνα. Το γεγονός ότι η Καίρε διέθετε θησαυρό, δείχνει πόσο πλούσια και σημαντική πόλη ήταν αλλά και την εκτίμηση που έτρεφαν οι Ετρούσκοι για τον Ελληνικό Κόσμο.[192]

Τα σημάδια της επεμβάσεως των Ετρούσκων στην φύση αλλά και η συνέχεια των εγκαταστάσεων τους από την Εποχή Βιλλανόβα, κυρίως στα νεκροταφεία, είναι πάλι φανερά στους Βηίους. Παρότι η πόλη καταστράφηκε από τους Λατίνους το 396 π.Χ., τα σημάδια της δεξιότητας των Ετρούσκων στην μηχανική και ιδίως στα υδραυλικά έργα είναι απολύτως καθαρά. Οι αρχαιολόγοι υπολόγισαν ότι οι Ετρούσκοι κατασκεύασαν γύρω και μέσα στην πόλη 24 χλμ. υπογείων υδρορροών (λατ. cuniculi). Στα βόρεια της πόλεως, δίαυλοι απορροής υδάτων έχουν κατασκευασθεί για την αποξήρανση εύφορων εδαφών, ενώ ειδικός δίαυλος μήκους 600 περίπου μέτρων και βάθους 7,5 μ. οδηγούσε το νερό προς τα δυτικά και νότια της πόλεως, για να υπάρχει συνεχής ροή ύδατος στην περιοχή. Η συλλογή νερού γινόταν κατά κύριο λόγο με δεξαμενές ή σε

---

[189] Για τα προβλήματα χρονολογήσεως δες Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, p. 191.

[190] Δ.Α., II.36 & III.46-48 και Tacitus, *Annales*, IV.65 και Στράβων, V.4.8 (C247) και Livius, I.34 – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, 84-85 – Mario Bonghi Jovino, "The Etruscan Expansion into Campania" in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 157-167.

[191] Ο Θησαυρός της Καίρε δες έχει ακόμη ταυτοποιηθεί στους Δελφούς.

[192] Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, ch. IV.

κοιλότητες βράχων.[193] Η Ταρκυνία, η Καίρε, οι Βήιοι και το Βούλτσιο αποτελούν τις κορωνίδες των Ετρουσκικών πόλεων και του ετρουσκικού πολιτισμού. Είναι οι πόλεις που δείχνουν την ανάπτυξη και την άνθηση των Ετρούσκων σε όλο τους το φάσμα.

Η επέκταση των Ετρούσκων νότια, όμως, άγγιξε και την Ρώμη. Φαίνεται ότι κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. η Ρώμη έγινε για μια περίοδο το κέντρο μιας ετρουσκικής μοναρχίας. Αυτό μαρτυρούν τα μνημειώδη οικοδομήματα, τα έργα τέχνης, οι θεσμοί αλλά και η θρησκεία που πρέπει να επικρατούσαν την περίοδο αυτή στην περιοχή και συνεχίσθηκαν αργότερα από τους Ρωμαίους. Οι κάτοικοι πρέπει να ήταν αναμεμειγμένοι Λατίνοι, Σαβίνοι και Ετρούσκοι. Βέβαια υπάρχει και η αντιδιαμετρική άποψη, κατά την οποία η Ρώμη δεν ήταν ποτέ μια ετρουσκική πόλη, αλλά αναπτύχθηκε αυτόνομα δεχόμενη ετρουσκικές και ελληνικές επιδράσεις.[194] Στην πραγματικότητα, είναι αδύνατον με την παρούσα κατάσταση των φιλολογικών και αρχαιολογικών δεδομένων να μπορέσει κανείς να κατανοήσει ποιες ήταν ακριβώς οι συνθήκες που επικρατούσαν αυτή την περίοδο στην πόλη.

Μπορεί να μην γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβαινε στην Ρώμη, αλλά οι σχέσεις Ελλήνων και Ετρούσκων στον Νότο ήταν από την αρχή τεταμένες. Η κάθοδος των Ετρούσκων σε περιοχές που ήλεγχαν οι Έλληνες προκάλεσε στρατιωτικές συγκρούσεις. Οι πρώτοι προσπάθησαν να εκδιώξουν τους δεύτερους από τις αποικίες τους[195] αλλά και αντιστρόφως η άνοδος των Ελλήνων βορειότερα από την νότιο Ιταλία προκάλεσε ανησυχία στους Ετρούσκους για τον έλεγχο του εμπορίου της περιοχής.[196] Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της συγκρούσεως στην Κορσική. Περί το 560 π.Χ., οι Φωκαείς[197] εγκαταστάθηκαν στην Αλαλίη/Αλαλία (ή Aleria, πιθανή θέση, BAGROW, 48:D2, στην σημερινή Aléria, Κορσική) στο μέσον περίπου της ανατολικής ακτής της Κορσικής, με σκοπό να χρησιμοποιήσουν την εγκατάσταση ως ενδιάμεσο σταθμό στο εμπόριο με την Μασσαλία. Περί το 546 π.Χ. και υπό την απειλή της περσικής κατακτήσεως της Μικράς Ασίας, οι μισοί περίπου από τους κατοίκους της μικρα-

[193] Hamblin, pp. 23-24 – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, ch. IV.

[194] Πρβλ. Andrew Alföldi, *Early Rome and the Latins* (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, [1963]), pp. 193-202 και Cornell, ch. 6.

[195] Χάρτης των ελληνικών αποικιών στην δυτική Μεσόγειο από τον Θ' μέχρι τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. στο Cornell and Matthews, p. 23

[196] Το ναυάγιο των αρχών του ΣΤ' αιώνα π.Χ. (περ. 580 π.Χ.) στην Isola del Giglio, νησί μεταξύ Κορσικής και Ιταλίας, δεν έχει διευκρινισθεί εάν είναι ετρουσκικού ή ελληνικού εμπορικού πλοίου, αλλά δείχνει το είδος του εμπορίου της εποχής. Το 25 μ. σκαρί μετέφερε κυρίως χαλκό και μόλυβδο, ελληνικούς, φοινικικούς και ετρουσκικούς αμφορείς γεμάτους με ελιές, λάδι, κρασί, ρητίνη αλλά και επιτραπέζια αγγεία (κυρίως αρύβαλλοι, σκύφοι, οινοχόες, κρατήρες). Στο πλοίο υπήρχαν και άλλα αντικείμενα για ορισμένα από τα οποία δεν είμαστε βέβαιοι εάν ήταν προσωπικά είδη του πληρώματος ή μέρος του φορτίου. Ανασύρθηκαν ένα ξύλινο πλαίσιο το οποίο πρέπει να περιείχε κερί και να χρησίμευε ως σημειωματάριο, ένας ξύλινος διαμετρητήρ (ή διαμετρητήρας, αγγλ. calliper ή caliper, εικ. «Sketch of a wooden caliper gauge found on the Giglio wreck» at <https://aaeportal.com/images/38526/sketch-of-a-wooden-caliper-gauge-found-on-the-giglio-wreck>) με χαραγμένα ελληνικά γράμματα για την μέτρηση μήκους ή διαμέτρου μικρών αντικειμένου, ένα κορινθιακό κράνος, πολλές ορειχάλκινες αιχμές. Δες Mensun Bond, *The Giglio Wreck*, Enalia Supp. no1 (Athens: Hellenic Institute of Marine Archaeology, 1991) και Joshua Andrew Daniel, «Etruscan Amphorae and Trade in the Western Mediterranean, 800-400 B.C.E.,» (M.A. Thesis, Texas A&M University, USA, 2009), pp. 40-44 και Κώστας Αντύπας, «Υγρά κέλευθα. Πλοία και ρότες στην ομηρική εποχή,» (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2014), σ. 51-52, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία για το ναυάγιο.

[197] Από την Πόλη Φώκαια της Μικράς Ασίας (κεφ. 6).

σιατικής Φώκαιας αποφάσισαν να μετοικήσουν στην Αλαλία. Μετά την άφιξη των νέων αποίκων (ανδρών, γυναικών και παιδιών) υπολογίζεται ότι η «χώρα» της Πόλεως είχε έκταση 200 τ.χλμ. και ήταν μάλλον χωρισμένη σε κλήρους. Ο συνολικός πληθυσμός πρέπει να ήταν τουλάχιστον 20.000 κάτοικοι.[198] Οι νέοι άποικοι ασχολήθηκαν εντατικά με το εμπόριο. Οι Ετρούσκοι, που ανησύχησαν από την δυναμική και αυξανόμενη είσοδο των Φωκαέων στο εμπόριο του Τυρρηνικού Πελάγους, φρόντισαν να ενώσουν στρατιωτικά τις δυνάμεις τους με τους Καρχηδόνιους, με τους οποίους είχαν ήδη συνάψει εμπορική συμφωνία.[199] Περί το 540 π.Χ., λοιπόν, επιτέθηκαν στους Έλληνες και μετά από ναυμαχία στην οποία συμμετείχαν 120 πλοία τους εναντίον 60 των Ελλήνων ανάγκασαν τελικά τους Φωκαείς να εγκαταλείψουν την αποικία. Με αυτόν τον τρόπο, οι Ετρούσκοι απέκτησαν τον έλεγχο του βόρειου Τυρρηνικού Πελάγους. Οι Φωκαείς, αφού περάσαν από το Ρήγιο (χάρτης σε Morkot, p. 55), εγκαταστάθηκαν τελικά στην Κάτω Ιταλία, όπου ίδρυσαν την Ελέα[200] (ρωμαϊκή Velia, BAGROW, 46:C5, σημερ. Velia).[201]

Η Ελέα ήταν η τελευταία ελληνική αποικία που ιδρύθηκε στην Κάτω Ιταλία. Οι Φωκαείς που εγκατέλειψαν την Κορσική, την ίδρυσαν αρχικά ως Υέλη[202] το 535 π.Χ. Υπολογίζεται ότι η Ελέα όριζε μια περιοχή («χώρα») περίπου 13 τ.χλμ., μέρος της οποίας καλυπτόταν από δάσος κατάλληλο για παραγωγή ξυλείας, ενώ μια έκταση 4-5 χλμ. γύρω από την Πόλη πρέπει να χρησιμοποιούνταν για καλλιέργειες. Οι δύο ποταμοί που διέρχονταν βόρεια και νότια από την ακρόπολη δημιουργούσαν κατάλληλες θέσεις για αγκυροβόλια. Οι αρχικοί κάτοικοι δεν πρέπει να ήταν παραπάνω από 6400, εάν υπολογίσουμε έναν μέγιστο αριθμό 320 ανδρών με τις οικογένειές τους επάνω σε κάθε ένα από τα 20 πλοία[203] που διέφυγαν μετά την μάχη της Αλαλίας. Οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και την αλιεία. Η Ελέα υπήρξε πατρίδα των φιλοσόφων Παρμενίδη και Ζήνωνα που ίδρυσαν την ελεατική φιλοσοφική σχολή. Κατά το μέσο του Ε’ αιώνα π.Χ. η Ελέα διοικούνταν από τον τύραννο Νέαρχο, ο οποίος βασάνισε και τελικά σκότωσε τον φιλόσοφο Ζήνωνα, διότι συμμετείχε σε συνωμοσία ανατροπής του.[204] Αντιθέτως, ο Παρμενίδης φέρεται ως ο νομοθέτης της Ελέας, ο οποίος «τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα διεκόσμησε νόμοις ἀρίστοις»,[205] τους οποίους οι άρχοντες («τὰς ἀρχὰς») ορκίζονταν στους πολίτες κάθε χρόνο ότι θα τηρούν.

Χωροταξικά, η πόλη περιλάμβανε τέσσερις ζώνες: την ακρόπολη με τα ιερά, την δυτική κλιτύ («Weststadt», σύμφωνα με την ορολογία του ανασκαφέα) που προστατευόταν από τείχος, την κύρια οικιστική ζώνη προς τον Νότο («Südstadt») που προστατευόταν από άλλο τείχος, και μικρή περιοχή με κατοικίες στην βόρεια κλιτύ («Nords-

---

[198] Από την αναφορά του Ηροδότου (I.166) ότι διέθεταν στόλο 60 πλοίων συμπεραίνουμε ότι οι άνδρες ήταν 60 επί 200 = 12.000 και, με την προσθήκη γυναικών και παιδιών, πρέπει το σύνολο να ήταν τουλάχιστον 20.000 κάτοικοι.

[199] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1280a (III.5.10).

[200] Ηρόδ., I.166 – Ψευδο-Σκύλαξ, 12.

[201] Hansen & Nielsen, no 1, «Alalie», pp. 163-164.

[202] Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, FGrH, 555, fr. 8 = Στράβων, VI.1.1 (C252) και Ηρόδ., I.167.

[203] Ηρόδ., I.165 και Δ.Λ., «Ζήνων Ελεάτης», IX.26 (κεφ. 5).

[204] Δ.Σ., X.18 και Δ.Λ., «Ζήνων Ελεάτης», IX.26 (κεφ. 5).

[205] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Προς Κωλώτην υπέρ των άλλων φιλοσόφων», 32 (1126A-B), όπως επιβεβαιώνει και ο Δ.Λ., «Παρμενίδης», IX.23 (κεφ. 3).

tadt») που προστατευόταν από δικό της τείχος. Τα διασταυρούμενα αυτά τείχη («διατειχίσματα») και ο διαχωρισμός της πόλεως σε ζώνες πιθανότατα να υποδεικνύει κοινωνική διαστρωμάτωση ή λειτουργικό διαχωρισμό (χώροι κατοικήσεως, εμπορίου, εργαστηρίων). Τα τείχη έχουν μήκος περίπου 4 χλμ. και περικλείουν έκταση περίπου 0,64 τ.χλμ., η οποία περιλάμβανε και χώρο για αγροτική εκμετάλλευση. Η δόμηση είναι ακανόνιστη αλλά υπάρχουν και δείγματα ορθογώνιας πολεοδομίας. Οι οικίσκοι ήταν κτισμένοι επάνω σε βάση φτιαγμένη από κομμένους ψαμμίτες,[206] ενώ οι τοίχοι ήταν από πλίνθους και η στέγη από ξύλο και συμπιεσμένο πηλό αλλά και κεραμίδια. Στην ακρόπολη πρέπει να υπήρχαν ναοί αφιερωμένοι στην Αθηνά και στον Ποσειδώνα και πιθανότατα ναός της Ήρας και ιερό του Δία, διακοσμημένοι με πήλινα ακρωτήρια. Πιθανότατα, οι Ελεάτες να είχαν παραγωγή ωραίων ακρωτηρίων τα οποία εξήγαν σε μεγάλες ποσότητες στην Νεάπολη.[207]

Η Ελέα εξέδωσε τα δικά της αργυρά νομίσματα λίγο μετά την αρχική εγκατάσταση. Στις αρχές του Α’ αιώνα π.Χ. η Ελέα έγινε η ρωμαϊκή Velia.[208] Η Ελέα είναι σημαντική για τους δύο φιλοσόφους της αλλά και για την συμμετοχή της στους Καρχηδονιακούς Πολέμους στο πλευρό των Ρωμαίων, με τους οποίους διατήρησε πολύ καλές σχέσεις αν και η πόλη παρέμεινε ελληνική σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής της.

Γυρνώντας τώρα πίσω στα μέσα του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. και μετά την εκδίωξη των Φωκαέων, οι Ετρούσκοι έγιναν κύριοι της Κορσικής και οι Καρχηδόνιοι της Σαρδηνίας. Η συνδυασμένη αυτή ενέργεια Ετρούσκων και Καρχηδονίων μοιάζει με συμφωνία για σφαίρες επιρροής και ίσως εξηγεί και την προσπάθεια των Καρχηδονίων να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην δυτική Σικελία. Είναι χαρακτηριστικό ότι μάλλον αυτή την εποχή οι Ετρούσκοι ανέπτυξαν ένα σύστημα αναγνωρίσεως της εθνικότητας των εμπόρων, πιθανότατα για να αποφεύγουν αυτούς με τους οποίους δεν ήθελαν να συναλλάσσονται. Χρησιμοποιούσαν πλάκες από ελεφαντοστούν με την εικόνα ενός αγριόχοιρου και επιγραφή στα ετρουσκικά που βεβαίωνε ότι ο φέρων ήταν Καρχηδόνιος. Το ταίρι των πλακών αυτών πρέπει να ήταν στα χέρια του αποδέκτη Ετρούσκου εμπόρου, ο οποίος έτσι αναγνώριζε τους φίλους Καρχηδόνιους.[209] Έτσι, λοιπόν, άρχισε η σύγκρουση Ελλήνων και Καρχηδονίων που θα διαρκέσει για περίπου τρεις αιώνες και θα αλλάξει το πολιτικό και στρατιωτικό τοπίο στην Αρχαία Ιταλία.

Μετά την επιτυχία τους στην Κορσική, οι Ετρούσκοι επιτέθηκαν το 525/4 π.Χ. εναντίον της ιταλικής Κύμης, στα βόρεια της σημερινής Νεαπόλεως (Napoli), με σκοπό την διείσδυση τους στην Καμπανία. Σ’ αυτή την περίπτωση όμως αποκρούσθηκαν.[210] Λίγο αργότερα, όταν οι κάτοικοι του Λατίου ζήτησαν βοήθεια εναντίον των Ετρού-

---

[206] «Πετρώματα που αποτελούνται από συγκολλημένους κόκκους άμμου» (λμ. «ψαμμίτες», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 55:201). Λέγονται και ψαμμόλιθοι. Στην καθομιλουμένη, αναφέρονται λανθασμένα ως «αμμόλιθοι» ή «αμμόπετρα» σε μετάφραση του αγγλικού «sandstone».

[207] Δες πολεοδομικό σχέδιο της Ελέας/Velia και άλλες πληροφορίες στο Giovanna Greco and Maria José Strazzulla, «Le terrecotte architettoniche di Elea-Velia dall'età arcaica all'età ellenistica,» *Hesperia*, Supplement, vol. 27, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991* (1994), pp. 283-304 & 428-430.

[208] Hansen & Nielsen, no 54, «Hyele/Elea», pp. 263-265. Δες νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 45, 46 και GCTV, nos 249-251, 1:33-34 & 451-461, 1:50-51 & 646-649, 1:68.

[209] Ηρόδ. Ι.165-167 – Haynes, pp.201-203.

[210] Ο Δ.Α., VII.3.2 αναφέρει 500.000 και 18.000 Ετρούσκους και Ιταλούς που επιτέθηκαν στην Κύμη, αλλά οι αριθμοί είναι υπερβολικοί για να είναι αληθινοί (Prayon, σ. 86-87).

σκων, οι άποικοι της Κύμης τους βοήθησαν να αποκόψουν την επικοινωνία ανάμεσα στην Ετρουρία και στην Καμπανία, απομονώνοντας τις νότιες πόλεις των Ετρούσκων. Ακόμη, το 474 π.Χ., οι Κυμαίοι συμμάχησαν με τον Ιέρωνα των Συρακουσών, που μόλις είχε νικήσει τους Καρχηδόνιους στην Ιμέρα, και καταναυμάχησαν τον στόλο των Ετρούσκων. Μ' αυτόν τον τρόπο, ανέκτησαν αφενός την κυριαρχία των θαλασσών στην περιοχή και αφετέρου απέκοψαν τελείως τις ετρουσκικές πόλεις στην Καμπανία. Μισό αιώνα αργότερα, όμως, οι Ετρούσκοι της Καμπανίας (430 π.Χ.) αλλά και οι Έλληνες της Κύμης κατελήφθησαν από τους Σαβέλλους (λατ. Sabelli), φυλές που κατήλθαν από τις ορεινές περιοχές.[211]

Ο Δ' αιώνας π.Χ. υπήρξε πολύ δύσκολος για τους Ετρούσκους και είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση και τελικά την παρακμή των πόλεων τους. Πρώτα οι Κέλτες επέδραμαν από τον Βορρά στις περιοχές που ήλεγχαν οι Ετρούσκοι, ενώ την ίδια περίπου περίοδο Έλληνες από τις Συρακούσες ωφελούνταν από την ζημιά που προκαλούνταν στο ετρουσκικό εμπόριο. Ο χειρότερος εχθρός, όμως, των Ετρούσκων αποδείχθηκαν οι γείτονές τους Λατίνοι, που ήλεγχαν πλέον την Ρώμη, και οι οποίοι με σειρά εκστρατειών κατέλαβαν τις ετρουσκικές πόλεις, την μία μετά την άλλη. Οι Ετρούσκοι ποτέ δεν ενώθηκαν για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο αυτό ως έθνος. Η περίεργη αυτή πολιτική έχει αποδοθεί αφενός στην αδιαφορία των αριστοκρατών για το μέλλον των πόλεων και αφετέρου στους πολέμους μεταξύ των πόλεων, εξαιτίας της μεγάλης ευμάρειας από το εμπόριο. Όλα αυτά, όμως, είναι απλές υποθέσεις και δεν μπορεί κανείς να αποδεχθεί έτσι απλά ότι οι Ετρούσκοι άφησαν να χαθεί η ελευθερία τους και ο έλεγχος των πόλεων χωρίς να αντιδράσουν καθόλου. Άλλωστε έχουμε ενδείξεις ότι πολέμησαν –έστω και κατά ένα μέρος– ενωμένοι εναντίον των Συρακουσίων το 474 π.Χ., αλλά ηττήθηκαν. Επίσης, ενώ συμμάχησαν και εναντίον των Σαυνιτών (λατ. ον. Σαμνίτες/Samnites), στο τέλος του Ε' αιώνα, και πάλι έχασαν εδάφη.[212]

Η πτώση των Βηίων το 396 π.Χ. δείχνει τον τρόπο με τον οποίο τελικά οι Ρωμαίοι κατέλαβαν τις ετρουσκικές πόλεις. Οι Βήιοι βρίσκονταν μόλις 20 χλμ. βορείως της Ρώμης σε στρατηγική θέση και οι Λατίνοι έπρεπε να τους καταλάβουν για να έχουν καλύτερο έλεγχο της περιοχής γύρω από την πόλη τους. Η αντιπαλότητα Βηίων και Λατίνων έφθασε σε κρίσιμο σημείο το 435 ή το 426 π.Χ. όταν οι δύο πόλεις ήρθαν αντιμέτωπες για την διοίκηση της οχυρής κωμοπόλεως Φιδήναι (Fidenae, BAGROW, 43:C2, σημερ. Borgata Fidene), η οποία ήλεγχε εμπορικό πέρασμα του Τίβερη κοντά στην Ρώμη. Η κατάληψή της έδωσε στους Ρωμαίους σημαντική υπεροχή στην έριδά τους με τους Βηίους. Όταν άρχισε η διαμάχη, οι γειτονικές ετρουσκικές πόλεις κράτησαν ουδέτερη στάση και άφησαν τελικά τους Λατίνους να κυριαρχήσουν και να καταστρέψουν την πόλη. Έχει υποστηριχθεί ότι την ίδια περίοδο που οι Λατίνοι συγκρούσθηκαν με τους Ετρούσκους, οι τελευταίοι είχαν να αντιμετωπίσουν και τους άλλους ιταλικούς λαούς, τους Βόλσκους (ή Ουόλσκους, Volsci), τους Αικούους (Aequi) και τους Πικεντίνους (Picenes), που ξεσηκώθηκαν εναντίον τους. Μάλιστα, την εποχή που η νότια Ετρουρία αντιμετώπιζε όλα αυτά τα προβλήματα, οι βόρειες πόλεις ευημερούσαν, με αποτέλεσμα να μην είναι πρόθυμες να εμπλακούν σε πολυδάπανες πολοεμικές

[211] Δ.Α., VII.3-6 και Livius, II.14 & IV.37.1 – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 194-197 – Οι Σάβελλοι ήταν ομοφυλία προ-ρωμαϊκών φυλών που αποτελούνταν από πολλές φυλές, ανάμεσα στις οποίες ήταν και οι Σαβίνοι (λατ. Sabini).

[212] Hamblin, pp. 109-114

περιπέτειες.[213] Οι κάτοικοι των Βηίων, λοιπόν, έμειναν να αντιδράσουν μόνοι τους και έτσι ύψωσαν αμέσως τείχος, το οποίο κατά την παράδοση άντεξε την δεκαετή πολιορκία των Λατίνων της Ρώμης. Τελικά, δια μέσου υπόγειας μυστικής στοάς, όπως εξηγεί ο ιστοριογράφος Λίβιος, οι Ρωμαίοι βρέθηκαν μέσα στους Βηίους και άρχισε η σφαγή και η λεηλασία της πόλεως. Οι ανασκαφείς όμως της ετρουσκικής πόλεως δεν αποκάλυψαν καμία υπόγεια διάβαση και εικάζεται ότι η ιστορία ήταν μύθος των Ρωμαίων που τον εμπνεύσθηκαν από το σύστημα απορροής υδάτων της πόλεως.[214]

> [Αφού εισήλθαν από την στοά μέσα στην πόλη] Μερικοί (Ρωμαίοι) επιτίθεντο στον εχθρό που ήταν στα τείχη από πίσω, άλλοι έσπρωχναν τις ασφάλειες της πύλης για να ανοίξει και άλλοι έβαζαν φωτιά στα σπίτια από όπου γυναίκες και σκλάβοι τούς πέταγαν πέτρες και κεραμίδια. Όλα αντηχούσαν μαζί, οι τρομερές φοβέρες (των στρατιωτών) αναμεμειγμένες με τις φοβερές κραυγές του θρήνου των γυναικών και των παιδιών. Πολύ σύντομα οι υπερασπιστές [Ετρούσκοι] απομακρύνθηκαν από τα τείχη και οι πύλες ανοίχτηκαν διάπλατα. Κάποιοι όρμησαν μέσα σε ομάδες, άλλοι σκαρφάλωσαν στα έρημα τείχη και η πόλη γέμισε με εχθρούς [Ρωμαίους]. Η μάχη συνεχιζόταν παντού. Μετά από ώρα, όταν είχε συντελεστεί μεγάλη σφαγή, η μάχη καταλάγιασε και ο δικτάτωρ [ο στρατηγός των Ρωμαίων] διέταξε τους κήρυκες να διαλαλήσουν ότι οι άοπλοι δεν θα σκοτώνονταν. Αυτό σταμάτησε την αιματοχυσία. Οι άοπλοι άρχισαν να παραδίνονται και οι στρατιώτες, με την άδεια του δικτάτορα, έφυγαν προς όλες τις μεριές για λάφυρα.[215]

Λίγο μετά την κατάληψη των Βηίων, οι Ετρούσκοι κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις ορδές των Κελτών/Γαλατών που πέρασαν τις διαβάσεις των Άλπεων και κινήθηκαν προς τον Νότο. Σύντομα, λεηλάτησαν την Φελσίνα (Felsina, BAGROW, 40:A4, σημερ. Μπολόνια) και τον οικισμό στο Μαρτζαμπόττο (Marzabotto, BAGROW, 40:A4), 20 χλμ. νοτιοδυτικά της Μπολόνια, και άλλες πόλεις στην βόρεια Ιταλία και κατευθύνθηκαν προς την Ρώμη. Η ετρουσκική Καίρε προσέφερε βοήθεια στην λατινική Ρώμη, αλλά οι Γαλάτες κατέστρεψαν μεγάλο μέρος από την πόλη και έφυγαν μόνο αφού εισέπραξαν είδος φόρου υποτέλειας από τους Ρωμαίους. Μετά την αποχώρηση των Γαλατών, οι Λατίνοι άρχισαν να παγιώνουν την κυριαρχία τους στην περιοχή τους. Η τακτική αυτή ανησύχησε την Καίρε και άλλες ετρουσκικές πόλεις, οι οποίες επιτέθηκαν στους Ρωμαίους το 358 και 353 π.Χ. Οι πόλεις ηττήθηκαν και οι Ρωμαίοι προτίμησαν να συμφωνήσουν μαζί τους εκεχειρία μέχρι και εκατό έτη, παρά να τις καταστρέψουν. Ίδια τακτική ακολούθησαν και με τους Βολσίνιους (Volsinii), οι οποίοι ξεσηκώθηκαν πέντε φορές μέχρι που οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν την πόλη το 265 π.Χ. για να την ξανακτίσουν σε κοντινή θέση, που δεν μπορούσε όμως να αποτελέσει οχυρό. Από την ετρουσκική πόλη αφαίρεσαν 2000 αγάλματα για να διακοσμήσουν ναούς στην Ρώμη. Μέχρι το 205 π.Χ., οι ετρουσκικές πόλεις είχαν αποδεχθεί την ισχύ της λατινικής Ρώμης και συνεισέφεραν είδη τροφοδοσίας και οπλισμού στην εκστρατεία εναντί-

---

[213] Alföldi, pp. 338-339 – Μία αναφορά στους πολέμους με τους Βόλσκους σε Ennius, *Annales,* 164-165.

[214] Hamblin, pp. 114-120

[215] Livius, VI.21. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

ον της Καρχηδόνας. Η ρωμαϊκή τακτική για τις κατειλημμένες περιοχές ήταν να αφήνουν τους τοπικούς άρχοντες να διοικούν τις πόλεις, αλλά να σταθμεύουν και μικρή φρουρά για να τους επιβλέπει και να φροντίζει τα ρωμαϊκά συμφέροντα στην περιοχή.[216]

Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, αφομοιώθηκαν οι Ετρούσκοι μέσα στον λατινικό ιστό του Γ' αιώνα π.Χ. Η περίοδος της ακμής τους, όμως, άφησε ανεξίτηλα σημάδια στον μετέπειτα ρωμαϊκό πολιτισμό. Πολλά από τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού πολιτισμού μπορούν να αναχθούν στην ετρουσκική περίοδο της Ρώμης και των ομόρων περιοχών. Με τους Ετρούσκους και τον ετρουσκικό πολιτισμό, οι Λατίνοι Ρωμαίοι απέδειξαν για πρώτη φορά την ικανότητά τους να αφομοιώνουν και να αναμειγνύουν πολιτισμούς.

Γλώσσα και Γραφή

Μία από τις σημαντικότερες εκφάνσεις του ετρουσκικού πολιτισμού είναι η γλώσσα και η γραφή, από τις οποίες δεν λείπει φυσικά το πλήθος των επιστημονικών ζητημάτων όταν τις μελετούν οι αρχαιολόγοι και οι γλωσσολόγοι. Η ετρουσκική δεν έχει καμία ομοιότητα με άλλη γνωστή μας γλώσσα, αλλά γραφόταν με αλφάβητο, όμοιο με των Ελλήνων.

Οι αρχαιολόγοι έχουν καταγράψει περίπου 13.000 ετρουσκικές επιγραφές σε αγγεία, σε λίθους και σε φύλλα μετάλλων, που χρονολογήθηκαν από το 700 περίπου π.Χ. μέχρι τον 1ο μ.Χ. αιώνα, αν και η γλώσσα πρέπει να μιλιόταν αιώνες πριν την γραπτή της αποτύπωση. Οι επιγραφές που έχουν βρεθεί είναι κυρίως ταφικές και αναγράφουν το όνομα, το πατρώνυμο ή και το μητρώνυμο του νεκρού προσώπου και φυσικά το επώνυμό του. Μερικές φορές αναφέρεται η ηλικία και το αξίωμα που διατηρούσε εν ζωή ο αποθανών. Εάν η νεκρή ήταν γυναίκα, συνήθως αναφέρεται και το όνομα του συζύγου μαζί με τον αριθμό των παιδιών της. Άλλες επιγραφές περιέχουν θρησκευτικά κείμενα, ενώ λείπει παντελώς κάποιου είδους λογοτεχνία. Όλα τα κείμενα είναι γραμμένα με αλφάβητο που είναι σχεδόν όμοιο με αυτό που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες από την Εύβοια αλλά προσαρμοσμένο στην ετρουσκική γλώσσα Το μεγαλύτερο σε μήκος ετρουσκικό κείμενο που διαθέτουμε είναι ένα ημερολόγιο θρησκευτικών τελετουργιών του Β' αιώνα π.Χ. (ανήκει στα *libri rituales* και συνήθως ονομάζεται *liber linteus*), αποτελείται από περίπου 1200 λέξεις και είναι καταγεγραμμένο σε ύφασμα (εικ. TorEtr, p. 273) με το οποίο ήταν τυλιγμένη η ονομαζόμενη «μούμια του Ζάγκρεμπ», από την Αίγυπτο.[217] Με λίγα λόγια, τα γραπτά μνημεία που μας έχουν εγκαταλείψει οι Ετρούσκοι είναι λίγα και με πολύ σύντομα κείμενα

Η γλώσσα των Ετρούσκων δεν είναι ινδοευρωπαϊκή, αν και φαίνεται ότι υπάρχουν κάποιες κοινές ρίζες. Γλωσσολογικές αναλύσεις απέδειξαν ότι δεν σχετίζεται με καμία άλλη γλώσσα από αυτές που μιλιόνταν στην ιταλική χερσόνησο ή αλλού και γι' αυτόν τον λόγο η κατανόησή της είναι ατελής. Οι περισσότεροι ετρουσκολόγοι συμφωνούν ότι η προσπάθεια για κατανόηση της ετρουσκικής γλώσσας δεν πρέπει να επικεντρώνεται στην ετυμολογική μέθοδο των γλωσσολόγων. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιή-

[216] Hamblin, pp. 120-124.

[217] Barker & Rasmussen, p. 94. Για την γλώσσα και την γραφή των Ετρούσκων δες Emeline Richardson, in ELA, pp. 215-231 και σύγκριση αλφαβήτων σε Bonfante, *The Etruscan Language*, pp. 14, 54 & ch. IV – Pallottino, *Etruscans*, pp. 198-199 και Haynes, p. 271.

θηκε κατά κόρον για περίπου δύο αιώνες με μοναδικό αποτέλεσμα έναν μακροσκελή αλλά άχρηστο κατάλογο γλωσσών με τις οποίες πιθανόν να σχετίζεται η ετρουσκική. Σήμερα, οι μελετητές πιστεύουν στην ιστορικο-αρχαιολογική μέθοδο. Κατ' αυτή, οι Ετρούσκοι ήταν συγκεκριμένος λαός που έζησε για επάνω από χίλια χρόνια (περ. 1200-100 π.Χ.) σε συγκεκριμένο τόπο, μιλούσαν συγκεκριμένη γλώσσα που άρχισαν να την γράφουν όταν ήρθαν σε επαφή με τους Έλληνες και χρησιμοποίησαν το αλφάβητο τους.[218] Οι γλωσσολογικές αναλύσεις, λοιπόν, πρέπει να ξεκινούν με αυτές τις παραδοχές και να τις χρησιμοποιούν ως βάση για περαιτέρω ανάλυση και κατανόηση της ετρουσκικής.

Ιδιαίτερα προβληματίζει τους γλωσσολόγους η ομοιότητα της ετρουσκικής με την γλώσσα επιγραφής[219] (εικ. TorEtr, p. 47 & p. 500, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών) από ταφή πολεμιστή στην Λήμνο, η οποία χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Η επιγραφή της Λήμνου χρησιμοποιήθηκε παλιότερα για να αποδείξει την ανατολική προέλευση των Ετρούσκων. Σήμερα, όμως, γνωρίζουμε ότι τα πρώτα ετρουσκικά κείμενα χρονολογούνται γύρω στο 700 π.Χ. και άρα η επιγραφή θα μπορούσε μάλλον να αποδείξει ότι Ετρούσκοι από την Ιταλία έφθασαν στην Λήμνο, παρά το αντίστροφο. Πολλοί αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι η επιγραφή της Λήμνου αποδεικνύει ότι Ετρούσκοι πειρατές ήταν αυτοί που έφθασαν στο νησί, αλλά είναι περίεργο που οι αρχαίοι ιστορικοί δεν αναφέρουν το παραμικρό. Μια άλλη ενδιαφέρουσα πρόταση είναι οι Ετρούσκοι ή Τυρσηνοί/Τυρρηνοί να αποτελούσαν έναν από τους «Λαούς της Θάλασσας» που αναφέρονται στα αιγυπτιακά αρχεία των φαραώ Μερνεπτάχ (1224-1214 π.Χ.) και Ραμσή Γ' (1194-1163 π.Χ.) ως "Trš.w". Μολαταύτα, ο Θουκυδίδης επιμένει ότι ο προελληνικός πληθυσμός της Λήμνου ήταν Τυρρηνικός.[220] Αντιθέτως, τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι η προέλευση των Ετρούσκων είναι γηγενής και συνέχεια του πολιτισμού Βιλλανόβα με εσωτερικό κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό μετασχηματισμό, χωρίς να παραβλέπονται και οι επαφές με τον έξω κόσμο. Επιπλέον, οι ανασκαφές δείχνουν ότι στο τέλος της Εποχής του Σιδήρου ή πολιτισμού Βιλανόβα τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία που εκφράζουν τους Ετρούσκους είχαν ήδη παγιωθεί.[221] Μέσα από τις αντικρουόμενες πληροφορίες δεν μπορεί κανείς παρά να συμπεράνει ότι η στήλη του πολεμιστή από την Λήμνο είναι ένα μεμονωμένο στοιχείο, μακριά από το κέντρο του ετρουσκικού πολιτισμού, στο οποίο δεν πρέπει να δίνεται βαρύνουσα σημασία ή να εξάγονται υποθετικά συμπεράσματα χωρίς άλλα στοιχεία.

Σε τελική ανάλυση, το κύριο πρόβλημα με την αποκωδικοποίηση της ετρουσκικής γλώσσας είναι ότι δεν έχει βρεθεί το κλειδί ώστε να είναι δυνατή η πλήρης αποκρυπτογράφηση των γραπτών συμβόλων της. Κλειδί στην αποκρυπτογράφηση ονομάζεται ένας ασφαλής συσχετισμός αγνώστων συμβόλων με άλλα απολύτως γνωστά, όπως έγι-

---

[218] Pallottino, *Etruscans*, part. 3. Για τον τρόπο με τον οποίο προσαρμόσθηκε το ελληνικό αλφάβητο από τους Ετρούσκους δες Haynes, pp. 64-69.

[219] Barker & Rasmussen, p. 95 fig. 31 και Bonfante, *The Etruscan Language*, pp. 61-62 με πλήρες κείμενο.

[220] Θουκ. IV.109. Δες και Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αίτια Ελληνικά», 21 (296Β). Η ετρουσκική και η γλώσσα της επιγραφής στην Λήμνο ίσως αποτελούν όμοιες «γλωσσολογικές νήσους στην ινδοευρωπαϊκή θάλασσα» του ευρωασιατικού χώρου (Forsythe, p. 39).

[221] Barker & Rasmussen, pp. 80-81 & 94-96. Πρβλ. Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 38-40 και Cornell, pp. 45-46 &.p. 410 n 35 και Haynes, p. 2 και Torelli in ELA, p. 49 και Prayon, σ. 54.

νε με τη ελληνική Γραμμική Β, ή κάποια δίγλωσση επιγραφή η οποία θα ανέγραφε το ίδιο κείμενο στα ετρουσκικά και σε μια άλλη γλώσσα απολύτως γνωστή σήμερα, όπως συνέβη με την αιγυπτιακή ιερογλυφική στον λίθο της Ροσσέτα. Αν και υπάρχουν επάνω από σαράντα δίγλωσσες επιγραφές σε ετρουσκικά και λατινικά, είναι πολύ σύντομες για τον αποκρυπτογράφο. Μάλιστα, το λατινικό κείμενο είναι ελεύθερη μετάφραση του ετρουσκικού, με αποτέλεσμα να μην βοηθάνε όσο θα περίμενε κανείς. Τα ίδια προβλήματα παρουσιάζουν και οι τρεις χρυσές πλάκες (εικ. TorEtr, p. 489, εκτίθενται στο Μουσείο της Βίλλα Τζούλια στην Ρώμη) με δίγλωσση επιγραφή (στην ετρουσκική και φοινικική γλώσσα) από τους Πύργους (Pyrgi, BAGROW, 44:A1, σημερ. Santa Severa), λιμάνι της Καίρε. Σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπάρχει διαχωρισμός των λέξεων στα ετρουσκικά κείμενα, με αποτέλεσμα η πιθανή ανάγνωση να γίνεται εξαιρετικά δύσκολα. Επειδή ο μεγαλύτερος αριθμός λέξεων προέρχεται από επιγραφές θρησκευτικού περιεχομένου, δεν υπάρχει ποικιλία λεξιλογίου και άρα οι μελετητές αντιμετωπίζουν το ίδιο άλυτο ζήτημα κατανοήσεως σε πολλές επιγραφές. Ένα ακόμη πρόβλημα είναι ότι οι μελετητές της γλώσσας, στην προσπάθειά τους να αναγνώσουν τα κείμενα, αποδίδουν πολλές φορές το ίδιο νόημα σε λέξεις που μοιάζουν ίδιες, οι οποίες όμως κατά πάσα πιθανότητα δεν έχουν το ίδιο νόημα (π.χ. στα ελληνικά οι λέξεις αλλού και άλλου, οι οποίες χωρίς τον τόνο δεν είναι δυνατόν να ξεχωρίσουν από μόνες τους). Το γεγονός μάλιστα ότι η γλώσσα διαφέρει από πόλη σε πόλη κάνει τις δυσκολίες αναγνώσεως ακόμη πιο μεγάλες.[222] Παρά τον μεγάλο αριθμό επιστημονικών προβλημάτων, υπάρχουν ετρουσκικές επιγραφές οι οποίες έχουν κατά το μάλλον ή ήττον αναγνωσθεί (Ιστορική Πηγή 1).

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 1
ΕΤΡΟΥΣΚΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ, Ζ'-Β' αιώνας π.Χ.

Α. ΚΤΗΤΙΚΗ ΕΤΡΟΥΣΚΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ, περ. 650-625 π.Χ.
Giulano Bonfante and Larissa Bonfante, *The Etruscan Language*, revised ed. (Manchester: Manchester Univ. Press, 2002), Sources, no 9, p. 137. Μετάφραση από την ετρουσκική Giulano και Larissa Bonfante. Μετάφραση στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Mlakas Sela aska mi eleivana
Είμαι το δοχείο [aska=ασκός] για λάδι [eleivana=έλαιον] της ωραίας Σελά

Β. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΤΡΟΥΣΚΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ, Δ' αιώνας π.Χ.
Giulano Bonfante and Larissa Bonfante, *The Etruscan Language*, revised ed. (Manchester: Manchester Univ. Press, 2002), Sources, no 47, p. 165. Μετάφραση από την ετρουσκική Giulano και Larissa Bonfante. Μετάφραση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

---

[222] Bonfante, *The Etruscan Language*, pp. 65-68 και Luisa Banti, *Etruscan Cities and their Culture,* trans. of *Il mondodegli Etruschi* (1968. Berkeley: Univ. of California Press, 1973), pp. 194-195.

Mi fleres spulare aritimi fasti rufris t(u)rce clen cecha
Είμαι το άγαλμα/ανάθημα που η Φάστη Ρούφρης ανέθεκεν
στην Άρτεμη [=aritimi] Spulare για τον γιο της

Γ. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΤΡΟΥΣΚΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ, Δ' ή Γ' αιώνας π.Χ.
Massimo Pallottino, *The Etruscans*, 2nd ed. (London: Penguin/Allan Lane, 1975), pp. 218-219. Μετάφραση από την ετρουσκική M. Pallottino. Μετάφραση στην νεοελληνική και ερμηνεία νοήματος Δ. Ι. Λοΐζος.

Arnth Xurcles Larthal clan	Ο Άρνουθ Τσούκλης, γιος του Λαρθάλ
Ramthas Nevtnial zilc praxis	Και της Ράμθας από το Νέβτνι, ήταν άρχων.
Amce marunux spurana	Ήταν (επίσης) της πόλεως ιερέας
Cepen tenu avils	Και είχε την εξουσία [μέχρι που πέθανε;] για χρόνια
Maxs semfalxls lupu	Εβδομήντα πέντε, (όταν) πέθανε.

Δ. ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΕΤΡΟΥΣΚΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ, Β' αιώνας π.Χ.
Giulano Bonfante and Larissa Bonfante, *The Etruscan Language*, revised ed. (Manchester: Manchester Univ. Press, 2002), Sources, no 64, pp. 176-178. Μετάφραση από την ετρουσκική Giulano και Larissa Bonfante. Ελεύθερη απόδοση και ερμηνεία νοήματος στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Ο επιδιαιτητής Λαρθ Ρέζους[223] (Larth Rezus) ομιλεί: συμβόλαιο γίνεται ανάμεσα στην οικογένεια Βελθίνα (Velthina) [και] σ' εκείνη του Αφούνα (Afuna) για την ιδιοκτησία σύμφωνα με τον ετρουσκικό νόμο, που είναι τα δώδεκα naper[224] του Βελθίνα, ακριβώς αλλά ... σύμφωνα με το δίκιο (το σωστό).

Όσον αφορά τα όρια (της ιδιοκτησίας) του Αούλε Βελθίνα [Aule Velthina], γιου του Άρζνα [Arzna], αυτός από την πλευρά του κάνει μία αποδοχή, και όσον αφορά στην ιδιοκτησία του Λάρθ Αφούνα [Larth Afuna], γιου του Θουντσούλθε [Thunchulthe?], αυτός την μοιράζεται από κοινού. Όλη (η έγγειος) ιδιοκτησία στο χαμηλότερο σημείο της τοποθεσίας είναι χωρισμένη σε πέντε naper και δύο sran, τα έξι naper δίπλα στα πέντε, αυτά λαμβάνει ο Αφούνα.

Ο Βελθίνα όμως, όπως και εάν διασαφηνιστεί, ο ίδιος ο Βελθίνα θα τα κατέχει (τα άλλα πέντε naper) δικαίως. Εκείνο το ταφικό μνημείο (που τώρα) ανήκει στον Βελθίνα, σύμφωνα με τον ετρουσκικό νόμο, ο Αφούνα το εκχωρεί. Σύμφωνα με τον ετρουσκικό νόμο όλη την ταφική κρύπτη δίνει και εκχωρεί (ο Αφούνα στον Βελθίνα). Τα τρία naper εκεί ... Ο Βελθίνα δικαίως θα κατέχει ό,τι γύρω από τον τάφο είναι ακίνητο, αυτό που είναι στην

[223] Ο μάρτυρας της συμφωνίας ή δικαστής.
[224] Πιθανότατα ετρουσκική μονάδα μετρήσεως επιφανείας. Δες «Etruscan Glossary» at https://web.archive.org/web/20250530031908/https://etruscans1.tripod.com/Language/EtruscanN.html (αρχική επίσκεψη: Ιούνιος 2006).

κρύπτη και στο λίθινο μνημείο.

Ο Βελθίνα θα το πράξει, θα δώσει και θα εκχωρήσει δικαίως (τα έξι naper στον Αφούνα). (Στην ιδιοκτησία) του ευγενούς Αφούνα (είναι) το μνημείο (που θα δοθεί στον Βελθίνα).

Ο Βελθίνα και ο Αφούνα ήρθαν σε συμφωνία και σύμφωνα με αυτό το τελικό συμβόλαιο θα πράξουν, όπως η συμφωνία γράφηκε.

Η χρήση της γραφής ιδίως για την καταγραφή μιας συμφωνίας εγγείου ιδιοκτησίας πρέπει να αποτέλεσε στην ετρουσκική κοινωνία μια μεγάλη τεχνολογική επανάσταση, διότι πλέον πέραν του λόγου υπήρχε και η έγγραφη απόδειξη. Υποθέτουμε ότι στην Ετρουρία γραφή γνώριζε αρχικά μόνο η ανώτερη τάξη, προσπαθώντας ίσως να μιμηθεί τον τρόπο ζωής των ευγενών στην Ανατολή. Η αύξηση, μάλιστα, του αριθμού των επιγραφών που παρατηρείται κατά τους ΣΤ’ και Ε’ αιώνες π.Χ. ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη μια εύπορης και ανερχόμενης κοινωνικά μεσαίας τάξεως.[225]

Σε κάθε περίπτωση, η ετρουσκική γλώσσα παρουσιάζει δισεπίλυτα προβλήματα εξαιτίας του μικρού αριθμού των κειμένων που διαθέτουμε, της ομοιότητας των κειμένων ως προς το λεξιλόγιο, και της ανυπαρξίας πραγματικά δίγλωσσων κειμένων για να βρεθεί η κλείδα κατανοήσεως της γλώσσας. Είναι, πάντως, σημαντικό ότι οι Ετρούσκοι χρησιμοποίησαν μία από τις παραλλαγές του ελληνικού αλφαβήτου για να γράψουν την γλώσσα τους, πράγμα που δείχνει για μια φορά ακόμη την καταλυτική επίδραση των Ελλήνων στην περιοχή.

Πόλεις, Οικοδομήματα & Οικονομία

Οι εύφορες πεδιάδες στις οποίες έζησαν οι Ετρούσκοι και η πλούσια σε μέταλλα (κυρίως χαλκός και σίδηρος) γη τους, τους έδωσαν την δυνατότητα να αναπτύξουν την γεωργία και την μεταλλοτεχνία και να αποκτήσουν αυτάρκεια και οικονομική ευρωστία. Ταυτοχρόνως, ασχολήθηκαν με το θαλάσσιο εμπόριο και πιθανότατα την πειρατεία αυξάνοντας τον πλούτο τους δραματικά. Ως αποτέλεσμα αυτής της ευμάρειας, δημιούργησαν πόλεις με μεγάλα οικοδομήματα και έργα τέχνης.

Η ανάπτυξη του ετρουσκικού πολιτισμού επηρεάσθηκε και από τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στην ευρύτερη κεντρική Ιταλία την Α’ χιλιετία π.Χ. Ο πολιτισμός αναπτύχθηκε αρχικά στον γεωγραφικό χώρο που ορίζεται από τους ποταμούς Άρνο που διαρρέει την σημερινή Φλωρεντία, Τίβερη που διαρρέει την Ρώμη και τις ακτές του Τυρρηνικού Πελάγους. Τελικά, όμως, εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την κεντρική Ιταλία και συγκεκριμένα σε όλο το σημερινό Λάτσιο (Lazio) και στην Τοσκάνη, σε περιοχές της Ομβρίας/Ουμβρίας (Umbria), της Καμπανίας (Campania), της Αιμιλίας (Emilia-Romagna) και του Βένετου (Veneto) αλλά και στις σημερινές επαρχίες Μάρκε (Marche) και Αμπρούτσο (Abruzzo). Στις παράκτιες περιοχές επικρατούσε κλίμα μεσογειακό με ξηρά καλοκαίρια, ήπιους χειμώνες και βροχόπτωση όχι μεγαλύτερη από 600

[225] Barker & Rasmussen, pp. 96-97.

χιλιοστά. Αντιθέτως, στην ενδοχώρα και σε πιο ορεινές περιοχές, το κλίμα ήταν πιο κεντροευρωπαϊκό με βροχόπτωση που μπορεί να έφθανε το φθινόπωρο μέχρι και τα 1500 χιλιοστά, αλλά και με μέρες με χιόνι. Οι κλιματολογικές αυτές συνθήκες, που δεν πρέπει στην συγκεκριμένη περιοχή να διέφεραν και πολύ από τις σημερινές, επηρέασαν θετικά τις αγροτικές ενασχολήσεις των Ετρούσκων και την οικονομία τους. Γεωγραφικά, λοιπόν, η περιοχή των Ετρούσκων, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, αποτελείται από πεδινές περιοχές που διακόπτονται από ορεινές νησίδες, μέχρι την οροσειρά των Απεννίνων Ορέων.[226]

Όσον αφορά στην παραγωγή και προμήθεια ειδών διατροφής, οι Ετρούσκοι ασχολούνταν με την γεωργία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι και το ψάρεμα. Αρχαιοβοτανικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι καλλιεργούσαν δημητριακά, λαχανικά και αμπέλια, ενώ κατανάλωναν ελιές και σύκα. Η καλλιέργεια της ελιάς πρέπει να εισήχθη από την Ελλάδα, όπως μαρτυρά η ετρουσκική λέξη eleivana (ελαίου),[227] που είναι φανερό ότι προέρχεται από το έλαιον. Οι Ετρούσκοι χρησιμοποιούσαν το λάδι για να κατασκευάζουν και να πωλούν αρωματικές αλοιφές. Πολύ διαδεδομένη ήταν η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιών. Η ετρουσκική (αλλά και λατινική) λέξη vinum ή vnm προέρχεται από τον οίνο και παραπέμπει πάλι στις ελληνικές επιρροές. Από τον μεγάλο αριθμό ετρουσκικών αμφορέων κρασιού που έχουν βρεθεί στην νότια Γαλλία αλλά και στην Καρχηδόνα συμπεραίνουμε ότι οι Ετρούσκοι ασχολούνταν ιδιαιτέρως με το εμπόριο του κρασιού.[228]

Για να αυξήσουν την γεωργική παραγωγή επιδόθηκαν στην κατασκευή απαραίτητων και θαυμαστών υδραυλικών έργων. Στην νότια κυρίως Ετρουρία και στο Λάτιο έχουν κατασκευασθεί τεχνητές σήραγγες αποστραγγίσεως υδάτων για να αυξηθεί η καλλιεργήσιμη γη. Είναι χαρακτηριστικό ότι 26 περίπου χιλιόμετρα σηράγγων αποστραγγίσεως έχουν βρεθεί μόνο γύρω από τους Βηίους αλλά και οι Ετρούσκοι ήταν εκείνοι που αποξήραναν το Φόρουμ (Forum, Αγορά) στην Ρώμη τον Ζ' αιώνα π.Χ.[229] Η μεγάλη γεωργική παραγωγή έδωσε στους Ετρούσκους αυτάρκεια τροφής.

Η φυσική και οικονομική γεωγραφία της κεντροδυτικής Ιταλίας βοήθησε στην ίδρυση των ετρουσκικών πόλεων-κρατών. Οι πρώτες πόλεις κτίσθηκαν αρχικά σε θέσεις με κάποια φυσική προστασία, ενώ μετά το 400 περίπου π.Χ. η ισχυροποίηση των Ρωμαίων στον Νότο ανάγκασε τους Ετρούσκους να περιτειχίσουν τις πόλεις τους για μεγαλύτερη προστασία. Σταδιακά, οι ετρουσκικές πόλεις αναπτύχθηκαν σε πλήρως οργανωμένες κοινότητες. Χωροταξικά, στην αρχή υπήρχε μια μικρή ομάδα συνοικισμών και νεκροταφείων κτισμένα επάνω ή γύρω από υπερυψωμένα εδάφη. Η αρχική δόμηση πρέπει να είχε γίνει χωρίς συγκεκριμένη οικιστική οργάνωση, αλλά από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά οι νέες κατασκευές ήταν περισσότερο οργανωμένες με διασταυρούμενους μεγάλους δρόμους και παρόδους. Στο Μαρτζαμπόττο (Marzabotto), ο ετρουσκικός οικισμός κτίσθηκε γύρω στο 500 π.Χ σε παρθένο έδαφος και η περιφέρεια

[226] Spivey & Stoddart, pp. 32-33.

[227] Η ακριβής ετρουσκική έκφραση είναι aska eleivana (δοχείο ελαίου) όπως αναφέρεται στο https://web.archive.org/web/20250530031908/https://etruscans1.tripod.com/Language/EtruscanE.html (αρχική επίσκεψη: Ιούνιος 2006).

[228] Prayon, σ. 29-31 & 82-83.

[229] Barker & Rasmussen, p. 184 – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 68-69 και Prayon, σ. 78.

της πόλεως ήταν γύρω στα τέσσερα χιλιόμετρα. Οι συνοικίες ήταν χωρισμένες σε οικοδομικά τετράγωνα (ορθογώνιο σύστημα)[230] με μεγάλους δρόμους που είχαν πλάτος 15 μ. και παρόδους με πλάτος 5 μ. Οι κεντρικοί οδοί περιλάμβαναν, το κατάστρωμα του δρόμου στην μέση, σύστημα απορροής των υδάτων, στο οποίο συνδεόταν το κάθε σπίτι, και πεζοδρόμια στα δύο άκρα. Ανάμεσα στα σπίτια και σε παραπλήσιες οικοδομές στεγάζονταν τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας και κεραμικής. Η ακρόπολη, που βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την υπόλοιπη πόλη, περιβαλλόταν από δημόσια κτίρια. Επίσης, η πόλη διέθετε τουλάχιστον δύο νεκροταφεία.[231] Ο οικισμός στο Μαρτζαμπόττο ήκμασε μέχρι τον Δ' αιώνα π.Χ. και θεωρείται μια τυπική ετρουσκική πόλη της Κλασσικής Εποχής.

Η εξέλιξη της ετρουσκικής πόλεως φαίνεται καλύτερα στους Βηίους (Veii), που κείνται μόλις 17 χλμ. βορείως της Ρώμης και αποτελούν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Ετρουρίας. Τα αρχαιότερα αρχαιολογικά στρώματα δείχνουν ότι οι Βήιοι κατοικήθηκαν γύρω στο 1000 π.Χ. από ανθρώπους του προϊστορικού πολιτισμού Βιλλανόβα. Οι μικρές ομάδες ταφών υποδεικνύουν ότι υπήρχαν μικρά χωριά καλαμοκαλυβών, τα οποία ήταν κτισμένα στο ανυψωμένο έδαφος. Παρά τα πλούσια ευρήματα που δείχνουν εμπορικές επαφές με την κεντρική και βόρεια Ευρώπη, οι ταφές είχαν γίνει όλες σε απλές τεφροδόχους. Τον Η' αιώνα π.Χ., όμως, ορισμένες ταφές περιείχαν ελληνικά αγγεία και πολλά ορειχάλκινα και σιδηρά αντικείμενα. Για παράδειγμα, η ταφή AAI περιλάμβανε την τέφρα του νεκρού σε ορειχάλκινη τεφροδόχο σκεπασμένη με ορειχάλκινο κράνος, ασπίδα, πέλεκυ, αιχμές βελών, σιδερένιο ξιφίδιο, διάφορα ορειχάλκινα είδη καθημερινής χρήσεως και έναν σκαραβαίο. Τον Ζ' αιώνα π.Χ., όμως, οι κάτοικοι άρχισαν να θάβουν αντί να καίνε τους νεκρούς τους και πολλές φορές τους τοποθετούσαν κάτω από υπέργειες θολωτές κατασκευές. Η εμφάνιση των Ετρούσκων δεν δείχνει να επέφερε οποιαδήποτε αναστάτωση ή διακοπή χρήσεως του νεκροταφείου και άρα της ζωής στον οικισμό. Οι Βήιοι εξελίχθηκαν γρήγορα σε σημαντική ετρουσκική πόλη. Οι κάτοικοί τους είχαν τον έλεγχο της δεξιάς όχθης του Τίβερη ποταμού, την εκμετάλλευση των αλυκών στο δέλτα του ποταμού αλλά και τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας προς το εσωτερικό της Ετρουρίας. Η πόλη είχε στολιστεί με ωραία ιερά και διακοσμημένους ναούς, σημαντικότερος των οποίων ήταν ο τετράγωνος ναός της Μινέρβα (Αθηνά) στο Πορτονάτσιο (Portonaccio) με πλευρά 18 μ. Ο ναός ήταν πολύ σημαντικός διότι ήταν σεβαστή η λατρεία της θεάς σε όλη την Ετρουρία αλλά και διότι ήταν διακοσμημένος με πληθώρα πηλίνων αγαλμάτων και άλλων διακοσμητικών στοιχείων (εικ. TorEtr, pp. 34-35 & 370-371). Προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. κτίσθηκε λίθινο τοίχος, ίσως για να προστατεύσει τους κατοίκους από επιδρομές, αλλά οι Βήιοι έπεσαν τελικά στα χέρια των Ρωμαίων το 396 π.Χ.[232] Η οικιστική ιστορία των Βηίων δείχνει καθαρά την αδιάλειπτη συνέχεια από την Βιλλανόβα Εποχή στους Ετρούσκους και αποτελεί για τους αρχαιολόγους ένα μοντέλο αναπτύξεως των ετρουσκικών πόλεων που εξελίχθηκε επάνω σε οικισμούς της ιταλικής εποχής του Σιδήρου.

Οι ετρουσκικές πόλεις περιέκλειαν οικήματα, εργαστήρια και ναούς. Τα οικοδο-

[230] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 284.

[231] Collis, p.109 & fig. 29 και Haynes, pp. 188-193 & Fig. 161 και Pallottino, *Etruscans*, pp. 94-99.

[232] Collis, p. 59 και Haynes, pp. 204-211 & fig. 169-174 και *Etruscans: Italy's Lovers of Life* (Alexandria, Virg.: Time-Life, 1995), pp. 130-133.

μήματα των Ετρούσκων δεν μπορούν να μελετηθούν στον ίδιο βαθμό με αυτά των Ελλήνων και των Ρωμαίων λόγω του τρόπου κατασκευής τους. Οι Ετρούσκοι χρησιμοποιούσαν πέτρα μόνο στα οχυρωματικά τείχη και στους τάφους, ενώ για τις υπόλοιπες κατασκευές μεταχειρίζονταν λίθο για τα θεμέλια αλλά ξύλο ή συμπιεσμένα τεμάχια ξύλου και άψητο πηλό για τα τοιχία (εικ. TorEtr, p. 321). Εξαιτίας αυτού του γεγονότος διασώθηκαν μόνο τα θεμέλια των κτισμάτων καθημερινής χρήσεως. Τα σπίτια των Ετρούσκων ήταν συνήθως μονώροφα, αλλά δεν πρέπει να έλειπαν και μεμονωμένες διώροφες κατασκευές. Παρότι υπάρχουν ορισμένα αντίγραφα διώροφων σπιτιών δεν είναι πιθανό ότι ήταν συνηθισμένα ανάμεσα στους Ετρούσκους. Οι οίκοι ήταν κτισμένοι με πλίνθους και σκεπασμένοι με επίπεδες ή επικλινείς στέγες. Στην αρχή ήταν τετράγωνοι με ένα δωμάτιο και κεκλιμένη στέγη, όμοιοι με την απλούστερη μορφή του μυκηναϊκού μεγάρου και του αρχαϊκού ελληνικού ναού. Σταδιακά προστέθηκαν περισσότερα δωμάτια, ένα αίθριο (εσωτερικός ακάλυπτος χώρος, λατ. atrium) αλλά και ασκεπής είσοδος. Τελικά, επικράτησε το οίκημα με τα τρία δωμάτια, το οποίο είναι όμοιο με αυτό του ετρουσκικού ναού.[233]

Οι Ετρούσκοι λάτρευαν τους θεούς τους σε ναούς (λατ. templum), δηλαδή ένα κλειστό κτήριο με βωμούς και αναπαραστάσεις των θεών (εικ. Pallottino, *Etruscans*, plates 52 & 54). Οι ανασκαφές έδειξαν ότι οι Ετρούσκοι έκτιζαν συνήθως σχεδόν τετράγωνους ναούς με υπόστυλη είσοδο και εσωτερικό που χωριζόταν σε τρία ιερά για τρεις θεότητες ή σε ένα ιερό με δύο κλίτη (εικ. Macnamara, fig. 18 & fig. 19 και ATA, 9-3). Δεν έλειπαν όμως και οι περίπτεροι ναοί, με κιονοστοιχία σε όλη την εξωτερική τους όψη, που έμοιαζαν πιο πολύ στους ελληνικούς. Όπως και στις άλλες οικοδομές, τα θεμέλια ήταν πέτρινα αλλά ολόκληρος ο σκελετός ήταν από ξύλο ενώ υπήρχαν διακοσμητικά στοιχεία επενδύσεως από ψημένη άργιλο. Ο τυπικός «τοσκανικός» ναός[234] ήταν σχεδόν τετράγωνος με κιονοστοιχία μόνο στο μπροστινό του μέρος και απλό τοίχο στο πίσω. Ο ναός χωριζόταν σε τρία δωμάτια ή ήταν ένας ενιαίος χώρος. Το ύψος του ναού ήταν αισθητά χαμηλότερο σε σχέση με αυτό των ελληνικών ενώ η κιονοστοιχία ήταν απλή, χωρίς αυλακώσεις, τα κιονόκρανα θύμιζαν τον δωρικό ρυθμό ενώ το οικοδόμημα ήταν τοποθετημένο σε υπερυψωμένη βάση. Παρά μια ορισμένη τυπολογία, δεν υπήρχε απόλυτη ομοιομορφία στην κατασκευή των ναών, αλλά, αντιθέτως, μεγάλη ποικιλομορφία κατασκευών. Υπήρχαν περιπτώσεις ακόμη και περίπτερου ναού με κίονες και στις τέσσερις πλευρές, ενώ τα ονομαζόμενα ακρωτήρια στον ελληνικό ναό μπορεί να τοποθετούνταν κατά μήκος της ραφής της στέγης (κεντρικό ακρωτήριο ή και ακρωτήρια) αλλά και στα άκρα των αετωμάτων.[235]

Τα οικοδομήματα των Ετρούσκων δεν προδίδουν την οικονομική τους ευμάρεια, η οποία προήλθε από το εμπόριο και πιθανότατα την πειρατεία. Η έντονη θαλάσσια παρουσία των Ετρούσκων στα παράλια της Ιταλίας και της Σικελίας εντοπίζεται ανάμεσα στον Ζ' αιώνα και στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Αρχαίες φιλολογικές πηγές αναφέρουν

---

[233] Pallottino, *Etruscans*, pp. 159-162 & 175-176. Για την αρχιτεκτονική συσχέτιση ετρουσκικών και ελληνικών ναών δες Pallottino, *Etruscans*, pp. 161-162. Για τα ετρουσκικά σπίτια δες Luigi Noti, «Civil, Religious, and Domestic Architecture,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 313-327 και πρβλ. Hamblin, pp. 60-61.

[234] Vitruvius, IV.7.

[235] Barker & Rasmussen, pp. 219-222 και D. S. Robertson, *Greek and Roman Architecture,* 2nd ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1943/1945), pp. 195-204.

την ύπαρξη ετρουσκικής θαλασσοκρατορίας, η οποία στην ελληνική παράδοση παρουσιάζεται αρχικά ως πειρατεία. Η ύπαρξη ετρουσκικού στόλου πιστοποιείται από φιλολογικές πηγές αλλά και από τις πολλές απεικονίσεις εμπορικών πλοίων, πολεμιστών σε πλοία και ναυμαχιών. Όμως οι Ετρούσκοι δεν ήταν οι μόνοι έμποροι στην περιοχή. Οι Έλληνες, που ονόμαζαν τους Τυρρηνούς, πειρατές, διενεργούσαν μεγάλες εμπορικές πράξεις με τους Ιταλούς, διότι ενδιαφέρονταν κυρίως για ακατέργαστα μέταλλα (χαλκό, μόλυβδο, σίδηρο) από τα ορυχεία της Ετρουρίας, τα οποία φαίνεται ότι αντάλλασσαν με την κεραμική τους. Αυτό εξηγεί και τις χιλιάδες ελληνικά αγγεία που έχουν βρεθεί στην Ετρουρία. Εκτός από τους Ετρούσκους και τους Έλληνες, Καρχηδόνιοι αλλά και άλλοι Φοίνικες μετέφεραν και πωλούσαν εμπορεύματα στο Τυρρηνικό Πέλαγος. Κατά συνέπεια, ο εμφανής εμπορικός οργασμός αλλά και ανασκαφές στην τυρρηνική ακτή από το τέλος του 20ου μ.Χ. αιώνα έχουν οδηγήσει πλέον τους αρχαιολόγους να ξεφύγουν από την αντίληψη ότι το εμπόριο της περιοχής ήταν αποκλειστικά στα χέρια των Ετρούσκων. Φαίνεται ότι τουλάχιστον οι Ετρούσκοι, οι Έλληνες, και οι Φοίνικες που έπλεαν εκεί συμμετείχαν ισότιμα και στο εμπόριο. Άρα είναι μάλλον καλύτερο να μιλάμε για τυρρηνικό εμπόριο παρά για αποκλειστικά ετρουσκική θαλασσοκρατορία.[236]

Σχετικά με την διάδοση των ετρουσκικών εμπορευμάτων πέρα από το Τυρρηνικό Πέλαγος, υπάρχουν κάποιες ενδείξεις στην βορειοδυτική Μεσόγειο. Συγκεκριμένα, ναυάγιο που χρονολογήθηκε από την ελληνική κεραμική που μετέφερε μεταξύ 515 και 470 π.Χ. ίσως δείχνει την έκταση που είχε πάρει το εμπόριο και των ετρουσκικών προϊόντων στην στροφή προς τον Ε' αιώνα π.Χ. Το πολύ μεγάλο για την εποχή του εμπορικό πλοίο, που είχε μήκος μεγαλύτερο από 20 μ. και χωρητικότητα 30-38 μετρικούς τόνους, βυθίσθηκε νοτιοδυτικά της νησίδας Giens, στον νότιο όρμο του μικρού νησιού Grand Ribaud (L'île du Grand Ribaud), ανάμεσα στο Les île d'Hyères και στην απέναντι χερσόνησο, ανατολικά της Τουλόν στην Γαλλία. Το ναυάγιο Grand Ribaud F, όπως ονομάζεται, περιείχε 800-1000 ετρουσκικούς αμφορείς που ήταν τοποθετημένοι σε πέντε επάλληλα στρώματα και προέρχονταν από την περιοχή της Καίρε. Τα στόμια των αμφορέων φαίνεται ότι ήταν σφραγισμένα με πώματα φελλού. Στο πλοίο υπήρχαν επίσης αγγεία από την Μασσαλία, από την Ελλάδα αλλά και την Μεγάλη Ελλάδα. Εγχαράξεις επάνω σε ορισμένους αμφορείς μπορεί να υποδεικνύουν ότι ο έμπορος του καραβιού ήταν από την κεντρική Ιταλία και διακινούσε προϊόντα από διάφορες περιοχές της Ιταλίας και της Ελλάδας προς την Μασσαλία. Το φορτίο περιλάμβανε ακόμη 15-25 μπρούτζινα πινάκια στοιβαγμένα το ένα μέσα στο άλλο, πολλά θραύσματα από πινάκια αλλά και μπρούτζινους δίσκους με χείλος διακοσμημένο με ανάγλυφα σφαιρίδια. Το μεγάλο εμπορικό του 500 περίπου π.Χ. φαίνεται ότι εκτελούσε δρομολόγια ανάμεσα στις δυτικές ακτές της κεντρικής Ιταλίας και στα βορειοδυτικά παράλια της Μεσογείου.[237] Βέβαια, είναι παρακινδυνευμένο να διατυπώσουμε υποθέσεις για το ετρουσκικό

---

[236] Michel Gras, «Trade,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 97-109 – Για αναφορές στην θαλασσοκρατορία των Ετρούσκων δες Δ.Α., I.11.4 και Τίμαιος/Timaeus Hist., FGrH, 566, F164 και «Fragmenta», F164 = Διόδ., V.13.3-5 στο TLG και Αθήναιος, XV.12.17 (672b) και Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αίτια Ελληνικά», 21 (296B) και Στράβων, V.2.2 (C219-220) & V.2.7 (C225) και Δ.Σ., V.20 & V.40 και Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 60 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 1.6.60 λατινικά στο TLG και ο πρώτος ύμνος «Εις Διόνυσον/In Bacchum», *Hymni Homerici*, σειρές 6-8 στο TLG ή *The Homeric Hymns*, trans. Charles Boer (Chicago: Shallow Press, 1970), p. 13. Δες ακόμη κάποιες χλιαρές και θολές αντιρρήσεις για την θαλασσοκρατορία των Ετρούσκων στο Spivey & Stoddart, p. 139.

[237] *Les Étrusques en mer*, pp. 55-52 & 117-119 και Jean-Christophe Sourisseau, «Les épaves de

εμπόριο στην δυτική Μεσόγειο υπό το φως των ιστορικών γεγονότων στη στροφή προς τον Ε' αιώνα π.Χ. βασιζόμενοι στο ναυάγιο του Grand Ribaud F και σε ορισμένα άλλα στοιχεία μόνο.

Ήδη από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., ο αποικισμός της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας από τους Έλληνες εμπόδιζε την εμπορική και ναυτική επέκταση των Ετρούσκων προς τον Νότο. Σύντομα, Έλληνες και Ετρούσκοι βρέθηκαν αντιμέτωποι στην θάλασσα. Οι Ετρούσκοι φρόντισαν να έχουν συμμάχους τους Καρχηδόνιους, που είχαν ανάλογους λόγους να μην θέλουν την κυριαρχία των Ελλήνων στην Μεσόγειο Θάλασσα. Στόλος Ετρούσκων και Καρχηδονίων αντιμετώπισε το 540 π.Χ. τους Φωκαείς στην ναυμαχία της Αλαλίας, στην θάλασσα της Σαρδηνίας, και οι πρώτοι κατάφεραν να εκδιώξουν τους Έλληνες αποίκους που είχαν εγκατασταθεί στο νησί. Μετά από αυτή την ναυμαχία, οι Έλληνες δεν ξαναπροσπάθησαν να εγκατασταθούν στην Σαρδηνία ή στην Κορσική. Η συμμαχία των Ετρούσκων με τους Αφρικανούς δεν κράτησε όμως πολύ, διότι λίγα χρόνια αργότερα (509; π.Χ. Ιστορική Πηγή 2) Ρώμη και Καρχηδόνα υπέγραψαν εμπορική συνθήκη και χώρισαν την Μεσόγειο και τις ακτές της σε σφαίρες επιρροής. Ως εκ τούτου, επήλθε τελικά η κατάρρευση του όποιου θαλάσσιου εμπορίου διενεργούσαν οι Ετρούσκοι, μια που ξαφνικά οι Φοίνικες άρχισαν να τους πιέζουν από τα νοτιοδυτικά όπως ακριβώς έκαναν και οι Έλληνες από τα νοτιοανατολικά. Τελικά, το 474 π.Χ., στόλος των Συρακουσίων νίκησε τον αντίστοιχο των Ετρούσκων κοντά στην Κύμη της Ιταλίας. Η ετρουσκική θαλασσοκρατορία, ακόμη και εάν υπήρξε, είχε πλέον τελειώσει.[238]

Οι Ετρούσκοι χρησιμοποίησαν τον πλούτο που συγκέντρωσαν από το εμπόριο για να κτίσουν οργανωμένες οικιστικά πόλεις με κατοικίες, εργαστήρια, ναούς αλλά και νεκροταφεία. Η χρήση ξύλου και πηλού στην ανωδομή των κτιρίων μάς στέρησε την δυνατότητα να θαυμάσουμε τους ετρουσκικούς ναούς και την διακόσμηση τους αλλά να έχουμε και μια καλύτερη αντίληψη των άλλων οικοδομών. Παρ' όλα αυτά, οι περιγραφές των αρχαίων πηγών μας δίνουν μια ιδέα για τα ετρουσκικά κτήρια και την χρήση τους.

Θρησκεία

Η ετρουσκική πίστη είναι θρησκεία εξ αποκαλύψεως, όπως ο χριστιανισμός και ο μουσουλμανισμός, δηλαδή παρουσιάσθηκε στους ανθρώπους από κάποιον αντιπρόσωπο του Θεού ή προφήτη. Στην προκειμένη περίπτωση και κατά την ετρουσκική μυθολογία, όταν ο αγρότης Τάρχων έσκαβε ένα βαθύ χαντάκι στην περιοχή της Ταρκυνίας βγήκε μέσα από την γη ο Τάγης (Tages), ένα πλάσμα με σώμα παιδιού αλλά σοφία γέροντα που ήταν εγγονός του Ιούπιτερ. Σε λίγο μαζεύτηκαν πολλοί Ετρούσκοι και ο Τάγης τους δίδαξε την τέχνη των ιερέων (λατ. haruspici) και αμέσως πέθανε. Οι Ετρούσκοι κατέγραψαν την διδασκαλία του και έτσι έκτισαν την πίστη τους.[239] Στην Αρ-

---

Méditerranée occidentale et le commerce maritime étrusque,» *Les dossiers d'archéologie*, no 322 (Juillet-Août 2007): 118-121.

[238] Στράβων, V.2.7 (C224-225) και Ηρόδ., I.166 & VI.17 και Δ.Σ., XI.51 και Πίνδαρος, *Ωδαί*, «Πυθηωνίκαι», I.70-75 (I.137-141) – Donald Harden, *The Phoenicians* (London: Penguin, 1962/1971), ch. 4 και pp. 60-61. Για όλες τις λεπτομέρειες δες Pallottino*, Etruscans*, ch. 3.

[239] Cicero, *De Divinatione*, II.23 and Ovidius, Met. XV.552-661 – Festus, 492 L. (359 M.), λμ. "Tages". Δες και «Τάρχωνος καθρέπτης», σχέδιο σε Prayon, σ. 100

χαιότητα, οι Ετρούσκοι θεωρούνταν ως ιδιαίτερα θρησκευόμενοι άνθρωποι και έχουν περιγραφεί ως λαός βαθύτατα θρησκευτικός (dedita religionibus).[240] Οι μελετητές πιστεύουν ότι ο λόγος για τον οποίο υπάρχει αυτή η έντονη αίσθηση της θρησκευτικότητας των Ετρούσκων μεταξύ των αρχαίων συγγραφέων είναι η διαφορετική αντίληψη που είχαν οι Ιταλοί για την σχέση τους με τους θεούς σε αντίθεση με τους Έλληνες και τους Ρωμαίους.

Ενώ στην ρωμαϊκή και αρχαία ελληνική θρησκεία ο άνθρωπος είναι ο πρωταγωνιστής της ζωής και οι θεοί έρχονται να επέμβουν εάν το θελήσουν,[241] οι Ετρούσκοι φαίνεται ότι πίστευαν πως οι πρωταγωνιστές της ζωής ήταν αποκλειστικά και μόνο οι θεοί, ενώ οι άνθρωποι έπαιζαν τον ρόλο του παρατηρητή ή το πολύ του «σχολιαστή». Έτσι, προσπαθούσαν με την παρατήρηση φυσικών φαινομένων και την εξέταση των σπλάγχνων ζώων να ανακαλύψουν την θέληση των θεών και να την ερμηνεύσουν σωστά.[242] Πάντως η αντίληψη που έχουμε για την ετρουσκική θρησκεία δεν είναι απολύτως καθαρή, μια που φαίνεται ότι έφθασε μέχρι εμάς αναμεμειγμένη με χριστιανικά στοιχεία. Για παράδειγμα, στους βυζαντινούς χρόνους αναφερόταν ότι οι Τυρρηνοί πίστευαν πως ο κόσμος δημιουργήθηκε σε έξι χιλιετίες. Την πρώτη δημιουργήθηκαν ο ουρανός και η γη, την δεύτερη το στερέωμα, την τρίτη η θάλασσα και τα νερά, την τέταρτη ο ήλιος, η σελήνη και τα αστέρια, την πέμπτη όλα τα έμψυχα όντα στην γη, την έκτη ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος θα ζούσε για έξι χιλιετίες μετά την δημιουργία του, μέχρι την συντέλεια του κόσμου.[243]

Σε γενικές γραμμές, η θρησκεία των Ετρούσκων βασιζόταν στην πεποίθηση ότι ο κεραυνός και η αστραπή καθόριζαν την ζωή των ανθρώπων ενώ η θέληση των θεών και άρα το μέλλον αποκαλυπτόταν στα εντόσθια των ζώων και ιδίως του συκωτιού τους, που θεωρούνταν η πηγή της ζωής. Την ερμηνεία των αστραπών έδιναν οι ιερείς των αστραπών (λατ. haruspex, πληθ. haruspici), οι οποίοι εξέταζαν το σημείο του ουρανού από όπου προερχόταν ο κεραυνός αλλά και την γραμμή που διέγραφε η αστραπή. Οι Ετρούσκοι πίστευαν ότι ο ουρανός ήταν χωρισμένος σε τομείς, στους οποίους κατοικούσαν οι θεοί, όπως η αντίληψη αυτή είναι αποτυπωμένη σε μπρούτζινο ομοίωμα συκωτιού προβάτου,[244] ενώ σχεδίαζαν βροντοσκοπικούς (των βροντών) πίνακες με αστρολογικό χαρακτήρα και χρήση. Την εξέταση των εντοσθίων πραγματοποιούσαν οι ιερείς των εντοσθίων (λατ. fulguriator, πληθ. fulguriatores), οι οποίοι μελετούσαν κυρίως το συκώτι. Εξέταζαν πάντοτε συκώτι προβάτου που ήταν υγιές και δεν είχε προβάλει αντίσταση κατά τον σφαγιασμό του. Το έκοβαν και εξέταζαν το μέγεθος και το χρώμα του. Σταδιακά, φαίνεται ότι οι ιερείς ενοποίησαν τις εξειδικεύσεις τους και έγιναν και βροντοσκόποι και ιεροσκόποι συκωτιού. Ένεκα τούτου, συνδύαζαν πιθανές ανωμαλίες σε συγκεκριμένο σημείο του συκωτιού με το αντίστοιχο τμήμα του ουρανού και με τον θεό που κατοικούσε εκεί.

---

[240] Livius, V.1.6.

[241] «Σὺν Ἀθηνᾷ καὶ σὺ χεῖρα κινεῖ», μας παραδίδει στον μύθο «Ανήρ ναυαγός», μύθος 53, ο Αίσωπος.

[242] Pallottino, *Etruscans*, pp. 138-139. Δες διαφορετική ερμηνεία της θρησκευτικότητας των Ετρούσκων σε Banti, pp. 181-187. Πλήρης κατάλογος των θεών των Ετρούσκων/Ρωμαίων/Ελλήνων σε Haynes, p.269.

[243] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Τυρρηνία». Πρβλ. *Αγία Γραφή*, «Γένεσις» 1:1-31.

[244] Εικ. Hamblin, p. 94 και TorEtr, p. 277 και η καλύτερη εικόνα σε *Etruscans: Italy's Lovers of Life*, p. 127. Δες σχηματική παράσταση του ετρουσκικού κόσμου των θεοτήτων σε Prayon, σ. 104.

Η βοήθεια ή συγνώμη των θεών επιζητούνταν μέσω προσφορών που αποτελούνταν από τροφές αλλά και υγρά και αίμα ζώων. Οι πρακτικές αυτές δεν ήταν πρωτόγνωρες στον αρχαίο κόσμο διότι γνωρίζουμε ότι κατάγονταν από την Μεσοποταμία. Στην Ετρουρία έλαβαν όμως διαστάσεις απόλυτης αλήθειας και έγιναν οι σημαντικότερες θρησκευτικές ιεροτελεστίες. Οι θρησκευτικές πρακτικές καθορίζονταν σε ειδικά βιβλία ερμηνείας φαινομένων (λατ. libri fulgurales, τα περί αστραποσκοπίας[245] βιβλία) και οιωνών (λατ. libri haruspicini, τα περί ιεροσκοπίας[246] βιβλία). Ενώ τα τελετουργικά βιβλία (λατ. libri rituales) αναφέρονταν σε ένα ευρύ πεδίο δραστηριοτήτων, τα τελετουργικά βιβλία αφορούσαν σε κάθε τομέα της ανθρώπινης ζωής, από τις ιεροτελεστίες και την ίδρυση πόλεων μέχρι την έναρξη πολέμων και την συνομολόγηση ειρήνης, αλλά και για τελείως προσωπικά ζητήματα, όπως η διανομή αγρών.[247]

Παρότι γνωρίζουμε τα ονόματα ορισμένων αποκλειστικά ετρουσκικών θεοτήτων (Πίνακας 3), έχουμε διαπιστώσει ότι πολύ γρήγορα οι Ετρούσκοι προσάρμοσαν τους θεούς τους σε αυτούς των Ελλήνων, δίνοντάς τους συγκεκριμένες ιδιότητες και ανθρώπινη μορφή. Οι Ετρούσκοι πήραν την ανθρωπομορφική ιδέα των θεών από τους Έλληνες, αλλά δεν τους απεικόνισαν με τον ίδιο τρόπο ούτε τους προσέδωσαν τις ίδιες ακριβώς ιδιότητες. Στην πραγματικότητα δεν αποδέχθηκαν την ελληνική θρησκεία και τους ελληνικούς θεούς in toto,[248] αλλά μιμήθηκαν την ελληνική μυθολογία. Ο Βολτούμνα (Voltumna) ήταν ο σπουδαιότερος θεός, αλλά με ασαφή χαρακτηριστικά: άλλοτε παρουσιαζόταν σαν τρομερό θηρίο ή σαν θεός της βλαστήσεως και άλλοτε πάλι σαν παντοδύναμος θεός του πολέμου. Άλλες αποκλειστικά ετρουσκικές θεότητες ήταν ο Κάλο[ς] (Calu[s]), θεός του θανάτου, η Μάνια (Mania) και ο Μάντος (Mantos), θεοί του Κάτω Κόσμου, η Θάνωρ (Thanur), θεά της γεννήσεως, η Τίβωρ ή Τίωρ (Tivr/Tiur), θεότητα της Σελήνης και ο Ούσιλ (Usil), θεός του ήλιου. Τα ονόματα των ετρουσκικών θεών διασώθηκαν διότι είναι χαραγμένα επάνω σε ομοίωμα συκωτιού προβάτου από χαλκό (Μουσείο Piacenza). Άλλοι θεοί του ετρουσκικού πανθέου οι οποίοι παραλληλίσθηκαν ως προς τις ιδιότητές τους με τους ελληνικούς ήταν ο Τίνα (Tina), η Ούνη (Uni), η Μινέρβα (Menrva), ο Σέθλανς (Sethlans), ο Τουρνς (Turns), η Τουράν (Turan), ο Μάρις (Maris) αλλά και αυτούσιες ελληνικές θεότητες όπως ο Άπλου (Aplu) και η Αρτούμις (Artumes). Εν τούτοις, οι Ετρούσκοι δεν εγκατέλειψαν τελείως τις δικές τους αρχικές θεότητες, των οποίων η παρουσία και ο ρόλος φαίνεται απολύτως θολός σε εμάς σήμερα.[249]

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΟΙ ΘΕΟΙ ΤΩΝ ΕΤΡΟΥΣΚΩΝ		
Θεοί Ετρούσκων	**Θεοί Ρωμαίων**	**Θεοί Ελλήνων**

[245] Εξέταση του τρόπου με τον οποίο έπεφταν οι αστραπές στον ουρανό.

[246] Εξέταση του ήπατος ή των σπλάχνων των θυσιασμένων ζώων.

[247] Pallottino, *Etruscans*, pp. 150-154 και Hamblin, ch. 4 και *Etruscans: Italy's Lovers of Life*, pp. 125-127.

[248] Εξ ολοκλήρου.

[249] Pallottino, *Etruscans*, pp. 141-142 και Banti, p. 182 και Haynes, pp. 277-279 – Stefan Weinstock, «Martianius Capella and the Cosmic System of the Etruscans,» *Journal of Roman Studies*, 36 (1946): 101-129 και Mario Torelli, «Etruscan Religion,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli *The Etruscans* (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 273-289 και ENCR, λμ. «Etruscan Religion».

Apulu/Aplu	Apollo	Απόλλων
Aritimi/Artumes	Diana	Άρτεμις
Calu[s]	-	-
Cel	-	Γη
Culsans	Janus	-
Fufluns/Pacha	Bacchus	Διόνυσος
Laran/Maris	Mars	Άρης
Mania	-	-
Mantus	-	-
Menrva	Minerva	Αθηνά
Nethuns	Neptunus	Ποσειδών
Sethlans	Vulcan	Ήφαιστος
Thanur	-	-
Tin/Tinia/Tina	Jupiter	Ζευς
Tivr/Tiur	-	-
Turan	Venus	Αφροδίτη
Turms	Mercury	Ερμής
Uni	Juno	Ήρα
Usil	-	-
Veltha/Veltune/Voltumna	Vortumnus	-

Οι Ετρούσκοι πίστευαν στην μετά θάνατον ζωή και μάλιστα αναπαρέστησαν ψυχές στον Τάφο Orcus II στην Ταρκυνία (εικ. Barker & Rasmussen, fig. 92). Η ιδέα του ταξιδιού στον Κάτω Κόσμο, ίσως περνώντας την θάλασσα, επίσης παρουσιάζεται σε διακόσμηση τάφων (εικ. Barker & Rasmussen, fig. 34 & fig. 77). Φυσικά, η έννοια του Άδη και των κατοίκων του είναι αντίγραφο της ελληνικής μυθολογίας. Οι Ετρούσκοι φαίνεται ότι γρήγορα οδηγήθηκαν στην ιδέα ότι οι θεοί έπρεπε να εξευμενίζονται και με αγριότητες, καθώς υπάρχουν ενδείξεις ότι διεξάγονταν και ανθρωποθυσίες. Τοιχογραφία στον «Τάφο του Μάντη» παρουσιάζει ετρουσκική θεότητα να κρατά με σκοινί δεμένο στον λαιμό τους έναν άνδρα και τον σκύλο που τον κατασπαράσσει.[250] Ακόμη, υπήρχαν τελετές κατά τις οποίες διοργανώνονταν αρματοδρομίες και μονομαχίες, με σκοπό την εξόντωση ενός εκ των δύο αντιπάλων. Τα θεάματα αυτά μιμήθηκαν αργότερα και οι Ρωμαίοι, αλλά ο μονομάχος της αυτοκρατορικής περιόδου προερχόταν από την Καμπανία και όχι από την Ετρουρία, όπως πιστευόταν ευρέως μέχρι τελευταία. Οι Ετρούσκοι αγαπούσαν πολύ τον χορό, την μουσική και το τραγούδι και τα χρησιμοποιούσαν σε θρησκευτικές εκδηλώσεις, σε δημόσιες αλλά και ιδιωτικές στιγμές τους. Τα όργανα, οι ρυθμοί και οι μελωδίες τους ήταν ίδιες με αυτές των Ελλήνων και οι Ετρούσκοι συνήθως χρησιμοποιούσαν την λύρα, την σάλπιγγα και τον διπλό αυλό.[251]

Οι τάφοι των Ετρούσκων ήταν αρχικά απλοί λάκκοι, μετά λαξευτά κοιλώματα στον βράχο και τελικά μικρές κατασκευές με ζωγραφισμένους τοίχους. Οι τελευταίοι αυτοί τάφοι κατασκευάζονταν ο ένας δίπλα στον άλλον αλλά με στενά δρομάκια ανάμεσά τους, έτσι ώστε το νεκροταφείο έμοιαζε με μικρή πόλη των νεκρών (νεκρόπο-

[250] Δες εικονογραφία σε http://www.mysteriousetruscans.com/taraugurs.html (επίσκεψη: Ιούνιος 2012).

[251] Larissa Bonfante, «Human Sacrifice on an Etruscan Funerary Urn,» *American Journal of Archaeology* vol. 88, no 4 (October 1984) : 531-539 και *Etruscans: Italy's Lovers of Life*, pp. 140-141 – Barker & Rasmussen, p. 294 – Pallottino, *Etruscans*, pp. 155-157.

λη, εικ. ATA, 9-6), όπως και σήμερα συμβαίνει στα Ορθόδοξα νεκροταφεία. Οι μικροί αυτοί ταφικοί οίκοι είχαν μέχρι και τρεις θαλάμους. Οι νεκροί συνήθως θάβονταν, αλλά στην βόρεια και έσω Ετρουρία οι κάτοικοι συνήθιζαν να καίνε τους πεθαμένους. Οι τάφοι των ευγενών ήταν μεγάλοι σε μέγεθος και παρομοίαζαν με πραγματικά σπίτια (εικ. Macnamara, figs. 17 & 73), αφού περιείχαν έπιπλα και ήταν διακοσμημένοι με πολύ ωραίες τοιχογραφίες (εικ. Macnamara, figs. 36, 37, 50). Τα σκηνώματα συνοδεύονταν από εξαίρετα ελληνικά αγγεία ή ντόπιες απομιμήσεις τους, σε μεγάλους αριθμούς (εικ. Macnamara, figs. 8, 27, 38, 39, 52, 53, 84 and p. 1). Πολλές ταφικές επιγραφές αναφέρουν την ηλικία του νεκρού και δείχνουν ότι ορισμένοι Ετρούσκοι ζούσαν μέχρι και την ηλικία των 70 ή 80 ετών.[252]

Οι Ετρούσκοι συνέχισαν να λατρεύουν τις δικές τους θεότητες ακόμη και όταν ενστερνίσθηκαν ελληνικούς θεούς. Οι θρησκευτικές δοξασίες τους και ιεροτελεστίες φαίνεται ότι ήταν απλοϊκές σε σύγκριση με αυτές των Ελλήνων και πολύ μεγάλη σημασία δινόταν σε ερμηνεία φυσικών φαινομένων και σε σπλαχνομαντεία. Το ίδιο απλοί φαίνεται ότι ήταν και οι ναοί των Ετρούσκων, αν και ήταν διακοσμημένοι με όμορφα πήλινα αγάλματα.

Τέχνη

Η πιο ωραία ετρουσκική τέχνη ήταν συνδεδεμένη με θρησκευτικές και ταφικές πρακτικές, αλλά υπήρχαν και ωραία κατασκευασμένα μεταλλικά αντικείμενα για καθημερινή χρήση. Όπως ακριβώς συνέβη και με την τέχνη όλων των λαών μέχρι τους Έλληνες, οι Ετρούσκοι ζωγράφισαν και έπλασαν κυρίως για να εξυπηρετήσουν θρησκευτικές ανάγκες. Οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι ιστορικά που διακόσμησαν περίτεχνα και αντικείμενα χρήσεως (π.χ. αγγεία), μόνο και μόνο για να ομορφύνουν την καθημερινή τους ζωή. Σε γενικές γραμμές, οι Ετρούσκοι επηρεάσθηκαν πολύ από την ελληνική αρχαϊκή τέχνη, ακόμη και όταν η τελευταία πέρασε στην Κλασσική της Εποχή.

Οι πρώτες ενδείξεις τέχνης αναζητούνται από τους αρχαιολόγους στην κεραμική, διότι είναι συνήθως άφθονη και πανταχού παρούσα. Την τοπική κεραμική που παρήγαν οι ίδιοι οι Ετρούσκοι για καθημερινή τους χρήση την ονομάζουμε ιμπάστο (impasto).[253] Ιμπάστο είναι είδος πηλού που περιέχει λαμπυρίζοντα ψήγματα μαρμαρυγίας[254] ή πέτρας και όταν ψήνεται παίρνει διάφορα χρώματα όπως καφέ, μαύρο, πορτοκαλί, κόκκινο, ώχρας αλλά και ενδιάμεσες αποχρώσεις τους. Τα δοχεία αποθηκεύσεως και μαγειρέματος αλλά και όλες οι τεφροδόχοι κατασκευάζονταν από πηλό ιμπάστο χωρίς την χρήση τροχού αγγειοπλάστη, ήταν άκομψα, χοντροειδή και κυρίως διακοσμημένα με απλές χαρακιές (εικ. TorEtr, p. 60-61). Παρότι οι αγγειοπλάστες κατάφερναν να καθαρίσουν, όσο ήταν αυτό δυνατόν, τον πηλό ιμπάστο πριν τον μετατρέψουν σε σκεύη, από τον Ζ' αιώνα π.Χ. επιδόθηκαν περισσότερο στην παραγωγή της κεραμικής που ονομάζουμε μπούκκερο (bucchero) και η οποία αποτελεί εξέλιξη της ιμπάστο. Η

[252] Barker & Rasmussen, p. 102. Για τους τάφους δες Friedhelm Prayon in ELA, pp. 174-214 και Prayon, σ. 130-131.

[253] Ιμπάστο ονομάζεται τεχνική στην ζωγραφική και χρησιμοποιείται από τον 17ο μ.Χ. αιώνα.

[254] Ο μαρμαρυγίας (πληθ. μαρμαρυγίες), διεθνώς γνωστός ως mica, είναι ομάδα ορυκτών σε διάφορα χρώματα. Δες εικόνες σε W. R. Hamilton and A. R. Wooley and A. C. Bishop, *The Hamlyn Guide to Minerals, Rocks and Fossils* (London: Hamlyn, 1974), pp. 122-123 και Charles Sorrell & George Sandström, *The Rocks and Minerals of the World* (London: Collins, 1973), pp. 194-197.

κεραμική μπούκκερο (εικ. Spivey, figs 25-26), χαρακτηριστικό του ετρουσκικού πολιτισμού, είχε λαμπερό μαύρο ή σταχτί χρώμα που έκανε το αγγείο να μοιάζει σαν να ήταν από μέταλλο (εικ. TorEtr, pp. 410-419). Τα πιο ενδιαφέροντα αγγεία αυτής της κατασκευής είναι κάνθαροι και οινοχόες για ιεροτελεστίες (MvWMUW, no 6).[255] Σιγά-σιγά, η ετρουσκική κεραμική και τέχνη άρχισε να μιμείται έντονα θέματα, σχέδια και χρωματισμούς ελληνικών και άλλων αγγείων από την Ανατολή και πέρασε στην ανατολίζουσα περίοδό της (περ. 750-525 π.Χ.). Είναι τέτοιες οι ομοιότητες, ώστε από το 500 π.Χ. και μετά, είναι πάρα πολύ δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τι εισαγόταν από την Ελλάδα και τι κατασκευαζόταν από Έλληνες ή ντόπιους καλλιτέχνες στην Ιταλία.[256] Μπορούμε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι η ετρουσκική διακόσμηση αγγείων ταυτίσθηκε με την ελληνική.

Εκεί όμως που οι Ετρούσκοι δημιούργησαν την δική τους πρωτότυπη τέχνη ήταν οι πήλινες προτομές αποθανόντων (εικ. Macnamara, figs. 32, 33, 49, 60b). Το είδος αυτό συνεχίσθηκε και αναπτύχθηκε ιδιαιτέρως κατά την Ρωμαϊκή Εποχή αλλά σε μάρμαρο. Ενώ οι Ετρούσκοι δεν παρήγαν τίποτα αξιόλογο στην λίθινη γλυπτική, κατασκεύασαν αριστουργήματα από ψημένη άργιλο (terracota), που την έβαφαν με έντονα χρώματα. Εξαιρετικό δείγμα είναι ο Απόλλων από τους Βηίους (περ. 500 π.Χ.), άγαλμα από βαμμένο και ψημένο πηλό, επιστέγασμα του ναού στο Πορτονάτσιο (Portonaccio), σε φυσικό μέγεθος (1,75 μ.), που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Βίλλα Τζούλια (Giulia), στην Ρώμη (εικ. Spivey, fig. 45 και ATA, 9-4 και TorEtr, p. 35). Ο θεός πρέπει να ανήκε σε σύμπλεγμα με θέμα την πάλη του με τον Ηρακλή όταν ο ημίθεος προσπάθησε να του κλέψει το ιερό ελάφι. Ο Απόλλων παρουσιάζεται να βαδίζει εναντίον του αντιπάλου του και ο χιτώνας κολλάει στο δέρμα του καθώς κινείται με δύναμη. Το άγαλμα, όμως, είναι στυλιζαρισμένο χωρίς να μπορεί να συγκριθεί με ανάλογα από τον Ελληνικό Κόσμο. Πολύ ωραία είναι και η σύνθεση του νεκρού ζεύγους επάνω στο κάλυμμα πήλινης σαρκοφάγου, από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. (εικ. Spivey, figs 75-76 και ATA, 9-5), στο Μουσείο της Βίλλα Τζούλια, στην Ρώμη. Το ζευγάρι είναι δίπλα-δίπλα σε ημικλινήρη θέση επάνω στην σαρκοφάγο, με βλέμμα που ατενίζει το άπειρο (εικ. TorEtr, p. 24). Οι μορφές είναι αρχαϊκές, χωρίς ιδιαίτερη κίνηση, αλλά γαλήνιες. Ο καλλιτέχνης έχει δώσει μεγάλη σημασία στα χαρακτηριστικά των προσώπων και στις κινήσεις των χεριών. Προσεκτική μελέτη των καλλιτεχνημάτων έπεισε τους ιστορικούς της τέχνης ότι τα πήλινα ομοιώματα και οι προτομές των αποθανόντων Ετρούσκων είναι πραγματικά εξιδανικευμένα πορτραίτα τους και δεν είναι φανταστικές μορφές.[257]

Η ζωγραφική δεινότητα των Ετρούσκων διαφαίνεται και στις ζωγραφισμένες πήλινες πινακίδες του Βρετανικού Μουσείου (εικ. Macnamara, figs 35 & 91) αλλά και από την ζωγραφική στους θαλαμοειδείς τάφους. Οι πινακίδες (μέσα ΣΤ' αιώνα π.Χ.) έχουν ζωγραφισμένες σφίγγες και τον ελληνικό μύθο της επιλογής της ωραίας Ελένης από τον Πάρι στον διαγωνισμό ομορφιάς. Οι μορφές είναι αρχαϊκές και θυμίζουν κο-

---

[255] Πίνακες σχημάτων αγγείων σε ET.AA, σ. 364-365 και χάρτης περιοχών παραγωγής ελληνικών αγγείων σε Ιωνία, Ελλάδα, και Ιταλία. Επίσης, σχήματα αγγείων στο *Ελληνικός πολιτισμός, Τα είδη των αγγείων* <http://users.sch.gr//ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm>.

[256] Δες πλήρη ανάλυση και εικονογραφία σε Otto J. Brendel, *Etruscan Art* στην σειρά *the Pelican History of Art* (New Haven: Yale Univ. Press, 1978), pp. 77-82 & ch. 4.

[257] Pallottino, *Etruscans*, pp. 162-171 – Ανάλυση σε Brendel, pp. 229-232 & 238-244 – Stephanie Pain, «Face to face with Seianti,» *New Scientist,* vol. 178, issue 2398 (7 June 2003) : 50-51.

ρινθιακή αγγειογραφία. Η ζωγραφική των τάφων είναι εξίσου εξαιρετική, εμπνευσμένη κυρίως από τους Έλληνες, αλλά με μια δική της χροιά και θεματολογία. Οι Ετρούσκοι εμπνέονται κυρίως από μυθολογικά θέματα και ιεροτελεστίες τους. Οι ζωγραφισμένοι τάφοι είναι πολλοί, αλλά οι ομορφότεροι βρίσκονται στην Ταρκυνία. Ζωντανεύουν μπροστά μας οι χορευτές (εικ. Spivey, fig. 86) από τον «τάφο του τρικλίνιου» (Ταρκυνία, περ. 470 π.Χ.), οι παλαιστές (εικ. Macnamara, fig. 36) από τον «τάφο του μάντη» (Ταρκυνία, περ. 510 π.Χ.) και οι συμποσιαζόμενοι (εικ. Hamblin, p. 79 και Macnamara, fig. 50 και ΑΤΑ, 9-9) αλλά και ο αυλητής (εικ. ΑΤΑ, 9-1) από τον τάφο των Λεοπαρδάλεων (Ταρκυνία, περ. 480 π.Χ.).[258] Οι μορφές είναι άλλες αρχαϊκές και άλλες ελαφρά κλασσικίζουσες αλλά όμορφα ζωγραφισμένες και τοποθετημένες στους τοίχους των τάφων.

Στο δούλεμα των μετάλλων και ιδίως του ασημιού και του χρυσού, οι Ετρούσκοι αποδείχθηκαν εξαιρετικοί τεχνίτες. Κατασκεύαζαν χρυσές τοξοειδείς πόρπες και περόνες, ενώτια (σκουλαρίκια), περιλαίμια, ψέλια (περιβραχιόνια), πολλά από τα οποία βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας (εικ. Macnamara, figs. 20, 24, 45, 58, 59, 77 και Spivey, fig. 27), αλλά και θήκες κοσμημάτων. Η μεγαλύτερη συλλογή ετρουσκικών έργων τέχνης βρέθηκε στον ονομαζόμενο τάφο Regolini-Galassi, στο Τσερβέτερι, που περιείχε δύο ανδρικές και μία γυναικεία ταφή. Ο τάφος χρονολογήθηκε στα μέσα του Ζ’ αιώνα π.Χ. και περιείχε πληθώρα ορειχάλκινων, ασημένιων και χρυσών όπλων, οχημάτων (ξύλινα με μπρούτζινη διακόσμηση), δοχείων και κοσμημάτων, ανάμεσα σε ένα σύνολο 600 περίπου αντικειμένων που σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο του Βατικανού. Τρία χρυσά κοσμήματα που ξεχωρίζουν είναι ένα ψέλιον (περιβραχιόνιο), ένα μενταγιόν και μία πόρπη. Το περιβραχιόνιο φέρει αποτυπωμένες τριάδες γυναικείων θεοτήτων που επαναλαμβάνονται σε ζώνες (εικ. TorEtr, p. 513). Το μεγάλο μενταγιόν αναπαριστά γυναίκες που κρατούν βεντάλιες με φύλλα φοίνικα και είναι διακοσμημένο με μικροσκοπικούς κόκκους χρυσού τοποθετημένους ο ένας δίπλα στον άλλον, έτσι ώστε να τονίζουν το περίγραμμα των μορφών ή να σχηματίζουν γεωμετρικά σχέδια. Οι Ετρούσκοι τεχνίτες χρησιμοποίησαν με αξιοθαύμαστο τρόπο την τεχνική αυτή της αρχαίας χρυσοχοΐας που ονομάζεται κοκκίδωση (αγγλ. granulation).[259] Ακόμη και σήμερα δεν έχει γίνει κατανοητό πώς κατασκεύαζαν τόσο μικροσκοπικούς κόκκους χρυσού (με διάμετρο 0,1 χιλιοστό) αλλά και πώς τους κολλούσαν δίπλα-δίπλα επάνω στο μεγάλο φύλλο χρυσού. Το τρίτο κόσμημα, η πολύ μεγάλη (ύψους περίπου 30 εκ.) χρυσή πόρπη φέρει στην επάνω πλατιά επιφάνεια πέντε έκτυπους λέοντες που περικλείονται από δύο ομόκεντρες σειρές ανθέων εν είδει γιρλάντας. Το κάτω μέρος της, που έχει σχήμα φύλλου, είναι διακοσμημένο με μικρές χρυσές τρισδιάστατες πάπιες σε κάθετες σειρές (εικ. ΑΤΑ, 9-2).[260] Τα κοσμήματα και τα αντικείμενα μεταλλοτεχνίας των Ετρούσκων είχαν μεγάλη ζήτηση και στο εξωτερικό.

Οι Ετρούσκοι ασχολήθηκαν και με τα χυτά αγάλματα. Δύο από τα ομορφότερα ορειχάλκινα της ετρουσκικής τέχνης είναι η λύκαινα του Καπιτωλίου (εικ. χωρίς τα μωρά, Brendel, p. 326 και Cornell, fig. 3) στην Ρώμη και η Χίμαιρα (εικ. ΑΤΑ, 9-12) από το Αρέτσο (Arezzo) ή Αρρήτιον (Arretium) της Τοσκάνης (BAGROW, 42:B2). Η λύκαινα είναι ορειχάλκινο άγαλμα ύψους 83 εκ., πιθανότατα του 500 περίπου π.Χ., και

[258] Prayon, σ. 148-152. Ανάλυση σε Brendel, pp. 185-194 & 337-343, ch. 14 & ch. 22

[259] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «granulation».

[260] Prayon, σ. 161-162. Hamblin, pp. 17-18 & εικ. pp. 47-55.

εκτίθεται στο Μουσείο του Καπιτωλίου της Ρώμης. Αν και δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους ιστορικούς της τέχνης για το έτος κατασκευής του αγάλματος, εάν όντως ανήκει στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., τότε υπήρξε ένα εξαιρετικό μοντέλο για τους κατοπινούς Ρωμαίους τεχνίτες. Επίσης, είναι εξαιρετικά δύσκολο αυτή την εποχή να ξεχωρίσουμε πόσα έργα ανήκουν σε Ετρούσκους και πόσα σε Λατίνους τεχνίτες. Πάντως, το ζώο αναπαριστά την τροφό του Ρωμύλου και του Ρέμου. Η λύκαινα είναι γεμάτη δύναμη, έτοιμη να κινηθεί πάλι ή μόλις έχει σταματήσει, και είναι αγριωπή, έτοιμη να προστατεύσει τα δύο βρέφη που θα ταΐσει.[261] Η Χίμαιρα είναι επίσης ορειχάλκινο άγαλμα ύψους 79 εκ., κατασκευασμένο ανάμεσα στον Ε' και στον Δ' αιώνα π.Χ., και βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλωρεντίας. Η Χίμαιρα ήταν τέρας της ελληνικής μυθολογίας με τρία κεφάλια, ένα λιονταριού, ένα αίγας (στην πλάτη) και ένα δράκου (στην ουρά), που έβγαζαν φωτιές. Ο καλλιτέχνης έχει καταφέρει να αποδώσει όλη την τρομερή όψη του θηρίου.[262]

Εξαιρετικοί, επίσης, είναι και οι μπρούτζινοι καθρέφτες που συνήθως απεικόνιζαν μυθολογικά θέματα παρμένα από την ελληνική μυθολογία αλλά και φανταστικά θέματα με απεικονίσεις που δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ από τους Έλληνες (εικ. Macnamara, figs 41, 61, 68, 76, 79 και Spivey, figs 60-62).[263] Οι καθρέπτες ήταν στρογγυλοί με λαβή. Η μία πλευρά τους ήταν γυαλισμένη τόσο ώστε να αντανακλά την μορφή του προσώπου που τον κρατούσε, ενώ η πίσω πλευρά ήταν διακοσμημένη με χαραγμένα συμπλέγματα. Οι πάρα πολλοί καθρέφτες χειρός που έχουν βρεθεί σε τάφους στην Ετρουρία είχαν αρχικά εκληφθεί ως μία απόδειξη της ματαιοδοξίας των Ετρούσκων. Σήμερα πιστεύουμε ότι δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως έκφανση του υποτιθέμενου υπέρμετρου ναρκισσιστικού και έκλυτου βίου των Ετρούσκων. Κατά πάσα πιθανότητα, οι καθρέφτες ήταν μέρος της προίκας της νύφης, αν και φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν και από άνδρες. Ίσως ήταν, λοιπόν, ένα είδος αντικειμένου που όφειλε να έχει κάθε σπίτι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι χρησιμοποιούνταν συνεχώς από τους ιδιοκτήτες του. Πάντως, η διακόσμηση των καθρεπτών δείχνει τον μεγάλο βαθμό εξελληνισμού των Ετρούσκων.[264] Στην διακόσμηση των ετρουσκικών καθρεπτών ταιριάζει η ρήση του Αντρέ Μαλρώ: «καλλιτέχνης δεν είναι ο άνθρωπος που δημιουργεί, είναι εκείνος που αισθάνεται».[265]

Η ετρουσκική τέχνη εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες του λαού αλλά διακοσμούσε και αντικείμενα για ιδιαίτερες ημέρες της ζωής των ανθρώπων. Η τέχνη αυτή αποτύπωνε τις μορφές και τα σώματα των νεκρών, διακοσμούσε τους τοίχους των τάφων, αλλά στόλιζε και αγγεία χρήσεως. Υπήρχαν όμως και πόρπες, περόνες, ενώτια (σκουλαρίκια), περιλαίμια, μπρούτζινοι καθρέπτες, που αποτελούσαν αντικείμενα προ-

[261] Δες ανάλυση σε Brendel, pp. 250-253.Τα μωρά που βρίσκονται κάτω από την λύκαινα και βυζαίνουν δεν ανήκουν στην αρχική σύνθεση, αλλά είναι κατοπινές προσθήκες του τέλους του 15ου μ.Χ. αιώνα (εικ. με τα μωρά ΑΤΑ, 9-11).

[262] Brendel, pp. 326-327. Η Χίμαιρα σκοτώθηκε από τον Βελλεροφόντη που ίππευσε τον Πήγασο, το φτερωτό άλογο (δες Ησίοδος, *Θεογονία*, 319-325).

[263] Barker & Rasmussen, pp. 105-107. Για πολλά σχέδια από ετρουσκικούς καθρέπτες δες Larisa Bonfante in ELA, pp. 238-257.

[264] Spivey, pp. 76-79. Για την ετρουσκική τέχνη συνολικά δες Marie-Françoise Briguet in ELA, pp. 92-173.

[265] Αντρέ Μαλρώ, *Ο πειρασμός της Δύσεως*, μετ. του *La tentation de l'Occident* (Αθήνα: Εξάντας, 1974), σ. 21.

σωπικής κοσμήσεως και χρήσεως. Η διακόσμηση των αγγείων και άλλων αντικειμένων τέχνης είναι σχεδόν απόλυτα επηρεασμένη από τους Έλληνες, ενώ, αντιθέτως, η χρήση των καθρεπτών είναι απολύτως ετρουσκικής εμπνεύσεως.

Η Συμβολή των Ετρούσκων

Οι Ετρούσκοι ήταν οι πρώτοι που μετέδωσαν πολιτισμό σε καθυστερημένους πολιτισμικά πληθυσμούς στην κεντρική Ιταλία αλλά και σ' αυτούς που ζούσαν από την Βενετία μέχρι την Απουλία, όπου συναντήθηκαν πολιτισμικά και με τους Έλληνες.

Ο ετρουσκικός πολιτισμός αποτέλεσε ένα είδος συνδετικής ουσίας για τους λαούς της ιταλικής χερσονήσου. Οι Ετρούσκοι εισήγαγαν την πρώτη ιδέα αστικών κοινοτήτων σε πληθυσμούς που ζούσαν ακόμη σε νεολιθικού τύπου χωριά.[266] Μόνο έτσι άλλωστε μπορούν να εξηγηθούν οι δεσμοί μεταξύ Ετρούσκων, Λατίνων και Ομβρίων [πολυπολιτισμική (acculturation) θεωρία]. Οι τρεις αυτοί λαοί είχαν κοινούς θεούς αλλά ήταν και οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν το διπλό όνομα των προσώπων (προωνύμιο-praenomen και όνομα γένους-nomen gentis).[267] Επίσης, σημαντικό δείγμα της επιδράσεως των Ετρούσκων στους Ρωμαίους είναι ότι, κατά μία ισχυρή εκδοχή, το ετρουσκικό αλφάβητο προτιμήθηκε αντί του ελληνικού όταν οι δεύτεροι χρειάσθηκε να γράψουν την γλώσσα τους. Οι Ετρούσκοι δημιούργησαν έναν σημαντικό πολιτισμό, μια ισχυρή κοινωνία και μια ακμάζουσα οικονομία την εποχή της παντοδυναμίας τους και κατάφεραν να δράσουν εμπορικά στις θάλασσες και στην ιταλική ενδοχώρα. Λόγω του ότι ήλεγχαν την ενδοχώρα, επέδρασαν καταλυτικά επί των Λατίνων και των άλλων ιταλικών λαών της χερσονήσου. Υπήρξαν οι πρώτοι που ίδρυσαν πόλεις-κράτη στις περιοχές όπου αργότερα οι Ρωμαίοι ανέπτυξαν τον δικό τους πολιτισμό και λειτούργησαν ως πρότυπα για τους Λατίνους και τον πολιτισμό τους. Παρ' όλα αυτά, οι Ετρούσκοι δεν κατάφεραν να κρατήσουν την ομοιογένεια τους και να δημιουργήσουν ένα κράτος που θα διαρκούσε, διότι ήταν ουσιαστικά διαιρεμένοι σε διάφορες πόλεις, χωρίς φαίνεται κάποιο αίσθημα ενότητας ή ανάγκη ενοποιήσεως.

Αν και οι Ετρούσκοι δεν ενώθηκαν στην Αρχαιότητα, όλες οι πόλεις δέχθηκαν σημαντικές επιρροές από τους Έλληνες και τον πολιτισμό τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διείσδυση του ελληνικού πολιτισμού σ' αυτόν των Ετρούσκων ήταν μεγάλη και βαθιά. Οι Ετρούσκοι αποδέχθηκαν και μιμήθηκαν τον ελληνικό πολιτισμό στην προσπάθειά τους να εμπλουτίσουν τον δικό τους. Παρ' όλα αυτά, μάλλον υπάρχουν κάποια αρχαιολογικά στοιχεία που δείχνουν ότι μερικές δεκαετίες πριν τις επαφές Ετρούσκων και Ελλήνων γίνονταν εσωτερικές διεργασίες στην πρώιμη ετρουσκική κοινωνία. Οι διεργασίες αυτές μάλλον υποδεικνύουν κάποια σημάδια πρωτο-αστικοποιήσεως.[268] Για παράδειγμα, η αποδοχή της πολεμικής τακτικής της φάλαγγας από τους Ετρούσκους έχει αποδοθεί στην επιρροή των Ελλήνων, αλλά θα μπορούσε να προέρχεται και από την δημιουργία εσωτερικής διαστρωματώσεως στην ετρουσκική κοινωνία.[269] Ίσως

[266] Loredana Capuis, «The Etruscans and the Veneti: Forms of Exchange and Process of Acculturation,» και Angelo Bottini, «The Etruscans and the Lands South of Campania,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 53-57, pp. 191-195, pp. 197-203.

[267] Pallottino, *Etruscans*, pp. 94-99 και Haynes, pp. 69-71και Prayon, σ. 64. Για την ελληνική απόδοση δες Τσακαλώτος, λμ. «praenomen» [Προσοχή! Όχι προωτύμιον, το οποίο είναι τυπογραφικό λάθος, αλλά προωνύμιον/προωνύμια, όπως αναγράφεται στην συνέχεια του λήμματος].

[268] ΗΗ, 2:341.

[269] Spivey & Stoddertm διάσπαρτα και ιδίως pp. 134-136.

αυτή η άποψη εξηγεί και γιατί οι Ετρούσκοι δεν μπόρεσαν να αντικαταστήσουν την μυστηριακή πεποίθηση τους στην δύναμη των φυσικών φαινομένων με την λογική εξήγηση των Ελλήνων. Σε τελική ανάλυση, φαίνεται ότι οι Ετρούσκοι άφησαν τις ελληνικές επιρροές να διεισδύσουν βαθιά στην τέχνη, στην πολιτική οργάνωση και στην θρησκεία τους, κρατώντας όμως παράλληλα και τα αρχέγονα ιταλικά πολιτισμικά στοιχεία που είχαν ήδη αναπτύξει. Δεν εξελληνίσθησαν απολύτως, αλλά έγιναν αποδέκτες ενός πολιτισμού, του ελληνικού, που εξήγαγε τον εαυτό του δυτικά και άρχισε να λαμβάνει ευρωπαϊκές διαστάσεις υπό νέα μορφή και περιεχόμενο στην Ιταλία. «Ίσως η μεγαλύτερη συμβολή των Ετρούσκων στο μεγάλο ρεύμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού ήταν ότι από πολύ νωρίς έδειξαν την εκτίμησή τους στην ελληνική τέχνη, πράγμα που αποτέλεσε παράδειγμα για τους Ρωμαίους».[270]

Το Λάτιο και η Πρώιμη Ρώμη (περ. 1300-510 π.Χ.)

Οι Ρωμαίοι, που αντικατέστησαν αργότερα τους Ετρούσκους ως μεγάλη δύναμη στην Ιταλία, δημιούργησαν τελικά ένα νέο μείγμα του ετρουσκικού με τον ελληνικό πολιτισμό. Το νέο κράμα, το οποίο μετουσιώθηκε στον ρωμαϊκό πολιτισμό, απετέλεσε το τρίτο στάδιο στην δημιουργία του σημερινού ευρωπαϊκού πολιτισμού (Έλληνες-Ετρούσκοι-Ρωμαίοι). Η Ρώμη και οι Λατίνοι, όμως, αναδύθηκαν σιγά-σιγά στην κεντροδυτική Ιταλία μέσα από διεργασίες που επέδρασαν σε διάφορους ιταλικούς λαούς της περιοχής και μέσα από ομογενοποίηση και σύντηξη τοπικών, ετρουσκικών και ελληνικών πολιτισμικών στοιχείων. Τα αρχαιολογικά και φιλολογικά στοιχεία που έχουμε στην διάθεσή μας δείχνουν ότι στην περιοχή της Ρώμης και στο Λάτιο ο τοπικός πολιτισμός της Εποχής του Σιδήρου έδωσε την θέση του στον Ετρουσκικό, από τον οποίο αναπτύχθηκε τελικά ο Ρωμαϊκός πολιτισμός των Λατίνων.

Ο Λατιαλικός Πολιτισμός

Λάτιο ονομαζόταν η περιοχή νότια της Ετρουρίας και κατά μήκος της τυρρηνικής ακτής μέχρι το όρος Λέπινος (Lepinus, BAGROW, 43). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην αρχή του κεφαλαίου, τα πρώτα δείγματα κατοικήσεως της Ευρώπης και της Ιταλίας προέρχονται από το Λάτιο και χρονολογήθηκαν στην αρχή της Παλαιολιθικής Εποχής. Τα ευρήματα κοντά στην Τσεπράνο (Ceprano) και στην Τόρρε ιν Πιέτρα (Torre in Pietra/Torrimpietra) δείχνουν ότι άνθρωποι περιφέρονταν στην περιοχή του Λατίου μέχρι και την Β' χιλιετία π.Χ., οπότε φαίνεται ότι εγκαταστάθηκαν και δημιούργησαν τον πρώτο οικισμό στην περιοχή της Ρώμης κατά την Μέση Χαλκοκρατία. Αν και έχουν βρεθεί θραύσματα κεραμικής που χρονολογήθηκαν περί το 1300 π.Χ., ασφαλή σημάδια μόνιμης κατοικήσεως χρονολογούνται από το 1000 π.Χ. και περιλαμβάνουν μερικούς τάφους με καύση νεκρού. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε αυτές τις ταφές εκτός από την τεφροδόχο βρέθηκαν κεραμικά και μεταλλικά αντικείμενα ή μικρογραφίες αντικειμένων καθημερινής χρήσεως και ομοιώματα ανδρών ως ιερέων,[271] σε αντίθεση με ταφές της ίδιας Πρωτο-Βιλλανόβα περιόδου αλλού. Τα υλικά αυτά ευρήματα

[270] Βασισμένο στην ρήση: «Perhaps the greatest contribution of the Etruscans to the broad stream of European culture was their early example, which gave the first appreciation of Greek art to the Romans [...]», Macnamara, p. 70.

[271] Εικ. R. Ross Holloway, *The Archaeology of Early Rome & Latium* (London: Routledge, 1994), pp. 15-16 & fig. 1.6.

ανήκουν σε έναν αρχαιολογικό ορίζοντα που οι επιστήμονες ονόμασαν Λατιαλικό (Latial) πολιτισμό (περ. 1000-580 π.Χ.). Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, οι αρχαιολογικές θέσεις του προϊστορικού Λατιαλικού πολιτισμού και φυσικά ο αριθμός των αντικειμένων αυξάνονται δραματικά σε μια ακτίνα μέχρι 50 χλμ. γύρω από την Ρώμη. Από το 770 π.Χ. και μετά, λοιπόν, ο πληθυσμός αυξήθηκε απότομα και ο προϊστορικός Λατιαλικός πολιτισμός έφθασε στην πλήρη του ανάπτυξη και έμοιασε πολύ με τον αντίστοιχο της περιόδου Βιλλανόβα στην Ετρουρία.[272]

Οι γνώσεις μας για την ζωή στο Λάτιο της Εποχής του Σιδήρου περιορίζονται σε ό,τι προέρχεται από ταφικά ευρήματα. Το μεγαλύτερο νεκροταφείο του Λατιαλικού πολιτισμού βρέθηκε στις ακτές της αποξηραμένης σήμερα λίμνης Γκαμπίνο (Gabino ή Lago di Castiglione), στην σημερινή Οστέρια ντελ' Όσα (Osteria dell' Osa) και κοντά στους αρχαίους Γαβίους (Gabii, BAGROW, 43:C2, στο σημερ. Castiglione), περιοχή που βρίσκεται περίπου 17 χλμ. ανατολικά της Ρώμης. Οι 600 ταφές καλύπτουν ολόκληρη την Λατιαλική περίοδο και μας παρέχουν κάποιες βασικές πληροφορίες για την ζωή στην περιοχή της Ρώμης κατά την πρώιμη αυτή εποχή. Με βάση λοιπόν τα ανασκαφικά ευρήματα, η περίοδος 900-770 π.Χ. χαρακτηρίζεται από κεραμική και ορειχάλκινες πόρπες, μόνο τοπικής κατασκευής. Η απουσία, συνεπώς, κάποιων πολυτελέστερων αντικειμένων αλλά και ότι όλο το σόι θαβόταν σε κοντινούς τάφους που σχημάτιζαν μια ομάδα μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχαν εμπορικές ανταλλαγές με την περιοχή και ότι ίσως να υφίστατο μια κοινωνία ισότητας, χωρίς κοινωνικές και/ή οικονομικές διακρίσεις. Παρ' όλα αυτά, διαφαίνονται κάποιες ταφικές διαφορές ανάμεσα στα μέλη από τα οποία απαρτιζόταν ένα σόι, με βάση την ηλικία, το φύλο και τον ρόλο τους στην οικογένεια και στην κοινωνία. Αντιθέτως, κατά την περίοδο 770-730/720 π.Χ., υπάρχουν τάφοι χωρίς κτέριση, τάφοι με πλούσια κτερίσματα αλλά και ορισμένοι τάφοι ιδιαίτερα πλούσιοι. Τα αντικείμενα των τάφων δείχνουν εμπορικές σχέσεις οι οποίες αρχίζουν με τον Νότο (Καμπανία) αλλά σιγά-σιγά στρέφονται προς τον Βορρά, στους Βηίους και γενικά στην Ετρουρία της Εποχής Βιλλανόβα. Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι αυτή η μεταβολή στην κτέριση των τάφων αποτελεί ένδειξη απαρχής κοινωνικών διαφοροποιήσεων, μια που ο πλούτος συνήθως χρησιμοποιείται από τα μέλη μιας κοινωνίας για άνοδο στην νεοδημιουργημένη κοινωνική κλίμακα αλλά και για την απόκτηση πολιτικής ισχύος μέσα στην νέα κοινωνία.[273]

Η εξάπλωση των Ετρούσκων προς τον Νότο, τούς έφερε περί το 650 π.Χ. και στο Λάτιο, το οποίο είχε μετατραπεί τότε σε μια περιοχή καλλιεργητών και βοσκών που ζούσαν σε χωριά με αχυρένιες καλύβες. Κατά πάσα πιθανότητα, είχαν δημιουργηθεί περίπου 50 μικρά χωριά,[274] με την μεγαλύτερη κοινότητα να αριθμεί περί τα 100 άτομα. Οι κάτοικοι ήταν οργανωμένοι σε σόγια με βασική κοινωνική μονάδα την οικογένεια και αρχηγό το γηραιότερο άρρεν μέλος (paterfamilias). Οι άνδρες ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης και την μεταλλουργία, ενώ οι γυναίκες ύφαιναν. Η οικονομία βασιζόταν στην καλλιέργεια πρωτόγονων ποικιλιών σιτηρών και λαχανικών αλλά και στην

---

[272] Holloway, *Early Rome & Latium*, ch 3 – Για ευρήματα ανασκαφών δες Bloch, pp. 67-84.

[273] Cornell, pp. 48-57 και Tony Moore, «Evidence of Trade, Exchange and Social Complexity from the Iron Age Cemetery of Osteria Dell'Osa.» in *mediterranean-archaeology.net* at <https://web.archive.org/web/20041025105209/http://www.mediterranean-archaeology.net/Osteria.html> (αρχική επίσκεψη: Μάρτιος 2005) και Holloway, *Early Rome & Latium*, ch. 8.

[274] Plinius, III.68-70. Ο Δ.Α., IV.49 γράφει 47 πόλεις.

κτηνοτροφία. Την ίδια εποχή, παρόμοια στοιχεία κατοικήσεως βρέθηκαν στην περιοχή της Ρώμης και, πιο συγκεκριμένα, στους λόφους γύρω από το Φόρουμ (Forun, την Ρωμαϊκή Αγορά), στον Παλατίνο (Palatinus) αλλά πιθανότατα και στον Καπιτώλιο (Capitolinus) και στον Κυρίνιο (Quirinalis). Μέχρι το 580 π.Χ. περίπου, οι κάτοικοι του Λατίου ζούσαν γενικά στις ίδιες αχυρένιες καλύβες ενώ δεν διαφαίνεται καμία αλλαγή στις κοινωνικές δομές. Παρομοίως, το τέλος της Λατιαλικής περιόδου βρήκε τους Λατίνους της Ρώμης να έχουν περιέλθει στην κυριαρχία των Ετρούσκων, αλλά να ζουν ακόμη σε μικρά χωριά με πατριαρχική εξουσία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΑΤΙΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ		
Χρονολογία (π.Χ.)	**Πολιτισμικός ορισμός**	**Ιστορικός ορισμός**
1000 – 900	Τελική Χαλκοκρατία (Πρωτο-Βιλλανόβα)	Προ-Αστική περίοδος
900 – 730/20	Πρώιμη Σιδηρή (Βιλλανόβα)	Πρώτο-Αστική περίοδος
730/20 – 580	Ανατολίζουσα Εποχή	Αστική (Αρχαϊκή) Περίοδος

Προς το τέλος της Ανατολίζουσας Εποχής, λοιπόν, οι Λατίνοι είχαν δεχθεί μεγάλες επιδράσεις από τους Ετρούσκους αλλά, όπως θα δούμε παρακάτω, και από τους Έλληνες. Οι Ετρούσκοι πρέπει να δίδαξαν στους Λατίνους νέους τρόπους για την αποδοτικότερη καλλιέργεια της γης, την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου αλλά και την αστικοποίηση, δηλαδή την διοίκηση των μικρών χωριών ή πρωτο-αστικών κοινοτήτων. Βέβαια, παρά τις ετρουσκικές επιδράσεις, οι Λατίνοι διατήρησαν ορισμένα χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους με κυριότερο την λατινική γλώσσα. Αναμφίβολα, την ίδια περίοδο, οι Λατίνοι πρέπει να δέχθηκαν επιρροές και από τους Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί στον Νότο. Για παράδειγμα, θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι τον Η' αιώνα π.Χ. Έλληνες από τις Πιθηκούσσες συναλλάσσονταν εμπορικά με τους Ρωμαίους μέσω των ποταμών, ενώ φαίνεται ότι πριν το 600 π.Χ. Έλληνες αγγειοπλάστες είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή της Ρώμης αλλά και στην πόλη την ίδια και κατασκεύαζαν απομιμήσεις ελληνικής εισαγόμενης κεραμικής. Επίσης, είναι πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η αριστοκρατική κοινωνία που εμφανίσθηκε στην Ιταλία διαμορφώθηκε υπό την επίδραση των Ελλήνων που προσέφεραν πρότυπα.

Μολαταύτα, αποτελεί άλυτο μυστήριο σε ποιο βαθμό οι Έλληνες επέδρασαν στους Λατίνους και εάν οι επιρροές αυτές εξασκήθηκαν απευθείας ή δια μέσου των Ετρούσκων. Η κυριότερη αμφιλεγόμενη περίπτωση είναι το λατινικό αλφάβητο. Οι Λατίνοι πήραν το αλφάβητο είτε από τους Ετρούσκους, οι οποίοι το είχαν μόλις μάθει από τους Έλληνες, είτε κατ' ευθείαν από τους Έλληνες. Εξαιτίας του εμπορίου που είχε αναπτυχθεί στις Πιθηκούσσες και από το γεγονός ότι Έλληνες και διάφοροι έμποροι από την Ανατολική Μεσόγειο ζούσαν μαζί στην πόλη, πιθανολογούμε ότι οι Έλληνες προσάρμοσαν για τις δικές τους ανάγκες το φοινικικό αλφάβητο εκεί και μετά το διέδωσαν στους Ρωμαίους, αν και οι ομοιότητες του ρωμαϊκού συστήματος με το ετρουσκικό είναι πάρα πολλές.[275] Πάντως, τα πρώτα λατινικά κείμενα χρονολογούνται

[275] Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 166-167.

από τον Ζ' αιώνα π.Χ. (αλλά μπορεί να χρονολογηθούν μέχρι και τον Ε' αιώνα π.Χ.) και είναι καταγεγραμμένα πιθανόν σε χρυσή πόρπη[276] (εικ. Gordon, LE, no 1) και στο ονομαζόμενο αγγείο «Duenos»[277] (εικ. Gordon, LE, no 3). Επίσης, επιγραφή (εικ. Cornell & Matthews, p. 22 και εικ. Gordon, LE, no 4) σε αρχαϊκά λατινικά που χρονολογήθηκε στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. ήρθε στο φως το 1899 μ.Χ. στο Φόρουμ (Forum, Αγορά) της Ρώμης, στο ονομαζόμενο «lapis niger» (μαύρη πέτρα) ιερό.[278] Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, οι περισσότεροι αρχαιολόγοι σήμερα συμφωνούν ότι οι Λατίνοι επηρεάσθηκαν και από τους Έλληνες και από τους Ετρούσκους, διότι είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς ποιος λαός επέδρασε περισσότερο και σε ποιον τομέα.

Οι μεικτές ετρουσκικές και ελληνικές επιρροές είναι εμφανείς στους ναούς και σε βωμούς του Λατίου. Δείγμα ετρουσκικής επιδράσεως κατοπινής περιόδου είναι η όψη του κτηρίου του ναού, ο οποίος αποτελεί νέα αρχιτεκτονική μορφή για την περιοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι χρωματισμένες και διακοσμημένες τερρακότες των ναών που κτίσθηκαν στο Λάτιο δεν μπορούν να διακριθούν από τις όμοιές τους στην Ετρουρία. Η ελληνική επίδραση, όμως, γίνεται εμφανής στους δεκατρείς βωμούς που βρέθηκαν στο Λαβίνιο (Lavinium, BAGROW, 44:B2), λίγο νοτιότερα της Ρώμης. Ένας απ' αυτούς (ο βωμός 8) έφερε ορειχάλκινη πινακίδα σε αρχαϊκά λατινικά με την ένδειξη ότι ήταν αφιερωμένος στον Κάστορα και στον Πολυδεύκη. Αυτή η ανακάλυψη είναι σημαντική διότι αποδεικνύει και τις άμεσες επιρροές των Λατίνων από το ελληνικό στοιχείο του Νότου.[279]

Το Λάτιο, όμως, δεν θα συνδέσει την μοίρα του με την Ετρουρία αλλά με την Ρώμη.

Η Ίδρυση της Ρώμης

Η Ρώμη βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση από πλευράς τοποθεσίας. Η περιοχή όπου ιδρύθηκε η πόλη διέθετε ποτάμι, εύφορη πεδινή γη αλλά και μικρούς λόφους. Οι κάτοικοι μπορούσαν να οχυρωθούν στους λόφους όταν η πόλη τους δεχόταν επίθεση αλλά και να καταφύγουν εκεί όταν πλημμύριζε ο ποταμός Τίβερης, που πότιζε τα χωράφια τους. Ο Τίβερης υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για την πόλη, διότι συνέδεε την Ρώμη με την θάλασσα και συνεπώς αποτελούσε μεγάλο πλεονέκτημα για την ανάπτυξη του εμπορίου. Ταυτοχρόνως, οι Ρωμαίοι μπορούσαν να ελέγχουν την κίνηση στο ποτάμι και προς τις δύο κατευθύνσεις και έτσι είχαν τον πλήρη έλεγχο της επικοινωνίας της κεντρικής Ιταλίας με την θάλασσα. Η γεωγραφία της περιοχής, λοιπόν, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην δημιουργία της μελλοντικής πρωτεύουσας της Δημοκρατίας.

Η ίδρυση της πόλεως περιβάλλεται από διάφορους ρωμαϊκούς μύθους, τελείως αναγκαίους για να δημιουργήσουν την επική και μυθική ατμόσφαιρα που χρειαζόταν

---

[276] ILS, no 8561 = ILLRP, no 1. Δες συζήτηση και αμφιβολίες για την αυθεντικότητα της επιγραφής στην πόρπη στο Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 161-164 όπου και εικόνα.

[277] ILS, no 8743 = ILLRP, no 2 = AI, "Tituli Sacri" no 1. Arthur E. Gordon, "Notes on the Duenos-Vase Inscription in Berlin" *California Studies in Classical Antiquity* 8 (1975): 53-72 & εικόνες. Για τα προβλήματα ερμηνείας της επιγραφής στο αγγείο «Duenos» δες Forsythe, pp. 88-89.

[278] ILS, no 4913 = ILLRP, no 3. Η επιγραφή είναι ελλιπής και έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες (Forsythe, pp. 73-74 και Cornell, pp. 94-95 και Holloway, *Early Rome & Latium*, ch. 6 & εικόνες).

[279] Cornell, pp. 87 & 103 & 294 και Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 130-134 & figs 10.2, 10.3, 10.6.

αργότερα η πρωτεύουσα του κόσμου, δηλαδή του Ρωμαϊκού κράτους.[280] Ο τοπικός μύθος για την ίδρυση της αναφέρεται σε δύο αδέλφια και μια λύκαινα. Ο Ρωμύλος και ο Ρέμος ήταν δίδυμοι αδελφοί του βασιλικού οίκου της Άλβα (Alba), μυθικής πόλεως στους λόφους Άλβα (Alban), νότια της Ρώμης. Ο θείος τους και βασιλιάς φοβούμενος ότι οι δίδυμοι θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τον θρόνο που είχε σφετερισθεί από τον πατέρα τους, διέταξε να τους ρίξουν στον Τίβερη για να πνιγούν. Τα δύο μικρά παιδιά, όμως, προστατεύθηκαν από την θεία πρόνοια και το ποτάμι τα εξέβρασε σε μια σπηλιά, στους πρόποδες του Παλατίνου λόφου. Εκεί, με θαυματουργό τρόπο, μια λύκαινα τους τάισε με το γάλα της μέχρι να τους βρουν ντόπιοι βοσκοί, οι οποίοι τους υιοθέτησαν. Όταν ανδρώθηκαν και έμαθαν την αλήθεια για την καταγωγή τους, επιτέθηκαν επικεφαλής πολεμιστών-βοσκών στην Άλβα και διόρθωσαν την αδικία που είχε γίνει. Μετά, επέστρεψαν στον τόπο όπου είχαν σωθεί από την λύκαινα για να ιδρύσουν μια νέα πόλη. Την ημέρα που ο Ρωμύλος άνοιξε με το άροτρο ένα χαντάκι για να ορίσει εκεί όπου θα κτίζονταν τα τείχη, οι Ρωμαίοι την εόρταζαν ως γενέθλια ημερομηνία της πόλεως: ήταν η 21 Απριλίου 753 ή 747 π.Χ. Πολύ σύντομα, όμως, σε έναν καβγά, ο Ρωμύλος σκότωσε τον δίδυμο αδελφό του και έγινε ο πρώτος βασιλιάς της Ρώμης, η οποία έτσι πήρε το όνομά του.[281]

Οι Έλληνες, βέβαια, δημιούργησαν τους δικούς τους μύθους για την ίδρυση της Ρώμης, όπως έκαναν και για πολλές άλλες Πόλεις για τις οποίες δεν υπήρχε ιστορική μνήμη των ιδρυτών τους. Ο σημαντικότερος από αυτούς αναφέρεται στον πολεμιστή Αινεία, γιο της Αφροδίτης και του θνητού Αγχίση, από την Τροία. Την εποχή που οι Έλληνες πολιορκούσαν την Τροία, ο Αινείας πήρε στους ώμους τον γέρο πατέρα του, που δεν μπορούσε να περπατήσει, και έφυγε από την πόλη. Διέσχισε την Ελλάδα, πέρασε από την Καρχηδόνα, την Σικελία και την νότια Ιταλία και τελικά έφθασε στο Λάτιο, δηλαδή στην περιοχή του Ρωμύλου και του Ρέμου. Έτσι, οι δύο μύθοι ενώθηκαν σιγά-σιγά για να αποτελέσουν τον ενιαίο μύθο ιδρύσεως της Ρώμης, όπως τον περιγράφει ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* του. Κατά τον μύθο αυτόν, λοιπόν, η θεά Ιούνο, που μισούσε τους Τρώες, κατέτρεξε και έδιωξε τον Αινεία, ο οποίος με μεγάλη δυσκολία κατάφερε να φθάσει στο δέλτα του Τίβερη. Εκεί, ο ήρωας έκανε θυσίες και του αποκαλύφθηκε ότι είχε φθάσει στον τόπο όπου έμελλε να ιδρύσει μια νέα πόλη. Έτσι, νυμφεύθηκε την κόρη του τοπικού βασιλιά και ίδρυσε την πόλη Λαβίνιο (Lavinium), κοντά στο δέλτα του Τίβερη. Όταν όμως πέθανε, ο γιος του εγκατέλειψε το Λαβίνιο και ίδρυσε την πόλη Άλβα Λόγγα (Alba Longa, BAGROW, 43:C3, ίσως στο σημερ. Castel Gandolfo, 10 χλμ. νότια της Ρώμης), στους πρόποδες του λόφου Άλβα, όπου βασίλευσαν 12 βασιλιάδες από την ίδρυσή της. Η κόρη του τελευταίου βασιλιά ήταν η μητέρα των διδύμων Ρωμύλου και Ρέμου, οι οποίοι έμελλε να θεμελιώσουν τελικά την Ρώμη. Ο μύθος του

---

[280] Για τους πιθανούς λόγους δημιουργίας των μύθων δες Jacques Heurgon, *The Rise of Rome to 264 BC* (London: Batsford, 1973), pp.132-137.

[281] Για τον μύθο δες Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 4a / AR Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ρωμύλος», II-X:FB, fr. 7a = Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ρωμύλος», II-X και Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 4b / AR:FB, fr. 7b = Δ.Α., Ι. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ρωμύλος», II-X74-84 και Ovidius, *Fasti*, βιβλίο IV και Ζωναράς, VII.2-3 και Ennius, *Annales*, 71-76 & 80-100 και Florus, I.1 (I) − Συζήτηση σε Bloch, pp.47-49 και ανάλυση σε Grant, *Roman Myths*, ch. 4 – Οι δύο ημερομηνίες προέρχονται από τον Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 2, fr 3a, 3b / AR:FP, fr. 5, fr. 8 = Δ.Σ., VII.5 και Δ.Α., I.74 και τον Marcus Terentius Varro, *Antiquitates Rerum Humanarum et divinarum*, I, libro XVIII, Frag. 65 και συζήτηση σε Heurgon, pp. 130-132.

Αινεία φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από τους Έλληνες για να δείξει την διαφοροποίηση και προαιώνια εχθρότητα ανάμεσα σε Ρωμαίους και Έλληνες ενώ από τους Ρωμαίους για να αποδείξουν ότι παρά την παρουσία των Ελλήνων στην νότια Ιταλία και Σικελία, εκείνοι ήταν διαφορετικοί, καταγόμενοι από τους Τρώες. Ταυτοχρόνως, βέβαια, συνέδεαν τους εαυτούς τους με την αρχαιότερη ελληνική παράδοση, τα Ομηρικά Έπη, και έπαιρναν την θέση τους στον αρχαιοελληνικό πολιτισμένο κόσμο και στην ιστορία/μυθολογία του. Στα χέρια του Βιργιλίου και άλλων Ρωμαίων συγγραφέων, ο μύθος χρησιμοποιήθηκε για να πείσει τους Έλληνες και άλλους λαούς να αποδεχθούν την ρωμαϊκή ισχύ κι αρχή και έτσι αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό και πολιτισμικό εργαλείο των Ρωμαίων.[282]

Η ίδρυση της Ρώμης, βέβαια, πρέπει να εξετασθεί εδώ και από αρχαιολογικής απόψεως. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι η περιοχή πρωτοκατοικήθηκε κατά την Εποχή του Ορειχάλκου και συγκεκριμένα περί το 1550 π.Χ. Η κατοίκηση, όμως, φαίνεται ότι δεν ήταν συνεχής διότι τα επόμενα στοιχεία εμφανίζονται από το 1000 π.Χ. και μετά, κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Τον Η' αιώνα π.Χ. και συμβατικά το 753 ή 747 π.Χ., που θεωρούνταν το γενέθλιο έτος της Ρώμης, μικρά χωριά βοσκών και καλλιεργητών που κατοικούσαν σε καλύβες φτιαγμένες από καλάμια και λάσπη, εμφανίσθηκαν στους γύρω λοφίσκους. Ο Λατιαλικός πολιτισμός, που αναπτύχθηκε στην Ρώμη της Εποχής του Σιδήρου, έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά ότι είναι απόγονος της Τελικής Εποχής του Ορειχάλκου και δεν είναι αποτέλεσμα εισόδου επιδρομέων, όπως ίσως θα ήθελε ο μύθος του Αινεία. Στα χρόνια της Εποχής του Σιδήρου, λοιπόν, η Ρώμη δεν ήταν παρά ξεχωριστά χωριουδάκια, στους λόφους γύρω από το μετέπειτα Φόρουμ (Forum, Αγορά). Πρώτα κατοικήθηκε ο Παλατίνος (Palatinus) λόφος αλλά πολύ σύντομα και ο Ησκυλίνος (Esquiliae/Esquilius/Esquilinus) και ο Κυρίνιος (Quirinalis) λόφος από αγρότες, τεχνίτες και εμπόρους. Η μετέπειτα Αγορά (Forum) ήταν αγροί που καλλιεργούνταν ενώ βοοειδή, πρόβατα και χοίροι έβοσκαν στις πλαγιές των γύρω λόφων. Μία γέφυρα που ήλεγχαν οι κάτοικοι των χωριών ένωνε τις δύο όχθες του Τίβερη, πράγμα που έδινε ιδιαίτερη σημασία στα χωριουδάκια. Οι κάτοικοι των συνοικισμών μοιράζονταν τα ίδια ήθη και έθιμα αλλά όχι μια κοινή αμυντική πολιτική, που σημαίνει ότι οι διαφορές μεταξύ τους λύνονταν με πόλεμο. Βόρεια των κατοικημένων χώρων, εκεί που μετέπειτα κτίσθηκαν μεγάλα οικοδομήματα της Αγοράς, υπήρχε το νεκροταφείο της Εποχής του Σιδήρου. Μέσα σε μεγάλους λάκκους (a fosa) και μέσα σε τεφροδόχους σε οπές στο έδαφος (a pozzo) τοποθετούσαν την στάχτη των νεκρών, ενώ γύρω-γύρω εναπόθεταν άλλα αγγεία και προσωπικά αντικείμενα του νεκρού. Υπήρχαν όμως και ταφές λειψάνων που επίσης συνοδεύονταν από αντικείμενα του νεκρού. Σταδιακά, ο πληθυσμός αυξήθηκε με πιθανή έλευση νέων κατοίκων από τις γύρω περιοχές και τελικά φαίνεται ότι τον Ζ' αιώνα π.Χ. υπήρξε ενοποίηση των διαφόρων χωριών σε μία κοινότητα, την πρόδρομο της μετέπειτα Ρώμης.[283]

---

[282] Caton, I.9 & I.11 και Δ.Α., I.44-67 & 72-74 και Livius, I.1-6 και Ησίοδος, *Θεογονία*, 1011-1016 και Όμηρος, *Ιλιάδα,* Υ.200-241 και Sophocles Trag., «Fragmenta», *Λαοκόων*, F370-377 στο TLG και Ζωναράς, VII.1 και OGR, IX-XXIII και Ennius, *Annales,* 31 και Vergilius, *Aeneis* – Ανάλυση για τους μύθους δες σε Cornell, pp. 58-73 και R. M. Ogilvie, *Early Rome and the Etruscans* (Glasgow: Fontana, 1976), pp. 35-36 και Michael Grant, *Roman Myths* (N. York: Scribner's, 1971), ch. 3 και Raymond Bloch, *The Origins of Rome* (London: Thames & Hudson, 1960), pp. 42-44.

[283] Livius, I.8. – Trump, pp. 168-169. – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 244-247 – Δες χάρτη της περιοχής της Ρώμης με τα νεκροταφεία του Θ' και του Η' αιώνα π.Χ. σε Chris Scarre, *The*

Την ίδια περίοδο, η ετρουσκική επιρροή στην περιοχή είναι εμφανής και αποδεδειγμένη από την μεγάλη ποσότητα ετρουσκικής κεραμικής αλλά και την κατασκευή σπιτιών με κεραμοσκεπή που αντικατέστησαν πολλές από τις καλύβες.[284] Στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., οι κάτοικοι της Ρώμης έκτισαν για πρώτη φορά επάνω σε θεμέλια από τετραγωνισμένους ηφαιστειόλιθους ένα σύνολο τριών χώρων. Η οικοδομή είχε στέγη σκεπασμένη πιθανότατα με βαριά πλίνθινα κεραμίδια και στηριζόταν σε ξύλινες κάθετες δοκούς. Η κατασκευή είναι επαναστατική για την περιοχή του Λατίου αν και φαίνεται ότι δεν έλειπαν παρομοίου μεγέθους ή και μεγαλύτερες οικοδομές στην Ιταλία.[285] Από τον Ζ' αιώνα π.Χ., λοιπόν, μπορούμε άνετα να μιλήσουμε για επιρροές που μετέτρεψαν τους κατοίκους της Εποχής Βιλλανόβα του Λατίου σε ετρουσκική πόλη. Η Ρώμη πρέπει να διοικούνταν από Ετρούσκο βασιλιά μέχρι το 510 π.Χ., όταν την διοίκηση ανέλαβαν οι Λατίνοι.

Η μετεξέλιξη της Ρώμης από μικρά ανεξάρτητα χωριουδάκια σε έναν οικισμό έχει δημιουργήσει δύο σημαντικά αρχαιολογικά ερωτήματα. Το πρώτο είναι εάν ο ρωμαϊκός συνοικισμός δημιουργήθηκε από την ανάπτυξη ενός εκ των χωριών που απορρόφησε και τα υπόλοιπα (επέκταση) ή από την συνένωση των χωριών (συνοικισμός). Παρότι το πρώτο γεγονός δεν αποκλείει το δεύτερο και ίσως συνέβησαν και τα δύο, τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι πολύ λίγα και πολύ αβέβαια για να βρεθούν αποδείξεις για την μία ή την άλλη θεωρία. Πάντως είναι βέβαιο ότι η δημιουργία του συνοικισμού υπήρξε μια διαδικασία που έλαβε χώρα κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. Το δεύτερο αρχαιολογικό ερώτημα αφορά στην αστικοποίηση του ρωμαϊκού συνοικισμού. Υπήρξε η αστικοποίηση της Ρώμης αποτέλεσμα σταδιακής εξελίξεως (Stadtwerdung) του αρχικού ξύλινου συνοικισμού ή αντικατέστησε τον συνοικισμό σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα (Stadtgründung);[286] Παρότι οι ιστορικοί τα τελευταία χρόνια δεν αποδέχονται θεωρίες απότομων αλλαγών σε πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά συμβάντα, στην συγκεκριμένη περίπτωση, το γεγονός ότι η ίδρυση του αστικού συνοικισμού της Ρώμης είναι αποτέλεσμα της επιδράσεως του φοινικικού και ελληνικού αποικισμού δεν μπορεί παρά να αποτελεί δραστική μεταβολή. Επιπλέον, η αστικοποίηση της Ρώμης συνδέεται με την εξάπλωση των Ετρούσκων και την δημιουργία των πόλεών τους με ό,τι αυτό συνεπάγεται και από κοινωνικής απόψεως και πρέπει να ήταν ταυτοχρόνως σταδιακή και απότομη. Υπήρξε σταδιακή με την έννοια ότι η τοπική κοινωνία εξελίχθηκε έτσι ώστε να είναι έτοιμη να δεχθεί τις αλλαγές που προϋποθέτει η αστικοποίηση, αλλά και απότομη με την έννοα ότι η φοινικική και ελληνική επίδραση κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. ήταν καταλυτική.[287]

Για να δικαιολογήσουν διάφορα συμβάντα κατά την ίδρυση της πόλεως, οι Ρωμαίοι κατέφυγαν πάλι στους μύθους. Η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού αποδόθηκε σε σχέδιο του Ρωμύλου. Ο μυθικός βασιλιάς κάλεσε τους Σαβίνους (λατ. Sabini) και άλλους γείτονες σε μεγάλη γιορτή στην Ρώμη και άρπαξε τις γυναίκες των προσκεκλημένων του. Ο βασιλιάς των Σαβίνων, όμως, επιτέθηκε, κατέλαβε τον Καπιτώλιο λόφο (Capitolinus) με προδοσία της Ρωμαίας παρθένου Ταρπείας (Tarpeia) και ανάγκασε

Penguin Historical Atlas of Ancient Rome (London: Penguin, 1995), p. 21.

[284] Ogilvie, p. 31

[285] Cornell, pp. 48-57 και Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 55 & fig. 4.5 & 4.6.

[286] Η ορολογία είναι του γερμανικού αρχαιολόγου H. Müller-Karpe, δες Cornell, p. 100.

[287] Forsythe, pp. 91-93

τους Ρωμαίους να συνθηκολογήσουν. Αποτέλεσμα της συμφωνίας αυτής ήταν η ένωση με τους Σαβίνους σε έναν λαό. Παρά το γεγονός ότι η παραπάνω ιστορία δεν είναι παρά ένα μύθευμα ίσως αντικατοπτρίζει ιστορικά το γεγονός ότι υπάρχουν ενδείξεις αφίξεως πληθυσμών στην Ρώμη και πιθανώς αναμείξεώς τους με τους γηγενείς. Επίσης, τα ελάχιστα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στους Σαβίνους δείχνουν ότι πολιτισμικά είναι σχεδόν αδύνατον να τους ξεχωρίσει κανείς από τους Λατίνους, αν και κατά το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ήταν ακόμα διακριτοί. Επιπλέον, τα γλωσσολογικά δεδομένα ούτε επικυρώνουν ούτε ακυρώνουν την παράδοση σχετικά με τις σχέσεις Σαβίνων και Λατίνων.[288] Ανεξάρτητα από την ιστορικότητα του μύθου των Σαβίνων, λοιπόν, είναι αρχαιολογικά αποδεδειγμένο ότι από τον Η' στον Ζ' αιώνα π.Χ. ο πληθυσμός της Ρώμης αυξήθηκε.

Την εποχή που στην Ελλάδα είχαν σχηματισθεί οι πρώτες Πόλεις στην Αθήνα, στην Σπάρτη, στην Κόρινθο, στα Μέγαρα και –τουλάχιστον στην Αθήνα– χάραζε η μέρα της δημοκρατίας, η Ρώμη ήταν ακόμη μερικά χωριουδάκια αγροτών που αντιδικούσαν μεταξύ τους για την πιο εύφορη γη και τα καλύτερα βοσκοτόπια. Η ίδρυσή της πόλεως στον Τίβερη έγινε εξαιτίας της γεωγραφίας της περιοχής. Η εύφορη γη, οι λόφοι που αποτελούσαν φυσική οχύρωση, ο έλεγχος των διαβάσεων αλλά και της ναυσιπλοΐας στο ποτάμι προσέλκυσαν τους πληθυσμούς που πρωτοκατοίκησαν στην μελλοντική πρωτεύουσα του Ρωμαϊκού κράτους.

Η Βασιλεία στην Ρώμη

Ξεκινώντας με τον Ρωμύλο, η ρωμαϊκή μυθολογία αναφέρει μια σειρά από βασιλείς της Ρώμης, οι οποίοι υπήρξαν και οι πρώτοι που κυβέρνησαν την πόλη. Για μία ακόμη φορά, όμως, η ιστορική πραγματικότητα πλέκεται με τους ρωμαϊκούς μύθους. Για την εποχή της βασιλείας, είναι ιδιαίτερα δυσδιάκριτη η ιστορική αλήθεια από τον μύθο, διότι οι φιλολογικές αναφορές είναι πολλές φορές αναξιόπιστες και τα αρχαιολογικά δεδομένα ελάχιστα. Ανεξαρτήτως όμως του εάν ορισμένοι βασιλείς είναι μυθικοί ή πραγματικοί, φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι υπήρξε βασιλεία στην Ρώμη, η οποία εγκαθιδρύθηκε πριν από τους Ετρούσκους.

Κατά την παράδοση, ο πρώτος βασιλιάς, ο Ρωμύλος (Romulus, συμβατικά 753-717 π.Χ.), διόρισε ένα σώμα 100 μελών (Σύγκλητος), οι απόγονοι των οποίων ονομάσθηκαν πατρίκιοι (λατ. patres). Επιπλέον, οι κάτοικοι της Ρώμης σχημάτισαν μία συνέλευση, τις εργασίες της οποίας όρισε με νόμο ο βασιλιάς. Μετά την ένωση με τους Σαβίνους και με πρωτοβουλία του βασιλιά, οι κάτοικοι χωρίσθηκαν σε τρεις φυλές και τριάντα υποδιαιρέσεις, τις κουρίες (curiae).[289] Κατά την μυθολογία, η βασιλεία του Ρωμύλου τελείωσε όταν οι θεοί τον πήραν κοντά τους ξαφνικά ή, όπως πιθανολογείται, εκτελέστηκε από τους πατρικίους.[290] Πάντως έτσι, με τον Ρωμύλο, άρχισε η περίοδος της βασιλείας στην Ρώμη.

Κατά την μυθολογία και περί το 700 π.Χ., ο Νουμάς Πομπίλιος (Numa Pompilius, συμβατικά 716-674 π.Χ.) διαδέχθηκε τον Ρωμύλο. Ο νέος βασιλιάς διόρισε τους

[288] Δ.Α., II.7-29 και Ζωναράς, VII.3-4 και Ennius, *Annales,* 107 και Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 5a / AR:FB, fr. 9 = Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ρωμύλος», XIV και Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 5 / AR:FP, fr. 10 = Δ.Α., II.38-40 – Cornell, pp. 76-77.

[289] φράτρες ή φατρίες (αττική διάλεκτος) στην ελληνική γλώσσα.

[290] Bloch, pp. 51-53.

πρώτους ιερείς και εισηγήθηκε το έτος των 12 μηνών. Αν και μυθικό πρόσωπο, υποψιαζόμαστε ότι μπορεί να ανήκει και στην ιστορική πραγματικότητα, ορμώμενοι από τις πληροφορίες για το πολιτικό του έργο. Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι οι αναφερόμενες μεταρρυθμίσεις του πρέπει μάλλον να αποδοθούν στους Ετρούσκους ή και να τέθηκαν σε εφαρμογή νωρίτερα, από τους ίδιους τους Λατίνους. Οι ανασκαφές υποδηλώνουν ότι λίγο πριν το 700 π.Χ. σημαντικές κοινωνικές αλλαγές έλαβαν χώρα στο Λάτιο. Ορισμένες ταφές της περιόδου είναι ιδιαίτερα πλούσιες, πράγμα που μας κάνει να υποθέσουμε ότι σχηματίσθηκε μια πλούσια αριστοκρατία που επέβαλε όρους κληρονομικής διαδοχής στο κοινωνικό σύνολο. Τίποτα, όμως, δεν μπορεί να μας βεβαιώσει απολύτως για την παρουσία βασιλέα.[291]

Ο επόμενος βασιλιάς Τούλος Οστίλιος (Tullus Hostilius, συμβατικά 673-642 π.Χ.) λέγεται ότι υπήρξε γενναίος πολεμιστής, επιτέθηκε και κατέστρεψε την Άλβα Λόγγα και μετέφερε τους κατοίκους της στην Ρώμη. Παρά την πληροφορία αυτή, δεν υπάρχουν αρχαιολογικές αποδείξεις ότι η Άλβα Λόγγα καταστράφηκε ξαφνικά στο μέσο του Ζ’ αιώνα π.Χ., παρά μόνο ότι κατά την περίοδο των βασιλέων ενώθηκε με την Ρώμη. Επίσης, αναφέρεται ότι ο Οστίλιος επιτέθηκε, νίκησε τους Σαβίνους και προσάρτησε τον λόφο που κατοικούσαν (Καπιτώλιο) στον Παλατίνο των Ρωμαίων. Σε τελική ανάλυση, οι παραδόσεις και τα αρχαιολογικά ευρήματα από μόνα τους δεν επιβεβαιώνουν ούτε αποκλείουν την ιστορική ύπαρξη του Οστίλιου αλλά εξαιτίας τους μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για την ιστορικότητά του από τους προηγούμενους βασιλείς.[292]

Οι ιστορικοί πιστεύουν ότι ο επόμενος βασιλιάς, ο Άγκος Μάρκιος (Ancus Marcius, συμβατικά 641-617 π.Χ.), είναι ακόμη κοντύτερα στην ιστορική πραγματικότητα. Λέγεται ότι πολέμησε και νίκησε γειτονικούς λατινικούς πληθυσμούς και τους εγκατέστησε στον Αβεντίνο λόφο (Aventinus), τον οποίο προσάρτησε στην Ρώμη. Επίσης, κατασκεύασε μεγάλη ξύλινη γέφυρα στον Τίβερη για να διευκολύνει την συγκοινωνία της πόλεως. Ακόμη, κατέλαβε τις αλυκές νότια του Τίβερη και ίδρυσε την πόλη Όστια (Ostia, BAGROW, 43:B2 & 44:B2) στο δέλτα του, έτσι ώστε οι Ρωμαίοι να συλλέγουν και να εμπορεύονται το αλάτι. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στην Όστια, βέβαια, δείχνουν ότι η πόλη ιδρύθηκε στα μέσα του Δ’ αιώνα π.Χ. και όχι τον Ζ’ αιώνα π.Χ., αν και δεν αποκλείεται να προϋπήρχε στρατιωτικό φυλάκιο από την εποχή του Άγκου Μάρκιου. Η επέκταση της Ρώμης, όμως, επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικές ανασκαφές και το γεγονός αυτό μας κάνει να πιστεύουμε ότι κάποιος πρέπει να είχε την ευθύνη για την επέκταση της πόλεως αυτή την περίοδο, δηλαδή πιθανότατα ένας βασιλιάς.[293]

Παρά το γεγονός ότι ο ΣΤ’ αιώνας π.Χ. θα φέρει την Ρώμη περισσότερο κάτω από το φως της Ιστορίας, ακόμη και αυτή την εποχή μπορούμε να έχουμε μόνο μια δυσδιάκριτη και ίσως στρεβλή εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας για όλη την περίοδο μέχρι την πτώση της μοναρχίας και την ίδρυση της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Τα

[291] Florus, I.2 (I) − Δες ανάλυση της μυθολογίας των βασιλέων σε Grant, *Roman Myths*, ch. 5 – Cornell, pp. 81-82.

[292] Florus, I.3 (I) − Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 254-255 και Bloch, pp. 54-55.

[293] Ennius, *Annales,* 144 και VIUR, 5 και Florus, I.4 (I) − Bloch, pp. 55-58 – Χάρτης της επεκτάσεως της Ρώμης μεταξύ 700 π.Χ. και 500 π.Χ. σε Cornell and Matthews, p. 27. Για την Όστια δες W. Rollo, «Osrtia,» *Greece & Rome*, vol. 4, No. 10 (October 1934): 40-53 και *Ostia. Harbor of Ancient Rome* at <http://www.ostia-antica.org/>.

προβλήματα υφίστανται στις γραπτές πηγές σε σχέση με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Οι δύο κύριες φιλολογικές (ιστορικές) πηγές, οι αρχαίοι ιστοριογράφοι Λίβιος και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς,[294] έγραψαν περίπου δύο αιώνες μετά τα γεγονότα, με αποτέλεσμα οι καταγραφές τους να είναι έντονα αμφισβητούμενες και επιδεχόμενες πολλών διαφορετικών ερμηνειών. Συνεπώς, μόνο ο συνδυασμός των Ιστοριών τους με τα αρχαιολογικά δεδομένα μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα και για την περίοδο που αρχίζει με τον ΣΤ' αιώνα π.Χ.

Συνεπώς, οι τρεις βασιλείς που προαναφέρθηκαν θεωρείται ότι διοίκησαν την Ρώμη πριν τους Ετρούσκους, ενώ οι επόμενοι τρεις, που πρέπει να υπολογίζονται ως ιστορικά πρόσωπα, ήταν μάλλον Ετρούσκοι. Ο διαχωρισμός αυτός, βέβαια, είναι των χρονικογράφων και δεν διαφαίνεται σε αρχαιολογικές ή άλλες πηγές. Οι νέοι αυτοί βασιλείς είναι σημαντικοί διότι μετασχημάτισαν την Ρώμη από οικισμό καλλιεργητών σε πόλη-κράτος, αν και η διαδικασία αυτή ήταν μακρά και επίπονη και όχι απότομη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ	
Βασιλιάς	**Χρονολογία (συμβατική/περίπου π.Χ.)***
Romulus (Ρωμύλος) (μυθικός)	753 – 717
Numa Pompilus (ιστορικός;)	716 – 674
Tullus Hostilius (ιστορικός;)	673 – 642
Ancus Marcius (ιστορικός;)	641 – 617
Lucius Tarquinius Priscus	616 – 578
Servius Tullius	578 – 535
Lucius Tarquinius Superbus	534 – 510

*Επειδή ορισμένοι βασιλείς είναι μάλλον μυθικά πρόσωπα, οι χρονολογίες είναι μόνο συμβατικές.

Η μυθολογική παράδοση μας δίνει πάλι τα πρώτα στοιχεία για τον Λεύκιο Ταρκύνιο Πρίσκο (Lucius Tarquinius Priscus, περ. 616-578 π.Χ.).[295] Κατά την παράδοση, ο βασιλιάς, που ήταν γιος του Κορίνθιου Δημάρατου, ήρθε στην Ρώμη από την Ταρκυνία και ανέλαβε την εξουσία ειρηνικά, καθώς εξελέγη με κανονικό τρόπο. Λέγεται ότι καθιέρωσε αγώνες και κατασκεύασε σύστημα αποχετεύσεως, αλλά γνωρίζουμε ότι ειδικευμένοι στα υδραυλικά έργα αυτή την περίοδο ήταν οι Ετρούσκοι και σε αυτούς πρέπει να αποδοθούν τα έργα.[296] Αυτό είναι το ένα στοιχείο που συνηγορεί στην παρουσία των Ετρούσκων αυτή την εποχή στην Ρώμη ενώ το άλλο είναι η αύξηση κατά 100 των μελών της Συγκλήτου, τους ονομαζόμενους minores gentes. Έχει υποστηριχθεί ότι τα νέα μέλη αντιπροσώπευαν τους νέους κατοίκους, τους Ετρούσκους, αλλά αυτό είναι μια υπόθεση και μόνο που κάνουν οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι στην προσπάθειά τους να ανασχηματίσουν την ιστορική εξέλιξη της Ρώμης.[297] Όποια και εάν είναι η πραγματικότητα, πάντως, η περίοδος βασιλείας του Πρίσκου επιβεβαιώνει την παρου-

---

[294] Livius, βιβλία I-II και Δ.Α., βιβλία I-V.

[295] Ennius, *Annales,* 155 και VIUR, 6 και Florus, I.5 (I) και Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 13α / AR:FP, fr. 19 = Cicero, *De Divinatione*, I.55 – Για την χρονολόγηση και το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας των Ταρκυνίων δες Cornell, pp. 122-127.

[296] Δες εντελώς αντίθετη άποψη σε Cornell, pp. 126-130.

[297] Δ.Α., III.46 και Cicero, *De Republica*, II.35 και Ζωναράς, VII. 5-10 – Bloch, pp. 58-60.

σία των Ετρούσκων στην Ρώμη.

Η διαδικασία εκλογής νέου βασιλιά ήταν περίπλοκη. Όταν πέθαινε ο βασιλιάς, οι επικεφαλής των πατρικίων οικογενειών κυβερνούσαν ως αντιβασιλείς (εν. interrex), ο καθένας για πέντε ημέρες. Η Αντιβασιλεία (interregnum)[298] διαρκούσε για έναν χρόνο και μετά γινόταν η εκλογή του νέου βασιλιά. Δεν είναι διευκρινισμένο εάν η εκλογή γινόταν με άμεση ψηφοφορία από τους πολίτες ή οι πολίτες απλώς επικύρωναν ή απέρριπταν το πρόσωπο που είχε προταθεί ως βασιλιάς. Πάντως, οι επικεφαλής των πατρικίων έπρεπε να επικυρώσουν την απόφαση των πολιτών και –μέχρι το 339 π.Χ.– όλες τις αποφάσεις των πολιτών πριν αυτές τεθούν σε ισχύ. Φαίνεται λοιπόν ότι αν και οι πατρίκιοι δεν μπορούσαν να εκλεγούν βασιλείς ήλεγχαν πλήρως την εκλογή του νέου βασιλιά.[299]

Με αυτόν τον τρόπο, προφανώς, τον Ταρκίνιο Πρίσκο διαδέχθηκε ο Σέρβιος Τύλιος (Servius Tullius, 578-535 π.Χ.), ο οποίος ήταν μάλλον γαμβρός του, αν και δεν είναι διευκρινισμένο εάν ήταν Ετρούσκος ή Λατίνος.[300] Πάντως επί της βασιλείας του η ετρουσκική παράδοση συνεχίσθηκε χωρίς διακοπή. Ο Σέρβιος θεωρείται ο εισηγητής σημαντικών μεταρρυθμίσεων, αν και φαίνεται ότι αυτές ήταν αποτέλεσμα σταδιακών μεταβολών. Κατά την παράδοση, χώρισε τους Ρωμαίους σε πέντε κλάσσεις (λατ. πληθ. classes), οι οποίες υποδιαιρούνταν σε εκατονταρχίες (centuriae).[301] Οι δύο πρώτες κλάσσεις, που αποτελούνταν από τους πλουσιότερους, συγκροτούσαν περισσότερες από τις μισές εκατονταρχίες, ενώ οι φτωχότεροι των πολιτών συγκροτούσαν μία εκατονταρχία και μόνο. Όλες οι κλάσσεις επείχαν στρατιωτικών υποχρεώσεων και έφεραν όπλα ανάλογα με τον πλούτο τους. Με τις αλλαγές αυτές, δημιουργήθηκε μια νέα κοινωνική διαστρωμάτωση και δόθηκε το δικαίωμα ψήφου σε νεοφερμένους στην Ρώμη κατοίκους που ασχολούνταν με το εμπόριο και την βιοτεχνία. Ακόμη, ιδρύθηκε και η Λοχίτις Συνέλευση (Comitia Centuriata), στην οποία η κάθε εκατονταρχία είχε μία ψήφο με αποτέλεσμα οι αποφάσεις να λαμβάνονται από τις πλουσιότερες ομάδες. Το σύστημα αυτό διέφερε από το προηγούμενο με τις κουρίες, διότι τώρα η πολιτική ισχύς εξαρτιόταν από τον πλούτο των πολιτών και όχι από την ευγενική τους καταγωγή. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι ο Σέρβιος ενίσχυσε την υποστήριξη που διέθετε από τις μεσαίες κοινωνικές ομάδες των πολιτών, οι οποίες μπορούσαν να τον υποστηρίξουν δίνοντας του στρατιώτες, ενώ ήλεγξε και την δύναμη των ευγενών.[302]

Εκτός των άλλων, επεξέτεινε την πόλη στους λόφους Κυρίνιο (Quirinalis) και Βιμινάλιο/Ουιμινάλιο (Viminalis) ενώ φρόντισε να κτισθεί και τείχος γύρω από τους συνοικισμούς που αποτελούσαν την Ρώμη για να τους προστατεύσει. Το τείχος, όμως, που μπορεί να δει κανείς σήμερα (δίπλα στο κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό της Ρώμης, Termini) και αποδίδεται στον Σέρβιο χρονολογείται από τον Δ’ αιώνα π.Χ. και άρα είναι πιθανότερο ότι ο βασιλιάς κατασκεύασε κάποιου είδους φθαρτό ανάχωμα ή τείχος για να εμποδίσει την ελεύθερη πρόσβαση στον συνοικισμό μέσα από τις στενές

[298] Στην κυριολεξία «μεσοβασιλεία», δηλαδή ανάμεσα στον προηγούμενο και στον επόμενο βασιλιά.

[299] Cornell, pp. 142-143.

[300] Ennius, *Annales,* 159 και Florus, I.6 (I) – Δες ανάλυση σε Cornell, pp. 130-141.

[301] centuria = λόχος, κατά γενική έννοια.

[302] Cornell, pp. 173-179.

κοιλάδες, ανάμεσα στους λόφους, παρά μια λίθινη κατασκευή.[303] Επίσης, η Ρώμη σε συνεργασία με άλλες γειτονικές λατινικές πόλεις ίδρυσαν κοινό ιερό της Διάνα (Diana/Άρτεμις), στον Αβεντίνο λόφο, γεγονός που ίσως υπονοεί την προσπάθεια της Ρώμης να επιβληθεί ως η ισχυρότερη στην περιοχή. Αυτό το ιερό της Αρτέμιδος ιδρυμένο από ομάδα πόλεων μοιάζει να έχει τις ίδιες λειτουργίες που είχε ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, ο οποίος ένωνε τις Ιωνικές πόλεις. Είναι ενδιαφέρουσα η υπόθεση ότι η λατρεία της Αρτέμιδος, σε συνδυασμό με τις μεταρρυθμίσεις του Σέρβιου και με τον αυξανόμενο αριθμό ελληνικών αγγείων που έφθαναν αυτή την εποχή στην Ρώμη, μπορεί να υποδεικνύει ότι όλα αυτά είχαν κάποια σχέση με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα στην Αθήνα, μερικές δεκαετίες πιο πριν. Ο Σέρβιος παρουσιάζεται στην αρχαία γραμματολογία λίγο πολύ ως τύραννος, με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου, αλλά δεν είναι δυνατόν να γίνει οποιαδήποτε σύγκριση με τα ελάχιστα και αμφισβητούμενα στοιχεία που διαθέτουμε.[304] Όλες οι πληροφορίες που διαθέτουμε συγκλίνουν στο γεγονός ότι σημαντικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και έργα έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της βασιλείας του Σέρβιου Τούλιου.

Το τέλος του Σέρβιου ήταν φρικτό αφού μάλλον δολοφονήθηκε από τον Λεύκιο Ταρκύνιο τον Υπερήφανο (Lucius Tarquinius Superbus, 534-510 π.Χ.), κατά πάσα πιθανότητα εγγονό του Πρίσκου. Ο νέος βασιλιάς αδιαφόρησε για την λειτουργία της Λοχίτιδος Συνελεύσεως, την οποία μείωσε αριθμητικά, ενώ επέβαλε την ισχύ του με τρομοκρατία. Η σημαντικότερη συμβολή του Λεύκιου στην Ιστορία της Ρώμης ήταν η μεταμόρφωση της σε πραγματική πόλη. Πρώτα-πρώτα επιδόθηκε σε κτιριακές και αποχετευτικές κατασκευές που περιλάμβαναν τον ναό του Ιούπιτερ (Jupiter Optimus Maximus), τις κερκίδες του σταδίου (Circus Maximus) και το αποχετευτικό σύστημα (Cloaca Maxima).[305] Στον Καπιτώλιο λόφο κτίσθηκε μεγάλος ναός του Ιούπιτερ/Δία (Jupiter Optimus Maximus) μετατρέποντας την περιοχή σε θρησκευτικό κέντρο της πόλεως. Φαίνεται ότι το κτίσιμο του ναού από τους Ετρούσκους (ή τον Ετρούσκο βασιλιά) έδωσε σάρκα και οστά στην λατρεία των Ρωμαίων, οι οποίοι άρχιζαν πλέον να λατρεύουν θεούς και μάλιστα μέσα σε ναούς. Έτσι, ο Ιούπιτερ έγινε ο θεός ολόκληρου του συνοικισμού και το άγαλμά του αντικείμενο λατρείας. Μάλιστα οι Ετρούσκοι και οι Ρωμαίοι διοργάνωναν γιορτή προς τιμή του στον χώρο του σταδίου με αγώνες που περιλάμβαναν πυγμαχία, πάλη, δίσκο, ακοντισμό, άλμα εις μήκος, χορό και αρματοδρομίες προς τιμήν του θεού. Επίσης, για πρώτη φορά σε αγώνες, οι θεατές κάθονταν σε ξύλινες κερκίδες που είχαν κατασκευασθεί στον αθλητικό χώρο (Circus Maximus).[306]

Το τρίτο μεγάλο έργο που αποδίδεται στον Λεύκιο είναι η κατασκευή του αποξηραντικού και αποχετευτικού δικτύου της Ρώμης. Επειδή στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. μεγάλη πλημμύρα είχε καλύψει το κεντρικό σημείο των συνοικισμών με νερά που είχαν σχηματίσει έλη, ο βασιλιάς φρόντισε να καθαρισθεί και να αποξηρανθεί η περιοχή αυτή, η οποία αργότερα αποτέλεσε το Φόρουμ (Forum, Αγορά). Ακόμη, το χώμα που

---

[303] Δες χάρτη της πρώιμης Ρώμης στο Scarre, *Atlas of Ancient Rome*, p. 21.

[304] Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 8 / AR:FP, fr. 13 / Caton, I.24 = Δ.Α., IV.15 και Δ.Α., IV.26 και VIUR, 7 – Bloch, pp.59-60 και Ogilvie, p. 65 & ch. 5 – Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει προς το παρόν δείξει ότι το πρώτο τείχος της Ρώμης κτίσθηκε τον Δ' αιώνα π.Χ., εκτός εάν το τείχος του Σέρβιου ήταν ξύλινο (δες Holloway*, Early Rome & Latium*, ch. 7).

[305] VIUR, 8 – Δες φωτογραφία των αρχών του 20ου μ.Χ. αιώνα της cloaca maxima και μετά τις επισκευές της εποχής του Αυγούστου (27 π.Χ.- 14 μ.Χ.) στο Scarre, *Atlas of Ancient Rome*, p. 14.

[306] Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 252-254 και Ogilvie, p. 71 & ch. 6.

περιέβαλε τα κτίσματα των συνοικισμών στρώθηκε με βότσαλα, ενώ από τις αρχές του ΣΤ' αιώνα π.Χ. την θέση των παλιών καλυβιών πήραν σπίτια κτισμένα με χωμάτινα τούβλα και σκεπασμένα με κεραμοσκεπές. Τον ίδιο αιώνα, στην βόρεια πλευρά κεντρικής οδού που ονομαζόταν Ιερά Οδός (Via Sacra) κτίσθηκε ναός, που βρισκόταν στην θέση όπου ήταν αργότερα ο οίκος του αρχιερέα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (Regia), και στην απέναντι πλευρά ανεγέρθηκε ο πρώιμος ναός της θεάς Βέστα (Vesta, Εστία). Ακόμη, στο βορειοδυτικό άκρο της μετέπειτα Αγοράς είχε κατασκευασθεί το Κομίτιο (Comitium), όπου αργότερα διεξήγαν τις συνελεύσεις τους οι Ρωμαίοι.[307] Την εποχή του Λεύκιου ή κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., συνεπώς, η Ρώμη γέμισε σημαντικά κτίρια και σε συνδυασμό με τα υδραυλικά έργα πήρε την όψη μιας πραγματικής πόλεως. Ήταν τώρα που η Ρώμη άρχισε να συναγωνίζεται τις άλλες ετρουσκικές πόλεις σε επίδειξη πλούτου και ποιότητα ζωής.

Παρά τα δημόσια έργα που κατασκεύασε κατά την παράδοση ο Λεύκιος Ταρκύνιος, οι πολίτες ήταν δυσαρεστημένοι με τις βασιλικές αυθαιρεσίες. Δια τούτο, όταν ένας από τους γιους του βίασε σεβαστή δέσποινα της ρωμαϊκής κοινωνίας, ο Λεύκιος Ιούνιος Βρούτος (Lucius Junius Brutus) κήρυξε επανάσταση και εξανάγκασε την βασιλική οικογένεια σε εξορία και η εξουσία πέρασε στα χέρια των πολιτών. Κατά την παράδοση, με την πράξη του αυτή, ο Λ. Ι. Βρούτος ίδρυσε την Ρωμαϊκή Δημοκρατία το 509 π.Χ. Εν συνεχεία, η Συνέλευση των Εκατονταρχιών εξέλεξε δύο υπάτους (εν. consul) και έδωσε τέλος στην εξουσία των βασιλέων στην Ρώμη.[308]

Η μελέτη της περιόδου των βασιλέων στην Ρώμη μπορεί να οδηγήσει σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η εξέταση της διαδοχής των βασιλέων αποδεικνύει ότι η βασιλεία στην Ρώμη δεν ήταν κληρονομική, πράγμα που δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι ο βασιλιάς ήταν αιρετός. Φαίνεται, όμως, ότι οι βασιλείς είχαν ως βοηθούς τούς αντικαταστάτες τους, τους οποίους έτσι γνώριζαν καλά, και πιθανότατα ήταν αυτοί οι ίδιοι που τους πρότειναν. Επίσης, μερικοί βασιλείς είχαν έρθει στην Ρώμη από άλλες περιοχές, ενώ κανένας δεν φαίνεται να καταγόταν από πατρικίους. Βέβαια, οι πατρίκιοι ήλεγχαν πλήρως την εκλογή του νέου βασιλιά.

Ανεξαρτήτως του εάν οι περισσότεροι από τους βασιλείς ήταν ιστορικά ή μη πρόσωπα, η Ρώμη άλλαξε όψη ανάμεσα στον Η' και στον Ε' αιώνα π.Χ. Οι βασιλείς ή κυβερνήτες, με την συναίνεση και συμμετοχή των πολιτών, μετέτρεψαν μέσα σε δύο αιώνες τα αγροτικά χωριά σε μια ετρουσκική πόλη με δημόσια κτίρια και κατασκευές και έδωσαν στους κατοίκους μια αστική ποιότητα ζωής. Την περίοδο αυτή εισήχθη στην Ρώμη ένας νέος τρόπος ζωής με συμπόσια και αγώνες καθώς και μια θρησκεία

---

[307] Hemina, fr. 18 – Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 256-261.

[308] Ζωναράς, VII. 11-13 Eutropius, I.iii-x και Orosius, II.4 και Florus, I.7 (I) – Για ολόκληρη την περίοδο της βασιλείας στην Ρώμη δες συνοπτικά H. H. Scullard, *A History of the Roman Word 753 to 146 BC*, 4th ed. (London: Routledge, 1980), pp. 50-62 & 74-76 – Για ολόκληρη την περίοδο της βασιλείας ο Alföldi, chs I-VI, διατυπώνει διάφορες απόψεις σχετικά με το πώς οι αρχαίοι συγγραφείς (λόγου χάριν ο Λίβιος και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς) άντλησαν πληροφορίες από τον Ρωμαίο χρονικογράφο Φάβιο Πίκτωρα (Fabius Pictor), ο οποίος είχε διαστρεβλώσει και παραχαράξει την Ιστορία της περιόδου αυτής για να μας παραδώσει μια ένδοξη αρχαϊκή Ρώμη, όταν η πόλη αυτή δεν ήταν ποτέ ανεξάρτητη αλλά πάντα υπό τους Ετρούσκους και τους άλλους Λατίνους. Οι απόψεις του Alföldi, με τις οποίες διαφωνούν γενικά οι ιστορικοί, πρέπει να ληφθούν υπόψιν μόνο σε συνδυασμό με τις μελέτες άλλων σημερινών ιστορικών. Δες κριτική του βιβλίου του υπό Arnaldo Momigliano, *The Journal of Roman Studies* 57 (1967) : 211-216. Δες και πιο σύγχρονη κριτική σε συγκεκριμένα ζητήματα σε Cornell, διάσπαρτα.

βασιζόμενη σε θεούς.

Η Αρχαϊκή Ρωμαϊκή Θρησκεία

Η θρησκεία των πρώιμων λατινικών κοινοτήτων στις οποίες συμπεριλαμβάνεται η Ρώμη και οι άλλες πόλεις του Λατίου είναι στην αρχή της Ιστορίας της πολύ ασαφής. Αρχίζει όμως και γίνεται πιο ευδιάκριτη όταν εμφανίζεται η λατρεία των πρώτων θεών, γίνεται πιο συγκεκριμένη όταν γίνονται εμφανείς οι επιδράσεις των Ελλήνων, και αποκρυσταλλώνεται με το τέλος της βασιλείας.

Αρχικά, η λατινική θρησκεία είχε άμεση σχέση με την ζωή των αγροτών, αλλά η επίδραση των Ετρούσκων στις θρησκευτικές αντιλήψεις δείχνει ότι ήταν μικρή. Πιστεύουμε ότι η πρώιμη θρησκεία στην περιοχή του Λατίου δεν περιλάμβανε απεικονίσεις των θεών αλλά οι πιστοί προσπαθούσαν να εξευμενίσουν τις δυνάμεις της φύσεως με προσευχές, θυσίες και προσφορές. Σε αρχαϊκή ρωμαϊκή επιγραφή αναγράφεται ότι ο «Πούβλιος Πομπώνιος, γιος του Νουμέριου, έδωσε αυτό το δώρο στην [θεότητα] Αγγίτια [Angitia] επαξίως».[309] Προστάτες των αγρών και των οικιών θεωρούνταν οι Λάρητες (Lares), επιτηρητές της αποθηκεύσεως των σιτηρών ήταν οι Πενάτες (Penates), φρουρός των θυρών ο Ιανός (Janus), κύριος του ήλιου και της βροχής ο Ιούπιτερ (Jupiter/Δίας), αυτός που φρόντιζε για το φύτρωμα των φυτών ο Μαρς (Mars/Άρης), η θεά της ανάπτυξης των φυτών στους αγρούς η Κέρες (Ceres/Δήμητρα) και ένα σωρό άλλες θεότητες που προστάτευαν και βοηθούσαν τον αγρότη στην εργασία του και στην ζωή του. Οι πρώτες θεότητες, όπως οι Πενάτες, δεν ήταν ανθρωπομορφικές και παρουσιάζονται γενικά αόριστες σε εμας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν ήσσονος σημασίας για τους Ρωμαίους. Αντιθέτως, φαίνεται ότι ριζώθηκαν τόσο πολύ στην ρωμαϊκή θρησκευτική αντίληψη ώστε ο υποστηρικτής του Χριστιανισμού αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α' (Flavius Theodosius, 346-395 μ.Χ.) αναγκάστηκε στο τέλος του 4ου μ.Χ. αιώνα να εκδώσει ειδικό διάταγμα για να απαγορεύσει την λατρεία των πενατών και των άλλων παρόμοιων θεοτήτων.[310] Σταδιακά, στην Ρώμη επικράτησαν οι ίδιες θεότητες με την αγροτική περιφέρεια, αλλά μετασχηματίσθηκαν σε προστάτες ολόκληρης της πόλεως και σύμφωνα με τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού. Ως εκ τούτου, ο Μαρς βοηθούσε τους Ρωμαίους να νικήσουν στην μάχη, ο Ιανός έγινε ο φρουρός των θυρών της πόλεως, ο Ιούπιτερ ο προστάτης ολόκληρης της Ρώμης και η Κέρες η θεά της γεωργίας. Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι όταν οι Ρωμαίοι έκτισαν ιερό της Κέρες στον Αβεντίνο λόφο το 493 π.Χ., έφεραν Έλληνες καλλιτέχνες για να τον διακοσμήσουν και μετά την ολοκλήρωσή του μεταχειρίζονταν τους ίδιους τρόπους λατρείας που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες της Δύσεως για την Δήμητρα, με Ελληνίδα ιέρεια από την Μεγάλη Ελλάδα για ορισμένες τελετές.[311] Οι λεπτομέρειες αυτές μπορεί να αποτελούν την πιο πρώιμη ένδειξη εξελληνισμού της θρησκείας και λατρείας των Ρωμαίων.[312] Είναι αποδεδειγμένο ότι μέχρι το τέλος της βασιλείας, οι κάτοικοι της Ρώμης είχαν εν-

---

[309] ILLRP, no 44 = CIL, I^2, 1763. Μετάφραση παρατίθεται στο Ken Dowden, *Religion and the Romans* (London: Bristol Classical Press, 1992), p. 4 και στο Attalus, «Latin Inscriptions: Dedications,» <http://www.attalus.org/docs/cil/dedicat1.html#1763>.

[310] *Codex Theodosianus (The Theodosian Code)*, ed. & trans. by Clyde Pharr (Union, N.J.: Lawbook Exchange, 2001), 16.10.12.

[311] Plinius, XXXV.154 – Cicero, *Pro Balbo*, 55.

[312] Forsythe, pp. 126-128.

στερνισθεί έναν μεγάλο αριθμό ελληνικών θεών, τους οποίους όμως είχαν εντάξει άναρχα στο ρωμαϊκό πάνθεον.

Η ρωμαϊκή θρησκεία μπορεί να χαρακτηρισθεί ως πραγματιστική, μια που είχε κυρίως άμεση σχέση με την καθημερινή ζωή παρά με αόριστες ιδέες και ηθικά διδάγματα, όπως πολλές φορές των Ελλήνων, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν διαπνεόταν από μια δική της ηθική τάξη. Ακόμη και οι συμβουλές που ζητούσαν οι πιστοί από τους θεούς δεν αφορούσαν στο μέλλον, αλλά σε έργα και επιχειρήσεις που είχαν ήδη αρχίσει. Έβρισκαν, μάλιστα, διάφορους τρόπους για να έχουν πάντα ευνοϊκούς οιωνούς όταν ερμήνευαν τα λόγια του θεού (omina) ή την πτήση των πουλιών (auspicia). Σε γενικές γραμμές, κύριο μέλημα του Ρωμαίου ήταν να έχει καλές σχέσεις με τους θεούς, έτσι ώστε ο ίδιος και η πολιτεία του να έχουν ένα επιτυχημένο παρόν. Η όλη ρωμαϊκή θρησκευτική αντίληψη ήταν τελείως απλοϊκή και η λατρεία περιοριζόταν σε σπονδές με γάλα ή σπανιότερα με κρασί μαζί με προσφορές κάποιου είδους ψωμιού ή ζώου επάνω σε χωμάτινο βωμό, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως χρησιμοποιούνταν και προσευχές. Οι Ρωμαίοι επιδίδονταν σε διάφορες πρωτόγονες τελετουργίες, όπως οι πολεμικοί χοροί που εκτελούνταν σε διάφορα σημεία της πόλεως δύο φορές τον χρόνο από τους Σάλιους (Salii), τους χορευτές ιερείς με πολεμική εξάρτηση. Θρησκευτικές τελετές διατηρήθηκαν και τελούνταν με ευλάβεια για αιώνες, με πιο σημαντικό παράδειγμα τον Ρωμαϊκό Θρίαμβο (triumphus). Κατά την παράδοση, υπήρχε μια αρχαϊκή τελετή κατά την οποία ο νικητής στρατηγός έφερνε στο ιερό του Ιούπιτερ τα όπλα των νικημένων εχθρών. Μία τέτοια γιορτή λέγεται ότι πραγματοποίησε ο Ρωμύλος αλλά και ο Ταρκύνιος Πρίσκος, ενώ στους ρωμαϊκούς χρόνους καθιερώθηκε από υπάτους μετά από στρατιωτική τους νίκη. Μολαταύτα, η ρωμαϊκή θρησκεία δεν έγινε ποτέ αφορμή για την ανάπτυξη των τεχνών, όπως έγινε με τους Έλληνες. Η εξέταση των θρησκευτικών αντιλήψεων στην πρώιμη Ρώμη δείχνει ότι ενώ δεν υφίστατο θεολογική δομή της θρησκείας, υπήρχε ιερατική ιεραρχία για τις τελετουργίες και την επικοινωνία με τους θεούς.[313]

Μια ιεραρχία δημόσιων ιερέων με συγκεκριμένες αρμοδιότητες ήταν υπεύθυνη για την κρατική ευμάρεια και την ευζωία των πολιτών. Ο αρχιερεύς είχε το αξίωμα του Βασιλέως των Ιερών Πραγμάτων (rex sacrorum). Αν και ο τίτλος του φανερώνει σχέση με τους βασιλείς της Ρώμης, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν σε κατοπινά χρόνια ο αρχιερεύς ανέλαβε τα θρησκευτικά καθήκοντα του έκπτωτου βασιλιά. Το κυριότερο εμπόδιο είναι η άγνοιά μας για τις ακριβείς θρησκευτικές υποχρεώσεις των Ρωμαίων βασιλιάδων της πρώιμης ρωμαϊκής Ιστορίας. Ο αρχιερεύς ιερουργούσε στον χώρο ή κτήριο της Ρηγίας (Regia), στο Φόρουμ (Forum, Αγορά). Στις νόνες (nonae)[314] του κάθε μήνα (δες παρακάτω) ανακοίνωνε στους Ρωμαίους το μηνιαίο εορτολόγιο και σε συγκεκριμένες μέρες του χρόνου τελούσε θυσίες για το κράτος και όλους τους Ρωμαίους.

Επόμενοι στην ιερατική ιεραρχία ήταν οι φλαμήνες (flamen πλ. Flamines), οι οποίοι υπηρετούσαν μια συγκεκριμένη θεότητα. Οι σπουδαιότεροι ήταν ο Μέγιστος Φλαμήν του Ιούπιτερ, ο Μέγιστος Φλαμήν του Μαρς και ο Μέγιστος Φλαμήν του Κιρίνου (Quirinus), οι οποίοι έχαιραν μεγάλης εκτιμήσεως από τους Ρωμαίους. Σπουδαιότατος ιερεύς ήταν ο Μέγιστος Ποντίφηξ (pontifex maximus), ο οποίος ήταν ο επι-

---

[313] Δ.Α., II.34 και Livius, I.38 – Ogilvie, pp. 35-40 και Bloch, pp. 133-148.

[314] Η 7^{η} μέρα των μηνών Μαρτίου, Μαΐου, Ιουλίου και Οκτωβρίου και η 5^{η} των υπολοίπων μηνών (δες παρακάτω) και Παράρτημα 5.

βλέπων και κύριος υπεύθυνος για την κρατική θρησκεία. Ο Μέγιστος Ποντίφηξ ήταν ο συντάκτης του ετήσιου ημερολογίου και ο ερμηνευτής των φυσικών φαινομένων, τα οποία εθεωρείτο ότι απεκάλυπταν τον θυμό των θεών. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι ποντίφικες θεωρούνταν οι μέγιστοι νομοδιδάσκαλοι και νομοφύλακες σε όλη την περίοδο της ρωμαϊκής Ιστορίας.[315]

Το ρωμαϊκό εορτολόγιο βασιζόταν σε ημερολόγιο που ακολουθούσε τις ημέρες του σεληνιακού κύκλου (μήνα). Το θρησκευτικό ημερολόγιο των Ρωμαίων της Αρχαϊκής Εποχής ήταν βασισμένο στον σεληνιακό μήνα αλλά σύντομα και μετά την μεταρρύθμιση του βασιλιά Νουμά απέκτησε σταθερή ετήσια διάρκεια 354/355 ημερών. Ο Μάρτιος, ο Μάιος, ο Ιούλιος (αρχικά Quinctilis) και ο Οκτώβριος είχαν τριάντα μία ημέρες, ο Φεβρουάριος είκοσι οκτώ, και οι υπόλοιποι μήνες είκοσι εννέα ημέρες. Κάθε τόσο προστίθετο ένας επιπλέον (εμβόλιμος) μήνας με είκοσι δύο ή είκοσι τρεις ημέρες για να συμφωνεί το ημερολόγιο με τους ετήσιους σεληνιακούς κύκλους και έτσι το έτος είχε 377 ή 378 ημέρες. Τρεις ήταν οι σημαντικότερες ημέρες του ρωμαϊκού μήνα: οι καλένδες (πλ. calendae/kalendae), οι ειδοί (πλ. idus/eidus), οι νώνες (πλ. nonae). Καλένδες ονομαζόταν η πρώτη ημέρα του μήνα και σηματοδοτούσε την έναρξη νέας σελήνης. Ειδοί (θηλ., αι ειδοί) ήταν η δέκατη τρίτη ημέρα των μηνών με είκοσι οκτώ ή είκοσι εννέα ημέρες ή η δέκατη πέμπτη μέρα των μηνών με τριάντα μία ημέρες (Μάρτιος, Μάιος, Ιούλιος, Οκτώβριος) και αντιστοιχούσε στην πανσέληνο. Νώνες ήταν η ένατη ημέρα πριν από τις ειδούς του κάθε μήνα (πέμπτη ή εβδόμη ημέρα των μηνών), η οποία συνέπιπτε συνήθως με την σελήνη στο πρώτο της τέταρτο. Οι πιο ιερές ημέρες ήταν οι καλένδες, οι οποίες σηματοδοτούσαν την αρχή (γέννηση) ενός νέου κύκλου, στην προκειμένη περίπτωση της σελήνης.[316]

Η ονοματολογία των ρωμαϊκών μηνών βασιζόταν κατά το ένα μέρος στην γεωργία και κατά το άλλο στην αρίθμηση των μηνών ανάλογα με την θέση τους στο ημερολόγιο. Οι πρώτοι τέσσερις μήνες είχαν ονόματα που συνδέονταν με τις διεργασίες που συνέβαιναν στην φύση την άνοιξη και το καλοκαίρι. Ο πρώτος μήνας του ρωμαϊκού ημερολογίου πριν από την μεταρρύθμιση του βασιλιά Νουμά, ο Μάρτιος, πήρε το όνομά του από τον Μαρς, θεό της βλαστήσεως, ο Απρίλιος ήταν ο μήνας της ανθοφορίας (aperire=ανοίγω), ο Μάιος ήταν ο μεγάλος μήνας (magnus=μεγάλος) ενώ ο Ιούνιος πήρε το όνομά του από την θεά Ιούνο και θεωρούνταν ο μήνας της ωρίμανσης που κατέληγε στον θερισμό. Οι υπόλοιποι μήνες είχαν ονόματα αριθμητικά. Ο Quinctilis, ο πέμπτος μήνας (αργότερα ονομάσθηκε Ιούλιος προς τιμήν του Ιουλίου Καίσαρα), ο Sextilis, ο έκτος μήνας (αργότερα ονομάσθηκε Αύγουστος προς τιμήν του Αυτοκράτορα Αυγούστου), ο Σεπτέμβριος, ο έβδομος μήνας, ο Οκτώβριος, ο όγδοος μήνας, ο Νοέμβριος, ο ένατος μήνας, και ο Δεκέμβριος, ο δέκατος μήνας. Ο Ιανουάριος ήταν αφιερωμένος στον θεό Ιανό και ο Φεβρουάριος, ο μήνας των καθαρμών (februus -a -um = αρχ. καθάρσιος, καθαρτικός), ήταν ο τελευταίος μήνας του ρωμαϊκού ημερολογίου.[317]

---

[315] Forsythe, pp. 135-138. Για την ρωμαϊκή θρησκεία δες επίσης ENCR, λμ. «Roman Religion. The Early Period» και λμ. «flamen».

[316] Για το ρωμαϊκό Ιουλιανό ημερολόγιο με την μορφή στην οποίαν αναφέρονταν οι Ρωμαίοι στα γραπτά τους δες Ευστράτιος Δ. Τσακαλώτος, *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, 4η έκδ. (Αθήνα: 1921, ανατύπωση Επικαιρότητα, 1993), Παράρτημα Ι. Δες λεπτομερώς ΕΑΗ, λμ. «Calendar, Roman» (2013). Δες και Παράρτημα 5.

[317] Για τα πολυποίκιλα ζητήματα του ρωμαϊκού ημερολογίου δες Alan E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity* (Munich: Beck, 1972), pp. 158-170. Για το

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΟΙ ΘΕΟΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ	
Θεοί των Ρωμαίων	**Θεοί των Ελλήνων**
Apollo	Απόλλων
Aesculapius	Ασκληπιός
Bacchus	Διόνυσος
Ceres	Δήμητρα
Diana	Άρτεμις
Dis	Πλούτων
Janus (Ιανός)	-
Juno	Ήρα
Jupiter	Δίας
Mars	Άρης
Mercurius	Ερμής
Minerva	Αθηνά
Neptunus	Ποσειδών
Pax	Ειρήνη
Quirinus	-
Saturnus	Κρόνος
Venus	Αφροδίτη
Victoria	Νίκη
Vulcan	Ήφαιστος

Καθ' όλη την διάρκεια του έτους και σε συγκεκριμένες ημέρες του ρωμαϊκού ημερολογίου τελούνταν θρησκευτικές γιορτές που συνδέονταν με την αγροτική και κοινωνική ζωή. Η πρώτη ημέρα του χρόνου πριν από την μεταρρύθμιση του βασιλιά Νουμά, η 1η Μαρτίου, εορταζόταν προς τιμήν της θεάς Ιούνο και ήταν αφιερωμένη στην μητρότητα. Το δεύτερο μισό του Απριλίου τελούνταν γιορτές για την προστασία της σοδειάς και των κοπαδιών. Ο Μάιος και ο μισός Ιούνιος ήταν πολύ κρίσιμοι για την ωρίμανση της σοδειάς και η μεγάλη ανησυχία για την απόδοση της γης δεν επέτρεπε στους Ρωμαίους να τελούν αυτή την περίοδο γάμους. Η 15η Μαΐου ήταν μέρα μεγάλου καθαρμού για τους κατοίκους και την πόλη για να εξορκισθούν τα πνεύματα που επιβουλεύονταν το καλό των αγροτών και η 5η Ιουλίου, η ημέρα καθαρμού όλων των ανδρών. Το τέλος των αγροτικών εργασιών εορταζόταν στις 5 και 11 Οκτωβρίου, στις 8 Νοεμβρίου και στις 17 Δεκεμβρίου. Η 19η Οκτωβρίου σηματοδοτούσε το τέλος των στρατιωτικών επιχειρήσεων και την ημέρα καθαρμού του στρατού και των όπλων. Μεταξύ 13-21 Φεβρουαρίου οι Ρωμαίοι θυμούνταν τους νεκρούς συγγενείς τους.[318]

Σιγά-σιγά και μέχρι το τέλος της περιόδου των βασιλέων, η ρωμαϊκή θρησκεία μαζί με τις ανάλογες γιορτές και τελετές αποκρυσταλλώθηκαν για ολόκληρη την υπόλοιπη περίοδο της ρωμαϊκής Ιστορίας. Η επιμονή των Ρωμαίων στην επίτευξη της ευημερίας σε παρόντα χρόνο αλλά και η εμμονή τους στις καλές σχέσεις με τους θεούς

ημερολόγιο την εποχή της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας δες Robert Hannah, *Greek and Roman Calendars* (London: Duckworth, 2005), pp. 98-112. Δες και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νουμάς», XVIII-XIX. Για το Ιουλιανό ημερολόγιο και την συμβολή του αστρονόμου Σωσιγένη στην σύλληψη και εφαρμογή του το 46 π.Χ. δες Παράρτημα 5.

[318] Δες λεπτομέρειες σε W. Warde Fowler, *The Roman Festivals of the Period of the Republic* (London: Macmillan, 1899).

(pax deorum) τους έκανε δεκτικούς σε άλλες θρησκείες και σε νέους τρόπους επιτεύξεως ισορροπίας ανάμεσα στον γήινο και ουράνιο κόσμο. Έτσι δέχθηκαν επιρροές από τις ετρουσκικές θρησκευτικές αντιλήψεις, αλλά κυρίως από την αρχαία ελληνική θρησκεία.

Η Πρώιμη Ρωμαϊκή Οικονομία και Κοινωνία

Οι κάτοικοι της Ρώμης την εποχή της βασιλείας ήταν κυρίως γεωργοί, αλλά σύντομα επιδόθηκαν στην βιοτεχνία και στο εμπόριο, με συνέπεια μία ευημερούσα κοινωνία ίσων πολιτών. Η οικονομική ευμάρεια επέφερε αλλαγές στην ευρύτερη πολιτικο-κοινωνική οργάνωση της πόλεως, με επικεφαλής τον βασιλιά και τον λαό να αντιπροσωπεύεται σε φυλετικά συμβούλια. Σταδιακά, όμως, επήλθε ρήξη της ισοπολιτείας και κοινωνικός διαχωρισμός των πλουσιότερων από τους φτωχότερους. Όλες αυτές οι εξελίξεις, βέβαια, ξεκίνησαν από την εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων στις εύφορες περιοχές του Τίβερη.

Οι Ρωμαίοι καλλιεργούσαν κυρίως σιτηρά και η αγροτική παραγωγή ήταν αρκετή ώστε να συντηρήσει μεγάλους πληθυσμούς και να δώσει την απαιτούμενη ώθηση στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας, την βιοτεχνία. Ενώ η γη που καλλιεργούνταν ήταν εξ αρχής χωρισμένη σε ιδιοκτησίες, τα βοσκοτόπια πρέπει να βρίσκονταν υπό καθεστώς κοινοκτημοσύνης. Βέβαια δεν γνωρίζουμε πόσο μεγάλη σε ποσοστό ήταν η έκταση της ατομικής ιδιοκτησίας σε σχέση με την κοινή χρήση της γης και αυτό είναι ένα πρόβλημα που δεν έχει λύση με τα υπάρχοντα στοιχεία.

Οι Ετρούσκοι επέδρασαν σημαντικά στην μεταστροφή των Λατίνων της Ρώμης από μια αμιγώς αγροτική κοινωνία σε έναν λαό που σιγά-σιγά ενστερνίσθηκε και αγκάλιασε την βιοτεχνία και το εμπόριο. Οι Ρωμαίοι επιδόθηκαν στην ανάπτυξη της μικροτεχνίας σε τέτοιο βαθμό ώστε πολύ σύντομα οι τεχνίτες ενώθηκαν σε συντεχνίες. Επίσης, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η κεραμική, όπως διαφαίνεται από την πληθώρα των ευρημάτων σε διάφορες θέσεις στην περιοχή. Η μεγάλη ποσότητα ελληνικής κεραμικής του ΣΤ' αιώνα π.Χ. που βρέθηκε στην πόλη αποδεικνύει χωρίς αμφιβολία τις εμπορικές σχέσεις Ρωμαίων και Ελλήνων. Επίσης, οι Ρωμαίοι πρέπει να είχαν εμπορικές ανταλλαγές αλλά και ιδιαίτερη συμφωνία με τους Καρχηδόνιους. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τρεις χρυσές ενεπίγραφες πλάκες (εικ. TorEtr, p. 489) του 500 περίπου π.Χ. που βρέθηκαν στους ετρουσκικούς Πύργους (Pyrgi, λιμάνι της Καίρε) και ήταν ανάθημα του τοπικού άρχοντα στην θεά Ούνι/Αστάρτη/Ιούνο (Uni/Astarte/Juno), που ίσως ήταν η αρχαιοελληνική Λευκοθέα. Η επιγραφή ήταν στην ετρουσκική γλώσσα ενώ υπήρχε και κείμενο στην φοινικική. Η Καίρε αναφέρεται ως ο τόπος καταγωγής των Ταρκυνίων βασιλέων και υποψιαζόμαστε ότι οι Ρωμαίοι θα ήθελαν να συναγωνισθούν τους συντοπίτες τους Ετρούσκους στο εμπόριο και να δημιουργήσουν σχέσεις με τους ξένους μεγαλεμπόρους της εποχής, στην προκειμένη περίπτωση με τους Καρχηδόνιους. Εκτός από την μικροτεχνία και την κεραμική, τα κύρια εξαγώγιμα προϊόντα των Ρωμαίων ήταν αλάτι από τις αλυκές, ξυλεία και περιστασιακά σκλάβοι.[319]

---

[319] Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 103-104. Για το φοινικικό κείμενο των χρυσών πλακών δες Philip C. Schmitz, «The Phoenician Text From The Etruscan Sanctuary At Pyrgi,» *Journal of the American Oriental Society*, v. 115, no. 4 (October - December 1995) : 559-575. Η πρώτη αγορά σκλάβων στην Ρώμη οργανώθηκε το 259 π.Χ. ενώ η πρώτη δημοπρασία είχε ήδη γίνει περίπου το 396 π.Χ., όταν πλέον υπήρχε ανάγκη σκλάβων για αγροτικές και άλλες εργασίες στην Ρώμη (Ogilvie, p. 69).

Η οικονομική ανάπτυξη δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς συνεπακόλουθες προόδους στην κοινωνική οργάνωση. Από την πρώιμη εποχή, η ρωμαϊκή κοινωνία βασιζόταν στα γένη (gens), δηλαδή σε ομάδες οικογενειών που έφεραν το κοινό όνομα που πάντα χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι ως τμήμα του πλήρους ονόματός τους. Τα μέλη των γενών είχαν κοινή καταγωγή και μοιράζονταν ιδιαίτερα τελετουργικά έθιμα και το ίδιο νεκροταφείο. Βέβαια, ο κύριος κοινωνικός πυρήνας ήταν η οικογένεια (familia) στην οποία ο κυρίαρχος ήταν ο γηραιότερος (paterfamilias) με εξουσία που έφθανε μέχρι και την πώληση ή ακόμη και αφαίρεση ζωής των μελών. Για παράδειγμα, ο νόμος δεν εμπόδιζε τους συζύγους να σκοτώσουν τις συζύγους τους ή να πουλήσουν τα παιδιά τους ως σκλάβους. Εν τούτοις, υπήρχε το οικογενειακό συμβούλιο του σογιού που περιόριζε τις αυθαιρεσίες του αρχηγού της οικογενείας.[320]

Η ευρύτερη πολιτικο-κοινωνική οργάνωση βασιζόταν στις φυλές ή τρίβους (εν. tribus) και στις κουρίες (εν. curia). Αρχικά οι Ρωμαίοι διαιρούνταν σε τρεις φυλές (tribus): στους Τατιήνσης (εν. Tities ή Titienses, πληθ. Taties ή Tatienses), στους Ραμνίτες (Ramnes ή Ramneses), και στους Λουκέρες (Luceres), των οποίων όμως οι λειτουργίες είναι μάλλον αδιευκρίνιστες. Κατά την παράδοση, οι φυλές δημιουργήθηκαν από τον Ρωμύλο ανεξαρτήτως των γενών στα οποία ανήκαν οι κάτοικοι της Ρώμης. Ο διαχωρισμός της Ρώμης σε φυλές, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις άλλες πόλεις του Λατίου, θυμίζει παρόμοιο διαχωρισμό στις ελληνικές Πόλεις. Οι φυλές υποδιαιρούνταν σε 30 μικρότερες ομάδες, τις κουρίες (curiae).[321] Κάθε φυλή σχημάτιζε 10 κουρίες. Η συμμετοχή στις κουρίες ήταν εκ καταγωγής και έτσι τα νέα μέλη ανήκαν σε μια κουρία εφόσον στην ίδια ανήκαν και οι γονείς τους. Οι κουρίες διαιρούνταν επίσης και σε 10 μικρότερες δεκουρίες (decuriae=δεκάδες). Οι κουρίες αποτελούνταν από γένη που κατοικούσαν στην ίδια περιοχή (γειτονιά). Η κάθε κουρία εόρταζε με ιδιαίτερες τελετές και θυσίες τις δικές της θεότητες. Κάθε κουρία είχε ξεχωριστές συνεδριάσεις κατά τις οποίες γινόταν επικύρωση υιοθεσιών ή διαθηκών ενώ ελάμβανε αποφάσεις και επί διαφόρων θεμάτων που αφορούσαν στις οικογένειες. Με αυτόν τον τρόπο, υπήρχε έλεγχος των μελών των κουριών και κατ' επέκταση των Ρωμαίων πολιτών. Οι διοικούντες τις κουρίες ονομάζονταν κουριόνοι (curiones) και έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το 50ο έτος της ηλικίας τους. Κατείχαν την θέση του κουριόνη δια βίου και συμμετείχαν στην Φρατρική Συνέλευση (Comitia Curiata).[322]

Η Φρατρική Συνέλευση καλούνταν από τον βασιλιά, ο οποίος προήδρευε στις συνεδριάσεις. Η Συνέλευση μπορούσε να εγκρίνει την μεταφορά ενός άνδρα από ένα γένος σε ένα άλλο και τον διορισμό των αξιωματούχων της πολιτείας (δηλαδή να ασκήσει το δικαίωμα του imperium) και να επικυρώσει την εκλογή νέου βασιλιά, αν και δεν είχε καμία δικαιοδοσία επί της εκλογής της ίδιας. Ο βασιλιάς, όμως, μπορούσε να καλέσει την Συνέλευση για να επικυρώσει κάποια εξαιρετικά σημαντική απόφασή του, όπως την καταδίκη σε θάνατο κάποιου πολίτη, ή να επιβεβαιώσει την αφοσίωση των

---

[320] Δες συζήτηση και προβλήματα σε Heurgon, pp. 106-109.

[321] Η λέξη curia πρέπει να σήμαινε συνέλευση ανδρών. Η ινδοευρωπαϊκή λέξη ήταν *ko-wiriyā (Heurgon, p. 121).

[322] Δ.Α., ΙΙ.7 & ΙΙ.23.5 – Δεν γνωρίζουμε εάν οι κουρίες ήταν 30 εξ αρχής ή αυξήθηκαν σε 30 σιγά-σιγά, όταν νέες ομάδες κατοίκων έφθασαν στην Ρώμη. Ο Oglivie, p. 52, μάλιστα θεωρεί ότι τα γένη ίσως ήταν εθνικές ομάδες ανθρώπων που εγκαταστάθηκαν στην Ρώμη. Ogilvie, pp. 43-45 και Cornell, pp. 114-118 και Heurgon, pp. 120-123.

πολιτών στο πρόσωπό του σε περιόδους μεγάλης κρίσεως. Παρά τις δικαιοδοσίες της, η Φρατρική Συνέλευση δεν αποτελούσε κανενός είδους βασιλικό συμβούλιο ούτε όμως και Κοινοβούλιο (Βουλή). Δεν είχε δικαίωμα να συνεδριάζει αυτοβούλως ούτε να συζητάει επί μακρόν, ούτε τα μέλη της συμμετείχαν σε οποιαδήποτε κανονική ψηφοφορία πέραν αυτής της δια βοής.[323]

Σημαντικότερες αρμοδιότητες από την Φρατρική Συνέλευση είχε η Σύγκλητος (Senatus), η συνέλευση δηλαδή των σημαντικότερων μελών της ρωμαϊκής κοινωνίας. Αρχικά, την Σύγκλητο αποτελούσαν οι 100 πατρίκιοι (patres), που κατά την παράδοση είχαν διορισθεί από τον Ρωμύλο, και οι οποίοι αργότερα αυξήθηκαν σε 300. Αγνοώντας την μυθολογία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξε μια σταδιακή αύξηση του αριθμού των Συγκλητικών που πρέπει να σχετιζόταν με τον μεγαλύτερο αριθμό οικογενειών ανάμεσα στους πατρικίους. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους συστάσεως του σώματος αλλά πιθανολογείται ότι η Σύγκλητος προήλθε από την φυσική ανάγκη όσων διέθεταν επιρροή να επιδιώξουν και να βοηθήσουν στην λήψη αποφάσεων για σοβαρά ζητήματα της πόλεως. Η Σύγκλητος ήταν συμβουλευτικό και μόνο όργανο προς τον βασιλιά και όποτε δεν υπήρχε βασιλιάς στον θρόνο –π.χ. λόγω θανάτου– η Σύγκλητος διόριζε έναν αντιβασιλέα (interrex) μέχρι την εκλογή του νέου μονάρχη. Αυτή είναι και η μοναδική περίοδος επί εποχής βασιλείας κατά την οποία η Σύγκλητος είχε όλη την εξουσία.[324] Τον Ζ' αιώνα π.Χ., λοιπόν, οι Ρωμαίοι, ήταν οι μόνοι ανάμεσα στις κοινότητες της κεντρικής Ιταλίας που άρχισαν να έχουν κάποια χαρακτηριστικά τα οποία έμοιαζαν με την πολιτική οργάνωση των αρχαϊκών ελληνικών Πόλεων.

Όπως έχει ήδη γίνει κατανοητό, ο βασιλιάς στην Ρώμη δεν ήταν κληρονομικός, ούτε κυβερνούσε ελέω θεού, ούτε θεωρούνταν ότι είχε κάποια ιδιαίτερη σχέση με τους θεούς, εκτός από το δικαίωμα να λαμβάνει την έγκριση (auspicium) του Ιούπιτερ μέσω του μάντη για την ενθρόνιση του. Η ενθρόνιση (augurium) γινόταν σε τελετή κατά την οποία ο ιερέας-μάντης μελετούσε τους οιωνούς στον ουρανό, έθετε το δεξί του χέρι επάνω στο κεφάλι του νέου μονάρχη και τον έχριε βασιλιά της Ρώμης. Συνεπώς, η βασιλεία έχαιρε θείας προστασίας και ο βασιλιάς είχε απόλυτο κύρος, που του έδινε το δικαίωμα να κυβερνά απολυταρχικά. Η εκάστοτε επιλογή του φαίνεται ότι γινόταν από εκλεγμένους ή επιλεγμένους πατρικίους, οι οποίοι εξέταζαν διάφορους υποψηφίους για τον θρόνο. Σημαντικό στοιχείο της βασιλικής εξουσίας ήταν ο λεγόμενος Θρίαμβος (triumphus), δηλαδή μεγαλοπρεπής παρέλαση του ιδίου του βασιλιά και του στρατού του, που αρχικά πρέπει να είχε τον χαρακτήρα τελετουργικού καθαρμού. Ο Θρίαμβος αποτέλεσε σημαντική τελετή καθ' όλη την ρωμαϊκή Ιστορία. Ο βασιλιάς αποφάσιζε για ειρήνη και πόλεμο, συγκέντρωνε στρατό και χρήματα όποτε χρειαζόταν ενώ φυσικά εξέδιδε τους νόμους και διαπραγματευόταν συνθήκες ειρήνης. Είχε ορισμένα θρησκευτικά καθήκοντα και οι νόμοι του πρέπει να είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, εφόσον ο αστικός νόμος ήταν το εθιμικό δίκαιο, δηλαδή τα ήθη και έθιμα της κοινότητας. Ο λαός εξέλεγε τους άρχοντες, επικύρωνε τους νόμους και αποφάσιζε για πόλεμο μόνο εάν εκείνος του ζητούσε να αποφασίσει, ενώ η δικαιοδοσία του περιοριζόταν ακόμη από την εξουσία του γηραιότερου (paterfamilias) στην οικογένεια. Ο βασιλιάς απολάμβανε δικαστικής εξουσίας επί δύο βασικών αδικημάτων εναντίον της κοινότητας των πολι-

[323] Ogilvie, pp. 51-52 και Heurgon, pp. 123-125.

[324] Δ.Α., ΙΙ.12 και Livius, I.8.7 & 2.1.10 & 1.17.5-11 & 1.35.1-6 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ρωμύλος», XVIII – Heurgon, pp. 125-127.

τών: προδοσία και ηθελημένη ανθρωποκτονία. Σε αυτές τις περιπτώσεις διόριζε αντιπροσώπους του για να διερευνήσουν τις συγκεκριμένες παράνομες πράξεις. Συνήθεις τιμωρίες για τέτοια εγκλήματα ήταν να ραφτεί ο ένοχος σε σάκο και να ριχθεί στον Τίβερη ή να κρεμασθεί από ιερό δένδρο. Οι καταδικασμένοι για άλλα βαριά παραπτώματα τιμωρούνταν με εκτέλεση που μπορούσε να πραγματοποιηθεί από οποιονδήποτε κάτοικο ή αξιωματούχο.[325] Ο βασιλιάς, συνεπώς, ήταν ο κύριος κυβερνήτης της ρωμαϊκής κοινότητας αλλά βοηθούνταν –και κατά κάποιο τρόπο η εξουσία του γινόταν λιγότερο απόλυτη– από τους αντιπροσώπους που διόριζε στις διάφορες περιστάσεις.

Η πρώιμη Ρώμη ήταν σε γενικές γραμμές μια κοινωνία ελεύθερων πολιτών με μια μικρή ομάδα αριστοκρατών. Οι τεχνίτες και οι έμποροι εργάζονταν ελεύθερα στην πόλη ενώ οι λίγοι σκλάβοι βρίσκονταν σε αυτή την κοινωνική θέση λόγω των χρεών τους και συνήθως προσωρινά. Το ίδιο ελεύθεροι ήταν και οι χωρικοί που είχαν στην ιδιοκτησία τους μικρά τεμάχια γης. Φαίνεται όμως ότι σταδιακά η μάζα των κατοίκων (plebs≈πλήθος) διαχωρίσθηκε από μια μικρή ομάδα προνομιούχων (patricii) χωρίς να γνωρίζουμε την ακριβή διαδικασία και τις πραγματικές αιτίες. Πιθανολογείται ότι οι πληβείοι αποτελούνταν από απομονωμένα μέλη των γενών ή από ξένους εργάτες και εμπόρους που έφθασαν στην Ρώμη ή ήταν οι ντόπιοι Λατίνοι που κατακτήθηκαν από τους Ετρούσκους ή τελικά προέρχονταν από όλες τις κατηγορίες. Η ομάδα μάλιστα των πατρικίων μάλλον δημιουργήθηκε όταν μερικά γένη ξεχώρισαν αναλαμβάνοντας μεγαλύτερες θρησκευτικές και πολιτικές ευθύνες. Δια τούτο, γύρω στο 500 π.Χ. διαφαίνονται καθαρά οι δύο κοινωνικές ομάδες, των πληβείων και των πατρικίων, που τις χώριζε το μέγεθος του πλούτου τους.[326] Η ομάδα των πατρικίων είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει τις μεγαλύτερες εκτάσεις γαιών στα χέρια της και να αναγκάσει την μεγάλη μάζα των πληβείων να είναι εξαρτημένη από πλευράς εργασίας. Οι πατρίκιοι ασχολούνταν με τα κοινά και ελάμβαναν τα ανάλογα αξιώματα (ιερεύς, άρχων, δικαστής), ενώ οι πληβείοι ήταν οι αγρότες, οι κτηνοτρόφοι, οι τεχνίτες και οι έμποροι. Οι πληβείοι διάλεγαν έναν πατρίκιο ως προστάτη, χωρίς αυτό να σήμαινε ότι γίνονταν δούλοι. Αντιθέτως, αρχικά τουλάχιστον, φαίνεται ότι ο πατρίκιος-προστάτης και οι πληβείοι του είχαν φιλικές σχέσεις και συνεργάζονταν. Ο πατρίκιος ήταν υποχρεωμένος να προστατεύει τους πληβείους που είχε στην δούλεψή του, όταν χρειαζόταν να βρουν το δίκαιό τους εναντίον τρίτων. Ο πληβείος έπρεπε να προσφέρει την εργασία του, τις στρατιωτικές υπηρεσίες του αλλά ίσως και να πλήρωνε κάποια είδη φόρων.[327] Οι σχέσεις αυτές κυβερνιόνταν από την παράδοση και διατηρούνταν από γενιά σε γενιά μέχρι που ο θεσμός πάτρωνα-πελάτη έγινε η βάση της κοινωνικής δομής της Ρώμης.

Η κατανόηση των αιτιών και του τρόπου διαχωρισμού των πρώτων Ρωμαίων σε πατρικίους και πληβείους έχουν εξαιρετική σημασία, διότι ο ιστορικός υλισμός του Καρόλου Μαρξ και των άλλων θεωρητικών του σοσιαλισμού/κομμουνισμού βασίσθηκε

[325] Livius, I.18 και Δ.Α., II.13-14 – Heurgon, pp. 112-114.

[326] Δ.Α., II.8 – Ανάλυση σε Ogilvie, pp. 56-61 και σε Heurgon, pp.109-112 και σε Forsytyhe, pp. 157-166. Για θεωρίες περί «κοινωνικών τάξεων» που πηγάζουν από τον 19ο μ.Χ. αιώνα δες Cornell, pp. 242-243. Θα αποφύγουμε στο παρόν έργο να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «κοινωνική τάξη» μέχρι την Γαλλική επανάσταση του 1789, διότι πιστεύουμε ότι τότε μόνον ο όρος αυτός παίρνει στην Ιστορία την διάσταση που του πρωτοέδωσαν οι μαρξιστές ιστορικοί, δηλαδή την πλήρη οικονομική εκμετάλλευση μιας ή περισσοτέρων κοινωνικών ομάδων από άλλη(ες).

[327] Δ.Α., II.9.3-II.10 – Συζήτηση για πατρικίους και πληβείους στην Πρώιμη Ρώμη σε Scullard, *History*, pp. 62-65.

σε αυτή ακριβώς την διαφοροποίηση για να εξηγήσει την ταξική εκμετάλλευση κατά τον 19ο μ.Χ. αιώνα. Οι Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς θεώρησαν, δηλαδή, ότι υπάρχει μια συνέχεια της «πάλης των τάξεων» από την Αρχαιότητα μέχρι τον σύγχρονο κόσμο. «Η Ιστορία ολόκληρης της κοινωνίας μέχρι τώρα, είναι η Ιστορία της πάλης των τάξεων. Ελεύθερος και σκλάβος, πατρίκιος και πληβείος, άρχοντας και δουλοπάροικος [...] ήταν συνεχώς αντιμέτωποι. [...] Σε προηγούμενες ιστορικές εποχές βρίσκουμε σχεδόν παντού μια περίπλοκη διαίρεση της κοινωνίας σε διάφορες κλειστές κοινωνικές ομάδες, μια πολύπτυχη κλιμάκωση των κοινωνικών βαθμίδων. Στην αρχαία Ρώμη βρίσκουμε πατρικίους, ιππείς, πληβείους, δούλους, στον Μεσαίωνα φεουδάρχες, υποτελείς [...].»[328] Επειδή μεγάλο μέρος των ιστορικών του 20ου αιώνα (πολλοί μαρξιστές ιστορικοί) βασίσθηκε άκριτα επάνω στην θεωρία της «πάλης των τάξεων» για να εξηγήσει την Ιστορία οποιασδήποτε εποχής και γεωγραφικής θέσεως, πρέπει να αναλύσουμε προσεκτικά την προέλευση των πατρικίων και των πληβείων.

Οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με το ζήτημα συνόψισαν τις πιθανές αιτίες της εμφανίσεως των δύο κοινωνικών ομάδων στην πρώιμη Ρώμη, έτσι όπως τις αναφέραμε παραπάνω, αλλά λόγω της ελλείψεως ιστορικών πηγών απέφυγαν να μελετήσουν το θέμα σε βάθος. Λίγο πριν κλείσει ο 20ος αιώνας, όμως, ο Λορν Γουόρντ (Lorne H. Ward) μας έδωσε μια πειστική, αλλά φυσικά θεωρητική λύση με βάση την μέχρι τότε βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Γουόρντ, ο υπερπληθυσμός και η αρχική αφθονία γης στην πρώιμη Ρώμη, αποτέλεσμα της σταδιακής αυξήσεως και βελτιώσεως της αγροτικής παραγωγής και του βιοτικού επιπέδου, οδήγησαν τελικά στην αύξηση της πολιτικής και οικονομικής δυνάμεως ορισμένων οικογενειών. Πιθανότατα, η διαδικασία αυτή ήταν ήπια ή εθελουσία από την πλευρά των άλλων οικογενειών και σε ένδειξη αναγνωρίσεως της οικογενειακής αρχαιότητας από τις νεώτερες οικογένειες αλλά και με την πρόθεση να χρησιμοποιηθεί η επιπλέον γη για την μελλοντική διατροφική ασφάλεια ολόκληρης της κοινότητας. Όμως όταν οι οικογένειες αυτές προσέφεραν γη σε άπορους νέους αγρότες (αργότερα rustici) δημιουργήθηκε ένας μικρός πληθυσμός αγροτών-πελατών. Η κατάσταση επιδεινώθηκε όταν λόγω του υπερπληθυσμού η αρχικά άφθονη γη άρχισε να εξαντλείται εξαιτίας της αγροτικής εξαπλώσεως άλλων γειτονικών στην Ρώμη φυλών και έτσι οι νέες οικογένειες κατέφυγαν σε λιγότερο παραγωγικές γαίες, με συνέπεια να γίνουν πιο φτωχές. Οι φτωχές αυτές οικογένειες χρειάζονταν όλο και περισσότερη υποστήριξη για να επιβιώσουν και κατέφευγαν σε δανεισμό σπόρου, αγροτικών εργαλείων, αροτριώντων ζώων από τις πλούσιες οικογένειες. Η διαδικασία αυτή επέφερε τον δανεισμό με τόκο, που αρχικά φαίνεται ότι ήταν ένα προς δώδεκα μέρη παραγόμενου προϊόντος, αλλά και την ανάγκη εγγυήσεως (π.χ. παραχώρηση ζώων ή προσωπική εργασία προς όφελος του δανειστή κλπ) σε περίπτωση αποτυχίας του δανειζόμενου. Έτσι, ο φτωχός αγρότης δεν έχανε την γη του αλλά όφειλε να εξοφλήσει το δάνειο με διάφορους τρόπους. Η ίδια διαδικασία επαναλαμβανόταν και με τα παιδιά των φτωχών αγροτών που ήθελαν να καλλιεργήσουν την δική τους γη. Έπρεπε, δηλαδή, να καταφύγουν στον δανεισμό γης, σπόρου και υλικών από τον πλούσιο αγρότη. Οι χωρικοί όμως αυτοί ήταν απλοί «αγρότες-πελάτες» και όχι δουλοπάροικοι, δηλαδή δεν ήταν αναπόσπαστο τμήμα της γης που καλλιεργούσαν (όπως συνέβαινε αργότερα κατά

[328] Karl Marx & Friedrich Engels, *The Communist Manifesto [with analyses]* (London: Penguin, 2002), p. 219 και στα ελληνικά στην http://www.marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1848/comman/index.htm (επίσκεψη: Ιούλιος 2012).

τον Δυτικό Μεσαίωνα). Έτσι, όταν εξοφλούσαν το χρέος τους ήταν ελεύθεροι και δεν είχαν καμία υποχρέωση απέναντι στον δανειστή τους.[329] Με άλλα λόγια, από ιστορικής απόψεως, δεν μπορούμε να ταυτίσουμε την θέση των πληβείων στην Ρώμη, με την θέση των δουλοπάροικων στον Μεσαίωνα και με την θέση των βιομηχανικών εργατών κατά τον 19ο μ.Χ. αιώνα. Μπορεί να έχουν κάποιες ομοιότητες αλλά οι διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες σε συνδυασμό με τις ποικίλες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της κάθε Εποχής διαφοροποιούν τις ιστορικές αιτίες και τα αποτελέσματα στο μέγιστο.

Ανεξαρτήτως της θεωρητικής προσεγγίσεως, όμως, τα φιλολογικά κυρίως κατάλοιπα μας βεβαιώνουν ότι μέχρι το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι πατρίκιοι είχαν ξεχωρίσει από τους πληβείους και αντιπροσώπευαν το 1,5 τοις εκατό του πληθυσμού της Ρώμης. Αν θεωρήσουμε ότι οι 300 Συγκλητικοί ήταν οι αρχηγοί των πλούσιων οικογενειών, τότε καταλήγουμε σε έναν αριθμό περίπου 750 μελών πατρικίων οικογενειών, σε 42.000 ελεύθερους αγρότες και σε 7500 αγρότες-πελάτες. Επίσης, θεωρούμε ότι οι προλετάριοι (proletarii) της ρωμαϊκής Ιστορίας προήλθαν από τους φτωχότερους πελάτες, ενώ οι κύριοι εκφραστές των επαναστάσεων που θα συνέβαιναν αργότερα στην ρωμαϊκή κοινωνία ήταν μέλη της κοινωνικής ομάδας των πληβείων. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές μάς αποκαλύπτουν ότι γύρω στο 500 π.Χ. οι Ρωμαίοι ήλεγχαν μια περιοχή μεταξύ 800-900 τ.χλμ. γύρω από την Ρώμη και ο πληθυσμός της πόλεως ήταν περίπου 50.000 άτομα.[330]

Συνεπώς, και από την παράθεση των στοιχείων ανωτέρω, η πρώιμη Ρώμη χαρακτηρίζεται από την αγροτική της οικονομία, στοιχειώδη βιοτεχνία και εμπόριο, τα οποία σιγά-σιγά απέκτησαν μια δυναμική και έδωσαν την δυνατότητα στους κατοίκους να επιτύχουν μια αρχική οικονομική ευμάρεια ισοβαρώς κατανεμημένη ανάμεσα στις οικογένειες. Η εμφάνιση όλο και μεγαλύτερου αριθμού νέων οικογενειών, όμως, οδήγησε στον διαχωρισμό των πλουσίων πατρικίων από τους φτωχούς πληβείους, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δημιουργήθηκαν ξαφνικά εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενοι. Ο υπερπληθυσμός και η στενότητα γης που δημιούργησαν προστριβές με γειτονικές πόλεις αλλά και η ανάγκη διαφυλάξεως των πατρογονικών ρωμαϊκών εδαφών δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν στην συγκρότηση του ρωμαϊκού στρατού.

Η Συγκρότηση του Πρώιμου Ρωμαϊκού Στρατού

Για να προστατεύσουν τον χώρο στον οποίον κατοικούσαν, οι πρώτοι κάτοικοι των χωριών στην περιοχή της Ρώμης συγκρότησαν στρατό που αποτελούνταν από τον βασιλιά και τα άρρενα μέλη του συνοικισμού. Όσο αυξάνονταν οι κάτοικοι, όμως, τόσο και υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη για περισσότερη οργάνωση του στρατού αλλά και η βεβαιότητα ότι οι υπόχρεοι θα ανταποκρίνονταν στο κάλεσμα των αρχηγών.

Αρχικά, ο Ρωμαϊκός στρατός συστηνόταν με βάση τις τρεις φυλές, η κάθε μία από τις οποίες συγκέντρωνε 1000 πεζούς στρατιώτες (100 από κάθε κουρία) και 100 ιππείς, δηλαδή 3000 πεζούς και 300 ιππείς σύνολο. Οι 1000 πεζοί διαιρούνταν σε 10 τμήματα ή εκατονταρχίες (centuriae) που αντιπροσώπευαν τις 10 κουρίες κάθε φυλής. Η χιλιαρχία διοικούνταν από τριβούνο (tribunus) ή χιλίαρχο και οι στρατιώτες ήταν οπλι-

---

[329] Lorne H. Ward, «Origins of the Class Structure in Pre-Etruscan Rome, c. 750-500 B.C.,» *Science & Society* 52 (Winter 1988): 413-440.

[330] Για τους αριθμούς υπολογίζουμε πέντε μέλη σε κάθε οικογένεια. Πρβλ. Cornell, p. 205 και Forsythe, p. 116 για άλλους υπολογισμούς.

σμένοι με μεγάλες ασπίδες και ακόντια. Το σύνολο των 3000 του πεζού στρατού ονομαζόταν λεγεώνα (legio). Το ιππικό (πληθ. equites), που αποτελούσε σημαντικό στρατιωτικό πλεονέκτημα της εποχής, φαίνεται ότι δεν περιοριζόταν στην ομάδα των πατρικίων, αλλά περιλάμβανε και πληβείους.[331] Αυτός ο ρωμαϊκός στρατός επέτυχε να εξασφαλίσει την επιβίωση της πολύ πρώιμης Ρώμης.

Κατά τα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και κατά την παράδοση, ο βασιλιάς Σέρβιος Τύλιος εισήγαγε θεμελιώδεις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες είχαν άμεσες επιπτώσεις στην συγκρότηση και οργάνωση του στρατού. Πριν από την μεταβολή, πολίτες και υπόχρεοι στρατιωτικής θητείας στην Ρώμη ήταν μόνο οι μόνιμοι κάτοικοι, ενώ οι πολλοί έμποροι και βιοτέχνες που είχαν εγκατασταθεί πρόσφατα, απαλλάσσονταν. Η ανάγκη ενσωματώσεως αυτών των νέων κατοίκων στην κοινωνία και στον στρατό, επέφερε νέα οργάνωση των φυλών. Οι τρεις (3) παλιές φυλές καταργήθηκαν και 30 νέες πήραν την θέση τους. Οι τέσσερις (4) ήταν φυλές της πόλεως και έλαβαν τα ονόματά τους από τους τέσσερις κυριότερους λόφους, ενώ οι κάτοικοι της εξοχής διαιρέθηκαν σε 26 φυλές που έλαβαν ονόματα κυρίως από τα γένη (gentes). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές αποσκοπούσαν στο να δοθεί έμφαση στον τόπο που έμενε κανείς, ανεξαρτήτως της καταγωγής του ή της περιουσίας του, σε ό,τι αφορούσε τα δικαιώματά του ως Ρωμαίου πολίτη. Με αυτόν τον τρόπο, όλοι οι κάτοικοι της Ρώμης απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα.[332]

Αλλά ως ήταν φυσικό, ο υπερπληθυσμός αυτός υπόχρεων στρατιωτικής θητείας δεν σήμαινε ότι ήταν και όλοι ίσων οικονομικών δυνατοτήτων. Αυτό το γεγονός δημιουργούσε πρόβλημα στην συγκρότηση του στρατού και έτσι, πάλι κατά την παράδοση, ο Σέρβιος αναγκάσθηκε να προχωρήσει σε άλλες σημαντικές μεταβολές. Έγινε απογραφή και οι ιδιοκτήτες γης διαιρέθηκαν σε πέντε (5) κλάσσεις (πληθ. classes), σύμφωνα με την περιουσία τους και, κατά συνέπεια, με το τι μπορούσαν να προσφέρουν από πλευράς στρατιωτικού εξοπλισμού. Υπολογίζεται ότι η φτωχότερη κλάσση μάλλον είχε 2-2.5 ιούγερα (πληθ. iugera/jugera) γης (περ. 5000-6300 τ.μ.), ενώ η πλουσιότερη τουλάχιστον 20 ιούγερα (περ. 50.000 τ.μ.) γης.[333] Όσοι δεν συμπλήρωναν το κατώτερο όριο κατατάσσονταν στους προλετάριους (capite censi ή proletarii). Σύμφωνα με το νέο σύστημα, οι στρατιωτικές εκατονταρχίες (centuriae) προέρχονταν πλέον από τις πέντε νέες κλάσσεις. Σε κάθε κλάσση, οι στρατεύσιμοι (iuniores) ηλικίας 17-46 ετών συγκροτούσαν τον μάχιμο στρατό, ενώ οι ηλικιωμένοι (seniores), 47-60 ετών, αναλάμβαναν την άμυνα της πόλεως. Έτσι συγκροτήθηκαν 80 εκατονταρχίες από την 1^{η} τάξη, 20 από κάθε μία από την 2^{η} έως και την 4^{η}, 30 από την 5^{η} και 5 από τους προλετάριους. Οι στρατιώτες από την πρώτη κλάσση έπρεπε να είναι οπλισμένοι με

---

331 Cornell, p. 181-183 και Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army* (London: Routledge, 1984), pp. 14-15.

332 Πρβλ. Cornell, pp. 173-179 και Ogilvie, pp. 53-55.

333 Οι μετατροπές στην σημερινή μονάδα έγιναν με το πρόγραμμα *Ancient Measures Converter Diophant* (http://www.anistor.gr/history/diophant.html) και εφεξής AMCD. – Αργότερα, οι αναφορές στις κλάσσεις γίνονταν σε χρηματικό πλούτο, δηλαδή 11.000 ασσάρια (as πλ. asses) για την φτωχότερη και 100.000 ασσάρια για την πλουσιότερη κλάσση αντιστοίχως (Scullard, *History*, p. 73). Το ασσάριον ήταν μπρούτζινο (χάλκινο) νόμισμα που χρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και μέχρι τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο (264-241 π.Χ.) και ζύγιζε 322,5 γρ. Αμέσως μετά, το 211 π.Χ., το ασημένιο δηνάριο της εποχής υποδιαιρούνταν σε 10 ασσάρια. Δες Keneth W. Harl, *Coinage in the Roman Economy 300BC-AD700* (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1996), pp. 21-37 και 474.

μπρούτζινο θώρακα, ακόντιο, ξίφος, ασπίδα και περικνημίδες, από την δεύτερη με όλα τα προηγούμενα εκτός από θώρακα και από την τρίτη με όλα χωρίς θώρακα και περικνημίδες. Οι στρατιώτες από την τέταρτη έπρεπε να είναι οπλισμένοι μόνο με ακόντιο και ασπίδα και από την πέμπτη με σφενδόνες και πέτρες. Από τους προλετάριους προέρχονταν οι άοπλοι και βοηθητικοί στρατιώτες (τεχνίτες, σαλπιγκτές, κλπ.). Επίσης, σημαντικότερες από τις εκατονταρχίες των κλάσσεων ήταν οι 18 εκατονταρχίες των ιππέων (equites), που βρίσκονταν στην κορυφή της στρατιωτικής σπουδαιότητας. Συνεπώς, ο πρώιμος ρωμαϊκός στρατός αποτελούνταν από ένα σύνολο 193 εκατονταρχιών που συγκροτούνταν από ιππείς, πεζούς και βοηθητικούς στρατιώτες.[334]

Οι μεταρρυθμίσεις είχαν και φορολογική διάσταση, αφού έτσι μοιραζόταν το οικονομικό βάρος μιας τακτικής ή έκτακτης εισφοράς. Το νέο σύστημα κοινωνικού διαχωρισμού που βασιζόταν σε οικονομικά κριτήρια, ως ιδέα έμοιαζε με το σύστημα του Σόλωνα στην Αθήνα (594/3 π.Χ.). Επί αυτού του συστήματος είχε βασισθεί η συγκρότηση της αθηναϊκής στρατιωτικής φάλαγγας. Φαίνεται μάλιστα πολύ πιθανό οι Ρωμαίοι να είχαν πληροφορηθεί για την πολιτική αλλαγή που είχε μόλις επέλθει στην Αθήνα και να την αντέγραψαν. Οι αλλαγές αυτές ίσως οφείλονταν στην προσπάθεια των Ρωμαίων να μιμηθούν τους σχηματισμούς των οπλιτών που είχαν ήδη καθιερωθεί στην Ελλάδα αλλά και στην Ετρουρία. Αν και οι ιστορικοί περιορίζονται σε υποθέσεις για το όλο ζήτημα, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει κανένας ιδιαίτερος λόγος για τον οποίο θα πρέπει να πιστέψουμε ότι οι Ρωμαίοι πήραν την ιδέα της πολεμικής φάλαγγας από τους Ετρούσκους και όχι κατ' ευθείαν από τους Έλληνες.[335] Είναι βέβαιο, πάντως, ότι οι αλλαγές είχαν σαν κύριο σκοπό την επάνδρωση του στρατού με όλους τους ενήλικες άρρενες.

Άλλο σημαντικό αποτέλεσμα της νέας κοινωνικής οργανώσεως ήταν η εμφάνιση της Λοχίτιδος Συνελεύσεως (Comitia Centuriata). Βέβαια, οι Ρωμαίοι συνέχισαν να συνέρχονται σύμφωνα με τις κουρίες τους στην Φρατρική Συνέλευση (Comitia Curiata) αλλά σιγά-σιγά οι κουρίες αντικαταστάθηκαν από τις φυλές στα διοικητικά τους καθήκοντα και άρα η νέα συνέλευση έγινε πιο σημαντική από αυτή των Κουριών. Τα μέλη από κάθε εκατονταρχία ψήφιζαν μεταξύ τους και αποφάσιζαν κατά πλειοψηφία για διάφορα ζητήματα. Η κλάσση των ιππέων και η πρώτη κλάσση συγκροτούσαν πλειοψηφία 98 εκατονταρχιών σε σύνολο 193 και άρα μπορούσαν να επιβάλλουν την γνώμη τους σε θέματα στα οποία υπήρχε διαφωνία με τις χαμηλότερες κλάσσεις.

Σκοπός του Σέρβιου, λοιπόν, φαίνεται ότι ήταν να εντάξει όλους τους κατοίκους της Ρώμης σε κοινωνικο-οικονομικές κατηγορίες για να εξασφαλίσει οικονομικά και στρατιωτικά την Ρώμη και να ισχυροποιήσει τον στρατό. Έχει υποστηριχθεί ότι επειδή ολόκληρο το νέο οικοδόμημα βασιζόταν στην μεσαία οικονομική κλάσση, η οποία διέθετε και τις περισσότερες εκατονταρχίες, ο κύριος σκοπός του ήταν η ενίσχυση της μοναρχίας, η οποία στηριζόταν πλέον στην νέα στρατιωτική ισχύ.[336] Μολαταύτα, η μοναρχία δεν έμελλε να διατηρηθεί στην Ρώμη.

---

[334] Livius, I.43 και Δ.Α., IV.15-20 – Scullard, *History*, pp. 71-74 – Keppie, pp. 16-17 – Πρβλ. Cornell, pp. 179-186.

[335] Spivey & Stoddart, p. 127. Πρβλ. CS, p. 53.

[336] Συζήτηση σε Cornell, pp. 196-197.

Η Εγκατάλειψη της Βασιλείας από τους Ρωμαίους

Γύρω στο 500 π.Χ., οι Ρωμαίοι εγκατέλειψαν τον θεσμό της βασιλείας και στράφηκαν στην ολιγαρχία των εκλεγμένων υπάτων. Οι πραγματικοί λόγοι δεν είναι καθόλου ξεκάθαροι στους σύγχρονους μελετητές, ενώ στην Αρχαιότητα είχαν αποδοθεί σε ένα έγκλημα τιμής που μάλλον εντάσσεται στην ρωμαϊκή μυθολογία.

Κατά την παράδοση, λοιπόν, ένας από τους γιους του βασιλιά Ταρκύνιου του Υπερήφανου βίασε την γυναίκα κάποιου ευγενή, η οποία στην συνέχεια αυτοκτόνησε. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση των ευγενών, οι οποίοι στράφηκαν εναντίον του βασιλιά υπό την αρχηγία του Λεύκιου Ιούνιου Βρούτου (L. Junius Brutus). Τελικά, θανατώθηκε ο υπεύθυνος του βιασμού και εκδιώχθηκε ο βασιλιάς και η οικογένεια του από την Ρώμη το 510 π.Χ. Ένεκα τούτου, η μοναρχία αντικαταστάθηκε από δύο υπάτους (consules), που εκλέγονταν ετησίως. Ο Ταρκύνιος προσπάθησε να ξαναπάρει την εξουσία και αφού συγκέντρωσε στρατό επιτέθηκε στους Ρωμαίους. Σύντομα όμως αναγκάσθηκε να λύσει την πολιορκία και να αποδεχθεί την εξορία του. Λέγεται ότι πέθανε στην Κύμη (Cumae) της Ιταλίας το 496 π.Χ.[337] Η παράδοση συνεπώς αποδίδει την μετάβαση από την βασιλεία στην δημοκρατία σε ένα τυχαίο γεγονός.

Πολλοί ιστορικοί έχουν προσπαθήσει να βρουν διαφορετικές λύσεις στο ζήτημα της εγκαταλείψεως της μοναρχίας από τους Ρωμαίους. Κάποιοι μιλάνε για εξέλιξη του πολιτεύματος αντί της απότομης αλλαγής του. Η αλήθεια είναι ότι εάν παρακάμψουμε τον μύθο, δεν είναι εύκολο να πιστέψουμε ότι η μετάβαση στο νέο πολίτευμα έγινε απότομα, απλά, και αναίμακτα. Το κύριο εμπόδιο αποδοχής της απότομης μεταβολής είναι η χρονολόγηση διαφόρων γεγονότων κατά το πρώτο μισό του Ε' αιώνα π.Χ. Έχει υποστηριχθεί, συνεπώς, ότι πρέπει να υπήρξε μια μεταβατική περίοδος μέχρι τελικά να επανέλθει η τάξη υπό τους δύο υπάτους και άρα η πολιτειακή αλλαγή πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στην αρχή του Ε' αιώνα π.Χ.[338]

Μία άλλη ομάδα ιστορικών υποστηρίζει την άποψη ότι η έκπτωση του βασιλιά της Ρώμης οφείλεται στην δυσαρέσκεια και σύγκρουση του με τους ευγενείς. Παρότι ολόκληρη η ιστορία έχει διανθιστεί από τους Ρωμαίους ιστοριογράφους με πλήθος φανταστικών στοιχείων, φαίνεται ότι τα γεγονότα στην Ρώμη οδήγησαν και άλλες πόλεις να προσπαθήσουν να αποτινάξουν τον ζυγό των Ετρούσκων. Οι Λατίνοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους Ετρούσκους στην μάχη της Αρικίας (Aricia, BAGROW, 43:C3) το 504 π.Χ., όπου τους νίκησαν και κατάφεραν να διακόψουν την επικοινωνία της Ετρουρίας με την Καμπανία. Την ίδια περίπου περίοδο (509; π.Χ. Ιστορική Πηγή 2) οι Ρωμαίοι υπέγραψαν συνθήκη φιλίας και μη επεμβάσεως στα συμφέροντα της άλλης πλευράς με την Καρχηδόνα χωρίζοντας την Μεσόγειο και τις ακτές της σε σφαίρες επιρροής. Από την συνθήκη γίνεται φανερό ότι η Ρώμη είναι η μεγάλη δύναμη στο Λάτιο και ελέγχει μια περιοχή περίπου εκατό χιλιομέτρων στα νότια της.[339]

---

[337] Livius, I.57-60.

[338] Ogilvie, ch. 7. – CS, p. 56. – Σύντομη ιστοριογραφική ανάλυση της εγκαταλείψεως της βασιλείας από τους Ρωμαίους σε Scullard, *History*, pp. 462-465 n. 49.

[339] Δ.Α., VII.5-6 – Δες λεπτομέρειες σε Scullard, *Etruscan Cities and Rome*, pp. 261-266. Για την συνθήκη δες Πολύβιος, III.22 και Forsythe, pp. 122-124. Η σημερινή Ariccia βρίσκεται 13 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Ρώμης. Για τα προβλήματα σχετικά με την χρονολόγηση των συνθηκών των Ρωμαίων με τους Καρχηδόνιους δες CS, p. 592, note 11.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 2
ΣΥΝΘΗΚΗ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΡΧΗΔΟΝΙΩΝ (509; π.Χ.)

Πολύβιος, ΙΙΙ.22.4-13 Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Συνάπτεται συμμαχία των Ρωμαίων και των συμμάχων των Ρωμαίων με τους Καρχηδόνιους και τους συμμάχους των Καρχηδονίων με αυτούς τους όρους: οι Ρωμαίοι ή οι σύμμαχοι των Ρωμαίων να μην πλέουν με μεγάλα πλοία πέραν του ακρωτηρίου Καλού,[340] εκτός εάν αναγκασθούν από κακοκαιρία ή εχθρούς τους. Εάν όμως συμβεί αυτό εξαιτίας ανωτέρας βίας, απαγορεύεται στον παραβάτη να αγοράζει ή να λαμβάνει είδη άλλα από αυτά που χρειάζονται για την επισκευή του πλοίου του ή για θυσία, ενώ πρέπει να αποχωρεί αμέσως εντός πέντε ημερών. Όσοι εμπορεύονται επιτρέπεται να κλείνουν συμφωνίες μόνο με την άδεια [επί παρουσία] κήρυκα ή γραμματέα. Ό,τι πωληθεί παρουσία των αξιωματούχων θα τυγχάνει της εγγυήσεως του δημοσίου [δήμου] για τον πωλητή στην Λιβύη και στην Σαρδηνία. Εάν κάποιος Ρωμαίος φθάσει στην Σικελία, την οποίαν διοικούν οι Καρχηδόνιοι, ίσα δικαιώματα σε όλα θα έχουν οι Ρωμαίοι. Οι Καρχηδόνιοι να μην αδικούν τους δημότες [δήμους] των Αρδεατών, των Αντιατών, των Λαρεντίνων, των Κιρκαιιτών, των Ταρρακινιτών ούτε κανέναν άλλον από τους Λατίνους υπηκόους[341] (των Ρωμαίων). Ούτε να πλησιάζουν τις πόλεις αυτών που δεν είναι (Ρωμαίοι) υπήκοοι. Σε περίπτωση που καταλάβουν κάποια (πόλη) να την παραδίνουν στους Ρωμαίους ακέραια. Να μην κτίζουν φρούρια στην περιοχή των Λατίνων. Εάν εισβάλουν στην χώρα με όπλα [ως εχθροί;] να μην διανυκτερεύουν εκεί.

Η εγκατάλειψη της βασιλείας από τους Ρωμαίους έχει ερμηνευθεί από κάποιους ιστορικούς ως το ορόσημο του τέλους της κυριαρχίας των Ετρούσκων και της αρχής μιας απόλυτης κυριαρχίας των Λατίνων. Τουλάχιστον ένας ιστορικός, όμως, αμφισβητεί ότι η πτώση της βασιλείας συνδέεται με τους Ετρούσκους και μάλιστα υποστηρίζει ότι αδυνατεί να διακρίνει οποιουδήποτε είδους ετρουσκική εξουσία στην Ρώμη αυτή την περίοδο.[342] Βέβαια, η πτώση των βασιλέων δεν σήμανε την εκδίωξη όλων των Ετρούσκων από την πόλη και το Λάτιο, ούτε είχε ως αποτέλεσμα την απότομη αποκοπή των Ρωμαίων από τις ετρουσκικές ή ελληνικές επιδράσεις.

Παρότι, συνεπώς, τα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία δεν είναι επαρκή για να εξηγηθεί ικανοποιητικά η μετάβαση από την βασιλεία στην δημοκρατία, πρέπει να συμπεράνουμε ότι η μεταβολή ήταν σταδιακή και πιθανότατα μέσα από συγκρούσεις ή

[340] BAGROW, 32:H2. Πιθανότατα το σημερινό ακρωτήριο Ras Adhar (Cap Bon) της Τυνησίας.

[341] Για το ζήτημα των υπηκόων των Ρωμαίων δες A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, 2nd ed. (Oxford: Oxford Univ. Press), pp. 16-18. Η αναφορά στην συνθήκη σε ορισμένες λατινικές πόλεις που βρίσκονταν νότια της Ρώμης και κατά μήκος της τυρρηνικής ακτής [Ardea, Antium, Lavinium (?), Circeii, Tarracina (όλες σε BAGROW, 44:B2-D3)] μας κάνει να πιστέψουμε ότι στην αρχές του ΣΤ' αιώνα π.Χ. η κυριαρχία της ετρουσκικής Ρώμης έφθανε μέχρι την Ταρακίνα.

[342] Δες συζήτηση σε Cornell, pp. 216-226 & 237.

και πολέμους. Το πιο πιθανό μάλιστα είναι ότι η πτώση της βασιλείας είναι ένα μη γεγονός (non event), όπως και η πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δηλαδή, δεν συνέβη από την μία μέρα στην άλλη εξαιτίας, λόγου χάριν, μιας επαναστάσεως, αλλά ήταν αποτέλεσμα μακρόχρονης και σταδιακής αλληλουχίας διαφόρων γεγονότων, τα οποία τελικά μετέτρεψαν την βασιλευόμενη Ρώμη σε Δημοκρατία της Συγκλήτου. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, το βέβαιο είναι ότι στην αρχή του Ε’ αιώνα π.Χ. επήλθε στην πόλη σημαντική πολιτειακή μεταβολή, η οποία έθεσε την Ρώμη στην τροχιά των δημοκρατικών θεσμών.

Συμπέρασμα

Τα παλαιοανθρωπολογικά, αρχαιολογικά, και ιστορικά δεδομένα των πολιτισμών δείχνουν ότι «το έθνος δημιουργείται σταδιακά».[343] Ειδικότερες μελέτες στην λεκάνη της Μεσογείου έχουν δείξει ότι η αρχαιοελληνική και η αρχαία ιταλική εθνογένεση υπήρξαν πολύ διαφορετικές. Η μεγαλύτερη διαφορά εντοπίζεται στο ότι η πρώτη (είτε κατά την μυκηναϊκή είτε κατά την πρωτο-αρχαϊκή περίοδο) ήταν αποτέλεσμα συνταυτισμού σχετικά ομοιογενών πληθυσμιακών ομάδων ενώ η δεύτερη περιλάμβανε σε μεγάλο βάθος χρόνου την συγχώνευση εντελώς διαφορετικών λαών, όπως οι Ετρούσκοι, οι Λατίνοι, οι Ούμβροι, οι Ουένετοι/Βένετοι, οι Λίγυρες, οι Έλληνες και πολλοί άλλοι. Η δημιουργία του ιταλικού έθνους μέχρι την Ρωμαϊκή Δημοκρατία διήλθε από τρία στάδια. Στο πρώτο στάδιο, εμφανίσθηκαν τοπικά στην ιταλική χερσόνησο αλλά έφθασαν και από άλλους γεωγραφικούς χώρους προϊστορικοί πληθυσμοί που ζούσαν σχετικά απομονωμένοι ο ένας από τον άλλο. Στο δεύτερο στάδιο οι προϊστορικοί πολιτισμοί της Εποχής Βιλλανόβα αναμείχθηκαν και μετασχηματίσθηκαν σταδιακά στον ετρουσκικό πολιτισμό. Στο τρίτο στάδιο, η συνάντηση Ετρούσκων, Ελλήνων, και Λατίνων στην Ιταλία οδήγησε στην ανάπτυξη του λατινο-ρωμαϊκού πολιτισμού, ο οποίος στην γέννησή του ήταν ένα αμάλγαμα κυρίως ετρουσκικών και ελληνικών πολιτισμικών στοιχείων.

Η ποικιλομορφία των πληθυσμιακών ομάδων στην ιταλική χερσόνησο καθυστέρησαν την εμφάνιση ενός ανεπτυγμένου ομοιογενούς πολιτισμού, όπως αυτού των Ελλήνων. Οι επαφές όμως των Ελλήνων με την Ιταλία, τουλάχιστον από την Μυκηναϊκή Εποχή, και η εγκατάσταση τους εκεί με το αποικιστικό κύμα της Αρχαϊκής Εποχής, προσέδωσαν την απαιτούμενη ταχύτητα αρχικά στον ετρουσκικό και μετέπειτα στον πρώιμο λατινικό πολιτισμό για την απογείωσή τους. Παρ’ όλα αυτά, ο ετρουσκικός και ο πρώιμος λατινικός πολιτισμός δεν ήταν μια απλή κακέκτυπη αντιγραφή του ελληνικού. Αντιθέτως, ενώ ήταν και οι δύο έντονα επηρεασμένοι από τους Έλληνες, διατήρησαν και δικά τους στοιχεία, τα οποία διαφαίνονται τουλάχιστον στον υλικό πολιτισμό που έχουν φέρει στο φως οι αρχαιολόγοι.

Ο λατινικός πολιτισμός εκφράζεται σε μας καθαρά μέσα από τα υλικά κατάλοιπα στην Ρώμη, η οποία αποτέλεσε και παράδειγμα της εξελίξεως του ιταλικού πολιτισμού σε επίπεδο πόλεως. Αρχικά, υφίσταντο στην περιοχή κοινότητες προϊστορικών χωριών, κατόπιν δημιουργήθηκε μία πόλη που πέρασε στα χέρια των Ετρούσκων και η οποία τελικά μετασχηματίσθηκε στην λατινική Ρώμη. Στις αρχές του Ε’ αιώνα π.Χ., σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις Πόλεις του ελλαδικού χώρου, η κατοπινή πρωτεύουσα

[343] Ρήση του U. Rellini που παρατίθεται στο Massimo Pallottino, *Earliest Italy*, p. 31.

του Λατίου μόλις δοκίμαζε να κάνει τα πρώτα βήματα προς την δημοκρατική οργάνωση. Μέσα σε δυόμισι αιώνες, όμως, η Ρώμη θα καταφέρει να κτίσει την Δημοκρατία της σε γερά θεμέλια, ακριβώς την ίδια περίοδο που οι ελληνικές Πόλεις θα κερδίσουν και θα χάσουν την αυτονομία τους.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Barfield, Lawrence. *Northern Italy before Rome*. N. York: Praeger, 1971.

Barker, Graeme & Tom Rasmussen. *The Etruscans*. Oxford: Blackwell, 1998.

Bonfante, Larissa. Ed. *Etruscan Life and Afterlife*. Detroit: Wayne State Univ. Press, 1986.

Brendel, Otto J. *Etruscan Art* στην σειρά *the Pelican History of Art*. New Haven: Yale Univ. Press, 1978.

Cornell, T. J. *The Beginnings of Rome*. London: Routledge, 1995.

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Έκδ. Loeb.

Hencken, Hugh. *Tarquinia and Etruscan Origins*. N. York: Praeger, 1968.

Holloway, R. Ross. *Italy and the Aegean 3000-700 BC*. Louvain-La-Neuve: Collège Erasme, 1981.

Holloway, R. Ross. *The Archaeology of Ancient Sicily*. London: Routledge, 1991.

Holloway, R. Ross. *The Archaeology of Early Rome & Latium*. London: Routledge, 1994.

Leighton, Robert. *Sicily before History*. London: Duckworth, 1999.

Livius, Titus. *Ab Urbe Condita.* Εκδ. Loeb.

Ogilvie, R. M. *Early Rome and the Etruscans*. Glasgow: Fontana, 1976.

Pallottino, Massimo. *The Etruscans*. Trans. of *Etruscologia*. 2nd Ed. London: Penguin/Allan Lane, 1975.

Pallottino, Massimo. *A History of Earliest Italy.* Trans. of *Storia della prima Italia*. Ann Arbor: Univ. of Michigan, 1991.

Scullard, H. H. *The Etruscan Cities and Rome*. 1967 Ed. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1998.

Torelli, Mario. Ed. *The Etruscans*. N. York: Rizzoli, 2000.

Trump, David H. *Central and Southern Italy before Rome*. N. York: Praeger, 1966.

2

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
Η Άνοδος της Ρώμης
500-264 π.Χ.

Το τέλος της μοναρχίας στην Ρώμη σημάδεψε την αυγή ενός νέου μεγάλου κύκλου στην ρωμαϊκή Ιστορία, του κύκλου της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Ταυτοχρόνως, όμως, άνοιξε και τον κύκλο της σταθεροποιήσεως στον πολιτικό και κοινωνικό βίο αλλά και της εγκαθιδρύσεως και εδραιώσεως της ρωμαϊκής ισχύος στην ιταλική χερσόνησο. Ο Ε' αιώνας π.Χ. σηματοδότησε για την Ρώμη μια νέα πολιτική οργάνωση, η οποία δημιούργησε νέα δεδομένα στην διακυβέρνηση της πόλεως. Ταυτοχρόνως, δημιουργήθηκαν νέες οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στους κατοίκους αλλά και με τους άλλους λαούς με τους οποίους είχαν ήδη έρθει σε επαφή οι Ρωμαίοι. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες άρχισε να οικοδομείται η νεαρή Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Βέβαια, η ειδυλλιακή αυτή εικόνα σημαδεύτηκε με πολύ αίμα. Κατά τον Δ' και τις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ., οι Ρωμαίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με πολλούς λαούς της Ιταλίας, αλλά κυρίως πολέμησαν με τους Λατίνους, τους Σαυνίτες, τους Έλληνες του Τάραντα και τον Πύρρο της Ηπείρου. Στην προσπάθειά τους να προφυλάξουν την Ρώμη από τους εχθρούς της, βρέθηκαν νικητές και κυρίαρχοι ολόκληρης της κεντρικής και νότιας Ιταλίας. Η διαδικασία ανδρώσεως της νεαρής Δημοκρατίας υπήρξε αργή και σταδιακή σε όλους τους τομείς που συγκροτούσαν μια αρχαία πολιτεία: στην πολιτειακή οργάνωση, στην συγκρότηση του στρατού και στην τακτική μάχης, στην οικονομία, στην θρησκευτική και κοινωνική ζωή, στον πολιτισμό.

Πολιτική, Οικονομική και Κοινωνική Σταθεροποίηση

Μετά την κατάλυση της βασιλείας, η ρωμαϊκή κοινωνία δεν πέρασε αυτόματα στην δημοκρατία αλλά διήλθε ένα μεταβατικό στάδιο που θα μπορούσε να ονομασθεί αριστοκρατία. Γύρω στα 500 π.Χ. τα γένη (gens, πλ. gentes) σχημάτιζαν μια πολύ μικρή ομάδα περίπου 50 οικογενειών,[344] οι οποίες μέσω επιγαμιών, συγκεντρώσεως

[344] CS, p. 62.

πλούτου και χρήσεως συστήματος πελατείας, είχαν αναμφισβήτητα τα πολιτικά πρωτεία, αλλά χωρίς όμως να αμφισβητούν την λαϊκή βούληση κατ' ευθείαν. Σύμφωνα με τις πρόσφατες πολιτειακές μεταρρυθμίσεις, οι πολίτες συναντιόνταν περιοδικά στην Λοχίτιδα Συνέλευση (Comitia Centuriata) είτε για να επικυρώσουν νόμους του κράτους είτε για να δικάσουν σοβαρά αδικήματα. Τώρα, όμως, οι αποφάσεις της Συνελεύσεως υπέκειντο σε έλεγχο από την Σύγκλητο. Ως ήταν φυσικό, επειδή πολλά μέλη της Συνελεύσεως εξαρτιόνταν από τους πλούσιους Πατρικίους της Συγκλήτου, φρόντιζαν να μην δυσαρεστούν τους αφέντες τους. Η Σύγκλητος, λοιπόν, άρχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στην Ρώμη.

Ταυτοχρόνως, οι εξουσίες του βασιλιά κατά την προηγούμενη περίοδο ανελήφθησαν αυτούσιες από δύο αξιωματούχους, που αρχικά ονομάζονταν πραίτωρες (praetor = αρχ. άρχων, *στρατηγός*) αλλά αργότερα, γύρω στο 450 π.Χ., λέγονταν ύπατοι (consul συγγ. του consulo = βουλεύομαι). Οι δύο ύπατοι ανελάμβαναν την διοίκηση για έναν χρόνο με ίση εξουσία, που σήμαινε ότι ο ένας μπορούσε να ελέγξει απολύτως τον άλλον. Επίσης, η περίοδος διοικήσεως για ένα μόνο έτος, χωρίς το δικαίωμα διαδοχικής υπηρεσίας στο ίδιο αξίωμα, εμπόδιζε την άσκηση απόλυτης πολιτικής εξουσίας (imperium). Με αυτόν τον τρόπο οι Ρωμαίοι επέτυχαν το «ιδιοφυές παράδοξο», δηλαδή αποτελεσματική άσκηση εξουσίας αποφεύγοντας τους κινδύνους της διαρκούς πολιτικής αβεβαιότητας ή ανεξέλεγκτης απολυταρχικής εξουσίας.[345] Βέβαια, φαίνεται ότι δεν υπήρχε νόμος που εμπόδιζε έναν αξιωματούχο να επανεκλεγεί, αν και δεν μπορούσε να υπηρετήσει διαδοχικά. Υπάρχει μόνο μία εξαίρεση, του Βαλέριου Ποπλίκολα (P. Valerius Publicola), ο οποίος υπηρέτησε για τρία συνεχή έτη: το 509, το 508, και το 507 π.Χ. Η διοικητική συμβίωση των δύο υπάτων ήταν ομαλή και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπήρχε σύγκρουση μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να μοιράζονται την εξουσία και να γίνονται ουσιαστικά δύο μονάρχες. Ήταν υποχρεωμένοι να διοικούν τον στρατό σε περίοδο πολέμου, αλλά δεν είχαν θρησκευτικές αρμοδιότητες όπως ο βασιλιάς. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τα θρησκευτικά καθήκοντα ανατέθηκαν στον αρχιερέα με τον τίτλο του Βασιλέως των Ιερών Πραγμάτων (rex sacrorum), την θέση του οποίου σύντομα ανέλαβε ο Μέγιστος Ποντίφηξ (pontifex maximus). Ο ίδιος ήταν επιπλέον υπεύθυνος για το ημερολόγιο, διόριζε τους ιερείς φλαμήνες (flaminis)[346] και τις παρθένες ιέρειες της θεάς Βέστα (Vesta, Εστία)[347] και γενικά είχε ρόλο συμβουλευτικό. Η παράδοση αναφέρει ότι ένας από τους πρώτους υπάτους, ο Βαλέριος Ποπλίκολας, εισηγήθηκε και επέτυχε την ψήφιση νόμου (Lex Valeria) που επέτρεπε στους πολίτες να έχουν το δικαίωμα εφέσεως (provocatio) σε αποφάσεις των υπάτων. Αν και η ιστορικότητα του συγκεκριμένου νόμου αμφισβητείται, υπάρχουν διάφορες ενδείξεις που βεβαιώνουν ότι ο θεσμός της εφέσεως νόμων χρησιμοποιούνταν ήδη από την πολύ πρώιμη περίοδο της Δημοκρατίας και παγιώθηκε αργότερα.[348] Οι δύο ύπατοι, λοιπόν, και ο Μέγιστος Ποντίφηξ αντικατέστησαν τον βασιλιά της Ρώμης σε όλα του τα καθήκοντα.

Οι ύπατοι εξελέγοντο από την Λοχίτιδα Συνέλευση (Comitia Centuriata) που

---

[345] F. E. Adcock, *Roman Political Ideas and Practice* (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1959), pp. 8-9.

[346] Ιερείς για συγκεκριμένη θεότητα

[347] Anonymus, *Chronicon Oxyrhynchi*, FGrH, 255, fr. 6.

[348] Livius, II.8.2 και VIUR, 15 – Cornell, pp. 226 & 232-236 & 441 n. 39 και Scullard, *History*, p. 466 n. 3 & p. 469 n. 20.

εξασφάλιζε εκλογή ευγενών, ενώ η Φρατρική Συνέλευση (Comitia Curiata) τούς απένεμε την εξουσία τους (άσκηση του δικαιώματος imperium), δηλαδή το δικαίωμα να συγκροτούν στρατό, να εκδίδουν διαταγές προς αυτόν και να τον διοικούν στην μάχη. Οι υποψήφιοι εξελέγοντο ανάμεσα στους Συγκλητικούς. Κατά πάσα πιθανότητα οι πληβείοι δεν ήταν νομικά αποκλεισμένοι από την διαδικασία αλλά οι πατρίκιοι είχαν τον έλεγχο της εκλογής. Δεν υπάρχει κανένα ιστορικό στοιχείο που να μας βεβαιώνει ότι η Σύγκλητος αποτελούνταν μόνο από πατρικίους. Αντιθέτως, η Σύγκλητος αποτελούνταν από δύο ομάδες: τους πατρικίους και τους εγγεγραμμένους (patres και conscripti).[349] Εν τούτοις, το κέντρο της εξουσίας των πατρικίων ήταν η Σύγκλητος, αν και κατά την πρώτη περίοδο της Δημοκρατίας ήταν απλώς ένα συμβουλευτικό όργανο και δεν καλούνταν παρά από κάποιον αξιωματούχο για να εκφέρει γνώμη επί συγκεκριμένου θέματος. Ιδίως οι ύπατοι χρειάζονταν συχνά την Σύγκλητο διότι με τους δώδεκα μήνες που είχαν την εξουσία δεν προλάβαιναν να αποκτήσουν πείρα επί όλων των κρατικών υποθέσεων. Μετά τις μεταρρυθμίσεις όμως και μέχρι το μέσον της περιόδου της Δημοκρατίας, η Σύγκλητος έγινε όργανο επιβλέψεως και σταδιακά περισσότερο αριστοκρατική από πριν, διότι η εκλογή των Συγκλητικών γινόταν όλο και περισσότερο από τις αριστοκρατικές τάξεις παρότι θεωρητικά οι πληβείοι δεν αποκλείονταν.[350] Συνεπώς, κατά την εποχή αυτή της πρώιμης δημοκρατικής περιόδου, η Σύγκλητος άρχισε να ελέγχεται από τους πατρικίους.

Η ύπαρξη δύο υπάτων είχε ως βασικό σκοπό να αποκλείσει την άνοδο στην εξουσία ενός βασιλιά. Βέβαια, πάντα ελλόχευε ο κίνδυνος οι δύο ύπατοι να βρεθούν αντιμέτωποι στο πεδίο της μάχης ή να καθυστερήσουν να αντιδράσουν σε περίπτωση εξωτερικής απειλής. Γι’ αυτόν τον λόγο δημιουργήθηκε το αξίωμα του Λαϊκού Άρχοντος (magister populi), ο οποίος αργότερα ονομάσθηκε Δικτάτορας (λατ. dictator). Σε περιόδους κινδύνου για το κράτος και μάλλον από το 500 π.Χ. και μετά, ένας από τους υπάτους μπορούσε να διορίσει έναν Δικτάτορα, ο οποίος συγκέντρωνε στο πρόσωπό του την δικαιοδοσία και των δύο υπάτων χωρίς να τους αντικαθιστά. Ο διορισμός έπρεπε να γίνει σε αδιευκρίνιστη τελετή κατά την διάρκεια της νύχτας και ο νέος μονάρχης είχε την απόλυτη στρατιωτική εξουσία, αν και οι ύπατοι παρέμεναν στο αξίωμά τους. Ο Δικτάτορας έπρεπε να παραιτηθεί μόλις τελείωνε η κρίση ή το αργότερο σε έξι μήνες μετά τον διορισμό του.[351] Με αυτόν τον τρόπο, οι Ρωμαίοι έλυσαν το ζήτημα των αμέσων αποφάσεων και δράσεων σε περιόδους εσωτερικών ή εξωτερικών κινδύνων, δηλαδή την εξασφάλιση της δημοκρατίας τους υπό έναν αρχηγό με όλες τις εξουσίες, αλλά για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

Οι πληροφορίες μας για τα διοικητικά και εκτελεστικά όργανα αλλά και γενικότερα την προέλευση και εδραίωση των θεσμών στην πρώιμη Ρώμη δεν είναι ασφαλείς. Μελετώντας κυρίως την ωρίμανση των θεσμών κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ., οι ιστορικοί συμπεραίνουν την ύπαρξή τους και τις λειτουργίες τους κατά τις πρωιμότερες Εποχές. Πάντως αυτοί οι ρωμαϊκοί θεσμοί ήταν πρωτότυποι για την Εποχή και μοναδικοί και άρα δεν είναι δυνατόν να εφευρέθηκαν ξαφνικά την πρώιμη περίοδο της Δημοκρατίας. Εικάζεται ότι ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων διεργασιών της ρωμαϊκής κοινωνί-

[349] Livius, II.1.11 και Festus, 304 L. (254 M.), λμ. «qui patres». – CS, p. 50 & p. 582 n. 19. Πρβλ. Forsythe, pp. 167-170.

[350] Ανάλυση σε Cornell, pp. 241-251 και Adcock, pp. 29-30.

[351] Scullard, *History*, pp. 78-80.

ας. Η ύπαρξη του Βασιλέως των Ιερών Πραγμάτων (rex sacrorum) υποδεικνύει την διατήρηση του θεσμού της βασιλείας υπό νέα μορφή, αυτή του θρησκευτικού και μόνο ηγέτη. Η ετήσια τελετή της τοποθετήσεως ήλου (καρφώματος) στον τοίχο του ναού για την καταμέτρηση του χρόνου που είχε περάσει από την θεμελίωσή του από τον ονομαζόμενο Μέγιστο Πραίτορα (praetor maximus) υπονοεί ότι αρχικά υπήρχε μόνο ένας αξιωματούχος και όχι δύο. Επίσης, το γεγονός ότι σε άλλες λατινικές πόλεις ο Δικτάτωρ ήταν αυτός που είχε την εξουσία, ίσως υποδηλώνει ότι και στην Ρώμη υπήρξε αρχικά μία μεταβατική περίοδος κατά την οποία ασκούσε την διοίκηση ένας ετησίως διοριζόμενος ηγέτης. Οι ανασκαφές μάλιστα στον οίκο του αρχιερέα (regia) της περιόδου της Δημοκρατίας ίσως επιβεβαιώνουν την σταδιακή εξασθένιση της βασιλείας.[352] Τα στοιχεία αυτά αποτελούν ενδείξεις ότι οι νέοι θεσμοί αναπτύχθηκαν σταδιακά σε μια μεταβατική περίοδο μεταξύ βασιλείας και υπάτων, ενώ η παγίωσή τους απετέλεσε μακροχρόνια διαδικασία.

Η Οικονομική & Κοινωνική Κατάσταση στην Πρώιμη Δημοκρατία

Η εγκατάλειψη της μοναρχίας στην Ρώμη δεν άλλαξε την κοινωνική και οικονομική κατάσταση εν μια νυκτί, ούτε οι Ετρούσκοι εξαφανίσθηκαν ξαφνικά από την πόλη, πράγμα που αποδεικνύεται από τα λιγοστά ονόματα Ετρούσκων που εξελέγησαν ύπατοι στο πρώτο μισό του Ε’ αιώνα π.Χ. Γνωρίζουμε επίσης, ότι οι Ρωμαίοι επέτρεπαν σε ορισμένους ξένους μαζί με τις οικογένειές τους να εγκατασταθούν στην πόλη τους με όλα τα δικαιώματα των Ρωμαίων πολιτών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Σαβίνου Άττιου Κλαύσου (Attius Clausus), ο οποίος το 504 π.Χ. μετακόμισε με όλο του το σόι στην Ρώμη και άλλαξε το όνομά του σε Άππιος Κλαύδιος (Appius Claudius).[353] Συνεπώς, αμέσως μετά το τέλος της βασιλείας, οι Ρωμαίοι συνέχισαν την οικονομική τους δραστηριότητα όπως πριν και η Ρώμη συνέχισε να κατοικείται από Ρωμαίους, Ετρούσκους και ξένους με πολιτικά δικαιώματα. Πολύ σύντομα, όμως, οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες θα επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές σχέσεις των κατοίκων αλλά και στην παγίωση ορισμένων κοινωνικών δεδομένων.

Η ρωμαϊκή οικονομία του Ε’ αιώνα π.Χ. ήταν απολύτως βασισμένη στην κατοχή και στην καλλιέργεια της γης. Έτσι, η πρώτη γραπτή νομοθεσία στην Ρώμη (Δωδεκάδελτος) περιλάμβανε σωρεία διατάξεων για την έγγειο ιδιοκτησία και την καλλιέργειά της, αλλά τίποτα για το εμπόριο. Επειδή, βέβαια, δεν είναι δυνατόν να μην υπήρχαν καθόλου εμπορικές συναλλαγές, πιθανολογείται ότι αυτό περιοριζόταν σε λίγα αντικείμενα τα οποία μπορούσαν να αγοράσουν μόνο οι πλούσιοι. Μέχρι περίπου το τέλος του 20ου μ.Χ. αιώνα, αρκετοί ιστορικοί πίστευαν ότι η πρώιμη ρωμαϊκή κοινωνία ήταν γεωργική και βουκολική, δηλαδή μια κοινότητα αγροτών και βοσκών με διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες αντιλήψεις. Νέες μελέτες, όμως, δείχνουν ότι η κτηνοτροφία δεν ήταν ανεπτυγμένη, μια που τα στοιχεία που διαθέτουμε αφορούν κατά κύριο λόγο σε αροτριώντα ζώα παρά σε κοπάδια εκτρεφομένων ζώων. Επίσης, την εποχή αυτή οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν κάποιο είδος μεταλλικού χρήματος υπό μορφή μεγάλων τεμαχίων χαλκού και κατά πάσα πιθανότητα το ασσάριον (as) είχε ήδη ορισθεί

[352] Livius, II.2.1 και VII.3.5 – Συζήτηση σε Cornell, pp. 227-232 & 240-241 και Forsythe, pp. 151-153.

[353] Livius, II.16.4. Αυτός είναι ο γεννήτορας του γένους (gens) των Κλαυδίων στην Ρώμη.

ως η βασική νομισματική μονάδα στην Ρώμη.[354] Στην κατά βάση αγροτική αυτή οικονομία, λοιπόν, υπήρχαν στοιχειώδεις εμπορικές και χρηματικές συναλλαγές.

Στην αυγή του Ε' αιώνα π.Χ. και λίγο μετά, η νεαρή Δημοκρατία προσπάθησε να διατηρήσει τις όποιες εμπορικές της σχέσεις με τις γειτονικές τις περιοχές, αλλά φαίνεται ότι με την πάροδο των ετών το εμπόριο έφθινε. Την περίοδο αυτή, η οικονομική δυσπραγία είναι φανερή σε ολόκληρη την ετρουσκική και λατινική Ιταλία. Τα ελληνικά αγγεία συνέχιζαν να εισάγονται τα πρώτα χρόνια του Ε' αιώνα π.Χ., αλλά σε πολύ μικρότερες ποσότητες, και ο αριθμός τους δεν θα αυξηθεί πριν το 400 π.Χ. Ενώ αρχικά κτίσθηκαν αρκετοί ναοί αφιερωμένοι σε διάφορες θεότητες, ξαφνικά από το 474 μέχρι το 400 π.Χ. περίπου η οικοδομική δραστηριότητα σταμάτησε απότομα. Όλα δείχνουν ότι η Δημοκρατία αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα. Η κατάκτηση νέων εδαφών. που είχε πραγματοποιηθεί κατά την περίοδο της βασιλείας, τώρα σταμάτησε. Επιπλέον, εξαιτίας συχνών επιθέσεων των γύρω ιταλικών λαών (δες παρακάτω), η παραγωγή μειώθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε έγιναν αγορές σιτηρών από γειτονικές περιοχές για τον επισιτισμό των κατοίκων.[355] Η Ρώμη και η κάτοικοι της είχαν τέτοιο οικονομικό πρόβλημα που έφτανε μέχρι τα όρια της λιμοκτονίας, για μεγάλο μέρος των πολιτών.

Ως ήταν επόμενο, οι οικονομικές συνθήκες είχαν επιπτώσεις και στις συναλλακτικές σχέσεις των κατοίκων στο οικονομικό αλλά και κοινωνικό πεδίο. Οι χωρικοί δανείζονταν με υψηλότατα επιτόκια από τους λίγους πλουσίους και εάν μετά δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν το χρέος τους είτε έπρεπε να παραδώσουν την γη που είχαν χρησιμοποιήσει ως εγγύηση ή να δεχθούν να εξαρτώνται από τον δανειστή τους. Η εξάρτηση (nexum) αυτή ισοδυναμούσε με είδος δουλείας λόγω χρεών, αλλά διαρκούσε ορισμένο χρόνο. Άλλος τρόπος για να αντεπεξέλθει κανείς στα οικονομικά του προβλήματα ήταν να αποκτήσει στενή οικονομική και κοινωνική σχέση με κάποιον πλουσιότερο από τον ίδιο. Δηλαδή, μερικοί χωρικοί συνδέονταν με έναν προστάτη ή πάτρωνα (patron), ο οποίος τους δάνειζε με πολύ ευνοϊκούς όρους σε σχέση με τους προηγούμενους χωρικούς.

Ο θεσμός πάτρωνας-πελάτης ήταν θεμελιώδης στην ρωμαϊκή κοινωνία ήδη από την πρώιμη εποχή. Φαίνεται ότι μεσαίου οικονομικού πλούτου πελάτες είχαν ως πάτρωνες πλουσιότερους Ρωμαίους, αλλά ταυτοχρόνως οι ίδιοι αυτοί πελάτες λειτουργούσαν ως πάτρωνες για φτωχότερους Ρωμαίους. Επίσης, κάποιοι πάτρωνες είχαν πολλούς πελάτες αλλά και πελάτες μπορεί να είχαν περισσότερους από έναν πάτρωνες. Για παράδειγμα ο Άππιος Κλαύδιος λέγεται ότι μετακόμισε στην Ρώμη με τους 5000 πελάτες του, αν και ο αριθμός αυτός δεν μπορεί παρά να είναι υπερβολικός. Ο πελάτης έπρεπε να χαιρετίσει το πρωί τον πάτρωνα στο σπίτι του και μετά να τον συνοδεύσει μέχρι το Φόρουμ (Forum, Αγορά) ως ένα είδος προσωπικής φρουράς. Με τον θεσμό του πάτρωνα-πελάτη είχαν δημιουργηθεί και μικροί ιδιωτικοί στρατοί των πατρώνων, οι οποίοι μπορεί και να συγκρούονταν μεταξύ τους, όπως φαίνεται από την ιστορία της οικογενείας των Φαβίων (Fabii), οι οποίοι μαζί με τους πελάτες-στρατιώτες τους πο-

[354] Δωδεκάδελτος, Δέλτος VIII.3-4 στο «XII tabulae sive lex XII tabularum/The Twelve Tables or the Law of the Twelve Tables" στο *Remains of Old Latin,* 4 vols (London: Harvard Univ. Press, 1938/1993), 3:477 και Τίμαιος, FGrH 566, fr. 61 = Plinius, XXXIII.43 – Cornell, pp. 287-288 – Για το ασσάριον (λατ. as) δες Plinius, XXXIII.42-45 – Harl, pp. 21-22.

[355] Για την ρωμαϊκή πρεσβεία στην Σικελία δες Δ.Α., VII.1-2 – Cornell, pp. 225-226 & 265-266.

λέμησαν το 479 π.Χ. έναν ιδιωτικό πόλεμο εναντίον των Ετρούσκων των Βηίων.[356] Εικάζεται ότι παρόμοια περίπτωση μπορεί να είναι και αυτή που αναφέρεται σε κάποιον Πόπλιο Βαλέριο (Publius Valerius) σε αρχαϊκή επιγραφή (εικ. Cornell & Matthews, p. 24) που βρέθηκε το 1977 στο Σάτρικον (Satricum, BAGROW, 43:D3, σημερ. Le Ferriere).[357] Μία ανάγνωση της επιγραφής, από την οποίαν λείπει η αρχή μπορεί να είναι η εξής: «Οι σύντροφοι του Πόπλιου Βαλέριου ανέθεσαν στον Άρη» και μπορεί να υπονοεί έναν πάτρωνα (μήπως τον γνωστό μας Πόπλιο Βαλέριο που εξελέγη ύπατος τρεις φορές;) με τους πελάτες του και επιβεβαιώνει την υποψία μας ότι το φαινόμενο αυτό ήταν συνηθισμένο στην πρώιμη Ρώμη και ιδίως η συμμετοχή των πελατών σε στρατιωτικές επιχειρήσεις.[358] Πέρα, όμως, από την απαίτηση γι' αυτή την στρατιωτικής φύσεως υπηρεσία, ο πάτρωνας μπορούσε να μεταμορφωθεί σε πραγματικό καταπιεστή. Ο πάτρωνας μπορούσε να παρέχει το ελάχιστο δυνατόν για την διαβίωση του πελάτη, αλλά ταυτοχρόνως να απαιτεί μεγάλα ανταλλάγματα σε είδος και υπηρεσίες.[359] Με άλλα λόγια, η σχέση πάτρωνα και πελάτη εξαρτιόταν τελικά από τον τρόπο με τον οποίο ο πάτρωνας μεταχειριζόταν τον πελάτη του, αλλά κατά βάση αντανακλούσε μια αμοιβαία συναλλαγή προς όφελος και των δύο.

Ας συζητήσουμε, όμως, λίγο για τους πολίτες οι οποίοι δανείζονταν κατ' ευθείαν από πλουσίους. Μερικοί από αυτούς όντως κατάφερναν να αποπληρώσουν το χρέος τους, αλλά για άλλους υπήρχε ο κίνδυνος να τους πουλήσουν ως σκλάβους σε Ετρούσκους και Έλληνες εμπόρους. Χαρακτηριστική είναι η ιστορία του απόμαχου γέρου στρατιώτη που παρουσιάσθηκε στο Φόρουμ (Forum, Αγορά), έδειξε τις πληγές του από τους πολέμους στους οποίους είχε συμμετάσχει και διηγήθηκε την ιστορία του. Ενώ εκείνος πολεμούσε για την Ρώμη, η γη του και όλο του το βιός καταστράφηκαν από τις επιδρομές των εχθρών, αλλά το γεγονός αυτό δεν τον απήλλαξε από τις υποχρεώσεις του προς την πόλη και, συνεπώς, ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει τους φόρους που του αναλογούσαν. Αναγκάσθηκε να δανεισθεί για να πληρώσει και έπεσε στα χέρια τοκογλύφων. Έτσι έχασε την περιουσία του παππού του, του πατέρα του αλλά και ό,τι είχε απομείνει από την δική του και τέλος έχασε και την ελευθερία του εξαιτίας των χρεών. Τώρα, δούλευε σε ένα υπόγειο εργαστήριο όπου τον μαστίγωναν όταν χρειαζόταν, αυτόν που είχε κάποτε προασπίσει την πόλη του.[360] Οι αγανακτισμένοι πολίτες ήταν πολλοί και φτωχοί. Σύντομα θα αναζητήσουν λύση με πολιτική εξέγερση.

Η δραματική ιστορία του γέροντα περιγράφει ακριβώς την κατάσταση στην Ρώμη πριν τον ξεσηκωμό των πληβείων και προδιαθέτει για ό,τι θα συμβεί μετά. Φαίνεται ότι η κατάσταση στην λατινική πόλη δεν διέφερε πολύ από την κατάσταση στην Αθήνα των αρχών του ΣΤ' αιώνα π.Χ., πριν από την ανάληψη καθηκόντων από τον Σόλωνα. Στην περίπτωση της Αθήνας ένα από τα κύρια προβλήματα ήταν πάλι η τοκο-

[356] Δ.Α., IX.15 και Orosius, II.5 και Δίων, V.fr. 21.

[357] Η σύγχρονη πόλη βρίσκεται 55 χλμ. νότια της Ρώμης και περίπου 15 χλμ. βόρεια της σημερινής πόλεως Λατίνα (Latina).

[358] Η επιγραφή αναφέρει «[…] IEI STETERAI POPLIOSIO VALESIOSIO SUODALES MAMARTEI» και πιθανόν στα αρχαϊκά λατινικά «[...] STETERUNT PUBLI VALERI SODALES MARTI(S).» Για την επιγραφή και τα διάφορα ζητήματα που έχουν ανακύψει δες Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 149-153 & fig. 11.14.

[359] Cornell, pp. 144 & 288-291 και πρβλ Theodore Mommsen, *The History of Rome* (London: 1894), 1:78-80

[360] Πρβλ. Livius, II.23 και Δ.Α., VI.26.

γλυφία και η υπερχρέωση των πολιτών, το οποίο εκλήθη να λύσει – ανάμεσα σε άλλα– ο Σόλων. Στην περίπτωση της Ρώμης, βέβαια, ο ξεσηκωμός των πληβείων δεν κατέληξε σε κατάργηση των χρεών ή ακόμη και του συστήματος της εξαρτήσεως (nexum) ή των σκλάβων λόγω χρεών. Πιθανολογείται ότι δεν ήταν αυτός ο αρχικός σκοπός της αντιδράσεως των πληβείων, αλλά γενικώς η κατάχρηση εξουσίας από πλευράς των πατρικίων. Γι' αυτόν τον λόγο οι πληβείοι προχώρησαν σε εκλογή τριβούνων (tribunus = εκλεγμένος άρχων, πλ. tribuni) και οργάνωσαν την Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis).[361]

Ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα που ξεσήκωσε τους πληβείους ήταν ο αναδασμός. Αν και οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι ελάχιστες, γνωρίζουμε ότι η καλλιεργήσιμη γη για κάθε αγρότη ήταν μικρή. Κατά την παράδοση, ο Ρωμύλος είχε διανείμει στους συντρόφους του 2 ιούγερα γης (περ. 5000 τ.μ., AMCD), αριθμός που συμφωνεί με την έκταση γης που διανέμονταν στους κατοίκους των πρώτων ρωμαϊκών αποικιών.[362] Επιπλέον, ακόμα και τα 7 ιούγερα γης (περ. 17.500 τ.μ., AMCD) που φαίνεται ότι καλλιεργούσαν οι περισσότεροι Ρωμαίοι αγρότες ήταν πολύ λίγα για να συντηρήσουν μια οικογένεια. Η εξήγηση ίσως υπάρχει στην έννοια της δημόσιας γης (ager publicus) που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι. Πιθανολογείται ότι η δημόσια γη αποτελούσε το μεγαλύτερο μέρος του εδάφους που ήλεγχαν οι Ρωμαίοι και που βρισκόταν έξω από την πόλη. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι υπήρχε κοινοκτημοσύνη γης ούτε ότι οι Ρωμαίοι αυτής της περιόδου καλλιεργούσαν ομαδικά την δημόσια γη. Κατά πάσα πιθανότητα, η δημόσια γη ήταν αποτέλεσμα των ρωμαϊκών κατακτήσεων και διατίθετο σε Ρωμαίους για βοσκή ή καλλιέργεια. Το πρόβλημα δημιουργήθηκε όταν οι πλούσιοι καταλάμβαναν μεγάλα τεμάχια γης και έδιωχναν τους φτωχούς αγρότες που προσπαθούσαν να τα χρησιμοποιήσουν οι ίδιοι.[363] Φαίνεται ότι οι πλούσιοι είχαν το δικαίωμα να επιτρέπουν καλλιέργεια της γης στους χωρικούς (πελάτες τους) και να ζητούν σε αντάλλαγμα πίστη και αφοσίωση, αλλά πιθανότατα και πληρωμή σε παραγόμενο είδος ή σε υπηρεσίες. Αυτή ακριβώς η πρακτική ίσως εξηγεί γιατί υπάρχουν ενδείξεις ότι οι πληβείοι αποκλείονταν από την χρήση δημόσιας γης, πράγμα που αποτελούσε αιτία ασκήσεως μεγάλων πιέσεων εκ μέρους των πληβείων καθ' όλη την περίοδο της Δημοκρατίας. Οι πληβείοι –τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο της Δημοκρατίας– ζητούσαν την διανομή νεοαποκτηθείσας γης, η οποία θα ήταν ιδιοκτησία του παραλήπτη αντί να μένει αυτή η νέα γη στο κράτος και συνεπώς να γίνεται εύκολη λεία για τους πλουσίους.[364] Η απαίτηση των πληβείων για την αναδιανομή της γης, για την διανομή νεοαποκτηθέντων γαιών αλλά και για ίση μεταχείριση των πολιτών στο ζήτημα αποκτήσεως γης υπήρξαν οι βασικές αιτίες που τους οδήγησαν στην εξέγερση.

Στην Αρχαιότητα, η δουλεία θεωρούνταν μία κοινωνική κατάσταση στην οποία μπορούσε να βρεθεί ο οποιοσδήποτε εάν συνέτρεχαν συγκεκριμένοι λόγοι. Είναι βέβαιο ότι στην Ρώμη του Ε' αιώνα π.Χ. υπήρχαν σκλάβοι και η δουλεία ήταν θεσμοθετημένη με συγκεκριμένα δικαιώματα που είχαν οι ιδιοκτήτες, ενώ κανείς δεν αμφισβητούσε τον θεσμό. Αν και δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των σκλάβων πιστεύουμε ότι

---

[361] Scullard, *History*, pp. 81-83 και Cornell, p. 267.

[362] Varro, *Res rusticae*, I.10, όπου και αναφορά στα μέτρα επιφανείας των Ρωμαίων.

[363] Αππιανός, *Ρωμαϊκά,* «Ρωμαϊκών Εμφυλίων», I.7 και Πλούταρχος, *Βίοι* Παράλληλοι, «Τιβέριος και Γάιος Γράκχοι», VIII.

[364] Hermina, fr. 20 – Cornell, pp. 268-270.

ήταν γενικά μικρός. Οι σκλάβοι δεν πρέπει να χρησιμοποιούνταν στους αγρούς, αλλά ως βοηθητικοί στα σπίτια των πλουσίων, όπου υπήρχε και η μεγαλύτερη ζήτηση γι' αυτούς. Οι σκλάβοι ήταν αιχμάλωτοι πολέμου ή απόγονοι άλλων σκλάβων. Μέσα στα κέρδη ενός πολέμου συμπεριλαμβάνονταν και οι σκλάβοι, ιδίως γυναίκες και παιδιά των αντιπάλων. Αν και οι Ρωμαίοι δεν επιδόθηκαν κατά τον Ε' αιώνα π.Χ. σε κατακτητικούς πολέμους, οι επιδρομές που πραγματοποιούσαν εναντίον των γειτόνων τους κατέληγαν και στην σύλληψη σκλάβων. Οι σκλάβες γεννούσαν παιδιά που πολύ συχνά ο πατέρας τους ήταν ο αφέντης τους. Αυτό το γεγονός εξηγεί και τις συχνές απελευθερώσεις σκλάβων που γίνονταν στην ρωμαϊκή κοινωνία αργότερα και μάλιστα οι απελεύθεροι είχαν δικαιώματα Ρωμαίων πολιτών. Φαίνεται ότι οι σκλάβοι μπορούσαν με κάποιο τρόπο να κερδίσουν την ελευθερία τους πληρώνοντας γι' αυτή, ακόμη και εάν είχαν πουληθεί από τον αρχικό τους αφέντη. Υποθέτουμε ότι ο ιδιοκτήτης θα είχε το δικαίωμα να απελευθερώσει έναν σκλάβο με τους τρόπους που χρησιμοποιούνταν αργότερα. Δηλαδή, μπορούσε να τον εγγράψει στους καταλόγους των πολιτών ή να τον απελευθερώσει με νομική πράξη (manumissio vindicta) και παρουσία αξιωματούχου.[365]

Το εθιμικό δίκαιο και αργότερα γραπτοί νόμοι, όπως η Δωδεκάδελτος, όριζαν ότι Ρωμαίος δεν μπορούσε να θέσει σε κατάσταση δουλείας άλλο Ρωμαίο στην πόλη της Ρώμης. Όμως, εάν ο οφειλέτης δεν μπορούσε να εξοφλήσει το χρέος του μέσα στον συμφωνημένο χρόνο, ο δανειστής είχε το δικαίωμα να τον πουλήσει σε ξένους εμπόρους και να γίνει σκλάβος σε άλλη γη, μακριά από την Ρώμη αλλά και την Ετρουρία.[366] Βέβαια, ήταν προτιμότερο και για τις δύο πλευρές να εφαρμόσουν τον θεσμό της εξαρτήσεως λόγω χρεών (nexum) παρά τον εξανδραποδισμό του οφειλέτη, διότι ο εξαρτημένος λόγω χρεών οφειλέτης διατηρούσε τα δικαιώματα του Ρωμαίου πολίτη και παρέμενε στην Ρώμη. Το δικαίωμα ασκήσεως της εφαρμογής των νόμων που αφορούσαν στην εξάρτηση λόγω χρεών από τον δανειστή δεν ήταν αυτόματο. Η σύλληψη του οφειλέτη γινόταν μόνο μετά από απόφαση δικαστηρίου και περίοδο χάριτος 30 ημερών.[367] Κατόπιν, οι διάδικοι είχαν 60 ημέρες για να καταλήξουν σε συμφωνία. Κατά την περίοδο αυτή ο οφειλέτης έμενε είτε στο σπίτι του υπό την παρακολούθηση του δανειστή ή στο σπίτι του δανειστή, ο οποίος είχε υποχρέωση και να τον τρέφει. Μέσα σ' αυτή την περίοδο, ο οφειλέτης δεχόταν να δουλεύει στον δανειστή του ως σκλάβος. Επίσης, ο οφειλέτης μπορούσε να νοικιάσει τον εαυτό του ως σκλάβο σε τρίτο πρόσωπο για ορισμένο χρόνο και με τα χρήματα που θα έπαιρνε να πληρώσει την οφειλή του. Φαίνεται, δηλαδή, ότι υπήρχαν τουλάχιστον δύο είδη εξαρτήσεως (nexum) λόγω χρεών, η αναγκαστική και η ηθελημένη, όπως περιγράφονται παραπάνω, και ο οφειλέτης δήλωνε προφορικά ότι έδινε την συγκατάθεση του για να βρεθεί στην θέση του εξαρτημένου λόγω χρεών.[368] Οι εναλλακτικές του λύσεις βέβαια ήταν πιο οδυνηρές: θανάτωση από τον οφειλέτη ή πώληση του ως δούλου μακριά από την Ρώμη. Φαίνεται ότι ο θεσμός της εξάρτησης λόγω χρεών ήταν ακριβώς σχεδιασμένος για να παρέχει τέτοιου είδους περιοδική δουλεία στους μεγαλοκτηματίες, η οποία ωφέλησε μεν την ανάπτυξη της Ρώμης αλλά και δημιούργησε ένα φαύλο κύκλο δουλείας και ελευθερίας, πλουσίων

[365] Δωδεκάδελτος, Δέλτος VI.1d. Την πρώτη εφαρμογή της manumisio vindicta αναφέρει ο Livius, II.5.

[366] Δωδεκάδελτος, Δέλτος III και ανάλυση σε Cornell, pp. 280-281.

[367] Όπως περίπου συμβαίνει σήμερα με την εξόφληση του λογαριασμού της πιστωτικής κάρτας.

[368] Livius, VII.19 και Δωδεκάδελτος, Δέλτος VI.1a.

και φτωχών.[369] Εν κατακλείδι, στην αρχαία Ρώμη υπήρχαν διάφορες εκφάνσεις δουλείας που περιλάμβαναν ξένους που γίνονταν σκλάβοι σε Ρωμαίους αλλά και Ρωμαίους που γίνονταν σκλάβοι σε άλλους Ρωμαίους λόγω χρεών. Για την δουλεία λόγω χρεών υπήρχε η εναλλακτική λύση της εξαρτήσεως, η οποία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τους Ρωμαίους πολίτες.

Η κατάσταση γίνεται ακόμη πιο περίπλοκη όταν αναλογισθεί κανείς ότι το μοναδικό άτομο που είχε πλήρη εξουσία επί συγγενών, εξαρτωμένων λόγω χρεών ατόμων, σκλάβων και όλης της κινητής και ακίνητης περιουσίας ήταν ο πατέρας μιας οικογένειας (paterfamilias). Οι γιοι του, ακόμη και εάν είχαν τις δικές τους οικογένειες, ήταν ύπατοι ή Συγκλητικοί, ήταν απολύτως ανίσχυροι νομικά σε ό,τι αφορούσε στην οικογενειακή περιουσία, εφόσον ήταν εν ζωή ο πατέρας τους. Υπήρχε, δηλαδή μια αντίφαση στην ρωμαϊκή κοινωνία: ένας πανίσχυρος πολιτειακά άνδρας ήταν τελείως ανίσχυρος στην οικογένειά του, εάν ζούσε ο πατέρας του. Ο πατέρας είχε το δικαίωμα να απαλλαγεί από παιδιά που δεν ήθελε και το έπραττε συνήθως για νόθα παιδιά (κυρίως κορίτσια) αμέσως μετά την γέννησή τους, αλλά σπάνια για τα νόμιμα τέκνα του. Νόμος όριζε επίσης ότι τα πολύ δύσμορφα παιδιά έπρεπε να θανατώνονται αμέσως.[370]

Εκτός από τα παιδιά, ο άνδρας ή ένας άνδρας από την οικογένεια είχε εξουσία επί των γυναικών της ίδιας οικογένειας. Γάμος, που στην ρωμαϊκή κοινωνία σήμαινε την χειραγώγηση (manus) της συζύγου από τον σύζυγο, μπορούσε να συναφθεί με τρεις τρόπους: με θρησκευτική τελετή, με τελετουργική (συμβολική) αγορά της γυναίκας από τον άνδρα, με απλή χρήση (συμβίωση) μιας γυναίκας από έναν άνδρα για έναν χρόνο. Οι δύο τελευταίοι τρόποι, υπονοούν ότι η γυναίκα ανήκε στα περιουσιακά στοιχεία ενός άνδρα (ή του πατέρα του). Εν τούτοις, η σύζυγος είχε την δυνατότητα να διακόψει την χρήση της ή χειραγώγησή της (manus), εάν μέσα σε έναν χρόνο κοιμόταν τρεις νύχτες μακριά από το σπίτι της.[371] Μέχρι το τέλος της περιόδου της Δημοκρατίας είχε γίνει πολύ κοινότοπο να συνάπτονται γάμοι χωρίς χειραγώγηση (manus). Δηλαδή, η γυναίκα αν και παντρεμένη έμενε στην δικαιοδοσία του πατέρα της. Με αυτόν τον τρόπο όταν πέθαινε ο τελευταίος άρρεν ανιών της αποκτούσε το δικαίωμα να τον κληρονομήσει και να κατέχει περιουσία. Βέβαια, μία γυναίκα που δεν είχε ούτε πατέρα ούτε σύζυγο έπρεπε να έχει έναν κηδεμόνα (tutor), ο οποίος έπρεπε να συναινέσει για οποιαδήποτε περιουσιακή συναλλαγή της κηδεμονευομένης του, όπως όριζε ο νόμος.[372] Δηλαδή, η γυναίκα στην ρωμαϊκή κοινωνία ήταν πάντα στην κατοχή ή κηδεμονία ενός άνδρα της ευρύτερης οικογένειάς της.

Στην Ρώμη, η έννοια της εξαρτήσεως ήταν απόλυτα θεσμοθετημένη είτε επρόκειτο για οικογενειακές σχέσεις είτε για οικονομικές σχέσεις. Στο κοινωνικό-οικονομικό πεδίο, όμως, και όταν τα οικονομικά προβλήματα των φτωχότερων πολιτών μεγεθύνθηκαν, η σύγκρουση με τους πλουσιότερους ήταν αναμενόμενη. Βέβαια, η αντιπαλότητα αυτή αφορούσε κυρίως στην προσπάθεια των πληβείων να περιορίσουν τις αυθαιρεσίες των πατρικίων σε πολιτικό επίπεδο και κατά συνέπεια να επηρεάσουν και τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ τους. Αν και η αντιπαράθεση στην Ρώμη μοιάζει να είναι ξεκάθαρη ιστορικά, η προσεκτική έρευνα και ανάλυση έχει αποδείξει πόσο πολύ-

[369] Cornell, pp. 281-282.
[370] Δωδεκάδελτος, Δέλτος IV.1 Πρβλ. Δ.Α. 2.15 – Cornell, p. 284.
[371] Δωδεκάδελτος, Δέλτος VI.5 και Gaius, Institutes, I.111.
[372] Δωδεκάδελτος, Δέλτος V – Gaius, Institutes, I.144-145, II.47 – Cornell, pp. 284-285.

πλοκη είναι και πόσες διαφορετικές ιστορικές, κοινωνιολογικές και οικονομολογικές ερμηνείες επιδέχεται.

Η Σύγκρουση των Τάξεων

Στην αυγή του Ε' αιώνα π.Χ., τα οικονομικά προβλήματα και οι αντιθέσεις ανάμεσα στους πατρικίους και στους πληβείους προκάλεσαν την ονομαζόμενη Σύγκρουση των Τάξεων, η οποία διήρκεσε περίπου δύο αιώνες. Σ' αυτή την σύγκρουση, οι πληβείοι ενήργησαν ομαδικά εναντίον των πατρικίων. Οι πατρίκιοι είχαν διατηρήσει σχέσεις με το Λάτιο και την Ετρουρία, ενώ οι πληβείοι ανέπτυξαν σχέσεις με τους Έλληνες της Ιταλίας από όπου διδάχθηκαν πολλές, νέες πολιτικές ιδέες. Οι σχέσεις αυτές αναπτύχθηκαν με μια ομάδα Ελλήνων εμπόρων που κατοικούσαν μαζί με Ρωμαίους στον Αβεντίνο λόφο (Aventinus). Αφορμή για την σύγκρουση υπήρξε το γεγονός ότι ενώ οι πληβείοι δεν υπέφεραν από υπερβολική φορολογία, είχαν την υποχρέωση να κατατάσσονται στον στρατό για όλο και μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα.[373] Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, λοιπόν, αρχίζει να ξετυλίγεται το νήμα της αντιπαραθέσεως πληβείων και πατρικίων, η οποία πήρε τελικά διαστάσεις μεγάλης πολιτικής συγκρούσεως.

Επειδή, όπως ήδη αναφέραμε, το γεγονός αυτό που συντάραξε την ρωμαϊκή κοινωνία στην αρχή του Ε' αιώνα π.Χ. δεν είναι μονοδιάστατο, οι ερμηνείες των μελετητών ποικίλουν. Για ορισμένους ιστορικούς υπήρξε ουσιαστικά μία «σύγκρουση τάξεων» με ξεκάθαρα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια, δηλαδή ένας ξεσηκωμός των καταπιεσμένων εναντίον των καταπιεστών τους. Για άλλους ιστορικούς, η Σύγκρουση των Τάξεων δεν μπορεί να εξηγηθεί ως μια απλή αντίθεση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, διότι δεν υπήρξε ποτέ αυτός ο δυϊστικός διαχωρισμός στην ρωμαϊκή κοινωνία. Όλοι οι μη πατρίκιοι δεν ήταν πληβείοι. Η βάση για την κατανόηση της συγκρούσεως είναι το σύστημα πάτρωνα-πελάτη της Ρώμης. Οι πληβείοι προσπάθησαν να βρουν ένα σύστημα εναλλακτικό αυτού του πάτρωνα-πελάτη, από το οποίο, λόγω φτώχειας, ήταν αποκλεισμένοι, διότι δεν μπορούσαν να ενεργήσουν ως πάτρωνες. Φαίνεται ότι κάποιοι πλούσιοι Ρωμαίοι σκέφθηκαν να συνταχθούν με τους πληβείους για να εκμεταλλευθούν πολιτικά την αντίδραση που είχαν εκείνοι ξεκινήσει εναντίον αυτών που συμμετείχαν στο σύστημα πατρωνίας, διότι έτσι θα παρουσιάζονταν ως αυτοκέφαλοι αρχηγοί, πράγμα πολύ προτιμότερο από το να εξαρτώνται από τους δικούς τους πάτρωνες. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι αμέσως ζήτησαν να μπορούν να εκλέγονται ύπατοι. Οι πατρίκιοι φαίνεται ότι συνεισέφεραν στο γιγάντωμα της αντιδράσεως των πληβείων με την προσπάθειά τους να εξοβελίσουν το κίνημα και να κατακρίνουν τους αρχηγούς του. Με αυτό το πνεύμα πρέπει να δει κανείς και την απαγόρευση γάμων μεταξύ πατρικίων και πληβείων –πιθανότατα ο στόχος να ήταν οι αρχηγοί των πληβείων– δηλαδή μια προσπάθεια να εμποδισθούν οι πλούσιοι μη πατρίκιοι να συνταχθούν με τους πληβείους. Εάν το έκαναν θα έχαναν το δικαίωμα να νυμφευθούν πατρικίες.[374] Τελικά, πρέπει να παραδεχτούμε ότι η εξέγερση των πληβείων είχε οικονομικές, κοινωνικές, και πολιτικές αιτίες και διαστάσεις.

Κατά την παράδοση, η πρώτη εξέγερση έγινε το 495/494 π.Χ.[375] Οι πληβείοι που ήταν χρεωμένοι και δέχονταν κάθε είδους αυθαιρεσία των πατρικίων έφυγαν (η

---

[373] CS, pp. 64-65

[374] Cornell, pp. 291-292. – Για τον νόμο περί γάμων δες Δωδεκάδελτος, Δέλτος XI.1.

[375] Livius, II.32 και Eutropius, I.xiii.

ονομαζόμενη Πρώτη Απόσχιση) σε μεγάλους αριθμούς από την πόλη και συγκεντρώθηκαν σε έναν λόφο, λίγο μακρύτερα από την Ρώμη. Εδώ οργάνωσαν την δική τους Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis) και εξέλεξαν τους δικούς τους αξιωματούχους, τριβούνους/δημάρχους (πλ. trubuni). Οι τριβούνοι ήταν αρχικά δύο, ίσως σε μίμηση των δύο υπάτων και η εκλογή τους είχε ως κύριο σκοπό να περιορίσει την δύναμη των υπάτων.[376] Οι πληβείοι που αποχώρησαν δεν ανήκαν ούτε αποτελούσαν συγκεκριμένη ομάδα Ρωμαίων. Ήταν σίγουρα οι πιο φτωχοί και κατατρεγμένοι, ήταν και τεχνίτες και αγρότες. Φαίνεται ότι οι πληβείοι ήταν το ένα άκρο μιας πολύπλοκης ρωμαϊκής διαστρωματώσεως, με τους πατρικίους στο άλλο άκρο και πολλές άλλες κοινωνικές ομάδες με διάφορα συμφέροντα και αιτήματα στο ενδιάμεσο διάστημα του φάσματος. Συνεπώς, οι πληβείοι δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο τους εκ καταγωγής πατρικίους αλλά και τους πλούσιους αγρότες και εμπόρους και όσους άλλους είχαν εκλεγεί στο αξίωμα του υπάτου χωρίς να είναι πατρίκιοι, δηλαδή όσους δεν ήθελαν καμία διατάραξη του status quo (καθεστηκυίας τάξεως) της εποχής.[377] Το κύριο όπλο των πληβείων ήταν να φοβερίσουν τους πατρικίους ότι θα αποχωρήσουν από την Ρώμη. Η πραγματοποίηση αυτής της πράξεως σήμαινε ότι οι πατρίκιοι θα στερούνταν των στρατιωτικών υπηρεσιών των πληβείων, οι οποίες στην πραγματικότητα τούς ήταν εντελώς απαραίτητες. Αυτή ακριβώς την απειλή ίσως υπονοούσε και η Απόσχιση.

Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το πόση δόση ιστορικότητας έχει η παράδοση που διηγείται διάφορες ιστορίες για το πώς οι πληβείοι συναίνεσαν στην επιστροφή τους στην Ρώμη. Αυτό που ενδιαφέρει πιο πολύ είναι ότι μέχρι τα μέσα του Ε’ αιώνα π.Χ. τα αποτελέσματα της συγκρούσεως πατρικίων και πληβείων είναι απολύτως ορατά. Μεταξύ 494 π.Χ. και 287 π.Χ. οι πληβείοι πρέπει να αποχώρησαν (Αποσχίσεις) αρκετές φορές. Η αναγνώριση των τριβούνων και της Συνελεύσεως των Πληβείων δεν μπορεί να έγινε αμέσως, διότι κατά το πρώτο μισό του Ε’ αιώνα π.Χ. τα θεσμικά όργανα των πληβείων δεν ήταν ακόμη αποδεκτά. Είναι ιστορικά βεβαιωμένο ότι η αποδοχή από τους πατρικίους της πολιτικής δυνάμεως των πληβείων και κυρίως του δικαιώματος της αρνησικυρίας[378] από τους τριβούνους δεν μπορεί να εφαρμοζόταν πριν από την εξέγερση και τον συμβιβασμό του 494 π.Χ. Αντιθέτως, έγινε μάλλον αποδεκτό μισό αιώνα αργότερα.[379] Συγκεκριμένα, με τον εκβιασμό της Αποσχίσεως, μέχρι το μέσο του Ε’ αιώνα π.Χ., οι πληβείοι κατάφεραν να αναγνωρισθεί η Συνέλευση στην οποία μετείχαν αλλά και οι αξιωματούχοι (τριβούνοι) τους οποίους εξέλεγαν, καθώς και τα δικαιώματά που απέρρεαν από τον τίτλο τους. Το σημαντικό ήταν ότι οι ίδιοι οι πληβείοι κατάλαβαν πόσο χρήσιμοι ήταν στην Ρώμη. Φαίνεται μάλιστα ότι ορισμένοι γαιοκτήμονες, που δεν ανήκαν όμως στις τάξεις των πλουσίων πατρικίων, αυτοχρίσθηκαν τριβούνοι των πληβείων (tribuni plebes) και φρόντιζαν να μεταφέρουν τα παράπονα των πληβείων στους υπάτους και στην Σύγκλητο. Τελικά, η εξουσία των αντιπροσώπων των πληβείων αναγνωρίστηκε ως απαραβίαστη και ιερή (sacrosancta potestas). Συγκεκριμένα, εξασφαλίστηκε η ιερότητα του λειτουργήματός τους και η φυσική ασφάλεια τους από πιθανές απειλές ή και πράξεις εναντίον της ζωής τους. Συνεπώς, η απόλυτη προστασία την οποία απολάμβαναν οι τριβούνοι δια νόμου (lex sacrata) τους έδινε το δι-

[376] Cicero, *De Republica*, II.58 (XXXIII).
[377] Cornell, pp. 256-258.
[378] Veto, το οποίο αναφερόταν ως intercessio = ένστασις (δες Livius. X.37).
[379] Cornell, pp. 259-260.

καίωμα αλλά και την υποχρέωση να προστατεύουν τους πληβείους από τις παρανομίες των πατρικίων. Ο τριβούνος είχε το δικαίωμα να παρακολουθεί τις συναντήσεις των πληβείων που τελικά έγιναν απολύτως οργανωμένες σε συνέλευση κατά φυλάς (Concilium Plebis Tributum). Μάλιστα το 471 ή το 449 π.Χ. οι πατρίκιοι αναγκάσθηκαν με νόμο να αναγνωρίσουν την Συνέλευση των Πληβείων και τους εκλεγόμενους απ' αυτή αξιωματούχους.[380] Η οργάνωση των πληβείων σε συνέλευση, η εκλογή τριβούνων αλλά και η αναγνώριση από τους ίδιους τους πληβείους του σημαίνοντος ρόλου που διαδραμάτιζαν, τους έδωσε την φυσική ροπή που απαιτούνταν για να αντιταχθούν στους πατρικίους και στις πρακτικές τους.

Όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό, η Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis) που συγκαλούνταν από τους τριβούνους περιλάμβανε όλους τους άλλους πολίτες εκτός των πατρικίων. Αρχικά, είτε ψήφιζαν οι παρόντες ατομικά, όπως γινόταν στην ελληνική εκκλησία του δήμου, είτε κατά κουρίες, αλλά σίγουρα όχι κατά εκατονταρχίες. Το 471 π.Χ. η Συνέλευση αναδιοργανώθηκε με βάση τις φυλές και από τότε αποφάσιζε επί των προτεινομένων θεμάτων με ψηφοφορία κατά φυλή. Τα μέλη της κάθε φυλής ψήφιζαν μεταξύ τους για να αποφασισθεί η γνώμη της φυλής, η οποία συνιστούσε και μία ψήφο στην Συνέλευση. Έτσι, οι ψήφοι των φυλών καθόριζαν και την τελική απόφαση της Συνελεύσεως. Η μεταρρύθμιση αυτή φαίνεται ότι έγινε για να υπάρχει η δυνατότητα ίσης εκπροσωπήσεως των αγροτών στις συνελεύσεις των πληβείων, οι οποίες γίνονταν μέσα στην πόλη και κυριαρχούνταν από τους αστικούς πληθυσμούς. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση επιβεβαιώνει την υποψία ότι οι πληβείοι δεν ήταν μόνο αστικοί πληθυσμοί.[381] Εκ πρώτης όψεως, λοιπόν, φαίνεται ότι οι πληβείοι οργάνωσαν δικούς τους πολιτικούς θεσμούς σαν να ήθελαν να δημιουργήσουν ένα δικό τους πολιτικό κράτος.

Η επανάσταση των πληβείων έχει χαρακτηρισθεί ως «κράτος εν κράτει», με την έννοια ότι δημιουργήθηκαν νέα κρατικά όργανα που λειτουργούσαν παράλληλα με αυτά των πατρικίων. Η άποψη αυτή ξεκίνησε από τον Ρωμαίο ιστορικό Λίβιο, ο οποίος έγραψε ότι στην Ρώμη δημιουργήθηκαν «duas civitates ex una factas; suos cuique parti magistratus, suas leges esse»[382]. Η σύγχρονη ιστορική έρευνα όμως διαφωνεί και υποστηρίζει ότι εάν εξαιρέσουμε τις περιόδους της Αποσχίσεως, οι πληβείοι δεν προσπάθησαν ποτέ να δημιουργήσουν ξεχωριστό κράτος. Μολαταύτα, τα όργανά τους ήταν περισσότερο εξελιγμένα στην δομή και στην λειτουργία από τα αντίστοιχα του υφισταμένου κράτους. Υποθέτουμε μάλιστα ότι οι εξελιγμένες λειτουργίες τους μιμήθηκαν ή ενσωματώθηκαν σταδιακά στο ρωμαϊκό πολίτευμα. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ότι οι ίδιοι πρωτοστάτησαν στην δημιουργία νομοθετικού αρχείου που κατέληξε στην κωδικοποίηση των αποφάσεων, έτσι ώστε να υπάρχει γρήγορη αναφορά σε προηγουμένως ληφθείσες αποφάσεις όταν εξετάζονταν παρόμοιες νομικές περιπτώσεις στο μέλλον.[383] Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο οι πληβείοι προχώρησαν στην δημιουργία παράλληλων θεσμών με αυτούς των πατρικίων ήταν διότι ήθελαν συμμετοχή στην εξουσία και πολιτική διακυβέρνηση της Ρώμης, με στόχο τον περιορισμό ή και εξάλειψη

---

[380] Πρβλ. CS, p. 588 n. 23 και Scullard, *History*, p. 84 και Cornell, p. 259.

[381] Cornell, pp. 260-261.

[382] «Δύο κράτη δημιουργήθηκαν από ένα, το κάθε ένα με τους δικούς του αξιωματούχους, τους δικούς του νόμους», Livius, II.44.9.

[383] Livius. II.44 – Mommsen, *Rome*, 1:349-357 – Πρβλ. Scullard, *History*, pp. 84-86 και Cornell, p. 265.

των αυθαιρεσιών και της ανεξέλεγκτης εξουσίας των πατρικίων.

Όσο και εάν προσπάθησαν οι πατρίκιοι να συμβιβασθούν με τους πληβείους με την λιγότερη δυνατόν απώλεια εξουσίας, οι δεύτεροι δεν μπορούσαν να αρκεσθούν στις περιορισμένες παραχωρήσεις των πατρικίων. Αυτό που ζητούσαν ήταν η πλήρης νομική καταχώριση των σχέσεων τους με τους πατρικίους, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν την περιουσία τους και την ατομική τους ασφάλεια. Το 462 π.Χ., ο τριβούνος Τερεντίλιος ‘Άρσας (C. Terentilius Harsa) για πρώτη φορά μετέφερε στους πατρικίους την ιδέα των πληβείων για νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Φυσικά, έπρεπε να περάσει πολύς καιρός μέχρι να πεισθούν ή να αναγκασθούν να αποδεχθούν οι πατρίκιοι την αναγκαιότητα της πράξεως. Πάντως, κατά την παράδοση, έστειλαν και απεσταλμένους σε ελληνικές πόλεις για να μελετήσουν τα πολιτικά τους συστήματα και ιδίως στην Αθήνα για την μελέτη των νόμων του Σόλωνα. Παρότι το ταξίδι αυτό πρέπει να είναι μύθευμα των Ρωμαίων χρονικογράφων, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι νομοθέτες επηρεάσθηκαν από τους νόμους τουλάχιστον των ελληνικών πόλεων της Ιταλίας.[384] Τελικά, το 451 π.Χ., πατρίκιοι και πληβείοι συμφώνησαν να αναστείλουν το μέχρι τότε ισχύον διοικητικό σύστημα (res publica=πολιτεία) και να διορίσουν δέκα άνδρες (decemviri=δεκανδρία),[385] μάλλον όλους πατρικίους, με αρμοδιότητες υπάτων για να κυβερνήσουν αλλά και να συντάξουν το νομοθετικό πλαίσιο (σύνταγμα) της πολιτείας. Επειδή στο τέλος του έτους δεν είχαν ολοκληρώσει το έργο τους, χρειάσθηκε ένα νέο σώμα από δέκα αντιπροσώπους, στο οποίο συμμετείχαν αρκετοί πληβείοι, ενώ ο μόνος αντιπρόσωπος που ήταν και στις δύο ομάδες ήταν ο Άππιος Κλαύδιος (Appius Claudius). Στο τέλος του έτους, όμως, η νέα δεκανδρία όχι μόνο δεν διαλύθηκε αλλά κατέλαβε την εξουσία και ο Άππιος έγινε τύραννος. Αλλά η Δεύτερη Απόσχιση των πληβείων ανάγκασε τον Άππιο να αυτοκτονήσει και τους επιτρόπους να παραιτηθούν από την εξουσία. Η δημοκρατία επανήλθε και οι ύπατοι που εξελέγησαν για το έτος 449 π.Χ., ο Βαλέριος Πότιτος (Valerius Potitus) και ο Οράτιος Βαρβάτος (M. Horatius Barbatus) φρόντισαν να ομαλοποιήσουν την κατάσταση.[386] Αυτά είναι τα γεγονότα που αφηγούνται οι αρχαίοι ιστοριογράφοι και τα οποία οι σημερινοί ιστορικοί καλούνται να τα εξετάσουν υπό τον φακό της σύγχρονης ιστορικής κριτικής των πηγών.

Τα προβλήματα, λοιπόν, που παρουσιάζουν τα γεγονότα που αφηγούνται οι πηγές μας είναι πολλά και ποικίλα. Πρώτα-πρώτα, γιατί να χρειάζονταν δύο δεκανδρίες αφού σκοπός της πρώτης ήταν η σύνταξη του πολιτειακού χάρτη της πόλεως; Γιατί οι αρχαίοι συγγραφείς θεωρούν ότι η πρώτη επέτυχε στην αποστολή της (η καλή δεκανδρία) ενώ η δεύτερη στόχευσε μόνο στην κατάληψη της εξουσίας (η κακή δεκανδρία); Έφθασαν Ρωμαίοι μέχρι την Ελλάδα για να μελετήσουν τα ελληνικά πολιτειακά συστήματα; Οι απαντήσεις που έχουν δοθεί ποικίλουν από την θεωρία ότι η δεύτερη δεκανδρία χρειάσθηκε για να συμπληρωθεί ο αρχικός χάρτης των δέκα δέλτων στην τελική Δωδεκάδελτο και να συμπεριληφθεί η διάταξη που απαγόρευε τους γάμους ανάμεσα στους πληβείους και στους πατρικίους, μέχρι την άποψη ότι η δεύτερη δεκανδρία είναι μύθος και δεν υπήρξε ποτέ. Τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν μας επιτρέπουν να δώσουμε ξεκάθαρες απαντήσεις και πιστεύουμε ότι η όλη διήγηση είναι αποτέλεσμα μακρο-

---

[384] Forsythe, pp. 209-210, όπου και οι σχετικές παραπομπές στις αρχαίες πηγές.

[385] Πρβλ. Cicero, *De Republica*, II.61-62 (XXXVI-XXXVII) και Livius, III.31-32 και Eutropius, I.xviii.

[386] Livius, III.44-48 και Ζωναράς, VII.18 και Orosius, II.13.

χρόνιων διεργασιών και γεγονότων που συμπιλήθηκαν στην ιστορία της καταγραφής των νόμων στην Δωδεκάδελτο. Επίσης, όπως ήδη αναφέραμε, το πιο πιθανό είναι ότι η επαφή με τους Έλληνες έγινε στην Ιταλία με Έλληνες αποίκους, διότι τα αρχαιολογικά στοιχεία δείχνουν ότι η πολιτιστική ζωή της Πρώιμης Ρώμης ήταν σε μεγάλο βαθμό εξελληνισμένη και έτσι δεν μπορεί να αποτελεί έκπληξη ο επηρεασμός των νόμων από την ελληνική παράδοση ούτε η ύπαρξη της λέξεως poenae (ποινή) στην Δωδεκάδελτο.[387] Σε τελική ανάλυση, βέβαια, δεν έχει σημασία πώς προέκυψε η Δωδεκάδελτος αλλά το αποτέλεσμα, δηλαδή η συγγραφή των νόμων, το οποίο είναι πέρα για πέρα αληθινό και πραγματικό. Αυτό είναι το πολύτιμο ιστορικό στοιχείο που χρειαζόμαστε για την κατανόηση των πηγών του ρωμαϊκού δικαίου, παρά συγκεκριμένες απαντήσεις για τις δεκανδρίες και τις επαφές των Ρωμαίων με τους Έλληνες σε σχέση με την ρωμαϊκή νομοθεσία.

Η Δωδεκάδελτος, λοιπόν, ήταν συλλογή νόμων που αφορούσαν και στο δημόσιο και στο ιδιωτικό δίκαιο. Καθόριζε οικογενειακές σχέσεις (οικογένεια, γάμος, διαζύγιο) και περιουσιακές σχέσεις (κληρονομιά, ιδιοκτησία, μεταβίβαση περιουσίας) και πώς κανείς μπορούσε να διαφυλάξει τα δικαιώματά του σχετικά με τα ανωτέρω. Επίσης, κάποιες διατάξεις αναφέρονταν σε βιαιοπραγίες εναντίον ατόμων και φθορά περιουσίας, σε δανεισμό, ανδραποδισμό και στην μεταξύ ατόμων σχέσεις καθώς και στις βασικές αρχές της ρωμαϊκής πολιτείας. Δεν γνωρίζουμε γιατί ορισμένα νομικά ζητήματα αναπτύσσονται σε μεγαλύτερο βαθμό από άλλα, ενώ κάποια δεν αναφέρονται καθόλου, αλλά πιθανολογούμε ότι οι δεκανδρίες προσπάθησαν να λύσουν μόνο ζητήματα στα οποία υπήρχε αμφιβολία και όχι να καταγράψουν όλο το εθιμικό δίκαιο που διείπε την ρωμαϊκή ζωή. Μερικά άρθρα εξέφραζαν πρωτόγονες αντιλήψεις (ο ακρωτηριασμός τιμωρείται με ακρωτηριασμό, Δέλτος VIII.2),[388] αλλά από την άλλη πλευρά η νομοθεσία ήταν ιδιαίτερα προοδευτική σε ό,τι αφορούσε στην ελευθερία του ατόμου με βάση τους κανόνες της εποχής (Δέλτοι I.4, VIII.21, XI.1).[389] Μετά την επιστροφή των πληβείων, οι ύπατοι διέταξαν να χαραχθούν οι νόμοι σε μπρούτζο και να εκτεθούν στην Αγορά. Βέβαια, ήδη από τον Α' αιώνα π.Χ. μερικές διατάξεις είχαν ξεχασθεί, πιθανότατα διότι οι μπρούτζινες δέλτοι καταστράφηκαν κατά την εισβολή των Γαλατών το 390 π.Χ.[390] Όμως, αν και χάθηκαν τα ίχνη των μπρούτζινων δέλτων, οι νόμοι διατηρήθηκαν σχεδόν αναλλοίωτοι καθ' όλη την διάρκεια της ρωμαϊκής Ιστορίας και ίχνη τους μπορεί κανείς να βρει σε νομοθεσίες που συντάχθηκαν αιώνες μετά αλλά και μέχρι σήμερα. Με αυτόν τον τρόπο οι πληβείοι εξασφαλίσθηκαν από τις αυθαιρεσίες των πατρικίων.

Παρά την ύπαρξη της Δωδεκαδέλτου, οι πληβείοι επέμεναν σε περαιτέρω δικαιώματα, τα οποία τους δόθηκαν το 449 π.Χ. Οι Βαλεριο-Οράτιοι Νόμοι, που πήραν το όνομά τους από τους υπάτους Βαλέριο Πότιτο (Valerius Potitus) και Οράτιο Βαρβάτο (Horatius Barbatus), θεωρούνταν πολύ σημαντικοί για τους πληβείους αν και δεν τους γνωρίζουμε ανά άρθρο, παρά μόνο γενικώς. Αναφέρεται, λοιπόν, ότι ένας από αυ-

[387] Δωδεκάδελτος, Δέλτος VIII.3-4. Ανάλυση σε Cornell, ch. 11.

[388] Δες τους νόμους στην κατηγορία 'οφθαλμόν αντί οφθαλμού' στον μεσοποταμιακό «Κώδικα του Χαμμουραβί» στο Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ. σ. 44-45.

[389] Το πλήρες κείμενο συγκεντρωμένο από όλες τις διαθέσιμες πηγές δημοσιεύθηκε υπό τον τίτλο «XII tabulae sive lex XII tabularum/The Twelve Tables or the Law of the Twelve Tables» στο *Remains of Old Latin,* 4 vols (London: Harvard Univ. Press, 1938/1993), 3:424-515 – Cornell, pp. 278-280 και Forsythe, pp. 211-230.

[390] Livius, III.57 και VI.1 – Δ.Α., X.57 – Δ.Σ., XII.26 – Scullard, *History*, pp. 86-89.

τούς, αναγνώριζε πλήρως[391] τους πληβείους αξιωματούχους (πλ. tribunates) και άρα την πολιτειακή οργάνωση των πληβείων. Άλλος νόμος, αν και στην πραγματικότητα αναφέρονται τρεις όμοιοι για τα έτη 509, 449 και 300 π.Χ., έδινε το δικαίωμα στους πολίτες να εφεσιβάλουν (provocatio) αποφάσεις της διοικήσεως και ένας τρίτος έδινε το δικαίωμα οριστικών και αμετακλήτων αποφάσεων (plebiscita) των πληβείων στις ανά φυλές συνελεύσεις τους. Δηλαδή, οι πληβείοι μπορούσαν να λάβουν αποφάσεις οι οποίες θα δέσμευαν όλους τους πολίτες. Αλλά αν αυτό ίσχυε το 449 π.Χ. γιατί τότε οι πληβείοι να συνεχίσουν τον αγώνα τους για περισσότερο από έναν αιώνα ακόμη; Πάλι όμως έχουμε όμοιους νόμους για τα έτη 449, 339 και 287 π.Χ., και πιστεύουμε ότι οι Ρωμαίοι στην προσπάθειά τους να αναφερθούν σε παλαιότερους νόμους, όταν έπρεπε αυτοί να συμπεριληφθούν σε νεώτερη νομοθεσία, τους ξαναψήφιζαν ως είχαν μέχρι τότε. Για τον τελευταίο νόμο πιστεύουμε ότι οι νομοθεσίες του 339 και 287 π.Χ. αφαίρεσαν σταδιακά όλους τους περιορισμούς σε σχέση με τις δεσμευτικές αποφάσεις των πληβείων που υπήρχαν στην αρχική νομοθεσία του 449 π.Χ.[392] Είναι πλέον φανερό ότι η συνεχής πίεση των πληβείων για πολιτική ισονομία απέδωσε καρπούς σχετικά γρήγορα. Οι νέοι νόμοι έφεραν πολιτική ισορροπία στην εξουσία ανάμεσα σε πατρικίους και πληβείους. Αυτή ακριβώς την ισονομία θα προσπαθήσουν να διατηρήσουν με κάθε τρόπο οι πληβείοι καθ' όλη την περίοδο της Δημοκρατίας.

Στα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ., η πολιτειακή οργάνωση της ρωμαϊκής Δημοκρατίας συμπεριλάμβανε συνελεύσεις και εκλεγμένους αξιωματούχους. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι την περίοδο αυτή παρουσιάσθηκε μια νέα συνέλευση, η Φυλετική Συνέλευση (Comitia Populi Tributa). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι άλλες συνελεύσεις ήταν η ονομαζόμενη Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis Tributum ή απλώς Concilium Plebis) κατά φυλές και η Λοχίτις Συνέλευση (Comitia Centuriata) κατά λόχους. Υπολογίζεται ότι την περίοδο αυτή υπήρχαν 193 λόχοι και περίπου 20 φυλές.[393] Για αποφάσεις ήσσονος σημασίας, οι Ρωμαίοι συνεδρίαζαν ανά φυλές, ενώ για σοβαρότερα θέματα ανά λόχους. Δηλαδή, η Φυλετική Συνέλευση αποτελούνταν από τους ίδιους ανθρώπους με την Λοχίτιδα Συνέλευση αλλά με διαφορετική οργάνωση, ενώ η Συνέλευση των Πληβείων αποτελούνταν αποκλειστικά από πληβείους. Στο τέλος της εποχής της Δημοκρατίας υπήρχε η πεποίθηση ότι οι Βαλεριο-Οράτιοι νόμοι όριζαν ότι οι αποφάσεις της συνελεύσεως των πληβείων είχαν θέση νόμων, χωρίς άλλη έγκριση. Αλλά επειδή όλα δείχνουν ότι αυτό δεν γινόταν πριν το 287 π.Χ., συμπεραίνουμε ότι η αντίληψη αυτή είναι εσφαλμένη.[394] Συνεπώς, θεωρούμε ότι το 449 π.Χ. όλες οι αποφάσεις (εν. plebiscitum) που λαμβάνονταν από τις συνεδριάσεις κατά φυλές στην Συνέλευση των Πληβείων είχαν και θέση νόμων (πληθ. leges) στην Φυλετική Συνέλευση, μόνο εάν είχαν την έγκριση της Συγκλήτου, δηλαδή των πατρικίων (auctoritate patrum). Άρα, η νομοθεσία που εγκρίνονταν από τους πατρικίους, ακόμη και εάν προέρχονταν από πληβείους, είχε κανονική ισχύ νόμων. Μάλιστα, το δικαίωμα της αρνησικυ-

[391] Συγκεκριμένα, εξασφάλιζε την ιερότητα του λειτουργήματός τους και την φυσική ασφάλεια των πληβείων αξιωματούχων από πιθανές απειλές ή και πράξεις εναντίον της ζωής τους.

[392] Livius, III.15 και III.55 και Δ.Α., XI.45 – Cornell, pp. 276-278. Πρβλ. Forsythe, pp. 230-233. Πρβλ. Scullard, *History*, p. 89 και pp. 469-471 n. 20.

[393] CS, p. 68.

[394] Livius, III.55.1. Μπορούμε να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι η ισχυροποίηση των πληβείων ξεκίνησε το 287 π.Χ. με αιτία το ζήτημα των χρεών. Δες Δίων, VIII.fr. 37 και συζήτηση σε Forsythe, pp. 345-348.

ρίας (veto) των πατρικίων, που εννοείται παραπάνω, καταργήθηκε πρώτα στην Φυλετική Συνέλευση το 339 π.Χ. αλλά και από την Συνέλευση των Πληβείων το 287 π.Χ. Θεωρούμε, συνεπώς, ότι παρότι οι πληβείοι κατάφεραν να έχουν άποψη στην διακυβέρνηση της Ρώμης μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ., κατά τον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ. συνέχισε να υπάρχει ο έλεγχος των πατρικίων.

Πάντως, η απόλυτη παντοδυναμία των πατρικίων κλονίστηκε οριστικά το 445 π.Χ. Το έτος αυτό, ο τριβούνος Γάιος Κανούλειος (Gaius Canuleius) κατάφερε να περάσει νόμο που επέτρεπε τους γάμους μεταξύ πληβείων και πατρικίων, εναντίον της απαγορεύσεως στην Δωδεκάδελτο (Δέλτος, XI.1). Μάλιστα, επειδή τα παιδιά εγγράφονταν στα γένη των πατεράδων τους αμέσως ήταν πιθανόν παιδιά από μητέρες πληβείες να γίνονταν πατρίκιοι. Βέβαια, οι μικτοί γάμοι δεν ήταν καθόλου συχνό φαινόμενο, αλλά είχε τελικά δημιουργηθεί μια προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο των πληβείων.

Από το 444 μέχρι το 367 π.Χ. και για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι Ρωμαίοι αντί να εκλέγουν υπάτους εξέλεγαν αρχικά τρεις και αργότερα μέχρι και έξι στρατιωτικούς τριβούνους, αλλά με εξουσία υπάτων. Το σημαντικό ήταν ότι για το αξίωμα αυτό μπορούσαν να υποβάλουν υποψηφιότητα και οι πληβείοι. Δεν είναι ιστορικά διευκρινισμένο εάν οι λόγοι γι' αυτή την αλλαγή ήταν στρατιωτικοί ή πολιτικοί. Πάντως, η Ρώμη είχε να αντιμετωπίσει εχθρούς από πολλά μέτωπα και οι πολλοί αρχηγοί ήταν αναγκαίοι. Από την άλλη πλευρά, οι πατρίκιοι φοβούμενοι τους πληβείους, τους άφησαν να συμμετέχουν στο αξίωμα ως ύπατοι αλλά μετέφεραν τις σημαντικότερες αρμοδιότητες στο νέο αξίωμα της Τιμητίας ή Τιμητείας (censura), που ήταν αποκλειστικό προνόμιο των πατρικίων, οι οποίοι και εκλέγονταν κήνσορες (τιμητές, εν. censor). Την ίδια περίοδο, άρχισε να χρησιμοποιείται και το αξίωμα του θησαυροφύλακα. Οι θησαυροφύλακες (εν. quaestor) ήταν βοηθοί των υπάτων και είχαν οικονομικής φύσεως αρμοδιότητες. Αρχικά και από το 447 π.Χ. εκλέγονταν δύο, ενώ το 421 π.Χ. έγιναν τέσσερις και μπορούσαν να συμμετέχουν και οι πληβείοι.[395] Από τον Ε' αιώνα π.Χ. και καθ' όλη την περίοδο της Δημοκρατίας, οι πληβείοι είχαν πλέον τους δικούς τους εκλεγμένους αξιωματούχους στην διοίκηση της Ρώμης.

Από ιστοριογραφικής απόψεως, υπάρχουν σημαντικά ερμηνευτικά ζητήματα της Συγκρούσεως των Τάξεων. Οι ιστορικοί έχουν κατά κόρον χρησιμοποιήσει με διάφορους τρόπους αρχαιολογικά και γλωσσολογικά ευρήματα για να υποστηρίξουν τις πιο παράδοξες θεωρίες, ενώ συνήθως μία και μόνο ιστορική υπόθεση χρησιμοποιείται για να εξηγήσει τέτοια ευρήματα. Πάντως τα ιστορικά προβλήματα σχετικά με την Σύγκρουση των Τάξεων ξεκινούν από την ανάγνωση των Ιστοριών που γράφηκαν από τους αρχαίους ιστοριογράφους και τις ερμηνείες που δίνονται στα γραφόμενά τους από τους σημερινούς ιστορικούς. Οι αρχαίοι ιστοριογράφοι πίστευαν ότι ο διαχωρισμός σε πατρικίους και πληβείους έγινε από την εποχή του Ρωμύλου και συνεπώς ήταν μία θεσμοθετημένη διάκριση της ρωμαϊκής κοινωνίας. Σήμερα βέβαια και σε γενικές γραμμές, πιστεύουμε ότι ο πολιτικός αυτός δυϊσμός ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιας και πολύπλοκης διαδικασίας, που η αποδοχή του πρέπει να ληφθεί ως προϋπόθεση για την ερμηνεία και τις συνέπειες της διαμάχης.[396]

Συμπερασματικά, το αποτέλεσμα της συγκρούσεως των Τάξεων κατά τον Ε' και

[395] Scullard, *History*, pp. 89-91.
[396] Cornell, pp. 242-244.

Δ' αιώνα π.Χ. είναι ότι τελικά οι πληβείοι κατάφεραν να κερδίσουν πάρα πολλά. Σύμφωνα με τον νόμο, οι δύο Τάξεις ήταν ίσες, οι μικτοί γάμοι ήταν νόμιμοι, η συνέλευση και οι αξιωματούχοι των πληβείων είχαν αναγνωρισθεί και η ζωή τους προστατευόταν. Οι πληβείοι είχαν αρχίσει να αποκτούν αξιώματα, αν και οι πατρίκιοι είχαν την εξουσία στην Σύγκλητο και στις άλλες Συνελεύσεις. Οι πατρίκιοι φοβόντουσαν τις Αποσχίσεις των πληβείων αλλά και το γεγονός ότι στο σύστημα πάτρωνα-πελάτη υπήρχαν πλουσιότεροι και φτωχότεροι πατρίκιοι ή μη πληβείοι, οι δεύτεροι από τους οποίους συντάχθηκαν με το μέρος των πληβείων. Οι πατρίκιοι, σε αντίθεση με τους πληβείους, δεν ήταν ένα σύνολο με κοινούς στόχους και συμφέροντα. Οι πόλεμοι των Ρωμαίων με τους γείτονές τους (δες παρακάτω) έκαναν ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη συμμετοχής των πληβείων στον ρωμαϊκό στρατό αλλά και την διάθεση των πατρικίων να συμβιβαστούν και να υποχωρήσουν στις απαιτήσεις τους. Η Σύγκρουση των Τάξεων δεν ήταν μια ξαφνική επανάσταση, αλλά ένα γεγονός που εξελίχθηκε σταδιακά κατά τον Ε' αιώνα π.Χ., αλλά και αργότερα στον Δ' αιώνα π.Χ., και σημάδεψε τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στην Ρωμαϊκή Δημοκρατία.

Οι Πρώτες Συρράξεις και η Πολιτειακή Μεταρρύθμιση

Η πτώση της βασιλείας στην Ρώμη δεν ήταν ένα απομονωμένο και περίεργο γεγονός του Ε' αιώνα π.Χ. στην ιταλική χερσόνησο. Το τελευταίο τέταρτο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και το πρώτο του Ε' αιώνα π.Χ. η Ιταλία σπαρασσόταν από αλλαγές καθεστώτων, τυράννους στην Κάτω Ιταλία και Σικελία που αποκτούσαν εξουσία αλλά και πολέμους ανάμεσα σε ισχυρές οικογένειες, που χρησιμοποιούσαν ιδιωτικούς στρατούς. Τα γεγονότα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή και αφανισμό ή εγκατάλειψη αρκετών οικισμών στην Ετρουρία, όπως μαρτυρούν και οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Η αναστάτωση στην Ρώμη, λοιπόν, πρέπει να ενταχθεί μέσα στο ιστορικό πλαίσιο των αναταραχών της περιόδου.

Πριν από τον Ε' αιώνα π.Χ. οι λατινικές πόλεις φαίνεται ότι συμβιούσαν αρμονικά, μοιραζόμενες θρησκευτικές, οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες και δικαιώματα. Για παράδειγμα, Λατίνος μιας πόλεως είχε το δικαίωμα να έχει περιουσία σε άλλη λατινική πόλη και να ασχολείται εκεί με το εμπόριο αλλά και να νυμφευθεί σύζυγο από άλλη πόλη του Λατίου, χωρίς περίπλοκες νομικές διαδικασίες, και το σπουδαιότερο, να αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα στην πόλη όπου διέμενε, ασχέτως εάν προερχόταν από άλλη λατινική πόλη. Η νομοθεσία αυτή που ονομάσθηκε συλλογικά νομοθεσία του Λατίου (ius Latii) διατηρήθηκε αργότερα από τους Ρωμαίους και εφαρμόσθηκε με κάποιες διαφοροποιήσεις στις ρωμαϊκές αποικίες.[397]

Λίγα χρόνια πριν την αλλαγή του αιώνα, από τον ΣΤ' στον Ε' αιώνα π.Χ., όμως, οι Ρωμαίοι βρέθηκαν να πολεμούν τους Λατίνους. Σκόρπιες πληροφορίες πιστοποιούν την ύπαρξη μιας λατινικής συμμαχίας, θρησκευτικού και κοινωνικού κατά βάση χαρακτήρα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις πολιτικού και στρατιωτικού. Φαίνεται ότι η κατάλυση της βασιλείας και η αναταραχή που προκλήθηκε είχε ως συνέπεια τον συνασπισμό των λατινικών πόλεων εναντίον της Ρώμης.[398] Εν τω μεταξύ, στο Λάτιο η κυριαρχία των Ετρούσκων είχε καταρρεύσει και μάλλον υπήρξε συμφωνία της Ρώμης με την Καρχηδόνα (509; π.Χ. Δες Ιστορική Πηγή 2) ότι η Ρώμη θα είχε σημαντική επιρροή

[397] Forsythe, pp. 184-185.
[398] Cornell, pp. 293-298.

στην περιοχή του Λατίου. Η Ρώμη παρουσιαζόταν ως η ισχυρότερη πόλη του Λατίου που συνήπτε συμφωνία με τους θαλασσοπόρους της Μεσογείου, χωρίς να δίνει λογαριασμό στους άλλους Λατίνους. Όλα αυτά τα γεγονότα δεν μπορούσαν να γίνουν ανεκτά από τις Λατινικές πόλεις, οι οποίες αποφάσισαν να σταματήσουν την επίδειξη δυνάμεως από την Ρώμη. Δια τούτο, Λατίνοι και Ρωμαίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι το 499 ή το 496 π.Χ. στην Ρηγίλλα (Regillus) λίμνη, βόρεια της σημερινής πόλεως Φρασκάτι (Frascati),[399] όπου οι πρώτοι δεν κέρδισαν μάλλον καμία περιφανή νίκη, δηλαδή δεν φαίνεται ότι υπήρξε ξεκάθαρος νικητής. Τελικά, το 493 π.Χ. η Ρώμη υπέγραψε την Συνθήκη του Κασσίου ή Κασσία Συνθήκη (η ονομαζόμενη foedus Cassianum)[400] με την Συμμαχία των Λατίνων (Ιστορική Πηγή 3). Πολλοί ιστορικοί αμφισβητούν την ιστορικότητα των όρων και υποστηρίζουν ότι η Ρώμη εμφανίζεται πολύ ισχυρή για την εποχή, αλλά εάν κανείς λάβει υπόψιν του ότι οι εχθροί των Λατίνων, οι Βόλσκοι (Volsci) και οι Αίκουοι (Aequi), είχαν ήδη καταλάβει νοτιοανατολικά τμήματα του Λατίου, τότε πιθανόν η Ρώμη να κατείχε μεγάλο τμήμα του Λατίου και άρα να αποτελούσε πλέον σημαντική δύναμη της περιοχής.[401] Η σημασία της συμμαχίας είναι ότι Ρωμαίοι και Λατίνοι εξεστράτευσαν μαζί επιτυχώς στα επόμενα χρόνια εναντίον των εχθρών τους αλλά και ότι κατάφεραν να προστατεύσουν το Λάτιο από εισβολείς. Δεν είναι καθόλου απίθανο μάλιστα, ο κίνδυνος από τους κοινούς εχθρούς να ήταν αυτός που έφερε Ρωμαίους και Λατίνους κοντά.[402] Ένας πόλεμος ομοφύλων, λοιπόν, κατέληξε τελικά σε μια πολύ σημαντική συμμαχία για την Ρώμη και την περιοχή που ήλεγχε στο Λάτιο. Επιπλέον, η Ρώμη αναδύθηκε τώρα ως η μεγαλύτερη και ισχυρότερη πόλη στο Λάτιο.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 3
ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΩΝ (493 π.Χ.)

Διονύσιος Αλικαρνασεύς, VI.95.2. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Ας συνομολογηθεί ειρήνη ανάμεσα στους Ρωμαίους και σε όλες τις Λατινικές πόλεις, για όσο διάστημα ο ουρανός και η γη είναι όπως βρίσκονται [δηλαδή για πάντα]. Ούτε οι μεν να πολεμούν εναντίον των άλλων, ούτε ξένους εχθρούς να κατευθύνουν επάνω τους, ούτε να παρέχουν ασφαλείς προσβάσεις σε εχθρούς αλλά να βοηθούν όσους πολεμούν (εναντίον εχθρών) με όλες τους τις δυνάμεις. Να λαμβάνουν ίσα μερίδια από τα λάφυρα και την λεία των κοινών τους πολέμων. Οι αποφάσεις σε δίκες για ιδιωτικά συμβόλαια να λαμβάνονται μέσα σε δέκα ημέρες και στον τόπο όπου συνομολογήθηκε το συμβόλαιο. Δεν επιτρέπεται να προστεθεί τίποτα στην συνθήκη (ειρήνης) αυτή ούτε να αφαιρεθεί εκτός

[399] Πρβλ. Livius, II.19-20 και Δ.Α., VI.2-XII. Για την θέση της λίμνης δες BAGROW, 43:C2. Η λίμνη δεν υπάρχει σήμερα και η ακριβής θέση της είναι αμφίβολη. Πιθανότατα να βρισκόταν στην σημερινή πεδιάδα Πραταπόρκι (Prataporci) ή Παντάνο Σέκκο (Pantano Secco), 20 χλμ. νοτιοανατολικά της Ρώμης.

[400] Cicero, *Pro Balbo*, 53 και Livius. II.33.9. Δες και Festus, 166 L. (166 M.), λμ. «Nancitor». Ονομάσθηκε έτσι από το όνομα του Ρωμαίου υπάτου Spurius Cassius που την υπέγραψε για λογαριασμό της Ρώμης. Δες συζήτηση σε Sherwin-White, pp. 21-27.

[401] Forsythe, pp. 186-187.

[402] Cornell, pp. 299-300.

εάν συμφωνούν και οι Ρωμαίοι και οι Λατίνοι.

Οι Ρωμαίοι και οι νέοι τους σύμμαχοι δεν έπρεπε να εφησυχάσουν, αλλά αντιθέτως να είναι πολύ προσεκτικοί, διότι περιβάλλονταν από εχθρούς. Στον Βορρά βρίσκονταν ακόμη Ετρούσκοι, βορειοανατολικά ήταν οι Σαβίνοι, ανατολικά οι Αίκουοι και νότια οι Βόλσκοι.[403] Οι Σαβίνοι, οι Βόλσκοι και οι Αίκουοι εμφανίζονται να παρενοχλούν τους Λατίνους κατά τον Ε' αιώνα π.Χ., οπότε και μετακινήθηκαν από το εσωτερικό της ιταλικής χερσονήσου προς το Λάτιο. Οι εσωτερικές αυτές μεταναστεύσεις είχαν σημαντικές επιπτώσεις σε όλους τους λαούς που ζούσαν στην ιταλική χερσόνησο. Μέχρι το 400 π.Χ., οι λαοί της Ιταλίας είχαν περιορίσει τους Έλληνες σε λίγες πόλεις στις ακτές. Στο Λάτιο, οι Σαβίνοι επιτίθεντο στις βορειοανατολικές περιοχές, οι Βόλσκοι είχαν καταλάβει πόλεις στα νότια, ενώ στα ανατολικά οι Αίκουοι απειλούσαν τις κοντινές τους λατινικές πόλεις. Ενώ όμως οι Βόλσκοι και οι Αίκουοι απειλούσαν λατινικές πόλεις στην περιφέρεια, οι Σαβίνοι απειλούσαν την Ρώμη την ίδια. Η ρωμαϊκή παράδοση ανέφερε ότι οι πόλεμοι Σαβίνων και Ρωμαίων χρονολογούνταν από την εποχή του Ρωμύλου. Φαίνεται ότι από καιρού εις καιρόν Σαβίνοι προσχωρούσαν στους Ρωμαίους είτε ειρηνικά, όπως έγινε με τον Άππιο Κλαύδιο (Appius Claudius), είτε αφού ηττώντο, όπως έγινε με τον Άππιο 'Ερδόνιο (Appius Herdonius) το 460 π.Χ., αλλά από το μέσο του Ε' μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. οι αρχαίοι χρονικογράφοι δεν αναφέρουν συγκρούσεις Σαβίνων και Ρωμαίων. Άλλοι εχθροί που παρενοχλούσαν ήταν οι Αίκουοι, αν και το μοναδικό σημαντικό καταγεγραμμένο γεγονός στα μέσα του αιώνα είναι ένα επεισόδιο του 458 π.Χ. στο οποίο νίκησαν οι Ρωμαίοι –εκτός από την τελική ήττα που υπέστησαν οι Αίκουοι το 431 π.Χ.

Επικίνδυνοι εχθροί αποδείχτηκαν και οι Βόλσκοι, οι οποίοι εισέβαλαν τουλάχιστον δύο φορές βαθιά σε ρωμαϊκά εδάφη ανάμεσα στο 490-488 π.Χ. με αρχηγό τον Μάρκιο Κοριολανό (Cn. Marcius Coriolanus) και έφθασαν μέχρι τα περίχωρα της Ρώμης. Λέγεται ότι η σύζυγος και η μητέρα του τον έπεισαν να μην επιτεθεί στην πόλη, αλλά να γυρίσει πίσω. Παρά τα πολλά μυθολογικά στοιχεία δεν μπορεί παρά η βάση της ιστορίας των βολσκικών επιθέσεων να είναι πραγματική. Οι Βόλσκοι συνέχισαν τις επιθέσεις τους στις λατινικές περιοχές καθ' όλο τον Ε' αιώνα π.Χ., σε πολλές περιπτώσεις συμμάχησαν με τους Αίκουους και τουλάχιστον μία φορά (το 446 π.Χ.) έφθασαν κοντά στην Ρώμη. Τελικώς, οι Ρωμαίοι απαλλάχθηκαν από τους Αίκουους και τους Βόλσκους προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., όταν αυτοί φαίνεται ότι άρχισαν να εγκαθίστανται σε συγκεκριμένες περιοχές και να μειώνουν τις επιδρομές τους.

Όλες αυτές οι πολεμικές συγκρούσεις δεν ήταν κανονικές μάχες αλλά τακτικές φθοράς: κάθε άνοιξη και καλοκαίρι οι αντίπαλοι προσπαθούσαν να κάψουν ο ένας την σοδειά του άλλου και να επιδράμουν στην περιοχή του μέχρι την έλευση του χειμώνα που κάθε στρατιωτική δραστηριότητα σταματούσε, μέχρι να επαναληφθεί την επόμενη χρονιά. Έτσι όμως, οι Ρωμαίοι άρχισαν να μαθαίνουν την τέχνη του πολέμου και τις

[403] Cornell, map 5 p. 296.

τακτικές της.[404] Κατά το πρώτο μισό του Ε’ αιώνα π.Χ. οι Ρωμαίοι αλλά και οι Λατίνοι σύμμαχοί τους αντιμετώπισαν με μεγάλη δυσκολία ισχυρούς εχθρούς, οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις πλησίασαν και την Ρώμη την ίδια. Παρ’ όλα αυτά, μέχρι το τέλος του Ε’ αιώνα π.Χ. κατάφεραν τελικά να τους απωθήσουν και να εξασφαλίσουν την Ρώμη και το Λάτιο.

Ο Ε’ αιώνας π.Χ., όμως, θα γίνει μάρτυρας και του πολέμου ανάμεσα στους ετρουσκικούς Βηίους και τους Ρωμαίους. Όπως ήδη αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο όταν συζητήσαμε τους Ετρούσκους και την πτώση των Βηίων το 396 π.Χ., η σύγκρουση Βηίων και Ρώμης σφράγισε τις σχέσεις των κατοίκων στις δύο πόλεις καθ’ όλη την διάρκεια του Ε’ αιώνα π.Χ. Οι δύο πόλεις συνόρευαν στην δεξιά πλευρά του Τίβερη (BAGROW, 43:B1 & 44:B1) και η αντιπαλότητά τους χρονολογείται από την πρώιμη εποχή της ρωμαϊκής Ιστορίας, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι Ρωμαίοι ήλεγχαν τις προσβάσεις στον Τίβερη ποταμό. Σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς, η πόλη Βήιοι κατελάμβανε μία έκταση 562 τ.χλμ., με το μεγαλύτερο μέρος της γης να καλλιεργείται ή να είναι βοσκοτόπια. «Urbis opulentissimae Etrusci nominis»[405] βρισκόταν λίγο βορειότερα της Ρώμης και είχε μια εξαιρετικά ανεπτυγμένη για τα δεδομένα της εποχής οικονομία, η οποία αντανεκλάτο στα δημόσια έργα της. Τα υδραυλικά και οδικά έργα που είχαν κατασκευάσει οι Ετρούσκοι των Βηίων διευκόλυναν την γεωργία και το εμπόριο της πόλεως. Οι συγκρούσεις λοιπόν των δύο πόλεων πρέπει να είχαν πολιτικά και οικονομικά αίτια και δεν πρέπει να πιστέψουμε ότι ήταν απλές επιδρομές στην αντίπαλη περιοχή. Ο πλούτος των Βηίων αλλά και της Ρώμης εξαρτιόταν από τον έλεγχο των οδών επικοινωνίας και μεταφοράς εμπορευμάτων από Βορρά προς Νότο, στην δυτική Ιταλία. Ο έλεγχος της γέφυρας στην πόλη Φιδήναι (Fidenae, BAGROW, 43:C2 & 44:C2), που βρισκόταν απέναντι από τους Βηίους, ήταν υψίστης σημασίας και για τους Ρωμαίους και τους Βηίους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούσαν οι Βήιοι να ελέγχουν την διάβαση του ποταμού και την πρόσβαση στις αλυκές του δέλτα, όπου μαζί με ανταγωνιστές Ρωμαίους συνέλεγαν και εμπορεύονταν το φυσικό αλάτι. Έτσι γίνεται απολύτως κατανοητό γιατί η Ρώμη και οι Βήιοι πολέμησαν λυσσαλέα η μία πόλη την άλλη.[406]

Αν και δεν μπορούμε να ορίσουμε την ακριβή αρχή των συγκρούσεων, μπορούμε να διακρίνουμε, όμως, τους Βηίους πολέμους σε τρεις περιόδους, αλλά και να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για μάχες τακτικών στρατών και όχι αντιπαράθεση του ρωμαϊκού στρατού με άτακτες πολεμικές ομάδες. Οι πρώτες πραγματικές συγκρούσεις άρχισαν το 483 π.Χ., αν και πρέπει να είχαν προηγηθεί πολλές συνοριακές αψιμαχίες. Κατά την πρώτη περίοδο των συγκρούσεων, μεταξύ 483 και 474 π.Χ., αρχικά επέτυχαν μεγάλη νίκη οι Ρωμαίοι. Σύντομα, όμως, σε μια επίδειξη πολεμικής, οικογενειακής ισχύος (ένα φαινόμενο σε έντονη παρακμή την περίοδο αυτή) και για προσωπικούς λόγους οικονομικών συμφερόντων, η οικογένεια των Φαβίων (Fabii) συνοδευόμενη από τους πελάτες και συντρόφους τους προσπάθησαν να αποκόψουν τους Βηίους από τις Φιδήνες. Κατεσφάγησαν, όμως, στην μάχη του ποταμού Κρεμέρα (Cremera, BAGROW, 43:B2, σημερ. Valchetta). Τελικά, η ανακωχή του 474 π.Χ. δικαίωσε τους

[404] Δ.Α., VII και Livius. III.66-69 και Ζωναράς, VII.16 και Δίων, V.fr. 18.2-12 – Scullard, *History*, pp. 94-97 και Cornell, pp. 304-309. Για την καταγωγή του Κοριολανού (ονομ. Κοριολανός αλλά συχνά αναφέρεται ως Κοριολάνος) πρβλ. Forsythe, pp. 191-192.

[405] «Η πλουσιότερη πόλη των Ετρούσκων», Livius, V.22.8.

[406] Πρβλ. Livius, II.48 και Cornell, pp. 309-310 και Forsythe p. 246.

Βηίους και τους έδωσε τον έλεγχο των Φιδηνών. Αυτό ακριβώς το γεγονός οδήγησε στην δεύτερη σύγκρουση για τον έλεγχο της συνοριακής πόλεως, αφού πιθανότατα οι Βήιοι έπεισαν τους Φιδηνούς να επαναστατήσουν εναντίον της Ρώμης. Με αφορμή την δολοφονία τεσσάρων Ρωμαίων πρέσβεων στην πόλη και με συμβουλή του άρχοντα των Βηίων οι Ρωμαίοι κήρυξαν πόλεμο. Αλλά δεν ήμαστε βέβαιοι για τα δύο τελευταία γεγονότα αφού μοιάζουν αποκυήματα της φαντασίας των αρχαίων ιστοριογράφων ή των πηγών τους. Παρότι δεν γνωρίζουμε ποιος από τους δύο αντιπάλους ξεκίνησε τον πόλεμο, η παράδοση αναφέρει ότι κατά την διάρκεια των μαχών πραγματοποιήθηκε προσωπική μονομαχία των δύο αρχηγών, την οποία θεωρούμε αυθεντική, κατά την οποία σκοτώθηκε ο άρχοντας των Βηίων. Τελικά, το 435 ή το 426 π.Χ. –εάν δεχθούμε ότι έγινε μόνο μία σύγκρουση– οι Φιδήνες έπεσαν όταν οι Ρωμαίοι μπήκαν στην πόλη.[407] Η τρίτη σύγκρουση των γειτονικών πόλεων (406-396 π.Χ.) υπήρξε και η μοιραία για τους Βηίους. Οι Ρωμαίοι επιτέθηκαν με όλες τους τις δυνάμεις και κατά την παράδοση πολιόρκησαν την ετρουσκική πόλη για δέκα χρόνια. Οι άλλοι Ετρούσκοι αφού συναντήθηκαν και συνεδρίασαν αποφάσισαν ότι δεν είχαν κανένα λόγο να βοηθήσουν τους Βηίους, πράγμα που επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά την έλλειψη εθνικής συνειδήσεως. Ο πόλεμος όμως πρέπει να τους εξόντωσε οικονομικά. Οι Βήιοι ήταν καλά προφυλαγμένοι: η πόλη βρισκόταν σε απότομο βράχο με βαθιά φαράγγια στις τρεις πλευρές και με άφθονο νερό, μια φυσική οχύρωση με προμήθεια νερού που έκανε την επιτυχία πολιορκίας σχεδόν αδύνατη. Παρ’ όλα αυτά, οι Ρωμαίοι πολιόρκησαν τους Βηίους στενά και το 396 π.Χ. κατάφεραν να τους καταλάβουν (δες και προηγούμενο κεφάλαιο) και ο επικεφαλής στρατηγός Φούριος Κάμιλλος (Furius Camillus) άφησε τον στρατό του να σφάξει τους κατοίκους και να πωλήσει τους επιζώντες ως σκλάβους. Η Ρώμη κέρδισε επίσης πολλά λάφυρα και ένα μεγάλο και εύφορο κομμάτι γης, μεγάλο τμήμα του οποίου διανεμήθηκε σε φτωχούς πολίτες. Λέγεται ότι από μέρος των λαφύρων οι Ρωμαίοι αφιέρωσαν ένα χρυσό κύπελλο στο ιερό του Απόλλωνα, στους Δελφούς, πράγμα που δεν είναι παράξενο αφού η ετρουσκική Καίρε ήδη διατηρούσε δικό της θησαυρό στους Δελφούς.[408]

Το γεγονός αυτό καθ’ εαυτό της πτώσεως των Βηίων και της ενσωματώσεως της περιοχής τους στην ρωμαϊκή επικράτεια (ager Romanus) είναι αδιαμφισβήτητο. Όμως η αφήγηση από τους αρχαίους ιστοριογράφους της δεκαετούς πολιορκίας και τα γεγονότα έτσι όπως περιγράφονται δεν μπορεί παρά να παραπέμπουν στην ελληνική παράδοση για την πολιορκία της Τροίας. Το όλο συμβάν στους Βηίους παρουσιάζεται με έντονες μεταφυσικές εκφάνσεις. Μετά την έναρξη της πολιορκίας, οι διηγήσεις[409] παρουσιάζουν τους Ρωμαίους να έχουν καταφύγει στο Μαντείο των Δελφών για να μάθουν πώς θα πέσουν οι Βήιοι. Όταν το Μαντείο απάντησε ότι οι Βήιοι θα καταληφθούν αφού πέσει η στάθμη της λίμνης Άλβα, η οποία είχε ανέβει ασυνήθιστα πολύ, οι Ρωμαίοι φρόντισαν αμέσως να αντλήσουν τα νερά με αποχετευτικό αγωγό που κατα-

[407] Ο Λίβιος δίνει δύο ημερομηνίες 435 π.Χ. (Livius, IV.21) και 425 π.Χ. (Livius, XXXI.6) υπονοώντας ότι υπήρξαν δύο πόλεμοι των Ρωμαίων με του Φιδηνούς. Ο Cornell αναφέρει μόνο την πρώτη χωρίς άλλα σχόλια, ενώ οι CS, p. 71 υποστηρίζουν πως η δεύτερη είναι η σωστή. Δες συζήτηση των πηγών σε Forsythe, pp. 241-246 – Eutropius, I.xvi και Ζωναράς, VII.17 και Orosius, II.5.

[408] Orosius, II.19 και Florus, I.12 (VI) και Scullard, *History*, pp. 97-100.

[409] Livius, V.1 & V.14-22 και Πλούταρχος, «Κάμιλλος», V και V.M., I.6.3. Πρβλ. Cicero, *De Divinatione*, I.100 (XLIV) και Ζωναράς, VII.20.

σκεύασαν. Αμέσως μετά κατάφεραν να εμποδίσουν τους κατοίκους των Βηίων και να κάνουν πρώτοι θυσία στον ναό της Ιούνο (Juno) και έτσι να εκπληρωθεί ο χρησμός για το ποιος θα έχει υπό την κατοχή του τους Βηίους. Από ιστορικής απόψεως, βέβαια, γνωρίζουμε ότι οι Βήιοι απομονώθηκαν από τις άλλες ετρουσκικές πόλεις, αφού ο βασιλιάς τους συμπεριφέρθηκε ασεβώς σε κοινή συνάντηση των πόλεων. Σε διάφορες συναθροίσεις που ακολούθησαν, οι ετρουσκικές πόλεις αρνήθηκαν επανειλημμένως να βοηθήσουν τους Βηίους. Βέβαια, δεν υπάρχει καμία ασφαλής ένδειξη ότι οι συνελεύσεις αυτές είχαν οποιονδήποτε άλλο χαρακτήρα εκτός από θρησκευτικό.[410] Παρότι τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ασαφή, η άρνηση βοηθείας δεν μπορεί παρά να οφείλετε στην έλλειψη εθνικής ομοψυχίας, διότι γραπτά τεκμήρια αποδεικνύουν τις για χρόνια μεγάλες αντιθέσεις και πολέμους ανάμεσα στις ετρουσκικές πόλεις και καμία φυλετική ή εθνική ομοφωνία ανάμεσά τους. Για παράδειγμα, ενώ οι Ταρκίνιοι υποστήριξαν τους Βηίους, το Κλούσιο (Clusium) έμεινε ουδέτερο και η Καίρε συντάχθηκε με τους Ρωμαίους.[411] Αναμφίβολα, λοιπόν, αυτή η αδιαφορία των ετρουσκικών πόλεων ήταν που τελικά οδήγησε στην εξάντληση, ήττα, και κατάληψη των Βηίων από τους Ρωμαίους.

Παρά την μεγάλη σημασία που έχει δοθεί στο γεγονός, οι Βήιοι δεν αποτέλεσαν μια μεμονωμένη περίπτωση στην Ρωμαϊκή Ιστορία του τέλους του Ε’ αιώνα π.Χ. Η Ρώμη την περίοδο αυτή ακολούθησε μια επιθετική πολιτική σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση του στρατού της και υπέταξε έναν σημαντικό αριθμό πόλεων και στο νότιο Λάτιο. Στους Βηίους, όμως, και στην κατάληψή τους εδόθησαν από την ρωμαϊκή παράδοση διαστάσεις μυθικές,[412] γιατί οι Ρωμαίοι ήθελαν να δημιουργήσουν μια Ιστορία το ίδιο ένδοξη με αυτή των Ελλήνων και να παραλληλίσουν τους εαυτούς τους με εκείνους. Από την άλλη πλευρά, η νίκη των Ρωμαίων για τα μέτρα της τοπικής Ιστορίας είναι μεγάλη, διότι οι Βήιοι ήταν μια πλούσια και σημαίνουσα πόλη της Ετρουρίας, με απειλητικές διαθέσεις εναντίον της Ρώμης αλλά και με σημαντικά οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή του Τίβερη. Συνεπώς, η εξουδετέρωσή της έδωσε μεγάλη υπερηφάνεια στην Ρώμη αλλά και μια ανάσα ασφάλειας. Η πτώση των Βηίων αποτελεί σημαντικό σταθμό στην Ιστορία της Πρώιμης Δημοκρατίας, ακριβώς διότι είναι η πρώτη νίκη των Ρωμαίων εναντίον ενός σημαντικού αντιπάλου, ο οποίος έκαιγε με την ανάσα του τον σβέρκο της Ρώμης. Μετά από τους Βηίους, η ρωμαϊκή εξουσία στο Λάτιο ήταν πλέον στερεωμένη σε γερά θεμέλια. Βέβαια, οι εχθροί δεν θα λείψουν και οι Ρωμαίοι θα πρέπει αυτή την φορά να αντιμετωπίσουν ισχυρούς εξωτερικούς επιδρομείς που θα θέσουν σε κίνδυνο ακόμη και αυτή την ίδια την ύπαρξη της πόλεως.

Οι Γαλάτες(Κέλτες) στην Ρώμη

Τον Δ’ αιώνα π.Χ., οι Ρωμαίοι κλήθηκαν ξαφνικά να αντιμετωπίσουν ξένους εισβολείς που έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους στην Ιταλία και στην Ιστορία: τους Κέλτες, όπως τους αποκαλούσαν οι Έλληνες αρχαίοι συγγραφείς, ή Γαλάτες, όπως τους ονόμαζαν οι Ρωμαίοι. Κατά την παράδοση, μια αντιπροσωπεία Γαλατών που συναντήθηκε στην Ετρουρία με Ρωμαίους είπε στους δεύτερους ότι ήταν η πρώτη φορά

---

[410] Sculard, *Etruscan Cities*, pp. 231-236 και Banti, 206-208.

[411] CS, pp. 71-72 και Cornell, pp. 311-313.

[412] Ή όπως το έχει εκφράσει ο Νίκος Εγγονόπουλος: «Η Ιστορία! / τι αβασάνιστες πληροφορίες συνεκράτησε / τι λανθασμένες φήμες μας μετέδωσε», από το ποίημα «Το κουτί της Πανδώρας» και την συλλογή *Στην κοιλάδα με τους Ροδώνες* (1978).

που άκουγαν για την Ρώμη, αλλά τώρα που έβλεπαν τους αντιπροσώπους της πίστευαν ότι ήταν αξιόλογοι πολεμιστές. Αδιαφορώντας όμως για αυτή τους την διαπίστωση, οι Γαλάτες αξίωσαν αμέσως την παράδοση γης για να εγκατασταθούν. Ως ήταν φυσικό, αυτή η απαίτηση εξαγρίωσε τους Ρωμαίους αντιπροσώπους που απέρριψαν την ιδέα εγκαταστάσεων και τελικά είχε σαν αποτέλεσμα την επίθεση των Γαλατών εναντίον της Ρώμης.[413] Οι Κέλτες ήταν άγνωστοι στους Ρωμαίους, αλλά φαίνεται οι Έλληνες γνώριζαν κάτι γι' αυτούς από το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Ο Εκαταίος Ο Μιλήσιος (περ. 550-476 π.Χ.) στο βιβλίο του για την γεωγραφία της Μεσογείου (Ευρώπη) ανέφερε μια κελτική πόλη (Νύραξ) αλλά και την Μασσαλία ως πόλη της Λιγυστικής, προς την περιοχή των Κελτών (Κελτικήν).[414] Πολύ σύντομα οι Κέλτες έκαναν τους εαυτούς τους γνωστούς στην Ιταλία με τις επαναλαμβανόμενες επιδρομές τους.

Σήμερα, για τον μέσο Ευρωπαίο, οι Κέλτες είναι γενικώς άγνωστοι ή σχηματίζουν απλώς μια θολή εικόνα κάποιων προϊστορικών φυλών, ενώ οι Γαλάτες είναι γνωστοί ως καρικατούρες από τις εικονογραφημένες ιστορίες του Αστερίξ και του Οβελίξ από τους R. Goscinny και A. Uderzo. Ιστορικά, οι Κέλτες ήταν διάφορες φυλές ιθαγενών Ευρωπαίων χωρίς συναίσθηση εθνικής ενότητας που μιλούσαν ποικιλίες της ίδιας γλώσσας, που κατοικούσαν στην Γαλλία, στην Γερμανία, στην Ελβετία, στην Αυστρία, στην Ουγγαρία, στην Τσεχία και στην Σλοβακία και που τελικά πέρασαν στην Βρετανία και στην Ιρλανδία. Οι Κέλτες έζησαν στην Ευρώπη και ήκμασαν από το 700 π.Χ. μέχρι το 100 μ.Χ., δηλαδή πριν τις μαζικές εισβολές των ονομαζόμενων «Γερμανικών» και Σλαβικών φυλών από το 300 μ.Χ. και μετά. Οι Κέλτες χρησιμοποίησαν ευρέως τον σίδηρο στην βορείως των Άλπεων Ευρώπη και διέδωσαν την χρήση του στην γεωργία (π.χ. σιδηρά άροτρα) και στην οπλοτεχνία (π.χ. ξίφη).[415] Τις τελευταίες δεκαετίες, η αρχαιολογική σκαπάνη μάς έχει αποκαλύψει πάρα πολλά για τους Κέλτες και τον πολιτισμό τους (κεφ. 4 και 5).

Από αρχαιολογικής σκοπιάς, λοιπόν, γνωρίζουμε ότι από τα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. οι φυλές του δυτικού Χάλλστατт (Hallstatt) υλικού πολιτισμού[416] (κεφ. 4) της κεντρικής Ευρώπης άρχισαν να μετακινούνται προς τα νοτιοανατολικά και να πλησιάζουν προς την Ιταλία, μέχρι που τελικά στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. έφθασαν στην Ρώμη. Ο υλικός πολιτισμός Χάλλστατт[417] χαρακτηρίζει τις κελτικές κοινότητες της κεντρικής Ευρώπης περίπου από το 1000 π.Χ. μέχρι το 450 π.Χ. Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι αρχηγοί και οι ανώτερες κοινωνικά οικογένειες των δυτικών κοινοτήτων του πολιτισμού Χάλλστατт κατάφεραν να ελέγξουν το εμπόριο των πολυτελών γι' αυτούς προϊ-

---

413 Livius, V.36.

414 Εκαταίος ο Μιλήσιος/Hecataeus Milesius, FGrH, 1, Fr. 55-56 = Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Νύραξ» και λμ. «Μασσαλία».

415 Για την εμφάνιση των Κελτών στην Ευρώπη, την γλώσσα τους και τις πρώτες επαφές τους με άλλους λαούς δες Rankin, ch. 1 και Duncan Norton-Taylor, *The Celts* στην σειρά *The Emergence of Man* (Time-Life, 1975), pp. 8-14.

416 Στο παρόν έργο, η φράση: υλικός πολιτισμός <όνομα>, π.χ. υλικός πολιτισμός Χάλλστατт, αποδίδει την έννοια και το περιεχόμενο του αρχαιολογικού πολιτισμού όπως εκφράζεται στον αρχαιολογικό όρο culture, π.χ. Hallstatt culture.

417 Ο υλικός πολιτισμός Χάλλστατт (Hallstatt culture) πήρε το όνομά του από την ομώνυμη περιοχή που βρίσκεται στο κρατίδιο της Άνω Αυστρίας, στην Αυστρία (AAW, p. 174). Εκεί ανεσκάφη νεκροταφείο δίπλα σε ορεινές αλυκές με ευρήματα που εκτείνονται χρονολογικά από την Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 15) μέχρι την Πρώιμη του Σιδήρου για την κεντρική Ευρώπη (Πίνακας 1Β).

όντων (κυρίως ορειχάλκινα[418] και αττικά αγγεία με κρασί από την Προβηγκία) που διοχετεύονταν στην ηπειρωτική Ευρώπη από τους Έλληνες μέσω της Μασσαλίας. Αν και δεν ήμαστε βέβαιοι για το ποια προϊόντα διακινούνταν, οι Κέλτες πρέπει να έδιναν σε αντάλλαγμα χρυσό, δέρματα, γούνες και ίσως καπνιστό χοιρομέρι και σκλάβους. Τα εισαγόμενα αντικείμενα χρησιμοποιούνταν ως αντικείμενα αναγνωρίσεως κοινωνικής θέσεως εν ζωή αλλά και μετά θάνατον στις ταφές. Μετά την ναυμαχία της Αλαλίας[419] (περ. 540 π.Χ.), όμως, φαίνεται ότι οι Ετρούσκοι διοχέτευσαν στην Ευρώπη, μέσω των διόδων των Άλπεων, αγγεία φτιαγμένα σε δικά τους εργαστήρια. Ως εκ τούτου, στην κεντροδυτική Ευρώπη δημιουργήθηκε μια νέα κοινωνική ελίτ Κελτών, η οποία μέσω των Ετρούσκων προμήθευε τα μεσογειακά λιμάνια με σκλάβους. Αλλά την ίδια περίοδο, τα εμπορεύματα που διοχέτευαν οι Έλληνες μέσω της Μασσαλίας μειώθηκαν αισθητά και στέρησαν τους αρχηγούς των δυτικών Χάλλστατ οικισμών από την κοινωνική τους δύναμη. Αυτή η σημαντική αλλαγή, σε συνδυασμό με εσωτερικές κοινωνικές αστάθειες, είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αποσταθεροποίηση του συστήματος που είχε εγκαθιδρυθεί στους δυτικούς οικισμούς του Χάλλστατ πολιτισμού. Οι δύο αυτοί σημαντικοί λόγοι, σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού, οδήγησαν τις φυλές αυτές να μεταναστεύσουν νοτιοανατολικά. Αυτές ακριβώς οι φυλές ήταν που ονομάσθηκαν από Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς Κέλτες ή Γαλάτες. Παρ' όλα αυτά, τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν μετακινήσεις πληθυσμών σε πολύ μικρότερη κλίμακα από αυτή που αφήνουν να εννοηθεί οι αρχαίοι ιστοριογράφοι.[420]

Οι Γαλάτες, όπως τους ονόμασαν οι Ρωμαίοι, πέρασαν τις διαβάσεις των Άλπεων νότια, νίκησαν τους Ετρούσκους στην περιοχή του σημερινού Μιλάνου και σταμάτησαν έξω από την περιοχή της Βενετίας. Μερικές κελτικές φυλές εγκαταστάθηκαν τελικά στην βόρεια Ιταλία και έγιναν καλλιεργητές. Οι Γαλάτες δεν αντιμετώπισαν σοβαρή αντίσταση και μάλιστα οι Ρωμαίοι αποδέχθηκαν την κατοχή της περιοχής ονομάζοντάς την Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία (Gallia Cisalpina) μέχρι το τέλος της Δημοκρατίας. Παρά το γεγονός ότι οι Γαλάτες κατείχαν στην βόρεια Ιταλία ένα μεγάλο κομμάτι εύφορης γης, οι συνεχείς αφίξεις νέων κελτικών ομάδων δημιουργούσαν στην περιοχή μία συνεχή αναταραχή και στενότητα γης. Οι νεοφερμένοι άρχισαν να πιέζουν τους παλαιότερα αφιχθέντες και αυτοί κινήθηκαν προς τον Νότο. Ως εκ τούτου, το 391/390 π.Χ., ορισμένοι Γαλάτες –ίσως και για λαφυραγωγία– κατέβηκαν νοτιότερα, διέβησαν τα Απέννινα Όρη και επιτέθηκαν στην πόλη Κλούσιον (Clusium, BAGROW, 42:B2)[421] της Ετρουρίας. Επιπλέον, μάλλον το 387/386 π.Χ., έφθασαν μέχρι τα περίχωρα της Ρώμης, οπότε πλέον οι Ρωμαίοι έπρεπε να τους αντιμετωπίσουν. Κατά την πολεμική αναμέτρηση (χάρτης, AAB, II.2.1&2) στον μικρό ποταμό Αλλία (Allia, παραπόταμος του Τίβερη),[422] οι Ρωμαίοι στάθηκε αδύνατον να αναχαιτίσουν τους Γαλάτες και τα μακριά τους σπαθιά και αναγκάσθηκαν να κολυμπήσουν στον Τίβερη για να βρουν καταφύγιο στους ερημωμένους Βηίους. Η Ρώμη ήταν πλέον αφύλακτη.

---

[418] Δες στο παρόν έργο στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ. 3000-900 π.Χ.)».

[419] Δες λεπτομέρειες στο κεφ. 1.

[420] Cunliffe, pp. 341-351 & 358-361 και Milisauskas, pp. 357-360 – Livius, V.34-35.

[421] Το σημερινό Chiusi, νοτιοδυτικά της λίμνης Lago Trasimeno, στην Κεντρική Ιταλία.

[422] Για την μάχη δες ASB, ch. 4.1.1. Ο Αλλίας δεν έχει εντοπισθεί αλλά γνωρίζουμε ότι βρισκόταν βορειοανατολικά της αρχαίας Ρώμης.

Στην μάχη που διεξήχθη στην αριστερή όχθη του Τίβερη υπολογίζεται ότι πρέπει να έλαβαν μέρος 10.000-15.000 Ρωμαίοι και ίσως σύμμαχοί τους και μάλλον 30.000 Γαλάτες. Οι κάτοικοι της Ρώμης στριμώχτηκαν στο απότομο ύψωμα του Καπιτωλίου για να σωθούν, ενώ οι Γαλάτες κατέλαβαν ανενόχλητοι την πόλη και, κατά τις πολεμικές τους συνήθειες, άρχισαν να καταστρέφουν και να καίνε ό,τι έβρισκαν μπροστά τους, όπως αποκαλύπτουν οι ανασκαφές στο Φόρουμ (Forum, Αγορά) και στον Παλατίνο λόφο. Κατόπιν, πολιόρκησαν τον Καπιτώλιο λόφο για επτά μήνες, χωρίς να ενοχληθούν απ' αυτούς που είχαν καταφύγει στους Βηίους, οπότε και οι πολιορκημένοι αναγκάσθηκαν να παραδοθούν όταν τελείωσαν όλα τα τρόφιμα. Ως αντάλλαγμα για την αποχώρησή τους από την περιοχή, οι Γαλάτες δέχθηκαν να εισπράξουν μια ποσότητα χρυσού.[423] Έτσι λοιπόν η Ρώμη πολιορκήθηκε, κατελήφθη, καταστράφηκε μερικώς αλλά και απαλλάχθηκε από τους Γαλάτες, στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ., την ίδια εποχή που στην Αρχαία Ελλάδα οι Σπαρτιάτες είχαν εγκαθιδρύσει την Ηγεμονία τους μετά την νίκη τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Η σημαντική αυτή στιγμή στην Ιστορία της Ρώμης δεν μπορούσε παρά να γεννήσει σειρά από μύθους, ορισμένοι από τους οποίους μπορεί να περικλείουν και μια δόση αληθείας. Παραδείγματος χάριν, ο μύθος ότι οι γηραιοί Συγκλητικοί περίμεναν την μοίρα τους καθισμένοι στις θέσεις τους σιωπηλοί πριν σφαγιασθούν[424] ή η ιστορία ότι ενώ οι Γαλάτες προσπαθούσαν να εισέλθουν στο Καπιτώλιο κάποια νύχτα, οι ιερές χήνες της Ιούνο (Juno) άρχισαν να σκούζουν και ξύπνησαν τους Ρωμαίους υπερασπιστές και τον αρχηγό του Μάνλιο Καπιτολίνο (M. Manlius Capitolinus)[425] ή τέλος η αφήγηση ότι όταν ζυγιζόταν ο χρυσός οι Ρωμαίοι παραπονέθηκαν ότι τα αντίβαρα ήταν ελαφρύτερα από τα κανονικά αλλά ο Γαλάτης αρχηγός Βρέννος (Brennus, Δ' αιώνας π.Χ.) τους αποστόμωσε φωνάζοντας vae victis (οὐαὶ τοῖς ἡττημένοις).[426] Αυτό που είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, πάντως, είναι το γεγονός ότι ο κατά την παράδοση Ρωμαίος αρχηγός Κάμιλλος είναι ένα πολύ ασθενές ιστορικά πρόσωπο, σαν να είναι επινόηση μυθικού ήρωα από κατοπινούς χρονικογράφους.[427] Άλλο ζήτημα είναι η ξαφνική αποχώρηση των Γαλατών από την πόλη, η οποία μπορεί να εξηγηθεί είτε με ανησυχία που προκάλεσε πιθανή επίθεση των Βενετών (Veneti),[428] κελτικού φύλου, στην Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία ή ότι οι πολεμιστές αρρώστησαν από λοιμό ή ότι ηττήθηκαν από άλλους λαούς ή ότι ήταν μισθοφόροι που είχαν επιτελέσει τον σκοπό για τον οποίο είχαν προσληφθεί. Οι σημερινοί ιστορικοί δυσκολεύονται να αποδεχθούν νίκες των Ρω-

[423] Livius, V.34-55 και Πολύβιος, II.17 και Δ.Α., XIII.10-12 και Πλούταρχος, «Κάμιλλος», XV-XX και Eutropius, I.xx και Δίων, VII.fr. 25 – Scullard, *History*, pp. 101-104. Πρβλ. Forsythe, p. 253. Για τον υπολογισμό της στρατιωτικής δυνάμεως των αντιπάλων δες H. H. Scullard, *History*, p. 103. Ο Διόδωρος (XIV.114) αναγράφει έναν τυπικά διογκωμένο αριθμό 70.000 Γαλατών και ο Πλούταρχος («Κάμιλλος», XVIII) αναφέρει 40.000 για τον ρωμαϊκό στρατό. Για την τοποθέτηση της μάχης στην αριστερή όχθη δες Scullard, *History*, p. 475 n. 16, όπου καταρρίπτεται η αντίθετη άποψη του Διόδωρου (XIV.114).

[424] Livius, V.41.

[425] Πλούταρχος, «Κάμιλλος», XXVII και VIUR, 24.

[426] Livius, V.48, «αλίμονο στους ηττημένους». Την αντίθετη ρήση διατύπωσε ο Sebastian Franck (1499-1543 μ.Χ.) στο έργο του *Paradoxa* όταν έγραψε «triumphus penes victos» (ο θρίαμβος ανήκει τους ηττημένους) – «τί ἄλλο ἢ τοῖς νενικοιμένης ὀδύνη;» αναφώνησε ο Βρέννος κατά τον Ζωναρά, VII.23 – Orosius, II.19.

[427] Forsythe, p. 255.

[428] Ο λαός αυτός έδωσε αργότερα το όνομά του στην Βενετία.

μαίων επί των Γαλατών την περίοδο αυτή.[429] Εν τούτοις, οι Γαλάτες παρέμειναν μια ισχυρή δύναμη στην Ιταλία για αρκετές δεκαετίες, αλλά δεν απείλησαν ποτέ ξανά την Ρώμη σε βαθμό που να ανησυχήσει τους Ρωμαίους.

Παρά τον τρόμο που πρέπει να προκάλεσε η κάθοδος των Γαλατών και η άφιξή τους στην πόλη, η Ρώμη δεν έχασε την ισχύ της και δεν έπαψε να είναι η μεγάλη δύναμη της περιοχής. Άλλωστε οι Γαλάτες φαίνεται ότι δεν κατέστρεψαν τουλάχιστον τους ναούς όπου φυλάσσονταν τα επίσημα έγγραφα της πόλεως. Επίσης, μεταξύ 495 και 396 π.Χ., η κατάληψη των Βηίων και οι άλλες μικρότερες προσαρτήσεις είχαν αυξήσει την επικράτεια (ager Romanus) των Ρωμαίων από 900 σε 1582 τ.χλμ. Αμέσως μετά την γαλατική επιδρομή οι Ρωμαίοι φρόντισαν να δεχθούν ως ίσους πολιτικά ή να δώσουν επίσημα τα δικαιώματα Ρωμαίου πολίτη στους εναπομείναντες πληθυσμούς, ίσως για να τους εντάξουν σε ένα πολιτικό πλαίσιο και να αποφύγουν εξεγέρσεις. Τέλος, λίγα χρόνια μετά, έκτισαν λίθινο τείχος (τείχος Σέρβιου)[430] μήκους 11 χλμ. που περιέκλειε έκταση 4,26 τ.χλμ. της πόλεως και κράτησε τους Γαλάτες μακριά από την πόλη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένα έργο τέτοιας πνοής προϋποθέτει μια ισχυρή και εύρωστη οικονομικά κοινότητα. Εκτός από αυτά, φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι ήρθαν και σε κάποια συνεννόηση με τους κατοίκους της Καίρε (Caere), οι οποίοι τους είχαν βοηθήσει στον πόλεμο με τους Βηίους, και τους αναγνώρισαν δικαιώματα δημόσιας φιλοξενίας (hospitium publice) ή περιορισμένα δικαιώματα Ρωμαίων πολιτών σε όσους Καιρίτες βρίσκονταν στην Ρώμη, όπως προφανώς και εκείνοι έπρατταν για τους Ρωμαίους στην πόλη τους.[431] Όλα αυτά δείχνουν πόσο λίγο είχε επηρεασθεί η οικονομική τουλάχιστον ισχύς της Ρώμης μετά την επιδρομή των Γαλατών, πράγμα που έδωσε την δυνατότητα στους Ρωμαίους να καταφέρουν να επεκταθούν στην Ιταλία, λίγα χρόνια αργότερα.

Ενώ η Ρώμη είχε καταφέρει να επιβληθεί στους Βηίους και να εξασφαλίσει την περιοχή της από τους Ετρούσκους, δεν μπόρεσε να αντισταθεί στα στίφη των Γαλατών. Όπως έχουν υπολογίσει οι σημερινοί ιστορικοί, οι Γαλάτες πολεμιστές ήταν διπλάσιοι σε αριθμό από τους Ρωμαίους και συνεπώς δεν θα ήταν δυνατόν οι δεύτεροι να νικήσουν τους εισβολείς. Το αριθμητικό αυτό έλλειμμα του στρατού πρέπει να προβλημάτισε ιδιαιτέρως τους Ρωμαίους, αλλά δεν μπορούσε να βρεθεί μια άμεση λύση, δηλαδή η αύξηση της στρατιωτικής τους δυνάμεως. Αυτό θα γίνει πραγματικότητα στο τελευταίο τέταρτο του Δ’ αιώνα π.Χ., μετά την νίκη των Ρωμαίων στον Λατινικό Πόλεμο (δες παρακάτω). Τελικά, το μόνο μέσον που κράτησε τους Γαλάτες μακριά ήταν το τείχος που κτίσθηκε γύρω από την Ρώμη και αυτό διότι οι επιδρομείς δεν ήξεραν τι να κάνουν για να πολιορκήσουν την πόλη. Αφού αποχώρησαν οι Γαλάτες, η πολιτική, κοινωνική και οικονομική αντιπαράθεση πατρικίων και πληβείων συνεχίσθηκε με κατάληξη την νέα

---

[429] Πρβλ. Πολύβιος, II.17-18 και Livius, V.48.1 και Δ.Σ., 14.117 και Eutropius, II.i-vi και Orosius, III.6 και Florus, I.13 (VII-VIII) – CS, p. 590 n. 17 και Scullard, *History*, pp. 101-104 και Forsythe, pp. 251-259 και Cornell, pp. 313-319 – Ο Cornell, pp. 315-316, κάνει την τολμηρή υπόθεση ότι οι Κέλτες που επιτέθηκαν στην Ετρουρία και στην Ρώμη ήταν οι μισθοφόροι (Justinus, XX.5) που υπηρέτησαν στον στρατό του Διονυσίου Α’ των Συρακουσών και δεν αναζητούσαν νέες γαίες.

[430] Δες κεφ. 1.

[431] Στράβων, V.2.3 (C220) και Δ.Σ., XIV.117.7 και Livius, V.50.3 & VII.20.8. Για τα φιλολογικά και ιστορικά προβλήματα της ανακάμψεως των Ρωμαίων δες Cornell, pp. 317-322 και για τους υπολογισμούς της εκτάσεως και του τείχους p. 320 και Forsythe, p. 246. Για την Καίρε δες Cornell, p. 321 και Scullard, *History*, p. 107 και W. V. Harris, *Rome in Etruria and Umbria* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1971), pp. 45-46.

διοικητική οργάνωση της ρωμαϊκής Δημοκρατίας κατά τον Δ' αιώνα π.Χ.

Το Πολιτικό Σύστημα μετά την Επιδρομή των Γαλατών

Παρόλο που η καταστροφή της Ρώμης δεν φαίνεται να ήταν τόσο μεγάλη όσο την παρουσιάζουν οι αρχαίες φιλολογικές πηγές, η επιδρομή των Γαλατών και όσα επακολούθησαν άσκησαν μεγάλες πιέσεις στις σχέσεις πατρικίων και πληβείων. Τα κύρια ζητήματα αφορούσαν στην στενότητα γης, στα χρέη των πληβείων αλλά και στα πολιτικά προνόμια των πατρικίων. Τα ζητήματα αυτά δεν ήταν νέα και ούτε επρόκειτο να λυθούν με το τέλος της παρούσης κρίσεως. Αντιθέτως, ταλάνισαν τον Ρωμαϊκό Κόσμο για πολλούς αιώνες μετά. Πάντως η κρίση του πρώτου ημίσεος του Δ' αιώνα π.Χ. έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που πρέπει να συζητηθούν στις λεπτομέρειες τους, έτσι ώστε να γίνει κατανοητός σε όλο του το βάθος ο τρόπος με τον οποίο ισορρόπησε η πολιτική εξουσία ανάμεσα σε πατρικίους και πληβείους.

Η αντιπαράθεση πατρικίων και πληβείων, λοιπόν, σε ό,τι αφορά σε δικαιώματα γαιοκτησίας οφείλεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συστήματος παραχωρήσεως ή ενοικιάσεως γαιών που επικρατούσε στην ρωμαϊκή κοινωνία. Όλες οι πολιτικές συγκρούσεις κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας δεν είχαν ως σκοπό την αναδιανομή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αλλά την διάθεση και χρήση της δημόσιας γης στην ρωμαϊκή επικράτεια (ager Romanus). Η αντίδραση των πληβείων οφειλόταν στο γεγονός ότι η δημόσια γη, την οποία χρειαζόταν να εκμεταλλευθούν για την επιβίωσή τους, βρισκόταν υπό τον έλεγχο των πλουσίων και των πελατών τους. Τα κύρια αιτήματα των πληβείων, λοιπόν, ήταν κάθε νέο τμήμα γης που περιερχόταν στην ρωμαϊκή επικυριαρχία να διανεμόταν σε δικαιούχους, οι οποίοι θα είχαν την αποκλειστική νομή της (ιδιοκτησία), και να μην παρέμενε ως δημόσια γη και άρα ανοιχτή στις ορέξεις των πλουσίων. Το δεύτερο μεγάλο αίτημα ήταν να υπάρχει ένα όριο στο μέγεθος της δημόσιας γης που κάθε ιδιοκτήτης μπορούσε να κατέχει αλλά και στον αριθμό των ζώων που μπορούσε να εκτρέφει σε αυτή, έτσι ώστε ακόμη και φτωχοί πληβείοι να έχουν την δυνατότητα να αποκτήσουν ένα τμήμα γης. Αν και τίποτα δεν δείχνει ότι ορισμένοι Ρωμαίοι αποκλείονταν από την κατοχή και χρήση δημόσιας γης, φαίνεται ότι στην πράξη οι πλούσιοι είχαν πολύ περισσότερες ευκαιρίες.

Λίγο πριν την εισβολή των Γαλατών και εξαιτίας της καταλήψεως των Βηίων, πατρίκιοι και πληβείοι πρέπει να ήταν ευχαριστημένοι, διότι υπήρχε πλέον στην διάθεσή τους νέα γη πολύ κοντά στην πόλη τους. Έτσι, η Ρώμη έγινε η μεγαλύτερη πόλη στο Λάτιο ενώ αυξήθηκε και ο στρατός της, εφόσον όσοι κατείχαν γη ήταν και υπόχρεοι στρατιωτικής θητείας. Αν και δεν γνωρίζουμε ακριβώς πόση γη μοιράστηκε, πόση γη δόθηκε στους αρχικούς ιδιοκτήτες και πόση γη έμεινε δημόσια, υπολογίζεται ότι μέχρι δύο τρίτα του συνόλου (112.000-150.000 ιούγερα)[432] αποτελούσε δημόσια γη. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπήρχαν κάποιοι που είχαν στην κατοχή τους περίπου ή και περισσότερα από 500 ιούγερα γης,[433] η οποία βέβαια αποτελούσε πολύ μεγάλη ιδιοκτησία ή νομή γης για την Πρώιμη Ρωμαϊκή Εποχή. Μετά την γαλατική επίθεση, όμως, η κατάσταση άλλαξε διότι εκείνοι που ουσιαστικά είχαν καταστραφεί ήταν οι μικροϊδιοκτήτες. Επίσης, για τις επόμενες τρεις δεκαετίες δεν προστέθηκαν νέες γαίες ούτε υπήρξε άνοδος της βιοτεχνίας ή του εμπορίου, ενώ παράλληλα η στρατιωτική θητεία επιμηκύν-

[432] Περ. 282-378 τ.χλμ., AMCD.
[433] Περ. 1,3 τ.χλμ., AMCD.

θηκε λόγω της λειψανδρίας και όλο και περισσότεροι από τους φτωχότερους μικροϊδιοκτήτες ήταν αναγκασμένοι να υπηρετήσουν υπό όχι ιδιαίτερα καλές συνθήκες. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να ενταθούν οι πολιτικές διαμάχες ανάμεσα στις δύο Τάξεις, τους πληβείους και τους πατρικίους.

Το δεύτερο μεγάλο ζήτημα τριβής μεταξύ των δύο Τάξεων ήταν τα χρέη. Όπως έχουμε ήδη αναλύσει, οι χρεωμένοι αγρότες προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους μεγαλοκτηματίες και αποτελούσαν την κύρια πηγή αγροτικής εργασίας. Οι σκλάβοι και οι επί πληρωμή αγροτικοί εργάτες δεν έλειπαν, αλλά στην πρώιμη Ρώμη πρέπει να αποτελούσαν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των εργατών γης. Από αυτούς που προσέφεραν υποχρεωτική εργασία, ορισμένοι ήταν πελάτες που καλλιεργούσαν υπό όρους γη των πατρόνων τους, αλλά οι περισσότεροι πρέπει να ήταν χρεωμένοι αγρότες υπό το καθεστώς της εξαρτημένης αγροτικής εργασίας (nexum). Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι η κατοχή της δημόσιας γης (ager publicus) από τους εύπορους και η εξαρτημένη αγροτική εργασία λόγω χρεών είναι άμεσα συνδεδεμένες. Οι πλούσιοι, συγκέντρωναν όλο και περισσότερη γη, με αποτέλεσμα όλο και λιγότερη δημόσια γη να μένει για τους απλούς αγρότες, οι οποίοι αναγκάζονταν να δουλεύουν την γη για τους δανειστές τους.[434]

Εκείνοι που εξασκούσαν τις περισσότερες πιέσεις ήταν οι πλουσιότεροι από τους πληβείους που είχαν ανέλθει σε υψηλά στρατιωτικά αξιώματα και φυσικά ήθελαν να μειώσουν τα προνόμια των πατρικίων προς ίδιον όφελος. Οι πατρίκιοι, όμως, αμύνθηκαν σθεναρά με αποτέλεσμα οι συγκρούσεις των τάξεων να είναι συνεχείς. Τελικά, οι πληβείοι νίκησαν, αλλά αυτό οφειλόταν στον συνεχώς μειούμενο αριθμό πολιτών και από τις δύο πλευρές. Παρά το γεγονός ότι οι πληβείοι έγιναν περισσότεροι, όσοι έμεναν μακριά από την Ρώμη δεν προσέρχονταν για να ψηφίσουν και έτσι οι λαμβάνοντες πολιτικές αποφάσεις ήταν λιγότεροι. Αλλά και οι πατρίκιοι με τις απώλειες που είχαν στους πολέμους λιγόστευαν, αλλά και αυτοί αρνούνταν να παντρευτούν πληβείες γυναίκες. Εκ παραλλήλου, κάποιοι πατρίκιοι συμφωνούσαν με την εξίσωση των δύο Τάξεων και επιθυμούσαν συμφιλίωση με τους πληβείους πράγμα που δημιούργησε αργότερα μία κοινή αριστοκρατία πληβείων και πατρικίων.[435]

Οι πληβείοι πάντως χρησιμοποίησαν τις δυνατότητες που τους δόθηκαν από την νομοθεσία για να περιορίσουν τα προνόμια των πατρικίων. Το 357 π.Χ., δύο τριβούνοι κατάφεραν να ορίσουν το ανώτερο επιτόκιο δανεισμού στο ένα δωδέκατο (το λεγόμενο unciarium fenus).[436] Το 347 π.Χ., το επιτόκιο μειώθηκε στο μισό, αλλά φαίνεται ότι το 342 π.Χ. ειδικός νόμος (Lex Genucia) απαγόρευσε τα δάνεια και την τοκογλυφία. Όμως, ο νόμος αυτός πρέπει να ήταν προσωρινός ή να έπεσε γρήγορα σε αχρηστία, διότι δεν φαίνεται η ισχύς του να είχε διάρκεια. Το 326 ή το 313 π.Χ. ψηφίσθηκε νόμος (Lex Poetelia) που τελικά καταργούσε τον θεσμό της εξαρτημένης αγροτικής εργασίας (nexum) και δεν επέτρεπε να γίνει σκλάβος κανείς λόγω χρεών, εάν τέτοια ήταν η απόφαση του δικαστηρίου. Έτσι έπαυσε ουσιαστικά η πρακτική να μπορούν άνετα οι

---

[434] Cornell, pp. 317-318 & 327-330.

[435] Για την κοινή αριστοκρατία πατρικίων και πληβείων δες ανάλυση σε Cornell, pp. 342-344.

[436] Ή αλλιώς unciarium foenus = ένα δωδέκατο τόκος, Δωδεκάδελτος, Δέλτος VIII.18 = Tac. Ann., VI.16. Δεν είναι ξεκάθαρο από τις αρχαίες πηγές πώς ακριβώς υπολογιζόταν το ένα δωδέκατο. Κατά την επικρατέστερη άποψη, το ένα δωδέκατο τόκος επί του κεφαλαίου σήμαινε 8⅓ % τον χρόνο ή 10% τόκο τον χρόνο στους δέκα μήνες [Adolph Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman* Law in *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 43, no. 2 (1953), p. 469, λμ. «fenus unciarium»].

πατρίκιοι να φυλακίζουν τους πληβείους λόγω χρεών. Μέχρι τότε βέβαια είχε αρχίσει να υπάρχει επάρκεια γης για τους πληβείους από τις πολλές νέες γαίες που είχαν κατακτηθεί αλλά και επάρκεια σκλάβων για να καλλιεργήσουν την γη. Το 357 π.Χ. επιβλήθηκε φορολογία στις απελευθερώσεις σκλάβων, πράγμα που σημαίνει ότι οι απελευθερώσεις ήταν πάρα πολλές και συνεπώς και ο αριθμός των σκλάβων ήταν μεγάλος. Με αυτή την διαπίστωση δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε ότι μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. η ρωμαϊκή οικονομία βασιζόταν πλέον στον θεσμό της δουλείας.[437] Αυτό το γεγονός έδωσε την δυνατότητα στους Ρωμαίους να έχουν τους πολίτες τους υπό τα όπλα για μεγάλα χρονικά διαστήματα και να πραγματοποιήσουν την πολιτική του επεκτατισμού και των κατακτήσεων της εποχής της Δημοκρατίας

Εκτός των άλλων, το 367 π.Χ., οι τριβούνοι Λικίνιος Στόλος (C. Licinius Stolo) και Λεύκιος Σέξτιος (Lucius Sextius) με νόμο (Lex Licinia) περιόρισαν την έκταση δημόσιας γης που ο κάθε πολίτης μπορούσε να κατέχει σε 500 ιούγερα,[438] ενώ φαίνεται αργότερα επιβλήθηκε και ο περιορισμός των 100 μεγάλων ή 500 μικρών ζώων που μπορούσε κανείς να εκτρέφει σε δημόσια γη αλλά και ανώτατος αριθμός σκλάβων τους οποίους μπορούσε πολίτης να χρησιμοποιεί σε δημόσια γη. Έτσι σταμάτησε η πρακτική ορισμένων πατρικίων να συγκεντρώνουν στην κατοχή τους όλο και περισσότερη γη. Πιθανότατα, οι ίδιοι τριβούνοι επέτυχαν την ψήφιση νόμου για την διευκόλυνση αποπληρωμής των χρεών αλλά και άλλου νόμου που όριζε ότι η εκλογή υπατικών τριβούνων θα αναστελλόταν όσο ένας από τους υπάτους προερχόταν από τους πληβείους.[439] Οι νίκες των πληβείων στο πολιτικό επίπεδο μοιάζουν να είναι σημαντικές.

Θα νόμιζε κάνεις ότι οι παραπάνω επιτυχίες ευχαρίστησαν όλους τους πληβείους. Στην πραγματικότητα όμως ικανοποίησαν μόνο τα κατώτερα στρώματα, διότι οι πλούσιοι πληβείοι επιθυμούσαν πολιτική εξουσία την οποία περίμεναν να αποκτήσουν με την εκλογή τους ως αξιωματούχων. Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα και πιο συγκεκριμένα από το 445 π.Χ., οι πατρίκιοι δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στην απαίτηση των πληβείων για συμμετοχή στο αξίωμα του υπάτου και έτσι τους επέτρεψαν να εκλέγονται ως στρατιωτικοί τριβούνοι με εξουσίες υπάτων (tribuni militum consulari potestate). Οι πηγές μας δεν μας επιτρέπουν να καταλάβουμε γιατί δημιουργήθηκε αυτό το αξίωμα, μια που ελάχιστες φορές μέχρι το 367 π.Χ. εξελέγησαν πληβείοι ύπατοι και ποτέ δεν υπήρξε στρατιωτική νίκη από ύπατο-τριβούνο. Ούτε ακόμη ευσταθεί η άποψη ότι έτσι η υπατεία θα είχε πάντα έναν πληβείο, διότι για σειρά ετών μεταξύ 355 και 343 π.Χ. και οι δύο θέσεις της υπατείας καταλαμβάνονταν από πατρικίους.[440] Ίσως ο μόνος λόγος υπάρξεως του αξιώματος να ήταν η προσωρινή ικανοποίηση ενός ακόμη αιτήματος των πληβείων στον δρόμο προς το μοίρασμα της εξουσίας.

Στην συνέχεια, οι πατρίκιοι δεν έμειναν αδρανείς, αλλά δημιούργησαν το αποκλειστικό για τους ίδιους αξίωμα του τιμητή/κήνσορος (censor). Στην προσπάθεια τους να αμυνθούν στις πολιτικές πιέσεις των πληβείων, οι πατρίκιοι επανέφεραν το αξίωμα του υπάτου, αλλά διοχέτευσαν μερικές εξουσίες του στο νέο αξίωμα του πραίτωρος

---

[437] Απ. ΡΕ, Ι.54 και Livius, VII.16-19 & VIII.28 και Cicero, *De Republica*, II.59 (XXXIV) – Δες συζήτηση σε Forsythe, pp. 313-315 και Cornell, p. 333 & 393.

[438] Περ. 1,3 τ.χλμ., AMCD.

[439] Απ. ΡΕ, Ι.8 – Livius, VII.16-19 & VIII.28 – Forsythe, pp. 262-267.

[440] Για τα εξαιρετικώς δισεπίλυτα προβλήματα του διαμοιρασμού εξουσιών αυτή την περίοδο μεταξύ πατρικίων και πληβείων δες Cornell, pp. 333-338.

(praetor) που θα ανήκε αποκλειστικά στους ίδιους. Ο πραίτωρ είχε διοικητική εξουσία, το δικαίωμα να διορίζει αξιωματούχους (imperium) αλλά και να διορίζεται σε στρατιωτικά αξιώματα. Πάλι, λοιπόν, οι πατρίκιοι κατάφεραν να ασκούν σημαντική εξουσία στην Ρώμη.

Από το 376 μέχρι το 368 π.Χ. πρέπει να υπήρξε «ἀναρχία»[441] στην Ρώμη, δηλαδή αναταραχή και ανωμαλία στις εκλογές των αξιωματούχων, οπότε οι πατρίκιοι αναγκάσθηκαν το 368 π.Χ. να αυξήσουν τον αριθμό των αξιωματούχων που ήταν υπεύθυνοι για τα θρησκευτικά καθήκοντα από δύο σε δέκα (decemviri sacris faciundis), αλλά επέτρεψαν και στους πληβείους να καταλάβουν τις μισές θέσεις. Το 366 π.Χ.,[442] για πρώτη φορά, ο πληβείος Σέξτιος Λατερανός (L. Sextius Lateranus) εξελέγη ύπατος, αλλά μέχρι το 342 π.Χ. δεν υπήρξε εκλογή άλλου πληβείου υπάτου, πράγμα που ίσως σημαίνει ότι ο νέος νόμος δεν εφαρμόσθηκε πλήρως. Μετά το 342 π.Χ., όμως, η εκλογή πληβείων στο αξίωμα του υπάτου έγινε θεσμός. Με μικρές υποχωρήσεις στην άσκηση εξουσίας, οι πατρίκιοι κατάφερναν να κρατούν τους πληβείους σχετικά ευχαριστημένους, αν και την υψηλή εξουσία συνέχισαν να την ασκούν οι ίδιοι.

Η αναβίωση της υπατείας ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι χρειαζόταν μία κεντρική διοικητική αρχή σε περίπτωση πολέμου που δεν μπορούσε να επιτευχθεί με τους πολλούς στρατιωτικούς τριβούνους αν και όπως είπαμε δεν υπήρξε καμία καταγεγραμμένη στρατιωτική νίκη υπάτου-τριβούνου. Μάλιστα, το 366 π.Χ., οι ύπατοι παρέδωσαν την διοικητική εξουσία σε έναν αξιωματούχο κατώτερο του πραίτωρα, ο οποίος τους αντικαθιστούσε σε όλες τους τις αρμοδιότητες ενώ είχε και το δικαίωμα διορισμού άλλων αξιωματούχων (imperium). Τον πραίτορα που έπρεπε να είναι πατρίκιος εξέλεγε η Λοχίτις Συνέλευση (Comitia Centuriata), η οποία διόριζε και τους υπάτους. Το 367 π.Χ. οι πατρίκιοι δημιούργησαν ένα ακόμη αξίωμα αποκλειστικά δικό τους, τους δύο επιδίφριους (μεγίστους) αιδίλους (‘curule’ aediles, επιδίφριους αγορανόμους), για να βοηθούν τους πληβείους αιδίλους (πληβείους αγορανόμους) ως υπεύθυνους των οδών και των αγορών. Ήδη όμως τον επόμενο χρόνο (366 π.Χ.), οι πληβείοι κατάφεραν να πάρουν στα χέρια τους και το αξίωμα των μεγίστων αιδίλων (curule aediles), αφού συμφωνήθηκε ότι η εκλογή θα γινόταν εναλλάξ ανά έτος από την μία ή την άλλη Τάξη. Μάλιστα, επήλθε και συμφωνία για τον διαχωρισμό των εξουσιών ανάμεσα στους επιδίφριους αιδίλους και στους πληβείους αιδίλους και δημιουργήθηκε ένα σώμα τεσσάρων αξιωματούχων. Οι πληβείοι συνέχισαν να επιδιώκουν τον διαμοιρασμό των εξουσιών με τους πατρικίους και πετύχαιναν να έχουν κάποιο έλεγχο και συμμετοχή στην διακυβέρνηση της Ρώμης.

Το 356 π.Χ., οι πληβείοι πέτυχαν σημαντική νίκη όταν ένας εξαιρετικός πληβείος στρατιωτικός, ο Μάρκιος Ρύτιλος (C. Marcius Rutilus), έλαβε το αξίωμα του δικτάτορος, ενώ το 352 π.Χ. ο ίδιος εξελέγη ως κήνσωρ (censor). Επίσης, το 339 π.Χ., ο πληβείος ύπατος Ποπλίλιος Φίλος (Q. Publilius Philo) ονομάσθηκε δικτάτορας και πέρασε νόμο (Lex Publilia) που όριζε πως ο ένας κήνσωρ έπρεπε να είναι πληβείος. Το 337 π.Χ., οι πληβείοι μπορούσαν να εκλέγονται ως πραίτορες και ο Ποπλίλιος ονομάσθηκε ο πρώτος πληβείος πραίτωρ. Τέλος, το 300 π.Χ., οι ποντίφηκες και οι οιωνοσκόποι (augures) αυξήθηκαν σε εννέα, έτσι ώστε οι τέσσερις και πέντε νέοι αντιστοί-

[441] Ο Διόδωρος (Δ.Σ., XV.75.1) πιστεύει ότι η ανωμαλία κράτησε μόνο έναν χρόνο.

[442] Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 33 / AR:FP, fr. 23 = Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, V.4.3 και FC, p. 43, έτος 366.

χως να είναι πληβείοι. Το 339 π.Χ., ο Ποπλίλιος φρόντισε να ψηφιστεί ένας ακόμη νόμος, ο οποίος όριζε ότι η «έγκριση των πατρικίων» (patrum auctoritas) έπρεπε να δίνεται εκ των προτέρων σε νέους νόμους που πρότειναν αξιωματούχοι στην Λοχίτιδα Συνέλευση πριν την ψηφοφορία. Με τις πληροφορίες που διαθέτουμε δεν είναι δυνατόν να κατανοήσουμε τι ακριβώς σήμαινε η «έγκριση των πατρικίων». Φαίνεται, όμως, ότι δεν απετέλεσε εργαλείο με το οποίο οι πατρίκιοι σταματούσαν νομοθετήματα με τα οποία δεν συμφωνούσαν, γιατί έτσι θα είχε αυξήσει αντί να μειώσει την πολιτική τους ισχύ. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η «έγκριση» αφορούσε το τεχνικό μέρος της νομοθεσίας, ότι δηλαδή ο νέος νόμος δεν περιείχε τεχνικές ατέλειες ή δεν προκαλούσε θρησκευτικά κωλύματα Έτσι, δεν θα ήταν δυνατόν οι πατρίκιοι να εμποδίσουν την ψήφιση νόμων επικαλούμενοι προβλήματα τεχνικής φύσεως.[443] Όμως ενώ καταργήθηκε το δικαίωνα αρνησικυρίας (veto) των πατρικίων κατά την ψηφοφορία των νόμων, ο κάθε αξιωματούχος που πρότεινε νέους νόμους έπρεπε να τους συζητήσει στην Σύγκλητο και έτσι τελικά αυξήθηκε η δύναμη των πατρικίων ανάμεσα στους αξιωματούχους. Επίσης, πρέπει να καταργήθηκε και το δικαίωμα των πατρικίων να σταματούν νόμους στην Φυλετική Συνέλευση (Comitia Tributa). Συνεπώς, το σύνολο των πολιτών (εν. populus) που νομοθετούσε κατά φυλάς μπορούσε να περάσει νόμους (leges) χωρίς την επέμβαση των πατρικίων. Οι νόμοι αυτοί έδωσαν τελικά μεγάλα προνόμια στους πληβείους, χωρίς όμως να καταργήσουν τελείως την ισχύ των πατρικίων και την νομοθετική τους ικανότητα.

Η σειρά νομοθετημάτων και προνομίων που πήραν οι πληβείοι τα τελευταία χρόνια ουσιαστικά αντικατέστησε την παλιά κυβερνώσα Τάξη των πατρικίων με την νέα τάξη πατρικίων και πλούσιων πληβείων, οι οποίοι συνεργάζονταν. Αυτή η Τάξη τελικά αποτέλεσε μια ξεχωριστή ομάδα που ήταν σαν την παλιά των πατρικίων, αν και δημιούργησε αντιδράσεις και στις δύο πλευρές, στους πατρικίους και στους πληβείους. Ορισμένοι πατρίκιοι δεν ήθελαν με κανέναν τρόπο να συνεργασθούν, ενώ ορισμένοι πληβείοι ένοιωθαν ότι οι όμοιοί τους τούς είχαν προδώσει. Πάντως, αφενός παρατηρούμε την μείωση των πατρικίων που εξελέγοντο σε διοικητικές θέσεις και αφετέρου διαπιστώνουμε την αύξηση του αριθμού των πληβείων που ελάμβαναν αξιώματα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πιο κερδισμένη από τις μεταρρυθμίσεις υπήρξε μια μικρή ομάδα πλούσιων πληβείων οι οποίοι χρησιμοποίησαν την μάζα των πληβείων και την διοικητική τους οργάνωση μετά τις μεταρρυθμίσεις των Λικίνιου και Σέξτιου (367 π.Χ.) για να πλησιάσουν την άρχουσα τάξη των πατρικίων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μετά τις μεταρρυθμίσεις, όσοι Ρωμαίοι δεν ανήκαν στους πατρικίους συγκεντρώθηκαν κάτω από την ομπρέλα των πληβείων. Επίσης, εφόσον οι πλούσιοι πληβείοι είχαν επιτύχει συμμετοχή στην εξουσία, δεν ενδιαφέρονταν πλέον για άλλες επαναστατικές αλλαγές και η οργάνωση των πληβείων έπαψε να αποτελεί αυτό που ονόμασαν κάποιοι ιστορικοί «κράτος εν κράτει» (δες

[443] Cornell, p. 341. Πρβλ ανάλυση σε Forsythe, pp. 268-276. Η έννοια της αυθεντίας (auctoritas), δηλαδή ότι κάποιοι πολίτες ήταν καταλληλότερα εξοπλισμένοι από άλλους για να κυβερνήσουν (εν προκειμένω οι πατρίκιοι), ήταν αποδεκτό αξίωμα στην ρωμαϊκή κοινωνία ιδίως όταν συνοδευόταν από πίστη (fides) προς την πολιτεία (res publica). Η αυθεντία και η ακεραιότητα χαρακτήρα αποδείκνυαν στους Ρωμαίους ότι ένας συγκεκριμένος άνδρας ήταν κατάλληλος για να εκλεγεί ή επιλεγεί ως αξιωματούχος. Αυτό εξηγεί γιατί οι Ρωμαίοι εμπιστεύονταν τους επιτυχημένους αξιωματούχους και τους επανεξέλεγαν στα ίδια αξιώματα, πάντα σύμφωνα με τους νόμους (Adcock, pp. 13-14).

προηγουμένως). Άλλωστε, όλος ο διοικητικός μηχανισμός των πληβείων είχε πλέον ενταχθεί στην υπάρχουσα δομή ασκήσεως κρατικής εξουσίας. Η Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis) έγινε πλέον λαϊκή συνέλευση και οι αποφάσεις της απέκτησαν τελικά ισχύ νόμων. Επιπλέον, οι τριβούνοι και οι αιδίλοι έγιναν ένα είδος μεσαίων διοικητικών αξιωματούχων που προέρχονταν μόνο από τους πληβείους. Οι νέοι και πλούσιοι πληβείοι άρχισαν να χρησιμοποιούν σιγά-σιγά αυτά τα αξιώματα ως το πρώτο σκαλοπάτι για την αναρρίχησή τους στην υπατεία. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι όλες αυτές οι αλλαγές δεν οδήγησαν σε νομοθετική αυτοτέλεια των πληβείων, αλλά ότι η αριστοκρατία τους χρησιμοποίησε την ένταξη των μηχανισμών τους στο κράτος ως όργανο προωθήσεως νομοθετημάτων προς όφελός της.

Η Νέα Διοικητική Οργάνωση (res publica)

Στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. η Ρώμη είχε αρχίσει να γίνεται πόλος έλξεως για κατοίκους του Λατίου και της Καμπανίας εξαιτίας της αυξήσεως της οικονομικής δραστηριότητας στην πόλη από το εμπόριο και την βιοτεχνία. Από το 349 π.Χ., οι Έλληνες που ζούσαν στις πόλεις τους στην Καμπανία (Campania) μετοίκιζαν στην Ρώμη και γίνονταν δεκτοί ως πολίτες άνευ ψήφου. Εκεί, εκτός από τους Ρωμαίους πολίτες, συναντούσαν πολλούς φτωχούς πρώην κατοίκους άλλων Λατινικών πόλεων που έψαχναν μια καλύτερη τύχη, αρκετούς τεχνίτες, άγνωστους περαστικούς αλλά και δούλους. Ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων ήταν ελεύθεροι πολίτες ή απελευθερωμένοι δούλοι. Γνωρίζουμε ότι οι δούλοι μπορούσαν να απελευθερωθούν και μάλιστα το 357 π.Χ. θεσμοθετήθηκε φόρος 5% για την απελευθέρωση τους. Μέχρι το 209 π.Χ. είχε πληρωθεί φόρος δούλων αξίας περ. 1800 κιλών χρυσού και άρα μπορούμε να υπολογίσουμε ότι κατά μέσο όρο απελευθερώνονταν κάθε χρόνο 1350 σκλάβοι, αν και από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι κατά τον Γ' αιώνα π.Χ. ο αριθμός των σκλάβων στην Ρώμη ήταν πολύ μεγαλύτερος, σε σύγκριση με τον προηγούμενο αιώνα. Ενώ ένας ελευθερωμένος σκλάβος (libertus) μπορεί να μην είχε δικαίωμα ψήφου, οι γιοι του (libertini) είχαν. Αυτό σημαίνει ότι η δουλεία δεν δέσμευε την οικογένεια από γενιά σε γενιά όπως συνέβαινε στις ΗΠΑ, τουλάχιστον κατά τον 18ο μ.Χ. αιώνα. Μάλιστα, επειδή οι περισσότεροι απόγονοι δούλων ασχολούνταν με την βιοτεχνία παρά με την εκμετάλλευση γης γίνονταν δεκτοί σε μία από τις τέσσερις αστικές φυλές.[444] Η Ρώμη, λοιπόν, είχε αρχίσει να γίνεται ένα ανθρώπινο χωνευτήρι, όπου πολλοί κάτοικοι των γύρω περιοχών αλλά και ντόπιοι προσπαθούσαν να ζήσουν σε μια πόλη που διαφαινόταν ως το νέο κέντρο ισχύος της Ιταλίας. Αυτή η αύξηση του πληθυσμού δημιούργησε κοινωνικά αλλά πιθανότατα και πολιτικά ζητήματα, τα οποία ζητούσαν να βρουν λύση.

Η πρώτη προσπάθεια για την βελτίωση των όρων ζωής των Ρωμαίων αλλά και αυτού του νέου πληθυσμού στην πόλη έγινε από τον κήνσορα (censor) Άππιο Κλαύδιο Καίκο (Appius Claudius Caecus),[445] ο οποίος το 312 π.Χ. ξεκίνησε ένα μεγάλο πρόγραμμα. Φρόντισε για την βελτίωση της παροχής νερού χτίζοντας το πρώτο υδραγωγείο και κατασκεύασε την πρώτη μεγάλης σημασίας οδό που ένωνε την Ρώμη και την Κάπουα/Καπύη (Capua), πόλη που βρισκόταν βόρεια της Νεαπόλεως. Η οδός αυτή είναι σ' εμάς γνωστή ως Αππία οδός (Via Appia, χάρτης σε Cornell & Matthews, p. 38). Η σημαντικότερη πρόταση του Αππίου, όμως, ήταν να δοθεί το δικαίωμα στους ακτή-

[444] CS, p. 78.

[445] FC, p. 48, έτος 312.

μονες (αλλά όχι κατ' ανάγκην φτωχούς) αστούς (τεχνίτες, εμπόρους και άλλους όμοιούς τους) να διαλέξουν σε ποια φυλή ανάμεσα στις τρεις αστικές και στις τρεις αγροτικές θα καταταγούν και άρα θα εγγράψουν την περιουσία τους. Σκοπός του ήταν να υπερτερήσουν οι αστικές φυλές έναντι των αγροτικών. Με αυτόν τον τρόπο, ο Άππιος θα κερδίσει την υποστήριξη αυτών που έμεναν στην πόλη στην αντιπαράθεσή του με την νέα αριστοκρατία, στα πλαίσια της νέας πολιτικής δυναμικής που έδειχνε η Σύγκλητος. Αυτό θα γινόταν, διότι ήταν πολύ δύσκολο οι γαιοκτήμονες να αφήνουν κάθε τόσο τις εργασίες τους και να τρέχουν στις συνελεύσεις που γίνονταν στην πόλη και άρα οι ψήφοι αυτών που ζούσαν στην πόλη θα ήταν περισσότεροι. Η μεταρρύθμιση του Αππίου καταργήθηκε λίγα χρόνια αργότερα εξαιτίας των σφοδρών αντιδράσεων. Βέβαια, τα βαθύτερα αίτια της αποφάσεως του Αππίου έχουν διχάσει τους ιστορικούς. Κάποιοι πιστεύουν ότι η πολιτική του Αππίου αποτελούσε την αντίδραση των πατρικίων στην νέα αριστοκρατία, τους πατρικο-πληβείους. Άλλοι θεωρούν ότι υπήρξε μέρος προσωπικής φιλοδοξίας του Αππίου για την πολιτική του άνοδο ή βλέπουν μια προσπάθεια οικονομικής εξισορροπήσεως αγροτών και αστών. Μερικοί θεωρούν ότι οι λόγοι είναι πολιτικοί, αλλά σκόπευαν και στην ενίσχυση του στρατού, ενώ ο ιστορικός Theodorus Mommsen πιστεύει ότι ήταν αποτέλεσμα πολιτικού ανταγωνισμού.[446] Είναι σημαντικό ότι η περίοδος που σταδιοδρόμησε ο Άππιος ήταν η εποχή του Β' Σαυνιτικού Πολέμου (δες παρακάτω), όταν η Ρώμη παρουσιαζόταν ως η πιθανότερη νικήτρια του πολέμου. Πάντως μεσούντων των πολεμικών γεγονότων, τα έργα του Αππίου είχαν πρακτικά και ίσως και ψυχολογικά οφέλη για τους κατοίκους της Ρώμης.

Οι προσπάθειες για την εξομάλυνση των πολιτικών ανισοτήτων συνεχίσθηκαν και τα επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα, το 304 π.Χ. έγινε μια ακόμη προσπάθεια για την εξίσωση των Τάξεων όταν ο Γναίος Φλάβιος (Cn. Flavius) εξελέγη αιδίλος και δημοσίευσε ένα εγχειρίδιο νομικών όρων και δικαστικών διαδικασιών και όρισε μέρες στις οποίες θα λειτουργούσαν τα δικαστήρια (dies fasti) και μέρες αργίας (nefasti). Οι ρυθμίσεις αυτές, που πιθανότατα υφίσταντο αλλά δεν ήταν ευρέως γνωστές, ήταν εξαιρετικά σημαντικές διότι μέχρι τότε κατά τις δικαστικές ακροάσεις οι πατρίκιοι επικαλούνταν πολλές φορές τεχνικής φύσεως κωλύματα ή μέρες δικαστικής αργίας που επειδή κανένα από αυτά δεν ήταν σαφώς καταγεγραμμένα ή απολύτως γνωστά μπορούσαν να μπερδέψουν τους δικαστές και έτσι να σταματήσει η δικαστική διαδικασία. Με την ακριβή καταγραφή των δικαστικών διαδικασιών, οι απλοί άνθρωποι προστατεύθηκαν από αυτές τις αυθαιρεσίες των πατρικίων. Κατά την παράδοση, πίσω από όλα αυτά κρυβόταν ο πραγματικός εμπνευστής τους Άππιος με τον οποίον ο Φλάβιος είτε συνεργαζόταν είτε του έκλεψε τις ιδέες. Ως είναι κατανοητό, με τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι δυνατόν να βρούμε την ιστορική αλήθεια. Λίγα χρόνια αργότερα, το 301 π.Χ., οι πληβείοι κέρδισαν ακόμη μια πολιτική μάχη. Ο ύπατος Βαλέριος Μάξιμος (M. Valerius Maximus)[447] επέτυχε νόμο (Lex Valeria) που καθόριζε την διαδικασία εφέσεως (provocatio), ιδίως σε περιπτώσεις θανατικής καταδίκης, που είχαν το δικαίωμα να ζητήσουν οι απλοί άνθρωποι σε σχέση με αποφάσεις αξιωματούχων, συμπεριλαμβανο-

[446] Δ.Σ., XX.36 – Livius, IX.29 & IX.46 – Scullard, *History*, p. 121 & 480 n. 9 – CS, 78-79 & p. 590 n. 11 – «vehement in their personal antagonism» γράφει ο Mommsen, *Rome*, 1:395, στην αγγλική μετάφραση του έργου του. Δες και Forsythe, pp. 318-319 και Cornell, pp. 373-374.

[447] FC, p. 48, έτος 301.

μένων και των δικτατόρων.[448] Μία τρίτη επιτυχία των πληβείων ήταν ο νόμος του 293 π.Χ. ή λίγο αργότερα, που ήταν βελτίωση του υφισταμένου νόμου του 339 π.Χ. (δες προηγουμένως). Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, η έγκριση των πατρικίων (patrum auctoritas) έπρεπε να δοθεί πριν από κάθε νομοθεσία, συμπεριλαμβανομένων τώρα και των εκλογών, πράγμα που σήμαινε ότι όλες οι αντιρρήσεις έπρεπε να συζητηθούν πριν τις εκλογές και συνεπώς αποφεύγετο η πιθανότητα εμπλοκής. Αλλά η σημαντικότερη επιτυχία ήρθε το 287 π.Χ. (ή κάπου ανάμεσα στο 289 και το 286 π.Χ.), αμέσως μετά το τέλος του Σαυνιτικού Πολέμου. Οι πληβείοι, μετά από αδιευκρίνιστα προβλήματα σχετικά με χρέη τους, αποφάσισαν να αποχωρήσουν πέρα από τον Τίβερη στον Ιανίκυλο (Janiculum) λόφο, δυτικά της Ρώμης. Τότε, ο πληβείος ῾Ορτένσιος (Q. Hortensius) εξελέγη δικτάτωρ και επέτυχε νόμο (Lex Hortensia), κατά τον οποίο οι αποφάσεις της Συνελεύσεως των Πληβείων (Concilium Plebis) επείχαν πλέον θέση νόμου για όλους τους Ρωμαίους και συνεπώς οι νόμοι των πληβείων έπρεπε να γίνονταν τώρα αποδεκτοί και από τους πατρικίους.[449] Ως εκ τούτου, επήλθε η τελευταία πράξη στην διαμάχη των Τάξεων και η πατρικο-πληβεία αριστοκρατία, που είχε αντικαταστήσει την παλιά αριστοκρατία πατρικίων, άρχισε να έχει τον πλήρη έλεγχο.

Μετά τις επιτυχίες τους, οι πληβείοι έγιναν τόσο ισχυροί πολιτικά έτσι ώστε να δημιουργηθεί μία κοινωνία με δύο πολιτικές διακυβερνήσεις, οι οποίες λόγω της ιδιομορφίας των σχέσεών τους ουσιαστικά ήταν αλληλένδετες. Η πολιτική διακυβέρνηση δεν διεπόταν από γραπτό νόμο, όπως γινόταν με ορισμένες ελληνικές Πόλεις που είχαν αναθέσει σε νομοθέτη να συγγράψει νομοθεσία. Το ρωμαϊκό πολιτικό σύστημα, όπως παρουσιαζόταν την περίοδο αυτή, ήταν αποτέλεσμα σταδιακών εξελίξεων και όχι απότομης επαναστατικής αλλαγής. Κατά τον Κικέρωνα, ο ρήτορας Κάτων έλεγε για το ρωμαϊκό πολιτικό σύστημα ότι “nostra autem res publica non unius esset ingenio sed multorum” και σε πλήρη ανάπτυξη: «Ο λόγος της υπεροχής του πολιτικού συστήματος της Πόλεώς μας σε σύγκριση με άλλες Πόλεις είναι ότι οι δεύτερες είχαν πάντα τους νόμους και την νομοθεσία τους από έναν νομοθέτη. […] Αλλά η Δημοκρατία μας δεν έγινε από την ευφυΐα ενός ανδρός αλλά πολλών, όχι κατά την διάρκεια της ζωής ενός αλλά μέσα σε πολλούς αιώνες και γενεές».[450] Για τους Ρωμαίους, η πολιτεία τους αφορούσε άμεσα τα δικαιώματα των πολιτών. Δεν αρκούσε απλώς η αφοσίωση των πολιτών στην επιδίωξη των δικαιωμάτων τους και άρα σε μια επιτυχημένη πολιτεία (res publica), απαιτείτο ακόμη «αντίληψη, ικανότητα, εμπειρία και γνώση».[451] Τελικά, την εποχή αυτή στην Ρώμη υπήρχαν τέσσερις συνελεύσεις πολιτών με μερικές αλληλεπικαλυπτόμενες αρμοδιότητες, ενώ όσο μεγάλωνε ο αριθμός των αξιωματούχων τόσο υπήρχε η ανάγκη να προσδιορισθούν περισσότερο επακριβώς οι αρμοδιότητές τους.

---

[448] Υπάρχει σύγχυση στις αρχαίες πηγές και στο πώς τις ερμηνεύουμε σχετικά με τον χρόνο και το περιεχόμενο της εισαγωγής του δικαιώματος της εφέσεως (provocatio) στην ρωμαϊκή πολιτεία (CS, p. 68 & 79 & 588 n. 31). Οι πηγές μας για το provocatio από το τέλος του ΣΤ’ μέχρι τον Γ’ αιώνα π.Χ. είναι: Livius, II.8.2 & III.55 και Δωδεκάδελτος, Δέλτος IX.1-2 και Cicero, *De Republica*, II.54 (XXXI) και Justinianus, CJC, Digesta, I.2.2.16.

[449] Livius, IX.46 και Plinius, XVI.15 και Gaius, Institutes, I.3 και Justinianus, CJC, Digesta, I.2.2.8 και Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XV.27.4 – Scullard, *History*, pp. 122-123. δες και Forsythe, pp. 318-321.

[450] Cicero, *De Republica*, II.2 (I). Το λατινικό κείμενο μεταφράζεται ως εξής: «η Δημοκρατία μας δεν έγινε από την ευφυΐα ενός ανδρός αλλά πολλών».

[451] Adcock, p. 12.

Ας εξετάσουμε όμως λεπτομερώς την πολιτική διαμόρφωση στην Ρώμη προς το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. και στην αρχή του Γ' αιώνα π.Χ. Η παλιά Φρατρική Συνέλευση (Comitia Curiata) σταδιακά κατέληξε να είναι ένα σώμα άνευ μεγάλης σημασίας. Μάλιστα, προς το τέλος της περιόδου της Δημοκρατίας ασχολείτο με διαθήκες και υιοθεσίες και απένειμε την εξουσία τους (imperium) στους υπάτους και στους πραίτορες. Αντιθέτως με την Φρατρική, η Λοχίτις Συνέλευση (Comitia Centuriata) αναδύθηκε σταδιακά ως ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά όργανα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Η οργάνωσή της βασιζόταν στον πλούτο και η σχηματική της αναπαράσταση στον Πίνακα 7 μας δίνει μια ιδέα της λειτουργίας της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Η ΛΟΧΙΤΙΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΣΧΗΜΑΤΙΚΑ (Comitia Centuriata)			
Κλάσση Πλούτου (classes)	**Λόχοι Αρχαιότεροι (centuriae)**	**Λόχοι Νεώτεροι (centuriae)**	**Σύνολο**
Ιππείς (Equites)			18
Κλάσση 1 (classis)	40	40	80
Κλάσση 2 (classis)	10	10	20
Κλάσση 3 (classis)	10	10	20
Κλάσση 4 (classis)	10	10	20
Κλάσση 5 (classis)	15	15	30
Προλετάριοι (Proletarii)			1
Ειδικοί Τεχνίτες (fabric et cornicines)			4
		Σύνολο	193

Πηγή: Livius, I.43 και CS, p. 80.

Η λεπτομερής εξέταση του Πίνακα 7 δείχνει ότι οι πλούσιοι μπορούσαν να υπερισχύσουν των φτωχότερων στην ψηφοφορία. Εάν οι ιππείς και η 1η κλάσση ψήφιζαν ομοίως τότε διέθεταν 98 ψήφους σε σύνολο 193, δηλαδή την πλειοψηφία, οπότε υπερίσχυε η γνώμη τους. Επιπλέον, η πρώτη ψήφος όλων δινόταν από τον προνομιούχο λόχο (centuria prerogativa) που εκλεγόταν δια κλήρου από τον λόχο των ιππέων. Επειδή το αποτέλεσμα αυτής της ψηφοφορίας γινόταν γνωστό, μπορούσε να έχει σημαντική επίπτωση στον τρόπο με τον οποίο θα ψήφιζαν οι υπόλοιποι, μια που οι Ρωμαίοι φαίνεται ότι αρέσκονταν στο να ακολουθούν μια ανακοινωμένη γνώμη. Άλλο πρόβλημα υπήρχε με τους αρχαιότερους λόχους, οι οποίοι ήλεγχαν 85 από τους 193 λόχους (centuriae), αν και ήταν λιγότεροι από το ένα τρίτο του συνόλου των πολιτών. Η Λοχίτις Συνέλευση είχε την πιο βαρύνουσα γνώμη ανάμεσα στις συνελεύσεις των Ρωμαίων, διότι εξέλεγε τους υπάτους, τους πραίτορες και τους κήνσορες. Επιπλέον, αποφάσιζε για ζητήματα πολέμου και ειρήνης ενώ είχε και δικαιοδοσία Εφετείου σε περιπτώσεις θανατικής καταδίκης. Η σημασία της για την ρωμαϊκή πολιτική οργάνωση κατά την διάρκεια μέρους του Δ' αιώνα π.Χ. είναι πλέον φανερή.

Οι ίδιοι πολίτες που υπηρετούσαν στην Λοχίτιδα Συνέλευση συναντιόνταν και ανά φυλές στην Φυλετική Συνέλευση (Comitia Tributa). Φαίνεται ότι αυτή η κατάταξη είχε επιλεγεί επίτηδες μάλλον διότι 35 φυλές συνεδρίαζαν καλύτερα από 193 λόχους. Έτσι, σιγά-σιγά, η Φυλετική Συνέλευση άρχισε να παίρνει τις αρμοδιότητες της Λοχίτι-

δος. Οι προεδρεύοντες, που δεν ήταν άλλοι από τους τακτικούς αξιωματούχους, περιλάμβαναν πολλούς πληβείους που φρόντιζαν να φέρνουν τις προτάσεις σε αυτή την συνέλευση, που συνεδρίαζε ανά φυλές. Στην Φυλετική Συνέλευση, την μεγαλύτερη ισχύ είχαν οι μικρότεροι μικροϊδιοκτήτες που αποτελούσαν το κυρίως σώμα των φυλών στις οποίες φτωχοί και πλούσιοι είχαν ίση ψήφο. Αντιθέτως, στην Λοχίτιδα κυριαρχούσαν οι πλούσιοι. Εκτός από μία προνομιούχο φυλή (tribus prerogativa), που όπως έχουμε ήδη αναφέρει εκλεγόταν δια κλήρου, οι φυλές ψήφιζαν όλες μαζί και η μόνη διαφοροποίηση προερχόταν από το γεγονός ότι οι τέσσερις αστικές φυλές περιλάμβαναν όλο και μεγαλύτερο αριθμό ακτημόνων πολιτών. Το πρόβλημα ήταν ότι ο αυξανόμενος αριθμός τους μείωνε την σημασία της ατομικής ψήφου όταν συγκρινόταν με τις λίγες ψήφους των αγροτικών φυλών, οι οποίες όμως ήταν αριθμητικά περισσότερες από τις αστικές. Όπως έχουμε ήδη συζητήσει παραπάνω, ο Άππιος Κλαύδιος προσπάθησε ανεπιτυχώς να εξομαλύνει την κατάσταση με νέα νομοθεσία, αλλά σίγουρα η Φυλετική Συνέλευση λειτουργούσε περισσότερο δημοκρατικά από την Λοχίτιδα. Από την Φυλετική εκλέγονταν οι αιδίλεις (curule aediles) και οι θησαυροφύλακες (quaestor), αλλά λειτουργούσε και ως Εφετείο σε περιπτώσεις προστίμων. Η Φυλετική Συνέλευση, λοιπόν, θα αναδυθεί ως ένα πολύ σημαντικό όργανο της ρωμαϊκής πολιτικής οργανώσεως.

Η Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis) ήταν οργανωμένη κατά φυλές όπως και η Φυλετική Συνέλευση (Comitia Tributa). Δεν υπήρχαν διαφορές μεταξύ των δύο σωμάτων στην διαδικασία της ψηφοφορίας, αλλά ενώ η Φυλετική συγκαλούνταν από τον ύπατο ή τον πραίτορα, οι πληβείοι καλούνταν σε συνέλευση από έναν τριβούνο (tribunus). Φυσικά, οι πατρίκιοι δεν επιτρεπόταν να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της Συνελεύσεως των Πληβείων ενώ οι περισσότεροι φαίνεται ότι δεν συμμετείχαν ούτε στις συνεδριάσεις της Φυλετικής. Κατά τις συνελεύσεις τους, οι πληβείοι εξέλεγαν τους τριβούνους και τους πληβείους αιδίλους και είχαν το δικαίωμα να εκδίδουν διατάγματα που μετά το 287 π.Χ. είχαν ισχύ νόμων για όλους. Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, οι δύο φυλετικές συνελεύσεις συνιστούσαν τα δύο νομοθετικά σώματα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας.

Ορισμένες από τις εξουσίες που είχαν αρχικά μόνο οι ύπατοι (consules) βρίσκονταν τώρα στα χέρια διαφόρων αξιωματούχων (πληθ. magistri) είτε για να βοηθήσουν πραγματικά τους υπάτους είτε για να μπορέσουν οι πληβείοι να ελέγξουν τους πατρικίους. Αλλά οι αξιωματούχοι αυτοί κατείχαν τις θέσεις τους αμισθί, πράγμα που σημαίνει ότι μόνο οι πλουσιότεροι των πληβείων μπορούσαν να διατηρήσουν μια τέτοια θέση, ενώ επειδή οι αξιωματούχοι εκλέγονταν από όλους τους πολίτες ήταν δυνατόν η εκλογή να κατευθυνθεί προς ορισμένα πρόσωπα. Ένεκα τούτου, η νέα αριστοκρατία των πατρικο-πληβείων που ήταν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες μπορούσε να διοικεί την Ρώμη από γενιά σε γενιά. Στην πραγματικότητα, από το 342 π.Χ. και μετά, υπήρχε νόμος που απαγόρευε στο ίδιο πρόσωπο να εκλεγεί στην ίδια θέση αξιωματούχου πριν περάσουν δέκα χρόνια. Αλλά σε περιόδους πολέμου το μέτρο δεν τηρούνταν για να υπάρχει συνέχεια αρχής. Οι δύο ύπατοι σταδιακά ασχολήθηκαν μόνο με τα στρατιωτικά τους καθήκοντα και εξαιτίας των συνεχών ρωμαϊκών νικών η θέση έγινε αξιοζήλευτη και έτσι οι σημαντικότερες οικογένειες ορίζονταν από τον αριθμό των υπάτων που συμπεριλάμβανε η κάθε μία.

Η δικαιοδοσία του πραίτωρα αφορούσε μόνο πολιτικά καθήκοντα. Εν τη απουσία του υπάτου συγκαλούσε και προήδρευε της Συγκλήτου ή μιας των Συνελεύσεων,

ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις συνόδευε ή ηγείτο του στρατού. Ο κύριος ρόλος του όμως είχε σχέση με την δικαστική εξουσία. Παρακολουθούσε τις προκαταρκτικές καταθέσεις των διαδίκων, έδιδε οδηγίες σ' αυτούς που θα έπαιρναν την τελική απόφαση και εξέδιδε εγκυκλίους για περιπτώσεις που δεν υπήρχε εθιμικό δίκαιο. Επίσης, διόριζε τους επάρχους (praefecti), που είχαν την γενική διοίκηση των ιταλικών πόλεων.

Οι κήνσορες (τιμητές) ήταν αυτοί που κατένεμαν τους πολίτες στις διάφορες κλάσσεις, ανάλογα με τον πλούτο του καθενός. Είχαν όμως το δικαίωμα χρησιμοποιώντας διάφορες προφάσεις να περάσουν από άτυπη δίκη πολίτες, να τους κατηγορήσουν ότι δεν τους άρμοζε να είναι στην τωρινή τους κλάσση και να τους υποβιβάσουν με την δικαιολογία ότι δεν πολέμησαν γενναία σε κάποια μάχη ή ότι ήταν βίαιοι στην προσωπική τους ζωή. Παρότι αυτές δεν ήταν κανονικές δίκες, φαίνεται ότι είχαν την αποδοχή των άλλων πολιτών οπότε και οι ποινές γίνονταν ευρέως αποδεκτές. Αυτοί κανόνιζαν ποιος θα συγκεντρώσει τα έμμεσα έσοδα καθώς και την κατάρτιση των συμβολαίων για δημόσια έργα. Οι κήνσορες είχαν το δικαίωμα να επιλέγουν τους αξιότερους πολίτες –συνήθως πρώην αξιωματούχους– για Συγκλητικούς. Είχαν όμως παράλληλα το δικαίωμα να διατηρούν ορισμένους Συγκλητικούς στην θέση τους και έτσι μπορούσαν να ελέγχουν ποιες οικογένειες θα διοικούσαν την Ρώμη.[452] Αυτό σήμαινε ότι οι κήνσορες ήταν άνθρωποι με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ρόλο στην διακυβέρνηση της Ρώμης.

Οι πληβείοι τριβούνοι (tribuni plebes) ήταν αρχικά παράνομο αξίωμα και ποτέ δεν έγινε επίσημο ρωμαϊκό αξίωμα. Μολαταύτα, είχαν αποκτήσει εξαιρετική πολιτική δύναμη, τέτοια ώστε να μπορούν να ασκούν το δικαίωμα της αρνησικυρίας (veto) στις πράξεις όλων των αξιωματούχων, των αποφάσεων της Συγκλήτου και στα νομοσχέδια που καταθέτονταν στις διάφορες συνελεύσεις. Όλα αυτά συνέβαιναν μέχρι το 300 π.Χ. και υπό το κράτος των πιέσεων που εξασκούσαν οι πληβείοι για ισονομία. Είχαν τέτοια εξουσία ώστε οποιοσδήποτε από τους δέκα τριβούνους μπορούσε απλώς να προφέρει την λέξη *ενίσταμαι* (intercedo)[453] και αυτομάτως να αναβάλει σχεδόν οποιαδήποτε κρατική υπόθεση. Στην πραγματικότητα, σιγά-σιγά επήλθε ένα είδος συνδιαλλαγής μεταξύ των πατρικίων και των τριβούνων, έτσι ώστε οι τελευταίοι από αντίπαλοι να γίνουν συνεργάτες των κυβερνώντων. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούσαν τελικά να κάνουν προτάσεις στην Σύγκλητο και από το 216 π.Χ. είχαν το δικαίωμα να την συγκαλούν και να προεδρεύουν των συνεδριάσεων της, αλλά το προνόμιό τους για δικαίωμα αρνησικυρίας τέθηκε στην διάθεση της Συγκλήτου.

Η Σύγκλητος δεν είχε το δικαίωμα να νομοθετεί, αλλά οι αποφάσεις της γίνονταν ευρέως σεβαστές. Οι αξιωματούχοι εκτελούσαν τις αποφάσεις της Συγκλήτου, διότι αυτή συγκροτούνταν ουσιαστικά από πρώην αξιωματούχους στους οποίους θα κατατάσσονταν και οι ίδιοι μετά το τέλος της θητείας τους. Τελικά, μόνο η κήρυξη πολέμου και η σύναψη ειρήνης αφέθηκαν στην ψήφο του λαού αλλά και σε αυτές τις περιπτώσεις οι προκαταρκτικές συζητήσεις γίνονταν από την Σύγκλητο. Τα μέλη της Συγκλήτου ήταν ισόβια.[454]

Η ρωμαϊκή πολιτική διοίκηση ήταν πολύ πιο πολύπλοκη από όσο μπορέσαμε να την συζητήσουμε μέχρι τώρα αλλά θεωρήσαμε ότι δεν θα πρόσθετε τίποτα στην βασική

[452] Πρβλ. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκος Κάτων», XVI.
[453] Δηλαδή εναντιώνομαι σε γνώμη κάποιου ή σε κάποιο ζήτημα με το οποίο δεν συμφωνώ.
[454] Ανάλυση σε CS, pp. 78-83 και Scullard, *History*, pp. 123-127.

κατανόηση της λειτουργίας της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας η παράθεση όλων των δευτερευόντων αξιωματούχων και των αρμοδιοτήτων τους. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. οι πληβείοι είχαν καταφέρει να έχουν λόγο στην διακυβέρνηση της Ρώμης και ουσιαστικά να μοιράζονται τις εξουσίες με τους πατρικίους. Αυτό το γεγονός, όμως, δημιούργησε μια νέα ομάδα που συνίστατο από πατρικίους και πλούσιους αστούς πληβείους, οι οποίοι είχαν τελικά κοινά συμφέροντα και υπηρετούσαν στην Σύγκλητο της Ρώμης. Ένεκα τούτου, ενώ κατά την μελέτη της λειτουργίας του πολιτεύματος κάνουν την εμφάνισή τους οι αρμοδιότητες των συνελεύσεων και των αξιωματούχων πατρικίων και πληβείων, στην αυγή του Γ' αιώνα π.Χ. η Σύγκλητος είναι αυτή που ουσιαστικά αρχίζει να διοικεί την Ρώμη. «Την στιγμή ακριβώς [...] που μια αληθινή δημοκρατία ήταν εφικτή, οι Ρωμαίοι στην πραγματικότητα υπέκυπταν όλο και περισσότερο στον έλεγχο της συγκλητικής ολιγαρχίας».[455]

Οι Σαυνίτες και η Σύγκρουση με τους Ρωμαίους

Από τις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. και μετά την επιδρομή των Γαλατών, οι Ρωμαίοι προβληματίσθηκαν πολύ με την ασφάλεια της Ρώμης, με τον αριθμό των πολεμιστών αλλά και με την μαχητική ικανότητα του στρατού τους. Άμεσος στόχος, λοιπόν, ήταν η εξασφάλιση της πόλεως από επιδρομείς, η αύξηση του αριθμού των στρατευμένων αλλά και η εξάσκηση του στρατού.

Μετά την μάχη στον Αλλία (Allia) ποταμό το 386 π.Χ., οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να περιβάλουν την Ρώμη με τείχος για να την προστατεύσουν. Ήταν ένα συμπαγές, λίθινο τείχος περίπου 3,5 μ. φαρδύ και 7 μ. ψηλό με συνολικό μήκος 9 χιλιομέτρων. Από το ονομαζόμενο αυτό τείχος του Σέρβιου,[456] τμήμα του σώζεται σήμερα αριστερά από τον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό (Termini) της Ρώμης αλλά και σε άλλα σημεία της πόλεως.[457] Πέρα από την κατασκευή του τείχους, οι Ρωμαίοι κατανόησαν επίσης ότι έπρεπε να γίνουν σημαντικές αλλαγές στον οπλισμό τους και στην στρατηγική τους. Τα όπλα που έφεραν στην μάχη δεν τους βοηθούσαν για να νικήσουν τους αντιπάλους τους ενώ η παράταξή τους διεσπάτο εύκολα. Ο ακριβής χρόνος κατά τον οποίο έγιναν αυτές οι αλλαγές δεν προσδιορίζεται από τις αρχαίες πηγές, αλλά νομίζουμε ότι συντελέσθηκαν κάποια χρονική στιγμή κατά τον Ε' ή το Δ' αιώνα π.Χ. ή και σταδιακά.[458]

Οι βελτιώσεις στον ρωμαϊκό στρατό περιλάμβαναν νέα βοηθητικά στρατιωτικά σώματα, νέα όπλα και νέα τακτική μάχης.[459] Συγκεκριμένα, στο βαρύ πεζικό προσαρτήθηκε ομάδα σφενδονητών και ομάδα ακοντιστών. Στο κύριο σώμα του στρατού, τις δύο λεγεώνες, οι άνδρες της πρώτης και μεσαίας σειράς έφεραν δύο δόρατα και ένα σπαθί ενώ άλλαξαν τις μικρές στρογγυλές ασπίδες με τα σκύτη (εν. scutum), ορθογώνιες και ελαφρά κυλινδρικές ασπίδες. Η σημαντικότερη όμως μεταβολή επήλθε στην εσωτερική διάρθρωση των λεγεώνων. Η παράταξη σχεδιάσθηκε έτσι ώστε να είναι αποτελεσματικότερη της ελληνικής φάλαγγας. Η λεγεώνα συνδύαζε την ισχύ μαζικής δυνάμεως με

---

[455] Scullard, *History*, p. 130.

[456] Δες κεφ, 1, υποκεφ. «Η Βασιλεία στην Ρώμη».

[457] Amanda Claridge, *Rome* in series *Oxford Archaeological Guides* (Oxford Univ. Press, 1998), pp. 59, 146, 172, 351, 355.

[458] Για τα προβλήματα και τις παραπομπές στις πηγές δες CS, p. 591 n. 2.

[459] Οι σημερινοί ιστορικοί διαφωνούν για τον εάν οι Ρωμαίοι διδάχθηκαν την χρήση νέων όπλων και τακτικών μάχης από τους αντιπάλους τους ή την εφηύραν μόνοι τους. Πρβλ. E. T. Salmon, *Samnium and the Samnites* (London: Cambridge Univ. Press, 1967), pp. 107-109 και Forsythe, pp. 304-307.

την ευελιξία. Επίσης, η πολιτική μεταβολή του 367 π.Χ. κατά την οποία ύπατοι μπορούσαν να γίνουν όλοι οι πληβείοι έδωσε στον ρωμαϊκό στρατό τούς ηγέτες που χρειαζόταν, ηγέτες ικανούς, έτοιμους για δράση. Στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ., οι Ρωμαίοι είχαν αποκτήσει αρκετή γη και έναν ισχυρό στρατό αλλά η κυριαρχία τους στην κεντρική Ιταλία δεν θα σταθεροποιούνταν πριν ολοκληρώσουν μια σειρά πολέμων στην νότια ιταλική χερσόνησο.

Οι Σάβελλοι και οι Σαυνίτες ή Σαμνίτες

Στα νότια Απέννινα Όρη, διάφοροι λαοί που μιλούσαν την οσκική διάλεκτο ονομάζονται από τους επιστήμονες της Αρχαιότητας Σάβελλοι (λατ. Sabelli) και περιλάμβαναν κυρίως τους Σαυνίτες ή (λατ.) Σαμνίτες (Samnites),[460] τους Καμπανούς (λατ. Campani) και τους Λευκανούς ή (λατ.) Λουκανούς (Lucani).[461] Κατά τον Ε' και τις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ., οι λαοί αυτοί –εξαιτίας υπερπληθυσμού και πιέσεων άλλων λαών από τον Βορρά– κατέλαβαν όλα τα πεδινά μέρη στην περιοχή των νοτίων Απεννίνων Ορέων, αφού ούτε οι εναπομείναντες Ετρούσκοι της Καμπανίας ή οι Έλληνες των νοτιοδυτικών ιταλικών αποικιών μπορούσαν να αποτελέσουν εμπόδιο. Συγκεκριμένα, μεταξύ του 450 και του 420 π.Χ., οι Σάβελλοι υπέταξαν την Κάπουα/Καπύη (Capua, BAGROW, 44:F3, βορειοανατολικά της Νεαπόλεως) και, λίγο αργότερα, έφθασαν μέχρι την Κύμη (BAGROW, 44:F4, δυτικά της Νεαπόλεως) περιορίζοντας τους αποίκους Έλληνες σε μια μικρή λωρίδα γης. Τα επόμενα χρόνια και μέχρι το 350 π.Χ., το μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής και νότιας Ιταλίας είχε καταληφθεί από τους Σαβέλλους (Σαυνίτες, Καμπανούς, Λευκανούς). Παρά το γεγονός ότι οι Σάβελλοι εφήρμοσαν την ιταλική πρακτική της Ιεράς Ανοίξεως (λατ. ver sacrum), όπως την γνωρίζουμε από τους κατοπινούς ιστορικούς χρόνους, δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν ένα κράτος. Κατά την παράδοση αυτή και κατά μία εκδοχή της, όταν σε μια κοινότητα υπήρχαν σημάδια υπερπληθυσμού, ορισμένα παιδιά που γεννιόνταν σε συγκεκριμένο χρόνο, σημαδεύονταν και ορίζονταν ως οι μελλοντικοί νέοι άποικοι. Αυτοί θα δημιουργούσαν έναν νέο οικισμό κάπου στην Ιταλία, αλλά σε άλλη τοποθεσία από αυτή που είχαν γεννηθεί, μεταφέροντας εκεί ήθη, έθιμα και γλώσσα. Αλλά ενώ εκ πρώτης όψεως η επιτυχία των Σαβέλλων μοιάζει εντυπωσιακή, οι κατακτήσεις τους είχαν στην πραγματικότητα επιτευχθεί από διάφορους λαούς, οι οποίοι δεν αποτελούσαν ένα έθνος και επιπλέον δεν είχαν την συνοχή των Ρωμαίων. Το τελικό αποτέλεσμα των επεκτάσεων αυτών ήταν να υπάρξουν συγκρούσεις ανάμεσα στους λαούς που αποτελούσαν τους Σαβέλλους.

Ανάμεσα στους Σαβέλλους, οι Σαυνίτες έπαιξαν για ένα διάστημα σημαντικό ρόλο στην ρωμαϊκή Ιστορία των χρόνων ετούτων. Αυτούς που γνωρίζουμε από τους αρχαίους ιστοριογράφους ως Σαυνίτες ήταν μια ένωση φυλών, ο Σαυνιτικός Συνασπισμός, που κατοικούσαν στην περιοχή που ονομαζόταν Σαύνιο/Σάμνιο (λατ. Samnium, BAGROW, 44). Στην ίδια περιοχή, όμως, συνυπήρχαν και άλλοι συνασπισμοί άλλων σαυνιτικών φυλών, όπως ο συνασπισμός των Καμπανών με επικεφαλής την πόλη Κάπουα, γεγονός που δείχνει τον πολιτικό κατακερματισμό των Σαυνιτών. Δεν γνωρίζουμε πότε ιδρύθηκε ο Σαυνιτικός Συνασπισμός (πιθανότατα αμέσως μετά το μέσο του Ε' αιώνα π.Χ.), υποψιαζόμαστε ότι αρχικά τα κίνητρα ήταν θρησκευτικά αλλά την περί-

[460] Ή όπως πιθανόν ονόμαζε ο ίδιος ο κάτοικος τον εαυτό του, Σαφίνος (Safinus), και την χώρα του Σαφίνιμο (Safinim), δες Salmon, *Samnium*, p. 28.

[461] Για τις περιοχές που καταλάμβαναν οι τρεις λαοί δες CS, map. 1 και BAGROW, 44 & 45.

οδο που εξετάζουμε εδώ ο λόγος υπάρξεώς του ήταν καθαρά στρατιωτικός. Μάλιστα, οι Σαυνίτες διατηρούσαν μικρά ορεινά οχυρά με πολυγωνικά τείχη είτε ως στρατιωτικά παρατηρητήρια είτε ως προστατευμένους χώρους, όπου θα μπορούσαν να καταφύγουν σε περίπτωση κινδύνου.

Οι Σαυνίτες ήταν γενικά λαός αγροτικός που έμεναν σε χωριά αντί για πόλεις, χωρίς να φαίνεται ότι υπήρχαν μεγάλες διαφορές οικονομικών τάξεων. Τα χωριά ήταν γεωγραφικά απομονωμένα και έτσι δεν υπήρχε προοπτική πολιτικής συνεννοήσεως, ενώ δεν έλλειπαν και οι πόλεμοι μεταξύ τους. Παρόμοια πολιτική οργάνωση είχαν και οι Λευκανοί με δικό τους αρχηγό. Αντιθέτως, οι Καμπανοί, υπό την επιρροή των Ετρούσκων και των Ελλήνων, μετεξελίχθηκαν σε αστούς, με αποτέλεσμα η πόλη Κάπουα να γίνει το κύριο βιοτεχνικό κέντρο της Ιταλίας. Πολιτικά, ήταν οργανωμένοι σε πόλεις-κράτη και αυτές σε συνασπισμούς όπως ο Σαυνιτικός και ο συνασπισμός των Οσκών της Καμπανίας ενώ η ελληνική Νεάπολις (λατ. Neapolis) στον Νότο είχε παραμείνει πολιτικά ανεξάρτητη. Συνεπώς, στον γεωγραφικό χώρο της κεντρικής και νότιας Ιταλίας, Σαυνίτες, Λευκανοί, Καμπανοί είχαν δημιουργήσει τις δικές τους συμμαχίες.

Πιο συγκεκριμένα, οι Σαυνίτες μιλούσαν την οσκική γλώσσα και κατοικούσαν στις περιοχές των κεντρικών και νοτίων Απεννίνων. Η οικονομία τους βασιζόταν στην καλλιέργεια της γης, στην κτηνοτροφία και στην δασοκομία, με ελάχιστες εμπορικές σχέσεις και χωρίς την χρήση νομισμάτων. Χωρισμένοι σε τέσσερις φυλές συγκροτούσαν μια χαλαρή ομοσπονδία, αλλά όταν απειλούνταν στρατιωτικά σχημάτιζαν έναν απόλυτα ενωμένο και ισχυρό συνασπισμό. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, κατοικούσαν σε μικρούς συνοικισμούς ή χωριά και δεν είχαν συγκροτήσει πόλεις-κράτη, όπως οι γείτονές τους. Η πολιτική τους οργάνωση ήταν βασικά φυλετική και επικεφαλής της φυλής εκλεγόταν ένας αρχηγός (meddix tuticus και λατ. iudex publicus) με απόλυτη δικαστική και στρατιωτική εξουσία. Υπάρχουν ενδείξεις ότι τα κράτη των οσκικών φυλών (οι Σαυνίτες και οι γείτονές τους που μιλούσαν παρόμοιες διαλέκτους) διέθεταν κάποιο είδος γερουσίας και εκκλησίας του δήμου και η ομοσπονδία τους έμοιαζε με την λατινική, δηλαδή ήταν κατά βάση στρατιωτική και αντιπρόσωποι των Σαυνιτών συνέρχονταν εκτάκτως για να συζητήσουν και να αποφασίσουν επί σημαντικών ζητημάτων.[462] Συνοψίζοντας, οι Σαυνίτες ήταν αγρότες, δεν αποτελούσαν ένα έθνος με ισχυρούς δεσμούς, εκτός εάν επρόκειτο να αντιμετωπίσουν κοινό εχθρό και γενικά διατηρούσαν χαλαρή πολιτική οργάνωση.

Στο απόλυτα συγκεχυμένο τοπίο των λαών και των γλωσσών της κεντρικής και νότιας Ιταλίας κατά τον ΣΤ’ και Ε’ αιώνα π.Χ., οι αρχαιολόγοι, γλωσσολόγοι και ιστορικοί προσπαθούν στις μελέτες τους να μας δώσουν μια όσο πιο ευδιάκριτη εικόνα της καταστάσεως που επικρατούσε, χωρίς δυστυχώς μεγάλη επιτυχία. Έτσι, δεν μας μένει παρά να δεχθούμε τις γενικώς παραδεκτές απόψεις στις οποίες θα βασισθούμε για να εξηγήσουμε τον ρόλο των Σαυνιτών και Λατίνων στην ρωμαϊκή Ιστορία του Δ’ αιώνα π.Χ.

Ο Πρώτος Σαυνιτικός Πόλεμος (343-341 π.Χ.)

Στα μέσα του Δ’ αιώνα π.Χ., οι Σαυνίτες συνάντησαν τους Ρωμαίους και αρχικά συμμάχησαν μαζί τους, αλλά τελικά συγκρούσθηκαν και ηττήθηκαν. Οι ανάγκες δια-

---

[462] Salmon, *Samnium*, chs 1-4 και Scullard, *History*, pp. 108-110 και Forsythe, pp. 281-283.

τροφής των κατοίκων του Σαυνίου υπήρξαν ο λόγος για τον οποίο εκείνοι προσέγγισαν τα ρωμαϊκά εδάφη. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση του πληθυσμού και η έλλειψη ικανής παραγωγής τροφίμων ανάγκασε τους Σαυνίτες να επεκτείνουν τις περιοχές που ήλεγχαν, με αποτέλεσμα να πλησιάσουν τον χώρο δικαιοδοσίας των Ρωμαίων. Φαίνεται μάλιστα ότι το 354 π.Χ. υπέγραψαν και συμφωνία με τους Ρωμαίους, της οποίας όμως δεν γνωρίζουμε τους όρους[463] αν και υποθέτουμε ότι αφορούσε την ασφάλεια και των δύο. Οι Σαυνίτες υπέφεραν από την δραστηριότητα των Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, ενώ οι Ρωμαίοι φοβόντουσαν τους Ετρούσκους. Επιπλέον, Σαυνίτες και Ρωμαίοι είχαν επεκτείνει την δραστηριότητά τους σε βάρος γειτονικών τους λαών και επομένως μια συμμαχία ήταν ευπρόσδεκτη και από τις δύο πλευρές. Πάντως, πιθανολογείται ότι ένας από τους κύριους λόγους συνάψεως της συμμαχίας ήταν η ανάγκη για την από κοινού αντιμετώπιση των επιδρομών των Κελτών/Γαλατών. Οι Κέλτες/Γαλάτες είχαν απειλήσει πολλές φορές τους λαούς της κεντρικής Ιταλίας και η πιο πρόσφατη μεγάλη τους επίθεση το 349 π.Χ. υπενθύμισε σε Ρωμαίους και Σαυνίτες πόσο επικίνδυνες για την ασφάλεια της περιοχής αλλά και πόσο καταστροφικές ήταν οι επιδρομές τους. Επιπλέον, την ίδια χρονιά, ελληνικός στόλος που πρέπει να προερχόταν από τους Έλληνες της Σικελίας, την οποία ήλεγχε ο τύραννος Διονύσιος Β' των Συρακουσών, εμφανίσθηκε στο δέλτα του Τίβερη με σκοπό να εκμεταλλευθεί το γεγονός ότι οι Ρωμαίοι ήταν απασχολημένοι με τους Γαλάτες και να ανοίξει διπλό μέτωπο για να λαφυραγωγήσει την παράλια χώρα. Η νίκη των Ρωμαίων επί των Γαλατών, όμως, ματαίωσε τα σχέδια αυτά και οι Έλληνες αποχώρησαν άπρακτοι. Μετά από αυτό το γεγονός, οι Ρωμαίοι φρόντισαν να εξασφαλίσουν τις ακτές του Λατίου με την εγκατάσταση παράλιας αποικίας στην Όστια, (Ostia, BAGROW, 43:B2 & 44:B2) αλλά και πιθανή προσπάθεια για την ίδρυση αποικίας στην Κορσική, απέναντι από το Λάτιο.[464]

Αν και, όπως μόλις αναφέραμε, οι όροι της συνθήκης δεν μας έχουν παραδοθεί από τους αρχαίους συγγραφείς, κάποιες υποθέσεις θεωρούνται αρκετά ασφαλείς. Ένας πιθανός όρος της συνθήκης έχει γίνει γενικά αποδεκτό ότι μπορεί να ήταν και συμφωνία για την κοιλάδα του Λείριως ποταμού, (Liris/Clanius/Clanis, σήμερα Garigliano, BAGROW, 44:E3), η οποία εκτός από γη κατάλληλη για καλλιέργεια διέθετε και κοιτάσματα χαλκού και σιδήρου. Δηλαδή, ο πιθανός πλήρης ρωμαϊκός έλεγχος του ποταμού θα έθετε σε κίνδυνο την σαυνιτική εξορυκτική δραστηριότητα στην κοιλάδα, ενώ ο πλήρης σαυνιτικός έλεγχος θα αποτελούσε έναν απευθείας κίνδυνο για το Λάτιο και την Ρώμη. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η δεξιά όχθη του ποταμού ορίσθηκε ως το ανατολικότερο όριο της ρωμαϊκής κυριαρχίας, ενώ η αριστερή του ως το δυτικότερο όριο των Σαυνιτών. Τα κοινά συμφέροντα αλλά και η αμοιβαία δυσπιστία συνηγόρησαν στην αποδοχή της συμφωνίας και από τις δύο πλευρές. Παρά τις ανωτέρω ελκυστικές ιστορικές διαπιστώσεις που βασίζονται σε προσεκτική ανάλυση των δεδομένων για την ιστορική περίοδο και την περιοχή, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτές δεν είναι παρά υποθέσεις, διότι, όπως ήδη αναφέραμε, ούτε ο ιστορικός Λίβιος ούτε ο Διόδωρος Σικελιώτης μας παρέδωσαν τους όρους. Πάντως, δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε την

---

[463] Livius, VII.19.4 και Δ.Σ., XVI.45.8.

[464] Livius, VII.25-26 και Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας*, V.8.2. Forsythe, pp. 278-279. Για την προέλευση του ελληνικού στόλου δες Ettore Pais, «The Greek Fleet Which Appeared Off the Coast of Latium in 349 B.C.» in *Ancient Italy*, trans by C. D. Curtis (Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1908), pp. 345-354

υπόθεση ότι πρέπει να ήταν μία συνθήκη μεταξύ ίσων αλλά και πολύ γενικόλογη.

Την περίοδο εκείνη, λοιπόν, ενώ Ρωμαίοι και Σαυνίτες θεώρησαν αρχικά πιο επωφελές να ασχοληθούν με τους τοπικούς εχθρούς τους παρά με μία σύρραξη μεταξύ τους, η απομάκρυνση του γαλατικού κινδύνου και ο ανταγωνισμός για την κυριαρχία στην νότια Ιταλία τους έφερε το 343 π.Χ. αντιμέτωπους. Ενώ μόλις είχαν βρει ένα modus vivendi (συνύπαρξη) στον Λείριν ποταμό και η ειρήνη φαινόταν μακρόχρονη, ορισμένα γεγονότα στην βόρεια Καμπανία αποτέλεσαν σημείο τριβής για τους δύο λαούς.[465] Συγκεκριμένα, η περιοχή ήταν πολύ γόνιμη, με μεγάλο πληθυσμό και θα μπορούσε ίσως να διαμοιρασθεί ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, αν η αμοιβαία αμφισβήτηση κυριαρχίας τούς είχε δώσει τα περιθώρια. Επίσης, οι Ρωμαίοι δεν θα άφηναν στα χέρια άλλων ούτε θα μοιράζονταν σιτοβολώνα, όπως ήταν η Καμπανία, την στιγμή που η Ρώμη βρισκόταν πάντοτε υπό την απειλή λοιμού και άρα πιθανής ελλείψεως τροφίμων.[466] Μολαταύτα, μέχρι την εποχή εκείνη, η βόρεια Καμπανία δεν είχε αποτελέσει πεδίο αντιπαραθέσεως μεταξύ Ρωμαίων και Σαυνιτών. Στην πραγματικότητα, μια σειρά από πολιτικά και στρατιωτικά συμβάντα στην περιοχή τράβηξαν την προσοχή και το ενδιαφέρον των δύο συμμάχων που τελικά αποτέλεσαν τους δύο εμπολέμους.

Για τα αίτια συρράξεως Ρωμαίων και Σαυνιτών, ο Λίβιος μας εξηγεί ότι όταν οι Σαυνίτες έγιναν απειλητικοί εναντίον συμμάχων των Καμπανών, οι τελευταίοι με επικεφαλής την Κάπουα, ισχυρή πόλη της περιοχής, τούς υπερασπίστηκαν. Τότε οι Σαυνίτες στράφηκαν εναντίον των Καμπανών των ίδιων, μια που διέκριναν τα οφέλη από την κατάκτηση της περιοχής. Άδραξαν, λοιπόν, την ευκαιρία και μετά από επίθεση εκμηδένισαν τον στρατό των Καμπανών. Εκείνοι, ζήτησαν βοήθεια από την Ρώμη και μάλιστα προσφέρθηκαν να υποταγούν τελείως και να γίνουν Ρωμαίοι. Τότε, η Σύγκλητος μήνυσε στους Σαυνίτες ότι δεν έχουν το δικαίωμα να κακομεταχειρίζονται λαό που τα μέλη του έχουν σχεδόν γίνει Ρωμαίοι πολίτες. Οι Σαυνίτες δεν δέχθηκαν την αιτιολόγηση των Ρωμαίων και έτσι η κατάσταση οδηγήθηκε σε πόλεμο. Οι σημερινοί ιστορικοί συμφωνούν ότι η διήγηση του Λίβιου για τον Α' Σαυνιτικό Πόλεμο είναι ουσιαστικά ανυπόστατη, απίθανη, γεμάτη προφανείς ανακρίβειες, και επανάληψη γεγονότων από κατοπινά χρόνια. Παρ' όλα αυτά, ο πόλεμος είναι ένα ιστορικό γεγονός και όχι αποκύημα της πένας του Ρωμαίου ιστορικού.[467] Οι κύριοι λόγοι της συγκρούσεως με τους Σαυνίτες, πέρα από την εξασφάλιση της Ρώμης σχετικά με την προμήθεια σιτηρών, ήταν πιθανότατα και οι εμπορικές προοπτικές που άνοιγε στους Ρωμαίους μια επέκταση προς Νότον. Σημαντικό ρόλο στην έναρξη των συγκρούσεων το 343 π.Χ. μπορεί να έπαιξε και η αδημονία ορισμένων νέων πληβείων αρχηγών των Ρωμαίων να αποδείξουν τις στρατιωτικές τους ικανότητες στο πεδίο της μάχης, αν και την απόφαση πρέπει να την πήρε η Σύγκλητος αλλά καθοδηγούμενη από ομάδα ισχυρών πατρικίων.[468]

Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, Ρωμαίοι και Σαυνίτες συναντήθηκαν στο πεδίο της μάχης και επιδόθηκαν σε συγκρούσεις μικρής διάρκειας και κατά διαστήματα. Το 342 π.Χ., όμως, τα ρωμαϊκά στρατεύματα επαναστάτησαν εναντίον της συνεχίσεως

---

[465] Livius, VII.32-36.

[466] Livius, IV.52 και Orosius, II.12-13 & III.4.

[467] Livius, VII.29-31 και Salmon, *Samnium,* pp. 187-202 και Mommsen, *Rome*, 1:459 και CS, p. 591 note 9.

[468] Salmon, *Samnium,* pp. 203-206. Παρά τις αντιρρήσεις πολλών ιστορικών, η εθελουσία υποταγή λαών σε άλλους δεν ήταν ξένη την εποχή εκείνη (δες, Cornell, p. 347).

του πολέμου και εξαιτίας της μακροχρόνιας παραμονής τους μακριά από την πόλη τους, διότι ήταν ασυνήθιστοι σε τέτοιου είδους εκστρατείες. Ήταν μια στιγμή αδυναμίας για τον ρωμαϊκό στρατό που μπορεί να στοίχιζε πολύ ακριβά στην Ρώμη. Ευτυχώς για τους Ρωμαίους, οι Σαυνίτες ήταν απασχολημένοι με άλλους εχθρούς τους και δεν εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία να στραφούν εναντίον τους. Γεγονός, βέβαια, παραμένει ότι έτσι γεννήθηκε το ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την περιοχή της Καμπανίας. Το 341 π.Χ., οι εχθροπραξίες σταμάτησαν και συνήφθη ειρήνη. Ο Α’ Σαυνιτικός Πόλεμος δεν φαίνεται να ήταν μια κανονική σύρραξη αλλά μία σειρά από αψιμαχίες ή μικρής διάρκειας συγκρούσεις. Οι αντιπαραθέσεις αυτές έσβησαν μόνες τους όταν οι Ρωμαίοι κατάλαβαν ότι η Καμπανία ήταν ασφαλής την στιγμή που οι Σαυνίτες έπρεπε να στρέψουν την προσοχή τους στις επιθέσεις του Αρχίδαμου της Σπάρτης, μισθοφόρου που είχαν προσλάβει οι Ταραντίνοι (δες παρακάτω). Η ανανέωση της ειρήνης του 354 π.Χ.[469] επιβεβαίωσε τις σφαίρες επιρροής Ρωμαίων και Σαυνιτών με την επιπλέον επεξήγηση ότι οι Καμπανοί ήταν πλέον υπό την προστασία των Ρωμαίων, ενώ άλλοι λαοί παρέμεναν στην δικαιοδοσία των Σαυνιτών. Οι μεγάλοι κερδισμένοι ήταν βέβαια οι Ρωμαίοι, οι οποίοι είχαν ξαφνικά αυξήσει την σφαίρα επιρροής τους σε μέγεθος περίπου ίδιο με αυτό των Σαυνιτών.

Απαρχές του Ρωμαϊκού «Ιμπεριαλισμού»;

Ο πόλεμος Ρωμαίων και Σαυνιτών περιγράφεται από τον Λίβιο ως ένα αντίγραφο της διηγήσεως του Πελοποννησιακού πολέμου από τον Θουκυδίδη. Η Κάπουα παίζει τον ρόλο της Κέρκυρας, η Ρώμη την Αθήνα και οι Σαυνίτες την Κόρινθο και την Πελοποννησιακή Συμμαχία υπό την Σπάρτη. Σε αντίθεση, όμως, με τον Θουκυδίδη που προσπαθεί να δείξει την αθηναϊκή realpolitik[470] της εποχής, ο Λίβιος δίνει μεγάλη σημασία στα ηθικά διλήμματα της ρωμαϊκής Συγκλήτου. Η Σύγκλητος παρουσιάζεται να σκέφτεται πολύ να παραβεί την συμμαχία της με τους Σαυνίτες για να βοηθήσει την λιγότερο ισχυρή και αδικημένη Κάπουα, αν και αυτό έπρεπε να πράξει από ηθικής απόψεως για να μην υπερισχύσει το δίκαιο του ισχυροτέρου. Για τον λόγο αυτό, η Ρώμη εμφανίζεται να δίνει μόνο δίκαιες μάχες («βοηθεῖν τοῖς ἀδικουμένοις»)[471] για την υπεράσπιση των αδυνάτων σχεδόν σε ολόκληρη την ρωμαϊκή ιστοριογραφία, που φυσικά είναι γραμμένη από την πλευρά των νικητών Ρωμαίων. Όταν εξετάζουμε ιστορικές πηγές δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Ιστορία έχει κυρίως γραφεί από τους νικητές και όχι από τους ηττημένους.[472] Εξαιτίας αυτού, η Ρώμη παρουσιάζεται να έχει επεκτείνει την κυριαρχία της με δίκαιους πολέμους εναντίον ισχυρών για την υποστήριξη των αδυνάτων. Στην πραγματικότητα, η ιδέα της πολεμικής αρετής είναι συνυφασμένη με την ρωμαϊκή κοινωνία. Ήταν υπέρτατη τιμή για τον Ρωμαίο ευγενή να επιστρέψει στην εστία του νικητής και τροπαιούχος, γεγονός που ενδυνάμωνε την πολεμική άμιλλα ανάμεσα στους ευγενείς. Επίσης, ένα μεγάλος μέρος του ανδρικού πληθυσμού συμμε-

---

[469] Livius, VIII.2.

[470] Γερμανική λέξη που σημαίνει «πραγματιστική πολιτική» σε ό,τι έχει σχέση με την εξωτερική πολιτική ενός κράτους, σε αντίθεση με εξωτερική πολιτική ηθικών διλημμάτων.

[471] Πολύβιος, II.8.11 για το επεισόδιο με τους Ιλλυριούς το 230 π.Χ. Δες και Δ.Α., XVII.3 σε σχέση με τον Γ’ Σαυνιτικό Πόλεμο το 298 π.Χ.

[472] Ή όπως το έγραψε ο Κώστας Βάρναλης με τον δικό του τρόπο: «Γράφε, Ιστορία, τα ψέματά σου αράδα / και βλόγα το Φονιά, βρίζε το Θύμα!», από την συλλογή *Ελεύθερος Κόσμος*, [1965].

τείχε τακτικά και για μεγάλο μέρος της ζωής του σε εκστρατείες και μάχες και άρα πρέπει να θεωρούσε τον πόλεμο μέρος της καθημερινής ζωής. Συνεπώς, ολόκληρη η ρωμαϊκή κοινωνία θεωρούσε τον πόλεμο ως κάτι το φυσικό, πολλώ δε μάλλον όταν οι άλλοι λαοί ήταν ισχυροί στρατιωτικά αλλά κατείχαν και περιουσίες (λάφυρα και σκλάβους) που θα μπορούσαν να αποφέρουν μεγάλα κέρδη στους νικητές Ρωμαίους. Η Ρώμη, λοιπόν, είχε κάθε λόγο μόνη της ή με τους συμμάχους της να επιδιώξει πολεμικές συρράξεις εναντίον συγκεκριμένων λαών, να νικήσει και να αποκομίσει μεγάλα κέρδη.[473]

Η μοραλιστική αυτή ιδέα της προστασίας των αδυνάτων, η οποία χρησιμοποιείται ως αφορμή για πολέμους και επεμβάσεις μιας δυνάμεως εναντίον άλλων ή σε συγκεκριμένους γεωγραφικούς χώρους με κύριο σκοπό όμως την εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων, επανελήφθη αρκετές φορές στην Ιστορία. Την χρησιμοποίησε ο Ναπολέων Βοναπάρτης στην Ιταλία, η Αικατερίνη της Ρωσίας στα Βαλκάνια με τους Ορλώφ και τον Λάμπρο Κατσώνη, οι ΗΠΑ στην Κορέα, στο Βιετνάμ, στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ. Στην περίπτωση των ΗΠΑ, ολόκληρη η ιδέα της συγκροτήσεως του αμερικανικού κράτους προς το τέλος του 18ου μ.Χ. αιώνα αλλά και η εξωτερική του πολιτική μέχρι και σήμερα, βασίσθηκαν στο αμερικανικό ιδεώδες της δημοκρατίας, δηλαδή στην προστασία των αδυνάτων και στην αποδοχή του πολέμου μόνο όταν επιβαλλόταν από λόγους ηθικής. Πολλές φορές η πολιτική αυτή συγκάλυπτε ή δικαιολογούσε την αμερικανική οικονομική επεκτατική πολιτική θεωρία της μετακινούμενης γεωγραφικής μεθορίου (frontier thesis).[474] Η προσκόλληση αυτή στην εξωτερική πολιτική της ηθικής μπορεί να εξηγηθεί, τουλάχιστον εν μέρει, από το γεγονός ότι οι πατέρες της αμερικανικής δημοκρατίας βάσισαν τις λειτουργίες του νέου κράτους στις αρχές της ρωμαϊκής διοικήσεως αλλά και στην ευρωπαϊκής εμπνεύσεως και προελεύσεως προτεσταντική ηθική.[475]

Σε συνδυασμό με την ανωτέρω ιδέα, ο πρώτος Σαυνιτικός πόλεμος φέρνει στην επιφάνεια το ζήτημα του «ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού», όπως αναφέρεται κατά κόρον στην σημερινή ιστοριογραφία. Τα ιστορικά ζητήματα γύρω από αυτό το θέμα είναι πολλά και ποικίλα. Τι είναι ιμπεριαλισμός; Υπήρξε ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός; Ήταν ίδιος ο ιμπεριαλισμός του 19ου και του 20ου μ.Χ. αιώνα με αυτόν (εάν υπήρξε υπό τους ιδίους όρους) της Αρχαίας Εποχής; Πρώτα-πρώτα, πρέπει να ορίσουμε τι είναι ιμπεριαλισμός και σε ποια εποχή αναφέρεται ο ορισμός μας. Οι μαρξιστές κυρίως ιστορικοί με πρώτο τον Κάρολο Μάρξ (1818-1883) τον ίδιο μετέφεραν στην μελέτη της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα όρους και ιδέες τις οποίες χρησιμοποίησαν για να περιγράψουν οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές των δύο τελευταίων αιώνων. Έτσι όμως δημιουργήθηκαν τεράστια προβλήματα ιστορικού αναχρονισμού,[476] διότι πρώτον

[473] Forsythe, pp. 281-288.

[474] Ο πατέρας της θεωρίας αυτής του 1893 μ.Χ. είναι ο ιστορικός Frederick Jackson Turner, *The Significance of the Frontier in American History* (London, Penguin, 1921/2008). Είναι αποκαλυπτική η ανάλυση του εικονοκλάστη Αμερικανού ιστορικού William Applemann Williams, *The Tragedy of American Diplomacy* (New York: Norton, 1959/1962/1972) σε σχέση με την θεωρία αυτή και την αμερικανική εξωτερική πολιτική.

[475] Δες το κλασσικό έργο του Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. by T. Parsons (London: Routledge, 1930/1997).

[476] Για θέματα θεωρίας σχετικά με την σύγχρονη μελέτη της Αρχαίας Ιστορίας δες Neville Morley, *Theories, Models and Concepts in Ancient History* (London: Routledge, 2004) και ιδίως pp. 33-50

οι γνώσεις μας για τις παλιότερες εποχές δεν συγκρίνονται με τις πληροφορίες που διαθέτουμε για τις νεώτερες και δεύτερον διότι χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιοι ορισμοί για να περιγράψουν δύο τελείως διαφορετικές κοινωνίες σε δύο τελείως διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι ο Μαρξ ανάλωσε την ζωή του για να μελετήσει τον καπιταλισμό και κεντρική θέση στην ανάλυσή του επέχει ο «τρόπος παραγωγής του υλικού κόσμου»[477] των διαφόρων κοινωνιών. Ο Μαρξ, λοιπόν, πίστευε ότι οι Ρωμαίοι ως κατακτητές προτίμησαν αντί να επιβάλουν τον δικό τους «τρόπο παραγωγής» να εισπράττουν φόρο υποτελείας.[478] Θεωρείται, λοιπόν, ότι εμμέσως όρισε την Ρώμη ως ιμπεριαλιστική δύναμη, μια που ο Γερμανός φιλόσοφος δεν χρησιμοποίησε πουθενά στα γραπτά του την λέξη «ιμπεριαλισμός». Ο Μαρξ όμως στο σύνολο του έργου του δεν πραγματοποίησε καμία πλήρη σπουδή της Ιστορίας, παρά ανέλυσε σπαράγματα της Ευρωπαϊκής Ιστορίας στην προσπάθειά του να δώσει ιστορική προοπτική στις θεωρίες του. Με την εμφάνιση της αποικιοκρατίας και των μετα-Μαρξιστών διανοητών, η μελέτη του καπιταλισμού συνδυάσθηκε σε μεγάλο βαθμό με τον ιμπεριαλισμό του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου μ.Χ. αιώνα, με κύριο στοιχείο την μελέτη των οικονομικών σχέσεων της αποικίας με την ιμπεριαλιστική χώρα που την είχε ιδρύσει υποδουλώνοντας τους ντόπιους κατοίκους.[479]

Κάποιοι ιστορικοί, όμως, χρησιμοποίησαν τον όρο «ιμπεριαλισμός» για να περιγράψουν επεκτατικές πρακτικές στον Αρχαίο Κόσμο, όπως η Αθηναϊκή Ηγεμονία, οι κατακτήσεις του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας, οι ιταλικές και υπερπόντιες κατακτήσεις των Ρωμαίων. Τι διαφοροποιεί, όμως, τον ονομαζόμενο «ιμπεριαλισμό στον Αρχαίο Κόσμο» από τον ιμπεριαλισμό της εποχής της αποικιοκρατίας του 1900 μ.Χ.; Το κύριο πρόβλημα που προκύπτει όταν εξετάζουμε την έννοια του ιμπεριαλισμού σε διάφορες εποχές είναι ο ορισμός της. Σύμφωνα με μία θεωρία, κατά τον 19ο μ.Χ. αιώνα ο ιμπεριαλισμός ήταν αποτέλεσμα πιέσεων προς τις ηγεσίες των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων από κεφαλαιούχους με μεγάλη πολιτική επιρροή για την προστασία των επενδύσεών τους σε υπερπόντιες αποικίες.[480] Κατά την μαρξιστική-λενινιστική ερμηνεία, η δυναμική του ιμπεριαλισμού ήταν κατά βάση οικονομικής φύσεως (ανάπτυξη του καπιταλισμού) και η αποικιοκρατία δεν ήταν παρά στυγνή οικονομική εκμετάλλευση των κατακτημένων και της περιοχής τους από τους κατακτητές.[481] Στην πραγματι-

για τα θεωρητικά ζητήματα γύρω από την μελέτη της αρχαίας οικονομίας.

[477] «Produktionsweise» στα γερμανικά. Ο Μαρξ γράφει συγκεκριμένα ότι «ο τρόπος παραγωγής του υλικού κόσμου διέπει την γενική διαδικασία της κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής» στον 'Πρόλογο' του Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (N. York: International Publishers, 1970), pp. 20-21.

[478] «The conquering people subjugates the conquered under its own mode of production […] or it leaves the old mode intact and contents itself with a tribute (e.g., Turks and Romans); or a reciprocal interaction takes place whereby something new, a synthesis, arises […].» Karl Marx, *Grundrisse Introduction to the Critique of Political Economy*, trans by M. Nicolaus (N. York: Vintage/Random House, 1973), p. 97.

[479] Δες πλήρεις αναλύσεις στο Antony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey* 2nd ed. (London: Routledge, 1990) και κείμενα στο Ronald H. Chilcote, ed. *Imperialism. Theoretical Directions* in series *Key Concepts in Critical Theory* (N. York: Humanity Books/Prometheus Books, 2000). Δες και Morley, pp. 84-86

[480] J. A. Hobson, *Imperialism. A study* (London : Unwin Hyman, 1988), 1η έκδ. 1902.

[481] V. I. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (New York: International Publish-

κότητα, οι ιστορικοί της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού βρίσκουν και τους δύο ορισμούς/ερμηνείες ως μονομερείς και προβάλλουν μία σειρά συμπληρωματικών επεξηγήσεων για το φαινόμενο, την έννοια και το περιεχόμενο του ιμπεριαλισμού.[482]

Σε καμία περίπτωση, λοιπόν, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί το ανωτέρω περιεχόμενο του ιμπεριαλισμού για να εξηγήσει επεκτατικές πρακτικές και την οικοδόμηση των αυτοκρατοριών κατά την Αρχαία Εποχή. Άλλωστε, η κύρια διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι κατά την Αρχαιότητα η επεκτατική πολιτική των πόλεων ή των κρατών εφαρμοζόταν μετά από σύγκρουση και νίκη επί γειτονικών πόλεων ή κρατών που διέθεταν ισάξιο στρατό με τους επιτιθέμενους *κατ' ανάγκην*, ενώ στον ιμπεριαλισμό του 19ου και των αρχών του 20ου μ.Χ. αιώνα ισχυρές οικονομικά και στρατιωτικά χώρες κατέλαβαν κράτη και λαούς *με συγκεκριμένο και προδιαγραμμένο σχέδιο και σκοπούς* (σε αντίθεση με τους Έλληνες στην Ιταλία), χωρίς ή με μηδαμινή αντίσταση. Επίσης, η ίδρυση αποικιών στην Αρχαιότητα δεν υπονοεί κατ' ανάγκην και ιμπεριαλισμό από την πλευρά της μητέρας πόλεως ή κράτους. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να ορίσουμε ως ιμπεριαλισμό όμοιο με αυτόν του 19ου μ.Χ. αιώνα την Αθηναϊκή Ηγεμονία, την αλεξανδρινή κατάκτηση της νοτιοδυτικής Ασίας και την ρωμαϊκή κατάκτηση της Ιταλίας. Παρ' όλα αυτά, πολλοί μελετητές της Αρχαιότητας χρησιμοποιούν την λέξη «ιμπεριαλισμός» καταχρηστικά, δηλαδή με την έννοια της συγκροτήσεως ενός imperium ή αυτοκρατορίας.[483] Φυσικά δεν πρόκειται μόνο για ζήτημα ορολογίας, δηλαδή εάν θα χρησιμοποιηθεί ή λέξη αυτοκρατορία ή ηγεμονία, αλλά πρέπει να γίνει κατανοητό ότι οι αφορμές, τα αίτια και οι επεκτατικές πρακτικές στην Αρχαιότητα δεν ταυτίζονται με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν τον 19ο μ.Χ. αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο του ιμπεριαλισμού.

Συγκεκριμένα, η μελέτη του αιγυπτιακού επεκτατισμού προς την Νουβία στον Νότο και προς την Αρχαία Παλαιστίνη στα βορειοανατολικά κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου έδειξε ότι τα αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε για να κατανοήσουμε τον τρόπο και το είδος της επικρατήσεως των Αιγυπτίων είναι αποσπασματικά και ελλιπή. Η κατάληψη της Νουβίας φαίνεται ότι βασιζόταν σε αιγυπτιακά έθιμα και διοικητικές πρακτικές, η εφαρμογή των οποίων, παρεμπιπτόντως, τελικά απέτυχε στην περιοχή. Αντιθέτως, στην Αρχαία Παλαιστίνη το σκηνικό ήταν τελείως διαφορετικό και η αιγυπτιακή εξουσία αναγνωριζόταν από τους τοπικούς υποτελείς άρχοντες με όρκους πίστης αλλά και με οποιαδήποτε άλλη πράξη ικανοποιούσε την επιβεβαίωση της στην περιοχή. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι η Αίγυπτος μοιραζόταν την νοτιοδυτική Ασία με τους Χετταίους και άλλους λαούς και ότι είχε επικρατήσει μια αμοιβαία αναγνώριση κυριαρχίας των δυνάμεων στην περιοχή.[484]

Η Σπάρτη και η Αθήνα εμπίπτουν στην κατηγορία των πόλεων-κρατών που προσπάθησαν να επιβάλλουν ηγεμονία επί άλλων πόλεων. Η Αθηναϊκή Ηγεμονία έχει ήδη συζητηθεί ενώ για την Σπάρτη υπάρχουν μόνο αμυδρές ενδείξεις για τη ίδρυση ηγεμονίας, πράγμα που φαίνεται ότι τελικά ήταν αντίθετο και με την πολιτική και κοινωνική

---

ers, 1985), 1η έκδ. 1916.

[482] Δες Ronald H. Chilcote, ό.π.

[483] Για την οικοδόμηση της Ρωμαϊκή Αυτοκρατορίας δες τον σχετικό τόμο του παρόντος έργου.

[484] B. J. Kemp, «Imperialism and Empire in New Kingdom Egypt,» in P.D.A. Garnsey and C. R. Whittaker, eds *Imperialism in the Ancient World* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1978), pp.7-57 & ιδίως pp. 33, 43, 45, 49-50, 55-57.

ιδιοσυγκρασία της πόλεως.[485] Η ηγεμονία μιας πόλεως επί άλλων έχει τα χαρακτηριστικά της οικονομικής εκμεταλλεύσεως, δηλαδή των υποχρεωτικών εισφορών σε χρήμα και/ή σε στρατιώτες/ναύτες και της υποδουλώσεως των κατοίκων σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά δεν έχει τα χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού του 1900 μ.Χ.[486] Επίσης, όπως έχουμε ήδη εξηγήσει στα σχετικά κεφάλαια του πρώτου τόμου, ο «μακεδονικός ιμπεριαλισμός» δεν ήταν τίποτα άλλο από την προσπάθεια των Μακεδόνων βασιλέων, και ιδίως του Φιλίππου Β' και του γιου του Αλεξάνδρου Γ', να προφυλάξουν και να προστατεύσουν την Μακεδονία τους από τον επεκτατισμό των ελληνικών πόλεων και των Περσών[487] και δεν διέθετε κανένα από τα χαρακτηριστικά του νεώτερου ιμπεριαλισμού του 19ου μ.Χ. αιώνα.

Ο ρωμαϊκός επεκτατισμός ή καταχρηστικά «ιμπεριαλισμός» ήταν ένα πολυσύνθετο φαινόμενο που πήρε διάφορες μορφές αρχικά κατά την εποχή της Δημοκρατίας και μετέπειτα κατά την εποχή της Αυτοκρατορίας. Το φαινόμενο αυτό είχε πολιτικά, οικονομικά, ιδεολογικά αλλά και απολύτως προσωπικά αίτια στην διαδρομή της ρωμαϊκής Ιστορίας. Οι απόψεις των ιστορικών για την βαρύτητα ενός εκάστου των ανωτέρω λόγων διαφέρουν σημαντικά όπως και το κατά πόσον ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός ήταν αποτέλεσμα επεκτατικής ή αμυντικής πολιτικής.[488] Όλα αυτά θα τα συζητήσουμε με περισσότερες λεπτομέρειες στα οικεία κεφάλαια. Προς το παρόν, θα θέλαμε απλώς να τονίσουμε για μία φορά ακόμη ότι ο ιμπεριαλισμός του 19ου ή και του 20ου μ.Χ. αιώνα δεν ήταν ίδιος με τον «ιμπεριαλισμό» των διαφόρων ηγεμονιών ή αυτοκρατοριών κατά την Αρχαιότητα.

Ο Λατινικός Πόλεμος (340-338 π.Χ.) και οι Συνέπειές του

Ας επιστρέψουμε όμως τώρα στα γεγονότα μετά τον Α' Σαυνιτικό Πόλεμο. Μετά την λήξη του ρωμαιο-σαυνιτικού πολέμου, οι Σαυνίτες δέχθηκαν εισβολή από Λατίνους λαούς σε συνεργασία με τους οσκικής καταγωγής Βόλσκους και Καμπανούς, οι οποίοι ασφυκτιούσαν ανάμεσα στους δύο αλλά πιθανόν να υπολόγιζαν και στην φθορά που θα είχαν υποστεί οι Σαυνίτες από τον πόλεμο με τους Ρωμαίους. Ως ήταν φυσικό, οι Σαυνίτες ζήτησαν από τους νέους τους συμμάχους, τους Ρωμαίους, να μεσολαβήσουν για να αποχωρήσουν οι επιτιθέμενοι. Φαίνεται, όμως, ότι η επιχείρηση αυτή των Λατίνων και των συμμάχων τους εναντίον των Σαυνιτών είχε ως τελικό αποδέκτη ή και στόχο την Ρώμη, εξαιτίας της ανησυχίας που είχε προκαλέσει η αύξηση της δυνάμεως της. Οι Λατινικές πόλεις πρέπει να είχαν θορυβηθεί από την στρατιωτική ετοιμότητα των Ρωμαίων και από την ειρήνη που είχαν εκείνοι συνάψει με τους Καρχηδόνιους (348 π.Χ.), την Κάπουα και τους Σαυνίτες. Οι συμμαχίες και η ενδυνάμωση της Ρώμης ίσως υποδείκνυαν στους άλλους Λατίνους και στους Οσκούς συμμάχους τους ότι η πόλη επιθυμούσε να επεκταθεί εις βάρος των γειτόνων της. Τώρα, σχετικά

[485] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ. 7-9.

[486] Δες M. I. Finley, «The Fifth-Century Athenian Empire: A Balance-Sheet,» in Garnsey & Whittaker, pp. 103-126 & ιδίως pp. 118, 124-126 και A. Andrewes, «Spartan Imperialism?» in Garnsey & Whittaker, pp. 91-102.

[487] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 453 & 539.

[488] Ο ανυπόμονος αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί δύο σημαντικά ιστορικά έργα, E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic* 2nd ed. (Ithaca, N.Y.: Cornell Univ. Press, 1968) και Andrew Erskine, *Roman Imperialism* in the series *Debates and Documents in Ancient History* (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2010).

με την ανάμειξή των Ρωμαίων σε αυτόν τον πόλεμο, πιθανολογείται ότι εκείνοι δεν θα διακινδύνευαν μια ήττα των Καμπανών που θα άφηνε ανοιχτή την πόρτα της περιοχής τους στους Σαυνίτες. Οι Σαυνίτες, από την άλλη πλευρά, δεν ήθελαν με κανέναν τρόπο να συνομολογήσουν μια ειρήνη με μια μεγάλη συμμαχία λατινικών και άλλων πόλεων που θα περιλάμβανε συγκεκριμένους όρους. Με άλλα λόγια, οι Ρωμαίοι δεν ήθελαν σε έναν μελλοντικό πόλεμο ενεργή ανάμειξη των Σαυνιτών στην Καμπανία, ενώ οι Σαυνίτες φοβόντουσαν την συνένωση των Λατίνων και Οσκών εναντίον τους. Αυτή λοιπόν η αμοιβαία δυσπιστία αλλά και τα άμεσα γεγονότα οδήγησαν τελικά στον Λατινικό Πόλεμο (340-338 π.Χ.). Έτσι, Ρωμαίοι και Σαυνίτες, οι χθεσινοί εχθροί, βρέθηκαν να πολεμούν πλάι-πλάι με κοινούς στόχους.

Μεγάλη ιστορική αβεβαιότητα καλύπτει και τα αίτια και τα γεγονότα του Λατινικού Πολέμου, αν και είμαστε βέβαιοι ότι ο ίδιος ο πόλεμος είναι ιστορικό γεγονός. Η άποψη του Λίβιου ότι ο πόλεμος ξεκίνησε όταν οι Λατίνοι ζήτησαν από τους Ρωμαίους το αξίωμα ενός των υπάτων, την μισή Σύγκλητο, και να αποτελούν μαζί τους ένα έθνος και ένα κράτος (unum populum, unam rem publicam)[489] δεν φαίνεται να δείχνει προς τα πραγματικά αίτια, χωρίς να είναι απόλυτα ανακριβής. Αντιθέτως, οι σημερινοί ιστορικοί υποστηρίζουν μια άλλη σειρά γεγονότων που οδήγησαν στον Λατινικό Πόλεμο. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι το 358 π.Χ. οι Λατίνοι ανανέωσαν την συνθήκη του 493 (δες Ιστορική Πηγή 3) που είχαν συνομολογήσει με τους Ρωμαίους. Σύμφωνα με τους όρους, οι πρώτοι υποχρεώνονταν να προσφέρουν στρατιωτικές μονάδες στους πολέμους των Ρωμαίων με αντάλλαγμα μερίδιο στα λάφυρα. Όταν οι Ρωμαίοι όμως μοίρασαν ορισμένες γαίες των Βολσκών, οι Λατίνοι δεν ωφελήθηκαν. Επιπλέον, η συνθήκη (δες Ιστορική Πηγή 4) που υπέγραψαν οι Ρωμαίοι με τους Καρχηδόνιους το 348 π.Χ.[490] έδειχνε να ήταν μια απάντηση στο τι σκέψεις είχαν για τους Λατίνους συμμάχους τους, ασχέτως εάν τελικά οι όροι δεν ήταν απολύτως επωφελείς και για την Ρώμη. Σύμφωνα, λοιπόν, με την συνθήκη αυτή, οι Καρχηδόνιοι απαγορευόταν να πειράξουν τις πόλεις που είχαν υποταχθεί στην ρωμαϊκή κυριαρχία, αλλά είχαν ελεύθερο πεδίο στις ανεξάρτητες Λατινικές πόλεις με το δικαίωμα να παίρνουν από εκεί σκλάβους. Βέβαια, η ασφάλεια των Ρωμαίων θα πληρωνόταν ακριβά, αφού οι Καρχηδόνιοι θα είχαν μεγαλύτερη ελευθερία στο εμπόριο της Μεσογείου. Δηλαδή, εκτός από το εμπορικό μονοπώλιο που είχαν ήδη στην δυτική Μεσόγειο από τον κόλπο της Τύνιδας στην Βόρεια Αφρική μέχρι την μετέπειτα Νέα Καρχηδόνα[491] (Carthago Nova, BAGROW, 27:E4, σημερ. Cartagena, AAW, p. 104) της νοτιοανατολικής Ισπανίας, προστέθηκε και το μονοπώλιο στην Σαρδηνία και στην Λιβύη. Αντιθέτως, οι Ρωμαίοι μπορούσαν να εμπορευθούν μόνο στην Καρχηδόνα και στην Καρχηδονιακή Σικελία (δυτική Σικελία), πράγμα που αποδεικνύει και την πλήρη αδιαφορία τους για εμπορική εξάπλωση την περίοδο αυτή. Οι Ρωμαίοι, λοιπόν, έδειχναν ότι δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για την ασφάλεια των Λατινικών πόλεων, αλλά αντιθέτως ίσως επιθυμούσαν την απόλυτη καθυπόταξή τους σε εκείνους. Αυτή θα μπορούσε να ήταν μια αιτία πολέμου

---

[489] Livius, VIII.5.5 και Eutropius, II.vii – Forsythe, pp. 280-281.

[490] Για τα προβλήματα σχετικά με την αριθμητική σειρά και την χρονολόγηση των συνθηκών που συνομολόγησαν οι Ρωμαίοι με τους Καρχηδόνιους δες CS, p. 592, note 11.

[491] Η αρχική ονομασία της περιοχής ήταν Mastia ή Massia – O Alföldi (pp. 408-409) υπερτονίζει την αντιπαράθεση Λατινικών πόλεων και Ρώμης σε σχέση με τις δύο συμφωνίες Ρωμαίων και Καρχηδονίων.

εναντίον των Ρωμαίων.

Συνεπώς, αυτά τα δεδομένα και το αποτέλεσμα του Α' Σαυνιτικού πολέμου ενεθάρρυναν τους Λατίνους να απαιτήσουν το 340 π.Χ. από τους Ρωμαίους την ανεξαρτησία τους (από τους όρους της συμμαχίας) ή την εξίσωση των δικαιωμάτων τους με τους κατοίκους της Ρώμης, ίσως σε μια προσπάθεια να βεβαιωθούν για τις προθέσεις τους απέναντί τους. Η απόλυτη άρνηση των Ρωμαίων, που διαφαίνεται στο γεγονός που περιγράφει ο Λίβιος παραπάνω, οδήγησε τους Λατίνους να συμμαχήσουν με τους Καμπανούς και τους Βόλσκους και να επέμβουν στην περιοχή των Σαυνιτών. Από την άλλη πλευρά, οι Ρωμαίοι ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στην πρόσκληση των συμμάχων τους Σαυνιτών εναντίον των Λατίνων και των συμμάχων τους. Η αποφασιστική μάχη διεξήχθη κοντά στην περιοχή Σούεσσα Αυρούγκη (Suessa Aurunca, BAGROW, 44:E3, σημερ. Sessa).[492] Εκεί, Ρωμαίοι και Σαυνίτες κατατρόπωσαν τον αντίπαλο Λατινικό συμμαχικό στρατό, παρά τις απώλειες που είχαν. Αμέσως μετά, έκαναν δελεαστικές προτάσεις στους Καμπανούς οι οποίοι αποχώρησαν από την λατινική συμμαχία και έτσι οι Ρωμαίοι μπόρεσαν να κατατροπώσουν πρώτα τους Λατίνους και μετά τους Βόλσκους. Τελικά, το 338 π.Χ. οι Ρωμαίοι έγιναν οι απόλυτοι κυρίαρχοι της κεντρικής Ιταλίας και επετεύχθη ο στόχος τους Latium omne subegere.[493] Η χαλαρότητα στις πολιτικές και στρατιωτικές σχέσεις των πόλεων της λατινικής συνομοσπονδίας, τα αντικρουόμενα συμφέροντα, η ανυπαρξία κεντρικής διοικήσεως και μακρόπνοου σχεδιασμού δεν μπόρεσαν να αντιπαρατεθούν στην πολιτική και στρατιωτική στιβαρότητα της Ρώμης, την διπλωματία της και την εμπειρία των στρατιωτικών υπάτων της. «Η ανώτερη ηγετική ικανότητα [των Ρωμαίων] ήταν αυτή που τους έδωσε την νίκη».[494]

Η Ρώμη έπρεπε τώρα να αποφασίσει πώς θα χειριζόταν τους ηττημένους για να τους αδρανοποιήσει. Η λατινική συνομοσπονδία που είχε δημιουργηθεί μετά το τέλος της κυριαρχίας των Ετρούσκων διαλύθηκε και αντικαταστάθηκε από μια συμμαχία υπό τους Ρωμαίους. Με μία κίνηση κεφαλαιώδους πολιτικής και στρατιωτικής στρατηγικής, οι Ρωμαίοι απομόνωσαν αλλά δεν συνέτριψαν τους ηττημένους, πράγμα το οποίο αποδείχθηκε εξαιρετικά επωφελές για το μέλλον. Αντιθέτως, τους προσέφεραν τον πολιτικο-κοινωνικό συνεκτικό ιστό που θα τους ένωνε υπό την σκέπη αλλά και την κυριαρχία των νικητών με αντάλλαγμα την παραχώρηση ορισμένων γαιών, την συνεισφορά ανδρών στους πολέμους των Ρωμαίων και την αφοσίωσή τους. Συγκεκριμένα, μετά την νίκη τους, οι Ρωμαίοι ανάγκασαν τις λατινικές πόλεις να υπογράψουν ξεχωριστές συμφωνίες μαζί τους διαλύοντας παράλληλα τις τοπικές συμμαχίες. Στους κατοίκους ορισμένων πόλεων δόθηκε το δικαίωμα να γίνουν Ρωμαίοι πολίτες με πλήρη (municipes) ή μερικά δικαιώματα (sine suffragio), άλλες πόλεις ορίστηκαν ως λατινικές αποικίες (colonia) και άλλες ως σύμμαχες (socii).[495] Ορισμένοι λαοί που δεν μιλούσαν λατινικά, όπως οι Βόλσκοι και οι Καμπανοί, έγιναν δεκτοί ως cives sine suffragio (πο-

[492] Anonymus, *Chronicon Oxyrhynchi*, FGrH, 255, fr. 5 – Για όλα τα τοπογραφικά ζητήματα και τις παραπομπές στους αρχαίους συγγραφείς δες Salmon, *Samnium,* p. 208. Η σημερινή πόλη Sessa Aurunca/Sessa βρίσκεται 13 χλμ. στην ενδοχώρα του Κόλπου της Γκαέτας (Golfo di Gaeta), στο μέσον περίπου της αποστάσεως μεταξύ Ρώμης και Νεαπόλεως.

[493] «Να υποτάξουν όλο το Λάτιο», Livius, VIII.13.8.

[494] Alföldi, p. 413.

[495] DAGR, λμ. «socii» – Χάρτης της Ρώμης του 338 π.Χ. με τις περιοχές που κατοικούσαν οι πολίτες, οι πολίτες χωρίς δικαίωμα ψήφου αλλά και οι σύμμαχοι των Ρωμαίων σε Cornell and Matthews, p. 35.

λίτες χωρίς δικαίωμα ψήφου), που πιθανότατα είχε τιμητικό και όχι υποτιμητικό χαρακτήρα.[496] Ορισμένοι ιστορικοί θεωρούν ότι οι Ρωμαίοι είχαν πιθανότατα πρώτα εφαρμόσει την πρακτική των πολιτικών δικαιωμάτων άνευ δικαιώματος ψήφου στην Καίρε (Caere) της Ετρουρίας όταν την κατέλαβαν (273 π.Χ.), ενώ άλλοι διαφωνούν απολύτως για το εάν και το πότε εφαρμόστηκε στην Καίρε.[497]

Τι ακριβώς σήμαινε να είναι οι κάτοικοι κάποιας πόλεως συνδεδεμένης με την Ρώμη municipes ή cives sine suffragio δεν είναι ξεκάθαρο από τις πηγές μας ή μπορεί και να μην σήμαινε το ίδιο σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Αρχικά και ιδίως στην Καμπανία, municipes δεν σήμαινε Ρωμαίοι πολίτες (cives Romani). Στις πρώτες του εφαρμογές, ο θεσμός του municipium περιείχε την έννοια της μερικής ενσωματώσεως στην ρωμαϊκή πολιτεία αλλά και της συμμαχίας, τα οποία σε πρώτη όψη φαίνονται ασυμβίβαστα. Η έννοια του civitas sine suffragio (πολιτεία χωρίς δικαίωμα ψήφου) είναι τουλάχιστον περίεργη. Κάθε συμβαλλόμενο μέρος διατηρούσε την πολιτεία του αυτόνομη αλλά μπορούσε να υιοθετήσει ρωμαϊκούς νόμους και άλλες κοινωνικού περιεχομένου συνήθειες. Με άλλα λόγια, στις πρώτες τους εφαρμογές στην Καμπανία μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στους δύο θεσμούς ή όρους συνδέσεως με την Ρώμη και οι δύο κοινότητες απολάμβαναν καθεστώς ισοπολιτείας.

Οι έννοιες όμως αυτές αρχίζουν να διαφοροποιούνται στην μετάβασή μας από τον Δ’ αιώνα στο Γ’ αιώνα π.Χ. και όταν δεν υφίσταται πλέον ο κοινός εχθρός Ρωμαίων και Καμπανών, οι Σαυνίτες. Πιθανότατα οι Καμπανοί θεώρησαν υπερβολικές τις απαιτήσεις των Ρωμαίων για στρατιωτική βοήθεια, ιδίως σε ότι αφορούσε στο ιππικό, και συνεπώς ότι είχε πλέον διαταραχθεί ή εφαρμογή της ισοπολιτείας. Κατά την ρωμαϊκή αντίληψη, όμως, οι Καμπανοί είχαν το δικαίωμα να εγκατασταθούν σε ρωμαϊκό έδαφος και να γίνουν αυτόματα Ρωμαίοι πολίτες, ενώ μένοντας στην πόλη τους δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στις πολιτικές διεργασίες στην Ρώμη. Αντιθέτως, οι Καμπανοί δεν κατανοούσαν την διοικητική και πολιτική έννοια του municipium ούτε τα οφέλη που μπορεί να τους παρείχε. Έβλεπαν μόνο τις όλο και αυξανόμενες απαιτήσεις των Ρωμαίων για στρατιωτική βοήθεια και τελικά εξεγέρθηκαν. Φαίνεται όμως ότι οι municipes ή οι cives sine suffragio, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, είχαν ίδια δικαιώματα.

> Οι δημότες [των πόλεων που έχουν συνδεθεί με την Ρώμη] (municipes) συνεπώς είναι πολίτες Ρωμαίοι αλλά με τους δικούς τους νόμους και το δικό τους δίκαιο, τιμητικά μόνο μοιράζονται με τους Ρωμαίους δημόσιες θέσεις, και φαίνεται ότι καλούνται να αναλάβουν υπηρεσία [στην Ρώμη], ενώ δεν δεσμεύονται με καμία άλλη υποχρέωση από τους νόμους του Ρωμαϊκού λαού, εκτός από αυτούς τους οποίους ο δικός τους λαός έχει αποφασίσει.[498]

---

[496] Livius, VIII.14 και Anonymus, *Chronicon Oxyrhynchi*, FGrH, 255, fr. 6 – Πρβλ. Cornell, p. 348-351 και Salmon, *Samnium,* p. 210. Ο Λίβιος μας παραδίδει τους ακριβείς όρους της υποταγής κάθε μιας των Λατινικών πόλεων από τους Ρωμαίους. Δες χάρτη των πόλεων σύμφωνα με τα πολιτικά τους δικαιώματα μετά το 338 π.Χ. σε Cornell p. 350.

[497] Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVI.13.7 – Πρβλ. Salmon, *Samnium,* p. 210 και CS, p. 592 n. 15 και Forsythe, pp. 291-291 και Cornell, p. 321 και Scullard, *History*, p. 107 και Harris, *Etruria and Umbria*, pp. 45-46. Δες και συζήτηση με πλήρη παραπομπή σε πηγές στον Sherwin-White, pp. 53-57.

[498] «Municipes ergo sunt cives Romani ex municipiis legibus suis et suo iure utentes, muneris tantum cum populo Romano honorari participes, a quo munere capessendo appellati videntur, nullis aliis necessitatibus neque ulla populi Romani lege adstricti, nisi in quam populus eorum fundus factus est.»

Συνεπώς, μπορούσαν municipes ή cives sine suffragio να είναι Ρωμαίοι πολίτες χωρίς να δεσμεύονται πλήρως από τους ρωμαϊκούς νόμους. Να μένουν σε πόλη με την οποία είχε συνδεθεί η Ρώμη, να έχουν πλήρη δικαιώματα στην πόλη τους αλλά και να έχουν πολιτικά δικαιώματα στην Ρώμη, εφόσον έκαναν χρήση του δικαιώματος να κατοικήσουν σε αυτή. Δηλαδή, κατά βάση, οι Ρωμαίοι, σε αντίθεση με τους Έλληνες (εκτός συγκεκριμένων εξαιρέσεων πολιτών όπως αποτυπώνονται σε ψηφίσματα Πόλεων), συνέλαβαν και εφήρμοσαν την ιδέα του Ρωμαίου πολίτη, ο οποίος κατοικεί σε άλλη πόλη εκτός της Ρώμης. Με αυτή την έννοια της πολιτείας (civitas) και του Ρωμαίου πολίτη (civis Romanus), οι Ρωμαίοι δημιούργησαν αργότερα μία Αυτοκρατορία στην οποία οι Ρωμαίοι πολίτες μπορούσαν να κατοικούν σε οποιοδήποτε γεωγραφικό μήκος και πλάτος της και να έχουν τα ίδια δικαιώματα με αυτά των Ρωμαίων της Ρώμης. Το παράδειγμά τους θα ακολουθήσουν σε κάποιο βαθμό κατά τον 19ο και τον 20ο μ.Χ. αιώνα οι Βρετανοί με την Βρετανική Κοινοπολιτεία αλλά και στον 21ο μ.Χ. αιώνα οι ευρωπαϊκοί λαοί με την δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ενώσεως. Σε τελική ανάλυση, κατά την εποχή της Δημοκρατίας, μία συμμαχία (foedus)[499] και μία πολιτεία χωρίς δικαίωμα ψήφου (civitas sine suffragio) με την Ρώμη δεν είχε καμία ουσιαστική διαφορά, αλλά είναι σημαντικό ότι και οι δύο θεσμοί βοήθησαν τους Ρωμαίους στην προσπάθεια τους να επεκταθούν στην ιταλική χερσόνησο.[500]

Οι πόλεις, λοιπόν, που συνδέθηκαν με τους Ρωμαίους με κάποιον από τους παραπάνω τρόπους αποτέλεσαν σιγά-σιγά μια συνομοσπονδία με επικεφαλής την Ρώμη που περιλάμβανε τελικά ολόκληρη την κεντρική Ιταλία. Μέχρι το 332 π.Χ., οι Ρωμαίοι είχαν καταφέρει να έχουν υπό την κυριαρχία τους όλο το Λάτιο και την βόρεια Καμπανία και, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, έφεραν κάτω από τις φτερούγες τους τούς Λατίνους και τους γείτονές τους και δημιούργησαν ένα κράτος συγγενών και συμμάχων, αλλά υπό την καθοδήγηση και κυριαρχία τους.[501] Το 338 π.Χ., συνεπώς, οι Ρωμαίοι νικώντας τον συμμαχικό λατινικό στρατό και συμμαχώντας με τους Σαυνίτες, οι οποίοι τώρα είχαν χάσει την παλιά τους αίγλη ως μεγάλη δύναμη της περιοχής, οριοθέτησαν χωροταξικά τον πυρήνα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 4
ΣΥΝΘΗΚΗ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΡΧΗΔΟΝΙΩΝ (348 π.Χ.)

Πολύβιος, ΙΙΙ.24.3-13 Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Συνάπτεται συμμαχία των Ρωμαίων και των συμμάχων των Ρωμαίων με τους Καρχηδόνιους και τους Τύριους και τους Ιτυκαίους[502] και τους συμμάχους τους. Πέρα από το

Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVI.13.6. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[499] DAGR, λμ. «foedus».

[500] Δες πλήρη ανάλυση με βιβλιογραφικές αναφορές στις πηγές στον Sherwin-White, pp. 39-58.

[501] CS, p. 90 και Salmon, *Samnium,* 206-209 και Scullard, *History*, pp. 111-114. Πρβλ. Alföldi, pp. 414-417.

[502] BAGROW, 32:F2. Η Ιτίκη (Utica), βορειοδυτικά της Καρχηδόνας στην Βόρεια Αφρική, ήταν

Καλόν ακρωτήριο,[503] την Μαστία, το Ταρσήιον[504] οι Ρωμαίοι να μην λαφυραγωγούν, ούτε να εμπορεύονται, ούτε να κτίζουν πόλεις. Εάν οι Καρχηδόνιοι καταλάβουν κάποια πόλη στο Λάτιο της οποίας οι κάτοικοι δεν είναι υπήκοοι των Ρωμαίων, τα πολύτιμα αντικείμενα και τους άνδρες[505] να τα κρατήσουν, την πόλη όμως να την παραδώσουν. Εάν Καρχηδόνιοι συλλάβουν κάποιους, οι οποίοι έχουν εγγράφως συνάψει ειρήνη με τους Ρωμαίους αλλά δεν είναι υπήκοοι τους,[506] να μην τους οδηγούν με βία σε λιμάνια των Ρωμαίων. Εάν κάποιος αναγκασθεί να φτάσει σε ρωμαϊκό λιμάνι και κάποιος Ρωμαίος τον συλλάβει, αυτός να αφεθεί ελεύθερος. Με τον ίδιο τρόπο, να μην το πράττουν και οι Ρωμαίοι. Εάν από κάποια περιοχή την οποία διοικούν οι Καρχηδόνιοι, Ρωμαίος πάρει νερό ή εφόδια, να μην βλάψει παίρνοντας αυτά όποιον έχει ειρήνη και συμμαχία με τους Καρχηδόνιους. Με τον ίδιο τρόπο, να μην το πράττουν και οι Καρχηδόνιοι. Εάν αυτές οι πράξεις γίνουν (από άτομα της μίας ή της άλλης πλευράς), να μην αναλάβει να τιμωρήσει ο παθών ο ίδιος, αλλά εάν κάποιος το κάνει αυτό [τις πράξεις], τότε το αδίκημά του να γίνει δημόσιο [να διευθετηθεί από τα κράτη]. Στην Σαρδηνία και στην Λιβύη κανένας από τους Ρωμαίους ούτε να εμπορεύεται ούτε να κτίζει πόλη … παρά (να παραμένει) μόνο όσο χρειάζεται για να πάρει εφόδια ή να επισκευάσει πλοίο. Εάν κακοκαιρία τον αναγκάσει να προσαράξει εκεί, να αναχωρήσει εντός πέντε ημερών. Στην Σικελία, (στις περιοχές) όπου διοικούν οι Καρχηδόνιοι, και στην Καρχηδόνα (οι Ρωμαίοι μπορούν) να κατασκευάζουν και να πωλούν ό,τι επιτρέπεται και στον (Καρχηδόνιο) πολίτη. Το ίδιο να μπορούν και οι Καρχηδόνιοι να πράττουν στην Ρώμη.

Μετά το τέλος του Λατινικού Πολέμου, οι Ρωμαίοι είχαν μεν αποκτήσει υπερτριπλάσια εδάφη αλλά τώρα υπήρχε η ανάγκη να εξασφαλίσουν στρατιωτικά την πόλη τους αλλά και τις περιοχές που όριζαν μαζί με τους συμμάχους τους. Έχει υπολογισθεί ότι το 338 π.Χ. οι Ρωμαίοι όριζαν μια περιοχή μεταξύ 5289 και 5525 τ.χλμ. γης, υπερτριπλάσια σε σύγκριση με τα 1510 τετρ. χλμ. που κατείχαν το 396 π.Χ., μετά την κατάληψη των Βηίων. Η συνολική έκταση που όριζαν μαζί με τις συνδεδεμένες πόλεις ήταν 8505 τ.χλμ.[507] Ο πληθυσμός των Ρωμαίων πολιτών έχει υπολογισθεί σε 347.300

από τους πρώτους εμπορικούς σταθμούς των Τυρίων (λαού των Φοινίκων) στον δρόμο προς τα Στενά του Γιβραλτάρ και την Σαρδηνία. Για την Ιτίκη δες Glenn E. Markoe, *Phoenicians* in the series *Peoples of the Past* (Berkeley: Univ. of California Press, 2000) p. 181 και Aubet, pp. 230-231. Για τους Φοίνικες δες συνοπτικά Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ. σ. 75-77 και διάσπαρτα.

[503] BAGROW, 32:H2. Πιθανότατα το σημερινό ακρωτήριο Ras Adhar (Cap Bon) της Τυνησίας.

[504] Η Μαστία και το Ταρσήιον δεν μπορεί παρά να βρίσκονται στην Ισπανία, στην περιοχή της κατοπινής Νέας Καρχηδόνας (Carthago Nova). Εδώ ο Πολύβιος δείχνει να βρίσκεται σε σύγχυση σε ό,τι αφορά στην θέση του ακρωτηρίου και των δύο πόλεων στα οποία αναφέρεται.

[505] Εννοείται ως σκλάβους.

[506] Μπορεί να υπήρχε και μια ιδιαίτερη κατηγορία συμμάχων (foederati) των Ρωμαίων με ειδική συμφωνία, δες Sherwin-White, p. 30.

[507] Η υπόθεση ότι αυτή την περίοδο οι Ρωμαίοι και οι άλλοι λαοί της Ιταλίας οδηγούνταν σε πόλεμο μεταξύ τους με το οικονομικό κίνητρο να αποκτήσουν περισσότερη γη και άρα οικονομικό ιμπεριαλισμό δεν υποστηρίζεται από τις πηγές μας, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο William V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 1985), p. 60 & n. 6, παρότι το θεωρεί πιθανό, p. 62.

άτομα ενώ μαζί με τις σύμμαχες πόλεις έφτανε τα 484.000 άτομα. Από την άλλη πλευρά, οι Σαυνίτες φαίνεται ότι καταλάμβαναν έκταση 12.500 τ.χλμ. με πληθυσμό 450.000 ατόμων.[508] Επάνω στον σημερινό χάρτη της Ιταλίας, η περιοχή που ήλεγχαν οι Ρωμαίοι ήταν πολύ μικρότερη από των Σαυνιτών, αλλά ιδιαίτερα εύφορη. Συγκεκριμένα, εκτεινόταν από την σημερινή πόλη Βιτέρμπο (Viterbo, περίπου 100 χλμ. βορειοδυτικά της Ρώμης) μέχρι την σημερινή Ισέρνια (Isernia, περίπου 180 χλμ ανατολικά της Ρώμης) και μέχρι λίγο πριν την Νεάπολη στην νοτιοδυτική Ιταλία, δηλαδή περιλάμβανε ολόκληρη την κεντροδυτική Ιταλία. Η Ρώμη πλέον άγγιζε τους Σαυνίτες στις νότιες περιοχές της και πρέπει από την εποχή αυτή να είχαν γεννηθεί οι πρώτες ανησυχίες των πολιτικών της για την ασφάλεια των νοτίων περιοχών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο πρώτες οδοί επικοινωνίας που χαράχτηκαν αργότερα, η Λατίνη Οδός (Via Latina, χάρτης σε Cornell & Matthews, p. 38) και η Αππία Οδός (Via Appia), ακολούθησαν την κατεύθυνση από την Ρώμη προς τον Νότο. Την συγκεκριμένη εποχή, όμως, οι Ρωμαίοι ίδρυσαν την αποικία Κάλη (Cales, BACROW, 44:F3), για να ελέγξουν σαυνιτική αποικία στην ίδια περιοχή αλλά και την αποικία Φρεγέλλη (Fregellae, BACROW, 44:E2), στην κοιλάδα του Λείριως ποταμού, στην σαυνιτική περιοχή, διανοίγοντας νέες οδούς επικοινωνίας με τον ρωμαϊκό Νότο. Βέβαια, όλες αυτές οι ενέργειες αποτελούσαν αιτίες πολέμου με τους Σαυνίτες, αλλά οι τελευταίοι είχαν ακόμη τον φόβο των μισθοφόρων του Τάραντα. Παρ' όλα αυτά, οι Σαυνίτες χρησιμοποίησαν ως αντίβαρο της ρωμαϊκής επεκτάσεως την αύξηση της επιρροής τους στην κεντρική και νότια Καμπανία και μάλιστα φαίνεται ότι η Νεάπολη (λατ. Neapolis), που ήταν κυρίως ελληνόφωνη, δέχτηκε τα σαυνιτικά στοιχεία και τον πολιτισμό τους.[509] Με αυτόν τον τρόπο, υπήρξε μια προσωρινή ισορροπία δυνάμεων στην Ιταλία, αν και ήταν φανερό πως οι κερδισμένοι από τον Σαυνιτικό και τον Λατινικό πόλεμο ήταν στην πραγματικότητα οι Ρωμαίοι.

Πέρα από την στρατιωτική τους νίκη, την περίοδο αυτή, με τον τρόπο που διευθέτησαν πολιτικά τις σχέσεις τους με τους ηττημένους, οι Ρωμαίοι έθεσαν βασικά τα θεμέλια της μελλοντικής τους εδαφικής επεκτάσεως και οικονομικής αναπτύξεως. Ως εκ τούτου, η πρώτη διεύρυνση της Ρώμης περιλάμβανε τους πολίτες των πόλεων στους οποίους δόθηκαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα ενώ ταυτοχρόνως εκείνοι ανέλαβαν και όλες τις υποχρεώσεις τους ως Ρωμαίοι πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο, η Ρώμη είχε μεγαλύτερο αριθμό πολιτών, χωρίς βασικά να θιχθεί ο τρόπος διοικήσεώς της. Κατά δεύτερο λόγο, με την εφαρμογή του συστήματος των πολιτών χωρίς πολιτικά δικαιώματα, η Ρώμη είχε πλέον μια ικανή δεξαμενή μαχίμων ανδρών χωρίς να επηρεαστεί ο πολιτικός χαρακτήρας της ως πόλεως-κράτους. Τελικά, η σημαντικότερη καινοτομία υπήρξε η δυνατότητα οποιασδήποτε ομάδας ανθρώπων να αποτελέσουν ή να ιδρύσουν λατινική αποικία χωρίς αυτοί υποχρεωτικά να είναι Λατίνοι. Αρκούσε μόνο να συνάψουν μια συμφωνία παραχωρήσεως δικαιωμάτων και προνομίων στους Ρωμαίους πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούσαν να ιδρυθούν αυτάρκεις και αυτόνομες ρωμαϊκές αποικίες με ή χωρίς την συμμετοχή Λατίνων πολιτών σε άλλους τόπους, χωρίς να επιβαρύνουν οικονομικά ή να επιδράσουν πολιτικά στην οντότητα της Ρώμης. Συνεπώς, η πολιτική που εφήρμοσαν οι Ρωμαίοι με το τέλος του Λατινικού πολέμου τους έδωσε την κινητήρια δύναμη για συνεχή επέκταση και χωρίς να επηρεάζεται η σταθερότητα του λειτουρ-

[508] Cornell, p. 351 & p. 465 n. 18 και Forsythe, p. 292.

[509] Στράβων, V.4.7 (C246). – Salmon, *Samnium,* pp.209-213.

γικού πυρήνα, της Ρώμης.[510]

Η Ρώμη, λοιπόν, είχε επεκταθεί, είχε ισχυροποιηθεί, και είχε επιβληθεί στην περιοχή της κεντρικής Ιταλίας. Το κύριο ερώτημα που τίθεται είναι βέβαια εάν αυτό το γεγονός αποτελούσε την αρχή μιας μόνιμης επεκτατικής και κατακτητικής πολιτικής ή υπήρξε μία αλληλουχία γεγονότων που καθορίσθηκαν από τα οικονομικά και γεωπολιτικά δεδομένα της εποχής. Εμείς πιστεύουμε ότι τουλάχιστον σε αυτή την φάση της ρωμαϊκής Ιστορίας, οι Ρωμαίοι στην προσπάθειά τους να διασφαλίσουν την Πόλη τους και την περιοχή της χρησιμοποίησαν την επίθεση ως άμυνα. Όταν βέβαια διαπίστωσαν ότι οι γείτονές τους ήταν τελικά αδύναμοι στρατιωτικά δεν έχασαν την ευκαιρία να τους πολεμήσουν και να προσαρτήσουν τα εδάφη τους. Αυτή η τακτική, όμως, δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί ως «ιμπεριαλιστική» –με την έννοια που δόθηκε στην λέξη πολύ αργότερα στην Ιστορία–, δηλαδή ότι η Ρώμη είχε εξ αρχής προσχεδιάσει να καταλάβει εδάφη άλλων πόλεων με σκοπό την οικονομική τους εκμετάλλευση. Μολαταύτα, οι Ρωμαίοι δεν θα φοβηθούν να αντιμετωπίσουν τους Σαυνίτες για μια ακόμη φορά. Το Σαύνιο ή Σάμνιο παρέμενε ένα απειλητικό αγκάθι στο μαλακό υπογάστριο των νέων ρωμαϊκών εδαφών στην νότια Ιταλία.

Νέες Συγκρούσεις με τους Σαυνίτες και Προσέγγιση με την Καρχηδόνα

Παρά τις νίκες τους στον Α’ Σαυνιτικό και στον Λατινικό Πόλεμο, οι Ρωμαίοι ανησυχούσαν πολύ για τις νοτιοανατολικές περιοχές που γειτνίαζαν με τους Σαυνίτες. Άρχισαν, λοιπόν, να εγκαθιστούν αποικίες σε στρατηγικά σημεία, να προσφέρουν σε ορισμένες πόλεις τα προνόμια των «πολιτών δίχως δικαίωμα ψήφου», να συνάπτουν συμμαχίες με άλλες πόλεις αλλά και να καταλαμβάνουν όσες γίνονταν εχθρικές προς αυτούς. Από την άλλη πλευρά, υποψιαζόμαστε ότι και οι Σαυνίτες ξεσήκωναν όσες πόλεις υπήρχε η πιθανότητα να θέλουν να αντισταθούν στους Ρωμαίους. Αυτή η πολιτική των δύο συμμάχων αλλά κυρίως η αποφασιστικότητα των Ρωμαίων σε περιπτώσεις πόλεων με αντιρωμαϊκό προσανατολισμό δεν θα αργήσει πολύ να προκαλέσει την αντίδραση των Σαυνιτών και τον Β’ Σαυνιτικό Πόλεμο. Για μια ακόμη φορά, οι πληροφορίες που μας παρέδωσαν οι αρχαίοι συγγραφείς δεν μας δίνουν μία καθαρή εικόνα των γεγονότων, των αιτιών και των συνεπειών αυτού του πολέμου. Αυτό όμως που επισημαίνουν οι σημερινοί ιστορικοί είναι ότι ο Δεύτερος Σαυνιτικός Πόλεμος καθόρισε αποφασιστικά την τύχη της Ρώμης και της Ιταλίας, τουλάχιστον κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Μετά το τέλος του πολέμου, ήταν βέβαιο ότι η κεντρική και νότια Ιταλία δεν θα παραδίνονταν στους Σαυνίτες, αλλά ήταν πλέον ρωμαϊκά εδάφη.

Ο Δεύτερος Σαυνιτικός Πόλεμος (326-304 π.Χ.)

Η Ιστορία του πολέμου αυτού είναι μόνο γραμμένη από την ρωμαϊκή σκοπιά του Λίβιου και του Διόδωρου Σικελιώτη, χωρίς να μας έχει παραδοθεί η άποψη των Σαυνιτών.[511] Ο Ρωμαίος ιστορικός Λίβιος (Titus Livius Patavinus, 59 π.Χ.-17 μ.Χ.), που έγραψε στα λατινικά, θέλησε να εξυψώσει την Ρώμη, να τονίσει και να μεγαλοποιήσει τις νίκες της και να ελαχιστοποιήσει τις ήττες της, που ήταν οι νίκες των Σαυνιτών. Βέβαια, βασίσθηκε και στους προηγούμενους απ’ αυτόν Ρωμαίους χρονικο-

[510] Cornell, pp. 351-352.

[511] Για ολόκληρη την περίοδο του πολέμου δες Livius, XIII.19-IX-45 και Δ.Σ., XIX, 10, 65.7, 72.3-9, 76, 101 & XX.26.3-4, 35-36, 44.8-9, 90.3-4, 101.5.

γράφους, οι οποίοι ήθελαν να τονίσουν το μεγαλείο της εγκαθιδρύσεως της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Μια πιο ισορροπημένη αφήγηση, εξαιτίας και των πηγών που είχε επιλέξει, βρίσκουμε στον Διόδωρο Σικελιώτη (περ. 80-20 π.Χ.) που έγραψε στα ελληνικά αλλά στην σκιά της Πρώιμης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε γενικές γραμμές, «οι ρωμαϊκές ιστορικές αφηγήσεις του Δευτέρου Σαυνιτικού Πολέμου είναι ένας περίπλοκος συνδυασμός γεγονότων και μυθοπλασίας».[512] Εμείς, συνδυάζοντας τα έργα των δύο αρχαίων ιστορικών αλλά μελετώντας και τις απόψεις των σημερινών ιστορικών για την κατανόηση των πραγματικών γεγονότων μέσα από τις συγχύσεις, τις παρερμηνείες, τις μυθοπλασίες, τις επαναλήψεις γεγονότων σε διαφορετική ιστορική στιγμή, τους σωβινισμούς και ορισμένες διαφορετικές περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων, προσπαθήσαμε να περιγράψουμε τον Β' Σαυνιτικό Πόλεμο με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια.

Μετά, λοιπόν, από αυτή την ιστοριογραφική εισαγωγή, μπορούμε να δικαιολογήσουμε τώρα τον Λίβιο όταν στην αρχή του πολέμου βάζει τον εκπρόσωπο των Σαυνιτών να αναφωνήσει προς τους Ρωμαίους: «Proinde inter Capuam Suessulamque castra castris conferamus, et Samnis Romanusne imperio Italiam regat decernamus»,[513] σαν να ήταν οι Σαυνίτες οι υπαίτιοι της ενάρξεως των εχθροπραξιών. Η πρώτη αφορμή για δυσαρέσκεια των Σαυνιτών ήταν η συνεννόηση μεταξύ των Ρωμαίων και του στρατού των Ηπειρωτών. Λίγα χρόνια μετά την ειρήνη του Α' Σαυνιτικού Πολέμου και συγκεκριμένα το 332 π.Χ. φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι ήρθαν σε συμφωνία μη επεμβάσεως με τον Αλέξανδρο Α' τον Μολοσσό (370 π.Χ.-331 π.Χ.), βασιλιά της Ηπείρου, ο οποίος είχε φθάσει στην νότια Ιταλία μετά από πρόσκληση των Ταραντίνων. Οι Ταραντίνοι φοβόντουσαν την επέκταση των Ιταλών προς τον Νότο και τις ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας. Τα γεγονότα, όμως, που καθόρισαν τελικά τον κυβερνήτη της Ιταλίας ξεκίνησαν το 329 π.Χ. από πόλη που βρισκόταν περίπου εβδομήντα χιλιόμετρα νότια της Ρώμης. Την χρονιά αυτή, αρχηγός αντιρωμαϊκής μερίδας και στρατού που είχε συγκρουσθεί με τους Ρωμαίους βρήκε καταφύγιο στην πόλη Πριβέρνον (Privernum, σημερ. Priverno, BAGROW, 44:D3) των Βολσκών. Το Πριβέρνον πολιορκήθηκε από τους Ρωμαίους και κατελήφθη. Ο επικεφαλής στρατιωτικός εκτελέστηκε, οι Συγκλητικοί της πόλεως υποχρεώθηκαν να διαμένουν βόρεια του Τίβερη και οι κάτοικοί της έγιναν δεκτοί στην ρωμαϊκή πολιτεία ως πολίτες χωρίς ψήφο (civitas sine suffragio), όπως και άλλες γειτονικές πόλεις των Βολσκών.[514]

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, την ίδια εποχή, οι Ρωμαίοι ίδρυσαν τρεις αποικίες, την Κάλη (Cales), την Ταρρακίνα [Tarracina(e), σημερ. Terracina, BAGROW, 44:D3], και την Φρεγέλλη (Fregellae), σε στρατηγικά σημεία με σκοπό να ελέγχουν περιοχές των Βολσκών και των Σαυνιτών. Η Κάλη ήλεγχε τον δρόμο προς την Κάπουα, η Ταρρακίνα την παράλια οδό προς την Κύμη, στον Νότο, και η Φρεγέλλη την σαυνιτική

[512] «[…] Roman historical accounts of the Second Samnite War are a complex blend of fact and fiction», Forsythe, p. 301. Ο Forsythe αναφέρεται εδώ μόνο στα έτη 324-319 π.Χ. αλλά η ρήση του αντικατοπτρίζει λίγο πολύ ολόκληρη την Ιστορία του πολέμου, όπως μας έχει παραδοθεί από τους αρχαίους συγγραφείς.

[513] «Ας κατασκηνώσουμε αντίκρυ, ανάμεσα στην Σουεσσούλα και στην Κάπουα, και ας αποφασίσουμε μαζί ποιος θα κυβερνά την Ιταλία, οι Σαυνίτες ή οι Ρωμαίοι», Livius, VIII.23.9.

[514] Livius, VIII. 19-24 και Δίων, VII.fr. 35.11. Δεν είναι πιθανή η αναφορά του Λίβιου ότι στους Πριβερνίους δόθηκε το δικαίωμα να γίνουν Ρωμαίοι πολίτες με όλα τα αξιώματα (Πρβλ. Livius, VIII.21.10 και Forsythe, p. 293).

δραστηριότητα στην κοιλάδα του Λείριως ποταμού. Πιθανολογούμε πως η εγκατάσταση στην Φρεγέλλη θεωρήθηκε ως προκλητική ενέργεια των Ρωμαίων εναντίον των ντόπιων και των Σαυνιτών που τους έβλεπαν να ισχυροποιούν την θέση τους σε περιοχή κοινών συμφερόντων. Ίσως τελικά και να συνέβαλε στην αρχή των νέων εχθροπραξιών με τους Σαυνίτες σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες Οσκανών και Ελλήνων στην περιοχή της Νεαπόλεως.

Οι αρχαίες πηγές περιγράφουν πώς ο Δεύτερος Σαυνιτικός Πόλεμος περιστράφηκε γύρω από την ελληνική Νεάπολη (λατ. Neapolis) και τις δραστηριότητες ντόπιων και Σαυνιτών σε περιοχές της Καμπανίας που ήλεγχαν οι Ρωμαίοι. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι Νεαπολίτες είχαν δεχτεί οσκικά/σαυνιτικά πολιτισμικά στοιχεία και είχαν καλές σχέσεις με τους Σαυνίτες, μερικοί από τους οποίους κατοικούσαν στην πόλη. Πολύ κοντά στην Νεάπολη υπήρχε η Παλαιόπολη, που κατοικούνταν από τους ίδιους με την Νεάπολη κατοίκους και ίσως από τους Έλληνες πρόσφυγες από την Κύμη που έφθασαν εκεί μετά την επιδρομή των Σαβέλλων, το 421 π.Χ. Οι Παλαιοπολίτες, φοβούμενοι τις δραστηριότητες των Ρωμαίων, κάλεσαν ή δέχτηκαν σαυνιτική φρουρά ή τουλάχιστον ανέπτυξαν πολύ φιλικές σχέσεις με τους Σαυνίτες και έτσι 2000 ένοπλοι και 4000 άλλοι Σαυνίτες έφτασαν στην πόλη. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Νεαπόλεως χωρίσθηκαν σε δύο παρατάξεις, στους περισσότερους Έλληνες που ήθελαν να μην προκαλέσουν τους Ρωμαίους και στους υπόλοιπους Έλληνες και Σαυνίτες που ήθελαν η πόλη να έρθει σε αντιπαράθεση με την Ρώμη. Οι Ρωμαίοι ειδοποιήθηκαν για τις εξελίξεις και, μετά την άρνηση των Παλαιοπολιτών να συμμορφωθούν προς τις υποδείξεις τους, έστειλαν το 327 π.Χ. τον ύπατο Ποπλίλιο Φίλωνα (Q. Publilius Philo)[515] να επιβάλει την τάξη. Ενδιαφέρον από πολιτειακής απόψεως είναι το γεγονός ότι όταν η θητεία του Φίλωνα επρόκειτο να λήξει πριν την ολοκλήρωση της αποστολής του, οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να παρατείνουν την εντολή τους στο πρόσωπό του μέχρι την ολοκλήρωση της αποστολής, πρακτική που θα γίνει θεσμός στα μετέπειτα χρόνια. Σε κάποια χρονική στιγμή ενεπλάκησαν στην διένεξη και οι Ταραντίνοι, οι οποίοι, ενώ αρχικά υποστήριξαν τους Παλαιοπολίτες, τελικά στράφηκαν εναντίον τους διότι τους θεώρησαν υπαίτιους της καταστάσεως.

Η πολιορκία της πόλεως και η άσχημη συμπεριφορά των Σαυνιτών που είχαν εγκατασταθεί εκεί, ανάγκασε τελικά τους Έλληνες να εκδιώξουν τους Σαυνίτες και να παραδώσουν την Παλαιόπολη και την Νεάπολη, τις εμπορικές τους δραστηριότητες και την ασφάλεια του σημαντικού λιμανιού τους στην προστασία των Ρωμαίων. Πολλοί κάτοικοι της Νεαπόλεως είχαν αντιρρήσεις στο να τους δοθούν τα δικαιώματα των Ρωμαίων πολιτών και έτσι η Ρώμη συμφώνησε να τους αφήσει ελεύθερους χωρίς στρατιωτικές υποχρεώσεις, αλλά με αντάλλαγμα να έχουν υπό την επίβλεψή τους και άρα ρωμαϊκό έλεγχο το λιμάνι της πόλεως. Μετά την επιτυχία τους αυτή, οι Ρωμαίοι έθεσαν υπό τον έλεγχό τους δύο ακόμη πόλεις στην μεθόριο με το Σαύνιο, ενώ είχαν ήδη πράξει ό,τι ήταν δυνατόν για να απομονώσουν διπλωματικά τους Σαυνίτες.[516] Όλη αυτή

[515] FT, p. 95, έτος 326.

[516] Πρβλ. Livius, VIII. 22-27 και Δ.Α., XV.5-6 και Cicero, *Pro Balbo*, 21. Στράβων, V.4.7 (C246) – Οι σημερινοί ιστορικοί διαφωνούν: η Παλαιόπολη μπορεί να ήταν απλώς η παλαιότερη συνοικία της Νεαπόλεως και όχι ξεχωριστή πόλη. Πιθανολογείται επίσης προσπάθεια των Ρωμαίων να συμμαχήσουν ή έστω να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τους κατοίκους της Απουλίας, στα νώτα των Σαυνιτών, και συνεπώς να τους απομονώσουν, αλλά για μία ακόμη φορά οι σημερινοί ιστορικοί διαφωνούν. Πρβλ.

η δραστηριότητα με στόχο την ασφάλεια των ρωμαϊκών περιοχών δεν σήμαινε τίποτα άλλο για τους Σαυνίτες παρά αιτία πολέμου, διότι ένοιωθαν να απειλούνται πλέον ευθέως.

Η Νεάπολη, όμως, που τόσο ξαφνικά έγινε πρωταγωνίστρια στην διαμάχη Ρωμαίων και Σαυνιτών, ήταν πόλη ελληνική και ιδρύθηκε περίπου το 470 π.Χ. από κατοίκους της ιταλικής Κύμης.[517] Αργότερα, έφθασαν άποικοι από την Χαλκίδα, από το απέναντι νησάκι των Πιθηκουσσών, αλλά και από την Αθήνα. Αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι υπήρχε προηγούμενη κατοίκηση του Ζ' αιώνα π.Χ., που από φιλολογικές πηγές γνωρίζουμε ότι ονομαζόταν Παρθενόπη και είχε ιδρυθεί από Ρόδιους.[518] Η Παρθενόπη, όμως, πιστεύουμε ότι ήταν απλώς επίνειο της Κύμης, που κείται 25 χλμ. δυτικά της Νεαπόλεως, αλλά και η θέση της κατοπινής Παλαιοπόλεως. Εν τούτοις, τα φιλολογικά και αρχαιολογικά στοιχεία είναι απολύτως συγκεχυμένα σχετικά με την σχέση Παρθενόπης, Παλαιοπόλεως, και Νεαπόλεως. Η Νεάπολις είχε υπό την δικαιοδοσία της μια περιοχή περίπου 20 τ.χλμ. Η Πόλη κατάφερε να έχει καλές σχέσεις και με τους Ρωμαίους και με τους Σαυνίτες. Μετά από κάποια πολιτική αναταραχή κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., οι κάτοικοί της αναγκάσθηκαν να δεχθούν «συνοίκους» Καμπανούς, οι οποίοι απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα και το δικαίωμα να εκλέγονται σε πολιτικά αξιώματα.[519] Το πολίτευμα ήταν μάλλον δημοκρατικό, αν κρίνουμε σωστά από την αναφορά σε εκκλησία του δήμου, βουλή και διαδικασία προβουλευμάτων.[520] Το κεκλιμένο υψίπεδο στο οποίο βρισκόταν η πόλη περικλειόταν από τείχος μήκους περίπου 3,8 χλμ. και όριζε μία επιφάνεια 0,75 τ.χλμ. Η πόλη ήταν κτισμένη με ορθογώνιο σχέδιο και τα ιερά ήταν μάλλον τοποθετημένα στο υπερυψωμένο τμήμα του οροπεδίου. Έχει αναγνωρισθεί μεγάλο ιερό αφιερωμένο στην Δήμητρα και σε χθόνιες θεότητες. Δύο χώροι, ο ένας σε υψηλότερο σημείο και ο άλλος σε χαμηλότερο, έχουν χαρακτηρισθεί ως Πολιτική Αγορά και Εμπορική Αγορά. Η Νεάπολις έκοψε μεγάλο αριθμό δικών της νομισμάτων αλλά και νομίσματα για λογαριασμό καμπανικών (σαυνιτικών) πόλεων, όπως η Κύμη και η Κάπουα.[521]

Γυρνώντας τώρα πίσω στα γεγονότα στα οποία ενεπλάκη η Νεάπολις, γνωρίζουμε ότι ταυτοχρόνως με την επιχείρηση στην Παλαιόπολη, οι Ρωμαίοι στράφηκαν εναντίον των Σαυνιτών, οι οποίοι δεν φαίνεται ότι τους είχαν προκαλέσει με κάποια επιχείρηση εναντίον τους, και έτσι το 327 π.Χ. άρχισαν οι απευθείας εχθροπραξίες μεταξύ των πρώην συμμάχων. Ο Λίβιος δεν διευκρινίζει ποιοι ήταν αυτοί που αποφάσισαν στην Ρώμη να ξεκινήσουν έναν νέο πόλεμο με τους Σαυνίτες. Μάλιστα, μας περιγράφει τα πρώτα χρόνια του πολέμου σαν να ήταν οι Σαυνίτες αυτοί που προκαλούσαν τον ρωμαϊκό στρατό, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι κύριοι υπαίτιοι αυτού του πολέμου ήταν οι Ρωμαίοι.[522] Οι Σαυνίτες, πάντως, είχαν φροντίσει να έρθουν σε συμφωνία με

Salmnon, pp. 214-216 και Scullard, *History*, pp. 131-133 και Cornell, pp. 352-353 και Forsythe, pp. 292-294

[517] Ψευδο-Σκύλαξ, 10 και Ψευδο-Σκύμνος, 242-243.

[518] Στράβων, XIV.2.10 (C654) και Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Παρθενόπη». Δες και Hansen & Nielsen, «Parthenope», p. 257.

[519] Στράβων, V.4.7 (C246).

[520] Δ.Α., XV.6.1-3.

[521] Δες Hansen & Nielsen, no 63, «Neapolis», pp. 283-285. Δες νομίσματα της Νεαπόλεως σε ΟΑΕΝ, αρ. 17, 18, 19 και GCTV, nos 296-310, 1:37-38 & nos 553-560, 1:60.

[522] «[…] the chief share of the blame for its [the war] outbreak at this particular juncture clearly

τους κατοίκους του Τάραντα, οι οποίοι φοβούνταν την κάθοδο των Ρωμαίων προς Νότο, και έτσι είχαν εξασφαλίσει τα νώτα τους.

Ο πόλεμος διεξήχθη σε τρεις φάσεις. Κατά την πρώτη φάση (326-321 π.Χ.), οι Ρωμαίοι εξεστράτευαν ετησίως στις σαυνιτικές περιοχές και πιθανότατα το κύριο θέατρο των μικρών επιχειρήσεων ήταν η κοιλάδα του Λείριως ποταμού.[523] Οι αψιμαχίες που διεξήχθησαν τα πρώτα χρόνια του πολέμου και μέχρι το 321 π.Χ. δεν είχαν ξεκάθαρους νικητές. Επειδή, λοιπόν, οι ρωμαϊκές προσπάθειες δεν είχαν αποτέλεσμα, οι ύπατοι που είχαν εκλεγεί για το 321 π.Χ. αποφάσισαν να εισέλθουν στα σαυνιτικά εδάφη από την Καμπανία με κύριο στόχο την κατάληψη της πόλεως Καύδιο (Caudium, BAGROW, 44:G3), πράγμα που πιθανότατα θα ανάγκαζε τους Σαυνίτες να συνθηκολογήσουν.[524] Στην περιοχή των Καυδιανών Στενών (λατ. αιτ. Furculas Caudinas, BAGROW, 44:G3),[525] κοντά στην πόλη Καύδιο, ο ρωμαϊκός στρατός παγιδεύτηκε και αναγκάσθηκε να παραδοθεί (χάρτης AAB, II.1.3&4). Ο εξαιρετικά ικανός στρατηγός και επικεφαλής του σαυνιτικού στρατού Γάβιος Πόντιος (Gavius Pontius) έφραξε την έξοδο και την είσοδο των Καυδιανών Στενών και παγίδεψε τον ρωμαϊκό στρατό υπό των μικρής πείρας και στρατιωτικής ικανότητας Ρωμαίων υπάτων. Έχει υπολογισθεί ότι 12.000-16.000 Ρωμαίοι παραδόθηκαν στους Σαυνίτες.[526]

Η Καυδία Ειρήνη (pax Caudina), η οποία μπορεί να ήταν απλώς μια ανακωχή, ανάγκασε τους Ρωμαίους να αποτραβηχτούν από τις σαυνιτικές περιοχές, να εγκαταλείψουν τις αποικίες τους Κάλη και Φρεγέλλη αλλά και να παραδώσουν 600 ιππείς (equites) ως ομήρους. Σαυνίτες και Ρωμαίοι συμφώνησαν να συνυπάρχουν σύμφωνα με τους όρους της μεταξύ τους ειρήνης του 341 π.Χ., που είχε συναφθεί μετά το τέλος του Α' Σαυνιτικού Πολέμου. Οι Ρωμαίοι υπέστησαν μία από τις χειρότερες ήττες της Ιστορίας τους: παρέδωσαν τα όπλα τους, «τὸν ζυγὸν ἅπαντες ὑπῆλθον»,[527] γύρισαν στην Ρώμη «cum singulis vestimentis»,[528] στρατιωτικά «ανέπαφοι αλλά ταπεινωμένοι».[529] Παρά την ήττα της σ' αυτή την περίπτωση, η Ρώμη ακολούθησε αυτή την περίοδο μια

---

belongs to the Romans», γράψει ξεκάθαρα ο Salmon, *Samnium,* p. 219.

[523] Ο Λίβιος (Livius, VIII.25-40) περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες και ανεκδοτολογίες τις ετήσιες επιχειρήσεις. Οι σημερινοί ιστορικοί διαφωνούν για τον τόπο των στρατιωτικών επιχειρήσεων αλλά ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (Δ.Α., XV.10) υπονοεί με την αναφορά στην Φρεγέλλη ότι ο τόπος των μικροσυμπλοκών ήταν η κοιλάδα του Λείριως ποταμού.

[524] Οι σημερινοί ιστορικοί έχουν διατυπώσει διάφορες υποθέσεις για την ρωμαϊκή απόφαση της επεμβάσεως στο Καύδιο. Εμείς ακολουθούμε την πειστική ερμηνεία του Salmon, *Samnium,* pp. 224-225.

[525] Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία η περιοχή μεταφράζεται ως Caudine Forks και βρισκόταν πιθανότατα στην σημερινή θέση Forchia και Forche Caudine, περίπου 11 χλμ. δυτικά της σημερινής Montesarchio. Το πόλη Καύδιο ταυτίζεται με την περιοχή της σημερινής Montesarchio, πόλη που βρίσκεται περίπου 35 χλμ. ανατολικά της Καζέρτα (Caserta). Δες και χάρτη σε Salmon, *Samnium,* p. 227.

[526] Τον αριθμό αυτόν υπολογίζει ο Salmon, *Samnium,* p. 225. Πρβλ, τους 20.000 που αναφέρουν οι CS, p. 91. Αλλιώς, οι αρχαίοι συγγραφείς μας παραδίδουν διογκωμένους αριθμούς: ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς γράφει για 40.000 Ρωμαίους (Δ.Α., XVI.3) και ο Αππιανός για 50.000 (Απ. Σαυν., IV.2). Για την μάχη δες ASB, ch. 4.1.2.

[527] Δ.Α., XVI.3. Ο ηττημένος ρωμαϊκός στρατός πέρασε υπό ζυγόν δοράτων, ο οποίος αποτελούνταν από δύο κάθετα δόρατα μπηγμένα στη γη και ένα οριζόντιο που τα συνέδεε, ως δείγμα της υποταγής του. Δες *Oxford Latin Dictionary*, λμ. «iugum», αρ. 5.

[528] «με ένα μόνο ένδυμα» (Livius, IX.4.3), δηλαδή φορώντας μόνο το ιμάτιο τους.

[529] Livius, IX.1-5 και Anonymus, *Chronicon Oxyrhynchi*, FGrH, 255, fr. 10 και VIUR, 30 και Δίων, VIII.fr. 36.10 και Florus, I.16 (XI) – Salmon, *Samnium,* pp. 216-229 και Forsythe, pp. 294-299 – «uninjured but disgraced», γράφει ο Mommsen, *Rome*, 1:472.

επιθετική στρατηγική περιορισμού και απομονώσεως των Σαυνιτών. Αυτή η συνεχής επιθετικότητα η οποία δεν βρίσκει την αντίστοιχή της ένταση από την πλευρά του Σαυνίου δεν είναι σε αντίθεση με την άποψη ότι κατά βάση οι Ρωμαίοι προσπαθούσαν να προστατεύσουν την περιοχή τους. Υπάρχει και η τολμηρή θεωρία ότι ενώ οι Ρωμαίοι ακολουθούσαν την πολιτική του αμυντικού επεκτατισμού, τα γεγονότα τούς παρέσυραν σε πράξεις πέραν από τους αρχικούς τους στόχους και σκοπούς.[530]

Σύντομα, οι όμηροι επέστρεψαν στην Ρώμη και η ειρήνη τηρήθηκε και από τις δύο πλευρές μέχρι το 317 π.Χ., χωρίς την παραμικρή αψιμαχία. Κατά την περίοδο της ειρήνης (321-317 π.Χ.), κατά την δεύτερη φάση, οι Ρωμαίοι αύξησαν τον στρατό τους από δύο σε τέσσερις λεγεώνες, με 4200 άνδρες η κάθε μία. Αν υπολογίσουμε και τον στρατό των συμμαχικών πόλεων, ο συνολικός ρωμαϊκός στρατός έφθανε τους 35.000-40.000 άνδρες. Φαίνεται ότι το 318 ή 317 π.Χ. οι Ρωμαίοι συνήψαν συμμαχίες με πόλεις των Απουλίων για να υπενθυμίσουν στους Σαυνίτες ότι τα νώτα τους ελέγχονταν από φίλους των Ρωμαίων.

Το 316 π.Χ. επαναστάτησαν οι Βόλσκοι και οι Ρωμαίοι έστειλαν δυνάμεις στην πόλη Σάτρικον (Satricum, BAGROW, 43:D3 & 44:C2)[531] για να καταπνίξουν την εξέγερση και να προστατεύσουν την μεθόριο στον Λείριν ποταμό. Έτσι, ο πόλεμος μπήκε στην τρίτη του φάση (316-304 π.Χ.) με μέτωπα στα βόρεια και στα νότια της ρωμαϊκής επικράτειας. Το 315 π.Χ., οι Ρωμαίοι αποκήρυξαν απολύτως την Καυδία Ειρήνη, άρχισαν τις επιθέσεις στους Σαυνίτες και κατάφεραν να καταλάβουν το σαυνιτικό φρούριο της Λουκέριας (Luceria, BAGROW, 45:B1 & 44:H2, σημερ. Lucera) στην Απουλία και να δημιουργήσουν αποικία (314 π.Χ.). Η αντίδραση των Σαυνιτών ήταν άμεση. Έφτασαν κοντά στην Ταρρακίνα όπου νίκησαν ρωμαϊκές εφεδρείες. Πέρασαν τον Λείριν ποταμό και μάλλον κατάφεραν να εισχωρήσουν μέσα στο Λάτιο. Όμως ούτε οι Ετρούσκοι ούτε οι λατινικές πόλεις επαναστάτησαν και η ένωση των τελευταίων υπό τους Ρωμαίους αποδείχτηκε ισχυρή. Οι Ρωμαίοι, λοιπόν, αντεπιτέθηκαν και έσπρωξαν πίσω στις περιοχές τους τούς Σαυνίτες, έφτασαν κοντά στην Ταρρακίνα και νίκησαν τον σαυνιτικό στρατό. Με την επιχείρηση αυτή οι Ρωμαίοι έδιωξαν τους Σαυνίτες από τις δυτικές περιοχές της ρωμαϊκής επικράτειας και σιγά-σιγά ανακατέλαβαν την Φρεγέλλη,[532] την Κάλη και άλλες πόλεις που είχαν περιέλθει στους εχθρούς τους, ενώ η Κάπουα δήλωσε στο πλευρό της Ρώμης. Επίσης, εγκατέστησαν αποικίες σε όλη την μεθόριο με τους Σαυνίτες για να μην τους επιτρέψουν νέα είσοδο στα ρωμαϊκά εδάφη και για να εξασφαλίσουν τις θαλάσσιες επικοινωνίες τους εγκατέστησαν το 313 π.Χ. αποικία στην νήσο Πόντια (Pontia, BAGROW, 44:C4, σημερ. Isola di Ponza), απέναντι από την ακτή της Ταρρακίνας. Οι Σαυνίτες δεν επρόκειτο να επαναλάβουν ξανά την τελευταία τους στρατιωτική επιτυχία. Η αύξηση της στρατιωτικής ισχύος αλλά και οι νέες τακτικές μάχης έδωσαν στους Ρωμαίους την απαιτούμενη υπεροχή στα πεδία των μαχών.

Εκτός από τις επιτυχίες αυτές, όμως, έπρεπε να μπορούν οι Ρωμαίοι να φθάνουν στις άκρες της κυριαρχίας τους όσο το δυνατόν συντομότερα. Η κατασκευή και η συντήρηση οδών μακρών αποστάσεων ήταν πλέον επιβεβλημένη. Το 312 π.Χ. άρχισε να

---

[530] Πρβλ. Cornell, p. 353 και Alföldi, p. 399.

[531] Το αρχαίο Satricum ταυτίζεται σήμερα με το χωρίο Le Ferriere, το οποίο βρίσκεται 13 χλμ. βορειοδυτικά της πόλεως Latina.

[532] Ennius, *Annales*, 168-169.

κατασκευάζεται η Αππία Οδός (Via Appia) με σκοπό να αποτελέσει δρόμο ταχείας επικοινωνίας ανάμεσα στην Ρώμη και στην Κάπουα αλλά και με γειτονικές περιοχές υπό οποιεσδήποτε καιρικές συνθήκες. Μερικά χρόνια αργότερα, το 306 π.Χ., άρχισε η κατασκευή της δεύτερης οδού, της Βαλερίου Οδού (Via Valeria, χάρτης σε Cornell & Matthews, p. 38), από την Ρώμη προς τις περιοχές των υποταγμένων Αίκουων και πιο πέρα. Βέβαια, αυτές οι οδοί του τέλους του Δ' αιώνα π.Χ. δεν πρέπει να ήταν παρά μεγάλα σε πλάτος και καθαρισμένα μονοπάτια, πιθανότατα στρωμένα με χαλίκι, που δεν είχαν καμία σχέση με τις λιθόστρωτες ρωμαϊκές οδούς των κατοπινών χρόνων. Όμως ο σκοπός κατασκευής τους ήταν ακριβώς ο ίδιος, δηλαδή οδοιπόροι και εποχούμενοι θα έπρεπε να μπορούν να αναγνωρίζουν το φαρδύ μονοπάτι/οδό και να το ακολουθούν χωρίς να χαθούν για να φτάσουν με σιγουριά στον προορισμό τους. Επίσης, πολύ συχνά απαιτούνταν η κατασκευή γεφυρών και προστατευτικών αναχωμάτων, όπου χρειαζόταν, πράγμα που έκανε τους Ρωμαίους ειδικούς σ' αυτές τις κατασκευές. Αργότερα, οι Ρωμαίοι ενεθάρρυναν την κατασκευή πόλεων κατά μήκος των οδών που κατασκεύαζαν και για την ασφάλεια της οδού αλλά και για ξεκούραστη και ασφαλή μετάβαση κυρίως στρατιωτικών δυνάμεων σε μεγάλες αποστάσεις. Η κατασκευή, φύλαξη και συντήρηση των στρατιωτικών αυτών οδών θα δώσει στους Ρωμαίους το συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους αντιπάλους τους μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αιώνα.

Μέχρι τώρα, αυτοί που απασχολούσαν τους Ρωμαίους με τις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις ήταν οι Σαυνίτες. Άλλωστε και η ρωμαϊκή πολιτική της εξασφαλίσεως και επεκτάσεως της ρωμαϊκής κυριαρχίας ήταν στραμμένη προς τον Νότο. Οι Ετρούσκοι, στα βόρεια της Ρώμης, είχαν επαναπαυθεί στις καλές σχέσεις που είχαν με τους Ρωμαίους αλλά ήταν απασχολημένοι και με τους Γαλάτες. Οι γαλατικές φυλές συνόρευαν πια με τους Ετρούσκους, μια που οι πρώτοι είχαν υπό την κατοχή τους όλη την βορείως των Απεννίνων Ορέων ιταλική χερσόνησο. Όταν όμως οι προστριβές με τους Γαλάτες καταλάγιασαν, αλλά ήταν πλέον φανερό ότι οι Ρωμαίοι είχαν γίνει ισχυροί και επιθετικοί, οι Ετρούσκοι, φοβούμενοι πιθανότατα την ισχυροποίηση των γειτόνων τους αλλά βλέποντας και πώς αυτοί συμπεριφέρονταν στους συμμάχους τους Σαυνίτες, αποφάσισαν να συνταχθούν με τους δεύτερους και να περικυκλώσουν τα ρωμαϊκά εδάφη. Υπάρχει και η ιστορική υπόθεση ότι πιθανότατα οι Ετρούσκοι να αφυπνίσθηκαν από πληροφορίες ότι οι πατρικο-πληβείοι στην Ρώμη επιθυμούσαν και επέκταση της ρωμαϊκής κυριαρχίας προς τα βορειοδυτικά, στις περιοχές των Ετρούσκων.[533]

Την περίοδο αυτή αλλά πριν από την σύγκρουση με τους Ετρούσκους, η Ρώμη διπλασίασε τον τακτικό στρατό της από δύο σε τέσσερις λεγεώνες. Αυτό κατέστη δυνατόν μετά τον Λατινικό Πόλεμο και εξαιτίας της αυξήσεως του αριθμού των φυλών που συνεισέφεραν άνδρες σε τριάντα μία. Πιθανολογείται ότι η ανάγκη για αύξηση της στρατιωτικής ρωμαϊκής ισχύος ήταν αποτέλεσμα της ατιμωτικής ήττας στα Καύδια Στενά και άλλων ατυχών για τους Ρωμαίους συγκρούσεων, αλλά στην πραγματικότητα δεν μπορούμε να δώσουμε μια πειστική απάντηση. Οφειλόταν η αύξηση του στρατού σε πιθανή απειλή που δέχονταν οι Ρωμαίοι ή σε σχέδιό τους να αρχίσουν νέα πολεμική σύρραξη; Ίσως η πιθανή απειλή να υπήρξε αιτία για την απόφαση στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ετρουρία.[534] Επίσης, το 311 π.Χ., οι Ρωμαίοι εξέλεξαν ένα Ναυτικό Εξο-

[533] Salmon, *Samnium,* p. 240.
[534] Forsythe, pp. 304-307.

πλιστικό Συμβούλιο (duumviros navales)[535] μάλλον για την οργάνωση στόλου με πλοία εχθρών που είχαν καταλάβει και άρχισαν να περιπολούν την ακτή με μικρή μοίρα. Όπως και να έχουν τα πράγματα, όταν έφτασε το 311 π.Χ. οι Ρωμαίοι ήταν έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τους Ετρούσκους και ταυτόχρονα να κρατήσουν σε απόσταση τους Σαυνίτες.

Μεταξύ 311 και 308 π.Χ. φαίνεται ότι υπήρξε πολεμική δραστηριότητα ανάμεσα στους Ρωμαίους και στις νότιες ετρουσκικές πόλεις. Οι πληροφορίες από τις αρχαίες πηγές και κυρίως τον ιστορικό Λίβιο[536] είναι απολύτως συγκεχυμένες για μια ακόμη φορά. Γνωρίζουμε πάντως με βεβαιότητα ότι πραγματοποιήθηκαν επιθέσεις και από τις δύο πλευρές και οι μάχες πρέπει να έλαβαν χώρα στην περιοχή της ρωμαϊκής αποικίας Σούτριον (Sutrium, BAGROW, 42:C4, σημερ. Sutri),[537] η οποία βρισκόταν στην οδό (μετέπειτα Via Cassia, χάρτης σε Cornell & Matthews, p. 38) που ένωνε την Ρώμη με την Ετρουρία. Κάποιες ετρουσκικές πόλεις συντάχθηκαν με τους Σαυνίτες και δημιουργήθηκε ένας συνασπισμός εναντίον της Ρώμης. Η ήττα των Ετρούσκων σε μάχη πιθανόν βόρεια του Σουτρίου είχε ως αποτέλεσμα την διάλυση της συνομοσπονδίας των Ετρούσκων. Οι Ετρουσκικές πόλεις, σιγά-σιγά η μία μετά την άλλη, υπέγραψαν ξεχωριστές συνθήκες με την Ρώμη και ουσιαστικά υποτάχθηκαν στους Ρωμαίους. Οι νίκες προσέδωσαν τέτοια αίγλη στους Ρωμαίους που οι Όμβροι (Umbrians), οι οποίοι είχαν απωθηθεί παλιότερα από τους Ετρούσκους και τώρα από τους Γαλάτες, αλλά και οι Πικεντίνοι (Picenes), που έψαχναν συμμαχίες εναντίον των Γαλατών, συνήψαν συνθήκες ειρήνης με τους Ρωμαίους. Σκοπός των Ρωμαίων ήταν να μπορέσουν να αποκτήσουν διέξοδο στην Αδριατική μέσω των περιοχών των Ομβρών. Βέβαια, το κύριο ιστορικό ερώτημα της αναμείξεως των Ετρούσκων στον Β' Σαυνιτικό Πόλεμο παραμένει. Εικάζουμε ότι οι βόρειοι γείτονες της Ρώμης παρακινήθηκαν από τους Σαυνίτες να συμμετάσχουν στον πόλεμο, επειδή οι δεύτεροι θέλησαν να δημιουργήσουν μία ζώνη ανασφάλειας στα νώτα των Ρωμαίων συμμαχώντας με ετρουσκικές πόλεις, ακριβώς όπως οι Ρωμαίοι είχαν πράξει με τους Απούλιους, αλλά τελικά απέτυχαν. Συνεπώς, μέχρι το 308 π.Χ., οι Ρωμαίοι είχαν απενεργοποιήσει κάθε πιθανή ετρουσκική πολεμική αντίδραση εναντίον τους ενώ είχαν εξασφαλίσει και την συνεργασία των κατοίκων των βορειοανατολικών περιοχών της κεντρικής Ιταλίας. Βέβαια, οι Ετρούσκοι τους κράτησαν για τρία χρόνια απασχολημένους στρατιωτικά, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία στους Σαυνίτες να δράσουν στον Νότο. Μετά την ήττα των Ετρούσκων, οι Ρωμαίοι στράφηκαν οριστικά προς τους Σαυνίτες.

Όπως αναφέραμε παραπάνω και παρά τις συγκεχυμένες πληροφορίες, γνωρίζουμε ότι το 311 π.Χ. οι Σαυνίτες συμμάχησαν με τους Ετρούσκους εναντίον των Ρωμαίων. Παρότι για τα επόμενα τρία χρόνια η ρωμαϊκή δραστηριότητα επικεντρώθηκε

[535] Livius, IX.30.4. Το συμβούλιο αυτό αποτελούνταν από δύο άνδρες (duo viri). Στα λατινικά στον πληθυντικό αριθμό αναφέρεται και ως duouiri ή duumuiri, ~orum. γεν. πληθ.

[536] «Victories were exaggerated and sometimes invented; enemies were multiplied; the order of events was often confused; all manner of literary decoration was added; and a few bad mistakes […] entered the tradition», Harris, *Etruria and Umbria*, p. 60 (Νίκες μεγαλοποιήθηκαν και μερικές φορές εφευρέθηκαν, ο αριθμός των αντιμαχομένων πολλαπλασιάστηκε, η σειρά των γεγονότων συχνά μπερδεύτηκε, όλοι οι τρόποι λογοτεχνικής γραφής χρησιμοποιήθηκαν, και μερικά φοβερά λάθη […] έγιναν μέρος της παράδοσης). Έτσι χαρακτηρίζει και αναλύει λεπτομερώς ο Harris, pp. 49-61, το αποτέλεσμα της χρήσεως των έργων των χρονικογράφων από τον Λίβιο για τα γεγονότα της περιόδου.

[537] Το σημερινό Sutri βρίσκεται 30 χλμ. νότια της πόλεως Viterbo.

στην Ετρουρία, οι πολεμικές επιχειρήσεις με τους Σαυνίτες δεν σταμάτησαν και μάλιστα ορισμένες διεξήχθησαν με ιδιαίτερη αγριότητα και από τις δύο πλευρές. «Ρωμαίων διαπολεμούντων τὸν πρὸς Σαυνίτας πόλεμον συνεχεῖς ἐγίνοντο προνομαὶ τῆς χώρας καὶ πολιορκίαι πόλεων καὶ δυνάμεων ἐν ὑπαίθρῳ στρατοπεδεῖαι».[538] Όσο διαρκούσαν οι επιχειρήσεις εναντίον των Ετρούσκων, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να κρατήσουν σε απόσταση τους Σαυνίτες μέχρι το 308 π.Χ. Τα επόμενα δύο χρόνια, όμως, οι δύο εχθροί βρέθηκαν πολλές φορές αντιμέτωποι. Τελικά, το 306 π.Χ., οι Ρωμαίοι νίκησαν συμμαχικό σαυνιτικό στρατό 6000 στρατιωτών[539] και το 304 π.Χ. νίκησαν και τους Αίκουους, οι οποίοι προσαρτήθηκαν στην Ρώμη ως πολίτες χωρίς δικαίωμα ψήφου. Ο Λίβιος, περιγράφει δραματικά την ήττα των Σαυνιτών που σφαγιάστηκαν από τους Ρωμαίους (occidione occisi hostes),[540] αλλά ίσως αυτό να είναι και μέρος της ρωμαϊκής προπαγάνδας για μια ακόμη ένδοξη νίκη των Ρωμαίων. Ένα χαρακτηριστικό αυτού του πολέμου είναι ότι πολλοί πληθυσμοί που προσέκειντο στους Ρωμαίους ή στους Σαυνίτες γίνονταν σκλάβοι όταν ο αντίπαλος στρατός καταλάμβανε την πόλη τους ή παραδίνονταν μετά την μάχη. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά από μία ήττα των Σαυνιτών, 7000 σύμμαχοί τους αιχμαλωτίσθηκαν και «sub corona veniere».[541] Τελικά, οι Σαυνίτες ζήτησαν από τους Ρωμαίους συνθηκολόγηση. Αν και δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς όρους της ειρήνης, επί τη βάσει των μετέπειτα εξελίξεων, πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι Ρωμαίοι σε αυτή την φάση βασικά τους άφησαν να ζήσουν ανεξάρτητοι στην περιοχή τους. Εικάζεται ότι μετά την τελευταία τους ήττα και την αιχμαλωσία του ικανότατου στρατηγού τους (Στάτιος Γέλλιος/Statius Gellius ή Γέλλιος Γάιος),[542] οι Σαυνίτες χρειάζονταν μια περίοδο ανασυγκροτήσεως. Επίσης, είχαν μάθει ότι οι Ταραντίνοι είχαν νέο μισθοφορικό στρατό υπό τον Κλεώνυμο της Σπάρτης, που μπορεί να ήταν μία νέα απειλή στα νότια της περιοχής τους. Τελικά, μετά τις ήττες που είχαν υποστεί από τους Ρωμαίους τούς ήταν πλέον φανερό ότι δεν μπορούσαν να τους νικήσουν κατά κράτος. Το ίδιο πρέπει να ένοιωσαν και οι Ρωμαίοι για τους Σαυνίτες, οπότε μία αμοιβαία συμφωνία για ανακωχή ήταν καλοδεχούμενη και από τις δύο πλευρές.[543]

Το τέλος του Β' Σαυνιτικού Πολέμου βρήκε τους δύο αντιπάλους χωρίς σημαντικές εδαφικές απώλειες,, αλλά επάνω σε μία άνισα ισορροπημένη ζυγαριά από πλευράς στρατιωτικής ισχύος και διπλωματικής δυναμικής. Παρότι ηττημένοι, οι Σαυνίτες δεν έχασαν τα εδάφη που κατείχαν. Απλώς, περιορίστηκαν εντός των συνόρων της περιοχής που όριζαν. Οι Ρωμαίοι, όμως, με την κυριαρχία τους σε παραμεθόριες με τους Σαυνίτες πόλεις, με την ίδρυση αποικιών (Πίνακας 8) σε στρατηγικά σημεία της ρωμαϊκής μεθορίου, με την κατασκευή των δύο πρώτων στρατιωτικών οδών που διέσχιζαν την επικυριαρχία τους αλλά και με τις συμμαχίες τους στην κεντρική Ιταλία και στην

538 «Οι Ρωμαίοι συνέχιζαν τον πόλεμο με τους Σαυνίτες και γίνονταν συνεχείς επιδρομές στην χώρα, πολιορκίες πόλεων και στρατοπεδεύσεις μονάδων στην ύπαιθρο». Δ.Σ., XIX.101.1.

539 Δ.Σ, XX.90.4 και Ζωναράς, VIII.1.

540 Κατά λέξη: «με σφαγή σκοτώθηκαν από τον εχθρό», Livius, IX.44.12.

541 «πουλήθηκαν ως σκλάβοι», Livius, IX.42.8. Η φράση αυτή μεταφράζεται στην κυριολεξία ως «εστάλησαν στεφανωμένοι», διότι οι σκλάβοι προς πώληση φορούσαν ειδικό στεφάνι. Δες Ευστράτιος Δ. Τσακαλώτος, *Λεξικόν Λατινοελληνικόν* 4η έκδ. (Αθήναι: 1921 ανατ. Αθήνα: Επικαιρότητα, χ.χ.), λμ. «corona», αρ. 1 «sub corona vendo = τὸν αἰχμάλωτον δημοσίᾳ πωλῶ» – Eutropius, II.viii-ix.

542 Πρβλ. Livius, IX.44 και Δ.Σ., XX.90.4.

543 Salmon, *Samnium,* pp. 230-254 και Forsythe, pp. 300-311 και Cornell, pp. 353-358 και Scullard, *History*, pp. 132-136.

Απουλία είχαν καταφέρει να ισχυροποιήσουν την πολιτική και στρατιωτική τους θέση. Η απουσία μάλιστα πιθανών εξωτερικών επεμβάσεων είχε πλέον καταστήσει την ρωμαϊκή κυριαρχία στην Κεντρική Ιταλία αδιαμφισβήτητη. Συγκεκριμένα, πριν το τέλος του πολέμου, οι Ετρούσκοι, οι Καρχηδόνιοι και άλλοι λαοί της περιοχής εκτός των Ρωμαίων έστειλαν αντιπροσωπείες στον Αλέξανδρο Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας στην Βαβυλώνα ζητώντας του να επέμβει στα τεκταινόμενα στην Ιταλία και στην Μεσόγειο, διότι τον θεωρούσαν «γῆς τε ἁπάσης καὶ θαλάσσης κύριον».[544] Οι Μακεδόνες δεν ήξεραν τίποτα για ορισμένους από αυτούς τους λαούς και παρότι υπήρξε μία πρόταση επεμβάσεως, «ὅμως ὑπερόγκους και δυσεφίκτους τὰς ἐπιβολὰς ὁρῶντες ἔκριναν μηδὲν τῶν εἰρημένων συντελεῖν».[545] Η άρνηση των Μακεδόνων να επιχειρήσουν στην Μεσόγειο επέτρεψε στους Καρχηδόνιους, αλλά φυσικά και στους Ρωμαίους, να γίνουν ανενόχλητα κύριοι του κόσμου στον οποίο ζούσαν. Άρα δεν υπήρχε κανείς αυτή την εποχή, είτε λαός είτε στρατός, να αμφισβητήσει την ρωμαϊκή κυριαρχία στην κεντρική Ιταλία. Η Ρώμη είχε πλέον καταστεί μια ισχυρή και υπολογίσιμη δύναμη με σταθερούς πολιτικούς και στρατιωτικούς θεσμούς που προήγγελλαν μεγαλύτερες επιτυχίες στο μέλλον.

Η «Φιλίνου» Ειρήνη: Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι (306 π.Χ.)

Το 306 π.Χ., η Ρώμη συνήψε μια ακόμη, την τρίτη κατά σειρά, συνθήκη με την Καρχηδόνα, κατά την οποία οι Ρωμαίοι δεν επιτρεπόταν να επέμβουν οπουδήποτε νότια της Ιταλίας και οι Καρχηδόνιοι σε οποιοδήποτε σημείο της ιταλικής χερσονήσου. Δηλαδή, Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι χώρισαν την Κεντρική Μεσόγειο στα δύο και τον κόσμο τους σε σφαίρες επιρροής. Ο Λίβιος (59 π.Χ.-17 μ.Χ.) αναφέρει ξεκάθαρα την ύπαρξη αυτής της ειρήνης, ενώ ο αρχαίος ιστορικός Πολύβιος (περ. 200-118 π.Χ.) μας εξηγεί ότι στην εποχή του οι σύγχρονοί του ηλικιωμένοι Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι αλλά και όσοι γνώριζαν καλά τα πολιτικά πράγματα δεν ήξεραν για αυτή την ειρήνη, ούτε υπήρχε αντίγραφό της στα αρχεία των αιδίλων (αγορανόμων). Κοροϊδεύει μάλιστα τον ιστορικό Φιλίνο από τον Ακράγαντα (έζησε τον Γ' αιώνα π.Χ.) που στο δεύτερο κεφάλαιο της Ιστορίας του για τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο (264-241 π.Χ.) έγραψε για αυτή την ειρήνη μεταξύ Ρωμαίων και Καρχηδονίων. Οι σημερινοί ιστορικοί όμως θεωρούν πως η ονομαζόμενη «Φιλίνου» ειρήνη ήταν ιστορική πραγματικότητα και πρέπει να την δεχθούμε ως αληθινή, διότι όλα τα επιχειρήματα των αρχαίων συγγραφέων για το ποιος ευθυνόταν για τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο (Ρωμαίοι ή Καρχηδόνιοι ή και οι δύο) προϋποθέτουν την ύπαρξή της. Επίσης, τα υπόλοιπα γεγονότα της περιόδου 306-305 π.Χ. δείχνουν καθαρά προς την ύπαρξη της ειρήνης που επικαλείται ο Φιλίνος. Ακόμη, οι Ρωμαίοι δεν ήταν καθόλου επιμελείς, όσο οι Έλληνες, στο να φυλάσσουν όλα τα έγγραφα στα αρχεία τους και στην ρωμαϊκή Ιστορία υπάρχουν και παραδείγματα λαθροχειρίας. Ούτε οι συνθήκες ανάμεσα σε κράτη ήταν γενικά γνωστές στους κατοίκους τους. Επιπλέον, σχετικά με το τι πηγές χρησιμοποίησε ο Πολύβιος ούτε έχουμε κάποια απόδειξη ούτε αναφέρει στην Ιστορία του ότι ερεύνησε και διάβασε ο ίδιος τις συνθήκες με τους Καρχηδόνιους από τα ρωμαϊκά αρχεία.[546]

---

[544] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, VII.15.5.

[545] «όμως υπέρογκα και δύσκολα να επιτευχθούν έκριναν τα σχέδια και αποφάσισαν να μην τα πραγματοποιήσουν», Δ.Σ., XVIII.4.6.

[546] Livius, IX.43.26 και Πολύβιος, III.26. – M. Cary, "A Forgotten Treaty between Rome and

Για τον Γ’ αιώνα π.Χ., η «Φιλίνου» ειρήνη είναι πολύ σημαντική ως αιτία του Α’ Καρχηδονιακού Πολέμου των Ρωμαίων. Εξίσου σημαντική, όμως, είναι και για την εποχή που συνήφθη, λίγο πριν το τέλος του Β’ Σαυνιτικού Πολέμου, διότι μας αποκαλύπτει την θέση της Ρώμης στο μεσογειακό σύστημα δυνάμεων. Το γεγονός ότι οι Καρχηδόνιοι αποδέχθηκαν τον όρο να μην επεμβαίνουν στην ιταλική χερσόνησο δείχνει ότι οι Ρωμαίοι είχαν πλέον γίνει υπολογίσιμη δύναμη στην περιοχή. Άρα, οι Καρχηδόνιοι προτίμησαν να δεχθούν αυτόν τον όρο με αντάλλαγμα να κρατήσουν τους Ρωμαίους μακριά από την Σικελία, στην οποία βέβαια είχαν μεγάλα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. Επιπλέον, ο όρος αυτός έδινε το δικαίωμα και την ευκαιρία στην Ρώμη να επεκταθεί ανενόχλητη στην Ιταλία. Πιθανότατα οι πατρικο-πληβείοι που ενδιαφέρονταν για την προς Νότο επέκταση της Ρώμης (εάν δεχθούμε ότι τελικά υφίστατο αυτή η πολιτική ομάδα) να ήταν αυτοί που επεδίωξαν την «Φιλίνου» ειρήνη και ίσως και αυτοί οι οποίοι προκάλεσαν ή συνηγόρησαν στον Γ’ Σαυνιτικό Πόλεμο.[547]

Ο Τρίτος Σαυνιτικός Πόλεμος (298-290 π.Χ.)

Αν και η Ρώμη είχε ισχυροποιήσει την θέση της, οι κίνδυνοι που την απειλούσαν δεν είχαν εκλείψει. Η ρωμαϊκή εγρήγορση έπρεπε να είναι συνεχής και η προσοχή τεταμένη. Οι Σαυνίτες θα έψαχναν πάντα για συμμάχους στον ρωμαϊκό Βορρά και οι Ρωμαίοι θα έπρεπε να είχαν πάντα καλές σχέσεις με τους λαούς στα νώτα των Σαυνιτών. Αν δει κανείς βέβαια τα πράγματα από την σκοπιά των Σαυνιτών, είναι απολύτως λογικό να ψάχνουν οι Σαυνίτες για συμμάχους στον Βορρά και στον Νότο, γιατί δεν γνώριζαν εάν και πότε θα εκδηλωνόταν η επόμενη απειλητική κίνηση των Ρωμαίων. Όλες αυτές οι κατά καιρούς περιπτώσεις αντιπάλων εθνών στην Παγκόσμια Ιστορία θυμίζουν την λεγόμενη «ισορροπία του τρόμου» ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην Σοβιετική Ένωση (Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών ή ΕΣΣΔ) στα μέσα του 20ου μ.Χ. αιώνα, όταν η μία υπερδύναμη φοβόταν ότι η άλλη θα πατούσε πρώτη το κουμπί του πυρηνικού ολέθρου. Έτσι λοιπόν και στην περίπτωσή μας, δεν μπορούμε να πιστέψουμε την ρωμαϊκή ιστοριογραφική άποψη ότι οι Σαυνίτες ήταν αυτοί που προκαλούσαν τους πολέμους και οι Ρωμαίοι οι αμυνόμενοι, αν και μπορούμε να δεχθούμε ότι οι Ρωμαίοι ήταν πολύ ευαίσθητοι και ευερέθιστοι σε ζητήματα που αφορούσαν στην ασφάλεια της περιοχής τους. Δεν έχουμε, λοιπόν, παρά να αποδεχθούμε ότι ήταν η αμοιβαία έλλειψη εμπιστοσύνης στις ειρηνικές προθέσεις του αντιπάλου η κύρια αιτία που έφερε πολύ σύντομα σε σύγκρουση πάλι τους Ρωμαίους με τους Σαυνίτες.

Αν και οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Γ’ Σαυνιτικό Πόλεμο είναι λίγο πιο ευκρινείς σε σχέση με τον προηγούμενο, και αυτή η σύγκρουση Ρωμαίων και Σαυνιτών έχει αδιευκρίνιστες πλευρές. Αυτές οφείλονται εν μέρει στην αποσπασματικότητα των κειμένων, κυρίως των αρχαίων ιστορικών Λίβιου και Διόδωρου Σικελιώτη αλλά και άλλων αρχαίων πηγών, όπως αυτές μας έχουν παραδοθεί μέσα στους αιώνες.[548] Εν

Carthage” *The Journal of Roman Studies*, 9 (1919): 67-77 και Richard E. Mitchell, “Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/8 B.C.” *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, v. 20, no 5/6 (1971): 633-637 και Mommsen, *Rome*, 2:523-524.

[547] CAH, 7.2:532-536 και Forsythe, pp. 311-312 και Salmon, *Samnium*, p. 258.

[548] Οι αρχαίες αποσπασματικές πηγές για την περίοδο αυτή είναι τα έργα (δες πλήρη στοιχεία στην Γενική Βιβλιογραφία του παρόντος έργου) του Λίβιου (Livius) για τα τελευταία χρόνια του πολέμου και των Διόδωρου Σικελιώτου, Διονυσίου Αλικαρνασσέως, Λεύκιου Φλώρου (Florus), Ευτρόπιου (Eutropius), του συγγραφέα του *De viris illustribus urbis Romae*, του Ορόσιου (Orosius), του Αππιανού

αρχή, τα αίτια του Γ' Σαυνιτικού Πολέμου είναι μάλλον σκοτεινά. Το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε τους όρους ειρήνης των Σαυνιτών με τους Ρωμαίους μετά το τέλος του Β' Σαυνιτικού Πολέμου δεν μας αφήνει περιθώρια να ανακαλύψουμε εάν αποτέλεσαν την αιτία για το ξέσπασμα του νέου πολέμου. Ίσως κάποια συμβάντα όμως να δείχνουν τις αφορμές. Το 299 π.Χ. οι Ρωμαίοι επιτέθηκαν σε πόλη της Ουμβρίας, στην μεθόριο, την κατέλαβαν και την μετέτρεψαν σε αποικία τους με κύριο σκοπό να ελέγξουν οποιαδήποτε πιθανή κινητικότητα των Ομβρών εναντίον τους. Για τον ίδιο λόγο φαίνεται ότι ενεπλάκησαν σε αψιμαχίες με τους Ετρούσκους, οι οποίοι αρχικά ηττήθηκαν και ζήτησαν προσωρινή ανακωχή. Εικάζεται ότι η επιθετικότητα των Ρωμαίων αλλά και η υποχωρητικότητα των Ετρούσκων οφειλόταν σε νέα κάθοδο των Γαλατών (της φυλής των Σηνώνων/Σενόνων/Σενώνων Γαλατών, λατ. πληθ. Senones), οι οποίοι και εισήλθαν στην Ετρουρία. Γνωρίζουμε ότι νέες ορδές Κελτών/Γαλατών πέρασαν τις Άλπεις και ανάγκασαν τους ομοεθνείς τους που είχαν εγκατασταθεί παλιότερα στην βόρεια Ιταλία να κινηθούν προς τον Νότο. Ένεκα τούτου, ορισμένοι έφτασαν μέχρι την Ετρουρία. Αυτό το γεγονός, όμως, έδωσε στους Ετρούσκους την ιδέα να χρησιμοποιήσουν τους Σήνωνες/Σένονες Γαλάτες ως μισθοφόρους συμμάχους τους εναντίον της Ρώμης. Ταυτοχρόνως, ο ετρουσκικός και γαλατικός κίνδυνος θορύβησε τόσο πολύ τους Ρωμαίους ώστε τους ανάγκασε να σπεύσουν να συμμαχήσουν με τους Πικεντίνους για να σταματήσουν την κάθοδο των Γαλατών προς Νότο αλλά και να δημιουργήσουν μια ουδέτερη ζώνη ανάμεσα σε Ετρούσκους και Σαυνίτες.[549] Οι Πικεντίνοι ζούσαν στην πλευρά της Αδριατικής, και συνόρευαν με τους Όμβρους, τους Σαβίνους, τους Ρωμαίους και τους Σαυνίτες (CS, map. 1).

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι είναι πολύ πιθανό η διπλωματική δραστηριότητα στον Βορρά και από τις δύο πλευρές να οφειλόταν σε διπλωματικό δάκτυλο των Σαυνιτών, διότι γνωρίζουμε ότι οι Σαυνίτες προσπάθησαν να προσεταιρισθούν τους Πικεντίνους, οι οποίοι αφού αρνήθηκαν, ενημέρωσαν την Ρώμη. Έτσι πάντως θα μπορούσε να εξηγηθεί ως αμυντική η ρωμαϊκή δραστηριότητα στον Βορρά. Ο μετέπειτα (δες παρακάτω) συνασπισμός Σαυνιτών, Ετρούσκων, Ομβρών, και Γαλατών εναντίον των Ρωμαίων δείχνει ότι οι διπλωματικές ζυμώσεις είχαν ήδη ξεκινήσει από αυτή την εποχή. Συνεπώς, δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν τα πράγματα στην τύχη τους. Ούτως ή άλλως, όμως, οι Ρωμαίοι ανησύχησαν πάρα πολύ όταν συνδύασαν την δραστηριότητα στον Βορρά με τα διπλωματικά τεκταινόμενα στον Νότο.

Στον Νότο, τα στρατιωτικά και διπλωματικά γεγονότα ήταν πιο σοβαρά. Νότια των Σαυνιτών ζούσαν οι Λευκανοί ή Λουκανοί (CS, map. 1).[550] Φαίνεται ότι οι Σαυνίτες ήθελαν να αναγκάσουν τους πάντα φιλικά προσκείμενους προς εκείνους Λευκανούς να συνάψουν συμμαχία εναντίον των Ρωμαίων. Οι Λευκανοί όμως δεν επιθυμούσαν δεσμεύσεις για να μπορούν να προστατεύσουν την περιοχή τους από την δραστηριότητα του Σπαρτιάτη Κλεώνυμου, που ήταν επικεφαλής μισθοφορικού στρατού στην υπηρεσία του Τάραντα (δες παρακάτω). Όταν οι Σαυνίτες, επωφελούμενοι από το γεγονός ότι οι Ρωμαίοι ήταν απασχολημένοι στον Βορρά, προσπάθησαν να επιβάλουν τις ιδέες

και του Δίωνος από τις περιλήψεις του Ζωναρά για ολόκληρη την περίοδο (Forsythe, pp. 325-326).

[549] Livius, X.9-10. και πρβλ. Πολύβιος, II.19.

[550] Για τους Λευκανούς/Λουκανούς και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δες Emanuele Greco, *Αρχαιολογία της Μεγάλης Ελλάδος,* μετ. του *Archeologia della Magna Grecia,* 1992 (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2001), σ. 285-309

τους με την βία το 298 π.Χ., οι Λευκανοί ζήτησαν αμέσως την συνδρομή των Ρωμαίων. Οι Ρωμαίοι έστειλαν αρχικά φητιάλιους ή ειρηνοδίκες ιερείς (πληθ. fetiales)[551] στους Σαυνίτες και τους ανακοίνωσαν ότι «φίλοι καὶ σύμμαχοι ῾Ρωμαίων εἰσί Λευκανοί, καὶ τὴν τε χώραν ἣν ἔτυχον αὐτῶν ἀφῃρημένοι παρακαλέσοντες ἀποδιδόναι καὶ μηδὲν ἔτι πράττειν ἔργον πολεμίων».[552] Ο ρόλος των φητιαλίων ιερέων ήταν να βεβαιωθούν ότι οι Ρωμαίοι δεν θα εμπλακούν σε «άδικον» πόλεμο αλλά εν ανάγκη θα διεξάγουν δίκαιο πόλεμο (iustum bellum)[553] αλλά και πώς θα κηρυχθεί ο πόλεμος. Όμως, στην συγκεκριμένη περίσταση, αντιμετωπίσθηκαν με υπεροψία και εκδιώχθηκαν, γεγονός που δεν μπορούσε παρά να σήμαινε πόλεμο. Πάντως, για μια ακόμη φορά οι Ρωμαίοι παρουσιάζονται ως οι προστάτες της ειρήνης και των αδυνάτων στην περιοχή και η συμπεριφορά των Σαυνιτών δικαιολογούσε για αυτούς απόλυτα την κήρυξη πολέμου. Βέβαια, οι σημερινοί ιστορικοί δεν μπορούν να βασισθούν σε αυτές τις δικαιολογίες για να εξηγήσουν την αιτία για την έκρηξη του πολέμου. Είναι γενικά αποδεκτό ότι το κύριο αίτιο του Τρίτου Σαυνιτικού Πολέμου πρέπει να ήταν η ανυπομονησία των Ρωμαίων να απομονώσουν και να υποτάξουν τους Σαυνίτες, αυτούς που τους προξενούσαν μόνιμο πονοκέφαλο πολέμου στον Νότο.

Όποιες και εάν είναι οι αιτίες πάντως, τα γεγονότα δείχνουν ότι οι Ρωμαίοι είδαν την καταπληκτική ευκαιρία να περικυκλώσουν τους Σαυνίτες και έστειλαν το 298 π.Χ. εκστρατευτικό σώμα υπό τον Σκιπίωνα Βαρβάτο (L. Cornelius Scipio Barbatus), του οποίου η μετέπειτα επιτύμβια στήλη αναφέρει ότι την «Taurasia Cisauna Samnio cepit, subicit omne Loucanam opsides que abduxit»,[554] μάλλον με κάποια δόση υπερβολής. Για καλό και για κακό πάντως οι Ρωμαίοι έφεραν μαζί τους και Λευκανούς ομήρους. Για τα δύο πρώτα χρόνια της συρράξεως, οι αρχαίες πηγές σιωπούν και άρα είτε οι επιχειρήσεις ήταν απολύτως περιορισμένες είτε δεν υφίσταντο καθόλου. Πάντως, Ρωμαίοι και Σαυνίτες δεν μπορεί παρά να προετοιμάζονταν για επερχόμενο πόλεμο. Το

---

[551] Δες DGRA, 3rd ed., λμ. «fetiales» και Τσακαλώτος, λμ. «fetialis» όπου αναφέρονται ως φητιάλιοι. Τον ρόλο αυτών των αντιπροσώπων (fetiales) στην Ρώμη εξηγεί ο Livius, I.24.4 & I.32.5 & XXXVI.3.8-13 και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, II.72. Για τον διαφορετικό ρόλο των κηρύκων σε περίοδο πολέμου στην Αρχαία Ελλάδα δες Frank Adcock and D. J. Mosley, *Diplomacy in Ancient Greece* (London: Thames & Hudson, 1975), pp. 152-158.

[552] Livius, X.11-12 και Δ.Α., XVII.1-3. «Οι Λευκανοί [Λουκανοί] είναι σύμμαχοι και φίλοι των Ρωμαίων, και την περιοχή που έχουν καταλάβει [οι Σαυνίτες] να την επιστρέψουν και να μην τους πολεμούν [τους Λευκανούς] άλλο» (Δ.Α., XVII.1.4). Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς δείχνει ως αιτία του Γ' Σαυνιτικού Πολέμου την συμμαχία Ρωμαίων και Λευκανών (Δ.Α., XVII.3).

[553] Varro, *De Lingua Latina,* 86 και Cicero, *De Officiis*, I.36 (XII). Περί δικαίου πολέμου δες και Cicero, *De Republica*, III.34-35 (XXIII). Για να δικαιολογηθεί ο πόλεμο στην Αρχαία Ελλάδα η Jacqueline de Romilly γράφει ότι «[les formalités officielles] n'avaient pas la solennité qu'elles ont eue à Rome; mais elles tendaient à établir – aux yeux des dieux et aux yeux de l'opinion – le bon droit de l'attaquant» (Jacqueline Romilly, «Guerre et paix entre cités» in *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, ed. Jean-Pierre Vernant (Paris: Mouton, 1968), p. 212), δηλαδή οι επίσημοι τελετουργικοί κανόνες για την κήρυξη του πολέμου στην Αρχαία Ελλάδα δεν ήταν τόσο αυστηροί όσο στην Ρώμη, αλλά σκοπό είχαν να εδραιώσουν στα μάτια των θεών αλλά και στην κοινή γνώμη το δίκαιο του επιτιθέμενου (δες και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 283).

[554] «Taurasia Cisauna | Samnio cepit, subieit omne Loucanam opsidesque abdoucit», όπως ακριβώς αναγράφεται στην αρχαϊκή επιγραφή, δηλαδή «Την Ταυρασία και την Κισαύνα στο Σαύνιο κατέλαβε, όλη την Λουκανία υπέταξε και ομήρους έφερε πίσω» (ILS, no 1 = ILLRP, no 309 = AI, "Tituli Sepulcrales" nos 1-2). Η Ταυρασία και η Κισαυνία δεν έχουν μέχρι σήμερα ταυτοποιηθεί. Δες συζήτηση για την εκστρατεία αυτή σε Salmon, *Samnium,* pp. 260-261 και Forsythe, pp. 328-329.

βέβαιο είναι ότι το 296 π.Χ. οι Σαυνίτες υπό τον νέο τους στρατηγό Γέλλιο Εγνάτιο (Gellius Egnatius) αιφνιδίασαν τους Ρωμαίους διασχίζοντας κάθετα την κεντρική Ιταλία προς Βορρά για να ενωθούν με τους συμμάχους τους στην βορειότερη της Ρώμης Ιταλία. Είχαν συμμαχήσει με τις ετρουσκικές πόλεις, με τους Όμβρους και με τους Γαλάτες στην βόρεια Ιταλία και αποτελούσαν τώρα έναν ισχυρό πολεμικό συνασπισμό. Για πρώτη φορά, οι Ρωμαίοι θα έπρεπε να πολεμήσουν σε εδάφη που βρίσκονταν μακριά από τις γνωστές τους περιοχές, ενώ οι Σαυνίτες βρέθηκαν στις φίλιες περιοχές των Σαβίνων, των Ομβρών και των Ετρούσκων και είχαν με το μέρος τους και τους πλεονέκτες[555] σε ό,τι αφορούσε λάφυρα Γαλάτες. Ίσως να τους ακολούθησαν και κάποιοι Σαβίνοι.

Η Σύγκλητος κάλεσε γενική επιστράτευση όλων των ανδρών που μπορούσαν να φέρουν όπλα και το 295 π.Χ. τέσσερις ρωμαϊκές λεγεώνες (40.000 άνδρες), ένας εντυπωσιακός σε μέγεθος στρατός για την εποχή, υπό τον ύπατο Κοΐντο Φάβιο Μάξιμο Ρολλιανό (Quintus Fabius Maximus Rullianus)[556] και τον συνάδελφό του Πόπλιο Δέκιο Μυ (Publius Decius Mus)[557] κινήθηκαν βόρεια, αφήνοντας τους ηλικιωμένους που δεν μπορούσαν να εκστρατεύσουν να φυλάνε οπλισμένοι την Ρώμη.[558] Αφού πέρασαν την διάβαση Στέτζα (Scheggia)[559] των Απεννίνων Ορέων συναντήθηκαν με τον αντίπαλο στρατό, ο οποίος υποθέτουμε ότι πρέπει να ήταν τουλάχιστον το ίδιο εντυπωσιακός σε μέγεθος με τον ρωμαϊκό, στο Σεντίνον (Sentinum, BAGROW, 42:D2),[560] όπου δόθηκε η αποφασιστική μάχη (χάρτης σε HACW, p. 46). Στην σύγκρουση αυτή συμμετείχαν μόνο Σαυνίτες και Γαλάτες, διότι οι Ετρούσκοι και οι Όμβροι ήταν μάλλον απασχολημένοι με την προστασία των περιοχών τους από τμήμα του ρωμαϊκού στρατού που φρόντιζε να τους κρατά απασχολημένους ή προσπαθούσαν να δημιουργήσουν αντιπερισπασμό. Αν η ιδέα να αντιμετωπισθεί ο εχθρικός συμμαχικός στρατός χωριστά ήταν μέρος της ρωμαϊκής στρατηγικής, τότε ήταν μεγαλοφυής. Ως ήταν αναμενόμενο, αυτή η έλλειψη συντονισμού και η απουσία ολόκληρου του συμμαχικού στρατού από το πεδίο της μάχης έκριναν την έκβαση μιας από τις σημαντικότερες μάχες που έδωσε η Ρώμη για την επιβίωσή της.

Στην αρχή, η μάχη χανόταν για τους Ρωμαίους, διότι οι Γαλάτες αρματηλάτες πετσόκοβαν την ρωμαϊκή αριστερή πλευρά υπό τον Πόπλιο Δέκιο, ο οποίος και έπεσε στο πεδίο της μάχης. Στην δεξιά πλευρά, όμως, ο Φάβιος Ρουλλιανός νίκησε τους Σαυνίτες υπό τον Γέλλιο Εγνάτιο, ο οποίος σκοτώθηκε, και τελικά ανάγκασε και τους Γαλάτες να οπισθοχωρήσουν. Πρέπει να ήταν η στρατιωτική ιδιοφυΐα του Φάβιου Ρουλιανού, αυτού που θεωρούνταν «primus omnium ductor»,[561] στην οποία οφειλόταν η αποφασιστική νίκη των Ρωμαίων. Ο ρωμαϊκός στρατός είχε απώλειες 8700 ανδρών. Οι

[555] «στασιάσαντες περὶ τὴν τῶν εἰλημμένων πλεονεξίαν» (αφού μάλωσαν μεταξύ τους από πλεονεξία για τα λάφυρα που είχαν αρπάξει), γράφει ο Πολύβιος, II.19.3.

[556] FT, p. 97, έτος 295.

[557] FC, p. 50, έτος 295.

[558] Livius, X.21.1-4.

[559] Η διάβαση Στέτζα (Schegga) βρίσκεται επάνω στον αμαξιτό δρόμο μεταξύ των πόλεων Περούτζια (Perugia) και Τσεζένα (Cesena)

[560] Κοντά στο σημερινό χωρίο Sassoferrato, που βρίσκεται περ 75 χλμ. βορειοανατολικά της Περούτζια.

[561] «πρώτος ανάμεσα σε όλους τους ηγέτες», Livius, X.21.15.

Σαυνίτες και οι Γαλάτες έχασαν 25.000 άνδρες ενώ άλλες 8000 αιχμαλωτίσθηκαν.[562] Η σύγκρουση τέτοιου μεγέθους στρατών και το αποτέλεσμα της μάχης σηματοδοτεί την σημασία του γεγονότος για την Ιταλία των αρχών του Γ' αιώνα π.Χ. Μετά την νίκη αυτή, άνοιξε ο δρόμος στους Ρωμαίους για την επέκτασή τους στην Ιταλία, διότι η συμμαχία Σαυνιτών, Ετρούσκων, Ομβρών και Γαλατών δεν επαναλήφθηκε ποτέ στο μέλλον για να λειτουργήσει ως μία ενωμένη δύναμη και να απειλήσει ξανά την Ρώμη. Ως εκ τούτου, οι Ρωμαίοι μπόρεσαν σιγά-σιγά να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους έναν-έναν και να τους εξολοθρεύσουν σε βάθος χρόνου.

Αποτέλεσμα της νίκης των Ρωμαίων στο Σεντίνον ήταν η διάλυση της συμμαχίας των αντιπάλων τους. Οι Γαλάτες έφυγαν βόρεια προς τις περιοχές τους στην βόρεια Ιταλία, οι Σαυνίτες οπισθοχώρησαν στο Σαύνιο, οι Όμβροι και οι Ετρούσκοι εξαναγκάσθηκαν σε συνθήκη ειρήνης.[563] Ο πόλεμος με τους Σαυνίτες όμως συνεχίσθηκε με μεμονωμένες επιχειρήσεις υπό τους νέους πληβείους αρχηγούς Παπίριο Κούρσορα (L. Papirius Cursor)[564] το 293 π.Χ. και αργότερα υπό τον Κούριο Δεντάτο (M. Curius Dentatus) το 290 π.Χ. Παρά τις επιθέσεις του και πιθανές αρχικές επιτυχίες του, ο σαυνιτικός στρατός δεν στάθηκε δυνατόν να περάσει τα σύνορα προς την Ρώμη, αλλά ηττήθηκε. Ένεκα τούτου, οι Σαυνίτες δεν είχαν παρά να συνθηκολογήσουν με τους όρους της προηγούμενης ειρήνης του 304 π.Χ., όπως γράφει ο Λίβιος, αλλά είναι φανερό πως στην κατάσταση που βρίσκονταν πρέπει να αποδέχθηκαν μια παράδοση άνευ όρων.[565] Είναι σχεδόν βέβαιο ότι παρέδωσαν στους Ρωμαίους μεγάλη έκταση εύφορης γης, με αποτέλεσμα το βορειοδυτικό σύνορο τους να μετακινηθεί περίπου 30 χλμ. νοτιότερα, δηλαδή από την κοιλάδα του Λείριως ποταμού στην μέση και άνω κοιλάδα του Βολτούρνου ποταμού (Volturnus, BAGROW, 44:F3, σημερ. Volturno). Μέσα σε αυτή την περιοχή υπήρχε και ένας αριθμός πόλεων που πέρασε στον έλεγχο των Ρωμαίων.

Οι Ρωμαίοι επωφελήθηκαν πολύ από τα λάφυρα που έλαβαν από τον πόλεμο και τους σκλάβους και μεγάλες ποσότητες ορειχάλκου αλλά και ποσότητα ασημιού μεταφέρθηκαν στην πόλη από τους νικητές υπάτους. Λέγεται ότι οι Ρωμαίοι έφτιαξαν από τα λάφυρα τεράστιο ορειχάλκινο άγαλμα του Δία. Ίσως η μεγάλη ποσότητα από ορείχαλκο[566] από τα λάφυρα και η πώληση σκλάβων να έδωσε στους Ρωμαίους την δυνα-

---

[562] Livius, X.29.17-18 και Florus, I.17 (XII). Ο Salmon, *Samnium,* p. 267, θεωρεί ότι οι απώλειες των Σαυνιτών και Γαλατών είναι υπερβολικές. Επίσης υπολογίζει (Salmon, *Samnium,* p. 265) ότι οι 100.000 άνδρες που αναφέρει ο ιστορικός Δούρις (Δούρις Σάμιος, FGrH, 76, fr. 56 = Δ.Σ., XXI.6) ήταν ολόκληρος ο ρωμαϊκός στρατός της εποχής. – Δεν συμφωνούμε με την άποψη ότι στην μάχη συμμετείχε ολόκληρος ο συμμαχικός στρατός των Σαυνιτών (Scullard, *History*, p. 482 n. 11) διότι ο Λίβιος είναι κατηγορηματικός (Livius, X.27.10-11), παρά την αρχική αόριστη αναφορά του (Livius, X.27.3) σχετικά με τους συμμετέχοντες στην συγκεκριμένη μάχη. Δες και συζήτηση σε Harris, *Etruria and Umbria*, pp. 70-73. Για την δημιουργία των μύθων της Ρώμης με αφορμή την θυσία του Δέκιου στην μάχη, όπως την περιγράφει ο Λίβιος (X.28.12-18) και σε σχέση με τον Ρωμύλο, τον Ρέμο, και την ρωμαϊκή θρησκεία, δες Forsythe, pp. 331-334. Δες και Cornell, pp. 359-362.

[563] Livius, X.25-29 και VIUR, 27.3 και Frontinus, I.8.3 και Orosius, III.21 και Eutropius, II.ix και Ζωναράς, VIII.2.

[564] FT, p. 97, έτος 293.

[565] Livius, X.38-43 & XI Periocha και Δίων, VII.fr. 35.7 & VIII.fr. 36,29 & VIII.fr. 37 και Florus, I.16 (XI) και VIUR, 33.1-3.

[566] Δες στο παρόν έργο, στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ. 3000-900 π.Χ.)».

τότητα να κόψουν τα νομίσματα, τα πολύ βαριά (περ. 324 γρ.) «aes grave»[567] (OHGRC, fig. 16.19), και να εισαγάγουν ένα νομισματικό σύστημα το οποίο τελικά επέβαλαν σε ολόκληρη την κεντρική Ιταλία.[568] Κατά τα άλλα, ο Συνασπισμός των Σαυνιτών παρέμεινε σε λειτουργία, διότι έτσι γινόταν ευκολότερη η συγκέντρωση σαυνιτικών στρατευμάτων στο πλευρό των Ρωμαίων όποτε αυτό απαιτούνταν. Οι Σαυνίτες είχαν πια χάσει την ανεξαρτησία τους και είχαν γίνει δορυφόροι των Ρωμαίων, έτοιμοι να τους παράσχουν βοηθητικό στρατό όταν χρειαζόταν. Τουλάχιστον αυτή την άποψη είχαν οι Ρωμαίοι για τους ηττημένους Σαυνίτες την περίοδο αυτή.[569]

Οι Σαυνίτες, βέβαια, βρίσκονταν περικυκλωμένοι από τους Ρωμαίους και τους συμμάχους τους. Οι Ρωμαίοι ισχυροποίησαν την θέση τους φροντίζοντας να ιδρύσουν ισχυρές πόλεις φρούρια και να δεχθούν τους Σαβίνους, που είχαν μάλλον ηττηθεί το 290 π.Χ. και μετά από εκστρατεία του Δεντάτου, ως Ρωμαίους πολίτες χωρίς δικαίωμα ψήφου (civitas sine suffragio).[570] Επίσης, η ρωμαϊκή επικράτεια (ager Romanus) εκτεινόταν τώρα από το Τυρρηνικό Πέλαγος μέχρι την Αδριατική στην κεντρική Ιταλία και χώριζε τους Ετρούσκους και Όμβρους στον Βορρά από τους Σαυνίτες στον Νότο. Έχει υπολογισθεί ότι το 290 π.Χ., μετά το τέλος του Γ' Σαυνιτικού Πολέμου, οι Ρωμαίοι καταλάμβαναν μια έκταση 14.000 τετρ. χλμ. σε αντίθεση με τα 5289 τ.χλμ. που είχαν στην κατοχή τους το 338 π.Χ., στο τέλος του Λατινικού Πολέμου.[571] Από πλευράς εδαφικής εκτάσεως, πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος, οι Ρωμαίοι ήταν πλέον οι αδιαμφισβήτητοι κυρίαρχοι στην κεντρική Ιταλία.

Από σημερινούς ιστορικούς, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ήταν τελικά προς το συμφέρον των ιταλικών λαών η νίκη των Ρωμαίων, διότι εάν νικούσαν οι Σαυνίτες και δεδομένων των Γαλατικών επιδρομών η Ιταλία θα βυθιζόταν στο χάος. Οι Ρωμαίοι επέβαλαν σταθερότητα και ασφάλεια στην ζωή των περιοχών που τελικά ήλεγξαν στην ιταλική χερσόνησο.[572] Εμείς είμαστε αντίθετοι σε οποιαδήποτε άποψη προϋποθέτει ένα «εάν» της Ιστορίας και σε οποιεσδήποτε κρίσεις βασίζονται επάνω σε αυτό το «εάν». Επίσης, δεν μπορεί ο ιστορικός να εξάγει συμπεράσματα για προηγούμενα γεγονότα χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα ύστερων γεγονότων. Στην πραγματικότητα, δεν γνωρίζουμε τι θα γινόταν εάν νικούσαν οι Σαυνίτες και δεν χρειάζεται να δικαιολογήσουμε την ρωμαϊκή επιτυχία υποτιμώντας τους αντιπάλους τους. Η Ιστορία γράφεται επί τη βάσει των πραγματικών και όχι υποθετικών γεγονότων. Εν πάση περιπτώσει, γεγονός παραμένει ότι οι Ρωμαίοι νίκησαν τους Σαυνίτες και για τα επόμενα χρόνια έστρεψαν με περισσότερη ένταση την προσοχή τους προς την νότια Ιταλία, αν και ο γαλατικός κίνδυνος στον Βορρά δεν είχε εκλείψει.

Με το τέλος του Γ' Σαυνιτικού Πολέμου, η Ρώμη επέβαλε την ειρήνη στην Κεντρική Ιταλία. Στην ιταλική χερσόνησο όμως υπήρχαν ακόμη λαοί και περιοχές που δεν ήταν υπό τον έλεγχο των Ρωμαίων. Την βόρεια Ιταλία ήλεγχαν πλήρως κελτικές/γαλατικές φυλές. Στην νότια Ιταλία εκτός από τους ντόπιους ανεξάρτητους λαούς υπήρχαν

---

[567] Andrew Burnett, «Early Roman Coinage and its Italian Context,» in OHGRC, pp. 302 & 304 και για την χρονολόγησή τους, p. 306.

[568] Livius, X.46.5 & X.46.14 & X.37.5 & X.37.13 = Fabius Pictor, FGrH, 809, fr. 16 / AR:FP, fr. 25 & X.46.12 & X.31.3 και Plinius, XXXIV.43 – Harl, pp. 24-26 & plate 23, p. 353 – Forsythe, p. 343.

[569] Salmon, *Samnium*, pp. 262-279 και Scullard, *History*, pp. 136-138.

[570] V.P., I.14.6.

[571] Forsythe, p. 335.

[572] CS, p. 93.

και ισχυρές ελληνικές πόλεις, με σημαντικότερη αυτή του Τάραντα, που είχαν θορυβηθεί πολύ έντονα με την ισχυροποίηση της Ρώμης. Ήταν ακόμη και οι Καρχηδόνιοι, το ενδιαφέρον των οποίων επικεντρωνόταν στην Σικελία και στον έλεγχο της Μεσογείου Θαλάσσης, και οι οποίοι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο φρόντιζαν να συνάπτουν συνθήκες ειρήνης και συνεργασίας με τους Ρωμαίους για να μην υπάρχει σύγκρουση οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων.

Τελικά και χωρίς ίσως να το συνειδητοποιήσουν τελείως, οι Ρωμαίοι βρέθηκαν να επιχειρούν στρατιωτικά και στον Βορρά και στον Νότο. Στον Βορρά, οι Σήνωνες Γαλάτες, οι οποίοι είχαν συμμαχήσει με τους Ετρούσκους στον Γ' Σαυνιτικό Πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων, ξαναπήραν τα όπλα το 284 π.Χ. είτε επειδή φοβήθηκαν την διείσδυση του ρωμαϊκού στρατού στην περιοχή τους, είτε διότι ενθαρρύνθηκαν από την αντιρωμαϊκή δραστηριότητα ορισμένων ετρουσκικών πόλεων, είτε διότι οι ίδιοι οι Ρωμαίοι τους επιτέθηκαν θέλοντας να βάλουν ένα τέρμα στην λαίλαπα των ετρουσκικών επιδρομών. Το έτος λοιπόν αυτό ή το 283 π.Χ., ρωμαϊκός στρατός υπέστη μεγάλη ήττα στο Αρρήτιο (Arretium, BAGROW, 42:B2, σημερ. Arezzo, στην επαρχία της Τοσκάνης) και έχασε 13.000 άνδρες. Οι Ρωμαίοι έστειλαν πρεσβευτές στους Γαλάτες να διαπραγματευτούν για τους αιχμαλώτους. Οι Γαλάτες όμως σκότωσαν τους πρεσβευτές, με αποτέλεσμα οι Ρωμαίοι να στείλουν ισχυρές δυνάμεις εναντίον τους. Οι Σήνωνες Γαλάτες νικήθηκαν (283 π.Χ.) από τον Κούριο Δεντάντο και απωθήθηκαν ενώ οι Ρωμαίοι ερήμωσαν την «Γαλατική επικράτεια» (ager Gallicus), όπως ονόμαζαν αυτή την περιοχή των εχθρών τους. Οι Βοίοι (λατ. Boji/Boii, εξ ου και Βοημοί) Γαλάτες φοβούμενοι ότι θα είχαν την ίδια μοίρα με τους Σήνωνες προσπάθησαν να προλάβουν τα γεγονότα και τα έτη 283 και 282 π.Χ. εισέβαλαν στην Ετρουρία και με την βοήθεια ορισμένων Ετρούσκων κατάφεραν να πλησιάσουν πολύ κοντά στην Ρώμη. Παρ' όλα αυτά, και στις δύο περιπτώσεις αποκρούσθηκαν, με αποτέλεσμα να ζητήσουν ειρήνη. Επίσης, οι σύμμαχοί τους Ετρούσκοι πολέμησαν περιστασιακά τους Ρωμαίους για μερικά ακόμη χρόνια χωρίς αποτέλεσμα και τελικά συνθηκολόγησαν. Λίγα χρόνια αργότερα, το 273 π.Χ., οι Ρωμαίοι προσάρτησαν την Καίρε (σημερ. Cerveteri, 43 χλμ. βορειοδυτικά της Ρώμης) και έδωσαν στους κατοίκους της πολιτικά δικαιώματα άνευ ψήφου προσθέτοντας την πόλη στην επικράτειά τους.

Εκ παραλλήλου, η ήττα των Ρωμαίων από τους Σήνωνες αναθάρρησε τους Σαυνίτες, οι οποίοι μέχρι το 272 π.Χ. πολεμούσαν τους Ρωμαίους σε έναν πόλεμο που κάλλιστα θα μπορούσε να ονομαστεί ο Δ' Σαυνιτικός Πόλεμος, αν οι Ρωμαίοι δεν πολεμούσαν ταυτόχρονα και άλλους λαούς στην νότια Ιταλία.[573] Ο πολυετής πόλεμος μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι ο ρωμαϊκός στρατός ήταν χωρισμένος στα δύο αφού πολεμούσε και στον Βορρά και στον Νότο αλλά και από το γεγονός ότι οι Σαυνίτες δεν ήταν πια ο ισχυρός λαός του παρελθόντος. Οι πληροφορίες μας για τον πόλεμο με τους Σαυνίτες στον Βορρά είναι ελάχιστες και χωρίς μία συνέχεια. Αντιθέτως, γνωρίζουμε με αρκετές λεπτομέρειες ό,τι συνέβη στις πολεμικές επιχειρήσεις στον Νότο.

---

[573] Για τον πόλεμο με τους Γαλάτες και τα αμέσως κατοπινά γεγονότα δες Πολύβιος, II.19-20 και Απ. Κελτ., XI και Απ. Σαυν., VI και Florus, I.13 (VIII) και Δίων, VIII.fr. 38 και Eutropius, II.10 και Δ.Α., XIX.13 και Orosius, III.8 & III.22, όπου και αναφέρονται οι απώλειες των Ρωμαίων (13.000). Για τα δυσεπίλυτα προβλήματα της αλληλουχίας των γεγονότων σε σχέση με τον πόλεμο εναντίον των Γαλατών και των Ετρούσκων και των Βοιών δες Harris, *Etruria and Umbria*, pp. 78-83.

Η Εμπλοκή της Ρώμης στην Νότια Ιταλία και ο Τάραντας

Στην νότια Ιταλία, οι Λευκανοί ή Λουκανοί και οι Βρέττιοι ή Βρούττοι (περιοχή Brutium, CS, map. 1)[574] παρενοχλούσαν τις άλλες κοινότητες της περιοχής και οι Θούριοι, ελληνική αποικία,[575] ζήτησε συμμαχία με την Ρώμη (μάλλον το 286 π.Χ.), όπως είχε πράξει παλιότερα η Νεάπολις. Η απόφαση των Ρωμαίων να δεχθούν αυτή την συμμαχία σηματοδότησε την εμπλοκή τους στα πράγματα της Νότιας Ιταλίας, δηλαδή στον χώρο επιρροής των Λευκανών, των Βρεττίων αλλά και του Τάραντα. Αυτό το γεγονός προκάλεσε νέους πολέμους των Ρωμαίων με τους κατοίκους στον απώτερο Νότο της ιταλικής χερσονήσου. Συγκεκριμένα, οι σχέσεις Ρώμης και Τάραντα ήταν τεταμένες από την εποχή του Β' Σαυνιτικού Πολέμου που ο Τάρας τήρησε ουδετερότητα, αλλά με σαφή προτίμηση προς τους Σαυνίτες. Μάλιστα, περί το 303 π.Χ., ίσως υπήρξαν πολεμικές προετοιμασίες ή και μικροσυμπλοκές μεταξύ Ρωμαίων και Ταραντίνων, διότι οι τελευταίοι ένοιωθαν να απειλούνται από τις ρωμαϊκές ματιές προς Νότο και την επιθυμία αναμείξεως των Ρωμαίων στην νότια Ιταλία.[576]

Η απόφαση της ρωμαϊκής συμμετοχής στα πράγματα της νότιας Ιταλίας δεν μπορεί παρά να προερχόταν από πολιτική μερίδα της Ρώμης η οποία είχε συγκεκριμένα συμφέροντα για ένα τέτοιο εγχείρημα. Από την άλλη πλευρά, η στρατιωτική δραστηριότητα στον Βορρά πρέπει να είχε ανησυχήσει τους Ρωμαίους πολιτικούς στην Σύγκλητο. Ήδη από την εποχή του Α' Σαυνιτικού Πολέμου, η Σύγκλητος είχε κληθεί να αποφασίσει για το πολιτικό και οικονομικό μέλλον της Ρώμης και να συμβουλεύσει τους εκλεγμένους αξιωματούχους για περαιτέρω ρωμαϊκή επέκταση και έλεγχο των περιφερειακών της Ρώμης περιοχών. Υπάρχει, βέβαια, και η υπόθεση ότι και οι ίδιοι οι εκλεγμένοι ύπατοι επεδίωκαν μία τέτοια πολιτική.[577] Ενώ αρχικά ο κύριος στόχος ήταν η σταθεροποίηση στην περιοχή με αδρανοποίηση των Ετρούσκων στον Βορρά και των Σαυνιτών στον Νότο, σιγά-σιγά άρχισε να σχηματοποιείται μια συγκεκριμένη ρωμαϊκή τάση με βλέψεις προς τον Βορρά και άλλη μία με βλέψεις προς τον Νότο. Φαίνεται ότι οι πατρικο-πληβείοι, η νέα τάξη των ευγενών (εν. nobilitas), ήταν χωρισμένοι σε δύο ομάδες οι οποίες ψήφιζαν στην Σύγκλητο ανάλογα με τα οικονομικά τους συμφέροντα της δεδομένης στιγμής. Οι ομάδες αυτές δεν φαίνεται ότι αποτελούσαν συμπαγείς φρατρίες αλλά συσπειρώνονταν γύρω από συγκεκριμένα ζητήματα τα οποία συζητούνταν στην Σύγκλητο. Η μία ομάδα, που είχε αγροτικά συμφέροντα, ενδιαφερόταν πολύ για την επέκταση της ρωμαϊκής δικαιοδοσίας προς τα βορειοανατολικά, έτσι ώστε να ιδρυθούν πολλές νέες αποικίες με σκοπό την εκμετάλλευση της εύφορης γης των Σαβίνων. Η άλλη ομάδα, που το κύριο ενδιαφέρον της ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου, ήθελε μεγαλύτερη ανάμειξη της Ρώμης στον ελληνικών συμφερόντων Νότο. Η διαμάχη αυτή δεν υπήρξε όμως ποτέ μια νέα σύγκρουση Τάξεων ανάμεσα σε πατρικίους κεφαλαιούχους που είχαν εμπορικά συμφέροντα και σε πληβείους που ήσαν μικροκτηματίες αγρότες και υποστήριζαν μια αποκλειστικά αγροτική οικονομία. Οι αποφάσεις της Συ-

[574] Για τους Βρούτους ή Βρέττιους και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δες Greco, σ. 309-329.

[575] Ψευδο-Σκύλαξ, 12.

[576] Ο Λίβιος καταγράφει τα γεγονότα σε διάφορες χρονολογίες: Livius, VIII.27.1-4 (326 π.Χ.) & IX.14.1-5 (320 π.Χ.) & XI Periocha & XII Periocha και Δ.Σ., XX.104.1 και Δίων, IX.fr. 39.1-2 και Plinius, XXXIV.32 και V.M., I.8.6.

[577] Δες Adcock, p. 33, αν και φαίνεται να υποστηρίζει ότι η κινητήρια δύναμη για την συγκεκριμένη πολιτική προερχόταν από τους πληβείους, άποψη που καταρρίπτεται από την ανάλυσή μας αμέσως παρακάτω.

γκλήτου δεν δείχνουν τέτοιες πολιτικές τάσεις. Όλοι ενδιαφερόντουσαν για στρατιωτικές επιχειρήσεις οι οποίες θα απέδιδαν στο τέλος καλό κέρδος και κυρίως πλούσια λάφυρα είτε σε γη είτε σε είδος. Το μοναδικό πράγμα που τους έκανε να διστάζουν για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στον Νότο ήταν το κατά πόσο η κίνηση αυτή θα έθετε σε κίνδυνο το ρωμαϊκό πολιτικό σύστημα, του οποίου κινητήρια δύναμη ήσαν οι ίδιοι οι Συγκλητικοί. Σε τελική ανάλυση, ίσως και οι υποστηρικτές τής προς Βορρά επεκτάσεως να ήθελαν απλώς να αποτελέσουν το αντίβαρο εκείνων που επιθυμούσαν την ρωμαϊκή εμπλοκή στον Νότο. Γεγονός πάντως είναι ότι αυτή η πολιτική διαμάχη διήρκεσε καθ' όλον τον Γ' αιώνα π.Χ. και δίχασε την Σύγκλητο τουλάχιστον δύο φορές, διότι δεν ήταν εύκολο να αποφασίσουν οι Συγκλητικοί κατά πόσον ήταν τελικά συμφέρουσα μία εμπλοκή της Ρώμης στην νότια ιταλική χερσόνησο και κατ' επέκταση στα μεσογειακά θέματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ρωμαϊκή πολιτική αντιμετώπιση του Τάραντα. Υπήρχαν πολλοί Ρωμαίοι που υποστήριζαν την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών στον Νότο και έδειχναν ανεκτικότητα στις προκλήσεις των Ταραντίνων.[578] Τα γεγονότα όμως θα οδηγήσουν σε πολεμική σύγκρουση.

Ο Ελληνικός Τάραντας: Ακμή και Παρακμή

Ο Τάραντας[579] (Tarentum) ιδρύθηκε μεταξύ 710-700 π.Χ. από Σπαρτιάτες αποίκους επάνω σε φυσικό λιμάνι, στο βορειοδυτικό τμήμα της νοτιοανατολικής ιταλικής χερσονήσου (BAGROW, 45:F4), αφού αυτοί έδιωξαν τους γηγενείς που ήδη κατοικούσαν εκεί. Κατά τους αρχαίους ιστορικούς, οι άποικοι είχαν οι ίδιοι εκδιωχθεί από την Σπάρτη, διότι ήταν νόθα παιδιά, καρποί συνευρέσεων που θεωρήθηκαν παράνομες (Παρθενίες).

Οι κάτοικοι της Σπάρτης διηγούνταν την εξής ιστορία. Οι Σπαρτιάτες βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Μεσσηνίους και είχαν υποσχεθεί στην Πόλη τους πως είτε θα επιστρέψουν στα σπίτια τους νικητές είτε θα πεθάνουν (ἤ τὰν ἤ ἐπὶ τᾶς).[580] Ο πόλεμος όμως δεν τελείωνε και μετά από πολύ καιρό οι Σπαρτιάτισσες έστειλαν αντιπροσωπεία τους να παραπονεθεί στους πολεμιστές ότι το γεγονός πως δεν συνευρίσκονταν μαζί τους θα είχε ως αποτέλεσμα την λειψανδρία στην Σπάρτη, πράγμα που ήταν ένα από τα σημαντικά προβλήματα της Πόλεως. Εκείνοι, λοιπόν, για να μην παραβούν τον όρκο τους αλλά κατανοώντας και το αίτημα των γυναικών, έστειλαν πίσω όσους νέους είχαν έρθει μαζί τους όταν είχε αρχίσει η εκστρατεία αλλά τότε ήταν παιδιά και άρα δεν είχαν πάρει τον όρκο να μην εγκαταλείψουν τις θέσεις τους. Οι νέοι αυτοί διατάχθηκαν να συνευρεθούν με όλες τις παρθένες και να κάνουν πολλά παιδιά τα οποία ονομάσθηκαν «Παρθενίαι». Όταν όμως τελείωσε ο πόλεμος, στα παιδιά αυτά δεν αναγνωρίσθηκε κανένα δικαίωμα, διότι δεν ήταν καρποί κανονικού γάμου. Όταν τα παιδιά αυτά μεγάλωσαν, στασίασαν εναντίον των υπολοίπων Σπαρτιατών, αλλά για να μην χυθεί αδελφικό αίμα συμφώνησαν να φύγουν από την Σπάρτη και με επικεφαλής τον οικιστή Φάλανθο να δοκιμάσουν να ιδρύσουν μια αποικία. Η αποικία αυτή ήταν τελικά ο Τάρας, ο οποίος όταν έκοψε νομίσματα απεικόνισε την ανάμνηση του ταξιδιού προς την Ιταλία με έναν

---

[578] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVIII και Δ.Α., XIX.6.2-3 – CAH, 7.2:447-449 σε αντίθεση με τις απόψεις στην παλαιότερη έκδοση CAH, 7:641 (έκδ. 1928). Salmon, *Samnium*, pp. 280-283.

[579] Τάρας στο Ψευδο-Σκύλαξ, 14.

[580] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 217.

άνδρα επάνω σε δελφίνι (εικ. ΕΤ.ΑΝ, σ. 97 και ΙΕΕ, 3β:137).[581]

Οι ιστορίες που περιγράφουν την ίδρυση αποικιών, ακόμη και εάν αναφέρονται από αρχαίους ιστορικούς, δεν αντανακλούν την ακριβή ιστορική πραγματικότητα. Συνήθως, είναι ένα αμάλγαμα Ιστορίας και μύθου σε συνδυασμό με την δράση συγκεκριμένων προσώπων. Συνεπώς, η ωραία αυτή ιστορία για την ίδρυση του Τάραντα, η οποία έχει και παραλλαγές, κρύβει από πίσω κάποια κοινωνική αναταραχή στην Σπάρτη που μπορεί να δικαιολογηθεί από τον μακροχρόνιο πόλεμο με τους Μεσσηνίους. Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε τις αρχαίες πηγές που αναφέρουν ότι υπήρχε κάποια σχέση με τις γέννες παιδιών, αλλά στην πραγματικότητα δεν θα μάθουμε μάλλον ποτέ ποιοι ήταν οι Παρθενίες. Γνωρίζουμε ότι η αντίδραση των Παρθενίων είχε άμεση σχέση με την έλλειψη γης στην Σπάρτη και με το σε πόσους θα διανέμονταν οι γαίες των ηττημένων Μεσσηνίων, αλλά η καρδιά του προβλήματος αγγίζει το ζήτημα του ποιος θεωρούνταν πολίτης αφού αυτή ακριβώς την εποχή, γύρω στο 700 π.Χ., άρχιζε να σχηματίζεται η αρχαία ελληνική Πόλις. Οι σημερινοί ιστορικοί δεν συμφωνούν. Ήταν τελικά η απόφαση να εκδιωχθούν οι Παρθενίες συνυφασμένη με μια πιθανή επανάσταση που οι Σπαρτιάτες ήθελαν να αποσοβήσουν και άρα ζήτημα της Πόλεως ή τελικά μια ιδιωτική επιχείρηση ορισμένων Σπαρτιατών, στους οποίους δόθηκε η ευλογία από την Πόλη αφού είχαν καταφέρει την επιτυχημένη εγκατάσταση στον Τάραντα;[582]

Ο Τάρας, η μεγαλύτερη πόλη[583] στην Μεγάλη Ελλάδα[584] και η μοναδική αποικία των Σπαρτιατών, ευδοκίμησε τόσο πολύ επειδή διέθετε το καλύτερο λιμάνι της νότιας Ιταλίας,[585] ήπιο κλίμα για τα οπωροφόρα δέντρα, εύφορους σιτοβολώνες και κατάλληλη γη για εκτροφή ζώων. Εξαιτίας της θέσεως της, η περιοχή είχε ήδη ανακαλυφθεί από Μυκηναίους που ταξίδευαν δυτικά. Η ακρόπολη βρισκόταν σε χαμηλό οροπέδιο με απότομες πλαγιές και είχε έκταση 0,16 τετρ. χλμ. (160.000 τ.μ.) και τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. πρέπει να περιβαλλόταν από τείχος. Στα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. το τείχος που κτίσθηκε και είχε μήκος περίπου 10 χλμ. περιλάμβανε ολόκληρη την πόλη, η οποία ήταν κτισμένη πιθανότατα σύμφωνα με το ιπποδάμειο πολεοδομικό σχέδιο, και το νεκροταφείο.[586] Την πόλη κοσμούσε μεγάλος δωρικός ναός που κτίσθηκε στις αρχές του ΣΤ'

---

[581] Για παρόμοια νομίσματα σε διάφορες ιστορικές εποχές του Τάραντα δες George Brauer, *Taras. Its History and Coinage* (New York: Caratzas, 1986), plates 3, 5, 14, 18, 28, 30, 33, 40, 44, 45, 49, 57-61, 63 και Carratelli, pp. 197 & 228 και ΟΑΕΝ, αρ. 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33 και GCTV, nos 222-231, 1:31-32 & nos 329-384, 1:40-45 & nos 607-609, 1:65.

[582] Πρβλ. Αντίοχος Συρακούσιος, FGrH, 555, F13 = Στράβων, VI.3.2 (C278-279) και Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, Fr. 216 = Στράβων, VI.3.3 (C279-280) και Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1306b (V.6) και Δ.Σ., VIII.21 και Δ.Α., XIX.1 και Justinus, III.4 – Σύνοψη σε Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 163 και λεπτομέρειες για την ίδρυση του Τάραντα σε Brauer, ch. 1. Για τα αίτια της εκδιώξεως των Παρθενίων πρβλ. Paul Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 BC* (London: Routledge & Kegan, 1979), pp. 123-124 και G. L. Huxley, *Early Sparta* (Cambidge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1970, reprint of 1962 ed.), pp. 37-38 και W. G. Forrest, *A History of Sparta 950-192 B.C*, 2nd ed (London: Duckworth, 1980), pp. 61-62. O Shlomo Berger, *Revolution and Society in Greek Sicily and Southern Italy* (Stuttgart: Steiner, 1992), p. 53, διαβάζει το γεγονός ως «στάση». Δεν συμφωνούμε με τον Massimo Nafissi, «From Sparta to Taras,» in *Sparta. New Perspectives*, eds Stephen Hodkinson and Anton Powell (Swansea: The Classical Press of Wales, 1999), pp. 252-258, ότι ολόκληρη η ιστορία είναι μύθευμα κατασκευασμένο στον Τάραντα για να τονιστούν οι στενές σχέσεις αποικίας και μητροπόλεως.

[583] Ψευδο-Σκύμνος, 330-336.

[584] Έτσι αναφέρει την νότια Ιταλία ο Πολύβιος, II.39.

[585] Florus, I.18.2 (XIII).

[586] Hansen & Nielsen, no 71, «Taras», p. 301. Στράβων, VI.3.1 (C278). Για το ιπποδάμειο σύ-

αιώνα π.Χ. και ήταν το πρώτο λίθινο κτίσμα στην Κάτω Ιταλία. Ο «Ναός του Ποσειδώνα», όπως είναι γνωστός σήμερα, μπορεί να ήταν αφιερωμένος στον Ποσειδώνα ή στην Περσεφόνη ή ακόμη και στην Ήρα.[587] Σήμερα μπορεί κανείς να δει μόνο δύο δωρικούς κίονες να υψώνονται στην σημερινή Piazza Castello και δίπλα στο δημαρχείο της σημερινής πόλεως, ενώ η κάτοψη του κτιρίου μάς είναι εντελώς άγνωστη λόγω των ισοπεδώσεων μέχρι και στο επίπεδο του βραχώδους υποστρώματος. Η αρχαία πόλη είναι ακριβώς κάτω από το σημερινό Taranto και τα αρχαία κτιριακά υπολείμματα είναι ελάχιστα. Συνεπώς, είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσουμε τα δημόσια κτήρια του Τάραντα. Οι αρχαιολόγοι υποδεικνύουν ένα πιθανό βουλευτήριο, ένα πρυτανείο, και ένα θέατρο.[588] Εν τούτοις, τα κτερίσματα των τάφων αποδεικνύουν την ευμάρεια που απολάμβανε κατά την Αρχαιότητα η Πόλη. Ως είναι αναμενόμενο, έχουν βρεθεί πολλά αθηναϊκά και κορινθιακά αγγεία αλλά και αρκετά από την Σπάρτη, πράγμα που αποδεικνύει την στενή επαφή της αποικίας με την μητέρα Πόλη.[589] Στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., οι Ταραντίνοι νίκησαν τους ντόπιους γείτονές τους και έστειλαν δύο φορές αφιερώματα στους Δελφούς,[590] ενώ κατά τον Γ' αιώνα π.Χ. ο Τάραντας ήταν μια Πόλη με πολύ μεγάλη οικονομική ευρωστία. Παρά το γεγονός, λοιπόν, ότι οι άλλες ελληνικές πόλεις της νότιας Ιταλίας παρήκμαζαν σιγά-σιγά η μία μετά την άλλη, ο Τάρας ευημερούσε για πολλά χρόνια εξαιτίας του κερδοφόρου εμπορίου που διεξήγε από το λιμάνι του. Η ευμάρεια του Τάραντα προερχόταν από τα τομάρια των προβάτων που εκτρέφονταν και των οποίων το μαλλί γινόταν εκλεκτά υφάσματα. Οι Ταραντίνοι έβαφαν τα υφάσματα με πορφυρό χρώμα που έπαιρναν από τα μαλάκια που αφθονούσαν στο λιμάνι τους.[591] Τον Δ' αιώνα π.Χ. αναπτύχθηκε η βιοτεχνία και το εμπόριο κεραμικών, με συνέπεια τα αγγεία της Πόλεως να φθάνουν στην κοιλάδα του Πάδου και μέχρι πέρα από τις Άλπεις, στην σημερινή Γαλλία. Συνεπώς, ο Τάραντας έπρεπε αφενός να έχει εξασφαλισμένες τις γαίες που χρειαζόταν για την εκτροφή των κοπαδιών αλλά και να τις επαυξήσει προσαρτώντας αυτές στην νότια Απουλία. Επιπλέον, έπρεπε να προστατεύσει το λιμάνι του από πιθανούς εισβολείς.

Ο Τάραντας, λοιπόν, έπρεπε να διαφυλάξει τον πλούτο και την ευημερία του από όλους τους πιθανούς εχθρούς του και γι' αυτόν τον λόγο διατηρούσε ισχυρό στρα-

---

στημα δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 270 και Greco, σ. 330-338. Δες τοπογραφικό σχεδιάγραμμα του αρχαίου Τάραντα σε Greco, σ. 330 και καλύτερα σε Carratelli, p. 250.

[587] Brauer, pp. 17 & 106 n. 12 και Joseph Coleman Carter, «The Sculpture of Taras,» in *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 65, part 7 (1975), p. 9 και Hansen & Nielsen, no 71, «Taras», p. 301.

[588] Για τα κτήρια που συμπεριλάμβανε μια αρχαιοελληνική Πόλη δες κεφ. 3.

[589] Hansen & Nielsen, no 71, «Taras», p. 301 και Greco, σ. 80-85 &187, όπου και εικόνες αγγείων – Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 184.

[590] Παυσανίας, Χ.10.6 & Χ.13.10. Για την θέση των αφιερωμάτων στους Δελφούς δες Μανόλης Ανδρόνικος, *Δελφοί* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994), σχέδιο σ. 30-31, αρ. 15 & ανάπτυγμα, αρ. 15 και Jean-Francois Bommelaer, *Guide De Delphes. Le Site* (Paris: Ecole Francaise D'Athenes, 1991), pp. 117-118.

[591] Τα υφάσματα βάφονταν με την χρήση της χρωστικής που εκκρίνεται από έναν αδένα του μαλακίου πορφύρα (purpura), που ζει σε ωοειδές όστρακο, και το οποίο ανήκει στην τάξη νεογαστερόποδα της οικογένειας πορφυριίδες [λμ. «πορφύρα (purpura)», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 44:367-368].

τό και ναυτικό.[592] Παρά το γεγονός, όμως, ότι οι νέοι της Πόλεως εκπαιδεύονταν για να είναι ετοιμοπόλεμοι, οι Ταραντίνοι χρησιμοποιούσαν και μισθοφορικό στρατό, εφόσον μπορούσαν να διαθέσουν τα απαιτούμενα χρήματα.[593] Συγκεκριμένα, μεταξύ 344 και 280 π.Χ., χρησιμοποίησαν μισθοφορικό στρατό πέντε φορές. Η πρακτική αυτή δεν ήταν καθόλου άγνωστη ανάμεσα στις ελληνικές Πόλεις.[594] Το 344 π.Χ., οι Ταραντίνοι ζήτησαν μισθοφορική βοήθεια από την μητρόπολή τους την Σπάρτη. Μάλλον φοβήθηκαν τους δυτικούς γείτονές τους, τους Λευκανούς, με τους οποίους βρίσκονταν σε πόλεμο ή ήθελαν να ενισχύσουν τον στρατό τους για να τους νικήσουν. Η Σπάρτη έθεσε στην διάθεσή τους στρατό υπό τον βασιλιά Αρχίδαμο Γ’, ο οποίος όμως αναγκάσθηκε πρώτα να κατευθυνθεί στην Κρήτη για να βοηθήσει μια άλλη φιλική προς τους Σπαρτιάτες Πόλη. Κατόπιν, μεταξύ του 344 και του 342 π.Χ., ο Αρχίδαμος έφτασε τελικά στην Ιταλία. Δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για την δράση του στην Ιταλία, αλλά μάλλον βοήθησε αρχικά τους Ταραντίνους στον πόλεμό τους με τους Λευκανούς και μετά κινήθηκε εναντίον των Μεσσαπίων στην Απουλία. Σκοτώθηκε σε μία μάχη στην περιοχή των Μεσσαπίων το 338 π.Χ. Αυτό που έχει σημασία είναι ο αντίκτυπος που είχε ο μισθοφορικός στρατός στα γεγονότα της νότιας Ιταλίας κατά την διάρκεια του Α’ Σαυνιτικού Πολέμου. Οι Σαυνίτες θορυβήθηκαν όταν κατάλαβαν ότι μία ελληνική Πόλη που χρησιμοποιούσε μισθοφόρους μπορούσε να γίνει πολύ απειλητική στα νότια την στιγμή που εκείνοι έπρεπε να αντιμετωπίσουν τους Ρωμαίους στα βόρεια. Δια τούτο, ο Αρχίδαμος έπαιξε άθελά του τον ρόλο του αντίβαρου στην σύγκρουση Ρωμαίων και Σαυνιτών.[595] Γεγονός παραμένει ότι οι Ταραντίνοι αντιμετώπισαν με επιτυχία τους εχθρούς τους και ταυτοχρόνως παρουσιάστηκαν ως μια υπολογίσιμη δύναμη στην νότια Ιταλία. Φυσικά, ο τελικός τους σκοπός ήταν να προστατεύσουν την Πόλη τους και την οικονομική τους δραστηριότητα.

Τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατο του Αρχιδάμου, το 334 π.Χ., ο Τάρας βρέθηκε πάλι να πολεμάει τους Λευκανούς και τους Μεσσαπίους, γεγονός που απαιτούσε νέα στρατιωτική βοήθεια. Αυτή την φορά, οι Ταραντίνοι απευθύνθηκαν στον Αλέξανδρο Α’ τον Μολοσσό (370 π.Χ.-331 π.Χ.), βασιλιά της Ηπείρου. Ο Αλέξανδρος ήταν αδελφός της Ολυμπιάδας, συζύγου του Φιλίππου της Μακεδονίας, και σύζυγος της Κλεοπάτρας, κόρης του Φιλίππου και της Ολυμπιάδας. Με άλλα λόγια, διατηρούσε πολύ στενούς δεσμούς με τον βασιλικό οίκο των Μακεδόνων. Η δολοφονία του Φιλίππου το 336 π.Χ. έφερε τελικά στον θρόνο της Μακεδονίας τον γιο του Αλέξανδρο Γ’ (Μέγας), ο οποίος το 334 π.Χ. ξεκίνησε με τον στρατό του από την Πέλλα και κατευθύνθηκε ανατολικά με σκοπό να αντιμετωπίσει τους Πέρσες που απειλούσαν την Μακεδονία και την Ελλάδα. Δεν θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη συγκυρία για τον Αλέξανδρο τον Μολοσσό της Ηπείρου όταν δέχτηκε την πρόσκληση των Ταραντίνων να εκστρατεύσει δυτικά για να τους βοηθήσει στην Ιταλία. Ο Μολοσσός ίσως ήθελε να προσπαθήσει να δο-

[592] Οι Ταραντίνοι μπορούσαν να επιστρατεύσουν μέχρι και 30.000 πεζούς, 3000 ιππείς, και 1000 ιππάρχους γράφει ο Στράβων, VI.3.4 (C280) αλλά στην πραγματικότητα υπολογίζεται ότι το σύνολο του στρατού τους δεν μπορεί να ξεπερνούσε τις 15.000 [CS, p. 94 και M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B.C.* (London: Methuen, 1951), p. 177].

[593] Για τους τρόπους πληρωμής των μισθοφόρων δες Matthew Trundle, *Greek Mercenaries. From the Late Archaic Period to Alexander* (London: Routledge, 2004), ch. 3.

[594] Δες Trundle, Introduction & ch. 1.

[595] Δ.Σ., XVI.61-63 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Άγις», III.3 και Θεόπομπος Χίος, FGrH, 115, fr. 232 = Αθήναιος, XII.51 (536c-d) – Brauer, pp. 62-63 και Salmon, *Samnium*, p. 202.

ξάσει το βασίλειο της Ηπείρου και τον εαυτό του μιμούμενος την εκστρατεία του νεαρού Αλεξάνδρου Γ’ αλλά πρέπει και να φιλοδοξούσε να δημιουργήσει την δική του αυτοκρατορία στην Δύση.

Γνωρίζουμε πολύ λίγα για την εκστρατεία του Μολοσσού στην Ιταλία αλλά πιθανότατα πολέμησε τους Λευκανούς, τους Μεσσαπίους, τους Βρέττιους και τους Σαυνίτες, δηλαδή όλους τους λαούς που περιέβαλαν τους Ταραντίνους, και κατέλαβε ορισμένες πόλεις τους. Φαίνεται ότι αρχικά είχε μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες και αφού νίκησε τους Λευκανούς και τους Σαυνίτες επανέκτησε την αποικία των Ταραντίνων, Ηράκλεια (Heraclea, BAGROW, 45:E4), στον σημερινό Κόλπο του Τάραντα. Προφανώς με σκοπό να τον χρησιμοποιήσουν για να κρατήσουν τους Σαυνίτες απασχολημένους στο Νότο, οι Ρωμαίοι συνήψαν μαζί του συμμαχία το 332 π.Χ.,[596] μέρος της οποίας αποτελούσε η απαγόρευση εισόδου ρωμαϊκών πλοίων στον κόλπο του Τάραντα. Αυτή η συνθήκη εξυπηρετούσε και τα προσωπικά σχέδια του Ηπειρώτη βασιλιά για κυριαρχία στην νότια Απουλία και την Λουκανία/Λευκανία. Ένεκα τούτου, ο Αλέξανδρος Μολοσσός χρησιμοποίησε ως πρόφαση την υπεράσπιση του Τάραντα για να δημιουργήσει την δική του περιοχή ελέγχου στην Κάτω Ιταλία. Πιθανότατα να ενδιαφερόταν για το Βρεντήσιον (Brundisium, BAGROW, 46:G3, σημερ. Brindisi), το καλύτερο φυσικό λιμάνι στην χώρα των Μεσσαπίων επί της Αδριατικής και ακριβώς απέναντι από την Ήπειρο, το οποίο ήταν ελληνική αποικία, αλλά τώρα βρισκόταν στα χέρια των Μεσσαπίων. Ίσως επιδίωκε την παράδοση του λιμανιού έτσι ώστε να ελέγχει και τα Στενά του Οτράντο, ανάμεσα σε Ιταλία και Ήπειρο, με απώτερο σκοπό τον πλήρη έλεγχο του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας στην περιοχή. Επίσης, η χρήση του λιμανιού στο Βρεντήσιον από τα εμπορικά πλοία πρέπει να μείωνε την κίνηση στο λιμάνι του Τάραντα και συνεπώς ενδιέφερε εξίσου και τους εκμισθωτές του. Τελικά, όμως, έκλεισε ειρήνη με το Βρεντήσιον, με άλλες πόλεις στον σημερινό Κόλπο του Τάραντα και με τους Ρωμαίους ενώ έστειλε και τριακόσιες οικογένειες Μεσσαπίων και Λευκανών ως ομήρους στην Ήπειρο.

Το Βρεντήσιον[597] ή Βρεντέσιον[598] (σημερ. Brindisi) φαίνεται ότι στην Αρχαιότητα κατοικούνταν από μικτό πληθυσμό Ελλήνων και ντόπιων Ιαπυγών/Μεσσαπίων. Αναφέρεται ότι διέθετε τα χαρακτηριστικά ελληνικής Πόλεως μόνο σε πηγές του Β’ (Πολύβιος, X.1.8-9) και του τέλους του Α’ αιώνα π.Χ. [Στράβων, VI.3.6 (C282)], αλλά άλλο στοιχείο μας βεβαιώνει ότι υπήρξε είτε ελληνική είτε τουλάχιστον μερικώς εξελληνισμένη Πόλη της ελληνικής Κλασσικής Εποχής. Σε στέλεχος μπρούτζινου κηρυκείου[599]

[596] Livius, VIII.17.10 και Justinus, XII.2 – Εμείς ακολουθούμε την χρονολόγηση του M. Cary, «The Early Roman Treaties with Tarentum and Rhodes,» *The Journal of Philology*, vol. 35 (1920): 165-170, ο οποίος τοποθετεί την ειρήνη το 332 π.Χ. Για άλλες πιθανές ημερομηνίες για αυτή την συνθήκη δες Scullard, *History*, p. 482, n.13 και συζήτηση σε Cary, ό.π. και Πέτρος Γαρουφαλιάς, *Πύρρος,* 3η & 4η Έκδ. (Αθήνα: 1975), σ. 186 υποσ. 6.

[597] ΕΜ, λμ. «Βρεντήσιον».

[598] Ηρόδ. IV.99.5.

[599] Το κηρύκειο (λατ. caduceus) αποτελούνταν από μακρύ και συνήθως μπρούτζινο στέλεχος, στην κορυφή του οποίου υπήρχε σύμπλεγμα από δύο αντικριστά φίδια. Το έφεραν μαζί τους οι κήρυκες και οι πρέσβεις σε περιόδους πολέμου. Αρχικά το κηρύκειο ήταν ένα κλαδί ελιάς και εκπροσωπούσε την πιθανότητα επιτεύξεως ειρήνης. Ο Ερμής ως κήρυκας απεικονίζεται στην αγγειογραφία συνήθως να έχει μαζί του κηρύκειο. Κατά την παράδοση, ο Ερμής κάποτε κατάφερε να χωρίσει δύο φίδια που είχαν εμπλακεί σε μάχη μεταξύ τους και έτσι το κηρύκειο εκπροσωπούσε ως έμβλημα την ειρήνη. Όσοι το έφεραν μαζί τους θεωρούνταν πρόσωπα που προστατεύονταν από τον θεό. Οι Ρωμαίοι αντί για κηρύκειο

(σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νεαπόλεως, Napoli, Ιταλία) που βρέθηκε στο Brindisi και χρονολογήθηκε λίγο μετά το μέσο του Ε' αιώνα π.Χ. (περ. 443-433 π.Χ.) έχουν χαραχθεί στις δύο πλευρές του οι επιγραφές: «δαμόσιον Θουρίων» και «δαμόσιον Βρενδεσίνον»[600] (δήμος των Θουρίων – Δήμος των Βρενδεσίνων), που πιθανόν να υποδεικνύουν συμμαχία των δύο Πόλεων. Η λέξη «δαμόσιον/δημόσιον» εκφράζει την απόφαση εκκλησίας του δήμου και άρα την ύπαρξη ελληνικού συστήματος πολιτείας, Πόλεως. Από την άλλη πλευρά, ο Στράβων γράφει ότι στην γλώσσα των Μεσσαπίων βρεντέδιον ονομάζεται η κεφαλή του ελαφιού. Το μεγάλο λιμάνι και τα μικρότερα που σχηματίζονται εντός του έχουν σχήμα κεράτου ελαφιού και η πόλη μαζί, κεφάλι ελαφιού.[601] Κατά την παράδοση, το Βρεντήσιον αποικήθηκε από Κρήτες[602] αλλά και οι πρώτοι κάτοικοι της Ιαπυγίας ήταν από την Κρήτη.[603] Η Ιαπυγία κατοικούνταν από τους Ιαπυγείς και βρισκόταν βόρεια του Τάραντα (BAGROW, 45:EF3) και βορειοδυτικά από το Βρεντήσιον. Εικάζεται ότι ο συνδυασμός αυτός κοινής καταγωγής μπορεί να υπονοεί και πρώιμο εξελληνισμό των Ιαπυγών. Την δεκαετία του 480 π.Χ. οι αψιμαχίες ανάμεσα σε Ιαπυγείς και Ταραντίνους ήταν πολλές και κάθε τόσο οι πρώτοι λεηλατούσαν περιοχές στα σύνορα με τον Τάραντα και στην συνέχεια οι δεύτεροι ανταπέδιδαν με μικρές εισβολές καταστρέφοντας την παραμεθόριο περιοχή των πρώτων. Η αποκορύφωση αυτών των συγκρούσεων ήταν πόλεμος που ξέσπασε το 473 π.Χ. Οι Ιαπυγείς ζήτησαν την βοήθεια των γειτόνων τους –και εδώ οι ιστορικοί υποψιάζονται το Βρεντήσιον– και συγκέντρωσαν στρατό από 20.000 πολεμιστές ενώ οι Ταραντίνοι συμμάχησαν με το Ρήγιο για να τους αντιμετωπίσουν. Οι Ιαπυγείς νίκησαν τον ενωμένο στρατό και κυνήγησαν τους ηττημένους μέχρι τον Τάραντα και το Ρήγιο.[604] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά «τῆς Βρενδεσίνων βουλῆς» σε αχρονολόγητη ελληνική επιγραφή, η οποία όμως συνοδεύεται και από το ίδιο σε έννοια κείμενο στην λατινική γλώσσα και γραφή. Η επιγραφή αναφέρεται στην ταφή επικουρείου φιλοσόφου από την Ρόδο που πέθανε στο Βρεντήσιον.[605] Είναι και αυτή η επιγραφή μία ένδειξη λειτουργίας ελληνικής Πόλεως στο Βρεντήσιον. Από τον Ε' μέχρι και το πρώτο μισό του Γ' αιώνα π.Χ. το Βρεντήσιον ελεγχόταν από τους Μεσσαπείς (φυλή Ιαπυγών). Τα λιγοστά κατάλοιπα της αρχαίας πόλεως από τις ανασκαφές ανάγονται στην Ελληνιστική Εποχή. Όσα νομίσματα της Πόλεως έχουν βρεθεί χρονολογούνται από τα μέσα του Γ' αιώνα π.Χ. και μετά, όταν η πόλη καταλήφθηκε από τους Ρωμαίους.[606]

Το λιμάνι στο Βρεντήσιον, λοιπόν, είχε προξενήσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον Αλέξανδρο Μολοσσό. Οι ενέργειες του στην περιοχή ίσως επιβεβαιώνουν το γεγονός

χρησιμοποιούσαν κλαδί δάφνης, ελιάς, μυρσίνης κλπ (verbena) ή ιεροβότανο/σταυρόχορτο (sagmina) που έφεραν οι φητιάλιοι/ειρηνοδίκες ιερείς. Δες DGRA, λμ. «caduceus». Δες και δείγμα ελληνικού κηρυκείου του Ε' αιώνα π.Χ. από τις Συρακούσες στο Museum für Kunst und Gewerbe του Αμβούργου, παρόμειο με αυτό από το Brindisi στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kerykeia_Hamburg_MKG.JPG> ή <https://www.mkg-hamburg.de/sammlung/objekt/heroldstab-inschrift-kerykeion/1978.61/dc00126634>.

[600] PHI Greek Inscriptions, # PH141004, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 672.

[601] Στράβων, VI.3.6 (C282).

[602] Στράβων, VI.3.6 (C282) & 3.2 (C279).

[603] Ηρόδ., VII.170.

[604] Δ.Σ., IX.52 και Ηρόδ., VII.170.

[605] PHI Greek Inscriptions, # PH141006, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 674.

[606] Δες Hansen & Nielsen, no 78, «Brentesion», pp. 329-330 και για νομίσματα GCTV, nos 599-601, 1:64.

ότι παρότι είχε προσληφθεί από τους Ταραντίνους για να τους προστατεύσει από τους εχθρούς τους, ο κύριος σκοπός της εκστρατείας του είχε προσωπικά ελατήρια. Ίσως το σχέδιό του ήταν να ενώσει τις ελληνικές Πόλεις αλλά και τους ιθαγενείς στην νότια Ιταλία για να δημιουργήσει μια δική του μικρή αυτοκρατορία στην περιοχή. Πάντως εάν ο Μολοσσός είπε τελικά την φράση: «ad Romanos ire quasi in andronitin, Macedonem isse ad Persas quasi in gynaeconitin»[607] δεν μπορεί παρά να ήταν η ηχώ της επιτυχούς εξαπλώσεως των Ρωμαίων στην Ιταλία, αυτή που ήθελε να σταματήσει ο βασιλιάς της Ηπείρου προς όφελός του. Το πιθανό αυτό σχέδιό του δεν είχε ευτυχή κατάληξη, διότι οι επιτυχίες του στην περιοχή ένωσαν τους Λευκανούς και τους Βρέττιους εναντίον του και κατά την πολιορκία μιας πόλεως σκοτώθηκε από το ακόντιο Λουκανού εξόριστου που είχε στον στρατό του, μάλλον το 331 π.Χ. Η παρουσία του στην Κάτω Ιταλία έχει αποτυπωθεί σε χρυσά και ασημένια νομίσματα του Τάραντα αλλά και σε νομίσματα που έκοψε ο ίδιος.[608] Στην περίπτωση του Αλεξάνδρου Μολοσσού, ο Τάρας τελικά δεν ωφελήθηκε. Ο βασιλιάς της Ηπείρου προσπάθησε να εφαρμόσει το δικό του σχέδιο στην Κάτω Ιταλία, αλλά ενεργώντας στο όνομα των Ταραντίνων έστρεψε τελικά όλους τους γείτονές τους εναντίον τους.

Το 327 π.Χ., οι Ρωμαίοι απάντησαν στρατιωτικά στην ανάμειξη των Σαυνιτών στην Νεάπολη σε σχέση με το ζήτημα των Παλαιοπολιτών. Οι Ταραντίνοι αντέδρασαν υποστηρίζοντας την πλευρά των Παλαιοπολιτών και των Σαυνιτών, ενώ έμειναν απόλυτα δυσαρεστημένοι με την επικράτηση των Ρωμαίων. Ενώ τελικά οι Νεαπολίτες βρέθηκαν να είναι ικανοποιημένοι με την συμφωνία τους με την Ρώμη (δες παραπάνω) αντιθέτως, οι Ταραντίνοι θεώρησαν την ανάμειξη των Ρωμαίων στα εσωτερικά της ελληνικής Πόλεως στην νότια Ιταλία ως μια απευθείας απειλή εναντίον τους. Οι Ταραντίνοι πίστευαν ότι η κάθοδος των Ρωμαίων απειλούσε ευθέως την σφαίρα επιρροής τους στην νότια Ιταλία, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών τους συμφερόντων.

Περί το 325 π.Χ. ή αργότερα, ο Αγαθοκλής (κεφ. 3), εξόριστος από τις Συρακούσες, πέρασε στην Κάτω Ιταλία και τελικά βρέθηκε επικεφαλής μισθοφορικού στρατού να υπηρετεί τον Τάραντα. Όμως, εξαιτίας πράξεων που έβλαπταν την ελληνική Πόλη, οι Ταραντίνοι τον υποψιάστηκαν ως υποκινητή επαναστάσεως και τον απέλυσαν. Εκείνος έφυγε και πήγε να βοηθήσει το Ρήγιο στον δικό του πόλεμο.[609] Οι Ταραντίνοι προσπάθησαν για τρίτη, κατά σειρά, φορά να ενισχύσουν τον στρατό τους με μισθοφόρους. Οι Ρωμαίοι και η δραστηριότητα τους στην Κάτω Ιταλία τους είχαν τρομοκρατήσει.

Το 320 π.Χ., κατά την διάρκεια του Β’ Σαυνιτικού Πολέμου, ενώ ρωμαϊκός και

---

[607] Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVII.21.33. Όταν ο Μολοσσός πέρασε στην Ιταλία είπε ότι «θα επιτίθετο εναντίον των Ρωμαίων [για να πολεμήσει] άνδρες ενώ οι Μακεδόνες [του Αλεξάνδρου Γ’ (Μέγα)] θα επιτίθεντο εναντίον των Περσών [για να πολεμήσουν] γυναίκες». Το πλήρες λατινικό κείμενο έχει ως εξής: «Eum Molossum, cum in Italiam transiret, dixisse accepimus se quidem ad Romanos ire quasi in andronitin, Macedonem isse ad Persas quasi in gynaeconitin».

[608] Livius, VIII.17.9-10 & VIII.24 και Justinus, XII.2 & XXIII.1 και Orosius, III.11 και Στράβων, VI.3.4 (C280) και Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις,* III.6.7 − Ettore Pais, «The Expedition of Alexander of Epirus to Italy,» in *Ancient Italy*, trans by C. D. Curtis (Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1908), pp. 99-110 – Brauer, pp. 68-72.

[609] Δ.Σ., XIX.4.1-2 (με χρονολογία το 317 π.Χ.) και Brauer, pp. 73-74 και ΙΕΕ, 4:325 και CAH, 7.1:387. Η Kathryn Lomas, *Rome and the Western Greeks 350 BC-AD 200* (London: Routledge, 1993), p. 43 αποδέχεται το έτος 315 π.Χ.

σαυνιτικός στρατός βρισκόταν κοντά στην Λουκέρια, οι Ταραντίνοι προσπάθησαν να κρατήσουν μακριά τους τον πόλεμο που τους πλησίαζε επικίνδυνα χρησιμοποιώντας διπλωματία. Έστειλαν πρέσβεις και στους δύο εμπολέμους και τους μήνυσαν να σταματήσουν τον πόλεμο. Οι Ταραντίνοι θα συντάσσονταν με το μέρος εκείνης της πλευράς που θα ήταν πρόθυμη να θέσει τέρμα στις εχθροπραξίες. Οι Ρωμαίοι καθυστέρησαν να δώσουν απάντηση ενώ ολοκλήρωναν τις προετοιμασίες τους για την επόμενη σύγκρουση με τους Σαυνίτες. Όταν τελικά οι Ταραντίνοι τους ξαναρώτησαν για την απόφασή τους, οι Ρωμαίοι απάντησαν ότι «auctoribus dis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur».[610] Οι Σαυνίτες δεν ήθελαν να συνεχιστεί ο πόλεμος και νόμιζαν πως θα είχαν τους Ταραντίνους με το μέρος τους, αλλά όταν αντελήφθησαν ότι οι Ρωμαίοι τους επετίθεντο δεν πρόλαβαν να αντιδράσουν. Όσο απίθανο και εάν ακούγεται, αυτό το συμβάν περιέχει οπωσδήποτε και μεγάλη δόση αλήθειας. Το γεγονός είναι ότι η διπλωματία των Ταραντίνων είχε αποτύχει παταγωδώς και οι Έλληνες αντελήφθησαν ότι οι Ρωμαίοι δεν ήταν εύκολος αντίπαλος και ήταν αποφασισμένοι να πολεμήσουν εναντίον των εχθρών τους. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν οι Ρωμαίοι να καταλάβουν την Λουκέρια και να πλησιάσουν μόνιμα πλέον τους Ταραντίνους.

Περιγράφοντας την διπλωματική αποστολή των Ταραντίνων και το αποτέλεσμά της, ο Λίβιος κάνει ένα υποτιμητικό σχόλιο για τον Τάραντα, υπονοώντας ότι ήταν μια Πόλη αδύναμη με πολλά εσωτερικά πολιτικά προβλήματα. Πως θα μπορούσε, γράφει, μία Πόλη «suarum impotens rerum» (χωρίς έλεγχο στα δικά της πράγματα) που ήταν αποτέλεσμα «domesticis seditionibus discordiisque» (εσωτερικής πάλης και διχόνοιας) να θέσει όρους ειρήνης και πολέμου σε άλλους λαούς.[611] Όμως τα πράγματα δεν πρέπει να ήταν καθόλου έτσι όπως τα συνεπέρανε ο Ρωμαίος ιστορικός. Ο Τάραντας ήταν μια δημοκρατική Πόλη στην οποία δεν μπορεί να έλειπαν οι αντιμαχόμενες πολιτικές μερίδες. Πρέπει να υπήρχαν γαιοκτήμονες αλλά και έμποροι, αγρότες, τεχνίτες, και άλλοι πολίτες διαφόρων επαγγελμάτων με αντικρουόμενα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα τα οποία κορυφώνονταν στο κατά πόσον χρειαζόταν ο μισθοφορικός στρατός. Η εκμίσθωση των υπηρεσιών του Αγαθοκλή και η αποτυχία του να υπερασπιστεί τα συμφέροντα του Τάραντα πρέπει να ενέτεινε την πολιτική αντιπαλότητα εντός της Πόλεως. Λίγα χρόνια αργότερα, όμως, το 315 ή 314 π.Χ. οι Ταραντίνοι συμφώνησαν και έστειλαν είκοσι πλοία για να βοηθήσουν τον Σπαρτιάτη Ακρότατο στις επιχειρήσεις του στην Σικελία.[612] Αυτό και μόνο το γεγονός, ότι δηλαδή ο Τάρας ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση να συμμετάσχει σε στρατιωτική επιχείρηση με επιθετικό ρόλο μακριά από την Πόλη, αποδεικνύει ότι παρά ίσως την πολιτική αντιπαλότητα αντιμαχομένων μερίδων τελικά υπήρχε πολιτική συναίνεση ή ίσως ακόμη και επικράτηση της γνώμης των πολλών. Την δεδομένη στιγμή αλλά και σε βάθος χρόνου, οι πολίτες του Τάραντα ένοιωθαν πολιτικά και στρατιωτικά ασφαλείς και ισχυροί για να αποφασίσουν να συμμετάσχουν σε μια τέτοια επιχείρηση. Μπορεί ο Τάρας να εκμίσθωνε τις υπηρεσίες μισθοφόρων για να προστατευθεί από τους εχθρούς του, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν και πολιτικά αδύναμος. Μόνο και μόνο το γεγονός ότι οι Ταραντίνοι έστειλαν πρεσβείες σε Ρωμαίους και Σαυνίτες δείχνει ότι υπήρχε μια βούληση που υπερίσχυε των καθη-

[610] Livius, IX.14.4. Όλοι οι οιωνοί είναι καλοί και άρα «η χάρις των θεών, όπως βλέπετε, είναι μαζί μας για ό,τι πρόκειται να αρχίσει».

[611] Livius, IX.14.5.

[612] Δ.Σ., XIX.70-71.

μερινών πολιτικών συγκρούσεων.[613]

Μετά το τέλος του Β’ Σαυνιτικού Πολέμου και την ειρήνη μεταξύ Ρωμαίων και Σαυνιτών, και συγκεκριμένα το 303 π.Χ., οι Ταραντίνοι έψαχναν πάλι για μισθοφόρους εναντίον των Λευκανών και των Ρωμαίων, που ενδιαφέρονταν απόλυτα για την δραστηριότητα των Ελλήνων στα νότια των Σαυνιτών. Ως ήταν φυσικό, έστειλαν για δεύτερη φορά αντιπροσωπεία στην Σπάρτη και ζήτησαν να έχουν τον Κλεώνυμο, γιο του βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη Β’. Οι Σπαρτιάτες συμφώνησαν και με τα χρήματα και τα πλοία που έστειλαν οι Ταραντίνοι στρατολόγησαν στο ακρωτήριο Ταίναρο[614] της Λακωνίας 5000 μισθοφόρους. Αφού ο Κλεώνυμος έφθασε στον Τάραντα, συγκέντρωσε ακόμη 5000 μισθοφόρους και επιστράτευσε περισσότερους από 20.000 Ταραντίνους ως πεζικάριους και 2000 ιππείς. Επίσης, κέρδισε με το μέρος του τις άλλες Ιταλιώτικες Πόλεις (τις ελληνικές πόλεις της Νότιας Ιταλίας), εκτός από το Μεταπόντιον,[615] (Metapontum, BAGROW, 45:E4, σημερ. Metaponto) αλλά και τους Μεσσαπίους. Μπροστά στον όγκο του ελληνικού στρατού και στην διπλωματική δεινότητα των Ταραντίνων, οι Λευκανοί ζήτησαν αμέσως ειρήνη. Βέβαια, ο συγκεντρωμένος στρατός έπρεπε τώρα κάπως να απασχοληθεί και να δράσει και οι Ταραντίνοι αποφάσισαν να τον στρέψουν εναντίον του ελληνικού Μεταποντίου.

Αν και το Μεταπόντιον δεν είχε λιμάνι, κατείχε πολύ εύφορη γη ενώ βρισκόταν επάνω στην οδό που οδηγούσε προς την μεγάλη ελληνική Πόλη Ποσειδωνία (Paestum, BAGROW, 45:B4 & 44:H5, σημερ. Paestum), στο Τυρρηνικό Πέλαγος. Τα δημόσια κτήρια του Μεταποντίου και η πληθώρα των ευρεθέντων νομισμάτων που έκοψε η Πόλη μαρτυρούν μεγάλη ευμάρεια, πράγμα που εξηγεί και την επιθετικότητα των Ταραντίνων.[616] Ο πλούτος της πόλεως φαίνεται από το γεγονός ότι διατηρούσε θησαυρό

---

[613] Δες ανάλυση σε Brauer, pp. 75-76.

[614] Φαίνεται ότι στο Ταίναρο συγκεντρώνονταν όσοι ήθελαν να προσληφθούν ως μισθοφόροι (Δ.Σ., XVIII.21.1-3). Για την διαδικασία προσλήψεως, το συμβόλαιο με τον εργοδότη τους και τις παροχές σε είδος δες Trundle, ch. 4.

[615] Το αρχαίο Μεταπόντον βρισκόταν 45 χλμ. δυτικά του Τάραντα, επάνω στην ακτογραμμή.

[616] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 180 & 198. Για την οικοδομική δραστηριότητα στο Μεταπόντιον από τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ. δες Greco, σ. 188-197 & 280-283. Για τα νομίσματα δες Colin M. Kraay, «Hoards, Small Change and the Origin of Coinage.» *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 84 (1964), pp. 76-78. Με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, το Μεταπόντιον είχε ιδρυθεί περί το 630 π.Χ. από τους Αχαιούς της Συβάρεως που προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια πόλη φράγμα ανάμεσα σε εκείνους και στους Ταραντίνους [Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, fr. 12 = Στράβων, VI.1.15 (C264-265)]. Όριζε «χώρα» 250 τ.χλμ. που χαρακτηριζόταν από αγροτικές εγκαταστάσεις και διαίρεση γαιών αλλά και ύπαρξη ιερών. Η πόλη ήταν χτισμένη σύμφωνα με το ορθογώνιο σύστημα και με βάση τις θέσεις (δες παρακάτω) στο θέατρο/εκκλησιαστήριο (χώρο συνελεύσεων) υπολογίσθηκε ότι κατοικούνταν από 40.000 ανθρώπους, τα τρία τέταρτα των οποίων ζούσαν στην «χώρα» και ασχολούνταν με την γεωργία. Στο τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., το Μεταπόντιον συμμάχησε με την Σύβαρη και τον Κρότωνα σε πόλεμο με αντίπαλο την Πόλη Σίρι (Justinus, XX.2-3). Πιθανότατα, αρχικά να διοικούνταν από τύραννο, αλλά ίσως η συμμαχία με τους Αθηναίους εναντίον των Συρακουσών το 413 π.Χ. να μας δείχνει ότι όδευαν προς την δημοκρατία (Θουκ. VII.33.5). Το τείχος περιέκλειε μια περιοχή περίπου 1,4 τ.χλμ. Η πόλη διέθετε θέατρο/εκκλησιαστήριο 7500-8000 θέσεων που αργότερα περιορίστηκαν σε 6500 (TGR, 2:500-502). Υπήρχε ιερό του Δία αλλά και τέσσερις μεγάλοι ναοί και μικρότερα ιερά αφιερωμένα στην Αθηνά, στον Απόλλωνα και σε άλλους θεούς του ελληνικού πανθέου. Δες Hansen & Nielsen, no 61, «Metapontion», pp. 279-282 και νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 37, 38, 39, 40, 41, 47 και GCTV, nos 235-240, 1:32 & nos 398-423, 1:46-48 & 621-627, 1:66.

στην Ολυμπία.[617]

Ο Κλεώνυμος έπεισε πρώτα τους Λευκανούς να επιτεθούν στο Μεταπόντιον και μετά μπήκε στην πόλη δήθεν σαν φίλος και τους ζήτησε και έλαβε 600 ασημένια τάλαντα (περ. 15.500 κιλά ασήμι, AMCD)[618] και 200 παρθένες[619] από τις επιφανέστερες οικογένειες ως ομήρους αλλά δια «τῆς ἰδίας ἕνεκεν λαγνείας».[620] Κατόπιν, ενώ ισχυρίστηκε ότι θα προσπαθούσε να καταλάβει την Σικελία έπλευσε στην Κέρκυρα, την κατέλαβε, έλαβε μεγάλο χρηματικό ποσό από τους κατοίκους της και εγκατέστησε φρουρά, με απώτερο σκοπό να την χρησιμοποιήσει ως ορμητήριο όταν θα του δινόταν η ευκαιρία να λάβει μέρος στα ελληνικά πράγματα. Εν τω μεταξύ, φαίνεται ότι επέστρεψε στον Τάραντα μετά από στροφή των Ταραντίνων και άλλων εναντίον του και κατέστρεψε μια πόλη, που δεν μπορεί όμως να ήταν ο Τάραντας. Κατόπιν, όμως, ηττήθηκε από τους Ρωμαίους. Πώς έφθασαν οι Ρωμαίοι το 302 π.Χ. τόσο νότια στην Ιταλία είναι ανεξήγητο. Αμέσως μετά, έφυγε από την Ιταλία αλλά ανέπτυξε πειρατική δράση στην βόρεια Αδριατική. Όπως έχει γίνει ήδη φανερό, τα τελευταία γεγονότα στην Ιταλία σχετικά με την δραστηριότητα του Κλεώνυμου είναι απολύτως συγκεχυμένα.[621]

Η δράση των μισθοφόρων του Τάραντα γεννά διάφορα ερωτήματα, για τα περισσότερα από τα οποία μπορούμε να δώσουμε μόνο υποθετικές απαντήσεις. Το πρώτο και σημαντικότερο αφορά στην δικαιοδοσία των μισθοφόρων όταν βρίσκονταν στην υπηρεσία της ελληνικής Πόλεως. Φαίνεται ότι ενώ ο Τάρας προσδιόριζε τον αρχικό στόχο ή αποστολή, οι ίδιοι οι στρατηγοί του μισθοφορικού στρατού –που πολύ συχνά είχαν υπό τις διαταγές τους και Ταραντίνους πολίτες– αποφάσιζαν ποιες στρατιωτικές ενέργειες θα πραγματοποιούσαν για την επίτευξή του. Δεν υπάρχουν αναφορές για Ταραντίνους στρατηγούς που τέθηκαν επικεφαλής του στρατού. Η πληρωμή τους πρέπει να γινόταν σε χρήμα, αλλά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και συμφωνίες για εδαφικές παραχωρήσεις, όπως στην περίπτωση του Αλεξάνδρου Μολοσσού. Η συμφωνία εκμισθώσεως πρέπει να περιλάμβανε ή υπονοούσε και όρους που αφορούσαν στην τροφοδοσία του στρατού είτε με την φροντίδα του Τάραντα, είτε με την άδεια να χρησιμοποιήσουν καρπούς και ζώα από τις γαίες των Ταραντίνων, είτε να εκμεταλλευθούν τις ξένες γαίες και πόλεις που κατακτούσαν. Οι Ταραντίνοι θεωρούσαν ως δεδομένο ότι μπορούσαν εύκολα να παύσουν ένα στρατηγό μισθοφόρων που είχαν προσλάβει, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αγαθοκλή, αλλά δεν ήταν βέβαιο ότι εκείνος θα υπάκουε, όπως έγινε με τον Κλεώνυμο.[622]

Στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ., ο Τάραντας ήταν μία από τις σημαντικότερες Πόλεις της Κάτω Ιταλίας, πράγμα που το μαρτυρούν αδιαμφισβήτητα τα μεγάλα οικοδομήματα αλλά και ο άλλος υλικός πολιτισμός. Όμως, τα προβλήματα αποκαλύψεως της ζωής στον αρχαιοελληνικό Τάραντα είναι μεγάλα. Η αρχαία ελληνική πόλη είναι θαμμένη ακριβώς κάτω από την σύγχρονη και μέσα στους αιώνες υπήρξαν εκτεταμένες

---

[617] Παυσανίας, VI.19.11 – Alfred Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (Athen: Kasas, 1972/1981), p. 174.

[618] Από εδώ και στο εξής, όλοι οι υπολογισμοί βάρους των ταλάντων σε ασήμι ή χρυσό έγιναν με βάση το αττικό σύστημα και με την βοήθεια του AMCD.

[619] Δούρις Σάμιος, FGrH, 76, fr. 18 = Αθήναιος, XIII.84 (605e).

[620] Δ.Σ., XX.104.3.

[621] Δ.Σ., XX.104-105 – Livius, X.2. Για τους μισθοφόρους που εκμίσθωναν οι Ταραντίνοι δες Cary, *Greek World*, pp. 177-178.

[622] Brauer, pp. 77-81.

καταστροφές στα οικοδομήματα της ελληνικής περιόδου εξαιτίας της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας. Πολλά έργα καταστράφηκαν ή χάθηκαν για πάντα όταν, σε κατοπινά χρόνια, οι Ρωμαίοι επιδόθηκαν σε αρπαγές, λεηλασίες, και καταστροφές. Εν τούτοις, τα λίγα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν διασωθεί, η πληθώρα των γλυπτών έργων και πηλίνων αγαλματιδίων που έχουν διατηρηθεί, και ο πολύ μεγάλος αριθμός αγγείων και νομισμάτων που έχουν βρεθεί μαρτυρούν την σπουδαιότητα του Τάραντα. Ο ελληνικός πολιτισμός, όπως εκφράζεται μέσα από την λογοτεχνία, την θρησκεία, την τέχνη και την αρχιτεκτονική, αποκαλύπτεται σε όλες του τις διαστάσεις στον Τάραντα από τον ΣΤ' μέχρι και τον Γ' αιώνα π.Χ.

Ο σημαντικότερος ανήρ του Τάραντα ήταν ο επιγραμματοποιός Λεωνίδας ο Ταραντίνος (περ. 320/315-260 π.Χ.). Έζησε πολλά χρόνια στην δωρική Πελοπόννησο και στην Κω και εκεί φαίνεται πως έγραψε και τα περισσότερα επιγράμματά του που ανήκουν στην δωρική σχολή. Περιπλανώμενος, άσημος και φτωχός, όπως αφήνει ο ίδιος να εννοηθεί μέσα από το έργο του, έγραψε αναθηματικά αλλά και άλλα επιγράμματα για έργα τέχνης και διάφορα πρόσωπα. Το γεγονός ότι σώθηκαν περίπου εκατό από τα επιγράμματα του και μάλιστα ένα από αυτά βρίσκεται χαραγμένο σε τοίχο σπιτιού στην Πομπηία,[623] μάλλον μας κάνει να πιστεύουμε ότι έχαιρε αρκετής εκτιμήσεως, παρά τους ισχυρισμούς του.[624]

Ένα επίγραμμα για τον σαϊτορίχτη έρωτα και ένα της όμορφης (ίσως ιερόδουλης, στην κυριολεξία) Καλλίκλειας δείχνουν την τρυφερότητα της τέχνης του Λεωνίδα.

[Θα σκοτώσω τον έρωτα]
Πρβλ., GA, V:188 και AP, V:188. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος
Δεν αδικώ τον έρωτα. Γλυκός. Μάρτυράς μου η Κύπρις [η Κύπρια Αφροδίτη].
Δόλια μού ρίχνει με το βέλος του και στάχτη γίνομαι.
Καυτά ρίχνει τα βέλη του, τό 'να επάνω στ' άλλο
Και δεν σταματά να ρίχνει.
Εγώ, και στο χώμα πεθαμένος, τον άνομο θα εκδικηθώ –
– κι ας είναι ιπτάμενος θεός.
Ποιος θα μπορέσει να με κατηγορήσει γιατί αμύνθηκα;

[Καλλίκλεια, η πρώην ιερόδουλη;]
Πρβλ., GA, VI:211 και AP, VI:211. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος
Τον αργυρό της έρωτα,
Και την αλυσιδίτσα του αστραγάλου,
Και την πορφυρή έλικα
Του λεσβιακού της χτενίσματος,
Και την διάφανη λωρίδα που κρατά το στήθος της,
Το χάλκινο καθρεφτάκι της,
Αλλά και την πλατιά της ξύλινη χτένα,
Αυτή (που μπαίνει) στο δίχτυ των μαλλιών της,
Αφού έγινε πια η ευχή της, Κύπρι μου [Κύπρια Αφροδίτη μου],
Στο κατώφλι σου αφιερώνει η Καλλίκλεια.

---

[623] GA, VI:13 και AP, VI:13.
[624] Brauer, pp. 114-117.

Ένα αναθηματικό επίγραμμα για τον πάμπτωχο και ταπεινό φιλόσοφο (;) Διογένη ίσως κρύβει από πίσω του τον σαρκασμό του Λεωνίδα για τον ίδιο. Ακόμη, ίσως θέλει να τονίσει και την αντίθεση της ταπεινότητας με το διάσημο του φιλοσόφου και να δείξει ότι όλοι τελικά θα καταλήξουμε στον Άδη.

[Πάρε κι εμένα στον Άδη]
Πρβλ., GA, VII:67 και AP, VII:67. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος
Θλιμμένε αγγελιαφόρε του Άδη,
Εσύ που διασχίζεις τα νερά του Αχέροντα σε μαυρόχρωμη βαρκούλα, δέξου ’με.
Αν και η παγωμένη σου μαούνα, βαραίνει από νεκρές ψυχές,
Πάρε κι εμένα τον σκύλο τον Διογένη.
Στο σάκο μου έχω μόνο το παγουράκι μου, το παλιό μου πανωφόρι
Και το νόμισμα που πληρώνουν για να περάσουν με τη βάρκα οι πεθαμένοι.
Όλα όσα όριζα στη ζωή, τα φέρνω ερχόμενος στον Άδη.
Τίποτα δεν άφησα πίσω στο φως του ήλιου.

Άλλο ένα αναθηματικό για ένα κοριτσάκι που πέθανε και θα βρει στον Άδη το ακόμη πιο μικρό σε ηλικία αδελφάκι του. Οι δύο τελευταίοι στίχοι κρύβουν φυσικά το μεγάλο δράμα των γονιών που έχασαν δύο τόσο μικρά παιδιά, το ένα μετά το άλλο.

[Πολύπαθο περιστεράκι]
Πρβλ., GA, VII:662 και AP, VII:662. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος
Στα επτά της χρόνια έφυγε πρόωρα το κοριτσάκι για τον Άδη,
Πριν από τις συνομήλικές της, η καημένη.
Ποθούσε (να δει) το μικρό της αδελφάκι,
Που νήπιο γεύτηκε τον άστοργο θάνατο.
Αλίμονο! Πολύπαθο περιστεράκι!
Με πόση ευκολία όρισε ο θεός στους ανθρώπους
Να παθαίνουν τα φοβερότερα δεινά.

Οι θεοί και η θρησκεία έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ζωή των αρχαίων Ταραντίνων. Η Αθηνά απεικονίζεται σε γλυπτό, αγγεία, και νομίσματα.[625] Ο Ποσειδώνας κατείχε δεσπόζουσα θέση στην ζωή των πολιτών λόγω της σχέσεώς τους με την θάλασσα. Δωρικός ναός που βρισκόταν στην ακρόπολη ήταν πιθανότατα αφιερωμένος στον θεό.[626] Η Αφροδίτη λατρευόταν με πάθος με την ιδιότητά της θεάς του σαρκικού έρωτα όπως και ο Έρως, ο οποίος μάλλον απεικονίζεται και σε νομίσματα –εκτός εάν τελικά πρόκειται για τον Υάκινθο–, σε αγγεία και σε πήλινα αγαλματίδια.[627] Η Νίκη απεικονίζεται σε πολλά νομίσματα να στεφανώνει τον άνδρα επάνω στο δελφίνι ή ιππέα μετά

---

[625] Εικόνες σε Carratelli, p. 396 & p. 485 και ΕΤ.ΑΑ, σ. 216 και Κακριδής, 3:279 & 4:21 & 5:164 και Brauer, plates 19, 22, 38.

[626] Δες νόμισμα με απεικόνιση του Ποσειδώνα σε Brauer, plate 25.

[627] Carratelli, p. 485 & p. 727 no 293 I+II & p. 731 no XIX & p. 736 no 316 και Brauer, plates 1, 2.

από νίκη του σε αθλητικούς αγώνες αλλά όχι πολεμιστές.[628] Η λατρεία του Ασκληπιού διαδόθηκε πολύ από τον Δ’ αιώνα π.Χ. όταν οι άνθρωποι γενικά άρχισαν να αναζητούν θεραπείες για τις αρρώστιες τους. Ο Απόλλων, ως θεός της μουσικής, λατρευόταν με μεγάλη προσήλωση και πρέπει να υπήρχε ναός στα νότια της Πόλεως, στην περιοχή όπου άρχιζε η κατοπινή νεκρόπολη των κλασσικών χρόνων.[629] Οι Ταραντίνοι θυσίαζαν στον Δία Καταιβάτη,[630] δηλαδή στον Δία που σκότωνε με κεραυνούς (θάνατος από κεραυνό) ή έστελνε τον δυνατό έρωτα για τις γυναίκες (κεραυνοβόλος έρωτας),[631] σε στύλους που είχαν μπροστά στα σπίτια τους. Την εποχή του Αλεξάνδρου Μολοσσού, όμως, φαίνεται ότι επικράτησε η λατρεία του Ηπειρώτου Διός, του Διός της Δωδώνης, όπως μαρτυρούν τα νομίσματα που φέρουν την κεφαλή του. Ο γλύπτης Λύσιππος είχε φιλοτεχνήσει για τους Ταραντίνους τεράστιο μπρούτζινο άγαλμα του Διός, ύψους 27 μέτρων (το μεγαλύτερο μέχρι την κατασκευή του Κολοσσού της Ρόδου), το οποίο δεν μπόρεσαν οι Ρωμαίοι να το μεταφέρουν στην Ρώμη, όταν λεηλάτησαν τον Τάραντα.[632]

Ο Διόνυσος αναπαρίσταται σε γλυπτά αλλά και σε μεγάλο αριθμό αγγείων να συμμετέχει ως γυμνός νέος με θύρσο στο χέρι σε εύθυμη πομπή με σατύρους και μαινάδες. Ο όμιλος κρατάει μουσικά όργανα, δαδιά και σκεύη για συμπόσιο αλλά τα αγγεία αυτά προορίζονταν για τάφους. Μία εξήγηση μπορεί να είναι ότι κατά την παράδοση οι νεκροί πριν φτάσουν στον Άδη συμμετείχαν σε συμπόσιο,[633] κάτι ανάλογο με το γεύμα που παραθέτουν οι συγγενείς σήμερα στην Ελλάδα μετά την κηδεία, ασχέτως εάν αυτό συνδέεται και με τον «Μυστικό Δείπνο» των Χριστιανικών Ευαγγελίων. Ίσως αυτή η αντίληψη να ήταν τόσο ισχυρή ώστε να πίστευαν ότι ο Διόνυσος μπορεί να ταυτιζόταν με τον Άδη.[634] Η σχέση του Διονύσου με τον Κάτω Κόσμο παρουσιάζεται σε έναν μοναδικό και εξαιρετικά αξιοπρόσεκτο, εξαιτίας της θεματολογίας του αλλά και της όμορφης ζωγραφικής του, ελικωτό απουλικό κρατήρα του Δ’ αιώνα π.Χ. (Μουσείο Τέχνης του Τολέδο στην Πολιτεία Οχάιο των ΗΠΑ), στον οποίο παρουσιάζεται ο

[628] Brauer, plates 44, 45, 53, 56.

[629] Carter, pp. 9 &12.

[630] Αθήναιος, XII.23 (522d-522f). Για την λατρεία του Διός στον Τάραντα δες Arthur Bernard Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, 3 vols (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1914-1940), 2:29-31 & 45-47 & 559. Για τον Καταιβάτη Δία και τις σχετικές αναφορές στην ελληνική γραμματεία Δημητράκος, λμ. «καταιβάτης» και λμ. «Καταιβάτης» *Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 55:402.

[631] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Καταιβάτης Ζευς».

[632] Το άγαλμα ήταν ύψους 60 ρωμαϊκών cubitorum (εν. cubitus), δηλαδή 27 μέτρων, AMCD). Plinius, XXXIV.40-41. Πρβλ. Lucilius, λμ. «cubitus», XVI:547-548. Για νομίσματα με την κεφαλή του Δία δες Brauer, plate 41. Για ορειχάλκινο άγαλμα του Δία στο Μουσείο του Τάραντα δες Carratelli, pp. 384, 551. Για τον γλύπτη Λύσιππο και τα έργα του δες Martin Robertson, *A History of Greek Art* (London: Cambridge Univ. Press, 1975), 1:463-470 και Martin Robertson, *A Shorter History of Greek Art* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991), pp. 164-168.

[633] Πλάτων, *Πολιτεία*, II:6 (363c-d). Για τα γλυπτά δες Carter, p. 20.

[634] Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς [*Προτρεπτικός προς Έλληνας*, 34 (κεφ. 2)] αναφέρει ότι ο Ηράκλειτος έλεγε πως ο Άδης και ο Διόνυσος είναι η ίδια θεότητα: «εἰ μὴ γὰρ Διονύσῳ πομπὴν ἐποιοῦντο καὶ ὕμνεον ᾆσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἴργαστ’ ἄν, φησὶν Ἡράκλειτος, ωὑτὸς δὲ Ἅιδης καὶ Διόνυσος, ὅτεῳ μαίνονται και ληναΐζουσιν», δηλαδή «γιατί αν δεν ήταν ο Διόνυσος αυτός για τον οποίον έκαναν την πομπή και έψαλλαν το άσμα για το φαλλό, όλα αυτά θα ήταν πέρα για πέρα αναίσχυντα· αλλά ο Άδης και ο Διόνυσος, προς τιμήν του οποίου παραληρούν και γιορτάζουν τα Λήναια, είναι η ίδια θεότητα». Δες κείμενο και σχόλια σε G. S. Kirk, J. E. Raven and M. Schofield, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1990), σ. 214-215.

Διόνυσος να χαιρετά τον Άδη. Ο Άδης, καθιστός μέσα σε ναΐσκο, στρέφει το σώμα του δεξιά και συνάπτει χειραψία με τον όρθιο Διόνυσο, ο οποίος στέκεται μπροστά στον ναΐσκο, ενώ η Περσεφόνη, όρθια μέσα στον ναΐσκο, παρατηρεί την σκηνή. Ο ψυχοπομπός Ερμής, σάτυροι, μαινάδες, μυθολογικά πρόσωπα και ο Κέρβερος στο κάτω μέρος της σκηνής περιτριγυρίζουν τους τρεις θεούς στο κέντρο, αλλά λείπουν τα συνήθη μυθολογικά πρόσωπα που βλέπουμε σε σκηνές του Κάτω Κόσμου. Η απεικόνιση γεννά ερωτήματα σχετικά με την θεματολογία της και έχουν προταθεί διάφορες απόψεις όπως ότι έχει σχέση με τον μύθο του Διονύσου και της μητέρας του Σεμέλης (αν και η Σεμέλη δεν απεικονίζεται), με θεματολογία από την τραγωδία *Βάκχαι* του Ευριπίδη (αν και η συγκεκριμένη σκηνή δεν υφίσταται στο έργο), με συνδυασμό των δύο προηγουμένων, με την επιβεβαίωση από τον Άδη, δια της χειραψίας, ότι ο Διόνυσος έχει κάποια δικαιοδοσία στον Κάτω Κόσμο ή ακόμη ότι ο θεός που παρουσιάζεται ως Διόνυσος αποτελεί «αφομοίωση» του νεκρού με τον θεό. Γνωρίζουμε πάντως ότι «οι ιδέες της γεννήσεως, του θανάτου, της γονιμοποιήσεως και της φθοράς, που προέρχονται από τις εναλλαγές της φύσεως αποτελούν την βάση της λατρείας του Διονύσου. […] ο θεός εγκαθίδρυσε ένα σύνδεσμο με αρχαίες γιορτές των ψυχών».[635] Αυτός φαίνεται ότι είναι ο συνδετικός κρίκος του Διονύσου με τους Ταραντίνους και τους γείτονές τους στην Απουλία, μη Έλληνες, που χρησιμοποιούσαν αυτά τα αγγεία στους τάφους των συγγενών τους. Πάντως, εκτός όλων των άλλων, ο ζωγράφος δείχνει και την βαθιά του γνώση της ελληνικής μυθολογίας και φιλολογίας και μάλιστα την επιθυμία του να την μεταδώσει σε μη Έλληνες, που προφανώς μπορούσαν να διαβάσουν τα χαραγμένα ονόματα των προσώπων στο αγγείο και να καταλάβουν την αλληγορία της παραστάσεως. Αυτό αποτελεί μια απόδειξη της διεισδύσεως του ελληνικού πνεύματος και των παραδόσεων τουλάχιστον στην Απουλία αλλά και την βαθιά γνώση της ελληνικής μυθολογίας από τους Ταραντίνους καθώς και την διάθεση των καλλιτεχνών να την μεταλλάξουν δημιουργώντας νέα ζωγραφική θεματολογία.[636]

Άλλη πολύ ενδιαφέρουσα απεικόνιση του θεού εξαιτίας του μύθου που παρουσιάζει αλλά και της ζωγραφικής τεχνικής είναι η στιγμή της γεννήσεως του Διονύσου από τον μηρό του Δία αποδομένη σε απουλικό κρατήρα του 410 π.Χ., που σήμερα βρίσκεται στο μουσείο του Τάραντα. Το απουλικό εργαστήριο (δηλαδή όλα τα εργαστήρια αγγειοπλαστών και ζωγράφων στην Απουλία) είχε ως κύριο κέντρο του τον Τάραντα (την μόνη ελληνική Πόλη στην Απουλία)[637] και τα παλαιότερα έργα του χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του Ε’ αιώνα π.Χ. Το μεγαλύτερο πλήθος των αγγείων έχει βρεθεί σε μη ελληνικούς τάφους στην Απουλία. Παρά τις διαφορές του με τα ελλαδικά εργαστήρια, όσον αφορά στην τεχνική κατασκευής και καλλιτεχνικής δημιουργίας, που μπορεί να ξενίζει στα μάτια του σύγχρονου παρατηρητή, τα απουλικά αγγεία είναι

[635] M. P. Nilsson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, μετ. του *A History of Greek Religion*, 2nd ed. 1949 (Αθήνα: Παπαδήμας, 1971), σ. 223-224.

[636] Πρβλ. T. H. Carpenter, «Gods in Apulia,» in Jan N. Bremmer and Andrew Erskine, eds, *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, (Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 2010), pp. 346-347 και Sarah Iles Johnston and Timothy J. McNiven, «Dionysos and the Underworld in Toledo,» *Museum Helveticum*, vol. 53 (1996): 25-36 και Stian Sundell Torjussen, «Dionysos in the Underworld. An Interpretation of the Toledo Krater,» *Nordlit* vol. 20 (2006) : 85-101.

[637] Για άλλα πιθανά εργαστήρια απουλικής κεραμικής δες E.G.D. Robinson, «Workshops of Apulian red-figure outside Taranto,» in Jean-Paul Descoeudres, ed., *Eymousia: Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, (Sydney: Meditarch, 1990), pp. 179-193.

ισάξια των αντιστοίχων κεραμικών ειδών της ιδίας περιόδου από την Ελλάδα.[638] Το κύριο χαρακτηριστικό του απουλικού εργαστηρίου στην περίοδο της ακμής του, κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., είναι οι πολύ μεγάλοι ελικωτοί κρατήρες με τα πολλαπλά ζωγραφικά επίπεδα και τις πολυπληθείς απεικονίσεις μορφών καθώς και τα πρωτότυπα θέματα τα οποία διαλέγουν να απεικονίσουν οι ζωγράφοι του. Αυτή την παράδοση, λοιπόν, ακολουθεί και ο κρατήρας με τον ζωγραφισμένο μύθο της γεννήσεως του Διονύσου, ο οποίος παρουσιάζεται σε δύο ζώνες, με κάποιες μορφές από την μία να εισχωρούν στην ζωγραφική ζώνη της άλλης. Στο κέντρο, ο Δίας καθιστός γεννά τον Διόνυσο μέσα από τον μηρό του. Ο νεογέννητος θεός τείνει τα χέρια του προς την Ήρα, η οποία είναι έτοιμη να τον πάρει αγκαλιά με ασυνήθιστη γλυκύτητα για ένα νόθο. Την σκηνή παρακολουθούν ο Πάνας, η Αφροδίτη με έναν φτερωτό έρωτα, ο Απόλλων με την Άρτεμη, ο Ερμής, οι νύμφες και ένας σάτυρος. Μία πραγματικά μοναδική ζωγραφική απόδοση της γεννήσεως του Διονύσου.[639]

Στην Κάτω Ιταλία, ο εύθυμος χαρακτήρας του θεού, οι εκστατικές του ιδιότητες, και η ικανότητά του να κυριεύει τον προσωπικό κόσμο των ανθρώπων, όταν αυτός το θέλει, συνδέεται με το θέατρο, το οποίο φαίνεται αγαπούσαν πάρα πολύ οι Ταραντίνοι. Από μία σειρά αγγείων που κατασκευάσθηκαν στον Τάραντα και πιθανότατα σε άλλα απουλικά εργαστήρια και αναπαριστούν σκηνές της αθηναϊκής κωμωδίας και τραγωδίας[640] πρέπει να συμπεράνουμε ότι το θέατρο ήταν η κύρια πηγή κοινωνικής μορφώσεως και διασκεδάσεως. Οι Έλληνες της Μεγάλης Ελλάδας και κυρίως οι Ταραντίνοι διασκέδαζαν και με ένα τοπικό είδος ιλαροτραγωδίας που ονομαζόταν φλύαξ και οι πρωταγωνιστές του φλύακες. Φαίνεται ότι δημιουργός του ήταν ο Ρίνθων από τις Συρακούσες, αν και αυτό το ποιητικό είδος καταγόταν από την Πελοπόννησο.[641] Στην Κάτω Ιταλία, το θέατρο ίσως να ήταν ο μοναδικός τρόπος για να ξεφύγουν οι Ταραντίνοι από την πολιτική καθημερινότητα στην Πόλη τους αλλά και από τα προσωπικά τους προβλήματα, μια διέξοδος έντονων συναισθημάτων. Οι απεικονίσεις των αγγείων μαρτυρούν για πολύ πλούσιες παραστάσεις από πλευράς υλικών που αποτελούσαν λαϊκή διασκέδαση για πλούσιους και φτωχούς. Στα αγγεία απεικονίζονται κυρίως οι κορυφαίες στιγμές των έργων, σαν φωτογραφίες που υπενθύμιζαν στους κατόχους τους ανάλογα θέματα από την δική τους ζωή ή όταν έπρεπε τα δοχεία να χρησιμοποιηθούν για τελετουργίες, όπως σε περιπτώσεις θανάτων συγγενών. Υπάρχουν αγγεία που σηματοδοτούν την σημασία του θεάτρου για το αρχαιοελληνικό κοινό γενικά αλλά και για τους

---

[638] Για το απουλικό εργαστήριο γενικά δες Τιβέριος, σ. 43-44 και John Boardman, *The History of Greek Vases* (London: Thames & Hudson, 2001), pp. 110 & 113-122 και Brauer, pp. 96-99. Για μια αναθεωρητική άποψη για τα αγγεία του απουλικού εργαστηρίου δες T. H. Carpenter, «Prolegomenon to the Study of Apulian Red-Figure Pottery,» *American Journal of Archaeology* vol. 113 (January 2009): 27-38.

[639] Για φωτογραφία του κρατήρα της γεννήσεως του Διονύσου δες Κακριδής, 2:201 και Carratelli, p. 486 και της άλλης του όψης σε Carratelli, p. 553 και για τον μύθο δες Κακριδής, 2:200. Για την τεχνοτροπία του κρατήρα δες Robertson, *History*, 1:427-428. Για την λατρεία του Διονύσου στον Τάραντα με φωτογραφίες αγγείων δες T. H. Carpenter, “Gods in Apulia,” pp. 335-347 καθώς και Thomas H. Carpenter, «Dionysus and the Blessed on Apulian Red-Figured Vases,» in Renate Schlesier, ed., *A Different God? Dionysus and Ancient Polytheism* (Berlin: De Gruyter, 2011), pp. 253-261 & plates XLVII-LI – Γενικά για τη θρησκεία στον Τάραντα δες Brauer, pp. 87-89.

[640] T. B. L. Webster, «South Italian Vases and Attic Drama,» *The Classical Quarterly*, Vol. 42, No. 1/2 (January-April 1948): 15-27 και πρβλ. Boardman, *Greek Vases*, pp. 117-119

[641] AP, VII:414 και Αθήναιος, XIV.15 (621f).

Ταραντίνους ειδικότερα.

Στην πλοκή της αρχαιοελληνικής κωμωδίας και τραγωδίας έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο ο αγγελιαφόρος. Ο αγγελιαφόρος ανακοίνωνε με πολλές λεπτομέρειες και χειρονομώντας τραγικά συμβάντα του παρελθόντος ή όσα διαδραματίσθηκαν σε άλλο χώρο ταυτοχρόνως με τα γεγονότα που εξελίσσονταν επί σκηνής. Σε πολλές περιπτώσεις ο αγγελιαφόρος ήταν ο παιδαγωγός μιας οικογένειας, ο άνθρωπος που ήξερε τους πρωταγωνιστές από μικρά παιδιά και αντιλαμβανόταν όλη την τραγικότητα ενός συμβάντος ή τις επιπτώσεις του. Η απεικόνιση παιδαγωγού σε συνδυασμό με συγκεκριμένη θεματολογία σε ένα αγγείο μάς υποδεικνύει την μεγάλη επιρροή που ασκούσε το θέατρο στους Αρχαίους αλλά και την δική τους ανάγκη να ταυτιστούν με αυτό. Συγκεκριμένο παράδειγμα αποτελεί καλυκωτός κρατήρας από τα μέσα του Ε’ αιώνα π.Χ. από τον Τάραντα, ο οποίος στην μία του όψη φέρει σάτυρο και στην άλλη παιδαγωγό με υψωμένο το χέρι και με χειρονομία που δείχνει ότι μιλάει προς το κοινό. Αυτός ο συνδυασμός των απεικονιζομένων μορφών σηματοδοτεί στην αντίληψη του κατόχου του το θέατρο, την ανάμνηση μιας παραστάσεως. Κατά την εποχή της Μέσης Κωμωδίας (400-320 π.Χ.),[642] ο αριθμός των ανευρεθέντων στην Κάτω Ιταλία και Σικελία θεατρικών αντικειμένων υπερδιπλασιάσθηκε μεταξύ του πρώτου και δεύτερου μισού του Γ’ αιώνα π.Χ., πράγμα το οποίο δείχνει την αγάπη των Ελλήνων Ιταλιωτών για το θέατρο. Επίσης, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ανάμεσα σε 191 αγγεία από την Κάτω Ιταλία και Σικελία που απεικονίζουν θεατρικές σκηνές, τα 107 προέρχονται από τον Τάραντα.[643]

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ζωής στον Τάραντα ήταν η εξοικείωση των κατοίκων με τον θάνατο και τα μετά τον θάνατο. Είναι πολύ πιθανό αυτό να οφειλόταν στον ορφισμό και στις θεωρίες των πυθαγορείων φιλοσόφων, κατά τις οποίες η ψυχή απελευθερωνόταν από το σώμα με τον θάνατο, κρινόταν στον Κάτω Κόσμο, μπορούσε ίσως να μετενσαρκωθεί αλλά και να ευτυχήσει.[644] Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Τάραντα, το νεκροταφείο (νεκρόπολις), γεμάτο από «ναΐσκους» (επιτύμβια μνημεία), ήταν συνέχεια του κυρίως οικισμού και μάλιστα περικλειόταν από το τείχος της πόλεως. Αμέσως μετά το τέλος της κατοικημένης περιοχής, η ανατολική πλευρά της πόλεως αποτελούσε το νεκροταφείο, το οποίο καταλάμβανε μια έκταση μεγαλύτερη από τα δύο τρίτα της συνολικής επιφανείας της πόλεως εντός του τείχους. Το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγηθεί με την προσήλωση των Ταραντίνων στην σπαρτιατική παράδοση, αλλά δεν φαίνεται να σχετίζεται με τις συνήθειες των Μεσσαπίων ή Ιαπύγων, των ντόπιων γει-

---

[642] Για την Μέση Κωμωδία δες κεφ. 5 και ΙΕΕ, 3β:421-422.

[643] J. R. Green, *Theatre in Ancient Greek Society* (London: Routledge, 1994), pp. 56-59 & fig. 3.5 (σάτυρος και παιδαγωγός) & frontispiece fig. & pp. 46-47 & fig. 2.21, p. 52 & fig. 3.2 & pp. 65-67 & fig. 3.3 & fig. 3.4a-b & figs 3.7, 3.9, 3.10, 3.11, 3.23, 3.24 & pp. 70-71 & pp. 96-97 & p. 117 & fig. 5.9. Για το αγγείο με τον σάτυρο και τον παιδαγωγό δες εικόνες σε J. Richard Green, «Gnathia and Other Overpainted Wares of Italy and Sicily: A Survey,» in *Céramiques Hellénistiques et Romaines III*, ed. Évelyne Geny (Paris: Presses Universitaires Franc-comtoises, 2001), pp. 57-103, figs 1-2. Για επιπλέον εικόνες απουλικών αγγείων με θεατρικές σκηνές δες Carratelli, pp. 499 & 710 no 217, 505 & 711 no 221, 506 & 711 no 225, 510 και ΙΕΕ, 3β, σ. 363, 369, 372-373, 375, 389, 391, 394-397, 414-415 και MvWMUW, nos 49, 50, 51, 52. Για θεατρικές μάσκες από τον Τάραντα δες Carratelli, pp. 716-717 nos 243, 245. Πρβλ. κριτική για τα αγγεία και το θέατρο στον Τάραντα σε T. H. Carpenter, «Prolegomenon to the Study of Apulian Red-Figure Pottery,» *American Journal of Archaeology* vol. 113 (January 2009) : 32-34.

[644] Kirk & άλ., σ. 228-229 & 242-244.

τόνων του Τάραντα, παρά τα όσα έχουν υποστηριχθεί. Στην Σπάρτη ήταν επιβεβλημένο να θάβονται οι νεκροί μέσα στην Πόλη και μάλιστα η μοναδική ίσως στον Ελληνικό Κόσμο αυτή συνήθεια έχει επιβεβαιωθεί και αρχαιολογικά. Ο αρχαιολόγος και μετέπειτα ιστορικός τέχνης Χρύσανθος Χρήστου δημοσίευσε το 1964 την ανασκαφή τριών αρχαϊκών τάφων (610-600 π.Χ.), κλιβάνου, και ανάγλυφου αμφορέα, που βρέθηκαν όλα μαζί μέσα στην αρχαία πόλη της Σπάρτης. Εκ της ανασκαφής και της μελέτης της συνεπέρανε ότι επρόκειτο για ταφή τριών μελών της ίδιας οικογένειας, σχεδόν σίγουρα δίπλα στον τόπο εργασίας τους (κλίβανος αγγείων και ίσως κεράμων και τούβλων) και πολύ πιθανότατα και πλησίον της οικίας των νεκρών. Η σπαρτιατική αυτή συνήθεια φαίνεται ότι μεταφέρθηκε και στην αποικία της Σπάρτης. Βέβαια, στον Τάραντα πιθανολογείται ότι η αρχική Πόλη κατά την επέκτασή της συνάντησε τις ταφές, οι οποίες, όμως ήταν έτσι κι' αλλιώς πολύ κοντά στον αρχικό χώρο κατοικήσεως.[645]

Οι Ταραντίνοι λάτρευαν ιδιαίτερα θεότητες που είχαν σχέση με τον θάνατο και τον Κάτω Κόσμο. Από την Κλασσική Εποχή και μετά, η λατρεία του Διονύσου συνδέεται με τον Άδη καθώς πιθανότατα υπήρχε και ιερό αφιερωμένο στον Διόνυσο-Άδη. Ο Ερμής ως προπομπός ψυχών στον Κάτω Κόσμο απεικονίζεται σε αγαλματίδια και αγγεία. Η Περσεφόνη λατρευόταν ιδιαίτερα σε σχέση με την επιστροφή της ζωής στην γη όταν φύτρωνε το στάρι και άνθιζαν τα δέντρα και είχε δικό της ιερό, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι ο δωρικός ναός που αποδίδεται στον Ποσειδώνα μπορεί να ανήκε σε εκείνην. Υπάρχει πληθώρα αγαλματιδίων που την απεικονίζουν. Στην αγγειογραφία, μαζί με την Περσεφόνη απεικονίζεται και ο Ορφέας σε αναζήτηση της Ευρυδίκης του αλλά και ως θνητός που γνώριζε τα μυστικά τού μετά τον θάνατο κόσμου. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι λατρεύονταν και οι Διόσκουροι, ο Κάστωρ και ο Πολυδεύκης. Ένας συγκεκριμένος αρχαιοελληνικός μύθος ενίσχυε την πεποίθηση των Ταραντίνων ότι ο Πολυδεύκης ήταν αθάνατος ενώ ο Κάστωρ θνητός, αλλά για να μην χωριστούν ο Δίας τους έδωσε την επιλογή να εναλλάσσονται στην ζωή και στον θάνατο, δηλαδή την μία μέρα να είναι αθάνατοι και να ζουν με τους θεούς και την άλλη να είναι θνητοί. Την μια μέρα ζούσαν μαζί την αθανασία τους στην γη και την άλλη βρίσκονταν ανάμεσα στους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο.[646] Από όλα αυτά είναι πλέον φανερή η εμμονή των Ταραντίνων με ό,τι είχε σχέση με την ζωή και τον θάνατο, τους ζωντανούς και τους νεκρούς, τα μυστήρια του Κάτω Κόσμου, ίσως διότι η οικονομική ευμάρεια τους έδινε τον χρόνο να φιλοσοφήσουν και να ασχοληθούν περισσότερο με τους νεκρούς τους, τα μυστήρια του Άδη και την μεταθανάτια ζωή.

---

[645] Για την εγγύτητα του νεκροταφείου με την πόλη του Τάραντα δες Πολύβιος, VIII.28. Δες και Carter, pp. 13-14 και Brauer, pp. 94-95, όπου γίνεται και συζήτηση για τους «ναΐσκους». Για τα σπαρτιατικά ταφικά έθιμα δες Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», XXVII και Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Τα παλαιά των Λακεδαιμονίων Επιτηδεύματα», 18 (238D). Για την έκθεση της ανασκαφής και την μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων στην αρχαία Σπάρτη δες Χ. Χρήστου, «Σπαρτιατικοί αρχαϊκοί τάφοι και επιτάφιος μετ' αναγλύφων αμφορεύς του λακωνικού εργαστηρίου,» ΑΔ, Μελέται 19 (1964), ιδίως σ. 126-128 & 131 & 138 & 144-147 & 150-152 & 156. Πρβλ. Brauer, pp. 93-94. Επίσης, και κατά παράκαμψη, δες συζήτηση επί του θέματος σε Christine Sourvinou-Inwwod, *'Reading' Greek Death* (Oxford: Clarendon Press, 1995), pp. 438-439. Δες και Greco, σ. 338.

[646] Για πιθανά ιερά στον Τάραντα δες Carter, pp. 9-10. Για την λατρεία των θεοτήτων δες Carter, p. 18 και Brauer, pp. 90-93. Για τον μύθο των Διόσκουρων δες Κακριδής, 3:214-218. Για εικονογραφία αγγείων και κεραμικών δες Carratelli, pp. 450 & 740 no 336, 453 & 709 no 214, 485 & 726 no 288, 490, 727 no 291 I+II, 740 no 336, Κακριδής, 3:255.

Στον Τάραντα, ο Ηρακλής ήταν μια ιδιαίτερα αγαπημένη ιερή μορφή ως πανελλήνιος ήρωας και απεικονίζεται πολύ συχνά σε μπρούτζινα, πήλινα και λίθινα αγαλματίδια αλλά και σε αγγεία επάνω στα οποία αναπαρίστανται άθλοι του αλλά και ο ίδιος, αθάνατος πια, δίπλα στον πατέρα του, τον Δία. Ίσως θέλοντας να τονίσουν, σε σχέση με την ισχυρή τους Πόλη, την θέση του παντοτινού νικητή Ηρακλή δίπλα στον Δία, οι Ταραντίνοι είχαν παραγγείλει στον γλύπτη Λύσιππο μπρούτζινο άγαλμα του ημίθεου, τεραστίων διαστάσεων, και το είχαν τοποθετήσει δίπλα στο μεγαλυτέρου μεγέθους άγαλμα του Δία, του ίδιου καλλιτέχνη. Ο καταπονημένος από τους άθλους του Ηρακλής ήταν καθισμένος στην λεοντή, την οποία είχε απλώσει επάνω σε κοφίνι, στήριζε το κεφάλι του στην αριστερή του παλάμη και τον αγκώνα του στο λυγισμένο γόνατό του, ενώ είχε απλωμένο το δεξί του χέρι στο τεντωμένο του δεξί πόδι.[647] Ο Ηρακλής ξεκουραζόταν αναλογιζόμενος τους δώδεκα άθλους του και φυσικά ένας από αυτούς ήταν η σύλληψη του θηρίου που ήταν ο φύλακας του Άδη, του Κέρβερου. Και πάλι οι Ταραντίνοι λάτρευαν τον Ηρακλή σε σχέση με την κάθοδό του στον Άδη και την επιστροφή του με τον Κέρβερο και με την βοήθεια που έδωσε στον Θησέα για να επιστρέψει στον κόσμο των ζωντανών. Η νίκη της ζωής επάνω στον θάνατο που εκπροσωπούσε ο Ηρακλής απαθανατιζόταν σε «ναΐσκους» του νεκροταφείου στον Τάραντα.[648]

Το πολιτικό σύστημα του Τάραντα καθώς και η πολιτική ζωή της Πόλεως μάς είναι σχεδόν άγνωστες. Τα λίγα στοιχεία που γνωρίζουμε δεν βοηθούν στην κατανόηση του πολιτικού συστήματος και της λειτουργίας του. Πιθανολογείται ότι στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ο Τάρας κυβερνιόταν από τύραννο ή ακόμη και βασιλέα, κατά τα σπαρτιατικά έθιμα.[649] Ο Αριστοτέλης μας παραδίδει ότι λίγα χρόνια μετά τους Μηδικούς Πολέμους (μετά το 479 και πιθανότατα το 473 π.Χ.), όταν πολλοί πλούσιοι πολίτες («γνώριμοι» ονομάζονται από τον Αριστοτέλη) του Τάραντα καταστράφηκαν μετά την στρατιωτική ήττα των Ταραντίνων από τους Ιάπυγες, τους ντόπιους κατοίκους του άκρου της νοτιοανατολικής Ιταλίας, το πολίτευμα της Πόλεως μετατράπηκε από «πολιτεία» σε «δημοκρατία».[650] Επειδή οι έννοιες «πολιτεία» και «δημοκρατία» είναι συγκεχυμένες στα *Πολιτικά* δεν είναι σαφές αυτό που εννοεί ο Αριστοτέλης. Είναι όμως πολύ πιθανό ότι η έννοια «πολιτεία» στην περίπτωση του Τάραντα να σημαίνει ότι πριν την οικονομική καταστροφή μεγάλης μερίδας των κατοίκων, οι πολίτες συμμετείχαν στην διοίκηση ανάλογα με τον πλούτο τους («πολιτεία»), ενώ παρότι τελικά πολλοί πτώχευσαν, διατήρησαν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Συνεπώς, τώρα, όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτως πλούτου είχαν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα («δημοκρατία»). Η συνέλευση των πολιτών ονομαζόταν αλιαία.[651] Οι Ταραντίνοι «τὰς ἀρχὰς πάσας ἐποίησαν διττάς», δηλαδή επέλεγαν κάποιους άρχοντες με εκλογές και άλλους με κλήρωση έτσι ώστε όλοι

[647] Νικήτας Χωνιάτης, *Βασιλεία Αλεξίου Αγγέλου, Γ': Βασιλεία Αλεξίου Κομνηνού*, 4 (σ. 687-688) και Νικήτας Χωνιάτης, *Περί Κωνσταντινουπόλεως,* 5 (σ. 858-860).

[648] Για τους μύθους του Ηρακλή δες Κακριδής, 4:14-125, όπου και εικονογραφία από αγγεία και πλήρεις παραπομπές στις αρχαίες πηγές – Carter, pp. 17-18.

[649] «τῶν Ταραντίνων ὁ βασιλεὺς», Ηρόδοτος, III.136 και Φώτιος, *Λεξικόν*, λμ. «ῥῆτρα», όπου συνδέονται οι Ταραντίνοι με τον Λυκούργο (νομοθέτη-βασιλιά) της Σπάρτης. Δες Hansen & Nielsen, no 71, «Taras», p. 300.

[650] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1303a (V.2.8) και Ηρόδοτος, VII.170 και Δ.Σ., XI.52 και Greco, σ. 339-340. Δες και Berger, pp. 69-70.

[651] Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «Αλιακτήρ», και στον πόδα των στηλών 91-92, λμ. «Αλιαίαν». Δες και Δημητράκος, λμ. «Αλία» και λμ. «Αλιαία».

οι πολίτες είχαν την δυνατότητα να μετέχουν στα κοινά της πόλεως και ταυτοχρόνως εξελέγοντο οι καλύτεροι για να κυβερνήσουν. Στην δημοκρατία του Τάραντα υπήρχε η δυνατότητα και να εκλεγούν και να κληρωθούν άρχοντες για την ίδια «αρχή», με συνέπεια την ευρύτερη συμμετοχή των πολιτών στην διακυβέρνηση.[652] Οι Ταραντίνοι εξέλεγαν στρατηγούς, τους οποίους διόριζαν για έναν χρόνο, ενώ ο Αρχύτας κατείχε το αξίωμα για έξι ή επτά συναπτά έτη. Ενίοτε, ίσως οι στρατηγοί αποκτούσαν πολύ μεγάλη δύναμη και επέβαλαν την γνώμη της πλειοψηφίας.[653] Η επιπλέον πληροφορία ότι στον Τάραντα επικρατούσε ένα σύστημα οικονομικής πρόνοιας για τους άπορους ίσως συνηγορεί στην ερμηνεία της μεταβολής που συντελέσθηκε. Δηλαδή, ενώ η γη ανήκε σε συγκεκριμένους ιδιοκτήτες επιτρεπόταν στους ακτήμονες και φτωχούς αγρότες, πιθανότατα σε συγκεκριμένες περιόδους του έτους, να καλλιεργούν την γη και να καρπώνονται την σοδειά. Το σύστημα αυτό προφανώς εκτόνωνε την πιθανή δυσαρέσκεια των φτωχών εναντίον των πλουσιότερων, έκανε τους πολιτικούς αρεστούς στον λαό, και ίσως προλάμβανε πιθανές εξεγέρσεις δυσαρεστημένων και πεινασμένων πολιτών.

Δεν είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των Ταραντίνων ασχολούνταν με την θάλασσα είτε ως καραβοκύρηδες, είτε ως έμποροι, είτε ως ναυτικοί, είτε ως τεχνίτες. Πολυπληθείς φαίνεται ότι ήταν και οι ψαράδες στον Τάραντα, αν κρίνουμε από την ειδική αναφορά σε αυτούς από τον Αριστοτέλη.[654] Επίσης, πρέπει να υπήρχαν γαιοκτήμονες, απλοί αγρότες και κτηνοτρόφοι, σκλάβοι, βιοτέχνες, αγγειοπλάστες, αγγειογράφοι, γλύπτες και κοσμηματοποιοί. Εξαιρετικά δείγματα χρυσοχοΐας που περιλαμβάνουν επιστήθια (πανταντίφ), δαχτυλίδια, ενώτια (σκουλαρίκια), βραχιόλια, ψέλια (περιβραχιόνια) και άλλα είδη χρυσοχοΐας εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Τάραντα.[655]

Ο Τάρας, όπως και άλλες ελληνικές πόλεις, είχε ως κέντρο του την ακρόπολη της πόλεως και τον κυρίως οικισμό, αλλά περιλάμβανε και μια περιοχή γύρω από τον οικισμό, την ονομαζόμενη «χώρα», στην οποίαν ζούσαν και εργάζονταν πολίτες του και σκλάβοι. Έχει υπολογισθεί ότι στα μέσα του Ε’ αιώνα π.Χ. η πόλη του Τάραντα κατελάμβανε μία έκταση 5,3 τ.χλμ., ενώ η «χώρα» του, η οποία εκτεινόταν σε μια ακτίνα περίπου 15 χλμ. περιφερειακά της παράλιας πόλεως, κατελάμβανε συνολική έκταση περίπου 525 τ.χλμ. Εάν χρησιμοποιηθούν ως ορόσημα της «χώρας» απομακρυσμένα ιερά, περιφερειακά του Τάραντα, η έκτασή της θα μπορούσε να φθάσει και τα 1000 τ.χλμ. Στα μέσα του Δ’ αιώνα π.Χ. ο Τάρας πρέπει να κατοικούνταν από περίπου 100.000 πολίτες και τις οικογένειές τους ενώ μαζί με τους σκλάβους και τους ξένους ο συνολικός αριθμός πρέπει να ανερχόταν στα 240.000 άτομα. Οι υπολογισμοί αυτοί γεννούν ερωτηματικά σχετικά με το πόσα άτομα μπορούσε να φιλοξενήσει η πόλη, όταν μάλιστα τα δύο τρίτα της ήταν το νεκροταφείο. Παρ’ όλα αυτά, οι μελέτες για την αρχαία ελληνική Πόλη και τους κατοίκους της δείχνουν ότι στις πόλεις του μεγέθους του Τάραντα οι

[652] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1320b (VI.3.5).

[653] Ζωναράς, VIII.2 και Δ.Λ., «Αρχύτας», VIII.79 & VIII.83 (κεφ. 4) και Αιλιανός, Π.Ι., VIII.14 και Πλούταρχος, *Ηθικά,* «Αίτια Ελληνικά», 42 (301C).

[654] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1291b (IV.4.1). Οι γευσιγνωστικές περιγραφές του Αρχέστρατου για την νοτιοδυτική Ιταλία και Σικελία επιβεβαιώνουν το ευνόητο, ίσως, ότι δηλαδή πολλοί Έλληνες της Ιταλίας ασχολούνταν με την αλιεία [Αρχέστρατος/Archestratus Parodius, fr. 10 = Αθήναιος, VII.53 (298e-f) & fr. 12 = Αθήναιος, VII.57 (300d-e) & fr. 35 = Αθήναιος, VII.63 (302a) & fr. 46 = Αθήναιος, VII.86 (311b-c) & fr. 52 = Αθήναιος, VII.88 (311e-f) & fr. 17 = Αθήναιος, VII.91 (313a)].

[655] Brauer, pp. 101-104. Δες εικόνες κοσμημάτων σε Carratelli, pp. 473-479

αγρότες και οι κτηνοτρόφοι αποτελούσαν σημαντικό μέρος του πληθυσμού. Μάλιστα, λόγω του ότι ο Τάρας μαζί με την χώρα του ήταν η μόνη ελληνική πόλη ανάμεσα στους ντόπιους Ιάπυγες και Μεσσαπίους που την έζωναν περιμετρικά (BAGROW, 45) και είχαν συγκρουσθεί μαζί του, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αρκετοί αγρότες του ανήκαν στην κατηγορία των «Ackerbürger» (αγροπολιτών). Έτσι έχουν ονομασθεί οι πολίτες των αρχαίων ελληνικών πόλεων που ήταν γαιοκτήμονες ή και καλλιεργητές αλλά ζούσαν στην πόλη και κάθε μέρα πήγαιναν στα χωράφια τους για να επιτελέσουν την εργασία τους ενώ το βράδυ ξαναγύριζαν στην πόλη.[656]

Ο Τάρας περιβάλλεται από πεδινές περιοχές που κλιμακωτά και ξεκινώντας από το επίπεδο της θάλασσας φτάνουν μέχρι τα 1500 μ. ύψος στα βόρεια, στην περιοχή των Ιαπύγων, μέχρι τα 200 μ. στα ανατολικά, προς στην περιοχή των Μεσσαπίων, και μέχρι τα 100 μ. στα δυτικά προς το Μεταπόντιον (BAGROW, 45). Στα πεδινά, όταν οι γεωργοί όργωναν την γη, διαπίστωναν πόσο εύφορη ήταν, ενώ παρά την έλλειψη νερού υπήρχαν πολλά δέντρα. Από τον Δ' αιώνα π.Χ. και μετά η ύπαιθρος είχε λίγα μικρά χωριά («πολισμάτια») με λίγους κατοίκους, ενώ μεγάλες πόλεις είχαν μείνει μόνο δύο: ο Τάρας και το Βρεντήσιον.[657] Τα πρόβατα που εκτρέφονταν στις πεδιάδες του Τάραντα για το μαλλί τους ήταν τα καλύτερα στην νοτιοανατολική Ιταλία αλλά και τα πιο ευαίσθητα. Τα «tectum pecus" (ντυμένα πρόβατα) του Τάραντα, σκεπασμένα με δέρματα για την προστασία του μαλλιού τους, εκτρέφονταν συνήθως σε στεγασμένα μαντριά και όχι στην ύπαιθρο γιατί δεν άντεχαν την ζέστη ή το κρύο, χρειάζονταν μεγάλη φροντίδα και πολύ τροφή.[658] Οι υπόλοιπες πληροφορίες για την ύπαιθρο του Τάραντα συνάγονται από πηγές που αναφέρονται γενικά στην Απουλία ή σε εποχές μετά τον Γ' αιώνα π.Χ. Η γη της «siticulosae Apuliae»[659] (διψασμένης Απουλίας) ήταν άνυδρη λόγω της ελάχιστης βροχοπτώσεως και έτσι οι κάτοικοι άνοιγαν πηγάδια και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να συλλέξουν το νερό της βροχής. Η ανυδρία βέβαια επηρέαζε τις καλλιέργειες. Εξαιτίας της ομοιότητας του κλίματος της Απουλίας με αυτό του Τάραντα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι γινόταν η ίδια καλλιεργητική χρήση της γης, δηλαδή ξερική καλλιέργεια χωρίς ιδιαίτερες τεχνικές, σε μικρά κτήματα, ξεχωριστά από άλλες καλλιέργειες. Πιστεύουμε ότι καλλιεργούνταν τρίτικον δίκοκκον (το σίτο, «triticum»,

---

[656] Mogens Herman Hansen, «The Concept of the Consumption City Applied to the Greek *Polis»* in Thomas Heine Nielsen, ed., *Once Again: Studies in the Ancient Greek Polis*, (Stuttgart: Franz Steiner, 2004), p. 16 & 34 αλλά και ολόκληρη η μελέτη, pp. 9-33 και Ruth D. Whitehouse, & John B. Wilkins, «Greeks and Natives in South-East Italy: Approaches to the Archaeological Evidence,» in T. C. Champion, ed., *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology* (London: Unwin Hyman, 1989), pp. 105-107. Ο υπολογισμός των 525 τ.χλμ. είναι δικός μας και προέκυψε από το αποτέλεσμα του υπολογισμού επιφανείας κύκλου με κέντρο τον Τάραντα και ακτίνα 15 χλμ = 706,5 τ.χλμ., το οποίο διαιρέθηκε δια δύο ώστε να υπολογισθεί μόνο η επιφάνεια της ξηράς γύρω από τον Τάραντα = περίπου 350 τετρ. χλμ. Στον τελευταίο αριθμό προστέθηκε και το ένα τέταρτο της επιφανείας κύκλου που προέκυψε από την επιπλέον περιοχή που ορίζεται μετά από τα 15 χλμ. δυτικά του Τάραντα και μέχρι το Μεταπόντιον = 175 τ.χλμ. και άρα το υπολογιζόμενο άθροισμα για την «χώρα» του Τάραντα είναι περίπου 525 τ.χλμ. Οι υπολογισμοί έγιναν με την χρήση χάρακα, μοιρογνωμονίου, και τον μαθηματικό τύπο του υπολογισμού επιφανείας κύκλου επάνω στον χάρτη BAGROW, E&F:3&4. Για την έκταση της «χώρας» και τον πληθυσμό δες και Hansen & Nielsen, no 71, «Taras», p. 299-300.

[657] Στράβων, VI.3.5 (C281).

[658] Columella, VII.2.3 & VII.4.

[659] Horatius, *Epodon*, III.16.

σίτος, αγγλ. emmer), σκληρός σίτος.[660] Ο θερισμός γινόταν νωρίτερα από εκείνον σε πιο ορεινές περιοχές και η σοδειά αποθηκευόταν σε υπέργειες αποθήκες. Επίσης, καλλιεργούσαν πιθανότατα το όσπριο λούπινο (λατ. lupinus) ή θέρμος και φακές. Αν και η γη του Τάραντα δεν ήταν τόσο «χρηστόκαρπος» όσο του Βρεντησίου, εν τούτοις συνέλεγαν φρούτα από συκιές, αχλαδιές, δαμασκηνιές, κουκουναριές, αμυγδαλιές, καρυδιές ενώ παρήγαν και μέλι. Ακόμη, φυτεύονταν αμπέλια για την παραγωγή κρασιού και πάρα πολλές ελιές που παρήγαν λάδι και καρπό σε μεγάλες ποσότητες. Εκτός από τα πρόβατα, εκτρέφονταν άλογα, τα οποία οι Ταραντίνοι χρησιμοποιούσαν κυρίως για ιπποδρομίες παρά ως πολεμικό ιππικό, όπως δείχνουν οι απεικονίσεις στα νομίσματα τους.[661]

Η πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή στον Τάραντα, η πολεοδομία της πόλεως καθώς και η Ιστορία της αποτελούν ένα εξαιρετικό παράδειγμα της ιστορικής εικόνας που έχουμε σήμερα για την πραγματικότητα, την ζωή και την Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου. Από πολεοδομικής απόψεως, ο Τάρας δεν είναι παρά μια πόλη χαμένη στην ομίχλη. Υπήρχαν ναοί στην ακρόπολη και ιερά σε διάφορα σημεία της πόλεως, αλλά δεν γνωρίζουμε το μέγεθός τους ούτε σε ποιους ακριβώς θεούς ήταν αφιερωμένα. Υποθέτουμε ότι ο πολεοδομικός ιστός της πόλεως ακολουθούσε το ιπποδάμειο σύστημα, αλλά μας λείπουν οι απτές αποδείξεις καθώς δεν γνωρίζουμε και την ακριβή έκταση του νεκροταφείου, που ήταν συνέχεια της πόλεως. Από πολιτικής απόψεως, γνωρίζουμε τον μύθο της ιδρύσεως της αποικίας αλλά υποθέτουμε την πραγματική αιτία, το έτος αλλά και το ποιοι συμμετείχαν στην αποστολή. Υποψιαζόμαστε ότι το αρχικό πολίτευμα ήταν βασιλεία ή τυραννία και κάποια χρονική στιγμή μεταλλάχθηκε σε δημοκρατία, χωρίς να γνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά του και την οργάνωσή του (σύνθεση της βουλής, άρχοντες, στρατηγοί, τρόπος λειτουργίας του πολιτικού συστήματος). Γνωρίζουμε ελάχιστα και υποθέτουμε πολλά για την οικονομική ζωή στον Τάραντα, χωρίς να μπορούμε να ξεχωρίσουμε τους πιθανούς μετασχηματισμούς και την εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας. Έχουμε πλήρη άγνοια για τον ακριβή πληθυσμό της πόλεως, τους ελεύθερους πολίτες και τους σκλάβους, καθώς και για το πόσοι κάτοικοι ασχολούνταν με την γη, με το εμπόριο, με την βιοτεχνία, με την ναυτιλία. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή κοινωνική θέση της γυναίκας, την σημασία που έδιναν οι Ταραντίνοι στον θεσμό της οικογένειας, την αγωγή που ελάμβαναν τα παιδιά τους. Υποθέτουμε ότι πίστευαν πολύ στα μυστήρια της ζωής μετά τον θάνατο, ότι αγαπούσαν το θέατρο, αλλά

[660] Varro, *Res rusticae*, I.2.6 Το σίτο ή πυρός στον Όμηρο (Δημητράκος, λμ. «πυρός»). Για τον σίτο ή τρίτικον και τις ποικιλίες του δες λμ. «σίτος», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 47:375-380. Σχετικά με την εμμονή των αρχαίων φιλολογικών πηγών ότι στην Ιταλία καλλιεργούνταν μόνο η ποικιλία σιτηρού φάρ (λατ. far) ή ζειάς (ζέας) δες M. S. Spurr, *Arable Cultivation in Roman Italy c.200 B.C.-c.A.D. 100* (London: SPRS, 1986), p. 11 και για τις λέξεις, Τσακαλώτος, λμ. «far», Δημητράκος, λμ. «φαρ», λμ. «ζειά», λμ. «ζέα».

[661] Για την αποθήκευση (υπέργεια ή υπόγεια) των σιτηρών πρβλ. Varo, I.57 και Plinius, XVIII.306-307 και Columella, I.6.15-16 και σχολιασμό σε Spurr, pp. 79-80. Για το λούπινο δες Spurr, pp. 114-115 και λμ. «λούπινος» σε *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 37:43. Για τους καρπούς δες Στράβων, VI.3.6 (C282) και Vergilius, *Georgica*, IV.125-148 για το μέλι και Brauer, pp. 104-105, ο οποίος αναφέρεται και στα άλογα. Για την γεωργία στην Απουλία δες Spurr, pp. 20 & 23-27 & 66 ενώ για τα αμπέλια και τις ελιές δες Arnold J. Toynbee, *Hannibal's Legacy* (London: Oxford Univ. Press, 1965), 2:564-565. Δες χάρτη ετήσιας βροχοπτώσεως στην Ιταλία σε Cornell and Matthews, p. 13, όπου φαίνεται πόσο άνυδρη είναι η Απουλία και η περιοχή γύρω από τον Τάραντα, με εξαίρεση το βόρειο τμήμα της «χώρας» του.

χωρίς να είμαστε σίγουροι για το εάν λάτρευαν περισσότερο την τοπική ιλαροτραγωδία από την αθηναϊκή κωμωδία και τραγωδία και, πάνω από όλα, για το τι ακριβώς αντιπροσώπευαν γι' αυτούς και τους μη Έλληνες γείτονές τους οι απεικονίσεις επάνω στα αγγεία που εναπόθεταν στους τάφους. Μπορούμε μόνο με πολύ αμυδρές και λίγες γραμμές να σχεδιάσουμε την Ιστορία της Πόλεως, να περιγράψουμε τους πολέμους με άλλες Πόλεις και λαούς, να κατανοήσουμε την σημασία του Τάραντα στην Ιστορία της Ιταλίας, της Ελλάδας, της Ευρώπης, του Κόσμου. Δεν μπορούμε με κανέναν τρόπο να αναπαράγουμε «wie es eigentlich gewesen»[662] («ό,τι ακριβώς συνέβη»), το απατηλό όνειρο κάθε ιστορικού που αναζητά την ακριβή αλήθεια στο ιστορικό παρελθόν της ανθρώπινης δραστηριότητας. Βέβαια, οι ιστορικοί, ακόμη και όταν γράφουν την αφηγηματική (αγγλ. narrative) Ιστορία (όπως εμείς στο παρόν έργο), «συνεχώς κατηγοριοποιούν, διαμορφώνουν ιδέες, γενικεύουν» και στο υπόστρωμα της Ιστορίας τους υπάρχει «σειρά από αξιολογικές κρίσεις» ενώ πολλές φορές ο τρόπος γραφής «εξαρτάται από τα θέματα που ζητούν απαντήσεις και από την διαθέσιμη [ιστορική] ύλη».[663]

Ο Τάρας δεν αντιπροσωπεύει την τυπική περίπτωση ελληνικής Πόλεως ή Ιστορίας μιας περιοχής στην Ελληνική και Ρωμαϊκή Αρχαιότητα. Αντιθέτως, αποτελεί ακραίο παράδειγμα σε σχέση με το πόσα γνωρίζουμε από τις Πόλεις, τους λαούς, και την Ιστορία της Αρχαιότητας. Ακριβώς όμως επειδή γνωρίζουμε τόσο λίγα, τα οποία συνάγονται από ετερόκλητες πηγές (σε μεγάλο βαθμό φιλολογικές και όχι καθαρά ιστορικές), μπορεί να αποτελέσει το ιδανικό μοντέλο για να δείξουμε πόσο δύσκολο είναι να αναπαραστήσουμε την ιστορική πραγματικότητα της Αρχαιότητας. Διαβάζοντας τις ιστορικές πηγές (τους αρχαίους ιστορικούς και γεωγράφους), τις φιλολογικές πηγές (όλες τις μη ιστορικές πηγές), και μελετώντας τα αρχαιολογικά ευρήματα, ο ιστορικός προσπαθεί να ανασυστήσει την εικόνα του παρελθόντος σε όλες τις τίς διαστάσεις (πολιτική, οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός, περιβάλλον κλπ). Οι ιστορικοί, όμως, που μελετούν την Αρχαία Ιστορία γνωρίζουν ότι τα δεδομένα που πιθανόν χρειάζονται για την συγγραφή της Ιστορίας τους δεν είναι διαθέσιμα. Μόνο όσες ιστορικές, φιλολογικές και αρχαιολογικές πηγές έχουν διασωθεί μπορούν να αποτελέσουν την πρώτη ύλη για την συγγραφή της Ιστορίας τους. Συνεπώς, η εικόνα της Αρχαιότητας που βλέπουμε σήμερα και στην προκειμένη περίπτωση η εικόνα από τον αρχαίο Τάραντα δεν είναι καθόλου καθαρή. Το αντίθετο, είναι μια δυσδιάκριτη εικόνα, πολλαπλά παραμορφωμένη, διότι το φως της έχει περάσει μέσα από διάφορα πρίσματα, έχει πολλαπλά ανακλασθεί και τελικά φτάνει στα μάτια μας ή, καλύτερα, στην αντίληψή μας με μόλις κάποιες ανα-

---

[662] Ρήση του Γερμανού ιστορικού Leopold von Ranke, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535* (Leipzig: Reimer, 1824), pp. v-vi. Οι φράσεις μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και το απόσπασμα στο οποίο αναφερόμαστε έχουν σε ελεύθερη μετάφραση ως εξής: «Ο ρόλος της Ιστορίας είναι να αξιολογεί το παρελθόν, να καθοδηγεί το παρόν προς όφελος των μελλοντικών γενεών. Η παρούσα μελέτη δεν έχει τόσο υψηλές φιλοδοξίες: θέλει μόνο να δείξει ό,τι ακριβώς συνέβη». Ο Ranke, βέβαια, αναφερόταν κυρίως στην ακριβή απεικόνιση των ιστορικών γεγονότων σε συνδυασμό με την αποφυγή της εμπλοκής του ιστορικού και της γνώμης του στην αναπαράσταση του παρελθόντος, πράγμα που δεν αντανακλά τις απόψεις μας. Για την μέθοδο του L. von Ranke και κριτική της δες M. I. Finley, *Ancient History. Evidence and Models* (London: Penguin, 1987), ch. 4. Δες και Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton, 2024).

[663] Οι παραθέσεις από το M. I. Finley, *Ancient History*, p. 59. Δες και Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία*.

γνωρίσιμες πτυχές της. Με άλλα λόγια, οι αρχαίοι ιστορικοί έχουν αντλήσει πληροφορίες από άλλους ιστορικούς που έζησαν την εποχή των συμβάντων αλλά τα έργα τους έχουν χαθεί, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε πόσο ακριβής είναι η επανάληψη των γεγονότων αλλά και πόσο ακριβής ή αμερόληπτος ήταν ο αρχικός καταγραφέας. Δεν έχουμε τρόπο να επιβεβαιώσουμε τις αρχικές πηγές. Οι γεωγραφικές πηγές μπορεί να είναι πολύ αόριστες ή γενικόλογες όταν, για παράδειγμα, μας βεβαιώνουν ότι ο Τάρας είχε πολλά δέντρα. Οι φιλολογικές πηγές μάς πληροφορούν για άλλη περιοχή και εμείς υποθέτουμε (ίσως γιατί σαν ιστορικοί πρέπει με κάποιο τρόπο να ανασυνθέσουμε το παρελθόν) ότι τα ίδια θα ίσχυαν και για τον Τάραντα. Με άλλα λόγια, γνωρίζουμε τόσα λίγα για τον Τάραντα και αναλογικά λίγα για ολόκληρη την Αρχαιότητα, έτσι ώστε η Ιστορία που γράφουν οι ιστορικοί μπορεί τελικά να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αυτή που θα αντιλαμβανόμασταν εάν ζούσαμε την εποχή εκείνη, μια δεδομένη χρονική στιγμή και ήμασταν σε θέση να γνωρίζαμε τα γεγονότα. Γι' αυτό είμαστε πάρα πολύ προσεκτικοί στο παρόν έργο ώστε ο αναγνώστης να κατανοήσει την ακροβασία μας επάνω στο τεντωμένο σχοινί της ιστορικής συγγραφής.[664]

Η Σύβαρις/οι Θούριοι, ο Τάραντας, και η Ρώμη

Παρά την ιστοριογραφική ακροβασία μας εξαιτίας των περιορισμένων αρχαίων πηγών για τον Τάραντα, μπορούμε να ανασυνθέσουμε στις βασικές γραμμές πώς ο Τάραντας βρέθηκε απέναντι στην Ρώμη. Η σύγκρουση των Ταραντίνων με τους Ρωμαίους επήλθε τελικά το 282 π.Χ., αλλά σημαντική γεγονότα είχαν εκτυλιχθεί στις ελληνικές αποικίες της Κάτω Ιταλίας μέχρι εκείνο το έτος. Έτσι, πριν από την σύγκρουση Τάραντα και Ρώμης, πρέπει να αναφερθούμε σε τρεις άλλες ελληνικές αποικίες: στην Σύβαρι/Σύβαρη, κατοπινοί Θούριοι, και στον Κρότωνα. Την ίδια χρονιά που ο Τάρας πολέμησε με τους Ρωμαίους, οι Λευκανοί ή Λουκανοί και οι Βρέττιοι ή Βρούττοι επιτέθηκαν στους ελληνικούς Θουρίους (BAGROW, 46:D2), πόλη στην δυτική πλευρά του Κόλπου του Τάραντα. Οι Θούριοι είχαν ιδρυθεί το 444/3 π.Χ. από Αθηναίους στην θέση προηγούμενης αποικίας που ονομαζόταν Σύβαρις.

Η Σύβαρις (BAGROW, 46:D2) ήταν Αχαϊκή αποικία που είχε ιδρυθεί περί το 720 π.Χ. ανάμεσα σε δύο ποταμούς και λίγο πιο μέσα από την ακτή. Σήμερα, η θέση της εντοπίζεται στην ανατολική ακτή του δακτύλου της Νότιας Ιταλίας, στον κόλπο Golfo di Corigliano (ο ρωμαϊκός Thurinus Sinus, στο Ιόνιο Πέλαγος ή Mar Ionio) και 15 χλμ. νότια της παραλιακής πόλεως Trebisacce και γύρω από την σημερινή Cassano allo Ionio. Ο μεγάλος ποταμός της περιοχής είναι ο σημερινός Fiume Crati. Η θέση της αποικίας είχε επιλεγεί διότι βρισκόταν στην περιφέρεια μιας ιδιαίτερα εύφορης πεδιάδας (σημερ. Piana di Sibari) και επειδή διασχίζοντας την μικρή απόσταση ανατολικά μέχρι την ακτή, οι άποικοι είχαν άμεση πρόσβαση στο δυτικό Ιόνιο Πέλαγος. Υπήρχε μάλιστα αρχαϊκό ιερό της Αθηνάς και της Ήρας λίγο μακρύτερα από την πόλη. Εικάζεται ότι οι Συβαρίτες ήλεγχαν την κατάληξη της παράλιας χερσαίας οδού από τον Κόλπο του Τάραντα μέχρι την δική τους ακτή και την δίοδο από και προς τις περιοχές των Λευκανών και των Βρεττίων (στο νοτιότερο τμήμα του ιταλικού δακτύλου). Ο Τάραντας απείχε περ. 125 χλμ. βόρεια της Συβάρεως. Στην αρχική της αποίκηση συμμετείχαν και Τροιζήνιοι, οι οποίοι μετά από «στάση» εκδιώχθηκαν από τους κατοίκους από

[664] Για τα ζητήματα μελέτης της Αρχαίας Ιστορίας δες M. I. Finley, *Ancient History* και ιδίως ch. 2 «The Ancient Historian and his Sources» και ch. 3 «Documents».

την Αχαΐα.[665] Πιθανή αιτία της «στάσεως» ήταν η απαίτηση των Τροιζηνίων να έχουν ίσα πολιτικά δικαιώματα, αν και ήταν πολύ λιγότεροι από τους άλλους αποίκους από την Αχαΐα.[666] Η αποικία φημιζόταν για τα σιτηρά της και το κρασί της και κατά τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ. θεωρούνταν η μεγαλύτερη σε πληθυσμό και η πλουσιότερη Πόλη της Ιταλίας[667] ενώ διατηρούσε θησαυρό (ειδικό οικοδόμημα εντός του ιερού χώρου) στην Ολυμπία.[668] Ο πληθυσμός της αυξήθηκε ραγδαία επειδή παρείχε πολιτικά δικαιώματα σε ξένους και μπορεί να έφτασε μέχρι και τους 300.000 κατοίκους,[669] πράγμα που επιβεβαιώνεται από την 5 τ.χλμ. αστική περιοχή. Αφού συμμάχησε με τον Κρότωνα και το Μεταπόντιον, επιτέθηκε στην πόλη Σίρι[670] [Σῖρις (ονομ.)[671] (BAGROW, 45:E4 & 46:E1), δίπλα στην κατοπινή Ηράκλεια και κοντά στο σημερ. Policoro], που βρισκόταν περ. 50 χλμ. βόρεια, στην μέση περίπου της παράκτιας διαδρομής μέχρι το Μεταπόντιον, μάλλον εξαιτίας εμπορικής αντιζηλίας. Η Σίρις δεν καταστράφηκε τελείως, αλλά πέρασε στον πλήρη έλεγχο της Συβάρεως.[672] Μετά την νίκη των συμμάχων, η Σύβαρις ήλεγχε μια περιοχή περίπου 3000 τ.χλμ. που περιλάμβανε 5 κοντινά «ἔθνη» (γένη;) και 25 «πόλεις ὑπηκόους»,[673] δηλαδή πρέπει να ηγούνταν κάποιου είδους συμμαχίας των αμέσως γειτονικών της πόλεων ή συνοικισμών. Κατά την παράδοση, οι Συβαρίτες ζούσαν στην απόλυτη ευδαιμονία και τρόμαζαν όταν άκουγαν για την λιτή ζωή των Σπαρτιατών ή την πιθανότητα να εργαστούν οι ίδιοι χειρωνακτικά. Έχουν χαρακτηριστεί ως «γαστρίδουλοι» (κοιλιόδουλοι) και «τρυφηταί» (τρυφηλοί).[674]

Λίγο πριν το 511 π.Χ., ο δημαγωγός Τήλυς έπεισε τους Συβαρίτες να εξορίσουν τους πεντακόσιους πλουσιότερους πολίτες και να δημεύσουν τις περιουσίες τους υπέρ της Πόλεως. Με αυτή την πράξη του αναγνωρίστηκε ως τύραννος ή βασιλιάς. Οι εξόριστοι κατέφυγαν στην ελληνική αποικία του Κρότωνα (BAGROW, 46:D3), η οποία βρισκόταν νοτιότερα της Συβάρεως. Ο Τήλυς ειδοποίησε τους Κροτωνιάτες να διώξουν τους εξόριστους αλλιώς θα δέχονταν επίθεση από τους Συβαρίτες. Ο φιλόσοφος Πυθαγόρας ή οι ακόλουθοί του πυθαγόρειοι[675] τελικά έπεισαν τους Κροτωνιάτες ότι ήταν πιο δίκαιο να πολεμήσουν με τους Συβαρίτες παρά να παραδώσουν τους εξόριστους που είχαν ήδη καταφύγει ικέτες στα ιερά της πόλεως και θα ήταν ύβρις (μεγάλη αμαρτία) να τους συλλάβουν μέσα στους ναούς. Στην μάχη, λοιπόν, μεταξύ των δύο πόλεων και

[665] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1303a (V.2.10).

[666] Berger, p. 31.

[667] Ψευδο-Σκύμνος, 337-356.

[668] Παυσανίας, VI.19.9 – Mallwitz, p. 170.

[669] Δ.Σ., XII, 9.1-2.

[670] Justinus, XX.2. Η Σίρις ιδρύθηκε περί το 700 π.Χ. Η ελληνική παρουσία είναι έντονη αν και δεν είμαστε βέβαιοι για τους ιδρυτές της πόλεως. Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ιερών (τουλάχιστον ένα της Αθηνάς) και παρά το γεγονός ότι η καταστροφή της πόλεως είναι αρχαιολογικά αποδεδειγμένη, διαφαίνεται συνέχεια της κατοικήσεως. Για σύνοψη αυτών που γνωρίζουμε για την Σίρι δες Hansen & Nielsen, no 69, «Siris», pp. 293-295. Για τα νομίσματά της δες BMC, (i), p. 283 και HN, pp. 83-84.

[671] Η περιοχή στην Αρχαιότητα ονομαζόταν Σιρίτις.

[672] T. J. Dunbabin, *The Western Greeks* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1948), pp. 356-357.

[673] Στράβων, VI.1.13 (C254).

[674] Δ.Σ., VIII.18.1.

[675] Ο Πυθαγόρας πιθανόν να έφθασε στον Κρότωνα από την Σάμο περί το 530 π.Χ. αλλά δεν πρέπει να είχε ενεργό συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Οι πυθαγόρειοι, όμως, είχαν μεγάλη επιρροή στον Κρότωνα. Δες Dunbabin, pp. 359-361.

παρά την αριθμητική υπεροχή[676] των Συβαριτών, οι Κροτωνιάτες νίκησαν σκοτώνοντας όσους έπεφταν στα χέρια τους. Η εκστρατεία, λοιπόν, που επιχείρησαν οι Συβαρίτες εναντίον του Κρότωνα ή οι Κροτωνιάτες εναντίον των Συβαριτών,[677] κατέληξε στην καταστροφή της Συβάρεως περί το 510 π.Χ., η οποία είναι και αρχαιολογικά αποδεδειγμένη.[678]

Ο Κρότων (BAGROW, 46:D3, σημερ. Crotone) ιδρύθηκε το 709 π.Χ. από Αχαιούς[679] 125 χλμ. νοτίως της Συβάρεως. Η «χώρα» του Κρότωνα οριζόταν από τα ιερά του Απόλλωνα και της Ήρας αλλά και πέρα από αυτά και συνεπώς η περιοχή που ήλεγχε η πόλη τον Δ' αιώνα π.Χ. ήταν περίπου 270 τ.χλμ. Το 1984 μ.Χ. καταμετρήθηκαν στους χώρους των ανασκαφών 238 κατοικίες και αγροικίες. Ο μύθος του Φιλοκτήτη,[680] ο οποίος έγινε κάτοχος του τόξου και των βελών του Ηρακλή, τα μετέφερε στην Κάτω Ιταλία, και αφιερώθηκαν στον ναό του Απόλλωνα στον Κρότωνα, ίσως έδωσε στους Κροτωνιάτες ένα αίσθημα υπεροχής έναντι των άλλων κοντινών τους αποίκων και ντόπιων πληθυσμών στην Κάτω Ιταλία και την σιγουριά ότι ήταν ανίκητοι. Οι Κροτωνιάτες ίδρυσαν δύο αποικίες: την Καυλωνία[681] (BAGROW, 46:E5, κοντά στο σημερ. Monasterace), νότια του Κρότωνα, και την Τέρινα/Τέρεινα[682] (Terina, BAGROW, 46:D4, πιθανόν στην σημερ. Santa Eufemia Vetere), στην τυρρηνική ακτή (περ. 40 χλμ. βόρεια της πόλεως Vibo Valentia). Η επέκταση του Κρότωνα προς Νότο σταμάτησε

[676] Βρέθηκαν 300.000 Συβαρίτες εναντίον 100.000 Κροτωνιατών, με επικεφαλής τον έξι φορές ολυμπιονίκη τους στην πάλη, τον Μίλωνα, που ήταν ντυμένος σαν Ηρακλής (Λεξικόν Σούδα, λμ. «Μίλων»), αναφέρει ο Διόδωρος, XII.9.5.

[677] Ηρόδ. V.44-45 και Δ.Α., II.59.3 – Dunbabin, pp. 363-364.

[678] Λεπτομέρειες για την αρχαιολογική Σύβαριν Ι (Sybaris I) στο Hansen & Nielsen, no 70, «Sybaris», pp. 295-297 και νόμισμα της Συβάρεως σε ΟΑΕΝ, αρ. 50 και GCTV, nos 245-248, 1:33 & nos 429-431, 1:49.

[679] Ηρόδ., VIII.47.

[680] Δες λμ. «Φιλοκτήτης» σε *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 52:462-463, όπου αναπτύσσονται όλες οι παραλλαγές του μύθου γύρω από τον Φιλοκτήτη με πλήρη αναφορά στις αρχαίες πηγές.

[681] Η ίδρυση της Καυλωνίας είχε σαν σκοπό να χρησιμοποιηθεί η αποικία ως ανάχωμα μεταξύ του Κρότωνα και των Λοκρών, με τους οποίους υπήρχε αντιπαλότητα. Η πόλη μπορεί να διέθετε λιμάνι και μεγάλο ιερό του Δία, ενώ τα νομίσματα με την κεφαλή του Απόλλωνα μαρτυρούν την κύρια θεότητά της. Το 389 π.Χ. κατελήφθη από τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών. Οι κάτοικοί της μεταφέρθηκαν στην Σικελία και έγιναν Συρακούσιοι πολίτες με φοροαπαλλαγή για πέντε χρόνια. Η πόλη ισοπεδώθηκε και η περιοχή παραδόθηκε στους Λοκρούς (Δ.Σ., XIV.106). Πιθανόν είναι η πόλη να είχε πολιτειακά επηρεασθεί από τους πυθαγορείους, όπως υποψιαζόμαστε από το πέρασμα του Πυθαγόρα από την πόλη (Δικαίαρχος/Dicaearchus Phil., fr. 34 στο TLG = Πορφύριος, *Πυθαγόρου* Βίος/Porphyrius, *Vita Pythagorae*, 56 στο TLG.) και από τους πέντε πυθαγορείους που ζούσαν εκεί (Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 36.267 στο TLG.). Η πόλη αρχικά είχε έκταση 0,36 τ.χλμ. ενώ κατά την ελληνιστική περίοδο 0,46 τ.χλμ. με τείχος να την προστατεύει από την πλευρά της θάλασσας. Μετά την καταστροφή της πρέπει να κατοικήθηκε πάλι, όπως υποδεικνύουν θεμέλια οικοδομών από τα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. Δες Hansen & Nielsen, no 55, «Kaulonia», pp. 265-266. Δες νομίσματα της Καυλωνίας σε ΟΑΕΝ, αρ. 52, 64 και GCTV, nos 252-254, 1:34 & nos 462-465, 1:51-52.

[682] Η Τέρινα (Τερίνα στο Ψευδο-Σκύλαξ, 12) ιδρύθηκε στο μέσον του Ε' αιώνα π.Χ. Το 444 π.Χ. πολέμησε εναντίον των Θουρίων (Πολύαινος, II.10.1), ενώ το 356 π.Χ. πολιορκήθηκε και κατελήφθη από τους Βρεττίους (Δ.Σ., XVI.15.2). Επιγραφή (PHI Greek Inscriptions, # PH329634, IG XIV, SEG 4:73) αναφέρει το αξίωμα του πρυτάνεως (μη επωνύμου, στην συγκεκριμένη περίπτωση), ενώ είναι πιθανό να δείχνει διαχωρισμό των πολιτών σε σχέση με «τὰ ὑπάρχοντα πάντα», την περιουσία τους. Δες Hansen & Nielsen, no 73, «Terina», pp. 303-304 και νόμισμα σε ΟΑΕΝ, αρ. 61, 62, 63 και GCTV, nos 505-510, 1:55-56 & nos 697-700, 1:71-72.

όταν στα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ηττήθηκε σε πόλεμο από τους Λοκρούς. Παρότι επικράτησε στην σύρραξη με τους Θουρίους, προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. το άστρο του άρχισε να δύει. Πάντως μετά την νίκη του επί της Συβάρεως, ο Κρότων είχε τον μεγαλύτερο πληθυσμό ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις της Ιταλίας,[683] ίσως και 10.000 πολίτες.[684] Στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., ο Κρότων, η Καυλωνία και κάποιοι Συβαρίτες που είχαν αποχωρήσει από την πόλη τους ίδρυσαν «συμμαχίαν» για την καλύτερη διακυβέρνηση της περιοχής τους και τελικά αντιστάθηκαν στον Διονύσιο Α' των Συρακουσών (κεφ. 3) και στους Λευκανούς. Όμως μετά την νίκη του Διονυσίου το 389 π.Χ., υποτάχθηκαν στον τύραννο για δώδεκα χρόνια.[685]

Οι πληροφορίες μας για το πολίτευμα του Κρότωνα δεν είναι βέβαιες. Πιστεύουμε ότι μέχρι τα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. ήταν αριστοκρατικό ή ολιγαρχικό[686] και υπό την καθοδήγηση και εποπτεία των πυθαγορείων διοικούσαν οι Χίλιοι,[687] το «χιλίων ἀρχεῖον»[688] ή «γερόντων ἀρχεῖον».[689] Σε δημοκρατικά διαλείμματα, όμως, ίσως εξέλεγαν «ἄρχοντα»[690] και ελάμβαναν αποφάσεις «συναχθείσης δὲ ἐκκλησίας καὶ προτεθείσης βουλῆς».[691] Μετά την νίκη επί της Συβάρεως φαίνεται ότι υπήρξε «στάση» και πολιτειακή αλλαγή με εγκαθίδρυση δημοκρατίας. Η νέα πολιτειακή κατάσταση επιβλήθηκε μετά από επανάσταση του λαού εναντίον των Πυθαγορείων σε διαμαρτυρία για την διανομή της γης των ηττημένων και το αίτημα για συμμετοχή στα κοινά, δηλαδή «ὑπὲρ τοῦς πάντας κοινωνεῖν τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας».[692] Τελικά, οι αντιδρώντες στις μεταρρυθμίσεις εξορίσθησαν, έγινε αναδιανομή της γης, και διαγραφή χρεών.[693] Η σειρά των γεγονότων που μόλις εξιστορήθηκαν δεν είναι χρονολογημένη ασφαλώς και μπορεί κάποια από αυτά να συνέβησαν νωρίτερα, στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Μετά το μέσον του Ε' αιώνα π.Χ., η πολιτειακή Ιστορία του Κρότωνα μάς είναι ουσιαστικά άγνωστη.[694] Ο Κρότων είχε γίνει γνωστός στην Αρχαιότητα από τις πολλές νίκες των αθλητών του στους Ολυμπιακούς αγώνες. Οι πίνακες των νικητών αναφέρουν είκοσι έξι ολυμπιακές νίκες και ένας αθλητής στέφθηκε τρεις φορές πυθιονίκης.[695] Από τον Δ' αιώνα π.Χ. και μετά ο Κρότων παρήκμασε. Η νίκη όμως επί της Συβάρεως στο μέσον του Ε' αιώνα

---

[683] Δ.Σ., XIV.103.4.

[684] Beloch, GG, 3.1:306 & n. 3.

[685] Πολύβιος, II.39.5-7 και Δ.Σ., XIV.91.1 και Δ.Α., XX.7.

[686] Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 35.255 στο TLG.

[687] Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 35.260 στο TLG. Πρβλ. «senatum […] millehominum» (γερουσία χιλίων ανδρών), V.M., VIII.15.ext 1.

[688] Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 27.126 στο TLG.

[689] Δικαίαρχος/Dicaearchus Phil., fr. 33 στο TLG = Πορφύριος, *Πυθαγόρου* Βίος/Porphyrius, *Vita Pythagorae*, 18 στο TLG.

[690] Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 44 = Αθήναιος, XII.22 (522a).

[691] Δ.Σ., XII.9.4.

[692] Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 35.257 στο TLG.

[693] Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 258-262 στο TLG.

[694] Δες λεπτομέρειες σε Berger, pp. 19-21.

[695] Γενικά για την πόλη δες Hansen & Nielsen, no 56, «Kroton», pp. 266-270 και νομίσματα του Κρότωνα σε OAEN, αρ. 53, 54, 55, 65 και GCTV, nos 255-261, 1:34-35 & nos 466-481, 1:52-53 & nos 651-655, 1:68.

π.Χ. υπήρξε καθοριστική και για τον Κρότωνα αλλά και για την Σύβαρη.

Μετά από παραπάνω από μισό αιώνα και διάφορες προσπάθειες για τον εκ νέου εποικισμό της Συβάρεως, και πιθανότατη δεύτερη καταστροφή της,[696] οι Αθηναίοι δέχθηκαν το 444/3 π.Χ. να βοηθήσουν τους εναπομείναντες Συβαρίτες στην ίδρυση νέας αποικίας στην περιοχή, την οποία ονόμασαν Θουρίαν (Θούριοι) και η οποία ήταν πολύ κοντά στην παλαιά Σύβαρη.[697] Ο λόγος για τον οποίο οι Αθηναίοι πρωτοστάτησαν στην ίδρυση των Θουρίων και μάλιστα κάλεσαν και άλλες Πόλεις από διάφορα μέρη της Ελλάδας να συμμετάσχουν στην επιχείρηση αυτή φαίνεται ότι ήταν περισσότερο πολιτικός παρά οικονομικός. Οι Αθηναίοι, θέλοντας να συνεχίσουν την παράδοση των Ιώνων στην ίδρυση αποικιών με δημοκρατικούς θεσμούς, θεώρησαν υποχρέωσή τους να συμβάλλουν στην επανίδρυση ελληνικής Πόλεως που είχε καταστραφεί από τον δωρικό και αριστοκρατικό Κρότωνα. Επίσης, η αθηναϊκή πολιτική συμμαχιών με ελληνικές Πόλεις της Ιταλίας (Έγεστα,[698] Ρήγιο, Λεοντίνοι), που είχε αρχίσει λίγο νωρίτερα, σε συνδυασμό με την απόφαση για επανίδρυση αποικίας στην Σύβαρη, συνηγορεί στην υπόθεση ότι ο Περικλής είδε μια μεγάλη ευκαιρία στην πρόσκληση των Συβαριτών. Ο Αθηναίος πολιτικός είδε την ίδρυση αποικίας με αθηναϊκή καθοδήγηση αλλά και πανελλήνια συμμετοχή ως επιτυχημένη προσπάθεια επεκτάσεως της αθηναϊκής επιρροής στην Κάτω Ιταλία. Με αυτόν τον τρόπο, η Αθήνα θα μπορούσε να παρουσιασθεί ως το απόλυτο μοντέλο της ηγέτιδας ελληνικής Πόλεως, η οποία με μεγάλη επιτυχία ίδρυσε αποικία με πανελλήνια συμμετοχή για να αποδείξει στις άλλες ελληνικές Πόλεις ότι έπρεπε να υπάρξει μια κοινή ελληνική πολιτική υπό την αρχηγία της. «Η ίδρυση των Θουρίων αντανακλά και επιβεβαιώνει την μεγαλοσύνη της σκέψεως [του Περικλή αλλά] και την αποτυχία της πολιτικής του»,[699] εάν δεχθούμε ότι ο σκοπός της ιδρύσεώς της απέτυχε κρίνοντας εκ του αποτελέσματος. Εν τούτοις, η επιθυμία του Περικλή και των Αθηναίων να εμπλακούν στα πράγματα στην Δύση δεν υπονοεί μια συνεχή και επιθετική επεκτατική πολιτική παρά μόνον μια περιστασιακή επιθυμία συμμετοχής στα τεκταινόμενα στην Ιταλία και στην Σικελία. Η Αθήνα ήταν ηγεμονίδα Πόλις και έπρεπε να το αποδεικνύει, αλλά δεν φαίνεται ότι επιθυμούσε τους Θουρίους ως εφαλτήριο για περαιτέρω επέκτασή της στην Ιταλία, διότι δεν υπερασπίστηκε την Πόλη όταν αυτή ενεπλάκη σε τοπικούς πολέμους. Επιπλέον, ο Περικλής μπορεί να χρησιμοποίησε την ανακοίνωση για την ίδρυση της αποικίας για σκοπούς εσωτερικής πολιτικής, προσπαθώντας να αποδείξει στους Αθηναίους «την μετριοπάθεια του, την έλλειψη επεκτατικής φιλοδοξίας, και τα Πανελλήνια αισθήματά του» και να απαλλαγεί από τους εσωτερικούς αντιπάλους του.[700]

[696] Αυτή η περίοδος ανάμεσα στην καταστροφή της Συβάρεως και στην ίδρυση των Θουρίων μπορεί να αποτυπώνεται περισσότερο σε νομισματικές παρά σε αρχαιολογικές αποδείξεις ως Σύβαρις ΙΙ, Σύβαρις ΙΙΙ και Σύβαρις IV (Hansen & Nielsen, no 70, «Sybaris», pp. 297-298). Δες και Dunbabin, pp. 365-366. Για πιθανή «στάση» μεταξύ παλαιών κατοίκων και νέων αποίκων το 446/5 π.Χ. δες Berger, p. 32.

[697] Στράβων, VI.1.13 (C263) και Δ.Σ., VIII.18-19 & XI.90 & XII.9-10 και Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 178-179.

[698] Η Έγεστα ή Αίγεστα ή Segesta ήταν εξελληνισμένη πόλη της δυτικής Σικελίας.

[699] Για μια ολοκληρωμένη ιστορική θεώρηση της ιδρύσεως των Θουρίων δες Victor Ehrenberg, “The Foundation of Thurri, ” *The American Journal of Philology* 69, no 2 (1948) : 149-170.

[700] Για μια κριτική των θεωριών για την ίδρυση της αποικίας και μια ερμηνεία δες Donald Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969) ch. 9.

Ενώ αρχικά η συμβίωση στους Θουρίους ήταν αρμονική, σε λίγο άρχισε μεγάλη πολιτική, οικονομική και κοινωνική διαμάχη ανάμεσα στους παλαιούς Συβαρίτες και στους νέους αποίκους. Οι Συβαρίτες κρατούσαν για τους ίδιους τα σημαντικότερα διοικητικά αξιώματα της Πόλεως, όρισαν να προηγούνται οι γυναίκες τους στις προσφορές θυσιών και μοίρασαν αναμεταξύ τους την γη που ήταν κοντύτερα στην πόλη. Μετά από αυτά, οι νέοι άποικοι αντέδρασαν βίαια, σκότωσαν πολλούς από τους παλαιούς Συβαρίτες, κάλεσαν νέους αποίκους από την Ελλάδα και σύναψαν σύμφωνο φιλίας με τους Κροτωνιάτες. Μοίρασαν δίκαια τα αξιώματα και την γη, εγκαθίδρυσαν «πολίτευμα δημοκρατικόν», χώρισαν τους πολίτες σε δέκα φυλές και χρησιμοποίησαν μάλλον νομοθεσία από διάφορους νομοθέτες[701] για να αναμορφώσουν και να συμπληρώσουν τους υπάρχοντες νόμους. Οριζόταν ρητά ότι όσοι νόμοι θεωρούνταν εσφαλμένοι μπορούσαν να διορθωθούν από νέα νομοθεσία, αλλά κανένας πολίτης δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την ισχύ ενός νόμου ακόμη και εάν ήταν εσφαλμένος εάν δεν είχε ψηφισθεί η αλλαγή του. Έτσι, εξασφάλισαν το απαράβατο της ισχύουσας νομοθεσίας. Είχε ορισθεί ακόμη ότι όποιος εισηγούνταν νέο νόμο που καταψηφιζόταν από την εκκλησία του δήμου, θανατωνόταν επί τόπου. Το αποτέλεσμα ήταν ότι στα κατοπινά χρόνια μόνο τρεις φορές έγιναν εισηγήσεις νέας νομοθεσίας, οι οποίες και έγιναν δεκτές.

Πολλοί νόμοι τους ήταν πρωτότυποι και άπτονταν διαφόρων ζητημάτων της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Συγκεκριμένα, θεωρούσαν άφρονες και απέκλειαν από πολιτικά αξιώματα τους ζωντοχήρους που επέλεγαν να παντρευτούν για δεύτερη φορά, διότι αφού είχαν αποτύχει στην πρώτη τους επιλογή συζύγου, αποδεικνυόταν ότι έπαιρναν λάθος αποφάσεις ενώ ανάγκαζαν και τα παιδιά τους να δεχθούν μητριά, μία κακή απόφαση για την ευτυχία τους. Νομοθέτησαν για την προστασία των ορφανών, την ανατροφή τους και την προστασία της περιουσίας τους. Οι λιποτάκτες και οι φυγόστρατοι διαπομπεύονταν στην Αγορά, όπου τους κάθιζαν για τρεις μέρες ντυμένους με γυναικεία ρούχα και στρατεύονταν ως βοηθητικοί με την ελπίδα ότι για να ξεπλύνουν την ντροπή θα προέβαιναν σε γενναίες πράξεις. Όσοι αποδεικνύονταν ένοχοι για συκοφαντία διαπομπεύονταν με τέτοιο τρόπο ώστε αυτοκτονούσαν ενώ απαγορευόταν πολίτης να συνάπτει φιλίες με αυτούς που έρεπαν προς την φαυλότητα και τις «ὑπούλοις ἡδοναῖς». Επίσης, καθιερώθηκαν δίκες «κακομιλίας» και μεγάλα πρόστιμα για όσους παρέβαιναν τον νόμο. Πιθανότατα, με αυτούς τους νόμους οι κάτοικοι των Θουρίων να ήθελαν με κάθε τρόπο να αποφύγουν τον τρόπο ζωής των Συβαριτών και τις επιπτώσεις του στην πολιτική ζωή, γεγονός που τελικά οδήγησε στην καταστροφή τους.

Ίσως και γι' αυτόν τον λόγο έδωσαν πολύ μεγάλη σημασία στην παιδεία και στην εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών. Η πολιτεία τους «ἐνομοθέτησε γὰρ τῶν πολιτῶν τοὺς υἱεῖς ἅπαντας μανθάνειν γράμματα, χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς μισθοὺς τοῖς διδασκάλοις». Για πρώτη φορά, λοιπόν, στην Αρχαιότητα, τον Ε' αιώνα π.Χ., οι πολίτες των Θουρίων αποφασίζουν ότι η πόλη η ίδια θα αναλάβει να μορφώσει και να εκπαιδεύσει τους πολίτες της καθιερώνοντας την δωρεάν παιδεία για όλους. Συνεπώς, ανεξαρτήτως της οικονομικής τους δυνατότητας, οι πολίτες δεν έπρεπε «ἀποστερήσε-

---

[701] Παρά την άποψη του Διόδωρου Σικελιώτη (XII.12-18), έχει υποστηριχθεί ότι δεν νομοθέτησε ο ίδιος ο Χαρώνδας στους Θουρίους αλλά απλώς χρησιμοποιήθηκε η νομοθεσία του, μαζί με άλλων νομοθετών, όπως πιθανότατα ο Πρωταγόρας (Δ.Λ., «Πρωταγόρας», IX.50 (κεφ. 8). Ο Χαρώνδας έζησε στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Σχετικά δες DGRBM, λμ. "Charondas" και Kathleen Freeman, "Thurioi," *Greece & Rome* 10, no. 29 (February, 1941) : 54-55.

σθαι τῶν καλλίστων ἐπιτηδευμάτων». Δια τούτο, ανεξαρτήτως της οικονομικής δυνατότητας των γονέων τους, οι γιοί των πολιτών θα μπορούσαν να είχαν πρόσβαση σε όλα τα επαγγέλματα. Όποιος ήταν εγγράμματος, μπορούσε να είναι απόλυτα χρήσιμος στην πολιτεία αλλά και να απολαύσει τα μέγιστα αγαθά της ζωής: την ψήφο, την συγγραφή επιστολών, διαθηκών, νομοθεσίας, την κατανόηση συνθηκών μεταξύ κρατών ή βασιλέων, την μελέτη της φιλοσοφίας και κάθε άλλης γνώσης. Αυτός ο νόμος «ψυχὰς ἐθεράπευσε», διότι αιτία του «καλῶς ζῆν» θεωρούσαν «τὴν ἐκ τῶν γραμμάτων συγκειμένην παιδείαν».[702]

Λίγο μετά την ίδρυση της Πόλεως εγκαταστάθηκε στους Θουρίους ο εξόριστος Σπαρτιάτης Κλεανδρίδας, ο οποίος εξεστράτευσε εναντίον της Τέρινας, ίσως γιατί οι Θούριοι ενδιαφέρονταν να ελέγξουν την τυρρηνική ακτή. Πολέμησε τους Λευκανούς ενώ ηγήθηκε του στρατού στην σύγκρουση με τον Τάραντα για τον έλεγχο της περιοχής που βρισκόταν γεωγραφικά ανάμεσά τους. Η σύγκρουση μάλλον τελείωσε το 434 π.Χ. και συμφωνήθηκε να ιδρυθεί η αποικία Ηράκλεια, υπό την προστασία του Τάραντα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε νικήσει.[703] Οι Θούριοι όριζαν αλλά και προστάτευαν την περιοχή τους από τους Λευκανούς και τους Βρεττίους με μικρά «φρούρια», οχυρές εγκαταστάσεις, στις οποίες υπηρετούσε η σημαντική αριθμητικά ομάδα των «φρουρῶν» αλλά και με την εκλογή στρατηγών.[704] Υποψιαζόμαστε κάποια συνεργασία με τον Κρότωνα αμέσως μετά την ίδρυση της αποικίας, ενώ πρέπει να υπήρξε και κάποια συμφωνία με τους Αθηναίους, διότι οι Έλληνες Ιταλιώτες τους βοήθησαν στον σικελικό τους αγώνα. Μετά την ήττα των Αθηναίων, όμως, βρέθηκαν στο πλευρό των Σπαρτιατών.[705] Αναφέρονται διάφορες «στάσεις» άλλοτε για τον οικιστή, για την αλλαγή του πολιτεύματος, για φιλοαθηναϊκές τάσεις.[706] Σε μία από αυτές εξορίσθηκε και ο ρήτορας Λυσίας που έμενε από τα νεανικά του χρόνια στους Θουρίους.[707] Το 390 π.Χ., οι Θούριοι αντιμετώπισαν τους Λευκανούς με δικό τους στρατό αποτελούμενο από 14.000 πεζούς και περίπου 1000 ιππείς, αν και δεν μπορεί να είμαστε σίγουροι για την ακρίβεια των αριθμών.[708] Το 356 π.Χ., η πόλη υποτάχθηκε στους Βρεττίους.[709]

Η νέα αποικία Ηράκλεια (Herakleia/Heraclea, BAGROW, 45:E4, περ. 70 χλμ. νοτίως του Τάραντα και κοντά στην πόλη Σίρι) έχει σημαντική και ενδιαφέρουσα Ιστορία. Μετά το τέλος του πολέμου των Θουρίων υπό τον Κλεανδρίδα και των Ταραντίνων το 434 π.Χ., οι δύο αντίπαλοι αποφάσισαν να συνοικήσουν σε Πόλη, η οποία αργότερα ονομάσθηκε Ηράκλεια.[710] Φαίνεται ότι την διοίκηση της αποικίας είχαν οι Τα-

---

[702] Δ.Σ., XII.11-19.

[703] Θουκ., VI.104.2 και Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, fr. 11 = Στράβων, VI.1.14 (C264) και Πολύαινος, II.10.1 και Δ.Σ., XII.23.2. Για την νίκη του Τάραντα δες SGHI, no 57, «σκῦλα ἀπὸ Θουρίον Ταραντῖνοι ἀνέθεκαν Διὶ Ὀλυμπίοι δεκάταν», δηλαδή οι Ταραντίνοι αφιέρωσαν στον Ολύμπιο Δία στην Ολυμπία το δέκατο από τα λάφυρα των Θουρίων.

[704] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1307b (V.6.8).

[705] Θουκ., VII.33 & VII.35 & VII.57.11 και Δ.Σ., XIII.11.1 και Θουκ., VIII.35.1 & VIII.61.2 και Ξεν., *Ελληνικά*, I.5.19.

[706] Δ.Σ., XII.35.3 και VII.33.5-6 και Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1307a-b (V.6) – Hansen & Nielsen, no 71, «Taras», p. 301.

[707] Δ.Α. ΠΑΡ., «Λυσίας», 1. Για τις «στάσεις» αυτής της περιόδου δες Berger, pp. 33-34.

[708] Δ.Σ., XIV.101.2.

[709] Δ.Σ., XVI.15.2 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XVI.2.

[710] Στράβων, VI.1.14 (C264) και Δ.Σ., XII.23.2 και PHI Greek Inscriptions, # PH214059, Peloponnesos (IG IV-[VI]) Elis IvO 254.

ραντίνοι, όπως υποδεικνύει το γεγονός ότι ο επώνυμος άρχων της αποικίας ήταν ο έφορος και φρόντιζε για την τήρηση των νόμων (ρήτρας).[711] Παρότι οι φιλολογικές πηγές[712] υποστηρίζουν ότι η συγκατοίκηση άρχισε στην γειτονική Πόλη Σίρι και μετά κτίσθηκε η Ηράκλεια, η αρχαιολογική ανασκαφή δεν δικαιώνει αυτές τις αναφορές. Στην «χώρα» της Πόλεως υπάρχουν ίχνη διαμοιρασμού γης και επιγραφή του Δ' αιώνα π.Χ. αναφέρει ιερή γη που ανήκε στον Διόνυσο και στην Αθηνά. Συγκεκριμένα πρόκειται για την οροθέτηση και καταμέτρηση της γης που ανήκε στους δύο θεούς πιθανόν από την εποχή της αρχικής εγκαταστάσεως.[713] Μέρος της πολιτειακής οργανώσεως της Πόλεως μάς αποκαλύπτεται στην ίδια επιγραφή.[714] Μεταξύ των ιερών του Δ' αιώνα π.Χ. που έχουν βρεθεί στην «χώρα» της Ηράκλειας υπάρχει και ένα της Δήμητρας και της Αρτέμιδος. Αγροκτήματα έχουν εντοπισθεί κατά μήκος των ποταμών εντός της «χώρας» και οχυρώσεις ανακαλύφθηκαν κατά μήκος των νοτιοδυτικών λοφωδών συνόρων με τους Λευκανούς. Η συνολική έκταση της «χώρας» γύρω από την πόλη πρέπει να ήταν περί τα 350 τ.χλμ. Η Ηράκλεια πρέπει να ήταν μέλος της Συμπολιτείας (συμμαχίας) των Ιταλιωτών,[715] αλλά όταν κατελήφθη από τους Λευκανούς ο Αλέξανδρος Α' Μολοσσός κατάφερε να την ανακαταλάβει περί το 326 π.Χ.[716]

Η πόλη ήταν κατανεμημένη σε δύο τμήματα κατοικήσεως: στην άνω πόλη (ακρόπολη) στο άνω οροπέδιο και στην κάτω πόλη. Η κάτω πόλη βρισκόταν επάνω σε χαμηλό οροπέδιο στα νότια της ακροπόλεως. Ανάμεσα τους και σε μια μεγάλη εσοχή του εδάφους στην πλαγιά της ακροπόλεως υπήρχαν ιερά από την Αρχαϊκή Εποχή. Τμήματα τείχους του Ε' αιώνα π.Χ. έχουν ανασκαφεί γύρω από το άνω οροπέδιο και υποδεικνύουν την αρχική κατοίκησή του, η οποία μάλλον το 433/2 π.Χ. κατελάμβανε έκταση 1,4 τ.χλμ. Η οικιστική περιοχή στην άνω πόλη με οικίες και εργαστήρια κατελάμβανε και τις δύο πλευρές της κεντρικής οδού που διέσχιζε από τα ανατολικά προς τα δυτικά το άνω οροπέδιο. Χρησιμοποιούνταν συνεχώς από τον Ε' αιώνα π.Χ. μέχρι και τον πρώιμο 3ο μ.Χ. αιώνα. Αεροφωτογράφηση έχει δείξει ότι την κάτω πόλη διέσχιζαν οκτώ μεγάλες πλατιές οδοί και την νότια, ανατολική και δυτική πλευρά της προστάτευε τείχος του Δ' -Γ' αιώνα π.Χ. με πύργους και εξωτερική τάφρο. Η Αγορά και γενικά ο δημόσιος χώρος βρισκόταν ανάμεσα στην άνω και στην κάτω πόλη, εκτός των οικιστικών τους περιοχών και εκεί όπου υπήρχαν και τα ιερά της Δήμητρας και της Αρτέμιδος. Επιπλέον, πρέπει να υπήρχαν ιερά της Αθηνάς,[717] της Εστίας και της Αφροδίτης[718] ενώ στο κεντρικό τμήμα της περιοχής αυτής βρισκόταν ο «Αρχαϊκός Ναός» αγνώστου θεότητας και ο οποίος μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ. επεκτάθηκε για να περιλάβει διάφορα θρησκευτικά κτίσματα. Ο πλούτος της Πόλεως του Δ' αιώνα π.Χ. φαίνεται από το γεγονός ότι περί το 358 π.Χ. προσέφεραν στους Δελφούς χρήματα για την ανοικοδόμηση του

[711] PHI Greek Inscriptions, # PH140974, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 645.

[712] Στράβων, VI.1.14 (C264) και Δ.Σ., XII.23.2.

[713] PHI Greek Inscriptions, # PH140974, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 645.

[714] Hansen & Nielsen, p. 260 και Nicholas F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study* (Philadelphia: American Philosophical Association, 1987), pp. 162-164.

[715] Ο Δ.Σ., XIV.91.1 γράφει γενικά ότι οι Έλληνες της Ιταλίας συνασπίσθησαν και έκαναν συνέδριο.

[716] Livius, VIII.24.4.

[717] PHI Greek Inscriptions, # PH140974, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 645 col. II line 5.

[718] PHI Greek Inscriptions, # PH140975, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 646.

ναού.[719] Η Ηράκλεια έκοψε αργυρά νομίσματα από την ίδρυσή της στο αχαϊκό σύστημα (Πίνακας 28) αλλά με τις υποδιαιρέσεις των Ταραντίνων.[720] Η Ηράκλεια υπήρξε τόπος συναντήσεως της συμμαχίας ή συμπολιτείας των Ιταλιωτών.

Η συμπολιτεία των Ιταλιωτών περιλάμβανε ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλίας και κατά τον Πολύβιο[721] ιδρύθηκε στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., αν και κάποιου είδους συνεργασία ανάμεσά σε ορισμένες τουλάχιστον Πόλεις υφίστατο από το μέσο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., όμως, περιλάμβανε όλες τις ελληνικές Πόλεις κατά μήκος της ακτής από την Νεάπολη μέχρι και τον Τάραντα, μία τεράστια γεωγραφική περιοχή. Πάντως, έχει υποστηριχθεί ότι η συμμαχία ορισμένων πόλεων τον Ε' αιώνα π.Χ. και η συμπολιτεία περισσοτέρων τον Δ' αιώνα π.Χ. διαφέρουν ως προς τον σκοπό συγκροτήσεώς τους και τον τρόπο λειτουργίας τους και μπορεί να αποτελούν διαφορετικούς πολιτικούς σχηματισμούς των Πόλεων της Κάτω Ιταλίας.[722] Εν τούτοις, η συμμαχία ή συμπολιτεία ίσως διαλύθηκε στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. ή στην αρχή του Γ' αιώνα π.Χ. Παρά την μακρά διάρκεια της λειτουργίας της, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για αυτή είναι πάρα πολύ λίγες. Όμως, είναι ένας από τα πρώτα συστήματα οργανώσεως των Ελλήνων σε ενώσεις Πόλεων (Συμπολιτείες) και αξίζει της προσοχής μας. Η φράση Συμπολιτεία Ιταλιωτών είναι εφεύρημα των σημερινών ιστορικών μια που η ονομασία αυτή δεν υφίσταται στις αρχαίες πηγές εκτός από την συμμαχία των Ιταλιωτών, δηλαδή των ελληνικών Πόλεων της Κάτω Ιταλίας. Οι Πόλεις, όμως, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσαν την συμμαχία των Ιταλιωτών ήταν από μεγάλες έως πολύ μεγάλες σε μέγεθος. Το Μεταπόντιον είχε μέχρι και 40.000 κατοίκους, η «χώρα» του εκτεινόταν μέχρι και σε απόσταση 15 χλμ. από την ακτή και τα τείχη της πόλεως περιέκλειαν έκταση 1,4 τ.χλμ. Στους Λοκρούς η πόλη εκτεινόταν σε 2,3 τ.χλμ., στον Κρότωνα σε 2,8 τ.χλμ. και στον Τάραντα σε 5 τ.χλμ., όπου έμεναν μέχρι και 100.000 άτομα. Η «χώρα» κάθε σχεδόν Ιταλιώτικης Πόλεως (των Ελλήνων Ιταλιωτών) ήταν πολύ μεγάλη και πολλές Πόλεις ήλεγχαν και συνοικισμούς που κατοικούνταν από ντόπιους ιταλικούς πληθυσμούς.

Από την εποχή της ιδρύσεώς των Πόλεών τους μέχρι και τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι Έλληνες της Κάτω Ιταλίας ήρθαν σε σύγκρουση με τους ντόπιους πληθυσμούς, αλλά και μεταξύ τους μέχρι να καθορίσουν τα σύνορά τους. Από τον ΣΤ' αιώνα, όμως, άρχισαν οι συνεργασίες ανάμεσα σε Πόλεις. Κάποια στιγμή στο δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Μεταπόντιο, Κρότων και Σύβαρις συμμάχησαν εναντίον της πόλεως Σίρις.[723] Σειρές νομισμάτων των παραπάνω Πόλεων που εκδόθηκαν στο ίδιο νομισματικό σύστημα και με ιδιαίτερο τρόπο μας κάνουν να υποψιαζόμαστε ότι η συμμαχία περιλάμβανε την Καυλωνία αλλά και άλλες ίσως μικρότερες Πόλεις. Ο σκοπός της συμμαχίας ήταν μόνο στρατιωτικός, αλλά όλες οι Πόλεις υποστήριζαν ότι είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με την Αχαΐα και συνεπώς μοιράζονταν τις ίδιες πατρογονικές παραδόσεις. Η συμμαχία των Ιταλιωτών που γνωρίζουμε λίγο περισσότερο δημιουργήθηκε αργότε-

---

[719] PHI Greek Inscriptions, # PH238333, Central Greece (IG VII-IX) Delphi CID 2:6 B2-5.

[720] Δες Hansen & Nielsen, no 52, «Herakleia», pp. 259-261. Δες νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 34, 35 και GCTV nos 386-397, 1:45-46 & nos 615-618, 1:65-66.

[721] Πολύβιος, II.39.

[722] John W. Wonder, «The Italiote League: South Italian Alliances of the Fifth and Fourth Centuries BC,» *Classical Antiquity* 31 (April 2012): 128-151.

[723] Justinus, XX.2.

ρα, προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. και ίσως γύρω από το 420 π.Χ.,[724] και ήταν βασισμένη σε αχαϊκά πρότυπα. Ο Κρότων, η Σύβαρις και η Καυλωνία συγκρότησαν συμπολιτεία και συνεδρίαζαν στο ιερό του Ομαρίου Διός[725] που ίδρυσαν, έχοντας υιοθετήσει τους νόμους της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Το ιερού του Ομαρίου Διός κοντά στο Αίγιο, στην Πελοπόννησο, ήταν και ο ιερός τόπος συνεδριάσεων της Αχαϊκής Συμπολιτείας.

> Δεν ήταν μόνο σε αυτά τα χρόνια που [οι Ιταλιώτες] έδειξαν την προτίμησή τους προς τους πολιτικούς θεσμούς των Αχαιών, αλλά και μετά από λίγα έτη μιμήθηκαν ολοκληρωτικά την πολιτεία τους. Οι πολίτες του Κρότωνα, της Συβάρεως, και της Καυλωνίας συμμάχησαν και συναποφάσισαν [να ιδρύσουν συμπολιτεία] και, πρώτον, όρισαν κοινό [τόπο] το ιερό και τον τόπο του Διός Ομαρίου για τις συνελεύσεις και τα συμβούλιά τους και, δεύτερον, αφού υιοθέτησαν τις συνήθειες και τους νόμους των Αχαιών αποφάσισαν να διοικούν την συμπολιτεία τους όπως και εκείνοι.[726]

Παρά την άποψη αυτή του Πολυβίου, οι ιστορικοί αμφισβητούν ότι η συμπολιτεία των Ιταλιωτών δημιουργήθηκε και λειτουργούσε ως πλήρες πολιτικό σύστημα και αντίγραφο της Αχαϊκής στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. Επίσης, φαίνεται ότι ήταν η καταγωγή του από την Μεγαλόπολη Αρκαδίας και η συμπάθειά και ο θαυμασμός του για την Αχαϊκή Συμπολιτεία που τον οδήγησαν να γράψει ότι οι Ιταλιώτες την μιμήθηκαν πλήρως ήδη από τον Ε' αιώνα π.Χ. Άλλωστε, ό,τι γνωρίζουμε από τον ιστορικό για την Αχαϊκή Συμπολιτεία και την λειτουργία της αφορά κυρίως στον Γ' αιώνα π.Χ. και όχι νωρίτερα (κεφ. 7). Η συμμαχία των Ιταλιωτών πρέπει να λειτούργησε επισήμως ως συμπολιτεία μόνο μετά το μέσο του Δ' αιώνα π.Χ.

Ο τρόπος λειτουργίας της συμπολιτείας τουλάχιστον τον Δ' αιώνα π.Χ. μπορεί να συναχθεί από ορισμένες διάσπαρτες πληροφορίες. Οι Πόλεις συνέρχονταν σε «συνόδους»[727] που πρέπει να ήταν οι πιθανόν ετήσιες ομοσπονδιακές συνελεύσεις. Τα «διαβούλια»[728] ή «συνέδριον»[729] με τους αντιπροσώπους των Πόλεων δεν μπορεί παρά να ήταν οι συνεδριάσεις της ομοσπονδιακής βουλής για τα τρέχοντα θέματα. Επειδή το ιερό του Οναρίου Διός δεν έχει εντοπισθεί, δεν γνωρίζουμε και τον τόπο των συναντήσεων. Το σύμπλεγμα κτισμάτων δωρικού ναού, το οποίο κείται βορειοδυτικά της Καυλωνίας στο σημερινό χωριό Monasterace και είναι αφιερωμένο σε θεότητα που δεν γνωρίζουμε, έχει προταθεί ως μία πιθανή τοποθεσία, αν και η θέση του εντός των τειχών της Καυλωνίας κάνει κάποιους επιστήμονες να είναι επιφυλακτικοί. Όμως, ο ναός κτίσθηκε περί το 425 π.Χ., δηλαδή πολύ κοντά στην πιθανή ίδρυση της συμπολιτείας. Είχε μεγάλες διαστάσεις, 20 μ. επί 45 μ., και περιείχε θησαυροφυλάκιο ή αρχείο. Πέντε αναβαθμίδες σε σχήμα ορθής γωνίας, η μακρά πλευρά των οποίων είναι παράλληλη με την βόρεια πλευρά του ναού, χρησίμευαν στους επισκέπτες που έρχονταν από την Καυ-

---

[724] Ο Θουκ., VI.44.3, γράφει «Ἰταλιώταις ξυνδοκῇ», ότι δηλαδή η συμπολιτεία των Ιταλιωτών λειτουργούσε περί το 415 π.Χ.

[725] Ο Δίας Ομάριος ή Αμάριος πρέπει να ήταν ο Δίας του φωτός της ημέρας (αμάρα=ημέρα). Δες Cook, *Zeus*, 1:14-18.

[726] Πολύβιος, II.39.5-6. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[727] Πολύβιος, II.39.6.

[728] Πολύβιος, II.39.6.

[729] Δ.Σ., XIV.91.1.

λωνία για να ανέβουν στον ναό, αλλά μπορεί να αποτελούσαν και κερκίδες για τις συνελεύσεις των αντιπροσώπων των Πόλεων της συμπολιτείας. Στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ., οι συνελεύσεις μεταφέρθηκαν στον ναό της Ήρας στον Κρότωνα και αργότερα στην Ηράκλεια.

Ο μόνος επώνυμος άρχων που αναφέρεται στις αρχαίες πηγές είναι ο στρατηγός.[730] Αν και κάθε Πόλη πρέπει να εξέλεγε τον δικό της στρατηγό (ή στρατηγούς), σε εκστρατείες στις οποίες συμμετείχαν οι στρατοί των Πόλεων της συμπολιτείας των Ιταλιωτών πρέπει να εκλεγόταν ένας και μόνο στρατηγός, όπως στην περίπτωση του στρατηγού Ἕλωρι (κεφ. 3). Πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε και ομοσπονδιακό δικαστήριο που αφορούσε και στους στρατηγούς. Οι Πόλεις ήταν υποχρεωμένες να βοηθήσουν στρατιωτικά η μία την άλλη, εάν μία από αυτές δεχόταν επίθεση. Εάν όμως οι στρατηγοί κάποιας από τις Πόλεις της συμπολιτείας αρνούνταν να συμμετάσχουν με τον στρατό της σε τέτοια επιχείρηση, θα θανατώνονταν,[731] καταδικασμένοι –πρέπει να εικάσουμε– από δικαστήριο της συμπολιτείας.

Μετά τις στρατιωτικές αποτυχίες της συμπολιτείας των Ιταλιωτών υπό τον Κρότωνα, περί το μέσον του Δ' αιώνα π.Χ., ο Τάρας πρέπει να ανέλαβε την αρχηγία της, όταν οι Ταραντίνοι κάλεσαν τον Αλέξανδρο Α' Μολοσσό να τεθεί επικεφαλής του στρατού τους. Ο Αλέξανδρος προσπάθησε να μεταφέρει στους Θουρίους την «κοινήν των Ελλήνων πανήγυριν»[732] που τελούνταν στην Ηράκλεια και ήθελε να κτίσει τειχισμένο χώρο για τις συνεδριάσεις τους κοντά στον ποταμό Ακάλανδρο (BAGROW, 45:E4, σημερ. Cavone), νότια του Μεταποντίου. Συνεπώς, ο Τάρας είχε την ηγεμονία της συμπολιτείας μέχρι περίπου το 330 π.Χ. Οι αναφορές στις αρχαίες πηγές περί Ιταλιωτών ως σύνολο μας κάνουν να υποθέσουμε ότι η συμπολιτεία είχε διατηρηθεί και τον Γ' αιώνα, την εποχή που ο βασιλιάς της Ηπείρου Πύρρος ήταν στην Ιταλία (δες παρακάτω).[733]

Γενικά, φαίνεται ότι η συμπολιτεία των Ιταλιωτών ήταν μια χαλαρή ένωση Πόλεων και περισσότερο μια ισχυρή στρατιωτική συμμαχία, αν και παρουσιάζεται ότι διέθετε ιερό, συνέλευση, βουλή, κοινή κοπή νομισμάτων (ορισμένες Πόλεις), στρατό από τις Πόλεις με έναν στρατηγό επικεφαλής. Πάντως, στο μεγάλο πλαίσιο των ελληνικών Πόλεων που είχαν συγκροτήσει Κοινόν ή Συμπολιτεία μπορούμε καθαρότερα να διακρίνουμε την ένωση των Ιταλιωτών ως συμμαχία και ιδίως στρατιωτική συμμαχία εναντίον των ντόπιων ιταλικών πληθυσμών αλλά και του Διονυσίου Α' των Συρακουσών, όπως μας υποδεικνύουν και οι αρχαίες πηγές. Τα γεγονότα της εποχής έχουν αποδείξει ότι ήταν δύσκολο να αντιμετωπίσουν οι Πόλεις αυτές τις προκλήσεις μεμονωμένα και διότι οι αντίπαλοί τους ήταν στρατιωτικά ισχυροί και διότι οι πόλεις βρίσκονταν σε μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους για να ζητήσουν, να συμφωνήσουν και να λάβουν βοήθεια η κάθε μία ακόμη και από την διπλανή της. Μετά την παράδοση του Τάραντα στους Ρωμαίους το 272 π.Χ. φαίνεται ότι η συμπολιτεία διαλύθηκε.[734] Η Ιστορία της συμμαχίας ή συμπολιτείας των Ιταλιωτών έχει φθάσει μέχρι εμάς σήμερα με πολλά εάν, ίσως, πιθανώς, γεγονός

[730] Δ.Σ., XIV.103.5.

[731] Δ.Σ., XIV.101.1.

[732] Στράβων, VI,3,4 (C280).

[733] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIII & XVI και Δ.Α., XIX.9.1-2 & 14.4.

[734] Michael P. Fronda, «The Italiote League and southern Italy,» in *Federalism in Greek Antiquity*, ed. Hans Beck and Peter Funke (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2015), ch. 21 και J. A. O. Larsen, *Greek Federal States. Their Institutions and History* (Oxford: Clarendon Press, 1968), pp. 95-97

που κάνει την ιστορική της εικόνα ιδιαίτερα δυσδιάκριτη.

Δύο από τις σημαντικότερες Πόλεις της Κάτω Ιταλίας, η Σύβαρις και οι Θούριοι, βρίσκονται σήμερα κάτω από αλλουβιακές αποθέσεις ποταμών βάθους 4 μ.[735] και κάτω από το επίπεδο της θάλασσας. Φαίνεται ότι το νερό πλημμύρισε τις πόλεις από την Αρχαιότητα εξαιτίας γεωλογικών και φυσικών φαινομένων, με κυριότερα από αυτά την ανύψωση του επιπέδου της θάλασσας αλλά και την μεταβαλλόμενη ανύψωση της ακτογραμμής, γεγονότα που τελικά είχαν επιπτώσεις στην οικονομική ζωή των πόλεων και στην τελική παρακμή τους.[736] Η σύσταση του εδάφους στην περιοχή σε συνδυασμό με το νερό που έρχεται από την θάλασσα κάνει την αρχαιολογική έρευνα από πολύ δυσχερή μέχρι και αδύνατη. Πάντως, μικρές κάθετες τομές με ειδικά τρυπάνια έχουν επιβεβαιώσει την ύπαρξη των δύο πόλεων. Σε δύο πολύ μικρές ορθογώνιες τομές, πιθανότατα στο βόρειο άκρο κατοικημένης στην Αρχαιότητα περιοχής, βρέθηκαν πολλά αναθηματικά ειδώλια και μικροσκοπικά αγγεία κοντά σε κλιβάνους και πηγάδια εντός κτηρίου, που μάλλον επιβεβαιώνουν σε εκείνο το σημείο μια μικρή κοινότητα αγγειοπλαστών κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., δηλαδή μια μικρή επιβεβαίωση υπάρξεως της Συβάρεως. Δύο χιλιόμετρα νοτιότερα, αποκαλύφθηκε κτήριο της ρωμαϊκής περιόδου της πόλεως, μεγάλη αίθουσα που μετατράπηκε σε είδος θεάτρου, επάνω στον πολεοδομικό καμβά των Θουρίων, όπως αυτός είχε σχεδιαστεί σε πολεοδομικά τετράγωνα από τον πολεοδόμο Ιππόδαμο. Η αρχαιολογική σκαπάνη με την βοήθεια αεροφωτογραφιών και την χρήση ηχοβολιστικών μεθόδων έχει αποδείξει την ιπποδάμειο πολεοδομία των Θουρίων. Όταν αργότερα το 194 π.Χ. οι Ρωμαίοι αποίκησαν τους Θουρίους εγκαταστάθηκαν στα ήδη υπάρχοντα σπίτια, τα οποία μεταποίησαν σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Κάτω από τα κτίσματα υπάρχουν ακόμη τα αρχαϊκά ερείπια της Συβάρεως συνοδευόμενα από θραύσματα αγγείων, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για την ανεύρεση του κοινού λιμανιού της Συβάρεως, των Θουρίων και της μετέπειτα ρωμαϊκής πόλεως Copia. Οι Θούριοι εγκαταλείφθηκαν το 90 π.Χ. και εξαφανίσθηκαν από τον χάρτη.[737]

Οι Θούριοι συμμετείχαν στον Πελοποννησιακό Πόλεμο αρχικά στο πλευρό των Αθηναίων, οπότε και συνεισέφεραν 700 οπλίτες και 300 ακοντιστές[738] στην αθηναϊκή εκστρατεία στην Σικελία. Μετά την ήττα των Αθηναίων, βρέθηκαν στο πλευρό των Σπαρτιατών και συνεισέφεραν 10 πολεμικά πλοία[739] στον σπαρτιατικό στόλο που επιχειρούσε στο Αιγαίο. Εν τούτοις, η ζωή στους Θουρίους συνέχιζε να είναι πολύ ευχάριστη και πλούσια, αν κρίνουμε από την ποικιλία των τροφών που αναφέρει ο Αθηναίος

---

[735] Hansen & Nielsen, no 70, «Sybaris», p. 296.

[736] Δες λεπτομέρειες σε Jean-Daniel Stanley and Maria Pia Bernasconi, «Sybaris-Thuri-Copia trilogy: three delta coastal sites become land-locked,» *Méditerranée* 112 (2009) : 75-86.

[737] Froelich Rainey, «The Location of Archaic Greek Sybaris,» *American Journal of Archaeology* 73, no. 3 (July 1969) : 261-273 και Oliver C. Colburn, «A Return to Sybaris,» *Expedition* 18, no 2 (Winter 1976): 2-15 και Emanuele Greco, «The Urban Plan of Thurioi: Literary Sources and Archaeological Evidence for a Hippodamian City,» in *Inside the City in the Greek World. Studies of Urbanism from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, eds Sara Owen & Laura Preston (Oxford: Oxbow, 2009), pp. 108-117. Για τον Ιππόδαμο ως πολεοδόμο των Θουρίων δες Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν,* λμ. «Ιπποδάμου νέμησις» και για την πολεοδομία των Θουρίων δες Δ.Σ., XII.10.7, ενώ για το πολεοδομικό σύστημα και τον χαρακτήρα του, τα οποία χρησιμοποίησε ο Ιππόδαμος στον Πειραιά, δες Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1267b-1268b (II.5). Δες και Hansen & Nielsen, no 74, «Thurioi», pp. 304-307.

[738] Θουκ., VII.35.1.

[739] Θουκ., VIII.35.1 & VIII.61.2.

κωμικός Μεταγένης[740] στην κωμωδία του *Θουριοπέρσαι*. Κριθαρόζυμα, κρέατα και ψάρια, όλα έτοιμα να φαγωθούν, έτρεχαν από τα ποτάμια στους Θουρίους. Στους παραποτάμους κυλούσαν ψητά καλαμαράκια, φαγγριά, αστακοί, λουκάνικα, κοψίδια, ψαροτηγανιές, αλλά και τηγανίτες, όλα έτοιμα σε μπουκίτσες να τις καταπιείς. Άλλα φαγητά που κύλαγαν μπροστά στα πόδια σου ήταν έτοιμα να τα πιάσεις για να τα φας και τριγύρω σου παντού πλέανε γλυκοτήγανα,[741] γράφει ο Μεταγένης διακωμωδώντας τον τροφικό παράδεισο των Θουρίων.[742] Το κρασί τους ήταν ονομαστό, το λάδι ένα από τα καλύτερα στον Ελληνικό Κόσμο και οι λήκυθοι που το φύλαγαν ήταν ειδικές.[743]

Ενώ λοιπόν στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. η ζωή κυλούσε ήσυχα και ευτυχισμένα στους Θουρίους, εμφανίσθηκαν εχθροί που για πρώτη φορά απασχόλησαν τους Έλληνες της Κάτω Ιταλίας. Γύρω στο 355 π.Χ., λίγο πριν από το ξέσπασμα του Α' Σαυνιτικού Πολέμου, συγκεντρώθηκαν στην νότια Ιταλία διάφοροι άνδρες, κυρίως σκλάβοι που είχαν δραπετεύσει, και συγκρότησαν άτακτες ομάδες ληστών οι οποίες λυμαίνονταν την ύπαιθρο. Σιγά-σιγά, όμως, και μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. είχαν αποκτήσει πολεμική εμπειρία και άρχισαν να πολιορκούν πόλεις, μερικές από τις οποίες κατέλαβαν.[744] Όταν απείλησαν τους Θουρίους, το 282 π.Χ., οι Έλληνες ζήτησαν την βοήθεια των Ρωμαίων και εκείνοι έσπευσαν να τους συνδράμουν.

Ο τρόπος με τον οποίο είχαν φερθεί προηγουμένως οι Ρωμαίοι στην Νεάπολη είχε καταλυτική επίδραση στο με ποιους θα συντάσσονταν οι μικρότερες ελληνικές Πόλεις της Ιταλίας. Το γεγονός αυτό, λοιπόν, και μόνο δείχνει πόσο σημαντικοί και υπολογίσιμοι είχαν γίνει οι Ρωμαίοι στην περιοχή για να ζητήσει την βοήθειά τους μια ελληνική πόλη, αλλά και την άρνηση των Θουρίων να απευθυνθούν στον Τάραντα λόγω της αντιπαλότητας των Πόλεων στον κόλπο αλλά και του φόβου καταλήψεως της μίας από την άλλη. Οι Θούριοι φαίνεται ότι είχαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην σταθερότητα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, παρά στην αμφιλεγόμενη υποστήριξη μιας γειτονικής ελληνικής Πόλεως. Πιθανολογείται ότι την ίδια περίπου εποχή, οι Λοκροί, ο Κρότων και το Ιππώνιον (BAGROW, 46:D4, σημερ. Vibo Valentia) είχαν ζητήσει και εκείνες την βοήθεια των Ρωμαίων[745] για τους ίδιους λόγους, πράγμα που δείχνει πώς οι Ρωμαίοι ήρθαν σε επαφή και ενεπλάκησαν και στις διαμάχες μεταξύ των ελληνικών Πόλεων στην νότια Ιταλία. Ο λόγος για τον οποίον οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να δείξουν ενδιαφέρον για τον Νότο ίσως οφειλόταν στις ιδέες της ομάδας των πατρικο-πληβείων που είχε ισχυροποιηθεί αυτή την περίοδο στην Ρώμη.[746] Τελικά και ανταποκρινόμενος στην έκκληση των Θουρίων, ο ύπατος Γάιος Φαβρίκιος Λυσκίνος (Gaius Fabricius

[740] Σύγχρονος του Αριστοφάνη, ο Αθηναίος κωμικός ποιητής Μεταγένης πρέπει να έζησε στο δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ. και μέχρι τις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. Αποσπάσματα μόνο διασώζονται από τις κωμωδίες του *Αύραι*, *Μαμμάκυθος*, *Θουριοπέρσαι*, *Φιλοθύτης*, *Όμηρος* ή *Ασκηταί*. Για τα αποσπάσματα των έργων του δες CAF, 1:704-708 και σε προηγούμενη έκδοση FCG, 2.2:751-758.

[741] Για την γαστρονομία στην Σύβαρη και στην Σικελία δες Andrew Dalby, *Siren Feasts* (London: Routledge, 1996), pp. 108-112.

[742] Απόδοση στα νέα ελληνικά, Δ. Ι. Λοΐζος. Το αρχαίο απόσπασμα σε Αθήναιος, VI.98 (269f).

[743] Στράβων, VI.1.14 (C264) και Αθήναιος, II.74 (67b) και Θεόφραστος, *Χαρακτήρες*, XXI – Πλήρης εξέταση των Θουρίων στο Hansen & Nielsen, no 74, «Thurioi», pp. 304-307. Δες νομίσματα των Θουρίων σε ΟΑΕΝ, αρ. 43, 44 και GCTV, nos 432-450, 1:49-50 & nos 638-645, 1:67.

[744] Δ.Σ., XVI.15.

[745] Mommsen, *Rome*, 2:12 και Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 1:103 και Γαρουφαλιάς, σ. 185 υποσ. 5 και ΙΕΕ, 4:351.

[746] Scullard, *History*, p. 140.

Luscinus)[747] επιτέθηκε εναντίον των Λευκανών και των Βρεττίων, τους νίκησε και άφησε φρουρά στους Θουρίους.

Λίγες ημέρες μετά, οι Ταραντίνοι που ήταν συγκεντρωμένοι αργά το απόγευμα στο θέατρο και γιόρταζαν τα Διονύσια με άφθονο κρασί είδαν με μεγάλη έκπληξη αλλά και φόβο δέκα ρωμαϊκά πλοία να πλέουν έξω από τον Τάραντα. Κατά την αντίληψη τους, η πρόκληση ήταν μεγάλη. Ήταν βέβαιοι ότι ο Κόλπος του Τάραντα ήταν απαραβίαστος. Οι ιστορικές πηγές της εποχής εξηγούν ότι οι Ταραντίνοι θεώρησαν ότι οι Ρωμαίοι παραβίασαν την συνθήκη που είχαν υπογράψει με τον Αλέξανδρο Μολοσσό το 332 π.Χ. (ή αργότερα), ο οποίος τότε βρισκόταν στην υπηρεσία των Ταραντίνων, για ουδετερότητα και μη επέμβαση στον Κόλπο του Τάραντα, ενώ οι Ρωμαίοι προφανώς πίστευαν ότι η συνθήκη είχε περιπέσει σε αχρηστία και είχαν πλεύσει με φιλικές διαθέσεις προς την ελληνική Πόλη. Στην πραγματικότητα, ο λόγος της ξαφνικής αυτής παρουσίας των Ρωμαίων έξω από τον Τάραντα είναι αβέβαιος: μήπως απλώς ήθελαν να κάνουν αισθητή την ναυτική παρουσία τους στον Νότο και εκτελούσαν αναγνωριστική αποστολή στα ύδατα του Τάραντα, ήθελαν να φθάσουν στους Θουρίους από τη θάλασσα, διότι είχε αποκοπεί η χερσαία επικοινωνία, ή τελικά επιθυμούσαν να δείξουν την συμπάθειά τους ή ακόμη και να παράσχουν την συνδρομή τους στους ολιγαρχικούς υποστηρικτές τους στον Τάραντα;[748] Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι οι Ταραντίνοι, ιδίως μετά την εγκατάσταση της ρωμαϊκής φρουράς στους Θουρίους, είχαν θορυβηθεί πάρα πολύ με την είσοδο των Ρωμαίων στην σφαίρα επιρροής τους και με την αφορμή αυτή αποφάσισαν να αντιδράσουν αμέσως, πριν είναι πολύ αργά. Χωρίς λοιπόν να έχουν δεχθεί ναυτική επίθεση, οι Ταραντίνοι ναυμάχησαν αμέσως με τον μικρό ρωμαϊκό στόλο, βύθισαν αρκετά πλοία, και συνέλαβαν αιχμαλώτους. Κατόπιν, έστειλαν στρατό κατά των Θουρίων, τους οποίους θεώρησαν υπεύθυνους για την έλευση των Ρωμαίων στην περιοχή τους, εξόρισαν τους ευγενείς και λεηλάτησαν την πόλη, ενώ εξεδίωξαν και την ρωμαϊκή φρουρά από την πόλη.[749] Με αυτές τους τις πράξεις, θεώρησαν ότι επανέφεραν την προηγουμένη καθεστηκυία τάξη στην περιοχή τους και έδωσαν και ένα μάθημα στους Έλληνες που προτιμούσαν την ρωμαϊκή κυριαρχία.

Οι Ρωμαίοι κράτησαν την ψυχραιμία τους. Δεν κήρυξαν τον πόλεμο αμέσως. Αντιθέτως, φάνηκαν πολύ σκεπτικοί εάν έπρεπε να ξεκινήσουν εχθροπραξίες με τους Ταραντίνους την δεδομένη χρονική στιγμή που οι Λευκανοί και οι Βρέττιοι ήταν απειλητικοί στον Νότο και ο κίνδυνος αντιμετωπίσεως των Σαυνιτών ήταν πάντα ορατός. Έστειλαν, λοιπόν, πρεσβεία για να διαπραγματευθεί ειρηνική λύση του ζητήματος και την υλική και ηθική ικανοποίηση των Ρωμαίων. Ζητούσαν να τους παραδοθούν οι αιχμάλωτοι, να επιστρέψουν οι εξορισμένοι κάτοικοι των Θουρίων, να τους επιστραφούν οι περιουσίες τους ή να αποζημιωθούν αναλόγως, και, τέλος, να τους παραδοθούν οι υπαίτιοι των γεγονότων. Οι Ταραντίνοι, που είχαν πάλι γιορτή, δέχθηκαν τους απεσταλμένους των Ρωμαίων με απόλυτο χλευασμό. Ο επικεφαλής της αποστολής και εμπει-

---

[747] FT, p. 97, έτος 282.

[748] Συζήτηση σε CS, p. 593 n. 33 και Γαρουφαλιάς, σ. 188 υποσ. 9 και Scullard, *History*, pp. 140-141.

[749] Απ. Σαυν., VII και V.M., I.8.6 και Δίων, IX.fr. 39.4 & 39.5 και Ζωναράς, VIII.2 και Orosius, IV.1 και Florus, I.18.3-4 (XIII). Brauer, pp. 121-123. Ο Forsythe, pp. 350-351 τονίζει τον ζήλο των Ρωμαίων ιστοριογράφων στην προσπάθειά τους να δείξουν την υπαιτιότητα των Ταραντίνων στην περιγραφή της διενέξεως με την Ρώμη.

ρότατος πρώην ύπατος Λεύκιος Ποστούμιος (Lucius Postumius) άρχισε να εξηγεί στα ελληνικά τις θέσεις και τις απαιτήσεις των Ρωμαίων ενώ οι Ταραντίνοι κορόιδευαν αυτά που έλεγε και γελούσαν δυνατά όταν έκανε κάποιο γλωσσικό λάθος. Αποκαλούσαν τους πρεσβευτές «βαρβάρους»[750] και τους κορόιδευαν φωναχτά για την ενδυμασία τους με την πορφυρή λωρίδα, συνηθισμένη επίσημη φορεσιά των Ρωμαίων. Μέσα στην οχλαγωγία και καθώς οι Ρωμαίοι αποχωρούσαν, ένας Ταραντίνος, «ἀνὴρ γελοῖος καὶ φιλοσκώμμων»,[751] πλησίασε τον Ποστούμιο, γύρισε την πλάτη του, έσκυψε, σήκωσε το ένδυμά του και κόπρισε[752] τον μανδύα του Ρωμαίου. Οι Ταραντίνοι ξέσπασαν σε επιδοκιμασίες για την πράξη αυτή, άρχισαν να χειροκροτούν και να τραγουδούν «ασελγῆ ανάπαιστα»[753] (βρώμικα τραγούδια) χτυπώντας ρυθμικά τα πόδια τους στο έδαφος. Τότε ο Ποστούμιος σηκώνοντας το λερωμένο του ρούχο, γύρισε προς τους Ταραντίνους που αλάλαζαν και είπε «ἐκπλυνεῖται τοῦτο αἵματι πολλῷ, τοιούτοις ἀρεσκόμενοι γέλωσιν».[754] Απλώθηκε νεκρική σιγή καθώς η πρεσβεία έφευγε, αλλά οι Ταραντίνοι δεν ζήτησαν συγνώμη και έλεγαν πόσο μεγαλόψυχοι ήταν που άφησαν τους Ρωμαίους να αποχωρήσουν ανενόχλητοι μετά από αυτά που είχαν ζητήσει. Οι Ρωμαίοι, βέβαια, έπρεπε να περιμένουν αυτή την αντίδραση του δήμου των Ταραντίνων διότι οι δεύτεροι, στην εξωτερική τους πολιτική, ενδιαφερόντουσαν να έχουν με το μέρος τους την αριστοκρατία των άλλων πόλεων, ενώ αδιαφορούσαν για τους υπόλοιπους πολίτες.[755] Στην προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει η υποτιμητική αντίδραση των Ταραντίνων.

Όταν ο Ποστούμιος γύρισε στην Ρώμη, έδειξε τον λερωμένο του μανδύα στους συμπολίτες του και εξήγησε πόσο απαξιωτικοί και υβριστικοί ήταν οι Ταραντίνοι απέναντι στην Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Παρά την αγανάκτηση των πολιτών, η Σύγκλητος και πάλι δεν βιάστηκε να πάρει μια γρήγορη απόφαση, αλλά συνεδρίασε για μέρες πολλές, από την ανατολή μέχρι την δύση του ηλίου, για να αποφασίσει εάν έπρεπε την δεδομένη στιγμή με όλους αυτούς τους εχθρούς τριγύρω της να ξεκινήσει πόλεμο με τους Ταραντίνους. Τελικά, την απόφαση της Συγκλήτου επικύρωσαν και οι πολίτες και έτσι ο ύπατος Λεύκιος Αιμήλιος (Lucius Aemilius)[756] διατάχθηκε να προχωρήσει προς τον Τάραντα, αλλά πριν επιτεθεί να στείλει νέα πρεσβεία ειρήνης με τους ίδιους όρους. Αυτή την φορά οι Ταραντίνοι δεν γέλασαν γιατί είδαν τον ρωμαϊκό στρατό έξω από την πόλη τους. Αμέσως άρχισαν να συζητούν για το εάν έπρεπε να πολεμήσουν με τους Ρωμαίους. Η μερίδα των πιο ηλικιωμένων και πλουσίων πολιτών δεν ήθελαν έναν ακόμη πόλεμο, παρά το γεγονός ότι η αποδοχή των όρων σήμαινε ουσιαστικά υποταγή της πόλεως τους στους Ρωμαίους. Αλλά οι νεώτεροι και φτωχότεροι, πιστεύοντας σε μια εύκολη νίκη, επέμεναν με φανατισμό να τιμωρήσουν τους Ρωμαίους. Οι τελευταίοι ίσως προσδοκούσαν και σε προσωπικά οικονομικά οφέλη, στα λάφυρα, μετά από μια νίκη σε έναν τέτοιο πόλεμο. Τότε, κάποιος, είπε ότι σε αυτόν τον πόλεμο χρειάζονταν ισχυρούς συμμάχους και πολέμαρχο και πρότεινε να καλέσουν τον Πύρρο, τον βασιλιά

[750] Δ.Α., XIX.5.1.

[751] Απ. Σαυν., VII.2.

[752] Λαϊκιστί, έχεσε επάνω στο ρούχο του Ρωμαίου πρέσβη.

[753] Δίων, IX.fr. 39.8.

[754] «Αυτό θα το ξεπλύνετε με πολύ αίμα, εσείς που σας αρέσει να γελάτε με αυτά τα αστεία», Απ. Σαυν., VII.2.

[755] Cornell, p. 363.

[756] FT, p. 98, έτος 280.

της Ηπείρου, να τεθεί επικεφαλής στρατού εναντίον των Ρωμαίων. Ο Μέτων, αφού είχε σταθεί αδύνατον να τους πείσει να μην ξεκινήσουν πόλεμο, εισέβαλε στον χώρο των συζητήσεων με χορευτές και αυλητρίδα. Αφού τους διασκέδασε για λίγο, σταμάτησε απότομα το τραγούδι και προειδοποίησε τους συμπολίτες του Ταραντίνους ότι τώρα μπορούσαν να μεθούν και να χορεύουν αλλά εάν δέχονταν την πρόταση πολέμου με συμμάχους και πολέμαρχο επικεφαλής, η ζωή τους θα άλλαζε τελείως και θα κατέληγαν σκλάβοι. Τελικά, οι Ταραντίνοι αποφάσισαν να καλέσουν τον Πύρρο για να αντιμετωπίσουν τους Ρωμαίους.[757]

Όλες αυτές οι λεπτομέρειες για το πώς οι Ταραντίνοι βρέθηκαν να είναι απευθείας αντίπαλοι των Ρωμαίων ή για το πώς οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να πολεμήσουν ισχυρό εχθρό τόσο μακριά από την Ρώμη, νομίζουμε ότι έχουν ιδιαίτερο ειδικό βάρος για την Ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας στην αρχή του Γ' αιώνα π.Χ. Βέβαια, από την πλευρά των Ελλήνων, ο πόλεμος Ρώμης και Τάραντα σήμανε το τέλος της κυριαρχίας τους στην Κάτω Ιταλία. Το 281 π.Χ., όμως, φαίνεται ότι η ελληνική γλώσσα έχαιρε ιδιαίτερης εκτιμήσεως στην Ρώμη και ότι τουλάχιστον ορισμένοι Ρωμαίοι αξιωματούχοι την μάθαιναν και την μιλούσαν. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι ο Ποστούμιος μίλησε ο ίδιος στους Ταραντίνους στα ελληνικά χωρίς διερμηνέα. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ρωμαίων και Ταραντίνων αποκαλύπτουν ότι η Ρώμη αυτή την εποχή δεν ήταν μια ασυγκράτητη ιμπεριαλιστική δύναμη, αλλά αντιθέτως υπολόγισε πάρα πολύ τον Τάραντα και προσπάθησε με κάθε τρόπο να αποφύγει την σύγκρουση μαζί του. Αν η Ρώμη ενδιαφερόταν να επικρατήσει και στην Κάτω Ιταλία θα κήρυττε αμέσως πόλεμο μετά από τέτοια χυδαία προσβολή που είχε δεχθεί με την πρεσβεία του Ποστούμιου, ακόμη και εάν δεχθούμε ότι ο πλους του στόλου στον Κόλπο του Τάραντα ήταν προσχεδιασμένος. Αντιθέτως, η Σύγκλητος στάθμισε πολύ καλά τα υπέρ και τα κατά μιας τέτοιας περιπέτειας την δεδομένη στιγμή και ουσιαστικά αποφάσισε να αποφύγει τον πόλεμο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι το κύριο μέλημα των Ρωμαίων και οι πόλεμοί τους κατά τους πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ήταν η προστασία της Ρώμης από άμεσους και γειτονικούς εχθρούς. Ως συνέπεια αυτού, η ρωμαϊκή κυριαρχία στην Ιταλία επεκτάθηκε, αλλά η κυριαρχία αυτή σε εδάφη και λαούς δεν ήταν αποτέλεσμα μιας προσχεδιασμένης ιμπεριαλιστικής πολιτικής. Οι Ταραντίνοι, από την άλλη πλευρά, παγιδεύθηκαν σε μία δίοδο που η μόνη της έξοδος οδηγούσε τελικά στην ταπείνωση ή στον πόλεμο, χωρίς όμως να έχουν αντιληφθεί την σοβαρότητα του γεγονότος. Θεωρώντας ότι η Ρώμη ήταν ένας εύκολος αντίπαλος που θα τον νικούσαν, όπως είχαν πράξει με τόσους άλλους λαούς όλα αυτά τα χρόνια, και βασιζόμενοι στον ανεξάντλητο πλούτο της Πόλεώς τους δεν ανησύχησαν όταν φέρθηκαν απόλυτα ταπεινωτικά στους Ρωμαίους. Ακόμη και όταν ο ρωμαϊκός στρατός εμφανίσθηκε προ των πυλών, οι μισοί ήθελαν να ξεμπερδεύουν γρήγορα με αυτόν τον πονοκέφαλο υποκύπτοντας στις απαιτήσεις των Ρωμαίων, ενώ οι άλλοι μισοί πίστευαν ότι με έναν ισχυρό πολέμαρχο και μισθοφόρους θα έδιναν ένα γρήγορο μάθημα στους Ρωμαίους που τους τάραξαν την

[757] Απ. Σαυν., VII και Δίων, IX.fr. 39.4-39.10 και Ζωναράς, VIII.2 και Δ.Α., XIX.5-8 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIII. Πρβλ. V.M., II.2.5. Δεν πρέπει να ταυτίσουμε απόλυτα το αριστοκρατικό κόμμα του Τάραντα με τους πλούσιους και το δημοκρατικό με τους φτωχούς (Brauer, p. 125). Πιθανότατα η όλη διαδικασία προσκλήσεως του Πύρρου να διήρκεσε αρκετό διάστημα, διότι ίσως εστάλησαν περισσότερες από μια πρεσβείες για να πεισθεί ο Ηπειρώτης βασιλιάς (δες και Justinus, XVIII.1).

ησυχία και τόλμησαν να παραβούν την συμφωνία. Και οι δύο μερίδες όμως πίστευαν ότι ήταν απλώς θέμα λίγου χρόνου για να ξαναγυρίσουν στην ανεμελιά και στα γλέντια τους.

Οι Ταραντίνοι γνώριζαν ότι οι αντίπαλοί τους δεν θα περίμεναν πολύ. Οι Ρωμαίοι, πιθανότατα για λόγους εκφοβισμού είχαν ήδη κάψει και αποψιλώσει από δέντρα την περιοχή στην οποία βρίσκονταν και είχαν καταλάβει και μερικά «φρούρια». Συνεπώς, οι Ταραντίνοι απευθύνθηκαν με αγωνία για βοήθεια στον βασιλιά Πύρρο της Ηπείρου, που η φήμη του είχε απλωθεί παντού στον ελληνόφωνο χώρο.[758] Δεν ήταν η πρώτη φορά που ζητούσαν βοήθεια από ισχυρούς στην άλλη πλευρά του Ιονίου και της Αδριατικής. Όπως έχουμε ήδη αναλύσει, στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. είχαν ζητήσει την βοήθεια των Σπαρτιατών, μια που ήταν Σπαρτιατική αποικία, για να αντιμετωπίσουν ντόπιους εχθρούς. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Αλέξανδρος Μολοσσός της Ηπείρου (θείος του Αλεξάνδρου του Μεγάλου της Μακεδονίας) έλαβε πρόσκληση και έσπευσε να βοηθήσει τους Ταραντίνους στους πολέμους τους με λαούς της Κάτω Ιταλίας. Έτσι, η πρόσκληση προς τον Πύρρο ήταν μέσα στα πλαίσια μιας παραδόσεως εκκλήσεων του Τάραντα για μισθοφορική βοήθεια από τον Ελλαδικό χώρο. Η μόνη αλλά σημαντική διαφορά με τις προηγούμενες περιπτώσεις ήταν ότι ο Πύρρος ήταν καλύτερος στρατιωτικός ηγέτης από τους προηγούμενους, αλλά είχε πλέον να αντιμετωπίσει μια μεγάλη δύναμη και όχι τους ντόπιους, υποδεέστερους στρατιωτικά λαούς.

Ο βασιλιάς της Ηπείρου Πύρρος είναι ένα εξ ολοκλήρου διαφορετικό ιστορικό ζήτημα που συντάραξε την Ρώμη στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. Ρωμαίοι, Σάβελλοι, Λατίνοι αλλά και Έλληνες με επικεφαλής τον Ηπειρώτη Πύρρο βρέθηκαν αντιμέτωποι στα πεδία μαχών της κεντρικής και νότιας Ιταλίας.

Ο Πύρρος και το Μεγάλο Βασίλειο της Ηπείρου

Ο Πύρρος (ο κοκκινομάλης)[759] καταγόταν από την βασιλική οικογένεια των Μολοσσών της Ηπείρου (Πίνακας 29), γεννήθηκε το 319 π.Χ. και θεωρούνταν απόγονος του μυθικού Αχιλλέα. Μετά την πτώση από τον θρόνο τού πατέρα του Αιακίδη (διοίκ. περ. 320-317 π.Χ.), σώθηκε από πιστούς του φίλους και τελικά μεγάλωσε στην αυλή του βασιλιά των Ιλλυριών, Γλαυκία. Αφού ο Αιακίδης σκοτώθηκε σε μάχη το 313 π.Χ., ο Πύρρος έμεινε πια να ανατραφεί από τον Γλαυκία και την σύζυγο του. Ο Ιλλυριός βασιλιάς γνώριζε πολύ καλά ότι στην αυλή του είχε έναν διεκδικητή του θρόνου των Μολοσσών. Το 307 π.Χ., εκμεταλλευόμενος το κενό εξουσίας που είχε δημιουργηθεί στο βασίλειο των Μολοσσών, ο Γλαυκίας κατάφερε να εγκαταστήσει ως βασιλιά τον μικρό Πύρρο, ο οποίος βέβαια θα βασίλευε με κηδεμόνες. Οι κηδεμόνες αυτοί δεν έχαναν ευκαιρία να εκμεταλλεύονται την εξουσία που είχαν αποκτήσει και να αυθαιρετούν εναντίον του λαού των Μολοσσών.

Μόλις ο Πύρρος ενηλικιώθηκε (ήταν δεκαεπτά ετών και άρα ενήλικας κατά την παράδοση στην περιοχή) δέχθηκε πρόσκληση να επισκεφθεί την αυλή του θετού του πατέρα στην Ιλλυρία. Με το που πέρασε όμως τα σύνορα της χώρας των Μολοσσών, ξέσπασε στην πατρίδα του επανάσταση, ο ίδιος ανετράπη και εγκαταστάθηκε στον θρόνο των Μολοσσών ο Νεοπτόλεμος Β' (διοίκ. 331/330-312 & 302-297/6 π.Χ.), γιος του πρώην βασιλιά της Ηπείρου, Αλεξάνδρου Α' (διοίκ. 343/2-331/330 π.Χ.), που είχε

[758] Δ.Α., XIX.7 και Justinus, XVII.3 και Ζωναράς, VIII.2.

[759] Δες Δημητράκος, λμ. «πυρρός».

σκοτωθεί στην Ιταλία μαχόμενος ως μισθοφόρος των Ταραντίνων. Δεν υπάρχει σχεδόν καμία αμφιβολία ότι την επανάσταση είχε υποκινήσει ο Κάσσανδρος, ισχυρός άνδρας της Μακεδονίας. Δυστυχώς για τον Πύρρο, ο Γλαυκίας είχε ήδη εμπλακεί σε άλλο πόλεμο και συνεπώς δεν μπορούσε να βοηθήσει αυτή την φορά τον θετό του γιο. Συνεπώς, ο Πύρρος «πάντων ἔρημος»,[760] χωρίς να μπορεί να στηριχθεί στην βοήθεια κανενός, έφυγε να συναντήσει στην Ασία τον Δημήτριο τον Πολιορκητή (336-283 π.Χ.), γαμπρό του και γιο του βασιλιά Αντιγόνου Α' (382-301 π.Χ.), ενός από τους διαδόχους του Αλεξάνδρου Γ' (Μεγάλου Αλεξάνδρου) της Μακεδονίας, και στρατηγό που ήξερε πολύ καλά την χρήση πολιορκητικών μηχανών.[761]

Μαζί του ο Πύρρος έμαθε την λειτουργία των πολιορκητικών μηχανών και την πολιορκητική τέχνη, την χρήση των ελεφάντων στις μάχες, τους σχηματισμούς των μακεδονικών φαλάγγων κατά την μάχη και εξελίχθηκε σε στρατιωτικό ηγέτη που έδειξε την στρατιωτική του αρετή στην Ιψό της Φρυγίας (BAGROW, 62:E4, σημερ. Çayırbağ και πρώην Sipsin, 10 χλμ. βόρεια του Afyon στην Τουρκία) το 301 π.Χ. Εκεί, συναντήθηκαν ο ενωμένος στρατός τεσσάρων από τους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Λυσιμάχου (περ. 360-281 π.Χ.), του Σελεύκου (περ. 358-281 π.Χ.), του Κασσάνδρου (350-297 π.Χ.) και του Πτολεμαίου (367-282 π.Χ.) με τον στρατό του ογδόντα ενός ετών Αντιγόνου, πατέρα του Δημητρίου Πολιορκητή (κεφ. 9). Αν και ο στρατός του Αντιγόνου νικήθηκε και ο ίδιος σκοτώθηκε, η πρώτη συμμετοχή του Πύρρου σε μάχη υπήρξε εντυπωσιακή. Ο νεαρός Μολοσσός ανέδειξε όλη του την στρατιωτική δεινότητα και ανδρεία και κατάφερε να νικήσει τους αντιπάλους του στην παράταξη μάχης.

Όταν ο Δημήτριος Πολιορκητής αναγκάσθηκε να γυρίσει στην Ελλάδα, δόθηκε εντολή στον Πύρρο να υπερασπισθεί τα Μέγαρα, την Κόρινθο, και τον Ισθμό, αποστολή την οποία εξετέλεσε με μεγάλη επιτυχία, ενώ αργότερα δέχθηκε να πάει όμηρος στην αυλή του Πτολεμαίου της Αιγύπτου (διαδόχου του Μεγάλου Αλεξάνδρου) ως μέρος της συμφωνίας Δημητρίου και Πτολεμαίου. Όλοι γνώριζαν ποιος ήταν και τι αντιπροσώπευε. Η αυλή της Αιγύπτου περίμενε έναν εκθρονισμένο νεαρό βασιλιά αλλά φημισμένο μαχητή, εξάδελφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και απόγονο του θρυλικού Αχιλλέα, που σίγουρα θα έκανε τα τρυφερά μάγουλα των νεαρών πριγκιπισσών να κοκκινίζουν στο άκουσμα του ονόματός του. Στην αυλή του Πτολεμαίου, ο Πύρρος αναδείχθηκε ανώτερος της φήμης του. Μέτριος στο ύψος αλλά νευρώδης, ασκούσε το σώμα του αλλά και το πνεύμα του μελετώντας Έλληνες συγγραφείς και ιδίως έργα για την στρατηγική στην μάχη. Με την άψογη συμπεριφορά του κέρδισε και τον Πτολεμαίο και την σύζυγό του και γενικά όλη την πτολεμαϊκή αυλή. Εν τω μεταξύ, ο Κάσσανδρος στην Μακεδονία πέθανε και ο Δημήτριος ο Πολιορκητής κατέλαβε την Αθήνα. Ο θάνατος του Κασσάνδρου δημιούργησε πολιτικό και στρατιωτικό κενό στην Ελλάδα, το οποίο θα μπορούσε να συμπληρώσει ο Δημήτριος. Ο Πτολεμαίος θορυβήθηκε πάρα πολύ από αυτές τις εξελίξεις και σκέφτηκε να χρησιμοποιήσει τον Πύρρο εναντίον του Δημητρίου. Μετά τον θάνατο της αδελφής τού πρώτου, η οποία ήταν σύζυγος του δευτέρου, οι δεσμοί Πύρρου και Δημητρίου διερράγησαν. Αφού ο Πτολεμαίος διαπίστωσε

[760] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», IV.

[761] Δες πρόχειρα Duncan B. Campbell, *Ancient Siege Warfare: Persians, Greeks, Carthaginians and Romans 546-146 BC* (Oxford: Osprey, 2004), pp. 45-46.

ότι ο Πύρρος, ο «ἀετός»,[762] θα γινόταν πάλι δεκτός από τους Μολοσσούς στην Ήπειρο, τον έστειλε πίσω στην πατρίδα του με πλοία, στρατό και χρήματα για να διεκδικήσει τον θρόνο του. Το 296 π.Χ., πιθανότατα για να αποφύγει την αιματοχυσία, ο Πύρρος πρότεινε και ο βασιλιάς Νεοπτόλεμος Β᾽ (δες προηγουμένως) δέχθηκε οι δύο άνδρες να συμβασιλεύσουν. Όταν όμως ο Πύρρος έμαθε ότι ο συμβασιλέας του σχεδίαζε να τον δηλητηριάσει, τον κάλεσε σε δείπνο και τον σκότωσε. Έτσι, το 297 ή το 295 π.Χ. ο Πύρρος έγινε ο μοναδικός βασιλιάς των Μολοσσών.[763]

Ο νεαρός Πύρρος είχε την φιλοδοξία να μοιάσει στον Μέγα Αλέξανδρο και να κατακτήσει τον κόσμο, όπως έπραξε εκείνος. Αυτό ήταν πολύ φυσικό, εάν σκεφτεί κανείς ότι όλοι όσοι διοικούσαν τώρα τμήματα της αχανούς αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας (Μέγας) ήθελαν να τον διαδεχθούν. Αποτέλεσμα αυτών των φιλοδοξιών ήταν και η μάχη στην Ιψό, στην οποία είχε συμμετάσχει και ο Πύρρος. Βέβαια πρώτο μέλημα του Πύρρου ήταν να στερεώσει την εξουσία του στην Ήπειρο. Οι γάμοι ήταν ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησε για να αποκτήσει νέα εδάφη αλλά και να συνάψει ισχυρές συμμαχίες. Με έναν από τους γάμους του κέρδισε την Κέρκυρα, νησί σε στρατηγική θέση για τον έλεγχο της θάλασσας που έβρεχε την Ήπειρο. Με διαδοχικούς γάμους του, πρώτα με την κόρη του βασιλιά των Παιόνων και μετά με την κόρη του βασιλιά των Ιλλυριών, εξασφάλισε την συμμαχία των δύο γειτονικών στην Ήπειρο λαών. Αφού, λοιπόν, έγινε αποδεκτός ως ο αδιαμφισβήτητος βασιλιάς της Ηπείρου, το επόμενο βήμα στο φιλόδοξο σχέδιό του περιλάμβανε πρώτα την κατάκτηση της Μακεδονίας, μετά ολοκλήρου της Ελλάδας και τέλος του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας για να εξασφαλίσει την κυριαρχία του στην Ελλάδα και στο Αιγαίο. Μετά τον θάνατο του Κασσάνδρου, η διαμάχη των δύο γιων του και αδελφών, Αντιπάτρου και Αλεξάνδρου, στην Μακεδονία για τον θρόνο και η πρόσκληση του Αλεξάνδρου προς τον Λυσίμαχο αλλά και προς τον Πύρρο για βοήθεια, έδωσε στον τελευταίο την ευκαιρία που ζητούσε για να επέμβει στην Μακεδονία. Ο Πύρρος ζήτησε εδαφικά ανταλλάγματα και τελικά επεξέτεινε το κράτος του στα δυτικά παράλια της Ελλάδας, μέχρι τον Αχελώο ποταμό, δηλαδή κατείχε πλέον και την Αμβρακία (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:300-301). Η συμμαχία του με τους Αιτωλούς εξασφάλισε τα νοτιοδυτικά του σύνορα. Αμέσως στράφηκε εναντίον του Αντιπάτρου, τον οποίο έσπρωξε ανατολικά προς την Θράκη, και παρέδωσε τα εδάφη που κατέλαβε στον Αλέξανδρο.

Το γεγονός αυτό αλλά και η αρχική πρόσκληση του Αλεξάνδρου, του γιου του Κασσάνδρου, προς τον Πύρρο προκάλεσε την αντίδραση του Δημητρίου, ο οποίος είχε εκστρατεύσει στην Πελοπόννησο, αλλά τώρα έστρεψε τον ισχυρό στρατό του προς την Μακεδονία. Ο Πύρρος απέφυγε να έρθει σε οποιαδήποτε συμφωνία με τον Αλέξανδρο στην Μακεδονία, διότι έτσι θα ήταν ελεύθερος να εκμεταλλευθεί τις πιθανές εξελίξεις στην περιοχή χωρίς δεσμεύσεις. Ο Αλέξανδρος, που φοβόταν τις προθέσεις του Λυσιμάχου, διότι ο δεύτερος κατείχε την Θράκη, προϋπάντησε τον ερχόμενο από τον Νότο Δημήτριο στο Δίον, στα δυτικά σύνορα της Μακεδονίας, και με συμπόσια προσπάθησε να του δείξει τις φιλικές του διαθέσεις. Του εξήγησε ότι δεν είχε λόγο η παρουσία του εκεί και ότι κατά την αποχώρησή του θα τον συνόδευε μέχρι την Θεσσαλία. Η δυσπι-

[762] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», X.

[763] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», I-V και Justinus, XVII.3 και Παυσανίας, XI.1-5 και V.P., I.14.6 και Γαρουφαλιάς, κεφ. Α'.

στία όμως του ενός για τις ακριβείς προθέσεις του άλλου ήταν αμοιβαία και φαίνεται ότι οδήγησε και τους δύο στην επιθυμία ο ένας να δολοφονήσει τον άλλον. Σε ένα από τα συμπόσια, ο Δημήτριος ξαφνικά σηκώθηκε και κατευθύνθηκε προς την έξοδο. Ο Αλέξανδρος, που νόμισε ότι η πράξη αυτή ήταν σύνθημα, τον ακολούθησε κατά πόδας. Όταν ο Δημήτριος, που είχε αντιληφθεί ότι ο Αλέξανδρος ερχόταν από πίσω του, έφθασε στους φρουρούς της εξόδου, τους είπε λακωνικά «Κόπτε τὸν ἑπόμενον»[764] και αυτοί έσφαξαν τον Αλέξανδρο και τους συνοδούς του.

Με αυτόν τον τρόπο, το 293 π.Χ., ο Δημήτριος έγινε βασιλιάς της Μακεδονίας. Ο Πύρρος θορυβήθηκε γιατί ο Δημήτριος ήταν ένας ισχυρότατος αντίπαλος αλλά και διότι αποτελούσε πλέον εμπόδιο στα σχέδιά του να καταλάβει την Μακεδονία και ίσως και την υπόλοιπη Ελλάδα. Αυτή η ίδια ακριβώς ήταν και η φιλοδοξία του Δημητρίου που τώρα βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση. Κατά την διάρκεια μιας αποτυχημένης εκστρατείας του Πύρρου στην Θεσσαλία, όμως, ένα οικογενειακό γεγονός άλλαξε την ισορροπία δυνάμεων. Η Λάνασσα, η σύζυγος του Πύρρου που είχε φέρει ως προίκα στον νεαρό βασιλιά την Κέρκυρα, είτε για λόγους πολιτικής του πατέρα της Αγαθοκλή των Συρακουσών είτε για λόγους συζυγικής ζηλοτυπίας εξαιτίας των άλλων γάμων που είχε συνάψει ο Πύρρος, επέστρεψε στην Κέρκυρα και κάλεσε τον Δημήτριο να την νυμφευθεί και να πάρει το νησί. Με μεγάλη προθυμία ο Δημήτριος έφτασε στην Κέρκυρα, τέλεσε τους γάμους του με την Λάνασα, εγκατέστησε φρουρές και γύρισε πίσω στο στρατηγείο του στην Αθήνα. Κατά την επιστροφή του, κατέλαβε και την Λευκάδα που ανήκε στον Πύρρο. Έτσι, ο Δημήτριος είχε στα χέρια του δύο νησιά στα νώτα του Πύρρου, εξαιρετικής στρατηγικής σημασίας, διότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ορμητήρια για τον περιορισμό του Πύρρου και ίσως για την τελική κατάκτηση της Ηπείρου. Εξαιτίας τού ότι ο τύραννος Αγαθοκλής (κεφ. 3) ήταν ο αρχικός ιδιοκτήτης της Κέρκυρας και ταυτοχρόνως κυρίαρχος των Συρακουσών, έχει υποστηριχθεί ότι η κατάληψη της Κερκύρας από τον Δημήτριο είχε ως μακρόπνοο σχέδιο του την επέκτασή του στην Σικελία. Υπάρχουν υποψίες ότι την περίοδο αυτή ο Δημήτριος προσπάθησε να προσεγγίσει τους Ρωμαίους για να έχει συμμάχους στην Ιταλία εναντίον των Ιταλιωτών. Εν τούτοις, φαίνεται ότι την δεδομένη στιγμή ο κύριος στόχος του ήταν η Ήπειρος και κυρίως η στερέωση της ισχύος του στην Ελλάδα.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, το 289 π.Χ., ο Δημήτριος επετέθη ξαφνικά στους συμμάχους του Πύρρου, στους Αιτωλούς, για να τους απομονώσει. Εκείνοι φαίνεται ότι οπισθοχώρησαν και πιθανότατα κρύφτηκαν στα βουνά, διότι δεν αναφέρεται πουθενά ότι έγινε κανονική μάχη. Έτσι άνοιξε ο δρόμος στον Δημήτριο για την μεγάλη επίθεση εναντίον του Πύρρου. Αφού άφησε μερικές χιλιάδες άνδρες[765] με τον στρατηγό Πάνταυχο στην Αιτωλία, έστρεψε τον στρατό του βόρεια και προχώρησε μέσα από τα βουνά για να φθάσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα στην Ήπειρο. Ο Πύρρος πάλι, για να μεταφέρει την σύγκρουση μακριά από την Ήπειρο, έσπευσε προς την Αιτωλία χρησιμοποιώντας την παράλια οδό. Οι δύο κύριοι στρατοί κινήθηκαν παράλληλα, με αποτέλεσμα να μην συναντηθούν. Ο Πύρρος όμως τελικά συνάντησε τον Πάνταυχο και τον στρατό του. Η μάχη ήταν λυσσαλέα και στην προσωπική μονομαχία των δύο αρχηγών

---

[764] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δημήτριος», XXXVI.

[765] Η δύναμη υπό τον Πάνταυχο πρέπει να ήταν κοντά στις 10.000 (Γαρουφαλιάς, σ. 123 υποσ. 60), αν δεχθούμε ως αληθινό τον αριθμό των 5000 αιχμαλώτων που συνέλαβε ο Πύρρος μετά την μάχη (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», VII).

–αν δεν είναι μύθος– ο Πύρρος, παρά τον τραυματισμό του, έτρεψε σε φυγή τον Πάνταυχο και μόλις πρόλαβαν οι αξιωματικοί τού τελευταίου να τον σώσουν. Οι Ηπειρώτες συνέλαβαν 5000 αιχμαλώτους[766] και ο θρύλος του Πύρρου μεγάλωσε.

Οι κόλακες που ήταν γύρω από τον βασιλιά της Ηπείρου τού έλεγαν ότι έμοιαζε στον Μέγα Αλέξανδρο ακόμη και στην όψη. Βέβαια, κατά την παράδοση, όταν αργότερα ο Πύρρος συνάντησε μια γριά στη Λάρισα, της έδειξε εικόνες βασιλέων, συμπεριλαμβανομένου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και την ρώτησε σε ποιον από όλους έμοιαζε, εκείνη απάντησε: «Βατραχίωνι, τῳ μαγείρῳ».[767] Πέρα από τον αρχαιοελληνικό σαρκασμό, η ιστορία αυτή δείχνει ότι ο Πύρρος δεν αρκούνταν στις κολακείες της αυλής του αλλά ζήταγε ανεξάρτητη επιβεβαίωση, πράγμα που θα σηματοδοτήσει τις αποφάσεις του στο μέλλον. Ο διαφορετικός χαρακτήρας του στρατηγού Πύρρου, όμως, φαίνεται και από τον «πράο» και «φιλάνθρωπο» τρόπο με τον οποίο μεταχειρίσθηκε τους αιχμαλώτους, σε αντίθεση με τις συνήθειες στην Αρχαιότητα.[768] Ανδριάντας προς τιμή του Πύρρου στήθηκε στην Αιτωλία με την επιγραφή «Βασιλέα Πύρρον βασιλέως Αἰακίδα πόλις Καλλιπολιτᾶν ἀρετᾶς ἕνεκεν καὶ εὐεργεσίας τᾶς εἰς αὐτάν»,[769] που τον χαρακτηρίζει ευεργέτη της Καλλιπόλεως.

Ο αντίκτυπος της συντριβής του αντιπάλου στρατού από τον Πύρρο στην Αιτωλία ήταν τέτοιος ώστε ο Δημήτριος εγκατέλειψε την συνέχεια της εκστρατείας του και επέστρεψε στην Μακεδονία. Ο Πύρρος καραδοκούσε για αυτό που νόμιζε ότι θα ήταν το τελικό κτύπημα και η ευκαιρία του δόθηκε λίγους μήνες μετά, όταν μαθεύτηκε ότι ο Δημήτριος ήταν άρρωστος στην Πέλλα. Παρότι ο Πύρρος αρχικά προχωρούσε ανενόχλητος μέσα στην Μακεδονία, ο Δημήτριος, που εν τω μεταξύ ανέρρωσε, τον απέκρουσε με ισχυρό στρατό και τον απώθησε. Τελικά, όμως, αποφάσισε να μην τον κυνηγήσει μέχρι την Ήπειρο αλλά να συνθηκολογήσει μαζί του, έτσι ώστε να αρχίσει αμέσως την προετοιμασία της εκστρατείας του στην Ασία που είχε σκοπό την ανασύσταση του κράτους του Μεγάλου Αλεξάνδρου υπό έναν άνδρα. Οι όροι παύσεως των εχθροπραξιών δεν μας είναι γνωστοί, αλλά ο Δημήτριος βρισκόταν σε θέση ισχύος και άρα το πιθανότερο είναι ότι η συμφωνία μεταξύ τους απλώς επιβεβαίωνε το status quo, δηλαδή ο Δημήτριος αναγνώριζε τον Πύρρο ως βασιλιά της Ηπείρου και πιθανότατα την κυριαρχία του στην περιοχή της Μακεδονίας που του είχε παραχωρήσει ο Αλέξανδρος, αλλά τίποτα περισσότερο.[770]

Ο Δημήτριος, που πλέον είχε υπό την κατοχή του το μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου, άρχισε τώρα τις πυρετώδεις προετοιμασίες του για την συγκρότηση μεγάλης στρατιωτικής δυνάμεως και ισχυρότατου στόλου, πράγμα που έγινε γρήγορα γνωστό στους αντιπάλους του και διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο Λυσίμαχος που κατείχε την Θράκη και την Μικρά Ασία (δύο τρίτα της σημερινής Τουρκίας), ο Πτολεμαίος που ήταν βασιλιάς της Αιγύπτου (βόρειο τμήμα της Αρχαίας Αιγύπτου) μέχρι την Φοινίκη, και ο Σέλευκος που διοικούσε όλο το υπόλοιπο ασιατικό τμήμα της

---

[766] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», VII.

[767] «Στον [Λαρισαίο] μάγειρα που ονομάζεται Βατραχίωνας», Λουκιανός, *Προς τον απαίδευτον*, 21.

[768] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XI και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δημήτριος», XLIV.

[769] SIG, no 369 – Δες και Γαρουφαλιάς, σ. 127 υποσ. 65.

[770] Γαρουφαλιάς, σ. 132 υποσ. 73 & σ. 131-132.

αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:300-301) ανησύχησαν πολύ διότι εύκολα μπορούσε ένας καλά οργανωμένος και ισχυρός στρατός και στόλος να εισβάλει κάπου στις αχανείς εκτάσεις των κρατών τους και τελικά να καταλύσει την κυριαρχία τους. Έπρεπε, λοιπόν, να βρεθεί ένας επιπλέον στρατηγικός σύμμαχος ο οποίος θα εμπόδιζε τον Δημήτριο να φύγει από την Ελλάδα και φυσικά αυτός δεν ήταν άλλος από τον Πύρρο. Συνεπώς, η πρόσκληση των τριών βασιλέων προς τον Ηπειρώτη βασιλιά για συμμαχία δεν άργησε να φθάσει. Ο Πύρρος, βέβαια, πρέπει αρχικά να ήταν πολύ διστακτικός, διότι δεν ήταν σίγουρος για το ποιος θα ήταν τελικά ο νικητής της επερχόμενης μεγάλης συγκρούσεως, αλλά προσέβλεπε φυσικά και στην κατάκτηση της Μακεδονίας.[771]

Η επίθεση κατά του Δημητρίου ήταν σχεδόν ταυτόχρονη. Ο στόλος του Πτολεμαίου προσπάθησε να απαγκιστρώσει τις ελληνικές Πόλεις από την διοίκηση του Δημητρίου και μάλιστα μοίρα του εφοδίασε την αποκλεισμένη Αθήνα με σιτάρι,[772] ο Λυσίμαχος επιτέθηκε στην Μακεδονία από τα ανατολικά και ο Πύρρος, λίγο αργότερα, από τα δυτικά, ενώ ο Σέλευκος δεν είχε άμεση συμμετοχή αλλά υποστήριξε σιωπηλά τους συμμάχους. Ο Δημήτριος έσπευσε να κινηθεί ανατολικά για να αντιμετωπίσει την επίθεση του Λυσιμάχου και ενώ φαίνεται ότι αρχικά θα τα κατάφερνε, η επέμβαση του Πύρρου από τα δυτικά έβαλε τελικά τον στρατό του στην μέγγενη.[773] Ο Πύρρος διέσχισε την δυτική Μακεδονία και τελικά κατέλαβε την Βέροια. Ο Δημήτριος, ο οποίος δεν περίμενε μια τέτοια εξέλιξη μετά την συμφωνία που είχε συνάψει με τον Ηπειρώτη βασιλιά, βρέθηκε προ απροόπτου, ενώ είχε ήδη διαπιστώσει ότι το κλίμα στο στρατόπεδο του ήταν εναντίον του εχθρικό. Οι στρατιώτες του δεν ήταν ευχαριστημένοι από τον άγριο τρόπο με τον οποίον τους συμπεριφερόταν, την βαριά φορολογία και την αναγκαστική στρατολόγηση για την μεγαλεπήβολη εκστρατεία στην Ασία αλλά επιπλέον δεν είχαν και κανένα κίνητρο να πολεμήσουν εναντίον του Λυσιμάχου, Μακεδόνα και στρατηγού του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η δυσαρέσκεια αυτή πρέπει ήταν τόσο μεγάλη στο μακεδονικό στρατόπεδο του Δημητρίου, ο οποίος τελικά φοβούμενος «στάση» εγκατέλειψε την σύγκρουση με τον Λυσίμαχο και στράφηκε εναντίον του Πύρρου και των Ηπειρωτών. Αφού στρατοπέδευσε όμως στην Βέροια, δίπλα στο στρατόπεδο του Πύρρου, διαπίστωσε ότι οι Μακεδόνες στρατιώτες του επειδή θαύμαζαν τον Ηπειρώτη βασιλιά υπέκυπταν εύκολα στην προπαγάνδα του για το στρατιωτικό και προσωπικό του μεγαλείο, με αποτέλεσμα οι αυτομολήσεις προς το στρατόπεδο του Πύρρου να είναι καθημερινές. Οι Μακεδόνες ήταν τόσο ενθουσιασμένοι με τον Πύρρο ώστε φώναζαν στον Ηπειρώτη βασιλιά να φανεί για να τον δουν. Μπροστά σε αυτές τις εκδηλώσεις θαυμασμού για τον αντίπαλο, ο Δημήτριος κάλεσε συμβούλιο των αξιωματικών του σχετικά με το ζήτημα, αλλά η μόνη συμβουλή που έλαβε ήταν να φύγει κρυφά. «Καὶ παρελθὼν ἐπὶ σκηνήν, ὥσπερ οὐ βασιλεὺς ἀλλ' ὑποκριτὴς»,[774] μεταμφιέσθηκε με ρούχα χωρικού και εξαφανίσθηκε. Το νέο διαδόθηκε αμέσως και ο Πύρρος προχώρησε

[771] Justinus, XVI.2.

[772] SIG, no 367, ψήφισμα των Αθηναίων που ευχαριστεί το μοίραρχο Ζήνωνα, επικεφαλής στολίσκου απεσταλμένου από τον βασιλιά Πτολεμαίο.

[773] Πρβλ. Παυσανίας, I.10 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XI και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δημήτριος», XLIV.

[774] «πήγε στην σκηνή του και σαν να ήταν κανένας ηθοποιός παρά βασιλιάς» άλλαξε ρούχα και εξαφανίστηκε, γράφει υποτιμητικά για τον Δημήτριο ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δημήτριος», XLIV.

ανενόχλητος, κατέλαβε το στρατόπεδο του αντιπάλου του και αναγορεύθηκε βασιλιάς και της Μακεδονίας.

Μετά την ευτυχή για τους συμμάχους κατάληξη των επιχειρήσεων εναντίον του Δημητρίου, ο Λυσίμαχος αξίωσε και επέτυχε να μοιραστεί η Μακεδονία ανάμεσα στους δύο νικητές. Με πιθανότερο σύνορο τον Αξιό ποταμό,[775] ο Λυσίμαχος κατέλαβε την ανατολική Μακεδονία ενώ ο Πύρρος την δυτική. Ο Ηπειρώτης βασιλιάς δεν είχε την στρατιωτική ισχύ που απαιτούνταν για να νικήσει τον Λυσίμαχο, πόσω μάλλον που παρά τις εκδηλώσεις λατρείας των Μακεδόνων στρατιωτών για το πρόσωπό του εκείνος δεν ήταν παρά ένας νέος βασιλιάς και στρατηγός σε σύγκριση με τον Λυσίμαχο, που είχε διατελέσει στρατηγός του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Άρα, μάλλον δεν θα είχε τους Μακεδόνες με το μέρος του σε μια στρατιωτική αντιπαράθεση με τον Λυσίμαχο.

Εν τω μεταξύ, ο Δημήτριος με τον στρατό που διατηρούσε ο γιος του Αντίγονος στην σημερινή Στερεά Ελλάδα πολιόρκησε την Αθήνα, που ήταν εχθρική απέναντί του, για να διατηρήσει τον έλεγχο στην περιοχή. Οι Αθηναίοι ζήτησαν την βοήθεια του Πύρρου, ο οποίος ανταποκρίθηκε αμέσως και βάδισε προς την πόλη. Όταν ο Δημήτριος ενημερώθηκε για τον έλευση των Ηπειρωτών φρόντισε να λύσει την πολιορκία, να παραδώσει την πόλη και να φύγει για την Ασία. Είναι πολύ πιθανό, η όλη επιχείρηση του Πύρρου αλλά και η συμφωνία να έγιναν με την έγκριση του Λυσιμάχου. Η Αθήνα απελευθερώθηκε μεν από τον φόβο καταλήψεώς της από τον Δημήτριο, αλλά δεν απέκτησε πάλι την παλιά της ισχύ. Μπορούμε μόνο να εικάσουμε ότι η συμφωνία Δημητρίου και Πύρρου άφηνε στον πρώτο τον έλεγχο της Θεσσαλίας και Πόλεων στην Ελλάδα εκτός των Αθηνών, ενώ αναγνώριζε στον δεύτερο την κυριαρχία μέρους της Μακεδονίας.[776]

Στην Ασία, όμως, ο Δημήτριος άρχισε επιχειρήσεις εναντίον του Λυσιμάχου οπότε ο δεύτερος ζήτησε από τον Πύρρο να διενεργήσει στρατιωτικό αντιπερισπασμό στην Θεσσαλία. Ο Πύρρος πρέπει να δέχθηκε με χαρά την προτροπή του Λυσιμάχου διότι εποφθαλμιούσε την Θεσσαλία για να επεκτείνει το κράτος του και ο έλεγχος των Θερμοπυλών θα του εξασφάλιζε χερσαία ασφάλεια αλλά και μια ελεύθερη δίοδο προς την Στερεά Ελλάδα. Η αδυναμία του Αντιγόνου να αποκρούσει τον Πύρρο οδήγησε στην κατάληψη όλων των πεδινών περιοχών της Θεσσαλίας από τον Ηπειρώτη βασιλιά.[777] Εν τω μεταξύ, όμως, ο Δημήτριος αιχμαλωτίσθηκε στην Ασία από τον Σέλευκο και ξαφνικά προέκυψε το ερώτημα ποιος θα είχει την κυριαρχία στην Ελλάδα. Τότε ο Πύρρος πήρε την απόφαση να συνάψει μυστική συμφωνία[778] με τον πρώην αντίπαλό του, τον Αντίγονο, τον γιο του Δημητρίου, για να αντιμετωπίσουν από κοινού τον Λυσίμαχο με τελικό στόχο να μοιράσουν την Ελλάδα μεταξύ τους. Όντως, ενώ ο Πύρρος είχε αποτραβηχτεί και στρατοπεδεύσει στην Έδεσσα με ενισχύσεις που πιθανότατα περιλάμβαναν και στρατεύματα του Αντιγόνου[779] για να αντιμετωπισθεί ο αντίπαλος σε πρόσφορο και γνώριμο έδαφος και περιβάλλον, ο Λυσίμαχος έφθασε με τον στρατό του στην περιοχή. Ο Μακεδόνας στρατηγός ακολούθησε την τακτική της φθοράς: απέκοψε

[775] Γαρουφαλιάς, σ. 152 υποσ. 98.

[776] Γαρουφαλιάς, σ. 157 & υποσ. 107.

[777] Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:241-2 & 245.

[778] Παυσανίας, I.10.2. Η μυστικότητα της συμφωνίας συνάγεται από το σχόλιο του Ησύχιου Αλεξανδρέως, λμ. «δύνασαι σιωπάν» στο απόσπασμα από την κωμωδία *Αυλητρίδες* του Μεγαρέα κωμικωγράφου Φοινικίδη, CAF, 3:333 και σε προηγούμενη έκδοση FCG, 1:481-482.

[779] Γαρουφαλιάς, σ. 165-167 & υποσ. 121, 122, τμήμα της 123.

γραμμές ανεφοδιασμού του αντιπάλου του και παράλληλα άσκησε έντονη προπαγάνδα ανάμεσα στους σημαίνοντες Μακεδόνες που ήταν στο πλευρό του Πύρρου. Τους μήνυσε ότι υπηρετούσαν τώρα έναν ξένο (Ηπειρώτη) βασιλιά που οι υπήκοοί του ήταν άλλοτε υποτελείς των Μακεδόνων αντί να προτιμήσουν τον ίδιον που είχε διατελέσει στρατηγός του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η τακτική αυτή απέδωσε και η δυσαρέσκεια των Μακεδόνων στο στρατόπεδο του Ηπειρώτη βασιλιά ήταν μεγάλη. Ο Πύρρος κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει μια σύγκρουση χωρίς να έχει εξασφαλισμένη την αφοσίωση μέρους του στρατεύματός του και έτσι αποτραβήχτηκε στην Ήπειρο εγκαταλείποντας οριστικά την Μακεδονία και τα σχέδιά του για τον έλεγχο τουλάχιστον της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας.[780]

Μετά τις αποτυχημένες του προσπάθειες στην Ελλάδα, φαίνεται ότι ο Πύρρος στράφηκε βόρεια της Ηπείρου, στους Ιλλυριούς και στους άλλους λαούς που κατοικούσαν στην περιοχή, με μοναδικό σκοπό να επεκτείνει την κυριαρχία του. Πιθανότατα είχε φιλικές σχέσεις με την φυλή των Ιλλυριών που είχαν βασιλιά τον Γλαυκία, ο οποίος τον είχε περιθάλψει όταν ήταν πολύ μικρός (δες παραπάνω) και για να καταλάβει την πρωτεύουσα των Ιλλυριών εφήρμοσε την εξής στρατηγική: επιτέθηκε σε όλες τις άλλες πόλεις τους με αποτέλεσμα οι Ιλλυριοί να διασπείρουν τις δυνάμεις τους και να αφήσουν την κύρια πόλη τους ανυπεράσπιστη, πράγμα που έδωσε την ευκαιρία στον Πύρρο να την καταλάβει πολύ εύκολα. Τελικά, φαίνεται ότι ο Πύρρος κατέλαβε την νότια Ιλλυρία έχοντας οπωσδήποτε υπό τον έλεγχό του την Επίδαμνο (BAGROW, 49:B2, Δυρράχιον, σημερ. Dürres, Αλβανία) και την Απολλωνία (BAGROW, 49:B3, σημερ. Pojan, δυτικά της πόλεως Fier, Αλβανία).[781]

Το πιθανότερο είναι ότι αυτή ακριβώς την περίοδο ανακατέλαβε και την Κέρκυρα. Η Κέρκυρα ανακατελήφθη μεταξύ 283 και 281 π.Χ. από τον γιο του Πύρρου, Πτολεμαίο, με εξήντα μόνο άνδρες και με την βοήθεια πλοίων των Ταραντίνων. Αυτό που δεν διευκρινίζουν οι αρχαίες πηγές είναι γιατί οι Ταραντίνοι βοήθησαν τον Πτολεμαίο και πώς βρέθηκαν ξαφνικά στην Κέρκυρα. Οι Ταραντίνοι, όμως, είχαν ήδη έρθει, μερικά χρόνια νωρίτερα, σε επαφή με τον Αλέξανδρο Μολοσσό της Ηπείρου, τον οποίον είχαν χρησιμοποιήσει για να αντιμετωπίσουν τους γειτονικούς τους εχθρούς και πιθανότατα τα πλοία τους ταξίδευαν ακόμη στο στενό μεταξύ Ιταλίας και Κέρκυρας. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι βρέθηκαν τυχαία στα νερά της Κέρκυρας και πρόθυμα βοήθησαν έναν Ηπειρώτη, γιο βασιλιά, να καταλάβει το νησί.[782] Η σημασία του γεγονότος, όμως, είναι ότι οι Ταραντίνοι ήρθαν πάλι σε επαφή με τους Ηπειρώτες, ενημερώθηκαν από πρώτο χέρι για τον Πύρρο, συνάντησαν τον γιο του, και θα τα θυμηθούν όλα αυτά όταν πολύ σύντομα θα βρεθούν σε δεινή στρατιωτική θέση.

Λίγο πριν το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του Γ' αιώνα π.Χ., ο Πύρρος είχε σχηματίσει το μεγάλο βασίλειο της Ηπείρου που εκτεινόταν μεταξύ των ποταμών Αώου, στην νοτιοδυτική σημερινή Αλβανία, και Αχελώου, στην Αιτωλοακαρνανία. Συγκεκριμένα, το κράτος του εκτεινόταν από την Επίδαμνο (σημερ. Δυρράχιο) στον Βορ-

---

[780] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XII και Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:233-234 & 241.

[781] Δίων, IX.fr. 40.3 και Frontinus, III.6.3 και Justinus, XXV.5 και Απ. Ιλλ., II.7.

[782] Παυσανίας, I.12.1 και Justinus, XXV.4. Για το ζήτημα του έτους ανακαταλήψεως της Κέρκυρας και άλλα σχετικά με το γεγονός προβλήματα δες βιβλιογραφική συζήτηση στο Γαρουφαλιάς, σ. 161-163 & υποσ. 113-118.

ρά, περιλάμβανε όλη την γεωγραφική περιοχή της Ηπείρου, την Αμβρακία, την Ακαρνανία, την Κέρκυρα και την Λευκάδα και έχει υπολογισθεί ότι κατοικούνταν από 400.000-500.000 ανθρώπους. Είχε τελικά θέση υπό μία, ανώτατη εξουσία (Oberherrschaft) τους λαούς της Ηπείρου και μέρους της δυτικής Ελλάδας, αλλά παρ' όλα αυτά δεν θα ήταν δυνατόν να συγκεντρώσει μεγάλο και αξιόμαχο στρατό, λόγω του κτηνοτροφικού χαρακτήρα και της αραιής κατοικήσεως της περιοχής.[783]

Πύρρειες Νίκες στην Ιταλία εναντίον της Ρώμης (280-275 π.Χ.)

Παρ' όλες τις προσπάθειές του, μέσα στην πρώτη εικοσαετία του Γ' αιώνα π.Χ. ο Πύρρος δεν είχε καταφέρει να θέσει υπό την κυριαρχία του την Ελλάδα αλλά ούτε καν την Μακεδονία, εάν ήθελε να μοιάσει στον Μέγα Αλέξανδρο. Σε αυτό το σχέδιό του είχε αποτύχει τελείως.[784] Δια τούτο, από το 284 π.Χ., ο Πύρρος έπαψε να εποφθαλμιά την Μακεδονία, η οποία είχε περάσει στα χέρια του Λυσιμάχου, και αποφάσισε να επικεντρωθεί στην Ήπειρό του, που εκτεινόταν από την Επίδαμνο μέχρι τον Κορινθιακό Κόλπο. Όμως, στα 38 του χρόνια ήταν δραστήριος και δεν σκόπευε να περνάει τις μέρες του άπραγος. Έψαχνε τρόπο να διοχετεύσει την δραστηριότητά του και να πραγματοποιήσει ένα μεγάλο ανδραγάθημα. Η πρόσκληση των Ταραντίνων τού άνοιγε ένα παράθυρο στη Δύση από όπου θα μπορούσε να ξεκινήσει την οικοδόμηση της αυτοκρατορίας που ονειρευόταν, με απώτερο σκοπό να επιστρέψει με συμμάχους στον ελλαδικό χώρο και να επιβληθεί ολοκληρωτικά. Πρέπει να ήταν τόσο συνεπαρμένος από το όνειρο της κατακτήσεως της Δύσεως που ακόμη και η δολοφονία του Σελεύκου το 281 π.Χ. δεν τον έκανε να αναθεωρήσει την απόφασή του, παρά την μεγάλη ευκαιρία που πιθανόν να είχε παρουσιασθεί για να καταλάβει την Μακεδονία. Δεν ήθελε, λοιπόν, παρά ένα νεύμα για να τρέξει να συνδράμει τους Ταραντίνους. Βέβαια, ήταν πολύ προσεκτικός πριν εγκαταλείψει τον ελλαδικό χώρο και έτσι οι Ταραντίνοι έστειλαν πρεσβεία που αποτελούνταν από τους συμμάχους τους Ηρακλεώτες, Μεταποντίους, Θουρίους αλλά και τους Λευκανούς, Μεσσαπίους, και Σαυνίτες για να διαβεβαιώσουν τον Ηπειρώτη βασιλιά ότι θα είχε όλη την βοήθεια και τις ενισχύσεις που χρειαζόταν στην Ιταλία.[785]

Ο Πύρρος φαίνεται ότι ενδιαφερόταν για την Σικελία και τα τεκταινόμενα στις θάλασσες της Ιταλίας με τους Ρωμαίους και τους Καρχηδόνιους, αλλά, από την άλλη πλευρά, ήθελε να εξασφαλίσει ότι δεν θα κατηγορηθεί από τους Ρωμαίους ως αδίκως επιτιθέμενος εναντίον τους. Αυτό σημαίνει ότι υπολόγιζε τους Ρωμαίους ως δύναμη και ότι φοβόταν τις επιπτώσεις της εμπλοκής του στην Ιταλία όταν θα ήταν μακριά από την Ήπειρο. Δεν επιθυμούσε να γίνουν οι Ρωμαίοι μόνιμοί του αντίπαλοι στην Αδριατική ή στο Ιόνιο Πέλαγος αλλά και στην Ήπειρο. Για τον λόγο αυτό, φρόντισε να είναι πολύ προσεκτικός στην συμφωνία του με τους Ταραντίνους για να τεθεί επικεφαλής του στρατεύματος εναντίον των Ρωμαίων. Αν και δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς όρους αυτής της συμφωνίας, μπορούμε να συμπεράνουμε εκ των γεγονότων πριν από την κυρίως σύγκρουση ότι ο Πύρρος θα έστελνε άμεση στρατιωτική βοήθεια στον Τάραντα μέχρι να συγκεντρώσει τον στρατό που χρειαζόταν, ότι οι Ταραντίνοι θα φρόντιζαν για την μεταφορά του στρατεύματος στην Ιταλία, ότι θα διέθεταν και θα συγκέντρωναν και

[783] Γαρουφαλιάς, σ. 176-181 & υποσ. 141-142.

[784] "[…] he was […] a failure in his own terms," γράφει με δόση υπερβολής ο Brauer, p. 128.

[785] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIII.

εκείνοι στρατό στην Κάτω Ιταλία και θα φρόντιζαν για την τροφοδοσία και συντήρηση όλου του στρατεύματος. Εικάζεται ότι η συμφωνία περιλάμβανε σφαίρες επιρροής στην Κάτω Ιταλία για τον Τάραντα και τον Πύρρο και γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ο Πύρρος ζήτησε να μην υπάρχει καμία δέσμευση του σχετικά με τον χρόνο που θα έμενε στην Ιταλία. Υποσχέθηκε, όμως, να μείνει όσο χρειαζόταν και ανάλογα με την βοήθεια που θα χρειάζονταν οι Ταραντίνοι.[786] Σκοπός του ήταν να μην ερεθίσει τους Ρωμαίους σε περίπτωση που τελικά θα τον συνέφερε να αποχωρήσει από την Ιταλία αλλά και να διαβεβαιώσει τους Ταραντίνους ότι θα έμενε όσο ήθελαν εκείνοι και δεν θα αναμειγνυόταν στην σφαίρα επιρροής τους. Φυσικά, στο τέλος, θα έπραττε ό,τι ήταν προς το συμφέρον του.

Σχετικά με τους λόγους αποδοχής της προσκλήσεως των Ταραντίνων από τον Πύρρο και τους όρους της συμφωνίας τους κυρίως οι Γερμανοί ιστορικοί του 19^ου^ και του πρώτου μισού του 20^ου^ μ.Χ. αιώνα αλλά και άλλοι επιστήμονες έχουν προτάξει πλήθος ερμηνειών, οι περισσότερες από τις οποίες εντάσσονται στον χώρο της ιστορικής φαντασίας και δεν έχουν την παραμικρή ιστορική, φιλολογική ή αρχαιολογική υποστήριξη από τις πηγές.[787] Εμείς προτιμήσαμε σε αυτή την περίπτωση αλλά και σε όλες τις άλλες που οι ιστορικές, φιλολογικές, αρχαιολογικές πηγές είτε λείπουν παντελώς είτε δεν επαρκούν για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα είτε να σιωπήσουμε είτε να μείνουμε σε όσα στοιχεία μας προσφέρουν οι πηγές μας, παρά να αφήσουμε την φαντασία μας να οργιάσει. Μένουμε πιστοί στην ιστορική αντίληψη που υποστηρίζει ότι πρέπει να αφήσουμε τις πηγές μας να μιλήσουν οι ίδιες και να εξάγουμε τα συμπεράσματα ή τις υποθέσεις μας βασιζόμενοι μόνο σε αυτές, παρά να αφεθούμε σε ανυπόστατες θεωρίες και φαντασιώσεις.[788]

Ο Πύρρος, λοιπόν, έστειλε αμέσως στους Ταραντίνους τον σύμβουλό του Κινέα και τον στρατηγό Μίλωνα με 3000 στρατιώτες. Ο Κινέας ήταν Θεσσαλός αλλά υπηρετούσε στην αυλή του Ηπειρώτη βασιλιά ως σύμβουλος. Ήταν μαθητής του ρήτορα Δημοσθένη και φαίνεται ότι διακρινόταν για την σοφία του, την ευγλωττία του και την διπλωματική του δεινότητα, γιατί λέγεται ότι ο ίδιος ο Πύρρος διατεινόταν ότι είχε κατακτήσει περισσότερες πόλεις με επιχειρήματα («τοῖς λόγοις») –όπου είχε στείλει τον Κινέα– παρά όπου είχε ο ίδιος επέμβει με τον στρατό του («τοῖς ὅπλοις»). Είχε αρχικά προσπαθήσει να πείσει τον Πύρρο να μην αναλάβει την εκστρατεία στην Ιταλία, αλλά όταν απέτυχε ανέλαβε τελικά την ευθύνη του πρώτου στρατού που εστάλη μαζί με τον Μίλωνα. Όταν έφτασαν οι Ηπειρώτες στον Τάραντα βρήκαν τους φιλειρηνικούς και φίλους των Ρωμαίων να έχουν αναλάβει την εξουσία και τον ρωμαϊκό στρατό να έχει στρατοπεδεύσει σε κοντινή απόσταση από την πόλη. Οι Ταραντίνοι είχαν πεισθεί ότι δεν θα υποφέρουν υπό τους Ρωμαίους εξαιτίας της καλής μεταχειρίσεως που είχαν δεχθεί οι αιχμάλωτοι που είχε συλλάβει ο Λεύκιος Αιμίλιος στην ύπαιθρο. Ο Κινέας και ο Μίλων αμέσως τους ανέτρεψαν και έδωσαν την εξουσία σε έναν από την πρεσβεία που είχε σταλεί στον Πύρρο και άρχισαν τις ετοιμασίες προστασίας της Πόλεως πριν ξεκινήσουν οι εχθροπραξίες. Όταν ενημερώθηκε για την αλλαγή στην ηγεσία του Τάραντα, ο Ρωμαίος ύπατος αποφάσισε να αποσύρει προσωρινά τον στρατό του σε ρωμαϊκό οχυ-

[786] Δίων, IX.fr. 40.4 και Ζωναράς, VIII.2 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIV.

[787] Δες σχετική βιβλιογραφική ανάλυση σε Γαρουφαλιάς σ. 209-215 υποσ. 32 & 33 & 34.

[788] Δες Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton, 2024).

ρό στα σύνορα Απουλίας και Λευκανίας (BAGROW, 45 & 46), αν και είχε κάποιες απώλειες μετά από ενέδρα των Ταραντίνων.[789]

Ο Πύρρος ήταν αρκετά έμπειρος στρατιωτικός ώστε να γνωρίζει ότι έπρεπε να βασισθεί πρωταρχικά σε δικές του δυνάμεις αλλά και να εξασφαλίσει το βασίλειο του απέναντι σε πιθανούς εχθρούς στην Ελλάδα. Η δολοφονία του Σελεύκου από τον Πτολεμαίο Κεραυνό, ο θάνατος του Λυσιμάχου και ο γάμος της χήρας του με τον Πτολεμαίο Κεραυνό για τον έλεγχο της Θράκης, αλλά και η αναγνώριση του τελευταίου από τον Πτολεμαίο της Αιγύπτου ως βασιλιά της Μακεδονίας ανέτρεψε ολόκληρο το πολιτικό και στρατιωτικό σκηνικό στον βόρειο ελλαδικό χώρο. Τότε μπορεί να πέρασε η σκέψη στον Πύρρο ότι ήταν η μεγάλη ευκαιρία που περίμενε για να επέμβει στην Μακεδονία, αλλά είχε ήδη δεσμευτεί με συμφωνία και είχε στείλει στρατό στον Τάραντα. Ίσως μάλιστα η ιδέα του να κατακτήσει πρώτα την Ιταλία, να θέσει υπό τον έλεγχό του την κεντρική Μεσόγειο και μετά να ασχοληθεί με τον ελλαδικό χώρο να φαινόταν τώρα πιο ελκυστική. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό το σχέδιο, ήρθε σε συνεννόηση και ζήτησε την βοήθεια των ισχυρών Ελλήνων βασιλέων και κατάφερε να λάβει μισθοφόρους Μακεδόνες[790] από τον Πτολεμαίο Κεραυνό της Μακεδονίας μαζί με την κόρη του ως σύζυγο για την εξασφάλιση του βασιλείου της Ηπείρου, επιπλέον πλοία από τον Αντίγονο Γονατά για να μεταφερθεί ο στρατός του γρήγορα στην Ιταλία αλλά και οικονομική βοήθεια από τον Αντίοχο, γιο του Σελεύκου. Ως εκ τούτου, ηθελημένα ή αθέλητα –ίσως και μόνο στα μάτια του σημερινού ιστορικού– η εκστρατεία αυτή παρουσιαζόταν σαν μια επιχείρηση των βασιλέων από τον ελλαδικό χώρο για να βοηθήσει τους Έλληνες της Δύσεως. Βεβαίως, και όλοι οι παραπάνω επιθυμούσαν την απομάκρυνσή του από την Μακεδονία και την Ήπειρο και ήλπιζαν ότι δεν θα ξαναγύριζε στην Ελλάδα για να αρπάξουν όλο ή μέρος του βασιλείου του.

Το 281 ή 280 π.Χ., λοιπόν, ο Πύρρος απέπλευσε για την Κάτω Ιταλία με 20.000 πεζούς,[791] 3000 ιππείς, 2000 τοξότες, 500 σφενδονήτες και 20 ελέφαντες (που είχε συλλάβει από τις μάχες με τον Δημήτριο τον Πολιορκητή ή/και του είχαν δοθεί από τον Πτολεμαίο Κεραυνό) επάνω σε μεγάλο αριθμό πλοίων. Ο στρατός αυτός βρήκε τους 3000 πεζούς που είχαν ήδη αφιχθεί στον Τάραντα λίγο πριν. Οι Ρωμαίοι, ακόμη και εάν το επιθυμούσαν, δεν ήταν σε θέση να εμποδίσουν τον διάπλου του Ιονίου Πελάγους, διότι διέθεταν μόνο 20 πλοία. Τελικά, λόγω θαλασσοταραχής, ο Πύρρος έφθασε στην απέναντι ακτή με απώλειες.[792] Δια τούτο, δεν είμαστε βέβαιοι για τον αριθμό των στρατιωτών οι οποίοι έφθασαν στην Ιταλία.

---

[789] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIV-XV και Ζωναράς, VIII.2 και Δίων, IX.fr. 40.5 και Frontinus, I.4.1.

[790] Οι ενισχύσεις αυτές από 5000 πεζούς, 4000 ιππείς και 50 ελέφαντες (Justinus, XVII.2) δημιουργούν ερωτηματικά σχετικά με την συνολική στρατιωτική δύναμη που μετέφερε ο Πύρρος στην Ιταλία, ενώ οι αριθμοί αυτοί θεωρούνται πολύ υπερβολικοί. Δες Brauer, pp. 131-132 και βιβλιογραφική συζήτηση σε Γαρουφαλιάς, σ. 232-235 υποσ. 50-51.

[791] Φαίνεται ότι το πεζικό του Πύρρου περιλάμβανε και μισθοφόρους. Δες Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1886), pp. 194-197 και G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1935), pp. 60-62.

[792] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XV και Παυσανίας, I.12. Την περίοδο αυτή ο στόλος των Ρωμαίων δεν πρέπει να ήταν παραπάνω από 20 πλοία. εάν υποθέσουμε ότι κάθε εντεταλμένος από τους duumviros navales διοικούσε δέκα πλοία (δες Livius, XLI.1.2-3 για το έτος 178 π.Χ.).

Ως είναι φυσικό, δεν ήταν όλες οι πολιτικές μερίδες στον Τάραντα υπέρ του Πύρρου, αλλά το μόνο που ενδιέφερε τον Ηπειρώτη ήταν η τήρηση της συμφωνίας για την υποστήριξη του στρατού του στην Ιταλία. Όταν έφθασε τελικά στον Τάραντα, όμως, διαπίστωσε ότι δεν είχε γίνει καμία προετοιμασία από την πλευρά των συμμάχων του ούτε είχε συγκεντρωθεί ο πολυάριθμος στρατός που του είχαν υποσχεθεί και φυσικά οι Ρωμαίοι καραδοκούσαν. Οι Ταραντίνοι συνέχιζαν την ανέμελη ζωή τους με συνεχείς γιορτές και απολαύσεις περιμένοντας προφανώς τον Πύρρο να αναλάβει την οργάνωση του στρατού και να τους προστατεύσει από τους Ρωμαίους. «Οι ετήσιες δημόσιες γιορτές τους είναι πιο πολλές και από τις ίδιες τις μέρες του χρόνου»[793] και «οι περισσότεροι συνέχεια συνουσιάζονται και πίνουν ακατάπαυστα»,[794] γράφουν με δόση υπερβολής οι αρχαίοι συγγραφείς. Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι οι Ταραντίνοι συνήθιζαν να λένε πως με «τὰς συνουσίας καὶ τὰς ἡδονὰς»[795] ζούσαν την πραγματική ζωή τώρα, αντί να περιμένουν, όπως οι άνθρωποι στις άλλες Πόλεις, αφού εργασθούν σκληρά να απολαύσουν την ζωή. Ο Πύρρος ανέτρεψε την καθημερινότητα των Ταραντίνων αμέσως: έβαλε τους στρατιώτες του να κοιμούνται στα σπίτια τους, έκλεισε τα γυμναστήρια και τους περιπάτους, σταμάτησε το θέατρο, τις γιορτές και τις διασκεδάσεις με τις οινοποσίες, και κάλεσε σε υποχρεωτική στρατολόγηση και στρατιωτική εκπαίδευση τους άνδρες. Η πόλη των εμπόρων και φιλήσυχων Ταραντίνων είχε μεταβληθεί σε κανονικό στρατόπεδο. Μερικοί Ταραντίνοι μην αντέχοντας τους νέους νόμους έφυγαν από την πόλη, αλλά ο Πύρρος έβαλε δικούς του φρουρούς στις πύλες και σταμάτησε την διαρροή. Τους φιλορωμαϊκούς τους εξόρισε στην Ήπειρο ή και μερικούς τους σκότωσε.[796] Ο Πύρρος είχε όλη αυτή την δικαιοδοσία επί των Ταραντίνων επειδή είχε διορισθεί στρατηγός-αυτοκράτωρ (ηγεμόνας, στρατηγός) από τους ίδιους, που σημαίνει ότι είχε την πλήρη ευθύνη της συγκροτήσεως του στρατού και των πολεμικών επιχειρήσεων αλλά και την πλήρη πολιτική δικαιοδοσία που έφθανε τις αρμοδιότητες του δικτάτορα, έτσι ώστε να αντιμετωπίσει την άμεση απειλή των Ρωμαίων. Σιγά-σιγά στρατολόγησε και Ιταλιώτες μισθοφόρους, τους οποίους πρόσθεσε στον στρατό του πιθανότατα χωρίς ουσιαστική εκπαίδευση και με μόνο εφόδιό τους τον οπλισμό και την πείρα του καθενός.[797] Όπως είχε συμφωνηθεί μαζί του, ο Τάραντας είχε επωμισθεί όλες τις δαπάνες για την εκστρατεία. Οι δαπάνες αυτές είχαν φθάσει σε τέτοιο ύψος που οι Ταραντίνοι αναγκάσθηκαν να επιβάλουν βαριά φορολογία και να μειώσουν το βάρος των ασημένιων νομισμάτων, για να κόψουν περισσότερα νομίσματα και να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις.[798]

Η φήμη του Πύρρου ως καλύτερου στρατηγού της εποχής του αλλά και η φήμη των γενναίων και έμπειρων στρατιωτών που συνόδευαν τους Έλληνες ανησύχησαν πάρα πολύ τους Ρωμαίους. Η Σύγκλητος αποφάσισε αφενός να υπενθυμίσει σε όλους τους λαούς και πόλεις που είχε μέχρι τότε υποτάξει ότι κάθε προσπάθεια αποστασίας τους θα κατέληγε σε άμεση επέμβαση των ρωμαϊκών λεγεώνων και αφετέρου να κινη-

[793] Στράβων, VI.3.4 (280C).

[794] Θεόπομπος Χίος, FGrH, 115, fr. 233 = Αθήναιος, IV.61(166f).

[795] *Ίδιο*.

[796] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVI και Ζωναράς, VIII.2 και Απ. Σαυν., VIII.

[797] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIII και Απ. Σαυν., VII και ανάλυση σε Γαρουφαλιάς, σ. 250 υποσ. 68. Για την στρατολόγηση των Ιταλιωτών δες Πολύβιος, XVIII.28.10-11.

[798] Brauer, p. 134 & plate 40 και Γαρουφαλιάς, σ. 252 υποσ. 72.

θεί εναντίον του Πύρρου άμεσα, πριν προλάβει να συμπληρώσει τον στρατό του με Μεσσαπίους, Λευκανούς και Σαυνίτες. Έστειλαν αμέσως φρουρές σε όσες πόλεις αμφέβαλαν για την αφοσίωσή τους και τιμώρησαν όσους πολίτες ήταν εναντίον τους, ενώ αυτούς που συνέλαβαν από την Πραίνεστο (Praeneste, BAGROW, 43:D2, σημερ. Palestrina) και τους έφεραν στην Ρώμη, τους σκότωσαν. Στρατιωτική δύναμη εστάλη στους Ετρούσκους και Τυρρηνούς για να προλάβει οποιαδήποτε εξέγερση και στρατός πέρασε στην περιοχή των Σαυνιτών για να εμποδίσει την συνένωσή τους με τον Πύρρο αλλά και να διαφυλάξει την διάβαση του όγκου των λεγεώνων προς τον Τάραντα. Εν τω μεταξύ, το Ρήγιο (BAGROW, 46:C5, σημερ. Reggio di Calabria), στο νοτιοδυτικότερο άκρο της ιταλικής χερσονήσου, φοβούμενο τον Πύρρο, ζήτησε ρωμαϊκή φρουρά, η οποία εστάλη υπό τον Καμπανό Δέκιο Βιμπέλλιο ή Ιουβέλλιο (Decius Vibellius ή Jubellius). Η φρουρά, όμως, υπό τις διαταγές του Δεκίου σκότωσε επιφανείς πολίτες και κατέλαβε την πόλη, που αρχικά απετέλεσε το αντίβαρο του Τάραντα στο νοτιότερο δυτικό άκρο της Κάτω Ιταλίας.[799] Έχει υποστηριχθεί ότι οι Ρωμαίοι για να χρηματοδοτήσουν τον πόλεμο εναντίον του Πύρρου πιθανότατα έκοψαν χρυσά, αργυρά, και χάλκινα νομίσματα στην Καμπανία.[800] Την περίοδο αυτή οι Ρωμαίοι πιθανότατα να προέβησαν και σε υποχρεωτική στρατολόγηση των προλεταρίων, οι οποίοι κανονικά απαλλάσσονταν από την στρατιωτική θητεία, για να ενισχύσουν τον στρατό τους και πιθανότατα τους έβαλαν να είναι παρατηρητές και να φυλούν τα τείχη και την Αγορά της Ρώμης.[801]

Η Σύγκλητος έστειλε τελικά τον Βαλέριο Λαβίνιο ή Λαιβίνο (Valerius Lavinius ή Laevinus)[802] να αντιμετωπίσει τον Πύρρο και τους συμμάχους του. Οι Ρωμαίοι ήθελαν να αιφνιδιάσουν τους εχθρούς τους, οι οποίοι δεν θα περίμεναν ότι νέος στρατός θα έφτανε από την Ρώμη, αλλά και να εμποδίσουν την προέλαση του Ηπειρώτη προς την πόλη τους, όσο ήταν ακόμη καιρός. Κατά την κάθοδό του προς τον Τάραντα, ο Λαβίνιος κατέλαβε οχυρή θέση στην Λευκανία και άφησε φρουρά για να εμποδίσει τους ντόπιους να βοηθήσουν τον Πύρρο.[803] Όταν ο Ηπειρώτης βασιλιάς ενημερώθηκε για την έλευση του νέου ρωμαϊκού στρατού, αποφάσισε να κινηθεί ταχύτατα προς τα βόρεια για να αντιμετωπίσει τους Ρωμαίους όσο το δυνατόν μακρύτερα από τον Τάραντα και να εμποδίσει –εάν αυτό ήταν δυνατόν– την συνένωση των δύο ρωμαϊκών δυνάμεων. Βέβαια, δεν είχε ακόμη προλάβει να έρθει σε συνεννόηση με τους ντόπιους Ιταλούς που είχαν υποσχεθεί να τον βοηθήσουν ούτε οι νέοι Ταραντίνοι στρατιώτες είχαν εκπαιδευθεί πλήρως. Βάδισε, λοιπόν, για να συναντηθεί με τους Ρωμαίους βασιζόμενος μόνο στις δυνάμεις που είχε μέχρι εκείνη την στιγμή. Το 280 π.Χ., λοιπόν, ο Πύρρος έσπευσε να συναντήσει τους Ρωμαίους στον ποταμό Σίρι (Siris, BAGROW, 45:E4, σημερ. Sinni), κοντά στην Ηράκλεια (Heraclea, BAGROW, 45:E4, σημερ. Policoro), στον κόλπο του Τάραντα, νοτιότερα του Μεταποντίου.

---

[799] Ζωναράς, VIII.3 και Δίων, IX.fr. 40.7-12 και Livius, XII Periocha και V.M., II.7.15 και Δ.Α., XX.4 και Πολύβιος, I.7 και Δ.Σ., XXII.1.

[800] Ζωναράς, VIII.3 («καὶ χρήματα ἤθροιζον»). Δες και λεπτομέρειες σε Γαρουφαλιάς, σ. 257 υποσ. 76.

[801] Ennius, *Annales*, 526-528 = Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVI.10.1 και Orosius, IV.1 και Hemina fr. 24. Η στρατολόγηση των προλεταρίων μπορεί να έγινε και μετά την ήττα των Ρωμαίων από τον Πύρρο στην Ηράκλεια, δες Γαρουφαλιάς σ. 257 υποσ. 76.

[802] FC, p. 52, έτος 280.

[803] Ζωναράς, VIII.3.

Πριν όμως αρχίσει η μάχη, ο Πύρρος σκέφτηκε να στείλει επιστολή στους Ρωμαίους για να καθυστερήσει την έναρξη της μάχης με την ελπίδα ότι θα προλάβαινε να συγκεντρώσει ενισχύσεις από τους Ιταλούς, διότι αλλιώς η πρότασή του για ειρήνη ανέτρεπε το αρχικό του σχέδιο κυριαρχίας στην Ιταλία. Βέβαια, στην Ελλάδα συνηθιζόταν η αποστολή κηρύκων πριν την έναρξη των εχθροπραξιών, με κύριο στόχο να διαμεσολαβήσουν για την αποφυγή του πολέμου εξηγώντας γιατί το δίκαιο ήταν με το μέρος του επιτιθέμενου και να παραθέσουν τους όρους του εντολέα τους.[804] Αν και τα κείμενα τα ίδια που μας παραθέτουν οι αρχαίοι συγγραφείς δεν μπορεί να είναι αυθεντικά,[805] εν τούτοις πιστεύουμε ότι η επιστολή του Πύρρου αλλά και η απάντηση του Ρωμαίου υπάτου έχουν ιστορική βάση (Ιστορική Πηγή 5). Το ύφος τους προδίδει την αντίληψη δύο κόσμων αλλά και την άποψη που είχε ο ένας για τον άλλον στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ. Για πρώτη φορά συναντούνται στην Ιστορία και είναι έτοιμοι να πολεμήσουν η νέα δύναμη στην Ιταλία και σε λίγο στην Μεσόγειο, η Ρώμη, με έναν βασιλιά που την δεδομένη στιγμή αντιπροσώπευε την Ελλάδα και την φήμη των βασιλέων της. Οι διαφορετικές αντιλήψεις των δύο αυτών κόσμων αντικατροπτίζονται στις δύο επιστολές των αρχηγών. Ο Πύρρος ενημέρωνε τους Ρωμαίους ότι, εάν δέχονταν την πρότασή του, ως βασιλεύς θα διευθετούσε δίκαια την διαφορά τους με τους Ταραντίνους και θα τους δεχόταν ως συμμάχους του, αλλιώς ως προστάτης των ελληνικών Πόλεων και της ελευθερίας των ανθρώπων δεν θα τους επέτρεπε να σκλαβώσουν τους κατοίκους της Ιταλίας. Ο Πύρρος παρουσιαζόταν ως ο Έλληνας βασιλιάς, ισχυρός της γης, προστάτης των αδικημένων, που ουσιαστικά ήθελε να επιβάλει και να αποδείξει την ισχύ του στην Ιταλία. Ο Ρωμαίος ύπατος, από την άλλη πλευρά, ενημέρωνε τους Έλληνες ότι δεν είχαν γνώση της ισχύος των Ρωμαίων, οι οποίοι τιμωρούσαν τους εχθρούς τους δια των όπλων, ότι δεν δέχονταν επιδιαιτητές στις διαφορές τους με τους άλλους λαούς και ότι νικούσαν στους πολέμους τους. Μάλιστα, τσαλακώνοντας το βασιλικό υπεροπτικό ύφος του Πύρρου, ο ύπατος τον καλούσε, εάν εκείνος το επιθυμούσε, να παρουσιασθεί στην Ρώμη και να πείσει αυτούς που θα συναντήσει για τις απόψεις του περί αδικίας των Ταραντίνων, με την βεβαιότητα ότι θα εισακούονταν όσα ήταν δίκαια και λογικά. Η Ρώμη πλέον σηκώνει το ανάστημα της για να αντιμετωπίσει τους ισχυρούς Έλληνες ως ίση προς ίσους. Η Ρωμαϊκή Δημοκρατία είναι πια μια ισχυρή δύναμη του Αρχαίου Κόσμου.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 5
ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΠΥΡΡΟΥ ΚΑΙ ΠΟΠΛΙΟΥ ΒΑΛΕΡΙΟΥ ΛΑΒΙΝΙΟΥ (280 π.Χ.)

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, XIX.9-10 Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[Πύρρος προς Πόπλιο Βαλέριο Λαβίνιο]
Εγώ, ο βασιλεύς των Ηπειρωτών Πύρρος, γιος του βασιλιά Αιακίδη, χαιρετίζω τον ύπατο των Ρωμαίων Πόπλιο Βαλέριο. Ελπίζω ότι έχεις ενημερωθεί από άλλους πως βρίσκομαι

[804] Δες Romilly, «Guerre et paix entre cités,» in *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, pp. 212-216.
[805] Brauer, pp. 141-142.

εδώ με τον στρατό μου μετά από πρόσκληση για βοήθεια που μου απηύθυναν οι Ταραντίνοι και οι άλλοι Ιταλιώτες. Ούτε πιθανόν αγνοείς ποιών ανδρών απόγονος είμαι και τι ανδραγαθήματα έχω ο ίδιος κάνει και πόσο μεγάλο στρατό έχω μαζί μου και πόσο καλός είναι στην μάχη. Πιστεύω, λοιπόν, ότι εάν αναλογιστείς κάθε ένα από αυτά, δεν θα περιμένεις να μάθεις από τα γεγονότα ή από πείρα την αξία μας στην μάχη, αλλά εγκαταλείποντας τον πόλεμο θα έρθεις να συζητήσουμε. Σε συμβουλεύω, μάλιστα, για ό,τι διαφορές έχετε εσείς οι Ρωμαίοι με τους Ταραντίνους ή τους Λευκανούς ή τους Σαυνίτες, να με αφήσεις εμένα να αποφασίσω για την λύση τους, διότι θα βγάλω δίκαιες αποφάσεις για τις διαφορές σας και θα υποχρεώσω τους φίλους μου να επανορθώσουν κάθε βλάβη που θα διαπιστώσω. Καλά θα κάνετε και εσείς να τους διαβεβαιώσετε, για όσα κάποιοι από εκείνους επικαλεσθούν εναντίον σας, ότι θα τηρήσετε τις αποφάσεις μου. Εάν τα πράξετε αυτά σας υπόσχομαι ειρήνη και φιλία και με προθυμία θα σας βοηθήσω σε όσους πολέμους μού το ζητήσετε. Εάν δεν κάνετε τίποτα από αυτά, εγώ δεν θα σας επιτρέψω να καταστρέφετε την επικράτεια των συμμάχων μου, να αρπάζετε ελληνικές Πόλεις και τους ελεύθερους πολίτες να τους πουλάτε ως λάφυρα, αλλά θα σας εμποδίσω με τα όπλα για να σταματήσετε πια να άγετε και να φέρετε όλη την Ιταλία και να φέρεστε σε όλους τους ανθρώπους σαν να είναι δούλοι. Θα περιμένω να μου απαντήσετε μέσα σε δέκα μέρες. Δεν μπορώ ούτε μέρα παραπάνω.

[Πόπλιος Βαλέριος Λαβίνιος προς Πύρρο]
Εγώ, ο Πόπλιος Βαλέριος Λαβίνιος, στρατηγός και ύπατος των Ρωμαίων, χαιρετίζω τον βασιλιά Πύρρο. Μου φαίνεται ότι είναι πράξη σώφρονος ανδρός να στέλνει απειλητικές επιστολές προς τους υπηκόους του, αλλά το να περιφρονεί σαν να ήταν φαύλοι και ανάξιοι λόγου εκείνους των οποίων ούτε την δύναμη εξέτασε ούτε τις αρετές τους γνώρισε μου φαίνεται ότι είναι απόδειξη ανόητης συμπεριφοράς και ότι δεν μπορεί να διακρίνει τι είναι αυτό που τους κάνει διαφορετικούς. Εμείς δεν συνηθίζουμε να τιμωρούμε τους εχθρούς μας με λόγια αλλά με πράξεις και ούτε σε κάνουμε δικαστή σε αυτά για τα οποία κατηγορούμε τους Ταραντίνους ή τους Σαυνίτες ή τους άλλους εχθρούς μας ούτε εγγυητή σε θέλουμε για καμιά αποζημίωση, αλλά τα ίδια μας τα όπλα θα κρίνουν το αποτέλεσμα και θα επιβάλουμε τις τιμωρίες που θέλουμε. Τώρα που έχεις προειδοποιηθεί, ετοιμάσου να γίνεις αντίπαλος μας παρά δικαστής. Για όσα αδικήματα έχεις διαπράξει εσύ εναντίον μας, σκέψου ποιους εγγυητές θα μας δώσεις για την αποζημίωση και μη περιμένεις οι Ταραντίνοι ή οι άλλοι εχθροί μας να αποδεχθούν την ευθύνη τους. Αλλά εάν έχεις αποφασίσει να μας πολεμήσεις οπωσδήποτε, μάθε πως θα πάθεις αυτό που παθαίνουν αναγκαστικά όλοι όσοι θέλουν να πολεμούν πριν εξετάσουν με ποιους πρόκειται να συγκρουστούν σε μάχη. Έχοντας σκεφτεί όλα αυτά, εάν επιθυμείς κάτι από αυτά που κατέχουμε, άφησε κατά μέρος τις απειλές και την βασιλική υπεροψία, πήγαινε στην συνέλευσή μας [στην Σύγκλητο], μίλησε και πείσε τους παριστάμενους, βέβαιος ότι δεν θα αποτύχεις σε τίποτα δίκαιο ή λογικό.

Η απάντηση του υπάτου Λαβίνιου σήμαινε ότι ο ρωμαϊκός στρατός ήταν έτοιμος να επιτεθεί στον στρατό του Πύρρου χωρίς καθυστέρηση. Η διαπίστωση αυτή αλλά και το γεγονός ότι οι αρχαίες πηγές δεν αναφέρουν την ακριβή δύναμη των αντιπάλων έχει οδηγήσει τους ιστορικούς των δύο τελευταίων αιώνων σε εικασίες για τους αντι-

μαχόμενους στρατούς, που πολλές φορές απέχουν πάρα πολύ μεταξύ τους. Υπάρχουν όμως στις πηγές ορισμένες ενδείξεις που μπορούν να μας οδηγήσουν στον υπολογισμό των αντιπάλων δυνάμεων, το αποτέλεσμα του οποίου να μην απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Από τον αρχικό στρατό των 28.500 ανδρών που ξεκίνησε από την Ήπειρο και αφού αφαιρέσουμε τις απώλειες πριν την άφιξη στον Τάραντα και προσθέσουμε 10.000 άνδρες με τους οποίους πρέπει να τον ενίσχυσαν οι Ταραντίνοι, καταλήγουμε σε έναν αριθμό περίπου 35.000 ανδρών. Εάν, επιπλέον, υποθέσουμε ότι 5000 άνδρες έμειναν στον Τάραντα για να φρουρούν την πόλη, ο Πύρρος πρέπει να παρέταξε εναντίον των Ρωμαίων στον ποταμό Σίρι περίπου 30.000 άνδρες. Από την άλλη πλευρά του ποταμού, οι Ρωμαίοι πρέπει να διέθεταν περίπου 40.000 άνδρες σε τέσσερις λεγεώνες, διότι γνωρίζουμε ότι ο ρωμαϊκός στρατός υπερτερούσε των αντιπάλων.[806]

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η μάχη διεξήχθη στον ποταμό Σίρι (Siris) κοντά στην Ηράκλεια (Heraclea), στον κόλπο του Τάραντα, το καλοκαίρι του 280 π.Χ. Ενώ ο Πύρρος πίστευε ότι θα καθυστερούσε την ρωμαϊκή επίθεση, ο Λαβίνιος κίνησε τον στρατό του αμέσως. Φρουρά του Πύρρου περιπολούσε στο ποτάμι για να αποτρέψει την διέλευσή του από τους Ρωμαίους αλλά και να ειδοποιήσει όταν και εάν θα έκαναν την πρώτη κίνηση. Όντως, η πρώτη προσπάθεια των Ρωμαίων απέτυχε και η φρουρά του Πύρρου απώθησε το αντίπαλο πεζικό. Ο Λαβίνιος, όμως, έστειλε μέρος του ιππικού του να περάσει το ποτάμι σε σημείο αθέατο από τους αντιπάλους του και να βρεθεί ξαφνικά στα νώτα της φρουράς του Πύρρου αλλά και το ρωμαϊκό πεζικό πέρασε το ποτάμι και επιτέθηκε και αυτό στην φρουρά. Καθώς υποχωρούσε η φρουρά, ο Πύρρος επικεφαλής του ιππικού του έπεσε επάνω στους Ρωμαίους. Η κόκκινη χλαμύδα του όμως τον έκανε να ξεχωρίζει και στην μάχη εκ του σύνεγγυς το άλογο του έγινε στόχος και τραυματίσθηκε θανάσιμα. Όταν ένας αξιωματικός του τού είπε να προσέχει μη σκοτωθεί, ο Πύρρος απάντησε «τὸ μὲν είμαρμένον, ὦ Λεοννάτε, διαφυγεῖν αδύνατον».[807] Τελικά, ο βασιλιάς άλλαξε άλογο και χλαμύδα με αποτέλεσμα οι Ρωμαίοι να νομίσουν ότι σκοτώθηκε και ο Λαβίνιος να χρησιμοποιήσει το υπόλοιπό ιππικό του εναντίον του στρατού του Πύρρου με σκοπό να τελειώσει την μάχη.

Η μάχη ήταν αμφίρροπη και αυτό ίσως οφειλόταν σε αδυναμία των σαρισοφόρων του Ηπειρωτικού στρατού να αποκρούσουν τους Ρωμαίους απέναντί τους. Τότε, για να εμψυχώσει τους μαχητές, ο Πύρρος κάλπασε ανάμεσα στους στρατιώτες του για να δείξει ότι ήταν εκεί μαζί τους στην μάχη ενώ διέταξε ταυτοχρόνως να επιτεθούν και οι ελέφαντες. Οι Ρωμαίοι δεν είχαν ξαναδεί ελέφαντες[808] και τρομοκρατήθηκαν από τον όγκο, την βοή, και τα φοβερά σαλπίσματα των παχύδερμων θηλαστικών. Τα άλογά τους αφηνίασαν, ανέτρεψαν τους αναβάτες τους και άρχισαν να τρέχουν μακριά από το πεδίο της μάχης. Η άτακτη υποχώρηση του ιππικού παρέσυρε και το πεζικό. Οι στρατιώτες του Πύρρου που ήταν επάνω στους πυργίσκους, στις πλάτες των ελεφάντων, χτυπούσαν τους Ρωμαίους από ψηλά, οι ελέφαντες τούς ποδοπατούσαν ή τούς πέταγαν με τις προβοσκίδες τους ενώ το ιππικό και το πεζικό των Ελλήνων συμπλήρωναν την

[806] Justinus, XVIII.1 και βιβλιογραφική συζήτηση σε Γαρουφαλιάς, σ. 267-268 & υποσ. 88. Πρβλ. De Sanctis, 2:392 n. 1. Δες και ΙΕΕ, 4:356. Πρβλ. υπολογισμούς με παρόμοιο αριθμητικό αποτέλεσμα και για τις δύο πλευρές σε Brauer, pp. 142-143.

[807] «Λεονάττε, δεν μπορώ να ξεφύγω από την μοίρα μου», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVI.20.

[808] Plinius, VIII.16 και Παυσανίας, I.12.3-4.

καταστροφή. Ο τραυματισμός ενός ελέφαντα, όμως, προκάλεσε αναστάτωση στα υπόλοιπα ζώα, τα οποία αποπροσανατολίσθηκαν, και έτσι ο Πύρρος αποφάσισε να σταματήσει την καταδίωξη των Ρωμαίων. Ο Λαβίνιος με τα υπολείμματα του στρατού του πέρασε τον ποταμό και έφυγε προς την Απουλία για να ανασυντάξει το στράτευμά του.[809] Η χρήση των ελεφάντων από τον Πύρρο στο τέλος της μάχης για να κατατροπώσει τους εχθρούς αντί στην αρχή, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε στις μάχες στην Ασία, ήταν τελείως ανορθόδοξη. Ο βασιλιάς αποφάσισε ότι ο μικρός αριθμός των ελεφάντων που διέθετε δεν επέτρεπε την χρήση τους ως καταλυτικός παράγοντας στη αρχή της μάχης, ενώ, αντιθέτως, προς το τέλος της μάχης, τα παχύδερμα μπορούσαν να δώσουν το τελειωτικό χτύπημα στον εχθρό.[810]

Ούτως ή άλλως, οι απώλειες και από τις δύο πλευρές ήταν σημαντικές. Παρά τους αριθμούς με μεγάλες αποκλίσεις που μας παραδίνουν οι αρχαίοι συγγραφείς, οι σημερινοί ιστορικοί υπολογίζουν ότι οι Ρωμαίοι έχασαν στην μάχη περίπου 7000 άνδρες, ενώ 2000 Ρωμαίοι ιππείς, από τις σπουδαιότερες οικογένειες της Ρώμης, αιχμαλωτίσθηκαν. Ο Πύρρος πρέπει να έχασε περίπου 4000 στρατιώτες και πολλούς έμπειρους αξιωματικούς, αν και κατέλαβε το στρατόπεδο των Ρωμαίων, αλλά και να τραυματίσθηκε ελαφρά ο ίδιος. Η σοβαρότητα της απώλειας των αξιωματικών για το αξιόμαχο του στρατού του Πύρρου δεν έγινε τότε αντιληπτή από τον Ηπειρώτη βασιλιά, αλλά ίσως από αυτή την πρώτη σύγκρουση με τους Ρωμαίους να πρέπει να μιλάμε για πύρρεια νίκη. Ανεξαρτήτως της αφηγήσεως που προηγήθηκε και σε γενικές γραμμές, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την εκστρατεία του Πύρρου δεν είναι αξιόπιστες, διότι προέρχονται περισσότερο από την ρωμαϊκή παράδοση, που προσέθεσε μεγάλη δόση πατριωτικής υπερβολής, παρά από τους Έλληνες χρονικογράφους της εποχής.[811] Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μια διάθλαση της πραγματικότητας.

Μετά την μάχη, ο Πύρρος εξέφρασε τον θαυμασμό του για την πολεμική αρετή των Ρωμαίων. Κανένας ελληνικός στρατός –εκτός εάν βρισκόταν απέναντι σε άλλον ελληνικό στρατό– δεν είχε αντιμετωπίσει στο παρελθόν τόσο αξιόλογους από στρατιωτικής απόψεως αντιπάλους, με συγκεκριμένη στρατηγική, πειθαρχία και μαχητικότητα. Ήταν τότε ακριβώς που ο Πύρρος εξετίμησε το αξιόμαχο των Ρωμαίων και κατάλαβε πως δεν θα ήταν εύκολοι αντίπαλοι, διότι τους είχε νικήσει μεν αλλά δεν τους είχε εκμηδενίσει στρατιωτικά. Ο βασιλιάς έστειλε λάφυρα εκ μέρους του, των Ηπειρωτών στρατιωτών του και των Ταραντίνων στον ναό του Διός στην Δωδώνη, όπου βρέθηκε η επιγραφή «[βασιλεὺ]ς Πύρρο[ς καὶ Ἀπειρῶ]ται καὶ Τ[αραντῖνοι] ἀπὸ ‘Ρωμαίων καὶ

809 Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XV-XVII και Δ.Α., XIX.11-12 και Ζωναράς, VIII.3 και Δίων, IX.fr. 40.13-18 και Frontinus, II.4.9, και με μεγάλη πατριωτική υπερβολή Florus, I.18.7-8 (XIII).

810 Γαρουφαλιάς, σ. 280 υποσ. 99.

811 Ιερώνυμος Καρδιανός / Hieronymus Cardianus, FGrH, 154, fr. 11 = Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVII. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (*Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVII), υποστήριζε ότι σκοτώθηκαν περισσότεροι από 15.000 Ρωμαίοι και 13.000 στρατιώτες του Πύρρου, αριθμοί που θεωρούνται υπερβολικοί. Για 1800 αιχμαλώτους γράφει ο Eutropius, II.11. Άλλους αριθμούς για τις απώλειες των αντιμαχομένων δίνει ο Orosius, IV.1. Η πληροφορία του Justinus, XVIII.1, ότι στην μάχη τραυματίσθηκε σοβαρά ο Πύρρος είναι εσφαλμένη, διότι αλλιώς δεν θα συνέχιζε τις απαιτητικές εκστρατείες του – CS, pp. 94-95.

[τῶν] συμμάχων Διῒ Να[ΐωι]».[812] Αλλά και οι Ταραντίνοι έστειλαν στην Αθήνα αφιέρωμα με την επιγραφή «Ταραντίνοι ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀνέθεσαν».[813] Αυτό το γεγονός είναι πολύ περίεργο για τους Ταραντίνους λόγω της λακωνικής τους καταγωγής, αλλά θα μπορούσε να συμβεί και να εξηγηθεί μόνο για την περίοδο που είχαν συμμαχήσει με τον Πύρρο. Ο Πύρρος έδειξε ιδιαίτερο σεβασμό στους νεκρούς αντιπάλους του, τους οποίους όρισε να ταφούν με εξαιρετικές τιμές, αλλά και στους Ρωμαίους αιχμαλώτους, στους οποίους μάλιστα πρότεινε να πολεμήσουν στο πλευρό του ως μισθοφόροι. Εκείνοι φυσικά αρνήθηκαν, γεγονός που φάνηκε πολύ παράξενο στον Πύρρο που ήταν συνηθισμένος στην αντίθετη απάντηση. Όμως εξύψωσε ακόμη περισσότερο την υπόληψη των Ρωμαίων στην αντίληψή του.[814]

Αν και η μάχη δεν ήταν αποφασιστική, ο άμεσος αντίκτυπός της ήταν πολύ μεγάλος. Η ήττα των Ρωμαίων μετέτρεψε τον Πύρρο, έστω και προσωρινά, σε απόλυτο κυρίαρχο και κύριο της Κάτω Ιταλίας. Η νίκη του Πύρρου διαδόθηκε αμέσως στην Ιταλία και μάλιστα μετά την μάχη παρουσιάσθηκαν στον Πύρρο και οι ντόπιοι σύμμαχοί του, οι Λευκανοί και οι Σαυνίτες, οι οποίοι αποφάσισαν τελικά να ενταχθούν στο πλευρό του βασιλιά. Αν και αυτοί δεν είχαν συμμετάσχει στην μάχη, ο βασιλιάς αποφάσισε να τους δώσει μερίδιο από τα λάφυρα,[815] προφανώς για να τους καλοπιάσει. Ταυτοχρόνως, ορισμένες ελληνικές Πόλεις της Νότιας Ιταλίας (ο Κρότων, οι Λοκροί, το Ρήγιο)[816] αναθάρρησαν και τάχθηκαν με το μέρος του Πύρρου και αποκήρυξαν την ρωμαϊκή κυριαρχία, ενώ αντιθέτως άλλες, όπως η Νεάπολις, παρέμειναν πιστές στους Ρωμαίους. Ο Πύρρος πρέπει να πίστευε ότι επειδή εμφανιζόταν ως ο απελευθερωτής της Κάτω Ιταλίας, οι Έλληνες και οι ντόπιοι Ιταλιώτες θα τον δέχονταν ως τέτοιο και θα υποστήριζαν όλες τις πρωτοβουλίες του.

Σε αυτό το σημείο είναι ενδιαφέρον να μελετήσουμε την Πόλη των Λοκρών. Οι Λοκροί (ή Επιζεφύριοι Λοκροί)[817] ιδρύθηκαν το 673 π.Χ. από Λοκρούς της ηπειρωτικής Ελλάδας.[818] Αν και οι χρονολογίες ιδρύσεως της πόλεως που μας παραδίνουν οι αρχαίοι συγγραφείς ποικίλουν, η αναφορά του Ευσέβιου για το πρώτο μισό του Ζ’ αιώνα π.Χ. έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά.[819] Οι ντόπιοι Σικελοί είχαν ήδη έρθει σε επαφή με

---

[812] SIG, no 392 = ILS, no 8762.

[813] E. L. Hicks, ed. *A Manual of Greek Historical Inscriptions* (Oxford: Claredon Press, 1882), no 163 [η συγκεκριμένη επιγραφή έχει παραληφθεί από την επόμενη έκδοση]. Πρώτη δημοσίευση στο A. R. Rangabé, *Antiquités Helléniques* 2 vols (Athènes: Typographie & Lithographie Royales, 1842-1855), vol. 2, no 1158.

[814] Ζωναράς, VIII.3 και Δίων, IX.fr. 40.19-24 και Eutropius, II.11 και Orosius, IV.1 και Florus, I.18.15-18 (XIII).

[815] Ο Salmon, *Samnium*, p. 286 γράφει εσφαλμένως ότι οι Σαυνίτες δεν έλαβαν από τον Πύρρο μέρος των λαφύρων, αφού η αναφορά του Δίωνος, fr. 40.22 [Ζωναράς, VIII.3 (Book IX)] είναι ξεκάθαρη.

[816] Κάθε μία από τις τρεις Πόλεις ήταν και μία διαφορετική περίπτωση [Ζωναράς, VIII.6 και Justinus, XVIII.1 και Δίων, IX.fr. 40.9]. Για το τι έγινε στο Ρήγιο μέχρι που οι Ρωμαίοι ανέλαβαν πάλι τον έλεγχο της Πόλεως δες λεπτομέρειες σε Δ.Α., XX.4-5 και Απ. Σαυν., IX και Γαρουφαλιάς, σ. 293-297 & υποσ. 117-118.

[817] Θουκ. VI.44.2 και Ηρόδ. VI.23.

[818] Στράβων, VI.1.7 (C259).

[819] Προς το τέλος του Η’ αιώνα π.Χ. υπολογίζουν ο Στράβων, VI.1.7 (C259) και ο Πολύβιος, XII.6b.9, ενώ τον Ζ’ αιώνα π.Χ. ο Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, II:86VA, line b. & 87Hier., line a. [Helm, p. 93 line e)].

τους Έλληνες, εάν κρίνουμε από την ελληνική ή ελληνικής τεχνοτροπίας κεραμική της περιοχής. Με την εγκατάσταση των Λοκρών, οι ντόπιοι εκδιώχθηκαν, αν και πρέπει να υπήρξε μια μικρή περίοδος ειρηνικής συνυπάρξεως. Η «χώρα» της πόλεως είχε αρχικά έκταση περίπου 115 τ.χλμ. κατά μήκος της ακτής και σύντομα επεκτάθηκε μέχρι τα όρια του Ρηγίου και της Καυλωνίας. Κατά το πρώτο μισό του Δ' αιώνα π.Χ., οι Λοκροί ήλεγχαν πλήρως την Καυλωνία και το Ιππώνιον.[820] Στο μέσον του Δ' αιώνα π.Χ. πολέμησαν με τους Λευκανούς.[821] Τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. συμμάχησαν με την Σίρι και δέχθηκαν την επίθεση του Κρότωνα.[822] Αντιμετώπισαν τους Κροτωνιάτες μαζί με το Ρήγιο και τους νίκησαν σε μια μάχη που συνοδεύεται από πολλά μυθολογικά στοιχεία.[823] Το 427 π.Χ. συμμάχησαν με τους Συρακούσιους εναντίον των Αθηναίων, ενώ το 422 π.Χ. συμμάχησαν με τους Αθηναίους, αφού είχαν ήδη συμμαχήσει οι άλλοι Έλληνες της Σικελίας και επειδή φοβούνταν τους επικίνδυνους γείτονές τους.[824] Τελικά, το 411 π.Χ., συμμάχησαν με τους Σπαρτιάτες στέλνοντας πλοία να βοηθήσουν τους Πελοποννήσιους.[825]

Η πολιτεία των Λοκρών πρέπει αρχικά να βασιζόταν στην αριστοκρατία. Η αριστοκρατία αποτελούνταν από τους απογόνους γυναικών που είχαν φθάσει στην αποικία και προέρχονταν από τις ένδοξες οικογένειες των «ἑκατὸν οἰκιῶν» (οίκων) των Λοκρών στην Ελλάδα. Στις πηγές μας υπάρχει ακόμη αναφορά σε άρχοντες αλλά και στον «κοσμόπολιν», πιθανότατα αξίωμα του επικεφαλής των αρχόντων. Σε περίπτωση αντιδικίας και αμφισβητήσεως του νοήματος της νομοθεσίας, ο κοσμόπολις καλούσε τον αμφισβητία να εκθέσει την άποψη του στην συνέλευση των «χιλίων».[826] Υπήρχαν και οι των «νόμων φύλακες» που νουθετούσαν αρχικά τους παραβάτες, αλλά την επόμενη φορά που υπέπιπταν σε παράπτωμα τους τιμωρούσαν.[827] Το 356 π.Χ., ο εξορισμένος Διονύσιος Β' των Συρακουσών βρήκε καταφύγιο στους Λοκρούς και το 352 π.Χ. ανέλαβε

---

[820] Δ.Σ., XVI.105.3 & XIV.107.2 – Το Ιππώνιον (ή Ειπώνιον, BAGROW, 46:D4, στην σημερινή Vibo Valentia στον Golfo di S. Eufemia της δυτικής Ιταλίας) ιδρύθηκε στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. ως αποικία των Λοκρών. Αρχικά, πιθανόν να υφίστατο στρατιωτική συμμαχία ανάμεσα στην αποικία και στην μητρόπολή της, αν και κάποια στιγμή βρέθηκαν να πολεμούν η μία Πόλη την άλλη (Θουκ., V.5.3). Η «χώρα» της Πόλεως έφθανε μέχρι την ακτή και είχε συνολική έκταση 200 τ.χλμ. Το 388 π.Χ., το Ιππώνιον κατελήφθη από τον Διονύσιο Α' ο οποίος μετέφερε τους κατοίκους στις Συρακούσες, κατέστρεψε την πόλη και παρέδωσε την περιοχή στους Λοκρούς (Δ.Σ., XIV.107.2). Το 379 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι, προσπαθώντας να κερδίσουν τους εχθρούς του Διονυσίου με το μέρος τους, παρέδωσαν την περιοχή σε εξόριστους (Ιππωνίτες;) για να φροντίσουν για την επανίδρυσή της. Το 356 π.Χ. η πόλη κατελήφθη από Βρέττιους και η γνωστή Ιστορία της αρχαίας Πόλεως τελειώνει εδώ. Η Πόλη είχε ιδρυθεί σε υψόμετρο 500 μ. από την θάλασσα και η μεσαιωνική φάση οικοδομήσεως εξαφάνισε τα υπολείμματα κατοικήσεως της ελληνικής εγκαταστάσεως. Το διατηρημένο τείχος μήκους 6 χλμ. περικλείει μια περιοχή 0,8 τ.χλμ., ενώ εικάζεται ότι η κατοικημένη περιοχή ήταν περί τα 0,4 τ.χλμ. Υπάρχουν κατάλοιπα τεμένους, ναΐσκων και δωρικού και ιωνικού ναού του ΣΤ' μέχρι τις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. Το Ιππώνιον εξέδωσε νομίσματα μετά τα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. (Hansen & Nielsen, no 53, «Hipponion», pp. 261-263). Για νομίσματα δες GCTV, nos 656-664, 1:68-69.

[821] Justinus, XXI.3.

[822] Justinus, XX.2.

[823] Στράβων, VI.1.10 (C261) – Dunbabin, pp. 358-359.

[824] Θουκ. III.86 & V.5.

[825] Θουκ., VIII.91.

[826] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1307a (V.6.7) και Πολύβιος, XII.5 & XII.16. Για τον κοσμόπολιν δες και Liddell & Scott, λμ. «κοσμόπολις» (magistrate).

[827] Στοβαίος, IV.2.19 (ΜΔ.20-21 Meineke).

την εξουσία ως τύραννος και παρέμεινε για έξι χρόνια, μέχρι την ανατροπή του το 346 π.Χ. Μετά από πολιτική αναταραχή («στάση») εγκαθιδρύθηκε δημοκρατία, όπως είναι φανερό από τις αναφορές επιγραφών του Δ' και Γ' αιώνα π.Χ. στην διαδικασία εγκρίσεως αποφάσεων από βουλή και δήμο.[828] Κατά την παράδοση, οι Λοκροί ήταν η πρώτη πόλη στην οποίαν υπήρχαν καταγεγραμμένοι νόμοι, τους οποίους επινόησε ο νομοθέτης Ζάλευκος, έτσι ώστε να υπάρχει τάξη στην πολιτεία.[829]

Τείχος 7 περίπου χλμ. περιέκλειε μια έκταση 2,4 τ.χλμ., αν και το άνω μέρος της πόλεως ήταν ακατάλληλο για κατοίκηση λόγω της μορφολογίας του εδάφους. Το τείχος ανήκει στην Ελληνιστική Εποχή, αν και τμήματά του δείχνουν ότι υπήρχε προγενέστερη κατασκευή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Στο άνω μέρος της πόλεως υπήρχε θέατρο του Δ' αιώνα π.Χ. με πιθανή χωρητικότητα 4500 θεατών,[830] μάλλον κοντά σε χώρο Αγοράς ο οποίος δεν έχει ακόμη βρεθεί. Στο άνω τμήμα της πόλεως υπήρχε δωρικός ναός του δεύτερου μισού του ΣΤ' αιώνα π.Χ., μάλλον αφιερωμένος στον Δία και αλλού ιερά της Αθηνάς, της Αρτέμιδος, της Περσεφόνης, του Διονύσου αλλά και ιωνικός ναός ίσως αφιερωμένος στην Αφροδίτη. Η μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα του Ε' αιώνα π.Χ. αλλά και σε δεύτερη φάση του Γ' αιώνα π.Χ. στους χώρους οικήσεως βασίσθηκε σε ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο. Το νοτιότερο όμως τμήμα της πόλεως, το οποίο χωρίζεται από το βορειότερο από μεγάλη «πλατεία» (πλατεία οδός) πλάτους 14 μ., είναι κτισμένο με ελεύθερη δόμηση. Εκεί βρέθηκαν «συστήματα αποστράγγισης, γούρνες, και φούρνοι», γεγονός που υποδεικνύει ότι τον Δ' αιώνα π.Χ. στέγαζε βιοτεχνικά εργαστήρια με τεχνίτες. Αν και οι οικιστικές φάσεις στους Λοκρούς δεν είναι εύκολα διακριτές, οι αρχαιολόγοι μας διαβεβαιώνουν ότι η πόλη οικοδομήθηκε σταδιακά και οι διαφορετικές οικοδομές μπορούν να χρονολογηθούν με κάποια βεβαιότητα. Η πόλη δεν διέθετε φυσικό λιμάνι, αλλά πρέπει να είχαν κατασκευασθεί κάποια έργα ελλιμενισμού πλοίων[831] και έτσι αποτελούσε τον τελευταίο σταθμό πριν τις Συρακούσες.[832]

Νοτιοδυτικά των Λοκρών βρισκόταν το Ρήγιο, απέναντι από την Ζάγκλη/Μεσσηνία, στο στενό της Μεσσήνης. Το Ρήγιο ήταν αποικία των Χαλκιδέων αλλά στην αποίκηση του συμμετείχαν και πολίτες Μεσσήνιοι, φυγάδες από τον Α' Μεσσηνιακό Πόλεμο στην Ελλάδα, μετά από χρησμό που κατά την παράδοση είχε εκδώσει το μαντείο των Δελφών. Ο λιμός φαίνεται ότι ήταν η κύρια αιτία για την αποχώρηση από την Ελλάδα. Κατά την παράδοση, οι κάτοικοι της Ζάγκλης ζήτησαν να αποικισθεί το Ρήγιο από την Χαλκίδα με οικιστή τον Αντίμνηστον.[833] Η αποικία φαίνεται ότι ιδρύθηκε το 720 π.Χ., με την λήξη του Α' Μεσσηνιακού Πολέμου.[834] Φαίνεται ότι κατά τον ΣΤ'

---

[828] Justinus, XXI.1-3. Δες δείγμα επιγραφής σε PHI Greek Inscriptions, # PH177888, IG XIV, Costabile, Polis ed Olympieion a Locri Epizefiri, no 4 lines 6-7. Για το τι μπορεί να ήταν η βουλή δες Berger, pp. 67-68.

[829] Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 138B = Ψευδο-Σκύμνος, 312-315 και Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1274a (II.9.5) και Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 548 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.548 στο TLG και Αιλιανός, Π.Ι., III.17 και Δημοσθένης, 24 (*Κατά Τιμοκράτους*), 139 και Δ.Σ., XII.20-21 – Για τον Ζάλευκο και την νομοθεσία του δες Dunbabin, pp. 68-73.

[830] TGR, 2:490-491.

[831] Θουκ. VII.25.3.

[832] Hansen & Nielsen, no 59, «Lokroi», pp. 273-278. Δες νομίσματα σε GCTV, 1:53-54 & 69.

[833] Δ.Σ., XIV.40.1 και Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, FGrH, 555, fr. 9 = Στράβων, VI.1.6 (C257) και Ηρακλείδης Λέμβος, 55 = Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 611.55 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.45.611.55 στο TLG.

[834] Για την χρονολόγηση του πολέμου δες CAH, 3.3:323-324.

αιώνα π.Χ., η Πόλη υπήρξε σύμμαχος των Λοκρών εναντίον του Κρότωνα, αλλά την εποχή του τυράννου Αναξίλα (περ. 494-476 π.Χ.) βρέθηκε να πολεμά τους Λοκρούς.[835] Το 473 π.Χ. φαίνεται ότι υπήρχε συμμαχία με τον Τάραντα, διότι 3000 Ρηγίνοι έπεσαν στην μάχη των δύο συμμάχων εναντίον ντόπιων εχθρών.[836] Το 433 π.Χ., Ρήγιο και Αθήνα ανανέωσαν την συμμαχία που είχαν συνομολογήσει μεταξύ τους περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα και οι Αθηναίοι δήλωσαν ότι «ξύμμαχοι ἐσόμεθα πιστοὶ καὶ δίκαιοι και ἰσχυροὶ καὶ ἀβλαβεῖς εἰς ἀίδιον Ρεγίνοις καὶ ὠφελήσομεν ἐάν τὸ δέονται».[837] Βέβαια, το 415 π.Χ., η Πόλη δεν συντάχθηκε με τους Αθηναίους εναντίον των Συρακουσίων.[838] Το 427 π.Χ. συμμάχησε με τους Λεοντίνους εναντίον των Συρακουσών[839] και το 399 π.Χ. συνήψε ειρήνη με τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών. Ρηγίνοι και εξόριστοι Συρακούσιοι συμμάχησαν με τους Μεσσηνίους της Σικελίας και εξεστράτευσαν εναντίον του Διονυσίου αλλά πριν φθάσουν στις Συρακούσες η συμμαχία διαλύθηκε. Ήταν τότε ακριβώς που ο Διονύσιος σκέφθηκε να στείλει απεσταλμένους για να διαπραγματευθεί ειρήνη με τους εχθρούς του. Δέκα χρόνια αργότερα, όμως, το 389 π.Χ., σε νέα συμφωνία ειρήνης, οι Ρηγίνοι αναγκάσθηκαν να πληρώσουν 300 τάλαντα (περ. 7800 κιλά ασήμι, AMCD), να παραδώσουν ολόκληρο τον στόλο τους από 70 τριήρεις και 100 ομήρους.[840] Τελικά, μετά από δύο χρόνια, το 387 π.Χ., ο Διονύσιος Α' κατέλαβε την πόλη, την κατέστρεψε και όρισε ότι όσοι όμηροι μπορούσαν να πληρώσουν λύτρα 1 μίνα ασήμι (431 γρ.) θα αφήνονταν ελεύθεροι, ενώ οι υπόλοιποι θα πωλούνταν ως σκλάβοι.[841] Ο Διονύσιος Β' των Συρακουσών εποίκισε μέρος της παλιάς πόλεως και το ονόμασε Φοιβία, ενώ το 351 π.Χ. το Ρήγιο έγινε πάλι ανεξάρτητη πόλη αφού εκδιώχθηκε η φρουρά του τυράννου.[842]

Πριν από το 494 π.Χ., όταν ανέλαβε ο Αναξίλας, το πολίτευμα στο Ρήγιο ήταν ολιγαρχικό ή αριστοκρατικό, διοικούσαν οι «χίλιοι» που επιλέγονταν με βάση την περιουσία τους («αἱρετοὶ ἀπό τιμημάτων»), και εφήρμοζαν τους νόμους του νομοθέτη Χαρώνδα από την Κατάνη. Ίσως αυτοί οι χίλιοι που αναφέρονται και ως «ηγεμόνες» να προέρχονταν από τους Μεσσηνίους φυγάδες.[843] Αφού ο Αναξίλας κατέλαβε την Ζάγκλη και την μετονόμασε σε Μεσσήνη, άφησε τον γιο του Κλεόφρωνα στο Ρήγιο, ενώ ο ίδιος κυβερνούσε στην Μεσσήνη. Εκεί, φρόντισε να απαλλαγεί από την ντόπια μη δωρική αριστοκρατία και συνεπώς οι υποστηρικτές του να κυβερνούν και το Ρήγιο και την Μεσσηνία (πρώην Ζάγκλη). Το 480 π.Χ., μετά την μάχη της Ιμέρας, ο τύραννος κατάφερε να συμφωνήσει με τον Γέλωνα των Συρακουσών να κρατήσει την πόλη υπό τον έλεγχό του.[844] Ο θάνατος του Αναξίλα το 476 π.Χ. έφερε στην εξουσία τον τύραννο Μί-

---

[835] Στράβων, VI.I.10 (C261) και Drachman, *Scholia in Pythionicas*, I:99a & II.36c.

[836] Ηρόδ., VII.170.3.

[837] SGHI, no 63, οι Αθηναίοι «θα γίνουμε σύμμαχοι πιστοί και δίκαιοι και ισχυροί και ειλικρινείς παντοτινά προς τους Ρηγίνους και θα τους βοηθήσουμε όποτε το επιθυμούν».

[838] Θουκ., VI.44 & VI.46.

[839] Θουκ., III.86.

[840] Δ.Σ., XIV.40 & XIV.106-107.

[841] Δ.Σ., XIV.111.

[842] Στράβων, VI.I.6 (C258) και Δ.Σ., XVI.45.9.

[843] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1316a (V.10.4) και Ηρακλείδης Λέμβος, 55 = Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 611.55 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.45.611.55 στο TLG και Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, FGrH, 555, fr. 9 = Στράβων, VI.1.6 (C528).

[844] Drachman, *Scholia in Pythionicas*, II:38.

κυθο μέχρι να ενηλικιωθούν οι γιοι του πρώτου, οι οποίοι πήραν τελικά την εξουσία το 465 π.Χ. αλλά περί το 461 π.Χ. οι Ρηγίνοι «ἠλευθέρωσαν»[845] την Πόλη τους. Αυτή η «στάση» εντάσσεται στην γενική αναταραχή που προκλήθηκε στην Σικελία εναντίον των τυράννων. Εξόριστοι πολίτες της Γέλας, του Ακράγαντα και της Ιμέρας γύρισαν πίσω στις Πόλεις τους να διεκδικήσουν την εξουσία που τους είχε υφαρπαγεί.[846] Κατά το δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ., το «῾Ρήγιον ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐστασίαζε»[847] και η «στάση» αυτή κορυφώθηκε το 425 π.Χ. Φαίνεται ότι συστάθηκε «πολιτεία» και τους νόμους συνέγραψαν οι Θεαίτητος, Ελικάων, Αριστοκράτης, και Φύτιος.[848] Την περίοδο των πολέμων του Πύρρου, το Ρήγιο είχε ήδη συμμαχήσει με την Ρώμη.

Η αποικία κτίσθηκε σε στενό, επικλινές, χαμηλό οροπέδιο, ανάμεσα στους σημερινούς ποταμούς (BAGROW, 46:C5) Annunziata και Calopinace, ο δεύτερος από τους οποίους πρέπει να είναι ο αρχαίος Αψίας.[849] Η χρονολόγηση της ιδρύσεώς του Ρηγίου στο 720 π.Χ. έχει επιβεβαιωθεί και αρχαιολογικά από ελληνική κεραμική του τέλους του Η' και των αρχών του Ζ' αιώνα π.Χ. Η «χώρα» του Ρηγίου υπολογίσθηκε σε 1000-1300 τ.χλμ., αλλά στην πραγματικότητα η περιοχή που ήλεγχε η Πόλη πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη. Περιτειχισμένος χώρος στην ορεινή περιοχή Serro de Tavola (του Aspromonte), βορειοανατολικά του Ρηγίου, μοιάζει να ήταν ελληνικό φρούριο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. που ήλεγχε την πρόσβαση στα εύφορα οροπέδια του Ασπρομόντε (Aspromonte) αλλά και τα μονοπάτια προς τις ακτές, στο νοτιοδυτικό άκρο της ιταλικής χερσονήσου.[850] Στις εκβολές ενός εκ των δύο ποταμών αλλά έξω από την οικιστική περιοχή υπήρχε το λιμάνι. Η διάταξη του οικισμού μάς είναι άγνωστη εκτός από ορισμένα κτίρια, ιερά, και το περιβάλλον τείχος. Από το αρχικό τείχος του ΣΤ' προς τον Ε' αιώνα π.Χ. μένουν μόνο μικρά πλίνθινα τμήματα ενώ διατηρείται μεγάλο τμήμα διπλού τείχους του Δ' αιώνα π.Χ.. Το τείχος αυτό περιέκλειε μια περιοχή 0,7 τ.χλμ. Απομεινάρια θεάτρου ή εκκλησιαστηρίου (χώρου συνεδριάσεως του δήμου), μάλλον του τέλους του Δ' αιώνα π.Χ.,[851] υποδεικνύουν ότι είχε κατασκευασθεί για 1500-1600 άτομα και συνεπώς το σύνολο των Ρηγίνων πολιτών (ανδρών) δεν ξεπέρναγε αυτόν τον αριθμό. Πρέπει να υπήρχε ιερό αφιερωμένο στον Απόλλωνα, του οποίου όμως δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση μέσα στην πόλη. Η άποψη αυτή βασίζεται σε ερμηνεία του μύθου ιδρύσεως της αποικίας μαζί με την ονομασία Φοιβία που της δόθηκε αργότερα αλλά και σε επιγραφή του τέλους του Α' αιώνα π.Χ.[852] Ακόμη, υποψιαζόμαστε την ύπαρξη ιερού του Δία και της Αρτέμιδος καθώς και άλλων θεοτήτων. Οι Ρηγίνοι έστειλαν αφιερώματα στους Δελφούς μετά την κατάλυση της τυραννίας το 461 π.Χ. και

---

[845] Δ.Σ., XI.76.5. Πολλές φορές οι αρχαίοι ιστοριογράφοι χρησιμοποιούν λέξεις ή εκφράσεις που δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς σημαίνουν είτε μέσα στα πλαίσια του διηγούμενου γεγονότος είτε και κατά την εποχή που έζησε και έγραψε ο ιστορικός.

[846] Δ.Σ., XI.76.4-6.

[847] Θουκ., IV.1.3.

[848] Ιάμβλιχος, *Περί Βίου Πυθαγορικού Λόγος*/Iamblichus Phil., *De Vita Pythagorica*, 27.130 & 30.172 στο TLG.

[849] Δ.Σ., VIII.23.2.

[850] Δες σύνοψη των αρχαιολογικών ερευνών μέχρι το 2001 στο Massimo Brizzi and Liliana Costamagna, «Il sito fortificato di Serro di Tavola (Aspromonte)» in *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, ed. Henri Tréziny (Paris: Errance, 2010), pp. 581-594

[851] TGR, 2:578.

[852] ILS, no 5471.

στην Ολυμπία μετά από τις νίκες τους εναντίον των Λοκρών (ΣΤ' και Ε' αιώνας π.Χ.).[853] Τον Δ' αιώνα π.Χ., το Ρήγιο, παρότι ανεξάρτητη Πόλη, συνδέθηκε πολύ στενά με την Ρώμη και βρέθηκε αντιμέτωπο με τον Πύρρο.[854]

Γυρνώντας στην συνέχεια της αφηγήσεώς μας για τους πολέμους του Πύρρου, διαπιστώνουμε ότι αυτοί που αντί να φοβηθούν αποφάσισαν να αντιμετωπίσουν και πάλι τους Έλληνες και τους συμμάχους τους ήταν οι Ρωμαίοι. Ο Πύρρος συνηθισμένος από τους πολέμους με τις ελληνικές Πόλεις ίσως πίστευε ότι οι Ρωμαίοι θα συνθηκολογούσαν αμέσως μετά από την ήττα τους. Οι Ρωμαίοι όμως δεν ήταν απ' αυτούς που αποδέχονταν την ήττα τους και έχουμε πάμπολλα παραδείγματα της περιόδου αυτής που φαίνεται ότι αντιδρούσαν διαφορετικά. Συγκεκριμένα, το 295 π.Χ. δεν αποδέχθηκαν ως τελειωτική την ήττα τους από τον συνασπισμό Ετρούσκων, Σαυνιτών, Ομβρών και Γαλατών και αργότερα τους νίκησαν. Ούτε πτοήθηκαν από την ήττα που υπέστησαν από τους Γαλάτες στο Αρρήτιο και την επόμενη χρονιά συγκρότησαν νέο στρατό και κατατρόπωσαν τους Γαλάτες και τους Ετρούσκους.[855]

Όταν η ήττα του Λαβίνιου από τον Πύρρο έγινε γνωστή στην Ρώμη, η Σύγκλητος κάλεσε όλους τους νέους να καταταγούν για να αναπληρωθούν οι απώλειες. Η προσέλευση ήταν συγκινητική και μάλιστα είναι πολύ πιθανό τότε ακριβώς να στρατολογήθηκαν και οι προλετάριοι, οι οποίοι λόγω της φτώχειας τους και της οικονομικής αδυναμίας τους να εξοπλισθούν δεν υπέκειντο σε στρατιωτική θητεία, αν δεν είχαν ήδη συμμετάσχει στην προσπάθεια της Ρώμης να προετοιμασθεί για την πρώτη σύγκρουση με τον Πύρρο. Τελικά, συγκροτήθηκαν δύο νέες λεγεώνες οι οποίες εστάλησαν να ενωθούν με τις δυνάμεις του Λαβίνιου που είχαν διασωθεί. Οι Ρωμαίοι δεν αντικατέστησαν τον Λαβίνιο διότι προφανώς δεν πείσθηκαν ότι ήταν αυτός ο υπεύθυνος της ήττας, την οποία προφανώς θεώρησαν μόνο προσωρινή. Ήρθαν σε συνεννόηση με τους Ετρούσκους και κατάφεραν να αποδεσμεύσουν στρατό, τον οποίο έστειλαν να ενισχύσει τον Λαβίνιο.[856] Οι Ρωμαίοι προετοιμάζονταν με κάθε τρόπο να αντιμετωπίσουν τον ενωμένο αντίπαλο στρατό.

Ο Πύρρος, όμως, σκεφτόταν περισσότερο διπλωματικά παρά στρατιωτικά. Γνωρίζοντας πλέον την ρωμαϊκή ισχύ και μη θέλοντας να διακινδυνεύσει μια δεύτερη σύγκρουση με τους Ρωμαίους θεώρησε ότι οι αντίπαλοί του μπορεί να δέχονταν την ειρήνη που θα τους πρότεινε, όπως γινόταν συνήθως με τις ελληνικές Πόλεις. Ταυτοχρόνως, όμως, θα κινούνταν με τον στρατό του προς την Ρώμη για να πιέσει ψυχολογικά τους εχθρούς του να δεχθούν τις προτάσεις του. Στην αρχή λοιπόν, έστειλε τον Κινέα στην Ρώμη με πολλά δώρα για τις γυναίκες των Συγκλητικών και πολύ χρυσάφι για

---

[853] PHI Greek Inscriptions, PH214982, SEG 24:304 = PHI Greek Inscriptions, # PH318687, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) Italy, incl. Magna Graecia, I.Rhegion 64b και PHI Greek Inscriptions, # PH214983, SEG 24:305 = PHI Greek Inscriptions, # PH318686, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) Italy, incl. Magna Graecia, I.Rhegion 64a και PHI Greek Inscriptions, # PH318692, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) Italy, incl. Magna Graecia, I.Rhegion 67 και PHI Greek Inscriptions, # PH318693, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) Italy, incl. Magna Graecia, I.Rhegion 68.

[854] Γενικά για το Ρήγιο δες Hansen & Nielsen, no 68, «Rhegion», pp. 290-293. Για νομίσματα του Ρηγίου δες ΟΑΕΝ, αρ. 60, 66 και GCTV, nos 262-263, 1:35 & 496-504, 1:54-55 & nos 683-696, 1:70-71.

[855] Forsythe, pp. 353-354.

[856] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVIII και Δίων, IX.fr. 40.39. Για την στρατολόγηση των προλεταρίων δες παραπάνω.

τους ίδιους για να εξαγοράσει την υποστήριξή τους και απελευθέρωσε ορισμένους από τους αιχμαλώτους Ρωμαίους ως κίνηση φιλίας και καλής θελήσεως. Ο απεσταλμένος του Πύρρου έφθασε στην Ρώμη, αλλά δεν βιάστηκε καθόλου να παρουσιασθεί επίσημα στην Σύγκλητο. Αντιθέτως, προσπάθησε να δημιουργήσει προσωπικές σχέσεις με τους Συγκλητικούς και οικειότητα για να γίνει γνωστός. Άλλοτε μιλώντας ελληνικά σε όσους καταλάβαιναν και σε άλλες περιπτώσεις με διερμηνέα, προσφέροντας τα δώρα και τα χρήματα που είχε φέρει μαζί του προσπαθούσε να κερδίσει την εύνοια των Συγκλητικών και την ψήφο τους στις προτάσεις που θα τους έκανε. Φαίνεται ότι η πλειονότητα των Συγκλητικών δεν δέχθηκαν τα δώρα αλλά ίσως κάποιοι, ελάχιστοι, να μην είπαν όχι. Παρ' όλα αυτά, όταν ο Κινέας ένοιωσε ότι είχε ολοκληρωθεί ο παρασκηνιακός κύκλος των επαφών του, ζήτησε να παρουσιασθεί στη Σύγκλητο. Σεμνά και σε ήπιο τόνο, ο Κινέας ανέπτυξε τον λόγο παρουσίας του Πύρρου στην Ιταλία και το πόσο επικίνδυνος θα μπορούσε να γίνει για την Ρώμη. Κατέληξε λέγοντας ότι το μόνο που ζητούσε ο Ηπειρώτης βασιλιάς ήταν η ασφάλεια των Ταραντίνων, ενώ προσέφερε την βοήθειά του στους Ρωμαίους για την κατάκτηση της Ιταλίας.[857] Κατά πάσα πιθανότητα, όμως, υπήρχαν και πιο συγκεκριμένοι όροι, δηλαδή ο Πύρρος ζητούσε την ελευθερία και πλήρη αυτονομία όλων των ελληνικών Πόλεων της Ιταλίας, την επιστροφή στους Σαυνίτες, Λευκανούς, Δαυνίους,[858] και Βρεττίους όλων των εδαφών που είχαν καταλάβει οι Ρωμαίοι κατά τους πολέμους που είχαν διεξαγάγει εναντίον τους, ενώ οι ίδιοι οι Ρωμαίοι θα είχαν υπό την δικαιοδοσία τους το Λάτιο και τους Λατίνους. Προφανώς η βοήθεια που πρότεινε στους Ρωμαίους αφορούσε στην κατάκτηση της βόρειας Ιταλίας. Εάν συμφωνούσαν, ο Πύρρος θα απελευθέρωνε όλους τους αιχμαλώτους χωρίς λύτρα.[859] Ο βασιλιάς της Ηπείρου παρουσιαζόταν ως προστάτης των Ελλήνων της Ιταλίας και ήλπιζε να τους ενώσει υπό την αρχηγία του εναντίον των Ρωμαίων.

Οι επαφές του Έλληνα απεσταλμένου στην Ρώμη, το δέλεαρ των δώρων και του χρυσού που είχε μαζί του αλλά και ο φόβος των Συγκλητικών ότι ο πόλεμος με τον Πύρρο ήταν αμφίρροπος είχαν βάλει σε μεγάλες σκέψεις τους Ρωμαίους, τόσο που οι προτάσεις του Κινέα κέρδιζαν έδαφος. Μάλιστα μετά την ομιλία του, αρκετοί Συγκλητικοί έκλιναν προς την συμφωνία με τον Πύρρο για ειρήνη. Τότε, όμως, ένας γηραιός, τυφλός άνδρας, επάνω σε φορείο που το βαστούσαν οι σκλάβοι του εμφανίσθηκε στην Σύγκλητο. Οι γιοί του και οι γαμβροί του έτρεξαν να βοηθήσουν τον σεβάσμιο Άππιο Κλαύδιο Καίκο (Appius Claudius Caecus)[860] να καθίσει στα συγκλητικά έδρανα. Ο Άππιος Καίκος έχαιρε της πολύ μεγάλης εκτιμήσεως των Ρωμαίων, διότι είχε εκλεγεί τρεις φορές στα υψηλότερα αξιώματα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ., είχε εισηγηθεί προγραμμάτων που είχαν αλλάξει την ζωή των Ρωμαίων και ήταν από τους πρωτεργάτες της νίκης στον Β' Σαυνιτικό πόλεμο. Ο Άππιος Κλαύδιος Καίκος δεν ήθελε με κανένα τρόπο να δει να πηγαίνουν χαμένες όλες οι θυσίες που είχαν γίνει

[857] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVIII και Ζωναράς, VIII.4 και Justinus, XVIII.1-2 και Δ.Σ., XII.6 και VIUR, 34.9 και V.M., IV.3.14 και Livius, XXXIV.4.6 και Δίων, IX.40.40.

[858] Κάτοικοι περιοχής της Απουλίας. Δες Dominique Briquel, «Le problème des Dauniens» in *Mélanges de l'Ecole française de Rome*. Antiquité vol. 86, no 1 (1974): 7-40.

[859] Απ. Σαυν., X.1 και Anonymus, *Ineditum Vaticanum*, FGrH, 839, fr. 1.(2). Δες ανάλυση για το ζήτημα των όρων του Πύρρου σε Γαρουφαλιάς, σ. 304 υποσ. 132-133. Ο Salmon, *Samnium*, p. 286 n. 3 αμφισβητεί ότι υπήρξαν όροι που συμπεριλάμβαναν και τους Ιταλιώτες και θεωρεί ότι εξαιτίας αυτού οι Σαυνίτες ήταν δυσαρεστημένοι.

[860] Caecus = λατ. τυφλός.

για την επικράτηση της Ρώμης στην κεντρική Ιταλία. Εικάζεται ότι μπορεί να πήρε την απόφαση να εμφανισθεί στην Σύγκλητο μετά την είδηση ότι ρωμαϊκός στρατός είχε έρθει σε συμφωνία με τους Ετρούσκους. Πάντως, με την εμφάνισή του, απόλυτη σιωπή απλώθηκε στην Σύγκλητο και όλοι περίμεναν να ακούσουν την άποψη του.

Ο Άππιος Καίκος τους υπενθύμισε την δόξα της Ρώμης και τόνισε ότι ήταν τόσο μεγάλη ώστε εάν είχε εκστρατεύσει ο Μέγας Αλέξανδρος εναντίον τους θα τον είχαν νικήσει. Άρα, δεν μπορεί τώρα να φοβούνται τους Ηπειρώτες, αυτούς που είχαν πάντα υποταγμένους οι Μακεδόνες. Δεν πρέπει να αφήσουν τον Πύρρο να διευθύνει τα πράγματα στην Ιταλία, αλλά να τον τιμωρήσουν και να τον διώξουν από την χώρα (Ιστορική Πηγή 6). Σε τελική ανάλυση, βέβαια, πρέπει να δεχθούμε ότι η Σύγκλητος δεν ήταν έτοιμη να κλείσει ειρήνη με τον Πύρρο, ούτε υπήρχε ειλημμένη απόφαση την οποία άλλαξε ο λόγος του Αππίου, όπως με δραματικό τρόπο αφήνει να εννοηθεί η ρωμαϊκή ιστοριογραφία, για να τονίσει για μία φορά ακόμη τον πατριωτισμό των Ρωμαίων. Εν τούτοις, οι ιστορικοί πιστεύουν ότι ο λόγος του Αππίου, όπως μας έχει παραδοθεί, δεν διαφέρει στα κύρια σημεία του από αυτά που είπε ο γηραιός Ρωμαίος στην Σύγκλητο και κυρίως ότι αποδίδει το πνεύμα και την ουσία αυτών που ήθελε να τονίσει στους Ρωμαίους.[861] Κατά την ρωμαϊκή ιστοριογραφία, το αποτέλεσμά του ήταν καταλυτικό. Η βαρύτητα της γνώμης του θρυλικού Αππίου Καίκου, το περιεχόμενο του λόγου του αλλά και η παρουσία του στην Σύγκλητο ως ενσάρκωση της αρχέγονης ψυχής της Ρώμης είχε σαν αποτέλεσμα να απορρίψουν αμέσως οι Συγκλητικοί τις προτάσεις του Κινέα, να τον διώξουν και να μηνύσουν στον Πύρρο ότι εάν ήθελε φιλία και συμμαχία έπρεπε να φύγει αμέσως από την Ιταλία. Επίσης, σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξε και η συνεννόηση Ρωμαίων και Ετρούσκων.[862]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 6
ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΠΠΙΟΥ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΚΑΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΣΥΓΚΛΗΤΟ (280 π.Χ.)[863]

Πλούταρχος, *Βίοι* Παράλληλοι, «Πύρρος», XIX. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Ρωμαίοι, θλιβόμουν μέχρι τώρα γιατί είμαι τυφλός. Τώρα, όμως, λυπάμαι γιατί είμαι τυφλός αλλά όχι και κουφός και ακούω αισχρές απόψεις και αποφάσεις που ανατρέπουν την δόξα της Ρώμης. Πού είναι τα θρυλικά λόγια που λέγατε σε όλους τους ανθρώπους ότι εάν εμφανιζόταν στην Ιταλία αυτός ο ίδιος ο μέγας Αλέξανδρος και πολεμούσαμε μαζί του, τότε που ήμαστε νέοι και όταν οι πατέρες μας ήταν δυνατοί άνδρες, δεν θα τον εξυμνούσαν σήμερα ως ακατανίκητο, αλλά ενδοξότερη θα είχε αφήσει την Ρώμη είτε είχε φύγει είτε είχε πέσει εδώ; Αυτά τα κάνετε να φαίνονται κενή αλαζονεία και κομπασμός, αφού φοβάστε τους Χάονες και τους Μολοσσούς, αυτούς που ήταν πάντοτε τα θηράματα των Μακεδόνων, και τρέμετε τον Πύρρο, αυτόν που πάντα στην ζωή του υπηρετούσε και

---

[861] Ο Κικέρων που έζησε τον Α' αιώνα π.Χ. είχε στην διάθεσή του το γραπτό κείμενο του λόγου [Cicero, *de senectute*, 16 (VI) και Cicero, *Brutus*, 61].

[862] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVIII-XIX και ανάλυση σε Forsythe, pp. 353-354 και ΙΕΕ, 4:359.

[863] Πρβλ. παρόμοιο κείμενο σε Απ. Σαυν., Χ.2.

υπάκουε έναν τουλάχιστον από τους Σωματοφύλακες[864] του Αλεξάνδρου, και που τώρα περιφέρεται στην Ιταλία, όχι για να βοηθήσει τους εδώ Έλληνες αλλά για να αποφύγει τους εκεί εχθρούς του, υποσχόμενος ότι θα μας προσφέρει την ηγεμονία με αυτή την στρατιωτική δύναμη, με την οποία δεν κατάφερε ούτε μικρό τμήμα της Μακεδονίας να διαφυλάξει. Μην νομίζετε ότι θα απαλλαγείτε από αυτόν εάν συνάψετε μαζί του φιλία, αλλά θα προσελκύσετε εκείνους οι οποίοι θα σας περιφρονήσουν ως ευκαταμάχητους, εάν ο Πύρρος αποχωρήσει χωρίς να τιμωρηθεί για τις προσβολές που έχει διαπράξει εναντίον μας αλλά πάρει και ως ανταμοιβή τους Ταραντίνους και τους Σαυνίτες γιατί κορόιδεψε τους Ρωμαίους.

Εν τω μεταξύ και όσο ο Κινέας βρισκόταν στην Ρώμη, ο Πύρρος προχώρησε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις με κατεύθυνση την κεντρική Ιταλία και αρχικά έφθασε στην Απουλία (BAGROW, 45). Κατόπιν, εισέβαλε στην Καμπανία (BAGROW, 44) με την ελπίδα να πάρει με το μέρος του τους Καμπανούς, οι οποίοι, όμως, δεν ενέδωσαν και παρέμειναν στο πλευρό των Ρωμαίων. Όλα δείχνουν ότι σκοπό είχε να βαδίσει γοργά προς την Ρώμη για να αιφνιδιάσει τους Ρωμαίους και να τους πιέσει να δεχθούν τους όρους του. Δεν φαίνεται όμως πιθανό ότι σκόπευε να πολιορκήσει την Ρώμη.[865] Ο Λαβίνιος είχε υποχωρήσει στην Κάπουα, την οποία κατέλαβε και όπου τον συνάντησαν τελικά δύο λεγεώνες που είχαν σταλεί να τον ενισχύσουν. Ο Πύρρος έσπευσε να συναντήσει τους Ρωμαίους στην Κάπουα αλλά η σθεναρή αντίσταση των Ιταλών τον ανάγκασε να την εγκαταλείψει και να στραφεί στην Νεάπολη. Μάταια ήλπιζε πως η ελληνική Πόλη θα ταχθεί με το μέρος του. Δια τούτο, εισέβαλε στο Λάτιο και βάδισε γοργά προς την Ρώμη. Κατά την διάρκεια αυτής της πορείας, ο Κινέας συνάντησε τον Πύρρο και του περιέγραψε την εμπειρία του στην Ρώμη. Οι Ρωμαίοι δεν ήταν «βάρβαροι».[866] Ήταν ένας λαός, οι άρχοντες του οποίου επιτρεπόταν να εκφράζουν την γνώμη τους στην συνέλευσή τους και ο καθένας μπορούσε να έχει την δική του άποψη, αλλά γινόταν αυτό για το οποίο τους έπειθε ένας από τους παρευρισκόμενους. Έμοιαζε με συνέλευση βασιλέων («βασιλέων πολλῶν συνέδριον»), με συζητήσεις υψηλού επιπέδου και απόλυτη τάξη. Ο Κινέας τού μίλησε ακόμη για την πολιτική συγκρότηση των Ρωμαίων, την αφοσίωσή τους στην πατρίδα, το υψηλό τους ηθικό αλλά και την αποφασιστικότητά τους. Οι Ρωμαίοι έμοιαζαν να είχαν ανεξάντλητο ψυχικό σθένος αλλά και ατελείωτες εφεδρείες.[867]

Για να φθάσει στην Ρώμη, ο Πύρρος ακολούθησε την Λατία/Λατίνη Οδό (Via Latina, χάρτης σε Cornell & Matthews, p. 38). Πριν πλησιάσει την πόλη πρέπει να κυρίευσε την Φρεγέλλη (Fregellae, BACROW, 44:E2), να πέρασε τον Λείριν ποταμό και να έφθασε στην Αναγνία (Anagnia, BAGROW, 43:E3, σημερ. Anagni) ή μέχρι την Πραίνεστο (Praeneste, BAGROW, 43:D2, σημερ. Palestrina), δηλαδή πολύ κοντά στην

---

[864] Υπονοεί υποτιμητικά τον Πτολεμαίο και τον Δημήτριο τον Πολιορκητή.

[865] Leon Homo, *L'Italie Primitive* (Paris: Albin Michel, 1953), p. 247.

[866] Για τις αρχαίες ελληνικές αντιλήψεις περί «βαρβάρων» δες Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 321-236.

[867] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XIX και Ζωναράς, VIII.4 και Απ. Σαυν., X.2-3 και Justinus, XVIII.-2 και VIUR, 35 και Florus, I.18.20 (XIII) και Livius, XIII Periocha και Ennius, *Annales*, 197.

Ρώμη.[868] Πριν πλησιάσει τα τείχη της πόλεως ενημερώθηκε ότι οι Ετρούσκοι είχαν έρθει σε συμφωνία με τους Ρωμαίους και δεν υπήρχε περίπτωση να χρησιμοποιηθούν ως αντιπερισπασμός. Η πόλη η ίδια είχε ενισχυθεί στρατιωτικά από Ρωμαίους που είχαν σπεύσει να καταταγούν για να την υπερασπισθούν. Επί πλέον, ο Λαβίνιος ενισχυμένος με τις εφεδρείες που του είχαν σταλεί τον πλησίαζε από τα νότια. Ο Πύρρος ξαφνικά ένοιωσε ότι ήταν παγιδευμένος. Οι Ρωμαίοι δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να αποδεχθούν τους όρους ειρήνης που τους είχε μηνύσει αλλά ούτε και να αποδεχθούν την αδυναμία τους να τον αντιμετωπίσουν. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, και εκείνοι δεν προσπάθησαν να τον αιφνιδιάσουν με μια συνδυασμένη ταυτόχρονη επίθεση από πολλά μέτωπα, πιθανότατα διότι δεν ήταν σίγουροι για το αποτέλεσμα της μάχης. Έτσι, για μικρό χρονικό διάστημα πρέπει οι δύο αντίπαλοι να έμειναν σε στάση αναμονής, περιμένοντας ο ένας τον άλλον να κάνει το πρώτο βήμα. Τελικά ο Πύρρος, φοβούμενος ότι πιθανότατα να αποκόπτονταν από την νότια Ιταλία αποφάσισε να υποχωρήσει νοτιότερα. Ο στρατός του μετέφερε πολλά λάφυρα και αιχμαλώτους, αλλά υπήρχε και ζήτημα επισιτισμού. Ενώ λοιπόν συναντήθηκε με τον στρατό του Λαβίνιου που ερχόταν από τον Νότο, κανένας από τους δύο αρχιστράτηγους δεν τόλμησε να δώσει το σύνθημα επιθέσεως. Εικάζεται ότι ο Πύρρος γνώριζε για τις ενισχύσεις του Λαβίνιου και δεν ήθελε να αντιμετωπίσει έναν υπέρτερο στρατό, αλλά και ο Λαβίνιος, με την ανάμνηση της ήττας του και φοβούμενος ότι και ο Πύρρος είχε ενισχυθεί στρατιωτικά με ντόπιους, δεν ήθελε να διακινδυνεύσει εκείνη την στιγμή μια δεύτερη σύγκρουση. Έτσι, οι δύο στρατοί αποχώρησαν χωρίς μάχη για να διαχειμάσουν.[869]

Κατά την διάρκεια του χειμώνα,[870] η Σύγκλητος έστειλε στον Πύρρο πρεσβεία τριών επιφανών Ρωμαίων υπό τον Γάιο Φαβρίκιο Λυσκίνο (Gaius Fabricius Luscinus) για να διαπραγματευθεί για τους αιχμαλώτους που κρατούσε ο Ηπειρώτης βασιλιάς. Ο Πύρρος είχε συλλάβει Ρωμαίους αιχμαλώτους στην μάχη στον Σίρι ποταμό, από τις πόλεις από τις οποίες πέρασε καθ' οδόν για την Ρώμη, αλλά είχε και τους αιχμαλώτους που είχαν συλλάβει οι Έλληνες στις πόλεις που συντάχθηκαν μαζί του. Όταν ο βασιλιάς ενημερώθηκε για τον ερχομό των τριών, έστειλε μικρή φρουρά να τους προϋπαντήσουν και να τους συνοδεύσουν ασφαλώς στον Τάραντα, όπου βρισκόταν ο ίδιος. Ο Πύρρος αρχικά νόμισε ότι οι Ρωμαίοι είχαν έρθει για να διαπραγματευθούν ειρήνη, αλλά εκείνοι τον διαβεβαίωσαν ότι η μόνη δικαιοδοσία που είχαν αφορούσε στην ανταλλαγή των αιχμαλώτων με λύτρα ή με αιχμαλώτους Ταραντίνους και άλλους Ιταλιώτες. Αφού ο βασιλιάς μίλησε με τους συμβούλους του, ακολούθησε την γνώμη του Κινέα. Δηλαδή, προσφέρθηκε να απελευθερώσει τους αιχμαλώτους χωρίς λύτρα και ταυτοχρόνως να διαπραγματευθεί ειρήνη με τον Φαβρίκιο. Προσέφερε μάλιστα στον Ρωμαίο πολύ χρυσό και ασήμι αλλά και θέση στρατηγού και συμβούλου στον στρατό του στην εκστρατεία που θα ξεκινούσε όταν γυρνούσε στην Ελλάδα. Ο Φαβρίκιος, όμως, απέκρουσε όλες τις προτάσεις δείχνοντας ακεραιότητα χαρακτήρος και εθνική υπερηφάνεια.

[868] Για το πόσο μακριά από την Ρώμη έφθασε ο Πύρρος πρβλ. τις αποστάσεις που δίνουν οι Απ. Σαυν., X.3 και Florus, I.18.24 (XIII) και Eutropius, II.12 και Ampelius, 28 & 45 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVII και Livius, XXXI.7.10-11, δηλαδή περίπου 30 ή 60 χλμ.

[869] Ζωναράς, VIII.4 και Δίων, IX.fr. 40.27 και Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 1:88-89.

[870] Υπάρχει σύγχυση ανάμεσα στους αρχαίους ιστορικούς εάν η ρωμαϊκή πρεσβεία εστάλη πριν φτάσει ο Κινέας στην Ρώμη ή μετά, Πρβλ. Ζωναράς, VIII.4 και Livius, XIII Periocha και Δ.Α., XIX.13 και Florus, I.18 (XIII) και Απ. Σαυν., X.3-4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVIII-XX. Ο Brauer, pp. 145-147, την τοποθετεί πριν την αποστολή του Κινέα στην Ρώμη.

Ακόμη και εάν η ρωμαϊκή ιστορική παράδοση έχει μεγεθύνει τον πατριωτισμό του Ρωμαίου, δεν θεωρούμε ότι ήταν πολύ μακριά από την πραγματική αντιμετώπιση των προτάσεων του Πύρρου, διότι οι Ρωμαίοι, όσο δελεαστική από πλευράς πλούτου και να ήταν μια τέτοια πρόταση, δεν ήταν συνηθισμένο να απαρνούνται εθνικά τους συμφέροντα. Από την άλλη πλευρά, η ίδια ρωμαϊκή παράδοση μπορεί να μεγαλοποίησε την προσωπικότητα του Πύρρου ως πολεμιστή, απογόνου του Αχιλλέα, αλλά και ως πονηρού Έλληνα στρατηγού για να παρουσιάζεται ως ο μεγαλειώδης εχθρός που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι Ρωμαίοι. Τελικά, ο Πύρρος, για να πείσει τους Ρωμαίους για τις φιλειρηνικές του προθέσεις και να εξασκήσει πίεση για ειρήνη, απελευθέρωσε πολλούς από τους αιχμαλώτους, οι οποίοι θα μετέβαιναν στην Ρώμη για να γιορτάσουν μεγάλη ρωμαϊκή γιορτή και μετά υπό την ευθύνη του τίμιου Φαβρίκιου θα επέστρεφαν πίσω ή θα αφήνονταν ελεύθεροι, εάν συνομολογούνταν ειρήνη. Όντως, οι αιχμάλωτοι πήγαν στην Ρώμη, αλλά με εντολή της Συγκλήτου γύρισαν μετά από λίγο πίσω στον Πύρρο.[871]

Όλες οι προσπάθειες του βασιλιά να επιτύχει ειρήνη με τους Ρωμαίους προς όφελός του απέτυχαν και ο Πύρρος πλέον κατάλαβε ότι εάν ήθελε να νικήσει έπρεπε να πολεμήσει πάλι με τους Ρωμαίους. Για τον λόγο αυτό, την άνοιξη του 279 π.Χ., συγκέντρωσε στρατό 70.000 πεζών (ή μόνο 40.000), περισσότερους από 8000 ιππείς και 19 ελέφαντες για να επιτεθεί στην Ρώμη. Αλλά και οι αντίπαλοί του μπορούσαν να παρατάξουν ισάριθμο στρατό, δηλαδή 70.000 άνδρες (ή μόνο 40.000), εκ των οποίων 20.000 πεζοί και 8000 ιππείς ήταν Ρωμαίοι.[872] Συνεπώς, οι ελέφαντες αποτελούσαν το μοναδικό σημείο υπεροχής του στρατού του Πύρρου, ο οποίος δεν μπορούσε να περιμένει ενισχύσεις από την Ήπειρο λόγω της αναταραχής που είχε προκληθεί στην Ελλάδα με την εισβολή των Γαλατών και τον θάνατο του Πτολεμαίου Κεραυνού, βασιλιά της Μακεδονίας. Στην νέα του εκστρατεία εναντίον της Ρώμης ο Πύρρος αποφάσισε πρώτα να εξασφαλίσει την κυριαρχία στην Απουλία, μετά να εισβάλει στην Καμπανία και τελικά να επιτεθεί στην Ρώμη. Με άλλα λόγια ήθελε πρώτα να είναι κύριος της νότιας Ιταλίας, δηλαδή να έχει εξασφαλίσει τα νώτα του πριν επιχειρήσει εναντίον της ίδιας της Ρώμης. Όντως, εισέβαλε στην Απουλία, κατέλαβε διάφορες περιοχές και τελικά έφθασε στην πόλη Άσκλο (Ausculum/Asculum, BAGROW, 45:C2, σημερ. Ascoli Satriano),[873] η οποία βρισκόταν στους πρόποδες ενός βουνού και δέσποζε στην πεδινή περιοχή μπροστά της. Την πεδιάδα διέσχιζε ο ποταμός Αυφίδιος (Aufidus, BAGROW, 45:D2-B3, σημερ. Ofanto), κατά μήκος του οποίου είχαν δημιουργηθεί πολλά έλη. Εκεί κατέφθασε και ο ρωμαϊκός στρατός, ο οποίος στρατοπέδευσε στην αριστερή όχθη του ποταμού.

---

[871] V.M., V.1.Ext.3 και Δίων, IX.fr. 40.29-42 και Δ.Α., XIX.13-18 και Ζωναράς, VIII.4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XX και Απ. Σαυν., X.4-5. Για περαιτέρω αναφορές σε ποικιλία αρχαίων πηγών σχετικά με την άρνηση του Φαβρίκιου δες Γαρουφαλιάς, σ. 328 υποσ. 167. Η πράξη της έστω και προσωρινής απελευθερώσεως των αιχμαλώτων πρέπει να προξένησε μεγάλη εντύπωση στην Ρώμη γιατί αναφέρεται από τον ποιητή Έννιο (Ennius, *Annales*, 186-193). Δες και Brauer, pp. 146-147.

[872] Δ.Α., XX.1.8. Ο Frontinus (II.3.21) αναφέρει πως η κάθε πλευρά μπορούσε να παρατάξει 40.000 άνδρες χωρίς άλλες πληροφορίες και έτσι οι ιστορικοί είναι διχασμένοι (π.χ. ο De Sanctis, 2:399, n.3 και ο Brauer, p. 148, συντάσσονται με τον Φροντίνο). Οι λεπτομέρειες για την σύνθεση των στρατών που γράφει ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς μας κάνει να πιστεύουμε ότι ίσως έχει δίκιο, αν και οι αριθμοί μοιάζουν υπερβολικοί. Σημαντικό είναι ότι οι δύο στρατοί ήταν ισοδύναμοι.

[873] Δεν πρέπει να συγχέεται η πόλη Άσκλον (Ausculum/Asculum) της Απουλίας με τον Άσκλον (Asculum, BAGROW, 42:F3, σημερ. Ascoli) στο Πικηνό (Picenum).

Με την κατάσταση έχουσα ως ανωτέρω, το καλοκαίρι του 279 π.Χ., οι δύο στρατοί έμεναν ακίνητοι στις θέσεις τους στο Άσκλο για πολλές μέρες. Είναι πολύ πιθανό οι Ρωμαίοι να βρίσκονταν σε αναμονή ενισχύσεων. Την διοίκηση του ρωμαϊκού στρατού είχαν ο Πόπλιος Σουλπίκιος Σαβέριος (Publius Sulpicius Saverius) και ο Πόπλιος Δέκιος Μυς (Publius Decius Mus).[874] Όταν έγινε γνωστό ότι ο Μυς ήταν ένας από τους επικεφαλής του αντιπάλου στρατού, πανικός απλώθηκε στο στρατόπεδο του Πύρρου και κυριαρχούσε η ηττοπάθεια. Είχε διαδοθεί ότι ο Μυς θα επαναλάμβανε ό,τι είχε συμβεί με τον παππού του και τον πατέρα του σε προηγούμενες μάχες εναντίον άλλων εχθρών, δηλαδή θα αυτοθυσιαζόταν και η νίκη θα ήταν με τους Ρωμαίους.[875] Η φήμη αυτή είχε καταβάλει το ηθικό των στρατιωτών του Πύρρου. Ο βασιλιάς μίλησε στους στρατιώτες και προσπάθησε να τους πείσει ότι όλα αυτά δεν ήταν παρά μια δεισιδαιμονία στην οποία δεν έπρεπε να δίνουν καμία σημασία. Έστειλε μήνυμα στους Ρωμαίους ότι δεν φοβόταν την φήμη για τον Μυ και τους προγόνους του και εκείνοι του απάντησαν ότι ανυπομονούσαν να βρεθούν οι δύο στρατοί αντιμέτωποι χωρίς το ποτάμι ανάμεσά τους. Η ιστορία αυτή φαίνεται ότι εντάσσεται στην ρωμαϊκή μυθιστοριογραφία. Μάλιστα η δυσκολία διαβάσεως του ποταμού ίσως μπορεί να ερμηνεύει και την απραξία των πρώτων ημερών. Οι Ρωμαίοι, από την άλλη πλευρά, είχαν λάβει τα μέτρα τους για να αντιμετωπίσουν τους ελέφαντες. Σε 300 τετράτροχα ‘άρματα που τα έσερναν βόδια προσάρμοσαν σιδερένιες ράβδους που στήριζαν κουβάδες με εύφλεκτα υλικά, ξύλινες βέργες με μεταλλικές απολήξεις, και σιδερένια δρέπανα για να αντιμετωπίσουν τα πελώρια θηλαστικά. Επάνω στα ‘άρματα βρίσκονταν τοξότες, λιθοβόλοι και σφενδονήτες για να πλήττουν τα ζώα από κοντά.

Ο Πύρρος είχε προβληματισθεί πολύ για την διάταξη των δυνάμεων που θα παρέτασσε ο ρωμαϊκός στρατός σε σχέση με την δική του παράταξη, διότι είχε ήδη διαπιστώσει την μεγάλη ευκινησία της ρωμαϊκής λεγεώνας σε σχέση με τον δικό του δυσκίνητο σχηματισμό μακεδονικής φάλαγγας. Η μακεδονική φάλαγγα κινούνταν στην μάχη ως μία συμπαγής μάζα και οι στρατιώτες της ήξεραν να συμπεριφέρονται μόνο ως σύνολο, δηλαδή μέλη της φάλαγγας. Αντιθέτως, ο Ρωμαίος στρατιώτης μπορούσε να πολεμήσει και ως μέλος μιας ομάδας της λεγεώνας του αλλά και μόνος του, εάν χρειαζόταν. Συνεπώς, η διάταξη της λεγεώνας κατά την μάχη ήταν απόλυτα ευέλικτη. Όταν υποχωρούσε η μακεδονική φάλαγγα υπό την πίεση του εχθρού ή όταν καταδίωκε τον εχθρό διαλυόταν ο συμπαγής της χαρακτήρας. Με αυτή την τακτική, οι μικρές ομάδες Ρωμαίων στρατιωτών μπορούσαν να την πλευροκοπήσουν ή και να της επιτεθούν από τα νώτα. Αυτό ήταν το σημείο υπεροχής των ρωμαϊκών λεγεώνων στην μάχη.[876]

---

[874] FC, p. 52, έτος 279.

[875] Ο παππούς του, ο Πόπλιος Δέκιος Μυς (Publius Decius Mus) που ήταν ύπατος το 340 π.Χ., αυτοθυσιάσθηκε σε μάχη εναντίον των Λατίνων και των Καμπανών και οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι ήταν αυτή η θυσία και ο όρκος του Δεκίου με τους θεούς του Κάτω Κόσμου που τους έδωσε την νίκη. Ο πατέρας του, ο Πόπλιος Δέκιος Μυς (Publius Decius Mus) που ήταν ύπατος το 295 π.Χ., φημολογούνταν ότι με τον ίδιο τρόπο έδωσε την νίκη στους Ρωμαίους στην μάχη στο Σεντίνον. Αυτός ήταν, λοιπόν, ο φόβος που είχε ο στρατός του Πύρρου αντιμετωπίζοντας τον απόγονο Πόπλιο Δέκιο Μυ (Publius Decius Mus) που είχε εκλεγεί ύπατος για το 279 π.Χ. Η ρωμαϊκή παράδοση, βέβαια, κατέγραψε την υποτιθέμενη θυσία και του απογόνου Δεκίου στην Μάχη στο Άσκλο: δες Ennius, *Annales*, 200-202 και Cicero, *De Finibus*, 63 (XIX) και Cicero, *Tusculanae Disputationes*, I.89 (XXXVII) και Cicero, *de senectute*, 43 (XIII). Δες και Forsythe, p. 355.

[876] Για την μακεδονική φάλαγγα δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί*

Η αφήγηση της μάχης του Άσκλου παρουσιάζει μεγάλα ιστορικά προβλήματα, διότι οι αρχαίες πηγές δεν συμφωνούν ως προς την διάρκειά της αλλά και σε διάφορες ουσιώδεις λεπτομέρειές της. Η μάχη μάλλον κράτησε δύο μέρες, διότι δεδομένου των δυσκολιών διαβάσεως του ποταμού η πρώτη ημέρα αναλώθηκε σε αναγνωριστικές αψιμαχίες και μικρής κλίμακας συγκρούσεις ενώ κατά την δεύτερη, οπότε και ο Πύρρος πέρασε το ποτάμι, πραγματοποιήθηκε η κυρίως μάχη.[877] Λόγω των ελών, του γοργού ρου του ποταμού και του δασώδους πεδίου της περιοχής φαίνεται ότι στην διάρκεια της πρώτης ημέρας ο Πύρρος δεν μπορούσε να δώσει την μάχη που είχε σχεδιάσει ενώ τελικά είχε και κάποιες απώλειες μέχρι να πέσει η νύχτα. Την επόμενη μέρα, όμως, κατέλαβε τα τμήματα του ποταμού στα οποία είχαν δημιουργηθεί τα προβλήματα της προηγούμενης ημέρας, πέρασε το ποτάμι και βρέθηκε σε πεδίο στο οποίο μπορούσε να αναπτύξει τις δυνάμεις του (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:359).[878] Τότε, λοιπόν, ο Πύρρος παρέταξε τον στρατό του με έναν νέο τρόπο. Αποφάσισε, δηλαδή, δίπλα στον σχηματισμό της φάλαγγας να παρατάξει ευκίνητα και ελαφρά οπλισμένα σώματα του στρατού του ενώ τοποθέτησε εναλλάξ τμήματα της φάλαγγας και ευκίνητους συμμάχους. Η αποτελεσματικότητα των ελαφρά οπλισμένων στην μάχη είχε ήδη αποδειχθεί από τον προηγούμενο αιώνα.[879] Στην δεξιά πλευρά και μέχρι το κέντρο της παρατάξεως τοποθέτησε την φάλαγγα με τους Ηπειρώτες στρατιώτες, μετά τους Ιταλιώτες μισθοφόρους των Ταραντίνων, κατόπιν τους Αμβρακιώτες, δίπλα τους την φάλαγγα των Ταραντίνων με τις λευκές ασπίδες και μετά Βρέττιους και Λευκανούς. Από το κέντρο μέχρι την αριστερή πλευρά, τοποθέτησε Θεσπρωτούς και Χάονες,[880] μετά Έλληνες μισθοφόρους και τέλος τους Σαυνίτες.[881] Τα δύο άκρα της παρατάξεώς του πλαισίωσαν δυνάμεις ιππικού. Τους ελαφρά οπλισμένους και τους ελέφαντες τους μοίρασε ο Πύρρος σε δύο τμήματα πίσω από την κύρια διάταξη του στρατού και πίσω από την διάταξη μάχης έμεινε ο ίδιος με 2000 επίλεκτους ιππείς για να επέμβει όπου θα χρειαζόταν κατά τη διάρκεια της συγκρούσεως. Οι Ρωμαίοι παρέταξαν τέσσερις λεγεώνες και ανάμεσά τους τμήματα από Λατίνους, Καμπανούς, Σαβίνους, Όμβρους, Βόλσκους και άλλους υπηκόους τους, έτσι ώστε κανένα τμήμα της παρατάξεως να μην είναι ασθενές. Το ρωμαϊκό και το συμμαχικό ιππικό πλαισίωνε και από τις δύο πλευρές τον υπόλοιπο στρατό, ενώ τα ‘άρματα για την αντιμετώπιση των ελεφάντων μαζί με τους ελαφρά οπλισμένους βρίσκονταν εκτός της παρατάξεως.

Όταν άρχισε η μάχη, οι Ρωμαίοι προσπάθησαν να κερδίσουν μία γρήγορη νίκη για να αποφύγουν να αντιμετωπίσουν τους ελέφαντες. Πρώτα συγκρούσθηκε το πεζικό

Λαοί, 3η έκδ. σ. 456 & 474 & 485 και F. E. Adcock, *The Greek and Macedonian Art of War* (Berkeley: Univ. of California Press, 1957), pp. 27-28. Ο Πολύβιος (XVIII.32) εξηγεί τα μειονεκτήματα της φάλαγγας και τα πλεονεκτήματα της λεγεώνας στην μάχη.

[877] Ενώ ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXI περιγράφει μάχη δύο ημερών, η διήγηση του Ζωναρά (VIII.5) αλλά και του Διονυσίου Αλικαρνασσέως (XX.1-2) αναφέρονται σε μάχη μίας μέρας. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί μόνο εάν οι δύο τελευταίοι περιέγραψαν μόνο την δεύτερη και αποφασιστική μέρα της μάχης.

[878] Τα ιστορικά προβλήματα γύρω από το ζήτημα διαβάσεως του ποταμού και οι απόψεις των ιστορικών αναλύονται στο Γαρουφαλιάς, σ. 351 υποσ. 188.

[879] Adcock, *Art of War*, p. 24.

[880] Λαός της Ηπείρου.

[881] Ο Frontinus, II.3.21 αναφέρει άλλη διάταξη μάχης του Πύρρου, η οποία δεν φαίνεται πιθανή. Δες Droysen, *Ιστορία Επιγόνων,* 2:470-481 υποσ. 455 και Γαρουφαλιάς, σ. 348 υποσ. 184.

αλλά τα ακόντια (ὑσσοί)[882] και τα ξίφη των ρωμαϊκών σπειρών[883] δεν στάθηκαν ικανά να νικήσουν τις σάρισες της ηπειρώτικης φάλαγγας. Η μάχη ήταν αρχικά ισόρροπη. Αμέσως μετά, όμως, συνεπλάκη το ιππικό και από τις δύο πλευρές ακολουθώντας διάφορες τακτικές ελιγμών, ενώ έφθασε η στιγμή που ο Πύρρος θέλησε να ενισχύσει με τους ελέφαντες το αδύνατο σημείο της συμπλοκής. Όταν οι ελέφαντες χρησιμοποιήθηκαν στην μάχη, τα ρωμαϊκά ‘άρματα που είχαν σκοπό να τους αντιμετωπίσουν αποδείχθηκαν άχρηστα. Οι τοξότες του Πύρρου είχαν ήδη σκοτώσει πολλούς από τους εποχούμενους, ενώ οι ελαφρά οπλισμένοι που συνόδευαν τους ελέφαντες δεν έδωσαν την ευκαιρία στους Ρωμαίους να αξιοποιήσουν τα ειδικά κατασκευασμένα οχήματα. Επίσης, οι στρατιώτες που βρίσκονταν στα κουβούκλια επάνω στους ελέφαντες χτυπούσαν εύστοχα τους εχθρούς τους από ψηλά. Εν τω μεταξύ, ο Πύρρος έσπευσε να ενισχύσει με το άγημα που διοικούσε τμήμα τις παρατάξεως που υποχωρούσε. Εκείνη την στιγμή, όμως, έφθασαν οι ενισχύσεις που περίμεναν οι Ρωμαίοι από 4000 πεζούς συμμάχους και 400 ιππείς, οι οποίες αντί να αναμειχθούν στην μάχη κυρίευσαν το στρατόπεδο του Πύρρου, πήραν τις αποσκευές και έβαλαν φωτιά. Όταν ο Πύρρος έστειλε απόσπασμα εναντίον τους, εκείνοι αποτραβήχτηκαν μακριά. Τελικά, το απόσπασμα επέπεσε επάνω σε ρωμαϊκές λεγεώνες που είχαν απομακρυνθεί από το κύριο πεδίο της μάχης και οι τοξότες και σφενδονήτες του βασιλιά τους προκάλεσαν αρκετές απώλειες.[884] Παρότι και οι δύο πλευρές είχαν ενισχυθεί, η μάχη ήταν αμφίρροπη. Όταν έπεσε το σκοτάδι, οι Ρωμαίοι ύπατοι διέταξαν τον στρατό να υποχωρήσει, πέρασαν το ποτάμι και γύρισαν στο στρατόπεδό τους. Οι άνδρες του Πύρρου που είχαν χάσει τις σκηνές, τα υποζύγια, τους σκλάβους, τις αποσκευές τους, πέρασαν την νύχτα τους στο ύπαιθρο κάτω από τον ουρανό. Την επόμενη ημέρα και λόγω της ελλείψεως τροφίμων ο Πύρρος οδήγησε τον στρατό του πίσω στον Τάραντα για να περάσει τον χειμώνα, ενώ οι Ρωμαίοι που έχασαν τους αντιπάλους τους αποχώρησαν από την περιοχή για να διαχειμάσουν στην Απουλία.

Αν και έχουν προταθεί από τους νεώτερους ιστορικούς πολλοί λόγοι για την απόφαση του Πύρρου να μην συνεχίσει τις επιχειρήσεις μετά την μάχη του Άσκλου,[885] ακολουθώντας τις ιστορικές πηγές μπορούμε να δεχθούμε ότι ο ελαφρύς τραυματισμός του Πύρρου, οι μεγάλες του απώλειες, η έλλειψη τροφίμων αλλά ίσως και η αναταραχή στην Μακεδονία μετά τον θάνατο του Πτολεμαίου Κεραυνού τον οδήγησαν στην απόφαση του να εγκαταλείψει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις εκείνη την χρονιά. Για τους Ρωμαίους, οι μεγάλες απώλειες αλλά πιθανότατα και ο φόβος για τον στρατό του Πύρρου υπήρξαν οι κύριοι παράγοντες για να μην δοκιμάσουν νέα σύγκρουση την ίδια

[882] Λατ. pilum, πληθ. pila.

[883] Λατ. manipulus πληθ. manipuli. Από τον Α’ αιώνα π.Χ. και μετά είναι βέβαιο ότι η ρωμαϊκή λεγεώνα υποδιαιρούνταν σε δέκα τάγματα (cohors, πληθ. Cohortes), το κάθε ένα από τα οποία αποτελείτο από τρεις σπείρες (manipulus, πληθ. manipuli). Η κάθε σπείρα συνίστατο από δύο λόχους (λατ. αιτ. centurias, ordines) [δες πρόχειρα Τσακαλώτος, λμ. «legio» και αναλυτικότερα σε Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army. From Republic to Empire* (London: Routledge, 1984), pp. 63-67].

[884] Δες λεπτομερή σχεδιαγράμματα των διαφόρων φάσεων της μάχης σε Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 2:473-479. Πρβλ. χάρτη με διαφορετική θέση των αντιπάλων δυνάμεων σε σχέση με τον ποταμό σε ΙΕΕ, 4:359.

[885] Δες τις διάφορες απόψεις σε Γαρουφαλιάς, σ. 361 υποσ. 205. Ο Γαρουφαλιάς, σ. 363, εύστοχα παρατηρεί ότι «όλη η αξία του στρατού του Πύρρου, ήταν ο ίδιος» λόγω της ορμής και της ανδρείας που επεδείκνυε στην μάχη.

χρονιά. Αλλά ποιος ήταν τελικά ο νικητής στην μάχη του Άσκλου; Το ερώτημα θα παραμείνει αναπάντητο μια που διαφωνούν και οι αρχαίοι ιστορικοί. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο ρωμαϊκός στρατός νίκησε, διότι σταμάτησε την προέλαση του Πύρρου ή ότι νίκησε ο Πύρρος, διότι οι Ρωμαίοι έφυγαν πρώτοι από το πεδίο της μάχης. Στην πραγματικότητα νίκησαν και οι δύο ή ηττήθηκαν και οι δύο. Οι Ρωμαίοι έχασαν 6000 άνδρες και ο Πύρρος 3505. Σημαντικό γεγονός, όμως, είναι ότι ο Πύρρος τραυματίσθηκε στο χέρι από ακόντιο ενώ έχασε και πάλι ικανούς στρατηγούς του με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί πολύ ο στρατός του από πολεμικούς ηγέτες.[886] Λέγεται ότι μετά την μάχη είπε: «Ἂν ἔτι μίαν μάχην ‘Ρωμαίους νικήσωμεν, ἀπολούμεθα παντελῶς».[887] Η μάχη του Άσκλου υπήρξε μια ακόμη πύρρεια νίκη.

Όταν τα νέα έφθασαν στην Ρώμη, η Σύγκλητος αποφάσισε ότι το κόστος αυτού του πολέμου σε χρήματα, ζωές και εδάφη ήταν δυσβάσταχτο και ίσως τελικά μια ειρήνη με τον Πύρρο να ήταν πιο συμφέρουσα την δεδομένη χρονική στιγμή. Έστειλαν, λοιπόν, την άνοιξη του 278 π.Χ. τον Γάιο Φαβρίκιο Λυσκίνο, τον γνώριμο του Πύρρου από προηγούμενη αποστολή, να μεταφέρει την πρόταση στον Ηπειρώτη βασιλιά. Αλλά και για τον βασιλιά ήταν μια ευκαιρία να επιτύχει ειρήνη με τους Ρωμαίους, τώρα που τους είχε αποδείξει πόσο δύσκολο ήταν να τον νικήσουν, και να στρέψει το βλέμμα του προς την Κάτω Ιταλία και την Σικελία. Ο Πύρρος, λοιπόν, πρέπει να έστειλε και πάλι τον Κινέα στην Ρώμη για να διαπραγματευθεί ειρήνη αλλά εκείνος απέτυχε για μια ακόμη φορά, ίσως λόγω της ταυτόχρονης παρουσίας Καρχηδονίων απεσταλμένων στην πόλη. Τα γεγονότα για την φημολογούμενη νέα προσπάθεια συμφωνίας Ρωμαίων και Πύρρου είναι απολύτως συγκεχυμένα. Το πιθανότερο είναι ότι ανεξαρτήτως των όρων που συμφωνήθηκαν μεταξύ Πύρρου και Φαβρικίου, για τους οποίους μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, η Σύγκλητος δεν πρέπει να επικύρωσε την συνθήκη με τον Πύρρο, διότι την ίδια ακριβώς εποχή συνήψε συμφωνία με τους Καρχηδόνιους εναντίον του Πύρρου (Ιστορική Πηγή 7). Το μόνο που ίσως τελικά συνέβη μεταξύ Πύρρου και Ρωμαίων ήταν μια συμφωνία για ανταλλαγή αιχμαλώτων.[888]

Εν τω μεταξύ, η Μακεδονία έμεινε ξαφνικά ακυβέρνητη. Ο Πτολεμαίος Κεραυνός σκοτώθηκε σε μάχη με τους Γαλάτες το 280/279 π.Χ. και αφού η εξουσία πέρασε πρόσκαιρα στα χέρια διεκδικητών κατέληξε στον στρατηγό Σωσθένη που δεν ανακήρυξε τον εαυτό του βασιλιά αλλά παρέμεινε επικεφαλής του στρατού για να αντιμετωπίσει τους εισβολείς. Την ίδια περίοδο, πρεσβείες Σικελιωτών έφθασαν στον Πύρρο ζητώντας του να επέμβει στην Σικελία για να την απαλλάξει από τους Καρχηδόνιους αλλά και τοπικούς τυράννους και του υποσχέθηκαν να του παραδώσουν τον Ακράγαντα, τις Συρακούσες, και τους Λεοντίνους. Ο Πύρρος βρέθηκε σε μεγάλο δίλημμα: να παραμείνει στην Κάτω Ιταλία για να εξασφαλίσει τις κτήσεις του, να γυρίσει στην Ελλάδα και να διεκδικήσει την Μακεδονία ή να επέμβει στην Σικελία και να κυριαρχήσει στις ιταλικές και σικελικές ελληνικές Πόλεις; Κάθε μία από τις επιλογές είχε υπέρ και

---

[886] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXI και Florus, I.18.9-10 (XIII) και Orosius, IV.1 και Ζωναράς, VIII.5 και Δίων, X.fr. 40.43 και Δ.Α., XX.1-3 και Eutropius, II.13. Οι απώλειες που παραδίνουν και για τις δύο πλευρές ο Frontinus (II.3.21) και ο Orosius (IV.1) δεν θεωρούνται αξιόπιστες.

[887] «Σε μια ακόμη μάχη να νικήσουμε τους Ρωμαίους και χαθήκαμε τελείως», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXI.

[888] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXI και Απ. Σαυν., XI.2. Δες εκτενή ιστοριογραφική ανάλυση σε Γαρουφαλιάς, σ. 365-372.

κατά και ο Πύρρος δεν μπορούσε να πάρει απόφαση, μέχρι που τον πρόλαβαν τα γεγονότα.

Η μεγαλύτερη και σημαντικότερη πόλη της Σικελίας ήταν οι Συρακούσες. Στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ., τύραννος των Συρακουσών ήταν ο Αγαθοκλής, ο οποίος είχε καταφέρει να κρατήσει μακριά από την πόλη και το νησί τους Καρχηδόνιους. Οι τελευταίοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να επέμβουν στρατιωτικά στην Σικελία. Ο θάνατος του Αγαθοκλή, όμως, το 289 π.Χ., επέφερε πολιτική αναστάτωση και αναρχία στις Συρακούσες και πλήρη αναταραχή σε ολόκληρο το νησί, στις διάφορες πόλεις του οποίου ανέλαβαν την εξουσία αδύναμοι τύραννοι. Τότε ήταν που οι Καρχηδόνιοι θέλησαν να εκμεταλλευθούν την κατάσταση και να δημιουργήσουν δικό τους θύλακα στην Σικελία.

Κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., οι Καρχηδόνιοι είχαν φροντίσει να συνάψουν συμμαχίες με τους Ρωμαίους και βασικά να αποκλείσουν την πρόσβαση των τελευταίων στην Σικελία και στην Αφρική, όπως και εκείνοι δεν θα επενέβαιναν στο Λάτιο και στην θαλάσσια περιοχή του (Ιστορική Πηγή 4). Όταν ο Πύρρος αποβιβάσθηκε στον Τάραντα, οι Καρχηδόνιοι θεώρησαν ότι, όπως είχε συμβεί και όλες τις προηγούμενες φορές, ο Έλληνας βασιλιάς θα ολοκλήρωνε ένα κύκλο συγκρούσεων με τους Ιταλιώτες, θα εξασφάλιζε την ανεξαρτησία του Τάραντα και είτε θα σκοτωνόταν σε κάποια μάχη ή θα αποχωρούσε. Όταν όμως ενημερώθηκαν ότι οι Ρωμαίοι επιζητούσαν τελικά ειρήνη με τον Πύρρο, φοβήθηκαν ότι θα δημιουργούνταν νέες σφαίρες επιρροής στην Ιταλία, πράγμα που θα άφηνε την Σικελία στα χέρια του Ηπειρώτη βασιλιά. Ο πλήρης έλεγχος της Σικελίας από τον Πύρρο μπορούσε να είχε ως αποτέλεσμα μια εκστρατεία στην Καρχηδόνα. Οι Καρχηδόνιοι ήθελαν πάση θυσία να έχουν την Σικελία είτε ως ουδέτερη και αδύναμη ζώνη ανάμεσα σε εκείνους και στην Ιταλία είτε υπό τον πλήρη τους έλεγχο. Συνεπώς, θα προτιμούσαν μια ήττα του Πύρρου στο ηπειρωτικό ιταλικό έδαφος για να μην έχει την δυνατότητα να επιχειρήσει στην Σικελία.

Για να προλάβουν την ειρήνη Ρωμαίων και Πύρρου αντέδρασαν αμέσως. Την άνοιξη του 278 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι εμφανίσθηκαν στην Όστια, στην παράλια πόλη κοντά στην Ρώμη, με 120-130 τριήρεις[889] υπό τον Μάγωνα. Ο Καρχηδόνιος ναύαρχος παρουσιάσθηκε στην Σύγκλητο και είπε στους Ρωμαίους ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν έρθει με τα πολεμικά τους πλοία για να προσφέρουν την βοήθειά τους στον πόλεμο με τον Πύρρο. Οι Ρωμαίοι, όμως, αρνήθηκαν κατηγορηματικά την βοήθεια αυτή γιατί φοβήθηκαν πως έτσι θα άνοιγαν την πόρτα της ηπειρωτικής Ιταλίας στους Καρχηδόνιους. Ο Μάγων τότε έφυγε από την Όστια και κατευθύνθηκε προς τον Πύρρο, διότι σκεπτόμενος διπλωματικά είτε θα εκβίαζε τους Ρωμαίους να δεχθούν την προσφορά συμμαχίας είτε ίσως θα μπορούσε να έρθει σε συνεννόηση με τον βασιλιά για την Σικελία ή, τέλος πάντων, θα ανακάλυπτε τις προθέσεις του. Τότε είναι ακριβώς που ο Γάιος Φαβρίκιος Λυσκίνος πρότεινε ειρήνη στον Πύρρο, ενώ ο Κινέας πήγε για δεύτερη φορά στην Ρώμη για να πείσει τους Συγκλητικούς. Όταν έμαθαν οι Ρωμαίοι ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν την πρόθεση να συζητήσουν με τον Πύρρο για συμμαχία, ήταν έτοιμοι να δεχθούν την πρόταση των Καρχηδονίων. Πιθανολογούμε, λοιπόν, ότι υπήρξε μία δεύτερη επίσκεψη του Μάγωνος στην Ρώμη, κατά την οποία υπεγράφη η νέα συνθήκη ανάμεσα σε Ρωμαίους και Καρχηδόνιους (Ιστορική Πηγή 7).[890] Στην νέα αυτή συνθήκη

[889] Πρβλ. Justinus, XVIII.2 και V.M., III.7.10, αλλά δες και συζήτηση σε Γαρουφαλιάς, σ. 376 υποσ. 6.

[890] Justinus, XVIII.2 και V.M., III.7.10 και Livius, XIII Periocha και Δ.Σ., XII.7.5 και Πολύβιος,

φαίνεται ότι επανελήφθησαν οι όροι της προηγούμενης που είχε συναφθεί το 348 (Ιστορική Πηγή 4)[891] αλλά προστέθηκε και τμήμα που αφορούσε συγκεκριμένα την αντιμετώπιση του Πύρρου μαζί με την άδεια που έδιναν πλέον οι Ρωμαίοι στους Καρχηδόνιους να πλέουν στα παράλια της Ιταλίας για να τους βοηθήσουν, εάν χρειασθεί. Η Καρχηδόνα και η Ρώμη ήταν πλέον έτοιμες και ενωμένες να αντιμετωπίσουν δυναμικά και αποφασιστικά τον Πύρρο αλλά και κάθε άλλο εχθρό που θα εμπλεκόταν στις σφαίρες επιρροής τους. Άμεσος στόχος της συμμαχίας του 278 π.Χ. πρέπει να ήταν ο περιορισμός του Πύρρου στην περιοχή του Τάραντα και άρα η ασφάλεια της Ρώμης αλλά και η αποτροπή επεμβάσεως του βασιλιά στην Σικελία και ίσως και στην βορειοκεντρική Αφρική, δηλαδή η εξασφάλιση ουδέτερης ή φίλιας ζώνης στα βόρεια της Καρχηδόνας.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 7
ΣΥΝΘΗΚΗ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΡΧΗΔΟΝΙΩΝ (278 π.Χ.)

Πολύβιος, [ΙΙΙ.24.3-13] & ΙΙΙ.25.3-5 Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[Συνάπτεται συμμαχία των Ρωμαίων και των συμμάχων των Ρωμαίων με τους Καρχηδόνιους και τους Τύριους και τους Ιτυκαίους[892] και τους συμμάχους τους. Πέρα από το Καλόν ακρωτήριο, την Μαστία, το Ταρσήιον[893] οι Ρωμαίοι να μην λαφυραγωγούν ούτε να εμπορεύονται ούτε να κτίζουν πόλεις. Εάν οι Καρχηδόνιοι καταλάβουν κάποια πόλη στο Λάτιο της οποίας οι κάτοικοι δεν είναι υπήκοοι των Ρωμαίων, τα πολύτιμα αντικείμενα και τους άνδρες[894] να τα κρατήσουν, την πόλη όμως να την παραδώσουν. Εάν Καρχηδόνιοι συλλάβουν κάποιους, οι οποίοι έχουν εγγράφως συνάψει ειρήνη με τους Ρωμαίους αλλά δεν είναι υπήκοοι τους, να μην τους οδηγούν με βία σε λιμάνια των Ρωμαίων. Εάν κάποιος αναγκασθεί να φτάσει σε ρωμαϊκό λιμάνι και κάποιος Ρωμαίος τον συλλάβει, αυτός να αφεθεί ελεύθερος. Με τον ίδιο τρόπο, να μην το πράττουν και οι Ρωμαίοι. Εάν από κάποια περιοχή την οποία διοικούν οι Καρχηδόνιοι, Ρωμαίος πάρει νερό ή εφόδια, να μην βλάψει παίρνοντας αυτά όποιον έχει ειρήνη και συμμαχία με τους Καρχηδόνιους. Με τον ίδιο τρόπο, να μην το πράττουν και οι Καρχηδόνιοι. Εάν αυτές οι πράξεις γίνουν (από άτομα της μίας ή της άλλης πλευράς), να μην αναλάβει να τιμωρήσει ο παθών ο ίδιος

ΙΙΙ.25. Παρά τις αόριστες αναφορές στις αρχαίες πηγές, η ειρήνη πρέπει τελικά να υπογράφηκε (Forsythe, p. 356). Brauer, pp. 151-152 και Scullard, *History*, p. 143.

[891] Ο Richard E. Mitchell, «Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/8 B.C.» *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, v. 20, no 5/6 (1971): 648, υποστηρίζει ότι πρόκειται για ανανέωση της λεγόμενης «Φιλίνου» ειρήνης του 306 π.Χ. Όπως και να έχουν τα πράγματα, η ειρήνη του 278 π.Χ. επιβεβαιώνει την ύπαρξη της «Φιλίνου» ειρήνης του 306 π.Χ. (Forsythe, p. 356).

[892] BAGROW, 32:F2. Η Ιτίκη (Utica), βορειοδυτικά της Καρχηδόνας στην Βόρεια Αφρική, ήταν από τους πρώτους εμπορικούς σταθμούς των Τυρίων (λαού των Φοινίκων) στον δρόμο προς τα Στενά του Γιβραλτάρ και την Σαρδηνία. Για την Ιτίκη δες Markoe, p. 181 Aubet, pp. 230-231. Για τους Φοίνικες δες σύντομα Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ. σ. 75-77 και διάσπαρτα.

[893] Η Μαστία και το Ταρσήιον δεν μπορεί παρά να βρίσκονται στην Ισπανία, στην περιοχή της κατοπινής Νέας Καρχηδόνας (Carthago Nova). Εδώ ο Πολύβιος δείχνει να βρίσκεται σε σύγχυση σε ό,τι αφορά στην θέση του ακρωτηρίου και των δύο πόλεων στα οποία αναφέρεται.

[894] Εννοείται ως σκλάβους.

αλλά εάν κάποιος το κάνει αυτό [τις πράξεις], τότε το αδίκημά του να γίνει δημόσιο [να διευθετηθεί από τα κράτη]. Στην Σαρδηνία και στην Λιβύη κανένας από τους Ρωμαίους ούτε να εμπορεύεται ούτε να κτίζει πόλη … παρά (να παραμένει) μόνο όσο χρειάζεται για να πάρει εφόδια ή να επισκευάσει πλοίο. Εάν κακοκαιρία τον αναγκάσει να προσαράξει εκεί, να αναχωρήσει εντός πέντε ημερών. Στην Σικελία, (στις περιοχές) όπου διοικούν οι Καρχηδόνιοι, και στην Καρχηδόνα (οι Ρωμαίοι μπορούν) να κατασκευάζουν και να πωλούν ό,τι επιτρέπεται και στον (Καρχηδόνιο) πολίτη. Το ίδιο να μπορούν και οι Καρχηδόνιοι να πράττουν στην Ρώμη.
[Νέοι όροι στην συνθήκη του 278 π.Χ.]
Σε περίπτωση που (από κοινού Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι)[895] συνάψουν συμφωνία με τον Πύρρο, διαβεβαιώνουν και οι δύο πλευρές ρητά ότι θα βοηθήσουν η μία την άλλη στην χώρα όπου γίνεται ο πόλεμος. Όποτε και εάν χρειασθεί, ο ένας θα βοηθήσει τον άλλον ενώ οι Καρχηδόνιοι θα προσφέρουν τα πλοία τους και για την μεταφορά (των στρατιωτών) και για τις πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά τα έξοδα θα βαρύνουν την κάθε πλευρά ξεχωριστά. Εάν χρειασθεί, οι Καρχηδόνιοι θα βοηθήσουν τους Ρωμαίους και από θαλάσσης, αλλά κανείς δεν θα αναγκάσει τα πληρώματα να αποβιβασθούν χωρίς την θέλησή τους.

Μία δεύτερη ανάγνωση της συνθήκης μεταξύ Ρωμαίων και Καρχηδονίων αποκαλύπτει λεπτομέρειες, οι οποίες ακόμη και σήμερα αποτελούν αντικείμενο συζητήσεων ανάμεσα στους ιστορικούς. Σε τελική ανάλυση, η συμμαχία αφορούσε άμεσα πολύ περισσότερο τον Πύρρο και τους Ρωμαίους παρά τους Καρχηδόνιους σε σχέση με τον βασιλιά και την ισχυρή πόλη της Ιταλίας. Οι Ρωμαίοι δεν φαίνεται να είχαν καμία υποχρέωση να βοηθήσουν τους Καρχηδόνιους σε περίπτωση εμπλοκής τους στην Σικελία. Την δεδομένη στιγμή η διαχωριστική γραμμή μεταξύ Ρώμης και Καρχηδόνας περνούσε ανάμεσα στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία. Η Σικελία ήταν πολύ μακριά για να απασχολήσει την Ρώμη και η Ρώμη πολύ μακριά για να απασχολήσει την Καρχηδόνα. Επιπλέον, είναι απολύτως αμφίβολο εάν οι Καρχηδόνιοι, είτε ως μέρος μη καταγεγραμμένου όρου της συνθήκης είτε ως μέρος επικουρικής πράξεως, έδωσαν βοήθεια στους Ρωμαίους σε ασήμι για να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές τους ανάγκες στον πόλεμο με τον Πύρρο.[896] Το 278 π.Χ., η συνθήκη Ιταλών της Ρώμης και Αφρικανών επέδρασε

[895] Δες προβλήματα ερμηνείας της εισαγωγικής φράσεως σε Γαρουφαλιάς, σ. 381 υποσ. 11.

[896] Δες συζήτηση σε Γαρουφαλιάς, σ. 381-384 & υποσ. 11 & υποσ. 12 και CAH, 7.2:473-477. Για το θέμα της παροχής ασημιού από τους Καρχηδόνιους και της κοπής νομισμάτων στην Καμπανία για λογαριασμό της Ρώμης υπάρχει μια έμμεση αναφορά στο Λεξικόν Σούδα, λμ. «Μονήτα». Την αναφορά αυτή χρησιμοποίησε αρχικά ο Harold Mattingly, «The Romano-Campanian Coinage and the Pyrrhic War,» in *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Fifth Series, vol. 4 (1924): 181-209, για να υποστηρίξει ότι περίπου το 278 π.Χ. κόπηκαν αργυρά νομίσματα στην Καμπανία για λογαριασμό των Ρωμαίων με ασήμι που παρείχαν οι Καρχηδόνιοι. Αυτή η άποψη, βέβαια, ανέτρεπε ολόκληρη την χρονολόγηση κοπής νομισμάτων από τους Ρωμαίους και ερχόταν και σε αντίθεση με τις δηλώσεις του Πλίνιου (Plinius, XXXIII.44), ο οποίος αναφέρει ότι τα πρώτα ασημένια ρωμαϊκά νομίσματα χρησιμοποιήθηκαν το 269 π.Χ. και του Λίβιου (Livius, XV Periocha), ο οποίος τοποθετεί το γεγονός στην ίδια περίοδο (πρβλ. επίσης, Δ.Α., XX.17). Παρότι πολλοί ιστορικοί [π.χ. CS, p. 593 n 38 και Scullard, *History*, p. 483 n. 18 και De Sanctis, 2:405 και T. Frank, CAH, 7:649 (1928 edition)], δέχθηκαν ότι πιθανότατα οι Καρχηδόνιοι χρηματοδότησαν τον ρωμαϊκό πόλεμο εναντίον του Πύρρου, ο Harold

ως ο καταλυτικός παράγοντας ο οποίος καταδίκασε την εκστρατεία του Πύρρου στην Σικελία, διότι ο Ηπειρώτης δεν διέθετε καμία μεγάλη δύναμη της εποχής ως σύμμαχο, ενώ οι θάλασσες ήταν πλέον στα χέρια των αντιπάλων του και συγκεκριμένα των Καρχηδονίων.

Αμέσως μετά την συμφωνία, ο στόλος των Καρχηδονίων επανδρωμένος με 500 Ρωμαίους στρατιώτες κατευθύνθηκε προς το Ρήγιο. Η κατάληψη της πόλεως, όμως, απέτυχε και τελικά οι Καρχηδόνιοι στράφηκαν προς τις Συρακούσες τις οποίες πολιόρκησαν. Τότε, οι Συρακούσιοι μαζί με άλλους Έλληνες της Σικελίας έστειλαν εκκλήσεις προς τον Πύρρο να έρθει αμέσως στο νησί να τους βοηθήσει. Ο βασιλιάς αποφάσισε τελικά να συνδράμει τους Έλληνες στο νησί με την ελπίδα πως θα κατάφερνε να τους ξεσηκώσει όλους εναντίον των Ρωμαίων. Στην αρχή του καλοκαιριού του 278 π.Χ., αφού ο Πύρρος εγκατέστησε φρουρά στον Τάραντα, ξεκίνησε για την Σικελία[897] (κεφ. 3). Όμως, το 276 π.Χ., μετά από δύο χρόνια παραμονής στο νησί, ο Ηπειρώτης αποφάσισε να εγκαταλείψει την Σικελία, στην οποία είχε στεφθεί βασιλιάς, και να γυρίσει στην Κάτω Ιταλία. Οι Σικελιώτες είχαν αρνηθεί να χρηματοδοτήσουν την τελική του νίκη κατά των Καρχηδονίων, ενώ άλλαξαν τελικά και στρατόπεδο και έγιναν εχθροί του. Συνεπώς, ο Πύρρος έψαχνε μια δικαιολογία για να εγκαταλείψει το νησί η οποία δεν άργησε να φανεί. Όσο ο βασιλιάς έλειπε στην Σικελία, οι Ρωμαίοι είχαν αρχίσει να πιέζουν ασφυκτικά τους Σαυνίτες με αποτέλεσμα να συνεχισθεί ο ονομαζόμενος Δ' Σαυνιτικός πόλεμος (283-272 π.Χ.). Οι Ρωμαίοι έγιναν τόσο απειλητικοί ώστε το 276 π.Χ. οι Σαυνίτες έστειλαν μήνυμα στον Πύρρο να τους βοηθήσει (δες παρακάτω). Ενώ ο βασιλιάς για άλλη μία φορά είχε νικήσει αρχικά τους αντιπάλους του, δεν είχε καταφέρει να τους εξουδετερώσει τελείως. Ο πόλεμος είχε οδηγηθεί σε αδιέξοδο με κανέναν ουσιαστικά νικητή, πράγμα που ανάγκασε τελικά τον Πύρρο να εγκαταλείψει την Σικελία και να σπεύσει πίσω στην Ιταλία.

Ο Πύρρος γύρισε στην Ιταλία με πολύ περισσότερο στρατό από αυτόν με τον οποίον είχε αποβιβασθεί στο νησί, δύο χρόνια πριν. Τώρα διέθετε πολλές χιλιάδες πεζούς και ιππείς, 110 πολεμικά πλοία καθώς και πληθώρα άλλων βοηθητικών πλοιαρίων.[898] Πιθανολογείται ότι είχε στρατολογήσει πολλούς μισθοφόρους εκ μέρους του Τάραντα.[899] Ο Πύρρος απέπλευσε πιθανότατα από τις Συρακούσες με κατεύθυνση το Ρήγιο. Η κατάληψη του Ρηγίου, στο νοτιοδυτικό άκρο της ιταλικής χερσονήσου, είχε

Mattingly, «The First Age of Roman Coinage,» *The Journal of Roman Studies*, (1945): 65-77, τοποθέτησε τελικά την κοπή (αν και οι πηγές μας μιλούν για χρήση) των πρώτων αργυρών ρωμαϊκών νομισμάτων στο 269 π.Χ., αφού είχε αναθεωρήσει την άποψή του για τα ονομαζόμενα ρωμαιο-καμπανικά νομίσματα στο Harold Mattingly, «The 'Romano-Campanian' Coinage: An Old Problem from a New Angle,» *Journal of the Warburg Institute*, vol. 1, no. 3 (January 1938): 197-203. Πρβλ. αμφιβολίες για την χρηματοδότηση σε P. R. Franke, CHA, 7.2:476 (1989 edition) και Mitchell, «Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/8 B.C.,» p. 650. Τελικά, η επικρατέστερη άποψη σήμερα είναι ότι τα πρώτα αργυρά ρωμαϊκά νομίσματα κόπηκαν μεταξύ 310-300 π.Χ. και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως από το 269 π.Χ. (δες παρακάτω). Δες εικόνες ρωμαιο-καμπανικών νομισμάτων σε ΟΑΕΝ, αρ. 10, 11, 12, 14. Το ζήτημα αυτών των νομισμάτων δείχνει ότι δεν αρκεί μια πηγή για να τοποθετηθεί χρονικά ή/και να ερμηνευθεί ένα γεγονός. Χρειάζεται συνδυασμός πηγών για να είμαστε πιο βέβαιοι για ένα γεγονός.

[897] Δ.Σ., XXII.7-8.

[898] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXIII-XIV και Απ. Σαυν., XII.1.

[899] Ο Griffith, pp. 62-63, βασιζόμενος στο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXIII, αποκλείει να ήταν Σικελοί σύμμαχοι του Πύρρου και πιθανολογεί ότι στρατολογήθηκαν σε βοήθεια του Τάραντα.

μεγάλη στρατιωτική σημασία, διότι αφενός ο βασιλιάς θα ήλεγχε την είσοδο στον Κόλπο του Τάραντα και αφετέρου θα αποτελούσε και βάση για την πιθανή επάνοδό του στην Σικελία. Όμως η επιστροφή του Πύρρου στην Ιταλία υπήρξε δύσκολη και με απώλειες. Οι Καρχηδόνιοι και οι σύμμαχοί τους Μαμερτίνοι από την Μεσσήνη, αφού δεν είχαν καταφέρει να εξουδετερώσουν τον Πύρρο στην Σικελία, αποφάσισαν να τον κυνηγήσουν κατά την αποχώρησή του από το νησί. Εάν λοιπόν θεωρήσουμε ότι τα πλοία του Πύρρου απέπλευσαν από τις Συρακούσες, τότε οι Καρχηδόνιοι επιτέθηκαν στον στόλο του ανοικτά του Ρηγίου ή στο στενό ανάμεσα στην Σικελία και στην Ιταλία. Για μια φορά ακόμη οι αρχαίες πηγές δεν μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις λεπτομέρειες στην ναυμαχία των Καρχηδονίων με τον Πύρρο. Ο Πύρρος είχε συγκεντρώσει 110 πολεμικά πλοία και πολλά άλλα μεταφορικά και βοηθητικά. Πιθανότατα, οι δύο αυτοί στόλοι απέπλευσαν ξεχωριστά από το νησί. Ενώ φαίνεται ότι ο βοηθητικός στόλος κατέπλευσε χωρίς απώλειες στην περιοχή του Ρηγίου, ο πολεμικός στόλος δέχθηκε την επίθεση των Καρχηδονίων που στόχο είχαν να καταστρέψουν την ναυτική δύναμη του βασιλιά. Είναι πολύ πιθανό, η βίαιη επιστράτευση των πληρωμάτων που είχε χρησιμοποιηθεί για να επανδρώσει τα 50 πολεμικά πλοία των Συρακουσίων που ακολούθησαν τον Πύρρο να οδήγησε σε πανωλεθρία του ελληνικού στόλου. Εβδομήντα από τα πλοία βυθίστηκαν, πολλά αχρηστεύθηκαν και τελικά μόνο δώδεκα σώθηκαν. Ακόμη και εάν οι τελευταίοι αριθμοί είναι υπερβολικοί, το βέβαιο είναι ότι ο Ηπειρώτης βασιλιάς έχασε το μεγαλύτερο μέρος του στόλου του και έτσι δεν μπορούσε να καταλάβει το Ρήγιο. Οι Καρχηδόνιοι είχαν καταναυμαχήσει τον «τηλικοῦτον βασιλέα».[900] Παρ' όλα αυτά, ο βασιλιάς πρέπει με κάποιο τρόπο να έσωσε μέρος του στρατού του και τους ελέφαντες.[901] Ο Πύρρος συγκέντρωσε τον στρατό του ανάμεσα στο Ρήγιο και στους Λοκρούς αλλά αντιμετώπισε συνεχείς επιθέσεις από 10.000 Μαμερτίνους. Σε μία από τις άτακτες αυτές μάχες μάλιστα τραυματίσθηκε από εχθρικό ξίφος στο κεφάλι. Τα περιφρονητικά λόγια από τον «βάρβαρον» που τον κτύπησε, εξόργισαν τόσο τον Πύρρο που πήρε το σπαθί του και με λυσσαλέα ορμή και δύναμη χώρισε από επάνω προς τα κάτω το σώμα του εχθρού στα δύο. Η «βαφή»[902] του σιδερένιου ξίφους, η στάση που πήρε ο βασιλιάς για να κτυπήσει αλλά και η δυνατή ορμή που έδωσε στο χέρι του, είχαν σαν αποτέλεσμα το σχίσιμο του ανθρωπίνου σώματος στα δύο. Οι εχθροί τρομοκρατήθηκαν και έφυγαν τρέχοντας.[903] Έτσι, ο Πύρρος μπορούσε να πάρει πια τον δρόμο για να γυρίσει στον Τάραντα.

Η πορεία της επιστροφής στον Τάραντα, όμως, απαιτούσε χρήματα για να πληρωθούν οι μισθοφόροι και να καλυφθούν διάφορα άλλα έξοδα, τα οποία ο Πύρρος δεν διέθετε μάλλον γιατί είχαν χαθεί κατά την ναυμαχία με τους Καρχηδόνιους. Συνεπώς, ο μόνος τρόπος για να καλυφθούν οι οικονομικές ανάγκες ήταν η χρησιμοποίηση των θησαυρών του ναού της Περσεφόνης στους Λοκρούς, πράγμα που θα θεωρούνταν βέβαια

---

[900] Τον «μεγάλο βασιλιά», Anonymus, *Ineditum Vaticanum*, FGrH, 839, fr. 1.(3).

[901] Την λογική διάσωση του στρατού και των ελεφάντων υποστηρίζει ο De Sanctis, 2:412 n. 3. Για την καταστροφή του στόλου δες απόψεις και ιστοριογραφική ανάλυση σε Γαρουφαλιάς, σ. 438-443 & υποσ. 1-4.

[902] Βαφή ονομάζεται η εμβάπτιση πυρωμένου σιδήρου σε κρύο νερό για να γίνει το μέταλλο πιο σκληρό.

[903] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXIV και Justinus, XXV.3 και Απ. Σαυν., XII.1 και Anonymus, *Ineditum Vaticanum*, FGrH, 839, fr. 1.(3) και Απ. Σαυν., XII.1 και Παυσανίας, I.13.5 και Ζωναράς, VIII.6.

ιεροσυλία. Οι θησαυροί του συγκεκριμένου ναού είχαν συληθεί ήδη δύο φορές στο παρελθόν. Πάντως, ο Πύρρος τους φόρτωσε σε πλοία για τον Τάραντα. Την νύχτα, επικράτησε θαλασσοταραχή και τα πλοία εξόκειλαν κοντά στους Λοκρούς. Αυτό θεωρήθηκε ότι προκλήθηκε από την οργή της θεάς και έτσι οι θησαυροί επεστράφησαν στον ναό.[904] Αυτή η λεπτομέρεια στην ιστορική πορεία του Πύρρου δείχνει πως πριν επιστρέψει στον Τάραντα ο βασιλιάς είχε χάσει την οικονομική του αυτοδυναμία, την φήμη του στην Ιταλία ως ανίκητου στρατηγού καθώς και την στρατιωτική του ισχύ. Επιπλέον, αν και σήμερα η ατυχία του με τα πλοία που μετέφεραν τους θησαυρούς μας φαίνεται μια απλή δεισιδαιμονία, στην Αρχαιότητα είχε μεγάλες επιπτώσεις στην υποστήριξη που έδειχναν οι σύμμαχοι στον Πύρρο αλλά και στο ηθικό των ανδρών του. Φαινόταν σαν η θεά να ήθελε πλέον να τιμωρήσει τον ιερόσυλο βασιλιά και φυσικά ο Πύρρος δεν είχε πια την υποστήριξη των θεών με το μέρος του. Ο ψυχολογικός παράγων, όμως, είναι φυσικά πολύ σημαντικός για να νικήσει ένας στρατός στην μάχη.

Ο Ηπειρώτης βασιλιάς έφθασε τελικά στον Τάραντα με 20.000 πεζούς και 3000 ιππείς. Είτε είχε ξεκινήσει με μεγαλύτερο στρατό και αυτοί ήταν οι στρατιώτες που επιβίωσαν της ναυμαχίας με τους Καρχηδόνιους και των μαχών με τους ντόπιους Ιταλιώτες είτε στρατολόγησε νέους μισθοφόρους για να συμπληρώσει τον αποδεκατισμένο του στρατό, αν και δεν γνωρίζουμε πως τους πλήρωσε.[905] Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, επιστρέφοντας στον Τάραντα ο Πύρρος βρήκε την Κάτω Ιταλία να βρίσκεται στα χέρια των Ρωμαίων.

Λίγο πριν από την έλευση του Πύρρου, το 284 π.Χ., οι Σαυνίτες είχαν ήδη ξεκινήσει νέο πόλεμο με τους Ρωμαίους. Η σύγκρουση αυτή θα μπορούσε να ονομασθεί ο Δ' Σαυνιτικός Πόλεμος, εάν κατά την διάρκειά της δεν αναγκάζονταν οι Ρωμαίοι να εμπλακούν σε ταυτόχρονη ρήξη με τον Τάραντα και τον Πύρρο. Αλλά παρά τις ονομασίες που δίνουν οι ιστορικοί στους πολέμους για να μπορούν να αναφέρονται σε αυτούς με μεγαλύτερη ευκολία, γεγονός παραμένει ότι οι Σαυνίτες συμμάχησαν με τον Τάραντα και τον Πύρρο και αντιμετώπισαν τους Ρωμαίους στην μάχη του Άσκλου. Μάλιστα, οι Έλληνες σύμμαχοι αποφάσισαν να βαδίσουν εναντίον των Ρωμαίων ακριβώς διότι οι Σαυνίτες βρίσκονταν σε πόλεμο μαζί τους. Η ξαφνική αναχώρηση του Πύρρου για την Σικελία, όμως, άφησε πάλι τους Σαυνίτες μόνους τους εναντίον των Ρωμαίων. Από την άλλη πλευρά, όταν οι Ρωμαίοι απηλλάγησαν από τον Πύρρο, έστρεψαν πάλι τις λόγχες και τα σπαθιά τους εναντίον των Σαυνιτών με μεγαλύτερη ορμή. Σ' αυτή την σύρραξη, οι Ρωμαίοι δεν αντιμετώπισαν μεμονωμένες φυλές Σαυνιτών αλλά το σύνολο των Σαυνιτών, ίσως διότι τώρα οι τελευταίοι δεν ήταν το πολύ ισχυρό έθνος που είχαν υπάρξει στο παρελθόν και άρα έπρεπε να αντιμετωπίσουν τους Ρωμαίους όλοι μαζί. Οι Ρωμαίοι πάλι την περίοδο αυτή είχαν υποστεί φθορές διότι είχαν αντιμετωπίσει τους εχθρούς τους σε διάφορα μέρη της νότιας Ιταλίας, είχαν υποστεί ήδη κάποιες απώλειες στις μάχες στην Ηράκλεια και στο Άσκλο αλλά και από τον λοιμό που είχε πλήξει την Ρώμη νωρίτερα, το 293 π.Χ. Εν τούτοις, η αναχώρηση του Πύρρου για την Σικελία απελευθέρωσε ρωμαϊκές δυνάμεις οι οποίες τώρα επέπεσαν εναντίον των Σαυνιτών, οδήγησαν στην κατάληψη σημαντικής τους πόλεως και γενικά τους εξα-

[904] Δίων, Χ.fr. 40.48 και Δ.Σ., XXVII.4.3 και Livius, XXIX.8 και και Απ. Σαυν., XII.2 και Δ.Α., XX.10 και V.M., I.1.Ext.1 και VIUR, 35.

[905] Brauer, p. 156.

σθένησαν αρκετά.[906]

Συγκεκριμένα, το 278 π.Χ., και πιθανότατα μόλις ο Πύρρος είχε φύγει για την Σικελία, ο ύπατος Γάιος Φαβρίκιος Λυσκίνος (Gaius Fabricius Luscinus)[907] εξεστράτευσε εναντίον Βρεττίων, Λευκανών, Ταραντίνων και Σαυνιτών και τους νίκησε. Φαίνεται μάλιστα ότι η Ηράκλεια, κοντά στον ποταμό Σίρι (όπου είχε διεξαχθεί και η ομώνυμη μάχη), αναγκάσθηκε να συνθηκολογήσει με τους Ρωμαίους, γεγονός που απειλούσε άμεσα τους Ταραντίνους. Προς το παρόν, όμως, οι Ρωμαίοι δεν ήθελαν να έρθουν σε άμεση σύγκρουση με τον Τάραντα (ο οποίος άλλωστε φυλασσόταν και από την φρουρά που είχε αφήσει ο Πύρρος) αλλά να επιβεβαιώσουν την υποταγή των κατοίκων του Σαυνίου. Γι' αυτόν τον λόγο το 277 π.Χ., οι δύο ύπατοι οδήγησαν τον στρατό τους εναντίον των Σαυνιτών. Κατέλαβαν την πεδινή περιοχή αλλά και οχυρά και τους εξανάγκασαν να καταφύγουν στα ορεινά μέρη, όπου οι Ρωμαίοι τους ακολούθησαν και υπέστησαν σημαντικές απώλειες σε νεκρούς και αιχμαλώτους. Κατόπιν, ο ένας ύπατος με τον στρατό του συνέχισε την κατάληψη των πεδινών περιοχών, ενώ ο άλλος βάδισε νότια εναντίον των Βρεττίων και των Λευκανών και μέχρι τον Κρότωνα που είχε ταχθεί με τον Πύρρο, τον οποίο και κατέλαβε. Αμέσως μετά ήρθε η σειρά της Καυλωνίας (Caulonia/Kaulonia, BAGROW, 45:E5, σημερ. Monasterace Marina), ενώ πολύ σύντομα οι Λοκροί εγκατέλειψαν τον Πύρρο και προσχώρησαν στην Ρώμη. Παρά την ήττα της προηγούμενης χρονιάς, το 276 π.Χ., για μια φορά ακόμη οι Ρωμαίοι επιτέθηκαν εναντίον των Σαυνιτών και τους νίκησαν.[908] Την περίοδο αυτή, λοιπόν, η νότια Ιταλία έμοιαζε να είναι έτοιμη να κατακτηθεί εξ ολοκλήρου από την Ρώμη, μια που όλοι οι ντόπιοι αντίπαλοι είχαν νικηθεί και ο Πύρρος ήταν απασχολημένος στην Σικελία.

Η επιστροφή του βασιλιά στον Τάραντα αντιμετωπίσθηκε με απόλυτη παγερότητα. Οι Ταραντίνοι αρνήθηκαν αυτή την φορά να συνταχθούν με τον Πύρρο, διότι τους είχε εγκαταλείψει για να περάσει στην Σικελία και εν τω μεταξύ οι Ρωμαίοι είχαν γίνει απειλητικοί όσο ποτέ. Στην πραγματικότητα, είχαν περικυκλώσει τον Τάραντα αφού είχαν νικήσει όλους τους Ιταλιώτες συμμάχους του και είχαν υπό τον έλεγχό τους και ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλίας. Ο Πύρρος αποφάσισε να στρατολογήσει όσους Ταραντίνους ήθελαν να ταχθούν μαζί του. Επιπλέον, έστειλε απεσταλμένους και ζήτησε βοήθεια από τον Αντίγονο Β' Γονατά (319 π.Χ.-239 π.Χ.), που τότε βρισκόταν στην Θράκη, από τον Πτολεμαίο Β' τον Φιλάδελφο (309 π.Χ.-246 π.Χ.), βασιλιά της Αιγύπτου αλλά ίσως και από τον Αντίοχο Α' Σωτήρα (324 π.Χ.-261 π.Χ.), βασιλιά της δυναστείας των Σελευκιδών. Οι απαντήσεις που έλαβε όμως ήταν όλες αρνητικές.[909]

Ο αντίκτυπος της επιστροφής του Πύρρου στον Τάραντα για την Ρώμη ήταν μεγάλος. Παρότι οι Ρωμαίοι ήλεγχαν την κεντρική και νότια Ιταλία δεν ήταν προετοιμασμένοι για να αντιμετωπίσουν τον Πύρρο μια ακόμη φορά. Είχαν ήδη συμμετάσχει σε δύο μάχες μαζί του, στην Ηράκλεια και στο Άσκλο, όπου είχαν υποστεί απώλειες, ενώ πριν από λίγους μήνες επιδημία είχε πέσει στην Ρώμη και σκότωνε τα έμβρυα που κυο-

---

[906] Salmon, *Samnium*, pp. 286-287.

[907] FT, p. 98, έτος 278.

[908] Eutropius, II.14 και Ζωναράς, VIII.6 και Frontinus, III.6.4 και Παυσανίας, VI.3.12. Η συνθηκολόγηση της Ηράκλειας συνάγεται από τις αναφορές του Κικέρωνα (*Pro Balbo*, 50 και *Pro Archia*, 6). Δες συζήτηση και αντιρρήσεις σε Γαρουφαλιάς, σ. 450 υποσ. 17 – Brauer, pp. 152-155 – Salmon, *Samnites*, p. 287.

[909] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXV και Παυσανίας, I.13.1.

φορούσαν οι έγκυες γυναίκες πριν γεννήσουν αλλά και ζώα σε μεγάλους αριθμούς. Επίσης, όταν η Σύγκλητος ζήτησε την στράτευση περισσότερων Ρωμαίων για την συγκρότηση νέων λεγεώνων, η απροθυμία συμμετοχής ήταν πολύ μεγάλη. Δια τούτο, αποφασίσθηκε η δήμευση και ο άμεσος πλειστηριασμός της περιουσίας όποιου αρνούνταν την στράτευση αλλά και η πώληση του ως σκλάβου.[910] Η απροθυμία των Ρωμαίων μπορεί να οφειλόταν και στην λειψανδρία του 275 π.Χ., λόγω των απωλειών στους πολέμους. Συγκεκριμένα, η απογραφή του 279 π.Χ. έδειξε 287.222 πολίτες, ενώ η απογραφή του 275 π.Χ. έδειξε 271.224 πολίτες, δηλαδή 15.999 πολίτες λιγότερους. Πάντως, ο νόμος που ψήφισε η Σύγκλητος έπεισε τους Ρωμαίους να καταταγούν και έτσι συγκροτήθηκαν δύο νέες λεγεώνες.[911]

Το καλοκαίρι του 275 π.Χ., επικεφαλής των δύο νέων λεγεώνων τέθηκαν οι ύπατοι Μάνιος Κούριος Δεντάτος (Manius Curius Dentatus) και Κορνήλιος Λέντυλος (Cornelius Lentulus) και εστάλησαν η μεν πρώτη στην χώρα των Σαυνιτών και η δεύτερη στην Λευκανία. Οι Ρωμαίοι είχαν σκοπό να εμποδίσουν την συνένωση σαυνιτκού στρατού με τον Πύρρο, αλλά να έχουν και τον άμεσο έλεγχο των κινήσεων του βασιλιά. Όντως, ο αντίπαλός τους αναγκάσθηκε να μοιράσει και αυτός τον στρατό του. Ο Πύρρος έστειλε το ισχυρότερο τμήμα του στρατού του να συναντήσει τον Κούριο Δεντάτο για να μειώσει την πίεση που δέχονταν οι Σαυνίτες και η υπόλοιπη δύναμη κατευθύνθηκε προς την Λευκανία για να συναντήσει τον Λέντυλο. Θα προσπαθούσε να νικήσει πρώτα τον Δεντάτο και μετά να ενώσει τις δυνάμεις του εναντίον του Λέντυλου και μαζί με τους Σαυνίτες να εκμηδενίσει τους Ρωμαίους.

Ο Πύρρος συνάντησε τους Ρωμαίους του Κούριου Δεντάτου κοντά στην πόλη Βενεβέντο (Maluentum/Malventum/Maleventum/Beneventum, BAGROW, 44:G3, σημερ. Benevento).[912] Έχει υπολογισθεί ότι ο Πύρρος διέθετε συνολικό στρατό 40.000 ανδρών και αντίστοιχη δύναμη διέθεταν οι Ρωμαίοι, αλλά χωρίς να γνωρίζουμε πόσοι ακριβώς συμμετείχαν στην μάχη. Είναι αξιοπερίεργο ότι οι πηγές μας σιωπούν τελείως για την συμμετοχή και τον ρόλο των Ταραντίνων, οι οποίοι φυσικά πολέμησαν με τον Πύρρο.[913] Εικάζεται ότι ο Δεντάτος απέφυγε την άμεση εμπλοκή, περιμένοντας την άφιξη των δυνάμεων υπό τον Λέντυλο σε επικλινές έδαφος στους πρόποδες βουνού. Ο Πύρρος έθεσε αμέσως το σχέδιό του για ταυτόχρονη επίθεση κατά του εχθρού από δύο σημεία. Κατά την διάρκεια της νύχτας, τμήμα του στρατού του με τους ελέφαντες θα προχωρούσε μέσα στο δάσος προς το βουνό για να βρεθεί στα νώτα των Ρωμαίων. Μόλις ξημέρωνε ο Πύρρος θα ανάγκαζε τους Ρωμαίους να πολεμήσουν σε δύο μέτωπα

---

[910] Orosius, IV.2 και V.M., VI.3.4.

[911] Livius, XIII Periocha, XIV Periocha.

[912] Ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXV, αναφέρει ξεκάθαρα ότι η μάχη έγινε κοντά στο Βενεβέντο, ενώ άλλες αρχαίες πηγές συσκοτίζουν την θέση της μάχης τοποθετώντας την στην Λευκανία [Frontinus, IV.1.14 και Florus, I.18.11 (XIII) και Orosius, IV.2]. Αυτή η διχογνωμία έδωσε λαβή στους νεώτερους ιστορικούς να συνταχθούν με την μία ή την άλλη άποψη (δες ιστοριογραφική ανάλυση σε Γαρουφαλιάς, σ. 461 υποσ. 33). Παρ' όλα αυτά και λόγω των αναφορών στους Πίνακες των Θριάμβων (*Fasti Triumphales*) στην Ρώμη για το έτος 275/4 (FT, p. 98) ότι υπήρξε μόνο μία νίκη εναντίον του Πύρρου, οι ιστορικοί συγκλίνουν στο γεγονός ότι έγινε μόνο μία μάχη εναντίον του Ηπειρώτη βασιλιά, στο Βενεβέντο του Σαυνίου και όχι στην Λευκανία (δες και CAH, 7.2:482).

[913] Ο Orosius, IV.2, αναφέρει ότι ο Πύρρος παρέταξε 80.000 πεζούς και 6.000 ιππείς, ενώ ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, XX.10, ότι είχε τριπλάσιο στρατό από τους Ρωμαίους. Και οι δύο αριθμοί θεωρούνται υπερβολικοί. Δες και Γαρουφαλιάς, σ. 463 υποσ. 34.

ταυτοχρόνως, πράγμα που σήμαινε τον απόλυτο αφανισμό τους. Από κακό υπολογισμό, όμως, οι δάδες που είχαν πάρει μαζί τους οι άνδρες του βασιλιά έσβησαν πριν φθάσουν εκείνοι στην άκρη του δάσους, με αποτέλεσμα να χαθούν και να καθυστερήσουν. Όταν έφθασαν στον προορισμό τους είχε ήδη ξημερώσει και έγιναν αντιληπτοί από τους Ρωμαίους. Η μάχη ήταν σύντομη, διότι οι στρατιώτες του Πύρρου ήταν κατάκοποι από την νυχτερινή πορεία, είχαν πολλές απώλειες και έχασαν και ελέφαντες, ίσως και εξαιτίας του ότι τα παχύδερμα είχαν δυσκολία με το επικλινές έδαφος. Αμέσως μετά, οι Ρωμαίοι επιτέθηκαν και στο κύριο σώμα του στρατού του Πύρρου. Ενώ κατάφεραν να απωθήσουν το ένα τμήμα του, συνάντησαν επίμονη αντίσταση στο άλλο. Η αντίσταση ήταν τόσο μεγάλη που οι Ρωμαίοι που βρίσκονταν απέναντί του αναγκάσθηκαν να οπισθοχωρήσουν στο στρατόπεδό τους, όπου συνάντησαν την φρουρά που είχε αφήσει ο Κούριος Δεντάτος. Τελικά, οι Ρωμαίοι, ενισχυμένοι, αντεπιτέθηκαν. Ο τραυματισμός, όμως, ενός ελέφαντα του Πύρρου ερέθισε και τα υπόλοιπα ζώα, τα οποία άρχισαν να φεύγουν από το πεδίο της μάχης προς τα πίσω ρίχνοντας τους αναβάτες τους και παρασύροντας τους στρατιώτες του βασιλιά. Είναι πιθανό οι Ρωμαίοι να είχαν συλλάβει σχέδιο με την χρήση φωτιάς για να εξουδετερώσουν τους ελέφαντες του Πύρρου, διότι η μάχη κρίθηκε κατά σημαντικό μέρος από την φυγή των ελεφάντων. Ίσως όμως και η τακτική που εφήρμοσε ο Πύρρος στο δασώδες και επικλινές έδαφος, παρά τις βελτιώσεις που είχε επιφέρει στην χρήση της τακτικής της μακεδονικής φάλαγγας, να ήταν κατώτερη των περιστάσεων. Η μεγαλύτερη ευελιξία της ρωμαϊκής λεγεώνας ακόμη και σε τέτοιο έδαφος αποδείχθηκε για εκείνον καταστροφική.[914] Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο στρατός του Πύρρου αναγκάστηκε σε άτακτη οπισθοχώρηση και οι Ρωμαίοι κατέλαβαν το στρατόπεδο των αντιπάλων τους. Οι απώλειες του Πύρρου ήταν μεγάλες, ενώ οι Ρωμαίοι συνέλαβαν 8 ελέφαντες ζωντανούς μαζί με τους οδηγούς τους. Η σύλληψη των ελεφάντων ήταν μεγάλο τρόπαιο για τους Ρωμαίους και τέσσερα από τα ζώα αυτά συνόδευσαν τον Κούριο Δεντάτο στον Θρίαμβό του στην Ρώμη το 274 π.Χ.[915] Ο νικητής παρήλασε επάνω σε μεγαλοπρεπές τέθριππο, στεφανωμένος με φύλλα δάφνης, υπό τους ήχους σαλπίγγων και συνοδευόμενος από τα όπλα και τα λάφυρα των ηττημένων.[916]

Για το αποτέλεσμα της μάχης του Βενεβέντο έχουν εκφρασθεί διάφορες απόψεις από τους αρχαίους και τους νεώτερους ιστορικούς. Ορισμένοι θεωρούν ότι ο Πύρρος δεν νικήθηκε, η μάχη ήταν αμφίρροπη, και ο βασιλιάς απλώς εγκατέλειψε την προσπάθεια να αντιμετωπίσει τους Ρωμαίους. Κατά άλλους, ο Πύρρος νικήθηκε, αποδέχθηκε την ήττα του και γι' αυτόν τον λόγο αφού επέστρεψε στον Τάραντα, έφυγε αμέσως για την Ήπειρο.[917] Για την συγκεκριμένη μάχη μπορεί να παρατηρήσει κανείς

[914] Για το ζήτημα των ελεφάντων δες Αιλιανός, ΠΖΙ, VII.6 και Florus, I.18.13 (XIII). Δες και Homo, *Histoire Romaine,* pp. 86-87. Για την τακτική του Πύρρου και των Ρωμαίων δες σχόλιο σε Adcock, *Art of War*, pp. 93-94.

[915] FC, p.52, έτος 274 και FT, p. 98, έτος 275 κ Ennius, *Annales*, 205-206 και CS, p.95 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXV και Δ.Α., XX.11-12 και Eutropius, II.14 και Ζωναράς, VIII.6. Πιθανότατα και Ennius, *Annales*, 205-206. Για τις απώλειες του Πύρρου ο Eutropius, II.14, αναφέρει 23.000 στρατιώτες, ενώ ο Orosius, IV.2, 33.000 και 30.000 αιχμαλώτους. Οι αριθμοί αυτοί θεωρούνται εξωπραγματικοί (Γαρουφαλιάς, σ. 469 υποσ. 42).

[916] Δες περιγραφή Θριάμβου σε Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκελλος», XXII.

[917] Ενδεικτικά, για αμφίρροπο αποτέλεσμα ή νίκη του Πύρρου έγραψαν οι Πολύβιος, XVIII.28.11 και Justinus, XXV.5 (αλλά και αντίθετα σε XXIII.3) και Livius, XXXI.7.10 και Beloch, GG,

ότι η σύλληψη ενός μεγαλοφυούς σχεδίου δεν σημαίνει αυτόματα και την επιτυχία του. Η αποτυχία του σχεδίου του Πύρρου οφειλόταν στον κακό υπολογισμό της διελεύσεως του δάσους και στην αδυναμία αιφνιδιασμού, επάνω στον οποίον βασιζόταν η νίκη. Το γεγονός ότι ο βασιλιάς εγκατέλειψε το πεδίο της μάχης αποδεικνύει ότι και ηττήθηκε στην συγκεκριμένη μάχη. Το ίδιο, όμως, συνέβη και στις προηγούμενες συγκρούσεις του με τους Ρωμαίους. Δηλαδή, η εγκατάλειψη του πεδίου μάχης είτε κατά την μάχη είτε μετά το σούρουπο βεβαιώνει την νίκη αυτού που έμεινε στο πεδίο της μάχης. Τελικά, όμως, σημαντικό είναι ποιος θα νικήσει στον πόλεμο. Μπορεί ο ένας ή ο άλλος στρατός να χάσει ή να κερδίσει μάχες, αλλά ο τελικός νικητής είναι αυτός που θα κερδίσει στον πόλεμο. Στην προκειμένη περίπτωση, ο Πύρρος αποδείχθηκε στρατηγική ιδιοφυΐα. Συνέλαβε σχέδια τακτικής μάχης και στρατηγικών ελιγμών, τα οποία μιμήθηκαν ή έγιναν υποδείγματα για κατοπινούς στρατηγούς, ενώ κατ' αναλογίαν εφαρμόσθηκαν και μέχρι τις μέρες μας. Εν τούτοις, επειδή δεν συνοδεύθηκαν από τις απαραίτητες ενέργειες σε επίπεδο συνολικής στρατηγικής του πολέμου, τελικά απέτυχαν. Συνεπώς, ο Πύρρος μπορεί να νίκησε ή να μην ηττήθηκε στις επιμέρους μάχες που έδωσε με τους Ρωμαίους, αλλά ηττήθηκε ολοκληρωτικά όταν συνυπολογίσουμε την πλήρη αποτυχία του αρχικού του σχεδίου για το μοίρασμα της Ιταλίας με τους Ρωμαίους. Οι πύρρειες νίκες στις μάχες είχαν αποτέλεσμα την Πύρρου ήττα στον πόλεμο με τους Ρωμαίους.

Η αλήθεια είναι ότι μετά την ήττα του ή οπισθοχώρηση του από το Βενεβέντο, ο Πύρρος δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια να επαναλάβει τις επιχειρήσεις εναντίον των Ρωμαίων. Βέβαια, τότε δεν είχε παρά τμήμα του στρατού που είχε στείλει στην Λευκανία να συναντήσει τον ύπατο Λέντουλο μαζί με όσους είχαν επιστρέψει από την τελευταία μάχη και όσους άλλους συμμάχους είχαν απομείνει. Με αυτά τα υπολείμματα του αρχικού του στρατού και χωρίς οικονομικούς πόρους δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει τους Ρωμαίους. Έστειλε πάλι λοιπόν απεσταλμένους να ζητήσουν βοήθεια από τους Έλληνες βασιλείς στην Ασία και στην Αίγυπτο αλλά και από τον Αντίγονο. Ήλπιζε πως με αυτόν τον τρόπο θα έπειθε τους Ταραντίνους και τους άλλους Ιταλιώτες να τον βοηθήσουν, αλλά γνώριζε ότι δεν επρόκειτο να σταλούν ενισχύσεις και χρήματα από τους άλλους Έλληνες βασιλείς. Οι επίγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου ενδιαφέρονταν να διατηρήσουν και να στερεώσουν τα βασίλειά τους αλλά και να τα προστατεύσουν από τους γειτονικούς εχθρούς. Ως ήταν φυσικό δεν μπορούσαν να φανταστούν την εποχή εκείνη την μελλοντική εξέλιξη και ισχυροποίηση της Ρώμης. Δεν είχαν, λοιπόν, κανένα λόγο να βοηθήσουν τον Πύρρο στις περιπέτειές του στην Ιταλία.

Ο Πύρρος δεν ήθελε να εγκαταλείψει τον Τάραντα, που αποτελούσε την βάση του στην Ιταλία, αλλά δεδομένης της καταστάσεως δεν είχε και τίποτα να πράξει τώρα εκεί. Κάλεσε όμως τους συμμάχους του και τους διαβεβαίωσε ότι έρχονταν ενισχύσεις και χρήματα για να συνεχισθεί ο πόλεμος, ενώ εκείνος προσποιήθηκε ότι έπρεπε να γυρίσει προσωρινά στην Ήπειρο. Όταν τα νέα έφθασαν στους Ρωμαίους, εκείνοι αποφάσισαν να τηρήσουν στάση αναμονής μέχρι να διαπιστώσουν πόσος στρατός θα

4.1:557 & n. 1, ενώ για ρωμαϊκή νίκη οι Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXV και Δ.Α., XX.10 και Ζωναράς, VIII.6 και Florus, I.18.13 (XIII) και Frontinus, IV.1.14 και Eutropius, II.14 και Orosius, IV.2 και Λεξικο Σούδα, λμ. «Ευφορίων» και Livius, XIII Periocha και Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 1:106 και Homo, *Histoire Romaine,* p. 85 και De Sanctis, 2:414-415 και Mommsen, *Rome*, 2:36. Δες και Γαρουφαλιάς, σ. 470-473 & υποσ. 48.

έφθανε από την Ελλάδα. Το στρατηγικό αυτό τέχνασμα από την μια καθησύχασε τους Ταραντίνους και από την άλλη έδωσε χρόνο και χώρο στον βασιλιά για να αποχωρήσει. Όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, οι Ρωμαίοι και οι Καρχηδόνιοι δεν είχαν λόγο να εμποδίσουν την αναχώρηση του βασιλιά, αλλά ο Πύρρος δεν μπορούσε να είναι σίγουρος γι' αυτό και έτσι έπρεπε να λάβει όλες τις προφυλάξεις. Ένεκα τούτου, το 274 π.Χ., επιβίβασε στα πλοία 8000 πεζούς και 500 ιππείς και επέστρεψε ανενόχλητος στην Ήπειρο. Στον Τάραντα άφησε φρουρά υπό τον Μίλωνα και τον γιο του Έλενο. Ανεξαρτήτως του συνολικού μεγέθους του στρατού του στην Ιταλία, ο Πύρρος πήρε μαζί του όσους επίλεκτους στρατιώτες είχαν απομείνει από αυτούς που είχε μεταφέρει από την Ήπειρο. Μαζί με τον γιο του Έλενο, άφησε πίσω πολύ λίγους δικούς του μήπως και ξαναγυρίσει αλλά και για να καθησυχάσει τους Ταραντίνους ότι έφευγε προσωρινά.[918] Ο Πύρρος δεν θα ξαναγυρίσει στην Ιταλία. Σκοτώθηκε το 272 π.Χ. από τυχαίο γεγονός σε οδομαχία στο Άργος.

Όταν έφυγε ο Πύρρος, οι Ταραντίνοι αλλά και οι Ρωμαίοι είχαν πιστέψει πως θα επιστρέψει. Η φρουρά που είχε αφήσει υπό τον Μίλωνα και η παρουσία του γιου του ήταν οι απτές εγγυήσεις. Λίγους μήνες μετά, όμως, η εμπλοκή του βασιλιά σε πολέμους στην Ελλάδα τον ανάγκασε να ζητήσει από τον γιο του Έλενο να γυρίσει αμέσως στην Ήπειρο. Το γεγονός αυτό έκανε τους φιλορωμαϊκούς στον Τάραντα να αναθαρρήσουν. Με επικεφαλής τον Ταραντίνο Νίκωνα επιτέθηκαν στην βασιλική φρουρά αλλά το μόνο που κατάφεραν ήταν να καταλάβουν κάποια οχυρή θέση πολύ κοντά στον Τάραντα και να παρενοχλούν τον Μίλωνα και τους στρατιώτες του. Τελικά το 272 π.Χ., ίσως όταν ο θάνατος του Πύρρου έγινε γνωστός, ο ύπατος Παπίριος Κούρσορ (Papirius Cursor)[919] εμφανίσθηκε με στρατό έξω από τον Τάραντα. Ο Μίλων ήρθε σε συνεννόηση μαζί του και με την σύμφωνη γνώμη των Ταραντίνων παρέδωσε την πόλη στους Ρωμαίους. Κατά την διάρκεια των γεγονότων, στόλος των Καρχηδονίων εμφανίσθηκε έξω από τον Τάραντα και μετά αποχώρησε. Ο λόγος παρουσίας του στόλου μάς είναι άγνωστος, αλλά αυτό ακριβώς το επεισόδιο του 272 π.Χ. θα χρησιμοποιήσουν οι Ρωμαίοι το 264 π.Χ. ως αφορμή για να εμπλακούν σε πόλεμο με τους Καρχηδόνιους στην Σικελία.[920]

[918] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXVI και Πολύαινος, VI.6.1 και Justinus, XXV.3. Πρβλ. Γαρουφαλιάς, σ. 479 υποσ. 52. Δεν βρίσκουμε πιθανή την άποψη του Γαρουφαλιά ότι ο Πύρρος ήθελε να αποκρύψει την επιστροφή του από τον Αντίγονο γιατί φοβόταν ότι ο τελευταίος θα επιτίθετο στην Ήπειρο πριν ο βασιλιάς αποβιβαζόταν. Εάν ήθελε και μπορούσε ο Αντίγονος θα χρησιμοποιούσε τον αιφνιδιασμό όσο ο Πύρρος ήταν ήδη στην Ιταλία. Για το θέμα του αριθμού των στρατιωτών που άφησε στην Ιταλία όταν έφυγε πρβλ. Beloch, GG, 4.1:557 & n. 4, ο οποίος υποστηρίζει ότι άφησε πίσω τον μισό του στρατό, και συζήτηση σε Γαρουφαλιάς, σ. 481 & υποσ. 55.

[919] FC, p. 52, έτος 272 και FT, p. 99, έτος 272.

[920] Ζωναράς, VIII.6 και Frontinus, III.3.1 και Livius, XXIV.9.8 & XIV Periocha. Για τον καρχηδονιακό στόλο ο Tenney Frank [CAH, 6:659 (1928 edition)] υποστηρίζει ότι η εμφάνιση του ήταν σύμφωνη με τον τελευταίο όρο της πρόσφατης συνθήκης Ρωμαίων και Καρχηδονίων (κατά τον οποίο οι δεύτεροι θα βοηθούσαν τους πρώτους και από θαλάσσης, εάν αυτό ήταν αναγκαίο), αλλά όταν διαπίστωσαν ότι δεν χρειαζόταν να επέμβουν, αποχώρησαν. Αντιθέτως ο H. H. Scullard [CAH, 7.2:534-535 (1989 edition) και Scullard, *History*, p. 164] βλέπει ότι το γεγονός θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως βοήθεια για τους Ρωμαίους σύμφωνα με την τελευταία συνθήκη Ρωμαίων και Καρχηδονίων αλλά και ως πιθανή βοήθεια προς τους Ταραντίνους, εάν μείνουμε στις προηγούμενες συνθήκες Ρωμαίων και Καρχηδονίων κατά τις οποίες οι δεύτεροι δεν έπρεπε να πλησιάσουν στις ακτές της Ιταλίας, δηλαδή «quo facto ab his foedus violatum est» («πράξη που αποτελούσε παραβίαση των όρων της ειρήνης»), όπως γράφει και ο Λίβιος (XIV Periocha). Παρ' όλα αυτά, ο Toynbee, *Hannibal's Legacy*, 1:549, θεωρεί ότι η περιγραφή του Λίβιου αποτελεί την ρωμαϊκή δικαιολογία για την μετέπειτα κήρυξη του πολέμου εναντίον της Καρχηδόνας

Οι Ρωμαίοι συμφώνησαν να αφήσουν τον Μίλωνα να φύγει από την πόλη με τους συντρόφους του και τα χρήματά τους. Οι όροι παραδόσεως της πόλεως που επέβαλαν οι Ρωμαίοι στους Ταραντίνους πρέπει να θεωρηθούν ιδιαίτερα επιεικείς σε σχέση με την σφοδρή αντιπαλότητα των τελευταίων ετών και τις φονικές μάχες με τον Πύρρο. Οι Ταραντίνοι υποχρεώθηκαν να κατεδαφίσουν το τείχος της πόλεως, να παραδώσουν τα όπλα και τα πλοία τους και να πληρώνουν φόρους. Ρωμαϊκή φρουρά εγκαταστάθηκε στην ακρόπολη και ο Τάραντας έγινε σύμμαχος της Ρώμης, αλλά κατά τα άλλα διατήρησε την εσωτερική του πολιτική και οικονομική αυτονομία, όπως δείχνουν τα νομίσματα που συνέχιζε να κόβει και μετά την παράδοση στην Ρώμη. Μέχρι τους Καρχηδονιακούς Πολέμους, η ζωή πρέπει να κυλούσε όπως και πριν, με τους κατοίκους να έχουν ξαναβρεί τις ασχολίες τους και την εσωτερική τους πολιτική ζωή. Εικάζεται ότι την περίοδο αυτή ο Τάραντας δεν έχασε καθόλου από την πολιτιστική του δραστηριότητα ενώ πρέπει να ήταν η τρίτη πολυπληθέστερη πόλη στην Ιταλία μετά την Ρώμη και την Κάπουα.[921] Γεγονός είναι ότι η πτώση του Τάραντα έθεσε τέλος στην αυτονομία των ελληνικών πόλεων της Ιταλίας και άνοιξε την πόρτα στους Ρωμαίους για την κυριαρχία τους στην χερσόνησο. Μέχρι το τέλος του αιώνα, οι Λοκροί, το Μεταπόντιον, οι Θούριοι, το Ρήγιο και, φυσικά, η Ηράκλεια ελέγχονταν πλήρως από τους Ρωμαίους. Ο πλήρης εκρωμαϊσμός της ζωής των ελληνικών πόλεων της Κάτω Ιταλίας ολοκληρώθηκε γρήγορα, παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοί τους συνέχισαν να μιλούν ελληνικά, ορισμένοι και μέχρι σήμερα.

Η πρώτη στρατιωτική επαφή Ρωμαίων και Ελλήνων στους πολέμους του Πύρρου ήταν σημαντική και για τις δύο πλευρές. Οι Έλληνες συνάντησαν για πρώτη φορά στην Δύση στρατό που ήταν ισάξιος σε τεχνική, στρατηγική και πειθαρχεία με τον δικό τους. Δεν παραδινόταν μόλις έχανε μια μάχη και μπορούσε να βρει νέες δυνάμεις για να αναπληρώσει τις απώλειές του. Έτσι, μπορεί να ηττάτο σε μεμονωμένες μάχες αλλά να κέρδιζε τελικά τον πόλεμο. Από την άλλη πλευρά και οι Ρωμαίοι πλήρωσαν ακριβά το μάθημα του τι σημαίνει να αντιμετωπίσουν έναν οργανωμένο, πειθαρχημένο στρατό με αρχηγό που εφάρμοζε εξαιρετική τακτική μάχης. Παρότι πολλές φορές αναφέρεται ότι οι Ρωμαίοι έμαθαν στρατιωτική τακτική από τις μάχες με τον Πύρρο, νομίζουμε ότι οι στρατιώτες και οι επικεφαλής ύπατοι στις τρεις αναμετρήσεις προσάρμοσαν την τακτική μάχης που εφήρμοζαν με σκοπό να αντιμετωπίσουν τους ελέφαντες αλλά και την τακτική της μακεδονικής φάλαγγας. Από τους πολέμους, όμως, που είχαν διεξάγει για πολλές δεκαετίες με τους ντόπιους εχθρούς τους και κυρίως τους Γαλάτες και τους Σαυνίτες, είχαν ήδη αναπτύξει την τακτική της ευέλικτης ρωμαϊκής λεγεώνας που ήταν συνήθως νικηφόρα στις μάχες. Είναι βέβαιο ότι η τακτική αυτή εξελίχθηκε ακόμη περισσότερο στους επερχόμενους αιώνες. Επίσης, δεν είμαστε καθόλου βέβαιοι για την αποφασιστική επιρροή του τρόπου στρατοπεδεύσεως του Πύρρου σε σχέση με την μετέπειτα κατασκευή στρατοπέδων από τους Ρωμαίους. Δηλαδή, ότι και πάλι οι Ρωμαίοι έμαθαν την τέχνη στρατοπεδεύσεως από τον στρατό του Πύρρου. Οι Ρωμαίοι πρέπει να χρησιμοποιούσαν μια στοιχειώδη στρατοπέδευση, αλλά, βέβαια, είδαν για πρώτη φορά

και τίποτα άλλο. Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του Homo, *L'Italie Primitive*, pp. 257-258, ο οποίος συντασσόμενος με τον Ζωναρά, VIII.6, θεωρεί ότι ο Μίλων επέλεξε τελικά να παραδώσει την πόλη στους Ρωμαίους, αν και θα μπορούσε να ζητήσει την βοήθεια του καρχηδονιακού στόλου.

[921] Ζωναράς, VIII.6 και Brauer, p. 169 & plates 50 μέχρι 61 και De Sanctis, 3.2:472. Ο Julius Beloch, *Bevölkerung*, p. 302 υπολογίζει τον πληθυσμό του Τάραντα σε 50.000-60.000 κατοίκους.

ένα πλήρως οργανωμένο στρατόπεδο στις μάχες τους με τον Πύρρο. Εν κατακλείδι, ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα μας διαβεβαιώνουν ότι η ρωμαϊκή τεχνική στρατοπεδεύσεως ήταν σε πλήρη εφαρμογή προς το τέλος του Β' αιώνα π.Χ. και επηρεασμένη από τους πολεοδόμους της εποχής, οι πηγές μας δείχνουν ότι χρησιμοποιούνταν ήδη από το 200 π.Χ. και φυσικά και πιο πριν.[922] Με άλλα λόγια οι Ρωμαίοι δεν ήταν τελείως άμαθοι στην πολεμική τέχνη και τακτική, αλλά βεβαίως και τις βελτίωσαν μετά τις μάχες με τον Πύρρο.

Άλλο σημαντικό σημείο της συναντήσεως Ρωμαίων και Ελλήνων μετά την παράδοση του Τάραντα και ιδίως της ελεύθερης μετακινήσεως από την Ρώμη στον Τάραντα και αντίθετα ήταν ότι δόθηκε η δυνατότητα στους Ρωμαίους να έρθουν σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό και να εκτιμήσουν την αξία του. Η πρώτη έκπληξη τους προήλθε από τα λάφυρα που έφεραν οι νικητές ύπατοι πίσω στην Ρώμη και παρουσίασαν στους Θριάμβους τους. Μέχρι τότε, τα λάφυρα που είχαν να επιδείξουν οι Ρωμαίοι ήταν τα ζώα των Βολσκών, τα κοπάδια των Σαβίνων, οι δίτροχες άμαξες των Γαλατών και τα σπασμένα όπλα των Σαυνιτών. Μέχρι το τέλος του Γ' αιώνα π.Χ., οι Ρωμαίοι είχαν πάρει από τον Τάραντα χρυσά αντικείμενα, πορφύρες, αγάλματα, πίνακες και άλλα πολύτιμα αντικείμενα τέχνης. Επίσης, όσοι επισκέπτονταν την ελληνική πόλη μπορούσαν να δουν τα θαυμαστά αγάλματα του Λυσίππου καθώς και έργα άλλων Ταραντίνων καλλιτεχνών. Ο μικρός αιχμάλωτος Λίβιος Ανδρόνικος (Livius Andronicus) από τον Τάραντα, στην Ρώμη που μεγάλωσε χρησιμοποίησε την ελληνομάθεια του από το σχολείο στην μητρική του πόλη για να δημιουργήσει μια λατινική *Οδύσσεια* και μετά να γράψει πρωτότυπα έργα στα λατινικά, από τα πρώτα της λατινικής φιλολογίας (κεφ. 5).[923] Δεν υπάρχει, λοιπόν, αμφιβολία ότι ο σύμμαχος (socius) της Ρώμης, Τάραντας, υπήρξε το όχημα επάνω στο οποίο ο ελληνικός πολιτισμός μεταλαμπαδεύθηκε για πρώτη φορά στην Ρώμη. Βέβαια, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι και η Ρώμη είχε την πολιτισμική ωριμότητα να δεχθεί και να αγκαλιάσει μεταφορικά και κυριολεκτικά τον ελληνικό πολιτισμό.

Από πολιτικής απόψεως, ο Τάρας έγινε σύμμαχος της Ρώμης, κατετάγη δηλαδή στην ομάδα των ξένων (μη λατινικών με την ευρεία έννοια) συμμαχικών πόλεων (socii), με συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Τις συμμαχίες αυτές συνομολογούσε η Ρώμη με ξένους λαούς της Ιταλίας από το τελευταίο τέταρτο του Δ' αιώνα π.Χ. και μετά και μάλιστα θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι η πρώτη τέτοια σύμμαχος Πόλη ήταν η Κάπουα. Γνωρίζουμε ότι οι ξένοι σύμμαχοι συνδέονταν με την Ρώμη είτε με foedus aequum (συμμαχία μεταξύ ίσων) είτε με foedus iniquuum (συμμαχία μεταξύ ανίσων). Η foedus aequum συνομολογούνταν με ξένα έθνη είτε μετά από πόλεμο όταν δεν υπήρχε νικητής είτε με κοινή συναίνεση των δύο πλευρών χωρίς να έχει προϋπάρ-

[922] Brauer, p. 170 και Keppie, p. 38. Ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XVI, γράφει ότι ο Πύρρος πριν από την μάχη στην Ηράκλεια θαύμασε την στρατοπέδευση των Ρωμαίων, αλλά από την επόμενη φράση είναι φανερό πως την συγκρίνει με την ανύπαρκτη τακτική των βαρβαρικών φύλων που είχε γνωρίσει. Αντιθέτως, ο Λίβιος επιμένει ότι οι Ρωμαίοι διδάχθηκαν την στρατοπέδευση από τον Πύρρο (Livius, XXXV.14.8), όπως γράφει και ο Frontinus, IV.1.14, ενώ λίγο πριν το 200 π.Χ. αλλά και κατά τον Β' αιώνα π.Χ., κατά τους Μακεδονικούς Πολέμους, οι Έλληνες θαύμασαν την στρατοπέδευση των Ρωμαίων (Livius, XXXI.34.8). Ο Πολύβιος, VI.27-33, περιγράφει λεπτομερώς την κατασκευή στρατοπέδου από τους Ρωμαίους (σχέδιο CS p. 100), σχεδόν σωστό και επιβεβαιωμένο από ανασκαφές (CS p. 146, fig. 15).

[923] Florus, I.18.27 (XIII) και Brauer, p. 170.

ξει πόλεμος. Η foedus iniquum συνομολογούνταν με έθνη τα οποία είχαν ηττηθεί από τους Ρωμαίους και με όρους τους οποίους υπαγόρευαν οι νικητές. Οι αρχαίες πηγές μας, όμως, δεν μας δίνουν μια ξεκάθαρη εικόνα σχετικά με το τι πραγματικά συνιστούσε μια τέτοια συμμαχία και από τις δύο πλευρές.[924] Για παράδειγμα, η συμμαχία με την Νεάπολη μοιάζει να είναι τελικά μία foedus aequum με πολύ ευνοϊκούς όρους για τους Έλληνες. Σε γενικές γραμμές και ανεξαρτήτως του τύπου της συμμαχίας, οι ξένοι σύμμαχοι έπρεπε να παρέχουν στην Ρώμη στρατιώτες, οι οποίοι υπηρετούσαν ως ελαφρά οπλισμένοι. Στην περίπτωση των ελληνικών Πόλεων στην Κάτω Ιταλία, ακριβώς επειδή ήταν παράλιες ναυτικές εγκαταστάσεις, η εισφορά γινόταν σε πλοία τα οποία ενίσχυαν τον ρωμαϊκό στόλο αλλά πιθανότατα και σε ελαφρά οπλισμένους στρατιώτες και πληρώματα τα οποία υπηρετούσαν ως κωπηλάτες. Ο Τάραντας, λοιπόν, έγινε μία από τις socii navales[925] (ναυτικές συμμάχους) των Ρωμαίων. Πέρα όμως από την υποχρέωση αυτή, φόρους σε συγκεκριμένες περιστάσεις και την κοινή εξωτερική πολιτική που υπαγορευόταν από την Ρώμη, ο Τάραντας συνέχιζε να είναι μια αυτόνομη ελληνική Πόλη που έκοβε τα δικά της νομίσματα και διατηρούσε την δική της εσωτερική νομοθεσία και διακυβέρνηση. Οι κάτοικοί της συνέχιζαν να υπακούν στους νόμους της Πόλεώς τους, να πληρώνουν τους τοπικούς φόρους, να εκλέγουν τους άρχοντες της Πόλεως, να προβαίνουν σε αγοροπωλησίες, να νυμφεύονται σύμφωνα με τα ήθη, τα έθιμα και τους νόμους του Τάραντα.[926] Βέβαια, ας μην ξεχνάμε ότι όλα αυτά προέρχονται από γενικές πληροφορίες που αντλούμε από τις αρχαίες πηγές και δεν γνωρίζουμε τι επακριβώς ίσχυε στον Τάραντα.

Η νίκη επί του Πύρρου έφερε τους Ρωμαίους στο προσκήνιο των γεγονότων στην ανατολική Μεσόγειο και τους ενέταξε στις μεγάλες δυνάμεις της περιοχής. Αμέσως μετά την συμφωνία με τον Τάραντα, άλλες ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας, όπως η Ηράκλεια, οι Θούριοι, το Μεταπόντιον, ο Κρότων και οι Λοκροί έγιναν και αυτές socii navales, δηλαδή υποχρεωμένες να συνεισφέρουν πλοία στους πολέμους των Ρωμαίων. Η Ρώμη ήταν πια υπολογίσιμη δύναμη και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το 273 π.Χ. ο Πτολεμαίος Β' Φιλάδελφος (κεφ. 10) της Αιγύπτου έστειλε απεσταλμένους για να συνάψει φιλικές σχέσεις και φαίνεται ότι υπεγράφη και κάποια συμφωνία. Σύντομα οι Ρωμαίοι ανταπέδωσαν την επίσκεψη στην Αίγυπτο με έμπειρους σε διπλωματικές σχέσεις πρέσβεις και ο βασιλιάς γέμισε τους απεσταλμένους με δώρα για την Ρώμη. Οι Ρωμαίοι από την μια κολακεύτηκαν που μια μεγάλη δύναμη της εποχής ζήτησε την φιλία τους και από την άλλη έστειλαν έμπειρα μάτια και αυτιά για να διαπιστώσουν ποιοι ήταν οι νέοι τους σύμμαχοι. Αν ο Πτολεμαίος πλησίασε τους Ρωμαίους προληπτικά σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στην Ελλάδα με την συμμετοχή του Πύρρου (κεφ. 3), οι Ρωμαίοι πλησίασαν την Αίγυπτο διστακτικά, σε μια προσπάθεια να γνωρίσουν κομμάτι του Ελληνικού Κόσμου. Η συνθήκη μεταξύ Ρώμης και Αιγύπτου ήταν είτε μια απλή συνθήκη φιλίας (amicitia) είτε και μια διπλωματική συμμαχία (societas)

---

[924] Scullard, *History*, p. 145. Δες και DAGR, λμ. «foedus-Rome» και Sherwin-White, pp. 23-25 & 119-122.

[925] DAGR, λμ. «socii navales».

[926] Livius, XXXIV.57 και XXXV.46.10 («foedere iniquo») και Brauer, p. 171. Για την συμμαχία με την Νεάπολη δες Livius, VIII.26.6 και Cicero, *Pro Balbo*, 21. Για τα πολύπλοκα ιστορικά ζητήματα γύρω από τους συμμάχους των Ρωμαίων δες DGRA, 3rd ed., λμ. «socii» και E. Badian, *Foreign Clientele 264-70 B.C.* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1958), pp. 25-30. Δες και ανάλυση σε Homo, *L'Italie Primitive*, pp. 272-276.

ενώ μπορεί να εξελίχθηκε και σε εμπορική συμφωνία. Πάντως, με την αποστολή του Έλληνα βασιλιά της Αιγύπτου, για πρώτη φορά στην Ιστορία της, η Ρώμη αναγνωρίσθηκε από τον Ελληνικό Κόσμο ως μια ανερχόμενη δύναμη.[927] Με τους Πύρρειους Πολέμους, η Ρώμη «αναδύθηκε από το λυκόφως, στην Ανατολή της Ρωμαϊκής Ιστορίας».[928]

Η Επικράτηση της Ρώμης στην Ιταλία

Η παράδοση του Τάραντα στην Ρώμη το 272 π.Χ. σηματοδότησε την αφαίρεση του μεγαλύτερου εμποδίου για την επικράτηση της Ρώμης στην Κάτω Ιταλία, ενώ ο ρωμαϊκός έλεγχος της ολοκληρώθηκε με την κατάληψη του Ρηγίου το 270 π.Χ. (κεφ. 5). Εδώ και δύο χρόνια, όμως, οι Ρωμαίοι είχαν αρχίσει την συστηματική προσπάθεια για την υποταγή όσων λαών ακόμη αντιστέκονταν στην επιθυμία κυριαρχίας τους στην Ιταλία. Από το 274 έως το 264 π.Χ., ο ρωμαϊκός στρατός κατέπνιγε όση αντίσταση προέβαλαν οι πληθυσμοί της χώρας στην ισχύ της Ρώμης. Συγκεκριμένα, ρωμαϊκά στρατεύματα εξεστράτευσαν στην Ετρουρία, στην Ουμβρία και στο Πικηνό (Picenum, CS, map. 1, περιοχή των Πικεντίνων), στις σαυνιτικές περιοχές και στην νότια Ιταλία. Οι Ρωμαίοι, χωρίς αντίπαλο πλέον, ολοκλήρωσαν την υποταγή των Σαυνιτών, των Λευκανών και των Οσκανών.

Το 269 π.Χ., όμως, ένας Σαυνίτης όμηρος ονομαζόμενος Λόλλιος (Lollius) δραπέτευσε από την Ρώμη, επέστρεψε στο Σαύνιο και ξεσήκωσε τους συμπατριώτες του εναντίον της Ρώμης. Κατέλαβε ένα οχυρό και άρχισε τον κλεφτοπόλεμο με τους Ρωμαίους. Οι Ρωμαίοι αναγκάσθηκαν να στείλουν και τους δύο υπάτους για να καταπνίξουν τους επαναστάτες. Όταν κατέλαβαν το οχυρό, οι αρχηγοί της επαναστάσεως εκτελέσθηκαν και οι αξιωματικοί τους πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να διαλύσουν κυριολεκτικά τις φυλές των Σαυνιτών για να αποτρέψουν κάθε πιθανότητα εξεγέρσεως στο μέλλον. Ενώ μέχρι τώρα απέβλεπαν στο να περικυκλώσουν τους Σαυνίτες, τώρα διέλυσαν την συμμαχία των σαυνιτικών πόλεων. Επιπλέον, τμήμα γης που εκτεινόταν κατά μήκος του Σαυνίου, από την Καμπανία μέχρι την Απουλία παραδόθηκε στην Ρώμη και παράλληλα Πικεντίνοι, που είχαν και αυτοί μόλις επαναστατήσει χωρίς επιτυχία (268 π.Χ.), μεταφέρθηκαν μέσα στο Σαύνιο ώστε να βρεθούν περικυκλωμένοι από Σαυνίτες. Έχει υπολογισθεί ότι οι Σαυνίτες κατείχαν τώρα λίγο περισσότερο από 8000 τ.χλμ. γης, δηλαδή λιγότερο από την μισή έκταση που ήλεγχαν όταν ξεκίνησαν οι εχθροπραξίες με τους Ρωμαίους το 343 π.Χ.[929] Σκοπός όλων αυτών των κινήσεων από τους Ρωμαίους ήταν να διαλύσουν τους σαυνιτικούς λαούς και από πλευράς γεωγραφικής και από πλευράς πληθυσμιακής. Αργότερα στην ρωμαϊκή Ιστορία, φυλές των Σαυ-

---

[927] Livius, XIV Periocha και Δίων, X.fr. 41 και Ζωναράς, VIII.6 και Eutropius, II.15 και Δ.Α., XX.14 και V.M., IV.3.9 και Forsythe, p. 358. Για το είδος της συμμαχίας με την Αίγυπτο και αντικρουόμενες απόψεις πρβλ. De Sanctis, 2:428 και Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 1:109-110 και CS, p. 96 και την εκτενή συζήτηση σε Maurice Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C. (273-205)* (Paris: Boccard, 1935), pp. 60-64 και G. Colin, *Rome et la Grèce de 200 à 146 ans avant Jésus-Christ* (Paris: Fontemoing, 1905), pp. 33-34 και Γαρουφαλιάς, σ. 476-478 & υποσημειώσεις.

[928] «With the Pyrrhic War of 280-275 B.C., Rome can be said to have entered the mainstream of ancient Mediterranean history, as well as having emerged from the twilight into the dawn of Roman history», Forsythe, p. 349.

[929] De Sanctis, 2:421.

νιτών κατατάσσονταν στην περιοχή Λάτιο-Καμπανία και όχι στην περιοχή Σαύνιο.[930]

Το 268 π.Χ., οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να αναβαθμίσουν τους από το 290 π.Χ. και μέχρι τότε πολίτες χωρίς δικαίωμα ψήφου (civitas sine suffragio) Σαβίνους σε πολίτες με πλήρη ρωμαϊκά δικαιώματα, χωρίς να γνωρίζουμε την αιτία.[931] Το ίδιο έτος, οι Ρωμαίοι συγκρούστηκαν με τους Πικεντίνους, τους νίκησαν και τους προσάρτησαν ως «cives sine suffragio»,[932] ενώ ένα χρόνο μετά πολεμούσαν του Ιάπυγες ή Σαλεντίνους (Salentini ή Sallentini ή Calabri),[933] στο νοτιοανατολικό άκρο της Κάτω Ιταλίας. Το 265 π.Χ., στην ετρουσκική πόλη των Βολσινίων (Volsinii, BAGROW, 42:B3, σημερ. Bolsena[934]) οι οικογένειες που είχαν στα χέρια τους την εξουσία ανατράπηκαν από τους πελάτες τους. Μετά από αίτημα των ανατραπέντων στην Σύγκλητο, ρωμαϊκός στρατός επενέβη και κατέπνιξε την εξέγερση επαναφέροντας την παλιά αριστοκρατία στην εξουσία. Λέγεται ότι οι επαναστάτες είχαν φθάσει στο σημείο να εκδώσουν νόμο σύμφωνα με τον οποίο καμία παρθένα δεν θα παντρευόταν εάν δεν την είχε πρώτα «ανθοκόψει» (λατ. delibasset) ένας από αυτούς.[935] Το 264 π.Χ. οι Ρωμαίοι πέρασαν στην Σικελία για να πολεμήσουν εναντίον των Συρακουσίων και των Καρχηδονίων και έτσι άρχισε ο Α' Καρχηδονιακός Πόλεμος (κεφ. 5).

Μετά την παράδοση του Τάραντα, οι Ρωμαίοι επεξέτειναν την Αππία Οδό μέχρι το Βενεβέντο και τον Τάραντα και μετά, διασχίζοντας κάθετα την νοτιοανατολική άκρη της ιταλικής χερσονήσου, μέχρι το λιμάνι του Βρεντησίου ή Brundisium (σημερ. Brindisi), στο Αδριατικό Πέλαγος. Το 266 π.Χ. φαίνεται ότι η Ρώμη είχε αρχίσει τις πρώτες εμπορικές της επαφές με την Ιλλυρία, στην απέναντι από το Βρεντήσιο ακτή. Η ελληνική αποικία Απολλωνία (BAGROW 49:B3, σημερινή Pojan, στα νοτιοδυτικά παράλια της Αλβανίας) έστειλε πρέσβεις στην Ρώμη. Δύο Ρωμαίοι αξιωματούχοι, όμως, μετά από διαφωνία μαζί τους, τους χτύπησαν, γεγονός που δημιούργησε διπλωματικό επεισόδιο ανάμεσα στις δύο πόλεις. Για να λύσει το ζήτημα, η Ρώμη έστειλε τους ενόχους στην Απολλωνία, τους οποίους όμως οι Έλληνες άφησαν ελεύθερους.[936] Εξαιτίας αυτού του επεισοδίου υποψιαζόμαστε ότι οι Απολλώνιοι είχαν πιθανότατα επισκεφθεί την Ρώμη για εμπορικούς σκοπούς, αν και οι πηγές μας σιωπούν.

Όπως είχαν πράξει και παλαιότερα, οι Ρωμαίοι ίδρυσαν αποικίες στα τμήματα της Ιταλίας που καταλάμβαναν για να εδραιώσουν τον ρωμαϊκό έλεγχο σε αυτές τις περιοχές. Το 273 π.Χ., λοιπόν, ίδρυσαν τις αποικίες Cosa (BAGROW, 42:A4, σημερ. Ansedonia, 40 χλμ. νότια του Grosseto) στην ετρουσκική ακτή και Paestum (BAGROW, 44:GH5, 45:AB4, 38 χλμ. νότια του Salerno) στην θέση της παλιάς ελληνικής Ποσειδωνίας στην λευκανική ακτή. Το 268 π.Χ., ίδρυσαν την αποικία στο Μαλεβέντο, που την ονόμασαν Βενεβέντο (Maluentum / Malventum / Maleventum /

930 Ζωναράς, VIII.7 και Δ.Α., XX.17. Για τις μετακινήσεις των πληθυσμών δες Στράβων, V.4.13 (C251). Συζήτηση σε Salmon, *Samnium*, pp. 288-289.

931 V.P., I.14.7.

932 Frontinus, I.12.3 και Florus, I.19 (XIIII) και Eutropius, II.16 και Livius, XV Periocha και Orosius, IV.4.

933 Florus, I.20 (XV).

934 Στην βόρεια πλευρά της ομώνυμης λίμνης (Lago di Bolsena) και περίπου 30 χλμ. βορειοδυτικά της πόλεως Viterbo.

935 Florus, I.21 (XVI) και V.M., IX.1.ext 2 (η λέξη delibasset προέρχεται από το ρήμα delibro = αποδρέπω) και Ζωναράς, VIII.7, δηλαδή είχε πρώτος συνευρεθεί με την παρθένα νέα.

936 Δίων, X.fr. 42 και Ζωναράς, VIII.7 και V.M., VI.6.5 και Livius, XV Periocha.

Beneventum, BAGROW, 44:G3, σημερ. Benevento) και την αποικία Ariminum (BAGROW, 40:D4, σημερ. Rimini) στην βόρεια Αδριατική. Το 264 π.Χ., την αποικία Firmum (BAGROW, 42:F2, σημερ. Fermo, 50 χλμ. νότια της Ancona) στο Πικηνό και την επόμενη χρονιά την Aesernia (BAGROW, 44:F2, σημερ. Isernia) στο βόρειο Σαύνιο. Το 244 π.Χ., προς το τέλος του Α' καρχηδονιακού Πολέμου, εγκατέστησαν αποίκους στο Βρεντήσιο (Brundisium) και το 241 π.Χ. στο Σπολέτιον (Spoletium, BAGROW, 32:D3, σημερ. Spoleto) στην Ουμβρία. Την ίδια περίοδο πρέπει να ιδρύθηκαν και οι ναυτικές αποικίες της Castrum Novum (BAGROW, 42:F3, σημερ. Giulianova, 22 χλμ. ανατολικά του Teramo) στο Πικηνό αλλά και αυτή των Πύργων (Pyrgi). Οι αποικίες ιδρύονταν σε σημεία στρατηγικής σημασίας για την Ρωμαϊκή Δημοκρατία και η αρχική αποίκηση συντελείτο από 2500 μέχρι 6000 άνδρες που προέρχονταν μόνο από την Ρώμη ή κάποιοι από την Ρώμη μαζί με άλλους από τις Λατινικές Πόλεις. Οι άποικοι ελάμβαναν γη στις περιοχές που εγκαθίσταντο με αντάλλαγμα την φύλαξή της πόλεως αλλά και την ένταξή τους στον ρωμαϊκό στρατό με συμμετοχή στα λάφυρα.[937]

Η Ποσειδωνία παρουσιάζει το ενδιαφέρον ότι ιδρύθηκε ως ελληνική αποικία, αλλά ευημέρησε και ως πόλη των Λευκανών και ως ρωμαϊκή αποικία. Την Πόλη ίδρυσαν Συβαρίτες,[938] αλλά εάν ευσταθεί ιστορικά ότι ιδρύθηκε από Δωριείς[939] τότε πρέπει να πρόκειται για αποίκους από την Τροιζήνα, μια που αυτοί είχαν συμμετάσχει στον αποικισμό της Συβάρεως.[940] Η ίδρυση της Πόλεως χρονολογείται αρχαιολογικά περί το 600 π.Χ. Ιερό πιθανόν της Δήμητρας και άλλο της Αρτέμιδος που εντοπίσθηκαν περί τα 4 χλμ. ανατολικά της Ποσειδωνίας πρέπει να όριζαν το ανατολικό όριο της «χώρας» στην αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Τον ΣΤ' και το Ε' αιώνα π.Χ., η «χώρα» οριζόταν βόρεια από τον ποταμό Σίλαρι (Silarus, σημερ. Sele) και ιερό της Ήρας, περί τα 7 χλμ. από την πόλη, στο Νότο από ιερό πιθανόν του Ποσειδώνα στη Αγκρόπολη[941] (σημερ. Agropoli, BAGROW, 45:A4), περί τα 8 χλμ. από την πόλη, και στα ανατολικά από νεκροταφείο Ελλήνων και ντόπιων, περί τα 14 χλμ. μακριά από την πόλη. Το πιο σημαντικό ιερό στην ύπαιθρο ήταν της Ήρας,[942] στην νότια όχθη του ποταμού Σίλαρι, το οποίο έχει αποδειχθεί ότι είναι σύγχρονο της ιδρύσεως της Ποσειδωνίας. Κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων έχουν βρεθεί στις εκβολές του Σίλαρι ποταμού. Η συνολική έκταση της «χώρας» της Ποσειδωνίας πρέπει να άγγιζε τα 200 τ.χλμ.

Κατά τον Ε' αιώνα π.Χ. η Ποσειδωνία είχε συνάψει συμμαχίες για να αντιμετωπίσει τους Λευκανούς, αλλά ηττήθηκε, ενώ σε απροσδιόριστο χρόνο πολέμησε εναντίον της Ελέας/Υέλης (νοτιότερα της Ποσειδωνίας) και έχασε τον πόλεμο.[943] Κάποια χρονική στιγμή κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του Ε' αιώνα π.Χ. και πιθανόν μετά το 421 π.Χ. που έπεσε η Κύμη (Ιταλία), η πόλη υπέκυψε στους ντόπιους Λευκανούς και ο ελληνικός της χαρακτήρας εξαφανίσθηκε μαζί με την ελληνική γλώσσα, η οποία σταμάτησε να μιλιέται. Οι κάτοικοί της εξαναγκάσθηκαν σε εκβαρβαρισμό και άλλαξαν και τα έθιμά τους εκτός από μία ελληνική γιορτή, έλεγε ο Αριστόξενος ο Ταραντίνος

---

[937] V.P., I.14.7-8. Πρβλ. Livius, XI Periocha. Forsythe, pp. 358-360 και CS, p. 102.

[938] Ψευδο-Σκύμνος, 248-249.

[939] Solinus, II.10.

[940] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1303a (V.2.10).

[941] Για την Αγκρόπολη δες Greco, σ. 100-104.

[942] Στράβων, VI.1.1 (C251-252) και Solinus, II.7.

[943] Στράβων, VI.1.1 (C252) & 1.3 (C254).

(περ. 360-300 π.Χ.). Στην γιορτή αυτή, ανέφερε ο φιλόσοφος, συγκεντρώνονται και ξαναθυμούνται την παλιά τους γλώσσα και τους θεσμούς τους και αφού θρηνήσουν μιλώντας ο ένας στον άλλο γυρνούν στα σπίτια τους.[944]

Η περιγραφή αυτή φαίνεται υπερβολική. Δηλαδή, να δεχθούμε ότι Έλληνες που βρίσκονταν μακριά από τον κύριο ελλαδικό κορμό αλλά στην Ιταλία, όπου περιτριγυρίζονταν από τόσους άλλους Έλληνες αποίκους, είχαν απαρνηθεί την γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμά τους. Ίσως, λοιπόν, για να κατανοήσουμε καλύτερα τους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Κάτω Ιταλία και Σικελία πρέπει να σκεφθούμε και να τους μελετήσουμε με τελείως διαφορετικό τρόπο από αυτόν που το έχουν κάνει οι περισσότεροι μελετητές. Δηλαδή να μην τους βλέπουμε ως περιφερειακούς πληθυσμούς της Ιστορίας, απλώς ανάμεσα στους Έλληνες της Ελλάδας και στους Ρωμαίους της Ιταλίας. Έχει υποστηριχθεί από την Kathryn Lomas ότι πρέπει η αντίληψή μας για τις σχέσεις Ελλήνων και ντόπιων στην Κάτω Ιταλία και Σικελία να μεταβληθεί και να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην αλληλεπίδραση που είχαν μεταξύ τους. Ίσως πρέπει να δώσουμε λιγότερη σημασία στον «ελληνοκεντρισμό» των πηγών μας αλλά και στην «υπέρ-ρωμαϊκή έποψη» όσων συγγραφέων ασχολήθηκαν μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση της Ιταλίας και Σικελίας. Η προσπάθεια αυτή είναι στα πλαίσια της θεωρήσεως της Ιστορίας και των πολιτισμών (υλικών και πνευματικών) της Προ-Ρωμαϊκής Ιταλίας με τους δικούς τους όρους (απο-αποικιοποίηση της Ιστορίας).

Πρώτα-πρώτα, πρέπει να αντιληφθούμε ότι η ελληνική Πόλη μακριά από την Αθήνα και την κυρίως Ελλάδα και ιδίως στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο δεν αναπτύχθηκε πολιτικά με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε το πρότυπό μας, η Αθήνα της Κλασσικής Εποχής. Οι ελληνικές Πόλεις των αποικιών είχαν γενικά «αδύναμη δημοκρατική διακυβέρνηση», συνήθως τυραννίες και ολιγαρχίες. Το γεγονός ότι κυρίως στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, οι Έλληνες Ιταλιώτες έπρεπε να συμβιώσουν με γηγενείς πληθυσμούς (Μεσσαπίους, Οσκανούς, Σαβέλλους, Ετρούσκους, Ρωμαίους) υποδεικνύει ότι υπήρξε έντονος συναγωνισμός για γη και φυσικούς πόρους αλλά και πολιτισμική αλληλεπίδραση. Επίσης, είναι πολύ σημαντικό να κατανοήσουμε πώς η επιλογή του ποιοι θα θεωρούνται πολίτες μιας Πόλεως αλλά και η εθνική τους ταυτότητα στην περιοχή ήταν διαφορετική από αυτή της Αθήνας. Στην Αθήνα του μέσου του Ε' αιώνα π.Χ. το σώμα των πολιτών επί Περικλή περιορίσθηκε σε όσους ο πατέρας και η μητέρα ήταν Αθηναίοι, νόμος ο οποίος απαγόρευσε την συμμετοχή μη-Αθηναίων αλλά και μη-Ελλήνων. Αλλά αυτή η αντίληψη συμμετοχής και αποκλεισμού στο σώμα το πολιτών δεν ήταν ίδια ανάμεσα στους Ιταλιώτες, κυρίως διότι αρκετές από τις αρχικές αποικίες ή κοινότητες κατοικούνταν από Έλληνες και γηγενείς μαζί. Είναι πιθανό, λοιπόν, ο πολιτικός αποκλεισμός στις αποικίες της κεντρικής Μεσογείου να μην ήταν αποκλειστικά ζήτημα διαχωρισμού ανάμεσα σε πολίτες και μη πολίτες αλλά και σε σχέση με την εθνική ταυτότητα των κατοίκων.

Στην αρχή της ελληνικής εγκαταστάσεως στο Μεταπόντιον, στην Σίρι, και στην Ηράκλεια, όλες στην ίδια περιοχή, έχει παρατηρηθεί ότι δεν υπήρχε σημαντική απόσταση ανάμεσα στον χώρο ταφής Ελλήνων και εκείνον των γηγενών, πράγμα που διαφοροποιείται από τον Ζ' αιώνα π.Χ. Αλλά παραμένουν τα ερωτηματικά ως προς το κατά πόσον και με ποιον τρόπο υπήρχε συνταύτιση αποίκων και γηγενών. Από το τέλος του

---

[944] Αριστόξενος Ταραντίνος, fr. 124 = Αθήναιος, XIV.31 (632a).

Ε' αιώνα π.Χ. και μετά, όμως, γίνεται φανερό ότι η απορρόφηση των γηγενών στις ελληνικές Πόλεις είναι όλο και μεγαλύτερη με τρανό παράδειγμα αυτό της Νεαπόλεως, όπου δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα σε ντόπιους Καμπανούς (Οσκανούς). Αλλά και στην Κύμη (Ιταλίας), όπου Οσκανοί εγκαταστάθηκαν στην πόλη το 421 π.Χ. και η οσκανική γλώσσα αντικατέστησε την ελληνική στις επιγραφές και υπάρχουν πολυάριθμα οσκανικά ονόματα σε σχέση με τα ελληνικά, η πληθυσμιακή διαφοροποίηση είναι εμφανής και στην λατρεία θεών, και στην πολιτική διακυβέρνηση, και στον υλικό πολιτισμό. Μάλιστα, μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Κύμης μετακόμισε στην Νεάπολη,[945] όπου δημιούργησαν μία δική τους πολιτική ομάδα (φράτρα Κυμαίων[946]) και η οποία διατήρησε τον χαρακτήρα της για αιώνες. Ακόμη, παρά την εισροή Καμπανών και Ρωμαίων στην Νεάπολη νωρίτερα, κατά την Ρωμαϊκή Εποχή και λίγο πριν την γέννηση του Ιησού, η πόλη είχε διατηρήσει πολλά ελληνικά στοιχεία, γυμνάσια, εφηβεία, φρατρίες, ελληνικά ονόματα.[947]

Μία ακόμη περίπτωση αναμείξεως στοιχείων είναι και αυτή στην Ποσειδωνία, για την οποία ο Αριστόξενος ο Ταραντίνος θεωρούσε ότι ο ελληνικός χαρακτήρας της πόλεως είχε εξαφανισθεί τελείως. Αλλά η αρχαιολογική σκαπάνη δεν επιβεβαιώνει στρώμα καταστροφής από βίαιη κατάληψη της πόλεως, ενώ αντιθέτως επαληθεύει την συνέχεια της ελληνικής παρουσίας μέχρι και τον Γ' αιώνα π.Χ. (επιγραφές στην ελληνική μαζί με άλλες στην οσκανική γλώσσα, ελληνικά ονόματα, κυρίως ελληνική ερυθροβαφή κεραμική, ελληνικά λατρευτικά έθιμα και πρακτικές) μαζί με την καταφανή συνύπαρξη των λευκανικών στοιχείων. Με άλλα λόγια, η αρχαιολογία δεν συμφωνεί με το απόλυτο συμπέρασμα του Αριστόξενου για την ελληνική εξαφάνιση.

Σε άλλη Πόλη της Κάτω Ιταλίας, στην Ηράκλεια, επιγραφή του Δ' αιώνα π.Χ. περιγράφει την διαίρεση και την χρήση των γαιών των ιερών του Διονύσου και της Αθηνάς. Στην επιγραφή περιλαμβάνονται αρκετά μη ελληνικά ονόματα ανάμεσα στους άρχοντες που αναφέρονται στην εισαγωγή των δύο τμημάτων της.[948] Για παράδειγμα το όνομα «Δάζιμος» είναι μεσσαπικό (Μεσσαποί) και πρόκειται για πολίτες της Ηράκλειας εκλεγμένους άρχοντες αλλά και σε άλλες επιγραφές στην κυρίως Ελλάδα και σε Ιταλιώτικες Πόλεις αναγνωρίζουμε ονόματα ελληνο-ιταλικά.

Όλη αυτή η συζήτηση εγείρει βέβαια ερωτήματα σχετικά με το ποιος, ποια χρονική περίοδο, και υπό ποίους όρους μπορούσε να γίνει αποδεκτός ως πολίτης ελληνικής Πόλεως μακριά από την κυρίως Ελλάδα. Είναι όμως χαρακτηριστική η αποστροφή του Θουκυδίδη για την σύσταση του σώματος των πολιτών και την πολιτική διοίκηση στις Ιταλιώτικες Πόλεις. Ο Θουκυδίδης βάζει στο στόμα του Αλκιβιάδη, ο οποίος προσπαθεί να πείσει τους Αθηναίους το 415 π.Χ. να εκστρατεύσουν στην Σικελία[949] τα εξής λόγια: «Μην αλλάξετε γνώμη για την εκστρατεία θεωρώντας ότι η Σικελία είναι μεγάλη δύναμη. Οι πολυάνθρωπες πόλεις (της) συγκροτούνται από σύμμεικτους όχλους και (έτσι) εύκολες έχουν τις μεταβολές στο πολιτικό σώμα και την αποδοχή νέων

[945] Δ.Α., XV.6.4.

[946] PHI Greek Inscriptions, # PH177621, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) Italy, incl. Magna Graecia I.Napoli I 9, η επιγραφή έχει χρονολογηθεί στον δεύτερο μισό του 2ου μ.Χ. αιώνα.

[947] Στράβων, V.4.7 (C246).

[948] PHI Greek Inscriptions, # PH140974, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 645.

[949] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 286-287.

πολιτών».[950] Με αυτά τα λόγια προσπαθεί ο Αλκιβιάδης, αλλά στην ουσία ο Θουκυδίδης, να δείξει «την ενδεχόμενη αδυναμία και αστάθεια» της πολιτικής οργανώσεως των Ιταλιωτών, δηλαδή την μεγάλη πολιτειακή διαφορά που υπήρχε με τις Πόλεις του κυρίως ελλαδικού χώρου. Το σύστημα αυτό επιβεβαιώνει και ο Κικέρων το 62 π.Χ. όταν υπερασπιζόμενος τον Αρχία λέει ότι «είναι καταγεγραμμένος πολίτης και σε άλλες Πόλεις εκτός από αυτή την ίδια [την Ηράκλεια]. Πράγματι, πολίτες της [Μεγάλης] Ελλάδας σε αρκετές περιπτώσεις συνδέθηκαν με περίεργο τρόπο ως προς τα πολιτικά τους δικαιώματα με ευτελείς ανθρώπους, είτε καθόλου είτε μικρής σημασίας, και θέλετε να πιστέψω ότι οι πολίτες του Ρηγίου, των Λοκρών, της Νεαπόλεως ή του Τάραντα δεν θα απένειμαν σε μία ιδιοφυΐα όπως ο πελάτης μου [Αρχίας] τιμή [πολιτικά δικαιώματα] που την έχουν απλόχερα δώσει σε απλούς ηθοποιούς».[951] Την εποχή της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, οι ηθοποιοί θεωρούνταν άνθρωποι με επιλήψιμη ηθική υπόσταση στην κοινωνία. Συνεπώς, υπήρχε μία ελευθεριότητα στην απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στην Μεγάλη Ελλάδα και δεν είχε ουσιαστικά σημασία τι σόι άνθρωπος ήταν αυτός που ελάμβανε τέτοια δικαιώματα.

Οι λόγοι απονομής πολιτικών δικαιωμάτων υπαγορεύονταν ουσιαστικά από τοπικούς λόγους, κυρίως μεταναστεύσεις πολιτών από την μία Πόλη στην άλλη για διάφορους λόγους αλλά και αριθμητικές διευθετήσεις στο πολιτικό σώμα από τυράννους με αύξηση (πρόσκληση ή εξαναγκασμό εγκαταστάσεων από άλλη Πόλη) ή μείωση με την μέθοδο της εξορίας του αριθμού των πολιτών. Μάλιστα, το φαινόμενο αυτό δεν περιοριζόταν στην Ιταλία και στην Σικελία αλλά ήταν διαδεδομένο σε ολόκληρο τον Ελληνικό Κόσμο. Αυτή η πραγματικότητα των μεταφερόμενων πολιτικών δικαιωμάτων ή η στέρησή τους υπήρξε κεφαλαιώδους σημασίας κατά την ρωμαϊκή στρατιωτική και πολιτική εξάπλωση και είχε ως αποτέλεσμα την τελική ενοποίηση των γηγενών Ιταλών και Ελλήνων Ιταλιωτών από την Ρώμη. Παραδείγματα της ελεύθερης μετακινήσεως ατόμων στην Ιταλία κατά τον Ζ’ και τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ. φαίνονται από την ανάμειξη ελληνικών, λατινικών και ιταλικών ονομάτων ατόμων με υψηλά αξιώματα σε επιγραφές: rutile hipukrate (Ρουτίλος Ιπποκράτης), ate peticina (Άττος Πετίκιος), kalatur phapena (Καλάτορ Φάβιος), tite latine (Τίτος Λατίνιος).[952] Είναι πιθανό, συνεπώς, καταλήγει η Kathryn Lomas, να πρέπει να εξετάσουμε τους Ιταλιώτες και τους γηγενείς ως <u>μία</u> πολιτισμική και Ιστορική «Κοινή», εντός της οποίας συμμετείχαν και αλληλεπιδρούσαν και τα δύο μέρη, και μάλιστα από την εποχή των πρώτων ελληνικών εγκαταστάσεων. Επίσης, ίσως πρέπει να αποδεχθούμε ότι ο ελληνικός πολιτισμός δεν υπήρξε «ομοιογενής μονόλιθος», αλλά μέσα στους αιώνες ανέπτυξε «σημαντικές περιφερειακές παραλλαγές» και όχι μόνο στην Μεγάλη Ελλάδα αλλά πιθανότατα και στην Μικρά Ασία και στον Εύξεινο Πόντο.[953]

Επικεντρώνοντας πάλι την προσοχή μας στην Ποσειδωνία, το εκκλησιαστήριο του μέσου του Ε’ αιώνα π.Χ. είναι πιθανό να προσδιορίζει και το πολίτευμα της Πόλε-

---

[950] Θουκ., VI.17.2.

[951] Cicero, *Pro Archia*, 10.

[952] Cornell, p. 158.

[953] Για το όλο ζήτημα δες αναλυτικά Kathryn Lomas, «The Polis in Italy: Ethnicity, Colonization, and Citizenship in the Western Mediterranean,» in *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, eds Roger Brock and Stephen Hodkinson (Oxford: Oxford University Press, 2000), pp. 167-185.

ως την περίοδο αυτή, δηλαδή δημοκρατία βασιζόμενη στην εκκλησία του δήμου. Σχετικά με το θέμα αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει ορειχάλκινη όλπη του ΣΤ' ή του Ε' αιώνα π.Χ. που βρέθηκε σε τάφο στην «χώρα» της Πόλεως και στην ράχη της φέρει χαραγμένα την εξής επιγραφή:

> πα Εὐϝαινέτο
> βυ Κλεσάρχο
> δυ Ἀπολλοδόρο
> δυ Θεοπροκίδα[954]

Τέσσερα ονόματα ανδρών μπροστά από τα οποία υπάρχει ένα μονοσύλλαβο σημείο. Τα σημεία (πα, βυ, δυ) μάλλον υποδηλώνουν φυλή, δήμο ή άλλη πολιτειακή υποδιαίρεση στην οποία ανήκαν οι άνδρες, γεγονός που ενισχύει την άποψη υπάρξεως πολιτείας.

Η Ποσειδωνία περιβαλλόταν από τείχος της εποχής των Λευκανών και των Ρωμαίων και μήκους 4750 μ., το οποίο ήταν κατασκευασμένο στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. Μέσα από αυτό το τείχος, όμως, υπάρχουν κατάλοιπα αρχαιότερου τείχους της ελληνικής εποχής της πόλεως. Η οικιστική περιοχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. υπολογίζεται σε 0,7 τ.χλμ., ενώ η έκταση της οικιστικής περιοχής του Ε' αιώνα π.Χ. υπολογίζεται σε 1,25 τ.χλμ., όπως αυτή ορίζεται από μεγάλα νεκροταφεία και ιερά στα όρια της πόλεως. Οι στενωποί και οι πλατιές οδοί του ορθογώνιου πολεοδομικού σχεδίου που ανάγονται στην ρωμαϊκή περίοδο της πόλεως πρέπει να ακολουθούσαν το προηγούμενο σχέδιο της ελληνικής εποχής της πόλεως, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο Μεταπόντιον. Η μεγάλη κεντρική Αγορά και τα δύο μεγάλα τεμένη χώριζαν την πόλη σε δημόσιο και ιδιωτικό χώρο με τον πρώτο να καταλαμβάνει το ένα τέταρτο τής εντός των τειχών περιοχής. Στην Αγορά υπήρχε εκκλησιαστήριο και ηρώον (πιθανόν του οικιστή). Η κύρια θεότητα ήταν η Ήρα και ο ναός της του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ο ονομαζόμενος Ηραίον Ι, ενώ υπήρχε άλλος ναός (ο ονομαζόμενος Ναός του Ποσειδώνα ή Ηραίον ΙΙ) που μάλλον ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα. Άλλο αρχαϊκό κτίσμα ήταν ο ονομαζόμενος Ναός της Δήμητρας. Λατρεύονταν επίσης, ανάμεσα σε διάφορες θεότητες, η Αθηνά, η Αφροδίτη, η Άρτεμις, η Δήμητρα, ο Δίας, ο Ποσειδώνας και στον χώρο των ιερών υπήρχαν τουλάχιστον άλλα οκτώ κτίσματα της Αρχαϊκής Εποχής. Η Πόλη υπερηφανευόταν για τον ολυμπιονίκη της. Νικητής στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 468 π.Χ. στο στάδιο[955] και στον δίαυλο (απόσταση δύο σταδίων)[956] είχε ανδειχθεί ο Παρμενίδης από την Ποσειδωνία.[957]

Τα αργυρά νομίσματα που έκοψε η Πόλη στο δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ βασίζονται σε ένα τοπικό σύστημα το οποίο χρησιμοποιούσε και η γειτονική Ελέα/Υέλη. Σύμφωνα με αυτό το σύστημα που ονομάζεται Φωκαιακό, ο αργυρός στατήρας ζύγιζε 7,5 γρ. και ακολουθούσαν οι υποδιαιρέσεις του ενώ στον εμπροσθότυπο υπήρχε όρθιος Ποσειδώνας. Από το 470 π.Χ. η Ποσειδωνία έκοψε νομίσματα στο Αχαϊκό σύστημα (Πίνακας 28), αλλά συνέχισε να κόβει αργυρά νομίσματα και την πε-

---

[954] PHI Greek Inscriptions, # PH195408, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IGASMG IV 32.
[955] Για το αγώνισμα δες Γιαλούρης, *Ολυμπιακοί Αγώνες*, σ. 174-175.
[956] Για το αγώνισμα δες Γιαλούρης, *Ολυμπιακοί Αγώνες*, σ. 176.
[957] Moretti, *Olympionikai*, no. 235-236.

ρίοδο που η διοίκησή της ήταν στα χέρια των Λευκανών.[958] Στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., η Ποσειδωνία πέρασε στους Λευκανούς, οι οποίοι μάλλον της έδωσαν το νέο όνομα Paestum. Μεταξύ του 334 και του 331 π.Χ. ήταν στον έλεγχο του Αλεξάνδρου Α' των Μολοσσών και το 273 π.Χ. έγινε ρωμαϊκή αποικία.[959]

Τα στοιχεία που διαθέτουμε από την Ποσειδωνία αλλά και από άλλες Ιταλιώτικες Πόλεις είναι αρκετά για να υποστηρίξουμε ότι εκεί, στην Μεγάλη Ελλάδα, συντελέσθηκε για πρώτη φορά η συνάντηση Ευρωπαίων, και στην περίπτωση αυτή των Αρχαίων Ευρωπαίων (Ελλήνων, Ρωμαίων, και Ιταλών). Υπήρξε μία συνάντηση πρωτίστως πολιτισμική αλλά και οικονομική και κοινωνική. Οι Ιταλιώτικες Πόλεις μέσω της Συμμαχίας ή και Συμπολιτείας που ανέπτυξαν υπήρξαν μια άτυπη πρώτη γεύση ενωμένης Ευρώπης σε μικρή και ιδιαίτερα τοπική κλίμακα, μία ένωση των Αρχαίων Ευρωπαίων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Ευρώπη των ευρωπαϊκών λαών που γνωρίζουμε σήμερα είναι αποτέλεσμα εισροής στην ήπειρο νέων λαών: Φράγκων (προγόνων των Γάλλων), Αλαμαννών και Τευτόνων (προγόνων των Γερμανών), Σαξόνων (προγόνων των Βρετανών) και γενικά των λαών που ονομάζουμε Γερμανικά Φύλα. Οι λαοί αυτοί κατέκτησαν την βόρεια και κεντρική Ευρώπη στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας και στην αρχή της Πρώιμης Μεσαιωνικής Εποχής και απετέλεσαν μία από τις αιτίες της πτώσεως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ένα μέρος αυτών των λαών υπό την ηγεσία του Φράγκου βασιλιά Καρλομάγνου (747/748-814 μ.Χ.) αποτέλεσε την δεύτερη ευρωπαϊκή ένωση λαών, αυτή στην κεντρική Ευρώπη. Αλλά τι είναι τέλος πάντων η Ευρώπη του 21ου μ.Χ. αιώνα; Μήπως είναι και απόγονος του Μεσαιωνικού Ευρωπαϊκού Κόσμου που ξεκίνησε με τον Καρλομάγνο αλλά και της Αρχαίας Ευρώπης των Ελλήνων, των Ρωμαίων, των Γαλατών/Κελτών και των άλλων λαών που ζούσαν στην Ευρώπη πριν την έλευση των Γερμανικών Φύλων; Στην ουσία και σε τελευταία ανάλυση, τι είναι η Ευρώπη του σήμερα, η Ευρώπη των λαών της και ποιων λαών;

Πριν δώσουμε την δική μας απάντηση στο τελευταίο ερώτημα, θα γυρίσουμε πίσω στο 1922 όταν ο Γάλλος Πωλ Βαλερύ (Paul Valéry) έδωσε την δική του απάντηση, μια απόκριση που θεμελίωσε την γαλλική κυρίως αλλά και γενικώς δυτικοευρωπαϊκή αντίληψη ότι η Ευρώπη του σήμερα δεν είναι παρά ο απόγονος της Μεσαιωνικής Ευρώπης και απλώς βασισμένη στον ελληνο-ρωμαϊκό πολιτισμό. Αναρωτιέται, λοιπόν, ο Βαλερύ εάν η Ευρώπη είναι γεωγραφικά κάποιο ακρωτήριο της γηραιάς ηπείρου ή δυτική απόληξη της Ασίας. «Κοιτάει φυσικά προς την Δύση», γράφει με νόημα μια που μόλις είχε ξεκινήσει η Ρωσσική Επανάσταση. Στον νότο συνορεύει με μια θάλασσα που έχει θαυμάσια συντελέσει στην εξέλιξη του «ευρωπαϊκού πνεύματος» («esprit européen»). Οι φυλές που έφθασαν στις ακτές της αναμείχθηκαν μεταξύ τους και αντάλλαξαν εμπορεύματα και πολεμικά κτυπήματα. Οι αποικίες που εγκατέστησαν ήταν για να ανταλλάξουν εμπορεύματα αλλά και «πεποιθήσεις, γλώσσες, έθιμα, τεχνολογικές κατακτήσεις». Πριν από τον σχηματισμό της σημερινής Ευρώπης, συνεχίζει ο Βαλερύ, στην ανατολική Μεσόγειο είχε δημιουργηθεί μια «προ-Ευρώπη», πρώτα οι Αιγύπτιοι και οι Φοίνικες, μετά οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι, οι Άραβες, οι Ιβηρικοί λαοί. Όλοι αυτοί ήταν σαν να προμήνυαν τον πολιτισμό στον οποίο έχουμε φθάσει σήμερα. Μέσα στους

---

[958] N. K. Rutter, *The Greek Coinages of Southern Italy and Sicily* (London: Spink, 1997), p.32 & & 57-58 & 76-77.

[959] Hansen & Nielsen, no 66, «Poseidonia», pp. 287-289. Δες νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 42, 48 και GCTV, nos 241-243, 1:33 & 424-428, 1:48 & 628-637, 1:66-67

αιώνες έφθασαν και άλλοι λαοί στην «ευγενή» αυτή θάλασσα, οι Κέλτες, οι Σλάβοι, οι «γερμανικοί λαοί», επειδή τους έλκυσε σαν «αντικείμενο παγκόσμιου πόθου». Η Ευρώπη μας που ξεκίνησε ως Μεσογειακή αγορά, γράφει ο Βαλερύ, έγινε σήμερα (1922) ένα τεράστιο παραγωγικό εργοστάσιο αλλά και ένα απαράμιλλο πνευματικό εργοστάσιο. Ο ορισμός των Ευρωπαίων, με πολλές επιφυλάξεις, γράφει, πρέπει να πληροί επί των λαών την επίδραση τριών παραγόντων. Πρώτη η επίδραση της Ρώμης. Όπου επέδρασαν οι Ρωμαίοι, «υπάρχει και κάτι ευρωπαϊκό», διότι η Ρώμη υπήρξε «το αιώνιο πρότυπο της οργανωτικής και σταθεράς ισχύος». Δεύτερος έρχεται ο Χριστιανισμός, καταγόμενος από το εβραϊκό έθνος, και η εξάπλωσή του στις περιοχές ελέγχου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η τρίτη επίδραση προέρχεται από τις «αρετές» της Αρχαίας Ελλάδας, διότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία «κατέκτησε για να κατακτηθεί» και επέτρεψε την διάχυση των ελληνικών αρετών και του Χριστιανισμού σε ολόκληρη την επικράτειά της. Στην Ελλάδα οφείλουμε «την πειθαρχία του πνεύματος», από όπου πηγάζει η επιστήμη μας του σήμερα, την τελειότητα στα πάντα. Πριν την ελληνική επιστήμη υπήρξε ένα είδος επιστήμης στην Αίγυπτο και στην Μεσοποταμία αλλά δεν ήταν παρά πρακτική. «Όλες οι φυλές και όλες οι χώρες οι οποίες διαδοχικά εκρωμαΐσθησαν, εκχριστιανίσθησαν, και σε ό,τι αφορά στο πνεύμα, υπάκουσαν στην πειθαρχία των Ελλήνων, είναι χωρίς αμφιβολία ευρωπαϊκές».[960] Αυτή ήταν, λοιπόν, η «προ-Ευρώπη» [« une sorte de pré-Europe»] του Βαλερύ, βασισμένη ουσιαστικά στις ρωμαϊκές κατακτήσεις, στην εξάπλωση του Χριστιανισμού και στα πνευματικά επιτεύγματα των Ελλήνων. Αυτή την Ευρώπη προσπέρασε γρήγορα ο Γάλλος συγγραφέας αλλά και οι άλλοι Ευρωπαίοι συγγραφείς για να εγκαθιδρύσουν την σύγχρονη Ευρώπη στην μετα-ρωμαϊκή εποχή, στον Δυτικό Μεσαίωνα.

Στον 20ο και στον 21ο μ.Χ. αιώνα, όμως, η ιστορική και αρχαιολογική έρευνα έχει προχωρήσει τόσο πολύ που δεν αφήνει αμφιβολίες ότι η Αρχαία Ευρώπη δεν μπορεί απλώς να ξεπεραστεί. Η Ιστορία της Ευρώπης ως σημείο συναντήσεως λαών ξεκινάει στην Μεγάλη Ελλάδα, στην δυτική Μεσόγειο όπου συντελέσθηκε η συνάντηση Γαλατών/Κελτών και Ελλήνων αλλά και στην Αρχαία Μικρά Ασία, όπου έγινε η συνάντηση Γαλατών/Κελτών, Ελλήνων και γηγενών λαών. Παρά την κατάρρευση της δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η Αρχαία Ευρώπη συνεχίσθηκε στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και μετέπειτα Βυζάντιο αλλά και στην Κάτω Ιταλία και Σικελία. Η Δυτική Ευρώπη άρχισε τον Μεσαίωνα με την έλευση των Γερμανικών Λαών. Συνεπώς, σήμερα πρέπει να αποδεχθούμε ότι η Ευρώπη, δυτική και ανατολική, έχει κοινή Ιστορία η οποία πηγάζει στην Αρχαιότητα στην Γαλλία, στην Ιταλία, στην Ελλάδα, συνεχίζεται στο Βυζάντιο και στην Μικρά Ασία και ανδρώνεται με τον Δυτικό Μεσαίωνα, την Αναγέννηση, την Νεώτερη και Σύγχρονη Ευρώπη από την Ισλανδία και τα Βρετανικά νησιά μέχρι και την Ρωσσία, και την Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου, τις Σκανδιναβικές χώρες στον Βορρά και τις Βαλεαρίδες, την Σικελία, την Κρήτη και την Κύπρο στον Νότο. Η Αρχαία Ευρωπαϊκή Ιστορία και ο πολιτισμός της είναι αναπόσπαστο τμήμα της Ιστορίας της Ευρώπης και Ευρωπαίος είναι σήμερα αυτός ο λαός ο οποίος ενστερ-

---

[960] Paul Valéry, 'Note (ou L'Européen),' [1922] «Essais quasi politiques. La crise de l'esprit,» in *Œuvres* I, ed. Jean Hytier (Paris: Gallimard, 1957). Δες και παρόμοιο κείμενο του ιδίου, Paul Valéry, «Mais qui donc est Européen ?,» [1922], Variété I, in *Variété I et II* (Paris: Gallimard, 1924-1930/2016) και μετάφραση στην ελληνική στο Ελένη Αρβελέρ, Maurice Aymard [, επιμ.] / Hélène Ahrweile; Maurice Aymard [ed.], Οι Ευρωπαίοι / Les Européens (Αθήνα: Σαββάλας / Hermann, 2000 / 2001), σ. 16-22.

νίζεται τις σύγχρονες ευρωπαϊκές αξίες: το αρχαιοελληνικό πνεύμα, τις ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως του 1789, και τον ευρωπαϊκό κοινοβουλευτισμό, μακριά από θεωρίες αυταρχισμού και αυταρχικές πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, και πολιτισμικές πρακτικές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ (338-263 π.Χ.)						
Έτος	**Αποικία**	**Περιοχή**	**Άνδρες**	**Σύνολο****	**τ.χλμ.**	**Σ *****
338	Antium[1]	Λάτιο (παράλια)	;	;	;	-
334	Cales	Καμπανία	2.500[2]	2.500	100	100
329	Tarracina	Λάτιο (παράλια)	300[3]	;	;	-
328	Fregellae	Λάτιο	4.000[4]	6.500	305	405
314	Luceria	Απουλία	2.500[5]	9.000	790	1.195
313	Saticula[6]	Σαύνιο	2.500	11.500	195	1.390
313	Suessa Aurunca[7]	Λάτιο	2.500	14.000	180	1.570
313	Pontiae insulum[8]	(Λάτιο)	300	14.300	10	1.580
312	Interamna Lirenas	Λάτιο	4.000[9]	18.300	265	1.845
303	Sora	Λάτιο	4.000[10]	22.300	230	2.075
303	Alba Fucens	Κεντρικά Απένινα Όρη	6.000[11]	28.300	420	2.495
299	Narnia[12]	Ουμβρία	2.500	30.800	185	2.680
298	Carseoli[13]	Κεντρικά Απένινα Όρη	4000	34.800	285	2.965
295	Minturnae[14]	Καμπανία (παράλια)	;	;	;	-
295	Sinuessa[15]	Καμπανία (παράλια)	;	;	;	-
291	Venusia[16]	Απουλία	6.000	40.800	800	3.765
289	Hadria	Κεντρικά Απένινα Όρη	4.000	44.800	380	4.145
280;	Sena Gallica	Ουμβρία	;	;	;	;
273	Paestum	Λευκανία	4.000	48.800	540	4685
273	Cosa	Ετρουρία	2.500	51.300	340	5.025
268	Ariminum	Ουμβρία	6.000	57.300	650	5.675
268	Beneventum	Σαύνιο	6.000	63.300	575	6.250
264	Firmum	Πικηνό	4.000	67.300	400	6.650
263	Aesernia	Σαύνιο	4.000	71.300	385	7035

Σημειώσεις: Οι πληροφορίες από [1] Livius, VIII.14.8, [2] Livius, VIII.16.13-14, [3] Livius, VIII.21.11, [4] Livius, VIII.22.2, [5] Livius, IX.26.3-5, [6] V.P., 1.14.4, [7] Livius, IX.28.7, [8] Livius, IX.28.7, [9] Livius, IX.28.8, [10] Livius, X.1.1-2, [11] Livius, X.1.1-2, [12] Livius, X.10.5, [13] Livius, X.13.1 & V.P., I.14.5, [14] Livius, X.21.7-10 & V.P., I.14.6, [15] Livius, X.21.7-10 & V.P., I.14.6, [16] V.P., I.14.6. Οι αριθμοί σημειώσεων δίπλα στον αριθμό των εποίκων δηλώνουν ότι αυτοί αναφέρονται από τον Λίβιο. Οι υπόλοιποι αριθμοί είναι σύγχρονοι υπολογισμοί κατά προσέγγιση.

** Το σύνολο των κατοίκων της αποικίας.

*** Σ = άθροισμα τετραγωνικών χιλιομέτρων από προηγούμενη στήλη.

Πηγή: Forsythe, pp. 307-308 και Cornell, Table 9, p. 381, προσαρμοσμένος από το A. Afzelius, *Die römische Erobe-*

rung Italiens (340-264 v. Chr.), Copenhagen 1942.

Νεώτεροι ιστορικοί, χρησιμοποιώντας τις ελάχιστες πληροφορίες των αρχαίων πηγών και συνδυάζοντας διάφορες έμμεσες αναφορές διάσπαρτες στις πηγές, έχουν υπολογίσει κατά προσέγγιση τον πληθυσμό σε διάφορες περιοχές και πόλεις της ιταλικής χερσονήσου μεταξύ του Δ’ και του Γ’ αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ., στις ρωμαϊκές περιοχές του Λατίου, της Καμπανίας της νότιας Ετρουρίας και των Σαβίνων πρέπει να κατοικούσαν 1.000.000 ελεύθεροι άνθρωποι, ενώ στις περιοχές των συμμάχων περίπου 2.000.000. Παράλληλα, στην βόρεια Ιταλία (Cisalpina) υπολογίζεται ότι κατοικούσαν 1.400.000 ελεύθεροι άνθρωποι. Την ίδια περίοδο, οι Ρωμαίοι πολίτες πρέπει να αριθμούσαν περίπου 300.000 άνδρες, ενώ οι Λατίνοι και οι σύμμαχοι δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τους 640.000 άνδρες. Επίσης, η Ρώμη πρέπει να είχε περίπου 100.000 κατοίκους την περίοδο των πολέμων με τον Πύρρο, η Κάπουα 75.000 την περίοδο των Καρχηδονιακών Πολέμων και ο Τάραντας, μετά την αποχώρηση του Πύρρου, μεταξύ 50.000-60.000 κατοίκους.[961]

Η επέκταση ενός κράτους-Πόλεως τόσο ώστε να αποκτήσει το μέγεθος της Ρώμης του Γ’ αιώνα π.Χ., δηλαδή να εκτείνεται στο μεγαλύτερο μέρος της ιταλικής χερσονήσου, δεν έχει προηγούμενο στην Αρχαία Ιστορία. Αν και η επιτυχία της επεκτάσεως της Ρώμης οφείλεται εν μέρει στην γεωγραφική της θέση, ο κυριότερος παράγων επιτυχίας των Ρωμαίων υπήρξε η πολεμική τους τεχνική και η επιτυχημένη πολιτική τους οργάνωση. Ο ρωμαϊκός στρατός της εποχής βασιζόταν στο βαριά οπλισμένο πεζικό των λεγεώνων, ενώ το ιππικό και το ελαφρύ πεζικό δεν ήταν ικανά για πολύπλοκες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Τις ίδιες αδυναμίες παρουσίαζαν και οι αξιωματικοί των σωμάτων, οι οποίοι δεν είχαν την πείρα και την εκπαίδευση να οδηγήσουν σε μάχες με πολύπλοκες στρατηγικές και διάφορες στρατιωτικές ομάδες τους Ρωμαίους, όπως αποδείχθηκε στις συγκρούσεις με τον Πύρρο. Η επιτυχία των Ρωμαίων στην Ιταλία, λοιπόν, οφείλεται σε γενικές γραμμές στην στρατιωτική κατωτερότητα των μονάδων των Ιταλιωτών αντιπάλων τους, αλλά και στην δυνατότητα του ρωμαϊκού στρατού να ανανεώνει το ανθρώπινο δυναμικό του παρά τις βαριές απώλειες στην μάχη, χρησιμοποιώντας Ρωμαίους αλλά και συμμάχους. Αυτή ήταν η τακτική που υιοθετήθηκε στις συγκρούσεις με τον Πύρρο. Οι Ρωμαίοι ασχολήθηκαν με την τέχνη του πολέμου σοβαρά διεξάγοντας ασκήσεις και υπακούοντας σε αυστηρή πειθαρχία και στις διαταγές των διοικητών τους, πάντα σε σύγκριση με τους άλλους λαούς της ιταλικής χερσονήσου.

Η ρωμαϊκή επέκταση μέσα στις πρώτες δεκαετίες του Γ’ αιώνα π.Χ., «a remarkable achievement»,[962] άλλαξε την πολιτική, στρατιωτική, κοινωνική και οικονομική εικόνα της Ιταλίας. Το 264 π.Χ., η Ρωμαϊκή Δημοκρατία περιλάμβανε τρεις κατηγορίες κατοίκων: τους Ρωμαίους πολίτες, τους συμμάχους, και τους Λατίνους εποίκους. Όλοι

---

[961] Beloch, *Bevölkerung*, pp. 395 & 413 & 419 και De Sanctis, 2:494 και CS, p. 103 & 594 n. 14.

[962] «αξιοσημείωτο επίτευγμα», Cornell, p. 362. Ορισμένοι ιστορικοί, όπως και ο Cornell, γράφουν για την «ρωμαϊκή κατάκτηση» (roman conquest) της Ιταλίας. Η λέξη «κατάκτηση» εμπεριέχει την σύλληψη και προσχεδιασμένη εκτέλεση κάποιου μεγαλεπήβολου σχεδίου. Για την περίοδο αυτή προτιμούμε την ουδέτερη λέξη «επέκταση», διότι δεν πιστεύουμε ότι οι Ρωμαίοι είχαν καταστρωμένο σχέδιο επιβολής της ισχύος τους στην Ιταλία. Απλώς το ένα γεγονός έφερε το άλλο, η μία νίκη οδήγησε στην επόμενη και τελικά η Ρώμη έφθασε στο σημείο να ελέγχει την Ιταλία.

αυτοί μαζί και η κάθε ομάδα ξεχωριστά είχαν συγκεκριμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα έναντι της Ρώμης. Οι Ρωμαίοι πολίτες κατοικούσαν στην κεντρική Ιταλία, γύρω από την Ρώμη, από το Τυρρηνικό Πέλαγος μέχρι την Αδριατική, και στην βόρεια Καμπανία, μέχρι την Νεάπολη. Είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα και αποτελούσαν τον κορμό της ρωμαϊκής πολιτείας. Τους συμμάχους αποτελούσαν οι λαοί και οι πόλεις με τους οποίους είχαν πολεμήσει κατά καιρούς οι Ρωμαίοι, τους είχαν νικήσει και τους είχαν εντάξει στον κύκλο των περιφερειακών συμμάχων ή είχαν αυτοί εθελοντικά συνταχθεί με την Ρώμη.[963] Η σχέση τους με την Ρώμη διείπετο από συγκεκριμένες διμερείς συνθήκες (πληθ. Foedera), αν και κατά τα άλλα (στις εσωτερικές τους υποθέσεις) ήταν αυτόνομοι εκτός από θέματα εξωτερικής πολιτικής της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Συμμετείχαν ισότιμα με τους Ρωμαίους στην διανομή των λαφύρων και είμαστε βέβαιοι ότι συνέβαινε το ίδιο και με την γη των αντιπάλων που δεσμευόταν, εφόσον ο ρωμαϊκός πληθυσμός των αποίκων δεν πρέπει να ήταν αρκετός για να καλλιεργήσει όλη την διαθέσιμη γη.[964] Κατά κανόνα, οι λαοί αυτοί ή πόλεις διοικούνταν από αριστοκράτες γαιοκτήμονες οι οποίοι είχαν τα ίδια συμφέροντα με την ρωμαϊκή αριστοκρατία. Την αριστοκρατική αυτή ομάδα είχαν βοηθήσει οι Ρωμαίοι σε αρκετές περιστάσεις όταν αντιμετώπισε εσωτερικά προβλήματα, όπως στην Νεάπολη το 326 π.Χ., στο Αρρήτιο (Arretium) το 302 π.Χ.,[965] στην Λευκανία το 296 π.Χ.[966] και στους Βολσίνιους το 264 π.Χ.[967] Αυτά τα γεγονότα, βέβαια, επιβεβαιώνουν τον κοινωνικό διαχωρισμό ανάμεσα στους Ετρούσκους ευγενείς και στους ημι-ελεύθερους χωρικούς των πόλεων. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι οι Ρωμαίοι απέφυγαν να εγκαταστήσουν μεγάλο αριθμό αποικιών στην Ετρουρία, διότι μέσω των ευγενών ήλεγχαν την υποταγή των Ετρούσκων. Από την άλλη πλευρά, η ελευθερία που απολάμβαναν οι Ετρούσκοι ως σύμμαχοι καθυστέρησε τον εκρωμαϊσμό τους.[968]

Πάντως, οι σύμμαχοι των Ρωμαίων αποτελούσαν την μεγαλύτερη ομάδα από τις τρεις που προαναφέραμε και ήταν οι Ετρούσκοι, οι Όμβροι, οι Πικεντίνοι, οι Σαυνίτες, άλλες μικρότερες ομάδες μη ρωμαϊκών λαών καθώς και οι ελληνικές Πόλεις της Ιταλίας. Η τρίτη ομάδα των κατοίκων της Ιταλίας την εποχή αυτή ήταν οι Λατίνοι που εποίκησαν τις νεοϊδρυθείσες ρωμαϊκές αποικίες και ήταν πολύ στενά συνδεδεμένοι με την Ρώμη από πλευράς νόμων, πολιτισμού, ηθών και εθίμων. Βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε στρατηγικά σημεία στις περιοχές των συμμάχων, έτσι ώστε οι δεύτεροι να νοιώθουν πάντα την ανάσα της ρωμαϊκής λύκαινας στον σβέρκο τους. Με άλλα λόγια, οι Ρωμαίοι ύφαναν ένα πυκνό δίχτυ με το οποίο σκέπασαν το σώμα του μεγαλύτερου μέρους της ιταλικής χερσονήσου. Ο εγκέφαλος και η καρδιά του σώματος ήταν η Σύγκλητος και οι Ρωμαίοι πολίτες, τα μέρη του σώματος οι σύμμαχοι, και ελεγκτές μύες οι Λατίνοι έποικοι. Η συνοχή του σώματος αυτού, όμως, εξαρτάτο από την υποχρέωση όλων να επανδρώνουν τον ρωμαϊκό στρατό έτσι ώστε η Ρώμη να διαθέτει ανεξάντλητες στρατιωτικές εφεδρείες.[969] Η επιτυχία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ήταν ότι ανάγκασε όλες τις

[963] Οι σύμμαχοι αυτοί υπολογίζεται ότι το 264 π.Χ. ήταν παραπάνω από 150 (Cornell, p. 365).

[964] Cornell, p. 367.

[965] Livius, X.3-5.

[966] Livius, X.18.8.

[967] Ζωναράς, VIII.7.

[968] Harris, *Etruria and Umbria*, pp. 114-144.

[969] Ο Πολύβιος (II.24) καταγράφει για το έτος 225 π.Χ. ότι η Ρώμη είχε στην διάθεσή της τόσους πεζούς στρατιώτες από τους συμμάχους όσο και Ρωμαίους, ενώ οι ιππείς των συμμάχων ήταν πε-

ομάδες από τις οποίες αποτελούνταν να συνεισφέρουν στην συγκρότηση του ρωμαϊκού στρατού και αργότερα ναυτικού, με αντάλλαγμα την πλήρη προστασία τους σε έναν κόσμο ο οποίος περιείχε τουλάχιστον μία επιθετική δύναμη, τους Καρχηδόνιους, αλλά και την συμμετοχή τους στα κέρδη των πολέμων. Παρ' όλα αυτά, το επιχειρησιακό βάρος των πολέμων έπεφτε στο μεγαλύτερο ποσοστό στους ώμους των Ρωμαίων πολιτών που συγκροτούσαν τις ρωμαϊκές λεγεώνες και αποτελούσαν την αιχμή του δόρατος του ρωμαϊκού στρατού. Βέβαια, η νέα αυτή οργάνωση της Ιταλίας είχε άμεσες κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις στους λαούς της χερσονήσου. Σταδιακά, άρχισε ο εκρωμαϊσμός των συμμάχων ενώ ταυτοχρόνως και ο εξελληνισμός των Ρωμαίων, αν και την εποχή αυτή αυτά τα δύο φαινόμενα ήταν σε απολύτως κατάσταση πολιτικών σπαργάνων.

Η μεγαλύτερη κοινωνική εξέλιξη, όμως, είναι η οργάνωση πλέον της κοινωνικής ζωής σε συνθήκες ειρήνης και ασφάλειας καθώς και η ελεύθερη και απρόσκοπτη μετακίνηση των κατοίκων από την μία πόλη στην άλλη, και από την μία περιοχή στην άλλη. Επιπλέον, η οικονομική δραστηριότητα ετέθη σε νέα βάση. Η Ρωμαϊκή Δημοκρατία είχε πια στην διάθεσή της μεγάλες και εύφορες γαίες για αγροτική καλλιέργεια, εκτάσεις και περιοχές για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας καθώς και δάση για την κοπή ναυπηγήσιμης ξυλείας. Οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες την περίοδο αυτή στην Ιταλία μπορεί να χαρακτηρισθούν ως «dynamic and fluid» (με συγκεκριμένη δυναμική αλλά και ρευστές), καθώς οι λαοί εγκλιματίζονταν σταδιακά στην νέα τάξη πραγμάτων στην χώρα.[970] Μέχρι περίπου το μέσο του Γ' αιώνα π.Χ., λοιπόν, οι Ρωμαίοι είχαν γίνει οι αδιαμφισβήτητοι κυρίαρχοι της ιταλικής χερσονήσου, νικώντας σιγά-σιγά και μεθοδικά όσους λαούς και στρατιωτικούς ηγέτες στάθηκαν εμπόδιο στην εξάπλωσή τους. Αυτό το γεγονός έκανε τον ιστορικό Λίβιο να αναφωνήσει «Quanta rerum moles!»,[971] εκφράζοντας τον θαυμασμό για την επιτυχία της Ρώμης να επικρατήσει στην Ιταλία νικώντας τους Σαυνίτες, τον Πύρρο και τελικά τους Καρχηδόνιους.

Η μελέτη της Ρωμαϊκής Ιστορίας από το μέσον του Δ' αιώνα π.Χ., μετά το τέλος του Λατινικού Πολέμου, δείχνει ότι μάλλον στην αρχή εξ ανάγκης αλλά μετέπειτα και βάσει σχεδίου, οι Ρωμαίοι διείδαν την χρησιμότητα του εναγκαλισμού των ηττημένων αντί της συντριβής τους. Οι συμμαχίες με τους λαούς που υπέκυπταν στην ρωμαϊκή ισχύ και οι οποίες τους υποχρέωναν να συνεισφέρουν μαχητές στο πλευρό των Ρωμαίων όταν εκείνοι διεξήγαν πολέμους, απέβησαν ιδιαίτερα επωφελείς. Αφενός, οι Ρωμαίοι ενίσχυαν τον στρατό τους και αφετέρου κρατούσαν τους μάχιμους άνδρες των πρώην αντιπάλων τους μόνιμα απασχολημένους. Συνεπώς, οι σύμμαχοι δεν είχαν τον απαιτούμενο χρόνο και την στρατιωτική απραξία μακροχρόνιας ειρήνης που απαιτούνταν για την διοργάνωση επαναστάσεως, στάσεως ή οποιασδήποτε απειλητικής ενέργειας εναντίον των εξουσιαστών τους. Υπάρχει μια αντίληψη ανάμεσα σε σημερινούς ιστορικούς ότι οι Ρωμαίοι επί σκοπού και συνεπώς εξ ανάγκης εμπλέκονταν σε πολέμους έτσι ώστε να κρατούν απασχολημένους τους συμμάχους τους και κατά συ-

ρίπου τριπλάσιοι από αυτούς των Ρωμαίων. Για περαιτέρω ανάλυση των αριθμών του Πολυβίου δες Donald Walter Baronowski, «Roman Military Forces in 225 B.C. (Polybius 2.23-4),» *Historia* 42 (1993): 181-202.

[970] Forsythe, pp. 362-366.

[971] «Τι εξέλιξη των γεγονότων!», Livius, VII.29.2. Η ρήση του Ρωμαίου ιστορικού περιλαμβάνει και ρωμαϊκές νίκες επί των Καρχηδονίων, λίγο πριν το μέσο του Γ' π.Χ. αιώνα.

νέπεια να διατηρούν την συνοχή της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Μία από τις αιτίες του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού από τους Καρχηδονιακούς Πολέμους και μετά ήταν η ανάγκη συνεχών πολέμων για να βρίσκονται οι σύμμαχοι σε συνεχή απασχόληση. Όμως την συμμετοχή σε πολέμους πρέπει να επιδίωκαν και οι σύμμαχοι αφού συμμετείχαν στην διανομή των λαφύρων και των γαιών. Συνεπώς ο πόλεμος έγινε μια αναγκαιότητα γιατί όλοι, Ρωμαίοι, σύμμαχοι, άποικοι, είχαν να κερδίσουν εφόσον νικούσαν, πράγμα που τους έδινε και το ισχυρότερο κίνητρο.[972]

Ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας θα εξετασθεί εκτενώς και σε βάθος σε συσχετισμό με την αρχή των Καρχηδονιακών Πολέμων (κεφ. 5).

Η Άνοδος της Συγκλήτου

Μια πρόχειρη θεώρηση του ρωμαϊκού πολιτεύματος μετά την Σύγκρουση των Τάξεων δείχνει ότι ήταν ένα συνονθύλευμα κυρίως εθιμικών νόμων, μια που απουσίαζε οποιαδήποτε κωδικοποίηση της νομοθεσίας. Ως είναι φυσικό, σε ένα τέτοιο νομικό περιβάλλον, οι διοικητικές τριβές και οι παραβιάσεις νόμων και αποφάσεων ήταν συνεχείς.

Στο πολιτικό επίπεδο, παράγων αστάθειας, ο οποίος οφειλόταν στην επιμονή των πληβείων για συμμετοχή στις αποφάσεις, ήταν η ύπαρξη συνελεύσεων που ήταν πλέον άχρηστες, όπως η Φρατρική Συνέλευση (Comitia Curiata), ή ασύνδετες νομικά μεταξύ τους, όπως η παράλληλη ύπαρξη της Λοχίτιδος Συνελεύσεως (Comitia Centuriata) και της Φυλετικής Συνελεύσεως (Comitia Populi Tributa) μαζί με την Συνέλευση των Πληβείων (Concilium Plebis). Όλες αυτές μπορούσαν να αμφισβητήσουν εκλογικές, νομοθετικές και δικαστικές δραστηριότητες βασιζόμενες στις παραδοσιακές τους εξουσίες. Επιπλέον, υπήρχε σύγχυση και στην εκτελεστική εξουσία, όπου άτομα του ιδίου αξιώματος μπορούσαν να θέσουν veto (αρνησικυρία) το ένα στις αποφάσεις του άλλου και οποιοσδήποτε από τους δέκα τριβούνους μπορούσε να εμποδίσει την λειτουργία οποιουδήποτε άλλου αξιωματούχου. Μολαταύτα, η σχετικά απλή μορφή του πολιτεύματος φαίνεται ότι εξυπηρέτησε καλά την ομοιογενή και βασικά αγροτική Ρώμη του Γ' αιώνα π.Χ. Η διακυβέρνησή της δεν απαιτούσε εξεζητημένη διοίκηση ή αστυνόμευση ή ειδικούς για την διαχείριση των οικονομικών της. Ούτε τελικά οι μάχες που δόθηκαν απαιτούσαν ιδιαίτερη στρατιωτική εμπειρία, εκπαίδευση ή προετοιμασία πέρα από αυτή που ελάμβανε ένας αξιωματικός ως νέος στρατιώτης.

Το όργανο όμως που κρατούσε την συνοχή του ρωμαϊκού πολιτεύματος ήταν η Σύγκλητος η οποία έπαιζε τον ρόλο ρυθμιστή όταν προέκυπταν ζητήματα τα οποία θα μπορούσαν να βάλουν σε κίνδυνο την Δημοκρατία αλλά και την Ρώμη την ίδια. Πιο συγκεκριμένα, σε περιπτώσεις συγκρούσεως αρμοδιοτήτων, η Σύγκλητος καθόριζε τις περιοχές ευθύνης (provinciae)[973] του κάθε αξιωματούχου. Σε περιπτώσεις κινδύνου ή άλλης άμεσης ανάγκης εξαιτίας καταχρήσεως εξουσίας από τον έναν ύπατο, η Σύγκλητος είχε το δικαίωμα να επιτρέψει στον άλλον ύπατο να διορίσει κάποιον ως δικτάτορα με

[972] Momigliano, *Alien* Wisdom, pp. 45-46 και Cornell, pp. 366-367 και Michael Crawford, *The Roman Republic*, 2nd ed. (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1993), pp. 47-48 και Stephen Oakley, «The Roman Conquest of Italy,» in *War and Society in the Roman World*, ed. John Rich and Graham Shipley (London: Routledge, 1993), pp. 16-18.

[973] Περιοχή ευθύνης ή «urbana provincia», Livius, XXIV.9.5.

μεγαλύτερες εξουσίες για να εμποδίσει αυθαιρεσίες των υπάτων. Ακόμη, η Σύγκλητος μπορούσε να στρέψει τριβούνους εναντίον άλλων ομοίων τους όταν αυτοί χρησιμοποιούσαν το δικαίωμα της αρνησικυρίας (veto), παρά την λαϊκή θέληση. Τριβούνοι είχαν δικαίωμα να χρησιμοποιήσουν το δικαίωμα της αρνησικυρίας για να εμποδίσουν την άσκηση αρνησικυρίας (veto) από άλλους τριβούνους.[974] Σημαντικό όμως παραμένει το γεγονός ότι η πολιτεία κυβερνιόταν σε γενικές γραμμές με την κοινή συναίνεση των πατρικίων και των πληβείων και γενικά κάθε τμήματος της κυβερνήσεως και γι' αυτό μπορούσε να λειτουργήσει απρόσκοπτα κατά τον Γ' αιώνα π.Χ.

Κατά τον Γ' αιώνα π.Χ. αλλά και αργότερα κατά τον Β' αιώνα π.Χ. η Λοχίτις Συνέλευση (Comitia Centuriata), που συνεδρίαζε στο Campus Martius, συνέχιζε να παίζει σημαντικό ρόλο στην Ρώμη. Όμως, με τις χιλιάδες των μελών που την απάρτιζαν δεν ήταν δυνατόν να θέτει σε λεπτομερή συζήτηση τα ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος, με αποτέλεσμα να μην έχει το δικαίωμα της συζητήσεώς των διαφόρων θεμάτων. Αντιθέτως, οι συγκεντρώσεις αναλώνονταν στο να ακούν τα μέλη της τις οδηγίες του αξιωματούχου που προήδρευε και μετά να ψηφίζουν. Στις προκαταρκτικές συγκεντρώσεις (contiones) επιτρεπόταν η συζήτηση υπό μορφή λόγων που έβγαζαν οι αξιωματούχοι που προήδρευαν των συναθροίσεων καθώς και όσοι απευθύνονταν στην συνέλευση τους, συνήθως γνωστοί και σημαίνοντες πολίτες. Με άλλα λόγια, ο απλός Ρωμαίος πολίτης δεν είχε την ευκαιρία να εκφράσει την άποψή του λεκτικά, όπως συνέβαινε στην εκκλησία του δήμου στις ελληνικές κοινότητες. Εν τούτοις, η σημαντικότερη λειτουργία της Λοχίτιδος Συνελεύσεως ήταν η ετήσια εκλογή των αξιωματούχων. Παρά το δικαίωμα εκλογής των πληβείων στα ανώτατα αξιώματα, η Συνέλευση συνέχιζε να επιλέγει κυρίως άτομα από γνωστές οικογένειες, με αποτέλεσμα η διείσδυση των πληβείων να γίνει σταδιακά. Τώρα, όμως, οι πληβείοι υποψήφιοι και εκλεγμένοι αξιωματούχοι δεν προέρχονταν μόνο από την Ρώμη αλλά και από τις ισχυρές οικογένειες στις πόλεις των Λατίνων, των Ετρούσκων, και των Οσκανών. Οι νέοι αξιωματούχοι τελικά ενσωματώθηκαν στην νέα αριστοκρατία των πατρικο-πληβείων.

Μετά το τέλος της θητείας τους, οι αξιωματούχοι γίνονταν σχεδόν αποκλειστικά Συγκλητικοί και έτσι η Σύγκλητος αποτέλεσε ένα σώμα έμπειρων πρώην κυβερνητικών με καλή γνώση της δημόσιας διοικήσεως. Η Σύγκλητος δεν είχε κανονισμό λειτουργίας αλλά κατ' έθιμον ο προεδρεύων αξιωματούχος, είτε ήταν ύπατος, πραιτοριανός, δικτάτορας ή τριβούνος, έδινε τον λόγο στους Συγκλητικούς κατά σειρά αρχαιότητας. Έτσι οι συζητήσεις άρχιζαν με τις ομιλίες των κηνσόρων (δηλαδή με τους τιμητές, πληθ. censorii), συνέχιζαν με τους υπατικούς (πληθ. consulares, όσους Συγκλητικούς είχαν υπηρετήσει ως ύπατοι) και τους πραιτοριανούς (πληθ. praetorii). Αλλά έτσι τα τελευταία κατά αρχαιότητα μέλη, δηλαδή οι τριβουνικοί (πληθ. tribunicii), οι αιδιλικοί (πληθ. aedilicii) και οι των θησαυροφυλακίων (πληθ. quaestorii), σπάνια είχαν τον λόγο, διότι μέχρι να έρθει η σειρά τους η Σύγκλητος είχε ήδη σχηματίσει γνώμη. Αποτέλεσμα αυτού του άγραφου κανόνα ήταν η Σύγκλητος να είναι συντηρητική στις αποφάσεις της, διστακτική, και άρα αργή. Παρ' όλα αυτά, σε στιγμές κρίσεων ήξερε να παίρνει τις κατάλληλες αποφάσεις και πρωτοβουλίες.[975]

Το σημαντικότερο, λοιπόν, πολιτικό γεγονός στην Ρωμαϊκή Ιστορία μέχρι και τον Γ' αιώνα π.Χ. ήταν η ανάδυση της Συγκλήτου ως ο ακρογωνιαίος και ισχυρότερος

[974] Livius, X.37.
[975] CS, pp. 97-99.

λίθος του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Η άνοδος της Συγκλήτου και ταυτόχρονα η κυριαρχία της από την αριστοκρατία έγινε σταδιακά, αλλά είχε ήδη ολοκληρωθεί κατά τον Β’ αιώνα π.Χ., όταν είχε πια στα χέρια της την τύχη της Ρώμης στο πολιτικό, διπλωματικό, οικονομικό, δικαστικό και θρησκευτικό επίπεδο. Δηλαδή, ήλεγχε πλήρως την ζωή στην Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Φαίνεται ότι σημαντικός σταθμός στην πορεία χειραφετήσεως της Συγκλήτου από τις αυθαίρετες επιλογές Συγκλητικών, από τους αξιωματούχους και κυρίως τους υπάτους, ήταν η ψήφιση του νόμου (μεταξύ 339 και 318 π.Χ. και πιο πιθανό μεταξύ 339 και 332 π.Χ.) για την επιλογή Συγκλητικών (Lex Ovinia).[976] Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, δόθηκε το δικαίωμα στους κήνσορες (τιμητές, εν. censor) να επιλέγουν για την Σύγκλητο τους καλύτερους πολιτικούς άνδρες ανεξαρτήτως του εάν ήταν πληβείοι ή πατρίκιοι ή ήταν ήδη στην Σύγκλητο. Συνεπώς, τα μέλη της Συγκλήτου δεν άλλαζαν υποχρεωτικά μετά από κάθε υπατεία, αλλά μπορούσαν να διατηρήσουν την θέση τους λόγω της εμπειρίας τους εφ’ όρου ζωής. Το πιο πιθανό είναι ότι ο νόμος αυτός σχετίζεται με τον νόμο του Ποπλίλιου Φίλου (Lex Publilia, 339 π.Χ.), κατά τον οποίον ένας από τους τιμητές έπρεπε να είναι πληβείος. Σταδιακά, λοιπόν, και μετά την ψήφιση του νόμου (Lex Ovinia) η Σύγκλητος έγινε ένα σώμα με μόνιμα μέλη και ανέλαβε την πλήρη διακυβέρνηση της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι στο τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ., η ολιγαρχία της Συγκλήτου είχε παγιώσει την εξουσία της εξαιτίας της ανάγκης να λαμβάνονται γρήγορα σημαντικές αποφάσεις στα πολύπλοκα ζητήματα που αντιμετώπιζε η Ρώμη την εποχή αυτή. Οι υπόλοιπες Συνελεύσεις επέδειξαν αδυναμία στο να λύσουν προβλήματα γρήγορα, προβλήματα οικονομικά και διοικητικά, ενώ εκ της φύσεώς τους δέχονταν προς συζήτηση και ψήφιση ορισμένα θέματα μόνο.

Κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ., η Σύγκλητος αναδύθηκε πολιτικά ως το ευέλικτο σώμα συνελεύσεων και αποφάσεων που μπορούσε να ανταποκριθεί στον ολοένα και αυξανόμενο όγκο ζητημάτων προς επίλυση. Για παράδειγμα, όταν οι πόλεμοι διεξάγονταν όλο και πιο μακριά από την Ρώμη, η Σύγκλητος ήταν αυτή που μπορούσε να καθορίσει τις περιοχές ευθύνης (provinciae) των αξιωματούχων και να λάβει όλες τις σημαντικές αποφάσεις για την επιτυχή έκβασή τους. Πέρα από την άμεση ανάγκη διακυβερνήσεως της Ρώμης, η άνοδος της Συγκλήτου οφείλεται και στην πολιτική και ιδεολογική σύγκρουση της πατρικο-πληβείας αριστοκρατίας με μια ομάδα χαρισματικών και φιλολαϊκών πολιτικών. Το φωτεινό παράδειγμα ανάμεσα σε αυτά τα άτομα ήταν ο Άππιος Κλαύδιος Καίκος, τις πολιτικές και άλλες αποφάσεις του οποίου έχουμε ήδη συζητήσει. Στον Άππιο Κλαύδιο αποδίδεται και η φράση ότι «fabrum esse suae quemque fortunae»[977] («μόνοι μας φτιάχνουμε την τύχη μας», λέμε εμείς σήμερα), η οποία χαρακτηρίζει τον δυναμικό του χαρακτήρα και την πολιτική του σταδιοδρομία.

Η Οικονομία της Ρώμης (Δ’ και αρχές Γ’ αιώνα π.Χ.)

Η εδαφική εξάπλωση των Ρωμαίων και η στρατιωτική τους παντοδυναμία στην

[976] Festus, 290 L. (246 M.), λμ. «Praeteriti Senatores» και Cornell, pp. 248 & 344 & ανάλυση σε 369-373.

[977] Pseudo-Sallust, «Ad Caesarem senem de re publica», I.1.2 in *Salust*, έκδ. Loeb. Δες και «Appius Claudius Caecus» no 3 in FPLEL, p. 13. Πολλές φορές αναγράφεται στην ονομαστική ως «faber est suae quisque fortunae» (ο καθένας είναι αρχιτέκτονας της δικής του τύχης). Η απόδοση στην νεοελληνική είναι όπως χρησιμοποιούμε αυτή την φράση σήμερα.

Ιταλία ενώ συνέτειναν στην εκτόξευση του δημόσιου και ιδιωτικού πλούτου των Ρωμαίων δεν συνοδεύθηκε από οικονομική ανάπτυξη στην υπόλοιπη Ιταλία. Η οικονομική ανάπτυξη της Ιταλίας οφειλόταν στην δραστηριότητα των Ελλήνων του Νότου και των Οσκανών της Καμπανίας, κυρίως λόγω της αγροτικής οικονομίας και του εμπορίου.

Το 264 π.Χ. η ρωμαϊκή επικράτεια (ager Romanus) περιλάμβανε έκταση 26.805 τ.χλμ. με πληθυσμό περίπου 900.000 κατοίκους. Η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα σταδιακών μεταβολών. Από το 332 μέχρι και λίγο μετά το 290 π.Χ. φτωχοί Ρωμαίοι έλαβαν γη στις νεοαποκτηθείσες περιοχές με παράλληλο εκτοπισμό, ομαδική υποδούλωση ακόμη και θανάτωση των αρχικών ιδιοκτητών. Υπολογίζεται ότι 20.000-30.000 Ρωμαίοι πολίτες μαζί με τις οικογένειές τους έλαβαν μέρος στην εσωτερική μετανάστευση. Μεταξύ 334 και 264 π.Χ. περισσότεροι από 70.000 Ρωμαίοι και Λατίνοι εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους στις νεοϊδρυθείσες ρωμαϊκές αποικίες που καταλάμβαναν συνολικά έκταση 7000 τ.χλμ. Επίσης, στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ., η Ρώμη πρέπει να κατοικούνταν από 30.000 ανθρώπους, γύρω στο 300 π.Χ, από 60.000 και την εποχή των πολέμων με τον Πύρρο περίπου 100.000. Η Ρώμη ήταν πλέον μια από τις μεγαλύτερες πόλεις της Μεσογείου.[978]

Ο πλούτος της πόλεως πριν και μετά το 300 π.Χ. φαίνεται από το πρόγραμμα ανοικοδομήσεως δεκατεσσάρων νέων ναών μεταξύ 302 και 264 π.Χ., την κατασκευή δύο νέων υδραγωγείων (Aqua Appia το 312 π.Χ. και Anio Vetus το 272 π.Χ.) αλλά και από την μεταφορά από την θάλασσα και δια του Τίβερη μεγάλων ποσοτήτων σταριού στην πόλη για την διατροφή των κατοίκων. Η Ρώμη, ήδη από παλιότερες εποχές, υπέφερε από λιμούς λόγω των πολέμων αλλά και κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., όταν πολεμούσε στις περιοχές των εχθρών, περιστασιακά δημιουργούνταν ελλείψεις σταριού.[979]

Όμως, οι λέξεις πλούτος και εμπόριο για αυτή την εποχή στην αρχαία και πρόσφατη ιστοριογραφία μοιάζουν να είναι ανεπίτρεπτες. Η παραδοσιακή ιστοριογραφική άποψη για το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. και τις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ. υποστηρίζει ότι η Ρώμη ήταν μια πόλη που βασιζόταν αποκλειστικά σχεδόν στην αγροτική οικονομία, που μόλις επιβίωνε με την παραγόμενη σοδειά («subsistence farming»),[980] χωρίς καθόλου εμπόριο. Τα τοπικά βιοτεχνικά προϊόντα ήταν χαμηλής ποιότητας και έπρεπε, συνεπώς, τα αναγκαία είδη να εισαχθούν από την Ετρουρία, την Καμπανία και τις πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας, χωρίς να υφίσταται ανταποδοτικό εμπόριο. Η ρωμαϊκή αριστοκρατία ήταν πολιτιστικά κατώτερη και όχι ιδιαίτερα πλούσια συγκρινόμενη με άλλους λαούς στην Ιταλία. Οι γαιοκτήμονες εργάζονταν με τα ίδια τους τα χέρια την γη τους, ενώ δεν υπήρχε κανένα ενδιαφέρον για την ναυτιλία. Την άποψη αυτή των αρχαίων συγγραφέων ενστερνίσθηκαν απόλυτα ορισμένοι νεώτεροι ιστορικοί.[981]

Η αντίληψη όμως αυτή, για μια απόλυτα υπανάπτυκτη με τα αρχαία μέτρα Ρώμη, δεν αντέχει στην σημερινή ιστορική και αρχαιολογική έρευνα. Συγκεκριμένα, σχετικά με την ναυτιλία, στις αρχαίες πηγές υφίστανται μικρές διάσπαρτες αναφορές

[978] Cornell, pp. 380-385 και Chester G. Starr, *The Beginnings of Imperial Rome. Rome in the Mid-Republic* (Ann Arbor: The Univ. of Michigan Press, 1980), pp. 15-19.

[979] Cornell, pp. 381 & 384-385 και Starr, *Beginnings*, pp. 21-23.

[980] Toynbee, 1:293 και 1:290-293.

[981] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκος Κάτων», II και Πολύβιος, I.20.9-12 και Tenney Frank in CAH, 8:346-347 (1930 edition) και Michael Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire,* 2 vols (Oxford: Oxford Univ. Press, 1957), 1:13. Σύνοψη των απόψεων σε Starr, *Beginnings*, ch. I.

που ενώ από την μία μας βεβαιώνουν ότι οι Ρωμαίοι δεν είχαν αξιόλογο ναυτικό πριν από τους Καρχηδονιακούς Πολέμους, από την άλλη μας δείχνουν ότι υπήρχε ένα ενδιαφέρον για την ναυπήγηση πολεμικού στόλου αλλά και για την ναυτιλία γενικότερα. Συγκεκριμένα, ο σχηματισμός του Ναυτικού Εξοπλιστικού Συμβουλίου (duumviros navales) το 311 π.Χ. και η παρουσία πολεμικού ναυτικού ή έστω ακτοφυλακής στα παράλια της Καμπανίας και μέχρι την ακτή της Πομπηίας το 310 π.Χ.[982] δείχνουν ότι η Ρώμη είχε στρέψει το ενδιαφέρον της προς την κατασκευή στόλου για την ναυτική της προστασία.[983] Επίσης, οι συνθήκες με τους Καρχηδόνιους, το 348 π.Χ. (Ιστορική Πηγή 4) και το 306 π.Χ. («Φιλίνου» Ειρήνη),[984] οι οποίες καθόριζαν θαλάσσιες σφαίρες επιρροής, δεν μπορεί παρά να δείχνουν το ενδιαφέρον ή τουλάχιστον την ανησυχία της Ρώμης για την ναυτική και εμπορική κυριαρχία στην κεντρική Μεσόγειο. Έτσι, καταρρίπτεται η άποψη ότι «οὐδέποτε ποιησάμενοι τῆς θαλάττης»,[985] η αλήθεια της οποίας και θεωρήθηκε ως απόλυτη και απαραβίαστη. Σχετικά με το θέμα αυτό, ενδιαφέρουσα είναι δίγλωσση επιγραφή (λατινικά και ελληνικά)[986] που βρέθηκε στην Λίνδο της Ρόδου, αφιέρωμα πιθανόν Ιταλού εμπόρου. Εν κατακλείδι, λοιπόν, αυτά τα πενιχρά στοιχεία δείχνουν ότι τελικά υπήρχε ένα στοιχειώδες, τουλάχιστον, ρωμαϊκό ενδιαφέρον για την θάλασσα και το θαλάσσιο εμπόριο.[987]

Επίσης, η άποψη ότι οι Ρωμαίοι δεν ασχολούνταν με την εμπορεύσιμη βιοτεχνία ανατρέπεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στους Φαληρίους (Falerii, BAGROW, 42:C4) αλλά και στην Καίρε, ετρουσκικές πόλεις βόρεια και βορειοδυτικά της Ρώμης αντιστοίχως, υπήρχαν εργαστήρια κεραμικής τα οποία από το δεύτερο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. τυποποίησαν την κεραμική τους παραγωγή για διευκόλυνση του εμπορίου. Συγκεκριμένα, η αγγειοπλαστική τους κατέληξε σε πολύ λίγες παραλλαγές και στερεότυπα σχέδια με κυριότερη μια γυναικεία κεφαλή ζωγραφισμένη σε πιάτο με πολύ απλό τρόπο. Η τυποποίηση αυτή (χαρακτηριστικό των Ελληνιστικών Χρόνων στην Ιταλία) δεν έχασε τίποτα από την αισθητική της αξία, αλλά η αυξημένη παραγωγή ικανοποίησε την όλο και μεγαλύτερη ζήτηση ανάμεσα στους Ετρούσκους για συγκεκριμένα αντικείμενα χρήσεως, όπως τα πιάτα. Τα πιάτα αυτά με την γυναικεία μορφή ανήκουν στον τύπο της κεραμικής Γκενουσίλια (Genucilia), η οποία ονομάσθηκε έτσι από το όνομα της ιδιοκτήτριας «P. Genvcilia» (Poplia Genucilia) που είναι χαραγμένο στην βάση του ποδιού ενός πιάτου που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Σχολής Σχεδίου στο Ρόντ Άιλαντ, στις ΗΠΑ (Rhode Island School of Design, Providence, Rhode Island, USA).[988] Όταν οι Φαλήριοι και η Καίρε ενσωματώθηκαν στην ρωμαϊκή διοίκηση και

[982] Livius, IX.30.4 & IX.38.2.

[983] Ψήγματα αυτής της απόψεως εν αντιθέσει με την αρχαία ιστοριογραφία είχαν διαγνωσθεί από τον De Sanctis, 2:473 και το επιχείρημα αναπτύχθηκε από τον Chester G. Starr, *The Beginnings of Imperial Rome. Rome in the Mid-Republic* (Ann Arbor: The Univ. of Michigan Press, 1980).

[984] Κατά μία ερμηνεία βασιζόμενη στο Servius, *In Vergilii Aeneidos Commentarii,* IV.628, αυτή η ειρήνη προβλέπει κοινή πρόσβαση Ρωμαίων και Καρχηδονίων στην Κορσική και συνεπώς ενισχύει την άποψη περί ενδιαφέροντος των Ρωμαίων για την ναυτιλία.

[985] «ούτε σκέφτηκαν ποτέ την θάλασσα», Πολύβιος, I.20.12.

[986] «Lucius Marae Folios Menervai | Lindiai | Λεύκιος Μ[----] Ἀθανᾶι Λινδίαι», «Ο Λεύκιος Φόλιος, [γιος] του Μάραι (;), [αφιερώνει] στην Αθηνά της Λίνδου», ILLRP, no 245 = CIL, I^{2}, 404.

[987] Starr, *Beginnings*, pp. 28-31 & 61-64.

[988] «Woman's head plate» at http://risdmuseum.org/art_design/objects/157_womans_head_plate (επίσκεψη: Νοέμβριος 2014). Για την τυποποίηση και την κεραμική Γκενουσίλια δες Maurizio Harari, «Etruscan Painted Ware of the Classical and Hellenistic Period,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N.

οικονομία έγιναν κατά τον Γ’ κυρίως αιώνα π.Χ. παραγωγικά κέντρα αυτής της χαρακτηριστικής κεραμικής, αλλά και εξαγωγικά κέντρα ενός ρωμαϊκού πλέον εμπορικού προϊόντος. Σε αυτή την βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα είναι πιθανό ότι συμμετείχαν και ορισμένες από τις νέες ρωμαϊκές αποικίες. Δείγματα της Γκενουσίλια κεραμικής έχουν βρεθεί αυτή την περίοδο στην Κορσική, Σαρδινία, στην Ιβηρική Χερσόνησο και στην Βόρεια Αφρική, απέναντι από την Σικελία, γεγονός που δείχνει την γεωγραφική εξάπλωση αυτού του ετρουσκο-ρωμαϊκού εμπορικού είδους.[989]

Επιπλέον, μια ανακάλυψη που ενισχύει την άποψη για την ύπαρξη ρωμαϊκής εξαγωγικής βιοτεχνίας στην περιοχή της Ρώμης αποδεικνύει ότι κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ. υφίστατο βιοτεχνία μελαμβαφούς κεραμοποιίας, η οποία είναι γνωστή ανάμεσα στους ειδικούς ως APE (L’ Atelier des Petites Estampilles). Η βιοτεχνία αυτή κατασκεύαζε τυποποιημένα κεραμικά υψηλής ποιότητας με σχέδια κυρίως από ένθετες σφραγίδες που πιέζονταν επάνω στον πηλό πριν ψηθεί. Η κεραμική του APE εξαγόταν σε πολύ μεγάλο τμήμα της κεντρικής Ιταλίας, από το Αρρήτιο μέχρι τις Μιντόρνες (Mintornae, BAGROW, 44:E3, στην περιοχή του σημερ. Minturno, στις εκβολές του Λείριως ποταμού). Επίσης, βρέθηκε δείγμα της κεραμικής αυτής στην Ισπανία (σήμερα στο Μουσείο του Κάδιξ/Cádiz, χωρίς να γνωρίζουμε την ακριβή του προέλευση), στα παράλια της νότιας Γαλλίας, στην Αλαλία (σημερινή Aleria), στην Κορσική, στην Μοτύη/Μοτύα (Motya, BAGROW, 47:A3, σημερ. Mozia, κοντά στην δυτική Σικελία), και στην Βόρεια Αφρική, απέναντι από την Σικελία.[990] Συνεπώς, στο τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ. αλλά κυρίως στον Γ’ αιώνα π.Χ., στην περιοχή της Ρώμης, υπήρχε κεραμική βιοτεχνία που εξήγε τα προϊόντα της στην Ιταλία και στην δυτική Μεσόγειο, γεγονός που καταρρίπτει την άποψη ότι οι Ρωμαίοι δεν είχαν καθόλου βιοτεχνία και εμπόριο. Άλλο, μεμονωμένο όμως, παράδειγμα μεταλλοτεχνίας κατασκευασμένο στην Ρώμη είναι η κίστη Φικορόνη (Ficoroni, δες παρακάτω) που ενισχύει ακόμη περισσότερο την σύγχρονη ιστορική θέση για ύπαρξη βιοτεχνίας γενικώς.

Βέβαια, κοιτάζοντας την συνολική εικόνα της Ρώμης στις δεκαετίες πριν και μετά το έτος 300 π.Χ. και συγκρίνοντας την με τις ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, η λατινική πρωτεύουσα παρέμεινε στα βασικά της χαρακτηριστικά μια αγροτική περιοχή, ενώ και οι πολίτες της συγκρινόμενοι με αυτούς του Τάραντα και των Συρακουσών δεν ήταν παρά μόλις αποδεκτά μορφωμένοι χωριάτες, χωρίς καμία πολιτισμική προκατάληψη εκ μέρους μας. Πάντως, την εποχή αυτή, η κεραμική και η μεταλλουργία άνθιζαν σε διάφορες περιοχές της Ιταλίας και η γεωργία συνέχιζε να είναι η παραδοσιακή απασχόληση των κατοίκων. Γεγονός, επίσης, είναι ότι η αριστοκρατία βασιζόταν στην γαιοκτησία, αλλά η πιθανή γνώση ελληνικών από ορισμένους έστω υπάτους προϋποθέτει και ενδιαφέρον για προσωπική καλλιέργεια.[991]

York: Rizzoli, 2000), pp. 450-453.

[989] Mario Torelli, «Topography and Archaeology of Rome,» in *A Companion to the Roman Republic*, ed. Nathan Rosenstein and Robert Morstein-Marx (Oxford: Blackwell, 2006), p. 88 και Cornell, pp. 385-390 και Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 98.

[990] Jean-Pole Morel, «Études de céramique campanienne, I : L'atelier des petites estampilles» *Mélanges d'archéologie et d’histoire* [in *Mélanges de l’Ecole française de Rome*] vol. 81, no 1 (1969): 59-117.

[991] Η άποψη αυτή και μάλιστα χωρίς την πληθώρα των σημερινών αρχαιολογικών ευρημάτων είχε πρωτοδιατυπωθεί από τον Mommsen, *Rome*, 2:76-83. Πρβλ. Starr, *Beginnings*, pp. 57-62 και Michael H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic* (Berkeley: Univ. of California

Τα επιχειρήματα αυτά θέλουν να καταρρίψουν μια παγιωμένη μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 20ου μ.Χ. αιώνα άποψη ότι κατά τον Δ' και το πρώτο μισό του Γ' αιώνα π.Χ., δηλαδή πριν τους Καρχηδονιακούς Πολέμους, η Ρώμη ήταν μια απολύτως αγροτική πόλη που μόλις κατάφερνε να θρέψει τους κατοίκους της και που η οικονομία της στηριζόταν στην γαιοκτησία των Συγκλητικών αριστοκρατών με κάθε έλλειψη βιοτεχνίας, εμπορίου και ενδιαφέροντος για την θάλασσα. Η εικόνα αυτή δεν συνάδει με την εικόνα της Ρώμης που πολέμησε στους Καρχηδονιακούς Πολέμους. Άρα, πρέπει να δεχθούμε ότι η βουκολική Ρώμη του Δ' και του Γ' αιώνα π.Χ. δεν υπήρξε ποτέ. Αντιθέτως, υπήρξε μια Ρώμη βασιζόμενη στην αγροτική οικονομία, αλλά με κάποια δείγματα βιοτεχνίας, εμπορίου και στοιχειώδους ναυτοσύνης. Αυτή η Ρώμη χρησιμοποίησε τον πλούτο των λαφύρων, βασικά το ασήμι, που πήρε από τους ηττημένους για να κόψει τα πρώτα της αργυρά νομίσματα και να εισέλθει στον πάνθεον των μεγάλων χωρών της Μεσογείου του Γ' αιώνα π.Χ.

Η Ιστορία της νομισματοκοπίας και της κυκλοφορίας νομισμάτων στην Αρχαία Ιταλία έχει δύο όψεις: την ελληνική και την ιταλική. Οι πρώτοι άποικοι των ελληνικών Πόλεων της Κάτω Ιταλίας έφεραν μαζί τους από την μητρική Πόλη την ιδέα ότι συγκεκριμένο βάρος πολύτιμου μετάλλου αντιστοιχούσε σε μία νομισματική μονάδα. Κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι Έλληνες εισήγαγαν στην Ιταλία την χρήση των νομισμάτων, όπως είχε γίνει ακριβώς και στην κυρίως Ελλάδα.[992] Αντιθέτως, οι λαοί της Ιταλίας χρησιμοποιούσαν μεγάλα τεμάχια χαλκού για τις συναλλαγές τους ή μέχρι και τον Δ' αιώνα π.Χ. τα ελληνικά νομίσματα, πιθανόν για ορισμένες συναλλαγές με τους Έλληνες. Μόνο στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. έκοψαν τα πρώτα δικά τους νομίσματα και μέχρι το τέλος του Γ' αιώνα η χρήση των νομισμάτων ήταν ευρεία, χωρίς όμως να έχουμε καταλάβει με ποιον ακριβώς τρόπο χρησιμοποιούνταν. Είναι μάλιστα παράξενο το ότι αν και Ετρούσκοι και Έλληνες είχαν επαφές από τον Η' αιώνα π.Χ. και μετά, ενώ οι Ετρούσκοι αποδέχθηκαν και χρησιμοποίησαν το αλφάβητο δεν υιοθέτησαν αμέσως την χρήση των νομισμάτων. Παρότι υπάρχουν μεμονωμένες ενδείξεις για κοπή αργυρών νομισμάτων από το Βούλτσιο κατά τον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ. (εικ. CMURR, plate 1), η κοπή ετρουσκικών νομισμάτων άρχισε τον Γ' αιώνα π.Χ. Στην Ετρουρία, αντί για άμορφο χαλκό (όπως συνέβαινε σε παλιότερα χρόνια) χρησιμοποιούσαν ευρέως ως είδος κινητής περιουσίας τον ονομαζόμενο χαλκό «ξερών κλαδιών» (ιταλ. «ramo secco», εικ. CMURR, plate 2 και OHGRC, fig. 16.13), δηλαδή τεμάχια χαλκού (ορείχαλκου) με έκτυπο κορμό και κλαδιά δένδρου, τα οποία είχαν κοπεί σε συγκεκριμένο βάρος και πιθανόν για συγκεκριμένη συναλλαγή.[993]

Το γεγονός που προκαλεί έκπληξη είναι ότι στην Ρώμη πριν τον Δ' αιώνα π.Χ. δεν είχαν κοπεί νομίσματα ούτε γινόταν χρήση νομισμάτων άλλων περιοχών, ίσως διότι η φορολογία που επέβαλε η Ρώμη στους νικημένους λαούς ήταν σε άνδρες. Οι αρχαίοι συγγραφείς, βέβαια, θέλοντας εκ των υστέρων να δηλώσουν την πρωιμότητα της οικονομικής αναπτύξεως της Ρώμης απέδωσαν την κοπή χάλκινων ή ακόμη και αργυρών νομισμάτων στον βασιλιά Σέρβιο Τούλιο, τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., ή και στον βασιλιά Νου-

---

Press, 1985), p. 21.

[992] Συνοπτικά δες N. K. Rutter, «The Coinage of Italy,» in OHGRC, pp. 128-141 & figs. 7.1-7.25.

[993] Crawford, CMURR, pp. 1-5.

μά Πομπίλιο, τον Ζ’ αιώνα π.Χ.[994] Άλλοι συγγραφείς απέδωσαν την χρήση των νομισμάτων που γνώριζαν και σε παλιότερες εποχές. Για παράδειγμα, ο Λίβιος αναφέρει ότι επιβλήθηκε πρόστιμο 2000 ασσαρίων στο πρώτο τέταρτο του Ε’ αιώνα π.Χ. υπονοώντας ότι έπρεπε να πληρωθεί σε χρήμα, αν και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς εξηγεί ότι έπρεπε να πληρωθεί σε 16 τάλαντα (τεμάχια) χαλκού.[995]

Σημαντικό, όμως, είναι πρώτα να κατανοήσουμε πότε οι Ρωμαίοι όρισαν την δική τους σταθερή νομισματική μονάδα και μετά να ενδιαφερθούμε στο πότε έκοψαν τα πρώτα νομίσματα. Η επεξήγηση του Διονυσίου Αλικαρνασσέως αλλά και το πρόστιμο που αναφέρεται στην Δωδεκάδελτο[996] μας υποχρεώνουν να δεχθούμε ότι η νομισματική μονάδα της Ρώμης από το τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. ήταν το as (ή aes πληθ. asses), το ασσάριο, όχι υπό την μορφή νομίσματος αλλά ως τεμάχιο (τάλαντο θα το ονομάζαμε στην αρχαιοελληνική ορολογία) χαλκού (ορειχάλκου, OHGRC, fig. 16.4 αλλά και ως aes signatum, fig. 16.11 & 16.12). Μέσα στους αιώνες και μέχρι το 141 περίπου π.Χ., ακόμη και όταν εμφανίσθηκε με την μορφή νομίσματος ανεξαρτήτως του εάν άλλαξε συγκεκριμένο βάρος χαλκού (ορειχάλκου), το ασσάριο παρέμεινε η σταθερή νομισματική μονάδα της Ρώμης και χρησιμοποιούνταν ως βάση για τις υποδιαιρέσεις του εκάστοτε κυκλοφορούντος νομίσματος. Πριν την εμφάνιση νομίσματος, στις δημοπρασίες των σκλάβων και στις αγοροπωλησίες των κτημάτων, ένα ή περισσότερα ασσάρια μεταφράζονταν σε συγκεκριμένη αξία στο μυαλό των συναλλασσόμενων.[997]

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η κοπή νομισμάτων στις ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλίας είχε ξεκινήσει από πολύ νωρίς στην Ιστορία τους. Η κυκλοφορία των νομισμάτων αυτών ήταν ευρεία ανάμεσα στους πολίτες αλλά περιορισμένη εντός των τειχών της κάθε πόλεως, με εξαίρεση νομίσματα των μεγάλων Πόλεων που βρέθηκαν σε γειτονικές Πόλεις ή περιοχές. Για παράδειγμα, στο Ρήγιο κυκλοφορούσαν νομίσματα των Συρακουσών και στην Καμπανία γινόντουσαν δεκτά τα νομίσματα της Νεαπόλεως. Επίσης, οι ντόπιοι Ιταλοί στην νότια Ιταλία, οι Βρέττιοι, οι Λευκανοί, οι Μεσσάπιοι και οι Πευκέτες είχαν αποδεχθεί και χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά νομίσματα. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στην Απουλία οι τοπικές κοινότητες των Μεσσαπίων έκοψαν τα δικά τους νομίσματα κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ. Το ίδιο συνέβη και στους Οσκανούς στην Καμπανία, οι οποίοι έκοψαν νομίσματα σε μεγάλες ποσότητες όχι μόνο στην Κύμη, όταν οι Καμπανοί ανέλαβαν την εξουσία, αλλά και σε καθαρά καμπανικές πόλεις.[998] Η κοπή και χρήση νομισμάτων στην Καμπανία είναι πολύ σημαντική για να κατανοήσουμε την κοπή των πρώτων ρωμαϊκών νομισμάτων.

Τα πρώτα ρωμαϊκά νομίσματα που κόπηκαν εξαιτίας της διεισδύσεως της Ρώμης στην Καμπανία (τα ονομαζόμενα ρωμαιο-καμπανικά νομίσματα) αποτελούν τελικά ένα στάδιο στην Ιστορία της νομισματοκοπίας των ελληνικών και οσκανικών κοινοτήτων της περιοχής. Κατά μία άποψη, η κοπή χαλκών (μπρούτζινων, ορειχάλκινων) και αργυρών νομισμάτων δεν ξεκίνησε ταυτοχρόνως (τα χάλκινα ρωμαϊκά κόπηκαν

---

[994] Πρβλ. Plinius, XVIII.12 & XXXIII.43 και Cassiodorus, *Variae,* VII.32.4) & Varro, *Annales*, fr. 1 στο HRR, 1:24 = Charisius, *Artis Grammaticae*, στο GLK, 1:105 και Isidorus, *Etymologiarum*, XVI.18.10 και Λεξικόν Σούδα, λμ. «ασσάρια».

[995] Livius, II.52.5 και Δ.Α., IX.27.3.

[996] Δωδεκάδελτος, Δέλτος VIII.3-4.

[997] Crawford, CMURR, pp. 17-21.

[998] Crawford, CMURR, pp. 25-26.

μετά τα αργυρά),[999] αν και από μία χρονική στιγμή και μετά αναγνωρίζουμε ότι η κυκλοφορία τους ήταν ταυτόχρονη. Κατά μία άλλη θεωρία, όμως, χάλκινα (μπρούτζινα, ορειχάλκινα) και αργυρά νομίσματα πιθανόν κόπηκαν ταυτοχρόνως την ίδια περίοδο και ενώ τα χάλκινα κυκλοφόρησαν ευρέως στην Κεντρική Ιταλία, τα αργυρά κυκλοφόρησαν στην Καμπανία.[1000] Το ζήτημα αυτό αποτελεί το κέντρο της διαφωνίας ανάμεσα στους νομισματολόγους σχετικά με το πότε κόπηκαν τα πρώτα ρωμαϊκά αργυρά νομίσματα. Εν τούτοις, η μελέτη ορισμένων νομισμάτων απέδειξε ότι υπήρξε μεμονωμένη κοπή ρωμαϊκών αργυρών νομισμάτων περί το 310-300 π.Χ., πιθανότατα για την χρηματοδότηση της κατασκευής της Αππίας Οδού μέχρι την Κάπουα. Τα αργυρά αυτά δίδραχμα φαίνεται ότι κόπηκαν με βάση τον κανόνα των 7,3 γρ. αργύρου της Νεαπόλεως σε αυτοσχέδιο νομισματοκοπείο κάπου στην Καμπανία και ο άργυρος πρέπει να προερχόταν από τα λάφυρα των νικών του Φάβιου Ρουλιανού (Fabius Maximus Rullianus) το 310 π.Χ. στην Ετρουρία. Τα νομίσματα αυτά έφεραν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του γενειοφόρου θεού του πολέμου Άρη και στον οπισθότυπο κεφαλή αλόγου με την επιγραφή ROMANO (εικ. CMURR, plate 5 και OHGRC, fig. 16.5). Η πρώτη αυτή κοπή ρωμαϊκών αργυρών νομισμάτων επιβεβαιώνεται από την παρουσία υποδιαιρέσεων σε χάλκινα (μπρούτζινα, ορειχάλκινα) νομίσματα τα οποία είναι απολύτως όμοια με τα αντίστοιχα της Νεαπόλεως και φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή στεφανωμένου Απόλλωνα και στον οπισθότυπο ανθρωπόμορφο ταύρο με την επιγραφή ΡΩΜΑΙΩΝ ή ένα μοναδικό δείγμα με κεφαλή Αθηνάς (ή θεάς Roma) με κράνος και ανθρωπόμορφο ταύρο με την επιγραφή ROMANO (εικ. CMURR, plate 6 και OHGRC, fig. 16.8 & 16.9). Τα νομίσματα αυτά έχουν κοπεί στην Νεάπολη με αφορμή κάποιο γεγονός στο οποίο είναι αναμεμειγμένη η Ρώμη, χωρίς όμως να γνωρίζουμε άλλες λεπτομέρειες.[1001] Ταυτοχρόνως (;), πιθανότατα να κόπηκαν στην Ρώμη και τα χάλκινα (μπρούτζινα, ορειχάλκινα) «aes grave» νομίσματα με την μορφή του θεού Ιανού (OHGRC, fig. 16.19) και του Ερμή.

Στην αρχή του Γ’ αιώνα π.Χ., η μόνη πηγή αργύρου για την κοπή αργυρών νομισμάτων ήταν τα λάφυρα που αποκόμιζαν οι Ρωμαίοι από τους νικηφόρους πολέμους τους. Όμως οι ποσότητες αργύρου που συγκέντρωσαν από την Ετρουρία και το Σαύνιο ήταν μικρές και μόνο όταν αργότερα νίκησαν τις ελληνικές πόλεις της Νότιας Ιταλίας είχαν στην διάθεσή τους αρκετό άργυρο για μεγάλο αριθμό νομισμάτων. Κατά τους Πύρρειους Πολέμους ή αμέσως μετά υπάρχουν συνεχείς εκδόσεις νομισμάτων, οι οποίες ξεκινούν με το αργυρό δηνάριο (δίδραχμο) που φέρει κεφαλή Απόλλωνος και καλπάζον άλογο με την επιγραφή ROMANO καθώς και κεφαλή Ηρακλή με κεφαλόδεσμο μαζί με λύκαινα θηλάζουσα διδύμους με την επιγραφή ROMANO (εικ. CMURR, plate 7 και OHGRC, fig. 16.6). Μέχρι τους Πύρρειους Πολέμους υπάρχουν εκδόσεις τις οποίες δεν μπορούμε να αποδώσουμε σε νομισματοκοπείο στην Ρώμη. Η απεικόνιση του Απόλλωνα μπορεί να χρησιμοποιήθηκε σκόπιμα για να τονίσει την παρουσία της

[999] Αλλά πρβλ. Andrew Burnett, «Early Roman Coinage and its Italian Context,» in OHGRC, p. 306.

[1000] Πρβλ. Crawford, CMURR, pp. 39-41 και Andrew Burnett, «The coinages of Rome and Magna Graecia in the late fourth and third centuries B.C.» *Schweizerische numismatische Rundschau = Revue suisse de numismatique = Rivista svizzera di numismatica* (SNR or RSN) Vol. 56 (1977): 92-121 & plates 27, 28, 29.

[1001] Crawford, CMURR, pp. 28-30.

Ρώμης στην νότια Ιταλία ως προστάτιδας των ελληνικών Πόλεων. Από το 279 π.Χ. και μετά, οι ελληνικές Πόλεις δέχονταν τον Απόλλωνα ως προστάτη του πολιτισμού εναντίον των βαρβάρων λαών. Η αφορμή ήταν η διάσωση των Δελφών με την βοήθεια του θεού από την επιδρομή των Γαλατών του ίδιου έτους.[1002] Κατά την παράδοση, ο θεός προκάλεσε πρώτα σεισμό και κατολίσθηση και μετά δριμύ κρύο και χιόνι[1003] που τρόμαξαν τους Γαλάτες και προξένησε τον θάνατο του αρχηγού τους Βρέννου (Γ' αιώνας π.Χ.). Είναι πιθανό, λοιπόν, η Ρώμη με αυτόν τον τρόπο να ήθελε να υπενθυμίσει τις δικές της νίκες επί των Γαλατών λίγα χρόνια πριν.[1004] Μετά τους πολέμους με τον Πύρρο οι ρωμαϊκές εκδόσεις είχαν ως κύριο σκοπό την πληρωμή των στρατευμάτων. Οι πόλεις που τροφοδοτούσαν με άνδρες τους Ρωμαίους είχαν και την ευθύνη συντηρήσεως των στρατευμάτων[1005] και συνεπώς αυτό μπορεί να εξηγήσει την αφθονία ρωμαϊκών νομισμάτων και την εξάπλωση της χρήσεώς τους μέχρι τα Απέννινα Όρη, μέχρι το βόρειο ρωμαϊκό γεωγραφικό όριο.[1006] Φαίνεται ότι πέρα από την υλική ανάγκη κοπής αργυρών νομισμάτων, η Ρώμη έκανε έτσι και την είσοδό της στον κόσμο των μεγάλων δυνάμεων που έκοβαν και χρησιμοποιούσαν αργυρά νομίσματα. Είναι βέβαιο πλέον ότι οι Ρωμαίοι χρησιμοποίησαν ή και έκοψαν για πρώτη φορά αργυρά νομίσματα σε μεγάλες ποσότητες από το 269 π.Χ., όπως άλλωστε συνάγεται από τον Λίβιο, τον Πλίνιο και τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα.[1007]

Στους σημερινούς ιστοριοδίφες μπορεί να φαίνεται ότι η κυκλοφορία των νομισμάτων άλλαξε την οικονομική όψη της ρωμαϊκής Ιταλίας. Στην πραγματικότητα, η Ρώμη, μια πόλη κατά βάση αγροτική, με περιορισμένη βιοτεχνία και εμπόριο, σε σχέση με τις ελληνικές Πόλεις του Νότου, λόγω των κατακτήσεών της έγινε πολύ αργά και σταδιακά η οικονομική κυρίαρχος της χερσονήσου. Όμως η καθημερινή ζωή των ανθρώπων δεν άλλαξε άρδην. Μέχρι τους Καρχηδονιακούς Πολέμους, οι Ρωμαίοι μόλις είχαν αρχίσει να συνειδητοποιούν το μέγεθος της επιτυχίας τους, την κατάληψη της Ιταλίας, που τελικά αποδείχθηκε πόσο εύθραυστη ήταν. Στην πραγματικότητα, στην αντίληψη των Ρωμαίων, η οικονομική κατάσταση στην κατακτημένη Ιταλία ήταν ακόμη γενικά άγνωστη και ρευστή. Το αποτέλεσμα των πολέμων με τους Καρχηδόνιους είναι αυτό που θα δώσει στην Ρώμη την οικονομική ώθηση που χρειαζόταν για να γίνει οικονομική δύναμη.

Αρχιτεκτονική και Τέχνη στην Πρώιμη Ρώμη

Η Αρχαία Ρώμη κατοικούνταν συστηματικά από την Β' χιλιετία π.Χ. και μετά,

---

[1002] Δύο επιγραφικές αποδείξεις για την σημασία που έδωσαν οι Έλληνες στην σωτηρία των Δελφών με την επέμβαση του Απόλλωνα σε SIG, no 398 (278 π.Χ.) και SIG, no 408 (275 π.Χ.) και περαιτέρω συζήτηση σε Craige Champion, «The Soteria at Delphi: Aetolian Propaganda in the Epigraphical Record,» *The American Journal of Philology* 116, no. 2 (Summer, 1995) : 213-220. Για την περιγραφή του γεγονότος δες Παυσανίας, X.19-23 και Justinus, XXIV.6-8.

[1003] Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East* (Cambridge: Cambridge Univ. Press & Academy of Athens, 2009), p. 90 μαζί με μετάφραση των αρχαίων πηγών.

[1004] Crawford, CMURR, pp. 30-31.

[1005] Πολύβιος, VI.21.5.

[1006] Crawford, CMURR, pp. 36-37 και Harl, pp. 26-27.

[1007] Livius, XV Periocha και Plinius, XXXIII.44 και Δ.Α., XX.17 και Ζωναράς, VIII.7. Σύνοψη της πρώιμης ρωμαϊκής νομισματοκοπίας στο Andrew Burnett, «Early Roman Coinage and its Italian Context,» in OHGRC, pp. 297-314 & figs. 16.1-16.19.

διαδοχικά από ανθρώπους της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α), της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 1Α), Ετρούσκους, και τελικά Λατίνους και Ρωμαίους. Οι Έλληνες είχαν βρει τον δρόμο τους για την Ρώμη από τον Η' αιώνα π.Χ. και η μεγάλη ποσότητα ελληνικής κεραμικής που έχει βρεθεί και χρονολογηθεί από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά μαρτυρά την πύκνωση των επαφών των Ρωμαίων με τους Έλληνες. Η αρχαϊκή ρωμαϊκή τέχνη και αρχιτεκτονική, όμως, επηρεάσθηκαν κυρίως από τους Ετρούσκους, οι οποίοι είχαν αφομοιώσει ελληνικά στοιχεία αλλά πιθανότατα και από Έλληνες τεχνίτες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ρώμη και στην περιοχή της. Μετά το τέλος της ετρουσκικής κυριαρχίας, από τις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., η ελληνική επίδραση έγινε ακόμη πιο έντονη.

Οι γνώσεις μας για τον υλικό πολιτισμό στην Πρώιμη Ρώμη προέρχονται από την κτέριση των ταφών στα νεκροταφεία και την οικοδομική δραστηριότητα. Στους τάφους της Εποχής του Σιδήρου έχουν βρεθεί σκεπαστοί τεφροδόχοι, αγγεία και ειδώλια ενώ υπάρχουν δείγματα ελληνικής πρωτο-κορινθιακής κεραμικής καθώς και χάλκινες πόρπες. Αυτό που χαρακτηρίζει όμως την Ρώμη είναι η εξέλιξη στα οικοδομήματα. Μέχρι τον Ζ' αιώνα π.Χ., οι καλύβες των κατοίκων ήταν ξύλινες. Στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., όμως, κτίσθηκε στην Ρώμη οικοδόμημα παραλληλόγραμμο, τριών χώρων, πλάτους 10 μέτρων και συνολικής εσωτερικής επιφάνειας 50 τ.μ. Το οίκημα αυτό είχε θεμέλια (τουλάχιστον σε ένα τμήμα του) από κιβωτιόσχημους αργιλώδεις πωρόλιθους (τόφφους),[1008] επάνω στους οποίους ήταν στηριγμένοι ξύλινοι δοκοί και επί των οποίων στηριζόταν στέγη από κεραμίδια, αλλά η χρήση τους μας είναι άγνωστη. Οι φτωχοί Ρωμαίοι ζούσαν σε μικρά σπίτια από καλάμια και λάσπη, ενώ οι εύπορες οικογένειες σε οίκους (domus) με αίθριο (atrium, τύπος αιθρίου), αλλά ακόμη χωρίς κήπους ή περιστύλια. Μέσω εισόδου με στενό διάδρομο (πληθ. fauces) ο ένοικος ή επισκέπτης εισερχόταν σε ένα δωμάτιο, το αίθριο, με μεγάλο άνοιγμα στην στέγη για να αερίζεται και να παίρνει φως το όλο οικοδόμημα, ενώ το νερό της βροχής από την στέγη συγκεντρωνόταν σε δεξαμενή κάτω από το πάτωμα. Πίσω από το αίθριο βρισκόταν το κυρίως υπνοδωμάτιο [tabulinum/tablinum], στο οποίο συγκεντρώνονταν αναμνηστικά από την οικογενειακή Ιστορία και πορτρέτα των προπατόρων, όταν επρόκειτο για παλιές οικογένειες. Η κουζίνα βρισκόταν στην άκρη της οικοδομής και άλλα δωμάτια υπήρχαν στις άλλες πλευρές του αιθρίου. Ο τύπος αυτός οικίας ευγενών διατηρήθηκε καθ' όλην την διάρκεια της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Στην αριστοκρατική Ιερά Οδό (Via Sacra) της Ρώμης τα σπίτια ήταν διώροφα και είχαν στην πρόσοψη μαγαζιά που έβλεπαν στον δρόμο. Ένας ευρύχωρος προθάλαμος οδηγούσε στο αίθριο, το υπνοδωμάτιο είχε μεγαλώσει αρκετά ενώ είχε προστεθεί και τραπεζαρία (triclinium).[1009] Το ρωμαϊκό σπίτι, λοιπόν, προσαρμόσθηκε στις κλιματολογικές συνθήκες της Ρώμης, με τα αποπνικτικά από την ζέστη και ξηρά καλοκαίρια και τους πολύ υγρούς και βροχερούς χειμώνες.

Μέχρι το μέσον περίπου το 20ου μ.Χ. αιώνα είχε σχηματισθεί η εντύπωση ότι η χρήση των ορθογωνίων πολεοδομικών οικοπέδων για την δημιουργία μιας πόλεως είχε αναπτυχθεί παράλληλα στην Ελλάδα από τους Έλληνες και στην Ιταλία από τους Ετρούσκους. Η αεροφωτογράφηση, όμως, που έγινε σε διάφορες αρχαίες πόλεις στην Ιταλία για να διαπιστωθεί το πολεοδομικό τους σχέδιο απέδειξε ότι κάτω από το ορθο-

---

[1008] Οι τόφφοι, όπως περιγράφονται στην πετρογραφία είναι πετρώματα ηφαιστιοϊζηματογενή (λμ. «τόφφοι», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 51:140)

[1009] Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 15 & ch. 2 & ch. 4 & σχέδια & εικόνες.

γώνιο («ιπποδάμειο») σύστημα της ετρουσκικής ακμής υπήρχαν τα στενά ακανόνιστα δρομάκια και η άναρχη δόμηση και πολεοδομία αυτών των πόλεων από την εποχή που ιδρύθηκαν. Αποδείχθηκε συνεπώς ότι οι Ετρούσκοι έμαθαν τα προτερήματα του ορθογώνιου ιπποδάμειου πολεοδομικού ιστού μαζί με τις ξεχωριστές λειτουργίες των διαφόρων τμημάτων που αποτελούν μία πόλη (Αγορά, ναοί, δημόσια κτήρια, κατοικίες) από την στενότερη επαφή τους με τους Έλληνες.

Ήδη από τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι Έλληνες της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας έκτισαν τις νέες τους πόλεις/αποικίες με οργανωμένο σχέδιο και με πρώτο παράδειγμα τα Μέγαρα Υβλαία στην Σικελία. Στην Καμπανία, όμως, Έλληνες και Ετρούσκοι έζησαν πολύ κοντά μέχρι το 574 π.Χ. και έτσι η ετρουσκική Κάπουα καθώς και η αρχαϊκή Πομπηία δείχνουν τις ελληνικές επιρροές στην πολεοδομία. Αλλά και στην καρδιά της Ετρουρίας, στους Βηίους, το αρχικό σχέδιο της πόλεως δείχνει άναρχη πολεοδομία, ενώ το ορθογώνιο κατοπινό σχέδιο, όπως και στο Μαρτζαμπόττο στον Βορρά, αποδεικνύει ότι οι Ετρούσκοι μιμήθηκαν το πολεοδομικό σχέδιο των Ιταλιωτών Ελλήνων.[1010] Οι Ρωμαίοι βρέθηκαν ανάμεσα στους Ετρούσκους και στους Έλληνες, αλλά τελικά βάσισαν τον πολεοδομικό τους σχεδιασμό στις στέρεες ελληνικές θεωρητικές και πρακτικές βάσεις.[1011] Από τον Γ' αιώνα π.Χ., στις νέες αποικίες που ίδρυσαν οι Ρωμαίοι εφήρμοσαν το επικρατούν στην Ιταλία ελληνικό πολεοδομικό σχέδιο. Ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η ίδρυση της στρατιωτικής αποικίας Cosa το 273 π.Χ., όπου ο Ρωμαίος πολεοδόμος, παρά το γεγονός ότι αντιμετώπισε μεγάλα γεωμορφολογικά εμπόδια, κατάφερε τελικά να εφαρμόσει και εκεί το ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο των νοτιοϊταλικών ελληνικών πόλεων και να το προσαρμόσει στις τοπικές συνθήκες ιδρύσεως μια ρωμαϊκής αποικίας.[1012]

Η Ρώμη, όμως, με εξαίρεση το Φόρουμ (Forum, Αγορά), ήταν ένα συνονθύλευμα στενών δρόμων χωρίς πολεοδομικό σχέδιο. Στις άκρες του Φόρουμ υπήρχαν ταβέρνες, μικρά καταστήματα με άνοιγμα στον δρόμο και σπίτια από πίσω. Ταυτοχρόνως, ορισμένα σημαντικά κτήρια έκαναν την εμφάνισή τους και σημάδεψαν την πολεοδομική εξέλιξη της πόλεως. Η Ρηγία (Regia), ο βασιλικός οίκος, πρωτοοικοδομήθηκε στην αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και αποτελείτο από μία μεγάλη αυλή, στην μία άκρη της οποίας υπήρχαν δύο δωμάτια που έβλεπαν στην Δύση και που τα χώριζε ένας κενός χώρος. Αργότερα, το ένα δωμάτιο καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από μία αίθουσα που κτίσθηκε στην βόρεια πλευρά της αυλής. Το κτήριο αυτό ήταν διακοσμημένο με πήλινη (τερακότα) ζωφόρο, το διασωθέν τμήμα της οποίας παρουσιάζει πομπή με λέοντες, πάνθηρες, πουλιά και μινώταυρους. Πήλινα ακρωτήρια στις άκρες της στέγης και στην κορυφή καθώς και γοργόνεια και γυναικείες μορφές πιθανότατα διακοσμούσαν την νέα αίθουσα. Η πυρκαγιά που κατέστρεψε την Ρηγία το 540-530 π.Χ. έδωσε την ευκαιρία στους κατοίκους να κτίσουν νέο βασιλικό οίκο με νέο προσανατολισμό. Ολόκληρο το κτήριο της αρχικής Ρηγίας έστρεψε από τα δυτικά προς τα ανατολικά, δηλαδή τα δύο δωμάτια έβλεπαν τώρα ανατολικά. Τα πήλινα διακοσμητικά σχημάτιζαν σίμα (δια-

---

[1010] Stephan Steingräber, «Etruscan Urban Planning,» in *The Etruscans*, ed. Mario Torelli (N. York: Rizzoli, 2000), pp. 291-311.

[1011] J. B. Ward-Perkins, *Cities of Ancient Greece and Italy: Planning in Classical Antiquity* (New York: George Braziller, 1974), pp. 22-27.

[1012] Frank Edward Brown, «Cosa I: History and Topography,» *Memoirs of the American Academy in Rome* 20 (1951): 5+7-113.

κόσμηση της επιστέψεως της οροφής) με ραβδώσεις, αιλουροειδή και γυναικείες κεφαλές, τα στόματα των οποίων χρησιμοποιούνταν ως υδρορροές. Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., η Ρηγία πήρε την τελική της μορφή. Τα δύο δωμάτια ήταν τώρα συνεχόμενα και το όλο κτήριο μεταφέρθηκε στην νότια πλευρά του αρχικού χώρου. Οι λόγοι για τους οποίους έγιναν όλες αυτές οι αλλαγές κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. μάς είναι άγνωστοι.[1013] Μία πιθανή εξήγηση μπορεί να είναι η καλύτερη τοποθέτηση του κτηρίου σε συνδυασμό με το μικροκλίμα της περιοχής.

Κατά την περίοδο αυτή, οι Ετρούσκοι και οι Ρωμαίοι έκτιζαν ναούς με ξύλινη υπερδομή στηριγμένη σε λίθινη βάση, με πλίνθους και κεραμίδια που κάλυπταν την ξύλινη στέγη. Στον Καπιτώλιο λόφο είχε κτισθεί ναός αφιερωμένος στον Δία (Jupiter Optimus Maximus) με διαστάσεις περίπου 53 μ. επί 62 μ.,[1014] συγκρινόμενος στις διαστάσεις με ελάχιστους ελληνικούς ναούς στην Μικρά Ασία και στην Σικελία. Ο ναός ήταν κτισμένος σε πολύ υψηλό βάθρο και ήταν τρίκλιτος, με τρεις ξεχωριστούς εσωτερικούς χώρους κάτω από κοινή στέγη. Ο κεντρικός χώρος ήταν αφιερωμένος στον Δία με το άγαλμα του θεού, ενώ στους άλλους δύο βρίσκονταν τα αγάλματα της Ιούνο (Juno) και της Μινέρβα (Minerva/Αθηνά). Σήμερα, υπάρχουν μόνο τα θεμέλια του ναού (εικ. CMG, pp. 134-135), αλλά κατά την παράδοση και σύμφωνα με σύγχρονες υποθέσεις αναπαραστάσεως ο ναός είχε 3 σειρές με 6 κίονες στον πρόναο και μία κιονοστοιχία σε κάθε μακριά πλευρά, με κίονες ύψους πιθανότατα λίγο χαμηλότερους από 15 μ. και διαμέτρου 2,1-2,4 μ. στην βάση, κατασκευασμένους από πωρόλιθο. Ήταν διακοσμημένος με ζωφόρο στις τρεις εξωτερικές μπροστινές πλευρές του αετώματος και στέγη που ήταν στολισμένη με πήλινα διακοσμητικά (εικ. Oglivie, fig. 6 και HRA, no 3). Επίσης, υποστηρίζεται ότι ένα τεράστιο τέθριππο άγαλμα του Ιούπιτερ με τον θεό να κρατάει σκήπτρο και κεραυνό δέσποζε ως κεντρικό ακρωτήριο της στέγης. Αν και η ρωμαϊκή παράδοση θέλει να πρωτοκτίσθηκε και να διακοσμήθηκε με αγάλματα θεών από ψημένο πηλό κατά τον ετρουσκικό τρόπο τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., η αρχαιολογική σκαπάνη τοποθετεί την ολοκλήρωσή του στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ. Το παράδειγμα αυτό δείχνει πόση διάσταση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στην συγγραφή των αρχαίων χρονικογράφων και στα αρχαιολογικά ευρήματα.[1015] Συνεπώς, μόνο ο συνδυασμός και των δύο μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλέστερα συμπεράσματα για την Αρχαϊκή Ρώμη. Στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ. κτίσθηκαν στην Ρώμη και άλλοι ναοί που ήταν αφιερωμένοι στους Διόσκουρους,[1016] στον Κρόνο, στην Κέρες (Δήμητρα), στον Ερμή (Mercury).

Στους πρόποδες του Καπιτωλίου λόφου και κοντά στην σημερινή εκκλησία του

[1013] Holloway, *Early Rome & Latium*, ch. 4 & σχέδια & εικόνες.

[1014] Δ.Α., IV.61. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς γράφει ότι η συνολική περίμετρος του ναού ήταν 800 πόδια, κάθε πλευρά ήταν περίπου 200 πόδια, ενώ το μήκος δεν ξεπερνούσε το πλάτος περισσότερο από 15 πόδια. Αυτοί οι αριθμοί μπορούν να μας δώσουν πολλές πιθανές διαστάσεις μήκους και πλάτους, ανάλογα με το ορισμένο μήκος του αρχιτεκτονικού πόδα. Όμως η ανασκαφείσα βάση του ναού έχει διαστάσεις περίπου 53 επί 62 μ. και περίμετρο 230 μ. Για μια συνοπτική αλλά περιεκτική θεώρηση δες Lukáš Surý, «The Temple of Jupiter Optimus Maximus in the Archaic Age,» (B.A. Thesis, Masaryk University, Czech Republic, 2012).

[1015] Δ.Α., IV.61 και Vitruvius, III.3.5 και Plinius, XXXV.45.9-11 & XXXV.157 και Holloway, *Early Rome & Latium*, ch. 1.

[1016] Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 7-8.

Αγίου ῾Ομοβόνου (Sant'Omobono, Santo Homobonus)[1017] ανασκάφηκε διπλός ναός της εποχής της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας αλλά και της εποχής της Αυτοκρατορίας ενώ προϋπήρχε και αρχαϊκός ναός πιθανόν των αρχών του Η' αιώνα π.Χ. Τα δύο ιερά της εποχής της Δημοκρατίας αποδόθηκαν στις τοπικές θεότητες της Fortuna (Τύχη των Ελλήνων) και της Mater Matuta (αργότερα ταυτίσθηκε με την Ινώ-Λευκοθέα) ή ρωμαϊκή Aurora (Ηώ των Ελλήνων), που προστάτευε τις γεννήσεις, και πιθανότατα ανήκουν στο πρώτο μισό του Γ' αιώνα π.Χ. Ο αρχαιότερος ναός που βρέθηκε ακριβώς από κάτω αποδόθηκε στην Mater Matuta της εποχής των Ρωμαίων βασιλέων. Η απόδοση των ναών σε αυτές τις θεότητες αμφισβητείται έντονα και τουλάχιστον για τον αρχαϊκό ναό του ΣΤ' αιώνα π.Χ. υποστηρίζεται ότι ήταν πιθανότατα αφιερωμένος στην Μινέρβα (Αθηνά). Είχε μόνο έναν σηκό (έναν εσωτερικό χώρο) και κίονες στις δύο πλευρές της εισόδου, ενώ στο άνω μέρος της εισόδου και στην πίσω πλευρά υπήρχε πιθανότατα πήλινη (τερακότα) πλακέτα με λιοντάρι και διακόσμηση. Στον ναό αυτό βρέθηκε μικρή πλάκα από ελεφαντοστούν με λέοντα (εικ. CMG, p. 139), του 600 περίπου π.Χ., αλλά και αναθήματα από έβενο και μικρά ειδώλια από ελεφαντοστούν μαζί με μικροσκοπικά αγγεία και απομιμήσεις ελληνικών αγγείων. Ο ναός ξανακτίσθηκε στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και το πιο ενδιαφέρον κατάλοιπο είναι το σίμα κατά μήκος της κορυφής, το οποίο ήταν διακοσμημένο με ανάγλυφη πήλινη (τερακότα) ζωφόρο με πομπή ῾αρμάτων που τα έσερναν φτερωτά άλογα. Στο κάθε ῾άρμα επέβαινε άνδρας αρματηλάτης και γυναίκα ενώ έφηβος τους ακολουθούσε πεζή. Το συγκεκριμένο θέμα είναι πολύ κοινό σε κτήρια στην Ρώμη και άρα πρέπει να θεωρηθεί ως τυπικό δείγμα παρά ως εξαίρεση. Επίσης, ενδιαφέροντα είναι και θραύσματα δύο αιλουροειδών (εικ. CMG, p. 139), συνολικού μεγέθους 1,54 μ. επί 1,31 μ. τα οποία μάλλον διακοσμούσαν το αέτωμα του ναού. Η διάταξη αυτή θυμίζει έντονα το δυτικό αέτωμα (εικ. ΑΤΑ, 5-17) του αρχαϊκού ναού (αρχές ΣΤ' αιώνα π.Χ.) της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα.[1018] Επίσης, δύο αγάλματα φυσικού μεγέθους (1,45-1,50 μ.) από ψημένο πηλό (τερακότα) του Ηρακλή και της Μινέρβα (Αθηνάς), υψηλής καλλιτεχνικής αξίας, με θέμα την παρουσίαση του Ηρακλή στον Όλυμπο, δημιουργούσαν ένα σύμπλεγμα (εικ. CMG, p. 140) που έχει ελληνικές επιρροές και είτε ήταν τοποθετημένο στην στέγη του ναού ως κεντρικό ακρωτήριο είτε σε βάση μέσα στον ναό.[1019]

Στο Λαβίνιο, λίγο νοτιότερα της Ρώμης, βρέθηκαν 13 βωμοί, ένας εκ των οποίων (κεφ. 1) αποδεικνύει τις ελληνικές επιρροές που δέχθηκε το Λάτιο κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Στο στρώμα του τέλους του ΣΤ' αιώνα και προς τις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., βρέθηκε ορειχάλκινο άγαλμα κόρης, ύψους 22,5 εκ. σε βάση, που αποδεικνύει για μία ακόμη φορά τις πρώιμες σχέσεις των Λατίνων με τους Έλληνες και στην συγκεκριμένη περίπτωση με τους Έλληνες της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας. Η κόρη κρατάει στα δυο της χέρια ένα λουλούδι και έναν καθρέπτη. Στο κεφάλι φέρει διάδημα και στα αφτιά μεγάλα ενώτια (σκουλαρίκια) και είναι ντυμένη με εσωτερικό ένδυμα με μανίκια

[1017] Ο Άγιος Ομοβόνος (= καλός άνθρωπος) ήταν έμπορος από την Κρεμόνα και έζησε τον 12ο μ.Χ. αιώνα. Προστάτης άγιος της Κρεμόνας και των ραφτάδων, εορτάζεται στις 13 Νοεμβρίου (David Hugh Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints* 5th ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011), λμ. «Homobonus»).

[1018] Robertson, *Architecture,* fig. 26 και William R. Biers, *The Archaeology of Greece. An Introduction*, rev. ed. (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1987) p. 150.

[1019] Holloway, *Early Rome & Latium*, ch. 5 & σχέδια & εικόνες.

κάτω από αμάνικο φόρεμα (εικ. Holloway, *Early Rome & Latium*, fig. 10.7). Αποτελούσε προφανώς ζευγάρι με άλλη παρόμοια αναθηματική κόρη, από την οποία όμως απομένουν μόνο η βάση και το ένα πόδι. Μαζί με την κόρη βρέθηκαν 17 ανδρικά και γυναικεία ειδώλια τοπικού εργαστηρίου, μικρότερης καλλιτεχνικής αξίας (εικ. Holloway, *Early Rome & Latium*, fig. 10.8).[1020]

Στην ίδια περιοχή υπήρχε ιερό της Μινέρβα (Αθηνάς) κτισμένο γύρω στο 500 π.Χ. από το οποίο μένουν μόνο ορισμένα θραύσματα από πήλινα διακοσμητικά ακρωτήρια. Από αποθέτη μικρών μπρούτζινων ειδωλίων, κεραμικής και μεγάλων πήλινων (τερακότα) αγαλμάτων, που βρέθηκε κοντά στο ιερό, ανασύρθηκε πολύ μεγάλο πήλινο άγαλμα της Μινέρβα (Αθηνάς) ύψους 1,96 μ. (εικ. Holloway, *Early Rome & Latium*, fig. 10.11 και Cornell, fig. 11). Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι το άγαλμα αυτό είναι της Μινέρβα του Λαβινίου, δηλαδή της θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό. Η θεά φοράει κράνος θρακικού τύπου, η ασπίδα της είναι διακοσμημένη με φίδια και ημισελήνους, η αιγίς της (κάπα από κατσικοτόμαρο) φέρει γοργόνειο στο στήθος και φτάνει στο μπροστινό μέρος του κορμού, λίγο κάτω από την μέση. Φίδια διακοσμούν την αιγίδα της και ένα τρικέφαλο τέρας είναι τυλιγμένο στον δεξί της καρπό, ενώ στο δεξί της χέρι πρέπει να κρατούσε σκήπτρο. Η ασπίδα της στηρίζεται επάνω σε Τρίτωνα που είναι μισός άνδρας μισός ψάρι και που επιβεβαιώνει την αναφορά «Lavinia virgo […] armipotens, praeses belli, Tritonia virgo» του Βιργιλίου στην Αινειάδα.[1021] Είναι ενδιαφέρον ότι και η Αθηνά αναφερόταν ως Τριτωνία[1022] και μάλιστα παρόμοιος τρίτων με αυτόν στην Μινέρβα από το Λαβίνιο πρέπει να υπήρχε και κάτω από το ῾άρμα της Αθηνάς, στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα.[1023] Ο αποθέτης στον οποίο βρέθηκε η Λαβίνια Μινέρβα χρησιμοποιούνταν από τον ΣΤ' μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ. αλλά το συγκεκριμένο άγαλμα χρονολογείται περί το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. Η επίδραση των ελληνικών προτύπων αποτυπώνεται για μια ακόμη φορά στο συγκεκριμένο άγαλμα. Η σημαντική επίδραση που άσκησε η λατρεία στο Λαβίνιο στην πολιτισμική εξέλιξη της Ρώμης έχει υποδειχθεί από την παράλληλη μελέτη των δύο περιοχών.[1024]

Στην Ρώμη, στον Ησκυλίνο (Esquiliae/Esquilius/Esquilinus) λόφο, βρέθηκε τμήμα κορμού πληγωμένου πολεμιστή (εικ. & σχεδ. CMG, p. 138) εξαιρετικής τέχνης, κατασκευασμένο από τερακότα και χρωματισμένο, το οποίο οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι ήταν μέρος συμπλέγματος δύο πολεμιστών και έργο Έλληνα τεχνίτη που εργαζόταν

1020 Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 135.

1021 Vergilius, *Aeneis*, XI.479-483. «Λαβίνια παρθένα […] ισχυροπόλεμη, υπέρμαχος [πρόμαχος], Τριτωνία παρθένα».

1022 Κατά τον μύθο, η θεά Αθηνά γεννήθηκε από το κεφάλι του Δία (ή από τον Τρίτωνα) δίπλα στον ποταμό Τρίτωνα, είτε αυτόν που βρισκόταν στην Λιβύη (Απ.Ρόδ., IV.1308-1312) είτε αυτόν που βρισκόταν στην Βοιωτία (Παυσανίας, IX.33.7), εξ ου και η προσωνυμία Τριτωνία. Δες και Ηρόδ., IV.180. Ανάλυση σε Κακριδής, 2:105 & 246.

1023 Όπως φαίνεται από το σχέδιο του Jacques Carrey το 1674, *Temple de Minerve à Athènes* [Dessiné par Jacques Carrey], Planche, Dessins du Parthénon attribues a J. Carrey, Fronton occidental II στην <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/omont1898/0031/image,info> ή <https://resources.warburg.sas.ac.uk/pdf/ckp750b2233303.pdf>. Εκτιμάται ότι ο κορμός στο Μουσείο της Ακροπόλεως με αρ. καταλόγου 879 καθώς και η ουρά τρίτωνα με αριθμό καταλόγου 965 ανήκουν στο εν λόγω γλυπτό. Εικάζεται, επίσης, αλλά χωρίς ευρήματα, ότι παρόμοιος τρίτων υπήρχε και κάτω από τα άλογα του Ποσειδώνα για λόγους συμμετρίας [δες John Boardman, *Greek Sculpture. The Classical period* (London: Thames & Hudson, 1991), drawing on p. 100].

1024 Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 135-141 & εικόνες.

στην Ρώμη. Το κόκκινο αίμα του τραυματισμένου πολεμιστή που κείτεται στο έδαφος κυλάει επάνω από τον θώρακα και στάζει στο χώμα. Πιθανόν να αποτελούσε το κεντρικό ακρωτήριο της στέγης σημαντικού ιερού των μέσων του Ε’ αιώνα π.Χ., ίσως να προερχόταν και από τον ναό που ήταν αφιερωμένος στην Κέρες (Ceres/Δήμητρα), στην πλαγιά του Αβεντίνου λόφου, και απλώς πετάχτηκε στην θέση που βρέθηκε. Ο πολεμιστής (πιθανόν Αμαζόνα) φέρει αττικού τύπου πολεμικό εξοπλισμό. Φοράει θώρακα επάνω από λεπτό χιτώνα που πέφτει με χάρη επάνω από τον αριστερό ώμο και πρέπει να ήταν οπλισμένος με ασπίδα και ξίφος και να φορούσε περικνημίδες. Οι ανασκαφές στα νεκροταφεία στην ίδια περιοχή έχουν φέρει επίσης στο φως σαρκοφάγους από εισαγόμενο ελληνικό μάρμαρο.[1025]

Ένα και μοναδικό δείγμα της ρωμαϊκής ζωγραφικής από τάφο (πιθανόν αυτός του Φάβιου Ρουλλιανού/Q. Fabius Rullianus) μάς υποδεικνύει ότι υπήρξε αφηγηματική και βασισμένη σε ιστορικά γεγονότα. Το σπάραγμα απεικονίζει σε παράλληλες, οριζόντιες ζώνες, μάχες και διαπραγματεύσεις αξιωματικών μαζί με πομπή Θριάμβου. (εικ. HRA, plate 1 και CMG, p. 201). Οι μορφές φέρουν ονόματα και συμπεραίνουμε ότι η εικονογράφηση αναφέρεται σε πραγματικά γεγονότα, πιθανότατα πολεμική σύγκρουση Ρωμαίων με γείτονές τους Ιταλούς κατά τον Δ’ ή τον Γ’ αιώνα π.Χ., ίσως μία σύγκρουση με τους Σαυνίτες. Παρόμοιο παράδειγμα προέρχεται από την Ετρουρία από τον ονομαζόμενο τάφο Φρανσουά (François)[1026] στο Βούλτσιο (Vulci), όπου απεικονίζονται σκηνές μάχης Ετρούσκων και Ρωμαίων της εποχής των βασιλέων. Οι μορφές φέρουν ονόματα και ο τάφος χρονολογήθηκε περί το 330 π.Χ.[1027] Οι δύο σκηνές συγγενεύουν θεματολογικά και δείχνουν την επιρροή της ετρουσκικής τέχνης και την συνέχειά της στην ρωμαϊκή, αν και δεν γνωρίζουμε τίποτα για τους δύο καλλιτέχνες. Η τοιχογραφία από την Ρώμη μπορεί να σχεδιάσθηκε και από Έλληνα καλλιτέχνη που είχε φθάσει στην πόλη. Πιθανολογείται ότι υπήρχαν τοιχογραφίες ή πίνακες σε δημόσια θέα σε διάφορες πόλεις του Λατίου. Στην Ρώμη ήκμασε ο Φάβιος Πίκτωρ (Fabius Pictor), ο ζωγράφος, ο οποίος διακόσμησε με τοιχογραφίες τον ναό της Υγείας στην Ρώμη στις αρχές του Δ’ αιώνα π.Χ., αλλά το οικοδόμημα καταστράφηκε αργότερα από φωτιά.[1028] Οι Ρωμαίοι καλλιτέχνες, όμως, πρέπει να ήταν ελάχιστοι μπροστά στον μεγάλο αριθμό Ελλήνων ζωγράφων, των οποίων τα έργα κατέκλυσαν την Ρώμη από τον Γ’ αιώνα π.Χ. και μετά, είχαν μεγάλη χρηματική αξία και έχαιραν μεγάλης καλλιτεχνικής εκτιμήσεως.[1029] Οι πίνακες αυτοί ήταν γενικώς αφηγήσεις ιστορικών γεγονότων και χρηματοδοτούνταν από στρατηγούς οι οποίοι ήθελαν να εκθέσουν δημοσίως τα κατορθώματά τους.

Από φιλολογικές πηγές μαθαίνουμε ότι διάφορα μπρούτζινα αγάλματα ανθρώπων και ζώων διακοσμούσαν την Ρώμη, αν και τα εναπομείναντα σήμερα δείγματα είναι ελάχιστα. Κάποιες αναφορές μοιάζουν απλώς μυθικές ενώ άλλες κοντύτερα στην

[1025] Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 170 & fig. 13.1.

[1026] Εκεί βρέθηκε και το αθηναϊκό αγγείο Φρανσουά (François), εικ. ΑΤΑ, 5-20.

[1027] Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 5-6. Οι τοιχογραφίες αποκολλήθηκαν το 1946 και μεταφέρθηκαν στην Villa Albani στην Ρώμη. Αποτελούν μέρος της συλλογής Torlonia αλλά δεν είναι επισκέψιμες. Δες εικονογραφία σε *The Francois Tomb, Vulci* at <http://www.mysteriousetruscans.com/francois.html> και σε *Wikipedia*, λμ. «Tombe François» at <https://fr.wikipedia.org/wiki/Tombe_Fran%C3%A7ois>.

[1028] Plinius, XXXV.18-19.

[1029] Plinius, XXXV.22-27.

πραγματικότητα. Μυθεύματα φαίνεται να είναι μπρούτζινο άγαλμα του Ηρακλή αφιέρωμα του Ευάνδρου και άγαλμα του Ιανού αφιέρωμα του βασιλιά Νουμά (Numas).[1030] Πιθανότερη φαίνεται η ύπαρξη μπρούτζινου αγάλματος της θεάς Κέρες (Ceres) στον ομώνυμο ναό.[1031] Όμως, το σωζόμενο μπρούτζινο άγαλμα της λύκαινας του Καπιτωλίου (εικ. CMG, p. 87 με τα μωρά) αποτελεί εξαιρετικό και το μοναδικό δείγμα (αν και πρέπει να υπήρχαν πολλά παρόμοια αγάλματα) της πρώιμης ρωμαϊκής (πιθανότατα ετρουσκικής ή ελληνικής νοτιοϊταλικής) τέχνης του τέλους του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ή γύρω στο 500 π.Χ.[1032] Άλλο δείγμα αμφιβόλου χρονολογήσεως, πιθανότατα περί το 300 π.Χ., είναι η κεφαλή (εικ. HRA, no 10 και CMG, p. 84 και Cornell, fig. 31) καθ' υπόθεσιν του Λεύκιου Ιούνιου Βρούτου (Lucius Junius Brutus), ο οποίος κατέλυσε την βασιλεία και ίδρυσε το 509 π.Χ. την Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Η απαράμιλλη για την εποχή της δύναμη τής εκφράσεως τής μορφής μπορεί να συγκριθεί μόνο με ανάλογα ελληνικά πρότυπα. Μετά την κατάληψη των Βηίων, στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι επιδόθηκαν σε αρπαγή των ετρουσκικών αγαλμάτων, με την δικαιολογία ότι θα τα χρησιμοποιούσαν για θρησκευτικούς σκοπούς. Η συνήθεια όμως αυτή επανελήφθη και μετά την κατάληψη των ετρουσκικών Βολσινίων τον Γ' αιώνα π.Χ., από όπου αφαιρέθηκαν 2000 αγάλματα.[1033] Τελικός σκοπός φαίνεται ότι ήταν η διακόσμηση της Ρώμης, αλλά και η απόδειξη ότι οι εχθροί είχαν νικηθεί. Η αρπαγή έργων τέχνης από τους Ρωμαίους συνεχίσθηκε στους κατοπινούς αιώνες με κορύφωση την μεταφορά μεγάλου αριθμού ελληνικών έργων τέχνης από τον ελλαδικό χώρο προς την Ρώμη, μετά την κατάληψη της Ελλάδας τον Β' αιώνα π.Χ.

Ένα ενδιαφέρον δείγμα τέχνης από καλλιτεχνικής και ιστορικής απόψεως είναι η κίστη Φικορόνη (Ficoroni), ύψους 77 εκ. (εικ. HRA, no 13 και Cornell, fig. 30 και ATA, 9-13). Η κίστη είναι ένα κυλινδρικό μεταλλικό κουτί με τρία πόδια, με διακόσμηση στην κυλινδρική επιφάνεια και κάλυμμα που έφερε λαβή με μορφές. Τα αντικείμενα αυτά ήταν πολύ διαδεδομένα στην ετρουσκική Πραινέστη, όπου και υπήρχε μεγάλη τοπική παραγωγή. Σήμερα, τα βρίσκουμε μόνο σε τάφους της Πραινέστης, όπου φαίνεται ότι τον Δ' αιώνα π.Χ. είχαν γίνει πολύ της μόδας, κατασκευάζονταν σε διάφορα μεγέθη αλλά δεν ήταν όλα της ίδιας καλλιτεχνικής αξίας. Η χρήση τους είναι αμφίβολη αν και τα μικρότερα θα μπορούσαν να χρησίμευαν ως κοσμηματοθήκες ή και θήκες καλλυντικών, ενώ για τα μεγαλύτερα μεγέθη δεν έχει βρεθεί σε τι θα μπορούσαν να χρησιμεύουν. Η κίστη Φικορόνη αν και βρέθηκε στην Πραινέστη ήταν κατασκευασμένη στην Ρώμη περί το 315 π.Χ., γεγονός που την κάνει ένα πραγματικά μοναδικό αντικείμενο σε συνδυασμό με την διακόσμησή της. Η επιγραφή που είναι χαραγμένη στο κάλυμμα μάς αποκαλύπτει ότι «Dindia Macolnia fileai dedit / Novios Plautios med Romai fecid»,[1034] δηλαδή ήταν δώρο που φτιάχθηκε στην Ρώμη. Ο κύλινδρος παρουσιάζει σκηνές από τον μύθο των Αργοναυτών σε αναζήτηση του χρυσόμαλλου δέρατος. Εικάζεται ότι η σύνθεση είναι παραλλαγή πίνακα Έλληνα καλλιτέχνη που εκτίθετο στην Ρώμη.

[1030] Plinius, XXXIV.33. Για άλλες αναφορές σε διάφορα αγάλματα δες Plinius, XXXIV.21-28 και Πλούταρχος, *Βίοι* Παράλληλοι, «Ποπλίκολας», XIX.6.

[1031] Plinius, XXXIV.15.

[1032] Holloway, *Early Rome & Latium*, pp. 171-173 & εικόνες.

[1033] Livius, V.22 και Plinius, XXXIV.34.

[1034] ILS, no 8562 = ILLRP, no 1197, «Η Ντίντια Μακόλνια με δώρησε στην κόρη της / ο Νόβιος Πλαύτιος με κατασκεύασε στην Ρώμη».

Ακόμη και αυτό το αντικείμενο αποδεικνύει ότι η τέχνη που επικρατούσε στην Ρώμη τον Δ' αιώνα π.Χ. ήταν επηρεασμένη από την ετρουσκική και την ελληνική καλλιτεχνική παράδοση.[1035]

Παρ' όλα αυτά, λίγο μακρύτερα από την Ρώμη, στην ενδοχώρα και στην ανατολική ακτή της Κεντρικής Ιταλίας, οι ελληνικές επιρροές δεν είχαν αγγίξει τους ιταλικούς λαούς. Σε νεκρόπολη στην περιοχή του Καπεστράνο (Capestrano, BAGROW, 42:F4)[1036] βρέθηκε ο «πολεμιστής του Καπεστράνο» (εικ. HRA, no 7), άγαλμα από πωρόλιθο ύψους 2,23 μ. (2,09 χωρίς την βάση), που χρονολογήθηκε στον ΣΤ' αιώνα π.Χ., δηλαδή πριν οι Ρωμαίοι καταλάβουν την Κεντρική Ιταλία. Το εξαιρετικώς καλά διατηρημένο άγαλμα παρουσιάζει πολεμιστή με πανοπλία που είναι οπλισμένος με μικρό ξίφος, εγχειρίδιο και πέλεκυ. Γύρω από την μέση του και ανάμεσα στα σκέλη φορά μίτρα (τμήμα πανοπλίας που προστάτευε την κοιλιά και το ανδρικό μόριο) και στα πόδια του σανδάλια. Στο κεφάλι φέρει κράνος ενώ στην δεξιά και στην αριστερή πλευρά υπάρχουν σκαλισμένα ακόντια. Παρά τις αρχικές εκτιμήσεις για ελληνικές επιρροές, σήμερα οι μελετητές κλίνουν προς την άποψη ότι το άγαλμα ανήκει στην «κοινή» τέχνη της προ-ρωμαϊκής κεντρικής Ιταλίας, στην τοπική ετρουσκο-ιταλική πολιτισμική παράδοση. Άλλωστε, η σύντομη επιγραφή που είναι χαραγμένη στην δεξιά πλευρά και αποτελείται από 33 αλφαβητικούς χαρακτήρες εκτιμάται ότι ανήκει σε μη κατανοητή μέχρι σήμερα τοπική ιταλική διάλεκτο.[1037]

Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από την ανωτέρω συζήτηση πάρα πολλά θέματα σχετιζόμενα με την αρχαϊκή ρωμαϊκή αρχιτεκτονική και τέχνη και παράλληλα με την εξέλιξη της Ρώμης δεν είναι καθόλου ξεκάθαρα. Συνεπώς, στην περίπτωση της Αρχαϊκής Ρώμης μέχρι τον Ε' αιώνα π.Χ., μόνο ο συνδυασμός της ιστοριογραφικής παραδόσεως των αρχαίων χρονογράφων (annalistic tradition) με τα αρχαιολογικά ευρήματα μπορεί να μας δώσει ασφαλή συμπεράσματα για την ζωή την περίοδο αυτή. Παραδείγματος χάριν, η αρχαιολογική σκαπάνη μάς βεβαιώνει ότι αρχικά η Ρώμη δεν ήταν παρά μικρά χωριουδάκια με σπίτια που ήταν φτιαγμένα με ξύλινους πασσάλους, ξυλοδεσιές και καλαμωτές (εικ. CS, fig. 4.5 και Cornell & Matthews, p. 52). Επίσης, η μελέτη των φιλολογικών πηγών μας υποδεικνύει ότι όσο οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν τον Τίβερη μόνο ως εσωτερική οδό επικοινωνίας για να μεταφέρουν τα αναγκαία μέχρι την περιοχή τους, η πολιτισμική τους κατάσταση έμενε αμετάβλητη. Μόλις όμως οι Έλληνες και οι Φοίνικες, χάραξαν τους εμπορικούς τους δρόμους μέχρι εκεί, έγιναν και η κινητήρια δύναμη με την οποία οι Ρωμαίοι και οι Λατίνοι πέρασαν σε έναν «νέο κόσμο», λένε οι αρχαιολόγοι.[1038] Ανάμεσα στον Η' και στον Ε' αιώνα π.Χ. και εξαιτίας της ποτάμιας επικοινωνίας με τον εξωτερικό κόσμο, ο Τίβερης ήταν αυτός που οδήγησε περισσότερους κατοίκους στην Ρώμη, χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής, βοήθησε στην σύντηξη πολλών διαφορετικών πολιτισμών και στην πολιτισμική εξέλιξη της Ρώμης από χωριουδάκια στην σημαντικότερη

[1035] Cornell, p. 390 και Phyllis L. Williams «Note on the Interpretation of the Ficoroni Cista,» *American Journal of Archaeology* 49, No. 3 (July – September 1945) : 348-352.

[1036] Περίπου 40 χλμ. νοτιοανατολικά της πόλεως Άκουιλα (Aquila).

[1037] Joseph J. Basile, «The Capestrano Warrior and Related Monuments of the Seventh to Fifth Centuries B.C.,» *Revue des Archéologues et Historiens d'art de Louvain* 26 (1993): 9-17.

[1038] «Rome and the Latins were propelled into a new world,» σε Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 165.

πόλη του Λατίου,[1039] μας βεβαιώνουν η αρχαιολογία σε συνδυασμό με τους αρχαίους χρονογράφους.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μας δείχνουν την εισροή των Ελλήνων στην Ρώμη. Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική αρχαϊκή κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα μετά τον αρχαϊκό ναό στην εκκλησία του Αγίου ῾Ομοβόνου, σηματοδοτεί την εμφάνιση των Ελλήνων εμπόρων, που μάλλον είχαν ταξιδεύσει προς την Ρώμη από τον εμπορικό σταθμό στην νήσο Ίσκια (Πιθηκούσσαι), απέναντι από την Νεάπολη. Πολύ γρήγορα, Έλληνες αγγειοπλάστες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ρώμης και άρχισαν να κατασκευάζουν απομιμήσεις των εισαγόμενων ελληνικών αγγείων. Στον τάφο 482 στην Οστέρια ντελ' Όσα (Osteria dell' Osa), βρέθηκε αγγείο του 770 π.Χ. που φέρει αλφαβητική επιγραφή με 5 ή 4 γράμματα «Ε Υ ? Ι Ν» ή «Ε Υ Λ Ν» ή «Ε Υ Ο Ν», η οποία υποδεικνύει κάποιο ετρουσκικό ή λατινικό όνομα σε αλφαβητική γραφή, παλιότερη από οποιαδήποτε αλφαβητική ελληνική επιγραφή στην Ελλάδα ή στην Ιταλία.[1040] Αυτό το αγγείο είναι μια ένδειξη του πόσο πρώιμα μεταφέρθηκε το αλφάβητο στην Ρώμη.

Μέχρι το τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι Έλληνες ζούσαν στην Ρώμη, αν κρίνουμε σωστά από μία κορινθιακή όλπη με χαραγμένο επάνω της το όνομα (Κτέκτος), του Έλληνα ιδιοκτήτη της. Από τον Ζ' αιώνα π.Χ. και μετά κάνουν την εμφάνισή τους και φοινικικοί αμφορείς κρασιού, που δείχνουν την επαφή των Φοινίκων με την Ρώμη, χωρίς όμως οι τελευταίοι να έχουν κάποια άλλη πολιτισμική επίδραση, εκτός πιθανόν του αλφαβήτου. Τελικά από το 600 π.Χ. και μετά, Ετρούσκοι εγκαταστάθηκαν στην Ρώμη και επηρέασαν την ζωή, την τέχνη και την αρχιτεκτονική της πόλεως. Αυτή την εποχή, οι πρώτες πραγματικές κατοικίες ετρουσκικής εμπνεύσεως αντικατέστησαν τις καλαμωτές καλύβες, παρά το γεγονός ότι η διακόσμηση ενός πρώιμου ναού δείχνει ότι οι ελληνικές επιδράσεις συνεχίσθηκαν. Επίσης, μέχρι το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. οι ρωμαϊκοί ναοί διακοσμούνταν με αγάλματα από ψημένο πηλό (τερακότα) αντιγράφοντας άλλες πόλεις της Κεντρικής Ιταλίας, χρησιμοποιώντας ίσως και τις ίδιες μήτρες, αλλά πιθανότατα και Έλληνες τεχνίτες. Οι αρχαιολόγοι μας βεβαιώνουν, επίσης, ότι η Ρώμη του Ε' αιώνα π.Χ. εισήγε μεγάλες ποσότητες ελληνικής κεραμικής, διακοσμούνταν και με έργα ψημένου πηλού αλλά και μπρούτζινα μεγάλης τέχνης, γεγονός που δείχνει και την οικονομικής της ευμάρεια.[1041]

Πάντως, η ολοκλήρωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Ιταλία και η στερέωσή της σε συνδυασμό με την μεγαλύτερη οικονομική ευμάρεια που θα έρθει μετά τον Γ' αιώνα π.Χ. θα δώσουν μια ώθηση των τεχνών στην Ρώμη. Μέχρι τότε, όμως, οι Ρωμαίοι παρέμεναν μόνο θαυμαστές της ετρουσκικής και της ελληνικής τέχνης και χρησιμοποιούσαν τα έργα τους για να διακοσμήσουν την πόλη τους. Αρχικά, τους άρεσαν πολύ τα ελληνικά αγγεία, αλλά σιγά-σιγά στράφηκαν προς τα αγάλματα είτε από ψημένο πηλό είτε από μπρούτζο. Στους ερχόμενους αιώνες, θα γίνουν μεγάλα άλματα περισσότερο στην αρχιτεκτονική και στις κατασκευές παρά στην τέχνη, η οποία όμως δεν θα

[1039] «Because of the Tiber they [the Romans] gained a population, a diversity, resources, and sophistication that made Rome a city far different from the town of the simple farmers that it became in later tradition», γράφει ως αρχαιολογικό συμπέρασμα της αναλύσεώς του ο Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 173.

[1040] Τα αρχαιότερα ελληνικά αλφαβητικά κείμενα έχουν χρονολογηθεί από το 750 π.Χ. και μετά (Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ. σ. 195).

[1041] Holloway, *Early Rome & Latium*, p. 22 &112 & ch. 13 & fig. 2.2.

παραμεληθεί.[1042] Τελικά, οι Ρωμαίοι θα ακούσουν την προτροπή του Βιργιλίου τον Α' π.Χ. αιώνα: «tu regere imperio populos, Romane, memento»[1043] και θα αφήσουν τους άλλους λαούς να φτιάχνουν θαυμαστά έργα τέχνης από μπρούτζο και μάρμαρο. Η αποστολή της Ρώμης ήταν «pacique imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos».[1044]

Κοινωνική και Θρησκευτική Ζωή στην Πρώιμη Δημοκρατία

Η ρωμαϊκή χρονογραφία μάς παρουσιάζει Ρωμαίους αριστοκράτες, οι οποίοι ζούσαν με τις αρχές της απόλυτης λιτότητας και απλότητας ως φτωχοί αλλά τίμιοι Ρωμαίοι. Στόχος των χρονικογράφων που έγραψαν σε κατοπινή από τον Γ' αιώνα π.Χ. εποχή ήταν να προβάλουν ορισμένους άνδρες, όπως ο Μάνιος Κούριος Δεντάτος (Maniua Curius Dentatus), ως πρότυπα της ρωμαϊκής πολιτικής και στρατιωτικής ηθικής, υπεράνω της αποκτήσεως πλούτου.

Κύριος εκπρόσωπος αυτής της απόψεως υπήρξε ο Κάτων ο Πρεσβύτερος (περ. 234-149 π.Χ.), ο οποίος χρησιμοποίησε μια ιδεαλιστική εικόνα των διάσημων και επιτυχημένων αριστοκρατών των προηγουμένων γενεών, για να διδάξει αυτούς της δικιάς του.[1045] Ο Κάτων περιέγραψε με δραματικό τρόπο και αφού υποστήριξε ότι επισκεπτόταν το ταπεινό αγροτόσπιτο του Ρωμαίου υπάτου που ήταν κοντά στα δικά του κτήματα, πώς ο Κούριος Δεντάτος, νικητής στους πολέμους εναντίον των Σαυνιτών και του Πύρρου, αρνήθηκε το χρυσάφι που του πρόσφεραν οι Σαυνίτες, διότι κατ' εκείνον δόξα ήταν να μην έχει τον χρυσό αλλά να διοικεί αυτούς που τον έχουν.[1046] Πρότυπο των παλιών αριστοκρατών ήταν και ο Λεύκιος Κ. Κιγκιννάτος (Lucius Quinctius Cincinnatus), που έζησε τον Ε' αιώνα π.Χ., ο οποίος έμαθε για την εκλογή του ως δικτάτορα ενώ όργωνε την γη του. Οι παλιοί αριστοκράτες άφηναν την γη τους για να πάνε στις συνεδριάσεις της Γερουσίας, μας λέει ο Κάτων με υπερηφάνεια, αφήνοντας να εννοηθεί ότι κάτι τέτοιο έκανε και εκείνος.[1047] Αυτή η ψεύτικη βουκολική και ηθική εικόνα, τουλάχιστον για τον Γ' αιώνα π.Χ., δεν έχει καμία σχέση με την πραγματική ζωή των Ρωμαίων αριστοκρατών, όπως μας την δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Στην πραγματικότητα, η αυτάρκης οικονομία συνδυαζόμενη με την αυστηρή πατριαρχική οικογένεια αποτελούσαν την βάση της κοινωνικής ζωής στην Ρώμη.

Ορισμένα έθιμα δείχνουν τις ιδιαιτερότητες της ρωμαϊκής κοινωνικής ζωής. Οι Ρωμαίοι είχαν την ευκαιρία σε τουλάχιστον δύο περιστάσεις να παρακολουθούν δημόσιες τελετές. Επίσημες τελετές διεξάγονταν για θρίαμβο και κηδεία. Σε ορισμένους στρατηγούς δινόταν η άδεια να τελέσουν Θρίαμβο, κατά τον οποίο ο νικητής και ο στρατός του συνοδευόμενοι από τους αξιωματούχους και τους Συγκλητικούς και τα λάφυρα του πολέμου, ζώα για την θυσία, μουσικούς και άλλους παρήλαυναν δια μέσου

[1042] Για μία σύνοψη και ανάλυση της αρχαϊκής ρωμαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής δες Tom Rasmussen, «Early Roman Art,» in *A Handbook of Roman Art*, ed. Martin Henig (London: Phaidon, 1983), pp. 13-25 και Donald Strong, *Roman Art*, 2nd ed. (London: Penguin, 1988), pp. 21-27.

[1043] «θυμήσου, Ρωμαίε, να κυβερνήσεις [τους άλλους λαούς] με την δύναμή σου», Vergilius, *Aeneis*, VI.851.

[1044] «να εγκαθιδρύσει την διαρκή ειρήνη [και την τάξη], να είναι επιεικής με τους υποτελείς της, να καταπολεμήσει τους υπερόπτες», Vergilius, *Aeneis*, VI.852-853.

[1045] Cornell, pp. 390-393.

[1046] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκος Κάτων», II.

[1047] Cicero, *de senectute*, 55-56 (XVI).

της Αγοράς μέχρι τον Καπιτώλιο λόφο, όπου ο στρατηγός προσέφερε θυσία στον Δία (Jupiter Optimus Maximus). Την ίδια ημέρα (ή ημέρες) η Ρώμη είχε αργία και όλοι οι βωμοί διακοσμούνταν με λουλούδια.[1048]

Με την ίδια λαμπρότητα διεξάγονταν και οι κηδείες αξιωματούχων. Η σωρός μεταφερόταν εν πομπή στην Αγορά συνοδευόμενη από μέλη της οικογένειας και από ‘άρματα με άνδρες που προσωποποιούσαν τους προγόνους του εκλιπόντος, ντυμένοι με τα ανάλογα ρούχα και σύμβολα της θέσεως του καθενός προγόνου αλλά φορώντας και τα νεκρικά προσωπεία που φυλάγονταν στο κυρίως υπνοδωμάτιο (tablinum). Ένας στενός συγγενής εκφωνούσε τον επικήδειο κάνοντας ιστορική αναδρομή στα κατορθώματα και επιτεύγματα των προγόνων και του ίδιου του νεκρού.[1049] Το 264 π.Χ., ο πληβείος Δέκιος Ιούνιος Βρούτος (Decius Iunius Brutus Scaeva) εισήγαγε στην Ρώμη το ετρουσκικό έθιμο των μονομαχιών ανάμεσα σε οπλισμένους άνδρες, όταν πέθαινε κάποιος σημαντικός άνδρας.

Κατά τον Ε’ και Δ’ αιώνα π.Χ., εισήχθησαν σταδιακά η λατρεία ελληνικών θεοτήτων, όπως της Κέρες (Ceres/Δήμητρα), των Διοσκούρων (Κάστωρ και Πολυδεύκης),[1050] του Ηρακλή, του Ασκληπιού και του Απόλλωνα. Εν τούτοις, η αρχαία ιταλική θρησκεία που σχετιζόταν με την αγροτική ζωή συνέχισε να επικρατεί στην χερσόνησο. Οι αριστοκρατικές οικογένειες στην Ρώμη δέχονταν μεν τις νέες θρησκείες αλλά μόνο αυτές που ήταν καταπραϋντικές για τα συναισθήματα των ανθρώπων. Πάντως, την πρώιμη περίοδο της Δημοκρατίας, οι Ρωμαίοι έδιναν πολύ μεγάλη σημασία και βαρύτητα στις ελληνικές θρησκευτικές παραδόσεις και δοξασίες με αφορμή μεγάλα γεγονότα που αφορούσαν στην επιβίωση της κοινότητας και στην υγεία των πολιτών. Στα μέσα του Ε’ αιώνα π.Χ. και με αφορμή κάποια ασθένεια που είχε ενσκήψει στην Ρώμη, οι πολίτες εισήγαγαν την λατρεία του Απόλλωνα Ιατρού (Apollo Medicus),[1051] ενώ όταν το 293 π.Χ. ξέσπασε λοιμός στην Ρώμη, οι πολίτες αποφάσισαν να στείλουν απεσταλμένους στην Επίδαυρο για να φέρουν στην Ιταλία την λατρεία του Ασκληπιού, θεού της ιάσεως.[1052] Ο ναός του Ρωμαίου Ασκληπιού (Aesculapius) εγκαινιάσθηκε το 291 π.Χ. και έγινε το κέντρο των ασθενών που επιζητούσαν ίαση. Οι ασθενείς κοιμόντουσαν στον ναό (όπως και στην Ελλάδα) με την ελπίδα ότι θα ξυπνήσουν υγιείς ή θα τους πει ο θεός στο όνειρό τους πώς και με τι θα γιατρευτούν. Αυτή η επιθυμία να στραφούν οι Ρωμαίοι προς την Ελλάδα ζητώντας βοήθεια από τους Έλληνες θεούς σε περιόδους κρίσεων σηματοδοτεί την διεύρυνση των διεθνών επαφών των Ρωμαίων αλλά ταυτοχρόνως και την αποδοχή ελληνικών παραδόσεων.[1053]

Ήδη από το τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ., υπάρχουν δείγματα ότι η ρωμαϊκή κοινωνία είχε αρχίσει να ενστερνίζεται ελληνικές πολιτισμικές παραδόσεις. Για παράδειγμα, τρεις πληβείοι ύπατοι χρησιμοποίησαν ελληνικά επώνυμα. Ο Ποπλίλιος Φίλος (Q. Publilius Philo) εξελέγη ύπατος το 339, το 327, το 320 και το 315 π.Χ., ο Σεμπρώνιος Σοφός (P. Sempronius Sophus) διετέλεσε ύπατος το 304 π.Χ. καθώς και ο Μάρκιος Φί-

---

[1048] CS, p. 109.
[1049] Πολύβιος, VI.53-54.
[1050] ILLRP, no 1271a.
[1051] Livius, IV.25.3.
[1052] Livius, X.47.6-7 & XI Periocha και Ovidius, Met. XV.622-745 και V.M., I.8.2.
[1053] Forsythe, pp. 344-345.

λιππος (Q. Marcius Philippus) το 281 π.Χ.[1054] Είναι πιθανό, προς το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. και κατά την διάρκεια των Σαυνιτικών Πολέμων, οι Ρωμαίοι να έστησαν αγάλματα του Πυθαγόρα και του Αλκιβιάδη, διότι, κατά την παράδοση, ο Απόλλων τους συνέστησε να τιμήσουν τους γενναιότερους των Ελλήνων.[1055]

Τα δείγματα του ρωμαϊκού εξελληνισμού είναι αρκετά και εμφανή και στην θρησκευτική και στην κοινωνική ζωή των Ρωμαίων. Η Ελλάδα είναι ήδη ένδοξη, ενώ η Ρώμη μόλις αρχίζει να φεύγει από τον ευρωπαϊκό επαρχιωτισμό της και να συνειδητοποιεί ότι θα μπορούσε να μιμηθεί πολιτισμούς όπως ο ετρουσκικός ή ο ελληνικός, τους οποίους αυτή την περίοδο θαυμάζει απεριόριστα. Οι Ρωμαίοι τελικά διάλεξαν πρώτα να εδραιώσουν την ισχύ τους στην Ιταλία δια των όπλων και μετά να ασχοληθούν με τον πολιτισμό, με πολύ μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με τους Αρχαίους Έλληνες.

Η Ρωμαϊκή Προ-Λογοτεχνία

Η αρχαία ελληνική λογοτεχνία που εξελίχθηκε μέσα στους αιώνες διακρίνεται σε αρχαϊκή, κλασσική και ελληνιστική. Αντιθέτως, η ρωμαϊκή λογοτεχνία «δεν γεννήθηκε αλλά δημιουργήθηκε» παράλληλα με το ρωμαϊκό ιστορικό γίγνεσθαι και τα βιοτικά δεδομένα των πολιτών. Κατά την Πρώιμη Ρωμαϊκή Εποχή, χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής λογοτεχνίας ήταν είτε οι απευθείας μιμήσεις είτε αυτές που βασίζονταν σε πρότυπα της Ελληνιστικής Εποχής. Αργότερα, όμως, τα διάφορα είδη αναπτύχθηκαν χωρίς να ακολουθήσουν την ελληνική λογοτεχνική εξέλιξη. Δηλαδή, κατά την διάρκεια της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και των αρχών της Αυτοκρατορίας, πρώτα αναπτύχθηκε η κωμωδία, με την μορφή του ρωμαϊκού μίμου (κεφ. 5), η οποία αποτελεί το τελευταίο στάδιο της ελληνικής δραματουργίας και μετά το ρωμαϊκό έπος, το οποίο στην ελληνική λογοτεχνία είναι το πρωιμότερο είδος. Επιπλέον, η ρωμαϊκή λογοτεχνική δημιουργία δεν έχει ως ερέθισμα τις προσδοκίες του αναγνώστη, αλλά απλώς ακολουθεί «πρότυπα και λογοτεχνικές θεωρίες». Αρχικά, η ρωμαϊκή λογοτεχνία απλώς μιμήθηκε την ελληνική, την οποία αναγνώρισε ως ανώτερη και ως πρότυπο. Όταν πολύ αργότερα αυτονομήθηκε, όμως, και απέκτησε αυτοσυνείδηση, τότε μόνο μπόρεσε να γίνει ο μετέπειτα δάσκαλος των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνιών.

Ήταν τελικά η ρωμαϊκή λογοτεχνία μια απλή λογοκλοπή της ελληνικής; Οι απαράδεκτες σήμερα μέθοδοι της μιμήσεως (λατ. imitatio) και της λογοκλοπής (λατ. plagiarius ή plagium, στην κυριολεξία, ανδραποδιστής) δεν εκλαμβάνονταν από τους Ρωμαίους λογοτέχνες παρά ως δάνειο το οποίο χρησιμοποιείτο με τέτοιο τρόπο ώστε να ήταν σκοπίμως αναγνωρίσιμο από τον αναγνώστη ή θεατή.[1056] Ο Βιργίλιος μάλιστα φημολογείται ότι θεωρούσε πως η πραγματοποίηση του εγχειρήματος ήταν τόσο δύσκολη ώστε έλεγε ότι «είναι πιο εύκολο να κλέψεις το ρόπαλο του Ηρακλή παρά έναν στίχο του Ομήρου».[1057]

Εν τούτοις, πριν από τα έργα που αναγνωρίζουμε σήμερα ως λογοτεχνικά, δημιουργήθηκαν στην Ρώμη μικρά δείγματα επιτηδευμένου λόγου. Ένα, λοιπόν, από τα

[1054] FC, pp. 46, 48, 52, αντίστοιχα έτη και FT, p. 95, έτος 339 & p. 98, έτος 281.

[1055] Plinius, XXXIV.26.

[1056] Michael von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας,* μετ. του *Geschichte der Römischen Literatur*, 2 τόμ. (Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995), σ. 9-12.

[1057] «facilius esse Herculi clauam quam Homero uersum surripere», Aelius Donatus, *Vita Vergilii*, 46 (190-192).

αρχαιότερα λυρικά κείμενα που σήμερα κατατάσσεται στην λατινική προ-λογοτεχνία[1058] είναι το «Άσμα των Αρβαλών Αδελφών».[1059]

[Άσμα Αρβαλών Αδελφών][1060]

Ω!, Λάρητες[1061] θεοί βοηθήστε μας!
Ω!, Λάρητες θεοί βοηθήστε μας!
Ω!, Λάρητες θεοί βοηθήστε μας!

Μην αφήσεις τον όλεθρο και την καταστροφή, Μάρμαρε,[1062] να πάρουν κι' άλλους ανθρώπους.[1063]
Μην αφήσεις τον όλεθρο και την καταστροφή, Μάρμαρε, να πάρουν κι' άλλους ανθρώπους.
Μην αφήσεις τον όλεθρο και την καταστροφή, Μάρμαρε, να πάρουν κι' άλλους ανθρώπους.

Χόρτασε πια, τρομερέ Άρη. Πέρνα το κατώφλι! Στάσου! Στητός![1064]
Χόρτασε πια, τρομερέ Άρη. Πέρνα το κατώφλι! Στάσου! Στητός!
Χόρτασε πια, τρομερέ Άρη. Πέρνα το κατώφλι! Στάσου! Στητός!

Φώναξε σ' όλους τους τόνους (της φωνής), όλους τους ήρωες.
Φώναξε σ' όλους τους τόνους (της φωνής), όλους τους ήρωες.
Φώναξε σ' όλους τους τόνους (της φωνής), όλους τους ήρωες.

Ω! Μάρμαρε, βοήθα μας!
Ω! Μάρμαρε, βοήθα μας!

[1058] Δες για την ρωμαϊκή προ-λογοτεχνία Gordon Williams, «The Pre-Literary Background,» in *The Cambridge History of Classical Literature. 2. Latin Literature*, eds E. J. Kenney and W. V. Clausen (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), ch. 3.1.

[1059] Η πανάρχαια για τους Ρωμαίους Αδελφότητα των Αρβαλών ή Αουραλών (Αδελφοί Αρβάλες ή Αουράλες) αποτελούνταν από 12 ιερείς, ευγενών οικογενειών, οι οποίοι υπηρετούσαν εφ' όρου ζωής και εκτελούσαν ιεροτελεστίες για την γονιμότητα της γης στην θεά Dea Dia ή Δία (Varro, *De Lingua Latina,* 85 και Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, VII.7 και Plinius, XVIII.6). Δες DGRA, 3rd ed., λμ. «Arvales Fratres» και λμ. «Αδελφοί Αρουάλες», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 2:221 – Για την Δία (Dia) δες DGRBM, λμ. «Dia».

[1060] ILS, no 5039 = ILLRP, no 4 = AI, «Instrumenta» no 23 = «Carmen Fratrvm Arvalivm» in FPLEL, p. 11. Πιθανή απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος με παράλληλη παρακολούθηση του αρχαϊκού λατινικού κειμένου. Για τις λέξεις της επιγραφής με αμφίβολη έννοια δες Michiel de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages* (Leiden: Brill, 2008). Δες και H. J. Rose, *A Handbook of Latin Literature,* 3rd ed. (London: Methuen, 1954), p. 4.

[1061] Lar, Laris, Lares/Lases (πληθ.), θεότητες που φύλαγαν την εστία και τον οίκο, τους αγρούς, τους δρόμους και τις διασταυρώσεις ενώ ως δημόσιες θεότητες προστάτευαν ολόκληρο τον λαό (τον δήμο), δες DGRBM, λμ. «Lares» και ENCR, λμ «Lares».

[1062] Άγνωστη θεότητα (;).

[1063] Ή κατ' άλλη ερμηνεία του λατινικού κειμένου: «Μην μας αφήσεις, Μάρμαρε, μέσα από τον όλεθρο και την καταστροφή να πάμε όπου πήγαν και οι άλλοι».

[1064] Ή κατ' άλλη ερμηνεία του λατινικού κειμένου: «Χόρτασε πια, τρομερέ Άρη. Έλα στον ναό, άντεξε την μάστιγα [δηλαδή, τον όλεθρο και την καταστροφή]».

Ω! Μάρμαρε, βοήθα μας!

Θρίαμβος! Θρίαμβος! Θρίαμβος, θρίαμβος, θρίαμβος!

Πρόκειται πιθανότατα για ύμνο πανάρχαιας λατρείας του ΣΤ' αιώνα π.Χ που αφορούσε στην δημόσια προστασία των πολιτών. Γνωρίζουμε ότι τραγουδιόταν με χορευτικά βήματα αλλά φυσικά μας λείπει ο μουσικολογικός ρυθμός. Παρότι χάθηκαν τα λαϊκά ρωμαϊκά τραγούδια γνωρίζουμε ότι ολόκληρη η ζωή του Ρωμαίου συνοδευόταν από τραγούδια. Όταν ήταν παιδί, όταν δούλευε, όταν διασκέδαζε, όταν ερωτευόταν, όταν νικούσε στην μάχη τραγουδούσε ο ίδιος αλλά και όταν πέθαινε του τραγουδούσαν.

Το 364 π.Χ., στην προσπάθειά τους να εξαγνιστούν και να απαλλαγούν από κάποιο λοιμό, οι Ρωμαίοι εισήγαγαν πιθανότατα από την Ετρουρία τα δρώμενα του δρόμου. Ετρούσκοι χόρευαν στις μελωδίες του αυλού χωρίς να τραγουδούν. Κατόπιν, νεαροί Ρωμαίοι άρχισαν να τους μιμούνται ανταλλάσσοντας σκωπτικούς στίχους και συνδυάζοντας τα λόγια με τις κινήσεις τους. Σιγά-σιγά, οι Ρωμαίοι επαναλάμβαναν τα δρώμενα και άρχισαν να οργανώνουν μικρές παραστάσεις, τις ονομαζόμενες saturae, κατά τις οποίες οι μελωδίες ταίριαζαν με τις χορευτικές κινήσεις.[1065]

Τα επιτάφια των ευγενών περιέχουν ψήγματα πρώιμης ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Ένα από τα παλαιότερα πρέπει να είναι του Σκιπίωνα Βαρβάτου (L. Cornelius Scipio Barbatus) και περιγράφει τα κατορθώματά του:

> Λεύκιος Κορνήλιος Σκιπίων, γιος του Γναίου
> Ο Λεύκιος Κορνήλιος Σκιπίων Μακρυγένις [Γενειοφόρος/Βαρβάτος], του Γναίου γιος | γεννημένος, δυνατός άνδρας και σοφός, αυτού που η κορμοστασιά ταίριαζε με την ανδρεία του, | διετέλεσε ύπατος, κήνσωρ, αιδίλος σε σας. Την Ταυρασία και την Κισαύνα | στο Σαύνιο κατέλαβε, όλη την Λουκανία υπέταξε και ομήρους έφερε πίσω.[1066]

Και ένα ακόμη επιτάφιο που ξεχωρίζει για την απλότητα της συνθέσεως και το μήνυμα που μεταφέρει μέσα σε λίγες γραμμές, αν και φυσικά δεν μπορεί να συγκριθεί με τα ελληνικά επιγράμματα.

> Λεύκιος Κορνήλιος Σκιπίων, γιος του Λεύκιου
> αιδίλος, ύπατος, κήνσωρ
>
> Αυτός ο μοναδικός (άνδρας), όπως συναινούν οι περισσότεροι στην Ρώμη, | ο άριστος των ανδρών, | ο Λεύκιος Σκιπίων. Γιος του Μακρυγένι [Γενειοφόρου/Βαρβάτου], | ύπατος, κήνσωρ, αιδίλος σε σας. | Ήταν αυτός που κατέλαβε την Κορσική και την πόλη της Αλερίας.[1067] |

[1065] Livius, VIII.2.1-7. Rose, *Latin Literature*, pp. 22-23.

[1066] ILS, no 1 = ILLRP, no 309 = AI, «Tituli Sepulcrales» nos 1-2. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[1067] Αλαλία ή Aleria, πιθανή θέση, BAGROW, 48:D2, στην σημερινή Aléria στην Κορσική.

Πρόσφερε (έκτισε) στις Θύελλες[1068] με ευγνωμοσύνη ναό.[1069]

Στην λατινική προ-λογοτεχνία μπορούν να ενταχθούν και οι λόγοι του Άππιου Κλαύδιου Καίκου (Appius Claudius Caecus), θαυμάσιο δείγμα των οποίων εθεωρείτο εκείνος που απηύθυνε στην Σύγκλητο και απέτρεψε την ταπεινωτική ειρήνη με τον Πύρρο (Ιστορική Πηγή 6). Πέρα από την αποτελεσματικότητά του την δεδομένη στιγμή, ο λόγος αυτός ήταν τόσο άρτιος από πλευράς ρητορικής τέχνης και θαυμαζόταν τόσο πολύ ώστε είχε φθάσει μέχρι τα χρόνια του Κικέρωνα, τον Α' αιώνα π.Χ.[1070] Ο Άππιος Καίκος, όμως, φαίνεται ότι συνέγραψε και γνωμικά (πληθ. sententiae) από τα οποία σώζονται μόνο τρία. Το ένα από αυτά είναι το γνωστό «ο καθένας είναι αρχιτέκτονας της δικής του τύχης», που έχουμε ήδη αναφέρει, ενώ τα άλλα δύο περιέχουν λίγες περισσότερες λέξεις αλλά παρόμοιο βαθυστόχαστο νόημα.

[Γνωμικό 1]
...<ae>qui animi compotem esse,
ne quid fraudis stuprique ferocia pariat.[1071]

Να έχεις δίκαιο πνεύμα,
ώστε η υπερβολή να μην προκαλέσει απάτη και ντροπή.[1072]

[Γνωμικό 2]
amicum cum vides, obliviscere miserias,
inimicus si es commentus nec libens aeque.[1073]

Όταν δεις ένα φίλο, ξεχνάς τα βάσανα,
εάν θεωρήσεις κάποιον εχθρό, δεν θα είσαι το ίδιο χαρούμενος.[1074]

Εάν αποδεχθούμε ότι τα γνωμικά είναι αυθεντικά, αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της νοοτροπίας των Ρωμαίων για το πρακτικό και ηθικό, για την επιγραμματική απόδοση των νοημάτων στην λατινική, για την ελληνική επίδραση αλλά και για «τον προσωποπαγή χαρακτήρα της λογοτεχνικής παραγωγής στην Ρώμη».[1075]

Αυτά τα ελάχιστα δείγματα προ-λογοτεχνίας συνιστούν την πνευματική παραγωγή των Ρωμαίων μέχρι το μέσον του Γ' αιώνα π.Χ. Η πραγματική λογοτεχνική παραγωγή άρχισε κατά την διάρκεια των Καρχηδονιακών Πολέμων και εγκαινιάσθηκε από

[1068] Θεές του καιρού (Cicero, *De Natura Deorum*, III.51 και Ovidius, *Fasti*, VI.193-195).

[1069] ILS, no 2 & 3 = ILLRP, no 310 = AI, «Tituli Sepulcrales» nos 3-4. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος. Για τις αρχαϊκές λατινικές λέξεις και στα δύο επιτάφια χρησιμοποιήθηκε το Michiel de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages* (Leiden: Brill, 2008).

[1070] Ο Κικέρων φαίνεται ότι είχε στην διάθεσή του το γραπτό κείμενο του λόγου [Cicero, *de senectute*, 16 (VI) και Cicero, *Brutus*, 61].

[1071] «Appius Claudius Caecus» no 1 in FPLEL, p. 12 = Festus, 418 L. (317 M.) λμ. «stuprum».

[1072] Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[1073] «Appius Claudius Caecus» no 2 in FPLEL, p. 12 = Priscianus Caesariensis, *Institutionum Grammaticarum*, VIII.18, GLK, 2:384.

[1074] Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[1075] Albrecht, σ. 52 και Rose, *Latin Literature*, pp. 28-29.

ένα ελληνόπουλο από τον Τάραντα που κατέληξε αιχμάλωτος και σκλάβος στην Ρώμη. Ο Λίβιος Ανδρόνικος έγραψε στα λατινικά αλλά εμπνεύσθηκε από την αρχαϊκή λογοτεχνική παράδοση των προγόνων του Ελλήνων.

Συμπέρασμα

Από το 500 περίπου π.Χ. και μετά, η Ρώμη, με τους συνεχείς πολέμους εναντίον των γειτόνων της Λατίνων και Σαυνιτών, κατάφερε να επιβληθεί στην κεντρική Ιταλία. Η πολιτική της τακτική να ενσωματώνει τους ηττημένους στο στρατιωτικό δίκτυο τών κατά τα άλλα ανεξάρτητων συμμάχων που δημιούργησε αντί να τους συντρίβει, απέβη στρατηγικά ο ακρογωνιαίος λίθος της ισχυροποιήσεως της πόλεως στην ιταλική χερσόνησο. Το δεύτερο συστατικό της ρωμαϊκής επιτυχίας ήταν η συστηματική ίδρυση αποικιών στην Ιταλία. Αυτές αποτέλεσαν τα φρούρια που κράτησαν μακριά τους εχθρούς της στην ιταλική χερσόνησο. Επίσης, το κλειδί για την είσοδό της στην νότια Ιταλία υπήρξε η υποταγή του ελληνικού Τάραντα, ο οποίος παρά την οικονομική του ευμάρεια και τους ανεξάντλητους πόρους για την χρηματοδότηση μισθοφόρων με επικεφαλής στρατηγούς και βασιλείς δεν στάθηκε δυνατόν να αντιμετωπίσει επιτυχώς τους στρατιωτικούς σχηματισμούς των Ρωμαίων. Η Ρώμη μπορεί να έχανε ορισμένες μάχες αλλά στο τέλος κέρδιζε τον πόλεμο χωρίς ουσιαστικά να έχει απειληθεί. Σε ολόκληρη την προηγούμενη περίοδο, Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι είχαν συνάψει συνθήκες και είχαν χωρίσει την Κεντρική Μεσόγειο σε σφαίρες επιρροής αποφεύγοντας έτσι τις στρατιωτικές τριβές. Η υποστήριξη των εκστρατειών του Δ’ και του Γ’ αιώνα π.Χ. από την νέα αριστοκρατία των ονομαζόμενων πατρικο-πληβείων και οι στρατιωτικές επιτυχίες των λεγεώνων είχαν ως αποτέλεσμα την πολιτική ισχυροποίηση της Συγκλήτου. Στο πρώτο μισό του Γ’ αιώνα π.Χ. και μετά από δυόμιση αιώνες πολιτικών διεργασιών και συγκρούσεων ανάμεσα σε πληβείους και πατρικίους, η Σύγκλητος είχε πλέον αναλάβει πλήρως τα ηνία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Μπορούσε, λοιπόν, τώρα να οδηγήσει την ισχυρή πολιτικά και στρατιωτικά Ρώμη εναντίον των ανταγωνιστών της στην Μεσόγειο, των Καρχηδονίων.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

«XII tabulae sive lex XII tabularum/The Twelve Tables or the Law of the Twelve Tables” in Vol. III του *Remains of Old Latin,* 4 vols. London: Harvard Univ. Press, 1938/1993.

Brauer, George C. *Taras. Its History and Coinage*. New York: Caratzas, 1986.

Γαρουφαλιάς, Πέτρος. *Πύρρος*. 3η & 4η Έκδ. Αθήνα: 1975.

Cicero, Marcus Tullius. *De Republica*. Έκδ. Loeb.

Cornell, T. J. *The Beginnings of Rome*. London: Routledge, 1995.

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Έκδ. Loeb.

Forsythe, Gary. *A Critical History of Early Rome*. Berkeley: Univ. of California Press, 2005.

Gaius. *Institutes [Gai Instistutiones]*. Latin text of Seckel and Kuebler. Trans. by W. M. Gordon and O. F. Robinson. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1988.

Harris, W. V. *Rome in Etruria and Umbria*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1971.

Holloway, R. Ross. *The Archaeology of Early Rome & Latium*. London: Routledge, 1994.

Livius, Titus. *Ab Urbe Condita.* Εκδ. Loeb.

Salmon, E. T. *Samnium and the Samnites*. London: Cambridge Univ. Press, 1967.

Scullard, H. H. *A History of the Roman Word 753 to 146 BC*. 4th Ed. London: Routledge, 1980.

Starr, Chester G. *The Beginnings of Imperial Rome. Rome in the Mid-Republic*. Ann Arbor: The Univ. of Michigan Press, 1980.

Ζωναράς, Ιωάννης. *Χρονικόν*. Στο *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae: Weber, 1844. Επίσης στο J.-P. Migne. *Patrologiae Graecae*. 161 Vols. Paris, 1857-1866. Vol. 134. Col. 39.

3

Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΔΥΟ ΚΟΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΣΙΚΕΛΙΑ

Έλληνες Σικελιώτες και Καρχηδόνιοι
770-272 π.Χ.

Η Σικελία βρίσκεται γεωγραφικά ανάμεσα σε δύο ηπείρους και στην μέση της θάλασσας που τις ενώνει. Το νησί διευκολύνει πολύ την πρόσβαση από την βόρεια Αφρική στην νότια Ευρώπη, ενώ ελέγχει και τον θαλάσσιο χώρο στην κεντρική Μεσόγειο, αλλά δεσπόζει και στην πρόσβαση από την ανατολική στην δυτική Μεσόγειο Θάλασσα. Αναπόφευκτα, λοιπόν, έγινε έδαφος όπου κατοίκησαν άνθρωποι που ήρθαν από την ιταλική χερσόνησο, τον ελλαδικό χώρο και την βόρεια ακτή της Αφρικής. Οι πρώτοι κάτοικοι εκτοπίσθηκαν από τις ακτές όπου οι Έλληνες και οι Καρχηδόνιοι εγκατέστησαν αποικίες, αλλά τελικά έζησαν μαζί τους άλλοτε ανάμεσα σε πολέμους και άλλοτε ειρηνικά. Κατά τον Ε’ αιώνα π.Χ., το εύφορο έδαφος του νησιού τράβηξε την προσοχή των Αθηναίων που σε καιρό πολέμου και ελλείψεως τροφίμων έψαχναν έναν σιτοβολώνα. Μετά από δύο ανεπιτυχείς εκστρατείες στην Σικελία, οι Αθηναίοι αποχώρησαν, αλλά τότε εμφανίσθηκαν οι Καρχηδόνιοι διεκδικώντας την κυριαρχία στο νησί, κυρίως για την εξασφάλιση του εμπορίου τους στη κεντρική και δυτική Μεσόγειο. Όμως, η Σικελία διέθετε πλέον μια πολύ ισχυρή Πόλη, τις Συρακούσες, η οποία με επικεφαλής εξαιρετικούς ηγέτες πρωταγωνίστησε στην άμυνα των Ελλήνων Σικελιωτών εναντίον των Καρχηδονίων και πολλών μισθοφορικών στρατών για περίπου έναν και μισό αιώνα, μέχρι την επικράτηση των Ρωμαίων. Παρά, λοιπόν, την ύπαρξη των ντόπιων Σικελών, η εποχή της Ιστορίας στην Σικελία άρχισε με τους Έλληνες.

Οι Αρχαίοι κάτοικοι της Σικελίας

Η σικελική Προϊστορία και ιδίως ο υλικός πολιτισμός της αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ιταλικής Προϊστορίας και συζητήθηκε ήδη γενικώς στον οικείο τόπο (κεφ. 1). Όμως, σημαντικότατος σταθμός των γνώσεων μας για την Σικελία και τους κατοίκους της είναι ο αποικισμός του νησιού από τους Έλληνες από τον Η’ αιώνα π.Χ. και μετά (χάρτης σε Morkot, p. 48 & pp. 50-51). Το ενδιαφέρον των Ελλήνων ιστορικ-

γράφων για την αφήγηση της δικής τους ιστορικής διαδρομής μέσα στον παρελθόντα χρόνο μαζί με αυτή των άλλων λαών με τους οποίους ήρθαν σε επαφή, μας δίνει σήμερα την δυνατότητα να αντλήσουμε μέσα από τα φιλολογικά κατάλοιπα ορισμένες πληροφορίες για τους προ-ελληνικούς πληθυσμούς της Σικελίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ πιθανολογείται ότι οι Καρχηδόνιοι έφθασαν στην Σικελία πριν από τους Έλληνες, η έλλειψη γενικά καταγραφής των εμπειριών τους, μας στέρησε μια ακόμη πηγή γνώσεων για τους λαούς τους οποίους συνάντησαν, ιδίως στα ταξίδια τους. Φυσικά, οι αρχαιολόγοι προσπαθούν να καλύψουν ή να συμπληρώσουν, όσο αυτό είναι δυνατόν, τις γνώσεις μας για τους αρχαίους κατοίκους της Σικελίας.

Σχηματικά, οι αρχαίοι συγγραφείς μάς πληροφορούν ότι οι κάτοικοι της ανατολικής Σικελίας ονομάζονταν Σικελοί, της κεντρικής Σικανοί, και της δυτικής Έλυμοι (χάρτης σε Morkot, p. 99). Οι Σικελοί έφθασαν στο νησί από την Ιταλία στο τέλος της Β' χιλιετίας π.Χ. και αποσπάσματα κειμένων στην γλώσσα τους, η οποία είναι συγγενής της λατινικής και οσκικής, είναι καταγεγραμμένα σε επιγραφές από την περιοχή της Αίτνας. Η λατρεία του πανθέου τους επέζησε του εξελληνιστικού κύματος του Η' και των κατοπινών αιώνων π.Χ. και αποτελούνταν από θεότητες της γης, όπως η θεότητα της βλαστήσεως.

Ενώ οι Σικελοί συμμάχησαν ή υποτάχθηκαν στους νεοφερμένους Έλληνες, στο μέσον του Ε' αιώνα π.Χ. έγιναν οι πρωταγωνιστές της Ιστορίας στην Σικελία. Η πτώση των Ελλήνων τυράννων στις Συρακούσες και στον Ακράγαντα (δες παρακάτω) δημιούργησε ένα στρατιωτικό κενό το οποίο προσπάθησε να εκμεταλλευθεί ο Σικελός Δουκέτιος (Ducetius, διοίκ. περ. 466-440 π.Χ.), ο οποίος αν και κατάφερε να κυριαρχήσει για μερικά χρόνια στην ανατολική Σικελία τελικά ηττήθηκε από συμμαχικό ελληνικό στρατό.

Παρά αυτή την στιγμιαία λάμψη, είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς αρχαιολογικά τις ντόπιες κοινότητες από τις ελληνικές –εκτός ίσως από την ενδοχώρα– εξαιτίας της καταλυτικής επιρροής των Ελλήνων. Για παράδειγμα, μια θέση με μεγάλο αριθμό ελληνικών αγγείων μπορεί να είναι πόλη ντόπιων με αποκλειστική προτίμηση στα ελληνικά προϊόντα. Ενώ θεωρούμε ότι η εύρεση δημοσίων κειμένων στα ελληνικά σε πόλη στην ενδοχώρα της Σικελίας σημαίνει πως η γλώσσα των κατοίκων ήταν η ελληνική, οι ταφικές συνήθειες τους αμέσως μας υποδεικνύουν ότι πρόκειται για πόλη ντόπιων. Γνωρίζουμε ότι η επέκταση της περιοχής ελέγχου των Συρακουσών προς την ενδοχώρα έγινε σε βάρος του ντόπιου πληθυσμού, ιδίως όταν οι Συρακούσιοι ίδρυσαν τις δικές τους αποικίες Άκραι (Akrai/Acrae, BAGROW, 47:F4, πλησίον σημερ. Palazzolo Acreide, βορειοανατολικά της Ragusa) το 664 π.Χ.[1076] και Καμάρινα (Cama-

[1076] Η εγκατάσταση Άκραι δεν είναι βέβαιο ότι είχε την υπόσταση Πόλεως. Είτε ήταν φρούριο για την προστασία των Συρακουσών είτε ανεξάρτητη Πόλη που ιδρύθηκε ως φρούριο. Ιδρύθηκε το 664 π.Χ. (Θουκ., VI.5) και στην περιοχή της υπάρχουν ίχνη μικρών μεμονωμένων εγκαταστάσεων και αγροικιών. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για την «χώρα» της, αν και πιστεύεται ότι έτσι και αλλιώς αποτελούσε τμήμα της περιοχής ελέγχου των Συρακουσών. Η Άκραι ήταν κτισμένη σε χαμηλό οροπέδιο και προστατευόταν από τις μεγάλης κλίσεως πλευρές του και από τείχος οικοδομημένο στην άκρη του. Η οικιστική περιοχή βρισκόταν στο κέντρο του οροπεδίου και κάλυπτε επιφάνεια 0,35 τ.χλμ. Το θέατρο κτίσθηκε τον Γ' αιώνα π.Χ. και το βουλευτήριο τον Β' αιώνα π.Χ. Τα ίχνη του πολεοδομικού σχεδίου μπορεί να ανάγονται και στην εποχή της ιδρύσεως της εγκαταστάσεως, όπως δείχνει κεντρική οδός που διατρέχει το φρούριο από την μία πύλη στην άλλη. Ο ναός της Αφροδίτης [PHI Greek Inscriptions, # PH140505, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 206] του δεύτερου μισού του ΣΤ' αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι κτί-

rina, BAGROW, 47:E5, νοτιοδυτικά της Ragusa) περί το 598 π.Χ.[1077] και έτσι ήλεγχαν την νοτιοανατολική μύτη του νησιού, ενώ οι Σικελοί πρέπει να εγκατέλειψαν την περιοχή εφόσον οι ταφές σταματάνε απότομα. Σε άλλη περίπτωση, στα βορειοανατολικά της Γέλας, σε συνοικισμό ντόπιων, οι ταφές είναι αρχικά σε θαλαμωτούς τάφους, κατά το τοπικό έθιμο. Αργότερα, εμφανίζονται εγχυτρισμοί (ταφές σε πίθους) ή καύσεις, οι ιεροτελεστίες είναι τυπικού ελληνικού χαρακτήρα και η κεραμική είναι τοπική και εισαγόμενη. Δηλαδή, η νεκρόπολη αυτή δεν δείχνει ούτε σημάδια εξελίξεως ταφικών συνηθειών κατά τα ντόπια πρότυπα, ούτε πλήρη αντικατάσταση των ντόπιων εθίμων από τα ελληνικά, αλλά μια σταδιακή μεταμόρφωση ορισμένων ντόπιων εθίμων με παράλληλη διατήρηση άλλων. Αυτή η περίπτωση αποτελεί μια τυπική εξέλιξη της επιδράσεως των Ελλήνων στους ντόπιους. Σε γενικές γραμμές, στην σικελική ενδοχώρα υπήρχαν πόλεις Σικελών στις οποίες τα ελληνικά και τα σικελικά στοιχεία αναμείχθηκαν, αλλά με διαφορετικό τρόπο σε κάθε μία από αυτές.[1078]

Στις περιοχές των Σικανών παρατηρούμε παρόμοιες επιδράσεις των Ελλήνων σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό. Δυτικά του νοητού άξονα από Βορρά προς Νότο που σχηματίζουν οι ποταμοί Ιμέρας (Himeras, BAGROW, 47:D3, σημερ. Grande) και Ἅλυκος (Halycos/Halycus, BAGROW, 47:D3 & C4, σημερ. Platani), η ελληνική επίδραση είναι πολύ μικρή και μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για σικανικούς θαλαμωτούς τάφους, Στην Σαβουκίνα (αρχαιολογικός χώρος Sabucina/Sabbucina, BAGROW, 47:E4, κοντά στην σημερινή πόλη Caltanissetta), όμως, η επαφή της τοπικής κοινότητας με τους Έλληνες είναι εμφανής με διάφορους τρόπους. Ένα από τα οβάλ κτίρια του

σθηκε επί ιερού χώρου του μέσου του Ζ' αιώνα π.Χ., ενώ πρέπει να υπήρχαν και ιερά του Δία [PHI Greek Inscriptions, # PH140502, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 203], της Ήρας [PHI Greek Inscriptions, # PH140507, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 208], Αρτέμιδος και Κόρης [PHI Greek Inscriptions, # PH140516, Sicily, Italy, and the West (IG XIV) IG XIV 217]. Ίσως σε μικρή απόσταση από το φρούριο υπήρχε ιερό της Δήμητρας και του Απόλλωνα του Δ' αιώνα π.Χ. Δες Hansen & Nielsen, no 10, «Akrai», pp. 189-190.

[1077] Η Καμάρινα αποτελούσε την ουδέτερη ζώνη ανάμεσα στην «χώρα» της Γέλας και στην «χώρα» των Συρακουσών. Ένας σημαντικός αριθμός από αγροικίες του ΣΤ', Ε', και Δ' αιώνα π.Χ. μαζί με τα κοντινά τους νεκροταφεία συνδέονταν με την πόλη με δρόμους. Η Πόλη είχε συμμαχίες και επαφές με τους ντόπιους Σικελούς σε περιοχές που έφθαναν μέχρι την κεντρική Σικελία, γεγονός που δείχνει τον μεγάλο βαθμό εξελληνισμού των ντόπιων ήδη από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Η περιοχή αυτή κάλυπτε μια έκταση 500 τ.χλμ., αλλά η κυρίως «χώρα» της Πόλεως δεν ξεπερνούσε τα 50-70 τ.χλμ. Η μαρτυρία του Θουκυδίδη (VI.5.3) για το έτος ιδρύσεως της Πόλεως επιβεβαιώθηκε και αρχαιολογικά ενώ γνωρίζουμε ότι οι οικιστές ήταν δύο, ο Συρακούσιος Δάσκων και ο Κορίνθιος Μενέκωλος. Παρά την αναστάτωση που έφερε ο πόλεμος με τις Συρακούσες κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., η Καμάρινα συνέχισε να κατοικείται αδιάλειπτα. Το 484 π.Χ., ο Γέλων κατέστρεψε την Καμάρινα και μετέφερε όλους τους κατοίκους στις Συρακούσες (Ηρόδ., VII.156 και Θουκ., VI.5.3), όπου τους εδόθησαν πολιτικά δικαιώματα. Προηγουμένως, ο τύραννος είχε εγκαταστήσει ως κυβερνήτη της Πόλεως τον Ολυμπιονίκη Γλαύκο από την Κάρυστο. Η καταστροφή της Καμάρινας εικάζεται ότι ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας του Γλαύκου για ανεξαρτητοποίηση (Schultz, *Aeschinis Orationes,* «Scholia Κατά Κτησιφώντος,» 189, p. 347 και Bekker, *Anecdota Graeca*, 1:232). Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η πόλη ερημώθηκε μέχρι περίπου το μέσο του Ε' αιώνα π.Χ., όταν την επανίδρυσε η Γέλα το 461 π.Χ. Το 427 π.Χ., η Καμάρινα συμμάχησε με τους Λεοντίνους και τους Αθηναίους εναντίον των Συρακουσών (Θουκ., III.86 & VI.75). Στο δεύτερο μισό του Δ' αιώνα π.Χ., η Πόλη περιβαλλόταν από τείχος που περιέκλειε μία έκταση 1,5 τ.χλμ. Προστάτιδα της Πόλεως ήταν η Αθηνά στην οποία είχε αφιερωθεί μεγάλος ναός. Hansen & Nielsen, no 28, «Kamarina», pp. 202-205. Δες νομίσματα σε OAEN, αρ. 68-69 και GCTV, nos 757-763, 1:79-80 & nos 1062-1065, 1:111.

[1078] Holloway, *Ancient Sicily*, pp. 43 & 86-94.

οικισμού είχε μετατραπεί σε ναό. Το συγκεκριμένο οικοδόμημα ήταν αρχικά στρογγυλό με διάμετρο 7,5 μ., αλλά κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. προστέθηκε είσοδος με κιονοστοιχία. Σύντομα, το στρογγυλό αυτό κτίριο αντικαταστάθηκε με τετράγωνο των ιδίων διαστάσεων. Στο εσωτερικό του και επάνω σε προεξοχές των τοίχων αφήνονταν αναθήματα ή μικροί βωμοί. Μερικά αναθήματα ήταν αστράγαλοι μαζί με άλλα οστά χοίρων, κεφαλές αιγών, τοπική κεραμική, μικρή μάζα μπρούτζου. Στο δάπεδο, βρέθηκε ελληνικό αγγείο αναμείξεως, σιδερένιο μαχαίρι, όστρακα και θραύσματα πήλινων ποτηριών. Πήλινο ομοίωμα μικρού ναού (εικ. Holloway, *Ancient Sicily*, fig. 102) που βρέθηκε στον αρχικό στρογγυλό ναό δείχνει τον ταχύ εξελληνισμό των τοπικών κοινοτήτων αλλά και το τι ήταν το μικρό ελληνικό ιερό (λατ. sacellum) της εποχής. Από αυτό το πήλινο ομοίωμα, συμπεραίνουμε ότι –σαν το σημερινό ορθόδοξο ξωκκλήσι– ήταν μικρός τετράγωνος ναός με τέσσερις κίονες στην πρόσοψη, κεραμοσκεπής, διακοσμημένος (ανορθόδοξα) με γοργόνειο και σάτυρο στα αετώματα, και δύο αναδυόμενους ιππείς εν είδει ακρωτηρίων επάνω από τα αετώματα, ενώ υπήρχε μάλλον και τρίτος στην μέση της οροφής. Το μικρό αυτό τέμενος συνοψίζει την ιδέα της εμφανίσεως του θεού στον οίκο του (θεία επιφάνεια, epiphany) αλλά με το γοργόνειο και τον σάτυρο έχει και αποτρεπτικό (εκφοβιστικό) χαρακτήρα για όσους σκέπτονταν να βλάψουν χωρίς να φοβούνται την οργή του θεού.[1079] Οι κατοικίες ήταν κτισμένες χωρίς πολεοδομικό σχέδιο, κολλημένες η μία δίπλα στην άλλη με τετράγωνα δωμάτια και χωρίς τις γνώριμες από τους ελληνικούς οίκους «παστάδας».[1080] Ενώ στους κατοίκους άρεσαν η ελληνική κεραμική και τα ελληνικά πήλινα ειδώλια, δεν χρησιμοποιούσαν τους ελληνικού τύπου βωμούς στις οικίες τους. Πάντως, αρχαιολογικά, είναι απόλυτα ξεκάθαρο ότι οι οικίες αυτές ήταν ντόπιες σικανικές και όχι ελληνικές, σε ό,τι αφορά στο σχέδιο και στην χρήση των χώρων τους.[1081]

Οι Έλυμοι δεν έχουν αφήσει αρχαιολογικά κατάλοιπα που να χρονολογούνται στην προ-Ελληνική εποχή της σικελικής Ιστορίας.

Οι αρχαίοι κάτοικοι της Σικελίας δεν υπήρξαν ποτέ απειλή για τις αποικίες των Ελλήνων στο νησί. Οι πραγματικοί εχθροί των ελληνικών Πόλεων υπήρξαν από την μία μεριά η υπέρμετρη φιλοδοξία των τυράννων τους και κυρίως εκείνων των Συρακουσών για τον εδαφικό επεκτατισμό της εξουσίας τους και από την άλλη η επεκτατική πολιτική και τα εμπορικά συμφέροντα των Καρχηδονίων στην Μεσόγειο Θάλασσα. Σε γενικές γραμμές, οι Πόλεις των Ελλήνων στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία δεν διέφεραν από τις μητροπόλεις τους στην κυρίως Ελλάδα.

Η πόλη και η Πόλις στην Αρχαιότητα

Όταν εξετάσαμε την εμφάνιση και συγκρότηση της αρχαίας ελληνικής Πόλεως, δώσαμε έναν συνοπτικό ορισμό της έννοιας Πόλις με βάση ορισμένα επίκτητα χαρακτηριστικά.[1082] Θεωρήσαμε ως Πόλη μια κοινότητα η οποία απέκτησε αιρετή βουλή

[1079] Holloway, *Ancient Sicily*, pp. 78-79.

[1080] Για τις παστάδας δες Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, III.8.9. και για την λέξη δες Δημητράκος, λμ. «παστάς». Παστάς ονομαζόταν στην Αρχαία Ελλάδα ο κεντρικός διάδρομος του οίκου ο οποίος έφερε συνήθως κιονοστοιχία και παρείχε πρόσβαση στους εσωτερικούς χώρους. Για παράδειγμα δες Nicholas Cahill, *Household and City Organization at Olynthus* (New Haven: Yale Univ. Press, 2002), pp. 75-81 & fig. 12.

[1081] Holloway, *Ancient Sicily*, pp. 94-96.

[1082] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 171.

που νομοθετούσε αλλά και εκκλησία του δήμου που συνεδρίαζε τακτικά. Επίσης, δεχθήκαμε ως Πόλεις, πόλεις που ήταν χωροταξικά ορισμένες, κώμες που συνενώθηκαν και έγιναν Πόλη, συνομοσπονδία κρατών που έγιναν μία Πόλη. Με βάση αυτές τις γενικές παραδοχές συζητήσαμε για τις διάφορες Πόλεις των Αρχαίων Ελλήνων. Η ελληνική Πόλις και πόλη, όμως, είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας και είναι πιθανό να συνδέεται με τις πρώτες πόλεις στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Το πρώτο ερώτημα που εγείρει η μελέτη της λειτουργίας της πόλεως στην Μεσοποταμία, στην Ελλάδα και στην Ρώμη, είναι η εξέλιξή της μαζί με τις διαφορές και ομοιότητες κατά την διάρκεια του ιστορικού χρόνου.

Η αστικοποίηση του ανθρώπου και τελικά η δημιουργία των πόλεων υπήρξε μια πολύ αργή διαδικασία αλλά με συνεχώς αυξανόμενη ταχύτητα μέσα στην ανθρώπινη Ιστορία και ξεκίνησε με την απόφαση των πρώτων ανθρώπων να φύγουν από την Αφρική. Πρώτος σταθμός υπήρξε η εγκατάσταση των νομάδων και η καλλιέργεια της γης κατά την Νεολιθική Εποχή, κυρίως στο εύφορο τόξο της Μεσοποταμίας, σε κοινότητες όπως η Ιάρμο (Jarmo, AAW, p. 63), η Ιεριχώ (Jericho, AAW, p. 62), η Χασιλάρ (Hacilar, AAW, p. 62). Η μόνιμη εγκατάσταση σχετικά μεγάλου αριθμού ανθρώπων σε μία κοινότητα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της πολυπλοκότητας των κοινωνικών δομών. Σε αυτό πρέπει να συνετέλεσε και η για πρώτη φορά κατασκευή οικοδομικών συμπλεγμάτων, όπως αυτά εμφανίζονται στο Τσατάλ Χουγιούκ (Chatal Huyuk, CAWH:1.09L, AAW, p. 62), στην Χασιλάρ (Hacilar) αλλά και στο Διμήνι (AAW, p. 93), στην Ελλάδα. Βέβαια, οι εγκαταστάσεις αυτές δεν ήταν παρά χωριά που χαρακτηρίζονταν από την ατομική κατασκευή και χρήση αγροτικών εργαλείων, χειροτεχνημάτων και κεραμικής των κατοίκων τους, από στοιχειώδεις ή ανύπαρκτες εμπορικές επαφές με τους γείτονές τους αλλά και από την αμφιλεγόμενη ύπαρξη κάποιου αρχηγού η θρησκευτικού ηγέτη. Όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν την λεγόμενη αγροτική επανάσταση της Νεολιθικής Εποχής.

Ο επόμενος σταθμός της αστικοποιήσεως υπήρξε η οικοδόμηση των πρώτων πόλεων στην Μεσοποταμία και ειδικότερα στην Σουμερία. Το γεγονός αυτό συνοδεύθηκε από την εξεύρεση λύσεων εκ μέρους των κατοίκων των πόλεων στην αντιμετώπιση φυσικών φαινομένων, από την εφεύρεση της γραφής, την ανάπτυξη της μεταλλουργίας (ορείχαλκος, ασήμι, χρυσός) αλλά και άλλων τεχνολογικών επιτευγμάτων. Εικάζεται ότι μπορεί να υφίσταται κάποια σχέση ανάμεσα στην εμφάνιση των πόλεων και στις συγκεκριμένες εξελίξεις στην Μεσοποταμία. Συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί ότι η διευθέτηση υδάτων για άρδευση προϋποθέτει την παρουσία ανεπτυγμένων κοινωνικών και πολιτικών δομών αλλά και η χρήση της γραφής, ακόμη και υπό την μορφή εικονογραφημάτων, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με την ανάπτυξη αστικών δομών. Ακόμη, πιθανή σχέση μπορεί να υφίσταται μεταξύ των πρώτων πόλεων και της αναπτύξεως της μεταλλουργίας.

Η παραγωγή του ορειχάλκου αλλά κι η εξόρυξη και επεξεργασία του ασημιού και του χρυσού για την κατασκευή αντικειμένων απαιτούσε σημαντική εξειδίκευση τεχνιτών, οι οποίοι απασχολούνταν αποκλειστικά με αυτή την εργασία. Αν και οι πρώτοι τεχνίτες μπορεί να περιόδευαν από χωριό σε χωριό, η δημιουργία των πόλεων τους έδωσε μόνιμη εργασία σε συγκεκριμένο τόπο, εφόσον εκεί μπορούσαν να βρουν μέταλλα σε αφθονία για να επεξεργασθούν αλλά και τροφή από την υπερπαραγωγή για να τραφούν. Εικάζεται μάλιστα ότι η ύπαρξη των πόλεων έδωσε την απαιτούμενη ώθη-

ση στην μεταλλουργία της Εποχής της Χαλκοκρατίας ή του Ορειχάλκου.[1083]

Άλλες τεχνολογικές εφευρέσεις που συνδέονται με τις πρώτες πόλεις μπορεί να είναι το άροτρο και η χρήση των αροτριώντων ζώων, ο τροχός που επιτάχυνε τις μεταφορές και ο τροχός του αγγειοπλάστη που αύξησε την παραγωγή δοχείων για ανάμειξη υλικών προς βρώση ή φύλαξη της αγροτικής παραγωγής, ενώ η εξημέρωση ζώων αποτέλεσε σύμβολο ισχύος αλλά και πηγή τροφής. Ανεξαρτήτως από την πραγματική αλληλοεπίδραση ανάμεσα στις τεχνολογικές και πολιτισμικές εξελίξεις και την δημιουργία των πόλεων στην Μεσοποταμία παραμένει αναμφισβήτητο γεγονός ότι η πολυπλοκότητα αυτής της σχέσεως υπήρξε ο καταλύτης για την ονομαζόμενη αστική επανάσταση. Ο πολιτισμός υπήρξε το κύριο χαρακτηριστικό («distinguishing feature») των πόλεων στην Σουμερία.

Η εμφάνιση της σουμερικής πόλεως χαρακτηρίζεται από την χρήση της γραφής, την κατασκευή πολύπλοκων και μνημειακού χαρακτήρα οικοδομών, το εμπόριο και την χρήση εισαγόμενων προϊόντων, εξελιγμένες μορφές τέχνης και την συγκέντρωση σημαντικού πληθυσμού σε περιορισμένο χώρο. Οι αστικές αυτές κοινότητες λειτουργούσαν με πολύπλοκους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς και ανεπτυγμένο πολιτικό σύστημα. Η εικονογραφία που έχει διασωθεί δείχνει τον ηγέτη να προΐσταται τελετουργιών, γεγονός που υποδεικνύει ότι ήλεγχε πλήρως τις πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες της πόλεως. Η μεταφορά οικοδομικών λίθων και η κατασκευή των μεγάλων οικοδομημάτων[1084] προϋποθέτει εμπορικές σχέσεις, τεχνίτες με υψηλή ειδίκευση, επιτυχή επίβλεψη των εργατών και σταθερή αγροτική παραγωγή. Συνεπώς, ο ηγέτης της πόλεως ήλεγχε όλες τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, δηλαδή την γη, τους τεχνίτες, το εμπόριο, αλλά και τους πολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς. Παρ' όλα αυτά, τα επιμέρους στοιχεία για τις πραγματικές διαστάσεις της εξουσίας του και τον τρόπο εφαρμογής της στις λειτουργίες της πόλεως μάς είναι άγνωστα. Πόσο μεγάλη ήταν η προσωπική του ιδιοκτησία, με ποιον τρόπο ήλεγχε ο ίδιος και πιθανόν μαζί με πλούσιες οικογένειες οικονομικά και πολιτικά την πόλη, πώς επιλέγονταν οι διοικητικοί υπάλληλοι της πόλεως, ήταν μόνιμοι ή καλούνταν σε υπηρεσία όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις; Εν τέλει, όλες αυτές οι διαπιστώσεις εγείρουν ένα θεμελιώδες ερώτημα για την ανάδυση του ηγέτη στην σουμερική πόλη: ήταν, κατά την παραδοσιακή επιστημονική άποψη, οι κοινωνικό-οικονομικές ανάγκες της πόλεως που οδήγησαν στην εγκατάσταση πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας (ηγέτης-αρχιερέας) ή η πόλη η ίδια και οι λειτουργίες της υπήρξαν αποτέλεσμα ανταγωνιζομένων φατριών που οδήγησε στην επικράτηση ενός ηγέτη; Εν κατακλείδι, λοιπόν, αν και οι πρώτες πόλεις με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες εμφανίσθηκαν στην Σουμερία, γνωρίζουμε μόνο το αχνό περίγραμμα των κοινωνικών, οικονομικών, και πολιτικών τους λειτουργιών.

Αργότερα, στην Ανατολική Μεσόγειο, εμφανίσθηκαν πόλεις με πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες, ορισμένες από τις οποίες είχαν ακραιφνώς εμπορική δραστηριότητα. Γύρω στο 2000 π.Χ., η φοινικική Βύβλος (Byblos, AAW, p. 77) υπήρξε το κύριο εμπορικό λιμάνι μεταξύ Φοινίκης και Αιγύπτου και μάλιστα για μία μικρή περίοδο διοικούνταν από Γερουσία αντί από βασιλιά, όπως συνηθιζόταν στην πε-

[1083] Δες στο παρόν έργο στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ. 3000-900 π.Χ.)».

[1084] Για την πολεοδομία δες Kostof, pp. 50-65.

ριοχή. Εμπορική πόλη ήταν και η Ουγκαρίτ (Ugarit, σημερ. Ras Shamra, AAW, pp. 62 & 103), στην συριακή ακτή, η οποία είχε επαφές με την Κρήτη. Γύρω στο 1400 π.Χ., η πόλη αυτή εκτός από τον ντόπιο πληθυσμό πρέπει να είχε και κατοίκους από την Αίγυπτο, την Κύπρο αλλά ίσως και από την Κρήτη. Μετά από αυτή την διαπίστωση, αμέσως γεννάται το ερώτημα εάν οι Μινωίτες δανείσθηκαν την ιδέα της πόλεως από τις επαφές τους με τους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου. Ήταν τα ανάκτορα –όπως γενικά ονομάζονται– μαζί με τα χωριά των Μινωιτών και αργότερα των Μυκηναίων πόλεις και ποια χαρακτηριστικά τους επιβίωσαν στην κατοπινή αρχαιοελληνική Πόλη; Η μελέτη των δύο πολιτισμών έχει αποδείξει ότι ορισμένα από τα χαρακτηριστά των πρώτων πόλεων υφίσταντο και μέχρι το τέλος του μυκηναϊκού πολιτισμού. Υπάρχουν ενδείξεις για την διαχείριση των αγροτικών πόρων, τέχνη που αποδεικνύει εξειδίκευση, εμπόριο και γραφή που χρησιμοποιούνταν από συγκεκριμένους υπαλλήλους. Αν και η θρησκεία έπαιζε σημαντικό ρόλο στην ζωή των κατοίκων, έλειπε παντελώς η λογοτεχνία. Δεν γνωρίζουμε το μέγεθος της περιοχής που έλεγχε το κάθε ανάκτορο αν και γνωρίζουμε ότι κοντά στα ανάκτορα υπήρχαν χωριά που πιθανόν να λειτουργούσαν ως πόλεις που έμοιαζαν όμως πολύ στις πόλεις της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής.[1085]

Στην Μυκηναϊκή Ελλάδα, έχει διαπιστωθεί ότι οι διάσπαρτες μικροηγεμονίες της Μέσης Ελλαδικής περιόδου (περ. 2000-1600 π.Χ., Πίνακας 26) με επικεφαλής άρχοντα, εξελίχθηκαν στα μυκηναϊκά «κράτη» της Ύστερης Ελλαδικής ΙΙΙΑ-Β περιόδου (περ. 1600-1100 π.Χ., Πίνακας 26). Οι μικροηγεμόνες που κληρονομούσαν την εξουσία είχαν στην δικαιοδοσία τους όλες τις οικονομικές, κοινωνικές και θρησκευτικές δραστηριότητες, ενώ τα κατοπινά κράτη επέδειξαν πολύ υψηλότερο βαθμό πολιτικής και κοινωνικής πολυπλοκότητας. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η κύρια διαφορά ανάμεσα στις μικροηγεμονίες και στα «κράτη» ήταν ότι στα δεύτερα τα αξιώματα είναι «αφηρημένα, επισήμως καθορισμένα και ανεξάρτητα από το άτομο που τα κατέχει».[1086] Τα «κράτη» χαρακτηρίζονταν από την οικοδόμηση ανακτόρου ως διοικητικού κέντρου,[1087] χρήση γραφής, κρατικούς θεσμούς (λ.χ. θρησκεία), κοινωνική ιεραρχία όπως αυτή διαφαίνεται στις ταφές και εμπόριο πολυτίμων ειδών. Τα δύο τελευταία είναι και χαρακτηριστικά της εποχής των μικροηγεμονιών.[1088]

Προηγουμένως, στην Κρήτη, κατά την Νεοανακτορική περίοδο (περ. 1700-1400 π.Χ.), η ύπαρξη κατά τους αρχαιολόγους ανακτόρων, επαύλεων («villas»), κωμών («towns») δυσκολεύει πολύ την κατανόηση των λειτουργιών τους. Ενώ κατά κανόνα, τα ανάκτορα περιέβαλαν κώμες, υπήρχαν και κώμες που δεν ανήκαν σε ανάκτορα (π.χ. στην Νήσο Ψείρα, Κόλπος Μιραμπέλου, Νομός Λασιθίου). Ελάχιστα γνωρίζουμε για τις κώμες και τους κατοίκους τους, πέρα από την χωροταξική τους οργάνωση, τις κα-

---

[1085] Δες Mason Hammond, *The City in the Ancient World* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1972), chs. I-V & IX & XI & XIII και Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East c.3000-330 BC*, 2 vols (London: Routledge, 1995), 1:19-27 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ. 1 & 5.

[1086] «abstracted, formally defined and independent of the individual who fills them» in Cynthia W. Shelmerdine, «Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek mainland,» American *Journal of Archaeology* 101 (1997): 557 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A* Review, *American Journal of Archaeology Supplement 1* (Boston: Archaeological Institute of America, 2001), p. 349] .

[1087] Για τις μινωικές και μυκηναϊκές κατασκευές δες Kostof, pp. 99-113.

[1088] Shelmerdine, pp. 557-580.

τόψεις των κτηρίων και την μεικτή οικονομία τους.[1089] Πάντως, ούτως ή άλλως, οι μινωικές κώμες και τα μυκηναϊκά «κράτη» φαίνεται να διαθέτουν κάποια χαρακτηριστικά της αρχαιοελληνικής Πόλεως, αλλά δεν είναι διακριτή η συνέχεια μεταξύ των δύο κοινωνικών οικονομικών και πολιτικών συστημάτων.

Για την ελληνική Αρχαϊκή, Κλασσική και Ελληνιστική Εποχή είναι σημαντικό να κατανοήσουμε την έννοια της Πόλεως αλλά και την εξέλιξή της μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Κατ' αρχάς, η διεπιστημονική έρευνα έχει διαχωρίσει την πόλη-κράτος (city-state) από τον πολιτισμό πόλεως-κράτους (city-state culture). Ο πολιτισμός πόλεως-κράτους αναπτύχθηκε σε περιοχές που είχαν μία κοινή γλώσσα, ίδια θρησκεία, ίδιο πολιτισμό, ίδια ήθη και έθιμα και αποτελούνταν από πολλές πόλεις-κράτη. Η αστικοποίηση ως αποτέλεσμα πληθυσμιακής αυξήσεως και οικονομικής αναπτύξεως αλλά και η πολιτειακή οργάνωση οδήγησαν σε σχηματισμό πολιτισμού πόλεως-κράτους, όπως συνέβη στην Αρχαία Ελλάδα κατά τον Η' αιώνα π.Χ. Εν τούτοις, υπάρχουν και άλλα παρόμοια παραδείγματα από τους αρχαίους μέχρι τους σύγχρονους χρόνους σε διάφορα σημεία του πλανήτη, όπως στην Κίνα το Η' αιώνα π.Χ. αλλά και στην Κεντρική Αμερική κατά τους Νεώτερους Χρόνους. Οι πολιτισμοί πόλεων-κρατών διαλύθηκαν όταν αναδύθηκε κοντά τους ένα μεγάλο και ισχυρό κράτος, όπως συνέβη στις πόλεις-κράτη των Σουμερίων με την αυτοκρατορία του Σαργώνος,[1090] ή έλαβαν νέα μορφή όταν τουλάχιστον ορισμένες έχασαν την αυτονομία τους, όπως συνέβη στις Πόλεις στην κυρίως Ελλάδα με τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο της Μακεδονίας[1091] και στις Πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας με τους Ρωμαίους.[1092] Τυπικοί αρχαίοι πολιτισμοί πόλεων-κρατών εμφανίσθηκαν στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, στην Λυκία της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας αλλά και στις αρχαίες ελληνικές Πόλεις, ακόμη και σε αυτές που επέζησαν μέχρι περίπου το 500 μ.Χ. Πολιτισμοί πόλεων-κρατών ήταν και αυτοί των ετρουσκικών και των λατινικών πόλεων στην κεντρική Αρχαία Ιταλία.[1093]

Όσον αφορά στην ελληνική Πόλη, πρώτο μέλημα για την κατανόηση της λειτουργίας της είναι ο ορισμός της. Αλλά αμέσως παρουσιάζονται οι πρώτες δυσκολίες: ορίζεται η Πόλις ως μια μορφή πολιτεύματος ή μιας συγκεκριμένης πολιτείας (π.χ. δημοκρατίας), είναι ένας τύπος κράτους ή μια απλή κοινότητα; Η επιστημονική συζήτηση άρχισε πριν μερικούς αιώνες αλλά κορυφώθηκε στον 20ο μ.Χ. αιώνα, ιδίως όταν ενεπλάκησαν και οι μαρξιστές ιστορικοί. Μολαταύτα, όταν αντηλλάγησαν απόψεις βασισμένες στις πηγές, υπήρξαν και εποικοδομητικά αποτελέσματα. Κατ' αρχάς, η μελέτη της αρχαιοελληνικής Πόλεως πρέπει να ενταχθεί στην Αρχαιότητα, δηλαδή στις συγκεκριμένες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Οι συγκρίσεις με τις Πόλεις στον Μεσαίωνα ή τις ιταλικές Πόλεις στην Αναγέννηση ή τις ελεύθερες Πόλεις της Γερμανίας είναι πολύ χρήσιμες και σημαντικές για την Νεώτερη Εποχή αλλά όχι για την Αρχαιότητα. Η Πόλη δεν πρέπει να συγχέεται ή να ταυτίζεται με την δημοκρατία, διότι οι Πόλεις λειτουργούσαν και υπό ολιγαρχίες και υπό τυράννους. Η Πόλη ήταν

[1089] Paul Rehak and John G. Younger, «Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete,» *American Journal of Archaeology* 102 (1998): 202-207 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A* Review, *American Journal of Archaeology Supplement 1* (Boston: Archaeological Institute of America, 2001), pp. 394-399].

[1090] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 37-42.

[1091] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ. 11 & 12.

[1092] Hansen, *Polis*, ch. 6.

[1093] Hansen, *Polis*, pp. 7-13 & 17-23 αλλά πρβλ. και κεφ. 3 στον παρόντα τόμο.

ένας ιδιότυπος τύπος κράτους ως προς την λειτουργία της. Εάν ως κράτος ορίσουμε μια ανθρώπινη κοινωνία που είναι συνδεδεμένη με έναν συγκεκριμένο χώρο και είναι ενωμένη υπό μία κυριαρχία, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η ελληνική Πόλη είχε έναν μόνο φορέα εξουσίας (βασιλεία, τυραννία, ολιγαρχία, δημοκρατία) και διέθετε μια συγκεκριμένη «χώρα» (χώρος δικαιοδοσίας), εντός της οποίας εφαρμοζόταν αυτή η εξουσία. Επίσης, στην Πόλη, νομοθεσία όριζε τις οικονομικές λειτουργίες. Υπήρχαν νόμοι για την γαιοκτησία, την αναδιανομή του πλούτου μέσω των οικονομικών διευκολύνσεων προς τους φτωχούς (π.χ. τα θεωρικά για την είσοδο των φτωχότερων στο θέατρο), απαγορεύσεις εισαγωγών και εξαγωγών προϊόντων. Ακόμη, τα δικαστήρια, που απήλλασσαν τα άτομα από την χειροδικία αλλά και οι κοινωνικές διαιρέσεις με βάση τον πλούτο. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη νομοθετική, εκτελεστική, και δικαστική εξουσία ενός κράτους είναι αναγνωρίσιμες και στις αρχαίες ελληνικές Πόλεις.[1094]

Όπως είδαμε παραπάνω, είναι πολύ πιθανό, ψήγματα της Πόλεως ως κράτος να μπορούν να ανιχνευθούν ακόμη και από την Μινωική και/ή Μυκηναϊκή Εποχή. Είναι βέβαιο, όμως, ότι υφίσταντο στην Αρχαϊκή Εποχή, προς το τέλος του Η' αιώνα π.Χ., όταν έζησε και έγραψε ο Όμηρος ή και λίγο νωρίτερα.[1095] Η αρχική σημασία της λέξεως πόλις ήταν μάλλον αυτή του μικρού φρουρίου.[1096] Η ιστοριογραφική ανάλυση, όμως, δείχνει την Αττική και την Εύβοια ως τις πρώτες περιοχές στις οποίες ιδρύθηκε η Πόλις. Συγκεκριμένα, λίγο μετά το 1000 π.Χ. η Αττική, η ανατολική Βοιωτία και η Εύβοια βρίσκονταν υπό μία αρχή. Περί τα μέσα του Ι' αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι απέκρουσαν με επιτυχία εισβολή Πελοποννησίων, οι οποίοι μετά την καταστροφή της σοδειάς τους αναζητούσαν τροφή αλλού. Οι Δωριείς αποκρούσθηκαν επιτυχώς, γεγονός που δείχνει ότι οι Αθηναίοι ήταν πολυάριθμοι ή είχαν και άλλους Ίωνες μαζί τους.[1097] Μια δεύτερη απόδειξη είναι ότι στην Αμφικτιονία των Δελφών συμμετείχαν δώδεκα έθνη και ένα από αυτά ήταν οι Ίωνες. Κάθε έθνος είχε δύο ψήφους, η μία των Ιώνων ανήκε στους Αθηναίους.[1098] Οι Ίωνες εισήλθαν στην Αμφικτιονία ως έθνος με απόφαση κάποιας κεντρικής αρχής και πριν δημιουργηθούν οι Πόλεις των Αθηναίων, των Χαλκιδέων και άλλες άλλων Ελλήνων. Επίσης, στην αρχαία ελληνική ιστοριογραφία, ανάμεσα στους διοικούντες την Αθήνα, τα ίδια πρόσωπα, άλλοτε αναφέρονται ως βασιλείς και άλλοτε ως άρχοντες.[1099] Αυτό θα ήταν πιθανό μόνο εάν αυτοί οι ίδιοι ήσαν βασιλείς στην Αθήνα, σε έναν μόνο αρχαίο δήμο, αλλά ταυτοχρόνως και άρχοντες μιας ευρύτερης «πολιτικής οντότητας», της συνομοσπονδίας των αρχαίων δήμων της Αττικής.[1100]

[1094] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Πόλις. Ένας Τύπος Αρχαίου Ελληνικού Κράτους* (Αθήνα: ΜΙΕΤΕ, 1999), σ. 21-120.

[1095] Πρβλ. Hansen, *Polis*, p. 41.

[1096] Hansen & Nielsen, p. 16.

[1097] Λυκούργος, «Κατά Λεωκράτους», 84-87 και Στράβων IX.1.7 (C392-393) και Ελλάνικος Λέσβιος /Hellanicus Lesbius, FGrH, 4, fr. 125. Δες και Σακελλαρίου, *Πόλις*, σ. 420 σημ. 141.

[1098] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, 115, Fr. 63 και Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 116.

[1099] Ο Διόγνητος, βασιλεύς στο Πάριον Χρονικόν/Marmor Parium, FGrH, 239, fr. 29 και άρχων στο Κάστωρ Ρόδιος/Castor Rhodius, FGrH, 250, fr. 4 no 24 = Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:187-188, g. Ο Φερεκλής, βασιλεύς στο Πάριον Χρονικόν/Marmor Parium, FGrH, 239, fr. 30 και άρχων στο Κάστωρ Ρόδιος/Castor Rhodius, 250, fr. 4 no 25 = Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:187-188, h. Ο Αισχύλος, βασιλεύς στο Πάριον Χρονικόν/Marmor Parium, FGrH, 239, fr. 31 και άρχων στο Κάστωρ Ρόδιος/Castor Rhodius, 250, fr. 4 no 29 = Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:187-188, m.

[1100] Δες ανάλυση σε Σακελλαρίου, *Πόλις*, σ. 235-236.

Άλλα στοιχεία δείχνουν και την ενσωμάτωση της Εύβοιας και της ανατολικής Βοιωτίας στην διαδικασία δημιουργίας της Πόλεως. Όλα τα ανωτέρω δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η αρχαία ελληνική Πόλις δημιουργήθηκε στην Αθήνα αλλά και σε μία ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτήν κατά τον Ι’ αιώνα π.Χ.[1101] Βέβαια, πολύ γρήγορα, κατά τους Θ’ και Η’ αιώνες π.Χ., η Πόλη πρέπει να εξαπλώθηκε ως τύπος κράτους στην Ελλάδα. Πάντως, στα μέσα του Ζ’ αιώνα π.Χ. αναγνωρίσιμες με βάση τις πηγές μας Πόλεις είναι η Θάσος,[1102] η Σπάρτη,[1103] και η Δρήρος στην Κρήτη.[1104] Εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν είναι δυνατόν να χρονολογήσουμε επακριβώς τα Ομηρικά Έπη δεν μπορούμε και να τα χρησιμοποιήσουμε για να ορίσουμε τις πρώτες Πόλεις σε πολύ συγκεκριμένο χρόνο.[1105]

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, ο αρχαίος Έλληνας θεωρούσε ότι η Πόλη ήταν το κύριο σημείο αναφοράς στην ζωή του. Κατά βάση ανήκε στην Πόλη του, ανεξαρτήτως εάν πέρα από αυτήν ανήκε σε ένα έθνος ή εντός εκείνης ανήκε σε έναν δήμο ή μία φυλή. «Ἑλλάς μὲν ἐστι μία, πόλεις δὲ πλείονες».[1106] Η Πόλη παρείχε στους πολίτες της «κοινή ταυτότητα, που βασιζόταν στις παραδόσεις, πολιτισμό, τελετουργίες, σύμβολα, και μερικές φορές (δεδομένη) την κοινή καταγωγή».[1107] Το όνομα του πολίτη απαρτιζόταν από το όνομά του, το πατρωνυμικό του και το όνομα της Πόλεώς του: Επαμεινώνδας Πολυμνίδος Θηβαίος. Φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης έδωσε έναν πολύ αυστηρό ορισμό κατά τον οποίον «τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἤτοι φαῦλός ἐστιν ἢ κρείττων ἢ ἀνθρωπος».[1108] Ο άνδρας έπρεπε οπωσδήποτε να συμμετέχει ενεργά στην οργάνωση και διοίκηση μιας Πόλεως, διότι αυτό ακριβώς ζητούσε εκ φύσεως η Πόλη από αυτόν. Συνεπώς, οι γυναίκες, οι δούλοι και οι ξένοι ήταν υποδεέστερα όντα σε ό,τι αφορούσε στην διαβίωσή τους στην Πόλη. Οι Έλληνες είχαν πλήρη συνείδηση του τι σήμαινε να ζει κανείς και να είναι πολίτης μιας Πόλεως και έδιναν τεράστια σημασία σε αυτό το γεγονός και στις συνέπειές του, είτε ήταν καλές είτε κακές.

Η Πόλις στην Ελληνική Αρχαιότητα συμπεριλάμβανε διάφορα απαραίτητα κτίσματα και χώρους για την επιτέλεση συγκεκριμένων της λειτουργιών. Διέθετε «πρυτανείον» με αίθουσα εστιατορίου, όπου παρατίθεντο γεύματα σε επίσημους καλεσμένους ή ήρωες της Πόλεως. Οι περισσότερες Πόλεις είχαν «βουλευτήριον» για τις συνεδριάσεις της Βουλής, κάποιες Πόλεις είχαν «εκκλησιαστήριο» για τις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου, δηλαδή των αρρένων πολιτών. Κατά την Αρχαϊκή Εποχή οι συνεδριάσεις γίνονταν στον χώρο της Αγοράς, ενώ κατά την Κλασσική και Ελληνιστική Εποχή στο θέατρο της πόλεως. Δεν υπήρχαν ειδικά κτήρια δικαστηρίων, αλλά οι δίκες διεξάγονταν σε

[1101] Σακελλαρίου, *Πόλις*, σ. 299-301.

[1102] Αρχίλοχος, fr. 228.

[1103] Τυρταίος, fr. 4.4.

[1104] SGHI, no 2.

[1105] Hansen & Nielsen, pp. 17-18 και Hansen, *Polis*, pp. 41-42.

[1106] PCG, XCV, «Ποσείδιππος/Posidippus», Incertarum Fabularum Fragmenta, no 2, p. 694.

[1107] Hansen & Nielsen, p. 12.

[1108] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253a (I.1.9), «η Πόλις είναι μέρος των φυσικών πραγμάτων και ο άνθρωπος είναι ενεργός πολίτης και αυτός που εκ φύσεως και όχι από τύχη [π.χ. εξόριστος ή αιχμάλωτος] δεν συμμετέχει σε κάποια Πόλη είναι είτε μηδαμινός είτε υπερ-άνθρωπος [εκτός του ανθρώπινου γένους;]». Αυτή είναι μια προσπάθεια αποκρυπτογραφήσεως του νοήματος που θέλει να δώσει ο Αριστοτέλης στις φράσεις αυτές.

κάποιον δημόσιο χώρο. Ως θρησκευτικό και εκκλησιαστικό κέντρο, η Πόλη συμπεριλάμβανε ιερά, με τα πιο λαμπρά κτίσματα να είναι οι ναοί. Τα ιερά ήταν κυρίως έξω από τα τείχη της πόλεως και πολλές φορές στα όρια της «χώρας», ως ορόσημα, αλλά φυσικά δεν έλειπαν και οι ναοί μέσα στην Πόλη ή και στην ακρόπολή της. Συνήθως, οι ναοί της Αθηνάς, του Απόλλωνα, και της Αφροδίτης βρίσκονταν εντός των τειχών ενώ του Δία, της Ήρας, και της Δήμητρας μπορεί να είχαν κτισθεί στην εξοχή. Η πόλη περιβαλλόταν από τείχη και πολλές φορές μαζί με την ακρόπολή της ή σε μερικές περιπτώσεις μόνο η ακρόπολη. Το οικονομικό κέντρο της Πόλεως ήταν η Αγορά αλλά και το λιμάνι, εάν διέθετε, μαζί με το «εμπορίον» του (τοπική αγορά). Κατά την Ελληνιστική κυρίως Εποχή, η Αγορά περιβαλλόταν από μία ή περισσότερες στοές όπου στεγάζονταν καταστήματα ή και διοικητικές υπηρεσίες της Πόλεως.[1109]

Οι Πόλεις ως περιοχές κατοικήσεως δεν ήταν όλες ίδιες. Έχει διαπιστωθεί ότι στις μικρές και μεσαίου μεγέθους Πόλεις, από απόψεως φυσικού μεγέθους, οι περισσότεροι κάτοικοι έμεναν εντός των τειχών, ενώ στις μεγάλες Πόλεις ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού έμενε στην «χώρα». Δηλαδή, οι μικρο-μεσαίες είχαν μεγάλο βαθμό αστικοποιήσεως σε αντίθεση με τις μεγάλες Πόλεις. Πάντως, σε γενικές γραμμές έχει διαπιστωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζούσε τελικά στο άστυ (στην αστική ζώνη) και το μικρότερο στην ύπαιθρο χώρα. Μεγάλο μέρος από αυτούς που ζούσαν εντός των τειχών ήταν ταυτοχρόνως και αγρότες. Κάθε πρωί, λοιπόν, πέρναγαν τις πύλες και πήγαιναν στους αγρούς και κάθε απόγευμα επέστρεφαν στις οικίες τους στην πόλη. Συνεπώς, δεν ήταν καταναλωτές του αγροτικού πλεονάσματος των αγροτικών πληθυσμών, ήταν αγροπολίτες («Ackerbürger»).[1110] Επιπλέον, χάρις στις πολυπληθείς και εκτενείς αρχαιολογικές ανασκαφές κατά τον 20ο και 21ο μ.Χ. αιώνα, έχουμε την δυνατότητα να γνωρίζουμε το φυσικό μέγεθος 232 αρχαίων ελληνικών πόλεων (Πίνακας 9) από τις 1035 καταγεγραμμένες. Συνεπώς, από την ποσοστιαία μας ανάλυση προκύπτει πως το ένα τρίτο περίπου των συγκεκριμένων πόλεων είχε μεσαίο φυσικό μέγεθος (Πίνακας 9, αρ. 4), ενώ ένα άλλο τρίτο (Πίνακας 9, αρ. 2, 3) ήταν μάλλον μικρές. Σημαντικός αριθμός Πόλεων (Πίνακας 9, αρ. 5) είχαν μεγαλύτερο μέγεθος από το μεσαίο. Από το Διάγραμμα 1 γίνεται φανερό ότι η καμπύλη κατανομής των Πόλεων σε σχέση με το μέγεθός τους είναι κανονική, τύπου καμπάνας. Βέβαια, παρότι διαθέτουμε στοιχεία για το ένα τέταρτο περίπου του συνόλου των Πόλεων και στατιστικά θα μπορούσαμε να εξάγουμε κάποια ασφαλή μαθηματικά συμπεράσματα, δεν θα υποθέσουμε ότι το ανωτέρω συμπέρασμα είναι αρχαιολογικά και ιστορικά απολύτως σωστό, παρά μόνο υποθετικό. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι τα υπόλοιπα δύο τρίτα των καταγεγραμμένων αρχαιοελληνικών Πόλεων ακολουθούσαν την τοπολογία των 232 του Διαγράμματος 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

232 ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΑΝΑ ΜΕΓΕΘΟΣ			
Αρ.	**Έκταση Πόλεως (τ.χλμ.)**	**Αριθμός Πόλεων[1111]**	**Ποσοστό επί του συνόλου**

[1109] Hansen, *Polis*, ch. 16 με όλες τις παραπομπές στις αρχαίες πηγές.

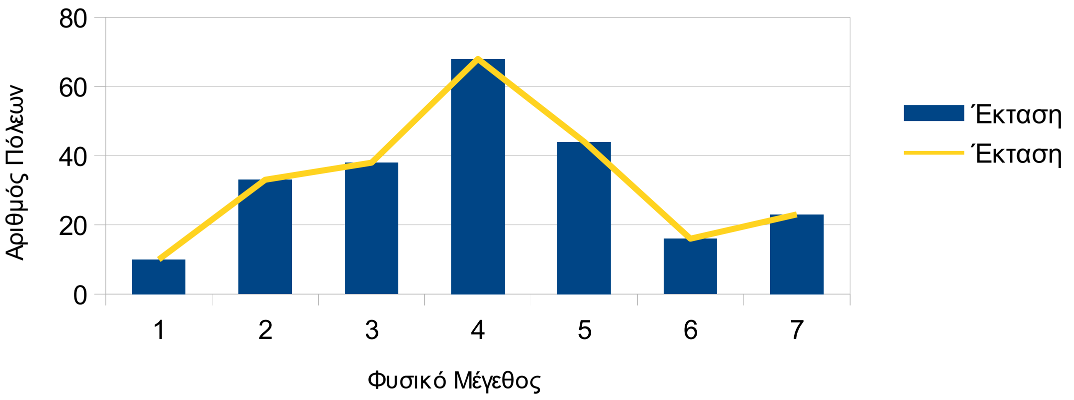
[1110] Hansen, «The Concept of the Consumption City», p. 32.

[1111] Προσαρμοσμένος πίνακας από το Hansen, «The Concept of the Consumption City», p. 28 και από το Hansen, *Polis*, Table 2, p. 74. Η έκταση των πόλεων ορίζεται από τα τείχη τους.

1	0–0,04	10	4,31
2	0,05–0,09	33	14,22
3	0,10–0,19	38	16,37
4	0,20–0,49	68	29,31
5	0,50–0,99	44	18,96
6	1–1,49	16	6,89
7	1,5 και άνω	23	9,91
\\\\\\	Σύνολο	232	~100%

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

(Αριθμητικά στοιχεία από τον Πίνακα 9)

Εν τούτοις, είναι ενδιαφέρον να γνωρίζουμε το φυσικό μέγεθος, την έκταση που περικλειόταν μέσα στα τείχη, των πιο σημαντικών ιστορικά ελληνικών Πόλεων (Πίνακας 10Α). Έτσι μπορεί να έχουμε μία αίσθηση του πόσο μεγάλη ή μικρή ήταν μια αρχαιοελληνική Πόλη σε σχέση με τις άλλες. Επίσης, είναι ενδιαφέρον ότι οι κύριες ελληνικές αποικίες της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας ήταν μεγάλες Πόλεις (Πίνακας 10Β), όπως θα φανεί και από την περαιτέρω ανάλυση όταν τις εξετάσουμε περισσότερο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10Α

ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΥΣΙΚΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ			
Όνομα Πόλεως	**Περιοχή**	**Αιώνας/Έτη (π.Χ.)**	**Φυσικό Μέγεθος (τ.χλμ.)**[1112]

[1112] Προσαρμοσμένος πίνακας από το Hansen, «The Concept of the Consumption City» , pp. 33-40.

Άβδηρα	Θράκη	(νέα θέση) Δ'-μ	1,12
Αθήνα και Πειραιάς	Αττική	ΣΤ', 479/8, 394-391	(Αθήνα) 2,11 (Πειραιάς) 3
Αίγινα	Σαρωνικός Κόλπος	Ε'-α	0,52
Αλικαρνασσός	Μικρά Ασία	Δ'-α	περ. 2,2
Αμφίπολις	Μακεδονία	Ε'-δ	2,5
Άργος	Αργολίδα	ΣΤ'-Ε'	παραπάνω από 2
Ερέτρια	Εύβοια	Δ'	0,815
Θήβα	Βοιωτία	Ε'	3,5
Κόρινθος	Κορινθία	Ζ'-μ/τ, Ε'	6-7
Κυρήνη	Λιβύη	Δ'	7,5
Μαρώνεια	Θράκη	;	Πόλη A=1,6 Πόλη C=περ. 4,25
Μέγαρα	Μεγαρίδα	Δ';	1,4
Μεσσήνη	Μεσσηνία	Δ'	2,9
Μήλος	Κυκλάδες	ΣΤ'-τ, Ε'-α	0,19
Όλυνθος	Μακεδονία	Ε'-δ, Δ'-τ	0,32
Ορχομενός	Βοιωτία	Δ'	0,905;
Πλαταιαί	Βοιωτία	Ε' Δ'	0,1 0,805
Πύδνα	Μακεδονία	;	0,25
Ρόδος	Δωδεκάνησα	περ. 407	3
Σικυών	Κορινθία	Ε'	1,75
Σπίνα	Βόρεια Ιταλία (Αδριατική)	;	Παραπάνω από 0,06
Χαιρώνεια	Βοιωτία	ΣΤ', Ε';	0,23;

ΠΙΝΑΚΑΣ 10Β

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑΣ - ΣΙΚΕΛΙΑΣ			
Όνομα Πόλεως	**Περιοχή**	**Αιώνας/Ετη (π.Χ.)**	**Φυσικό Μέγεθος (τ.χλμ.)**[1113]
Ηράκλεια	Κάτω Ιταλία	Δ' – Γ'	(κατ.) 1,4
Καυλωνία	Κάτω Ιταλία	ΣΤ', Σ'-δ	0,35-0,45
Κρότων	Κάτω Ιταλία	Δ'	6,2
Κύμη	Κάτω Ιταλία	ΣΤ'-α	0,8
Λοκροί	Κάτω Ιταλία	ΣΤ', Ε'-μ, Δ'-μ	2,4
Μεταπόντιον	Κάτω Ιταλία	ΣΤ'-μ, Ε', Δ', Γ'	1,4
Νεάπολις	Κάτω Ιταλία	περ. 470, Δ'	0,75
Ποσειδωνία	Κάτω Ιταλία	ΣΤ'; Δ'	(κατ.) 1,25

[1113] Προσαρμοσμένος πίνακας από το Hansen, «The Concept of the Consumption City» , pp. 33-34.

Ρήγιο	Κάτω Ιταλία	ΣΤ’, Ε’, Δ’-μ	0,7
Σίρις	Κάτω Ιταλία	Ζ’ – ΣΤ’	(κατ.) 0,21
Σύβαρις	Κάτω Ιταλία	;	περ. 5
Τάρας	Κάτω Ιταλία	Ε’-μ	5.3
Ακράγας	Σικελία	ΣΤ’-α	6,25
Άκραι	Σικελία	Δ’-π	0,35
Γέλα	Σικελία	Δ’-δ	2
Ζάγκλη (Μεσσή-νη)	Σικελία	;	(κατ.) 0,5-0,6
Ηράκλεια Μινώα	Σικελία	ΣΤ’-δ – Δ’-τ	0,6-0,7
Ιμέρα	Σικελία	ΣΤ’; Ε’-α	0,82
Καμάρινα	Σικελία	ΣΤ’-δ	1,5
Λεοντίνοι	Σικελία	ΣΤ’-α, Ε’-μ	0,4
Μέγαρα Υβλαία	Σικελία	Ζ’, ΣΤ’-δ	0,6
Νάξος	Σικελία	ΣΤ’-μ, Ε’-α	0,35
Σελινούς	Σικελία	409	(ακρόπολη) 1
Συρακούσες	Σικελία	Δ’	(ακρόπολη, κατ.) 1,5

Υπόμνημα: α = αρχή αιώνα (’00-’80)
τ = τέλος αιώνα (’20-’00)
μ = μέσο αιώνα (’60-’40)
π = πρώτο μισό αιώνα
δ = δεύτερο μισό αιώνα
κατ. = κατοικημένη περιοχή μόνο
ακρόπολη = μόνο η ακρόπολη

Χαρακτηριστικό γεγονός στην πολιτική ιστορία των Πόλεων στην Μεγάλη Ελλάδα αλλά και στην κυρίως Ελλάδα υπήρξε η κατά καιρούς πολιτική αναταραχή που ονομάσθηκε «στάσις». Στην προκειμένη περίπτωση, η λέξη ερμηνεύεται λεξικογραφικά ως «η κατά της εννόμου τάξεως ανυπακοή, εξέγερσις, ανταρσία, επανάστασις, ένοπλος εξέγερσις κατά του καθεστώτος».[1114] Η Πόλις δεν ήταν μία ομοιογενής πολιτικά κοινότητα. Συνήθως ήταν χωρισμένη σε δύο φατρίες ή δύο ξεχωριστές Πόλεις μέσα στην ίδια την Πόλη και η μία, η ολιγαρχική παράταξη, αντιπροσώπευε τους πλούσιους και η άλλη, η δημοκρατική, τους φτωχούς.[1115] Σε άλλες περιπτώσεις οι φατρίες αποτελούνταν από πολίτες διαφορετικών Πόλεων, όπως συνέβαινε συχνά στις αποικίες (λ.χ. στην Σύβαρη, στους Θουρίους, στην Ζάγκλη, στις Συρακούσες). Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου η διαμάχη υφίστατο σε διαφορετικές φατρίες που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στους πλούσιους, όταν διοικούσαν οι ολιγαρχίες (λ.χ. στην Μασσαλία, στην Αθήνα, στις Συρακούσες, στην Αίγινα, στην Κόρινθο, στην Ερέτρια). Κύριος σκοπός της κάθε φατρίας ήταν να αποκτήσει τον πολιτικό έλεγχο της Πόλεως και εάν ήταν

[1114] Δημητράκος, λμ. «στάσις» αρ. 21.

[1115] Πλάτων, *Πολιτεία*, 422E (IV.2) & 551D (VIII.7) και Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1289b-1290b (IV.2-3).

αναγκαίο να μεταβάλει την πολιτεία προς το συμφέρον της, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα την συνεχή πολιτική ένταση και τις συχνές εμφύλιες συρράξεις. Για την επίτευξη του σκοπού της η φατρία απευθυνόταν σε φατρίες άλλων γειτονικών ή ηγεμονίδων Πόλεων και μάλιστα ήταν έτοιμη να θυσιάσει την αυτονομία της Πόλεως ίσα-ίσα για να επιβληθεί στην αντίπαλη φατρία.[1116] Το φαινόμενο της στάσεως ήταν διαδεδομένο όπου υπήρχαν ελληνικές Πόλεις από τον Η' μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ. Μια καταγραφή των αναφερόμενων στάσεως στις αρχαίες πηγές μας έδειξε 279 περιπτώσεις σε 122 Πόλεις.[1117] Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, σκοπός της στάσεως ήταν η επικράτηση μίας φατρίας για την αποφυγή στάσεων από άλλες φατρίες με τίμημα την εξάρτηση της Πόλεως από άλλη Πόλη. Η εξάρτηση αυτή δεν απέκλειε την αυτοδιαχείριση της Πόλεως υπό μία φατρία. Δηλαδή, η υποταγή σε άλλη Πόλη σήμαινε ότι η εξαρτώμενη έπρεπε να πληρώνει φόρο υποτέλειας, –όχι κατ' ανάγκην μεγάλο– και να βοηθά την ηγεμονίδα Πόλη στους πολέμους της. Προβλήματα προέκυπταν μόνο όταν η υποτελής έπρεπε να δεχθεί φρουρά της άλλης Πόλεως στην ακρόπολή της. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η ηγεμονίδα Πόλις ενεργούσε και ως προστάτιδα της υποτελούς της. Κατά τα άλλα, όμως, η υποτελής ήταν αυτοκυβερνώμενη και η κυβερνώσα φατρία επέβαλε πλήρως την θέλησή της στους πολίτες της. Η αντιπαράθεση μίας φατρίας με μία άλλη στην ίδια Πόλη οδηγούσε σε «στάση», ενώ η διαμάχη των πολιτών δύο διαφορετικών Πόλεων οδηγούσε σε πόλεμο μεταξύ τους ή και με άλλες Πόλεις.[1118]

Στην Μεγάλη Ελλάδα επικράτησαν συγκεκριμένες συνθήκες οι οποίες ευνόησαν τις «στάσεις», κυρίως κατά τους Ε' και Δ' αιώνες π.Χ.[1119] Οι περισσότερες αποικίες εγκαταστάθηκαν σε εύφορο έδαφος και υποθέτουμε ότι αρχικά η γη μοιράσθηκε σε ίσους κλήρους. Γρήγορα, όμως, φαίνεται ότι ορισμένοι πολίτες κατάφεραν να συγκεντρώσουν στα χέρια τους περισσότερη γη και έτσι δημιουργήθηκε η αριστοκρατία των πρώτων αποίκων. Στην αντιπαράθεσή της με τους απλούς πολίτες (τον δήμο) μέσα στους αιώνες η νέα αυτή αριστοκρατία προσπάθησε να βρει γενεαλογικά ερείσματα ανάμεσα στους πρώτους αποίκους ή ακόμη και από την μητρική Πόλη για να υποστηρίξει την ιεραρχική της προτεραιότητα στην σύνταξη των καταλόγων των πολιτών (πολιτογραφία) κάθε Πόλεως. Αυτό όμως δεν ήταν πάντα εφικτό. Παρ' όλα αυτά, με την επέκταση και την ευμάρεια των Πόλεων, οι αριστοκράτες συγκέντρωσαν περισσότερη γη και έγιναν πλουσιότεροι και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ τους μεγαλύτερες. Οι «στάσεις» που οδήγησαν στην άνοδο των τυράννων στα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. έθεσαν σε κίνδυνο την κυριαρχία τους στην Πόλη. Αν και οι τύραννοι προέρχονταν συνήθως από την αριστοκρατία, η απολυταρχική διακυβέρνησή τους δημιούργησε νέες ισορροπίες στην ζωή της Πόλεως.[1120]

Σε ορισμένες Πόλεις, αιτία της «στάσεως» ήταν η δημαγωγική ικανότητα ορισμένων πολιτικών ανδρών όπως ο Παναίτιος στους Λεοντίνους και ο Διονύσιος στις Συρακούσες,[1121] οι οποίοι κατάφεραν να πείσουν τους πολίτες για την αγαθότητα των

[1116] Θουκ., ΙΙΙ.82.1 και Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1307b (V.6).

[1117] Hansen & Nielsen, appendix 19.

[1118] Hansen & Nielsen, pp. 124-129.

[1119] Δες χρονολογική καταγραφή των «στάσεων» σε Shlomo Berger, *Revolution and Society in Greek Sicily and Southern Italy* (Stuttgart: Steiner, 1992), Table 1, pp. 117-118.

[1120] Berger, pp. 62-63.

[1121] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1310b (V.8.4).

προθέσεών τους. Οι υποψήφιοι τύραννοι έκαναν κάθε προσπάθεια για να εκφράσουν τις επιθυμίες ή τις ανάγκες των πολιτών (του δήμου) και έτσι –τουλάχιστον στην αρχή– είχαν την πλήρη υποστήριξή τους. Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν ο Αριστόδημος της Κύμης, ο «προστάτης του δήμου». Φυσικά, αυτή η τακτική των τυράννων τούς έφερνε σε σύγκρουση με την αριστοκρατική μερίδα, η οποία έχανε κάθε εξουσία στην περίπτωση αναλήψεως της εξουσίας από τύραννο. Επιπλέον, ο τύραννος αποκτούσε τους δικούς του έμπιστους άνδρες, οι οποίοι δεν ταυτίζονταν κατ' ανάγκην με την αριστοκρατία, και τους οποίους αντάμειβε για να έχει την υποστήριξή τους ως αντάλλαγμα. Συνεπώς, η τυραννία, στο πολιτικό επίπεδο, είχε ως αποτέλεσμα την πολιτική διχοτόμηση της Πόλεως.

Η κατάρρευση των τυραννικών καθεστώτων στην Σικελία στα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. εξαιτίας των αυθαιρεσιών των τυράννων έδωσε την ευκαιρία στους αριστοκράτες να επανέλθουν στην εξουσία και να διεκδικήσουν τις χαμένες τους περιουσίες. Το κυριότερο ζήτημα της εποχής ήταν η αναθεώρηση του καταλόγου των πολιτών (η πολιτογραφία), διότι με βάση αυτόν τον κατάλογο γινόταν η διανομή γης και άλλων προνομίων εντός της Πόλεως. Ο μεγάλος αριθμός πολιτών στις μεγάλες Πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας και η πολιτογράφηση πολλών νέων πολιτών, όταν αναγκάσθηκαν να συρρεύσουν από άλλες Πόλεις ή η διαγραφή από τους καταλόγους των μισθοφόρων που είχαν πολιτογραφηθεί όταν αυτοί εκδιώχθηκαν από τις Πόλεις, δημιούργησε μεγάλη αναστάτωση και οδήγησε σε ορισμένες περιπτώσεις σε «στάση». Ένας επιπλέον παράγων πολιτικής αστάθειας που οδήγησε σε «στάσεις» ήταν η ανάμειξη πολιτών από διάφορες Πόλεις της Ελλάδας σε μία Πόλη στην Ιταλία και Σικελία (π.χ. η Ζάγκλη). Ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι «ὅσοι ἤδη συνοίκους ἐδέξαντο ἢ ἐποίκους, οἱ πλεῖστοι ἐστασίασαν»,[1122] δηλαδή όπου στην Μεγάλη Ελλάδα υπήρχαν πληθυσμοί από διάφορες ελληνικές Πόλεις, εκεί έγιναν «στάσεις».

Σε γενικές γραμμές, από πολιτικής απόψεως και σε πρώτη φάση, οι αυθαιρεσίες των αριστοκρατών σε βάρος των άλλων πολιτών οδήγησε σε τυραννίες. Σε δεύτερη φάση, η τυραννική διακυβέρνηση και οι μεγάλες μεταβολές στους πληθυσμούς των πολιτών στις Πόλεις, που είχε ως αποτέλεσμα την πολιτική αστάθεια, αποτέλεσε την αφορμή και την αιτία για την κατάλυση των τυραννιών τον Ε' αιώνα π.Χ. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις εκδηλώθηκαν «στάσεις» με κύριο στόχο τον έλεγχο της Πολιτείας.[1123] Οι δημοκρατίες που εγκαθιδρύθηκαν δεν διήρκεσαν για πολύ, ενώ και οι λειτουργίες τους δεν φαίνεται να ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό με αυτές των άλλων δημοκρατικών Πόλεων στην κυρίως Ελλάδα. Αργότερα, τυραννίες εναλλάσσονταν με μη τυραννικά καθεστώτα (κατ' όνομα μόνο δημοκρατίες). Ως πολιτική οντότητα, η αρχαία ελληνική Πόλις έφθασε στο απόγειό της με την δημοκρατία στην Αθήνα του Ε' αιώνα π.Χ. Άλλες ελληνικές Πόλεις ανέπτυξαν διαφορετικές μορφές της Πόλεως (λ.χ. Θήβα) ή ιδιότυπες μορφές της Πόλεως (λ.χ. Σπάρτη). Στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία, τις Πόλεις χαρακτήριζε ο υπέρμετρος πλούτος και η προθυμία των πολιτών να αναθέσουν την ασφάλεια της πόλεώς τους σε στρατηγούς που εξελίσσονταν σε τυράννους. Συνεπώς, σε μια αρχαιοελληνική Πόλη αποφάσιζε τυπικά ο δήμος ή/και η βουλή, αλλά ουσιαστικά μπορεί να διοικούνταν από τον δήμο, την αριστοκρατία, τον τύραννο.

[1122] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1303a (V.2.10).
[1123] Berger, pp. 57-61.

Οι Ελληνικές Αποικίες στην Σικελία

Στα πλαίσια των μεταβολών που συντελέσθηκαν σε ολόκληρη την κεντρική και δυτική Μεσόγειο, η έλευση των Ελλήνων και των Φοινίκων τον Η' αιώνα π.Χ. άλλαξε την όψη της Σικελίας και το νησί πέρασε στο φως της Ιστορίας (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:147). Ενώ όμως ο ελληνικός αποικισμός βρισκόταν σε εξέλιξη στα παράλια, οι ντόπιοι κάτοικοι συνέχιζαν να ζουν την δική τους Προϊστορία στο εσωτερικό του νησιού. Πέρασαν δύο περίπου αιώνες μέχρι να γίνουν αισθητές στην ενδοχώρα οι δονήσεις που προκάλεσαν οι νεοφερμένοι. Έτσι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, η Σικελία ζούσε ταυτοχρόνως σε δύο πολιτισμικές εποχές: στον ελληνικό Η' αιώνα π.Χ. και στην σικελική Εποχή του Σιδήρου. Επίσης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι την ίδια περίοδο οι Φοίνικες είχαν εγκατασταθεί στην Μοτύη/Μοτύα (Motya, BAGROW, 47:A3, σημερ. Mozia, νησί San Pantaleo, κοντά στην δυτική Σικελία), γεγονός που τους ορίζει ως την τρίτη ομάδα –ακόμη και εάν ήταν πολύ μικρή– κατοίκων της Σικελίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΠΟΙΚΙΩΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ, ΣΙΚΕΛΙΑ, ΓΑΛΛΙΑ, ΙΣΠΑΝΙΑ

Αποικία	Σημερινή Χώρα ή Νησί	Χρονολογία π.Χ.[1124]
Πιθηκούσσαι	Ιταλία	770
Κύμη	Ιταλία	μεταξύ 750-725
Νάξος	Σικελία	734
Ζάγκλη (από το 488, Μεσσήνη)	Σικελία	τέλος Η' αιώνα
Συρακούσες	Σικελία	733
Λεοντίνοι	Σικελία	729
Κατάνη	Σικελία	729
Μέγαρα Υβλαία	Σικελία	728
Σύβαρις	Ιταλία	720
Ρήγιο	Ιταλία	720
Μυλαί	Σικελία	716
Τάρας/Τάραντας	Ιταλία	μεταξύ 710-700
Κρότων	Ιταλία	709
Γέλα	Σικελία	688
Λοκροί (Επιζεφύριοι Λοκροί)	Ιταλία	673
Καυλωνία	Ιταλία	μεταξύ 650-600
Ιμέρα	Σικελία	648
Μεταπόντιον	Ιταλία	630
Σελινούς	Σικελία	628
Μασσαλία	Γαλλία	περίπου 600
Εμπόριον	Ισπανία	περίπου 600
Καμάρινα	Σικελία	περίπου 598
Ακράγας	Σικελία	580
Λιπάρα (Αιολίδες Νήσους)	Βόρεια της Σικελίας	μεταξύ 577-570
Αλαλίη ή Αλαλία	Κορσική	560
Ηράκλεια Μινώα	Σικελία	μέσο ή τέλος ΣΤ' αιώνα
Αδρία	Ιταλία	τέλος ΣΤ' αιώνα

[1124] Η χρονολογία ιδρύσεως είναι βασισμένη στις διάφορες πηγές, όπως αυτές αναφέρονται στο κείμενο μας.

Ρόδος ή Ρόδη	Ισπανία	τέλος ΣΤ' αιώνα ή Δ' αιώνας
Υέλη ή Ελέα	Ιταλία	535
Θουρία (Θούριοι)	Ιταλία	444

Πριν λοιπόν ασχοληθούμε με την Ιστορία της Σικελίας, είναι χρήσιμο να ρίξουμε λίγο φως στην παράλληλη ντόπια Προϊστορία. Μέχρι τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον ντόπιο πληθυσμό προέρχονται μόνο από την αρχαιολογική σκαπάνη. Παρά τις προσπάθειες που έχουν γίνει από ορισμένους επιστήμονες να συγκρίνουν τον ελληνικό αποικισμό και τις επιδράσεις του στην Σικελία με τις αποικιστικές πρακτικές και αποτελέσματα των εθνών του 19ου και 20ου μ.Χ. αιώνα, δεν έχουν εξαχθεί χρήσιμα συμπεράσματα για την Αρχαιότητα. Ένα γεγονός που σηματοδοτεί μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στο αρχαίο και στο πρόσφατο παρελθόν είναι ότι αρχαιολογικά μπορεί να είναι αδύνατον να ξεχωρίσει κανείς την επίδραση των ντόπιων εθίμων επάνω στους Έλληνες αποίκους και αντιστρόφως. Συγκεκριμένα, όταν σε μια ταφή συνυπάρχουν ντόπια και εισαγόμενα κτερίσματα δεν υπάρχει τρόπος να ξεχωρίσουμε εάν πρόκειται για κάποιον Έλληνα ή Ελληνίδα της Σικελίας που είχε ενστερνισθεί τα ντόπια έθιμα ή από ντόπιο ή ντόπια Σικελό/Σικελή που ακολουθούσε τα ελληνικά. Παρότι οι ελληνικές εγκαταστάσεις είναι παράλιες ή κοντά στις ακτές και οι ντόπιες στην ενδοχώρα, φαίνεται ότι οι κοινότητες δεν ήταν απόλυτα ομοιογενείς και υπήρχε επικοινωνία ανάμεσα στα έθνη. Όμως, οι επιγραφές του ΣΤ' αιώνα π.Χ. σε ντόπιες σικελικές γλώσσες είναι σχετικά λίγες, έχουν πολλές ομοιότητες με την οσκανική και την λατινική γλώσσα και δεν μπορούν να μας βοηθήσουν. Αλλά και αργότερα, στο μέσο του Ε' αιώνα π.Χ., ενώ οι ντόπιοι κάτοικοι είχαν πλήρη συνείδηση της εντοπιότητάς τους, ο υλικός τους πολιτισμός ήταν κυρίως ελληνικός.[1125]

Ένα άλλο ιστορικό και αρχαιολογικό ζήτημα που αφορά στην Σικελία είναι το έτος ιδρύσεως των πρώτων αποικιών (Πίνακας 11). Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, η Νάξος ιδρύθηκε το 734 π.Χ. και πιθανότατα αμέσως μετά η Ζάγκλη (αργότερα Μεσσήνη), οι Συρακούσες το 733 π.Χ., οι Λεοντίνοι το 729 π.Χ. και το ίδιο έτος η Κατάνη, ενώ τα Μέγαρα Υβλαία το 728 π.Χ., η Γέλα το 688 π.Χ. και ο Σελινούς το 628 π.Χ.[1126] Η σειρά ιδρύσεως των αποικιών, όμως, είναι διαφορετική σε άλλους συγγραφείς, όπως ο Στράβων και ο Πολύαινος, με αποτέλεσμα να υπάρχει επιστημονική διαμάχη, η οποία εντείνεται όταν σε αυτή συμμετέχουν και αρχαιολόγοι. Οι τελευταίοι προτάσσουν την αρχαιότητα της κεραμικής που έχει βρεθεί σε κάθε πόλη για να ορίσουν ποια αποικία ιδρύθηκε πριν από την άλλη. Όμως, η χρονολόγηση της κεραμικής δεν προσδιορίζει συγκεκριμένο έτος αλλά μία περίοδο η οποία μπορεί να είναι κοινή ανάμεσα σε περισσότερες από μία εγκαταστάσεις. Για παράδειγμα, σε όλες τις παραπάνω πόλεις εκτός του Σελινούντος έχει βρεθεί ύστερη γεωμετρική κεραμική (750-700 π.Χ.). Μάλιστα αρχικά, η κεραμική αυτή δεν είχε βρεθεί στις Συρακούσες, με αποτέλεσμα οι αρχαιολόγοι να επιμένουν ότι τα Μέγαρα Υβλαία είχαν ιδρυθεί πριν τις Συρακούσες, παρά την σειρά που έδινε ο Θουκυδίδης. Η εύρεση παρόμοιας κεραμικής και στις Συρακούσες, όμως, κατέρριψε τα προηγούμενα επιχειρήματα. Μία ακόμη χρονολογική διαφορά περίπου 20 ετών έχει προκύψει μεταξύ της αναφοράς του Θουκυδίδη και των υπολογι-

[1125] Leighton, *Sicily before History*, pp. 219-222.
[1126] Θουκ. VI.3-4.

σμών του Διόδωρου Σικελιώτη[1127] για την ίδρυση του Σελινούντα, πράγμα που θα μπορούσε να προκαλέσει την εκ νέου χρονολόγηση της ιδρύσεως και άλλων αποικιών σε πρωιμότερη Εποχή και μάλιστα να υπάρχει και αρχαιολογική υποστήριξη. Παρ' όλα αυτά, οι περισσότεροι επιστήμονες είναι πολύ διστακτικοί στο να δεχθούν μια τέτοια χρονολόγηση, την οποίαν βρίσκουν παρακινδυνευμένη.[1128] Εν συντομία, σήμερα θεωρούμε ότι η χρονολόγηση του Θουκυδίδη είναι η ακριβέστερη. Οι ιστορικοί έχουν δεχθεί την εγκυρότητα των πληροφοριών του εδώ και αιώνες και ίσως πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν θέλουμε να αμφισβητήσουμε τις πληροφορίες που μας δίνει. Η λεπτομερής αυτή συζήτηση για την ίδρυση των πρώτων ελληνικών αποικιών στην Σικελία θέλει να δείξει ότι στην Ιστορία και στην Αρχαιολογία δεν υπάρχει μία απαράβατη αλήθεια, αλλά η αλήθεια ενός γεγονότος υφίσταται πάντοτε σε σχέση με τα δεδομένα της στιγμής που το μελετάμε επιστημονικά. Με άλλα λόγια, η Ιστορική και η Αρχαιολογική αλήθεια πρέπει να πηγαίνουν πάντα μαζί και ποτέ ξεχωριστά η μία από την άλλη, εάν βέβαια αυτό είναι εφικτό από τις διαθέσιμες πηγές.

Στην περίπτωση όμως των ελληνικών εγκαταστάσεων, τα αρχαιολογικά δεδομένα αλλά και φιλολογικές μαρτυρίες μπορεί να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα και τον τρόπο ιδρύσεως των νέων αποικιών σε σχέση με τον ιθαγενή πληθυσμό. Κατ' αρχάς, έχει διαπιστωθεί ότι υπήρχαν δύο ναυτικές ρότες στον πλου των πλοίων ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Σικελία. Η απευθείας ρότα που ένωνε νοητά την Ζάκυνθο και την Κεφαλλονιά με την Σικελία ακολουθούνταν από εμπορικά πλοία. Έχει υπολογισθεί ότι με καθαρό καιρό, για πολύ λίγο διάστημα το μάτι του ναυτικού δεν θα έβλεπε είτε τα βουνά της Κεφαλλονιάς είτε την Αίτνα, γεγονός που του έδινε μια αίσθηση σιγουριάς ότι πήγαινε προς την σωστή κατεύθυνση και ότι γη υπήρχε στον ορίζοντα. Υπό αυτές τις συνθήκες, ένα καλό σκαρί μπορούσε να καλύψει τα 256 ναυτικά μίλια (475 χλμ) ανάμεσα στην Ζάκυνθο και στις Συρακούσες σε δύο ή δύο και κάτι ημέρες με ταχύτητα 5 έως 6 κόμβων την ώρα. Αντιθέτως, τα πολεμικά πλοία πρέπει να διέσχιζαν το Ιόνιο Πέλαγος προς την Κάτω Ιταλία και μετά ακολουθώντας την ακτογραμμή να κατέβαιναν στην Σικελία για λόγους ναυτικής τακτικής, δηλαδή για να μην βρεθούν απευθείας στα σικελικά ύδατα.[1129]

Η υποδοχή των ντόπιων Σικελών στους Έλληνες δεν ήταν πάντα η ίδια. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σε ορισμένες περιπτώσεις οι Έλληνες ήρθαν σε συνεννόηση με τους ντόπιους κατοίκους της Σικελίας και η εγκατάσταση ήταν ειρηνική, ενώ σε άλλες οι Έλληνες απώθησαν με την βία τους ιθαγενείς κατοίκους για να εγκατασταθούν. Συγκεκριμένο παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας είναι η αποικία στα Μέγαρα Υβλαία (BAGROW, 47:G4), όπου ο τοπικός άρχων Ύβλων υπέδειξε στους Έλληνες τον τόπο για την ίδρυση της αποικίας και τους οδήγησε στην συγκεκριμένη τοποθεσία.[1130] Φαίνεται ότι ο Ύβλων υπέδειξε στους Έλληνες την θέση εγκαταστάσεως η οποία δεν ενοχλούσε τους ντόπιους για να αποφύγει τον πόλεμο και πιθανότατα τον αφανισμό των υπηκόων του. Από την άλλη πλευρά, αυτό το παράδειγμα υπονοεί ότι μπορεί να συνάπτονταν συμμαχίες ανάμεσα σε ντόπιους και Έλληνες, αν και η κατάσταση στην περίπτωση των Συρακουσών υπήρξε ακριβώς η αντίθετη. Εκεί, οι άποικοι θέλησαν να

[1127] Δ.Σ., XIII.59.4
[1128] Leighton, *Sicily before History*, pp. 222-223 & Fig. 117.
[1129] Θουκ., VI.13 και Dunbabin, pp. 194-195.
[1130] Θουκ. VI.4.1.

επεκτείνουν γοργά τον χώρο της εγκαταστάσεως δημιουργώντας περιφερειακές αποικίες κοντά στην αρχική Πόλη. Μάλιστα, μέχρι το 662 π.Χ. κάθε αυτόνομη παρουσία των ιθαγενών του νησιού στην περιοχή είχε σχεδόν εκλείψει. Άλλο παράδειγμα εκδιώξεως ντόπιων αναφέρεται για τους Λεοντίνους. Ο Θεοκλής οδήγησε Χαλκιδείς από την Εύβοια στους Λεοντίνους, όπου συμφώνησε οι άποικοι να συνοικήσουν με τους ντόπιους Σικελούς. Όταν παρακινήθηκε από Μεγαρείς να διώξουν τους ντόπιους για να συνοικήσουν με εκείνους στην πόλη, ο Θεοκλής άνοιξε την νύχτα τις πύλες και οι οπλισμένοι Μεγαρείς έδιωξαν τους άοπλους Σικελούς και εγκαταστάθηκαν στους Λεοντίνους.[1131] Αυτό το επεισόδιο μπορεί να δείχνει ότι από το τέλος του Η' αιώνα π.Χ. ο αυξανόμενος αριθμός Ελλήνων αποίκων υποχρέωσε τους πρώτους που εγκαταστάθηκαν και συνοικούσαν ειρηνικά με τους ντόπιους να συγκρουσθούν μαζί τους διεκδικώντας συνήθως περισσότερη γη.[1132]

Ας εξετάσουμε όμως τις κυριότερες ελληνικές αποικίες. Η Νάξος (BAGROW, 47:G3), στα βορειοανατολικά της Σικελίας, ιδρύθηκε το 734 π.Χ. από Χαλκιδείς της Εύβοιας με επικεφαλής τον οικιστή Θεοκλή.[1133] Πιθανός λόγος για την θέση της αρχαιότερης ελληνικής εγκαταστάσεως στο νησί είναι ότι η περιοχή βρισκόταν στην ρότα των πλοίων που έρχονταν από την Ελλάδα και προσέφερε φυσικό λιμάνι αλλά και πιθανότατα εύφορη γη γύρω από το ηφαίστειο της Αίτνας. Κάποιοι από τους αποίκους ίδρυσαν λίγο αργότερα τους Λεοντίνους και την Κατάνη. Η έκταση της «χώρας» της Νάξου δεν είναι διαπιστωμένη επακριβώς, αλλά η επιρροή της Πόλεως εκτεινόταν σε όλη την ακτή από την Μεσσήνη, στα βόρεια, μέχρι την Κατάνη, στον Νότο και πιθανότατα και μέχρι τους πρόποδες της Αίτνας. Κάπου μεταξύ 498-491 π.Χ., ο Ιπποκράτης, τύραννος της Γέλας, πολιόρκησε και κατέλαβε την πόλη.[1134] Το 476 π.Χ. ο τύραννος Ιέρων των Συρακουσών μετέφερε τον πληθυσμό της Νάξου και της Κατάνης στους Λεοντίνους και τον αντικατέστησε με νέους Έλληνες αποίκους και Συρακούσιους. Μετά τον θάνατο όμως του Ιέρωνος, οι εκδιωχθέντες επέστρεψαν στις πόλεις τους.[1135] Κατά την Αθηναϊκή εκστρατεία στην Σικελία και την επίθεση εναντίον των Συρακουσών το 414 π.Χ., η Νάξος υποστήριξε στρατιωτικά τους Αθηναίους.[1136] Το 403 π.Χ., η Νάξος παραδόθηκε στον τύραννο Διονύσιο Α' των Συρακουσών, ο οποίος πούλησε τους κατοίκους ως σκλάβους, έδωσε τις περιουσίες τους στους στρατιώτες του, γκρέμισε τα τείχη και τα σπίτια και παρέδωσε την «χώρα» στους ντόπιους Σικελούς.[1137] Οι επιζήσαντες κατέφυγαν τελικά σε πόλη στην περιοχή που διοικούσε η παλιά Νάξος. Κατά τον Ε' αιώνα π.Χ., το πολιτειακό σύστημα στην Νάξο βασιζόταν σε φυλές ή φρατρίες. Η πόλη ήταν κτισμένη σε παράλια χερσόνησο και η εγκατάσταση του Η' αιώνα π.Χ. κάλυπτε έκταση περίπου 0,1 τ.χλμ. Το πολεοδομικό σχέδιο του Ζ' αιώνα π.Χ. περιλάμβανε κύριους άξονες οδών που συνέδεαν το κέντρο με τα ιερά στα δυτικά, με το λιμάνι στα ανατολικά, και με την νεκρόπολη στα βόρεια, ενώ η συνοικία γύρω από το λιμάνι πιθανότατα κατοικούνταν από ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα. Τότε, η πόλη καταλάμβανε έκταση περίπου

[1131] Πολύαινος, V.5.
[1132] Leighton, *Sicily before History*, pp. 232-233.
[1133] Θουκ. VI.3.1.
[1134] Ηρόδ., VII.154.
[1135] Δ.Σ., XI.49 & XI.76.
[1136] Θουκ. VI.98.
[1137] Δ.Σ., XIV.15.

0,35 τ.χλμ. Αν και υπήρχε κάποιο τείχος φτιαγμένο από τους ντόπιους πριν από την έλευση των Ελλήνων, η πόλη τειχίστηκε προς το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. για να αντιμετωπίσει την επεκτατική πολιτική της Γέλας αλλά τελικά χωρίς επιτυχία. Μετά την εκδίωξη των κατοίκων από τον Ιέρωνα, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα επιβεβαιώνουν ότι η πόλη συνέχισε να κατοικείται σε ένα απόλυτα ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα. Η Αγορά βρισκόταν κοντά στο λιμάνι, στο βορειοανατολικό άκρο της πόλεως, ενώ έχουν βρεθεί ιερά αλλά χωρίς να έχουμε προσδιορίσει τις θεότητες που λατρεύονταν σε αυτά.[1138]

Η δεύτερη κατά σειρά αποικία, η Ζάγκλη (αργότερα Μεσσήνη), αποικίσθηκε πρώτα από πειρατές που ήρθαν από την ιταλική Κύμη, γεγονός που πιθανότατα υποδεικνύει προ-αποικιακή εγκατάσταση για εμπορικούς και μόνο λόγους. Αργότερα, η έλευση αποίκων από την Χαλκίδα και άλλα μέρη της Εύβοιας είχε ως αποτέλεσμα την μόνιμη ελληνική εγκατάσταση, που σημαίνει ότι η Ζάγκλη αποικίσθηκε σε δύο φάσεις. Οικιστές της δεύτερης φάσεως ήταν ο Περιήρης από την Κύμη και ο Κραταιμένης από την Χαλκίδα.[1139] Κατ' άλλη εκδοχή, όμως, αποικίσθηκε από την σικελική Νάξο μαζί με τους Λεοντίνους, την Κατάνη και την Καλλίπολη,[1140] δηλαδή περί το 735-730 π.Χ., γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Η ίδρυση των Μυλών[1141] από την Ζάγκλη περί το 716 π.Χ.[1142] επιβεβαιώνει τον έλεγχο του βορειοανατολικού άκρου της Σικελίας από τους αποίκους της Ζάγκλης. Αργότερα, το 648 π.Χ., άποικοι από την Ζάγκλη αλλά και διαφωνούντες πολιτικοί φυγάδες από τις Συρακούσες, ίδρυσαν την Ιμέρα, στο μέσον περίπου της βόρειας σικελικής ακτής.[1143] Προς Νότον, όμως, η περιοχή που ήλεγχε η Ζάγκλη σταματούσε εκεί όπου άρχιζε η περιοχή ελέγχου της Νάξου.

Περί το 488 π.Χ., η Ζάγκλη μετονομάστηκε σε Μεσσήνη εξαιτίας μιας σειράς γεγονότων. Κατά την διάρκεια της Ιωνικής Εξεγέρσεως (499-494 π.Χ.),[1144] η Ζάγκλη προσκάλεσε Ίωνες στην ίδρυση της ιωνικής αποικίας Καλή Ακτή (BAGROW, 47:E2, σημερ. Marina di Caronia), στην βόρεια ακτή της Σικελίας. Μερικοί Σάμιοι αλλά και Μιλήσιοι φυγάδες, που είχαν λάβει μέρος στην εξέγερση και φοβούνταν τις συνέπειες,

---

[1138] Hansen & Nielsen, no 41, «Naxos», pp. 218-220 και Woodhead, pp. 38-40 & plates 7-8. Δες νομίσματα της Νάξου σε ΟΑΕΝ, αρ. 84, 85, 86.

[1139] Θουκ., VI.4.

[1140] Ψευδο-Σκύμνος, 283-286.

[1141] Οι Μυλαί (Μυλές) μπορεί να ήταν μόνο ένα φρούριο της Ζάγκλης (με Μεσσήνιους φρουρούς; Θουκ., III.90.2, αλλά πρβλ. Δ.Σ., XII.54.4 και Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας*, VIII.2.8, όπου η περιοχή αναφέρεται ως η Μεσσηνία της Σικελίας), αλλά οι σχέσεις τους ήταν στενές. Εν τούτοις, επιγραφή των αρχών του Ε' αιώνα π.Χ. στην Ολυμπία με τις λέξεις «Μεσσένιοι Μυλαίον» {PHI Greek Inscriptions, # PH214994, Peloponnesos (IG IV-[VI]) Elis, SEG 24:313 και PHI Greek Inscriptions, # PH214995, Peloponnesos (IG IV-[VI]) Elis, SEG 24:314} ίσως δείχνει σύγκρουση μεταξύ της Μεσσήνης και των Μυλών και άρα οι Μυλαί μπορεί αρχικά να ήταν αυτόνομη Πόλη. Πάντως το 426 π.Χ. αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς (δες παραπάνω) ως φρούριο της Μεσσήνης. Η περιοχή που ήλεγχε δεν πρέπει να ήταν παραπάνω από 75 τ.χλμ., αν και δεν έχουν βρεθεί κατάλοιπα του τείχους ή άλλων οικοδομών, παρά μόνο ταφές που επιβεβαιώνουν την ίδρυσή της στο τέλος του Η' αιώνα π.Χ. (Hansen & Nielsen, no 38, «Mylai», pp. 216-217).

[1142] Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, II:82Hp & 82VA, line l. & 83Hier., line p. [Helm, p. 90 line h)], αναφέρεται ως Χερρόνησος/ Chersonnesos/ Chersonnesus.

[1143] Θουκ., VI.5.1.

[1144] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 208-209.

δέχθηκαν την πρόσκληση και έφθασαν στους Λοκρούς ακριβώς την περίοδο που οι κάτοικοι της Ζάγκλης υπό τον «βασιλιά» τους (τύραννο;) Σκύθη βρίσκονταν σε εκστρατεία εναντίον ντόπιων Σικελών. Ο τύραννος του Ρηγίου Αναξίλας (περ. 494-476 π.Χ.), που ενδιαφερόταν για τον έλεγχο του Στενού της Μεσσήνης, έπεισε τους Σάμιους να μην συνεχίσουν το ταξίδι τους προς την Καλή Ακτή αλλά να καταλάβουν την ανυπεράσπιστη Ζάγκλη. Τότε, η Πόλη ζήτησε την βοήθεια του σύμμαχού της Ιπποκράτη της Γέλας, ο οποίος εξεστράτευσε εναντίον των εχθρών της Ζάγκλης, αλλά τελικά συνέλαβε και εξόρισε τον «μούναρχο» (μονάρχης, μόνος άρχων) Σκύθη της Ζάγκλης. Όλα άλλαξαν όταν διαπίστωσε πως μπορούσε να πλουτίσει με μία νέα συμφωνία. Δηλαδή, ήρθε σε συμφωνία με τους Σάμιους, οι οποίοι σε αντάλλαγμα της κυριαρχίας τους στην πόλη του έδωσαν την μισή κινητή περιουσία των κατοίκων της πόλεως και τους μισούς σκλάβους μαζί με τους περισσότερους από τους πολίτες ως σκλάβους αλλά και ολόκληρο τον έλεγχο «των αγρών» της Ζάγκλης. Επίσης, παρέδωσε τους 300 «κορυφαίους» πολίτες της Ζάγκλης –πιθανότατα τους αρχηγούς της ολιγαρχικής μερίδας– στους Σάμιους για να θανατωθούν, αλλά οι τελευταίοι αρνήθηκαν να το πράξουν. Τελικά, λίγο αργότερα, ο Αναξίλας του Ρηγίου έδιωξε τους Σάμιους από την εξουσία, ίδρυσε μια νέα Πόλη με διάφορους αποίκους που την μετονόμασε σε Μεσσήνη, σε ανάμνηση της πατρίδας του στην Ελλάδα.[1145]

Το 415 π.Χ., οι Αθηναίοι, κατά την σικελική τους εκστρατεία, ζήτησαν να χρησιμοποιήσουν την Μεσσήνη ως λιμάνι για τα πλοία τους, αλλά η Πόλη έμενε πιστή στις Συρακούσες. Οι Αθηναίοι ήλπιζαν ότι οι υποστηρικτές τους στην Πόλη θα κατάφερναν να πάρουν την αρχή στα χέρια τους, αλλά ο εξόριστος Αλκιβιάδης πρόδωσε το σχέδιο στους φιλο-Συρακούσιους. Οι φιλο-Αθηναίοι δεν μπορεί παρά να ήταν Χαλκιδείς που αντιστρατεύονταν τους δωρικής καταγωγής φιλο-Συρακούσιους της Μεσσήνης. Φαίνεται ότι οι δεύτεροι ήταν πιο οργανωμένοι, βασίζονταν στην υποστήριξη των ντόπιων Σικελών και τελικά κατέπνιξαν την «στάση» και κάθε ιδέα για προσχώρηση στους Αθηναίους.[1146] Το 405 π.Χ., στην συμφωνία μεταξύ Διονυσίου Α' των Συρακουσών και των Καρχηδονίων, ορίσθηκε ότι η Μεσσήνη θα ήταν αυτόνομη.[1147]

Αξιοσημείωτο είναι ότι το 399 π.Χ., οι Μεσσήνιοι στρατιώτες δεν υπάκουσαν στους στρατηγούς τους. Το επεισόδιο είχε σχέση με τον Διονύσιο και τον φόβο που προκαλούσε στις άλλες ελληνικές Πόλεις της Σικελίας. Οι κάτοικοι του Ρηγίου ήταν πολύ ανήσυχοι με την αύξηση της δυνάμεως του τυράννου των Συρακουσών και με την προτροπή των εξόριστων Συρακουσίων αποφάσισαν να τον πολεμήσουν πριν κυριαρχήσει. Οι στρατηγοί του Ρηγίου κάλεσαν τους στρατηγούς της Μεσσήνης να συμμετάσχουν στην εκστρατεία. Εκείνοι, χωρίς να λάβουν πρώτα την έγκριση του δήμου αποφάσισαν να κινητοποιήσουν τον στρατό της Πόλεως και έφθασαν μέχρι τα όρια της Μεσσήνης. Αλλά όταν ο Μεσσήνιος Λαομέδων συμβούλευσε τους στρατιώτες/πολίτες να μην επιτεθούν στον Διονύσιο, ο οποίος άλλωστε δεν τους είχε πειράξει, «ἐνέπεσεν εἰς τοὺς στρατιώτας στάσις» (στασίασαν). Οι στρατιώτες/πολίτες πείσθηκαν από την επιχειρηματολογία του Λαομέδοντος και κυρίως από το γεγονός ότι η εκστρατεία δεν είχε λάβει την έγκριση της εκκλησίας του δήμου και «τοὺς στρατηγοὺς καταλιπόντες

[1145] Ηρόδ., VI.22-23 και Θουκ., VI.4.6. Δες ανάλυση σε Dunbabin, pp. 393-394.

[1146] Θουκ., VI.50 & VI.74 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλκιβιάδης», XXII και Berger, pp. 54-55.

[1147] Δ.Σ., XIII.114.

ἀνέκαμψαν εἰς τὴν πατρίδα», δηλαδή επέστρεψαν πίσω στην Πόλη τους. Τελικά, και οι στρατιώτες του Ρηγίου αλλά και ο στρατός του Διονυσίου που ετοιμαζόταν για την μάχη, γύρισαν πίσω στις Πόλεις τους.[1148] Ο φόβος μιας πιθανής ήττας από τον Διονύσιο και καταστροφής της πόλεως έπεισε τους Μεσσήνιους να μην συμμετάσχουν στην εκστρατεία. Όμως, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι στην προκειμένη περίπτωση λειτούργησε απόλυτα ο θεσμός της συμμετοχικής δημοκρατίας: δεν πραγματοποιούνταν ενέργειες εάν δεν είχαν ψηφισθεί από τον δήμο.

Κατά τον πόλεμο του Διονυσίου με τους Καρχηδόνιους, το 396 π.Χ. ο Ιμίλκων (Himilco) κατέλαβε την Μεσσήνη, κατεδάφισε τα τείχη της και τις οικοδομές της πόλεως και έκαψε και έσπασε τα πάντα. Οι στρατιώτες, λοιπόν, που διατάχθηκαν «μήτε κέραμον μήθ' ὕλην μήτ' ἄλλο μηδὲν ὑπολοιπεῖν, ἀλλὰ τὰ μὲν κατακαῦσαι, τὰ δὲ συντρῖψαι», ολοκλήρωσαν το έργο τους γρήγορα, διότι η Μεσσήνη βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο και ήλεγχε το πέρασμα ανάμεσα στην Σικελία και στην νότια Ιταλία. Συνεπώς, συμφέρον των Καρχηδονίων ήταν να την καταστρέψουν τελείως ώστε να είναι ακατάλληλη για κατοίκηση αλλά και πολύ δύσκολα οικοδομήσιμη.[1149] Όμως, μετά την ήττα των Καρχηδονίων η πόλη πέρασε στον έλεγχο των Συρακουσών, ενώ από το 264 π.Χ. την Σικελία κατέλαβαν σιγά-σιγά οι Ρωμαίοι.

Η οικοδομική δραστηριότητα, οι σεισμοί αλλά και οι κατολισθήσεις έχουν επηρεάσει δραστικότατα το τοπίο στην περιοχή της Ζάγκλης. Τα κατάλοιπα της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής βρίσκονται πολύ συχνά θαμμένα σε βάθος 4-5 μ. Ο κυρίως χώρος κατοικήσεως φαίνεται ότι βρισκόταν δυτικά και νότια του φυσικού κόλπου, γύρω από τον οποίον ήταν κτισμένη η πόλη, και σε βάθος περίπου 1 χλμ. από την ακτή. Η συνολική έκταση ήταν λίγο μεγαλύτερη από 0,5 τ.χλμ. Δεν υπάρχουν κατάλοιπα της τειχίσεως, ενώ η οικιστική περιοχή είχε στοιχεία ορθογώνιου πολεοδομικού σχεδίου. Η παρουσία κλιβάνων πιστοποιεί την ύπαρξη βιοτεχνικής συνοικίας. Πρέπει να υπήρχε θέατρο[1150] αλλά και σχολεία στα οποία φοιτούσαν τα παιδιά.[1151] Στα νομίσματα[1152] που έκοψε η Πόλη από την ίδρυσή της μέχρι την ρωμαϊκή της περίοδο διακρίνονται οι διάφοροι περίοδοι της Ιστορίας της.[1153]

Η μεγαλύτερη αρχαιοελληνική πόλη της Σικελίας, οι Συρακούσες, ιδρύθηκαν από Κορίνθιους με επικεφαλής τον οικιστή Αρχία αλλά και Δωριείς που χωρίστηκαν από αυτούς που ίδρυσαν τα Μέγαρα Υβλαία.[1154] Η αρχική εγκατάσταση του Η' αιώνα π.Χ. επεκτάθηκε πολύ γρήγορα και κατά τους Ζ' και ΣΤ' αιώνες π.Χ., οι Συρακούσες είχαν υπό την δικαιοδοσία τους μια εδαφική έκταση 3000-3500 τ.χλμ.[1155] Κατά το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. και υπό τους τυράννους Δεινομενίδες[1156] (τύραννοι Γέλων, Ιέρων, Πολύζαλος/Πολύζηλος, Θρασύβουλος), οι Συρακούσες ήλεγχαν ή ασκούσαν μεγάλη επιρροή στην Καμάρινα, στα Μέγαρα Υβλαία, στους Λεοντίνους και στην Νάξο και

[1148] Δ.Σ., XIV.40.
[1149] Δ.Σ., XIV.57-58.
[1150] TGR, 2:498.
[1151] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXIV.
[1152] ΟΑΕΝ, αρ. 80, 82, 83, 103 και GCTV, nos 721-726, 1:76 & 842-856, 1:88-89 & nos 1132-1147, 1:118-119.
[1153] Hansen & Nielsen, no 51, «Zankle/Messana», pp. 233-236.
[1154] Θουκ., VI.3 και Στράβων, VI.2.4 (C269).
[1155] Περισσότερα από 4000 τ.χλμ. στην ΙΕΕ, 2:271.
[1156] Ήταν όλοι τους γιοι του Δεινομένη.

μέχρι το 440 π.Χ. όλες οι ντόπιες κοινότητες των Σικελών ήταν υπό την κυριαρχία της Πόλεως.[1157] Μετά την ειρήνη που υπέγραψε ο τύραννος της Πόλεως Διονύσιος Α' με τους Καρχηδόνιους το 392 π.Χ., οι Συρακούσες κυριαρχούσαν στην κεντρική, ανατολική και νότια Σικελία αλλά και σε τμήματα της Κάτω Ιταλίας. Κατά διαστήματα, διάφορες ομάδες Ελλήνων από άλλες Πόλεις γίνονταν πολίτες των Συρακουσών, με αποτέλεσμα ο συνολικός πληθυσμός της Πόλεως να είναι αδιευκρίνιστος. Ίσως τον Ε' αιώνα π.Χ. ο πληθυσμός να πλησίαζε τους 40.000 κατοίκους. Κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι οι Συρακούσιοι είχαν συμμαχήσει με τους Έλληνες από τα Μέγαρα Υβλαία και την Γέλα στον πόλεμο με την Καμάρινα και τους συμμάχους της.[1158] Το 492 π.Χ., όμως, ηττήθηκαν από τον Ιπποκράτη της Γέλας και αναγκάσθηκαν να συμμαχήσουν μαζί του, αφού του παρέδωσαν την Καμάρινα.[1159] Το 480 π.Χ., στην μάχη της Ιμέρας, οι Συρακούσες και ο Ακράγας αντιμετώπισαν επιτυχώς εισβολή των Καρχηδονίων και έτσι μετά την νίκη τους οι πόλεις της Σικελίας έσπευσαν να στείλουν πρεσβείες για να συμμαχήσουν με τους Συρακούσιους.[1160] Η Πόλη συμμετείχε σε πολλούς πολέμους λόγω της γεωγραφικής της θέσεως και του μεγέθους της, αλλά η μεγαλύτερη νίκη των Συρακουσίων μαζί με όλες τις άλλες ελληνικές σικελικές Πόλεις εκτός του Ακράγαντα ήταν εναντίον των Αθηναίων κατά την Α' και Β' Αθηναϊκή Σικελική Εκστρατεία.[1161]

Το 649 π.Χ. και μετά από «στάση» μερίδα του πληθυσμού αποχώρησε και συμμετείχε στην ίδρυση της Ιμέρας. Τα αίτια της στάσεως δεν μας είναι γνωστά αλλά με βάση άλλες παρόμοιες περιπτώσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν σύγκρουση στους κόλπους της αριστοκρατίας της Πόλεως που αύξησε την δύναμη των γαιοκτημόνων (Γαμόρων) ή ότι ίσως αντανακλούσε την πτώση των Βακχιάδων,[1162] στην μητρική Πόλη Κόρινθο.[1163] Μία ακόμη «στάση», χωρίς ακριβή χρονολόγηση, που ανήκει στον Ζ' ή στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. περιλαμβάνει ως αφορμή «ἐρωτικὴν αἰτίαν», δηλαδή μια ερωτική ιστορία δύο νέων και των εραστών τους που χώρισαν την αριστοκρατία στα δύο και προκλήθηκε «στάση».[1164] Η «στάση» αυτή εικάζουμε ότι ίσως είναι αποτέλεσμα της εδαφικής επεκτάσεως των Συρακουσών και της διαμάχης για τον έλεγχο της τεράστιας «χώρας» αλλά και της εμπορευματοποιήσεως της Πόλεως.[1165] Πριν από τον Ε' αιώνα π.Χ. η εξουσία είχε παραδοθεί στον Πόλλιν τον Αργείο που ήταν βασιλιάς ή τύραννος.[1166]

[1157] Δ.Σ., XII.29.

[1158] Φίλιστος Συρακούσιος/Philistus Syracusanus, FGrH, 556, fr. 5.

[1159] Ηρόδ., VII.154.

[1160] Δ.Σ., XI.25-26.

[1161] Θουκ., VI-VII – Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 278-291

[1162] Για τους Βακχιάδες και την απόφαση για την ίδρυση των Συρακουσών δες J. B. Salmon, *Wealth Corinth. A History of the City to 338 BC* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1984), ch. III και για την πτώση τους και την άνοδο του τύραννου Κύψελου στην Κόρινθο, *Ίδιο*, ch. XV.

[1163] Berger, p. 34.

[1164] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1303b (V.3.1) και Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Πολιτικά Παραγγέλματα», 825C.

[1165] Berger, p. 35. Πρβλ. Dunbabin, pp. 57-58.

[1166] Ίππυς Ρηγίνος/Hippys Rheginus, FGrH, 554, fr. 4 = Αθήναιος, I.56 (31b) και Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 585 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.585 στο TLG. Για τον Πόλλιν δες και Dunbabin, pp. 93-94.

Από το τέλος του Η' αιώνα π.Χ. οι Συρακούσες διοικούνταν από τους Γαμόρους[1167] (πλούσιους γαιοκτήμονες) οι οποίοι ασκούσαν εξουσία επί των πολιτών (δήμος) αλλά και επί των υποτελών τους (των ονομαζόμενων «Κυλλυρίων»). Η θέση των Κυλλυρίων ήταν παρόμοια με αυτή των ειλώτων στην Σπάρτη και των πενεστών στην Θεσσαλία και χαρακτηρίζονται ως «δοῦλοι».[1168] Εικάζουμε, λοιπόν, ότι εργάζονταν στα χωράφια και έδιναν μέρος της σοδειάς τους στους Γαμόρους συνολικά ως κοινωνική ομάδα. Επίσης, υπάρχει η υπόθεση ότι ανήκαν στους ντόπιους Σικελούς που είχαν αιχμαλωτισθεί κατά την ελληνική κατάκτηση της «χώρας» των Συρακουσών.[1169] Φαίνεται ότι οι Γαμόροι και οι Κυλλύριοι είχαν άμεση επαφή ως κοινωνικές ομάδες, ενώ ο δήμος (οι πολίτες) ήταν ένα ενδιάμεσο στρώμα, ίσως και άνευ μεγάλης σημασίας, μια που η οικονομική δύναμη της αριστοκρατίας βασιζόταν στην εργασία των υποτελών της.[1170] Το 490 π.Χ., μετά από «στάση», οι Γαμόροι εκδιώχθηκαν από τους πολίτες και τους Κυλλυρίους και δημοκρατικό πολίτευμα εγκαταστάθηκε στις Συρακούσες. Εικάζεται ότι οι Γαμόροι εγκαταστάθηκαν στην Κασμένη[1171] (ή Κασμέναι, Casmenae, Kasmenai, ιταλ. Casmene, BAGROW, 47:F4), περίπου 35 χλμ. δυτικά των Συρακουσών, και ότι πιθανόν επιβεβαιώνεται αυτό από επιγραφή ψηφίσματος που τους έδινε το δικαίωμα κάποιας απαλλαγής, επεκτάσεως προνομίων, συμμετοχής στην διακυβέρνηση της Πόλεως και στα αξιώματα εκτός του ιππάρχου,[1172] εάν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή. Με άλλα λόγια, νομίζουμε ότι οι Γαμόροι βρήκαν καταφύγιο στο ορεινό οχυρό, ανέλαβαν εκεί την εξουσία, και τελικά οργάνωσαν από εκεί την επιστροφή τους στις Συρακούσες.[1173]

Το δημοκρατικό πολίτευμα στις Συρακούσες απέτυχε στα χέρια των Κυλλυρίων με αποτέλεσμα την κατάσταση να εκμεταλλευθεί ο τύραννος Γέλων της Γέλας. Ο

[1167] Πάριο Χρονικόν/Marmor Parium, FGrH, 239, fr. 36 – Dunbabin, pp. 55-59.

[1168] Λεξικόν Σούδα, λμ. «καλλικύριοι» και Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «Κιλλικύριοι» & στον πόδα της σελίδας ad.87 και Φώτιος, *Λεξικόν*, λμ. «Κιλλικύριοι» & «Καλλικύριοι». Δες και την νεοελληνική μαρξιστική άποψη για τις «στάσεις» («επαναστατικά κινήματα») στις αποικίες της Δύσεως στο Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* 2η έκδ. (Αθήνα: Εκδόσεις 20ος αιώνας, 1956), Α2:κεφ. ΛΒ'.

[1169] Dunbabin, pp. 110-111.

[1170] Berger, p. 36.

[1171] Η Πόλη Κασμένη ιδρύθηκε το 644 π.Χ. από τις Συρακούσες περισσότερο ως στρατιωτική εγκατάσταση παρά ως αποικία, όπως δείχνει η θέση της στο σημερινό όρος Monte Casale (μέγιστο ύψος 910 μ.). Η εγκατάσταση, εκτάσεως 0,7 τ.χλμ., στο φυσικά προστατευμένο υψίπεδο περικλειόταν από τείχος μήκους 3,4 χλμ. και πλάτους 3 μ. με ενδιάμεσους πύργους του Ζ' αιώνα π.Χ., ενώ είδος διατειχίσματος (εγκάρσιου τείχους) που όριζε χώρο ακροπόλεως χρονολογήθηκε στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. και μπορεί να οφείλεται σε ενίσχυση της άμυνας από την πίεση των Καρχηδονίων. Το απλό ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο δείχνει τις απαρχές της εφαρμογής του ιπποδάμειου συστήματος στην Μεγάλη Ελλάδα, αλλά και η έλλειψη «χώρας» επιβεβαιώνει την χρήση της εγκαταστάσεως ως φρουρίου των Συρακουσών. Παρ' όλα αυτά, οι Κασμένες/Κασμένη ήταν και μια κανονική πόλη με 7000-8000 κατοίκους που συμπεριλάμβανε 2000 στρατιώτες με τις οικογένειές τους. Στην πόλη υπήρχε ιερό αφιερωμένο σε πολεμική θεότητα (Hansen & Nielsen, no 29, «Kasmenai», pp. 205-206). Η πόλη καταστράφηκε το 216 π.Χ. από τους Ρωμαίους.

[1172] Η αποκαταστημένη αποσπασματική δωρική επιγραφή αναφέρει ότι «[...] οι ἐψαφήσαντο [...] ἀτέλειαν καὶ ἔνκτασιν [...] αἴ καὶ γαμόρον [...] ἀρχᾶν πεδεῖμεν πλάν ἱπάρχου καὶ [...]» ή κατά μεταγραφή στην αττική διάλεκτο «οι εψηφήσαντο ατέλειαν και έκτασιν αι και γαμόρων αρχήν μετείναι πλην ιππάρχου», IGDS, no 219 και Christine Alexander, «Classical Inscriptions Recent Accessions,» *The Metropolitan Museum of Art Bulletin,* vol. 20, no. 11 (November, 1925) : 270.

[1173] Berger, p. 36 και Dunbabin, p. 415.

Γέλων έφερε πίσω τους Γαμόρους ενώ παράλληλα μετέφερε την έδρα της εξουσίας του από την Γέλα στις Συρακούσες. Στις Συρακούσες εγκαθίδρυσε την τυραννία των Δεινομενιδών αδελφών (Γέλων, Ιέρων, Πολύζαλος/Πολύζηλος, Θρασύβουλος), η οποία είχε ιδιαιτερότητες σε σχέση με άλλες τυραννίες διότι διατήρησε την λειτουργία ορισμένων θεσμών που διευκόλυναν αργότερα την επάνοδο στην δημοκρατία.[1174]

Ο Ιέρων αντικατέστησε ως τύραννος τον Γέλωνα το 478, ενώ το 467 π.Χ. αντικαταστάθηκε από τον αδελφό του Θρασύβουλο. Ο νέος τύραννος είχε ξαφνικά να αντιμετωπίσει συσσωρευμένα προβλήματα: τα πολιτικά δικαιώματα των ξένων και ιδίως των μισθοφόρων αλλά και τα διάφορα προβλήματα που υφίσταντο στην Σικελία ανάμεσα στις ισχυρές Συρακούσες και στις άλλες ελληνικές Πόλεις (π.χ. η πτώση της τυρανίας στον Ακράγαντα νωρίτερα). Αποφάσισε να στηριχθεί στους μισθοφόρους για να επιβάλει την τυραννία του και έτσι σκότωσε πολλούς πολίτες αδίκως, εξόρισε άλλους με ψεύτικες κατηγορίες και κατέσχεσε τις περιουσίες τους, με αποτέλεσμα να στρέψει την Πόλη εναντίον του. Συνεπώς, λίγους μήνες αφότου είχε γίνει τύραννος,[1175] το 466 π.Χ., οι Συρακούσιοι επαναστάτησαν («στάση») εναντίον του Θρασύβουλου και κατέλυσαν την τυραννία με βοήθεια από την Γέλα, τον Ακράγαντα, τον Σελινούντα και την Ιμέρα.

Αυτή η «στάση» στις Συρακούσες τελικά προκάλεσε μια γενική αντίδραση στην Σικελία εναντίον των τυράννων και της τυραννίας. Όσοι είχαν εκδιωχθεί από τις Πόλεις τους επί Ιέρωνος, μετά τα γεγονότα στις Συρακούσες, βρήκαν την ευκαιρία να γυρίσουν πίσω και να διώξουν αυτούς που τις είχαν παράνομα καταλάβει. Τα γεγονότα αυτά συνέβησαν στην Γέλα, στον Ακράγαντα και στην Ιμέρα, ενώ στην Ζάγκλη (Μεσσήνη) και στο Ρήγιο εκδιώχθηκαν από την εξουσία οι γιοι του τυράννου Αναξίλα. Οι Πόλεις της Σικελίας υποστήριξαν «κοινὸν δόγμα», κατά το οποίο ήρθαν σε συμφωνία με τους μισθοφόρους να πάρουν όλα τα υπάρχοντά τους και να φύγουν για να κατοικήσουν στην Μεσσήνη. Ίσως όλα συνέβησαν κατά μίμηση, δηλαδή οι Πόλεις μιμήθηκαν την λύση που δόθηκε στις Συρακούσες και όχι εξαιτίας προαποφασισμένου σχεδίου ή συμφωνίας. Έτσι, οι εξόριστοι επέστρεψαν για να αναλάβουν τις Πόλεις και να συμμετάσχουν στην μεταβολή του πολιτεύματος από την τυραννία στην δημοκρατία. Η επιστροφή των εξορίστων είχε ως συνέπεια και την διανομή των γαιών, αυτών που πριν ανήκαν εξ ολοκλήρου στους τυράννους και αριστοκράτες, στους παλιούς ιδιοκτήτες τους.[1176] Συνεπώς, λίγο πριν από το μέσο του Ε' αιώνα π.Χ. οι τυραννίες στην Σικελία έπεσαν, οι εμφύλιοι πόλεμοι σταμάτησαν και οι μισθοφόροι αποχώρησαν, καθώς η πολιτική μεταβολή σάρωσε τις Πόλεις του νησιού. Λίγο αργότερα, βέβαια, προς το τέλος του αιώνα, οι τύραννοι επέστρεψαν.

Τελικά, η δημοκρατία εγκαθιδρύθηκε στις Συρακούσες και κάποιοι από αυτούς που είχε εκδιώξει ο Γέλων επανήλθαν.[1177] Οι Συρακούσιοι φαίνεται ότι χρειάσθηκαν αρκετά χρόνια μεταξύ του 466 και του 461 π.Χ. για να σταθεροποιήσουν το αντιτυραν-

---

[1174] Ηρόδ., VII.155 και Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 586 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.586 στο TLG. Δες και Claude Mossé, *Οι τύραννοι στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: Το Άστυ, 1989), σ. 91-98.

[1175] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1315b (V.9.23).

[1176] Δ.Σ., XI.76.

[1177] Δ.Σ., XI.67-68.

νικό νέο καθεστώς.[1178] Το πρόβλημα στις Συρακούσες ήταν πολιτικό και κοινωνικό. Οι πολίτες ήταν χωρισμένοι σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα: τους παλαιούς πολίτες, Συρακούσιους πριν από τον Γέλωνα που αποτελούνταν από πρώην Γαμόρους, πρώην Κυλλυρίους και άλλους πολίτες, και τους νέους πολίτες, αποίκους από την Εύβοια, τα Μέγαρα Υβλαία, την Καμάρινα και κυρίως μισθοφόρους, Έλληνες και κάποιους μη Έλληνες. Η αντιπαλότητα αυτή και τα αντικρουόμενα συμφέροντα δεν μπορούσαν να οδηγήσουν σε ένα καθαρά δημοκρατικό πολίτευμα. Τελικά, η εκκλησία του δήμου έδωσε πολιτικά δικαιώματα μόνο «τοῖς ἀρχαίοις πολίταις», αποκλείοντας αυτούς (κυρίως μισθοφόρους) που είχαν εισρεύσει στην πόλη επί Γέλωνος και Ιέρωνος και εθεωρείτο ότι δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο. Την περίοδο αυτή αναδείχθηκε και η κοινωνική διάσταση της μετα-τυραννικής περιόδου στην Σικελία και, στην προκειμένη περίπτωση, στις Συρακούσες. Υπήρξαν περιπτώσεις πολιτών οι οποίοι προσπαθούσαν δια της δικαστικής οδού να αποδείξουν την δικαιοδοσία τους σε περιουσία τους που αμφισβητούνταν,[1179] διότι είχε περάσει στα χέρια των αριστοκρατών, γεγονός που δημιούργησε μεγάλη δυσαρέσκεια.

Περί το 454 π.Χ., ένας «θρασύς και τολμηρός» άνδρας με το όνομα Τυνδαρίδης συγκέντρωσε γύρω του δυσαρεστημένους και φτωχούς πολίτες, τους όπλισε και δημιούργησε μια προσωπική φρουρά με σκοπό να επιβάλει τυραννία. Οι προθέσεις του, όμως, έγιναν αντιληπτές, συνελήφθη, δικάστηκε και καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά όταν οδηγείτο στην φυλακή οι μισθοφόροι του προσπάθησαν να τον απελευθερώσουν, δημιουργήθηκε αναταραχή και τελικά συνελήφθησαν και οι στασιαστές. Μετά από όλα αυτά, οι Συρακούσιοι κατάφεραν να εκδιώξουν τους αντιπάλους τους και η δημοκρατία τους να λειτουργήσει μέχρι την έλευση του Διονυσίου Α’.[1180] Κατά την περίοδο της δημοκρατίας, η εκκλησία αποφάσιζε για την εξωτερική πολιτική και εξέλεγε την βουλή και τους άρχοντες της Πόλεως σε αντίθεση με την Αθήνα, όπου οι βουλευτές και οι άρχοντες επιλέγονταν δια κλήρου. Η πρακτική αυτή των Συρακουσίων αλλά και η έλλειψη αμοιβής για τις υπηρεσίες στην πολιτεία συνιστούσε κατά την αρχαιοελληνική αντίληψη την απουσία ενός πλήρους δημοκρατικού πολιτεύματος.[1181] Επίσης, οι Συρακούσιοι για να αποφύγουν τις επαναλαμβανόμενες στάσεις τύπου Τυνδαρίδη χρησιμοποιούσαν τον «πεταλισμόν». Έγραφαν το όνομα αυτού που ήθελαν να διώξουν από την πόλη για πέντε χρόνια «εἰς πέταλον ἐλαίας» (σε φύλλο ελιάς),[1182] για να εξορίσουν όσους φοβούνταν ότι αποτελούσαν κίνδυνο για την δημοκρατία τους. Η μέθοδος αυτή ήταν αντίγραφο του οστρακισμού των Αθηναίων, αλλά ο νόμος αυτός δεν τηρήθηκε για πολύ στις Συρακούσες, διότι οι πιο ικανοί φοβούνταν να κάνουν πολιτικές προτάσεις μήπως τραβήξουν την προσοχή και εξορισθούν από τους συμπολίτες τους.[1183] Συνεπώς, στις Συρακούσες δεν εγκαθιδρύθηκε ένα αμιγώς δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά ένα μη τυραννικό πολίτευμα, «πολιτεία» κατά τον Αριστοτέλη, το οποίο προσπαθούσαν να ελέγξουν οι αριστοκράτες με κάθε τρόπο.

[1178] Berger, p. 37 & n. 187.

[1179] Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 137 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 3.23.137 στο TLG = Cicero, *Brutus*, 46 και Παυσανίας, VI.17.8.

[1180] Δ.Σ., XI.72-73 & 76.

[1181] Ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1304a (V.3.6) εξηγεί ότι το 412 π.Χ., μετά την νίκη επί των Αθηναίων, οι Συρακούσες έγιναν από «πολιτεία» «δημοκρατία». Δες και Finley, *Ancient Sicily*, pp. 61-62.

[1182] Δ.Σ., XI.87.1.

[1183] Θουκ., VII.2.1 και Δ.Σ., XI.73.1 και XI.86-87 και Berger, pp. 38-39.

Μετά την νίκη επί των Αθηναίων το 424 π.Χ., η δημοκρατία των Συρακουσίων ισχυροποιήθηκε και το 412 π.Χ. ορίσθηκαν νομοθέτες με σημαντικότερο τον Διοκλή. Οι νόμοι ήταν πολύ αυστηροί για τους παραβάτες ενώ νομοθετήθηκε ότι οι άρχοντες της Πόλεως αντί να ψηφίζονται θα εκλέγονται με κλήρο.[1184] Η δημοκρατία καταλύθηκε όταν το 406 π.Χ. ο Διονύσιος Α' διορίσθηκε «στρατηγὸς αὐτοκράτωρ» για να σώσει την Πόλη από τους Καρχηδόνιους, αν και πιθανότατα την εποχή εκείνη λειτουργούσε τυπικά.[1185] Μετά τον θάνατο του Διονυσίου το 367 π.Χ. ακολούθησαν άλλοι τύραννοι μέχρι το 344 π.Χ. οπότε επενέβη ο Τιμολέων και επανέφερε το δημοκρατικό πολίτευμα και τελικά την ολιγαρχία των πολλών. Μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. οι Συρακούσες διοικούνταν από τους Εξακοσίους, όταν την εξουσία ανέλαβε ο Αγαθοκλής.

Οι κύριες θεότητες της πόλεως ήταν ο Απόλλων, η Άρτεμις, η Αθηνά και ο Δίας, και στις οποίες υπήρχαν αφιερωμένα ιερά από τα αρχαϊκά χρόνια. Μετά την νίκη του στη μάχη της Ιμέρας (480 π.Χ.), ο Γέλων αφιέρωσε λάφυρα του πολέμου στους Δελφούς με την επιγραφή «Γέλον ὁ Δεινομένεος ἀνέθεκε τὀπόλλονι [στον Απόλλωνα] Συρακόσιος [...]»,[1186] ενώ τα λάφυρα από την νίκη στην Κύμη το 474 π.Χ. εστάλησαν από τον Ιέρωνα και τους Συρακούσιους στην Ολυμπία.[1187] Στην Ολυμπία υπήρχε Θησαυρός των Συρακουσίων (των Καρχηδονίων τον ονομάζει ο Παυσανίας)[1188] που είχε κτισθεί από τα λάφυρα της μάχης της Ιμέρας και στέγαζε αναθήματα του Γέλωνος και των Συρακουσίων και από κατοπινές τους νίκες.[1189] Οι Συρακούσιοι διατηρούσαν Θησαυρό και στους Δελφούς, μετά την νίκη τους επί των Αθηναίων το 413 π.Χ.[1190]

Αφού οι άποικοι εκδίωξαν τους ντόπιους Σικελούς, έκτισαν την πόλη τους επάνω στο νησάκι της Ορτυγίας.[1191] Το μακρόστενο νησάκι, που ήταν πολύ κοντά στην σικελική ακτή, σχημάτιζε με αυτήν λιμάνια και από τις δύο του μακριές πλευρές.[1192] Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν επιβεβαιώσει κατοίκηση κατά τον Η' αιώνα π.Χ. αλλά και πρώιμο ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα. Η πόλη επεκτάθηκε γρήγορα προς την σικελική ακτή και ενδοχώρα, ενώ από το τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. ένας στενός ισθμός ένωνε το νησάκι με την ξηρά και η κατοίκηση κάλυπτε επιφάνεια 0,5 τ.χλμ. Κατά την Ελληνιστική Εποχή η πόλη κάλυπτε έκταση 2 τ.χλμ. Η Ορτυγία και τμήμα της απέναντι ακτής πρέπει να περικλειόταν από τείχος ήδη από την Αρχαϊκή Εποχή και οπωσδήποτε από την αρχή του Ε' αιώνα π.Χ.[1193] Στις Επιπολές (Επιπολαί), υπερυψωμένο έδαφος με απόκρημνες άκρες στο βόρειο τμήμα των Συρακουσών, Αθηναίοι και Συρακούσιοι είχαν κτίσει τμήματα τείχους κατά την Αθηναϊκή Σικελική Εκστρατεία και την πολιορκία των Συρακουσών το 414 π.Χ. Η περιοχή όμως περιτειχίστηκε μάλλον το 401 π.Χ. από

[1184] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1304a (V.3.6) και Δ.Σ., XIII.34.6-35.4.

[1185] Δ.Σ., XIII.95.1 και SIG, no 163.

[1186] SGHI, no 28 και εικόνα τις λίθινης βάσεως στους Δελφούς σε ΙΕΕ, 2:355.

[1187] SGHI, no 29 και εικόνα του κράνους με την επιγραφή σε ΙΕΕ, 3α:143.

[1188] Παυσανίας, VI.19.7.

[1189] Mallwitz, p. 169.

[1190] Ανδρόνικος, *Δελφοί*, σχέδιο σ. 30-31, αρ. 19 & ανάπτυγμα, αρ. 19 και Παυσανίας, X.11.5.

[1191] Για την τοπογραφία της δες χάρτη των αρχαίων Συρακουσών στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:153_of_%27A_Smaller_History_of_Rome_..._New_and_thoroughly_revised_edition_by_A._H._J._Greenidge,_etc%27_(11297730785).jpg> ή στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Putz97.jpg>.

[1192] Θουκ., VI.3.

[1193] Ηρόδ. VII.154.2 και Δ.Σ., XI.67.8.

τον Διονύσιο Α' με τείχος μήκους περίπου 9 χλμ.[1194] Κατά τον ΣΤ' αιώνα, στην Ορτυγία είχαν κτισθεί ο δωρικός ναός του Απόλλωνα και ένας ημιτελής ιωνικός ναός. Μεταξύ 480-470 π.Χ., κτίσθηκε δωρικός ναός αφιερωμένος στην Αθηνά, που είναι σήμερα ενσωματωμένος στην χριστιανική εκκλησία που κτίσθηκε στην Αναγέννηση. Στην ενδοχώρα των Συρακουσών (πέρα από την Ορτυγία) πρέπει να υπήρχε και ναός αφιερωμένος στην Δήμητρα και στην Περσεφόνη που καταστράφηκε από τους Καρχηδόνιους το 396 π.Χ. Στην ίδια περιοχή, υπήρχε και γιγαντιαίος ναός του Δία του ΣΤ' αιώνα π.Χ., ενώ στο ίδιο σημείο πρέπει να προϋπήρχε μικρότερος ναός του Ζ' αιώνα π.Χ. Στο βορειοανατολικό τμήμα των Επιπολών, στα σύνορα με την εξοχή, υπήρχε ναός της Αρτέμιδος. Το μεγάλο θέατρο των Συρακουσών του Γ' αιώνα π.Χ. είχε χωρητικότητα 14.000-17.000 θεατών.[1195] Ορισμένοι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι στην ίδια θέση μπορεί να υπήρχε μικρότερο θέατρο από την αρχή του Ε' αιώνα π.Χ. Στο θέατρο αυτό πρέπει να ανέβασε ο Αισχύλος την τραγωδία του *Αιτναίαι* (Γυναίκες της Αίτνας) το 476 π.Χ.[1196] Τουλάχιστον κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., το θέατρο αυτό χρησιμοποιούνταν και για τις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου.[1197] Κοντά στο μεγάλο θέατρο υπήρχε και δεύτερο μικρότερο (το αρχαϊκό θέατρο) με 1000 θέσεις σε διάταξη παραλληλογράμμου και με διαστάσεις 27,5 μ. πλάτος και 13 μ. βάθος.[1198] που πιθανότατα να χρησίμευε για συνεδριάσεις άλλων σωμάτων.[1199] Οι Συρακούσες, όπως και πολλές άλλες ελληνικές Πόλεις, είχαν θεωροδόκο για τα Πύθια των Δελφών.[1200] Ο Κικέρων χαρακτήρισε τις Συρακούσες ως την μεγαλύτερη και ομορφότερη ελληνική πόλη.[1201]

Τα Μέγαρα Υβλαία ιδρύθηκαν τον Η' αιώνα π.Χ. και η «χώρα» της πόλεως είχε έκταση περίπου 400 τ.χλμ. Η φιλολογική παράδοση διηγείται τις περιπέτειες των Μεγαρέων στο νησί μέχρι την ίδρυση της αποικίας[1202] και η αρχαιολογική σκαπάνη βεβαιώνει την πρωιμότητα της αποικήσεως. Στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., τα Μέγαρα άνοιξαν πόλεμο με τις Συρακούσες που οδήγησε στην πολιορκία τους από τον Γέλωνα. Περί το 483 π.Χ., η πόλη κατελήφθη και υποχρεώθηκε να δεχθεί σκληρούς όρους: οι πλουσιότεροι μεταφέρθηκαν στις Συρακούσες και υποχρεώθηκαν να γίνουν πολίτες

[1194] Θουκ., VI.99-100 και Δ.Σ., XIV.18.

[1195] TGR, 3:34-37.

[1196] Δες τα ελάχιστα αποσπάσματα σε TGF, fr. 6-11, pp. 4-5 ή στο Αισχύλος, «Selected Fragments», Loeb ed., 2:381-382.

[1197] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXIV.

[1198] TGR, 3:33.

[1199] Hansen & Nielsen, no 47, «Syrakousai», pp. 225-231 και Woodhead, pp. 40-42.

[1200] Οι Πανελλήνιοι Αγώνες (Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ. σ. 200-203) ανακοινώνονταν στις ελληνικές Πόλεις, όπου και εάν βρίσκονταν γεωγραφικά, από απεσταλμένους που ονομάζονταν θεωροί και ξεκινούσαν την «επαγγελία» (ανακοίνωση) της γιορτής έναν χρόνο πριν διεξαχθεί. Οι θεωροί προσκαλούσαν την Πόλη που επισκέπτονταν να συμμετάσχει στην γιορτή, να φέρει θυσίες και να τηρήσει την πανελλήνια ιερή εκεχειρία εξαιτίας των αγώνων. Στην κάθε πόλη που έφθαναν τους υποδεχόταν ο θεωροδόκος, ο οποίος διοριζόταν είτε από την Πόλη που οργάνωνε την πανελλήνια γιορτή είτε από την δική του Πόλη για να υποδεχθεί και να φιλοξενήσει τον θεωρό. Υπάρχουν επιγραφές με ονόματα θεωροδόκων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τα Πύθια στους Δελφούς, τα Νέμεα, τα Ασκληπιεία στην Επίδαυρο και τα Ηραία στο Άργος. Δες ανάλυση σε Hansen & Nielsen, pp. 103-106. – Για τον θεωροδόκο των Συρακουσών δες πίνακα του τέλους του Γ' αιώνα π.Χ. στους Δελφούς στο André Plassart, «Inscriptions de Delphes, la liste des Théorodoques,» *Bulletin de Correspondance Hellénique* 45 (1921): 25 col. IV.99.

[1201] Cicero, *In Verrem*, II.iv.117 (LII).

[1202] Θουκ. VI.4 και Στράβων, VI.6.2 (C267) και Ψευδο-Σκύμνος, 276-277.

εκεί, ενώ οι υπόλοιποι Μεγαρείς πουλήθηκαν ως σκλάβοι.[1203] Προφανώς, υπήρχε αντιπαλότητα ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, αλλά δεν υπάρχουν ενδείξεις «στάσεως».[1204] Η πόλη ερήμωσε και η περιοχή ανήκε στις Συρακούσες μέχρι περίπου το 338 π.Χ., οπότε οι αρχαιολογικές ανασκαφές υποδεικνύουν επανίδρυσή της την περίοδο του Τιμολέοντος.[1205] Αυτή η νέα πόλη καταλάμβανε το βορειοανατολικό τμήμα της αρχικής πόλεως Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το πολίτευμα των Μεγάρων είναι συγκεχυμένες και η λατρεία θεοτήτων αδιευκρίνιστη. Η πόλη κάλυπτε επιφάνεια 0,81 τ.χλμ., η οποία ήταν ακατοίκητη πριν από την εγκατάσταση των Ελλήνων. Στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., μπορούμε να ξεχωρίσουμε το ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο και την πόλη να είναι χωρισμένη σε πέντε διαμερίσματα που ίσως αντανακλούν τις πέντε κώμες της μητροπόλεως, ενώ αμέσως μετά επικρατεί ένα σύστημα με τυποποιημένο σχεδιασμό οικοπέδων για το κτίσιμο των οικιών.[1206] Ο πληθυσμός την περίοδο αυτή έχει υπολογισθεί σε 2000 άτομα, αλλά πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος. Το αρχικό περιφερειακό τείχος του Ζ' αιώνα π.Χ. αντικαταστάθηκε τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. με τείχος μήκους 1500 περίπου μέτρων από ορθογώνιους λίθους και με ημικυκλικούς πύργους. Δύο μεγάλα κτίσματα, το ένα του Ζ' αιώνα π.Χ. με αίθουσες για συμπόσια και το άλλο του ΣΤ' αιώνα π.Χ., το λεγόμενο πρυτανείο, είχαν κατασκευασθεί για δημόσια χρήση όπως και οι δύο στοές γύρω από την Αγορά. Κτίρια για δημόσια λατρεία του Ζ' και του ΣΤ' αιώνα π.Χ. βρίσκονταν στην περιοχή της Αγοράς, όπως ένα Ηρώον, πολλοί μικροί ναοί, δωρικός ναός σε κεντρικό σημείο της πόλεως και διάφοροι ναοί στην παραλία. Μετά την επανίδρυσή της από τον Τιμολέοντα, η πόλη περιορίστηκε με τείχος κατά το τέλος του Γ' αιώνα π.Χ. στα 0,12 τ.χλμ και τελικά καταστράφηκε το 213 π.Χ. από τον Ρωμαίο Μάρκο Κλαύδιο Μάρκελλο (Marcus Claudius Marcellus, περ. 268-208 π.Χ.).[1207]

Οι Λεοντίνοι ιδρύθηκαν το 729 π.Χ. από Χαλκιδείς της σικελικής Νάξου,[1208] οι οποίοι κινήθηκαν νότια και εγκαταστάθηκαν στην ενδοχώρα αλλά όχι μακριά από την σικελική ακτή, βορειοδυτικά των Μεγάρων Υβλαίων. Η «χώρα» των Λεοντίνων (τὸ Λεοντῖνον πεδίον) θαυμαζόταν για την ομορφιά της και την παραγωγή σιτηρών[1209] και εκτεινόταν στην πεδινή περιοχή γύρω από την πόλη. Αν και δεν είναι δυνατόν να ορισθεί το σύνορο με την Κατάνη, υπολογίζεται ότι οι Λεοντίνοι ήλεγχαν περιοχή 400 τ.χλμ. Το πολίτευμα των Λεοντίνων ήταν κατά το τέλος του Η' αιώνα π.Χ. τυραννικό. Ο τύραννος Παναίτιος ανέλαβε την εξουσία μετά το αρχικό ολιγαρχικό πολίτευμα χρησιμοποιώντας την ισχύ του ως δημαγωγός, όπως έπραξαν και άλλοι «τύραννοι [...] ἐκ δημαγωγίας», δηλαδή όπως ο Κύψελος στην Κόρινθο, ο Πεισίστρατος στην Αθήνα και ο Διονύσιος στις Συρακούσες.[1210] Όπως και σε άλλες ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλί-

[1203] Ηρόδ. VII.156 και Πολύαινος, I.27.3.

[1204] Berger, pp. 27-28.

[1205] Θουκ., VI.49.4 & VI.94.1.

[1206] Δες πολεοδομικό σχέδιο της Αγοράς στο M. I. Finley, *Ancient Sicily* (London: Chatto & Windus, 1968), fig. 2.

[1207] Livius, XXIV.35.2 – Hansen & Nielsen, no 36, «Megara», pp. 213-215 και Woodhead, pp. 42-43 – Τα Μέγαρα Υβλαία δεν εξέδωσαν νομίσματα κατά την Αρχαϊκή Εποχή και μία πιθανή κοπή ασημένιας λίτρας (DGRA, 3rd ed., λμ. «Litra») του μέσου του Δ' αιώνα π.Χ. αμφισβητείται έντονα. Για το συγκεκριμένο νόμισμα δες GCTV, no 841, 1:88.

[1208] Θουκ. VI.3.3.

[1209] Δ.Σ., IV.24.1 & XIV.58.1. Δες και Dunbabin, pp. 212-214.

[1210] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1316a (V.10.4) και Παυσανίας, V.22.7.

ας και Σικελίας, έτσι και στους Λεοντίνους εκδηλώθηκαν κατά καιρούς στάσεις, δηλαδή απευθείας σύγκρουση πολιτικών μερίδων. Στους Λεοντίνους αναφέρεται μία «στάσις» του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς πολίτες (ίσως μεταξύ ολιγαρχικών και των υπολοίπων πολιτών) με πρωταγωνιστή τον Παναίτιο. Με την βοήθεια οπλισμένων φτωχών πολιτών κατέλαβε την εξουσία και έγινε τύραννος. Ίσως τον βοήθησε και μη ελληνικός πληθυσμός της Πόλεως αν ερμηνεύουμε σωστά την ανάμειξη των ντόπιων Σικελών με τους Έλληνες κατοίκους, γεγονός που δείχνει την σύγκρουση της ελληνικής αριστοκρατίας με τους ντόπιους. Κατά τον Ε' αιώνα π.Χ., αναφέρεται και ο τύραννος Αινησίδημος.[1211]

Το 476 π.Χ., ο Ιέρων των Συρακουσών μετέφερε τον πληθυσμό της Νάξου και της Κατάνης στους Λεοντίνους και έστειλε νέους αποίκους στις δύο πόλεις.[1212] Μετά το Συνέδριο Ειρήνης στην Γέλα το 424 π.Χ., που τερμάτισε τους πολέμους των Ελλήνων της Σικελίας, οι Λεοντίνοι είχαν δεχθεί πολλούς νέους «πολίτας», πιθανότατα για την ενίσχυση των δημοκρατικών. Για την ολοκλήρωση αυτού του σχεδίου, όμως, έπρεπε να γίνει ο απαιτούμενος αναδασμός της γης, πράγμα που κατέληξε σε «στάση». «Δυνατοὶ» (ολιγαρχικοί;) διαισθανόμενοι τον κίνδυνο πλήρους επικρατήσεως των δημοκρατικών, κάλεσαν σε βοήθεια τους Συρακούσιους, οι οποίοι έδιωξαν «τὸν δῆμον» (προφανώς τους δημοκρατικούς) από την πόλη. Οι εκδιωχθέντες σκορπίσθηκαν σε διάφορες πόλεις ενώ «οι δυνατοὶ» άφησαν τους Λεοντίνους, μετακόμισαν, και έγιναν πολίτες των Συρακουσών. Αργότερα, βέβαια, κάποιοι από αυτούς ξαναγύρισαν στην πόλη.[1213] Οι Λεοντίνοι μετατράπηκαν σε «φρούριον» των Συρακουσών.[1214] Η εκδίωξη των δημοκρατικών χρησιμοποιήθηκε από τους Αθηναίους το 415 π.Χ. ως μία από τις αφορμές για την δεύτερη τους αποτυχημένη Σικελική Εκστρατεία.[1215] Τελικά το 405 π.Χ., Έλληνες από την Γέλα και την Καμάρινα που εγκατέλειψαν τον στρατό του Διονυσίου Α' των Συρακουσών εποίκησαν πάλι τους Λεοντίνους. Η εποίκηση αυτή μάλλον επικυρώθηκε από τους όρους της ειρήνης μεταξύ Καρχηδονίων και Διονυσίου. Βέβαια, το 403 π.Χ., ο Διονύσιος κατέλαβε τους Λεοντίνους και ανάγκασε όλους τους κατοίκους να μετακομίσουν στις Συρακούσες. Λίγα χρόνια αργότερα, το 396 π.Χ., παρέδωσε την πόλη σε 10.000 απλήρωτους μισθοφόρους του, οι οποίοι την δέχθηκαν ευχαρίστως λόγω της γόνιμης γης που την περιέβαλε. Τελικά το 339 π.Χ., ο Τιμολέων μετέφερε όλο τον πληθυσμό στις Συρακούσες.[1216]

Η αρχική ελληνική εγκατάσταση στους Λεοντίνους αποδεικνύεται αρχαιολογικά από την παρουσία κτισμάτων και μεγάλης ποσότητας κεραμικής που ανήκουν στον Η' και στον Ζ' αιώνα π.Χ. Γνωρίζουμε ότι αρχικά υπήρχαν στενές σχέσεις με τους ντόπιους Σικελούς.[1217] Το τείχος που είχε κατασκευασθεί τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. περιέκλειε μια έκταση 0,4 τ.χλμ., προστάτευε το κεντρικό τμήμα της πεδιάδας όπου βρισκόταν η πόλη και διακοπτόταν από πύλες προς τον Νότο και στον Βορρά.[1218] Το αρχικό αυτό

[1211] Παυσανίας, V.22.7 και Πολύαινος, V.47 και Dunbabin, pp. 66-67 και Berger, p. 26.

[1212] Δ.Σ., XI.49.1-2.

[1213] Θουκ., V.4.

[1214] Δ.Σ., XII.54.7.

[1215] Θουκ., VI.33.2. Δες και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 370.

[1216] Δ.Σ., XII.113.7 & XIII.114 & XIV.14-15 & XIV.78.1-3 & XVI.82.7.

[1217] Dunbabin, pp. 121-129.

[1218] Πολύβιος, VII.6.

τείχος καταστράφηκε, αλλά μέχρι το 356 π.Χ. είχε ξανακτιστεί και άντεξε την πολιορκία του Τιμολέοντος το 342 π.Χ.[1219] Η τείχιση των Λεοντίνων είναι σήμερα η καλύτερα διατηρημένη στην Σικελία. Γνωρίζουμε από φιλολογική πηγή ότι στον Δ' αιώνα π.Χ. υπήρχε θέατρο το οποίο χρησιμοποιούνταν και για τις συνελεύσεις των πολιτών.[1220] Η πόλη χωριζόταν σε συνοικίες που ονομάζονταν Φώκεα και Νεάπολις (αναφέρεται ως Νέα πόλις) ενώ η Αγορά, τα δικαστήρια, και τα αρχεία (κυβερνητικά κτήρια) βρίσκονταν στο κεντρικό τμήμα της πόλεως. Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει επιβεβαιώσει και την ύπαρξη ναών,[1221] πιθανότατα της Αρτέμιδος και του Απόλλωνα αν κρίνουμε από την εικονογράφηση των νομισμάτων που έκοψε η Πόλη.[1222] Πιθανολογείται ότι η Νεάπολις οικοδομήθηκε για να στεγάσει τους αποίκους που έφερε το 476 π.Χ. ο Ιέρων από την Νάξο και την Κατάνη. Τελικά οι Λεοντίνοι κατελήφθησαν από τους Ρωμαίους το 214 π.Χ.[1223]

Η Κατάνη ιδρύθηκε το 729 π.Χ. από Χαλκιδείς της σικελικής Νάξου με οικιστή τον Εύαρχο, αφού οι ίδιοι είχαν ιδρύσει τους Λεοντίνους.[1224] Οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι έχουν στοιχεία που αποδεικνύουν την εκδίωξη των ντόπιων Σικελών, αν και κατ' άλλους πιθανότατα αυτοί έζησαν ειρηνικά κοντά στους Έλληνες.[1225] Στα μετέπειτα χρόνια, οι Λεοντίνοι και η Κατάνη μοιράζονταν τον έλεγχο της πεδιάδας ανάμεσά τους, χωρίς όμως να γνωρίζουμε το ακριβές σύνορο. Υποθέτουμε ότι επειδή οι Λεοντίνοι ήταν αρχαιότερη αποικία ήλεγχε και το μεγαλύτερο μέρος της εύφορης πεδιάδας. Πάντως η «χώρα» της Κατάνης βρισκόταν ανάμεσα σε αυτή των Λεοντίνων και σε αυτή της Νάξου. Στα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ., διακρίνεται αρχαιολογικά ο σε μεγάλο βαθμό εξελληνισμός των ντόπιων κοινοτήτων. Το 476 π.Χ., ο Ιέρων μετέφερε τους κατοίκους της Κατάνης και της Νάξου στους Λεοντίνους και μετονόμασε την Κατάνη σε Αίτνα. Στην Αίτνα εγκατέστησε 5000 νέους αποίκους από την Πελοπόννησο και 5000 από τις Συρακούσες. Ο λόγος αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων ήταν για να διαθέτει ο Ιέρων μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη, έτοιμη να τον βοηθήσει στις πολεμικές του επιχειρήσεις εάν χρειαζόταν αλλά και για να τον τιμούν οι άποικοι ως ήρωα.[1226] Μετά τον θάνατο του Ιέρωνα, οι Καταναίοι επέστρεψαν στην πόλη τους το 461 π.Χ. και έδιωξαν τους νέους αποίκους, οι οποίοι κατοίκησαν στις πλαγιές της Αίτνας.[1227] Το 425 π.Χ., «ὁ ῥύαξ τοῦ πυρὸς ἐκ τῆς Αἴτνης», μία έκρηξη του ηφαιστείου, κατέστρεψε μέρος της γης των κατοίκων της Κατάνης που ζούσαν στις πλαγιές του, ενώ το 415 π.Χ. η πόλη λεηλατήθηκε μερικώς από δυνάμεις των Συρακουσίων. Οι Συρακούσιοι επιτέθηκαν στην Κατάνη που ήταν σύμμαχος των Αθηναίων, καθώς οι δεύτεροι διαχείμαζαν στην Νάξο.[1228] Το 403 π.Χ., ο Διονύσιος Α' κατέλαβε την Κατάνη μετά από προδοσία, οι κάτοικοι εξανδραποδίστηκαν, και η πόλη παραδόθηκε στους Καμπανούς για να

[1219] Δ.Σ., XVI.16.1 & XVI.72.2.
[1220] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XLII-XLIII.
[1221] Θουκ., V.4.4 και Δ.Σ., XVI.72.2 και Πολύβιος, VII.6.
[1222] OAEN, αρ. 78, 79 και GCTV, nos 823-839, 1:86-88.
[1223] Hansen & Nielsen, no 33, «Leontinoi», pp. 209-211.
[1224] Θουκ., VI.3.
[1225] Dunbabin, pp. 129-135.
[1226] Δ.Σ., XI.49
[1227] Στράβων, VI.2.3 (C268) και Δ.Σ., XI.76.
[1228] Θουκ., III.116 & VI.75.

κατοικήσουν.[1229] Αν και γνωρίζουμε ότι οι Καμπανοί εκδιώχθηκαν το 396 π.Χ., η δημογραφική ιστορία της Κατάνης μετά από αυτή την περίοδο είναι σκοτεινή.

Η πολιτεία στην Κατάνη είναι γενικά αδιευκρίνιστη. Μάλλον δεν υπήρχε τυραννία ούτε στην Αρχαϊκή Εποχή ούτε και αργότερα στον Ε' αιώνα π.Χ.. Ο Χαρώνδας, πολίτης της Κατάνης στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., έγινε και ο νομοθέτης της αλλά και ο νομοθέτης άλλων χαλκιδικών Πόλεων της Σικελίας.[1230] Οι νόμοι του ήταν ακριβείς και σημαντικό έργο του φαίνεται ότι ήταν η για πρώτη φορά εισαγωγή δικανικής διαδικασίας για την ψευδορκία («ἐποίησεν τὴν ἐπίσκηψιν»).[1231] Επίσης, η επιβολή μικρού προστίμου στους φτωχούς που αρνούνταν να παραστούν ως μέλη δικαστηρίου αλλά μεγάλου στους πλούσιους για την ίδια άρνηση, δείχνει ότι προσπάθησε να μοιράσει δίκαια τις οικονομικές υποχρεώσεις προς την Πόλη, ανάλογα με την δυνατότητα του καθενός.[1232] Έχει υποστηριχθεί ότι η ανάγκη για την νομοθεσία του Χαρώνδα προκλήθηκε από την κοινωνική δυσαρέσκεια ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους γύρω στο 600 π.Χ. Η νέα νομοθεσία ήταν μετριοπαθής και είχε ως σκοπό να προλάβει έναν «εμφύλιο πόλεμο» με μια σειρά από συγκαταβατικούς νόμους. Ήταν μια προσπάθεια συμβιβασμού ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κωδικοποίηση της εθιμικής νομοθεσίας υπήρξε νίκη των πολιτών, διότι πλέον δεν επιτρέπονταν οι διαφορετικές ερμηνείες ή και αποφάσεις των διοικούντων σε βάρος τους, όταν αυτές δεν ήταν σύμφωνες με την νομοθεσία. Το ίδιο συνέβη και στην Αθήνα με τους νόμους του Σόλωνα. Αν και εικάζεται ότι υπήρξαν και άλλες σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον τρόπο με τον οποίο διοικούνταν η Κατάνη, το πολίτευμα παρέμεινε κατά βάση ολιγαρχικό.[1233] Φαίνεται ότι πολύ αργότερα η Πόλη έστρεψε το βλέμμα της προς την δημοκρατία. Το δημοκρατικό πολίτευμα υπονοείται για το έτος 415 π.Χ., κατά την διάρκεια της δεύτερης Αθηναϊκής εκστρατείας στην Σικελία, όταν οι Καταναίοι συναθροίσθηκαν στην εκκλησία του δήμου για να συζητήσουν με τους Αθηναίους στρατηγούς ενώ υπάρχει αναφορά και στο αξίωμα του στρατηγού για το έτος 403 π.Χ.[1234] Αλλά το 344 π.Χ., η Πόλη κυβερνιόταν από τον τύραννο Μάμερκο ή Μάρκο, ο οποίος ενώ αρχικά συντάχθηκε με τον Τιμολέοντα, μετά πήρε το μέρος των Καρχηδονίων και τελικά αφού ηττήθηκε στην μάχη, οι δικοί του παρέδωσαν την πόλη στον Τιμολέοντα.[1235] Ο Μάμερκος πρέπει να είχε έρθει στην Σικελία ως μισθοφόρος από την Ιταλία[1236] και με κάποιον τρόπο, τον οποίον δεν γνωρίζουμε, κατάφερε να αναλάβει την εξουσία στην Κατάνη.

Πρωτοκορινθιακή κεραμική επιβεβαιώνει την παρουσία Ελλήνων στο δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα π.Χ. Η αρχική εγκατάσταση περιλάμβανε ακρόπολη που βρισκόταν

[1229] Δ.Σ., XIV.15.

[1230] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1274a (II.9.5).

[1231] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1274b (II.9.8).

[1232] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1297a (IV.10.6).

[1233] Finley, *Ancient Sicily*, pp. 39-40. Διαφωνούμε με την άποψη του Finley ότι ο νόμος του Χαρώνδα περί προστίμων δείχνει ότι προσπάθησε να ευνοήσει τους πλούσιους, εκτός εάν τον θεωρεί ως μέρος του ολιγαρχικού πολιτεύματος που δεν μεταβλήθηκε ακόμη και μετά την εισαγωγή της νομοθεσίας. Η όλη παράγραφος του Αριστοτέλη στα *Πολιτικά,* 1297a (IV.10.6-7) αναφέρεται στις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι ολιγαρχίες για να αναγκάσουν τους πολίτες να τηρήσουν τις υποχρεώσεις τους, σε αντίθεση με τα δημοκρατικά πολιτεύματα που δεν επέβαλλαν πρόστιμα [1297a (IV.10.8)]. Θεωρούμε ότι ήταν μια προσπάθεια κοινωνικού συμβιβασμού στα πλαίσια ενός ολιγαρχικού πολιτεύματος.

[1234] Θουκ., VI.51.1 και Δ.Σ., XIV.15.1.

[1235] Δ.Σ., XVI.69 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XIII & XXXIV.

[1236] Nepos, XX.2.4.

σε υπερυψωμένο έδαφος, λίγο μακρύτερα από την ακτογραμμή και από το λιμάνι. Υπάρχουν ενδείξεις οικοδομικής δραστηριότητας του Ζ’ αλλά και του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. κυρίως κοντά στο αρχαίο λιμάνι. Για κατοπινούς χρόνους, υποθέτουμε ότι υπήρχε χώρος Αγοράς, ενώ το θέατρο όπου συναντήθηκε ο δήμος με τους στρατηγούς το 415 π.Χ. βρισκόταν στην πλαγιά του οροπεδίου με πιθανή χωρητικότητα 7000 ατόμων.[1237] Η πόλη είχε έκταση περίπου 1 τ.χλμ. και πρέπει to 415 να περιβαλλόταν από τείχος που κατέστρεψε ο Διονύσιος το 403 π.Χ.[1238] Οι Καταναίοι μάλλον λάτρευαν αρχικά την Ήρα, αλλά από τον Ε’ αιώνα π.Χ. είναι βέβαιη η λατρεία της Δήμητρας. Η Κατάνη φαίνεται ότι έκοψε νομίσματα αργότερα από άλλες Πόλεις, δηλαδή λίγο πριν από τα μέσα του Ε’ αιώνα π.Χ. και μετά, ίσως λόγω της πολιτικής και οικονομικής της εξαρτήσεως από την Νάξο.[1239] Μετά το 263 π.Χ., η Κατάνη συμμάχησε με τους Ρωμαίους στον πρώτο πόλεμό τους με τους Καρχηδόνιους.[1240]

Η Γέλα ιδρύθηκε το 688 π.Χ. από αποίκους που ήρθαν από την Ρόδο και την Κρήτη με οικιστές τον Αντίφημο και τον Έντιμο.[1241] Είναι πολύ ενδιαφέρον μάλιστα το γεγονός ότι ο Αντίφημος λατρευόταν στην Γέλα μάλλον ως ήρωας, αν κρίνουμε από την επιγραφή σε αττική κύλικα: «Μνησιθαλὴς ἀνέθεκε Αντιφήμῳ».[1242] Η Πόλη ιδρύθηκε με βάση τους δωρικούς πολιτικούς θεσμούς.[1243] Η προσπάθεια των αποίκων να επεκτείνουν την αρχική εγκατάσταση συνάντησε την σφοδρή αντίδραση των ντόπιων Σικελών και είχε σαν αποτέλεσμα συγκρούσεις στις οποίες βγήκαν νικητές οι Έλληνες.[1244] Κατά τον Ζ’ αιώνα π.Χ. η περιοχή που ήλεγχε η Γέλα ήταν περίπου 375 τ.χλμ., αλλά γρήγορα επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά. Ήταν τόσο σημαντική και πλούσια ώστε διατηρούσε θησαυρό στην Ολυμπία.[1245] Από το 505 π.Χ. και μετά, η Γέλα κυβερνιόταν από τυράννους. Πρώτοι τύραννοι υπήρξαν ο Κλέανδρος (περ. 505-498 π.Χ.) και ο Ιπποκράτης (περ. 498-491 π.Χ.), γιοι του Ολυμπιονίκη Πantάρεος, για επτά χρόνια ο καθένας. Ο Κλέανδρος σκοτώθηκε και η δολοφονία του είναι πιθανό να μεθοδεύθηκε από την τοπική αριστοκρατία στην προσπάθειά της να αναλάβει την εξουσία. Όμως την αρχή ανέλαβε ο αδελφός του Ιπποκράτης, ο οποίος εφήρμοσε επεκτατική πολιτική που τον έφερε σε σύγκρουση με τους ντόπιους Σικελούς αλλά και την Καλλίπολη,[1246] την Νάξο, την Ζάγκλη (Μεσσήνη), και τους Λεοντίνους, πόλεις τις οποίες έθεσε υπό την εξουσία του. Έδωσε μάχη και με τους Συρα-

[1237] TGR, 2:429-430.

[1238] Θουκ., VI.51.1 και Δ.Σ., XIV.15.

[1239] Δες νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 73, 75 και GCTV, nos 710-712, 1:75 & nos 764-774, 1:80-81 & 1067-1079, 1:112-113.

[1240] Hansen & Nielsen, no 30, «Katane», pp. 206-207.

[1241] Θουκ., VI.4.3 και Ηρόδ., VII.153.

[1242] IGDS, no 135.

[1243] Θουκ., VI.4.3.

[1244] Παυσανίας, VIII.46.3 και Αρτέμων Περγάμου/Artemon Pergamenus, FGrH, 569, fr 1 και *Χρονικόν Ναού Λινδίων*, C.XXIV = Ξεναγόρας/Xenagoras, FGrH, 240, fr. 12.

[1245] Παυσανίας, VI.19.15 – Mallwitz, pp. 170-172.

[1246] Η Καλλίπολις (Hansen & Nielsen, no 27, «Kallipolis», p. 202) βρισκόταν στην ανατολική Σικελία, αλλά δεν έχει ακόμη εντοπισθεί (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 725). Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι μάλλον βρισκόταν κάπου νότια της Νάξου. Ιδρύθηκε από κατοίκους της σικελικής Νάξου στο τέλος του Η’ αιώνα π.Χ. [Στράβων, VI.2.6 (C272) και Ψευδο-Σκύμνος, 286]. Κατά τον Ηρόδοτο (VII.154) κατελήφθη από τον Ιπποκράτη περί το 495 π.Χ. μετά από πολιορκία, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν τειχισμένη.

κούσιους, τους νίκησε αλλά τελικά έκλεισε μαζί τους ειρήνη. Μετά τον θάνατο του Ιπποκράτη, το 491 π.Χ., οι αντίπαλοί του ολιγαρχικοί ηττήθηκαν στην μάχη που δόθηκε με τους υποστηρικτές του και έτσι την εξουσία ανέλαβε ο «δορυφόρος» του (έμπιστος σωματοφύλακας), ο Γέλων. Το 485 π.Χ. ο Γέλων έγινε τύραννος των Συρακουσών και μετέφερε τους μισούς εκ «τῶν ἀστῶν» της Γέλας (τους μισούς από τους κατοίκους) στις Συρακούσες, ενώ άφησε στην θέση του στην Γέλα τον αδελφό του Ιέρωνα.[1247] Όταν ο Ιέρων ανέλαβε την εξουσία στις Συρακούσες, την Γέλα ανέλαβε ο αδελφός του Πολύζαλος ή Πολύζηλος (ο τρίτος αδελφός και γιος του Δεινομένη), όπως φαίνεται από αναθηματική επιγραφή στους Δελφούς.[1248] Τελικά, η τυραννία μάλλον καταλύθηκε στην Γέλα το 466 π.Χ. ή λίγο αργότερα στα πλαίσια του «κοινού δόγματος» για την κατάλυση των τυραννιών. Το 405 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι υπό τον Ιμίλκωνα πολιόρκησαν την πόλη. Σε βοήθεια των κατοίκων της Γέλας ήρθε ο Διονύσιος των Συρακουσών, ο οποίος όμως δεν στάθηκε δυνατόν να διώξει τους Καρχηδόνιους και αρκέστηκε στο να αποχωρήσει αφού φυγάδευσε τους κατοίκους της Γέλας. Οι Καρχηδόνιοι μπήκαν στην πόλη και άρπαξαν ό,τι είχε μείνει από τις περιουσίες των κατοίκων. Σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης που συμφώνησαν ο Διονύσιος και ο Ιμίλκων, ανάμεσα σε άλλες σικελικές πόλεις, οι κάτοικοι της Γέλας θα επέστρεφαν στα σπίτια τους, η πόλη δεν θα είχε τείχη και θα πλήρωνε φόρο στους Καρχηδόνιους.[1249]

Αρχαιολογικές ενδείξεις βεβαιώνουν την πρώτη ελληνική κατοίκηση της Γέλας στο τέλος του Η’ αιώνα π.Χ. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει μια προ-αποικιακή εγκατάσταση[1250] και συνεπώς μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η Γέλα αποικίσθηκε σε δύο φάσεις. Το ανατολικότερο τμήμα του οροπεδίου επάνω στο οποίο βρισκόταν η πόλη και στο οποίο υπήρχαν ναοί πρέπει να αποτελούσε την ακρόπολη, αν και δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά στις φιλολογικές πηγές. Η κύρια θεότητα του μεγάλου ναού του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., ο οποίος αντικαταστάθηκε από άλλον του Ε’ αιώνα π.Χ., ήταν η Αθηνά. Υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα τείχους του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., αν και μπορεί να υπήρχε και κάποιου είδους πρωιμότερη τείχιση. Το τείχος ήταν αποτέλεσμα είτε εσωτερικής εμφύλιας διαμάχης («στάσεως») του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. είτε, εάν υποθέσουμε ότι μέρος του κτίσθηκε τον Ε’ αιώνα π.Χ., για να αποκρούσει τους Καρχηδόνιους. Η πόλη πρέπει να καταλάμβανε έκταση 2 τ.χλμ. Η ουσιαστική επανίδρυση της πόλεως από τον Τιμολέοντα στο δεύτερο μισό του Δ’ αιώνα π.Χ.[1251] διαπιστώνεται από νέο πολεοδομικό σχεδιασμό με επέκταση των περιοχών κατοικήσεως, νέα συνοικία βιοτεχνικής δραστηριότητας αλλά και νέα τείχη. Την περίοδο αυτή πρέπει να κτίσθηκε το ιερό της Ήρας αλλά και του ήρωα Αντίφημου, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για ιερό της Δήμητρας. Η παράδοση αναφέρει ότι ο Αισχύλος έχασε την ζωή του στην Γέλα το 456 π.Χ. Αετός που πετούσε κουβαλώντας στα νύχια του μία χελώνα, πέρασε το φαλακρό κρανίο του ποιητή για πέτρα και έριξε επάνω του την χελώνα για να σπάσει το καβούκι της, με αποτέλεσμα να τον σκοτώσει.[1252] Το γεγονός αυτό ακόμη και εάν είναι μύθος μάς βε-

[1247] Ηρόδ., VII.154156.

[1248] PHI Greek Inscriptions, # PH240706, Central Greece (IG VII-IX) Delphi, *Fouilles de Delphes* [FD], III 4:452.

[1249] Δ.Σ., XIII.108-114.

[1250] Θουκ., VI.4.3.

[1251] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXV.1.

[1252] V.M., IX.12.ext.2 και Plinius, X.3.

βαιώνει ότι στην Γέλα πρέπει να υπήρχε θέατρο στα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ.[1253] Οι αρχαιολόγοι έχουν φέρει στο φως λιμενικές εγκαταστάσεις. Υπάρχουν αρχαιολογικές αποδείξεις της καταστροφής του 405 π.Χ. από τους Καρχηδόνιους, αλλά και νέας κατοικήσεως της πόλεως αμέσως μετά. Οι κάτοικοι επέστρεψαν το 397 π.Χ., αλλά η πόλη κατελήφθη άλλη μία φορά από τους Καρχηδόνιους το 311 π.Χ. Τελικά το 282 π.Χ., ο Φιντίας του Ακράγαντα κατέστρεψε την πόλη.[1254]

Η Ιμέρα ιδρύθηκε από αποίκους της Ζάγκλης αλλά και διαφωνούντες πολιτικούς φυγάδες από τις Συρακούσες το 648 π.Χ. αλλά μπορεί να συμμετείχαν και άποικοι από τις Μυλές (Μυλαί). Ως οικιστές αναφέρονται οι Ευκλείδης, Σίμος, και Σάκκων.[1255] Η Ιμέρα διατήρησε στενές σχέσεις με την Ζάγκλη και μάλιστα ο Σκύθης, τύραννος της Ζάγκλης, όταν έχασε την εξουσία περί το 493 π.Χ., κατέφυγε στην Ιμέρα πριν πάει στην αυλή του Δαρείου, στην Περσία.[1256] Ο πληθυσμός της πόλεως πρέπει να παρέμεινε μικτός, δηλαδή Χαλκιδείς (Ίωνες) και Συρακούσιοι (Δωριείς). Η ιωνική και δωρική διάλεκτος αναμείχθηκαν και οι πολίτες μίλαγαν μια μικτή ελληνική γλώσσα. Παρ' όλα αυτά, στην Πόλη κυριάρχησαν οι χαλκιδικοί θεσμοί.[1257] Κατά τον Ε' αιώνα π.Χ., η κυρίως ενδοχώρα που περιλάμβανε μια σειρά από αγροτικούς συνοικισμούς και προστατευόταν από μικρά συνοριακά φρούρια είχε έκταση 50 τ.χλμ., ενώ η αστική περιοχή της πόλεως ήταν περίπου 0,8 τ.χλμ. Η ευρύτερη περιοχή που ήλεγχε ή είχε στην διάθεσή της η Ιμέρα έχει υπολογισθεί ότι είχε έκταση 700 τ.χλμ. γύρω από την πόλη αλλά δεν είμαστε βέβαιοι μέχρι πού ακριβώς έφθανε η δικαιοδοσία της Ιμέρας προς Νότον. Γνωρίζουμε, όμως, ότι κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. η Πόλη πολέμησε με τους Σικανούς, τους ντόπιους Σικελιώτες. Έχει υπολογισθεί ότι στην αρχή του Ε' αιώνα π.Χ. ο συνολικός πληθυσμός ήταν 20.000 άτομα, εκ των οποίων οι 10.000 ζούσαν στην αγροτική ενδοχώρα, αλλά οι αριθμοί αυτοί θεωρούνται πολύ συντηρητικοί.[1258]

Το 409 π.Χ., στην αρχή των συγκρούσεων Ελλήνων και Καρχηδονίων, ο Καρχηδόνιος στρατηγός Αννίβας του Γίσκωνος[1259] αποβιβάστηκε στην Σικελία και αφού κατέστρεψε τον Σελινούντα, βάδισε εναντίον της Ιμέρας, την οποία επίσης κατέλαβε. Η Ιμέρα ερημώθηκε και εγκαταλείφθηκε αν και αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι έγινε προσπάθεια αποικήσεως μεταξύ 405 και 383 π.Χ., όταν ηττήθηκε ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών και η Ιμέρα ήρθε στην δικαιοδοσία των Καρχηδονίων.[1260] Μετέπειτα αναφορές για την Ιμέρα αφορούν στην πραγματικότητα στην πολύ κοντινή εγκατάσταση που ονομάσθηκε Θέρμα (Θέρμαι Ιμαιραίαι, BAGROW, 47:D3, σημερ. Termini Imerese).

Από τις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., η Ιμέρα διοικούνταν από τυράννους. Ο Τήριλλος, τύραννος της Ιμέρας, αφού εκδιώχθηκε από τον τύραννο του Ακράγαντα Θήρωνα προσπάθησε να επιστρέψει με την βοήθεια των Καρχηδονίων και του Αναξίλα, τυράν-

---

[1253] Πρβλ. TGR, 2:471.

[1254] Δ.Σ., XXII.2. Δες νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 71, 74 και GCTV, nos 713-714, 1:75 & 785-811, 1:82-84 & 1094-1104, 1:114-115. Δες γενικά για την Γέλα σε Hansen & Nielsen, no 17, «Gela», pp. 192-194.

[1255] Πρβλ. Θουκ., VI.5.1 και Στράβων, VI.2.6 (C.272). Για τον Σάκκωνα δες και IGDS, no 165.

[1256] Ηρόδ., VI.24.

[1257] Θουκ. VI.5.1.

[1258] Hansen & Nielsen, no 24, «Himera», p. 199.

[1259] Ο Αννίβας (Ε' αιώνας π.Χ.) ήταν γιος του Γίσκωνος και εγγονός του Αμίλκα Α' των Καρχηδονίων.

[1260] Δ.Σ., XI.49.4 και Στράβων, VI.2.6 (C272).

νου του Ρηγίου. Μετά την μάχη της Ιμέρας το 480 π.Χ. την τυραννία ανέλαβε ο Θρασύδαιος, γιος του Θήρωνος, μια που ο πατέρας του και ο Γέλων είχαν νικήσει τον Αμίλκα των Καρχηδονίων. Σε απάντηση στην αντίδραση των κατοίκων της πόλεως για τον νέο τύραννο, ο Θήρων απάντησε με μεταφορά Δωριέων και άλλων αποίκων στην Ιμέρα, έτσι ώστε να έχει ο γιος του την πλειοψηφία των πολιτών με το μέρος του.[1261] Το 415 π.Χ., η Ιμέρα έμεινε πιστή στις Συρακούσες και δεν δέχθηκε τον αθηναϊκό στόλο, ενώ το επόμενο έτος έστειλε στρατό εναντίον των Αθηναίων που πολιορκούσαν τις Συρακούσες.[1262]

Η πόλη ιδρύθηκε επάνω σε μικρό λόφο και υπερυψωμένο έδαφος που δέσποζε στην κοιλάδα ενώ έφθανε και μέχρι την ακτή.[1263] Σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα του Ζ' αιώνα π.Χ. στο παράκτιο τμήμα βεβαιώνουν την αρχική ίδρυση της πόλεως από τους Έλληνες και τα ευρήματα του δευτέρου μισού του Ζ' αιώνα π.Χ. στο υπερυψωμένο έδαφος δείχνουν την άμεση επέκταση της πόλεως υψηλότερα. Η Ιμέρα ήταν μάλλον κτισμένη με το ορθογώνιο σύστημα. Η νέα αποίκηση από τον Θήρωνα το 476 π.Χ. είχε ως αποτέλεσμα την αναδιοργάνωση της πόλεως. Τείχος των αρχών του Ε' αιώνα π.Χ., που χώριζε την πόλη στο υπερυψωμένο έδαφος από την πόλη στο πεδινό σημείο, μπορεί να συνδέεται με τα γεγονότα του 480 π.Χ., αλλά να χρησιμοποιούνταν και ως διατείχισμα ανάμεσα στα δύο αστικά τμήματα. Πάντως το 409 π.Χ., η πόλη διέθετε ισχυρά τείχη και χρειάσθηκαν πολιορκητικές μηχανές για να τα γκρεμίσουν. Η άνω πόλη καταλάμβανε έκταση 0,32 τ.χλμ ενώ η κάτω πόλη περίπου 0,5 τ.χλμ. Στην μία άκρη του οροπεδίου βρέθηκε ιερό με τέσσερις ναούς, που χρονολογούνται από τον Ζ' μέχρι και τις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., πιθανότατα αφιερωμένους στην Αθηνά. Σε άλλο σημείο υπήρχε ιερό της Δήμητρας με δύο μικρούς ναούς του ΣΤ' και του Ε' αιώνα π.Χ. Στην κάτω πόλη και στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ. είχε κτισθεί ο λίθινος «Ναός της Νίκης», πιθανότατα αφιερωμένος στην Αθηνά, για να τιμήσει την νίκη του 480 π.Χ. εναντίον των Καρχηδονίων ή για την αποίκηση της πόλεως από τον Θήρωνα το 476 π.Χ. Άλλα ιερά πρέπει να ήταν αφιερωμένα στον Δία, στον Ηρακλή, στην νύμφη Ιμέρα και στην Τύχη.[1264]

Ο Σελινούς, ο οποίος ήταν η δυτικότερη πόλη[1265] στην νότια σικελική ακτή, ιδρύθηκε το 628 π.Χ. με οικιστή τον Πάμμιλο και αποίκους από τα Μέγαρα Υβλαία.[1266] Κατά άλλη εκδοχή, ιδρύθηκε το 651 π.Χ., χρονολόγηση η οποία είναι συμβατή με την ανασκαφή δύο νεκροταφείων (Buffa και Manuzza) στην περιοχή.[1267] Η «χώρα» του Σελινούντος φαίνεται ότι επεκτάθηκε μέσα στους αιώνες. Έχει υπολογισθεί ότι στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., η περιοχή που ήλεγχε η πόλη κυμαινόταν μεταξύ 300-400 τ.χλμ.

[1261] Ηρόδ., VII.165 και Δ.Σ., XI.48.

[1262] Θουκ., VI.622 & VII.1 και Δ.Σ., XIII.7.7.

[1263] Δες συζήτηση για την ίδρυση της πόλεως στο συγκεκριμένο σημείο σε Dunbabin, pp. 300-301.

[1264] Hansen & Nielsen, no 24, «Himera», pp. 198-201. Για τα νομίσματα της Ιμέρας δες ΟΑΕΝ, αρ. 76, 77 και GCTV, nos 715-720, 1:75 & 812-819, 1:85 & 1105-1110, 1:115-116.

[1265] Δες συζήτηση για την ίδρυση της πόλεως στο συγκεκριμένο σημείο σε Dunbabin, pp. 301-302.

[1266] Θουκ., VI.4.2.

[1267] Δ.Σ., XIII.59.4 και Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, II:88Ha & 89Hier., line a. [Helm, p. 95 line f)].

Στις αρχές του ΣΤ' αιώνα π.Χ., ιερό του Ηρακλή[1268] είχε κτισθεί 25 χλμ. βορειοανατολικά της πόλεως ενώ η ίδρυση προς το τέλος τους ΣΤ' αιώνα π.Χ. της Ηράκλειας Μινώας (BAGROW, 47:C4)[1269] οριοθετεί μια έκταση της τάξεως των 1200-1800 τ.χλμ. Ενώ αρχικά φαίνεται ότι υπήρχε ειρηνική συνύπαρξη γηγενών και Ελλήνων, κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. ξεκίνησε μια μακρά ιστορία συγκρούσεων. Όταν Έλληνες από την Κνίδο (BAGROW, 61:E4, στα παράλια της Μικράς Ασίας, απέναντι από την Νίσυρο) και την Ρόδο έφθασαν στην δυτική Σικελία για να ιδρύσουν αποικία, βρήκαν τον Σελινούντα και την Έγεστα (ή Αίγεστα ή Segesta, BAGROW, 47:B3) σε πόλεμο (περ. 580-576 π.Χ.). Η Έγεστα κατοικούνταν από ντόπιους Ελύμους (εν. Έλυμοι) οι οποίοι είχαν εξελληνιστεί[1270] μαζί με Ίωνες Έλληνες. Οι νεοφερμένοι συντάχθηκαν με τον Σελινούντα αλλά νικήθηκαν.[1271] Μέσα στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. (πιθανότατα λίγο πριν το 510 π.Χ.) πρέπει να συγκρούσθηκαν Έλληνες και Φοίνικες, όπως διαφαίνεται από στήλη που φέρει την επιγραφή «Ἀριστογείτῳ ἐμὶ τοῦ Ἀρκαδίωνος ὃς ὑπὸ Μοτύῃ ἀπέθανεν».[1272] Την περίοδο αυτή πρέπει να εντάσσεται και η «στάση» με την οποία κάποιος Θήρων, γιος του Μιλτιάδη (όχι ο Θήρων του Ακράγαντα), χρησιμοποιώντας οπλισμένους δούλους κατάφερε να γίνει –μάλλον για μικρό χρονικό διάστημα– τύραννος του Σελινούντα.[1273] Βέβαια, ο πόλεμος μεταξύ των Ελλήνων και των άλλων κατοίκων της δυτικής Σικελίας επανελήφθη. Συγκεκριμένα, το 510 π.Χ., μία προσπάθεια αποικήσεως Σπαρτιατών στην δυτική Σικελία απέτυχε, όταν οι Έλληνες σφαγιάσθηκαν από Φοίνικες και Εγεσταίους. Ο Ευρυλέων που σώθηκε, βάδισε με τον στρατό του το 507/6 π.Χ. και κατέλαβε την Μινώα. Κατόπιν, πιθανόν με «στάση», εξουδετέρωσε τον τύραννο του Σελινούντα Πυθαγόρα και πήρε την θέση του, αλλά στην συνέχεια ανατράπηκε από τους κατοίκους της πόλεως.[1274]

Το 480 π.Χ., όμως, ο Σελινούς συντάχθηκε με τους Καρχηδόνιους στον πόλεμο

[1268] IGDS, no 84.

[1269] Η Ηράκλεια Μινώα αρχικώς ονομαζόταν Μινώη (Ηρόδ., V.46.2) ή Μινώα (Δ.Σ., IV.79.1), ενώ αργότερα πήρε το όνομα Ηράκλεια (Πολύβιος, I.18.2) και ορισμένες φορές αναφέρεται ως Ηράκλεια την Μινώαν (Πολύβιος, I.25.9). Ιδρύθηκε από τον Σελινούντα αλλά το γεγονός περιβάλλεται από τον μύθο ότι ιδρυτής ήταν ο βασιλιάς Μίνως της Κρήτης (Ηρακλείδης Λέμβος, 59 = Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 611.59 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.45.611.59 στο TLG.). Η ίδρυση της μπορεί να οφείλεται στην προσπάθεια του Σελινούντα να ελέγξει την επέκταση του Ακράγαντα δυτικά. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα συνηγορούν ότι η εγκατάσταση πραγματοποιήθηκε στα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Γύρω στο 500 π.Χ. η πόλη πιθανότατα ηττήθηκε από τον Ακράγαντα, όπως συνάγεται από αφιέρωμα των Ακραγαντίνων στην Λίνδο (*Χρονικόν Ναού Λινδίων*, C.XXX = Τιμαχίδης Ρόδιος/Timachidas Rhodius (Anagraphe Lindia), FGrH, 532, fr.C30 = Ξεναγόρας/Xenagoras, FGrH, 240, fr. 17). Έτσι, την εποχή του τυράννου Θήρωνα (488-473 π.Χ.) είχε περιέλθει στην δικαιοδοσία του Ακράγαντα, ενώ το 383 π.Χ. με την συνθήκη Καρχηδονίων και Διονυσίου Α' πέρασε στα χέρια των Αφρικανών (Δ.Σ., XV.17.5). Το 334 π.Χ. πέρασε πάλι στους Έλληνες και επανιδρύθηκε από τον Τιμολέοντα, αλλά το 314 π.Χ. περιήλθε για μια φορά ακόμη στους Καρχηδόνιους (Δ.Σ., XIX.71.7). Η «χώρα» της Ηράκλειας ήταν τουλάχιστον 6 τ.χλμ. ενώ το σωζόμενο περιμετρικό τείχος της πόλεως έχει μήκος περίπου 6 χλμ. Η περιοχή δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, αλλά το βασικό σχέδιο του Δ' αιώνα π.Χ. ήταν ορθογώνιο. Η πόλη διέθετε θέατρο (TGR, 2:446) του Δ'- Γ' αιώνα π.Χ. (Hansen & Nielsen, no 20, «Herakleia (1)», pp. 196-197).

[1270] Dunbabin, p. 335.

[1271] Δ.Σ., V.9.

[1272] «Είμαι [η στήλη] του Αριστόγειτου, [γιου] του Αρκαδίωνος, που πέθανε κάτω από [τα τείχη] της Μοτύης», IGDS, no 73. Το όνομα προϊδεάζει για πελοποννησιακή καταγωγή.

[1273] Πολύαινος, I.28.2 και Dunbabin, p. 334.

[1274] Ηρόδ., V.46.

τους εναντίον του Θήρωνος του Ακράγαντα και του Γέλωνος των Συρακουσών.[1275] Το 466 π.Χ. η Πόλη, μαζί με άλλες ελληνικές Πόλεις της Σικελίας, βοήθησε στρατιωτικά τους Συρακούσιους να απαλλαγούν από τον Θρασύβουλο.[1276] Ενδιαφέρον παρουσιάζει επιγραφή (Ιστορική Πηγή 8) που βρέθηκε στον Ναό G του Σελινούντα και αναφέρεται σε νίκη της Πόλεως επί των Φοινίκων ή των ντόπιων Ελύμων με την βοήθεια των θεών αλλά και στην ειρήνη που επακολούθησε. Κάποια στιγμή στο δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ. οι Σελινούντιοι ένιωσαν πολύ ισχυροί, διότι θεώρησαν ότι όλοι οι θεοί ήταν με το μέρος τους και η νίκη ήταν δική τους. Το 416 π.Χ., ο Σελινούς συμμάχησε με τις Συρακούσες στον πόλεμο εναντίον της Εγέστας και ταυτοχρόνως ήταν στο πλευρό των Συρακουσίων στην πολεμική τους σύρραξη με τους Αθηναίους.[1277] Η κύρια αιτία του πολέμου Σελινουντίων και Εγεσταίων το 416 αλλά και το 410 π.Χ. ήταν οι εδαφικές διαφορές τους. Αυτός ο λόγος θα χρησιμοποιηθεί ως αφορμή από τον Καρχηδόνιο Αννίβα του Γίσκωνος για να καταστρέψει την πόλη το 409 π.Χ.,[1278] αλλά το ίδιο έτος, η πόλη ανέκτησε για λίγο πάλι ζωή από τον Ερμοκράτη από τις Συρακούσες.

Το 405 π.Χ. ο Σελινούς αναφέρεται στην συνθήκη που αναγκάσθηκε να συνάψει ο Καρχηδόνιος Ιμίλκων με τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών. Η συνθήκη όριζε ότι ο Σελινούς, ανάμεσα σε άλλες ελληνικές πόλεις της Σικελίας, θα έμενε ατείχιστος και θα πλήρωνε φόρο στους Καρχηδόνιους.[1279] Παρ' όλα αυτά, ο πόλεμος με τους Καρχηδόνιους συνεχίσθηκε όταν ο Διονύσιος των Συρακουσών με συμμάχους τον Σελινούντα και την Ιμέρα επιτέθηκε στην Μοτύη το 397 π.Χ. και την κατέλαβε.[1280] Επακολούθησε μια δεύτερη συνθήκη ειρήνης μεταξύ Καρχηδονίων και Διονυσίου το 392 π.Χ. σύμφωνα με την οποία υπάρχει πιθανότητα ο Διονύσιος, εκτός από το Ταυρομένιον, να έλαβε τον Σελινούντα και την Ιμέρα.[1281] Στην επόμενη σύγκρουση Καρχηδονίων και Διονυσίου, ο δεύτερος ηττήθηκε και κατά τους όρους της ειρήνης (383 π.Χ. ή 374 π.Χ.) οι πρώτοι έλαβαν τον Σελινούντα και όλη την «χώρα» του και τον Ακράγαντα με την περιοχή του, αλλά με βόρειο σύνορο τον Ἅλυκο ποταμό (BAGROW, 47:D3 & C4, σημερ. Platani).[1282] Μέχρι το τέλος περίπου του Δ' αιώνα π.Χ., ο Σελινούς θα παραμείνει στα χέρια των Καρχηδονίων. Όπως έχει γίνει ήδη προφανές, στην μακρόχρονη Ιστορία της η πόλη κυβερνιόταν από τυράννους. Κατά το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. πρέπει να κατοικούνταν από τουλάχιστον 25.000 άτομα (δες αριθμούς για το έτος 409 π.Χ. παραπάνω) ενώ ο πλούτος της αποδεικνύεται από το γεγονός ότι τον ίδιο αιώνα διατηρούσε θησαυρό στην Ολυμπία.[1283]

[1275] Δ.Σ., XI.21.
[1276] Δ.Σ., XI.68.
[1277] Θουκ., VI.6 & VI.65-67 & VII.58.
[1278] Δ.Σ., XII.82 & XIII.43.
[1279] Δ.Σ., XIII.114.
[1280] Δ.Σ., XIV.47-53.
[1281] Δ.Σ., XIV.96. Για το ζήτημα του Σελινούντα και της Ιμέρας δες Stylianou on Diodorus, XV.17.5.
[1282] Δ.Σ., XIV.17.
[1283] Παυσανίας, VI.19.10 – Mallwitz, pp. 166-167 & 173-174.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 8
ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΣΕΛΙΝΟΥΝΤΑ
(περ. 450 π.Χ. αλλά ίσως και μεταξύ 450-413 ή 460-409 π.Χ.)[1284]

Αρχαίο κείμενο αποκαταστημένο σε PHI Greek Inscriptions, # PH140570, IG XIV 268 = Tod, GHI, no 37 = SGHI, no 38 = SIG, no 1122 = IGDS, no 78. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Με τους θεούς[1285] νικούν οι Σελινούντιοι. Με τον Δία νικούμε και με τον Φόβο,[1286] με τον Ηρακλή, και τον Απόλλωνα και τον Ποσειδώνα, και τους Τυνδαρίδες,[1287] και την Αθηνά, και την Μαλοφόρο[1288] και την Πασικράτεια[1289] και με τους άλλους θεούς, αλλά κυρίως με τον Δία. Η ειρήνη που συνομολογήθηκε, αφού σφυρηλατηθεί και τα ονόματα (των παραπάνω θεών) χαραχθούν σε χρυσό (έλασμα). να κατατεθούν στο Απολλώνιο μαζί με το χαραγμένο όνομα του Δία πρώτο. Η αξία του χρυσού να είναι εξήντα τάλαντα.[1290]

Τα πρώτα ίχνη κατοικήσεως ανάγονται στο δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα π.Χ. Η πόλη πρέπει να διέθετε ένα στρατιωτικό και ένα εμπορικό λιμάνι. Ο χώρος κατοικήσεως επεκτάθηκε από τις αρχές του ΣΤ' αιώνα π.Χ., αλλά η πόλη χωρίσθηκε σε δύο τμήματα με διαφορετικό οικοδομικό προσανατολισμό, στην συμβολή των οποίων υπήρχε Αγορά. Εικάζεται ότι ο τρόπος αυτός διαχωρισμού της πόλεως ίσως οφείλεται σε διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες. Επιγραφή που αναγνώσθηκε σε κορινθιακό αλάβαστρο[1291] που περιείχε άρωμα αλλά και άλλη λίθινη επιτύμβια επιγραφή είναι χαραγμένες με το κορινθιακό αλφάβητο και οι αρχαιολόγοι υποθέτουν την ύπαρξη κορινθιακού πληθυσμού στον Σελινούντα. «Οἰνάνθη μ' ἔδωκε Μυρτίχα καὶ τὴν ταινίαν» αναγράφει το δοχείο με το άρωμα που δώρησε με τρυφερότητα η Οινάνθη[1292] στην Μυρτίχα[1293] μαζί με μια ταινία για το στήθος (εν είδη στηθόδεσμου) ή τα μαλλιά.[1294] Οι δύο φίλες ή φιλενάδες ζούσαν σε μια πόλη που κατά τον ΣΤ' και Ε' αιώνα π.Χ. καταλάμβα-

---

1284 Σύγκρινε ελαφρά διαφορετικές αποδόσεις του αρχαίου κειμένου στα αγγλικά (Charles W. Fornara, ed. *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War,* 2nd ed. in series *Translated Documents of Greece and Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), no 91, p. 91 και στα γαλλικά (IGDS, p. 79).

1285 Με την βοήθεια των θεών.

1286 Θεός του πολέμου στον Σελινούντα. Γιος του Άρη και της Αφροδίτης (Κακριδής, 2:177-178).

1287 Κάστωρ και Πολυδεύκης. Δες Κακριδής, 3:214-218.

1288 Μάλλον με την έννοια αυτής που φέρει μαζί της μήλο (φρούτο) και άρα αποτελεί επίθετο της Δήμητρας.

1289 Πιθανότατα η Περσεφόνη.

1290 Περίπου 1500 κιλά χρυσού.

1291 Δες σχήμα αγγείου σε ΕΤ.ΑΑ, αρ. 19, σ. 364 και *Ελληνικός πολιτισμός, Τα είδη των αγγείων* στο <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm#αλάβαστρο >.

1292 Το άνθος του οίνου, όπως λέει το όνομά της.

1293 Ίσως από το φυτό μυρτιά, μυρσίνη.

1294 IGDS, no 79 & 72.

νε έκταση περίπου 1 τ.χλμ. και είχε θέατρο.[1295] Η πόλη ήταν κοσμημένη με διάφορους ναούς[1296] στους οποίους δεν γνωρίζουμε ποιοι θεοί λατρεύονταν εκτός από τον ονομαζόμενο ναό «C» που πρέπει να ανήκε στον Απόλλωνα. Η πόλη καταστράφηκε από τους Καρχηδόνιους περί το 250 π.Χ.[1297]

Ο Ακράγας ιδρύθηκε από αποίκους της Γέλας αλλά πιθανότατα και μαζί με ορισμένους Ρόδιους περί το 580 π.Χ.,[1298] όπως έχει αποδειχθεί και αρχαιολογικά. Το πολιτικό του σύστημα ήταν αυτό της Γέλας. Στην πραγματικότητα, η ίδρυση της πόλεως όριζε και το δυτικό όριο ελέγχου της Γέλας. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να διακρίνουμε τις περιοχές ελέγχου μεταξύ Γέλας και Ακράγαντα. Αργότερα, ο Ακράγας με τον τύραννο Φάλαρι προσπάθησε να επεκταθεί δυτικότερα και γι’ αυτό οι Σελινούντιοι ίδρυσαν την Ηράκλεια Μινώα, με αποτέλεσμα να οριοθετήσουν την σφαίρα επιρροής του Ακράγαντα προς την Δύση. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω, περί το 500 π.Χ. η Μινώα μάλλον ηττήθηκε από τον Ακράγαντα, όπως συνάγεται από αφιέρωμα των Ακραγαντίνων στην Λίνδο.[1299] Ο Φάλαρις φαίνεται ότι έκτισε τουλάχιστον δύο φρούρια προς Βορρά, στον Ιμέρα ποταμό,[1300] ανάμεσα στην Γέλα και στον Ακράγαντα. Υπάρχουν, όμως, και αρχαιολογικές ενδείξεις για μια σειρά από φρούρια του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. αλλά και εξελληνισμένους συνοικισμούς ντόπιων στην ακτογραμμή μεταξύ Γέλας και Ακράγαντα. Υπό τον τύραννο Θήρωνα, ο Ακράγας επεξέτεινε την περιοχή που ήλεγχε και περιέλαβε και την Ιμέρα, όπως φαίνεται από τα νομίσματα της Ιμέρας την περίοδο αυτή που φέρουν από την μία όψη έναν κάβουρα.[1301] Κατά το δεύτερο μισό του Ε’ αιώνα π.Χ., η μεγάλη διασπορά των μπρούτζινων νομισμάτων της πόλεως δείχνει την μεγάλη επιρροή του Ακράγαντα στην κεντρική Σικελία. Στο τέλος του Ε’ αιώνα π.Χ. ο Ακράγας είχε 20.000 πολίτες και μαζί με τους ξένους περίπου 200.000 άτομα.[1302]

Η πολιτική ζωή στον Ακράγαντα ξεκίνησε ουσιαστικά με τυραννία. Πρώτος τύραννος της Πόλεως, λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή της, έγινε ο Φάλαρις, αναρριχηθείς από τιμητική θέση εξουσίας («ἐκ τῶν τιμῶν»)[1303] με μέθοδο που ήταν τυπική της καταλήψεως εξουσίας από τυράννους στην Ελληνική Αρχαιότητα. Με τέχνασμα κατάφερε να λάβει χρήματα από το ταμείο της πόλεως για την δήθεν ανέγερση ναού, να εξοπλίσει δικούς του ανθρώπους, να σκοτώσει πολλούς πολίτες, έτσι ώστε να γίνει τύραννος.[1304] Αργότερα, πάλι με τέχνασμα κατάφερε να συγκεντρώσει σε δικό του χώρο τα όπλα που είχαν οι πολίτες στα σπίτια τους.[1305] Στην Αρχαιότητα, το όνομά του ήταν συνδεδεμένο με την ανθρώπινη αγριότητα, διότι, κατά την παράδοση, έβραζε και έκαιγε τους

[1295] Η ύπαρξη θεάτρου συνάγεται από την περιγραφή: «ὁ δῆμος ἐξελθὼν τοῦ θεάτρου», Καλλίμαχος, Pfeiffer, Iambus XI, Fr, 201, Dieg. IX.22-23 (vol.1:199).

[1296] Για σχεδιάγραμμα της πόλεως με την θέση των ναών δες Woodhead, fig. 6.

[1297] Για νομίσματα του Σελινούντος δες OAEN, αρ. 87, 105 και GCTV, nos 729-733, 1:76-77 & 906-912, 1:95-96 &1176, 1:121.

[1298] Θουκ., VI.4.4 και Πίνδαρος, *Ωδαί*, fragments, fr. 119 «Εγκώμια. Θηρώνι Ακραγαντίνω» και Πολύβιος, IX.27.8.

[1299] *Χρονικόν Ναού Λινδίων*, C.XXX = Ξεναγόρας/Xenagoras, FGrH, 240, fr. 17.

[1300] Δ.Σ., XIX.108.

[1301] GCTV, nos 718-719, 1:75.

[1302] Δ.Σ., XIII.84 & XIII.90.3.

[1303] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1310b (V.8.4).

[1304] Πολύαινος, V.1.1.

[1305] Πολύαινος, V.1.2.

εχθρούς του.[1306] Είχε κατασκευάσει έναν κλειστό μεταλλικό ταύρο με πόρτα στα πλευρά του, όπου έβαζαν όποιον ήθελαν να βασανίσουν. Στα ρουθούνια του μεταλλικού ζώου υπήρχαν μικροί σωλήνες για να ακούγονται οι φωνές του βασανιζόμενου σαν παραλλαγμένοι βρυχηθμοί του ζώου, όσο ο καταδικασμένος καιγόταν σιγά-σιγά από την φωτιά που άναβαν κάτω από την κοιλιά του μεταλλικού ταύρου. Ο τύραννος δοκίμασε αυτό το βασανιστήριο πρώτα με τον κατασκευαστή του Περίλαον.[1307]

Στην εξωτερική του πολιτική, ο Φάλαρις προσπάθησε να επεκτείνει τον χώρο που ήλεγχε ο Ακράγας, με συνέπεια να συγκρουσθεί με τον ντόπιο πληθυσμό των Σικανών. Σημαντική νίκη επέτυχε όταν κατάφερε να καταλάβει το οχυρό τους Ουέσσα (Vessa;)[1308] και να καταλάβει την Μινώα του Σελινούντα, ενώ υπάρχει πιθανότητα να ήλεγχε, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, την Ιμέρα.[1309] Υπάρχει η εικασία ότι η δραστηριότητα αυτή του Φάλαρι δημιούργησε για πρώτη φορά ένα κοινό ελληνικό μέτωπο από τον Νότο προς τον Βορρά, δηλαδή από τον Ακράγαντα μέχρι την Ιμέρα, εναντίον των Καρχηδονίων στην δυτική Σικελία. Με αυτόν τον τρόπο, το νησί πλέον χωρίσθηκε στην ανατολική μεγάλη περιοχή που ήλεγχαν οι Έλληνες και στην μικρή δυτική που ήλεγχαν οι Αφρικανοί. Η στρατιωτική αδυναμία του τυράννου, βέβαια, τον εμπόδισε να ενώσει όλους τους Έλληνες στον νησί εναντίον των αντιπάλων τους.[1310]

Μετά τον Φάλαρι ακολούθησαν οι τύραννοι Αλκαμένης και Άλκανδρος. Ο δεύτερος από τους δύο παρουσιάζεται σε μας ως «επιεικής» σε σχέση με τον αδίστακτο Φάλαρι[1311] και ίσως έτσι η πολιτεία οδηγήθηκε σε μια μορφή δημοκρατίας. Στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., όμως, η τυραννία επανήλθε με τον Θήρωνα ο οποίος καταγόταν από σημαντική οικογένεια της Πόλεως και είχε μάλλον συντελέσει στην πτώση του Φάλαρι.[1312] Παρουσιάζεται σε εμάς να έχει εξουσία «μουνάρχου» (μόνου άρχοντος) ή να ονομάζεται «βασιλεύς».[1313] Χρησιμοποίησε χρήματα της Πόλεως για να πληρώσει μισθοφόρους και να γίνει τύραννος.[1314] Φαίνεται ότι η διακυβέρνησή του ήταν περίοδος οικονομικής ευμάρειας, εάν κρίνουμε σωστά από την ανοικοδόμηση πολλών ναών. Η μεγάλη στρατιωτική νίκη για τον Θήρωνα ήρθε το 480 π.Χ., όταν στην μάχη της Ιμέρας μαζί με τον Γέλωνα κατατρόπωσαν τους Καρχηδόνιους και τους συμμάχους τους.[1315] Ο Θρασύδαιος, γιος του Θήρωνα, εγκαταστάθηκε τύραννος πρώτα στην Ιμέρα και όταν πέθανε ο πατέρας του έγινε τύραννος στον Ακράγαντα το 472 π.Χ..[1316] Καθώς συγκέντρωνε στρατό για να επιτεθεί στις Συρακούσες, τον πρόλαβε ο Ιέρων των Συρακουσών, του επιτέθηκε κοντά στον Ακράγαντα και τον νίκησε. Ο Θρασύδαιος διέφυγε στα Μέγαρα, στην Ελλάδα, αλλά εκεί καταδικάστηκε και θανατώθηκε. Ο Ακράγας

[1306] Ηρακλείδης Λέμβος, 69 = Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 611.69 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.45.611.69 στο TLG. Δες και Woodhead, pp. 53-54.

[1307] Δ.Σ., IX.18-19 & XXXII.25.

[1308] Πολύαινος, V.1.4. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή του θέση στην Σικελία.

[1309] Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική*, 1393b (II.20.5).

[1310] Dunbabin, pp. 316-322.

[1311] Ηρακλείδης Λέμβος, 69 = Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 611.69 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.45.611.69 στο TLG.

[1312] Berger, p. 16.

[1313] Ηρόδ., VII.165 και Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 93.

[1314] Πολύαινος, VI.51.

[1315] Ηρόδ., VII.166 και Δ.Σ., XI.20-22.

[1316] Δ.Σ., XI.48 & XI.53.

συμμάχησε τώρα με τις Συρακούσες και στην Πόλη εγκαθιδρύθηκε δημοκρατικό πολίτευμα το 471 π.Χ.[1317] Για τα κατοπινά χρόνια οι πληροφορίες μας είναι συγκεχυμένες, αλλά φαίνεται ότι περί τα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. οι ολιγαρχικοί είχαν αναλάβει την εξουσία για τρία χρόνια. Κατόπιν, ο Ακραγαντίνος φιλόσοφος Εμπεδοκλής διέλυσε την ολιγαρχία των «χιλίων», αρνήθηκε την «βασιλείαν» που του προσέφεραν και συνεισέφερε στην παύση των στάσεων και στην επικράτηση της ισότητας ανάμεσα στους πολίτες.[1318]

Την δεκαετία 460-450 π.Χ., οι Σικελοί αυτόχθονες άρχισαν να ισχυροποιούνται υπό την αρχηγία του Δουκέτιου, πιθανότατα εξελληνισμένου στρατιωτικού. Ο Δουκέτιος ήταν σύμμαχος των Συρακουσίων και τους είχε βοηθήσει σε αρκετές περιπτώσεις από το 466 μέχρι το 451 π.Χ. Για αυτό ίσως οι Συρακούσιοι δεν ανησύχησαν όταν το 453 π.Χ., ακολουθώντας πρακτικές προηγούμενων Ελλήνων τυράννων,[1319] συνένωσε πόλεις των ντόπιων Σικελών σε συνομοσπονδία. Σύντομα έκτισε πόλη, την Παλική (Palike, δεν έχει εντοπισθεί μέχρι σήμερα),[1320] την οχύρωσε με τείχος και μοίρασε γαίες στην γύρω περιοχή. Ως εκείνη την εποχή, ο Δουκέτιος δεν είχε δώσει καμία αφορμή στους Συρακουσίους και δεν είχε ενοχλήσει καθόλου τις ελληνικές πόλεις. Το 451 π.Χ., όμως, ο Σικελός συγκέντρωσε στρατό και αφού κατέλαβε την πόλη της Αίτνας (ή Ίνησσα, Inessa, BAGROW, 47:F3 πιθανόν η σημερ. Poira ή Hybra Gereatis), εισέβαλε στην περιοχή των Ακραγαντίνων και έφθασε στο Μότυον (BAGROW, 47:D4, πιθανότατα στο σημερ. Vassallaggi), βορειοανατολικά του Ακράγαντα.[1321] Πολιόρκησε το Μότυον μέχρι που στρατεύματα από τον Ακράγαντα και τις Συρακούσες έφθασαν για να τον αντιμετωπίσουν. Ο ελληνικός στρατός ηττήθηκε αλλά λόγω του χειμώνα οι δυνάμεις αποσύρθηκαν. Στην αρχή του καλοκαιριού, οι Συρακούσιοι έστειλαν νέο στρατό και νίκησαν τους Σικελούς ενώ παράλληλα οι Ακραγαντίνοι ανακατέλαβαν το Μότυον. Ο Δουκέτιος παραδόθηκε στους Συρακούσιους, οι οποίοι αποφάσισαν να μην τον σκοτώσουν αλλά να τον στείλουν να ζήσει στην Κόρινθο.[1322] Ο Σικελός στρατηγός εκμεταλλεύθηκε το γεγονός ότι κατά την δεκαετή του δράση οι τυραννίες των ελληνικών Πόλεων έδωσαν την θέση τους σε ασθενέστερες πολιτικά και ανεκτικότερες σε ό,τι αφορούσε στην εξωτερική τους πολιτική δημοκρατίες.[1323]

Το 446 π.Χ. πόλεμος ξέσπασε μεταξύ Συρακουσίων και Ακραγαντίνων με αφορμή την επιστροφή του Δουκέτιου και αιτία τον φόβο των πρώτων για την αύξηση ισχύος των Συρακουσίων. Ο Σικελός, μετά από παραμονή λίγων ετών στην Κόρινθο και πιθανόν παρακινούμενος από Έλληνες που ενδιαφέρονταν να μετοικήσουν στην Σικελία ξεκίνησε για το ιταλικό νησί. Εκεί, ενώ ασχολούνταν με την αποικία Καλή Ακτή,

---

[1317] Δ.Σ., XI.53 και Berger, p. 17.

[1318] Δ.Λ., «Εμπεδοκλής», VIII.66 (κεφ. 2) = Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 2 και Δ.Λ., «Εμπεδοκλής», VIII.63-64 (κεφ. 2) = Ξάνθος Λυδός/Xanthus Lydius, FGrH, 765, Fr. 33 και Δ.Λ., «Εμπεδοκλής», VIII.72 (κεφ. 2) = Νεάνθης Κυζικηνός /Neanthes Cyzicenus, FGrH, 84, Fr. 28.

[1319] Finley, *Ancient Sicily*, p. 63.

[1320] Πιθανόν η πόλη να βρισκόταν κοντά στην λιμνούλα Palicorum Stagna/Παλίκων Λίμνη/Palicorum lacus, BAGROW, 47:F4, σημερ. Lago di Naftia, 24 χλμ. δυτικά των Λεοντίνων (Lentini) στην περιοχή της μικρής πόλεως Palagonia. Δες και DGRG λμ. «Palicorum lacus»·

[1321] Η αρχαιολογική θέση Vassallaggi βρίσκεται 4 χλμ. από την κωμόπολη San Cataldo, η οποία απέχει περίπου 60 χλμ από το Agrigento (Ακράγας) και βρίσκεται στην περιοχή της πόλεως Caltanissetta.

[1322] Δ.Σ., XI.91-92.

[1323] Berger, pp. 70-71.

στην βόρεια ακτή της Σικελίας, οι Ακραγαντίνοι φοβούμενοι τις δραστηριότητές του, κατηγόρησαν τους Συρακούσιους που τον ελευθέρωσαν και τους κήρυξαν πόλεμο. Οι ελληνικές Πόλεις της Σικελίας χωρίσθηκαν στα δύο: άλλες πήραν το μέρος του Ακράγαντα και άλλες των Συρακουσών. Η μάχη διεξήχθη στον ποταμό Ιμέρα (Himeras, BAGROW, 47:D3, σημερ. Grande) και νίκησαν οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους, με αποτέλεσμα ο Ακράγας να αναγκασθεί σε συμφωνία ειρήνης με τις Συρακούσες.[1324] Αυτό το γεγονός οδήγησε τον Ακράγαντα να συμμαχήσει με τους Αθηναίους κατά την Σικελική τους Εκστρατεία. Η συμμαχία συνήφθη το 422 π.Χ. και οι Ακραγαντίνοι την τίμησαν το 415 π.Χ. όταν δεν επέτρεψαν την διέλευση εχθρικών στρατευμάτων προς τις Συρακούσες αλλά και αργότερα, όταν έμειναν ουδέτεροι στην σύγκρουση Αθηναίων και Συρακουσίων.[1325]

Το 406 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι πολιόρκησαν και κατέλαβαν τον Ακράγαντα, παρά την βοήθεια που έσπευσαν να παράσχουν οι Συρακούσιοι. Ο στρατηγός Ιμίλκων συγκέντρωσε μεγάλης αξίας λάφυρα εξαιτίας του πλούτου των κατοίκων του Ακράγαντα, τα περισσότερα από τα οποία έστειλε στην Καρχηδόνα. Ο Ιμίλκων, αφού ξεχειμώνιασε μαζί με τον στρατό του στην πόλη, όταν ήρθε το καλοκαίρι και έπρεπε να φύγουν κατέστρεψαν τα σπίτια και τους ναούς της πόλεως μαζί με οποιοδήποτε έργο τέχνης βρισκόταν ακόμη στον Ακράγαντα. Οι Αρχαίοι Έλληνες θα χαρακτήριζαν αυτή την πράξη βάρβαρη αλλά οι βάρβαροι είναι τελικά διαχρονικοί. Στις μέρες μας εμφανίσθηκαν πάλι και κατέστρεψαν έργα τέχνης σε μουσείο αλλά και αρχαιολογικούς χώρους στο Βόρειο Ιράκ και στην Συρία (2015 μ.Χ.). Ο Ακράγας, πάντως, αποικίσθηκε πάλι, προς το τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ. με την ευφορία που έφερε στο νησί ο Τιμολέων.[1326]

Ο Ακράγας περικλειόταν στα δυτικά από τον ποταμό Ὕψα (Hypsas, BAGROW, 47:D3 σημερ. Sant’Anna) και στα ανατολικά από τον ποταμό Ακράγαντα (BAGROW, 47:D3 σημερ. San Biagio). Στην κοινή εκβολή των δύο ποταμών στην θάλασσα υπάρχουν ενδείξεις αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων καθώς και μικρός εμπορικός σταθμός της ίδιας εποχής που κτίσθηκε η πόλη. Ο Ακράγας βρισκόταν περίπου 4 χλμ. από την ακτή σε κεκλιμένο υπερυψωμένο έδαφος που οριζόταν από λόφους. Η πόλη προστατευόταν από ισχυρά τείχη είτε κτισμένα επάνω στον φυσικό βράχο είτε σε τεχνητή λίθινη βάση στην συνέχειά του[1327] και η πρόσβαση ήταν δυνατή από οκτώ ή εννέα πύλες ανάμεσα στους λόφους. Η πόλη των αρχαϊκών και κλασσικών χρόνων ήταν κτισμένη με ορθογώνιο σχέδιο και ξεκάθαρες πλατείες οδούς και στενωπούς. Η οικιστική περιοχή κάλυπτε μία έκταση 6,25 τ.χλμ., συμπεριλαμβανομένων και των λόφων, ενώ το κυρίως τμήμα της πόλεως, 1,4 τ.χλμ. Το τριακοσίων περίπου θέσεων βουλευτήριο κτίσθηκε στο τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ. σε θέση που βρισκόταν σε υψηλό σημείο της πόλεως και αντικατέστησε ναούς του ΣΤ’, Ε’ και Δ’ αιώνα π.Χ. Λίγο νοτιότερα, είτε τον Δ’ είτε τον Γ’ αιώνα π.Χ. αλλά μπορεί και νωρίτερα, είχε κατασκευασθεί το εκκλησιαστήριο, με κοίλο που διέθετε περίπου 3000 θέσεις. Άλλα κτίσματα που αναφέρονται από διάφορους συγγραφείς χωρίς να υπάρχουν προς το παρόν αρχαιολογι-

---

[1324] Δ.Σ., XII.8.

[1325] Θουκ., V.4.6 & VII.32 & VII.33.

[1326] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXV.

[1327] Πολύβιος, IX.27. Ο Πολύβιος αναφέρει ότι η πόλη απείχε 18 στάδια (περ. 3,3 χλμ., AMCD) από την θάλασσα.

κά κατάλοιπα περιλαμβάνουν στοές, θέατρο,[1328] υπονόμους για την απορροή υδάτων, και «κολυμβήθραν» με περίμετρο 7 στάδια (περί τα 1300 μ., AMCD)[1329] και βάθος 20 πήχεις (περίπου 10 μ., AMCD) όπου συλλεγόταν το νερό από τα ρυάκια και την βροχή και αποτελούσε το «ιχθυοτροφείον» της πόλεως. Οι κάτοικοι ψάρευαν εκεί για να φάνε αλλά ταυτοχρόνως χάζευαν τα ψάρια αλλά και τους πολλούς κύκνους της τεχνητής λιμνούλας.[1330] Μια σκηνή που δείχνει την ειδυλλιακή ζωή των κατοίκων του Ακράγαντα αλλά κατ' επέκταση και των υπολοίπων πόλεων της Σικελίας, όταν δεν υπήρχαν πόλεμοι. Η λιμνούλα καταστράφηκε τελικά στο πέρασμα του χρόνου. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με τους ναούς, πολλοί από τους οποίους στέκονται εκεί ακόμη. Υπήρχαν ναοί αφιερωμένοι στον Δία, στην Ήρα, στον Απόλλωνα, στην Αθηνά, στην Δήμητρα, στην Κόρη (Περσεφόνη), και στον Ερμή. Ο ονομαζόμενος ναός «Ε» των αρχών του Ε' αιώνα π.Χ., ο οποίος είναι μερικώς ενσωματωμένος στην σημερινή χριστιανική εκκλησία S. Maria dei Greci, ο ναός «C», η σειρά των ναών «D», «F», «A», «B», ο ναός «G», στα θεμέλια του οποίου βρέθηκε και αρχαιότερος μικρός ναός, και τέλος ο ναός «I». Οι ναοί αυτοί στέκουν σήμερα όρθιοι στο σικελικό φως για να θυμίζουν την ελληνική δόξα του Ε' αιώνα π.Χ.[1331]

Όπως πρέπει να έχει γίνει ήδη κατανοητό, οι Έλληνες ταξίδεψαν δυτικά και εποίκησαν την Κάτω Ιταλία και Σικελία κυρίως εξαιτίας πολιτικών λόγων και στενότητας γης στην Ελλάδα. Οι αποικίες, όμως, δεν υπήρξαν απλώς καρικατούρες των μητρικών τους Πόλεων αλλά έγιναν νέες ελληνικές Πόλεις έχοντας αναπτύξει στον υπέρτατο βαθμό την ελληνικότητά τους. Ήδη πριν από τον Ε' αιώνα π.Χ., οι ελληνικές Πόλεις φημίζονταν για τον πλούτο τους, όπως φαίνεται κυρίως από τους πολλούς και μεγάλους ναούς που κτίσθηκαν. Οι ναοί αυτοί διέθεταν ελάχιστα αγάλματα και ανάγλυφα λαξευμένα με μία ντόπια τεχνοτροπία (εικ. Finley, *Ancient Sicily*, fig. 3ab), λίγο διαφορετική από τον τυπική ελληνική. Εξαίρεση αποτελούν τα μικρά Μέγαρα Υβλαία, όπου βρέθηκε μεγάλος αριθμός όμορφων αγαλμάτων (εικ. Finley, *Ancient Sicily*, fig. 2a). Αυτές οι διαφοροποιήσεις, όμως, δεν ξεχωρίζουν τους Έλληνες της Σικελίας από τους Έλληνες της Ελλάδας. Η μετακίνηση Ελλήνων προς τα δυτικά συνεχίσθηκε και μετά την πρώτη αποίκηση. Κάποιες ομάδες ταξίδεψαν για να αποφύγουν ή να ξεφύγουν από πολιτικές διεργασίες στην μητρική τους Πόλη αλλά μαζί με αυτούς και αρχιτέκτονες, ποιητές και φιλόσοφοι, κάποιοι από τους οποίους είχαν λάβει πρόσκληση από υποστηρικτές των τεχνών για να φτάσουν στο νησί. Η Σικελία έγινε γρήγορα μια εξωτική Ελλάδα, η Με-

[1328] TGR, 2:369.

[1329] Το στάδιο υπολογίζεται ως ίσο με 185 μ. (η επιλογή «Hellenistic» στις ελληνικές μονάδες αποστάσεων ή η επιλογή «Stadium» στις ρωμαϊκές μονάδες αποστάσεων στο AMCD). Για το πρόβλημα του υπολογισμού του μήκους του σταδίου ως μέτρο αποστάσεως σε σημερινά μέτρα δες DGRA, 2nd ed., λμ. «Mensura». Οι αποστάσεις που δίνονται από τους αρχαίους συγγραφείς δεν έχουν μετρηθεί αλλά έχουν υπολογισθεί (DGRA, 2nd ed., λμ. «Mensura, p. 755 col. a) και συνεπώς οι αποστάσεις δεν είναι ακριβείς, όπως και οι αντιστοιχίες τους σε σημερινά μέτρα. Δες και Edward Gulbekian, «The Origin and Value of the Stadion Unit used by Eratosthenes in the Third Century B.C.,» *Archive for History of Exact Sciences* 37 (December 1987): 360. Για το ακριβές μήκος αρχαίων ελληνικών σταδίων σε σημερινά μέτρα δες Νικόλαος Γιαλούρης επιμ., *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1976/2003), σ. 167.

[1330] Δ.Σ., XI.25.

[1331] Για τα νομίσματα του Ακράγαντα δες OAEN, αρ. 67, 108 και GCTV, nos 708-709A, 1:73 & 741-756, 1:78-79 & 1020-1039, 1:108-109. Γενικά για την πόλη δες Hansen & Nielsen, no 9, «Akragas», pp. 186-189.

γάλη Ελλάδα, όπου οι μεγάλες Πόλεις είχαν πολλούς κατοίκους. Ο Αρχαίος Ελληνικός Κόσμος είχε δύο κύριες τοποθεσίες αναφοράς: τους Δελφούς και την Ολυμπία. Οι ελληνικές Σικελικές Πόλεις απευθύνονταν στο μαντείο όταν χρειαζόταν, αλλά συμμετείχαν στους Ολυμπιακούς και στους άλλους παραδοσιακούς θρησκευτικούς αγώνες. Το κέντρο του Κόσμου για όλους τους Έλληνες παρέμενε ο Ομφαλός της Γης στους Δελφούς αλλά και η συμμετοχή στους Πανελλήνιους Αγώνες. Εν τούτοις, οι ελληνικές Πόλεις της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας ήταν ανεξάρτητες Πόλεις που έκειντο λίγο μακρύτερα από την κυρίως Ελλάδα και σε αρκετές περιπτώσεις οι πληθυσμοί τους προέρχονταν από διάφορες ελληνικές μητρικές Πόλεις.

Πριν από τον Ε' αιώνα π.Χ., καμία από τις αποικίες της Σικελίας δεν διέθετε εμπορικό στόλο αλλά το σχεδόν αποκλειστικά εισαγόμενο προϊόν ήταν η κεραμική. Μάλιστα, στο εμπόριο των αγγείων συμμετείχαν κυρίως η Κόρινθος και η Αθήνα, ενώ δεν έλλειπαν αγγεία από άλλες ελληνικές Πόλεις αλλά και από την Ετρουρία. Για τους Έλληνες τα αγγεία ήταν απαραίτητα αντικείμενα χρήσεως και διακοσμήσεως όπου και εάν αυτοί βρίσκονταν στην γη: τα χρησιμοποιούσαν για να αποθηκεύσουν τρόφιμα, έλαια, αρώματα αλλά και για να συνοδεύσουν τον νεκρό στον Άλλο Κόσμο. Οι Ρόδιοι πρέπει να έφερναν αντικείμενα από γυαλί, φαγεντιανή (φαγιάνς) και άλλα είδη πολυτελείας από την Αίγυπτο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή, ενώ στο εμπόριο της Σικελίας συμμετείχαν και οι Καρχηδόνιοι, μεταφέροντας εμπορεύματα ανάμεσα στην φοινικική δυτική Σικελία και στην βορειοκεντρική Αφρική. Οι ίδιοι οι Έλληνες της Σικελίας συναλλάσσονταν με τους ντόπιους κατοίκους, ενώ η εμπορική δραστηριότητα μεταξύ τους πρέπει να ήταν μηδαμινή. Οι ελληνικές αποικίες πρέπει να προμήθευαν την μητέρα Ελλάδα κυρίως με σίτο, φρούτα, λαχανικά, και ξυλεία, ενώ εκτός Ελλάδος (στην Αφρική, στην Ιταλία και στην κεντροδυτική Ευρώπη) εξάγονταν οι ελιές και το κρασί. Πολύ αργότερα, και κατά την διάρκεια των πολέμων, οι σκλάβοι υπήρξαν ένα ακόμη εμπορεύσιμο είδος.

Ο πλούτος των Πόλεων φαίνεται και από τις εκδόσεις αργυρών νομισμάτων – από τα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά– σε μεγάλες ποσότητες,[1332] οι οποίες βέβαια δεν αφορούσαν εμπορικές συναλλαγές. Ελάχιστα δείγματα σικελικών εκδόσεων έχουν βρεθεί εκτός του νησιού. Η κοπή νομισμάτων ήταν βασικά μια απόλυτα ελληνική εφεύρεση και εξυπηρετούσε συγκεκριμένους «πολιτικούς και πολιτικο-ψυχολογικούς»[1333] σκοπούς. Οι Έλληνες είχαν ανάγκη της κοπής και χρήσεως των νομισμάτων σε κοινωνίες που μεταλλάσσονταν συχνά από βασιλείες ή τυραννίες σε ολιγαρχίες και μετά δημοκρατίες και πάλι σε ολιγαρχίες ή τυραννίες κ.ο.κ. Οι μεταβολές αυτές προϋπέθεταν ή επιζητούσαν ως αποτέλεσμα την μεταφορά από την μία πολιτική μερίδα στην άλλη ή στον έναν κυβερνήτη του πλούτου της Πόλεως και αυτό μπορούσε να γίνει άμεσα και γρήγορα μόνο με την χρήση κινητού πλούτου μεγάλης αξίας, όπως ήταν τα αργυρά νομίσματα. Η προβολή και απόδειξη του πλούτου ως επίδειξη κοινωνικής θέσεως ή πολιτικής ισχύος αλλά και η ανάγκη δώρων αξίας σε πολιτικούς φίλους ή δωροδοκιών για επίτευξη συγκεκριμένων πολιτικών σκοπών απαιτούσε την ύπαρξη του χρήματος. Τα χρήματα φυσικά χρειάζονταν για την πληρωμή των μισθοφόρων, ενώ μόνο από τον Ε' αιώνα π.Χ. και μετά έγιναν μέσο αγοράς και πωλήσεως προϊόντων. Σε αντιδιαστολή,

---

[1332] Για τα σικελικά νομίσματα δες συνοπτικά Wolfgang Fischer-Bossert, «The Coinage of Sicily,» in OHGRC, pp. 142-156 & figs. 8.1-8.30.

[1333] Finley, *Ancient Sicily*, p. 36.

ούτε οι Φοίνικες, ούτε οι Αιγύπτιοι, ούτε και οι Ετρούσκοι είχαν ανάγκη των νομισμάτων επειδή ήταν απόλυτα ικανοποιημένοι με το ανταλλακτικό εμπόριο που ασκούσαν, διότι αυτός ακριβώς ήταν ο λόγος για τον οποίον εμπορεύονταν. Αλλά, ως ήταν φυσικό, από τον Ε' αιώνα π.Χ. και μετά ακολούθησαν την διεθνή τάση που επέβαλαν οι Έλληνες.[1334]

Δείγμα του εμπορίου μεταξύ κυρίως Ελλάδας και Μεγάλης Ελλάδας αποτελεί το ναυάγιο Γέλα 1 (Gela 1) που ανακαλύφθηκε ανοικτά της Γέλας, στην Σικελία. Το εμπορικό πλοίο που βυθίσθηκε μεταξύ 500 και 480 π.Χ. είχε μήκος περί τα 20 μ. και πλάτος 8 μ., δηλαδή ήταν ένα καράβι μεγάλης χωρητικότητας αλλά χαμηλής ταχύτητας. Αυτό το γεγονός μπορεί να υποδεικνύει την μεγάλη αύξηση του εμπορίου αυτή την περίοδο στην κεντρική Μεσόγειο. Το εμπορικό μετέφερε λάδι και κρασί μέσα σε αμφορείς κυρίως από την Χίο και την Κόρινθο, αλλά και σε αττική, λακωνική και ιωνική κεραμική και σε απομιμήσεις της από την κεντρική Μεσόγειο. Πιθανολογείται ότι η βάση του ήταν η Μεγάλη Ελλάδα και πραγματοποιούσε ταξίδια ανάμεσα στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, στην κυρίως Ελλάδα και στην Ιωνία.[1335]

Αναφέραμε ήδη ότι οι Έλληνες της Σικελίας δεν διέθεταν εμπορικό στόλο –ούτε και μόνιμο πολεμικό– και ως εκ τούτου δεν ασχολούνταν με το εμπόριο, το οποίο βρισκόταν στα χέρια των Πόλεων στην Ελλάδα ή των μη Ελλήνων. Η βιοτεχνία ντόπιων αγγείων δεν ήταν εγκατεστημένη στις ελληνικές Πόλεις, διότι τα αντικείμενά της έχουν βρεθεί σχεδόν αποκλειστικά στις πόλεις των ντόπιων Σικελών και άρα συμπεραίνουμε ότι είτε είχαν φτιαχτεί από περιπλανώμενους Έλληνες τεχνίτες είτε από ντόπιους που είχαν μιμηθεί την ελληνική αγγειοπλαστική και αγγειογραφία. Η γαιοκτησία, λοιπόν, ήταν η πηγή πλούτου για τους Έλληνες της Σικελίας, αλλά δεν γνωρίζουμε πώς πιθανόν προέκυψε η μεγάλη ιδιοκτησία ή ο τρόπος πλουτισμού από αυτή. Γνωρίζουμε ότι η γη μοιραζόταν ανάμεσα στους αποίκους με κλήρο, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν οι κλήροι αυτοί ήταν ίσοι μεταξύ τους ή με μία συγκεκριμένη αναλογία σύμφωνα με το αξίωμα ή την κοινωνική θέση του κάθε αποίκου. Έχει υποστηριχθεί ότι οι κλήροι πρέπει να ήταν άνισοι, διότι αυτό ήταν το τυπικό σχήμα στην μητέρα Ελλάδα και έτσι είχε δημιουργηθεί η ολιγαρχική μερίδα των γαιοκτημόνων, αλλά τότε γιατί οι άποικοι να ψάξουν για νέα γη; Από την άλλη πλευρά, η ιδέα αυτή εξηγεί την εξουσία των ολιγαρχιών στις ελληνικές Πόλεις της Ιταλίας. Οι ολιγαρχίες αυτές είχαν τον πλήρη έλεγχο των πολιτικών, θρησκευτικών και των δικαστικών εξουσιών βασιζόμενες στην μεγάλη ιδιοκτησία γης, όπως συνέβαινε και στην Ελλάδα. Οι αντιπαλότητες ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες των ολιγαρχιών αυτών προκαλούσαν τις ονομαζόμενες «στάσεις» με σκοπό την αλλαγή του πολιτεύματος. Δεν θεωρείται απίθανο οι νέες ιδέες περί πολιτευμάτων να προέρχονταν κατ' ευθείαν από την Ελλάδα.[1336]

Οι Φοινικικές Αποικίες στην Σικελία

Οι μεγάλες επιστημονικές διαμάχες για την χρονολόγηση της εμπορικής εξαπλώσεως των Φοινίκων στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο έχουν πια καταλαγιάσει και μπορούμε πλέον με μεγαλύτερη σιγουριά να χρονολογήσουμε την παρουσία των

[1334] David M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, Ann Arbor: The Univ. of Michigan Press, 2004), pp. 105-110.

[1335] Αντύπας, σ. 61-62 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

[1336] Η ανάλυση αυτή βασίζεται κατά πολύ στο Finley, *Ancient Sicily*, ch. 3.

Φοινίκων στην Σικελία. Οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι αποκλείουν πια την πιθανότατα να έφθασαν οι Φοίνικες στο νησί τον ΙΒ' ή τον ΙΑ' αιώνα π.Χ. αλλά ακόμη και τον Ι' αιώνα π.Χ., αφού όλα τα μέχρι τώρα φιλολογικά και αρχαιολογικά δεδομένα δεν εμπνέουν καμία απολύτως βεβαιότητα. Ως εκ τούτου, είναι γενικώς παραδεκτό –αν και υποθετικό ως προς την χρονολόγησή του– ότι οι θαλασσοπόροι της Μεσογείου από την Φοινίκη πρωτοπάτησαν το πόδι τους στο ιταλικό νησί γύρω στο 800 π.Χ., δηλαδή πριν την ίδρυση της ελληνικής αποικίας στις Πιθηκούσσες.[1337]

Η παραδοχή του ίδιου του Θουκυδίδη ότι οι Φοίνικες έφθασαν στην Σικελία πριν από τους Έλληνες αποτελεί ένα ισχυρότατο επιχείρημα στα χέρια των επιστημόνων, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι είναι αδύνατον ο αρχαίος ιστορικός να ήθελε να παραπλανήσει τους αναγνώστες του για το συγκεκριμένο γεγονός όταν έγραφε την Ιστορία του στον ελληνοκεντρικό κόσμο του Ε' αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι

> κατοικούσαν και οι Φοίνικες σε ολόκληρη την Σικελία, σε ακρωτήρια στα παράλια, σε δική τους περιοχή, αλλά και σε κοντινά [στην ακτή] νησάκια, για να εμπορεύονται με τους [ντόπιους] Σικελούς. Όταν όμως οι Έλληνες άρχισαν να καταφθάνουν δια θαλάσσης σε μεγάλους αριθμούς, [οι Φοίνικες] εγκατέλειψαν τις περισσότερες από τις περιοχές τους, εγκαταστάθηκαν στην Μοτύη, στον Σολόεντα ή Σολούντα, και στην Πάνορμον, και συγκατοίκησαν με τους Ελύμους, έχοντας εμπιστοσύνη στην συμμαχία τους με τους Ελύμους αλλά και στο ότι από εκεί ήταν το κοντινότερο σημείο για να πλεύσουν από την Σικελία στην Καρχηδόνα.[1338]

Το ταξίδι ανάμεσα στην αφρικανική ακτή και στην Σικελία επάνω στην συντομότερη ρότα διαρκούσε δύο μέρες και μία νύχτα, γεγονός που επιβεβαιώθηκε κατά τον 19ο μ.Χ. αιώνα.[1339] Οι Φοίνικες εγκατέστησαν εμπορικούς σταθμούς σε ολόκληρη την Μεσόγειο αλλά μόνο μία μεγάλη αποικία, την Καρχηδόνα. Οι αρχαιολόγοι υποψιάζονται ότι τα φοινικικά πλοία πλησίαζαν απάνεμα σημεία στεριάς που δημιουργούνταν από ακρωτήρια, αγκυροβολούσαν για μερικές μέρες, έστηναν μερικές σκηνές κάτω από τις οποίες άπλωναν την πραμάτεια τους, και συναλλάσσονταν με τους ντόπιους.[1340] Αυτό το γεγονός εξηγεί γιατί δεν υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα από τις πρώτες προσεγγίσεις των Φοινίκων στις ακτές της Σικελίας. Όταν έφθασαν οι Έλληνες στο νησί εκτόπισαν ειρηνικά τους Φοίνικες εμπόρους, οι οποίοι μετακινήθηκαν δυτικά και τελικά εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην δυτική Σικελία. Εκεί, οι έμποροι από την Φοινίκη βρήκαν τους Ελύμους, τους ντόπιους κατοίκους, με τους οποίους συνοίκησαν ειρηνικά, γεγονός που υπονοεί ότι στη Σικελία των Φοινίκων υπήρξε ειρηνική συνύπαρξη των ντόπιων με τους ξένους, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στο υπόλοιπο νησί μεταξύ ντόπιων και Ελλήνων. Οι Έλληνες εφήρμοσαν στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία μια επιθετική εδαφική πολιτική και επεδίωξαν μεγάλες εγκαταστάσεις. Συνεπώς, είναι πιθανό, η ζώνη

[1337] Leighton, *Sicily before History*, pp. 225-228.

[1338] Θουκ., VI.2.6. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[1339] Θουκ., VII.50.2. Για την επιβεβαίωση κατά τον 19ο αιώνα δες Dunbabin, p. 195 n. 8.

[1340] Ο Δ.Σ., V.35, περιγράφει πώς οι Φοίνικες αντήλλασαν τα προϊόντα τους με άργυρο που έπαιρναν από τους ντόπιους και μας επιβεβαιώνει την ύπαρξη των πρόχειρων εμπορικών σταθμών.

εγκαταστάσεως των Φοινίκων στην δυτική Σικελία να υπαγορεύθηκε από την έντονη αποικιστική δραστηριότητα των Ελλήνων στην ανατολική Σικελία.

Εάν αγνοήσουμε προς στιγμήν τον Θουκυδίδη, οι αρχαιολόγοι μας υποδεικνύουν ότι οι πρώτες βέβαιες επαφές των Καρχηδονίων με την Σικελία ανήκουν στην περίοδο 720-710 π.Χ. και έχουν διαπιστωθεί στην Μοτύη με βάση πρωτοκορινθιακή και φοινικική κεραμική. Η Μοτύη βρίσκεται σε ένα νησάκι (San Pantaleo) εκτάσεως 0,45 τ.χλμ., πολύ κοντά στην ακτή της δυτικής Σικελίας.[1341] Αν και υπάρχουν ενδείξεις κατοικήσεως από την Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 1Α), όταν έφτασαν οι Φοίνικες η περιοχή ήταν ακατοίκητη. Από τον Ζ' στον ΣΤ' αιώνα π.Χ., η πόλη επεκτάθηκε σε ολόκληρο το νησί και περιτειχίστηκε. Το σημερινό τείχος έχει μήκος 2375 μ. Η κτέριση των ταφών περιλαμβάνει ελληνικά αγγεία, κοσμήματα, αλάβαστρα, σκαραβαίους, φυλαχτά, διάφορα κεραμικά από την Ανατολή αλλά και ορειχάλκινα αντικείμενα ετρουσκικού τύπου, γεγονός που δείχνει το εμπορικό γεωγραφικό εύρος της φοινικικής πόλεως. Οι καλές σχέσεις των ντόπιων γειτόνων Ελύμων με τους Φοίνικες μπορεί να υποδεικνύουν ότι οι πρώτοι δεν φοβούνταν την εξάπλωση των δευτέρων, οι οποίοι άλλωστε δεν ενδιαφέρθηκαν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην απέναντι ακτή και στην ενδοχώρα, όπως έπρατταν οι Έλληνες. Αντιθέτως, είναι πιθανό, τουλάχιστον στην αρχή, οι ντόπιοι της απέναντι ακτής να είχαν δεχθεί την ανταλλαγή των γεωργικών προϊόντων τους με προϊόντα που εμπορεύονταν οι Φοίνικες. Σε γενικές γραμμές, όμως, η πρώτη αυτή επικοινωνία ντόπιων και αποίκων δεν είναι επακριβώς αρχαιολογικά προσδιορισμένη.[1342]

Η ανασκαμμένη πόλη περιλαμβάνει μια ποικιλία κτιρίων. Η Μοτύη μάλλον διέθετε τέσσερις πύλες, από τις οποίες μόνο δύο σώζονται σήμερα. Επίσης, έχει βρεθεί ιερό που κατασκευάστηκε κατά την πρώτη περίοδο της αποικίσεως και πρέπει να ήταν αφιερωμένο στο θεό Βάαλ.[1343] Οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει το «ταφέθ»[1344] της Μοτύης, εκεί όπου γίνονταν οι θυσίες παιδιών στους θεούς. Μικρές πήλινες τεφροδόχοι, που μοιάζουν με μικρά πιθαράκια, θαμμένες σε διάφορα επίπεδα, περιείχαν τα υπολείμματα της καύσεως των θυσιασμένων παιδιών από τον Ζ' μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ. ενώ μαζί με τις τεφροδόχους υπήρχαν και μικρά πήλινα ειδώλια αλλά και στήλες διακοσμημένες με διάφορες μορφές και ορισμένες με αφιερώσεις στον Βάαλ, όλα φτιαγμένα από τεχνίτες της πόλεως. Στην λεγόμενη «βιοτεχνική ζώνη», με εμβαδόν λίγο μεγαλύτερο από 500 τ.μ., βρέθηκαν ελλειπτικοί λάκκοι μέσου βάθους 2 μ. και με επίστρωση άψητου πηλού. Επίσης, υπήρχαν μερικά πηγάδια και δύο φούρνοι μεγάλου μεγέθους. Η εύρεση μεγάλου αριθμού θραυσμάτων από το όστρεο μύρηξ,[1345] από το οποίο οι Φοίνικες έπαιρναν την πορφύρα, πιστοποιεί ότι στην περιοχή γινόταν επεξεργασία και βαφή δερ-

---

[1341] Για την Μοτύη και την περιοχή της όπως ήταν στις αρχές του 20ου μ.Χ. αιώνα δες Joseph I. S. Whitaker, *Motya. A Phoenician Colony in Sicily* (London: Bell & Sons, 1921), pp. 45-55.

[1342] Leighton, *Sicily before History*, pp. 228-232 – Aubet, pp. 231-234.

[1343] ENCR, λμ. «Baal».

[1344] Η λέξη αναφέρεται στην *Αγία Γραφή*, «Ιερεμίας» 7:31. Στις μεταφράσεις της *Αγίας Γραφής* αναφέρεται ως «Tophet» ή «Topheth». Για την κατά την εβραϊκή παράδοση των σχετικών θυσιών παιδιών δες λήμμα «Topheth» στο W. R. F. Browning, *A Dictionary of the Bible,* 2nd ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 2009).

[1345] Δες λμ. «μύρηξ» (murex), και λμ. «μυρικίδες», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 40:167-168 & 170.

μάτων και ίσως υφασμάτων.[1346] Οι φούρνοι προϊδεάζουν και για την παραγωγή οπτόπλινθων (ψημένων πλίνθων). Η «βιοτεχνική ζώνη» βρισκόταν σε συνεχή χρήση από τις αρχές του Ζ' αιώνα π.Χ. μέχρι την καταστροφή της Μοτύης στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ.

Η νεκρόπολη βρίσκεται στο βόρειο άκρο του νησιού και της πόλεως και χωρίσθηκε σε δύο μέρη όταν ολοκληρώθηκε το τείχος τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. με το μεγαλύτερο τμήμα της να βρίσκεται εκτός του τείχους και ένα πολύ μικρό εντός. Αυτό το γεγονός πιθανότατα να οφείλεται στην βιασύνη με την οποία κτίσθηκε το τείχος. Οι περισσότερες ταφές έγιναν μετά από καύση του νεκρού με τα υπολείμματα να έχουν τοποθετηθεί σε πήλινα αγγεία, αλλά υπάρχουν και μερικές ταφές σωμάτων χωρίς καύση του νεκρού. Όταν πια δεν υπήρχε χώρος για άλλες ταφές στο νησί, το νεκροταφείο επεκτάθηκε στην απέναντι ακτή, στο Μπίρτζι (Birgi). Επιπλέον, κατασκευάσθηκε διάδρομος μήκους λίγο παραπάνω από 1 χλμ. που ένωνε το νησί με την ακτή, προφανώς για την διευκόλυνση όλων των μετακινήσεων. Η κτέριση είναι πολύ περιορισμένη, με δύο ή τρία τυπικά φοινικο-καρχηδονιακά αγγεία[1347] ανά ταφή και με ελάχιστες εξαιρέσεις ταφών που περιείχαν κορινθιακά αγγεία. Αυτή η «μονότονη» ταφική συνήθεια των Φοινίκων στην Μοτύη μπορεί να οφείλεται στην αντίληψή τους για λιτότητα ή ίσως και αδιαφορία για τους νεκρούς και τα μετά τον θάνατον, σε σύγκριση βέβαια με τις αντιλήψεις και τις συνήθειες των Ελλήνων.

Η ανασκαφή οικοδομών στην Μοτύη είναι περιορισμένη, με αποτέλεσμα να έχουν έρθει στο φως κυρίως δύο οικίες, σειρά επτά κτιρίων, και ένα εργαστήριο. Η «οικία των μωσαϊκών» και η «οικία των αμφορέων» ανήκουν στον Δ' αιώνα π.Χ. Από την πρώτη διακρίνουμε ένα αίθριο (atrium) με περιστύλιο και μάλλον έναν σκεπαστό διάδρομο, ο οποίος είναι διακοσμημένος με μωσαϊκό από άσπρα, μαύρα και γκρι βότσαλα που περιλαμβάνει ωραίες σκηνές ζώων και ζωομαχίας. Το εύρημα αυτό είναι μοναδικό στην Σικελία. Στην δεύτερη οικία βρέθηκε ένα δωμάτιο γεμάτο με οξύρρυγχους φοινικικούς αμφορείς που ίσως υποδεικνύει αποθήκη ή/και σημείο πωλήσεως αμφορέων. Τα επτά κτίρια στο κέντρο της πόλεως μάλλον ανήκουν σε κάποιο ιερό του Δ' αιώνα π.Χ. Έχει επίσης έρθει στο φως εργαστήριο αγγειοπλάστη με δύο φούρνους.[1348]

Μετά την καταστροφή της πόλεως το 397 π.Χ., οι κάτοικοι ίδρυσαν στην απέναντι σικελική ακτή και λίγο νοτιότερα το Λιλύβαιο (Lilybaeum, BAGROW, 47:A3, σημερ. Marsala). Αν και ο Πύρρος δεν κατάφερε να καταλάβει το Λιλύβαιο και την Πάνορμο όταν εισέβαλε στην Σικελία το 267 π.Χ., οι Ρωμαίοι πολιόρκησαν την πόλη για εννέα χρόνια και κατάφεραν να την καταλάβουν το 241 π.Χ. Τα τμήματα του τείχους που έχουν βρεθεί έχουν πλάτος 6 μ., πράγμα που εξηγεί γιατί το Λιλύβαιο θεωρούνταν απόρθητο. Η νεκρόπολη έχει τυπικά φοινικικού τύπου τάφους με καύσεις και ταφές ολόκληρων σωμάτων και οι τάφοι περιέχουν τυπική κτέριση με την απλή φοινικική κεραμική της εποχής. Ο μεγάλος αριθμός επιτύμβιων στηλών που έχει βρεθεί μάς βεβαιώνει ότι φοινικικές θρησκευτικές τελετές πραγματοποιούνταν μέχρι και την ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο.

[1346] Ο Plinius, IX.125-141, περιγράφει την διαδικασία βαφής. Markoe, pp. 163-164.

[1347] Markoe, pp. 160-163.

[1348] Vincenzo Tusa, «Sicily» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 231-239. Δες εικόνες από τους αρχαιολογικούς χώρους της Μοτύης στην διεύθυνση <http://www.motya.info/ViewGallery.php?cat=500>.

Στα ανατολικά του Παλέρμο, σε απόσταση 20 περίπου χλμ και επάνω στο ακρωτήριο που ορίζει ανατολικά τον Κόλπο του Παλέρμο, είχαν ιδρυθεί οι φοινικικοί Σολόεις ή Σολούς[1349] (λατ. Soluntum, φοινικικά kfr, BAGROW, 47:D2, σημερ. Solunto). Η πόλη δεν είναι σύγχρονη ως προς την ίδρυσή της με την Μοτύη αλλά ανήκει στην Ελληνιστική Περίοδο με ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο. Η προϋπάρχουσα πόλη δεν έχει βρεθεί. Οι συνοικίες της αντιπροσωπεύουν διαφορετικές λειτουργίες της πόλεως και την κοινωνική θέση των κατοίκων. Τα καταστήματα βρίσκονται στον κεντρικό δρόμο, τα δημόσια κτίρια αλλά και όσα έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα βρίσκονται στην δυτική συνοικία και η βιοτεχνική ζώνη στην νοτιοδυτική πλευρά της πόλεως. Υπήρχαν ιδιωτικές και δημόσιες στέρνες για την συλλογή του βρόχινου νερού αλλά και αποχετευτικό δίκτυο για την απομάκρυνση των ακαθάρτων υδάτων, το οποίο λειτουργεί μέχρι σήμερα. Η πόλη μοιάζει ελληνική αλλά μόλις κανείς εξετάσει τα θρησκευτικά κτίσματα αμέσως διαπιστώνει τον φοινικικό πληθυσμό της. Το πρώτο κτίριο βρίσκεται σε υψηλό σημείο της πόλεως και αποτελείται από ένα σύμπλεγμα δωματίων, στο τελευταίο από τα οποία υπάρχει στον τοίχο μια εσοχή όπου πιθανολογείται ότι βρισκόταν το σύμβολο της θεότητας. Σε άλλο σημείο της πόλεως υπήρχε κτίσμα που στέγαζε δύο θεότητες, μία θηλυκή και μία αρσενική. Η δεύτερη πρέπει να ήταν ο Βάαλ/Δίας, όπως φαίνεται από την καθιστή θεότητα που βρέθηκε κοντά εκεί. Τέλος, στην κεντρική οδό υπήρχε βωμός με τρεις ιερές πέτρες, χαρακτηριστικό δείγμα της φοινικικής θρησκείας.

Μια ακόμη φοινικική αποικία ήταν η Πάνορμος (Παλέρμο). Επειδή, από την Ρωμαϊκή Εποχή, η μία πόλη έχει κτισθεί ακριβώς επάνω στην άλλη, είναι αδύνατον να ανασκαφεί συστηματικά το φοινικικό στρώμα. Έτσι, υποθέτουμε ότι το κέντρο της σημερινής παλιάς πόλεως ήταν ο φοινικικός συνοικισμός. Τα μόνα απομεινάρια είναι μικρά τμήματα του τείχους και τάφοι από το αρχαίο νεκροταφείο που ανασκάπτονται όπου εμφανισθούν στο σημερινό Παλέρμο.

Το 409 π.Χ., ο Σελινούς κατελήφθη και καταστράφηκε από τους Καρχηδόνιους και πέρασε στον έλεγχό τους. Από τότε η πόλη βρισκόταν στα όρια μεταξύ καρχηδονιακής και ελληνική Σικελίας, με αποτέλεσμα να μείνει για ένα διάστημα ουσιαστικά ακατοίκητη. Όταν πέρασε στον απόλυτο καρχηδονιακό έλεγχο, η ακρόπολη μετατράπηκε σε οικιστική περιοχή, λόγω του ότι η πόλη ήταν κατεστραμμένη. Τελικά, κτίσθηκε μια νέα μικρή συνοικία, αλλά η υπόλοιπη πόλη χρησιμοποιούνταν ως νεκροταφείο. Στον πρόναο ορισμένων από τους ναούς τελούνταν καρχηδονιακές θρησκευτικές τελετές όπως φαίνεται από τα σύμβολα της καρχηδονιακής θεότητας Τανίτ,[1350] μοναδικά στην Σικελία. Το ιερό του Μαλοφόρου Διός, μετατράπηκε σε καρχηδονιακό ιερό, εάν ερμηνεύουμε σωστά τις μορφές του Βάαλ και της Τανίτ στις δύο στήλες που βρέθηκαν. Σε γενικές γραμμές, τα πιο σημαντικά καρχηδονιακά αρχαιολογικά ευρήματα του Δ’ και του Γ’ αιώνα π.Χ. διατηρήθηκαν στον Σελινούντα.

Στην Κοσσύρα (Cossyra/Kossyra (BAGROW, 47:inset, σημερ. Παντελλέρια, Pantelleria), το νησάκι ανάμεσα στην Σικελία και στην Τυνησία, τα φοινικο-καρχηδονιακά κατάλοιπα είναι ελάχιστα αλλά οι αρχαιολόγοι είναι βέβαιοι ότι υπήρχε καρχηδονιακή δραστηριότητα στο νησί. Το ίδιο συμβαίνει και στην Αίγουσα ή Αιγούσα, (BAGROW, 47:A3, σημερ. Favignana) νησάκι των Αιγουσών Νήσων[1351] (σημερ. Ègadi), στην δυτική

[1349] Στην αιτιατική, «Σολόεντα», Θουκ., VI.2.
[1350] Για την Τανίτ (Tanit) δες Markoe, p. 130.
[1351] Αλλιώς και Αίγουσσαι ή Αιγιάδες και στα λατινικά Aegates ή Egades.

πλευρά της Σικελίας, στην περιοχή του οποίου το 241 π.Χ. διεξήχθη η ναυμαχία που έβαλε τέλος στον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο των Ρωμαίων. Μερικοί τάφοι και οξύρρυγχοι αμφορείς από τα νερά γύρω από το νησί βεβαιώνουν την παρουσία των Καρχηδονίων. Ο Έρυξ (BAGROW, 47:B2, σημερ. Erice, λίγο έξω από το Trapani). ήταν το κέντρο των Ελύμων και βρισκόταν λίγο πιο βόρεια της Μοτύης, στην δυτική σικελική ακτή. Το όνομά της η πόλη το οφείλει στον ήρωα Έρυκα, που κατά την παράδοση ήταν γιος της Αφροδίτης.[1352] Οι Έλυμοι και οι Καρχηδόνιοι συνδέονταν με διαρκή συμμαχία. Σημαντικό είναι το τείχος που προστάτευε τον Έρυκα και επάνω του υπάρχουν σκαλισμένα φοινικικά γράμματα, γεγονός που μάλλον σημαίνει ότι κατασκευάσθηκε τον Δ' αιώνα π.Χ. Όλες αυτές οι εγκαταστάσεις μάς βεβαιώνουν την ύπαρξη καρχηδονιακού εμπορίου στην δυτική Σικελία.[1353]

Η κύρια δραστηριότητα των Φοινίκων στην Σικελία ήταν εμπορική και η οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση ήταν συνυφασμένη με το εμπόριο. Οι Φοίνικες αυτοί δεν πρέπει να απασχολήθηκαν συστηματικά με την αγροτική καλλιέργεια, αλλά είχαν βιοτεχνική δραστηριότητα που αφορούσε στην κεραμοποιία και στην βαφή δερμάτων και υφασμάτων. Η εμπορική τους δραστηριότητα με τους Έλληνες του νησιού ήταν σημαντική και οι σχέσεις τους στενές, μέχρι την αρχή των συγκρούσεων. Οι πόλεις τους ήταν αυτόνομες όπως και στην Φοινίκη (Σιδών, Τύρος, Βύβλος, AAW, p. 77) αλλά συνυπέγραφαν συμμαχίες, όπως με τους Ελύμους, και ενώνονταν για να αντιμετωπίσουν τον κοινό κίνδυνο.

Ελληνο-Καρχηδονιακές συγκρούσεις στην Σικελία (ΣΤ' αιώνας π.Χ.)

Μέχρι τις αρχές του ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι Καρχηδόνιοι είχαν περιορισθεί στην δυτική Σικελία και μέχρι τότε δεν είχε υπάρξει η παραμικρή αψιμαχία μεταξύ Ελλήνων και Καρχηδονίων, σαν να υπήρχε μια άτυπη συμφωνία για τις σφαίρες επιρροής επάνω στο νησί. Ο ελληνικός αποικισμός είχε ολοκληρωθεί σε ό,τι αφορούσε στην Κάτω Ιταλία και στο μεγαλύτερο μέρος της Σικελίας, με εξαίρεση την δυτική ακτή.

Η ίδρυση του Ακράγαντα το 580 π.Χ. καθόρισε αυτόματα και την απόλυτη ελληνική υπεροχή και τον έλεγχο της νότιας ακτής της Σικελίας. Λίγο μετά, ορισμένοι Ρόδιοι από τον Ακράγαντα αποφάσισαν να κινηθούν δυτικότερα, κατά μήκος της ακτής, για να ιδρύσουν αποικία στην περιοχή του κατοπινού Λιλύβαιου, στο δυτικότερο σημείο της Σικελίας. Η αποστολή αυτή υπό τον Πένταθλο τον Κνίδιο καθ' οδόν προς την δυτική Σικελία βρήκε τον Σελινούντα και τους Ελύμους της Εγέστας σε πόλεμο. Ο στρατός του Πεντάθλου αποφάσισε να βοηθήσει τους Σελινούντιους και κινήθηκε δυτικότερα της πόλεως. Τελικά, μάλλον εγκαταστάθηκαν προσωρινά στην περιοχή του Λιλύβαιου και εξεστράτευσαν μαζί με τους Σελινούντιους εναντίον της Εγέστας. Όμως ο ενωμένος στρατός νικήθηκε, ο Πένταθλος σκοτώθηκε, και τελικά Έλυμοι μαζί με Φοίνικες της Σικελίας νίκησαν τους Έλληνες και τους έδιωξαν από την περιοχή.[1354] Είναι πιθανό η ιδέα να κινηθούν δυτικότερα να είχε ως στόχο τον αντιπερισπασμό στην αντιπαράθεση των Ελλήνων με τους Φοίνικες. Μπορεί όμως να υπήρξε και μέρος κάποιου σχεδίου, κατά το οποίο η ίδρυση του Ακράγαντα και η εκστρατεία του Πέντα-

---

[1352] Δ.Σ., IV.83. Για τον μύθο της μάχης με τον Ηρακλή δες Παυσανίας, ΙΙΙ.16.4-6 και Δ.Σ., IV.23.

[1353] Tusa, «Sicily» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati, pp. 239-247.

[1354] Πρβλ. Δ.Σ., V.9 και Παυσανίας, Χ.11.3

θλου ήταν κεφαλαιώδους σημασίας για την ελληνική προσάρτηση της δυτικής Σικελίας. Όλα αυτά βέβαια είναι απλώς υποθέσεις εργασίας, αν και τα αίτια συλλήψεως αυτού του σχεδίου αλλά και ο μακροχρόνιος πόλεμος του Σελινούντα με την Έγεστα μπορούν να μας οδηγήσουν σε κάποιες υποθέσεις.

Η ακτή της νότιας Σικελίας δεν έχει καλά λιμάνια αλλά είναι υπήνεμος. Αν και βρίσκεται κοντύτερα στην Καρχηδόνα δεν ευνοεί το εμπόριο με την Ισπανία και την Ετρουρία, σε αντίθεση με την βόρεια ακτή. Πιθανολογείται, λοιπόν, ότι η πίεση που ασκούσε ο Σελινούς προς την Έγεστα και προς τα δυτικά αφορούσε στην προσπάθειά του να αποκτήσει λιμάνι στην βόρεια ακτή του νησιού, για να έχει συμμετοχή στο εμπόριο της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου. Η πιθανή νίκη του Σελινούντα με την βοήθεια του Πένταθλου θα είχε θέσει υπό τον έλεγχο των Ελλήνων την δυτική Μεσόγειο και το εμπόριό της.[1355]

Ενδιαφέρουσα είναι και η συνέχεια του εγχειρήματος. Μετά τον θάνατο του Πεντάθλου, όσοι είχαν απομείνει εξέλεξαν νέους αρχηγούς και έπλευσαν κατά μήκος της βόρειας σικελικής ακτής μέχρι που έφθασαν στις Αιολίδες Νήσους (BAGROW, 47:E1-F1 & 46:A4-A5, σημερ. Isole Eòlie o Lipari) και συγκεκριμένα στο μεγαλύτερο νησί, στην Λιπάρα[1356] (λατ. Lipara, BAGROW, 47:F1, σημερ. Lipari). Οι ντόπιοι κάτοικοι δεν ήταν περισσότεροι από 500 και ήταν παρόμοιοι με τους ντόπιους Σικελούς που κατοικούσαν στην Σικελία. Επειδή οι ντόπιοι δέχτηκαν τους Έλληνες με καλές διαθέσεις, οι δεύτεροι αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Λιπάρα και να χρησιμοποιήσουν τα άλλα νησιά ως καλλιεργήσιμη γη. Δημιούργησαν μία κοινότητα με τους ντόπιους και καθιέρωσαν την κοινοκτημοσύνη της γης αλλά και των κινητών ιδιόκτητων πραγμάτων που είχαν στην κατοχή τους και έτσι «ζῶντες κατὰ συσσίτια, διετέλεσαν ἐπὶ τινὰς χρόνους κοινωνικῶς βιοῦντες».[1357] Ίσως αυτό συνέβη όταν χρειάσθηκε να αντιμετωπίσουν τους Ετρούσκους πειρατές (όπως τους αποκαλούσαν οι Έλληνες) και οι μισοί στρατεύθηκαν, ενώ οι άλλοι μισοί έμειναν καλλιεργητές. Πάντως, σύντομα διένειμαν μεταξύ τους την γη στην Λιπάρα, ενώ τα υπόλοιπα νησιά παρέμειναν σε κοινή χρήση. Αργότερα διένειμαν όλη την γη μεταξύ τους και κάθε είκοσι χρόνια αναδιένεμαν τους αγροτικούς κλήρους. Νίκησαν αρκετές φορές τους πειρατές και από τα λάφυρα έστειλαν αναθήματα στους Δελφούς.[1358]

Το περίεργο αυτό σύστημα ιδιοκτησίας και διαβιώσεως των κατοίκων των Αιολίδων Νήσων κίνησε την περιέργεια των αρχαίων συγγραφέων, οι οποίοι αναφέρονται με κάποιες λεπτομέρειες σε αυτό καθώς και στην θετική του συνέπεια αντιμετωπίσεως της πειρατείας. Πάντως, το θεωρούν μεν ως κάτι το ιδιαίτερο, αλλά όχι το υπόδειγμα ως σύστημα ιδιοκτησίας γης.[1359] Στο τέλος του 19ου μ.Χ. αιώνα θεωρήθηκε ότι ο διαχωρισμός του πληθυσμού σε στρατιώτες και αγρότες αποτελούσε το στάδιο του «απόλυτου κομμουνισμού» («communisme absolue») και, μετά την νίκη επί των πειρατών, ο διαμοιρασμός των κλήρων ανά εικοσαετία θεωρήθηκε ως το στάδιο του «κολλε-

---

[1355] Dunbabin, pp. 329-330.

[1356] Νησί στα βορειοανατολικά του Παλέρμο στην Σικελία.

[1357] «σιτιζόμενοι όλοι μαζί, ζούσαν για λίγο διάστημα σε σύστημα κοινοκτημοσύνης», Δ.Σ., V.9.4.

[1358] Πρβλ. Δ.Σ., V.9.4 και Θουκ., III.88 και Παυσανίας, X.11.3-4.

[1359] Finley, *Ancient Sicily*, p. 37.

κτιβισμού» («collectivism»).[1360] Οι ιστορικοί αυτοί αναχρονισμοί βασίζονται, βέβαια, σε συγκρίσεις με τις σοσιαλιστικές θεωρίες στην Ευρώπη και ιδίως στην Γαλλία του 19ου μ.Χ. αιώνα. Το πείραμα αυτό ήταν εξαιρετικά περίεργο για την εποχή του αλλά με τις ιστορικές πληροφορίες που διαθέτουμε δεν μπορούμε με κανένα τρόπο να το γνωρίζουμε σε όλες του τις διαστάσεις και κυρίως να το συγκρίνουμε με θεωρίες και πρακτικές του 19ου και 20ου μ.Χ. αιώνα.

Εν τούτοις, στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία αναφέρονται και άλλα παραδείγματα κατά τα οποία γινόταν αναδιανομή εισοδήματος. Όταν το δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα οι Σίφνιοι εκμεταλλεύονταν τα ορυχεία χρυσού και αργύρου του νησιού, αποφάσισαν το δέκατο των κερδών να διατεθεί για την κατασκευή θησαυρού στους Δελφούς[1361] ενώ διένειμαν τα υπόλοιπα ανάμεσά τους.[1362] Κάτι παρόμοιο θα συνέβαινε και με την μεγάλη ποσότητα αργύρου που ανακάλυψαν οι Αθηναίοι στο Λαύριο το 484 π.Χ. αλλά λόγω του πολέμου με την Αίγινα επείσθησαν από τον Θεμιστοκλή να ναυπηγήσουν στόλο αντί να μοιρασθούν τον άργυρο.[1363] Για παρόμοια πρακτική στα Μέγαρα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ίσως προσπαθούσε να μας πει ο ποιητής Θέογνις όταν έγραψε για την Πόλη του ότι δεν υπάρχει πλέον δίκαιη μοιρασιά.[1364] Προς το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ., ο Αθηναίος Λυκούργος διαμοίρασε στους πολίτες το πρόστιμο που επιβλήθηκε σε άλλον καταδικασμένο πολίτη.[1365] Και από τα λίγα επιπλέον παραδείγματα,[1366] διαφαίνεται ότι η πρακτική της κοινότητας να λαμβάνει μερίδιο από εισοδήματα της Πόλεως δεν ήταν κάτι άγνωστο ανάμεσα στους Αρχαίους Έλληνες. Μπορεί να γινόταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις γι' αυτό και τα καταγεγραμμένα παραδείγματά μας είναι λίγα αλλά δείχνει μια ακόμη πλευρά της λειτουργίας της Πόλεως.

Πέρα από το σύστημα ιδιοκτησίας και διαβιώσεως που είχε επικρατήσει στο νησί, η Λιπάρα έχει ενδιαφέρουσα Ιστορία. Κατά την μυθολογία, η Λιπάρα πρωτοκατοικήθηκε από τον Λίπαρο, όταν αυτός αναγκάσθηκε να φύγει από την Ιταλία, ενώ λίγο αργότερα έφθασε στο νησί και ο θεός Αίολος που έδωσε το όνομα σε όλο το σύμπλεγμα, Αιολίδες Νήσοι.[1367] Οι πρώτοι κάτοικοι ήταν είτε από την Κνίδο[1368] είτε από την Κνίδο και την Ρόδο με οικιστή τον Πένταθλο. Η αποίκηση έγινε την περίοδο 580-576 π.Χ. (50η Ολυμπιάδα), αλλά πριν φθάσουν στο νησί ο Πένταθλος σκοτώθηκε όταν συμμάχησε με τους Σελινουντίους εναντίον των Εγεσταίων. Οι υπόλοιποι, όταν έφθασαν στο νησί, αποφάσισαν να συγκατοικήσουν με τους 500 ντόπιους που βρήκαν εκεί.[1369] Φαίνεται ότι πριν εγκατασταθούν στις Αιολίδες νήσους είχαν ταξιδέψει νότια της Σικελίας και είχαν φθάσει στο ακρωτήριο Λιλύβαιο και έκτισαν πόλη αλλά νικήθη-

---

[1360] Théodore Reinach, «Le collectivisme des Grecs de Lipari» *Revue des études grecques*, 3, no 9 (Janvier-Mars 1890) : 95-96. Δες και Dunbabin, pp. 331-332.

[1361] Ανδρόνικος, *Δελφοί*, σ. 21-23 & εικ. 23, 25-30 & σχέδιο σ. 30-31, αρ. 17 & ανάπτυγμα, αρ. 17 και σχέδιο και εικόνα σε ΑΤΑ, 5-18 & 5-19 και Bommelaer, pp. 123-126.

[1362] Ηρόδ., III.57.

[1363] Ηρόδ., VII.144.

[1364] Θέογνις, 678.

[1365] Πλούταρχος, *Ηθικά*, Ψευδο-Πλούταρχος, «Περί των δέκα ρητόρων», Ζ' Λυκούργος (843D).

[1366] Σακελλαρίου, *Πόλις*, σ. 75-77.

[1367] Δ.Σ., V.7.5 και IV.67.4.

[1368] Θουκ., III.88 και Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, FGrH, 555, fr. 1 = Παυσανίας, X.11.3 και Στράβων VI.10 (C275).

[1369] Δ.Σ., V.9.

καν σε πόλεμο με τους ντόπιους Ελύμους και τους Φοίνικες και αναγκάσθηκαν να αποχωρήσουν.[1370] Το έτος κτίσεως 630 π.Χ. που έχει καταγράψει ο Ευσέβιος[1371] δεν είναι σωστό, διότι η αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ως πρώτη περίοδος κατοικήσεως έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά. Επιγραφή του 500 π.Χ. στους Δελφούς: «[Κνίδιοι τοὶ ἐ]λΛιπάραι {ἐν Λιπάραι} τόδ[ε μνᾶμα — — — — — ἀ]πὸ Τυρσαν[ο͂ν ….]»[1372] συνδέει τους Κνίδιους με την Λιπάρα. Το νησί έχει έκταση 37,5 τ.χλμ., είναι πολύ εύφορο[1373] και η αρχαιολογική σκαπάνη έδειξε την ύπαρξη μεμονωμένων αγροικιών και αγροτική δραστηριότητα.

Τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. οι κάτοικοι πρέπει να ναυπήγησαν στόλο για να αντιμετωπίσουν τις επιδρομές των Ετρούσκων.[1374] Το 427/6 π.Χ., η Λιπάρα είχε συμμαχήσει με τις Συρακούσες και δύναμη των Αθηναίων μαζί με ενισχύσεις από το Ρήγιο προσπάθησε να τους μεταπείσει, αλλά ακόμη και μετά την καταστροφή της γης τους εκείνοι έμειναν ανένδοτοι και οι εισβολείς αναγκάσθηκαν να αποχωρήσουν.[1375] Στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ., αφού οι Ρωμαίοι κατέλαβαν τους Βηίους μετά από δεκαετή πολιορκία, με το δέκατο των λαφύρων κατασκεύασαν χρυσό κρατήρα τον οποίο ήθελαν να αφιερώσουν στους Δελφούς. Οι απεσταλμένοι όμως που τον μετέφεραν στην Ελλάδα έπεσαν σε ληστρική ενέδρα των Λιπαραίων στην θάλασσα, οι οποίοι τους συνέλαβαν και τους μετέφεραν στο νησί. Αλλά όταν τους παρουσίασαν στον στρατηγό τους, τον Τιμασίθεο, και εκείνος έμαθε την αποστολή τους, τους απελευθέρωσε για να πάνε στους Δελφούς και να τοποθετήσουν τον χρυσό κρατήρα στο κτήριο του Θησαυρού των Μασσαλιωτών. Οι Ρωμαίοι εκτίμησαν την πράξη του Τιμασίθεου και τον τίμησαν, ενώ πολλά χρόνια αργότερα όταν πήραν την Λιπάρα από τους Καρχηδόνιους απήλλαξαν τους κατοίκους από φόρους και τους άφησαν ανεξάρτητους.[1376] Οι Λιπαραίοι βρέθηκαν πολλές φορές αντιμέτωποι με τους Ετρούσκους και είχαν πολυάριθμες νίκες για τις οποίες έστειλαν αφιερώματα στους Δελφούς, γεγονός που αποδεικνύει την μεγάλη τους οικονομική ευμάρεια.[1377]

Η πόλη Λιπάρα είχε κτισθεί σε ακρωτήριο του νησιού σε υψόμετρο 65 μ. επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Η πόλη διέθετε λιμάνια,[1378] πιθανόν ένα από κάθε πλευρά του ακρωτηρίου. Η ακρόπολη της πόλεως, όπως την ονόμασε ο ανασκαφέας, ήταν οικιστική περιοχή αλλά υπήρχαν και κατοικίες στην δυτική κλιτύ της ακροπόλεως (κάτω πόλη). Το τείχος που είχε κτισθεί περί το 500 π.Χ. περιέκλειε την ακρόπολη και μέρος της κάτω πόλεως και στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. επεκτάθηκε έτσι ώστε να περιλάβει ολόκληρη την κάτω πόλη. Το νέο τείχος είχε πλάτος 3,80 μ. και ήταν ενισχυμένο με πύργους. Το μεγάλο νεκροταφείο των 2000 περίπου ταφών βρισκόταν βορείως της πόλεως. Η ελληνική παρουσία κατά την Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή περιορίζεται σε αποθέσεις αναθημάτων, πράγμα που προϋποθέτει την ύπαρξη ιερών εντός της αστικής

[1370] Παυσανίας, Χ.11.

[1371] Ευσέβιος, Χρονικοί κανόνες, II:88Ho & VA, line n. & 89Hier., line o. [Helm, p. 96 line m].

[1372] PHI Greek Inscriptions, # PH240326, Central Greece (IG VII-IX) Delphi FD III 4:181 = SIG, no 14a.

[1373] Δ.Σ., V.10.3 και Στράβων, VI.2.10 (C275).

[1374] Δ.Σ., V.9.4.

[1375] Θουκ., III.88 και Δ.Σ., XII.54.4.

[1376] Δ.Σ., XIV.92.

[1377] Δ.Σ., V.9.5 & 10.1. και Στράβων, VI.2.10 (C275) και Παυσανίας, Χ.11.3 & 16.7.

[1378] Δ.Σ., V.10.1.

περιοχής, ενώ άλλα πρέπει να ανήκουν σε τεμένη. Θραύσματα οικοδομικής κεραμικής υποδεικνύουν την ύπαρξη ναού ή ναΐσκου, αλλά δεν λείπουν και τα ιερά στην ύπαιθρο. Επιγραφή του μέσου του Ε' αιώνα π.Χ. με το όνομα του θεού Αίολου[1379] που βρέθηκε χαραγμένο στον ώμο μικρής τοπικά κατασκευασμένης όλπης[1380] στην Λιπάρα κάνει τους ανασκαφείς να νομίζουν ότι υπήρχε στο νησί ιερό αφιερωμένο στον θεό των ανέμων. Λατρεία του Ηφαίστου μαρτυρά ίσως η συχνή παρουσία του στα νομίσματα της Λιπάρας,[1381] αλλά υπάρχουν ενδείξεις και για λατρεία του Απόλλωνα, της Αρτέμιδος, της Αφροδίτης και πιθανόν του Διονύσου.[1382]

Γυρνώντας πίσω στην αρχική μας συζήτησή για το μικρό ιταλικό νησί, αναγνωρίζουμε ότι εχθροί του Πεντάθλου ήταν οι Φοίνικες της Σικελίας και όχι οι Καρχηδόνιοι, οι οποίοι όμως αναμείχθηκαν στα σικελικά πράγματα αμέσως μετά. Την περίοδο που η Μοτύη επεκτεινόταν και τειχιζόταν, οι Καρχηδόνιοι ήρθαν προς βοήθειαν των ομοφύλων τους στην Σικελία, διότι δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να χάσουν τα λιμάνια που χρησιμοποιούσαν κυρίως ως ενδιάμεσους σταθμούς στο θαλάσσιο εμπόριο της κεντρικής Μεσογείου.[1383] Στις αρχές του ΣΤ' αιώνα π.Χ., ο Καρχηδόνιος στρατηγός Μάλχος Α' (Malchus I, περ. 580-550 π.Χ.) οδεύοντας προς την Σαρδηνία κατέκτησε μέρος της δυτικής Σικελίας. Ίσως να ήταν αυτός ο αντίπαλος του Πεντάθλου και των Σελινουντίων. Για να ευχαριστήσει τον θεό Μελκάρτ (Melqart/Ηρακλή),[1384] έστειλε τον γιο του στην Τύρο (την μητρόπολη της Καρχηδόνας) με το δέκατο τον λαφύρων, αλλά απέτυχε να ολοκληρώσει την κατάκτηση του νησιού. Στην συνέχεια, ο στρατός του ηττήθηκε στην Σαρδηνία με πολύ μεγάλες απώλειες και του απαγορεύθηκε να γυρίσει στην Καρχηδόνα, εντολή που αγνόησε. Επέστρεψε και ανέλαβε την εξουσία αφού πραγματοποίησε εκκαθαρίσεις των αντιπάλων του. Πολύ σύντομα, όμως, κατηγορήθηκε για τον βίαιο τρόπο που εξασκούσε την εξουσία, συνελήφθη και εκτελέσθηκε.[1385]

Τον Μάλχο διαδέχθηκε ο Μάγων Α' (Mago I, περ. 550-520 π.Χ.) ο οποίος ενδυνάμωσε την καρχηδονιακή ισχύ βελτιώνοντας τον στρατό. Τον διαδέχθηκαν οι δύο γιοί του, Ασδρούβας (Hasdrubal) και Αμίλκας (Hamilcar). Ο Ασδρούβας σκοτώθηκε σε εκστρατεία στην Σαρδηνία και τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Αμίλκας. Την περίοδο αυτή, οι Έλληνες της Σικελίας ζήτησαν βοήθεια από τους Πελοποννήσιους και έλαβαν πολεμιστές υπό τον Λεωνίδα, αδελφό του βασιλιά της Σπάρτης, και έτσι ο πόλεμος με τους Καρχηδόνιους συνεχίσθηκε. Όμως, παρά την σύγκρουση τους με τους Έλληνες, οι Αφρικανοί αρνήθηκαν να βοηθήσουν τον Δαρείο της Περσίας στην εκστρατεία του εναντίον της Ελλάδας.[1386] Αυτή είναι και η περίοδος που οι Σελινούντιοι συμμάχησαν

[1379] PHI Greek Inscriptions, # PH337064, Sicily, Italy, and the West (IG XIV)Sicily, Sardinia, and neighboring Islands I.Lipara App. I, 512,52.

[1380] Για το σχήμα του αγγείου και την χρήση του δες <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm#Όλπη>.

[1381] Δες GCTV, 1:128-129.

[1382] Δες Hansen & Nielsen, no 34, «Lipara», pp. 211-212 και για νομίσματα GCTV, nos 1253-1266, 1:128-129..

[1383] Finley, *Ancient Sicily*, pp. 41-42.

[1384] ENCR, λμ. «Melqart».

[1385] Justinus, XVIII.7 και Orosius, IV.6. Η λέξη Μάλχος (φοινικικά mlk) μπορεί να σημαίνει απλώς βασιλιάς, ένας όρος γενικός (Serge Lancel, C*arthage. A History* (Oxford: Blackwell, 1995), p. 112.

[1386] Justinus, XIX.1.

με τους Καρχηδόνιους και επωφελήθηκαν από το εμπόριο, αφήνοντας όμως ακάλυπτους στρατιωτικά τον Ακράγαντα και την Ιμέρα.

Οι πόλεμοι αυτοί δεν πρέπει να θεωρηθούν ως μεμονωμένα γεγονότα σε συγκεκριμένο τόπο αλλά ως τμήμα μιας ευρύτερης σύγκρουσης στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο που αφορούσε στον έλεγχο λιμανιών και εμπορίου. Ως συνέπεια αυτών των πολέμων στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι Καρχηδόνιοι είχαν ισχυροποιήσει την θέση τους στην κεντρική Βόρεια Αφρική, στις Βαλεαρίδες Νήσους, στην Σαρδηνία αλλά και στην δυτική Σικελία. Την περίοδο αυτή, οι Ετρούσκοι βρίσκονταν στο απόγειο της στρατιωτικής και ναυτικής τους ισχύος. Οι Έλληνες είχαν επικεντρωθεί στην νότια Γαλλία και στην Σικελία, όπου πιθανότατα ο Πένταθλος απέτυχε να καταλάβει ολόκληρο το νησί. Συγκεκριμένα στην Σικελία, το σημαντικό γεγονός ήταν ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν αποφασίσει να υποστηρίξουν, να ενισχύσουν και να προστατεύσουν τους ντόπιους Φοίνικες στην διαμάχη τους με τους Έλληνες. Οι Έλληνες, όμως, μετέφεραν την αντιπαλότητα των μητρικών τους Πόλεων στις αποικίες και επιπλέον δημιούργησαν νέες αντιπαλότητες μεταξύ των αποικιών.

Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., μια ακόμη προσπάθεια των Ελλήνων να ιδρύσουν αποικία και τελικά να ελέγξουν την δυτική Σικελία στέφθηκε με απόλυτη αποτυχία. Στην Σπάρτη, ο Κλεομένης (περ. 520-490 π.Χ.), γιος του βασιλιά Αναξανδρίδα, στέφθηκε βασιλιάς όταν πέθανε ο πατέρας του. Όμως, ο Αναξανδρίδας, μετά από προτροπή των Εφόρων, είχε παντρευτεί δύο φορές, διότι δεν έκανε παιδιά με την πρώτη του γυναίκα και έπρεπε να γεννηθεί διάδοχος του θρόνου. Ο Κλεομένης ήταν γιος της δεύτερης του γυναίκας αλλά εν τω μεταξύ γέννησε και η πρώτη του γυναίκα τον Δωριέα, τον Λεωνίδα, και τον Κλεόμβροτο. Ενώ ο Δωριεύς πίστευε ότι οι Έφοροι θα ανακήρυσσαν εκείνον βασιλιά, τελικά βασιλιάς ανακηρύχθηκε ο Κλεομένης, ως ο πρεσβύτερος από τους γιους του Αναξανδρίδα. Τότε, ο Δωριεύς, ζήτησε την άδεια των Εφόρων να πάρει μαζί του αρκετούς Σπαρτιάτες για να ιδρύσουν αποικία κάπου στην Δύση. Δια τούτο, εγκαταστάθηκαν στην κεντρική Βόρεια Αφρική, μάλλον κοντά στην Καρχηδόνα, αλλά τον τρίτο χρόνο οι ντόπιοι μαζί με τους Καρχηδόνιους κατάφεραν να τους εκδιώξουν και οι άποικοι γύρισαν πίσω στην Πελοπόννησο. Εκεί, όμως, κάποιος συμβούλευσε τον Δωριέα να αποικήσει την περιοχή Ηράκλεια που βρισκόταν κάπου στην δυτική Σικελία, όπου ο μυθικός Ηρακλής και κατά συνέπεια οι απόγονοί του είχαν δικαιώματα γαιοκτησίας στην περιοχή του Έρυκος. Αφού έλαβε τον θετικό χρησμό του μαντείου των Δελφών, ο Δωριεύς μαζί με τους συμπολίτες του που τον είχαν συνοδεύσει και την πρώτη φορά έπλευσε προς την Ιταλία. Εκεί, μάλλον ενώθηκε με τους Κροτωνιάτες εναντίον των Συβαριτών και μετά την πτώση της Συβάρεως το 511 π.Χ. πρέπει να κινήθηκε προς την δυτική μύτη της Σικελίας. Η πιθανή εγκατάσταση[1387] των Σπαρτιατών στην περιοχή του Έρυκα, ανησύχησε τους ντόπιους Φοίνικες, τους Ελύμους αλλά και τους Καρχηδόνιους, διότι θα κατάφερνε ό,τι δεν μπόρεσε να επιτύχει ο Πένταθλος, την ελληνική διείσδυση στην δυτική Σικελία. Τελικά, η ενωμένη στρατιωτική δύναμη των μη Ελλήνων νίκησε τους Έλληνες. Στην μάχη έπεσε ο Δωριεύς μαζί με τέσσερις από τους στενούς συντρόφους του.[1388] Η αποτυχία του έχει αποδοθεί στον μικρό αριθμό ανδρών που είχε μαζί του ενώ οι Σελινούντιοι πρέπει να έμειναν ουδέτεροι, γεγονός που ευνόησε τους αντιπάλους του Δωριέως. Σε αυτή την υπόθεση συνηγορεί

[1387] Αν και ο Δ.Σ., IV.23.3 γράφει ότι ο Δωριεύς όντως έκτισε πόλη Ηράκλεια.
[1388] Ηρόδ., V.39-48 και Δ.Σ., IV.23.2-3 και Παυσανίας, III.16.4-5.

το γεγονός ότι ο Ευρυλέων, που επέζησε της μάχης, με τα υπολείμματα του στρατού του κατέλαβε την Ηράκλεια Μινώα, έδιωξε από τον Σελινούντα τον τύραννο Πυθαγόρα και πήρε την θέση του, αλλά σύντομα και αυτός σφαγιάστηκε στην Αγορά.[1389]

Οι προσπάθειες του Πεντάθλου και του Δωριέως κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. στην δυτική Σικελία είχαν υψηλές φιλοδοξίες και μια δόση ελληνικότητας, αλλά ήταν μικρής εμβέλειας, πρόχειρα οργανωμένες και χωρίς την υλική υποστήριξη του μεγαλύτερου αριθμού των ελληνικών Πόλεων του νησιού. Στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. αλλά και κατά τον Ε' αιώνα π.Χ. η σύγκρουση Ελλήνων και Καρχηδονίων πήρε μεγάλες διαστάσεις με την συμμετοχή πολλών ελληνικών Πόλεων και πολυάριθμους στρατούς και από τις δύο πλευρές. Κατά την περίοδο αυτή, πολλές Πόλεις κυβερνήθηκαν από τυράννους ενώ «στάσεις» ανέτρεψαν τα πολιτικά δεδομένα. Επειδή η Σικελία είναι νησί, οι ντόπιοι κάτοικοι ήταν ανίσχυροι στρατιωτικά να απειλήσουν τους Έλληνες και επειδή οι ελληνικές Πόλεις ήταν στα παράλια αλλά ουσιαστικά κοντά η μία στην άλλη, δημιούργησαν την πεποίθηση αλλά και την πραγματικότητα ότι ένας τύραννος με ισχυρό στρατό μπορούσε εύκολα να ελέγξει το νησί. Αυτή η διαπίστωση έρχεται σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην Κάτω Ιταλία, όπου οι ντόπιοι πληθυσμοί των Σαυνιτών, Λευκανών και Βρεττίων ήταν ισχυροί στρατιωτικά και όχι μόνο απείλησαν αλλά κατέλαβαν και περιοχές των Ελλήνων. Οι αποστάσεις μεταξύ των Πόλεων και οι εχθρικοί προς τους Έλληνες λαοί που ζούσαν ενδιάμεσα υπήρξαν εμπόδιο για την ένωση Πόλεων υπό έναν ηγέτη. Εξαίρεση υπήρξε η παροδική κατάληψη γειτονικών περιοχών από τον Τάραντα. Ένα ακόμη γεγονός που βοήθησε στην επικράτηση των τυράννων στην Σικελία ήταν ο μεγαλύτερος πολιτικός συντηρητισμός των Ελλήνων του νησιού σε σχέση με τους Έλληνες της Κάτω Ιταλίας, όπως δείχνει η διαπίστωση ότι οι ολιγαρχίες έγιναν σύντομα τυραννίες.

Οι Τύραννοι της Σικελίας, ο Γέλων και ο Ιέρων
Η Εισβολή των Καρχηδονίων και η Μάχη της Ιμέρας (480 π.Χ.)

Στο τέλος του ΣΤ' και στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ., ο ιστορικός πίνακας της Σικελίας είχε τα ελληνικά χρώματα της τυραννίας, τα φοινικικά χρώματα των δυτικών σικελικών πόλεων, τα χρώματα των ντόπιων λαών του νησιού αλλά και τα χρώματα των Καρχηδονίων εισβολέων. Η βίαιη ανάμειξη των χρωμάτων προκάλεσε πολιτικές συγκρούσεις και πολέμους ανάμεσα στις ελληνικές Πόλεις, είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη επικράτηση των Ελλήνων τυράννων και, τέλος, την δημιουργία μιας μεγάλης ελληνικής επικράτειας με κέντρο τις Συρακούσες. Η νίκη επί των Καρχηδονίων από τον τύραννο Γέλωνα των Συρακουσών το 480 π.Χ. στην Ιμέρα διασφάλισε την κυριαρχία των Ελλήνων στο νησί. Ο ρους των ιστορικών γεγονότων την περίοδο που εξετάζουμε ξεκίνησε από κοινή πολιτική μεταβολή σε διάφορες ελληνικές Πόλεις της Σικελίας και συγκεκριμένα από την κατάλυση των ολιγαρχιών και την επικράτηση των τυράννων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πολιτειακή μεταβολή στην Γέλα. Το 505 π.Χ., ο Κλέανδρος ανέτρεψε την ολιγαρχία που διοικούσε την Πόλη και ανέλαβε την εξουσία ως τύραννος.[1390] Εικάζεται ότι η ανατροπή αυτή συμπίπτει χρονικά με την προσπάθεια του Ευρυλέοντος να αναλάβει την εξουσία στον Σελινούντα. Μετά από επτά χρόνια στην εξουσία, ο Κλέανδρος δολοφονήθηκε και την τυραννία ανέλαβε ο αδελφός

[1389] Dunbabin, pp. 348-354. Δες και Hansen & Nielsen, no 21, «Herakleia (2)», pp. 197-198.

[1390] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1316a (V.10.4).

του Ιπποκράτης, ένας αρκετά νέος άνδρας που κατάφερε για πρώτη φορά να θέσει τις ελληνικές περιοχές της Σικελίας υπό την εξουσία ενός ανδρός. Το σχέδιο του Ιπποκράτη περιλάμβανε την εξουδετέρωση των ντόπιων Σικελών και την χειραγώγηση των άλλων ελληνικών Πόλεων στα ανατολικά με την χρήση ωμής βίας. Πρώτα-πρώτα, όμως, έπρεπε να στερεώσει την εξουσία του στην Γέλα, διότι κατά πάσα πιθανότητα η υποστήριξη των συμπολιτών του δεν ήταν απόλυτη μετά την δολοφονία του αδελφού του.[1391] Ο Ιπποκράτης, όμως, είχε δίπλα του τον Γέλωνα, ίππαρχο και σωματοφύλακά του, ο οποίος φαίνεται ότι έχαιρε εκτιμήσεως ανάμεσα στους συμπολίτες του. Ο Γέλων, δηλαδή, έπεισε τους πολίτες να υποστηρίξουν τελικά τον Ιπποκράτη.

Αφού ο νέος τύραννος βεβαιώθηκε ότι είχε την υποστήριξη των συμπολιτών του, έπρεπε να θέσει υπό τον έλεγχό του τα περάσματα στα βορειοανατολικά της Γέλας, αυτά που οδηγούσαν προς την ανατολική ακτή της Σικελίας. Η περιοχή κατοικούνταν από Σικελούς, τους οποίους ο Ιπποκράτης προτίμησε να υποτάξει παρά να συνεννοηθεί μαζί τους, όπως κατά πάσα πιθανότητα δείχνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα. Η κίνηση του αυτή, όμως, θεωρήθηκε εχθρική από τους Λεοντίνους, οι οποίοι όταν αντέδρασαν τράβηξαν την προσοχή του τυράννου της Γέλας. Έτσι, αφού κατέλαβε για την ασφάλειά του τις περιφερειακές στους Λεοντίνους, Καλλίπολη, Νάξο και Ζάγκλη (Μεσσήνη), τελικά πολιόρκησε και ανάγκασε σε παράδοση και τους Λεοντίνους. Πρέπει, επίσης, να υποθέσουμε ότι με κάποιο τρόπο έθεσε και την Κατάνη εντός της σφαίρας επιρροής του. Στους Λεοντίνους όρισε τύραννο έναν από τους αξιωματικούς του, τον Αινησίδημο.[1392] Με τον ίδιο τρόπο, χρησιμοποιώντας δηλαδή διορισμένους τυράννους, ο Ιπποκράτης –αλλά και άλλοι Σικελιώτες τύραννοι μετά από αυτόν– μπορούσαν να ελέγξουν μεγάλες περιοχές της Σικελίας. Παρόμοια περίπτωση πρέπει να ήταν και ο Σκύθης της Ζάγκλης που τοποθετήθηκε στην θέση του από τον Ιπποκράτη. Όταν ο Σκύθης, όμως, βρισκόταν μακριά από την πόλη σε εκστρατεία, ο Ιπποκράτης συνεννοήθηκε με νεοαφιχθέντες αποίκους από την Σάμο και με τον τύραννο του Ρηγίου Αναξίλα και ανάγκασε την πόλη σε υποταγή. Μια άλλη ενδιαφέρουσα υπόθεση είναι ότι ο Ιπποκράτης ήταν αυτός ο οποίος σκέφτηκε να στείλει Έλληνες υπό τον γιο του Κάδμο για να ιδρύσουν την Καλή Ακτή, στην βορειοανατολική παραλία της Σικελίας.[1393] Εάν το σχέδιο του στεφόταν από επιτυχία, αφενός θα ενίσχυε την ελληνική παρουσία στην περιοχή, ιδίως σε ό,τι είχε σχέση με την ναυσιπλοΐα και το εμπόριο στην Τυρρηνική, και αφετέρου θα ήταν μια ελληνική στρατιωτική βάση στα νώτα των Σικελών της περιοχής, αυτούς ακριβώς τους οποίους ήθελε να εκτοπίσει ή να εξοντώσει. Η Καλή Ακτή δεν είναι λιμάνι παρά μια ακτή, ούτε η γη της περιοχής είναι η πιο εύφορη της Σικελίας και συνεπώς δεν υπάρχει άλλη εξήγηση από αυτή που αναφέραμε σχετικά με τον λόγο για τον οποίο εστάλησαν Έλληνες στην περιοχή. Το γεγονός ότι οι διακόσιοι «κορυφαίοι» (μάλλον από τις ολιγαρχικές οικογένειες) δεν εκτελέστηκαν σηματοδότησε την άρνηση των κατοίκων να πάρουν την μεριά του Ιπποκράτη. Έτσι, το σχέδιο για την Καλή Ακτή εγκαταλείφθηκε και οι Ετρούσκοι πειρατές (όπως τους ονόμαζαν οι Έλληνες) παρενοχλούσαν τα πλοία που πέρναγαν από το στενό της Μεσσήνης, ίσως διότι δεν ήθε-

[1391] Ίσως αυτό συνάγεται από το Ηρόδ., VII.154 και Macan on Herodotus VII.174. Δες και Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 18.

[1392] Για τα ζητήματα σχετικά με την σειρά με την οποία κατέλαβε τις Πόλεις δες Macan on Herodotus VII.174 & p. 214 και ανάλυση σε Dunbabin, pp. 380-383.

[1393] Macan on Herodotus VII.164 & p. 230.

λαν τους Έλληνες στο Τυρρηνικό Πέλαγος. Όλα αυτά πρέπει να έγιναν το 493-492 π.Χ.[1394]

ΠΙΝΑΚΑΣ 12Α

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΥΡΑΝΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΙΤΑΛΙΑΣ & ΣΙΚΕΛΙΑΣ (με χρονολογική σειρά)	
Τύραννος (Πόλη)	**Χρονολογίες (περ. π.Χ.)[1395]**
Παναίτιος (Λεοντίνοι)	περί το 610
Φάλαρις (Ακράγας)	570 – 549
Αλκαμένης (Ακράγας)	περί το 510
Άλκανδρος (Ακράγας)	περί το 510
Τήλυς (Σύβαρις)	περί το 510
Θήρων (Σελινούς)	περί το 510
Πυθαγόρας (Σελινούς)	περί το 509
Ευρυλέων (Σελινούς)	περί το 507
Αριστόδημος (Κύμη)	504 – 490
Κλέανδρος (Γέλα)	505 – 498
Τήριλλος (Ιμέρα)	περί το 500
Ιπποκράτης (Γέλα)	498 – 491
Αναξίλας (Ρήγιο)	494 – 476
Σκύθης (Ζάγκλη)	494 – 493
Γέλων (Γέλα)	491 – 485
Αναξίλας (Μεσσήνη)	490 – 476
Αινησίδημος (Λεοντίνοι)	περί το 490
Θήρων (Ακράγας)	489 – 473
Ιέρων (Γέλα)	485 – 466
Γέλων (Συρακούσες)	485 – 478
Θρασύδαιος (Ιμέρα)	480
Ιέρων (Συρακούσες)	478 – 467
Πολύζαλος ή Πολύζηλος (Γέλα)	478
Θρασύβουλος (Συρακούσες)	467 – 466
Μίκυθος (Ρήγιο και Μεσσήνη)	476 – 465
Θρασύδαιος (Ακράγας)	472
Νέαρχος (Ελέα)	περί το 450
Διονύσιος Α’ (Συρακούσες)	405 – 367
Διονύσιος Β’ (Συρακούσες)	367 – 357 & 346 – 343
Δίων (Συρακούσες)	357 – 354
Κάλλιππος (Συρακούσες)	354 – 352
Ικέτης ή Ικέτας (Λεοντίνοι)	353 – 344
Ιππαρίνος (Συρακούσες)	352 – 351
Διονύσιος Β’ (Λοκροί)	352 – 346
Νυσαίος (Συρακούσες)	350 – 346
Τιμολέων (Συρακούσες)	345 – 337
Μάμερκος ή Μάρκος (Κατάνη)	344 – 338
Ανδρόμαχος (Ταυρομένιον)	περί το 344
Αγαθοκλής (Συρακούσες)	317 – 289
Ικέτας (Συρακούσες)	289 – 279
Φιντίας (Ακράγας)	288 – 279

[1394] Dunbabin, pp. 391-395.

[1395] Αναγράφονται μόνο οι τύραννοι των οποίων τα ονόματα αναφέρονται στην αφήγησή μας. Οι δύο χρονολογίες σηματοδοτούν την περίοδο κατά την οποία ο τύραννος είχε την εξουσία.

Θοίνων (Συρακούσες)	279 – 278
Σωσίστρατος ή Σώστρατος (Ακράγας)	279 – 277
Τυνδαρίων (Ταυρομένιον)	περί το 278
Ηρακλείδης (Λεοντίνους)	περί το 278
Ιέρων Β' (Συρακούσες)	275 – 215
Ιερώνυμος (Συρακούσες)	215 – 214

Μετά από όλα αυτά και αφού δεν υπήρχε πια κανένα ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στην βορειοανατολική Σικελία και τέλος πάντων τα γεγονότα είχαν καταλαγιάσει, το 492 π.Χ., ο Ιπποκράτης αποφάσισε να στραφεί εναντίον των Συρακουσών. Ξεκινώντας από την Γέλα πρέπει οπωσδήποτε να πέρασε από την Καμάρινα, η οποία ήταν τώρα προσκολλημένη στις Συρακούσες, για να την υποτάξει οριστικά.[1396] Οι Συρακούσιοι τον περίμεναν στις ακτές του Ἑλώρου ποταμού (Helorus, BAGROW, 47:F5 & G5, σημερ. Eloro)[1397] αλλά εκείνος τους νίκησε και προχώρησε μέχρι το ναό του Δία, όπου και στρατοπέδευσε. Τους χρυσούς και τους άλλους θησαυρούς του ναού δεν τους πείραξε, από την μια για να μην θεωρηθεί ιερόσυλος και από την άλλη για να δείξει την θεοσέβειά του.[1398] Ο Ιπποκράτης δεν πρέπει να πολιόρκησε τις Συρακούσες διότι περίμενε ότι λόγω της δυσφορίας των Συρακουσίων με τους Γαμόρους οι πολίτες θα τον δέχονταν ως ελευθερωτή. Όταν όμως αυτό δεν έγινε, αναγκάσθηκε να δεχθεί την διαμεσολάβηση των Κορινθίων και των Κερκυραίων και μάλιστα ίσως αυτή είναι μια καταγεγραμμένη περίπτωση διαιτησίας ανάμεσα σε ελληνικές Πόλεις με διαμεσολαβητή ή διαιτητή άλλες ελληνικές Πόλεις.[1399]

Οι Συρακούσιοι κάλεσαν τους Κορίνθιους και τους Κερκυραίους ως διαμεσολαβητές στην διένεξη τους με τον Ιπποκράτη, πιθανότατα διότι αρκετοί από τις παραπάνω Πόλεις ζούσαν στις Συρακούσες αλλά και λόγω των καλών τους σχέσεων. Το εμπόριο της Κορίνθου με τις Συρακούσες, στο οποίο πολύ πιθανόν συμμετείχε και η Κέρκυρα, ήταν πολύ προσοδοφόρο και με κανέναν τρόπο δεν έπρεπε να διαταραχθεί εξαιτίας πολιτειακής μεταβολής στις Συρακούσες. Οι Πόλεις αυτές θα μπορούσαν μαζί να ελέγξουν τελικά το εμπόριο της Ελλάδας με την Μεγάλη Ελλάδα, ενώ η παντελής έλλειψη στόλου από τους Έλληνες της Σικελίας τους έδινε και ένα στρατιωτικό πλεονέκτημα, το οποίο έπρεπε να διατηρήσουν. Αν και δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε τον λόγο για τον οποίο ο Ιπποκράτης δέχθηκε την διαιτησία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αφού δεν μπορούσε να κατακτήσει στρατιωτικά την πόλη περιοριζόταν στα κέρδη που θα του έφερνε μια διαιτησία μετά από την επίδειξη απειλής επιθέσεως. Τελικά βγήκε κερδισμένος: θα είχε στον πλήρη του έλεγχο την Καμάρινα σε αντάλλαγμα για την επιστροφή των Συρακουσίων αιχμαλώτων.[1400] Μετά από την περιορισμένη νίκη του επί των Συρακουσίων, ο Ιπποκράτης συνέχισε την εκστρατεία του εναντίον των Σικελών[1401] με σκοπό να τους απομακρύνει από τα όρια των ελληνικών περιοχών στον Βορρά αλλά

[1396] Η πτώση της Καμάρινας συνάγεται από το Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, παράβαλε Fr. 19a & Fr 19b με την ανάλυση σε Dunbabin, pp. 407-409.

[1397] Πίνδαρος, *Ωδαί*, «Νεμεονίκαι», IX.40-43.

[1398] Δ.Σ., X.28.

[1399] Για την διαιτησία μεταξύ Πόλεων στην Αρχαία Ελλάδα δες Adcock & Mosley, pp. 210-214. Για το συγκεκριμένο γεγονός δες Macan on Herodotus VII.174 & p. 214.

[1400] Ηρόδ., VII.154 και Θουκ., VI.5 – Dunbabin, pp. 399-402.

[1401] Πολύαινος, V.6.

και από την περιοχή της Αίτνας. Σκοτώθηκε σε αυτή την τελευταία του εκστρατεία το 491 π.Χ.

Η στρατιωτική ισχύς του Ιπποκράτη βασιζόταν στο ιππικό του, το οποίο διοικούσε ο πιστός και ικανότατος στρατηγός του Γέλων. Υποθέτουμε ότι το πεζικό του αποτελούνταν από τους πολίτες της Γέλας και της Καμάρινας[1402] και τον στρατό του συμπλήρωναν Σικελοί μισθοφόροι, τους οποίους ήξερε να μεταχειρίζεται κατάλληλα δίνοντάς τους περισσότερα λάφυρα για να τους έχει πάντα με το μέρος του.[1403] Έχει υποστηριχθεί ότι επειδή οι πόλεμοι του τυράννου κράτησαν επτά συνεχόμενα χρόνια δεν θα ήταν δυνατόν να βασισθεί μόνο στους καταπονημένους πολίτες και συνεπώς είχε αρχίσει να θέτει σε εφαρμογή ένα σχέδιο κατά το οποίο συγκροτούσε δικό του μισθοφορικό στρατό, πράγμα που εξηγεί τους Σικελούς μισθοφόρους. Χρήματα για να χρηματοδοτήσει το εγχείρημά του θα μπορούσε να βρει από τις κατακτημένες πόλεις. Υπάρχει επίσης η υπόνοια ότι ετοίμαζε ή είχε ήδη προχωρήσει και στην κατασκευή στόλου,[1404] πιθανότατα μαζί με τον τύραννο του Ρηγίου, για τον έλεγχο του στενού της Μεσσήνης.[1405]

ΠΙΝΑΚΑΣ 12Β

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΥΡΑΝΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΙΤΑΛΙΑΣ & ΣΙΚΕΛΙΑΣ (κατά αλφαβητική σειρά)	
Τύραννος (Πόλη)	**Χρονολογίες (περ. π.Χ.)[1406]**
Αγαθοκλής (Συρακούσες)	317 – 289
Αινησίδημος (Λεοντίνοι)	περί το 490
Αλκαμένης (Ακράγας)	περί το 510
Άλκανδρος (Ακράγας)	περί το 510
Αναξίλας (Ρήγιο)	494 – 476
Αναξίλας (Μεσσήνη)	490 – 476
Ανδρόμαχος (Ταυρομένιον)	περί το 344
Αριστόδημος (Κύμη)	504 – 490
Γέλων (Γέλα)	491 – 485
Γέλων (Συρακούσες)	485 – 478
Διονύσιος Α’ (Συρακούσες)	405 – 367
Διονύσιος Β’ (Λοκροί)	352 – 346
Διονύσιος Β’ (Συρακούσες)	367 – 357 & 346 – 343
Δίων (Συρακούσες)	357 – 354
Ευρυλέων (Σελινούς)	περί το 507
Ηρακλείδης (Λεοντίνους)	περί το 278
Θήρων (Ακράγας)	489 – 473
Θήρων (Σελινούς)	περί το 510
Θοίνων (Συρακούσες)	279 – 278
Θρασύβουλος (Συρακούσες)	467 – 466
Θρασύδαιος (Ακράγας)	472
Θρασύδαιος (Ιμέρα)	480

[1402] Μόνο στην τελευταία εκστρατεία του εναντίον των Σικελών.
[1403] Πολύαινος, V.6.
[1404] Θουκ., I.14.
[1405] Dunbabin, pp. 402-405.
[1406] Αναγράφονται μόνο οι τύραννοι των οποίων τα ονόματα αναφέρονται στην αφήγησή μας. Οι δύο χρονολογίες σηματοδοτούν την περίοδο κατά την οποία ο τύραννος είχε την εξουσία.

Ιέρων (Γέλα)	485 – 466
Ιέρων (Συρακούσες)	478 – 467
Ιέρων Β' (Συρακούσες)	275 – 215
Ιερώνυμος (Συρακούσες)	215 – 214
Ικέτας (Συρακούσες)	289 – 279
Ικέτης ή Ικέτας (Λεοντίνοι)	353 – 344
Ιππαρίνος (Συρακούσες)	352 – 351
Ιπποκράτης (Γέλα)	498 – 491
Κάλλιππος (Συρακούσες)	354 – 352
Κλέανδρος (Γέλα)	505 – 498
Μάμερκος ή Μάρκος (Κατάνη)	344 – 338
Μίκυθος (Ρήγιο και Μεσσήνη)	476 – 465
Νέαρχος (Ελέα)	περί το 450
Νυσαίος (Συρακούσες)	350 – 346
Παναίτιος (Λεοντίνοι)	περί το 610
Πολύζαλος ή Πολύζηλος (Γέλα)	478
Πυθαγόρας (Σελινούς)	περί το 509
Σκύθης (Ζάγκλη)	494 – 493
Σωσίστρατος ή Σώστρατος (Ακράγας)	279 – 277
Τήλυς (Σύβαρις)	περί το 510
Τήριλλος (Ιμέρα)	περί το 500
Τιμολέων (Συρακούσες)	345 – 337
Τυνδαρίων (Ταυρομένιον)	περί το 278
Φάλαρις (Ακράγας)	570 – 549
Φιντίας (Ακράγας)	288 – 279

Οι κρίσεις μας για τον Ιπποκράτη αλλά και για όλους τους τυράννους της Σικελίας και άλλα πρόσωπα, τουλάχιστον της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, βασίζονται στην εικόνα που μας παραδίδουν οι αρχαίοι ιστοριογράφοι και τις περισσότερες φορές μόνο ένας από αυτούς. Δηλαδή υπάρχει μόνο μία βασική πηγή, για παράδειγμα ο Διόδωρος Σικελιώτης, ο οποίος χρησιμοποιώντας παλαιότερους ιστοριογράφους μας δίνει την δική του άποψη για τους πρωταγωνιστές της Ιστορίας του. Συνεπώς, πρέπει να γνωρίζουμε ότι αξιολογούμε τα ιστορικά πρόσωπα και την ζωή τους βασιζόμενοι σε ιστοριογράφους που έχουν ήδη αξιολογήσει και κρίνει παλαιότερους ιστοριογράφους με το δικό τους μάτι και μπορεί να διάκεινται ευμενώς ή δυσμενώς προς τα πρόσωπα και τα γεγονότα της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας. Αλίμονο, όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχει σωθεί πληθώρα πηγών και οι σημερινοί Ιστορικοί προσπαθούν με ό,τι διαθέτουν να σχηματίσουν τουλάχιστον μια θολή εικόνα της αρχαιοελληνικής Ιστορίας.[1407]

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, οι ελάχιστες και αποσπασματικές πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Ιπποκράτη δείχνουν έναν στρατιώτη που χρησιμοποιούσε ωμή βία και είχε πάθος για εκστρατείες. Η διακυβέρνησή του ως τυράννου ήταν μάλλον με χρήση βίας και μόνο, ενώ οι εκστρατείες του χωρίς ουσιαστικό σχέδιο. Από πλευράς στρατηγικής, δεν διακρίνουμε ένα στρατηγικό σχέδιο ελέγχου της ανατολικής τουλάχιστον Σικελίας, παρά μια τακτική του βήμα-βήμα για την επιτυχία. Με άλλα λόγια, εάν κατάφερνε να νικήσει τους Σικελούς στην πρώτη αντιπαράθεση μαζί τους θα

[1407] Δες ενδεικτικά: Michael Grant, *Greek and Roman Historians. Information and Misinformation* (London: Routledge, 1995) και John Marincola, *Authority and Tradition in Ancient Historiography.* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997)

συνέχιζε –όπως και έγινε–, αλλιώς θα άλλαζε τακτική. Οι στρατιωτικές επιτυχίες του Ιπποκράτη περιορίστηκαν στον έλεγχο μεγάλων εκτάσεων, πληθυσμών και Πόλεων της ανατολικής Σικελίας, αλλά όχι στην δημιουργία ενός ομογενούς κράτους. Άλλωστε σκοπός του δεν ήταν βέβαια ένα μεγάλο κράτος, αλλά ο πλούτος των Πόλεων. Η στρατιωτική και ναυτική του αδυναμία φάνηκαν όταν, ανίκανος να πολιορκήσει τις Συρακούσες, δέχθηκε διαμεσολάβηση και αποδοχή των προτεινόμενων όρων. Σημαντικό για την Ιστορία του νησιού είναι ότι ο Ιπποκράτης έθεσε τον στόχο και άλλων Σικελών τυράννων που θα ακολουθούσαν, δηλαδή την υποταγή των ελληνικών Πόλων του νησιού και κατ' επέκταση την ένωση του γεωγραφικού τους χώρου υπό έναν τύραννο. Μοναδικός σκοπός, βέβαια, ήταν η επέκταση της εξουσίας και η αύξηση του πλούτου του τυράννου. Όλα αυτά θα μπορούσαν να ήταν εφικτά σε έναν κόσμο στον οποίο θα επικρατούσε το ceteris paribus,[1408] δηλαδή καμία άλλη εσωτερική ή εξωτερική δύναμη δεν θα επενεργούσε ταυτοχρόνως με τα σχέδια των τυράννων. Όμως, εξαιτίας του γεγονότος ότι η Σικελία βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο στην κεντρική Μεσόγειο, οι παράγοντες που επενέργησαν στην ιστορική πορεία του νησιού ήταν πολλοί και ποικίλοι.

Ο θάνατος του Ιπποκράτη έφερε μεγάλη αναστάτωση στην Γέλα, διότι υπήρξε αντίσταση στην συνέχιση της τυραννίας από τους γιους του Ευκλείδη και Κλέανδρο. Ο Γέλων, όμως, ο οποίος αρχικά φάνηκε να τους υποστηρίζει και πολέμησε εναντίον των ανταρτών, τελικά παραμέρισε τους δύο γιους του και ανέλαβε την εξουσία ως ο νέος τύραννος της Γέλας.[1409] Οι γιοί του Ιπποκράτη δεν πρέπει να ήταν δημοφιλείς, ενώ ο Γέλων είχε στην διάθεσή του τους μισθοφόρους, τους οποίους πρέπει να χρησιμοποίησε για να επιβάλει την δική του τάξη στην Γέλα. Βέβαια, η στρατιωτική του φήμη είχε φτάσει στην Γέλα και άρα ο Γέλων έγινε ένας περισσότερο αποδεκτός τύραννος παρά τις αρχικές αντιδράσεις. Λίγο αργότερα, η αποδοχή του ήταν μεγάλη και εκτός Γέλας, αν κρίνουμε σωστά από το γεγονός ότι ο Αινησίδημος (περί το 490 π.Χ.), τύραννος που είχε τοποθετηθεί από τον Ιπποκράτη στους Λεοντίνους, του έστειλε τα «κοττάβια» (βραβείο) για το παιχνίδι κότταβος,[1410] τον αποδεχόταν δηλαδή ως νικητή στην μεταξύ τους αντιπαράθεση για επικράτηση. Ο Γέλων έφτασε στις Συρακούσες το 485 π.Χ., αλλά δεν γνωρίζουμε ποιες ήταν οι δραστηριότητές του από την στιγμή που ανέλαβε τύραννος στην Γέλα μέχρι τότε. Υποθέτουμε ότι την πρώτη περίοδο ασχολήθηκε με την εσωτερική κατάσταση στην Γέλα και με την επιβολή της τυραννίας του πολεμώντας τους στασιαστές.

Η χρονολόγηση των γεγονότων την εποχή αυτή είναι γενικά ασαφής. Συνεπώς, δύο άλλα γεγονότα που πιθανότατα συνέβησαν την ίδια περίοδο ήταν η στρατιωτική εμπλοκή με τους Καρχηδόνιους, μετά την αποτυχία του Δωριέα, και η προσπάθεια για απελευθέρωση των «Εμπορίων» που είχαν προηγουμένως οι Έλληνες στην κατοχή τους

[1408] Λατινική φράση που μπορεί να μεταφρασθεί ως «όλων των άλλων δεδομένων ίσων» ή «όλων των άλλων δεδομένων σταθερών» και χρησιμοποιείται κατ' εξοχήν σε οικονομικές αναλύσεις για να δείξει ότι θα συμβεί ένα οικονομικό φαινόμενο, εάν δεν υπάρξουν άλλες ταυτόχρονες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές ή άλλες μεταβολές.

[1409] Ηρόδ., VII.155.

[1410] Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική*, 1373a (I.12.30). Το έπαθλο «κοττάβιον» δινόταν για νίκη στο παιχνίδι «κότταβος» που παιζόταν αρχικά στην Σικελία και αργότερα και στην Αθήνα. Οι παίκτες σημάδευαν άδεια λεκάνη με σταγόνες νερού ή μικρά αγγεία που επέπλεαν στο νερό λεκάνης με ποτήρια νερό για να τα κάνουν να γυρίσουν. Υπήρχε και παραλλαγή του παιχνιδιού. Δες Δημητράκος, λμ. «κότταβος» και Dalby, p. 108.

στην Βόρεια Αφρική. Εικάζεται ότι μετά την ανάκτηση του πλήρους ελέγχου της Γέλας, ο Γέλων και άλλοι (ή μαζί με άλλους) Έλληνες ζήτησε βοήθεια από τον Λεωνίδα, αδελφό του βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη αλλά και αδελφό του σκοτωμένου στην Σικελία Δωριέως, με την δικαιολογία πως θα πολεμούσαν τους εχθρούς των Ελλήνων στην Σικελία για να εκδικηθούν τον θάνατο του τελευταίου. Ουσιαστικά, όμως, η ενέργεια αυτή αποσκοπούσε στο να περιορίσει τους μη Έλληνες του νησιού στο δυτικό άκρο του. Συνεπώς, ο πόλεμος με τους Φοίνικες της Σικελίας πρέπει να έλαβε χώρα το 489 π.Χ., δηλαδή αφού ο Γέλων είχε γίνει τύραννος αλλά πριν τον θάνατο του βασιλιά Κλεομένη και όταν ο Λεωνίδας δεν είχε γίνει ακόμη βασιλιάς της Σπάρτης.[1411] Αντιθέτως, η απελευθέρωση των «Εμπορίων»[1412] δεν συνέβη ποτέ. Τα Εμπόρια αυτά είχαν χαθεί μετά την αποτυχημένη προσπάθεια του Δωριέως στην βόρεια αφρικανική ακτή και ήταν φυσικό να συμπεριλαμβάνονταν στα σχέδια του Γέλωνος για την ανάκτηση του ελληνικού ελέγχου σε Αφρική και Σικελία. Η ανάκτηση τους σήμαινε ότι οι Έλληνες θα μπορούσαν να διεξάγουν το πολύ προσοδοφόρο εμπόριο με την Βόρειο Αφρική. Όμως, μια τέτοια ενέργεια απαιτούσε ισχυρό στόλο που δεν διέθετε ο Γέλων την συγκεκριμένη εποχή και συνεπώς η όλη ιδέα παρέμεινε ως σχέδιο μόνο και ίσως για να πείσει τους Σπαρτιάτες να συνδράμουν στα σχέδια του τυράννου στην Σικελία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12Γ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΥΡΑΝΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΙΤΑΛΙΑΣ & ΣΙΚΕΛΙΑΣ (ανά Πόλη)		
Πόλη	**Τύραννος (Πόλη)**	**Χρονολογίες (περ. π.Χ.)[1413]**
Ακράγας	Φάλαρις (Ακράγας)	570 – 549
	Άλκανδρος (Ακράγας)	περί το 510
	Αλκαμένης (Ακράγας)	περί το 510
	Θήρων (Ακράγας)	489 – 473
	Θρασύδαιος (Ακράγας)	472
	Φιντίας (Ακράγας)	288 – 279
	Σωσίστρατος ή Σώστρατος (Ακράγας)	279 – 277
Γέλα	Κλέανδρος (Γέλα)	505 – 498
	Ιπποκράτης (Γέλα)	498 – 491
	Γέλων (Γέλα)	491 – 485
	Ιέρων (Γέλα)	485 – 466
	Πολύζαλος ή Πολύζηλος (Γέλα)	478
Ελέα	Νέαρχος (Ελέα)	περί το 450
Ζάγκλη	Σκύθης (Ζάγκλη)	494 – 493
Ιμέρα	Τήριλλος (Ιμέρα)	περί το 500

[1411] Οι εικασίες αυτές συνάγονται από τους Ηρόδ., VII.158 και Justinus, XIX.1 & IV.2. Δεν πρέπει να αποδεχθούμε ότι τα γεγονότα ανάγονται στην εποχή που ο Γέλων ήταν στην υπηρεσία του Ιπποκράτη (Πρβλ. Macan on Herodotus VII.158 & p. 221 και Dunbabin, 411-412).

[1412] Αναφέρονται από τον Πολύβιο, I.82.6. Εκτός εάν πρόκειται για τον Σελινούντα και άλλες πόλεις (;), όπως ισχυρίζεται ο Macan on Herodotus VII.158 & p. 221 no 6.

[1413] Αναγράφονται μόνο οι τύραννοι των οποίων τα ονόματα αναφέρονται στην αφήγησή μας. Οι δύο χρονολογίες σηματοδοτούν την περίοδο κατά την οποία ο τύραννος είχε την εξουσία.

	Θρασύδαιος (Ιμέρα)	480
Κατάνη	Μάμερκος ή Μάρκος (Κατάνη)	344 – 338
Κύμη	Αριστόδημος (Κύμη)	504 – 490
Λεοντίνοι	Παναίτιος (Λεοντίνοι)	περί το 610
	Αινησίδημος (Λεοντίνοι)	περί το 490
	Ικέτης ή Ικέτας (Λεοντίνοι)	353 – 344
	Ηρακλείδης (Λεοντίνοι)	περί το 278
Λοκροί	Διονύσιος Β’ (Λοκροί)	352 – 346
Μεσσήνη	Αναξίλας (Μεσσήνη)	490 – 476
Ρήγιο	Αναξίλας (Ρήγιο)	494 – 476
	Μίκυθος (Ρήγιο και Μεσσήνη)	476 – 465
Σελινούς	Θήρων (Σελινούς)	περί το 510
	Πυθαγόρας (Σελινούς)	περί το 509
	Ευρυλέων (Σελινούς)	περί το 507
Σύβαρις	Τήλυς (Σύβαρις)	περί το 510
Συρακούσες	Γέλων (Συρακούσες)	485 – 478
	Ιέρων (Συρακούσες)	478 – 467
	Θρασύβουλος (Συρακούσες)	467 – 466
	Διονύσιος Α’ (Συρακούσες)	405 – 367
	Διονύσιος Β’ (Συρακούσες)	367 – 357 & 346 – 343
	Δίων (Συρακούσες)	357 – 354
	Κάλλιππος (Συρακούσες)	354 – 352
	Ιππαρίνος (Συρακούσες)	352 – 351
	Νυσαίος (Συρακούσες)	350 – 346
	Τιμολέων (Συρακούσες)	345 – 337
	Αγαθοκλής (Συρακούσες)	317 – 289
	Ικέτας (Συρακούσες)	289 – 279
	Θοίνων (Συρακούσες)	279 – 278
	Ιέρων Β’ (Συρακούσες)	275 – 215
	Ιερώνυμος (Συρακούσες)	215 – 214
Ταυρομένιον	Ανδρόμαχος (Ταυρομένιον)	περί το 344
	Τυνδαρίων (Ταυρομένιον)	περί το 278

Οι συγκρούσεις του Γέλωνος με τους Φοίνικες του νησιού και τους Καρχηδόνιους πρέπει να διήρκεσαν για αρκετό καιρό και πρέπει να οδήγησαν στην μεγάλη μάχη της Ιμέρας το 480 π.Χ., ενώ το 489/488 π.Χ. συμπολεμιστής του πρέπει να ήταν ο Θήρων του Ακράγαντα.[1414] Εν τω μεταξύ, στις Συρακούσες έγινε τελικά αυτό που επιθυμούσε ο Ιπποκράτης όταν ήταν τύραννος. Οι πολίτες ξεσηκώθηκαν εναντίον των Γαμόρων, πιθανότατα εξαιτίας της ήττας στον Έλωρο ποταμό, και τους έδιωξαν από την

[1414] Dunbabin, pp. 412-414.

εξουσία, ενώ φαίνεται ότι οι Κυλλύριοι κέρδισαν την συμμετοχή τους στα κοινά.[1415] Με αυτόν τον τρόπο καταλύθηκε η ολιγαρχία στις Συρακούσες και εγκαθιδρύθηκε ένα είδος δημοκρατικού πολιτεύματος. Κατά πάσα πιθανότητα, οι Γαμόροι περιορίσθηκαν σε ένα τμήμα των Συρακουσών, όσο έζησε η δημοκρατία στην Πόλη. Η αποτυχία της δημοκρατικής διακυβερνήσεως[1416] και η επιθυμία των Γαμόρων να επανέλθουν στην εξουσία έδωσε την μεγάλη ευκαιρία στον Γέλωνα να επέμβει στις Συρακούσες. Ο στρατηγός είχε κατανοήσει πως για να ελέγξει την νοτιοανατολική Σικελία έπρεπε να γίνει τύραννος στις Συρακούσες, διότι ήταν η μεγαλύτερη πόλη της Σικελίας, με το καλύτερο λιμάνι και στην κατάλληλη γεωγραφική θέση. Ήταν το εμπορικό κέντρο του νησιού, διότι εκεί έφθαναν όλα τα πλοία από την Ελλάδα και εκεί μπορούσε να ελλιμενίσει τον στόλο του. Ούτε η Γέλα ούτε καμία άλλη περιοχή στην νότια ακτή της Σικελίας ήταν κατάλληλη για να φιλοξενήσει ναυτική δύναμη.

Το 485 π.Χ., λοιπόν, μετέφερε την έδρα της τυραννίας του στις Συρακούσες. Η βάση της ισχύος του Γέλωνος ήταν οι 10.000 πιστοί του ξένοι μισθοφόροι.[1417] Ο Γέλων ήξερε ότι θα είχε να αντιμετωπίσει άμεσα δυο εχθρούς, τον Αναξίλα και τους Καρχηδόνιους, οι οποίοι δεν θα επέτρεπαν την συγκέντρωση τέτοιας πολιτικής και στρατιωτικής δυνάμεως στα χέρια ενός ανδρός. Επίσης, είχε αντιληφθεί ότι έπρεπε να συγκεντρώσει στις Συρακούσες όσο το δυνατόν περισσότερους πολίτες των ελληνικών Πόλεων, έτσι ώστε να έχει υπό τον άμεσο έλεγχό του τους Έλληνες αλλά και να αποδυναμώσει πληθυσμιακά τις άλλες Πόλεις που αποτελούσαν εν δυνάμει αντιπάλους στα σχέδια του. Γι' αυτόν τον λόγο, μετέφερε τους μισούς κατοίκους της Γέλας στις Συρακούσες και χρησιμοποιώντας κάποια αφορμή κατέστρεψε την Καμάρινα[1418] και υποχρέωσε τους κατοίκους της να κατοικήσουν στις Συρακούσες. Για να υποχρεώσει όμως τα Μέγαρα Υβλαία να τον ακολουθήσουν χρειάσθηκε να τα πολιορκήσει. Είναι πολύ πιθανό ότι υπήρχε αντιπαλότητα στην Πόλη ανάμεσα στους πλούσιους ολιγαρχικούς και στους άλλους πολίτες, η οποία εξηγεί ό,τι συνέβη μετά την κατάληψη από τον Γέλωνα. Μετά την πτώση της πόλεως και ενώ όλοι περίμεναν ότι θα εξόντωνε τους πλούσιους ολιγαρχικούς που είχαν προκαλέσει τον πόλεμο, εκείνος τους μετέφερε στις Συρακούσες και τους έδωσε πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Αντιθέτως, πούλησε για σκλάβους τους απλούς πολίτες, οι οποίοι δεν είχαν συμμετοχή στην απόφαση για πόλεμο και μάλιστα όρισε να τους πάρουν μακριά από την Σικελία.[1419] Ο Γέλων χρειαζόταν την γη των Μεγαρέων, αλλά όχι τους φτωχούς της πολίτες. Οι Συρακούσες ήδη φιλοξενούσαν κατοίκους της Γέλας και της Καμάρινας. Μετά από αυτό το γεγονός τα Μέγαρα Υβλαία ερήμωσαν. Δεν γνωρίζουμε την μοίρα των Λεοντίνων, της Κατάνης και της Νάξου αλλά υποθέτουμε ότι παρέμεινε η ίδια κατάσταση από την εποχή του Ιπποκράτη.[1420]

Λίγο πριν το 480 π.Χ., ο Θήρων του Ακράγαντα και ο Γέλων των Συρακουσών με τις ενωμένες δυνάμεις τους είχαν σχηματίσει μια συμμαχία που περιλάμβανε μεγάλες Πόλεις της Σικελίας και την μεγαλύτερη εδαφική της έκταση. Ο Θήρων μάλιστα

[1415] Φώτιος, *Λεξικόν*, λμ. «Κιλλικύριοι» – Είναι πιθανό ο Διόδωρος Σικελιώτης, Χ.26, να αναφέρεται στο ίδιο γεγονός αλλά πρβλ. και Diodorus of Sicily, vol. IV, Loeb ed., p. 95 n. 4. Δες και Dunbabin, p. 414.

[1416] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1203b (V.II.6).

[1417] Δ.Σ., XI.72.3.

[1418] Δες λεπτομέρειες στο Dunbabin, p. 416.

[1419] Ηρόδ., VII.156. Πρβλ. Πολύαινος, I.27.3.

[1420] Dunbabin, pp. 416-418.

είχε παντρέψει την κόρη του Δημαρέτη ή Δαμαρέτη με τον Γέλωνα.[1421] Η ελληνική αυτή ισχύς στο νησί δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει το δέος των Καρχηδονίων και των Ετρούσκων. Βέβαια, υπήρχαν και ελληνικές Πόλεις του νησιού που ήταν αντίθετες σε αυτόν τον συνασπισμό. Ο Αναξίλας του Ρηγίου, ο οποίος είχε καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχό του την Ζάγκλη/Μεσσήνη, αλλά δεν είχε την οικονομική δύναμη για να επεκτείνει την κυριαρχία του περισσότερο, παρακολουθούσε με ανησυχία την επεκτατική πολιτική του Γέλωνος. Όταν ο Γέλων κατασκεύασε στόλο διακοσίων τριήρων,[1422] τότε θορυβήθηκε και άρχισε να ψάχνει συμμάχους για να αντιμετωπίσει πιθανή επίθεση του τυράννου των Συρακουσών. Υποστηρικτή βρήκε στο πρόσωπο του Τηρίλλου, τυράννου της Ιμέρας, την κόρη του οποίου –ονομαζόταν Κυδίππη– νυμφεύθηκε για να εδραιώσει την συμμαχία των δύο Πόλεων. Ταυτοχρόνως, όμως, ο Τήριλλος ήταν σύμμαχος των Καρχηδονίων και προσωπικός φίλος του Καρχηδόνιου Αμίλκα. Ένεκα τούτου και για να έχει τους Αφρικανούς και τους Φοίνικες της Σικελίας συμμάχους του εναντίον του Γέλωνος, ο Αναξίλας προσέφερε ως ομήρους στον Αμίλκα τα δυο του παιδιά.[1423] Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, δημιουργήθηκαν δυο ισχυροί συνασπισμοί στην Σικελία: του Θήρωνος και του Γέλωνος από την μία πλευρά, και των Τηρίλλου, Αναξίλα και Καρχηδονίων από την άλλη. Οι Καρχηδόνιοι, με άλλα λόγια, θα βρουν γρήγορα την ευκαιρία να εμπλακούν στα ελληνικά πράγματα της Σικελίας με αφορμή την συμμαχία τους με συγκεκριμένες σικελικές Πόλεις.

Εν τω μεταξύ, ο Σελινούς συνήψε πλέον συμμαχία με τους Καρχηδόνιους για να κρατήσει σε απόσταση τον Ακράγαντα, ενώ ο Γέλων έφερε επισήμως τις Συρακούσες και τα Μέγαρα Υβλαία στην δική του συμμαχία. Ο Τύραννος της Γέλας και των Συρακουσών διέθετε ναυτικό και στρατό που αποτελούνταν από 200 τριήρεις, 20.000 οπλίτες, 2000 ιππείς, 2000 τοξότες, 2000 σφενδονήτες και 2000 ψιλούς. Πιθανότατα, οι μισοί οπλίτες ήταν μισθοφόροι,[1424] αλλά ανάμεσα στους ελαφρά οπλισμένους (σφενδονήτες και ψιλούς) πρέπει να υπήρχαν και ντόπιοι Σικελοί. Ο στρατός αυτός χρειαζόταν χρηματοδότηση και ο Γέλων έκοψε μεγάλο αριθμό νομισμάτων μεταξύ 485 και 480 π.Χ. Αν και δεν γνωρίζουμε την πηγή προελεύσεως του αργύρου που χρησιμοποιήθηκε, είναι πιθανό ότι κατέφυγε σε αναγκαστικό δάνειο από τους πολίτες των Συρακουσών.[1425] αλλά υποχρέωσε και την σύζυγό του Δημαρέτη ή Δαμαρέτη να διαθέσει όλα της τα κοσμήματα.[1426] Το αποτέλεσμα ήταν ότι μπόρεσε να συγκεντρώσει τα απαιτούμενα ποσά.[1427]

Αφορμή της συγκρούσεως των δύο συνασπισμών υπήρξε η εκθρόνιση του Τη-

[1421] Drachman, *Scholia in Olympionicas*, II: (προοίμιον) Inscr. & II:29d.

[1422] Ηρόδ., VII.158 και Macan on Herodotus VII.158 & p. 222 no 15.

[1423] Ηρόδ., VII.165.

[1424] Ο Γέλων δέχθηκε περισσότερους από 10.000 μισθοφόρους να γίνουν πολίτες των Συρακουσών (Δ.Σ., XI.72.3). Δεν είναι βέβαιο ότι ναυπηγήθηκαν ποτέ οι 200 τριήρεις [H. D. Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» *The Bulletin of the John Rylands Library* vol. 41, no 2 (1959) : 241].

[1425] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αποφθέγματα Βασιλέων και Στρατηγών», Γέλωνος, 3 (175A).

[1426] Το νόμισμα που κόπηκε μετά από την μάχη της Ιμέρας (480 π.Χ.) για την αποπληρωμή του δανείου στους πολίτες ονομάσθηκε «Δημαρέτιον» (Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «Δημαρέτιον»). Δες και L. D. C., «A Demareteion,» *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, 33, no 198 (August 1935), pp. 51-52 & plates. Ο Δ.Σ., XI.26.3, το ονομάζει «Δαμαρέτειον».

[1427] Δες νομίσματα των Συρακουσών την περίοδο που ήταν τύραννος ο Γέλων και μέχρι το 480 π.Χ. σε GCTV, nos 913-919, 1:96 και L. D. C., «The Coins of Syracuse,» *Museum of Fine Arts Bulletin* 8, no 47 (October 1910), pp. 34-35 & plates.

ρίλλου της Ιμέρας από τον Θήρωνα, τύραννο του Ακράγαντα. Σκοπός του Θήρωνα ήταν να δημιουργήσει ένα ελληνικό μέτωπο από Βορρά προς Νότο στην κεντροδυτική Σικελία και να απομονώσει τους Φοίνικες στην δυτική Σικελία. Ο Τήριλλος απευθύνθηκε στον φίλο του Καρχηδόνιο Αμίλκα μαζί με τον γαμπρό του Αναξίλα που είχε προσφερθεί να δώσει τα παιδιά του ως εγγύηση για την πίστη των δύο τυράννων, εάν οι Καρχηδόνιοι έφθαναν σε βοήθειά τους στην Σικελία. Τα γεγονότα αυτά πρέπει να συνέβησαν το 483 π.Χ., μια που οι Καρχηδόνιοι χρειάσθηκαν τρία χρόνια[1428] για να προετοιμασθούν για την απόβαση στην Σικελία. Παρομοίως, και ο Γέλων πρέπει να είχε σταθεροποιήσει την εξουσία του περί το 483/482 π.Χ., έτσι ώστε αμέσως να αφοσιωθεί στην στρατιωτική και ναυτική του προετοιμασία για μια μελλοντική σύγκρουση.

Το 480 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι επιτέθηκαν στους Έλληνες της Σικελίας και την ίδια χρονιά οι Πέρσες επιτέθηκαν στην Ελλάδα. Από τότε, αρχαίοι και νεώτεροι ιστορικοί προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα εάν η ταυτόχρονη επίθεση Καρχηδονίων και Περσών ήταν εσκεμμένη ή τυχαία. Οι Έλληνες της Σικελίας δεν μπόρεσαν να βοηθήσουν τους Έλληνες της κυρίως Ελλάδας ενώ και αντιστρόφως δεν ήταν δυνατόν να βοηθηθούν από εκείνους εναντίον των Καρχηδονίων. Η ανάλυση των ιστορικών δεδομένων θα δείξει ότι τα δύο γεγονότα δεν ήταν μάλλον προσχεδιασμένα, αλλά οι ιστορικές συγκυρίες βοήθησαν έτσι ώστε να συνδυασθούν και να απομονώσουν στρατιωτικά τους Έλληνες στην Ελλάδα από τους Έλληνες της Δύσεως. Υπό την περσική απειλή, οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους έστειλαν αντιπροσωπία στον Γέλωνα και του ζήτησαν να βοηθήσει στην αντιμετώπιση των Περσών με την αιτιολογία ότι εάν έπεφτε η Ελλάδα, τότε πολύ γρήγορα οι Πέρσες θα έφθαναν στην Σικελία. Ο Γέλων απάντησε ότι όταν εκείνος μαχόταν για να παραμείνει η Σικελία ελληνική δεν έλαβε βοήθεια. Τώρα, όμως, θα διέθετε τον στρατό του και το ναυτικό του καθώς και προμήθειες μέχρι το τέλος του πολέμου για να βοηθήσει τους Έλληνες της Ελλάδας, αλλά μόνον εάν διοριζόταν επικεφαλής του συμμαχικού στρατού. Φυσικά, οι απεσταλμένοι Λακεδαιμονίων και Αθηναίων αρνήθηκαν και αποχώρησαν άπρακτοι.

Ο Γέλων, όμως, για να προλάβει την επέλαση των Περσών προς την Σικελία σε πιθανή τους νίκη, μόλις πληροφορήθηκε ότι οι Ασιάτες πέρασαν τον Ελλήσποντο έστειλε στην Ελλάδα τον Κάδμο τον Κώο. Ο Κάδμος έπλευσε ανατολικά με σκοπό να φτάσει στους Δελφούς με τρεις πεντηκοντόρους,[1429] φέρνοντας μαζί του χρήματα και μηνύματα φιλίας. Σε περίπτωση νίκης των Περσών, είχε εντολή να τους προσφέρει τα χρήματα και «γῆν τε καὶ ὕδωρ»[1430] εκ μέρους του Γέλωνος, ενώ σε αντίθετη περίπτωση να επιστρέψει αμέσως πίσω, όπως και έγινε.[1431] Εν τω μεταξύ, οι Καρχηδόνιοι επιτέθηκαν στην Σικελία την ίδια περίοδο και ίσως η μάχη των Θερμοπυλών[1432] ή η ναυμαχία της Σαλαμίνας και η Μάχη της Ιμέρας στην Σικελία (480 π.Χ.) να έλαβαν κατά σύμ-

[1428] Δ.Σ., XI.1.5.

[1429] Η πεντηκοντόρος ήταν πολεμικό πλοίο με πενήντα κωπηλάτες και δύο αξιωματικούς, τουλάχιστον από τον Η' αιώνα π.Χ [J. S. Morrison and R. T. Williams, *Greek Oared Ships 900-322 B.C.* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1968), p. 47].

[1430] Ηρόδ., VII.163.

[1431] Ηρόδ., VII.157-164 και Δ.Σ., X.33. Η άποψη του Πολύβιου (XII.26b) ότι εστάλησαν αντιπρόσωποί του στην Ελλάδα για να διαπραγματευθούν θεωρείται ανεδαφική (Walbank on Polybius, 26b1, 2:404). Ο Finley, *Ancient Sicily*, p. 52, δεν βρίσκει για πιο λόγο θα ανταποκρινόταν ο Γέλων στην έκκληση των Ελλήνων, μια που οι βλέψεις του αφορούσαν μόνο στην Σικελία.

[1432] Δ.Σ., XI.24.1.

πτωση χώραν την ίδια ακριβώς ημέρα,[1433] αν και οι πληροφορίες αυτές θεωρούνται σήμερα μυθεύματα των αρχαίων ιστορικών για να δείξουν τον απόλυτο συγχρονισμό των επιθέσεων εναντίον των Ελλήνων.

Ήδη από την Αρχαιότητα ορισμένοι συγγραφείς θεώρησαν ότι η ταυτόχρονη επίθεση δεν ήταν τυχαία αλλά προγραμματισμένη. Υπήρχε η παράδοση ότι ο Ξέρξης έστειλε πρεσβεία στους Καρχηδόνιους και τους ζήτησε να συμπράξουν στην επιχείρηση κατά της Ελλάδας έτσι ώστε εκείνος να επιτεθεί στους Έλληνες της Ελλάδας και οι Αφρικανοί σε αυτούς που κατοικούσαν στην Μεγάλη Ελλάδα.[1434] Εν τούτοις, αυτή η συγκυρία μοιάζει να ανήκει στην παράδοση της εξυψώσεως του μεγαλείου των Ελλήνων, οι οποίοι αν και αντιμετώπισαν μια συγχρονισμένη και προμελετημένη επίθεση από Πέρσες και Καρχηδόνιους που τους εμπόδισε να ενώσουν δυνάμεις, τελικά νίκησαν και τους δύο εισβολείς σε ανεξάρτητες συγκρούσεις. Σε τελική ανάλυση, φαίνεται ότι παρά τις μακροχρόνιες προετοιμασίες Περσών και Καρχηδονίων να επιτεθούν στους Έλληνες, το ίδιο το συμβάν της επιθέσεως ήταν απλώς μια χρονική συγκυρία χωρίς προμελέτη.[1435]

Οι Καρχηδόνιοι, γνωρίζοντας ότι θα αντιμετώπιζαν έναν ισχυρό αντίπαλο, προετοιμάσθηκαν αναλόγως και έθεσαν επικεφαλής της εκστρατείας τον Αμίλκα Α', γιο του Μάγωνος από μητέρα από τις Συρακούσες. Ο Αμίλκας συγκέντρωσε 30.000 στρατιώτες από την Βόρεια Αφρική (αρχαία Λιβύη) και την δυτική Μεσόγειο, πολεμικά πλοία και βοηθητικά πλεούμενα εφοδιασμού[1436] και έπλευσε προς την Σικελία (χάρτης σε Morkot, p. 55 και ΙΕΕ, 2:356). Η τόσο μεγάλη κινητοποίηση των Καρχηδονίων δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο από τον γεγονός ότι η αδυναμία των Ετρούσκων αυτή την περίοδο να ελέγξουν την πειρατεία δημιουργούσε κινδύνους για τα λιμάνια που ήλεγχαν οι Αφρικανοί στην Σικελία και τους εμπορικούς πλόες.[1437] Καταιγίδα, όμως, κτύπησε την νηοπομπή και ο Αμίλκας έχασε τα πλοία που μετέφεραν τα άλογα του ιππικού και τα πολεμικά ῾άρματα, αλλά η κύρια δύναμή του έφθασε τελικά στην Πάνορμο (Palermo). Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η τρικυμία δεν έδωσε την ευκαιρία στον στόλο του Γέλωνα να εμποδίσει τους Καρχηδόνιους να πλησιάσουν στην Σικελία, εκτός εάν οι Συρακούσιοι δεν είχαν προλάβει να ενημερωθούν για τον διάπλου.

Με την υπόδειξη του Τηρίλλου, οι Καρχηδόνιοι κινήθηκαν προς την Ιμέρα και στρατοπέδευσαν έξω από την πόλη επάνω σε μικρό λόφο ενώ έσυραν τα πλοία τους στην ακτή και τα προστάτευσαν με τάφρο και πασσαλόπηκτο τείχος. Ο Αμίλκας πλησίασε με τον στρατό του την πόλη και κατατρόπωσε τους Ιμεραίους που βγήκαν έξω από τα τείχη. Τότε, ο τύραννος του Ακράγαντα Θήρων, που είχε σπεύσει με στρατό για να συνδράμει την Ιμέρα, έστειλε αμέσως να ζητήσει βοήθεια από τον γαμβρό του Γέλωνα των Συρακουσών. Ο τελευταίος είχε ενημερωθεί για την έλευση του καρχηδονιακού στρατού και έστειλε αμέσως 50.000 πεζούς και 5000 ιππείς.[1438] Ο στρατός αυτός έσκαψε προστατευτική τάφρο και χαράκωμα γύρω από την πόλη και «ἐποίησε θαρρεῖν»

[1433] Ηρόδ., VII.166 και Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, 1459a (XXIII).

[1434] Δ.Σ., XI.1.4 & XI.20.1. Πρβλ. Justinus, XIX.1 και Drachman, *Scholia in Pythionicas*, I:146a-146b.

[1435] Dunbabin, pp. 422-423 και ΙΕΕ, 2:356.

[1436] Οι αριθμοί των 300.000 ανδρών, 200 πολεμικών και 3000 βοηθητικών πλοίων (Δ.Σ., XI.20.2 και Ηρόδ., VII.165) θεωρούνται υπερβολικοί (Macan on Herodotus VII.165.7).

[1437] Finley, *Ancient Sicily*, pp. 52-53.

[1438] Δες χάρτες σε ΙΕΕ, 2:356.

(έδωσε θάρρος) στους κατοίκους της Ιμέρας που είχαν κατατρομάξει με τους Καρχηδόνιους. Ταυτοχρόνως, το ιππικό κυνήγησε τους εχθρούς που είχαν άτακτα διασκορπισθεί και έψαχναν για λάφυρα στην ύπαιθρο και συνέλαβε χιλιάδες. Εν τω μεταξύ, συνελήφθη αγγελιαφόρος των Σελινουντίων με επιστολές προς τον Αμίλκα που τον βεβαίωναν ότι θα έφθαναν οι ενισχύσεις σε ιππικό που του είχαν υποσχεθεί σε συγκεκριμένη ημερομηνία, η οποία ήταν συμπτωματικά η ημέρα που εκείνος ετοίμαζε μεγάλη θυσία.

Ο Γέλων, λοιπόν, κατέστρωσε ένα σχέδιο για να νικήσει τον Αμίλκα. Διέταξε τμήμα του ιππικού του να εμφανισθεί το ξημέρωμα στο στρατόπεδο των πλοίων του εχθρού σαν να ήταν οι ενισχύσεις που περίμεναν οι Καρχηδόνιοι από τον Σελινούντα. Έστειλε, επίσης, στους λόφους παρατηρητές για να τον ειδοποιήσουν αμέσως μόλις οι ιππείς γίνονταν δεκτοί στο ναυτικό στρατόπεδο του Αμίλκα, έτσι ώστε την κατάλληλη στιγμή να επέμβει εκείνος με τον στρατό του. Έτσι και έγινε. Μόλις οι ιππείς έγιναν δεκτοί στο στρατόπεδο έσπευσαν εκεί που ήταν ο Αμίλκας και τον σκότωσαν –ή έπεσε μόνος του στη φωτιά της θυσίας που προετοίμαζε– ενώ έβαλαν φωτιά στα πλοία. Μετά το σήμα των παρατηρητών, ο Γέλων όρμησε με τον στρατό του στο άλλο στρατόπεδο των Καρχηδονίων, οι οποίοι μόλις τον αντελήφθησαν βγήκαν για να τον αντιμετωπίσουν. Η μάχη ήταν σφοδρή και η σφαγή μεγάλη, άλλα όταν η φωτιά από τα πλοία έγινε πελώρια και έφθασαν τα νέα ότι ο Αμίλκας ήταν νεκρός, «οἱ μὲν Ἕλληνες ἐθάρρησαν, καὶ ταῖς φωναῖς καὶ ταῖς ἐλπίσι τῆς νίκης ἐπαρθέντες τοῖς φρονήμασιν ἐπέκειντο θρασύτερον τοῖς βαρβάροις, οἱ δὲ Καρχηδόνιοι καταπλαγέντες καὶ τὴν νίκην ἀπογνόντες πρὸς φυγὴν ἐτράπησαν.[1439] Μολαταύτα, η σφαγή συνεχίσθηκε ανελέητη, διότι ο Γέλων είχε δώσει διαταγή στους στρατιώτες του «μηδένα ζωγρεῖν» (κανέναν αιχμάλωτο), με αποτέλεσμα οι μισοί Καρχηδόνιοι και σύμμαχοί τους να σκοτωθούν. Όσοι κατέφυγαν σε οχυρή θέση, παραδόθηκαν γρήγορα γιατί δεν είχαν νερό. Η νίκη του Γέλωνος στην μάχη της Ιμέρας (480 π.Χ.) ήταν πολύ μεγάλη και εξαιτίας του ευφυούς στρατηγήματός του έγινε γρήγορα πολύ γνωστός στην Σικελία, αλλά και πέρα από αυτή. Τα 20 καρχηδονιακά πλοία που δεν είχαν τραβηχθεί στην ξηρά[1440] διέφυγαν κατάφορτα με φυγάδες για την Καρχηδόνα, αλλά έπεσαν σε τρικυμία και τελικά μόνο ένα με λίγους επιζήσαντες έφερε τα νέα στην βορειοαφρικανική πόλη: «πάντες οἱ διαβάντες εἰς τὴν Σικελίαν ἀπολώλασιν», όλοι είχαν χαθεί.[1441]

Οι Καρχηδόνιοι είχαν τρομοκρατηθεί από την ήττα τους και έβαλαν παρατηρητές να κοιτούν το πέλαγος μέρα νύχτα, διότι πίστευαν ότι ο Γέλων θα εξεστράτευε εναντίον τους με όλο του τον στρατό. Βρίσκονταν και σε μεγάλο πένθος, διότι σχεδόν κάθε σπίτι πενθούσε έναν νεκρό. Στο λιμάνι, κάποιοι ρωτούσαν όσους είχαν επιστρέψει για τους γιους τους, άλλοι για τα αδέλφια τους, ενώ πάρα πολλά παιδιά είχαν ορφανέψει από πατέρα. Οι Καρχηδόνιοι αποφάσισαν τελικά να στείλουν τους ικανότερους αντιπροσώπους τους ως πρεσβευτές για να διαπραγματευθούν με τον Γέλωνα πριν εκείνος φθάσει στην Αφρική. Εν τω μεταξύ, στην Σικελία, οι σκλάβοι, αιχμάλωτοι από τον

[1439] «οι μεν Έλληνες αναθάρρησαν, και από τις φωνές με τα νέα και από την ελπίδα για νίκη αναπτερώθηκε το ηθικό τους, και επέπεσαν με μεγαλύτερη ορμή επάνω στους βαρβάρους ενώ οι Καρχηδόνιοι καταπτοημένοι και έχοντας χάσει κάθε ελπίδα για νίκη, τράπηκαν σε φυγή» (Δ.Σ., XI.22.3).

[1440] Σχετικά με την εμπλοκή ή απραξία του ελληνικού στόλου δες Dunbabin, pp. 425-426.

[1441] Δ.Σ., XI.1.5 & XI.20-24 και πρβλ. Ηρόδ., VII.166-167. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η συμμετοχή του Θήρωνος στην μάχη. Η αναφορά του Πολύαινου (I.28) δεν φαίνεται να εξηγεί τίποτα για την συγκεκριμένη μάχη (αλλά πρβλ. Dunbabin, p. 425).

στρατό των Καρχηδονίων και των συμμάχων τους, είχαν κατακλύσει τον Ακράγαντα και οι Ακραγαντίνοι τούς χρησιμοποίησαν για μεγάλα δημόσια έργα, όπως ναοί και σύστημα απορροής αλλά και συλλογής υδάτων. Οι σικελικές Πόλεις που ήταν εχθρικές στις Συρακούσες έστειλαν πρέσβεις και ο Γέλων τούς παραχώρησε συμμαχίες ενώ σύντομα έφθασαν και οι απεσταλμένοι της Καρχηδόνας. Με δάκρυα στα μάτια του ζήτησαν «ἀνθρωπίνως αὐτοῖς χρήσασθαι», να τους λυπηθεί και να κλείσει μαζί τους ειρήνη. Ο Γέλων τους ζήτησε να πληρώσουν το κόστος του πολέμου, 2000 τάλαντα ασήμι (περ. 51.700 κιλά, AMCD), και το κόστος κατασκευής δύο ναών για να τοποθετηθεί το κείμενο της συμφωνίας και εκείνοι προσέφεραν στην σύζυγό του Δαμαρέτη χρυσό 100 ταλάντων (περ. 2600 κιλά),[1442] από τον οποίον κόπηκε ειδικό νόμισμα των Συρακουσών.[1443] Οι όροι αυτοί έχουν θεωρηθεί πολύ επιεικείς είτε διότι ο Γέλων δεν ήθελε να αφήσει την δυτική Σικελία στο έλεος του Θήρωνα, γεγονός που θα αύξανε την ισχύ του τελευταίου, είτε διότι δεν ήθελε να εμπλακεί σε έναν μακροχρόνιο πόλεμο με τους Καρχηδόνιους στην Αφρική.[1444] Την δεδομένη στιγμή ήταν ικανοποιημένος που τους είχε διώξει από το νησί και είχε αποκαταστήσει την ισορροπία δυνάμεων.

Μετά την περήφανη αυτή νίκη του, οι Συρακούσιοι θαύμαζαν και τιμούσαν τον Γέλωνα μέχρι να πεθάνει το 478 π.Χ., διότι τους παρείχε «πολλὴν εὐνομίαν» και «εὐπορίαν» αλλά και διότι μεταχειρίσθηκε «ἐπιεικῶς» τους ηττημένους και γενικώς συμπεριφερόταν προς όλους με φιλανθρωπία («φιλανθρώπως») και μεγάλη πραότητα («πραότατα»).[1445] Επίσης, φαίνεται ότι ο τύραννος οργάνωνε εκστρατείες καλλιέργειας της γης για να μην είναι χέρσα αλλά και για να απασχολούνται οι Συρακούσιοι.[1446] Όλα αυτά σχηματίζουν μια ειδυλλιακή εικόνα για τον Γέλωνα, αλλά ο σημερινός ιστορικός πρέπει να τον κρίνει και για την δράση του σε τοπικό επίπεδο στην Σικελία αλλά και ως προς την αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών, των Καρχηδονίων και των συμμάχων τους. Ο Γέλων διακρίθηκε ως στρατιωτικός ηγέτης στο πλευρό του τυράννου Ιπποκράτη και μετά τον θάνατό του δεύτερου το 491 π.Χ. ήταν τόσο δημοφιλής ώστε υποστηρίχθηκε από τους πολίτες της Γέλας για να αναλάβει την τυραννία. Από την εποχή εκείνη, λοιπόν, ήταν αγαπητός ανάμεσα στους συμπολίτες του.

Η στρατιωτική του δεξιότητα επιβεβαιώθηκε όταν το 485 π.Χ. και μετά από επιδέξιους χειρισμούς αλλά και με την υποστήριξη των Γαμόρων κατέλαβε την εξουσία στις Συρακούσες. Είχε αμέσως την διορατικότητα να μεταφέρει το κέντρο της διοικήσεώς του από την Γέλα στις Συρακούσες αλλά και να επιβάλει την ισχύ του στην περιοχή. Το 483 π.Χ., πολιόρκησε και κατέστρεψε τα Μέγαρα Υβλαία και έτσι έθεσε υπό τον έλεγχο του την νοτιοανατολική Σικελία. Αυτό ήταν ένα μήνυμα προς τις υπόλοιπες Πόλεις της περιοχής ότι ο Γέλων ήταν αποφασισμένος και χωρίς ενδοιασμούς για την στρατηγική του στο νησί. Συνεπώς, το 480 π.Χ. είχε ήδη ετοιμασθεί για οποιοδήποτε στρατιωτικό γεγονός στην Σικελία και διέθετε ισχυρό στρατό και στόλο. Ήταν τέτοια η φήμη για τον ίδιο και την στρατιωτική του δύναμη ώστε ήταν έτοιμος να επέμβει στην Ελλάδα είτε υπέρ των Ελλήνων είτε κλείνοντας συμφωνία με τους Πέρσες, σε περίπτω-

[1442] Μάλλον ειπώθηκε από τους Καρχηδόνιους ότι ο χρυσός προς την Δημαρέτη ήταν σαν να της έκαναν δώρο διάδημα αξίας 100 ταλάντων (Δ.Σ., XI.26.3).

[1443] Δ.Σ., XI.25-26 και εικόνα νομίσματος σε Woodhead, plate 42a.

[1444] ΙΕΕ, 2:356.

[1445] Δ.Σ., XI.23.3 & XI.38 & XI.67.2 & Αιλιανός, Π.Ι., XIII.37.

[1446] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αποφθέγματα Βασιλέων και Στρατηγών», Γέλωνος, 2 (175Α).

ση νίκης τους. Όταν ο καρχηδονιακός στρατός επιτέθηκε στην Ιμέρα, ο Γέλων διείδε ότι απειλείτο η κυριαρχία του στην ανατολική Σικελία και κατ' επέκταση ο ελληνικός έλεγχος του νησιού και έσπευσε να σταματήσει τον εχθρό. Όμως δεν ακολούθησε τους Καρχηδόνιους στην Αφρική, δεν εξεστράτευσε στην δυτική Σικελία εναντίον των Φοινίκων και ντόπιων, αλλά επέστρεψε στις Συρακούσες. Είτε οι Πέρσες νικούσαν στην Ελλάδα είτε οι Έλληνες, ο Γέλων έπρεπε να είναι στις Συρακούσες γιατί δεν γνώριζε ποιος θα μπορούσε να καταφθάσει εκεί. Συνεπώς, δεν είχε σκοπό να ακολουθήσει τους ηττημένους στην Αφρική και θα χάρηκε πάρα πολύ όταν δέχθηκε τους πρέσβεις των Καρχηδονίων, οι οποίοι ομολογούσαν την ταπεινωτική τους ήττα. Ο Γέλων, λοιπόν, βασιζόμενος στην στρατιωτική του ευφυΐα κατάφερε, έστω και για πολύ λίγο, να γίνει ο πρώτος τύραννος ολόκληρης της Σικελίας. Οι Έλληνες διατήρησαν την κυριαρχία στο νησί κατά το πρώτο τέταρτο του Ε' αιώνα π.Χ. παρότι οι Φοίνικες και οι ντόπιοι Σικελοί έμειναν στις πόλεις τους.

Ανάθημα στους Δελφούς με επίγραμμα που αποδίδεται στον Συμωνίδη χαιρετίζει τις νίκες των Δεινομενιδών και την βοήθειά τους για την επίτευξη της ειρήνης, γεγονός που δείχνει την πολύ μεγάλη εκτίμηση την οποία έχαιραν οι συγκεκριμένοι τύραννοι της Σικελίας.

> Εγώ λέγω ότι ο Γέλων, ο Ιέρων, ο Πολύζηλος, ο Θρασύβουλος,
> τα παιδιά του Δεινομένη, αφιέρωσαν τους τρίποδες,
> αφού νίκησαν τα βάρβαρα έθνη, μεγάλη δε παρείχαν
> βοήθεια στους συμμάχους Έλληνες για την ελευθερία.[1447]

Η μάχη της Ιμέρας το 480 π.Χ. ορίζει την ενηλικίωση των ελληνικών αποικιών στην Σικελία με την επικράτηση ενός ισχυρού τυράννου, του Γέλωνος, και την εξασφάλιση της ειρήνης και της ευημερίας στο νησί με την εκδίωξη των ηττημένων Καρχηδονίων. Την ίδια εποχή που οι Αθηναίοι με την νίκη εναντίον των Περσών διατήρησαν την ανεξαρτησία των ελληνικών Πόλεων, οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους με την νίκη επί των Καρχηδονίων εμπόδισαν την κατάληψή του νησιού από τους Αφρικανούς. Αν θεωρήσουμε, λοιπόν, ότι οι Έλληνες της κυρίως Ελλάδας εμπόδισαν την εξάπλωση της περσικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη και διατήρησαν τα δημοκρατικά τους πολιτεύματα, με ανάλογο τρόπο οι Έλληνες Σικελιώτες προστάτευσαν την Ιταλία και εμπόδισαν την επέκταση των Αφρικανών στην νοτιοκεντρική Ευρώπη.

Μετά την μάχη της Ιμέρας και αφού ο Γέλων δεν επιδίωξε την κατάληψη ολόκληρου του νησιού, η Σικελία βρέθηκε πάλι χωρισμένη σε σφαίρες επικρατείας τοπικών δυνάμεων. Στα δυτικά του νησιού, οι φοινικικές περιοχές και οι πόλεις των ντόπιων Ελύμων μαζί με τον ελληνικό Σελινούντα έμειναν τυπικά προσκολλημένες στην Καρχηδόνα, αν και κατά τον υπόλοιπο Ε' αιώνα π.Χ. οι Καρχηδόνιοι δεν εμφανίσθηκαν στο νησί. Η κεντρική και ανατολική Σικελία βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των τυράννων δύο Πόλεων. Οι Συρακούσες είχαν υπό την δικαιοδοσία τους την Νάξο, τους Λεοντίνους, την Κατάνη και την Καμάρινα, δηλαδή ολόκληρη την ανατολική Σικελία, ενώ ο Ακράγας ήλεγχε την Γέλα και την Ιμέρα, δηλαδή ολόκληρη την κεντρική Σικελία. Στο βορειοδυτικό άκρο του νησιού, η Μεσσήνη, που βρισκόταν στην σικελική

[1447] Πρβλ. Drachman, *Scholia in Pythionicas*, I:152a και GA, VI:214 και AP., VI:214.

πλευρά των στενών ανάμεσα στην Σικελία και στην Ιταλία, ήταν τμήμα της επικράτειας του Ρηγίου, που βρισκόταν ακριβώς απέναντι. Αυτή την χρονική στιγμή, λίγο μετά το 480 π.Χ., ο ιστορικός παρατηρητής θα μπορούσε να υποθέσει ότι η Σικελία βρισκόταν στην αρχή μιας εποχής που Έλληνες, Φοίνικες και ντόπιοι μπορούσαν να ζήσουν ειρηνικά και να ευημερήσουν σε ένα νησί που δεν απειλούνταν από εξωτερικούς εχθρούς. Η αιώνια όμως ανταγωνιστικότητα και αντιπαλότητα των Ελλήνων μεταξύ τους, που και μέχρι τις μέρες μας βάζει πολλές φορές σε κίνδυνο μέχρι και την ίδια την ύπαρξη του ελληνικού έθνους, δεν επέτρεψε την επίτευξη τέτοιου στόχου.

Εν τούτοις, οι τύραννοι προσπάθησαν να ισχυροποιήσουν τους δεσμούς φιλίας και συμμαχίας μεταξύ τους δημιουργώντας συγγενικές σχέσεις. Ήδη, πριν από το 480 π.Χ., ο Γέλων των Συρακουσών είχε νυμφευθεί την κόρη του Θήρωνος του Ακράγαντα και είχε ισχυροποιήσει την μεταξύ τους συμμαχία. Για να μην χαθεί η συγγενική σχέση και άρα και η συμμαχία μεταξύ Γέλας και Ακράγαντα, μετά τον θάνατο του Γέλωνος, ο αδελφός του Πολύζαλος ή Πολύζηλος νυμφεύθηκε την χήρα του αδελφού του Δημαρέτη ή Δαμαρέτη και ανέλαβε την τυραννία της Γέλας. Ταυτοχρόνως, ο Πολύζαλος έδωσε για σύζυγο στον Θήρωνα την κόρη του από προηγούμενο γάμο.[1448] Επιπλέον, ο Ιέρων νυμφεύθηκε την κόρη του Αναξίλα.[1449] Παρ' όλα αυτά, οι αντιζηλίες και προστριβές ανάμεσα στους δύο εξ αγχιστείας συγγενείς ήταν έντονες μέχρι που έφτασαν στο σημείο ο ένας να επιδιώκει την εξολόθρευση του άλλου. Λέγεται ότι ο Ιέρων έστειλε τον Πολύζαλο με μισθοφορικό στρατό να βοηθήσει τους Συβαρίτες που πολιορκούνταν από τους Κροτωνιάτες σε κάποιον από τους πολέμους τους του πρώτου τετάρτου του Ε' αιώνα π.Χ. με την ελπίδα πως θα σκοτωνόταν. Αντιθέτως, όμως, ο Πολύζαλος γύρισε νικητής και κατέφυγε στον Θήρωνα για να προφυλαχθεί. Τελικά, ο πόλεμος μεταξύ Συρακουσών και Ακράγαντα απεφεύχθη την τελευταία στιγμή και ο Πολύζαλος παρέμεινε τύραννος της Γέλας.[1450]

Μετά από αυτά τα γεγονότα, ο Ιέρων φαίνεται ότι ενδιαφερόταν να αδρανοποιήσει την Μεσσήνη και το Ρήγιο ως προς την εμπλοκή τους στα σικελικά και ιταλικά πράγματα και να εδραιώσει την ισχύ του στην νοτιοδυτική Ιταλία. Οι δύο Πόλεις ανακάλυψαν πολύ γρήγορα ότι δεν μπορούσαν να έχουν ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική. Ενώ ήταν έτοιμες να επιτεθούν στους Λοκρούς, ο Ιέρων έστειλε πρέσβεις και τους μήνυσε να σταματήσουν οποιαδήποτε σκέψη για επέμβαση.[1451] Η ευκαιρία που έψαχνε ο Ιέρων για να επεκτείνει την επιρροή του στην νότια Ιταλία ήρθε το 474 π.Χ., όταν πρεσβεία από την Κύμη της Ιταλίας ζήτησε την βοήθεια του για να αντιμετωπίσει Ετρούσκους και ίσως και Καρχηδόνιους που απειλούσαν την πόλη. Ο Συρακούσιος τύραννος έστειλε αμέσως πολεμικά πλοία, τα οποία με την βοήθεια των Κυμαίων καταναυμάχησαν τον ετρουσκικό στόλο και βύθισαν πολλά εχθρικά πλοία.[1452] Μετά την νίκη του,

---

[1448] Drachman, *Scholia in Olympionicas*, II:29d και Drachman, *Scholia in Olympionicas*, II: (προοίμιον) Inscr. = Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 93a.

[1449] Drachman, *Scholia in Pythionicas*, I:112 = Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 97 = Φίλιστος/Philistus Syracusanus, FGrH, 556, Fr. 50.

[1450] Πρβλ. Δ.Σ., XI.48 και Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 93b.

[1451] Drachman, *Scholia in Pythionicas*, II:38.

[1452] Drachman, *Scholia in Pythionicas*, I:137c και Δ.Σ., XI.51. Κατά μία άποψη, η επέμβαση του Ιέρωνα οφειλόταν σε απάντηση προηγούμενης ετρουσκικής επιθέσεως του Velthur Spurinna στην Σικελία, αν και δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την χρονολόγηση του γεγονότος. Δες Elena Massi, «Gli 'Elogia Degli Spurinna',» *Bollettino, La Società Tarquiniense d'Arte e Storia*, no 21 (1992): 38-42.

έστειλε λάφυρα στην Ολυμπία.[1453] Μετά από την ναυμαχία αυτή, το νότιο Τυρρηνικό Πέλαγος ήταν πλέον υπό των έλεγχο των Συρακουσίων. Η ναυμαχία σηματοδότησε και την αρχή της παρακμής των Ετρούσκων στην Ιταλία με όλες τις θετικές συνέπειες που αυτό είχε για την άνοδο της Ρώμης.

Μετά την επιτυχία του στην νότια Ιταλία, δόθηκε ευκαιρία στον Ιέρωνα να επέμβει στην Σικελία και να εξουδετερώσει την Ιμέρα και τον Ακράγαντα. Μετά την μάχη της Ιμέρας, το 480 π.Χ., ο Θρασύδαιος, γιος του Θήρωνος του Ακράγαντα, εγκαταστάθηκε τύραννος στην Ιμέρα. Γρήγορα, όμως, ο τραχύς τρόπος διακυβερνήσεως του τυράννου οδήγησε τους Ιμεραίους να απευθυνθούν στον Ιέρωνα για βοήθεια, να θέσουν την Πόλη στην διάθεσή του και να συμμαχήσουν μαζί του εναντίον του Θήρωνος. Ο Ιέρων, όμως, προτίμησε να προδώσει τους Ιμεραίους στον Θήρωνα, ο οποίος συνέλαβε πολλούς και τους σκότωσε.

Το 472 π.Χ. ο Θήρων πέθανε και τον διαδέχθηκε ο γιος του Θρασύδαιος, ο οποίος ήταν τώρα τύραννος και της Ιμέρας και του Ακράγαντα. Ενώ ο Θήρων διοικούσε «ἐπιεικῶς» και έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως ανάμεσα στους πολίτες, ο γιος του ήταν βάναυσος, διέταζε να σκοτώνουν πολίτες και «ἦρχε τῆς πατρίδος παρανόμως καὶ τυραννικῶς». Για να διαφυλάξει την ζωή και την εξουσία του,[1454] ο Θρασύδαιος στρατολόγησε περισσότερους από 20.000 πεζούς και ιππείς, μισθοφόρους αλλά και πολίτες από την Ιμέρα και τον Ακράγαντα με απώτερο σκοπό να επιτεθεί στις Συρακούσες. Ο Ιέρων, όμως, εφήρμοσε την πολιτική κατά την οποία η καλύτερη άμυνα είναι η επίθεση και κινήθηκε πρώτος εναντίον του Ακράγαντα. Ο Θρασύδαιος νικήθηκε, διέφυγε αλλά σκοτώθηκε και οι Ακραγαντίνοι ζήτησαν τελικά ειρήνη.[1455] Μετά από αυτή του την νίκη, η επιρροή του Ιέρωνος και των Συρακουσών εκτεινόταν από την Κύμη της Κάτω Ιταλίας μέχρι και την δυτική Σικελία.

Ο θάνατος του Ιέρωνος το 467 π.Χ., όμως, έφερε για λίγους μήνες στην εξουσία τον αδελφό του Θρασύβουλο, ο οποίος ήταν «βίαιος» και «φονικός», σκότωσε πολλούς, ενώ εξόρισε άλλους πολίτες αδίκως και δήμευσε τις περιουσίες τους. Οι πολίτες επαναστάτησαν εναντίον του και έτσι αυτός με 15.000 μισθοφόρους και άλλους υποστηρικτές του οχυρώθηκε στην Αχραδίνη και στην Ορτυγία των Συρακουσών. Οι επαναστάτες, που ήλεγχαν την Τύχη,[1456] με την βοήθεια στρατού και στόλου από την Γέλα, τον Ακράγαντα και τον Σελινούντα έδωσαν μάχη σε ξηρά και θάλασσα με τον τύραννο και τον νίκησαν. Ο Θρασύβουλος αναγκάσθηκε να έρθει σε συμφωνία με τους Συρακούσιους και να αποχωρήσει. Βρήκε καταφύγιο στους Λοκρούς.[1457]

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι τύραννοι των Πόλεων της Σικελίας χρησιμοποίησαν κάθε βίαιο μέσο για να επικρατήσουν πολιτικά και να πλουτίσουν. Από την άλλη πλευρά, χρησιμοποίησαν τον πλούτο τους και για να προσελκύσουν γλύπτες και λογο-

[1453] Για επιγραφή σε ετρουσκικό κράνος δες κεφ. 1, υποκεφ. «Οι Έλληνες στην Σικελία και στην Ιταλία (Η’-ΣΤ’ αιώνας π.Χ.)».

[1454] Δες άλλες υποθέσεις για τους λόγους της στρατιωτικής προετοιμασίας του Θρασύδαιου σε ΙΕΕ, 3α:142.

[1455] Δ.Σ., XI.48 & XI.53.

[1456] Για την τοπογραφία της δες χάρτη των αρχαίων Συρακουσών στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:153_of_%27A_Smaller_History_of_Rome_..._New_and_thoroughly_revised_edition_by_A._H._J._Greenidge,_etc%27_(11297730785).jpg> ή στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Putz97.jpg>.

[1457] Δ.Σ., XI.66-68.

τέχνες για να υμνήσουν με τα έργα τους τους ίδιους και τις νίκες τους σε μάχες αλλά και ιερούς αθλητικούς αγώνες στην Ελλάδα. Έπεισαν τον Πίνδαρο να τους υμνήσει ως παραδείγματα αναχρονιστικού για την εποχή αρχαϊκού ηρωισμού. Τελικά «η τυραννία ήταν κακό πράγμα» αλλά άφησε σημαντικό σημάδι στην Ιστορία της Σικελίας.[1458] Μπορεί, μάλιστα, οι Συρακούσιοι τύραννοι να μην βοήθησαν τους Έλληνες εναντίον των Περσών, αλλά πρώτα με τον Γέλωνα και μετά με τον Ιέρωνα διασφάλισαν την ελευθερία και ανεξαρτησία των Ελλήνων της Μεγάλης Ελλάδας.

Μετά τον θάνατο του Θρασύδαιου, στον Ακράγαντα οι πολίτες επανέφεραν «την δημοκρατίαν» ενώ στις Συρακούσες οι πολίτες «ελευθερώσαντες την πατρίδα» από τον Θρασύβουλο απηλλάγησαν από την τυραννία. Μάλιστα, οι Συρακούσιοι, αφού συμφώνησαν με τους μισθοφόρους του τυράννου ώστε οι δεύτεροι να φύγουν από την πόλη, στις άλλες Πόλεις που είχαν τυραννίες «ἀποκατέστησαν [...] τὰς δημοκρατίας». Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, περί το 466 π.Χ., έπεσαν οι τυραννίες στις ελληνικές Πόλεις και αντικαταστάθηκαν από δημοκρατίες. Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει (δες παραπάνω), στις Συρακούσες συνήλθε η εκκλησία του δήμου και αποφάσισε ότι οι άρχοντες θα εξελέγοντο από τους παλαιούς πολίτες της Πόλεως μόνο και όχι ανάμεσα στους 7000 που είχαν πολιτογραφηθεί από την εποχή του Γέλωνος και μετά, διότι είχαν υπάρξει πιστοί στους τυράννους. Εκείνοι, όμως, επιτέθηκαν στους πολίτες αλλά μετά από μάχη σε ανοικτό πεδίο νικήθηκαν και οι δημοκρατικοί επικράτησαν απολύτως στην Πόλη. Η δημοκρατία αυτή διήρκεσε στις Συρακούσες μέχρι την αναβίωση της τυραννίας από τον Διονύσιο Α' το 405 π.Χ.[1459]

Το «δημοκρατικό ιντερλούδιο»[1460] (466-405 π.Χ.) των Σικελικών Πόλεων, όπως εύστοχα χαρακτηρίσθηκε από τον ιστορικό M. I. Finley, έχει συσκοτισμένα ιστορικά αίτια. Μια τυραννία θα μπορούσε κάλλιστα να την διαδεχθεί μία άλλη τυραννία, όπως είχε γίνει αρκετές φορές στο ελληνικό σικελικό παρελθόν, αλλά στην προκειμένη περίπτωση οι τυραννίες αντικαταστάθηκαν από δημοκρατίες, αλλά δεν γνωρίζουμε την αιτία για αυτή την μεταβολή. Επίσης, δεν γνωρίζουμε τα ονόματα των ηγετών της δημοκρατικής μεταρρυθμίσεως ή των νομοθετών της, με μοναδική εξαίρεση εκείνο του φιλόσοφου Εμπεδοκλή του Ακράγαντα. Όμως, η περίοδος αυτή του δημοκρατικού διαλείμματος, ανάμεσα στην σικελική περίοδο των πρώτων τυράννων και σε εκείνη των μεγάλων στρατηγών τυράννων, σημαδεύτηκε από δύο μεγάλους πολέμους των Ελλήνων Σικελιωτών και κυρίως των Συρακουσίων με τους Αθηναίους.

Συρακούσιοι εναντίον Αθηναίων στην Σικελία

Η στρατιωτική Ιστορία έχει πάντα δύο όψεις: αυτή των νικητών και εκείνη των ηττημένων. Στην Αρχαία Ιστορία, συνήθως η διήγηση που έχει φθάσει μέχρι εμάς περιέχει μόνο τις απόψεις, τις ερμηνείες και τις νικηφόρες εκστρατείες και ναυμαχίες των τελικών νικητών. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, όπως είναι οι δύο εκστρατείες, όπως θα τις ονόμαζαν οι Αθηναίοι, ή εισβολές, όπως θα τις έλεγαν οι Συρακούσιοι, στην Σικελία. Ο Θουκυδίδης, που ήταν κοντύτερα στα γεγονότα, αλλά και ο Διόδωρος Σικελιώτης που χρησιμοποίησε γραπτά ιστορικών συγχρόνων με τα γεγονότα, μας έχουν παραδώσει τις δύο πλευρές των γεγονότων: αυτή των Αθηναίων και εκείνη των Συρα-

---

[1458] Finley, *Ancient Sicily*, pp. 54-57.
[1459] Δ. Σ., XI.68 & 72-73 & 76.
[1460] Finley, *Ancient Sicily*, ch. 5.

κουσίων. Εξετάσαμε ήδη τους λόγους για τις αθηναϊκές εκστρατείες στην Σικελία κατά το δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ. αλλά και τα γεγονότα όπως τα έζησαν οι Αθηναίοι.[1461] Τώρα, θα μελετήσουμε τα γεγονότα από την άλλη πλευρά του λόφου, τους Συρακούσιους, όσο βέβαια μας το επιτρέπουν οι αρχαίες πηγές.

Η Α' Αθηναϊκή Εισβολή στην Σικελία (427-424 π.Χ.)

Γύρω στο 450 π.Χ., οι Αθηναίοι είχαν συνάψει συμμαχία με τους Λεοντίνους στην Σικελία χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε το συγκεκριμένο όφελος των δύο μερών, με εξαίρεση την επιθυμία της σικελικής Πόλεως για προστασία από μια μεγάλη δύναμη και το ενδιαφέρον της δεύτερης να έχει πρόσβαση στο νησί. Το 433/2 π.Χ., η συμμαχία αυτή ανανεώθηκε, ενώ συνήφθη ξεχωριστή συμφωνία με το Ρήγιο (Ιστορική Πηγή 9). Υποθέτουμε ότι αυτή την εποχή οι Συρακούσες είχαν αρχίσει μια πολιτική κυριαρχίας στην Σικελία, πιθανόν για τον έλεγχο της σιτοπαραγωγής, η οποία κατέληξε σε στρατιωτική επέμβαση εναντίον της Πόλεως των Λεοντίνων. Το 427 π.Χ., στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Λεοντίνοι κάνοντας χρήση της ανανεωμένης συμφωνίας ζήτησαν την βοήθεια των Αθηναίων για να προστατευθούν από την επιθετικότητα των Συρακουσών. Η μεγάλη σικελική Πόλη είχε συμμαχήσει με τις δωρικές Πόλεις της Σικελίας και τους Λοκρούς, ενώ οι χαλκιδικές Πόλεις του νησιού, η Καμάρινα, και το Ρήγιο είχαν συνταχθεί με τους Λεοντίνους. Οι πολίτες των Λεοντίνων και οι σύμμαχοί τους, νοιώθοντας ότι ήταν αποκλεισμένοι και από την ξηρά και από την θάλασσα, έστειλαν πρέσβεις στους Αθηναίους ζητώντας την βοήθειά τους. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να στείλουν (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:207 και καλύτερα σε HW, 13)[1462] μικρή μοίρα 20 πολεμικών πλοίων υπό την διοίκηση των στρατηγών Λάχη και Χαροιάδη για να βοηθήσουν τους συμμάχους τους, όχι μόνο διότι ήταν ομόφυλοι Ίωνες αλλά περισσότερο διότι ήθελαν να εμποδίσουν την αποστολή σικελικών σιτηρών στους Λακεδαιμόνιους αλλά και να διερευνήσουν εάν θα μπορούσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τα σικελικά πράγματα.[1463]

Τα ερωτήματα σχετικά με την αθηναϊκή αποστολή είναι πολύ σημαντικά για να κατανοήσουμε την εμπλοκή των Αθηναίων στην Σικελία. Έχει υποστηριχθεί ότι η δικαιολογία των Αθηναίων ότι έπρεπε να ανταποκριθούν στην έκκληση των συμμάχων τους στην Δύση συγκάλυπτε στην πραγματικότητα μια αδύναμη απόφαση της Πόλεως για μικρή διερευνητική βοήθεια, η οποία έκρυβε διάσταση γνωμών. Όντως, την περίοδο αυτή στην Αθήνα δεν υπήρχε σύμφωνη γνώμη για μια συγκεκριμένη στρατηγική σχετικά με τους Έλληνες της Δύσεως και τον ρόλο που πιθανόν να έπαιζαν στην εξέλιξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι πολίτες πρέπει να ήταν υπέρ της αποστολής βοηθείας είτε ήταν υπέρ του πολέμου είτε ήταν μετριοπαθείς. Επίσης, λόγω του λοιμού που είχε ξεσπάσει ήταν φυσιολογικό οι Αθηναίοι να μην ήθελαν να διακινδυνεύσουν μια μεγάλη αποστολή στην Σικελία. Ορισμένοι όμως που παρακολουθούσαν το ταμείο της Πόλεως, έβλεπαν ότι τα αποθεματικά της Αθήνας δεν επέτρεπαν την μακροχρόνια συνέχιση του πολέμου. Συνεπώς, εάν χρησιμο-

[1461] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 273 & 284-291.

[1462] Στον χάρτη της ΙΕΕ, η «εξ Αθηνών» (sic) πορεία των Αθηναϊκών πλοίων έπρεπε να είναι σχεδιασμένη πιο ψηλά, στο ύψος του Τάραντα διότι τα πλοία ήρθαν από την Κέρκυρα και έπλευσαν κατά μήκος της νοτιοϊταλικής ακτής προς την Σικελία.

[1463] Justinus, IV.3.

ποιούσαν τον σιτοβολώνα της Σικελίας για να έχουν προμήθειες και τις σικελικές Πόλεις και κυρίως τις Συρακούσες για να τους διαθέσουν πολεμιστές και πλοία ή και χρήματα στο πολεμικό ταμείο, θα μπορούσαν να νικήσουν στον πόλεμο στην Ελλάδα.[1464]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 9
ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΡΗΓΙΟΥ
& ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΛΕΟΝΤΙΝΩΝ
(433/2 π.Χ.)

Αρχαίο κείμενο αποκαταστημένο σε PHI Greek Inscriptions, # PH54, IG I^3 52 = IG I^2 51 = SGHI, no 63. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Θεοί: Οι πρέσβεις από το Ρήγιο, οι οποίοι συνήψαν την συμμαχία και έδωσαν τον όρκο, ο Κλέανδρος γιος του Ξεν [... γιος του ...] τίνο, ο Σιληνός του Φόκο [...] επί του άρχοντος Αυσεύδος και στην βουλή στην οποία ο Κριτιάδης ήταν ο πρώτος γραμματεύς, αποφάσισε η βουλή και ο δήμος όταν ο Ακαμαντίς επρυτάνευε, ο Χαρίας ήταν γραμματεύς, ο Τιμόξενος προήδρευε, ο Καλλίας πρότεινε: συμμαχία να γίνει ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Ρηγίνους. Τον όρκο να δώσουν οι Αθηναίοι ώστε τα πάντα να είναι ακριβή και ειλικρινή και ανεπιτήδευτα από την πλευρά των Αθηναίων και στο διηνεκές σε σχέση με τους Ρηγίνους. Ορκίζονται τα ακόλουθα: να είμαστε σύμμαχοι πιστοί και δίκαιοι και ισχυροί και ειλικρινείς στο διηνεκές για τους Ρηγίνους και να τους βοηθήσουμε σε ό,τι [...]

Αρχαίο κείμενο αποκαταστημένο σε PHI Greek Inscriptions, # PH55, IG I^3 53 = IG I^2 52 = SGHI, no 64. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Θεοί: Οι πρέσβεις από τους Λεοντίνους, οι οποίοι συνήψαν την συμμαχία και έδωσαν τον όρκο, ο Τιμένωρ γιος του Αγαθοκλή, ο Σώσις γιος του Γλαυκία, ο Γέλων γιος του Εξέκεστου, με γραμματέα τον Θεότιμο γιο του Ταυρίσκου, προεδρεύοντος του Αυσεύδος, στην βουλή στην οποία γραμματεύς ήταν ο Κριτιάδης. Αποφάσισε η βουλή και ο δήμος όταν επρυτάνευε ο Ακαμαντίς, γραμματέας ήταν ο Χαρίας, προήδρευε ο Τιμόξενος. Ο Καλλίας πρότεινε: συμμαχία να γίνει ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Λεοντίνους και όρκος να δοθεί και να γίνει αποδεκτός. Οι Αθηναίοι να ορκισθούν τα εξής: σύμμαχοι θα γίνουμε με τους Λεοντίνους εις το διηνεκές ανεπιτηδεύτως και ειλικρινώς. Ομοίως, οι Λεοντίνοι να ορκισθούν: σύμμαχοι θα γίνουμε ανεπιτηδεύτως και ειλικρινώς. Για το [...]

[1464] Donald Kagan, *The Archidamian War* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1974), pp. 181-186.

Ο μικρός αθηναϊκός στόλος ελλιμένισε στο Ρήγιο, διότι οι Λεοντίνοι δεν είχαν ασφαλές λιμάνι αλλά και για λόγους ασφαλείας, επειδή η πόλη ήταν πολύ κοντά στις Συρακούσες. Προφανώς, οι Αθηναίοι ήθελαν να ελέγξουν το στενό της Μεσσήνης, για να εμποδίσουν την μεταφορά σιτηρών προς την Πελοπόννησο.[1465] Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος ήταν αναγκαίο να έχουν υπό τον έλεγχό τους την πόλη της Μεσσήνης, για να την χρησιμοποιήσουν ως βάση τους στην Σικελία. Ο απώτερος στόχος ήταν να συνασπίσουν τις σικελικές Πόλεις με ομόφυλο ιωνικό πληθυσμό, να έχουν τον έλεγχο των γειτονικών θαλασσών αλλά και να έχουν στο πλευρό τους τους ντόπιους Σικελούς, έτσι ώστε να φοβίσουν τους Συρακούσιους, να τους εμποδίσουν να επεκταθούν στο νησί αλλά και σε μελλοντική σύρραξη να νικήσουν τους Συρακούσιους και τους συμμάχους τους. Λίγο μετά την άφιξή του, ο αθηναϊκός στόλος χωρίσθηκε στα δύο σε αναγνωριστικές αποστολές στα παράλια του νησιού. Συγκεκριμένα, ο στρατηγός Λάχης με δέκα πλοία έπλευσε κατά μήκος των νοτίων παραλίων της Σικελίας μέχρι τα ανοιχτά της Καμάρινας, ενώ ο Χαροιάδης με τα υπόλοιπα πλοία κινήθηκε ανοιχτά των ανατολικών παραλίων σε ύδατα που ήλεγχαν οι Συρακούσιοι. Ο στρατηγός Χαροιάδης συνάντησε σικελικό στόλο, ναυμάχησε αλλά σκοτώθηκε.[1466] Ο Λάχης, όμως, αφού έλαβε ενισχύσεις 20 πολεμικών πλοίων από το Ρήγιο, επιτέθηκε στις Αιολίδες Νήσους (Lipari), βόρεια της Σικελίας, οι κάτοικοι των οποίων ήταν σύμμαχοι των Συρακουσίων. Άρα, η εξουδετέρωση εχθρών κοντά στο στενό της Μεσσήνης ήταν αναγκαία και επιτακτική. Παρά την καταστροφή της υπαίθρου στην οποία επιδόθηκαν οι σύμμαχοι, οι κάτοικοι των νησιών δεν συνθηκολογούσαν, ενώ η έλλειψη νερού ανάγκασε τους επιτιθέμενους να αποχωρήσουν. Φαίνεται ότι επέστρεψαν και τον χειμώνα του 427/6 π.Χ., αλλά χωρίς αποτέλεσμα.[1467] Μετά την πρώτη αποτυχία, ο στόλος επιτέθηκε στους Λοκρούς που ήταν εχθροί του Ρηγίου και οι Αθηναίοι κατέλαβαν 5 πλοία τους.

Το επόμενο βήμα ήταν η κατάληψη των Μυλών, μικρής Πόλεως ή και φρουρίου δυτικά της Μεσσήνης, αλλά και η κατάληψη της Μεσσήνης της ίδιας. Οι σύμμαχοι αποβιβάσθηκαν από τα πλοία, επιτέθηκαν στις Μυλές (Μυλαί), σκότωσαν περισσότερους από 1000 στρατιώτες και ανάγκασαν τους αποκλεισμένους στην ακρόπολη να παραδοθούν. Κατόπιν, τους πήραν μαζί τους και εξεστράτευσαν εναντίον της Μεσσήνης, όπου οι πολίτες παραδόθηκαν και προσέφεραν ομήρους και άλλες εγγυήσεις.[1468] Η επιτυχία της επιχειρήσεως αυτής ήταν μεγάλη, διότι πολύ γρήγορα οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το στενό της Μεσσήνης. Επίσης, έδωσε το σύνθημα σε άλλες Πόλεις να αποσπασθούν από την συμμαχία τους με τις Συρακούσες και ενεθάρρυναν και ντόπιους Σικελούς να επαναστατήσουν εναντίον των Συρακουσίων. Οι σύμμαχοι, με την βοήθεια ντόπιων Σικελών, επιτέθηκαν στην σικελική πόλη Ίνησσα (ή Αίτνα), η οποία αποτελούσε τον πρώτο κυματοθραύστη προς τις περιοχές των ντόπιων Σικελών που ήταν σύμμαχοι των Συρακουσίων. Όμως απέτυχαν να καταλάβουν την πόλη ενώ είχαν και κάποιες απώλειες. Η οδός, λοιπόν, προς τις Συρακούσες ήταν προς το παρόν φραγμένη. Ως εκ τούτου, οι Αθηναίοι γύρισαν προς τους Λοκρούς, όπου νίκησαν μικρή δύναμη 300 οπλιτών, ενώ αμέσως μετά, με μια συνδυασμένη

[1465] Θουκ. III.86.
[1466] Θουκ., III.90.2 και Ανώνυμος/Anonymous, De Sicilia et Magna Graecia, FGrH, 577, fr. 2.
[1467] Θουκ., III.88 & III.115.1
[1468] Θουκ. III.90 και Δ.Σ., XII.54.

επέμβαση από την θάλασσα και από την στεριά και με την βοήθεια των ντόπιων Σικελών, προσπάθησαν να πάρουν την Ιμέρα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.[1469]

Παρά την μικρή τους δύναμη, οι Αθηναίοι κατάφεραν μέσα σε λίγους μήνες να προστατεύσουν τους Λεοντίνους, να καταλάβουν την Μεσσήνη και να ελέγξουν το ομώνυμο στενό, να αποδείξουν ότι όσοι πίστευαν στην ισχύ των Αθηναίων θα είχαν την υποστήριξή τους αλλά και να ανησυχήσουν τους Συρακούσιους. Η άνεση με την οποίαν οι Αθηναίοι εξετέλεσαν όλες τις ναυτικές επιχειρήσεις δείχνει ότι είχαν τις θάλασσες της Σικελίας υπό τον πλήρη τους έλεγχο ενώ οι Συρακούσιοι αντελήφθησαν γρήγορα ότι η Μεσσήνη θα γινόταν το ορμητήριο των Αθηναίων για μεγάλη στρατιωτική επιχείρηση στο νησί. Με άλλα λόγια, η διερευνητική αυτή αποστολή των Αθηναίων στην Σικελία το 427/6 π.Χ. είχε στεφθεί με απόλυτη επιτυχία. Οι Αθηναίοι πρέπει να ήταν πεπεισμένοι ότι όσο οι Συρακούσιοι ήταν απασχολημένοι στην Σικελία δεν θα διακινδύνευαν να στείλουν βοήθεια στους Λακεδαιμόνιους. Συνεπώς, οι σύμμαχοι των Αθηναίων στην Σικελία κράτησαν τις Συρακούσες απασχολημένες στο νησί, ώστε να μην μπορούν να βοηθήσουν τους ομόφυλους Δωριείς στην κυρίως Ελλάδα, αλλά για να νικήσουν στην Σικελία χρειάζονταν την ισχύ των Αθηναίων.

Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι Σικελιώτες Έλληνες ζήτησαν επιπλέον βοήθεια από τους Αθηναίους για να ολοκληρωθεί το έργο του περιορισμού της δυνάμεως των Συρακουσών στο νησί. Λίγους μήνες μετά, το 426/5 π.Χ., οι Αθηναίοι ψήφισαν για να στείλουν 40 επιπλέον πλοία στην Σικελία με την πεποίθηση ότι θα τελείωναν τον πόλεμο γρήγορα.[1470] Η αποστολή ενισχύσεων υποδεικνύει ότι οι Αθηναίοι ένοιωθαν πιο ασφαλείς στην κυρίως Ελλάδα. Είναι, επίσης, πιθανό με την πράξη αυτή να εκφράζονταν και οι απόψεις εκείνων οι οποίοι επιθυμούσαν την κατάκτηση της Σικελίας αλλά και όσων Αθηναίων επιθυμούσαν μια συμφωνία με τις δωρικές Πόλεις του νησιού για να προστατεύσουν τους συμμάχους τους. Με άλλα λόγια, οι ενισχύσεις εστάλησαν με διαφορετική αντίληψη για την αποστολή τους από κάθε πολιτική αθηναϊκή ομάδα.[1471] Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι τα νέα πληρώματα των τριήρων χρειάζονταν εξάσκηση για να είναι ετοιμοπόλεμα. Μεγάλο μέρος των έμπειρων ναυτικών και οπλιτών πρέπει να είχαν αποδεκατισθεί από την αρρώστια ενώ λόγω της απροθυμίας του αντιπάλου να ναυμαχήσει, τα νέα πληρώματα ήταν άπειρα σε μάχη. Οι Αθηναίοι έπρεπε να διατηρούν ετοιμοπόλεμο ναυτικό, διότι βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Λακεδαιμόνιους και ανέμεναν ότι θα εμπλέκονταν σε ναυμαχίες με τους αντιπάλους τους στο άμεσο μέλλον. Έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι αυτός ακριβώς ο λόγος μπορεί να υπήρξε η κύρια αιτία της θετικής αποφάσεως της εκκλησίας του δήμου για την αποστολή ενισχύσεων.

Οι πρέσβεις που ήρθαν από την Σικελία πρέπει να παρουσίασαν μια εικόνα μεγάλης επιτυχίας της αθηναϊκής αποστολής στην Σικελία, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να θεώρησαν ότι δεν υπήρχε ανάγκη οι ενισχύσεις που ζητήθηκαν να σπεύσουν στο νησί. Εν τω μεταξύ, όμως, η κατάσταση είχε αλλάξει. Το καλοκαίρι του 425 π.Χ., 20 πολεμικά των Συρακουσίων και των Λοκρών επιτέθηκαν στην Μεσσήνη και την απέσπασαν από τους Αθηναίους. Ο λόγος ήταν βέβαια ο φόβος των Συρακουσίων ότι οι Αθηναίοι

[1469] Θουκ. ΙΙΙ.90 & ΙΙΙ.115.

[1470] Θουκ., ΙΙΙ.115.

[1471] Για την ανορθολογική αντίληψη του πολέμου στην Αρχαία Ελλάδα δες Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, 3: 335-338.

θα επεξέτειναν την επιρροή τους και σε άλλες σικελικές Πόλεις αλλά και οι πολίτες των Λοκρών ήθελαν να σταματήσουν την επιθετικότητα και επιρροή των εχθρών τους Ρηγίνων στην περιοχή του στενού της Μεσσήνης. Οι Λοκροί μάλιστα είχαν αρχίσει επίθεση εναντίον του Ρηγίου από ξηράς για να τους εμποδίσουν να βοηθήσουν την Μεσσήνη την στιγμή που η τελευταία θα δεχόταν την επίθεση από θαλάσσης. Το Ρήγιο αντιμετώπιζε «στάση», με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να αντιδράσει στην επίθεση των γειτόνων τους, οι οποίοι φρόντισαν να λεηλατήσουν την ύπαιθρο.[1472] Όλα αυτά τα γεγονότα, όμως, δεν ήταν γνωστά στους Αθηναίους όταν αποφάσισαν στην εκκλησία του δήμου να εγκρίνουν την αποστολή ενισχύσεων.[1473]

Παρά την προθυμία των Αθηναίων να στείλουν ενισχύσεις μαζί με τους στρατηγούς τους στην Σικελία, ο στόλος έλαβε εντολές που τον αποπροσανατόλισαν από την αρχική του αποστολή. Τα πλοία διατάχθηκαν να περάσουν πρώτα από την Κέρκυρα για να βοηθήσουν τους υποστηριχτές των Αθηναίων εκεί, μια που είχαν μάθει ότι οι Λακεδαιμόνιοι είχαν ήδη στείλει στόλο στην Κέρκυρα για να ενισχύσουν τους αντιπάλους τους. Εν τω μεταξύ, η απόφαση της εκκλησίας του δήμου να επιτρέψει στον στρατηγό Δημοσθένη να χειρισθεί τις ενισχύσεις για την Σικελία εναντίον των Λακεδαιμονίων κατά βούληση, οδήγησε τους Αθηναίους στην Πύλο.[1474] Το 425 π.Χ., οι Αθηναίοι θέτοντας σε εφαρμογή σχέδιο του Δημοσθένη νίκησαν τους Σπαρτιάτες στην Πύλο, με αποτέλεσμα να μην κινδυνεύουν από εισβολή στην Αττική, να έχουν εξουδετερώσει τον αντίπαλο στόλο και να έχουν τον πλήρη έλεγχο των θαλασσών. Το τίμημα αυτής της νίκης ήταν να καθυστερήσουν πολύ να φθάσουν στην Σικελία. Εκεί, οι Συρακούσιοι με την κατάληψη της Μεσσήνης είχαν ισχυροποιήσει την θέση τους, μια που οι Αθηναίοι είχαν περιορισθεί στο Ρήγιο.

Οι αψιμαχίες ανάμεσα στους δύο αντιπάλους είχαν ως αποτέλεσμα μικρές απώλειες, μέχρι που οι Αθηναίοι ενημερώθηκαν ότι πολιτική μερίδα στην Καμάρινα ήταν έτοιμη να παραδώσει την πόλη στην συμμαχία των Συρακουσίων. Κινήθηκαν αμέσως προς την μόνη δωρική πόλη που ήταν με το μέρος τους και κατάφεραν να σταματήσουν την αποστασία, αλλά άφησαν ανυπεράσπιστους τους συμμάχους τους στην Σικελία. Οι Μεσσήνιοι με όλο τους τον στρατό και τον στόλο των συμμάχων τους επιτέθηκαν στην Νάξο, την οποία οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ως ναυτική βάση. Ενώ την πρώτη μέρα οι Νάξιοι κλείστηκαν πίσω από τα τείχη της, οι ντόπιοι Σικελοί που ήρθαν να τους βοηθήσουν τους έδωσαν θάρρος να βγουν από τα τείχη, να πολεμήσουν τους εχθρούς τους και να σκοτώσουν περισσότερους από 1000. Εν τω μεταξύ, οι Αθηναίοι που γύρισαν από την Καμάρινα μαζί με τους οπλίτες από τους Λεοντίνους και άλλους συμμάχους επιτέθηκαν στην Μεσσήνη, αλλά ο αντίπαλος στρατός κλείσθηκε μέσα στα τείχη και οι Αθηναίοι αποφάσισαν να επιστρέψουν στο Ρήγιο. Οι Αθηναίοι δεν συμμετείχαν σε άλλες μάχες το έτος εκείνο, αλλά άφησαν τους Έλληνες της Σικελίας να αντιμάχονται σε αψιμαχίες.[1475]

[1472] Θουκ., IV.1.

[1473] Για όλη την ανωτέρω ανάλυση δες H. D. Westlake, «Athenian Aims in Sicily, 427-424 B.C.: A Study in Thucydidean Motivation,» *Historia,* vol. 9, no. 4 (October 1960): 385-402 και Kagan, *The Archidamian War*, pp. 187-193.

[1474] Θουκ., IV.2-3 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 273-275.

[1475] Θουκ., IV.24-25 και Kagan, *Archidamian War*, pp. 165-166.

Στο τέλος του καλοκαιριού του 425 π.Χ. έφθασαν επιτέλους οι ενισχύσεις των Αθηναίων με τους στρατηγούς Ευρυμέδοντα και Σοφοκλή, αλλά ήταν αργά. Οι Έλληνες Σικελιώτες είχαν πια απογοητευθεί περιμένοντας τους Αθηναίους και είχαν χάσει την εμπιστοσύνη τους στους συμμάχους τους στην Ελλάδα, παρά τις προσπάθειες του Ευρυμέδοντα να τους πείσει ότι έπρεπε τώρα να πολεμήσουν εναντίων των εχθρών τους.[1476] Οι πολίτες της Καμάρινας που είχαν προκαλέσει την επέμβαση των Αθηναίων, μετά την αδυναμία των τελευταίων να επιβληθούν στην Σικελία, αναθάρρησαν. Όταν η Γέλα, λοιπόν, τους προσκάλεσε να κλείσουν ξεχωριστή ειρήνη μαζί τους, την αποδέχθηκαν αμέσως. Βέβαια, γνώριζαν πολύ καλά ότι μόνο εάν υπήρχε μία συμφωνία και με άλλες Πόλεις θα μπορούσε να υπάρξει ειρήνη στο νησί. Οι άλλες σικελικές Πόλεις ανταποκρίθηκαν πρόθυμα. Έστειλαν στο Συνέδριο της Γέλας πρέσβεις οπλισμένους με το δικαίωμα της διπλωματικής ψήφου για να επιτευχθεί μια κοινή συμφωνία.

Στην αρχή, η κάθε Πόλη υποστήριξε την δική της άποψη μέχρι που ο Ερμοκράτης από τις Συρακούσες δήλωσε ότι ήθελε να μιλήσει για το καλό όλων των σικελικών Πόλεων («τῇ Σικελία πάσῃ») και προέτρεψε τις Πόλεις να συμβιβασθούν για την επίτευξη ειρήνης. Μίλησε για την μεγάλη απειλή που αποτελούσαν οι Αθηναίοι για την Σικελία ολόκληρη («τὴν πᾶσαν Σικελίαν») ανεξαρτήτως της καταγωγής των κατοίκων και για την ενότητα που έπρεπε να δείξουν οι Έλληνες του νησιού παραμερίζοντας τις φυλετικές διαφορές μεταξύ Δωριέων και Ιώνων. Τελείωσε τον λόγο του λέγοντας ότι

> δεν είναι ντροπή να προβαίνουν σε παραχωρήσεις οι συγγενείς μεταξύ τους, οι Δωριείς προς τους Δωριείς ή οι Χαλκιδείς στους ομόφυλούς τους όταν όλοι είμαστε γείτονες και συγκάτοικοι στην ίδια γη, στο νησί, και καλούμαστε με ένα όνομα, Σικελιώτες. Εμείς θα πολεμήσουμε πάλι μεταξύ μας, νομίζω, εάν χρειασθεί αλλά και θα έρθουμε και πάλι σε διαπραγματεύσεις μεταξύ μας. Όταν αλλόφυλοι [ξένοι] μας επιτεθούν, εάν είμαστε σώφρονες, θα αμυνθούμε, μια που ακόμη και εάν βλάπτεται ο κάθε ένας από εμάς, όλοι κινδυνεύουμε και δεν θα ζητήσουμε ποτέ από ξένους να παρέμβουν είτε ως σύμμαχοι είτε ως συμφιλιωτές. Εάν σήμερα πράξουμε αυτά δεν θα στερήσουμε την Σικελία από δύο αγαθά: αφενός να απαλλαγούμε από τους Αθηναίους και από τον εμφύλιο πόλεμο αλλά και αφετέρου στο μέλλον εμείς οι ίδιοι να ελέγχουμε ελεύθερα το νησί, το οποίο θα είναι λιγότερο ευάλωτο στις επεμβάσεις άλλων.[1477]

Η πρόταση αυτή εμπεριείχε μια νέα ιδέα στην πολιτική πρακτική των αρχαίων ελληνικών Πόλεων, δηλαδή ότι η Σικελία κατοικείτο από τους Έλληνες Σικελιώτες ως ένα σύνολο πολιτών. Επιπλέον, ανήκε στους Έλληνες κατοίκους της, οι οποίοι όφειλαν να την προστατεύσουν από κοινού. Οι Αθηναίοι θα εκμεταλλεύονταν και θα χρησιμοποιούσαν τους Σικελιώτες ακόμη και εάν ήταν οι ομόφυλοί τους, διότι ακολουθούσαν την δική τους πολιτική αδιαφορώντας για τα συμφέροντα των Ελλήνων του νησιού. Τα

[1476] Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 22 (3) = Πολύβιος, XII.25k.3.

[1477] Θουκ., IV.64. Αν και κανείς δεν γνωρίζει πώς ο Θουκυδίδης γνώριζε τον λόγο του Ερμοκράτη, μια που δεν είναι δυνατόν να ήταν παρών, λεπτομέρειες του ίδιου του λόγου μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενο του είναι αυθεντικό (πρβλ. Gomme on Thucydides, IV.64 & pp. 520-523 και Freeman, 3:631-636 και Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» p. 242 n. 2). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

ωραία αυτά λόγια του Ερμοκράτη για τον πανσικελικό ενωτισμό με τον οποίο χάιδευε τα αυτιά των εκπροσώπων των Πόλεων είχαν τον δικό τους τόνο υστεροβουλίας. Εάν οι πρέσβεις συμφωνούσαν, οι Πόλεις δεν θα μπορούσαν να καλέσουν σε βοήθεια τους Αθηναίους σε περίπτωση που χρειαζόταν να αντιμετωπίσουν τις Συρακούσες, την ισχυρότερη Πόλη στην Σικελία.

Όμως στο Συνέδριο της Γέλας, οι Συρακούσιοι έδειξαν καλή θέληση και πρόθεση και έπεισαν τους εκπροσώπους των Πόλεων να συμφωνήσουν. Οι Πόλεις αποφάσισαν να σταματήσουν τον πόλεμο, να κρατήσουν ό,τι είχαν μέχρι εκείνη την στιγμή («ἔχοντες ἃ ἕκαστοι ἔχουσι»), ενώ η Καμάρινα έπρεπε να πληρώσει συγκεκριμένο ποσό χρημάτων στις Συρακούσες για να έχει την Μοργαντίνη/Μοργαντίνα.[1478] Αμέσως μετά, οι Πόλεις προσκάλεσαν και τους Αθηναίους να συμμετάσχουν στην συμφωνία, πράγμα που εκείνοι αποδέχθηκαν. Οι Αθηναίοι δεν είχαν άλλη επιλογή, διότι είχαν μεν τον στόλο τους διαθέσιμο, αλλά οι σύμμαχοί τους είχαν ήδη αποδεχθεί την ειρήνη στο Συνέδριο της Γέλας. Έτσι, δέχθηκαν και εκείνοι την συμφωνημένη ειρήνη και αποχώρησαν από το νησί.

Όταν, βέβαια, επέστρεψαν στην Αθήνα, οι στρατηγοί κατηγορήθηκαν ότι εγκατέλειψαν την αποστολή τους για υποταγή της Σικελίας, ότι χρηματίσθηκαν, και έτσι τιμωρήθηκαν. Οι στρατηγοί πρέπει να πίστευαν ότι είχαν εκπληρώσει την αποστολή τους, διότι είχε αποτραπεί η κυριαρχία των Συρακουσών στην Σικελία, οι σύμμαχοί τους είχαν προστατευθεί και είχε επιτευχθεί ειρήνη.[1479] Από την πλευρά των Ελλήνων της Σικελίας, οι Συρακούσιοι αντελήφθησαν ότι οι Αθηναίοι είχαν βλέψεις στην Σικελία και μπορεί να έβρισκαν γρήγορα την ναυτική και στρατιωτική δύναμη για να επέμβουν στο νησί. Βέβαια, ενώ από την μία πλευρά οι Αθηναίοι μπορούσαν να ανταποκριθούν στις εκκλήσεις σικελικών Πόλεων για βοήθεια, οι ίδιες οι σικελικές Πόλεις προτιμούσαν ειρήνη παρά πόλεμο. Το 424 π.Χ., μια μεγάλης κλίμακας επέμβαση των Αθηναίων στην Σικελία αποσοβήθηκε μετά την συμφωνία ανάμεσα στις σικελικές Πόλεις για ειρήνη με προτροπή του Ερμοκράτη των Συρακουσών.

Η Β' Αθηναϊκή Εισβολή στην Σικελία (415-413 π.Χ.)

Στην δεύτερη σικελική εκστρατεία των Αθηναίων[1480] που άρχισε το καλοκαίρι

[1478] Η Μοργαντίνη ή Μοργαντίνα ή το Μοργαντίνον ή Μοργάντιον (BAGROW, 47:E4, μάλλον στην κορυφογραμμή Serra Orlando, περ. 45 χλμ. βόρεια της σημερινής πόλεως Caltagirone), ήταν πιθανό αρχικά μια ντόπια σικελική κοινότητα. Οι επαφές όμως με τους Έλληνες είχαν αρχίσει ήδη από τα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ., όπως δείχνουν ευρήματα στην ακρόπολη (ιερά, «ναΐσκοι» ελληνικού τύπου και ναοί). Η εκστρατεία του Ιπποκράτη της Γέλας εναντίον και ντόπιων Σικελών («καὶ τῶν βαρβάρων», Ηρόδ., VII.154) στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ. είχε μάλλον ως αποτέλεσμα τείχος, συμπληρωματικό της φυσικής οχυρώσεως, αν και υφίσταται αρχαιολογικό στρώμα καταστροφής της ίδιας περιόδου. Το 459/8 π.Χ. η πόλη κατελήφθη και ουσιαστικά επανιδρύθηκε από τον Δουκέτιο με ελληνικού τύπου ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο. Η αναφορά του ονόματος της Πόλεως στο Συνέδριο της Γέλας υπονοεί ότι το 424 π.Χ. η Μοργαντίνη βρισκόταν στην σφαίρα επιρροής των Συρακουσών, ενώ σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας η Πόλη πέρασε στον έλεγχο της Καμάρινας. Κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. η πόλη βρέθηκε στον δρόμο του τυράννου Διονυσίου Α' των Συρακουσών (Διόδ., XIV.78 & XIV.95). Το 263 π.Χ. η Μοργαντίνη πέρασε στον έλεγχο των Ρωμαίων. (Hansen & Nielsen, no 37, «Morgantina», pp. 215-216 και για νομίσματα GCTV, nos 857-860 & 1148-1150, 1:90 & 1:119).

[1479] Θουκ., IV.58-65 και Kagan, *Archidamian War*, pp. 265-268 και Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 239-246.

[1480] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 284-287 &

του 415 π.Χ., καθώς ο αθηναϊκός στόλος πλησίαζε στο Ρήγιο για να ελλιμενίσει, η Πόλη αρνήθηκε να τον δεχθεί. Όπως και στην πρώτη σικελική εκστρατεία, το Ρήγιο ήταν πολύτιμος σύμμαχος, διότι από εκεί ο αθηναϊκός στόλος μπορούσε να ελέγχει την ανατολική και βόρεια ακτή της Σικελίας αλλά και το στενό της Μεσσήνης. Στις εκκλήσεις των Αθηναίων που αναγκάσθηκαν να στρατοπεδεύσουν έξω από την πόλη, οι Ρηγίνοι απάντησαν «ὅ τι ἄν καὶ τοῖς ἄλλοις Ἰταλιώταις ξυνδοκῇ, τοῦτο ποιήσειν».[1481] Η απάντηση αυτή ενώ είναι σύμφωνη με τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Γέλας εννέα χρόνια πριν, δεν μπορεί να αντανακλά την πραγματικότητα, διότι εν τω μεταξύ δεν είχε υπάρξει συνεννόηση ανάμεσα στις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας,[1482] όλες εκ των οποίων είχαν τα δικά τους επιθετικά σχέδια. Έχει υποστηριχθεί ότι η στάση του Ρηγίου υπαγορεύθηκε από τον φόβο που προξένησε στους πολίτες το μέγεθος του αθηναϊκού στόλου.[1483] Την ίδια άρνηση συνάντησαν οι Αθηναίοι στρατηγοί και όταν απευθύνθηκαν στην Μεσσήνη και στην Κατάνη, αλλά τους δέχθηκαν στην Πόλη της Νάξου. Τελικά, αποφάσισαν να μπουν στο λιμάνι των Συρακουσών για να βεβαιωθούν για το μέγεθος του αντίπαλου στόλου. Όταν αντελήφθησαν ότι δεν υπήρχε στόλος,[1484] φώναξαν από τα πλοία ότι είχαν έρθει για να βοηθήσουν τους συμμάχους τους Λεοντίνους και κάλεσαν όσους πολίτες των Λεοντίνων ήταν στις Συρακούσες να έρθουν στους Αθηναίους.[1485] Αυτή η πράξη των Αθηναίων ισοδυναμούσε με τελεσίγραφο για κήρυξη πολέμου εναντίον των Συρακουσίων. Όταν κανείς από τις Συρακούσες δεν απάντησε, ο πόλεμος μεταξύ Αθηναίων και Συρακουσίων είχε κηρυχθεί. Οι Αθηναίοι παραξενεύτηκαν πολύ που δεν βρήκαν τον αντίπαλο στόλο στο λιμάνι αλλά και από το πόσο απροετοίμαστοι έμοιαζε να είναι οι Συρακούσιοι.[1486]

Οι Συρακούσιοι δεν πίστευαν ότι οι Αθηναίοι θα έφθαναν στην Πόλη τους. Λίγο πριν τον απόπλου του αθηναϊκού στόλου από την Κέρκυρα, όμως, οι φήμες που έφθαναν στις Συρακούσες ήταν τόσες πολλές, ώστε τελικά το ζήτημα συζητήθηκε στην εκκλησία του δήμου. Ο Ερμοκράτης υποστήριξε ότι ερχόταν μεγάλος αθηναϊκός στόλος και στρατός, όχι για να βοηθήσει την Έγεστα και τους Λεοντίνους αλλά εναντίον των Συρακουσών και με τελικό σκοπό να κατακτήσει την Σικελία. Πρότεινε, λοιπόν, να σταλούν πρέσβεις στους ντόπιους Σικελούς για να διαπιστώσουν ποιοι θα είναι οι σύμμαχοί τους εναντίον των Αθηναίων ενώ έπρεπε να ενημερωθούν και οι Πόλεις της Σικελίας ότι ο αθηναϊκός κίνδυνος αφορούσε όλο το νησί. Επανέλαβε, δηλαδή, τις απόψεις του περί συνασπισμού των ελληνικών σικελικών Πόλεων εναντίον των Αθηναίων. Επίσης, οι Πόλεις της Κάτω Ιταλίας έπρεπε είτε να δηλώσουν την συμμαχία τους με τους Έλληνες της Σικελίας ή να δηλώσουν ότι θα παρέμεναν ουδέτερες για να μην δεχθούν τους Αθηναίους. Ο Ερμοκράτης πρότεινε ακόμη να στείλουν πρεσβεία και στην Καρχηδόνα, η οποία υποστήριξε ότι φοβόταν επέμβαση των Αθηναίων στην Αφρική και θα ενδιαφερόταν να τους βοηθήσει είτε φανερά είτε μυστικά για να κρατήσει τους Έλλη-

289-291.

[1481] «θα πράξουμε ό,τι αποφασίσουν και οι άλλοι Έλληνες της Ιταλίας», Θουκ., VI.44.3.

[1482] Gomme on Thucydides, VI.45.3.

[1483] Donald Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981), pp. 211-212.

[1484] Δεν είναι βέβαιο ότι επί Γέλωνος είχαν ναυπηγηθεί τριήρεις (Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» p. 241).

[1485] Θουκ., VI.43-50.

[1486] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 217-218.

νες μακριά από την πόλη τους. Οι Καρχηδόνιοι, είπε ο Ερμοκράτης, διέθεταν πολύ χρυσό και ασήμι και θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν έναν πόλεμο που θα τελείωνε γρήγορα. Τους ζήτησε να παρακαλέσουν ακόμη και τους Λακεδαιμόνιους και Κορίνθιους να στείλουν βοήθεια αλλά και να εντείνουν τον πόλεμο στην Ελλάδα. Το στρατηγικό του σχέδιο ήταν μία κοινή ναυτική δύναμη των Ελλήνων Σικελιωτών να πλεύσει προς τον φιλικό Τάραντα και από εκεί να εμποδίσει τον διάπλου του αθηναϊκού στόλου προς την Ιταλία. Ήλπιζε ότι η είδηση πως μια σημαντική ναυτική δύναμη περίμενε τους Αθηναίους, μπορεί να τους έκανε να εγκαταλείψουν την εκστρατεία στην Σικελία. Και τελείωσε τον λόγο του προειδοποιώντας τους Συρακούσιους ότι οι Αθηναίοι «ἐπέρχονται καὶ ἐν πλῷ εὖ οἶδ' ὅτι ἤδη εἰσὶ καὶ ὅσον οὔπω πάρεισιν».[1487]

Ο λόγος του Ερμοκράτη πρέπει να έκανε μεγάλη εντύπωση στις Συρακούσες. Η ανάλυση των σημερινών ιστορικών σχετικά με το κατά πόσο πραγματοποιήσιμες ήταν οι προτάσεις του δείχνει τις σημαντικές αδυναμίες που ελλόχευαν. Ενώ σε πρώτη ανάγνωση οι φόβοι του για τους Αθηναίους και οι ιδέες του για την αντιμετώπισή τους δείχνουν λογικές, οι λεπτομέρειές τους δημιουργούν αμφιβολίες. Οι Συρακούσιοι είτε δεν είχαν καθόλου στόλο είτε δεν διέθεταν τον απαιτούμενο αριθμό πολεμικών πλοίων για να έχουν την ναυτική υπεροπλία ακόμη και εάν συγκέντρωναν πλοία και από άλλες σικελικές Πόλεις. Συνεπώς, οι Συρακούσιοι δεν ήταν δυνατόν να νικήσουν σε οποιαδήποτε ναυμαχία με τους Αθηναίους, οι οποίοι άλλωστε ήταν εξαιρετικά εμπειροπόλεμοι στην ξηρά και στην θάλασσα. Ούτε ήταν δυνατόν να ναυπηγήσουν στόλο σε χρονικό διάστημα μικρότερο των δύο μηνών ενώ οι Αθηναίοι θα είχαν ήδη φθάσει στην Σικελία. Άρα, η ιδέα του Ερμοκράτη ότι με ενέδρα ή αιφνιδιασμό θα εμπόδιζε τον διάπλου του αθηναϊκού στόλου στην Ιταλία ήταν μια αυταπάτη. Η μόνη εξήγηση μπορεί να είναι ότι αν και γνώριζε την πραγματικότητα, με αυτόν τον τρόπο προσπάθησε να κινητοποιήσει τους Συρακούσιους να λάβουν κάποια μέτρα για τον επερχόμενο πόλεμο, διότι γνώριζε ότι οι συμπολίτες του δεν μπορούσαν να κατανοήσουν την σοβαρότητα της καταστάσεως.[1488]

Αυτό έγινε αμέσως φανερό όταν άλλοι ομιλητές αμφισβήτησαν τελείως τα λόγια του Ερμοκράτη και υποστήριξαν ότι οι πληροφορίες ήταν πλαστές και οι Αθηναίοι δεν επρόκειτο να έρθουν ενώ μερικοί άρχισαν να κοροϊδεύουν. Εντύπωση έκανε, όμως, ο λόγος του γνωστού δημαγωγού Αθηναγόρα που υποστήριξε ότι ο Ερμοκράτης ήθελε απλώς να σπείρει τον φόβο στους πολίτες για να τους κατευθύνει όπως ήθελε εκείνος. Οι Αθηναίοι, είπε, δεν θα έφευγαν από την Πελοπόννησο εάν δεν είχαν φέρει σε πέρας τον πόλεμο πρώτα εκεί, διότι εάν έρχονταν στην Σικελία θα ξεκίναγε ένας άλλος μεγάλος πόλεμος στον οποίο οι Συρακούσιοι μπορούσαν να νικήσουν ακόμη και εάν η αθηναϊκή δύναμη ήταν διπλάσια από αυτή που αναφέρθηκε. Οι Αθηναίοι, συνέχισε ο Αθηναγόρας, δεν φέρνουν μαζί τους ιππικό και στην Σικελία, μόνο με λίγους ιππείς μπορούν να ενισχυθούν από την Έγεστα. Αλλά και οι πεζοί που φέρνουν είναι πολύ λιγότεροι από τους δικούς μας και ούτε ο υπόλοιπος εξοπλισμός τους θα είναι ικανός για να απειλήσει μια μεγάλη πόλη όπως η δική μας. Στον αγώνα εναντίον τους θα είναι ολόκληρη η Σικελία και όχι μόνο οι Συρακούσες, έτσι ώστε ακόμη και εάν έρθουν εδώ δεν θα τολμήσουν να αποβιβασθούν, διότι «καὶ στρατηγοὶ εἰσιν ἡμῖν οἳ

[1487] «έρχονται, το ξέρω ότι πλέουν προς τα εδώ, όπου νάναι θα φανούν», Θουκ., VI.33-34

[1488] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 220-221 και Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 246-248.

σκέψονται αὐτά».[1489]

Ο δημαγωγός Αθηναγόρας προσπάθησε να αποδείξει στον λόγο του ότι ο φόβος που προσπαθούσε να ενσπείρει ο Ερμοκράτης είχε ως σκοπό την ανατροπή της δημοκρατίας και την εγκαθίδρυση ολιγαρχίας. Τόνισε αλλά δεν εξήγησε με ποιο τρόπο θα γινόταν αυτό, ότι δηλαδή επειδή οι νεαροί αριστοκράτες της Πόλεως διψούσαν για εξουσία έπλαθαν μυθεύματα με σκοπό να πείσουν τους πολίτες να τους αναθέσουν την διοίκηση του στρατού και έτσι να έχουν το έλεγχο της Πόλεως. Αν και υπάρχουν σημεία του λόγου που αναφέρονται σε αυτά που είπε ο Ερμοκράτης, ο λόγος του Αθηναγόρα δεν ήταν απάντηση προς εκείνον, διότι δεν ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αριστοκράτη που περιγράφει ο δημαγωγός. Εικάζεται ότι δια μέσου του λόγου του Αθηναγόρα, ο Θουκυδίδης θέλει να επισημάνει ότι όπως είχε συμβεί την ίδια περίπου εποχή στην εκκλησία του δήμου στην Αθήνα σχετικά με τις αποφάσεις για την σικελική εκστρατεία και τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, οι δημοκρατίες στις ελληνικές Πόλεις πάντα φοβούνταν ότι οι ολιγαρχικοί θα χρησιμοποιούσαν μια περίοδο κρίσεως για να πείσουν τους πολίτες και να υφαρπάξουν την εξουσία.[1490] Οι λόγοι του Ερμοκράτη και του Αθηναγόρα στην εκκλησία του δήμου των Συρακουσών δείχνουν την λειτουργία της δημοκρατίας στην σικελική Πόλη, τις απόψεις τουλάχιστον ορισμένων από τις πολιτικές μερίδες αλλά και το πώς η έλλειψη ασφαλών πληροφοριών για τον επερχόμενο πόλεμο έδωσε το δικαίωμα στους ομιλητές να τονίσουν τις δικές τους πολιτικές ιδέες, προσπαθώντας να πείσουν τους πολίτες για μια πολιτική αλλαγή ή για την αποφυγή της.

Τελικά, οι Συρακούσιοι πείστηκαν ότι ο Ερμοκράτης είχε δίκιο, όταν ο αθηναϊκός στόλος που αποτελούνταν από 134 τριήρεις έπλευσε από την Κέρκυρα στην Κάτω Ιταλία και τέλος στην Σικελία. Μετά τις αρνήσεις των σικελικών Πόλεων να τους δεχθούν και την διαπίστωση ότι δεν υπήρχε στόλος στις Συρακούσες, οι Αθηναίοι έπλευσαν πάλι στην Κατάνη για διαπραγματεύσεις. Όσο ο Αθηναίος στρατηγός Αλκιβιάδης βρισκόταν μέσα στην πόλη και διαπραγματευόταν, Αθηναίοι στρατιώτες διέλαθαν της προσοχής των Καταναίων και μπήκαν ως επισκέπτες. Όταν έγιναν αντιληπτοί στην Αγορά, οι Καταναίοι τρόμαξαν και ζήτησαν να υπογράψουν αμέσως συμμαχία. Έτσι ο στρατός των Αθηναίων μεταφέρθηκε από το Ρήγιο στην Κατάνη, από όπου μπορούσε ευκολότερα να επιτεθεί στις Συρακούσες. Μετά την αποχώρηση του στρατηγού Αλκιβιάδη, ο οποίος έπρεπε να πάρει τον δρόμο της επιστροφής στην Αθήνα για να απολογηθεί για κατηγορίες που του είχαν απαγγελθεί, επικεφαλής ουσιαστικά της αθηναϊκής εκστρατείας ανέλαβε ο στρατηγός Νικίας. Με ολόκληρο τον στόλο, έπλευσε κατά μήκος της βόρεια σικελικής ακτής για να βεβαιωθεί ποια είναι η κατάσταση στην Έγεστα και στον Σελινούντα. Η Ιμέρα δεν τους δέχθηκε και έτσι συνέχισαν την πορεία τους δυτικά, πέρασαν την Πάνορμο και τον Σολόεντα (Σολούντα) και έφθασαν στους Υκκάρους (Hykkara/Hyccara, BAGROW, 47:C2, σημερ. Carini, περ. 25 χλμ. δυτικά του Παλέρμο), σικανική πόλη, την οποία κατέλαβαν και παρέδωσαν στην Έγεστα. Κατόπιν, γύρισαν στην Κατάνη ολοκληρώνοντας τις θερινές επιχειρήσεις του 415 π.Χ.[1491]

Οι Αθηναίοι θεώρησαν ότι έπρεπε να προσελκύσουν τον στρατό των Συρακου-

---

[1489] «και έχουμε στρατηγούς που θα φροντίσουν για όλα αυτά», Θουκ., VI.35-40.

[1490] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 221-222 και Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 249-251., «Hermocrates the Syracusan,» pp. 249-251.

[1491] Θουκ., VI.51 & VI.62.

σίων μακριά από την Πόλη για να μπορέσουν να επιτεθούν στις Συρακούσες πιο εύκολα. Έτσι σκαρφίστηκαν το εξής στρατήγημα: βρήκαν κάποιον έμπιστό τους Καταναίο που ταυτοχρόνως ανήκε και στην μερίδα εκείνων που ήταν φιλο-Συρακούσιοι και τον έστειλαν στους στρατηγούς των Συρακουσίων. Ο άνθρωπος αυτός έπεισε τους Συρακούσιους στρατηγούς ότι κάθε βράδυ οι Αθηναίοι οπλίτες κοιμόντουσαν μέσα στα τείχη της Κατάνης, ενώ άφηναν τον οπλισμό τους στην ύπαιθρο και τα πλοία τους αφύλακτα. Συνεπώς, ένας μεγάλος στρατός των Συρακουσίων θα μπορούσε εύκολα να κατατροπώσει τους Αθηναίους, καίγοντας τα πλοία τους αλλά εξοντώνοντας και τους ίδιους με την βοήθεια των Καταναίων. Οι Συρακούσιοι στρατηγοί δεν είχαν κανέναν δισταγμό να ακολουθήσουν τις συμβουλές που μόλις είχαν λάβει, διότι οι σύμμαχοί τους και κυρίως οι Σελινούντιοι είχαν ήδη φθάσει στις Συρακούσες για να προστατεύσουν την πόλη όσο θα έλειπε ο στρατός. Έτσι, ο στρατός των Συρακουσίων κινήθηκε προς τον Βορρά, προς την Κατάνη, και στρατοπέδευσε κοντά στην πόλη. Βέβαια, οι Αθηναίοι γνώριζαν για την άφιξη των Συρακουσίων και, αφού επιβίβασαν στα πλοία όλο τους τον στρατό μαζί με ντόπιους Σικελούς που ήταν με το μέρος τους, έπλευσαν υπό την κάλυψη της νύχτας προς τις Συρακούσες και μπήκαν στο λιμάνι.[1492]

Οι Αθηναίοι τράβηξαν ανενόχλητοι τα πλοία τους στη ξηρά, νότια του Ανάπου ποταμού (BAGROW, 47:G4, σημερ. Anapo) και απέναντι από τον ναό του Ολύμπιου Δία, και τα προστάτευσαν γύρω-γύρω με πασσάλους. Τα ξύλινα σκαριά έπρεπε να βγουν από το νερό, διότι όσο πιο στεγνά ήταν τόσο πιο μεγάλη ταχύτητα μπορούσαν να αναπτύξουν όταν ρίχνονταν στην θάλασσα. Για να εμποδίσουν πιθανή αποβίβαση των Συρακουσίων στον Δάσκωνα, θέση επί της ακτής και νοτιότερα από εκεί που είχαν τραβηχθεί τα πλοία, οι Αθηναίοι έκτισαν πρόχειρο οχυρό με σωρούς από πέτρες και ξύλα. Επίσης, κατέστρεψαν την κοντινότερη γέφυρα επάνω από τον Άναπο ποταμό. Ο αθηναϊκός στρατός παρατάχθηκε βόρεια του ναυτικού στρατοπέδου, ανάμεσα σε οικοδομές και ελώδη περιοχή στην εκβολή του Άναπου ποταμού και στους βράχους που οδηγούσαν στον ναό του Δία. Οι σύμμαχοι των Συρακουσίων που βρίσκονταν στην πόλη δεν τόλμησαν να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους, διότι οι ίδιοι ήταν πολύ υποδεέστεροι αριθμητικά και περίμεναν τον κυρίως στρατό των Συρακουσίων που επέστρεφε. Οι Συρακούσιοι στρατοπέδευσαν πολύ κοντά στην πόλη.

Η μάχη διεξήχθη την επόμενη μέρα (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:251). Ο Νικίας παρέταξε τον μισό στρατό στην πρώτη γραμμή, στην δεξιά πλευρά τους συμμάχους Αργείους και τους Μαντινείς, στο κέντρο τους Αθηναίους οπλίτες και αριστερά τους άλλους συμμάχους, με ολόκληρη την παράταξη σε βάθος οκτώ ανδρών. Ο άλλος μισός στρατός έμεινε εφεδρεία στα μετόπισθεν. Ο Νικίας προσπάθησε να ενθαρρύνει τους στρατιώτες του για να πολεμήσουν γενναία. Εξήγησε ότι εάν ηττώντο οι Συρακούσιοι θα κατέφευγαν πίσω από τα τείχη της πόλεώς τους, ενώ εάν έχαναν οι Αθηναίοι δεν θα είχαν τρόπο να ξεφύγουν. Στην απέναντι όχθη του ποταμού, οι Συρακούσιοι είχαν καταυλισθεί μαζί με όσους συμμάχους είχαν σπεύσει να τους βοηθήσουν από τον Σελινούντα, την Γέλα, την Καμάρινα. Το στρατόπεδό τους ήταν τόσο κοντά στην πόλη που εκείνο το απόγευμα μερικοί είχαν πάει στα σπίτια τους, διότι δεν περίμεναν ότι οι Αθηναίοι θα πέρναγαν τον ποταμό τόσο αργά μέσα στην μέρα. Ο Νικίας, όμως, δεν δίστασε να δώσει το έναυσμα της μάχης και να αιφνιδιάσει τους αντιπάλους του, οι οποίοι προ-

[1492] Θουκ., VI.63-65 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XVI.

σπάθησαν να συνταχθούν και να αντεπιτεθούν.

Η μάχη άρχισε με αψιμαχίες των ψιλών και από τις δύο πλευρές μέχρι που ξεκίνησε η σύγκρουση των οπλιτών. Η παράταξη του στρατού των Συρακουσών είχε βάθος δεκαέξι ανδρών, πράγμα που σημαίνει ότι η δύναμη τους πρέπει να ήταν παρόμοια με αυτή των αντιπάλων τους.[1493] Η αριστερή πλευρά της παρατάξεως ήταν ενισχυμένη με 220 συμμάχους ιππείς, ενώ η δεξιά της πλευρά ήταν ενισχυμένη με 1200 Συρακούσιους ιππείς. Οι Αθηναίοι, αφού πέρασαν τον ποταμό, παρατάχθηκαν απέναντι από τους Συρακούσιους έχοντας την αριστερή πλευρά της φάλαγγας προστατευμένη από τον Άναπο ποταμό και την δεξιά πιθανόν από ελώδη περιοχή. Μόνο με αυτή την προστασία των δύο πλευρών μπορεί να εξηγηθεί γιατί το ιππικό των αντιπάλων τους απέτυχε να τους υπερφαλαγγίσει. Παρά την πυκνή διάταξη των Συρακουσίων, η μεγάλη πειθαρχία και εμπειρία των Αθηναίων οπλιτών στην μάχη έδειξε ότι θα νικούσαν. Μάλιστα, η δυνατή βροχή, οι βροντές και οι αστραπές φαίνεται ότι φόβισαν πολύ τους άπειρους αντιπάλους τους κατά την διάρκεια της συγκρούσεως ενώ πρέπει να θεωρήθηκαν και κακός οιωνός μια που οι Αθηναίοι δεν υποχωρούσαν.[1494] Η επέμβαση του αντίπαλου ιππικού, όμως, ήλεγξε τελικά την προσπάθεια των Αθηναίων να διασπάσουν τελείως την φάλαγγα των Ελλήνων Ιταλιωτών. Οι Συρακούσιοι υποχώρησαν, κατάφεραν να ανασυνταχθούν και να προφυλαχθούν μέσα στα τείχη της πόλεως και έστειλαν φρουρά για να φυλάξει τον θησαυρό του ναού του Ολυμπίου Διός. Την επόμενη ημέρα, οι Αθηναίοι άφησαν τους Συρακούσιους να συλλέξουν τους 260 νεκρούς τους, ενώ εκείνοι έκαυσαν τους δικούς τους 50 σκοτωμένους και μετά έπλευσαν στην Κατάνη μέχρι να περάσει ο χειμώνας και να προετοιμασθούν για τις επιχειρήσεις της επόμενης χρονιάς.[1495]

Η απόφαση αυτή του Νικία να εγκαταλείψει τις Συρακούσες για να περάσει τον χειμώνα στην Κατάνη έχει θεωρηθεί ως καταστροφική για τους Αθηναίους και σωτήρια για τους Συρακούσιους. Ο Νικίας πρέπει να είχε υποστηρίξει ότι δεν μπορούσε να μείνει στις Συρακούσες να συνεχίσει τον πόλεμο διότι χρειαζόταν ιππικό που έπρεπε να έρθει από την Αθήνα αλλά και να ενισχυθεί από τους ντόπιους συμμάχους του. Έπρεπε να συγκεντρωθούν χρήματα από τις Πόλεις του νησιού και άλλα να σταλούν από την Αθήνα για την υποστήριξη της επιχειρήσεως. Ακόμη, έπρεπε να κερδίσει με το μέρος του όσες Πόλεις της Σικελίας μπορούσε όσο θα συγκέντρωνε προμήθειες για τον επερχόμενο πόλεμο. Ήδη κατά την διάρκεια της Σικελικής Εκστρατείας, ο στρατηγός Δημοσθένης που ήρθε για να βοηθήσει τους Αθηναίους, αποφάσισε να μην χρονοτριβήσει, όπως είχε κάνει ο Νικίας πριν από αυτόν, ενώ τον κατηγόρησε ότι με την αργοπορία του έδωσε τον απαιτούμενο χρόνο στους Συρακούσιους να κατανοήσουν ότι ήταν στρατιωτικά αδύναμοι και να λάβουν στρατιωτική βοήθεια από την Πελοπόννησο.[1496] Η επιλογή του Νικία να περιμένει την ενίσχυση της θέσεώς του πριν δράσει επικρίθηκε σφόδρα στην Αρχαιότητα[1497] αλλά και από ορισμένους σημερινούς ιστορικούς, οι οποίοι υποστήριξαν ότι ήταν μεγάλο λάθος στρατηγικής. Βέβαια, έχει υποτιμηθεί πάρα πολύ ο παράγων ιππικό. Οποιαδήποτε προσπάθεια των Αθηναίων για δημιουργία

[1493] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, p. 235.

[1494] Gomme on Thucydides, VI.70.1.

[1495] Θουκ., VI.65-71 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, map. 10 p. 231 & pp. 235-237.

[1496] Θουκ., VI.71 & VII.42.3.

[1497] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XVI.6.

τάφρου ή κτίσιμο τοίχου ή οποιαδήποτε άλλη πολιορκητική ενέργεια χωρίς την βοήθεια αθηναϊκού ιππικού ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, διότι θα ματαιωνόταν από το ιππικό των Συρακουσίων. Συνεπώς, το κλειδί της επιτυχίας των Αθηναίων στην Σικελία ήταν το ιππικό, η ανυπαρξία του οποίου την δεδομένη στιγμή δημιούργησε την κρίσιμη μάζα που χρειάζονταν οι Συρακούσιοι για να ενισχύσουν την στρατιωτική τους θέση έναντι των Αθηναίων.[1498]

Μόλις αποχώρησαν οι Αθηναίοι, οι Συρακούσιοι συγκεντρώθηκαν στην εκκλησία του δήμου και τους μίλησε ο Ερμοκράτης. Ο Συρακούσιος πολιτικός έχαιρε τώρα πολύ μεγάλης εκτιμήσεως, διότι είχε προειδοποιήσει για την έλευση των Αθηναίων. Ο λόγος έχει Περικλέους άρωμα. Ο Ερμοκράτης προσπάθησε να πείσει τους συμπολίτες του ότι δεν ηττήθηκαν επειδή ήταν κατώτεροι στρατιωτικά από τους αντιπάλους τους, αλλά επειδή ήταν άπειροι. Τους συμβούλευσε, λοιπόν, πρώτα-πρώτα να μειώσουν τον αριθμό των στρατηγών από δεκαπέντε σε τρεις για να είναι πιο αποτελεσματική η διοίκηση του στρατού και να τους δώσουν απόλυτες εξουσίες στρατηγών-αυτοκρατόρων. Έτσι και έγινε. Ανάμεσα στους τρεις στρατηγούς εξελέγη και ο Ερμοκράτης. Οι Συρακούσιοι έστειλαν επίσης πρέσβεις στην Κόρινθο και στην Σπάρτη για να ζητήσουν στρατιωτική βοήθεια και να επιδιώξουν να αρχίσει πάλι ο πόλεμος στην κυρίως Ελλάδα, έτσι ώστε οι Αθηναίοι να αναγκασθούν να φύγουν. Ταυτοχρόνως, οι πολίτες αποφάσισαν να επεκτείνουν το τείχος της πόλεως για να έχουν υπό τον έλεγχό τους μεγαλύτερο περιτειχισμένο τμήμα αλλά και για να δυσκολέψουν την πολιορκία των Συρακουσών. Το τείχος επεκτάθηκε αρχικά δυτικά, μετά ανατολικά και τέλος προς Βορρά περικλείοντας ένα τμήμα των Επιπολών.[1499] Για περισσότερη προστασία έμπηξαν πασσάλους σε όσα τμήματα της ακτής ήταν πιθανό να αποβιβασθούν οι αντίπαλοί τους. Εν τω μεταξύ, οι Αθηναίοι κατέληξαν στην Νάξο για να διαφυλάξουν τα πλοία τους και να περάσουν τον χειμώνα ενώ έστειλαν και τριήρη στην Ελλάδα για να ζητήσουν χρήματα και ιππικό. Όταν η πόλη διαχειμάσεως τους έγινε γνωστή, οι Συρακούσιοι έστειλαν όλο τους τον στρατό στην Κατάνη για να καταστρέψει το πρόχειρο στρατόπεδο των Αθηναίων μαζί με τμήμα της υπαίθρου.[1500]

Στην συνέχεια, ο Ερμοκράτης πήγε στην Καμάρινα για να πείσει τους πολίτες να μην τηρήσουν την συμμαχία τους με τους Αθηναίους. Χρησιμοποίησε όλα τα επιχειρήματα που μπορούσε να σκεφθεί με κυριότερο ότι οι Αθηναίοι δεν είχαν έρθει για να βοηθήσουν τους Λεοντίνους και την Έγεστα, αλλά για να καταστρέψουν τις Συρακούσες και όλη την Σικελία και εάν έπεφταν οι δεύτερες, οι πρώτοι θα καταλάμβαναν με πολύ μεγάλη ευκολία ολόκληρο το νησί. Εξήγησε ότι η συνθήκη της Πόλεως με την Αθήνα ήταν μόνο αμυντική για την Καμάρινα και συνεπώς η Πόλη δεν είχε υποχρέωση να συνταχθεί με το μέρος των Αθηναίων και έφερε ως παράδειγμα την άρνηση του Ρηγίου να τηρήσει την συμφωνία (Ιστορική Πηγή 9) που είχε με τους Αθηναίους. Στην πραγματικότητα, βέβαια, μεταξύ των ανωτέρω σικελικών Πόλεων και της Αθήνας είχε

[1498] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 238-243.

[1499] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, map. 11, p.232. Για την τοπογραφία δες χάρτη των αρχαίων Συρακουσών στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:153_of_%27A_Smaller_History_of_Rome_..._New_and_thoroughly_revised_edition_by_A._H._J._Greenidge,_etc%27_(11297730785).jpg> ή στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Putz97.jpg>.

[1500] Θουκ., VI.72-75 και Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, «Νικίας», XVI.5.

συναφθεί «συμμαχία»[1501] (Ιστορική Πηγή 9), η οποία ήταν δεσμευτική και για τις δύο πλευρές. Όμως η συμφωνία μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μόνο αμυντική, δηλαδή ότι η Καμάρινα έπρεπε να βοηθήσει την Αθήνα εάν απειλείτο και αντιστρόφως, αλλά όχι εναντίον άλλων εχθρών, για παράδειγμα εναντίον των Συρακουσών. Επισήμανε ότι η μεγάλη δύναμη των Αθηναίων είχε ως σκοπό την κατάκτηση της Σικελίας και άρα οι Έλληνες Σικελιώτες έπρεπε να ενωθούν, να ζητήσουν βοήθεια από τους Πελοποννήσιους, να τους νικήσουν και να κερδίσουν την ελευθερία τους.[1502]

Αμέσως μετά τον Ερμοκράτη, έλαβε τον λόγο ο Αθηναίος Ευφήμος, ο οποίος τους προέτρεψε να βρεθούν στο πλευρό της Αθήνας και βάσισε τον λόγο του στην φυλετική διαφορά μεταξύ Δωριέων και Ιώνων. Η Αθηναϊκή Ηγεμονία, τους είπε, έγινε για να βοηθήσει τους Ίωνες να νικήσουν τους Πέρσες, ενώ στην συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να εμποδίσει την επικράτηση των Δωριέων Σπαρτιατών. Η ασφάλεια των Αθηναίων και των συμμάχων τους, που είχε ως αποτέλεσμα την Αθηναϊκή Ηγεμονία, έκανε τώρα απολύτως επιτακτική την επέμβαση τους στην Σικελία, εξαιτίας του φόβου των Συρακουσίων. Νεώτεροι ιστορικοί νομίζουν πως οι Αθηναίοι ήταν πεπεισμένοι ότι σχέδιο των Συρακουσίων ήταν να κυριαρχήσουν στο νησί και με το σύνολο της σικελικής δυνάμεως να βοηθήσουν τους ομόφυλούς τους Σπαρτιάτες στην Ελλάδα, πράγμα που θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την Αθήνα. Οι Καμαριναίοι έπρεπε να φοβούνται περισσότερο «τον ιμπεριαλισμό» των Συρακουσίων που ζούσαν δίπλα τους, από αυτόν των Αθηναίων που έρχονταν από μακριά.[1503] Συνεπώς, ολοκλήρωσε ο Ευφήμος, έπρεπε οι Καμαριναίοι να συνταχθούν με τους Αθηναίους.[1504]

Οι δύο λόγοι στην Καμάρινα αφορούν στην πραγματικότητα όλες τις σικελικές πόλεις, διότι το φλέγον ερώτημα που ετέθη ήταν εάν θα υποστήριζαν τις Συρακούσες, την Αθήνα ή καμία από τις δύο.[1505] Η αντιπαράθεση των δύο λόγων δείχνει, επίσης, τις αντίθετες θέσεις των δύο ελληνικών κόσμων στην κυρίως Ελλάδα και στην Σικελία προς το τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ. Οι Συρακούσιοι δεν ήθελαν καμία ανάμειξη των Αθηναίων στα σικελικά ζητήματα, διότι έβλεπαν ότι κάτι τέτοιο θα έστρεφε ορισμένες Πόλεις εναντίον άλλων και θα αποδυνάμωνε την ανεξαρτησία του νησιού συνολικά. Δια τούτο, προέβαλαν το επιχείρημα που είχαν χρησιμοποιήσει και κατά την πρώτη σικελική εκστρατεία, την ενότητα των Πόλεων εναντίον των Αθηναίων, και προσπάθησαν να πείσουν τους πολίτες για τις πραγματικές προθέσεις των Αθηναίων, την κατάκτηση του νησιού. Αντιθέτως, οι Αθηναίοι τους παρουσίασαν την Αθηναϊκή Ηγεμονία ως τον μοχλό προστασίας των μικρότερων σικελικών Πόλεων έναντι των Συρακουσών, διότι οι τελευταίες ήταν εκείνες που επιθυμούσαν να έχουν τον έλεγχο του νησιού.

Οι πολίτες της Καμάρινας βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση και η απόφασή τους όρισε τελικά και τις ενέργειες Αθηναίων και Συρακουσίων. Επειδή φοβήθηκαν τι θα συνέβαινε εάν μία από τις δύο μεγάλες Πόλεις νικούσε σε επερχόμενο πόλεμο και ισχυριζόμενοι ότι ήταν σύμμαχοι και των δύο, οι Καμαριναίοι δήλωσαν στις πρεσβείες ότι

[1501] Για την έννοια και το περιεχόμενο της «συμμαχίας» στην Ελληνική Αρχαιότητα δες Adcock & Mosley, pp. 122 & 189-191.

[1502] Θουκ., VI.76-80.

[1503] Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» p. 252.

[1504] Θουκ., VI.82-87.

[1505] Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» p. 253.

θα έμεναν ουδέτεροι.[1506] Αυτή τους η απόφαση έκρουσε ουσιαστικά τον κώδωνα του πολέμου κατά την δεύτερη αθηναϊκή εκστρατεία στην Σικελία. Οι Αθηναίοι έφυγαν αμέσως και μετέφεραν την έδρα της στρατιωτικής τους δυνάμεως από την Νάξο πίσω στην Κατάνη, για να βρίσκονται πιο κοντά στις Συρακούσες. Είχαν εξασφαλίσει την υποστήριξη των ντόπιων Σικελών που κατοικούσαν στην κεντρική Σικελία και θα τους έδιναν προμήθειες και χρήματα, σε αντίθεση με όσους κατοικούσαν στην ανατολική πλευρά του νησιού και ελέγχονταν από τους Συρακούσιους. Και οι δύο Πόλεις έστειλαν στρατιωτικά αποσπάσματα για να βεβαιωθούν για την νομιμοφροσύνη των ντόπιων Σικελών τους. Οι Αθηναίοι, μάλιστα, πήγαν ένα βήμα παρακάτω και έστειλαν πλοίο στην Καρχηδόνα να διερευνήσει την πιθανότητα φιλίας ή να βεβαιωθεί ότι δεν θα υποστήριζαν τους Συρακούσιους. Άλλο πλοίο πήγε στους Ετρούσκους, που είχαν διαφορές με τους Συρακούσιους από παλιά, και εκείνοι μήνυσαν ότι ήθελαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Αθηναίων. Εν τω μεταξύ, οι Συρακούσιοι έφθασαν στην Κόρινθο και στην Σπάρτη και με την βοήθεια του Αθηναίου Αλκιβιάδη, που είχε καταλήξει εκεί, έπεισαν τους Πελοποννήσιους να στείλουν μια πολύ μικρή δύναμη στην Σικελία.[1507]

Την άνοιξη του 414 π.Χ., οι Αθηναίοι στρατηγοί πήραν την απόφαση να επιτεθούν στις Συρακούσες. Οι ενισχύσεις που περίμεναν είχαν φθάσει και έτσι θα μπορούσαν με το ιππικό τους να αντιμετωπίσουν το ιππικό των Συρακουσίων, διότι η εμπειρία της μάχης του Ανάπου ποταμού είχε δείξει ότι οι Αθηναίοι ήταν ανώτεροι στην μάχη αλλά υστερούσαν σε ιππείς. Με το ναυτικό τους θα απέκλειαν την πόλη από την θάλασσα και έτσι η τελική νίκη φαινόταν μάλλον εύκολη. Μόλις είχαν φθάσει από την Ελλάδα 250 ιππείς με τις ιπποσκευές τους και 30 ιπποτοξότες αλλά χωρίς άλογα, τα οποία έπρεπε να βρεθούν στην Σικελία, ενώ έφεραν μαζί τους και 300 αργυρά τάλαντα.[1508] Η άφιξη των Αθηναίων σήμανε συναγερμό στις Συρακούσες, διότι οι πολίτες φοβήθηκαν για τον έλεγχο των Επιπολών, το οποίο ήταν μεγάλης εκτάσεως υπερυψωμένο έδαφος με απόκρημνες άκρες στην επάνω πλευρά των Συρακουσών και το οποίο έφθανε επικλινώς μέχρι την πόλη.[1509] Εάν οι Επιπολαί έπεφταν στα χέρια των Αθηναίων, ακόμη και εάν αυτοί είχαν ηττηθεί, θα ήταν αδύνατον για τους Συρακούσιους να προστατεύσουν την πόλη τους με τείχος από την επάνω πλευρά. Για τον λόγο αυτό, αποφάσισαν να επιλέξουν τους 600 καλύτερους οπλίτες για να φυλάξουν το έδαφος αυτό ενώ ταυτοχρόνως θα αποτελούσαν και δύναμη ταχείας κρούσεως. Επικεφαλής αυτής της δυνάμεως έθεσαν τον Διόμιλο, φυγάδα από την Άνδρο. Αυτή η τελευταία λεπτομέρεια δείχνει ότι οι καλοί στρατηγοί στις Συρακούσες ήταν πολύ λίγοι. Παρ' όλα αυτά, οι Αθηναίοι τους πρόλαβαν. Πριν γίνει η επιλογή των φρουρών, οι Αθηναίοι με όλη τους την δύναμη έπλευσαν βόρεια των Επιπολών, κάλυψαν την απόσταση από την ακτή μέχρι το υπερυψωμένο έδαφος ταχύτατα και έφθασαν στην βορειοδυτική άκρη του, στην θέση Ευρύηλος/Ευρύαλος.[1510] Όταν οι Συρακούσιοι έμαθαν ότι οι Αθηναίοι

[1506] Ίσως αυτή η απόφαση να ήταν και η συντηρητική επιδίωξη του Ερμοκράτη (Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» p. 253).

[1507] Θουκ., VI.88-92.

[1508] Το συνολικό βάρος ήταν περίπου 7800 κιλά ασήμι, AMCD. Η πληρωμή φαίνεται και στις εγγραφές του ταμείου της Αθήνας στο IG I^2 304:64 = SGHI, no 77:74 – Θουκ., VI.94.

[1509] Δες φυσική περιγραφή των Επιπολών όπως ήταν το 1960 σε Gomme on Thucydides, 4:469-470.

[1510] Gomme on Thucydides, 4:470-471. Οι θέσεις που αναφέρονται στις Επιπολές από εδώ και στο εξής φαίνονται ευκρινώς στον χάρτη του Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*,

είχαν ήδη ανέβει στις Επιπολές, έτρεξαν να τους σταματήσουν, αλλά η απόσταση που είχαν να διανύσουν μέχρι την δυτική άκρη του πεδίου ήταν περίπου 5 χλμ.[1511] Οι Συρακούσιοι έπεσαν επάνω στους Αθηναίους ασύνταχτοι και τελικά νικήθηκαν. Έχασαν τον Διόμιλο και 300 άνδρες, ενώ οι υπόλοιποι κλείστηκαν μέσα στην πόλη. Οι Αθηναίοι περίμεναν την άφιξη των αλόγων για να αρχίσουν την πολιορκία.[1512]

Το σχέδιο της πολιορκίας (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:256) προέβλεπε την κατασκευή τείχους που θα απομόνωνε τις Συρακούσες από την ξηρά, μια που οι Αθηναίοι ήλεγχαν ήδη την θάλασσα με τον στόλο τους. Τελικός σκοπός του εγχειρήματος ήταν να δημιουργηθεί έλλειψη τροφίμων και νερού –αν και οι Συρακούσες διέθεταν ορισμένες πηγές εντός των τειχών– που θα ανάγκαζε τους πολιορκούμενους να παραδοθούν. Βέβαια, απαραίτητο όπλο για την κατασκευή του τείχους ήταν το ιππικό, το οποίο μαζί με τους οπλίτες θα προστάτευε τους κτίστες από τις επιθέσεις του αντίπαλου πεζικού και ιππικού. Πολύ σύντομα, λοιπόν, συγκεντρώθηκαν 650 άλογα και ιππείς, Αθηναίοι, Εγεσταίοι, ντόπιοι Σικελοί, Νάξιοι και άλλοι, αρκετοί μαζί με τους οπλίτες για να κτίσουν το τείχος. Η πρώτη ενέργεια των Αθηναίων μετά την νίκη τους, ήταν να φθάσουν στην θέση Συκή, στο κέντρο περίπου του νότιου τμήματος των Επιπολών, και να κτίσουν τάχιστα μικρό φρούριο («τὸν κύκλον», ένα όχι κατ' ανάγκην κυκλικό κτίριο) το οποίο θα αποτελούσε την βάση τους για το κτίσιμο του πολιορκητικού τείχους.[1513] Οι Συρακούσιοι προσπάθησαν να τους σταματήσουν αλλά ανακάλυψαν ότι τώρα οι Αθηναίοι είχαν ιππικό και, αφού ηττήθηκαν μετά από αψιμαχία, οπισθοχώρησαν πίσω από τα τείχη της πόλεως.[1514]

Οι Αθηναίοι άρχισαν να κτίζουν τείχος με κατεύθυνση βόρεια του φρουρίου τους με σκοπό να ελέγξουν τα δύο τρίτα των Επιπολών και να αποκλείσουν την διαφυγή των Συρακουσίων από τον Βορρά. Ο Ερμοκράτης όμως και οι άλλοι στρατηγοί, γνωρίζοντας τις αδυναμίες και την σχετική αποδιοργάνωση του στρατού τους, αποφάσισαν να κτίσουν και εκείνοι ένα εγκάρσιο τείχος για να αποκλείσουν την μελλοντική επέκταση του αθηναϊκού τείχους προς τον Νότο, δηλαδή κοντύτερα στην πόλη, χρησιμοποιώντας πέτρες και ξύλινους πύργους. Τελικά, η σύγκρουση αυτή εξελισσόταν σε πόλεμο κτισίματος τειχών. Οι Αθηναίοι, όμως, αδιαφόρησαν τελείως για την κατασκευή των αντιπάλων τους νότια του δικού τους κτίσματος, διότι δεν ήθελαν να διασπάσουν τις δυνάμεις τους. Συνέχισαν, λοιπόν, το τείχος τους προς Βορρά, περιμένοντας όμως και την κατάλληλη ευκαιρία για να επέμβουν στον Νότο. Και όντως, η ευκαιρία αυτή παρουσιάσθηκε όταν οι Συρακούσιοι θεώρησαν ότι δεν κινδύνευαν, χαλάρωσαν την φύλαξη του τείχους που έκτιζαν και οι Αθηναίοι με 300 επίλεκτους οπλίτες και ψιλούς τους επιτέθηκαν, τους ανάγκασαν να κλειστούν στα τείχη της πόλεως και με την ησυχία τους κατέστρεψαν το εγκάρσιο τείχος.[1515]

Αμέσως μετά, οι Αθηναίοι άρχισαν να κτίζουν το νότιο τμήμα του τείχους τους προς τον Μεγάλο Λιμένα των Συρακουσών, στην δυτική πλευρά της πόλεως. Η ολο-

map 11, p. 231.

[1511] Τα 25 στάδια του Θουκυδίδη υπολογίζονται σε περίπου 4600 μ., AMCD.

[1512] Θουκ., VI.94-97 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 260-262.

[1513] Gomme on Thucydides, 4:473-474. Οι θέσεις των τειχών φαίνονται στον χάρτη του Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, map 11, p. 231.

[1514] Για το αρχικό τείχος των Συρακουσών δες εξηγήσεις σε Gomme on Thucydides, 4:471.

[1515] Θουκ., VI.98-100.

κλήρωση του τείχους θα έδινε την δυνατότητα στους Αθηναίους να επιτύχουν τον αποκλεισμό των Συρακουσών στην δυτική πλευρά αλλά και να αποκτήσουν ένα αγκυροβόλιο για να προστατεύσουν τον στόλο τους μέσα στον Μεγάλο Λιμένα. Καθώς οι Αθηναίοι έφθαναν στην άκρη των Επιπολών και ήταν έτοιμοι να συνεχίσουν την τείχιση προς το έλος που οδηγούσε στην ακτή, οι Συρακούσιοι άρχισαν να κτίζουν δεύτερο εγκάρσιο τείχος μέσα στο έλος για να εμποδίσουν την ολοκλήρωση του αθηναϊκού. Οι αντίπαλοί τους, όμως, με συνδυασμένη επέμβαση των οπλιτών και του ναυτικού, που μπήκε στο λιμάνι, έβαλαν ξύλινες τάβλες στο έλος και επιτέθηκαν στους Συρακούσιους. Τμήμα των τελευταίων οπισθοχώρησε προς τον Άναπο ποταμό και ακολουθήθηκε από τους 300 επίλεκτους Αθηναίους. Στο ποτάμι, οι Αθηναίοι συνάντησαν το ιππικό των Συρακουσίων και σκοτώθηκαν αρκετοί μεταξύ των οποίων και ο στρατηγός Λάμαχος. Οι Συρακούσιοι που ήταν στην πόλη έτρεξαν να καταλάβουν το φρούριο των Αθηναίων στις Επιπολές. Εκεί όμως βρισκόταν άρρωστος από πόνους στα νεφρά ο στρατηγός Νικίας, ο οποίος διέταξε να κάψουν ό,τι ξύλα και πολιορκητικές μηχανές υπήρχαν για να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών. Η μεγάλη πυρκαϊά έδωσε το σήμα στον υπόλοιπο αθηναϊκό στρατό να επιστρέψει για να σώσει το φρούριο. Την ίδια στιγμή, ο αθηναϊκός στόλος εισερχόταν στο λιμάνι. Οι Συρακούσιοι δεν είχαν άλλη επιλογή από το να κλειστούν στην πόλη τους.[1516]

Μέχρι εκείνη την στιγμή, οι Αθηναίοι είχαν δείξει την υπεροπλία τους, την ανώτερη στρατηγική τους, την στρατιωτική τους εκπαίδευση και την εμπειρία τους στην μάχη, σε σχέση με τον σχετικά αποδιοργανωμένο και άπειρο στρατό των αντιπάλων τους και σε συνδυασμό με την έλλειψη ναυτικού από εκείνον. Οι Συρακούσιοι πρέπει να κατανοούσαν ότι βρίσκονταν σε μία πάρα πολύ δύσκολη καμπή αυτού του πολέμου, διότι ήδη πολιορκούνταν από ξηρά και θάλασσα, οι στρατιωτικές τους επιχειρήσεις μετά την μάχη του Άναπου ποταμού είχαν όλες αποτύχει και επιπλέον δεν διαφαινόταν ελπίδα στο μέλλον με αυτόν τον στρατό τους και τους στρατηγούς που τον διοικούσαν, με εξαίρεση τον Ερμοκράτη. Με άλλα λόγια, πρέπει να έβλεπαν ότι σύντομα θα παραδίδονταν αφού δεν είχε έρθει ακόμη καμία βοήθεια από την Πελοπόννησο.

Με την πλήρη σύνθεση του στρατού τους παρούσα, οι Αθηναίοι έβαλαν σε εφαρμογή σχέδιο κατά το οποίο θα έκτιζαν διπλό τείχος. Από το φρούριό τους, δύο τείχη θα ξεκινούσαν υπό γωνία με κατεύθυνση την παραλία έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένας προστατευμένος χώρος για τον στρατό αλλά και για να τραβηχτούν τα πλοία στην ακτή. Κατόπιν, η ολοκλήρωση του βόρειου τείχους θα επιτύγχανε τον πλήρη αποκλεισμό των Συρακουσών και την παράδοσή τους. Στην συνέχεια, η Αθήνα θα γινόταν η κυρίαρχη δύναμη στην Σικελία. Η όλη κατάσταση ήταν ήδη γνωστή στην Σικελία και στην Ιταλία, διότι οι ντόπιοι Σικελοί που δεν είχαν συνταχθεί με τους Αθηναίους ήρθαν τώρα στο πλευρό τους, προμήθειες έφθασαν από όλη την Ιταλία και οι Ετρούσκοι έστειλαν τρία πλοία για να ενισχύσουν τον αθηναϊκό στόλο. Οι Συρακούσιοι σκέφτονταν τους όρους που θα συνόδευε μια πιθανή ειρήνη, αντικατέστησαν τους στρατηγούς τους και φοβούνταν για προδοσία. Στην Πόλη είχαν δημιουργηθεί διάφορες πολιτικές μερίδες με αντίθετες απόψεις για το τι έπρεπε να γίνει.

Εν τω μεταξύ, όμως, ο Σπαρτιάτης στρατηγός Γύλιππος που βρισκόταν στην Λευκάδα μαθαίνοντας την δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι Συρακούσες

[1516] Θουκ., VI.101-102 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 262-267.

αποφάσισε να διασχίσει το Ιόνιο Πέλαγος με τέσσερα πλοία και να φθάσει στην Ιταλία (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:249). Προσπάθησε, αλλά χωρίς επιτυχία, να πάρει με το μέρος του τους Θουρίους και έτσι έμεινε στον Τάραντα να επισκευάσει τα πλοία που είχαν πάθει ζημιές από θαλασσοταραχή. Ο Νικίας ενημερώθηκε για την άφιξη των Σπαρτιατών αλλά θεώρησε αμελητέα την μικρή τους δύναμη και αδιαφόρησε. Όταν σκέφτηκε να τους αναχαιτίσει ήταν πολύ αργά, διότι ο μικρός στόλος έπλεε προς την Ιμέρα έχοντας περάσει χωρίς πρόβλημα από το Ρήγιο και το στενό της Μεσσήνης. Στην Ιμέρα, οι πολίτες ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν καθώς ενισχύσεις κατέφθαναν από τον Σελινούντα και την Γέλα. Αλλά και οι ντόπιοι Σικελοί, μετά τον θάνατο του φιλο-Αθηναίου βασιλιά Αρχωνίδου, στράφηκαν εναντίον των Αθηναίων. Από την μια στιγμή στην άλλη, λοιπόν, ο Γύλιππος βρέθηκε να διευθύνει μία δύναμη από περίπου 3000 πεζούς, οι περισσότεροι οπλίτες, και 200 ιππείς και να βαδίζει προς τις Συρακούσες.[1517]

Την ίδια στιγμή, οι Κορίνθιοι και οι σύμμαχοί τους με 11 τριήρεις έπλεαν προς τις Συρακούσες. Όταν το πρώτο πλοίο έφθασε στον Μικρό Λιμένα, στην ανατολική πλευρά των Συρακουσών, βρήκε τους πολίτες στην εκκλησία του δήμου να συζητούν για συνθηκολόγηση. Τότε, ο επικεφαλής Κορίνθιος Γογγύλος τους είπε για τα υπόλοιπα πλοία που έφθαναν από στιγμή σε στιγμή και για τον Γύλιππο με τον στρατό που βάδιζε προς την πόλη. Οι Συρακούσιοι αναθάρρησαν και βγήκαν από τα τείχη με όλο τους τον στρατό για να τον προϋπαντήσουν. Η στιγμή αυτή υπήρξε η μεγάλη καμπή στον πόλεμο Συρακουσίων και Αθηναίων. Οι δεύτεροι δεν είχαν πλέον την υπεροπλία, ενώ οι πρώτοι είχαν αποκτήσει πολυπληθή εμπειροπόλεμο στρατό και έναν ικανότατο στρατηγό. Το ρεύμα είχε πλέον αλλάξει ρου υπέρ των Συρακουσίων.

Ο Γύλιππος ανέβηκε ανενόχλητος στις Επιπολές από τον Ευρύηλο, το σημείο που είχαν χρησιμοποιήσει και οι Αθηναίοι. Αναρωτιέται ο σημερινός ιστορικός πού ήταν οι Αθηναίοι, γιατί δεν φύλαγαν την διάβαση αφού γνώριζαν την ύπαρξη του Γύλιππου και πού βρισκόταν ο Αθηναίος στρατηγός;[1518] Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι ο Νικίας δεν είχε ενημερωθεί για τον στρατό του Γύλιππου και ίσως νόμιζε ότι ο Σπαρτιάτης θα γύριζε πίσω μόνο με τα πλοία του. Πάντως, την στιγμή εκείνη οι Αθηναίοι είχαν σχεδόν τελειώσει το διπλό τείχος προς τον Μεγάλο Λιμένα, είχαν οριοθετήσει το υπόλοιπο του βόρειου τμήματος και είχαν κτίσει μικρά τμήματα. «Παρὰ τοσοῦτον μὲν Συράκουσαι ἦλθον κινδύνου»,[1519] μονολογεί ο Θουκυδίδης.

Αθηναίοι και Συρακούσιοι έδωσαν μάχες σώμα με σώμα, όπου και πάλι φάνηκε η στρατιωτική υπεροχή των πρώτων. Μετά τον προσωρινό παραμερισμό του Ερμοκράτη, ο Γύλιππος ανέλαβε την αρχιστρατηγία του στρατού των Συρακουσίων. Ο Σπαρτιάτης στρατηγός γρήγορα αντελήφθη ότι είχε να κάνει με έναν ετερόκλητο στρατό ορισμένων ετοιμοπόλεμων οπλιτών, Συρακουσίων που δεν ήταν έτοιμοι για μάχη και ελαφρά οπλισμένων, οι οποίοι και όλοι μαζί δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους Αθηναίους. Εν τούτοις, οι Αθηναίοι ήταν αυτοί που έδωσαν στους αντιπάλους τους την ευκαιρία να έχουν την πρωτοβουλία των κινήσεων. Για ανεξήγητους λόγους, ο Νικίας δεν επιχείρησε μάχη σε ανοικτό πεδίο με τους Συρακούσιους, όπου σαφώς υπερτερούσε. Άφησε τους εχθρούς του να καταλάβουν το οχυρό Λάβδαλον, βορειοδυτικά του Ευρύηλου και στα μετόπισθεν των Αθηναίων, και να σκο-

[1517] Πρβλ. Διόδ., XIII.7.7 και Θουκ., VII.1.5 και Θουκ., VI.103-105 & VII.1.

[1518] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 270-271.

[1519] «Τόσο πολύ κινδύνεψαν οι Συρακούσες», Θουκ., VII.2.5.

τώσουν τους υπερασπιστές του ενώ την ίδια ημέρα οι Συρακούσιοι κατάφεραν να πάρουν και μια αθηναϊκή τριήρη που περιπολούσε στο στόμιο του Μεγάλου Λιμένος των Συρακουσών. Τι εμπόδισε άραγε τον Νικία να λάβει τις σωστές αποφάσεις: η ασθένειά του, η πεποίθησή του ότι ο Συρακούσιος στρατός δεν ήταν άξιος αντίπαλός του ή τελικά ο πανικός από την αλλαγή των συσχετισμών;

Το βέβαιο είναι ότι οι Συρακούσιοι, έχοντας πια τον έλεγχο του βορείου τμήματος των Επιπολών και έχοντας σταματήσει το κτίσιμο του αθηναϊκού τείχους στην ίδια περιοχή, άρχισαν να κτίζουν ένα νέο εγκάρσιο τείχος από το δικό τους βόρειο τείχος προς τα δυτικά με κατεύθυνση το Λάβδαλον, έτσι ώστε να εμποδίσουν την ολοκλήρωση του πολιορκητικού τείχους των αντιπάλων τους. Από στρατηγικής απόψεως, οι Αθηναίοι έπρεπε να συνεχίσουν γρήγορα την κατασκευή του δικού τους τείχους για να εμποδίσουν τους Συρακούσιους. Αντιθέτως, ο Νικίας, προφανώς υποφέροντας από τους πόνους και μην έχοντας καμία διάθεση να ακολουθήσει επιθετική τακτική, έστρεψε την προσοχή του στο να αμυνθεί και να εξασφαλίσει την χωρίς εμπόδια και απώλειες αποχώρηση του στρατού του. Έκτισε, λοιπόν, τρία φρούρια στην θέση Πλημμύριον, στο αριστερό άκρο της εισόδου του Μεγάλου Λιμένος, όπου αποθήκευσε τις προμήθειες του στρατού και μετέφερε όλα του τα πλοία στην εκεί ακτή. Έτσι, βέβαια, μπορούσε να ελέγχει και οποιαδήποτε δραστηριότητα του αντίπαλου στόλου έξω από το λιμάνι. Τα μειονεκτήματα αυτής της αποφάσεως έγιναν αμέσως εμφανή. Οι Αθηναίοι έπρεπε τώρα να διασχίσουν αρκετή απόσταση για να φέρουν νερό και ξυλεία, ενώ υπέφεραν από τις επιθέσεις τμήματος του αντίπαλου ιππικού που στάθμευε στα βορειοδυτικά, στο Ολυμπιείον (κοντά στις Συρακούσες). Εξαιτίας αυτών των γεγονότων τα πληρώματα άρχισαν να δυσανασχετούν. Επιπλέον, ο Νικίας είχε τώρα διασπάσει τις δυνάμεις του σε ένα αρκετά μεγάλο μέτωπο, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η ενίσχυση των υπερασπιστών του τείχους στις Επιπολές αλλά και η τροφοδοσία τους, διότι βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση από τα πλοία.[1520]

Οι μάχες μεταξύ των αντιπάλων συνεχίσθηκαν ενώσο οι Συρακούσιοι έκτιζαν το τρίτο εγκάρσιο τείχος. Ο Γύλιππος, όμως, πρέπει να είχε αντιληφθεί την απροθυμία του Νικία για κανονική μάχη εκ παρατάξεως και προσπαθούσε να ανυψώσει το ηθικό των ανδρών του σχεδιάζοντας μία ανοικτή σύγκρουση με τους αντιπάλους. Η μάχη έλαβε χώρα σε σημείο ανάμεσα στα τείχη με αποτέλεσμα να μην μπορεί να χρησιμοποιηθεί το ιππικό και οι Συρακούσιοι να ηττηθούν. Η στιγμή ήταν κρίσιμη γιατί οι Συρακούσιοι κυρίως δεν απείχαν πολύ από το να χάσουν το ηθικό τους. Ο Γύλιππος τότε χρησιμοποίησε το πολυτιμότερο προσόν ενός ηγέτη: παραδέχθηκε ότι το λάθος για τις επιλογές στην μάχη ήταν δικό του. Με αυτόν τον τρόπο, έπεισε τους συναγωνιστές του ότι είχαν ακόμη την δυνατότητα να νικήσουν τους αντιπάλους. Η ευκαιρία παρουσιάσθηκε όταν οι Συρακούσιοι κτίζοντας το δικό τους τείχος έφθασαν στο σημείο όπου υπήρχε το ημιτελές αθηναϊκό τείχος, με συνέπεια να δοθεί αναπόφευκτη μάχη. Η σύγκρουση έγινε σε ανοικτό πεδίο όπου οι Συρακούσιοι χρησιμοποίησαν το ιππικό τους και τους τοξότες τους και επιτέθηκαν στο αριστερό κέρας των Αθηναίων. Η πίεση ήταν τόσο σφοδρή που οι Αθηναίοι οπισθοχώρησαν και προφυλάχθηκαν πίσω από το τείχος τους. Ένεκα τούτου, οι Συρακούσιοι συνέχισαν γοργά το κτίσιμο και πέρασαν το σημείο όπου έφθανε η άκρη του αθηναϊκού τείχους. Αμέσως μετά από αυτά τα γεγονότα,

---

[1520] Θουκ., VII.3-4 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 271-274.

τα 12 κορινθιακά πλοία που αποτελούσαν την υπόλοιπη ναυτική βοήθεια που έστελναν οι Πελοποννήσιοι στους Συρακούσιους με ναύαρχο τον Κορίνθιο Ερασινίδη εισήλθαν ανενόχλητα στον Μεγάλο Λιμένα. Οι 2000 άνδρες των πλοίων βοήθησαν πολύ στο γρήγορο κτίσιμο του τείχους που έκτιζαν οι Συρακούσιοι. Τελικά, οι πολιορκούντες Αθηναίοι γίνονταν σιγά-σιγά πολιορκούμενοι.[1521]

Ο Γύλιππος δεν είχε αυταπάτες. Οι Αθηναίοι ήταν ακόμη υπολογίσιμος αντίπαλος και άρα ο Λακεδαιμόνιος χρειαζόταν να ενισχύσει τον στρατό του όσο το δυνατόν περισσότερο. Περιόδευσε, λοιπόν, σε πόλεις της Σικελίας που δεν φαινόταν ότι θα έπαιρναν το μέρος των Αθηναίων ή είχαν δηλώσει ουδέτερες και επιδίωξε την συγκέντρωση ενισχύσεων, ενώ παράλληλα ζήτησε επιπλέον βοήθεια από τους Κορίνθιους και τους Σπαρτιάτες, γνωρίζοντας ότι οι Αθηναίοι είχαν κάνει το ίδιο. Οι Αθηναίοι είχαν έμπειρα ναυτικά πληρώματα και ο Γύλιππος θεώρησε πως έπρεπε να εκπαιδεύσει και τα δικά του.

Εν τω μεταξύ, στο τέλος του καλοκαιριού του 414 π.Χ., ο Νικίας είχε πάρει μία απόφαση που πιθανότατα αντανακλούσε την γνώμη του από την αρχή της αθηναϊκής εκστρατείας στην Σικελία. Πίστευε ότι είτε οι Αθηναίοι έπρεπε να στείλουν μια πραγματικά μεγάλη δύναμη στην Σικελία για την αντιμετώπιση των Συρακουσίων είτε έπρεπε το εκστρατευτικό σώμα υπό την στρατηγεία του να αποχωρήσει αμέσως. Ο Νικίας είχε απομείνει ο μοναδικός στρατηγός της αθηναϊκής εκστρατείας στην Σικελία, μια που ο Αλκιβιάδης είχε αποχωρήσει και ο Λάμαχος είχε σκοτωθεί, και συνεπώς μπορούσε να λάβει μόνος του την απόφαση της αποχωρήσεως. Φοβούμενος όμως μήπως του επιρριφθούν ευθύνες από την εκκλησία του δήμου, έστειλε γραπτή ανάλυση της καταστάσεως στην Αθήνα. Με την έκθεση αυτή, ζητούσε από τους Αθηναίους να λάβουν την τελική απόφαση ως προς το ποια θα ήταν η τύχη της εκστρατείας. Στο τέλος της επιστολής του παρακαλούσε: «ἤ τούτους μεταπέμπειν δέον ἤ ἄλλην στρατιὰν μὴ ἐλάσσω ἐπιπέμπειν καὶ πεζὴν καὶ ναυτικήν, και χρήματα μὴ ὀλίγα, ἐμοὶ δὲ διάδοχόν τινα, ὡς αδύνατος εἰμι διὰ νόσον νεφρῖτιν παραμένειν».[1522] Ζητούσε, λοιπόν, απολύτως ξεκάθαρα, είτε να τους αφήσουν να φύγουν ή να στείλουν αμέσως στρατό, ναυτικό και χρήματα πολλά αλλά και να τον απαλλάξουν των καθηκόντων του λόγω της εμμένουσας νεφροπάθειας. Με τον δραματικό τόνο που έδωσε στην επιστολή του ο Νικίας υπερέβαλε για την παρούσα κατάσταση των πραγμάτων, ενώ δεν αποκάλυπτε όλη την αλήθεια σε σχέση με τις δικές του ενέργειες μέχρις στιγμής. Οι Αθηναίοι ήταν αποφασισμένοι να επιμείνουν στην Σικελική Εκστρατεία και να ενισχύσουν τον Νικία με κάθε τρόπο, διότι οι μέχρι τότε αναφορές του έδειχναν αρκετές επιτυχίες. Εάν οι Αθηναίοι αντιστάθμιζαν τις ενισχύσεις που είχαν λάβει οι Συρακούσιοι από την Πελοπόννησο, η νίκη δεν έπρεπε να ήταν μακριά. Άλλωστε ο Νικίας δεν είχε ποτέ πει ότι οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να νικήσουν στην Σικελία.[1523]

Μετά την ανάγνωση της αναφοράς του Νικία, η εκκλησία του δήμου στην Αθήνα δεν δίστασε καθόλου. Ήταν αποφασισμένη να νικήσει. Φρόντισε να βοηθήσει τάχιστα τον Νικία και να του σταλούν ενισχύσεις με επικεφαλής τους καλύτερους στρατη-

[1521] Θουκ., VII.5-7 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 274-276.Δεν είμαστε σίγουροι ότι τελικά τα υπόλοιπα πλοία από την Πελοπόννησο ήταν 12 ή 13 (πρβλ. Θουκ., VI.104.1 και Θουκ., VII.7.1 και Δ.Σ., XIII.8.2).

[1522] Θουκ., VII.15.1.

[1523] Θουκ., VII.7-15 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 276-282.

γούς που διέθετε. Όρισε αμέσως δύο αξιωματικούς του στρατεύματος στην Σικελία ως βοηθούς στρατηγούς του Νικία μέχρι να έρθει η βοήθεια από την Αθήνα. Μετά από ψηφοφορία, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να στείλουν χρήματα, στρατό και στόλο υπό τους στρατηγούς Δημοσθένη και Ευρυμέδοντα. Ο Ευρυμέδων απέπλευσε αμέσως για την Σικελία με 10 τριήρεις και χρήματα. Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς ώθησε τους Αθηναίους να λάβουν τέτοιες άμεσες αποφάσεις, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ασφαλώς ότι συνέχιζαν να έχουν άγνοια για την πραγματική κατάσταση στις Συρακούσες και στην Σικελία γενικότερα[1524] αλλά και πολύ υψηλές φρούδες προσδοκίες για πολλά χρήματα και κτήματα που θα τους απέφεραν πολλά εισοδήματα.[1525] Ίσως μία φρονιμότερη θεώρηση των πραγμάτων να έδειχνε στους Αθηναίους ότι η συγκεκριμένη εκστρατεία δεν άξιζε ούτε τα έξοδα, ούτε το ανθρώπινο δυναμικό που επενδύθηκε αλλά ούτε και την όλη προσπάθεια. «Η σύνεση [όμως] σπάνια υπάρχει [...] σε κυβέρνηση λαϊκής συμμετοχής στην οποία τα πάθη του λαού, όταν αναδευθούν, είναι δύσκολο να χαλιναγωγηθούν».[1526]

Όλο αυτό το διάστημα, οι Συρακούσιοι δεν ήταν αδρανείς. Ο Γύλιππος έπρεπε να διασφαλίσει τον έλεγχο των Επιπολών και οχύρωσε τον Ευρύηλο, ώστε να μην χρησιμοποιηθεί για μια ακόμη φορά ως εύκολη είσοδος στο υπερυψωμένο πεδίο. Σε μικρή απόσταση μάλιστα εγκατέστησε 600 Συρακούσιους φρουρούς και σε τρία διαφορετικά σημεία του πεδίου έστησε τρία στρατόπεδα: των Συρακουσίων, των Ελλήνων Σικελών, και των συμμάχων.[1527] Την άνοιξη του 413 π.Χ., ο Γύλιππος γύρισε στις Συρακούσες με τον στρατό που είχε συγκεντρώσει από τις σικελικές πόλεις που είχε επισκεφθεί. Όμως τα έξοδα της Πόλεως ήταν πολύ μεγάλα. Οι σύμμαχοι τους δεν είχαν προσφέρει χρήματα και οι μισθοφόροι που είχαν στην υπηρεσία τους οι Συρακούσιοι πρέπει να ήταν μερικές χιλιάδες. Επίσης, ο αθηναϊκός αποκλεισμός πρέπει να είχε στερήσει εισοδήματα στην Πόλη από την μείωση των εμπορικών συναλλαγών, ενώ τα δημόσια έξοδα πρέπει να είχαν αυξηθεί με την κατασκευή και συντήρηση του στόλου. Σε αντίθεση με την Αθήνα, η σικελική Πόλη δεν διατηρούσε στόλο σε περίοδο ειρήνης ούτε ελάμβανε εισφορές από άλλες Πόλεις. Συνεπώς, η χρηματοδότηση του πολέμου πρέπει να γινόταν από τα αποθέματα του δημόσιου ταμείου, το οποίο και πρέπει να είχε φθάσει στα όρια εξαντλήσεώς του.

Αυτό το γεγονός φαίνεται ότι έκανε τους Συρακούσιους να σκέφτονται πάλι την συνθηκολόγηση. Τότε, ο Γύλιππος και ο Ερμοκράτης, που μετά τον παραμερισμό του είχε πάλι αναδυθεί στην συνείδηση των Συρακουσίων,[1528] προσπάθησαν να τους πείσουν ότι οι Αθηναίοι δεν ήταν ανίκητοι στην θάλασσα και ότι αυτό που διέθεταν και έπρεπε να χρησιμοποιήσουν οι Συρακούσιοι για τον εαυτό τους ήταν η αυτοπεποίθηση. Στόχος του Γύλιππου ήταν τα αθηναϊκά φρούρια στο Πλημμύριον, στο στόμιο του Μεγάλου Λιμένος. Η κατάληψη των εγκαταστάσεων θα ανάγκαζε τους Αθηναίους να αποσύρουν τον στόλο τους ενώ θα έχαναν και τις αποθηκευμένες προμήθειες τους μαζί με τα χρήματα, που θα έπεφταν στα χέρια των Συρακουσίων και θα τους έλυναν τα δικά τους προβλήματα. Ο Γύλιππος προσπαθούσε να πείσει τους Συρακούσιους να ασχολη-

[1524] Θουκ., VI.1.1.
[1525] Θουκ., VI.24.
[1526] Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, p. 283 – Θουκ., VII.16.
[1527] Θουκ., VII.43.
[1528] Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 254-256.

θούν με το πολεμικό τους ναυτικό, διότι βασιζόταν στο γεγονός ότι για την επίτευξη του σχεδίου του δεν χρειαζόταν ναυτική νίκη αλλά ναυτικός αντιπερισπασμός. Τον κύριο ρόλο θα τον αναλάμβαναν οι πεζοί στρατιώτες. Βέβαια, δεν μπορούσε να αποκαλύψει το σχέδιό του, αλλά χρησιμοποίησε την ρητορική δεινότητα του Ερμοκράτη για την επίτευξη του σκοπού του. Μετά την απώλεια της στρατηγίας, ο Ερμοκράτης δεν είχε κάποιο αξίωμα, αλλά η εκτίμηση που έχαιρε ανάμεσα στους Συρακούσιους ήταν αρκετή για να τους πείσει.[1529]

Υπό την κάλυψη της νύχτας, ο Γύλιππος με όλο του τον στρατό κινήθηκε προς το Πλημμύριον ενώ ταυτοχρόνως 35 τριήρεις μέσα από τον Μεγάλο Λιμένα και 45 από τον Μικρό Λιμένα έπλευσαν προς τον Μεγάλο για να επιτεθούν ταυτοχρόνως στο αθηναϊκό φρούριο. Οι Αθηναίοι αφυπνίσθηκαν γρήγορα και με 60 τριήρεις που έριξαν στο νερό προσπάθησαν να αναχαιτίσουν τους αντιπάλους τους, ενώ οι στρατιώτες των φρουρίων είχαν τρέξει στην ακτή για να παρακολουθήσουν την ναυμαχία. Με το πρώτο φως, ο στρατός του Γύλιππου επιτέθηκε στο Πλημμύριον και κατέλαβε και τα τρία φρούρια, αν και οι υπερασπιστές του κατάφεραν να μπουν σε πλοία και να φύγουν προς το εσωτερικό του λιμανιού. Εν τω μεταξύ, οι Αθηναίοι βύθισαν 11 πλοία των Συρακουσίων, σκότωσαν τους περισσότερους άνδρες τους και πήραν αιχμαλώτους, ενώ έχασαν μόνο τρία δικά τους. Ο υπόλοιπος στόλος τους αποτραβήχθηκε στο βάθος του Λιμένα. Η απειρία και η αποδιοργάνωση των Συρακουσίων στην θάλασσα αποδείχθηκαν για μια ακόμη φορά οι παράγοντες που έδωσαν την νίκη στο αθηναϊκό ναυτικό. Αλλά το τίμημα αυτής της νίκης ήταν μεγάλο. Εκτός από τα πλοία και τους άνδρες που έχασαν, τις προμήθειες, τα ιστία και άλλα παρελκόμενα σαράντα τριήρων αλλά και τρεις τριήρεις που είχαν τραβηχθεί στην ξηρά, οι Αθηναίοι απώλεσαν την στρατηγική θέση που κατείχαν στο Πλημμύριον. Δεν ήταν δυνατόν πλέον να έρθουν προμήθειες και ενισχύσεις στον Μεγάλο Λιμένα, διότι η είσοδός του φυλασσόταν από τους Συρακούσιους. Το γεγονός αυτό προξένησε μεγάλο φόβο και στεναχώρια στο αθηναϊκό εκστρατευτικό σώμα.[1530]

Μετά την νίκη των Συρακουσίων στην ξηρά και την νίκη των Αθηναίων στην θάλασσα, οι συγκρούσεις των αντιπάλων περιορίσθηκαν σε περιστασιακές αψιμαχίες σε ό,τι αφορούσε στις πολεμικές επιχειρήσεις αλλά ταυτοχρόνως και σε έντονη διπλωματική δραστηριότητα. Οι Συρακούσιοι ζήτησαν βοήθεια από άλλες σικελικές Πόλεις χρησιμοποιώντας ένα τέχνασμα. Έβαλαν ξένους που ζούσαν στην πόλη τους (Κορίνθιους, Αμβρακιώτες και Λακεδαιμόνιους) να επισκεφθούν σικελικές πόλεις για να εξιστορήσουν την νίκη στο Πλημμύριον αλλά και να εξηγήσουν την ήττα τους στην θάλασσα. Υπήρχαν πιο μεγάλες πιθανότητες να γίνουν πιστευτοί ξένοι που δεν είχαν συμφέρον να παρουσιάσουν τα γεγονότα αναληθώς. Σκοπός των αποστολών αυτών ήταν να ζητήσουν από τις Πόλεις να στείλουν ενισχύσεις σε άνδρες και πλοία, εξηγώντας ότι έπρεπε να προλάβουν τα πλοία και τους άνδρες που έφθαναν από την Αθήνα. Πρώτη ανταποκρίθηκε η Καμάρινα που έστειλε 500 οπλίτες, 300 ακοντιστές, 300 τοξότες ενώ από την Γέλα έπλευσαν 5 πλοία και εστάλησαν 400 ακοντιστές και 200 ιππείς. Από όλη την Σικελία έφθασε βοήθεια με εξαίρεση την Κατάνη, την Νάξο και τον Ακράγαντα. Μάλιστα φαίνεται ότι ο στρατός αυτός είχε συγκεντρωθεί στην περιοχή του Σελινούντα και θα βάδιζε ανατολικά προς τις Συρακούσες, Ο Νικίας ενημερώθηκε

[1529] Θουκ., VII.16-21 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 297-298.
[1530] Θουκ., VII.22-24 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 299-300.

για τις αποστολές αλλά και για την απόφαση του Ακράγαντα να μην επιτρέψει στον στρατό αυτό να περάσει από την περιοχή που ήλεγχε. Οπότε ζήτησε από τους συμμάχους του ντόπιους Σικελούς να παρεμποδίσουν τον ερχομό των ενισχύσεων προς τις Συρακούσες. Οι Σικελοί έστησαν ενέδρα στον συμμαχικό στρατό και σκότωσαν 800, ενώ μόλις γλύτωσε ο Κορίνθιος απεσταλμένος για να οδηγήσει τους υπόλοιπους 1500 στις Συρακούσες. Ο αιφνιδιασμός που είχε σχεδιάσει ο Γύλιππος, δηλαδή να επιτεθεί με μεγάλη στρατιωτική δύναμη στον Νικία πριν φθάσουν οι αθηναϊκές ενισχύσεις, είχε αποτύχει παταγωδώς.[1531]

Εν τούτοις, οι Συρακούσιοι έλαβαν την απόφαση να αντιμετωπίσουν για μια ακόμη φορά τους Αθηναίους στην θάλασσα παίρνοντας θάρρος από μια μετατροπή στο σκαρί της τριήρους και μια νέα τακτική μάχης σε περιορισμένο θαλάσσιο χώρο, που μόλις είχαν χρησιμοποιήσει με επιτυχία στην Ναύπακτο οι Κορίνθιοι εναντίον των Αθηναίων. Την εφαρμογή της μετατροπής και την προσαρμογή του σχεδίου στην Σικελία ανέλαβε ο Κορίνθιος Αρίστων. Βασικό στοιχείο του σχεδίου ήταν η φυσική ενίσχυση της πλώρης (πρώρας) των τριήρων. Οι τριήρεις έφεραν μεταλλικό έμβολο στο κάτω μέρος της πλώρης τους ούτως ώστε όταν τούτο εισερχόταν στο αντίπαλο πλοίο διάνοιγε οπή και προξενούσε την βύθισή του. Στην πλώρη, και από κάθε πλευρά, εξείχαν ξύλινοι δοκοί (εν. ἐπωτὶς) επάνω στις οποίες συνήθως στήριζαν την άγκυρα. Αυτές οι δοκοί ενισχύθηκαν με επιπλέον στηρίγματα και από τις δύο πλευρές, μέσα και έξω από το πλοίο,[1532] για να γίνουν ιδιαίτερα ανθεκτικές. Οι Αθηναίοι δεν γνώριζαν αυτού του είδους την μετατροπή ούτε είχαν αντιληφθεί ότι είχε χρησιμοποιηθεί στην Ναύπακτο και επιπλέον δεν ήταν η τακτική τους να εμβολίζουν πλοία στην πλώρη αλλά στα πλευρά. Στον στενό χώρο του Μεγάλου Λιμένος, όμως, όπου οι ελιγμοί των πλοίων ήταν πολύ περιορισμένοι, οι Συρακούσιοι θα μπορούσαν με την τακτική αυτή να προξενήσουν μεγαλύτερη ζημιά σε περισσότερα αθηναϊκά πλοία. Επιπλέον, η μόνη οδός διαφυγής των εχθρικών πλοίων θα ήταν προς το σημείο της ακτής που είχε προφυλαχθεί ανάμεσα στα δύο τείχη που είχαν κτίσει η Αθηναίοι. Οι Συρακούσιοι ήλεγχαν απολύτως το μεγαλύτερο τμήμα του Μεγάλου Λιμένος καθώς και την έξοδο από αυτόν μετά την κατάληψη των φρουρίων στο Πλημμύριον.

Για να δημιουργήσει τον κατάλληλο αντιπερισπασμό, ο Γύλιππος ζήτησε από τον στρατό που βρισκόταν στην πόλη να επιτεθεί στο αθηναϊκό τείχος που ήταν προς εκείνη την πλευρά, ενώ η φρουρά που στάθμευε στο Ολυμπιείον (κοντά στις Συρακούσες) διατάχθηκε να επιτεθεί ταυτοχρόνως προς το άλλο τείχος. Την ίδια στιγμή, ο στόλος των Συρακουσίων επιτέθηκε στον αθηναϊκό. Οι Αθηναίοι σάστισαν. Ενώ αρχικά νόμισαν ότι η επίθεση γινόταν μόνο από την ξηρά, μετά κατάλαβαν ότι γινόταν και ναυτική επίθεση. Τελικά, κατάφεραν να ρίξουν στην θάλασσα 75 τριήρεις για να αντιμετωπίσουν τις 80 τριήρεις των Συρακουσίων. Παρά τον αιφνιδιασμό των Αθηναίων και στην ξηρά και στην θάλασσα, η υπόλοιπη μέρα αναλώθηκε σε αψιμαχίες μέχρι που έπεσε το σκοτάδι και οι αντίπαλες δυνάμεις αποσύρθηκαν. Την επόμενη ημέρα, οι αψιμαχίες συνεχίσθηκαν αλλά την τρίτη ημέρα ο Αρίστων σκέφθηκε να συνεχίσει την μάχη μέχρι την νύχτα. Το απόγευμα ζήτησε από τους εμπόρους της πόλεως να τρέξουν

[1531] Θουκ., VII.25 & VII.32-33 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 300-301.

[1532] Είναι αδιευκρίνιστος ο τρόπος με τον οποίο έγινε αυτή η ενίσχυση (πρβλ. Morrison and Williams, *Greek Oared Ships*, pp. 280-282 και Gomme on Thucydides, VII.36.2).

στην ακτή για να ετοιμάσουν αγορά τροφίμων, με σκοπό οι Αθηναίοι να νομίσουν ότι η μάχη τελείωσε και να αποσυρθούν. Οι Συρακούσιοι, όμως, αφού έφαγαν γρήγορα στην ακτή, επιβιβάσθηκαν στα πλοία και επιτέθηκαν ξαφνικά στους Αθηναίους, οι οποίοι αιφνιδιάσθηκαν. Δεν περίμεναν νέα επίθεση την ίδια μέρα και ήταν κουρασμένοι και πεινασμένοι, αφού δεν είχαν προλάβει να ξαποστάσουν. Εν τούτοις, οι Αθηναίοι κατάφεραν να ανασυγκροτηθούν και να επιτεθούν, αλλά τότε οι Συρακούσιοι έβαλαν σε εφαρμογή το σχέδιο της συγκρούσεως πλώρη με πλώρη. Το αποτέλεσμα ήταν να προξενήσουν μεγάλη ζημιά στο μπροστινό τμήμα των εχθρικών πλοίων και να σκοτώσουν πολλούς Αθηναίους ρίχνοντας τα ακόντιά τους από την πλώρη, δηλαδή σε μικρή απόσταση, εναντίον των αντιπάλων τους. Ακόμη, πολλά μικρά πλοιάρια των Συρακουσίων γεμάτα με ακοντιστές πλησίασαν τα αθηναϊκά από τα πλάγια και έβαλαν εναντίον των κωπηλατών.

Οι Αθηναίοι δεν μπόρεσαν να αντέξουν την πίεση του ναυτικού των Συρακουσίων και τράπηκαν σε φυγή. Πέρασαν τα πολεμικά τους ανάμεσα από τα εμπορικά πλοία που είχαν τοποθετήσει μπροστά από το αγκυροβόλιό τους ενώ οι Συρακούσιοι τους ακολούθησαν μέχρι εκεί, αλλά οι «δελφινοφόροι» γερανοί τούς εμπόδισαν να συνεχίσουν την καταδίωξη. Οι Αθηναίοι είχαν στηρίξει στα εμπορικά πλοία μακριά κοντάρια, στις άκρες των οποίων κρέμονταν σιδερένια βάρη σε σχήμα ψαριού (δελφινιού). Όταν πλησίαζε εχθρικό πλοίο, οι ναύτες αιώριζαν το βάρος και το άφηναν επάνω από το εχθρικό πλοίο με στόχο να το διαπεράσει από το κατάστρωμα μέχρι τα ύφαλα και να το βυθίσει.[1533] Με αυτόν τον τρόπο κατέστρεψαν δύο πλοία των Συρακουσίων που πλησίασαν πολύ κοντά στα εμπορικά και μάλιστα συνέλαβαν το πλήρωμα του ενός. Οι Συρακούσιοι, όμως, είχαν ήδη βυθίσει 7 αθηναϊκά πλοία και προξενήσει ζημιές σε πολλά άλλα και συλλάβει ή σκοτώσει πολλούς από τα πληρώματα. Είχαν για πρώτη φορά νικήσει τους Αθηναίους σε μεταξύ τους ναυμαχία, ήλεγχαν τον Μεγάλο Λιμένα ολοκληρωτικά, και είχαν πλέον πολύ υψηλό ηθικό και την βεβαιότητα ότι μπορούσαν να νικήσουν τους Αθηναίους σε ξηρά και θάλασσα.[1534]

Όταν οι ντόπιοι Σικελοί έστηναν ενέδρα στον στρατό που περίμενε ο Γύλιππος από την δυτική Σικελία, οι αθηναϊκές ενισχύσεις πέρναγαν από την Κέρκυρα στην Ιταλία. Ο Δημοσθένης και ο Ευρυμέδων διέσχισαν το Ιόνιο Πέλαγος με 73 τριήρεις, 5000 οπλίτες, πολλούς ελαφρά οπλισμένους,[1535] ακοντιστές, σφενδονήτες, τοξότες και προμήθειες. Αρχικά, ο στόλος έφθασε στην Ιαπυγία, στο νοτιοανατολικό άκρο της Ιταλίας, όπου οι Αθηναίοι πήραν στα πλοία τους 150 Μεσσαπίους ακοντιστές και έφθασαν στο Μεταπόντιον. Σύμφωνα με την συμμαχία που είχαν οι Αθηναίοι με την Πόλη, έλαβαν 300 ακοντιστές και δύο τριήρεις και έπλευσαν προς τους Θουρίους. Εκεί όπου μόλις είχε αναλάβει την εξουσία η φιλοαθηναϊκή μερίδα, οι πολίτες δεν μπορούσαν παρά να βοηθήσουν με 700 οπλίτες και 300 ακοντιστές. Το ταξίδι των δύο Αθηναίων στρατηγών τελείωσε στις Συρακούσες στα μέσα του καλοκαιριού του 413 π.Χ. Ο Δημοσθένης παρέταξε τον στόλο έξω από τον Μέγα Λιμένα ανεμίζοντας όλα τα σήματα των τριήρων και με μουσικές φανφάρες για να καταπλήξει τους Συρακούσιους. Οι Συρακούσιοι τρομοκρατήθηκαν από τον όγκο του νέου αθηναϊκού στρατού και ναυτικού, ενώ οι Αθη-

---

[1533] Gomme on Thucydides, VII.41.2.

[1534] Θουκ., VII.34-41 και πρβλ. Δ.Σ., XIII.9-10. Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 302-307.

[1535] Για 3000 γράφει ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXI.1.

ναίοι πολεμιστές που ήταν ήδη στις Συρακούσες αναρίγησαν από χαρά και ανακούφιση στη θέα των συμπολιτών τους.[1536]

Μόλις ο στρατηγός Δημοσθένης έφθασε επί τόπου επιβεβαίωσε την ιδέα του ότι το κλειδί της επιτυχίας των Αθηναίων ήταν η άμεση επίθεση εναντίον των αντιπάλων δυνάμεων και η πολιορκία των Συρακουσών, για να μην χαθεί το στοιχείο του αιφνιδιασμού αλλά και για να εκμεταλλευθούν οι Αθηναίοι το δέος που είχαν προκαλέσει. Πίστευε ότι με αυτόν τον τρόπο θα ανάγκαζε τους Συρακούσιους να παραδοθούν πριν έρθουν και άλλες ενισχύσεις από την Πελοπόννησο. Η στρατηγική του επικεντρώθηκε στην κατάληψη του στρατοπέδου στις Επιπολές, έτσι ώστε να γίνει εύκολος ο έλεγχος του εγκάρσιου τείχους των Συρακουσίων. Ο Δημοσθένης δεν αγνοούσε τους μεγάλους κινδύνους που ενείχε η επιχείρηση στις Επιπολές, όμως ήταν αντίθετος στην μέχρι τότε πολύ διστακτική στρατηγική του Νικία. Είχε αποφασίσει να διακινδυνεύσει και είτε να νικήσει είτε να πάρει το εκστρατευτικό σώμα και να γυρίσει στην Αθήνα. Από την άλλη πλευρά, οι Συρακούσιοι είχαν χάσει την επιθετική τους ορμή και περιορίζονταν σε άμυνα. Ο Δημοσθένης χρησιμοποίησε πολιορκητικές μηχανές για να ρίξει το εγκάρσιο τείχος, αλλά οι Συρακούσιοι τις έκαψαν και απέκρουσαν και άλλες επιθέσεις του Αθηναίου στρατηγού σε διάφορα σημεία της οχυρώσεως.

Τότε, με πρόταση του Δημοσθένη αποφασίσθηκε η κατάληψη των Επιπολών. Η επιχείρηση διεξήχθη στις αρχές Αυγούστου του 413 π.Χ., την νύχτα, πριν την ανατολή του φεγγαριού. Ο Δημοσθένης και οι άλλοι στρατηγοί, εκτός από τον ασθενή Νικία, ξεκίνησαν με όλο το εκστρατευτικό σώμα, ίσως και 10.000 οπλίτες με άλλους 10.000 ελαφρά οπλισμένους,[1537] για να περάσουν από τον Ευρύηλο. Φαίνεται ότι οι Συρακούσιοι αιφνιδιάσθηκαν, διότι το οχυρό κατελήφθη αμέσως. Όταν η παρουσία των εχθρών έγινε αντιληπτή, ο Γύλιππος έστειλε αμέσως τους 600 επίλεκτους οπλίτες για να τους αντιμετωπίσουν. Οι Αθηναίοι με τμήμα του στρατού αντιμετώπισαν επιτυχώς τους επίλεκτους και με άλλο τμήμα επιτέθηκαν στο τείχος και κατέστρεψαν μέρος του. Αλλά ενώ προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν τον αιφνιδιασμό και κινούνταν ταχύτατα μέσα στην νύχτα πιστεύοντας ότι ήταν οι νικητές, η «αταξία» που τελικά προκλήθηκε στις κινήσεις τους αποδείχθηκε καταστροφική. Βοιωτοί που τους περίμεναν, έπεσαν επάνω τους και τελικά τους έτρεψαν σε φυγή. Παρότι το φεγγάρι είχε ανατείλει και υπήρχε «σελήνη λαμπρά», η σύγχυση των στρατιωτών επάνω στις Επιπολές ήταν μεγάλη, διότι υπήρχε μεγάλος αριθμός στρατιωτών σε έναν περιορισμένο χώρο. Οι Αθηναίοι που οπισθοχωρούσαν υπό την πίεση των Βοιωτών, οι Αθηναίοι που επετίθεντο στο τείχος και δέχονταν επίθεση από τους Συρακούσιους αλλά και ο υπόλοιπος αθηναϊκός στρατός που ακολουθούσε, όλοι βρέθηκαν ανάμεσα σε άλλους, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν η αναγνώριση των αντιπάλων.

Οι Συρακούσιοι, που ξαφνικά βρέθηκαν να νικούν, άρχιζαν να φωνάζουν, ενώ οι Αθηναίοι στην προσπάθειά τους να αναγνωρίσουν εχθρούς και φίλους ζητούσαν το σύνθημα, το οποίο τελικά έγινε γνωστό στους εχθρούς. Οι στρατιώτες άρχισαν να τραγουδούν τον παιάνα, το πολεμικό τραγούδι, αλλά αυτό έκανε δυσκολότερη την αναγνώριση των αντίπαλων στρατών, διότι τα τραγούδια έμοιαζαν πάρα πολύ μεταξύ τους. Τελικά, βρέθηκαν Αθηναίοι να πολεμούν με Αθηναίους ή συμμάχους τους ενώ οι Συρακούσιοι προσπαθούσαν να επιτείνουν τον πανικό των Αθηναίων, μια που πολεμούσαν

[1536] Θουκ., VII.35 & VII.42 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXI.

[1537] Δ.Σ., XIII.11.3 και Gomme on Thucydides, VII.43.2.

προς μια κατεύθυνση και ήταν ευκολότερο να διακρίνουν τους εχθρούς τους. Οι Αθηναίοι τράπηκαν σε άτακτη φυγή και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να κατέβουν από τις Επιπολές. Πολλοί από τους νεοφερμένους στρατιώτες, έχασαν τον δρόμο προς το αθηναϊκό στρατόπεδο, περιπλανήθηκαν και εξοντώθηκαν αργότερα από το αντίπαλο ιππικό που ήλεγχε την περιοχή. Το αποτέλεσμα ήταν να σκοτωθούν περισσότεροι από 2000 Αθηναίοι[1538] και να τραυματισθούν πολλοί. Επιπλέον, οι Αθηναίοι εγκατέλειψαν μεγάλο μέρος του εξοπλισμού τους και απώλεσαν κάθε ελπίδα άμεσης καταλήψεως των Συρακουσών. Οι Συρακούσιοι προσπάθησαν αμέσως να εκμεταλλευθούν την νίκη τους και έστειλαν 15 τριήρεις στον Ακράγαντα, όπου μια ακόμη «στάσις» βρισκόταν σε εξέλιξη, με την ελπίδα πως θα έπαιρναν την Πόλη με το μέρος τους, ενώ ο Γύλιππος με αποστολές από ξηράς σε πόλεις της Σικελίας προσπάθησε να βρει νέες πεζές δυνάμεις.[1539]

Μετά την ήττα τους, οι Αθηναίοι έπρεπε να αποφασίσουν εάν θα έμεναν στην Σικελία ή θα επέστρεφαν στην Αθήνα. Ο Δημοσθένης εξέφρασε την άποψη ότι έπρεπε να επιστρέψουν αμέσως, ενώ ο Νικίας, που μέχρι τότε ήταν υπέρμαχος της αποχωρήσεως, ζήτησε να μείνουν και να πολεμήσουν, διότι, όπως υποστήριξε ανάμεσα σε άλλα επιχειρήματα, στις Συρακούσες υπήρχε φιλοαθηναϊκή μερίδα –για την οποία εμείς δεν έχουμε ασφαλείς πληροφορίες– και οι πολίτες δεν ήταν σε θέση να αντέξουν για πολύ τις οικονομικές απαιτήσεις αυτού του πολέμου. Ακόμη και εάν υπήρχαν κάποιες αντιδράσεις, μετά την άφιξη των ενισχύσεων και την τελευταία νίκη των Συρακουσίων αλλά και τις αποστολές για νέες ενισχύσεις, οι Συρακούσιοι δεν σκέφτονταν σοβαρά να παραδοθούν. Παρ' όλα αυτά, ο Νικίας υποστήριξε ότι οι αντίπαλοί τους βρίσκονταν σε δεινή οικονομική θέση, διότι συντηρούσαν μεγάλο αριθμό μισθοφόρων και ναυτικό για αρκετό διάστημα, ενώ τα διαθέσιμά τους εξαντλούνταν. Είχαν ήδη ξοδέψει 2000 τάλαντα ασήμι[1540] και είχαν χρεωθεί για πολύ περισσότερα και οποιαδήποτε αδυναμία πληρωμής των μισθοφόρων τους σήμαινε για αυτούς καταστροφή, διότι θα εγκαταλείπονταν από τις στρατιωτικές τους δυνάμεις. Παρά τις ακριβείς πληροφορίες που διέθετε ο Νικίας, υπάρχουν ενδείξεις που συνηγορούν στο γεγονός ότι οι Συρακούσιοι θα μπορούσαν να συγκεντρώσουν και άλλα χρήματα με την επιβολή φορολογίας ή με δανεισμό από τους Πελοποννήσιους ή και από αλλού, διότι τώρα μπορούσαν να εξαγοράσουν διπλωματικά τις νίκες τους. Όμως, ο Νικίας γνώριζε πολύ καλά ότι εάν οι Αθηναίοι στρατηγοί εγκατέλειπαν την εκστρατεία χωρίς να έχουν λάβει εντολή επιστροφής από την εκκλησία του δήμου, το πιθανότερο είναι ότι θα τιμωρούνταν, διότι οι πολίτες θα πίστευαν τις απόψεις των διαφόρων στρατιωτών που θα επέρριπταν τις ευθύνες στους στρατηγούς και ιδίως στον Νικία που υπηρετούσε από την αρχή της εκστρατείας. Υπήρξαν αρκετά παραδείγματα τέτοιας τιμωρίας στρατηγών κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ο Νικίας και οι αξιωματικοί που τον υποστήριζαν δεν άλλαξαν γνώμη ακόμη και όταν ο Δημοσθένης και οι περί αυτόν ζήτησαν να μετακινήσουν το στρατόπεδο από την ελώδη περιοχή στην Θάψο ή στην Κατάνη. Ο Νικίας φοβόταν ότι από την στιγμή που οι Αθηναίοι θα έμπαιναν στα πλοία, μπορεί μερικοί να έπαιρναν τον δρόμο της επιστροφής. Η επιμονή του στρατηγού τελικά ότι είχε ασφαλείς πληροφορίες για την κατάσταση των Συρακουσίων έπεισε τους Αθηναίους ότι έπρεπε να μείνουν και να πολε-

[1538] Πρβλ. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXI.9 και Δ.Σ., XIII.11.5.
[1539] Θουκ., VII.42-46 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 308-314.
[1540] Αντιστοιχεί σε περίπου 51.700 κιλά ασήμι, AMCD.

μήσουν.[1541]

Εν τω μεταξύ, στον Ακράγαντα επικράτησε η εχθρική προς τους Συρακούσιους μερίδα και άρα δεν υπήρχε ελπίδα βοήθειας από εκεί, αλλά ο Γύλιππος κατάφερε να γυρίσει στις Συαρκούσες με σημαντικές ενισχύσεις. Έφερε μαζί του ντόπιους Σικελούς, Έλληνες Σικελούς αλλά και 600 Λάκωνες οπλίτες, τους αρίστους εκ των ειλώτων αλλά και νεοδαμώδεις. Την άνοιξη του 413 π.Χ., οι στρατιώτες αυτοί είχαν επιβιβασθεί σε εμπορικά πλοία υπό τον Σπαρτιάτη Έκκριτον με προορισμό την Σικελία αλλά τα πλοία είχαν παρασυρθεί μέχρι την ελληνική Κυρήνη (BAGROW, 38:C1, σημερ. Shahhat ή Shahat, Λιβύη), στην Βόρεια Αφρική. Εκεί, οι Έλληνες τους έδωσαν βοήθεια και πλοηγούς για να φθάσουν στον Σελινούντα, όπου τους συνάντησε ο Γύλιππος. Τώρα, οι Συρακούσιοι ήταν πάλι έτοιμοι να επιτεθούν στους Αθηναίους και στην θάλασσα και στην ξηρά.

Ξαφνικά, οι Αθηναίοι στρατηγοί βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση. Επειδή το στρατόπεδο ήταν στα έλη, ο αθηναϊκός στρατός υπέφερε από ασθένειες (ελονοσία και πιθανότατα δυσεντερία) και μάλιστα προς το τέλος του καλοκαιριού ο αριθμός των ασθενών είχε αυξηθεί τόσο πολύ που η δυσαρέσκεια των στρατιωτών ήταν πολύ μεγάλη. Ο Νικίας δεν μπορούσε πια να επιμείνει άλλο και συμφώνησε με τους άλλους στρατηγούς να ειδοποιηθούν μυστικά οι αξιωματικοί να είναι έτοιμοι για τον απόπλου, μόλις δοθεί το σύνθημα. Τότε όμως συνέβη το απρόσμενο. Ο παράγων απρόσμενο ή τυχαίο γεγονός έχει αρκετές φορές αλλάξει τον ρου τον γεγονότων στην Ιστορία (στην αλληλουχία των γεγονότων μια δεδομένη χρονική στιγμή). Άλλωστε η Ιστορία δεν υπακούει στους νόμους της φύσεως, δεν επαναλαμβάνεται, ούτε παρόμοια γεγονότα οδηγούν σε όμοια αποτελέσματα.[1542] Το απρόσμενο ή τυχαίο γεγονός, όμως, μπορεί να αλλάξει άρδην τα αναμενόμενα γεγονότα. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο στρατός περίμενε από στιγμή σε στιγμή το σύνθημα της αναχωρήσεως όταν στις 27 Αυγούστου 413 π.Χ. και μεταξύ 21:41 και 00:30[1543] έγινε έκλειψη σελήνης (της πανσελήνου φυσικά), γεγονός που κατατρόμαξε τους Αθηναίους. Οι οιωνοσκόποι διέγνωσαν τον κακό οιωνό και όρισαν ότι ο στόλος δεν έπρεπε να αναχωρήσει πριν περάσουν τρία εννιάμερα, πράγμα που βόλευε πάρα πολύ την αρχική αντίληψη του Νικία.[1544]

Το γεγονός της εκλείψεως της σελήνης και η απόφαση των Αθηναίων να περιμένουν, τελικά καθόρισαν και την κατάληξη της αθηναϊκής εκστρατείας καθώς και το μέλλον της Πόλεως των Συρακουσών στην Σικελία. Οι Συρακούσιοι είχαν ενημερωθεί από Αθηναίους αυτόμολους ότι παρά το γεγονός ότι οι αντίπαλοί τους είχαν αποφασίσει να φύγουν, τελικά, εξαιτίας της εκλείψεως της σελήνης, θα έμεναν. Το γεγονός αυτό έδινε την δυνατότητα στους Συρακούσιους να προετοιμασθούν και να αιφνιδιάσουν τους Αθηναίους από ξηράς και από θαλάσσης και ιδίως να ναυμαχήσουν εντός του Μεγάλου Λιμένος, όπου είχαν πρόσφατα νικήσει τους αντιπάλους τους. Η πρώτη μάχη δόθηκε στην ξηρά όταν Συρακούσιοι επιτέθηκαν στα αθηναϊκά τείχη και σκότωσαν αρ-

---

[1541] Θουκ., VII.47-49 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 314-322.

[1542] Δες σχετικά σε Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton, 2024).

[1543] Δες τα αστρονομικά δεδομένα στο <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/LEcat5/LE-0499--0400.html >. Η αστρονομική χρονολογία είναι 28 Αυγούστου 412 (στήλη calendar date), λόγω της χρήσεως του αστρονομικού έτους 0 (μηδέν).

[1544] Θουκ., VII.19.3 & VII.50 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 322-325.

κετούς από τους οπλίτες και ιππείς που βγήκαν να τους αντιμετωπίσουν. Την επόμενη ημέρα, οι Συρακούσιοι επιτέθηκαν με τον στρατό τους κατά των αθηναϊκών τειχών και με 76 ή 74 τριήρεις εναντίον του αντίπαλου ναυτικού, ενώ οι Αθηναίοι έβγαλαν στην θάλασσα 86 τριήρεις για να τους αντιμετωπίσουν. Έτσι άρχισε η ναυμαχία των Συρακουσών.

Η αριθμητική υπεροχή του στόλου των Αθηναίων, τους έδινε την δυνατότητα να επιχειρήσουν ταχεία κυκλωτική κίνηση για να βρεθούν στα νώτα των εχθρών τους. Ενώ όμως είχαν αρχίσει να πλέουν σε εφαρμογή του σχεδίου στην νότια πλευρά του Λιμένος, προς τον Δάσκωνα, η αργή κίνηση των πλοίων λόγω της στενότητας του θαλάσσιου χώρου έδωσε την ευκαιρία στους Συρακούσιους να διασπάσουν το κέντρο της δεξιάς αθηναϊκής ναυτικής παρατάξεως που διοικούσε ο Ευρυμέδων. Οι Συρακούσιοι, αντί να κυνηγήσουν τα πλοία που είχαν υποχωρήσει, στράφηκαν νότια, επιτέθηκαν, έσπρωξαν τα εχθρικά πλοία προς την ακτή, κατέστρεψαν 7 και σκότωσαν και τον Ευρυμέδοντα. Τα υπόλοιπα αθηναϊκά πλοία σπρώχνονταν από τους Συρακούσιους στην ακτή και πολλά βρέθηκαν έξω από την προστατευμένη περιοχή των αθηναϊκών τειχών, με αποτέλεσμα ο Γύλιππος να χρησιμοποιήσει τους οπλίτες του για να σκοτώσουν τους Αθηναίους που αποβιβάζονταν αλλά και να μπορούν οι Συρακούσιοι να τραβήξουν τις εγκαταλελειμμένες τριήρεις. Τελικά, οι Αθηναίοι έχασαν 18 τριήρεις και όλους τους άνδρες που επέβαιναν σε αυτές, όμως κατατρόπωσαν και σκότωσαν αρκετούς Συρακούσιους οπλίτες που έφταναν από την πόλη για να εκτελέσουν το σχέδιο.[1545]

Οι πραγματικοί νικητές, βέβαια, ήταν οι Συρακούσιοι. Με τις νίκες τους σε ξηρά και θάλασσα είχαν καταφέρει να ακυρώσουν στην πράξη την υπεροχή που είχαν αποκτήσει οι Αθηναίοι μετά τον ερχομό των ενισχύσεων και να τους φέρουν σε απελπισία. Οι Αθηναίοι ξαφνικά ανακάλυψαν ότι οι Συρακούσες ήταν μια πόλη μεγάλη σε μέγεθος, με δημοκρατικό πολίτευμα, με ισχυρό στρατό και ναυτικό που δεν έμοιαζε με Πόλη στην οποία θα μπορούσαν να σπείρουν την διχόνοια και να αναγκάσουν μερίδα των πολιτών να τους την παραδώσουν. Σίγουρα, η ευθύνη της Δεύτερης Αθηναϊκής Εκστρατείας στην Σικελία βάρυνε την εκκλησία του δήμου, που αρχικά την υπερψήφισε και μετά έστειλε μεγάλες ενισχύσεις. Η αντίληψη ότι η υπεροπλία και μόνο θα έφερνε την βέβαιη νίκη αποδείχθηκε απολύτως σφαλερή. Όμως, η κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η εκστρατεία τώρα βάρυνε τους στρατηγούς και ιδίως τον Νικία. Πέραν από λάθη στρατηγικής που πιθανότατα είχε διαπράξει, είχε επίσης ελπίσει ότι θα έπειθε την φιλοαθηναϊκή μερίδα των Συρακουσών να στασιάσουν και να του παραδώσουν την πόλη. Αυτή η μερίδα, όμως, δεν έφθασε ποτέ στο σημείο να πράξει κάτι τέτοιο. Συνεπώς, η κατάσταση των Αθηναίων ήταν πλέον απελπιστική. Δεν υπήρχε καμία ελπίδα νίκης. Η μόνη διέξοδος ήταν η φυγή.[1546]

Οι Συρακούσιοι, όμως, είχαν αντίθετη γνώμη. Ήταν αποφασισμένοι να μην αφήσουν τους Αθηναίους να φύγουν χωρίς να δώσουν μάχη, διότι πίστευαν ότι ήταν η μεγάλη τους ευκαιρία να τους διώξουν μια και καλή από το νησί, ηττημένους, και αφού τους είχαν αποσπάσει τα όπλα τους. Γι' αυτόν τον σκοπό, έκλεισαν την είσοδο του Μεγάλου Λιμένα με τριήρεις και άλλα μικρά και μεγάλα αγκυροβολημένα πλοία, το ένα δίπλα στο άλλο, που τα έδεσαν μεταξύ τους με αλυσίδες. Οι Αθηναίοι συγκάλεσαν

[1545] Θουκ., VII.19.3 & VII.51-54 και Δ.Σ., XIII.13 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 325-326.

[1546] Θουκ., VII.55.

στρατιωτικό συμβούλιο και αποφάσισαν ότι έπρεπε να συγκεντρώσουν όλο τον στρατό κοντά στα πλοία και να δοκιμάσουν να διασπάσουν τον αποκλεισμό για να φύγουν από το λιμάνι. Λόγω της προηγούμενης αποφάσεως να φύγουν, που την είχε σταματήσει η έκλειψη, είχαν ειδοποιήσει την Κατάνη να μην τους στείλει άλλες προμήθειες και συνεπώς τώρα ήταν αναγκασμένοι να αποχωρήσουν από τις Συρακούσες. Αποφάσισαν, λοιπόν, να εγκαταλείψουν το τείχος βορείως του οχυρού και να κτίσουν εγκάρσιο τείχος νοτίως του φρουρίου τους, ανάμεσα στα δύο τείχη.[1547] Εκεί όπου θα συγκέντρωναν στον μικρότερο δυνατό χώρο τους αρρώστους και τις προμήθειες και θα τους προστάτευε φρουρά. Όλος ο υπόλοιπος στρατός θα επιβιβαζόταν στα πλοία και θα προσπαθούσε να διασπάσει τον αποκλεισμό. Εάν αυτό γινόταν εφικτό θα πήγαιναν στην Κατάνη, ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα έκαιγαν τα πλοία τους και θα οπισθοχωρούσαν σε φίλιο έδαφος.[1548]

Οι Αθηναίοι ετοιμάσθηκαν επιμελώς για την εφαρμογή του σχεδίου διασπάσεως του αποκλεισμού. Στις 110 ή 115 τριήρεις επέβαιναν ακοντιστές και τοξότες, σε αντίθεση με την μέχρι τότε τακτική ναυμαχιών των Αθηναίων, για να κτυπήσουν τους αντιπάλους από κοντά, λόγω των ειδικών συνθηκών στον περιορισμένο χώρο του Μεγάλου Λιμένος. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, επιβιβάσθηκαν και πολλοί οπλίτες, διότι γνώριζαν ότι θα γίνονταν μάχες σώμα με σώμα επάνω στα καταστρώματα των πλοίων. Μάλιστα, η απάντηση των Αθηναίων στις ενισχυμένες επωτίδες των αντιπάλων τριήρων ήταν η χρήση «σιδηρῶν χειρῶν», δηλαδή σιδερένιες δαγκάνες που θα εμπόδιζαν το πλοίο των Συρακουσίων με την ενισχυμένη πλώρη (επωτίς) που θα έπεφτε επάνω στο αθηναϊκό να αποκολληθεί. Με αυτόν τον τρόπο, θα είχαν τον χρόνο οι Αθηναίοι οπλίτες να αντιμετωπίσουν σώμα με σώμα τους αντιπάλους τους στο εχθρικό πλοίο. Βέβαια, οι Συρακούσιοι είχαν παρατηρήσει τις προετοιμασίες των Αθηναίων για νέα ναυμαχία και είχαν ενημερωθεί από αυτόμολους και κατασκόπους για τους μηχανισμούς που εκείνοι επρόκειτο να χρησιμοποιήσουν. Είχαν, μάλιστα, πάρει τα μέτρα τους και είχαν καλύψει τις πρώρες και το άνω μπροστινό τμήμα των τριήρων τους με πολλά πετσιά από δέρματα ζώων, έτσι ώστε οι αντίπαλες δαγκάνες να γλιστράνε και να μην μαγκώνουν επάνω στα ξύλα.

Στον λόγο του πριν την έναρξη της ναυμαχίας, ο Γύλιππος, για να εμψυχώσει τους Συρακούσιους και τους συμμάχους τους, τούς θύμισε ότι οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους είχαν έρθει για να υποδουλώσουν πρώτα την Σικελία και εάν πετύχαιναν, την Πελοπόννησο και μετά ολόκληρη την Ελλάδα, διότι ήταν ήδη η ισχυρότερη Πόλη. Εσείς, τους είπε, ήσαστε οι πρώτοι που τους νικήσατε στην θάλασσα και μάλλον θα τους νικήσετε πάλι, διότι το ηθικό τους έχει πέσει. Με τόσους άνδρες επάνω στα καταστρώματα, οι ακοντιστές θα είναι αδύνατον να σταθούν όρθιοι και να ρίξουν τα ακόντιά τους και θα υπάρξει σύγχυση, διότι οι Αθηναίοι δεν είναι συνηθισμένοι σε τέτοια τακτική μάχης. Ούτε πρέπει να σας φοβίζει ο μεγαλύτερος αριθμός πλοίων που διαθέτουν, διότι στον στενό χώρο του Μεγάλου Λιμένος δεν θα μπορούν να γίνουν ελιγμοί και τα δικά μας τα τεχνάσματα με τις ενισχυμένες πρώρες και τα δέρματα θα τους προξενήσουν ζημιά. Εάν αυτοί πάλι νικήσουν, τους τόνισε, δεν θα αλλάξει τίποτα, εάν όμως εμείς τους τιμωρήσουμε και εξασφαλίσουμε για την Σικελία ειρήνη και

[1547] Οι λεπτομέρειες της θέσεως αυτού του στρατοπέδου σε Freeman, 3:686-689.

[1548] Θουκ., VII.59-60 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 329-330.

ασφάλεια, τότε «καλὸς ὁ ἀγών», ο αγώνας μας θα έχει δικαιωθεί.[1549]

Την ημέρα εκείνη, λίγο πριν αρχίσει το φθινόπωρο του 413 π.Χ., ο Νικίας, απογοητευμένος από την κατάσταση των Αθηναίων και την απέλπιδα μάχη που επρόκειτο να δώσουν και φοβούμενος ότι δεν ήταν αρκετά όσα τους είχε ήδη πει για την ναυμαχία που θα άρχιζε σε λίγο, κάλεσε πάλι τους τριηράρχους, τους αξιωματικούς του ναυτικού. Τους κάλεσε έναν έναν ξεχωριστά, τους φώναξε με το πατρογονικό τους όνομα, με το δικό τους όνομα και το όνομα της φυλής τους, αξιώνοντας από τον καθένα να μην προδώσει ό,τι λάμπρυνε την μέχρι τότε ζωή του ούτε τις πατρογονικές αρχές. Εάν έχει επιφανείς προγόνους να μην αμαυρώσει το όνομά τους. Τους υπενθύμισε την ελεύθερη πατρίδα τους και την καθημερινή ελευθερία που όλοι απολαμβάνουν σε αυτή ενώ τους θύμισε για μια φορά ακόμη ότι έπρεπε να αγωνισθούν για τις συζύγους τους, τα παιδιά τους και τους πατρογονικούς θεούς.

Την ίδια ώρα, οι Συρακούσιοι έστησαν το πεζικό μπροστά από τα τείχη της πόλεως και επάνδρωσαν 74 τριήρεις. Τις τριήρεις ακολουθούσαν μικρά συνοδευτικά πλοία που τα κυβερνούσαν ελεύθεροι νέοι, πολύ μικροί σε ηλικία, που αγωνίζονταν στο πλευρό των πατέρων τους. Στα τείχη που ήταν στο λιμάνι αλλά και στα υψηλά σημεία της πόλεως συνωστίζονταν άνθρωποι, σύζυγοι και νεαρά κορίτσια και ηλικιωμένοι, που δεν μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι στον πόλεμο, αλλά επειδή γνώριζαν πόσο κρίσιμη ήταν αυτή η μέρα, παρακολουθούσαν με μεγάλη αγωνία τον χώρο της μάχης.[1550] Η τελευταία στιγμή πριν την μάχη είναι απόλυτα τραγική και για τις δύο πλευρές. Κάτω στην ακτή, στην ακροθαλασσιά, ο Νικίας προσπαθεί να εμψυχώσει για τελευταία φορά τους αξιωματικούς του που θα ηγηθούν της ναυμαχίας, ενώ ψηλά στην πόλη, οι συγγενείς των Συρακουσίων αγωνιούν για τους άντρες της πόλεως αλλά και για τον τελικό νικητή της ναυμαχίας με τους Αθηναίους.

Οι Συρακούσιοι φύλαγαν καλά την έξοδο του Λιμένα και είχαν αναπτύξει τον υπόλοιπο στόλο τους γύρω γύρω, έτσι ώστε να επιτεθούν στους Αθηναίους ταυτοχρόνως από όλες τις πλευρές. Στην ακτή, είχαν πλησιάσει τα πεζά τμήματα τους για να εμποδίσουν τα πληρώματα των αθηναϊκών πλοίων να αποβιβασθούν σε περίπτωση υποχωρήσεως. Μέρος του αθηναϊκού στόλου προσπάθησε να πλησιάσει στο φράγμα των πλοίων και να κόψει τις αλυσίδες για να ανοίξει δίοδο προς το πέλαγος, κίνηση που οδήγησε σε γενική σύρραξη μέσα στο λιμάνι. Τα περίπου διακόσια πλοία που βρίσκονταν στον Μεγάλο Λιμένα δεν είχαν χώρο για ελιγμούς ούτε για μετωπικές συγκρούσεις και συνεπώς έπεφταν το ένα επάνω στο άλλο όταν προσπαθούσαν να οπισθοδρομήσουν ή να επιτεθούν. Όσο τα πλοία βρίσκονταν κοντά το ένα στο άλλο, βροχή ρίχνονταν τα ακόντια, τα βέλη και οι πέτρες από το ένα κατάστρωμα στο άλλο, αλλά όταν πλεύριζαν, οι ναύτες και οι οπλίτες μάχονταν σώμα με σώμα. Οι Συρακούσιοι που πέταγαν πέτρες, όμως, ήταν πιο εύστοχοι από τους Αθηναίους ακοντιστές και τοξότες που προσπαθούσαν να ισορροπήσουν επάνω στο κινούμενο πλοίο και να στοχεύσουν. Επίσης, μέσα στην οχλαγωγία της ναυμαχίας ήταν πολύ δύσκολο να ακουστούν οι εντολές και τα παραγγέλματα, έτσι ώστε τα αθηναϊκά πλοία να βρουν την δίοδο προς την έξοδο του λιμανιού ή τα πλοία των Συρακουσίων να εμποδίσουν την φυγή τους. Παράλληλα με την ναυμαχία, μάχη σώμα με σώμα διεξαγόταν και στην ακτή

[1549] Θουκ., VII.60-68 και Δ.Σ., XIII.14 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 330-331.

[1550] Θουκ., VII.69 και Δ.Σ., XIII.14.4-5.

> αλλά οι Αθηναίοι είχαν εναποθέσει όλες τους τις ελπίδες στα πλοία και ο φόβος τους, που όμοιο του δεν είχαν νοιώσει ποτέ, ήταν προπάντων τι θα συμβεί στην θάλασσα. Ανάλογα με την θέση που βρισκόταν ο κάθε πεζός στην μάχη είχε και διαφορετική αντίληψη για το τι γινόταν στην ναυτική αναμέτρηση. Επειδή η ναυμαχία γινόταν μπροστά στα μάτια τους αλλά ο καθένας έβλεπε μόνο ό,τι συνέβαινε σε ένα σημείο, όταν ορισμένοι έβλεπαν ότι νικούσαν οι δικοί τους, έπαιρναν θάρρος και ζητούσαν από τους θεούς να μην τους στερήσουν την σωτηρία τους. Άλλοι όμως που έβλεπαν τους δικούς τους να ηττώνται, θρηνούσαν και φώναζαν βλέποντας τι γινόταν και δείλιαζαν πιο πολύ από τους άλλους μαχητές. Άλλοι που έβλεπαν σε διαφορετικό σημείο της ναυμαχίας, όπου η μάχη ήταν αμφίρροπη, είχαν μεγαλύτερη αγωνία για το αποτέλεσμα και φοβισμένοι έπαιρναν στάσεις μάχης [κινούσαν τα σώματά τους στην μάχη] ανάλογα με το τι νόμιζαν ότι τελικά θα συμβεί γιατί πάντα και παραλίγο ή θα γλίτωναν ή θα χάνονταν.[1551]

Και οι Αθηναίοι και οι Συρακούσιοι ζούσαν «την αγωνία και το δράμα» της ναυμαχίας και της μάχης στην ακτή, μέχρι να υπάρξει ένας ξεκάθαρος νικητής.[1552]

Κάποια στιγμή, οι Συρακούσιοι κατάφεραν να τρέψουν τα αθηναϊκά πλοία σε φυγή. Οι στρατιώτες και ναύτες που κατάφεραν να φθάσουν στην ακτή έτρεξαν να σωθούν στο αθηναϊκό στρατόπεδο και το ίδιο έπραξαν και κάποιοι που μάχονταν στην ακτή. Ορισμένοι από τους πεζούς προσπάθησαν να διαφυλάξουν τα τείχη, αλλά η μεγάλη πλειοψηφία των μαχητών προσπάθησε να σώσουν τους εαυτούς τους. Οι νεκροί και από τις δύο πλευρές ήταν πολλοί. Ενώ όμως οι Συρακούσιοι μάζεψαν ό,τι είχε απομείνει από τα πλοία τους και τον στρατό τους και γύρισαν στη βάση τους, οι Αθηναίοι έπραξαν κάτι το ανήκουστο: δεν ζήτησαν καν την τυπική ανακωχή για να περισυλλέξουν τους νεκρούς τους, αλλά σχεδίαζαν αμέσως να φύγουν μέσα στην νύχτα. Παρότι οι στρατηγοί αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν με τα εναπομείναντα πλοία μια έξοδο από το λιμάνι το πρωί της επομένης, οι ναύτες ήταν απόλυτα καταβεβλημένοι μετά την ήττα και αρνήθηκαν. Ως εκ τούτου, ο μόνος τρόπος αποχωρήσεως που απέμενε ήταν από την ξηρά.

Ο Ερμοκράτης, όμως, αντελήφθη ότι εάν οι Αθηναίοι έφευγαν την νύχτα θα συνέχιζαν να αποτελούν απειλή για τους Συρακούσιους. Συνεπώς, έπρεπε να ηττηθούν όσο το δυνατόν νωρίτερα και πριν αποχωρήσουν από τα περίχωρα των Συρακουσών. Απευθύνθηκε, λοιπόν, αμέσως σε άρχοντες των Συρακουσίων ζητώντας τους να εφαρμόσουν το σχέδιο που τους πρότεινε, δηλαδή του αποκλεισμού των Αθηναίων και της εξοντώσεως της δυνάμεώς τους εκεί κοντά στις Συρακούσες. Παρότι οι άρχοντες δεν είχαν αντίρρηση, ήταν φανερό ότι οι στρατιώτες ήταν κουρασμένοι αλλά και πιωμένοι εξαιτίας μιας τοπικής εορτής προς τιμήν του Ηρακλή. Ο Ερμοκράτης, χωρίς να έχει κάποια επίσημη εντολή αλλά δείχνοντας τον υψηλό πατριωτισμό του, ήθελε με κάθε τρόπο να εξασφαλίσει ότι οι Αθηναίοι δεν θα έφευγαν μέσα στην νύχτα και σκαρφίστηκε ένα κόλπο. Έστειλε στο αθηναϊκό στρατόπεδο δικούς του ανθρώπους που προσποιη-

[1551] Θουκ., VII.71.2-4.

[1552] Θουκ., VII.70-71 και Δ.Σ., XIII.16 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXV και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, p. 334.

θηκαν από μακριά ορισμένους από τις Συρακούσες που εμπιστεύονταν οι Αθηναίοι και οι οποίοι τους μήνυσαν ότι οι δίοδοι ήταν κλειστοί και μόνο το πρωί θα μπορούσαν να αποχωρήσουν. Δια τούτο, οι Αθηναίοι έμειναν εκείνη την νύχτα αλλά και την επόμενη ημέρα για να προετοιμασθούν για την αναχώρηση.[1553]

Η καθυστέρηση αυτή, όμως, υπήρξε θείο δώρο για τους Συρακούσιους, οι οποίοι πρόλαβαν με το πεζικό και το ιππικό τους να καλύψουν όλες τις οδούς διαφυγής των Αθηναίων. Έσυραν μάλιστα προς το μέρος τους όλα τα πλοία που είχαν εγκαταλείψει και δεν είχαν προλάβει να καταστρέψουν οι Αθηναίοι. Περίπου 40.000 Αθηναίοι και σύμμαχοι ήταν έτοιμοι να αποχωρήσουν προς την κεντρική Σικελία, όπου οι ντόπιοι Σικελοί ήταν ακόμη φιλικοί προς εκείνους, μια που ήταν εχθρικοί προς τους Συρακούσιους. Ήταν προφανές πως ο ηττημένος στρατός δεν μπορούσε να γυρίσει στην Αθήνα χωρίς πλοία και συνεπώς θα έπρεπε να εγκατασταθεί πρώτα κάπου στην Σικελία μέχρι να βρει τρόπο να επιστρέψει στην Ελλάδα. Αφού ο Νικίας μίλησε στους στρατιώτες για να τους εμψυχώσει, ο στρατός κίνησε να φύγει από την σικελική πόλη (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3α:259). Οι Συρακούσιοι, όμως, είχαν εκμεταλλευθεί την αργοπορία αποχωρήσεως των Αθηναίων και είχαν αποκλείσει με τείχος την δίοδο ανατολικά του γυμνού βουνού Ακραίον.[1554] Παρά τις αλλεπάλληλες επιθέσεις των Αθηναίων, οι Συρακούσιοι πίσω από το τείχος άντεξαν και μάλιστα άρχισαν τις αντεπιθέσεις, γεγονός που ανάγκασε τους πρώτους να συνειδητοποιήσουν ότι δεν ήταν δυνατόν να προχωρήσουν βόρεια από εκείνο το σημείο και αποφάσισαν να αλλάξουν κατεύθυνση.

Για να μην προδώσουν το σχέδιο τους, οι στρατηγοί σκέφθηκαν να φύγουν από το στρατόπεδο την νύχτα, να κινηθούν νότια μέχρι την ακτή και μετά να στραφούν βόρεια μέσω άλλης οδού. Άναψαν πολλές φωτιές, έτσι ώστε να φαίνεται ότι θα περάσουν την νύχτα στο στρατόπεδο, και μετά ο Νικίας με ένα τμήμα του στρατού προχώρησε μπροστά, ενώ ο Δημοσθένης με τον υπόλοιπο στρατό ακολούθησε. Τα δύο τμήματα συναντήθηκαν κοντά στην ακτή λίγο πριν το χάραμα και συνέχισαν νοτιοδυτικά μέχρι να φθάσουν στον Κακύπαριν ποταμό (BAGROW, 47:G5, σημερ. Cassibile)[1555] που θα τους οδηγούσε πάλι βόρεια. Ευελπιστούσαν ότι στην περιοχή του ποταμού θα συναντούσαν τους φίλιους ντόπιους Σικελούς που είχαν ειδοποιήσει.

Στον Κακύπαριν ποταμό, όμως, βρήκαν φρουρά των Συρακουσίων. Μετά την αποχώρηση των Αθηναίων από τις Συρακούσες, ο Γύλιππος είχε προβλέψει την δεύτερη πιθανή οδό διαφυγής των Αθηναίων και είχε στείλει στρατιωτικό απόσπασμα στον Κακύπαριν ποταμό για να εμποδίσει την διέλευση τους από το εκεί πέρασμα. Οι Συρακούσιοι είχαν κτίσει τείχος κατά μήκος της όχθης και είχαν μπήξει σταυρωμένους πασσάλους κατά πλάτος του ποταμού, για να σταματήσουν τους Αθηναίους. Οι τελευταίοι, όμως, με εύκολη νίκη ξεπέρασαν αυτό το εμπόδιο και συνέχισαν νοτιοδυτικά μέχρι τον Ερινέον ποταμό (BAGROW, 47:G5, σημερ. Cavallata), όπως τους είχαν συμβουλεύσει οι οδηγοί τους.[1556]

[1553] Θουκ., VII.71-73.

[1554] Θουκ., VII.78.5. Η θέση αυτή δεν έχει ταυτοποιηθεί επακριβώς, αλλά βρισκόταν βόρεια της σημερινής πόλεως Floridia (δυτικά των σημερινών Συρακουσών) και πέραν του ποταμού Ανάπου (σημερ. Anapo), στους πρόποδες των βουνών Monti Climitti.

[1555] Για την ταύτιση των αρχαίων με τους σημερινούς ποταμούς χρησιμοποιήσαμε τον BAGROW, αλλά πρβλ. και Gomme on Thucydides, VII.78-85.

[1556] Θουκ., VII.74-80 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 337-346.

Εν τω μεταξύ, οι Συρακούσιοι στο Ακραίον αντελήφθησαν ότι οι Αθηναίοι είχαν αποχωρήσει και αμέσως κατηγόρησαν τον Γύλιππο ότι γνώριζε και επίτηδες τους άφησε να φύγουν. Το γεγονός ακούγεται περίεργο, αλλά εάν αναλογισθεί κανείς ότι στις Συρακούσες γνώριζαν για τις φιλικές διαθέσεις του Νικία για τους Σπαρτιάτες (Ειρήνη του Νικία, 421 π.Χ.) και μπορεί να υποψιάσθηκαν ότι ο Λακεδαιμόνιος Γύλιππος θα τον άφηνε να γλυτώσει, η εξήγηση θα μπορούσε να ήταν πιθανή. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, ο αθηναϊκός στρατός ήταν υπολογίσιμος από πλευράς δυνάμεως και εκτός από τον Νικία στρατηγός ήταν και ο Δημοσθένης, ο οποίος κάθε άλλο παρά φιλικός προς τους Λακεδαιμόνιους μπορεί να χαρακτηρισθεί. Οι Συρακούσιοι, βέβαια, αντιπαθούσαν τον Σπαρτιάτη Γύλιππο για την «τραχύτητα» του χαρακτήρα του και τον «Λακωνικό» τρόπο με τον οποίο διοικούσε αλλά και φήμες τον κατηγορούσαν για μικροπρέπεια και πλεονεξία. Ήταν με άλλα λόγια ο εύκολος στόχος όταν οι Συρακούσιοι ένοιωθαν ότι έχαναν την νίκη μέσα από τα χέρια τους.[1557]

Ο Νικίας πέρασε γρήγορα τον Ερινέο ποταμό και κινήθηκε ταχύτατα με αποτέλεσμα να βρίσκεται περίπου 10 χλμ.[1558] μπροστά από το δεύτερο τμήμα του στρατού. Ο Δημοσθένης έμεινε πίσω γιατί οι Συρακούσιοι από το Ακραίον τον είχαν προλάβει και τελικά τον σταμάτησαν λίγο μετά τον Κακύπαριν ποταμό. Οι Αθηναίοι ήταν περικυκλωμένοι και δέχονταν βροχή από ακόντια, πέτρες και βέλη, μέχρι που παραδόθηκαν. Μόλις 6000 στρατιώτες από τους περίπου 20.000 που ήταν μαζί με τον Δημοσθένη σώθηκαν για να παραδώσουν τα όπλα τους. Οι Συρακούσιοι τους υποχρέωσαν να δώσουν ό,τι χρήματα είχαν και γέμισαν τέσσερις ασπίδες και αποφάσισαν να στείλουν τους αιχμαλώτους στις Συρακούσες. Οι Σικελιώτες ειδοποίησαν τον Νικία, ο οποίος δεν τους πίστεψε. Όταν τελικά επείσθη, ζήτησε από τους αντιπάλους του να κρατήσουν ομήρους 3000 Αθηναίους στρατιώτες μέχρι να τους στείλει λύτρα από την Αθήνα. Εκείνοι αρνήθηκαν και οι Αθηναίοι κατάφεραν να σπάσουν τον αποκλεισμό και να φθάσουν στον Ασίναρο ποταμό. Εκεί όμως συντελέσθηκε ο αφανισμός του αθηναϊκού στρατού.[1559] «Καθώς προσπαθούσαν να περάσουν το ποτάμι, ασύντακτοι και ταλαιπωρημένοι, πολλοί παρασύρονταν από το ρεύμα και έπεφταν σε ενέδρα των Πελοποννησίων,[1560] που τους περίμεναν πιο κάτω και τους έσφαζαν, ενώ άλλοι έπεφταν από τα ακόντια και τα βέλη που έριχναν οι Συρακούσιοι από την όχθη του ποταμού. Η στιγμή ήταν τραγική. Συντελούνταν η σφαγή των Αθηναίων. Ο Νικίας δεν είχε πλέον άλλη επιλογή από το να παραδοθεί.»[1561]

Κάποιοι από τον αθηναϊκό στρατό κατάφεραν να γλυτώσουν και να φθάσουν στην Κατάνη. Οι νικητές οδήγησαν τους 7000 αιχμαλώτους στις Συρακούσες, αφού στεφάνωσαν τους εαυτούς τους και στόλισαν τα άλογά τους. Μόλις επέστρεψαν στην πόλη συνήλθε η εκκλησία του δήμου για να αποφασίσει για την τύχη των Αθηναίων και των συμμάχων τους. Ο Διοκλής, κατά πάσα πιθανότητα, πρότεινε οι δούλοι που είχαν μαζί τους οι στρατιώτες να πουληθούν ως σκλάβοι, οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους οπλίτες να σταλούν σκλάβοι στα λατομεία και οι στρατηγοί να εκτελεσθούν. Οι Συρα-

---

[1557] Θουκ., VII.81 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXVIII.3 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, p. 346.

[1558] Για 50 στάδια (περ. 9200 μ., AMCD) γράφει ο Θουκυδίδης, VII.81.3.

[1559] Θουκ., VII.81-86 και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 347-350.

[1560] Οι ενισχύσεις που είχαν ζητήσει οι Συρακούσιοι από Κόρινθο και Σπάρτη (δες παραπάνω).

[1561] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 292.

κούσιοι είχαν μόλις αποδεχθεί την πρόταση αυτή όταν μίλησε ο Ερμοκράτης. Δημιούργησε μεγάλη αίσθηση στους πολίτες όταν είπε ότι «τοῦ νικᾶν κρεῖττόν ἐστι τὸ καλῶς χρῆσθαι τῇ νίκῃ».[1562] Παρ' όλα αυτά αποδοκιμάσθηκε, όπως και ο Γύλιππος που ζήτησε να μεταφέρει τους συλληφθέντες στρατηγούς στην Σπάρτη. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Ερμοκράτης πέραν ίσως από το να προβάλει το ευγενές ήθος του δεν ήθελε να χρεωθούν οι Συρακούσες με την εκτέλεση των στρατηγών, την στιγμή που στόχευε να ηγηθεί των Πόλεων της Σικελίας. Από την άλλη πλευρά, ο Γύλιππος ήθελε να δοξασθεί στην Σπάρτη φέρνοντας αλυσοδέσμιο τον νικητή της Πύλου και Σφακτηρίας Δημοσθένη αλλά και τον διάσημο Νικία που οι Λακεδαιμόνιοι θεωρούσαν υποστηρικτή τους. Οι Συρακούσιοι, όμως, δεν συμπαθούσαν τον Γύλιππο καθόλου. Επίσης, η φιλοαθηναϊκή μερίδα, που μάλλον επικοινωνούσε μυστικά με τον Νικία όσο καιρό ήταν κοντά στις Συρακούσες, ήθελε την εκτέλεσή του, διότι φοβόταν ότι μπορούσε να υποβληθεί σε βασανιστήρια και να τους προδώσει. Το ίδιο επιθυμούσαν και οι Κορίνθιοι σύμμαχοι των Συρακουσίων που φοβούνταν πως εάν ζούσε θα μπορούσε με τα πλούτη του να εξαγοράσει την ελευθερία του και να τους δημιουργήσει νέα προβλήματα στην Ελλάδα. Η εκκλησία του δήμου στις Συρακούσες καταδίκασε και τους δύο Αθηναίους στρατηγούς σε θάνατο.[1563]

Η ήττα των Αθηναίων στην Σικελία το 413 π.Χ. σηματοδότησε το τέλος της επεμβάσεως των ελληνικών Πόλεων στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία χωρίς να βάλει τέλος στις συγκρούσεις αντιπάλων ελληνικών στρατών στο νησί. Ανεξαρτήτως του εάν για την αθηναϊκή αποτυχία στην Σικελία δύο φορές υπεύθυνοι ήταν οι Αθηναίοι (οι πολίτες για τις αποφάσεις που έλαβαν στην εκκλησία του δήμου αλλά και οι επικεφαλής των εκστρατειών) ή η αποτελεσματική στρατηγική των Συρακουσίων και των συμμάχων τους, γεγονός παραμένει ότι οι τελευταίοι υπήρξαν οι τελικοί νικητές. Έδιωξαν τους Αθηναίους δύο φορές και εμπόδισαν τον επεκτατισμό τους στην Μεγάλη Ελλάδα. Οι Συρακούσες, βέβαια, αναδείχθηκαν ως η ισχυρότερη ελληνική Πόλη στην Σικελία και πολύ υπολογίσιμη στην Μεγάλη Ελλάδα. Μετά την νίκη επί των Αθηναίων, η Πόλη επιβλήθηκε επί των άλλων Πόλεων του νησιού και ηγήθηκε των συγκρούσεων με τους Καρχηδόνιους μέχρι το τέλος του Γ' αιώνα π.Χ.

Μετά την λήξη της συγκρούσεως με τους Αθηναίους, οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους περίμεναν ότι οι Συρακούσιοι θα βοηθούσαν με κάθε δυνατό τρόπο για τον γρήγορο τερματισμό του Πελοποννησιακού Πολέμου. Στις Συρακούσες άργησαν να λάβουν την απόφαση, αλλά τελικά έστειλαν πολεμικά πλοία. Οι πληροφορίες όμως που διαθέτουμε είναι συγκεχυμένες και έτσι δεν αποκλείεται η καθυστέρηση να οφείλεται στην πολιτική αντίδραση εναντίον του Ερμοκράτη που επέμενε στην φιλολακωνική του πολιτική.[1564] Τελικά, το 412 π.Χ., ο Ερμοκράτης, επικεφαλής 20 πλοίων[1565] από την Πόλη του και 2 από τον Σελινούντα, έπλευσε προς την Ελλάδα. Ο μικρός αυτός στόλος συμμετείχε σε επιχειρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας και στο Αιγαίο. Σε παρόμοιες επιχειρήσεις στην

[1562] «καλύτερο από το να νικάς είναι να ξέρεις να χρησιμοποιείς την νίκη», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXVIII.2.

[1563] Θουκ., VII.86 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Νικίας», XXVII-XXVIII και Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, pp. 350-353. Αν είχε νικήσει η Αθήνα; Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, 3:404.

[1564] Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 257-258.

[1565] Ο Δ.Σ., XIII.34.4 & XIII.63.1 αναφέρει 35 πλοία.

ίδια περιοχή συμμετείχε και στόλος με 10 πλοία από τους Θουρίους, 1 από τις Συρακούσες και 1 Λακωνικό υπό την αρχηγία του Δωριέως από την Ρόδο. Συνεπώς, η στρατιωτική εμπλοκή Πόλεων της Μεγάλης Ελλάδας υπέρ των Λακεδαιμονίων στην Ελλάδα ήταν πολύ περιορισμένη.

Μετά το τέλος των συγκρούσεων στην Σικελία, διαπιστώνονται πολιτειακές μεταβολές σε ορισμένες τουλάχιστον Πόλεις του νησιού. Οι μεταβολές αυτές στους Θουρίους και στις Συρακούσες είχαν κάποιο αντίκτυπο στην συνέχεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Όταν ο Δωριεύς έφθασε στους Θουρίους, η αντι-αθηναϊκή μερίδα είχε αναλάβει την εξουσία στην Πόλη και πείσθηκε εύκολα να βοηθήσει τους Λακεδαιμόνιους στο Αιγαίο. Στις Συρακούσες, όμως, έμεινε ο Διοκλής μόνος του να κατευθύνει τον δήμο και φαίνεται ότι συμμετείχε στην μεταβολή του συστήματος διακυβερνήσεως της Πόλεως «ἐκ πολιτείας εἰς δημοκρατίαν».[1566] Αν και δεν γνωρίζουμε επακριβώς την διαφορά των δύο πολιτευμάτων,[1567] το αποτέλεσμα πρέπει να ήταν μια ριζοσπαστική δημοκρατία με τον αέρα της νίκης επί των Αθηναίων. Με αυτόν τον τρόπο, ο Διοκλής προσπάθησε να εμποδίσει με κάθε τρόπο την επιστροφή του πολιτικού του ανταγωνιστή και να τον εξοντώσει. Το 410 π.Χ., οι Σπαρτιάτες και ο Ερμοκράτης νικήθηκαν στην ναυμαχία της Κυζίκου. Ο Διοκλής επέτυχε την καθαίρεση του Ερμοκράτη και των άλλων στρατηγών, αλλά όταν η είδηση έφθασε στο εκστρατευτικό σώμα, οι στρατιώτες αρνήθηκαν να την εφαρμόσουν. Εν τω μεταξύ, ο Διοκλής έπεισε τον δήμο να του δώσει το δικαίωμα να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις και επέτυχε να γίνει η αντικατάσταση των εκλεγόμενων αρχόντων με κληρωτούς, η αύξηση των στρατηγών από 3 σε 10 και η μεταφορά της εξουσίας από τους στρατηγούς στους νέους άρχοντες.[1568] Οι Συρακούσες είχαν αλλάξει πολιτικό προσωπείο.

Η ειρήνη στην Σικελία και η επικράτηση των Συρακουσών στο νησί κράτησε για λίγα μόνο χρόνια. Οι Συρακούσιοι είχαν νικήσει και διώξει τους Αθηναίους εισβολείς από το νησί τους, αλλά νέοι εχθροί καραδοκούσαν. Το ενδιαφέρον των Καρχηδονίων για την Σικελία και η προσπάθειά τους να κυριαρχήσουν στο εμπόριο της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου, τους έφερε αναγκαστικά σε σύγκρουση με τους Έλληνες του ιταλικού νησιού. Οι Καρχηδόνιοι δεν υπήρξαν εύκολος αντίπαλος.

Ελληνο-Καρχηδονιακοί Πόλεμοι στην Σικελία (409-404 π.Χ.)

Οι Καρχηδόνιοι ήταν Φοίνικες που εγκαταστάθηκαν στην Βόρεια Αφρική και το κέντρο των εκφάνσεων της Ιστορίας τους και του πολιτισμού τους εκεί ήταν η Καρχηδόνα (κεφ. 4 & 5). Για να διαφυλάξουν την εμπορική τους κυριαρχία σε περιοχές της κεντρικής Μεσογείου Θαλάσσης, οι Καρχηδόνιοι είχαν επέμβει στρατιωτικά στην Σαρδηνία, στις δυτικές ακτές της Ιταλίας και στην Σικελία. Αναμφίβολα, η πλήρης κατοχή της Σικελίας θα τους εξασφάλιζε τον έλεγχο του εμπορίου προς την Ιταλία και την δυτική Μεσόγειο. Συνεπώς, πάγιος στόχος της καρχηδονιακής πολιτικής στην περιοχή ήταν ο περιορισμός ή και η εκδίωξη των Ελλήνων του νησιού, επιδίωξη που είχε ως αποτέλεσμα την σύγκρουση μαζί τους αναπόφευκτη. Από το τέλος του Ε’ μέχρι και τον Γ’ αιώνα π.Χ., οι Αφρικα-

---

[1566] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1304a (V.3.6).

[1567] Δες μία ερμηνεία σε Brian Caven, *Dionysius I. War-Lord of Sicily* (New Haven: Yale Univ. Press, 1990), pp. 25-26.

[1568] Θουκ., VIII.1-3 & VIII.26-29 & VIII.35 & VIII.85 και Δ.Σ., XIII.34.6 και Ξεν., *Ελληνικά*, I.1.27-31. Donald Dagan, *The Fall of the Athenian Empire* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1987), p. 15 και Berger, p. 40 n. 202.

νοί συγκρούσθηκαν επανειλημμένα με τους Έλληνες και με τους Ρωμαίους, αρχικά για τον έλεγχο της Σικελίας και αργότερα ολόκληρης της ιταλικής χερσονήσου.

Η ιστορική απεικόνιση της Καρχηδόνας και των Καρχηδονίων στην Καρχηδόνα είναι εξαιρετικά δύσκολη και στην ουσία πολύ δυσδιάκριτη. Πώς να γράψει κανείς την Ιστορία μίας πόλεως της οποίας τα αρχεία έχουν καταστραφεί, κανένα χρονικό δεν έχει φθάσει μέχρι τις μέρες μας και ό,τι γνωρίζουμε για εκείνην και τους κατοίκους της έχει περάσει μέσα από τον παραμορφωτικό φακό των Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων; Τα διάσπαρτα στις ακτές της Μεσογείου αρχαιολογικά κατάλοιπα μας διηγούνται την Ιστορία των εμπορικών σταθμών και αποικιών των Καρχηδονίων, αλλά δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν καθόλου ως προς την εσωτερική πολιτική κατάσταση και τα τεκταινόμενα στην βορειοαφρικανική πόλη. Συνεπώς, η διήγηση και η ανάλυσή μας ακολουθεί τις απόψεις των συγγραφέων που έγραψαν για την Καρχηδόνα, πολλές φορές χρησιμοποιώντας λέξεις ή αντιλήψεις (ελληνικές ή ρωμαϊκές) που αντανακλούσαν τις δικές τους πόλεις ή την αντίληψη των θεσμών και της ζωής που εκείνοι αντιλαμβάνονταν με τους δικούς τους όρους. Άρα, και η Ιστορία της Καρχηδόνας είναι γραμμένη από τους νικητές, δηλαδή τους εχθρούς της.[1569]

Το ενδιαφέρον των Αφρικανών για την κυριαρχία στο εμπόριο απαιτούσε την συντήρηση πολεμικού στόλου αλλά και ικανών στρατηγών και ναυάρχων που θα αναλάμβαναν αυτές τις αποστολές. Από τις λιγοστές αναφορές στις πηγές μας συμπεραίνουμε ότι οι βασιλείς ή στρατηγοί των Καρχηδονίων δεν ήταν κληρονομικοί, αλλά επιλέγονταν ή εκλέγονταν εξαιτίας των προσόντων τους και η πόλη πρέπει να διοικούνταν από Συμβούλιο Γερόντων. Για πολλά χρόνια, στην πόλη κυριάρχησαν οι απόγονοι του Μάγωνος Α', από τους οποίους διακρίθηκαν πολλοί στρατηγοί και ναύαρχοι. Ένας από αυτούς ήταν και ο Αμίλκας του Μάγωνος που εισέβαλε στην Σικελία το 480 π.Χ. αλλά και ο Αννίβας του Γίσκωνος που εισέβαλε στο νησί το 409 π.Χ. Παρότι, όπως εξηγήσαμε, υπήρχε ένα συνεχές ενδιαφέρον των Καρχηδονίων για την Σικελία, εξαιτίας του τοπικού εμπορίου και των θαλάσσιων εμπορικών οδών, φαίνεται ότι μεταξύ 480 και 409 π.Χ. οι Αφρικανοί είχαν αποσυρθεί από την ενεργό συμμετοχή στα σικελικά τεκταινόμενα. Ίσως αυτό να ήταν αποτέλεσμα κάποιου όρου της συνθήκης ειρήνης μετά την ήττα τους το 480 π.Χ.[1570] Η σχέση τους, πάντως, με τις φοινικικές εγκαταστάσεις της δυτικής Σικελίας ήταν πολύ χαλαρές, ενώ διατηρούσαν φιλικές επαφές με την Έγεστα των Ελύμων και πιθανόν και με τον Σελινούντα αλλά και εμπορικές σχέσεις με τον Ακράγαντα. Δεν αποτελούσαν απειλή για την Σικελία αν και οι Αθηναίοι, πριν αρχίσει η πολιορκία των Συρακουσών το 414 π.Χ., είχαν στείλει πλοίο στην Καρχηδόνα για να βεβαιωθούν για τις προθέσεις των Αφρικανών. Παρότι λοιπόν οι Καρχηδόνιοι πρέπει να παρακολουθούσαν το τι συνέβαινε στην Σικελία, δεν υπήρχε κανένα σημείο αναθερμάνσεως του ενδιαφέροντός τους για το νησί μέχρι και αμέσως μετά την επικράτηση των Συρακουσίων. Το 410 π.Χ., όμως, ανταποκρίθηκαν άμεσα στην έκκληση της Εγέστας για βοήθεια.[1571]

Η Καρχηδονική Εισβολή του 409 π.Χ. στην Σικελία

Αφορμή της δεύτερης αθηναϊκής εκστρατείας στην Σικελία είχε υπάρξει η διαμάχη μεταξύ Εγεσταίων και Σελινουντίων για μια περιοχή που την διέσχιζε ποταμός και

[1569] Lancel, *Carthage*, pp. 110-111.
[1570] Caven, p. 27.
[1571] CAH, 6:127.

αποτελούσε το φυσικό σύνορο ανάμεσα στις δύο πόλεις. Όταν το 416 π.Χ. ξέσπασε πόλεμος ανάμεσα στις δύο σικελικές Πόλεις, η Έγεστα ηττήθηκε. Τότε, οι Εγεσταίοι προσπάθησαν να βρουν συμμάχους και ζήτησαν την βοήθεια του Ακράγαντα και των Συρακουσών, οι οποίες αρνήθηκαν οποιαδήποτε ανάμειξη. Οι Ελύμιοι, απογοητευμένοι, έστειλαν απεσταλμένους στην Καρχηδόνα, η οποία επίσης αρνήθηκε να τους βοηθήσει και έτσι τελικά στράφηκαν προς την Αθήνα και έστειλαν απεσταλμένους μαζί με τους Λεοντίνους, οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί από την Πόλη τους από τους Συρακούσιους. Έτσι ενεπλάκη η Αθήνα στα σικελικά πράγματα μεταξύ 415-413 π.Χ.

Μετά το τέλος του πολέμου μεταξύ Αθηναίων και Συρακουσίων το 413 π.Χ., οι Εγεσταίοι κράτησαν στάση επιφυλακής στην διαμάχη τους με τους Σελινούντιους φοβούμενοι ότι θα έδιναν αφορμή στους Συρακούσιους να συμμαχήσουν με τους εχθρούς τους και να καταλάβουν την πόλη. Όταν όμως οι Σελινούντιοι απαίτησαν ένα μεγάλο τμήμα της αμφισβητούμενης περιοχής, οι Εγεσταίοι ζήτησαν την βοήθεια των Καρχηδονίων, των μόνων που είχαν παραμείνει ουδέτεροι στον πόλεμο που μόλις είχε τελειώσει. Όταν οι απεσταλμένοι παρουσιάσθηκαν στο Συμβούλιο των Γερόντων («γερουσία») και εξήγησαν ότι ζητούσαν βοήθεια, οι Καρχηδόνιοι βρέθηκαν σε μεγάλη αμηχανία. Επιθυμούσαν ίσως για λόγους αρχής να εμπλακούν στην Σικελία με αντάλλαγμα την προσφορά που τους γινόταν, δηλαδή τον πλήρη έλεγχο της Έγεστας –μηδαμινής βέβαια– που ήταν τόσο κοντά στις φοινικικές αποικίες, αλλά φοβούνταν ότι θα προκαλούσαν τους Συρακούσιους που μόλις είχαν εξέλθει νικητές από τον πόλεμο με τους Αθηναίους. Ο Αννίβας του Γίσκωνος (διοίκ. περ. 440-406 π.Χ.), όμως, ένας από τους δύο σουφέτες[1572] εκείνη την χρονιά, έπεισε τους συμπολίτες του ότι έπρεπε να βοηθήσουν την σικελική πόλη.[1573]

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΩΝ & ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ ΚΑΡΧΗΔΟΝΑΣ	
Αξιωματούχος / Στρατηγός	**Χρονολογίες (συμβατικές) Διοικήσεως (π.Χ.)[1574]**
Άννων Α’	περ. 580 - 556
Μάλχος	περ. 556 - 550
Μάγων Α’	περ. 550 - 510
Ασδρούβας	περ. 510 - 499
Αμίλκας Α’ (Hamilcar)	499 - 480
Άννων Β’ (θαλασσοπόρος)	480 - 440
Ιμίλκων (Ιμίλκας, Himilco) Α’ (Σικελίας)	περ. 460 - 410
Αννίβας (υιός Γίσκωνος)	440 - 406
Ιμίλκων (Ιμίλκας, Himilco) Β’	406 - 396
Μάγων Β’ Βάρκα (Barca)	396 - 383
Ιμίλκων Γ’ (Himilco)	383/382
Άννων Γ’ (ο Μέγας Α’)	382 – 360 & 340/339
Μάγων Γ’	360 - 344

[1572] Η λέξη σουφέτης (φοινικικά, sufet, ίσως και suffet) προέρχεται από την εβραϊκή λέξη sopet = κριτής και ήταν ο τίτλος δύο αρχόντων με ετήσια θητεία στην Καρχηδόνα, παρομοίων με των ρωμαϊκών υπάτων (δες Τσακαλώτος, λμ. «sufes» και *Oxford Latin Dictionary*, λμ. «sufes»).

[1573] Δ.Σ., XII.82 & XIII.43.1-5.

[1574] Λόγω του ότι δεν διαθέτουμε τα αρχεία της πόλεως, οι χρονολογίες διοικήσεως των παλαιοτέρων αξιωματούχων και στρατηγών είναι συμβατικές. Η χρονολόγηση (με διορθώσεις) έχει βασισθεί στο *The History Files*, <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaCarthage.htm>.

Γίσκων (υιός Άννωνος)	339 - 330
Αμίλκας Β’	330 - 313
Αμίλκας Γ’ (υιός Γίσκωνος)	313 - 311
Αμίλκας Δ'	295 - 250
Αννίβας (Ρόδιος)	275 - 259
Άννων Δ’ (ο Μέγας Β’)	250 - 241
Αμίλκας Βάρκα (Barca)	241 - 228
Ασδρούβας	228 - 221
Αννίβας (υιός Αμίλκα Βάρκα)	221 - 195
Μάγων (Βάρκα) & Ασδρούβας Γίσκωνος	περ. 210 - 206
Ασδρούβας (φιλορωμαϊκή μερίδα)	195 - 160

Ο Αννίβας του Γίσκωνος, εγγονός του Αμίλκα που είχε νικηθεί από τον Γέλωνα και σκοτωθεί στην Ιμέρα το 480 π.Χ., δεν μπορούσε παρά να ήταν «φύσει μισέλλην».[1575] Ήθελε, συνεπώς, να εκδικηθεί τους Έλληνες για τον τρόπο με τον οποίο είχαν νικήσει τον παππού του αλλά και να φέρει πάλι την Καρχηδόνα στο προσκήνιο των ανταγωνισμών στην κεντρική Μεσόγειο. Αν και δεν γνωρίζουμε τους πραγματικούς λόγους για τους οποίους οι Καρχηδόνιοι αποφάσισαν ξαφνικά, μετά από τόσα χρόνια και μετά από έναν πόλεμο, να αναμειχθούν στα σικελικά πράγματα, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε ορισμένες λογικές υποθέσεις. Φαίνεται ότι ο Αννίβας είχε ως προσωπική φιλοδοξία να ηγηθεί καρχηδονιακού στρατού εναντίον των Ελλήνων της Σικελίας με σκοπό να θριαμβεύσει εναντίον τους και τελικά κατάφερε να πείσει το Συμβούλιο να του αναθέσει την εκστρατεία.[1576] Για πολλά χρόνια οι Καρχηδόνιοι δεν είχαν ενδιαφερθεί για την τύχη των ομοφύλων τους στην δυτική Σικελία, ακόμη και όταν είχαν πλησιάσει εχθρικοί στρατοί, με πιο πρόσφατη την άρνηση για βοήθεια στους Εγεσταίους το 416 π.Χ. και την αδιαφορία έναντι των Αθηναίων το 415 π.Χ. Την δεδομένη στιγμή, το εμπόριό τους με το νησί δεν κινδύνευε αλλά ούτε υπήρχαν πληροφορίες ότι οι Συρακούσιοι έδειχναν συγκεκριμένο ενδιαφέρον για το δυτικό τμήμα του νησιού. Συνεπώς, ελλείψει ασφαλέστερων πληροφοριών, το έντονο ενδιαφέρον του Αννίβα μπορεί μόνο να αποδοθεί σε προσωπικά ελατήρια με αφορμές την ατιμωτική ήττα του παππού του και την έκκληση των Εγεσταίων αλλά και να βασισθεί στον υπολογιζόμενο αιφνιδιασμό κατά την επίθεση, μια που δεν θα αναμενόταν η εμφάνιση των Καρχηδονίων. Όλα τα επιχειρήματα του Αννίβα πρέπει να αφορούσαν στο μέλλον της Καρχηδόνας, αλλά το ελατήριο για την εκστρατεία φαίνεται ότι ήταν προσωπικό.

[1575] Δ.Σ., XIII.43.6.

[1576] Ο Caven, pp. 29-30, προβάλει θέσεις αρκετά ακραίες, οι οποίες βασίζονται στην γνώση μας των κατοπινών γεγονότων και στην παραδοχή ότι ο Αννίβας ήταν βασιλιάς. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι η ήττα της Εγέστας θα αποτελούσε πιθανή απειλή για τους Φοίνικες της δυτικής Σικελίας, διότι μπορεί να προκαλούσε την επέμβασή των Συρακουσών και τελικά να έθετε σε πιθανό κίνδυνο «την καρχηδονιακή θαλάσσια υπεροχή στην Δύση». Η επέμβαση των Καρχηδονίων θα τους εξασφάλιζε τον πλήρη έλεγχο της δυτικής Σικελίας και του εμπορίου στην δυτική Μεσόγειο. Ακολουθούν και άλλες σκέψεις που μας απομακρύνουν τελείως από τις πηγές και από το τι πραγματικά πίστευαν οι Καρχηδόνιοι για το status quo στο νησί και το εμπόριο της Μεσογείου. Το κύριο ερώτημα παραμένει: εάν πράγματι είχαν τόσο συγκεκριμένους σκοπούς και σχηματισμένη γεωπολιτική αντίληψη, γιατί αρνήθηκαν όλες τις προσκλήσεις πολύ λίγο πριν τελικά πάρουν την απόφαση να επέμβουν; Μήπως γιατί φοβούνταν ουσιαστικά τους νικητές Συρακούσιους; Μήπως γιατί ο Αννίβας χρησιμοποιώντας παρόμοια με τα παραπάνω επιχειρήματα κατάφερε τελικά να τους πείσει προς ίδιον όφελος και φιλοδοξία; Ο Αννίβας πάντως δεν φαίνεται ότι αποφάσιζε μόνος του ως μονάρχης.

Το επόμενο ερώτημα είναι κατά πόσον η απόφαση που ελήφθη για την εκστρατεία ήταν προσωπική, δηλαδή με την εξουσία που είχε ο Αννίβας ως αρχηγός του κράτους (βασιλιάς;), ή συλλογική, αφού εκείνος πρώτα έπεισε το Συμβούλιο των Γερόντων. Ο Ηρόδοτος αφήνει να εννοηθεί ότι το 480 π.Χ. είχε απονεμηθεί στον Αμίλκα βασιλική εξουσία επ' ανδραγαθία και έτσι δέχθηκε να κρατήσει ως ομήρους τα παιδιά του Αναξίλα, ενώ ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει τον Αννίβα ως των Καρχηδονίων «πρωτεύοντος». Ο Αριστοτέλης συγκρίνει το σπαρτιατικό με το καρχηδονιακό πολίτευμα και αναφέρεται σε μη κληρονομικούς βασιλείς, σε γερουσία και σε εκλεγμένους άρχοντες ανάμεσα στους αρίστους (αριστίνδην) αλλά αυτό το σύστημα αποδίδεται αργότερα, στον Δ' αιώνα π.Χ., ενώ ο Πολύβιος αναφέρει αόριστα κάποια ομοιότητα με το ρωμαϊκό πολίτευμα. Παρά τις ανωτέρω αναφορές στις αρχαίες πηγές, σημερινοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι λόγω της αοριστίας των εξηγήσεων και της χρήσεως των αρχαιοελληνικών πολιτικών όρων για την Καρχηδόνα, είναι περισσότερο πιθανό την περίοδο αυτή να υφίστατο το Συμβούλιο των Γερόντων και οι σουφέτες (παρόμοιοι των Ρωμαίων υπάτων) παρά μια πραγματική βασιλεία. Επίσης, φαίνεται ότι το Συμβούλιο διόριζε τους στρατηγούς για συγκεκριμένες στρατιωτικές αποστολές.[1577]

Φαίνεται ότι αρχικά το Συμβούλιο των Γερόντων δεν επιθυμούσε πόλεμο και ενέκρινε μια διπλωματική αποστολή στις Συρακούσες, όπου έφθασαν πρέσβεις των Εγεσταίων και των Καρχηδονίων ζητώντας την διαμεσολάβηση της ισχυρότερης πλέον Πόλεως της Σικελίας για την διευθέτηση της διαφοράς. Ταυτοχρόνως, Σελινούντιοι πρέσβεις έφθασαν στις Συρακούσες αρνούμενοι να συζητήσουν οποιαδήποτε διευθέτηση. Οι Συρακούσιοι άκουσαν και τις δύο πλευρές και αποφάσισαν ότι θα συνέχιζαν να είναι σύμμαχοι των Σελινουντίων αλλά και σε ειρήνη με τους Καρχηδόνιους. Η απόφαση αυτή δείχνει ότι οι Συρακούσιοι αρνούνταν να αναμειχθούν στην διένεξη αυτή στην δυτική Σικελία ενώ δεν ήθελαν με κανέναν τρόπο να προκαλέσουν τους Καρχηδόνιους. Έμεναν απολύτως ουδέτεροι. Αυτή όμως η απόφαση ουσιαστικά εξουσιοδότησε εν λευκώ τους Καρχηδόνιους να επέμβουν στην Σικελία. Δεν φοβούνταν πλέον την εμπλοκή των Συρακουσίων ενώ ίσως είδαν και την ευκαιρία να αναμειχθούν πάλι στα εσωτερικά της δυτικής Σικελίας, χωρίς να προκαλέσουν τους ισχυρούς Έλληνες. Αμέσως μόλις ενημερώθηκαν για το αποτέλεσμα της διπλωματικής αποστολής, έστειλαν στην Έγεστα 5800 μισθοφόρους, που είχαν μείνει άνεργοι μετά την ήττα των Αθηναίων, αφού τους εφοδίασαν με άλογα και τους μισθοδότησαν. Οι Σελινούντιοι, που δεν γνώριζαν για τις ενισχύσεις των Εγεσταίων, ξαφνιάστηκαν από τον όγκο του αντίπαλου στρατού και τράπηκαν σε φυγή ενώ υπέστησαν και σημαντικές απώλειες. Μετά από αυτό το γεγονός, οι Σελινούντιοι προσέτρεξαν στους Συρακούσιους κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για τους Έλληνες της δυτικής Σικελίας, εφόσον είχε ήδη εμφανισθεί ξένος στρατός, ενώ οι Εγεσταίοι απευθύνθηκαν στους Καρχηδόνιους για να τους προστατεύσουν από τον ενωμένο ελληνικό στρατό. Και οι δύο ισχυρές πλευρές απάντησαν καταφατικά στις εκκλήσεις των συμμάχων τους και έτσι η καρχηδονιακή εισβολή επρόκειτο να γίνει πραγματικότητα.[1578]

Το 410 π.Χ., το Συμβούλιο των Γερόντων στην Καρχηδόνα, δεν είχε πλέον άλλη επιλογή παρά να διορίσει στρατηγό και επικεφαλής της εκστρατείας στην Σικελία τον Αν-

[1577] Ηρόδ., VII.165-166 και Δ.Σ., XIII.43.5 & ίσως XIV.34 σε σχέση με την τοπική επανάσταση του 401 π.Χ. και Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1272b (II.8.1-2) και Πολύβιος, VI.51. Δες και CAH, 6:128 & n. 40 & n. 41. Ο Caven, p. 28 υποστηρίζει ότι η Καρχηδόνα είχε βασιλείς όπως συνέβαινε στην Σπάρτη.

[1578] Δ.Σ., XIII.43.6-7 & XIII.44.

νίβα του Γίσκωνος. Ο Αννίβας ήταν αποφασισμένος να συγκροτήσει έναν ισχυρό και αξιόμαχο στρατό και στρατολόγησε μισθοφόρους Καμπανούς, άλλους από την Ιβηρική χερσόνησο, τους καλύτερους από τις κοντινές πόλεις της Βόρειας Αφρικής αλλά και πολλούς Καρχηδόνιους πολίτες. Επίσης, άρχισε την κατασκευή στόλου, έτσι ώστε την επόμενη άνοιξη να περάσει το στράτευμα στην Σικελία. Όταν έφθασε η ώρα εκείνη, ο στρατηγός είχε στην διάθεσή του 60 πολεμικά και 1500 μεταγωγικά πλοία, στα οποία φόρτωσε τον στρατό, τις πολιορκητικές μηχανές, πολεμοφόδια και όλα τα άλλα πολεμικά παρελκόμενα. Διέσχισε το στενό ανάμεσα στην Αφρική και στην Σικελία και έφθασε στο ακρωτήριο Λιλύβαιο (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3β:101), όπου υπήρχε διαθέσιμο νερό και όπου αργότερα ιδρύθηκε η πόλη του Λιλύβαιου. Ο Αννίβας είχε συγκεντρώσει περί τους 50.000 πεζούς[1579] και 4000 ιππείς. Ο στόλος έπλευσε στον κόλπο της Μοτύης για να μην προκαλέσει τους Συρακούσιους και να μην δώσει την εντύπωση ότι είχε σκοπό να τους επιτεθεί. Με ενισχύσεις από την Έγεστα και άλλους τοπικούς συμμάχους, ο στρατός προχώρησε προς τον Σελινούντα και πολιόρκησε την πόλη.

Οι Σελινούντιοι είχαν ειδοποιήσει τους Συρακούσιους, αλλά μέχρι να έρθουν οι ενισχύσεις έπρεπε να αντέξουν την πολιορκία. Ήταν δραματικές οι στιγμές όταν οι αμυνόμενοι υπερασπίζονταν την πόλη τους:

> Όλοι όσοι βρίσκονταν στην ακμή της ηλικίας τους, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο πολεμώντας, ενώ οι πιο ηλικιωμένοι ασχολούνταν με τις προετοιμασίες και γύριζαν το τείχος παρακαλώντας τους νέους να μην τους αφήσουν να πέσουν στα χέρια των εχθρών. Οι γυναίκες και τα παιδιά έφερναν φαγητό και βέλη στους αγωνιζόμενους ὑπὲρ τῆς πατρίδος χωρίς να κατέχονταν από την συστολή και την ντροπή που είχαν σε καιρό ειρήνης.[1580]

Ήταν τόσο μεγάλη η ανάγκη της στιγμής, ώστε ακόμη και οι γυναίκες και τα παιδιά (αγόρια και κορίτσια) συμμετείχαν στην άμυνα της πόλεως. Ο Αννίβας, όμως, χρησιμοποίησε έξι πολιορκητικούς πύργους και έξι πολιορκητικούς κριούς με αιχμές ενισχυμένες από μέταλλο, που όμοιούς τους δεν είχαν ξαναδεί οι Έλληνες. Από τους πύργους, τοξότες και σφενδονήτες έριχναν συνεχείς βολές στους αμυνόμενους Σελινούντιους ενώ ο Αννίβας έπεφτε με όλο του τον στρατό και τις πολιορκητικές μηχανές κατά κύματα στα τείχη της πόλεως με στόχο να την εκπορθήσει γρήγορα, μια που είχε υποσχεθεί στους στρατιώτες λάφυρα. Επειδή τα παραμελημένα τείχη ήταν χαμηλότερα από τις μηχανές και δεν θα άντεχαν για πολύ, οι Σελινούντιοι ζήτησαν άμεση βοήθεια από τον Ακράγαντα, την Γέλα και τις Συρακούσες. Οι Συρακούσιοι αμέσως διέκοψαν έναν τοπικό πόλεμο –πιθανόν με ανακωχή– που διεξήγαν με Χαλκιδείς και άρχισαν εντατικές προετοιμασίες για να εκστρατεύσουν σε βοήθεια των Σελινουντίων. Η έκκληση του Σελινούντος υπονοούσε ότι η κατάσταση ήταν πολύ σοβαρή, διότι υπό τυπικές συνθήκες μάχης και πολιορκίας μια τέτοια ελληνική Πόλη έπρεπε να αντέξει. Μετά από εννέα μέρες πολιορκίας, όμως, και αφού οι Καρχηδόνιοι είχαν γκρεμίσει μικρό τμήμα του τείχους, τελικά κατάφεραν να κα-

[1579] Ο Δ.Σ., XIII.54.5, αναφέρει 200.000 κατά τον ιστορικό Έφορο/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, Fr. 201 και 100.000 κατά τον ιστορικό Τίμαιο/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 103, αριθμοί που θεωρούνται απολύτως υπερβολικοί. Με βάση μια άλλη αναφορά του Διόδωρου Σικελιώτη, XIII.59.6, για 40.000 στρατιώτες και την ανάλυση στο Caven, p. 32, συμπεραίνουμε ότι οι πεζοί ήταν περίπου 50.000.

[1580] Δ.Σ., XIII.55.4.

ταλάβουν την πόλη. Την στιγμή εκείνη «παρὰ μὲν τοῖς Ἕλλησιν ἦν ὀδυρμοὺς καὶ δάκρυα θεωρεῖν, παρὰ δε τοῖς βαρβάροις ἀλαλαγμὸς ἦν καὶ βοὴ σύμμικτος».[1581] Έτσι, άρχισε η λεηλασία και η καταστροφή της πόλεως αλλά και η σφαγή των κατοίκων της μέχρι που όλος ο τόπος γέμισε με ερείπια, «αίματα και νεκρούς». Οι Ίβηρες μισθοφόροι, σύμφωνα με την συνήθειά τους, ακρωτηρίασαν νεκρούς και περιέφεραν βραχίονες αλλά και κεφάλια σε λόγχες ως τρόπαια της νίκης. Ο απολογισμός ήταν 16.000 νεκροί Σελινούντιοι και 5000 αιχμάλωτοι. Οι 2600 που κατάφεραν να διαφύγουν πήγαν στον Ακράγαντα, όπου τους δέχθηκαν με μεγάλη συμπόνια.[1582]

Όταν η πτώση του Σελινούντα έγινε γνωστή, οι Συρακούσιοι ζήτησαν από τον Αννίβα να δεχθεί λύτρα για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, να σεβασθεί τους θεούς και να μην λεηλατήσει και καταστρέψει τους ναούς. Η μόνη διαφορά μεταξύ Ελλήνων και Καρχηδονίων όταν καταλάμβαναν τις ηττημένες πόλεις ήταν ότι σε γενικές γραμμές οι Έλληνες δεν πείραζαν τους ναούς και τους θησαυρούς τους και όσους είχαν καταφύγει σε αυτούς, διότι φοβούνταν και σέβονταν τους θεούς τους, σε αντίθεση με τους μη Έλληνες που δεν είχαν τέτοιους φόβους. Ο Αννίβας γκρέμισε τα τείχη του Σελινούντα, αλλά δέχθηκε να αφήσει όσους κατοίκους είχαν διαφύγει να γυρίσουν στην πόλη τους με τον όρο να γίνουν φόρου υποτελείς στους Καρχηδόνιους. Με την απόφαση του αυτή, έδειξε μια στοιχειώδη μεγαλοψυχία, ίσως σκεπτόμενος ότι η πόλη ήταν πλέον στην καρχηδονιακή δικαιοδοσία.

Εν τω μεταξύ, ο Καρχηδόνιος στρατηγός βάδισε γρήγορα προς την Ιμέρα, με στόχο να επιτύχει συγκεκριμένο σκοπό. Έξω από τα τείχη αυτής της πόλεως, το 480 π.Χ., ο παππούς του Αμίλκας είχε νικηθεί και σκοτωθεί με δόλο από τον Γέλωνα της Γέλας και των Συρακουσών. Το 409 π.Χ., ο Αννίβας πολιόρκησε την Ιμέρα με 40.000 άνδρες και με επιπλέον 20.000 Σικελούς και Σικανούς που συγκέντρωσε επί τόπου, με σκοπό να την καταλάβει και να την κατεδαφίσει για να πάρει εκδίκηση για τον θάνατο του παππού του. Με τις πολιορκητικές μηχανές οι Καρχηδόνιοι χτύπαγαν τα τείχη, έσκαβαν τα θεμέλια τους εκεί όπου φαίνονταν λιγότερο ανθεκτικά και τα υποστύλωναν από κάτω με ξύλα και μετά έβαζαν φωτιά στο υποστύλωμα, το οποίο κατέρρεε μαζί με το τμήμα του τείχους από επάνω του. Στην Ιμέρα, όμως, οι πολιορκούμενοι γρήγορα έκτιζαν πάλι το τείχος από μέσα. Σε βοήθεια των Ιμεραίων έφθασαν 4000 επίλεκτοι στρατιώτες, οι περισσότεροι από τις Συρακούσες με επικεφαλής τον Διοκλή. Έτσι πλέον με ένα σύνολο 10.000 ανδρών και με πρωτόγνωρο θάρρος που σάστισε τους εχθρούς τους, οι πολίτες άρχισαν να μάχονται τους Καρχηδόνιους έξω από τα τείχη της πόλεως. Οι μάχες ήταν σκληρές αλλά οι Έλληνες μαχητές «θεατὰς ἔχοντες ἀπὸ τῶν τειχῶν γονεῖς καὶ παίδας, ἔτι δὲ τοὺς οἰκίους ἅπαντας, ἀφειδῶς ἐχρῶντο τοῖς ἰδίοις σώμασιν εἰς τὴν κοινὴν σωτηρίαν».[1583]

Ενώ οι Έλληνες βγαίνοντας από τα τείχη προξενούσαν μεγάλες απώλειες στους αντιπάλους τους και νικούσαν, ο Αννίβας έριξε στην μάχη τις ενισχύσεις του και τελικά τους έτρεψε σε φυγή αφού σκότωσε 3000. Κατά την διάρκεια της νύχτας, πολλά γυναικόπαιδα και ηλικιωμένοι έφυγαν για άλλες ελληνικές πόλεις για να γλυτώσουν. Κάποιοι

[1581] «Από τους Έλληνες έβλεπες θρήνους και δάκρυα, ενώ από τους βαρβάρους φωνές χαράς μαζί με κραυγές νίκης» (Δ.Σ., XIII.57.1).

[1582] Δ.Σ., XIII.44 & XIII.54-58.

[1583] Οι Έλληνες «επειδή γνώριζαν ότι από τα τείχη τους έβλεπαν να μάχονται οι γονείς και τα παιδιά τους και όλοι οι συγγενείς τους, δεν δίσταζαν να θυσιάζουν τα σώματά τους για την κοινή σωτηρία», Δ.Σ., XIII.60.4.

έφυγαν με πλοία των Ελλήνων Σικελιωτών που είχαν πλεύσει εκεί και άλλοι με τον στρατό του Διοκλή που βιάστηκε να επιστρέψει στις Συρακούσες μήπως ο Αννίβας έστελνε τον στόλο του από την Μοτύη να πολιορκήσει την πόλη τους. Οι μόνοι που ξαγρύπνησαν στα τείχη της πόλεως ήταν λίγοι Ιμεραίοι για να την υπερασπισθούν την επομένη. Κατά την δεύτερη ημέρα της πολιορκίας, οι πολιορκητικές μηχανές των Καρχηδονίων κατάφεραν να γκρεμίσουν τμήμα του τείχους, από όπου οι πολεμιστές άρχισαν να εισέρχονται στην πόλη. Στην αρχή σκότωναν όποιον έβρισκαν μπροστά τους, αλλά μετά άρχιζαν να αρπάζουν τις περιουσίες των κατοίκων και να λεηλατούν τα ιερά. Ο Αννίβας έδιωξε όσους είχαν καταφύγει ικέτες στους ναούς για να σωθούν, έβαλε φωτιά «καὶ τὴν πόλιν εἰς ἔδαφος κατέσκαψεν» (κατεδάφισε ολοσχερώς). Από τους ομήρους, μοίρασε τα γυναικόπαιδα στους στρατιώτες του αλλά τους 3000 άνδρες που συνέλαβε τους οδήγησε στον τόπο όπου είχε πεθάνει ο παππούς του Αμίλκας και αφού τους βασάνισε, τους σκότωσε. Ήταν ένα είδος θυσίας στην μνήμη του παππού του. Κατόπιν, αφού απέλυσε τους μισθοφόρους του αλλά άφησε στο νησί αρκετή δύναμη για να προστατεύσει τους συμμάχους του, επέστρεψε στην Καρχηδόνα με πολλά λάφυρα και αποθεώθηκε, διότι κανένας άλλος Καρχηδόνιος στρατηγός δεν είχε παρόμοια επιτυχία στο παρελθόν. Συνεπώς, στόχος των Καρχηδονίων δεν ήταν η κατάκτηση της Σικελίας αλλά η διασφάλιση της ναυτικής τους αυτοκρατορίας.[1584]

Το ίδιο έτος που κατεστράφησαν ο Σελινούς και η Ιμέρα από τους Καρχηδόνιους, το 409 π.Χ., Έλληνες πολέμησαν για μια φορά ακόμη στην δυτική Σικελία υπό τον Ερμοκράτη τον Συρακούσιο. Μετά τις μάχες στο Αιγαίο στο πλευρό των Σπαρτιατών, την καθαίρεση και εξορία του από τους Συρακούσιους, και την σύναψη φιλικών σχέσεων με τον Πέρση σατράπη Φαρνάβαζο, ο Ερμοκράτης κατάφερε να επιστρέψει στην Σικελία και να αποβιβασθεί στην Μεσσήνη.[1585] Το κλίμα, όμως, στις Συρακούσες δεν ήταν ευνοϊκό για εκείνον και η πρόσκληση να επιστρέψει στις Συρακούσες με άρση της εντολής για την εξορία του δεν ήρθε.[1586] Με χρήματα που είχε λάβει από τον Πέρση σατράπη –χωρίς να γνωρίζουμε τον λόγο– ναυπήγησε πέντε τριήρεις και προσέλαβε 1000 μισθοφόρους.[1587] Φαίνεται ότι σκεφτόταν να επέμβει στις Συρακούσες και στρατολόγησε ακόμη 1000 εξόριστους από την Ιμέρα, αλλά ο στρατός του προφανώς δεν επαρκούσε για τέτοιο εγχείρημα ενώ δεν είχε και εσωτερική υποστήριξη.

Ένεκα τούτου, έστρεψε την προσοχή του στον Σελινούντα. Κατέλαβε την πόλη, έκτισε ένα τείχος σε μια της πλευρά και κάλεσε όσους ήθελαν να τον ακολουθήσουν εναντίον των Φοινίκων της δυτικής Σικελίας. Με 6000 στρατιώτες και βάση τον Σελινούντα άρχισε να λεηλατεί την περιοχή των κατοίκων της φοινικικής Μοτύης και νίκησε τους πολίτες της σε μάχη έξω από τα τείχη. Μετά, στράφηκε βορειοανατολικά προς την φοινικική Πάνορμο (σημερ. Παλέρμο), την περιοχή της οποίας επίσης λαφυραγώγησε και λεηλάτησε, νίκησε τους στρατιώτες της και τους ανάγκασε να κλειστούν στα τείχη της πόλεως. Αυτές του οι επιτυχίες κίνησαν το ενδιαφέρον των Συρακουσίων και κυρίως όσων υπο-

[1584] Δ.Σ., XIII.59-62 και Caven, pp. 36-37.

[1585] Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 258-262.

[1586] Δεν υποστηρίζεται από τις πηγές η υπόθεση (Caven, p. 39) κατά την οποία ο Διοκλής πίστευε ότι εάν ο Ερμοκράτης επέστρεφε στις Συρακούσες μόλις είχε αποβιβασθεί στην Σικελία θα ετοίμαζε μεγάλη εκστρατεία για την απελευθέρωση του Σελινούντα και της Ιμέρας.

[1587] Ο Beloch, GG, 2.1:406-407 & p. 407 n. 1, υποστηρίζει ότι ο Ερμοκράτης ήρθε στην Σικελία με τα πλοία και τους μισθοφόρους από την Πελοπόννησο, όπου μπορούσε να βρει πλοία και να στρατολογήσει μισθοφόρους.

στήριζαν την επιστροφή του στην Πόλη, αλλά εκείνος δεν σταμάτησε εδώ.[1588] Το 408 π.Χ. έφθασε με τον στρατό του στην Ιμέρα, συγκέντρωσε από το πεδίο της μάχης με τους Καρχηδόνιους τα οστά των σκοτωμένων Συρακουσίων τα οποία είχε εγκαταλείψει ο Διοκλής, τα φόρτωσε σε πολυτελείς άμαξες που κατασκεύασε για τον σκοπό αυτό και τα έστειλε πίσω στους συγγενείς των νεκρών, με σκοπό να κερδίσει την συμπάθεια των συμπολιτών του για να τον αφήσουν να επιστρέψει στην πόλη. Παρά τις αντιρρήσεις του Διοκλή, ο οποίος πιθανόν να αμφισβητούσε ότι αυτά ήταν τα οστά των Συρακουσίων πεσόντων – κυρίως για να αποφύγει την μομφή εγκαταλείψεως σκοτωμένων στρατιωτών και διότι δεν επιθυμούσε την επιστροφή του Ερμοκράτη–, οι Συρακούσιοι έθαψαν με μεγάλες τιμές τους νεκρούς. Ο Διοκλής εξορίσθηκε για τις αντιρρήσεις του που θα φάνηκαν τουλάχιστον ιερόσυλες αν όχι και ύποπτες αλλά και πάλι ο Ερμοκράτης δεν προσκλήθηκε να επιστρέψει στην πόλη, διότι οι Συρακούσιοι φοβούνταν ότι με την στρατιωτική δύναμη που διέθετε θα μπορούσε να αυτοανακηρυχθεί τύραννος.[1589]

Έτσι, εκείνος γύρισε αρχικά στον Σελινούντα αλλά σύντομα και σε συνεννόηση με υποστηρικτές του στις Συρακούσες έφτασε την νύχτα με λίγους στρατιώτες του στην πόλη. Για τους Συρακούσιους αποτελούσε απειλή. Όταν η άφιξή του έγινε αντιληπτή, οπλισμένοι πολίτες συγκεντρώθηκαν στην Αγορά και μαζί με μεγάλο πλήθος επιτέθηκαν και σκότωσαν τον Ερμοκράτη και τους περισσότερους συνοδούς του. Όσοι επέζησαν από τους υποστηρικτές του δικάσθηκαν και εξορίσθησαν, ενώ κάποιοι από αυτούς που ήταν σοβαρά τραυματισμένοι κρύφτηκαν στα σπίτια συγγενών τους, οι οποίοι τους δήλωσαν ως νεκρούς. Έτσι σώθηκε και ο Διονύσιος, ο οποίος έμελλε αργότερα να γίνει τύραννος των Συρακουσών.[1590]

Γιατί όμως υπήρξε τόση μεγάλη αντίδραση στην επιστροφή του Ερμοκράτη στις Συρακούσες; Οι δημοκρατικοί, που είχαν πεισθεί από τον Διοκλή να συναινέσουν στην εγκαθίδρυση «δημοκρατίας» στην Πόλη και είχαν τελικά καθαιρέσει τους στρατηγούς που είχαν σταλεί για να βοηθήσουν τους Σπαρτιάτες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, είδαν με μεγάλη δυσπιστία και δυσαρέσκεια την πιθανή επιστροφή του Ερμοκράτη. Δεν ήθελαν με κανέναν τρόπο την επιστροφή ενός ολιγαρχικού, δημοφιλούς, δημαγωγού ηγέτη που διέθετε περσικά χρήματα για να στρατολογήσει μισθοφόρους. Θα σκέφτηκαν ότι σκοπός του Ερμοκράτη ήταν η εγκαθίδρυση τυραννίας υποστηριζόμενης χρηματικά από τους Πέρσες. Όταν οι λίγοι αριστοκρατικοί υποστηρικτές του θέλησαν να τον βάλουν στην πόλη κρυφά την νύχτα, ήταν πλέον ολοφάνερες οι προθέσεις των ολιγαρχικών και συνεπώς ο Ερμοκράτης και η «στάσις» του έπρεπε να πνιγούν στο αίμα. Παρ' όλα αυτά, ο Ερμοκράτης, όπως αναδύεται μέσα από τον θαυμασμό του Θουκυδίδη για το πρόσωπό του, είναι «ένας άνδρας απόλυτης ακεραιότητας και υψηλών αρχών που αρνήθηκε να εγκαταλείψει ή να συμβιβάσει».[1591]

Η Καρχηδονική Εισβολή του 405 π.Χ. στην Σικελία

Οι Συρακούσιοι μπορεί να έχασαν έναν ικανότατο στρατηγό, αλλά δεν έπαψαν να εποφθαλμιούν την κυριαρχία στην Σικελία, ίσως διότι, όπως υποστήριζε και ο Ερμοκράτης, το νησί έπρεπε να είναι ενωμένο για να αποθαρρύνει επίδοξους εισβολείς. Οι Συ-

[1588] Είναι τελείως αβάσιμες και υποθετικές ορισμένες απόψεις σε Caven, pp. 39-41.
[1589] Πρβλ. Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» pp. 263-264.
[1590] Δ.Σ., XIII.63 & 75. Δες και Mossé, *Οι τύραννοι στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 111-115.
[1591] Westlake, «Hermocrates the Syracusan,» p. 266.

ρακούσιοι δεν ενοχλούνταν από την παρουσία των Φοινίκων στην δυτική Σικελία και φαίνεται ότι θεωρούσαν και αυτούς κατοίκους του νησιού, όπως και τους Έλληνες από τις άλλες Πόλεις αλλά και τους ντόπιους Σικελούς. Δεν ανέχονταν όμως τις επεμβάσεις των Καρχηδονίων, οι οποίοι κατέστρεφαν πόλεις και σκότωναν Έλληνες με μόνο πραγματικό σκοπό να συλλέξουν λάφυρα. Βέβαια, αυτοί δεν ήταν περισσότερο βάρβαροι στην συμπεριφορά τους από αυτή που είχαν επιδείξει Έλληνες εναντίον Ελλήνων (π.χ. Αθήνα και Μήλος).[1592] Οι Συρακούσιοι δεν φοβούνταν ότι οι Καρχηδόνιοι θα κατάφερναν τελικά να καταλάβουν το νησί, αλλά ότι οι πειρατικές επιδρομές τους θα τους ανάγκαζαν κάθε τόσο να εκστρατεύουν για να βοηθήσουν Έλληνες Σικελιώτες, γεγονός που απαιτούσε έξοδα και προκαλούσε αναστάτωση και ανασφάλεια στους πολίτες.[1593] Φοβούμενοι λοιπόν νέους αιφνιδιασμούς, όπως συνέβη με την Α' Καρχηδονιακή Εισβολή, αποφάσισαν να διαπιστώσουν τις προθέσεις των Αφρικανών αλλά και να τους εκφοβίσουν.

Οι πρέσβεις από τις Συρακούσες που έφθασαν στην Καρχηδόνα το 407 π.Χ. κατηγόρησαν τους Καρχηδόνιους για τα δεινά που υπέστησαν οι Έλληνες από την αναίτια εισβολή και απαίτησαν να μην επαναληφθεί. Οι Καρχηδόνιοι προέβαλαν διάφορες δικαιολογίες, αλλά αφού έφυγαν οι πρεσβευτές αποφάσισαν ότι μετά την πρόσφατη επιτυχία τους το νησί έπρεπε να τεθεί υπό τον πλήρη τους έλεγχο και συνεπώς μια νέα εκστρατεία έπρεπε να ετοιμασθεί. Οι προσεκτικοί όμως Καρχηδόνιοι έδειξαν το νέο τους ενδιαφέρον για το νησί όχι με πόλεμο αλλά με την ίδρυση μιας αποικίας. Από την απόφαση αυτή είναι φανερό πως δεν χρησιμοποιούσαν τους ομόφυλούς τους Φοίνικες ως ορμητήριο εναντίον των Ελλήνων, αλλά επιδίωκαν μια δική τους εγκατάσταση. Οι σχέσεις Φοινίκων της δυτικής Σικελίας και Καρχηδονίων παρέμειναν φιλικές αλλά και χαλαρές. Η αποικία ονομάσθηκε Θέρμα (Θέρμαι Ιμαιραίαι, BAGROW, 47:D3, σημερ. Termini Imerese) εξαιτίας των θερμών υδάτων που ανέβλυζαν στην περιοχή, βρισκόταν 8 χλμ. δυτικά της Ιμέρας και μακριά από τις φοινικικές πόλεις. Οι άποικοι ήταν εθελοντές Καρχηδόνιοι και άλλοι Αφρικανοί αλλά πολύ πιθανόν και αρκετοί Έλληνες από την κατεστραμμένη Ιμέρα, γεγονός που έκανε την πόλη να έχει ελληνικό χαρακτήρα.[1594] Με την ίδρυση της αποικίας οι Καρχηδόνιοι θεμελίωσαν στην δυτική Σικελία την «Καρχηδονίων επικράτειαν»,[1595] όπως την ονόμαζαν οι Έλληνες, που περιλάμβανε Φοίνικες, Ελύμους, Σικανούς, αλλά και Έλληνες. Επίσης, αυτό ήταν και «το πρώτο τους σημαντικό βήμα στην συμμετοχή τους στα τεκταινόμενα του Ελληνικού Κόσμου».[1596]

Το επόμενο έτος 406 π.Χ., και εφόσον δεν υπήρξε καμία αντίδραση για την ίδρυση της αποικίας από την πλευρά των Ελλήνων της Σικελίας και κυρίως των Συρακουσίων, οι Καρχηδόνιοι αποφάσισαν μία δεύτερη εκστρατεία στην Σικελία. Πριν όμως αποπλεύσει ο

[1592] Η αθηναϊκή συμπεριφορά και απάντηση στους πολίτες της Μήλου το 416 π.Χ., «δυνατά δε οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσιν» (Θουκ., V.89), δηλαδή «οι ισχυροί επιβάλλουν την δύναμή τους και οι ασθενείς υποχωρούν» είναι διαχρονική και την υπενθύμισε στα αρχαία ελληνικά ο πρωθυπουργός του Καναδά Mark Carney στο Παγκόσμιο Οικονομικό Συνέδριο στο Νταβός της Ελβετίας στις 20 Ιανουαρίου 2026 σε σχέση με την εξωτερική πολιτική του Προέδρου των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ. Η Αρχαία Ιστορία είναι τελικά διαχρονική και η μελέτη της επιβεβλημένη και για τον 21ο αιώνα.

[1593] Ο φόβος των Συρακουσίων για τους Καρχηδόνιους αυτή την περίοδο είναι μάλλον διογκωμένος από τον Caven, p. 37.

[1594] Cicero, *In Verrem*, II.ii.86 (XXXV).

[1595] Δ.Σ., XIII.81.3 και Πλάτων, *Επιστολαί*, 349C (VII).

[1596] «[...] the first major step towards joining the Hellenic world», Caven p. 37.

στόλος σκέφθηκαν ότι έπρεπε να στείλουν πρέσβεις στην Αθήνα για να διαπιστώσουν τις προθέσεις της. Δεν θα ήθελαν να βρεθούν αντιμέτωποι με τους Αθηναίους με μήλον της έριδος την Σικελία. Άλλωστε και οι Αθηναίοι τους είχαν προσεγγίσει πριν την Β' Αθηναϊκή Εκστρατεία στην Σικελία. Η αποστολή αυτή θα μπορούσε να ήταν μια εκδήλωση φιλοφροσύνης προς την μεγάλη Πόλη της Ελλάδας, με αφορμή την οποία οι Καρχηδόνιοι πρέσβεις θα διαπίστωναν και την πιθανή αντίδραση της Αθήνας σε επέμβασή τους στην Σικελία. Φαίνεται ότι είχε υπάρξει κάποιους είδους συνεννόηση μεταξύ Αθηναίων και Καρχηδονίων το 406 π.Χ., η οποία πιθανόν να αφορούσε σε διπλωματική ανοχή των πρώτων σε περίπτωση επεμβάσεως των δεύτερων στο νησί. Σε τελική ανάλυση, ίσως η συνεννόηση αυτή εξυπηρετούσε και τα αθηναϊκά συμφέροντα την δεδομένη στιγμή, διότι έτσι οι Συρακούσιοι θα ήταν απασχολημένοι στο νησί τους και δεν θα είχαν την δυνατότητα να είναι στο πλευρό των Σπαρτιατών στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ίσως όμως και αντιστρόφως, οι Αθηναίοι δεν θα τελείωναν ή σταματούσαν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, γεγονός που θα επέτρεπε στους συμμάχους των Συρακουσίων, Σπαρτιάτες και Κορίνθιους, να βοηθήσουν τους τελευταίους στην Σικελία.[1597]

Οι κινήσεις των Καρχηδονίων σε σχέση με την Σικελία ήταν πολύ προσεκτικές, διότι είχαν λάβει την απόφαση να πολεμήσουν για την διατήρηση και ίσως και επέκταση της κυριαρχίας τους στο νησί. Η νίκη των Συρακουσίων επί των Αθηναίων παρουσίαζε την πρώτη Πόλη ως την μεγάλη και ισχυρή δύναμη που κατάφερε να απαλλαγεί από την ελληνική υπερδύναμη της εποχής. Όμως, οι επιθέσεις του Συρακούσιου Ερμοκράτη στις φοινικικές Πόλεις έθεταν σε κίνδυνο την καρχηδονιακή παρουσία στο νησί, πάντα σε σχέση με το τοπικό και γενικώς μεσογειακό εμπόριο. Μια οργανωμένη ελληνική εκστρατεία μπορούσε να εξαφανίσει την καρχηδονιακή «Επικράτεια» και συνεπώς είτε έπρεπε οι Αφρικανοί να εγκαταστήσουν πολυέξοδες μόνιμες φρουρές ή να θέσουν υπό την επικυριαρχία τους τις ελληνικές Πόλεις του νησιού.[1598] Επέλεξαν την δεύτερη λύση και άρα η εκστρατεία και ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτα επακόλουθα.

Το 406 π.Χ., λοιπόν, οι Καρχηδόνιοι, αποφασισμένοι να αρχίσουν τον πόλεμο για να καταλάβουν όλο το νησί, εξέλεξαν για μια ακόμη φορά αρχηγό της εκστρατείας τον Αννίβα του Γίσκωνος, ο οποίος είχε δείξει τις ικανότητές του μερικά χρόνια πριν. Αν και ο Αννίβας ζήτησε να τον απαλλάξουν λόγω της ηλικίας του, οι Καρχηδόνιοι διόρισαν και δεύτερο στρατηγό, τον Ιμίλκωνα (Β' του Άννου). Στρατολογήθηκαν Καρχηδόνιοι και άλλοι από την γύρω περιοχή αλλά και μισθοφόροι Καμπανοί και Ίβηρες και υπολογίζεται ότι οι δύο στρατηγοί συγκέντρωσαν περίπου 60.000 στρατιώτες,[1599] 90 τριήρεις και εκατοντάδες μεταγωγικά πλοία για την μεταφορά του στρατού στην Σικελία. Με 40 τριήρεις οι Καρχηδόνιοι προσπάθησαν να περιπλεύσουν την δυτική Σικελία αλλά έξω από τον Έρυκα (BAGROW, 47:B2, σημερ. Erice στην πόλη Trapani της βορειοδυτικής Σικελίας) συνάντησαν ισοδύναμο στόλο των Συρακουσίων, οι οποίοι βύθισαν 15 αντίπαλα πλοία. Οι Συρακούσιοι ήταν ενήμεροι για τις προετοιμασίες των Καρχηδονίων αλλά μετά τις ναυμαχίες με τους Αθηναίους είχαν αποκτήσει και μεγάλη πολεμική εμπειρία στην θάλασσα. Εύκολα, λοιπόν, νίκησαν τους αντιπάλους τους και τους έτρεψαν σε φυγή και προς το πα-

[1597] SGHI, no 92 και σχόλια και Caven p. 45.

[1598] Caven, p. 45 με ορισμένες επιφυλάξεις.

[1599] Ο Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 25 = Δ.Σ., XIII.80.5 ανέφερε στρατό 120.000 και ο Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, Fr. 203 = Δ.Σ., XIII.80.5, 300.000 ανδρών αλλά οι αριθμοί αυτοί θεωρούνται ιδιαίτερα υπερβολικοί (Caven, p. 46).

ρόν είχαν πάλι τον θαλάσσιο έλεγχο στην βόρεια Σικελία.

Όταν τα νέα έφθασαν στην Καρχηδόνα, ο Αννίβας ανησύχησε και με τις υπόλοιπες 50 τριήρεις έπλευσε προς την ιταλική μεγαλόνησο. Οι Συρακούσιοι αμέσως ζήτησαν την βοήθεια των άλλων ελληνικών Πόλεων της Σικελίας αλλά και των Σπαρτιατών για να αντιμετωπίσουν τους ισχυρούς αντιπάλους τους, αλλά οι Σπαρτιάτες αντιμετώπιζαν δυσκολίες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και δεν μπορούσαν να βοηθήσουν. Ήταν φανερό πως ο άμεσος στόχος των Αφρικανών θα ήταν ο Ακράγας για να υπάρχει και ναυτική υποστήριξη αλλά και διότι έτσι η καρχηδονιακή Επικράτεια θα επεκτεινόταν μέχρι τον άξονα Θέρμα-Ακράγας, καταλαμβάνοντας το ένα τρίτο της Σικελίας. Οι Ακραγαντίνοι έλαβαν όλα τα μέτρα για να αντιμετωπίσουν επίθεση και πολιορκία της πόλεώς τους: συγκέντρωσαν τρόφιμα και όλο το σιτάρι άλλα και τα υπάρχοντά τους από την ύπαιθρο εντός των τειχών της πόλεως. Η εύφορη «χώρα» του Ακράγαντα παρήγε εκλεκτά σταφύλια και κρασί ενώ ήταν κατάφυτη με ελιές, τον καρπό των οποίων πωλούσε στην Καρχηδόνα και συγκέντρωνε πλούτο που φαινόταν στους πολύ μεγάλους και όμορφα διακοσμημένους ναούς της και στους πολύ πλούσιους πολίτες της.

Ο πλούτος ορισμένων πολιτών του Ακράγαντα αυτή την περίοδο φαίνεται από την περιγραφή γαμήλιας τελετής. Ο Αντισθένης, ο ονομαζόμενος Ρόδος, για να γιορτάσει τους γάμους της κόρης του προσκάλεσε όλους τους πολίτες και μετέτρεψε τους δρόμους σε ένα απέραντο και ατελείωτο εστιατόριο. Οι καλεσμένοι από την πόλη και τις γύρω περιοχές σχημάτισαν μία πομπή εκατοντάδων αρμάτων και ιππέων για να συνοδεύσουν την νύφη μαζί με τους δαδοφόρους. Ο ευτυχής πατέρας είχε φέρει πολύ ξυλεία στους βωμούς στην ακρόπολη και σε όλη την πόλη ενώ είχε προμηθεύσει και τους καταστηματάρχες με ξύλα για να αναφτούν φωτιές παντού. Όταν δόθηκε το σύνθημα και άναψαν όλες οι φωτιές, η νύχτα έγινε μέρα και η «πόλις ἔγεμε φωτός» όταν η νύφη οδηγήθηκε στο σπίτι της. Οι Ακραγαντίνοι, λοιπόν, ζούσαν στην «τρυφήν» τους λίγο πριν εμφανισθεί έξω από τα τείχη τους ο εχθρός. Εν τούτοις, οι οπλίτες τους, παρότι επιζητούσαν ανέσεις ανήκουστες για στρατιώτες (τουλάχιστον ένα στρώμα με κάλυμμα, προβιά για σκέπασμα και δύο μαξιλάρια για να κοιμούνται άνετα στις σκοπιές) δεν υπολείπονταν γενναιότητας και ανδρείας κατά την μάχη.[1600]

Οι φόβοι των 200.000 ψυχών του Ακράγαντα βγήκαν αληθινοί. Ο καρχηδονιακός στρατός αποβιβάσθηκε στο νησί και βάδισε κατ' ευθείαν εναντίον του Ακράγαντα (χάρτης σε ΙΕΕ, 3β:101). Ο Αννίβας χώρισε τον στρατό σε δύο μέρη και το πρώτο τμήμα στρατοπέδευσε σε μικρούς λόφους, ενώ το άλλο πολύ κοντά στην πόλη. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός έβαλε τους στρατιώτες να σκάψουν βαθιά τάφρο γύρω από το δεύτερο στρατόπεδο και να το περιχαρακώσουν με ξύλινους πασσάλους. Αμέσως μετά, οι Καρχηδόνιοι έστειλαν πρέσβεις στην Πόλη και ζήτησαν από τους Ακραγαντίνους είτε να συμμαχήσουν μαζί τους είτε να μείνουν ουδέτεροι σε ό,τι ενέργειες προβούν εναντίον των υπολοίπων Ελλήνων του νησιού. Οι Ακραγαντίνοι δεν είχαν λόγους να συμμαχήσουν με ξένους, διότι γνώριζαν πόσο ισχυρές ήταν οι Συρακούσες και τι θα μπορούσαν να πάθουν από τους ομόφυλούς τους σε περίπτωση ήττας. Άλλωστε η Πόλη τους, που ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη της Σικελίας, θα μπορούσε να αντέξει την πολιορκία και να αναγκάσει τους εχθρούς να υποχωρήσουν. Επίσης, γνωρίζοντας τι είχε συμβεί προηγουμένως από τους Καρχηδόνιους στον Σελινούντα και στην Ιμέρα χωρίς ουσιαστική αιτία, δεν τους εμπιστεύονταν

[1600] Δ.Σ., XIII.79.8-84.

καθόλου. «Καμία ελληνική Πόλη δεν θα μπορούσε να αισθανθεί ασφάλεια σε περιοχή που κυριαρχούσε η Καρχηδόνα».[1601] Με άλλα λόγια, την δεδομένη στιγμή, ο Ακράγας επέλεξε την αμυντική στρατηγική με την βεβαιότητα ότι οι εχθροί θα ηττώντο από την αδυναμία τους να διαπεράσουν τα τείχη.

Οι Ακραγαντίνοι όπλισαν όλους τους άνδρες που μπορούσαν να πολεμήσουν ενώ ζήτησαν και εξωτερική βοήθεια. Κάλεσαν τον Λακεδαιμόνιο Δέξιππο, που βρισκόταν στην περιοχή, να τους βοηθήσει και εκείνος με 2300 μισθοφόρους κατέλαβε τον ονομαζόμενο λόφο της Αθηνάς, ο οποίος είναι αδιευκρίνιστο εάν βρισκόταν μέσα ή κοντά στην πόλη.[1602] Οι μισθοφόροι του Δεξίππου συμπεριλάμβαναν και τους Καμπανούς μισθοφόρους που είχε εγκαταλείψει στο νησί ο Αννίβας, μετά το τέλος της πρόσφατης εκστρατείας του. Όταν οι Καρχηδόνιοι έλαβαν την απάντηση των Ακραγαντίνων δεν είχαν να πράξουν κάτι άλλο από το να αρχίσουν την πολιορκία. Χρησιμοποίησαν, λοιπόν, δύο ξύλινους πολιορκητικούς πύργους για να λυγίσουν την αντίσταση των Ελλήνων, αλλά την νύχτα οι πολιορκούμενοι κατάφεραν να τους κάψουν.

Εν τω μεταξύ, η αρρώστια που έπεσε στον στρατό των Καρχηδονίων σκότωσε πολλούς στρατιώτες αλλά και τον ίδιο τον ηλικιωμένο Αννίβα. Ένεκα αυτού του γεγονότος, την διοίκηση ανέλαβε ο Ιμίλκων και συνέχισε την προσπάθεια να εισβάλει στην πόλη από άλλα σημεία των τειχών. Οι Συρακούσιοι, φοβούμενοι ότι ο Ακράγας θα έχει την ίδια μοίρα με τον Σελινούντα και την Ιμέρα, έστειλαν στρατό και στόλο για να βοηθήσει. Στόλος 30 πολεμικών έπλευσε πάλι κατά μήκος των ακτών του νησιού, ενώ συμμαχικός στρατός με επικεφαλής τον Συρακούσιο Δαφναίο που μεγάλωσε καθώς περνούσε από τις πόλεις και αποτελούνταν τελικά από 30.000 πεζούς[1603] και 5000 ιππείς έφθασε στον Ιμέρα ποταμό. Όταν ο Ιμίλκων ενημερώθηκε για τον ερχομό των ενισχύσεων για τους αντιπάλους του έστειλε δικό του ισοδύναμο στρατό να τον προϋπαντήσει. Οι ενισχύσεις είχαν μόλις περάσει τον Ιμέρα ποταμό προς τα δυτικά όταν συναντήθηκαν με τις δυνάμεις του Ιμίλκωνος (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3β:101). Οι Έλληνες νίκησαν[1604] και καταδίωξαν τους αντιπάλους τους μέχρι το οχυρωμένο στρατόπεδο των τελευταίων, έξω από τα τείχη του Ακράγαντα.

Στην εκκλησία του δήμου, όμως, που συνήλθε στο ερημωμένο στρατόπεδο των Καρχηδονίων, στους λόφους, οι στρατηγοί αλλά και ο Δέξιππος κατηγορήθηκαν ότι δεν έπραξαν ό,τι έπρεπε για να εξοντώσουν τους Καρχηδόνιους, δηλαδή να βγουν από τα τείχη και να τους επιτεθούν καθώς πλησίαζαν στο στρατόπεδο τους. Οι στρατηγοί είχαν φοβηθεί να πάρουν αυτή την πρωτοβουλία μήπως συμβεί αυτό που είχαν πάθει οι οπλίτες κατά την πολιορκία της Ιμέρας από τον Αννίβα λίγα χρόνια πριν, το 409 π.Χ.,[1605] και μάλλον δεν είχαν άδικο, διότι στην παρούσα πολιορκία οι Καρχηδόνιοι έστηναν ενέδρες για να τους παρασύρουν μακριά από τα τείχη και να τους σκοτώσουν ή αιχμαλωτίσουν.[1606] Τελικά, μέσα στην οργή του, το πλήθος λιθοβόλησε μέχρι θανάτου τέσσερις από τους πέντε Ακραγαντίνους στρατηγούς, τους οποίους θεώρησε ότι είχαν προδώσει την Πόλη.

[1601] «[...] no Greek city could feel secure in a land dominated by Carthage», Caven p. 47.

[1602] Hansen & Nielsen, no 9, «Akragas», p. 188.

[1603] Ο Caven, p. 47 υποστηρίζει ότι σε αυτόν τον αριθμό πρέπει να προσθέσουμε και μεγάλο αριθμό ελαφρά οπλισμένων.

[1604] Πολύαινος, V.7.

[1605] Caven, p. 48.

[1606] Πολύαινος, V.10.4 και Frontinus, III.10.5.

Με αυτή τους την πράξη, οι Ακραγαντίνοι εκτόνωσαν την αγωνία τους για το γεγονός ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν μεν ηττηθεί αλλά δεν είχαν εξοντωθεί και θα τους απειλούσαν πάλι στο άμεσο μέλλον.

Εν τω μεταξύ, ο Δαφναίος χρησιμοποιώντας το ιππικό του απέκοψε τις οδούς τροφοδοσίας των Καρχηδονίων για να τους αναγκάσει να παραδοθούν και τελικά για λίγο καιρό οι πολιορκούντες έγιναν πολιορκούμενοι. Μετά από εβδομάδες συνεχούς περιορισμού της τροφής, οι μισθοφόροι του Ιμίλκωνα τον απείλησαν ότι εάν δεν τους δινόταν η ημερήσια τροφή που είχε συμφωνηθεί θα αυτομολούσαν προς στους Έλληνες. Ο Καρχηδόνιος, όμως, γνώριζε ότι οι Συρακούσιοι έστελναν με τα πλοία τους προμήθειες στους Ακραγαντίνους και είχε σκοπό να τις υποκλέψει, όπως και έγινε. Οι Καρχηδόνιοι κατάφεραν να συλλάβουν τον στόλο που είχαν στείλει οι Συρακούσιοι μαζί με τις προμήθειες και έτσι άλλαξαν πάλι τα δεδομένα της πολεμικής αντιπαραθέσεως. Μάλιστα, οι Καμπανοί μισθοφόροι του Δεξίππου που φοβήθηκαν ότι ο ζυγός της νίκης είχε αλλάξει θέση, εξαγοράσθησαν από τους Καρχηδόνιους για 15 ασημένια τάλαντα (περ. 390 κιλά ασήμι, AMCD) και ήρθαν στο στρατόπεδό τους, διότι τώρα οι προμήθειες στο ελληνικό στρατόπεδο είχαν αρχίσει να εξαντλούνται. Η περίπτωση των Καμπανών μισθοφόρων που άλλαζαν στρατόπεδο αναλόγως του ποιος πλήρωνε τα περισσότερα ή τις συνθήκες νίκης ή ήττας που δημιουργούνταν είναι χαρακτηριστική περίπτωση μισθοφορικού στρατού στην Μεγάλη Ελλάδα του Δ' και του Γ' αιώνα π.Χ. Ο Ακράγας, όμως, εγκαταλείφθηκε και από τους στρατούς που είχαν προστρέξει προς βοήθειά του υπό τον Δαφναίο και τον Δέξιππο εξαιτίας της ελλείψεως τροφίμων. Μάλιστα ο τελευταίος φέρεται να είπε ότι επειδή «τὴν γὰρ τροφὴν ἐκλιπεῖν» καλύτερα να μεταφερθεί ο πόλεμος αλλού και διέταξε την αποχώρηση του στρατεύματος, πράγμα που θεωρήθηκε από τους Ακραγαντίνους προδοσία. Ως εκ τούτου, οι ελληνικές ενισχύσεις που κράταγαν τους Καρχηδόνιους μακριά από τα τείχη της πόλεως αποχώρησαν και οι Ακραγαντίνοι έμειναν να υπερασπίσουν την πόλη τους μόνοι.

Όταν οι στρατηγοί τους διαπίστωσαν ότι οι προμήθειες ήταν ελάχιστες αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πόλη την νύχτα. Ήταν μέσα Δεκεμβρίου του 406 π.Χ. Επικράτησε πανικός και θρήνος. Υπήρχε τέτοια αναστάτωση ανάμεσα στους πολίτες ώστε «τῆς καθ' ἑαυτὸν σωτηρίας ἑκάστου φροντίζοντος» έφυγαν όπως-όπως και εγκαταλείποντας τους ασθενέστερους και γηραιότερους, ξεκίνησαν για τη Γέλα. Οι Ακραγαντίνοι απομακρύνονταν από την πόλη τους ακολουθώντας τον δρόμο που οδηγούσε προς την Γέλα αλλά και μέσα από χωράφια με την συνοδεία των οπλιτών. Μπουλούκια από γηραιούς άνδρες, γυναίκες, παιδιά και νεαρές κοπέλες, όλοι άμαθοι στα κακοτράχαλα και στην οδοιπορία, άφηναν πίσω τους την «συνήθην τρυφὴν» και την ανέμελη ζωή με τον φόβο να φωλιάζει στις ψυχές τους. Πρώτα έφθασαν στην Γέλα, αλλά σύντομα εγκαταστάθηκαν στους Λεοντίνους.

Την επομένη το πρωί, ο Ιμίλκων και οι Καρχηδόνιοι εισήλθαν στον Ακράγαντα και σκότωσαν όσους είχαν μείνει πίσω, ακόμη και τους ικέτες που είχαν καταφύγει στα ιερά. Ο Τελλίας, ο πλουσιότερος και καλύτερος στον χαρακτήρα από τους πολίτες, είχε καταφύγει μαζί με άλλους στον ναό της Αθηνάς ελπίζοντας στην σωτηρία του. Όταν κατάλαβε ότι οι Καρχηδόνιοι δεν θα του χάριζαν την ζωή, έβαλε φωτιά στον ναό και κάηκε και ο ίδιος και όλα τα αφιερώματα. Ο Ιμίλκων συγκέντρωσε μεγάλης αξίας λάφυρα, τον πλούτο των 200.000 κατοίκων μετά από δύο περίπου αιώνες λειτουργίας της πλουσιότερης πόλεως της εποχής της, και τα πιο ακριβά και σπουδαία τα έστειλε στην Καρχηδόνα, ενώ τα

υπόλοιπα τα πούλησε. Οι Καρχηδόνιοι, ανάμεσα σε άλλα πολύτιμα, άρπαξαν ζωγραφικούς πίνακες, γλυπτά και χυτά αγάλματα εξαιρετικής τέχνης. Ο Ιμίλκων, αφού έκαψε τους ναούς, κατέστρεψε τα σπίτια και άρπαξε τα έργα τέχνης που βρίσκονταν στον Ακράγαντα, αποφάσισε να ξεχειμωνιάσει μαζί με τον στρατό του στην πόλη.[1607]

Η πτώση του Ακράγαντα είχε μεγάλο αντίκτυπο στο ηθικό των Ελλήνων της Σικελίας, στην πολιτεία των Συρακουσών αλλά και στον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν τώρα οι Σικελιώτες Έλληνες τους Καρχηδόνιους. Έμμεσα, οδήγησε και στην άνοδο στην εξουσία του τυράννου Διονυσίου στις Συρακούσες

Διονύσιος Α’ ο Πρεσβύτερος των Συρακουσών (περ. 430-367 π.Χ.)

Οι Ακραγαντίνοι που έφθασαν στις Συρακούσες κατηγόρησαν τους στρατηγούς τους για προδότες, δηλαδή ότι δωροδοκήθηκαν για να αφήσουν στην τύχη του τον Ακράγαντα. Άλλοι Σικελιώτες Έλληνες κατηγορούσαν τους Συρακούσιους ότι η Σικελία τελικά κινδύνευε από τους «προστάτας» που εξέλεγαν για να την προστατεύσουν. Στην εκκλησία του δήμου εκτοξεύθηκαν διάφορες κατηγορίες και υπήρχε μεγάλος φόβος, αλλά κανείς δεν είχε το θάρρος να κάνει προτάσεις για τον πόλεμο. Τελικά, ο μόνος που τόλμησε να μιλήσει ήταν ο Διονύσιος, ο γιος του Ερμοκρίτου. Με μεγάλο θάρρος κατηγόρησε τους στρατηγούς ως προδότες και ζήτησε από τους Συρακούσιους να μην ακολουθήσουν την διαδικασία που όριζαν οι νόμοι για τέτοιο παράπτωμα, αλλά να λάβουν απόφαση εκείνη την στιγμή. Οι Άρχοντες, όμως, επέβαλαν στον Διονύσιο πρόστιμο για την αναίδειά του, αλλά ο πλούσιος Φίλιστος, ο ιστορικός, το πλήρωσε επί τόπου και ζήτησε από τον Διονύσιο να συνεχίσει να μιλάει και εκείνος θα πλήρωνε όλα τα πρόστιμα που θα του έβαζαν για να τον κάνουν να πάψει. Και ο Διονύσιος πια πήρε μεγάλο θάρρος και κατηγόρησε τους στρατηγούς ότι δωροδοκήθηκαν και «ἐγκατέλιπον τὴν τῶν Ἀκραγαντίνων σωτηρίαν» και αποκήρυξε τους πιο διάσημους πολίτες διότι έρεπαν προς την ολιγαρχία. Ζήτησε από τους πολίτες στην εκκλησία του δήμου να διαλέξουν για στρατηγούς όχι εκείνους που είχαν μεγάλη επιρροή αλλά αυτούς που θα προασπίζονταν τον δήμο.[1608] Εκείνη την στιγμή είχε γεννηθεί ο τύραννος που σε όλη την υπόλοιπη ζωή του θα είχε την πλήρη υποστήριξη των Συρακουσίων, με μοναδικό σκοπό τον έλεγχο της Σικελίας.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η επανεμφάνιση της τυραννίας στις Συρακούσες και αργότερα και σε άλλες Πόλεις της Σικελίας ήταν αποτέλεσμα πρώτα των αθηναϊκών εισβολών και κατόπιν των καρχηδονιακών (δες παρακάτω), διότι οι Έλληνες του νησιού ζούσαν σε ένα «ξένο περιβάλλον» –συγκρινόμενο με αυτό των Πόλεων στην κυρίως Ελλάδα–, περιτριγυρισμένοι από εχθρούς όπως οι Καρχηδόνιοι, οι Ετρούσκοι, οι ντόπιοι Σικελοί. Η αποτυχία διατηρήσεως δημοκρατικών πολιτευμάτων οφειλόταν και στις συνεχείς επιβαλλόμενες μετακινήσεις πληθυσμών ανάμεσα στις Πόλεις που αλλοίωναν τους πληθυσμούς των πολιτών ανά Πόλη αλλά και στην παρουσία μεγάλου αριθμού μισθοφόρων. Οι Ελληνικές σικελικές Πόλεις απέτυχαν να διατηρήσουν εντός τους την ισορροπία ανάμεσα στην πλειοψηφία και στην μειοψηφία, ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς. Ίσως χρειάζονταν περισσότερο χρόνο δημοκρατίας και ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από τόσους πολλούς εξωτερικούς κινδύνους για να αποφύγουν την αναρρίχηση στην

[1607] Δ.Σ., XIII.85-90 & XIII.96.5. Οι βάρβαροι είναι διαχρονικοί και στις μέρες μας εμφανίσθηκαν πάλι και κατέστρεψαν έργα τέχνης σε μουσείο αλλά και αρχαιολογικούς χώρους στο Βόρειο Ιράκ και στην Συρία (2015 μ.Χ.).

[1608] Δ.Σ., XIII.91.

εξουσία τυράννων όπως ο Διονύσιος Α’ των Συρακουσών.[1609]

Οι πληροφορίες μας για τα νεανικά χρόνια του Διονυσίου είναι ελάχιστες. Γεννήθηκε το 430 π.Χ. ή πολύ κοντά σε αυτό το έτος. Πατέρας του ήταν ο Ερμόκριτος (όχι Ερμοκράτης).[1610] Ο Διονύσιος πρέπει να ήταν παρών στην ναυμαχία των Συρακουσών το 413 π.Χ. είτε ως νεαρός οπλίτης είτε ως έφηβος που παρακολούθησε από τα τείχη την νίκη των Συρακουσίων επί των Αθηναίων. Θαυμαστής του Ερμοκράτη, τον ακολούθησε μετά την επιστροφή του στην Σικελία το 409 π.Χ. και το βράδυ που σκοτώθηκε ο στρατηγός ήταν στο πλευρό του και τραυματίστηκε σοβαρά. Την ίδια χρονιά, έλαβε μέρος στις μάχες εναντίον του Ιμίλκωνος στον Ακράγαντα και διακρίθηκε για την ανδρεία του. Όταν επέστρεψε λοιπόν στις Συρακούσες πρέπει να είχε σχηματίσει την αντίληψη ότι η δημοκρατία ήταν ένα αποτυχημένο πολίτευμα, όπως το είχε δει μέσα από την πολιτεία των Συρακουσίων και την αποτυχία των Αθηναίων. Πρέπει να είχε πιστέψει ότι ο μόνος τρόπος για να επιβληθεί μια Πόλη –και στην περίπτωση της Σικελίας να εκδιώξει τους Καρχηδόνιους και να επιβάλει την εξουσία των Ελλήνων στο νησί– ήταν να διαθέτει έναν ισχυρό ηγέτη, έναν τύραννο, κατά την συνήθεια και το μέτρο της εποχής.

Στο τέλος της ομιλίας του, οι Συρακούσιοι πείσθηκαν από τα λόγια του νεαρού πολεμιστή, έδιωξαν τους στρατηγούς και στην θέση τους εξέλεξαν άλλους, μεταξύ των οποίων και τον ίδιο τον Διονύσιο. Ο νέος στρατηγός, όμως, δεν είχε σκοπό να συνεργασθεί με τους άλλους αλλά στόχος του ήταν να καταλάβει την εξουσία. Για να συμβεί αυτό έπρεπε να συνυπάρξουν ορισμένες συνθήκες που θα προετοίμαζαν το έδαφος για μια τέτοια εξέλιξη. Πρώτον, η Πόλη έπρεπε να βρίσκεται σε πολιτική αστάθεια («στάσις»). Δεύτερον, έπρεπε να είχε ξεχωρίσει ένας άνδρας έτοιμος να εκμεταλλευθεί την κατάσταση, ένας άνδρας που διέθετε ηγετικές ικανότητες και είχε πάθος (όπως αυτό του Αλεξάνδρου Γ’ του Μεγάλου της Μακεδονίας) για να επιτύχει τον σκοπό του. Επίσης, να ήταν σε θέση να πείσει τους συμπολίτες του για τις ικανότητές του, αλλά και το δικαίωμά του στην ανάληψη και διατήρηση της εξουσίας. Τρίτον, έπρεπε να διαθέτει ανά πάσα στιγμή την απαραίτητη ορμή για να λυγίσει οποιαδήποτε κοινωνική αντίσταση. Η αντιπαράθεση δήμου και αριστοκρατίας δεν επέτρεπε στους στρατηγούς που εκλέγονταν να αφοσιωθούν στο έργο τους όταν πολύ εύκολα μπορούσαν να κατηγορηθούν για ανικανότητα ή και προδοσία. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η Πόλη αντιστάθηκε στην προσπάθεια επιστροφής του Ερμοκράτη και φυσικά δεν θα δεχόταν τώρα τον Διονύσιο ως τύραννο.

Ο Διονύσιος είχε μεν ξεχωρίσει ως ηγετική φυσιογνωμία αλλά έπρεπε να βρεθεί και ο καταλύτης που θα τον έφερνε και θα τον διατηρούσε στην εξουσία, δηλαδή μία «στάση» του δήμου εναντίον της αριστοκρατίας ή η χρησιμοποίηση προσωπικής φρουράς ή μισθοφόρων ή εξωτερική βοήθεια. Επί σκοπού, λοιπόν, δεν συνταυτίσθηκε με τους άλλους στρατηγούς, αλλά άφησε να εννοηθεί ότι εκείνοι ερχόντουσαν σε επικοινωνία με τους εχθρούς –όπως γινόταν με τον Νικία–, με την ελπίδα ότι οι Συρακούσιοι θα τον διόριζαν τον μόνο στρατηγό. Οι πιο έμπειροι πολιτικά Συρακούσιοι αντελήφθησαν τις προθέσεις του και τον κατήγγειλαν κατά τις συνεδριάσεις της εκκλησίας. Έτσι, όμως, η Πόλη χωρίστηκε σε δύο στρατόπεδα, στον δήμο που ήταν με το μέρος του και στην αριστοκρατία που ήταν εναντίον του, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα κλίμα «δυσπιστίας και φόβου». Μάλιστα, η απειλή νέας πιθανής επεμβάσεως των Καρχηδονίων επέτεινε την βαριά ατμόσφαιρα. Αυτή την κατάσταση εκμεταλλεύθηκε ο Διονύσιος για να ζητήσει από

[1609] Finley, *Ancient Sicily*, pp. 72-73.
[1610] Beloch, GG, 3.2:102.

την εκκλησία να επιτρέψει την επιστροφή των εξορίστων, οι οποίοι υποστήριξε ότι ευγνωμονούντες θα μάχονταν με περισσή προθυμία. Φυσικά, με αυτόν τον τρόπο, ο στρατηγός, θα αποκτούσε και πιστούς οπαδούς, διότι αυτοί οι εξόριστοι δεν ήταν άλλοι από τους υποστηρικτές του Ερμοκράτη και δικοί του παλαιοί συμπολεμιστές. Μετά από πολλά επιχειρήματα και την επιμονή που έδειξε, η εκκλησία έκανε την πρότασή του δεκτή.[1611]

Η τύχη χαμογέλασε στον Διονύσιο αμέσως. Η Γέλα περνούσε μία περίοδο αναταραχής, μια «στάση», μάλλον εξαιτίας της μακρόχρονης πολιτικής διαμάχης μεταξύ του δήμου και της ολιγαρχίας. Ο δήμος ήταν τώρα ισχυρός. Η πτώση του Ακράγαντα και ο φόβος ότι οι Καρχηδόνιοι θα επιτίθεντο στην Γέλα είχε δημιουργήσει πανικό. Οι κυβερνώντες, λοιπόν, ζήτησαν από τις Συρακούσες να στείλει περισσότερο στρατό για να ανακτηθεί η εμπιστοσύνη στα πρόσωπά τους αλλά και το αίσθημα ασφάλειας ανάμεσα στους πολίτες. Στην πόλη βρισκόταν ήδη ο Δέξιππος με Συρακούσιους στρατιώτες. Αυτή την ευκαιρία ζητούσε ο Διονύσιος για να τεθεί επικεφαλής στρατιωτικού σώματος και να λάβει νέο ενεργό μέρος στα σικελικά πράγματα. Με 2000 πεζούς και 400 ιππείς έφθασε στην Γέλα. Στην εκκλησία επανέλαβε την προσφιλή του μέθοδο να εκτοξεύει κατηγορίες εναντίον των πλουσίων, με αποτέλεσμα να καταφέρει να πείσει την πλειοψηφία και να επιτύχει την θανάτωσή τους και την δήμευση της περιουσίας τους. Κατόπιν, η Πόλη πλήρωσε τα οφειλόμενα στους μισθοφόρους του Δεξίππου, ενώ ο Συρακούσιος υποσχέθηκε στους δικούς του διπλασιασμό του μισθού τους. Ο δήμος στην Γέλα ήταν κατενθουσιασμένος με τον νεαρό στρατηγό που υποστήριζε τα δίκαια του, αυτά που είχαν καταπατηθεί από την μέχρι τότε κυβερνώσα ολιγαρχία. Ο Διονύσιος προσπάθησε να πείσει τον Δέξιππο ότι χρειαζόταν η επιβολή ενός ισχυρού ανδρός στις Συρακούσες, αλλά ο Λακεδαιμόνιος δεν συμμεριζόταν τις απόψεις του. Συνεπώς, αποφάσισε να επιστρέψει με τον στρατό του στην Πόλη του υποσχόμενος στους πολίτες της Γέλας ότι θα επανέλθει με περισσότερους στρατιώτες για να τους προστατεύσει.[1612]

Καθώς έμπαινε με τον στρατό του στις Συρακούσες, οι πολίτες που έφευγαν από το θέατρο μετά το τέλος μιας παραστάσεως τον περιτριγύρισαν και ζητούσαν να μάθουν νέα για τους Καρχηδόνιους. Ο Διονύσιος φρόντισε να διαβάλει τους κυβερνώντες και τους στρατηγούς. Τους είπε, λοιπόν, ότι ενώ εκείνοι διασκέδαζαν ανέμελα πιστεύοντας ότι οι στρατηγοί φρόντιζαν για την Πόλη και τον πιθανό πόλεμο, ο στρατός που είχαν στείλει στον Γέλα ήταν απλήρωτος. Εξήγησε μάλιστα ότι ο Ιμίλκων του είχε διαμηνύσει ότι είχε εξαγοράσει τους άλλους στρατηγούς για να μην δείξουν καμία φροντίδα για ό,τι συνέβαινε στο μέλλον και παρακαλούσε τον ίδιο, που ήταν αδιάφθορος, τουλάχιστον να μην φέρει εμπόδια. Αγανακτισμένος, συνεπώς, ο Διονύσιος, τους διαμήνυσε ότι ήταν έτοιμος να παραιτηθεί από το αξίωμά του, διότι δεν ήθελε να κατηγορηθεί αργότερα ως προδότης παρότι θα μάχονταν στο πλευρό των πολιτών. Ο τρόπος με τον οποίον παρουσίαζε τα πράγματα ο στρατηγός για να εκμεταλλευθεί τον φόβο του δήμου και να τον πείσει να πράξει αυτά που ο ίδιος επιθυμούσε ήταν αριστοτεχνικός. Εκείνο το βράδυ, οι πολίτες πήγαν στα σπίτια τους πολύ προβληματισμένοι.

Την επομένη, στην εκκλησία του δήμου, ο Διονύσιος, για μια φορά ακόμη, κατηγόρησε τους άρχοντες και τους στρατηγούς μέχρι που κάποιοι φώναξαν ότι έπρεπε να διορισθεί ο ίδιος «στρατηγός αυτοκράτωρ», πριν οι εχθροί φθάσουν στα τείχη. Μόνο έτσι θα μπορούσε να σωθεί η Πόλη, όπως είχε γίνει τότε που ο Γέλων επικεφαλής του στρατού

[1611] Δ.Σ., XIII.92 και Caven, pp. 50-54.
[1612] Δ.Σ., XIII.93.

είχε νικήσει στην Ιμέρα τους Καρχηδόνιους (480 π.Χ.). Σιγά-σιγά οι φωνές έγιναν πολλές και η Πόλη τελικά διόρισε τον Διονύσιο μόνο στρατηγό με όλες τις εξουσίες. Όπως συμβαίνει πολύ συχνά σε παρόμοιες περιπτώσεις ακόμη και σήμερα, μετά την ψηφοφορία, πολλοί Συρακούσιοι που είχαν ψηφίσει υπέρ κατηγορούσαν τον τρόπο εκλογής του Διονυσίου διότι διέκριναν την τυραννία να πλησιάζει, αλλά υποστήριζαν ότι όλα έγιναν για να μπορέσουν να μείνουν ελεύθεροι. Με άλλα λόγια, δικαιολογούσαν την επικίνδυνη θετική τους ψήφο με την ανάγκη διασώσεως της Πόλεως.[1613] Αναμφισβήτητα, αρκετοί από αυτούς πίστευαν ότι ο διορισμός του Διονυσίου ως στρατηγού ενδεδυμένου με κάθε εξουσία, δεν ήταν παρά προσωρινός.

Ο Διονύσιος, τώρα που πλέον είχε τον πλήρη έλεγχο του στρατού, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει ως επιχειρησιακή του βάση τους Λεοντίνους, βορειοδυτικά και υπό τον έλεγχο των Συρακουσών. Την περίοδο εκείνη, η Πόλη αυτή είχε πολλά πλεονεκτήματα. Οι Λεοντίνοι ήταν γεμάτοι από Ακραγαντίνους που πίστευαν ότι οι ολιγαρχικοί στρατηγοί ήταν υπεύθυνοι για την καταστροφή τους και ευχαρίστως θα υποστήριζαν όποιον τους υποσχόταν ότι θα τους έδινε πίσω την Πόλη τους. Από στρατηγικής απόψεως, οι Λεοντίνοι ήταν κοντύτερα σε ένα μελλοντικό πεδίο μάχης στην κεντρική Σικελία αλλά και κοντύτερα στην πεδιάδα της Κατάνης για την τροφοδοσία του στρατού. Εκεί, πίστευε ο στρατηγός ότι θα είχε τον πλήρη έλεγχο του σώματος που θα βρισκόταν υπό τις διαταγές του. Διέταξε, λοιπόν, όλους τους μάχιμους άνδρες μέχρι σαράντα ετών να λάβουν μαζί τους τροφή για τριάντα ημέρες και τον οπλισμό τους και να παρουσιασθούν στους Λεοντίνους. Επίσης, κάλεσε τον Δέξιππο και τους μισθοφόρους να πάνε από την Γέλα στους Λεοντίνους αλλά και όλους τους φυγάδες να επιστρέψουν. Όταν εκείνος έφθασε στην πόλη, προφασιζόμενος ότι κάποιοι τον επιβουλεύονταν, ζήτησε στην εκκλησία των Συρακουσίων οπλιτών που συνήλθε στους Λεοντίνους και έλαβε προσωπική φρουρά της δικής του επιλογής. Επέλεξε 600 άνδρες χωρίς περιουσία αλλά πολύ θαρραλέους, τους εξόπλισε και τους συμπεριφερόταν πολύ φιλικά για να είναι πιστοί σ' αυτόν. Στο στράτευμα διόρισε αξιωματικούς της δικής του εμπιστοσύνης και απέλυσε τον Δέξιππο, ο οποίος αναγκάσθηκε να γυρίσει στην Σπάρτη. Μετά από όλα αυτά επανήλθε στις Συρακούσες και στρατοπέδευσε κοντά στον Μικρό Λιμένα. Η προσωπική του φρουρά και οι μισθοφόροι αποτελούσαν μια δύναμη κρούσεως που μπορούσε να τον προστατεύσει και να οδηγήσει σε εμφύλιο πόλεμο, εάν υπήρχε αντίπαλος στρατός εντός της Πόλεως. Πάντως, μέχρι εκείνη την στιγμή ενεργούσε με βάση τις αποφάσεις συνελεύσεων και όχι αυθαίρετα. Δεν ήταν η περίπτωσή του ίδια με αυτές του Πεισίστρατου στην Αθήνα (ΣΤ' αιώνας π.Χ.) και του Γέλωνα στην Σικελία (αρχές Ε' αιώνα π.Χ.), κατά τις οποίες αριστοκράτες τέθηκαν επικεφαλής του στρατού και ανέλαβαν την εξουσία. Εκείνος ήταν ο εκλεγμένος στρατηγός για να οδηγήσει τον στρατό στην μάχη και ο προσωπικός του στρατός ήταν πέντε φορές μικρότερος από τους πολίτες, οπλίτες και ιππείς. Δεν ήταν ακόμη τύραννος.[1614]

[1613] Δ.Σ., XIII.94-95.2. Δεν είναι απαραίτητο τα γεγονότα και οι συνθήκες που οδήγησαν στην εκλογή του Διονυσίου ως μόνου αρχηγού να προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας *εταιρίας*, μιας οργάνωσης, με σκοπό την αναρρίχηση στην εξουσία του Διονυσίου, όπως υποστηρίζει ο Caven, pp. 50-56 διάσπαρτα, παρότι οι αρχαίοι ιστοριογράφοι σιγούν. Πρβλ. Berger, p. 42. Ας μην παραβλέπουμε το θάρρος, το θράσος, και τις ικανότητες του ανδρός αλλά και τον παράγοντα τύχη που παίζουν πάρα πολλές φορές τον ρόλο τους στην Ιστορία.

[1614] Αν και ο Διόδωρος (Δ.Σ., XIII.96.1) αναφέρει 1000 άνδρες, άλλη αναφορά του (Δ.Σ., XIII.113.1) τους περιορίζει σε 600, που θεωρείται πιο ασφαλής αριθμός (Caven, p. 57 και ΙΕΕ, 3β:107). Δ.Σ., XIII.95.3-96.2 και Caven, p. 58.

Το επόμενο βήμα προς την πλήρη ανάληψη της εξουσίας ήταν οι γάμοι. Ο Διονύσιος ήθελε να δεθεί συγγενικά με την οικογένεια του Ερμοκράτη, του μεγάλου νικητή στον πόλεμο εναντίον των Αθηναίων. Η πρόσκλησή του για επιστροφή των εξορίστων πρέπει να έφερε πίσω και την οικογένεια του Ερμοκράτη. Έτσι, κανονίστηκε ώστε η αδελφή του Διονυσίου να παντρευτεί τον Πολύξενο, αδελφό του Ερμοκράτη, και η κόρη του Ερμοκράτη τον Διονύσιο. Με αυτή την συνηθισμένη στην Αρχαιότητα χρησιμοποίηση των γυναικών για την σφράγιση συμφωνιών μεταξύ ανδρών, ο Διονύσιος πρόσθεσε στην πολιτική του εικόνα την αίγλη του Ερμοκράτη αλλά και η άλλη οικογένεια συγγένεψε με ένα ισχυρό άνδρα. Επίσης, έφερε στο πλευρό του όλους τους πολίτες που αναπολούσαν τις δοξασμένες μέρες του μεγάλου Συρακούσιου στρατηγού και απομάκρυνε τους εχθρούς του. Συγκεκριμένα, στην πρώτη εκκλησία του δήμου, ο Διονύσιος επέτυχε την αποπομπή και καταδίκη σε θάνατο των δύο ισχυρών του εχθρών, του Δαφναίου και του Δημάρχου. Ο Δήμαρχος πρέπει να ήταν ένας από τους στρατηγούς που είχαν σταλεί από τις δημοκρατικές Συρακούσες στο Αιγαίο για να αντικαταστήσουν τον Ερμοκράτη. Αυτή ήταν η πρώτη μετά τους γάμους ενέργεια παγιώσεως του νέου τυραννικού καθεστώτος.[1615]

Πράξη Πρώτη: Διονύσιος και Καρχηδόνιοι (405 π.Χ.)

Αφού πέρασε ο χειμώνας και η άνοιξη, το καλοκαίρι του 405 π.Χ. ο Ιμίλκων «κατέσκαψεν» τον Ακράγαντα και κατέστρεψε ό,τι έργο τέχνης είχε απομείνει στην πόλη. Με αυτόν τον τρόπο, υπενθύμισε σε όλους ότι η πόλη ανήκε πια ολοκληρωτικά στους Καρχηδόνιους, αλλά προετοίμασε και τους στρατιώτες του για νέες νίκες και νέα λάφυρα στην εκστρατεία που ξεκινούσε εναντίον της Γέλας. Όπως υπαγόρευε η στρατιωτική τακτική της εποχής, το στρατηγικό του σχέδιο ήταν η κατάκτηση των Σικελικών Πόλεων μίας-μίας. Όσο βάδιζε, άφηνε τους στρατιώτες του να παίρνουν μαζί τους οποιασδήποτε μορφής λάφυρα έβρισκαν καθ' οδόν και κυρίως τρόφιμα από την «χώρα» της Γέλας και της Καμάρινας. Ο Ιμίλκων ξεκίνησε την εκστρατεία μόνο με στρατό ξηράς, διότι η βραχώδης ακτογραμμή στην Γέλα δεν επέτρεπε την χρήση στόλου και γι' αυτόν τον λόγο ο Καρχηδόνιος δεν χρησιμοποίησε πολεμικά πλοία. Τελικά, στρατοπέδευσε έξω από την πόλη. Το τεράστιο ορειχάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα που ήταν έξω από τα τείχη, το έστειλε στην Τύρο, την μητρόπολη των Καρχηδονίων.[1616] Χρησιμοποιώντας την αναγκαία προστασία του στρατού στην ύπαιθρο, έσκαψε γύρω από το στρατόπεδο τάφρο και το προφύλαξε με πασσάλους. Οι Γελώοι έστελναν αποσπάσματα στην γύρω περιοχή και κάθε τόσο συναντούσαν χαμένους στρατιώτες του Ιμίλκωνα, που άλλους τους σκότωναν επί τόπου και άλλους τους έφερναν ζωντανούς πίσω στην πόλη. Οι Καρχηδόνιοι επιτίθεντο και προσπαθούσαν να ρίξουν μέρος του τείχους, το οποίο όμως πολύ γρήγορα επισκεύαζαν οι κάτοικοι με την βοήθεια των γυναικών και των παιδιών. Το ηθικό τους ήταν υψηλό διότι ήξεραν πως οι Συρακούσιοι θα τους βοηθούσαν.[1617]

Όντως, ο Διονύσιος συγκέντρωσε όσο στρατό είχε διαθέσιμο και βάδισε προς την Γέλα (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3β:101). Πρέπει να είχε συγκεντρώσει 30.000 πεζούς που μαζί με τους ελαφρά οπλισμένους μπορεί να έφθαναν και τις 50.000 πεζικάριους, 1000 ιππείς[1618]

[1615] Δ.Σ., XIII.96.3 και Ξεν., *Ελληνικά*, I.1.29.

[1616] Οι Φοίνικες λάτρευαν τον θεό Ρεσέφ (Resheph) του φωτός και των αστραπών, που μπορεί να παρομοιάσει με τον Απόλλωνα (Harden, p. 78).

[1617] Δ.Σ., XIII.108.

[1618] Δεν υπάρχει ικανοποιητική απάντηση για τον πολύ μικρό αριθμό ιππέων σε σχέση με αυτόν

και 50 πολεμικά πλοία.[1619] Έστησε το στρατόπεδό του δίπλα στην θάλασσα για να είναι ταυτοχρόνως και ναυτική βάση. Τις πρώτες είκοσι ημέρες, ο Διονύσιος προσπάθησε να αποκόψει τους Καρχηδόνιους από τις οδούς τροφοδοσίας τους στην γύρω περιοχή για να αποδυναμώσει την μαχητικότητα των αντιπάλων πολεμιστών. Μετά, εφήρμοσε σχέδιο πολλαπλών επιθέσεων εναντίον των Καρχηδονίων. Το ένα τρίτο του στρατού του βάδισε προς τον εχθρό έχοντας την πόλη στην αριστερή του πλευρά, το δεύτερο τρίτο, των Ελλήνων Σικελιωτών συμμάχων, βάδισε κατά μήκος της ακτής και έχοντας την πόλη στο δεξιό του πλευρό και το τελευταίο τρίτο, αυτό των μισθοφόρων, με επικεφαλής τον Διονύσιο τον ίδιο βάδισε μέσω της πόλεως προς τα εκεί που ήταν οι πολιορκητικές μηχανές των Καρχηδονίων. Οι ιππείς είχαν διαταγές να εμπλακούν ανάλογα με το τι γινόταν κατά την μάχη και το ναυτικό να πλεύσει προς την κατεύθυνση του εχθρικού στρατοπέδου μόλις άρχιζε η επίθεση. Όταν συνέβη αυτό το τελευταίο, οι Καρχηδόνιοι έσπευσαν προς την ακτή για να εμποδίσουν την αποβίβαση των Ελλήνων ενώ εκείνη την στιγμή έφθασε και το ελληνικό τμήμα που βάδισε παράλληλα με την ακτή και επιτέθηκε στο στρατόπεδο των αντιπάλων. Αλλά οι Καρχηδόνιοι κατάφεραν να απωθήσουν τους εχθρούς τους, διότι τα άλλα δύο ελληνικά τμήματα δεν είχαν προλάβει να φθάσουν. Οι Σικελιώτες σύμμαχοι οπισθοχώρησαν προς την πόλη ενώ τους ακολούθησαν οι ιππείς αλλά και το πρώτο τμήμα που δεν μπόρεσε να αντέξει την πίεση των Καρχηδονίων. Μετά από αυτές τις κινήσεις, ο Διονύσιος, που μαζί με το δικό του τμήμα βρισκόταν ακόμη μέσα στις στενωπούς της πόλεως, βρέθηκε να έχει ηττηθεί χωρίς καν να έχει ο ίδιος συμμετάσχει στην μάχη. Τότε κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να πολεμήσει εκεί. Δεν μπορούσε να δώσει μάχη σε ανοικτό πεδίο ενώ ο χειμώνας με τα προβλήματα επισιτισμού για στρατιώτες και κατοίκους πλησίαζε. Στο στρατιωτικό συμβούλιο που ακολούθησε ελήφθη η απόφαση της αποχωρήσεως. Οι κάτοικοι έφυγαν μόλις νύχτωσε, το κυρίως σώμα του στρατού περί τα μεσάνυχτα και οι τελευταίοι ελαφρά οπλισμένοι το ξημέρωμα. Την ίδια ημέρα οι Καρχηδόνιοι κατέλαβαν την έρημη πόλη.[1620]

Ο Διονύσιος επέλεξε μια τακτική μάχης που δεν έχει καμία λογική σε σχέση με τους τρόπους που μάχονταν στον ελληνικό κόσμο. Από πρώτης όψεως μοιάζει να είναι σχέδιο ενός ριψοκίνδυνου νέου στρατηγού που δεν ήξερε πώς να παρατάξει τον στρατό του ή τι μέθοδο να ακολουθήσει για να νικήσει. Όμως όλα αυτά δεν συνάδουν με την μέχρι τότε εμπειρία που είχε αποκτήσει ο νέος στρατηγός, αν και ήταν η πρώτη φορά που έπρεπε να αναλάβει την πλήρη ευθύνη μιας μάχης. Βέβαια, είχε και αξιωματικούς που συνεδρίαζαν μαζί του σε στρατιωτικό συμβούλιο και ελάμβαναν αποφάσεις από κοινού. Εάν όμως ξεχάσουμε πώς σχεδιαζόταν μια μάχη οπλιτών μέχρι τότε και θεωρήσουμε ότι ο Διονύσιος και οι αξιωματικοί του είχαν μια ιδιοφυή σκέψη για μια νέα τακτική μάχης, προσαρμοσμένη στην γεωμορφολογία και στις ειδικές συνθήκες της συγκεκριμένης αντιπαραθέσεως, ίσως μπορούμε να δώσουμε μια απάντηση για την μάχη της Γέλας. Βέβαια, από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε δεν θα μάθουμε ποτέ εάν η υπόθεσή μας υπήρξε όντως μια πραγματικότητα. Μια πιθανή περιγραφή, όμως, του στρατηγικού σχεδιασμού

που διέθετε ο Δαφναίος (5000 ιππείς). Η άποψη (Caven, p. 62) ότι είναι λάθος του αντιγραφέα του παπύρου του Διόδωρου από πιθανό ͵ε (5000) ή ͵δ (4000) ή άλλον αριθμό σε ͵α (1000) είναι πιθανή ή απίθανη εξήγηση για όλες τις αριθμητικές αναφορές των αρχαίων ιστοριογράφων και παρά την ρήση του Πολυβίου (XII.4a) και άρα δύσκολο να γίνει αποδεκτή.

[1619] Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 107 = Δ.Σ., XIII.109.2.

[1620] Δ.Σ., XIII.109-111.2.

του Διονυσίου για την συγκεκριμένη μάχη μπορεί ίσως να ρίξει κάποιο φως στο στρατηγικό μυαλό του νεαρού στρατηγού.

Ο Διονύσιος λοιπόν γνώριζε ότι δεν θα κέρδιζε μία μάχη εκ παρατάξεως διότι υστερούσε σε στρατιωτική δύναμη σε σύγκριση με τον Ιμίλκωνα. Συνεπώς, έπρεπε να μηχανευθεί ένα νέο σχέδιο μάχης που βασιζόταν στην διάσπαση των δυνάμεών του, στην επίθεση στο ασθενέστερο σημείο του εχθρού και στον απόλυτο συντονισμό των νέων μικρότερων τμημάτων κατά την εμπλοκή τους στην μάχη. Οι πολεμιστές στα πλοία και το τμήμα από την παραλία θα επιτίθεντο πρώτοι στο αφύλακτο κατά μήκος της παραλίας τμήμα του καρχηδονιακού στρατοπέδου (σχεδ. σε Caven, p. 64) και θα πίεζαν το σύνολο του στρατού. Ενώ οι εχθροί του ελληνικού στρατού θα νόμιζαν ότι η επίθεση γινόταν από την θάλασσα και την παραλία, θα έφθαναν τα άλλα δύο τμήματα και θα επιτίθεντο στους Καρχηδόνιους ταυτοχρόνως από την επάνω πλευρά του στρατοπέδου. Ο αιφνιδιασμός των αντιπάλων θα ήταν απόλυτος διότι οι Έλληνες θα επιτίθεντο σε όλα τα καρχηδονιακά τμήματα και θα τους έτρεπαν σε φυγή. Η τακτική αυτή έχει κοινά στοιχεία με την σύγχρονη μας τακτική των μικρών ευέλικτων στρατιωτικών μονάδων που κινούνται με συγκεκριμένο σχέδιο για να επιτύχουν συγκεκριμένο στόχο. Με άλλα λόγια, εάν η ανάλυση παραπάνω ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, το σχέδιο του Διονυσίου ήταν ιδιοφυούς συλλήψεως και πάρα πολλούς αιώνες μπροστά. Ο κρίσιμος παράγων, βέβαια, ήταν αυτός του απόλυτου συντονισμού των στρατιωτικών ενεργειών σε ό,τι αφορά στην άφιξη των τμημάτων στο σωστό σημείο, στον κατάλληλο χρόνο αλλά και στην παρουσία του Διονυσίου στο πεδίο της μάχης.[1621]

Όταν τα νέα για την αποχώρηση του Διονυσίου από την Γέλα έγιναν γνωστά σε άλλες ελληνικές Πόλεις, ο τρόμος και η οργή επικράτησαν παντού. Στην Καμάρινα, όπου έφτασε πρώτα ο Διονύσιος, όσοι κάτοικοι δεν ήταν ηλικιωμένοι ή ανήμποροι πήραν τα πολύτιμά τους υπάρχοντα ή μερικοί από τον πανικό τους και τίποτα και έφυγαν μαζί με τον στρατό προς τις Συρακούσες, γιατί περίμεναν τους Καρχηδόνιους από στιγμή σε στιγμή. Το θέαμα παιδιών, νεανίδων σε ηλικία γάμου, γυναικών και ηλικιωμένων να έχουν πάρει αλλόφρονες τον δρόμο προς την σωτηρία προξένησε μεγάλη λύπη και οργή ανάμεσα στους στρατιώτες, οι οποίοι θεωρούσαν τον Διονύσιο υπεύθυνο και γιατί άργησε να δράσει και γιατί έφυγε από την Γέλα πριν δώσει μια αποφασιστική μάχη και γιατί άφησε άταφους τους νεκρούς. Οι σύμμαχοι Έλληνες από την νότια Ιταλία πήραν τον σύντομο δρόμο προς το Στενό της Μεσσήνης για να επιστρέψουν στις πόλεις τους, ενώ ο Διονύσιος με τον υπόλοιπο στρατό και τους μισθοφόρους κατευθύνθηκε προς τις Συρακούσες.

Κατά την επιστροφή, οι Συρακούσιοι ιππείς, οι ολιγαρχικοί πολιτικοί αντίπαλοι του Διονυσίου, ξέφυγαν μπροστά και έφθασαν πρώτοι στην πόλη. Η οργή τους εναντίον του στρατηγού ήταν τέτοια ώστε μόλις μπήκαν στις Συρακούσες πήγαν κατευθείαν στο σπίτι του Διονυσίου, άρπαξαν ό,τι πολύτιμο βρήκαν μαζί με ασήμι και χρυσό και κακοποίησαν την σύζυγό του, η οποία αργότερα αυτοκτόνησε. Αν και οι αντίπαλοί του περίμεναν ότι ο στρατηγός δεν θα τολμούσε να επιστρέψει στην πόλη, εκείνος τους αιφνιδίασε. Με τους πιστότερους των στρατιωτών του βάδισε γοργά, έφτασε στις Συρακούσες την νύχτα και άρχισε να σκοτώνει όποιον πολίτη θεωρούσε αντίπαλό του ή όποιον του αντιστεκόταν. Το πρωί κατέφθασε και ο υπόλοιπος στρατός. Εξαιτίας του τρόμου που επικράτησε, πολλοί Συρακούσιοι ολιγαρχικοί αριστοκράτες κατέφυγαν στην γειτονική Πόλη Αίτνα,

---

[1621] Πρβλ. Caven, pp. 66-72.

ενώ οι πρόσφυγες από την Γέλα και την Καμάρινα εγκατέλειψαν την πόλη για τους Λεοντίνους.[1622] Με αυτόν τον αποφασιστικό τρόπο, ο τύραννος κατέστειλε την «στάση» εναντίον του και απαλλάχθηκε από όλους όσοι αμφισβητούσαν την εξουσία του επί των Συρακουσίων και των Συρακουσών.

Την ιστορική αυτή στιγμή, που ο Διονύσιος έφυγε βιαστικά για τις Συρακούσες και ο Ιμίλκων βάδιζε προς την πόλη χωρίς αντίσταση, θα πίστευε κανείς πως οι Καρχηδόνιοι ήταν οι αδιαμφισβήτητοι νικητές. Ό,τι συνέβη όμως αμέσως μετά την Γέλα οδήγησε σε αμοιβαία συμφωνία για ειρήνη, απαραίτητη και στις δύο πλευρές. Ο Ιμίλκων προχώρησε γρήγορα και κατέλαβε την Καμάρινα, αλλά τότε λοιμός έπεσε στον στρατό του. Η ασθένεια ήταν τόσο κολλητική ώστε πολύ σύντομα οδήγησε στον θάνατο το μισό στράτευμα. Η ξαφνική αυτή αρρώστια μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η περιοχή της Καμάρινας ήταν ελώδης και ότι οι στρατιώτες του Ιμίλκωνα δεν εφήρμοζαν στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής σε αντίθεση με τους ντόπιους Έλληνες. Από την άλλη πλευρά, ο Ιμίλκων μπορούσε να συμπεριφερθεί σαν νικητής, μια που είχε απωθήσει τους Έλληνες χωρίς ουσιαστική αντίσταση, και να ζητήσει προσωρινή ειρήνη ενώ για τον Διονύσιο αυτό ήταν δώρο εξ ουρανού, διότι θα είχε χρόνο να αναδιοργανώσει τις δυνάμεις του και να αναθεωρήσει την στρατηγική του για την αντιμετώπιση των Καρχηδονίων.

Οι δύο στρατηγοί κατέληξαν τελικά σε συμφωνία (405 π.Χ.) με επωφελείς και για τις δύο πλευρές όρους. Οι Καρχηδόνιοι θα διατηρούσαν τις αρχικές αποικίες τους (τις φοινικικές πόλεις της δυτικής Σικελίας) και θα είχαν πλήρη έλεγχο στις περιοχές των Ελύμων και Σικανών. Οι κάτοικοι του Σελινούντα, του Ακράγαντα, της Ιμέρας, της Γέλας και της Καμάρινας μπορούσαν να επιστρέψουν στις πόλεις τους χωρίς να τις τειχίσουν, αλλά θα πλήρωναν φόρο στους Καρχηδόνιους. Οι Λεοντίνοι, η Μεσσήνη αλλά και οι ντόπιοι Σικελοί θα ήταν αυτόνομοι, ενώ οι Συρακούσες θα διοικούνταν από τον Διονύσιο. Επίσης, προβλεπόταν αμοιβαία ανταλλαγή αιχμαλώτων και πλοίων ανάμεσα στις δύο πλευρές. Ενδιαφέρουσα παράλειψη της συμφωνίας ήταν οποιαδήποτε αναφορά στην Κατάνη και στην Νάξο, γεγονός που θα χρησιμοποιήσει λίγο αργότερα ο Διονύσιος προς όφελός του. Μετά την σύναψη της συμφωνίας, ο στρατός αποχώρησε μεταφέροντας την αρρώστια στην Αφρική, όπου πολλοί Καρχηδόνιοι και άλλοι σύμμαχοί τους πέθαναν. Οι μόνοι που έμειναν στο νησί από τον καρχηδονιακό στρατό ήταν οι Καμπανοί μισθοφόροι.[1623]

Παρά την θλίψη τους για τον χαμό τόσων ανδρών από την αρρώστια, ο Ιμίλκων και η Καρχηδόνα ολόκληρη μπορούσαν τώρα να πανηγυρίζουν. Είχαν επιτύχει αυτό ακριβώς που επεδίωκαν από το 409 π.Χ., κατά την πρώτη τους εκστρατεία στην Σικελία. Είχαν αναγκάσει τους Έλληνες να αναγνωρίσουν την δυτική Σικελία ως την Επικράτεια των Καρχηδονίων και τους είχαν στριμώξει στην ανατολική Σικελία, αλλά δεν είχαν καταλάβει ολόκληρο το νησί. Ήταν φανερό από το τέλος του Ε’ αιώνα π.Χ., από την αρχή της πολεμικής συγκρούσεως με τους Έλληνες, ότι πρωταρχικός σκοπός των Καρχηδονίων δεν ήταν να κατακτήσουν την Σικελία αλλά να διαφυλάξουν τον φοινικικό/καρχηδονιακό έλεγχο στην δυτική ακτή και κυρίως το δικό τους εμπόριο της δυτικής Μεσογείου. Πίστευαν, λοιπόν, ότι η καταστροφή ή κατάκτηση σημαντικών ελληνικών Πόλεων της Σικελίας θα έδινε ένα τέλος στις προσπάθειες των Ελλήνων να κατα-

[1622] Δ.Σ., XIII.111.2-113 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», III και Orosius, IV.6.
[1623] Δ.Σ., XIII.114.

λάβουν όλο το νησί. Δεν μπορούσαν ίσως να αντιληφθούν ότι σε αντίθεση με τους λαούς και την παράδοση στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή η φόρου υποτέλεια για τους Έλληνες ισοδυναμούσε με σκλαβιά, γεγονός μη αποδεκτό από πολίτες αυτοδιοικούμενων Πόλεων.[1624]

Πράξη Δεύτερη: Διονύσιος, Συρακούσιοι και Καρχηδόνιοι: (405-395 π.Χ.)

Ο Διονύσιος, λοιπόν, αλλά και οι Έλληνες των σικελικών Πόλεων δεν επρόκειτο ούτε να παραμείνουν αδρανείς αποδεχόμενοι την μοίρα τους, αλλά ούτε να τηρήσουν και την συμφωνία. Μεθοδικά και με σχέδιο, ο Συρακούσιος στρατηγός προετοίμαζε την αντεπίθεσή του. Μετά όμως από αυτά που είχαν συμβεί με τους συμμάχους Έλληνες και την σύζυγό του πριν φθάσει εκείνος από την Γέλα, αποφάσισε να εξασφαλίσει τον εαυτό του και τους πιστούς του πολίτες των Συρακουσών από ενδεχόμενη επιβουλή. Δηλαδή οχύρωσε πολύ καλά την Ορτυγία, το νησί της αρχικής ελληνικής εγκαταστάσεως στην περιοχή. Έκτισε τείχος με πύργους κατά πλάτος του ισθμού που ένωνε το νησί με την απέναντι ξηρά και εμπορικούς κτιριακούς χώρους που μπορούσαν σε ώρα ανάγκης (π.χ. πολιορκία) να φιλοξενήσουν πολλούς κατοίκους.[1625] Στην Ορτυγία κατασκεύασε οχυρωμένη ακρόπολη για άμεση προστασία σε περίπτωση κινδύνου και μάλιστα το τείχος περιέκλειε και τον ναύσταθμο στον Μικρό Λιμένα. Ο ναύσταθμος μπορούσε να φιλοξενήσει μέχρι 60 τριήρεις και μάλιστα ήταν έτσι κατασκευασμένος ώστε από την πύλη του, η οποία έκλεινε, μόνο ένα πλοίο μπορούσε να περάσει κάθε φορά, είτε μπαίνοντας είτε βγαίνοντας. Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, με ποιο τρόπο ο Διονύσιος εξοικονόμησε τους πόρους για τις ακριβές αυτές κατασκευές αλλά και για άλλα μεγάλα έξοδα κατά την διάρκεια της διακυβερνήσεώς του. Φρόντισε όμως να στερεώσει την εξουσία του στις Συρακούσες μοιράζοντας περιουσία στους «φίλους» του. Εικάζεται ότι όταν μεγάλο μέρος της αριστοκρατίας της Πόλεως έφυγε μετά την αποτυχημένη «στάση» εναντίον του στρατηγού-αυτοκράτορα, άφησε πίσω του γη και οικήματα. Ο Διονύσιος μοίρασε την καλύτερη από την εγκαταλελειμμένη γη στους φίλους του και στους αξιωματούχους της Πόλεως ενώ έδωσε και περιουσία σε ξένους αλλά και σε πολίτες. Οι απελευθερωμένοι «δούλοι», οι πρώην Κυλλύριοι, εντάχθηκαν στις Συρακούσες ως νέοι πολίτες («νεοπολίτες»). Επίσης, έδωσε στους απλούς πολίτες σπίτια στην πόλη και αυτά που είχαν εγκαταλειφθεί στην Ορτυγία τα μοίρασε στους φίλους του και στους μισθοφόρους. Με αυτόν τον τρόπο ο Διονύσιος προσπάθησε να προσελκύσει αυτούς οι οποίοι θα του ήταν απόλυτα πιστοί αλλά ταυτοχρόνως να δημιουργήσει και μία νέα αριστοκρατία, βασισμένη στον πλούτο που διένειμε εκείνος. Αυτά τα γεγονότα έμοιαζαν να οδηγούν όλο και πιο κοντά σε μια τυραννία. Ο στρατηγός, όμως, είχε υποτιμήσει τις απόψεις των συμπολιτών του σχετικά με τα δικαιώματα που του είχαν εκχωρήσει.[1626]

Παρά τις αποχωρήσεις που προαναφέραμε, η παλαιά αριστοκρατία των Συρακουσών ήταν ακόμη στην Πόλη και δεν είχε δει με καθόλου καλό μάτι τις κινήσεις του στρατηγού που είχαν διορίσει. Η προσωπική φρουρά των μισθοφόρων και η δημιουργία μίας νέας ομάδας πολιτών μετά την διανομή περιουσίας είχαν αποξενώσει τους παλαιούς πολί-

[1624] Για την ελληνική αυτή αντίληψη δες Θουκ., Ι.141.1 και Caven, pp. 77-78.

[1625] Η γραμματική σύνταξη του Διόδωρου αφήνει την φράση «προ αυτής» να κάνει αμφιλεγόμενη την θέση των νέων κτιρίων, αλλά μάλλον πρέπει να βρίσκονταν στο προφυλαγμένο τμήμα εντός της Ορτυγίας. Δες αντίθετη γνώμη σε Caven, p. 78.

[1626] Δ.Σ., XIV.7.1-5 και Caven, pp. 78-79 και Berger, pp. 42-43.

τες ενώ είχαν γεννηθεί και ερωτήματα ως προς το εάν ο Διονύσιος επιδίωκε τελικά να γίνει τύραννος, πράγμα που ήταν εντελώς αντίθετο με τους λόγους για τους οποίους οι Συρακούσιοι είχαν δώσει επαυξημένες εξουσίες στο στρατηγό που είχαν οι ίδιοι εκλέξει για συγκεκριμένο σκοπό: την ασφάλεια της Πόλεως αλλά κατ' επέκταση και της Σικελίας από τους Καρχηδόνιους. Ακόμη και η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων σε πρώην σκλάβους και μισθοφόρους και η διανομή περιουσίας αριστοκρατών είχαν ιδιαίτερα ξενίσει και πικράνει τους παλαιούς Συρακούσιους αριστοκράτες. Αντικειμενικά, λοιπόν, θεωρώντας τα μέχρι τότε γεγονότα, ο Διονύσιος είχε αποτύχει παταγωδώς στην αποστολή ρογ του είχε ανατεθεί από την Πόλη.

Ο ίδιος όμως ο στρατηγός θεωρούσε ότι τώρα μπορούσε να βασισθεί στους πολίτες των Συρακουσών και στους μισθοφόρους του για να αντιμετωπίσει τον συνήθη κίνδυνο, τους ντόπιους Σικελούς. Το καλοκαίρι του 404 π.Χ., ο Διονύσιος εξεστράτευσε σε απόσταση 110 χλμ. δυτικά των Συρακουσών εναντίον της Ἑρβησσού (Herbessos, BAGROW, 47:E4, πιθανόν στο σημερινό βουνό Montagna di Marzo, νότια της κωμοπόλεως Enna), στην οποία κατοικούσαν οι Ἑρβησσίνοι/Ἑρβησίνοι Σικελοί και ετοιμάσθηκε να πολιορκήσει την πόλη. Οι Συρακούσιοι στρατιώτες, όμως, άρχισαν τώρα να συζητούν μεταξύ τους και να λένε ότι διαφωνούσαν με την πολιτική του Διονυσίου και ότι έπρεπε να είχαν φύγει και εκείνοι μαζί με τους αριστοκράτες και να είχαν πάει στην Αίτνα, τότε που υπήρξε αντίδραση για την εκλογή και τις επιλογές του Διονυσίου. Όταν ο επικεφαλής αξιωματικός προσπάθησε να τους τιμωρήσει, εκείνοι του επιτέθηκαν, τον σκότωσαν και ζήτησαν βοήθεια από τους ιππείς στην Αίτνα. Όταν ο Διονύσιος έμαθε το συμβάν, τρομοκρατήθηκε. Κατάλαβε ότι υπήρχε ακόμη εσωτερική αντιπολίτευση προς εκείνον και μάλιστα τώρα ήταν οπλισμένη. Φοβήθηκε, ακόμη, ότι οι ιππείς αριστοκράτες μπορεί να επέστρεφαν στις Συρακούσες. Εγκατέλειψε λοιπόν την πολιορκία και έσπευσε πίσω στην πόλη του. Οι οπλίτες που είχαν επαναστατήσει εξέλεξαν τους δικούς τους στρατηγούς και αφού ενώθηκαν με τους ιππείς από την Αίτνα κατέλαβαν τις Επιπολές και έφραξαν την έξοδο του Διονυσίου προς την ύπαιθρο. Ταυτοχρόνως, ζήτησαν από τους Μεσσηνίους και τους Ρηγίνους να στείλουν τις 80 τριήρεις που διέθεταν για να αποκλείσουν τις Συρακούσες από την θάλασσα. Επίσης, υποσχέθηκαν μεγάλη ανταμοιβή σε όποιον θα σκότωνε τον Διονύσιο, αλλά και δικαιώματα πολιτών σε όσους μισθοφόρους θα πήγαιναν με το μέρος τους.

Οι στασιάσαντες επιτίθεντο με πολιορκητικές μηχανές στα τείχη και έκαναν τον πολιορκημένο στρατηγό να τρέμει σε κάθε επίθεσή τους. Οι μισθοφόροι του είχαν ήδη αρχίσει να λιποτακτούν. Μετά από συμβούλιο με τους έμπιστούς του, ο στρατηγός, αποφάσισε να ζητήσει από τους πολιορκητές να τον αφήσουν να φύγει. Έστειλε μάλιστα κρυφά απεσταλμένους στους Καμπανούς μισθοφόρους που είχε αφήσει ο Ιμίλκων στην Σικελία ζητώντας τους να τον βοηθήσουν και θα τους πλήρωνε όσο και εάν ζητούσαν. Οι Συρακούσιοι επαναστάτες νομίζοντας ότι ο Διονύσιος είχε ηττηθεί εγκατέλειψαν τον αγώνα χωρίς να γνωρίζουν ότι οι Καμπανοί πλησίαζαν προς την πόλη. Τελικά, οι Καμπανοί τους αιφνιδίασαν και έφτασαν στον Διονύσιο, ο οποίος με την βοήθειά τους έδιωξε τους Συρακούσιους επαναστάτες από την πόλη. Οι ηττημένοι έφθασαν στην Αίτνα, αν και αργότερα μερικοί γύρισαν πίσω μετά από πρόσκληση του στρατηγού. Εκείνος, αφού πλήρωσε τους Καμπανούς, τους αποδέσμευσε και έγινε πάλι ο κυρίαρχος των Συρακουσών.

Το πρώτο του μέλημα ήταν τώρα να αφοπλίσει τους πολίτες για να μην αντιμετωπίσει μια νέα «στάση» στο μέλλον. Με τέχνασμα πήρε τα όπλα από τα σπίτια τους. Όταν

οι Συρακούσιοι απομακρύνθηκαν από την πόλη και πήγαν στα χωράφια τους για να φέρουν την σοδειά, εκείνος έστειλε τους μισθοφόρους του στα σπίτια τους και τους αφαίρεσε τον οπλισμό. Στο μέλλον, όταν ήταν ανάγκη να πολεμήσουν, τους έδινε πίσω τα όπλα, τα οποία συνέλεγε πάλι πριν μπει ο στρατός στην πόλη. Επίσης, για να βελτιώσει την στρατιωτική του θέση ενίσχυσε την άμυνα της ακροπόλεως με δεύτερο τείχος, ναυπήγησε πολεμικά πλοία και συγκέντρωσε νέα δύναμη μισθοφόρων.[1627] Στο τέλος, παρουσίασε τον εαυτό του ως τύραννο των Συρακουσών, αν και αργότερα οι Αθηναίοι τον ονόμαζαν στα επίσημα κείμενα ως «τὸν Σικελίας ἄρχοντα».[1628]

Το 403 π.Χ., άμεση προτεραιότητα του Διονυσίου ήταν ο έλεγχος της ανατολικής Σικελίας, η οποία σε γενικές γραμμές είχε μείνει έξω από την συμφωνία του με τους Καρχηδόνιους. Συγκεκριμένα, θεώρησε ότι έπρεπε να έχει υπό την κυριαρχία του πρώτα τους ντόπιους Σικελούς και μετά την Κατάνη, τους Λεοντίνους και την Νάξο, γεγονός που πίστευε ότι μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς να προκαλέσει τους Αφρικανούς. Βέβαια, η αυτονομία των Σικελών και των Λεοντίνων ήταν μέρος της συμφωνίας με τους Καρχηδόνιους. Πάντως, με αυτόν τον τρόπο θα εξουδετέρωνε οποιαδήποτε εστία αντιδράσεως εναντίον του στον ελληνικό χώρο του νησιού. Η ήττα της Αθήνας από την Σπάρτη (404 π.Χ.) στον Πελοποννησιακό Πόλεμο απέκλειε οποιαδήποτε πιθανότητα βοήθειας στις Πόλεις της Σικελίας και έτσι η ευκαιρία για να επέμβει ο Διονύσιος ήταν μεγάλη. Η Αίτνα, η πόλη που είχαν καταφύγει οι διαφωνούντες Συρακούσιοι παραδόθηκε αμέσως στον νέο του στρατό. Με ευκολία εξουδετέρωσε την αντίδραση στην πόλη των Σικελών Έννα (Enna ή Henna, BAGROW, 47:E3, σημερ. Enna) και μετά στράφηκε προς την Κατάνη, η οποία του παραδόθηκε από τον στρατηγό της. Το ίδιο συνέβη και με την Νάξο, στην οποία έφθασε με 7000 στρατιώτες.[1629] Χωρίς δισταγμό, εξανδραπόδισε τους κατοίκους της πόλεως, πρόσφερε τις περιουσίες τους στους στρατιώτες του ως λάφυρα και γκρέμισε τα τείχη και τα κτήρια ενώ άφησε την «χώρα» στα χέρια των ντόπιων Σικελών. Παρόμοια τύχη είχαν και οι Καταναίοι, οι οποίοι πουλήθηκαν ως σκλάβοι στις Συρακούσες και η πόλη τους παραδόθηκε στους Καμπανούς μισθοφόρους. Κατόπιν, πολιόρκησε τους Λεοντίνους, οι οποίοι παραδόθηκαν αμέσως και οι κάτοικοί τους μεταφέρθηκαν στις Συρακούσες.[1630] Πολύ σύντομα, λοιπόν, ο Συρακούσιος έγινε κύριος της περιοχής αφού πήρε με το μέρος του και τους ντόπιους Σικελούς. Πραγματοποίησε τελικά την επιδίωξη των Συρακουσίων να κυριαρχήσουν στην ανατολική σικελική ακτή, νότια της Μεσσήνης.

Η επίτευξη του στόχου των Συρακουσίων να κυριαρχήσουν στην ανατολική Σικελία δεν μπορούσε παρά να σημάνει συναγερμό στο Ρήγιο, όπου είχαν καταφύγει και πολλοί εξόριστοι της μεγάλης σικελικής Πόλεως. Ο εξανδραποδισμός των ομοφύλων πολιτών της Νάξου και της Κατάνης και ο φόβος ότι η επεκτατική πολιτική του Διονυσίου μπορεί να άγγιζε και τις Πόλεις βόρεια του Στενού της Μεσσήνης οδήγησε τους Ρηγίνους στην απόφαση να αντιδράσουν δυναμικά. Το 399 π.Χ., με 6000 πεζούς, 600 ιππείς και 50 τριήρεις πέρασαν το Στενό και παρότρυναν τους Μεσσήνιους να τους ακολουθήσουν εναντίον του Διονυσίου. Οι Μεσσήνιοι στρατηγοί με δική τους απόφαση και χωρίς να προηγηθεί

[1627] Δ.Σ., XIV.7.1.5-10 και Πολύαινος, V.2.14.

[1628] Για παράδειγμα, δες PHI Greek Inscriptions, # PH2236, IG II² 18 = SIG, no 128 = Tod, GHI, no 108 και Ιστορική Πηγή 10. Ίσως η λέξη «άρχων» ήταν δική του επιλογή (δες Finley, *Ancient Sicily*, p. 80).

[1629] Πολύαινος, V.2.5. Λανθασμένα ο Caven, pp. 86-88 συζητάει για 17.000 στρατιώτες.

[1630] Δ.Σ., XIV.14-15.

ψήφισμα του δήμου ακολούθησαν τους Ρηγίνους με 4000 πεζούς, 400 ιππείς, και 30 τριήρεις. Λίγο έξω από την Μεσσήνη, όμως, υπό την καθοδήγηση του Λαομέδοντος –ίσως υποστηρικτή του Διονυσίου– οι στρατιώτες στασίασαν και με την αιτιολογία ότι η απόφαση για εκστρατεία δεν είχε την έγκριση του δήμου, γύρισαν πίσω στην πόλη τους. Το ίδιο έπραξαν και οι Ρηγίνοι φοβούμενοι ότι δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τον τύραννο μόνοι τους. Ο Διονύσιος, που είχε ήδη κινητοποιήσει τις δυνάμεις του και είχε φθάσει στα όρια της περιοχής που ήλεγχε περιμένοντας τους συμμάχους, όταν έμαθε τα γεγονότα γύρισε και αυτός στις Συρακούσες και δέχθηκε την πρόταση ειρήνης που έστειλαν οι δύο Πόλεις.[1631] Η επιχείρηση των Ρηγίνων και Μεσσηνίων αποδείχθηκε παρωδία. Έτσι, ο τύραννος των Συρακουσών, με ανώδυνο τρόπο, είχε εξασφαλίσει τα βόρεια σύνορα της επικράτειάς του και ήταν βέβαιος ότι δεν επρόκειτο να απειληθεί από τους Ιταλιώτες Έλληνες.

Ως Έλλην στρατηγός της ισχυρότερης Πόλεως της Σικελίας, ο Διονύσιος είχε πάντα στο μυαλό του την απαλλαγή από τους Καρχηδόνιους και την κατάληψη ολόκληρου του νησιού. Λόγω της ιστορικής του πορείας, της στρατιωτικής του εμπειρίας, και της ελληνικής του καταγωγής, του ήταν αδιανόητο να επιτρέψει την κυριαρχία των «βαρβάρων» στο νησί. Από την ημέρα που δέχθηκε την ειρήνη που πρότεινε ο Ιμίλκων, σχεδίαζε την αντεπίθεσή του. Πρώτα όμως έπρεπε να εξασφαλίσει την πόλη των Συρακουσών και μετά να βρει την κατάλληλη ευκαιρία για να επιτεθεί στους Καρχηδόνιους. Είχε ήδη κατανοήσει ότι όσο υπήρχε ειρήνη, Έλληνες που διαφωνούσαν με την διακυβέρνησή του θα έβρισκαν καταφύγιο στην Επικράτεια των Καρχηδονίων, ενώ εάν γινόταν πόλεμος θα μπορούσε να ξεσηκώσει τους εκεί Έλληνες και να τους κάνει συμμάχους του. Με άλλα λόγια, πίστευε ότι ο πόλεμος εναντίον εχθρών έστρεφε το μυαλό των πολιτών μακριά από τις «στάσεις», διότι ο κοινός κίνδυνος ανάγκαζε τους Έλληνες να συνταχθούν μαζί του. Όταν ενημερώθηκε ότι κάποια αρρώστια είχε αποδεκατίσει τους Καρχηδόνιους στην Αφρική και είχε αδυνατίσει την πολεμική τους μηχανή και τους στρατηγούς τους, αποφάσισε πως τότε ήταν η κατάλληλη στιγμή για να αρχίσει τις προετοιμασίες για την κήρυξη του πολέμου.[1632]

Το πρώτο και κύριο μέλημα του στρατηγού ήταν η προστασία των Συρακουσών. Την εποχή που ήταν νέος, οι Αθηναίοι είχαν κτίσει τείχη παράλληλα με τα τείχη της πόλεως για να αποκλείσουν την έξοδο των Συρακουσίων και να τους αναγκάσουν να παραδοθούν. Σκέφθηκε, λοιπόν, ότι έπρεπε με κάθε τρόπο να μην επιτρέψει την κατάληψη των Επιπολών από εχθρούς και να διασφαλίσει την πρόσβαση των Συρακουσίων στην ύπαιθρο. Για τον λόγο αυτό, αποφάσισε να κτίσει τείχος μήκους 30 σταδίων (περ. 5500 μέτρων, AMCD) στον συντομότερο δυνατό χρόνο. Όντως, προσφέροντας δώρα σε όσους εργάτες προχωρούσαν το έργο με ταχύ ρυθμό,[1633] επέτυχε την ολοκλήρωσή του σε είκοσι

[1631] Δ.Σ., XIV.40.

[1632] Δ.Σ., XIV.41.1.

[1633] Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Διονύσιος εφήρμοσε ένα είδος αρχαίου σταχανοφισμού. Ο σταχανοφισμός υπήρξε μέθοδος οργανώσεως της εργασίας στις κομμουνιστικές χώρες από το δεύτερο τέταρτο του 20ου αιώνα και στόχευε στην εργατική άμιλλα αλλά κυρίως στην επίτευξη εξαιρετικών επιδόσεων από τους εργάτες, χάρις σε τρόπους και μεθόδους που εφήρμοζαν με δική τους πρωτοβουλία. Η μέθοδος αυτή οφείλει το όνομά της στο σοβιετικό ανθρακωρύχο Αλεξέι Σταχάνοφ (Aleksei Stakhanov, 1905-1977), ο οποίος το 1935 εξόρυξε μέσα σε έξι ώρες δεκατέσσερις φορές περισσότερο άνθρακα απ' ό,τι ο μέσος ανθρακωρύχος της εποχής, εφαρμόζοντας δικής του επινοήσεως πρωτοπόρες τεχνικές εργασίας. Δες τα προπαγανδιστικά φιλμ της εποχής: <https://www.youtube.com/watch?v=l5Wtf8M7Pw0> και

ημέρες. Μάλιστα, για να δώσει το καλό παράδειγμα εργαζόταν και ο ίδιος στο πλάι των εργατών υπό τις ίδιες συνθήκες εργασίας.[1634] Το τείχος ήταν ενισχυμένο με υψηλούς πύργους και προστάτευε όλη την περιοχή των Επιπολών. Το υπερυψωμένο έδαφος που είχε αποκλεισθεί αποτελούσε εξαιρετικό χώρο προστασίας για τον πληθυσμό σε ώρα ανάγκης αλλά και θέσεις από τις οποίες μπορούσαν οι στρατιώτες να επιτεθούν σε εχθρούς έξω από τα τείχη.

Όμως πριν ξεκινήσει ο πόλεμος, ο τύραννος έπρεπε να είναι βέβαιος ότι διέθετε τα καλύτερα όπλα και σύνεργα του πολέμου σε μεγάλο αριθμό και μαζί με ισχυρό ναυτικό. Πολύ σύντομα, ο Διονύσιος έγινε ένα είδος βιομηχάνου που εφήρμοσε μεθόδους κατανομής εργασίας για να επιτύχει μεγάλη παραγωγή σε περιορισμένο χρόνο. Προσφέροντας υψηλούς μισθούς συγκέντρωσε τους καλύτερους τεχνίτες από την Σικελία, την Ιταλία και την Ελλάδα. Τους μοίρασε σε ομάδες ανάλογα με την ειδικότητά τους, τοποθέτησε επικεφαλής διακεκριμένους πολίτες και υποσχέθηκε «δωρεάς μεγάλας» (μπόνους) σε όσους κατασκεύαζαν όπλα. Όρισε να κατασκευασθούν όπλα με τα οποία ήταν εξοικειωμένη η κάθε μισθοφορική ομάδα, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται στην μάχη η μέγιστη απόδοση των στρατιωτών. Η πόλη έγινε ένα απέραντο οπλουργείο.[1635]

Την περίοδο αυτή, πρέπει να τελειοποιήθηκε στις Συρακούσες η πρώτη ισχυρή βλητική μηχανή, ο καταπέλτης υπό την μορφήν του γαστραφέτη. Έχει υποστηριχθεί ότι εκτός από την σφενδόνη, είχαν εφευρεθεί και χρησιμοποιηθεί βλητικές μηχανές ήδη από την εποχή του Ομήρου. Υπάρχουν επίσης κάποιες σχετικές αναφορές και στην «Παλαιά Διαθήκη», ενώ ο ισχυρισμός ότι οι Φοίνικες υπήρξαν οι εφευρέτες του πρώτου καταπέλτη δεν φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.[1636] Συνεπώς, ψήγματα της ιδέας μιας ισχυρής βλητικής μηχανής ή και κάποια πρότυπα πρέπει να υπήρχαν στον αρχαίο κόσμο πριν από τον Δ' αιώνα π.Χ. Είναι βέβαιο όμως ότι ο γαστραφέτης εφευρέθηκε από Έλληνες μηχανικούς στην Σικελία το 399 π.Χ., κατά τις πολεμικές προετοιμασίες του Διονυσίου. Στην άποψη αυτή συνηγορεί η παρουσία στην Ιταλία του πυθαγόρειου φιλόσοφου Αρχύτα του Ταραντίνου (428-347 π.Χ.),[1637] του πρώτου που εφήρμοσε μαθηματικά στην επιστήμη της μηχανικής[1638] και που κατασκεύασε αεριωθούμενο ξύλινο περιστέρι που πετούσε.[1639]

Ο γαστραφέτης είναι ουσιαστικά ένα μηχανικό τόξο.[1640] Αποτελείται από ξύλινο στέλεχος (διώστρα), κάθετα στο οποίο είναι στηριγμένοι οι δύο βραχίονες του ξύλινου ευλύγιστου τόξου (αγκών), οι δύο άκρες του οποίου ενώνονται με χορδή. Ο μηχανισμός (σύριγξ) εντάσεως της χορδής βρίσκεται πίσω από την διώστρα, η οποία καταλήγει σε καμπύ-

<https://www.youtube.com/watch?v=LkShXsmaYLM>.

[1634] Παρόμοια μέθοδο χρησιμοποίησε και ο Μπενίτο Μουσολίνι στην Ιταλία για να εμψυχώσει τους αγρότες στην «μάχη για το στάρι», δηλαδή να επιτύχει την αυτάρκεια σίτου για περισσότερο ψωμί για τον λαό και τον στρατό. Δες απόσπασμα επικαίρων σε <http://www.criticalpast.com/video/65675042761_wheat-stalks_piling-up-stalks_bag-of-wheat_bumper-production>.

[1635] Δ.Σ., XIV.18 & XIV.41.2-6.

[1636] Πρβλ. Plinius, VII.201 και Harden, p. 119.

[1637] Δ.Λ., «Αρχύτας», VIII.79-83 (κεφ. 4) και «Archytas», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/archytas/> (επίσκεψη: Ιανουάριος 2016).

[1638] Τα σωζόμενα αποσπάσματα σε DK, no 47.

[1639] Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, X.12.9-10.

[1640] Peter Connolly, *Greece and Rome at War* (London: Greenhill Books, 1998), p. 281, fig. 1 (above). Δες και σχέδια σε ΙΕΕ, 3β:204-205.

λο σταθερό άκρο. Ο χειριστής στήριζε το πίσω καμπύλο άκρο στην κοιλιά του –εξ ου και γαστραφέτης–, τέντωνε και εγκλώβιζε την χορδή στον μηχανισμό της σκανδάλης, στήριζε το βέλος και μετά σημάδευε προσεκτικά πριν αφήσει το βέλος να φύγει προς τον στόχο του. Ο γαστραφέτης διακρινόταν για την ευχέρεια σκοπεύσεως, την ακρίβεια βολής και την εμβέλειά του που έφθανε τουλάχιστον τα 250 μ. Ο μηχανικός Ζώπυρος από τον Τάραντα (Ε' αιώνας π.Χ.)[1641] είχε κατασκευάσει στην Μίλητο γαστραφέτη επί κιλλίβαντος που έβαλε δύο βέλη ταυτοχρόνως και στην Κύμη της Ιταλίας έναν ορεινόν («ορινοβάτην») γαστραφέτη για χρήση σε δύσβατα εδάφη.[1642] Αυτές οι δύο πολεμικές μηχανές πρέπει να υπήρξαν τα πρότυπα για τους γαστραφέτες που κατασκευάσθηκαν με εντολή του Διονύσιου.[1643]

Σε αντίθεση με τον γαστραφέτη, η εφεύρεση και εξέλιξη των αρχαίων πολεμικών πλοίων της Κλασσικής και Ελληνιστικής Εποχής αποτελεί θέμα διχογνωμίας. Η τριήρης υπήρξε το κύριο πολεμικό πλοίο των Αρχαίων Ελλήνων και η ελληνική επινόησή της και αρχική κατασκευή της έγιναν στην Κόρινθο ή στην Μικρά Ασία. Η τριήρης πρέπει να προήλθε από ένα πρωιμότερο πλοίο, την διήρη, με δύο σειρές κωπηλατών ανά πλευρά. Διήρεις φαίνεται ότι είχαν κατασκευασθεί και από Έλληνες αλλά και από Φοίνικες κατά τον Η' αιώνα π.Χ.[1644] Δύο όστρακα (θραύσματα αγγείων) από την Ακρόπολη, χρονολογημένα στο τέλος του Η' αιώνα π.Χ., φέρουν ζωγραφισμένα πλοία που είναι φανερό ότι διέθεταν δύο σειρές κωπηλατών ανά πλευρά και σε δύο επίπεδα.[1645] Την ίδια εποχή, ανάγλυφο από το ανάκτορο του Σενναχερίβ (704-681 π.Χ.) των Ασσυρίων στην Νινευί αναπαριστά την φυγή από την Τύρο δια θαλάσσης του βασιλιά Ελουλαίου (Luli, 729-694 π.Χ.), όταν το 701 π.Χ. οι Ασσύριοι εκδίωξαν τους Φοίνικες από την πόλη.[1646] Στην αναπαράσταση είναι φανερό ότι τα πλοία των Φοινίκων φέρουν δύο σειρές κουπιά στην μία πλευρά.[1647] Συνεπώς, η διήρης εφευρέθηκε και κατασκευάσθηκε την ίδια περίπου εποχή από δύο διαφορετικά έθνη. Μια πρώιμη μορφή της τριήρους, όμως, υποστηρίζεται ότι κατασκευάσθηκε πρώτα από τους Φοίνικες,[1648] ενώ η εξελιγμένη αθηναϊκή τριήρης βρισκόταν σε πλήρη επιχειρησιακή χρήση αρκετά χρόνια αργότερα. Βέβαια, η φοινικική τριήρης παρέμεινε ένα υποδεέστερο πολεμικό πλοίο σε σύγκριση με την κατοπινή ελληνική τριήρη, εξαιτίας

[1641] Για τον Ζώπυρο τον Ταραντίνο δες «Pythagoreanism», section 3.4., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* <http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/pythagoreanism/> (επίσκεψη: Ιανουάριος 2016).

[1642] Βίτων, *Κατασκευαί πολεμικών οργάνων και καταπαλτικών*, στο Wescher, pp. 61-67 και Ήρων Αλεξανδρεύς, *Κτησιβίου Βελοποιϊκά*, στο Wescher, pp. 75-81.

[1643] Γιώργος Ηλιόπουλος, *Καταπέλτες* (Αθήνα: Επικοινωνίες, 2002), σ. 3-29. Είναι πιθανόν, δώρο των Συρακουσίων προς τους Αθηναίους να ήταν και καταπέλτες, διότι κατά το πρώτο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. αναφέρεται ότι υπήρχαν κιβώτια με βλήματα καταπελτών («σώρακοι καταπαλτών») στις αποθήκες της Αθήνας (PHI Greek Inscriptions, # PH3638, IG II² 1422 και PHI Greek Inscriptions, # PH3657, IG II² 1440 και PHI Greek Inscriptions, # PH291168, Attica (IG I-III) Attica, SEG 19:129).

[1644] Για τα πλοία των Φοινίκων δες Lucien Basch, «Phoenician Oared Ships [Part I],» *Mariner's Mirror* 55, no 2 (1969) : 139-157.

[1645] Morrison and Williams, *Greek Oared Ships,* pp. 37-40 & plate 7e and f.

[1646] Daniel David Luckenbill, ed. *Ancient Records of Assyria and Babylonia* 2 vols., rpt of 1926 ed. (London: Histories & Mysteries of Man, 1989), 2:118 par. 239 & 2:142 par. 309 & 2:147 par. 326 και Ιώσηπος, Ι.Α., IX.283.

[1647] Δες σχέδιο σε Harden, plate 51 και Markoe, plate 6.

[1648] Lucien Basch, «Phoenician Oared Ships [Part I],» *Mariner's Mirror* 55, no 2 (1969) : 157-162.

των βελτιώσεων που επέφεραν οι Έλληνες μετατρέποντάς το ελληνικό σκάφος σε αποτελεσματικό ναυτικό όπλο. Οι Έλληνες εφηύραν και χρησιμοποίησαν την «παρεξειρεσίαν»[1649] ή τον «απώστην»,[1650] το εξέχων τμήμα στο άνω μέρος της τριήρους, επάνω στον οποίο στήριζαν τα κουπιά οι «θρανίτες» (η άνω σειρά κωπηλατών). Ο απώστης έδινε πρόσθετη δύναμη μοχλού στα κουπιά και άρα μπορούσε να επιτευχθεί μεγαλύτερη ταχύτητα με λιγότερη άσκηση δυνάμεως και λιγότερη κόπωση των κωπηλατών.[1651]

Κατά τον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ., συνεπώς, μάλλον υφίσταντο δύο διαφορετικά είδη τριήρων, η φοινικική και η ελληνική. Η φοινικική τριήρης πρέπει να εφευρέθηκε κατά το πρώτο τέταρτο του Ζ' αιώνα π.Χ., εάν βασισθούμε σε ορισμένα στοιχεία,[1652] ενώ οι Κορίνθιοι ήταν μάλλον αυτοί που πρώτοι κατασκεύασαν τριήρεις στην Ελλάδα,[1653] αλλά στο δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ.[1654] Η τριήρης με το ελληνικού τύπου έμβολο, την ελληνική τακτική μάχης στην θάλασσα, και την επάνδρωσή της με πολίτες και όχι σκλάβους, υπήρξε ένα ολοκληρωμένο πολεμικό πλοίο που νίκησε παρόμοια σκάφη σε ναυμαχίες. Η φύση της κατασκευής της δεν επιδεχόταν περαιτέρω βελτιώσεις. Στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., όμως, οι Καρχηδόνιοι, μηχανεύθηκαν έναν τρόπο να ναυπηγήσουν τετρήρεις.[1655] Η αποτελεσματικότητα της φοινικικής τετρήρους βασιζόταν στο γεγονός ότι μετέφερε μεγάλο αριθμό πολεμιστών στο άνω κατάστρωμα και άρα ένα μεγαλύτερο πλοίο με περισσότερους κωπηλάτες θα μπορούσε να μεταφέρει αυξημένο αριθμό μαχητών. Για να λυθεί το πρόβλημα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν περισσότεροι κωπηλάτες ανά κουπί, καθισμένοι δίπλα δίπλα, αντί ο κάθε κωπηλάτης να χειρίζεται μόνος του το δικό του κουπί.

Φαίνεται ότι τελικά η τετρήρης δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία ως πολεμικό πλοίο ακόμη και από τους Καρχηδόνιους, αλλά ο Διονύσιος χρησιμοποίησε την ιδέα των περισσότερων κωπηλατών ανά κουπί για να κατασκευάσει πιθανόν εξελιγμένες τετρήρεις αλλά και πεντήρεις.[1656] Ο Διονύσιος επιθυμούσε να κατασκευάσει στόλο που κάθε πλοίο θα υπερτερούσε κατά πολύ των αντιπάλων και φαίνεται ότι η απάντηση σε αυτή του την επιθυμία ήταν οι πεντήρεις, τα πολεμικά πλοία που κυριάρχησαν στην Μεσόγειο κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Πιθανοί λόγοι για τους οποίους ο Διονύσιος χρειαζόταν μεγαλύτερα πλοία, τετρήρεις και πεντήρεις, να ήταν η ανάγκη να μεταφέρει πολλούς πολεμιστές αλλά και τους νέους του καταπέλτες. Βέβαια, οι τετρήρεις (λατ. εν.

[1649] Δες Liddell & Scott, λμ. «παρεξειρεσία».

[1650] Δες Liddell & Scott, λμ. «απώστης».

[1651] Harden, p. 160. Δες και σχέδιο σε Connolly, p. 264, fig. 10.

[1652] Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, I.76 (κεφ. 16). Δες πλήρη ανάλυση σε Lucien Basch, «Phoenician Oared Ships. Part II,» *Mariner's Mirror* 55, no 3 (1969) : 230-234. Δες αντίθετη άποψη, με την ελληνική τριήρη να χρονολογείται στον Ζ' αιώνα σε J. S. Morrison and J. F. Coates, *The Athenian Trireme* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1986), p. 38-45 & n. 10.

[1653] Πιθανόν η κατασκευή έγινε στην Μικρά Ασία για λογαριασμό του τυράννου Πολυκράτη της Σάμου.

[1654] Θουκ., I.13 και Plinius, VII.207. Δες πλήρη ανάλυση σε J. A. Davison, «The First Greek Triremes,» *Classical Quarterly* 41 (January - April 1947) : 18-24. Πρβλ. Morrison and Williams, *Greek Oared Ships*, pp. 129-131.

[1655] Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, I.75 (κεφ. 16) και Plinius, VII.207 και Harden, p. 115.

[1656] Δ.Σ., XIV.42. Για τις αρχές της φυσικής που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τριήρων και των υπολοίπων αρχαιοελληνικών πολεμικών πλοίων αλλά και για σχέδια σχετικά με την θέση των κωπηλατών δες Vernard Foley and Werner Soedel, «Ancient Oared Warships,» *Scientific American* 244, no 4 (April 1981) : 116-125.

quadriremis)[1657] και οι πεντήρεις (λατ. εν. quinqeremis)[1658] πρέπει να ήταν λίγες σε αριθμό στο σύνολο του στόλου που κατασκευάσθηκε, γιατί απαιτούσαν πολύ περισσότερους κωπηλάτες από ό,τι οι τριήρεις (λατ. εν. triremis).[1659]

Μέσα σε τρία χρόνια τελικά, ο Διονύσιος κατασκεύασε μεγάλο αριθμό πλοίων και όπλων. Συγκεκριμένα, μέχρι το καλοκαίρι του 397 π.Χ. που άρχισε η εκστρατεία, ναυπηγήθηκαν περισσότερα από 200 νέα πολεμικά πλοία, επισκευάσθηκαν τα 110 υπάρχοντα, κατασκευάσθηκαν 140.000 ασπίδες, εγχειρίδια και περικεφαλαίες αλλά και 14.000 θώρακες για τους ιππείς, τους αξιωματικούς του πεζικού και τους σωματοφύλακες μισθοφόρους του. Στα μισά πλοία υπηρετούσαν Συρακούσιοι πολίτες και στα άλλα μισά μισθοφόροι.[1660] Υπολογίζεται ότι χρειαζόταν 40.000 άνδρες για τα πολεμικά αλλά και τις εκατοντάδες των φορτηγών πλοίων που έπρεπε να χρησιμοποιήσει για μετακίνηση στρατιωτών και εφοδίων.[1661] Οι οικονομικοί πόροι για την κατασκευή όλων αυτών των πλοίων και των όπλων μπορεί να προέρχονταν από τα λάφυρα των ελληνικών πόλεων που μόλις είχε κατακτήσει. Στόχος του ήταν μια ογκώδης πολεμική μηχανή, καλά εξοπλισμένη, που θα τρομοκρατούσε την καρχηδονιακή Επικράτεια της Σικελίας, θα ανάγκαζε αργά ή γρήγορα τις πόλεις να υποκύψουν στις πολιορκητικές του μηχανές και να παραδοθούν και που θα έδιωχνε μια για πάντα τους Αφρικανούς Καρχηδόνιους από το νησί.

Πριν αρχίσει η εκστρατεία, ο Διονύσιος έπρεπε να βεβαιωθεί ότι οι Έλληνες της νοτιοδυτικής Κάτω Ιταλίας είτε θα ήταν με το μέρος του είτε θα έμεναν ουδέτεροι στον πόλεμο που ετοίμαζε. Πρώτα-πρώτα, λοιπόν, δώρισε στους Μεσσήνιους ένα μεγάλο τμήμα γης στα σύνορά τους για να είναι φιλικοί μαζί του. Αφού ζήτησε από τους Ρηγίνους να παντρευτεί μια δέσποινά τους και εκείνοι αρνήθηκαν,[1662] στράφηκε προς τους Λοκρούς από όπου ζήτησε την Δωρίδα, κόρη του πιο σημαντικού τους πολίτη. Όταν η πρόταση έγινε δεκτή, έστειλε την πρώτη του πεντήρη διακοσμημένη με χρυσά και ασημένια στολίδια να φέρει την νύφη στις Συρακούσες. Ταυτοχρόνως, για να μην προσβάλει τους Συρακουσίους, ζήτησε το χέρι της Αριστομάχης, της πιο διάσημης κόρης των Συρακουσών. Παντρεύθηκε και τις δύο γυναίκες ταυτοχρόνως και έμενε πότε με την μία και πότε με την άλλη.[1663] Ο φόβος του, όμως, μήπως τον σκοτώσουν την ώρα της συνευρέσεως ήταν τόσο μεγάλος που έπαιρνε ιδιαίτερες προφυλάξεις.

> [...] Έτσι, την νύχτα, όταν τις επισκεπτόταν, έβαζε να ελέγξουν και να ψάξουν τα πάντα από πριν και βαθύ χαντάκι να σκάψουν γύρω από τον κοιτώνα και το πέρασμα επάνω από το χαντάκι ήταν ξύλινο γεφυράκι, το οποίο, λένε, το τρα-

[1657] Η τετρήρης διέθετε τέσσερις κωπηλάτες ανά πλευρά. Δες J. S. Morrison and J. F. Coates, *Greek and Roman Oared Warships* (Oxford: Oxbow Books, 1996), pp. 267-269 και Foley and Soedel, p. 125.

[1658] Η πεντήρης διέθετε πέντε σειρές κωπηλατών ανά πλευρά. Δες Morrison, *Greek and Roman Oared Warships,* pp. 270-271 και Foley and Soedel, p. 125.

[1659] Morrison and Coates, *The Athenian Trireme,* p. 48 και Basch, «Phoenician Oared Ships. Part II,» pp. 240-241 και Caven, pp. 95-96.

[1660] Δ.Σ., XIV.43.1-4.

[1661] Caven, pp. 96-97.

[1662] Του έδιναν μόνο για σύζυγο την κόρη του δήμιου της Πόλεως («ὡς μόνην [...] γαμεῖν τὴν τοῦ δημίου θυγατέρα», Δ.Σ., XIV.107.3).

[1663] Αιλιανός, Π.Ι., XIII.10.

βούσε προς εκείνον όταν ήταν να κλείσει την πόρτα του δωματίου.[1664]

Αφού παρέθεσε γεύμα στους στρατιώτες και στους πολίτες, λίγες μέρες μετά τους γάμους του, κάλεσε την εκκλησία του δήμου και ζήτησε από τους Συρακούσιους πολίτες να συγκατατεθούν στην κήρυξη πολέμου εναντίον των Καρχηδονίων, διότι επιβουλεύονταν τους Έλληνες της Σικελίας. Τους είπε ότι τώρα ήταν η μεγάλη ευκαιρία που οι Καρχηδόνιοι ήταν αδύναμοι στρατιωτικά εξαιτίας της ασθένειας που είχε πέσει ανάμεσά τους ενώ δεν ήταν πρέπον ελληνικές Πόλεις να είναι σκλαβωμένες. Η κήρυξη αυτού του πολέμου θα ένωνε μαζί τους και τους Έλληνες που είχαν υποταγεί εναντίον των Καρχηδονίων. Οι Συρακούσιοι ενέδωσαν, διότι αντιλαμβάνονταν τον κίνδυνο που αποτελούσαν οι Καρχηδόνιοι για το εμπόριο, είχαν το αίσθημα της υπεροχής επειδή είχαν υπάρξει μάρτυρες της κατασκευής της τεράστιας πολεμικής μηχανής του Διονυσίου και είχαν πεισθεί ότι θα μπορούσαν εύκολα να απαλλάξουν το νησί από τον καρχηδονιακό κίνδυνο.[1665] Δηλαδή, η πλειοψηφία στήριζε το πολεμικό σχέδιο του Διονυσίου. Μόλις το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας έγινε γνωστό, οι κάτοικοι λεηλάτησαν τα σπίτια πλουσίων Φοινίκων εμπόρων που έμεναν στην πόλη και κατάσχεσαν όσα φοινικικά πλοία μαζί με τα εμπορεύματά τους βρίσκονταν στον Μεγάλο Λιμένα. Ο τύραννος έστειλε πρέσβεις στην Καρχηδόνα ανακοινώνοντας ότι «Συρακόσιοι καταγγέλουσι πόλεμον Καρχηδονίοι»,[1666] εάν δεν ελευθερώσουν αμέσως τις ελληνικές Πόλεις που είχαν υπό την κατοχή τους. Η τυπική αυτή κήρυξη πολέμου έχει από τότε επαναληφθεί πολλές φορές στην Ιστορία και είναι φυσικά η αφορμή που ζητάει ο επιτιθέμενος για να επιτεθεί στον αντίπαλό του.

Ο Διονύσιος δεν περίμενε την επίσημη απάντηση των Καρχηδονίων. Κίνησε με τον στρατό του προς την δυτική Σικελία. Πέρασε πρώτα από την Καμάρινα, την Γέλα, τον Ακράγαντα, και τον Σελινούντα, όπου σε όλες τις Πόλεις οι Έλληνες συστρατεύθηκαν μαζί του σε μια πανσικελική εκστρατεία εναντίον των Καρχηδονίων. Τελικά, έφθασε στην Μοτύη με ένα σύνολο 80.000 ανδρών (στρατιωτών και ναυτών), εκ των οποίων μπορούμε να υπολογίσουμε περί τους 40.000 πεζούς,[1667] περισσότερους από 3000 ιππείς και πολλές χιλιάδες βοηθητικούς και ναύτες. Επίσης, διέθετε σχεδόν 200 πολεμικά πλοία και 500 μεταγωγικά που μετέφεραν πολεμικές μηχανές και προμήθειες. Ο Έρυκας που κατοικούνταν από Ελύμους έσπευσε να δηλώσει ότι είναι με το μέρος του Διονυσίου, τρομοκρατημένος από το ελληνικό στράτευμα αλλά ίσως και εξαιτίας εδαφικών και εμπορικών διαφορών με την γειτονική Μοτύη. Η Μοτύη η ίδια αποφάσισε να υπομείνει την πολιορκία βασιζόμενη και στην βοήθεια των Καρχηδονίων. Εν τω μεταξύ, μετά την απόρριψη του ελληνικού τελεσιγράφου, η Γερουσία στην Καρχηδόνα έδωσε εντολή να αρχίσει η στρατολόγηση μισθοφόρων στην Ιβηρική Χερσόνησο και όρισε επικεφαλής της εκστρατείας τον γηραιό αλλά έμπειρο Ιμίλκωνα. Στην Μοτύη, οι κάτοικοι είχαν καταστρέψει σε ένα σημείο τον διάδρομο που ένωνε την πόλη-νησί τους με την στεριά, αλλά ο Διονύσιος διέταξε να κατασκευάσουν άλλον διάδρομο προς την πόλη. Άφησε υπεύθυνο των έργων τον αδελφό

[1664] Cicero, *Tusculanae Disputationes*, V.59 (XX), εάν δεν πρόκειται για υπερβολή λόγω της φήμης του Διονυσίου.

[1665] Δεν πιστεύουμε ως κύριους λόγους υποστηρίξεως του Διονυσίου ούτε τα πανελλήνια αισθήματα των Συρακουσίων που ισχυρίζεται ο Caven, p. 99, αλλά ούτε και τις συνωμοτικές τους σκέψεις να οπλιστούν για να απαλλαγούν αργότερα από τον τύραννο Διονύσιο (Δ.Σ., XIV.45.5).

[1666] Δ.Σ., XIV.46.5.

[1667] Για τον υπολογισμό δες Caven, p. 100. Ο αριθμός των πεζών πρέπει να περιλάμβανε και περισσότερους από 10.000 μισθοφόρους (Griffith, pp. 195-196).

του και επικεφαλής του στόλου Λεπτίνη και εξεστράτευσε στην γύρω περιοχή για να απασχολήσει τον στρατό του αλλά και να τους προσφέρει λάφυρα. Οι ντόπιοι Σικανοί αμέσως δήλωσαν την υποστήριξή τους, αλλά οι φοινικικές πόλεις θέλησαν να μείνουν πιστές στην Καρχηδόνα. Οι πόλεις που αντιστάθηκαν στον Διονύσιο ήταν οι ῾Αλικύες (῾Αλικύαι, Halicyae, BAGROW, 47:B3, σημερ. Salemi, 40 χλμ. ανατολικά της Marsala, κοντά στη ακτή της Mozia), ο Σολούς, η Έγεστα (ή Αίγεστα) και η Έντελλα [Entella, BAGROW, 47:C3, στην σημερ. περιοχή Rocca d'Entella, στην Lago Garcia (λίμνη)]. Ο τύραννος λεηλάτησε την ύπαιθρο γύρω από την Πάνορμο (Παλέρμο), τον Σολόεντα (Σολούντα) και τις ῾Αλικύες και πολιόρκησε την Έγεστα και την Έντελλα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.[1668]

Ο Ιμίλκων αποφάσισε να χρησιμοποιήσει «αντιπερισπασμόν» στα μετόπισθεν του Διονυσίου. Έστειλε με άκρα μυστικότητα 10 τριήρεις στις Συρακούσες. Ο καρχηδονιακός στολίσκος μπήκε την νύχτα στο λιμάνι, εμβόλισε τα αγκυροβολημένα πλοία που είχαν μείνει πίσω, τα βύθισε σχεδόν όλα και γύρισε ανενόχλητος στην Καρχηδόνα. Σκοπός του στρατηγού ήταν να νομίσει ο Διονύσιος ότι οι Καρχηδόνιοι θα επιτίθεντο στις Συρακούσες και να στείλει μέρος του στρατού και του στόλου του πίσω στην ελληνική πόλη. Με αυτή του την ενέργεια, θα αποδυνάμωνε την πίεση στην φοινικική Σικελία και θα ήταν πιο εύκολο να αντιμετωπίσει τον τύραννο που θα είχε τις δυνάμεις του διασπασμένες. Επίσης τώρα, είχε μπορέσει να εξουδετερώσει το μέρος του στόλου που είχε μείνει για την προστασία των Συρακουσών. Ο Διονύσιος, όμως, αντί να πέσει στην παγίδα αποφάσισε να εντείνει την πολιορκία της Μοτύης, διότι η πτώση της θα σήμαινε το τέλος της φοινικικής και καρχηδονιακής κυριαρχίας στην δυτική Σικελία. Τελικά, ο Ιμίλκων έστειλε τον στόλο του για να βοηθήσει την Μοτύη.[1669]

Στην δυτική Σικελία και βόρεια του Λιλύβαιου (σημερ. Marsala), βρίσκεται σήμερα το Μεγανήσι (σημερ. Isola Grande), που σε σχήμα κεφαλαίου Γ προστατεύει τον σχηματιζόμενο κόλπο και δημιουργεί ένα πολύ μεγάλο φυσικό λιμάνι. Στην νότια πλευρά του κόλπου βρίσκεται η νήσος Μοτύη (σημερ. San Pantaleo) και στην βόρεια η Αγία Μαρία (σημερ. Isola di Santa Maria). Η νότια είσοδος του λιμανιού είναι αρκετά ευρύχωρη ενώ η βόρεια πολύ στενή. Στην Αρχαιότητα, το Μεγανήσι ενωνόταν με την απέναντι ξηρά και η μοναδική είσοδος βρισκόταν στα νότια του κόλπου. Το ξημέρωμα μιας μέρας προς το τέλος του καλοκαιριού του 397 π.Χ., 100 καρχηδονιακές τριήρεις του Ιμίλκωνα έκαναν την εμφάνισή τους στην είσοδο του κόλπου. Αιφνιδιάζοντας τους ναύτες του Διονυσίου επιτέθηκαν και εμβόλισαν ή έκαψαν μεταγωγικά πλοία που ήταν αγκυροβολημένα στην ακτή, χάνοντας όμως πολύτιμο χρόνο από τον αιφνιδιασμό τους. Κατόπιν, ο καρχηδονιακός στόλος εισήλθε στο λιμάνι και ήταν έτοιμος να επιτεθεί στα πλοία που είχαν τραβηχθεί στην ξηρά, μόλις εκείνα έμπαιναν πάλι στο νερό. Ο Διονύσιος, όμως, είχε προλάβει να φέρει τον στρατό του δίπλα στα πλοία και τότε έδειξε την αξία του ως στρατηγός. Ζήτησε από ολόκληρο το στράτευμα να βοηθήσει. Τράβηξαν τα πλοία από τον κόλπο και μέσω της ξηράς, με πρόχειρο ξύλινο δίολκο, τα έριξαν πάλι στην θάλασσα αποφεύγοντας τον καρχηδονιακό στόλο.[1670] Όταν ο Ιμίλκων προσπάθησε να επιτεθεί στον μεταφερόμενο στόλο, τον υποδέχθηκε βροχή βελών από τους τοξότες και σφενδονήτες που ήταν επάνω στα ελληνικά πλοία αλλά και από τους καταπέλτες που έβαλαν από την ξηρά. Τα νέα αυτά

[1668] Δ.Σ., XIV.47-48.

[1669] Δ.Σ., XIV.49.

[1670] Πολύαινος, V.2.6. Για την θέση των πλοίων του Διονυσίου δες Caven, p. 102 και Whitaker, *Motya*, pp. 77-83 και χάρτη σε ΙΕΕ, 3β:112. Ο δίολκος θα μπορούσε να ήταν και νοτιοδυτικότερα.

όπλα σκότωσαν πολλούς και κατατρόμαξαν τους Καρχηδόνιους και τον Ιμίλκωνα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός επέστρεψε στην Αφρική διότι αντελήφθη ότι ο στόλος του υπολειπόταν πολύ του ελληνικού για να έχει πιθανότητα να νικήσει σε μια ναυμαχία στην ανοιχτή θάλασσα.[1671]

Όταν τελείωσε η κατασκευή της προσχώσεως (ο διάδρομος προς την πόλη) και ο στρατός του Διονυσίου μπορούσε να πλησιάσει τα τείχη, άρχισε η τελική φάση της πολιορκίας της Μοτύης. Με τις πολιορκητικές μηχανές κτυπούσε τα τείχη, με τους καταπέλτες έβαλε κατά των υπερασπιστών που μάχονταν στην κορυφή των τειχών, και με τους υψηλούς πολιορκητικούς πύργους σκότωνε τους εχθρούς από ψηλά. Οι πολιορκούμενοι έβαζαν άνδρες μέσα σε προφυλαγμένες φωλιές και τους ύψωναν σε υψηλούς ξύλινους ιστούς για να ρίξουν αναμμένα δαδιά και στουπιά κατά των πολεμικών μηχανών και να τις κάψουν, αλλά οι στρατιώτες του Διονυσίου προλάβαιναν να σβήσουν τις φωτιές. Τελικά, οι πολιορκητικές μηχανές γκρέμισαν ένα τμήμα του τείχους και οι στρατιώτες μπήκαν στην πόλη. Οι Φοίνικες ήξεραν πως δεν είχαν τρόπο να ξεφύγουν από το νησί, ούτε από την ξηρά ούτε από την θάλασσα, και έτσι οχύρωσαν τα δρομάκια ανάμεσα στους οικίσκους και μαζί με τα πίσω σπίτια δημιούργησαν ένα συμπαγές και αδιαπέραστο τείχος. Ο Διονύσιος, όμως, έσπρωξε τους πολεμικούς του πύργους κοντά στα σπίτια. Με τις σκάλες που έριξαν, οι πολεμιστές πέρασαν μέσα στις οικοδομές και έτσι η μάχη πλέον γινόταν χέρι με χέρι και σώμα με σώμα.

Οι κάτοικοι της Μοτύης δεν είχαν άλλη επιλογή από το να πολεμήσουν με πολύ θάρρος για να υπερασπισθούν τους εαυτούς τους, τις συζύγους και τα παιδιά τους. Αυτή η περίεργη μάχη επάνω στις απλωμένες σκάλες και επάνω στα σπίτια της πόλεως κράτησε για λίγες ημέρες. Κάθε απόγευμα, ο Διονύσιος διέταζε να ηχήσει η σάλπιγγα για να αποχωρήσουν οι μαχητές του μέχρι το επόμενο πρωί, οπότε η μάχη συνεχιζόταν. Μετά από μερικές ημέρες, οι πολιορκούμενοι θεώρησαν πως έτσι θα διεξαγόταν ο πόλεμος και αποχωρούσαν και εκείνοι από τα σημεία των συγκρούσεων για να ξεκουραστούν. Μια νύχτα, όμως, ο Διονύσιος έστειλε ένα επίλεκτο τμήμα πολεμιστών που κατάφερε να καταλάβει στρατηγικό σημείο στα χαλασμένα σπίτια. Αν και τελικά έγινε αντιληπτό από τους Φοίνικες, όλο και περισσότεροι Σικελιώτες Έλληνες συγκεντρώθηκαν εκεί μέχρι που υπερτερούσαν των Φοινίκων αριθμητικά. Τότε, δόθηκε το σύνθημα και ολόκληρος ο στρατός του Διονυσίου μπήκε από την επιχωμάτωση μέσα στην πόλη. Οι Έλληνες ήθελαν να εκδικηθούν για ό,τι είχαν υποφέρει από τους αντιπάλους τους και δεν λυπήθηκαν ούτε παιδιά ούτε γυναίκες ούτε ηλικιωμένους. Τους έσφαζαν όλους αδιακρίτως. Ο Διονύσιος για να τους σταματήσει, επειδή ήθελε να πουλήσει τους Φοίνικες ως σκλάβους, έβαλε να φωνάζουν στους καταδιωκόμενους να πάνε στα ιερά για να προφυλαχθούν. Έτσι, οι στρατιώτες του τυράννου άφησαν τους κατοίκους και επιδόθηκαν στην λεηλασία και αρπαγή των περιουσιών τους. Βρήκαν ασήμι και χρυσάφι και πολύτιμα αντικείμενα ενώ ο Διονύσιος αντάμειψε ορισμένους μαχητές για την γενναιότητά τους. Όσοι κάτοικοι της Μοτύης είχαν επιζήσει, τους πούλησε ως σκλάβους, ενώ θανάτωσε όσους ντόπιους Έλληνες είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Φοινίκων. Συνήθως αυτοί οι σκλάβοι πωλούνταν σε τοπικές αγορές και φαίνεται ότι και στην περίπτωση αυτή αγοράστηκαν από άλλους Φοίνικες της Σικελίας (τους Εγεσταίους;),[1672] οι οποίοι πλήρωσαν ουσιαστικά λύτρα για τους ομόφυλούς τους.

[1671] Δ.Σ., XIV.50.

[1672] Caven, p. 106.

Αφού ο Διονύσιος άφησε φρουρά και 120 πολεμικά πλοία υπό τον Λεπτίνη να φυλάνε την κατακτημένη Μοτύη επέστρεψε μαζί με τον υπόλοιπο στρατό του στις Συρακούσες για να ξεχειμωνιάσει.[1673] Εκείνο τον χειμώνα, ο Διονύσιος ήταν ουσιαστικά κύριος ολόκληρης της Σικελίας. Είχε καταλάβει την σπουδαιότερη πόλη της φοινικικής Επικράτειας, είχε εξουδετερώσει οποιαδήποτε αντίδραση από τις άλλες φοινικικές Πόλεις, και είχε ανακαταλάβει τις ελληνικές που είχαν προηγουμένως βρεθεί κάτω από την καρχηδονιακή κυριαρχία. Στις Συρακούσες πρέπει να επικρατούσε ενθουσιασμός για το αποτέλεσμα της εκστρατείας και κανείς δεν αμφισβητούσε πλέον τον τύραννο. Ο έμπειρος στρατηγός Διονύσιος, όμως, αναμφίβολα γνώριζε ότι οι μάχες με την Καρχηδόνα δεν είχαν τελειώσει. Από την στιγμή που οι Καρχηδόνιοι δεν είχαν συντριβεί, θα επανέρχονταν στην Σικελία. Ο Διονύσιος περίμενε να περάσει ο χειμώνας.

Μετά από αυτά τα γεγονότα, οι Καρχηδόνιοι βέβαια δεν επρόκειτο να μείνουν άπραγοι. Η στρατηγική σημασία της Σικελίας για το εμπόριο τους και ο φόβος ότι οι εχθροί μπορεί να έφθαναν μέχρι την πόρτα τους, τους οδηγούσε στην αντεπίθεση. Όταν ο Ιμίλκων επέστρεψε στις Συρακούσες και ενημέρωσε την Γερουσία για τον στρατό και τον στόλο του Διονυσίου, αποφασίσθηκε ότι οι Καρχηδόνιοι έπρεπε να κινητοποιήσουν κάθε διαθέσιμη στρατιωτική δύναμη για να αντιμετωπίσουν τους αντιπάλους τους. Υπολογίζεται ότι αρχικά συγκεντρώθηκαν περισσότεροι από 50.000 άνδρες,[1674] αλλά μαζί με τις ενισχύσεις που έλαβαν αργότερα οι Καρχηδόνιοι από τους Φοίνικες της Σικελίας ο συνολικός στρατός πρέπει να ήταν της τάξεως των 65.000 ανδρών. Δηλαδή, σημαντικά μεγαλύτερος από αυτόν που διέθετε ο Διονύσιος. Πριν από τον νυκτερινό απόπλου, προς το τέλος του καλοκαιριού του 396 π.Χ., σκεπάστηκαν τα φώτα των πλοίων για να μην προδοθεί η πορεία τους. Ακόμη, δόθηκαν στους κυβερνήτες σφραγισμένες διαταγές με την εντολή να ανοιχθούν όταν βρίσκονταν στο πέλαγος, έτσι ώστε να μην διαρρεύσει προς τον Διονύσιο η τοποθεσία αφίξεως του καρχηδονιακού στόλου στην ιταλική μεγαλόνησο. Από κατοπινά γεγονότα, εικάζεται ότι ελληνικής καταγωγής ή Έλληνες ή απλώς συμπαθούντες τους Έλληνες πολίτες της Καρχηδόνας έδιναν πληροφορίες στους Συρακούσιους.

Εν τω μεταξύ, μέσα στο καλοκαίρι του 396 π.Χ., ο Διονύσιος επέστρεψε στην δυτική Σικελία και με τον στρατό του άρχισε να λεηλατεί και να καταστρέφει την ύπαιθρο. Οι κάτοικοι των ῾Αλικυών ζήτησαν με πρεσβεία τους ειρήνη αλλά οι Εγεσταίοι κατάφεραν να βάλουν φωτιά στις σκηνές των πολιορκητών τους και να τους προκαλέσουν ορισμένες απώλειες και σύγχυση. Φαίνεται πως ο τύραννος δεν είχε στην διάθεσή του όλες τις πολιορκητικές μηχανές που είχε χρησιμοποιήσει στην Μοτύη αλλά ίσως και να μην ήθελε να αφοσιωθεί στην πολιορκία μιας ακόμη φοινικικής πόλεως ενώ προφανώς περίμενε την επανεμφάνιση των Καρχηδονίων. Ο στρατός του έπρεπε να είναι συγκεντρωμένος και έτοιμος να αντιμετωπίσει πολυάριθμους εχθρούς που ίσως να ξεπερνούσαν το σύνολο των δυνάμεων που διέθετε εκείνος. Και δεν είχε άδικο.

Ο Ιμίλκων έστειλε πρώτα τα φορτηγά πλοία στο ανοικτό πέλαγος με εντολή να πλεύσουν προς την Πάνορμο, ενώ στα πολεμικά δόθηκε διαταγή να παραπλεύσουν την

[1673] Δ.Σ., XIV.51-53. Για την μάχη δες ASB, ch, 2.9.1.

[1674] Caven, p. 107. Ο Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, Fr. 204 = Δ.Σ., XIV.54.5 αναφέρει ότι οι Καρχηδόνιοι συγκέντρωσαν 300.000 πεζούς, 4000 ιππείς, 400 ῾άρματα, 400 πολεμικά πλοία και 600 μεταγωγικά, ενώ ο Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 108 = Δ.Σ., XIV.54.6 έγραψε για 100.000 στρατιώτες από την Αφρική και 30.000 επιπλέον από την Σικελία. Όλοι αυτοί οι αριθμοί θεωρούνται υπερβολικοί ή οι αριθμοί του Τιμαίου περιλαμβάνουν και όλους τους μη μάχιμους.

ακτή στα ανοικτά της Μοτύης.[1675] Πιθανός σκοπός της στρατηγικής αυτής ήταν να προφυλαχθούν τα μεταγωγικά από τα πολεμικά σε περίπτωση εμφανίσεως του ελληνικού στόλου. Ο ούριος άνεμος, όμως, έσπρωξε τα μεταγωγικά πιο γρήγορα και έτσι τα πρώτα έγιναν ορατά από τους παρατηρητές του Διονυσίου. Ο Λεπτίνης επιτέθηκε με 30 τριήρεις και κατάφερε να βυθίσει 50 πλοία με 5000 πολεμιστές και 200 ῾άρματα.[1676] Τα υπόλοιπα κατάφεραν να διαφύγουν και μαζί με τα πολεμικά έφθασαν τελικά στην Πάνορμο.[1677]

Η απόφαση του Ιμίλκωνα να φθάσει στην βόρεια σικελική ακτή και να επιχειρήσει από εκεί στην δυτική Σικελία αποτελούσε την αρχή του μεθοδικού στρατηγικού σχεδίου ανακαταλήψεως της δυτικής ακτής και των χαμένων καρχηδονιακών εδαφών στο νησί. Μετά την ανασυγκρότηση των δυνάμεών του, ο Ιμίλκων βάδισε δυτικά προς τον Έρυκα, ο οποίος του παραδόθηκε, μέχρι που έφθασε στην Μοτύη, την οποία κατέλαβε μετά από σύντομη πολιορκία. Ο στόλος του τον ακολούθησε χωρίς να συναντήσει πουθενά τα πλοία του Λεπτίνη. Ο Διονύσιος αιφνιδιάσθηκε, αλλά δεν επρόκειτο να διακινδυνεύσει. Βρισκόταν στην Έγεστα, μακριά από συμμαχικές του Πόλεις, χωρίς εξασφαλισμένη την γραμμή τροφοδοσίας, με δυνάμεις υπολειπόμενες του αντιπάλου του και με τους Καρχηδόνιους να ελέγχουν τις θάλασσες. Ζήτησε από τους Σικανούς να τον ενισχύσουν αλλά οι περισσότεροι αρνήθηκαν και μάλιστα οι ῾Αλικύες συμμάχησαν με τους Καρχηδόνιους. Συνεπώς, δεν του έμενε παρά να γυρίσει στις Συρακούσες και στην περιοχή της Σικελίας που είχε υπό τον έλεγχό του.[1678] Μαζί του πρέπει να επέστρεψε και ο στόλος υπό τον Λεπτίνη. Ο Ιμίλκων, βέβαια, δεν βιάστηκε να ακολουθήσει τους Έλληνες και τους συμμάχους τους. Πρέπει να ήταν τότε ακριβώς που αποφάσισε να ιδρύσει την πόλη Λιλύβαιο (Lilybaeum, BAGROW, 47:A3, σημερ. Marsala), στο ακρωτήριο νότια της Μοτύης. Μετά την καταστροφή της Μοτύης ήταν εύκολο να πείσει τους κατοίκους της να μετεγκατασταθούν σε κοντινό χώρο, αλλά μακριά από την πόλη-νησί και το λιμάνι μέσα στον κλειστό κόλπο. Ένα ανοικτό λιμάνι που θα χωρούσε μεγάλα πλοία αποδείχθηκε αργότερα πολύ μεγάλο προτέρημα για τους Καρχηδόνιους που ήλεγχαν τις θάλασσες της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου.[1679]

Την δεδομένη στιγμή, όμως, προτεραιότητά του ήταν η νίκη επί του Διονυσίου. Ο Ιμίλκων γνώριζε ότι για να απομονώσει τους Έλληνες της Σικελίας από κάθε πιθανή βοήθεια από την Κάτω Ιταλία και την Ελλάδα έπρεπε να έχει υπό τον έλεγχό του τα στενά της Μεσσήνης και συνεπώς της πόλεως της Μεσσήνης της ίδιας. Έχοντας στην κατοχή του το καλό λιμάνι της Μεσσήνης θα ήλεγχε την ανατολική και βόρεια Σικελία και με το Λιλύβαιο την δυτική και νότια πλευρά του νησιού. Κίνησε, λοιπόν, κατά μήκος της βόρειας ακτής του νησιού προς την Μεσσήνη για να αποφύγει τις ελληνικές πόλεις της νότιας ακτογραμμής. Συμμάχησε με την Ιμέρα και τους κατοίκους στο Κεφαλοίδιον[1680] φρούριο

[1675] Ο προορισμός των πολεμικών πλοίων δεν είναι βέβαιος. Δες συζήτηση σε Caven, pp. 107-108.

[1676] Δεν ξαναγίνεται λόγος για ῾άρματα των Καρχηδονίων μέχρι το τέλος της συγκρούσεώς τους με τον Διονύσιο, αν και οι Αφρικανοί τα χρησιμοποιούσαν στους πολέμους τους (Harden, p. 118).

[1677] Δ.Σ., XIV.54-55.3 και Πολύαινος, V.10.2.

[1678] Δ.Σ., XIV.55.4-7.

[1679] Caven, pp. 109-110.

[1680] Το Κεφαλοίδιον δεν αναφέρεται από καμία αρχαία πηγή ως Πόλη αλλά φαίνεται ότι είχε «χώρα» (Δ.Σ., XX.77.3) και έκοψε νομίσματα. Για το Κεφαλοίδιον δες Hansen & Nielsen, no 32, «Kephaloidion», pp. 208-209 και για τα νομίσματα του σε GCTV, nos 775-776 & 1086-1090, 1:81 & 114.

(Cephaloedium, BAGROW, 47:E2, σημερ. Cefalù, 70 χλμ. ανατολικά του Παλέρμο) και κατέλαβε την Λιπάρα, η οποία από τότε αποτέλεσε σημαντική ναυτική βάση των Καρχηδονίων. Κατόπιν, στρατός και στόλος προχώρησαν προς την Μεσσήνη.

Ακολουθώντας την βόρεια ακτογραμμή, ο Ιμίλκων και ο στρατός του έφθασαν στο ακρωτήριο της Πελωρίδος (Pelorus, BAGROW, 47:H2 σημερ. Capo Peloro, 19 χλμ. βόρεια της Μεσσήνης) και στρατοπέδευσαν. Οι Μεσσήνιοι τρομοκρατήθηκαν και έστειλαν αμέσως τα γυναικόπαιδα και τα πολύτιμα από τις κινητές περιουσίες τους σε γειτονικές πόλεις. Βρίσκονταν σε δεινή θέση διότι σε πολλά σημεία τα τείχη τους είχαν καταστραφεί και δεν προλάβαιναν να τα επιδιορθώσουν, το ιππικό τους ήταν στις Συρακούσες με τον Διονύσιο και δεν είχαν συμμάχους από τους οποίους μπορούσαν να ζητήσουν άμεση βοήθεια. Επιπλέον, στην εκκλησία του δήμου δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν εάν έπρεπε να πολεμήσουν ή όχι. Σε αυτή την περίπτωση, όπως και στο «ξύλινο τείχος» των Αθηνών,[1681] ένας χρησμός και η ερμηνεία του μπορούσαν να γίνουν οδηγός για να ληφθούν αποφάσεις επωφελείς ή επιβλαβείς για το μέλλον μιας Πόλεως. Όπως και στην σημερινή Ελλάδα με τις διδαχές και προφητείες μοναχών[1682] έτσι και στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ορισμένοι άνθρωποι ήταν βαθιά θρησκόληπτοι. Δεν πρέπει να μας φαίνεται παράξενο, λοιπόν, ότι οι περισσότεροι Μεσσήνιοι πίστεψαν ότι ο αρχαίος χρησμός «Καρχηδόνιους ὑδροφορῆσαι κατὰ τὴν πόλιν»[1683] σήμαινε πως θα νικούσαν και θα υποδούλωναν τους Καρχηδόνιους. Δια τούτο, συγκρότησαν στρατό από νέους και τους έστειλαν να εμποδίσουν την προέλαση του εχθρού προς την πόλη. Ο Ιμίλκων, όμως, εκμεταλλευόμενος το ευάλωτο της πόλεως έστειλε 200 πολεμικά πλοία και κατέλαβε την ανυπεράσπιστη πόλη από θαλάσσης, πριν προλάβουν οι στρατιώτες της να επιστρέψουν δια ξηράς. Εν τούτοις, οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν καταφέρει να διαφύγουν, ενώ όσοι έμειναν σκοτώθηκαν.[1684] Με αυτή του την επιτυχία ο Ιμίλκων ήλεγχε πλέον το στενό της Μεσσήνης, είχε αποκόψει την ελληνική νοτιοδυτική Ιταλία από την Σικελία του Διονυσίου και απειλούσε τις Συρακούσες.

Η μάχη που επρόκειτο να δοθεί μεταξύ Ιμίλκωνος και Διονυσίου διακύβευε όχι μόνο την τύχη των Συρακουσών, αλλά την ελευθερία και τα πολιτεύματα των ελληνικών Πόλεων της Σικελίας και ίσως της Μεγάλης Ελλάδος ολόκληρης και κατ' επέκτασιν την ίδια την υπόσταση του ελληνισμού στην Δύση. Σε αυτή την σύγκρουση ρόλο είχαν και οι ντόπιοι Σικελοί, τους οποίους ο Διονύσιος είχε νικήσει και υποτάξει και οι οποίοι στο μεγαλύτερο μέρος τους συντάχθηκαν τώρα με τους Καρχηδόνιους. Ο Διονύσιος, παρά τον αιφνιδιασμό που είχε υποστεί, ως έμπειρος στρατηγός που ήταν, έθεσε αμέσως σε εφαρμογή ένα σχέδιο προστασίας των Συρακουσών και της γύρω περιοχής αλλά και προετοιμασίας για την επερχόμενη μεγάλη μάχη. Πρώτα-πρώτα, απελευθέρωσε τους σκλάβους και τους χρησιμοποίησε ως κωπηλάτες ή και ως πολεμιστές σε 60 πολεμικά[1685] ενώ ενισχύθηκε και με 1000 μισθοφόρους από τους Λακεδαιμόνιους. Εικάζεται ότι η ανάγκη για

[1681] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 217.

[1682] Δες για παράδειγμα Άγιος Παΐσιος (Γέρων Αγιορείτης), *Διδαχές και Αλληλογραφία* (Αθήνα: Ι. Μ. Μεταμορφώσεως Σωτήρος, 2007) αλλά και τα άπαντά του σε 10 τόμους από το Ι. Ησυχ. Ευαγ. Ιωάννης Ο Θεολόγος, Σουρωτή Θεσσαλονίκης, 1995-2013.

[1683] «οι Καρχηδόνιοι πρέπει να φέρουν νερό [κατά το «γην και ύδωρ» = να γίνουν υποτελείς ή σκλάβοι] στην πόλη [Μεσσήνη]».

[1684] Δ.Σ., XIV.56-57.

[1685] Υπολογίζεται ότι στην επάνδρωση των πλοίων μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και 12.000 άνδρες (Caven, p. 258, ch. 7 & n. 25).

περισσότερους κωπηλάτες προερχόταν από την χρήση τετρήρων και πεντήρων από τον τύραννο.[1686] Το κύριο μέλημά του, όμως, υπήρξε η καλή οχύρωση των ακροπόλεων στους Λεοντίνους για να αποθηκεύσει τον σίτο που είχε θερισθεί στις πεδιάδες, Επιπλέον, έπεισε τους Καμπανούς να προασπίσουν την οχυρή πόλη Αίτνα. Τέλος, με 30.000 πεζούς, 3000 ιππείς και 180 πολεμικά πλοία[1687] στρατοπέδευσε στην περιοχή του Ταύρου,[1688] βόρεια των Μεγάρων Υβλαίων. Ο στρατός του ήταν μειωμένος γιατί είχε χάσει τους ντόπιους Σικελούς, τους Ιμεραίους αλλά και άνδρες από λιποταξίες.

Εν τω μεταξύ, ο Ιμίλκων, κατά την συνήθεια των Καρχηδονίων, γκρέμισε τα τείχη και τις οικίες αλλά και έκαψε ή κατέστρεψε οτιδήποτε μπορούσε να θυμίζει την ύπαρξη της πόλεως. Κατόπιν, άρχισε την εκστρατεία του εναντίον των Συρακουσών με τον στρατό του να βαδίζει κατά μήκος της ακτής και τον στόλο να παραπλέει. Στρατός και στόλος έφθασαν σχεδόν ταυτόχρονα στο Ταυρομένιον (Tauromenium, BAGROW, 47:G3, σημερ. Taormina), πολύ κοντά στην σικελική Νάξο. Το Ταυρομένιον ήταν στα χέρια των ντόπιων Σικελών, οι οποίοι μόλις τότε εγκαταστάθηκαν εκεί και δημιούργησαν την νέα τους πόλη. Όταν ο στρατός έφθασε σε εκείνη την περιοχή, ο Ιμίλκων ενημερώθηκε ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει την πορεία του κατά μήκος της ακτής. Εξαιτίας του «ῥύακος» (της λάβας) που είχε τρέξει από την Αίτνα μέχρι την ακτή μετά από πρόσφατη έκρηξή της, ο Ιμίλκων αναγκάσθηκε να παρακάμψει το ηφαίστειο και να ζητήσει από τον ναύαρχό του Μάγωνα να συναντηθούν πάλι στην Κατάνη.

Ο Διονύσιος φρόντισε να εκμεταλλευθεί αυτή την πληροφορία και να φθάσει πρώτος στην Κατάνη για να επιτεθεί στον στόλο των Καρχηδονίων. Ο Λεπτίνης πλησίασε γρήγορα με τα τριάντα καλύτερα πολεμικά πλοία, αλλά γρήγορα τα μεγαλύτερα σε αριθμό καρχηδονιακά πλοία τον περικύκλωσαν. Η ναυμαχία δόθηκε με τα πολεμικά πλευρισμένα το ένα δίπλα στο άλλο και τους ναύτες να μάχονται σώμα με σώμα ακόμη και επάνω σε αντίπαλα καταστρώματα, πηδώντας από το ένα πλοίο στο άλλο. Τελικά, ο Μάγων ανάγκασε τον Λεπτίνη να φύγει προς το πέλαγος με τα πλοία του διασκορπισμένα. Οι Καρχηδόνιοι κυνήγησαν τον ελληνικό στόλο και βύθισαν ή αιχμαλώτισαν πάνω από 100 πλοία. Χάθηκαν συνολικά περισσότεροι από 20.000 άνδρες από τον σικελικό στρατό αλλά και πολλοί –τον συγκεκριμένο αριθμό των οποίων δεν γνωρίζουμε– από τον καρχηδονιακό στρατό. «Πᾶς ὁ τόπος ἔγεμε νεκρῶν καὶ ναυαγίων».[1689] Οι ναυτικές απώλειες των Ελλήνων ήταν μεγάλες, αλλά ο Διονύσιος δεν εγκατέλειψε την προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους.

Την στιγμή αυτή της ήττας, ο τύραννος τέθηκε μπροστά στο δίλημμα να επιτεθεί αμέσως στον Ιμίλκωνα με την ελπίδα ότι θα τον αιφνιδίαζε και ίσως έτσι τον νικούσε ή να επιστρέψει και να υπερασπισθεί τις Συρακούσες. Η πρώτη επιλογή ενείχε τον κίνδυνο να επιτρέψει στον Μάγωνα να επιτεθεί με τον στόλο στην πόλη όσο ο Διονύσιος θα αντιμετώπιζε τους Καρχηδόνιους στην ξηρά. Συνεπώς, ο Συρακούσιος επέλεξε την δεύτερη. Αυτή η απόφαση, βέβαια, του στοίχισε την υποστήριξη των συμμάχων του, οι οποίοι απο-

[1686] Caven, p. 96.

[1687] Ο Διόδωρος αναφέρει ότι λίγα από τα πολεμικά του Διονυσίου ήταν τριήρεις, υπονοώντας ότι τα περισσότερα ήταν τετρήρεις και πεντήρεις. Αυτό όμως δεν πρέπει να ήταν εφικτό, διότι έτσι θα χρειαζόταν πολύ μεγάλο αριθμό κωπηλατών που δεν θα μπορούσε να βρει (Caven, pp. 96 & 112).

[1688] BAGROW, 47:G4. Η περιοχή σήμερα εντοπίζεται στην χερσόνησο που καταλήγει στο ακρωτήριο Capo Sta Croce, όπου υπάρχει και το βουνό Tauro.

[1689] Δ.Σ., XIV.58-60.

χώρησαν, διότι δεν ήθελαν να βρεθούν στην θέση των πολιορκημένων μέσα στις Συρακούσες.

Ο τύραννος έστειλε αμέσως πρέσβεις στους Έλληνες της Ιταλίας, στους Λακεδαιμόνιους και στους Κορίνθιους ζητώντας τους να μην αφήσουν τις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας να καταστραφούν. Έστειλε όμως και άνδρες με πολλά χρήματα στην Πελοπόννησο για να στρατολογήσουν μισθοφόρους. Οι Έλληνες στους οποίους είχε απευθυνθεί ο Διονύσιος έστειλαν 30 πολεμικά πλοία υπό τον Σπαρτιάτη ναύαρχο Φαρακίδα, τα οποία φθάνοντας στην Σικελία συνέλαβαν 9 καρχηδονιακά.[1690]

Εν τω μεταξύ, ο Ιμίλκων έκανε επίδειξη λαφύρων και αριθμού πλοίων για να τρομάξει τους Συρακούσιους. Φόρτωσε στα καταστρώματα πλοίων τα λάφυρα που είχε συλλέξει και τα έστειλε να παραταχθούν στον Μεγάλο Λιμένα των Συρακουσών ενώ σιγά-σιγά 2000 πλεούμενα γέμισαν ασφυκτικά το λιμάνι. Ταυτοχρόνως, ο Ιμίλκων με τον στρατό έφθασε στην πόλη από ξηράς. Εγκατέστησε το στρατηγείο του στο Ολυμπιείον (κοντά στις Συρακούσες) και παρέταξε τον στρατό μπροστά από τα τείχη ενώ έστειλε τα πολεμικά του πλοία και στα δύο λιμάνια των Συρακουσών. Ήλπιζε πως οι Συρακούσιοι θα παραδίδονταν, αλλά εκείνοι ετοιμάζονταν για την πολιορκία. Τότε, ο Ιμίλκων άρχισε την λεηλασία και αποψίλωση της υπαίθρου γύρω από την πόλη. Κατόπιν, έκτισε τρία φρούρια κοντά στην ακτή (δες χάρτη σε ΙΕΕ, 3β:115) και αποθήκευσε προμήθειες προετοιμαζόμενος για μακρά πολιορκία ενώ έφερε και άλλα τρόφιμα από την Σαρδηνία και την βορειοαφρικανική ακτή. Οι Καρχηδόνιοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν τον αποκλεισμό των Συρακουσών, αλλά μέχρι το καλοκαίρι του 395 π.Χ. δεν έλειψαν και οι σποραδικές συγκρούσεις. Η όλη κατάσταση μπορεί να έφερε στην εκκλησία του δήμου την συζήτηση για την ανάγκη συνεχίσεως της τυραννίας, αλλά ο Διονύσιος έμεινε ακλόνητος στην θέση του. Ίσως διότι και οι Σπαρτιάτες μέσω του ναυάρχου τους Φαρακίδα υπενθύμισαν ότι προτιμούσαν τον υποστηρικτή του φίλου τους Ερμοκράτη από μια ασταθή δημοκρατία.[1691]

Ό,τι δεν μπόρεσε να καταφέρει ο Διονύσιος κατά την έναρξη της καρχηδονιακής πολιορκίας των Συρακουσών, δηλαδή την αποδυνάμωση του εχθρού, το κατάφερε σύντομα η αρρώστια. Το καλοκαίρι του 395 π.Χ. ήταν πολύ ζεστό και οι συνθήκες υγιεινής του κατασκηνωμένου καρχηδονιακού στρατού ήταν πολύ κακές. Η «νόσος» προερχόταν από την μεγάλη συνάθροιση στρατιωτών σε πολύ στενό χώρο, από την κατασκήνωση επί του συγκεκριμένου ελώδους και «κοίλου» τόπου, από την υγρασία και την πολύ ζέστη που ευνόησε την εύκολη εξάπλωσή της. Το πρωί οι στρατιώτες κρύωναν από τον δροσερό αέρα που φύσαγε από την θάλασσα, ενώ το μεσημέρι καίγονταν από τον δυνατό ήλιο. Στον ίδιο τόπο είχαν προσβληθεί και οι Αθηναίοι στρατιώτες κατά την Β' Σικελική Εκστρατεία[1692] ενώ το ίδιο συνέβη και το 212 π.Χ., όταν προσβλήθηκαν πάλι στρατιώτες στην ίδια περιοχή από ασθένεια.[1693] Είναι σχεδόν βέβαιο ότι επρόκειτο για τύφο.[1694] «Πρῶτον μὲν ἤρχετο τῆς νόσου κατάρρους, μετὰ δὲ ταῦτ' ἐγίνετο περὶ τὸν τράχηλον οἰδήματα· ἐκ δὲ τοῦ κατ' ὀλίγον ἠκολούθουν πυρετοὶ καὶ περὶ τὴν ῥάχιν νεύρων πόνοι καὶ τῶν σκελῶν βαρύτητες·

[1690] Πολύαινος, ΙΙ.11.
[1691] Δ.Σ., XIV.61-70.3.
[1692] Θουκ., VII.47.2 και Δ.Σ., XIII.12.1 και XIV.70.5.
[1693] Livius, XXV.26.
[1694] Mossé, *Οι τύραννοι στην Αρχαία Ελλάδα,* σ. 123.

εἶτ' ἐπεγίνοντο δυσεντερία καὶ φλύκταιναι περὶ τὴν ἐπιφάνειαν ὅλην τοῦ σώματος».[1695] Η αρρώστια ήταν πολύ κολλητική και πολλοί παραφρονούσαν ενώ οι γιατροί δεν μπορούσαν να βοηθήσουν καθόλου. Ο θάνατος επερχόταν σε πέντε ή έξι ημέρες με φρικτό τρόπο και οι άνδρες πέθαιναν συνέχεια ο ένας μετά τον άλλον.

Οι κατάσκοποι του Διονυσίου και οι αυτόμολοι τον ενημέρωσαν για το θανατικό που είχε πέσει στο αντίπαλο στρατόπεδο και εκείνος κατάλαβε πως η τύχη τού είχε χαμογελάσει. Αυτή ήταν η ευκαιρία που περίμενε για να αντεπιτεθεί στον στρατό του Ιμίλκωνα. Έστειλε 80 πολεμικά υπό τους Φαρακίδα και Λεπτίνη να επιτεθούν στα εχθρικά πλοία το ξημέρωμα, ενώ εκείνος εκμεταλλευόμενος την ασέληνη νύχτα οδήγησε τον στρατό στο στρατόπεδο των Καρχηδονίων με σκοπό να τους αιφνιδιάσει. Το ιππικό με 1000 μισθοφόρους επιτέθηκε σε ορισμένο σημείο του στρατοπέδου, αλλά μόλις άρχισε η μάχη οι ιππείς αποχώρησαν και οι πεζοί ήταν πολύ λίγοι για να αντιμετωπίσουν τον εχθρό. Αυτό ήταν μέρος του σχεδίου του Διονυσίου για να εξολοθρεύσει τους συγκεκριμένους μισθοφόρους, οι οποίοι στασίαζαν συχνά και προξενούσαν ταραχές. Ο καρχηδονιακός στρατός και στόλος πανικοβλήθηκε από την συνδυασμένη από ξηράς και θαλάσσης επίθεση του τυράννου. Ο Διονύσιος ο ίδιος με τμήμα του στρατού επιτέθηκε σε σημείο της παραλίας όπου υπήρχαν 40 πεντηκόντοροι τραβηγμένες στην ακτή, μερικές ολκάδες (ρυμουλκούμενες φορτηγίδες) και τριήρεις, στις οποίες οι Συρακούσιοι έβαλαν φωτιά. Η ένταση της φωτιάς και ο άνεμος που φύσηξε πυρπόλησαν τα αγκυροβολημένα μεταγωγικά και, καθώς η φωτιά απλώθηκε αστραπιαία παντού, οι ναύτες πήδαγαν στο νερό για να σωθούν. Οι Συρακούσιοι παρακολουθούσαν από τα τείχη σαν να έβλεπαν να εκτυλίσσεται κάποια θεατρική παράσταση, κατά την οποία οι βάρβαροι τιμωρούνταν για την «ασέβειαν» τους κεραυνοβολημένοι από τον ουρανό. Οι Έλληνες θεωρούσαν απόλυτα ασεβείς τους βάρβαρους που σκότωναν τους ικέτες και κατέστρεφαν τους ναούς των θεών, οποιονδήποτε θεών. Η μάχη συνεχίσθηκε μέχρι που έπεσε η νύχτα με νικητές τους Συρακούσιους.[1696] Την επομένη, η ήττα επί των αντιπάλων θα ήταν ολοκληρωτική.

Οι Καρχηδόνιοι γνώριζαν την κατάσταση και προσπάθησαν να περισώσουν ό,τι μπορούσαν απευθυνόμενοι μυστικά στον Διονύσιο τον ίδιο και μόνο. Ο Ιμίλκων του ζήτησε, λοιπόν, να τους αφήσει να φύγουν με αντάλλαγμα 300 τάλαντα (περ. 7500 κιλά ασήμι, AMCD), αναμφίβολα το πολεμικό του ταμείο, το οποίο θα του παρέδιδε. Ο Διονύσιος βρήκε ότι ήταν καλή ευκαιρία να στερήσει τους Καρχηδόνιους από τον πλούτο τους αλλά ταυτοχρόνως να μην αποδειχθεί προδότης. Συμφώνησε να αφήσει μόνο τους Καρχηδόνιους να φύγουν μυστικά την νύχτα, αλλά όχι τους υπόλοιπους από τον στρατό του Ιμίλκωνα.[1697] Παρότι κατηγορήθηκε από τον ιστοριογράφο Διόδωρο Σικελιώτη ότι ενήργησε προδοτικά, η πράξη του ήταν απολύτως σωστή από στρατηγικής απόψεως. Απέσπασε από τον εχθρό τα χρήματα που εκείνος χρειαζόταν απεγνωσμένα, έδιωξε την διοίκηση

[1695] «Η ασθένεια ξεκίναγε πρώτα με υγρά που έτρεχαν από την μύτη, μετά πρηζόταν ο λαιμός και λίγο μετά από αυτό εμφανιζόταν πυρετός, πόνοι στην πλάτη και βάρος στα πόδια. Κατόπιν, εμφανιζόταν διάρροια με αίμα και σπυράκια με πύον που γέμιζαν όλο το σώμα», Δ.Σ., XIV.71.2. Τα συμπτώματα, ο υγρός και ζεστός καιρός του καλοκαιριού, τα έλη και οι η κακή υγιεινή των στρατιωτών παραπέμπουν σε διάγνωση τυφοειδούς πυρετού (δες λμ. «τυφοειδής πυρετός», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 51:459-460).

[1696] Δ.Σ., XIV.70.4-74.

[1697] Πρβλ. Beloch, GG, 3.1:60 n. 1, όπου υποστηρίζεται ότι δεν υπήρξε συμφωνία και ότι ο Ιμίλκων απλώς διέφυγε. Αντιθέτως όμως, είναι πειστική η εξήγηση για την αυθεντικότητα του γεγονότος της συνδιαλλαγής μεταξύ των δύο αρχηγών από τον Caven, pp. 118-119.

και τους πολίτες της Καρχηδόνας και άρα θα νικούσε πολύ εύκολα και με πολύ λιγότερες απώλειες τους εχθρούς που δεν θα είχαν πια στρατηγό. Με αυτόν τον τρόπο, θα απήλλασσε τις Συρακούσες από τον κίνδυνο των Καρχηδονίων, πράγμα που τον έχριζε πάλι κυρίαρχο στην Σικελία. Την συναλλαγή αυτή θα ονομάζαμε σήμερα win-win (επωφελής και για τους δύο) επί το εμπορικότερον. Ο Διονύσιος παραχώρησε στον Ιμίλκωνα τεσσάρων ημερών εκεχειρία, έτσι ώστε ο Καρχηδόνιος να αποχωρήσει, και αφού ο Διονύσιος είχε αποσύρει τον στρατό του στην πόλη. Μετά την παράδοση των ταλάντων στην ακρόπολη των Συρακουσών, ο Ιμίλκων διέφυγε μέσα στην νύχτα και ο Διονύσιος με τον στρατό του διέλυσε τα απομεινάρια του ακέφαλου εχθρικού στρατού, εκτός από ορισμένους Ίβηρες μισθοφόρους που προσχώρησαν στον στρατό του.[1698]

Εάν κρίνουμε από το τι συνέβη αμέσως μετά την νίκη του, ο Διονύσιος υπήρξε εξαιρετικά τυχερός που ουσιαστικά διέλυσε τον εχθρικό στρατό, εν αντιθέσει με τον Ιμίλκωνα που αυτοτιμωρήθηκε. Ο Διονύσιος δεν διέθετε χρήματα για να πληρώσει τους 10.000 μισθοφόρους του και φοβόταν ανταρσία. Τελικά, όμως, κατάφερε να τους πείσει να δεχθούν ως αντάλλαγμα να εγκατασταθούν στους Λεοντίνους και να εκμεταλλευθούν την «χώρα» της πόλεως, η οποία ήταν καλή γη. Εκείνοι δέχθηκαν ευχαρίστως και έτσι ο Διονύσιος απηλλάγη από τον βραχνά της πιθανότητας να στραφούν οι μισθοφόροι εναντίον του. Πραγματοποίησε σύντομες εκστρατείες και κατέλαβε πόλεις των ντόπιων Σικελών και εγκατέστησε στην Μεσσήνη 5000 αποίκους. Επίσης, «δια προδοσίας» κατέλαβε το Κεφαλοίδιον, τον Σολόεντα (Σολούντα) και την Έννα, στην βορειοδυτική Σικελία, ενώ συνομολόγησε ειρήνη με την Ἑρβησσό. Έτσι έγινε και πάλι ο ισχυρός άνδρας της Σικελίας.

Ο Ιμίλκων, που αρχικά υπήρξε ο νικητής αυτής της εκστρατείας αλλά διέφυγε νύχτα από τις Συρακούσες για να γλυτώσει, θεώρησε τον εαυτό του τον μοναδικό ένοχο για τα χιλιάδες πτώματα που είχαν αφήσει οι Καρχηδόνιοι έξω από τις Συρακούσες και αφού δεν μπορούσε να αντέξει τις τύψεις, καταδίκασε τον εαυτό του σε θάνατο από ηθελημένη ασιτία. Η ήττα της Καρχηδόνας προξένησε επανάσταση των υποτελών της στην Βόρεια Αφρική, την οποία με μεγάλη δυσκολία κατάφερε να καταπνίξει. Οι Καρχηδόνιοι ζήτησαν μάλιστα την βοήθεια της Δήμητρας και της Κόρης (Περσεφόνης), στις οποίες έκαναν θυσίες σύμφωνα με τα ελληνικά έθιμα και όρισαν στην υπηρεσία των δύο θεών τούς πιο σπουδαίους από τους Έλληνες που ζούσαν ανάμεσά τους.[1699] Αυτό δείχνει ότι παρά τα όσα είχαν συμβεί στην Σικελία, οι Έλληνες έχαιραν μεγάλης εκτιμήσεως στην Καρχηδόνα.

Πράξη Τρίτη: Η Επέκταση στην Κάτω Ιταλία & στην Αδριατική Θάλασσα (395-383 π.Χ.)

Δέκα περίπου χρόνια μετά την πρώτη φορά που εκλήθη να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους, ο Διονύσιος είχε νικήσει τους εχθρούς των Ελλήνων Σικελών και είχε εδραιώσει την φήμη του ως ο ισχυρός τύραννος των Συρακουσών και της Σικελίας ολόκληρης. Είχε ταπεινώσει την Καρχηδόνα, είχε δώσει πάλι την ελευθερία τους στις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας, είχε υποτάξει τους ντόπιους Σικελούς, ήταν πάλι ο αναμφισβήτητος κυρίαρχος του νησιού, αν και δεν είχε τελικά καταλάβει την Επικράτεια. Η φήμη του έφθασε μέχρι την Αθήνα, η οποία μεσούντος του Κορινθιακού Πολέμου (395-

---

[1698] Δ.Σ., XIV.75.

[1699] Δ.Σ., XIV.76-78 και Justinus, XIX.2-3.

387 π.Χ.)[1700] τον τίμησε με ψήφισμα. «Ἐπαινέσαι Διονύσιον τον Σικελίας ἄρχοντα»,[1701] ψήφισαν στην βουλή οι Αθηναίοι για να κολακέψουν τον τύραννο, μήπως στο άμεσο μέλλον χρειάζονταν την βοήθειά του.

Μετά την εκδίωξη των Καρχηδονίων, ο Διονύσιος ήλεγχε θεωρητικά ολόκληρη την ελληνική Σικελία. Αυτό φυσικά ενοχλούσε πάντα το Ρήγιο, το οποίο είχε παράδοση αντιπαλότητας με τις Συρακούσες για τον έλεγχο της πόλεως και του στενού της Μεσσήνης. Το 394 π.Χ., το Ρήγιο έδωσε άσυλο σε όσους ήταν αντίθετοι με τον Διονύσιο, εγκατέστησε τους επιζήσαντες Ναξίους και Καταναίους στις Μυλές και έστειλε στρατό να πολιορκήσει την Μεσσήνη. Οι Μεσσήνιοι, όμως, μαζί με μισθοφόρους του Διονυσίου τους νίκησαν και μετά εξεστράτευσαν και κατέλαβαν τις Μυλές. Ο τύραννος έπρεπε τώρα να βάλει ένα τέλος στην επιθετικότητα του Ρηγίου, αφού πρώτα διαφύλαττε τα νώτα του κατά την εκστρατεία του στο βορειοανατολικό άκρο της Σικελίας.

Το άμεσο πρόβλημά του ήταν οι ντόπιοι Σικελοί στο Ταυρομένιον. Πολιόρκησε την πόλη με τον στρατό του, αλλά οι Σικελοί, που θεωρούσαν ότι η περιοχή ήταν προγονική γη που την είχαν καταλάβει οι Έλληνες, πολεμούσαν με λύσσα. Ο Διονύσιος τελικά εκμεταλλεύθηκε τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την πολιορκία και την σχετική αδράνεια και απροσεξία των πολιορκουμένων. Το δριμύ ψύχος και το παχύ χιόνι μιας ασέληνης και θυελλώδους νύχτας και παρά τους γκρεμούς και τα ψηλά τείχη της ακροπόλεως του έδωσαν την ευκαιρία να προσπαθήσει να μπει στην πόλη. Αλλά οι Σικελοί απώθησαν τους μαχητές του του, έπληξαν τον ίδιο στον θώρακα της πανοπλίας του και παρ' ολίγον να τον συλλάβουν ζωντανό και σκότωσαν 600 από τον στρατό του. Προφανώς δεν του έμενε άλλη επιλογή από το να εγκαταλείψει την εκστρατεία και να επιστρέψει στις Συρακούσες.[1702] Μόλις η ήττα του αυτή έγινε γνωστή, ο Ακράγας και η Μεσσήνη έδιωξαν τους υποστηρικτές του από την Πόλη και αποκήρυξαν την συμμαχία τους με τον τύραννο.[1703]

Η εξέλιξη αυτή προσέλκυσε πάλι τους Καρχηδόνιους στο νησί. Το 393 π.Χ., ο Μάγων, ο οποίος βρισκόταν ήδη στην Σικελία και προστάτευε την Επικράτεια, μάλλον παρακίνησε τον Ακράγαντα να αποστατήσει. Επίσης, η υποταγή στον Διονύσιο των βορειοδυτικών και κοντινών στους Φοίνικες πόλεων της Σικελίας πρέπει να του είχε προξενήσει μεγάλη ανησυχία. Ο Αφρικανός έκλεισε συμφωνίες με τους ντόπιους Σικελούς και επιτέθηκε με τον στρατό του στην περιοχή της Μεσσήνης. Ο Διονύσιος, που είχε έτοιμο στρατό, του επιτέθηκε, τον νίκησε και τον ανάγκασε να επιστρέψει στην Επικράτεια και τελικά στην Καρχηδόνα. Ο τύραννος δεν έχασε πλέον άλλο χρόνο. Με 100 τριήρεις επιτέθηκε στο Ρήγιο (393 π.Χ.) αλλά απέτυχε να καταλάβει την πόλη. Τελικά, έκλεισε ανακωχή για ένα έτος και επέστρεψε στις Συρακούσες.

Οι Καρχηδόνιοι, όμως, δεν επρόκειτο να εγκαταλείψουν την προσπάθεια διότι είχαν αποφασίσει πως θα πολεμούσαν στην Σικελία για τον έλεγχο του νησιού, αν και τα χρήματα που διέθεταν δεν επαρκούσαν για μεγάλης κλίμακος εκστρατεία. Εν τούτοις, είχε γίνει αντιληπτό ότι η αντιμετώπιση του Διονυσίου απαιτούσε σοβαρή στρατιωτική προετοιμασία. Αυτή την φορά οι στρατιώτες προέρχονταν από την Βόρεια Αφρική (αρχαία Λιβύη), από την Σαρδηνία και από την Ιταλία (ίσως Λίγυρες). Ο Μάγων έφθασε στην Σικε-

[1700] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 306-311.

[1701] PHI Greek Inscriptions, # PH2236, IG II² 18 = SIG, no 128 = Tod, GHI, no 108 & 2:26.

[1702] Caven, p. 127.

[1703] Δ.Σ., XIV.87-88.

λία με 80.000 στρατό και λίγα πολεμικά πλοία. Διέσχισε το νησί και έφθασε νότια της «χώρας» της σικελικής πόλεως του Αγυρίου (Agyrium, BAGROW, 47:F3, σημερ. Agira, περ. 30 χλμ. βορειοανατολικά της Enna), στις όχθες του Χρύσα ποταμού (BAGROW, 47:F3, σημερ. Dittaino), όπου και στρατοπέδευσε.

Ο Διονύσιος, με 20.000 Συρακούσιους και μισθοφόρους, έσπευσε στην περιοχή ενώ ταυτοχρόνως έστειλε πρεσβεία στον Σικελό τύραννο Άγυριν του Αγυρίου. Ο Άγυρις είχε υπό τον έλεγχό του όλες τις περί την πόλη οχυρές θέσεις αλλά και 20.000 πολίτες. Επίσης, ο τύραννος είχε συλλέξει στην ακρόπολη του Αγυρίου πολλά χρήματα από τις περιουσίες των πολιτών που είχε σκοτώσει. Όταν ο Διονύσιος προσέφερε στον Άγυριν μεγάλο τμήμα γης που συνόρευε με την «χώρα» που ήδη ήλεγχε, εκείνος έγινε πρόθυμα σύμμαχός του και έθεσε στην διάθεσή του προμήθειες για όλη του την στρατιωτική δύναμη. Η συνεργασία του τυράννου του Αγυρίου ήταν πολύτιμη διότι οι στρατιώτες του γνώριζαν πολύ καλά τον περιβάλλοντα χώρο, εκεί όπου είχε στρατοπεδεύσει ο Μάγων, και έστηναν ενέδρες στις εφοδιοπομπές του Καρχηδόνιου. Παρά την φθορά του αντίπαλου στρατού, ο Διονύσιος δεν αποφάσιζε να επιτεθεί στον Μάγωνα. Οι Συρακούσιοι του ζητούσαν να δώσει μάχη, αλλά ο τύραννος προτιμούσε την αναμονή της εξαντλήσεως του αντίπαλου στρατού. Τότε, οι πολίτες τον εγκατέλειψαν και γύρισαν στις Συρακούσες και εκείνος αναγκάσθηκε να συνομολογήσει ειρήνη με τους Καρχηδόνιους.

Η πράξη των πολιτών είναι πρωτάκουστη από πολλές πλευρές. Οι Συρακούσιοι αντέδρασαν στην απραξία του ηγέτη τους, όχι ως πολιτική πράξη εναντίον του αλλά ως διαμαρτυρία στην πολιτική αδράνειας που επέβαλε. Δεν προσπάθησαν να ανατρέψουν την τυραννία, αλλά να δείξουν την δυσαρέσκιά τους στην στρατιωτική τακτική της. Είναι αμφίβολο εάν θα αντιδρούσαν καθ' αυτόν τον τρόπο υπό την παρουσία πολύ μεγάλης και ισχυρής καρχηδονιακής στρατιωτικής και ναυτικής δυνάμεως. Δηλαδή, φαίνεται ότι έπραξαν εκ του ασφαλούς.

Ο Μάγων, εξαιτίας της συνθέσεως του στρατού του από μεγάλο αριθμό αναξιόπιστων ως προς την στρατιωτική τους πειθαρχία Λιβύων (Βορειοαφρικανών) και την έλλειψη ισχυρού ναυτικού δεν ήταν σε θέση να πολιορκήσει επιτυχώς τις Συρακούσες. Συνεπώς, επιβεβαιώθηκαν οι όροι της ειρήνης του 405 π.Χ., με την διαφορά ότι οι ντόπιοι Σικελοί, συμπεριλαμβανομένου και του Ταυρομένιου, θα ήταν πλέον υποτελείς του Διονυσίου.[1704] Όταν ο Μάγων άνοιξε πανιά για την Καρχηδόνα, ο Διονύσιος έδιωξε τους Σικελούς από το Ταυρομένιο και εγκατέστησε όσους επέλεξε από τους μισθοφόρους του.[1705] Το 392 π.Χ. επιβεβαιώθηκε ότι ούτε οι Καρχηδόνιοι μπορούσαν να καταλάβουν ολόκληρο το νησί ούτε ο Διονύσιος την δυτική Σικελία. Η καρχηδονιακή και η ελληνική Επικράτεια στο νησί παρέμειναν αδιαμφισβήτητες από την άλλη πλευρά. Επίσης, η κεντρική Σικελία συνέχισε να ελέγχεται από την Καρχηδόνα, παρά το γεγονός ότι οι ελληνικές Πόλεις διατήρησαν την αυτονομία τους. Συγχρόνως όμως παρήκμασαν. Ο Διονύσιος δεν είχε καταφέρει να επεκτείνει την εξουσία του στην Σικελία, αλλά είχε διατηρήσει τον έλεγχο του ανατολικού τμήματος και των Συρακουσών, η οποία ήταν πλέον η ισχυρότερη Πόλη της Σικελίας.

Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του Δ' αιώνα π.Χ., ο Διονύσιος είχε εξασφαλίσει την ειρήνη με τους Καρχηδόνιους, είχε υπό τον έλεγχό του τους ντόπιους Σικελούς και συνεπώς μπορούσε να επιχειρήσει πάλι μια εκστρατεία εναντίον του Ρηγίου. Το Ρήγιο δεν

[1704] Caven, pp. 128-130.

[1705] Δ.Σ., XIV.89 & XIV.95-96.

είχε καλές σχέσεις με τις Συρακούσες. Είχε παραμείνει ουδέτερο στην σύγκρουση με τους Αθηναίους και αποτελούσε έναν εν δυνάμει κίνδυνο για τον έλεγχο της Μεσσήνης και των στενών από τον Διονύσιο αλλά και για την διατήρηση της εξουσίας του στις Συρακούσες. Ήδη από το 404 π.Χ., οι εσωτερικοί αντίπαλοι του τυράννου είχαν ζητήσει την βοήθεια της νοτιοϊταλικής Πόλεως για την ανατροπή του από την εξουσία. Το 399 π.Χ., ο στρατός του Ρηγίου μαζί με εκείνον της Μεσσήνης κίνησαν για να αντιμετωπίσουν τον τύραννο, αλλά η εκστρατεία έληξε άδοξα πριν καν ακόμη αρχίσει. Αργότερα, οι Ρηγίνοι είχαν αρνηθεί συμμαχία με τον Διονύσιο όταν εκείνος ζήτησε να παντρευτεί μία από τις κοπέλες των σημαντικών οικογενειών της Πόλεως, ενώ το 394 π.Χ. παρείχαν άσυλο στους Συρακούσιους που είχαν διαφωνήσει με τον Διονύσιο και είχαν καταφύγει στην Πόλη τους. Το ίδιο έτος, οι Ρηγίνοι επιτέθηκαν στην Μεσσήνη, αλλά απεκρούσθησαν με την βοήθεια των μισθοφόρων του Διονυσίου. Στην συνέχεια, την εκστρατεία του τυράννου εναντίον τους είχαν σταματήσει οι ντόπιοι Σικελοί και τελικά η εισβολή των Καρχηδονίων.

Για τον Διονύσιο, η ασφάλεια των Συρακουσών και της Σικελίας επέβαλε όχι μόνο τον έλεγχο των στενών της Μεσσήνης αλλά και του νοτιότερου άκρου του δακτύλου της ιταλικής χερσονήσου. Συνεπώς, έπρεπε να εξουδετερώσει το εχθρικό Ρήγιο και μαζί με τους φιλικούς του Λοκρούς να δημιουργήσει μια ουδέτερη ζώνη (buffer zone, κατά την σημερινή στρατιωτική ορολογία) για την ασφάλεια των βορείων συνόρων του. Εν κατακλείδι, ο Διονύσιος είχε οικονομικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς λόγους για να επιτεθεί στο Ρήγιο.

Το 390 π.Χ., με 20.000 πεζούς, 1000 ιππείς και 120 πολεμικά πλοία άρχισε την εκστρατεία του εναντίον του Ρηγίου. Αφού αποψίλωσε και έκαψε την «χώρα» του Ρηγίου με τον στρατό του και ο στόλος του πλησίασε την ακτή από την θάλασσα, στρατοπέδευσε στην ιταλική πλευρά του πορθμού. Η ενέργεια αυτή του Διονυσίου, όμως, ενεργοποίησε την συμμαχία των Ελλήνων Ιταλιωτών (Συμπολιτεία Ιταλιωτών),[1706] δηλαδή των Πόλεων της Κάτω Ιταλίας, οι οποίες δεν ανέχονταν καμία επέμβαση στον ιταλικό γεωγραφικό δάκτυλο. Από τον Κρότωνα, όπου είχαν καταφύγει οι αντίπαλοι του Διονυσίου, απέπλευσαν 60 πολεμικά, τον πλουν προς το Ρήγιο των οποίων ανέκοψε ο Διονύσιος με 50 δικά του πλοία. Κατά την ναυμαχία, τα πλοία κατέληξαν στην ακτή, όπου καταιγίδα που έπληξε την περιοχή απέβη εις βάρος των πληρωμάτων του Διονυσίου. Η ξηρά ήταν γεμάτη Ρηγίνους, οι οποίοι σκότωσαν και αιχμαλώτισαν πολλούς από τους άνδρες του. Επάνω σε μία πεντήρη, ο τύραννος μόλις κατάφερε να ξεφύγει και να φθάσει στην Μεσσήνη, από όπου γύρισε στις Συρακούσες, μια που είχε ήδη έλθει ο χειμώνας.[1707]

Παρά μια ακόμη αποτυχία του, ο Διονύσιος προσπάθησε να εξασφαλίσει το βορειοανατολικό άκρο της περιοχής που ήλεγχε συμμαχώντας με τους Λευκανούς. Τα πολιτικο-στρατιωτικά συμφέροντά του, φυσικά, δεν τον εμπόδισαν να συμμαχήσει με «βάρβαρους», πράγμα που είχε γίνει αρκετές φορές στο παρελθόν και θα γινόταν και στο μέλλον.[1708] Σκοπός, βέβαια, της συμμαχίας, από την πλευρά του Διονυσίου ήταν να χρησιμο-

---

[1706] Δ.Α., XX.7.2 (XX.19.5). Δες και Walbank on Polybius, II.39.6, όπου εξηγείται ότι δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ιδρύθηκε η συμμαχία (Συμπολιτεία) αλλά ούτε και τις Πόλεις που την αποτελούσαν και οι οποίες δεν ήταν πάντα οι ίδιες μέσα στα χρόνια. Υποθέτουμε, όμως, ότι ίσως κατά την ίδρυσή της η συμμαχία να αποτελούνταν από τον Τάραντα και άλλες Πόλεις του νοτιοδυτικού άκρου της ιταλικής χερσονήσου. Δες λεπτομέρειες για την Συμπολιτεία των Ιταλιωτών παραπάνω.

[1707] Δ.Σ., XIV.100.

[1708] Δες συζήτηση σε Caven, pp. 133-134.

ποιηθούν οι Λευκανοί ως αντιπερισπασμός, σε περίπτωση που αποφάσιζαν οι ελληνικές Ιταλιώτικες Πόλεις να κινηθούν εναντίον του. Όμως αυτό που συνέβη, ήταν ότι εκείνος χρησιμοποιήθηκε από τους Λευκανούς ως σύμμαχος τους εναντίον των ελληνικών Πόλεων της Κάτω Ιταλίας.

Την άνοιξη του 389 π.Χ. οι Λευκανοί επιχείρησαν εναντίον των Θουρίων. Η συμμαχία (Συμπολιτεία) των Ελλήνων Ιταλιωτών όριζε ότι σε περίπτωση επιθέσεως των Λευκανών σε οποιαδήποτε ελληνική Πόλη, οι υπόλοιπες θα προσέτρεχαν αμέσως σε βοήθειά της και στην περίπτωση που οι στρατηγοί μιας Πόλεως αρνούνταν να συμμορφωθούν θα τους εκτελούσαν. Ενώ οι πολίτες των Θουρίων έστειλαν για βοήθεια, αποφάσισαν να αντιμετωπίσουν τους Λευκανούς πριν έρθει ο στρατός από τις άλλες ελληνικές Πόλεις. Με 14.000 πεζούς και 1000 ιππείς πέρασαν στην περιοχή των Λευκανών, οι οποίοι οπισθοχώρησαν και παρέσυραν τον ελληνικό στρατό μέχρι την ενέδρα που είχαν στήσει. Εκεί, με 30.000 πεζούς και 4000 ιππείς έπεσαν επάνω στους Έλληνες Ιταλιώτες, τους οποίους φρόντισαν να σκοτώσουν επίτηδες κατά χιλιάδες διότι είχαν εντολή «μηδένα ζωγρεῖν», δηλαδή να μην πάρουν αιχμαλώτους. Χίλιοι περίπου από αυτούς που σώθηκαν, έπεσαν στην θάλασσα και κολύμπησαν προς πολεμικά πλοία που θεώρησαν ότι ήταν των Ρηγίνων. Ο στόλος, όμως, ανήκε στον Διονύσιο αλλά διοικούνταν από τον αδελφό του Λεπτίνη και είχε πλεύσει εκεί μετά από έκκληση των Λευκανών. Ο Λεπτίνης έπεισε τους Λευκανούς να δεχθούν λύτρα μία μνα (περ. 0,43 κιλά ασήμι, AMCD και Πίνακας 27) για κάθε αιχμάλωτο ενώ μεσολάβησε για την συνομολόγηση ειρήνης μεταξύ Ελλήνων Ιταλιωτών και Λευκανών. Ο Λεπτίνης εξασφάλισε μεγάλη φήμη ανάμεσα στους Έλληνες Ιταλιώτες αλλά κανένα κέρδος για τον Διονύσιο, ο οποίος τον απήλλαξε από τα καθήκοντά του. Ο ναύαρχος έπεσε σε δυσμένεια, ίσως διότι διαφωνούσε με την πολιτική προσεγγίσεως των «βαρβάρων» του αδελφού του και θέλησε να σταματήσει την εξόντωση των ομοφύλων του από τους Θουρίους.[1709] Πάντως το άμεσο κέρδος του Διονυσίου ήταν η πλήρης αποδυνάμωση των Θουρίων.

Το ίδιο έτος, το καλοκαίρι του 389 π.Χ., ο Διονύσιος αποφάσισε να επιχειρήσει νέα εκστρατεία εναντίον των Ελλήνων Ιταλιωτών. Συγκέντρωσε 20.000 πεζούς, 3000 ιππείς, 40 πολεμικά[1710] και 300 μεταγωγικά με τις προμήθειες. Αγκυροβόλησε στην Μεσσήνη, αλλά έστειλε 30 πολεμικά προς την νήσο Λιπάρα να συλλάβουν 10 πλοία των Ρηγίνων, τα πληρώματα των οποίων δόθηκαν αλυσοδεμένα στους Μεσσήνιους. Στην συνέχεια, προχώρησε και πολιόρκησε την Καυλωνία (BAGROW, 46:D5, περ. 27 χλμ. νότια του Soverato), λίγο βορειότερα των Λοκρών, σείοντας τα τείχη της με τις πολιορκητικές του μηχανές. Η συμμαχία (Συμπολιτεία) των Ελλήνων Ιταλιωτών θορυβήθηκε και ανέθεσε στο Κρότωνα, που είχε τον μεγαλύτερο πληθυσμό και πολλούς Συρακούσιους εξόριστους, να αναλάβει την εκστρατεία για την αντιμετώπιση του τυράννου.

Οι Κροτωνιάτες διάλεξαν για στρατηγό του συμμαχικού στρατού τον Ἕλωριν από τις Συρακούσες. Ο Ἕλωρις υπήρξε στενός φίλος και αξιωματικός του Διονυσίου από το 404 π.Χ. και μάλιστα σε μια κρίση απόγνωσης του δευτέρου, του είχε πει να μείνει τύραν-

[1709] Δ.Σ., XIV.101-102 και Caven, p. 135.

[1710] Ο Caven, p. 136, πιστεύει ότι τα 40 πολεμικά ήταν οι ενισχύσεις του στόλου που διοικούσε ο Λεπτίνης προηγουμένως και συνεπώς το σύνολο των πολεμικών πρέπει να ήταν 70, διότι δεν θα μπορούσε αλλιώς ο Διονύσιος να αντιμετωπίσει τα 80 (70 αναφέρονται στο Δ.Σ., XIV.107.4 και μαζί με τα 10 που συνέλαβε ο Διονύσιος = 80) πολεμικά των Ρηγίνων.

νος μέχρι το τέλος της ζωής του.[1711] Το 394 π.Χ., όμως, βρίσκουμε τον Έλωριν επικεφαλής στρατού από το Ρήγιο να πολιορκεί την Μεσσήνη που υπερασπίζονταν μισθοφόροι του Διονυσίου.[1712] Συνεπώς, ήταν ένας από αυτούς που είχε αναγκάσει ο τύραννος σε εξορία. Το 393 π.Χ., όταν ο Διονύσιος πολιόρκησε το Ρήγιο, ο Έλωρις με την εφευρετική στρατηγική του έσωσε την πόλη και ανάγκασε τον πρώην φίλο του να γυρίσει άπρακτος στις Συρακούσες.[1713] Είχε αποδεδειγμένο θάρρος με αποφασιστικότητα («τόλμαν») και μίσος εναντίον του Διονυσίου και, συνεπώς, ήταν η καλύτερη επιλογή για να τεθεί επικεφαλής στρατού εναντίον του εχθρού της συμμαχίας.

Με 25.000 πεζούς και 2000 ιππείς ο Έλωρις κίνησε για να απαλλάξει την Καυλωνία από την πολιορκία και να νικήσει τους Συρακούσιους. Αφού διήνυσε το μεγαλύτερο μέρος της αποστάσεως, στρατοπέδευσε στις όχθες του Ελέπορου ποταμού (σημερ. Galliporo,[1714] 17 χλμ. βόρεια του σημερινού αρχαιολογικού χώρου της Καυλωνίας και 10 χλμ. νότια της σημερ. Soverato). Ο Διονύσιος έμαθε για την άφιξη του στρατού και έσπευσε να τον συναντήσει. Αλλά εν τω μεταξύ, προπορευόμενος του στρατού του με προφυλακή 500 ανδρών, ο Έλωρις βρέθηκε να έχει απέναντί του ολόκληρο τον εχθρικό στρατό. Η μάχη ήταν άνιση και παρά το γεγονός ότι ο Έλωρις έστειλε να ειδοποιήσουν τον κυρίως στρατό, εκείνος και το απόσπασμά του έπεσαν πριν έρθουν οι ενισχύσεις. Ο υπόλοιπος στρατός έφθασε και αρχικά νικούσε τον στρατό του Διονυσίου, αλλά όταν έγινε γνωστό ότι ο στρατηγός τους είχε σκοτωθεί, ο συμμαχικός στρατός τράπηκε σε φυγή. Ο Διονύσιος τους περικύκλωσε σε ένα ύψωμα και τους κάλεσε να παραδοθούν. Χωρίς νερό και τροφή, ο συμμαχικός στρατός δεν άντεξε παρά μία μόνο μέρα. Κατόπιν, 10.000 άνδρες παραδόθηκαν στον τύραννο. Σε αντίθεση με ό,τι περίμεναν ότι θα συμβεί, οι αιχμάλωτοι αφέθησαν ελεύθεροι χωρίς λύτρα.

Ας γυρίσουμε όμως λίγο πίσω στον χρόνο, για να εξετάσουμε την μάχη του Ελέπορου ποταμού. Ο Έλωρις συμπεριφέρθηκε με απόλυτη αμέλεια ή άγνοια για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να ενεργήσει ο Διονύσιος. Κατ' αρχάς, βρισκόταν σχεδόν μόνιμα στην εμπροσθοφυλακή με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αποφύγει ενέδρα ή εμπλοκή με υπέρτερο εχθρικό τμήμα, όπως και συνέβη. Είχε απομακρυνθεί αρκετά από το κυρίως σώμα του στρατού με αποτέλεσμα ο στρατός του να μην προλάβει να τον βοηθήσει. Δεν είχε στείλει αναγνωριστικές περιπόλους για την πρώτη επαφή με τον εχθρό ούτε ανιχνευτές για να τον προειδοποιήσουν. Αντιθέτως, ο Διονύσιος είχε πράξει όλα αυτά που είχε μάθει στις μέχρι τότε εκστρατείες του και γνώριζε όλες τις κινήσεις του αντιπάλου πριν επιτεθεί με τον οργανωμένο του στρατό.[1715]

Ο Διονύσιος έκλεισε ειρήνη με τις περισσότερες Πόλεις, τις άφησε αυτόνομες και ως αντάλλαγμα της μεγαλοψυχίας του δέχθηκε χρυσά στεφάνια. Σκοπός του τυράννου δεν ήταν να εξοντώσει τους Ιταλιώτες Έλληνες αλλά να τους κρατήσει μακριά από τα πράγματα στην Σικελία, ενώ έπρεπε με κάθε τρόπο να αδρανοποιήσει την επιθετικότητα του Ρηγίου εναντίον των Συρακουσών. Μετά την νίκη του, ο Διονύσιος φρόντισε να φανεί ευσπλαχνικός προς τους πολίτες των Πόλεων που είχαν συμμετάσχει στην εκστρατεία εναντίον του, για να κερδίσει την συμπάθειά τους και να τους αποδείξει ότι δεν επρόκειτο

[1711] Δ.Σ., XIV.8.5, «καλὸν ἐντάφιόν ἐστιν ἡ τυραννὶς».
[1712] Δ.Σ., XIV.87.1.
[1713] Δ.Σ., XIV.90.4-7.
[1714] Caven, p. 137.
[1715] Caven, p. 137.

να στραφεί εναντίον τους. Ο κύριος στόχος του ήταν το Ρήγιο. Οι Ρηγίνοι γνώριζαν πως δεν μπορούσαν να περιμένουν βοήθεια από πουθενά και ότι ο Διονύσιος δεν θα έδειχνε κανένα έλεος προς αυτούς, εάν καταλάμβανε την πόλη τους. Γι' αυτόν τον λόγο, του έστειλαν πρεσβεία ειρήνης. Ο τύραννος τους ζήτησε 300 τάλαντα (περ. 7700 κιλά ασήμι, AMCD), να του παραδώσουν τα 70 πολεμικά τους πλοία και 100 ομήρους. Όταν έλαβε ό,τι ζήτησε, βάδισε προς την Καυλωνία. Μετέφερε τους κατοίκους της στις Συρακούσες, τους έδωσε πολιτικά δικαιώματα και τους απήλλαξε από φόρους ή στρατιωτική θητεία («ατέλειαν») για πέντε χρόνια. Αφού ισοπέδωσε την πόλη, παρέδωσε την «χώρα» της στους Λοκρούς. Το ίδιο έπραξε αμέσως μετά (388 π.Χ.) και με τον Ιππώνιον (BAGROW, 46:D4, σημερ. Vibo Valentia)[1716] ενώ μάλλον ήρθε σε συμφωνία και με το Σκυλλήτιον,[1717] (BAGROW, 46:E4, σημερ. Roccelletta, Catanzaro), βορειοανατολικά και στην απέναντι από το Ιππώνιον ιταλική ακτή. Με αυτόν τον τρόπο, είχε δημιουργήσει την ζώνη ασφαλείας που ήθελε ανάμεσα στην Σικελία και στους Έλληνες Ιταλιώτες και είχε απομονώσει το Ρήγιο, αλλά δεν το είχε εξουδετερώσει απολύτως.

Το Ρήγιο είχε μεν αφοπλισθεί, αλλά έπρεπε και να υποταγεί τελείως για να μην αποτελέσει μελλοντικό κίνδυνο. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Διονύσιος παρέτεινε την παραμονή του στο νοτιοδυτικό άκρο του ιταλικού γεωγραφικού δακτύλου με διάφορες δικαιολογίες, προφασιζόμενος ακόμη και τον ασθενή, και ζητούσε από τους Ρηγίνους να προμηθεύουν το στράτευμά του με τροφές, τις οποίες τους υποσχέθηκε ότι θα ξεπλήρωνε όταν γύριζε στις Συρακούσες. Οι Ρηγίνοι, από την μια πλευρά δεν μπορούσαν να αρνηθούν, διότι θα το χρησιμοποιούσε αυτό ο τύραννος ως δικαιολογία για να μπει στην πόλη τους, αλλά από την άλλη άρχισαν να μην έχουν αρκετή ποσότητα τροφίμων για την δική τους διαβίωση. Τελικά, όταν η κατάσταση έφθασε στο απροχώρητο, αρνήθηκαν να δώσουν άλλα τρόφιμα στον Διονύσιο. Τότε, εκείνος επέστρεψε τους ομήρους που είχε πάρει και άρχισε την πολιορκία της πόλεως. Οι Ρηγίνοι αντιστάθηκαν σθεναρά, έκαψαν τις πολιορκητικές του μηχανές, τραυμάτισαν σοβαρά τον ίδιο με λόγχη στην κοιλιά, αλλά δεν εμπόδισαν την συνέχιση της πολιορκίας για έντεκα μήνες. Ο σίτος ήταν ανύπαρκτος, τα άλογα και τα άλλα υποζύγια τα έφαγαν, ήπιαν το ζουμί από βρασμένα δέρματα και τέλος σαν να ήταν ζώα έφαγαν τα χορτάρια που φύτρωναν στην άκρη του τείχους και τις ζωοτροφές. Τελικά, παραδόθηκαν. Όταν ο στρατός των Συρακουσίων μπήκε στην πόλη, βρήκε σωρούς νεκρών που είχαν πεθάνει από ασιτία αλλά και ζωντανούς που έμοιαζαν με νεκρούς από την έλλειψη τροφής. Ο επικεφαλής της άμυνας της πόλεως, στρατηγός Φύτων, βασανίσθηκε, εξευτελίσθηκε και τελικά τιμωρήθηκε με πνιγμό στην θάλασσα μαζί με την οικογένειά του. Ο Διονύσιος έστειλε 6000 αιχμαλώτους[1718] στις Συρακούσες με την εντολή να πουληθούν ως σκλάβοι, εάν δεν είχαν μία μνα (περ. 0,43 κιλά ασήμι, AMCD και πίνακας 27) να δώσουν για λύτρα.[1719] Μετά την κατάληψη του Ρηγίου, ο τύραννος ήλεγχε πλέον απολύτως την περιοχή και τις Πόλεις της νοτιοδυτικής Ιταλίας, από την νοητή γραμμή Ιππώνιο-Σκυλλήτιο και νοτιώτερα.

Η διατήρηση της τυραννίας του Διονυσίου εξαρτιόταν από την ευημερία των πολιτών στις Συρακούσες. Η μακρόχρονη ευμάρεια μιας ελληνικής Πόλεως μπορούσε να προ-

[1716] Δ.Σ., XIV.103-107.

[1717] Στράβων, VI.1.10 (C.261)

[1718] Ο Caven, p. 145 θεωρεί ότι ο αριθμός είναι πολύ μικρός και παρά τους θανάτους είναι πιθανό τα γυναικόπαιδα να είχαν διαφύγει κατά την διάρκεια του χειμώνα.

[1719] Δ.Σ., XIV.108-112.

έλθει μόνο από το εμπόριο και την ανάπτυξή του. Ο Διονύσιος γνώριζε πως το εμπόριο της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου ήταν στα χέρια των Καρχηδονίων, ενώ του Τυρρηνικού Πελάγους υπό τον έλεγχο των Ετρούσκων. Έχοντας εξασφαλίσει τον έλεγχο του στενού της Μεσσήνης μπορούσε να δοκιμάσει εμπορικές εγκαταστάσεις στην Αδριατική Θάλασσα με σκοπό το ανταλλακτικό εμπόριο.[1720] Οι Έλληνες είχαν πλησιάσει και στις δύο πλευρές της Αδριατικής,[1721] με σημαντικότερη εγκατάσταση στην Σπίνα (κεφ. 1). Ίσως ο Διονύσιος σκεφτόταν εμπόριο με τους Κέλτες,[1722] στην βορειοδυτική πλευρά της θάλασσας, για να φέρει ασήμι, κασσίτερο, ξυλεία, άλογα και μισθοφόρους, αλλά και εμπόριο με τους Ιλλυριούς στην ανατολική Αδριατική.

Λίγα χρόνια πριν το 385 π.Χ. και πιθανότατα αμέσως μετά την πτώση του Ιππωνίου (388 π.Χ.), ο Διονύσιος είχε ιδρύσει την πόλη Λίσσον[1723] (Lissus, BAGROW, 49:B2, σημερ. Lezhë, Αλβανία) στην Ιλλυρία, την οποία χρησιμοποιούσε ως βάση για... (ἐκ ταύτης οὖν ὁρμώμενος...). Το κενό στο κείμενο του Διόδωρου Σικελιώτη μας αφήνει στο σκοτάδι για τις πραγματικές προθέσεις αλλά ίσως και πράξεις του Διονυσίου. Η Λίσσος βρισκόταν βορειότερα της Επιδάμνου (κερκυραϊκή και κορινθιακή αποικία του 627 ή 625 π.Χ.). Η αποικία αυτή, όπως και η Επίδαμνος, είχαν σκοπό να εκμεταλλευθούν εμπορικά την ύπαρξη ορυχείων, ιδίως ασημιού, αλλά και τους εμπορικούς δρόμους μέχρι τον Δούναβη. Είναι πιθανό από εκεί να ξεκίνησε η αποστολή ευρέσεως λιμανιών αλλά και εγκαταστάσεως των Συρακουσίων[1724] στο νησί Ίσσα[1725] (BAGROW, 20:D6, σημερ. Lissa στα ιταλικά ή Vis στα κροατικά) που βρίσκεται κοντά στις Δαλματικές Ακτές της Κροατίας, στην βορειοανατολική Αδριατική, όπου ο Διονύσιος εγκατέστησε και έπαρχο. Το 385 π.Χ., βοήθησε Πάριους να ιδρύσουν αποικία στην κοντινή νήσο Φάρον[1726] (Pharus,

[1720] Για μια πλήρη ανάλυση του ζητήματος δες Goeffrey Woodhead, «The ῾Adriatic empire' of Dionysius I of Syracuse,» *Klio* 52 (1970): 503-512.

[1721] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 225-229.

[1722] Για τους εμπορικούς δρόμους δια των οποίων οι Κέλτες έφερναν κασσίτερο στις ελληνικές Πόλεις δες HACW, p. 29.

[1723] Η Λίσσος ιδρύθηκε σε πλαγιά βουνού και κοντά σε ποτάμι, όπου υπήρχε ήδη εγκατάσταση Ιλλυριών. Το τείχος του Δ' αιώνα π.Χ. περικλείει την ακρόπολη και συνολική έκταση 23.000 τ.μ., ενώ του Γ' και του Β' αιώνα π.Χ. 0,22 τ.χλμ. Διατειχίσματα ίσως όριζαν χώρους διαφορετικών δραστηριοτήτων, ενώ στο ποτάμι ήταν το λιμάνι της πόλεως. Δες Hansen & Nielsen, no 82, «Lissos», pp. 332-333.

[1724] Ψευδο-Σκύμνος, 413-414. Δες και Evans in Freeman, 4:220-229.

[1725] Ίσσα ονομαζόταν και το νησί (140 τ.χλμ.) και η Πόλις (Ψευδο-Σκύλαξ, 23). Δεν πρέπει να συγχέουμε την Λίσσον με την Ίσσαν στην διήγηση του Διόδωρου Σικελιώτη (πρβλ. Stylianou on Diodorus, XV.13.4-5), διότι πρέπει να είναι άλλη η «Λίσσον» (Δ.Σ., XV.13.4) και άλλη η «Λίσσω» (Δ.Σ., XV.14.2). Οι Έλληνες είχαν φθάσει στην Ίσσαν πριν από τον Διονύσιο, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η Ίσσα αποτέλεσε ναυτική βάση του Διονυσίου. Στην αρχή του Γ' αιώνα π.Χ. οι αποφάσεις λαμβάνονταν από τον δήμο ενώ υπάρχει αναφορά σε επώνυμο άρχοντα («ιερομνάμονος»), όπως φαίνεται από επιγραφή (SIG, no 141, η χρονολόγηση έχει αναθεωρηθεί στο 300-250 π.Χ., αν και η αρχική, περί το 385 π.Χ., δεν μπορεί να αποκλεισθεί). Το τείχος του Δ' αιώνα π.Χ. περιέκλειε έκταση 100.000 τ.μ. και στην πόλη υπάρχουν ίχνη κατοικιών σε ορθογώνια πολεοδομική διάταξη. Δες Hansen & Nielsen, no 81, «Issa», pp. 331-332. Για νομίσματα δες GCTV, no 1919, no 1920, no 1921, 1:188.

[1726] Φάρος ονομαζόταν και η Πόλις και το νησί (Ψευδο-Σκύλαξ, 23). Ήταν κυρίως αποικία των Παρίων, πιθανότατα επί ελληνικής προ-αποικιακής εγκαταστάσεως. Οι άποικοι πολέμησαν με τους ντόπιους Ιλλυριούς και τους νίκησαν με στρατιωτική βοήθεια από τον Διονύσιο (Δ.Σ., XV.14.1-2). Το μέγεθος της πόλεως δεν ήταν μεγαλύτερο από 60.000 τ.μ. και υπάρχουν ίχνη τειχίσεως ενώ στην «χώρα» υπάρχουν ενδείξεις διανομής γης (αγροτεμάχια με διαστάσεις 1000 επί 200 μ.). Δες Hansen & Nielsen, no 84, «Pharus», pp. 333-334. Για νομίσματα δες GCTV, no 1922, no 1923, no 1924, no 1925, 1:188-189.

BAGROW, 20:D6, σημερ. Hvar της Κροατίας). Κατόπιν, πρέπει να εποικίστηκε το νησί Μέλαινα Κέρκυρα[1727] (ή Κόρκυρα, BAGROW, 20:D7, Korkyra Melaina η Πόλις και Corcyra Nigra το νησί, σημερ. Korčula της Κροατίας), απέναντι από την Ίσσα. Η αποίκηση ίσως έγινε περί το 385 π.Χ.[1728]

Παρά την ίδρυση αποικιών για εμπορικούς σκοπούς, δεν πρέπει να αποκλείεται και σχέδιο του Διονυσίου να επιτεθεί στους Δελφούς δια μέσου της Ηπείρου για να οικειοποιηθεί στο απώτερο μέλλον τους θησαυρούς του Μαντείου, θεωρία που δικαιολογεί την συμμαχία του με τους Ιλλυριούς. Εκτός εάν η άποψη αυτή εντάσσεται στην αντι-τυραννική προπαγάνδα των αρχαίων ιστοριογράφων εναντίον του Διονυσίου. Πάντως, εφαρμόζοντας ένα από τα άμεσα σχέδιά του, βοήθησε στρατιωτικά τους Ιλλυριούς εναντίον των Μολοσσών της Ηπείρου, με σκοπό να ενθρονίσει κάποιον Αλκέτα Μολοσσό και να θέσει πόδι στην περιοχή, αλλά η όλη επιχείρηση απέτυχε. Πρέπει να ήθελε υπό τον έλεγχό του το στενό του Οτράντο (Otranto), ανάμεσα στην Κέρκυρα (ή στην σημερ. Αλβανία) και στην Ιταλία, για να διευθύνει το εμπόριο στην Αδριατική Θάλασσα.

Υπάρχουν ενδείξεις ότι ιδρύθηκαν ή επανιδρύθηκαν αποικίες και στην δυτική ακτή της Αδριατικής, όπως η Αγκών[1729] (Αγκώνα ή Ancona, BAGROW, 42:F1, σημερ. Ancona), η οποία μάλλον ιδρύθηκε από τον Διονύσιο περί το 387 π.Χ., αλλά τελικά φιλοξένησε και αυτούς που εκείνος κατεδίωξε, όπως τον Φίλιστο. Η Αδρία ή Ατρία[1730] (ή Hatria, BAGROW, 40:C2, σημερ. Adria, 40 χλμ. βορειοανατολικά της Ferara), που επανιδρύθηκε από τον Διονύσιο, μάλλον χρησιμοποιούνταν ως εμπορικός σταθμός από όπου έπαιρνε τους επιβήτορες για να εκθρέψει τα άλογα που έστελνε να συμμετάσχουν στους Ολυμπιακούς αγώνες στην Ελλάδα.[1731] Ο Διονύσιος διαφύλαξε τις αποικίες του στην δυτι-

---

[1727] Δεν είναι διευκρινισμένο εάν η Μέλαινα Κέρκυρα ήταν αποικία των Κνιδίων (Κνίδος, στην Μικρά Ασία, Cnidus, BAGROW, 61:E4), όπως αναφέρουν ορισμένες πηγές [Ψευδο-Σκύμνος, 428 και Στράβων, VII.5.5 (C315) και Plinius, III.152], ή των Συρακουσίων αποίκων από την Ίσσαν (SIG, no 141). Είναι πιθανό να ιδρύθηκε μια αποικία από τους Κνιδίους τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά την εγκατάλειψή της, το νησί να εποικίστηκε πάλι από τους Συρακούσιους. Κατά την αποίκηση έγινε διανομή γαιών με συγκεκριμένους όρους (SIG, no 141). Δες Hansen & Nielsen, no 83, «Melaina Korkyra», p. 333.

[1728] SIG, no 141. Για το ζήτημα της χρονολογήσεως δες Stylianou on Diodorus, XV.13.4-5 και Hansen & Nielsen, p. 333.

[1729] Η Αγκών [Στράβων, V.4.2 (C241) και Plinius, III.111 και Iuvenalis, *Satura*, IV.40] υπήρξε εμπορικός σταθμός και όχι κανονική αποικία. Εν τούτοις, υπήρχε ακρόπολη που την περιέκλειε τείχος του Δ' αιώνα π.Χ. Η κατοίκηση ανάγεται στην Ρωμαϊκή Εποχή αλλά υπάρχουν σποραδικά ελληνικά (αττικά) όστρακα του ΣΤ' και Ε' αιώνα π.Χ. Ο ελληνικός ναός στην ακρόπολη που μάλλον ανήκε στην Αφροδίτη έχει χρονολογηθεί στον Δ' αιώνα π.Χ. Δες Hansen & Nielsen, no 76, «Ankon», pp. 327-328. Για νομίσματα δες GCTV, no 532, 1:58.

[1730] Η Αδρία πιθανόν να ιδρύθηκε στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. από την Αίγινα [Στράβων, VIII.6.16 (C376) & V.2.10 (C227)] αλλά επανιδρύθηκε κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. από τον Διονύσιο (Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH 115, Fr. 128. Δες και Justinus, XX.1). Ορισμένοι ιστοριογράφοι την θεωρούσαν ετρουσκική πόλη (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Κάμιλλος», XVI και Plinius, III.120 και Livius, V.33.8). Η πόλη βρισκόταν στις όχθες παραποτάμου του Πάδου. Έχουν βρεθεί αττικά όστρακα που χρονολογούνται από τον ΣΤ' μέχρι τον Δ' αιώνα π.Χ. και απομεινάρια από ξύλινες κατασκευές οικιών. Δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ίχνη οικοδομών της εποχής του Διονυσίου (385 π.Χ.) ενώ γνωρίζουμε ότι στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. οι Κέλτες έφθασαν στην περιοχή. Υπάρχουν ενδείξεις για ελληνικό ιερό του Απόλλωνα, αν και τα νεκροταφεία είναι ρωμαϊκά. Την εποχή του Διονυσίου, όλα δείχνουν ότι επρόκειτο για ελληνικό εμπορικό σταθμό και μόνο. Δες Hansen & Nielsen, no 75, «Adria», pp. 326-327. Για νομίσματα δες GCTV, no 533, no 534, 1:58.

[1731] Στράβων, V.1.4 (C212) και Δ.Σ., XIV.109.

κή Αδριατική, όταν σύναψε συμμαχία με τους Κέλτες ή Γαλάτες που είχαν εισβάλει στην Ιταλία και είχαν φθάσει μέχρι την Ρώμη. Με αυτόν τον τρόπο, κράτησε μακριά τους Ετρούσκους από τους ελληνικούς εμπορικούς σταθμούς, αλλά άφησε και τους εισβολείς να καταλάβουν νέες γαίες ανενόχλητοι.[1732]

Πράξη Τέταρτη: Διονύσιος, Έλληνες Ιταλιώτες και Καρχηδόνιοι (383-375 π.Χ.)

Η ειρήνη που είχε επικρατήσει ανάμεσα στους Καρχηδόνιους και στον Διονύσιο από το 395 π.Χ. δεν ήταν παρά ένα διάλειμμα μέχρι την επόμενη σύγκρουση. Ο τύραννος είχε επεκτείνει την κυριαρχία του στην Κάτω Ιταλία υποτάσσοντας ελληνικές Πόλεις, αλλά εκ των πραγμάτων είχε δημιουργήσει και εχθρούς ανάμεσα στις Πόλεις της συμμαχίας (Συμπολιτείας) των Ελλήνων Ιταλιωτών. Όμως, είχε πλέον εξασφαλίσει τα βόρεια «σύνορα» του νησιού και μπορούσε τώρα να ολοκληρώσει την κατάκτηση της Σικελίας με την κατάληψη της καρχηδονιακής Επικράτειας. Για την επίτευξη του σκοπού του χρειαζόταν πολλούς μισθοφόρους και πολλά χρήματα, τα οποία αποφάσισε να τα υφαρπάσει από τους Ετρούσκους. Οι Ετρούσκοι ήταν εμπορικοί σύμμαχοι της Καρχηδόνας αλλά οι Έλληνες τους θεωρούσαν πειρατές, ίσως διότι οι τελευταίοι εμποδίζονταν όταν επιχειρούσαν να εισαγάγουν τα εμπορεύματά τους απευθείας στις δυτικές ακτές της Ιταλίας.[1733] Το 474 π.Χ., ο Ιέρων των Συρακουσών μαζί με τους Κυμαίους είχαν καταναυμαχήσει τον ετρουσκικό στόλο και οι Έλληνες της Σικελίας συνέχιζαν να έχουν εχθρικές σχέσεις με τους Ετρούσκους του Δ' αιώνα π.Χ.

Στο στόχαστρο του Διονυσίου μπήκε το σημαντικό λιμάνι των Πύργων (Pyrgi, BAGROW, 44:A1, σημερ. Santa Severa) που ανήκε στην ετρουσκική Καίρε (Caere ή Άγυλλα των Ελλήνων, BAGROW, 43:A1, σημερινό Τσερβέτερι/Cerveteri) και τα πλούσια αναθήματα στην θεά Ούνι/Αστάρτη/Ιούνο/Λευκοθέα (Uni/Astarte/Juno), τα οποία πρέπει να είχαν γίνει θρύλος στις Συρακούσες. Ο Διονύσιος έπλευσε με στόλο 60 τριήρων και σύνολο 100 πλοίων προς τους Πύργους.[1734] Έφθασε την νύχτα, επιτέθηκε την αυγή, αιφνιδίασε τους κατοίκους, τους νίκησε, αιχμαλώτισε πολλούς και γύρισε στις Συρακούσες με 1000 τάλαντα και λάφυρα αξίας 500 ταλάντων, σύνολο 1500 τάλαντα (περ. 38.000 κιλά ασήμι, AMCD).

Αφού διέθετε πλέον τον πλούτο που χρειαζόταν για μια νέα εκστρατεία, ήρθε σε συνεννόηση με τον Σελινούντα, τον Ακράγαντα, την Γέλα, την Καμάρινα, και την Ιμέρα,[1735] που ήταν υποτελείς των Καρχηδονίων, και συνήψε μαζί τους συμμαχία. Ενώ οι Καρχηδόνιοι προσπαθούσαν να διαπραγματευθούν με τον Διονύσιο, κάποιες Πόλεις της συμμαχίας (Συμπολιτείας) των Ελλήνων Ιταλιωτών της Κάτω Ιταλίας προσπάθησαν να αντισταθούν στην επεκτατική πολιτική του και ανάγκασαν τον τύραννο να τους επιτεθεί. Από το κουβάρι των μικρών αναφορών στα έργα των αρχαίων ιστοριογράφων[1736]

[1732] Δ.Σ., XV.13 και Justinus, XX.5 και πρβλ. Caven, pp. 148-153 (με διαφωνία μας σε ορισμένα σημεία, όπως διαφαίνεται από την αφήγησή μας).

[1733] Caven, p. 190 και Harden, pp. 154-155.

[1734] Δ.Σ., XV.14.3 και Αριστοτέλης, *Οικονομικών*, 1349b (II.2) και Πολύαινος, V.2.21. Ο Θουκυδίδης (II.56) αναφέρει ότι στόλος 100 πλοίων μπορούσε να μεταφέρει 4000 οπλίτες και 300 ιππείς. Υπολογίζεται ότι την ίδια περίπου δύναμη μπορεί να είχε και ο Διονύσιος (Caven, p. 191).

[1735] Caven, p. 192.

[1736] Πρβλ Caven, p. 193 με διαφωνία μας για το θέμα του εγκάρσιου τείχους του Διονυσίου στην γραμμή Ιππώνιο-Σκυλλήτιο, για το οποίο δεν βλέπουμε την σημασία που του αποδίδεται να αντανακλάται στους αρχαίους ιστοριογράφους.

συμπεραίνουμε ότι είναι πιθανό να είχαν επαναστατήσει οι Λοκροί, τους οποίους ο Διονύσιος ανακατέλαβε εύκολα. Κατόπιν, προχώρησε προς τον Κρότωνα, ο οποίος ήταν το στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο των Ελλήνων Ιταλιωτών εναντίον του Διονυσίου. Παρότι η πόλη αντιστάθηκε σθεναρά, πρέπει τελικά να έπεσε.[1737] Τότε, ο Διονύσιος αποφάσισε να πλεύσει πιο βόρεια, στους Θουρίους, αλλά ο βόρειος άνεμος κατέστρεψε τον στόλο του από 300 πλοία, γεμάτα με 20.000 οπλίτες.[1738]

Όλα αυτά τα γεγονότα έδωσαν το τελικό έναυσμα στους Καρχηδόνιους για να επέμβουν στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία το 383 π.Χ.[1739] Έστειλαν ναυτική μοίρα και αφού αφαίρεσαν το Ιππώνιον από την δικαιοδοσία του Διονυσίου, το παρέδωσαν πάλι στους πολίτες του. Κατόπιν, οι Καρχηδόνιοι προσπάθησαν να συμπράξουν με Έλληνες Ιταλιώτες εναντίον του Διονυσίου. Η προσπάθεια όμως αυτή δεν είχε άμεση συνέχεια, διότι εξαιτίας «λοιμικής νόσου» (κάποιας αρρώστιας) που έπεσε το 379 π.Χ. στην Καρχηδόνα, πέθαναν πολλοί πολίτες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα εξέγερση των Λίβυων γειτόνων τους και των Σαρδηνίων, στο νησί των οποίων βρισκόταν ο σιτοβολώνας της Καρχηδόνας, εναντίον τους. Το γεγονός αυτό δημιούργησε μεγάλο πανικό ανάμεσα στους πολίτες, σε σημείο που πολλοί άνδρες έπαιρναν τα όπλα τους και έτρεχαν να υπερασπισθούν την πόλη νομίζοντας ότι γινόταν εισβολή. Σε αυτές τις ώρες της αλλοφροσύνης, άνδρες οπλισμένοι τραυματίζονταν ή σκοτώνονταν μεταξύ τους. Τελικά, το 378 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι κατάφεραν να υποτάξουν πάλι τους Λίβυους και να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την Σαρδηνία.

Το επόμενο έτος, το 377 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι μπορούσαν ανενόχλητοι πια να μεταφέρουν τον στρατό τους στην Σικελία. Ναύαρχος ήταν ο Μάγων, σουφέτης εκείνης της χρονιάς. Μόλις το γεγονός αυτό έγινε γνωστό, ο Διονύσιος επέστρεψε αμέσως στην Σικελία και κινήθηκε γρήγορα για να συναντήσει τους Καρχηδόνιους. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στα Κάβαλα, σε μια τοποθεσία που βρισκόταν λίγο μακρά από την ακτή («άνυδρον» μέρος),[1740] αλλά δεν έχει ακόμη ταυτοποιηθεί. Ο Διονύσιος επέτυχε εντυπωσιακή νίκη, αφού σκότωσε 10.000 και αιχμαλώτισε 5000 από τον αντίπαλο στρατό ενώ στο πεδίο της μάχης σκοτώθηκε και ο Μάγων. Πρέπει, όμως, και οι δικές του απώλειες να ήταν επίσης σημαντικές.

Κατά τις διαπραγματεύσεις για ειρήνη, ο Διονύσιος ζήτησε να του παραδώσουν ολόκληρη την Σικελία και να του πληρώσουν αποζημίωση για το κόστος του πολέμου. Οι Καρχηδόνιοι διεμήνυσαν αρχικά ότι δεν θα είχαν αντίρρηση να δεχθούν τους όρους, αλλά έπρεπε την τελική απόφαση να την λάβει η επίσημη αρχή τους, δηλαδή ο αντικαταστάτης του σκοτωμένου ναυάρχου (ο γιος του, ο Ιμίλκων), και συνεπώς ζητούσαν ανακωχή για λίγες ημέρες. Ο Διονύσιος δέχθηκε την πρόταση και περίμενε. Φαίνεται όμως ότι εν τω μεταξύ οι Καρχηδόνιοι κατάφεραν να πλησιάσουν κοντύτερα στην ακτή, όπου ήταν τα πλοία τους, να ανασυνταχθούν και να ετοιμασθούν για νέα μάχη.[1741]

[1737] Livius, XXIV.3.

[1738] Caven, p. 193.

[1739] Για τις περιληπτικές πληροφορίες του Διόδωρου Σικελιώτη και τα ιστορικά ζητήματα που εγείρουν σχετικά με αυτόν τον πόλεμο, δες Caven, ch.10.

[1740] Πολύαινος, VI.16.1. Υπολογίζουμε ότι η θέση πρέπει να ήταν στην ορεινή περιοχή βόρεια της Sciacca (Terme Selinunte), 45 χλμ. δυτικά του Ακράγαντα.

[1741] Σε αυτή την ελληνο-καρχηδονιακή σύγκρουση δεν θα ακολουθήσουμε την αχαλίνωτη φαντασία του Caven, pp. 197-199, ο οποίος κάνει μακρινές υποθέσεις επάνω στο σύντομο κείμενο του Διόδωρου Σικελιώτη.

Η σύγκρουση διεξήχθη κοντά στο λόφο Κρόνιον[1742] [BAGROW, 47:C3, πιθανόν κοντύτερα στην ακτή, στην περιοχή της Sciacca (Terme Selinunte), 45 χλμ. δυτικά του Ακράγαντα]. Στην μάχη εκ παρατάξεως με ισχυρές δυνάμεις και από τις δύο πλευρές, όπου ίσως οι Καρχηδόνιοι χρησιμοποίησαν και εφεδρείες από τα πλοία τους, όλα κρίθηκαν όταν έπεσε ο Λεπτίνης. Οι Καρχηδόνιοι πίεσαν πολύ το πλευρό εκείνο της παρατάξεως του αντίπαλου στρατού, το οποίο τράπηκε σε φυγή και παρέσυρε μαζί του και το επίλεκτο τμήμα το οποίο διοικούσε ο Διονύσιος. Οι Καρχηδόνιοι τους κυνήγησαν και σκότωσαν πάρα πολλούς, διότι δεν έπαιρναν αιχμαλώτους, με αποτέλεσμα μέχρι να έρθει η νύχτα να πέσουν 14.000 από τον στρατό του Διονυσίου. Κατόπιν, οι Καρχηδόνιοι έπλευσαν για την Πάνορμο (Palermo).

Σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης (376/5 π.Χ.)[1743] που συνομολογήθηκε, οι Καρχηδόνιοι θα είχαν υπό την κατοχή τους τον Σελινούντα και τον Ακράγαντα και όλη την περιοχή μέχρι τον ῾Άλυκο ποταμό, ανατολικά του σημερινού Agrigento, ενώ ο τύραννος υποχρεώθηκε να επιστρέψει τους 5000 αιχμαλώτους και να πληρώσει 1000 τάλαντα σε δόσεις (περ. 25.000 κιλά ασήμι, AMCD), πιθανότατα υπό μορφήν φόρου.[1744] Είναι πολύ πιθανό, ο καρχηδονιακός έλεγχος της Σικελίας να περιλάμβανε και την Ιμέρα, πράγμα που σημαίνει ότι η Σικελία είχε χωρισθεί πλέον στα δύο κατά μήκος του νοητού άξονα Ιμέρα-Ακράγας και η δυτική ανήκε στους Καρχηδόνιους και η ανατολική στον Διονύσιο. Συνεπώς, για πρώτη φορά αναγνωριζόταν επισήμως η κυριαρχία των Καρχηδονίων επί των ελληνικών Πόλεων της δυτικής Σικελίας αλλά και η επικυριαρχία του Διονυσίου επί των ντόπιων Σικελών.

Οι Καρχηδόνιοι είχαν ήδη ξοδέψει πάρα πολλά σε ανθρώπινες ζωές και χρήμα για να διατηρήσουν το άκρο της δυτικής Σικελίας και τώρα ήταν πάρα πολύ ευχαριστημένοι διότι είχαν εξασφαλίσει μία ουδέτερη (buffer) ζώνη με ελληνικές ή σχεδόν εξελληνισμένες Πόλεις ανάμεσα στην καρχηδονιακή Επικράτεια και στους Έλληνες της ανατολικής Σικελίας. Μάλλον πίστευαν ότι επιτέλους είχαν βρει το modus vivendi, έναν τρόπο συμβιώσεως, με τον Διονύσιο και τους Έλληνες στο νησί.

Πράξη Τελευταία: Διονύσιος, Έλληνες Ιταλιώτες και Καρχηδόνιοι (375-367 π.Χ.)

Η ειρήνη του 375 π.Χ. με τους Καρχηδόνιους έδωσε την ευκαιρία στον Διονύσιο να ανασυνταχθεί, έτσι ώστε όταν του ζητήθηκε η βοήθεια από την Σπάρτη ήταν έτοιμος να συνδράμει τους συμμάχους του στην Ελλάδα. Την περίοδο 374-372 π.Χ., Αθηναίοι και Σπαρτιάτες συναγωνίζονταν στο Ιόνιο για να προσελκύσουν νησιά με το μέρος τους. Τότε, το 373 π.Χ., ο Διονύσιος ανταποκρίθηκε σε έκλυση των Σπαρτιατών για βοήθεια και έστειλε 9 ή 11 πολεμικά πλοία, αλλά χωρίς τελικά η μοίρα να παίξει κάποιον αποφασιστικό ρόλο.[1745] Λίγα χρόνια μετά, το 369 π.Χ., όταν Αθηναίοι και Σπαρτιάτες συμμάχησαν εναντίον των Βοιωτών, ο Διονύσιος έστειλε 2.000 Κέλτες και Ίβηρες μισθοφόρους για να βοηθήσουν την συμμαχία.[1746] Τα δύο περιστατικά δείχνουν ότι ο τύραννος είχε ανακάμψει μετά την τελευταία του συντριπτική ήττα από τους Καρχηδόνιους. Μάλιστα, ανταμείφθη-

---

[1742] Μπορεί να υπήρχε και πόλη με το ίδιο όνομα (Πολύαινος, V.10.5).

[1743] Για την χρονολόγηση δες Stylianou on Diodorus, XV.15.1.

[1744] Δ.Σ., XV.14.3-17 & XV.24 και Justinus, XX.5 και Αιλιανός, Π.Ι., XII.61 και Caven, pp. 200-201.

[1745] Πρβλ. Δ.Σ., XV.47 και Πολύαινος, III.9.55.

[1746] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 326.

καν ο ίδιος και οι γιοί του για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στους Αθηναίους και στους συμμάχους με ψήφισμα και χρυσό στεφάνι. Συγκεκριμένα, το 368 π.Χ.,

> [...] αποφασίζει η βουλή να επαινέσει τον Διονύσιο, τον άρχοντα της Σικελίας, και τους υιούς του Διονυσίου, Διονύσιο και Ἑρμόκριτον, διότι είναι καλοί [διάγονται ευμενώς] προς τον δήμο των Αθηναίων και τους συμμάχους [Β' Αθηναϊκή Συμμαχία] και βοηθούν στην βασίλειο ειρήνη [μάλλον αυτή του 371 π.Χ., πριν την μάχη στα Λεύκτρα], την οποίαν συνομολόγησαν οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες και οι άλλοι Έλληνες. Στον Διονύσιο να σταλεί το στεφάνι για το οποίο έχει ήδη υπάρξει ψήφισμα από τον δήμο, να στεφανωθούν και οι υιοί του Διονυσίου με χρυσό στεφάνι ο καθένας, αξίας χιλίων δραχμών,[1747] για τις γενναίες τους πράξεις και ως ένδειξη φιλίας. Θα μπορούν ο Διονύσιος και οι υιοί του και οι απόγονοί τους να ενταχθούν σε όποια φυλή, σε όποιο δήμο, και σε όποια φρατρία των Αθηναίων επιθυμούν. [...].[1748]

Με άλλα λόγια, οι Αθηναίοι έχρησαν την οικογένεια του Διονυσίου επίτιμους Αθηναίους πολίτες και τους απένειμαν διακρίσεις με σκοπό φυσικά να τους έχουν συμμάχους. Ανεξαρτήτως της καταστάσεως στην Σικελία, μόνο το γεγονός ότι ο Διονύσιος είχε σταματήσει (παρά του ότι είχε ηττηθεί) τους Καρχηδόνιους αλλά και η φήμη για τον πλούτο των Συρακουσών αποτελούσαν σημαντικά στοιχεία για να θέλουν οι Αθηναίοι να συνταυτιστούν με τον «άρχοντα» της Σικελίας. Από την πλευρά του Διονυσίου, βέβαια, δεν φαίνεται να υπήρχε συγκεκριμένο πολιτικό ή στρατιωτικό κίνητρο. Ίσως ήταν απλώς μια εκδήλωση της μεγαλομανίας του. Του άρεσε να τον τιμούν αλλά και να επιδεικνύει την ισχύ του στην Ελλάδα, χωρίς συγκεκριμένο όφελος για εκείνον.[1749]

Το 368 π.Χ., ο Διονύσιος ήταν πάλι σε θέση να προσπαθήσει άλλη μία φορά να πετάξει τους Καρχηδόνιους στην θάλασσα και να κυριαρχήσει σε ολόκληρη την Σικελία. Νόμιζε ότι ο τελευταίος λοιμός στην Καρχηδόνα και η εξέγερση των Λίβυων είχαν αποδυναμώσει τους αντιπάλους του σε τέτοιο βαθμό που δεν θα μπορούσαν να τον αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά. Αφορμή για να κηρύξει τον πόλεμο βρήκε ότι οι Φοίνικες της Επικράτειας είχαν παραβιάσει έδαφος που ανήκε σε εκείνον και άρα υπήρχε casus belli (αφορμή πολέμου) για να επιτεθεί στην δυτική Σικελία. Με 30.000 πεζούς, 3000 ιππείς, 300 τριήρεις και με προμήθειες κατέλαβε τον Σελινούντα, την Έντελλα και τον Έρυκα για να έχει δικό του λιμάνι στην βορειοδυτική Σικελία και τέλος έφθασε στο Λιλύβαιο. Εκεί, όμως, πρέπει να πληροφορήθηκε ότι καρχηδονιακός στόλος 200 τριήρων υπό τον Άννωνα είχε φθάσει στην Σικελία, ενώ εκείνος πίστευε ότι ο αντίπαλος στόλος είχε ολοσχερώς καεί μαζί με τα νεώρια. Φαίνεται ότι κάποιος με το όνομα Συνιάτης (Suniatus), ισχυρός ανήρ της Καρχηδόνας, ελληνομαθής Καρχηδόνιος ή από τους Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη, και εχθρός του Άννωνος, προσπάθησε με επιστολή γραμμένη στα ελληνικά να ειδοποιήσει τον Διονύσιο για τον ερχομό του στόλου, αλλά η επιστολή έγινε αντιληπτή και κατασχέθηκε. Συνεπώς, όταν ο Διονύσιος έφθασε στο Λιλύβαιο βρήκε ισχυρό αντίπαλο στρατό που είχε φθάσει από την Καρχηδόνα και έτσι αποφάσισε να εγκαταλείψει την πολιορκία της πόλεως. Έστειλε τμήμα του στόλου από 130 τριήρεις στο λιμάνι

[1747] Περίπου 4,3 κιλά ασήμι (δες Πίνακα 27).
[1748] PHI Greek Inscriptions, # PH2321, IG II² 103 = Tod, GHI, no 133. Δες και Caven, p. 205.
[1749] Finley, *Ancient Sicily*, p. 85.

του Έρυκα για να προσέχουν την περιοχή και να είναι η μοίρα έτοιμη για την επανάληψη των επιχειρήσεων την επόμενη χρονιά, αλλά εκεί βρήκε και συνέλαβε τα πλοία ο Άννων. Τελικά, συμφωνήθηκε ανακωχή και οι δύο στρατοί επέστρεψαν στις βάσεις τους.[1750]

Το επόμενο έτος, 367 π.Χ., οι Αθηναίοι συμμάχησαν με τον Διονύσιο (Ιστορική Πηγή 10) για να εξασφαλίσουν έναν πολύ ισχυρό φίλο στην Δύση. Όμως τα δεδομένα αυτής της συμμαχίας ανετράπησαν πολύ γρήγορα με τον θάνατο του τυράννου. Η προσέγγιση των δύο πλευρών είχε ήδη επιτευχθεί από το 393 π.Χ. με το πρώτο ψήφισμα των Αθηναίων υπέρ του Διονυσίου, είχε σμιλευθεί το 368 π.Χ. με την απονομή του χρυσού στεφανιού και είχε εδραιωθεί το 367 π.Χ. με την συνομολόγηση της συμμαχίας. Με την συμφωνία αυτή οι Αθηναίοι αναγνώριζαν την επικυριαρχία του Διονυσίου στην Σικελία, στην Κάτω Ιταλία και στην Αδριατική, πράγμα εξαιρετικά σημαντικό, διότι στο παρελθόν οι ίδιοι είχαν πολεμήσει για τα συμφέροντά τους στην Δύση. Τώρα, όμως, ήταν έτοιμοι να τον βοηθήσουν να καταπνίξει κάθε εχθρική απειλή, αλλά παράλληλα να τον κρατήσουν μακριά από την Ελλάδα, εκτός εάν τον χρειάζονταν. Η συμφωνία ευνοούσε τον Διονύσιο διότι εδραίωνε την εξουσία του στην Δύση, υπενθύμιζε στους εχθρούς του (Έλληνες και μη Έλληνες) ότι είχε ισχυρούς συμμάχους και τον δόξαζε στα μάτια του Ελληνικού Κόσμου. Από την άλλη πλευρά, οι Αθηναίοι τον κράταγαν μακριά από τις υποθέσεις τους στην κυρίως Ελλάδα, αλλά προσέβλεπαν και στην βοήθεια του, εάν αυτό κρινόταν αναγκαίο στο μέλλον. Με άλλα λόγια, Αθηναίοι και Διονύσιος χώρισαν τον Κόσμο τους, έστω και προσωρινά, σε σφαίρες επιρροής.

Το κείμενο της συμφωνίας αποκαλύπτει ότι η βουλή των Συρακουσίων μπορούσε ακόμη να αποφασίζει για πόλεμο και για ειρήνη αλλά και ότι στα μάτια της αθηναϊκής εκκλησίας οι Αθηναίοι συνυπέγραφαν συμμαχία περισσότερο με μία Πόλη παρά με έναν τύραννο. Εν τω μεταξύ, καμία πλευρά δεν ήθελε να θυμάται ότι οι Αθηναίοι το 414 π.Χ. είχαν διερευνήσει την θέση των Καρχηδονίων πριν επέμβουν στην Σικελία εναντίον των Συρακουσίων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 10
ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α’ ΣΥΡΑΚΟΥΣΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΙΩΝ (367 π.Χ.)

Αρχαίο κείμενο αποκαταστημένο σε IG II^2 105 = SIG, no 163 = Tod, GHI, no 136. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Επί άρχοντος Ναυσιγένους, κατά την έβδομη πρυτανεία του Αιαντίδος, με γραμματέα τον Μόσχο Κυδαθηναίο, την τριακοστή δεύτερη ημέρα της πρυτανείας, με ψήφισμα από τους προέδρους (του) ... ς, (υιού του) Δαΐπου από τον Μαραθώνα. Αποφάσισε ο δήμος. Ο Πάνδιος πρότεινε: καλότυχα ο δήμος των Αθηναίων να δεχθεί να επαινέσει τον Διονύσιο, τον άρχοντα της Σικελίας, ότι είναι καλός άνδρας [διάγεται ευμενώς] προς τον δήμο των Αθηναίων και τους συμμάχους [Β’ Αθηναϊκή Συμμαχία]. Αυτός και οι απόγονοί του θα είναι σύμμαχοι του δήμου των Αθηναίων για πάντα με τους εξής όρους: εάν ο οποιοσδήποτε

[1750] Δ.Σ., XV.73 και Justinus, XX.5 και Πολύαινος, V.9.

έρθει με σκοπό τον πόλεμο [επιτεθεί] στους Αθηναίους στην ξηρά ή στην θάλασσα, θα βοηθήσει ο Διονύσιος και οι απόγονοί του σε ό,τι τους ζητήσουν οι Αθηναίοι και στην ξηρά και στην θάλασσα και με όλη τους την δύναμη, όσο αυτό είναι δυνατό. Εάν ο οποιοσδήποτε έρθει με σκοπό τον πόλεμο [επιτεθεί] στον Διονύσιο ή στους απογόνους του ή σε οποιαδήποτε περιοχή είναι υπό την διοίκηση του Διονυσίου, είτε στην ξηρά είτε στην θάλασσα, θα βοηθήσουν οι Αθηναίοι σε ό,τι τους ζητηθεί και στην ξηρά και στην θάλασσα και με όλη τους την δύναμη, όσο αυτό είναι δυνατό. Δεν επιτρέπεται να στείλει όπλα [να επιτεθεί] ο Διονύσιος ή οι απόγονοί του στις περιοχές των Αθηναίων με εχθρικούς σκοπούς ούτε στην ξηρά ούτε στην θάλασσα, ούτε οι Αθηναίοι να στείλουν όπλα [να επιτεθούν] στον Διονύσιο ή στους απογόνους του ή σε οποιαδήποτε περιοχή είναι υπό την διοίκηση του Διονυσίου με εχθρικούς σκοπούς, ούτε στην ξηρά ούτε στην θάλασσα. Οι πρέσβεις που έχει στείλει ο Διονύσιος θα λάβουν τον όρκο για την συμμαχία και θα ορκισθούν και η βουλή και οι στρατηγοί και οι ίππαρχοι και οι ταξίαρχοι. Θα ορκισθούν και ο Διονύσιος και οι άρχοντες και η βουλή των Συρακουσίων και οι στρατηγοί και οι τριήραρχοι. Κάθε πλευρά θα δώσει τον καθορισμένο όρκο. Τους όρκους (προς τους Συρακούσιους) έλαβαν οι πρέσβεις των Αθηναίων που πλέουν προς Σικελία. Ο γραμματέας της βουλής θα φροντίσει ώστε να αναγραφεί αυτό το ψήφισμα σε λίθινη στήλη που θα τοποθετηθεί στην ακρόπολη. Για τα έξοδα της αναγραφής θα δώσει ο ταμίας του δήμου τριάντα δραχμές.[1751]

Είναι αμφίβολο εάν η συμμαχία επικυρώθηκε στις Συρακούσες. Μήπως όταν έφθασαν τα πλοία από την Αθήνα ο Διονύσιος είχε ήδη αρρωστήσει ή μήπως είχε κιόλας πεθάνει; Κατά την παράδοση, ο Διονύσιος κέρδισε με μία τραγωδία του πρώτη νίκη στα Λήναια, στην Αθήνα. Ένας από τους χορωδούς σκέφθηκε να φθάσει πρώτος στις Συρακούσες και να ανακοινώσει την νίκη στον τύραννο για να ανταμειφθεί. Έφυγε αμέσως για την Κόρινθο και εκεί βρήκε πλοίο που πήγαινε στις Συρακούσες. Όταν ο Διονύσιος έμαθε για την νίκη του, αντάμειψε τον χορωδό και οργάνωσε μεγάλη οινοποσία και γιορτές. Κατά την διάρκεια της οινοποσίας «εἰς ἀρρωστίαν σφοδροτέραν ἐνέπεσεν» από την μεγάλη κατανάλωση κρασιού και τελικά πέθανε, το έτος 367 π.Χ.[1752]

Ο Πλάτων, που ήρθε στην Σικελία το 388/7 π.Χ. μετά από πρόσκληση του Διονυσίου, δεν είχε καθόλου καλά λόγια να πει για τον τύραννο και την διακυβέρνησή του.[1753] Κατ' αρχάς, είχε αηδιάσει από αυτό που ονόμαζαν οι εκεί Έλληνες «βίος εὐδαίμων» (καλή ζωή), δηλαδή να μην κάνουν τίποτε άλλο από το να τρώνε και να πίνουν δύο φορές την ημέρα σε τραπέζια γεμάτα φαγητά και κρασιά.[1754] Μετά, είχε προσπαθήσει να αποδείξει στον τύραννο ότι οι όμοιοί του ήταν δειλοί. Υποστήριξε ότι οι άδικοι άνθρωποι ήταν άθλιοι, πράγμα που εξόργισε τον Διονύσιο και τον οδήγησε στο να διώξει τον φιλόσοφο από το νησί.[1755] Επίσης, ο Συρακούσιος κυνήγησε τον αδελφό του Λεπτίνη και τον ιστοριογράφο Φίλιστο. Πίστευε ότι υπήρχε συνωμοσία εναντίον του, πιθανότατα διότι και οι

[1751] Περίπου 129 γρ. ασήμι (Πίνακας 27).

[1752] Δ.Σ., XV.74.1-4.

[1753] Πλάτων, *Πολιτεία*, 577A-B (IX.4) και Nepos, X.2.

[1754] Πλάτων, *Επιστολαί*, 326B-C (VII).

[1755] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», IV-V.

δύο δέχονταν μεν την τυραννία του αλλά όχι την στρατιωτική τυραννία του, έτσι όπως είχε εξελιχθεί η διακυβέρνηση του στις Συρακούσες.[1756] Εάν ο Πλάτων ενημερώθηκε για ό,τι συνέβαινε όσο ήταν στην Πόλη χωρίς να έχει μία συνολική αντίληψη της αρχής του τυράννου, τότε δικαίως ίσως ήταν τόσο επικριτικός για τον Διονύσιο και τον τρόπο που κυβερνούσε. Τον κατηγορούσε ότι εξολόθρευε όλους τους χρήσιμους ανθρώπους γύρω του και άφηνε μόνο τους χειρότερους να τον περιστοιχίζουν.[1757]

Η τυραννία του Διονυσίου ήταν στρατιωτικής και όχι πολιτικής[1758] φύσεως, όπως για παράδειγμα η τυραννία του Πεισίστρατου στην Αθήνα. Χαρακτηριστικό είναι αυτό που έλεγε ο ίδιος, «ἀπολαύειν μάλιστα τῆς ἀρχῆς, ὅταν ταχέως ἃ βούλεται ποιῇ»,[1759] δηλαδή ότι απολαμβάνει περισσότερο την εξουσία όταν μπορεί να πράξει πολύ γρήγορα αυτά που αποφάσιζε. Ήταν άνθρωπος που λάβαινε αποφάσεις πολύ γρήγορα. Επίσης, ο Διονύσιος πίστευε ότι είχε ταλέντο στην ποίηση και στο θέατρο και έστελνε έργα του να διαγωνισθούν στην Ελλάδα,[1760] από ένα από τα οποία ίσως να προέρχεται και το ανωτέρω ρητό. Ο ίδιος δεν ενδιαφερόταν να δικαιολογήσει την τυραννία του στους άλλους Έλληνες, διότι πίστευε ότι η οικονομική ευμάρεια που θα έφερνε στις Συρακούσες και στην Σικελία θα κάλυπταν οποιεσδήποτε αντιρρήσεις για τον τρόπο διακυβερνήσεώς του. Εν τω μεταξύ, παρότι είχε την απόλυτη ευχέρεια της εκτελέσεως των στρατιωτικών του σχεδίων, οι ίδιοι οι Συρακούσιοι αποφάσιζαν για πόλεμο, ειρήνη, φόρους και δικαιοσύνη, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι μπορεί εκείνος να επηρέαζε συνήθως τις αποφάσεις τους. Εκείνοι οι ίδιοι του είχαν αναθέσει την στρατιωτική προστασία της Πόλεως και κατ’ επέκτασιν της Σικελίας ολόκληρης για την δική τους ασφάλεια.[1761] Όταν υπήρχε ανάγκη, οι Συρακούσιοι στρατεύονταν μαζικά και οι ίδιοι διότι αποσκοπούσαν στα λάφυρα, αλλά συνήθως ο Διονύσιος, εκτός από τους οπλίτες της Πόλεως, χρησιμοποιούσε κυρίως μισθοφόρους και συμμάχους. Σχετικά με τους φόρους, φαίνεται ότι ο Τύραννος ζητούσε από τους Συρακούσιους, όπως συνέβαινε και σε κάθε ελληνική Πόλη σε περίοδο κινδύνου, να συμβάλουν στα έξοδα των εκστρατειών, αλλά εκείνος χρησιμοποιούσε διάφορα τεχνάσματα για να τους αναγκάσει να δώσουν χρήματα.[1762] Παρ’ όλα αυτά, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι ο Διονύσιος παρενέβη στο νομισματοκοπείο της Πόλεως για να κόψει δικά του νομίσματα.[1763] Από την εποχή που έγινε στρατηγός για πρώτη φορά, ο Διονύσιος ακολούθησε την δική του πολιτική σωτηρίας των Συρακουσών και της Σικελίας, χωρίς να ενδιαφερθεί για τις πολιτικές επιπλοκές των πράξεών του. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ήταν για τριάντα οκτώ χρόνια ένας τύραννος ελέω δήμου, του οποίου πολλές φορές η ζωή εξαρτιόταν από μία κλωστή («saeta equina»).[1764]

[1756] Δ.Σ., XV.7.

[1757] Πλάτων, *Πολιτεία*, 567C (VIII.17). Δες και Mossé, *Οι τύραννοι στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 117-132.

[1758] Είναι έντονα προβληματική η άποψη του Finley, *Ancient Sicily*, pp. 85-87, ότι ο Διονύσιος έγινε λίγο πολύ ένας απόλυτος μονάρχης.

[1759] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Προς ηγεμόναν απαίδευτον», 6 (782C).

[1760] Δ.Σ., XIV.109. Φαίνεται ότι είχε λάβει μία πρώτη νίκη στα Λήναια (Δ.Σ., XV.74.1) και πολλές φορές ήρθε δεύτερος ή τρίτος [Τζέτζης, *Βιβλίον Ιστορικής (Chiliades)*, V.178-181]. Δες τα σωζόμενα αποσπάσματα σε TGF, fr. 1-12, pp. 793-796.

[1761] Πλάτων, *Επιστολαί*, 353A-B (VIII).

[1762] Αριστοτέλης, *Οικονομικών*, 1349a-1349b (II.2) και Πολύαινος, V.2.19.

[1763] Caven, p. 166.

[1764] Χαρακτηριστική για τους κινδύνους που περνούσε ο Διονύσιος είναι η ιστορία με τον Δαμοκλή. Κατά την παράδοση, ο Δαμοκλής, αξιωματούχος στην αυλή του Διονυσίου, κολάκευε τον τύραννο

Διονύσιος Β' ο Νεώτερος (περ. 396-343 π.Χ.) και Δίων (περ. 408-353 π.Χ.)

Ο Διονύσιος Α' ο Πρεσβύτερος (περ. 430-367 π.Χ.), τον βίο του οποίου μόλις εξιστορήσαμε παραπάνω, χρησιμοποίησε έναν απεχθή τρόπο για να αποτρέψει τον γιο του Διονύσιο Β' τον Νεώτερο (περ. 396-343 π.Χ.) να εμπλακεί στα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα των Συρακουσών και της Σικελίας: τον απομόνωσε, τον άφησε πολιτικά και κοινωνικά απαίδευτο και τον έστρεψε «στις κρασοκατανύξεις και στις γυναίκες». Με αυτή την μέθοδο δεν υπήρχε καμία πιθανότητα να στραφεί εναντίον του πατέρα του για να θέσει σε κίνδυνο την τυραννία.[1765] Το αποτέλεσμα βέβαια αυτής της παιδαγωγικής και τρόπου ζωής ήταν ένας άνδρας που δεν είχε κανένα ενδιαφέρον για τον πόλεμο και την εξουσία. Είχε όμως την φαντασίωση ότι ήταν καρπός της ενώσεως της μητέρας του Δωρίδος με τον θεό Απόλλωνα[1766] ενώ ισχυριζόταν ότι ο πατέρας του τού κληρονόμησε την «τυραννίδα», αλλά όχι την τύχη του.[1767] Παρ' όλα αυτά, ο Διονύσιος Β' κατάφερε να μείνει στην εξουσία για δέκα χρόνια, να διατηρήσει ειρήνη με τους Καρχηδόνιους, να πολεμήσει εναντίον των Λευκανών, να βοηθήσει την Σπάρτη και να αντιμετωπίσει την πειρατεία στην Αδριατική.

Το 367 π.Χ., η μεταβίβαση της εξουσίας στον Διονύσιο Β' ήταν ομαλή και παρά την ύπαρξη ανταπαιτητών εξουσίας, εκείνος κατάφερε να επικρατήσει. Ο Διονύσιος Α' υποστήριζε ότι είχε στερεώσει την αρχή του με «αδαμάντινους δεσμούς»,[1768] δηλαδή είχε βρει την ισορροπία εξουσίας ανάμεσα στην τυραννία και στον δήμο. Μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο Διονύσιος Β' ζήτησε από την εκκλησία του δήμου να υποστηρίξει τον ίδιο στην τυραννία, όπως είχε υποστηρίξει και τον πατέρα του, πράγμα που επέτυχε. Στην πραγματικότητα, βέβαια, υπήρχαν συγγενείς του που έδειχναν μεγάλο ενδιαφέρον για την εξουσία στις Συρακούσες, ιδίως επειδή εκείνος δεν έδειχνε ενδιαφέρον για πόλεμο αλλά μόνο για απολαύσεις. Πρώτα-πρώτα ο Δίων (περ. 408-353 π.Χ.), αδελφός της Αριστομάχης, μίας από τις δύο ταυτόχρονες συζύγους του Διονυσίου Α', ο οποίος ήταν ο δεύτερος πλουσιότερος Συρακούσιος (μετά τον Διονύσιο Α') και με μεγάλη επιρροή στις Συρακούσες.

λέγοντάς του πόσο ευτυχής πρέπει να είναι με όλες τις επιτυχίες του και τον πλούτο που διέθετε. Εκείνος τον προσκάλεσε να δοκιμάσει την ευτυχή ζωή και την καλή τύχη του τυράννου. Του ζήτησε, λοιπόν, να καθίσει σε χρυσό ανάκλιντρο ενώ πανέμορφα αγόρια τον περιτριγύρισαν, έτοιμα να εκτελέσουν κάθε του διαταγή. Το τραπέζι γέμισε με τα εκλεκτότερα φαγητά και την ατμόσφαιρα πλημμύρισαν τα ωραιότερα αρώματα. Ενώ ο Δαμοκλής νόμιζε ότι ήταν ο τυχερότερος άνθρωπος του κόσμου, σε μία στιγμή αντελήφθη ότι ένα σπαθί μόλις συγκρατούμενο από τρίχα αλόγου («saeta equina») κρεμόταν από την οροφή επάνω ακριβώς από τον λαιμό του (εξ ου και Δαμόκλειος σπάθη). Τότε η ευτυχία του εξαφανίσθηκε και άρχισε να παρακαλάει τον Διονύσιο να τον αφήσει να φύγει [Cicero, *Tusculanae Disputationes*, V.61-62 (XXI)].

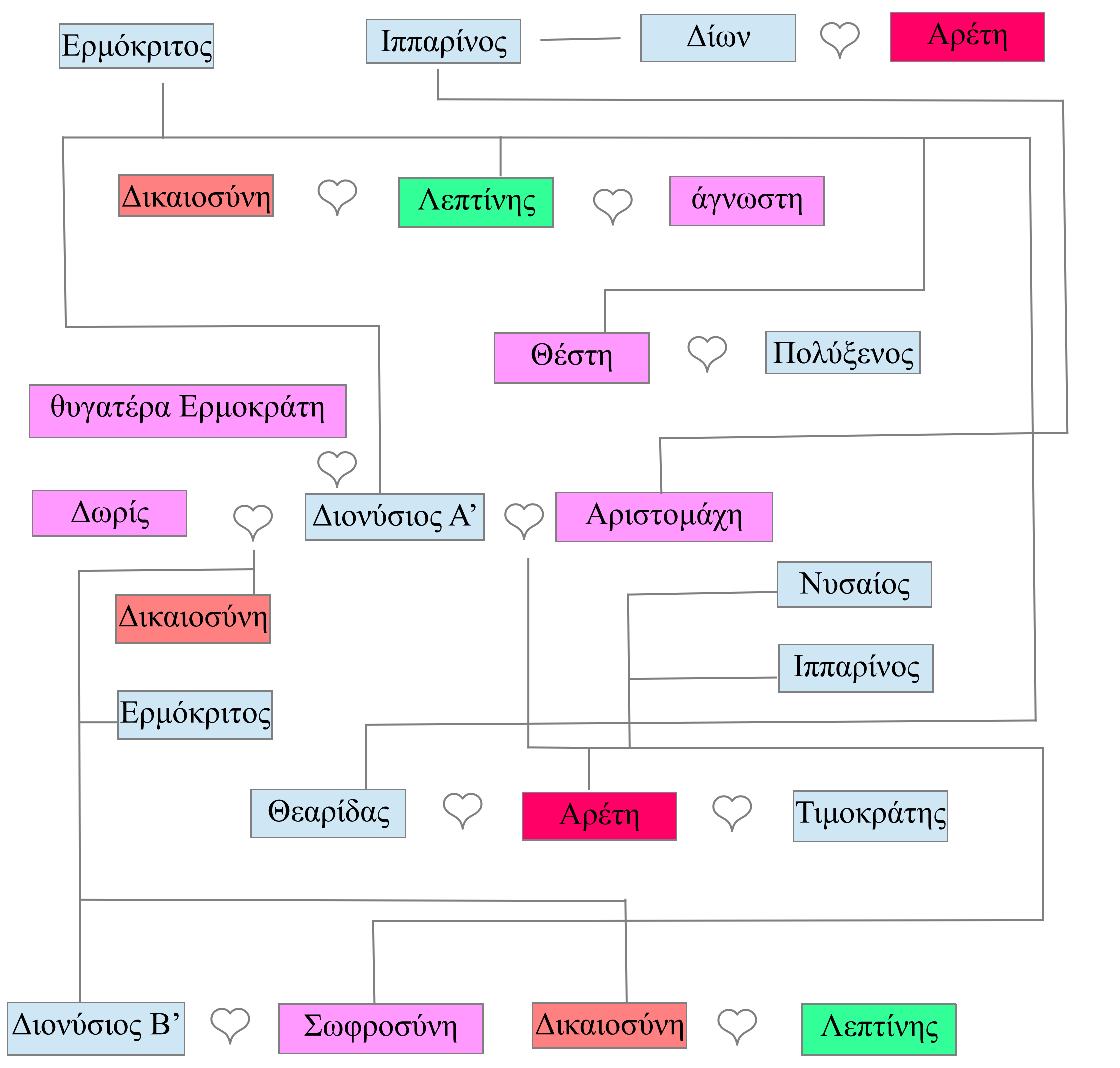
[1765] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», VII, IX.

[1766] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Περί της Αλεξάνδρου τύχης ή αρετής», 338B.

[1767] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αποφθέγματα βασιλέων και στρατηγών», Διονυσίου του Νεωτέρου, 5 (176E) και Αιλιανός, Π.Ι., XII.60.

[1768] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», X.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
ΟΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α' ΣΥΡΑΚΟΥΣΩΝ*

Ο Ερμόκριτος γέννησε τους Διονύσιο Α', Λεπτίνη, Θεαρίδα, Θέστη.
Ο Ιππαρίνος γέννησε τους Αριστομάχη, Δίωνα.
Η καρδιά στο σχεδιάγραμμα συμβολίζει γάμο.
Ο Διονύσιος Α' με την Δωρίδα γέννησαν τους Διονύσιο Β', Ερμόκριτο, Δικαιοσύνη.
Ο Διονύσιος Α' με την Αριστομάχη γέννησαν τους Αρέτη, Νυσαίο, Ιππαρίνο, Σωφροσύνη.
Η Δικαιοσύνη παντρεύθηκε το θείο της Λεπτίνη.
Ο Διονύσιος Β' νυμφεύθηκε την ετεροθαλή αδελφή του Σωφροσύνη.

* *Ίδιο όνομα σε πλαίσιο ιδίου χρώματος αναφέρεται στο ίδιο πρόσωπο.*

Ο Δίων ήταν σύμβουλος και διπλωματικός απεσταλμένος του Διονυσίου Α' και γνώριζε πολύ καλά την κατάσταση της Πόλεως των Συρακουσών.[1769] Μετά τον θάνατο του Διονυσίου Α' (Πρεσβύτερου), στο συμβούλιο για το τι έπρεπε να πράξουν σε σχέση

[1769] Nepos, X.1.

με τους Καρχηδόνιους, ανακοίνωσε πώς ήταν έτοιμος να πράξει ό,τι επιθυμούσε ο Διονύσιος Β': είτε να φροντίσει για την συνομολόγηση ειρήνης με τους Καρχηδόνιους είτε να εξοπλίσει και να συντηρεί πενήντα τριήρης για τον πόλεμο. Φαίνεται ότι τελικά ο Διονύσιος Β' ανανέωσε την ειρήνη με την Καρχηδόνα το 364 π.Χ., χωρίς να εμπλέξει τον Δίωνα. Οι αντίπαλοι του τελευταίου τον κατηγορούσαν ότι είχε μεγάλες πολιτικές φιλοδοξίες για τον εαυτό του και τα παιδιά της Αριστομάχης. Φοβούνταν ότι θα μετέτρεπε την πολιτεία στην φιλοσοφική μοναρχία του Πλάτωνος,[1770] γεγονός που θα είχε επιπτώσεις για την πολυτελή τους διαβίωση με την οποία ήταν αντίθετος ο Αθηναίος φιλόσοφος. Ο Δίων είχε υπάρξει ο φιλομαθέστερος μαθητής του Πλάτωνα, όταν εκείνος πέρασε από τις Συρακούσες το 388/7 π.Χ. Ο Δίων επιθυμούσε να φέρει τον Πλάτωνα στις Συρακούσες για να μορφώσει τον νέο τύραννο, με απώτερο σκοπό να απαλύνει την τυραννία αλλά και να διατηρήσει την επιρροή του. Οι αντίπαλοί του, όμως, προσπαθούσαν να επιτύχουν την επιστροφή από την εξορία του αντι-τυραννικού Φιλίστου, ως αντίβαρο σε αυτή την πολιτική.[1771]

Ο Φίλιστος έφθασε στις Συρακούσες από την εξορία του στην Αδρία λίγο πριν από τον Πλάτωνα, το 367/6 π.Χ. Ο Πλάτων τελικά πείσθηκε να ξαναπάει στην Σικελία σκεπτόμενος ότι με την διδασκαλία μπορούσε ίσως να πείσει τον Διονύσιο Β' να εφαρμόσει τις φιλοσοφικές του ιδέες της ιδανικής πολιτείας.[1772] Ο Δίων πίστευε ότι θα εμφυσούσε την δικαιοσύνη του νόμου στην τυραννία, αλλιώς είχε σκοπό να εγκαθιδρύσει δημοκρατία. Ο Αθηναίος φιλόσοφος είχε απορρίψει την δημοκρατία ως το ιδανικό πολίτευμα, αλλά στην προκειμένη περίπτωση θα ήταν καλύτερη από μια διεφθαρμένη αριστοκρατία. Η άφιξη και η διδασκαλία του Πλάτωνος έκαναν ξαφνικά την φιλοσοφία μόδα. Οι πολίτες έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τις νέες ιδέες και απόψεις, αν και πολλοί πίστευαν στην διατήρηση της τυραννίας. Ο Φίλιστος και οι υποστηρικτές του καθεστώτος δεν έβλεπαν με καλό μάτι την επιρροή που ασκούσε ο φιλόσοφος στον Διονύσιο Β'. Τελικά τους δόθηκε μια ευκαιρία για να αποδείξουν τις προδοτικές διαθέσεις του Δίωνος. Παραδόθηκε στον Διονύσιο Β' μια επιστολή του Δίωνος προς τους Καρχηδόνιους, στην οποία τους ζητούσε να μην προχωρήσουν στην ειρήνη με τον τύραννο, εκτός εάν ήταν και εκείνος παρών. Τελικά, ο Δίων έφυγε από τις Συρακούσες, διότι είτε συνελήφθη και δραπέτευσε είτε αυτοεξορίσθηκε στην Κόρινθο και μετά στην Αθήνα. Ο Διονύσιος Β' επέτρεψε στους συγγενείς του Δίωνος να του στείλουν χρήματα και υπηρέτες αλλά και τα έσοδα από την περιουσία του και τους υποσχέθηκε ότι αργότερα θα του επιτρέψει να επιστρέψει στην Σικελία. Εν τω μεταξύ, απομόνωσε τον Πλάτωνα στην ακρόπολη για να ακούει μόνο αυτός τις διδασκαλίες του και γενικά τον έπιασε μια φρενίτιδα να μην επιτρέψει σε κανέναν να συναναστρέφεται τον φιλόσοφο. Τελικά, όταν ξέσπασε ο πόλεμος με τους Λευκανούς επέτρεψε στον Πλάτωνα να επιστρέψει στην Αθήνα.[1773]

Το 365 π.Χ., ο Διονύσιος Β' πολέμησε τους Λευκανούς στην νοτιοδυτική Ιταλία. Ο Διονύσιος Α' είχε συνάψει συμμαχία με τους Λευκανούς και αυτός ο πόλεμος, που διήρ-

---

[1770] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 383 και Πλάτων, *Επιστολαί*, 328Α (VII)

[1771] Πλάτων, *Επιστολαί*, 327A-D (VII) και Δ.Σ., XV.74.5 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», VII-XI.

[1772] Πλάτων, *Επιστολαί*, 326A-B (VII).

[1773] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XII-XVI και Δ.Σ., XVI.6.1-4 και Nepos, X.4 και Πλάτων, *Επιστολαί*, 317A (III).

κεσε αρκετό χρόνο, είναι ανεξήγητος στις πηγές μας. Στο τέλος συνήφθη ειρήνη και ο Διονύσιος Β' ίδρυσε δύο πόλεις στην Απουλία για την ασφάλεια του διάπλου ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Ιταλία από τις επιθέσεις των πειρατών.[1774]

Με το τέλος του πολέμου, ο Διονύσιος Β' αναθέρμανε το ενδιαφέρον του για το τι έκαναν ο Δίων και ο Πλάτων στην Αθήνα. Ο Δίων είχε περιηγηθεί και είχε τιμηθεί από αρκετές ελληνικές Πόλεις της Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένης και της Σπάρτης όπου ανακηρύχθηκε πολίτης της Πόλεως, ενώ συναναστρεφόταν τον Πλάτωνα στην Ακαδημία του στην Αθήνα. Ο τύραννος αποφάσισε πως ήθελε πάλι τον φιλόσοφο κοντά του, διότι πίστευε ότι δεν είχε ωφεληθεί όσο χρειαζόταν από την διδασκαλία του. Μήνυσε στον Πλάτωνα ότι τον προσκαλούσε να έρθει πάλι στην Σικελία ενώ απαγόρευσε την αποστολή άλλων χρημάτων στον Δίωνα. Για να εκβιάσει τον πρώτο, του έγραψε ότι θα έδειχνε επιείκεια στον δεύτερο μόνο εάν ο Πλάτων πήγαινε στις Συρακούσες. Με βαριά καρδιά, το 361 π.Χ., ο Πλάτων πήγε πάλι στην Σικελία και συνέχισε τις φιλοσοφικές του συζητήσεις με τον τύραννο. Σύντομα, του ζήτησε να αποκαταστήσει τον Δίωνα, αλλά εκείνος αθέτησε την υπόσχεσή του. Δήμευσε και άρχισε να πουλάει την περιουσία του πλούσιου Συρακούσιου ενώ έθεσε τον φιλόσοφο υπό την επιτήρηση των μισθοφόρων του. Τελικά, φίλοι του φιλοσόφου τον έπεισαν ότι έπρεπε να τον αφήσει να επιστρέψει στην Ελλάδα, όπως και έγινε.[1775]

Αμέσως μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ο Πλάτων συναντήθηκε με τον Δίωνα στην Ολυμπία το 360 π.Χ. κατά την διάρκεια των Ολυμπιακών αγώνων. Όταν ο Δίων ενημερώθηκε ότι ο Διονύσιος Β' είχε δημεύσει την περιουσία του, έκρινε ότι δεν υπήρχαν πλέον περιθώρια αναμονής και συνδιαλλαγής με τον τύραννο και ότι έπρεπε να τον απομακρύνει από την εξουσία με πόλεμο. Δια τούτο, αποφάσισε να καταστρώσει σχέδιο για να επιτεθεί στις Συρακούσες. Το εγχείρημα, όμως, δεν ήταν εύκολο διότι καμία Πόλη δεν ήθελε να αναλάβει μια εκστρατεία εναντίον των ισχυρών Συρακουσών. Ο Δίων, όμως, αποφάσισε μυστικά και ιδιωτικά να συγκεντρώσει μισθοφορικό στρατό και να πάει στην Σικελία. Εκεί θα έβρισκε συμμάχους, αλλά και στην Ελλάδα ήταν μαζί του πολλοί πολιτικοί και φιλόσοφοι που πίστευε ότι θα τον βοηθούσαν. Το εγχείρημα, όμως, αποδείχθηκε πολύ δύσκολο. Μετά από τρία χρόνια προσπαθειών, ο Δίων κατάφερε τελικά τον Αύγουστο του 357 π.Χ.[1776] να συγκεντρώσει στην Ζάκυνθο 800 καλογυμνασμένους πολεμιστές. Τους εξήγησε ότι όταν έφθαναν στην Σικελία, αυτοί θα ήταν οι επικεφαλής πολλών Συρακουσίων που ήθελαν να απαλλαγούν από την τυραννία. Για να τους πείσει για τους πόρους της εκστρατείας, τους παρέθεσε γεύμα στο στάδιο της Ζακύνθου με ασημένια και χρυσά ποτήρια πριν ξεκινήσουν. Στα πέντε πλοία που άνοιξαν πανιά για την Σικελία, εκτός από τους μισθοφόρους, ο Δίων και ο αδελφός του Μεγακλής είχαν φορτώσει επιπλέον μερικές χιλιάδες ασπίδες και άλλα όπλα αλλά και τρόφιμα, με την ελπίδα ότι θα έβρισκαν συμμάχους στο νησί εναντίον του τυράννου. Ο στολίσκος άραξε στην Ηράκλεια Μινώα, όπου οι Καρχηδόνιοι ήταν

[1774] Δ.Σ., XVI.5.

[1775] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XVII-XXI και Πλάτων, *Επιστολαί*, 317-318 (III) & 349C-E to 350A-B (VII).

[1776] Χρονολογημένη επακριβώς από την έκλειψη σελήνης. Δες τα αστρονομικά δεδομένα στο <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/LEcat5/LE-0399--0300.html> Cat Num 03975. Η έκλειψη συνέβη στις 10 Αυγούστου 357 αλλά η αστρονομική χρονολογία είναι 9 Αυγούστου 356 (στήλη calendar date), λόγω της χρήσεως του αστρονομικού έτους 0 (μηδέν).

φιλικοί προς τον Δίωνα, διότι γνώριζε τον αρχηγό τους. Η όλη επιχείρηση μπορεί να είχε και την πλήρη υποστήριξη της Καρχηδόνας, διότι με έναν ελληνικό εμφύλιο αποδυναμωνόταν ο Διονύσιος Β' στην Σικελία.[1777]

Όταν ο Δίων ενημερώθηκε ότι ο Διονύσιος Β' έλειπε από τις Συρακούσες και είχε πλεύσει στην Ιταλία, στα παράλια της Καυλωνίας, με 80 πλοία, αποφάσισε με τους 800 ή 1000 μισθοφόρους που είχε φέρει μαζί του να βαδίσει προς την πόλη. Κατά την πορεία του, ο Ακράγας, η Γέλα, η Καμάρινα, ορισμένοι Σικανοί και Σικελοί ενώθηκαν μαζί του και έτσι συγκεντρώθηκε στρατός 20.000 ανδρών. Η φήμη του στην Σικελία φαίνεται ήταν τέτοια ώστε ενέπνεε εμπιστοσύνη στους Έλληνες του νησιού. Βέβαια, η στρατιωτική δύναμη που διέθετε φαίνεται αμελητέα μπροστά στην πολεμική μηχανή που μπορούσε να παρατάξει ο Διονύσιος Β', δηλαδή 400 πολεμικά πλοία, 100.000 πεζούς, 10.000 ιππείς, άφθονες προμήθειες και χρήματα.[1778] Όταν όμως ο Δίων έφθασε έξω από την πόλη, οι Συρακούσιοι εξεγέρθηκαν εναντίον του τυράννου και πάρα πολλοί έτρεξαν να ενωθούν με τον νεοαφιχθέντα. Εκείνος, τους όπλισε μοιράζοντας τα όπλα που είχε φέρει, διότι σύμφωνα με την τακτική των τυράννων ήταν αφοπλισμένοι. Ίσως το σύνολο του στρατού του τώρα να πλησίαζε τις 50.000 άνδρες. Με αυτόν τον τρόπο, ο Δίων και οι επαναστάτες κατάφεραν να διώξουν από την πόλη την φρουρά που είχε αφήσει ο Διονύσιος Β' υπό τον Τιμοκράτη. Οι εξαγριωμένοι Συρακούσιοι επιτέθηκαν στους οπαδούς της τυραννίας και κατέσφαξαν όσους δεν πρόλαβαν να καταφύγουν στην Ορτυγία.

Αναρωτιέται κανείς, βέβαια, γιατί τόσοι πολλοί Συρακούσιοι ήταν εναντίον του Διονυσίου Β', την στιγμή που είχε εξασφαλίσει την ειρήνη για την Σικελία. Αυτό το ίδιο το γεγονός, όμως, μπορεί να ήταν η αιτία, διότι μέχρι τότε τα πολεμικά έξοδα και η συντήρηση των μισθοφόρων μπορούσαν να δικαιολογηθούν με τον καρχηδονιακό κίνδυνο. Από την στιγμή που συνομολογήθηκε ειρήνη, οι Συρακούσιοι δεν είχαν λόγο να διατηρούν τον Διονύσιο Β' στην εξουσία ως στρατηγό-αυτοκράτορα ούτε να ανέχονται τα έξοδα για τους μισθοφόρους, την πολεμική του μηχανή αλλά και την πολυτελή διαβίωσή του. Όταν επήλθε ηρεμία στην πόλη, ο Δίων ανακοίνωσε στους Συρακούσιους ότι ήρθε να τους απελευθερώσει από την τυραννία, πράγμα που έγινε ενθουσιωδώς δεκτό. Μάλιστα, τους ζήτησε να εκλέξουν και άλλους στρατηγούς εκτός από τον εαυτό του και τον αδελφό του, για να δείξει ότι δεν επιδίωκε τυραννία.

Εν τω μεταξύ, ο Διονύσιος Β' δεν είχε λάβει καμία γνώση για τα γεγονότα. Ο αγγελιαφόρος που είχε σταλεί δεν τον συνάντησε είτε διότι στην διαδρομή κάποιος λύκος τού έκλεψε μαζί με το κρέας που είχε μαζί του τα γράμματα που έπρεπε να του παραδώσει είτε είχε δωροδοκηθεί. Τούτου ένεκα, όταν πολλές μέρες μετά ο τύραννος ενημερώθηκε για αυτά που συνέβαιναν στην Σικελία, ειδοποίησε τον Φίλιστο, που περιπολούσε στην Αδριατική, να επιστρέψει με τον στόλο στις Συρακούσες, όπως θα έπραττε και ο ίδιος. Όταν έφθασε στην ακρόπολη της Ορτυγίας, επτά ημέρες μετά τον Δίωνα, ο τύραννος ειδοποίησε τους Συρακούσιους να στείλουν πρεσβεία για να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις ως προς το πώς θα παρέδιδε την εξουσία. Έτσι, όμως, κέρδισε χρόνο για να δώσει εντολή στους μισθοφόρους του να επιτεθούν στο τείχος που είχαν κατασκευάσει οι Συρακούσιοι ανάμεσα στην ακρόπολη και στην πόλη για να την προστα-

[1777] Beloch, GG, 3.1:258.

[1778] Δ.Σ., XVI.9.2 και παραπλήσιους αριθμούς σε Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XIV.2 και Αιλιανός, Π.Ι., VI.12 και Nepos, X.5.3.

τεύσουν. Στον στενό χώρο ανάμεσα στην πόλη και στην Ορτυγία η μάχη υπήρξε σφοδρή και η σύγχυση μεγάλη, λόγω της ξαφνικής επιθέσεως του Διονυσίου Β'. Εκεί τραυματίσθηκε και ο Δίων που πήγε στο σημείο για να κατευθύνει τους δικούς του. Οι μισθοφόροι του και οι Συρακούσιοι, όμως, κατάφεραν να απωθήσουν τους αντιπάλους τους μέσα στο τείχος της Ορτυγίας και να κερδίσουν σημαντική νίκη.[1779]

Αμέσως μετά, έφθασαν αγγελιαφόροι του Διονυσίου Β' και έφεραν επιστολές που είχαν έρθει από την Ελλάδα και απευθύνονταν στον Δίωνα και μία επιστολή του ίδιου του Διονυσίου προς τον Συρακούσιο στρατηγό. Ο Δίων διάβασε την επιστολή μπροστά σε όλους τους Συρακούσιους και αποκαλύφθηκε ότι ο Διονύσιος του υπενθύμιζε τις υπηρεσίες του προς την τυραννία στο παρελθόν και τον παρακαλούσε να διατηρήσει την τυραννία και να εξασφαλίσει τους φίλους του για την διατήρησή της. Αντί οι Συρακούσιοι να θαυμάσουν τον Δίωνα για την ειλικρίνειά του, υποψιάσθηκαν ότι πράγματι σκεφτόταν να γλυτώσει τον Διονύσιο Β'. Ταυτοχρόνως, μαθεύτηκε ότι είχε φθάσει ο Συρακούσιος Ηρακλείδης από την Πελοπόννησο με 7 τριήρεις και τρία άλλα πλοία. Παρουσιάσθηκε στους Συρακούσιους και τους έπεισε να τον διορίσουν ναύαρχο, τίτλο στον οποίον συμφώνησε και ο Δίων. Εν τω μεταξύ, ο Δίων μήνυσε στον Διονύσιο Β' στην Ορτυγία ότι περίμενε την παραίτηση του, αλλά ο τελευταίος συγκέντρωσε τους αξιωματικούς του και αποφάσισαν ότι το μόνο που τους έλειπε για να αντέξουν σε πολιορκία και ο ίδιος να κρατήσει την εξουσία στην Ορτυγία ήταν ο σίτος. Αλλά τα εμπορικά πλοία που έστειλε ο Διονύσιος Β' για να μεταφέρουν το αγορασμένο σιτάρι στην ακρόπολη συνελήφθησαν από τον μικρό στόλο των Συρακουσίων.

Την ίδια περίοδο, το 356 π.Χ., οι Βρέττιοι κατέλαβαν την Τέρινα, τους Θουρίους, το Ιππώνιο και ο Φίλιστος, κατ' εντολήν του Διονυσίου Β', μετέφερε από το Ρήγιο τους 500 Συρακούσιους ιππείς. Όταν επαναστάτησαν οι Λεοντίνοι εναντίον του Διονυσίου Β', ο Φίλιστος κατάφερε να καταλάβει μέρος της πόλεως, αλλά εκδιώχθηκε από Συρακούσιους που έσπευσαν να βοηθήσουν τους Λεοντίνους. Κατόπιν, ο στόλος του Φιλίστου από 60 πολεμικά και αντίστοιχος στόλος των Συρακουσίων υπό τον Ηρακλείδη ναυμάχησαν και όταν ο πρώτος περικυκλώθηκε και κατάλαβε ότι θα έπεφτε στα χέρια των Συρακουσίων που τον μισούσαν για την υποστήριξή του στους τυράννους, αυτοκτόνησε. Μετά τον χαμό του Φιλίστου, ο Διονύσιος Β' αποφάσισε να δραπετεύσει από την Ορτυγία. Έβαλε σε πλοία τους δικούς του και τα πολύτιμα πράγματα του και, αφού κατάφερε να αποφύγει τα πλοία του ναυάρχου Ηρακλείδη, ανοίχθηκε στο πέλαγος για τους Λοκρούς. Έτσι, ο Διονύσιος Β' ήλεγχε την νοτιοδυτική Ιταλία, έμπιστοί του την Ορτυγία και ο Δίων τις Συρακούσες και, κατ' επέκταση, μέρος της Σικελίας.[1780]

Στις Συρακούσες, μετά από νέα «στάση»,[1781] επικράτησαν οι ακραίοι δημοκρατικοί, οι οποίοι ζήτησαν και έλαβαν ψήφισμα για αναδασμό της γης, διότι διακήρυσσαν ότι «ὡς ἐλευθερίας ἀρχὴν οὖσαν τὴν ἰσότητα, δουλείας δὲ την πενίαν τοῖς ἀκτήμοσι».[1782] Ήθελαν, λοιπόν, περιουσία για όλους, να μειωθεί ο μισθός των μισθοφόρων, να απαλλαγούν από τον Δίωνα και να εκλέξουν άλλους στρατηγούς. Ανάμεσα

[1779] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XXII-XXX και Δ.Σ., XVI.9.4-12.

[1780] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XXXI-XXXVII και Δ.Σ., XVI.13 & XVI.15.2-16 και Nepos, X.5 και Αιλιανός, Π.Ι., IX.8 και Justinus, XXI.1-2.

[1781] Berger, pp. 45-47.

[1782] «αρχή της ελευθερίας είναι η ισότητα, της δουλείας η φτώχεια των ακτημόνων», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XXXVII.

στους νέους στρατηγούς ήταν και ο Ηρακλείδης. Ο Δίων αποφάσισε να φύγει με τους μισθοφόρους του για τους Λεοντίνους και οι Συρακούσιοι τον κυνήγησαν, χωρίς αποτέλεσμα. Οι πολίτες των Λεοντίνων, οι οποίοι είχαν επαναστατήσει εναντίον των Συρακουσών, δέχθηκαν τον Δίωνα και παραχώρησαν μισθό και πολιτικά δικαιώματα στους μισθοφόρους του.

Εν τω μεταξύ, ενώ οι υπερασπιστές της Ορτυγίας ήταν έτοιμοι να παραδοθούν λόγω ελλείψεως τροφίμων, έφθασαν πλοία που είχαν σταλεί από τον Διονύσιο Β' με σιτηρά και άλλες προμήθειες. Αυτό το γεγονός αναπτέρωσε το ηθικό των μισθοφόρων στην Ορτυγία, οι οποίοι αποφάσισαν να επιτεθούν στο τείχος των Συρακουσίων που χώριζε την πόλη από την Ορτυγία όταν ανακάλυψαν ότι οι φρουροί ήταν μεθυσμένοι και απρόσεκτοι. Χρησιμοποιώντας σκάλες, κατάφεραν να περάσουν στο εσωτερικό της πόλεως και να ανοίξουν τις πύλες. Οι Συρακούσιοι στρατηγοί αλλά και οι κάτοικοι κατελήφθησαν εξαπίνης. Οι 10.000 μισθοφόροι του Διονυσίου Β', αφού σκότωσαν όσους βρήκαν στους δρόμους, άρχισαν να μπαίνουν στα σπίτια, να κλέβουν τις περιουσίες και να παίρνουν μαζί τους για σκλάβους τις γυναίκες, τα παιδιά και τους δούλους. Η μάχη μισθοφόρων και Συρακουσίων συνεχίσθηκε όλη την νύχτα στο σκοτάδι, αλλά το πρωί οι Συρακούσιοι έστειλαν αγγελιαφόρους να παρακαλέσουν τον Δίωνα να επιστρέψει. Οι μισθοφόροι είχαν γκρεμίσει το τείχος που είχαν υπερβεί και έτσι πηγαινοερχόντουσαν ανενόχλητοι ανάμεσα στην πόλη και στην Ορτυγία μεταφέροντας ό,τι έκλεβαν.

Την άνοιξη μάλλον του 355 π.Χ., ο Δίων έσπευσε αμέσως στις Συρακούσες, αλλά πριν μπει συνάντησε χιλιάδες γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους να προσπαθούν να φύγουν από την πόλη ενώ οι μισθοφόροι είχαν βάλει φωτιά στα σπίτια που είχαν λαφυραγωγήσει. Ο Δίων με τους δικούς του μπήκε στην πόλη και άρχισαν να σκοτώνουν τους μισθοφόρους που άρπαζαν τις περιουσίες των κατοίκων και κουβαλούσαν στα χέρια και στους ώμους πολύτιμα αντικείμενα και έπιπλα. Ο Δίων κατάφερε να διώξει τους εχθρούς του από τους δρόμους και να τους αναγκάσει να κλειστούν πάλι στην ακρόπολη της Ορτυγίας. Αφού η πόλη καθαρίσθηκε από τους νεκρούς και σβήστηκαν οι φωτιές, οι Συρακούσιοι στην εκκλησία του δήμου ανακήρυξαν τον Δίωνα στρατηγόαυτοκράτορα και εκείνος δείχνοντας τον πράο χαρακτήρα του απήλλαξε τον Ηρακλείδη και άλλους εχθρούς του από κάθε κατηγορία και τους πολίτες «εἰς κοινήν ἤγαγεν ὁμόνοιαν».[1783]

Ο Δίων έδειξε την ανωτερότητά του και την πραότητα του χαρακτήρα του όταν δεν τιμώρησε τον Ηρακλείδη, αλλά τον άφησε ελεύθερο. Εν τούτοις, ο Ηρακλείδης στράφηκε εναντίον του. Στην εκκλησία του δήμου εξελέγη για μια φορά ακόμη ο Δίων στρατηγός-αυτοκράτωρ και ναύαρχος ο Ηρακλείδης ενώ ακυρώθηκε το ψήφισμα για τον αναδασμό της γης. Ο Ηρακλείδης πήγε στην Μεσσήνη και από εκεί ξεσήκωνε τους στρατιώτες και ναύτες που είχε μαζί του εναντίον του Δίωνος λέγοντάς τους ότι σκόπευε να γίνει τύραννος. Εκ παραλλήλου, δύναμη υποστηριζόμενη από τον Διονύσιο και υπό την αρχηγία του Σπαρτιάτη Φάρακα αποβιβάσθηκε κοντά στον Ακράγαντα περιμένοντας διαταγές να κινηθεί προς τις Συρακούσες, Εν τω μεταξύ, ο Ηρακλείδης προσπαθούσε να έλθει σε μυστική επικοινωνία με τον Διονύσιο Β'. Όταν ο Δίων έμαθε για την αποβίβαση του στρατού στην νοτιοδυτική Σικελία και κινήθηκε με στρατό προς τον Ακράγαντα για να αντιμετωπίσει τον Φάρακα, ο Ηρακλείδης με τον στόλο κατευ-

[1783] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XXXVII-XLVII και Δ.Σ., XVI.16-20.

θύνθηκε προς τις Συρακούσες. Ο Δίων, όμως, πρόλαβε να επιστρέψει στην πόλη πριν φθάσει ο αντίπαλός του. Τότε, οι Συρακούσιοι αποφάσισαν να μην χρηματοδοτήσουν άλλο το ναυτικό τους, πράγμα που σήμαινε ότι θα απαλλάσσονταν από τον Ηρακλείδη και την απειλητική για την πόλη δύναμή του. Κατόπιν, η πολιορκία της ακροπόλεως έγινε πολύ στενή, τα τρόφιμα των πολιορκημένων μισθοφόρων τελείωσαν και η Ορτυγία παραδόθηκε στον Δίωνα με όλο τον φυλασσόμενο οπλισμό των Συρακουσίων. Οι συγγενείς του Διονυσίου Β' έφυγαν και ο Δίων μπήκε νικητής στην ακρόπολη. Ο νικητής σκεφτόταν να εγκαθιδρύσει ένα πολίτευμα που θα ήταν κράμα δημοκρατίας και μοναρχίας και όπου την αρχή θα είχε η αριστοκρατία. Στα σχέδιά του αυτά φαίνεται ότι ήταν εμπόδιο ο Ηρακλείδης, τον οποίο τελικά ο Δίων διέταξε να δολοφονήσουν. Η δολοφονία αυτή έσπειρε τον φόβο στις Συρακούσες, διότι πολλοί ένοιωθαν ότι θα μπορούσαν να ήταν τα επόμενα θύματα, ιδίως όταν ο Δίων δήμευσε τις περιουσίες των εχθρών του και τις μοίρασε στους μισθοφόρους του. Κατόπιν, η ανάγκη για την εξεύρεση πόρων τον οδήγησε στην δήμευση και περιουσιών ανάμεσα στους υποστηρικτές του. Έτσι, όμως, έχασε την υποστήριξη της αριστοκρατίας και έγινε ο νέος τύραννος των Συρακουσών.[1784]

Από την στιγμή εκείνη, οι εχθροί του και οι υποστηρικτές της δημοκρατίας έψαχναν τον άνθρωπο που θα τους απάλλασσε από τον νέο τύραννο. Τον βρήκαν στο πρόσωπο του Καλλίππου, Αθηναίου που είχε ακολουθήσει τον Δίωνα ως μισθοφόρος και είχε λάβει πολιτικά δικαιώματα στις Συρακούσες. Έμπιστος του Δίωνα και πληροφοριοδότης του για τις συζητήσεις ανάμεσα στους μισθοφόρους, αλλά αναγνωρίζοντας ότι το πλήθος των πολιτών (ο δήμος) χρειαζόταν έναν ηγέτη για μια νέα «στάση», δέχθηκε να συμμετάσχει σε συνωμοσία εναντίον του. Έλαβε 20 τάλαντα (περ. 500 κιλά ασήμι, AMCD) για να οργανώσει την δολοφονία με την ελπίδα ότι θα μπορούσε να αναλάβει ο ίδιος την εξουσία. Όταν ο μόλις έφηβος γιος του Δίωνα αυτοκτόνησε ή εξαιτίας ατυχήματος έπεσε από την σκεπή του σπιτιού τους, ο Κάλλιππος άρχισε να διαδίδει ότι ο τύραννος θα καλούσε τον γιο του Διονυσίου Β' να αναλάβει την εξουσία. Οι φήμες αυτές χειροτέρεψαν το κακό κλίμα που υπήρχε στις Συρακούσες εναντίον του τυράννου. Τελικά, οι συνωμότες περικύκλωσαν το σπίτι που ήταν ο Δίων και τον σκότωσαν. Ο Κάλλιππος έγινε ο κυρίαρχος των Συρακουσών.[1785]

Ο Κάλλιππος, παρότι ενημέρωσε την Αθήνα για την ανατροπή του Δίωνος, δεν είχε κανένα λόγο να οδηγήσει τις Συρακούσες προς την δημοκρατία. Αντιθέτως, έγινε ένας ακόμη τύραννος. Ο Κάλλιππος ήταν συμμαθητής και φίλος του Δίωνος στην Ακαδημία Πλάτωνος στην Αθήνα και συνεπώς μαθητής του Πλάτωνος. Ο Πλάτων ισχυρίζεται ότι ο Αθηναίος συνωμότης δεν ενδιαφερόταν πραγματικά για την φιλοσοφία, αλλά μαζί με τον αδελφό του απλώς έκαναν παρέα στον Δίωνα, τον οποίον μύησαν στα Ελευσίνια μυστήρια, και τελικά ταξίδεψαν μαζί του στις Συρακούσες.[1786] Σε όλους τους τυράννους της Πόλεως, η οχυρωμένη Ορτυγία, που ονομαζόταν και Νήσος παρά την ύπαρξη του πορθμού που την ένωνε με την ξηρά, έδινε ένα αίσθημα ασφάλειας, διότι έτσι μπορούσαν να οχυρωθούν και να αντιμετωπίσουν οποιαδήποτε εσωτερική ή εξωτερική απειλή. Ως εκ τούτου, η ανάληψη της εξουσίας από τον Κάλλιππο ανάγκασε τους αριστοκράτες να καταφύγουν στους Λεοντίνους. Εκεί κατέφθασε και ο Ιππαρίνος,

[1784] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», XLVIII-LIII και Nepos, X.6-7.

[1785] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», LIV-LVII και Nepos, X.4 & 8-10.

[1786] Αθήναιος, XI.119 (508e) και Πλάτων, *Επιστολαί*, 333D-E to 334A (VII).

γιος του Διονυσίου Α' και της Αριστομάχης. Εν τω μεταξύ, ο Κάλλιππος εξεστράτευσε στην Κατάνη για να την απαλλάξει από μισθοφόρους προσκείμενους στον Διονύσιο Β'. Όταν ο Αθηναίος προσπέρασε τους Λεοντίνους, ο Ιππαρίνος βρήκε την ευκαιρία να φθάσει στις Συρακούσες την νύχτα και να την καταλάβει, πιθανότατα με την υποστήριξη πολιτών από μέσα. Ο Κάλλιππος είχε κυβερνήσει την Πόλη για δέκα τρεις μήνες. Μετά την Κατάνη, ο Κάλλιππος προσπάθησε να καταλάβει άλλες πόλεις για λαφυραγώγηση και επιτέθηκε στην Μεσσήνη, όπου ηττήθηκε και είχε μεγάλες απώλειες. Τελικά, πέρασε στην Κάτω Ιταλία και κατέλαβε το Ρήγιο εκδιώκοντας φρουρά που είχε εγκαταστήσει ο Διονύσιος Β'. Προσκάλεσε τους παλαιούς κατοίκους να επιστρέψουν και τους άφησε να διοικήσουν την Πόλη υπό κάποια μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος. Αδυνατώντας να πληρώσει τους μισθοφόρους, το 352 π.Χ., δολοφονήθηκε, συμπτωματικά με το ίδιο ξίφος που χρησιμοποιήθηκε για τον φόνο του Δίωνα.[1787] Στις Συρακούσες τύραννος έγινε ο Ιππαρίνος, γιος του Διονυσίου Α' και της Αριστομάχης, αλλά δολοφονήθηκε το 351 π.Χ. Τον αντικατέστησε ο αδελφός του Νυσαίος, ο οποίος ήταν μέθυσος και του άρεσε η ερωτική ακολασία. Πέθανε το 346 π.Χ.

Τα δέκα χρόνια που έλειψε ο Διονύσιος Β' από τις Συρακούσες ήταν περίοδος συνεχούς εσωτερικής πάλης. Τύραννοι διαδέχονταν ο ένας τον άλλον στην εξουσία ενώ η αντιπαλότητα αριστοκρατών και δήμου συνεχίσθηκε αμείωτη, ιδίως εάν λάβουμε υπόψιν την περίοδο διακυβερνήσεως του Καλλίππου σε σχέση με αυτή των άλλων τυράννων. Οι περισσότερες ελληνικές Πόλεις είχαν ερημώσει, ενώ σε πολλές ζούσαν ντόπιοι Σικελοί μαζί με άνεργους μισθοφόρους, οι οποίοι ευχαρίστως συμμετείχαν εναντίον του εκάστοτε τυράννου με αντάλλαγμα λίγα χρήματα και λάφυρα. Ολόκληρη αυτή την περίοδο, ο Διονύσιος Β' βρισκόταν στους Λοκρούς, την πόλη καταγωγής της μητέρας του και παραδοσιακή σύμμαχο των Συρακουσών, τους οποίους κυβερνούσε ως τύραννος. Η τυραννία του εκεί ήταν ακόλαστη και βίαιη. Έμπαινε στα δωμάτια των κοριτσιών που ήταν ντυμένα για να παντρευτούν και κοιμόταν μαζί τους πριν τον γάμο τους («προεγάμει»).[1788] Λέγεται ακόμη ότι αφού έστρωσε την μεγαλύτερη αίθουσα της πόλεως με φύλλα ερπύλλου[1789] και ροδοπέταλα, κάλεσε τις παρθένες των Λοκρών και όλες γυμνές μαζί με εκείνον κυλιούνταν στο στρωμένο πάτωμα κάνοντας ό,τι πιο αισχρό μπορεί να φανταστεί κανείς.[1790] Μολαταύτα, είχε ακόμη συμπαθούντες στις Συρακούσες, τους ίδιους που υποστήριζαν τον πατέρα του, δηλαδή πρώην μισθοφόρους και πρόσφυγες που είχαν λάβει πολιτικά δικαιώματα αλλά και φτωχούς που είχαν ωφεληθεί.

Το 346 π.Χ., ο Διονύσιος Β' αποφάσισε να επανέλθει στις Συρακούσες, να εκδιώξει τον Νυσαίο και να εγκαταστήσει πάλι την δική του τυραννία. Οι αριστοκράτες κατέφυγαν στον τύραννο των Λεοντίνων Ικέτη ή Ικέτα (διοίκ. περ. 353-344 π.Χ.), ο οποίος ήταν Συρακούσιος και διέθετε αξιόμαχη στρατιωτική δύναμη, για να αντιμετωπίσει τον Διονύσιο. Εν τω μεταξύ, στους Λοκρούς, όταν έφυγε ο Διονύσιος Β', οι πολί-

---

[1787] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Δίων», LVII και Πολύαινος, V.4.

[1788] Στράβων, VI.1.8 (C259-260).

[1789] Ο ἕρπυλλος ήταν κληματώδης αειθαλής και αρωματικός θάμνος (Λεξικόν Σούδα, λμ. «ἕρπυλλος» και Δημητράκος, λμ. «ἕρπυλλος»). Πιθανότατα πρόκειται για καλαμίνθη, ειδικά το είδος γνωστό ως πολιά ή αγριοβασιλικός ή αγριοβάλσαμο. Δες λμ. «καλαμίνθη», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 30:92.

[1790] Αθήναιος, XII.58 (541d).

τες έδιωξαν την φρουρά που είχε αφήσει και ανέλαβαν την εξουσία. Πήραν μάλιστα εκδίκηση για τον τρόπο με τον οποίο διοικούσε και για αυτά που είχε κάνει στις κόρες τους. Έσυραν την γυναίκα και τα παιδιά του στον δρόμο, τους έβρισαν και ασέλγησαν επάνω τους. Όταν βαρέθηκαν, έμπηξαν βελόνες κάτω από τα νύχια των χεριών τους για να τους βασανίσουν και μετά τους σκότωσαν. Κατόπιν, απέσπασαν το κρέας από τα κόκαλα, το μοίρασαν και όλοι υποχρεώθηκαν να φάνε το κομμάτι τους μαζί με το ψωμί τους για να μην μείνει τίποτα. Τα κόκαλα τα πέταξαν στην θάλασσα.[1791] Είναι προφανές πως η όλη διαδικασία είχε σχέση με κάποια ιεροτελεστία εξαγνισμού. Ίσως αυτή ακριβώς την περίοδο να ήταν που ο Διονύσιος Β' προέβη σε οικογενειακές εκκαθαρίσεις, έτσι ώστε να απομακρύνει κάθε πιθανό ανταπαιτητή.[1792]

Τα τελευταία είκοσι χρόνια, οι Καρχηδόνιοι είχαν μείνει μακριά από τα τεκταινόμενα στην Σικελία και ίσως να μην αποφάσιζαν να επανέλθουν, εάν δεν ενημερώνονταν από τον Ικέτη των Λεοντίνων. Ο τύραννος είχε έλθει σε συνεννόηση με τους Καρχηδόνιους με σκοπό να τον βοηθήσουν να καταλάβει τις Συρακούσες, την ίδια στιγμή που εκείνοι θα ήλεγχαν το υπόλοιπο νησί. Από την πλευρά τους, οι Καρχηδόνιοι είδαν την χρυσή ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν έναν ηγέτη μαριονέτα για να έχουν υπό τον έλεγχό τους την ανατολική Σικελία. Ενώ μέχρι τότε το εμπόδιό τους για την κατάληψη του νησιού ήταν οι εκάστοτε τύραννοι των ελληνικών Πόλεων, τώρα ένας Έλληνας τύραννος γινόταν σύμμαχός τους για την επίτευξη του μεγάλου τους στόχου. Κινητοποίησαν μεγάλη δύναμη διοικούμενη από τον στρατηγό Μάγωνα Γ' που αποτελούνταν από 150 πολεμικά πλοία υπό τον ναύαρχο Άννωνα, 50.000 πεζούς, 300 ΄άρματα, 2000 εφεδρικά ζεύγη αλόγων, πολεμοφόδια, πολιορκητικές μηχανές και πολύ μεγάλη ποσότητα τροφίμων.[1793] Βάδισαν προς την Έντελλα, στην μέση της δυτικής Σικελίας, η οποία είχε καταληφθεί από τους πρώην Καμπανούς μισθοφόρους. Η εμφάνιση του καρχηδονιακού στρατού θορύβησε τους Έλληνες και οι Συρακούσιοι εξόριστοι μαζί με τους Λεοντίνους αποφάσισαν να ζητήσουν βοήθεια από την Κόρινθο. Σκοπός ήταν η ανατροπή του Διονυσίου Β' στις Συρακούσες και η αντιμετώπιση των εισβολέων.

Η Κόρινθος ήταν μεν μητρόπολη των Συρακουσών, αλλά αντιτίθετο στα τυραννικά καθεστώτα. Βέβαια, ο Ικέτης έπαιζε διπλό ρόλο, διότι από την μία συναινούσε για την έκκληση βοήθειας από την Ελλάδα και από την άλλη προσκαλούσε μυστικά τους Καρχηδόνιους για να τον βοηθήσουν να καταλάβει τις Συρακούσες. Το 345 π.Χ., οι Κορίνθιοι δεν είχαν εμπλακεί σε κανέναν πόλεμο αλλά θέλησαν να βοηθήσουν την αποικία τους στην Σικελία και επέλεξαν ως στρατηγό της αποστολής τον Τιμολέοντα (περ. 411-337 π.Χ.). Ο Τιμολέων φαίνεται ότι είχε αξιοσημείωτα προτερήματα και είχε διακριθεί για την ανδρεία του και τις διοικητικές του ικανότητες στην μάχη αλλά και για την αρετή του. Στην διαμάχη με τον αδελφό του «τὴν πατρίδα τῆς οἰκίας καὶ τὸ καλὸν καὶ δίκαιον προετίμησε τοῦ συμφέροντος».[1794] Έσωσε τον αδελφό του στην μάχη όταν αγωνίζονταν πλάι-πλάι για την σωτηρία της Κορίνθου, αλλά τελικά τον σκότωσε ή άφησε να τον σκοτώσουν όταν εκείνος αυτοανακηρύχθηκε τύραννος (περ. 365).[1795] Ενώ ο Τιμολέων προε-

---

[1791] Αθήναιος, XII.58 (541d-e). Πρβλ. Αιλιανός, Π.Ι., IX.8 και Στράβων, VI.1.8 (C260).

[1792] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», I και Justinus, XXI.1.

[1793] Δ.Σ., XVI.67.2.

[1794] «προτίμησε την πατρίδα από το σπίτι του [την οικογένεια του] και το καλό και το δίκαιο από το συμφέρον», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», V.

[1795] Για την χρονολόγηση και τα γεγονότα στην Κόρινθο δες Salmon, *Corinth*, pp. 384-386.

τοίμαζε το εκστρατευτικό σώμα, ο Ικέτης έστειλε επιστολές στους Κορίνθιους λέγοντάς τους να εγκαταλείψουν το σχέδιο και τα μεγάλα έξοδα για επίθεση στην Σικελία μια που οι Καρχηδόνιοι ήταν ήδη εκεί και θα τους εμπόδιζαν να φθάσουν. Μάλιστα αποκάλυπτε ότι επειδή οι Κορίνθιοι άργησαν να στείλουν βοήθεια εκείνος είχε συμμαχήσει μαζί τους για να πολεμήσουν τον Διονύσιο Β'. Αντί όμως οι Κορίνθιοι να πτοηθούν από τα γραφόμενα, αποφάσισαν να ενισχύσουν με κάθε τρόπο την εκστρατεία υπό τον Τιμολέοντα.[1796] Εν τω μεταξύ, στην Σικελία, ο Ικέτης, χωρίς να χάσει χρόνο, έφθασε έξω από τις Συρακούσες, έδωσε μάχες με τον Διονύσιο Β' και τελικά κατάφερε να μπει στην πόλη, να την καταλάβει και να τον αποκλείσει στην Ορτυγία.[1797]

Ο Τιμολέων (περ. 411-337 π.Χ.) στην Σικελία

Μέσα σε αυτό το κλίμα της πολιτικής αβεβαιότητας και της στρατιωτικής απειλής στην Σικελία, απέπλευσε το 344 π.Χ. ο Τιμολέων από την Κόρινθο με κατεύθυνση την Ιταλία. Είχε υπό την διοίκηση του συμμαχικό στόλο 10 πλοίων, επτά από την Κόρινθο, δύο από τη Κέρκυρα και ένα από την Λευκάδα, και 700 μισθοφόρους. Το εκστρατευτικό αυτό σώμα ήταν πάρα πολύ μικρό για να έχει από μόνο του οποιαδήποτε επιτυχία εναντίον των αντιπάλων. Η αδυναμία του Τιμολέοντα να συγκεντρώσει μισθοφόρους μπορεί να οφειλόταν στο γεγονός ότι προσέφερε πολύ λίγο ή καθόλου μισθό, παρά μόνο την ημερήσια διατροφή του στρατιώτη σε συνδυασμό με την προοπτική για λαφυραγώγηση. Αυτές οι χαμηλές προσδοκίες, η απειρία του στρατηγού, η ηλικία του και η μακρινή εκστρατεία δεν προσέλκυσαν μισθοφόρους.[1798]

Όταν πλησίασαν τις ιταλικές ακτές, ενημερώθηκαν για την κατάληψη των Συρακουσών από τον Ικέτη, για τον αποκλεισμό του Διονυσίου Β' στην ακρόπολη και για την παρουσία των Καρχηδονίων. Φθάνοντας στο Ρήγιο, ο Τιμολέων πληροφορήθηκε ότι έρχονταν 20 καρχηδονιακά πλοία στα οποία επέβαιναν και πρέσβεις σταλμένοι από τον Ικέτη. Ο τύραννος πρότεινε στον Κορίνθιο να τον έχει ως «σύμβουλον» στις Συρακούσες και να μοιρασθούν ό,τι είχε αποκομίσει μέχρι τότε στο νησί. Του ζητούσε επίσης να στείλει πίσω τον στόλο του και να μην τολμήσει να αποβιβασθεί, διότι θα τον εμπόδιζαν αμέσως οι Καρχηδόνιοι. Η αποστολή των καρχηδονιακών πλοίων ήταν και προσπάθεια εκφοβισμού των Ελλήνων, διότι ενώ εκείνοι από την μία πλευρά έβλεπαν ότι εάν έφευγαν θα άφηναν τους Έλληνες Σικελιώτες ουσιαστικά στα χέρια των Καρχηδονίων, ενώ εάν έμεναν δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους την υπέρτερη δύναμη των αντιπάλων.

Ο Τιμολέων σκέφτηκε ένα τέχνασμα για να αποβιβάσει την δύναμή του στην Ιταλία. Είπε στους πρέσβεις ότι ήθελε η όλη συζήτηση με τις προτάσεις και την απάντησή του να γίνει μπροστά στους Ρηγίνους, που ήταν ουδέτεροι στην διαμάχη των Συρακουσίων για την εξουσία στις Συρακούσες. Γνώριζε ότι είχε με το μέρος του και Ρηγίνους στρατηγούς, οι οποίοι φοβούνταν την επικράτηση των τυράννων στις Συρακούσες αλλά και την υπεροχή των Καρχηδονίων στην Σικελία. Η συζήτηση στην εκκλησία του δήμου ήταν ατελείωτη και όλοι περίμεναν να μιλήσει ο Τιμολέων. Εκείνος, όμως, είχε ήδη δώσει διαταγή να ανοιχτούν αθόρυβα τα πλοία του στο πέλαγος. Σε κάποια στιγμή που διέλαθε της προσοχής των παρευρισκομένων στην συνέλευση,

[1796] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», II-VII. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.65 και Nepos, XX.1.
[1797] Δ.Σ., XVI.68.1-3 και
[1798] Talbert, *Timoleon*, p. 56.

έφθασε στο λιμάνι και επιβιβάσθηκε στο δικό του πλοίο. Κατόπιν, ο στόλος έπλευσε προς το Ταυρομένιο όπου τους περίμενε ο Ανδρόμαχος, που είχε την πόλη υπό την εξουσία του («ηγούμενος»)[1799] και ήταν πατέρας του ιστορικού Τίμαιου. Ο Ανδρόμαχος είχε προσκαλέσει τους Κορίνθιους στην πόλη του διότι επιθυμούσε την ανατροπή του Διονυσίου Β' καθώς ήταν γνωστός πολέμιος της τυραννίας. Ο ίδιος διοικούσε εφαρμόζοντας το δίκαιο και τους νόμους της Πόλεως. Όταν οι Καρχηδόνιοι αντελήφθησαν τι είχε συμβεί προσπάθησαν μάταια να προλάβουν τους Κορίνθιους. Τελικά, έστειλαν πρέσβη στο Ταυρομένιο σε μια προσπάθεια να εκφοβίσουν τον Ανδρόμαχο, αλλά εκείνος τον έδιωξε απειλώντας τον με την ζωή του ιδίου και του πληρώματος του πλοίου που τον είχε φέρει. Οι πολίτες του Ταυρομένιου είχαν πεισθεί να αφήσουν τον Τιμολέοντα να χρησιμοποιήσει την πόλη τους ως βάση των επιχειρήσεών του στο νησί.[1800]

Οι Συρακούσιοι πολίτες αισθάνονταν τώρα ότι η κατάσταση ήταν απελπιστική: η πόλη ήταν μοιρασμένη ανάμεσα στον Ικέτη και στον Διονύσιο Β', την πρόσβαση στο νησί ήλεγχαν οι Καρχηδόνιοι ενώ ο Τιμολέων με μια ασήμαντη δύναμη σε σχέση με αυτή των αντιπάλων του ήταν παγιδευμένος στο Ταυρομένιο και χωρίς καμία ελπίδα για επιτυχία. Μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες του Κάλλιππου του Αθηναίου και του Φάρακα του Σπαρτιάτη να απαλλάξουν τις Συρακούσες από τους τυράννους, καμία ελληνική Πόλη του νησιού δεν εμπιστευόταν πλέον τους σωτήρες από την Ελλάδα. Εν τούτοις, οι πολιτικές μερίδες στην μικρή Πόλη Άδρανον[1801] (Adranon/Adranum/Hadranum, BAGROW, 47:F3, σημερ. Adrano, 33 χλμ. βορειοδυτικά της Κατάνης), διαιρεμένες από το ποιον από τους δύο αρχηγούς να καλέσουν, ζήτησαν από τον Τιμολέοντα αλλά και από τον Ικέτη να σπεύσουν εκεί για να συμμαχήσουν μαζί τους κάνοντας ουσιαστικά έναν αγώνα δρόμου ποιος θα έφθανε πρώτος. Το όλο γεγονός δεν ήταν παρά μια ακόμη πολιτική «στάση» σε Πόλη της Μεγάλης Ελλάδας. Τελικά, ο Ικέτης έφθασε πρώτος στην πόλη και ετοιμαζόταν να στρατοπεδεύσει έξω από τα τείχη. Ο Ικέτης είχε έρθει με 5000 άνδρες, ενώ ο Τιμολέων με 1200 ή 1000 οπλίτες. Παρά την υποπολλαπλάσια δύναμή του, ο δεύτερος αιφνιδίασε τον πρώτο, ο στρατός του οποίου δεν περίμενε επίθεση, με αποτέλεσμα να τον νικήσει και να γίνει δεκτός στο Άδρανον.

Ο αντίκτυπος αυτής της επιτυχίας του Τιμολέοντος με την ανορθόδοξη αυτή τακτική αιφνιδιασμού[1802] ήταν πολύ μεγάλος. Ελληνικές Πόλεις της Σικελίας έστειλαν πρέσβεις να του μηνύσουν ότι ήταν με το μέρος του, ο τύραννος της Κατάνης του πρόσφερε την πολεμική και οικονομική του ενίσχυση και την συμμαχία του και ο Διονύσιος Β' του ζήτησε να παραδοθεί σε εκείνον αντί στον Ικέτη. Οι Σικελιώτες Έλληνες είδαν τον Τιμολέοντα ως σανίδα σωτηρίας, την στιγμή που ένας Έλληνας τύραννος σε συνεργασία με τους εχθρούς απειλούσαν να τους θέσουν υπό τον πλήρη έλεγχό τους.

[1799] Talbert, *Timoleon*, pp. 114-115.

[1800] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», VIII-XI.

[1801] Η μικρή Πόλις Άδρανον ιδρύθηκε από τον Διονύσιο Α' περί το 400 π.Χ. (Δ.Σ., XIV, 37.5) και πήρε το όνομά της από το ιερό του θεού Αδρανού (DGRBM, λμ. «Adranus») που υπήρχε εκεί, αν και ο θεός ο ίδιος λατρευόταν σε όλη την Σικελία. Στην περιοχή υπάρχουν ελληνικά ευρήματα του τέλους του ΣΤ' αιώνα π.Χ. αλλά είναι αρχαιολογικά αδιευκρίνιστο εάν υπήρχε συνέχεια ή συνύπαρξη με την γειτονική εγκατάσταση των ντόπιων Σικελών στην σημερινή περιοχή Mendolito (8 χλμ. από το Adrano). Τον Δ' και τον Γ' αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι υπήρχε τοπική βιοτεχνία ερυθρόμορφων αγγείων. Διπλό τείχος της εποχής του Διονυσίου Α' περιέκλειε έκταση 0,6 τ.χλμ. ενώ βρέθηκε και ιερό της Δήμητρας. Δες Hansen & Nielsen, no 6, «Adranon», p. 183 και για νομίσματα σε GCTV, no 1015, no 1016, 1:107.

[1802] Talbert, *Timoleon*, p. 69 n. 2.

Αλλά και ο Κορίνθιος εκμεταλλεύθηκε αμέσως την ευκαιρία που του έδινε η απροσδόκητη νίκη του.[1803]

Ο Τιμολέων έστειλε αμέσως απόσπασμα από 400 άνδρες να παραλάβουν από τον Διονύσιο Β' την ακρόπολη των Συρακουσών, αφού ο τύραννος τού είχε μηνύσει ότι επιθυμούσε να του παραδοθεί. Η είσοδος των στρατιωτών έγινε σταδιακά για να μην κινήσουν υποψίες. Μαζί με το φρούριο παρέλαβαν άλογα, διάφορες πολεμικές μηχανές και βλήματα, πολύ μεγάλο αριθμό αποθηκευμένων όπλων αλλά και τους 2000 μισθοφόρους του Διονυσίου Β'. Δεν υπάρχει ικανοποιητική εξήγηση γιατί ο Διονύσιος Β' διάλεξε να παραδοθεί στον Τιμολέοντα εκείνη την στιγμή, όταν θα μπορούσε να μείνει στην ασφάλεια της Ορτυγίας και να περιμένει τη εξέλιξη των γεγονότων. Μάλιστα, δεν φαίνεται να υπήρχε σημαντική έλλειψη τροφίμων την περίοδο εκείνη στην Ορτυγία.[1804] Τέλος πάντων, ο τύραννος πήρε μαζί του λίγα χρήματα και τους πιστούς του φίλους και με πλοίο έφθασε στον Τιμολέοντα, ο οποίος τον έστειλε στην Κόρινθο ως απλό ιδιώτη.

Στην Κόρινθο, ο Διονύσιος έγινε αντικείμενο θετικής αλλά και αρνητικής προσοχής. Άλλοι ήρθαν για να τον δουν και να χαρούν για τον ξεπεσμό του, ενώ άλλοι για να του δείξουν την συμπάθειά τους για όσα του είχαν συμβεί. Ο Διονύσιος, έχοντας χάσει κάθε παλιά του αίγλη, πέρναγε πια την ώρα του στην ψαραγορά ή στα μυροπωλεία, έπινε στα καπηλειά, τσακωνόταν με τις γυναίκες του δρόμου και δίδασκε νεαρές κοπέλες αλλά και μάλωνε μαζί τους για ό,τι αφορούσε στην μουσική και στην αρμονία. Εν τούτοις, δεν δίσταζε να απαντάει όταν τον κατηγορούσαν, αλλά και να αντειπεί με θάρρος σε κάποιο συμπόσιο στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας που κορόιδεψε τον Διονύσιο Α' για τον χρόνο που έβρισκε για να συνθέτει ποιήματα και τραγωδίες. Ο πατέρας μου ασχολούνταν με τα γράμματα, του είπε, «ἐν ᾧ σὺ κἀγὼ καὶ πάντες οἱ μακάριοι δοκοῦντες εἶναι περὶ κώθωνα διατρίβομεν»,[1805] δηλαδή εμείς τώρα απλώς μπεκρουλιάζουμε χαρούμενοι.

Μετά την άφιξη του Διονυσίου Β' στην Κόρινθο, οι Κορίνθιοι έστειλαν ενισχύσεις στον Τιμολέοντα από 2000 οπλίτες και 200 ιππείς μισθοφόρους,[1806] αλλά όταν έφθασαν στην Ιταλία παγιδεύθηκαν στους Θουρίους επειδή οι Καρχηδόνιοι ήλεγχαν την πρόσβαση στην Σικελία. Εν τω μεταξύ, ο Ικέτης έστειλε δυο πιστούς του να δολοφονήσουν τον Τιμολέοντα στο Άδρανο αλλά αυτοί αποκαλύφθηκαν και η αποστολή τους απέτυχε. Τότε ο Ικέτης καταλαβαίνοντας ότι δεν είχε ελπίδες επιτυχίας επιχειρώντας μόνος του, κάλεσε τους Καρχηδόνιους για να τους παραδώσει τις Συρακούσες.[1807]

Ο στρατηγός των Καρχηδονίων Μάγων Γ' κατέπλευσε στον Μέγα Λιμένα με 150 πολεμικά πλοία υπό τον ναύαρχο Άννωνα και αποβίβασε 50.000 ή 60.000 στρατιώτες. Οι ξένοι απέκλεισαν και τα δύο λιμάνια και προσπάθησαν να διακόψουν κάθε τροφοδοσία των αποκλεισμένων στην Ορτυγία. Ο Τιμολέων, όμως, με την βοήθεια του

[1803] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XI-XIII. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.66-68.

[1804] Talbert, *Timoleon*, pp. 104-108, όπου και συζήτηση διαφόρων απόψεων.

[1805] «ενώ εσύ και εγώ και όλοι εμείς οι ευτυχισμένοι, είμαστε γύρω από το κρασοπότηρο», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XV.

[1806] Υποθέτουμε ότι πληρώθηκαν καλούς μισθούς από τους Κορίνθιους και ότι η προοπτική για λαφυραγώγηση στην Σικελία ήταν τώρα μεγαλύτερη από όταν ξεκίνησε ο Τιμολέων (Talbert, *Timoleon*, p. 57).

[1807] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XIII-XVI. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.70.1-3 και Justinus, XXI.5.

τυράννου Μάμερκου, τους έστελνε από την Κατάνη μικρές βάρκες φορτωμένες με τρόφιμα. Αυτές περνούσαν την νύχτα κάτω από τα πολεμικά ή ιδίως όταν είχε θαλασσοταραχή και έφθαναν στα τείχη της ακροπόλεως. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό, ο Ικέτης και ο Μάγων Γ' αποφάσισαν να καταλάβουν την Κατάνη για να σταματήσουν αυτή την τροφοδοσία. Η αποχώρηση όμως δυνάμεων από τις Συρακούσες άφησε την πόλη ευάλωτη. Οι φρουροί δεν έδειχναν μεγάλη προσοχή και επιμέλεια στην φύλαξη των τειχών προς την Ορτυγία. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό από τους πολιορκημένους, άρχισαν να παρακολουθούν τις κινήσεις τους για να τους αιφνιδιάσουν. Την κατάλληλη στιγμή, ο Κορίνθιος Νέων, επικεφαλής του στρατιωτικού σώματος στην Ορτυγία, έδωσε διαταγή στους άνδρες του να βγουν από το τείχος και να επιτεθούν. Ο αιφνιδιασμός ήταν τέτοιος που ο Νέων κατάφερε να κυριεύσει το τμήμα των Συρακουσών που ήταν κοντύτερα στην Ορτυγία και στο οποίο βρήκε αποθηκευμένα δημητριακά και χρήματα. Αντί να επιστρέψει στην ακρόπολη από όπου είχε εξορμήσει, τείχισε αμέσως το κατακτημένο μέρος της πόλεως και το ένωσε με την Ορτυγία και έτσι μεγάλωσε το τμήμα των Συρακουσών που κατείχε κατά πολύ.[1808]

Τα νέα της επιτυχίας των Κορινθίων ανάγκασαν τον Ικέτη και τον Μάγωνα Γ' να επιστρέψουν αμέσως πίσω, πριν καν φθάσουν στην Κατάνη. Εν τω μεταξύ, οι Κορίνθιοι που είχαν αποκλεισθεί στους Θουρίους, είτε διότι τους εμπόδιζαν τα πλοία των Καρχηδονίων είτε διότι υπήρχε και συνεχής θαλασσοταραχή, αποφάσισαν να φθάσουν στην Σικελία δια της ξηράς περνώντας μέσα από την περιοχή που ήλεγχαν οι Βρέττιοι. Την ίδια στιγμή, ο Καρχηδόνιος Άννων, χωρίς να γνωρίζει την απόφαση των Κορινθίων αλλά βλέποντας ότι έμενε άπρακτος, θεώρησε καλή ιδέα να στολίσει τα πλοία του με ελληνικές και καρχηδονιακές ασπίδες και να επιστρέψει στις Συρακούσες προφασιζόμενος ότι ναυμάχησε και νίκησε τους Έλληνες. Όταν μετά από μικρές αψιμαχίες με τους Βρέττιους οι ελληνικές ενισχύσεις έφθασαν στο Ρήγιο διαπίστωσαν ότι μπορούσαν να περάσουν ανενόχλητοι στην Σικελία, επειδή ο εχθρός δεν περιπολούσε σε εκείνα τα ύδατα. Ενώθηκαν με τους οπλίτες του Τιμολέοντα και έγιναν μια υπολογίσιμη δύναμη 4000 ανδρών που αμέσως κατέλαβαν χωρίς προσπάθεια την Μεσσήνη. Οι επιτυχίες του Τιμολέοντα και η φήμη του φαίνεται ότι έβαλαν σε σκέψεις τους μισθοφόρους του Ικέτη και ίσως άρχισαν να δελεάζονται από την ιδέα να τον εγκαταλείψουν και να ενταχθούν στον στρατό του Τιμολέοντα. Όσοι ήταν στο πλευρό του Τιμολέοντα τους έλεγαν ότι οι Καρχηδόνιοι θα χρησιμοποιούσαν τον Ικέτη για να καταλάβουν τις Συρακούσες και ότι όσοι μάχονταν στο πλευρό του ουσιαστικά βοηθούσαν στην εκβαρβάρωση των Συρακουσών, δηλαδή στην κατάληψή της από τους Καρχηδόνιους. Όταν αυτό έγινε γνωστό στον Μάγωνα Γ', εκείνος φοβήθηκε προδοσία εκ μέρους των Ελλήνων μισθοφόρων και, βρίσκοντας επιτέλους την πρόφαση που αναζητούσε από καιρό, αποφάσισε να εγκαταλείψει την εκστρατεία και να επιστρέψει στην Αφρική.[1809]

Ήταν συνηθισμένο στην Αρχαιότητα, όταν υπήρχε προσωρινή ανακωχή ή αναμονή για την έναρξη των μαχών, οι Έλληνες μισθοφόροι των αντιμαχόμενων πλευρών να συναντώνται. Για να περάσει η ώρα τους, συζητούσαν ή έβρισκαν κοινές ασχολίες, όπως το ψάρεμα. Όταν έφθανε, βέβαια, η ώρα της μάχης, επιτίθεντο ο ένας με μανία επάνω στον άλλον υπακούοντας στις εντολές των εργοδοτών τους. Συνεπώς, δεν ήταν

[1808] Δες σχηματικά την επέκταση της πόλεως και τα τείχη στον χάρτη σε Morkot, p. 98.

[1809] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XVII-XX. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.69 – Πρβλ. ΙΕΕ, 3β:139 και δες συζήτηση σε Talbert, *Timoleon*, pp. 79-81.

περίεργο που ο Μάγων Γ’ δεν έβλεπε με καλό μάτι αυτές τις συναντήσεις και τις συζητήσεις, ιδίως όταν αφορούσαν σε πολεμιστές που έπρεπε να υποστηρίξουν τον στρατό του εναντίον ομοεθνών τους αντιπάλων. Μάταια ο Ικέτης προσπαθούσε να τον πείσει ότι η συμπεριφορά των Ελλήνων ήταν φυσιολογική και ότι είχαν τέτοια υπεροπλία που θα συνέτριβαν τους αντιπάλους στην πρώτη μάχη. Ο Μάγων Γ’ μπορεί τελικά να φοβήθηκε την ικανότητα του Τιμολέοντα να νικά και την καλή του τύχη[1810] αλλά και να τρομοκρατήθηκε από την ιδέα ότι μπορεί κατά την μάχη να έπεφτε σε παγίδα των Ελλήνων μισθοφόρων και από τις δύο πλευρές. Ο Καρχηδόνιος επέστρεψε στην πατρίδα του και τελικά αυτοκτόνησε υπό το βάρος της ευθύνης αλλά και από ντροπή για την εγκατάλειψη του πολεμικού σχεδίου εναντίον των Συρακουσίων και την υποτιμητική υποχώρηση του από την Σικελία.

Η ανυπομονησία του Καρχηδόνιου στρατηγού να φύγει αλλά και η ξαφνική αποχώρησή του γεννούν πολλά ερωτήματα. Έχει υποστηριχθεί ότι η εσπευσμένη επιστροφή του στην Αφρική σχετιζόταν με στρατιωτική επανάσταση στην Καρχηδόνα. Στα μέσα του Δ’ π.Χ. αιώνα και κατά την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου Β’ της Μακεδονίας, δηλαδή ανάμεσα στο 359 και στο 336 π.Χ., ο Άννων, στρατιωτικός ηγέτης στην Καρχηδόνα, προσπάθησε να αναλάβει την εξουσία σχεδιάζοντας να δηλητηριάσει το Συμβούλιο των Γερόντων στο σπίτι του κατά τους γάμους της κόρης του. Όταν όμως πληροφοριοδότες ενημέρωσαν το Συμβούλιο, ανακοινώθηκε νόμος που απαγόρευε τα μεγάλα έξοδα για γάμους και το σχέδιο εγκαταλείφθηκε. Μετά την αποτυχία του, ο Άννων ξεσήκωσε τους σκλάβους αλλά και πάλι το σχέδιο εξοντώσεως του Συμβουλίου έγινε γνωστό και ο Άννων αναγκάσθηκε να κλεισθεί σε οχυρό με 20.000 οπλισμένους σκλάβους. Ενώ προσπαθούσε να βρει συμμάχους ανάμεσα στους Αφρικανούς, συνελήφθη. Η τιμωρία του ήταν ανατριχιαστική: του έβγαλαν τα μάτια, του έσπασαν τα χέρια και τα πόδια και τέλος τον σταύρωσαν. Όλοι οι συγγενείς του εκτελέσθηκαν.[1811] Τα γεγονότα αυτά θα ήταν οπωσδήποτε ικανά να αναγκάσουν τον Μάγωνα Γ’ να επιστρέψει στην Καρχηδόνα, αλλά η αυτοκτονία του δεν συνάδει με κάποιον που έσωσε την πατρίδα του από επίδοξο σφετεριστή. Συνεπώς, πρέπει να δεχθούμε ότι η αποχώρησή του από την Σικελία οφειλόταν στην έντονη ανησυχία του ότι μπορεί να έπεφτε σε παγίδα που του είχε στήσει ακόμη και ο ίδιος ο Ικέτης.

Όταν ο Τιμολέων ανακάλυψε την φυγή του Μάγωνα Γ’ μπορεί να πίστεψε ότι ο Ικέτης θα υποχωρούσε από τις Συρακούσες και δεν θα ήθελε να αναμετρηθεί μαζί του, λόγω του χαμηλού ηθικού του στρατού του μετά την αποχώρηση των Καρχηδονίων. Οι στρατιώτες του Ικέτη, όμως, παρέμεναν στις θέσεις τους και περίμεναν να πολεμήσουν. Ο Τιμολέων τότε χρησιμοποίησε την τοπογραφία των Συρακουσών προς όφελός του για να οργανώσει τις επιθέσεις εναντίον του αντιπάλου του. Τον Δ’ αιώνα π.Χ., οι Συρακούσες ήταν χωρισμένες σε συνοικίες ή περιοχές:[1812] στην Ορτυγία (Νήσος), στην Αχραδινή, στην Τύχη, στην Νεάπολη και στις Επιπολές. Η Ορτυγία με τον πορθμό της

[1810] Ο ίδιος ο Τιμολέων πίστευε πολύ στην θεά Τύχη (Αυτοματία), στην οποία και είχε αφιερώσει ιερό στο σπίτι του στις Συρακούσες (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXVI).

[1811] Justinus, XXI.4 και Orosius, IV.6.

[1812] Για την τοπογραφία της δες χάρτη των αρχαίων Συρακουσών στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:153_of_%27A_Smaller_History_of_Rome_..._New_and_thoroughly_revised_edition_by_A._H._J._Greenidge,_etc%27_(11297730785).jpg> ή στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Putz97.jpg>.

έμπαινε μέσα στην θάλασσα και δημιουργούσε τους δύο λιμένες των Συρακουσών (τον Μεγάλο και τον Μικρό Λιμένα). Η Αχραδινή βρισκόταν κυρίως στα βορειοανατολικά της Ορτυγίας, η Τύχη στα βόρεια, ή Νεάπολις στα βορειοδυτικά και οι Επιπολές, μετά την Νεάπολη, σε υπερυψωμένο επίπεδο, στα βορειοδυτικά. Από τις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων δεν είναι ξεκάθαρο πόσο μακριά ή κοντά στην Ορτυγία εκτεινόταν η Αχραδινή και η Τύχη. Συγκεκριμένα, η Αχραδινή μπορεί να καταλάμβανε ολόκληρη την βορειοανατολική πλευρά των Συρακουσών ή μόνο την περιοχή πλησίον τηw Ορτυγίας και η Τύχη το βόρειο άκρο των Συρακουσών ή μόνο την κοντινή στην Ορτυγία περιοχή, αμέσως μετά την Αχραδινή.[1813]

Όπως και εάν ήταν ακριβώς η αρχαία τοπογραφία, ο Τιμολέων σχεδίασε να επιτεθεί στον στρατό του Ικέτη από τρεις πλευρές ταυτοχρόνως. Είχε δεχθεί ενισχύσεις από τον πλούσιο τύραννο Μάμερκο της Κατάνης, ο οποίος ίσως επιδίωκε μακροπρόθεσμα να ενισχύσει την δική του θέση στην Σικελία κυριαρχώντας στην εύφορη πεδιάδα των Λεοντίνων. Σε αντίθετη περίπτωση, δεν είχε λόγο να συνταχθεί με έναν στρατηγό που την στιγμή εκείνη είχε λίγες ελπίδες επιτυχίας στην Σικελία, εάν ενεργούσε μόνος του. Από την άλλη πλευρά, την ίδια περίοδο, ο Τιμολέων χρειαζόταν ενισχύσεις για να επιτύχει την κατάληψη των Συρακουσών, ακόμη και εάν αυτές προέρχονταν από έναν τύραννο. Όντως, το πρώτο τμήμα του στρατού επιτέθηκε στην πόλη από τις όχθες του Άναπου ποταμού, το δεύτερο επιτέθηκε στις Επιπολές και το τρίτο ξεκίνησε την επίθεση από την Αχραδινή. Προς μεγάλη έκπληξη του Τιμολέοντα, όπως πιθανόν εξήγησε ο ίδιος στους πολίτες αργότερα, μόλις εκδηλώθηκε η επίθεση και από τις τρεις πλευρές, οι μαχητές του Ικέτη τράπηκαν σε φυγή και εγκατέλειψαν τις Συρακούσες στον Κορίνθιο στρατηγό χωρίς να γίνει μάχη. Η κατάληψη της πόλεως από τον Τιμολέοντα έκανε μεγάλη αίσθηση στην Σικελία αλλά και στην Ελλάδα.[1814] Η μόνη πιθανή εξήγηση που μπορεί να δοθεί για την εγκατάλειψη του αγώνα από τους μισθοφόρους του Ικέτη είναι ότι αισθάνθηκαν περικυκλωμένοι, εγκαταλελειμμένοι από τους συμμάχους τους Καρχηδόνιους και με τόσο χαμηλό ηθικό που στην πρώτη στρατιωτική πίεση έφυγαν πανικοβλημένοι. Μία άλλη υπόθεση για την ξαφνική υποχώρηση είναι ότι Ικέτης και Τιμολέων ήρθαν σε συμφωνία να φύγει ο πρώτος στους Λεοντίνους ανενόχλητος. Η αποφυγή συγκρούσεως ωφελούσε και τις δύο πλευρές διότι αφενός οι πιθανότητες του Ικέτη να καταλάβει την Πόλη μετά από μάχη ήταν ελάχιστες, ενώ ούτε ο Τιμολέων ήταν βέβαιος πως θα νικούσε. Επιπλέον, σε περίπτωση ανακωχής και ειρήνης, ο Κορίνθιος στρατηγός θα φαινόταν ότι είχε συνδιαλλαγεί με έναν τύραννο. Συνεπώς, η υποχώρηση του Ικέτη κατόπιν συμφωνίας φάνταζε η καλύτερη λύση, διότι επιπλέον και οι δύο αρχηγοί θα διατηρούσαν τον στρατό τους ανέπαφο.[1815]

Η πόλη πλέον ανήκε ολόκληρη στον Τιμολέοντα και ούτε ο Ικέτης ούτε φυσικά ο Διονύσιος Β' που βρισκόταν στην Κόρινθο μπορούσαν να την απειλήσουν. Η αντίθεση του με την τυραννία δεν μπορούσε να αποδειχθεί παρά μόνο από την εγκαθίδρυση δημοκρατίας με βάση την ισότητα. Πιστεύουμε ότι η εκκλησία του δήμου ανέδειξε τον

[1813] Πρβλ. χάρτες σε Freeman, IV, opposite p. 56 και H. W. Parke, «Note on the Topography of Syracuse,» *The Journal of Hellenic Studies* 64 (1944): 100-102, όπου και παραπομπές σε άλλες σχετικές μελέτες. Δες και W. E. Heitland, «Topography of Syracuse,» *The Classical Review* vol. 8, no. 3 (March 1894): 123-124.

[1814] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXI και XVI.69.4.

[1815] Talbert, *Timoleon*, p. 92.

Τιμολέοντα στρατηγό-αυτοκράτορα, όπως είχε πράξει και με όλους τους ηγέτες (τυράννους και μη) πριν από αυτόν, με κύριο σκοπό να προστατεύσει τις Συρακούσες και κατ' επέκταση την Σικελία ολόκληρη από τους Καρχηδόνιους. Πρώτο του μέλημα ήταν η εξαφάνιση από την πόλη όλων αυτών που θύμιζαν το προηγούμενο καθεστώς. Κάλεσε λοιπόν ο στρατηγός όσους Συρακούσιους είχαν μείνει, να φέρουν ό,τι σιδερένια εργαλεία είχαν για να γκρεμίσουν τα τείχη της Ορτυγίας, τα οικήματα αλλά και τους τάφους των τυράννων. Στον ισοπεδωμένο χώρο έκτισαν δικαστήρια για να αποδίδεται η δικαιοσύνη βάσει των αρχών της δημοκρατίας.[1816]

Με τον αέρα της φήμης του νικητή που είχε εντυπωσιάσει τους Σικελιώτες και του υποστηρικτή της δημοκρατίας, ο Τιμολέων εξεστράτευσε εναντίον άλλων Πόλεων για να εκδιώξει τους τυράννους.[1817] Ανάγκασε τον Ικέτη να αποκηρύξει την συμμαχία του με τους Καρχηδόνιους, να γκρεμίσει τα τείχη όσων θέσεων είχε οχυρώσει και να ζήσει στους Λεοντίνους ως ιδιώτης. Κάποιος Λεπτίνης, που ήταν μάλλον ανιψιός του Διονυσίου Α' και τύραννος της Απολλωνίας (BAGROW, 47:F2)[1818] και άλλων μικρών Πόλεων στην βόρεια σικελική ακτή, παραδόθηκε στον Τιμολέοντα και εκείνος –ίσως τηρώντας την συμφωνία τους–[1819] δεν τον σκότωσε αλλά τον έστειλε στην Κόρινθο να ζήσει εξόριστος και ταπεινωμένος. Ο στρατηγός, μη διαθέτοντας πόρους για να πληρώσει τους μισθοφόρους του, τους έστειλε στην δυτική Σικελία για να ξεσηκώσουν Πόλεις εναντίον των Καρχηδονίων, να βρουν απασχόληση μακριά από τις Συρακούσες και την ανατολική Σικελία, να λαφυραγωγήσουν για δικό τους όφελος αλλά και για μελλοντικό πόλεμο. Κατέλαβαν την Έντελλα και, αφού σκότωσαν από τους άρχοντες τους υποστηρικτές των Καρχηδονίων, ανακήρυξαν την πόλη ελεύθερη. Εν τω μεταξύ, ο Τιμολέων γύρισε στις Συρακούσες για να φροντίσει για την θέσπιση νόμων λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος με βάση την αρχή της ισονομίας και με την βοήθεια νομοθετών που είχαν έρθει από την Κόρινθο. Αν πιστέψουμε την ρήση του Νέπωτος ότι ο Τιμολέων «maluit se diligi quam metui»,[1820] μπορούμε να κατανοήσουμε και τους συναισθηματικούς λόγους για τους οποίους προσπαθούσε να ξεριζώσει τις τυραννικές

[1816] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXII και Δ.Σ., XVI.70.4-6 και Nepos, XX.3.

[1817] Η σειρά των γεγονότων μέχρι τον θάνατο του Τιμολέοντος παρουσιάζει διαφορές ανάμεσα στις αρχαίες πηγές και συνεπώς στην συνέχεια παρουσιάζεται η δική μας χρονολογική εκτίμηση.

[1818] Η Απολλωνία της Σικελίας (πιθανόν το σημερ. San Fratello), μία από τις είκοσι πέντε Απολλωνίες του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου που αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος, πρέπει να βρισκόταν στην βόρεια Σικελία και ανάμεσα στην Καλή Ακτή και στο Αλόντιον (Haluntium, BAGROW, 47:F2, σημερ. San Marco d'Alunzio). Στο κείμενο του Στέφανου Βυζάντιου αντί για Λεοντίνων η σωστή λέξη και πόλη πρέπει να είναι Αλοντίνων (Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Απολλωνία» ζ΄), όπως συμπεραίνεται και από το ότι αναφέρεται από τον Κικέρωνα [Cicero, *In Verrem*, II.iii.103 (XLIII)] μαζί με άλλες πόλεις της βόρειας Σικελίας. Στο σημερινό San Fratello έχει βρεθεί τείχος και οικίες. Κατά άλλη αρχαιολογική άποψη, η Απολλωνία βρισκόταν στην σημερινή Pollina. Όλες οι προαναφερόμενες σημερινές πόλεις της Σικελίας βρίσκονται ανατολικά του Palermo και συγκεκριμένα ανατολικά της Cefalu. Δες και Hansen & Nielsen, no 13, «Apollonia», p. 191.

[1819] Talbert, *Timoleon*, p. 114.

[1820] «προτιμούσε να τον αγαπούν παρά να τον φοβούνται», Nepos, XX.3.4. Το θέμα αυτό σε ό,τι αφορά στους ηγεμόνες επανήλθε στο βιβλίο *Il Principe* (*Ο Ηγεμών*) του Νικολό Μακιαβέλι, μετ. Νίκος Καζαντζάκης, Αθήνα: Καζαντζάκης/Εθνος, 2014), κεφ. XVII. Αποτελεί, όμως, διαχρονικά και μέχρι σήμερα το κορυφαίο επιστημονικό ζήτημα στην τεχνική της διοικήσεως ανθρώπων, επιχειρήσεων και οργανισμών αλλά και στην σχέση ενός ζευγαριού, γονέων και παιδιών αλλά και ανθρώπων μεταξύ τους γενικότερα.

πρακτικές από την Σικελία.[1821]

Η εισβολή των Καρχηδονίων ήταν αναμενόμενη μετά την ταπεινωτική αποχώρηση τους, πριν ο Ικέτης επιτεθεί στον Τιμολέοντα και μετά τις επιθέσεις του στρατηγού των Συρακουσίων στην δυτική Σικελία, στην καρχηδονιακή Επικράτεια. Οι Καρχηδόνιοι, μετά την προδοτική στάση του Άννωνα και την βασανιστική εκτέλεσή του, με στρατηγούς της εκστρατείας τούς Ασδρούβα και Αμίλκα έφθασαν με τον στόλο τους στην ναυτική τους βάση στο Λιλύβαιο. Είχαν έρθει με 200 πολεμικά πλοία και 1000 μεταγωγικά που μετέφεραν πολιορκητικές μηχανές τέθριππα, πολεμοφόδια και τρόφιμα και είχαν φέρει μαζί τους 70.000 άνδρες, εκ των οποίων οι 10.000 ήταν Καρχηδόνιοι πολίτες με τις λευκές τους ασπίδες.[1822] Στόχος τους, για μια ακόμη φορά, ήταν η κατάκτηση της Σικελίας ολόκληρης.

Στο άκουσμα του μεγέθους της εχθρικής δυνάμεως, οι Συρακούσιοι τρομοκρατήθηκαν. Μόνο 3000 πολίτες και 4000 μισθοφόροι τόλμησαν να ακολουθήσουν τον Τιμολέοντα εναντίον των εχθρών. Ήταν μάλιστα τέτοιος ο τρόμος των πολεμιστών ώστε κατά την πορεία προς την δυτική πλευρά του νησιού, 1000 από τους μισθοφόρους γύρισαν πίσω στις Συρακούσες ισχυριζόμενοι «ὡς οὐχ ὑγιαίνοντος τοῦ Τιμολέοντος, ἀλλὰ μαινομένου παρ' ἡλικίαν». Δεν ήταν στα καλά του, είπαν, ο στρατηγός, τα είχε χαμένα παρά την ηλικία του και ήθελε με 5000 οπλίτες και 1000 ιππείς που βρίσκονταν στις Συρακούσες και άλλους τόσους περίπου συμμάχους να τα βάλει με δεκάδες χιλιάδες εχθρούς, οκτώ ημέρες δρόμο μακριά από την πόλη. Σε τέτοια απόσταση, ούτε όσοι σώνονταν από την μάχη θα είχαν μέρος να καταφύγουν ούτε οι νεκροί θα θάβονταν. Αυτοί οι μισθοφόροι, βέβαια, μπορεί απλά να παραπονούνταν διότι δεν είχαν πληρωθεί τον μισθό τους. Από την άλλη πλευρά, η μια χούφτα αυτοί γενναίοι Έλληνες που πήγαιναν, κατά τους συμπολίτες τους, σε βέβαιο θάνατο είχαν μόνο ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των «βαρβάρων» αντιπάλων τους, την στρατηγική. Σε όσους πολέμους στην Αρχαιότητα αναμετρήθηκαν οι Έλληνες με υπέρτερους αριθμητικά εχθρούς νίκησαν χρησιμοποιώντας περισσότερο το μυαλό τους παρά το σώμα τους.

Τελικά φαίνεται ότι ο Τιμολέων ήρθε σε συμφωνία με τον Ικέτη –χωρίς να γνωρίζουμε τους όρους– και πρόσθεσε τον στρατό του στον δικό του. Επιθυμούσε να εκδικηθεί τους Καρχηδόνιους που τον είχαν εγκαταλείψει στην πιο κρίσιμη στιγμή ενός πολέμου ή συνειδητοποίησε τον καρχηδονιακό κίνδυνο για την Σικελία και τους τυράννους της;[1823] Πάντως, μετά την αποστασία των 1000 μισθοφόρων, ο Τιμολέων διέθετε 11.000 άνδρες, εκ των οποίων 3000 ήταν Συρακούσιοι, για να πολεμήσει τους Καρχηδόνιους.[1824] Διασχίζοντας την Σικελία με κατεύθυνση βορειοδυτική ο στρατηγός έφθασε κοντά στον Κρίμησο/Κρίμισο ποταμό (BAGROW, 47:B3, είτε ο σημερινός Belice ποταμός είτε ο σημερινός Freddo ποταμός), κάπου δυτικά της σημερινής περιοχής Rocca d'Entella, στην Lago Garcia (λίμνη στο κέντρο της δυτικής Σικελίας). Η θέση όπου συ-

[1821] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXII-XXIV. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.70.4-6 & XVI.72 to 73.1-2 & XVI.77-79.2 και Nepos, XX.3.

[1822] Για τα ζητήματα που εγείρονται σε σχέση με την αριθμητική δύναμη του καρχηδονιακού στρατού δες Talbert, *Timoleon*, pp. 62-64.

[1823] Συζήτηση σε Talbert, *Timoleon*, pp. 93-95.

[1824] Δ.Σ., XVI.77.5-78.2. Μόνο με την υπόθεση ότι προστέθηκαν στους 6000 άνδρες από τις Συρακούσες άλλοι 5000 μισθοφόροι που διέθεσε ο Ικέτης μπορεί να εξηγηθεί η διαφορά της αριθμητικής δυνάμεως που αναφέρουν ο Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων» και ο Διόδωρος Σικελιώτης. Δες συζήτηση σε Talbert, *Timoleon*, pp. 59-61.

νάντησε τους Καρχηδόνιους δεν έχει επακριβώς εντοπισθεί, αλλά ήταν ποτάμι που είχε αρκετό νερό τον Ιούνιο του 339 π.Χ.[1825] και γύρω υπήρχαν χαμηλά βουνά. Εάν υποθέσουμε ότι οι Καρχηδόνιοι μετά την αποβίβασή τους κινήθηκαν ανατολικά προς την Έντελλα και ο Τιμολέων περνώντας από την «χώρα» του Ακράγαντα κινήθηκε βορειοδυτικά για να τους συναντήσει, το σημείο επαφής πρέπει να ήταν ένας ποταμός δυτικά της Εντέλλας, δηλαδή είτε ο Freddo είτε κάποιος από τα δύο παρακλάδια του Belice.[1826]

Οι Έλληνες έφθασαν το χάραμα στην κορυφή ενός λόφου και παρότι υπήρχε ομίχλη στην πεδιάδα και στο ποτάμι μπορούσαν να ακούσουν ότι στρατός περνούσε το νερό. Με τις πρώτες ακτίνες του ήλιου η ομίχλη ανέβηκε υψηλότερα και τότε φάνηκε ο Κρίμησος ποταμός και τα τέθριππα μαζί με οπλίτες που προσπαθούσαν να τον διασχίσουν. Ο Τιμολέων σκέφθηκε να εκμεταλλευθεί την αταξία που υπήρχε στην εχθρική φάλαγγα κατά την διέλευση του ποταμού και διέταξε το ιππικό του να επιτεθεί, ενώ με τον υπόλοιπο στρατό του κατέβηκε στην πεδιάδα και παρατάχθηκε για μάχη. Στο μέσον της παρατάξεως τοποθέτησε τους Συρακούσιους και τους πιο αξιόμαχους από τους μισθοφόρους ενώ στα δύο άκρα τοποθέτησε τους υπόλοιπους Σικελιώτες και Ιταλιώτες αλλά και λίγους μισθοφόρους. Όταν αντελήφθη ότι οι ιππείς εμποδίζονταν από τα εχθρικά ΄άρματα να επιτεθούν, διέταξε το ιππικό να περάσει μπροστά από τα τέθριππα, να ξεπεράσει την παράταξη τους και να επιτεθεί από τα πλάγια. Ο ίδιος πρόσταξε τους άνδρες της πρώτης γραμμής να συμπυκνώσουν την παράταξη τους μέχρι να ενωθούν οι ασπίδες τους και να επιτεθούν. Οι Καρχηδόνιοι απέκρουσαν την πρώτη επίθεση με τα κοντάρια, γιατί φόραγαν σιδερένιους θώρακες και χάλκινα κράνη ενώ κράταγαν μεγάλες ασπίδες.

Όταν άρχισε η μάχη με τα ξίφη, κατά την οποία έπρεπε ο κάθε αντίπαλος να δείξει την ανώτερη τεχνική του, ξέσπασαν στα βουνά βροντές και αστραπές και το πεδίο της μάχης το έδερναν η βροχή, ο αέρας, και το χαλάζι. Η κακοκαιρία ήταν στα νώτα των Ελλήνων, αλλά κτύπαγε τους Καρχηδόνιους στο πρόσωπο και τους θάμπωνε. Ο θόρυβος ήταν τόσο δυνατός και με τον άνεμο στο πρόσωπο οι εχθροί δεν μπορούσαν να ακούσουν τις διαταγές των αξιωματικών. Το ποτάμι φούσκωσε από την βροχή και γέμισε τις κοιλότητες του εδάφους κοντά στις όχθες του με νερό. Με την πανοπλία που έφεραν και τους χιτώνες τους που βρέχονταν στο κάτω μέρος, οι Καρχηδόνιοι γίνονταν πολύ βαρείς και δυσκίνητοι στην μάχη και βούλιαζαν στην λάσπη. Με συνέπεια, όταν οι Έλληνες τους έριχναν κάτω ήταν πολύ δύσκολο να σηκωθούν. Όταν οι Έλληνες νίκησαν την πρώτη γραμμή των εχθρών τους, οι υπόλοιποι τράπηκαν σε φυγή. Πολλοί πνίγηκαν στο ποτάμι καθώς προσπαθούσαν να γυρίσουν πίσω και συγκρούονταν με αυτούς που ακόμη περνούσαν ή τους παρέσυρε το ρεύμα λόγω της βαριάς τους πανοπλίας. Άλλοι έτρεξαν να γλυτώσουν στην πεδιάδα όπου τους βρήκαν και τους σκότωσαν οι Έλληνες, ενώ όσοι πήγαν να σωθούν στους λόφους σφαγιάσθηκαν από το ιππικό. Το ένα τρίτο περίπου των νεκρών εχθρών μαζί με τον επίλεκτο «ιερόν λόχον» ήταν Καρχηδόνιοι, διότι σε αυτή την εκστρατεία μαζί με τους Αφρικανούς στρατιώτες είχαν στρα-

---

[1825] Για τα ζητήματα χρονολογήσεως της διαμονής του Τιμολέοντος στην Σικελία δες Talbert, *Timoleon*, ch. 3.

[1826] Ο Κρίμησος/Κρίμισος ποταμός και η θέση της μάχης μπορούν να ταυτισθούν είτε με τον σημερινό Freddo (Beloch, GG, 3.1:586 n. 1 και BAGROW, 47:B3) στην περιοχή δυτικά του Monte Orsino (όχι βορειότερα όπως υποδεικνύει ο Beloch) είτε με τον σημερινό Belice Destro ή Belice Sinistro στην περιοχή δυτικά της Rocca d'Entella (Talbert, *Timoleon*, pp. 69-75).

τολογηθεί και πολλοί πολίτες της Καρχηδόνας.

Οι εχθροί των Ελλήνων είχαν υποστεί ταπεινωτική ήττα. Εκτός από τους 10.000 στρατιώτες συμπεριλαμβανομένων και 3000 Καρχηδονίων που σκοτώθηκαν, ο στρατός του Τιμολέοντα συνέλαβε 15.000 αιχμαλώτους, 200 ῾άρματα, πάρα πολλές από τις άμαξες με τα εφόδια καθώς και χιλιάδες θώρακες και ασπίδες. Τα καλύτερα όπλα τα έστειλε ο Τιμολέων στην Κόρινθο μαζί με την είδηση της νίκης να είναι αφιέρωμα στον Ποσειδώνα. Επίσης, τα ασημένια και χρυσά κύπελλα αλλά και διάφορα αντικείμενα αξίας που είχαν μαζί τους οι Καρχηδόνιοι πολίτες έπεσαν στα χέρια των Ελλήνων οπλιτών που τα κράτησαν ως προσωπικά λάφυρα μαζί με τους 10.000 αιχμαλώτους. Μόνο οι 5000 αιχμάλωτοι έμειναν για να πωληθούν και να αποτελέσουν έσοδο στο ταμείο των Συρακουσών.[1827] Με αυτόν τον τρόπο, ο στρατηγός αντάμειψε τους μισθοφόρους του αλλά και τους Συρακούσιους που τον είχαν ακολουθήσει.

Ο Τιμολέων είχε επιτύχει μία καταπληκτική νίκη, εάν κανείς λάβει υπόψιν του ότι ο στρατός του ήταν μόνο το ένα έβδομο του στρατού των Καρχηδονίων. Αναμφισβήτητα, τον βοήθησε η τύχη[1828] να εντοπίσει τους εχθρούς του όταν βρισκόταν ψηλά στον λόφο και την στιγμή που εκείνοι διέσχιζαν τον Κίρμησο στην πεδιάδα. Από εκείνη την στιγμή και μετά, όμως, την νίκη του έδωσαν η στρατηγική που εφήρμοσε, αφού έλαβε υπόψιν του την κατάσταση στο πεδίο της μάχης. Είχε αντιληφθεί ότι η φορά του ανέμου, όπως τονίζει ο Πολύαινος,[1829] ήταν με το μέρος του, γεγονός που θα δυσκόλευε τους αντιπάλους του, αν και δεν γνώριζε ότι θα είχε σύμμαχό του μια καταιγίδα. Είχε παρατηρήσει πόσο δυσκίνητοι ήταν οι Καρχηδόνιοι εξαιτίας της μεταλλικής τους πανοπλίας σε σχέση με την ευκίνητη ελληνική φάλαγγα και αντελήφθη αμέσως ότι η μοναδική ευκαιρία επιτυχίας του ήταν εάν επετίθετο όσο οι εχθροί περνούσαν το ποτάμι. Η ενισχυμένη του παράταξη καθ' όλο το μήκος της την έκανε να ενεργεί ως μεταλλικό συμπαγές εργαλείο εναντίον εχθρών που δεν είχαν προλάβει να λάβουν θέσεις μάχης σε μεγάλους αριθμούς.

Όσοι από τον στρατό των Καρχηδονίων γλύτωσαν, επέστρεψαν στο Λιλύβαιο αλλά πιστεύοντας ότι οι θεοί ήταν εναντίον τους και θα τους έπνιγαν στην θάλασσα δεν τόλμησαν καν να επιβιβασθούν στα πλοία και να φύγουν για την Καρχηδόνα. Αυτή η δοξασία, όμως, μάλλον τους εμφυσήθηκε από τους αρχηγούς τους, αφενός διότι οι Καρχηδόνιοι έπρεπε να προστατεύσουν την Επικράτειά τους αλλά και αφετέρου διότι η επιστροφή μετά από τέτοια ήττα θα σήμαινε θανάτωση των αρχηγών. Η είδηση της ήττας τρομοκράτησε την Καρχηδόνα και οι κάτοικοι περίμεναν ότι από στιγμή σε στιγμή θα έκανε την εμφάνισή του ο Τιμολέων με τον στρατό του αλλά δεν γνώριζαν ότι ο Κορίνθιος στρατηγός δεν διέθετε στόλο. Έτσι, έστειλαν εσπευσμένα πρέσβεις στην Σικελία να συνομολογήσουν ειρήνη με οποιουσδήποτε όρους.

Εν τω μεταξύ, ο Κορίνθιος στρατηγός άφησε τους μισθοφόρους του να λεηλατήσουν την δυτική Σικελία εντός της καρχηδονιακής Επικράτειας, ενώ εκείνος επέστρεψε στις Συρακούσες. Η πρώτη του ενέργεια ήταν να διώξει τους 1000 μισθοφόρους που τον είχαν εγκαταλείψει πριν την μάχη και οι οποίοι μόλις πέρασαν στην

[1827] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXV-XXIX. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.79.5-81 και Πολύαινος, V.12.3.

[1828] Ο Πλούταρχος τονίζει ιδιαιτέρως τον παράγοντα τύχη στην βιογραφία του Τιμολέοντος, όπως παρατηρεί ο Talbert, *Timoleon*, p. 3.

[1829] Πολύαινος, V.12.3.

Ιταλία εξολοθρεύθηκαν από τους Βρέττιους. Την ίδια περίοδο, ο Τιμολέων συνέλαβε και θανάτωσε τον Ετρούσκο πειρατή Ποστόμιο που κατέπλευσε στις Συρακούσες. Ο Ποστόμιος με τα δώδεκα πειρατικά του λυμαίνονταν τις θάλασσες γύρω από τη Σικελία. Κατόπιν, ο Συρακούσιος στρατηγός, μετά από πολιορκία της Αίτνας υπό τον Αγαθοκλή,[1830] εξολόθρευσε τους Καμπανούς μισθοφόρους που είχαν καταφύγει εκεί, έδιωξε τον τύραννο του Κεντοριπίου (Centuripae, BAGROW, 47:F3, σημερ. Centuripe, περ. 50 χλμ. δυτικά της Catania) και τον τύραννο του Αγυρίου και έδωσε στους κατοίκους πολιτικά δικαιώματα στις Συρακούσες.

Η επικράτηση του Τιμολέοντα στην Σικελία και η αποστροφή του για τα τυραννικά καθεστώτα προξένησε μεγάλη ανησυχία στην Κατάνη και στους Λεοντίνους. Ο τύραννος της Κατάνης, Μάμερκος (διοίκησε περ. 344-338 π.Χ.), αλλά και ο Ικέτης στους Λεοντίνους δεν ήθελαν να έχουν ακριβώς δίπλα τους, στις Συρακούσες, έναν τόσο ισχυρό στρατηγό που πιθανότατα θα επέβαλε δημοκρατικά πολιτεύματα παντού στην Σικελία. Για τον λόγο αυτό, φρόντισαν να παρακινήσουν τους Καρχηδόνιους να δοκιμάσουν μια ακόμη εκστρατεία με συμμάχους τους ίδιους αλλά και με Έλληνες μισθοφόρους. Ήταν η πρώτη φορά που οι Καρχηδόνιοι θα χρησιμοποιούσαν Έλληνες μισθοφόρους αναγνωρίζοντας την πολεμική τους ανωτερότητά στην μάχη έναντι των μέχρι τότε Βορειοαφρικανών που στρατολογούσαν. Πλήρωναν καλά και υπολόγιζαν ότι οι Έλληνες πρόθυμα θα κατατάσσονταν στον στρατό τους. Την άνοιξη του 338 π.Χ., λοιπόν, οι Καρχηδόνιοι έστειλαν τον Γίσκωνα του Άννωνος με 70 πλοία με σκοπό να στρατολογήσει Έλληνες μισθοφόρους στην Σικελία. Ο Καρχηδόνιος, αφού έστησε ενέδρα και νίκησε μισθοφόρους του Τιμολέοντα στην καρχηδονιακή Επικράτεια, έφθασε τελικά έξω από την Μεσσήνη και νίκησε μικρή δύναμη μισθοφόρων του Τιμολέοντος. Ο Κορίνθιος στρατηγός βρισκόταν σε εκστρατεία στην Καλαυρία, περιοχή που δεν έχει ταυτοποιηθεί,[1831] όταν ο Ικέτης εισέβαλε και λεηλάτησε την «χώρα» των Συρακουσών. Κατόπιν, βάδισε και αυτός προς την Καλαυρία για να τον συναντήσει, αλλά τελικά και χωρίς να το αντιληφθεί εγκαίρως βρέθηκε να καταδιώκεται από το μικρό εκστρατευτικό σώμα του Τιμολέοντα. Στον Δαμυρίαν ποταμό (Damurius/Damyrias/Lamyrias, BAGROW, 47:G4, σημερ. Molinello) σταμάτησε ο Ικέτης για να αντιμετωπίσει τους διώκτες του. Θεώρησε ότι η δυσκολία διαβάσεως αλλά και οι απότομες όχθες τού έδιναν το πλεονέκτημα που χρειαζόταν. Οι εχθροί του, όμως, πέρασαν το ποτάμι και τον νίκησαν στην μάχη που ακολούθησε. Τελικά, ο Τιμολέων έφθασε στους Λεοντίνους, όπου συνέλαβε και σκότωσε τον Ικέτη και τον γιο του.

Όταν ο στρατηγός επέστρεψε στις Συρακούσες, έγινε συνέλευση των Συρακουσίων και αποφασίσθηκε να θανατωθούν η γυναίκα και οι κόρες του Ικέτη, διότι εκείνος ήταν που είχε σκοτώσει με πνιγμό την σύζυγο, την αδελφή, και τον γιο του Δίωνα. Με την εξόντωση του πρώην τυράννου και της οικογένειάς του, ο Τιμολέων διατράνωσε στην Σικελία ότι ήταν απόλυτα αποφασισμένος να εξολοθρεύσει την τυραννία για να εγκαταστήσει την δημοκρατία στο νησί. Μετά τον Ικέτη, λοιπόν, ο Κορίνθιος στρατηγός έπρεπε να ασχοληθεί και με τον Μάμερκο της Κατάνης. Τον συνάντησε στον ποταμό Άβολο (Abolla, BAGROW, 47:G5, σημερ. Avola στην πόλη Avola, 28 χλμ. νότια των σημερινών Συρακουσών) και τον νίκησε. Τον Μάμερκο είχαν ενισχύσει μαχητές

[1830] Justinus, XXII.1.
[1831] Δες συζήτηση σε Talbert, *Timoleon*, pp. 203-204.

του Γίσκωνος, πολλοί από τους οποίους σκοτώθηκαν στην μάχη.[1832] Μετά τις ήττες που είχαν υποστεί και ο Ικέτης και ο Μάμερκος, οι Καρχηδόνιοι αντελήφθησαν ότι δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τον Τιμολέοντα και τον στρατό του. Δεν είχαν λοιπόν άλλη επιλογή παρά να συνθηκολογήσουν.

Το 338 π.Χ. μια ακόμη ειρήνη συνομολογήθηκε ανάμεσα στους Συρακούσιους και στους Καρχηδόνιους. Οι Καρχηδόνιοι είχαν στείλει πρεσβεία για να συζητήσει για ειρήνη, αλλά προφανώς είχαν ταυτοχρόνως στείλει και εκστρατευτικό σώμα, το οποίο συμμετείχε σε σύντομες μάχες στην δυτική Σικελία αλλά και στην Μεσσήνη. Δεν περιγράφεται μάχη με την συμμετοχή Ελλήνων μισθοφόρων, παρά μόνο το επεισόδιο με τον Μάμερκο. Συνεπώς, συμπεραίνουμε ότι πιθανότατα ο Ικέτης ήταν εκείνος που είχε υποσχεθεί τους μισθοφόρους του, που δεν ενώθηκαν ποτέ με τον καρχηδονιακό στρατό. Όταν έγινε αντιληπτό από τους Αφρικανούς ότι ο Τιμολέων ήταν πολύ ισχυρός στην Σικελία και μάλιστα τελικά σκότωσε τον Ικέτη και νίκησε τον Μάμερκο, τότε οι πρέσβεις προχώρησαν στην συμφωνία ειρήνης. Ο Τιμολέων ενδιαφερόταν να έρθει σε στρατιωτική συμφωνία με τους Καρχηδόνιους για να απαλλαγεί από τους τυράννους στην ανατολική Σικελία, στην ελληνική Επικράτεια, και να εδραιώσει την δική του δημοκρατία.

Οι δύο πλευρές συμφώνησαν να είναι όλες οι ελληνικές Πόλεις της Σικελίας ελεύθερες, εάν το επιθυμούσαν οι κάτοικοι τους να μπορούν να μετακομίσουν με τις οικογένειες και τα υπάρχοντά τους στις Συρακούσες, ο ποταμός Ἅλυκος (δυτικά του άξονα Ιμέρα-Ακράγας) να ορισθεί για μία ακόμη φορά το σύνορο ανάμεσα στις δύο Επικράτειες και οι Καρχηδόνιοι να αρνηθούν οποιαδήποτε βοήθεια σε τυράννους που βρίσκονταν σε πόλεμο με τις Συρακούσες. Η ελευθερία των ελληνικών Πόλεων στα πλαίσια της πολιτικής πρακτικής του αρχαιοελληνικού χώρου δεν απέκλειε την υποταγή της σε μια ηγεμονική δύναμη, ιδίως σε ό,τι αφορούσε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και συμμαχιών. Στην προκειμένη περίπτωση στην Σικελία η δύναμη αυτή μπορεί να ήταν είτε καρχηδονιακή είτε ελληνική. Με άλλα λόγια, δεν απασχολούσε τους πολίτες των ελληνικών Πόλεων εάν ηγεμονεύονταν από Έλληνες ή Καρχηδόνιους σε ό,τι αφορούσε τις σχέσεις τους με άλλες πόλεις ή Πόλεις. Απλώς, ενδιαφέρονταν οπωσδήποτε οι ελεύθερες Πόλεις να έχουν το δικαίωμα να διαχειρίζονται μόνες τους την εσωτερική τους πολιτική και να ορίζουν τον τρόπο αυτοδιοικήσεώς τους.[1833]

Ο Μάμερκος έπλευσε με τον στόλο του προς την Κάτω Ιταλία για να συμμαχήσει με τους Λευκανούς και να επιτεθεί πάλι στον Τιμολέοντα. Οι αξιωματικοί του, όμως, είχαν άλλη γνώμη και επέστρεψαν πίσω για να παραδώσουν την Κατάνη στον Κορίνθιο στρατηγό. Τότε, ο Μάμερκος δεν είχε άλλη επιλογή παρά να καταφύγει στην Μεσσήνη, όπου την αρχή είχε ο Ίππων (διοίκησε περ. 338 π.Χ.) και για τον οποίο δεν γνωρίζουμε πότε και πώς έγινε τύραννος της Πόλεως. Ο Τιμολέων πολιόρκησε την πόλη και από την στεριά και από την θάλασσα, χωρίς να γνωρίζουμε πώς βρήκε πολεμικά πλοία. Ο Ίππων συνελήφθη επάνω στο πλοίο με το οποίο προσπαθούσε να δραπετεύσει. Οι Μεσσήνιοι βρήκαν και άρπαξαν τα παιδιά του από το σχολείο (διδασκαλείο) και όλους μαζί τους έφεραν στο θέατρο, γιατί νόμισαν ότι ήταν «θέαμα κάλλιστον» η δημόσια τιμωρία του τυράννου και των απογόνων του. Αφού τους βασάνισαν, τους

[1832] Δ.Σ., XVI.81-82 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXX-XXXIV.

[1833] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXIV.1. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.82.3. Στο ερώτημα σε ποιες ελληνικές Πόλεις αναφερόταν η συνθήκη δες Talbert, *Timoleon*, pp. 82-85.

σκότωσαν. Ο Μάμερκος παραδόθηκε αλλά ζήτησε να δικασθεί από την εκκλησία του δήμου στις Συρακούσες, ελπίζοντας σε επιείκεια επειδή είχε βοηθήσει τον Τιμολέοντα εναντίον του Ικέτη όταν έγιναν μάχες μέσα στις Συρακούσες. Όταν τον πήγαν εκεί και άρχισε να βγάζει τον λόγο που είχε προετοιμάσει, δεν τον άκουγε κανείς από τον θόρυβο που γινόταν. Τότε, προσπάθησε να αυτοκτονήσει τρέχοντας μέσα στο θέατρο και πέφτοντας με το κεφάλι του επάνω σε μία από τις βαθμίδες, αλλά τον βρήκαν ζωντανό και τον θανάτωσαν.[1834] Ο Τιμολέων είχε εξαλείψει τους τυράννους από την Σικελία και είχε φέρει πάλι την ειρήνη στο νησί, το οποίο όμως είχε πια σχεδόν ερημώσει από τους Έλληνες κατοίκους του.

Όταν ο Τιμολέων έδιωξε τον Ικέτη από τις Συρακούσες, διαπίστωσε ότι οι κάτοικοι της πόλεως δεν ήταν πολλοί. Στην πραγματικότητα, ο Τιμολέων είχε τότε καταλάβει μια έρημη πόλη σε σχέση με το τι ήταν οι Συρακούσες λίγο καιρό πριν. Πολλοί κάτοικοι είχαν σκοτωθεί στους πολέμους αλλά και κατά τις εσωτερικές διαμάχες, ενώ άλλοι είχαν εξορισθεί από τους τυράννους. Ήταν τέτοια η ερήμωση που είχε φυτρώσει χορτάρι στην Αγορά και ήταν τόσο πολύ που οι ιπποκόμοι ξάπλωναν επάνω του όση ώρα έβοσκαν τα άλογά τους. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στις άλλες πόλεις, ώστε ακόμη και ζώα της υπαίθρου, όπως ελάφια και αγριογούρουνα, να έχουν κατακλύσει τις αστικές ζώνες. Ο Τιμολέων και όσοι είχαν μείνει γρήγορα αντελήφθησαν πως υπήρχε μεγάλη ανάγκη νέων αποίκων. Αυτοί θα επιδίδονταν στην καλλιέργεια της γης αλλά και θα ενίσχυαν τις τάξεις των οπλιτών για την αντιμετώπιση των Καρχηδονίων, οι οποίοι οπωσδήποτε θα εμφανίζονταν πάλι. Έστειλε λοιπόν έκκληση στην Κόρινθο να αποικήσει πάλι τις δημοκρατικές πια Συρακούσες. Οι Κορίνθιοι αποφάσισαν να διακηρύξουν πανελλήνια την πρόσκληση για νέα αποίκηση στην Σικελία και άρχισαν με τις Πόλεις της Ελλάδας όπου διεξάγονταν αγώνες και συγκεντρώνονταν Έλληνες από διάφορες περιοχές. Κατόπιν, διαλάλησαν την είδηση και σε τόπους όπου κατοικούσαν εξόριστοι Σικελιώτες.

Οι Κορίνθιοι ήταν πρόθυμοι να στείλουν τους νέους αποίκους στην Σικελία με δικά τους έξοδα και έτσι συγκεντρώθηκαν 10.000 που ταξίδεψαν για την Σικελία. Οι Συρακούσες και η Σικελία γενικότερα θεωρούνταν τόπος όπου οι άποικοι μπορούσαν γρήγορα να πλουτίσουν, γιατί η γη ήταν εύφορη και το εμπόριο άνθιζε. Ακόμη και μετά από όλα όσα είχαν συμβεί, η προοπτική του να εγκατασταθεί κάποιος στις Συρακούσες με δική του γη έμοιαζε με το όνειρο μεταναστεύσεως στις ΗΠΑ στις αρχές του 20ου μ.Χ. αιώνα. Έτσι λοιπόν, μαζί με τους Έλληνες από άλλες Πόλεις της Σικελίας και της Ιταλίας που είχαν ανταποκριθεί στην πρόσκληση του Τιμολέοντα, οι νέοι άποικοι της Σικελίας έφθασαν τελικά τις 60.000, εκ των οποίων οι 40.000 εγκαταστάθηκαν στις Συρακούσες.[1835] Το ίδιο έγινε και σε άλλες πόλεις του νησιού, όπως η Γέλα και ο Ακράγας, ενώ ο Κορίνθιος στρατηγός μετέφερε τους κατοίκους των Λεοντίνων στις Συρακούσες αλλά έστειλε και νέους αποίκους στην Καμάρινα. Ο Τιμολέων μοίρασε στους αποίκους που έφθασαν στις Συρακούσες την γη αλλά τους πούλησε και τα εγκαταλελειμμένα σπίτια και συγκέντρωσε στο δημόσιο ταμείο 1000 τάλαντα (περ. 25.000 κιλά ασήμι, AMCD). Πούλησε και τους ανδριάντες των τυράννων μετά από απόφαση των πολιτών για να ενισχύσει ακόμη πιο πολύ το πολεμικό του ταμείο, με μόνη εξαίρεση αυτόν του

[1834] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXIV.2-4. Πρβλ. Πολύαινος, V.12.2.

[1835] Ο Δ.Σ., XVI.82.5 & XVI.833 δίνει συνολικό αριθμό αποίκων 50.000, εκ των οποίων οι 10.000 εγκαταστάθηκαν σε γαίες στο Αγύριον.

Γέλωνα, διότι είχε νικήσει τους Καρχηδόνιους στην Ιμέρα το 480 π.Χ.[1836]

Προς το τέλος του 338 π.Χ., ο στρατηγός Τιμολέων είχε επιτύχει στους στόχους που του είχε αναθέσει η Πόλη του, η Κόρινθος, σε ό,τι αφορούσε στην αποικία της, δηλαδή στις Συρακούσες, αλλά και στους υπόλοιπους Έλληνες κατοίκους της Σικελίας. Είχε πρώτα-πρώτα επανειλημμένως νικήσει τους Καρχηδόνιους, οι οποίοι είχαν αναγκασθεί να υπογράψουν ειρήνη μαζί του, και παρότι κατείχαν ακόμη το ένα τρίτο του νησιού (δυτικά της νοητής γραμμής Ιμέρας-Ακράγαντα) δεν επρόκειτο να επιχειρήσουν πάλι εναντίον των Ελλήνων για πολλά χρόνια. Είχε φέρει, λοιπόν, την ειρήνη και ασφάλεια στο νησί σε ό,τι αφορούσε στις σχέσεις των Ελλήνων με τους Αφρικανούς. Επίσης, είχε απαλλάξει τις Συρακούσες αλλά και όλες τις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας από τυράννους και τυραννίσκους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την απόλυτη εξουσία τους για να καταδυναστεύσουν τους κατοίκους των Πόλεών τους και παράλληλα είχε καταφέρει να σταματήσει τους πολέμους ανάμεσα στις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας και πιθανότατα να δημιουργήσει μια νέα συμμαχία ανάμεσά τους.[1837] Δηλαδή, είχε φέρει και την εσωτερική ειρήνη στο νησί. Επίσης, οι ντόπιοι Έλυμοι, Σικανοί και Σικελοί έμεναν πλέον ήσυχα στις πόλεις και περιοχές τους.

Στις Συρακούσες, συγκεκριμένα, είχε επιφέρει την εσωτερική ειρήνη επαναφέροντας «δημοκρατικούς νόμους», αφού «διώρθωσε» την νομοθεσία του Διοκλή ως προς την δημόσια διοίκηση και επανέφερε την ισότητα ανάμεσα στους πολίτες.[1838] Οι Συρακούσες ήταν ακόμη «η μεγαλύτερη από τις ελληνικές Πόλεις και η ομορφότερη του κόσμου με την αξιοθαύμαστη ακρόπολη, τα λιμάνια της, που τα νερά τους έφθαναν μέχρι την καρδιά της πόλεως και τα θεμέλια των κτηρίων της, με τις πλατιές της οδούς, τις στοές, τους ναούς και τα τείχη της [...]».[1839] Ο Τιμολέων, διαπιστώνοντας την έλλειψη Ελλήνων κατοίκων στην Πόλη αλλά και στην Σικελία γενικότερα, προσκάλεσε νέους Έλληνες αποίκους από την Ελλάδα και την Ιταλία, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε μεγάλους αριθμούς για να καλλιεργήσουν την εύφορη σικελική γη. Κατά μία έννοια, υπήρξε ο νέος οικιστής της νοτιοϊταλικής μεγαλονήσου. Υπήρξε ένας έξυπνος στρατηγός αφοσιωμένος στο δημοκρατικό του καθήκον, τυχερός στις επιλογές και αποφάσεις του (κατά την δική του κρίση), ταπεινός και βαθιά Σικελιώτης.

Κατά την πολιορκία της Μεσσήνης του Ίππωνα, ο στρατηγός είχε προσβληθεί από γλαύκωμα και μέχρι το τέλος της ζωής του ήταν σχεδόν τυφλός, αλλά δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια για να ολοκληρώσει το έργο του. Τους μήνες της οικογενειακής ζωής του μέχρι το 337 π.Χ. (ή λίγο αργότερα) που πέθανε, τους πέρασε ως σεβάσμιος απόμαχος στο σπίτι του στις Συρακούσες μαζί με την γυναίκα του και τα παι-

[1836] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXII-XXIII & XXXV και Δ.Σ., XVI.82.5-83.1 και Nepos, XX.3.

[1837] Δ.Σ., XVI.82.4.

[1838] Δ.Σ., XVI.69.5 & XVI.82.6. Δες εκτεταμένη συζήτηση για το δημοκρατικό πολίτευμα του Τιμολέοντα σε Talbert, *Timoleon*, pp. 130-143, ο οποίος καταλήγει πως δεν γνωρίζουμε πώς ο Τιμολέων είχε διαχωρίσει τις εξουσίες ανάμεσα στους επωνύμους άρχοντες, στο συνέδριον και στην εκκλησία του δήμου («[...] between office holders, council and popular assembly»), εάν τα δύο πρώτα υφίσταντο σε κανονική λειτουργία την περίοδο της νομοθετικής διορθώσεως και όχι αργότερα. Ο Finley, *Ancient Sicily*, p. 98, μάλλον κλίνει προς την άποψη ότι οι πολιτικές μεταβολές του Τιμολέοντα είχαν χρώμα ολιγαρχικό.

[1839] Ο Τίμαιος στο Cicero, *De Republica*, III.43 (XXXI).

διά του που είχαν έρθει από την Κόρινθο.[1840] Η πιο μεγάλη τιμή για έναν δημόσιο άνδρα που επιτέλεσε στο ακέραιο το έργο για το οποίο είχε τάξει την ζωή του αλλά και έζησε να το θαυμάσει –γεγονός σπανιότατο στην Αρχαιότητα– είναι τα λόγια από τον επιτάφιο που διαβάστηκε καθώς το σώμα του καταβροχθιζόταν από την φωτιά. Τον Τιμολέοντα, είπε ο κήρυκας, αποφάσισε να τιμά αιωνίως ο δήμος των Συρακουσίων «ὅτι τοὺς τυράννους καταλύσας καὶ τοὺς βαρβάρους καταπολεμήσας καὶ τὰς μεγίστας τῶν ἀναστάτων πόλεων οἰκίσας ἀπέδωκε τοὺς νόμους τοῖς Σικελιώτες».[1841]

Η Σικελία του Αγαθοκλή (διοίκησε 317-289 π.Χ.)

Μετά τον θάνατο του Τιμολέοντος και για είκοσι χρόνια, μέχρι το 317 π.Χ., οι Συρακούσιοι έζησαν μια ήσυχη σχετικά ζωή με ομαλό πολιτικό βίο. Δεν υπήρξαν σημαντικά γεγονότα που θα έκαναν μια αρχαία ελληνική Πόλη της Σικελίας να ξεχωρίσει και τα τεκταινόμενα να καταγραφούν από κάποιον ιστοριογράφο παγκόσμιας Ιστορίας. Η προηγούμενη φράση αντανακλά μια πραγματικότητα στα πλαίσια της καταγραφόμενης από τον Διόδωρο Σικελιώτη *Βιβλιοθήκης Ιστορικής*, δηλαδή αυτής που ονομάζουμε σήμερα Αρχαία Ιστορία. Ο αρχαίος ιστοριογράφος επικεντρώθηκε στον Μέγα Αλέξανδρο Γ’ της Μακεδονίας και δεν ασχολήθηκε καθόλου με την γενέτειρά του Σικελία,[1842] για ό,τι συνέβη ανάμεσα στον θάνατο του Τιμολέοντος και στην εμφάνιση στο πολιτικό και στρατιωτικό προσκήνιο του Αγαθοκλή (361-289 π.Χ.).

Πατέρας του Αγαθοκλή, λοιπόν, ήταν ο Καρκίνος. Είχε εξορισθεί από το Ρήγιο και είχε καταφύγει στην Θέρμα (Θέρμαι Ιμαιραίαι, BAGROW, 47:D3, σημερ. Termini Imerese), όπου εργαζόταν ως κεραμεύς. Η μικρή αυτή πόλη που βρισκόταν υπό καρχηδονιακή κυριαρχία ήταν κοντά στην Ιμέρα και είχε ιδρυθεί το 407 π.Χ., δηλαδή μετά την καταστροφή της Ιμέρας από τους Καρχηδόνιους το 409 π.Χ. Καρπός της σχέσεώς του Καρκίνου με ντόπια γυναίκα υπήρξε ο Αγαθοκλής. Ο πατέρας αρχικά δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τον γιο του και το παιδί φαίνεται ότι μεγάλωσε με την οικογένεια της μητέρας του. Όταν ήταν σε ηλικία επτά ετών ο πατέρας του τον συνάντησε και έμαθε τυχαία ότι ήταν το δικό του παιδί. Αποφάσισε να δημιουργήσει οικογένεια με τον Αγαθοκλή και την μητέρα του ενώ είχε ήδη έναν άλλο γιο, τον Άντανδρο.

Εξαιτίας της καρχηδονιακής κυριαρχίας στην Θέρμα, ο Καρκίνος αναζητούσε τρόπο να εγκατασταθεί σε αμιγώς ελληνική Πόλη. Η ευκαιρία του δόθηκε γύρω στο 341 π.Χ.[1843] και όταν ο νικητής της μάχης του Κίρμησου ποταμού, Τιμολέων, προσκάλεσε αποίκους να εγκατασταθούν στις Συρακούσες προσφέροντάς τους πολιτικά δικαιώματα και γη. Παρ’ όλα αυτά και εξαιτίας των συγκεχυμένων πληροφοριών που διαθέτουμε, τελικά είτε λίγο πριν την επίθεση των Καρχηδονίων είτε μετά την νίκη των Ελλήνων, ο Αγαθοκλής σε ηλικία δέκα οκτώ ή είκοσι ετών[1844] εγκαταστάθηκε με την οι-

[1840] Για τα τελευταία χρόνια της ζωής του Τιμολέοντος δες Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXIV-XXXIX και Nepos, XX.3-4.

[1841] «[...]διότι αφού έδιωξε τους τυράννους, κατανίκησε τους βάρβαρους, εποίκησε και πάλι τις μεγαλύτερες πόλεις που είχαν ερημωθεί, έδωσε στους Σικελιώτες νομοθεσία», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXIX.3. Πρβλ. Δ.Σ., XVI.90.1.

[1842] Είχε γεννηθεί στο Αγύριον (Δ.Σ., I.4.4).

[1843] Οι χρονολογίες που αναφέρονται στην εποχή του Αγαθοκλή μπορεί να μην είναι απολύτως ακριβείς, διότι ο Διόδωρος Σικελιώτης συμπίεσε όλα τα γεγονότα σε ένα έτος.

[1844] Για το χρονολογικό πρόβλημα πρβλ. Δ.Σ., XVI.82.5 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXIII.2 και Πολύβιος, XII.15.6 και δες και Diodorus of Sicily, vol. IX, Loeb ed., p. 232 n. 1.

κογένειά του στις Συρακούσες. Ο νεαρός εργαζόταν στο εργαστήριο κεραμικής του πατέρα του, ο οποίος σιγά-σιγά εξελίχθηκε σε βιοτέχνη.[1845] Πολύ σύντομα, όμως, ο πατέρας του πέθανε και άφησε μόνους μητέρα και δυο γιους. Ο Άντανδρος πρέπει να διατήρησε την περιουσία που τους άφησε ο πατέρας τους, διότι ήταν αρκετά εύπορος ώστε αργότερα να εκλεγεί στρατηγός.

Ο Αγαθοκλής ήταν νέος εξαιρετικής ομορφιάς και αμέσως προσέλκυσε το ενδιαφέρον αξιωματούχου των Συρακουσών που ονομαζόταν Δάμας. Ο τελευταίος τον ερωτεύθηκε και τον γέμισε με δώρα που τον έκαναν πλούσιο. Όταν μάλιστα ο Δάμας διορίσθηκε στρατηγός σε μια εκστρατεία εναντίον του Ακράγαντα και ένας από τους αξιωματικούς του πέθανε, διόρισε τον Αγαθοκλή χιλίαρχο. Ο νέος ήταν γνωστός στις Συρακούσες από την πολύ βαριά πανοπλία που φορούσε στις στρατιωτικές ασκήσεις και αφού διορίσθηκε χιλίαρχος έγινε ακόμη πιο διάσημος επειδή ήταν «φιλοκίνδυνος» και παράτολμος στις μάχες, τολμηρός και ετοιμόλογος όταν απευθυνόταν στους συμπολίτες του. Εδραιώθηκε όμως στις Συρακούσες, όταν αφού αρρώστησε και πέθανε ο Δάμας, εκείνος νυμφεύθηκε την σύζυγό του και έγινε ένας από τους πλουσιότερους πολίτες της Πόλεως.[1846] Ο Δάμας «ερωτικώς διετέθη» προς τον Αγαθοκλή με την έννοια του θαυμασμού για την ομορφιά του, την δύναμή του, την κορμοστασιά του και την τόλμη του. Η σχέση τους αποτελεί το κλασσικό αρχαιοελληνικό πρότυπο του εραστή και του ερωμένου, σύμφωνα με το οποίο ο ώριμος πλούσιος αριστοκράτης αναλαμβάνει να προωθήσει στην πολιτεία τον στενό νεαρό του φίλο. Συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις, η σωματική ερωτική επαφή θα μετέτρεπε τον ώριμο άνδρα σε «πόρνο» και την σχέση τους σε κατακριτέα.[1847]

Περί το 325 π.Χ., οι Κροτωνιάτες πολιορκούνταν από τους Βρέττιους και ζήτησαν την βοήθεια των Συρακουσίων. Στην εκστρατεία συμμετείχαν ο στρατηγός Άντανδρος (αδελφός του Αγαθοκλή), οι επικεφαλής όλου του εκστρατευτικού σώματος, Ηρακλείδης και Σώστρατος (ή Σωσίστρατος), αλλά και ο χιλίαρχος Αγαθοκλής. Αν και ο χιλίαρχος διακρίθηκε στις μάχες, δεν τιμήθηκε από τον Σώστρατο. Όταν επέστρεψαν στις Συρακούσες, ο Αγαθοκλής κατηγόρησε στην εκκλησία του δήμου τους δύο επικεφαλής ότι προσπαθούσαν να εγκαθιδρύσουν τυραννία, αλλά δεν εισακούσθηκε.

Την περίοδο αυτή την διακυβέρνηση των Συρακουσών επηρέαζε σημαντικότατα η ολιγαρχία των Εξακοσίων. Δεν γνωρίζουμε πότε αυτή η αριστοκρατική μερίδα των πολιτών απέκτησε σημαντική δύναμη, διότι υπάρχει το χάσμα απουσίας κάθε πληροφορίας για την πολιτική κατάσταση στις Συρακούσες ανάμεσα στον θάνατο του Τιμολέοντος και στην άνοδο του Αγαθοκλή. Μολαταύτα, εικάζεται ότι μπορεί να αποτελούσε άτυπο συμβούλιο –αλλά όχι θεσμικό όργανο– που είχε συγκροτηθεί επί Τιμολέοντος από τις οικογένειες που είχαν αναλάβει να ζητήσουν την βοήθεια από την Κόρινθο. Το συμβούλιο αυτό, δυσαρεστημένο από την δημοκρατία που ήλεγχαν οι άποικοι που είχαν κατακλύσει την Πόλη, μπορεί να προσπάθησε να αναλάβει τελικά την εξουσία χρησιμοποιώντας την μέθοδο της συμπαγούς ψήφου («electoral caucus»). Την εποχή αυτή,

[1845] Finley, *Ancient Sicily*, p. 102.

[1846] Δ.Σ., XIX.2-3.2.

[1847] K. J. Dover, *Greek Homosexuality* (N. York: Random House, 1978), pp. 52-53. Πρβλ. Justinus, XXII.1, όπου ο Αγαθοκλής κατηγορείται ότι «libidinem a viris ad feminas transtulit» (την ηδυπάθειά του από τους άνδρες στις γυναίκες μετέφερε). Πρβλ. Πολύβιος, XII.15.1-4.

αρχηγοί των Εξακοσίων πρέπει να ήταν ο Ηρακλείδης και ο Σώστρατος.[1848] Ο τελευταίος, κατάφερε να πείσει τους Συρακούσιους να εξορίσουν τον Αγαθοκλή και τους υποστηρικτές του. Όταν χίλιοι περίπου μαζί με τους δούλους τους έφυγαν από την πόλη, οι ιππείς και οι οπλίτες που τους συνόδευαν τους επιτέθηκαν για να τους σκοτώσουν. Πολλοί διέφυγαν αλλά επικηρύχθηκαν και οι περιουσίες τους δημεύθηκαν. Φαίνεται ότι αμέσως μετά ο Σώστρατος δημιούργησε ένα μικρό στρατό από Έλληνες και ξένους αλλά και από αιχμαλώτους που απελευθέρωσε από τα λατομεία. Όλοι αυτοί ήταν απόλυτα πιστοί στους Εξακόσιους και προστάτευαν την πολιτική τους κυριαρχία.[1849]

Αφού δεν μπόρεσε να δικαιωθεί στις Συρακούσες, ο Αγαθοκλής γύρισε στον Κρότωνα και προσπάθησε μάλλον μαζί με τους εκδιωχθέντες δημοκρατικούς αυτής της Πόλεως να την καταλάβει, αλλά απέτυχε και μαζί με όσους επέζησαν κατέφυγε στον Τάραντα. Εκεί έγινε μισθοφόρος στον στρατό της Πόλεως, πιθανότατα εναντίον των γνωστών εχθρών της Λευκανών, αλλά οι Ταραντίνοι τον υποψιάσθηκαν ότι σχεδίαζε κάτι εναντίον της καθεστηκυίας αρχής στην Πόλη και τον απέλυσαν ή απλώς οι υπηρεσίες του δεν ήταν πλέον αναγκαίες και εκείνος αποχώρησε.[1850] Τότε, συγκέντρωσε εξόριστους από διάφορες Πόλεις της Ιταλίας και με τον στρατό του πήγε να βοηθήσει το Ρήγιο και τους δημοκρατικούς του που δέχονταν επίθεση από τους Ηρακλείδη και Σώστρατο. Κατά πάσα πιθανότητα, οι Ρηγίνοι άντεξαν και η ήττα των αρχηγών των Εξακοσίων είχε επιπτώσεις και στην πολιτική ισχύ τους στις Συρακούσες.

Όταν λοιπόν το 322 π.Χ. οι ολιγαρχικοί στις Συρακούσες αποβλήθηκαν από την πόλη, προφανώς μετά από «στάση» δημοκρατικών, ο Αγαθοκλής γύρισε πίσω. Οι εξόριστοι που είχαν κατηγορηθεί ότι ήταν μέλη της φατρίας των Εξακοσίων και οι υποστηρικτές της δημοκρατίας κήρυξαν πόλεμο ο ένας στον άλλον. Οι μάχες μεταξύ τους υπήρξαν σφοδρές, ιδίως όταν Καρχηδόνιοι που προφανώς στάθμευαν στην Σικελία συμμάχησαν με τους εξόριστους υπό τον Σώστρατο. Ο Αγαθοκλής διακρίθηκε για την δράση του και την εφευρετικότητά του είτε ως απλός οπλίτης ή μισθοφόρος είτε ως επικεφαλής τμήματος. Όταν οι Συρακούσιοι δημοκρατικοί εξεστράτευσαν εναντίον της Γέλας όπου είχαν καταφύγει οι ολιγαρχικοί, εκείνος έδειξε τις αρετές του στην μάχη. Ενώ είχαν στρατοπεδεύσει κοντά στην Γέλα, ο Αγαθοκλής μπήκε κρυφά την νύχτα μέσα στην πόλη με 1000 άνδρες, αλλά έγινε αντιληπτός από τον Σώστρατο που ήταν επικεφαλής μεγάλου αριθμού ανδρών. Πολλοί άνδρες του δημοκρατικού αποσπάσματος σώθηκαν οπισθοχωρώντας, αλλά ο ίδιος ο Αγαθοκλής με τριακόσιους άλλους παγιδεύθηκε σε στενό πέρασμα. Είχε επτά τραύματα, ήταν αδύναμος από το αίμα που είχε χάσει και το τέλος για τον ίδιο και τους μαχητές του φαινόταν βέβαιο. Τότε, όμως, η ευφυΐα του έδωσε λύση. Ζήτησε να βγουν αμέσως οι σαλπιγκτές έξω από τα τείχη και να ηχήσουν επίθεση. Οι υπόλοιποι πολεμιστές του που είχαν φύγει και δεν γνώριζαν τι είχε συμβεί, επέστρεψαν και κάλυψαν την υποχώρησή του. Με αυτή του την στρατηγική, σώθηκαν πολλοί μαχητές το βράδυ εκείνο και η φήμη του Αγαθοκλή επιβεβαιώθηκε για μια ακόμη φορά. Η αποτυχία όμως καταλήψεως της πόλεως από το εκστρατευτικό σώμα, μάλλον δυσαρέστησε τους δημοκρατικούς στις Συρακούσες.[1851]

[1848] CAH, 6:718 (by H. D. Westlake) και CAH, 7:618 (1928 ed. by M. Cary) και H. J. W. Tillyard, *Agathocles* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1908), pp. 92-93.

[1849] Πολύαινος, V.37.

[1850] Tillyard, p. 45.

[1851] Δ.Σ., XIX.3.3-4.4 και Tillyard, pp. 46-48.

Στις Συρακούσες, η Πόλη τήρησε τον νόμο που είχε ψηφισθεί μετά τον θάνατο του Τιμολέοντα και ήθελε Κορίνθιο να τους οδηγεί στον πόλεμο εναντίον εχθρών[1852] και εξέλεξε στρατηγό τον Ακεστορίδη. Η επιλογή αυτή μπορεί να είχε σχέση και με την καρχηδονιακή απειλή που παραμόνευε στο πλευρό των ολιγαρχικών. Ο Αγαθοκλής, που μετά τα ανδραγαθήματα του περίμενε ότι θα γινόταν στρατηγός, φαίνεται είχε αρχίσει επαφές και διεργασίες για να γίνει τύραννος, αλλά οι προθέσεις του έγιναν γνωστές και εκδιώχθηκε από την πόλη. Ο Ακεστορίδης έστειλε να τον δολοφονήσουν, αλλά εκείνος έντυσε έναν σκλάβο με την πανοπλία του και γλύτωσε. Ο Κορίνθιος στρατηγός προσπάθησε να επαναφέρει την εσωτερική και εξωτερική ειρήνη στις Συρακούσες και μετά την αποπομπή του Αγαθοκλή κάλεσε όσους είχαν διωχθεί με τον Σώστρατο να επιστρέψουν ενώ ταυτοχρόνως έκλεισε ειρήνη με τους Καρχηδόνιους.

Ο Αγαθοκλής κατέφυγε στο εσωτερικό της Σικελίας και βρήκε καταφύγιο στην Μοργκαντίνα, όπου αρχικά εξελέγη αξιωματικός του στρατού και αργότερα στρατηγός.[1853] Επιτέθηκε επικεφαλής στρατού εναντίον των Λεοντίνων και κατέλαβε την πόλη,[1854] ενώ πιθανότατα μαζί με άλλες μικρές πόλεις απειλούσε να εισβάλει στις Συρακούσες. Τώρα, όμως, οι Καρχηδόνιοι με επικεφαλής τον Αμίλκα Β' ήταν αυτοί που υπερασπίζονταν την σικελική πόλη και ο Αγαθοκλής αντελήφθη ότι δεν είχε πιθανότητα επιτυχίας με τον στρατό που διέθετε. «Ταυτοχρόνως [λοιπόν], οι Συρακούσες υπερασπίζονταν από τον εχθρό [τον Αμίλκα Β'] σαν να ήταν πολίτης και δέχονταν επίθεση από έναν πολίτη που τις μισούσε σαν εχθρός».[1855] Με απεσταλμένους ζήτησε ο Αγαθοκλής από τον Αμίλκα Β' να διαμεσολαβήσει ανάμεσα σε εκείνον και στους Συρακούσιους υποσχόμενος τις υπηρεσίες του ως αντάλλαγμα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός δέχθηκε αμέσως, φοβούμενος τις δυνατότητες του Αγαθοκλή αλλά παραγγέλλοντας ότι όση βοήθεια του έδινε για να ενισχύσει την θέση του στις Συρακούσες, την ίδια περίμενε και από εκείνον για να ενισχύσει ο Αμίλκας Β' την δική του θέση στην Καρχηδόνα.

Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, ο Αγαθοκλής ανακηρύχθηκε στρατηγός στις Συρακούσες το 319/8 π.Χ. και φυσικά έκλεισε ειρήνη με τους Καρχηδόνιους.[1856] Με άλλα λόγια, η συμφωνία αυτή αμοιβαίου κέρδους ήταν επωφελής και για τον Καρχηδόνιο και για τον Έλληνα αρχηγό. Η φήμη του Έλληνα για τις στρατιωτικές του ικανότητες και η πιθανότητα αποτυχίας του Καρχηδόνιου στην εκστρατεία που θα τον έκανε πολύ ευάλωτο όταν επέστρεφε στην Καρχηδόνα οδήγησαν τον Αφρικανό στο να δεχθεί την πρόταση. Η μυστική αυτή συμφωνία αναδείκνυε τον Αγαθοκλή ως τον αδιαμφισβήτητο ηγέτη στις Συρακούσες ενώ εξασφάλιζε στον Αμίλκα Β' την υποστήριξη ισχυρού συμμάχου, εάν ήταν ανάγκη να αντισταθεί στην κρίση του Συμβουλίου των Γερόντων στην Καρχηδόνα ή και να καταλάβει την εξουσία, εάν χρειαζόταν.[1857]

Η εξέλιξη αυτή βρήκε τους Συρακούσιους ολιγαρχικούς εντελώς αδύναμους,

---

[1852] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Τιμολέων», XXXVIII.2.

[1853] Ο Ιουστίνος (Justinus, XXII.2.1) χρησιμοποιεί τις λέξεις «praetor» και «dux» που μπορεί στον στρατό των Μοργκαντίνων να μεταφράζονταν σε αξιωματικός (χιλίαρχος;) και στρατηγός (Tillyard, p. 51 n. 2.).

[1854] Πολύαινος, V.3.2.

[1855] «Ita uno eodemque tempore Syracusae et ab hoste civili amore defensae et a cive hostili odio inpugnatae sunt», Justinus, XXII.2.4.

[1856] Δ.Σ., XIX.4.4-5.3 και Justinus, XXII.2 και Πάριον Χρονικόν/Marmor Parium, FGrH, 239, fr. B12 (113) και Tillyard, pp. 95-96.

[1857] Tillyard, pp. 51-53.

χωρίς την καρχηδονιακή υποστήριξη, αλλά και τον δήμο αποφασισμένο να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία του ως προς τις πολιτικές προθέσεις του Αγαθοκλή. Μόλις ο τελευταίος έφθασε στην πόλη, οδηγήθηκε στο ιερό της Δήμητρας και εκεί αφού ορκίσθηκε ότι δεν θα εναντιωνόταν στην δημοκρατία των Συρακουσίων, «στρατηγὸς κατεστάθη καὶ φύλαξ τῆς εἰρήνης». Αμέσως μετά, ορκίσθηκε στον Αμίλκα Β' να τηρήσει τους όρους της ειρήνης του Τιμολέοντα με τους Καρχηδόνιους.[1858] Το κύριο ζήτημα που απασχολούσε τώρα τον Συρακούσιο πια στρατηγό ήταν οι διαμάχες των αντιπάλων πολιτικών μερίδων που είχαν συστήσει οι διάφορες ομάδες αποίκων και άλλων που είχαν εισρεύσει στην Πόλη. Αλλά ο κύριος αντίπαλος του Αγαθοκλή ήταν το των «εξακοσίων συνέδριον» που είχε διοικήσει την Πόλη την εποχή της επικρατήσεως των ολιγαρχικών και αποτελούνταν από τους πιο γνωστούς και πλούσιους πολίτες. Ο Αμίλκας Β' άφησε 5000 Αφρικανούς στρατιώτες του για την προστασία του στρατηγού τους πρώτους μήνες και έφυγε.[1859] Οι χθεσινοί εχθροί είχαν γίνει σημερινοί φίλοι και σύμμαχοι και μάλιστα, για ειρωνεία της τύχης, οι Καρχηδόνιοι είχαν εγκαταστήσει στρατεύματα μέσα στις Συρακούσες. Γρήγορα, όμως, όλοι θα διαπιστώσουν ότι «ο Αμίλκας [Β'] είχε δώσει στις Συρακούσες έναν δεσπότη και στην Καρχηδόνα έναν αντίπαλο».[1860]

Την πρώτη περίοδο της στρατηγίας του ο Αγαθοκλής έμεινε πιστός στον όρκο του, αλλά το 316 π.Χ., όταν μαθεύτηκε ότι ο Σώστρατος και οι υποστηρικτές του είχαν καταφύγει στην πόλη Ερβίτα που ήταν κοντά στο Αγύριον,[1861] αποφάσισε να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία που του δινόταν για να αναλάβει την πλήρη εξουσία στις Συρακούσες. Με την πρόφαση της επιθέσεως στην Ερβίτα, έλαβε την άδεια να συγκεντρώσει τους στρατιώτες που ήθελε εκείνος και έτσι κάλεσε τους ενόπλους της Μοργαντίνας και τους άλλους άνδρες από το εσωτερικό του νησιού που είχαν πάει μαζί του όταν ήταν να επιτεθεί στους Καρχηδόνιους. Σύντομα, λοιπόν, διέθετε ένα στρατιωτικό σώμα 3000 ανδρών που του ήταν απόλυτα πιστό, διότι τα μέλη του είχαν ωφεληθεί πολύ από την προηγούμενη εκστρατεία μαζί του, ενώ σε αυτό προστέθηκαν και φτωχοί πολίτες που εναντιώνονταν στην αριστοκρατία.

Με τον στρατό του μέσα στις Συρακούσες, ο στρατηγός ήλεγχε ουσιαστικά την πόλη, αλλά βέβαια έπρεπε να απομονώσει και τους αντιπάλους του. Προσποιήθηκε ότι χρειαζόταν την συμβουλή αυτών που θεωρούνταν οι νέοι επικεφαλής των Εξακοσίων και τους ζήτησε να τον συναντήσουν στο γυμναστήριο. Εκείνοι ήρθαν συνοδευόμενοι από σαράντα άνδρες[1862] και τότε ο Αγαθοκλής διέταξε να τους συλλάβουν και είπε στους στρατιώτες του ότι οι Εξακόσιοι τον επιβουλεύονταν διότι υποστήριζε τα δίκαια του δήμου (λαού). Από την φασαρία μαζεύτηκε κόσμος που του φώναζε να τιμωρήσει όσους είχαν πράξει αδικίες. Τότε, εκείνος διέταξε να σαλπίσουν για μάχη και τους στρατιώτες να σκοτώσουν τους ενόχους και να αρπάξουν την περιουσία των Εξακοσί-

---

[1858] Η φράση του Ιουστίνου «in obsequia Poenorum iurat» («να υπηρετεί τους καρχηδονιακούς νόμους», Justinus, XXII.2.8) δεν μπορεί να σημαίνει υποταγή στην Καρχηδόνα, διότι σε αυτή την περίπτωση ο Αγαθοκλής θα έπρεπε να παραδώσει στον Αμίλκα ομήρους και τον στρατό του (Tillyard, p. 53 n. 1).

[1859] Δ.Σ., XIX.5.4-6 και Justinus, XXII.2.

[1860] «[...] Hamilcar had given Syracuse a master and Carthage a rival [...]», Tillyard, p. 53.

[1861] Herbita, η πόλη δεν έχει εντοπισθεί επακριβώς (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 724). Δες και Hansen & Nielsen, no 23, «Herbita», p. 198.

[1862] Ίσως είχαν έρθει 200 από τους Εξακοσίους, διότι τόσους αναφέρει ότι σκοτώθηκαν πρώτοι ο Πολύαινος, V.3.8.

ων και των υποστηρικτών τους. Αφού πρώτα σκότωσαν τους παρόντες ολιγαρχικούς, οι στρατιώτες του Αγαθοκλή ξεχύθηκαν στις οδούς για να συνεχίσουν την σφαγή. Δημιουργήθηκε μεγάλη αναστάτωση και οι αριστοκράτες βγήκαν στον δρόμο από τα σπίτια τους άοπλοι προσπαθώντας να μάθουν τι συνέβαινε, διότι δεν γνώριζαν την διαταγή που είχε δοθεί. Οι στρατιώτες αλλά και οι πολίτες που δεν ανήκαν στην αριστοκρατία τούς σκότωσαν και τους άρπαξαν την περιουσία, ενώ το βράδυ ατίμασαν τις συζύγους και τις κόρες τους. Σε πολλές περιπτώσεις ο όχλος «οὐ διέκρινε φίλον ἤ πολέμιον», σκότωνε αυτόν από τον οποίον θα έπαιρνε τα περισσότερα χρήματα και ακριβότερα αντικείμενα. Ολόκληρη η πόλη έγινε χώρος «ιεροσυλίας, φόνων και κάθε παράνομης πράξης» και στο τέλος της ημέρας μετρήθηκαν 4000 σκοτωμένοι.[1863] Οι περισσότεροι από τους 5000-6000 που διέφυγαν πήγαν στον Ακράγαντα. Μετά από δύο ημέρες ανομίας, ο Αγαθοκλής συνέλαβε όσους είχαν επιζήσει από αυτούς που θεωρούσε ενόχους και όσους τους πίστευε εχθρούς του τους σκότωσε και τους υπόλοιπους τους εξόρισε.[1864]

Όταν συνεκλήθη η εκκλησία του δήμου, ο Αγαθοκλής κατηγόρησε τους Εξακόσιους για τα δεινά του δήμου και είπε ότι το μόνο που έκανε ήταν να καθαρίσει την Πόλη από αυτούς που την καταδυνάστευαν. Μετά, ανακοίνωσε ότι το έργο του είχε ολοκληρωθεί και ότι επιθυμούσε να αποτραβηχτεί από τον δημόσιο βίο και να γίνει ένας απλός πολίτης, και έκανε να φύγει από την συνέλευση. Όσοι όμως είχαν ωφεληθεί από την σφαγή των άλλων πολιτών και φοβούνταν ότι μια νέα αρχή δεν θα τις δικαιολογούσε άρχισαν να φωνάζουν ότι ήθελαν να έχει εκείνος «τὴν τῶν ὅλων ἐπιμέλειαν». Τότε σταμάτησε και είπε ότι θα δεχόταν να είναι ο μόνος στρατηγός για να έχει να δώσει λόγο στον δήμο μόνο για τις δικές του πράξεις. Έτσι εξελέγη από το πλήθος «στρατηγός αυτοκράτωρ».

Ορισμένοι πρωταγωνιστές της Ιστορίας την μετατρέπουν κάποιες φορές σε θέατρο όπου εκείνοι σκηνοθετούν και πρωταγωνιστούν, ενώ το πλήθος ερμηνεύει τον ρόλο που εκείνοι του διδάσκουν. Ο Αγαθοκλής γνώριζε να μεταχειρίζεται το πλήθος προς όφελός του και με τις πράξεις του και με τα λόγια του και με την στάση του προς τους στρατιώτες του και τους συμπολίτες του. Μόλις εξελέγη, ο Αγαθοκλής υποσχέθηκε στην εκκλησία του δήμου ότι θα απαλλάξει όλους τους πολίτες από τα χρέη τους και θα μοιράσει γη στους φτωχούς, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν ποτέ αυτό συνέβη. Από την στιγμή αυτή, το 316 π.Χ. και μετά, ο Αγαθοκλής υπήρξε ο των «Συρακοσίων δυνάστης», παρά ένας τυπικός τύραννος. Φρόντιζε πάντα για τα συμφέροντα των φτωχών πολιτών, έδινε πολλές υποσχέσεις και έκανε πολλές χάρες. Αντιθέτως με ορισμένους προκατόχους του τυράννους, δεν υπήρξε προκλητικός ως προς την δημόσια συμπεριφορά του. Αν και δεν συνοδευόταν από αποκλειστικά προσωπική σωματοφυλακή, πρέπει οπωσδήποτε να είχε μαζί του στρατιώτες να τον φυλάνε μέσα στην πόλη. Η συμπεριφορά του παρομοίαζε περισσότερο με αυτή ενός «άξεστου στρατιώτη», παρά ενός βίαιου τυράννου. Κύριο μέλημά του ήταν ο στρατός και γι’ αυτόν τον λόγο έδινε μεγάλη προσοχή στα δημόσια οικονομικά και στον στρατιωτικό εξοπλισμό καθώς και στην ναυπήγηση νέων πολεμικών πλοίων μαζί με την συντήρηση των υφισταμένων. Η εκκλησία του δήμου δεν λειτουργούσε όπως στο παρελθόν ή όπως σε μια δημοκρατία ελ-

[1863] Ο Πολύαινος, V.3.8, αναφέρει πρώτα 200 και μετά 600, δηλαδή ένα σύνολο 800 σκοτωμένων μόνο.

[1864] Δ.Σ., XIX.6-8. Ο Πολύαινος, V.3.7, αναφέρει 5000 εξορισμένους.

ληνικής Πόλεως του Δ’ αιώνα π.Χ., αλλά ο δήμος συγκαλούνταν όταν έπρεπε ο στρατηγός-αυτοκράτωρ να κάνει ανακοινώσεις στους πολίτες. Ο Αγαθοκλής φαίνεται ότι ορισμένες φορές διασκέδαζε την εκκλησία του δήμου σαν να ήταν «γελωτοποιός και μίμος», κοροϊδεύοντας ορισμένους από τους παρισταμένους και προκαλώντας τα ακράτητα γέλια του πλήθους.[1865]

Στο στρατιωτικό πεδίο φαίνεται ότι γρήγορα έθεσε υπό την κυριαρχία του πολλές μικρές πόλεις του εσωτερικού της Σικελίας, ενώ ο Αμίλκας Β’ που πρέπει να βρισκόταν ακόμη στο νησί δεν αντέδρασε στις επιχειρήσεις του συμμάχου του. Υπήρχαν όμως τρεις μεγάλες Πόλεις, η Μεσσήνη, ο Ακράγας και η Γέλα που είχαν δεχθεί τους εκδιωχθέντες αριστοκράτες και δεν επρόκειτο να υποκύψουν στις πιέσεις του Αγαθοκλή. Πρώτος του στόχος υπήρξε η Μεσσήνη. Κατείχε κάποιο φρούριο των Μεσσηνίων και τους ενημέρωσε ότι θα το αντήλλασσε με τριάντα τάλαντα (περ. 775 κιλά ασήμι, AMCD), αλλά όταν εκείνοι πλήρωσαν το αντίτιμο ο Συρακούσιος στρατηγός αθέτησε την υπόσχεσή του. Επίσης, μαθαίνοντας ότι ένα μέρος του τείχους της Μεσσήνης είχε καταρρεύσει, την άνοιξη του 316 π.Χ. έστειλε το ιππικό του από την ξηρά και εκείνος με ελαφρά πολεμικά πλοία («ημιολίας»)[1866] έπλευσε την νύχτα κοντά στην πόλη. Αλλά ο αιφνιδιασμός απέτυχε και έτσι συνέχισε με τον στόλο του προς τις Μυλές. Πολιόρκησε το φρούριο το οποίο του παραδόθηκε, αλλά το καλοκαίρι[1867] επέστρεψε στην Μεσσήνη. Προσπάθησε με αλλεπάλληλες επιθέσεις να υπονομεύσει το ηθικό των αμυνομένων, αλλά οι εξόριστοι Συρακούσιοι που είχαν βρει καταφύγιο εκεί αγωνίζονταν λυσσαλέα για την δική τους ασφάλεια αλλά παροτρυνόμενοι και από το μίσος που έτρεφαν για τον Αγαθοκλή. Λύση στο αδιέξοδο των πολιορκημένων έδωσαν πρέσβεις από την Καρχηδόνα, οι οποίοι του δήλωσαν ότι είχε παραβεί την συνθήκη που είχε υπογραφεί από τον Τιμολέοντα και είχε ο ίδιος ορκισθεί να τηρήσει, δηλαδή ότι οι ελληνικές Πόλεις θα ήταν ανεξάρτητες. Μην έχοντας την στρατιωτική ικανότητα να ανταποκριθεί σε πόλεμο μεγάλης κλίμακος με τους Καρχηδόνιους, ο Συρακούσιος στρατηγός αναγκάσθηκε να συνάψει ειρήνη με τους Μεσσήνιους και να τους επιστρέψει τις Μυλές. Η αποτυχία του αυτή αντί να τον πτοήσει τον πείσμωσε και πήγε στην σύμμαχό του πόλη Αβάκαινον[1868] [Abakainon/Abacaenon, BAGROW, 47:G2, σημερ. Tripi (Casale di Tripi), περ. 7 χλμ. στην ενδοχώρα του Golfo di Patti της βορειοανατολικής Σικελίας],

---

[1865] Δ.Σ., XIX.9 & XIX.65.1 & XX.63.2 και Tillyard, pp. 58-60. Πρβλ. IEE, 4:328, όπου θεωρείται ότι η εκκλησία του δήμου λειτουργούσε κανονικά, όπως και στην εποχή του Τιμολέοντος.

[1866] Η ημιολία ναυς ήταν ελαφρύ πολεμικό ή εμπορικό πλοίο με μία και μισή σειρά κουπιών. Δες Morrison and Williams, *Greek Oared Ships*, p. 109 & plates 19 and 20a και σε Morrison, *Greek and Roman Oared Warships*, pp. 1 & 91 & fig. 73 & 76.

[1867] «τῶν καρπῶν συγκομιδὰς», δηλαδή την εποχή του θερισμού, γράφει ο Δ.Σ., XIX.65.3, και εννοεί μάλλον Ιούνιο ή αρχές Ιουλίου διότι ο θερισμός στην Σικελία γινόταν ανάμεσα στον Μάιο και στον Ιούνιο [D. Alex Walthall, «Agriculture in Magna Graecia (Iron Age to Hellenistic Period),» in *A Companion to Ancient Agriculture*, eds David Hollander and Timothy Howe (Hobeken, NJ: Wiley, 2021), pp. 317-342].

[1868] Η ελληνική κατοίκηση στο Αβάκαινον χρονολογείται από τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ. επί τη βάσει των αρχαιολογικών καταλοίπων. Το 396 π.Χ. ο Διονύσιος Α’ έδωσε τμήμα της «χώρας» του Αβακαίνου στην νεοϊδρυθείσα πόλη Τυνδαρίδα (Δ.Σ., XIV.78.5-6). Η σύγχρονη πόλη Tripi έχει πλήρως καλύψει το αρχαίο Αβάκαινον. Η πληροφορία (Δ.Σ., XIV.90.3-4) ότι Καρχηδόνιοι που ηττήθηκαν από τον Διονύσιο Α’ το 393 π.Χ. βρήκαν καταφύγιο στην πόλη προϋποθέτει την ύπαρξη τείχους. Hansen & Nielsen, no 5, «Abakainon», pp. 182-183. Για νομίσματα δες GCTV, nos 739-740, 1:78 & nos 1012-1013, 1:107.

όπου θανάτωσε σαράντα πολίτες που θεώρησε ότι ήταν εναντίον του.[1869] Προσπαθούσε με κάθε τρόπο να αποδείξει ότι είχε τον στρατιωτικό έλεγχο περιοχών της Σικελίας.

Το 314 π.Χ., οι εξόριστοι Συρακούσιοι και αντίπαλοι του Αγαθοκλή στον Ακράγαντα παρακίνησαν την εκκλησία του δήμου στην Πόλη να συμμαχήσει με την Γέλα και την Μεσσήνη και να κηρύξει τον πόλεμο στις Συρακούσες. Ταυτοχρόνως, έστειλαν εξόριστους απεσταλμένους στην Πελοπόννησο για να φέρουν πίσω ένα στρατηγό ικανό να αντιμετωπίσει με επιτυχία τον Αγαθοκλή. Πίστευαν ότι οι δικοί τους μπορεί να μιμούνταν τον Συρακούσιο και να επιθυμούσαν την τυραννία αλλά και ότι ένας στρατηγός από την Ελλάδα, όπως ο Τιμολέων στο παρελθόν, θα αποδεικνυόταν πιο ικανός από τους Σικελιώτες. Στην Σπάρτη βρήκαν πρόθυμο τον Ακρότατο (;-305 π.Χ.), γιο του βασιλιά Κλεομένη Β’ (370-320; π.Χ.), να αναλάβει επικεφαλής δυνάμεως στην Σικελία, διότι στην Πόλη του κινδύνευε η ζωή του. Οι Σπαρτιάτες είχαν ηττηθεί το 331 π.Χ. στην μάχη της Μεγαλουπόλεως από τον Αντίπατρο της Μακεδονίας. Όσοι επέστρεψαν πίσω κατηγορήθηκαν για δειλία,[1870] αλλά οι Έφοροι με ψήφισμα τούς απάλλαξαν. Ο Ακρότατος ήταν ο μόνος που ήταν αντίθετος στο ψήφισμα, με αποτέλεσμα να συγκεντρώσει όλο το μίσος των Σπαρτιατών στο πρόσωπό του. Για τον λόγο αυτό, χωρίς να λάβει την άδεια των Εφόρων, αποφάσισε να φύγει με λίγα πλοία για την Σικελία.

Όταν ο Ακρότατος έφθασε στον Τάραντα, χρησιμοποίησε ως επιχείρημα την βασιλική καταγωγή του και έπεισε τον δήμο να του δώσει 20 πλοία για να «απελευθερώσει τις Συρακούσες». Πριν τελειώσουν οι προετοιμασίες, όμως, έφυγε για τον Ακράγαντα για να αναλάβει την γενική στρατηγεία. Στην αρχή, με τους λόγους του ανέβασε το ηθικό και τις προσδοκίες του πλήθους με υποσχέσεις για γρήγορη νίκη επί του Αγαθοκλή. Μετά, όμως, βυθίσθηκε στις διασκεδάσεις και στην κατασπατάληση των πόρων που είχαν συγκεντρωθεί. Ξόδεψε τα χρήματα είτε για προσωπικούς πολιτικούς σκοπούς είτε δια ίδιον όφελος. Στο τέλος, κάλεσε σε γεύμα τον Σώστρατο, ο οποίος φαίνεται είχε αρχίσει να τον κατηγορεί για την απραξία του, και τον δολοφόνησε. Αυτό το γεγονός, βέβαια, ξεσήκωσε τους εξόριστους εναντίον του και αφού τον καθαίρεσαν, προσπάθησαν να τον λιθοβολήσουν. Εκείνος, μόλις μπόρεσε να φύγει για να γυρίσει πίσω στην Σπάρτη.

Μετά από αυτά τα γεγονότα, οι Ταραντίνοι ανακάλεσαν τον στόλο τους και ο Ακράγας, η Γέλα και η Μεσσήνη σταμάτησαν τον πόλεμο εναντίον του Αγαθοκλή. Τότε, εμφανίσθηκε ο Καρχηδόνιος στρατηγός Αμίλκας Β’ και μεσολάβησε για την συνομολόγηση της ειρήνης. Σύμφωνα με τους όρους, η Ηράκλεια Μινώα, ο Σελινούς και η Ιμέρα παρέμειναν υπό καρχηδονιακό έλεγχο, ενώ όλες οι άλλες ελληνικές Πόλεις διατήρησαν την αυτονομίας τους υπό την «ηγεμονίαν» των Συρακουσίων.[1871] Ενώ τυπικά επιβεβαιωνόταν η ειρήνη του 338 π.Χ. και εξασφαλιζόταν για μια ακόμη φορά η κυριαρχία των Καρχηδονίων στην δυτική Σικελία, οι όροι αυτής της ειρήνης υπαγορεύθη-

---

[1869] Δ.Σ., XIX.65.

[1870] Όσοι Σπαρτιάτες δεν πολεμούσαν μέχρι θανάτου και υποχωρούσαν ηττημένοι μπορούσαν να χάσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα (Θουκ., V.34.2), να περιφρονούνται καθημερινά από τους συμπολίτες τους (Ξεν. Λ.Π., IX.4-5), να υποβιβασθούν σε «υπομείονες» (Ξεν. *Ελληνικά*, III.4-6) και πολλοί να γίνουν μισθοφόροι. Δες ανάλυση σε Larisa Pechatnova, «Die Hypomeiones in Sparta,» *Studia Antiqua et Archaeologica* XXV/2 (December 2019): 415–428.

[1871] Δ.Σ., XIX.70-71.

καν από την προηγούμενη συμφωνία Αμίλκα Β' και Αγαθοκλή. Οι κύριοι αντίπαλοι του Συρακούσιου στρατηγού, δηλαδή ο Ακράγας, η Γέλα και η Μεσσήνη, του προσφέρθηκαν τώρα ως δώρο. Εφόσον οι Καρχηδόνιοι δεν θα είχαν δικαίωμα επεμβάσεως σε αυτές τις Πόλεις, ο Αγαθοκλής είχε πλέον την ελευθερία να ασχοληθεί μαζί του χωρίς να φοβάται εξωτερική επέμβαση. Βέβαια, το γεγονός ότι Πόλεις όπως ο Ακράγας, η Γέλα και η Μεσσήνη, που θα μπορούσαν να γίνουν οι κυριότερες σύμμαχοι των Καρχηδονίων στον αγώνα τους εναντίον των Συρακουσίων, παραδίνονταν τόσο εύκολα στον Έλληνα αντίπαλό τους, θεωρήθηκε στην Καρχηδόνα κίνηση προδοσίας από μέρους του Αμίλκα Β' και η Γερουσία αποφάσισε μυστικά να τον τιμωρήσει μόλις θα επέστρεφε. Όμως ο Αμίλκας Β' πέθανε πριν γυρίσει πίσω, αλλά εν τω μεταξύ είχε προσφέρει στον Αγαθοκλή την πλήρη ηγεμονία στην ελληνική Επικράτεια.[1872]

Ο Αγαθοκλής φρόντισε αμέσως να εκμεταλλευθεί την ελευθερία που του είχε απλόχερα προσφερθεί από τους αντιπάλους του και μέχρι το τέλος του 313 π.Χ. να υποτάξει πόλεις και φρούρια της ελληνικής Σικελίας. Εκτός από τον στρατό των συμμάχων και τους Συρακούσιους που είχαν στρατολογηθεί, συγκρότησε ένα επίλεκτο σώμα από 10.000 μισθοφόρους πεζούς και 3500 ιππείς. Επιπλέον, κατασκεύασε όπλα και βέλη όλων των ειδών, διότι υποψιαζόταν ότι η ευνοϊκή για εκείνον διευθέτηση του τελευταίου πολέμου στην Σικελία από τον Αμίλκα θα προξενούσε τελικά την επέμβαση νέου καρχηδονιακού στρατού. Άλλωστε, σαν καλός στρατηγός, γνώριζε ότι η ετοιμότητα για επίθεση αλλά και η επίθεση η ίδια αποτελούν την καλύτερη άμυνα, και έτσι συνέχισε τις επιθέσεις του στις ελληνικές πόλεις. Το 312 π.Χ. χρειάσθηκε να πολεμήσει με την Μεσσήνη. Παρότι η Μεσσήνη ήταν μέρος της συμφωνίας ειρήνης, ο Αγαθοκλής ήθελε να εξουδετερώσει τους εξόριστους Συρακούσιους αντιπάλους του που είχαν συγκεντρωθεί εκεί. Έστειλε, λοιπόν, εκστρατευτικό σώμα υπό τον στρατηγό Πασίφιλο με συγκεκριμένες μυστικές οδηγίες. Ο Πασίφιλος, αφού εισέβαλε αιφνιδιαστικά στην «χώρα» της Μεσσήνης και συνέλαβε αιχμαλώτους και λάφυρα, μήνυσε στους Μεσσήνιους να διώξουν τους εξόριστους Συρακούσιους και να έρθουν σε συμφωνία μαζί του. Όντως, για να τελειώσει αυτός ο πόλεμος που δεν ήταν δικός τους, οι Μεσσήνιοι τους έδιωξαν και δέχθηκαν τον Αγαθοκλή και τον στρατό του που είχε σιγά-σιγά πλησιάσει. Αρχικά, εκείνος τους ανάγκασε να δεχθούν όσους ήταν στον στρατό του και είχαν νόμιμα εξορισθεί από την Μεσσήνη, έτσι ώστε να έχει τους δικούς του ανθρώπους στην Πόλη. Κατόπιν, σκότωσε 600 από το Ταυρομένιο και την Μεσσήνη, τους οποίους θεωρούσε ότι του εναντιώνονταν. Κάποιους φαίνεται ότι τους εξόρισε, όπως τον ιστορικό Τίμαιο από το Ταυρομένιο, ο οποίος όμως μπορεί και να αυτοεξορίσθηκε στην Αθήνα.[1873] Σκοπός του Αγαθοκλή ήταν να εξουδετερώσει όλους τους αντιπάλους του στην Σικελία, πριν δεχθεί επίθεση από τους Καρχηδόνιους.

Την επίθεση όμως εναντίον του την προκάλεσε όταν βάδισε προς τον Ακράγαντα και, παρότι παρεμποδίσθηκε από 60 καρχηδονιακά πλοία, πέρασε στην καρχηδονιακή Επικράτεια, την λεηλάτησε και κατέλαβε ορισμένα φρούρια.[1874] Οι εχθροί του Αγαθοκλή, οι εξόριστοι Συρακούσιοι, ζήτησαν αμέσως βοήθεια από τους Καρχηδόνιους, οι οποίοι έστειλαν 50 ελαφρά πολεμικά στον Μέγα Λιμένα των Συρακουσών

[1872] Justinus, XXII.3.

[1873] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Τίμαιος» και Πολύβιος, XII.25h.1.

[1874] Δες σχόλια σε Gaetano De Sanctis, «Agatocle,» *Rivista di filologia d' istruzione classica* 22 (1895): 303.

όπου βρήκαν δύο εμπορικά από την Αθήνα και τα βύθισαν. Όταν ανοίχτηκαν όμως προς τα παράλια της Σικελίας, κάποια συνελήφθησαν από τον στόλο του Αγαθοκλή. Ο Συρακούσιος στρατηγός, αφού διευθέτησε υπέρ του τα πράγματα σε μερικές μικρές Πόλεις της κεντρικής Σικελίας χωρίς καμία αντίδραση από τους Καρχηδόνιους, επέστρεψε στις Συρακούσες. Γνώριζε πολύ καλά ότι η στιγμή που θα αντιμετώπιζε μεγάλη στρατιωτική και ναυτική δύναμη των Καρχηδονίων πλησίαζε. Καρχηδονιακή δύναμη ήταν σταθμευμένη πολύ κοντά στην Γέλα, αλλά δεν είχε αντιδράσει στις προκλήσεις του Συρακούσιου στρατηγού. Ήταν φανερό πως περίμεναν ενισχύσεις.[1875]

Το καλοκαίρι του 311 π.Χ. μεγάλη καρχηδονιακή δύναμη έπλευσε προς την Σικελία: 130 πολεμικά πλοία με 2000 Καρχηδόνιους πολίτες και ευγενείς, 10.000 Αφρικανούς, 1000 μισθοφόρους, 200 «ζευγίππας» από την Ετρουρία,[1876] 1000 σφενδονήτες, πολλά χρήματα και πολεμοφόδια υπό την στρατηγία του Αμίλκα του Γίσκωνος. Κατά τον πλουν έπεσαν σε καταιγίδα και έχασαν 60 πολεμικά και 200 μεταγωγικά πλοία αλλά και πολεμιστές που πνίγηκαν. Στην Σικελία, όμως, ο Αμίλκας συμπλήρωσε τον στρατό του με γηγενείς Σικελούς και μισθοφόρους και ενώθηκε με το στρατιωτικό σώμα που ήδη βρισκόταν στο νησί. Έτσι, είχε στην διάθεσή του 40.000 πεζούς και 5000 ιππείς.

Όταν ο Αγαθοκλής ενημερώθηκε ότι οι δυνάμεις του ήταν υποδεέστερες[1877] των καρχηδονιακών αντελήφθη ότι τα φρούρια και οι Πόλεις που ήταν εχθρικές προς εκείνον θα συμμαχούσαν με τον εχθρό. Έπρεπε λοιπόν να ελέγξει τις πιθανές αποστασίες πριν συμβούν. Πριν κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση, όμως, είχε ήδη υποστεί μια ναυτική ήττα όταν 20 πολεμικά του μαζί με όλο τους το πλήρωμα αιχμαλωτίσθηκαν στα στενά της Μεσσήνης από τον καρχηδονιακό στόλο. Ο μεγάλος του φόβος ήταν ότι οι πρώτοι που θα συντάσσονταν με τους Καρχηδόνιους ήταν οι Γελώοι, διότι καρχηδονιακός στρατός στάθμευε ήδη στην «χώρα» τους. Έπρεπε λοιπόν αμέσως να θέσει υπό τον πλήρη έλεγχο του την Γέλα για να μπορέσει να διευθύνει την άμυνά της και να μπορεί να λαμβάνει από εκεί προμήθειες. Όμως δεν ήθελε φανερά να επέμβει στρατιωτικά στην Γέλα, διότι αυτή η κίνηση θα σήμαινε παραβίαση της τελευταίας ειρήνης με τους Καρχηδόνιους, κατά την οποία η Γέλα ήταν αυτόνομη Πόλη, ενώ θα προκαλούσε και τους πολίτες της. Έστελνε λοιπόν στην Γέλα λίγους-λίγους στρατιώτες, πάντα με κάποια πρόφαση, μέχρι που ο αριθμός τους ξεπέρασε αυτούς της Πόλεως. Τότε, εμφανίσθηκε ο ίδιος και κατηγόρησε τους Γελώους ότι ετοίμαζαν αποστασία και προδοσία, συνέλαβε και σκότωσε 4000 και δήμευσε τις περιουσίες τους. Μετά, ζήτησε από τους υπολοίπους να του παραδώσουν τα χρήματά τους αλλά και όσο ασήμι είχαν και χρυσό και τους φοβέρισε ότι θα τιμωρηθούν όσοι δεν το πράξουν. Για να απαλύνει την ιδέα ότι είχε φερθεί στους πολίτες της Γέλας πολύ σκληρότερα από ό,τι έπρεπε, διέταξε να θάψουν πρόχειρα τους νεκρούς στις τάφρους, στην εξωτερική πλευρά των τειχών.[1878] Ο

[1875] Δ.Σ., XIX.72 & XIX.102-104.

[1876] Εάν η σωστή λέξη είναι «ζευγίππας», τότε πρόκειται για ιππικό ή ΄άρματα, αλλά εάν η λέξη είναι «ζευγίτας», τότε πρόκειται για βαριά εξοπλισμένο πεζικό, προφανώς προερχόμενο από την τάξη των πλουσίων «ζευγιτών (;)». Δες Diodorus of Sicily, vol. X, Loeb ed., p. 120 n. 1 αρχαίου κειμένου & p. 121 n. 3 αλλά και Δημητράκος, λμ. «ζευγίππης» και λμ. «ζευγίτης» αρ. 4 και ΙΕΕ, 4:330.

[1877] Μία εκτίμηση είναι ότι διέθετε 30.000 πεζούς και 3500 ιππείς (Tillyard, p. 76 και ΙΕΕ, 4:330), εκ των οποίων όλοι οι ιππείς και περίπου 10.000 πεζοί πρέπει να ήταν μισθοφόροι (Griffith, pp. 198-199).

[1878] Δ.Σ., XIX.106-107.

Αγαθοκλής φέρθηκε στους Γελώους ατιμωτικά από την ανθρωπιστική πλευρά του Δ' αιώνα π.Χ. αλλά και πολύ πονηρά και έξυπνα από πλευράς στρατιωτικής στρατηγικής. Τους φόβισε πολύ για να μην σκεφθούν καν να συνταχθούν με τους εχθρούς του ενώ τους στέρησε όλους τούς οικονομικούς τους πόρους για να χρηματοδοτήσει τον επερχόμενο πόλεμο με τους Καρχηδόνιους.

Άφησε φρουρά στην Γέλα και προχώρησε να συναντήσει τους Καρχηδόνιους, οι οποίοι είχαν ήδη καταλάβει –πριν έρθει ο στρατός από την Καρχηδόνα– τον λόφο Έκνομον (Eknomos/Ecnomus, BAGROW, 47:D4, πιθανόν στο Monte Sole, επάνω από την σημερ. Licata, 40 χλμ. ανατολικά του Agrigento). Εκείνος κατέλαβε τον απέναντι λόφο Φαλάριον (Phalarion/Phalarium, BAGROW, 47:E4, πιθανόν στο Monte Desusino), 10 χλμ. ανατολικότερα (χάρτης σε ΙΕΕ, 4:331). Ανάμεσα στους δύο στρατούς έρεε ο ποταμός Ιμέρας (Himeras, BAGROW, 47:D4, σημερ. Salso).[1879] Κανένας από τους δύο αντιπάλους δεν έκανε την κίνηση να περάσει το ποτάμι για να αρχίσει η μάχη. Εν τω μεταξύ, οι Αφρικανοί στρατιώτες λεηλατούσαν την ύπαιθρο κλέβοντας ό,τι έβρισκαν. Ο Αγαθοκλής τότε διέταξε να κλέβουν και οι Έλληνες τους Καρχηδόνιους. Όταν εκείνοι προσπάθησαν να κλέψουν κάποια ζώα από το καρχηδονιακό στρατόπεδο, οι στρατιώτες του Αμίλκα άρχισαν να τους κυνηγούν. Οι Έλληνες, όμως, κατόπιν εντολής του Αγαθοκλή, είχαν στήσει ενέδρα και, αφού άφησαν τους αντίπαλους στρατιώτες να διασχίσουν το ποτάμι προς το μέρος τους, έπεσαν επάνω τους και άρχισαν να τους σκοτώνουν. Όσοι σώθηκαν άρχισαν να τρέχουν προς το καρχηδονιακό στρατόπεδο.

Ήταν τότε ακριβώς, εκείνη την στιγμή, που ο Αγαθοκλής αποφάσισε ότι είχε έρθει η ώρα για αιφνιδιαστική επίθεση. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι δεν υπήρξε σχέδιο που περιλάμβανε την εμπλοκή του ιππικού.[1880] Οι Έλληνες μαχητές πέρασαν το ποτάμι, διέσχισαν τρέχοντας τα λίγα χιλιόμετρα μέχρι το αντίπαλο στρατόπεδο και γέμισαν με χώμα μικρό τμήμα της τάφρου, και, αφού άνοιξαν δρόμο ρίχνοντας τους πασσάλους της περιφράξεως του στρατοπέδου, έπεσαν επάνω στους εχθρούς τους. Ο καρχηδονιακός στρατός αιφνιδιάσθηκε και η πρώτη μάχη έγινε με άτακτους σχηματισμούς κοντά στην τάφρο. Ο Αμίλκας, για να σταματήσει την επίθεση των Ελλήνων έβαλε τους σφενδονήτες να ρίχνουν πέτρες στους επιτιθέμενους και όντως με τις βάρους μισού κιλού βολίδες τους τραυμάτισαν ή σκότωσαν πολλούς και έδιωξαν τους Έλληνες από εκείνο το σημείο του καρχηδονιακού στρατοπέδου. Ο Αγαθοκλής νικούσε σε άλλα σημεία και σχεδόν είχε καταλάβει το στρατόπεδο όταν ξαφνικά εμφανίσθηκαν ενισχύσεις των εχθρών από την θάλασσα (προερχόμενες μάλλον από το Λιλύβαιο) και άρχισαν να περικυκλώνουν τις δυνάμεις του.[1881] Οι άνδρες του άρχισαν να οπισθοχωρούν προς τον Ιμέρα ποταμό ακολουθούμενοι από τον καρχηδονιακό στρατό. Για μια απόσταση 40 σταδίων (περ. 7,4 χλμ, AMCD), ο καρχηδονιακός στρατός σκότωνε και άφηνε πτώματα Ελλήνων που οπισθοχωρούσαν. Η οπισθοχώρηση έγινε το μεσημέρι

[1879] Δεν πρέπει να συγχέεται ο ποταμός Ιμέρας, σημερ. Salso στην νότια Σικελία, με τον ποταμό Ιμέρα (Ιμέρας, Himeras, BAGROW, 47:D3), σημερ. Grande στην βόρεια Σικελία.

[1880] Το ελληνικό ιππικό σώθηκε χωρίς σχεδόν απώλειες, Δ.Σ., XX.4.2.

[1881] Ο Tillyard, pp. 81-83, πιστεύει ότι ο Αγαθοκλής με το σχέδιο της ενέδρας προσπάθησε να αναγκάσει τους Καρχηδόνιους να βγουν από το στρατόπεδό τους και να πολεμήσουν πριν έρθουν οι ενισχύσεις που περίμεναν. Οι Καρχηδόνιοι δεν αιφνιδιάσθηκαν διότι έβλεπαν τον ελληνικό στρατό να τρέχει προς το μέρος τους και περίμεναν να τον κτυπήσουν με τις ενισχύσεις τους. Δεν νομίζουμε ότι η περιγραφή του Διόδωρου Σικελιώτη ανταποκρίνεται στις υποθέσεις του Tillyard.

μιας πολύ ζεστής μέρας μάλλον του Ιουλίου.[1882] Όσοι έφθαναν ζωντανοί στο ποτάμι, από την δίψα που τους είχε κυριεύσει, έπιναν απότομα πολύ νερό και μάλιστα υφάλμυρο νερό[1883] και πέθαιναν χωρίς να έχουν τραυματισθεί.

Γιατί όμως αυτή η μάχη που φάνηκε ότι θα κερδιζόταν εύκολα από τους Έλληνες εξελίχθηκε σε καταστροφή και πανωλεθρία για τον Αγαθοκλή; Ο Αμίλκας φοβόταν να αντιμετωπίσει σε ανοικτό πεδίο τους έμπειρους Έλληνες μαχητές πριν έρθουν οι ενισχύσεις του, μετά από ό,τι είχε συμβεί στον Κρίμησο ποταμό. Προφυλαγμένος πίσω από την τάφρο, τους ξύλινους πασσάλους του στρατοπέδου του και το επικλινές έδαφος του λόφου δεν περίμενε ότι οι Έλληνες θα επιτίθεντο πρώτοι. Γι' αυτό και δεν μπορούσε να καταλάβει τι προσπαθούσαν να επιτύχουν οι χιλιάδες πολεμιστές που έτρεχαν στο ανοικτό πεδίο ανάμεσα στον ποταμό και στο στρατόπεδό του. Ο Αγαθοκλής, όμως, που είχε βαρεθεί να περιμένει, αποφάσισε σε μια στιγμή και παρορμητικά να αρχίσει την μάχη. Όταν οι Έλληνες μπήκαν στο στρατόπεδό του Καρχηδόνιου στρατηγού και φαινόταν ότι θα νικούσαν, ο Αμίλκας του Γίσκωνος πρέπει να ένοιωσε πολύ τυχερός όταν είδε ότι οι ενισχύσεις που περίμενε ήρθαν την πιο κατάλληλη στιγμή της μάχης. Οι Έλληνες ήταν τώρα αυτοί που αιφνιδιάσθηκαν, διότι εχθροί εμφανίσθηκαν εκτός του στρατοπέδου και άρχισαν να τους πολεμούν από τα νώτα. Έτσι επήλθε ή ήττα του στρατού του Αγαθοκλή. Στην μάχη του Ιμέρα ποταμού, οι Έλληνες έχασαν 7000 άνδρες αλλά οι Καρχηδόνιοι μόνο 500, γεγονός που δείχνει πόσο στιγμιαία ήταν η νίκη που νόμιζε ότι θα πετύχαινε ο στρατός των Συρακουσίων.[1884]

Μετά την ήττα του, ο Αγαθοκλής και τα υπολείμματα του στρατού του κατέφυγαν στην Γέλα. Ο στρατηγός δεν έφυγε αμέσως για τις Συρακούσες διότι ήθελε να δημιουργήσει αντιπερισπασμό, έτσι ώστε οι Συρακούσιοι να προλάβουν να θερίσουν και να αποθηκεύσουν τα σιτηρά στην πόλη. Εντέχνως, λοιπόν, τράβηξε την προσοχή του Αμίλκα προς την πόλη της Γέλας, την οποία ο δεύτερος πολιόρκησε αντί να σπεύσει στις Συρακούσες. Γρήγορα όμως κατάλαβε ότι την πόλη υπεράσπιζε στρατός και ότι υπήρχαν αρκετές προμήθειες για να αντέξει μακρά πολιορκία και έτσι την εγκατέλειψε. Κατέλαβε διάφορα φρούρια και μικρές πόλεις χωρίς να πειράξει τους κατοίκους για να τους έχει με το μέρος του. Αυτή η πρακτική είχε άμεσο αποτέλεσμα και η Καμάρινα, οι Λεοντίνοι, η Κατάνη, το Ταυρομένιο, η Μεσσήνη και το Αβάκαιον συμμάχησαν με τους Καρχηδόνιους. Μετά την μακρόχρονη εμπειρία που είχαν με τους τυράννους, οι Έλληνες είχαν δίκιο να πιστεύουν ότι ήταν καλύτερο να βρίσκονταν υπό καρχηδονιακή ηγεμονία. Θα πλήρωναν μεν φόρο στους Αφρικανούς, αλλά την διοίκηση της Πόλεως θα την είχαν οι πολίτες αντί ένας τύραννος που τους έκλεβε τις περιουσίες, βασάνιζε και σκότωνε.[1885]

[1882] «ὑπὸ κύνα γὰρ οὔσης τῆς ὥρας» γράφει ο Δ.Σ., XIX.109.5 και εννοεί την σχέση του αστεριού Σείριου με την εποχή και την ζέστη. Δες J. B. Holberg, *Sirius: Brightest Diamond in the Night Sky* (Chichester, UK: Praxis, 2007), ch. 2. Στην ΙΕΕ, 4:331 υποστηρίζεται ότι ήταν Ιούνιος αλλά ο Tillyard, p. 84 n. 1, νομίζει ότι ήταν τέλος Ιουνίου ή αρχές Ιουλίου, διότι η συγκομιδή των καρπών (θερισμός, δες Δημητράκος, λμ. «συγκομίζω» αρ. 2) γινόταν νωρίτερα από τον Αύγουστο στην Σικελία (δες Δ.Σ., XIX.65.3 & XIX.110.2-5), συνήθως Μάιο με Ιούνιο [D. Alex Walthall, «Agriculture in Magna Graecia (Iron Age to Hellenistic Period),» in *A Companion to Ancient Agriculture*, eds David Hollander and Timothy Howe (Hobeken, NJ: Wiley, 2021), pp. 317-342].

[1883] Δες και Vitruvius, VIII.3.7.

[1884] Δ.Σ., XIX.108-109.

[1885] Δ.Σ., XIX.110.

Εν τω μεταξύ, ο Αγαθοκλής έφθασε στις Συρακούσες, επισκεύασε τα τείχη και φρόντισε για την μεταφορά των δημητριακών που μόλις είχαν θερισθεί και αλωνιστεί στην πόλη, έτσι ώστε να αντέξει μακρά πολιορκία.[1886] Μετά την επιστροφή του στις Συρακούσες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τους μήνες που ακολούθησαν έγιναν τουλάχιστον κάποιες αψιμαχίες. Πάντως, δεν πρέπει να αποκλείσουμε και μια δεύτερη μάχη με τους Καρχηδόνιους, διότι δεν μπορεί ο Συρακούσιος στρατηγός να εγκατέλειψε όλη την ελληνική Επικράτεια χωρίς μια δεύτερη προσπάθεια να την υπερασπισθεί.[1887] Υπάρχουν κάποιες θολές ενδείξεις για μια προσπάθεια του να καταλάβει οχυρά στην περιοχή του Ταυρομένιου[1888] αλλά και για μια ναυμαχία στην οποία ηττήθηκε.[1889] Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, όμως, ο Αγαθοκλής τελικά έφθασε να ορίζει μόνο τις Συρακούσες. Παγιδευμένος στην πόλη του –αν και θα μπορούσε να περιμένει μήπως συμβεί κάτι και φύγουν οι Καρχηδόνιοι–, χωρίς να μπορεί να ζητήσει βοήθεια από την Ελλάδα λόγω της πολιτικής και στρατιωτικής καταστάσεως που επικρατούσε την εποχή των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας (κεφ. 9) και μην αντέχοντας την απραξία και την αίσθηση της στρατιωτικής ασφυξίας που ένοιωθε, σκέφθηκε το αδιανόητο: τον απόλυτο αντιπερισπασμό, μια εκστρατεία στην Καρχηδόνα. Μπορεί στην απόφασή του να τον ενέπνευσαν οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Περσία, αλλά σκοπός του δεν ήταν η κατάκτηση. Στόχευε στην απόσπαση της στρατιωτικής προσοχής των Αφρικανών εχθρών του και ίσως στην εξάσκηση πιέσεως για ειρήνη, μια που το εμπόριο το ωφελεί πάντα η ειρήνη και όχι ο πόλεμος.[1890]

Από την εποχή των εκστρατειών των Αθηναίων, στο δεύτερο μισό του Ε’ αιώνα π.Χ., αλλά και αργότερα με τους τυράννους των Συρακουσών, οι Καρχηδόνιοι φοβούνταν ότι θα τους επιτίθεντο οι Έλληνες. Ποτέ όμως μέχρι τότε, οι Έλληνες δεν είχαν αποφασίσει να επέμβουν στην Καρχηδόνα, πόσω δε μάλλον, χρησιμοποιώντας την ως αντιπερισπασμό. Ο Αγαθοκλής σχεδίαζε να αφήσει την απαιτούμενη φρουρά στις Συρακούσες, να πλεύσει με αρκετή στρατιωτική δύναμη προς την Καρχηδόνα και να αιφνιδιάσει τους Καρχηδόνιους που μετά την επιτυχία του στρατού τους στην Σικελία δεν θα περίμεναν τέτοια επίθεση. Επίσης, υπολόγιζε ότι η στρατιωτική εμπειρία των Ελλήνων θα νικούσε τους Καρχηδόνιους που για πολύ μεγάλο διάστημα ζούσαν μέσα στην πολυτέλεια, σε κατάσταση ειρήνης. Υπολόγιζε, ακόμη, σε επανάσταση των ντόπιων Αφρικανών εναντίον των Καρχηδονίων αλλά κυρίως στην λεηλασία της πλούσιας καρχηδονιακής γης. Ο απώτερος σκοπός, φυσικά, ήταν να αναγκάσει τους Καρχηδόνιους να τραβήξουν το στράτευμά τους από την Σικελία για να πάψουν να απειλούν τις Συρακούσες και έτσι να μεταφερθεί ο πόλεμος στην Αφρική.[1891] Το σχέδιο ήταν παράτολμο, ριψοκίνδυνο, αλλά μεγαλοφυές.

Η εφαρμογή του, βέβαια, απαιτούσε προετοιμασία, συγκεκριμένη στρατηγική, μυστικό και ακριβή σχεδιασμό, μια άλλη διάσταση θεωρήσεως των τεκταινόμενων, που το έκαναν εξαιρετικά αμφιβόλου επιτυχίας. Ο Αγαθοκλής όρισε τον αδελφό του

[1886] Δ.Σ., XIX.110.

[1887] Ο Justinus, XXII.3.10, αναφέρει και δεύτερη αναμέτρηση με τον στρατό του Αμίλκα στην Σικελία: «Sed secundi certaminis eadem fortuna quae et prioris fuit». Δες και σχόλια σε Tillyard, p. 85 n. 3.

[1888] Πολύαινος, V.3.6 και Tillyard, pp. 86-87.

[1889] Πολύαινος, VI.41 και Tillyard, pp. 87-88.

[1890] De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 305.

[1891] Δ.Σ., XX.3.

Άντανδρο ως επικεφαλής («επιμελητήν»)[1892] της φρουράς[1893] της πόλεως και ζήτησε από τους πεζούς και τους ιππείς που θα τον ακολουθούσαν να ετοιμασθούν. Οι ιππείς θα έπρεπε να πάρουν μαζί τους τις εξαρτήσεις των αλόγων, τις οποίες θα τις χρησιμοποιούσαν όταν έφθαναν στην Αφρική και έβρισκαν τα άλογα που χρειάζονταν. Χώρισε τους συγγενείς μεταξύ τους, δηλαδή πήρε κάποιους μαζί του και άλλους άφησε πίσω, για να ελαχιστοποιήσει την πιθανότητα «στάσεως». Τον ακολούθησαν οι δύο γιοι του, Αρχάγαθος και Ηρακλείδης. Για να χρηματοδοτήσει την εκστρατεία ζήτησε την περιουσία των ορφανών από τους κηδεμόνες τους για να την επιστρέψει όταν θα ενηλικιώνονταν, δηλαδή έλαβε από αυτούς τους πολίτες μακροχρόνιο αναγκαστικό δάνειο. Επιπλέον, πήρε τα κοσμήματα των γυναικών, ορισμένα αναθήματα από τους ναούς και δανείσθηκε από τους εμπόρους. Στην εκκλησία του δήμου παρότρυνε τους πλούσιους κατοίκους που ήταν εχθρικοί μαζί του να πάρουν τα υπάρχοντά τους και να φύγουν, λέγοντάς τους ότι δεν θα μπορούσαν να υπομείνουν μια μακρά πολιορκία των Συρακουσών. Όσοι τον πίστεψαν, ίσως 1600,[1894] και έφυγαν, έπεσαν στην παγίδα που τους είχε στήσει, όταν έστειλε τους μισθοφόρους του να τους σκοτώσουν και να του φέρουν τις περιουσίες τους. Εν τω μεταξύ, απελευθέρωσε τους σκλάβους που μπορούσαν να υπηρετήσουν στον στρατό του. Με αυτές τις ενέργειες, απηλλάγη από τους εχθρούς του και απέκτησε τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους και τους στρατιώτες που χρειαζόταν.

Πρέπει τελικά να συγκέντρωσε 14.000 στρατιώτες[1895] αλλά ελάχιστοι έμπιστοί του γνώριζαν τον πραγματικό λόγο όλων αυτών των ενεργειών. Ετοιμάσθηκαν 60 πλοία, τα οποία όμως δεν μπορούσαν να αποπλεύσουν, διότι το λιμάνι φυλασσόταν από καρχηδονιακά πολεμικά. Ο Αγαθοκλής ήταν απεγνωσμένος όταν στις 14 Αυγούστου 310 π.Χ.[1896] εμφανίσθηκαν έξω από το λιμάνι πλοία που έφερναν σιτηρά στις Συρακούσες. Οι Καρχηδόνιοι, που δεν γνώριζαν το σχέδιο του Συρακούσιου στρατηγού, κινητοποίησαν όλο τον στόλο τους στο κυνήγι των μεταγωγικών. Τότε, ο Αγαθοκλής έδωσε διαταγή και τα δικά του πλοία βγήκαν από το λιμάνι με την μέγιστη ταχύτητα. Οι Καρχηδόνιοι εγκατέλειψαν τα μεταγωγικά και στράφηκαν προς τα πολεμικά του Αγαθοκλή για να ναυμαχήσουν. Ενώ τα μεταγωγικά έμπαιναν στις Συρακούσες με τις προμήθειες που είχε ανάγκη η πόλη, ο Αγαθοκλής αγνοούσε τους αντιπάλους του και έπλεε βόρεια.[1897] Μέχρι να καταλάβουν τι είχε γίνει οι Καρχηδόνιοι και να ακολουθήσουν τον στόλο του, έπεσε το σκοτάδι και οι Έλληνες γλύτωσαν και χάθηκαν μέσα στην νύχτα.[1898]

Μετά από πλουν έξι ημερών κατά μήκος της βόρειας ακτής της Σικελίας και

[1892] Για τις πιθανές δικαιοδοσίες του «επιμελητή της πόλεως» (Δ.Σ., XX.4.1) δες ΙΕΕ, 4:328.

[1893] Πιθανότατα μισθοφόροι, διότι λόγω της καταστάσεως δεν είχε εμπιστοσύνη στους Συρακούσιους οπλίτες (Griffith, p. 199).

[1894] Justinus, XXII.4.

[1895] Beloch, GG, 4.1:190. Οι 3500 πρέπει να ήταν όσοι ιππείς διασώθηκαν από την μάχη στον Ιμέρα ποταμό και σε 10.000-10.500 υπολογίζονται οι απελευθερωμένοι σκλάβοι και οι μισθοφόροι (πρβλ. ΙΕΕ, 4:332). Για την ελληνική δύναμη στην πρώτη εκ παρατάξεως μάχη δες Δ.Σ., XX.11.1.

[1896] Η ημερομηνία έχει υπολογισθεί από το γεγονός ότι την επόμενη ημέρα (15 Αυγούστου 310) στις 7:36 το πρωί έγινε έκλειψη ηλίου που ήταν ορατή από την Σικελία (Δ.Σ., XX.5.5). Δες <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE-0399--0300.html> Cat Num 04039, αστρονομικό έτος 309 π.Χ.

[1897] CAH, 7.1:394 και CAH, 7:625 n. 1 (1928 edition).

[1898] Δ.Σ., XX.3-5.

μετά προς την Αφρική, οι Σικελιώτες συνάντησαν το ξημέρωμα τον καρχηδονιακό στόλο. Ο Αγαθοκλής είχε καταφέρει να πείσει τους άνδρες του ότι η έκλειψη του ηλίου, που είχε συμβεί στις 15 Αυγούστου 310 π.Χ., ήταν καλός οιωνός και τους είχε αναπτερώσει το ηθικό. Οι Καρχηδόνιοι ήθελαν να βυθίσουν τα ελληνικά πλοία γιατί έτσι νόμιζαν ότι θα ήταν εύκολο να καταλάβουν τις Συρακούσες που δεν θα είχαν προστασία. Από την άλλη πλευρά, για να σωθούν οι Έλληνες έπρεπε να φθάσουν πρώτοι στην αφρικανική ακτή. Έτσι άρχισε ένα κωπηλατικό κυνηγητό των Καρχηδονίων να προλάβουν τον ελληνικό στόλο. Παρότι οι Καρχηδόνιοι έφθασαν σε απόσταση βολής από τα τελευταία ελληνικά πλοία, οι Έλληνες πρόλαβαν να αποβιβασθούν στην περιοχή Λατομίας (BAGROW, 32:H2, πιθανόν στο σημερ. Rhar-el-Kebir στην Τυνησία), δυτικά του ακρωτηρίου Cap Bon (ή Cape Bon ή Ras Adhar). Κατέλαβαν την μύτη του ακρωτηρίου και περιχαράκωσαν το στρατόπεδό τους από την μία ακτή στην άλλη ακτή με υπερυψωμένο χώμα.

Μετά από αρκετή ώρα και αφού δεν εμφανίσθηκαν εχθροί, ο Αγαθοκλής συγκέντρωσε όλους τους άνδρες και τους μίλησε. Είπε ότι όταν τους κυνηγούσαν οι Καρχηδόνιοι είχε ορκισθεί στις προστάτιδες της Σικελίας, Δήμητρα και Κόρη (Περσεφόνη), να προσφέρουν το κάψιμο των πλοίων. Εάν νικούσαν θα έφτιαχναν περισσότερα για να γυρίσουν πίσω. Πρώτος αυτός και αμέσως μετά όλοι οι κυβερνήτες πήραν δάδες και έβαλαν φωτιά στα πλοία. Έτσι, κανείς δεν θα έμπαινε στον πειρασμό να γυρίσει πίσω ούτε θα υπήρχε κίνδυνος καταλήψεώς τους από τον εχθρό. Επιπλέον, ο στρατηγός δεν θα είχε ανάγκη αποσπάσματος να φυλάει τα πλοία και συνεπώς να χωρίσει τον στρατό του σε δύο τμήματα. Όταν οι ναύτες και οι στρατιώτες κατάλαβαν τι είχαν κάνει με το κάψιμο των πλοίων, μετανόησαν και «αναλογιζόμενοι την απεραντοσύνη του πελάγους που τους χώριζε από την πατρίδα, εγκατέλειπαν κάθε ελπίδα για σωτηρία».[1899]

Οι λυπητερές σκέψεις τους, όμως, διαλύθηκαν όταν ο Αγαθοκλής τους οδήγησε νοτιότερα, εναντίον της καρχηδονιακής Μεγάλης πόλεως (Megalopolis, πιθανόν πλησίον του Mennzel-bel-Gassem, BAGROW, 32:H3). Το τοπίο μέχρι εκεί ήταν ειδυλλιακό γεμάτο κήπους και κάθε είδους δέντρα, τα οποία ποτίζονταν από αρδευτικά κανάλια. Πολυτελή αγροτόσπιτα, το ένα μετά το άλλο, με ασβεστωμένους τοίχους και γεμάτα με άφθονα αγαθά και οτιδήποτε χρειαζόταν για την «απόλαυσιν» των ενοίκων, έδειχναν τον πλούτο των κατοίκων. Τα χωράφια ήταν φυτεμένα με αμπέλια, ελιές και καρποφόρα δέντρα. Αγέλες από ζώα, ποίμνια, και φοράδες γέμιζαν τα βοσκοτόπια και τα λιβάδια. Οι Έλληνες αναθάρρησαν με την προοπτική που ανοιγόταν μπροστά τους για πλουτισμό και πρόθυμα επιτέθηκαν στα τείχη της Μεγάλης πόλεως απευθείας. Οι κάτοικοι, που είχαν ζήσει μακρά περίοδο ειρήνης, ήταν ανέτοιμοι για πολιορκία και πόλεμο. Ο αιφνιδιασμός τους αλλά και η άγνοιά τους για το τι ακριβώς συνέβαινε είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη της πόλεως από τον Αγαθοκλή σε πολύ λίγο χρόνο. Οι στρατιώτες του, που αμέσως γέμισαν με πλούτη και αυτοπεποίθηση, ήταν τώρα έτοιμοι για μεγαλύτερες μάχες. Βαδίζοντας προς την Καρχηδόνα κατέλαβαν τον Λευκόν Τύνητα (Tunis/Tunes, BAGROW, 32:F3, μάλλον η σημερ. Τύνις).[1900] Τα τείχη και στις δύο πόλεις κατεδαφίσθηκαν για να μην μπορούν στο μέλλον οι Καρχηδόνιοι να τις κατα-

---

[1899] Δ.Σ., XX.8.1.

[1900] Η πληροφορία του Δ.Σ., XX.8.7, ότι η Τύνις απέχει από την Καρχηδόνα 2000 στάδια (περ. 370 χλμ., AMCD) είναι λανθασμένη (Beloch, GG, 4.1:191 n. 1 και Tillyard, p. 109), μια που η απόσταση δεν είναι παρά περ. 22 χλμ.

λάβουν και να τις χρησιμοποιήσουν εναντίον των Σικελιωτών.[1901]

Εν τω μεταξύ, όταν οι ναυτικοί του καρχηδονιακού στόλου είδαν τα πλοία των Ελλήνων να καίγονται θεώρησαν ότι οι Έλληνες είχαν φοβηθεί. Όταν όμως κατάλαβαν ότι ο στρατός του Αγαθοκλή βάδισε προς το εσωτερικό της ηπειρωτικής χώρας, τρόμαξαν και ειδοποίησαν την Καρχηδόνα. Αμέσως μετά, έφθασαν και οι ειδήσεις για την κατάληψη της Μεγάλης πόλεως και του Τύνητα και οι Καρχηδόνιοι πανικοβλήθηκαν, διότι νόμισαν πως όλος ο στρατός και ο στόλος τους στην Σικελία είχαν χαθεί. Πίστεψαν ότι μόνο εάν ο Αγαθοκλής είχε νικήσει στην ιταλική μεγαλόνησο θα μπορούσε να εκστρατεύσει εναντίον τους. Οι κάτοικοι συγκεντρώθηκαν στην Αγορά και η Γερουσία συνεδρίασε για να δουν τι θα κάνουν, αφού δεν υπήρχε αρκετός στρατός στην Καρχηδόνα για να αντιμετωπίσει τους εισβολείς. Η Γερουσία θεώρησε υπεύθυνους της καταστάσεως τους ναυάρχους, διότι αν και είχαν υπό τον πλήρη έλεγχό τους τις θάλασσες, επέτρεψαν στον εχθρικό στόλο να φθάσει στην Αφρική. Ως εκ τούτου, διόρισε επικεφαλής στρατηγούς της σωτηρίας της πόλεως τους Άννωνα και Βορμίλκα ή Βομίλκα. Φαίνεται ότι υπήρχε μια στρατιωτική και πολιτική πρακτική στην Καρχηδόνα σύμφωνα με την οποία επικεφαλής του στρατού ετίθεντο οι πιο άξιοι στρατιωτικά άνδρες, τους οποίους η πόλη θεωρούσε απόλυτα ικανούς να φέρουν σε πέρας μια εκστρατεία. Σε περίοδο ειρήνης, όμως, αυτοί οι ίδιοι επιτυχημένοι άνδρες συκοφαντούνταν και αδίκως ίσως κατηγορούνταν εξαιτίας προσωπικής έχθρας και σέρνονταν στα δικαστήρια. Δια τούτο, για να αποφύγουν τις ευθύνες και τις καταδίκες, ορισμένοι, που παρά την θέλησή τους τοποθετούνταν υπεύθυνοι του στρατού, αποστατούσαν, ενώ άλλοι χρησιμοποιούσαν την θέση τους για να αναλάβουν την εξουσία στην πόλη. Τέτοιο παράδειγμα ήταν ο Άννων στα προηγούμενα χρόνια αλλά και ο Βομίλκας στην προκειμένη περίπτωση.[1902]

Η Καρχηδόνα κινδύνευε να πέσει και οι στρατηγοί κάλεσαν αμέσως τους πολίτες να την σώσουν. Ο στρατός σωτηρίας ήταν τώρα κυρίως οι Καρχηδόνιοι πολίτες και αποτελούνταν από 40.000 πεζούς,[1903] 1000 ιππείς και 2000 ῾άρματα. Κινήθηκαν λοιπόν, προς τον Τύνητα, παράλληλα με το έλος που μεσολαβούσε ανάμεσα στις δύο πόλεις, και αφού έστησαν το στρατόπεδό τους στα υψώματα για να ελέγχουν την περιοχή, αντίκρισαν τους Έλληνες να έρχονται.[1904] Αν και δεν γνωρίζουμε τον πληθυσμό της Καρχηδόνας την περίοδο αυτή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτοί ήταν οι μόνοι άνδρες που είχαν κάποια στρατιωτική εμπειρία και μπορούσαν να πολεμήσουν. Γνωρίζουμε από προηγούμενες εκστρατείες των Καρχηδονίων ότι χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο μισθοφόρους. Συνεπώς, η αριθμητική υπεροχή των Καρχηδονίων δεν φόβισε καθόλου τον Αγαθοκλή, ο οποίος συνεπέρανε σωστά ότι επρόκειτο για στρατό με πολύ μικρή εκπαίδευση. Οι Καρχηδόνιοι παρατάχθηκαν με τον Άννωνα και τον επίλεκτο «ιερόν λόχον» στα δεξιά της πολεμικής γραμμής, ενώ ο Βομίλκας διηύθυνε την φάλαγγα στην δεξιά πλευρά. Το ιππικό και τα άρματα είχαν παραταχθεί μπροστά από τους πεζούς.

Αφού ο Αγαθοκλής μελέτησε την παράταξη των αντιπάλων διέταξε τον γιο του

[1901] Δ.Σ., XX.6-8. Πρβλ. Justinus, XXII.5-6.

[1902] Δ.Σ., XX.9-10.4.

[1903] Σύνολο στρατού 30.000 ανδρών αναφέρουν ο Justinus, XXII.6 και ο Orosius, IV.6.

[1904] Werner Huss, «Neues zur Zeit des Agathokles: Einige Bemerkungen zu P. Oxy. XXIV 2399,» *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 39 (1980): 63-68. Δες και P.Oxy., vol. XXIV, no 2399, fr. I.

Αρχάγαθο ή Αγάθαρχο με 2500 πεζούς να παραταχθούν δεξιά. Δίπλα τους στάθηκαν οι 3500 Συρακούσιοι, μετά 3000 Έλληνες μισθοφόροι και στο τέλος 3000 Σαυνίτες, Ετρούσκοι και Κέλτες. Ο ίδιος με 1000 επίλεκτους οπλίτες βρέθηκε μπροστά από την παράταξη και απέναντι από τον καρχηδονιακό Ιερό Λόχο ενώ μοίρασε τους 500 τοξότες και σφενδονήτες στα δύο άκρα (χάρτης μάχης σε ΙΕΕ, 4:334-335). Ο Αγαθοκλής πρέπει να πίστευε ότι νίκη επί του Ιερού Λόχου μπορεί να καθόριζε ολόκληρη την έκβαση της μάχης. Παρατήρησε ότι δεν επαρκούσε ο οπλισμός για ορισμένους από τα πληρώματα των πλοίων και διέταξε όσους δεν είχαν κανένα όπλο να πάρουν τα καλύμματα των ασπίδων, να τα τεντώσουν με ξύλα και να τα κρατήσουν έτσι ώστε από μακριά ο στρατός του να φαίνεται περισσότερος από ό,τι ήταν. Επειδή όμως ο ελληνικός στρατός ήταν αριθμητικά πολύ μικρότερος και οι μαχητές ήταν φοβισμένοι, ο Συρακούσιος στρατηγός ή κάποιοι στρατιώτες του, άφησαν κουκουβάγιες που τις είχαν αιχμαλωτίσει να πετάξουν. Κατά την παράδοση, οι κουκουβάγιες, το ιερό ζώο της Αθηνάς, φυσικά στραβωμένες από το φως, κάθισαν στις ασπίδες και στα κράνη των πολεμιστών και τους έδωσαν θάρρος, διότι πίστεψαν ότι η θεά θα ήταν μαζί τους στην μάχη.[1905]

Όταν τα ΄άρματα των Καρχηδονίων επιτέθηκαν, οι Έλληνες σκότωναν τους αναβάτες και κατάφεραν να κάνουν ορισμένα να στρέψουν πίσω προς τις δικές τους γραμμές ή άνοιξαν διάδρομο για να περάσουν άλλα ανάμεσά τους και να χτυπηθούν από τους ελαφρά οπλισμένους στα μετόπισθεν. Την τακτική πυκνώσεως της παρατάξεως του πεζικού ακολούθησαν οι Έλληνες με το αντίπαλο ιππικό,[1906] μέχρι που έφθασε το καρχηδονιακό πεζικό και άρχισε η μάχη σώμα με σώμα. Ο Άννων με τον Ιερό Λόχο πολεμούσε με λύσσα εναντίον των επίλεκτων, των τοξοτών και των σφενδονητών του Αγαθοκλή διακινδυνεύοντας την ζωή του, μέχρι που μετά από αρκετούς τραυματισμούς έπεσε νεκρός. Τότε, ο Βομίλκας αποφάσισε να οπισθοχωρήσει συντεταγμένα πίσω στα υψώματα, στα μετόπισθεν της καρχηδονιακής παρατάξεως. Οι στρατιώτες της δεύτερης γραμμής, όμως, θεώρησαν ότι η πτώση του Άννωνα και η εντολή για οπισθοχώρηση σήμαιναν ήττα και άρχισαν να τρέχουν προς τα πίσω παρασύροντας όλο το στράτευμα σε άτακτη φυγή προς την Καρχηδόνα. Η ξαφνική απόφαση του Βομίλκα να διατάξει οπισθοχώρηση στην κρισιμότερη στιγμή της μάχης πρέπει να θεωρηθεί ένδειξη ελλείψεως θάρρους, παρά οργανωμένου σχεδίου για την εξόντωση των αριστοκρατών του Ιερού Λόχου και την ευκολότερη ανάληψη της απόλυτης εξουσίας στην Καρχηδόνα, όπως έχει υποστηριχθεί.[1907] Ο Αγαθοκλής τους κυνήγησε για λίγο διάστημα, αλλά μετά έδωσε εντολή να επιστρέψουν και να καταλάβουν το εχθρικό στρατόπεδο.

[1905] Οι ιστορίες για τα όπλα που έλειπαν και τις κουκουβάγιες θεωρούνται υπερβολικές (Tillyard, pp. 112-114).

[1906] Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 321 π.Χ., στην Μάχη του Ελλησπόντου ανάμεσα στον Κρατερό, και στον Νεοπτόλεμο, από την μία πλευρά, και τον Ευμένη, από την άλλη (κεφ. 9), κατά την επίθεση του αντίπαλου ιππικού, το συμμαχικό πεζικό πύκνωσε την τάξη του ενώσο οι ελαφρά οπλισμένοι έβαλαν κατά του επιτιθέμενου αντίπαλου ιππικού καλυμμένοι πίσω από το πεζικό. Επρόκειτο βέβαια για μακεδονική τακτική μάχης, αλλά παρά την αντίθετη περιγραφή του Διόδωρου είναι πιθανό να συνέβη και στην Αφρική κάτι παρόμοιο. Για την Μάχη στον Ελλήσποντο δες το απόσπασμα στον πάπυρο PSI, XII, 1284, δημοσιευμένο με σχόλια στο A. B. Bosworth, «Eumenes, Neoptolemus and PSI XII 1284,» *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 19 no 3 (1978): 227-237.

[1907] Πρβλ. Δ.Σ., XX.12.5 και Tillyard, p. 115 n. 1 και De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 307-308. Ο Tillyard δεν δείχνει να έχει κατανοήσει την θέση του De Sanctis.

Οι απώλειες των Ελλήνων ήταν μόνο 200 άνδρες ενώ των Καρχηδονίων 1000.[1908] Οι Καρχηδόνιοι κλείσθηκαν στην πόλη τους και περίμεναν την μοίρα τους. Ειρωνεία της Ιστορίας είναι λοιπόν, ότι οι Καρχηδόνιοι πολιορκούσαν τους Συρακούσιους στην Σικελία ενώ ο Αγαθοκλής είχε αναγκάσει τους Καρχηδόνιους να κλεισθούν πίσω από τα τείχη της Καρχηδόνας στην Αφρική.[1909]

Οι Καρχηδόνιοι, τρομοκρατημένοι από την επιτυχία των Ελλήνων, έστειλαν στην μητρόπολή τους Τύρο χρυσά αναθήματα στον ναό του Μελκάρτ (Ηρακλή των Ελλήνων) αλλά θυσίασαν δημόσια και 200 παιδιά ευγενών για να εξευμενίσουν τους θεούς. Άλλα 300 αυτοθυσιάσθηκαν από φόβο προς τους θεούς, διότι αποκαλύφθηκε ότι αντί οι πλούσιοι να θυσιάζουν τα παιδιά τους, όπως όριζαν οι παραδόσεις, αγόραζαν παιδιά σκλάβους και αυτά οδηγούσαν στην πυρά, κρύβοντας τα δικά τους. Τώρα, άφησαν τα δικά τους παιδιά να κυλήσουν επάνω στα προτεταμένα χέρια αγάλματος του Βάαλ ή του Μολώχ (Κρόνου των Ελλήνων) και να πέσουν σε λάκκο με φωτιά για να καούν και να θυσιασθούν.

Όταν οι Καρχηδόνιοι αντελήφθησαν τι ακριβώς είχε συμβεί έστειλαν απεσταλμένους να ζητήσουν βοήθεια από τον Αμίλκα στην Σικελία. Οι απεσταλμένοι είχαν μαζί τους ένα ή κάποια από τα μεταλλικά τμήματα των εμβόλων από τα καμένα ελληνικά πλοία για να αποδείξουν την καταστροφή του αντίπαλου στόλου. Ο Αμίλκας ζήτησε από τους απεσταλμένους να αποκρύψουν την πραγματική κατάσταση στην Αφρική και να διαλαλήσουν στους στρατιώτες του ότι ο Αγαθοκλής είχε χάσει και τον στόλο του και τον στρατό του. Στους Συρακούσιους μήνυσε ότι ο στρατός τους είχε χαθεί και τα πλοία τους είχαν καταστραφεί, δείχνοντας για απόδειξη τα μεταλλικά έμβολα. Πολλοί πίστεψαν αμέσως την συμφορά, αλλά οι έχοντες την εξουσία δεν πείσθηκαν τόσο εύκολα και έδιωξαν αμέσως τους απεσταλμένους του Καρχηδόνιου στρατηγού για να μην σπείρουν τον πανικό. Αυτοί που πίστεψαν μπορεί να ήταν οι ολιγαρχικοί και οι υποστηρικτές τους. που θα έβρισκαν αμέσως μια δικαιολογία για να δημιουργήσουν αναταραχή, «στάση» ίσως, εναντίον των διοικούντων και των υποστηρικτών του Αγαθοκλή.[1910] Οι «προεστηκότες» της Πόλεως, λοιπόν, διέταξαν να φύγουν 8000 συγγενείς και φίλοι των χαμένων που διαφώνησαν με την αποπομπή των πρεσβευτών και έτσι η πόλη γέμισε με τα πήγαινε-έλα των ανθρώπων που ετοιμάζονταν να φύγουν και με τα κλάματα των γυναικών. Τους εξοριζόμενους, όμως, περιέθαλψε ο Αμίλκας, ο οποίος έστειλε πια τελευταίο μήνυμα στον Άντανδρο να παραδοθεί. Στο συμβούλιο που συγκλήθηκε, ο Άντανδρος πρότεινε να συνθηκολογήσουν. Όμως ο Ερύμνων ο Αιτωλός, που είχε ορισθεί συγκυβερνήτης από τον Αγαθοκλή, διαφώνησε και έπεισε όλους τους υπόλοιπους να περιμένουν μέχρι να μάθουν την αλήθεια. Τούτου ένεκα, ο Αμίλκας άρχισε να κατασκευάζει πολιορκητικές μηχανές για να επιτεθεί.

Εν τω μεταξύ, ο Αγαθοκλής είχε ναυπηγήσει δύο τριαντακοντόρους μετά την μάχη και έστειλε μία από αυτές με τους δυνατότερους κωπηλάτες και τον έμπιστό του Νέαρχο στις Συρακούσες για να αναγγείλουν την νίκη. Το ξημέρωνα της έκτης ημέρας, οι Έλληνες προσπάθησαν να μπουν στο λιμάνι, αλλά κυνηγήθηκαν από καρχηδονιακά

[1908] Ο Justinus, XXII.6, γράφει για 2000 νεκρούς του ελληνικού στρατού και 3000 του καρχηδονιακού, ενώ ο Orosius, IV.6, μόνο 2 και 2000 αντίστοιχα.

[1909] Δ.Σ., XX.10.5-13.

[1910] Σε αυτό το χρονικό σημείο τοποθετεί ο Werner Huss το επεισόδιο με τον Διόγνητο (δες παρακάτω).

πλοία και γλύτωσαν την τελευταία στιγμή, όταν το εχθρικό πλοίο που τους καταδίωκε μπήκε στην ακτίνα βολής των Συρακουσίων. Κατά την διάρκεια της καταδιώξεως, πολλοί Συρακούσιοι εγκατέλειψαν τις θέσεις τους στα τείχη και κατέβηκαν στην ακτή να ενθαρρύνουν τους κωπηλάτες της τριαντακοντόρου για να γλυτώσουν. Τότε, ο Αμίλκας έστειλε τους καλύτερους στρατιώτες του να σκαρφαλώσουν με σκάλες σε σημεία των τειχών που δεν φυλάσσονταν. Θα είχαν επιτύχει να καταλάβουν μέρος του τείχους μεταξύ δύο πύργων, εάν δεν γίνονταν αντιληπτοί από την περίπολο των τειχών που ειδοποίησε τους υπερασπιστές. Σε λίγη ώρα, οι Συρακούσιοι είχαν καταφέρει να διώξουν από τα τείχη τους εισβολείς και να πετάξουν τις σκάλες τους. Ο Αμίλκας, θυμωμένος με την κατάληξη της προσπάθειας, απέσυρε τον στρατό του από την πολιορκία της πόλεως και έστειλε 5000 στρατιώτες στην Καρχηδόνα για να βοηθήσουν εναντίον του Αγαθοκλή.[1911]

Ο Αγαθοκλής είχε τον έλεγχο όλης της περιοχής κοντά στην Καρχηδόνα και κατέλαβε τα χωριά, ενώ κάποιες πόλεις ήρθαν με το μέρος του είτε από φόβο είτε διότι εναντιώνονταν στους Καρχηδόνιους. Αφού κατασκεύασε μικρό οχυρό κοντά στον Τύνητα και άφησε φρουρά βάδισε με τον υπόλοιπο στρατό του μέχρι την ανατολική ακτή της σημερινής Τυνησίας. Κατέλαβε την Νέαν πόλη (Neapolis, BAGROW, 32:G4, σημερ. Nabeul) και μετά πολιόρκησε νοτιότερα τον Αδρύμητα (Hadrumetum, BAGROW, 33:G1, σημερ. Sousse). Όταν ενημερώθηκε ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν καταλάβει το στρατόπεδό του στον Τύνητα και πολιορκούσαν την πόλη, σύμφωνα με την παράδοση, ανέβηκε μυστικά σε κάποιο ύψωμα από όπου φαίνονταν και οι δύο πόλεις και άναψε πολλές φωτιές σε μεγάλη ακτίνα. Εξαιτίας αυτού του στρατηγήματος, οι Καρχηδόνιοι πίστεψαν ότι έρχεται με μεγάλο στρατό και γύρισαν στην Καρχηδόνα ενώ στον Αδρύμητα πίστεψαν ότι έρχονταν ενισχύσεις του Αγαθοκλή και παρέδωσαν την πόλη. Είναι όμως πολύ πιθανό να πλησίασε τον Τύνητα μέσα στην νύχτα με μέρος του στρατού του και να τρόμαξε τους Καρχηδόνιους και μετά στην επιστροφή του πάλι μέσα στην νύχτα να τρόμαξε τους κατοίκους του Αδρύμητα.[1912] Αμέσως μετά, βάδισε νότια κατά μήκος της ακτής και κατέλαβε την Θάψο (Thapsus, BAGROW, 33:H1, σημερ. Ras Dimes). Συνολικά, κατέλαβε 200 πόλεις μέχρι το 309 π.Χ.[1913] Κάτω από τον λόφο που ονομάσθηκε Ασπίς (BAGROW, 32:H3, σημερ. Kelibia), στην ανατολική ακτή της Τυνησίας και νοτιότερα του ακρωτηρίου Cape Bono, κατασκεύασε λιμάνι. Από τον λόφο μπορούσε να ελέγχει όλη την ακτή από το ακρωτήριο στον Βορρά μέχρι την Νέαν πόλη στο Νότο.[1914] Όταν έφθασε ο στρατός τους από την Σικελία, οι Καρχηδόνιοι πολιόρκησαν πάλι τον Τύνητα, αλλά ο Αγαθοκλής επέστρεψε, τους νίκησε σε μάχη σε ανοικτό πεδίο και σκότωσε 2000. Νίκησε επίσης και τον βασιλιά των ντόπιων Αφρικανών, ο οποίος, αν και αρχικά είχε ταχθεί με το μέρος του, τελικά είχε συμμαχήσει με τους Καρχηδόνιους.[1915]

Την περίοδο αυτή σημειώθηκε ανταρσία στον στρατό του Συρακούσιου στρατηγού. Ο Αγαθοκλής προσκάλεσε σε δείπνο τον Λυκίσκο, έναν από τους γενναίους αξιω-

[1911] Δ.Σ., XX.14-16. Ο Tillyard, pp. 117-122, δίνει μια δική του ερμηνεία στα γεγονότα με αρκετές υποθέσεις που δεν γίνεται πιστευτή σε όλα της τα σημεία.

[1912] Δ.Σ., XX.17 και Tillyard, pp. 123-124.

[1913] Tillyard, p. 125.

[1914] Στράβων, XVII.3.16 (C834).

[1915] Δ.Σ., XX.18.

ματικούς του, ο οποίος μέθυσε και προσέβαλε τον στρατηγό. Ο Αγαθοκλής που εκτιμούσε τον Λυκίσκο για τις υπηρεσίας του εξέλαβε την προσβολή ως αστείο και δεν έδωσε συνέχεια, αλλά ο γιος του Αρχάγαθος θύμωσε και απείλησε τον αξιωματικό. Όταν τελείωσε η οινοποσία και έφευγαν οι συνδαιτυμόνες, ο Λυκίσκος προσέβαλε τον Αρχάγαθο κατηγορώντας τον ότι είχε σχέση με την μητριά του, χωρίς να το γνωρίζει ο πατέρας του. Ο εξαγριωμένος Αρχάγαθος άρπαξε ένα ακόντιο από την φρουρά, διαπέρασε τα πλευρά του αξιωματικού και τον σκότωσε. Την άλλη μέρα το πρωί, στρατιώτες και αξιωματικοί που φοβήθηκαν ότι το ίδιο μπορεί να συνέβαινε και στους ίδιους, ξεσηκώθηκαν και ήθελαν να τιμωρήσουν τον ένοχο. Φώναζαν ότι εάν ο Αγαθοκλής δεν παρέδιδε τον γιο του, έπρεπε να πληρώσει ο ίδιος. Πίσω από την ανταρσία κρυβόταν η μεροληψία του Αγαθοκλή υπέρ του γιου του που προκαλούσε την ζήλια των άλλων αξιωματικών, η καθυστέρηση των μισθών των μισθοφόρων και τα λάφυρα που δεν υπήρχαν για να τους ικανοποιήσουν.[1916]

Οι στασιαστές κατέλαβαν τα τείχη του Τύνητα και έβαλαν φρουρά για να μην φύγουν ο Αγαθοκλής και ο γιος του. Οι Καρχηδόνιοι, όταν έμαθαν τι συνέβαινε, μήνυσαν στους μισθοφόρους να πάνε με το μέρος τους και θα τους έδιναν μεγαλύτερο μισθό και επιπλέον δώρα. Ο Αγαθοκλής αποφάσισε για μια ακόμη φορά κάτι παράτολμο, με την ελπίδα πως δεν θα κατέληγε στα χέρια των Καρχηδονίων. Πέταξε τον μανδύα του στρατηγού, φόρεσε το ένδυμα απλού πολεμιστή και βγήκε στη μέση του πλήθους για να μιλήσει. Αμέσως, απλώθηκε σιωπή για να τον ακούσουν. Είπε ότι ήταν έτοιμος να πεθάνει εάν αυτό θα ήταν για το καλό του στρατού, διότι ποτέ δεν υπήρξε δειλός. Έβγαλε το ξίφος του και ετοιμάσθηκε να το καρφώσει στο σώμα του, όταν το πλήθος του φώναξε να σταματήσει. Οι παριστάμενοι τον απήλλαξαν από τις κατηγορίες και του ζητούσαν να βάλει τον πορφυρό μανδύα του και να αναλάβει πάλι την στρατηγεία. Τότε, ο Αγαθοκλής διέταξε επίθεση εναντίον των Καρχηδονίων, οι οποίοι δεν γνώριζαν τι είχε συμβεί και νόμιζαν ότι οι Έλληνες έρχονταν να ενωθούν μαζί τους. Στην μάχη σκοτώθηκαν πολλοί Καρχηδόνιοι, ενώ οι υπόλοιποι τράπηκαν σε φυγή και γύρισαν στο στρατόπεδό τους. Οι υπαίτιοι της ανταρσίας και κάποιοι άλλοι, 200 όλοι και όλοι, αυτομόλησαν στους Καρχηδόνιους.[1917]

Την ίδια χρονιά, το 309 π.Χ., ο Αμίλκας, αφού συγκέντρωσε νέο στρατό, αποφάσισε να επιτεθεί για μια ακόμη φορά με όλες του τις δυνάμεις και να καταλάβει τις Συρακούσες. Φρόντισε πρώτα να καταστρέψει την σοδειά στην ύπαιθρο αλλά και με τα πλοία του να εμποδίσει την εισαγωγή σιτηρών από τα λιμάνια. Φαίνεται μάλιστα ότι ο Αμίλκας χρησιμοποίησε και έναν υποστηρικτή των εξορίστων Συρακουσίων που τον εξαγόρασε για να πείσει τους ταλαιπωρημένους κατοίκους της πόλεως να παραδοθούν. Κάποιος Διόγνητος, λοιπόν, μίλησε στην εκκλησία του δήμου, που είχε συνέλθει για να λάβει αποφάσεις εξαιτίας της καταστάσεως, με τέτοιο τρόπο που τριχοτόμησε την συνέλευση των πολιτών: μια ομάδα ήταν αυτοί που αρνούνταν κάθε πολιτικό συμβιβασμό, άλλη οι μετριοπαθείς, και τέλος, η ισχυρότερη μερίδα, οι υποστηρικτές του Αγαθοκλή, δηλαδή της αντιστάσεως στους Καρχηδόνιους. Τότε, πήρε τον λόγο ο Άντανδρος και, κατηγορώντας τον Αμίλκα και τον Διόγνητο ότι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν αναταραχή, κατάφερε να πείσει τους Συρακούσιους ότι έπρεπε να αμυνθούν[1918]

[1916] Tillyard, pp. 130-131.
[1917] Δ.Σ., XX.33-34.
[1918] Αυτά μπορεί κανείς να συμπεράνει για το επεισόδιο με τον Διόγνητο από τον αποσπασματι-

και έτσι απέφυγε την «στάση».

Μετά την αποτυχία του πράκτορά του, ο Αμίλκας κίνησε τον στρατό του μέσα στην νύχτα για να καταλάβει την περιοχή του ναού του Ολύμπιου Δία (Ολυμπιείον, κοντά στις Συρακούσες) περνώντας κοντά από τις Επιπολές.[1919] Στην προσπάθειά τους να διαπιστώσουν τις προθέσεις των εχθρών, οι Συρακούσιοι έστειλαν την ίδια νύχτα 3000 πεζούς και 400 ιππείς για να καταλάβουν το στενό πέρασμα του Ευρύηλου/Ευρύαλου, στο βορειοδυτικό άκρο των Επιπολών. Ο στρατός του Αμίλκα προχωρούσε ανυποψίαστος κοντά στις Επιπολές και τον ακολουθούσε το ιππικό με επικεφαλής τον εξόριστο Συρακούσιο Δεινοκράτη. Το 316 π.Χ., όταν ο Αγαθοκλής είχε σκοτώσει 4000 Συρακούσιους και είχε εξορίσει 5000-6000, είχε αναγκάσει και στον δικό του φίλο Δεινοκράτη να πάρει τον δρόμο της εξορίας.[1920] Ο Δεινοκράτης είχε συμμαχήσει με τον Αμίλκα και ερχόταν τώρα να καταλάβει τις Συρακούσες. Ο στρατός του Αμίλκα, κινούμενος σε στενά περάσματα ανάμεσα στον Άναπο ποταμό και στις Επιπολές,[1921] αποτελούνταν από Αφρικανούς και Έλληνες μισθοφόρους αλλά και πολλά οχήματα με εφόδια. Τον ακολουθούσαν και πάρα πολλοί, όχλος, που δεν επρόκειτο να συνεισφέρουν στην μάχη, αλλά ήταν εκεί για να λαφυραγωγήσουν. Αυτοί, βάδιζαν παράλληλα με τον στρατό και εμπόδιζαν τους στρατιώτες που προσπαθούσαν να περάσουν μέσα από τους στενούς δρόμους, με αποτέλεσμα η πορεία των μαχητών να μην είναι συντεταγμένη.

Η επίθεση των Συρακουσίων τους βρήκε ασύντακτους, απροετοίμαστους, και ξαφνιασμένους και τους έτρεψε σε φυγή. Σίγουρα δεν περίμεναν πως λίγοι Συρακούσιοι μαχητές θα τολμούσαν να επιτεθούν σε τέτοιου μεγέθους στρατό εκείνη την ώρα. Μέσα στην νύχτα, πολλοί αντίπαλοι των Συρακουσίων ποδοπατήθηκαν από το δικό τους ιππικό ή σκοτώθηκαν από τους δικούς τους μέσα στην γενική σύγχυση. Ο Αμίλκας προσπάθησε να παροτρύνει όσους ήταν γύρω του να πολεμήσουν, μα εκείνοι έφυγαν και αυτός έμεινε μόνος και συνελήφθη από τους Συρακούσιους ζωντανός. Οι Συρακούσιοι είχαν τρέψει σε φυγή 120.000 πεζούς[1922] και 5000 ιππείς έχοντας για συμμάχους τους την νύχτα, το έδαφος και τον αιφνιδιασμό. Ο αιχμάλωτος Αμίλκας, αφού βασανίσθηκε περιφερόμενος στους δρόμους των Συρακουσών, εκτελέσθηκε. Οι «προεστηκότες» της Πόλεως διέταξαν να κοπεί το κεφάλι του Καρχηδόνιου και να σταλεί στον Αγαθοκλή μαζί με το χαρμόσυνο άγγελμα.[1923] Τις επόμενες ημέρες, ο καρχηδονιακός στρατός χωρίσθηκε στους Αφρικανούς και στους Έλληνες, οι οποίοι εξέλεξαν αρχηγό τους τον Δεινοκράτη.[1924]

Παρά την ήττα και την εκτέλεση του Αμίλκα, οι αντίπαλοι του Αγαθοκλή δεν

κό πάπυρο. Werner Huss, «Neues zur Zeit des Agathokles: Einige Bemerkungen zu P. Oxy. XXIV 2399,» *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 39 (1980): 68-71. Δες και P.Oxy., vol. XXIV, no 2399, fr. II και ΙΕΕ, 4:335.

[1919] Ο Αμίλκας δεν είχε σκοπό να επιτεθεί στις Συρακούσες μέσα στην νύχτα, δες συζήτηση σε Tillyard, pp. 133-135.

[1920] Δ.Σ., XIX.8.6.

[1921] Ο Beloch, GG, 4.1:192 υποστηρίζει ότι η μάχη έγινε στην κοιλάδα του Άναπου ποταμού.

[1922] Ο αριθμός αυτός μπορεί να είναι υπερβολικός (ΙΕΕ, 4:335).

[1923] Πρβλ. Tillyard, pp. 136-137, ο οποίος πιστεύει ότι η αποστολή της κεφαλής στην Αφρική «does not suit what is known of the Greek character», δηλαδή ότι δεν ταιριάζει στον χαρακτήρα των Ελλήνων, αλλά αυτή η άποψη δεν είναι παρά η φιλελληνική στάση των αρχών του 20ου μ.Χ. αιώνα απέναντι στον Αρχαίο Κόσμο.

[1924] Δ.Σ., XX.29.2-31.2.

αποθαρρύνθηκαν. Αντιθέτως, οι Ακραγαντίνοι θεώρησαν ότι τώρα ήταν η μεγάλη ευκαιρία που είχαν οι δημοκρατικοί να απαλλαγούν από τους Καρχηδόνιους και την ηγεμονία των Συρακουσών και να ενώσουν με συμμαχία τις ελληνικές Πόλεις της Σικελίας. Οι Καρχηδόνιοι δύσκολα θα επιχειρούσαν νέα προσπάθεια, ο Δεινοκράτης διοικούσε έναν στρατό εξορίστων, οι Συρακούσιοι, που υπέφεραν από έλλειψη τροφίμων, δύσκολα θα μάχονταν σε ανοικτό πεδίο ενώ οι ελληνικές Πόλεις δίψαγαν για απόλυτη αυτονομία. Οι Ακραγαντίνοι, λοιπόν, εξέλεξαν στρατηγό τον Ξενόδικο, ο οποίος συνεννοήθηκε με δικούς του στην Γέλα και μπήκε στην πόλη ανενόχλητος. Οι πολίτες έθεσαν στην διάθεσή του τον στρατό της Πόλεως και το ταμείο της. Η είδηση ότι ο Ακράγας και η Γέλα μαζί επρόκειτο να απελευθερώσουν τις ελληνικές Πόλεις δημιούργησε κλίμα ευφορίας στους Έλληνες Σικελιώτες αλλά και στους ντόπιους Σικελούς. Η σικελική Έννα ενώθηκε μαζί τους ενώ στην σικελική ῾Ερβησσό έδωσαν μάχη για να την απελευθερώσουν από την καρχηδονιακή φρουρά. Ταυτοχρόνως με αυτές τις επιχειρήσεις, πολεμιστές από τις Συρακούσες κατέλαβαν την Εχέτλα (Echetla),[1925] και λεηλατούσαν την περιοχή του Νεαίτιου[1926] (Neaition/Netum, BAGROW, 47:G5, σημερ. Noto Vecchio ή Noto Antica, 10 χλμ. βορειοδυτικά του Noto) και της Καμάρινας. Ο Ξενόδικος, όμως, κατέλαβε την Εχέτλα μετά από πολιορκία, έδιωξε τους Συρακούσιους και έσωσε τις δύο άλλες πόλεις από τις λεηλασίες της υπαίθρου.[1927]

Στην Αφρική, οι Καρχηδόνιοι είχαν ξεπεράσει το ψυχολογικό και στρατιωτικό πλήγμα που τους είχε επιφέρει η εισβολή του Αγαθοκλή και το 308 π.Χ. εξεστράτευσαν εναντίον των ντόπιων Νομάδων[1928] που είχαν εξεγερθεί. Το αδιέξοδο που είχε επιφέρει η στρατιωτική ισορροπία μεταξύ Καρχηδονίων και Ελλήνων απαιτούσε την προσέλκυση νέων δυνάμεων, οι οποίες μπορούσαν να βρεθούν μόνο ανάμεσα στις ντόπιες αφρικανικές φυλές. Ο Αγαθοκλής, γνωρίζοντας τις προθέσεις των αντιπάλων του, αντέδρασε αμέσως. Αφού άφησε τον γιο του Αρχάγαθο με φρουρά στον Τύνητα, αποφάσισε με τον υπόλοιπο στρατό να τους κυνηγήσει. Με 8000 πεζούς, 800 ιππείς και 50 αφρικανικά ῾άρματα από τους ντόπιους συμμάχους του κινήθηκε δυτικά της Καρχηδόνας. Οι Καρχηδόνιοι, όμως, είχαν προπορευθεί και είχαν υποτάξει μία φυλή των Νομάδων, την οποίαν έστρεψαν κατά του Αγαθοκλή. Εκείνος, άφησε τους τοξότες και τους σφενδονήτες να τους απασχολήσουν και προχώρησε για να συναντήσει τους δικούς του αντιπάλους. Συγκρούστηκαν μάλλον στον Βαγράδα[1929] ποταμό (BAGROW, 32E3 & F3, σημερ. Oued Medjerda, που ρέει από την Αλγερία στην Τυνησία). Οι Καρχηδόνιοι υπερείχαν σε αριθμό, αλλά οι Έλληνες στην στρατιωτική τεχνική. Τελικά, ο Συρακούσιος στρατηγός έτρεψε σε φυγή τους Καρχηδόνιους, ενώ οι άνδρες του ελληνικού μισθοφορικού ιππικού που μάχονταν στο πλευρό των Αφρικανών έπεσαν «μαχόμενοι γενναίως». Το μεγαλύτερο μέρος των αιχμαλώτων και των λαφύρων κατάφεραν να κλέψουν και να κρατήσουν οι Νομάδες που επιτέθηκαν στο μόλις φυλασσόμενο στρατόπεδο του Αγαθοκλή. Παρ' όλα αυτά, ο Συρακούσιος στρατηγός αντάμειψε τους στρα-

[1925] Πόλη που βρισκόταν κάπου στην ανατολική Σικελία (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 724).

[1926] Ο Δ.Σ., XX.32.1, γράφει «Λεοντίνην» αλλά κατά τον Tillyard, p. 139, πρόκειται για το Netum. Δες και Beloch, GG, 4.1:193 n. 1.

[1927] Δ.Σ., XX.31.2-5.

[1928] Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς ονόμαζαν Λιβύη την Βόρεια Αφρική και τους ιθαγενείς κατοίκους της «Νομάδας», ενώ οι Ρωμαίοι την έλεγαν Νουμιδία (Numidia) και τους κατοίκους Numidae.

[1929] ΙΕΕ, 4:336.

τιώτες του με αρκετά λάφυρα για τον καθένα.[1930]

Το αποτέλεσμα της μάχης απέδειξε για μια φορά ακόμη ότι νικητής στην Αφρική θα ήταν εκείνος που θα διέθετε υπεροπλία. Αλλά εκτός από τους ντόπιους Αφρικανούς, στην ήπειρο υπήρχαν και άλλοι Έλληνες. Στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. διοικητής της Αιγύπτου ήταν ο Πτολεμαίος Α' Λάγου Σωτήρ (περ. 367-283 π.Χ.), στρατηγός του Αλεξάνδρου Γ' (Μεγάλου) της Μακεδονίας. Αμέσως μετά την ανάληψη της διοικήσεως στην Αίγυπτο προσπάθησε να παγιώσει την εξουσία του στην ανατολική Βόρεια Αφρική. Εξαιτίας αυτής της στρατηγικής, έστειλε το 322 π.Χ. τον αξιωματικό του Οφέλλα να καταλάβει την Κυρήνη (BAGROW, 38:C1, σημερ. Shahhat ή Shahat), δυτικά της Αιγύπτου. Δεν γνωρίζουμε εάν ο Οφέλλας είχε σχέση με την εξέγερση του 313/2 π.Χ. στην πόλη, που κατεστάλη από τον Πτολεμαίο, αλλά τελικά κατάφερε να ανεξαρτητοποιηθεί.

Στο τέλος του 309 π.Χ., ο Αγαθοκλής αντελήφθη ότι χρειαζόταν σύμμαχο για να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους και έτσι σκέφθηκε να απευθυνθεί στον Οφέλλα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε υπό τη κυριαρχία του ολόκληρη την περιοχή και τις πόλεις γύρω από την Κυρήνη (BAGROW, 38:C & D). Σύμφωνα με την πρόταση του Συρακούσιου, εάν ο διοικητής της Κυρήνης βοηθούσε τον Αγαθοκλή εναντίον των Καρχηδονίων θα ελάμβανε ως έπαθλο την περιοχή που ήλεγχαν οι Καρχηδόνιοι, δηλαδή μέρος της γεωγραφικής Βόρειας Αφρικής (συγκεκριμένα την Λιβύη των Ελλήνων), διότι ο Συρακούσιος στρατηγός επιθυμούσε να περιορισθεί στην διοίκηση ολόκληρης της Σικελίας και μόνο. Ο Οφέλλας χρειαζόταν Έλληνες μισθοφόρους και έτσι έστειλε απεσταλμένο στην Αθήνα ζητώντας να συνάψει συμμαχία. Η σύζυγός του Ευρυδίκη ήταν Αθηναία και συγγενής του στρατηγού Μιλτιάδη των Αθηναίων που νίκησε τους Πέρσες στον Μαραθώνα το 490 π.Χ. Φαίνεται ότι η ιδέα της επίσημης συμμαχίας δεν προχώρησε, μάλλον διότι οι Καρχηδόνιοι φρόντισαν να στείλουν πρέσβεις στην Αθήνα για να εμποδίσουν μια τέτοια εξέλιξη.[1931] Η φήμη όμως της οικογένειας της συζύγου του Ευθυδίκης –κατοπινής συζύγου του Δημητρίου του Πολιορκητή στην Αθήνα– παρότρυνε πολλούς Αθηναίους αλλά και Έλληνες από άλλες Πόλεις να καταταγούν. Το μεγαλύτερο κίνητρο, βέβαια, ήταν η ελπίδα ότι θα γίνονταν ιδιοκτήτες εύφορης γης στην Αφρική αλλά και ότι θα είχαν μερίδιο στον πλούτο της ηττημένης Καρχηδόνας. Οι συγκρούσεις των Διαδόχων του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας και η κατάρρευση των Πόλεων-κρατών στην κυρίως Ελλάδα (κεφ. 9) οδήγησε πολλούς Έλληνες να ψάξουν για την τύχη τους στην Αφρική.

Στις αρχές του 308 π.Χ., λοιπόν, ο Οφέλλας είχε συγκεντρώσει 10.000 πεζούς, 600 ιππείς, 100 ῾άρματα και 300 ηνιόχους και βοηθητικούς. Όταν ξεκίνησε ο στρατός, τον ακολουθούσαν και δέκα χιλιάδες άμαχοι («ἔξω τάξεως»), άνδρες μαζί με τις γυναίκες, τα παιδιά τους και τα υπάρχοντά τους, λες και ήταν άποικοι που πήγαιναν να εγκατασταθούν σε νέα γη ελπίζοντας σε μια καλύτερη ζωή. Η πορεία όμως προς τον Αγαθοκλή ήταν πάρα πολύ δύσκολη διότι έπρεπε να διανύσουν μια πολύ μεγάλη απόσταση που περιλάμβανε άνυδρη γη και ερπετά κρυμμένα στην άμμο που δάγκωναν και προκαλούσαν στους οδοιπόρους θανατηφόρα τραύματα. Τα γιατρικά δεν είχαν αποτέλεσμα

[1930] Δ.Σ., XX.38-39.

[1931] PHI Greek Inscriptions, # PH2636, IG II^2 418 = SIG, no 321 και πιο αναλυτικά σχόλια σε Hicks, no 142 και Tillyard, p. 146 n. 1.

και η έλλειψη «ξηράς τροφής» ήταν τόσο μεγάλη που αναγκάσθηκαν να τρώνε λωτούς.[1932] Μετά από δύο μήνες, έφθασαν και κατασκήνωσαν πολύ κοντά στο στρατόπεδο του Συρακούσιου στρατηγού, ο οποίος ερχόταν με τον στρατό του να τους συναντήσει.

Ο Αγαθοκλής επισκέφθηκε τον Οφέλλα στο στρατόπεδό του και συμφώνησε να υιοθετήσει ο δεύτερος τον μικρό του γιο, Ηρακλείδη, πράγμα που σήμερα ακούγεται πολύ περίεργο. Ο Συρακούσιος υποσχέθηκε επίσης να του δώσει προμήθειες και του ζήτησε να ξεκουράσει τον στρατό του για λίγες ημέρες πριν αρχίσουν τις επιχειρήσεις μαζί. Μετά, άρχισε να παρατηρεί τους ταλαιπωρημένους νεοφερμένους και να σκέφτεται την στρατηγική που θα ακολουθούσε σε σχέση με αυτούς. Μια μέρα που οι στρατιώτες που είχαν έρθει από την Κυρήνη σκορπίστηκαν για να βρουν τροφή για τα ζώα τους και για τους ίδιους, ο Αγαθοκλής κάλεσε συνέλευση του δικού του στρατού και έπεισε τους άνδρες του ότι ο Οφέλλας τον επιβουλευόταν και έπρεπε να εξοντωθεί. Έτσι, οι στρατιώτες του έπεσαν επάνω στον ανυποψίαστο στρατηγό της Κυρήνης και πριν προλάβει εκείνος να καλέσει τους υπόλοιπους άνδρες του πίσω στο στρατόπεδο, τον είχαν σκοτώσει. Αμέσως, ο Αγαθοκλής με υποσχέσεις εύκολου και γρήγορου πλουτισμού που έδωσε στους άνδρες του σκοτωμένου, τους πήρε με το μέρος του και έγινε πλέον στρατηγός ολόκληρου του νέου στρατού.[1933]

Η πρόθεση για υιοθεσία του Ηρακλείδη από τον Οφέλλα παραπέμπει σε αμοιβαία δυσπιστία των στρατηγών ως προς τις προθέσεις του καθενός από τους δύο, μια που και οι δύο στρατοί ήταν ισχυροί. Ένας όμηρος, ο γιος του Αγαθοκλή, χωρίς επισήμως να είναι όμηρος, αλλά και η πιθανότητα να διαδεχθεί τον Οφέλλα αφού γινόταν η κατάληψη της Καρχηδόνας, ήταν ισχυρά κίνητρα και για τις δύο πλευρές, για να εξασφαλίσουν η κάθε μία το δικό της μέλλον στην Αφρική και πιθανόν και στην Σικελία. Δηλαδή, μέσω της υιοθεσίας του γιου του από τον Οφέλλα, θα μπορούσε ο Αγαθοκλής στο μέλλον και μετά τον θάνατο του Οφέλλα να διεκδικήσει και την Κυρήνη. Από την άλλη πλευρά και μέσω πάλι της υιοθεσίας, θα μπορούσε ο Οφέλλας στο μέλλον και μετά τον θάνατο του Αγαθοκλή να αποκτήσει δικαιώματα και στην Καρχηδόνα, και στις Συρακούσες, και στην Σικελία. Η εξήγηση αυτή είναι υποθετική αλλά δίνει απάντηση στην συμφωνία για την υιοθεσία, εάν η πράξη αυτή αποδειχθεί ως γεγονός.

Το άλλο ζήτημα, βέβαια, είναι γιατί ο Αγαθοκλής επιτέθηκε στον σύμμαχό του. Μία πιθανότητα είναι να ήθελε εξ αρχής να απαλλαγεί από αυτόν, αφού ο στρατηγός από την Κυρήνη εξασφάλιζε την μεταφορά του στρατού που διοικούσε κοντά στην Καρχηδόνα. Αλλά αυτή η υπόθεση θεωρείται πολύ ακραία. Μια άλλη πιθανότητα είναι ο Οφέλλας να σκόπευε να απαλλαγεί από τον Αγαθοκλή. Ο Οφέλλας είχε διατελέσει αξιωματικός στον στρατό του Αλεξάνδρου Γ' στην Ασία, είχε ήδη ανεξαρτητοποιηθεί από τον Πτολεμαίο της Αιγύπτου, είχε πλέον τον δικό του στρατό από πολύ έμπειρους Έλληνες μαχητές και προφανώς την επιθυμία να επεκτείνει την εξουσία του στην Βόρεια Αφρική. Δεν θα άφηνε τον Αγαθοκλή τόσο εύκολα να αναλάβει την αρχηγία τέτοιου εγχειρήματος. Το μειονέκτημα αυτής της απόψεως είναι ότι δεν θα ήταν σοφό να διακινδυνεύσει μια μάχη μεταξύ Ελλήνων στην Αφρική. Δεν θα ήταν βέβαιος ότι οι Έλληνες Σικελιώτες, διαφορετικοί στις απόψεις και στις εμπειρίες τους από τους Έλληνες της κυρίως Ελλάδας, θα τον ακολουθούσαν σε περίπτωση ήττας τους χωρίς να αντιδράσουν. Ακόμη, το να του επιτέθηκε ο Αγαθοκλής όταν ίσως ζήτησε την αρχηγία των

[1932] Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας*, IV.3.2 και Tillyard, p. 147 n. 4.

[1933] Δ.Σ., XX.40-42. Πρβλ. Justinus, XII.7 και Orosius, IV.6 και Πολύαινος, V.3.4.

επιχειρήσεων μοιάζει μάλλον απίθανο από την πλευρά του Συρακούσιου στρατηγού.[1934]

Μπορεί όμως τα πράγματα να είναι πιο απλά: ο Αγαθοκλής μπορεί να μην ικανοποιήθηκε από τον αδύναμο ως προς την εκπαίδευση στρατό που του παρουσίασε ο στρατηγός από την Κυρήνη σε σχέση με τους εμπειροπόλεμους Συρακούσιους αλλά και από τους αμάχους που ήταν απρόβλεπτοι σε περίοδο πολέμου. Επιπλέον, μπορεί να ήταν δυσαρεστημένος και από τις απτές εξασφαλίσεις που ίσως του ζήτησε ο Οφέλλας, ότι δηλαδή θα ήταν ο κύριος της Βόρειας Αφρικής μετά την ήττα των Καρχηδονίων. Όταν ο Αγαθοκλής τα σκέφθηκε όλα αυτά αποφάσισε πως έπρεπε να τελειώνει με τον σύμμαχό του εκείνη την στιγμή χωρίς καμία καθυστέρηση και του επιτέθηκε.[1935]

Στην Καρχηδόνα, ανυποψίαστος για το τι συνέβαινε εκείνη την στιγμή στο αντίπαλο στρατόπεδο, ο Βομίλκας, που από καιρό σχεδίαζε την ανταρσία του, πήρε την απόφαση. Όταν οι αντίπαλοί του για την εξουσία εξεστράτευσαν εναντίον των Νομάδων, οι Καρχηδόνιοι ηττήθηκαν σε μια νέα μάχη από τον Αγαθοκλή,[1936] και εκείνος είχε μείνει επικεφαλής της φρουράς της Καρχηδόνας, θεώρησε ότι είχε έρθει η κατάλληλη στιγμή για να δράσει. Ο Βομίλκας ξεκίνησε την προσπάθεια για κατάληψη της εξουσίας από το προάστιο Νέα πόλη της Καρχηδόνας όπου ξεχώρισε 500 Καρχηδόνιους πολίτες που ήταν με το μέρος του και 1000 μισθοφόρους. Αυτοανακηρύχθηκε διοικητής της Καρχηδόνας και διέταξε τον στρατό του να φθάσει στην Αγορά της πόλεως από διάφορες οδούς σκοτώνοντας όλους όσοι ήταν αντίθετοι στα σχέδιά του. Μετά το πρώτο ξάφνιασμα, όμως, οι νέοι της Καρχηδόνας οργανώθηκαν σε ομάδες, κατέλαβαν τα κτίρια γύρω από την Αγορά και άρχισαν να βάλουν από ψηλά κατά των ανταρτών, μέχρι που με την βοήθεια των υπολοίπων πολιτών που είχαν οπλισθεί τους έσπρωξαν μέσα από τις στενές οδούς πίσω προς την Νέα πόλη. Τότε, η Γερουσία, μετά από διαπραγματεύσεις με τους αντάρτες, συμφώνησε για την αμνήστευση τους. Ο Βομίλκας, όμως, βασανίσθηκε και εκτελέσθηκε με σταύρωση στην Αγορά για την ανταρσία του.[1937] Η αποτυχία της ανταρσίας του Βομίλκα σήμανε το τέλος της εσωτερικής αντιπολιτεύσεως για πολλά χρόνια στην Καρχηδόνα και την ισχυροποίηση της Γερουσίας.

Το 307 π.Χ., όμως, ο άμεσος κίνδυνος ήταν ο Συρακούσιος στρατηγός και οι στρατιώτες του. Ο Αγαθοκλής, με τον ενισχυμένο στρατό του, πήρε την απόφαση να καταλάβει τις δύο πόλεις της Αφρικής που είχαν μείνει πιστές[1938] στην Καρχηδόνα. Άρχισε από την παραθαλάσσια Ιτίκη/Ιτύκη (Utica, BAGROW, 32:F2, σημερ. Henchir-bou-Chateur, AAW, p. 104), περ. 32 χλμ. βορειοδυτικά της Καρχηδόνας. Ήταν τόσο ξαφνική η επίθεσή του που συνέλαβε 300 κατοίκους έξω από τα τείχη. Αφού προσπάθησε χωρίς επιτυχία να ανταλλάξει τις ζωές των αιχμαλώτων με την παράδοση της πόλεως, κατασκεύασε πολιορκητικό πύργο, τους κρέμασε ως ασπίδες επάνω του, έβαλε από πίσω τους τούς οξυβελείς[1939] καταπέλτες, τους σφενδονήτες και τους τοξότες του και τον έσπρωξε κοντά στα τείχη. Στην αρχή οι πολιορκούμενοι δίσταζαν να αμυνθούν διότι θα σκότωναν τους συμπολίτες τους, αλλά μετά αποφάσισαν να τους θυσιάσουν

[1934] Αυτή την άποψη υποστηρίζει ο Beloch, GG, 4.1:194.

[1935] Δες για το όλο ζήτημα Tillyard, pp. 149-152.

[1936] Justinus, XXII.7.

[1937] Δ.Σ., XX.43-44.1-7.

[1938] Πρβλ. Δ.Σ., XX.54.2 και Πολύβιος, I.82.8. Παρά το σχόλιο του Διόδωρου ότι η Ιτίκη είχε συμμαχήσει με τον Αγαθοκλή και μετά είχε εγκαταλείψει την συμμαχία τους, η πόλη πρέπει να είχε μείνει πιστή στην Καρχηδόνα (δες και Tillyard, p. 155 n. 2).

[1939] Εκτόξευαν βέλη.

για την σωτηρία της πόλεως. Ο Αγαθοκλής, όμως, κατάφερε να ρίξει μέρος του τείχους και να εισβάλει. Μετά την σφαγή των κατοίκων που ακολούθησε και την λεηλασία των περιουσιών τους, άφησε φρουρά και βάδισε για την δεύτερη πόλη στην οποία επρόκειτο να επιτεθεί, την Ίππου Άκρα.[1940]

Η Ίππου Άκρα βρισκόταν δυτικά της Ιτίκης. Ο Αγαθοκλής χρειάσθηκε να ναυμαχήσει και να επιτεθεί από ξηράς για να καταλάβει την πόλη. Πρέπει να υποθέσουμε ότι για να αντιμετωπίσει τα πολεμικά των αντιπάλων του είτε χρησιμοποίησε πλοία που βρήκε στην Ιτίκη[1941] είτε κατασκεύασε κάποια πλοία στην Ασπίδα ή στον Τύνητα, αν και οι πηγές μας σιωπούν. Πάντως, ο Έλληνας στρατηγός είχε διακρίνει εξ αρχής τα πλεονεκτήματα της οχυρής θέσεως και την στρατηγική σημασία του φυσικού λιμανιού και σκοπός του ήταν να μετατρέψει την Ίππου Άκρα σε ναυτική του βάση, έτσι ώστε με τα πλοία που θα κατασκεύαζε να αποκλείσει την Καρχηδόνα από την θάλασσα. Για αυτόν τον σκοπό φαίνεται ότι ενίσχυσε το οχυρό, βελτίωσε το λιμάνι και κατασκεύασε νεώρια.[1942]

Μετά από αυτές τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ο στρατηγός ήλεγχε ή είχε συμμάχους τις περισσότερες πόλεις και περιοχές στα παράλια και στην ενδοχώρα του τμήματος της Βόρειας Αφρικής γύρω από την Καρχηδόνα. Οι Νομάδες, βέβαια, περίμεναν τον τελικό νικητή για να λάβουν θέση. Θα μπορούσε να υποτάξει την Καρχηδόνα μόνο εάν επιχειρούσε μια συνδυασμένη επίθεση από ξηρά και θάλασσα και αφού είχε διακόψει την τροφοδοσία της πόλεως με σιτηρά και άλλα τρόφιμα από την δυτική Σικελία και την Σαρδηνία. Τα γεγονότα όμως στην Σικελία ζητούσαν επιμόνως την παρέμβασή του στην μεγαλόνησο. Για τον λόγο αυτό, αποφάσισε να αφήσει τον γιο του Αγάθαρχο επικεφαλής του στρατού στην Αφρική και να επιστρέψει στην Σικελία για να έχει ιδία αντίληψη των πραγμάτων στο νησί. Ναυπήγησε στην Ίππου Άκρα μεταγωγικά και πεντηκοντόρους και μαζί με 2000 στρατιώτες γύρισε στην ιταλική μεγαλόνησο.[1943]

Στην Σικελία, ο Ξενόδικος και οι Ακραγαντίνοι, αφού είχαν διώξει τους Συρακούσιους από διάφορες περιοχές του νησιού, τώρα απειλούσαν τις ίδιες τις Συρακούσες με 10.000 πεζούς και 1000 ιππείς. Οι υπερασπιστές στρατηγοί της πόλεως με 8200 πεζούς και 1200 ιππείς τους αντιμετώπισαν με επιτυχία, έτρεψαν τον Ξενόδικο σε φυγή και σκότωσαν 1500 άνδρες του. Μετά από αυτή την μάχη, οι Ακραγαντίνοι εγκατέλειψαν το σχέδιο τους να ηγηθούν των Ελλήνων της Σικελίας. Η φιλοδοξία των Ακραγαντίνων και του Ξενόδικου να δημιουργήσουν μια ελεύθερη ένωση των ελληνικών Πόλεων απέτυχε, μάλλον διότι ο στρατηγός αποδείχθηκε στρατιωτικά κατώτερος των περιστάσεων.

[1940] Για την θέση της Ίππου Άκρας υπάρχουν δύο υποθέσεις: είτε η Ίππου Άκρα/Hippo Akra, BAGROW, 31:H3 & 32:A3 και AAW, p. 104, βρισκόταν ανατολικά του σημερ. ακρωτηρίου Cap de Garde της Αλγερίας, στην περιοχή του αρχαίου Ιππώνος/Ιππών Βασιλικός/Hippo Regius (δες DGRG, λμ. «Hippo Regius»), σημερ. πόλεως Annaba/Annabah/Bone είτε, κατά άλλη άποψη, η Ίππου Άκρα βρισκόταν πολύ κοντά στην Ιτίκη, ανατολικά του ακρωτηρίου Ras al-Abyad (Cap Blanc), στον αρχαίο Ιππώνα/Ιππών Διάρρυτος/Hippo Diarrhytus, BAGROW, 32:E2 και AAW, p. 104, σημερ. Binzart/Bizerte/Bizarta της Τυνησίας (δες DGRG, λμ. «Hippo Diarrhytus»). Η πρώτη άποψη είναι βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη στο BAGROW, ενώ για την δεύτερη άποψη δες Beloch, GG, 4.1:195 n. 2 και Tillyard, p. 156 n. 4 & p. 157 n. 1 και CAH, 7.1:398.

[1941] IEE, 4:338.

[1942] Απ. Λιβ., III.14 & XVI.110.

[1943] Δ.Σ., XX.54-55.

Εν τω μεταξύ, ο Αγαθοκλής, αγνοώντας τα τελευταία γεγονότα, κατέπλευσε κοντά στον Σελινούντα και υπέταξε την Ηράκλεια Μινώα. Διέσχισε το νησί προς τον Βορρά και συμμάχησε με την Θέρμα (Θέρμαι Ιμαιραίαι), την πατρίδα του, αφού πρώτα άφησε ελεύθερη να φύγει την καρχηδονιακή φρουρά. Κατόπιν, κατέλαβε το Κεφαλοίδιον φρούριο και τελικά έφθασε στην Απολλωνία, όπου αφού κατέλαβε την πόλη λεηλάτησε τις περιουσίες των κατοίκων. Ο Δεινοκράτης, όμως, διακήρυξε ότι ήταν πρόθυμος να τεθεί επικεφαλής στρατού για να διατηρήσει την ελευθερία των ελληνικών Πόλεων και κατάφερε να συγκεντρώσει 20.000 πεζούς και 1500 ιππείς. Μάταια περίμενε να αντιμετωπίσει τον Αγαθοκλή, ο οποίος απέφευγε την σύγκρουση διότι γνώριζε πως δεν είχε την απαιτούμενη στρατιωτική δύναμη και κλείστηκε στις Συρακούσες.[1944] Όταν αυτό έγινε αντιληπτό, ο Δεινοκράτης προφανώς εγκαταλείφθηκε από τους στρατιώτες του λόγω απραξίας.

Όσο ο Αγαθοκλής προσπαθούσε να επανακτήσει πόλεις στην Σικελία, ο στρατός του στην Αφρική καταλάμβανε την μία πόλη ντόπιων Αφρικανών μετά την άλλη, έχοντας τελικά στον έλεγχό του μεγάλο μέρος της σημερινής Τυνησίας και τμήμα της Αλγερίας. Κύριος στόχος ήταν η επέκταση της κυριαρχίας των Ελλήνων στην περιοχή αλλά και η εξεύρεση τροφίμων. Οι Καρχηδόνιοι, όμως, αποφάσισαν να αντιδράσουν δυναμικά, διότι εξαιτίας των επιχειρήσεων των Ελλήνων πολλοί Αφρικανοί είχαν συγκεντρωθεί στην Καρχηδόνα και λόγω της πολιορκίας τα τρόφιμα κινδύνευαν να τελειώσουν. Ο επί πλέον πληθυσμός θα μπορούσε να στελεχώσει τον στρατό των Καρχηδονίων και να δώσει ένα μεγαλύτερο αίσθημα συμμαχίας στους Νομάδες που περίμεναν να συνταχθούν με τον νικητή. Μια μικρή φρουρά αρκούσε για να φυλάξει την Καρχηδόνα, την οποία άλλωστε την προστάτευαν τα τείχη και η θάλασσα. Η απόφαση της Γερουσίας ήταν να χωρίσει τον στρατό των 30.000 ανδρών σε τρία τμήματα. Το πρώτο τμήμα θα επιχειρούσε στις παράκτιες περιοχές, το δεύτερο στο εσωτερικό, νότια της Καρχηδόνας, και το τρίτο ακόμα πιο βαθιά στην Αφρική, ίσως στην σημερινή κεντρική Τυνησία. Έτσι θα μπορούσε η καρχηδονιακή κεντρική διοίκηση να βεβαιωθεί ποιες περιοχές ήλεγχαν οι αντίπαλοι και τι δύναμη κρούσεως είχαν ενώ ο στρατός θα έκανε αισθητή την παρουσία της Καρχηδόνας ανάμεσα στους Νομάδες.

Όταν στο ελληνικό στρατόπεδο έγινε αυτό γνωστό, ο Συρακούσιος Αρχάγαθος ακολούθησε τους Καρχηδόνιους και για να ελέγξει τις κινήσεις τους χώρισε την δύναμή του σε τρία τμήματα. Βέβαια, αυτή η τακτική αποδυνάμωσε τον στρατό του ως σύνολο και αποδείχθηκε καταστροφική. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός με το όνομα Άννων που διοικούσε τον στρατό νότια της Καρχηδόνας έστησε ενέδρα στο αντίστοιχο ελληνικό σώμα και σχεδόν το εξόντωσε σκοτώνοντας 4000 πεζούς και 200 ιππείς μαζί με τον επικεφαλής στρατηγό. Ο καρχηδονιακός στρατός που είχε σταλεί νότια υπό έναν στρατηγό με το όνομα Ιμίλκων περίμενε να πλησιάσουν οι Έλληνες για να τους προσβάλει. Ο μισός καρχηδονιακός στρατός επιτέθηκε εναντίον του ελληνικού αλλά καθώς ξαφνικά οπισθοχώρησε και οι Έλληνες άρχισαν να τον κυνηγούν χωρίς σχηματισμούς, ο άλλος μισός έπεσε επάνω τους και τους έτρεψε σε φυγή. Κατέφυγαν σε ένα ύψωμα χωρίς νερό και τελικά σκοτώθηκαν σχεδόν όλοι. Μόνο εβδομήντα πεζοί και ιππείς σώθηκαν από ένα σύνολο 8800 ανδρών.[1945]

Μετά από τις δύο ήττες, ο Αρχάγαθος, που είχε κινηθεί προς την ακτή, επέστρε-

[1944] Δ.Σ., XX.56-57.3

[1945] Δ.Σ., XX.57.4-60.

ψε στον Τύνητα, αλλά ήταν παγιδευμένος. Μαζί με τους μισθοφόρους του που σκοτώθηκαν έχασε και όλους τους ντόπιους συμμάχους, οι οποίοι θεώρησαν ότι η πλάστιγγα της νίκης έγερνε πια προς την πλευρά των Καρχηδονίων. Αφού συγκέντρωσε όλους τους επιζώντες στρατιώτες και αντελήφθη ότι βρισκόταν σε δεινή θέση, έστειλε απεσταλμένους στον πατέρα του για να του εξηγήσουν την κατάσταση και να ζητήσει βοήθεια. Εν τω μεταξύ, ο Ιμίλκων στρατοπέδευσε κοντά στον ελληνικό στρατό, απέκλεισε όλες τις οδούς τροφοδοσίας και με τον έλεγχο των θαλασσών οδηγούσε τους Έλληνες στρατιώτες σε λιμοκτονία.

Στην βόρεια πλευρά της Μεσογείου, ο Αγαθοκλής βρισκόταν ήδη σε δύσκολη θέση στην Σικελία, αλλά αποφάσισε να μην αφήσει την Αφρική να χαθεί. Διόρισε τον στρατηγό Λεπτίνη επικεφαλής της φρουράς στις Συρακούσες και περίμενε την ευκαιρία για να αποπλεύσει με τα πολεμικά του από το αποκλεισμένο λιμάνι της πόλεως. Όταν έφθασαν 18 ετρουσκικά πολεμικά για να βοηθήσουν τους Συρακούσιους, ο Αγαθοκλής βγήκε από το λιμάνι με τα δικά του 17 πλοία και με ελιγμό έβαλε τα καρχηδονιακά πολεμικά ανάμεσα στα δικά του και στα ετρουσκικά και τα εμβόλισε. Όσα σώθηκαν έφυγαν, αλλά πέντε κατάφερε να τα συλλάβει ο Αγαθοκλής αύτανδρα. Με την ναυτική αυτή τακτική, ο Έλληνας στρατηγός διέλυσε τον καρχηδονιακό στόλο που είχε αποκλείσει τους λιμένες των Συρακουσών και εμπόδιζε τα εμπορικά πλοία να καταπλέουν.

Παρά τα γεγονότα που έχουν περιγραφεί, η εμπορική δραστηριότητα και η ευμάρεια στις Συρακούσες είχε συνεχισθεί και επί Αγαθοκλή.[1946] Βέβαια, δεν είναι γνωστό ούτε πότε συνομολογήθηκε η συμμαχία Ετρούσκων και Αγαθοκλή ούτε και οι λόγοι που οδήγησαν στην συνεννόηση παραδοσιακών εχθρών. Μπορούμε απλώς να υποθέσουμε ότι η συμμετοχή των Ετρούσκων στον Β' Σαυνιτικό Πόλεμο (326-304 π.Χ.) εναντίον των Ρωμαίων (κεφ. 2) και η προσέγγιση Ρωμαίων και Καρχηδονίων (συμφωνία του 348 π.Χ. και αργότερα νέα συμφωνία του 306 π.Χ.) έσπρωξαν τους Ετρούσκους να αναζητήσουν συμμάχους στην Σικελία, με την ελπίδα πως θα τους βοηθούσαν εναντίον των Ρωμαίων. Εκτός εάν οι Ετρούσκοι αυτοί ήταν μισθοφόροι του Αγαθοκλή.[1947]

Ταυτοχρόνως με την αναμονή για την έξοδο από το λιμάνι, ο Αγαθοκλής αποφάσισε ότι έπρεπε να αντιμετωπίσει τον Ξενόδικο. Μετά την ήττα του από τους Συρακούσιους, ο Ξενόδικος βρισκόταν σε διαμάχη με τους αντιπάλους του στον Ακράγαντα. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Αγαθοκλής έστειλε τον Λεπτίνη να λεηλατήσει την «χώρα» των Ακραγαντίνων και να προκαλέσει τον αντίπαλο στρατηγό σε μάχη σε ανοικτό πεδίο. Ο Ξενόδικος που κατηγορείτο στον Ακράγαντα για δειλία αναγκάσθηκε να τεθεί επικεφαλής ενός στρατού που αριθμητικά ήταν μόλις λιγότερος από αυτόν του αντιπάλου του, αλλά με πολύ χαμηλότερο ηθικό. Οι Ακραγαντίνοι πολίτες που είχαν στρατευθεί ήταν καλοζωισμένοι και άπειροι μαχητές σε σχέση με τους αντιπάλους τους που ήταν εμπειροπόλεμοι στρατιώτες. Όταν οι δύο στρατοί συναντήθηκαν, οι Συρακούσιοι κυνήγησαν τους αντιπάλους τους μέχρι την πόλη. Για να γλυτώσει την οργή των Ακραγαντίνων, ο Ξενόδικος κατέφυγε στην Γέλα. Έτσι, ταυτοχρόνως με την νίκη του στην ναυμαχία εναντίον των Καρχηδονίων, ο Αγαθοκλής επέτυχε με τον Λεπτίνη και νίκη στην ξηρά. Εκτός από τις στρατιωτικές επιτυχίες, ο Συρακούσιος στρατηγός φρόντισε πριν φύγει

[1946] Talbert, *Timoleon*, pp. 167-168.

[1947] Tillyard, pp. 167-168. Πρβλ. Beloch, GG, 4.1:197 n. 2 και αντίθετη γνώμη σε De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 321 n. 1.

για την Αφρική να ξεκαθαρίσει τις Συρακούσες τελείως από όσους ακόμη τον αντιπολιτεύονταν. Με την προσφιλή μέθοδο της προσκλήσεως σε οινοποσία, ο Αγαθοκλής επέτυχε με την βοήθεια των μισθοφόρων του να σκοτώσει 500 αντιπάλους του. Μετά από αυτά τα γεγονότα, έφυγε από την Σικελία έχοντας ξεκαθαρίσει την Πόλη από προσωπικούς εχθρούς, έχοντας προσωρινά νικήσει τις ελληνικές Πόλεις στην ξηρά και τους Καρχηδόνιους στην θάλασσα. Η θαλάσσια οδός για την Αφρική ήταν πλέον ανοικτή και ασφαλής.[1948]

Όταν έφθασε στην Λιβύη των Αρχαίων Ελλήνων (στην περιοχή της Καρχηδόνας στην Βόρεια Αφρική) το φθινόπωρο του 307 π.Χ. βρήκε τον στρατό σε κατάσταση «στάσεως», διότι ο Αρχάγαθος αφού δεν είχε χρήματα να τους πληρώσει τους είχε παρακρατήσει τους μισθούς μέχρι την άφιξη του πατέρα του. Ο Αγαθοκλής κάλεσε αμέσως συνέλευση του στρατού και τους είπε ότι θα πληρώνονταν από τον εχθρό, δηλαδή με τα λάφυρα που θα συνέλεγαν μετά από την νίκη επί των Καρχηδονίων και την κατάληψη της Καρχηδόνας.[1949] Οι στρατιωτικές του δυνάμεις μαζί με τις ενισχύσεις που είχε φέρει μαζί του πρέπει να αποτελούνταν τώρα από 8000 Έλληνες πεζούς, 8000 Κέλτες, Ετρούσκους και Σαυνίτες πεζούς,[1950] 1500 ιππείς και αφρικανικά ῾άρματα[1951] αλλά και 10.000 ντόπιους Αφρικανούς, οι οποίοι δεν συμμετείχαν στην μάχη περιμένοντας να συνταχθούν με τον τελικό νικητή. Παρά το γεγονός ότι οι Καρχηδόνιοι ήθελαν να αποφύγουν τον πόλεμο και να κάμψουν τους Έλληνες με την σταδιακή έλλειψη τροφίμων, μια που είχαν αποκλείσει όλες τις οδούς τροφοδοσίας, άντεξαν στην επίθεση του Συρακούσιου στρατηγού και μάλιστα καταδίωξαν τον ελληνικό στρατό μέχρι το στρατόπεδό του στον Τύνητα. Οι απώλειες στον στρατό του Αγαθοκλή ανήλθαν στους 3000 άνδρες.

Κάποια τυχαία γεγονότα, όμως, άλλαξαν τελικά την στρατιωτική ισορροπία στην Αφρική. Από την φωτιά της θυσίας που γινόταν για τους θεούς, οι καλύβες στο καρχηδονιακό στρατόπεδο έπιασαν φωτιά, με αποτέλεσμα να καούν πολλοί στρατιώτες που προσπαθούσαν να διαφύγουν από τα στενά περάσματα ανάμεσά τους. Πριν προλάβουν να συνέλθουν από την φωτιά, ένα δεύτερο γεγονός αναστάτωσε το καρχηδονιακό στρατόπεδο. Πέντε χιλιάδες (5000) από τους Αφρικανούς που ήταν στον στρατό του Αγαθοκλή λιποτάκτησαν προς τους Καρχηδόνιους. Όταν τους είδαν οι παρατηρητές των Καρχηδονίων να βαδίζουν προς το μέρος τους, νόμισαν ότι είχε αρχίσει επίθεση του ελληνικού στρατού και ειδοποίησαν τους στρατιώτες, οι οποίοι πανικοβλήθηκαν και άρχισαν να τρέχουν προς τα τείχη της Καρχηδόνας. Αλλά μέσα στον πανικό θεώρησαν ότι τους είχε ήδη φθάσει ο ελληνικός στρατός και νομίζοντας τους συστρατιώτες τους για εχθρούς άρχισαν να αλληλοσκοτώνονται. Πέντε χιλιάδες (5000) σκοτώθηκαν μέχρι να φθάσει ο καρχηδονιακός στρατός στις πύλες της Καρχηδόνας. Παρόμοιο ατυχές γεγονός, όμως συνέβη και στο στρατόπεδο του Αγαθοκλή. Οι Αφρικανοί που είχαν ξεκινήσει για να συνταχθούν με τους Καρχηδόνιους, όταν είδαν την φωτιά έκαναν με-

[1948] Δ.Σ., XX.61-63 και ίσως εδώ ανήκει και η περιγραφή σε Πολύαινος, V3.3.

[1949] Justinus, XII.8. Αυτή η μέθοδος πληρωμής μισθοφόρων ήταν προσφιλής στον Αγαθοκλή. Δες Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αποφθέγματα Βασιλέων και Στρατηγών», Αγαθοκλέους, 2 (176Ε) και Δ.Σ., XX.63.5.

[1950] Οι αριθμοί αυτοί περιλαμβάνουν και τις ενισχύσεις που έφερε από την Σικελία, δηλαδή υπολογίζουμε 2000 Έλληνες και 2000 άλλους (Tillyard, p. 173). Στην ΙΕΕ, 4:339, αναφέρονται ενισχύσεις 4000-5000 ανδρών αλλά δεν υπολογίζονται στην παράταξη μάχης.

[1951] Ο Διόδωρος αναφέρει 6000 ῾άρματα, αριθμός που θεωρείται λανθασμένος.

ταβολή και άρχισαν να βαδίζουν πίσω προς τους Έλληνες. Οι τελευταίοι, όμως, θεώρησαν ότι επρόκειτο για επίθεση του αντίπαλου στρατού και ενημέρωσαν τον Αγαθοκλή. Εκείνος έδωσε το σύνθημα για γενική επίθεση αλλά τελικά προκλήθηκε σύγχυση και μέσα στο σκοτάδι που έπεσε άρχισε μια νέα σφαγή ανάμεσα στον ελληνικό στρατό και το αφρικανικό απόσπασμα. Τέσσερις χιλιάδες (4000) σκοτώθηκαν εκείνη την νύχτα μέχρι να ξεκαθαρίσει η κατάσταση με το πρώτο φως της ημέρας.[1952]

Η επόμενη ημέρα αποκάλυψε στον Αγαθοκλή την πραγματικότητα. Μετά την σφαγή της προηγούμενης νύχτας, όλοι οι Αφρικανοί τον εγκατέλειψαν. Τώρα ο στρατός του ήταν αριθμητικά υποδεέστερος των αντιπάλων του και συνεπώς δεν υπήρχε τρόπος να νικήσει σε μάχη. Αποφάσισε να εγκαταλείψει την προσπάθεια εναντίον της Καρχηδόνας και να επιστρέψει στην Σικελία αλλά τα εμπόδια ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν πολλά. Δεν ήλπιζε σε ανακωχή και ειρήνη διότι οι Καρχηδόνιοι δεν θα συμφωνούσαν σε μια τέτοια πρόταση, επειδή διέθεταν στρατιωτική υπεροπλία, ενώ δεν είχε και αρκετά πλοία για να μεταφέρει όλους τους στρατιώτες στο νησί. Εξ αιτίας αυτών των εμποδίων, αποφάσισε να επιστρέψει πίσω κρυφά με τον νεώτερό του γιο Ηρακλείδη και με ορισμένους μόνο από τους στρατιώτες του αφήνοντας πίσω τον γιο του Αρχάγαθο, που ουσιαστικά ήταν στρατιωτικά καταδικασμένος. Ο Αρχάγαθος, θυμωμένος από την απόφαση του πατέρα του, αποκάλυψε σε ορισμένους το σχέδιο, το οποίο έγινε γρήγορα γνωστό σε όλο τον στρατό προκαλώντας οργή και αγανάκτηση. Ο Αγαθοκλής συνελήφθη και τέθηκε υπό την φρούρηση μικρού αποσπάσματος. Την νύχτα, όμως, προκλήθηκε αναταραχή στο στράτευμα, διότι πολλοί πίστευαν πως θα δέχονταν επίθεση από τους εχθρούς, και μέσα στην σύγχυση οι στρατιώτες απελευθέρωσαν τον στρατηγό. Εκείνος μαζί με μερικούς πιστούς του επιβιβάσθηκαν σε μεταγωγικό πλοίο και απομακρύνθηκαν από την Καρχηδόνα, ενώ οι γιοι του τελικά συνελήφθησαν και εκτελέσθηκαν. Η ημερομηνία ήταν πολύ κοντά στην 1η Νοεμβρίου του 307 π.Χ.

Οι στρατιώτες που έμειναν πίσω φαίνεται ότι εξέλεξαν δικούς τους στρατηγούς για να διαπραγματευθούν με τους Καρχηδόνιους. Σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης, οι Έλληνες παρέδωσαν όλες τις πόλεις που είχαν καταλάβει λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα 300 τάλαντα (περ. 7750 κιλά ασήμι, AMCD). Όσοι επέλεγαν να καταταγούν στον καρχηδονιακό στρατό θα γίνονταν μισθοφόροι με τον κανονικό μισθό, ενώ εκείνοι που θα γύριζαν στην Σικελία μπορούσαν να κατοικήσουν στον Σολόεντα (Σολούντα), στην βόρεια ακτή της καρχηδονιακής Επικράτειας. Όσοι βρέθηκαν στις κατειλημμένες πόλεις και αρνήθηκαν να συμμορφωθούν συνελήφθησαν και έγιναν σκλάβοι καλλιεργητές γης.[1953]

Η αποτυχία της εκστρατείας του Αγαθοκλή στην Αφρική οφείλεται σε μια σειρά ατυχών γεγονότων αλλά και σε λάθη στρατηγικής. Όταν ο Συρακούσιος στρατηγός έκαψε τον στόλο του καταδίκασε το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα να μείνει στην αφρικανική ακτή με την ελπίδα ότι θα καταλάμβανε και θα υπέτασσε την πλούσια Καρχηδόνα. Ο στόχος όμως αυτός αποδείχθηκε αδύνατος χωρίς την συνδρομή σημαντικού αριθμού πολεμικών πλοίων. Ενώ κάποια στιγμή μπόρεσε να θέσει υπό τον έλεγχό του την ηπειρωτική χώρα γύρω από την Καρχηδόνα, λόγω ελλείψεως ικανού αριθμού πολεμικών πλοίων δεν στάθηκε δυνατόν να την απομονώσει και από την θάλασσα. Στην ναυπήγηση στόλου τον καθυστέρησε και η άμεση ανάγκη να επιστρέψει στις Συρακού-

[1952] Δ.Σ., XX.64-67.

[1953] Δ.Σ., XX.68-69 και πρβλ. Justinus, XXII.8.

σες για να μην καταληφθεί η πόλη από τους εχθρούς του. Μετά την καταστροφή του καρχηδονιακού στόλου που είχε αποκλείσει τους λιμένες των Συρακουσών και την τελευταία απρόσκοπτη επιστροφή του στην Αφρική, δεν μπόρεσε τελικά ο Αγαθοκλής να ναυπηγήσει στόλο για να επιτύχει αυτόν τον αντικειμενικό σκοπό. Βέβαια, κατά την ίδια περίοδο, είναι αμφίβολο κατά πόσο και οι Καρχηδόνιοι είχαν αξιόμαχο στόλο, μια που δεν αναφέρεται άλλη ναυμαχία μετά την τελευταία αποβίβαση των Ελλήνων στην Αφρική. Αλλά και οι στρατηγοί που διόρισε κατά καιρούς ο Αγαθοκλής για να φέρουν σε πέρας συγκεκριμένες σημαντικές αποστολές, απέτυχαν.

Σφάλμα στρατηγικής πρέπει να θεωρηθεί η απόφαση του Αρχάγαθου να διασπάσει τον στρατό του σε τρία μέρη, δίνοντας διαταγή στο κάθε τμήμα να ακολουθήσει το αντίστοιχο καρχηδονιακό. Οι πιθανότητες να νικήσει κάθε ένα εχθρικό τμήμα ξεχωριστά ήταν πολύ λίγες, ενώ στέλνοντας ολόκληρο τον στρατό του εναντίον του κάθε ενός ήταν πολύ μεγαλύτερες. Άλλη λανθασμένη εκτίμηση ήταν η αδυναμία και του Αρχάγαθου και του Αγαθοκλή να έχουν με το μέρος τους τούς Νομάδες. Οι ντόπιοι Αφρικανοί, αν και ήταν πολύ κατώτεροι σε στρατιωτική εκπαίδευση και αποτελεσματικότητα από τους Έλληνες, ως στρατιωτικός όγκος μπορούσαν και έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην έκβαση του πολέμου. Από στρατηγικής απόψεως, λόγω των εκτάκτων γεγονότων στην Σικελία, ο Αγαθοκλής δεν μπόρεσε να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά στο αφρικανικό μέτωπο για να νικήσει. Επίσης, δεν μπόρεσε να βρει τους απαιτούμενους χρηματικούς πόρους για να έχει αφοσιωμένους μισθοφόρους, απλώς τους υποσχόταν τα πλούτη της Καρχηδόνας. Τέλος, δεν ευτύχησε να έχει ικανούς στρατηγούς στην Αφρική, με αποτέλεσμα να πρέπει ο ίδιος να αναλαμβάνει την αρχή για να σώζει τις καταστάσεις. Έτσι, μοίρασε τον πολύτιμο του χρόνο ανάμεσα στα δύο μέτωπα και τελικά υπέστη ήττα στο αφρικανικό. Πάντως, έστω και προσωρινά, κατάφερε να απομακρύνει τον καρχηδονιακό στρατό από την Σικελία.

Κερδισμένοι, βέβαια, από την εισβολή του Αγαθοκλή βγήκαν οι Καρχηδόνιοι, όχι μόνο γιατί στο τέλος νίκησαν αλλά διότι απέκτησαν εμπειρία σχετικά με την εισβολή εχθρών στην ήπειρό τους. Την εποχή του Αγαθοκλή δεν ήταν προετοιμασμένοι για τέτοιο ενδεχόμενο και γι’ αυτόν τον λόγο αιφνιδιάσθηκαν. Αντελήφθησαν, όμως, ότι έπρεπε να είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την πόλη και την ήπειρό τους όταν ο στρατός τους μαχόταν σε άλλη ήπειρο. Σημαντικό στοιχείο στην ασφάλειά τους αποτελούσε ο ισχυρός πολεμικός στόλος αλλά και η υποταγή των Νομάδων, των ντόπιων Αφρικανών, ή η συμμαχία μαζί τους. Βέβαια, η στρατιωτική τους εμπλοκή στην Αφρική και στην Σικελία την περίοδο αυτή πρέπει να τους έφερε στο χείλος της οικονομικής καταστροφής, όπως αποδεικνύεται από την πολύ μικρότερη ποσότητα χρυσού που περιείχαν τα νομίσματα που έκοψαν (νομισματική υποτίμηση) μαζί με την μεγάλη ποσότητα ορειχάλκινων ταλάντων σε κυκλοφορία.[1954] Όλα αυτά φάνηκαν στους Καρχηδόνιους πολύ χρήσιμα κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ., όταν αντιμετώπισαν τους Ρωμαίους.

Όταν ο Αγαθοκλής έφθασε στην Σικελία και αφού συνάντησε μέρος από την στρατιωτική του δύναμη στο νησί κατευθύνθηκε στην Έγεστα, η οποία είχε υπάρξει σύμμαχη του πόλη. Κρίνοντας, βέβαια, από τα γεγονότα που ακολούθησαν, ίσως η Πόλη είχε ήδη αλλάξει πάλι στρατόπεδο. Αναζητούσε απεγνωσμένα χρηματικούς πόρους και ήθελε να αναγκάσει τους 10.000 κατοίκους της να του παραδώσουν μέρος

[1954] Richard Miles, *Carthage must be Destroyed* (London: Penguin, 2011), p. 154.

των περιουσιών τους. Εκείνοι αρνήθηκαν και συναθροίσθηκαν για να εξετάσουν τι θα κάνουν.[1955] Τότε, ο στρατηγός τους κατηγόρησε ότι συνωμοτούσαν εναντίον του και έβαλε τους στρατιώτες του να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε μέθοδο βασανιστηρίου νόμιζαν για να τους τιμωρήσουν και να τους αποσπάσουν τα χρήματά τους. Για να τρομάξουν τους υπόλοιπους, συγκέντρωσαν τους φτωχούς, τους οδήγησαν έξω από την πόλη, δίπλα σε ένα ποτάμι και τους σκότωσαν. Μετά, υπέβαλαν τους κατοίκους σε φρικτά βασανιστήρια για να τους αποκαλύψουν πού είχαν κρυμμένα τα πολύτιμά τους αντικείμενα. Κάποιους τους βασάνισαν αφού τους έδεσαν σε μεγάλο τροχό και τους γύριζαν γύρω-γύρω, αλλά ίσως και τρυπώντας τους με τα όπλα τους. Άλλους τους εκτόξευσαν από καταπέλτες και σε άλλους έμπηξαν κόκαλα ζώων («αστραγάλους»)[1956] και τους προξένησαν αφόρητο πόνο. Άλλους τους εγκλώβισαν μέσα σε είδος μεταλλικού κρεβατιού που είχε σχήμα ανθρωπίνου σώματος με μεταλλικές ακίδες παντού στο εσωτερικό και τους έκαιγαν ζωντανούς με φωτιά που άναβαν από κάτω. Η διαφορά με τον μεταλλικό ταύρο του τυράννου Φάλαρι ήταν ότι μπορούσε να δει κανείς με τα μάτια του τους ανθρώπους να καίγονται. Σε μερικές πλούσιες γυναίκες έσπασαν τους αστραγάλους με σιδερένιες λαβίδες και σε άλλες έκοψαν τα στήθη. Ξάπλωσαν εγκύους μπρούμυτα και τους έβαλαν πλίνθους στο ύψος της μέσης μέχρι να αποβάλουν το έμβρυο. Μετά από αυτά, η πόλη κατελήφθη από τον απόλυτο φόβο. Κάποιοι έβαλαν φωτιά στα σπίτια τους και κάηκαν μαζί με τα υπάρχοντά τους, ενώ άλλοι κρεμάστηκαν. Ο Αγαθοκλής έδειξε πόσο αδίστακτος μπορούσε να γίνει. Τον είχαν καταλάβει θυμός και απόγνωση μαζί διότι είχε ηττηθεί στη Αφρική και διότι δεν μπορούσε να βρει χρήματα για να θέσει με τον μισθοφορικό στρατό του την Σικελία υπό την κυριαρχία του. Αφού σκότωσε με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τους περισσότερους άνδρες της Εγέστας, πήρε τα γυναικόπαιδα που είχαν επιζήσει και τα πούλησε σκλάβους στους Βρέττιους. Έδωσε άλλο όνομα στην πόλη (Δικαιόπολις) για να την εποικήσει με νέους κατοίκους.[1957] Όσοι πήγαν, όμως, πολύ σύντομα χρησιμοποίησαν πάλι το όνομα Έγεστα.

Στις Συρακούσες, ο Άντανδρος έλαβε εντολή από τον Αγαθοκλή να εκτελέσει όσους ήταν συγγενείς των στρατιωτών που είχαν μείνει στην Αφρική ακόμη και εάν ήταν πολύ ηλικιωμένοι ή γυναίκες ή μωρά, προφανώς ως εκδίκηση για την εκτέλεση των δύο γιων του τυράννου. Από την σφαγή, η θάλασσα έγινε κυριολεκτικά κόκκινη και η παραλία γέμισε με πτώματα που κανείς δεν τολμούσε να θάψει μην κατηγορηθεί ότι συνδεόταν συγγενικά ή φιλικά με τους νεκρούς και πάθει τα ίδια.[1958]

Ο Αγαθοκλής έψαχνε απεγνωσμένα για χρήματα και έτσι πήγε σε όλες τις πόλεις που ήταν σύμμαχές του και απέσπασε τον πλούτο των κατοίκων τους και άφησε φρουρές για να μην αποστατήσουν. Δεν μπόρεσε όμως να εμποδίσει τον στρατηγό του Πασίφιλο να αυτομολήσει προς τον Δεινοκράτη, τον εξόριστο Συρακούσιο και εχθρό του. Ο Πασίφιλος, απογοητευμένος από την ήττα του Αγαθοκλή στην Αφρική και το γεγονός ότι εγκατέλειψε τον στρατό και άφησε να εκτελεσθούν οι γιοί του, μήνυσε στον

[1955] Δε φαίνεται από τις πηγές ότι οι συναθροιζόμενοι σκόπευαν να στασιάσουν, όπως πιστεύει ο Beloch, GG, 4.1:199.

[1956] Ίσως πρόκειται για μαστίγια στα οποία είχαν προσθέσει τμήματα από κόκαλα (Diodorus of Sicily, vol. X, Loeb ed., p. 333 n. 1).

[1957] De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 317.

[1958] Δ.Σ., XX.71-72. Οι Tillyard, p. 190 και Beloch, GG, 4.1:199 και De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 317, πιστεύουν ότι η περιγραφή των βασανιστηρίων είναι υπερβολική. Όπως και εάν είναι, έχουμε μια εικόνα των προ-μεσαιωνικών βασανιστηρίων στην Ελληνιστική Εποχή.

Δεινοκράτη ότι συμμαχεί μαζί του φέρνοντάς του τον στρατό και τις Πόλεις που είχε υπό την δικαιοδοσία του. Ο Αγαθοκλής, που ήταν απελπισμένος διότι δεν είχε χρήματα να πληρώσει τον αριθμό των μισθοφόρων που χρειαζόταν για να επιβληθεί στην Σικελία αλλά φοβόταν και μία νέα εκστρατεία των Καρχηδονίων, δεν μπορούσε πια να κάνει τίποτα άλλο παρά να σώσει τον εαυτό του. Έστειλε πρέσβεις στον Δεινοκράτη[1959] και του πρότεινε να αποχωρήσει ο ίδιος από την τυραννία, να παραδώσει την διοίκηση των Συρακουσών στους πολίτες της αλλά να έχει υπό την δικαιοδοσία του την γενέτειρά του Θέρμα[1960] και το Κεφαλοίδιον, δύο φρούρια στην βορειοδυτική ακτή της Σικελίας. Σε αντάλλαγμα, ο αντίπαλός του θα μπορούσε να επιστρέψει ανενόχλητος στις Συρακούσες. Με αυτή την πρόταση ο Αγαθοκλής πιθανόν ήθελε προσωρινή ειρήνη στην Σικελία, φρούρια για να ανασυγκροτήσει τον στρατό του, αλλά και να σκεφθεί τις επόμενες κινήσεις του. Ο Δεινοκράτης, όμως, κωλυσιεργούσε να απαντήσει. Η φιλοδοξία του ήταν να αντικαταστήσει τον Αγαθοκλή στις Συρακούσες και όχι να αφήσει τον έλεγχο της Πόλεως στους δημοκρατικούς και την πιθανότητα να κυβερνήσει ως στρατηγός της Πόλεως, υποστηριζόμενος μόνο από τους ολιγαρχικούς εξόριστους που θα είχαν επιστρέψει.[1961] Δια τούτο, για να καθυστερήσει τις διαπραγματεύσεις, άλλοτε αντιπρότεινε να φύγει ο Αγαθοκλής από την Σικελία και άλλοτε να του παραδοθούν παιδιά του ως όμηροι. Αυτή η τακτική, όμως, αποδείχθηκε λάθος στρατηγικής, διότι έδωσε στον Αγαθοκλή τον χρόνο που χρειαζόταν για να αποκτήσει πάλι τη δύναμη του. Αν του είχε επιτεθεί τότε, θα τον είχε εκμηδενίσει.[1962]

Αρχικά, ο Αγαθοκλής τον κατηγόρησε στους εξόριστους υποστηρικτές του ότι εμπόδιζε την απελευθέρωση των ελληνικών Πόλεων μη αποδεχόμενος την πρόταση του. Παράλληλα, όμως, έκλεισε και συμφωνία με τους Καρχηδόνιους να έχουν πάλι υπό την δικαιοδοσία τους τις πόλεις που ήλεγχαν στην Σικελία με αντάλλαγμα 150 τάλαντα ασήμι[1963] (περ. 3900 κιλά ασήμι, AMCD) και 200.000 μεδίμνους σιτηρών (περ. 10 εκατ. λίτρα, AMCD).[1964] Οι Καρχηδόνιοι επιζητούσαν την ειρήνη για να ανασυγκροτηθούν οικονομικά και στρατιωτικά. Οι Αφρικανοί, πληρώνοντας ό,τι μπορούσαν σε σχέση με τις δυνατότητές τους, επανακτούσαν την δυτική Σικελία και απαλλάσσονταν από τον Αγαθοκλή, ενώ ο ίδιος παρέμενε διεκδικητής της ελληνικής Σικελίας με αντιπάλους τους ολιγαρχικούς και συμμάχους τους Καρχηδόνιους αλλά και με χρήματα και τρόφιμα διαθέσιμα. Οι λιμένες των Συρακουσών δεν θα αποκλείονταν πια από καρχηδονιακό στόλο. Από την άλλη πλευρά, οι Καρχηδόνιοι δεν ήθελαν να βοηθήσουν τον

[1959] De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 318. Ο Beloch, GG, 4.1:199, θεωρεί ότι ο Αγαθοκλής βάζοντας επάνω από όλα το «εθνικό συμφέρον» («nationale Interesse») των Συρακουσών πρότεινε την συμφωνία στον Δεινοκράτη πριν απευθυνθεί στους Καρχηδόνιους. Ιστοριογραφικά, αυτή είναι μια ιδεαλιστική άποψη των αρχών του 20ου μ.Χ. αιώνα, διότι ο Αγαθοκλής δεν είχε δείξει ποτέ τέτοιες ευαισθησίες.

[1960] Διαφωνούμε με την άποψη του De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 318, ότι επίτηδες ζήτησε την Θέρμα για να προκαλέσει την επέμβαση των Καρχηδονίων και να συνεχισθεί ο πόλεμος («la continuazione della sua politica nazionale»). Την θέση αυτή θεωρούμε απίθανη.

[1961] Δες αντίθετη άποψη σε Tillyard, p. 194, ο οποίος θεωρεί την σκέψη του Δεινοκράτη σχετικά με την επιστροφή του στις Συρακούσες διπλωματικό σφάλμα.

[1962] Tillyard, pp. 194-195.

[1963] Τα 300 ασημένια φοινικικά τάλαντα ισούντο με 150 ασημένια αττικά τάλαντα και σε χρυσό περίπου 30 τάλαντα (Tillyard, p. 195 n. 2 και ΙΕΕ, 4:342).

[1964] Δ.Σ., XX.77-79 και Justinus, XXII.8. Τα 10 εκατ. λίτρα σίτου υπολογιζόμενα με ειδικό βάρος σίτου 0.8 κιλά ζύγιζαν 8000 μετρικούς τόνους σίτου.

Δεινοκράτη να αποκτήσει μεγάλη ισχύ στην Σικελία, διότι φοβούνταν ότι μπορεί να εξελισσόταν σε νέο Αγαθοκλή. Συμφέρον τους ήταν να αποδυναμώσουν τους Έλληνες υποδαυλίζοντας την μεταξύ τους διαμάχη.[1965]

Αφού στάθηκε αδύνατον να έρθει σε συμφωνία με τον Δεινοκράτη, την άνοιξη του 305 π.Χ., ο Αγαθοκλής αποφάσισε να δώσει τελικά την μάχη με τον αντίπαλό του για να ξεκαθαρίσει το στρατιωτικό τοπίο στην ελληνική Σικελία. Με 5000 πεζούς και 800 ιππείς αποφάσισε να βρεθεί στο πεδίο της μάχης απέναντι σε 25.000 πεζούς και 3000 ιππείς.[1966] Η μάχη διεξήχθη κοντά στην περιοχή Τόργιον ή Γόργιον, κάπου στην κεντρική Σικελία ή στην πεδιάδα των Λεοντίνων.[1967] Στην αρχή, η μάχη ήταν ισόρροπη, αλλά κάποια στιγμή 2000 άνδρες του Δεινοκράτη αυτομόλησαν προς τον Αγαθοκλή, με αποτέλεσμα να επικρατήσει αναταραχή και σύγχυση. Ο στρατός του Αγαθοκλή ενισχύθηκε περισσότερο ηθικά, διότι δεν ήταν αρχικά ξεκάθαρο πόσοι άνδρες άλλαζαν στρατόπεδο, ενώ οι στρατιώτες του Δεινοκράτη έχασαν το κουράγιο τους για τον ίδιο λόγο. Οι άνδρες του Δεινοκράτη, νομίζοντας ότι ηττώντο, τράπηκαν σε φυγή, με τους αντιπάλους τους να τους ακολουθούν κατά πόδας. Ο Αγαθοκλής, όμως, διέταξε να σταματήσει το κυνηγητό των αντιπάλων και περικύκλωσε τμήμα των πεζών που είχαν καταφύγει σε έναν λόφο. Έστειλε πρέσβεις στους ηττημένους να τους μηνύσει να γυρίσουν στις πόλεις τους, διότι ήταν φανερό ότι δεν μπορούσαν να τον νικήσουν. Εκείνοι δέχθηκαν υπό τον όρο να μην τους πειράξει. Ωστόσο, αφού παρέδωσαν τα όπλα τους στους στρατιώτες του Αγαθοκλή, εκείνος τους σκότωσε όλους.[1968]

Μια υπόθεση για την ενέργεια αυτή του Συρακούσιου στρατηγού είναι ότι αυτοί που εκτελέσθηκαν ήταν αριστοκρατικοί και προσκείμενοι στους αριστοκρατικούς των Συρακουσών. Δηλαδή, αποτελούσαν πιθανή μελλοντική απειλή για τον Αγαθοκλή, διότι δεν μπορεί αλλιώς να εξηγηθεί αυτή η πράξη.[1969] Η ερμηνεία αυτή μας βοηθάει να κατανοήσουμε πώς έξαφνα Αγαθοκλής και Δεινοκράτης ήρθαν σε συμφωνία και ο δεύτερος έγινε στρατηγός υπό τις διαταγές του πρώτου. Μήπως ο Δεινοκράτης ήταν αυτός που πρόδωσε τους αιχμαλώτους του Αγαθοκλή και γι' αυτόν τον λόγο ανταμείφθηκε; Πάντως, ήταν ο ίδιος που σκότωσε τον συμμαχητή του Πασίφιλο και κατέλαβε την Γέλα, χωρίς να είναι διευκρινισμένο εάν η πράξη αυτή συνέβη πριν ή μετά την συμφωνία Αγαθοκλή και Δεινοκράτη, ενώ παρέδωσε και όλες τις πόλεις που είχε υπό την δικαιοδοσία του στον πρώην αντίπαλό του.[1970] Οι μικρές πόλεις υποτάχθηκαν στον Συρακούσιο στρατηγό. Για τον Ακράγαντα δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά και συνεπώς υποθέτουμε ότι παρέμεινε ανεξάρτητος, αλλά πιθανόν με περιορισμένη «χώρα».[1971] Μετά από αυτά τα γεγονότα, τα πεπραγμένα του Αγαθοκλή είναι αποσπασματικά, με κενά, και πολλά ερωτηματικά εξαιτίας της αποσπασματικότητας των αρχαίων πηγών.

Την περίοδο αυτή, από το 304 π.Χ. και μετά, ο Αγαθοκλής, με την βοήθεια του πιστού στρατηγού του Δεινοκράτη, συμπεριφερόταν ως «βασιλεύς» της Σικελίας, αν

[1965] De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 319-320.

[1966] Ίσως οι 25.000 πεζοί είναι ένας υπερβολικός αριθμός (Beloch, GG, 4.1.:201 n. 1), εάν κρίνουμε και από το αποτέλεσμα της μάχης.

[1967] Πρβλ. BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 724 και Tillyard, p. 197 n. 2.

[1968] Ο Δ.Σ., XX.89.5, αναφέρει ότι είτε 4000 είτε 7000 (κατά τον Τίμαιο) σκοτώθηκαν από τον Αγαθοκλή.

[1969] Tillyard, pp. 198-199 και ΙΕΕ, 4:342.

[1970] Δ.Σ., XX.89-90.2.

[1971] Beloch, GG, 4.1:201 & n. 2.

και ποτέ δεν φόρεσε το βασιλικό διάδημα[1972] της Ελληνιστικής Εποχής. Η βασιλεία αυτή ήταν προσωπικού τύπου, σε αντίθεση με αυτές των Σπαρτιατών και των Μακεδόνων που ήταν θεσμικού τύπου. Ο Αγαθοκλής θεωρούσε ότι όλη η Σικελία και αργότερα οι άλλες κτήσεις του ήταν προσωπική του περιουσία, την οποία μπορούσε να διαχειρισθεί κατά το δοκούν.[1973] Είχε λοιπόν υπό την δικαιοδοσία του το ανατολικό τμήμα του νησιού και την πλήρη εξουσία στις ελληνικές Πόλεις, αλλά στις Συρακούσες πρέπει να συνέχιζε να θεωρείται στρατηγός-αυτοκράτωρ και τίποτα παραπάνω. Την χρονιά εκείνη επιβεβαίωσε ότι δεν είχε αντιπάλους στην ελληνική Επικράτεια. Συγκεκριμένα, μετά από απειλές, ζήτησε και έλαβε από τους κατοίκους της Λιπάρας, στις Αιολίδες Νήσους, 50 τάλαντα ασήμι (περ. 1300 κιλά, AMCD). Οι κάτοικοι αυτών των νησιών πολεμούσαν τους Ετρούσκους αλλά φαίνεται ότι είχαν καλές σχέσεις με Καρχηδόνιους και Ρωμαίους. Δεν υπάρχει ικανοποιητική απάντηση για τον λόγο της επιθέσεως του Αγαθοκλή στα νησιά.

Το 303 π.Χ., ο Κλεώνυμος, που ήταν προηγουμένως στην υπηρεσία του Τάραντα, έπλευσε στην Κέρκυρα, την κατέλαβε και εγκατέστησε φρουρά, αλλά μετά έφυγε από το νησί (κεφ. 2). Λίγο μετά, ο Δημήτριος ο Πολιορκητής (337 π.Χ.-283 π.Χ.), πριν φθάσει στην Αθήνα, βρέθηκε στην Κέρκυρα είτε ως κατακτητής είτε μετά από πρόσκληση των Κερκυραίων.[1974] Αφού έφυγε, το 299 π.Χ., ο Κάσσανδρος της Μακεδονίας (περ. 358 π.Χ.-297 π.Χ.) με στρατό και στόλο έφθασε στην Κέρκυρα, αλλά πριν την καταλάβει εμφανίσθηκε ο Αγαθοκλής. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους ο Συρακούσιος βασιλεύς έφθασε στο Ιόνιο νησί, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχε προσκληθεί από τους Κερκυραίους.[1975] Κατά την ναυμαχία, πυρπόλησε τα πλοία του Κασσάνδρου, ο οποίος πιθανότατα απέσυρε τον στρατό του από το νησί.

Όταν ο Αγαθοκλής επέστρεψε στην Σικελία και βρήκε τους μισθοφόρους Λίγυρες και Ετρούσκους να έχουν εξεγερθεί ζητώντας τον καθυστερημένο μισθό τους, σκότωσε 2000.[1976] Αυτή η πράξη, όμως, τον έφερε αντίπαλο με τους κατά μία υπόθεση συμμάχους τους Βρέττιους, τους οποίους αναγκάσθηκε να αντιμετωπίσει περνώντας στην νοτιοδυτική Ιταλία. Ενώ πολιορκούσε μία πόλη τους, του επιτέθηκαν μέσα στην νύχτα, σκότωσαν 4000 από τους στρατιώτες του και τον ανάγκασαν να επιστρέψει στις Συρακούσες. Ίσως τότε αποφάσισε να κατακτήσει την νοτιοδυτική Ιταλία, την Βρεττία και τις ελληνικές Πόλεις, επωφελούμενος από τον Γ’ Σαυνιτικό Πόλεμο (298-290 π.Χ.) που μαινόταν στην Ιταλία (κεφ. 2). Το 295 π.Χ., με την δικαιολογία ότι θα συνόδευε την κόρη του Λάνασσα για να παντρευτεί στην Κέρκυρα, ειδοποίησε ότι θα πέρναγε από τον Κρότωνα. Όταν έφθασε έξω από την πόλη, όμως, άρχισε πολιορκία για να την

[1972] Το βασιλικό διάδημα αποτελούνταν από λευκή πλεκτή μεταξωτή κορδέλα που δενόταν πίσω στο κεφάλι σε κόμπο και κατέληγε σε δύο κροσσωτές λωρίδες.

[1973] ΙΕΕ, 4:343.

[1974] Δημοχάρης Αθηναίος/Demochares Atheniensis, FGrH, 75, fr. 2 = Αθήναιος, VI.62 (253b-d).

[1975] Ο De Sanctis, «Agatocle,» 22 (1895): 327, υποθέτει ότι η επέμβαση του Αγαθοκλή στην Κέρκυρα έγινε για να εμποδίσει την επεκτατική πολιτική του Κασσάνδρου και την πιθανή βοήθεια που θα μπορούσε ο Μακεδόνας να δώσει στους ολιγαρχικούς των Συρακουσών, αλλά δεν υπάρχουν ισχυρά στοιχεία από τις πηγές προς αυτή την κατεύθυνση.

[1976] Όταν οι τύραννοι δεν μπορούσαν να πληρώσουν τους καθυστερημένους μισθούς των μισθοφόρων φρόντιζαν να απαλλαγούν από αυτούς και να προσλάβουν άλλους (Griffith, pp. 200-201). Αργότερα, ο Ιέρων Β’ (275-215 π.Χ.) των Συρακουσών έστειλε επίτηδες μισθοφόρους σε μάχη ως εμπροσθοφυλακή για να σκοτωθούν και να γλυτώσει από αυτούς (Πολύβιος, I.9 και παρακάτω κεφ. 5).

καταλάβει, με πιθανό σκοπό να την χρησιμοποιήσει ως βάση εναντίον των Βρεττίων.[1977] Με κατασκευή τείχους, με βολές λιθοβόλου καταπέλτη, υποσκάπτοντας τα θεμέλια και γκρεμίζοντας μέρος των τειχών ανάγκασε τους Κροτωνιάτες να ανοίξουν τις πύλες για να μπει στην πόλη. Αφού την λεηλάτησε και σκότωσε τους άνδρες, ήρθε σε συμφωνία με τους ντόπιους πειρατές να τους προμηθεύσει πλοία και εκείνοι να του δώσουν μέρος της λείας τους. Τέλος, άφησε φρουρά και επέστρεψε στις Συρακούσες. Ίσως η επίθεσή του αυτή αποτελούσε μέρος της επεκτατικής του πολιτικής στην Ιταλία ή απλώς ο Κρότων αποτελούσε το παρατηρητήριο για πλοία που μπορεί να έρχονταν από την Ελλάδα ή την Αδριατική. Λίγους μήνες μετά ακολούθησε ο γάμος της Λάνασσας με τον Πύρρο της Ηπείρου και όσα ακολούθησαν στην Κέρκυρα (κεφ. 2) που αφορούν στην προσπάθεια του Αγαθοκλή για την σύναψη συμμαχιών με τους ηγέτες στην Ελλάδα.[1978]

Η επεκτατική του πολιτική στην Ιταλία συνεχίσθηκε και το 294 π.Χ. με 30.000 πεζούς, 3000 ιππείς και στόλο και με κύριο στόχο την κατάκτηση της Βρεττίας, στην νοτιοδυτική Ιταλία.[1979] Έδωσε εντολή, λοιπόν, στα πλοία του να λεηλατήσουν τις ακτές που κατείχαν οι Βρέττιοι, αλλά έπεσαν σε καταιγίδα και τα περισσότερα βυθίστηκαν. Ο στρατός του, όμως, πολιόρκησε το Ιππώνιον και με την βοήθεια των λιθοβόλων καταπελτών κατάφερε να το καταλάβει. Τότε, τρομαγμένοι οι Βρέττιοι ζήτησαν ειρήνη. Ο Αγαθοκλής, αφού έλαβε ως ομήρους 600 από τις επιφανέστερες οικογένειες, άφησε φρουρά και επέστρεψε στις Συρακούσες γιατί είχε αρρωστήσει. Μόλις έφυγε, όμως, οι Βρέττιοι κινητοποίησαν όλο τον στρατό τους, νίκησαν την φρουρά, απελευθέρωσαν τους ομήρους και ανακατέλαβαν την περιοχή. Όμως, για λόγους που δεν γνωρίζουμε, φαίνεται ότι το Ιππώνιο και ο Κρότων παρέμειναν στα χέρια του Αγαθοκλή.[1980]

Περί το 290 π.Χ., ο Σικελός βασιλιάς έστειλε τον γιο του με το ίδιο όνομα, Αγαθοκλής, να ζητήσει την συμμαχία του Δημητρίου του Πολιορκητή, ο οποίος πρόσφατα (294 π.Χ.) είχε ανακηρυχθεί βασιλιάς της Μακεδονίας. Ο Δημήτριος δέχθηκε με μεγάλες τιμές τον νεαρό, τον γέμισε δώρα και τον έστειλε πίσω στις Συρακούσες με τον πιστό του Οξύθεμιν για την βεβαίωση της συμμαχίας, αλλά πιθανότατα και για να διαπιστώσει ιδίοις όμμασι τι γινόταν στην Σικελία. Ίσως, η συνεννόηση αυτή ήταν εναντίον του Πύρρου στην Ελλάδα από την πλευρά του Δημητρίου αλλά και για την προστασία του κράτους του Αγαθοκλή (χάρτης σε ΙΕΕ, 4: 344), σε σχέση με τα μελλοντικά πολεμικά του σχέδια εναντίον της Καρχηδόνας. Παρόμοια συμμαχία επιδίωξε ο βασιλιάς της Σικελίας με τον Πτολεμαίο της Αιγύπτου, αφού νυμφεύθηκε την θετή του κόρη Θεοξένη.[1981]

Φαίνεται ότι όλες αυτές οι συνθήκες που εξασφάλιζαν την ειρήνη του Αγαθοκλή με τους Έλληνες πιθανούς αντιπάλους του αποσκοπούσαν στο να μην αφήσει περιθώρια στους Καρχηδόνιους να βρουν ισχυρούς συμμάχους. Στόχος του έγινε πάλι η Καρχηδόνα, εξαιτίας της εμμονής που είχε να την κατακτήσει για να δημιουργήσει το μεγάλο βασίλειο της κεντρικής Μεσογείου. Γνώριζε πλέον ότι για την κατάκτηση της

[1977] Beloch, GG, 4.1:205.

[1978] Δ.Σ., XX.101 & XXI.2-4 και Tillyard, pp. 210-216.

[1979] Justinus, XXIII.1. Ίσως αυτή η αποστολή να έγινε μετά από πρόσκληση του Τάραντα (Tillyard, p. 217 n. 2).

[1980] Tillyard, p. 218.

[1981] Δ.Σ., XXI.8 και Justinus, XXIII.2.

Καρχηδόνας χρειαζόταν ισχυρό στόλο, έτσι ώστε να εμποδίσει τους Αφρικανούς να εισάγουν σιτηρά από την Σικελία και την Σαρδηνία και εξαιτίας του λιμού που θα ενέσκηπτε να τους αναγκάσει να παραδοθούν. Μετά από ετοιμασίες μηνών, διέθετε πλέον 200 πολεμικά πλοία, τετρήρεις και εξήρεις (λατ. εν. hexeris).[1982] Λόγω της προχωρημένης ηλικίας του και της αρρώστιας του, ο Αγαθοκλής είχε εμπιστευθεί την διοίκηση των χερσαίων δυνάμεων στον εγγονό του Αρχάγαθο, γιο του δολοφονημένου στην Αφρική γιου του Αρχάγαθου,[1983] ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει κοντά στην Αίτνα. Ήταν τότε που ο βασιλιάς Αγαθοκλής παρουσίασε στις Συρακούσες τον γιο του Αγαθοκλή ως τον διάδοχό του. Κατόπιν, τον έστειλε στον εγγονό του Αρχάγαθο εφοδιασμένο με επιστολή στην οποία ζητούσε να παραδώσει εκείνος στον θείο του την διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων. Ο εγγονός Αρχάγαθος, όμως, αποφάσισε να συνωμοτήσει εναντίον και του θείου του και του παππού του. Προσκάλεσε, λοιπόν, τον νεαρό Αγαθοκλή, γιο του βασιλιά και θείο του, να γιορτάσουν μαζί κάνοντας θυσία και αφού τον μέθυσε, την νύχτα τον δολοφόνησε. Το πτώμα που ρίχθηκε στην θάλασσα, ξεβράστηκε, αναγνωρίστηκε και εστάλη στον βασιλιά πατέρα του, στις Συρακούσες.

Ταυτοχρόνως, ο Αρχάγαθος ειδοποίησε τον Μένωνα από την Έγεστα, που ήταν προσωπικός σκλάβος του Αγαθοκλή, να δηλητηριάσει τον βασιλιά. Ο Μένων, που είχε διαλεχτεί να υπηρετήσει τον Σικελό βασιλιά εξαιτίας της ομορφιάς του, έτρεφε μίσος για εκείνον που είχε καταστρέψει την πόλη του. Στις Συρακούσες, ο βασιλιάς, όπως έκανε πάντα μετά το δείπνο, ζήτησε από τον Μένωνα το φτερό που χρησιμοποιούσε για να καθαρίσει τα δόντια του. Αυτός, όμως, το είχε ποτίσει με δηλητήριο με αποτέλεσμα ο βασιλιάς έπαθε γάγγραινα και πονούσε συνέχεια όσο η σηψαιμία του κατέτρωγε τα ούλα. Στην πραγματικότητα, ο Αγαθοκλής υπέφερε από το τελικό στάδιο καρκίνου του στόματος που είχε αρχίσει να τον ταλαιπωρεί όταν είχε εκστρατεύσει εναντίον των Βρεττίων. Στα τελευταία του, αποδεικνύοντας για μια φορά ακόμη ότι υπήρξε «λαϊκός τύραννος», ζήτησε να συγκεντρωθεί ο λαός και μπροστά του αποκήρυξε τον εγγονό του Αρχάγαθο και έδωσε πίσω στον δήμο την ελευθερία διακυβερνήσεως της Πόλεως. Ο Οξύθεμις φρόντισε να καεί ο ετοιμοθάνατος βασιλιάς, που δεν μπορούσε να φωνάξει εξαιτίας της αρρώστιας του, μάλλον πριν ακόμη πεθάνει. Το έτος εκείνο ήταν το 289 π.Χ. και ο Αγαθοκλής ήταν εβδομήντα δύο ετών.[1984]

Ο στρατηγός-αυτοκράτωρ των Συρακουσών, που τελικά αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς της Σικελίας, υπήρξε ένας εξαίρετος στρατιωτικός ηγέτης, πολύ πειστικός, όταν μίλαγε στην εκκλησία του δήμου ή στο στράτευμά του, μειλίχιος προς τους αντιπάλους ή εχθρούς του, όταν δεν ήταν βέβαιος για το αποτέλεσμα των πράξεων του, αδίστακτος όταν ήταν απεγνωσμένος για να βρει χρήματα, αλλά και απόλυτα αποφασιστικός. Χρησιμοποιούσε κάθε μέσο για να επιτύχει τον σκοπό του αδιαφορώντας για οτιδήποτε άλλο. Ήταν και αυτός ένας ακόμη ηγέτης που προσπάθησε να μιμηθεί τον Μέγα Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας και να δημιουργήσει την δική του αυτοκρατορία στην κεντρική Μεσόγειο. Όμως ούτε αυτός ούτε και οι άλλοι Έλληνες βασιλείς που πέρασαν

[1982] Η εξήρης είχε τρεις σειρές κουπιών ανά πλευρά, με δύο κωπηλάτες ανά κουπί. Δες Morrison, *Greek and Roman Oared Warships*, pp. 271-272 και Foley and Soedel, p. 125.

[1983] Ο Αγαθοκλής είχε τέσσερις γιους (Αρχάγαθος*, Ηρακλείδης, Αγαθοκλής, Αρχάγαθος ο Λίβυος) και δύο κόρες (Λάνασσα και Θεοξένα). Ο Αρχάγαθος* είχε γιο που ονομαζόταν Αρχάγαθος.

[1984] Δ.Σ., XXI.16 και Justinus, XXIII.2. Δες και Mossé, *Οι τύραννοι στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 181-190.

από την Κάτω Ιταλία με το όνειρο της δικής τους αυτοκρατορίας στην περιοχή, όπως ο Αλέξανδρος Μολοσσός και ο Πύρρος της Ηπείρου, κατάφεραν να σταθεροποιήσουν τα κράτη που δημιούργησαν στην Μεγάλη Ελλάδα. Τα μεγάλα εμπόδιά τους υπήρξαν οι ντόπιοι λαοί της περιοχής, Βρέττιοι, Λευκανοί, Ιάπυγες, αλλά και οι Καρχηδόνιοι, τους οποίους δεν στάθηκε δυνατόν να νικήσουν. Όταν, κατά την παράδοση, κάποτε ρώτησαν τον Πόπλιο Σκιπίωνα (Publius Cornelius Scipio Africanus, 236-183 π.Χ.), αυτόν που επέφερε την τελική ήττα στους Καρχηδόνιους, ποιον θεωρούσε ως τον μεγαλύτερο πολιτικό άνδρα που συνδύαζε ευστροφία και τόλμη είπε: «Αγαθοκλέα και Διονύσιον τους Σικελιώτας».[1985] Οι Συρακούσιοι τον τίμησαν ως στρατηγό και απεικόνισαν τις νίκες του σε μεγάλους πίνακες.[1986] Το κενό στρατιωτικής εξουσίας, που δημιουργήθηκε τον Γ' αιώνα π.Χ. με την κατάρρευση του Τάραντα και των ελληνικών Πόλεων της Σικελίας, έτρεξαν να καλύψουν οι νικητές στην Ιταλία, Ρωμαίοι, και οι κατοπινοί νικητές της Σικελίας, Καρχηδόνιοι. Ως ήταν φυσικό, αυτή ήταν μία από τις αιτίες της κατοπινής συγκρούσεως αυτών των δύο δυνάμεων στην κεντρική Μεσόγειο.

Ο Πύρρος στην Σικελία (278-276 π.Χ.)

Ο θάνατος του Αγαθοκλή και η οικογενειακή διαμάχη δημιούργησαν αναταραχή στην Σικελία, την άνοδο τυράννων σε μικρές και μεγάλες Πόλεις αλλά και νέες μάχες ανάμεσα σε Έλληνες και Καρχηδόνιους, των οποίων το ενδιαφέρον για το νησί είχε αναθερμανθεί. Η αποσπασματικότητα των πηγών μάς επιτρέπει, για μία ακόμη φορά, μόνο μία συνοπτική εικόνα των γεγονότων μέχρι την άφιξη του Πύρρου από τον Τάραντα στην Σικελία.

Ας ξεκινήσουμε με την κατάσταση στις Συρακούσες. Με την κατάλυση της βασιλείας στην Πόλη τους, οι Συρακούσιοι κατέσχεσαν την περιουσία του Αγαθοκλή και κατέστρεψαν τους ανδριάντες του ενώ ο Μένων πήγε να συναντήσει τον Αρχάγαθο. Στο στρατόπεδο που έφθασε, όμως, με τον αέρα και την φήμη του βασιλοκτόνου, πήρε με το μέρος του τους άνδρες, σκότωσε τον Αρχάγαθο και ανέλαβε την αρχηγία του στρατού. Δίνοντας υποσχέσεις στους στρατιώτες, σχεδίαζε μια επίθεση εναντίον των Συρακουσών για να αναλάβει την εξουσία στην Πόλη και σιγά-σιγά να θέσει υπό την κατοχή του ολόκληρη την ελληνική Σικελία. Για να αντιμετωπίσουν αυτή την απειλή, οι Συρακούσιοι εξέλεξαν στρατηγό κάποιον Ικέτα, ο οποίος συγκέντρωσε στρατό και εξεστράτευσε εναντίον του Μένωνος. Οι Καρχηδόνιοι, όμως, που είχαν συγκεντρώσει ισχυρές δυνάμεις στην Σικελία για να αντιμετωπίσουν τον Αγαθοκλή, δεν δίστασαν καθόλου να αποδεχθούν την πρόσκληση του Μένωνος για να συμπράξουν μαζί του εναντίον των Συρακουσίων. Ο Ικέτας, συνεπώς, δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τον στρατιωτικό συνασπισμό και έτσι πιθανότατα το 287 π.Χ. οι Συρακούσιοι αναγκάσθηκαν να συνθηκολογήσουν. Η συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών επέτρεψε την επιστροφή των ολιγαρχικών στην πόλη ενώ 400 όμηροι παραδόθηκαν στους Καρχηδόνιους. Έναν χρόνο μετά από αυτά τα γεγονότα, και ενώ η τύχη του Μένωνος μάς είναι άγνωστη, στις Συρακούσες ξέσπασε «στάσις» των μισθοφόρων, οι οποίοι δυσανασχετούσαν διότι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα.[1987] Τελικά, μετά από παρέμβαση των γεροντότερων («πρεσβύται», μελών της Βουλής;) συμφωνήθηκε οι μισθοφόροι να που-

[1985] Πολύβιος, XV.35.6.
[1986] Cicero, *In Verrem*, II.iv.122 (LV).
[1987] Berger, p. 52.

λήσουν τις περιουσίες τους και να φύγουν από την πόλη. Οι Καμπανοί μισθοφόροι κίνησαν για τα στενά της Μεσσήνης για να περάσουν στην Ιταλία. Οι Μεσσήνιοι τους δέχθηκαν ως φίλους και συμμάχους και τους φιλοξένησαν. Εκείνοι, όμως, αφού κέρδισαν την εμπιστοσύνη τους, σκότωσαν τους άνδρες, πήραν τις γυναίκες και κατέλαβαν την πόλη, την οποία μετονόμασαν σε Μαμερτίνη, από το όνομα του δικού τους θεού του πολέμου.[1988] Εν τούτοις, η πόλη ποτέ δεν έπαψε να ονομάζεται Μεσσήνη, παρότι οι νέοι κάτοικοι ονόμαζαν τους εαυτούς τους Μαμερτίνους.

Ταυτοχρόνως, τύραννοι έκαναν πάλι την εμφάνισή τους στην Σικελία: ο Τυνδαρίων στο Ταυρομένιο, ο Φιντίας στον Ακράγαντα, ο Ικέτας (διοίκ. 289-279 π.Χ.) στις Συρακούσες, ο Ηρακλείδης στους Λεοντίνους και άλλοι σε μικρότερες Πόλεις. Ο Φιντίας υπέταξε και άλλες πόλεις γύρω από τον Ακράγαντα, τις οποίες αρχικά κυβερνούσε «βιαίως», και υπήρξε πολύ βάναυσος με τους κατοίκους τους σκοτώνοντας πολλούς πλούσιους. Ίδρυσε την παραθαλάσσια πόλη Φιντιάδα (Φιντιάς/Phintias, BAGROW, 47:D4, πιθανόν στην σημερ. Licata, ανάμεσα στον Ακράγαντα και στην Γέλα) και αφού γκρέμισε τα τείχη και τις οικίες της Γέλας μετέφερε τους κατοίκους στην νέα του πόλη. Τελικά, για να αποφύγει εξεγέρσεις φαίνεται ότι απάλυνε τον τρόπο διακυβερνήσεως του, αλλά προκάλεσε την αντίδραση του Ικέτα των Συρακουσών. Ο Φιντίας και ο Ικέτας συναντήθηκαν στο πεδίο της μάχης, στον ποταμό Ὑρμίνη (Hyrminium/Hirminium/ Hirminum, BAGROW, 47:F5, σημερ. Irminio), στην περιοχή της πόλεως Ύβλα Ηραία (Hybla Heraia, BAGROW, 47:F5, σημερ. Ragusa Ibla, στο βορειοανατολικό άκρο της σημερινής Ragusa) και νίκησε ο δεύτερος. Η νίκη του αυτή έφερε αναγκαστικά τον Ικέτα αντιμέτωπο με τους Καρχηδόνιους, αλλά στην μάχη που ακολούθησε, ηττήθηκε. Ο Φιντίας μάλλον σκοτώθηκε από αγριόχοιρο κατά την διάρκεια κυνηγιού. Έτσι, το 279 π.Χ., ο νέος τύραννος Θοίνων (διοίκ. 279-278 π.Χ.) αντικατέστησε στις Συρακούσες τον Ικέτα ενώ στον Ακράγαντα τύραννος έγινε ο Σωσίστρατος ή Σώστρατος, μάλλον εγγονός του προηγούμενου Σωσίστρατου ή Σώστρατου. Ο τελευταίος συνένωσε 30 μικρές πόλεις (πολίσματα) [1989] της περιοχής του και με την βοήθεια μερίδας Συρακουσίων κατέλαβε τις Συρακούσες και απέκλεισε τον τύραννο Θοίνωνα στην Ορτυγία (Νήσον). Η επίδειξη αυτή ισχύος του Σωσίστρατου ήταν αναμενόμενο να προκαλέσει την επέμβαση των Καρχηδονίων αλλά και την αντίδραση των Ελλήνων, οι οποίοι ζήτησαν την βοήθεια του Πύρρου, βασιλιά των Μολοσσών, που βρισκόταν στον Τάραντα.

Η κατάσταση όμως στην Σικελία δεν είχε ξεκαθαρίσει. Οι Μαμερτίνοι συμμάχησαν με τους Καρχηδόνιους, σε μια προσπάθεια να εμποδίσουν τον βασιλιά Πύρρο να φθάσει στην Σικελία, ενώ ο Τυνδαρίων φαινόταν να ήθελε να συμμαχήσει με τον Ηπειρώτη βασιλιά. Η συμμαχία Ρωμαίων και Καρχηδονίων το 278 π.Χ. (κεφ. 2), όμως, είχε δημιουργήσει ένα αρραγές μέτωπο δύο δυνάμεων εναντίον του Πύρρου, ο οποίος τώρα δεν διέθετε ισχυρούς εξωτερικούς υποστηρικτές στην Μεγάλη Ελλάδα. Η συμμαχία των αντιπάλων του έδινε τον έλεγχο των θαλασσών στους Καρχηδόνιους και άρα απέκλειε εξωτερική βοήθεια προς τον Πύρρο ενώ ταυτοχρόνως δημιουργούσε πολύ μεγάλα προβλήματα στην κατάληψη της Σικελίας από εκείνον.[1990] Αμέσως μάλιστα μετά

[1988] Στην οσκανική γλώσσα θεός του πολέμου ήταν ο Mamers (Diodorus of Sicily, vol. XI, Loeb ed., p. 37 n. 1). Δες και Ιωάννης Τζέτζης, *Σχόλια εις Λυκόφρωνα*, στίχος 938.

[1989] Δ.Σ., XXII.10.1.

[1990] Γαρουφαλιάς, σ. 382-384.

την σύναψη της συμμαχίας, ο στόλος των Καρχηδονίων με 500 Ρωμαίους στρατιώτες και υπό την ανοχή των Μαμερτίνων κατευθύνθηκε προς το Ρήγιο, ακριβώς για να ελέγξει την κάθοδο στην Σικελία του Ηπειρώτη βασιλιά. Το Ρήγιο βρισκόταν υπό την κατοχή της ρωμαϊκής φρουράς, αλλά αποτελούμενης από Καμπανούς του Δέκιου Βιμπέλλιου ή Ιουβέλλιου που είχε στασιάσει και είχε καταλάβει την πόλη προς ίδιον όφελος (κεφ. 2).[1991] Παρότι η κατάληψη της πόλεως απέτυχε, οι σύμμαχοι κατάφεραν να κάψουν την ξυλεία που είχε συγκεντρωθεί για την κατασκευή πλοίων ενώ περίμεναν την διέλευση του Πύρρου.[1992]

Οι εκκλήσεις προς τον Πύρρο ήταν επανειλημμένες. Την πρώτη έκκληση πρέπει να έκαναν ο Σωσίστρατος και ο Θοίνων φοβούμενοι την επέμβαση των Καρχηδονίων. Πολύ σύντομα, πολίτες απεσταλμένοι από τον Ακράγαντα, τους Λεοντίνους και πάλι από τις Συρακούσες επανέλαβαν το αίτημα, θέτοντας τις Πόλεις στην διάθεσή του και ζητώντας του να τους προστατεύσει από τους Καρχηδόνιους αλλά και να τους απαλλάξει από τους τυράννους. Πίστευαν ότι θα τους βοηθούσε διότι ήταν γαμπρός του Αγαθοκλή και πατέρας του εγγονού του, του Αλεξάνδρου. Η συμμαχία Καρχηδονίων και Ρωμαίων με τους πρώτους να ελέγχουν τμήμα της Σικελίας και τους δεύτερους την κεντρική Ιταλία ανάγκασε τον Πύρρο να πρέπει πιθανόν να πολεμήσει σε δύο μέτωπα ταυτοχρόνως. Μήπως όμως έκλεισε συμφωνία με τους Ρωμαίους πριν αποπλεύσει για την Σικελία για να έχει τα νώτα του εξασφαλισμένα ή αρκούσαν οι 10.000 περίπου στρατιώτες που έμειναν στην Ιταλία;[1993]

Μολαταύτα, ήταν αντιμέτωπος και με ένα άλλο δίλημμα: το δίλημμα να επιστρέψει στην Ελλάδα για να διεκδικήσει την Μακεδονία μετά τον ξαφνικό θάνατο του Πτολεμαίου Κεραυνού ή να παραμείνει στην Ιταλία για να διατηρήσει, να διαφυλάξει και να επεκτείνει τις κτήσεις του. Επίσης, ήταν αμφίβολο εάν μπορούσε να επιστρέψει, διότι μετά την συμφωνία Ρωμαίων και Καρχηδονίων οι θάλασσες ελέγχονταν από τους αντιπάλους του. Από την άλλη πλευρά, η προοπτική για μια εύκολη και γρήγορη κατάληψη της πλούσιας Σικελίας ή ο φόβος για επικράτηση των Καρχηδονίων στο νησί τον έσπρωξαν να στείλει προπομπό τον Κινέα[1994] να πάει στις πόλεις που του ζητούσαν βοήθεια και να διαπιστώσει την πραγματική κατάσταση. Έτσι και αλλιώς, την δεδομένη στιγμή, δεν διέθετε ούτε τους πόρους ούτε τις δυνάμεις που θα του επέτρεπαν να πολεμήσει νικηφόρα τους Ρωμαίους στην Ιταλία, αλλά ίσως τα έβρισκε όλα στην Σικελία. Το γεγονός, όμως, που τελικά τον έπεισε ότι έπρεπε να σπεύσει ήταν όταν μετά την αποτυχημένη επέμβαση στο Ρήγιο, το 278 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι άρχισαν την πολιορκία των Συρακουσών με 100 πολεμικά πλοία που απέκλεισαν τον Μεγάλο Λιμένα αλλά και με 50.000 άνδρες που στρατοπέδευσαν μπροστά στα τείχη της πόλεως. Αμέσως άρχισαν να λεηλατούν την «χώρα» των Συρακουσών.[1995] Οι Συρακούσιοι δεν είχαν ούτε

[1991] Scullard, *History*, p. 484 n. 22.

[1992] Δ.Σ., XXI.16 & 18 & XXII.2 & 7. Για την επίθεση στο Ρήγιο δες τα σχόλια σε Γαρουφαλιάς, σ. 385 υποσ. 14.

[1993] Απ. Σαυν., XII.1 και σχόλια σε Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 2:485 υποσ. 471 και Beloch, GG, 4.1:552 & n. 2 και ΙΕΕ, 4:362.

[1994] Η σιωπή των πηγών για τον Κινέα μετά την άφιξή του στην Σικελία μάς κάνει να υποψιαζόμαστε ότι πέθανε λίγο μετά.

[1995] Δ.Σ., XXII.6 & 8 και Δ.Α., XX.8 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXI.10-XXII. Δες ιστοριογραφική ανάλυση της αποφάσεως του Πύρρου για επέμβαση στην Σικελία σε Γαρουφαλιάς, σ. 384-392.

ετοιμοπόλεμο στόλο ούτε στρατό για να τους αντιμετωπίσουν.

Ο Πύρρος άφησε τον στρατηγό Μίλωνα με φρουρά στον Τάραντα αλλά και φρουρές σε άλλες συμμαχικές Πόλεις, διαβεβαίωσε τους Ταραντίνους ότι θα επιστρέψει και παρά τις διαμαρτυρίες ορισμένων ότι εγκατέλειπε τον αρχικό του σκοπό, την προστασία της Πόλεως, το καλοκαίρι του 278 π.Χ., έπλευσε νότια. Είχε μαζί του ελέφαντες, 8000 πεζούς και 1000 ιππείς[1996] και 60 πολεμικά πλοία.[1997] Έπλευσε πρώτα στους Λοκρούς για ανεφοδιασμό και μετά για να αποφύγει τα 30 καρχηδονιακά πλοία που φύλαγαν το στενό της Μεσσήνης αλλά και τους Μαμερτίνους, έφθασε στο Ταυρομένιο. Ο μικρός καρχηδονιακός στόλος που περιπολούσε δεν τόλμησε να σταματήσει τον διπλάσιο σε αριθμό στόλο του Πύρρου. Ο Τυνδαρίων του Ταυρομένιου συμμάχησε μαζί του και τον προμήθευσε με στρατιώτες. Κατόπιν, ο Πύρρος συνέχισε για την Κατάνη, όπου τον δέχθηκαν με μεγάλες τιμές και τον έστεψαν με χρυσά στεφάνια. Εκεί, αποβίβασε το πεζικό του, το οποίο βάδισε προς τις Συρακούσες, ενώ τα πολεμικά πλοία ακολούθησαν την θαλάσσια οδό έτοιμα για ναυμαχία. Στην είδηση της αφίξεως του Ηπειρώτη στην Σικελία όλες οι ελληνικές Πόλεις τάχθηκαν αμέσως με το μέρος του. Όταν ο στόλος των 60 πλοίων έφθασε στις Συρακούσες, οι Καρχηδόνιοι δεν τόλμησαν –ίσως εξαιτίας της φήμης του βασιλιά– να ναυμαχήσουν με τα 70 πολεμικά που φύλαγαν τον Μεγάλο Λιμένα, αλλά άφησαν τον Πύρρο να μπει ελεύθερα στο λιμάνι και με την συνοδεία στόλου υπό τον Θοίνωνα να φθάσει στην Ορτυγία. Ούτε και ο στρατός των αντιπάλων του, όμως, θέλησε να εμποδίσει τον υποδεέστερο αριθμητικά στρατό του Πύρρου να εισέλθει στις Συρακούσες, ίσως εξαιτίας της φήμης περί του αξιόμαχου των Ελλήνων. Με άλλα λόγια, παρά την αριθμητική υπεροχή των 50.000 ανδρών, πρέπει να τους είχε κυριεύσει ο φόβος για τις ικανότητες του βασιλιά και του στρατού και στόλου του, διότι εγκατέλειψαν τις Συρακούσες και οπισθοχώρησαν προς την δυτική Σικελία.[1998]

Όταν ο Πύρρος έφθασε στην πόλη των Συρακουσών, ο Θοίνων του παρέδωσε την Νήσον και αμέσως μετά ο Σωσίστρατος από τον Ακράγαντα αλλά και οι Συρακούσιοι του παρέδωσαν την υπόλοιπη πόλη. Ο συνολικός στρατός που βρισκόταν την δεδομένη στιγμή στις Συρακούσες πρέπει να ήταν 10.000 άνδρες.[1999] Ο βασιλιάς φρόντισε να συμφιλιώσει όλες τις πλευρές και έτσι βρήκε στην Σικελία ό,τι του είχαν υποσχεθεί: πολεμοφόδια, στρατό, ναυτικό. Οι Συρακούσιοι τον προμήθευσαν με πολεμικές μηχανές και βλήματα και έθεσαν στην διάθεσή του 120 πολεμικά πλοία με κατάστρωμα για τους πολεμιστές («ναῦς [...] κατάφρακτοι»),[2000] 20 βοηθητικά («ἄφρακτοι») και την βασιλική εννήρη.[2001] Συνεπώς, μαζί με τα πλοία που είχε φέρει μαζί του η ναυτική του δύ-

[1996] Ο Αππιανός (Απ. Σαυν., XI.2) αναγράφει «μετά τε των ελεφάντων ... και 8000 ιππέων» αλλά το κενό του κειμένου πρέπει να ανέφερε και τους πεζούς, διότι ο αριθμός των ιππέων είναι υπερβολικός. Οι σημερινοί ιστορικοί διορθώνουν το κείμενο του αντιγραφέα σε «8000 πεζών και ιππέων» και υπολογίζουν ότι πρέπει να διέθετε μόνο 1000 ιππείς. Δες Γαρουφαλιάς, σ. 394 υποσ. 32.

[1997] Ο αριθμός των πλοίων συνάγεται από το Δ.Σ., XII.8.5 και από τον υπολογισμό 200-120-20=60.

[1998] Δες άλλες υποθέσεις σε Γαρουφαλιάς, σ. 402 υποσ. 40.

[1999] Δ.Σ., XXII.7.6.

[2000] Αυτά τα πλοία πρέπει να ανήκαν στον στόλο (τετρήρεις και εξήρεις) που προετοίμαζε ο Αγαθοκλής για την αφρικανική του επιχείρηση, αλλά έπρεπε τώρα να ετοιμασθούν και να επανδρωθούν.

[2001] Η εννήρης ήταν μεγάλο πολεμικό πλοίο που διέθετε δύο σειρές κουπιών με πέντε κωπηλάτες ανά κουπί στην επάνω σειρά και τέσσερις κωπηλάτες ανά κουπί στην κάτω σειρά (Morrison, *Greek and*

ναμη αποτελούνταν από περισσότερα από 200 πλοία. Ο Σωσίστρατος μπορούσε να του διαθέσει 10.000 άνδρες και ο Ηρακλείδης από τους Λεοντίνους του μήνυσε ότι έθετε την πόλη και τα φρούριά της στην διάθεσή του μαζί με 4000 πεζούς και 500 ιππείς. Ήρθαν και απεσταλμένοι από πολλές άλλες Πόλεις να του προσφέρουν την συμμαχία τους και ίσως τότε οι Έλληνες Σικελιώτες τον ανακήρυξαν βασιλιά της Σικελίας. Την περίοδο αυτή μπορεί να του πέρασε και η σκέψη ότι με ολόκληρη την ελληνική Σικελία μαζί του θα μπορούσε ίσως να επιτύχει σε ό,τι είχε αποτύχει ο Αγαθοκλής στην Αφρική.[2002]

Την άνοιξη του 277 π.Χ., το πρώτο μέλημα του Πύρρου ήταν να βαδίσει δυτικά για να συναντήσει τους Καρχηδόνιους. Ενώ κατευθυνόταν προς τον Ακράγαντα, ήρθαν απεσταλμένοι από την Έννα να τον ενημερώσουν ότι είχαν εκδιώξει την καρχηδονιακή φρουρά, την οποία είχαν καλέσει στο παρελθόν για να εμποδίσουν τον Φιντία να καταλάβει την πόλη, και του ζητούσαν την συμμαχία του. Όταν ο βασιλιάς έφθασε στον Ακράγαντα, ο Σωσίστρατος του παρέδωσε την πόλη μαζί με 8000 πεζούς και 800 ιππείς ενώ σύντομα έφθασαν και οι πολιορκητικές μηχανές με τα βλήματα από τις Συρακούσες. Με όλες αυτές τις ενισχύσεις, με 30.000 πεζούς,[2003] 2500 ιππείς[2004] και ελέφαντες, ο Πύρρος εισήλθε στην καρχηδονιακή Επικράτεια ενώ τα 110[2005] πλοία του ακολουθούσαν κατά μήκος της ακτής.

Αμέσως άρχισε να θέτει υπό την κυριαρχία του πόλεις της δυτικής Σικελίας. Πρώτα κατέλαβε την Ηράκλεια Μινώα διώχνοντας την καρχηδονιακή φρουρά και μετά τις Αζώνες (Αζώνας/Azonai).[2006] Τότε, ο Σελινούς, οι ῾Αλικύες, η Εγέστα και άλλες πόλεις της δυτικής Σικελίας ήρθαν με το μέρος του. Ο παραδοσιακός σύμμαχος των Καρχηδονίων, ο Έρυξ, προτίμησε να αντισταθεί αλλά και ο Πύρρος αποφάσισε να πολιορκήσει την πόλη και να την καταλάβει. Ο Έρυξ διέθετε σημαντική καρχηδονιακή φρουρά αλλά και ισχυρή οχύρωση. Ο Πύρρος πολιόρκησε την πόλη για αρκετό διάστημα χωρίς αποτέλεσμα και τελικά αποφάσισε να την καταλάβει με έφοδο. Την ημέρα εκείνη, αφού έδωσε τις διαταγές για την προετοιμασία της επιθέσεως, έβαλε την πανοπλία του και μπροστά στους στρατιώτες του ορκίσθηκε στον Ηρακλή, τον κατά την παράδοση πρόγονό του και ιδιοκτήτη της περιοχής του Έρυκα, ότι θα τελούσε θυσίες και αγώνες προς τιμήν του εάν τον βοηθούσε να αποδείξει στους Σικελιώτες πόσο άξιος ήταν. Μετά, διέταξε να ηχήσουν οι σάλπιγγες για την επίθεση και να σπρώξουν τις πολιορκητικές μηχανές κοντά στο τείχος της πόλεως. Με την βροχή από τα βέλη και τις πέτρες που έριξε, προξένησε τον τρόμο στους εχθρούς του ενώ την κατάλληλη στιγμή οι στρατιώτες του τοποθέτησαν τις σκάλες για να ανέβουν στα τείχη του Έρυκα. Πρώτος εκείνος με την βο-

Roman Oared Warships, pp. 1 & 273 & fig. 25 on pp. 225-226 & fig. 29abc on pp. 229-230).

[2002] Δ.Σ., XXII.8 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXII και Justinus, XVIII.2 και Ζωναράς, VIII.5 και Γαρουφαλιάς, σ. 393.

[2003] Σύμφωνα με τους υπολογισμούς, ο Πύρρος έφερε μαζί του 8000 πεζούς (δες παραπάνω το ζήτημα με τους 8000 ιππείς που αναφέρει ο Διόδωρος) και έλαβε 10.000 από τις Συρακούσες, 4000 από τους Λεοντίνους και 8000 από τον Ακράγαντα.

[2004] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXII. Ο Πύρρος πρέπει να έφερε μαζί του 1000 ιππείς και έλαβε από τους Λεοντίνους 500 και από τον Ακράγαντα 800 αλλά πιθανόν και 200 από το Ταυρομένιο. Συνεπώς, είναι λανθασμένη η αναφορά των 1500 ιππέων από τον Δ.Σ., XXII.10.2.

[2005] Όταν ο Πύρρος έφυγε από την Σικελία το 276 π.Χ. διέθετε 110 πολεμικά πλοία (Απ. Σαυν., XII.1) και συνεπώς μπορούμε να συμπεράνουμε ότι από τα 140 που έθεσαν στην διάθεσή του οι Συρακούσιοι κατάφερε να επανδρώσει και να χρησιμοποιήσει μόνο τα 50, εφόσον είχε και τα 60 δικά του (Γαρουφαλιάς, σ. 411 υποσ. 52).

[2006] Η πόλη δεν έχει εντοπισθεί (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 723).

ήθεια των «φίλων»[2007] του ανέβηκε και αντιμετώπισε πολλούς αντιπάλους, που άλλους τους πέταξε κάτω από το τείχος και άλλους τους σκότωσε με το ξίφος του χωρίς να πάθει το παραμικρό. Οι στρατιώτες του ακολούθησαν και η μάχη μαινόταν στην κορυφή των κλιμάκων. Η μαχητικότητα και το θάρρος του βασιλιά έσπειραν τον πανικό στους πολιορκούμενους και έδωσαν θάρρος στους στρατιώτες του, οι οποίοι πολύ σύντομα κατέλαβαν την πόλη. Η επιτυχία του στον Έρυκα είχε καταλυτικά αποτελέσματα στην βορειοδυτική Σικελία. Αφού άφησε φρουρά στον Έρυκα προχώρησε προς την Ιαίτια ή Ιέτια (Iaitas/Ietas, BAGROW, 47:C3, σημερ. Monte Jato στο San Giuseppe Jato, περ. 30 χλμ. νοτιοδυτικά του Palermo), οχυρή πόλη, η οποία του παραδόθηκε, και κατόπιν κατέλαβε με έφοδο την Πάνορμο (Palermo). Μετά και την κατάληψη του φρουρίου της Ειρκτής ή Ερκτής (Eirkte/Heirkte/Herctae, πιθανόν BAGROW, 47:C2, σημερ. Monte Pellegrino στο Palermo) ο Πύρρος ήλεγχε την καρχηδονιακή Επικράτεια εκτός από το Λιλύβαιο.[2008]

Στην ανατολική Σικελία, όμως, οι Μαμερτίνοι της Μεσσήνης λεηλατούσαν ελληνικές Πόλεις στην γύρω περιοχή και είχαν αναγκάσει ορισμένες να γίνουν φόρου υποτελείς. Ο Πύρρος ανέλαβε να ξεκαθαρίσει το τοπίο και να απαλλάξει τις Πόλεις από τις αυθαιρεσίες των «βαρβάρων». Πρώτα συνέλαβε και σκότωσε τους φοροεισπράκτορες, μετά κατέλαβε και γκρέμισε πολλά από τα φρούριά τους και τελικά νίκησε τους Μαμερτίνους σε μάχη και τους ανάγκασε να περιορισθούν στην Μεσσήνη.[2009] Μετά από αυτή την επιτυχία του, ο Πύρρος είχε πλέον υπό την κυριαρχία του ολόκληρη την Σικελία εκτός από την Μεσσήνη και το Λιλύβαιο των Καρχηδονίων.

Παρά τις επιτυχίες και την φήμη του ανίκητου στην Σικελία Πύρρου, οι Καρχηδόνιοι είχαν αποφασίσει να υπερασπισθούν με κάθε τρόπο το Λιλύβαιο, το λιμάνι τους στην Σικελία για εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς. Για τον σκοπό αυτό, έφεραν από την Αφρική μεγάλη στρατιωτική δύναμη,[2010] πολεμικές μηχανές, βλήματα αλλά και σιτηρά για να αντέξουν σε περίπτωση πολιορκίας. Στο μέρος της ξηράς, έκτισαν ισχυρό τείχος με πολλούς πύργους και έσκαψαν μεγάλη τάφρο.[2011] Κατόπιν, έστειλαν πρεσβεία και πρότειναν στον Πύρρο να συνθηκολογήσουν και σε περίπτωση συμμαχίας μαζί του να του δώσουν πλοία αλλά και να πληρώσουν ένα μεγάλο ποσό χρημάτων, με μοναδικό αντάλλαγμα να κρατήσουν το Λιλύβαιο. Τα πλοία που προσέφεραν οι Καρχηδόνιοι δεν μπορεί παρά να χρησιμοποιούνταν από τον Πύρρο εναντίον των Ρωμαίων. Οι Ρωμαίοι δεν φαίνεται να βοήθησαν τους συμμάχους τους στην Σικελία και συνεπώς οι Καρχηδόνιοι είχαν βάσιμους λόγους να θεωρούν ότι δεν δεσμεύονταν πια από την συνθήκη

[2007] Η φράση «και των άλλων φίλων» (Δ.Σ., XXII.10.3) θυμίζει το αξίωμα «των πρώτων φίλων» (OGIS, no. 99) ή «[εκ] των φίλων του βασιλέως» (OGIS, no. 100) της πτολεμαϊκής περιόδου στην Αίγυπτο. Για το αξίωμα αυτό δες Stanley M. Burstein, ed. and trans., *The Hellenistic Age from the Battle of Ipsos to the Death of Cleopatra VII* in Translated Documents of Greece and Rome, vol. 3 (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), p. 151.

[2008] Δ.Σ., XXII.10.1-4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXII.

[2009] Ο Beloch, GG, 4.1:554, πιστεύει ότι ο Πύρρος επιτέθηκε στους Μαμερτίνους κατά την διάρκεια των συνομιλιών στο Λιλύβαιο, αλλά νομίζουμε ότι είναι πιο πιθανό να ασχολήθηκε μαζί τους όταν ήταν πιο κοντά τους, μετά την κατάληψη της Πανόρμου.

[2010] Δεν υπάρχει βέβαιη πληροφορία ότι οι Καρχηδόνιοι προσέλαβαν και μισθοφόρους από την Ιταλία, όπως αναφέρει μόνο ο Ζωναράς, VIII.5.

[2011] Σχεδιάγραμμα του Λιλύβαιου σε Sabatino Moscati, ed. *The Phoenicians*, p. 244 και Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 2:489.

του 278 π.Χ. με την Ρώμη. Συνεπώς, οι Καρχηδόνιοι προσπάθησαν με κάθε τρόπο να προστατεύσουν την βάση τους στην Σικελία αλλά και να αποφύγουν τον διμέτωπο αγώνα που είχε προκύψει επί Αγαθοκλή. Ήλπιζαν ότι έτσι θα ωθούσαν τον Πύρρο πίσω στην Ιταλία εναντίον των Ρωμαίων και θα είχαν ελεύθερο πεδίο στην Σικελία, για να προσπαθήσουν την σταδιακή ανακατάληψή της.[2012]

Αν και ο Πύρρος αρνήθηκε να λάβει χρήματα σκεφτόταν σοβαρά να συνάψει συμφωνία και να αφήσει το Λιλύβαιο στους Καρχηδόνιους, διότι έτσι θα είχε αμέσως επιτύχει τον σκοπό για τον οποίο είχε κληθεί στην Σικελία. Μάλιστα, με την υποστήριξη Ελλήνων Σικελιωτών και Καρχηδονίων θα μπορούσε να γυρίσει στην Ιταλία και να νικήσει τους Ρωμαίους. Οι έμπιστοί του «φίλοι»,[2013] όμως, που ήταν παρόντες στις διαπραγματεύσεις αλλά και οι εκπρόσωποι των πόλεων τον συμβούλευσαν να μην αφήσει στους Καρχηδόνιους αυτό το σημείο της Σικελίας, γιατί μπορεί να το χρησιμοποιούσαν στο μέλλον ως εφαλτήριο («επιβάθραν») για την κατάληψη του νησιού. Σοφότερο ήταν να διώξουν τους Αφρικανούς τελείως από το νησί και να γίνει η θάλασσα το φυσικό σύνορο Σικελιωτών και Καρχηδονίων. Οι απόψεις αυτές είχαν στρατιωτική και στρατηγική βάση και έπεισαν τον Πύρρο να τις αποδεχθεί, αλλά κανείς δεν γνώριζε τότε πόσο απόρθητη θα αποδεικνυόταν η καρχηδονιακή πόλη.

Ο Πύρρος άρχισε την πολιορκία του Λιλύβαιου με αλλεπάλληλες επιθέσεις στα τείχη, αλλά οι Καρχηδόνιοι είχαν πάρα πολλούς καταπέλτες, οξυβελείς και λιθοβόλους,[2014] και τα βλήματά τους σκότωναν και τραυμάτιζαν τους στρατιώτες του. Ο βασιλιάς κατασκεύασε ισχυρότερες πολεμικές μηχανές από αυτές που είχε φέρει από τις Συρακούσες και προσπάθησε να υποσκάψει τα τείχη για να πέσουν, αλλά η αντίσταση των εχθρών του ήταν σθεναρή και το έδαφος βραχώδες. Όπως και στην περίπτωση της Καρχηδόνας επί Αγαθοκλή, το Λιλύβαιο θα έπεφτε μόνο εάν υπήρχε συνδυασμός ναυτικού αποκλεισμού και πολιορκίας ή όταν ο πόλεμος μεταφερόταν από τον Πύρρο στην Αφρική. Μετά από δύο μήνες, ο Πύρρος αναγκάσθηκε να λύσει την πολιορκία και να επιστρέψει στις Συρακούσες αποφασίζοντας ότι έπρεπε να διαθέτει αξιόμαχο στόλο.[2015]

Ο σημερινός ιστορικός μπορεί να αναρωτηθεί, γιατί ο Πύρρος δεν ακολούθησε την τακτική του Αντιγόνου του Μονόφθαλμου (382-301 π.Χ.). Ο Αντίγονος πολιόρκησε την Τύρο από ξηράς το 315 π.Χ. και περίμενε για περισσότερο από έναν χρόνο μέχρι να κατασκευασθεί στόλος για να την αποκλείσει και από την θάλασσα και τελικά να την καταλάβει. Πρώτα-πρώτα, ακόμη και εάν υποθέσουμε ότι ο Πύρρος γνώριζε όλες τις λεπτομέρειες της πολιορκίας της Τύρου, δεν μπορούμε να έχουμε αντίληψη της δεδομένης καταστάσεως στο Λιλύβαιο. Το γεγονός ότι εμείς σήμερα γνωρίζουμε πώς ήταν η κατάσταση και στις δύο περιπτώσεις, αυτό δεν σημαίνει ότι ο Πύρρος διέθετε όλη την πληροφόρηση που χρειαζόταν για να αποφασίσει πως ήταν σοφότερο να συνεχίσει την πολιορκία μέχρι να ετοιμασθεί ο στόλος. Μπροστά στο Λιλύβαιο, δεν γνωρίζουμε σε τι κατάσταση ακριβώς βρισκόταν ο στρατός του Πύρρου, ούτε πότε ακριβώς εκδηλώθηκαν οι αντιδράσεις εναντίον της ναυπηγήσεως του νέου στόλου, ούτε και τις συμβουλές που έλαβε ο βασιλιάς από τους «φίλους» του αλλά ούτε και τις πληροφορίες που είχε σχετικά με τους Καρχηδόνιους, τον στρατό και τον στόλο τους. Η Ιστορία δεν διέπεται

[2012] Beloch, GG, 4.1:554 και Γαρουφαλιάς, σ. 418 υποσ. 66.
[2013] Για τους «φίλους» δες και Γαρουφαλιάς, σ. 420 υποσ. 69.
[2014] Οι πρώτοι εκτόξευαν βέλη και οι δεύτεροι πέτρες.
[2015] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXIII και Δ.Σ., XXII.10.5-7.

από φυσικούς νόμους ούτε επαναλαμβάνεται και άρα δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα προγενέστερο ιστορικό γεγονός για να εξάγουμε συμπεράσματα για ένα κατοπινό, ακόμη και εάν οι ιστορικές ομοιότητες είναι πάρα πολλές.

Επιστρέφοντας στην διήγησή μας, ο Ηπειρώτης βασιλιάς απαίτησε από τις ελληνικές Πόλεις να του παράσχουν κάθε δυνατή χρηματική βοήθεια για την ναυπήγηση και επάνδρωση πολεμικού στόλου, έτσι ώστε να είναι σε θέση να φέρει σε πέρας την αποστολή που είχε αναλάβει. Θεωρούσε ότι εφόσον οι Σικελιώτες ήταν αυτοί που τον είχαν προσκαλέσει να τους σώσει από τους Καρχηδόνιους όφειλαν και να του παρέχουν ό,τι χρειαζόταν για την επιτυχία της εκστρατείας, την στιγμή μάλιστα που είχαν αρνηθεί να συμφωνήσουν σε ειρήνη με τους Αφρικανούς. Συνεπώς, δεν μπορούσε να δεχθεί οποιαδήποτε δικαιολογία σχετικά με την άρνηση χρηματοδοτήσεως από τις ελληνικές Πόλεις, όταν μάλιστα είχε πρόσφατη την εμπειρία της συνεργασίας του με τον Τάραντα. Του φάνηκε αδιανόητη η αδιαφορία των Πόλεων για την συνέχιση της αποστολής του στην Σικελία, διότι τις είχε ήδη απαλλάξει από τον άμεσο φόβο των Καρχηδονίων αλλά και των Μαμερτίνων. Τώρα, μπροστά στις αντιδράσεις και στην άρνηση συνεργασίας συμπεριφερόταν «δεσποτικώς» απαιτώντας την άμεση εκτέλεση των διαταγών του. Ακόμη και στην περίπτωση που θα χρησιμοποιούνταν τα παλαιά, τα από δεκαετίας πλήρως κατασκευασμένα ή ημιτελή πολεμικά που είχε ναυπηγήσει ο Αγαθοκλής, τα έξοδα ήταν μεγάλα, ιδίως για την επάνδρωση των πλοίων με πολλούς κωπηλάτες (τετρήρων, πεντήρων κλπ).[2016]

Όταν λοιπόν κατέλυσε την δημοκρατία στην Πόλη και προσπάθησε να μιμηθεί τους τυράννους, τότε βρήκε όλους τους πολίτες αντιμέτωπους. Πήρε τα κτήματα που είχε διανείμει σε συγγενείς και φίλους του ο Αγαθοκλής και τα παρέδωσε στους δικούς του φίλους ενώ διόρισε ως άρχοντες των Πόλεων τούς «υπασπιστές και τους λοχαγούς» του χωρίς να σεβασθεί τους τοπικούς νόμους και τα έθιμα. Εξέδιδε ο ίδιος αποφάσεις σε δίκες και αμφισβητήσεις καθώς και σε άλλα θέματα δημοσίας διοικήσεως, με αποτέλεσμα να γίνει «μισητός» ανάμεσα στους πολίτες. Γνωρίζοντας ότι υπήρχαν αντιδράσεις, έστειλε φρουρές στις Πόλεις με την δικαιολογία ότι ήθελε να τις προστατεύσει από τους Καρχηδόνιους ενώ συνέλαβε και θανάτωσε επιφανείς πολίτες κατηγορώντας τους για συνωμοσία.

Οι μεγαλύτερες αντιδράσεις προήλθαν από τον Θοίνωνα και τον Σωσίστρατο, οι οποίοι είχαν παραδώσει στον Πύρρο τα χρήματα από το ταμείο των Συρακουσών και τον στόλο και τον είχαν βοηθήσει σε όλη του την νικηφόρα πορεία μέχρι τότε στην Σικελία. Θανάτωσε τον Θοίνωνα ως συνωμότη, αυτόν που του είχε παραδώσει την Νήσον (Ορτηγία) και τον στόλο, αλλά δεν μπόρεσε να κάνει το ίδιο με τον Σωσίστρατο, ο οποίος πρόλαβε και εγκατέλειψε τις Συρακούσες. Μετά από αυτά τα γεγονότα, μερικές Πόλεις κάλεσαν τους Καρχηδόνιους και τους Μαμερτίνους να τις προστατεύσουν από τον Πύρρο και τις αυθαιρεσίες του. Φαίνεται ότι η Καρχηδόνα έστειλε στρατό εναντίον του και συνήφθη μάχη στην οποία νίκησε ο Πύρρος, αν και οι αρχαίες πηγές δεν είναι σαφείς. Ταυτοχρόνως, ο βασιλιάς έλαβε τις εκκλήσεις των Σαυνιτών και των Ταραντίνων να επιστρέψει στην Ιταλία για να τους βοηθήσει εναντίον των Ρωμαίων. Εάν ο Τάραντας έπεφτε στα χέρια των Ρωμαίων, θα διακόπτετο η επικοινωνία του με την Ήπειρο και μετά θα ήταν πολύ δύσκολο να επιστρέψει. Έπρεπε λοιπόν να γυρίσει στην

[2016] Κατά την Β' Αθηναϊκή Εκστρατεία στην Σικελία (415-413 π.Χ.), κάθε ναύτης πληρωνόταν μία δραχμή (βάρους 4,3 γρ. σε ασήμι) την ημέρα (Θουκ., VI.31.3, αλλά δες και VI.8.1).

Ιταλία για να προστατεύσει τους εκεί συμμάχους του και τις κτήσεις του (κεφ. 2).[2017] Το καλοκαίρι του 276 π.Χ. ή λίγο αργότερα[2018] ο Πύρρος αναχώρησε για την Ιταλία.

Οι λόγοι της αποτυχίας της εκστρατείας του Ηπειρώτη βασιλιά έχουν απασχολήσει τους νεώτερους ιστορικούς διότι συνδέονται με την διατήρηση της καρχηδονιακής ισχύος στην Σικελία αλλά και με το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την νότια Ιταλία.[2019] Ο Πύρρος πήγε στην Σικελία με τη ελπίδα να βρει νέους συμμάχους, οι οποίοι με τον πλούτο τους και με τον στόλο τους θα τον ενίσχυαν τόσο ώστε θα μπορούσε να αντιμετωπίσει επιτυχώς τους Ρωμαίους στην Ιταλία. Η φήμη για τον πλούτο των Συρακουσών και των άλλων ελληνικών Πόλεων της Σικελίας αλλά και τα ανδραγαθήματα του Αγαθοκλή τον έπεισαν ότι εκεί θα έβρισκε την οικονομική ενίσχυση που χρειαζόταν. Υποχρέωσή του ήταν να απελευθερώσει τις ελληνικές Πόλεις από τους Καρχηδόνιους. Κατόπιν, οι νέοι του σύμμαχοι θα έπρεπε μόνοι τους να φροντίσουν για την διατήρηση της ελευθερίας τους αλλά και θα ήταν υποχρεωμένοι να τον βοηθήσουν εναντίον των δικών του εχθρών. Ο Πύρρος εξετέλεσε το δικό του τμήμα της συμφωνίας αυτής στο ακέραιο χρησιμοποιώντας βέβαια το ταμείο και τον στόλο των Συρακουσίων. Όταν όμως τους ζήτησε την επιπλέον οικονομική ενίσχυση, αφού όλοι είχαν συμφωνήσει πως έπρεπε να διώξουν τελείως τους Αφρικανούς από το νησί, εκείνοι αρνήθηκαν. Όταν ο βασιλιάς επέμεινε, οι Σικελιώτες τα έβαλαν μαζί του και όταν εκείνος προσπάθησε να ελέγξει την κατάσταση πολιτικά και στρατιωτικά, οι σύμμαχοί του συμμάχησαν με τους εχθρούς του και τους εχθρούς τους. Συνεπώς, ήταν επόμενο ο Πύρρος να εγκαταλείψει την Σικελία για την βεβαιότητα του Τάραντα και των κτήσεών του στην Κάτω Ιταλία. Οι Σικελιώτες και ιδίως οι Συρακούσιοι μάλλον δεν είχαν άλλα χρήματα να του δώσουν για το μισθοφορικό του ναυτικό, θεωρώντας ότι με αυτά που του είχαν ήδη δώσει ήταν υποχρεωμένος να πετάξει τους Καρχηδόνιους στην θάλασσα. Επιπλέον και ως ήταν φυσικό, δεν δέχθηκαν με κανέναν τρόπο την κατάλυση των λειτουργιών του πολιτεύματός τους. Ήθελαν έναν κατ' όνομα βασιλιά, όχι έναν βασιλιά που θα αντικαθιστούσε τους εκλεγμένους άρχοντες, την βουλή και τον δήμο. Αυτό το γεγονός παρανόησε ο Πύρρος και έστρεψε τις Πόλεις εναντίον του, διότι φυσικά αντιλαμβανόταν την εξουσία της βασιλείας όπως την είχε γνωρίσει στην Ήπειρο και στην Μακεδονία. Δεν είναι καθόλου περίεργο ότι μετά από αυτή την συμπεριφορά οι Σικελιώτες στράφηκαν προς τους Καρχηδόνιους, διότι το ίδιο είχαν πράξει και στο παρελθόν. Προτιμούσαν ακόμη και την υποτέλεια στους εχθρούς τους, οι οποίοι όμως τους έδιναν την πλήρη τους πολιτική και οικονομική αυτονομία, παρά την απολυταρχική διακυβέρνηση ενός τυράννου ή βασιλιά.

Οι Έλληνες στην Δυτική Μεσόγειο

Οι αποικίες των Ελλήνων δεν είχαν περιορισθεί στην κεντρική Μεσόγειο, στην Σικελία και στην Κάτω Ιταλία. Οι Έλληνες ταξίδεψαν και δυτικότερα, μέχρι τις ακτές

[2017] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», XXIII και Απ. Σαυν., XII.1 και Δ.Α., XX.8 και Δίων, X.fr. 40.46 και Ζωναράς, VIII.5 και Justinus, XXIII.3 και ιστοριογραφική ανάλυση σε Γαρουφαλιάς, σ. 424-437.

[2018] Για το πότε ακριβώς έφυγε ο Πύρρος από την Σικελία δες Γαρουφαλιάς σ. 435 υποσ. 87.

[2019] Οι αντιλήψεις και οι πράξεις του ίδιου του Πύρρου θεωρούνται ως οι κύριες αιτίες της αποτυχίας της εκστρατείας του στην Σικελία. Δες Droysen, *Ιστορία Επιγόνων*, 1:101-102 και Mommsen, *Rome*, 2:33-35 και De Sanctis, 2:409-411 και Cary, *Greek World*, pp. 172-174.

της σημερινής νοτιοδυτικής Ευρώπης. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τους Έλληνες που ταξίδεψαν στην δυτική Μεσόγειο και εγκαταστάθηκαν στα παράλια της σημερινής νότιας Γαλλίας και Ισπανίας είναι λιγοστές, διάσπαρτες και συγκεχυμένες. Κατά βάση, προέρχονται από γεωγράφους και όχι ιστοριογράφους. Μολαταύτα, όταν στα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. ο Ηρόδοτος έγραφε την Ιστορία του, γνώριζε ότι οι Έλληνες είχαν φθάσει μέχρι την Μασσαλία.[2020] Μάλιστα, ο γνωστός κόσμος για τον Ηρόδοτο στην Δύση έφθανε μέχρι την νότια Ιβηρική χερσόνησο.[2021] Βέβαια, όπως συνέβη και στην Ιταλία, οι αρχαιολόγοι προσπάθησαν να βρουν αποδείξεις για το πότε οι Έλληνες έφθασαν στην νοτιοδυτική Ευρώπη και ποιες ήταν οι σχέσεις τους με τους Κέλτες ή άλλες ντόπιες φυλές.

Εκτός από τους Έλληνες, όμως, τα παράλια της Δυτικής Μεσογείου εξερεύνησαν και οι Φοίνικες (κεφ. 4). Συνεπώς, τουλάχιστον από τον Ζ' αιώνα π.Χ., Καρχηδόνιοι και Έλληνες συναγωνίζονταν για το εμπόριο στα μεσογειακά παράλια της δυτικής Ευρώπης και από τον Ε' αιώνα π.Χ. και μετά συμμετείχαν και οι Ετρούσκοι. Βέβαια, η προηγούμενη διαπίστωση ότι Φοίνικες, Ετρούσκοι και Έλληνες συμμετείχαν στο εμπόριο της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου με την έννοια των αμιγής εθνικότητας πληρωμάτων και εμπορευμάτων στο ίδιο πλοίο είναι μία γενίκευση για λόγους οικονομίας λέξεων στην περιγραφή του μεσογειακού εμπορίου. Στην πραγματικότητα, η πληθώρα των ναυαγίων της εποχής μάς υποδεικνύει μια άλλη εικόνα. Το πιο πιθανό είναι ότι Φοίνικες, Ετρούσκοι και Έλληνες έμποροι από διάφορες πόλεις, επάνω σε εμπορικά πλοία που μπορεί να είχαν και πλήρωμα τουλάχιστον δύο διαφορετικών λαών, έπλεαν κατά μήκος των ακτών, έπιαναν λιμάνια διαφόρων πόλεων και φόρτωναν, ξεφόρτωναν και πωλούσαν εμπορεύματα ελληνικά, ετρουσκικά, φοινικικά, που μετέφεραν στο ίδιο πλοίο. Το εμπόρευμα που μετέφεραν τα πλοία που ναυάγησαν δεν μας οδηγεί, κατ' ανάγκην, στο συμπέρασμα ότι ο έμπορος και το πλήρωμα προέρχονταν από την ίδια πόλη, περιοχή ή λαό, τους οποίους ίσως υποδεικνύουν η πλειονότητα των αμφορέων του φορτίου, αλλά, αντιθέτως, στην ποικιλομορφία του φορτίου και των πληρωμάτων των εμπορικών καραβιών της Μεσογείου Θαλάσσης κατά την ελληνική Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή.[2022]

Οι πρωιμότερες αμυδρές ενδείξεις της παρουσίας των Ελλήνων στην νοτιοδυτική Ευρώπη ανάγονται στην Μυκηναϊκή Εποχή (ίσως στον ΙΓ' αιώνα π.Χ.). Οι αρχαιολόγοι, όμως, αμφιβάλουν έντονα εάν κεραμική από τις Βαλεαρίδες Νήσους ή άλλα ευρήματα στην Νότια Ιβηρική χερσόνησο ανήκουν σε εκείνη την περίοδο ενώ παρόμοια αμφισβήτηση έχει εγερθεί και για ό,τι έχει ανασκαφεί στην κεντροδυτική Ευρώπη και μοιάζει να προέρχεται από τον ελλαδικό χώρο. Για παράδειγμα, κύπελλα, ξίφη και εγχειρίδια, πανοπλίες, αντικείμενα από φαγεντιανή (φαγιάνς) μοιάζουν να συνδέονται από πλευράς τεχνοτροπίας, κατασκευής και σχεδίων με την Ανατολική Μεσόγειο, αλλά δεν πείθουν ότι είναι ελληνικής κατασκευής. Παρόμοια είναι και η αρχαιολογική άποψη σχετικά με συγκεκριμένα ελάχιστα αντικείμενα που βρέθηκαν στην σκανδιναβική χερσόνησο. Παρ' όλα αυτά, οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι το ήλεκτρο/κεχριμπάρι που

[2020] Ηρόδ., V.9.

[2021] Δες χάρτη σε Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 21.

[2022] Michael Dietler, «The Iron Age in the Western Mediterranean,» in *The Cambridge Economic History of The Greco-Roman World,* eds Walter Scheidel, Ian Morris and Richard Saller (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2007), pp. 249-250.

έχει βρεθεί στην Ελλάδα κατά το μεγαλύτερο διάστημα (περ. 3000-1600 π.Χ.) της Ελληνικής Χαλκοκρατίας προέρχεται από περιοχές της Βαλτικής Θάλασσας.[2023]

Αντιθέτως, συγκεκριμένα αντικείμενα που βρέθηκαν στην Βρετανία, όπως λαβή ξίφους, ορειχάλκινοι διπλοί πελέκεις, λεμβοειδές (ημισεληνοειδές) ενώτιο (σκουλαρίκι), χάνδρες από φαγεντιανή (φαγιάνς) και κυπριακά εγχειρίδια πιθανόν να είναι εισαγωγές από το Αιγαίο, μια που δεν μπορούν να ενταχθούν σε τοπικό υλικό πολιτισμό. Συνεπώς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ήλεκτρο/κεχριμπάρι που βρέθηκε στην Ελλάδα της Υστεροελλαδικής Ι και ΙΙ Εποχής (1600-1400 π.Χ.) μπορεί να προέρχεται από την Βρετανία και υπήρξε αντικείμενο ανταλλαγής με ελληνικά προϊόντα. Τα αντικείμενα από φαγεντιανή (φαγιάνς) μάλλον προέρχονται από την Αίγυπτο αλλά δεν παύουν να είναι μέρος του εμπορίου με την Ανατολική Μεσόγειο. Άρα, στην περίπτωση της Βρετανίας μπορούμε να υποθέσουμε ότι υφίστατο ένα απόλυτα σποραδικό εμπόριο με ασήμαντη τοπική επιρροή.[2024]

Στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., οι Έλληνες, όπως βεβαιώνεται κυρίως από κορινθιακή κεραμική, εξερεύνησαν τα νοτιοανατολικά παράλια της Γαλλίας, πέρασαν τις Ηράκλειες Στήλες (Γιβραλτάρ) και έφθασαν μέχρι την νότια Ιβηρική χερσόνησο στην περιοχή της Ταρτησσού (BAGROW, 26:D4).[2025] Οι Φωκαείς, από την Πόλη Φώκαια της Μικράς Ασίας (κεφ. 9), επανήλθαν στην περιοχή περί το 600 π.Χ,[2026] χωρίς τότε να επιδιώξουν μόνιμη εγκατάσταση. Εν τούτοις, οι Φωκαείς ήταν αυτοί που ίδρυσαν τις ελληνικές Πόλεις στην νοτιοανατολική Ισπανία και στην νότια Γαλλία ενώ στην Κορσική ιδρύθηκε η Αλαλία. Η αρχαιότερη πόλη ήταν η Μασσαλία, η οποία από τα μέσα του ΣΤ' αιώνα π.Χ. έγινε η μητρόπολη όλων των εγκαταστάσεων στην περιοχή. Οι κυριότερες άλλες Πόλεις ήταν το Εμπόριον και η Ρόδος ή Ρόδη στην νότια Ιβηρική χερσόνησο.

Η Μασσαλία[2027] (Massalia/Massilia, BAGROW, 15:E3, σημερ. Marseille) ήταν «πόλις ελληνίς»[2028] με το δικό της πολίτευμα[2029] και ιδρύθηκε από Φωκαείς που είχαν πλεύσει μέχρι εκεί από την Πόλη τους, την Φώκαια στην Μικρά Ασία (κεφ. 9). Παρά τις δύο χρονολογικά[2030] διαφορετικές παραδόσεις για την ίδρυση της, η αρχαιολογική ανασκαφή επιβεβαιώνει την αρχαιότερη, δηλαδή το 600 π.Χ. Η ύπαρξη όμως των δύο παραδόσεων μπορεί να υπονοεί την αρχική εγκατάσταση στην αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και την επανίδρυση της Πόλεως από δεύτερο κύμα αποίκων, στο μέσο περίπου του ίδιου αιώνα. Οι αρχαίες πηγές παραδίδουν διάφορα ονόματα για τον οικιστή της Μασ-

---

[2023] Κώστας Νικολέντζος, «Κακοβάτος. Ένας εμπορικός σταθμός εισαγωγής ηλέκτρου στον Πρώιμο Μυκηναϊκό Κόσμο,» στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος στον Χρίστο Γ. Ντούμα* (Αθήνα: Η Καθημερινή, 2003), σ. 619-631.

[2024] Harding, *The Mycenaeans and Europe*, pp. 261-265.

[2025] Η πόλη Ταρτησσός δεν έχει εντοπισθεί αλλά μπορούμε περίπου να ορίσουμε την περιοχή της Ταρτησσού (Ηρόδ., I.163 & IV.152), δες BAGROW, 26:D4.

[2026] Ηρόδ., IV.152 & I.163.

[2027] Εκαταίος Μιλήσιος/Hecataeus Milesius, FGrH 1, fr. 55 = Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Μασσαλία».

[2028] Ψευδο-Σκύλαξ, 4.

[2029] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1321a (VI.4.5).

[2030] Πρβλ. Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, fr. 71 = Ψευδο-Σκύμνος, 209-214, ο οποίος γράφει ότι ιδρύθηκε 120 χρόνια πριν από την ναυμαχία της Σαλαμίνας, και Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, FGrH, 555, fr. 8 = Στράβων, VI.1.1 (C252), ο οποίος θεωρεί ότι έφθασαν εκεί οι Φωκαείς μετά την κατάληψη της πόλεώς τους στην Μικρά Ασία από τους Πέρσες το 546 π.Χ.

σαλίας μαζί με τους ανάλογους μύθους: ήταν ο Εύξενος,[2031] ή ο Σίμος και ο Πρώτις[2032] ή μόνος ο Πρώτις[2033] ή ο γιος του Ευξένου[2034] ή ο Κρεοντιάδης.[2035] Η «χώρα» της Πόλεως, παρά το γεγονός ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο να εντοπισθεί διότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, υπολογίζεται ότι είχε έκταση περίπου 70 τ.χλμ. και ήταν φυτεμένη με ελιές και αμπέλια, αλλά όχι δημητριακά.[2036]

Ο πλούτος των Μασσαλιωτών οφειλόταν στο εμπόριο αργύρου και ιδίως του κασσίτερου, απαραίτητου για την κατασκευή του ορείχαλκου. Φαίνεται ότι ο κασσίτερος εξορυσσόταν στις περιοχές που οι Έλληνες ονόμαζαν Κασσιτερίδες νήσους και που σήμερα ταυτίζονται με τις νήσους Σίλλυ (Isles of Scilly, απέναντι από την νοτιοδυτική Αγγλία), την χερσόνησο της Κορνουάλλης (Cornwall), το νοτιοδυτικό άκρο της Αγγλίας, και πιθανότατα την νήσο Ουάιτ (Isle of Wight), απέναντι από την νότια Αγγλία. Αρχικά, η προμήθεια του μετάλλου γινόταν από την περιοχή της Ταρτησσού, στις εκβολές του σημερινού ποταμού Γουαδαλκιδίρ /Guadalquivir της νοτιοδυτικής Ισπανίας, όπου έφθανε ο κασσίτερος από την Βρετανία. Η επέμβαση των Καρχηδονίων στην περιοχή της Ταρτησσού (δες παρακάτω), όμως, ανάγκασε τους Μασσαλιώτες σε συνεργασία με τους ντόπιους Κέλτες να ακολουθήσουν την δια ξηράς οδό για την προμήθεια του μετάλλου. Μέσω κυρίως των ποταμών Ροδανού (Rhône) και Σηκουάνα (Seine) έφθασαν μέχρι την Χάβρη (Le Havre), στην βορειοδυτική Γαλλία, απέναντι από τις Κασσιτερίδες νήσους.[2037] Έτσι, συνέχισαν να είναι οι αποκλειστικοί προμηθευτές των Ελλήνων σε κασσίτερο.

Από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., οι Μασσαλιώτες είχαν ιδρύσει μία σειρά από παράκτιες πόλεις-φρούρια («επιτειχίσματα») για να προστατεύσουν την ακτογραμμή από τους Κέλτες της ενδοχώρας. Φαίνεται ότι από την εποχή της ιδρύσεως της Πόλεώς τους οι Φωκαείς που έγιναν Μασσαλιώτες αλλά και αργότερα στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. είχαν συνάψει συνθήκες («amicitiam» και «immunitas» και «foedus»[2038]) με τους Ρωμαίους.[2039] Την εποχή της ιδρύσεως της Πόλεως, οι Φωκαείς ναυμάχησαν και νίκησαν τους Καρχηδόνιους αλλά και αργότερα οι Μασσαλιώτες, σε περισσότερες από μία ναυμαχίες στις αρχές του Ε' αιώνα (490; π.Χ.), νίκησαν και απομάκρυναν τους Αφρικανούς από την περιοχή. Επίσης, πολέμησαν και νίκησαν τους ντόπιους Κέλτες.[2040] Πάντως, η αποχώρηση των Καρχηδονίων από την δυτική Μεσόγειο για μισό περίπου αιώνα και τα αναθήματα των νικητών Μασσαλιωτών στους Δελφούς δείχνουν ότι οι νίκες των Ελλήνων ήταν σπουδαίες.

Η ίδρυση της Μασσαλίας είχε μεγάλη επίδραση στον πολιτισμό Χάλλστατт

[2031] Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 549 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.549 στο TLG = Αθήναιος, XIII.36 (576a-b).

[2032] Justinus, XLIII.3.

[2033] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Σόλων», II.

[2034] Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 549, στιχ. 11-12 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.549 στο TLG.

[2035] Αντίοχος Συρακούσιος/Antiochus Syracusanus, FGrH, 555, fr. 8 = Στράβων, VI.1.1 (C252).

[2036] Στράβων, IV.1.5 (C179).

[2037] ΙΕΕ, 3β:143-144. Για τους εμπορικούς δρόμους δια των οποίων οι Κέλτες έφερναν κασσίτερο στις ελληνικές Πόλεις δες HACW, p. 29.

[2038] Δες DAGR, λμ. «amicitia», λμ. «immunitas» και λμ. «foedus-Rome».

[2039] Justinus, XLIII.3 & 5 και Στράβων, IV.1.5 (C180).

[2040] Θουκ., I.13.6 και Justinus, XLIII.4-5. Για τις πρώτες επαφές Κελτών και Μασσαλιωτών δες Rankin, ch. 2.

(Hallstatt) των Γαλατών της δυτικής Ευρώπης, διότι ήταν η πρώτη φορά κατά την οποίαν Κέλτες, δηλαδή γηγενείς δυτικοευρωπαίοι, ήρθαν σε επαφή με Έλληνες. Από τα ευρήματα φαίνεται ότι κεραμική και πόρπες που κατασκεύαζαν οι ντόπιοι επηρεάσθηκαν από ελληνικά πρότυπα. Τελικά, όμως, «οι Έλληνες άφησαν πολύ βαθύτερα σημάδια στην δυτικοευρωπαϊκή γη και στους ανθρώπους της.

> Από αυτούς [τους Μασσαλιώτες], λοιπόν, έμαθαν οι Γαλάτες [Κέλτες] να αφήνουν στην άκρη αλλά και να τιθασεύουν την βαρβαρότητά τους για να ζουν πολιτισμένα και αυτοί τους δίδαξαν την καλλιέργεια της γης και την τείχιση των πόλεων. Και με νόμους αντί για την βία των όπλων έμαθαν να ζουν και τα αμπέλια να κλαδεύουν και ελιές να φυτεύουν. Και τόσο μεγάλη ήταν η επίδραση της λάμψης [των Ελλήνων] επάνω στους ανθρώπους και στα πράγματα που φαινόταν σαν να μην ήταν οι Έλληνες που είχαν αποικήσει την Γαλατία [Γαλλία] αλλά σαν να είχε μεταφερθεί η Γαλατία [Γαλλία] στην Ελλάδα.[2041]

Όσο υπερβολικά διατυπωμένη και εάν είναι η παραπάνω περιγραφή και παρά την σύντομη διάρκεια της επενέργειάς της, αυτή είναι μια πολύ σημαντική στιγμή στην Ιστορία της Ευρώπης. Για περίπου έναν αιώνα (περ. 600-500 π.Χ.), όπως περιγράφει ο Γαλάτης και Ρωμαίος Πομπήιος Τρόγος (Gnaeus Pompeius Trogus) και/ή ο Λατίνος ανθολόγος του Ιουστίνος (Marcus Junianius Justinus), οι Έλληνες με την άκρη του μαγικού τους ραβδιού αγγίζουν τον τόπο και τους ανθρώπους και τους αλλάζουν τελείως. Είναι η αρχή του κύκλου της Γαλλικής Ιστορίας. Το αποτέλεσμα της ελληνικής επιδράσεως στην περιοχή δείχνει τον εντελώς διαφορετικό τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούσαν τις αποικίες τους οι Έλληνες και οι Φοίνικες ή οι Καρχηδόνιοι στην Μεσόγειο. Οι Καρχηδόνιοι έπαιρναν ή αντήλλασσαν μόνο εμπορεύματα, οι Έλληνες υπήρξαν πάντα δάσκαλοι και μαθητές ταυτοχρόνως.

Μέχρι το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν μεγάλη οικονομική και πολιτιστική ακμή της Μασσαλίας, αλλά για τα επόμενα εκατό χρόνια δεν υπάρχει καμία πληροφορία για την τύχη των Μασσαλιωτών. Εικάζεται ότι η διακοπή του εμπορίου του κασσίτερου, που ήταν το κύριο προϊόν που διακινούσαν οι Έλληνες της Μασσαλίας και που οφείλεται σε εσωτερικές αναταραχές των Κελτών στην περιοχή της σημερινής Γαλλίας, υπήρξε η αιτία για την οικονομική δυσπραγία στην περιοχή. Αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν δείξει μια δραματική κάμψη στην εισαγωγή αγγείων στην περιοχή της Μασσαλίας αλλά και στην κοπή νομισμάτων.[2042] Οι Μασσαλιώτες επανεμφανίσθηκαν στην Ιστορία περί το 390 π.Χ., όταν μαρτυρείται πολιορκία της πόλεως τους από Κέλτες με αρχηγό τον Κατύμανδο (Catumandus). Κατά την παράδοση, ο Κατύμανδος ονειρεύθηκε την θεά Αθηνά με τρομερή όψη, πράγμα που τον έκανε να συνάψει ειρήνη με τους Μασσαλιώτες. Μήπως όμως αυτή η διήγηση είναι μια καλή συγκάλυψη των λύτρων που πιθανόν πλήρωσαν οι Μασσαλιώτες στον Κέλτη αρχηγό;[2043] Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, οι Μασσαλιώτες ανέλαβαν και πάλι τις εμπορικές τους δυνάμεις και από τα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. άρχισαν πάλι να

[2041] Justinus, XLIII.4.1-2.

[2042] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 219-224.

[2043] Justinus, XLIII.5 και ΙΕΕ, 3β:142 και Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 216-217.

ταξιδεύουν προς την Σικελία και τον Πειραιά. Έπλευσαν και στις ανατολικές ακτές του Ατλαντικού Ωκεανού από την Σενεγάλη, στην βορειοδυτική Αφρική, μέχρι τις Ορκάδες νήσους (Orkney Islands), βόρεια της Σκωτίας. Ενώ οι αποικίες που είχαν ιδρυθεί από τους Έλληνες από τον ΣΤ’ μέχρι τις αρχές του Ε’ αιώνα π.Χ. στην δυτική Μεσόγειο είχαν σαν σκοπό το εμπόριο με την ενδοχώρα, οι αποικίες που ιδρύθηκαν από τον Δ’ αιώνα και αργότερα είχαν σαν στόχο να διευκολύνουν την επικοινωνία της Μασσαλίας με την Ιταλία, αν και κατά μήκος της ακτής δεν πρέπει να έλειπαν εγκαταστάσεις στην ίδια περιοχή από τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ.[2044] Χαρακτηριστικό είναι ότι Μασσαλιώτες ήταν αυτοί που ίδρυσαν τον Μόνοικο (Herakles Monoikos, BAGROW, 16:F2), στο σημερινό Μονακό.

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι Μασσαλιώτες δεν πρέπει να ήταν ποτέ περισσότεροι από 20.000. Η Μασσαλία είχε πολίτευμα ολιγαρχικό και δικαίωμα συμμετοχής στην διοίκηση είχαν όσοι «άξιζαν για να συμμετέχουν», πράγμα που σημαίνει ότι κάθε τόσο γινόταν ανανέωση των καταλόγων των συμμετεχόντων.[2045] Το «συνέδριον» των Εξακοσίων υπηρετούσε το πολίτευμα δια βίου και τα μέλη του ονομάζονταν τιμούχοι. Δεκαπέντε από τους τιμούχους είχαν την ευθύνη της άμεσης διακυβερνήσεως της Πόλεως. Των δεκαπέντε προΐσταντο τρεις, οι οποίοι έπρεπε να έχουν παιδιά ή στην οικογένειά τους να έχουν υπάρξει πολίτες για τρεις γενεές.[2046] Οι νόμοι της πολιτείας τους ήταν ιωνικοί και εκτίθεντο σε δημόσιο χώρο, πράγμα που σημαίνει, όπως και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, ότι ο οποιοσδήποτε μπορούσε να τους συμβουλευθεί ανά πάσα στιγμή. Αν και δεν έχει ακόμη αποδειχθεί αρχαιολογικά, στην Μασσαλία πρέπει να είχε ανεγερθεί ναός της Αθηνάς[2047] ενώ υπάρχουν κατάλοιπα ιερού του Απόλλωνος Δελφινίου και ναού αφιερωμένου στην Αρτέμιδα Εφεσία.[2048] Δεν είχε κατασκευασθεί λίθινο θέατρο πριν από τους Ρωμαϊκούς Χρόνους αλλά πρέπει να υπήρχε ξύλινο ελληνικό θέατρο σε κοντινή θέση.[2049] Το σύστημα υδροδοτήσεως της πόλεως είχε

[2044] Ενδιαφέρον παρουσιάζει ναυάγιο πλοιαρίου του τέλους του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. (ναυάγησε μεταξύ του 540 και του 510 π.Χ.) στον όρμο του Bon Porté, νότια του Saint-Tropez, ανατολικά της Μασσαλίας. Το εμπορικό πλοίο μήκους περίπου 10 μ. μετέφερε συνολικά 30 με 40 αμφορείς, κυρίως ετρουσκικούς αλλά και άλλους που προέρχονταν από την Μασσαλία, την Κόρινθο (ή ήταν κορινθιακού τύπου από κεραμείο της Μεγάλης Ελλάδας), και τις Κλαζομενές (BAGROW, 56:D5, βόρεια της πόλεως Urla, στα δυτικά της Σμύρνης), στην Μικρά Ασία. Λόγω του μικρού του μεγέθους το εμπορικό μπορούσε να πραγματοποιεί μόνο τοπικές διαδρομές, γεγονός πολύ ενδιαφέρον σε σχέση με την ποικιλία προελεύσεως του φορτίου του και το τοπικό εμπόριο της περιοχής. Όλοι οι εμπορικοί αμφορείς του φορτίου ήταν εσωτερικά στιλβωμένοι (στεγανοποιημένοι) καλά και πιθανόν να περιείχαν οίνο. Ένας μάλιστα βρέθηκε σφραγισμένος με πώμα από φελλό, στεγανοποιημένο με ρητίνη. Εάν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε το μικρό εμπορικό μετέφερε από την Μασσαλία κρασί ετρουσκικό, ελληνικό και μασσαλιώτικο σε μικρά λιμάνια, τοπικούς εμπορικούς σταθμούς, κατά μήκος της βορειοδυτικής ακτής της Μεσογείου. Μπορούμε να υποθέσουμε, δηλαδή, ότι κατά τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ. μεγάλα πλοία έφερναν στην Μασσαλία κρασί και εμπορεύματα από την Ετρουρία, πολλά από τα οποία προέρχονταν από την Ελλάδα και την Μικρά Ασία, τα οποία μετά διακινούνταν με μικρά πλοιάρια στις τοπικές αγορές (εμποριά). (*Les Étrusques en mer*, pp. 43-47 & 113-116).

[2045] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1321a (VI.4.5).

[2046] Στράβων, IV.1.5 (C179).

[2047] Στράβων, XIII.1.41 (C601) και Justinus, XLIII.5.

[2048] Στράβων, IV.1.4 (C179).

[2049] Το ρωμαϊκό θέατρο ίσως κατασκευάσθηκε τον 1ο μ.Χ. αιώνα και εγκαταλείφθηκε τον 4ο-5ο μ.Χ. αιώνα. Ακολουθεί την ελληνική παράδοση κατασκευής θεάτρου με ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι μοναδικά στην Γαλατία (TGR, 1:439).

κατασκευασθεί από τις αρχές του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. και αποτελούνταν από δεξαμενές συλλογής υδάτων, ταμιευτήρες και αγωγούς απορροής. Οι μεγάλες λιμενικές εγκαταστάσεις φαίνεται ότι υφίσταντο από το τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. Η πόλη πρέπει να διέθετε ακρόπολη και τείχος γύρω της που πρωτοκατασκευάσθηκε στο τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., διότι το υφιστάμενο μεγαλύτερο τείχος έχει χρονολογηθεί στον Δ’ αιώνα π.Χ. Αρχικά η πόλη καταλάμβανε έκταση 0,25 τ.χλμ., αλλά από το μέσο του Δ’ αιώνα π.Χ. είχε επεκταθεί στα 0,40 τ.χλμ., πιθανότατα επάνω σε ορθογώνιο σχέδιο. Οι Μασσαλιώτες διατηρούσαν θησαυρό στους Δελφούς,[2050] που σήμερα έχει ταυτοποιηθεί με τον Θησαυρό των Αιολών και χρονολογείται στα μέσα του ΣΤ’ αιώνα π.Χ.[2051]

Εκτός από την Μασσαλία, σημαντική πόλη στην ίδια περιοχή υπήρξε και το Εμπόριον (Emporiae/Emporion, BAGROW, 25:I3, σημερ. Empúries, Ισπανία), που ιδρύθηκε περί το 600 π.Χ. από Μασσαλιώτες Φωκαείς και ήταν εμπορικός σταθμός που εξελίχθηκε σε Πόλη.[2052] Απόδειξη ίσως του εμπορικού χαρακτήρα της Πόλεως μπορεί να αποτελεί το ναυάγιο του ελληνικού εμπορικού στον όρμο της μικρής σημερινής πόλεως Cala Sant Vicenç, δυτικά του ακρωτηρίου Formentor, στην βορειοανατολική Μαγιόρκα. Το πλοίο μετέφερε κρασί από την Μασσαλία, την Χίο και την Θάσο, λάδι από την Κόρινθο, κασσίτερο, ακονόπετρες, γυάλινες χάνδρες, κεραμική κατασκευασμένη πιθανόν στην Μεγάλη Ελλάδα αλλά και 26 αμφορείς όμοιους με αυτούς που έχουν βρεθεί στο Εμπόριον. Το σκάφος πρέπει να προερχόταν είτε από το Εμπόριον είτε από την Μασσαλία και βυθίσθηκε μεταξύ 520 και 510 π.Χ. Ήταν μήκους 20-22 μ. και χωρητικότητας περίπου 30 μετρικών τόνων.[2053]

Η «χώρα» της εγκαταστάσεως στο Εμπόριον εκτεινόταν προς το εσωτερικό αλλά οι επιστήμονες διαφωνούν για το μέγεθός της. Ορισμένοι επιστήμονες την υπολογίζουν σε 360 τ.χλμ., ενώ άλλοι, βασιζόμενοι στην μικρού μεγέθους αστική περιοχή, σε μόνο 33 τ.χλμ. Τμήμα της ήταν γόνιμο, ενώ τα μακρύτερα τμήματα ήταν γεμάτα με βούρλα. Αυτή η περιοχή ονομαζόταν Ιουγκάριον πεδίον. Φαίνεται ότι κατά τον Α’ αιώνα π.Χ. ή νωρίτερα, το Εμπόριον είχε ενσωματώσει στην «χώρα» του την «χώρα» της Ρόδου/Ρόδης (δες παρακάτω). Ο αστικός πολεοδομικός ιστός δεν υπερέβαινε τα 50.000 τ.μ. και οι κάτοικοι υπολογίζονται μεταξύ 1500-2000 ατόμων. Αρχικά, το Εμπόριον αποτελούνταν από μία κοινότητα Ελλήνων και μία κοινότητα μη Ελλήνων, οι οποίες γύρω στο 374 π.Χ. ενώθηκαν σε μία. Η ένωση αυτή είχε ως αποτέλεσμα ένα μικτό πολίτευμα με στοιχεία ελληνικά αλλά και ντόπια, του οποίου όμως δεν γνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά.[2054] Ναοί και ιερά που έχουν βρεθεί στην πόλη δεν μπορούν να αποδοθούν επακριβώς σε συγκεκριμένες θεότητες. Το υφιστάμενο τείχος ανήκει στο μέσο του Β’ αιώνα π.Χ., αν και υπάρχουν ίχνη προγενέστερων κατασκευών του Ε’ και του Γ’ αιώνα π.Χ. Η πόλη είχε ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο και οι παλαιότεροι οικίσκοι του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. αποτελούνται από τετράγωνα δωμάτια με πλίνθινους τοίχους επάνω σε λίθινη βάση. Είναι πιθανόν από το Εμπόριον να ξεκίνησαν οι άποικοι της γειτονικής

[2050] Δ.Σ., XIV.93.4 και Απ. Ιταλ., VIII.1.

[2051] Hansen & Nielsen, no 3, «Massalia», pp. 165-167. Δες νομίσματα σε ΟΑΕΝ, αρ. 3 και GCTV, nos 70-79, 1:11.

[2052] Ψευδο-Σκύμνος, 203-204.

[2053] Αντύπας, σ. 54-56 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

[2054] Στράβων, III.4.8-9 (C159-160).

Ρόδου ή Ρόδης.[2055]

Η Ρόδος ή Ρόδη [R(h)oda/Rhode, BAGROW, σημερ., Ciutadella de Roses, Ισπανία] φαίνεται ότι αφού ιδρύθηκε από τους Ρόδιους τελικά κατοικήθηκε από τους Φωκαείς ή τους Μασσαλιώτες.[2056] Η πρωιμότερη ελληνική κεραμική ανάγεται στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., αλλά τα πρώτα ίχνη κατοικήσεως χρονολογήθηκαν στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. Τα πρώτα κτίσματα είχαν θεμέλια από μεγάλες πέτρες. Στην αρχή του Γ' αιώνα π.Χ., ο οικοδομικός ιστός της πόλεως υπέστη πλήρη αναμόρφωση με την προσθήκη μιας νέας συνοικίας σε ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο και με μερικές τουλάχιστον οδούς πλάτους 4 μ. Στο τέλος του Γ' αιώνα π.Χ., ισχυρό τείχος περιέκλεισε τα κτίσματα της πόλεως. Εξαιτίας των ελαχίστων πληροφοριών που διαθέτουμε για την εγκατάσταση υπάρχει σύγχυση στις πηγές ως προς το εάν η Ρόδος/Ρόδη ήταν αρχικά φρούριο της Μασσαλίας και κατόπιν «πολίχνιον» του Εμπορίου. Η Ρόδος/Ρόδη ολοκληρώνει την εξέταση των μεγάλων εγκαταστάσεων των Μασσαλιωτών Φωκαέων στην Ισπανία.

Εκτός, όμως, από τις ανωτέρω εγκαταστάσεις, στις νοτιοδυτικές ακτές της Μεσογείου υφίσταντο και άλλοι συνοικισμοί που δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως Πόλεις, με βάση τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε, αλλά μάλλον αποτελούσαν φρούρια (επιτειχίσματα) για να εμποδίσουν τους Κέλτες να αποκτήσουν πρόσβαση στην Μεσόγειο. Η Αγάθη (Agatha, BAGROW, 15:A3, σημερ. Agde, Γαλλία), επί της ακτογραμμής και δυτικά της Μασσαλίας, υπήρξε πιθανότατα φρούριο που κτίσθηκε από τους Μασσαλιώτες. Αρχικά, κατά τον ΣΤ' και Ε' αιώνα π.Χ., ήταν μόνο εμπορικός σταθμός με λιγοστούς πλίνθινους οικίσκους, ενώ από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. κατασκευάσθηκαν πιο στέρεες οικοδομές με πολεοδομικό σχεδιασμό. Περιβαλλόταν από τείχος που κτίσθηκε κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., επισκευάσθηκε κατά τον Ε' αιώνα π.Χ. και περιέκλειε έκταση 42.500 τ.μ. Η αγροτική της περιοχή είχε έκταση 200 τ.χλμ. και πρέπει να ήταν χωρισμένη σε 1500 αγροτικούς κλήρους.

Η Αντίπολις (BAGROW, 16:D2, σημερ. Antibes, Γαλλία), ήταν συνοικισμός που ιδρύθηκε από τους Μασσαλιώτες, αλλά υποθέτουμε ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι κάπου θαμμένα κάτω από την σημερινή πόλη. Την ελληνική εγκατάσταση στην πόλη μαρτυρούν επιγραφές όπως η αφιέρωση στην Αφροδίτη.[2057] Η Νίκαια, (BAGROW, 16:D2, σημερ. Nice, Γαλλία) ιδρύθηκε ως φρούριο από τους Μασσαλιώτες περί το 200 π.Χ.

Η Ολβία (Olbia, BAGROW, 16:B3, σημερ. L'Almanarre, Γαλλία), επί της ακτογραμμής και ανατολικά της Μασσαλίας, ήταν ένα ακόμη φρούριο κατασκευασμένο από τους Μασσαλιώτες. Το αρχαιότερο τείχος χρονολογείται στο 340-330 π.Χ. και ο συνοικισμός φαίνεται να είχε διαστάσεις 165 επί 165 μ. και χωρητικότητα 1000 ατόμων, εκ των οποίων 200-240 ήταν οι στρατιώτες. Η αγροτική της περιοχή, εκτάσεως 3,05 τ.χλμ., ήταν χωρισμένη σε κλήρους.

Στις Στοιχάδες Νήσους (Stoechades, BAGROW, 16:B3, σημερ. Îles d'Hyères, Γαλλία), απέναντι από την ακτογραμμή, ανατολικά της Μασσαλίας, οι Μασσαλιώτες

[2055] Hansen & Nielsen, no 2, «Emporion», pp. 164-165. Δες νομίσματα σε GCTV, nos 1-6 &15-16 & 54-55, 1:1 & 3 & 7.

[2056] Στράβων, XIV.2.10 (C654) αλλά πρβλ. Στράβων, III.4.8 (C160).

[2057] PHI Greek Inscriptions, # PH143242, IG XIV, 2424 και LSAG, p. 288, no 3 & plate 54, no 3.

είχαν εγκαταστήσει φρουρά για προστασία από τους πειρατές και αργότερα χρησιμοποιούσαν την γη για καλλιέργεια.[2058] Άλλο φρούριο ήταν η Ταυρόεις (Taurois/Tauroeis/Tauroention, BAGROW, 16:A3, σημερ. Le Brusc, Γαλλία) που κατασκευάσθηκε περί το 300 π.Χ. Υπήρχαν και άλλες εγκαταστάσεις, των οποίων δεν έχει βρεθεί η ακριβής θέση. Πάντως, όπως έχει γίνει ήδη φανερό από τους τόπους των οχυρωμένων θέσεων, οι Μασσαλιώτες είχαν εγκαταστήσει φρούρια γύρω από την Πόλη τους για να προλάβουν τις επιδρομές των Κελτών.[2059]

Εκτός από τα φρούρια στην μεσογειακή Γαλλία, οι Μασσαλιώτες προχώρησαν και σε άλλες εγκαταστάσεις στα μεσογειακά παράλια της Ισπανίας. Η Αλωνίς (Alonis, BAGROW, 27:E3, πιθανόν σημερ. Santa Pola, Ισπανία) δεν είναι βέβαιο πού ακριβώς βρισκόταν ούτε και εάν ήταν στην Ιβηρική. Η εγκατάσταση στο Ημεροσκοπείον (Hemeroskopeion/Dianium, BAGROW, 27:F3, σημερ. Denia, Ισπανία) δεν έχει μέχρι σήμερα αποδειχθεί αρχαιολογικά, ενώ είναι πιθανό η φιλολογική παράδοση[2060] για την ύπαρξή της να ξεκίνησε κατά τους Ρωμαϊκούς Χρόνους. Η Μαινάκη (Mainake, BAGROW, 27:A5, πιθανόν το σημερ. Cerro del Peñón, Torre del Mar, Ισπανία) θεωρούνταν η δυτικότερη εγκατάσταση των Ελλήνων από τους Φωκαείς.[2061] Με αυτές τις οχυρώσεις, οι Φωκαείς Μασσαλιώτες ήλεγχαν μεγάλα τμήματα της ισπανικής και γαλλικής ακτής της Μεσογείου.

Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι την περίοδο αυτή η ευρωπαϊκή ήπειρος κατοικούνταν από ανθρώπους τουλάχιστον τριών πολιτισμικών ταχυτήτων (ελληνικός πολιτισμός, ρωμαϊκός πολιτισμός, πολιτισμοί του Σιδήρου). Όπως οι ελληνικές αποικίες στην Ιταλία έφεραν σε επικοινωνία τους Έλληνες με τους Ετρούσκους, τους Λατίνους και τους Ρωμαίους αλλά και με άλλους ντόπιους Ιταλούς, έτσι και οι εγκαταστάσεις στην νότια Γαλλία και Ισπανία έφεραν σε επαφή τους Έλληνες με τους κεντροευρωπαίους της Εποχής του Σιδήρου. Το κύριο ενδιαφέρον των Ελλήνων ήταν το εμπόριο. Οι εμπορικές επαφές, όμως, εκ των πραγμάτων γνώρισαν τους δυτικοευρωπαίους στους Έλληνες και αντίστροφα. Από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. μέχρι την εκστρατεία του Ιουλίου Καίσαρα στην Γαλατία και στην Βρετανία (Α' αιώνας π.Χ.), από πολιτισμικής απόψεως, η νοτιοανατολική Ευρώπη (Ελλάδα και Ρώμη) είχε καλύψει όλη την διαδρομή από την Παλαιολιθική Εποχή μέχρι και την ολοκλήρωση τουλάχιστον ενός πολιτισμικού κύκλου (πόλεις, αστικές κοινότητες, θρησκεία, υψηλή τέχνη). Αντιθέτως, η υπόλοιπη Ευρώπη από την Βρετανία μέχρι τα Ουράλια και από την Σκανδιναβία μέχρι τις Άλπεις και την νοτιοδυτική Ευρώπη είχε μόλις φθάσει στην Εποχή του Σιδήρου. Μία εξήγηση αυτής της πολιτισμικής ανισότητας θα μπορούσε να είναι ότι ο ελληνικός πολιτισμός μεταφέρθηκε όπου ιδρύθηκαν αποικίες, δηλαδή σε παράλιες περιοχές των ευρωπαϊκών μεσογειακών ακτών. Εκ παραλλήλου, οι Ρωμαίοι παρέμειναν νότια των Απεννίνων Ορέων, ενώ οι ευρωπαϊκές κοινότητες των ανθρώπων της Εποχής του Σιδήρου παρέμειναν απομονωμένες από τα τεκταινόμενα στην νοτιοανατολική Ευρώπη αλλά και μεταξύ τους λόγω κλιματολογικών συνθηκών, φυσικών γεωγραφικών εμποδίων, και του μικρού αριθμού των ανθρώπων που κατοικούσαν σε μια ολόκληρη ήπειρο.

[2058] Στράβων, IV.1.10 (C184).

[2059] Hansen & Nielsen, pp. 159-161.

[2060] Δηλαδή, Στράβων, III.4.6 (C159) και Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Ημεροσκοπείον» και Avienus, *Ora maritima,* 476–77.

[2061] Ψευδο-Σκύμνος, 145-149 και Στράβων, III.4.2 (C156).

Συμπέρασμα

Οι ελληνικές αποικίες, όπως και οι φοινικικές, δεν περιορίσθηκαν στην κεντρική Μεσόγειο, στην Ιταλία και στην Σικελία, αλλά από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά εξαπλώθηκαν για εμπορικούς λόγους κατά μήκος των νοτίων ευρωπαϊκών ακτών μέχρι πριν την έξοδο της Μεσογείου στον Ατλαντικό Ωκεανό. Οι αποικίες κατά μήκος της νότιας Γαλλίας και νοτιοανατολικής Ισπανίας, όπως η Μασσαλία και το Εμπόριον, απετέλεσαν και σημεία επαφής του ελληνικού πολιτισμού με τους ντόπιους δυτικοευρωπαίους, δηλαδή τους Κέλτες/Γαλάτες του υλικού πολιτισμού Χάλλστατт.

Εν τούτοις, κατά το δεύτερο ήμισυ της Α' χιλιετίας π.Χ., ο προβολέας της Ιστορίας στην νοτιοκεντρική Ευρώπη έπεσε στην Σικελία. Από τον ΣΤ' μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ., η Σικελία αποτέλεσε το πεδίο συγκρούσεως Ελλήνων και ντόπιων Σικελών, αλλά και Ελλήνων και Καρχηδονίων. Λόγω της γεωγραφικής της θέσεως και του καλού της κλίματος εποικίσθηκε από τους Έλληνες στις ακτές της, εκτός από το δυτικό της άκρο όπου είχαν εγκατασταθεί οι Φοίνικες. Οι Έλληνες ώθησαν τους ντόπιους Σικελούς προς το εσωτερικό του νησιού, αλλά άφησαν ανενόχλητους τους άλλους αντιπάλους τους στον μεσογειακό εποικισμό. Οι Φοίνικες της Σικελίας βρήκαν στους Καρχηδόνιους τους φυσικούς τους υποστηρικτές, όταν τονώθηκε το ενδιαφέρον της Καρχηδόνας για το νησί για εμπορικούς λόγους. Η ευμάρεια των Ελλήνων και η ανεξαρτησία των Πόλεων από τις μητροπόλεις τους είχε σαν αποτέλεσμα την άνοδο τυράννων, ορισμένοι από τους οποίους υποστηρίζονταν από δημοκρατικές μερίδες. Οι τύραννοι των Συρακουσών προσπάθησαν να συνενώσουν τις ελληνικές σικελικές δυνάμεις υπό μία αρχή, για να κρατήσουν μακριά από το νησί τους Αθηναίους και τους Καρχηδόνιους, αλλά χωρίς επιτυχία. Τελικά, προσπάθησαν οι ίδιοι να εκμεταλλευθούν τον πλούτο της Πόλεως, να καταλάβουν το νησί ολόκληρο και ένας από αυτούς, ο Αγαθοκλής, να απειλήσει την Καρχηδόνα στην Αφρική. Οι Καρχηδόνιοι, όμως, κατάφεραν για μια ακόμη φορά να έχουν τον έλεγχο της Δυτικής Σικελίας. Ούτε ο Πύρρος που προσκλήθηκε για να σώσει την Σικελία από τους Αφρικανούς μπόρεσε να προστατεύσει τους Έλληνες Σικελιώτες. Τελικά, η κάθοδος των Ρωμαίων στην νότια Ιταλία και η αποδυνάμωση των Ελλήνων στην Σικελία είχε ως αποτέλεσμα Ρώμη και Καρχηδόνα να βρεθούν αντιμέτωπες.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Berger, Shlomo. *Revolution and Society in Greek Sicily and Southern Italy.* Stuttgart: Steiner, 1992.

Caven, Brian. *Dionysius I. War-Lord of Sicily.* New Haven: Yale Univ. Press, 1990.

Διόδωρος Σικελιώτης. *Βιβλιοθήκη.* Έκδ. Loeb

Dunbabin, T. J. *The Western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of Greek Colonies to 480 BC.* Oxford: Oxford Univ. Press, 1948.

Hansen, Mogens Herman. *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State.* Oxford: Oxford Univ. Press, 2006.

Hansen, Mogens Herman and Thomas Heine Nielsen. Eds. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford: Oxford Univ. Press, 2004

Holloway, R. Ross. *The Archaeology of Ancient Sicily*. London: Routledge, 1991.
Kagan, Donald. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981.
Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*. «Δίων». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. VI.
Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Νικίας». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. III.
Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. «Τιμολέων». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. VI.
Talbert, R. J. A. *Timoleon and the Revival of Greek Sicily 344-317 B.C.* London: Cambridge University Press, 1974.
Tillyard, H. J. W. *Agathocles*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1908.

4

ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ

Η Προϊστορική Ευρώπη
300.000-118 π.Χ.
Η Κύπρος και οι Φοίνικες
6000-58 π.Χ.

Η σύγκρουση Καρχηδονίων και Ρωμαίων κατά τον Γ' και Β' αιώνα π.Χ. έγινε στην σκηνή ενός θεάτρου, στο βάθος της οποίας ολόκληρη η Ευρώπη, εκτός της Ιταλίας και της Ελλάδας, ζούσαν στην Εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 15). Είναι αναγκαίο, συνεπώς, να εξετάσουμε πρώτα αυτούς τους πληθυσμούς και τους υλικούς πολιτισμούς τους από την Βρετανία μέχρι την Ουκρανία και από την Σουηδία μέχρι την Γαλατία πριν επικεντρωθούμε στον αγώνα Ρώμης και Καρχηδόνας για επικράτηση στην νότια Ευρώπη, στην Μεσόγειο Θάλασσα και στην Βόρεια Αφρική.

Η Προϊστορική Ευρώπη

Οι προϊστορικοί αρχαιολόγοι βασίζονται σε αρχαιολογικά ευρήματα και στην ερμηνεία τους για να περιγράψουν τους ανθρώπους, τα κατάλοιπα των κοινοτήτων τους, την διαβίωσή τους, τις κοινωνικές δομές τους και άλλα φαινόμενα του ανθρώπινου βίου σε μία εποχή όπου λείπουν τα μνημεία του γραπτού λόγου. Τα ευρήματα που έρχονται στο φως, όμως, δεν εξηγούνται με τον ίδιο τρόπο από όλους τους αρχαιολόγους, με αποτέλεσμα κατά τον 20ο μ.Χ. αιώνα να επικρατήσουν διάφορες ερμηνευτικές τάσεις ανάλογα με την ιδεολογική άποψη του επιστήμονα (π.χ. μαρξιστές ή εθνικιστές) ή την διαφορετική ερμηνεία των αντικειμένων που έχουν βρεθεί (π.χ. τμήμα ξύλινου αντικειμένου αμφισβητείται εάν αποτελεί τον πρώτο ζυγό αροτριώντος ζώου στην Ευρώπη). Συνεπώς, στην αφήγησή μας για την ευρωπαϊκή Προϊστορία παρακάτω εκτός από την περιγραφή των αρχαιολογικών ευρημάτων, οι ερμηνείες που αναλύονται πρέπει να θεωρούνται προσωρινές ή μόνο μία από τις πολλές απόψεις που επικρατούν στην επιστημονική κοινότητα. Στην αφήγησή μας θα επικεντρωθούμε στον ευρωπαϊκό χώρο από την Βρετανία μέχρι την Ουκρανία και από τα Βαλκάνια μέχρι την Σκανδινα-

βία, μια που ο ελληνικός και ο ιταλικός χώρο εξετάσθηκαν στα οικεία κεφάλαια και τμήματα.

Η πρώτη εμφάνιση του ανθρώπου στον ευρωπαϊκό χώρο εντοπίζεται στο Dmanisi της Γεωργίας, δηλαδή στα ανατολικά γεωγραφικά όρια της Ευρώπης. Κρανίο ενήλικα άνδρα και έφηβης γυναίκας ανήκουν στον Άνθρωπο τον Όρθιο (homo erectus) και ειδικότερα στο είδος Άνθρωπος Εργάτης (homo ergaster) και υπολογίσθηκε ότι έχουν ηλικία 1,7 εκατ. ετών. Στην Λέσβο, στην θέση Ροδαφνίδια, έχει βρεθεί χώρος με χειροπελέκεις που υποδηλώνει προσωρινή παραμονή και διέλευση Παλαιολιθικών ανθρώπων. Η εγγύτητα του νησιού με την Ανατολία και παρόμοιες θέσεις υποδεικνύουν την σημασία της Λέσβου για τις μετακινήσεις ανθρώπων προς την Ευρώπη.[2062] Τα επόμενα, κατά χρονολογική σειρά, παλαιότερα παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα βρέθηκαν στην θέση Gran Dolina, στα όρη Sierra de Atapuerca της βόρειας Ισπανίας, 14 χλμ. ανατολικά της πόλεως Burgos. Ανθρώπινα και ζωικά σκελετικά ευρήματα και λίθινα εργαλεία χρονολογήθηκαν στα 800.000-900.000 έτη πριν από σήμερα[2063] και η Gran Dolina χαρακτηρίσθηκε ως χώρος διαβιώσεως προϊστορικών ανθρώπων. Σημαντικό εύρημα αποτελούν λίγα τμήματα οστών τουλάχιστον ένδεκα ατόμων από την ηλικία του βρέφους μέχρι νεαρού ενήλικα είκοσι ετών.

Οι διαφορές ανάμεσα στον Άνθρωπο Εργάτη της Γεωργίας και στους ανθρώπους στην Ισπανία οδήγησαν τους παλαιοανθρωπολόγους να τους κατατάξουν σε ένα νέο είδος που το ονόμασαν Άνθρωπος Πρόδρομος (homo antecessor), απόγονο του Ανθρώπου Εργάτη και πρόγονο του Ανθρώπου του Νεάντερδαλ (homo sapiens Neanderthalensis) και του σημερινού Ανθρώπου του Έμφρονος (homo sapiens). Είναι πολύ πιθανό, η Ευρώπη να είχε πρωτοαποικισθεί από αυτό το είδος Ανθρώπου και μάλιστα μετά από δεύτερη έξοδο των Ανθρωπιδών από την Αφρική, ανεξάρτητη από αυτή του Ανθρώπου του Όρθιου που εποίκησε την Ασία. Σε αυτή την διαπίστωση οδηγούν τους Ανθρωπολόγους ο εξελιγμένος Άνθρωπος Πρόδρομος της Ισπανίας σε σύγκριση με αυτόν της Γεωργίας, η μεγάλη διαφορά χρονολογήσεως (900.000 ετών) ανάμεσα στα δύο ευρήματα αλλά και η απουσία (ή αμφισβητούμενη παρουσία) άλλων καταλοίπων στην Γηραιά Ήπειρο ανάμεσα στις δύο χρονολογίες.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα από την ανασκαφή στην Gran Dolina είναι οι σοβαρές ενδείξεις κανιβαλισμού (άνθρωποι φαγώθηκαν από ανθρώπους) που μας αποκαλύπτουν τα ανθρώπινα οστά. Οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι οι χαρακιές επάνω στα οστά και το προσεκτικό σπάσιμό τους αποτελούν σοβαρές ενδείξεις ότι το κρέας αποσπάσθηκε με λίθινους χειροπελέκεις και ο μυελός των οστών αποτέλεσε τροφή για τους ανθρώπους-κανίβαλους. Η ανθρωποφαγία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που μπορεί να έχει ως αιτία την θρέψη του ανθρώπου ή άλλους λόγους, οικονομικούς, κοσμογονικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς. Ανασκαφές υποδεικνύουν την πρακτική του κανιβαλισμού στην Ευρώπη από τον Άνθρωπο Πρόγονο μέχρι και την Εποχή του Ορειχάλκου[2064] στην Ισπανία (περ. 2000 π.Χ.). Στην Gran Dolina, η ανθρωποφαγία δεν ήταν

[2062] Nena Galanidou et al., «The Acheulian Site at Rodafnidia, Lisvori, on Lesbos, Greece: 2010–2012,» in *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia. Human Evolution and its Context*, ed. Katerina Harvati and Mirjana Roksandic (Dordrecht, The Netherlands: Springer, 2016): 119-138.

[2063] J. M. Parès et al., «Reassessing the age of Atapuerca-TD6 (Spain): new paleomagnetic results,» *Journal of Archaeological Science* 40 (2013): 4586e4595.

[2064] Δες στο παρόν έργο στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ.

αποτέλεσμα περιστασιακής ελλείψεως τροφής, αλλά επαναλαμβανόμενη πρακτική ως μέρος παραδόσεως ή γαστρονομικός κανιβαλισμός («gastronomic cannibalism»), όπως ονομάζεται. Αυτό εξηγεί το γεγονός ότι τα ανθρώπινα οστά βρέθηκαν μαζί με οστά ζώων και μαζί με λίθινα εργαλεία. Ο Άνθρωπος Πρόδρομος, με κρανιακή χωρητικότητα 1000 κ.ε., μικρότερη από του σημερινού ανθρώπου, είχε κατασκευάσει εξελιγμένα λίθινα εργαλεία και είχε αναπτύξει κοινωνική συνοχή, οργάνωση και συγκεκριμένη συμπεριφορά για την εξεύρεση της τροφής του εντός ενός πρωτόγονου συστήματος οικονομικής διαχειρίσεως («paleoeconomical system»). Ο Άνθρωπος Πρόδρομος κυνηγούσε ανθρώπους από το ίδιο είδος όπως κυνηγούσε ζώα για να τραφεί. Ταυτοχρόνως, όμως, τα μέλη μιας ομάδας ανταγωνίζονταν άλλες ομάδες για τον έλεγχο της διαθέσιμης τροφής και των περιοχών κυνηγιού. Ο κανιβαλισμός αποτελούσε, συνεπώς, «πολιτιστική ανθρωποφαγία με λειτουργικό σκοπό». Η πρακτική αυτή μεταδιδόταν από γενιά σε γενιά, όπως διαφαίνεται από την επανάληψή της στα διάφορα στρώματα της ανασκαφής, και αποτελούσε μέθοδο επιβιώσεως και μέρος του κοινωνικού συστήματος του είδους Άνθρωπος Πρόδρομος, του Ευρωπαίου προγόνου μας.[2065]

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ	
Εποχή (υλικός πολιτισμός)	**Χρονολογία (συμβατική) π.Χ.**[2066]
Αρχαιότερη και Μέση Παλαιολιθική	1,7 εκατ. ετών – 35.000
Νεώτερη Παλαιολιθική	35.000 – 10.000
Μεσολιθική	10.000 – 7000
Αρχαιότερη Νεολιθική	7000 – 5500/5000
Μέση Νεολιθική	5500/5000 – 3500/3000
Νεώτερη Νεολιθική / Χαλκολιθική	5000/3000 – 2200/2000
Πρώιμη Εποχή Ορειχάλκου	2200 – 1500
Μέση Εποχή Ορειχάλκου	1500 – 1300
Ύστερη Εποχή Ορειχάλκου (Χάλλστατ Α)	1250 – 1050
Ύστερη Εποχή Ορειχάλκου (Χάλλστατ Β)	1050 – 750
Πρώιμη Εποχή Σιδήρου (Χάλλστατ C)	800 – 600
Πρώιμη Εποχή Σιδήρου (Χάλλστατ D)	600 – 450
Μέση Εποχή Σιδήρου (La Tène A)	500/450 – 400
Μέση Εποχή Σιδήρου (La Tène B)	400 – 275/200
Ύστερη Εποχή Σιδήρου (La Tène C)	275/200 – 150
Ύστερη Εποχή Σιδήρου (La Tène D)	150 – Ρωμαϊκή κατάκτηση

Στην θέση Bilzingsleben της κεντρικής Γερμανίας ανθρώπινα οστά χρονολογήθηκαν στα 350.000-400.000 έτη πριν από σήμερα. Ο οικισμός βρισκόταν στις όχθες μικρής λίμνης και δίπλα σε πηγή. Οι κάτοικοι είχαν καταναλώσει το κρέας από διάφορα ζώα (ρινόκερους, ελέφαντες, ελάφια, αρκούδες, κάστορες και άλλα), τα οποία πρέπει

3000-900 π.Χ.)».

[2065] Eudald Carbonell, «Cultural Cannibalism as a Paleoeconomic System in the European Lower Pleistocene,» *Current Anthropology* 51, no. 4 (August 2010): 539-549.

[2066] Για την χρονολόγηση δες Sarunas Milisauskas, ed. *European Prehistory* (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002). Ο χρονολογικός διαχωρισμός των διαφόρων περιόδων είναι συμβατικός. Η μετάβαση από την μία Εποχή στην άλλη έγινε σταδιακά και δεν έγινε ταυτοχρόνως σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης.

να είχαν σκοτώσει με ξύλινα ακόντια. Ζούσαν σε κυκλικές καλύβες που περιλάμβαναν εστία στο άνοιγμά τους ενώ έξω από τις καλύβες υπήρχε ανοικτός χώρος εργασίας που περιείχε πολλά θραύσματα από οστά ζώων και λίθων. Άλλος χώρος μήκους 9 μ. ήταν στρωμένος με βότσαλα που τα είχαν φέρει από άλλη τοποθεσία και του οποίου δεν γνωρίζουμε την χρήση, όπως αγνοούμε και τον λόγο υπάρξεως μιας σειράς από μεγάλους βράχους και κόκαλα ζώων μήκους περίπου 5 μ. Στον οικισμό βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων που χρησιμοποιούνταν ως εργαλεία κοπής, εκδοράς και ραφής, ενώ τμήματα από κόκαλα ζώων είχαν πρόχειρα μετατραπεί σε σφυριά, αξίνες, σμίλες, μαχαίρια, ξέστρα. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι ήταν εποχιακός χώρος συγκεντρώσεως και κατοικήσεως κυνηγών που δημιούργησαν ξεχωριστούς χώρους εργασίας, κατοικήσεως, απορριμάτων. Κατά μία αντίθετη γνώμη, όμως, η θέση δεν είχε καμία συγκεκριμένη οργάνωση, με ανοικτούς χώρους απορρίψεως αντί για καλύβες και εστίες για την καύση πεσμένων δέντρων. Η υποστηριζόμενη οργάνωση χώρου είναι σχεδόν μοναδική και άρα αφήνει το περιθώριο σε διαφορετικές ερμηνείες για την συμπεριφορά των Παλαιολιθικών ανθρώπων. Επίσης, κρανίο από το σπήλαιο Απήδημα στην Μάνη που χρονολογήθηκε στα 210.000 έτη πριν από σήμερα, υποδεικνύει ότι ο Άνθρωπος ο Σοφός (Homo sapiens) έφθασε πρώτος στον νοτιοελλαδικό χώρο, αντικαταστάθηκε αργότερα από Νεαντερδάλιους ανθρώπους, και οι οποίοι με την σειρά τους έδωσαν την θέση τους στον Σύγχρονο Άνθρωπο (Homo sapiens sapiens).[2067] Στην Ευρώπη, οι διάφορες θέσεις συγκεντρώσεως των Νεαντερδαλίων ανθρώπων μάς αποκαλύπτουν ότι οι μετακινήσεις των ομάδων ήταν συχνές, ανά μικρές αποστάσεις και εντός περιορισμένου γεωγραφικού χώρου. Από την Ισπανία μέχρι την Ρωσία, οι άνθρωποι που κατασκήνωναν σε συγκεκριμένες θέσεις χρησιμοποιούσαν υλικά που έφερναν από μία ακτίνα μέχρι 20 χλμ., ενώ έλειπαν παντελώς οι συστηματικές ανταλλαγές μεταξύ γειτονικών ομάδων.[2068]

Στην θέση Pavlov I στην νότια Μοραβία (AAW, pp. 38 & 42), η κατοίκηση χρονολογήθηκε στα 24.500-27.000 έτη πριν από σήμερα. Κεντρικό σημείο της ανασκαφής, ανάμεσα σε διάφορες κατασκευές, υπήρξε τύπος μερικώς ανοικτής καλύβας ακανόνιστου οβάλ σχήματος με διαστάσεις 3-4 μ. επί 7 μ. με τέσσερις εστίες εντός του χώρου και άλλες επτά έξω από αυτόν. Χιλιάδες λίθινα και οστέινα ευρήματα υπήρχαν στον περιβάλλοντα χώρο. Τα ζώα που είχαν σκοτώσει ή μεταφέρει οι κάτοικοι ήταν κυρίως ελάφια, λύκοι, άλογα, αλεπούδες, κουνέλια, λαγοί και μαμούθ, το κρέας των οποίων πρέπει να έβρασε μέσα στους λάκκους μαγειρέματος που επίσης βρέθηκαν στον περιβάλλοντα το κατάλυμα χώρο. Τα σαρκοβόρα ζώα κυνηγήθηκαν περισσότερο για τα δέρματά τους. Η λίθινη πρώτη ύλη για την επεξεργασία του κρέατος και των οστών των ζώων είχε έρθει από αποστάσεις μεγαλύτερες των 100 χλμ, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά της περιοχής. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν και περισσότερα από 300 αντικείμενα τέχνης και κοσμήματα, δηλαδή βραχιόλια, δακτυλίδια και κοκαλάκια για τα μαλλιά από ελεφαντοστούν των μαμούθ. Τρυπημένα κόκαλα ζώων, μικρά τμήματα ελεφαντοστούν, δόντια ζώων και κοχύλια γίνονταν κοσμήματα για τον λαιμό. Σημαντικό εύρημα αποτελούν περίπου 4000 αντικείμενα από πηλό, αρκετά από τα οποία

[2067] Katerina Harvati et al., «Apidima Cave fossils provide earliest evidence of *Homo sapiens* in Eurasia,» *Nature* 10 July 2019.

[2068] Michael Joachim, «The Lower and Middle Palaeolithic,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002), pp. 19-21 & 24-26 & 51.

είχαν ψηθεί στους 800 ºC, και τα περισσότερα από τα οποία ήταν μικροσκοπικοί σβώλοι διαμέτρου μικρότερης του ενός εκατοστού. Ορισμένοι μοιάζουν με σώμα αρκούδας, κεφάλι ρινόκερου, ανθρώπινο πόδι, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των οποίων έγιναν με μικρά εργαλεία ή και με το νύχι του χεριού, ενώ άλλα φέρουν διακόσμηση που έγινε με πλεγμένες ίνες. Η θέση Pavlov I κατοικήθηκε επανειλημμένα, όπως δείχνουν οι πολλές καλύβες ή καταφύγια, οι εστίες και ο μεγάλος αριθμός αντικειμένων που βρέθηκαν.

Η θέση Verberie, στα βορειοανατολικά του Παρισιού, κατοικήθηκε περίπου 13.000 χρόνια πριν από σήμερα. Ανασκάφηκαν δύο εστίες περιφραγμένες από πέτρες και λίθινες πλάκες. Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή λίθινων λεπίδων, βελών και ξέστρων από τον τοπικό πυρόλιθο. Τα κόκαλα ζώων προέρχονταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία από ελάφια, το κρέας των οποίων απέσπασαν οι κυνηγοί στον ίδιο χώρο. Το Verberie αποτελούσε χώρο πρόσκαιρης παραμονής κυνηγών στην αρχή του φθινοπώρου, διότι από εκεί περνούσαν τα κοπάδια των ελαφιών που κινούνταν προς τις βόρειες γαλλικές πεδιάδες. Σκότωναν τα ζώα για το κρέας τους, που μπορεί να το φύλαγαν και για τον χειμώνα, αλλά και για τα τομάρια τους που τα έπαιρναν μαζί τους.[2069]

Σε ένα μικρό νησάκι, πολύ κοντά στο δανικό νησί της Ζηλανδίας, βρίσκεται η θέση Vaenget Nord που κατοικήθηκε περίπου 7000 χρόνια πριν. Εκεί βρέθηκε το δάπεδο καλύβας διαμέτρου 1,5 μ., γύρω από την οποία υπήρχαν λάκκοι μαγειρέματος και εστίες. Πιθανολογείται ότι η καλύβα ήταν χώρος κατασκευής βελών από κόκκαλο. Δίπλα στην καλύβα υπήρχε χώρος στον οποίον γινόταν η επεξεργασία τομαριών ζώων, όπως φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό λιθίνων ξέστρων. Στους χώρους απορρίψεως υπολειμμάτων βρέθηκαν κόκαλα ψαριών, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο χώρος χρησιμοποιούνταν το καλοκαίρι και στην αρχή του φθινοπώρου από μία ή το πολύ δύο οικογένειες.[2070]

Μεταξύ 7000 και 5000 π.Χ., η Νεολιθική Ευρώπη[2071] αποτελούνταν από μικρές αγροτικές κοινότητες, οι οποίες αντικατέστησαν τις ομάδες των κυνηγών. Οι κοινότητες αυτές δεν υπερέβαιναν σχεδόν ποτέ τα 250 άτομα η κάθε μία, δεν είχαν κεντρική πολιτική ή οικονομική οργάνωση ή διοίκηση ούτε μόνιμη ιεραρχία. Τα μέλη των κοινοτήτων συνδέονταν συνήθως με συγγενικές σχέσεις και οι κοινωνίες αυτές βασίζονταν στην αρχή της ισονομίας. Οποιοδήποτε από τα μέλη της κοινότητας μπορούσε να αναλάβει πολιτικό, οικονομικό ή τελετουργικό ρόλο, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η κατασκευή κυρίως θηλυκών ειδωλίων που έχουν ερμηνευθεί ως παιγνίδια (κούκλες) ή θεές ή αντικείμενα για την πρόκληση ανδρικής στύσεως (πορνογραφικά αντικείμενα) ή με θεραπευτικές και μαγικές ιδιότητες. Κατά μία θεωρία με μεγάλα όμως προβλήματα αποδοχής στον 21ο μ.Χ. αιώνα, τα ειδώλια αυτά αποτελούσαν αναπαραστάσεις της «Μεγάλης Θεάς» («Great Goddess») που λατρευόταν σε όλη την νεολιθική Ευρώπη. Στον 20ο μ.Χ. αιώνα, η θεωρία αυτή συνήδε με τα κινήματα του φεμινισμού στην Ευρώπη και ΗΠΑ της δεκαετίας του 1980 και γε-

[2069] Michael Joachim, «The Upper Palaeolithic,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002), pp. 71-73 & 92-94.

[2070] Michael Joachim, «The Mesolithic,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002), pp. 129-130.

[2071] Δες Πίνακα 15 και σημείωση για τις χρονολογίες.

νικά η επιστημονική συζήτηση για το θέμα είχε καθορισθεί από «πολιτικές επιδιώξεις, συζητήσεις περί ισχύος, βιολογικού φύλου, κοινωνικού φύλου στον Αρχαίο Κόσμο και από τάσεις που άλλαζαν στον ακαδημαϊκό κόσμο».[2072]

Η μετάβαση από την Ευρώπη των κυνηγών σε αυτή των αγροτών φαίνεται ότι έγινε με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή της Ηπείρου. Αλλού έγινε με μετακινήσεις πληθυσμών, ενώ σε άλλες περιοχές οι πρώην κυνηγοί μετατράπηκαν σε αγρότες. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία ήταν σταδιακή και χρονικά και γεωγραφικά. Εάν η τεχνική της καλλιέργειας της γης δεν διαδόθηκε σταδιακά από την Εγγύς Ανατολή, οι πρώτοι γεωργοί ήρθαν στην Ευρώπη μέσω της σημερινής Τουρκίας. Μέχρι το μέσο της Ζ’ χιλιετίας π.Χ. είχαν εγκατασταθεί στην Θεσσαλία, στην Κρήτη και στην Σαρδηνία ή οι υπάρχοντες κάτοικοι είχαν γίνει γεωργοί. Από την Ελλάδα και την Κρήτη η καλλιέργεια της γης «διαχύθηκε» στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής, στην Ιταλία και στα γαλλικά και ισπανικά παράλια της Μεσογείου. Παρ’ όλα αυτά, πέρασαν 1200 χρόνια μέχρι να εξαπλωθεί η καλλιέργεια της γης από τον ελλαδικό χώρο στην Κεντρική Ευρώπη. Συνεπώς, η διαδικασία αυτή ήταν πολύ αργή από πολύ μικρές ομάδες ή από οικογένειες που μετακινούνταν πολύ αργά προς τα βόρεια.[2073]

Στην Κεντρική Ευρώπη,[2074] η υπόθεση ότι οι ντόπιοι πληθυσμοί των κυνηγών εξελίχθηκαν σε αγρότες δεν μπορεί να υποστηριχθεί επαρκώς με τα αρχαιολογικά στοιχεία που διαθέτουμε. Αντιθέτως, φαίνεται ότι το 5600 π.Χ., κοινότητες αγροτών εμφανίσθηκαν στην Ουγγαρία και μέχρι το 5000 π.Χ. είχαν εξαπλωθεί στην Κεντρική Ευρώπη. Γενετικές μελέτες απέδειξαν ότι «οι νεολιθικοί πληθυσμοί του Αιγαίου [ελλαδικού χώρου] μπορούν να θεωρηθούν πρόγονοι όλων των πρώιμων Ευρωπαίων αγροτών, που ακολούθησαν τουλάχιστον δύο ανεξάρτητες οδούς αποικίσεως»[2075] από τα Βαλκάνια προς την κεντρική Ευρώπη. Τα εξημερωμένα ζώα και οι καλλιέργειες μεταδόθηκαν επίσης από την νοτιοανατολική Ευρώπη ενώ η πρωτογραμμική και γραμμική κεραμική (αγγεία διακοσμημένα με γραμμές) είναι σχεδόν πανομοιότυπη σε όλες τις εγκαταστάσεις. Από την άλλη πλευρά, οι κυνηγοί συνέχισαν να κατοικούν στην Βρετανία, στις βόρειες ευρωπαϊκές πεδιάδες, στις ακτές της ανατολικής Βαλτικής και στην Σκανδιναβία.

Στην Βόρεια Ευρώπη, η πυκνή κατοίκηση των κυνηγών μπορεί να εμπόδισε την ταχεία εξάπλωση της γεωργίας. Οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι υπήρχε ανταλλαγή προϊόντων αλλά πιθανόν και πολεμικές συγκρούσεις. Πάντως, γενετικές μελέτες δείχνουν

[2072] Lauren Talalay, «The Mother Goddess in Prehistory: Debates and Perspectives,» in *A Companion to Women in the Ancient World* , ed. Sharon L. James and Sheila Dillon (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), p. 7 αλλά και εισαγωγή στην ακαδημαϊκή διαμάχη, pp. 7-10.

[2073] David W. Anthony, «The Rise and Fall of Old Europe» in *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC*, ed. David W. Anthony (New York/Princeton: Institute for the Study of the Ancient World at New York. Univ./Princeton Univ. Press, 2010), pp. 29-57

[2074] Οι όροι Δυτική Ευρώπη, Δύση, Κεντρική Ευρώπη, Βόρεια Ευρώπη, Νότια Ευρώπη, νοτιοανατολική Ευρώπη προσδιορίζουν την ευρωπαϊκή ηπειρωτική χωροταξία σύμφωνα με την σημερινή τους έννοια. Δες χάρτη των μεγάλων περιφερειών της ευρωπαϊκής ηπείρου σε: «Europe subregion map» <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Europe_subregion_map_world_factbook.svg>.

[2075] «[...] indicate that Aegean Neolithic populations can be considered the root for all early European farmers and that at least two independent colonization routes were followed», Zuzana Hofmanová et al., «Early farmers from across Europe directly descended from Neolithic Aegeans,» *PNAS*, vol. 113, no 25 (21 June 2016): 6886-6891 at http://www.pnas.org/content/113/25/6886.full.pdf (επίσκεψη: Απρίλιος 2017).

ότι «στην Σκανδιναβία η μετάβαση από την τροφοσυλλογή στην γεωργία κατά την πρώιμη Νεολιθική (Εποχή) πραγματοποιήθηκε με πληθυσμιακή διάχυση [demic diffusion] από τον Νότο».[2076] Ο νεολιθικός ελλαδικός χώρος υπήρξε η κοιτίδα από την οποία εξαπλώθηκε η γεωργία στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο δια των πληθυσμιακών μεταναστεύσεων προς την κεντρική και βορειοδυτική Ευρώπη.

Έχουμε ήδη συζητήσει την Νεολιθική Ελλάδα και τους κύριους οικισμούς,[2077] αλλά στο παρόν σημείο θα την τοποθετήσουμε στην βαλκανική της διάσταση. Στο δεύτερο μισό της Ζ' χιλιετίας π.Χ., λοιπόν, 5 χλμ. νοτιοανατολικά των Φαρσάλων στην Θεσσαλία και κοντά στο σημερινό χωριό Αχίλλειον (AAW, p. 93), ιδρύθηκε νεολιθικό χωριό. Σε πλαγιά λόφου, στους πρόποδες του οποίου ρέει χείμαρρος, οι κάτοικοί του άνοιξαν λάκκους στο έδαφος και έφτιαξαν από επάνω τους καλύβες από κλαριά δένδρων. Ζούσαν κυνηγώντας άγρια βόδια (άουροχς, bos primigenious, βους πρωτογενής), άγρια ελάφια, άγριους αιγάγρους, αιλουροειδή και κάπρους. Καλλιεργούσαν κυρίως σιτάρι και κριθάρι και εξέτρεφαν εξημερωμένα βοοειδή, πρόβατα, αίγες και χοίρους. Φαίνεται ότι ο αρχικός οικισμός ήταν χώρος προσωρινής στάσεως μερικών εβδομάδων ή μηνών των περιπλανώμενων νεολιθικών ανθρώπων για κυνήγι ή/και για να φροντίσουν τις αγέλες και τα κοπάδια τους. Η επόμενη φάση κατοικήσεως ήταν πιο μόνιμη. Το πάτωμα των καλυβών ήταν ίσο με το έδαφος και στρωμένο με επίχρισμα και επάνω σε λίθινη βάση ήταν τοποθετημένοι τοίχοι από λάσπη πηλού στηριγμένοι επάνω σε κορμούς δένδρων και κλαδιά. Χώροι εργασίας και εστίες έξω από τις καλύβες δείχνουν την μονιμότητα της εγκαταστάσεως, αν και στα 800 χρόνια που χρησιμοποιήθηκε το χωριό πρέπει να υπήρχαν και περίοδοι ερημώσεώς του. Στην τελική φάση (φάση IV) λειτουργίας του, ο οικισμός κάλυπτε έκταση 200 επί 600 μ. και αποτελεί μια χαρακτηριστική μορφή περιοδικής κατοικήσεως των νεολιθικών ανθρώπων στον ελλαδικό χώρο.[2078]

Ο νεολιθικός οικισμός Karanovo I, κοντά στην Nova Zagora της Βουλγαρίας (AAW, pp. 135 & 136), βρισκόταν επάνω σε χαμηλό και επίπεδο λόφο ύψους 13 μ. και διαμέτρου 180-250 μ. και περιλάμβανε μερικές δεκάδες οικίσκους του ενός δωματίου, ανάλογα με την περίοδο κατοικήσεως. Τα δωμάτια ήταν κατασκευασμένα σε παράλληλες σειρές αλλά πολύ κοντά το ένα στο άλλο, αν και αρχικά είχαν απόσταση μεταξύ τους 5 περίπου μέτρων. Τα σχεδόν τετράγωνα σπίτια είχαν διαστάσεις 6 μ. επί 7 μ. και ολόκληρος ο οικισμός μπορούσε να φιλοξενήσει μέχρι 150 άτομα. Στην αμέσως κατοπινή φάση, δύο κτίσματα αποτελούνταν από τρία δωμάτια και μάλλον ήταν χωρισμένα με φράκτη από πέτρες και ξύλινους πασσάλους. Επάνω σε βάση όρθιων ξύλινων δοκών είχαν στηριχθεί οι τοίχοι από ψημένο πηλό ή ξεραμένη λάσπη και ξύλινες σανίδες κάλυπταν τα πατώματα των δωματίων. Σε μια από τις γωνίες στην εξωτερική πλευρά των οικίσκων υπήρχε μικρό κτίσμα αποθηκεύσεως τροφών. Εντός των δωματίων ανασκάφηκαν εστία, μυλόπετρες, πήλινα δοχεία, αντικείμενα από πυρόλιθο, λίθο (αξίνες και σφυριά) και κόκαλο (κουτάλια και δρεπάνια από κέρατο ελαφιού με δόντια από πυ-

---

[2076] «[...] The situation appears differently in Scandinavia where a transition from foraging to agriculture in the Early Neolithic is carried by a demic diffusion from the south», Alissa Mittnik et al., «The Genetic History of Northern Europe,» preprint, *bioRxiv*, 3 March 2017 at http://biorxiv.org/content/biorxiv/early/2017/03/03/113241.full.pdf (επίσκεψη: Ιούνιος 2017).

[2077] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 127-130.

[2078] Douglass W. Bailey, *Balkan Prehistory* (London: Routledge, 2000), pp. 42-44.

ρόλιθο).[2079]

Παρότι δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον πληθυσμό της Νεολιθικής Ευρώπης, οι αρχαιολόγοι υπολογίζουν ότι περί το 5000 π.Χ. οι κατασκευαστές της πρωτογραμμικής κεραμικής ήταν μεταξύ 1-2,5 εκατ. άτομα και ο συνολικός πληθυσμός της ηπείρου κατά την ίδια Εποχή κυμαινόταν από 2-5 εκατομμύρια. Αυτοί οι νεολιθικοί Ευρωπαίοι δεν ζούσαν μια ήρεμη, ειδυλλιακή ζωή σε χωριά και δάση, αλλά πολεμούσαν μεταξύ τους για πολλούς λόγους. Φαίνεται ότι στην Κεντρική Ευρώπη οι επιδρομές μιας ομάδας εναντίον άλλης δεν έλλειπαν, ενώ στα Βαλκάνια δεν υπάρχουν ενδείξεις πολεμικών συγκρούσεων. Στην Κεντρική Ευρώπη, τα βαθιά χαντάκια καθώς και πασσαλόπηκτο τείχος και πύλες σε κάποια κτίσματα υποδεικνύουν αμυντικό μηχανισμό για την αποφυγή επιδρομών.[2080]

Περί το 4000 π.Χ., αγροτικές κοινότητες εμφανίσθηκαν στην Βρετανία και στις ακτές της ανατολικής Βαλτικής. Σε μερικές περιοχές της Ευρώπης γινόταν εκτεταμένη εξόρυξη πυριτόλιθου, χαλκού και άλατος. Την ίδια περίοδο, σημαντική εξέλιξη αποτελεί η εξημέρωση του αλόγου, διότι συνιστούσε το πρώτο μέσο μεταφοράς ανθρώπων. Οι αρχαιολόγοι διαθέτουν κάποιες ενδείξεις ότι το άλογο είχε εξημερωθεί μέχρι το 4000 π.Χ. στην Κεντρική Ευρώπη, ενώ στην Ελλάδα γύρω στο 2000 π.Χ. και στην Κρήτη περί το 1800 π.Χ. Η εμφάνιση τροχοφόρων οχημάτων μεταξύ 3500 και 3000 π.Χ. στην Ευρώπη αποτελεί σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό γεγονός. Φαίνεται πιο πιθανή η «διάχυση» των τροχοφόρων από την Εγγύς Ανατολή στην Ευρώπη, παρά η αυτόνομη εφεύρεση τους στις δύο ηπείρους. Η πιθανότερη αρχική τους χρήση ήταν για τελετουργικούς σκοπούς και αργότερα για την μεταφορά εφοδίων. Η αρχαιότερη χρήση τετράτροχου οχήματος εντοπίσθηκε στην βόρεια Γερμανία και στην νότια Πολωνία περί το 3500 π.Χ. και είναι σχεδόν βέβαιο ότι το τροχοφόρο σερνόταν από βόδια. Λίγο μετά το 3500 π.Χ. πρέπει να πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην Ευρώπη το προϊστορικό άροτρο (ένας ξύλινος μοχλός) πιθανότατα συρόμενο από βόδια, εάν ερμηνεύονται σωστά τα σημάδια που έχουν διατηρηθεί κυρίως κάτω από χωμάτινους τάφους. Αυτή η ιδιαιτερότητα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μπορεί αρχικά η άροση να αποτελούσε μέρος θρησκευτικής τελετής ή τελετουργίας.

Την περίοδο αυτή ο πληθυσμός της Ευρώπης αυξήθηκε αλματωδώς, όπως διαφαίνεται από τους πολύ μεγάλους συνοικισμούς του Τριπυλλικού (Tripolye ή Trypillian ή Cucuteni) υλικού πολιτισμού στην Ουκρανία (AAW, p. 136), Ρουμανία και Μολδοβία (Moldova). Οι συνοικισμοί αυτοί κάλυπταν έκταση 20.000-30.000 τ.μ. και αποτελούνταν από 20-40 ξύλινους οικίσκους σε ημικυκλικούς σχηματισμούς. Αργότερα, υπήρχαν συνοικισμοί από 200 μέχρι και 1500 οικίσκους σε κυκλικούς ή ελλειπτικούς σχηματισμούς με χιλιάδες κατοίκους. Οι παραλληλόγραμμοι αυτοί οικίσκοι είχαν διαστάσεις 3-5 μ. πλάτος και 7-10 μ. μήκος και ήταν χωρισμένοι σε δύο δωμάτια, ενώ στην αμέσως επόμενη φάση τα κτίσματα είχαν επιφάνεια 50-150 τ.μ. και αποτελούνταν από 3-5 δωμάτια. Στους εσωτερικούς χώρους υπήρχαν φούρνοι, πήλινοι πάγκοι, μεγάλα χαμηλά πήλινα τραπέζια με σταυροειδή βάση (για ιεροτελεστίες;), μυλόπετρες και με-

---

[2079] Δες και Vasil Mikov, «The Prehistoric Mound of Karanovo,» *Archaeology* 12, no 2 (June 1959): 88-93 αλλά και Bailey, pp. 49-50.

[2080] Sarunas Milisauskas, «Early Neolithic. The First Farmers in Europe, 7000-5500/5000 BC,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002): 143-180.

γάλα πήλινα δοχεία, όπως βλέπουμε σε πήλινα ομοιώματα που έχουν διασωθεί.[2081]

Μεταξύ 4600-4500 π.Χ., στην Δυτική Ευρώπη, διάφορες ομάδες ανθρώπων άρχισαν να κτίζουν λίθινα μεγαλιθικά μνημεία στην Μάλτα, στην νοτιοανατολική Ιταλία, στην Γαλλία, στην Ιβηρική, στην Ιρλανδία, στην Βρετανία, στο Βέλγιο, στην Ολλανδία, στην βόρεια Γερμανία, στην Σκανδιναβία και στην βορειοδυτική Πολωνία.[2082] Τα μνημεία αυτά δεν σχετίζονται με παρόμοιες κατασκευές στον ελλαδικό χώρο, μια που είναι αρκετά αρχαιότερα. Το σύνολο των μεγαλιθικών μνημείων και κυρίως των μεγαλιθικών τάφων πρέπει να ήταν εκατοντάδες χιλιάδες αλλά μόνο περίπου 50.000 έχουν διατηρηθεί μέχρι τις μέρες μας, εξαιτίας καταστροφών από καλλιεργητές ή χρήση των λίθων για νεώτερες κατασκευές. Τα μεγαλιθικά μνημεία μπορούν να διακριθούν σε πέντε κατηγορίες: (α) θαλαμωτοί τάφοι αποτελούμενοι από όρθιους μονόλιθους και οριζόντιο μονόλιθο για σκεπή (dolmen = κυρτή πλάκα ή λίθινο τραπέζι)[2083] ή διάδρομος ταφών (Gallery grave) ή τάφος με «δρόμο»[2084] (Passage grave),[2085] (β) αψιδωτά κτήρια (ναοί της Μάλτας),[2086] (γ) μονόλιθοι ή μενίρ (menhir = υψηλός λίθος),[2087] (δ) σειρές μονόλιθων,[2088] (ε) κυκλικές κατασκευές με μονόλιθους.[2089] Ο σκοπός κατασκευής τους δεν μας είναι γνωστός. Πρέπει να ήταν συνδεδεμένος με θρησκευτικές τελετές, διότι όλες οι παραδόσεις μιλούν για ιερούς χώρους. Σε τελική ανάλυση, όμως, ίσως να ήταν απλώς η φιλοδοξία του χορτασμένου από φαγητό ανθρώπου να αφήσει πλέον ένα μόνιμο σημάδι της παρουσίας του στους αιώνες.[2090]

Το πιο διάσημο μεγαλιθικό μνημείο είναι αυτό του Stonehenge (AAW, pp. 142-143), νοτιοανατολικά του Bristol, στην Βρετανία, που χρησιμοποιήθηκε και ως νεκροταφείο με αποτεφρωμένους νεκρούς μέσα σε διανοιγμένες στο έδαφος οπές. Οι οπές που σχημάτιζαν κύκλο ήταν αρχικά θήκες για ξύλινες δοκούς και φαίνεται ότι αποτελούσαν το ξύλινο Στόουνχετζ. Η κύρια λειτουργία του αρχικού αλλά και των κατοπινών κτισμάτων είχε μάλλον σχέση με την θέση του ήλιου και της σελήνης στον ορίζοντα κατά την ανατολή τους μέσα στο έτος και σχετική ιεροτελεστία. Η αρχική κατασκευή του (Stonehenge I, περ. 2950-2750 π.Χ.) αποτελούνταν από κυκλικό αυλάκι πλάτους 6 μ. που όριζε κύκλο διαμέτρου 97,5 μ. με υπερυψωμένες όχθες και είχε χαραχθεί και διανοιχθεί επάνω στον μαλακό πωρόλιθο με λίθινα σφυριά και αξίνες από κέρατο ελαφιού. Στις εσωτερικές άκρες του κύκλου, τέσσερις λίθοι (Station Stones) σχηματίζουν ένα τετράγωνο και η θέση τους έχει σχέση με τις κινήσεις των ουρανίων

[2081] John Chapman, «Houscs, Households, Villages and Proto-Cities in Southeastern Europe» in *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC*, ed. David W. Anthony (New York/Princeton: Institute for the Study of the Ancient World at New York. Univ./Princeton Univ. Press, 2010), pp. 75-89.

[2082] Δες χάρτη των μεγαλιθικών μνημείων στην Ευρώπη στο Robert Wernick and the Editors of Time-Life Books, *The Monument Builders*, στην σειρά *The Emergence of Man* (The Netherlands: Time-Life Books, 1974), pp.16-17.

[2083] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «dolmen».

[2084] Παρόμοιος με μινωικό ή μυκηναϊκό θολωτό τάφο με «δρόμο» (δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ. 5, διάσπαρτα).

[2085] Εικ. & σχέδια σε Wernick, p. 12 & 14.

[2086] *Ίδιο*, pp. 21-24.

[2087] *Ίδιο*, p. 12. Δες *Dictionary of Artifacts*, λμ. «menhir».

[2088] *Ίδιο*, p. 19.

[2089] *Ίδιο*, pp. 12 & 45 & 107.

[2090] Wernick, pp. 33-34.

σωμάτων. Στην βορειοανατολική πλευρά ο κύκλος έμενε ανοικτός και μπροστά από δύο χαμηλούς μονόλιθους –αργότερα αφαιρέθηκαν– που όριζαν το άνοιγμα, υπάρχει είδος πλατύ στύλου (Heel Stone), ύψους περ. 5 μ. και βάρους 35 τόνων, από τοπικό (30 χλμ. μακριά) λίθο (ονομαζόμενο sarsen). Ο στύλος βρισκόταν δίπλα σε ξύλινη είσοδο που σχηματιζόταν από τέσσερις ευθυγραμμισμένες κολόνες, τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη. Την ημέρα του θερινού ηλιοστασίου (μεγαλύτερη ημέρα του έτους) εάν κάποιος στεκόταν στο κέντρο του κύκλου, μπορούσε να δει τον ήλιο να ανατέλλει ανάμεσα από τους μονόλιθους στο άνοιγμα του κύκλου και λίγο αριστερότερα από τον πλατύ στύλο. Αυτή πρέπει να ήταν και η μόνη χρήση της πρώτης κατασκευαστικής μορφής του Stonehenge, η οποία ίσως έδινε στους νεολιθικούς ανθρώπους το έναυσμα για να αρχίσει η σπορά, το ζευγάρωμα των κτηνών αλλά και η ναυσιπλοΐα σε ήρεμες θάλασσες.

Αρκετούς αιώνες αργότερα, κατά την κατασκευαστική φάση Stonehenge II (περ. 2500 π.Χ.), χαράχθηκαν αυλάκια παρόμοια με του αρχικού κύκλου που ξεκίναγαν από το άνοιγμα του κύκλου και δημιουργούσαν διάδρομο πλάτους αρχικά 10 μ. και αργότερα 12 μ. με κατεύθυνση βορειοανατολική και συνολικό μήκος περίπου 2,5 χλμ. Ο ευθύς διάδρομος (The Avenue) στρέφει τελικά νοτιοανατολικά για να φθάσει στον ποταμό Έιβον (Avon). Την ίδια περίοδο, στο κέντρο του κύκλου, στήθηκαν γαλάζιοι μονόλιθοι σε δύο ομόκεντρους κύκλους ή ημικύκλια και με είσοδο που ευθυγραμμίζεται με το άνοιγμα του κυκλικού αυλακιού και τον βορειοανατολικό διάδρομο. Οι μονόλιθοι αυτοί πρέπει να μεταφέρθηκαν κυρίως δια της υδάτινης οδού από 500 χλμ. μακριά, από την Ουαλία, τον μόνο τόπο στην Βρετανία όπου υπάρχει το είδος αυτού του λίθου. Ο κάθε ένας ζυγίζει 5 τόνους!

Πριν την ολοκλήρωση, όμως, του Stonehenge II οι γαλάζιοι λίθοι αφαιρέθηκαν και άρχισε η τρίτη φάση κατασκευής (Stonehenge III, δεύτερο μισό Γ' χιλιετίας π.Χ.) με τοπικό πάλι λίθο (sarsen). Εικάζεται ότι οι 30 μονόλιθοι κόπηκαν στο επιθυμητό μέγεθος στην θέση εξορύξεως με την μέθοδο θερμάνσεως-ψύξεως και μεταφέρθηκαν στο Στόουνχετζ επάνω σε δρύινους κορμούς. Ο κάθε μονόλιθος, ύψους 6 μ. και βάρους 26 τόνων, τοποθετήθηκε μέσα στο δικό του όρυγμα και στερεώθηκε κάθετα έτσι ώστε τελικά σχηματίσθηκε κυκλική κατασκευή. Οι μονόλιθοι στερεώθηκαν ανά δύο με προσεκτικά λαξευμένη λίθινη δοκό που τοποθετήθηκε από επάνω τους. Εντός του κύκλου, νέοι μονόλιθοι σχημάτισαν κατασκευή σε μορφή πετάλου αλόγου. Πέντε τρίλιθα, δηλαδή δύο κάθετοι λίθοι και η συνδετική δοκός, σχηματίζουν το πέταλο, το άνοιγμα του οποίου πάλι ευθυγραμμίζεται με τον βορειοανατολικό διάδρομο. Το κεντρικό τρίλιθο είναι υψηλότερο από τα υπόλοιπα, περισσότερο από 7 μ, και ο κάθε μονόλιθός του έχει βάρος μέχρι 50 τόνους. Στο άνοιγμα του κύκλου τοποθετήθηκαν δύο νέοι μονόλιθοι ύψους 6 μ. Το εκπληκτικό με το Στόουνχετζ, σε σχέση με άλλα μεγαλιθικά μνημεία, είναι ότι τα μέρη της κατασκευής του είναι εκλεπτυσμένα και ο λίθινος κύκλος και τα τρίλιθα αποτελούν ένα αρχιτεκτονικά δομημένο σύνολο. Κάποιοι από τους γαλάζιους λίθους που είχαν αφαιρεθεί τοποθετήθηκαν μέσα στον μεγαλιθικό κύκλο και στο πέταλο (Stonehenge IIIB) ενώ μέχρι το 1500 π.Χ. (Stonehenge IV) σκάφθηκαν οι ονομαζόμενοι Y και Z λάκκοι για να δεχθούν και άλλους λίθους στο μέλλον, έργο που ολοκλήρωσε την κατασκευαστική ιστορία του μνημείου.

Στην κατασκευή του –ίσως μόνο στο αρχικό σχέδιο– πρέπει να συμμετείχαν και γυναίκες ενώ η ολοκλήρωση κάθε κατασκευαστικής φάσεως απαιτούσε υψηλό βαθμό

συνεργασίας και συνεννοήσεως ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας που αναλάμβανε το έργο. Το κτίσμα πρέπει να θεωρηθεί ως δείγμα «δημόσιας αρχιτεκτονικής», εντός του οποίου και κατά την διάρκεια μιας δημόσιας ιεροτελεστίας κάθε μέλος της κοινότητας αποκτούσε το αίσθημα του «ανήκειν».[2091] Το Στόουνχετζ παραμένει ο Παρθενώνας του νεολιθικού ανθρώπου, να θυμίζει στους αιώνες ότι μόλις ο Ευρωπαίος κόρεσε την πείνα του ασχολήθηκε επισταμένως με τα ουράνια φαινόμενα και υπερέβη εαυτόν για να τα τιμήσει αλλά και για να σηματοδοτήσει την παρουσία του ιδίου επάνω στην γη.

Η ξύλινη πινακίδα από τον λιμναίο νεολιθικό οικισμό στο Δισπηλιό Καστοριάς που φέρει χαρακιές-σήματα και χρονολογήθηκε μεταξύ 5318-5079 π.Χ θεωρήθηκε το αρχαιότερο ευρωπαϊκό δείγμα «πρωτογραφής», καταγραφής ή απλώς ιδιαιτέρου συμβόλου του οικισμού. Άλλα παρόμοια δείγματα έχουν βρεθεί αρκετά στην νοτιοανατολική Ευρώπη και έχουν ερμηνευθεί ως σήματα ιδιοκτησίας. Σταυροί, έλικες και τετράγωνα δεν φαίνεται να αποτελούν δείγματα συστήματος γραφής εκτός από τρεις πινακίδες που ανασκάφηκαν στην Tartaria της ρουμανικής Τρανσυλβανίας. Τα χαραγμένα σύμβολα μοιάζουν με εικονογραφήματα ζώων και αντικειμένων αλλά η έλλειψη περισσοτέρων πινακίδων δημιουργεί έντονες αμφιβολίες για το εάν αποτελούν σύμβολα κάποιας συστηματικής γραφής. Οι ευρωπαϊκές πινακίδες μπορεί να αποτελούν τα ιδιαίτερα σύμβολα μιας κοινότητας ή μιας οικογένειας. Αντιθέτως, η χρήση της γραμμικής Α και Β στον ελλαδικό χώρο ή των αιγυπτιακών ιερογλυφικών ή της σφηνοειδούς γραφής στην Σουμερία εκπλήρωσε την ανάγκη καταγραφής καταλόγων τροφών και αντικειμένων σε ένα περίπλοκο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, το οποίο δεν υφίστατο στην Νεολιθική Ευρώπη.[2092]

Το ζήτημα της κοινωνικής διαστρωματώσεως της Νεολιθικής Ευρώπης απασχόλησε πολλούς μελετητές και αρχαιολόγους κατά τον 20ο μ.Χ. αιώνα και οι πρώτες του ενδείξεις μπορεί να υφίστανται στους χρυσούς τάφους της Βάρνας στην Βουλγαρία. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μας υποδεικνύουν ότι η πρώτη περίοδος (περ. 7000-4500/4000 π.Χ.) της Νεολιθικής Εποχής, δηλαδή οι αγροτικές κοινότητες που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη, διέπονταν από ισονομία (egalitarian society). Περί το 4000 π.Χ., όμως, σε κάποιες κοινότητες υπάρχει η υπόνοια ότι είχε αρχίσει μια στοιχειώδης κοινωνική διαστρωμάτωση, με κάποια από τα μέλη τους να έχουν ξεχωρίσει. Αυτή είναι η άποψη του Ιβάν Ιβάνωφ (Ivan Ivanov), ανασκαφέα των χρυσών τάφων της Βάρνας κατά την δεκαετία του 1970. Σημερινοί μελετητές υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη αυτή μπορεί να οφείλεται σε αύξηση του πληθυσμού ορισμένων κοινοτήτων, ανάγκη για πολεμική σύγκρουση μεταξύ των κοινοτήτων, αλλαγές στο τοπικό οικοσύστημα, εμπόριο και εσωτερική σύγκρουση.

Στο νεκροταφείο της Βάρνας έχουν ανασκαφεί 310 ταφές, αλλά μόνο στις 62 βρέθηκαν χρυσά αντικείμενα, ενώ συμπεριλαμβάνονται και 47 κενοτάφια, εκ των οποίων 5 δεν είχαν καθόλου κτέριση. Βρέθηκαν περισσότερα από 3000 χρυσά αντικείμενα

[2091] Spiro Kostof, *A History of Architecture. Settings & Rituals*, rev. ed. (New York: Oxford Univ. Press, 1995), pp. 37-41 και Wernick, pp. 45-51 & 119-129 & 145-153 & διάσπαρτα με σχέδια των τεσσάρων κατασκευαστικών περιόδων, του τρόπου κατασκευής και φωτογραφίες με τον ήλιο και την σελήνη.

[2092] Sarunas Milisauskas and Janusz Kruk, «Middle Neolithic. Continuity, Diversity, Innovations, and Greater Complexity, 5500/5000-3500/3000 BC,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002): 236-237.

συνολικού βάρους μεγαλύτερου των 6 κιλών. Περισσότεροι τάφοι ανήκαν σε άνδρες από ό,τι σε γυναίκες, στο σύνολο των σκελετών των οποίων μπορούσε να αναγνωρισθεί το φύλο. Ο τάφος αρ. 43 περιείχε ταφή ανδρός 40-45 ετών με χρυσά αντικείμενα βάρους 1,5 κιλών. Η πλούσια κτέριση περιείχε, μεταξύ άλλων, τελετουργικό ένδυμα διακοσμημένο με χρυσά επίθετα, χρυσές χάνδρες αλλά και χάνδρες από κορνεόλιο (ή κορναλίνη λίθο),[2093] ενώτια (σκουλαρίκια), περιδέραιο, βραχιόλια, τόξο, φαρέτρα και λίθινο πέλεκυ με χρυσή επένδυση. Τα ευρήματα δείχνουν ότι πιθανόν ο νεκρός είχε στρατιωτική και θρησκευτική εξουσία. Παρομοίως, στα κενοτάφια 1, 4 και 36, το συνολικό βάρος των χρυσών αντικειμένων ξεπερνά το μισό από το βάρος όλων των χρυσών σε όλους τους τάφους. Χαρακτηριστικό εύρημα και στους τρεις τάφους είναι χρυσό σκήπτρο εξουσίας. Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι τα κενοτάφια αποτελούν τάφους προσώπων της κοινότητας που πέθαναν μακριά από την περιοχή κατοικίας τους. Ο μεγάλος αριθμός χρυσών και χάλκινων αντικειμένων υποδεικνύει ότι η Βάρνα πρέπει να ήταν το κέντρο κατασκευής και διανομής τους. Ο χρυσός προερχόταν από τις κοίτες των ποταμών που έρεαν δυτικά και νοτιοδυτικά της και ο χαλκός κυρίως από περιοχές νότια και δυτικά της σημερινής πόλεως.[2094] «Τόση μεγάλη συγκέντρωση χρυσών αντικειμένων δεν έχει καταγραφεί πουθενά κατά την Ε’ χιλιετία π.Χ.».

Εικάζεται ότι η διαφοροποίηση του τύπου και της ποιότητας των κτερισμάτων στις ταφές αποδεικνύει την κοινωνική διαστρωμάτωση που είχε αρχίσει να διαφαίνεται περί το 4500 π.Χ. στα Βαλκάνια ως αποτέλεσμα των εξελίξεων στην μεταλλουργία και στο εμπόριο μεταξύ μακρινών κοινοτήτων. Η εξειδίκευση των μεταλλουργών και των εμπόρων σε σχέση με τους καλλιεργητές και τους αγρότες υπήρξε η κρίσιμη μάζα για την συγκέντρωση ισχύος σε ορισμένα πρόσωπα της κοινότητας, όπως αυτό διαφαίνεται από τους τάφους με την μεγάλη και πλούσια κτέριση. Οι χαρισματικές προσωπικότητες μπορεί να έπαιξαν και εδώ τον ρόλο τους στην κοινωνική αλλαγή. Στους τάφους της Βάρνας, τα χρυσά αντικείμενα δεν ήταν αποδείξεις πλούτου αλλά σύμβολα της αρχιεροσύνης του νεκρού, όπως και οι μεγάλες λεπίδες από πυριτόλιθο και οι χάλκινοι πελέκεις δεν ήταν πολεμικά όπλα αλλά σύμβολα κύρους. Αυτές οι διαπιστώσεις, όμως, δεν συνιστούν αποδείξεις υπάρξεως αριστοκρατίας, διότι δεν υφίσταται καμία διαφοροποίηση στο μέγεθος των οικίσκων ή στα αντικείμενα που βρέθηκαν εντός τους. Συνεπώς, αυτή η αναδυόμενη κοινωνική ιεραρχία δεν πρέπει να είχε καμία επίπτωση στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Στο νεκροταφείο της Βάρνας συγκεκριμένα, η αλλαγή στα έθιμα ταφής αντανακλά αλλαγές στην κοινωνία των οκτώ νεολιθικών κοινοτήτων της περιοχής, αλλά όχι και στην καθημερινή ζωή των κατοίκων τους.[2095] Ως είναι φυσι-

---

[2093] Κορνεόλιο (Carnelian) ονομάζεται ο ημιπολύτιμος κοκκινωπός χαλκηδόνιος. Ο χαλκηδόνιος (chalcedony) είναι ορυκτό, μείγμα κρυσταλλικών και ένυδρων πυριτικών αλάτων. Δες Hamilton, *Hamlyn Guide to Minerals, Rocks and Fossils*, pp. 130-131.

[2094] Για τον χαλκό και τον χρυσό στα Βαλκάνια κατά την Ε’ χιλιετία π.Χ. δες Bailey, pp. 209-222.

[2095] Vladinnir Slavchev, «The Varna Eneolithic Cemetery in the Context of the Late Copper Age in the East Balkans» in *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC*, ed. David W. Anthony (New York/Princeton: Institute for the Study of the Ancient World at New York. Univ./Princeton Univ. Press, 2010), pp. 193-210. Για τα ευρήματα δες *The First Civilization in Europe and the Oldest Gold in the World–Varna, Bulgaria* (n.p.: Nipon Television Network Cultural Society, [1982], ένας από τους καταλόγους της εκθέσεως των αντικειμένων που περιόδευσε στον κόσμο τον περασμένο αιώνα, και *The Birth of European Civilization* (Sofia: Borina, 1992).

κό, οι απόψεις αυτές δεν είναι ευρέως αποδεκτές ανάμεσα στους αρχαιολόγους.

Η ευρωπαϊκή ήπειρος διαρρέεται από μεγάλους και μικρούς πλωτούς ποταμούς ενώ περιβρέχεται από τις κλειστές θάλασσες της Μεσογείου και της Βαλτικής, από την Βόρεια Θάλασσα, και από τον Ατλαντικό Ωκεανό. Συνεπώς, είναι αναπόφευκτο να υποθέσουμε ότι οι μετακινήσεις των προϊστορικών Ευρωπαίων μέσω των ποταμών αλλά και από την ακτή προς τα νησιά (λ.χ. Βρετανία) και αντιστρόφως αλλά και ανάμεσα σε νησιά (π.χ. μεταξύ Βρετανίας και Ιρλανδίας) και ακτές της ηπείρου, από την εποχή που ο γεωγραφικός αυτός χώρος της γης κατοικήθηκε από ανθρώπους, έγινε με πλωτά μέσα. Βέβαια, δεν υπάρχουν βάσιμες αρχαιολογικές αποδείξεις ή και ενδείξεις για αυτά τα ταξίδια μέχρι ουσιαστικά την ευρωπαϊκή Νεολιθική Εποχή (Πίνακας 15), αλλά στην προκειμένη περίπτωση θα συμφωνήσουμε με την ρήση ότι «η απουσία [αρχαιολογικών] αποδείξεων δεν είναι απόδειξη της απουσίας [τους]».[2096]

Είναι πολύ πιθανό, οι πρώτες βάρκες που ρίχτηκαν στην θάλασσα να ήταν δερμάτινες, δηλαδή από πλέγματα μακριών κλαδιών επενδυμένα με δέρματα ζώων (αγγλ. hide boats),[2097] δείγματα των οποίων δεν έχουν διατηρηθεί λόγω της φθαρτότητας των υλικών. Οι βάρκες αυτές θα αχρηστεύονταν μόλις κτυπούσαν σε κοφτερή εξοχή βράχου στα άγνωστα για τους ναυτικούς τους νερά των βορειοδυτικών ακτών. Παρ' όλα αυτά, τα νησιά γύρω από την Βρετανία και Ιρλανδία πρέπει να αποικήθηκαν με δερμάτινες βάρκες, αλλά πριν από την Νεολιθική Εποχή (Πίνακας 15).

Οι υδάτινες μετακινήσεις στην κεντρική και βορειοδυτική Ευρώπη πρέπει να άρχισαν κατά την Μεσολιθική Εποχή (περ. 10.000-7000 π.Χ.). Οι πρώτες βάρκες που έπλευσαν σε ποταμούς στην βορειοδυτική ηπειρωτική Ευρώπη χρονολογήθηκαν στην αρχή της Θ' χιλιετίας π.Χ. και ήταν ενός ατόμου, ενώ στην Ολλανδία και στην Βόρεια Γαλλία από την Ζ' χιλιετία π.Χ. και μετά και ήταν όλες από σκαμμένους κορμούς δένδρων (αγγλ. logboats). Οι οπές που υπάρχουν στο άνω μέρος του ξύλου σε δείγματα τέτοιων πλεούμενων από το 3000 π.Χ. και μετά μπορεί να χρησίμευαν για να συγκρατήσουν μακριές σανίδες που θα εμπόδιζαν την εισροή υδάτων από το επάνω μέρος. Μπορεί ακόμη να εξυπηρετούσαν την στήριξη εγκάρσιων ξύλων ή σανίδων ή και την εξωτερική στήριξη μικρών κορμών για μεγαλύτερη ευστάθεια, αν και η τελευταία υπόθεση αμφισβητείται.

Αν και οι περισσότεροι επιστήμονες τοποθετούν την χρήση του πανιού ναυσιπλοΐας στην βορειοδυτική Ευρώπη λίγο πριν ή λίγο μετά από την αρχή της Χριστιανικής Εποχής (Πίνακας 23Β), δεν μπορεί αυτό να γίνει εύκολα αποδεκτό την στιγμή που πανιά και κουπιά χρησιμοποιούνταν στην Αίγυπτο από την αρχή της Γ' χιλιετίας π.Χ. ή και νωρίτερα και συνεπώς γιατί όχι και στην Ευρώπη, αν και υπάρχουν διαφωνίες. Παρότι λείπουν τα αρχαιολογικά ευρήματα υπό την μορφή μικρών αντιγράφων βαρκών ή βραχογραφιών, οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι από το 7500 π.Χ. στην Γερμανία και στην Βρετανία, σε ήρεμα νερά ποταμών ή θαλασσίων ακτών χρησιμοποιούνταν κοντά και πλατιά κουπιά (αγγλ. πληθ. paddles) και για ταξίδια σε θαλάσσια ύδατα μακριά κουπιά (αγγλ. πληθ. oars) και πανιά. Εάν πιστέψουμε μια πληροφορία του 4ου μ.Χ.

[2096] «absence of evidence is not evidence of absence», John Coates, «Early Seafaring In Northwest Europe: Could Planked Vessels Have Played A Significant Part?,» *The Mariner's Mirror* 91.4 (2005): 517.

[2097] Φαίνεται ότι τουλάχιστον στην Βρετανία, οι δερμάτινες βάρκες χρησιμοποιούνταν μέχρι τον Γ' αιώνα π.Χ., Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 74 = Plinius, IV.104.

αιώνα, το ταξίδι από την Βρετανία στην Ιρλανδία διαρκούσε δυο μέρες με δερμάτινες βάρκες,[2098] γεγονός που σημαίνει πως πρέπει να γινόταν με την χρήση πανιών. Επίσης, η εισαγωγή μεταλλικών αντικειμένων στην Βρετανία τοποθετείται περί το 2300 π.Χ., όπως αποδεικνύεται από τα χρυσά και χάλκινα αντικείμενα που ήταν θαμμένα μαζί με τον τοξότη του Amesbury της Βρετανίας (πολύ κοντά στο Stonehenge), και πρέπει να έγινε με βάρκες από θαλάσσης. Ο νεκρός προερχόταν από την Κεντρική Ευρώπη, είχε μαζί του τα παλιότερα χρυσά αντικείμενα που έχουν βρεθεί στην Βρετανία, ενώ ο χαλκός των άλλων αντικειμένων προερχόταν από περιοχές της Ισπανίας και της Γαλλίας. Εν κατακλείδι, λοιπόν, ήδη από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής (Πίνακας 15), ξύλινες βάρκες από κορμό δένδρου έπλεαν στους ποταμούς της Ευρώπης αλλά και δερμάτινες στις θάλασσες του Ανατολικού Ατλαντικού Ωκεανού.

Από την Β' χιλιετία π.Χ. είχε αναπτυχθεί η τεχνική επεξεργασίας του ξύλου για την κατασκευή σανίδων οι οποίες λυγίζονταν, προσαρμόζονταν, συνδέονταν μεταξύ τους. Δείγματα μεγάλων σανιδωτών πλεούμενων (αγγλ. plank boats) της Εποχής αυτής είναι οι βάρκες που ανασύρθηκαν από την λάσπη του ποταμού Humber, στην περιοχή του χωριού North Ferriby, στο Yorkshire της Βρετανίας. Η κατασκευή τέτοιων σανιδωτών πλεούμενων υπό την μορφή πρωτοτύπων θα μπορούσε να είχε αρχίσει ίσως και από το 4000 π.Χ. για να μπορέσει να φθάσει στον βαθμό τελειότητας των βαρκών που βρέθηκαν. Τρεις από αυτές τις βάρκες χρονολογήθηκαν στην Β' χιλιετία π.Χ. ενώ η παλαιότερη (η F1), που κατασκευάσθηκε περί το 1800 π.Χ., πρέπει να είχε μήκος περί τα 16 μ. και πλάτος 2,5 μ. Οι εξωτερικές σανίδες του κύτους του πλεούμενου είχαν διαστάσεις 11 μ. μήκος, 0,6 μ. πλάτος στο μέσον και 0,1 μ. πάχος. Η κάθε μία βάρκα ζύγιζε κατά την συναρμολόγησή της περί τα 400 κιλά. Οι ειδικοί διαφωνούν για το εάν επρόκειτο μόνο για ποταμόπλοιο ή και πλοίο ανοικτής θαλάσσης, αν και αντίγραφο στην μισή κλίμακα άντεξε στην θάλασσα. Έχει υπολογισθεί ότι για την κατασκευή κάθε μίας από τις βάρκες του North Ferriby εργάσθηκαν 15-20 άνδρες, που θα αποτελούσαν και το πλήρωμά της. Αυτοί πρέπει να είχαν επιλεγεί από ομάδα 250-300 ανθρώπων εγκατεστημένων σε αγροτική κοινότητα εκτάσεως 50 τ.χλμ. λιβαδιών, καλλιεργήσιμης αλλά και δασικής γης. Η διάρκεια ζωής των πλεούμενων πρέπει να ήταν μεταξύ 20-50 χρόνια, ανάλογα με την χρήση τους. Αυτή η διαπίστωση υποδεικνύει ότι αποτελούσαν μεγάλη και μακράς διάρκειας οικονομική επένδυση συνοικισμών τουλάχιστον 1000 συνολικά ατόμων, που ζούσαν κοντά σε δάσος δρυών και διαχειρίζονταν το ναυπηγείο.[2099] Η ναυσιπλοΐα σε ποταμούς και θάλασσες και η κατασκευή πλεούμενων από δέρματα επάνω σε ξύλινο πλέγμα, σκαμμένους κορμούς δένδρων και τέλος από επεξεργασμένες σανίδες συνάγονται στα επιτεύγματα του προϊστορικού ανθρώπου της κεντρικής και βορειοδυτικής Ευρώπης, παρά τις πολύ δύσκολες συνθήκες διαβιώσεως και εργασίας που είχε να αντιμετωπίσει. Το μεγάλο κέρδος, βέβαια, από τις τεχνολογικές αυτές προόδους ήταν η ταχύτητα μετακινήσεως και η εξερεύνηση νέων τόπων για διαβίωση και αργότερα για εύρεση μετάλλων.

Η ζωή του νεολιθικού Ευρωπαίου του 4000 π.Χ. ήταν δύσκολη αλλά και μικρή, δηλαδή λίγοι άνδρες και γυναίκες έφθαναν μέχρι τα 45 χρόνια. Οι περισσότεροι πέθαι-

---

[2098] Avienus, *Ora maritima*, 98-112.

[2099] John Coates, «Early Seafaring In Northwest Europe: Could Planked Vessels Have Played A Significant Part?» *The Mariner's Mirror* 91.4 (2005): 517-530 και Seán McGrail, «Early Seafaring In Northwest Europe: Plank Boats, Logboats And Hide Boats,» *The Mariner's Mirror* 93:4 (2007): 441-449.

ναν εξαιτίας κάποιας ασθένειας. Σε όσα οστά αναλύθηκαν για να διαπιστωθούν παθήσεις, αποδείχθηκε ότι οι νεκροί υπέφεραν ή είχαν πεθάνει εξαιτίας παραλύσεων των άνω άκρων, παραμορφώσεις ή θραύσεις κρανίων, οστεοπόρωση, παθήσεις και θραύση της σπονδυλικής στήλης, όγκο στον εγκέφαλο, αρθρίτιδα και ρευματισμούς. Μάλλον τίποτε δεν θα μπορούσε να ανακουφίσει τους πάσχοντες, αν και το ανθρώπινο είδος προσπαθούσε να βρει αναλγητικά στην φύση.[2100] Η ζωή τους δεν ήταν καθόλου ειδυλλιακή.[2101]

Κατά την Δ᾽ χιλιετία π.Χ. επήλθαν σημαντικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό τοπίο που ζητούν εξηγήσεις από την επιστημονική κοινότητα. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, μέχρι το 3500 π.Χ. ολόκληρη η ευρωπαϊκή ήπειρος κατοικούνταν από καλλιεργητές της γης, εκτός από ορισμένες περιοχές στην βόρεια Ευρώπη όπου ζούσαν ακόμη κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες. Μετά το 3800 π.Χ., στην νοτιοανατολική Ευρώπη οι μεγάλοι συνοικισμοί εγκαταλείφθηκαν ενώ πολλοί καταστράφηκαν από φωτιά. Επίσης, γύρω στο 3100 ή 3000 π.Χ., οι περισσότεροι μεγάλοι συνοικισμοί της κεντρικής Ευρώπης εξαφανίσθηκαν. Οι αρχαιολόγοι έχουν καταλήξει σε δύο πιθανούς λόγους: μεταναστεύσεις ομάδων ανθρώπων από την Ασία προς την Ευρώπη ή τεχνολογικές και κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές σε τοπικό επίπεδο. Κατά την θεωρία της μεταναστεύσεως, «ποιμενικοί» λαοί (αγγλ. «pastoralists»), ίσως οι Ινδοευρωπαίοι, που πιέζονταν από άλλους λαούς της Ασίας, εισήλθαν στην Ευρώπη από τα ανατολικά (Δυτική Ασία) και αναστάτωσαν ολόκληρη την ήπειρο. Κατέστρεψαν και αντικατέστησαν τους ειρηνικούς, μητριαρχικούς, μεγάλους συνοικισμούς, οι κάτοικοι των οποίων επιδίδονταν στην λατρεία της «Μεγάλης Θεάς» (αγγλ. «Great Goddess»). Ενδείξεις της παρουσίας τους αποτελούν τα νέα ταφικά έθιμα (συλλογικές ταφές κάτω από ατομικές ταφές καλυμμένες από τύμβο), οι νέοι τρόποι κατοικήσεως (οχυρωμένοι οικισμοί σε λόφους), οι νέοι ανθρωπολογικά τύποι ανθρώπων (ψηλοί με μακριά κεφαλή). Σημαντικό γεγονός στην πορεία τους προς την κατάληψη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ήταν ότι έμαθαν και χρησιμοποίησαν την μεταλλουργία από τους ντόπιους Ευρωπαίους αλλά ίσως και την χρήση των τροχοφόρων, διότι βρέθηκαν άλογα και τροχοφόρα σε τάφους. Οι μεγάλοι συνοικισμοί στην Ανατολική Ευρώπη[2102] και στα Βαλκάνια έδωσαν την θέση τους σε μικρά χωριά, κατάλληλα για «ποιμενική» («pastoral») οικονομία. Μάλιστα, οι καταστροφές που παρατηρούνται αρχαιολογικά περί το 2300/2200 π.Χ. στην Λέρνα της Αργολίδας (AAW, p. 93), στην Τροία (AAW, p. 93) και σε άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας μπορούν να αποδοθούν στις εισβολές του νέου λαού που εδραιώθηκε στην Ευρώπη μέχρι το 1200 π.Χ.[2103] Κατά την δεύτερη θεωρία, μεταξύ άλλων, η με-

[2100] Laura S. Weyrich et al., «Neanderthal behaviour, diet, and disease inferred from ancient DNA in dental calculus,» *Nature* 544 (20 April 2017): 357-361.

[2101] Sarunas Milisauskas and Janusz Kruk, «Middle Neolithic. Continuity, Diversity, Innovations, and Greater Complexity, 5500/5000-3500/3000 BC,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002): 193-244.

[2102] Ο όρος «Ανατολική Ευρώπη» με κεφαλαία γράμματα χρησιμοποιείται με την παρωχημένη πολιτική και γεωγραφική έννοια της Ανατολικής «σοσιαλιστικής» Ευρώπης, όπως αυτή είχε ορισθεί γεωγραφικά μέχρι το 1989-1990 μ.Χ., διότι έτσι παρουσιάζεται στην διεθνή βιβλιογραφία του προηγούμενου αιώνα. Δες χάρτη «Europe in the Cold War Era (1950s-1980s» σε <https://fasttrackteaching.com/ffap/Unit_11_Cold_War/U11_Cold_War_Maps.html> (Warsaw Pact Nations, Yugoslavia, and Albania.

[2103] Marija Gimbutas, «European Prehistory: Neolithic to the Iron Age,» *Biennial Review of An-*

ταλλουργία και οι διασκορπισμένοι μικροί οικισμοί που μπορούσαν να ελεγχθούν από ορισμένους ισχυρούς άνδρες άλλαξαν σταδιακά και σε βάθος χρόνου το νεολιθικό τοπίο της Ευρώπης. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, η ευρωπαϊκή ήπειρος μεταμορφώθηκε σε περιοχή μικρών χωριών, οι κάτοικοι των οποίων επιδίδονταν στην γεωργία, κτηνοτροφία και μεταλλουργία.

Η ζωή στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής (Πίνακας 15) στην Ευρώπη δεν ήταν απολύτως ειρηνική, αν και οι άνθρωποι ασχολούνταν εντατικά με την καλλιέργεια της γης και την αγγειοπλαστική. Ενδείξεις πολέμου υπάρχουν σε ολόκληρη την Ευρώπη, όπως διαφαίνεται από τον μεγάλο αριθμό οχυρώσεων, τόξων και βελών που έχουν βρεθεί. Στην Γαλλία, ανάμεσα σε πολλές οχυρωμένες θέσεις, ξεχωρίζει η Champ-Durand στο Vendée, όπου είχε κατασκευασθεί τριπλή σειρά τάφρων που διακόπτονταν από τείχη αποξηραμένων πλίνθων και πύργων για να προστατεύουν τις εισόδους του οχυρού. Στην Ιβηρική Χερσόνησο υπήρξε μεγάλη αύξηση των οχυρώσεων κυρίως με λίθινες κατασκευές. Στην Los Millares, στην Almeria, η οχύρωση περιέκλειε έκταση 20.000 τ.μ. και περιλάμβανε τάφρο και τρεις σειρές τειχών με επάλξεις και πύργους, κατασκευασμένα από ασβεστόλιθους που συγκρατούνταν μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα. Αργότερα, είχαν κατασκευασθεί 12 φρούρια για να προστατεύουν την περιοχή. Όμως γύρω στο 2200 με 2000 π.Χ., οι περισσότερες οχυρώσεις ερήμωσαν.

Στην Κεντρική Ευρώπη, οι διαφοροποιήσεις στον αριθμό των συνοικισμών και του πληθυσμού υποδεικνύουν πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα σε πληθυσμούς της περιοχής. Συγκεκριμένα, στην νοτιοανατολική Πολωνία παρατηρήθηκε μείωση του πληθυσμού κατά 75% και συγκέντρωσή του σε λίγους μεγάλους συνοικισμούς. Οι κάτοικοι συνέχισαν να καλλιεργούν σιτηρά και κηπευτικά αλλά ασχολήθηκαν και με την κτηνοτροφία, λόγω της εκτεταμένης αποψιλώσεως που είχε συμβεί στην κεντρική Ευρώπη. Σε ό,τι αφορά στην χρήση του πηλού, ένα από τα διαδεδομένα χαρακτηριστικά της περιόδου είναι η σχοινογραμμική κεραμική (corded ware),[2104] που πρωτοεμφανίσθηκε στην νοτιοανατολική Πολωνία το 2900 π.Χ. και μέχρι το 2800 π.Χ. είχε φθάσει στην Δυτική Ευρώπη. Τα αγγεία είναι διακοσμημένα με παράλληλες γραμμές που η κάθε μια τους θυμίζει τεντωμένο σχοινί. Τα σχέδια αποτελούνται από παράλληλες ομάδες γραμμών που είτε διατρέχουν κάθετα τα σώματα των κεραμικών είτε περιτρέχουν τα στόμιά τους στην εξωτερική πλευρά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με άλλα αρχαιολογικά δεδομένα, δημιουργεί μεγάλα προβλήματα αποδοχής της θεωρίας περί μεταναστεύσεως, κατά την οποία εικάζεται ότι όλες οι αλλαγές που εξηγήθηκαν ανωτέρω ήταν αποτέλεσμα εισβολών λαών από τα ανατολικά ή, κατά άλλη υπόθεση, τοπικών πολέμων. Εν τούτοις, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι «το να αποδείξει κανείς προϊστορικές μεταναστεύσεις ή ακόμη την παρουσία ποιμενικής οικονομίας, γηγενούς ή που έχει μεταφερθεί από αλλού, δεν είναι εύκολο ζήτημα. [... Συνεπώς] η θεωρία της μεταναστεύσεως πρέπει να γίνεται αποδεκτή με προσοχή».[2105]

Η υπόθεση για εισβολές νέων λαών από τα ανατολικά πυροδότησε την θεωρία

thropology, 3 (1963): 83-86 & 90-91.

[2104] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «corded ware».

[2105] Η πλήρης φράση στο πρωτότυπο έχει ως εξής: «However, demonstrating prehistoric migrations or even the presence of a pastoral economy, indigenous or immigrant is not a simple matter. We suggest that the migration hypothesis should be treated with caution.» (Milisauskas, p. 248).

περί υπάρξεως των Ινδοευρωπαίων και την εισβολή τους στην Ευρώπη.[2106] Από το τέλος του 18ου μ.Χ. αιώνα παρατηρήθηκε ότι υπάρχουν γλωσσικές συγγένειες, κοινές ρίζες λέξεων, ανάμεσα σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, τις γλώσσες του Ιράν και της Βόρειας Ινδίας. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε στο συμπέρασμα ότι κάποτε υπήρχε μια κοινή πρωτο-ινδοευρωπαϊκή γλώσσα την οποία μιλούσε ένας λαός που μετανάστευσε στο Ιράν και στην Ινδία και σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη. Σιγά-σιγά, η κοινή ινδοευρωπαϊκή γλώσσα εξελίχθηκε στις ιδιαίτερες γλώσσες των λαών που κατοικούν σήμερα στην Ευρώπη. Ο κοινός τόπος καταγωγής, η πρωταρχική πατρίδα (Urheimat), των λαών που μιλούσαν την πρωτο-ινδοευρωπαϊκή γλώσσα μάς είναι άγνωστος, παρά τις διάφορες θεωρίες που έχουν προταθεί, αλλά λογικό συμπέρασμα είναι να κατοικούσαν στις περιοχές που κείνται βορειοδυτικά της Κασπίας Θάλασσας, από όπου και εισήλθαν στην Ευρώπη και στο Ιράν.[2107]

Η Εποχή του Ορειχάλκου (Χαλκοκρατία)[2108] διήρκεσε γενικώς στην Ευρώπη από το 3000 π.Χ., όπως ορίζεται η αρχή της στην Ελλάδα (Πρώιμη Ελλαδική Φάση), μέχρι το 700 π.Χ., όταν ο σίδηρος έφθασε στην Σκανδιναβία. Ενώ ο σίδηρος εισήχθη στην Ελλάδα μετά το 1100 π.Χ., στην Σκανδιναβία ο ορείχαλκος πρωτοχρησιμοποιήθηκε μετά το 2000 π.Χ. Συνεπώς, η χρονολόγηση της Χαλκοκρατίας είναι τοπική και διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Η Εποχή του Ορειχάλκου ορίζεται από την χρήση του χαλκού ή των κραμάτων του για την κατασκευή εργαλείων, όπλων και διακοσμητικών αντικειμένων, αν και από πολύ νωρίτερα (Χαλκολιθική Εποχή, Πίνακας 15) ο χαλκός χρησιμοποιούνταν μαζί με τον λίθο για την κατασκευή αντικειμένων. Τα κράματα του χαλκού (χαλκός με κασσίτερο, χαλκός με αρσενικό, χαλκός με μόλυβδο) είναι μόνο ένα από τα χαρακτηριστικά της ονομαζόμενης Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 15). Μέχρι το τέλος της περιόδου, τα χωριά καταλάμβαναν μεγαλύτερη έκταση και ο κάθε οικισμός είχε περισσότερα σπίτια. Παρ' όλα αυτά, δεν έλειπαν οι αγροικίες μέσα σε ένα μεγάλο κτήμα που κατοικούνταν από μία και μόνη οικογένεια και αποτελούσαν τον κορμό της αγροτικής Ευρώπης. Τα χωριά με τις μικρές στρογγυλές καλύβες είναι αρχαιολογικά αναγνωρίσιμα στην Βρετανία και στην Ιταλία. Στην Βρετανία, οι καλύβες περικλείονται από χαμηλά τείχη ή αναχώματα ή βρίσκονται μέσα σε ένα σύμπλεγμα χωραφιών, ενώ στην Ιταλία ήταν προσαρμοσμένες στις εκάστοτε εδαφικές απαιτήσεις. Στην Κεντρική Ευρώπη οι οικίσκοι ήταν παραλληλόγραμμοι, ενώ στις Κάτω Χώρες και στην Δανία στηρίζονταν σε σειρές από πασσάλους που έφθαναν μέχρι και την στέγη.

Κατά την Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 15) και λόγω της επεξεργασίας των μετάλλων σε μεγάλη σχετικά κλίμακα, τα αντικείμενα οικιακής χειροτεχνίας μετατράπηκαν σε προϊόντα, δηλαδή σε αντικείμενα «που απέκτησαν σημασία και αξία επάνω και πέρα από την σημαντικότητά τους ως απλή πρώτη ύλη που μεταλλασσόταν σε αντικείμενα χειροτεχνίας». Αυτό είναι πολύ σημαντικό, διότι η έννοια του προϊόντος

[2106] Marija Gimbutas, «The Indo-Europeans: Archaeological Problems,» *American Anthropologist* 65, no.4 (August 1963): 815-836.

[2107] Sarunas Milisauskas and Janusz Kruk, «Late Neolithic. Crises, Collapse, New Ideologies, and Economies, 3500/3000-2200/2000 BC,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002): 247-269.

[2108] Δες στο παρόν έργο στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ. 3000-900 π.Χ.)».

εμπεριέχει τις ιδέες της παραγωγής και διανομής, δηλαδή το αντικείμενο δεν κατασκευάζεται πλέον μόνο για προσωπική ή οικιακή χρήση, αλλά μπορεί να ανταλλαγεί και να του προσδοθεί μία συγκεκριμένη οικονομική αξία επί της οποίας θα γίνει η ανταλλαγή. Με άλλα λόγια, το προϊόν γίνεται το πρώτο αντικείμενο που δημιουργεί μια ανταλλακτική οικονομία και δίνει το έναυσμα για το ξεκίνημα της Οικονομικής Επιστήμης. Το ανωτέρω γεγονός συμβαίνει αυτή την Εποχή σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Μπορεί όμως να διαπιστώσει κανείς ότι κυρίως ήλεκτρο/κεχριμπάρι από την βόρεια Ευρώπη και λάπις-λάζουλι[2109] από την Δυτική Ασία (Αφγανιστάν) συναντήθηκαν στην Μυκηναϊκή Ελλάδα ταξιδεύοντας μικρές ή μεγάλες αποστάσεις με τρόπο που δεν γνωρίζουμε. Επίσης, ήλεκτρο μεταφέρθηκε κυρίως στην βόρεια Ιταλία από την βόρεια Ευρώπη. Η κεραμική και κυρίως η μυκηναϊκή κεραμική μεταφέρθηκε στην Κύπρο και στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και στην Ιταλία, στην Σικελία, στην Σαρδηνία και στην Ισπανία (σποραδικά ευρήματα).[2110] Συνεπώς, αυτό που ονομάζουμε στοιχειώδες εμπόριο άρχισε στην ηπειρωτική Ευρώπη την Εποχή του Ορειχάλκου.

Τα αρχαία ναυάγια αποτελούν μια ματιά στην Ιστορία της Εποχής που βυθίσθηκε το σκάφος αλλά και μια εικόνα του εμπορίου για μια ευρύτερη ιστορική περίοδο. Το αρχαιότερο μέχρι σήμερα ναυάγιο στο Αιγαίο ανακαλύφθηκε στο νησί Δοκός που βρίσκεται ανάμεσα στην Ύδρα και στην Ερμιόνη. Τα διάφορα αγγεία και αντικείμενα που βρέθηκαν είναι τόσα πολλά (περισσότερα από 10.000) που μπορεί να πρόκειται τελικά για περισσότερα του ενός ναυάγια. Το πλοίο μετέφερε αγγεία εργαστηρίου πιθανόν της Αργολίδας στον Αργολικό Κόλπο και πέρα από αυτόν (Κυκλάδες, Αίγινα, Σπέτσες κλπ) αλλά και άλλων ειδών αντιστρόφως, όπως φαίνεται από την ενδιάμεση στάση που πραγματοποίησε στο νησί Δοκός. Ο κύριος όγκος της κεραμικής ανήκει στην Πρωτοελλαδική ΙΙ/Μέση Πρωτοελλαδική Εποχή (περ. 2500-2300 π.Χ.), περί το 2200 π.Χ., αν και υπάρχουν και αγγεία από την Μυκηναϊκή/Υστεροελλαδική Εποχή (περ. 1600-1100 π.Χ.). Ακριβώς επάνω από τον κόλπο του ναυαγίου υπάρχει Πρωτοελλαδικός ΙΙ οικισμός, ίσως εμπορικός σταθμός, αλλά και Υστεροελλαδικός οικισμός που εξηγεί τα μικτά από χρονολογικής απόψεως ευρήματα. Τα αγγεία περιλάμβαναν φιάλες ραμφόστομες και με κοντή προχοή, λεκανίδες, μικρούς πίθους, αμφορείς, πυξίδες, ασκούς, πρόχους και κύπελλα[2111] ενώ υπήρχαν ακόμη φορητές πήλινες εστίες, πύραυνα, μυλόπετρες, τριπτήρες, λεπίδες οψιδιανού από την Μήλο[2112] και δύο λίθινες άγκυρες.

Σημαντική εμπλοκή στην έντονη θαλάσσια δραστηριότητα στην περιοχή κατά την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο πρέπει να είχαν τα κέντρα της Λέρνας και της Τίρυνθος στην Αργολίδα και της Κολώνας στην Αίγινα. Το ναυάγιο του νησιού Δοκός υποδεικνύει ότι κατά το δεύτερο μισό της Γ' χιλιετίας π.Χ. στις θάλασσες του Αιγαίου έπλεαν πρωτομινωικά, πρωτοκυκλαδικά αλλά και πρωτοελλαδικά πλοία. Συνεπώς, η εικόνα που σχηματίζεται για τα θαλάσσια εμπορικά ταξίδια της περιόδου μπορεί να μην περιλαμβάνει μινωικές και κυκλαδικές «θαλασσοκρατορίες», όπως είχε υποτεθεί και υπο-

---

[2109] Ο ημιπολύτιμος λίθος lapis-lazuli με το χαρακτηριστικό βαθύ φωτεινό μπλε χρώμα, είναι πλούσιος σε λαζουρίτη (Hamilton, *Minerals, Rocks and Fossils*, p. 140).

[2110] Anthony Harding, «The Bronze Age,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002): 271-300.

[2111] Πίνακες σχημάτων αγγείων σε ΕΤ.ΑΑ, σ. 364-365 και *Ελληνικός πολιτισμός, Τα είδη των αγγείων* στο <http://users.sch.gr//ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm>.

[2112] Εκτός εάν έχουν πέσει από τον χερσαίο οικισμό.

στηριχθεί στο παρελθόν, αλλά ταξίδια από εμπόρους των ελλαδικών παραλίων και των νησιών, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης. Συγκεκριμένα, πρωτοελλαδικές θέσεις στα παράλια της κεντρικής ηπειρωτικής Ελλάδας και στα νησιά δείχνουν ότι τα πρωτοελλαδικά πλοία μετέφεραν προϊόντα από την Αττική και την Εύβοια προς την Πελοπόννησο και αντιστρόφως, από την Αττική και την Εύβοια προς τις Βόρειες Κυκλάδες και Σποράδες αλλά και από την Πελοπόννησο προς τις Νότιες Κυκλάδες. Το λιμάνι στο νησί Δοκός, που βρισκόταν επάνω σε δύο από τους παραπάνω θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους, φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντικό σταθμό του διαμετακομιστικού εμπορίου.[2113]

Δύο ναυάγια στα νοτιοδυτικά παράλια της Τουρκίας μας δείχνουν την εμπορική δραστηριότητα στην Ανατολική Μεσόγειο προς το τέλος της Β' χιλιετίας π.Χ. Περί το 1300 π.Χ., ένα ιστιοφόρο 15 μέτρων με 15.000 αντικείμενα συνολικού βάρους 17 τόνων βυθίσθηκε κοντά στο ακρωτήριο Ulu Burun της νοτιοδυτικής Τουρκίας, ανατολικά της νήσου Στρογγυλής Μεγίστης, στο Καστελόριζο. Το σκαρί αυτό, ωφέλιμου φορτίου τουλάχιστον 20 τόνων, ήταν φορτωμένο με προϊόντα από την Φοινίκη (τους Χαναναίους), την Κύπρο, την μυκηναϊκή Ελλάδα, την Αίγυπτο, την Νουβία, τους Κασσίτες και την Ασσυρία, δηλαδή από πολλές περιοχές στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου. Το πλοίο ήταν φορτωμένο με 354 χάλκινα τάλαντα (πλινθώματα, ox-hide ignots) μέσου αρχικού βάρους 25 κιλών[2114] το καθένα, δηλαδή περίπου 9 τόνους σύνολο, με το μέταλλο να προέρχεται από την Κύπρο. Η ανάμειξη αυτής της ποσότητας χαλκού με τον 1 περίπου τόνο κασσίτερο σε πλινθώματα ίσως από το Ιράν ή το Αφγανιστάν, τον οποίον επίσης μετέφερε το πλοίο, θα μπορούσε να παράγει τουλάχιστον 300 κράνη, 300 πανοπλίες, 3000 αιχμές και 3000 ξίφη, υλικά ικανά να εξοπλίσουν ολόκληρο στρατό. Το πλοίο μετέφερε, επίσης, μυκηναϊκή και κυπριακή κεραμική αλλά κυρίως χαναναϊκή κεραμική, που η τελευταία αριθμεί περί τα 150 αγγεία διαφόρων μεγεθών. Τα μισά από αυτά τα αγγεία περιείχαν μισό τόνο ρητίνης, η οποία πιθανότατα χρησιμοποιούνταν στην Αίγυπτο και στον Μυκηναϊκό Κόσμο στην παραγωγή αιθερίων ελαίων. Υπήρχαν επίσης περί τις 170 μάζες κυρίως γαλάζιου γυαλιού από την Αίγυπτο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή σε σχήμα κόλουρων κώνων, συνολικού βάρους 350 κιλών, λεπτοί κορμοί εβένου από την Νουβία (Σουδάν) αλλά και 24 λίθινες άγκυρες από την Φοινίκη και την Κύπρο. Ανάμεσα στα πολύτιμά του αντικείμενα, βρέθηκαν χρυσό κύπελλο με κωνική βάση, χρυσά περιδέραια, ασημένια βραχιόλια, τέσσερα ορειχάλκινα ξίφη (ένα από την Φοινίκη, δύο μυκηναϊκά, ένα όμοιο με αυτά που έχουν βρεθεί στην Νότια Ιταλία και Σικελία), ήλεκτρο/κεχριμπάρι από την Βαλτική, αιγυπτιακός χρυσός σκαραβαίος με χαραγμένο το όνομα της Νεφερτίτη, σφραγιδόλιθοι, ένα τμήμα ελεφαντοστούν, περισσότερα από 12 δόντια ιπποποτάμων, τρία αυγά στρουθοκαμήλου αλλά

[2113] Η πιο πρόσφατη δημοσίευση για το ναυάγιο έγινε από τον Γιάννη Βήχο, «Το ναυάγιο της Δοκού» στο τμήμα «Μουσεία στον Βυθό» από το *Επτά Ημέρες, Καθημερινή, Μεγάλα Ναυάγια, Αρχαία Ναυάγια, Μουσεία στον Βυθό,* τόμος ΜΣΤ' (2000). Πληροφορίες αντλήθηκαν και από το Γιάννος Γ. Λώλος, «Πέρα από τον Δοκό: Διάσπαρτες μαρτυρίες για την Πρωτοελλαδική θαλασσοκρατία από τον βυθό του Αργολικού Κόλπου», ανακοίνωση στο συνέδριο του Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών στην μνήμη του Ν. Ν. Τσούχλου, *30 Χρόνια Υποβρύχιας Έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά*, Αθήνα, 20-22 Μαΐου 2005, εκτυπωμένο, 7 σ.

[2114] Το πραγματικό βάρος κάθε ταλάντου μετά την ανέλκυση ήταν περί τα 20 κιλά, διότι η παραμονή στο θαλάσσιο νερό για τόσους αιώνες προκάλεσε την διάβρωση του μετάλλου και συνεπώς την μείωση του βάρους του πλινθώματος.

και κατεστραμμένα χρυσά κοσμήματα, ίσως ως μεταλλικά απορρίμματα. Δύο ξύλινα δίπτυχα που πρέπει να ήταν επενδυμένα στο εσωτερικό τους με κερί μελισσών πρέπει να χρησίμευαν ως σημειωματάρια.

Είναι πιθανό το καράβι αυτό να ταξίδευε σε κυκλική πορεία στην ανατολική Μεσόγειο και ξεκινώντας από την Φοινίκη να έπιανε λιμάνι στην Κύπρο, στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο, και μετά πάλι πίσω στις ακτές των Χαναναίων, στην δυτική Εγγύς Ανατολή. Εκτός από το πλήρωμα, στο καράβι φαίνεται ότι επέβαιναν τρεις ή τέσσερις Χαναναίοι έμποροι, δύο Μυκηναίοι αξιωματούχοι που συνόδευαν το πολύτιμο φορτίο για να το προφυλάξουν από πειρατές και πιθανότατα ένα άτομο από τα βόρεια Βαλκάνια. Όλοι οι επιβαίνοντες και το πλήρωμα έφεραν όπλα. Το ειδικό φορτίο του ναυαγίου στο Ulu Burun πρέπει να είναι χαρακτηριστικό του εμπορίου πολυτίμων αντικειμένων που διεξαγόταν από την Συριο-Φοινίκη προς το Αιγαίο και ίσως παραπέρα μαζί με το γενικό θαλάσσιο εμπόριο. Γενικώς, διακινούνταν πρώτες ύλες, τελικά προϊόντα, είδη για κατανάλωση από την αριστοκρατία και τους ηγεμόνες αλλά και αντικείμενα που θα χρησιμοποιούνταν ως δώρα μεταξύ ισχυρών. Μολαταύτα, το μεγάλων αποστάσεων εμπόριο μεταξύ των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου δεν μας είναι πλήρως κατανοητό αν και είναι εμφανής η διαφορά του με το στοιχειώδες ανταλλακτικό εμπόριο μεταξύ Βόρειας και Νοτιοανατολικής Ευρώπης.[2115]

Διαφορετικό αλλά εξ ίσου αποκαλυπτικό είναι το ναυάγιο κοντά στο ακρωτήριο Χελιδωνία Άκρη ή Ιερό Ακρωτήριο (Gelidonya Burnu or Taşlık Burnu / Kırlangıç Burnu, BAGROW, 65:D5), λίγο ανατολικότερα του Ulu Burun, που έχει χρονολογηθεί στο 1200 περίπου π.Χ. Το 10 περίπου μέτρων σκαρί ήταν φορτωμένο από την Κύπρο με 34 χάλκινα τάλαντα (πλινθώματα, ox-hide ignots) με μέσο αρχικό βάρος εκάστου περίπου 25 κιλά αλλά και με θραύσματα ταλάντων. Τα χάλκινα φαίνεται ότι είχαν φορτωθεί στην Κύπρο. Το φορτίο περιλάμβανε επίσης κασσίτερο, πιθανόν σε πλινθώματα, μόλυβδο και ακατέργαστες μάζες γυαλιού. Εκτός από το βαρύ φορτίο, ανασύρθηκαν ακόμη, ορειχάλκινες αξίνες, πέλεκυς, 4 σμίλες, θραύσματα διαφόρων μεταλλικών εργαλείων. Τα εργαλεία μεταλλοτεχνίας που ανασύρθηκαν ίσως υποδεικνύουν την παρουσία περιοδεύοντος τεχνίτη. Ενώ τα ολόκληρα εργαλεία θεωρήθηκε ότι ανήκαν στα μέλη του πληρώματος ή στο σκάφος γενικά, όλα τα θρυμματισμένα αντικείμενα πρέπει να μεταφέρονταν ως απορρίμματα. Στο πλοίο υπήρχαν ακόμη λίθινα αντικείμενα μαζί με γυάλινες χάνδρες, 5 αιγυπτιακοί σκαραβαίοι, 1 σφραγιδόλιθος, κεραμική, ένα ξίφος και λίθινη άγκυρα του τύπου που χρησιμοποιούνταν στην Συριο-Φοινίκη και στην Κύπρο. Η ποικιλία των βαρών ζυγού υποδεικνύουν ότι ο Χαναναίος έμπορος του σκάφους συναλλασσόταν με άλλους εμπόρους από την Αίγυπτο, την Συρία, την Παλαιστίνη, την Κύπρο, την Τροία, την Χετταϊκή Αυτοκρατορία, την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτή η διαπίστωση δεν μπορεί να μας βοηθήσει στην ακριβή χάραξη της ρότας του συγκεκριμένου πλοίου αλλά μόνο στην ποικιλία των λιμανιών τα οποία θα μπορούσε να πιάσει το συγκεκριμένο σκάφος. Πάντως, το φοινικικό πλοίο μετέφερε στην Ελ-

[2115] Cemal Pulak, «Discovering a Royal Ship from the Age of King Tut: Uluburun, Turkey,» in *Beneath the Seven Seas*, ed. George F. Bass (London: Thames and Hudson, 2005), pp. 34-47 και Cemal Pulak, «The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade,» in *Beyond Babylon*, ed. Joan Aruz et al. (New York: Metropolitan Museum of Art, 2008), pp. 288-385. Για την περιγραφή της ανασκαφής δες George F. Bass, «Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age» *National Geographic* 172 (December 1987): 692-733.

λάδα χαλκό και άλλα μέταλλα και πρέπει να έπαιρνε μυκηναϊκή κεραμική για να την διαθέσει σε άλλα λιμάνια και περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου.[2116]

Το 1200 π.Χ. ένα ακόμη πλοίο βυθίστηκε έξω από το ακρωτήριο των Ιρίων, απέναντι από το νησάκι Ψηλή, στον Αργολικό Κόλπο. Το υπολογιζόμενο 10 μ. εμπορικό ήταν φορτωμένο με κεραμική από την Κύπρο, την Κρήτη και την Αργολίδα που ανήκει στο τέλος της ΙΓ' χιλιετίας π.Χ. Στην περιοχή του ναυαγίου βρέθηκαν και θραύσματα αγγείων προγενέστερων και μεταγενέστερων περιόδων, που θεωρείται ότι αποτελούν απορρίψεις από διερχόμενα πλοία ή λείψανα άλλων ναυαγίων. Η συλλογή των 25 αγγείων του 1200 π.Χ. πρέπει να συνιστούσε τμήμα του φορτίου του ναυαγισμένου πλοίου και αποτελείται από 8 κυπριακά (κυρίως πίθοι), 8 κρητικά (κυρίως ψευδόστομοι αμφορείς) και 9 μυκηναϊκά αγγεία (κυρίως δίωτοι, δηλαδή με δύο χερούλια, πιθαμφορείς). Οι κυπριακοί πίθοι, που δείγματά τους έχουν βρεθεί από την Ουγκαρίτ μέχρι την Σικελία και την Σαρδηνία, χρησιμοποιούνταν για την φύλαξη ή μεταφορά ελαίου ή καρπών αλλά και ως σκεύος μεταφοράς αντικειμένων, π.χ. άλλων αγγείων. Με άλλα λόγια αποτελούσαν τα εμπορευματοκιβώτια (containers) της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 15). Οι μυκηναϊκοί αμφορείς με προέλευση από την κεντρική Κρήτη χρησιμοποιούνταν για την φύλαξη και μεταφορά κρητικού ελαίου και έχουν βρεθεί στην συριακή ακτή, στην Κύπρο, στην Σικελία και στην Σαρδηνία. Η ελλαδική μυκηναϊκή κεραμική προέρχεται από την Πελοπόννησο. Η έλλειψη προσωπικών αντικειμένων των επιβαινόντων από το ναυάγιο μας κάνει να υποθέσουμε ότι το πλήρωμα τελικά σώθηκε.

Η ιδιαιτερότητα αυτού του φορτίου σε σύγκριση με εκείνα του Ulu Burun και της Χελιδονίας Άκρης είναι ότι λείπει η χαναναϊκή κεραμική. Συνάγεται, λοιπόν, ότι το πλοίο των Ιρίων ταξίδευε κυκλικά από την Πελοπόννησο και ιδίως τον Αργολικό Κόλπο προς την Κύπρο, με ενδιάμεσο σταθμό την Κρήτη, και αντιστρόφως. Για το τελευταίο του ταξίδι, το πλοίο των Ιρίων πρέπει να ξεκίνησε από την Κύπρο, να περιέπλευσε τα νότια παράλια της Μικράς Ασίας, να πέρασε από την Ρόδο και την Κάρπαθο, να προσέγγισε σε κρητικό λιμάνι, όπου φόρτωσε νέο εμπόρευμα, και μετά να κατευθύνθηκε βόρεια μέχρι τα Κύθηρα και τελικά πλέοντας παράλληλα με την ανατολική ακτή της Πελοποννήσου έφθασε στον Αργολικό Κόλπο. Εκεί, είναι πιθανό να προσέγγισε διάφορες παράκτιες μυκηναϊκές εγκαταστάσεις, όπου ξεφόρτωσε μέρος του φορτίου του και φόρτωσε τα ελλαδικά αγγεία.[2117] Τελικά έπλευσε κατά μήκος της νοτιοανατολικής αργολικής ακτής μέχρι που πριν φθάσει στο Ακρωτήριο των Ιρίων ένας δυνατός άνεμος το έριξε στα βράχια και το βύθισε.[2118]

Σε μια Γενική Ιστορία ίσως μάς επιτρέπεται να κάνουμε μια τολμηρή υπόθεση. Για τουλάχιστον μια χιλιετία, από το 2200 μέχρι το 1200 π.Χ., δηλαδή μέχρι την έλευση των «λαών της θάλασσας», κάτοικοι του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένων

[2116] George F. Bass, et al., «Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck,» *Transactions of the American Philosophical Society* 57, no. 8 (1967): 1-177. Για τα νεώτερα ευρήματα δες George F. Bass, «Cargo from the Age of Bronze: Cape Gelidonya, Turkey,» in *Beneath the Seven Seas*, ed. George F. Bass (London: Thames and Hudson, 2005), pp. 48-55.

[2117] Δεν μπορεί να αποκλεισθεί η υπόθεση ότι όλα τα αγγεία, ανεξαρτήτως προελεύσεώς τους, μεταφορτώθηκαν σε αργολικό λιμάνι, αφού είχαν φθάσει εκεί από άλλο πλοίο για να διακινηθούν τοπικά στην Ελλάδα.

[2118] *Από την Ενάλια Κύπρο στον Μυχό του Πολυδίψιου Άργους. Το Ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων.* Εκθεση. Το Κυπρο-Μυκηναϊκό Φορτίο του Ναυαγίου στο Ακρωτήριο Ιρίων. Αρχαιολογικό Μουσείο Σπετσών, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1998 (Αθήνα: Ινστιτούτο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών, 1998).

και των νησιών, κάτοικοι της συριακής ακτής, Κύπριοι και Χαναναίοι από την Φοινίκη, ασχολούνταν με το ανταλλακτικό εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου. Η εμπορική κίνηση στην περιοχή περιλάμβανε πλόες στο Αιγαίο για την εξυπηρέτηση του τοπικού εμπορίου αλλά και ανάμεσα στην Συριο-Φοινίκη, την Αίγυπτο, την Κύπρο, την Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου για την λειτουργία του υπερπόντιου εμπορίου. Τα κύρια προϊόντα που διακινούνταν ήταν χαλκός, κεραμική, προϊόντα προς βρώση. Όσο πλησίαζε το τέλος της Γ' χιλιετίας π.Χ., το εμπόριο πύκνωνε και εκτός από τα είδη και προϊόντα καθημερινής χρήσεως άρχισε και η μεταφορά πολυτίμων ειδών. Γύρω στο 1200 π.Χ., η έλευση των «λαών της θάλασσας» μείωσε δραματικά το εμπόριο ανάμεσα στους λαούς του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου.

Στην υπόλοιπη Ευρώπη, το εμπόριο βρισκόταν σε εμβρυική κατάσταση και οι Ευρωπαίοι ασχολούνταν κυρίως με την γεωργία και την μεταλλουργία του χαλκού. Όταν όμως οι μεταλλουργοί έμαθαν τον τρόπο να λιώνουν και να σφυρηλατούν τον σίδηρο, ο οποίος υπάρχει σε αφθονία στην Ευρώπη, η χρήση του χαλκού και του ορείχαλκου άρχισε να μειώνεται. Η μεταλλουργία του σιδήρου εισήχθη κατά τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. στην Ελλάδα και από εκεί μέσα σε 700 χρόνια εξαπλώθηκε στην Δυτική και Βόρεια Ευρώπη (χάρτης σε HACW, p. 13). Η χρήση του σιδήρου έφερε σταδιακά το τέλος της Εποχής του Ορειχάλκου (Πίνακας 15), αλλά δεν άλλαξε δραματικά την εικόνα της διαβιώσεως στην ηπειρωτική Ευρώπη. Η βάση της οικονομίας συνέχισε να είναι αγροτική και οι Ευρωπαίοι καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι, κεχρί, σίκαλη και βρώμη αλλά και κηπευτικά όπως μπιζέλια και φακές, ανάλογα με την περιοχή. Μόνο προς το τέλος της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15), τα σιδερένια άροτρα και εργαλεία έδωσαν την δυνατότητα στους αγρότες να καλλιεργήσουν σκληρότερα εδάφη και ουσιαστικά λιγότεροι αγρότες να μπορούν να αυξήσουν την παραγωγή. Επίσης, εξέτρεφαν βοοειδή, χοίρους, πρόβατα και κατσίκες χωρίς να αδιαφορούν για το κυνήγι του ελαφιού, του αγριόχοιρου, του λαγού, των πουλιών αλλά και για τα φρούτα από τα δένδρα. Σημαντική εξέλιξη κατά την Εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 15) είναι οι μετακινήσεις και η επικοινωνία των Ευρωπαίων εντός της ηπείρου είτε για να εμπορευθούν, είτε για να κάνουν επιδρομές σε άλλες κοινότητες, είτε για να μεταναστεύσουν σε άλλες περιοχές αλλά και για άλλους ποικίλους λόγους. Μετά την κατάρρευση των ανακτορικών συστημάτων στον Αιγαιακό κόσμο διαπιστώθηκε ανάπτυξη του εμπορίου λόγω των νέων ευκαιριών που παρουσιάσθηκαν. Όμως το εμπόριο αυτό αφορούσε κυρίως μέταλλα. Στην Κεντρική Ευρώπη, η αφθονία σιδήρου και η υπερπαραγωγή σιτηρών και τροφών έδωσε την δυνατότητα στους κατοίκους να ασχοληθούν με την παραγωγή και άλλων προϊόντων προς διάθεση, όπως γούνες και τομάρια ζώων, ήλεκτρο/κεχριμπάρι σε ψήφους (χάνδρες) ή περιλαίμια, χρυσό και ασήμι ένθετο σε ορειχάλκινα κοσμήματα. Ο χρυσός είτε συλλεγόταν από τα ποτάμια είτε εξορυσσόταν, αλλά σε πολλές περιπτώσεις χρυσός και ασήμι προερχόταν από τις επαφές των Ευρωπαίων της Κεντρικής Ευρώπης με τον μεσογειακό κόσμο και τους Ρωμαίους και κυρίως δια των νομισμάτων. Διάφορα μέταλλα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοσμημάτων, όπως πόρπες, δαχτυλίδια, βραχιόλια αλλά και άγκιστρα για την ζώνη της μέσης. Το ορυκτό άλας ήταν ένα κύριο εμπορεύσιμο προϊόν μαζί με την ζωγραφισμένη κεραμική.

Ο πόλεμος δεν έλειπε καθόλου από την Εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 15). Ήδη από την Πρώιμη Εποχή, οι κάτοικοι των οικισμών επάνω σε λόφους οχύρωσαν τις κοι-

νότητές τους με αναχώματα ή λίθινα τείχη.[2119] Σωροί από βότσαλα για σφενδόνες και αιχμές βελών έχουν ερμηνευθεί ως αποδείξεις οχυρωμένων θέσεων έτοιμων για άμυνα ή και επίθεση. Σε αρκετούς τάφους έχουν βρεθεί μακριά ορειχάλκινα ή σιδερένια ξίφη, λόγχες ή δόρατα, ασπίδες και, κυρίως στην Ανατολική Ευρώπη, πολεμικοί πελέκεις. Σε πλούσιες ταφές βρέθηκαν κράνη και θώρακες. Οι αρχαιολόγοι θεωρούν ότι η παρουσία όπλων στις ταφές υποδεικνύει την χρήση τους και ότι κάποιοι άνδρες ίσως ανήκαν σε μία αριστοκρατία πολεμιστών. Αργότερα, στα όπλα συμπεριλαμβάνονται και πλούσια διακοσμημένα εγχειρίδια που σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύονται από τόξα και βέλη. Στην τέχνη των νοτιοανατολικών Άλπεων περιλαμβάνονται και αναπαραστάσεις πορείας πολεμιστών (εικ. Miliskaukas, 10-3) που δείχνει ότι είχαν αρχίσει να σχηματίζονται οι πρώτοι μικροί στρατοί. Άλλωστε, την περίοδο αυτή, αμέσως μετά το 400 π.Χ., οι αρχαίοι ιστοριογράφοι περιγράφουν τους Κέλτες πολεμιστές και λίγο αργότερα τους αναφέρουν και ως μισθοφόρους.

Μετά το 600 π.Χ. δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη μεγάλες κελτικές κοινότητες που αποτελούσαν βιοτεχνικά, εμπορικά και πολιτικά κέντρα. Η βιοτεχνική παραγωγή περιλάμβανε κατασκευή αντικειμένων από σίδηρο, ορείχαλκο, χρυσό, ήλεκτρο (κράμα κυρίως χρυσού και αργύρου), κοράλλια, ελαφοκέρατο, γυαλί αλλά και κεραμική. Το ερώτημα που προσπάθησαν να απαντήσουν οι αρχαιολόγοι σχετικά με την δημιουργία αυτών των κέντρων είναι εάν ήταν το αποτέλεσμα εσωτερικών διεργασιών ή της επαφής των κατοίκων τους με τους Έλληνες αποίκους. Εξαιτίας του γεγονότος ότι αυτή η επιστημονική συζήτηση δεν φαίνεται να μπορεί να καταλήξει κάπου, θεωρήθηκε ότι είναι προτιμότερο να μελετηθεί η σχέση Κελτών με Έλληνες, Φοίνικες, Ετρούσκους. Όντως, στην Ιβηρική χερσόνησο και σε έναν αριθμό από θέσεις, υπάρχουν αποδείξεις βιοτεχνικής παραγωγής αλλά και εμπορικές επαφές με Έλληνες και Φοίνικες. Το ίδιο συμβαίνει και στην ανατολική Γαλλία, όπου είναι εμφανείς οι επαφές με τον ελληνικό και τον μεσογειακό κόσμο, ενώ στην νοτιοδυτική Γερμανία παρόμοιες σχέσεις αφορούν στους Έλληνες και στους Ετρούσκους.

Τα μεταλλουργικά κέντρα στην Σλοβενία παρήγαν προϊόντα σιδήρου, ορειχάλκου και γυάλινων χαντρών. Τα κτερίσματα στους τάφους αποκαλύπτουν επαφές με την Βόρεια Ευρώπη (ήλεκτρο), την βόρεια Ιταλία αλλά ακόμη και την Ανατολική Μεσόγειο. Οι Κέλτες μετέφεραν ήλεκτρο από την Δανία και τις ακτές της Βαλτικής μέχρι την Βόρεια Ιταλία.[2120] Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σκυθικός οικισμός Bel'skoye (Belsk) στην Ουκρανία, ο οποίος καταλάμβανε συνολική έκταση παραπάνω από 40 τ.χλμ., προστατευόταν από πολύ ισχυρό χωμάτινο προμαχώνα ύψους μέχρι 9 μ. με ξύλινα τείχη και βαθιά τάφρο βάθους 5,5 μ. Γύρω στο 700 π.Χ. υπήρχαν δύο οικισμοί, οι οποίοι φαίνεται ότι κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. ενώθηκαν μαζί με έναν τρίτο για να αποτελέσουν τον Bel'skoye. Ο οικισμός αποτελούνταν από υπόγειες και υπέργειες κατασκευές. Βρέθηκε σιδηρουργείο με φούρνο που ανήκει στον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ. αλλά και φούρνος ορειχάλκου σε ανάλογο εργαστήριο. Ο πολύ μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων που έχουν ανασκαφεί τον καθιστούν το πρωιμότερο και μεγαλύτερο μεταλλουργικό κέντρο της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15), όπου γινόταν επεξεργασία σιδήρου και ορειχάλκου μαζί με κατασκευή κοσμημάτων.

[2119] Δες την οχύρωση του κελτικού λόφου στο Danebury της νότιας Αγγλίας, HACW, p. 17.

[2120] Για τους εμπορικούς δρόμους δια των οποίων οι Κέλτες έφερναν ήλεκτρο στην Ιταλία δες HACW, p. 29.

Σε άλλους οικισμούς στις γύρω από τον Bel'skoye περιοχές υπάρχει πληθώρα εισαγόμενης ελληνικής κεραμικής, που υποδεικνύει τις επαφές των Σκυθών με τις ελληνικές αποικίες του Ευξείνου Πόντου (κεφ. 9). Μετά την ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο το 411 π.Χ., οι αυξημένες ανάγκες για σιτηρά πολλαπλασίασαν τις αγορές των Ελλήνων αποίκων από τις τοπικές κοινότητες στα βόρεια του Ευξείνου Πόντου και τόνωσαν τις εμπορικές σχέσεις Ελλήνων και Σκυθών, δηλαδή των κατοίκων της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15) των ευρω-ασιατικών στεπών (νοτιοανατολική Ευρώπη, βόρειος Καύκασος, νότια Σιβηρία).[2121] Οι εξελίξεις αυτές υποδεικνύουν κοινωνίες που είχαν επιτύχει πιο περίπλοκες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές. Ένα ακόμη τέτοιο παράδειγμα βρέθηκε στην επαρχία Friesland της Ολλανδίας. Μεταξύ 717 και 714 π.Χ. κατασκευάσθηκε διάδρομος από κορμούς δρυός, μήκους 650 μ. και πλάτους 3,3 μ., προφανώς για να διευκολύνει την μετακίνηση στην περιοχή. Η κατασκευή αυτή απαιτούσε «σχεδιασμό, οργάνωση και διοικητική μέριμνα από κάποιο κέντρο εξουσίας που ενεργούσε εξ ονόματος πολλών κοινοτήτων που ενδιαφερόντουσαν για την διευκόλυνση της μεταφοράς ανθρώπων και αγαθών».[2122]

Κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ., ομάδες/φυλές από Κέλτες/Γαλάτες μετακινήθηκαν προς την νοτιοανατολική Ευρώπη, όπως αναφέρεται από τους αρχαίους ιστοριογράφους. Από αρχαιολογικής απόψεως, βεβαιώνεται ότι υπήρξαν κάποιες μετακινήσεις κεντροευρωπαϊκών ομάδων αλλά όχι στον βαθμό που υπονοούν τα κείμενα. Τον Δ’ και τον Γ’ αιώνα π.Χ., η διακόσμηση La Tène (δες παρακάτω) εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη και οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τα ίδια ταφικά έθιμα, κατά τα οποία οι νεκροί άνδρες θάβονταν με όπλα και οι γυναίκες με κοσμήματα. Παρά τις ομοιότητες αυτές που εξηγήθηκαν με τις μετακινήσεις των πληθυσμών υποστηρίζεται και η θεωρία ότι άλλοι λόγοι μπορεί να συνέβαλαν στην υιοθέτηση της διακοσμήσεως και των εθίμων, όπως η μίμηση. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι γνώρισαν τους Κέλτες/Γαλάτες στην Δυτική Ευρώπη και τους Σκύθες στην Ανατολική Ευρώπη και τους ονόμασαν «βάρβαρους». Η λέξη «βάρβαρος» χρησιμοποιείτο στην Αρχαιότητα για να περιγράψει λαούς όπως οι Πέρσες, που δεν γνώριζαν την Δημοκρατία, αλλά και αυτούς με διαφορετικές αντιλήψεις, όπως περιγράφει ο Αθηναίος ρήτορας Δημοσθένης τους Μακεδόνες. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, βάρβαροι ήταν οι απολίτιστοι Κέλτες/Γαλάτες και Σκύθες, των οποίων την ζωή και τα έθιμα περιγράφουν ο Στράβων, ο Πολύβιος και ο Ηρόδοτος και την συγκρίνουν με αυτή των Ελλήνων.[2123]

Αν και είναι πάρα πολύ δύσκολο να γίνουν υπολογισμοί για τον πληθυσμό της Ευρώπης την Εποχή αυτή, οι αρχαιολόγοι εικάζουν ότι σε ολόκληρη την ήπειρο ζούσαν 15-30 εκατ. άνθρωποι. Οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές ήταν αυτές της Μεσογείου. Κατά τον Α’ αιώνα π.Χ. υπολογίζεται ότι η Ιταλία είχε 7 εκατ. κατοίκους, η Κεντρική Ευρώπη 3 εκατ. κατοίκους, η Αγγλία και Ουαλία 600.000 και 500.000 ζούσαν σε ολόκληρη την Σκανδιναβία, με την μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού στην Δανία.

[2121] Anna I. Melyukova, «Scythians of Southeastern Europe,» in *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, ed. Jeannine Davis-Kimball et al. (Berkeley: Zinat, 1995), pp. 47-55.

[2122] «Construction on this scale for the purpose of improving the efficiency of movement through the landscape can only have been undertaken through the planning, organization, and direction of a political authority operating in the interests of many communities concerned with creating favorable conditions for the movement of people and goods» (Milisauskas, pp. 353-354).

[2123] Στράβων, III διάσπαρτα και Πολύβιος, II διάσπαρτα και Ηρόδ., II.33 & IV διάσπαρτα. Για τις αρχαίες ελληνικές αντιλήψεις περί «βαρβάρων» δες Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 231-236.

Έχει επίσης υπολογισθεί ότι γύρω στο 400 π.Χ. στην Ελλάδα έμεναν περίπου 3 εκατ. άνθρωποι. Μέχρι το 200 περίπου π.Χ., σε κάθε μικρή κοινότητα της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15) στην Ευρώπη κατοικούσαν μέχρι 50 άνθρωποι, ενώ στα μεγάλα μεταλλουργικά κέντρα δεν ξεπερνούσαν τους 1000.

Κατά την διάρκεια του Β' αιώνα π.Χ., όμως, εμφανίσθηκαν τα οχυρά πρωτοάστη, τα οποία στην ευρωπαϊκή αρχαιολογία είναι γνωστά ως oppida (λατ. Πληθ.).[2124] Η λέξη oppida (εν. oppidum)[2125] σημαίνει στα λατινικά μικρή πόλη και χρησιμοποιήθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα στις αναμνήσεις του των γαλατικών πολέμων για να περιγράψει τις γαλατικές κοινότητες εναντίον των οποίων πολεμούσε. Οι αρχαιολόγοι χρησιμοποιούν την ίδια λατινική λέξη για να περιγράψουν τις νέες μεγάλες κοινότητες που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15), τις οποίες εμείς μεταφέρουμε στα ελληνικά ως πρωτοάστη (εν. το άστυ).

Τα 150 περίπου πρωτοάστη είναι διάσπαρτα από την νότια Βρετανία μέχρι την Σλοβακία και από την νότια Γαλλία μέχρι την Δανία (χάρτης των κυριοτέρων σε Milisauskas, fig. 10.7 και HACW, pp. 50-51). Χαρακτηριστικό των πρωτοάστεων ήταν το πολύ μεγάλο μέγεθος. Για παράδειγμα το Manching στην Βαυαρία (AAW, p. 174) κάλυπτε έκταση 3,8 τ.χλμ.[2126] Το ανάχωμα γύρω από το πρωτοάστυ, που ονομάζεται και γαλατικό τείχος (murus Gallicus[2127] στην αρχαιολογία), ήταν βασικά χωμάτινο και υποστηριζόταν από μεγάλες πέτρες και ξύλινους κορμούς, οι οποίοι συγκρατούνταν με μεγάλα σιδερένια καρφιά. Σχεδόν όλα τα πρωτοάστη βρίσκονταν σε οχυρές θέσεις και περιέκλειαν μεγάλους αριθμούς κατοίκων (μερικά ίσως και 10.000). Σε πολλά από αυτά υπάρχουν ενδείξεις μεγάλης βιομηχανικής και εμπορικής δραστηριότητας. Στο Manching υπήρχε μαζική παραγωγή σιδερένιων τσεκουριών, μαχαιριών, σφυριών και άλλων 200 διαφορετικών εργαλείων μαζί με καρφιά. Εκτός από τον σίδηρο, γινόταν μεγάλη παραγωγή ορειχάλκινων προσωπικών αντικειμένων και άλλων που χρησιμοποιούνταν στην ιππασία και σε κάρα και ῾άρματα. Επίσης, στο Manching και σε άλλα πρωτοάστη κατασκευάζονταν γυάλινες χάνδρες και βραχιόλια. Άλλο χαρακτηριστικό των πρωτοάστεων ήταν η παραγωγή κεραμικής στον τροχό του αγγειοπλάστη, που πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην Ευρώπη αυτή ακριβώς την περίοδο. Όλες αυτές οι δραστηριότητες δείχνουν ότι είχε αρχίσει η εξειδίκευση των παραγωγικών ομάδων, δηλαδή συγκεκριμένα άτομα που απασχολούνταν κατ' αποκλειστικότητα με την βιομηχανική παραγωγή.

Τα πρωτοάστη υπήρξαν κέντρα εμπορίου με μεγάλη συγκέντρωση εμπορευμάτων, οι ιδιοκτήτες των οποίων χρειαζόταν να τα προστατεύσουν. Η γενικευμένη χρήση κλειδαριών και κλειδιών είναι ένα δείγμα της πρωτοαστικοποιήσεως των ευρωπαϊκών κοινοτήτων του Σιδήρου. Δείχνει την αύξηση του πλούτου λόγω της εμπορευματοποιήσεως της οικονομίας και την ανάγκη για προστασία της προσωπικής ιδιοκτησίας. Τα σπίτια των πλουσίων διέθεταν υπόγειες αποθήκες, εξαρτήματα ιππασίας και κλειδιά. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της λειτουργίας των πρωτοάστεων είναι η κοπή νο-

---

[2124] Για τα oppida/πρωτο-άστυ δες Ferdinand Maier, «The *Oppida* of the Second and First Centuries B.C.,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 423-439.

[2125] Caesar, *De bello Gallico*, I.5. Δες αναλυτικά και χάρτη για το oppidum στο HACW, pp. 48-51.

[2126] Δες αναλυτικά μαζί με σχεδιάγραμμα στο HACW, pp. 52-53.

[2127] «Muri Gallici» γράφει ο Ιούλιος Καίσαρ (Caesar, *De bello Gallico*, VII.23).

μισμάτων, εμπνευσμένη από τα ελληνικά κυρίως νομίσματα με τα οποία πληρώνονταν οι μισθοφόροι. Από τα μέσα του Β' αιώνα π.Χ. κόπηκαν χάλκινα (μπρούτζινα),[2128] ασημένια, χρυσά νομίσματα[2129] και συνεπώς οι άνθρωποι της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15) εισήλθαν στην εγχρήματη οικονομία.[2130] Η εμπορική δραστηριότητα στο Manching πιστοποιείται από εργαλεία για γραφή μαζί με θραύσματα που φέρουν κελτικά ονόματα χαραγμένα με ελληνικά γράμματα, μολύβδινα βάρη ζυγού, ρωμαϊκούς αμφορείς για κρασί από την Μεσόγειο και ορειχάλκινα αγγεία μαζί με άλλα ιταλικά αγγεία. Το Manching ήταν ένα καλά οργανωμένο πολεοδομικά πρωτοάστυ. Υπήρχαν κατοικίες, εργαστήρια, αποθήκες, άλλα εξειδικευμένα κτίρια και ιερά. Στο Manching αλλά και αλλού έχουν βρεθεί κρανία και μακριά οστά ανθρώπων με χαρακιές από αιχμηρά εργαλεία που προϊδεάζουν για τελετουργίες με σώματα νεκρών ή ζωντανών αλλά μικρή πιθανότητα ανθρωποθυσιών. Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες για την δημιουργία των πρωτοάστεων και ίσως να ταιριάζουν στην κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Πάντως, τα κύρια χαρακτηριστικά των πρωτοάστεων είναι η οχυρή θέση τους, τα ιδιαίτερα αναχώματα γύρω από τον οικισμό, η οικιστική οργάνωση, η παραγωγή μετάλλων και μεταλλικών αντικειμένων, η αποθήκευση των προϊόντων, το εμπόριο.

Η Ευρωπαϊκή Προϊστορία μελετάται κυρίως από αρχαιολόγους, ενώ η Ρωμαϊκή Ιστορία από ιστορικούς και η κάθε ομάδα βλέπει τελείως ξεχωριστά την ρωμαϊκή κατάκτηση (από τον Α' αιώνα π.Χ. και μετά) των ανθρώπων της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15) στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Στην πραγματικότητα, όμως, οι Ρωμαίοι, οι Έλληνες, και οι Ευρωπαίοι της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15) αλληλεπιδρούσαν ο ένας στον άλλον για αιώνες πριν ο Ιούλιος Καίσαρας εκστρατεύσει στην κεντροδυτική Ευρώπη. Συνεπώς, τον Α' αιώνα π.Χ., η Ευρώπη ολόκληρη, συμπεριλαμβανομένης της Ρωμαϊκής Ιταλίας και της Αρχαίας Ελλάδας, πρέπει να θεωρηθεί και να εξετασθεί ως ένα ενιαίο «σύμπαν». Στην προκειμένη περίπτωση, οι κύριοι πρωταγωνιστές ήταν οι Ρωμαίοι και οι Ευρωπαίοι της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15). Πέραν του εμπορίου, οι επαφές σε πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο μεταξύ Ρώμης και ευρωπαϊκών πρωτοάστεων δεν είναι απολύτως κατανοητές.

Ο Ιούλιος Καίσαρ επιτέθηκε στους Εκείθεν των Άλπεων Κέλτες (στην σημερινή Γαλλία) για σκοπούς που εξυπηρετούσαν την εσωτερική ρωμαϊκή πολιτική του και μάλιστα οι στρατιωτικές του επιτυχίες ήταν αυτές που τον βοήθησαν να υπερκεράσει τον Πομπήιο και τον Κράσσο και να αναδυθεί ως ο μόνος ηγέτης στην Ρώμη. Η πληθώρα ντόπιων όπλων στις θέσεις μαχών του Ιούλιου με τους Γαλάτες δείχνουν ότι είχε συμμαχήσει με ορισμένες γαλατικές φυλές εναντίον άλλων και τις χρησιμοποιούσε ως προφυλακή μέχρι να επέμβουν οι νικηφόρες ρωμαϊκές λεγεώνες. Στην μάχη της Αλεσία (Alesia, BAGROW, 18:B2, σημερ. Alise-Ste.-Reine, Γαλλία), το 52 π.Χ., ο Ιούλιος νίκησε τους Γαλάτες και προσάρτησε την Γαλατία στην Ρώμη. Στις επόμενες δεκαετίες, η Γαλλία ενσωματώθηκε στα ρωμαϊκά εδάφη καθώς η Ρώμη επεκτεινόταν όλο και πε-

---

[2128] Δες στο παρόν έργο στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ. 3000-900 π.Χ.)».

[2129] Δες εικόνες σε Cunliffe, p. 425 και N. K. Sandars, *Prehistoric Art of Europe,* 2nd ed. (London: Penguin Books, 1985), p. 420 και έγχρωμες εικόνες σε Cohen, *Coin and Medal Museum [Paris],* pp. 8-9.

[2130] Hans-Jörg Kellner, «Coinage,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 475-484.

ρισσότερο. Εν τούτοις, και μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση, πολλά πρωτοάστη συνέχισαν να κατοικούνται από ντόπιους. Μεταξύ 16 και 13 π.Χ., ο Αύγουστος Καίσαρ έφθασε μέχρι τον Κάτω Ρήνο και μέχρι το 15 π.Χ. είχαν υποταγεί 45 φυλές βορείως των Άλπεων και μέχρι τον Δούναβη. Αλλά το 9 μ.Χ. οι βόρειες φυλές νίκησαν κατά κράτος τους Ρωμαίους στην μάχη του Δάσους Teutoburg (BAGROW, 10:D4-E4, στο Kalkriese του σημερ. Teutoburger Wald, Γερμανία) και έτσι η Ρώμη δεν κατάφερε να επιβληθεί βορείως και ανατολικά του Κάτω Ρήνου. Αντιθέτως, επικεντρώθηκε στις δυτικά του Ρήνου περιοχές, όπου σταδιακά αναπτύχθηκαν πόλεις όπως το Μάιντζ (Mainz), η Κολωνία, η Βόνη, το Στρασβούργο. Το 43 μ.Χ., οι Ρωμαίοι εισέβαλαν στην Βρετανία και κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος του νησιού, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη κατέλαβαν την Δακία (Dacia, BAGROW, 21, στα βόρεια Βαλκάνια, Ρουμανία). Εν συντομία, λοιπόν, έτσι ολοκληρώθηκε η ρωμαϊκή κατάκτηση της Ευρώπης.

Ενώ όμως οι αρχαίες ιστοριογραφικές πηγές μάς βεβαιώνουν ότι οι κατακτημένοι λαοί ενσωματώθηκαν πλήρως στο πολιτικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό επίπεδο με τους Ρωμαίους, τα αρχαιολογικά ευρήματα μας δείχνουν μία τελείως άλλη εικόνα. Μεταξύ άλλων, οι ταφές και τα ταφικά έθιμα, οι οικισμοί, οι ιεροί τόποι, η κεραμική και τα προσωπικά αντικείμενα «μας δίνουν την δυνατότητα να δούμε πώς οι ντόπιοι πληθυσμοί προσαρμόστηκαν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες ενσωματώσεως στην [Ρωμαϊκή] Αυτοκρατορία».[2131] Ενώ η Ιστορία των κατακτήσεων είναι γραμμένη από την ρωμαϊκή άποψη και οι ιστοριογράφοι ήθελαν να δείξουν την πλήρη υποταγή των κατακτημένων Ευρωπαίων, η αρχαιολογική σκαπάνη φέρνει στο φως την άποψη των Ευρωπαίων της Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15). Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ισχυρά σημάδια συνέχειας μετά την κατάκτηση από τους Ρωμαίους.[2132]

Συνοψίζοντας την ανωτέρω συζήτησή μας, διαπιστώνουμε ότι σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Προϊστορία υπάρχουν συνέχειες των πολιτισμικών στοιχείων αλλά και ασυνέχειες εξαιτίας των προόδων και τεχνολογικών εξελίξεων, οι οποίες κλείνουν αρχαιολογικούς και πολιτισμικούς κύκλους. Μέχρι το 8000 π.Χ., οι Ευρωπαίοι είχαν επιτύχει την χρήση του ελαφοκέρατου ως εργαλείου, την αποθήκευση τροφίμων, τον ψημένο πηλό, την κατασκευή τόξου και βέλους μαζί με την βελόνα με οπή για το πέρασμα του νήματος. Κατά την Νεολιθική Εποχή (Πίνακας 15) ο πληθυσμός αυξήθηκε κατακόρυφα, αλλά στην Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 15) πολλαπλασιάστηκαν οι πολεμικές συγκρούσεις. Στην ελληνική Εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 23Β), ίσως οι ήρωες των Ομηρικών Επών να μην εκφράζουν μόνο μία ελληνική αρχαϊκή πραγματικότητα, αλλά και μια πανευρωπαϊκή εικόνα του πολεμιστή. Η σημερινή μας κατανόηση της Ευρωπαϊκής Προϊστορίας είναι ελλιπής και ασυνεχής αλλά είναι βέβαιο ότι μέχρι το τέλος της Ύστερη Εποχή του Σιδήρου (Πίνακας 15) η Ευρώπη ήταν ήδη ένα πολύ πλούσιο πολιτισμικό μωσαϊκό με βαθιές πολιτισμικές και ιστορικές διαφορές, συμπιεσμένο σε πολύ περιορισμένο γεωγραφικό χώρο.[2133] Αυτή η διαπίστωση μπορεί να εξηγήσει τις συνεχείς πολεμικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές συγκρούσεις από τότε μέχρι

[2131] «Examination of the burials, settlements, ritual sites, pottery, personal ornaments, and other categories of material culture enables us to see how the native peoples adapted to the changed conditions of incorporation into the Empire.» (Milisauskas, p. 383).

[2132] Peter S. Wells, «The Iron Age,» in *European Prehistory*, ed. Sarunas Milisauskas (N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002): 335-383.

[2133] Milisauskas, pp. 385-387.

σήμερα. Μήπως οι απαντήσεις που ζητούν σήμερα οι λαοί αλλά και οι περισσότερες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έχουν τις ρίζες τους στην Προϊστορία; Μπορούν άραγε, με ποια κοινά ή διαφορετικά χαρακτηριστικά και σε ποιο βαθμό, οι ευρωπαϊκοί λαοί να αποτελέσουν μια Ενωμένη Ευρώπη; Τελικά, μετά από είκοσι δύο αιώνες συμβιώσεως πόσα πολλά ή λίγα ενώνουν ή τους χωρίζουν τους Ευρωπαίους από την Βρετανία μέχρι την Ρωσία, –στα ευρωπαϊκά της σύνορα– και από την Νορβηγία μέχρι την Κύπρο. Μήπως η τέχνη, τελικά, αποτελεί έναν από τους κοινούς ευρωπαϊκούς παρονομαστές της Ιστορίας.

Προϊστορική Ευρωπαϊκή Τέχνη

Τέχνη είναι η αντίληψη και η προσωπική κατανόηση του κόσμου από τον καλλιτέχνη. Τέχνη είναι η προσωπική άποψη του θεατή αλλά και η συλλογική κατανόηση ενός έργου τέχνης από την κοινωνία κάθε εποχής. Η τέχνη κάθε εποχής είναι απόρροια της εποχής της και της δεξιότητας των καλλιτεχνών της. Η ιδέα του ωραίου στην τέχνη δεν είναι η ίδια σε όλες τις εποχές. «Μήπως η Τέχνη συνίσταται εις την πιστήν αντιγραφήν της φύσεως; Τότε το αίσθημα και η ατομικότης κάθε μεγάλου καλλιτέχνου;»[2134] «Δεν βλέπω ουσιώδη διαφορά ανάμεσα σε μία γραμμή που ονομάζεται 'αφηρημένη' και σε ένα ψάρι. Αλλά μάλλον ουσιώδη ομοιότητα».[2135] Οι δύο αυτές σκέψεις συνοψίζουν σύγχρονες απόψεις για την τέχνη αλλά εκφράζουν στην πραγματικότητα και τον προϊστορικό κόσμο της τέχνης. Βέβαια, η προϊστορική τέχνη είχε αφαιρετική διάθεση, λόγω του ότι οι άνθρωποι πρωτοδημιουργούσαν αλλά και λόγω της απειρίας των καλλιτεχνών της, ενώ τα λεγόμενα κινήματα μοντέρνας τέχνης του 20ου και του 21ου αιώνα επιδίωξαν συνειδητή αφαιρετική απεικόνιση. Το προϊστορικό έργο τέχνης δεν είναι παρά η πρώτη απόπειρα του ανθρώπου να δώσει ζωή στην άψυχη ύλη.

Ήταν μάλλον η ανάγκη του πρωτόγονου ανθρώπου να δώσει την μορφή του για τελετουργικούς σκοπούς σε μία άμορφη μάζα που κράτησε στο χέρι του. Από τα πρώτα ευρωπαϊκά γλυπτά –που κάλλιστα θα μπορούσε σήμερα να ανήκει σε καλλιτέχνη του 20ου και 21ου μ.Χ. αιώνα– είναι ο Άνδρας του Brno (εικ. Sandars, PAE, fig. 2), Τσεχία, που έχει χρονολογηθεί ανάμεσα στο 30.000 και στο 15.000 π.Χ. Ανθρώπινη κεφαλή και σώμα είναι σκαλισμένα σε ελεφαντοστούν, ενώ τα υπόλοιπα ανθρώπινα μέλη χάθηκαν ή καταστράφηκαν. Το ύψους 42 εκ. μαζί με τα χαμένα πόδια γλυπτό είχε ευδιάκριτα χαρακτηριστικά και βρέθηκε σε ταφή ανδρός. Θηλυκό ειδώλιο γνωστό ως η Αφροδίτη του Willendorf (εικ. Sandars, PAE, fig. 3), Αυστρία (AAW, pp. 38 & 46), από ασβεστόλιθο χρονολογήθηκε μεταξύ 32.000 και 28.000 π.Χ. Το ειδώλιο ήταν χρωματισμένο κόκκινο, στο κεφάλι δεν υπάρχει πρόσωπο και έχει μεγάλα στήθη και στεατοπυγία. Το χονδροειδώς σκαλισμένο αγαλματίδιο έχει μια πρωτόγονη ομορφιά. Είναι πλέον ένα από τα πολλά παρόμοια που έχουν βρεθεί στην Ευρώπη και των οποίων δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρήση, αν και θεωρούνται σύμβολα γονιμότητας. Όμορφη επίσης είναι και μικρή κεφαλή γυναίκας (εικ. Sandars, PAE, fig. 15) από το Grotte du Pape, Brassempouy, Landes, Γαλλία, από ελεφαντοστούν, με περίτεχνη κόμμωση, που χρονολογήθηκε περί το 22.000 π.Χ. Ενώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι διακριτά, δεν είναι λεπτο-

---

[2134] Γεώργιος Δροσίνης και Λάμπρος Γ. Κορομηλάς, επιμ., *Επιστολαί Νικολάου Γύζη* (Αθήνα: Εκλογή, 1953), Επιστολή 16 Οκτωβρίου 1878, σ. 84.

[2135] Vassily Kandinsky, Paris, March 1935 in Robert Goldwater and Marco Treves, eds, *Artists on Art*, 3rd ed. (New York: Pantheon, 1958), p. 451.

μερώς δουλεμένα. Η δύναμη του προσώπου που κοιτάζει ευθεία εμπρός είναι αρκετή για να τραβήξει το ενδιαφέρον του θεατή. Ορισμένα προϊστορικά γλυπτά συγκινούν τον σημερινό θεατή ως σύνολο, μια που λείπουν οι καλλιτεχνικές λεπτομέρειες.

Παρότι τα διασωθέντα ζωγραφικά σχέδια χρονολογούνται –αν και όχι ασφαλώς– μετά τα γλυπτά, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο πρωτόγονος καλλιτέχνης δοκίμασε πρώτα το χέρι του σε μαλακό χώμα, στην άμμο, στο χιόνι και μετά αποφάσισε να χαράξει ζωγραφιές που θα έμεναν αιώνια. Τα χαραγμένα σε βράχο αιδοία γυναικών (εικ. Sandars, PAE, fig. 19,20), που χρονολογήθηκαν περί το 25.000 π.Χ. από το La Ferrassie, Dordogne, Γαλλία, συνοδεύονται από ανοικτά πόδια και ζώο. Σε άλλες βραχογραφίες της ίδιας Εποχής από την Γαλλία παριστάνονται οι πρώτοι βίσονες και άλογα. Ορισμένα αντικείμενα μικροτεχνίας της Παλαιολιθικής Εποχής είναι πραγματικά κομψοτεχνήματα, όπως το χρονολογημένο μεταξύ 14.000-12.000 π.Χ. βοηθητικό εξάρτημα για την ρίψη ακοντίου (εικ. Sandars, PAE, fig. 34) από το Mas d'Azil, Ariège, Γαλλία. Η μία του άκρη παριστάνει μικρό ελαφάκι ή τράγο να έχει στρέψει προς τα πίσω το κεφάλι του με μια πολύ χαριτωμένη κίνηση που γίνεται πιο έντονη από τον τεντωμένο μυ τού λαιμού του. Η πιο εντυπωσιακή Παλαιολιθική ζωγραφική του 16.000-15.000 π.Χ. είναι αποτυπωμένη στο σπήλαιο Lascaux (εικ. Sandars, PAE, figs. 87,77,73-75,69,64,97,101), στην Γαλλία (AAW, pp. 40 & 42 & 44). Σε ένα φρέαρ υπάρχει ζωγραφισμένος και ένας νεκρός άνδρας, ίσως σκοτωμένος από βίσονα ή ανθρωποθυσία ή μέρος κάποιας τελετουργίας. Οι περισσότερες εικόνες έγιναν από μερικές γενεές κατοίκων που η μία μιμούνταν την άλλη. Δεκάδες σχέδια ζώων, βίσονες, ταύροι, αγελάδες, μικρά άλογα διακοσμούν το εσωτερικό του σπηλαίου και ορισμένα έχουν τέτοια καλλιτεχνική δύναμη και κίνηση που νομίζει κανείς ότι θα ξεπηδήσουν από τον βράχο και θα τρέξουν προς την έξοδο.[2136]

Οι άνθρωποι της Παλαιολιθικής Εποχής (Πίνακας 15) χρησιμοποίησαν πολύ λίγα μέσα για να δημιουργήσουν τέχνη: λεπίδες από πυριτόλιθο για να χαράξουν τα σχέδια, χρωστήρες από λίγες τρίχες ή φυτικές ίνες και χρώματα από πετρώματα. Αυτά τα σχέδια, όμως, μαζί με την μεγάλη τους καλλιτεχνική δύναμη εμπεριέχουν και τις απαρχές της ζωγραφικής προοπτικής. Οι παλαιολιθικοί άνθρωποι γοητεύθηκαν από τα ζώα που κυνηγούσαν, όπως τα άλογα, τα ελάφια, τις αρκούδες, τους βίσονες, και τα ζωγράφισαν σε διάφορες διαστάσεις και στάσεις. Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, τα κτυπήματα από ακόντιο επάνω στις ζωγραφιές υποδεικνύουν τελετουργίες σε σχέση με το κυνήγι. Στα σπήλαια που υπήρχαν ιερά, οι σκηνές των ζωγραφισμένων ζώων είναι συγκεκριμένες. Η παλαιολιθική τέχνη είναι έργο συγκεκριμένων καλλιτεχνών και όχι είδος λαϊκής τέχνης, κατά την οποία οποιοδήποτε μέλος της ομάδας μπορούσε να δημιουργήσει κάποιο έργο. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος και λόγω του τελετουργικού χαρακτήρα της τέχνης του παλαιολιθικού ανθρώπου εικάζεται ότι οι καλλιτέχνες έχαιραν ιδιαίτερης εκτιμήσεως στην ομάδα. Η απότομη εξαφάνιση αυτής της τέχνης μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι καλλιτέχνες της έχασαν την εξέχουσα θέση που κατείχαν ανάμεσα στους κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες συνανθρώπους τους, ίσως λόγω των βαθιών και ξαφνικών αλλαγών που συντελέσθηκαν στην δομή της ομάδας.[2137]

Οι ζωγραφιές σε σπήλαια συνεχίσθηκαν και κατά την Μεσολιθική Εποχή (τοπι-

[2136] Για τα έργα δες N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe.* 2nd ed. (London: Penguin Books, 1985), pp. 39-139.

[2137] ΙΤΛ, 1:2-5.

κά, 8000-2000 π.Χ.) αλλά σε μια φόρμα που θυμίζει πιο πολύ θέατρο σκιών: μαύρες φιγούρες σε λευκό βράχο ή πέτρα. Οι σκηνές κυνηγιού στην Remigia, Castellòn, Ισπανία (εικ. Sandars, PAE, fig. 119,122) απεικονίζουν μια επιτυχημένη επιχείρηση ή ένα παράδειγμα για την αποτελεσματική θανάτωση των ζώων ή απλώς αποτελούν τελετουργική ευχή για την εύρεση τροφής γρήγορα και αποτελεσματικά. Σε μία από αυτές, αγριοκάτσικο τρέχει εναντίον του κυνηγού που το σημαδεύει με το τόξο του μπροστά από σκοτωμένο ζώο. Σε άλλη, ομάδα κυνηγών με τα τόξα τους σηκωμένα επάνω από τα κεφάλια τους βαδίζουν σε γραμμή, ίσως και με χορευτικές κινήσεις, για να κυνηγήσουν. Σε τρίτη (εικ. Sandars, PAE, fig. 124) από το Civil, Valltorta, Castellòn, Ισπανία, ένα πλήθος οπλισμένων με τόξα και βέλη ανδρών πολεμούν σε δύο ομάδες, η μία εναντίον της άλλης. Άλλοι τρέχουν και άλλοι έχουν σταματήσει για να σημαδέψουν με το όπλο τους. Τα τεντωμένα και υπερβολικά μακριά σώματα ίσως θέλουν να δείξουν την ένταση των πολεμιστών κατά την μάχη. Η ζωγραφική της Μεσολιθικής Εποχής (Πίνακας 15) δεν έχει την σχεδιαστική και χρωματική δύναμη ούτε την θεματική ποικιλία της παλαιολιθικής τέχνης, αλλά παρ' όλα αυτά με την ένταση της κινήσεως στα σχέδια δείχνει την ανάγκη του προϊστορικού ανθρώπου να συνεχίσει να εκφράζεται με μέσο την άψυχη ύλη.[2138]

Η τέχνη της Νεολιθικής Εποχής (Πίνακας 15) έχει ξεχωριστές εκφάνσεις σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, αλλά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην Ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Στην Predionica, Σερβία, βρέθηκε πήλινο καθιστό σε σκαμνί ειδώλιο ύψους 18,5 εκ. (εικ. Sandars, PAE, fig. 139). Το προτεταμένο πιγούνι, από όπου αρχίζουν τα γενειοφόρα μάγουλα, η διογκωμένη μύτη και τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια σχηματίζουν ένα πρόσωπο που μοιάζει πολύ με αφρικανικό προσωπείο. Στην κορυφή της κεφαλής υπάρχει εξόγκωμα με τέσσερις οπές, από όπου πιθανόν στηρίζονταν μαλλιά που έπεφταν προς τα πίσω. Άλλες οπές υπάρχουν στα αυτιά και στους βραχίονες και για τις οποίες έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες. Το ειδώλιο ολοκληρώνεται με τα χέρια σε μεσολαβή ενώ το φύλο του είναι ακαθόριστο. Αγγεία διακοσμημένα με όμορφα σχέδια φτιάχνονταν την Δ' χιλιετία π.Χ. στην Ρουμανία. Χρωματιστές λωρίδες που σχηματίζουν άγκιστρα επάνω σε σκούρο φόντο περιτρέχουν τα αγγεία (εικ. Sandars, PAE, fig. 189, 190, 191). Οι αγγειοπλάστες, που εάν δεν ήταν άνδρες μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν κυρίως γυναίκες, έφτιαχναν τα οικιακά τους σκεύη. Εργάσθηκαν με στοιχειώδη τεχνικά μέσα και πριν την χρήση του τροχού του αγγειοπλάστη και δημιούργησαν όμορφα κύπελλα, λεκάνες, δοχεία και αγγεία, που τα διακόσμησαν με διάφορες τεχνοτροπίες και τεχνικές. Είναι πολύ πιθανό ότι όλα τα αντικείμενα κατασκευάζονταν στα πλαίσια μιας αυτάρκους οικογενειακής οικονομίας. Στην υπόλοιπη Ευρώπη και μέχρι την Βαλτική, οι νεολιθικοί άνθρωποι έκτιζαν διάφορα μεγαλιθικά μνημεία, ναούς στην Μάλτα (δες παραπάνω) αλλά επιδίδονταν και στις βραχογραφίες, όπως στην Valcamonica (κεφ. 1).[2139]

Στην Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 15) οι τεχνίτες δούλευαν τα μέταλλα: ορείχαλκος, ασήμι, χρυσός. Στην Σκανδιναβία, προς το τέλος της Β' χιλιετίας π.Χ., ορειχάλκινο εξάρτημα ζώνης ήταν διακοσμημένο με ελικοειδή σχέδια σε ομόκεντρους κύκλους και ορειχάλκινος πέλεκυς με περίτεχνη λαβή σε σχήμα Τ έφερε στρογγυλά σχέδια σε όλο το μήκος της λαβής και στις άκρες της κόψης (εικ. Sandars, PAE, fig.

[2138] Για τα έργα δες Sandars, *Prehistoric Art of Europe*, pp. 140-167.

[2139] Για τα έργα δες Sandars, *Prehistoric Art of Europe*, pp. 168-248 και ΙΤΛ, 1:6-7.

265, 266). Εντυπωσιακό είναι επίσης ορειχάλκινο άρμα του 1300 (;) π.Χ. από το Trundholm της Δανίας (εικ. Sandars, PAE, fig. 268, 269) που σέρνει χρυσό ήλιο. Το άλογο και ο δίσκος του ηλίου βρίσκονται επάνω σε εξάτροχο αμάξι. Το λεπτό στρογγυλό φύλλο χρυσού του ήλιου ήταν προσεκτικά στηριγμένο επάνω στον ορειχάλκινο δίσκο και έφερε διάφορα ελικοειδή και κυκλικά σχέδια. Τον Δ' αιώνα π.Χ., στο Waldalgesheim, στον Ρήνο, έφτιαχναν περίτεχνα βραχιόλια και περιλαίμιο (εικ. Sandars, PAE, fig. 365) από χρυσό. Στο τέλος του Α' αιώνα π.Χ. κατασκευάσθηκε το χρυσό ανοικτό περιλαίμιο (εικ. Sandars, PAE, fig. 427) που βρέθηκε στο Snettisham, Norfolk, Αγγλία, οι δύο άκρες του οποίου καταλήγουν σε μικρά κυκλικά σχήματα που μοιάζουν με σωσίβια.[2140]

Η Προϊστορική Τέχνη μέχρι και την Εποχή του Ορειχάλκου (Πίνακας 15) εξελίχθηκε από το απλό σχηματικό σχεδίασμα ανθρώπων και ζώων και την απλή σκιαγράφηση τους σε λεπτομερές σκάλισμα των μετάλλων, επάνω στα οποία αποτυπώθηκαν μορφές του ανθρώπου και της φύσεως. Υπήρξε μία τέχνη με το δικό της ξεχωριστό ειδικό βάρος και η οποία για πρώτη φορά προσέθεσε την καλλιτεχνική διάσταση στον βίο του ανθρώπου.

Η Χαλλστάττια (Hallstatt) Τέχνη και η Τεναία (La Tène) Τέχνη

Στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη από το 800 περίπου π.Χ. επικράτησε αρχικά ο υλικός πολιτισμός Χάλλστατт (Hallstatt, AAW, p. 174) και η Χαλλστάττια τέχνη, αλλά από το 500/450 π.Χ. και μετά μέχρι το μέσον του Α' αιώνα π.Χ. (ρωμαϊκή κατάκτηση) αναδύθηκε ο υλικός πολιτισμός Λα Τεν (La Tène, AAW, p. 174) και η Τεναία τέχνη. Οι αρχαιολόγοι, οι ιστορικοί, και οι ιστορικοί της τέχνης εξετάζουν τις ίδιες περιόδους της Ιστορίας από διαφορετική σκοπιά. Όμως, ο ιστορικός της Γενικής Ιστορίας έχει υποχρέωση να χρησιμοποιήσει και τις τρεις επόψεις (όχι απόψεις, αλλά διαφορετικές προσεγγίσεις) για να συνθέσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της εποχής που εξετάζεται. Στην εξέταση της Εποχής του Σιδήρου στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, οι αρχαιολόγοι μελετούν και χρονολογούν τις αρχαιολογικές θέσεις με βάση την χρονολόγηση των οργανικών και ανόργανων αντικειμένων της ανασκαφής ανά υλικό στρώμα εδάφους, οι ιστορικοί αναλύουν τα γεγονότα με βάση τις γραπτές πηγές, ενώ οι ιστορικοί της τέχνης μελετούν την τέχνη με βάση τις τεχνοτροπίες που εμφανίζονται, διαχέονται μέσα στον αρχαιολογικό και ιστορικό χρόνο και μεταλλάσσονται σε νέες τεχνοτροπίες. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και κατά την εξέταση των υλικών πολιτισμών Χάλλστατт και Λα Τεν, της Κελτικής Ιστορίας, και της Χαλλστάττιας και Τεναίας τέχνης στην Ευρώπη της Α' χιλιετίας π.Χ.

Την Εποχή του Σιδήρου, ο υλικός πολιτισμός του προϊστορικού νεκροταφείου Χάλλστατт (Hallstatt C-D, Πίνακας 15 & Πίνακας 16), που πήρε το όνομά του από το ομώνυμο χωριό της Αυστρίας, χρησιμοποιείται από τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς της τέχνης για να χαρακτηρίσει την τέχνη στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη από το 800 μέχρι το 500/450 π.Χ. (χάρτης σε HACW, p. 15). Το εξαγωγικό εμπόριο του ορυκτού άλατος που εξορυσσόταν από την περιοχή[2141] έφερε τον πλούτο στο Χάλλστατт, όπως διαφαίνεται από τα πάρα πολλά και υψηλής προϊστορικής τέχνης κτερίσματα των τάφων. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τις οδούς επικοινωνίας των ανθρώπων του

[2140] Για τα έργα δες Sandars, *Prehistoric Art of Europe*, pp. 280-285 & 363-365 & 409-410.

[2141] Fritz Eckart Barth, «The Hallstatt Salt Mines,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 191-194.

υλικού πολιτισμού Χάλλστατт με άλλους λαούς, αλλά η εξέταση των ευρημάτων αποδεικνύει ότι η Χαλλστάττια τέχνη έχει ανατολίζουσες επιδράσεις μέσω των λαών της στέπας, αυτούς που οι Έλληνες ονόμαζαν Κιμμέριους, επιρροές από τα Βαλκάνια, την βόρεια Ιταλία αλλά και σημαντικές επιδράσεις ή αντιγραφές ή και εισαγωγές ελληνικών αντικειμένων μέσω των Ελλήνων της Μασσαλίας και της Νότιας Ιταλίας. Λαμπρό παράδειγμα των επαφών με τους Έλληνες είναι ο ορειχάλκινος κρατήρας Vix (εικ. Laing, fig. 23 και Megaw, fig. 43) από το Vix, Côte-d'Or, Γαλλία (AAW, p. 177). Ο κρατήρας, που χρησιμοποιούνταν για την ανάμειξη οίνου και νερού είναι ιδιαίτερος από πολλές απόψεις. Κατασκευάσθηκε σε ελληνικό εργαστήριο και συναρμολογήθηκε στην Γαλλία, όπως φαίνεται από τα αριθμημένα με ελληνικά γράμματα μέρη του. Οι Κέλτες δεν παρήγαν κρασί για να το αναμείξουν με νερό, αλλά μήπως τελικά χρησιμοποιούνταν ο κρατήρας για αυτόν τον σκοπό, για την τοπικά παραγόμενη μπύρα ή απλώς θαυμαζόταν ως έργο τέχνης; Το αγγείο είναι εντυπωσιακό με ύψος 1,64 μ. και βάρος 208,6 κιλά. Ο λαιμός του είναι διακοσμημένος με ανάγλυφους πεζούς πολεμιστές και ῾αρματηλάτες επί τεθρίππων, οι λαβές του είναι διακοσμημένες με κεφαλές μεδουσών και το κάλυμμά του με γυναικεία φιγούρα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ & ΤΕΧΝΗΣ
(συμβατικές χρονολογίες π.Χ.)[2142]

Ελλάδα	Λατιαλικός Πολιτισμός	Βήιοι	Ταρκινία	Βιλλανόβα	Αν. Γαλλία	Ν. Γερμανία/ Ελβετία
Πρωτο-Γεωμετρική (1050-900)	I (1000-900)			Πρωτο-Βιλλανόβα (1200-900)	Ύστερη Εποχή Ορειχάλκου	Ύστερη Εποχή Ορειχάλκου Χάλλστατт A1 Χάλλστατт A2 Χάλλστατт B1 (1200-900)
Πρώιμη Γεωμετρική (900-850)	IIA (900-830)	I (900-830)	IA (900-875)	Βιλλανόβα Ύστερη Βιλλανόβα (900-740/700)		Χάλλστατт B2 (900-800)
			IB (875-840)			
Μέση Γεωμετρική (850-760)	IIB (830-770)		IC (840-790)			Χάλλστατт B3 (800-700)
Ύστερη Γεωμετρική (760-700)	III (770-730/720)	II (790-740)	IIA (790-750)			
Ανατολίζουσα (700-600)			IIB (750-740)			
	IVA (730/720-630/620)	IIIA (740-675)	IIIA (740-675)	Πρώιμη Ανατολίζουσα (740-680)		
		IIIB (675-650)	IIIB (675-650)	Μέση Ανατολίζουσα (680-650)	Χάλλστατт I (700-600)	Χάλλστατт C (700-620)
	IVB (630/620-580)	IV (650-600)	IV (650-600)	Ύστερη Ανατολίζουσα (650-580)		
Αρχαϊκή					Χάλλστατт IIa	Χάλλστατт D

[2142] Ο πίνακας είναι προσαρμογή από τους πίνακες σε A. J. Nijboer et al., «A High Chronology for the Early Iron Age in Central Italy,» *Palaeohistoria* 41/42 (1999-200): 164 και Ruth & Vincent Megaw, *Celtic Art* (London: Thames & Hudson, 1989), p. 258.

(600-500)					(600-500)	(620-460)
Κλασσική (500-300)					Χάλλστατ IIb (500-330)	Λα Τεν Α (450-350)
Ελληνιστική (300-30)					Λα Τεν Ι (330-200)	Λα Τεν Ι (460-240) ή Λα Τεν Β (450-240)
					Λα Τεν ΙΙ (200-150)	Λα Τεν ΙΙ (240-130) ή Λα Τεν C (240-130)
					Λα Τεν ΙΙΙ (150-Ρωμαϊκή Κατάκτηση)	Λα Τεν ΙΙΙ (130-Ρωμαϊκή Κατάκτηση) ή Λα Τεν D (130-Ρωμαϊκή Κατάκτηση)

Με την τεχνική του χαμένου κεριού (cire perdue ή lost-wax casting)[2143] οι μεταλλουργοί της Χαλλστάττιας τέχνης επιδόθηκαν στην χύτευση ορειχάλκινων μικρών ανθρωπίνων μορφών και ζώων. Τα ζώα (πουλιά, άλογα, ταύροι, αγελάδες) έχουν μια πλαστικότητα που ξεχωρίζει ακόμη και εάν χρησιμοποιούνται ως χειρολαβές σκευών. Είναι πολύ τρυφερό το σύμπλεγμα της κομψής αγελάδας από συμπαγές ορείχαλκο που έχει περάσει το χείλος του ορειχάλκινου δοχείου και του μικρού μοσχαριού που την ακολουθεί και σκαρφαλώνει στο κυρτό μέρος του (εικ. Laing, fig. 16 και Megaw, fig. 10). Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, ορειχάλκινο δοχείο με ανοικτό κυλινδρικό υποπόδιο. Όμορφα χυμένα νεροπούλια ανεβαίνουν στα κάθετα στηρίγματα που συνδέουν την βάση με το δοχείο (εικ. Laing, fig. 11 και Megaw, fig. 6). Ο ορειχάλκινος ταύρος από το Blansko της Τσεχίας που είχε ένθετα μάτια δείχνει το ανατολικό όριο εξαπλώσεως της Χαλλστάττιας τέχνης (εικ. Laing, fig. 17 και Megaw, fig. 12). Ακόμη, εξαιρετικά πρωτότυπη θεωρείται η τριών μέτρων ορειχάλκινη κλίνη με πλάτη από το Eberdingen-Hochdorf της Γερμανίας. Η επίπεδη επιφάνεια στηριζόταν στο έδαφος επάνω σε οκτώ γυναίκες που απεικονίζονται ως όρθιες αναβάτες επάνω σε μονόκυκλο (ποδήλατο μίας ρόδας). Οι μορφές στηρίζουν με τα χέρια τους αγγείο που έχουν επάνω στο κεφάλι τους και το αγγείο που έχουν επάνω στο κεφάλι τους στηρίζει την βάση της κλίνης, σαν ακροβάτες κάποιου περιοδεύοντος θιάσου (εικ. Laing, fig. 18 & 19). Όμορφα αγγεία αποτελούν οι λεγόμενες κελτικές ορειχάλκινες οινοχόες ή υδρίες (λατ. situla) με κάλυμμα, που μοιάζουν με κουβάδες και παράγονταν στην βόρεια Ιταλία, στις πλαγιές των Άλπεων, στην Αυστρία και στην Σλοβενία (εικ. Laing, fig. 29 και Megaw, fig. 24 & 25). Στην Ιταλία μάλλον χρησιμοποιούνταν για την ανάμειξη οίνου και νερού ενώ στην εποχή Χάλλστατ μερικές χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχοι. Οι υδρίες αυτές διακοσμούνταν με ανάγλυφες πομπές με φανταστικά ζώα, πολεμιστές και μουσικούς και με αρχαϊκά μυθολογικά θέματα που προέρχονταν από τους πρώτους Έλληνες της Νότιας

[2143] Το σχέδιο δημιουργούνταν σε κερί, σκεπαζόταν εξωτερικά με πηλό και θερμαινόταν. Το κερί έλιωνε και έτρεχε μέσα από οπές που είχαν ανοιχθεί στον πηλό ενώ και από τις ίδιες οπές χυνόταν μέσα στην μήτρα ο ορείχαλκος. Μετά την ψύξη του μετάλλου, ο τεχνίτης έσπαζε τον πηλό και αποκάλυπτε το συμπαγές ορειχάλκινο έργο. Συνεπώς, η μήτρα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο μία φορά. Δες πρόχειρα *Dictionary of Artifacts*, λμ. «lost wax casting». Δες κυρίως Joseph Veach Noble, «The Wax of the Lost Wax Process,» *American Journal of Archaeology* 79, no. 4 (October 1975):368-369.

Ιταλίας και πέρασαν στην Χαλλστάττια τέχνη μέσω των Ετρούσκων.

Τα κεραμικά αγγεία, φτιαγμένα χωρίς τον τροχό του αγγειοπλάστη, μιμήθηκαν τα ορειχάλκινα και είναι διακοσμημένα με ζωγραφισμένα ή χαραγμένα απλά γεωμετρικά σχέδια και σχήματα ή ανθρώπινες φιγούρες που μπορεί να περιγράφουν ένα συμβάν (εικ. Megaw, fig. II & figs. 11, 13, 15-18, 38-39 και Powell, fig. 174-175). Ενδιαφέρον είναι να συγκρίνουμε μαζί τους τα αρχαϊκά ελληνικά αγγεία του Η' και του Ζ' αιώνα π.Χ. και κυρίως εκείνα που απεικονίζουν νεκρική τελετή ή πομπή, χωρίς όμως να μπορούμε να αποδείξουμε τις πιθανές επιρροές τους στην Χαλλστάττια τέχνη. Πιο πιθανές είναι οι επιδράσεις από την τέχνη των Βαλκανικών λαών της ιδίας Εποχής. Η κεραμική μίμηση έφθασε στην Γερμανία, στην Βοημία και στην Ουγγαρία, ένα ακόμη γεγονός που αποδεικνύει την εξάπλωση της Χαλλστάττιας τέχνης στην Κεντρική Ευρώπη.

Δύο χρυσά δακτυλίδια και ένα περιλαίμιο διακοσμημένα με σφυρηλατημένα στρογγυλά, κυκλικά και γραμμικά ανάγλυφα (τεχνική έκκρουστης πιέσεως ή repoussé)[2144] αλλά και χρυσά κύπελλα από το Bad Cannstaatt, κοντά στην Στουτγάρδη, και από την περιοχή της Ζυρίχης δείχνουν το υψηλό επίπεδο τεχνικής και καλλιτεχνίας στο οποίο έφθασαν οι τεχνίτες στην Κεντρική Ευρώπη. Η επίδραση του Χάλλστατт έφθασε μέχρι την Ιβηρική χερσόνησο, όπως διαφαίνεται από το χρυσό περιλαίμιο που βρέθηκε στην Cintra της Πορτογαλίας (όλες οι εικ. Powell, fig. 176-180). Τα αντικείμενα αυτά κλείνουν την εποχή της Χαλστάττιας Τέχνης και δίνουν σιγά-σιγά την θέση τους στα αντικείμενα της Τεναίας Τέχνης, με τα ιδιαίτερα της χαρακτηριστικά.

Η Τεναία (La Tène) τέχνη πήρε το όνομά της από την ομώνυμη θέση στην λίμνη Neûchatel της Ελβετίας. Η τέχνη αυτή διακρίνεται σε τρεις τεχνοτροπίες: η Τεχνοτροπία Ι ή Πρώιμη Τεχνοτροπία, η Τεχνοτροπία ΙΙ ή Waldalgesheim, η Τεχνοτροπία ΙΙΙ ή η Πλαστική και Ξίφους. Η Τεχνοτροπία Ι εντοπίζεται στις κεντροευρωπαϊκές περιοχές όπου ρέουν ο Μάρνης και ο Ρήνος ποταμός και χαρακτηρίζεται από συμμετρικά επαναλαμβανόμενα σχέδια λωτών, φοινικόφυλλων και ακάνθων (εικ. Laing, fig. 31). Ο ορειχάλκινος επιχρυσωμένος δίσκος διαμέτρου 1 μ. του Δ' αιώνα π.Χ. από την Auvers στην Γαλλία, που ίσως ήταν το κάλυμμα σκεύους, είναι διακοσμημένος με σχέδια συστραμμένων φοινικόφυλλων που σχηματίζουν ένα μοτίβο που μοιάζει με ανθρώπινο πρόσωπο. Τους ενδιάμεσους χώρους καλύπτουν σχέδια με μεγάλα δάκρυα (εικ. Laing, fig. 32 και Megaw, fig. 139 και Powell, fig. 181). Ενδιαφέρον παρουσιάζει άλλος δίσκος διαμέτρου 24,5 εκ. από την Saint-Jean-sur-Tourbe, Marne, Γαλλία, με ομόκεντρους κύκλους να περιγράφονται μεταξύ ενός εξωτερικού επαναλαμβανόμενου πεπλατυσμένου φυτικού σχεδίου και ενός εσωτερικού άξονα με πεπλατυσμένο και ανάγλυφο περιθώριο. Ο δίσκος μοιάζει με ξύλινη ρόδα άμαξας (εικ. Laing, fig. 36 και Megaw, figs 145, 146). Άλλο σημαντικό δείγμα της Τεχνοτροπίας Ι του μέσου του Δ' αιώνα π.Χ. είναι χρυσό γυναικείο ανοικτό περιλαίμιο και ψέλια (περιβραχιόνια) από το Rheinheim στην Γερμανία με κύριο χαρακτηριστικό πεπλατυσμένα άκρα, άκρα που καταλήγουν σε μορφές και συστραμμένα σχέδια σε διάφορα σημεία των κοσμημάτων (εικ. Laing, fig. 45-47 και Megaw, figs 145, 146 και Powell, fig. 188-189).

Η Τεχνοτροπία ΙΙ σηματοδοτείται από τα ευρήματα της πριγκίπισσας στο Waldalgesheim, στην Γερμανία, που χρονολογήθηκαν στο μέσο του Δ' αιώνα π.Χ. Ανάμεσα στα κτερίσματα ανασύρθηκε ορειχάλκινη οινοχόη με λαβή, ύψους 35 εκ., στην βάση

[2144] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «repoussé».

της οποίας υπάρχει πολύ εκφραστική ανδρική γηραιά μορφή με κεφάλι που προεκτείνεται σε φυλλοειδή μίτρα. Η κορυφή της λαβής καταλήγει σε κεφαλή κριαριού ενώ το κάλυμμα φέρει μικρό άλογο (εικ. Laing, fig. 48 και Megaw, fig. 136 και Powell, fig. 193-194). Τα πιο ενδιαφέροντα αντικείμενα, όμως, είναι χρυσό, κυλινδρικού σχήματος περιλαίμιο διαμέτρου 19,9 εκ. και ψέλια (περιβραχιόνια) με πεπλατυσμένα άκρα, τα οποία συνοδεύονται από βραχιόλι με δύο συστραμμένα χρυσά κορδόνια. Τα κοσμήματα στολίζονται από ανάγλυφες μορφές ανάμεσα σε άλλα φυτικά σχήματα (εικ. Laing, fig. 52 και Megaw, figs XII-XIV). Το χαρακτηριστικό της Τεχνοτροπίας ΙΙ είναι η χρήση φυτικών σχεδίων χωρίς συμμετρική τοποθέτηση επάνω στα αντικείμενα. Η εγκατάσταση των Κελτών στην βόρεια Ιταλία ανέδειξε περισσότερο την Τεχνοτροπία ΙΙ στην διακόσμηση των κρανών, αν και το πιο ωραίο δείγμα προέρχεται από την Amfreville, Eure, Γαλλία. Κράνος, μάλλον βορειο-ιταλικής κατασκευής, από ορείχαλκο και σίδηρο επικαλυμμένο με φύλλο χρυσού, φέρει μεγάλα και μικρά σπειρώματα της Τεχνοτροπίας ΙΙ σε ζώνες. Το μεγάλο κεντρικό σχήμα περιβάλλεται στην επάνω και στην κάτω πλευρά του από το τυπικό ελληνικό σχέδιο του επαναλαμβανόμενου καλλιγραφικού «e». Εκτός από τα μεταλλικά αντικείμενα, παρόμοια σπειρώματα υπάρχουν και στην κεραμική της Τεχνοτροπίας ΙΙ (εικ. Laing, fig. 53 και Megaw, fig. 154).

Η πλαστική φάση της Τεχνοτροπίας ΙΙΙ ξεχωρίζει από την τρισδιάστατη απεικόνιση των μορφών που δημιούργησαν οι Κέλτες καλλιτέχνες, η οποία ορισμένες φορές είναι και τελείως αφηρημένη. Χαρακτηριστικό δείγμα της τεχνοτροπίας αυτής είναι εξάρτημα ῾άρματος, πλάτους 8,5 εκ., από περιοχή κοντά στο Παρίσι, με κεντρική μεγάλη οπή που στις τρεις κλειστές πλευρές του φέρει τρισδιάστατες, ελεύθερες μορφές, σε αντίθεση με τις ανάγλυφες μορφές της Τεχνοτροπίας ΙΙ. Οι μορφές είναι καρικατούρες, με το ένα μάτι να είναι πιο μεγάλο από το άλλο και μια κρεατοελιά στο μάγουλο (εικ. Laing, fig. 56 και Megaw, fig. 214). Εκτός από το χρυσό περιβραχιόνιο από την Aurillac, Tarn, Γαλλία, που ζυγίζει 191 γρ. και έχει διάμετρο 7,9 εκ., τα τρισδιάστατα σχήματα που χαρακτηρίζουν την τεχνοτροπία έχουν μια κάποια σχηματοποιημένη μορφή. Τα σχέδια αυτά, ενώ με την πρώτη ματιά μοιάζουν με φυτικά σχήματα (κλαράκια, φουντούκια, βατόμουρα), μια πιο προσεκτική εξέταση αποκαλύπτει ότι πρόκειται για τελείως αφηρημένα σχήματα που μοιάζουν με μπούκλες και σφαιρίδια (εικ. Laing, fig. 57). Αντιθέτως, επάργυρο περιλαίμιο από σίδηρο, με διάμετρο 29,5 εκ. και βάρος μεγαλύτερο των 6 κιλών, διακοσμημένο στον κορμό του με γραμμικά σχέδια, καταλήγει και στις δύο άκρες σε μορφή ζώου. Το περιλαίμιο βρέθηκε στο Trichtingen της Γερμανίας και ανήκει μάλλον στον Β' αιώνα π.Χ. (εικ. Laing, fig. 62 και Powell, fig. 220).

Η Τεχνοτροπία ΙΙΙ περιλαμβάνει και την διακόσμηση στις θήκες των ξιφών που κατασκευάσθηκαν από επιδέξιους σιδηρουργούς στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ.. Στην Ουγγαρία και στην Γαλλία οι θήκες φέρουν σχέδια ιπποκάμπων, δηλαδή αντικριστά σχήματα S και τα αντικαθρεφτίσματα τους σε διάφορα σχέδια τριών τύπων. Στην Κροατία τα σχέδια με τους ιππόκαμπους συνδυάζονται και δημιουργούν όμορφα κάθετα σχήματα. Στην Ελβετία χαράχθηκαν μεγάλα φυτικά σχέδια σε σχήμα S ενώ θήκες από την Γερμανία, την Σλοβενία και την Ελβετία φέρουν διάφορα περίπλοκα σχέδια με καμπύλες που σχηματίζουν φανταστικά ζώα και οφθαλμούς (εικ. Megaw, figs 181-184, 190, 192, 194, 196-204). Οι διάφορες θήκες ξιφών έχουν κατασκευασθεί σε τοπικά εργαστήρια της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης που δημιούργησαν αυτόνομα, αν και η διασπορά των σχεδίων δεν πρέπει να οφείλεται στο εμπόριο αλλά στις μετακινήσεις

των επαγγελματιών πολεμιστών αλλά και των τεχνιτών.[2145]

Η Ευρώπη του Γ’ αιώνα π.Χ. κατοικούνταν κυρίως από Κέλτες, Ρωμαίους και Έλληνες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ελληνική τέχνη κυριαρχούσε και επηρέασε την ετρουσκική, την ρωμαϊκή και την κελτική. Στον Πίνακα 16 παρατίθενται χρονολογικά οι αρχαιολογικές περίοδοι και οι εποχές της ευρωπαϊκής τέχνης από το 1200 π.Χ. μέχρι το τέλος του Α’ αιώνα π.Χ. Οι τρεις εκφάνσεις της ευρωπαϊκής τέχνης δεν μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους διότι η κάθε μία αναπτύχθηκε μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και από λαούς με διαφορετικό πολιτισμικό παρελθόν. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να συγκρίνουμε έναν χρυσό μακεδονικό στέφανο με ένα χρυσό περιλαίμιο της Τεναίας τέχνης, διότι έτσι θα αδικήσουμε το κελτικό κόσμημα. Η κελτική τέχνη έχει την δική της θέση και εξέλιξη στην Ιστορία της Αρχαίας Ευρωπαϊκής Τέχνης καθώς και την δική της αισθητική. Οι τεχνίτες δούλευαν τον μπρούτζο (ορείχαλκο), τον σίδηρο και τον χρυσό και διακοσμούσαν τα έργα τους αρχικά με γραμμικά σχέδια, κατόπιν με ελικοειδή, και αργότερα με εμπνεύσεις από φυτά. Τελικά, εγκατέλειψαν τις δύο διαστάσεις και δημιούργησαν ανάγλυφες μορφές και τρισδιάστατες φιγούρες ή μικρούς όγκους που μοιάζουν με καρπούς δένδρων. Η ανάπτυξη της τέχνης-τους έκανε τους Κέλτες να μπορέσουν να εκτιμήσουν την τέχνη των άλλων ευρωπαϊκών λαών, λόγου χάριν των Ελλήνων, όπως αποδεικνύει ο κρατήρας του Vix. Οι Κέλτες του Α’ αιώνα π.Χ. ανέπτυξαν τις ίδιες καλλιτεχνικές ευαισθησίες με τους Έλληνες και τους Ετρούσκους και την ίδια εκτίμηση για την ωραία τέχνη αλλά εκφράσθηκαν με τον δικό τους μοναδικό τρόπο. Στην Προϊστορική Ευρωπαϊκή Τέχνη, ίσως ταιριάζει περισσότερο η ρήση του Ράινερ Μαρία Ρίλκε: «Η τέχνη είναι η σκοτεινή επιθυμία των πραγμάτων».[2146]

Η Αρχαία Κύπρος και η Ανατολική Μεσόγειος (περ. 10.700-58 π.Χ.)

Το «χρυσοπράσινο φύλλο ριγμένο στο πέλαγος», η Κύπρος, είναι ο συνδετικός αρχαιολογικός και ιστορικός κρίκος ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Φοινίκη, στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι κάτοικοι του νησιού ανέπτυξαν πολύ μεγάλη εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή τους με κυρίαρχα προϊόντα τον χαλκό και την κεραμική. Ο κυπριακός χαλκός ταξίδευε προς το Αιγαίο, τον Μινωικό, Κυκλαδικό και Μυκηναϊκό Κόσμο αλλά κυρίως προς την Συριο-Φοινίκη. Οι Κύπριοι ανέπτυξαν τον δικό τους πολιτισμό αλλά υπήρξε και μία εποχή που επέτρεψαν την εγκατάσταση των Φοινίκων στο νησί. Η Κύπρος βρέθηκε στο μάτι του κυκλώνα κατά την εποχή της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας, αλλά κυρίως όταν οι Πέρσες συγκρούσθηκαν με τους Έλληνες και τους Αιγύπτιους. Ο βασιλιάς της κυπριακής Σαλαμίνας Ευαγόρας αντιστάθηκε και κατάφερε να διακριθεί στον αγώνα κατά των Περσών. Τα κυπριακά βασίλεια και οι βασιλείς τους συμμετείχαν στα τεκταινόμενα της αρχαιοελληνικής Ιστορίας, μέχρι που το 58 π.Χ. το νησί προσαρτήθηκε επίσημα στην ρωμαϊκή επαρχία της Κιλικίας.

[2145] Για την κελτική τέχνη παράβαλε ΙΤΛ, 1:10-12 και T. G. E. Powell, *Prehistoric Art* (New York: Praeger, 1966), pp. 170-226 και Ruth and Vincent Megaw, *Celtic Art* (London: Thames & Hudson, 1989), chs 1-4 και Lloyd and Jennifer Laing, *Art of the Celts* (London: Thames & Hudson, 1992), chs 2-3.

[2146] Rainer Maria Rilke, «Σημείωση περί Τέχνης» στο *Μικρά Δοκίμια για την Τέχνη,* μετ. του *Von Kunst und Leben* (Αθήνα: Printa/Ροές, 2010), σ. 55 & 56.

Κυπριακή Προϊστορία και Πρωτοϊστορία (περ. 10.700-1000 π.Χ.)

Η Κύπρος εισήλθε στην Ευρωπαϊκή Προϊστορία ανάμεσα στην Παλαιολιθική και Μεσολιθική Εποχή, δηλαδή κατά την επονομαζόμενη Επιπαλαιολιθική. Τα ευρήματα στην θέση Ακρωτήρι-Αετόκρεμμος,[2147] νοτιοδυτικά της Λεμεσού, που έχουν χρονολογηθεί περί το 10.700 π.Χ., αποτελούν ενδείξεις της πρώτης κατοικήσεως του νησιού. Πολλά καμμένα οστά μικρών ιπποποτάμων (Hippopotamus minor)[2148] μαζί με οστά άλλων ζώων, πουλιών και θαλασσινών οστράκων αλλά και μη συστηματικοί λάκκοι καύσεως, υπό τύπον εστίας, που περιείχαν πυριγενείς[2149] κροκάλες, λίθινα απολεπισμένα εργαλεία (ξέστρα, λεπίδες, γλυφίδες) και θαλάσσια όστρακα βρέθηκαν σε χώρους που πιθανόν να χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία και το μαγείρεμα της τροφής των πρώτων Κυπρίων. Είναι αμφίβολο, όμως, εάν αυτοί οι άνθρωποι που είχαν έρθει στο νησί δια θαλάσσης ήταν οι πρώτοι άποικοι ή ήταν περιστασιακοί επισκέπτες, κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες, εξαιτίας της ελλείψεως άλλων ευρημάτων μέχρι την αρχή της Νεολιθικής Εποχής. Οι πρώτοι επισκέπτες πρέπει να ήρθαν είτε από την νοτιοδυτική Μικρά Ασία είτε από τις ακτές της Συριο-Φοινίκης. Η πιο πιθανή περίοδος πρώιμης εγκαταστάσεως ή επαναλαμβανόμενων μακρών διαμονών έχει χρονολογηθεί μεταξύ 8900-8700 π.Χ.[2150]

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ		
Εποχή	**Αρχαιολογική Θέση (επιλογή)**	**Χρονολόγηση (συμβατική) περ. π.Χ.[2151]**
Παλαιολιθική προς Μεσολιθική	Ακρωτήρι-Αετόκρεμμος	11000 – 9000/8500
Νεολιθική		9000/8500 – 4000/3900
Νεολιθική ακεραμική		9000/8500 – 5500/5200/5000
- Πρώιμη ακεραμική		9000 – 6800

[2147] Οι αρχαιολογικές θέσεις στην Κύπρο ονοματοδοτούνται συνήθως με δύο στοιχεία: το όνομα του πλησιέστερου χωριού και το ακριβές τοπωνύμιο.

[2148] Στην διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ως νάνοι (dwarf) ή πυγμαίοι (pygmy) ιπποπόταμοι ή Phanourios minor.

[2149] Για τα πυριγενή (μαγματικά) πετρώματα δες λμ. «πέτρωμα», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 43:414-417.

[2150] A. Bernard Knapp, *The Archaeology of Cyprus* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013), pp. 43-74.

[2151] Ο χρονολογικός διαχωρισμός των διαφόρων περιόδων είναι συμβατικός, διότι και στην κυπριακή αρχαιολογία υπάρχουν διακυμάνσεις στις ραδιοχρονολογήσεις με άνθρακα (^{14}C) εντός της ιδίας θέσεως αλλά και μεταξύ θέσεων της ιδίας περιόδου. Οι χρονολογίες του πίνακα προέρχονται από τους μέσους όρους νέων διορθωμένων/βαθμονομημένων (calibrated) υπολογισμών των αρχικών ραδιοχρονολογήσεων (^{14}C) που παρατίθενται στους πίνακες και στις υποσημειώσεις της Louise Steel, *Cyprus before History* (London: Duckworth, 2004). Έχουν επίσης ληφθεί υπόψιν οι χρονολογικοί πίνακες στο A. Bernard Knapp, *The Archaeology of Cyprus* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013). Για την μετατροπή (calibration) των ραδιοχρονολογιών (^{14}C) της Steel σε έτη π.Χ. χρησιμοποιήσαμε τον υπολογιστή του Oxford Radiocarbon Accelerator Unit, OxCal v.4.2 με την χρήση του IntCal13 (https://c14.arch.ox.ac.uk/). Πλήρεις πίνακες αρχικών ραδιοχρονολογήσεων (^{14}C) σε Knapp, *Cyprus*, pp. 522-533. Για τις μεθόδους χρονολογήσεως στην αρχαιολογία τον 20ο μ.Χ. αιώνα δες Γάννης Λυριτζής, *Αρχαιομετρία* 2η έκδ. (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1994). Δες και το πλήρες εγχειρίδιο για τον 21ο αιώνα, Mike Walker, *Quaternary Dating Methods* (Chichester, West Sussex, England: Wiley & Sons, 2005).

	Αγία Βαρβάρα-Ασπρόκρεμμος	8750
	Παρεκκλησιά-Σιλλουρόκαμπος[2152]	8000
	Κισσόνεργα-Μυλλούθκια	7900
	Καλαβασός-Τέντα	7700
- Ύστερη ακεραμική		6800 – 5000
	Χοιροκοιτία-Βουνοί	6300
	Καλαβασός-Τέντα	5900
Νεολιθική κεραμική		5500/5000 – 4000/3900
- Κεραμική	Άγιος Επίκτητος-Βρυσί	4400
	Σωτήρα-Τεππές	4100
Χαλκολιθική		4000 – 2500/2400
- Πρώιμη Χαλκολιθική		4000 – 3500
	Κισσόνεργα-Μοσφύλια	3925
	Καλαβασός-Αγιούς	3700
	Κισσόνεργα-Μυλλούθκια	3600
- Μέση Χαλκολιθική		3500 – 2800/2700
	Κισσόνεργα-Μοσφύλια	2800
	Σουσκιού-Βαθύρκακας	;
	Σουσκιού-Λαόνα	;
- Ύστερη Χαλκολιθική		2800/2700 – 2500/2400
	Κισσόνεργα-Μοσφύλια	2800
Χαλκοκρατία		2400/2500 – 1050
- Πρώιμη Κυπριακή		2400/2500 – 2000
	Φιλιά	2425
	Μαργί/Μαρκί-Αλώνια	2400
	Σωτήρα-Καμινούδια	2250
	Αλάμπρα-Μούττες	2000
- Μέση Κυπριακή		2000 – 1700
- Ύστερη Κυπριακή		1700 – 1050
- Ύστερη Κυπριακή A		1700 – 1400
- Ύστερη Κυπριακή B		1400 – 1200
- Ύστερη Κυπριακή C		1200 – 1050

Η Νεολιθική Εποχή (περ. 9000-3900 π.Χ.) στην Κύπρο χωρίζεται σε ακεραμική φάση, κατά την οποία δεν υπάρχει κεραμική, και σε κεραμική φάση με την παρουσία κεραμικής. Η ακεραμική φάση της Νεολιθικής Εποχής εμφανίσθηκε στην Κύπρο σε πλήρη ανάπτυξη κατά την Ζ’ και ΣΤ’ χιλιετία π.Χ., χωρίς να υφίστανται από αρχαιολογικής απόψεως ενδείξεις προηγούμενου μαζικού αποικισμού ενώ ο υλικός πολιτισμός δείχνει να είναι συγκερασμός προηγούμενων υλικών πολιτισμών στο νησί. Η Ύστερη Ακεραμική μπορεί να θεωρηθεί ως μία περίοδος κατά την οποία αποκρυσταλλώθηκε ένας γηγενής κυπριακός υλικός πολιτισμός μετά από μία μακρά περίοδο διεργασιών. Εν τούτοις, κατά την Πρώιμη Ακεραμική, εικάζεται ότι οι πρώτοι νεολιθικοί άποικοι ή επανειλημμένοι επισκέπτες ήρθαν από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή εξαιτίας υπερπληθυσμού ή λιμού, υπόθεση που ταιριάζει στην θεωρία της πληθυσμιακής διαχύσεως,[2153] αν

[2152] Το τοπωνύμιο είναι Σιλλουρόκαμπος ή Σιηλλουρόκαμπος ή Σκυλλουρόκαμπος

[2153] Οι ανθρωπολόγοι και οι αρχαιολόγοι έχουν προτείνει το εποικιστικό μοντέλο της πληθυσμιακής διαχύσεως (demic diffusion) για να ερμηνεύσουν την εξάπλωση της καλλιέργειας της γης κατά την Νεολιθική Εποχή. Εν συντομία, το μοντέλο της πληθυσμιακής διαχύσεως (demic diffusion) αφορά

και δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους αρχαιολόγους. Η μετανάστευση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος επιτυχής στην Μεσόγειο διάπλους καλλιεργητών που έφεραν μαζί τους εξημερωμένα ζώα και σπόρους. Πάντως, οι ραδιοχρονολογήσεις (Πίνακας 17) και ο υλικός πολιτισμός στην θέση Αγία Βαρβάρα-Ασπρόκρεμμος (νότια της Λευκωσίας) συμβαδίζουν με παρόμοια φάση της ιδίας εποχής στην Συριο-Φοινίκη και υποδεικνύουν κάποια πρώτη εγκατάσταση ή θέση επανειλημμένων επισκέψεων στην Κύπρο. Τελικά, ραδιοχρονολόγηση ορισμένων θέσεων με άνθρακα ^{14}C (Πίνακας 17) και ευρήματα, με πρωιμότερα αυτά στην Παρεκκλησιά-Σιλλουρόκαμπος (ανατολικά της Λεμεσού), έδειξαν κάποια ίχνη μόνιμης κατοικήσεως περί το 8000-7000 π.Χ. Γενικώς, υπάρχουν ακόμη πολλά και αναπάντητα ερωτήματα για την παρουσία των πρώτων ανθρώπων στην Κύπρο αλλά και για την ξαφνική εμφάνιση του νεολιθικού πολιτισμού.

Οι πιο πολλοί νεολιθικοί οικισμοί βρίσκονταν σε οχυρές θέσεις σε πλαγιές βουνών και κοντά σε πηγές νερού και κοιλάδες για την καλλιέργεια της γης. Ο καλύτερα ανασκαμμένος οικισμός της ακεραμικής περιόδου είναι η Χοιροκοιτία (βορειοανατολικά της Λεμεσού, AAW, p. 95), που ήταν κτισμένη επάνω σε λόφο με άμεση πρόσβαση σε πηγή νερού, ποτάμι και εύφορη κοιλάδα. Ο οικισμός ίσως περιβαλλόταν από τείχος, αλλά η ανασκαφή έχει δείξει ότι διατρεχόταν από λίθινο τείχος ή τοίχο ή οδό πλάτους 3 μ. και οι είσοδοι ήταν πολύ στενές με φιδωτό διάδρομο, για να ελέγχεται η πρόσβαση. Οι καλύβες, που είχαν διάμετρο 2-3 μ., ήταν κυκλικές, είχαν σχήμα θόλου ή κόλουρου κώνου (εικ. Knapp, *Cyprus*, fig. 28) και ήταν κτισμένες με λίθινη βάση επάνω στην οποία στηρίζονταν ωμόπλινθοι ή χυτός αχυροπηλός (pisé). Οι επίπεδες στέγες αποτελούνταν από ξύλινο πλαίσιο, καλάμια, αχυροπηλό, χώμα. Η μοναδική είσοδος οδηγούσε σε δύο ή τρία σκαλοπάτια προς τα κάτω μέχρι το δάπεδο της κατασκευής ενώ ορισμένες είχαν ανοίγματα ή παράθυρα. Η μεγαλύτερη, που μπορεί να ανήκε και στον αρχηγό, είχε διάμετρο 9 μ. Υπήρχαν και συμπληρωματικά κτίσματα που μπορεί να ήταν εργαστήρια. Οι νεκροί θάβονταν κάτω από το δάπεδο των καλυβών και συνοδεύονταν από πέτρινα σκεύη (AK, εικ. 6-7) και κοσμήματα, αλλά στον οικισμό Καλαβασός-Τέντα (βορειοανατολικά της Λεμεσού, AAW, p. 95) βρέθηκαν ταφές ακριβώς έξω από τις καλύβες ή ανάμεσά τους. Στον ίδιο οικισμό βρέθηκε και τοιχογραφία με ανθρώπινη μορφή που έχει τα χέρια ψηλά (εικ. Knapp, *Cyprus*, fig. 25).

Ο οικισμός της Χοιροκοιτίας πρέπει να αποτελούνταν από περίπου 65 κτίσματα και να κάλυπτε έκταση 25.000 τ.μ. σε σχήμα μακρού ορθογώνιου. Σε άλλους οικισμούς οι καλύβες ήταν ακανόνιστες για να προσαρμοστούν στις εδαφικές απαιτήσεις αλλά και ημιυπόγειες, σκαμμένες στον βράχο και στηριγμένες σε κεντρικό πάσσαλο. Στον οικισμό της Σωτήρας (βορειοδυτικά της Λευκωσίας, AAW, p. 95) οι καλύβες ήταν κυρίως τετράγωνες, στηριγμένες σε κεντρικό πάσσαλο, χωρισμένες σε μικρότερους χώρους, με εστίες. Ο τοίχος ή και οδός που χωρίζει τον οικισμό της Χοιροκιτίας σε δύο άνισα μέρη επιδέχεται διάφορες ερμηνείες, μέχρι και αυτή της κοινωνικής διαστρωματώσεως. Εν τούτοις, από όλους τους άλλους οικισμούς φαίνεται ότι στην Κύπρο επικρατούσε η κοινωνία της ισότητας.[2154] Εάν τελικά επρόκειτο για κεντρική οδό, τότε η επανάσταση που φέρνει στην εξέλιξη της πολεοδομίας είναι τεράστια, διότι έτσι παρουσιάζεται ως η πρώτη πολεοδομικά πόλη με δυνατότητα επεκτάσεως και από τις δύο πλευρές του τοί-

---

σε μετακινήσεις πληθυσμών ενώ το μοντέλο της πολιτισμικής διαχύσεως (cultural diffusion) αφορά στην μεταβίβαση ιδεών από έναν πληθυσμό σε έναν άλλον.

[2154] Λεπτομέρειες και διάφορες ερμηνευτικές απόψεις σε Knapp, *Cyprus*, pp. 74-158.

χου/οδού. Παρότι οι καλύβες μεταξύ τους έχουν περάσματα, η ύπαρξη του τοίχου ή και οδού απλώνει την οικιστική περιοχή κατά μήκος ενός κεντρικού άξονα. Αυτή η πολεοδομική διάταξη έρχεται σε αντίθεση με την Ιεριχώ,[2155] που θεωρείται η αρχαιότερη πόλη και ο πολεοδομικός της χώρος ήταν πεπερασμένος, διότι οι καλύβες της περιβάλλονταν από τείχος.[2156] Η Χοιροκιτία μπορεί να αποτελεί ορόσημο στην κατασκευή των πόλεων.

Η κεραμική, που αντικατέστησε τα δοχεία από πέτρα (εικ. Knapp, *Cyprus*, fig. 31) και ξύλο, εμφανίσθηκε στην Κύπρο από το τέλος περίπου της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. Τα πρώτα δείγματα είναι αγγεία τραχείας κεραμικής (ακόσμητα με τραχεία επιφάνεια, coarse ware) ενώ ακολουθούν μονόχρωμα μελαμβαφή και ερυθροβαφή αγγεία, με ερυθρά σχέδια επάνω σε λευκό αλείφωμα αλλά και αγγεία με γραμμωτά σχέδια. Η κεραμική της περιόδου περ. 5500/5000-3900 π.Χ. περιλαμβάνει κυρίως σκύφους με στόμιο και άωτες (χωρίς λαβές) πρόχους με απλά σχέδια και με γραμμές, δηλαδή κτενιστή διακόσμηση (combed ware, δες ΑΚ, εικ. 17 & 19 & 22), χαρακτηριστική κεραμική από τον Άγιο Επίκτητο-Βρυσί και την Σωτήρα-Τεππές. Οι οικισμοί έχουν έκταση από 5000 έως 15.000 τ.μ. και πληθυσμό περί τα 500 άτομα έκαστος, πράγμα που προϋποθέτει εξωγαμίες. Στην θέση Σωτήρα-Τεππές ο οικισμός βρίσκεται σε λόφο σχήματος επίπεδου κώνου επιφανείας 2500 τ.μ. αλλά με ευρήματα και στις πλευρές του υψώματος. Τα οικήματα καταστράφηκαν μία φορά από φωτιά και αργότερα μάλλον από σεισμό, αλλά ανοικοδομήθηκαν αμέσως. Οι 47 περίπου τετράγωνες κατασκευές με μέση επιφάνεια 16-20 τ.μ. ήταν μονόχωρες, αλλά χωρίς να λείπουν και οι δίχωρες. Ορισμένες είχαν ανάμεσά τους ελεύθερο χώρο ενώ άλλες μπορεί να είχαν αυλές, αλλά οι δρόμοι ανάμεσά τους δεν ξεπερνούσαν σε πλάτος το 1 μ. Στον Άγιο Επίκτητο-Βρυσί (ανατολικά της Κερύνειας, στην βόρεια Κύπρο), ο οικισμός κάλυπτε επιφάνεια 5000 τ.μ. και το δάπεδο των ημιυπόγειων οικιών βρισκόταν μέχρι και 6 μ. κάτω από το επίπεδο του εδάφους. Τα φιδωτά δρομάκια που σχηματίζονταν ανάμεσα στις καλύβες χωρούσαν μόνο ένα άτομο ενώ έλειπε κάποιος ανοικτός χώρος για συγκεντρώσεις. Εν τούτοις, τα ευρήματα στην Οικία 7 (δάπεδο 2) ίσως υποδηλώνουν κοινοτική χρήση της κατασκευής. Ένα ανάχωμα πλάτους 3-5 μ., ανάμεσα στο βόρειο και στο νότιο τμήμα της ανασκαφής, έχει ερμηνευθεί –μαζί με άλλα στοιχεία– ως σημείο φυσικού και κοινωνικού διαχωρισμού. Το βόρειο τμήμα θεωρείται το παλαιότερο και πλουσιότερο με τους κατοίκους του να έχουν θρησκευτικά προνόμια. Οι οικίσκοι ήταν κυρίως τετράγωνοι με στρογγυλεμένες άκρες, μονόχωροι, επιφανείας 14,4 τ.μ. κατά μέσο όρο και κορμοί πεύκου στήριζαν τους τοίχους και την επίπεδη στέγη. Εντός, περιλάμβαναν έκκεντρη εστία και πάγκο από χυτή πηλοδομή (pisé) ή λίθους, στηριγμένο στον ένα τοίχο. Είναι πιθανόν να στέγαζαν πυρηνικές οικογένειες 3-4 ατόμων ή συγκεκριμένες ομάδες ατόμων. Οι οικίσκοι δεν εγκαταλείφθηκαν όλοι μαζί ενώ η πτώση σε αχρηστία κάθε κατασκευής ήταν επί σκοπού, δηλαδή μετά τον θάνατο όλων των κατοίκων της.[2157]

Οι νεολιθικοί κάτοικοι της Κύπρου ήταν καλλιεργητές της γης ενώ εξέτρεφαν και ζώα όπως πρόβατα, αίγες και χοίρους. Στον οικισμό στην θέση Ακρωτήριο Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος (βορειοανατολική Κύπρος) οι κάτοικοι όμως ήταν κατά βάση ψαράδες. Γενικώς, οι άνδρες κυνηγούσαν ελάφια και οι γυναίκες έφτιαχναν μάλλινα

[2155] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 35.

[2156] Kostof, pp. 46-50.

[2157] Με ανάλυση επιπλέον αρχαιολογικών θέσεων, Knapp, *Cyprus*, pp. 158-194.

ρούχα. Κατασκευάζονταν επίσης, δοχεία από ξύλο ή ανδεσίτη[2158] λίθο, λεπίδες από πυριτόλιθο ή οψιδιανό. Στους νεολιθικούς οικισμούς της Κύπρου αφθονούσε ο οψιδιανός, ο οποίος όμως δεν βρίσκεται στην Κύπρο και συνεπώς συμπεραίνουμε ότι πρέπει να αποτελούσε αντικείμενο εμπορίου με την Μικρά Ασία. Ειδώλια από ανδεσίτη λίθο (ΑΚ, εικ. 9-11) δείχνουν τις καλλιτεχνικές ευαισθησίες των νεολιθικών Κυπρίων. Υποτυπωδώς σχηματισμένα ανθρώπινα σώματα, κυρίως ύψους από 13 έως 19 εκ., των οποίων αγνοούμε την χρήση, αποτελούν ειδώλια με στοιχειώδη χαρακτηριστικά προσώπου.[2159] Η Νεολιθική Εποχή στο νησί τελείωσε όταν εμφανίσθηκε ο χαλκός αλλά έχει αρχαιολογικά διαπιστωθεί πιθανή προσωρινή εγκατάλειψη των οικισμών μεταξύ των δύο Εποχών, κατά την αρχή της Χαλκολιθικής Εποχής, γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους.

Η Χαλκολιθική Εποχή (περ. 4000-2400 π.Χ.) της Κυπριακής Προϊστορίας που αντικατέστησε την Νεολιθική χαρακτηρίζεται φυσικά από την πρώιμη και περιστασιακή χρήση του χαλκού αλλά και από νέα κεραμική. Τα αγγεία είναι πια μεγάλοι πίθοι (ΑΚ, εικ. 24) με στόμια και οξυπύθμενες πρόχοι με λαβές, διακοσμημένα με κόκκινα γεωμετρικά ή φυτικά σχέδια επάνω στο λευκό αλείφωμα της επιφάνειας. Στην θέση Κισσόνεργα-Μοσφύλια βρέθηκε ο λεγόμενος «Οίκος των Πίθων», οβάλ κτίσμα η χρήση του οποίου είναι αβέβαιη. Στην θέση Σουσκιού (Σουσκιού-Βαθύρκακας και Σουσκιού-Λαόνα), δυτικά της Λεμεσού και ανατολικά της Πάφου, βρέθηκε για πρώτη φορά στην Κύπρο νεκροταφείο 1200 νεκρών σε κάποια απόσταση από τον οικισμό και με πολλές δεκάδες βαθείς λακκοειδείς τάφους. Τα ευρήματα εκεί ίσως υποδηλώνουν κοινωνικές, οικονομικές αλλά και ιδεολογικές μεταβολές στην κυπριακή κοινωνία. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα ειδώλια των γυμνών θεοτήτων της γονιμότητας (ΑΚ, εικ. 25 & 33), από τα οποία ορισμένοι αρχαιολόγοι εκτιμούν ότι προέκυψαν η Αφροδίτη της ελληνικής μυθολογίας και η Αστάρτη των Χαναναίων και των Φοινίκων. Εν τούτοις, οι απόψεις περί απεικονίσεως της «Μητέρας Θεάς» ή «Μεγάλης Θεάς» και περί μητριαρχίας στην κυπριακή και σε άλλες κοινωνίες της ιδίας Εποχής αμφισβητούνται έντονα.

Ενδιαφέροντα δείγματα προϊστορικής τέχνης αποτελούν τα σταυρόσχημα ανθρωπόμορφα ειδώλια από στεατίτη, μερικά από τα οποία είναι διπλά (ΑΚ, εικ. 26-32). Τα αρσενικά και θηλυκά ειδώλια είναι μαζί και είναι σχηματισμένα είτε με το αρσενικό να αποτελεί τα χέρια του θηλυκού είτε να είναι στηριγμένο στο κεφάλι του θηλυκού. Τα μικρά αυτά ειδώλια φοριόνταν στο λαιμό ως περίαπτα (φυλαχτά) ενώ τα μεγαλύτερα υποθέτουν οι αρχαιολόγοι ότι πιθανόν χρησιμοποιούνταν σε ιεροτελεστίες. Μάλλον το κάθε ένα αντιπροσώπευε και διαφορετικό άτομο, δηλαδή μια προϊστορική ιδιωτικότητα, που δεν παρουσιάζεται σε άλλον προϊστορικό υλικό πολιτισμό. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα ειδώλια αυτά αποτελούν προσπάθεια εναρμονίσεως ή ενοποιήσεως των γενετικών χαρακτηριστικών των δύο φύλων[2160] ή η αρχή «της οικοδομήσεως του

[2158] Ο ανδεσίτης είναι ηφαιστειακό πέτρωμα σε ανοιχτό καφέ, πράσινο ή μαύρο χρώμα. Δες λμ. «ανδεσίτης», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 8:97.

[2159] Steel, pp. 1-82. Παλαιότερες αρχαιολογικές απόψεις με εικόνες στο Βάσος Καραγιώργης, *Αρχαία Κύπρος* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1978), σ. 13-26.

[2160] «The whole notion of a cruciform figurine with an elongated neck may represent an attempt at harmonising (or integrating) the sexual characteristics of men and women, if not other genders», Knapp, *Cyprus*, p. 197.

ατόμου»[2161] και, συνεπώς, μπορεί να αποτελούν σημαντική ιδεολογική άποψη της Χαλκολιθικής κυπριακής κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, ορισμένες φορές, το μυαλό των αρχαιολόγων χρησιμοποιεί αντιλήψεις του σημερινού ανθρώπου για να ερμηνεύσει έργα του προϊστορικού ανθρώπου, του οποίου η σκέψις ήταν διαφορετική. Πρωτότυπο ανάμεσα στα υπόλοιπα είναι ειδώλιο ύψους 12, 9 εκ., στο Μουσείο του Λούβρου (ΑΚ, εικ. 38), που παριστάνει καθισμένη γυναίκα με λεκάνη στα γόνατά της. Με τα δυο της χέρια πιέζει τα στήθη της για να τρέξει το γάλα στην λεκάνη. Ειδικά αυτό το ειδώλιο αλλά και άλλα παρόμοια της ίδιας περιόδου θυμίζουν έντονα από καλλιτεχνικής απόψεως τα αντίστοιχά τους κυκλαδικά.

Ο τυπικός χαλκολιθικός οίκος είχε σχήμα κυκλικό και ήταν κτισμένος από αχυροπηλό επάνω σε λίθινη βάση. Η είσοδός του ήταν σκεπασμένη, η στέγη στηριζόταν σε κυκλική σειρά ξύλινων στύλων, το πάτωμα και οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι. Στο μέσον του στεγασμένου χώρου υπήρχε υπερυψωμένη εστία ενώ οι χώροι εργασίας, αποθηκεύσεως και διαβιώσεως ήταν πλέον διακριτοί, πράγμα που δείχνει την μεγαλύτερη οργάνωση της ζωής στον οίκο. Ο χώρος δεξιά της εισόδου ήταν απολύτως διαχωρισμένος με μικρό ανάχωμα ή πασσάλους και αποτελούσε το σημείο του οίκου όπου οι κάτοικοί του ξεκουράζονταν, έτρωγαν και κοιμούνταν. Τα εργαλεία τοποθετούνταν αριστερά της εισόδου, ακουμπισμένα στον τοίχο του οίκου, δίπλα στον χώρο εργασίας, ενώ βαθύτερα στην καλύβα αποθηκεύονταν τα τρόφιμα, κοντά στον χώρο μαγειρέματος της τροφής (σχεδ. Knapp, *Cyprus*, fig. 52). Οι νεκροί θάβονταν στον πίσω εξωτερικό χώρο της καλύβας. Η οργάνωση του χώρου στον Χαλκολιθικό οίκο δείχνει την μεγαλύτερη σημασία που είχε αποκτήσει η οικογενειακή ζωή σε σχέση με την προηγούμενη έμφαση στην κοινοτική ζωή.[2162]

Η επεξεργασία του χαλκού στην Κύπρο, που άρχισε δειλά-δειλά μετά το μέσο της Γ' χιλιετίας π.Χ., και η εντατική εκμετάλλευση και εμπορία των κοιτασμάτων χαλκού που ξεκίνησε κατά την Β' χιλιετία π.Χ. και κορυφώθηκε τον ΙΓ' αιώνα π.Χ.,[2163] σηματοδότησαν την περίοδο της Κυπριακής Χαλκοκρατίας ή Εποχής του Ορειχάλκου[2164] (2400/2500-1050 π.Χ.). Η μετάβαση από την Χαλκολιθική Εποχή στην Πρώιμη Χαλκοκρατία ή Πρώιμη Κυπριακή Εποχή (2400/2500-2000 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από τον υλικό πολιτισμό στην θέση Φιλιά ή Φυλλιά (δυτικά της Λευκωσίας, AAW, p. 95). Διαπιστώθηκε ότι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτισμού της Φιλιάς είχαν εξαπλωθεί στην κεντρική και δυτική Κύπρο[2165] και αυτά ήταν η εκμετάλλευση του χαλκού, τα αροτριώντα ζώα και η κεραμική.[2166] Ο χαλκός τώρα δεν βρίσκεται πάντα ακατέργαστος, δηλαδή σε καθαρή μορφή όπως στην Χαλκολιθική Εποχή, αλλά υπό την μορφή του

[2161] «[...] in terms of gender or sex per se, perhaps what is being formulated is the construction of the individual», Knapp, *Cyprus*, p. 241.

[2162] Steel, pp. 83-118 και Knapp, *Cyprus*, pp. 195-262. Παλαιότερες απόψεις και εικόνες σε Καραγιώργης, σ. 26-31.

[2163] Για μια σύνοψη, αν και δεν συμφωνούμε με ορισμένες αβάσιμες υποθέσεις και αναπόδεικτους ισχυρισμούς, δες Vasiliki Kassianidou, «The Production and Trade of Cypriot Copper in the Late Bronze Age. An analysis of the evidence,» *Pasiphae Rivista di Filologia e Antichità Egee* 7 (2013): 133-145.

[2164] Δες στο παρόν έργο στο κεφ. 1 το τμήμα «Οι Εποχές του Χαλκού και του Ορειχάλκου (περ. 3000-900 π.Χ.)».

[2165] Για συζήτηση των θέσεων αυτών δες Knapp, *Cyprus*, pp. 281-296.

[2166] Knapp, *Cyprus*, pp. 298-307.

ορειχάλκου, δηλαδή αναμεμειγμένος με κασσίτερο. Βέβαια, δεν έχει διαπιστωθεί από που ακριβώς εισαγόταν ο κασσίτερος, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι προερχόταν από την Μικρά Ασία ή την Αρχαία Εγγύς Ανατολή, την Εποχή αυτή σε μικρές ποσότητες. Άλλωστε, οι πρώτες ενδείξεις εξαγωγής κυπριακού χαλκού, λίγο πριν και μετά από το 1800 π.Χ., προέρχονται από την πόλη της Μεσοποταμίας Μάρι (Mari)[2167] και τις δέλτους του ανακτορικού αρχείου,[2168] όπου για πρώτη φορά αναφέρεται η πόλη Αλασία που τοποθετείται στην Κύπρο ή είναι η Κύπρος η ίδια.[2169] Τα χάλκινα ή ορειχάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν ήταν εργαλεία, όπλα, κοσμήματα.

Τα ζώα δεν εκτρέφονταν πλέον μόνο για την κατανάλωση του κρέατός τους αλλά ορισμένα βοοειδή χρησιμοποιούνταν και για την άροση της γης, αν και δεν γνωρίζουμε εάν η γεωργική αυτή πρόοδος ήταν αποτέλεσμα μετακινήσεως πληθυσμών ή απλώς διαδόσεως της νέας τεχνικής ούτε τις άμεσες επιπτώσεις που μπορεί να είχε στην οικονομία των οικισμών.

Τα αγγεία της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, που ακόμη κατασκευάζονται από τους χρήστες τους κυρίως στον οίκο, είναι ερυθροστιλβωτά, λευκόχρωμα, μελανεπίχριστα και ορισμένα με εγχάρακτα σχέδια.[2170] Έχουν πλέον εξελιγμένα σχήματα και διακοσμητικά σχέδια, όπως το σκυφοειδές αγγείο (ΑΚ, εικ. 48), ύψους 18,2 εκ., με στόμια και προεξέχουσες προτομές ζώων, που είναι διακοσμημένο με εγχάρακτα σχέδια. Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι λεκάνη με υψηλό πόδι και εγχάρακτη διακόσμηση, στα χείλη της οποίας υπάρχουν ολόγλυφα ζώα και αγγεία (ΑΚ, εικ. 49). Και τα δύο βρίσκονται στο Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας. Σημαντικότατα τέχνεργα είναι τα διάφορα ζωόμορφα αγγεία, όπως ένα με μορφή ταύρου (ύψος 13 εκ. και μήκος 17,5 εκ.) και άλλο με μορφή γαϊδουριού (ύψος 16 εκ. και μήκος 31 εκ.), και τα δύο με εγχάρακτη διακόσμηση (ΑΚ, εικ. 67-68). Την προσοχή προκαλεί επίσης ειδώλιο καθιστής γυναίκας, βρεφοκρατούσας (ΑΚ, εικ. 63, ύψος 12,2, εκ.), πρόδρομος τής –κατά μία αρχαιολογική θεωρία– μετέπειτα «Μητέρας Θεάς», που υπογραμμίζει, όμως, και πόσο αρχαία είναι στην Μεσόγειο η εικόνα και ο συμβολισμός της μάνας με το βρέφος. Και τα τρία αντικείμενα βρίσκονται στο Κυπριακό Μουσείο Λευκωσίας. Ο πλούτος που έφερε στο νησί το εμπόριο του ορείχαλκου αντανακλάται στα πολλά, νέα και περίπλοκα σχήματα των αγγείων της Πρώιμης εποχής. Είναι εμφανής, όμως, και στα πολλά ορειχάλκινα όπλα και αντικείμενα για τους άνδρες αλλά και στα ορειχάλκινα και χρυσά κοσμήματα για τις γυναίκες, που βρέθηκαν στα εκτός πλέον των οικισμών νεκροταφεία. Μάλιστα, ανάμεσα σε όλα αυτά που συνόδευαν τις ταφές βρέθηκαν και κοσμήματα με ψήφους (χάνδρες) που είχαν έρθει από την Αίγυπτο αλλά και ορισμένα αντικείμενα που προέρχονταν από την Συρία, την Παλαιστίνη αλλά και την Κρήτη.

Τα χωριά της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στην Κύπρο ήταν αυτόνομες κοινότητες και η κατοίκησή τους χαρακτηριζόταν από μεγάλες οικογένειες (σόγια) που είχαν τον πλήρη έλεγχο της γης που καλλιεργούσαν και της παραγωγής της. Η περίοδος αυτή αποτελεί μια ολότελα νέα σελίδα της Κυπριακής Προϊστορίας που ξεχωρίζει με την νέα κεραμική, την μεταλλουργία, την τέχνη και την αρχιτεκτονική της. Διαφοροποιείται

[2167] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 45.

[2168] Knapp, NEAT, Text 2 to Text 9.

[2169] Για τις αρχαιολογικές απόψεις και τα ερωτήματα σε σχέση με την ταύτιση της Κύπρου με την αναφερόμενη στα αρχαία κείμενα Αλασία (Alashiya) δες Steel, pp. 183-186.

[2170] Knapp, *Cyprus*, pp. 322-325.

όμως κυρίως λόγω των σημαντικών μεταβολών που παρατηρούνται στην οικονομία και στην κοινωνία σε συνδυασμό με την αυξημένη αγροτική και μεταλλουργική παραγωγή.[2171]

Η αρχαιολογικά ορισμένη ως Μέση Χαλκοκρατία ή Μέση Κυπριακή Εποχή (2000-1700 π.Χ.) δεν αποτελεί εντελώς ξεχωριστή πολιτισμική φάση, αλλά συνέχεια της Πρώιμης περιόδου με τις αναμενόμενες εξελίξεις. Είναι αξιοσημείωτο, όμως, ότι την Εποχή αυτή έχουμε αρκετά δείγματα αρχιτεκτονικής από οικισμούς που ήταν μεγάλοι και καταλάμβαναν έκταση μέχρι και 200.000 τ.μ. Στην Επισκοπή-Φανερωμένη (δυτικά της Λεμεσού) οι κατοικίες είχαν τετράπλευρα δωμάτια, με τοίχους που στηρίζονταν σε λίθους και αποτελούνταν από πλίνθους πηλού και ξύλα, ενώ στην Μαργί/Μαρκί-Αλώνια (νότια της Λευκωσίας) μερικοί τοίχοι ήταν αποκλειστικά λίθινοι. Η σκεπή ήταν επίπεδη και ίσως σε ορισμένες οικίες να υπήρχε και δεύτερος όροφος. Στην θέση Καλοψίδα (δυτικά της Αμμοχώστου, AAW, p. 95) ανεσκάφη οικία με δέκα τετράπλευρα δωμάτια που σχημάτιζαν εσωτερική αυλή και με δομή όμοια με αυτή των οικοδομών στην Επισκοπή και αλλού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το φρούριο Νιτοβίκλας (νότια του χωριού Κορόβεια, στην χερσόνησο της Καρπασίας, στην βορειοανατολική Κύπρο, AAW, p. 95) που αποτελείται από τετράπλευρο κτίριο με ισχυρό τείχος και πύργους στην είσοδο. Τα διάφορα φρούρια στο νησί υποδεικνύουν είτε εσωτερικούς ανταγωνισμούς είτε ανησυχία για πιθανές επιδρομές από το εξωτερικό. Παρατηρούμε ότι η κατοίκηση στο ανατολικό τμήμα του νησιού και ιδίως στα παράλια αυξάνεται, προφανώς λόγω της αναπτύξεως του εμπορίου και των επαφών με την Εγγύς Ανατολή. Την περίοδο αυτή, αυξάνεται η κυπριακή κεραμική στην Συριο-Φοινίκη αλλά και η κεραμική συριακού ρυθμού στο νησί, που μάλλον κατασκευαζόταν από Σύρους μετανάστες. Πρόκειται για δίχρωμα αγγεία κατασκευασμένα στον τροχό του αγγειοπλάστη και διακοσμημένα με γραμμές, ζώα και ψάρια (ΑΚ, εικ. 76-77 & 79-80). Δεν λείπουν, όμως, και τα εισηγμένα από την Κρήτη αγγεία (ΑΚ, εικ. 78 & 81)

Σημαντική εξέλιξη για τον κυπριακό πολιτισμό αποτελεί η χρήση γραφής από το τέλος του ΙΣΤ' αιώνα π.Χ. Τα σύμβολα της συλλαβικής[2172] κυπριακής γραφής είναι γραμμικά και βρίσκονται χαραγμένα σε πήλινες ψημένες πινακίδες και σε αγγεία. Η κυπρομινωϊκή γραφή (τρεις εκδοχές)[2173] συγγενεύει με την Γραμμική Α της Κρήτης[2174] και η μία εκδοχή της μπορεί να αποδίδει την ετεοκυπριακή (τοπική κυπριακή) γλώσσα, αυτή που μιλούσαν οι Κύπριοι πριν την χρήση της κυπριακής ελληνικής. Παρά την ύπαρξη αρκετών πινακίδων, η γραφή αυτή δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί. Η επαφή των Κυπρίων εμπόρων με την Γραμμική Α πιθανόν να έγινε στην Ουγκαρίτ της Συρίας, όπου υποθέτουμε ότι συναντήθηκαν με Κρήτες.

Οι δύο πρώτοι αιώνες π.Χ. (ΙΖ' και ΙΣΤ') της Ύστερης Χαλκοκρατίας ή Ύστερης Κυπριακής Εποχής (1700-1050 π.Χ.) χαρακτηρίζονται από το κτίσιμο περισσότερων φρουρίων που προφανώς οφείλονται τις περισσότερες φορές σε εσωτερικές διαμάχες ή απλώς επίδειξη οικονομικής ισχύος των τοπικών ηγεμόνων, μια που δεν υπάρχουν ενδείξεις για ανοικτές συγκρούσεις μεγάλης κλίμακος. Μολαταύτα, σε κατοπινό αιώνα,

---

[2171] Knapp, *Cyprus*, pp. 345-346.

[2172] Κάθε χαρακτήρας, εκτός από τα αριθμητικά σύμβολα, αντιπροσωπεύει μία συλλαβή.

[2173] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.185-188, όπου και τα τρία συλλαβάρια.

[2174] Δες Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 180-184 και πίνακα συλλαβικών συμβόλων Γραμμικής Α και Β. Για την Γραμμική Β δες Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 200-203.

έγραφε ο Χετταίος βασιλιάς ότι

> [...] Επειδή [η γη] της Αλασία [Κύπρου] ανήκει στην Μεγαλειότητα μου και πληρώνει (φόρο υποτελείας, γιατί συνεχίζεις Μαδδουγάττα να κάνεις επιδρομές; Αλλά) ο Μαδδουγάττα είπε τα εξής: (Όταν ο Ατταρισσίυα και ο ηγεμόνας της Πιγγάυα) έκαναν επιδρομές στην γη της Αλασία, έκανα και εγώ συχνά επιδρομές. [...][2175]

Φαίνεται ότι γύρω στο 1400 π.Χ., η Κύπρος υπέφερε από επιδρομές από την νοτιοανατολική Μικρά Ασία, παρά το γεγονός ότι πλήρωνε φόρο στους Χετταίους.

Έχει υποστηριχθεί ότι την Εποχή αυτή «η κυπριακή κοινωνία δεν ήταν πια ισόνομη, απομονωμένη, συνεργατική, και με βάση τα χωριά αλλά μάλλον με κοινωνική διαστρωμάτωση (ετεραρχική ή ιεραρχική;),[2176] διεθνής, ανταγωνιστική, και με κέντρο τις πόλεις».[2177] Καθ' όλη την περίοδο της Ύστερης Χαλκοκρατίας, οι οικισμοί επεκτείνονταν και πολλαπλασιάζονταν, πράγμα που σημαίνει ότι είχε αυξηθεί και ο πληθυσμός. Περισσότεροι από 300 οικισμοί έχουν αποκαλυφθεί και ανασκαφεί και είναι γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός ιδρύθηκε κατά μήκος των ακτών. Πολλοί από αυτούς ήταν κοντά στα ορυχεία χαλκού και διέθεταν λιμάνια. Άρα συμμετείχαν στο εμπόριο που έστελνε χαλκό και άλλα προϊόντα από την Κύπρο και έφερνε πολύτιμα αντικείμενα από το Αιγαίο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Οι ιδρυτές αυτών των μεγάλων οικισμών/πόλεων πρέπει να προέρχονταν από την κυπριακή αριστοκρατία. Αλλά οι διάφορες ομάδες που εγκαταστάθηκαν σε σχέση με την διαδικασία εξορύξεως του χαλκού μπορεί να δημιούργησαν την κοινωνική διαστρωμάτωση που παρατηρείται. Κατά τον ΙΓ' αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι είχαν διαμορφωθεί στο νησί τέσσερις διαφορετικές ομάδες οικισμών με ορισμένα διακριτά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, οι παράκτιες πόλεις ήταν κυρίως μεγάλου μεγέθους οικονομικά και τελετουργικά κέντρα, ενώ αυτές της ενδοχώρας κυρίως διοικητικά και παραγωγικά κέντρα. Οι μικρότερες πόλεις της ενδοχώρας ήταν κυρίως τελετουργικά και παραγωγικά κέντρα, ενώ οι κυρίως παραγωγικοί συνοικισμοί ήταν χωριά αγροτών και κεραμέων αλλά και θέσεις εξορύξεως μετάλλου.[2178]

Κατά την διάρκεια αυτών των χωροταξικών και κοινωνικών μετασχηματισμών έφθασαν και οι Μυκηναίοι Έλληνες και άρχισε ο αργός σε ρυθμό, σταδιακός, συνεχής και τελικά, σε μεγάλο βάθος χρόνου, βαθύς εξελληνισμός του νησιού. Η επικράτηση των Μυκηναίων στην Ελλάδα, έφερε ορισμένους μέχρι και την Κύπρο, εξαιτίας φυσικά του χαλκού. Στο νησί πρέπει να εγκαταστάθηκαν μερικοί Μυκηναίοι τεχνίτες διότι από το 1400 π.Χ. και μετά στην καλλιτεχνική παραγωγή υπάρχουν ανάμεικτα κυπριακά και μυκηναϊκά στοιχεία, που δεν μπορεί να προέρχονται μόνο από επιδράσεις. Επίσης, μεταξύ 1400 και 1200 π.Χ., ο αριθμός των μυκηναϊκών αγγείων (ΑΚ, εικ. 100-104 & 106-107 & 109-110) είναι πάρα πολύ μεγάλος και οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι κα-

---

[2175] Beckman, no 27, par. 30 και Knapp, NEAT, Text 33.

[2176] Δες συζήτηση σε Knapp, *Cyprus*, pp. 432-447..

[2177] «Cypriot society was no longer egalitarian, isolated, cooperative, and village-oriented but rather socially stratified, (heterarchical or hierarchical?), international, competitive, and town-centered», Knapp, *Cyprus*, p. 348.

[2178] Knapp, *Cyprus*, pp. 352-359.

τασκευάζονταν στην Αργολίδα και στην Κορινθία ειδικά για την Κύπρο και την Συριο-Φοινίκη.[2179] Μετά την εκδίωξη των Υκσώς από την Αίγυπτο,[2180] λίγο μετά το 1500 π.Χ., η Κύπρος συνήψε εμπορικές σχέσεις με την χώρα του Νείλου. Ο πλούτος των κατοίκων της Εποχής αυτής εξαιτίας της ευημερίας που επικρατούσε στο νησί δεν κρύβεται: μυκηναϊκά αγγεία, χρυσά κοσμήματα, αντικείμενα από αλάβαστρο και φαγεντιανή, αυγά στρουθοκαμήλων, σκαραβαίοι, σφραγγιδοκύλινδροι και άλλα εξωτικά εμπορεύματα από το Αιγαίο και την Συριο-Φοινίκη συνόδευαν τους πλούσιους κατοίκους της Έγκωμης (βόρεια της Αμμοχώστου, AAW, p. 95) και του Κιτίου (BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα) στους τάφους τους. Εξαιρετικά δείγματα της τέχνης της Εποχής αυτής είναι η ασημένια φιάλη με λαβή (ύψος 5 εκ. και διάμετρος 15,7 εκ.) από την Έγκωμη (AK, εικ. 120). Η ένθετη διακόσμηση από χρυσό και νιέλλο[2181] αποτελείται από έξι βούκρανα (κεφαλές βοδιών), λωτούς και ρόδακες. Χρονολογήθηκε στις αρχές του ΙΔ' αιώνα π.Χ. και βρίσκεται στο Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας. Επίσης, στο Κυπριακό Μουσείο βρίσκεται ρυτό (ύψος 26,8 εκ. χωρίς τον σπασμένο πυθμένα) από φαγεντιανή που χρονολογήθηκε στα μέσα του ΙΓ' αιώνα π.Χ. και που βρέθηκε στο Κίτιον (BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα). Το αγγείο είναι διακοσμημένο με ζώα που καλπάζουν, κυνήγι ταύρων και σπείρες, σε τρεις επάλληλες ζώνες, επάνω σε γαλάζιο σμάλτο (AK, εικ. 123).[2182]

Η μνημειακή αρχιτεκτονική της περιόδου αποκαλύπτεται στις πόλεις Έγκωμη και Κίτιον, που ίσως είναι και έργο της νέας κοινωνικο-οικονομικής αριστοκρατίας. Επίσης, οι κατοικίες περιλαμβάνουν πολλά δωμάτια στις τρεις πλευρές μιας αυλής ενώ τα λουτρά και το αποχετευτικό σύστημα δείχνουν το υψηλό βιοτικό επίπεδο που έχαιραν οι κάτοικοι. Οι αυλές χρησιμοποιούνταν και ως χώροι ταφής των νεκρών, όπως γινόταν και στην Ουγκαρίτ της Συρίας. Στην αρχή του ΙΓ' αιώνα π.Χ., το Κίτιον περικλειόταν από τείχος με πύργους, που καταστράφηκε όμως το ΙΑ' αιώνα, ενώ έχουν βρεθεί και ιερά.[2183]

Στο τέλος του ΙΓ' αιώνα π.Χ., η Κύπρος ή μέρος του νησιού, κατελήφθη από τους Χετταίους και έγινε φόρου υποτελής στον βασιλιά τους Τουδαλία Δ' (Tudhaliyas, 1237-1209; π.Χ.) ή Σουππιλουλιούμα Β' (Suppiluliumas, 1207-1178; π.Χ.)[2184]

> Συνέλαβα τον βασιλιά της Αλασία [Κύπρου] με τις συζύγους του, τα παιδιά του ... Αφαίρεσα και (έφερα) πίσω στον οίκο μου στην Χαττούσα όλα τα αγαθά, (μαζί με ασήμι), χρυσό, και όλους τους πολίτες αιχμαλώτους. Αλλά την χώρα της Αλασία (υπέταξα) και έκανα φόρου υποτελή αμέσως. Και αυτή την εισφορά επέβαλα σ' αυτή:

[2179] Δες και Margalit Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2006), ch. 7, όπου γίνεται και συζήτηση για την σχέση Μυκηναίων και Φιλισταίων.

[2180] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 54-55.

[2181] Το νιέλλο (niello) είναι κράμα κυρίως αργύρου, μολύβδου και θείου, χρώματος μαύρου ή γκρίζου σκούρου (λμ. «νιέλλο», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 41:15-16). Η ονομασία του προέρχεται από την λατινική λέξη nigellus = μαυριδερός (δες Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, λμ. «niger»), υποκοριστικό του niger = μαύρος.

[2182] Knapp, *Cyprus*, pp. 427-432.

[2183] Knapp, *Cyprus*, pp. 359-381.

[2184] Δες Hans G. Güterbock, «The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered,» *Journal of Near Eastern Studies* 26, no 2 (April 1967): 73-81.

> ... Για τον βασιλιά της Αλασία και τον Μέγα Αξιωματούχο [;] αυτή θα είναι η οφειλόμενη εισφορά στην θεά του Ήλιου της Αρίννα και στον Ταβάρνα, τον Μέγα Βασιλέα, ιερέα της θεάς του Ήλιου της Αρίννα:
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για την θεά του Ήλιου Αρίννα,
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για τον θεό της Καταιγίδας Ζιππαλάνδα,
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για τον θεό της Καταιγίδας Χάττι,
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για τον θεό της Καταιγίδας Νερίκ [...][2185]

Λίγα χρόνια αργότερα, στόλος από την Κύπρο ναυμάχησε με πλοία των Χετταίων αλλά η μάχη συνεχίσθηκε και στην στεριά. Αυτή πρέπει να είναι η πρώτη ναυμαχία που καταγράφηκε ως ιστορικό γεγονός στην Παγκόσμια Ιστορία.

> [...] Είμαι ο Ήλιος Μου. Ο Ταβάρνα Σουππιλουλιούμας [Β’], ο Μέγας Βασιλεύς, βασιλιάς των Χάττι [Χετταίων], ο ήρωας, γιος του Τουδαλίια [Δ’], του Μεγάλου Βασιλέα, βασιλιά των Χάττι [Χετταίων], του ήρωα, εγγονού του Χαττουσίλη [Γ’], του Μεγάλου Βασιλέα, του ήρωα ... κινητοποίησα τον στρατό μου και εγώ, ο Σουππιλουλιούμας, ο Μέγας Βασιλέας, αμέσως (διέσχισα/έφθασα) την θάλασσα. Τα πλοία της Αλασία συνάντησα τρεις φορές για μάχη [ναυμάχησα μαζί τους] και τα έπληξα. Συνέλαβα τα πλοία και τους έβαλα φωτιά μέσα στην θάλασσα. Αλλά όταν έφθασα σε στεγνή γη [ξηρά], οι εχθροί από την Αλασία ήρθαν πολλαπλάσιοι εναντίον μου για να με πολεμήσουν. Τους πολέμησα και ... [...][2186]

Κατά τον ΙΓ’ αιώνα π.Χ., από τα αρχεία της Αυτοκρατορίας των Χετταίων συνάγεται ότι η Κύπρος (Αλασία) ήταν στόχος επιδρομών από την σημερινή νοτιοδυτική Μικρά Ασία και μάλιστα συνήφθησαν ναυμαχίες και μεγάλη μάχη μεταξύ Χετταίων και στρατού προερχόμενου από το νησί. Αυτό που δεν γνωρίζουμε είναι ποιοι ήταν ακριβώς οι εχθροί των Χετταίων: ντόπιοι Κύπριοι ή άλλος στρατός που χρησιμοποιούσε ως βάση το νησί;

Η αυξημένη ζήτηση για τον κυπριακό χαλκό καθ’ όλη την Ύστερη Χαλκοκρατία είχε ως αποτέλεσμα την μεγαλύτερη εξειδίκευση για τις εκμεταλλεύσεις και την ανάγκη συγκεντρώσεως των κατοίκων σε μεγαλύτερους οικισμούς. Ως εκ τούτου, «η οικιακή παραγωγή σε μικρά χωριά έδωσε την θέση της σε μεγάλης κλίμακας παραγωγή σε εξειδικευμένα κέντρα».[2187] Στις πόλεις παράγονταν σκεύη καθημερινής χρήσεως αλλά και πολύτιμα αντικείμενα για τους πιο πλούσιους. Συνεπώς, ένα μέρος του εργατικού δυναμικού δεν απασχολούνταν πλέον στην γεωργία αλλά στην βιοτεχνία, στην παραγωγή κεραμικής. Συγκεκριμένοι τύποι αγγείων παράγονταν σε εξειδικευμένα εργαστήρια και ήταν διαδεδομένοι σε ολόκληρο το νησί. Υπάρχουν πλέον αποδείξεις ότι

[2185] Güterbock, pp. 77-78 και Knapp, NEAT, Text 38. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.
[2186] Güterbock, p. 78. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.
[2187] Steel, p. 161.

μέχρι το τέλος της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου, είχε εδραιωθεί στην Κύπρο η μαζική παραγωγή τυποποιημένης κεραμικής ορισμένων αγγείων. Αυτή η διαδικασία υποβοηθήθηκε από την τοπική παραγωγή μυκηναϊκού τύπου αγγείων. Εκ παραλλήλου, αυξήθηκε η παραγωγή πολύτιμων για την εποχή μεταλλικών δοχείων, ειδωλίων, τριπόδων και υποστατών (τετράπλευρων βάσεων) που χρησιμοποιούνταν από τους πλουσιότερους για τελετουργικούς σκοπούς αλλά και στις ταφές των νεκρών.

Όσον αφορά στον επεξεργασμένο χαλκό, γνωρίζουμε ότι το εμπόριό του γινόταν από τον ΙΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά υπό μορφή ταλάντων (πλινθωμάτων, oh-xide ignots). Τα τάλαντα είχαν το σχήμα τεντωμένου δέρματος βοδιού (δηλαδή, τραπεζίου με καμπύλες προς τα μέσα πλευρές), μέσων διαστάσεων περίπου 60 επί 40 εκατοστών, ύψος 4 εκατοστών και σύνηθες βάρος 29 κιλών –τα ευρεθέντα τάλαντα ζυγίζουν από 23-39 κιλά. Τάλαντα χαλκού έχουν βρεθεί στην Σαρδηνία και στην Σικελία, στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη, στην Κύπρο, στην Συρία αλλά και στην Βουλγαρία. Το εμπόριο του κυπριακού χαλκού ήκμασε κατά τον ΙΓ' και τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. Το περίεργο είναι ότι στην Σαρδηνία και στην Ελλάδα οι αναλύσεις με ισότοπα μολύβδου απέδειξαν ότι τα ορειχάλκινα όπλα και τα εργαλεία ήταν κατασκευασμένα από τοπικής παραγωγής χαλκό. Μία υπόθεση για την εξήγηση του παραδόξου είναι ότι τα κυπριακά τάλαντα (πλινθώματα, oh-xide ignots) χρησιμοποιούνταν ως αντικείμενα πολυτελείας ή πλούτου αντί για πρώτη ύλη κατασκευής αντικειμένων.

Τα μεταλλεία χαλκού στην Κύπρο βρίσκονταν στους πρόποδες του όρους Τρόοδος, στην δυτική Κύπρο, όπου οι κάτοικοι των μικρών χωριών ασχολούνταν με τον εντοπισμό των κοιτασμάτων, την εξόρυξη και την αναγωγική τήξη θειούχων ορυκτών του χαλκού. Το αποτέλεσμα αυτού του πρώτου σταδίου παραγωγής ήταν η σκωρία[2188] των θειούχων σε μορφή στερεής μάζας, η οποία περιείχε και χαλκό. Το υλικό αυτό μεταφερόταν στα παράλια, σε μεγαλύτερα κέντρα, για την περαιτέρω επεξεργασία του και τον καθαρισμό του σε μικρούς φούρνους. Εκεί, μετά από τήξη της σκωρίας των θειούχων, ο χαλκός συγκεντρωνόταν στο κάτω μέρος του φούρνου ενώ σφαιρίδια χαλκού παγιδεύονταν μέσα στην εκ νέου παραγόμενη σκωρία. Οι τεχνίτες έσπαζαν την νέα αυτή σκωρία για να απελευθερώσουν τα σφαιρίδια του χαλκού και κατόπιν τα έλιωναν μαζί με τον υπόλοιπο χαλκό για να κατασκευάσουν μεταλλικά αντικείμενα και τάλαντα (πλινθώματα). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αν και στην Κύπρο δεν υπήρχε κεντρικός ανακτορικός έλεγχος (λ.χ. ανακτορική επιστασία όπως στην μινωική Κρήτη, κατά την κλασσική άποψη) του παραγόμενου χάλκινου προϊόντος, τα τάλαντα (πλινθώματα) κατασκευάζονταν σε σχετικά τυποποιημένο μέγεθος και βάρος. Εν τούτοις, έχει υποστηριχθεί ότι η τελική παραγωγή του χαλκού βρισκόταν υπό τον έλεγχο των πλουσίων (μιας ολιγαρχίας;) στα μεγάλα κέντρα του νησιού. Οι ίδιοι αυτοί πλούσιοι φρόντιζαν για την μαζική εξαγωγή του χαλκού στο εξωτερικό ενώ οι ίδιοι θεωρούσαν πολύτιμα τα εισαγόμενα αντικείμενα από την Αίγυπτο, την Συριο-Φοινίκη και την Ελλάδα, όπως φαίνεται από τα κτερίσματα των τάφων. Θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι τα τάλαντα αποτελούσαν μέρος του διεθνούς ανταλλακτικού εμπορίου της περιόδου, δηλαδή απλώς ανταλλάσσονταν με άλλα προϊόντα από τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου.[2189]

[2188] Για την μεταλλική σκωρία ή σκουριά δες λμ. «σκωρία», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια,* 48:29.

[2189] Για την επεξεργασία των κοιτασμάτων χαλκού δες Knapp, *Cyprus*, pp. 406-416 και Kassian-

Κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία δεν διαφαίνεται η επικράτηση κεντρικής εξουσίας στην Κύπρο η οποία ήλεγχε την αγροτική παραγωγή ή την εξόρυξη και επεξεργασία του χαλκού. Αντιθέτως, υπάρχουν ενδείξεις για μικρές ολιγαρχικές ηγεμονίες διάσπαρτες στο νησί με προεξέχουσα ίσως αυτή της Έγκωμης. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, φαίνεται ότι την εποχή αυτή και εξαιτίας της εκμεταλλεύσεως του χαλκού συντελέσθηκε μια κοινωνική διαφοροποίηση κατά την οποία στα οικιστικά κέντρα αναδύθηκε μια οικονομική και κοινωνική ολιγαρχία πλουσίων.[2190] Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, αυτή η ολιγαρχία να ήλεγχε και το εμπόριο με την Συριο-Φοινίκη προς το τέλος του ΙΓ' αιώνα, για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις στα αρχεία της Ουγκαρίτ.[2191] Στο σπίτι του υψηλόβαθμου αξιωματούχου Ουρτενού (Urtenu) στην Ουγκαρίτ βρέθηκε στο αρχείου του επιστολή του βασιλιά της Αλασία προς τον βασιλιά της Ουγκαρίτ. Ο Κουσμεσούσα (Kusmesusa), ο μοναδικός βασιλιάς της Αλασία του οποίου γνωρίζουμε το όνομα αυτή την περίοδο, γράφει στον βασιλιά Νιγμαδδού (Nigmaddu), τον γιο του –όπως τον αποκαλεί– ότι θα του στείλει 33 πλινθώματα χαλκού βάρους 30 ταλάντων (περίπου 900 κιλά). Η προσφώνηση «γιε μου» θεωρείται ότι απευθυνόταν από κάποιον ανώτερο στην ιεραρχία ή ισχυρότερο προς κάποιον κατώτερο, ενώ το αντίθετο συνέβαινε με την προσφώνηση «πατέρα μου».[2192] Άραγε πού ακριβώς κατοικούσε ο βασιλιάς της Αλασία; Έφθασε το πλοίο ή τα πλοία με τον χαλκό στην Ουγκαρίτ; Ερωτήματα που μέχρι σήμερα δεν έχουν απαντηθεί.

Κατά μία θεωρία, λίγο πριν το 1200 π.Χ., η Κύπρος δέχθηκε μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, οι καταστροφές χωρίς ικανοποιητική εξήγηση που συνέβησαν στην μυκηναϊκή Πελοπόννησο στο τέλος του ΙΓ' αιώνα π.Χ.[2193] είχαν ως συνέπεια την μετακίνηση πληθυσμών προς τα ανατολικά και την εγκατάσταση τους και σε πόλεις της Κύπρου. Η μετανάστευση αυτή ήταν σταδιακή, σε μικρές ομάδες και υπολογίζεται ότι ολοκληρώθηκε μέσα σε έναν αιώνα. Όμως, και το μέγεθος και το είδος της επιδράσεως των Ελλήνων στην Κύπρο αποτελεί θέμα επιστημονικής διαμάχης.[2194] Οι νεοφερμένοι Μυκηναίοι έκτισαν αμέσως ισχυρά οχυρά στην Έγκωμη, στο Κίτιον και αλλού με τείχη πάχους 2,5 μ. Η βάση μέχρι το ύψος των 1,5 μ. αποτελούνταν από δύο σειρές ογκολίθων, ενώ το υπόλοιπο τείχος ήταν από πλίνθους. Στην Έγκωμη μπορούμε να περιηγηθούμε στην κυπριακή πόλη της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Η πόλη είχε έκταση 0,14 τ.χλμ. (400 επί 350 μ.) και οι οδοί που ξεκινούν από τις τέσσερις πύλες, στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, τέμνονται κάθετα μεταξύ τους ενώ μαζί με άλλες οδούς που τέμνουν κάθετα τον κεντρικό άξονα Βορρά-Νότου σχηματίζουν ένα αξιοθαύμαστο πολεοδομικό σχέδιο ορθογωνίων. Το κέντρο της πόλεως αναπνέει με μια αρκετά μεγάλη πλακόστρωτη πλατεία γύρω από την οποία απλώνονται οικίες. Οικοδόμημα με πρόσοψη 40 μέτρων και κτισμένη με ισοδομικούς λίθους θεωρείται το

---

idou, p. 143.

2190 Steel, pp. 119-183.

2191 Knapp, NEAT, Text 25 και πλήρες κείμενο σε *Ugaritica*, V.80-83, no 21. - R. S. 20.168.

2192 Η πινακίδα της επιστολής έχει αρχαιολογικό αριθμό ανασκαφής της Ουγκαρίτ R. S. 94.2475.

2193 Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 157.

2194 Σύμφωνα με μία άποψη, κατά τον ΙΑ' αιώνα π.Χ., στην Κύπρο υπήρξε μια διαδικασία υβριδοποιήσεως (hybridization) του υλικού πολιτισμού, ο οποίος παρουσιάζεται ως συγχώνευση κυπριακών, ανατολικών (Levantine), και αιγαιακών στοιχείων. Δες Ioannis Voskos and A. Bernard Knapp, «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?» *American Journal of Archaeology* 112, no. 4 (October 2008): 659-684 και Knapp, *Cyprus*, pp. 268-277 & 454-470.

ανάκτορο, δηλαδή η κατοικία του ηγεμόνα. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, λίγο πριν το 1200 π.Χ., ο πληθυσμός της Κύπρου πρέπει να αυξήθηκε.

Μέχρι την ύστερη Εποχή του Χαλκού δεν μπορούμε να διακρίνουμε την θρησκευτική έκφραση των Κυπρίων, δηλαδή θεούς, χώρους τελετών και τελετουργίες. Υποθέτουμε ότι σε κάθε οικισμό υπήρχαν τελετές οι οποίες γίνονταν στα νεκροταφεία. Περίπου από το 1400 π.Χ., όμως, η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποκαλύψει ότι υπήρχαν διακεκριμένοι χώροι ιερών τελετών ή ιερά. Έχει υποστηριχθεί ότι οι χώροι αυτοί είχαν ιδιαίτερη αρχιτεκτονική που συμπεριλάμβανε κέρατα καθοσιώσεως, βωμούς και είδος αδύτου αλλά και υπολείμματα θυσιών μαζί με ειδώλια, εισηγμένη κεραμική και βούκρανα. Ορισμένοι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι τα κέρατα καθοσιώσεως εισήχθησαν στην Κύπρο από τους νεοφερμένους από την Ελλάδα. Όμως, οι άκρες των κυπριακών κεράτων καταλήγουν σε τετράγωνες απολήξεις σε αντίθεση με τα κρητικά που είναι μυτερά και στρέφουν προς τα έσω. Τα κυπριακά κέρατα καθοσιώσεως έχουν βαθιά παράδοση στην Κύπρο από την αρχή της Εποχής του Χαλκού και συνδέονται με την αναπαράσταση των βουκράνων που παίζουν σημαντικό ρόλο στην κυπριακή λατρεία. Πολλά ιερά έχουν βρεθεί σε πολύ κοντινή απόσταση από τα σημεία επεξεργασίας του χαλκού. Οι ανασκαφείς της Έγκωμης, του Κιτίου και άλλων θέσεων πιστεύουν ότι υπήρχε στενή σχέση ανάμεσα στην παραγωγή του χαλκού και στην κυπριακή θρησκεία του τέλους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ιδιαίτερα στο Κίτιον, τα εργαστήρια του χαλκού με αρχαιολογικούς αριθμούς ανασκαφής 12-15 βρίσκονται ακριβώς πίσω από τον Ναό 1 και επικοινωνούσαν με το ιερό μέσω του εργαστηρίου 12. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι ναοί είτε ήλεγχαν μερικώς την επεξεργασία του χαλκού είτε είχαν οικονομικό και πολιτικό συμφέρον στην παραγωγή του καθώς και στην κατασκευή υφαντών. Δύο από τα ιερά της Έγκωμης ήταν αφιερωμένα σε άρρενα θεό. Το 54,2 εκ. ύψους χάλκινο αγαλμάτιο του θεού παρουσιάζεται να φορά κοντό περίζωμα (κοντός χιτώνας σφιγμένος στην μέση με ζώνη) και κράνος με κέρατα (ΑΚ, εικ. 132, Κυπριακό Μουσείο). Ο θεός ταυτίζεται με τον Απόλλωνα Κεραιάτη που λατρευόταν στην Αρκαδία ως θεός των βοσκών και έφεραν μαζί τους οι Μυκηναίοι στην Κύπρο. Το 35 εκ. αγαλμάτιο του θεού από το δεύτερο ιερό παρουσιάζεται με περίζωμα, περικόρμιο, περικεφαλαία με κέρατα, δόρυ και ασπίδα και στέκεται επάνω σε βάση που έχει σχήμα ταλάντου χαλκού (ΑΚ, εικ. 6-7, Κυπριακό Μουσείο). Παρόμοια γυναικεία θεότητα της γονιμότητας που στέκεται πάλι επάνω σε βάση με σχήμα ταλάντου έχει ερμηνευθεί ως η σύντροφος του άρρενος θεού (Ashmolean Museum). Εν τούτοις, η επικρατούσα λατρεία και οι θεότητες στην Κύπρο της Εποχής του Χαλκού είναι γενικά αδιευκρίνιστες.

Η Ύστερη Κυπριακή C Εποχή με ορόσημο την περίοδο γύρω από το έτος 1200 π.Χ. αποτελεί σημείο καμπής στην Κυπριακή Ιστορία, διότι μία καταστροφή μπορεί να έφερε τελικά στην Κύπρο εκείνους τους κατοίκους που υπήρξαν υπεύθυνοι για τον σταδιακό εξελληνισμό του νησιού. Μπορεί δηλαδή να ήταν ταυτοχρόνως ένα τέλος και μία αρχή: το τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας και η αρχή της Εποχής του Σιδήρου. Η αναστάτωση που επήλθε στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο από τους «λαούς της θάλασσας» γύρω στο 1200 π.Χ.[2195] είχε τον αντίκτυπό της και στην Κύπρο. Τα γεγονότα που περιγράφονται στην γραπτή επικοινωνία ανάμεσα στην Κύπρο και στην Ουγκαρίτ γύρω στο 1200 π.Χ. δείχνουν τις στενές διπλωματικές σχέσεις που υπήρχαν

[2195] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 77-78 και σύνοψη απόψεων σε Knapp, *Cyprus*, pp. 447-451.

ανάμεσά τους. Το πιο πιθανό είναι ότι οι αποδέκτες των επιστολών στην σφηνοειδή γραφή στην Κύπρο ήταν περισσότεροι του ενός. Σε μία από αυτές, ο Μέγας Τοποτηρτής της Κύπρου (Αλασία) προειδοποιεί τον βασιλιά της Ουγκαρίτ για μια επίθεση 20 πλοίων:

> [...] Όσον αφορά στα θέματα των εχθρών, εναντίον των ανθρώπων από την χώρα σου και των πλοίων σου το έπραξαν όντως αυτό, και αυτή την παραβίαση,[2196] οι άνθρωποι της χώρας σου την έπραξαν. Αλλά μην τα βάζεις μαζί μου.
> Τώρα: τα 20 πλοία, που οι εχθροί είχαν πριν αφήσει σε ορεινές περιοχές [στην ξηρά;], δεν βρίσκονται πια εκεί. Έφυγαν βιαστικά και δεν γνωρίζουμε πού βρίσκονται. Σου γράφω αυτό [το κείμενο] για να σε πληροφορήσω να είσαι σε επιφυλακή. Πρόσεχε![2197]

Η αλληλογραφία συνεχίζεται με ανταλλαγή δύο επιστολών που πιθανότατα αφορούν στις επιθέσεις των «λαών της θάλασσας». Ο Κύπριος ηγεμόνας παροτρύνει τον ηγεμόνα της Ουγκαρίτ να ετοιμασθεί για τις επιθέσεις των εχθρών.

> Αυτά (λέει) ο Βασιλιάς [της Αλασία] στον Αμμουραπί [Ammourapi] βασιλιά της Ουγκαρίτ. Λέει: Υγεία να έχεις! Οι θεοί να σε έχουν καλά. Αυτό που μου έγραψες: «Είδαμε εχθρικά πλοία στην θάλασσα»,[2198] εάν είναι αλήθεια ότι είδατε πλοία, τότε, εντάξει, (να είσαι) σε ετοιμότητα.[2199] Αλήθεια, όσον αφορά εσένα, ο στρατός και τα ῾άρματα (σου), πού έχουν στρατοπεδεύσει; Δεν έχουν στρατοπεδεύσει μαζί σου; (Εάν) όχι, ποιος σε παροτρύνει να επιτεθείς στον εχθρό; Περιτείχισε τις πόλεις σου. Βάλε μέσα στρατό και ῾άρματα. Παραφύλαξε τον εχθρό (και να είσαι) σε μεγάλη ετοιμότητα[2200] (για να επιτεθείς).[2201]

Ο βασιλιάς της Ουγκαρίτ απαντά με δραματικούς τόνους, περιγράφοντας την καταστροφή της γης του από τους εχθρούς και παρακαλά τον βασιλιά της Αλασία να τον ενημερώσει εάν εμφανισθούν και άλλα εχθρικά πλοία.

> [...] Πατέρα μου, να, που τα πλοία των εχθρών ήλθαν. Οι πόλεις μου με φωτιά κάηκαν και πολλές καταστροφές[2202] στην χώρα έκαναν. Πατέρα μου, δεν γνωρίζεις ότι τα στρατεύματά [μου;] ... στην χώρα των Χετταίων στρατοπεδεύουν και ότι όλα τα πλοία μου σταθμεύουν στην Λυκία[2203] [; Luukkaa];

[2196] Δεν γνωρίζουμε σε ποια παραβίαση αναφέρεται ο αποστολέας.

[2197] *Ugaritica*, V.83-85, no 22. - R. S. 20.18. Πρβλ. Knapp, NEAT, Text 26.

[2198] Η επιστολή στην οποία αναφέρεται δεν έχει βρεθεί στο αρχείο της Ουγκαρίτ.

[2199] «Πολύ κλειστός [ή με την προσοχή τεταμένη]» είναι η κατά λέξη μετάφραση.

[2200] «Με τα πόδια πολύ κλειστά [ή με την προσοχή πολύ τεταμένη]» είναι η κατά λέξη μετάφραση.

[2201] *Ugaritica*, V.85-86, no 23. - R. S. L.1. Πρβλ. Knapp, NEAT, Text 27. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[2202] «πολλά άσχημα πράγματα» είναι η κατά λέξη απόδοση.

[2203] Στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία.

> Μέχρι αυτή την στιγμή δεν έχουν επανέλθει και η χώρα έχει εγκαταλειφθεί στον εχθρό. Για να το ξέρει αυτό ο πατέρας μου. Κι' όμως, είναι αυτά τα 7 πλοία του εχθρού που μου επιτέθηκαν και έκαναν πολλές καταστροφές. Τώρα: εάν εμφανισθούν και άλλα πλοία του εχθρού, ειδοποίησέ με με [κάποιο] τρόπο, για να το ξέρω.[2204]

Η αναστάτωση που προκλήθηκε στην Κύπρο από την έλευση των «λαών της θάλασσας» διαφαίνεται στην σταδιακή εγκατάλειψη οικισμών στο εσωτερικό του νησιού και στην συγκέντρωση κατοίκων σε μικρότερο αριθμό αλλά μεγαλύτερων σε μέγεθος οχυρωμένων συνοικισμών, κατά μήκος της νότιας ακτής. Παρότι ο συνολικός αριθμός των κατοίκων πρέπει να μειώθηκε, η συνέχιση της κατοικήσεως στις περιοχές όπου παραγόταν ο χαλκός υποδεικνύει ότι τουλάχιστον για κάποιο διάστημα τα μεταλλεία έμειναν στους προηγούμενος εκμεταλλευτές τους. Μεγάλα εμπορικά κέντρα σταδιακά παρήκμασαν εξαιτίας οικονομικών αιτίων. Το λιμάνι της Έγκωμης έγινε αβαθές και αχρηστεύθηκε και οι κάτοικοι του μεγάλου οικισμού μετακόμισαν στην Σαλαμίνα, που αναπτύχθηκε αμέσως μετά. Η παρακμή κάθε δραστηριότητας στο νησί είναι αυτή την Εποχή εμφανής, μέχρι που νεοφερμένοι μάλλον κάτοικοι του έδωσαν νέα ζωή.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, από το τέλος του ΙΓ' αιώνα π.Χ. και για περίπου έναν αιώνα, Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν σταδιακά στην Κύπρο και επέδρασαν καταλυτικά στην φυσιογνωμία του πολιτισμού στο νησί. Από αρχαιολογικής απόψεως, έχουν εγερθεί ερωτηματικά σχετικά με το πόσο μεγάλη και απόλυτη ήταν η επίδραση της ελεύσεως των νέων κατοίκων και εάν τελικά η Εποχή του Σιδήρου είχε ή δεν είχε και φοινικική επίδραση. Στην αρχιτεκτονική, η ελληνική επίδραση είναι πιθανή, ενώ στην κεραμική και στην μεταλλουργία είναι βεβαία.[2205] Αλλά, παρ' όλα αυτά, στον αρχαιολογικό ορίζοντα υφίσταται, σε μεγάλο βαθμό, πολιτισμική συνέχεια μέχρι το 1050 π.Χ., οπότε η διακοπή είναι εμφανής. Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στην Κύπρο και η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας πρέπει να υπήρξαν ειρηνικές, διότι δεν υφίστανται αρχαιολογικές ενδείξεις αναταραχών. Φαίνεται ότι οι νεοφερμένοι ανέμειξαν τα δικά τους πολιτιστικά στοιχεία με τα ντόπια. Στην τέχνη, η κυριότερη συμβολή τους ήταν στην μεταλλοτεχνία με την κατασκευή χάλκινων τριπόδων (ΑΚ, εικ. 141) αλλά και χάλκινων αγαλματίων, όπως αυτά των δύο θεών που προαναφέραμε, αλλά και ζώων. Το τελικό αποτέλεσμα της ελεύσεως νέων κατοίκων στην μεγαλόνησο ήταν ότι η Κύπρος στράφηκε σιγά-σιγά πλέον προς τον Ελληνικό Κόσμο εγκαταλείποντας σταδιακά τις μεγάλες σχέσεις και επιδράσεις από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή.[2206]

Εν τούτοις, οι επαφές της Κύπρου με την Αίγυπτο είναι τεκμηριωμένες σε ιερογλυφικά κείμενα οικονομικής φύσεως από τον ΙΕ' έως και τον ΙΑ' αιώνα π.Χ. Ο ηγεμόνας της Αλασία κατέβαλλε εισφορά σε τάλαντα (πλινθώματα) χαλκού, μόλυβδο, λάπις-λάζουλι, ελεφαντοστούν. Επιπλέον, το νησί καταγραφόταν σε πολλούς κατα-

---

[2204] *Ugaritica*, V.87-89, no 24. - R. S. 20.238. Πρβλ. Knapp, NEAT, Text 28. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[2205] Steel, Table 7.1, p. 191.

[2206] Steel, pp. 187-213. Δες και διάφορες απόψεις και θεωρίες σε Knapp, *Cyprus*, pp. 451-454. Παλαιότερες απόψεις και εικόνες σε Καραγιώργης, σ. 31-71. Για την μυκηναϊκή παρουσία στην Κύπρο δες και Jacques Vanschoonwinkel, «Mycenaean Expansion,» in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, *Mnemosyne* supplement, 2 vols, ed. Gocha R. Tsetskhladze (Leiden: Brill, 2006), 1:41-113.

λόγους περιοχών, τους οποίους συνέτασσαν οι Αιγύπτιοι φαραώ.[2207] Αλλά η πιο ενδιαφέρουσα και εκτενής αναφορά στην Αλασία (Κύπρο) είναι του Αιγύπτιου απεσταλμένου Ουέν-Άμων (Wen-Amon),[2208] ο οποίος περιέγραψε το ταξίδι του στην Φοινίκη και στο κυπριακό νησί που έγινε κάποια στιγμή μεταξύ 1075-1060 π.Χ. Σύμφωνα με την μαρτυρία του, ο Αιγύπτιος μίλησε με μια βασίλισσα (;) σε πόλη της Κύπρου και μάλιστα με διερμηνέα. Δυστυχώς, ο πάπυρος στον οποίον είναι γραμμένη η ιστορία αυτή είναι μερικώς κατεστραμμένος και δεν γνωρίζουμε το τέλος της συνομιλίας.

> [... Ένας τοπικός ηγεμόνας της Φοινίκης] με φόρτωσε [σε πλοίο] και με έστειλε μακριά από εκεί, από το θαλασσινό λιμάνι. Και ο άνεμος με έριξε στην γη της Αλασία (Alashiya, Κύπρος). Και αυτοί από την πόλη βγήκαν έξω να με σκοτώσουν αλλά πέρασα δια της βίας ανάμεσά τους μέχρι εκεί που ήταν η Χετέβ [Heteb], η ηγεμών της πόλεως. Την συνάντησα καθώς εκείνη έβγαινε από το ένα σπίτι της για να μπει σε ένα άλλο από τα σπίτια της. Έτσι την χαιρέτησα και είπα σε αυτούς που βρίσκονταν δίπλα της: 'Δεν υπάρχει κανείς από εσάς να καταλαβαίνει αιγυπτιακά;' Και ένας από αυτούς είπε: 'Εγώ καταλαβαίνω'. Έτσι του είπα: 'Πες στην δεσποσύνη της ότι έχω ακούσει, μέχρι τις Θήβες [της Αιγύπτου], εκεί που είναι ο (θεός) Άμων, ότι αδικία γίνεται σε κάθε πόλη, αλλά δίκαιο υπάρχει στην γη της Αλασία. [...][2209]

Το 1050 π.Χ., κάποιο φυσικό φαινόμενο ή επιδρομή εχθρών από το εξωτερικό έδωσαν τέλος στην Ύστερη Χαλκοκρατία. Η Έγκωμη και άλλες πόλεις καταστράφηκαν και εγκαταλείφθηκαν ενώ μόνο στο Κίτιον, όπου το τείχος γκρεμίστηκε, και στην Παλαίπαφο οι οικείες ανοικοδομήθηκαν. Γύρω στο 1000 π.Χ., η Κύπρος, που ήταν πυκνοκατοικημένη και με ενιαίο πολιτισμό βασισμένο στην μυκηναϊκή παράδοση αλλά και με επιρροές από την Εγγύς Ανατολή, είχε μόλις μεταβεί ομαλά και σταδιακά στην Εποχή του Σιδήρου ή Γεωμετρική Εποχή (περ. 1050-750 π.Χ.). Τότε, πρωτοϊδρύθηκαν οι κυπριακές πόλεις υπό μυκηναϊκή επίδραση, με κυρίαρχο τον βασιλέα. Αυτές ήταν που αργότερα μετεξελίχθηκαν στις πόλεις-κράτη και κυριάρχησαν στην μετέπειτα κυπριακή Ιστορία, όπως η Σαλαμίνα,[2210] το Κίτιον,[2211] η Λάπηθος,[2212] το Κούριον,[2213] οι Σόλοι,[2214]

[2207] Knapp, NEAT, Text 67 to Text 83.

[2208] Δες νεοελληνική μετάφραση στο *Οι περιπέτειες του Ουεναμούν*, μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης (Αθήνα: Στοχαστής, 1992).

[2209] ANET, p. 29. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[2210] BAGROW, 72:D2, βορειοδυτικά της Αμμοχώστου, AAW, p. 95.

[2211] BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα, AAW, p. 95. Για νομίσματα του Ε' αιώνα π.Χ δες GCTV, nos 5720-5739, 2:522-523.

[2212] BAGROW, 72:C2, δυτικά της Κερύνειας, AAW, p. 95. Η πόλη Λάπηθος φαίνεται ότι κατοικούνταν και από Έλληνες και από Φοίνικες, αλλά στην Ελληνιστική Εποχή είχε αποκτήσει ελληνικό χαρακτήρα. Στα νομίσματα υπήρχαν φοινικικά σύμβολα, εκτός από αυτά του τελευταίου βασιλιά Πράξιππου. Στα περισσότερα νομίσματα απεικονίζονταν η Αθηνά, η Αφροδίτη, ο Ηρακλής, ο Απόλλων. Δες Hansen & Nielsen, no 1017, «Lapethos», p. 1227. Για νομίσματα δες GCTV, nos 3599-3602, 2:334 & nos 5743-5749, 2:523-524.

[2213] BAGROW, 72:B3, δυτικά της Επισκοπής, δυτικά της Λεμεσού, AAW, p. 95.

[2214] BAGROW, 72:B2, δυτικά του χωριού Καραβοστάσι, βορειοδυτική Κύπρος, AAW, p. 95.

η Πάφος.[2215]

Όσοι Κύπριοι δεν θέλησαν να ενσωματωθούν στην νέα κατάσταση πραγμάτων κατέφυγαν στην Αμαθούντα (BAGROW, 72:C3, AAW, p. 95), στην νότια Κύπρο, όπου διατήρησαν μέχρι τον Δ’ αιώνα π.Χ. τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία και την δική τους ετεοκυπριακή γλώσσα. Οι ετεοκυπριακές πινακίδες της πόλεως με την συλλαβογραφική γραφή δεν έχουν μέχρι σήμερα αποκρυπτογραφηθεί. Κατά την Ιωνική Εξέγερση του 499/8 π.Χ., η πόλη συντάχθηκε με τους Πέρσες και η περιτείχισή της άντεξε την πολιορκία του βασιλιά Ονησίλου της Σαλαμίνας, τον οποίο τελικά νίκησαν και σκότωσαν.[2216] Το 391 π.Χ. συμμάχησε με τους Σόλους και το Κίτιο εναντίον του βασιλιά Ευαγόρα Α’ της Σαλαμίνας (Κύπρου).[2217] Ο βασιλιάς της Ανδροκλής συμμετείχε το 332 π.Χ. στην πολιορκία της Τύρου στο πλευρό των Μακεδόνων και έχασε την πεντήρη του.[2218] Το τείχος της πόλεως διακοπτόταν από τετράγωνους πύργους και περιέκλειε έκταση 180.000 τ.μ. Στην ακρόπολη υπήρχε μεγάλο κτίριο, το οποίο είχε καταστραφεί και ανοικοδομηθεί πολλές φορές μεταξύ του Η’ και του Γ’ αιώνα π.Χ., μαζί με ιερό της Αφροδίτης Κυπρίας.[2219]

Τους πρώτους αιώνες της Γεωμετρικής Εποχής, η χρήση της γραφής, η συλλαβική κυπριακή γραφή (κυπριακό συλλαβάριο)[2220] που χρησιμοποιούνταν για την κυπριακή γλώσσα –αλλά και την ετεοκυπριακή (τοπική κυπριακή) του Ε’, Δ’ και Γ’ αιώνα π.Χ.[2221]– ήταν πολύ περιορισμένη. Αναλογικά, στον ελλαδικό χώρο υπήρχε διακοπή γραπτών μνημείων ανάμεσα στην εξαφάνιση της Γραμμικής Β και μέχρι την εμφάνιση της αλφαβητικής γραφής.[2222] Συνεπώς, για τον πολιτισμό της Εποχής αυτής στο νησί βασιζόμαστε μόνο στις ταφές και στα κτερίσματα.

Η αλληλοεπίδραση μεταξύ Κύπρου και Ελλάδας ή και Αθήνας γίνεται φανερή στα πρώτα γεωμετρικά αγγεία που βρέθηκαν στο νησί, όπως το 15 εκ. ύψους αγγείο από το Κίτιον που αποτελείται από επτά συνεχόμενα φακοειδή φλασκιά (ΑΚ, εικ. 154) ή ο σκύφος (ΑΚ, εικ. 155, ύψος 18,5 εκ. και διάμ. 24,5 εκ.) με γεωμετρικό διάκοσμο, αίγα και ελάφι. Επίσης, οι τάφοι έχουν πια μυκηναϊκού τύπου είσοδο με δρόμο που καταλήγει σε μικρό θάλαμο. Στο Κίτιον οι ναοί επισκευάσθηκαν και λειτούργησαν μέχρι

[2215] BAGROW, 72:B3, Παλαιά Πάφος, νοτιοανατολικά της σημερινής Πάφου, AAW, p. 95. Η πόλη πολιορκήθηκε από τους Πέρσες κατά την διάρκεια της Ιωνικής Εξεγέρσεως (499-494 π.Χ.). Οι εκτεταμένες κατασκευές για την πολιορκία της πόλεως αλλά και τα αντιπολιορκητικά έργα μας δίνουν μια πλήρη εικόνα των επιχειρήσεων. Προς το τέλος του Η’ αιώνα π.Χ. κτίσθηκε τείχος με τετράγωνους πύργους, το οποίο μετά από επανασχεδιασμό και συντήρηση διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του Γ’ αιώνα π.Χ. και περιέκλειε έκταση 0,45 τ.χλμ. Μεγάλο κτήριο του ΣΤ’-Ε’ αιώνα π.Χ. μοιάζει να ήταν ανάκτορο, ενώ μεγάλο περίστυλο κτήριο του Δ’ π.Χ. αιώνα ίσως είχε δημόσιο χαρακτήρα. Στην Αφροδίτη, που ήταν η προστάτιδα της πόλεως, είχε αφιερωθεί ανοικτό ιερό. Δες Hansen & Nielsen, no 1019, «Paphos», pp. 1228-1229. Για νομίσματα δες GCTV, nos 5767-5788, 2:525-527.

[2216] Ηρόδ., V.104-105, 108 & 114.

[2217] Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 76 και Δ.Σ., XIV.98.2.

[2218] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.22.2.

[2219] Hansen & Nielsen, no 1012, «Amathous», p. 1225. Για νομίσματα του Ε’ αιώνα π.Χ. δες GCTV, nos 5709-5719, 2:521.

[2220] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.189-191.

[2221] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.192-194.

[2222] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.204-209 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 195. Οι αρχαιολόγοι συμφωνούν ότι παρά την έλλειψη γραπτών μνημείων δεν μπορεί να εξαφανίσθηκε η γραφή από την Ελλάδα για αιώνες και προτείνουν το παράδειγμα της Κύπρου με τις πολύ λίγες επιγραφές. Δες Μανόλης Ανδρόνικος, ΙΕΕ, 2:197-198 και Treuil, σ. 606-611.

το 1000 π.Χ. Παράλληλα, συνεχίζεται η λατρεία της θεάς της γονιμότητας, όπως και σε άλλες περιοχές στην Κύπρο. Από το 950 π.Χ. και μετά αρχίζει ο βαθμιαίος και μεγαλύτερος συγκερασμός των ελληνικών και ετεοκυπριακών στοιχείων, όπως διαφαίνεται στην κεραμική. Η Κύπρος αποκτά ολοένα και περισσότερο τον ιδιαίτερό της και ίσως sui generis[2223] κυπριακό χαρακτήρα.

Τα Κυπριακά βασίλεια, οι Φοίνικες, οι Ασσύριοι και οι Πέρσες (περ. 1000/900-390 π.Χ.)

Στην αρχή της Α' Χιλιετίας π.Χ. και συγκεκριμένα μεταξύ 850-750 π.Χ., το σημαντικό γεγονός που συνέβη στο νησί ήταν η εγκατάσταση των Φοινίκων, εξαιτίας πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων στην Φοινίκη (δες παρακάτω). Περί το 850 π.Χ., λίγο μετά την έλευση και εγκατάσταση των Φοινίκων, ο μεγάλος ναός 1 του Κιτίου που είχε εγκαταλειφθεί το 1000 π.Χ., ανοικοδομήθηκε και μετατράπηκε σε ναό, πιθανόν της Αστάρτης, τον μεγαλύτερο φοινικικό ναό που έχει μέχρι σήμερα ανακαλυφθεί. Ο ναός είχε διαστάσεις 33,5 μ. επί 22 μ. και πυρπολήθηκε το 312 π.Χ., όταν καταλύθηκε η φοινικική εξουσία στην πόλη.[2224] Αποτελούνταν από περιτειχισμένη αυλή που εσώκλειε ορθογώνιο χώρο με δύο στοές, η στέγη κάθε μίας εκ των οποίων στηριζόταν σε δεκατέσσερις ξύλινους πεσσούς, σε δύο σειρές, με πέτρινη βάση. Η δυτική στενή πλευρά της αυλής οδηγούσε στο άδυτο, όπου φυλασσόταν το άγαλμα της θεάς.[2225] Εν τούτοις, κατά το τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., ο συγκερασμός των μυκηναϊκών και ετεοκυπριακών στοιχείων ήταν πλέον πλήρης και η αγγειογραφία μας δείχνει ότι ο πολιτισμός ήταν πια κυπριακός.

Περί το 709 π.Χ., Ο Σαργών Β' των Ασσυρίων υπέταξε τα κυπριακά βασίλεια, όπως αναγράφεται σε στήλη που βρέθηκε στην Κύπρο:

> [... Υπέταξα] και τους επτά βασιλείς της Ια', περιφέρειας της Ιατνάνα [Κύπρου], που οι μακρινές κατοικίες τους βρίσκονται [σε απόσταση] ταξιδιού επτά ημερών στην θάλασσα του δύοντος ηλίου [δυτικά] και το όνομα της γης των οποίων, από τις μακρινές ημέρες της εποχής του σελήνιου θεού, ούτε ένας από τους βασιλείς, τους πατεράδες μου [προγόνους μου], που έζησαν πριν από εμένα, είχαν ακούσει. [Αυτοί οι βασιλείς] που είναι μακριά, στο μέσο της θάλασσας, από τους άθλους που πραγματοποιούσα στην Χαλδαία και Χετταία [γη των Χετταίων], οι καρδιές τους σπάραξαν [αυτοί τρόμαξαν], φόβος έπεσε επάνω τους [τους κυρίευσε], και χρυσό, ασήμι, [αντικείμενα από] έβενο και ξύλο, κομψοτεχνήματα της χώρας τους, έφεραν μπροστά μου [στην Βαβυλώνα] και φίλησαν τα πόδια μου. [...][2226]

Τα βασίλεια πλήρωναν τον φόρο υποτελείας και συνέχισαν να λειτουργούν πολιτικά αυτόνομα και να ευημερούν ανενόχλητα. Απόδειξη αυτού είναι ο πλούτος των κτιστών βασιλικών τάφων, μνημειακού χαρακτήρα, στην κυπριακή Σαλαμίνα. Στον «δρόμο» ορισμένων βρέθηκαν σκελετοί αλόγων και αποτυπώματα από τα υλικά κατασκευής των

[2223] Πρβλ. Knapp, *Cyprus*, pp. 470-476.

[2224] Για την παρουσία των Φοινίκων στην Κύπρο δες Vasos Karageorghis, «Cyprus» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 185-198.

[2225] Καραγιώργης, σ. 76-77.

[2226] ARAB, par. 185, 2:102-103. Πρβλ. ANET, p. 284. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

'αρμάτων που τα έσερναν ενώ στον «δρόμο» του τάφου αρ. 79 υπήρχαν έπιπλα από ελεφαντοστούν, ορειχάλκινοι λέβητες και άλλα αντικείμενα πλούτου. Ο ταφικός θάλαμος ήταν συλημένος. Η πολιτική, στρατιωτική και θρησκευτική ζωή, λοιπόν, στα κυπριακά βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου περιστρεφόταν γύρω από το ανάκτορο. Η Κύπρος ήταν υποτελής στους Ασσυρίους μέχρι και το 669 π.Χ. και μάλιστα οι δέκα πόλεις της και οι βασιλείς τους αναφέρονται την εποχή του Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) και ταυτίζονται με το Ιδάλυον,[2227] τους Χύτρους,[2228] τους Σόλους, την Πάφο, την Σαλαμίνα, το Κούριον, την Ταμασσό,[2229] Καρχηδόνα (Κίτιον;), την Λήδρα[2230] και την αταύτιστη Νουρία (; Nure). Ορισμένα από τα ονόματα των βασιλέων, Πυλαγόρας, Ετέανδρος, Δάμασος, μοιάζουν να είναι ελληνικά.[2231]

Συνεπώς, οι αρχαίες πηγές υπονοούν ότι στην Κύπρο υπήρχαν ήδη από την Γεωμετρική Εποχή πόλεις με επικεφαλής βασιλιά. Οι γνώσεις μας για την πολιτική και διοικητική οργάνωση αυτών των πόλεων είναι πάρα πολύ περιορισμένες και βασίζονται σε ό,τι γνωρίζουμε από αποσπασματικές πηγές αλλά και για την κυπριακή πόλη της Σαλαμίνας.[2232] Οι αδελφοί και οι γιοι του βασιλιά, λοιπόν, ονομάζονταν «άνακτες» ενώ οι αδελφές και οι γυναίκες «άνασσαι».[2233] Είναι προφανές πως δεν επρόκειτο για τον Μυκηναίο άνακτα, τον βασιλιά, αλλά για την πρώτη βαθμίδα της διοικήσεως της πόλεως (ένα συμβούλιο;) που αποτελούνταν από συγγενείς του βασιλιά ή ήταν απλώς τίτλοι ευγενείας. Επίσης, αναφέρονται οι «κόλακες», οι οποίοι είχαν καθήκοντα αστυνομικής προστασίας της πόλεως και στην Σαλαμίνα χωρίζονταν στους Γεργίνους και στους Προμάλαγγες. Οι Γεργίνοι, περνώντας την ημέρα τους ανάμεσα στους ανθρώπους στην πόλη, στα εργαστήρια και στις αγορές και ενεργώντας ως μυστικοί αστυνομικοί, μετέφεραν στους άνακτες οποιαδήποτε χρήσιμη πληροφορία μάθαιναν. Για ορισμένες περιπτώσεις που ανέφεραν οι Γεργίνοι, οι Προμάλαγγες ενεργούσαν ως ειδικοί αστυνομικοί ερευνητές και υπό άκρα μυστικότητα διερευνούσαν τις ζωές και τα έργα των πολι-

---

[2227] BAGROW, 72:C2, σημερ. Δάλι, βορειοδυτικά της Λάρνακας και νότια της Λευκωσίας.

[2228] Χύτροι ή Χύθροι, BAGROW, 72:C2 σημερ. Κυθρέα, νοτιοανατολικά της Κερύνειας.

[2229] BAGROW, 72:C2, σημερ. Πολιτικό, νοτιοδυτικά της Λευκωσίας.

[2230] Οι αρχαίοι Λεδροί (Ledroi), BAGROW, 72:C2 σημερ. Λευκωσία.

[2231] ANET, p. 291.

[2232] Οι Έλληνες ηγεμόνες της Σαλαμίνας είλκον την καταγωγή τους από τον μυθικό ήρωα και βασιλιά της ελληνικής Σαλαμίνας Τεύκρο, γιο του Τελαμώνα (Παυσανίας, Ι.3.2 & ΙΙ.29.4 και Κακριδής, 3:314-316 & 5:41-42 & 322-324). Η Πόλη συμμετείχε στην Ιωνική Εξέγερση αλλά ενώ ηττήθηκε εξαιρέθηκε από την τιμωρία που επιφύλαξαν οι Πέρσες για τις άλλες κυπριακές Πόλεις, διότι οι κάτοικοί της είχαν φύγει (Ηρόδ., V.104 & 110 & 115). Το 450/449 π.Χ., Αθηναίοι ναυμάχησαν και πολέμησαν στην ξηρά στην Σαλαμίνα εναντίον Κυπρίων, Φοινίκων και Κιλίκων και νίκησαν (Θουκ., Ι.112 και Δημήτρης Ι. Λοϊζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 235). Ο βασιλιάς Ευαγόρας Α' (διοίκ. 411-374 π.Χ.) επεξέτεινε την «χώρα», έκτισε νέο τείχος, μεγάλωσε το λιμάνι και ναυπήγησε στόλο [Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 47]. Στην πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας, ο βασιλιάς Πνυταγόρας που πολεμούσε στο πλευρό των Ελλήνων έχασε την πεντήρη του (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, ΙΙ.22.2). Τα κατάλοιπα της πόλεως της Σαλαμίνας εκτός από τους βασιλικούς τάφους είναι ελάχιστα. Οι Σαλαμίνιοι λάτρευαν τον Δία. Οι βασιλείς της Σαλαμίνας έκοψαν αργυρά νομίσματα στο περσικό σύστημα (Πίνακας 28). Στην Σαλαμίνα υπήρχε και μικρή κοινότητα Φοινίκων. Hansen & Nielsen, no 1020, «Salamis», pp. 1229 και για νομίσματα σε GCTV, nos 3587-3592 & 5789-5829, 2:333 & 2:527-531.

[2233] Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 72 και Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 526 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.526 TLG.

τών που παρακολουθούσαν.[2234] Στην Σαλαμίνα, οι βασιλείς επέλεγαν ως συμβούλους τους πιο σοφούς και όσους γνώριζαν πώς να διαχειρίζονται τα κρατικά θέματα.[2235] Οι αποσπασματικές αυτές πληροφορίες δεν αφήνουν περιθώρια για περαιτέρω κατανόηση και ερμηνείες για την πολιτική οργάνωση των κυπριακών πόλεων.

Από το μέσο του Ζ' μέχρι περίπου το μέσο του ΣΤ' αιώνα π.Χ., η Κύπρος υπήρξε ανεξάρτητη και γνώρισε μεγάλη ευημερία. Οι επαφές της με το Αιγαίο και την Συριο-Φοινίκη συνεχίσθηκαν και στους τάφους βρέθηκαν αγγεία από την Ερέτρια, αμφορείς λαδιού από την Αττική, μυροδοχεία από την Ρόδο και την Κόρινθο ενώ μέχρι και στο φοινικικό Κίτιον αφθονούσαν οι αττικοί αμφορείς λαδιού. Οι Φοίνικες είχαν γεμίσει τον Ναό της Αστάρτης με αφιερώματα από την Φοινίκη και άλλες περιοχές της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής ενώ στην ακρόπολη του Κιτίου ίδρυσαν τον ναό του θεού Μελκάρτ (Ηρακλή των Ελλήνων), προστάτη της πόλεως.

Το 560 π.Χ., η Κύπρος πέρασε στην κυριαρχία των Αιγυπτίων,[2236] αλλά πολύ σύντομα, το 545 π.Χ., τα κυπριακά βασίλεια υποτάχθηκαν στους Πέρσες. Πριν το 538 π.Χ., όταν ο Κύρος Β' (559-530 π.Χ.) έστειλε στρατό στην Καρία (Caria, BAGROW, 61), στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία, για να ειρηνεύσει την περιοχή από τον εμφύλιο που είχε ξεσπάσει, οι κάτοικοι της Κιλικίας (BAGROW, 67), στην νοτιοκεντρική Μικρά Ασία, και οι Κύπριοι προθυμοποιήθηκαν να συμμετάσχουν. Το ίδιο έγινε και το 539/8 π.Χ., όταν ο Κύρος Β' (559-530 π.Χ.) εξεστράτευσε και κατέλαβε την Βαβυλώνα[2237] και οι Κύπριοι πάλι εξεστράτευσαν μαζί του. Εξαιτίας αυτών των γεγονότων, ο Πέρσης βασιλιάς τους επέβαλε φόρο υποτελείας αλλά δεν διόρισε σατράπη στο νησί και έτσι οι Κύπριοι βασιλείς απολάμβαναν σχετική αυτονομία εντός του νησιού τους.[2238] Από την εποχή του Δαρείου Α' (521-486 π.Χ.), το νησί ήταν τμήμα της περιφέρειας της συριακής ακτής, της Παλαιστίνης, και της Φοινίκης, η οποία πλήρωνε συνολικό φόρο 350 ασημένια τάλαντα[2239] (παραπάνω από 9000 κιλά ασήμι, AMCD). Η αυτονομία των βασιλείων στην Κύπρο φαίνεται από το γεγονός ότι στο τελευταίο τέταρτο του Ε' αιώνα π.Χ., ο βασιλιάς της Σαλαμίνας Ευέλθων (διοίκ. περ. 545-520 π.Χ.) έκοψε τα πρώτα κυπριακά νομίσματα,[2240] προσαρμοσμένα βέβαια στο περσικό νομισματικό σύστημα βάρους σε ασήμι.[2241] Την περίοδο αυτή, το βασίλειο της Σαλαμίνας μάλλον ανέλαβε πρωτεύοντα ρόλο στην Κύπρο, αν και το Κίτιον παρέμεινε το εμπορικό κέντρο. Στην διένεξη της βασίλισσας της Κυρήνης με τον γιο της και όταν εκείνη απευθύνθηκε στον ηγεμόνα της Σαλαμίνας, ο Ευέλθων της έστειλε πολύτιμα δώρα, αλλά αρνήθηκε να της

[2234] Κλέαρχος Σολεύς/Clearchus Solensis, FHG, fr. 25, 2:311 = Αθήναιος, VI.68 (255f-256α).

[2235] Ισοκράτης, 2 (*Νικοκλής ή Κύπριοι*), 21.

[2236] Ηρόδ., II.182 και Δ.Σ., I.68.

[2237] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 108-109.

[2238] Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, VII.4.1-2 & VIII.6.8.

[2239] Ηρόδ., III.91.

[2240] Για τα αρχαϊκά κυπριακά νομίσματα δες GCTV, nos 3587-3609, 2:333-335.

[2241] Μονάδα νομισματικού βάρους στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Αρχαία Ελλάδα ήταν ο στατήρας, το βάρος του οποίου ήταν διαφορετικό σε κάθε περιοχή και Πόλη. Ο τυπικός περσικός χρυσός στατήρας ζύγιζε συνήθως 8,34 γρ. (Δες OHGRC, fig. 4.6 & 4.7 & 4.11 & 4.17). Την υποδιαίρεσή του αντιπροσώπευε ο ασημένιος σίγλος/σίκλος (προερχόταν από το σημιτικό shekel=εσταθμημένον/ζυγισμένο βάρος) με σύνηθες βάρος 5,34 γρ (Δες OHGRC, fig. 4.3 & 4.4 & 4.5 & 4.8 & 4.9 & 4.10 & 4.12). Για τις λέξεις στατήρας και σίγλος δες τα αντίστοιχα λήμματα στο λεξικό του Δημητράκου. Για το περσικό νομισματικό σύστημα στις διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας δες Michael Alram, «The Coinage of the Persian Empire,» in OHGRC, pp. 61-87 & figs. 4.1-4.37.

δώσει στρατιωτική βοήθεια.[2242] Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την εσωτερική ανεξαρτησία την οποία έχαιρε το βασίλειο υπό την περσική κυριαρχία.

Η κυπριακή αυτονομία έφερε και την άνθηση των γραμμάτων. Προς το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., άγνωστος ποιητής συνέθεσε το πρώτο πιθανόν κυπριακό έργο λογοτεχνίας, τα *Κύπρια*. Το έργο αυτό, του οποίου μόνο λίγα αποσπάσματα σώζονται, αποτελεί μαζί με την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* μέρος του Τρωικού Κύκλου της αρχαίας ελληνικής επικής λογοτεχνίας της Αρχαϊκής Εποχής. Ο Τρωικός Κύκλος αποτελεί μέρος της αρχαϊκής ηρωικής ελληνικής ποιήσεως που συμπεριλάμβανε τον Θηβαϊκό Κύκλο[2243] αλλά και έργα που αφορούσαν στα ανδραγαθήματα του Ηρακλή και του Θησέα[2244] αλλά και ίσως και άλλα έπη που δεν καταγράφηκαν και έτσι δεν διασώθηκαν. Κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. δημιουργήθηκε η σειρά με την οποία έπρεπε να αναγνωσθούν τα έργα του Τρωικού Κύκλου και φαίνεται ότι στην Αρχαιότητα ήταν σύνηθες να ξεκινούν με την δημιουργία του Κόσμου (Θεογονία).[2245] Αυτός ο Κύκλος περιλάμβανε τα έργα *Κύπρια*, *Αιθιοπίς*, *Ιλιάς Μικρή*, *Ιλίου Περσίς*, *Ιλιάς*, *Οδύσσεια*, *Νόστοι. Ατρειδών Κάθοδος* και *Τηλεγονία. Θεσπρωτίς*,[2246] ορισμένων εκ των οποίων οι διηγήσεις επικαλύπτονται. Ο τίτλος *Κύπρια* υπονοεί ότι το έπος συνετέθη στην Κύπρο και μάλιστα από την Αρχαιότητα αποδίδονταν στον Κύπριο ποιητή Στασίνο, στον Όμηρο ή και σε άλλους ποιητές.[2247] Από τα διασωθέντα αποσπάσματα γίνεται φανερό ότι σκοπός του ποιητή ήταν να διηγηθεί τα γεγονότα από τις αφορμές του Τρωικού πολέμου μέχρι την αρχή της *Ιλιάδας*. Κατά πάσα πιθανότητα, τα *Κύπρια* συνετέθησαν αφού η *Ιλιάδα* είχε γίνει ευρέως γνωστή και αποτελούνται από σχετικά ασύνδετα μεταξύ τους μυθικά επεισόδια. Η γλώσσα του έργου υποδεικνύει ότι το έπος δεν μπορεί να δημιουργήθηκε πριν από το δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ.[2248] Γενικώς, τα φιλολογικά ζητήματα γύρω από τα *Κύπρια* είναι πολλά και μάλλον άλυτα με όσα γνωρίζουμε για αυτό το έπος σήμερα.[2249]

Το 499/498 π.Χ., οι Κύπριοι, εκτός από τους κατοίκους της Αμαθούσας, συμμετείχαν στην Ιωνική Εξέγερση[2250] εναντίον των Περσών. Ο Ονήσιλος, αδελφός του βασιλιά της Σαλαμίνας Γόργου, είχε στο παρελθόν προτείνει στον αδελφό του να αποσχισθεί από τον Δαρείο, αλλά χωρίς επιτυχία. Όταν η Ιωνική Εξέγερση έγινε γνωστή αλλά ο Γόργος δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να διακινδυνεύσει την τύχη της πόλεώς του και ίσως και του νησιού του ίδιου, ο Ονήσιλος αποφάσισε να εφαρμόσει το σχέδιό του μόνος του. Μόλις ο Γόργος απομακρύνθηκε από την πόλη, ο Ονήσιλος στασίασε,

---

[2242] Ηρόδ., IV.162 και Πολύαινος, VIII.47.

[2243] Έπη που αφορούσαν σε πολέμους της Εποχής του Χαλκού στην Θήβα. Τα σωζόμενα αποσπάσματα «Οιδιπόδεια», «Θηβαΐς», «Επίγονοι» και «Αλκμεωνίς» στο *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003. Ο Αισχύλος εμπνεύσθηκε από τον μύθο την τριλογία του «Οιδιπόδεια», εκ της οποίας σώζεται μόνο το έργο *Επτά επί Θήβας*.

[2244] Τα σωζόμενα αποσπάσματα στο *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003.

[2245] Όπως αναφέρει ο Ευτύχιος Πρόκλος (2ος μ.Χ. αιώνας) ή ο Πρόκλος ο Λύκιος/Διάδοχος (412-485 μ.Χ.) στην «Χρηστομάθεια», Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 319, col. A21-30.

[2246] Τα σωζόμενα αποσπάσματα στο *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003.

[2247] Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 319, col. a35-b5.

[2248] DGRBM, λμ. «Stasinus» και «Introduction» in the *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003.

[2249] Για τα ζητήματα αυτά δες Jonathan Burgess, «Kyprias, the 'Kypria', and Multiformity,» *Phoenix* 56, no 3/4 (Autumn-Winter, 2002): 234-245 και J. Marks, «The Junction between the Kypria and the Iliad,» *Phoenix* 56 no 1/2 (Spring - Summer, 2002): 1-24.

[2250] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 208-209.

ανέλαβε την εξουσία στην Σαλαμίνα και έπεισε όλες τις άλλες πόλεις εκτός από την Αμαθούσα να σταθούν στο πλευρό των Ιώνων, σε μια κυπριακή εξέγερση εναντίον των Περσών. Ο Γόργος κατέφυγε στους Πέρσες ενώ ο Ονήσιλος άρχισε την πολιορκία της Αμαθούσας. Εν τω μεταξύ, μαθεύτηκε ότι οι Πέρσες έρχονταν στο νησί με πολύ ναυτικό και στρατό και ο Ονήσιλος ζήτησε αμέσως την βοήθεια των Ιώνων, οι οποίοι έστειλαν στόλο για την προστασία των θαλασσών της Κύπρου από τους Πέρσες αλλά και από τους συμμάχους τους Φοίνικες. Οι Πέρσες είχαν ήδη παραταχθεί στην πεδιάδα της Σαλαμίνας και οι Κύπριοι έπρεπε να τους αντιμετωπίσουν μόνοι τους με περισσή ανδρεία, αναλογιζόμενοι ότι δεν ήθελαν να είναι σκλάβοι του Ασιάτη βασιλιά. Έτσι τους είπαν να πράξουν οι Ίωνες που δεν επρόκειτο να τους βοηθήσουν στην ξηρά, αλλά θα αντιμετώπιζαν το εχθρικό ναυτικό στην θάλασσα. Όντως, το ιωνικό ναυτικό νίκησε τους Φοίνικες στην θάλασσα αλλά και όταν οι ναύτες του τους κυνήγησαν στην ξηρά. Η κύρια σύγκρουση, όμως, διεξήχθη μεταξύ Κυπρίων και Περσών στην μάχη της Σαλαμίνας (Κύπρου). Στην παράταξη μάχης, ο Ονήσιλος τοποθέτησε τους αρίστους από την Σαλαμίνα και τους Σόλους απέναντι στους Πέρσες και τους υπόλοιπους Κύπριους απέναντι στους συμμάχους των εχθρών του και εκείνος φρόντισε να βρίσκεται απέναντι από τον Πέρση στρατηγό Αρτύβιο. Ο Ονήσιλος κατάφερε γρήγορα να σκοτώσει τον Αρτύβιο, αλλά ο βασιλιάς του Κουρίου Στησήνωρ με τον στρατό του και οι αρματηλάτες της Σαλαμίνας αυτομόλησαν στους Πέρσες, με αποτέλεσμα να αλλάξουν την ισορροπία δυνάμεων στην μάχη. Οι Κύπριοι ηττήθηκαν και σκοτώθηκε ο Ονήσιλος αλλά και άλλοι Κύπριοι ηγεμόνες. Όταν τα νέα έγιναν γνωστά στον ιωνικό στόλο, οι σύμμαχοι έφυγαν αμέσως για την Ιωνία. Το 497 π.Χ., λοιπόν, η Σαλαμίνα παραδόθηκε στον Γόργο, ενώ οι υπόλοιπες κυπριακές πόλεις πολιορκήθηκαν και κυριεύθηκαν από τους Πέρσες. Μόνο οι Σόλοι[2251] άντεξαν πολιορκία πέντε μηνών, πριν παραδοθούν.[2252]

Η ανασκαφή στην Παλαίπαφο έδειξε ότι και αυτή η πόλη πολιορκήθηκε για αρκετό καιρό. Τα ανασκαφέντα κατάλοιπα είναι μοναδικής αρχαιολογικής αξίας για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι Πέρσες πολιορκούσαν πόλεις και γενικώς για την πολιορκητική τεχνική του ΣΤ' και του Ε' αιώνα π.Χ. Οι Πέρσες βρήκαν έξω από το τείχος ένα ιερό, το κατεδάφισαν και χρησιμοποιώντας τα υλικά κατασκευής του μαζί με λίθους, ογκόλιθους και χώμα κατασκεύασαν σιγά-σιγά έναν κεκλιμένο πολιορκητικό

[2251] Οι Σόλοι ιδρύθηκαν από τους Αθηναίους Φάληρο και Ακάμαντα [Στράβων, XIV.6.3 (C683)]. Σύμφωνα με την παράδοση, όταν ο Αθηναίος Σόλων βρέθηκε στην Κύπρο και συνάντησε το βασιλιά Φιλόκυπρο, ο οποίος διοικούσε μια οχυρή πόλη αλλά σε δύσβατο και άγονο τόπο, τον συμβούλευσε να κτίσει νέα πόλη σε πεδινή τοποθεσία και εκείνος την ονόμασε Σόλοι, προς τιμή του Αθηναίου σοφού (Ηρόδ., V.113 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Σόλων», XXVI). Οι Σόλοι συμμετείχαν στην Ιωνική Εξέγερση και πολιορκήθηκαν, αλλά τελικά έπεσαν στους Πέρσες. Το 391 π.Χ. η Πόλη συμμάχησε με την Αμαθούσα και το Κίτιο εναντίον του Ευαγόρα Α' της Σαλαμίνας στην Κύπρο (Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 76 και Δ.Σ., XIV.98.2). Ο βασιλιάς Πασικράτης υπήρξε ένας από τους χορηγούς των αγώνων που διοργάνωσε ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας το 331 π.Χ. για τις νίκες του (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», XXIX). Ο γιος του Πασικράτη, Νεοκλής, συμμετείχε το 326 π.Χ. στην Ινδική εκστρατεία του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας ως τριήραρχος (Αρριανός, *Ινδική*, 18.8). Η πόλη ήταν ήδη καλά τειχισμένη από την αρχή του Ε' αιώνα π.Χ., όταν την πολιόρκησαν για πέντε μήνες οι Πέρσες. Δεν έχουν βρεθεί ίχνη του τείχους, αν και έχουν ανασκαφεί οικοδομικά κατάλοιπα της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής αλλά και αρχαϊκός ναός στην ακρόπολη. Οι βασιλείς της Πόλεως ακολούθησαν το Περσικό σύστημα (Πίνακας 28) στην κοπή αργυρών νομισμάτων. Δες Hansen & Nielsen, no 1021, «Soloi», pp. 1229-1230 και για νομίσματα GCTV, nos 5830-5832, 2:531.

[2252] Ηρόδ., V.113-115.

τύμβο. Το κεκλιμένο αυτό χωμάτινο επίπεδο ήταν ύψους τουλάχιστον 6 μ. από την βάση του τείχους[2253] και ήταν στηριγμένο στα τείχη, δίπλα από την βορειοανατολική πύλη της Παλαιπάφου. Το πλάτους 5,8 μ. τείχος πρέπει να είχε ύψος 8-8,5 μ. και συνεπώς οι 3-4 μ. ύψους πολιορκητικοί πύργοι επάνω στο 6 μ. χωμάτινο επίπεδο θα έδιναν την δυνατότητα στους τοξότες των Περσών να βάλουν τους υπερασπιστές του τείχους από ψηλά και να κάμψουν την αντίσταση των Κυπρίων και τελικά να καταλάβουν την πόλη. Συνεπώς, οι πολιορκούμενοι έπρεπε με κάθε τρόπο να κατεδαφίσουν το τεχνητό πρόσχωμα. Δια τούτο, καθ' όσον διάστημα οι Πέρσες ασχολούνταν με τον πολιορκητικό τύμβο, οι πολιορκούμενοι έσκαψαν δύο μικρές σήραγγες και τέσσερις υπόγειες στοές (πλάτους 0,9 έως 1,7 μ. και ύψους 1,40 έως 2,30 μ.) που ξεκινούσαν από την εσωτερική πλευρά του τείχους, πέρναγαν κάτω από αυτό και έφθαναν ακριβώς κάτω από το περσικό κεκλιμένο χωμάτινο επίπεδο. Το υλικό από την υπόγεια υπονόμευση του τύμβου μεταφερόταν μέσα από τις στοές και εναποτίθετο δίπλα από τις εξόδους τους. Ο κενός χώρος που σχηματιζόταν κάτω από τον τύμβο στηριζόταν με κορμούς και ξύλα για να μην καταρρεύσει. Την κατάλληλη στιγμή, οι Κύπριοι μετέφεραν υπογείως κάποια πολύ εύφλεκτη ουσία σε μεγάλα χάλκινα καζάνια και έβαλαν φωτιά στην ξύλινη κατασκευή. Η κατάρρευση των ξύλινων υποστυλωμάτων είχε ως αποτέλεσμα και την κατάρρευση μεγάλου τμήματος του επιχώματος, όπως είχαν υπολογίσει οι υπερασπιστές για να επιτύχουν την αναβολή ή ματαίωση της πολιορκίας και της καταλήψεως της Παλαιπάφου. Οι 229 αιχμές βελών και οι 223 αιχμές ακοντίων από ορείχαλκο και σίδηρο που βρέθηκαν στον τύμβο αλλά και οι 464 βολίδες από ασβεστόλιθο που έριξαν με το χέρι οι υπερασπιστές του τείχους δείχνουν την σφοδρότητα της μάχης κατά την πολιορκία αλλά και την σθεναρή αντίσταση των Κυπρίων. Τελικά, η Παλαίπαφος έπεσε και από την περσική αρχιτεκτονική ενός μεγάλου κτηρίου οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι στην πόλη εγκαταστάθηκε περσική φρουρά. Τελικά, οι Κύπριοι «σκλαβώθηκαν πάλι» στους Πέρσες.[2254]

Οι Πέρσες δεν εγκατέστησαν μόνιμη στρατιωτική δύναμη στο νησί, με αποτέλεσμα οι βασιλείς των πόλεων να απολαμβάνουν πάλι σχετική ελευθερία. Οι Κύπριοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν το μερίδιό του φόρου υποτελείας που είχε ορισθεί, να παρέχουν ξυλεία για την κατασκευή πλοίων για τους Πέρσες αλλά κυρίως να συμμετέχουν στις στρατιωτικές εκστρατείες του Μεγάλου Βασιλέα. Έτσι, το 480 π.Χ., στην εκστρατεία του εναντίον των Ελλήνων, ο Ξέρξης χρησιμοποίησε και 150 πλοία των Κυπρίων. Ένας μάλιστα από τους ναυάρχους του ήταν και ο Γόργος, ο φιλο-Πέρσης βασιλιάς της Σαλαμίνας. Πάντως, η Αρτεμισία, πιστή σύμμαχος και εξαιρετική ναύαρχος στις ναυμαχίες, είπε για τους Κύπριους στον Μαρδόνιο, που ετοιμαζόταν για νέα επέμβαση στην Ελλάδα, ότι αντί για σύμμαχοι ήταν «κακοί δούλοι», που μπορεί να σημαίνει ότι δεν είχαν συμμετάσχει και με μεγάλο ζήλο στο πλευρό των Περσών εναντίον των Ελλήνων.[2255]

Η Κύπρος παρέμεινε στην περσική κυριαρχία μέχρι το 478 π.Χ., όταν 50 ελλη-

---

[2253] Κατά άλλη μέτρηση ήταν 7,4 μ. από την βάση της τάφρου που περιέβαλε το τείχος εξωτερικά.

[2254] Ηρόδ., V.104 & 108-116 και Καραγιώργης, σ. 78-100 και F. G. Maier and M-L von Wartburg, «Reconstruction of a Siege: the Persians at Paphos,» in *Ancient Cyprus in the British Museum*, ed. Thomas Kiely (London: The British Museum, 2011), pp. 7-20.

[2255] Ηρόδ., VII.90 & 98 & VIII.68 & 100 και Δ.Σ., XI.3.7.

νικά πλοία με Σπαρτιάτες, Αθηναίους και άλλους συμμάχους και ναύαρχο τον Λακεδαιμόνιο Παυσανία (;-467/6 π.Χ.) κατέπλευσαν εκεί και πήραν από τους Πέρσες το νησί. Βέβαια, φαίνεται ότι το 459 π.Χ. οι Ασιάτες είχαν ανακαταλάβει την Κύπρο. Τα 200 πλοία που είχαν στείλει οι Έλληνες εγκατέλειψαν το νησί και έπλευσαν προς την Αίγυπτο, στην προσπάθειά τους να την αποσπάσουν από τους Πέρσες. Την επόμενη φορά που Έλληνες βρέθηκαν στην Κύπρο ήταν το 450 π.Χ., όταν ο Αθηναίος στρατηγός Κίμων (περ. 506-450 π.Χ.) με 200 αθηναϊκά και συμμαχικά πλοία κατέπλευσε στο νησί. Στόχος της εκστρατείας των Αθηναίων που περιλάμβανε και την Αίγυπτο πρέπει να ήταν ο έλεγχος των θαλασσίων οδών στην ανατολική Μεσόγειο. Με 140 πλοία, ο Αθηναίος στρατηγός πολιόρκησε το Μάριο[2256] (Marion, BAGROW, 72:A2, κοντά στην σημερ. Πόλη, δυτική Κύπρος) και το Κίτιον, αλλά δύο χρόνια περίπου μετά, πριν ολοκληρώσει την κατάληψη όλου του νησιού, ο θάνατος του και η έλλειψη τροφίμων που ενέσκηψε στο ελληνικό στρατόπεδο ανάγκασε τους Αθηναίους να αποχωρήσουν. Καθώς απέπλεαν από το νησί συναντήθηκαν στα ανοικτά της Σαλαμίνας με ναυτικό των Φοινίκων, των φιλο-Περσών Κυπρίων αλλά και ανδρών από την Κιλικία, τους οποίους νίκησαν και στην θάλασσα αλλά και στην μάχη στην ξηρά που ακολούθησε. Τελικά το 449 π.Χ. επέστρεψαν στην Αθήνα.[2257] Η ονομαζόμενη Ειρήνη του Καλλία που συνήφθη το ίδιο έτος υπήρξε νίκη για τους Αθηναίους, αλλά άφησε την Κύπρο στην δικαιοδοσία των Περσών.[2258]

Μετά την κατάληψη του Μαρίου από τον Κίμωνα στο μέσο του Ε' αιώνα π.Χ., η ελληνική επίδραση στην δυτική Κύπρο είναι πλέον εμφανής. Ο νέος φιλέλληνας ηγεμόνας του Μαρίου, Στασίοικος Α', ανακατασκεύασε μέρος του ανακτόρου του Βουνίου (Βουνί, BAGROW, 72:B2, βορειοδυτικά της σημερ. πόλεως Καραβοστάσι, βορειοδυτική Κύπρος, AAW, p. 95). Το ανάκτορο στο Βουνί, που καλύπτει χρονικά την περίοδο από το 500 μέχρι το 380 π.Χ., εκτεινόταν σε 5000 τ.μ., αποτελούνταν από 100 δωμάτια και κτίσθηκε πιθανόν από τον φιλο-Πέρση ηγεμόνα των Σόλων στο τέλος της Ιωνικής Εξεγέρσεως. Εικάζεται ότι μετά την παράδοση των Σόλων στους Πέρσες και εξαιτίας της στρατηγικής θέσεως της περιοχής στην δυτική Κύπρο, το ανάκτορο στο Βουνί θα μπορούσε να στεγάσει κάποιον Πέρση κυβερνήτη του νησιού που δεν διορίσθηκε.[2259] Ο κάτοχος του Βουνίου είχε υπό τον έλεγχό του την χερσαία είσοδο μέσω της περιοχής των Σόλων προς την χαλκοφόρο Κύπρο αλλά και την δίοδο μέχρι την Σαλαμίνα και το Κίτιον, στα νοτιοανατολικά παράλια του νησιού. Επίσης, επόπτευε την βόρεια θαλάσ-

---

[2256] Το Μάριο συμμετείχε στην Ιωνική Εξέγερση αλλά πολιορκήθηκε από τους Πέρσες και κατελήφθη (Ηρόδ., V.115). Το 449 π.Χ., ο Αθηναίος στρατηγός Κίμων πολιόρκησε το Μάριο στα πλαίσια της εκστρατείας του στην Κύπρο εναντίον των Περσών και μάλλον το κατέλαβε (Δ.Σ., XII.3.3). Η πόλη πρέπει να ήταν τειχισμένη ήδη από το 498/7 π.Χ. Πότε οι ηγεμόνες του Μαρίου κατοικούσαν στο ανάκτορο στο Βουνί και πότε ήλεγχαν τους Σόλους δεν είναι χρονολογικά βέβαιο. Το Μάριο καταστράφηκε το 312 π.Χ. κατ' εντολή του Πτολεμαίου Α' της Αιγύπτου και κάτοικοί του μεταφέρθηκαν στην Πάφο (Δ.Σ., XIX.79.4). Τα μόνα κατάλοιπα είναι ιερό του Η'-Ζ' αιώνα π.Χ., το οποίο εγκαταλείφθηκε ή καταστράφηκε τον Ε' αιώνα π.Χ., πιθανόν η οχύρωση της πόλεως και νεκροταφεία της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής. Οι βασιλείς της Πόλεως έκοψαν μπρούτζινα, αργυρά, και χρυσά νομίσματα κυρίως στο Περσικό σύστημα (Πίνακας 28). Δες Hansen & Nielsen, no 1018, «Marion», pp. 1227-1228 και για νομίσματα GCTV, nos 5750-5766, 2:524-525.

[2257] Θουκ., I.94 & 104 & 112 και Δ.Σ., XI.2 & 44 & XII.3-4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Κίμων», XVIII-XIX.

[2258] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 233.

[2259] Ξεν., *Κύρου Παιδεία*, VIII.6.8.

σια περιοχή του νησιού και ιδίως τον πλου πλοίων που έρχονταν από την Ελλάδα αλλά και από την Ιωνία. Ιερό και οικισμός βρίσκονταν κοντά στο ανάκτορο ενώ τείχος με τετράγωνους πύργους προστάτευε την περιοχή. Αρχικά, είχε θεωρηθεί ότι το ανάκτορο είχε δύο κύριες φάσεις οικοδομήσεως, κατά την πρώτη από τις οποίες η κατασκευή ήταν επηρεασμένη από την ντόπια ετεοκυπριακή αλλά και την συριακή αρχιτεκτονική της Εποχής. Κατά την επισκευαστική δεύτερη φάση, όπως είχε υποστηριχθεί, τα κεντρικά διαμερίσματα μεταποιήθηκαν, έτσι ώστε άλλαξε ο προσανατολισμός του ανακτόρου και δημιουργήθηκε ένας χώρος που έμοιαζε με το μυκηναϊκό μέγαρο. Η δεύτερη αυτή φάση συνδύαζε, κατά τον ανασκαφέα, «τον συρο-ανατολικό οίκο με κεντρική αυλή και το ελληνικό μέγαρον» που έφεραν μαζί τους οι Μυκηναίοι όταν έφθασαν στην Κύπρο. Οι διάφορες αντιρρήσεις που έχουν εκφρασθεί γι’ αυτή την ερμηνεία[2260] δεν φαίνεται να έχουν αποδειχθεί τόσο ισχυρές ώστε να την καταρρίψουν απολύτως, αλλά έχουν δημιουργήσει αρκετές αμφιβολίες.

Εκτός από την αρχιτεκτονική στο ανάκτορο του Βουνίου, η σταδιακή ελληνοποίηση της Δυτικής Κύπρου διακρίνεται και σε άλλα αρχαιολογικά ευρήματα. Στο Βουνί βρέθηκαν πήλινα και χάλκινα έργα τέχνης που δείχνουν έντονες επιρροές από την Ελλάδα (εικ. ΙΕΕ, 3β:165-167). Στους τάφους στο Μάριο βρέθηκαν πολλά αττικά αγγεία αλλά και επιτύμβιες στήλες που, παρά το γεγονός ότι σε αυτές χρησιμοποιείται το κυπριακό συλλαβάριο, οι επιγραφές τους αντανακλούν την ελληνική παράδοση (εικ. ΙΕΕ, 3β:161, λ.χ. «Είμαι η Αριστίλα από την Σαλαμίνα, κόρη του Ονασίου»[2261]). Σε αρκετές κυπριακές πόλεις, στα είδη καθημερινής χρήσεως κυριαρχεί «καθετί το ελληνικό» αλλά και τα νομίσματα ορισμένων από αυτές, αν και ακολουθούν το περσικό νομισματικό πρότυπο (Πίνακας 27), απεικονίζουν Έλληνες θεούς, όπως την Αθηνά, τον Απόλλωνα αλλά και τον Ηρακλή.[2262] Στον Ε’ αιώνα π.Χ., ορισμένα νομίσματα κυπριακών πόλεων μαζί με το ελληνικό όνομα του βασιλιά[2263] φέρουν χαραγμένο και το όνομα της πόλεως, (λ.χ. Ιδαλιέων, Μαριέων), πράγμα που υποδεικνύει ότι η πολιτική οντότητα εκφράζεται και από τον βασιλιά, αλλά κατά την ελληνική συνήθεια και από τον δήμο. Βέβαια, δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η πρακτική αυτή εξέφραζε και δημοκρατικούς θεσμούς.

Επιβεβαίωση της υποψίας ότι η βασιλεία –τουλάχιστον σε ορισμένες πόλεις– δεν ήταν απόλυτη μοναρχία στην Κύπρο στις αρχές του Ε’ αιώνα π.Χ. φαίνεται να προέρχεται από την μπρούτζινη δέλτο ή επιγραφή του Ιδαλίου. Στην αρχή (499/498 π.Χ.) ή κατά το πρώτο τέταρτο του Ε’ αιώνα π.Χ., στην πόλη του Ιδαλίου ο βασιλιάς και ο δήμος αποφάσισαν να προσλάβουν το γιατρό Ονασίλο και τους αδελφούς του για να περιθάλψουν τους τραυματισμένους πολίτες μετά από μια μάχη με τους Πέρσες (Ιστορική Πηγή 11). Αν και αρχικά είχε συμφωνηθεί να δοθεί αμοιβή σε χρήμα, ίσως λόγω του

[2260] Για μια ανασκόπηση των θεωριών γύρω από το ανάκτορο στο Βουνί και μια πρόταση εναντίον των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων δες Antigoni Zournatzi, «The Palace of Vouni (Cyprus): An Achaemenid Perspective» at <http://www.achemenet.com/pdf/in-press/ZOURNATZI_Vouni_Palace_31-8-2010.pdf> presented at the «First International Conference on the Ancient Cultural Relations between Iran and West Asia.» Tehran, 16-18 August 2003.

[2261] Δες «Limestone Funerary Stele, from Marion, Cyprus, c. 480-420 B.C.E.» at <https://dornsife.usc.edu/wsrp/heshbon-ostracon-2/> και <https://dornsife.usc.edu/wsrp/wp-content/uploads/sites/155/2023/04/Lady-w-bird-540x0-c-default.jpg> .

[2262] Δες GCTV, nos 5720-5730, 5743, 5744, 5751, 5752, 2:522, 523, 524.

[2263] ΙΕΕ, 3β:161-162.

ότι θα εξαντλούνταν το ταμείο της πόλεως, συμφωνήθηκε τελικά να πληρωθούν οι ιατρικές υπηρεσίες με την παροχή ιδιοκτησία γης. Δύο σημεία μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ενδιαφέροντα από ιστορικής σκοπιάς: η αναφορά στους πολίτες και η συμφωνία η ίδια. Η συμφωνία συνομολογήθηκε από τον βασιλιά και την πόλη (τους πολίτες) από την μία πλευρά και από τον Ονασίλο και τους συγγενείς του από την άλλη, γεγονός που σημαίνει ότι συναποφάσισαν βασιλιάς και δήμος. Δηλαδή, είχαν και οι δύο λόγο στην έγκριση του εξόδου για την θεραπεία των πολιτών-μαχητών. Συνεπώς, πρέπει να υφίστατο κάποιο είδος δημοκρατικών θεσμών σε λειτουργία στο Ιδάλιο. Το άλλο ενδιαφέρον σημείο είναι ότι η διοίκηση της πόλεως (βασιλιάς) και οι πολίτες συνήψαν με τον γιατρό και τους βοηθούς του ένα είδος συμβολαίου δημόσιας και δωρεάν κοινωνικής ασφαλίσεως, το πρώτο που γνωρίζουμε στην Ιστορία. Ο δήμος πλήρωσε μια ιατρική ομάδα για να παράσχει την ιατρική φροντίδα της δωρεάν, σε αυτούς τους πολίτες που τραυματίσθηκαν υπερασπιζόμενοι την ελευθερία της πόλεώς τους. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η πρακτική αυτή έχει ορισμένα στοιχεία λειτουργίας κάποιου είδους δημοκρατίας ενώ η αφιέρωση του συμβολαίου στον ναό της Αθηνάς, στην ακρόπολη του Ιδαλίου, θυμίζει την μεγάλη σημασία που έδιναν οι Έλληνες στην θεά της σοφίας και του πολέμου, όπως συνέβαινε στην Αθήνα. Η αναφορά της Αθηνάς σε διάφορα αντικείμενα από το Ιδάλιο μπορεί να σημαίνει ότι υπήρξε η πολιούχος της πόλεως, γεγονός που ίσως επιβεβαιώνεται από την καταστροφή του ναού το 470 π.Χ. από τους Φοίνικες.[2264]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 11
ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΩΡΕΑΝ ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΒΑΣΙΛΙΑ ΣΤΑΣΙΚΥΠΡΟΥ ΜΕ ΙΑΤΡΟ ΟΝΑΣΙΛΟ
(499/498 ή 480-470 ή α΄ τέταρτο Ε’ αιώνα π.Χ.)

Αρχαίο κυπριακό κείμενο σε Άννα Γεωργιάδου, «Η Επιγραφή του Ιδαλίου (ICS 217),»

[2264] Καραγιώργης, σ. 100-110 και Άννα Γεωργιάδου, «Η Επιγραφή του Ιδαλίου (ICS 217),» *Κύπριος Χαρακτήρ,* <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/epigraphike/e-epigraphe-tou-idaliou-ics-217>. Το Ιδάλιον συμμετείχε στην Ιωνική Εξέγερση, πολιορκήθηκε και κατελήφθη από τους Πέρσες (Ηρόδ., V.115), ενώ πάλι τον Ε’ αιώνα π.Χ. πολιορκήθηκε ανεπιτυχώς από τους Μήσους και τους Κιτίους (Ιστορική Πηγή 11). Στο δεύτερο μισό του Ε’ αιώνα π.Χ. κατελήφθη από τους Φοίνικες, ενώ υπάρχουν αμφιβολίες κατά πόσο είχε ενσωματωθεί στο Κίτιο ή απλώς διοικούνταν από τον ίδιο ηγεμόνα. Οι Φοίνικες τελικά εγκαταστάθηκαν στο Ιδάλιον, όπως φαίνεται από τους τάφους τους, και στην πόλη εισήχθησαν φοινικικές θεότητες. Αν και μεγάλο μέρος της πόλεως καταστράφηκε στο τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ. συνέχισε να κατοικείται κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή. Η πόλη είχε δύο ακροπόλεις, εκ των οποίων η κύρια (δυτική) ήταν ήδη τειχισμένη από την Αρχαϊκή Εποχή. Μέχρι το τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. ολόκληρη η πόλη εκτάσεως 0,4 τ.χλμ. και μαζί με τις ακροπόλεις της ήταν τειχισμένη. Μετά από δύο ανοικοδομήσεις, το τείχος διατηρήθηκε μέχρι περίπου το 300 π.Χ. Το μεγάλο κτίσμα της δυτικής ακροπόλεως ίσως ήταν το ανάκτορο στην Αρχαϊκή Εποχή και το διοικητικό κέντρο και αρχείο της Πόλεως κατά την Κλασσική Εποχή. Λατρευόταν η Αφροδίτη που συνδεόταν με την Μεγάλη Μητέρα θεά. Έχει βρεθεί υπαίθριο ιερό του Απόλλωνα (Η’ μέχρι Δ’ αιώνας π.Χ.) στην ανατολική ακρόπολη και τέμενος της Αθηνάς έχει ανασκαφεί στην δυτική ακρόπολη. Τα νομίσματα του Ιδαλίου ακολουθούν το Περσικό σύστημα. Δες Hansen & Nielsen, no 1013, «Idalion», pp. 1225-1226. Για νομίσματα του Ε’ αιώνα π.Χ. δες GCT, nos 3603, 5740-5742, 2:334 & 523.

Κύπριος Χαρακτήρ στο <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/epigraphike/e-epigraphe-tou-idaliou-ics-217 >. Μεταγραφή, μετάφραση στην νεοελληνική και παρατηρήσεις Άννα Γεωργιάδου. Δες και μεταγραφή και εκτενή φιλολογικά σχόλια σε Otto Hoffmann, *Die Griechischen Dialekte*, 3 vols (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1891-1898), vol. 1, no 135. Εδώ, απόδοση από το αρχαίο κυπριακό κείμενο στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Όταν την πόλη Ιδάλιον[2265] πολιορκούσαν οι Μήδοι[2266] και οι Κιτιείς,[2267] το έτος που (άρχοντας;)[2268] ήταν ο Φιλόκυπρος, γιος του Ονασαγόρα, ο βασιλιάς Στασίκυπρος και η πόλις (των Ιδαλιέων) κάλεσαν τον ιατρό Ονασίλο, γιο του Ονασικύπρου, και τα αδέλφια του για να θεραπεύσουν τους ανθρώπους που τραυματίσθηκαν στην μάχη, χωρίς αμοιβή.

Και έτσι, συμφώνησαν ο βασιλιάς και η πόλις να δώσουν στον Ονασίλο και στους αδελφούς του αντί για αμοιβή και (όποια άλλη) ανταμοιβή ένα τάλαντο αργύρου από τον οίκο του βασιλιά και την πόλη. Όμως αντί αυτού του ταλάντου αργύρου, ο βασιλιάς και η πόλις (αποφάσισαν και) έδωσαν στον Ονασίλο και στα αδέλφια του από τις γαίες του βασιλιά στην περιοχή της Αλαμπρία, το χωράφι που είναι στα έλη και βρίσκεται δίπλα[2269] στην φυτεμένη γη του Όγκαντος αλλά και όλα τα φυτά που βρίσκονται εκεί, για να τα έχουν υπό την κατοχή τους με δικαίωμα πωλήσεως, για πάντα σε ό,τι αφορά στη γη, ατελώς.[2270] Εάν κάποιος εκδιώξει τον Ονασίλο ή τους αδελφούς του ή τα παιδιά των παιδιών του Ονασικύπρου από εκείνο το χωράφι, σ’ αυτή την περίπτωση λοιπόν, όποιος τον εκδιώξει πρέπει να πληρώσει στον Ονασίλο ή στους αδελφούς (του) ή στα παιδιά τούτο το ασήμι: ένα τάλαντο αργύρου.

Και μόνο στον Ονασίλο, αλλά όχι στα αδέλφια του τα άλλα, ο βασιλιάς και η πόλις συμφώνησαν να δώσουν αντί άλλης (επιπλέον) ανταμοιβής, (επιπλέον) μισθό τέσσερα πελέκια[2271] αργύρου και δύο δίδραχμα[2272] Ιδαλίου. Όμως αντί γι’ αυτόν τον άργυρο, έδωσαν ο βασιλιάς και η πόλις στον Ονασίλο, από τις γαίες του βασιλιά στην πεδιάδα της Μαλανίας, στο χωράφι που βρίσκεται δίπλα[2273] στην φυτεμένη γη του Αμενία, (του έδωσαν) και όλα τα φυτά που βρίσκονται εκεί, (καθώς και) όλη (την συνεχόμενη γη) μέχρι τον ποταμό Δρύμιο και μέχρι το ιερό της Αθηνάς, μαζί με τον κήπο (που βρίσκεται) στην οργωμένη γη του/της Σίμ(μ)ιδος, αυτόν που ο Διείθεμις ο Αρμανεύς είχε φυτεμένο, τον συνεχόμενο με του Πασαγόρα, γιου του Ονασαγόρα, και όλα τα φυτά που

[2265] AAW, p. 95.
[2266] Πέρσες.
[2267] Οι κάτοικοι του Κιτίου.
[2268] Δεν διευκρινίζεται στην επιγραφή ο ρόλος του Φιλοκύπρου.
[2269] εφάπτεται/συνορεύει.
[2270] χωρίς να πληρώνουν φόρους.
[2271] Κυπριακό νόμισμα (Δες Liddell & Scott, λμ. «πέλεκυς», no 6). Ο Ησύχιος Αλεξανδρεύς γράφει στο λμ «ημιπέλεκ(κ)ον» του Λεξικού του: «το γαρ δεκάμνουν [δέκα μναι] πέλεκυ καλείται παρά Παφίοις».
[2272] Ένα δίδραχμο (διπλός σίκλος) = 1 στατήρας = 15 γρ. ασήμι. Δες DGRA, λμ «stater». Για νομίσματα στατήρων του Ιδαλίου δες GCTV, nos 5740-5742, 2:523. Για τον στατήρα δες Πίνακα 27.
[2273] εφάπτεται/συνορεύει.

βρίσκονται εκεί, για να τα έχει υπό την κατοχή του με δικαίωμα πωλήσεως, για πάντα σε ό,τι αφορά στη γη, ατελώς. Εάν μάλιστα κάποιος εκδιώξει τον Ονασίλο ή τα παιδιά του Ονασίλου από αυτή την γη ή τον κήπο, σ' αυτή την περίπτωση, όποιος τους εκδιώξει πρέπει να πληρώσει στον Ονασίλο ή στα παιδιά τούτο το ασήμι: τέσσερα πελέκια αργύρου και δύο δίδραχμα Ιδαλίου.

Την δέλτο[2274] αυτή, λοιπόν, στην οποία είναι χαραγμένα τα λόγια αυτά, ο βασιλιάς και η πόλη την αφιέρωσαν στη θεά Αθηνά, στο Ιδάλιον, ορκιζόμενοι να μην παραβιάσουν αυτές τις ρήτρες, για πάντα, σε ό,τι αφορά στη γη. Σε περίπτωση που κάποιος παραβιάσει αυτές τις ρήτρες, ας είναι καταραμένος. Αυτές τις γαίες και αυτούς τους κήπους, τα παιδιά του Ονασικύπρου και τα παιδιά των παιδιών του να τα κατέχουν αιωνίως, αυτοί που θα μένουν στην περιοχή του Ιδαλίου.

Η συνοπτική μας αφήγηση παραπάνω δείχνει ότι οι γνώσεις μας για τα κυπριακά βασίλεια είναι πολύ περιορισμένες και προέρχονται κυρίως από τα γραπτά μνημεία των άλλων λαών της Ανατολικής Μεσογείου, των Ασσυρίων, των Χαναναίων, των Αιγυπτίων. Όμως, στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ., ο ρόλος της κυπριακής πόλεως-βασίλειο και του βασιλιά της στην Κύπρο μάς παρουσιάζεται μέσα από την δράση του Ευαγόρα, βασιλιά της κυπριακής Σαλαμίνας.

Ο Ευαγόρας της Σαλαμίνας και ο Κυπριακός Πόλεμος (390-380 π.Χ.)

Ο Ευαγόρας γεννήθηκε και ανδρώθηκε όταν η Σαλαμίνα βρισκόταν υπό φοινικική διοίκηση. Μετά το 449 π.Χ. και με την υποστήριξη των Περσών, την διοίκηση στην Σαλαμίνα είχε αναλάβει Φοίνικας ηγεμόνας, ο οποίος σιγά-σιγά κατάφερε να θέσει όλο το νησί υπό την περσική κατοχή. Την περίοδο αυτή γεννήθηκε στην πόλη ο Ευαγόρας Α' (διοίκ. 411-374 π.Χ.), συγγενής της οικογένειας του πρώτου και μυθικού Έλληνα βασιλιά της Σαλαμίνας Τεύκρου,[2275] διότι φαίνεται ότι είχε επιτραπεί στους συγγενείς της βασιλικής οικογένειας να ζουν στην πόλη.[2276] Οι Φοίνικες διατήρησαν την εξουσία, αλλά περίπου το 415 π.Χ. ο Τύριος Αβδήμων ή Αβδύμων με την υποστήριξη των Φοινίκων του Κιτίου κατάφερε να σκοτώσει τον ηγεμόνα της Σαλαμίνας και να αναλάβει την αρχή. Ο εικοσάχρονος ίσως Ευαγόρας φοβούμενος για την ζωή του διέφυγε στην Κιλικία (BAGROW, 66), όπου προσπάθησε να συγκεντρώσει έναν κύκλο πιστών συντρόφων, όχι περισσοτέρων από πενήντα, με σκοπό να οργανώσει την επιστροφή στην πόλη του για να γίνει βασιλιάς.

Το 411 π.Χ., με μια ομάδα πιστών του συντρόφων και πιθανόν και με Αθηναίους μισθοφόρους ξεκίνησε από την Κιλικία και αποβιβάσθηκε στην Κύπρο. Χωρίς να περιμένει άλλες ενισχύσεις, πέρασε από μια μικρή πύλη και επιτέθηκε στο ανάκτορο. Η πολυπληθής φρουρά του Φοίνικα ηγεμόνα αντιστάθηκε σθεναρά αλλά οι ίδιοι οι κάτοικοι ήταν απλώς θεατές, φοβούμενοι να πάρουν θέση υπέρ ενός από τους δύο αντι-

[2274] πινακίδα/επιγραφή.

[2275] Για τον Τεύκρο και την συμμετοχή του στον Τρωικό Πόλεμο δες Κακριδής, 5:41-42 & 322-324,

[2276] Beloch, GG, 3.2:98.

πάλους. Τελικά, ο Ευαγόρας κατάφερε να γίνει κύριος της πόλεως, να μετατρέψει πάλι το λιμάνι σε μεγάλο εμπορικό σταθμό, να ενσωματώσει μεγαλύτερο τμήμα γης στην πόλη και να κτίσει τείχος, να ναυπηγήσει στόλο και να επιδοθεί σε οικοδομικό πρόγραμμα. Όλες αυτές οι εμπράγματες εξελίξεις έκαναν την Σαλαμίνα ισχυρή και υπολογίσιμη κυπριακή πόλη. Από την πλευρά της κεντρικής περσικής εξουσίας, τα γεγονότα αυτά θεωρούνταν «καθαρά τοπικά» και δεν επηρέαζαν την Αυτοκρατορία.[2277] Ο Ευαγόρας είχε πολύ καλές διπλωματικές σχέσεις με την Αθήνα, όπως φαίνεται και από τιμητικό ψήφισμα του 410 π.Χ.,[2278] πρέπει να ήταν σύμμαχος των Αθηναίων και να είχε τιμητικά αναγορευθεί Αθηναίος πολίτης.[2279] Σήμερα, υπάρχουν ελάχιστα κατάλοιπα από την αρχαία Σαλαμίνα και κυρίως μικρό τμήμα από το νότιο τείχος με την πιθανή ύπαρξη πύλης. Το αρχικό τείχος του ΙΑ' αιώνα π.Χ., που ήταν κατασκευασμένο από λίθους και πλίνθους, κάηκε τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Ιερά βρέθηκαν μέσα και έξω από την πόλη.[2280]

Στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι αποφάσισαν να συμμαχήσουν με τους Πέρσες εναντίον των Σπαρτιατών στις ναυτικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν στα παράλια της Μικράς Ασίας. Ο Αθηναίος Κόνων συνεργάσθηκε με τον Ευαγόρα και, αφού έλαβαν χρηματική βοήθεια από τους Πέρσες για την ναυπήγηση πολεμικών πλοίων, ο συμμαχικός στόλος νίκησε τους Σπαρτιάτες στην ναυμαχία της Κνίδου, το 394 π.Χ. Τότε, οι Αθηναίοι τίμησαν για μια ακόμη φορά τον Ευαγόρα με χάλκινο ανδριάντα που στήθηκε στην Αθήνα[2281] αλλά και με ψήφισμα στο οποίο του απένειμαν πολύ μεγάλες τιμές και στο οποίο γίνεται μνεία και του Κόνωνα.

> [κατεστραμμένο τμήμα της επιγραφής] ... Κόνωνα ... [Τον Ευαγόρα] να τον επαινέσουμε και να τον στεφανώσουμε με τρυφερό στεφάνι [από κλαδί ελιάς]. Ο κήρυκας να ανακοινώσει στους [δραματικούς][2282] αγώνες [στα Διονύσια], όταν είναι [έτοιμοι να παίξουν] οι ηθοποιοί, ότι ο δήμος των Αθηναίων [στεφανώνει] τον Ευαγόρα με τιμητικό στέφανο εξαιτίας της εύνοιας που απολαμβάνει από τους Αθηναίους. Δίνει μάλιστα το δικαίωμα σε αυτόν και στους απογόνους του άρχοντες να προεδρεύουν[2283] σε όλους τους αγώνες που διεξάγονται από τους Αθηναίους. [...][2284]

Το 392 π.Χ., ο Κόνων, που διαφώνησε με τους Πέρσες, φυλακίσθηκε στις Σάρδεις, αλλά φαίνεται ότι απελευθερώθηκε και έφυγε ή τελικά διέφυγε στην Κύπρο, όπου και πέθανε μάλλον το 389 π.Χ..[2285]

Μόλις ο Ευαγόρας εδραίωσε την εξουσία του στην Σαλαμίνα, υπό την ανοχή

[2277] Pierre Briant, *Histoire de l'empire Perse* (Paris: Fayard, 1996), pp. 628-629.

[2278] PHI Greek Inscriptions, # PH116, IG I² 113.

[2279] Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*), 10.

[2280] Hansen & Nielsen, no 1020, «Salamis», p. 1229.

[2281] Παυσανίας, I.3.2.

[2282] Διαγωνισμός έργων τραγωδίας και κωμωδίας.

[2283] Να κάθονται στην πρώτη σειρά των καθισμάτων στο θέατρο του Διονύσου, κάτω από την Ακρόπολη των Αθηνών.

[2284] PHI Greek Inscriptions, # PH2238, IG II² 20 = Tod, GHI, no 109.

[2285] Ξενοφών, *Ελληνικά*, IV.8.16 και Nepos, IX.5.4 και Λυσίας, 19 (*Υπέρ των Αριστοφάνους χρημάτων προς το δημόσιον)*, 39.

των Περσών, προσπάθησε να θέσει ολόκληρο το νησί υπό τον έλεγχό του.[2286] Το 391 π.Χ., όμως, υπήρχαν τρεις πόλεις, η Αμαθούς, το Κίτιον, και οι Σόλοι, που αντιστέκονταν ακόμη.[2287] Αυτές έστειλαν απεσταλμένους στον Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Β' (436-358 π.Χ.) κατηγορώντας τον Ευαγόρα ότι σκότωσε έναν τοπικό βασιλιά, σύμμαχο των Περσών, και του πρότειναν να τους βοηθήσει για να καταλάβουν το νησί για λογαριασμό του. Ο Πέρσης ηγεμόνας, αν και λάβαινε τακτικά τον φόρο υποτελείας από τους Κύπριους, είδε με ανησυχία την εξάπλωση της ισχύος του Ευαγόρα. Επίσης, τον ενδιέφερε η Κύπρος να μείνει υπό την περσική κυριαρχία, λόγω της στρατηγικής της θέσεως στην Ανατολική Μεσόγειο και διότι μπορούσε να αποτελέσει εφαλτήριο για εισβολή στην Ασία. Από την άλλη πλευρά, επιθυμούσε να έχει στο ναυτικό του οπλοστάσιο και το ναυτικό των Κυπρίων. Λαμβάνοντας υπόψιν του όλα αυτά, διέταξε τους διοικητές των πόλεων στα παράλια της Μικράς Ασίας να ετοιμασθούν για να εισβάλουν στην Κύπρο και διέθεσε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για την προετοιμασία της επιθέσεως.

Εν τω μεταξύ, το 390 π.Χ.,[2288] ο Ευαγόρας ζήτησε την βοήθεια των συμμάχων του Αθηναίων και αυτοί έστειλαν 10 τριήρεις, τις οποίες όμως συνέλαβαν οι Σπαρτιάτες στην Ρόδο. Η όλη κατάσταση ήταν χωρίς λογική, μια που η κάθε μία πλευρά έβλαπτε με τις πράξεις της τον εαυτό της. Οι Αθηναίοι, που είχαν συμμαχήσει με τους Πέρσες, έστελναν βοήθεια στους Κύπριους που πολεμούσαν τους Πέρσες, ενώ οι Σπαρτιάτες που βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Πέρσες εμπόδιζαν στόλο που σκοπό είχε να βλάψει τους Πέρσες.[2289] Η αντιπαλότητα των ελληνικών Πόλεων βρισκόταν επάνω από τα συμμαχικά τους ή μη συμφέροντα εναντίον των Περσών. Τελικά, αθηναϊκός στόλος από 10 τριήρεις και με 800 πελταστές έφθασε στην Κύπρο για να βοηθήσει τον Ευαγόρα, ο οποίος είχε ζητήσει και έλαβε πολύ σύντομα βοήθεια από τον φαραώ Άκοριν (Hakor ή Hagar, ΚΘ' Δυναστεία, 392/1-379/8 π.Χ.) των Αιγυπτίων, που βρισκόταν σε αντιπαλότητα με τους Πέρσες. Με αυτές τις δυνάμεις φαίνεται ότι έγινε τελικά κύριος σχεδόν όλου του νησιού,[2290] συμπεριλαμβανομένων των πόλεων του Κιτίου, της Αμαθούντος και των Σόλων.[2291]

Ενώ λοιπόν ο Κύπριος βασιλιάς εκμεταλλεύθηκε το γεγονός ότι στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. οι Πέρσες ήταν πολύ απασχολημένοι με τους Έλληνες και επεξέτεινε ανενόχλητος την κυριαρχία του στο νησί, το 387/386 π.Χ. η Ανταλκίδειος Ειρήνη που συνήφθη μεταξύ Περσών και Σπαρτιατών είχε αντίκτυπο σε όλες τις περιοχές εμπλοκής των Ελλήνων. Σύμφωνα με τους όρους αυτής της Ειρήνης, η Κύπρος παρέμενε

[2286] Η άποψη του Κωνσταντίνου Σπυριδάκι, ΙΕΕ, 3β:164 και του Βάσου Καραγιώργη, σ. 114-115, ότι η ιδέα του Ευαγόρα για συνένωση των κυπριακών πόλεων ήταν αναγκαία για να αντιμετωπίσει τους Πέρσες δεν προκύπτει από τις αρχαίες πηγές. Όπως κάθε φιλόδοξος βασιλιάς επιθυμούσε την επέκταση του κράτους του για την ασφάλεια της πόλεώς του και δια ίδιον όφελος.

[2287] Δ.Σ., XIV.98 και Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 76 – Δίγλωσση επιγραφή στην φοινικική και κυπριακή γραφή ίσως εκφράζει την αντίσταση του Κιτίου (δες Knapp, NEAT, Text. 122).

[2288] Για την χρονολόγηση του Κυπριακού Πολέμου δες Beloch, GG, 3.2:226-229.

[2289] Ξεν., *Ελληνικά*, IV.8.23-24.

[2290] Ξεν., *Ελληνικά*, V.1.10-13 και Δ.Σ., XIV.110.5 & XV.2.3.

[2291] George Hill, *A History of Cyprus*, 4 vols. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1940-1952, rpt. 1972), 1:133-134.

στην δικαιοδοσία του Πέρση βασιλιά.[2292] Αυτό το γεγονός ανάγκασε τους Αθηναίους να αποτραβηχτούν από το νησί και έτσι ο Ευαγόρας μπορούσε πλέον να βασισθεί μόνο στην βοήθεια των Αιγυπτίων. Οι Πέρσες δεν εισέβαλαν στο νησί. Την περίοδο αυτή, ο Αρταξέρξης Β' θεώρησε ότι απόλυτη προτεραιότητά του ήταν η Αίγυπτος, στην οποία έπρεπε πρώτα να επιτεθεί, και μετά να ασχοληθεί με την Κύπρο. Ο πόλεμος με την Αίγυπτο, όμως, κράτησε τρία χρόνια (385-383 π.Χ.)[2293] και έδωσε την δυνατότητα στον Ευαγόρα να εδραιώσει την κυριαρχία του στα παράλια της ανατολικής Μεσογείου. Αυτή ακριβώς την περίοδο ήταν που κατέλαβε την Κιλικία, στην νότια Μικρά Ασία, την Τύρο (383/382 π.Χ.) και μέρος της φοινικικής ακτής.[2294]

Η ευκολία με την οποία ο Ευαγόρας δημιούργησε ένα αμυντικό τόξο (νότια Μικρά Ασία και Φοινίκη) γύρω από την Κύπρο μαζί με την συμμαχία με την Αίγυπτο, μας κατευθύνει να συμπεράνουμε ότι ο Αρταξέρξης Β' αντιμετώπισε ξαφνικά πολλαπλές εξεγέρσεις και αποστασίες στο δυτικό άκρο της Αυτοκρατορίας του και συνεπώς έπρεπε να επέμβει άμεσα στην Κύπρο. Τελικά, οι Πέρσες Ορόντης και Τιρίβαζος τέθηκαν επικεφαλής του στρατού και του στόλου αντιστοίχως που θα αποβιβαζόταν στην Κύπρο, για να θέσει τέρμα στην δραστηριότητα του Ευαγόρα. Κατά τον Διόδωρο Σικελιώτη, οι πεζοί μαζί με τους ιππείς αριθμούσαν 300.000, αριθμός που δεν μπορεί παρά να είναι υπερβολικός, και ο στόλος αποτελούνταν από 300 τριήρεις.[2295] Μαζί τους πρέπει να υπήρχαν και Έλληνες μισθοφόροι.[2296] Ο Ευαγόρας διέθετε στόλο από 90 τριήρεις, εκ των οποίων οι 20 ήταν της Τύρου, 6000 Κύπριους στρατιώτες, πολύ περισσότερους από 6000 Αιγύπτιους συμμάχους, ενώ είχε στρατολογήσει και πολλούς μισθοφόρους, εξαιτίας της οικονομικής ευρωστίας του. Έλαβε και ενισχύσεις από τον βασιλιά των Αράβων[2297] αλλά και από άλλους που ήταν εχθρικοί προς τους Πέρσες. Με όλες αυτές τις δυνάμεις «τεθαρρηκότως συγκατέβαινεν εἰς τὸν πόλεμον».[2298] Συνεπώς, πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι επίγειες δυνάμεις των αντιπάλων ήταν περίπου ισάξιες και άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο στρατός του Ευαγόρα αριθμούσε περί τους 25.000 άνδρες, ενώ ο περσικός όχι παραπάνω από 30.000, χωρίς να υπολογίσουμε τα πληρώματα των πολεμικών πλοίων.

Ο περσικός στρατός, λοιπόν, αποβιβάσθηκε στην Κύπρο (381 π.Χ.) και θα τον

[2292] Ξεν., *Ελληνικά*, V.1.31 – Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 311-312.

[2293] Η ακριβής χρονολόγηση των περσικών επιχειρήσεων εναντίον της Αιγύπτου αυτή την περίοδο είναι αμφίβολη. Για το ζήτημα αυτό και την όλη εκστρατεία δες Briant, pp. 671-674.

[2294] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 140 & 161-162.

[2295] Δ.Σ., XV.2.1.

[2296] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 135 & 153 & 162.

[2297] «των Αράβων βασιλεύς» γράφει ο Διόδωρος Σικελιώτης (XV.2.2), αλλά έχει προταθεί και η λέξη «βαρβάρων» (Δες Diodorus of Sicily, vol. VI, Loeb ed., p. 333 n. 1 και Hill, 1:136 n. 3). Δεν γνωρίζουμε σε ποια περιοχή των παραλίων της Ανατολικής Μεσογείου αναφέρεται ο Διόδωρος Σικελιώτης. Το όνομα Άραβες δίνεται από ορισμένους επιστήμονες σε νομαδικούς λαούς που ζούσαν στην Εγγύς Ανατολής στην Αρχαιότητα (πριν από τον Θ' αιώνα π.Χ.), αλλά δεν μιλούσαν όλοι αραβικά. Οι Άραβες εμφανίσθηκαν στην Ιστορία για πρώτη φορά σε στήλη νίκης του Ασσύριου Σαλμανέσερ Γ' το 853 π.Χ. Ζούσαν στην Αραβική χερσόνησο και φαίνεται ότι εξέτρεφαν καμήλες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν ως μεταφορικό μέσο (καραβάνια). Η κύρια απασχόλησή τους ήταν το εμπόριο αρωμάτων. Δες λεπτομερώς σε ΕΑΗ, λμ. «The Arabs», 2016.

[2298] «θα πολεμούσε χωρίς άγχος» (Δ.Σ., XV.3.1, σε ελεύθερη απόδοση) εναντίον της μεγάλης δυνάμεως των Περσών.

ακολουθούσαν τα μεταγωγικά με τις προμήθειες. Ο Κύπριος βασιλιάς Ευαγόρας, όμως, χρησιμοποιώντας πειρατικά πλοία, έστησε ενέδρα στα περσικά φορτηγά και κάποια βύθισε, άλλα τα ανάγκασε να γυρίσουν πίσω, ενώ μερικά τα συνέλαβε. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι μισθοφόροι των Περσών στασίασαν και με πολύ μεγάλη δυσκολία οι αρχηγοί της αποστολής κατέστειλαν την εξέγερση. Χρησιμοποίησαν μάλιστα όλο τους τον στόλο για να προστατεύσουν την νηοπομπή με τρόφιμα, που τελικά έφθασε στο νησί από την απέναντι μικρασιατική ακτή. Από την άλλη πλευρά, τον Ευαγόρα προμήθευσαν οι Αιγύπτιοι με τρόφιμα, χρήματα και ό,τι άλλο χρειαζόταν για τον πόλεμο. Σκοπός των Αφρικανών ήταν να δημιουργήσουν δεύτερο μέτωπο με τους Πέρσες στην Κύπρο, για να μειώσουν την στρατιωτική πίεση που υφίσταντο στην Αίγυπτο. Στην πρώτη μάχη που δόθηκε στην ξηρά, ο Ευαγόρας ανακηρύχθηκε νικητής αλλά γρήγορα αντιλήφθηκε ότι υστερούσε σε αριθμό πολεμικών πλοίων για να δώσει το τελικό κτύπημα στους Πέρσες. Γι’ αυτόν τον λόγο, ναυπήγησε άλλες 60 τριήρεις ενώ ζήτησε και έλαβε ακόμη 50 από την Αίγυπτο, με αποτέλεσμα να συγκεντρώσει στόλο 200 πολεμικών. Αφού προετοίμασε τον στόλο του με ναυτικές ασκήσεις περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία για να ναυμαχήσει με τους Πέρσες. Όντως, καθώς ο περσικός στόλος έπλεε προς το Κίτιον, ο Ευαγόρας έπεσε επάνω του αιφνιδιαστικά και με συντεταγμένους ναυτικούς ελιγμούς βύθισε μερικές τριήρεις και συνέλαβε ορισμένες. Ο Πέρσης ναύαρχος, όμως, χρησιμοποιώντας τον υπέρτερο αριθμό πλοίων που διέθετε, ανασύνταξε τον στόλο και τελικά ανάγκασε τον Ευαγόρα σε φυγή ενώ του προξένησε σημαντικές απώλειες.

Μετά την νίκη τους στην θάλασσα, οι Πέρσες συγκέντρωσαν στρατό και στόλο στο Κίτιον και χρησιμοποιώντας το ως βάση πολιόρκησαν την πόλη της Σαλαμίνας από ξηρά και θάλασσα. Ο Ευαγόρας χρειαζόταν επειγόντως βοήθεια και σκέφθηκε ότι έπρεπε να συνεννοηθεί αμέσως και απευθείας με τους Αιγυπτίους. Άφησε τον γιο του Πνυταγόρα στην Σαλαμίνα και με 10 τριήρεις έσπασε τον περσικό ναυτικό αποκλεισμό και έπλευσε για την Αφρική. Η έκκλησή του για βοήθεια δεν βρήκε ανταπόκριση, διότι ο φαραώ Άκορις θεώρησε ότι δεν χρειαζόταν να ενισχύσει την Κύπρο την δεδομένη στιγμή. Έτσι, ο Κύπριος βασιλιάς επέστρεψε στο νησί με πολύ λίγα χρήματα για να μπορεί να προσλάβει περισσότερους μισθοφόρους, όπως εικάζουμε.

Εν τω μεταξύ, η κατάσταση στην Σαλαμίνα ήταν απελπιστική, διότι οι σύμμαχοι τον είχαν εγκαταλείψει και η πολιορκούμενη πόλη δεν θα άντεχε για πολύ. Αυτή την φορά απευθύνθηκε στους Σπαρτιάτες, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.[2299] Για τον λόγο αυτό, αναγκάσθηκε να έρθει σε συμφωνία με τον Τιρίβαζο. Ο Ευαγόρας θα αποχωρούσε από όλες τις κυπριακές πόλεις και θα περιοριζόταν στην Σαλαμίνα, θα πλήρωνε φόρο υποτελείας στον Πέρση βασιλιά και θα έπραττε ό,τι εκείνος τον πρόσταζε, όπως ο δούλος τον αφέντη του («ὡς δοῦλος δεσπότῃ»). Ο Κύπριος βασιλιάς δέχθηκε όλους τους όρους εκτός από τον τελευταίο και αντιπρότεινε να συμπεριφέρεται ως υποταγμένος βασιλιάς προς τον βασιλιά του («ὡς βασιλέα βασιλεῖ»).

Ο Ορόντης, όμως, για να καρπωθεί ο ίδιος την νίκη επί των Κυπρίων, διέβαλε τον Τιρίβαζο στον Αρταξέρξη και τελικά τον συνέλαβε και τον έστειλε σιδηροδέσμιο πίσω στην Περσία. Αν και ο Ορόντης ήταν πλέον ο νέος αρχηγός του στρατού, οι στρατιώτες εναντιούμενοι στην σύλληψη του Τιρίβαζου ήταν έτοιμοι να στασιάσουν. Επί-

[2299] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 135.

σης, οι Κύπριοι είχαν αναθαρρήσει και φαίνεται ότι θα αντιστέκονταν πλέον στην πολιορκία αποκηρύσσοντας την προηγούμενη διάθεσή τους για συμφωνία ειρήνης. Μπροστά σε αυτή την νέα κατάσταση και πριν χάσει τον έλεγχο του στρατεύματος, ο Ορόντης έστειλε νέα πρόταση ειρήνης στον Ευαγόρα. Ο τελευταίος επανέλαβε ότι αποδεχόταν τους περσικούς όρους αλλά με την δική του διόρθωση. Η αντιπρόταση του έγινε τώρα δεκτή από τον Ορόντη και έτσι το 380 π.Χ. συνήφθη ειρήνη και τελείωσε ο Κυπριακός Πόλεμος.[2300]

Παρά την στρατιωτική του ήττα και παρά το γεγονός ότι με τους όρους που είχε αποδεχθεί δεν θα είχε πλέον την δυνατότητα να επιβληθεί στους άλλους Κύπριους βασιλείς των άλλων πόλεων, ο Ευαγόρας είχε μόνο δεχθεί να επιστρέψει στην προτεραία των τελευταίων μαχών καθεστηκυία τάξη στην Κύπρο. Με αυτόν τον τρόπο, διατηρούσε την ανεξαρτησία του, αφού θα συμπεριφερόταν στον Πέρση ηγεμόνα ως φόρου υποτελής βασιλιάς προς βασιλιά. Βέβαια, αφού είχε αποδεχθεί να πληρώνει φόρο, ο τελευταίος όρος δεν φαίνεται αναγκαίος, παρά μόνο ως απόδειξη της απόλυτης ταπεινώσεως στην περίπτωση που συμφωνούσε στο «ὡς δοῦλος δεσπότῃ». Εικάζεται μάλιστα ότι δεν συμπεριελήφθη καθόλου στους επίσημους όρους της ειρήνης, μια που δεν αναφέρεται από τον Ισοκράτη στους λόγους του για τον Ευαγόρα.[2301]

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του Ευαγόρα είναι σχεδόν σκοτεινά για μας, αλλά πρέπει να ήταν χρόνια παρακμής για την πόλη του και για τον ίδιο. Φαίνεται ότι αδιαφόρησε για την Σαλαμίνα και αφέθηκε στις απολαύσεις. Γκρέμισε τελείως τον εικονικό ανδριάντα που του είχε στήσει ο Ισοκράτης εκθιάζοντας τις πράξεις του και τις ιδέες του. Ο βασιλιάς και ο γιος του, χωρίς να γνωρίζει ο ένας τι έκανε ο άλλος, επιδίδονταν σε ακολασίες με το ίδιο νεαρό κορίτσι που τους το προμήθευε ο ίδιος προαγωγός. Η όλη υπόθεση αποτελούσε μέρος συνωμοσίας εναντίον του βασιλιά που αποκαλύφθηκε το 374/3 π.Χ. και τελικά ο προαγωγός δολοφόνησε τον Ευαγόρα μαζί με τον γιο του Πνυταγόρα.[2302]

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η Σαλαμίνα υπό τον Ευαγόρα λειτούργησε ως ελληνική Πόλη με άρχοντες, βουλή, εκκλησία του δήμου, παρά μόνο ότι ο βασιλιάς ασκούσε όλες τις εξουσίες συμβουλευόμενος τους φίλους του. Μόλις του δόθηκε η ευκαιρία, ο Ευαγόρας προσπάθησε να θέσει όλη την Κύπρο υπό την εξουσία του, με σκοπό να ασκήσει την βασιλεία του σε όλο το νησί. Αυτή η στρατηγική και η επιδίωξή της, όμως, απαιτούσε συμμάχους, τους οποίους ο Κύπριος βρήκε αρχικά στους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι είχαν κάθε λόγο να τον υποστηρίξουν, διότι στην αντιπαράθεσή τους με τους Σπαρτιάτες και με τους Πέρσες θα είχαν μια αιχμή δόρατος στο μαλακό υπογάστριο της νοτιοανατολικής Ασίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Ευαγόρας κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να συνταυτισθεί με τους Αθηναίους και να γίνει και εκείνος Έλλην. Αυτή του η προσπάθεια, από κάποιον που ζούσε μακριά από τον ελλαδικό χώρο, έκανε τον Ισοκράτη να σκεφθεί ότι Έλληνες θα μπορούσαν να ονομασθούν όσοι

[2300] Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 19-20 & 26-32 & 47 & 54-56 & 61-62 και Δ.Σ., XIV.98 & XV.2-4 & 8-9 και Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 103 = Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 120, col. A15-20.

[2301] Hill, 1:138-139 και Briant, pp. 666-671. Δες υπάρχουν ισχυρές αποδείξεις ότι ο Ευαγόρας βοήθησε τον Ορόντη να απαλλαγεί από τον Τιρίβαζο, όπως ισχυρίζεται ο Hill, 1:139.

[2302] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 103 = Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 120, col. A15-20. Δες και Hill, 1:140-141.

συμμετείχαν της αθηναϊκής (ελληνικής) παιδείας και κατ' επέκταση όσοι ήθελαν να ταυτισθούν με τους Έλληνες. Υπό αυτή την έννοια, ο Ευαγόρας υπήρξε Έλλην όπως ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας και ο γιος του Αλέξανδρος Γ'. Αλλά το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις μέρες μας με πολλούς Αλβανούς που ήρθαν στην Ελλάδα και προσπαθούν οι ίδιοι και τα παιδιά τους να γίνουν Έλληνες, σβήνοντας κάθε τι το αλβανικό στην ζωή τους στην Ελλάδα. Το ίδιο συμβαίνει και με τους Έλληνες μετανάστες πρώτης γενιάς –και όχι μόνο– στις ΗΠΑ, στον Καναδά και στην Αυστραλία, που επιθυμούν να είναι Αμερικανοί, Καναδοί, Αυστραλοί ελληνικής καταγωγής.

Για την επιτυχία της συμμαχίας του με τους Αθηναίους αλλά και για να επαναφέρει στα ελληνικά πλαίσια την «εκβαρβαρωμένην» πόλη,[2303] ο Ευαγόρας φαίνεται ότι προώθησε τις τέχνες, δέχθηκε πολλούς Έλληνες στην πόλη του, έπεισε τους Κύπριους να νυμφεύονται Ελληνίδες και να αποδεχθούν τις ελληνικές συνήθειες, έστειλε τον γιο του στην σχολή του Ισοκράτη και έπεισε τους νέους να θέλουν να σπουδάσουν στην Αθήνα. Ακόμη, αποτύπωσε μορφές Ελλήνων θεών και ημιθέων στα νομίσματά του, αν και διατήρησε τα κυπριακά συλλαβογράμματα επάνω τους.[2304] Τελικά, παρά την βοήθεια και των Αιγυπτίων, για τους δικούς τους λόγους, δεν επέτυχε τον σκοπό του: να θέσει τις κυπριακές πόλεις υπό την εξουσία του. Αυτό που επέτυχε, όμως, ήταν να παρακινήσει τον Ισοκράτη να σκεφθεί και να προτείνει την ιδέα της συνενώσεως των ελληνικών Πόλεων, την πανελλήνια ιδέα.[2305]

Όταν ο άλλος γιος του Ευαγόρα, ο Νικοκλής (διοίκ. περ. 374/3-361/0 π.Χ.), ανέβηκε στον θρόνο το 374/3 π.Χ. ανακάλυψε ότι το ταμείο του κράτους ήταν άδειο.[2306] Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, ο νέος βασιλιάς προσπάθησε να ανοικοδομήσει το διαλυμένο κράτος του Ευαγόρα και να διορθώσει την οικονομική του κατάσταση. Υπήρξε δίκαιος και ήπιος με τους πολίτες, αποφεύγοντας να δημεύσει περιουσίες, να εξορίσει, να δολοφονήσει, ακόμη και να προκαλέσει τον Πέρση βασιλιά.[2307] Από την άλλη πλευρά, δύο σχεδόν σύγχρονοί του Νικοκλή αρχαίοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι του άρεσαν πολύ οι διασκεδάσεις και η πολυτέλεια και συναγωνιζόταν σ' αυτά με τον ηγεμόνα Στράτωνα της Σιδώνας (AAW, p. 77), αν και έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η συμπεριφορά συγκάλυπτε την αντιπερσική τους πολιτική. Ο Νικοκλής είχε βίαιο θάνατο πιθανότατα μετά από φυλάκισή του στην αρχή της Μεγάλης Εξεγέρσεως των Σατραπών, την δεκαετία του 360 π.Χ.[2308]

Μετά τον Νικοκλή ακολούθησε μια σειρά Ελλήνων βασιλέων, για τους οποίους γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα. Στον θρόνο της Σαλαμίνας ανέβηκε τώρα ο Ευαγόρας

[2303] Γράφει με δόση υπερβολής ο Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 47, ο οποίος θέλει να τονίσει την επιστροφή της Σαλαμίνας στον πολιτισμό μετά την περίοδο διοικήσεως από τους βάρβαρους Φοίνικες.

[2304] Οι απόψεις αυτές βασίζονται στον Ισοκράτη, αλλά ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκις στην ΙΕΕ, 3β:162-164, όπως και ο Βάσος Καραγιώργης, σ. 112-113, δεν δίνουν έμφαση στις προσωπικές στρατιωτικές και πολιτικές φιλοδοξίες και επιδιώξεις του Ευαγόρα, παρά μόνο στην προσπάθεια του για τον εξελληνισμό της Σαλαμίνας [δες και κριτική της διατριβής του Σπυριδάκι στο *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 57, Part 1 (1937), p. 98].

[2305] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 16-20 & 164-165 & 173 & 185.

[2306] Ισοκράτης, 2 (*Νικοκλής ή Κύπριοι*), 31.

[2307] Ισοκράτης, 2 (*Νικοκλής ή Κύπριοι*), 31-35 & 45.

[2308] Αναξιμένης Λαμψακινός/Anaximenes Lampsacenus, FGrH, 72, fr. 18 = Αθήναιος, XII.41 (531d-e) και Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 114 = Αθήναιος, XII.41 (531a-d) και Αιλιανός, Π.Ι., VII.2 και Maximus Tyrius, *Dissertationes*, XIV.2 (XX.2) και Hill, 1:145 – Για την Εξέγερση των Σατραπών δες Briant, pp. 675-694.

Β’ (διοικ. περ. 361/0-351 π.Χ.), ο οποίος το 351 π.Χ. ενεπλάκη στην εξέγερση των Κυπρίων εναντίον των Περσών. Τα εννέα κυπριακά βασίλεια, ακολουθώντας το παράδειγμα της Φοινίκης και της Αιγύπτου, επαναστάτησαν και ο Ευαγόρας Β’ εξορίσθηκε από τους επαναστάτες της Σαλαμίνας ή έφυγε από την πόλη, διότι δεν συμφωνούσε με την εξέγερση εναντίον του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Γ’ (359-338 π.Χ.). Την εξουσία στην πόλη πρέπει να ανέλαβε ο Πνυταγόρας (διοίκ. περ. 351/0-332 π.Χ.). Κατ’ εντολή των Περσών, όμως, και μαζί με τον Αθηναίο στρατηγό Φωκίωνα, ο Ευαγόρας Β’ επέστρεψε στο νησί το 345 ή 344 π.Χ.[2309] με μισθοφορικό στρατό 8000 ανδρών και στόλο 40 τριήρων. Άρχισαν την πολιορκία της Σαλαμίνας και από ξηρά και από θάλασσα, αλλά οι στρατιώτες ανακάλυψαν ότι υπήρχαν πλούσια λάφυρα στην ύπαιθρο. Η είδηση έφθασε στην απέναντι μικρασιατική ακτή και χιλιάδες εθελοντές στρατιώτες πέρασαν την θάλασσα για να καταταγούν στον στρατό που πολιορκούσε την πόλη. Τρομοκρατημένες από τον όγκο του εχθρικού στρατού στην Κύπρο, οι υπόλοιπες πόλεις παραδόθηκαν. Όμως, ο Ευαγόρας Β’ κατηγορήθηκε και αποχώρησε από την πολιορκία της Σαλαμίνας ενώ ο Πνυταγόρας τελικά αποδέχθηκε την περσική εξουσία και συνθηκολόγησε. Ο Ευαγόρας διορίσθηκε από τους Πέρσες ηγεμόνας κάποιας επαρχίας στην Περσία αλλά «κακώς [...] διοικήσας» διέφυγε στην Κύπρο, όπου συνελήφθη και εκτελέσθηκε.[2310]

Κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ., η Κύπρος ήταν χωρισμένη σε εννέα βασίλεια. Στην Σαλαμίνα, μέχρι την πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο Γ’ (Μέγας) της Μακεδονίας το 332 π.Χ., βασίλευσε ο Πνυταγόρας, τον οποίο αντικατέστησε στον θρόνο ο γιος του Νικοκρέων (διοίκ. περ. 332-311/0 π.Χ.). Στο Κίτιον βασίλευε ο Φοίνικας Πουμίαθος ή Πυμάτος ή Πυγμαλίων (διοίκ. περ. 362-313 π.Χ.), τον οποίο εκτέλεσε ο Πτολεμαίος της Αιγύπτου το 313 π.Χ. Το Ιδάλιον είχε υποταχθεί στο Κίτιον, ενώ περί το 340 π.Χ. προσωρινά και η Ταμασός. Στην Αμαθούντα, τουλάχιστον μεταξύ 332 και 314/3 π.Χ., βασιλιάς ήταν ο Ανδροκλής. Στην Πάφο, το 322 π.Χ. βασιλιάς ήταν ο Νικοκλής. Στο Μάριο, το 314/3 π.Χ. βασίλευε ο Στασίοικος Β’. Στους Σόλους, το 331 π.Χ. βασίλευε ο Πασικράτης, ενώ την εποχή του Πτολεμαίου Α’ της Αιγύπτου βασιλιάς ήταν ο Εύνοστος. Στην Λάπηθο, το 313 π.Χ. βασίλευε ο Πράξιππος. Για το βασίλειο της Κερύνειας (Κυρήνεια, BAGROW, 72:C2) δεν έχει σωθεί το όνομα του βασιλιά. Στο Κούριον[2311] βασιλιάς αναφέρεται ο Πασικράτης, που είναι πιθανόν να είναι ο ίδιος με τον βασιλιά των Σόλων.[2312] Όταν ο Αλέξανδρος Γ’ πολιόρκησε την Τύρο το 332 π.Χ., οι Κύπριοι συντάχθηκαν με το μέρος του και διέθεσαν τον στόλο τους για τον θαλάσσιο αποκλεισμό.[2313] Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, η Κύπρος ενεπλάκη στις διαμάχες των Δια-

---

[2309] Hill, 1:146 n. 5.

[2310] Δ.Σ., XVI.40.5 & 42 & 46.1-3.

[2311] Το Κούριον είχε αποικισθεί από Αργείους [Ηρόδ., V.113 και Στράβων, XIV.6.3 (C683)]. Κατά την Ιωνική Εξέγερση συμμάχησε με τις Ιωνικές Πόλεις εναντίον των Περσών, αλλά υπήρξε η αιτία της ήττας των κυπριακών δυνάμεων (δες παρακάτω) στην μάχη της Σαλαμίνας (Κύπρου) το 498 π.Χ. Στην πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο Γ’ της Μακεδονίας, ο σύμμαχός του βασιλιάς του Κουρίου Πασικράτης έχασε την πεντήρη του (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.22.2). Ο προστάτης θεός της Πόλεως ήταν ο Απόλλων [PHI Greek Inscriptions, # PH208447, Cyprus ([IG XV]) unspecified subregion I.Kourion 41]. τα κατάλοιπα του ναού του έξω από τα τείχη δείχνουν ότι υπήρχε συνεχής χρήση του από τον Ζ’ αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Δες Hansen & Nielsen, no 1016, «Kourion», p. 1227.

[2312] Beloch, GG, 4.2:331-333, όπου και οι αναφορές σε όλες τις πηγές.

[2313] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 497-500.

δόχων του για τον έλεγχο της αχανούς αυτοκρατορίας του (κεφ. 9).

Τέχνη και Εμπόριο στην Κύπρο της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής

Τα λιμάνια της Κύπρου αποτελούσαν ασφαλή αγκυροβόλια για τα πλοία που έρχονταν από τον ελλαδικό χώρο, την Μικρά Ασία, την Φοινίκη, την Αίγυπτο. Ήταν πιθανόν αφετηρίες και τελικοί προορισμοί κυκλικών πλόων από το νησί προς την Ανατολική Μεσόγειο και αντιστρόφως ή και ενδιάμεσοι σταθμοί μεγάλων ταξιδιών από το Αιγαίο προς την συριακή ακτή, την Φοινίκη, την Αίγυπτο και αντιστρόφως ή από τις ακτές της Μικράς Ασίας προς την Συριο-Φοινίκη, την Αίγυπτο και αντιστρόφως. Εν ολίγοις, η Κύπρος αποτελούσε ένα σταυροδρόμι τεσσάρων τουλάχιστον κόσμων: του ελληνικού, του δυτικο-ασιατικού, του φοινικικού, του αιγυπτιακού. Φορείς αυτών των κόσμων ήταν κατά κύριο λόγο οι έμποροι και τα πλοία τους που διέσχιζαν τις θάλασσες της Μεσογείου και μετέφεραν εμπορεύματα και καλλιτεχνικές ιδέες.

Παρά την γενική αυτή κοσμοπολίτικη εικόνα του θαλάσσιου εμπορίου, τα ναυάγια εμπορικών πλοίων κατά μήκος της ακτής της Ιωνίας δείχνουν και την ύπαρξη τοπικού θαλάσσιου εμπορίου στο Ανατολικό Αιγαίο κατά την Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή. Το ελληνικό εμπορικό στο ναυάγιο της περιοχής του Pabuç Burnu (βορειοανατολικά της Κω και βορειοανατολικά του τουρκικού νησιού Kara Ada) δίνει μία μικρή εικόνα του τοπικού εμπορίου λίγο πριν από το μέσο του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. Το σκαρί, που είχε μήκος περίπου 17-18 μ., μετέφερε αμφορείς που είχαν πιθανόν κατασκευασθεί σε κάποιες από τις μεγάλες ιωνικές Πόλεις της περιοχής, ίσως στην Αλικαρνασσό ή στις Κλαζομενές (BAGROW, 56:D5, βόρεια της πόλεως Urla, στα δυτικά της Σμύρνης) ή κάπου στην παράλια αυτή περιοχή της Ιωνίας, αλλά και στην Ρόδο. Οι 250-275 αμφορείς, εκ των οποίων βρέθηκαν μόνο 30 ανέπαφοι, πρέπει να περιείχαν οίνο ή λάδι, ενώ ο μεγάλος αριθμός από σπόρους σταφυλιών ή σταφίδων και πυρήνων ελιάς που συνελέγη υποδεικνύει και την μεταφορά άλλων ξηρών αγροτικών εμπορευμάτων σε σάκους ή καλάθια. Με αυτό το φορτίο, το εμπορικό πρέπει να συνέδεε την Ρόδο με την Αλικαρνασσό, αν και δεν αποκλείονται μακρύτεροι πλόες. Η ποικιλία προελεύσεως και χωρητικότητας των αμφορέων μπορεί να αποτελεί την εικόνα του εμπορίου πριν από την τυποποίηση των αμφορέων μεταφοράς εμπορευμάτων. Αν και το συμπέρασμα αυτό δεν είναι παρά μια υπόθεση, θα ήταν πολύ πιο οικονομικό και γρήγορο εάν ο έμπορος μπορούσε να διαθέσει και να πωλήσει το εμπόρευμά του σε συγκεκριμένες έτοιμες ποσότητες αντί να το μετράει στον αγοραστή με λεκανίδες και οινοχόες που βρέθηκαν στο ναυάγιο. Η υπόθεση αυτή, βέβαια, μπορεί να κρύβει και τον τρόπο με τον οποίο ένα εμπόριο ανταλλαγής ακριβών δώρων ή προϊόντων της Αρχαϊκής Εποχής μετατράπηκε σταδιακά σε ένα ευρύτερο και φθηνότερο εμπόριο προϊόντων, το οποίο συνοδευόταν από την πίστη με την οποία περιέβαλε ο αγοραστής τον έμπορο για την ποσότητα και την ποιότητα των αγαθών. Παρ’ όλη την γοητεία της, η βασισμένη στο ναυάγιο του Pabuç Burnu υπόθεση παραμένει μια ανεπιβεβαίωτη θεωρία.[2314] Ιστορικοί και αρχαιολόγοι δεν πρέπει να εξάγουμε γενικά συμπεράσματα όταν διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία, που αποτελούν μια μόνη στιγμή συγκεκριμένου αρχαιολογικού χρόνου.

Άλλο ναυάγιο που βρέθηκε ανατολικά από το νότιο τμήμα της νήσου Χίου, στο

[2314] Elizabeth S. Greene, Mark L. Lawall and Mark E. Polzer, «Inconspicuous Consumption: The Sixth-Century B.C.E. Shipwreck at Pabuç Burnu, Turkey,» *American Journal of Archaeology* 112, no. 4 (October 2008): 685-711.

Tektaş Burnu, στα μικρασιατικά παράλια, παρουσιάζει μια στιγμή της εικόνας του θαλάσσιου εμπορίου στην περιοχή προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. Το μικρό εμπορικό, με μήκος 10-12 μ. και φορτωμένο με 6-7 τόνους εμπόρευμα, ακολουθούσε ρότες του τοπικού εμπορίου και έδενε σε λιμάνια στα παράλια της Μικράς Ασίας, στην Ρόδο, στην Χίο και στην Λέσβο. Όταν βυθίσθηκε μεταξύ 440-425 π.Χ. ήταν φορτωμένο με 200 περίπου αμφορείς (μάλλον 196), που πιθανότατα περιείχαν οίνο. Τα περισσότερα αγγεία μεταφοράς ανήκουν στην ονομαζόμενη κατηγορία των «ψευδο-σαμιακών» αμφορέων, επειδή μοιάζουν με τους σαμιακούς (από την Σάμο) ανάλογούς τους, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την ακριβή τους προέλευση από το Αιγαίο ή την Ιωνία. Ορισμένοι αμφορείς φέρουν ως αναγνωριστικό σφραγίδα με σύμβολο ένα φύλλο αμπέλου, ένας το γράμμα Η και ένας άλλος τα αρχικά ΕΡΥ περιγεγραμμένα σε κύκλο διαμέτρου 2 εκ. Τα αρχικά ΕΡΥ μάλλον υποδηλώνουν την Πόλη Ερυθραί[2315] (BAGROW, 56:C5, στην μικρασιατική ακτή απέναντι από την Χίο, σημερ. Lidir, βορειοανατολικά του Çeşme) και σε συνδυασμό με άλλα παρόμοια ευρήματα αμφορέων σε διάφορες περιοχές μπορεί τελικά να λύσουν το μυστήριο των «ψευδο-σαμιακών» αμφορέων. Η μελέτη 59 τέτοιων αμφορέων έδειξε ότι έχουν μέση χωρητικότητα 25,12 λίτρων. Εννέα από τους αμφορείς από την Μένδη της Χαλκιδικής αποδείχθηκε ότι περιείχαν ρητίνη πεύκου από τα Βαλκάνια. Εκτός από τους αμφορείς μεταφοράς προϊόντων, το εμπορικό περιείχε αρκετά επιτραπέζια αγγεία από την Ιωνία, την Χίο, την Αττική, μαζί με μια δωδεκάδα ταπεινούς λύχνους. Πολύ ενδιαφέρον εύρημα λόγω της σπανιότητάς του είναι οι δύο μαρμάρινοι οφθαλμοί του πλοίου, διαμέτρου 14 εκατ., που ήταν στηριγμένοι με μεγάλη μολύβδινη ακίδα στις δύο πλευρές της πλώρης. Η εύρεση των οφθαλμών αποδεικνύει ότι χρησιμοποιούνταν και σε εμπορικά πλοία ως αποτρεπτικά σύμβολα για το κακό.[2316] Το ναυάγιο του ελληνικού εμπορικού στο Tektaş Burnu είναι μια σοβαρή απόδειξη για το τοπικό εμπόριο που διεξαγόταν κατά μήκος των ακτών της Μικράς Ασίας και ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου.

Παράλληλα με το τοπικό εμπόριο, όμως, διεξαγόταν και το ονομαζόμενο εμπόριο μακρών αποστάσεων από το Αιγαίο προς την Ανατολική Μεσόγειο, στο οποίο εμπλεκόταν και η Κύπρος. Κατά την Αρχαϊκή Εποχή (περ. 750-475 π.Χ.), λοιπόν, το εμπόριο στην Κύπρο συνέχιζε να ανθεί και εισαγόμενα αγγεία από την Ερέτρια, αμφορείς λαδιού από την Αθήνα, μυροδοχεία από την Ρόδο και την Κόρινθο αποτελούσαν ταφικά κτερίσματα. Η διείσδυση των ελληνικών αγγείων ήταν τόσο μεγάλη που έφθανε μέχρι το φοινικικό Κίτιον. Οι Κύπριοι καλλιτέχνες απλώς μιμούνταν τα ελληνικά πρότυπα και συνήθως παρήγαν μέτριες απομιμήσεις ελληνικών αγγείων (ΑΚ, εικ. 179-180), αν και υπάρχουν αγγεία με κυπριακό ιδίωμα. Στην γλυπτική επέδρασαν τα αιγυπτιακά αλλά και τα ιωνικά πρότυπα, όπως διαφαίνεται στο άγαλμα του Τιμαγόρα (ΑΚ, εικ. 186) αλλά και σε ανδρικά κεφάλια ιωνικού και ελληνικού ρυθμού (ΑΚ, εικ. 189-191). Κυπριακά μικροτεχνήματα (πήλινα ειδώλια και αγαλματίδια) έφθασαν μέχρι την Αίγυπτο, την Ρόδο και την Σάμο για να χρησιμοποιηθούν ως αναθήματα στους ναούς.

Η Κλασσική Εποχή (περ. 475-325 π.Χ.) βρήκε την κυπριακή τέχνη ακόμη πιο προσκολλημένη στην ελληνική με την αφθονία αττικών αγγείων στους τάφους (ΑΚ, εικ. 208-209), τις επιτύμβιες στήλες που μιμούνταν ελληνικά πρότυπα (εικ. ΙΕΕ, 3β:157

[2315] Δες κεφ. 6.

[2316] Deborah N. Carlson, «The Classical Greek Shipwreck at Tektaş Burnu, Turkey,» *American Journal of Archaeology* 107, no. 4 (October 2003): 581-600.

& 161 και ΑΚ, εικ. 201-202) αλλά και την χάλκινη κεφαλή του Απόλλωνα (κεφαλή Chatsworth, εικ. ΙΕΕ, 3β:173, ύψος 32 εκ.) του 460 περίπου π.Χ. από το Βρετανικό Μουσείο. Κατά τον Ε’ αιώνα π.Χ., οι Κύπριοι καλλιτέχνες προσπάθησαν να μιμηθούν με γενικά μικρή επιτυχία τα ελληνικά καλλιτεχνήματα, όπως φαίνεται από το ύψους 35 εκ. πήλινο σύμπλεγμα της Ιππίας Αθηνάς (εικ. ΙΕΕ, 3β:170-171 και ΑΚ, εικ. 210), το μήκους 19 εκ. χάλκινο άγαλμα αγελάδας (εικ. ΙΕΕ, 3β:166 και ΑΚ, εικ. 212) αλλά και την ύψους 10,5 εκ. πήλινη κεφαλή Αθηνάς (εικ. ΙΕΕ, 3β:165 και ΑΚ, εικ. 211).[2317] Στον τομέα της τέχνης, λοιπόν, κατά την Κλασσική Εποχή «η Κύπρος δεν κατώρθωσε να παράγει παρά 'επαρχιακά' δημιουργήματα, που δεν μπορούν να φθάσουν το κάλλος και την τελειότητα της [ελληνικής] κλασσικής τέχνης».[2318] Βέβαια, η Κύπρος είχε ήδη πάρει την ελληνική της πορεία, όπως αυτό αποδεικνύεται από τις ελληνικές επιδράσεις στα αντικείμενα τέχνης που βρέθηκαν στο νησί.[2319]

Στην στροφή προς τον Γ’ αιώνα π.Χ., η ελληνική Κύπρος συνέχιζε να αποτελεί το κέντρο του εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά οι πλόες των εμπορικών σκαφών δεν ήταν συνήθως ασφαλείς. Μισό ναυτικό μίλι (926 μ.) ανοιχτά της Κερύνειας, στην βόρεια ακτή της Κύπρου, ένα εμπορικό πλοίο που ερχόταν φορτωμένο με τουλάχιστον 17 τόνους[2320] εμπόρευμα από την Σάμο, την Νίσυρο και την Ρόδο και πριν φθάσει στο λιμάνι[2321] δέχθηκε επίθεση πειρατών.[2322] Το πανικόν,[2323] οι σταφυλόσποροι και τα αμύγδαλα που μετέφερε μαρτυρούν ότι ο μήνας ήταν Σεπτέμβριος ή Οκτώβριος. Οι πειρατές έμπηξαν τα ακόντιά τους με τις σιδερένιες αιχμές στο κάτω μέρος της πλώρης για να τραβήξουν το εμπορικό προς το μέρος τους και να πηδήξουν επάνω του. Συνέλαβαν τους ναυτικούς για να αναγκάσουν τις οικογένειές τους να πληρώσουν λύτρα ή να τους πουλήσουν για σκλάβους, έκλεψαν τα προσωπικά τους είδη, τα χρήματα του εμπόρου-καπετάνιου αλλά και τις μπρούτζινες ζυγαριές με τα βάρη. Άφησαν πίσω τους μόνο 7 μπρούτζινα νομίσματα μικρής αξίας (κοπής από το 306 μέχρι το 294 π.Χ.) για να μας βοηθήσουν να χρονολογήσουμε την βύθιση του πλοίου.

Το πλοίο είχε κατασκευασθεί στην αρχή της μετα-Αλεξανδρινής εποχής, μεταξύ 325 και 315 π.Χ., είχε μήκος 14,7 μ. και περί τα 4,3 μ. πλάτος και το 64 τ.μ. τετράγωνο πανί του στηριζόταν σε κεντρικό ιστό. Φορτωμένο, το πλοίο μπορούσε να αναπτύξει ταχύτητα μόλις 4-5 κόμβων (7,4-9,3 χλμ/ώρα).[2324] Όταν βυθίστηκε (μεταξύ 295-285

[2317] Καραγιώργης, σ. 89-117 διάσπαρτα.

[2318] Καραγιώργης, ΙΕΕ, 3β:172.

[2319] Για την κυπριακή τέχνη με πληθώρα εικόνων δες A. C. Brown and H. W. Catling, *Ancient Cyprus* (Oxford: Ashmolean Museum, 1975) και Vasos Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus* (N.York: The Metropolitan Museum of Art, 2000) και Veronica Tatton-Brown, *Ancient Cyprus* (London: British Museum, 1987).

[2320] Το ωφέλιμο φορτίο του ήταν περίπου 30 τόνοι.

[2321] Μπορεί και να είχε μόλις αποπλεύσει από το λιμάνι.

[2322] Κατά μία άλλη θεωρία έπεσε σε κακοκαιρία και βυθίστηκε λόγω της παλαιότητάς του και των πολλών επισκευών που δεν άντεξαν την πίεση της θάλασσας.

[2323] Κοινώς κεχρί («κέγχρος» στον Θεόφραστο, *Περί φυτών ιστορίας*, VIII.1.1). Το πανικόν (panicum) είναι φυτό της τάξεως λεπυρανθή και της οικογένειας αγρωστίδες. Ο καρπός ορισμένων ειδών χρησιμοποιείται στην αρτοποιία και στην πτηνοτροφία των ωδικών πτηνών. Στην Ελλάδα απαντούν δύο αυτοφυή είδη. Το πανικόν το έρπον που είναι πολυετές με ρίζωμα έρπον και καλάμι όρθιο και απαντά σε αμμώδη και τελματώδη παραλιακά εδάφη στην Μεσόγειο και το πανικόν το μιλιόμορφον που είναι μονοετές χωρίς ρίζωμα (λμ. «πανικόν», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 42:431).

[2324] Με πολύ λίγο φορτίο, όμως, το αντίγραφό του, Κυρήνεια ΙΙ, ανέπτυξε ταχύτητα μέχρι και 12

π.Χ.) είχε διανύσει πάρα πολλά ναυτικά μίλια και είχε επισκευασθεί πολλές φορές, μέχρι που είχε επενδυθεί εξωτερικά ολόκληρο το σκαρί με λεπτά φύλλα μολύβδου για να γίνει υδατοστεγές και να προφυλαχθεί από το σαράκι που έτρωγε το ξύλο του. Το όνομα του Ρόδιου καπετάνιου και εμπόρου άρχιζε από «ΕΥΠ» και ήταν χαραγμένο σε ένα πινάκιο με κοίλωμα στο κέντρο. Στο βαθύ αυτό μέρος του πιάτου, μάλλον ο ναυτικός έβαζε γάρο[2325] (σάλτσα από ψάρια), στον οποίο βουτούσε τις ψαρομπουκιές όταν έτρωγε. Τα τέσσερα μικρά ελαιοδοχεία, τα τέσσερα κύπελλα (κάνθαροι), τα τέσσερα πινάκια, οι τέσσερις οινοχόες και τα τέσσερα ξύλινα κουτάλια μαρτυρούν τους τρεις ναύτες που επέβαιναν στο πλοίο μαζί με τον καπετάνιο. Το πλοίο περιείχε και άλλα προσωπικά είδη μαζί με ένα μελανοδοχείο που πρέπει να ανήκε στον κυβερνήτη και έμπορο. Τα περισσότερα από αυτά τα είδη ήταν κατασκευασμένα στην Ρόδο και συμπεραίνεται ότι το πλοίο ήταν ροδιακό. Μικρά μολύβδινα βάρη χρησιμοποιούνταν για να βυθίσουν λίγο μέσα στο νερό το δίχτυ που μάζευε τα ψάρια με τα οποία τρέφονταν οι ναυτικοί κατά την διάρκεια των ταξιδιών τους. Το καράβι είχε ξύλινη άγκυρα, ο στύπος (άνω κάθετη λαβή) της οποίας ήταν από μόλυβδο.

Το σκαρί ήταν φορτωμένο με αμφορείς εμπορευμάτων δέκα διαφορετικών μεγεθών, ορισμένοι από τους οποίους ήταν σημαδεμένοι με το όνομα του κεραμέα ή του εμπόρου ή αξιωματούχου στο νησί που είχαν φορτωθεί. Το πλοίο μετέφερε 384 αμφορείς, εκ των οποίων 7 από την Σάμο γεμάτους με 10.000 αμύγδαλα αλλά και 220 ροδιακούς αμφορείς γεμάτους με ροδιακό οίνο που είχε γίνει γνωστός αυτή την περίοδο.[2326] Το φορτίο περιείχε ακόμη 29 βαριές παραλληλεπίπεδες μυλόπετρες διαφόρων μεγεθών από ηφαιστειογενή πέτρα Νισύρου, που όπως ήταν τοποθετημένες σε τρεις σειρές στην καρίνα λειτουργούσαν και ως έρμα για την σταθερότητα του σκάφους. Μέσα στο μόνο κλειστό διαμέρισμα του πλοίου, στην πρύμνη, στα πόδια του καπετάνιου, υπήρχαν μικρά πλινθώματα (αγγλ. πληθ. ingots) από καθαρό σίδηρο, ίσως για να χρησιμοποιηθούν ως άγκυρες. Δίπλα σ' αυτά είχαν τοποθετηθεί είδη και εργαλεία που χρειάζονταν στο πλοίο αλλά και ένας πολύ μικρός λύχνος, το μελανοδοχείο, μια κουτάλα που το χερούλι της κατέληγε σε κομψή κεφαλή πάπιας, ένα αγκίστρι ψαρέματος, το πινάκιο του καπετάνιου με χαραγμένα τα γράμματα «ΕΥΠ» και το κύπελλο του, 11 αστράγαλοι ζώων για διάφορα παιχνίδια ελεύθερου χρόνου. Εκεί βρέθηκαν, όμως, και 18 ελαιοπυρήνες, 764 σπέρματα σταφυλιών και 14.760 σπέρματα σύκων από το απόθεμα καρπών του κυβερνήτη για τροφή.

Όπως αποδείχθηκε από την κατασκευή του αντιγράφου του, Κυρήνεια ΙΙ, ο τρόπος ναυπηγήσεως του εμπορικού, τυπικός για την ελληνική Αρχαιότητα, είχε σαν αποτέλεσμα ένα σκαρί πολύ μεγάλης αντοχής, πολύ καλύτερο των σημερινών ξύλινων καϊκιών. Το πλοίο που βρέθηκε στον βυθό της Κύπρου, όμως, ήταν «κουρασμένο και αδύναμο» μετά από τριάντα περίπου χρόνια στην θάλασσα, να μεταφέρει βαρύ φορτίο και το σαράκι[2327] να του τρώει τα σωθικά. Ο άγραφος, χωρίς γραπτή κατάρα, «κατάδε-

κόμβους (περ. 22 χλμ/ώρα). Δες Michael Katzev «An Analysis of the Experimental Voyages of Kyrenia II» in Harry Tzalas, ed, *TROPIS II, 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity* (Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, 1990), p. 252

[2325] Ο γάρος ήταν έμβαμμα (σάλτσα) που παρασκευαζόταν από μικρά ψάρια και αλάτι ή παστωμένα εντόσθια σκόμβρων (σκουμπριά ή κολιοί). Για παραπομπές στις αρχαίες πηγές δες Δημητράκος, λμ. «γάρος» και Liddell & Scott, λμ. «γάρος». Για τον τρόπο παρασκευής του γάρου δες Dalby, p. 75.

[2326] Dalby, p. 129.

[2327] Το σκωληκοειδές κυλινδρικό μαλάκιο τερηδόνα η ναυτική (teredo navalis) της τάξεως αδα-

σμος» (αγγλ. curse tablet) υπό μορφή μικρού διπλωμένου φύλλου μολύβδου που είχε καρφωθεί στα ύφαλα, στην κεντρική εγκάρσια δοκό του πλοίου, είτε από αγράμματο ναυτικό είτε από τους πειρατές που βύθισαν το σκαρί, κράτησε το πλοίο της Κυρήνειας στον βυθό μόνο για 2300 χρόνια.[2328]

Το άλλο ενδιαφέρον κυπριακό ναυάγιο βρίσκεται κοντά στην νότια ακτή του νησιού. Το ναυάγιο του Μαζωτού εντοπίσθηκε 1,5 ναυτικά μίλια (περ. 2,7 χλμ) ανοικτά του χωριού Μαζωτού, που κείται 20 χλμ. δυτικά της Λάρνακας. Το εμπορικό πλοίο που μετέφερε κυρίως χιακούς αμφορείς βυθίστηκε μεταξύ του 350 και του 325 π.Χ. Στην πρώτη αποτύπωση του ναυαγίου καταμετρήθηκαν περίπου 500 αμφορείς, ο τελικός αριθμός των οποίων μπορεί να είναι ακόμη μεγαλύτερος, τακτοποιημένοι σε τέσσερα ή πέντε στρώματα. Οι αμφορείς από την Χίο, εάν κρίνουμε σωστά από την εξέταση ενός που ανασύρθηκε, ήταν επενδυμένοι με κάποιο στεγανωτικό υλικό, πράγμα που σημαίνει ότι πιθανότατα περιείχαν κρασί. Το κρασί της Χίου ήταν φημισμένο στην ελληνική κλασσική Αρχαιότητα.[2329] Το εμπορικό πρέπει να είχε ξεκινήσει φορτωμένο από την Χίο, να πέρασε από κάποιο νησί του νότιου Αιγαίου όπου φόρτωσε νέους αμφορείς και αφού παρέπλευσε τα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας να πλησίασε στην Κύπρο. Κατόπιν, έπλευσε γύρω από τις δυτικές ακτές του νησιού και μετά, εκμεταλλευόμενο τους ευνοϊκούς δυτικούς ανέμους του καλοκαιριού, κατά μήκος των νοτίων ακτών και σε απόσταση 1,5 μιλίων με κατεύθυνση προς την Σαλαμίνα της Κύπρου ή το Κίτιον. Το ναυάγιο του Μαζωτού μάς δείχνει έναν ακόμη εμπορικό δρόμο από το Αιγαίο προς την Κύπρο, την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο.[2330]

Κατά την Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή, ο οίνος ήταν το κύριο εμπορεύσιμο προϊόν από το Αιγαίο προς την Κύπρο. Τα οινοπαραγωγά νησιά της Χίου, της Θάσου, της Λέσβου, των Σποράδων αλλά και η Μένδη της Χαλκιδικής έστελναν με τα εμπορικά πλοία το περίφημο υγρό προϊόν τους από το Αιγαίο σε πολλές παράκτιες περιοχές και νησιά ολόκληρης της Μεσογείου. Το χιακό κρασί έφθανε μέχρι την Κύπρο, αν και η αρχαιολογική παρουσία χιακών αμφορέων στο νησί δεν είναι μέχρι στιγμής απολύτως βεβαιωμένη. Οι κυπριακοί αμφορείς που έχουν βρεθεί στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο μάλλον περιείχαν ελαιόλαδο αλλά δεν αποκλείεται και το κρασί, ενώ η διασπορά τους στο Αιγαίο δεν ξεπερνά το γεωγραφικό όριο της Ρόδου. Ακόμη, οι Κύπριοι εξήγαν στον Ελλαδικό χώρο χαλκό, η παραγωγή και επεξεργασία του οποίου συνεχι-

---

πέδοντα και της οικογένειας τερηδονίδες είναι γνωστό με το όνομα νηοτρώξ, διότι κατατρώει τον ξύλινο σκελετό των καραβιών. Όταν προσκολληθεί στο ξύλο, χρησιμοποιεί το όστρακο με κοφτερά χείλη που φέρει στο ένα άκρο του για να διανοίγει τρύπες (λμ. «τερηδόνα (ζωολ.)», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 50:221).

[2328] Η περιγραφή βασίζεται στις πιο πρόσφατες ενδιάμεσες δημοσιεύσεις, μια που λείπει ακόμη η τελική δημοσίευση της ανασκαφής του ναυαγίου. Υπάρχουν διαφορές στα αριθμητικά δεδομένα και στα ανασκαφικά στοιχεία και αρχαιολογικές ερμηνείες ανάμεσα στις παλιότερες και νεώτερες ενδιάμεσες δημοσιεύσεις. Δες κυρίως Susan Womer Katzev, «Resurrecting an Ancient Greek Ship: Kyrenia, Cyprus,» in *Beneath the Seven Seas*, ed. George F. Bass (London: Thames and Hudson, 2005), pp. 72-79 και Susan Katzev, «The Kyrenia Ship: Her Recent Journey,» *Near Eastern Archaeology* 71, no. 1/2, «Ancient Cyprus: American Research» (March-June 2008): 76-81 και Michael L. Katzev, «The Reconstruction of the Kyrenia Ship, 1972-1975,» *National Geographic Society Research Reports* 13 (1981): 315-328.

[2329] Dalby, p. 100.

[2330] Stella Demesticha, «The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report,» *The International Journal of Nautical Archaeology* 40.1 (2011): 39-59.

ζόταν ακόμη στο νησί, αν και η μόνη απόδειξη είναι από την Ελευσίνα.[2331] Οι Κύπριοι έστελναν, επίσης, στην Αθήνα σιτηρά σε περιστασιακή βάση, όταν υπήρχε έλλειψη στην αττική Πόλη.[2332] Κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ., η παρουσία Κυπρίων εμπόρων από το Κίτιον στην Αθήνα είναι γνωστή από τις αρχαίες πηγές,[2333] αν και δεν γνωρίζουμε πόσο στενές ήταν οι σχέσεις τους με το νησί. Εν πάση περιπτώσει, μέχρι το τέλος περίπου του Δ’ αιώνα π.Χ., η Κύπρος συμμετείχε στο εμπόριο με το Αιγαίο, την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο κυρίως με οίνο, ελαιόλαδο, χαλκό, και σιτηρά.[2334]

Επισκόπηση: Η Κύπρος από την Προϊστορία μέχρι την Ελληνιστική Εποχή

Το «χρυσοπράσινο φύλλο» της Μεσογείου, το νοτιοανατολικότερο άκρο της γεωγραφικής Ευρώπης, υπήρξε πραγματικό εμπορικό, στρατιωτικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι ανάμεσα στον Ελλαδικό χώρο, στην Ανατολία (κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία), στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο, από την Προϊστορική Εποχή. Φαίνεται ότι στην αρχή οι κάτοικοί του ήταν απομονωμένοι νησιώτες που ασχολούνταν με την γεωργία, αλλά σύντομα ανακάλυψαν την εξόρυξη και επεξεργασία του χαλκού και άρχισαν να τον εμπορεύονται από το τέλος της Γ’ χιλιετίας π.Χ. Έτσι, η Κύπρος έγινε ο κύριος τροφοδότης χαλκού για την Αίγυπτο, την Συριο-Φοινίκη και την Ελλάδα. Από τον ΙΓ’ αιώνα μέχρι και τον Δ’ αιώνα π.Χ., το νησί έγινε φόρου υποτελές στις Αυτοκρατορίες που διαδέχονταν η μία την άλλη στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή: πρώτα στους Χετταίους, μετά στους Ασσυρίους και τέλος στους Πέρσες, ενώ οι Φοίνικες εγκαταστάθηκαν και κατέλαβαν το νοτιοανατολικό άκρο με κέντρο το Κίτιον. Οι δύο σημαντικότεροι λόγοι ήταν ο χαλκός και η στρατηγική θέση του νησιού. Ο χαλκός και το παράγωγό του, ο ορείχαλκος, αποτελούσαν το κύριο υλικό για την κατασκευή όπλων, μεταλλικών αγγείων, αναθημάτων, έργων τέχνης αλλά και αντικειμένων καθημερινής χρήσεως. Ακόμη και όταν χρησιμοποιήθηκε ο σίδηρος, ο χαλκός παρέμεινε σε μεγάλη ζήτηση, λόγω της εύκολης επεξεργασίας του για την παραγωγή του τελικού προϊόντος. Από στρατιωτικής απόψεως, το νησί μπορούσε να αποτελέσει προπύργιο για όσους ήθελαν να επιτεθούν στην Ανατολία (κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία) και στην Συριο-Φοινίκη και άρα έπρεπε να βρίσκεται υπό τον έλεγχο των Αυτοκρατοριών της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής.

Ο εξελληνισμός της Κύπρου άρχισε με την άφιξη των Μυκηναίων. Υπήρξε αργός και μακροχρόνιος, μια που τα ντόπια κυπριακά στοιχεία του πολιτισμού (ετεοκυπριακά) διατηρήθηκαν σε ορισμένες περιοχές μέχρι και την αρχή της Κλασσικής Εποχής. Το γεγονός ότι το νησί δεν κατακτήθηκε από τις Αυτοκρατορίες αλλά απλώς υποχρεώθηκε να πληρώνει φόρο υποτέλειας και να συνεισφέρει με πολεμικά πλοία στις περσικές εκστρατείες στο Αιγαίο και στην ανατολική Μεσόγειο έδωσε την δυνατότητα σε τοπικούς άρχοντες να δημιουργήσουν ήδη από τον Ζ’ αιώνα π.Χ. τα δικά τους βασί-

[2331] Σε επιγραφή από την Ελευσίνα (PHI Greek Inscriptions, # PH3901, IG II² 1675 = SIG, no 971) αναφέρεται ότι χαλκός από το Μάριον θα χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή μεταλλικών υλικών σε συγκεκριμένο κτήριο.

[2332] Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «Ροίκου κριθοπομπία» και Ανδοκίδης, 2 (*Περί της Εαυτού Καθόδου*), 20-21 και PHI Greek Inscriptions, # PH2625, IG II² 407 και PHI Greek Inscriptions, # PH2500, IG II² 283 και PHI Greek Inscriptions, # PH2577, IG II² 360.

[2333] PHI Greek Inscriptions, # PH2554, IG II² 337.

[2334] Stella Demesticha, «Questions of trade: The case of the Mazotos Shipwreck,» *Cahiers du Centre d’Études Chypriotes* 39 (2009): 387-402.

λεια στις κυπριακές πόλεις. Όταν βέβαια ο Ευαγόρας της Σαλαμίνας θέλησε να θέσει υπό τον έλεγχό του όλο το νησί, οι Πέρσες εναντιώθηκαν και τελικά τον υποχρέωσαν να υποκύψει στην ισχύ τους. Τα κυπριακά βασίλεια συνέχισαν να υφίστανται μέχρι την Ελληνιστική Εποχή (325-50 π.Χ.), χωρίς ποτέ να έχουν αναπτύξει πραγματικούς δημοκρατικούς θεσμούς. Εν τούτοις, οι Κύπριοι υποχρεώθηκαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Περσών εναντίον των Ελλήνων τον Ε’ αιώνα π.Χ., αλλά επέλεξαν την πλευρά του νικητή Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας στην πολιορκία της Τύρου το 332 π.Χ.

Η συμμετοχή των Κυπρίων στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου για τουλάχιστον χίλια χρόνια και παρά τους διάφορους πολέμους στο νησί και τις ναυμαχίες γύρω του έφερε γενικώς πλούτο. Πολλές ναυτικές οδοί από το Αιγαίο προς την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο και αντιστρόφως πέρναγαν υποχρεωτικά από την Κύπρο (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:276 & 2:359). Ελληνικά, φοινικικά και κυπριακά πλοία μετέφεραν ακριβά και φτηνά εμπορεύματα ανάμεσα στα λιμάνια της Μεσογείου. Παρά το γεγονός ότι για πολλούς αιώνες η κυπριακή τέχνη και αρχιτεκτονική ήταν αποτέλεσμα επηρεασμών κυρίως από την Συριο-Φοινίκη, οι ολοένα και αυξανόμενοι στρατιωτικοί, οικονομικοί και πολιτισμικοί δεσμοί με τον ελλαδικό χώρο και κυρίως με την Αθήνα, από το τέλος του Ε’ αιώνα π.Χ., έφεραν την Κύπρο κοντύτερα στους Έλληνες. Οι Κύπριοι τεχνίτες της Κλασσικής Εποχής μιμήθηκαν, αλλά με μικρή επιτυχία τα ελληνικά πρότυπα. Οι κάτοικοι του νησιού, όμως, θαύμαζαν και χρησιμοποιούσαν ευρέως την αττική κεραμική. Με αυτόν τον τρόπο ενσωματώθηκε τελικά από πολιτισμικής απόψεως η Κύπρος στον ελληνικό πολιτισμό.

Οι Φοίνικες και η Τύρος (περ. 3000-500 π.Χ.)

Οι Φοίνικες δεν έφθασαν μόνο μέχρι την Κύπρο αλλά ταξίδεψαν σε ολόκληρη την Μεσόγειο για να εμπορευθούν. Εγκατέστησαν στα παράλια της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου Θαλάσσης πολλούς εμπορικούς σταθμούς αλλά λίγες αποικίες, η πιο σπουδαία από τις οποίες υπήρξε η Καρχηδόνα. Η Καρχηδόνα ήταν αποικία των Φοινίκων από την Τύρο, οι κάτοικοι της οποίας μαζί με τους ομοεθνείς τους από την Βύβλο και την Σιδώνα ανταγωνίσθηκαν τους Έλληνες στο εμπόριο της Μεσογείου και πολέμησαν πολλές φορές με τους Σικελιώτες για την κυριαρχία στην Σικελία και στην κεντρική Μεσόγειο. Τον Γ’ αιώνα π.Χ., Καρχηδόνιοι και Ρωμαίοι πολέμησαν για την επικράτηση τους στην Μεσόγειο, στην Νότια Ευρώπη και στην Βόρεια Αφρική. Συνεπώς, είναι σημαντικό να εξετάσουμε τους λόγους της μεγάλης θαλάσσιας εμπορικής δραστηριότητας των Φοινίκων και πώς η Καρχηδόνα έφθασε να γίνει τόσο ισχυρή ώστε αφού αντιμετώπισε τους Έλληνες της Σικελίας να συγκρουσθεί με την ανερχόμενη στρατιωτική δύναμη της Εποχής, την Ρώμη.

Φοίνικες[2335] ονομάζονταν οι Χαναναίοι[2336] που κατοικούσαν κατά μήκος της λιβανέζικης ακτής. Κατά την Γ’ χιλιετία π.Χ., η πόλη με την μεγαλύτερη πολυεθνική δραστηριότητα ήταν αναμφισβήτητα η Βύβλος. Έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στην διεθνή σκηνή της Εποχής λόγω των εμπορικών της σχέσεων με την Αίγυπτο. Ήταν ο κύριος

[2335] Γενικά και συνοπτικά για τους Φοίνικες δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 75-77.

[2336] Για την Χαναάν και τους Χαναναίους δες λμ. «Canaan, Land of», *Encyclopaedia Judaica*, 4:391-392 και ευρύτερη θεώρηση σε AANE, ch. 31, pp. 134-136 και εκτενώς για την Ιστορία, αρχαιολογία, γλώσσα και γραφή των κατοίκων της OEANE, λμ. «Canaan» & λμ. «Canaanites».

προμηθευτής ξυλείας κέδρου για τις οικοδομές που κτίζονταν στην Αίγυπτο αλλά και για την ναυπήγηση πλοίων, τουλάχιστον από το 2600 περίπου π.Χ.[2337] Ακόμη, στα μέσα της Β' χιλιετίας π.Χ., οι κάτοικοι της πόλεως υποχρεώθηκαν να παραδώσουν και έτοιμα πλοία από ξύλο κέδρου στον φαραώ.[2338] Η περιοχή του σημερινού Λιβάνου ήταν πλούσια σε αγροτικά προϊόντα. Στην αρχή της Β' χιλιετίας π.Χ., η ενδοχώρα «ήταν μια καλή γη που ονομαζόταν Γιάα (Yaa). Συκιές και αμπέλια υπήρχαν εκεί. Είχε πιο πολύ κρασί από νερό. Πλούσιο ήταν το μέλι της και άφθονες οι ελιές της. Όλα τα φρούτα ήταν στα δέντρα της. Υπήρχε κριθάρι και σκληρό σιτάρι. Όλα τα ζώα ήταν εκεί».[2339] Η περιγραφή από τα αρχαία αιγυπτιακά αρχεία δείχνει την ευφορία της γης των Χαναναίων και υπονοεί μια ειδυλλιακή ζωή.

Εκτός από την Βύβλο, πολλές αναφορές στις διπλωματικές δέλτους της Εποχής γίνονται και στην άλλη φοινικική πόλη, την Τύρο, που ήταν κτισμένη σε νησί, πολύ κοντά στην φοινικική ακτή. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές απέδειξαν ότι η πρώτη κατοίκηση έγινε στα μέσα της Γ' χιλιετίας π.Χ. και συμπίπτει με την ανέγερση μνημειακών κατασκευών, ίσως ναών. Από το 2500 έως το 2300 π.Χ., οι πινακίδες σε σφηνοειδή γραφή από το αρχείο της συριακής πόλεως Έβλα (Ebla),[2340] οι οποίες περιέχουν αναφορές και στην Τύρο, δείχνουν ότι οι πόλεις των Χαναναίων χρησιμοποιούνταν ως ο ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα στο εμπόριο των συριακών πόλεων και της Αιγύπτου. Από την Έβλα έρχονταν μέταλλα, υφάσματα, αρώματα, κρασί, λάδι, προβατίνες και από την Βύβλο στέλνονταν λινά υφάσματα μαζί με ασήμι και χρυσό. Όμως, μεταξύ 2300 και 1900 π.Χ. διαπιστώθηκε μία διακοπή των εμπορικών επαφών δια θαλάσσης με την Αίγυπτο που οφείλεται στην εισβολή των Σημιτών Αμορραίων ή Αμορριτών (Amorites).[2341] Κατά τον ΙΗ' αιώνα π.Χ. και όσο η αιγυπτιακή κυριαρχία στην περιοχή υποχωρούσε, οι Χαναναίοι ηγεμόνες βασιζόμενη στην οικονομική και στρατιωτική τους δύναμη ζούσαν μια ευδαίμονα ζωή σε καλοκτισμένα σπίτια. Τον ΙΖ' αιώνα π.Χ., Χετταίοι, Χουρραίοι (Hurrians)[2342] και Υκσώς[2343] αποδυνάμωσαν τους Χαναναίους, αλλά έδωσαν το έναυσμα στους παράκτιους ομοεθνείς τους, αυτούς που έγιναν γνωστοί ως Φοίνικες, να συσπειρωθούν στις πόλεις τους για να αντιμετωπίσουν τους εισβολείς.

Στα μέσα της Β' χιλιετίας π.Χ., ο Αιγύπτιος Τούθμωσης Α' (1504-1492 π.Χ.) υπέταξε τους Χαναναίους και ο Τούθμωσης Γ' (1479-1425 π.Χ.) τους νίκησε στην μάχη του Μεγιδδώ (περ. 1454 π.Χ.) και διόρισε δικούς του κυβερνήτες στις πόλεις των Φοινίκων. Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται η μεγαλύτερη εμπορική και ναυτική δραστηριότητα των φοινικικών Πόλεων, οι οποίες βέβαια βρίσκονταν στην σφαίρα επιρροής της Αιγύπτου. Παρά την διοικητική εξάρτηση από τον φαραώ, τουλάχιστον η Τύρος, η Σιδών, και η Βηρυτός απολάμβαναν αυτονομία σε πολύ μεγάλο βαθμό στις μεταξύ τους σχέσεις, όπως διαφαίνεται τουλάχιστον από τον έντονο εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ Τύρου και Σιδώνας. Κατά τον ΙΔ' αιώνα π.Χ., οι υποτελείς στους Αιγύπτιους κυβερνήτες των πόλεων ζητούσαν βοήθεια από τους Αιγύπτιους για να προστατεύσουν

[2337] ARE 1:66, par. 146 & 148.
[2338] ARE 1:206, par. 492.
[2339] ANET, «The Story of Si-Nuhe,» lines 80-84, p. 19.
[2340] Για την πόλη Έβλα δες λεπτομερώς σε OEANE, λμ. «Ebla».
[2341] Για τους Αμορραίους δες λεπτομερώς σε OEANE, λμ. «Amorites».
[2342] Για τους Χουρραίους δες λεπτομερώς σε OEANE, λμ. «Hurrians».
[2343] Για τους Υκσώς δες λεπτομερώς σε OEANE, λμ. «Hyksos».

την πόλη τους αλλά και να λύσουν τις μεταξύ τους διαφορές (Ιστορική Πηγή 12). Χαρακτηριστική είναι μια επιστολή του ηγεμόνα της Βύβλου προς τον φαραώ στην οποία κατηγορεί τον ηγεμόνα της Τύρου. Ο Ριβ-Χαδδά [Rib-Hadda] της Βύβλου παραπονιόταν στον Αιγύπτιο ότι του έγραφε συνεχώς για τα προβλήματα στην Φοινίκη αλλά δεν εισακουόταν. Του παράγγελνε να μην ακούει τα ψέματα των άλλων ηγεμόνων εναντίον του. Ενώ είχε δώσει σε γάμο την αδελφή του στον ηγεμόνα της Τύρου και είχε συμμαχήσει μαζί του, οι επαναστάτες σκότωσαν τον ηγεμόνα, την αδελφή του και σύζυγό του, και τους γιους τους. Μόνο οι κόρες είχαν γλυτώσει. Καλούσε τον φαραώ να ερευνήσει για να διαπιστώσει ότι ο τωρινός ηγεμόνας δεν ήταν ο διορισμένος και να δει ότι όλοι θα συμφωνούσαν μαζί του. Η περιουσία του τωρινού ηγεμόνα ήταν «τόσο μεγάλη όση και η θάλασσα». Η κατοικία του στην Τύρο ήταν τόσο μεγαλοπρεπής και γεμάτη πλούτη όσο και αυτή στην πολύ πλούσια Ουγκαρίτ.[2344] Αυτός, λέει ο ηγεμόνας της Βύβλου, εκμεταλλευόταν τις γαίες του φαραώ στην Τύρο ενώσο οι σύμμαχοί του φρόντιζαν για την ασφάλειά του. Πέραν από την μεταξύ τους διένεξη, η επιστολή αποκαλύπτει την Ουγκαρίτ,[2345] που βρισκόταν βορειότερα στην συριακή ακτή, ως την πλουσιότερη πόλη της περιοχής, αλλά και την σημαντική θέση της Τύρου. Η Βύβλος, βέβαια, κυριαρχούσε στην Φοινίκη και μπορούσε να συνάπτει συμφωνίες με λιγότερο ισχυρές πόλεις, όπως η Τύρος, και με βάση τον γάμο για να ισχυροποιήσει ακόμη περισσότερο την θέση της

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 12
Ο ΑΒΙ-ΜΙΛΚΟΥ ΤΗΣ ΤΥΡΟΥ ΖΗΤΑ ΑΠΕΓΝΩΣΜΕΝΑ ΒΟΗΘΕΙΑ
(ΙΔ' αιώνας π.Χ.)

Κείμενο σε σφηνοειδή γραφή, αποκαταστημένο σε William L. Moran, ed., *The Amarna Letters,* trans. of *Les lettres d'El-Amarna* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992), EA 146, p. 232. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Προς τον βασιλιά,[2346] τον αφέντη μου, τον Ήλιο μου: μήνυμα του Αβί-Μιλκού [Abi-Milku], του υπηρέτη σου. Πέφτω στα πόδια του βασιλιά, του αφέντη μου, εφτά φορές και εφτά φορές. Είμαι οι ακαθαρσίες [τα σκατά] κάτω από τα πόδια και τα σανδάλια του βασιλιά, του αφέντη μου. Είσαι ο Αιώνιος Ήλιος. Η γλυκιά ανάσα της ζωής ανήκει στον αφέντη μου, στον Ήλιο μου, και εγώ, ο υπηρέτης σου, φρουρώ την Τύρο, την πόλη του βασιλιά, του αφέντη μου, και περιμένω για την ανάσα του βασιλιά [βοήθεια;]. Για μένα θα υπάρχει εχθρότητα μέχρι να έρθει η ανάσα του βασιλιά σε μένα με δύναμη. Τώρα, πράγματι, ο ηγεμόνας της Σιδώνας, Ζιμρέδδα [Zimredda], είναι εχθρικός σε μένα. Κάθε μέρα, δεν με αφήνει να πάω να φέρω νερό: mima.[2347] Φωνάζω [...] πάρε με \

[2344] William L. Moran, ed., *The Amarna Letters*, trans. of *Les lettres d'El-Amarna* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992), EA 89, p. 162-163.

[2345] Για το βασίλειο, την πόλη Ουγκαρίτ και το επιγραφικό της αρχείο δες λεπτομερώς σε OEANE, λμ. «Ugarit» και «Ugarit Inscriptions».

[2346] Η έκκληση απευθύνεται προς τον φαραώ της Αιγύπτου.

[2347] Λαός; άνθρωποι; άνθρωπος στην υπηρεσία του ηγεμόνα;

[...] Δεν υπάρχει νερό: mima για να πιουν [...] ʿΑπίρυ[2348] [… 30 γραμμές κειμένου κατεστραμμένες].

Από την εποχή που η Φοινίκη και η περιοχή της Αρχαίας Παλαιστίνης κατακτήθηκαν από τον Τούθμωση Γ' άρχισε η μεγάλη εισαγωγή χαλκού στην Αίγυπτο. Η Κύπρος[2349] ήταν η περιοχή από την οποία οι Φοίνικες προμηθεύονταν τον χαλκό σε μεγάλες ποσότητες, τον οποίον στην συνέχεια διοχέτευαν στην Αίγυπτο. Χαλκός, όμως, υπήρχε τουλάχιστον και στην περιοχή της Βύβλου. Στην Βύβλο έφθανε κασσίτερος και οι ημιπολύτιμοι λίθοι λάπις-λάζουλι από το σημερινό Αφγανιστάν. Η συμμετοχή των Φοινίκων στο εμπόριο του κασσίτερου και του χαλκού στην Ανατολική Μεσόγειο είναι φανερή από τις μεγάλες ποσότητες κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής στην Τύρο και σε άλλες πόλεις της περιοχής. Μαζί με τον χαλκό έφθαναν στην Φοινίκη και τα όμορφα κυπριακά και μυκηναϊκά αγγεία. Απόδειξη αυτού του εμπορίου είναι και το φορτίο του ναυαγίου στο Ulu Burun (δες παραπάνω). Το ξύλο κέδρου ήταν ένα ακόμη προϊόν σε μεγάλη ζήτηση που εμπορεύονταν οι Φοίνικες εξαιτίας της ανθεκτικότητάς του και της ευωδιάς που ανέδιδε. Οι Αιγύπτιοι το χρησιμοποιούσαν στους ναούς τους (δοκοί υποστηρίξεως και κολόνες, πόρτες, ξύλινα ιερά και βωμοί) και στην ναυπήγηση πλοίων θαλάσσης και πλοιαρίων για τον Νείλο. Επίσης, τα φέρετρα των πλουσίων και ευγενών κατασκευάζονταν από κέδρο και η ρητίνη του χρησιμοποιούνταν στην μουμιοποίηση. Το προϊόν αυτό προσέφερε εργασία σε Φοίνικες εμπόρους, τεχνίτες και ναυτικούς στην περιοχή τους αλλά και στο εξωτερικό.[2350] Το εμπόριο που διεξαγόταν κατά μήκος της φοινικικής παραλίας παρουσιάζεται στα ευρήματα των πολλών ναυαγίων της περιοχής, τα οποία περιλάμβαναν στο φορτίο των πλοίων κυρίως τάλαντα (πλινθώματα) χαλκού, κασσίτερου και μόλυβδου.[2351] Για μια περίοδο τον ΙΓ' αιώνα π.Χ., οι Χετταίοι κινήθηκαν προς την Φοινίκη απειλώντας την αιγυπτιακή κυριαρχία. Περί το 1270 π.Χ., αφού Αιγύπτιοι και Χετταίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι στο Καδέσιο (Kadesh ή Qadesh),[2352] υπεγράφη ειρήνη σύμφωνα με την οποία η Φοινίκη παρέμεινε υπό τον Φαραώ.

Την ίδια περίοδο, η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής ακόμη και σε πόλεις στο εσωτερικό της Φοινίκης εγείρει το ερώτημα παρουσίας μυκηναίων εμπόρων στην περιοχή. Όμως, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και από το ναυάγιο του Ακρωτηρίου της Χελιδωνίας (δες παραπάνω), μπορεί να ήταν και Χαναναίοι έμποροι αυτοί που διακινούσαν τα κυπριακά και μυκηναϊκά προϊόντα στην

[2348] Οι Apiru ή Habiru δεν ήταν λαός ή ομοιογενές σύνολο ανθρώπων ούτε είχαν σχέση με τους πρώτους Εβραίους, αλλά ο όρος χρησιμοποιήθηκε σε διάφορες γραπτές πηγές της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής για να εκφράσει σκλάβους που είχαν δραπετεύσει, πολιτικούς εξόριστους, ληστές και ακτήμονες χωρικούς που μπορεί και να παρενοχλούσαν τους Χαναναίους και Φοίνικες (Kuhrt, 1:320 & 2:435-436 και EAH, λμ. «Habiru»).

[2349] Η λατινική λέξη cyprum (*Oxford Latin Dictionary*, λμ. «cyprum», αρ. 1) = χαλκός προέρχεται από την ονομασία της Κύπρου [δες χρήση (Cyprio) σε Plinius, XXXVI.193].

[2350] Markoe, pp. 14-20 και Aubet, pp. 18-23.

[2351] Ehud Galili, Noel Gale and Baruch Rosen, «A Late Bronze Age Shipwreck with a Metal Cargo from Hishuley Carmel, Israel,» *International Journal of Nautical Archaeology* 42, no 1 (March 2013): 2-23.

[2352] Για την μάχη δες EAH, λμ. «Qadesh, battle of» (2013).

Ανατολική Μεσόγειο. Βέβαια, έχει εκφρασθεί ακόμη και η άποψη ότι ίσως ήταν τελικά και Κύπριοι έμποροι αυτοί που είχαν στα χέρια τους το εμπόριο του Αιγαίου με την Φοινίκη, συμπεριλαμβανομένης και της κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής.[2353] Εν τέλει, κατά πόσον οι Έλληνες και οι άλλοι κάτοικοι του Αιγαίου συμμετείχαν στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου; Ποιοι έμποροι και σε ποια πλοία έφερναν τα πολύτιμα αντικείμενα (αυγά στρουθοκαμήλου, χαναναϊκούς αμφορείς με εμπόρευμα, αντικείμενα από φαγεντιανή και ελεφαντοστού, ημιπολύτιμους λίθους) από την Αίγυπτο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή στην Θήρα του ΙΖ' αιώνα; π.Χ.[2354] Τι έγιναν οι θαλασσοκρατορίες των Μινωιτών του ΙΖ' αιώνα π.Χ. και των Μυκηναίων του ΙΔ' και του ΙΓ' αιώνα π.Χ.;

Πριν από πολλά χρόνια, αναφέραμε την θεωρία περί μινωικής και μυκηναϊκής θαλασσοκρατορίας διότι αυτή ακριβώς ήταν η νέα τότε και επικρατούσα άποψη που εξηγούσε τις αιγυπτιακές τοιχογραφίες που παρουσιάζουν Κρήτες αλλά και πώς είχε βρεθεί άφθονη μυκηναϊκή κεραμική μέχρι τα παράλια της Φοινίκης.[2355] Βέβαια, η μετέπειτα ανακάλυψη διαφόρων μινω-κυκλαδικών σχεδίων και τοιχογραφιών σε ανασκαφές στην Αίγυπτο (Tell el-Dab'a), στο αρχοντικό του Tel Kabri (Ισραήλ), αλλά και σε άλλες θέσεις στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή υπέδειξαν την πιθανή παρουσία περιοδευόντων τεχνιτών από το Αιγαίο κατά τον ΙΖ' αιώνα π.Χ και μετά, όταν οι τοπικοί άρχοντες θέλησαν να εντυπωσιάσουν τους επισκέπτες τους με τις «κοσμοπολίτικες» διασυνδέσεις τους με το Αιγαίο.[2356] Υπήρχαν, όμως, ακόμη και νέες θεωρίες περί θαλασσοκρατορίας που αναπτύχθηκαν αργότερα και αφορούσαν περισσότερο στην κυριαρχία των Αιγυπτίων αλλά κυρίως των Χαναναίων στην ανατολική Μεσόγειο.

Το 1993 μ.Χ., ο A. Bernard Knapp δημοσίευσε μια μελέτη στην οποία εξετάζει τις θεωρίες θαλασσοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορούν να εξηγηθούν με την κυριαρχία μίας και μόνο δυνάμεως ή ενός λαού στην περιοχή, διότι η κατάσταση ήταν πολύ πιο περίπλοκη. Δίνει μια δική του ερμηνεία, η οποία έχει κερδίσει σημαντικό έδαφος στην επιστημονική κοινότητα, παρότι πολλοί δεν απορρίπτουν τελείως τις παλαιότερες θεωρίες. Κεντρικό ρόλο στην ανάλυση του Knapp παίζουν οι μηχανισμοί εμπορίου που έχουν διαπιστωθεί στις εμπορικές συναλλαγές στην ανατολική Μεσόγειο: (α) συγκεντρωτικός περιφερειακός ή διαπεριφερειακός πολιτικός έλεγχος (Μινωίτες, Χαναναίοι), (β) τοπικός έλεγχος από μία αρχή με ενδιάμεσους συνδέσμους (Ουγκαρίτ, Έγκωμη, Κνωσσός), (γ) μεμονωμένοι ελεύθεροι έμποροι, (δ) ανταλλαγές αντικειμένων ως μέρος ιεροτελεστίας ή με την μορφή δώρων ανάμεσα σε ηγεμόνες. Το πρόβλημα προκύπτει όταν οι

[2353] Christopher Mee, «Mycenaean Greece, the Aegean, and Beyond,» in Cynthia W. Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2008), pp. 375-378.

[2354] Κατερίνα Μπίχτα, «Luxuria ex Oriente: Ένα προϊστορικό ταξίδι από την Θήρα στην Ανατολή,» στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος στον Χρίστο Γ. Ντούμα* (Αθήνα: Η Καθημερινή, 2003), σ. 542-553.

[2355] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 144 & 150 & 153-154.

[2356] Eric H. Cline and Assaf Yasur-Landau and Nurith Goshen, «New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel,» *American Journal of Archaeology*, vol. 115, no. 2 (April 2011): 245-261 και γενικώς για τις μινωικές τοιχογραφίες που έχουν βρεθεί στην Ανατολική Μεσόγειο με εικόνες και σχέδια δες Eric H. Cline and Assaf Yasur-Landau, «Aegeans in Israel. Minoan Frescoes at Tel Kabrim,» *Biblical Archaeology Review* vol. 39 no. 4 (July-August) 2013: 37-44 & 64.

μηχανισμοί αυτοί χρησιμοποιούνται για να εξηγήσουν υπό είδος ομπρέλας γενικότερα εμπορικά φαινόμενα στην περιοχή της Μεσογείου. Στην πραγματικότητα, στην θάλασσα ταξίδευαν αιγυπτιακά, λεβαντίνικα (φοινικικά και άλλα), κυπριακά, μικρασιατικά, μυκηναϊκά πλοία μεταφέροντας πρώτες ύλες, τρόφιμα και τελικά προϊόντα για ανταλλαγή. Υπό αυτές τις συνθήκες οποιαδήποτε θαλασσοκρατία ήταν μάλλον αδύνατη. Το εμπόριο ήταν πολύπλευρο: είτε κατευθυνόμενο από μία ηγεμονική αρχή, είτε ελεύθερο, είτε οριζόμενο από τις ανάγκες πρώτων υλών, είτε «διανεμητικό», είτε ανταλλαγής δώρων. «Σε τελική ανάλυση, [σε κάθε εποχή] οι αγορές επεκτείνονται επιθετικά, όπως τα κράτη και οι αυτοκρατορίες, και οι επιχειρηματίες μεταφέρουν τα εμπορεύσιμα προϊόντα τους όσο μακρύτερα μπορούν».[2357]

Παρά τις παραπάνω εξηγήσεις, η επικρατούσα γενικώς επιστημονική άποψη υποστηρίζει ότι τον ΙΔ’ και τον ΙΓ’ αιώνα π.Χ., το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου βρισκόταν στα χέρια Κυπρίων και Χαναναίων εμπόρων. Μήπως, όμως, τελικά συμμετείχαν και οι Μυκηναίοι έμποροι; Υπάρχουν πλέον ορισμένες ενδείξεις που βεβαιώνουν έστω και μερικώς τις απευθείας εμπορικές επαφές εμπόρων από το Αιγαίο με την συριακή ακτή και την Φοινίκη. Συγκεκριμένα, υπάρχει ήδη μία δέλτος από την Ουγκαρίτ που ανέφερε την αποστολή εμπορικού πλοίου προς την Κρήτη αλλά καμία για την αντίστροφη κατεύθυνση. Όμως, υπάρχουν και δύο ακόμη δέλτοι στις οποίες αναφέρεται ότι Αχχιϊάγια (Ahhijawa),[2358] δηλαδή Αχαιοί/Μυκηναίοι, Έλληνες, βρίσκονταν στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και σύμφωνα με αρχαιολογικές ερμηνείες είτε ήταν έμποροι που περίμεναν φορτίο μεταλλικών ταλάντων από την Ουγκαρίτ για λογαριασμό του Χετταίου βασιλιά είτε απλοί μισθοφόροι. Αυτή η αναφορά μπορεί να δείχνει τις εμπορικές σχέσεις κατοίκων του Αιγαίου με την Ανατολική Μεσόγειο. Ακόμη, η μυκηναϊκή κεραμική που έχει βρεθεί στην συριακή ακτή και στην Φοινίκη προέρχεται κυρίως από την Αργολίδα και ίσως και από την Κορινθία αλλά και τα περισσότερα αντικείμενα από την συριακή ακτή και την Φοινίκη έχουν βρεθεί στην περιοχή περιφερειακά των Μυκηνών. Αυτό το γεγονός μπορεί να υποδεικνύει τουλάχιστον προσπάθειες εμπορικών επαφών με την Συριο-Φοινίκη κατά τις οποίες οι Μυκηναίοι πωλούσαν αγγεία καθημερινής χρήσεως, οίνο, αρώματα σε ειδικά αγγεία και αγόραζαν ελεφαντοστούν, φαγεντιανή (φαγιάνς), γυαλί και πολύτιμα μέταλλα. Μία ακόμη ένδειξη παρουσίας Μυκηναίων εμπόρων στην περιοχή (Tell Abu Hawam) της σημερινής Χάιφας του Ισραήλ είναι κατά τους αρχαιολόγους η εύρεση ορισμένων σκευών μαγειρέματος από το Αιγαίο μαζί με παρόμοια είδη κυπριακής και τοπικής προελεύσεως, τα οποία υποθέτουμε ότι είχαν φέρει μαζί τους οι έμποροι από τις περιοχές καταγωγής τους. Συνεπώς, τα λίγα αυτά στοιχεία συνδυαζόμενα και με την παρουσία Μυκηναίων στο πλοίο του ναυαγίου του Ulu Burun τουλάχιστον δεν αποκλείουν πλέον τελείως την παρουσία κατοίκων του Αιγαίου στις πόλεις των Χαναναίων. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, φαίνεται ότι είναι γεγονός πως έμποροι από την Κύπρο, την Ουγκαρίτ, την Φοινίκη αλλά και το Αιγαίο συμμετείχαν στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου πριν την εμφάνιση των «λαών της θάλασσας».[2359]

[2357] A. Bernard Knapp, «Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth,» *World Archaeology* 24, no. 3 (February 1993): 332-347.

[2358] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, , 3η έκδ., σ. 155.

[2359] Alexander Zukerman, «On Aegean Involvement in Trade with the Near East during the Late Bronze Age,» *Ugarit Forschungen* 42 (2010): 887-901

Όλα αυτά, βέβαια, είναι απλώς αμυδρές ενδείξεις και όχι αποδείξεις για να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το ποιοι έμποροι και υπό ποίες οικονομικές συνθήκες ήλεγχαν το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο τον ΙΔ' και τον ΙΓ' αιώνα π.Χ. Με αφορμή την ανωτέρω επιστημονική διαμάχη, διαπιστώνουμε ότι στην Ιστορία αλλά κυρίως στην αρχαιολογία οι θεωρίες (αλήθειες) του σήμερα μπορεί να ξεθωριάσουν ή να απορριφθούν αύριο αλλά και οι επικρατούσες θεωρίες του αύριο να εγκαταλειφθούν μεθαύριο. Με άλλα λόγια, καμία αλήθεια στην αρχαιολογία και στην Ιστορία δεν πρέπει να θεωρείται απόλυτη και παντοτινή. Η Αρχαιολογία και τουλάχιστον η Αρχαία Ιστορία είναι περισσότερο αναζήτηση παρά βέβαια ξεκάθαρα γεγονότα. Ο ιστορικός της Γενικής Ιστορίας προσπαθεί να βρει τον πιο βατό δρόμο ανάμεσα στα πολλά μονοπάτια των ιστορικο-αρχαιολογικών θεωριών και απόψεων.

Η ιστορική εικόνα άλλαξε τελείως στην δυτική Αρχαία Εγγύς Ανατολή όταν προς το τέλος του ΙΓ' αιώνα π.Χ. άρχισαν να φθάνουν οι «λαοί της θάλασσας» και τελικά τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. οι Φιλισταίοι εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη. Η ζωή αναστατώθηκε. Παρά την διαπίστωση όμως αυτή, η ονομαζόμενη κρίση του 1200 π.Χ., η κάθοδος δηλαδή των «λαών της θάλασσας», μπορεί να μην είχε ως αποτέλεσμα τις καταστροφές και τον αντίκτυπο στην οικονομική ζωή που θεωρούσαν οι αρχαιολόγοι μέχρι τώρα ότι είχε στην Ανατολική Μεσόγειο. Υπάρχει η υπόθεση ότι οι συμφορές μπορεί να οφείλονταν και σε εσωτερικά κοινωνικο-πολιτικά αίτια. Παρά τις αποδεδειγμένες καταστροφές κατά τον ΙΒ' αιώνα, σε διάφορες θέσεις στην Συριο-Φοινίκη, διαφαίνεται πολιτισμική συνέχεια αλλά και αδιάλειπτη κατασκευαστική δραστηριότητα κατά την εποχή της καθόδου των «λαών της θάλασσας». Επίσης, το πέρασμα από την Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου στην Εποχή του Σιδήρου είναι αρχαιολογικά χωρίς κενό, πράγμα που μας επιβεβαιώνει ότι ο αντίκτυπος της ελεύσεως των νεοφερμένων ήταν αρκετά ήπιος. Από αρχαιολογική σκοπιά, ο ΙΒ' αιώνας π.Χ. καταδεικνύει περισσότερο πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές παρά μια γενικευμένη οικοδομική και πολιτισμική ασυνέχεια ή διακριτή διακοπή. Συνεπώς, κάποιοι αρχαιολόγοι σκέφτονται ακόμη πιο τολμηρά και υποθέτουν ότι εάν τελικά υπήρξε πραγματικά εισβολή από τους λαούς αυτούς μπορεί να μην ήταν η αιτία αλλά να αποτέλεσε συνέπεια της εσωτερικής καταρρεύσεως του Μυκηναϊκού Κόσμου, της Αυτοκρατορίας των Χετταίων αλλά και της Ουγκαρίτ σε συνδυασμό με την μειωμένη εμπορική δραστηριότητα στην ανατολική Μεσόγειο μεταξύ Αιγαίου, Κύπρου και Συριο-Φοινίκης. Μολαταύτα, μεταξύ 1050 και 975 π.Χ., πολεμιστές που προέρχονταν από τους «λαούς της θάλασσας» και κυρίως οι Φιλισταίοι, ενεργούντες ως πειρατές που ήλεγχαν την φοινικική ακτή, προξενούσαν ζημιές στην ναυσιπλοΐα, μέχρι που ηττήθηκαν από τον βασιλιά του Ισραήλ Δαβίδ.[2360]

Παρά την καταστροφή της Ουγκαρίτ και των πόλεων στην Φοινίκη, φαίνεται ότι κατά τον ΙΑ' αιώνα π.Χ. η Βύβλος και η Σιδώνα κατάφεραν να ανακάμψουν εμπορικά και μάλιστα η τελευταία να ανοικοδομήσει την Τύρο. Όσον αφορά στην Σιδώνα, εκτιμάται ότι οι εμπορικές της σχέσεις με τις βόρειες περιοχές της έδωσαν την δυνατότητα να αναλάβει οικονομικά γρήγορα, σε αντίθεση με την Τύρο που υπήρξε ο εμπορικός εταίρος της καταρρέουσας οικονομικά Αιγύπτου του ΙΑ' αιώνα. Η πιο πλήρης περιγραφή της καταστάσεως στις φοινικικές πόλεις τον αιώνα αυτό περιέχεται στην αναφορά του Ουέν-Άμων (Wen-Amon), Αιγύπτιου απεσταλμένου στην Φοινίκη μεταξύ

[2360] Aubet, pp. 23-25 και Markoe, pp. 20-26.

1075-1060 π.Χ. Ο Ουέν-Άμων αναζητούσε να προμηθευθεί ξύλο κέδρου. Στην αναφορά του, η Βύβλος, που εισήγε από την χώρα του Νείλου μεγάλες ποσότητες παπύρου, περιγράφεται ως η ισχυρότερη πόλη και ο κύριος προμηθευτής ξύλου κέδρου της Αιγύπτου. Η Σιδών παρουσιάζεται ως η δεύτερη σπουδαιότερη πόλη, ενώ η Τύρος πρέπει να κατείχε μόνο περιφερειακή θέση στις διεθνείς σχέσεις των φοινικικών πόλεων.[2361]

Πολύ σύντομα, όμως, η πόλη που αναπτύχθηκε εμπορικά ήταν η Τύρος, η οποία βρισκόταν επάνω σε νησί. Η απόσταση από την ξηρά και οι ύφαλοι και οι σκόπελοι στα βόρεια και νότια του νησιού αποτελούσαν την οχύρωση της ενώ υπήρχαν δύο λιμάνια: ένα φυσικό στα βόρεια της πόλεως, που προστατευόταν από τα τείχη, και ένα τεχνητό στα νότια.[2362] Τα δύο λιμάνια ενώνονταν μεταξύ τους με δίαυλο που διέσχιζε την Τύρο, η οποία με σημερινούς υπολογισμούς είχε έκταση 0,5 τ.χλμ. Έχει υπολογισθεί ότι περίπου 30.000 άτομα ζούσαν εντός των τειχών της πόλεως, ο πληθυσμός της οποίας μπορούσε να αυξηθεί στις 40.000 εάν σε περίπτωση πολέμου έρχονταν όσοι κατοικούσαν στην απέναντι ακτή.[2363] Την Τύρο κοσμούσαν τρεις μεγάλοι ναοί, του Μελκάρτ (Ηρακλή), της Αστάρτης, και του Βάαλ, αλλά και η μεγάλη Αγορά που βρισκόταν κοντά στο λιμάνι και το βασιλικό παλάτι, στην νοτιοδυτική πλευρά της πόλεως. Η αρχαιότερη απεικόνιση της υπάρχει σε μία από τις ορειχάλκινες ανάγλυφες λωρίδες του Θ' αιώνα π.Χ. που διακοσμούσαν τις ξύλινες θύρες του ασσυριακού οχυρού Βαλαουάτ (Balawat), κοντά στην Νεμρώδ (Nimrud, BAGROW, 91:E1, 30 χλμ. νότια της Μοσούλης, στο Ιράκ) και βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο (εικ. Markoe, plate 5). Στην απεικόνιση, η φοινικική πόλη, περιτριγυρισμένη από τείχη, με δύο μεγάλες πύλες και πέντε πύργους είναι κτισμένη επάνω στο νησί που της παρέχει ασφάλεια από επιδρομές.[2364]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 13
ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ
ΧΙΡΑΜ Α' ΤΥΡΟΥ ΚΑΙ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ ΙΣΡΑΗΛ (περ. 961 π.Χ)

Αγία Γραφή, «Βασιλειών Γ'» 5:15-26. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Ο βασιλιάς της Τύρου, Χιράμ, έστειλε πρεσβευτές όταν εχρίσθη βασιλεύς ο Σολομών στην θέση του πατέρα του Δαβίδ, διότι ο Χιράμ είχε πάντα φιλικές σχέσεις με τον Δαβίδ. Ο Σολομών έστειλε τους δικούς του απεσταλμένους στον Χιράμ να του πουν: «Γνωρίζεις ότι ο πατέρας μου Δαβίδ δεν στάθηκε δυνατόν να οικοδομήσει Ναό στο όνομα του Κυρίου και Θεού μου εξαιτίας των πολέμων που τον κύκλωσαν από παντού, μέχρι που ο Κύριος τον βοήθησε να τους υποτάξει όλους; Τώρα, ο Κύριος ο Θεός μου έδωσε σε εμένα ειρήνη ολόγυρα. Δεν υπάρχει πια εχθρός μου ούτε καμία πονηρή πα-

---

[2361] ANET, «The Journey of Wen-Amon to Phoenicia,» pp. 25-29 και Markoe, pp. 26-28 & 30-32.

[2362] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.20.10 και Στράβων, XVI.2.23 (C757).

[2363] Ο Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις,* II.24.4-5, αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο το 332 π.Χ. αιχμαλωτίσθηκαν 30.000 και σκοτώθηκαν 8000 Τύριοι.

[2364] Aubet, pp. 31-39.

ράβαση του θρησκευτικού νόμου. Έτσι και εγώ αποφάσισα να κτίσω Ναό στο όνομα του Κυρίου του Θεού μου, όπως είπε ο Κύριος ο Θεός μου στο πατέρα μου Δαβίδ: 'ο γιος σου που θα σε διαδεχθεί στον θρόνο, αυτός θα κτίσει τον Ναό στο όνομά μου'. Τώρα δώσε εντολή να κόψουν για μένα ξυλεία από το όρος του Λιβάνου. Να οι εργάτες μου, να δουλέψουν μαζί με τους δικούς σου εργάτες. Για ολόκληρη την εργασία τους θα σου δώσω όσο μισθό μου ζητήσεις, γιατί ξέρεις ότι δεν υπάρχουν σε εμάς ικανοί ξυλοκόποι όσο οι Σιδώνιοι». Έλαμψε από την χαρά του ο Χιράμ όταν άκουσε τα λόγια του Σολομώντος και χάρηκε πάρα πολύ και είπε: «Δοξασμένος ας είναι σήμερα ο Θεός που έδωσε στον Δαβίδ γιο τόσο συνετό να κυβερνά τον πολυάριθμο λαό του Ισραήλ». Απάντησε (ο Χιράμ) στον Σολομώντα και του είπε: «Άκουσα με προσοχή όλα αυτά που μου παράγγειλες. Θα κάνω ό,τι μου ζήτησες, (θα σε προμηθεύσω) με ξυλεία κέδρου και πεύκης. Οι εργάτες μου θα κατεβάσουν (τους κορμούς) από το όρος του Λιβάνου μέχρι την θάλασσα. Εγώ θα τα βάλω επάνω σε σχεδίες (και δια θαλάσσης) θα τα μεταφέρω μέχρι τον τόπο που θα μου πεις. Θα τα αφήσω εκεί και εσύ από εκεί θα τα πάρεις. Εσύ θα πράξεις και την δική μου επιθυμία, να παραδώσεις τρόφιμα στον οίκο μου». Και έδινε ο Χιράμ στον Σολομώντα κορμούς κέδρου και πεύκων και ό,τι άλλο ήθελε εκείνος. Και ο Σολομών έδωσε στον Χιράμ είκοσι χιλιάδες κόρους[2365] σίτου και άλλες τροφές για τον οίκο του και είκοσι χιλιάδες βαιθ[2366] ελαίου κοπανισμένου [ελαιόκαρπου]. Αυτή την ποσότητα έδινε ο Σολομών στον Χιράμ κάθε έτος. Και ο Κύριος έδωσε σοφία στον Σολομώντα, όπως του είχε πει, και υπήρχε ειρήνη ανάμεσα στον Χιράμ και στον Σολομώντα. Και συνήψαν συμφωνία μεταξύ τους.

Ο Ι' αιώνας π.Χ. υπήρξε καθοριστικός για το μέλλον της Τύρου, διότι τότε δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες στην δυτική Αρχαία Εγγύς Ανατολή για να αναπτυχθεί και να επεκταθεί εμπορικά μία πόλη. Η μείωση της στρατιωτικής ισχύος της Αιγύπτου, η ήττα των Φιλισταίων, η ενοποίηση των βασιλείων του Ισραήλ και η ασσυριακή απραξία αποτέλεσαν την κρίσιμη μάζα που απαιτούνταν για την δημιουργία μιας εμπορικής δυνάμεως. Ο αρχιτέκτονας της εμπορικής αυτοκρατορίας της Τύρου υπήρξε ο βασιλιάς της Χιράμ Α' (ή Χειράμ, περ. 980-947; π.Χ.), ο οποίος συμμάχησε με τον βασιλιά Δαβίδ (1000-961 π.Χ.) του Ηνωμένου Βασιλείου του Ισραήλ[2367] αλλά και με τον γιο του, Σολομώντα (961-922 π.Χ.), για να επωφεληθούν όλοι από το θαλάσσιο και

[2365] Δηλαδή 4.600.000 λίτρα σίτου. Ο κόρος (kor ή cor) ήταν μονάδα μετρήσεως όγκου ή χωρητικότητας στερεών και υγρών και ισούτο με 230 λίτρα. Δες *Oxford Biblical Studies Online* [2019], «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>. Για το περίπλοκο ζήτημα των μέτρων και σταθμών που αναφέρονται στην εβραϊκή *Τανάχ* (*Tanakh*) και στην «Παλαιά Διαθήκη» δες λμ. «Weights and Measures», *Encyclopedia Judaica*, 20:700-708.

[2366] Δηλαδή 460.000 λίτρα. Το βαιθ (bat ή bath) ήταν μονάδα μετρήσεως όγκου ή χωρητικότητας υγρών και ισούτο με 23 λίτρα. Δες *Oxford Biblical Studies Online* [2019], «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>.

[2367] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Β'» 5:11 και «Παραλειπομένων Α'» 14:1.

χερσαίο εμπόριο στην περιοχή.[2368] Ο Χιράμ, παρά τον ανταγωνισμό της Βύβλου και της Σιδώνας, κατάφερε να ελέγξει τις θαλάσσιες μεταφορές κατά μήκος της φοινικικής ακτής και με αμέσως επόμενο στόχο τους χερσαίους εμπορικούς δρόμους στην νοτιοδυτική Ασία. Τα εμπορικά του αυτά σχέδια συνέπεσαν με την επιθυμία του Σολομώντα να αναπτύξει και να επεκτείνει το βασίλειο του Ισραήλ. Οι κοινές αυτές επιδιώξεις σφραγίσθηκαν με την εμπορική συμφωνία που συνομολόγησαν οι δύο βασιλείς και κατά την οποία ο Χιράμ παρείχε εξειδικευμένο προσωπικό και ξυλεία κέδρου και πεύκης και ο Σολομών τρόφιμα (Ιστορική Πηγή 13). Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποδείξει ότι ο Τύριος βασιλιάς παρείχε ακόμη είδη πολυτελείας για τον βασιλικό οίκο του Ισραήλ και ο βασιλιάς του Ισραήλ τον πλήρωνε σε ασήμι. Η συμμαχία με το Ισραήλ εξασφάλισε στην Τύρο τις οδούς που οδηγούσαν στο εσωτερικό της Συρίας, στην Μεσοποταμία, και στην Αραβία (Αραβική Χερσόνησο), από όπου προμηθευόταν δημητριακά, αλλά της παρείχε και αγορές για τα έτοιμα προϊόντα της.

Το δεύτερο πεδίο συνεργασίας των δύο βασιλέων συνίστατο στην ναυπήγηση εμπορικού στόλου στην Ερυθρά Θάλασσα. Με Φοίνικες καπετάνιους και ναυτικούς αλλά σε κοινή ναυτική επιχείρηση που επαναλαμβανόταν κάθε τρία χρόνια, πιθανόν στην βορειονατατολική Αφρική (Σουδάν και Σομαλία) ή και μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό,[2369] οι δύο βασιλείς σκόπευαν στην προμήθεια χρυσού, ασημιού, ελεφαντοστούν και πολύτιμων λίθων.[2370] Οι σύντομες αυτές πληροφορίες υποδεικνύουν ότι κατά τον Ι' αιώνα οι Τύριοι μπορούσαν πλέον να οργανώνουν μεγάλες ναυτικές επιχειρήσεις, διότι διέθεταν και την ναυτική τεχνογνωσία για να πραγματοποιούν ταξίδια μακρών αποστάσεων χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς. Σημαντικότερο όλων, όμως, είναι ότι η Τύρος μπορούσε πλέον να έχει άμεση πρόσβαση στις περιοχές όπου υπήρχε χρυσός, γεγονός που αύξησε τον πλούτο της και διεύρυνε τους εμπορικούς της ορίζοντες. Με τα κέρδη από αυτό το εμπόριο φαίνεται ότι ο Βασιλιάς του Ισραήλ έκτισε τον μεγαλοπρεπή Ναό του Σολομώντος και ο Χιράμ βελτίωσε το φυσικό λιμάνι της Τύρου και πρόσθεσε μεγάλα ναυπηγία, επεξέτεινε την πόλη και οικοδόμησε αγορά, έκτισε βασιλικό ανάκτορο και κατασκεύασε μεγαλοπρεπείς ναούς. Σημαντικότερος όλων ήταν ο μεγάλος ναός του θεού Μελκάρτ (Ηρακλή), με τις δύο στήλες που ήταν διακοσμημένες με χρυσό και σμαράγδια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΥΡΟΥ (μέχρι την περσική κατάκτηση)	
Βασιλιάς*	**Χρονολογίες (περ. π.Χ.)**[2371]
Χιράμ ή Χειράμ Α' / Ε`ίρωμ Α' (Hiram I)	969 – 936
Βάαλ-εσερ Α' / Βαλβάζερος Α' (Baal-eser)	935 – 919
Αβδάστρατος (Abdastrato)	918 – 910
Ιεθεβαάλ Α' / Ιθωβάλος Α' (Ethbaal or Ithobaal I)	887 – 856
Βάαλ-αζορ Β' / Βαλέζωρος Β' (Baal-azor II)	855 – 830

[2368] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ'» 5:15-30.

[2369] Ο Markoe, pp. 33-34, αναφέρει και την αμφιλεγόμενη υπόθεση τα ταξίδια αυτά να κατευθύνονταν μέχρι την Ιβηρική

[2370] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ'» 9:14 & 9:26-28 & 10:22.

[2371] Τα έτη βασιλείας διαφέρουν στις διάφορες σημερινές μελέτες ανάλογα με τον τρόπο υπολογισμού τους από τις αρχαίες πηγές.

Μάτταν Α’ / Μέττηνος Α’ (Mattan I)	829 – 821
Πυγμαλίων (Pygmalion)	820 – 774
Ιεθεβαάλ Β’/ Ιθωβάλος Β’ (Ethbaal or Ithobaal II)	750 – 740
Χιράμ Β’ / Ε`ίρωμ Β’ (Hiram II)	739 – 730
Μάτταν Β’ / Μέττηνος Β’ (Mattan II)	730 – 729
Ελουλαίος (Luli)	729 – 694
Abd Melqart	694 – 680
Βάαλ Α’ / Βαάλ Α’ (Baal I)	680 – 640
Ιεθεβαάλ Γ’/ Ιθωβάλος Γ’ (Ethbaal or Ithobaal III)	591 – 573
Βάαλ Β’ / Βαάλ Β’ (Baal II)	573 – 564
Μάτταν Γ’ / Μέττηνος Γ’ (Mattan III)	562 – 556
Χιράμ Γ’ / Ε`ίρωμ Γ’ (Hiram III)	551 – 532

* Τα ονόματα αναγράφονται όπως αναφέρονται εξελληνισμένα στην «Παλαιά Διαθήκη» και στον Ιώσηπο Φλάβιο (Josephus), έκδ. Loeb.

Ο Ιεθεβαάλ (887-856 π.Χ.), ο επόμενος σημαντικός βασιλιάς της Τύρου, ήταν αυτός που ουσιαστικά εδραίωσε την κυριαρχία της πόλεως στην Φοινίκη αλλά και στο εμπόριο με την νοτιοδυτική Ασία. Αφομοίωσε την Σιδώνα, ονομάσθηκε βασιλιάς της και δημιούργησε ένα κοινό κράτος Τυρίων και Σιδωνίων με έδρα την Τύρο.[2372] Ήταν ο πρώτος που ίδρυσε αποικίες, την Botrys (σημερ. Batrum), κοντά στην Βύβλο, και την Auza στην Λιβύη, η οποία δεν έχει εντοπισθεί ακόμη. Η αποικία στην φοινικική ακτή δείχνει τις επεκτατικές βλέψεις του Ιεθεβαάλ στην περιοχή αλλά υπονοεί και την υποβάθμιση της Βύβλου ως εμπορικής πόλεως. Ήταν επίσης αυτός που οικοδόμησε τα τείχη της Τύρου και κατασκεύασε το δεύτερο τεχνητό λιμάνι της πόλεως. Στόχος της πολιτικής του Τύριου ηγεμόνα ήταν να ανακαλύψει νέες πηγές πρώτων υλών και να ελέγξει σταδιακά την αγορά. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού χρειαζόταν την συμμαχία με το Ισραήλ, η οποία του εξασφάλιζε τρόφιμα και εμπορικούς δρόμους στην ενδοχώρα, και την οποία επισφράγισε παντρεύοντας την κόρη του Ιεζάβελ με τον βασιλιά Αχαάβ (869-850 π.Χ.). Η εχθρότητα μέρους των Εβραίων θρησκευτικών ηγετών στην προσπάθεια της Ιεζάβελ να εισαγάγει την λατρεία του φοινικικού θεού Βάαλ στο Ισραήλ δεν αποτελούσε μόνο μία θρησκευτική αντιπαράθεση.

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές δείχνουν την παρουσία Φοινίκων αρχιτεκτόνων σε πόλεις του Ισραήλ αλλά και η μικροτεχνία σε ελεφαντοστούν μαζί με συγκεκριμένη τοπική κεραμική στο ανάκτορο των βασιλέων του Ισραήλ υποδεικνύει την παρουσία Φοινίκων τεχνιτών. Τα πολλά αντικείμενα διακοσμημένα με ελεφαντοστούν που φαίνεται ότι υπήρχαν στα σπίτια της πόλεως Σαμάρια του Ισραήλ[2373] υπογραμμίζουν την πρακτική της ανταλλαγής δώρων μεταξύ βασιλέων και ηγεμόνων που εφάρμοζαν οι Τύριοι. Η καλλιτεχνική επεξεργασία του ελεφαντοστούν από Φοίνικες τεχνίτες ήταν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά προϊόντα του εμπορίου τους, κυρίως κατά τον Η’ και τον Ζ’ αιώνα π.Χ.

Ο δεύτερος γεωγραφικός χώρος για τον οποίο έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον η Τύρος ήταν η βόρεια Συρία και το κεντρικό τμήμα της νότιας Μικράς Ασίας (Κιλικία) και κυρίως η παράκτια περιοχή του Κόλπου της Αλεξανδρέττας/Iskenderum, διότι από εκεί διέρχονταν σημαντικοί εμπορικοί δρόμοι προς την Δυτική Ασία. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι από εκεί υπήρχε πρόσβαση στα μεταλλεία της νοτιοανατολικής Μικράς

[2372] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ’» 16:31 και «Ησαΐας» 23:1-14.
[2373] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ’» 22:39 και «Άμως» 3:15 & 6:4.

Ασίας μέσω των εμπορικών σταθμών της Ταρσούς (Tarsus, AAW, p. 75), του Sam'al (Zinjirli, AAW, p. 75), Karatepe (AAW, p. 75), Carchemish/Karkemish (AAW, p. 75), και Aleppo (AAW, p. 75). Εκτός από την κεραμική, η παρουσία των Φοινίκων στην Sam'al (Zinjirli) επιβεβαιώνεται από την στήλη του τοπικού ηγεμόνα Κιλάμουα (Kilamuwa) που είναι χαραγμένη στα φοινικικά.[2374] Σε άλλη στήλη του βασιλιά των Αραμαίων από το Αλέππο,[2375] η οποία είναι μεν στα αραμαϊκά αλλά αφιερωμένη στον θεό Μελκάρτ των Φοινίκων, διαφαίνεται η έντονη παρουσία των Φοινίκων στην περιοχή, είτε με την ύπαρξη κάποιου ιερού είτε μέσω κάποιας μορφής κηδεμονίας. Επίσης, ο Azitawadda, ιδρυτής της πόλεως Καράτεπε, σε δίγλωσσες αυτοβιογραφικές επιγραφές[2376] στα χετταϊκά και φοινικικά υποδηλώνει τουλάχιστον φοινικική επίδραση στην περιοχή. Στην χετταϊκή πόλη Καρκεμίς υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις φοινικικής επιδράσεως στην αρχιτεκτονική και στην κατασκευή των οικοδομών. Οι αποδείξεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά τον Θ' αιώνα π.Χ. οι Τύριοι ήλεγχαν το εμπόριο μετάλλων και σκλάβων στην ενδοχώρα του Κόλπου της Αλεξανδρέττας αλλά και τις παράλιες θαλάσσιες οδούς προς το Αιγαίο.[2377]

Στο τέλος του Θ' αιώνα π.Χ., βασιλιάς της Τύρου έγινε ο Πυγμαλίων (820-774 π.Χ.) και έπρεπε να αντιμετωπίσει την μεγάλη πίεση των Ασσυρίων, οι οποίοι υπό τον Σαλμανέσερ Γ' (Shalmaneser, 858-824)[2378] επενέβησαν στην δυτική Συρία και διατάραξαν την εμπορική δραστηριότητα των Τυρίων. Εξ αιτίας αυτής της καταστάσεως, η Τύρος έπρεπε να ιδρύσει νέους εμπορικούς σταθμούς και η πιο ευνοϊκή τοποθεσία ήταν η Κύπρος. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι Χαναναίοι και οι Κύπριοι διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις από τον ΙΑ' αιώνα π.Χ., ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για παρουσία Φοινίκων στο νησί από τον Ι' αιώνα. Από το 820 π.Χ., όμως, όπως φαίνεται στο Κίτιον, άρχισαν οι Φοίνικες να εγκαθίστανται στην νοτιοανατολική Κύπρο, έτσι ώστε μέχρι τον Ζ' αιώνα η περιοχή είχε γίνει μέρος του ενωμένου βασιλείου Τύρου και Σιδώνας. Η πρώτη αρχαιολογικά βεβαιωμένη υπερπόντια αποικία των Φοινίκων, το Κίτιον, πρέπει να ιδρύθηκε από την επιτακτική ανάγκη να εξασφαλισθεί ο χαλκός της Κύπρου, ο οποίος απέφερε υψηλά κέρδη στην Κύπρο και στην Τύρο. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει παραπάνω, μάλλον Κύπριοι, Φοίνικες και Έλληνες από το Αιγαίο πρέπει να διαχειρίζονταν το εμπόριο του χαλκού, του τόσο πολύτιμου για την εποχή μετάλλου, και να το μετέφεραν επάνω στα πλοία τους από την Κύπρο στην Ελλάδα και στις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου. Εικάζεται, λοιπόν, ότι η Τύρος φοβούμενη ότι η ασσυριακή επέκταση μπορεί να έφθανε μέχρι την Κύπρο, θέλησε να εξασφαλίσει για τον εαυτό της το εμπόριο του χαλκού από τα ορυχεία μέχρι τις αγορές. Συνεπώς, ο ηγεμών της αποφάσισε να μεταβάλει την μέχρι τότε εμπορική πολιτική της Τύρου και να ιδρύσει αποικία στην Κύπρο για να εξασφαλίσει την κύρια πηγή εσόδων της πόλεως. Η νέα αυτή αποικία, η Καρχηδόνα (στα φοινικικά, Qart-hadasht = νέα πόλη) της Κύπρου δεν έχει ταυτοποιηθεί (μήπως ήταν το Κίτιον;) αλλά υπήρξε η πύλη εισόδου των πολυτελών προϊόντων που εμπορεύονταν οι Φοίνικες και τα οποία κατέκλυσαν την Κύπρο τον Η' και Ζ' αιώνα π.Χ.: ασημένια, ορειχάλκινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα. Οι Τύριοι,

[2374] ANET, pp. 654-655.
[2375] ANET, p. 655.
[2376] ANET, pp. 653-654.
[2377] Markoe, pp. 37-39.
[2378] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, , 3η έκδ., σ. 96.

όμως, δεν σταμάτησαν στην Κύπρο. Υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις ότι είχαν φθάσει στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου, αλλά υπάρχει προβληματισμός εάν έπαιρναν σκλάβους και ασήμι από το Λαύριο προσφέροντας κοσμήματα και ορειχάλκινα αντικείμενα. Έχει υποστηριχθεί ότι ίσως αυτή η εμπορική επέκταση των Τυρίων προς το Αιγαίο να έχει σχέσει με το ξεκίνημα του ελληνικού αποικισμού.[2379]

Παρά την υπερπόντια επέκταση, το ασσυριακό υπήρξε το κύριο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Τύριοι κατά τον Η’ και Ζ’ αιώνα π.Χ. Για να κρατήσουν την Ασσυριακή Αυτοκρατορία μακριά από τα συμφέροντά τους αλλά και για να έχουν την άδεια να εμπορεύονται στην Δυτική Ασία προθυμοποιήθηκαν να πληρώνουν φόρο υποτελείας. Από τον Θ’ αιώνα π.Χ., οι Τύριοι μαζί με άλλες πόλεις της περιοχής έδωσαν στους Ασσύριους βασιλείς κυρίως χρυσό, ασήμι, κασσίτερο, σίδηρο, χαλκό και χάλκινα αγγεία, λινά υφάσματα με πολύχρωμο τελείωμα, μαλλί βαμμένο με γαλάζιο και πορφυρό χρώμα, μεγάλους και μικρούς πιθήκους, έβενο, ξυλεία και ελεφαντοστούν, πολλές φορές σε μεγάλες ποσότητες.[2380] Την περίοδο όμως της εδαφικής επεκτάσεως του Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ’ (Tiglatpileser, 744-727 π.Χ.), ο βασιλιάς Χιράμ Β’ (739-730 π.Χ.) της Τύρου τέθηκε επικεφαλής αντι-ασσυριακού συνασπισμού και τελικά κατάφερε να αποφύγει την προσάρτηση από την Ασσυρία, να μείνει στο πλευρό των Ασσυρίων και να διαφυλάξει το υπερπόντιο εμπόριο της. Οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι αυτή η ιδιαίτερη μεταχείριση θα μπορούσε να συμβεί μόνο εάν Τύρος και Ασσυρία είχαν κοινά συμφέροντα. Τον Η’ αιώνα π.Χ., η Ασσυρία δεν ήταν σε θέση να αναλάβει το εμπόριο της Τύρου, ενώ σε περίπτωση διακοπής του θα έχανε σημαντική πηγή εσόδων. Βέβαια, από το 734 π.Χ., είχε τους δικούς της επιθεωρητές και τελώνες στο λιμάνι της Τύρου και ο Φοίνικας βασιλιάς Ματτάν Β’ (829-821 π.Χ.) υποχρεώθηκε για πρώτη φορά να πληρώσει ως φόρο το ποσό των 150 χρυσών ταλάντων.[2381]

Οι Τύριοι πλήρωναν τον φόρο μέχρι που ο βασιλιάς τους Ελουλαίος (Luli, 729-694 π.Χ.) ήρθε σε σύγκρουση με τον Σενναχερίβ (Sennacherib, 704-681 π.Χ.), για λόγους που δεν έχουν διευκρινισθεί αλλά μπορεί να περιλαμβάνουν και την άρνηση συμμορφώσεως με τις οικονομικές υποχρεώσεις του προς τους Ασσυρίους. Ο Ασσύριος βασιλιάς εισέβαλε στην περιοχή του αντιπάλου του και προφανώς χωρίς να προηγηθεί μάχη ανάγκασε τον Ελουλαίο να πάρει τα πλοία του και να καταφύγει στην Κύπρο, στο Κίτιον, όπου πέθανε (εικ. Markoe, plate 6). Η Τύρος έχασε την Σιδώνα, η οποία έγινε ανεξάρτητη πόλη, παραδόθηκε σε φιλο-Ασσύριο ηγεμόνα και η έκτασή της περιορίσθηκε στο νησί και στα προάστια στην απέναντι ακτή. Παρ’ όλα αυτά, όταν εξαιτίας της οικονομικής της ευμάρειας η Σιδώνα αντιστάθηκε στην ασσυριακή εξου-

[2379] Markoe, pp. 32-33.

[2380] ANET, pp. 276 & 280 & 281 & 283 και ARAB, par. 479, 1:166 & par. 518, 1:189 & par. 769, 1:273 & par. 772, 1:276. Ο Markoe, p. 39-40, πιστεύει ότι ήταν δώρα και όχι φόρος, όπως οι πίθηκοι που προσφέρονται σε ασσυριακό ανάγλυφο (εικ. Markoe, plate 4).

[2381] ANET, p. 282 και ARAB, par. 803, 1:288. Την εποχή αυτή το τάλαντο μπορεί να ισούτο στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή με 34,3 κιλά (1 τάλαντο = 3000 σίγλους/σίκλους/shekel) και συνεπώς τα 150 χρυσά τάλαντα ισούνταν με 5145 κιλά χρυσό. Δες *Oxford Biblical Studies Online* [2019], «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>. Αλλά μπορεί να ζύγιζαν και 6000 κιλά χρυσό, εάν το τάλαντο είχε βάρος περί τα 40 κιλά (1 τάλαντο = 3600 σίγλους/σίκλους/shekel). Για το περίπλοκο ζήτημα των μέτρων βάρους που αναφέρονται στην «Παλαιά Διαθήκη» δες λμ. «weights», *Encyclopedia Judaica*, 20:703-706.

σία, ο Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) επιτέθηκε, κατεδάφισε τα τείχη και την πόλη και μετέφερε τα πλούτη του βασιλικού οίκου στην Ασσυρία.[2382]

Μετά από αυτά τα γεγονότα, η Τύρος συνέχισε τις εμπορικές της σχέσεις με την Αίγυπτο. Η αφρικανική χώρα, όμως, υποστήριζε οποιαδήποτε αντι-ασσυριακή ενέργεια του Ισραήλ και του συνασπισμού που είχε ιδρύσει εναντίον της Ασσυρίας, μέχρι που τελικά από το 702/701 π.Χ. τάχθηκε ενεργά στο πλευρό βασιλείων της δυτικής Αρχαίας Εγγύς Ανατολής εναντίον των Ασσυρίων και συνήψε συμφωνία με την Τύρο. Όταν η συμμαχία αυτή έγινε γνωστή, ο Ασσύριος Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) κινήθηκε εναντίον της Αιγύπτου και στην δεύτερη εκστρατεία του, το 671 π.Χ., βρέθηκε στην Τύρο, η οποία είχε αποστατήσει, και την πολιόρκησε. Τελικά, νίκησε στην Αίγυπτο και υποχρέωσε την Τύρο να πληρώσει βαρείς φόρους.[2383] Σε ανάμνηση της επιτυχίας του κατασκευάσθηκε στήλη στην οποία ο γιγάντιος Ασσύριος βασιλιάς κρατάει σαν σκυλιά από το λουρί τους γονατιστούς ηγεμόνες της Αιγύπτου και της Τύρου (εικ. Markoe, plate 7).

Αυτή την περίοδο πρέπει η ασήμαντη πια Τύρος να συνήψε συμφωνία υποτελείας με την πανίσχυρη Ασσυρία για τον έλεγχο της εμπορικής της δραστηριότητας (Ιστορική Πηγή 14). Στην εμπορική συμφωνία που υπέγραψαν ο Βάαλ Α’ της Τύρου και ο Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) προβλεπόταν ότι η φοινικική πόλη ήταν ελεύθερη να εμπορεύεται τουλάχιστον σε όλη την παραλία της δυτικής Εγγύς Ανατολής, αλλά υπό την ασσυριακή επίβλεψη («βασιλικός εκπρόσωπος») και την πιθανότητα κατασχέσεως των μεταφερόμενων εμπορευμάτων. Οι συνηθισμένες φοβέρες για την οργή των θεών σε όσους παραβούν την συμφωνία ολοκληρώνουν το κείμενο.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 14
ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΥΠΟΤΕΛΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΣΣΥΡΙΟΥ ΕΣΑΡΧΑΔΔΟΝ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΑΛ ΤΗΣ ΤΥΡΟΥ
(περ. 671 π.Χ)

John B. Prichard, ed., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with Supp. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1969), «Treaty of Esarhaddon with Baal of Tyre,» pp. 533-534. Αποκαταστημένο κείμενο. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή R. Borger. Απόδοση στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[τμήμα i]
Συνθήκη του Εσαρχαδδόν, βασιλέα της Ασσυρίας, μεγαλύτερο γιο του ... , με τον Βάαλ, βασιλέα της Τύρου, ...

[τμήμα ii, κατεστραμμένο]

[τμήμα iii]

[2382] ANET, pp. 287 & 288 & 290 και ARAB, par. 239, 2:118-119 & par. 309, 2:143 & par. 326, 2:147-148 & par. 347, 2;154.

[2383] ANET, pp. 290 & 291 & 292.

... Εσαρχαδδόν ... Εσαρχαδδόν ... βασιλιά της Ασσυρίας, ... αυτές οι πόλεις οι οποίες ...
Ο βασιλικός εκπρόσωπος τον οποίο διόρισα για να σε επιβλέπει ... οι γηραιότεροι [η Γερουσία;] της χώρας σου ... ο βασιλικός εκπρόσωπος [;;;] μαζί τους ... τα πλοία ... μην τον ακούς, (μην ...) χωρίς τον βασιλικό εκπρόσωπο, ούτε πρέπει να ανοίξεις επιστολή που σου έχω στείλει χωρίς την παρουσία του βασιλικού εκπροσώπου. Εάν ο βασιλικός εκπρόσωπος είναι απών, περίμενέ τον και μετά άνοιξέ το, μην ...
Εάν πλοίο του Βάαλ ή του λαού της Τύρου ναυαγήσει στις ακτές της χώρας των Φιλισταίων ή οπουδήποτε στα σύνορα της επικράτειας των Ασσυρίων, οτιδήποτε βρίσκεται επάνω στο πλοίο ανήκει στον Εσαρχαδδόν, βασιλιά της Ασσυρίας, αλλά κανείς δεν πρέπει να βλάψει κανένα άτομο επάνω στο πλοίο, να καταγράψουν [;] τα ονόματά τους και να ενημερώσουν τον βασιλιά της Ασσυρίας.
Αυτά είναι τα εμπορικά λιμάνια και οι εμπορικοί δρόμοι τους οποίους (παραχώρησε) ο Εσαρχαδδόν, βασιλιάς της Ασσυρίας, στον υπηρέτη του Βάαλ: (δηλαδή:) προς την Άκρη,[2384] την Δορ,[2385] σε όλη την περιοχή των Φιλισταίων, και σε όλες τις πόλεις εντός της ασσυριακής επικράτειας, στις ακτές της θάλασσας, και στην Βύβλο, (απέναντι από το όρος) Λίβανος, σε όλες τις πόλεις στα βουνά, σε όλες τις πόλεις του Εσαρχαδδόν, βασιλιά της Ασσυρίας, τις οποίες ο Εσαρχαδδόν, βασιλιάς της Ασσυρίας, έδωσε στον Βάαλ [;;;] στον λαό της Τύρου ... στα πλοία τους ή όλους αυτούς που περνούν απέναντι, στις κωμοπόλεις του Βάαλ, στις κωμοπόλεις του, στα αγροκτήματα του, στις αποβάθρες του, οι οποίες [;;;], καθώς πολλές βρίσκονται σε απομακρυσμένες περιφέρειες, καθώς στο παρελθόν [;;;] κανείς δεν πρέπει να βλάψει τα πλοία τους. Στο εσωτερικό της χώρας, στην περιφέρειά του, στα αγροκτήματά του ...

[τμήμα iv]
Μακάρι η Νίνλιλ,[2386] που κατοικεί στην Νινευί, να δέσει επάνω σου ένα γοργόφτερο μαχαίρι. Μακάρι η Ιστάρ,[2387] που μένει στα Άρβηλα,[2388] να μην σου δώσει έλεος και συγχώρηση. Μακάρι η Γούλα,[2389] η μεγάλη ιατρός, να βάλει αρρώστια και αδυναμία στις καρδιές σας, αγιάτρευτη πληγή στο σώμα σου, να πλυθείς στο αίμα σου σαν στον νερό. Μακάρι οι Επτά θεοί, οι πολεμικοί θεοί, να σε χτυπήσουν με τα φοβερά όπλα τους. Μακάρι ο Βεθέλ[2390] και η Ανάθ-Βεθέλ[2391] να σε παραδώσουν σε ανθρωποφάγο λιοντάρι. Μακάρι οι

[2384] Acre/Akre ή Akko (Ake ή Ἄκη ή Πτολεμαΐς, BAGROW, 69:B4), παράλια πόλη στο σημερινό βόρειο Ισραήλ. Δες OEANE, λμ. «Akko».

[2385] Dor/Dora/(τα) Δώρα, (BAGROW, 69:A4), παράλια πόλη στο σημερινό κεντρικό Ισραήλ. Δες OEANE, λμ. «Dor».

[2386] Ninlil, θεά του αέρα και των σιτηρών από την Μεσοποταμία. Δες DDD, «Ninlil» στο Index του βιβλίου.

[2387] Ištar (άστρο του ουρανού), θεά της γονιμότητας και του πολέμου από την Μεσοποταμία. Δες DDD, «Ishtar» στο Index του βιβλίου.

[2388] Arbela (BAGROW, 3:D2). Δες *Arbela Antiqua*, Proceedings of the International Conference held in Erbil (7-10 April 2014) under Zidan Bradosty's headship: Ancient Arbela - Pre-Islamic History of Erbil (Beyrouth: 2020).

[2389] Gula, θεά της ιάσεως από την Μεσοποταμία. Δες DANEM, λμ. «Gula» & λμ. «Ninisina» & plate 10.

[2390] Bethel, θεός από την Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Bethel» και «Bethel» στο Index του βιβλίου. Για την φοινικική θρησκεία δες ENCR, λμ. «Phoenician Religion» και λμ. «Phoenicia, Phoenicians», section 'Religion', *Encyclopaedia Judaica*, 16:123.

[2391] Anath-Bethel, θεά της γονιμότητας και του πολέμου από την Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Anat»

μεγάλοι θεοί του ουρανού και της γης, οι θεοί της Ασσυρίας, οι θεοί της Ακκάδης,[2392] και οι θεοί του Εβέρ-Ναρί[2393] να σε καταραστούν με ακατάλυτη κατάρα. Μακάρι ο Βάαλ-σαμένε,[2394] ο Βάαλ-μαλάγε,[2395] και ο Βάαλ-σαφόν[2396] να σηκώσουν κακό άνεμο επάνω στα πλοία σου, να λύσει τα αγκυροβόλια τους, να σχίσει τους στύλους από τα αγκυροβόλια, μακάρι δυνατό κύμα να τα βυθίσει στην θάλασσα, μια άγρια παλίρροια [;;;] εναντίον σου. Μακάρι ο Μελκάρτ[2397] και ο Εσμούν[2398] να παραδώσουν την γη σου στην καταστροφή, τον λαό σου στον εξανδραποδισμό, από την γη σου [;;;]. Μακάρι να κάνουν την τροφή για το στόμα σου να εξαφανιστεί, τα ρούχα για το σώμα σου, το λάδι για την αλοιφή σου [όλα να εξαφανιστούν]. Μακάρι, η Αστάρτη[2399] να σπάσει το τόξο σου στην κορύφωση της μάχης, και να σε κάνει να υποκλιθείς στα πόδια του εχθρού σου, μακάρι ξένος εχθρός να διασκορπίσει τα υπάρχοντά σου.
Δέλτος της συνθήκης αποδεκτή από τον Βάαλ της Τύρου.

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτής της συμφωνίας ήταν ότι η Τύρος αναγκάσθηκε να απομακρυνθεί από το εμπόριο της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και να επικεντρωθεί στην ανάπτυξη των αποικιών της και στο εμπόριο με αυτές.

Η Ασσυρία συνέχισε την πολεμική της αντιπαράθεση με την Αίγυπτο και η Τύρος για μια φορά ακόμη τάχθηκε εναντίον της. Το 662 π.Χ., ο Ασουρβανιπάλ (Assurbanipal, 668-627 π.Χ.) πολιόρκησε την Τύρο αναγκάζοντας τον Βάαλ Α' να παραδοθεί.[2400] Μέχρι το 640 π.Χ. η Τύρος είχε χάσει όλες τις κωμοπόλεις που ήλεγχε στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Η συρρίκνωση της εμπορικής δραστηριότητας για την φοινικική πόλη στην περιοχή έδωσε το έναυσμα στην αποικία της Καρχηδόνα να επιδοθεί σε μια δική της αποικιακή πολιτική ιδρύοντας το 654 π.Χ. την Ίμπιζα, στο νησί Ίμπιζα (Ibiza, BAGROW, 27:G3), στις Βαλεαρίδες Νήσους. Το τελευταίο τέταρτο του Ζ' αιώνα π.Χ. και μετά την παρακμή της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας, τον έλεγχο της Φοινίκης είχε αποκτήσει η Αίγυπτος. Μεταξύ 635 και 610 π.Χ., οι Τύριοι ίδρυσαν τον τελευταίο τους εμπορικό σταθμό στην Μέμφιδα της Αιγύπτου.

Εν τω μεταξύ, η ισχυροποίηση των Βαβυλωνίων, αρχικά υπό τον Ναβοπολασ-

και «Anat-Bethel» στο Index του βιβλίου.

[2392] Akkad ή Akkade ή Agade, πόλη στην Μεσοποταμία που δεν έχει ακόμη εντοπισθεί. Δες OEANE, λμ. «Akkade».

[2393] Eber-Nari, περιοχή της δυτικής Ασίας, περίπου η Συριο-Φοινίκη (δες Michael Roaf, Cultural Atlas of Mesopotamia (London: Equinox, 1980), p. 208, περιοχή χάρτη σημειωμένη με τον αριθμό 5).

[2394] Baal-Šamin (κύριος του ουρανού), επικεφαλής του πανθέου στην Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Baal-Shamen» και «Baal-shamin» στο Index του βιβλίου.

[2395] Baal Malage, θεός από την Φοινίκη, παρόμοιος με τον Baal-Šamin. Δες DDD, λμ. «Baal-Shamen» και «Baal-malage» στο Index του βιβλίου.

[2396] Baal Sapon, θεός από την Φοινίκη, παρόμοιος με τον Baal-Šamin.

[2397] Melkart ή Melqart, θεός της θάλασσας από την Φοινίκη. Ήταν συνώνυμος με τον Ηρακλή των Ελλήνων. Δες DDD, λμ. «Melqart».

[2398] Ešmun, θεός της ιάσεως από την Φοινίκη. Συνώνυμος με τον Ασκληπιό των Ελλήνων. Δες DDD, λμ. «Eshmun».

[2399] Astarte (αστέρι), θεά της γονιμότητας, του σαρκικού έρωτα και του πολέμου από την Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Astarte».

[2400] ANET, pp. 295-296 & 297.

σάρ (Nabopolassar, 625-605 π.Χ.) και κατόπιν υπό τον Ναβουχοδονόσορ Β' (Nebuchadnezzar, 604-562 π.Χ.), και η ίδρυση της Νεο-Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας των Χαλδαίων άλλαξε για μια φορά ακόμη την ισορροπία δυνάμεων στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή.[2401] Οι Χαλδαίοι κατέλυσαν την Ασσυριακή Αυτοκρατορία και προσπάθησαν να επιβάλουν την ισχύ τους στο Ισραήλ και στις φοινικικές πόλεις. Το 587 π.Χ., ο Ναβουχοδονόσορ Β' κατέστρεψε την Ιερουσαλήμ και περί το 585 π.Χ. άρχισε την πολιορκία της Τύρου, η οποία κράτησε δεκατρία χρόνια.[2402] Έχει υποστηριχθεί ότι στην πραγματικότητα υπήρξε ένας αποκλεισμός του νησιού από την θάλασσα αντί για μια συνεχή επίθεση με σκοπό την κατάληψη της πόλεως και αυτό το γεγονός μπορεί να εξηγήσει γιατί η πολιορκία δεν αναφέρεται καθόλου στα επίσημα βαβυλωνιακά χρονικά. Επίσης, φαίνεται ότι οι Τύριοι άντεξαν και οι Βαβυλώνιοι αναγκάσθηκαν να τους παραχωρήσουν αυτονομία με αντάλλαγμα την αποδοχή της βαβυλωνιακής κυριαρχίας επί της πόλεως τους. Την περίοδο αυτή, η εμπορική δραστηριότητα της Τύρου έφθασε στο χαμηλότερο της σημείο και οι Βαβυλώνιοι οι ίδιοι ανέλαβαν το εμπόριο του κέδρου χρησιμοποιώντας τους Φοίνικες ως τεχνίτες στην υπηρεσία του κράτους. Το ξύλο του κέδρου χρησιμοποιούνταν για κρατικές κατασκευές και στο ανάκτορο στην Βαβυλώνα.[2403]

Μετά την επικράτηση των Περσών, οι Φοίνικες ανέλαβαν σημαντικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις των βασιλέων. Το 525 π.Χ., στις επιχειρήσεις του Πέρση Καμβύση εναντίον των Αιγυπτίων, οι Φοίνικες είχαν συμμετάσχει εθελοντικά και είχαν αποτελέσει σημαντική δύναμη του στόλου.[2404] Η προθυμία αυτή πρέπει να είχε ευεργετικά αποτελέσματα για τους συμπολεμιστές των Περσών διότι, αν και δεν υπάρχουν απτά ιστορικά στοιχεία, οι Φοίνικες φαίνεται ότι είχαν μεταχείριση συμμάχων αντί υποτελών. Ισχυρή ένδειξη είναι η άρνησή τους να επιτεθούν στους ομοεθνείς τους Καρχηδόνιους μετά από εντολή των Περσών. Εξήγησαν ότι τους συνδέει ισχυρή συνθήκη ειρήνης και δεν θα μπορούσαν ποτέ να επιτεθούν «επί τους παίδας» των και τελικά οι Πέρσες υποχώρησαν και εγκατέλειψαν προσωρινά το σχέδιο.[2405] Ακόμη, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι οι φοινικικές πόλεις πλήρωναν φόρο υποτελείας στους Πέρσες, ίσως διότι έθεταν τον στόλο τους στην διάθεση της Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, φαίνεται ότι ο πολιτικός έλεγχος που είχε η περσική διοίκηση επέτρεψε στους Φοίνικες να αναπτύξουν το θαλάσσιο εμπόριό τους με την Αίγυπτο αλλά και στην Μεσόγειο. Αυτό ακριβώς το γεγονός έκανε τους Φοίνικες ανταγωνιστές και εχθρούς των Ελλήνων και κύριους υποστηρικτές των περσικών εκστρατειών εναντίον τους. Η νίκη των Περσών επί των Ιώνων (499-494 π.Χ.) και η καταστροφή της Μιλήτου εξουδετέρωσε μια ισχυρή εμπορική δύναμη στην Μεσόγειο αλλά και η συμμετοχή των Φοινίκων στις περσικές εκστρατείες του Ε' αιώνα π.Χ. εναντίον των Ελλήνων είχαν σαν σκοπό την εμπορική απομόνωση και εξουδετέρωση των δευτέρων.

Παρ' όλα αυτά, προς το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., το άστρο της Τύρου έδυσε και η Σιδών αναδείχθηκε πάλι η ισχυρή φοινικική πόλη στην Συριο-Φοινίκη. Δεν μπορούμε να εντοπίσουμε πότε ακριβώς επήλθε η κάμψη της Τύρου, αλλά η αιτία πρέπει

2401 Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, , 3η έκδ., σ. 95-100.
2402 Ιώσηπος, *Κατ' Απίωνος*, I.156 και Ιώσηπος, Ι.Α., X.228.
2403 Markoe, pp. 37-48.
2404 Ηρόδ., III.19.
2405 *Ίδιο*.

να ήταν η απώλεια της υπερπόντιας αυτοκρατορίας της και κυρίως της Καρχηδόνας. Ούτε γνωρίζουμε γιατί επήλθε ο χωρισμός μεταξύ μητροπόλεως και αποικίας αλλά εικάζεται ότι συνέβη πριν το μέσον του ΣΤ' αιώνα π.Χ., με την οικονομική κάμψη της Τύρου και εξαιτίας του αποκλεισμού της από τον Ναβουχοδονόσορ. Υπό τους Πέρσες, η Σιδών υπήρξε η έδρα του περιφερειακού ηγεμόνα της Περσικής Αυτοκρατορίας και της φρουράς του. Μόνο τα νομίσματα της Σιδώνας έφεραν απεικονίσεις του Πέρση Αυτοκράτορα και μόνο αυτή είχε το δικαίωμα της εκδόσεως του διπλού στατήρα (Πίνακας 27). Η πόλη υπήρξε το κέντρο κατασκευής μαρμάρινων ανθρωπόμορφων σαρκοφάγων (εικ. Markoe, plate 61) που είχαν μεγάλη ζήτηση στην Ανατολική Μεσόγειο. Σε αντίθεση με τους απογόνους των Τυρίων, τους Καρχηδόνιους, που το εμπορικό τους ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο, οι Σιδώνιοι ενδιαφέρθηκαν για το Αιγαίο και μάλιστα στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. στην Αθήνα απηλλάγησαν από την φορολογία.[2406] Εν τούτοις, η ισχυρή πολεμική δύναμη στην Μεσόγειο υπήρξε η Καρχηδών των Τυρίων.

Τι ώθησε, όμως, τους Τύριους να πλεύσουν προς την κεντρική και δυτική Μεσόγειο και να ιδρύσουν τελικά την Καρχηδόνα και ορισμένες άλλες αποικίες; Πότε άρχισαν τα ταξίδια των Φοινίκων προς την Δύση; Αυτά τα ερωτήματα ταλανίζουν αρχαιολόγους και ιστορικούς για πολλές δεκαετίες, διότι δεν υπάρχουν οι αδιάσειστες φοινικικές γραπτές μαρτυρίες που να δίνουν μια ικανοποιητική απάντηση, όπως συμβαίνει με τους ελληνικούς αποικισμούς. Γι' αυτόν τον λόγο, βασιζόμαστε περισσότερο σε αρχαιολογικά δεδομένα και έμμεσες γραπτές μαρτυρίες από ολόκληρη την Αρχαία Εγγύς Ανατολή για να εξηγήσουμε το φαινόμενο της φοινικικής εμπορικής εξαπλώσεως στην Μεσόγειο. Υπάρχει μία υπόθεση, χωρίς όμως σοβαρές αρχαιολογικές αποδείξεις, ότι οι Φοίνικες ανοίχτηκαν στην θάλασσα στο γύρισμα προς τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. Αλλά τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι εγκατέστησαν τις πρώτες αποικίες στο τέλος του Θ' και στις αρχές του Η' αιώνα π.Χ., λίγα χρόνια πριν τους Έλληνες.[2407] Επίσης, σύμφωνα με την παραδοσιακή επιστημονική αντίληψη, η εμπορική επέκταση των Φοινίκων, και κατ' επέκταση της Τύρου, προς την Δύση αποδίδεται στην πίεση που εξασκούσαν οι Ασσύριοι στις παράλιες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου για την εύρεση πρώτων υλών (κυρίως μετάλλων). Επίσης, θεωρείται ότι η πολιτική, οικονομική και στρατιωτική πίεση («ιμπεριαλισμός») των Ασσυρίων ανάγκασε υποθετικά τον Η' και τον Ζ' αιώνα π.Χ. μεγάλους πληθυσμούς να κινηθούν δυτικά. Δηλαδή, κατά την άποψη αυτή, ήταν μία περίοδος παρακμής για τις φοινικικές πόλεις, γεγονός που σημαίνει ότι αμέσως μετά την ίδρυση της Καρχηδόνας το 814 π.Χ. θα είχε διακοπεί το φοινικικό εμπόριο στην Μεσόγειο και οι αποικίες της Τύρου θα είχαν γίνει τελικά ανεξάρτητες. Επιπλέον, οι Φοίνικες θα είχαν εγκαταστήσει αποικίες μόνο σε θέσεις τις οποίες είχαν χρησιμοποιήσει ως εμπορικούς σταθμούς και άρα γνώριζαν από τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. Σε αντίθεση με αυτή την θεωρία, οι γραπτές πηγές υποδεικνύουν ότι η Τύρος παρέμεινε οικονομικά ισχυρή μέχρι την κατάκτησή της από τον Ναβουχοδονόσορ τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Άρα, πρέπει να βρεθεί άλλη εξήγηση για την επέκταση της Τύρου προς την δυτική Μεσόγειο και το κύριο ερώτημα δεν πρέπει να αφορά στο να καθορισθούν η στιγμή και

[2406] Markoe, pp. 49-52. Γενικά για την ιστορία των Φοινίκων δες και Harden, ch. 3 και για ερμηνευτικές απόψεις δες Aubet, pp. 43-60. Για την φορολογική απαλλαγή των Σιδωνίων στην Αθήνα δες PHI Greek Inscriptions, # PH2359, IG II² 141 = SIG, no 185 = Tod, GHI, no 139.

[2407] Aubet, pp. 200-211 και Lancel, C*arthage*, pp. 1-17.

η κύρια αιτία που είχε ως αποτέλεσμα τις φοινικικές αποικίες, την Καρχηδόνα και το Κάδιξ, αλλά να καθορισθεί σε ποια χρονική στιγμή και για πόσο διάστημα έγινε αναγκαίο για την Τύρο και τις άλλες φοινικικές πόλεις να αναλάβουν την ναυτική επιχείρηση επεκτάσεως στην Δύση, γεγονός που σήμαινε μεγάλους κινδύνους και μεγάλη οικονομική επιβάρυνση.

Στην ανάλυσή μας είναι σημαντικό, λοιπόν, να ληφθεί υπόψιν ότι οι παράμετροι της φοινικικής ναυτικής εξαπλώσεως περιλαμβάνουν συνοπτικά, την εδαφική συρρίκνωση των φοινικικών πόλεων, τον υπερπληθυσμό, την μη επαρκούσα αγροτική παραγωγή και τις αυξημένες ανάγκες για μέταλλα. Ως συνέπεια αυτών, ήταν αναγκαία η επέκταση της εμπορικής δραστηριότητας των Φοινίκων. Αυτή η επέκταση είχε ως αποτέλεσμα τις επαφές μεν με τις σημερινές περιοχές του Ισραήλ, της Ερυθράς Θάλασσας, της Κιλικίας (νοτιο-κενρική Μικρά Ασία), και της Βόρειας Συρίας αλλά και κατόπιν την θαλάσσια εμπορική και εποικιστική δραστηριότητα προς την Κύπρο και την Δύση, η οποία δημιούργησε νέα παραγωγικά κέντρα πρώτων υλών. Αναλυτικότερα, συνυπήρχαν οι εξής επτά παράγοντες που καθόρισαν τον φοινικικό αποικισμό: α) ο διαθέσιμος στους Φοίνικες γεωγραφικός χώρος β) η αγροτική ελλειμματική παραγωγή σε σχέση με τον υπερπληθυσμό γ) η εξειδικευμένη βιοτεχνική παραγωγή δ) το εμπόριο των μετάλλων και ο «κανών» του ασημιού ε) τα διεθνή εμπορικά δίκτυα στ) οι σχέσεις με τη Ασσυρία ζ) οι υποδομές για το εμπόριο μακρών αποστάσεων.[2408]

Σχετικά με τον διαθέσιμο στους Φοίνικες γεωγραφικό χώρο μπορούν να γίνουν οι παρακάτω παρατηρήσεις. Η εισβολή των «λαών της θάλασσας» επέφερε την συρρίκνωση του γεωγραφικού χώρου στον οποίο ζούσαν οι Χαναναίοι/Φοίνικες και τον περιορισμό τους κατά μήκος της ακτής, αποτέλεσμα που μπορεί να εξηγήσει εν μέρει τον φοινικικό αποικισμό. Γύρω στο 1200 π.Χ., μεγάλο μέρος της μεσογειακής βλαστήσεως στην Συριο-Φοινίκη αντικαταστάθηκε από έρημο σε συνδυασμό με μεγάλη μείωση της βροχοπτώσεως ενώ, μεταξύ 2000 και 500 π.Χ., η στάθμη της Μεσογείου έπεσε μέχρι και 2 μέτρα. Ως συνέπεια αυτών των κλιματικών αλλαγών, ο πληθυσμός μετακινήθηκε προς την μεσογειακή ακτή. Ενδεχομένως, παρόμοιες κλιματικές αλλαγές και κυρίως ξηρασία, που είχαν ως αποτέλεσμα την έλλειψη επάρκειας τροφής, να επέφεραν και καταστροφές στον Μυκηναϊκό Πολιτισμό, στην Ουγκαρίτ, στους Χετταίους και στην Αίγυπτο (οι επτά πληγές του φαραώ της «Παλαιάς Διαθήκης»). Μπορεί όμως να εξηγούν και τους μύθους πληθυσμιακών μετακινήσεων προς τα δυτικά υπό τον Ηρακλή, τον Οδυσσέα, τον Αινεία ή ακόμα και την μετακίνηση των «λαών της θάλασσας» ανατολικά. Παρ' όλα αυτά, τον Ι' αιώνα π.Χ. οι Φοίνικες κατάφεραν να αντιμετωπίσουν την ξηρασία με συγκεντρώσεις νερού σε στέρνες και κοιλότητες του εδάφους και να παράγουν την απαιτούμενη τροφή για την επιβίωση των πληθυσμών. Αλλά η παραγωγή σιτηρών δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στην συνεχή αύξηση του πληθυσμού στην Φοινίκη.

Η δεύτερη αιτία για τον φοινικικό αποικισμό υπήρξε η αγροτική ελλειμματική παραγωγή σε συνδυασμό με τον υπερπληθυσμό. Μετά τον Ι' αιώνα π.Χ., η Τύρος, για παράδειγμα, αναγκάσθηκε να εισάγει μεγάλες ποσότητες σιτηρών και ελαίου από το εξωτερικό ενώ, μεταξύ του ΙΒ' και του Η' αιώνα π.Χ., παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση των οικισμών κατά μήκος της φοινικικής ακτής. Ειδικότερα, η Τύρος μεταξύ του Ι' και

[2408] Δες λεπτομερώς σε Aubet, pp. 70-96.

του Η' αιώνα π.Χ., επεκτάθηκε και κυριάρχησε επί της Σιδώνας αλλά και των γαιών στον Νότο, μέχρι τον όρμο και την πεδιάδα της Άκρας (Ake, BAGROW, 69:B4), με προφανή σκοπό να έχει πρόσβαση στα εύφορα εδάφη του βόρειου Ισραήλ. Όπως έχουμε ήδη συζητήσει, ο Χιράμ Α' έστειλε αντιπροσωπία στον Σολομώντα για την συνομολόγηση συμφωνίας φιλίας. Η Τύρος έδινε μεγάλη σημασία στις σχέσεις της με το Ισραήλ λόγω των σιτοπαραγωγικών και ελαιοπαραγωγικών του περιοχών. Στην συμφωνία μεταξύ Χιράμ Α' και Σολομώντος, το Ισραήλ έδωσε στην Τύρο είκοσι πόλεις στην Γαλιλαία (BAGROW, 69), γεγονός που ίσως υπονοεί ότι η Τύρος ήλεγχε κατά ένα μέρος την εύφορη γη. Αυτό έχει επιβεβαιωθεί και αρχαιολογικά με σημάδια εγκαταστάσεως φοινικικού πληθυσμού στην περιοχή ήδη από τον Ι' αιώνα π.Χ. Συνεπώς, μέχρι στιγμής, τρεις παράγοντες αποσταθεροποιήσεως επέδρασαν ταυτοχρόνως στην Φοινίκη: στενότης γης, υπερπληθυσμός και σιτοδεία.

Από την άλλη πλευρά, οι φοινικικές πόλεις επιδίδονταν σε εξειδικευμένη βιοτεχνική παραγωγή ακριβών και πολύτιμων αντικειμένων για το διεθνές εμπόριο, τα οποία προσέδιδαν στους κατόχους τους στην Εγγύς Ανατολή «κύρος, εξουσία και κυριαρχία».[2409] Συγκεκριμένα, παρήγαν πολυτελή αντικείμενα για εξαγωγή, για τα οποία απαιτούνταν ειδική πρώτη ύλη και ιδιαίτερα υψηλή τεχνική κατασκευής. Τα προϊόντα αυτά ήταν σκαλίσματα επάνω σε ελεφαντοστούν, χρυσά, ασημένια και μπρούτζινα δοχεία, χρυσά κοσμήματα δουλεμένα με την τεχνική φιλιγκράν (filigree)[2410] και με σπειρωτή διακόσμηση. Κατά τον Θ' αιώνα π.Χ., η Τύρος και άλλες φοινικικές πόλεις προμήθευαν αποκλειστικά τα γειτονικά κράτη, όπως την Ασσυρία και το Ισραήλ, με αυτά τα προϊόντα με αποτέλεσμα να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της φοινικικής οικονομίας. Η ασσυριακή μοναρχία χρειαζόταν αυτά τα πολύτιμα προϊόντα γιατί έπρεπε έτσι να δείξει στα ανάκτορα και στους ναούς την δύναμη και τον πλούτο της. Η πρώτη ύλη για όλα αυτά τα προϊόντα και επομένως και τα πολύτιμα μέταλλα έπρεπε να εισαχθούν. Συνεπώς, η Τύρος έπρεπε με κάθε τρόπο να ελέγχει τις χερσαίες και θαλάσσιες οδούς που εξασφάλιζαν την εισαγωγή των πρώτων υλών αλλά και την εξαγωγή των τελικών προϊόντων της.

Ο τέταρτος λόγος για τα φοινικικά θαλάσσια ταξίδια υπήρξε το εμπόριο των μετάλλων και ο «κανών» του ασημιού (αργύρου). Σε αντάλλαγμα για τα προϊόντα της, η Τύρος ελάμβανε από την Ασσυρία χρυσό, ασήμι, σίδηρο, κασσίτερο, και μόλυβδο, πρώτες ύλες που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή πολύτιμων εξαγωγικών προϊόντων αλλά και άλλων προϊόντων καθημερινής χρήσεως. Ασήμι, χαλκός, μόλυβδος, κασσίτερος και σίδηρος βρίσκονταν στην Μικρά Ασία, χαλκός στην Κύπρο και στην χερσόνησο του Σινά, κασσίτερος, χαλκός και σίδηρος στην Ετρουρία και στην νήσο Έλβα, χρυσός, ασήμι και κασσίτερος στην περιοχή της Ταρτησσού (νότια Ισπανία).[2411] Άρα το ασήμι που χρειαζόταν σε μεγάλες ποσότητες η Τύρος μπορούσε να έρθει κυρίως είτε από την Κιλικία (νοτιο-κεντρική Μικρά Ασία) είτε από την Ισπανία.

Το ασήμι (άργυρος) χρησιμοποιούνταν και ως ένα μέσο καθορισμού της αξίας των πραγμάτων, ως ένας «κανών». Μία μίνα (0,571 κιλά)[2412] ισούτο με 50 σίγλους ή σί-

---

[2409] «prestige, authority and dominion», Aubet, p. 79.

[2410] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «filigree».

[2411] Για την περιοχή της Ταρτησσού και τους Φοίνικες δες Lancel, C*arthage*, 9-12.

[2412] Δες *Oxford Biblical Studies Online* [2019], «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine,

κλους (shekel). Το βάρος ενός σίκλου αργύρου ισοδυναμούσε με 200 σίκλους χαλκού και 227 σίκλους κασσίτερου. Ένα τάλαντο (34,3 κιλά)[2413] ασημιού ισοδυναμούσε με 50 μίνες και 3000 σίκλους[2414] ενώ 2 σίκλοι χρυσού ήταν ίσοι με 8 σίκλους ασημιού. Κατά την Νέο-Ασσυριακή Αυτοκρατορία (911-612 π.Χ.), το ασήμι είχε θέσει κανόνος ως αξία και ως μέσο συναλλαγών. Πιθανότατα Τύρος και Ασσυρία χρησιμοποιούσαν ένα κοινό σύστημα «χρήματος». Την εποχή του Σαργώνος Β' (Sargon II, 721-705 π.Χ.), η Ασσυρία είχε οικονομική ανάπτυξη με αποθήκευση μεγάλης ποσότητας αργύρου και χαλκού που πιθανότατα προέρχονταν από νέες πηγές που οι Τύριοι είχαν βρει και τροφοδοτούσαν τους Ασσυρίους. Αλλά την εποχή του Ασσουρβανιπάλ (Ashur-Banipal, 668-627 π.Χ.), η μεγάλη ποσότητα του ασημιού σε κυκλοφορία έφερε πτώση στην τιμή του και αύξηση τιμών (πληθωρισμό). Η Τύρος έχασε την μεγάλη ζήτηση αργύρου που είχε από την Ασσυρία και επήλθε η παρακμή, όταν πια οι Ασσύριοι κατέλαβαν την Τύρο το 662 π.Χ. Συνεπώς, αφού είχαν κλείσει οι δρόμοι για την Ανατολία (Μικρά Ασία) και την Ερυθρά Θάλασσα, μεταξύ περίπου του 720 και 650 π.Χ., οι Φοίνικες πρέπει να είχαν βρει νέα πηγή αργύρου στην Ισπανία, στα ορυχεία Rio Tinto στην σημερινή Huelva (Ανδαλουσία).

Η γεωμορφολογία στην περιοχή που βρισκόταν η Τύρος και οι άλλες φοινικικές πόλεις εμπόδιζε την εύκολη πρόσβαση προς τα ανατολικά λόγω των ορεινών όγκων. Εάν η Τύρος ήθελε να διατηρήσει την πρόσβασή της στην Εγγύς Ανατολή και την οικονομική της ευμάρεια έπρεπε να ελέγχει τις περιοχές των διαβάσεων ανάμεσα από τα βουνά και τους λόφους. Η ισχυροποίηση όμως λαών και κρατών, που ολοκληρώθηκε γύρω από την Φοινίκη μέχρι το τέλος του Θ' αιώνα π.Χ., απέκλεισε όλες τις εμπορικές οδούς προς Βορρά, Ανατολή και Δύση. Συνεπώς, μετά από αυτή την εποχή και όταν βασιλιάς της ήταν ο Πυγμαλίων, η Τύρος μπορούσε να χρησιμοποιήσει μόνο θαλάσσιες οδούς προς την Κύπρο και την Δύση για να εξασφαλίσει μονοπωλιακό εμπόριο και οικονομική ευμάρεια ενώ η ισχυροποίηση της Ασσυρίας κατά τον Η' αιώνα π.Χ. επέτεινε την στροφή των Τυρίων προς την θάλασσα.

Κατά την Α' χιλιετία π.Χ., οι Ασσύριοι ήταν οι πρώτοι που εφήρμοσαν μια «αποικιοκρατική και μιλιταριστική στρατηγική»[2415] στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή απαιτώντας φόρους υποτελείας κυρίως σε μέταλλα (χρυσό, ασήμι, χαλκό, σίδηρο). Ο Αδάδ-Νιραρί Γ' (Adad-Nirari III, 810-783 π.Χ.) έλαβε από τις φοινικικές πόλεις εικοσαπλάσια σε αξία είδη από τον Σαλμανέσερ Γ' (Shalmaneser III, 858-824 π.Χ.), γεγονός που δείχνει την μεγάλη πίεση που ασκούσαν οι Ασσύριοι για περισσότερους φόρους αλλά και την αυξημένη οικονομική δυνατότητα των Φοινίκων να τους αποδώσουν. Βέβαια, εκτός από την αναγκαστική φορολογία υπήρχαν και πραγματικές εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Τυρίων και Ασσυρίων. Οι Τύριοι πωλούσαν χαλκό από την Κύπρο, σίδηρο από την Κιλικία, κρασί από την Συρία, κασσίτερο από την Αρμενία, αρώματα και υφάσματα από την Φοινίκη αλλά και σκλάβους, άλογα, λινά και μέλι στους Ασσυ-

<https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>. Για το τάλαντο ως μονάδα βάρους δες DAGR, λμ. «talentum».

[2413] *Ίδιο*.

[2414] Μπορεί να ίσχυαν όμως και διαφορετικές ισοτιμίες βαρών, δηλαδή 1 μίνα = 60 σίγλους/σίκλους /shekel και 1 τάλαντο = 60 μίνες = 3600 σίγλους/σίκλους /shekel. Για το περίπλοκο ζήτημα των μέτρων βάρους που αναφέρονται στην «Παλαιά Διαθήκη» δες λμ. «weights», Encyclopedia Judaica, 20:703-706.

[2415] Aubet, p. 90.

ρίους εξασφαλίζοντας το μονοπώλιο μέσω των αντιπροσώπων τους στην Βαβυλώνα, στην Ουρούκ και στην Ούρ. Η Ασσυρία δεν είχε κανέναν λόγο να επέμβει ή να εμποδίσει το φοινικικό εμπόριο, διότι εξαιτίας αυτής της δεδομένης καταστάσεως «η Τύρος μετατράπηκε σε εργαλείο του ασσυριακού επεκτατισμού».[2416] Συνεπώς, η Τύρος ωφελήθηκε πολύ από αυτή την κατάσταση μέχρι την πτώση της στην αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ., όταν επαναστάτησε ο βασιλιάς της Ελουλαίος (Luli, 729-694 π.Χ.). Με την συγκαταβατική της πολιτική, η φοινικική πόλη διατήρησε το εμπόριό της με την Ασσυρία και διαφύλαξε την αυτονομία της απολαμβάνοντας μεγάλα οικονομικά οφέλη.

Ακριβώς για να εκμεταλλευθεί αυτή την ευνοϊκή εμπορική συγκυρία, η Τύρος στράφηκε προς την Μεσόγειο και την Δύση, με σκοπό να διευρύνει τις προμηθευτικές της πηγές. Το γεγονός ότι η Τύρος αντιμετώπιζε το πρόβλημα του επισιτισμού αλλά και της προμήθειας πρώτων υλών (χρυσό, ασήμι, χαλκό, ψευδάργυρο) έκανε πιο επιτακτική την στροφή της προς την ίδρυση αποικιών. Το μακρών αποστάσεων εμπόριο μετάλλων, όμως, έπρεπε να βασιζόταν σε οργανωμένες και σταθερές διοικητικές δομές, διότι απαιτούσε την συνέργεια πολλών επαγγελματιών (συμπεριλαμβανομένων των μεταλλωρύχων, μεταφορέων, τεχνιτών, εμπόρων, πλοιοκτητών), ενώ όσο μακρύτερη ήταν η απόσταση τόσο μεγαλύτερη πρέπει να ήταν η αξία του προϊόντος για να δικαιολογήσει τον επιχειρηματικό κίνδυνο της μεταφοράς του. Συνεπώς, μόνο σε περιόδους οικονομικής σταθερότητας και μεγάλης ζητήσεως πρώτων υλών θα μπορούσε η Τύρος να αναπτύξει εμπόριο σιτηρών και ασημιού με την Ισπανία.[2417]

Λαμβάνοντας υπόψιν ολόκληρη την παραπάνω ανάλυση δεν μπορούμε παρά να ορίσουμε την αρχή της θαλάσσιας επεκτάσεως των Φοινίκων στο 820 π.Χ., με την ίδρυση της φοινικικής αποικίας στο Κίτιον, αλλά και στο 814 π.Χ., με την ίδρυση της Καρχηδόνας στην Βόρεια Αφρική. Συνεπώς, μπορεί οι πρώτοι θαλάσσιοι πλόες των Φοινίκων να άρχισαν από τον ΙΒ' αιώνα π.Χ., αλλά οι πρώτες αποικίες τους ιδρύθηκαν από το τέλος του Θ' αιώνα.[2418] Επιπλέον, οι αιτίες που ανάγκασαν τους Φοίνικες να επιδιώξουν τα θαλάσσια ταξίδια προς την Δύση αλλά και την ίδρυση αποικιών είναι πολύπλοκες, συνδυασμός διαφόρων ιστορικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων και φαινομένων αλλά και σε διάρκεια χρόνου. Πάντως, η σημαντικότερη από ιστορικής απόψεως αποικία τους ήταν η Καρχηδόνα στην Βόρεια Αφρική.

Η Καρχηδόνα, το Κάδιξ και ο Ατλαντικός Ωκεανός

Οι Τύριοι πραγματοποίησαν τρία σημαντικά βήματα για την εξάπλωση του εμπορίου τους στην Μεσόγειο με γνώμονα τους λόγους που αναλύθηκαν ανωτέρω. Η αρχική ικανοποιητική εγκατάσταση στην Κύπρο έδωσε γρήγορα την θέση της στην διερεύνηση νέων πιθανών θέσεων στην Βόρεια Αφρική, όπου ιδρύθηκε η Καρχηδόνα, ενώ σύντομα, η ανάγκη κυρίως για ασήμι τους έσπρωξε ακόμη δυτικότερα μέχρι την νότια Ισπανία. Τελικά, οι Φοίνικες διερεύνησαν και τις βορειοδυτικές ακτές της Αφρικής

[2416] Aubet, p. 93.

[2417] Για όλη την αφήγηση για τους λόγους ιδρύσεως των αποικιών από τους Φοίνικες παραπάνω δες πλήρη ανάλυση μαζί με τις σχετικές παραπομπές στην «Παλαιά Διαθήκη» σε Aubet, pp. 70-96.

[2418] Για το ζήτημα της χρονολογήσεως της φοινικικής αποικιοκρατίας δες Sabatino Moscati, «Colonization of the Mediterranean» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 47-56 και M'Hamed Fantar, «North Africa» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 199-201.

στον Ατλαντικό Ωκεανό. Η Καρχηδόνα, όμως, έμελλε να είναι η σημαντικότερη ιστορικά πόλη τους.

Ο μύθος για την ίδρυση της Καρχηδόνας ξεκινάει στην Τύρο. Όταν ο Πυγμαλίων έγινε βασιλιάς, η αδελφή του Ελισάτ (Elishat) ή Ελίσσα ή Διδώ παντρεύθηκε τον θείο της Ακέρβα (Acherbas ή Zakarbaal), αρχιερέα στον ναό του Ηρακλή (Μελκάρτ). Με σκοπό να αποκτήσει τον χρυσό που είχε θάψει στην γη ο θείος και κουνιάδος του, ο Πυγμαλίων σκότωσε τον Ακέρβα αναγκάζοντας την αδελφή του, που πλέον τον μισούσε, να επιβιβασθεί σε πλοία μαζί με άρχοντες της πόλεως που επίσης μισούσαν τον βασιλιά και να φύγει. Έφθασαν στην Κύπρο, όπου η Ελισάτ συναντήθηκε με τον αρχιερέα του ναού της Αστάρτης. Εκείνος ήταν πρόθυμος να την ακολουθήσει με την σύζυγό και τα παιδιά του εφόσον οι απόγονοί του θα ήταν κληρονομικοί αρχιερείς στην νέα πόλη που θα ίδρυε η Ελισάτ. Επίσης, στην Κύπρο, η Ελισάτ διέταξε να συλληφθούν 80 παρθένες που τριγύριζαν στην παραλία, σύμφωνα με θρησκευτικό έθιμο ιερής πορνείας, για να γίνουν οι σύζυγοι των ανδρών που είχε μαζί της και να αποτελέσουν τις πρώτες οικογένειες της πόλεως που επρόκειτο να ιδρύσει. Κατόπιν, έπλευσε προς την αφρικανική ακτή όπου πλήρωσε τους ντόπιους και αγόρασε ένα μεγάλο κομμάτι γης για να εγκατασταθούν και έτσι ιδρύθηκε η Qarthadasht ή νέα πόλη ή Καρχηδόνα. Εκεί, τους δέχθηκαν οι κάτοικοι της γειτονικής Ιτίκης, που είχαν φθάσει στην περιοχή πριν από αυτούς. Εν τω μεταξύ, για να αποφύγει να παντρευτεί τον βασιλιά των ντόπιων, η Ελισάτ ρίχθηκε στην φωτιά.[2419] Σύμφωνα με τον μύθο, που υπονοεί και συμμετοχή Κυπρίων Φοινίκων στην ίδρυση της πόλεως στην Βόρεια Αφρική, οι αρχαιολόγοι παρατηρούν ότι η Καρχηδόνα ιδρύθηκε σε περιοχή που ήταν ήδη γνωστή στους Τύριους από την εγκατάσταση στην Ιτίκη, ότι η μετάβαση εκεί ήταν αποτέλεσμα πολιτικής κρίσεως στην Τύρο, ότι οι ιδρυτές ήταν αρχοντικές και ιερατικές οικογένειες, ότι η περιοχή της εγκαταστάσεως οριοθετήθηκε εξ αρχής και καθοσιώθηκε με μία ανθρωποθυσία, και ότι η Καρχηδόνα ιδρύθηκε εξ αρχής ως αποικία.[2420]

Η Καρχηδόνα (BAGROW, 32:F3) ιδρύθηκε το 814 π.Χ.[2421] σε στρατηγικό σημείο στην Κεντρική Μεσόγειο, στην Βόρεια Αφρική. Κτίσθηκε στην άκρη μιας χερσονήσου, στον Κόλπο της Τύνιδος, έτσι ώστε να ελέγχει το πέρασμα ανάμεσα στην Σικελία και στην Βόρεια Αφρική. Ταυτοχρόνως, η ενδοχώρα της ήταν πάρα πολύ εύφορη. Τον Η' και τον Ζ' αιώνα π.Χ., η πόλη κάλυπτε μια έκταση 0,55 τ.χλμ. και εντός του τείχους περιλάμβανε οικίες κατασκευασμένες από ωμοπλίνθους, που ανάμεσα τους είχαν ελεύθερους χώρους ή κήπους. Εκτός των τειχών υπήρχε μια βιοτεχνική ζώνη με εργαστήρια για την παρασκευή της πορφύρας, φούρνους αγγειοπλαστών και μεταλλουργεία. Πρωτοκορινθιακά και ευβοϊκά αγγεία, προφανώς από ανταλλαγές προϊόντων, χρονολογούν το πρώτο στρώμα κατοικήσεως μεταξύ 775-750 π.Χ. ενώ κυπριακή και ισπανική κεραμική υποδεικνύουν ότι ήδη από τον Η' αιώνα π.Χ. η Καρχηδόνα ήταν μια οργανωμένη πόλη και κοινωνία με ανεπτυγμένο εμπόριο με ολόκληρη την Μεσόγειο. Το πρωι-

---

[2419] Justinus, XVIII.4-5. Δες και Aubet, pp. 212-217 και Lancel, C*arthage*, pp. 20-25 και Sergio Ribichini, «Dido and her Myth» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 654-656.

[2420] Aubet, p. 218.

[2421] Τίμαιος/Timaeus Tauromenitanus, FGrH, 566, Fr. 60 = Δ.Α., I.74.1. Δες και Aubet, pp. 162-163 και Lancel, C*arthage*, p. 22 και Fantar, «North Africa» in *The Phoenicians*, ed. Sabatino Moscati, pp. 203-204 & χάρτης Καρχηδόνας.

μότερο νεκροταφείο της πόλεως βρισκόταν σε λειτουργία από το 730-720 π.Χ. ενώ το «ταφέθ» («Tophet» ή «Topheth»),[2422] με τις καύσεις βρεφών σε αγγεία, λειτούργησε συνεχώς από το 700 περίπου π.Χ. Οι επαφές με την μητρόπολη Τύρο ήταν στενές και κυρίως εμπορικές.

Μπορούμε να φανταστούμε ένα εμπορικό ταξίδι από την Φοινίκη προς την Καρχηδόνα που δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί. Το 1997 μ.Χ., σε βάθος 400 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, στα ανοικτά των Ασκάλων (Ashqelon/Ascalon, BAGROW, 70:F2 σημερ. Ashkelon, νότια ακτή Ισραήλ) βρέθηκαν τα ναυάγια δύο φοινικικών πλοίων του Η’ αιώνα π.Χ., που ονομάσθηκαν χαϊδευτικά *Tanit* και *Elissa*. Τα δύο πλοία πρέπει να ανήκαν σε στολίσκο φοινικικών εμπορικών που είχε αποπλεύσει από κάποιο λιμάνι της Φοινίκης, ίσως την Τύρο, και ταξίδευε νότια, κατά μήκος της ακτής με προορισμό λιμάνια της αφρικανικής ηπείρου. Φορτωμένα με εκατοντάδες αμφορείς κρασιού το κάθε ένα, ένα μόνο κύριο εμπόρευμα που είχε μάλλον μεταφερθεί από την δυτική Αρχαία Εγγύς Ανατολή στην Τύρο, και κυβερνώμενα από φοινικικό πλήρωμα αποτελούν παράδειγμα θαλάσσιου φοινικικού εμπορίου. Τα δύο πλοία, που κτυπήθηκαν από δυνατό ανατολικό άνεμο και ναυάγησαν, έμοιαζαν σε μέγεθος με τον πλοίο της Κυρήνειας και ήταν ωφέλιμου φορτίου 25 περίπου μετρικών τόνων το κάθε ένα. Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή προορισμό τους αλλά μπορεί να ήταν η Αίγυπτος ή και η Καρχηδόνα, στην οποία δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί αμπελώνες.[2423]

Η Καρχηδόνα πρέπει να αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα δημογραφικά και πολιτικά για να είναι σε θέση να θεμελιώσει την πρώτη αποικιακή της εγκατάσταση στην Ίμπιζα (BAGROW, 27:G3), στις Βαλεαρίδες Νήσους, το 654/3 π.Χ.,[2424] να προσπαθήσει το 600 π.Χ. να αντιμετωπίσει τους Φωκαείς της Μασσαλίας στην θάλασσα,[2425] να βοηθήσει τους Ετρούσκους να διώξουν τους Φωκαείς από την Αλαλία της Κορσικής το 540 π.Χ. και να υπογράψει εμπορική συμφωνία με την Ρώμη περί το 509 π.Χ. Η Καρχηδόνα δεν ήταν μόνο μια πόλη ναυτικών και εμπόρων. Οι πλούσιοι της κάτοικοι ήταν ιδιοκτήτες καλλιεργήσιμης γης στις γειτονικές περιοχές, τις οποίες καλλιεργούσαν ντόπιοι Λίβυοι και πλήρωναν μέρος της σοδειάς τους για ενοίκιο.[2426] Οι έμποροι ήταν και αυτοί γαιοκτήμονες και επομένως δεν υπήρχε σύγκρουση ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και εμπόρους. Στην πόλη υπήρχαν απλοί τεχνίτες που εργάζονταν στην βιοτεχνία αλλά και εργάτες στις αποβάθρες. Οι κάτοικοι της συμπεριλάμβαναν χρυσοχόους, αρχιτέκτονες, γιατρούς και δασκάλους.[2427] Έχει υπολογισθεί ότι κατά τον Ε’ αιώνα π.Χ. η πόλη είχε 200.000 κατοίκους και στην αρχή του Γ’ αιώνα π.Χ. ο πληθυσμός της μαζί με τους σκλάβους και τους ξένους ήταν 400.000.[2428] Από την αρχή, οι Τύριοι ήταν αποφα-

---

[2422] Για το ταφέθ στην «Παλαιά Διαθήκη» δες λμ. «Topheth», Metzger and Coogan, eds, *The Oxford Companion to the Bible*.

[2423] Robert D. Ballard, Lawrence E. Stager, Daniel Master, Dana Yoerger, DavidMindell, Louis L. Whitcomb, Hanumant Singh and Dennis Piechota, «Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel,» *American Journal of Archaeology* 106, no. 2 (April 2002): 151-168.

[2424] Δ.Σ., V.16.2-3. Για την Ίμπιζα και τις άλλες φοινικικές και καρχηδονιακές εγκαταστάσεις στην νοτιοανατολική Ισπανία δες Maria Eugenia Aubet Semmler, «Spain» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 285-304.

[2425] Θουκ., I.13.6.

[2426] Πολύβιος. I.72.

[2427] Dexter Hoyos, *The Carthaginians* (London: Routledge, 2010), pp. 59-72.

[2428] CS, p. 596 n. 6.

σισμένοι να μετατρέψουν την Καρχηδόνα σε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Μεσογείου.[2429]

Το πρόβλημα με την ανασύσταση της πολιτικής Ιστορίας της Καρχηδόνας εντοπίζεται στο γεγονός ότι δεν έχουν διασωθεί τα αρχεία της πόλεως αλλά και στο ότι Έλληνες και Ρωμαίοι συγγραφείς χρησιμοποίησαν λέξεις της γλώσσας τους και έννοιες από την δική τους εμπειρία στις πόλεις όπου ζούσαν για να περιγράψουν θεσμούς μιας ξένης πολιτικής οντότητας (π.χ. senatus, γερουσία, βασιλεύς). Από τις γραπτές πηγές συνάγεται ότι η Καρχηδόνα ήταν δημοκρατία, δηλαδή διέθετε εκλεγμένους άρχοντες οι οποίοι ήταν υπόλογοι στους πολίτες. Το πρώτο πολιτικό πρόσωπο που αναδύεται στην Καρχηδόνα μετά την Ελισάτ/Διδώ είναι ο Μάλχος του ΣΤ' αιώνα π.Χ. (κεφ. 3), ο οποίος παρουσιάζεται σαν να ζούσε στην Καρχηδόνα των θεσμών του Γ' αιώνα π.Χ. Με άλλα λόγια, η Καρχηδόνα παρουσιάζεται σαν να διατηρούσε τους ίδιους πολιτικούς θεσμούς (βασιλιά; στρατηγούς, γερουσία) λίγο μετά την ίδρυσή της και για αιώνες. Οι αρχαίοι συγγραφείς χρησιμοποιούν την λέξη «βασιλιάς» για τους ανώτατους άρχοντες της Καρχηδόνας, τους σουφέτες (εν. špṭ στα φοινικικά), των οποίων όμως η πολιτειακή λειτουργία μοιάζει πολύ με εκείνη των Ρωμαίων υπάτων.

Υποθέτουμε ότι αρχικά οι Καρχηδόνιοι αντέγραψαν τον θεσμό της βασιλείας που υπήρχε στην μητρόπολή τους Τύρο και μπορεί στην αρχή να υπήρχε μόνο ένας «βασιλιάς». Επίσης καθ' όλη την διάρκεια της Ιστορίας της, την πόλη κηδεμόνευε η αριστοκρατία, η οποία δεν αποτελούνταν από μία καθορισμένη ομάδα οικογενειών. Αντιθέτως, υπήρχε ανταγωνισμός για την συμμετοχή στην αριστοκρατία που βασιζόταν στα προσωπικά προσόντα και στην οικονομική επιφάνεια κάθε πολίτη. Μέσα από τα κείμενα, όμως, ο ένας από τους δύο βασιλείς ή σουφέτες, που εκλέγονταν κάθε χρόνο,[2430] μπορούσε να είναι ο αρχηγός του στρατού στις εκστρατείες και στις μάχες. Υπήρχαν όμως και στρατηγοί που διορίζονταν για συγκεκριμένες εκστρατείες αλλά και βοηθοί τους στρατιωτικοί ηγέτες. Μετά τον Μάλχο, ο διάδοχός του Μάγων, ο οποίος εγκαινιάζει την δυναστεία των Μαγονιδών, και οι διάδοχοί του εκλέγονται με γνώμονα την οικογενειακή τους αρετή αλλά και επί τη βάσει των νόμων. Ίσως ο τελευταίος αυτής της δυναστείας να ήταν ο Ιμίλκων (κεφ. 3). Στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. εγκατέλειψε την σικελική εκστρατεία, γύρισε ατιμασμένος στην Καρχηδόνα και τελικά αυτοκτόνησε υπό το βάρος των τύψεων. Ίσως και να ήταν ο διάδοχός του Μάγων που κατέπνιξε εξέγερση των ιθαγενών Λιβύων στην Αφρική και αντιμετώπισε τον Διονύσιο Α' των Συρακουσών στην Σικελία. Αμέσως μετά, μια νέα δυναστεία υπό τον Άννωνα που εκλήθη να αντιμετωπίσει (368 π.Χ.) τον Διονύσιο Α' αναδύθηκε στην πολιτική σκηνή της Καρχηδόνας. Όμως, η «βασιλεία» στην Καρχηδόνα τελείωσε με την σταύρωση του Βομίλκα, μετά το αποτυχημένο πραξικόπημά του.[2431]

Εκτός όμως από τον «βασιλιά», η Καρχηδόνα διέθετε και άλλους πολιτικούς θεσμούς, οι οποίοι ισχυροποιήθηκαν κατά το τέλος τους Δ' αιώνα π.Χ. Στον Δ' αιώνα, το πολίτευμα της συγκρινόταν με αυτό της Σπάρτης και της Κρήτης και άρα θεωρούνταν αρχαϊκής μορφής, πρωιμότερο των εξελιγμένων ελληνικών πολιτευμάτων του Ε' αιώνα π.Χ. Εν τούτοις, το πολίτευμα θεωρούνταν ότι λειτουργούσε ικανοποιητικά στην φοινικική πόλη διότι υποστηριζόταν από τους πολίτες, όπως αποδεικνύεται από την απουσία

[2429] Aubet, pp. 218-227 και Lancel, C*arthage*, pp. 25-91.

[2430] Nepos, XXIII.7.

[2431] Lancel, C*arthage*, pp. 110-115

«στάσεων» και τυράννων. Τα κύρια εκτελεστικά όργανα ήταν οι «βασιλείς» ή σουφέτες,[2432] με τον ρόλο που έχουμε εξηγήσει παραπάνω. Η εξουσία τους εξισορροπούνταν από το Συμβούλιο των Γερόντων ή Γερουσία και ελεγχόταν από το Συμβούλιο των Εκατόν Τεσσάρων ή Εκατό δικαστών,[2433] που είχε μάλλον θεσμοθετηθεί στο τέλος του Ε' ή στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. Το Συμβούλιο αυτό φαίνεται ότι δίκαζε τις πράξεις στρατηγών ή γενικά στρατιωτικών. Η Γερουσία, το συμβούλιο των «δυνατών» ή «μεγάλων» (πληθ. 'drm στα φοινικικά), μάλλον περιόρισε την αρχική βασιλική εξουσία και την αντικατέστησε με τους σουφέτες. Το συμβούλιο αυτό πρέπει να είχε στην δικαιοδοσία του διπλωματικές, οικονομικές, και στρατιωτικές αρμοδιότητες αλλά ελάμβανε αποφάσεις και για εσωτερικά θέματα. Σε ορισμένες περιστάσεις, η Γερουσία έστελνε σε διπλωματικές αποστολές το «ιερό συμβούλιο»,[2434] ομάδα τριάντα έμπειρων γερουσιαστών, για να χειρισθούν δύσκολες υποθέσεις.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του καρχηδονιακού πολιτεύματος ήταν οι «πενταρχίες» που αποτελούνταν από πέντε αξιωματούχους, διορίζονταν δι' εκλογής και η κάθε μία είχε σειρά σημαντικών αρμοδιοτήτων. Οι διοικούντες («άρχοντες»), που ήταν άμισθοι, εκλέγονταν με βάση την αριστεία («αριστίνδην») αλλά και τον πλούτο τους («πλουτίνδην») διότι χρειαζόταν να έχουν τον απαιτούμενο ελεύθερο χρόνο για να ασχοληθούν με τα κοινά. Θεωρούνταν μεγάλη τιμή για έναν άνδρας να κατέχει πολλές διοικητικές θέσεις. Οι πενταρχίες, τα μέλη των οποίων εκτελούσαν και χρέη δικαστών, εξέλεγαν το Συμβούλιο τον Εκατό. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, δίνονταν δικαιώματα πολιτών σε ξένους. Τέτοια ήταν η περίπτωση δύο Συρακουσίων Ελλήνων, που όμως η μητέρα τους ήταν Καρχηδόνια. Εκτός από τους σουφέτες και τις πενταρχίες υπήρχαν και άλλοι αξιωματούχοι, τους οποίους αναφέρουν περιστασιακά οι αρχαίοι συγγραφείς. Υποδεέστεροι ήταν οι οικονομικοί άρχοντες ή λογιστές (πληθ. mḥšbm στα φοινικικά) και οι επιθεωρητές των αγορών (πληθ. mhzm στα φοινικικά) ενώ υπήρχαν και οι βοηθοί τους, οι γραμματείς (εν. spr στα φοινικικά). Αγνώστων αρμοδιοτήτων παραμένουν για μας οι ονομαζόμενοι «επικεφαλής» (εν. rb στα φοινικικά), εκτός εάν ο τίτλος τους προτάσσεται ενός γνωστού σε εμάς αξιώματος, λ.χ. «επικεφαλής των γραφέων».[2435]

Η δημοκρατική πλευρά του πολιτεύματος παρουσιαζόταν από τον ρόλο που είχε η συνέλευση των πολιτών, ο δήμος (ʿm στα φοινικικά, «ο λαός»). Ο δήμος συζητούσε θέματα στα οποία συμφωνούσαν οι σουφέτες και η Γερουσία ότι έπρεπε να παρουσιασθούν στην συνέλευση αλλά και θέματα για τα οποία ένα από τα δύο μέρη διαφωνούσε. Οι πολίτες είχαν το δικαίωμα είτε να αποδεχθούν την πρόταση που υποβαλλόταν από τους αξιωματούχους και το Συμβούλιο είτε να λάβουν την δική τους ανεξάρτητη απόφαση.[2436] Αργότερα, η συνέλευση των πολιτών πρέπει να είχε γίνει ισχυρότερη, ίσως λόγω των πολεμικών γεγονότων, αν και δεν γνωρίζουμε εάν όλοι οι άνδρες της

[2432] Υπάρχει διχογνωμία ανάμεσα στους μελετητές της Αρχαιότητας εάν ο «βασιλιάς», όρος που χρησιμοποιείται από τους Έλληνες αρχαίους συγγραφείς, και ο «σουφέτης», όρος που χρησιμοποιείται από τον Ρωμαίο Λίβιο και υφίσταται σε επιγραφές, αναφέρονται στο ίδιο αξίωμα (Lancel, *Carthage*, p. 117).

[2433] Ο Αριστοτέλης [*Πολιτικά,* 1272b (II.8.2&4)] αναφέρει Συμβούλιο Εκατόν Τεσσάρων και άλλο των Εκατό, στο ίδιο τμήμα του κειμένου, αλλά πρέπει να πρόκειται για ένα και το ίδιο σώμα. Δες και Justinus, XIX, 2.

[2434] «sanctius […] consilium», Livius, XXX.16.3.

[2435] Lancel, *Carthage*, pp. 117-120, όπου και όλες οι παραπομπές στις αρχαίες πηγές.

[2436] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1272b-1273b (II.8). Δες και Scullard, *History*, pp. 160-162.

Καρχηδόνας είχαν δικαίωμα συμμετοχής ή ορισμένες κατηγορίες φτωχών αποκλείονταν. Πάντως, είχε το δικαίωμα να εκλέγει τους σουφέτες, τους στρατηγούς και άλλους αξιωματούχους. Ήταν αυτή που επικύρωσε την επιλογή του Αννίβα (Hannibal) ως επικεφαλής του στρατού στην Ισπανία το 221 π.Χ.[2437] Η παράθεση του καρχηδονιακού πολιτικού συστήματος δεν είναι παρά μόνο το γενικό πλαίσιο που πρέπει να ήταν γνωστό στον Ελληνικό Κόσμο κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. Κατά τους Καρχηδονιακούς Πολέμους των Ρωμαίων του Γ' αιώνα π.Χ. (δες παρακάτω), αναδύονται συμπληρωματικές λεπτομέρειες που δίνουν μια καθαρότερη εικόνα του πολιτεύματος και των λειτουργιών του την εποχή αυτή.

Από τις λίγες και αποσπασματικές πληροφορίες συμπεραίνουμε ότι η Καρχηδόνα ήταν μια καλά οργανωμένη πόλη και κράτος που μπόρεσε να διατηρήσει την εσωτερική της πολιτική συνοχή για αιώνες. Παρά το γεγονός ότι επικεφαλής της διοικήσεως ήταν οι πλούσιοι πολίτες, η πολιτεία δεν είχε παρά ελάχιστες περιπτώσεις ανταρσίας και αυτές υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Οι Έλληνες, όπως μπορούμε να κρίνουμε από τον Αριστοτέλη, πρέπει να θαύμαζαν αυτό το πολιτικό σύστημα που είχε αναμείξει αριστοκρατικά, ολιγαρχικά και δημοκρατικά στοιχεία και παρ' όλα αυτά λειτουργούσε απρόσκοπτα. Η δυναμικότητα και η αντοχή της Καρχηδόνας φάνηκαν κατά τις επιχειρήσεις με τους Σικελιώτες Έλληνες και κυρίως με τον Αγαθοκλή, αλλά κορυφώθηκαν με την πολεμική της εμπλοκή με τους Ρωμαίους, οι οποίοι τελικά την γονάτισαν.

Στις θαλάσσιες εξερευνήσεις τους, οι Τύριοι προχώρησαν και δυτικότερα της Καρχηδόνας και έφθασαν μέχρι την είσοδο της Μεσογείου. Η άλλη σημαντική τους αποικία ήταν το Κάδιξ ή Γάδειρα ή Gades (BAGROW, 26:D5, σημερ. Cádiz, AAW, p. 104), στην νοτιοδυτική Ισπανία, που ιδρύθηκε περί τα μέσα του Η' αιώνα (760-750 π.Χ.). Το όνομα της πόλεως προέρχεται από το φοινικικό «gdr» ή Gadir που σημαίνει «τείχος» ή «ακρόπολις». Κατά την φοινικική παράδοση, οι Τύριοι, μετά από χρησμό που πήραν, χρειάσθηκαν τρεις αποστολές για να βρουν την σωστή τοποθεσία για την ίδρυση του Κάδιξ (Γαβείρων)[2438] στα «έσχατα της οικουμένης».[2439] Ο χρησμός από τον ναό του Μελκάρτ σημαίνει πως υπήρχε συγκεκριμένη πολιτική βούληση στην Τύρο για αναγνωριστική και εποικιστική αποστολή στην δυτική Μεσόγειο για την εύρεση μετάλλων (ασήμι, χρυσός, χαλκός).

Στον σημερινό κόλπο του Κάδιξ πρέπει να υπήρχε πολύ καλό λιμάνι για τα πλοία που έφθαναν εκεί αλλά και τρία νησιά. Στο ένα από αυτά ήταν εγκατεστημένη η φοινικική αποικία, η οποία είχε έκταση 100.000 τ.μ., ενώ το νεκροταφείο βρισκόταν έξω από την πόλη, πιθανόν στο δεύτερο νησί. Η πόλη και η γύρω περιοχή της πρέπει να διέθεταν τουλάχιστον δύο ιερά, αλλά ο σημαντικότερος ναός ήταν του Μελκάρτ (Ηρακλή).[2440] Στον ναό του Μελκάρτ λέγεται ότι υπήρχαν δύο μπρούτζινες στήλες ύψους 8 πήχεων (3,84 μ. AMCD),[2441] οι Ηράκλειες Στήλες, για να τιμήσουν το απώτερο δυτικό άκρο που έφθασε σύμφωνα με τον μύθο ο Ηρακλής.[2442] Οι στήλες ήταν αντίστοιχες των

[2437] Πιο αναλυτικά για το πολιτικό σύστημα στην Καρχηδόνα δες Hoyos, *The Carthaginians*, pp. 20-38.

[2438] Στράβων, III.5.5 (C169-171).

[2439] Δ.Σ., XXV.10.1.

[2440] Στράβων, III.5.3-5 (C168-171) και Pomponius Mela, III.46-47 (6) και Plinius, IV.120 και V.P., I.2.3.

[2441] Στράβων, III.5.5 (C169-171).

[2442] Δες χάρτη σε Κακριδής, 4:124-125.

δύο στηλών που είχαν τοποθετηθεί στον ναό του Μελκάρτ στην Τύρο. Η αποικία, βέβαια, ήλεγχε και την ακτή βόρεια από τα νησάκια και πέρα από την λίμνη Ligustinus, την περιοχή της Ταρτησσού (BAGROW, 26:D4). Στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου, η περιοχή αυτή ήταν πυκνοκατοικημένη από ντόπιους για την διευκόλυνση της μεταφοράς των μετάλλων στο λιμάνι της. Επειδή οι ντόπιοι που εμπορεύονταν με τους Φοίνικες ήταν αδύνατον να αντιληφθούν την εξουσία του βασιλιά της Τύρου τόσο μακριά από την μητρόπολη, ο θεός και ο ναός του έπαιζαν τον ρόλο του αντιπροσώπου του. Επίσης, η θρησκεία δημιουργούσε δεσμούς ανάμεσα στους αποίκους. Ο Μελκάρτ/Ηρακλής, στον οποίο προσφέρονταν αφιερώματα μετά την ευτυχή κατάληξη μιας θαλάσσιας αποστολής, θεωρούνταν προστάτης των ναυτικών, εμπόρων και αποίκων. Είναι πιθανόν, το ιερατείο του ναού του Μελκάρτ να αποτελούσε τον πολιτικό και οικονομικό εκπρόσωπο της Τύρου στην περιοχή. Με άλλα λόγια, η ίδρυση του Κάδιξ ως αποικίας και το κτίσιμο του ναού του Μελκάρτ αποτελούσαν από την πλευρά των Φοινίκων μέρος μιας πολιτικής και οικονομικής στρατηγικής, με σκοπό την επιτυχημένη διεξαγωγή του εμπορίου σε περιοχή μακριά από την μητρόπολη Τύρο. Μάλλον για τον ίδιο λόγο υπήρχαν ναοί του Μελκάρτ στην Κύπρο, στην Μάλτα και στην Νόρα (Σαρδηνία, BAGROW, 48:B4).[2443]

Ο μείζων λόγος για τον οποίο οι Φοίνικες από την Τύρο έφθασαν μέχρι την άκρη της δυτικής Μεσογείου ήταν το ασήμι στην περιοχή της Ταρτησσού, για το οποίο μιλούσαν οι μύθοι στην Αρχαιότητα. Οι Ασιάτες έπαιρναν το ασήμι από τους ντόπιους Ίβηρες σε αντάλλαγμα αντικειμένων μηδαμινής αξίας ή ελαιόλαδου, διότι οι πρώτοι δεν είχαν αντίληψη της αξίας του άργυρου στον υπόλοιπο Κόσμο.[2444] Αυτού του είδους η συναλλαγή ήταν φυσικά ανισοβαρές εμπόριο, το οποίο πολλούς αιώνες μετά ονομάσθηκε αποικιοκρατικό, όπως στην περίπτωση των Ισπανών στην Κεντρική Αμερική τον 16ο μ.Χ. αιώνα ή των Ευρωπαίων στην Αφρική τον 19ο μ.Χ. αιώνα. Είναι παρόμοιο και με το εμπόριο των πρώτων δεκαετιών του 21ου μ.Χ. αιώνα, όταν τα πολύ φθηνά κινέζικα εργατικά χέρια –υπό ένα καθεστώς κομμουνιστικού καπιταλισμού– παρήγαν φθηνά εμπορεύματα που πωλούνταν σε πολλαπλάσια αξία στις αγορές της Δύσεως, της πλούσιας Αραβίας και της Άπω Ανατολής. Αντιστοίχως, οι Φοίνικες του Η’ αιώνα π.Χ. πωλούσαν το ασήμι στην Ελλάδα και στην Ασία και είχαν τεράστια κέρδη. Βέβαια, ιδιαίτερα επικερδές εμπόριο υφίσταται ανά τους αιώνες μόνο όταν ο έμπορος αγοράζει πολύ φθηνά και πουλάει πολύ ακριβά το εμπόρευμα του. Πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι η ίδρυση αποικίας για το εμπόριο του ασημιού προηγείται της ιδρύσεως των άλλων φοινικικών αποικιών στην Βόρεια Αφρική, στην Σικελία, στην Σαρδηνία και στην Ιβηρική. Το μέταλλο που εξορυσσόταν στα ορυχεία έφθανε τελικά στην ντόπια κοινότητα στην σημερινή Huelva, στην περιοχή της Ταρτησσού, στην νοτιοδυτική Ισπανία, αλλά και στο δεύτερο μεταλλουργικό κέντρο των ντόπιων, βόρεια του Κάδιξ. Κατά τον Η’ και Ζ’ αιώνα π.Χ., από τα πλινθώματα ή το μετάλλευμα που συγκεντρωνόταν εκεί, ντόπιοι και οι Φοίνικες τεχνίτες παρήγαν σε φούρνους το ασήμι, όπως έχουν αποδείξει οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Η αρχική εξόρυξη και επεξεργασία του μεταλλεύματος αποτελούσε αποκλειστική απασχόληση των ντόπιων Ιβήρων.

[2443] Aubet, pp. 259-279 και Maria Eugenia Aubet Semmler, «Spain» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 279-285.

[2444] Στράβων, III.2.11 (C148) και Δ.Σ., V.35 και Αριστοτέλης, *Περί Θαυμασίων Ακουσμάτων*, 135 (844a).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι, εκτός από άργυρο, οι Φοίνικες προμηθεύονταν από την νότια Ισπανία δημητριακά, μέταλλα, αλάτι, δέρματα ζώων και πιθανόν σκλάβους. Οι ντόπιοι έπαιρναν κυρίως ελαιόλαδο και κρασί από την Φοινίκη αλλά και εξαιρετικής ποιότητας ελαιόλαδο από την Αττική, σε ακριβούς ελληνικούς αμφορείς με διακόσμηση SOS στον λαιμό.[2445] Επίσης, οι Φοίνικες προμήθευαν τους ντόπιους Ευρωπαίους με κάθε είδους αντικείμενο που εμπορεύονταν, όπως μικρά ελεφαντοστέινα αντικείμενα, χρυσά και ασημένια κοσμήματα, ορειχάλκινες κανάτες, μεγάλη ποικιλία αγγείων που περιείχαν αιθέρια έλαια, αρώματα, καλλυντικά αλλά και υφάσματα. Η εμπορική επιτυχία των Φοινίκων στην περιοχή είναι ότι δημιούργησαν μια νέα αγορά για τα πολύτιμα προϊόντα που εμπορεύονταν. Οι αποδέκτες αυτών των προϊόντων ήταν η τοπική ευρωπαϊκή αριστοκρατία, η οποία και ωφελήθηκε από το εμπόριο με τους Φοίνικες, διότι φαίνεται ότι ήλεγχε την αγροτική παραγωγή και τα μεταλλεία. Συνεπώς, η συνάντηση Φοινίκων και Ευρωπαίων στην Ισπανία είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές αλληλεπιδράσεις. Οι Φοίνικες εκμεταλλεύθηκαν εμπορικά την περιοχή με μεγάλα κέρδη και φαίνεται ότι από την εμπορική συνδιαλλαγή ωφελήθηκε και αναπτύχθηκε μια υφιστάμενη τοπική αριστοκρατία. Η ντόπια αυτή ευρωπαϊκή πολιτική εξουσία μπορούσε να διασφαλίσει «επάρκεια παραγωγής, σταθερότητα και διάρκεια στις συναλλαγές και να παρέχει ντόπιο εργατικό δυναμικό στα μεταλλεία, στα αγροκτήματα, και στα εμπορικά λιμάνια».[2446]

Οι κάτοικοι της περιοχής της Ταρτησσού αλλά και οι Φοίνικες πέρασαν το Γιβραλτάρ και εξερεύνησαν τις ακτές της Πορτογαλίας. Είναι αρχαιολογικά αποδεδειγμένο πως οι Φοίνικες έφθασαν μέχρι το βορειότερο τμήμα της Ατλαντικής Ιβηρικής Χερσονήσου. Το πιο «συγκροτημένο» («coherent») βόρειο σημείο φοινικικής παρουσίας στην Πορτογαλία βρέθηκε στην περιοχή του παρεκκλησίου της Santa Olaia (Olalla/Olaya/Αγία Ευλαλία, AAW, p. 130, 20 χλμ. από την σημερ. ακτή και ανατολικά της παράλιας σημερ. πόλεως Figueira de Foz), επάνω στον ποταμό Rio Mondego. Η απουσία σταθερών βορειοτέρων της Santa Olaia εγκαταστάσεων ίσως οφείλεται στην έλλειψη συνεργασίας με ντόπιους για μόνιμες εμπορικές συναλλαγές. Οι πρώτες προσεγγίσεις στην Santa Olaia από την θάλασσα έγιναν τον Θ’ αιώνα π.Χ. και δημιουργήθηκε εμπορικός σταθμός περί το 700 π.Χ., η πλήρης ακμή του οποίου παρουσιάζεται κατά τους Ζ’ και ΣΤ’ αιώνες π.Χ. Από τον Ατλαντικό Ωκεανό, οι Φοίνικες έφθαναν στην εγκατάσταση μέσω των εκβολών του Mondego. Υψηλότερα στον ρου του Rio Montego υπήρχαν μεγάλες αποθέσεις κασσίτερου και άλλων μετάλλων και συνεπώς η Santa Olaia αποτελούσε ιδανικό σημείο «επεξεργασίας και μετακομιδής» ορυκτών μετάλλων, τα οποία μεταφέρονταν σε άλλα σημεία στην Ιβηρική ή στις ακτές της Μεσογείου. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ολόκληρο βιομηχανικό εργαστήριο με φούρνους διαφόρων τύπων που προστατεύονταν από τοίχο αλλά και αποβάθρα που θα μπορούσε να ονομάσει την εγκατάσταση λιμάνι. Γεωλογικές μελέτες συνηγορούν στην υπόθεση ότι υπάρχουν ενδείξεις για αγκυροβόλια σε διάφορα σημεία της περιοχής.

Νοτιότερα, στην περιοχή Abul (κοντά στην σημερ. πόλη Alcácer do Sal, νοτιοα-

---

[2445] Δες δείγμα αγγείου SOS (περ. 600 π.Χ.) από το Vulci στην Ιταλία στην <http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=399640&partId=1>

[2446] Aubet, pp. 279-291, «surplus production, stability and continuity of exchange, and of furnishing a native labour force in the mines, farms and merchant ports.»

νατολικά της Setúbal), επάνω στον ποταμό Rio Sado, βρέθηκε κτήριο της φοινικικής περιόδου. Το κτίσμα (Abul A) βρισκόταν σε λειτουργία από το πρώτο ήμισυ του Ζ' αιώνα μέχρι την αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και ήταν εμπορικό κέντρο, αλλά πολύ πιθανόν να αποτελούσε και ιερό για την περιοχή, όπου έχουν αποκαλυφθεί και άλλες θέσεις με φοινικική παρουσία. Αποτελούνταν από έναν μεγάλο εσωτερικό χώρο και διαμερίσματα ολόγυρά του. Είχε δύο διαφορετικές εισόδους, κατά τις δύο κατασκευαστικές του φάσεις. Η είσοδος της δευτέρας φάσεως έβλεπε στο ποτάμι και ο εξωτερικός της χώρος ήταν στρωμένος με τραπεζοειδές λιθόστρωτο μήκους 6,5 μ. και 3,5 μ. προς την πλευρά της θάλασσας και 2,5 μ. προς την πλευρά του κτηρίου. Το λιθόστρωτο αυτό οδηγούσε προς την θάλασσα σε έναν διάδρομο κοκκινόπηλου, εντός του οποίου βρίσκεται μία ημιτελώς κατασκευασμένη λίθινη άγκυρα διαστάσεων 58 επί 40 εκ. και πιθανόν μια δεύτερη κατεστραμμένη. Εικάζεται ότι η πρόσβαση των ναυτικών στον διάδρομο, στο λιθόστρωτο και τελικά στο κτήριο γινόταν μέσω ξύλινου προβλήτα. Γεωλογικές μελέτες απέδειξαν ότι το κτίσμα βρισκόταν σε περιοχή αβαθών υδάτων στις εκβολές του Rio Sado και μάλλον αποτελούσε ιδανικό αγκυροβόλιο.

Η τρίτη θέση στην οποία υπάρχουν αποδείξεις φοινικικής επιρροής είναι στο Castro Marim (AAW, p. 126, στην περιοχή της πόλεως Ayamonte, δυτικά της ισπανικής Huelva), στην νότια Πορτογαλία, ακριβώς στα σύνορα Πορτογαλίας και Ισπανίας. Τα φοινικικά ευρήματα προέρχονται από τον εσωτερικό χώρο του μεσαιωνικού πύργου. Ο συνοικισμός κατοικούνταν από γηγενείς αλλά υπάρχουν αποδείξεις επικοινωνίας με Φοίνικες εμπόρους από το δεύτερο ήμισυ του Ζ' αιώνα π.Χ. Το Castro Marim βρίσκεται επάνω στον ποταμό Rio Guadiana και το ενδιαφέρον των Φοινίκων οφειλόταν στις αποθέσεις μετάλλων που υπήρχαν βορειότερα. Η γεωλογική εξέταση της περιοχής υποδεικνύει σημεία στις εκβολές ποταμού όπου θα μπορούσαν να αγκυροβολήσουν τα φοινικικά πλοία.[2447]

Στην Πορτογαλία, οι Φοίνικες βρήκαν πλατιές εκβολές μεγάλων ποταμών, ιδανικές για να αγκυροβολήσουν τα πλοία τους με ασφάλεια και να επιδοθούν στις εμπορικές τους συναλλαγές. Είναι, λοιπόν, απολύτως κατανοητό γιατί επέλεξαν θέσεις όπως το Castro Marim, το Abul, και την Santa Olaia για να προσεγγίσουν τους γηγενείς Ίβηρες και τα πολύτιμα μέταλλα στην ενδοχώρα. Η μελέτη των γεωμορφολογικών μεταβολών στις περιοχές αυτές σε συνδυασμό με την αρχαιολογική έρευνα και τις αρχαίες φιλολογικές πηγές μας βεβαιώνουν την θαλάσσια δραστηριότητα των Φοινίκων στις ακτές της Πορτογαλίας.

Οι θαλασσοπόροι Φοίνικες, όμως, προχώρησαν και βορειότερα στον Ατλαντικό Ωκεανό και έφθασαν μέχρι την Μεγάλη Βρετανία. Σκοπός των πλόων προς την Βρετανία και τις Κασσιτερίδες νήσους (Νήσοι Σίλλυ, Isles of Scilly)[2448] ήταν ο κασσίτερος, αν και υπήρχε και χερσαία οδός,[2449] δια της Γαλλίας, για την μεταφορά του πολύτιμου μετάλλου.

Τέλος, στρέφοντας τα καράβια τους προς τον Νότο, οι ντόπιοι από την περιοχή της Ταρτησσού αλλά και οι Φοίνικες έπλευσαν προς τις βόρειες ακτές της δυτικής

[2447] Shelley Wachsmann et. al., «The Palaeo-Environmental Contexts of Three Possible Phoenician Anchorages in Portugal,» *The International Journal of Nautical Archaeology* 38.2 (2009): 221–253.

[2448] Avienus, *Ora maritima*, 113-116, όπου Oestrumnidum = Κασσιτερίδες νήσους.

[2449] Για τους εμπορικούς δρόμους δια των οποίων οι Κέλτες έφερναν κασσίτερο στις ελληνικές Πόλεις δες HACW, p. 29.

Αφρικής και ίδρυσαν αποικίες, οι οποίες αργότερα εγκαταλείφθηκαν.[2450] Οι Φοίνικες βρήκαν ψάρια των μεγάλων βαθών της θάλασσας αλλά και χαλκό, σίδηρο, μόλυβδο, χρυσό, ελεφαντοστούν και αλάτι.[2451] Όταν έφθασαν στο νησί έξω από την σημερινή Essaouira, στο Μαρόκο, όπου πρέπει να ήταν η νήσος Κέρνη (Cerne, BAGROW, 1a:C2), αντάλλαξαν προϊόντα με τους ντόπιους:

> Όλο το ταξίδι κατά μήκος της [αφρικανικής] ακτής, από τις Ηράκλειες Στήλες μέχρι την νήσο Κέρνη, είναι δώδεκα μέρες. Μετά την νήσο Κέρνη δεν μπορεί να πλεύσει κανείς διότι η θάλασσα είναι αβαθής, υπάρχει λάσπη και φύκια. Τα φύκια είναι μια παλάμη πλατιά και στο επάνω μέρος μυτερά ώστε τρυπούν. Οι έμποροι [στο νησί] είναι Φοίνικες. Μόλις φθάσουν στην νήσο Κέρνη, αράζουν τα εμπορικά τους [τους γαύλους][2452] και στήνουν τις σκηνές τους στο νησί. Αφού ξεφορτώσουν το φορτίο, το μεταφέρουν με μικρά πλοιάρια στην [απέναντι] στεριά. Υπάρχουν Αιθίοπες[2453] στην ξηρά. Σε αυτούς τους Αιθίοπες διατίθενται τα προϊόντα. Αυτοί πουλούν [στους Φοίνικες] δέρματα από ελάφια,[2454] λιοντάρια, λεοπαρδάλεις και δέρματα και δόντια ελεφάντων αλλά και [δέρματα] ήμερων κοπαδιών. Οι Αιθίοπες στολίζονται με κατάστικτα [δέρματα αγρίων ζώων] και [χρησιμοποιούν] κύπελλα από ελεφαντοστούν ως φιάλες [για να πίνουν] και οι γυναίκες τους στολίζονται με ελεφαντοστέινα βραχιόλια και στολίζουν και τα άλογά τους με ελεφαντοστούν. Είναι δεν αυτοί οι Αιθίοπες οι πιο ψηλοί άνθρωποι από όσους γνωρίζουμε, ψηλότεροι από τέσσερις πήχεις (1,85 μ.) ενώ κάποιοι απ' αυτούς είναι και πέντε πήχεις (2,3 μ.) ψηλοί, γενειοφόροι, με μακριά μαλλιά, οι ομορφότεροι από όλους τους ανθρώπους. Βασιλιάς ανάμεσά τους είναι ο ψηλότερος. Ιππεύουν άλογα, είναι ακοντιστές και τοξότες και χρησιμοποιούν πυρακτωμένα βέλη. Οι Φοίνικες τους πουλούν μύρον,[2455] Αιγύπτια λίθο,[2456] άλλα ορυκτά,[2457] αττικά αγγεία και αγγεία χωρητικότητας ενός χου,[2458] αυτά που κατασκευάζονται για να αγορασθούν στην γιορτή των Χοών.[2459] Οι Αιθίοπες αυτοί τρώνε κρέας, πίνουν γάλα και πολύ κρασί από τα αμπέλια, τα οποία και αυτά φέρνουν οι Φοίνικες.[2460]

Η σημερινή ταύτιση της Κέρνης με τα νησάκια έξω από την Essaouira, στο Μαρόκο, είναι μία από τις πολλές θέσεις οι οποίες έχουν προταθεί για το νησί αυτό έξω

[2450] Στράβων, XVII.3.2-3 (C825-826) και Avienus, *Ora maritima*, 438-460.

[2451] Aubet, pp. 291-304.

[2452] Ο γαύλος ήταν στογγυλωπό, με μεγάλο κατά πλάτος άνοιγμα, εμπορικό πλοίο των Φοινίκων (Δημητράκος, λμ. «γαύλος»).

[2453] Δηλαδή μελαψοί.

[2454] Γαζέλλες.

[2455] Αρωματικά έλαια για να βάλουν στο σώμα τους.

[2456] Μάλλον γρανίτη από την Αίγυπτο (Δημητράκος, λμ. «λίθος», αρ. 13).

[2457] Οι δύο λέξεις του κειμένου («άπρους εξαράκτους») δεν έχουν κανένα νόημα.

[2458] Ο χους ήταν αττικό μέτρο χωρητικότητας υγρών (Δημητράκος, λμ. «χους» αρ. 1.1).

[2459] Χόες, η ονομασία της δεύτερης ημέρας της γιορτής των Ανθεστηρίων στην Αθήνα (Δημητράκος, λμ. «χους» αρ. 1.2).

[2460] Ψευδο-Σκύλαξ, 112. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

από τα παράλια της δυτικής Αφρικής. Η ταύτιση αυτή εντάσσεται στην συντηρητική άποψη για το πόσο νότια κατά μήκος της δυτικής αφρικανικής ακτής είχαν φθάσει οι Φοίνικες κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Η άποψη ότι οι Φοίνικες έφθασαν μέχρι τις ακτές του Καμερούν (Cameroon) και της Ισημερινής Γουινέας (Equatorial Guinea) στηρίζεται στο έργο *Άννωνος Βασιλέως Καρχηδονίων Περίπλους,*[2461] με βάση το οποίο γίνεται η αποδοχή του μακρού αυτού ταξιδιού. Κατά την συντηρητική άποψη, οι Φοίνικες με δυσκολία θα είχαν φθάσει μέχρι τις ακτές της Σενεγάλης (Senegal). Τα εύθραυστα πλοία τους θα αντιμετώπιζαν μεγάλες δυσκολίες στο ταξίδι της επιστροφής στο Κάδιξ, εξαιτίας των δύσκολων ανέμων που πνέουν στα δυτικά παράλια της Αφρικής.[2462] Όπως και εάν έχουν όμως τα γεγονότα, είναι ενδιαφέρουσα η περιγραφή του τελευταίου άγνωστου προορισμού από τον συγγραφέα του παπύρου για το ταξίδι του Άννωνος. Θυμίζει ειδυλλιακές περιγραφές της εξερευνήσεως της Αφρικής κατά τον 19ο μ.Χ. αιώνα.

> Ταξιδεύαμε για τέσσερις μέρες και βλέπαμε την νύχτα να είναι η ξηρά γεμάτη φωτιές. Στην μέση ήταν μια ψηλή φωτιά, μεγαλύτερη από τις άλλες, που νομίζαμε ότι έφθανε μέχρι τα άστρα. Την μέρα όμως φαινόταν ότι ήταν μεγάλο βουνό, που ονομάσαμε «όχημα θεών». [...]
> [Μετά φτάσαμε σε έναν κόλπο]. Μέσα στον κόλπο υπήρχε νησί που, όπως το προηγούμενο,[2463] είχε και αυτό λίμνη και μέσα σ' αυτή υπήρχε άλλο νησί γεμάτο με άγριους ανθρώπους. Οι περισσότεροι ήταν γυναίκες με τριχωτά σώματα, τις οποίες οι διερμηνείς ονόμαζαν Γορίλες.[2464] Τους κυνηγήσαμε αλλά δεν μπορέσαμε να συλλάβουμε άνδρες, όλοι ξέφυγαν σκαρφαλώνοντας σε γκρεμούς ενώ μας πέταγαν πέτρες, αλλά [πιάσαμε] τρεις γυναίκες, οι οποίες δάγκωναν και ξέσχιζαν με τα νύχια αυτούς που τις μετέφεραν γιατί δεν ήθελαν να πάνε μαζί τους. Αφού τις σκοτώσαμε, λοιπόν, τις γδάραμε και φέραμε τα τομάρια τους στην Καρχηδόνα. Δεν συνεχίσαμε με τα πλοία μας το ταξίδι γιατί δεν μας έφθαναν τα τρόφιμα.[2465]

Οι Φοίνικες μπορεί να παρέπλευσαν τις ακτές της Αφρικής, αλλά ποτέ δεν διέσχισαν τον Ατλαντικό Ωκεανό για να φθάσουν στις ανατολικές ακτές της Νότιας Αμερικής.[2466]

Οι Σημίτες Φοίνικες είναι πολύ σημαντικοί για την Ιστορία της Ευρώπης. Παρότι η συμβολή τους είναι περιφερειακή, άνοιξαν θαλάσσιους και εμπορικούς δρόμους τους οποίους και οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι ακολούθησαν στα πλαίσια της δικής τους εμπορικής και στρατιωτικής επεκτατικής πολιτικής. Μέχρι την ολική καταστροφή της Καρχηδόνας το 146 π.Χ., οι Φοίνικες και οι Καρχηδόνιοι προμήθευαν τους Έλληνες αλλά τελικά και τους Ευρωπαίους της Εποχής του Ορειχάλκου και του Σιδήρου (Πίνακας 15) με αναγκαία προϊόντα και κυρίως έφερναν στο Αιγαίο και στην Ανατολική Με-

---

[2461] Δες *Άννωνος Βασιλέως Καρχηδονίων Περίπλους*, μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης (Αθήνα: Στοχαστής, 1991).

[2462] Lancel, C*arthage*, pp. 102-109.

[2463] Η αναφορά γίνεται σε προηγούμενη περιγραφή στο κείμενο.

[2464] Μάλλον πρόκειται για ουρακοτάγκους.

[2465] Άννων, 16-18. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[2466] Maria Giulia Amadasi Guzzo, «Did the Phoenicians Land in America?» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 657-660.

σόγειο τα μέταλλα που χρειάζονταν οι τεχνίτες, Έλληνες και Ασιάτες, για να δημιουργήσουν απαράμιλλα έργα τέχνης. Χωρίς τον άφθονο ορείχαλκο δεν θα είχαν ποτέ ίσως δημιουργηθεί τα μπρούτζινα αγάλματα των Ελλήνων, χωρίς τον διαθέσιμο χρυσό και ελεφαντοστούν δεν θα είχε ποτέ ίσως δημιουργηθεί το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς και τα ελληνικά κοσμήματα και το ίδιο θα είχε συμβεί χωρίς το άφθονο ασήμι, ιδίως για τα νομίσματα. Μπορεί, λοιπόν, οι Σημίτες Φοίνικες να μην δημιούργησαν αξιοσημείωτα έργα τέχνης, αλλά μετέφεραν από την άκρη της γνωστής τότε γης και πούλησαν στους τεχνίτες την πρώτη ύλη για να φτιαχτούν τα δημιουργήματα της ελληνικής τέχνης.

Επίσης, βασιζόμενοι στην εμπορική συμφωνία του Χιράμ Α' και του Σολομώντα του Ισραήλ (δες παραπάνω) αλλά και σε ορισμένες αναφορές στην «Παλαιά Διαθήκη» είναι πιθανό οι πρώτοι Εβραίοι να έφθασαν στην Ευρώπη, ίσως στην βιβλική Θαρσίν (Θαρσίς/Tarshish),[2467] μαζί με τους πρώτους Σημίτες Φοίνικες θαλασσοπόρους. Γνωρίζουμε ότι τελικά, η Ισπανία έγινε μητέρα γη για τους εκδιωγμένους Εβραίους της Αυτοκρατορικής Ρωμαϊκής Εποχής ενώ ο σημιτικός αυτός λαός έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στην μεσαιωνική και νεώτερη ευρωπαϊκή Ιστορία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Εβραίοι υπήρξαν ένας από τους οικονομικούς πυλώνες της Ευρώπης, τουλάχιστον τους τελευταίους δέκα μ.Χ. αιώνες.

Συμπέρασμα

Παρά την απομόνωσή τους, οι υλικοί πολιτισμοί της Κεντρικής Ευρώπης πρέπει να εκληφθούν ως ένα ακόμη σημείο εκκινήσεως Ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως αυτός αναδύεται μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η εξέταση της Προϊστορίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο –εκτός της Ελλάδας και της Ιταλίας–, ο ρόλος της Κύπρου στην ανατολική Μεσόγειο, από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την αρχή της Ελληνιστικής Εποχής, και η Ιστορία των Φοινίκων μέχρι τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. συμπληρώνουν την περιφερειακή ιστορική εικόνα στην Ευρώπη των ιστορικών χρόνων. Βέβαια, όταν στην κεντρική Μεσόγειο οι μεγάλες δυνάμεις της Εποχής συναγωνίζονταν για τον στρατιωτικό, πολιτικό, και οικονομικό έλεγχο του Κόσμου τους, η υπόλοιπη Ευρώπη βρισκόταν στην Εποχή του Σιδήρου. Επίσης, πολύ σημαντική είναι και η συμβολή της Κύπρου και της Φοινίκης στην ελληνική και ευρωπαϊκή Ιστορία, από την Εποχή του Ορειχάλκου μέχρι το τέλος των Κλασσικών Χρόνων. Οι περιοχές αυτές, το νοτιοανατολικό όριο μεταξύ του ευρωπαϊκού και του δυτικού ασιατικού πολιτισμού, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εμπορίου αλλά και στην αντιμετώπιση των δυτικών ασιατικών αυτοκρατοριών και ιδίως των Περσών ως κυματοθραύστες της δυτικής τους επεκτατικής πολιτικής. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως για τους Χετταίους, τους Ασσυρίους και τους Πέρσες –παρά τις εκστρατείες τους–, η νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν στο περιθώριο του στρατιωτικού και πολιτικού ενδιαφέροντός τους ενώ η Συριο-Φοινίκη τους ενδιέφερε πολύ περισσότερο για οικονομικούς λόγους. Εν τω μεταξύ, οι Κύπριοι πέρασαν από τις πολιτισμικές τους σχέσεις με την Αρχαία Εγγύς Ανατολή στην ελληνική επιρροή, κυρίως εξαιτίας γεωπολιτικών και οικονομικών αιτίων.

Οι Φοίνικες αναγκάσθηκαν να ξανοιχτούν στο πέλαγος, κυρίως λόγω της πιέσε-

[2467] *Αγία Γραφή*, «Γένεσις» 10:4 και «Βασιλειών Γ'» 9:26-28 & 10:22 και «Ιωνάς» 1:3 και «Ιεζεκιήλ» 27:8. Παρ' όλα αυτά, δες αντιρρήσεις σε Aubet, pp. 44-45 & 204-206.

ως που δέχονταν από τους Ασσυρίους για την εύρεση πολυτίμων μετάλλων αλλά και εξαιτίας της καταστάσεως στην Φοινίκη. Οι Φοίνικες τόλμησαν να πλεύσουν πέρα από την Μεσόγειο, στον Ατλαντικό Ωκεανό, και να ανοίξουν νέους θαλάσσιους δρόμους και μαζί με τους Έλληνες μοιράσθηκαν τον εμπορικό έλεγχο της Μεσογείου. Η ίδρυση των δύο σημαντικότερων αποικιών τους, της Καρχηδόνας και του Κάδιξ, επέτεινε τον συναγωνισμό στην θάλασσα. Πολύ αργότερα, κατά τον Γ' και τον Β' αιώνα π.Χ., ήταν η Ιταλία, η Σικελία και η Ισπανία που απετέλεσαν το μήλον της έριδος ανάμεσα στην Ρώμη και στην Καρχηδόνα, γεγονός που θα είχε ως συνέπεια τους μακροχρόνιους μεταξύ τους πολέμους.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Άννωνος Βασιλέως Καρχηδονίων Περίπλους. Και μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης. Αθήνα: Στοχαστής, 1991.

Aubet, Maria Eugenia. *The Phoenicians and the West*. 2nd Ed. Trans. of *Tiro y las Colonias Fenicias de Occidente* by Mary Turton. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001. 2nd Spanish Ed. 1994.

Avienus, Rufus Festus. «IIII. Ora maritima.» *Rufi Festi Avieni Carmina.* Ed. Alfred Holder. Innsbruck: Wagner, 1887.

Anthony, David W. Ed. *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC*. New York/Princeton: Institute for the Study of the Ancient World at New York. Univ./Princeton Univ. Press, 2010.

Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory.* London: Routledge, 2000.

Bass, George F. Ed. *Beneath the Seven Seas.* London: Thames and Hudson, 2005.

Hoyos, Dexter. *The Carthaginians*. London: Routledge, 2010.

Karageorghis, Vasos. *Ancient Art from Cyprus.* N.York: The Metropolitan Museum of Art, 2000.

Markoe, Glenn E. *Phoenicians.* In the series *Peoples of the Past*. Berkeley: Univ. of California Press, 2000.

Megaw, Ruth & Vincent. *Celtic Art*. London: Thames & Hudson, 1989.

Milisauskas, Sarunas. Ed. *European Prehistory.* N. York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002.

Moscati, Sabatino. Ed. *The Phoenicians.* Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999.

Οι περιπέτειες του Ουεναμούν. Και μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης. Αθήνα: Στοχαστής, 1992.

Sandars, N. K. *Prehistoric Art in Europe*. 2nd Ed. London: Penguin Books, 1985.

Steel, Louise. *Cyprus before History.* London: Duckworth, 2004.

5

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΔΙΑ ΠΥΡΟΣ ΚΑΙ ΣΙΔΗΡΟΥ

Καρχηδονιακοί και Ισπανικοί Πόλεμοι 264-146 π.Χ.

Η κυριαρχία των Ελλήνων στην Σικελία αλλά και το ενδιαφέρον των Καρχηδονίων για το εμπόριο και τον έλεγχο της περιοχής έφερε αρχικά σε συμφωνία Καρχηδόνιους και Ρωμαίους και σε σύγκρουση Καρχηδόνιους και Σικελιώτες Έλληνες. Η κατάρρευση των σικελικών Πόλεων, μετά την αποχώρηση του Πύρρου, έφερε τελικά κοντά τους Ρωμαίους με τους Καρχηδόνιους. Η ιστορική μας μελέτη, λοιπόν, εστιάζει πάλι στην κεντρική Μεσόγειο του Γ' αιώνα π.Χ., όταν η Σικελία επρόκειτο να γίνει βορά στην επεκτατική πολιτική των Ρωμαίων και στην ανάγκη τους να ελέγξουν την κεντρική Μεσόγειο. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, οι Ρωμαίοι πολέμησαν τους εχθρούς τους στους τρεις Καρχηδονιακούς Πολέμους. Στον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο κατάφεραν να τους εκτοπίσουν από την Σικελία με την αμέριστη βοήθεια του Ιέρωνος Β' των Συρακουσών. Ο Β' Καρχηδονιακός Πόλεμος διεξήχθη σε δύο μέτωπα, στην Ισπανία και στην Ιταλία, στην οποία εισέβαλε ο Αννίβας αφού πέρασε τις Άλπεις. Με το τέλος του πολέμου αυτού, η στρατιωτική ισχύς της Καρχηδόνας εκμηδενίσθηκε, αλλά η εμπορική της ισχύς γρήγορα επανέκαμψε. Αυτή η διαπίστωση τρομοκράτησε τον Κάτωνα, ο οποίος διακήρυξε στην Ρώμη ότι μόνο η πλήρης εξαφάνιση της Καρχηδόνας θα εξασφάλιζε την Ρώμη στην Ιταλία και στην Μεσόγειο. Παρά τις φωνές ορισμένων πιο ψύχραιμων πολιτικών, ο φόβος που κατέλαβε Σύγκλητο και πολίτες το 150 π.Χ. είχε ως αποτέλεσμα την αποστολή μεγάλου στρατεύματος στην Αφρική, το οποίο ουσιαστικά υπέταξε και γκρέμισε απ' άκρου σ' άκρη τις συνοικίες της πολιορκημένης Καρχηδόνας. Η εμμονή των Ρωμαίων πολιτών για την ολοκληρωτική καταστροφή της Καρχηδόνας σηματοδοτεί την αρχή και το πρώτο θετικό αποτέλεσμα του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού στην περίοδο της Δημοκρατίας. Η αρχή, όμως, είχε γίνει μισό αιώνα πριν, όταν η Ρώμη αποφάσισε να εμπλακεί στα σικελικά ζητήματα.

Ιέρων Β', Μαμερτίνοι και Ενδείξεις Ρωμαϊκού Ιμπεριαλισμού (276-264 π.Χ.)

Μετά την αποχώρηση του Πύρρου από την Σικελία (κεφ. 3), το νησί έμεινε χωρίς στρατηγό και διαιρεμένο σε πολλές επικράτειες. Ορισμένες ελληνικές Πόλεις είχαν δεχθεί να υποταχθούν στους Καρχηδόνιους, άλλες είχαν υποταχθεί ή συμμαχήσει με τους Μαμερτίνους της Μεσσήνης, ενώ οι Συρακούσες και μερικές άλλες ελληνικές Πόλεις προσπαθούσαν να μείνουν ανεξάρτητες. Για μία ακόμη φορά, η κατάσταση στην Σικελία και στις Συρακούσες ευνοούσε την τυραννία. Μόλις, λοιπόν, επιβεβαιώθηκε η αποχώρηση του Πύρρου, την εξουσία στην Πόλη ανέλαβε ο Ιέρων Β' (275-215 π.Χ.).

Τα γεγονότα που οδήγησαν στην ανάδειξη του νέου τυράννου έχουν άμεση σχέση, φυσικά, με την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί. Η ρωμαϊκή φρουρά από Καμπανούς ήλεγχε ακόμη το Ρήγιο και οι Μαμερτίνοι είχαν πάλι αναθαρρήσει και παρενοχλούσαν και τους Καρχηδόνιους και τους Συρακούσιους. Ενώ ο στρατός των Συρακουσίων βρισκόταν σε εκστρατεία διαφώνησε με τις εντολές που είχε λάβει από την Πόλη και έτσι εξέλεξε από το ίδιο το στράτευμα τους δικούς του «άρχοντας», τον Αρτεμίδωρο και τον Ιέρωνα. Αν και ο Ιέρων ήταν πολύ νέος, θεωρήθηκε ότι λόγω της καταγωγής του ήταν κατάλληλος για να ηγηθεί του στρατού εναντίον της Πόλεως. Πατέρας του ήταν ο Ιεροκλής, που κατείχε υψηλή θέση στις Συρακούσες και καταγόταν από την οικογένεια του Γέλωνος, ενώ μητέρα του ήταν κάποια σκλάβα. Αργότερα, ανάμεσα στους μύθους που τον περιέβαλαν ήταν ότι όταν γεννήθηκε, εγκαταλείφθηκε λόγω της θέσεως της μητέρας του αλλά μέλισσες τον έθρεψαν με μέλι για μέρες και τότε ο πατέρας του έλαβε χρησμό να τον σώσει, διότι κάποτε θα αναλάμβανε την εξουσία. Στην πρώτη του εκστρατεία ως απλός στρατιώτης, ένας αετός κάθισε επάνω στην ασπίδα του και μια κουκουβάγια στο ακόντιό του, που υποδείκνυαν ανδρεία, σοφία και μελλοντική βασιλεία. Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, ο κατοπινός τύραννος Ιέρων Β' προσπάθησε να σταματήσει τις φήμες για την ταπεινή καταγωγή του από την πλευρά της μητέρας του. Βέβαια, πρέπει να ήταν όντως γενναίος στρατιώτης όταν πολεμούσε με τον Πύρρο, διότι ο τελευταίος τον είχε τιμήσει με πολλά στρατιωτικά δώρα. Εάν μάλιστα πιστέψουμε τον Ιουστίνο, είχε ισχυρά χαρίσματα: ήταν πολύ ωραίος, δυνατός στο σώμα και «blandus in alloquio, justus in negotio, moderatus in imperio».[2468] Ο Ιέρων οδήγησε τον στρατό μέσα στην πόλη και με την βοήθεια φίλων του κατάφερε να επικρατήσει των πολιτικών του αντιπάλων. Αμέσως μετά, με την πραότητα και μεγαλοψυχία του και παρά την αποδοχή του άνομου διορισμού του από τον στρατό, οι Συρακούσιοι πείσθηκαν να τον διορίσουν στρατηγό. Εκείνος, βέβαια, ήθελε μάλλον να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία που του παρουσιαζόταν.[2469]

Ο Ιέρων Β' γνώριζε ότι όταν έλειπε ο στρατός από την πόλη και τον ακολουθούσαν και οι «άρχοντες», οι πολίτες «στασίαζαν» και ψήφιζαν πολιτικές αλλαγές. Για να εξασφαλίσει την θέση του και την εξουσία του στην Πόλη όταν θα έπρεπε να εκστρατεύσει στρατιωτικά σκέφθηκε να συγγενέψει με τον Λεπτίνη. Ο Λεπτίνης είχε υψηλό πολιτικό αξίωμα αλλά έχαιρε και της εμπιστοσύνης και υπολήψεως των Συρακουσίων πολιτών. Ζήτησε, λοιπόν, σε γάμο και νυμφεύθηκε την κόρη του Λεπτίνη, Φιλιστίδα.

[2468] «θωπευτικός στα λόγια [δηλαδή μίλαγε με πολύ ωραία λόγια], δίκαιος στις συναλλαγές του, μετριοπαθής στην διοίκηση», Justinus, XXIII.4.

[2469] Πολύβιος, I.8

Με αυτόν τον τρόπο εξασφάλισε για τον εαυτό του τον έλεγχο του στρατού και για τον πεθερό του τον έλεγχο των πολιτών. Με άλλα λόγια, είχε βάλει σε εφαρμογή το σχέδιο του κατά το οποίο ένας στρατιωτικός και ένας πολιτικός σε συνεννόηση μπορούσαν να έχουν υπό τον επιτυχή τους έλεγχό τις Συρακούσες. Με την δικαιολογία ότι χρειαζόταν την απόλυτη στρατιωτική αρχή για να αντιμετωπίσει τους απειλητικούς Μαμερτίνους υποθέτουμε ότι ο Ιέρων Β' με την συμπαράσταση του Λεπτίνη κατάφερε σύντομα να πείσει τους Συρακούσιους ότι έπρεπε να διορισθεί στρατηγός-αυτοκράτωρ. Μόνο έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί η απουσία άλλων στρατηγών αλλά και η αναίμακτη ανάληψη της πλήρους εξουσίας εκ μέρους του.

Οι Ρωμαίοι ήταν τελικά αυτοί που έδωσαν στον Ιέρωνα Β' την ευκαιρία που ζητούσε για να εκστρατεύσει εναντίον των Μαμερτίνων. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (κεφ 2), η άφιξη του Πύρρου στην Ιταλία αλλά και ο φόβος επιθέσεως των Λευκανών και των Βρεττίων ανάγκασε το Ρήγιο να ζητήσει στρατιωτική προστασία από την Ρώμη. Το 280 π.Χ., οι Ρωμαίοι έστειλαν φρουρά Καμπανών υπό τον Καμπανό Δέκιο Βιμπέλλιο ή Ιουβέλλιο (Decius Vibellius ή Jubellius). Μετά από λίγο καιρό, όμως, ο Δέκιος καταχράσθηκε την εμπιστοσύνη που του είχε δείξει η Πόλη του Ρηγίου και ευρισκόμενος πολύ μακριά από την Ρώμη σκότωσε επιφανείς πολίτες, ατίμασε τις γυναίκες και τις κόρες τους και τελικά κατέλαβε το Ρήγιο για λογαριασμό του.

Επειδή ο Δέκιος ήταν Καμπανός, όπως και οι περισσότεροι στρατιώτες της φρουράς, αμέσως ζήτησε την συμμαχία των Καμπανών Μαμερτίνων της Μεσσήνης, διότι γνώριζε την τιμωρία που τον περίμενε επειδή είχε αποστατήσει από την Ρώμη. Η Σύγκλητος, που είχε ενημερωθεί για τα γεγονότα και την άνομη συμπεριφορά του επικεφαλής και της φρουράς που είχε στείλει για να προστατεύσει το Ρήγιο, ανέμενε την κατάλληλη στιγμή για να επανορθώσει. Το 270 π.Χ., αφού δύο χρόνια πριν είχε θέσει υπό τον έλεγχό της τον Τάραντα, είχε έρθει η κατάλληλη στιγμή για να σταλεί στρατός στο νοτιοδυτικότερο άκρο της ιταλικής χερσονήσου, στο Ρήγιο, απέναντι από την Σικελία. Η παράδοση, βέβαια, τιμώρησε τον Δέκιο πριν φθάσουν οι Ρωμαίοι. Φοβεροί πόνοι στα μάτια τον ανάγκασαν να ζητήσει βοήθεια από γιατρό στην Μεσσήνη, χωρίς να γνωρίζει ότι ο καλύτερος γιατρός εκεί καταγόταν από το Ρήγιο. Ο γιατρός τού έβαλε κάποια καυστική αλοιφή στα μάτια και του είπε ότι παρά τους πόνους που έπρεπε να υποφέρει ο διοικητής μέχρι να επιστρέψει στο Ρήγιο, τελικά θα γιατρευόταν. Όταν ο Δέκιος δεν άντεχε πια τους πόνους, σκούπισε από τα μάτια του την αλοιφή για να ανακαλύψει ότι ήταν πια τυφλός. Όταν ο ρωμαϊκός στρατός έφθασε υπό τον ύπατο Γάιο Φαβρίκιο[2470] έξω από το Ρήγιο, η φρουρά συνέλαβε και παρέδωσε τον Δέκιο με την ελπίδα ότι θα γλίτωνε. Ο Φαβρίκιος συνέλαβε και έστειλε στην Ρώμη εκείνους που του υποδείχθηκαν ως υπαίτιοι της ανομίας και οι οποίοι αφού μαστιγώθηκαν δημοσίως, αποκεφαλίσθηκαν. Ο Δέκιος είτε κατάφερε να διαφύγει βοηθούμενος ή αυτοκτόνησε. Η πολιτική διοίκηση του Ρηγίου παραδόθηκε και πάλι στους Ρηγίνους,[2471] ενώ οι Ρωμαίοι είχαν ολοκληρώσει την επικράτησή τους στην Ιταλία.

Εν τω μεταξύ, όταν μετά την αποχώρηση του Πύρρου οι Μαμερτίνοι αντελήφθησαν πως δεν υπήρχε ισχυρή στρατιωτική δύναμη στο νησί για να τους αντιπαλέψει, άρχισαν να καταλαμβάνουν την μία πόλη μετά την άλλη προς κάθε κατεύθυνση εντός

[2470] Η χρονολόγηση είναι προβληματική διότι ο Φαβρίκιος Λυσκίνος ήταν ύπατος το 278 π.Χ. (FC, p. 52, έτος 278), εκτός εάν τελικά πρόκειται για άλλον ύπατο του 270 π.Χ. ή παραπλήσιου έτους.

[2471] Δ.Α., XX.4-5 και Απ. Σαυν., IX και Δ.Σ., XXII.1

της Σικελίας. Στα δυτικά είχαν φθάσει μέχρι την πόλη Ἅλαισαν ή Ἄλεσαν (Halaesa, BAGROW, 47:E3, σημερ. Castel di Tusa, 13 χλμ. ανατολικά της Cephalù), στην βόρεια ακτή της Σικελίας, ενώ στα νότια φαίνεται ότι είχαν εκστρατεύσει μέχρι την Καμάρινα και την Γέλα.

Ο Ιέρων Β', ο οποίος φαίνεται ότι είχε συμμαχήσει[2472] με τους Ρωμαίους, για να απασχολήσει τους Μαμερτίνους και να τους εμποδίσει να βοηθήσουν τους ομόφυλούς τους στο Ρήγιο, έφθασε το 271 π.Χ. στην πόλη Κεντόριπα (Centuripae ή Kentoripa, BAGROW, 47:F3, σημερ. Centuripe, 40 χλμ. βορειοδυτικά της Κατάνης) και στρατοπέδευσε στον Κυαμόσωρο ποταμό (Cyamosorus ή Kyamosoros, BAGROW, 47:F3, σημερ. ποταμός Salso). Στην μάχη που ακολούθησε, ο Συρακούσιος στρατηγός κράτησε τους πολίτες ιππείς και πεζούς ως εφεδρεία και χρησιμοποίησε μόνο μισθοφόρους. Οι τελευταίοι εξολοθρεύθησαν τελείως αλλά διασώθηκε ολόκληρος ο υπόλοιπος στρατός, εφόσον ο Ιέρων Β' είχε προλάβει να αποχωρήσει. Λέγεται ότι προέβη σε αυτή την ενέργεια από σκοπού για να απαλλαγεί από τους συγκεκριμένους μισθοφόρους, οι οποίοι ήταν επιρρεπείς σε ανταρσία, ενώ αμέσως μετά προσέλαβε νέους μισθοφόρους της δικής του επιλογής. Όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν στην Σικελία, οι προηγουμένως στρατολογημένοι μισθοφόροι μπορεί να ζητούσαν καθυστερημένους μισθούς ή δικαιώματα πολιτών ή απλώς ο Ιέρων Β' να μην τους εμπιστευόταν.[2473]

Αμέσως μετά, ο Συρακούσιος κινήθηκε προς τις Μυλές, τις οποίες κατέλαβε, και προσέθεσε 1500 στρατιώτες στον στρατό του. Μετά στράφηκε νότια προς το Αμήσελον (Ameselum ή Ameselon),[2474] το οποίο βρισκόταν ανάμεσα στην Κεντόριπα και στο Αγύριον. Πολιόρκησε αυτή την οχυρή πόλη που υπερασπιζόταν από πολλούς στρατιώτες και όταν την κατέλαβε την κατέστρεψε («κατέσκαψε») αλλά αντί να τιμωρήσει τους υπερασπιστές της, τους πρόσθεσε στον στρατό του. Τώρα, με τον νέο του στρατό μπορούσε να αντιμετωπίσει τους Μαμερτίνους. Αφού βάδισε πάλι βόρεια, έφθασε στην Ἅλαισαν (Halaesa), την οποία ανάγκασε να παραδοθεί. Στην συνέχεια, υποστηριζόμενος από Πόλεις της βόρειας σικελικής ακτής, έσπρωξε τους Μαμερτίνους δυτικά και τους εγκλώβισε ανάμεσα στην Τυνδαρίδα[2475] (Tyndaris, BAGROW, 47:G2, σημερ. Tin-

---

[2472] Για το ζήτημα της συμμαχίας Ρωμαίων και Ιέρωνος Β' και τα επακόλουθά της δες J. F. Lazenby, *The First Punic War* (London: Univ. College London, 1996), ch. 4.

[2473] Δες και Griffith, p. 204.

[2474] Η πόλη δεν έχει εντοπισθεί επακριβώς (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 723).

[2475] Η Τυνδαρίς ιδρύθηκε το 396 π.Χ. ως φρούριο από 600 Μεσσήνιους εξόριστους αποίκους της Πελοποννήσου, τους οποίους είχε προσκαλέσει ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών. Σύντομα και αφού δέχθηκαν να πολιτογραφήσουν πολλούς άλλους στην Πόλη τους, οι πολίτες της Τυνδαρίδος αυξήθηκαν στους 5000 (Δ.Σ., XIV.78.5-6). Το 344/3 π.Χ., η Πόλη συμμάχησε με τον Τιμολέοντα και του παρείχε αρκετούς στρατιώτες (Δ.Σ., XVI.69.3). Η Πόλη κτίσθηκε σε στρατηγικό σημείο, στην κορυφή ακρωτηρίου με απότομες κλιτύες προς την πλευρά της θάλασσας και πρόσβαση μόνο από τα ανατολικά. Ήταν κτισμένη σε μικρό επικλινές οροπέδιο, με ορθογώνιο σχέδιο, τρεις πλατείες οδούς σε διαφορετικά οριζόντια επίπεδα και πολλές κάθετες στενωπούς και κάλυπτε έκταση 0,14 τ.χλμ. Το αρχικό τείχος ανήκε στην εποχή του Διονυσίου Α' αλλά κατά τον Γ' αιώνα π.Χ. αντικαταστάθηκε με διπλό ενισχυμένο τείχος με πύργους, προέκταση του οποίου προστάτευε και το λιμάνι. Διέθετε θεωροδόκο για τα Πύθια των Δελφών (Plassart, p. 24, col. IV.93). Η πόλη είχε Αγορά και διέθετε θέατρο του 300 περίπου π.Χ., το οποίο είχε χωρητικότητα 7000 ατόμων (TGR, 3:63-64). Από τα νομίσματα φαίνεται ότι μάλλον λατρεύονταν οι Διόσκουροι, ο Απόλλων, ο Δίας, η Αθηνά και άλλοι θεοί. Δες Hansen & Nielsen, no 49, «Tyndaris», pp. 232-233 και νομίσματα σε GCTV, nos 1245-1252, 1:127-128.

dari, δυτικά του Millazo/Μυλαί), στην βορειοδυτική ακτή, και στο Ταυρομένιον, το οποίο ήλεγχε, στην βορειοανατολική σικελική ακτή.[2476]

Έχοντας περιορίσει τους Μαμερτίνους στην βορειοανατολική μύτη της Σικελίας, ο Ιέρων Β' κινήθηκε το 269 π.Χ. προς την πεδιάδα των Μυλών, κοντά στον Λογγανό[2477] ποταμό (Longanos, BAGROW, 47:G2, μάλλον σημερ. Patri κοντά στο χωριό Milici), στην βορειοανατολική άκρη της Σικελίας. Ο στρατηγός διέθετε 10.000 πεζούς και 1500 ιππείς ενώ οι Μαμερτίνοι θα τον αντιμετώπιζαν με 8000 πεζούς και αρκετούς ιππείς.[2478] Ο Κίως, ο αρχηγός των Μαμερτίνων, θεωρώντας ότι τα σφάγια ήταν ευνοϊκά, διέταξε να διαβούν οι στρατιώτες του το ποτάμι και να επιτεθούν. Ο Ιέρων Β', όμως, έστειλε 600 στρατιώτες να περάσουν γύρω από έναν διπλανό λόφο και να επιτεθούν στους εχθρούς τους από πίσω ενώ εκείνος ετοιμάσθηκε να αντιμετωπίσει την κατά μέτωπο επίθεση. Έγινε ιππομαχία κοντά στον Λογγανό ποταμό και παρότι το πεζικό του Ιέρωνα είχε πλεονέκτημα εδάφους, στην αρχή η μάχη ήταν ισόρροπη. Όταν όμως το απόσπασμα των Συρακουσίων επιτέθηκε στους Μαμερτίνους από πίσω, εκείνοι ξαφνιασμένοι, κουρασμένοι από την μέχρι τότε μάχη και καταλαβαίνοντας ότι είχαν περικυκλωθεί, τράπηκαν σε φυγή. Οι Συρακούσιοι τους εξολόθρευσαν αλλά κατάφεραν να συλλάβουν τον Κίωνα τραυματισμένο αλλά ζωντανό. Ο Ιέρων Β' διέταξε να τον περιθάλψουν, διότι ήθελε να τον κρατήσει ζωντανό. Την επομένη, όμως, ο Κίως αναγνώρισε το άλογο του γιου του, υπέθεσε ότι είχε σκοτωθεί στην μάχη και από τον μεγάλο του ψυχικό πόνο έσπασε τα ράμματα των πληγών του και πέθανε. Όταν ο θάνατος του στρατηγού τους μαζί με την απώλεια του στρατού τους έγιναν γνωστά στους Μαμερτίνους στην Μεσσήνη, αυτοί αποφάσισαν να συναντήσουν τον Ιέρωνα και να ικετεύσουν για την σωτηρία τους.

Εν τω μεταξύ, οι Καρχηδόνιοι παρακολουθούσαν με μεγάλο ενδιαφέρον τα αποτελέσματα της συγκρούσεως Συρακουσίων και Μαμερτίνων και είχαν στείλει με στόλο τον Αννίβα στη Λιπάρα, το νησί έξω από την Τυνδαρίδα πόλη. Μόλις μαθεύτηκε η ήττα των Μαμερτίνων και η πρόθεσή τους να παραδώσουν την πόλη στους Συρακούσιους, ο Αννίβας έσπευσε να συναντήσει τον Ιέρωνα, να τον συγχαρεί και να τον πείσει να μην επιτεθεί ακόμη στην Μεσσήνη μέχρι να τον ενημερώσει για την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη. Αμέσως μετά, πήγε στην Μεσσήνη και έπεισε τους Μαμερτίνους ότι θα τους βοηθούσε να αντιμετωπίσουν τους Συρακούσιους. Εκείνοι του επέτρεψαν να φέρει μερικούς στρατιώτες μέσα στην πόλη και αποφάσισαν να αντισταθούν στον Ιέρωνα. Όταν η συμμαχία Καρχηδονίων και Μαμερτίνων έγινε γνωστή, ο Συρακούσιος στρατηγός εγκατέλειψε την συνέχιση του πολέμου και γύρισε στην πόλη του, διότι προφανώς δεν είχε αρκετές δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους την δεδομένη στιγμή. Τα νέα της νίκης του τον είχαν προλάβει και οι Συρακούσιοι ικανοποιημένοι από την ήττα των Μαμερτίνων τον ανακήρυξαν τύραννο («βασιλεύς»).[2479]

Οι Μαμερτίνοι, που ήταν τρομοκρατημένοι από την εμφάνιση του Ιέρωνος Β'

[2476] Δ.Σ., XXII.13.1 & XXIII.1.4 και Πολύβιος, I.9.

[2477] Ο Δ.Σ., XII.13.2 αναφέρει τον Λοίτανον ποταμό (Loitanus), ο οποίος πιθανόν να ταυτίζεται με τον Λογγανόν ποταμό.

[2478] Ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει μόνο 40 ιππείς και δεν είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε εάν ο αριθμός αυτός είναι λάθος του αντιγραφέα. Η υπόλοιπη αφήγηση, όμως, μας κάνει να πιστέψουμε ότι υπήρχε αρκετή δύναμη Μαμερτίνων ιππέων.

[2479] Πολύβιος, I.9 και Δ.Σ., XII.13.

και τις στρατιωτικές του επιτυχίες, πριν την αποχώρησή του, είχαν στείλει πρεσβεία στους Ρωμαίους για να ζητήσουν την βοήθειά τους. Σκέφθηκαν ότι αφού προηγουμένως η ρωμαϊκή φρουρά των Καμπανών στο Ρήγιο είχε συμμαχήσει μαζί τους και οι Ρωμαίοι είχαν ήδη στείλει νέο στρατό στην ελληνική πόλη, μπορεί να ήταν και πρόθυμοι να τους βοηθήσουν στην Σικελία εναντίον των Ελλήνων.

Στην Ρώμη, όμως, η Σύγκλητος φάνηκε πολύ διστακτική να επέμβει στην Σικελία. Η πόλη των Καμπανών Μαμερτίνων, που δεν ήταν σύμμαχη με τους Ρωμαίους και βρισκόταν πέρα από την Ιταλία, ζητούσε βοήθεια εναντίον των Ελλήνων Σικελών ενώ είχε ήδη έρθει σε συνεννόηση με τους Καρχηδόνιους. Από πρώτης όψεως και κατά την παρούσα χρονική στιγμή, οι Ρωμαίοι ήταν σύμμαχοι του Ιέρωνος Β', γεγονός για το οποίο τους κατηγόρησαν οι Καρχηδόνιοι. Θυμήθηκαν, όμως, ότι την περίοσο που ήταν ο Πύρρος στην Ιταλία (κεφ. 2), Καρχηδόνιοι υπό τον Μάγωνα είχαν προσπαθήσει να έρθουν σε συμφωνία με τους Ταραντίνους, αν και τελικά εκβίασαν μια συνθήκη με τους Ρωμαίους. Γρήγορα στην Σύγκλητο αλλά και έξω από αυτή, η συζήτηση πήρε πιο σοβαρές διαστάσεις διότι άρχισε να ενοχλεί τους Συγκλητικούς η ανάμειξη των Καρχηδονίων σε πόλη που ήταν τόσο κοντά στην Ιταλία. Τους Ρωμαίους πρέπει να απασχολούσε και η αφορμή που θα χρησιμοποιούσαν για να επέμβουν πέρα από την ιταλική χερσόνησο, την οποία πρέπει τώρα να θεωρούσαν φυσικό τους σύνορο. Η ρωμαϊκή επεκτατική πολιτική μέχρι εκείνη την στιγμή αφορούσε στην κατάληψη της Ιταλίας νότια των Απεννίνων Ορέων για την ασφάλεια της Ρώμης (κεφ. 2). Πώς θα δικαιολογούσαν τώρα την επέμβαση σε άλλη γεωγραφική περιοχή, η οποία μπορεί να απέβαινε προς το συμφέρον τους; «Οἱ τῷ μὲν ἔργῳ πλεονεκτεῖν βουλόμενοι τήν δὲ δόξαν αὐτοῦ αἰσχυνόμενοι».[2480] Όμως, η άνοδος της ρωμαϊκής δυνάμεως δημιουργούσε ανταγωνισμό στην περιοχή και στην πραγματικότητα οι Ρωμαίοι δεν ήθελα να αφήσουν τους Καρχηδόνιους να έχουν πιθανόν τον πλήρη έλεγχο της Σικελίας, διότι πίστευαν ότι μετά την Μεσσήνη οι Αφρικανοί θα κατελάμβαναν τις Συρακούσες. Επίσης, ο φόβος της γνωστής από τους προηγούμενους αιώνες στρατιωτικής ισχύος των Καρχηδονίων, οι οποίοι ήλεγχαν περιοχές στην Βόρεια Αφρική, στην Ιβηρική και νησιά στα δυτικά από την Ιταλία πελάγη, δημιουργούσε τον φόβο ότι η ρωμαϊκή επικράτεια στην ιταλική χερσόνησο αλλά και η Ρώμη η ίδια ήταν ευάλωτες. Οι Ρωμαίοι φοβούνταν μήπως περικυκλώνονταν εάν εγκατέλειπαν την Σικελία στους Καρχηδόνιους. Βέβαια, μια που μέχρι τότε οι Ρωμαίοι είχαν αποδειχθεί πάντα νικητές, η μεγαλύτερη επέκταση μπορεί και να ήταν πλέον επιθυμητή: «ἐπιθυμίᾳ τοῦ ἀεὶ πλείονος»,[2481] οι άνθρωποι πάντα επιθυμούν να αποκτήσουν όλο και περισσότερα. Η δεύτερη αιτία για την οποία επενέβησαν στην Σικελία ήταν ο φόβος για την ισχύ του αντιπάλου. Η φήμη που ακολουθούσε τους Καρχηδόνιους ήταν ότι ήταν αποτελεσματικοί στην πολιορκία πόλεων και στην μάχη, ενώ οι Ρωμαίοι είχαν ιδίαν αντίληψη για τις μάχες με τους Έλληνες. Ο φόβος, λοιπόν, ότι μπορεί οι Καρχηδόνιοι να περνούσαν από την Σικελία στην Ιταλία αλλά και η επιθυμία των Ρωμαίων να έχουν έλεγχο των θαλασσών στα ιταλικά παράλια υπήρξαν επιπλέον αιτίες για τις οποίες τελικά αποφάσισαν να βοηθήσουν τους Μαμερτίνους.[2482]

Η ηθική δικαιολόγηση της επεμβάσεως στο νησί και η αφορμή βρέθηκαν στους

[2480] Δίων, XI.fr. 43.1 [στην αρχή του βιβλίου XI] και Ζωναράς VIII.8.

[2481] Δίων, XI.fr. 43.2 [στην αρχή του βιβλίου XI] = Ζωναράς VIII.8.

[2482] Η ανάλυση μας βασίζεται στον Δίωνα, XI.fr. 43.1-3 [στην αρχή του βιβλίου XI] = Ζωναράς VIII.8 και στον Πολύβιο, I.9. Δες και σύντομη ανάλυση στο Erskine, *Roman Imperialism*, pp. 16-18.

όρους της ονομαζόμενης «Φιλίνου» συμφωνίας Ρωμαίων και Καρχηδονίων του 306 π.Χ. (κεφ. 2).[2483] Οι Ρωμαίοι θεώρησαν ότι η παρουσία στα ανοιχτά του Τάραντα καρχηδονιακού στόλου το 272 π.Χ. παραβίαζε την συμφωνία μη προσεγγίσεως σε ιταλικά παράλια, που είχαν συνομολογήσει με τους Αφρικανούς. Ως εκ τούτου, οι Ρωμαίοι είχαν τώρα κάθε δικαιολογία να θεωρήσουν ότι η «Φιλίνου» συμφωνία ήταν πλέον ανενεργή και μπορούσαν να επιχειρήσουν στην Σικελία, παρά τους όρους που είχαν δεχθεί στο τέλος του προηγούμενου αιώνα. Οι μέχρι τότε συνθήκες που είχαν υπογράψει οι Ρωμαίοι και οι Καρχηδόνιοι δεν ανέφεραν συγκεκριμένα την Σικελία, ακριβώς γιατί οι Ρωμαίοι δεν είχαν προηγουμένως πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή.

Η απόφαση αυτή των Ρωμαίων να εμπλακούν στα σικελικά πράγματα θεωρείται από τους σημερινούς ιστορικούς μία απόδειξη της αρχής του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού για τον Γ' αιώνα π.Χ. Έχουμε ήδη συζητήσει (κεφ. 2) για την επεκτατική ρωμαϊκή πολιτική τους προηγούμενους αιώνες και έχουμε εξηγήσει γιατί δεν χρησιμοποιούμε ορισμούς και ιστορικές εμπειρίες του 19ου και του 20ου μ.Χ. αιώνα για να ερμηνεύσουμε την Αρχαία Ιστορία. Μέχρι λοιπόν την ανάμειξη των Ρωμαίων στην Μεσσήνη των Μαμερτίνων θεωρούμε ότι οι Ρωμαίοι επιζητούσαν την εδαφική τους επέκταση για να προστατεύσουν την Ρώμη τους. Αυτή η θεωρία έχει ονομασθεί από τους σημερινούς ιστορικούς «αμυντικός ιμπεριαλισμός» («defensive imperialism»).[2484] Μέχρι και την κατάληψη του Τάραντα, η Ρώμη προσπαθούσε να επιβιώσει σε μία Ιταλία γεμάτη από εχθρούς της και δεν έχει καμία σημασία εάν οι πόλεμοι διεξάγονταν κοντά ή μακριά από την Ρώμη, στο έδαφος των αντιπάλων της. Δεν υπάρχουν στοιχεία για ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό την εποχή αυτή.[2485] Βέβαια, η ιδέα αυτή, ακόμη και χωρίς τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, χρησιμοποιήθηκε και για τους Καρχηδονιακούς Πολέμους των Ρωμαίων από ιστορικούς σε Ευρώπη και ΗΠΑ., στο τέλος του 19ου αλλά και στην αρχή του 20ου μ.Χ. αιώνα, ως καθρέφτης της παγκόσμιας καταστάσεως των μεγάλων δυνάμεων της εποχής της αποικιοκρατίας. Μήπως η αποικιοκρατία δεν ήταν η άμυνα της μίας μεγάλης δυνάμεως στην επεκτατική πολιτική της άλλης αλλά και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918 μ.Χ.) δεν ήταν ένας αμυντικός πόλεμος των Συμμάχων (κυρίως Μ. Βρετανία και Γαλλία) στην επιθετικότητα των Κεντρικών Δυνάμεων (κυρίως Γερμανία και Αυστρο-Ουγγαρία); Μόνο μετά τον Πόλεμο του Βιετνάμ (1955-1975 μ.Χ.), οι ιστορικοί προσπάθησαν να αναθεωρήσουν την γενική μέχρι τότε παραδοχή ότι οι Ρωμαίοι διεξήγαν μόνο αμυντικούς πολέμους.[2486]

Ο Χόμπσον και ο Λένιν (κεφ. 2) μελέτησαν πρώτοι και εξέφρασαν ξεχωριστά ο κάθε ένας τις οικονομικές αιτίες του ιμπεριαλισμού και ο Γιόσεφ Σούμπετερ ήταν ο πρώτος επιστήμονας που επικεντρώθηκε στις κοινωνικές αιτίες. Ο Σούμπετερ, στα πλαίσια ευρύτερης μελέτης του για τον ιμπεριαλισμό που εξέδωσε στην δεύτερη δεκαετία του 20ου μ.Χ. αιώνα, εξέτασε ιστορικά τις μεγάλες αυτοκρατορίες από την εποχή των Αρχαίων Αιγυπτίων για να επικεντρωθεί στον ιμπεριαλισμό ως αποτέλεσμα του κοινωνικού χαρακτήρα των λαών. Για τους Αρχαίους Αιγύπτιους υποστήριξε ότι η νέα κοινωνική δομή του Νέου Βασιλείου με τον Φαραώ, την στρατιωτική άρχουσα αριστοκρατία και τους ξένους μισθοφόρους αποτελούσε στην ουσία μια «πολεμική μηχανή»,

[2483] Για μια διαφορετική θεώρηση της συμφωνίας δες Lazenby, *First Punic War,* ch. 3.

[2484] Erskine, *Roman Imperialism*, p. 36.

[2485] Πρβλ. Harris, *War and Imperialism*, pp. 175-182.

[2486] Δες σύντομη ανάλυση σε Erskine, *Roman Imperialism*, pp. 36-39.

που ο μόνος τρόπος για να επιβιώσει ήταν ο πόλεμος και η κατάκτηση. «Δημιούργημα των πολέμων που την επιζητούσαν, η [πολεμική] μηχανή δημιουργούσε τώρα τους πολέμους που χρειαζόταν». Παρόμοια περίπτωση αλλά σχεδόν εξ αρχής της δημιουργίας της ήταν η περσική πολεμική μηχανή, οποία αποτελούσε ένα «έθνος πολεμιστών». Η ζωή και το έργο των πολεμιστών αναδεικνύονταν μόνο κατά την διάρκεια του πολέμου. «Στο έθνος των πολεμιστών, η κοινωνία είναι μια πολεμική κοινότητα». Στους Ασσυρίους, ο Σούμπετερ, βλέπει τον θρησκευτικό παράγοντα, διότι προσπάθησαν με κάθε τρόπο να εξαφανίσουν τους αντιπάλους τους και έγραφαν στις αναμνηστικές στήλες ότι ο θεός τούς είχε διατάξει να κατακτήσουν. Βέβαια υπήρχαν και εμπορικά, εκδικητικά και άλλα αίτια τα οποία αναμειγνύονταν με τα θρησκευτικά. Για τον Αλέξανδρο τον Μέγα, ο Αυστριακός επιστήμονας πιστεύει ότι ήταν ένα ίσως μοναδικό παράδειγμα «ατομικού ιμπεριαλισμού» ενώ αρνείται τον ελληνικό πολιτισμικό ιμπεριαλισμό της εκστρατείας.

Στο ζήτημα του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού και παρά μεμονωμένες πράξεις Ρωμαίων αυτοκρατόρων, θεωρεί πως η πολιτική της Αυτοκρατορίας αποσκοπούσε μόνο στην διατήρησή της και όχι στην ιμπεριαλιστική επέκτασή της per se (αυτή καθ’ αυτή). Δίνει μεγάλη σημασία στην περίοδο από τους Καρχηδονιακούς Πολέμους μέχρι τον Αυτοκράτορα Αύγουστο, την οποία θεωρεί την κατ’ εξοχήν «ιμπεριαλιστική περίοδο, μια εποχή αχαλίνωτης θελήσεως για κατάκτηση». Το γεγονός αυτό ήταν αποτέλεσμα «ανασφάλειας και για τα εξωτερικά αλλά και για τα εσωτερικά θέματα», η οποία απετέλεσε «ενσυνείδητο κίνητρο ιμπεριαλισμού», ενώ «ο πόλεμος [των Ρωμαίων] πάντοτε περιβαλλόταν με μία αύρα νομιμότητας» γιατί η Ρώμη μάχονταν για «να έχει χώρο να αναπνέει».[2487]

Σε τελική ανάλυση, όμως, το ερώτημα ήταν ποια κοινωνική τάξη επωφελούνταν. Δεν ήταν ο «Ιταλός χωρικός» ο οποίος υποχρεωνόταν να στρατευθεί ελπίζοντας πως θα του παραχωρηθεί καλλιεργήσιμη γη όταν γεράσει, αλλά οι ιδιοκτήτες των μεγάλων εκτάσεων (λατ. πληθ. latifundia). Οι τελευταίοι χρειάζονταν σκλάβους για την γη τους και έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφύγουν αναδασμό της γης και αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Ο πόλεμος ήταν, συνεπώς, αναγκαίος για να στρέψει τους Ρωμαίους πολίτες μακριά από την εσωτερική κοινωνική αναταραχή. Αυτή «η αριστοκρατία των [Συγκλητικών] γαιοκτημόνων, των μεγαλοαγροτοεπιχειρηματιών», βασιζόταν «μόνο στον έλεγχο της κρατικής μηχανής». Διακήρυττε ότι η χώρα κινδύνευε και άρα χρειαζόταν πόλεμος όταν γνώριζε καλά πως μόνο τα ταξικά της συμφέροντα διακυβεύονταν. Όμως «η πολιτική της κατακτήσεως αναπόφευκτα οδηγούσε σε καταστάσεις οι οποίες υπαγόρευαν περαιτέρω κατακτήσεις». Ο Σούμπετερ καταλήγει επιγραμματικά για τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό ότι «η Ιστορία δεν μπορεί να προσφέρει πιο καλό παράδειγμα ιμπεριαλισμού ριζωμένου στην εσωτερική πολιτική κατάσταση και προερχόμενου από την πάλη των τάξεων».[2488] Οι απόψεις του Σούμπετερ, που διατυπώθηκαν το 1919, αποτε-

[2487] «breathing space» στην αγγλόφωνη μετάφραση ή «lebensraum» στα γερμανικά, μας θυμίζει την υποτιθέμενη ανάγκη του γερμανικού έθνους («Volk»), που ασφυκτιούσε στα στενά του σύνορα των αρχών του 20ου μ.Χ. αιώνα, να επεκταθεί. Δες Woodruff D. Smith, «Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum,» *German Studies Review* vol. 3, no. 1 (February 1980): 51-68.

[2488] Joseph Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, trans. Heinz Norden (New York: Meridian, 1955), pp. 23-34 & 49-54. Για τις απόψεις των ιστορικών σχετικά με τον ιμπεριαλισμό στον Αρχαίο Κόσμο δες P.D.A. Garnsey and C. R. Whittaker, eds *Imperialism in the Ancient World* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1978).

λούν σήμερα μόνο μία από τις δεκάδες αναλύσεις και απόψεις αρχαιολόγων, ιστορικών, οικονομικών ιστορικών και κοινωνιολόγων σχετικά με τον ιμπεριαλισμό στον Αρχαίο Κόσμο, αλλά αρκετές από αυτές συζητούνται ακόμη και σήμερα.

Ο Πρώτος Καρχηδονιακός Πόλεμος των Ρωμαίων (264-241 π.Χ.)

Έχοντας, λοιπόν, στον νου μας ως απλές υποθέσεις εργασίας τις παρατηρήσεις του Γιόσεφ Σούμπετερ περί ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού θα μελετήσουμε τώρα πώς και γιατί οι Ρωμαίοι ενεπλάκησαν στα σικελικά πράγματα μέσω της υποστηρίξεως των Μαμερτίνων, γεγονός που απετέλεσε αφορμή του Α’ Καρχηδονιακού Πολέμου. Ο πόλεμος αυτός διεξήχθη κατά κύριο λόγο στην Σικελία αλλά και στο τμήμα της Βόρειας Αφρικής, απέναντι από την ιταλική μεγαλόνησο (χάρτης σε Cornell & Matthews, pp. 44-45). Η σύγκρουση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την απόκτηση του ελέγχου ολόκληρης της Σικελίας από τους Ρωμαίους. Η μόνη πόλη που κατάφερε να διατηρήσει την ανεξαρτησία της ήταν οι Συρακούσες. Ο πράος τύραννος Ιέρων Β᾽ κατάφερε να συμμαχήσει με τους Ρωμαίους, να τους βοηθήσει κυρίως με προμήθειες στις επιχειρήσεις τους και τελικά να του επιτραπεί να έχει υπό την κηδεμονία του το ένα τέταρτο περίπου του νησιού, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς.

Οι Ρωμαίοι Στέλνουν Στρατό στην Σικελία

Όπως έχουμε ήδη γράψει, η συζήτηση στην Σύγκλητο για το ζήτημα των Μαμερτίνων κράτησε για μέρες. Στο τέλος, οι Συγκλητικοί δεν συμφώνησαν με την πρόταση διότι θεώρησαν ότι ο παραλογισμός να βοηθήσουν τους Μαμερτίνους δεν θα είχε τελικά κανένα όφελος. Οι πολίτες (η Φυλετική Συνέλευση, Comitia Tributa),[2489] όμως, είχαν διαφορετική γνώμη. Ταλαιπωρημένοι από τους μέχρι τούδε πολέμους και θέλοντας να βελτιώσουν με κάθε τρόπο την ζωή τους, μόλις άκουσαν από τους στρατηγούς πόσο θα «συνέφερε» ο πόλεμος σε όλους αλλά και στον κάθε έναν ξεχωριστά, αμέσως συμφώνησαν.

Το 264 π.Χ., «κυρωθέντος δὲ τοῦ δόγματος ὑπό τοῦ δήμου»,[2490] οι Ρωμαίοι έστειλαν τον ύπατο Άππιο Κλαύδιο Καύδικα (Appius Claudius Caudex)[2491] να περάσει το στενό της Μεσσήνης με στρατό και να βοηθήσει τους Μαμερτίνους. Οι τελευταίοι, όταν ενημερώθηκαν για την αποστολή του ρωμαϊκού στρατού κατάφεραν να διώξουν τους Καρχηδόνιους από την πόλη και ήταν έτοιμοι να δεχθούν τους Ρωμαίους. Ο Ιέρων Β’ θορυβήθηκε πολύ από τα πρόσφατα γεγονότα και αποφάσισε να συμμαχήσει με τους Καρχηδόνιους εναντίον των Μαμαρτίνων. Εν τω μεταξύ, οι Καρχηδόνιοι τιμώρησαν με σταύρωση τον στρατηγό τους που εγκατέλειψε την Μεσσήνη ενώ ταυτοχρόνως χρησιμοποίησαν τον στόλο και τον στρατό τους εναντίον της πόλεως. Έτσι, Καρχηδόνιοι και Συρακούσιοι πολιορκούσαν την Μεσσήνη ενώ οι Ρωμαίοι μόλις είχαν φθάσει στο Ρήγιο. Ο Άππιος φαίνεται ότι προσπάθησε να δικαιολογήσει την επέμβασή του στην Σικελία. Μέσω του επικεφαλής της στρατιωτικής μονάδας που είχε στείλει στην Μεσσήνη, μήνυσε πως μετά την πρόσκληση που είχαν λάβει οι Ρωμαίοι, σκοπός τους ήταν να

[2489] Υποθέτουμε ότι το ζήτημα τέθηκε από τους υπάτους στην Φυλετική Συνέλευση (Comitia Tributa), η οποία αποφάσιζε για τις συνθήκες, διότι τυπικά το ζήτημα ήταν εάν επρόκειτο η Ρώμη να συμμαχήσει με την Μεσσήνη (CS, p. 597 n. 15).

[2490] «Αφού επικυρώθηκε η πρόταση από τον λαό», Πολύβιος, I.11.3.

[2491] FC, p. 55, έτος 264, caudex = κώδηξ = στέλεχος, κορμός (Τσακαλώτος, λμ. «caudex»).

απελευθερώσουν την Μεσσήνη και μετά να αποπλεύσουν. Ζήτησε λοιπόν και από τους Καρχηδόνιους είτε να αποχωρήσουν είτε να εξηγήσουν ποιο είναι το έννομο συμφέρον που τους έχει φέρει στην πόλη. Η σιωπή και των δύο, Καρχηδονίων και Συρακουσίων, ήταν ικανοποιητική απάντηση για τον Άππιο, ο οποίος έθεσε αμέσως το σχέδιο του σε εφαρμογή. Μετά από μία αποτυχημένη προσπάθεια, ναυμαχία με τους Καρχηδόνιους, και μερικές απώλειες κατάφερε να περάσει το στενό νύχτα και να οδηγήσει τον στόλο του και τον στρατό του στην Μεσσήνη. Οι Καρχηδόνιοι, έκπληκτοι από την επιτυχία των Ρωμαίων να περάσουν το στενό καθόσον εκείνοι ήλεγχαν τις θάλασσες γύρω από την Σικελία, έστειλαν πρέσβεις στους αντιπάλους τους με σκοπό να τους εκφοβίσουν. Τους μήνυσαν, λοιπόν, ότι εάν οι Ρωμαίοι δεν τηρούσαν τις μεταξύ τους συνθήκες ειρήνης, «οὐδὲ νίψασθαι τὰς χεῖρας ἐκ τῆς θαλάσσης τολμήσουσιν»[2492] αλλά οι Ρωμαίοι τους ανταπάντησαν να μην τους παριστάνουν τους δασκάλους.

Αφότου βρέθηκε στο σικελικό έδαφος, ο Άππιος άρχισε τις μάχες. Ο Ρωμαίος ύπατος πρώτα αναμετρήθηκε με τον Ιέρωνα Β' και παρά το γεγονός ότι το ιππικό του ηττήθηκε κατάφερε να υπερισχύσει του Συρακούσιου στρατηγού με το πεζικό του. Μετά από αυτή την εξέλιξη, τον νίκησε και τον ανάγκασε να επιστρέψει στις Συρακούσες. Τώρα είχε έρθει η σειρά των Καρχηδονίων, οι οποίοι είχαν αποτραβηχθεί σε μια χερσόνησο που προστατευόταν από δύσβατα έλη και είχαν φράξει την μοναδική της είσοδο με τείχος. Όταν οι Ρωμαίοι επιτέθηκαν, οι Καρχηδόνιοι τους υποδέχθηκαν με καταιγισμό βολών και τους ανάγκασαν να οπισθοχωρήσουν κυνηγώντας τους. Οι Ρωμαίοι, όμως, κατάφεραν να ανασυγκροτηθούν και να κλείσουν τους Αφρικανούς στο στρατόπεδό τους. Οι Συρακούσιοι δεν βοήθησαν τους Καρχηδόνιους. Χρησιμοποιώντας λοιπόν τον διαχωρισμό αυτό μεταξύ Καρχηδονίων και Συρακουσίων, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να τους απομονώσουν, έτσι ώστε να αντιμετωπίσουν ξεχωριστά τον έναν από τον άλλον. Ο Άππιος Κλαύδιος άφησε φρουρά στην Μεσσήνη και στρέφοντας την προσοχή του νότια, άρχισε την πολιορκία των Συρακουσών. Οι επιθέσεις του στα τείχη και οι αψιμαχίες μπροστά στην οχύρωση της πόλεως ήταν πολλές και μία φορά ο Ρωμαίος κινδύνευσε να συλληφθεί. Η πόλη δεν έπεφτε, ενώ οι ρωμαϊκές προμήθειες τελείωναν. Αρρώστια θέριζε τους στρατιώτες, όπως είχε συμβεί και σε άλλους στρατούς που είχαν πολιορκήσει την πόλη στο παρελθόν. Ο Άππιος εγκατέλειψε την πολιορκία και αφού άφησε την φρουρά στην Μεσσήνη επέστρεψε στην ασφάλεια του Ρηγίου.

Το επόμενο έτος, η Σύγκλητος έστειλε και τους δύο υπάτους του 263 π.Χ. με στρατό στην Σικελία. Εκείνοι, αφού ανάγκασαν εξήντα επτά πόλεις να παραδοθούν οικειοθελώς, έφθασαν μπροστά από τις Συρακούσες. Ο Ιέρων Β' «φοβηθείς» έστειλε πρέσβεις με προτάσεις ειρήνης: να τους παραδώσει πόλεις που ήλεγχε, να τους δώσει χρήματα, να απελευθερώσει τους αιχμαλώτους. Τελικά συνήφθη ειρήνη δεκαπέντε ετών και ο Ιέρων Β' συμφώνησε να παραδώσει τους αιχμαλώτους πολέμου, να πληρώσει αμέσως 25 ασημένια τάλαντα από τα 100 (περ. 2600 κιλά ασήμι, AMCD)[2493] που είχε συμφωνήσει, αλλά να κρατήσει τις Συρακούσες και τις πόλεις Άκραι, Λεοντίνοι, Ἕλωρον[2494] (ή Αἴλωρον, Helorus/Helorum/Heloron, BAGROW, 47:G5, σημερ. Eloro,

[2492] «ούτε τα χέρια τους να πλύνουν στην θάλασσα δεν θα τολμούσαν», Δ.Σ., XXIII.2.1.

[2493] Ίσως οι πληρωμές του υπόλοιπου ποσού μέχρι το 248 π.Χ. να έγιναν σε μπρούτζινα νομίσματα (Crawford, CMURR, p. 109).

[2494] Η αναφορά του ονόματος του Ελώρου στην συνθήκη Ρωμαίων και Συρακουσίων μπορεί να σημαίνει ότι η Πόλις ήταν από προηγούμενα χρόνια εξαρτημένη από τις Συρακούσες. Πάντως, στο τέλος

40 χλμ. νοτίως των Συρακουσών), Νεαίτιον (Neaition/Netum, BAGROW, 47:G5, σημερ. Noto Antica ή Noto Vecchia, περ. 18 χλμ. βορειοδυτικά του Eloro) και τα Μέγαρα Υβλαία. Με άλλα λόγια, ο Ιέρων Β’ ήλεγχε μια περιοχή σε ακτίνα 40 περίπου χιλιομέτρων γύρω από τις Συρακούσες. Μετά από αυτά τα γεγονότα, οι Καρχηδόνιοι οπισθοχώρησαν στον Ακράγαντα.[2495] Η συμμαχία με τον Ιέρωνα Β’ έδωσε άλλη δυναμική στον πόλεμο των Ρωμαίων στην Σικελία. Απέκτησαν έναν σημαντικό σύμμαχο στο νησί που μπορούσε να τους εξασφαλίσει προμήθειες και μία βάση για τις επιχειρήσεις τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΟΡΟΣΗΜΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (753 – 146 π.Χ.) (Από ιδρύσεως Ρώμης μέχρι το τέλος των Καρχηδονιακών Πολέμων)	
Χρονολογίες (π.Χ.)	**Γεγονός**
814	Ίδρυση Καρχηδόνας
753 (ή 747)	Ίδρυση Ρώμης
753 – 509	Η Βασιλεία στην Ρώμη
700 – 500	Οι Ετρούσκοι κυριαρχούν στην Ιταλία
509 – 264	Πρώιμη Ρωμαϊκή Δημοκρατία
509	Αρχή της Δημοκρατίας στην Ρώμη
494	Η πρώτη απόσχιση των πληβείων
493	Συνθήκη Κασσίου μεταξύ Ρωμαίων και Λατίνων
451 – 449	Δεκανδρίες και δημοσίευση της Δωδεκαδέλτου στην Ρώμη
390 (ή 387)	Οι Γαλάτες καταλαμβάνουν την Ρώμη
343 – 341	Ο Α’ Σαυνιτικός Πόλεμος
341 – 338	Οι Ρωμαίοι καταλαμβάνουν το Λάτιο
326 – 304	Ο Β’ Σαυνιτικός Πόλεμος
298 – 290	Ο Γ’ Σαυνιτικός Πόλεμος
280 – 275	Ταραντίνοι και Πύρρος εναντίον Ρωμαίων
270	Οι Ρωμαίοι κυριαρχούν στην Ιταλία
264 – 133	Μέση Ρωμαϊκή Δημοκρατία

του Γ’ αιώνα π.Χ. διέθετε θεωροδόκο για τα Πύθια των Δελφών (Plassart, p. 25, col. IV.100). Η πόλη υπήρξε κάποτε φρούριο των Συρακουσών (Αιλιανός, ΠΖΙ, XII.30), αλλά δεν διαθέτουμε γραπτά μνημεία για την ίδρυσή της ενώ φαίνεται ότι δεν είχε εκδώσει νομίσματα. Η αρχαιολογική σκαπάνη μας υποδεικνύει ότι θεμελιώθηκε στο τέλος του Η’ αιώνα ή στις αρχές του Ζ’ αιώνα π.Χ. σε χαμηλό οροπέδιο και συνεπώς ήταν η πρώτη περιοχή της οποίας είχαν εξασφαλίσει τον έλεγχο οι Συρακούσες. Το διπλό τείχος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. είχε πλάτος 2,8 μ. και ενσωματώθηκε σε αυτό που κτίσθηκε τον Δ’ αιώνα π.Χ. και περιλάμβανε πύργους. Η οικιστική περιοχή κάλυπτε επιφάνεια 90.000 τ.μ. και το θέατρο που λειτούργησε μεταξύ του Δ’ και του Β’ αιώνα π.Χ. διέθετε 1200 θέσεις (TGR, 2:444), πράγμα που δείχνει και το μέγεθος του πληθυσμού. Οι κεντρικές οδοί δεν ήταν ευθείες αλλά ακολουθούσαν τις ιδιαιτερότητες του εδάφους, ασυνήθιστη τακτική για ελληνική πόλη. Η Αγορά θεωρείται ότι βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο του οροπεδίου, όπου υπήρχε ανοικτός χώρος με δημόσια κτήρια. Υπήρχαν και ιερά, ένα εκ των οποίων ήταν αφιερωμένο στην Δήμητρα. Δες Hansen & Nielsen, no 18, «Heloron», p. 195.

[2495] Πολύβιος, I.11-12 & 16 και Δίων, XI.fr. 43.4-15 και Ζωναράς, VIII.8-9 και Δ.Σ. XXIII.1-4. Ο Πολύβιος (I.15) αναφέρει ότι ο ιστορικός Φιλίνος υποστηρίζει ότι οι Ρωμαίοι αρχικά ηττήθηκαν και από τους Καρχηδόνιους και από τους Συρακούσιους, αλλά οι νικητές δεν εκμεταλλεύθηκαν την υπεροχή τους και άφησαν τους Ρωμαίους να τους καταδιώξουν, έτσι ώστε τελικά να πολιορκήσουν τις Συρακούσες. Ο Πολύβιος κατηγορεί τον Φιλίνο (σωζόμενα αποσπάσματα σε FGrH, 174) ότι μεροληπτεί υπέρ των Καρχηδονίων και τον ιστοριογράφο Φάβιο Πίκτωρα (Fabius Pictor, σωζόμενα αποσπάσματα σε FGrH, 809) ότι μεροληπτεί υπέρ των Ρωμαίων, στα έργα που έγραψαν για τον Α’ Καρχηδονιακό Πόλεμο. Για το όλο ζήτημα δες Walbank on Polybius, I.14.1 & I.15.1-11.

264 – 241	Ο Α’ Καρχηδονιακός Πόλεμος
225 – 222	Ρωμαίοι εναντίον Γαλατών Βόρειας Ιταλίας
218 – 202	Ο Β’ Καρχηδονιακός Πόλεμος
210 – 206	Ο Σκιπίων ο Αφρικανός καταλαμβάνει την Ισπανία
149 – 146	Ο Γ’ Καρχηδονιακός Πόλεμος
146	Καταστροφή Καρχηδόνας
195 – 175 & 155 – 133	Ισπανικοί Πόλεμοι
133 – 31	Ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία

Η παρουσία των Ρωμαίων στην Σικελία το 264 και το 263 π.Χ. και οι συγκρούσεις με τον Ιέρωνα Β’ και τους Καρχηδόνιους σηματοδότησαν την αρχή του Α’ Καρχηδονιακού Πολέμου, αλλά και την διάσταση απόψεων ανάμεσα στους σημερινούς ιστορικούς για αυτόν. Οι απόψεις των ιστορικών για τα αίτια του πολέμου τους χωρίζουν σε δύο μεγάλες ομάδες: σε αυτούς που πιστεύουν ότι οι Ρωμαίοι αμύνθηκαν και σε αυτούς που τονίζουν ότι οι Ρωμαίοι τελικά επιτέθηκαν. Ορισμένοι ιστορικοί θεωρούν ότι ο πόλεμος ήταν ένα ατύχημα μαζί με την αντίληψη των Ρωμαίων ότι είχαν κάθε δικαίωμα να προστατεύσουν τους Καμπανούς Μαμερτίνους, παρά το γεγονός ότι περνούσαν τα όρια της ιταλικής χερσονήσου. Οι Καμπανοί άλλωστε ήταν σύμμαχοί τους.[2496] Όταν διαπιστώθηκε το πρόβλημα στην Μεσσήνη, Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι απέτυχαν να διεξάγουν έναν ακόμη γύρο συνομιλιών ειρήνης, διότι και οι δύο πλευρές επιθυμούσαν αυτόν τον «προαποφασισμένο πόλεμο». Η σύγκρουση αυτή που είχε ως αποτέλεσμα τον Α’ Καρχηδονιακό Πόλεμο ήταν «απολύτως τυχαία».[2497] Ο κύριος λόγος που οδήγησε την Ρώμη στον πόλεμο ήταν η εξασφάλιση ενός φρουρίου (της Μεσσήνης) «που ήταν απαραίτητο για την ασφάλεια της Ιταλίας». Η πολιτική της Ρώμης σε αυτό το ζήτημα δεν ήταν παρά «αμυντικός ιμπεριαλισμός», ενώ της Καρχηδόνας ένας «οικονομικός ιμπεριαλισμός».[2498] Ένας ιστορικός πιστεύει ότι η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο μοναδικές μεγάλες δυνάμεις της κεντρικής Μεσογείου ήταν αναπόφευκτη, διότι την Ρώμη και την Καρχηδόνα χώριζαν βαθιές πολιτισμικές, φυλετικές και θρησκευτικές διαφορές ενώ δεν είχαν φυσικά κοινά ηθικά και υλικά συμφέροντα.[2499]

Αντιθέτως, άλλοι ιστορικοί δέχονται ότι παρά την άρνηση της Συγκλήτου να εγκρίνει την εκστρατεία στην Σικελία ήταν οι φιλοπόλεμοι ύπατοι που έπεισαν την Φυλετική Συνέλευση να συναινέσει, εξαιτίας προσωπικών φιλοδοξιών. Ενώ οι Καρχηδόνιοι δεν είχαν προκαλέσει τους Ρωμαίους με επιδρομές στα εδάφη τους, οι Ρωμαίοι ήθελαν οπωσδήποτε να προκαλέσουν και να νικήσουν τους Καρχηδόνιους για να επωφεληθούν από τον πλούτο τους.[2500] Η θεωρία του «αμυντικού ιμπεριαλισμού» είναι ένα παράδοξο, διότι αφενός οι Ρωμαίοι έδιναν πολύ μεγάλη σημασία στις στρατιωτικές επιτυχίες, όπως γίνεται φανερό από τον Θρίαμβο, και αφετέρου πολεμούσαν συνεχώς και γενικά επιτυχώς. Συνεπώς, δεν μπορεί αυτή η πολεμική επιθετικότητα να χαρακτηρισθεί αμυντική. Με τον Α’ Καρχηδονιακό Πόλεμο, η Ρώμη έγινε μια στρατιωτική μηχανή που έπρεπε να διατηρεί σε συνεχή ετοιμότητα στρατό και ναυτικό. Παρ’ όλα αυτά, η

[2496] Mommsen, *Rome*, 2:165-168
[2497] CS, p. 117.
[2498] Scullard, *History*, p. 167 και Scullard, *History*, pp. 160-167.
[2499] De Sanctis, 3.1:101.
[2500] Harris, *War and Imperialism*, p. 187.

φύση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού άλλαξε κατά την διάρκεια των αιώνων της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Για παράδειγμα, μέχρι την εποχή του αυτοκράτορα Ιούλιου Καίσαρα οι αποφάσεις για πόλεμο λαμβάνονταν μόνο στην Σύγκλητο.

Ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός είναι ένα «πολύπλοκο φαινόμενο» με αιτίες που συμπεριλαμβάνουν «τον φόβο, την απληστία, την δόξα».[2501] Παρά τις πολλές, εμβριθείς, και επιστημονικά άρτιες μελέτες με τις διαφορετικές θεωρήσεις των αιτιών του Α' Καρχηδονιακού Πολέμου, νομίζουμε ότι είναι καλύτερα να περιορισθούμε στις απόψεις του Πολυβίου. Ως ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό την περίοδο αυτή ορίζουμε την εμμονή των Ρωμαίων για εδαφική επέκταση, που θα προερχόταν από την προσάρτηση πόλεων ως συμμάχων αλλά και για την αύξηση του προσωπικού πλούτου εκείνων των πολιτών που θα συμμετείχαν στον πόλεμο. Συνεπώς, για την επέμβαση στην Σικελία και για την αρχή του πολέμου με τους Καρχηδόνιους θα μπορούσε κανείς να πει ότι ήταν αποτέλεσμα μιας ανάγκης ενός προσωπικού ιμπεριαλισμού, όπως μόλις τον ορίσαμε. Στην προκειμένη περίπτωση, ο πόλεμος δεν κηρύχθηκε από την πολιτική εξουσία της Ρώμης, την Σύγκλητο, αλλά από τους συμμετέχοντες στην Φυλετική Συνέλευση πολίτες. Δηλαδή, ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός της Μέσης Δημοκρατίας ήταν επιθυμία μέρους της κοινωνίας και όχι της εξουσίας.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το 263 π.Χ., οι Ρωμαίοι έστειλαν και τους δύο υπάτους εκείνου του έτους με στρατό στην Σικελία. Το 262 π.Χ. ο ρωμαϊκός στρατός έφθασε στον Ακράγαντα, όπου είχαν ήδη καταφθάσει οι Καρχηδόνιοι με στρατηγό τον Αννίβα. Η κάθε μία από τις τέσσερις ρωμαϊκές λεγεώνες είχε δύναμη 4000 πεζών και 300 ιππέων[2502] και συνεπώς οι Ρωμαίοι είχαν στείλει δύναμη 16.000 πεζών και 1200 ιππέων, χωρίς να υπολογίζουμε τις ενισχύσεις που πρέπει να έλαβαν από τους συμμάχους τους μαζί με πολλούς ελαφρά οπλισμένους και βοηθητικούς. Οι Αφρικανοί είχαν στρατολογήσει μισθοφόρους Λίγυρες, από την βορειοδυτική Ιταλία, Κέλτες και Ίβηρες. Θεώρησαν ότι ο Ακράγας ήταν καλά οχυρωμένη πόλη για να την χρησιμοποιήσουν ως στρατιωτική τους βάση και έφεραν εκεί όλο τον στρατό που είχαν ήδη στο νησί και τις προμήθειες. Οι Ρωμαίοι άρχισαν την πολιορκία της πόλεως (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.1.5), αλλά επειδή ήταν η εποχή του θερισμού οι στρατιώτες απασχολούνταν πολύ με την συγκομιδή. Θεωρούσαν ότι έπρεπε να συγκεντρώσουν προμήθειες για την μακρόχρονη πολιορκία. Οι Καρχηδόνιοι εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία και επιτέθηκαν αλλά ενώ αιφνιδίασαν τους αντιπάλους τους και αρχικά τους έτρεψαν σε φυγή, εκείνοι κατάφεραν να ανασυγκροτηθούν, να αντιμετωπίσουν τους Αφρικανούς και να τρέψουν εκείνους τώρα σε φυγή, ενώ αντιμετώπισαν επιτυχώς και επίθεση στο ρωμαϊκό στρατόπεδο. Το αποτέλεσμα ήταν οι Ρωμαίοι να προξενήσουν περισσότερες απώλειες στους Καρχηδόνιους από εκείνες που είχαν υποστεί και να τους αναγκάσουν να κλειστούν στην πόλη.

Τότε, ο ρωμαϊκός στρατός πλησίασε την πόλη και στρατοπέδευσε σε δύο διαφορετικά σημεία έξω από τα τείχη. Οι Ρωμαίοι οχύρωσαν το διάστημα ανάμεσα στα δύο τους στρατόπεδα και τα προφύλαξαν από όλες τις πλευρές με τάφρο, ενώ τις προμήθειες τις μετέφεραν για ασφάλεια στην Ἑρβησσό (Herbessos/Herbesus), περ. 65 χλμ. βορειοανατολικά του Ακράγαντα. Για περισσότερους από πέντε μήνες, οι Ρωμαίοι πο-

[2501] John Rich, «Fear, Greed and Glory: the Causes of Roman War-making in the Middle Republic,» in *War and Society in the Roman World*, ed. John Rich and Graham Shipley (London: Routledge, 1993), pp. 38-68.

[2502] Πολύβιος, Ι. 16.

λιορκούσαν στενά τον Ακράγαντα μέχρι που τα τρόφιμα που είχαν στην διάθεσή τους οι 50.000 πολιορκημένοι άρχισαν να τελειώνουν. Μετά από αίτημα του Αννίβα για ενισχύσεις, έφθασαν από την Καρχηδόνα στο Λιλύβαιο 50.000 πεζοί, 6000 ιππείς και 60 ελέφαντες[2503] με επικεφαλής τον στρατηγό Άννωνα. Καθώς ο Καρχηδόνιος έφθανε στην Ηράκλεια, ορισμένοι άνδρες που ήλθαν εκεί του είπαν ότι μπορούσαν να τον βοηθήσουν να καταλάβει την Ἑρβησσό. Εκείνος έστειλε στρατιωτικό απόσπασμα και κατέλαβε την πόλη μετά από αιφνιδιασμό, αποκόπτοντας τους Ρωμαίους από τις προμήθειές τους. Έτσι, οι Ρωμαίοι βρέθηκαν να πολιορκούν και να πολιορκούνται ταυτοχρόνως, να υποφέρουν από έλλειψη τροφίμων και να είναι έτοιμοι να εγκαταλείψουν την πολιορκία. Αλλά φαίνεται ότι ο Ιέρων με μεγάλη προσπάθεια και με διάφορους τρόπους κατάφερε να τους στείλει προμήθειες.

Ο Άννων, όμως, που είχε ενημερωθεί ότι από την έλλειψη τροφίμων αλλά και από την αρρώστια που είχε πέσει στο στρατόπεδο οι Ρωμαίοι ήταν εξασθενημένοι και θεωρώντας ότι ο δικός του στρατός ήταν αξιόμαχος, κινήθηκε με όλο του το στράτευμα και τους ελέφαντες από την Ηράκλεια προς τα στρατόπεδα των αντιπάλων του. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός έστειλε προφυλακή ιππικού για να αναγκάσει τους Ρωμαίους σε ιππομαχία. Όταν όμως οι Ρωμαίοι βγήκαν από το στρατόπεδο, οι ιππείς των Αφρικανών οπισθοχώρησαν και ενώθηκαν με τον υπόλοιπο στρατό τους. Το ρωμαϊκό ιππικό έπεσε στην παγίδα, περικυκλώθηκε, υπέστη αρκετές απώλειες και με δυσκολία επέστρεψε στο οχυρωμένο στρατόπεδο. Μετά από αυτό το γεγονός, οι Καρχηδόνιοι του Άννωνος στρατοπέδευσαν λίγο μακρύτερα από τους Ρωμαίους και για δύο μήνες οι στρατοί ανάλωναν τον χρόνο τους σε αψιμαχίες. Ο Αμίλκας, όμως, έστελνε συνεχώς στον Άννωνα μηνύματα με πυρσούς και αγγελιαφόρους ότι ο πληθυσμός δεν άντεχε πια την πείνα και ότι πολλοί αυτομολούσαν στους Ρωμαίους. Έτσι, ο Καρχηδόνιος στρατηγός αποφάσισε να συγκρουσθεί με τους εχθρούς του.

Κατά την διάρκεια της μάχης, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να αντιμετωπίσουν επιτυχώς την εμπροσθοφυλακή των αντιπάλων τους. Οι μισθοφόροι των Καρχηδονίων τράπηκαν σε φυγή και έπεσαν επάνω στην γραμμή των ελεφάντων και των άλλων στρατιωτών που βρίσκονταν από πίσω τους. Αποτέλεσμα αυτής της οπισθοχωρήσεως ήταν ολόκληρος ο καρχηδονιακός στρατός υπό τον Άννωνα να τραπεί σε φυγή. Τελικά, σκοτώθηκαν 3000 πεζοί και 200 ιππείς, 4000 αιχμαλωτίσθηκαν, ενώ οι άλλοι κατάφεραν να σωθούν φθάνοντας στην Ηράκλεια. Για την ήττα του, ο Άννων τιμωρήθηκε με απώλεια των πολιτικών δικαιωμάτων του και πρόστιμο 6000 χρυσών νομισμάτων. Οι Ρωμαίοι, αφού συνέλαβαν τους πιο πολλούς από τους ελέφαντες τραυματισμένους και όλες τις αποσκευές, άρχισαν την νύχτα να γλεντούν την νίκη τους. Κατά τα μεσάνυχτα, ο απελπισμένος Αννίβας συνεπέρανε ότι οι ταλαιπωρημένοι και ενθουσιασμένοι Ρωμαίοι είχαν χαλαρώσει τις σκοπιές και έτσι είχε πιθανότητες να βγάλει τον στρατό του από τα τείχη, να φύγει και να γλυτώσει. Μόνο το πρωί έγινε αντιληπτό τι έχει συμβεί και έτσι οι Ρωμαίοι ανενόχλητοι πια κατέλαβαν τον Ακράγαντα, συνέλαβαν πολλούς αιχμαλώτους για να τους πουλήσουν ως σκλάβους αλλά και πολλά λάφυρα κάθε είδους. Οι Ρωμαίοι είχαν απώλειες 30.000 πεζών –υποθέτουμε μαζί με τους ελαφρά οπλισμένους και βοηθητικούς– και 1500 ιππέων (;).[2504] Είχαν κινητοποιήσει για την πολιορκία του Ακράγαντα 100.000 άνδρες, μαζί με όσους ερ-

---

[2503] Δ.Σ., XXIII.8. Ο Orosius, 4.7.5, αναφέρει 30.000 πεζούς, 1500 ιππείς και 30 ελέφαντες.

[2504] Υπάρχει ζήτημα για την αναγραφή του αριθμού αυτού στον πάπυρο, δες Diodorus of Sicily, vol. XI, Loeb ed., p. 90 n. 4.

γάσθηκαν για την κατασκευή των στρατοπέδων.[2505]

Από τα αριθμητικά στοιχεία που μας έχουν παραδοθεί είναι αδύνατον να έχουμε μια ακριβή εικόνα των δυνάμεων που συγκρούσθηκαν, αλλά μπορούμε ίσως να υπολογίσουμε μία τάξη μεγέθους. Γενικώς, οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται σε στρατούς που περιλαμβάνουν και τους ελαφρά οπλισμένους και έτσι διογκώνεται πολύ ο αριθμός των μαχίμων. Στην δεδομένη περίπτωση, πρέπει άρα να υποθέσουμε ότι πολέμησαν από κάθε πλευρά 40.000-50.000 άνδρες. Ο Ακράγας ήταν πια υπό τον έλεγχο των Ρωμαίων. Αυτό σήμαινε ότι είχαν αποκτήσει μια σημαντική οχυρή πόλη στο κέντρο της νότιας Σικελίας, την οποία μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ως βάση και ορμητήριο για άλλες επιχειρήσεις τους στο νησί. Αυτή ήταν η πρώτη σημαντική νίκη επί των Καρχηδονίων σε σικελικό έδαφος.

Το Ρωμαϊκό Πολεμικό Ναυτικό και η Ναυμαχία στον Έκνομο

Όταν τα νέα της καταλήψεως του Ακράγαντα και η νίκη επί του στρατού των Καρχηδονίων έφθασαν στην Ρώμη, η διστακτική Σύγκλητος ή η πλειοψηφία της πρέπει να αναθεώρησε την άποψή της για την εκστρατεία στην ιταλική μεγαλόνησο. Μήπως ήταν αυτή η στιγμή κατά την οποία η Ρώμη εγκατέλειψε τους ηθικούς φραγμούς της για επέμβαση στην Σικελία και αποφάσισε να απαλλαγεί από τους Καρχηδόνιους στο νησί. Μήπως τότε αποφασίσθηκε να χρησιμοποιηθεί το νησί ως εμπροσθοφυλακή της ασφάλειας της πόλεως αλλά και ως την αφορμή για την εκκίνηση του ρωμαϊκού αρχαίου ιμπεριαλισμού; Πολύ πιθανό. Όμως πολύ γρήγορα οι Ρωμαίοι κατανόησαν ότι είχαν μεν καταλάβει ένα χερσαίο οχυρό στην Σικελία, αλλά το νησί ουσιαστικά ελεγχόταν από αυτούς που ήλεγχαν τις θάλασσες, τους Καρχηδόνιους. Ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπίσουν την θαλασσοκρατορία των Αφρικανών ήταν να κατασκευάσουν στόλο τουλάχιστον εφάμιλλης ισχύος αυτού των αντιπάλων τους. Οι Ρωμαίοι διαπίστωσαν την ανάγκη κατασκευής στόλου όταν καρχηδονιακός στόλος υπό τον Αννίβα επιτέθηκε ανενόχλητος σε πόλεις της ιταλικής ακτής. Παρά το γεγονός ότι πολλές πόλεις του εσωτερικού της Σικελίας συντάχθηκαν με το μέρος τους φοβούμενες την χερσαία τους δύναμη, οι παράλιες συμμάχησαν με τους Καρχηδόνιους, διότι αυτοί μπορούσαν εύκολα να τις επιτεθούν από την θάλασσα. Φαίνεται ότι ήταν ο ύπατος του 263 π.Χ., Μάνιος Βαλέριος Μεσσάλας (Manius Valerius Messala),[2506] ο οποίος προέτρεψε την Σύγκλητο για την κατασκευή στόλου λέγοντας ότι «περὶ νήσου καὶ ἐν νήσωι μαχομένους οὐκ ἔστι τῶι παντὶ νικᾶν μὴ ναυκρατοῦντας»,[2507] αν και η απόφαση ελήφθη το 261/260 π.Χ.

Οι Ρωμαίοι ναυπήγησαν 100 πεντήρεις και 20 τριήρεις. Είχαν μικρή ή καθόλου πείρα στους πολέμους στην θάλασσα. Την περίοδο που ήταν στην Ιταλία ο Πύρρος (κεφ. 2), διέθεταν πολύ μικρό στόλο 20 πολεμικών. Αργότερα, είχαν αναγκασθεί να ζητήσουν πεντηκοντόρους και τριήρεις από τους Έλληνες της Κάτω Ιταλίας για να πε-

[2505] Η ακριβής χρονολογική σειρά των συμβάντων αλλά και τα γεγονότα τα ίδια των πρώτων συγκρούσεων Καρχηδονίων και Ρωμαίων δεν είναι ξεκάθαρα. Προσπαθήσαμε να συγκεράσουμε στο μέτρο του δυνατού τις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων. Δες Ζωναράς, VIII.10 και Πολύβιος, I.17-19 και Δ.Σ., XXIII.7-9 και Frontinus, II.1.4 & III.16.3. Για το ζήτημα των διαφορετικών περιγραφών δες Lazenby, *First Punic War,* ch. 4.

[2506] FC, p. 54, έτος 263.

[2507] «όσο και εάν πολεμούσαν για ένα νησί και επάνω στο νησί, δεν θα νικούσαν, εκτός εάν ήταν κύριοι της θάλασσας», Anonymus, *Ineditum Vaticanum*, FGrH, 839, fr. 1.(4).

ράσει ο στρατός τους τα στενά της Μεσσήνης. Στην επιχείρηση εκείνη, όμως, είχαν συλλάβει ένα πολεμικό των Καρχηδονίων, το οποίο χρησιμοποίησαν τώρα ως υπόδειγμα για να κατασκευάσουν τον δικό τους στόλο. Βέβαια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μίσθωσαν πεπειραμένους ναυπηγούς, μάλλον Έλληνες Σικελιώτες, για την ναυπήγηση των πλοίων, όπως είχε πράξει και ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών πριν απ' αυτούς.[2508] Τα πολεμικά πρέπει να κατασκευάσθηκαν σε ναυπηγία στην Ρώμη και από την Όστια να έπλευσαν νότια προς την Μεσσήνη. Τα πληρώματα εκπαιδεύθηκαν ως κωπηλάτες αλλά και ως μαχητές. Υπολογίζεται ότι οι τριήρεις απαιτούσαν συνολικά 4200 άνδρες και οι πεντήρεις 35.000.[2509] Το 260 π.Χ. λοιπόν, η Ρώμη διέθετε τους οικονομικούς πόρους, τους τεχνίτες και τους εργάτες αλλά και το προσωπικό για να ναυπηγήσει και να επανδρώσει τον πρώτο πραγματικά πολεμικό της στόλο.

Η πρώτη ρωμαϊκή ναυτική αποστολή το 260 π.Χ. στέφθηκε με αποτυχία. Ο επικεφαλής του στόλου ύπατος Γναίος Κορνήλιος Σκιπίων (Cn. Cornelius Scipio Asina)[2510] διέταξε τους πλοιάρχους να κατευθυνθούν προς τα στενά στην Μεσσήνη. Ενώ με στολίσκο δεκαεπτά πολεμικών κατευθυνόταν και ο ίδιος προς τα εκεί, του έγινε η πρόταση να πλεύσει προς την Λιπάρα, η οποία θα του παραδινόταν, για να εξασφαλίσει την προστασία των στενών της Μεσσήνης από τους Καρχηδόνιους αλλά και να έχει υπό τον έλεγχό του την βορειοδυτική θαλάσσια περιοχή της Σικελίας. Μόλις προσέδεσαν τα πλοία, έφθασαν την νύχτα οι Καρχηδόνιοι από την Πάνορμο με 20 πολεμικά και απέκλεισαν το λιμάνι. Το πρωί, ο τρομοκρατημένος Κορνήλιος αναγκάσθηκε να παραδοθεί. Ο ίδιος και τα αιχμαλωτισμένα πλοία του μεταφέρθηκαν στην Καρχηδόνα. Μπορεί και να υπήρξε προδοσία. Αργότερα, μάλλον απελευθερώθηκε κατά μία ανταλλαγή αιχμαλώτων και επέστρεψε στην θέση του, αλλά οι Ρωμαίοι του έδωσαν την προσωνυμία Asina (γαϊδούρα). Φυσικό ήταν μετά από αυτό το συμβάν, ο Αννίβας να πλεύσει με 50 πολεμικά από την Πάνορμο προς την νοτιοδυτική Ιταλία για να διαπιστώσει το μέγεθος της ρωμαϊκής ναυτικής δυνάμεως. Παραπλέοντας από τα νότια το ακρωτήριο Tauri(a)num[2511] (BAGROW, 46:C4, σημερ. Capo Vaticano, βορειοδυτικά του Reggio di Calabria) συνάντησε τον ρωμαϊκό στόλο και στην ναυμαχία έχασε τα περισσότερα από τα πλοία του, αλλά τελικά κατάφερε να διαφύγει. Όταν έγινε γνωστή στους Ρωμαίους η μοίρα του υπάτου Γναίου Κορνήλιου αλλά και η ήττα μικρού σώματος κοντά στην Έγεστα, η Σύγκλητος έστειλε τον δεύτερο ύπατο Γάιο Δουίλιο (C. Duilius)[2512] να αναλάβει την αρχή. Ο Δουίλιος αμέσως αντελήφθη ότι έπρεπε να ρίξει όλο του το βάρος στο ναυτικό.[2513]

Οι Ρωμαίοι προετοιμάζονταν για μια μεγάλη ναυμαχία με τους Καρχηδόνιους και αναζητούσαν μια καινοτομία που θα τους έδινε το προβάδισμα στην ναυτική αποτελεσματικότητα. Κάποιος, λοιπόν, πρότεινε την χρήση του μηχανισμού που ονομάσθηκε

[2508] Δ.Σ., XIV.41. Δες και Walbank on Polybius, I.20.15.

[2509] Πολύβιος, I.20 & VIII.35.9 (αμέσως μετά το VIII.21) και Ζωναράς, VIII.10 και Christa Steinby, *Rome vesrus Carthage. The War at Sea* (Barnsley, South Yorkshire: Pen & Sword, 2014), pp. 64-66.

[2510] FC, p. 54, έτος 260.

[2511] Ο Πολύβιος, I.21, το αναφέρει ως «το της Ιταλίας ακρωτήριον» αλλά δες Walbank on Polybius, I.21.11.

[2512] FC, p. 55, έτος 260.

[2513] Πολύβιος, I.21 και Ζωναράς, VIII.10 και Livius, XVII Periocha και Florus, I.ii.2 (XVIII.11) και Eutropius, II.xx και Lazenby, *First Punic War,* pp. 66-67.

«κόρακας» (λατ. εν. corvus, πληθ. corvi). Τοποθετήθηκε στην πλώρη του πολεμικού πλοίου ξύλινος στύλος ύψους 7,5 μ. και διαμέτρου 0,24 μ. που έφερε στην κορυφή τροχαλία από την οποία πέρναγε σχοινί. Στο κάτω μέρος του στύλου ήταν στηριγμένη οριζόντια κλίμακα (κάθετη στον στύλο), κατασκευασμένη από διασταυρούμενες καρφωμένες σανίδες, που είχε μήκος 11,5 μ. και πλάτος 1,3 μ. Η κλίμακα μπορούσε να περιστραφεί γύρω από τον στύλο και προς όλες τις κατευθύνσεις του ορίζοντα. Κατά την διάρκεια της μάχης, είτε έμενε οριζόντια είτε έκλεινε προς τα επάνω και μπορούσε να σηκωθεί και να γίνει κατά τον πλουν παράλληλη με τον στύλο. Η κλίμακα έφερε και από τις δύο πλευρές του μακρού της τμήματος κιγκλίδωμα μέχρι το ύψος του γονάτου. Στην κατάληξή της προς τα έξω, η κλίμακα έφερε στο κάτω μέρος σιδερένιο άγκιστρο, ενώ στο επάνω μέρος στηριζόταν σχοινί που πέρναγε από την τροχαλία στην κορυφή του στύλου και κατέληγε στο κατάστρωμα από την άλλη πλευρά του στύλου. Όταν ο ναύτης του ρωμαϊκού πλοίου τράβαγε το σχοινί, η κλίμακα σηκωνόταν και μπορούσε να έρθει σε θέση παράλληλη με τον κάθετο στύλο. Όταν το ρωμαϊκό πλοίο πλησίαζε εχθρικό, είτε από την πλώρη είτε στα πλάγια, οι επιβαίνοντες κατέβαζαν τον κόρακα προς το εχθρικό πλοίο και τον ασφάλιζαν επάνω του, με αποτέλεσμα το αντίπαλο πλοίο να μην μπορεί να διαφύγει. Όταν ο κόρακας ασφάλιζε στην πλώρη του άλλου πλοίου, η κλίμακα γινόταν γέφυρα για να περάσουν οι Ρωμαίοι στρατιώτες από επάνω της και να ανέβουν στο αντίπαλο πλοίο, ενώ όταν ασφάλιζε στα πλευρά περνούσαν από κάθε σημείο εκείνης της πλευράς του πλοίου τους στο εχθρικό πλοίο.[2514] Με την χρήση του κόρακα, οι Ρωμαίοι μπορούσαν εύκολα να περάσουν στο αντίπαλο πλοίο, να επιτεθούν και να μεταφέρουν την μάχη σώμα με σώμα στο αντίπαλο κατάστρωμα, με στόχο να σκοτώσουν τους εχθρούς, να καταλάβουν το πλοίο, να το εξουδετερώσουν αλλά και, εάν ήταν εφικτό, να το ενσωματώσουν στον δικό τους στόλο.

Παρ' όλα τα πλεονεκτήματα που μόλις αναφέραμε, ο κόρακας φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μόνο σε δύο ναυμαχίες, το 260 και το 256 π.Χ., ίσως γιατί οι Καρχηδόνιοι βρήκαν τον τρόπο να τον εξουδετερώνουν. Αυτήν την λεπτομέρεια, όμως, δεν την αναφέρουν οι αρχαίες πηγές. Έχει υποστηριχθεί ότι ο κύριος σκοπός του μηχανισμού ήταν να συλλαμβάνει εχθρικά πλοία που προσπαθούσαν να ξεφύγουν κατά την διάρκεια της ναυμαχίας.[2515] Για την εποχή που εισήχθη ο κόρακας στις ναυμαχίες ήταν μια πολεμική καινοτομία και αποτελεσματική λύση για τους Ρωμαίους που ναυμαχούσαν με τους Καρχηδόνιους. Αλλά φαίνεται ότι ο κόρακας δεν υπήρξε η πολεμική εκείνη συσκευή χάρις στην οποία νικούσαν οι Ρωμαίοι. Ο στόλος τους έτσι και αλλιώς «πληρούσε όλες τις προϋποθέσεις του καλού πολεμικού ναυτικού».[2516]

Με την ολοκλήρωση της ναυπηγήσεως του στόλου και την προσθήκη του κόρακα σε ορισμένα τουλάχιστον πλοία, οι Ρωμαίοι ήταν έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τους Καρχηδόνιους στην θάλασσα. Η ευκαιρία τους δόθηκε όταν ο Δουίλιος έμαθε ότι οι Καρχηδόνιοι λεηλατούσαν την περιοχή της πόλεως των Μυλών. Πλησίασε με τον στόλο των 120 περίπου πολεμικών του στα ανοικτά της πόλεως και αμέσως αντελήφθη

[2514] Πολύβιος, Ι.22. Δες σχεδιάγραμμα τού κόρακα σε *Wikipedia*, λμ. «Corvus (boarding device)» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Corvus_%28boarding_device%29>.

[2515] Steinby, p. 69.

[2516] Christina Steinby, «The Roman Boarding-bridge in the First Punic War. A Study of Roman Tactics and Strategy,» *Arctos* 34 (2000): 193-210.

ότι 130[2517] αντίπαλα πολεμικά έρχονταν εναντίον του. Επικεφαλής του εχθρικού στόλου ήταν ο Αννίβας, τον οποίον είχε προηγουμένως συναντήσει ο ρωμαϊκός στρατός στον Ακράγαντα. Μετά την αποτυχία του, ο Άννων είχε αντικατασταθεί από τον στρατηγό Αμίλκα, ο οποίος είχε αναλάβει την ηγεσία του στρατού ξηράς, ενώ ο Αννίβας είχε γίνει ναύαρχος και επέβαινε στην επτήρη[2518] που είχαν πάρει οι Καρχηδόνιοι από τον Πύρρο.[2519] Οι Καρχηδόνιοι έπλεαν κατά μέτωπον (διέκπλους) εναντίον των Ρωμαίων και παραξενεύτηκαν από τους κόρακες στην πλώρη των εχθρικών πλοίων ενώ ξαφνιάστηκαν ακόμη περισσότερο όταν οι μηχανισμοί κατέβηκαν και ασφάλισαν επάνω στα πλοία τους και οι Ρωμαίοι περνώντας επάνω από τις κλίμακες βρέθηκαν στο κατάστρωμα τους και άρχισαν να σκοτώνουν. Με αυτόν τον τρόπο, τριάντα καρχηδονιακά πλοία μαζί με την ναυαρχίδα, την επτήρη, συνελήφθησαν αύτανδρα. Ο Αννίβας μόλις κατάφερε να διαφύγει με το βοηθητικό πλοιάριο («σκάφη») του μεγάλου του πολεμικού. Τα υπόλοιπα πλοία απέφυγαν την κατά μέτωπο συνάντηση με τους Ρωμαίους και έστρεψαν προς τα πλάγια (περίπλους), διότι βασιζόμενα στην ταχύτητά τους σκόπευαν να επιτεθούν είτε πλαγίως είτε στην πρύμνη των εχθρών τους. Μόλις τα καρχηδονιακά πλησίασαν όμως τα ρωμαϊκά, οι κόρακες ασφάλισαν επάνω τους και προξενήθηκε πανικός. Οι Αφρικανοί έπλευσαν μακριά τρομοκρατημένοι από το νέο ρωμαϊκό όπλο και αφού είχαν χάσει πενήντα πλοία.[2520] Στην πραγματικότητα, ο ρωμαϊκός κόρακας δεν αποτελούσε νέα τακτική ναυμαχίας παρά μια νέα τεχνική συλλήψεως αντιπάλων πλοίων, αλλά συνεισέφερε πολύ στην παρούσα νίκη των Ρωμαίων.

Ο ρωμαϊκός στόλος δεν κυνήγησε τον καρχηδονιακό διότι, κατά μία υπόθεση, εκτελούσε χρέη αμυντικής δυνάμεως και όχι επιθετικής, αντιθέτως με ό,τι υποστηρίζει ο Πολύβιος. Δηλαδή, η ιδέα ναυπηγήσεως του στόλου είχε ως σκοπό την άμυνα των Ρωμαίων στις ναυτικές επιθέσεις των Καρχηδονίων. Ήταν λίγο αργότερα όταν οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν τον στόλο για να επιτεθούν στην Αφρική.[2521] Εν πάση περιπτώσει, ο Ρωμαίος ναύαρχος τιμήθηκε ιδιαίτερα για την νίκη του στην ναυμαχία των Μυλών. «Ο Γάιος Δουίλιος, υιός του Μάρκου και εγγονός του Μάρκου, πρώτος ύπατος του έτους 493,[2522] ηγήθηκε της ναυμαχίας εναντίον του στόλου των Σικελών και των Καρχηδονίων, στις Καλένδες του εμβολίμου (μηνός)»,[2523] έγραψαν οι Ρωμαίοι στις στήλες των Θριάμβων για να θυμούνται την πρώτη τους πολεμική νίκη στην θάλασσα. Οι στρατιωτικές και ναυτικές επιτυχίες του Δουιλίου χαράχθηκαν σε

[2517] Κατά τον Διόδωρο, XXIII.10.1, οι Καρχηδόνιοι διέθεταν 200 πολεμικά πλοία και οι Ρωμαίοι 120, αλλά στον παρόντα ρωμαϊκό στόλο πρέπει να συνυπολογίσουμε την απώλεια των 17 πλοίων που είχαν οι Ρωμαίοι στην Λιπάρα αλλά και την πιθανότητα να είχαν δεχθεί ενισχύσεις από τους συμμάχους τους ή και να είχαν συλλάβει καρχηδονιακά πολεμικά (Steinby, p. 70).

[2518] Η επτήρης πρέπει να είχε 85 κουπιά σε τρεις σειρές και σε κάθε πλευρά. Μία σειρά από κάθε πλευρά είχε 29 κουπιά και τρεις κωπηλάτες ανά κουπί ενώ οι άλλες δύο σειρές είχαν 28 κουπιά και δύο κωπηλάτες ανά κουπί. Συνεπώς 29 επί 3 συν 28 επί 2 συν 28 επί δύο και όλο επί 2 πλευρές αθροίζει στους 398 κωπηλάτες (Δες Morrison, *Greek and Roman Oared Warships,* pp. 272 & 305-309).

[2519] Για το ζήτημα αυτό δες Morrison, *Greek and Roman Oared Warships,* p. 42 & διάσπαρτα.

[2520] Πολύβιος, I.23 και Δίων, XI.fr. 43.16-18 και Ζωναράς, VIII.11. Πρβλ. Eutropius, II.xx.

[2521] Lazenby, *First Punic War,* pp. 60 & 73.

[2522] Το ρωμαϊκός έτος υπολογίζεται από κτήσεως Ρώμης (συμβατικά 753 π.Χ.) και συνεπώς το ιστορικό έτος είναι 493 έτη μετά την ίδρυση της Ρώμης (753), δηλαδή 753-493 = 260 π.Χ.

[2523] FT, p. 100, έτος 260. Για τον εμβόλιμο μήνα του ρωμαϊκού ημερολογίου δες Hannah, pp. 106-112. Για τα προβλήματα χρονολογήσεως των γεγονότων επί Δουιλίου δες Walbank on Polybius, I.24.2.

στήλη για να διατηρηθούν στην αιωνιότητα (Ιστορική Πηγή 15) και μάλιστα ο ύπατος αναφέρεται ως ο πρώτος που είχε την ιδέα του ναυπηγικού προγράμματος της Ρώμης.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 15
Η ΣΤΗΛΗ ΕΜΒΟΛΩΝ (COLUMNA ROSTRATA) ΤΟΥ ΔΟΥΙΛΙΟΥ
(260 π.Χ. & πιθανές μεταβολές/αποκατάσταση, περ. 150 π.Χ.
& πιθανές μεταβολές/αποκατάσταση, 16 μ.Χ.)

Αρχαϊκή λατινική επιγραφή σε CIL, I^2 25 = ILS, no 65 = ILLRP, no 319 = AI, «Tituli Honorarii», no 1 in *Remains of Old Latin*, 4: 128-131. Απόδοση στην αγγλική E. H. Warmington. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος με την βοήθεια της αποδόσεως στην αγγλική[2524] στο AI, «Tituli Honorarii», no 1.

... και τους Εγεσταίους ... αυτός [ο Δουίλιος] απήλλαξε από τον αποκλεισμό και όλους τους στρατούς των Καρχηδονίων μαζί με τον μέγα τους αρχηγό [τον Αμίλκα], μετά από εννέα ημέρες, τους εκδίωξε [;] υπό το φως της ημέρας από το στρατόπεδό τους. Και την πόλη τους Μάκελλα[2525] με επιδρομή κατέλαβε. Και υπό την ίδια (στρατιωτική) εντολή, αυτός ως ύπατος, έκανε ένα κατόρθωμα με τα πλοία στην θάλασσα, ο πρώτος (Ρωμαίος) που το έπραξε. Ήταν ο πρώτος που εξόπλισε και εκπαίδευσε πληρώματα και στόλους πολεμικών πλοίων. Και με αυτά τα πλοία νίκησε σε μάχη στις βόρειες θάλασσες τους στόλους των Φοινίκων και με τον ίδιο τρόπο τους πιο ισχυρούς στρατούς των Καρχηδονίων μπροστά στον Αννίβα, τον αρχηγό τους. Και με τον κύριο στρατό του αιχμαλώτισε πλοία με τα πληρώματά τους, δηλαδή μία επτήρη, 30 πεντήρεις και τριήρεις (και) 13 βύθισε. Χρυσός που κατασχέθηκε: 3600 ... [λείπουν οι υπόλοιποι αριθμοί] τεμάχια. Ασήμι που κατασχέθηκε μαζί με αυτό από (την πώληση;) των λαφύρων: 100.000 ... [λείπουν οι υπόλοιποι αριθμοί] τεμάχια. Συνολικό ποσό που κατασχέθηκε υπολογισμένο σε (ασημένια) ρωμαϊκά χρήματα ... [λείπουν οι αριθμοί] Επίσης, ήταν ο πρώτος που διένειμε στον λαό δώρο από τα λάφυρα ναυμαχίας και ο πρώτος που οδήγησε πραγματικούς, ελεύθερους Καρχηδόνιους σε Θρίαμβο (στην Ρώμη) ...

Η νίκη στην ναυμαχία των Μυλών αποτέλεσε τον καλό οιωνό που περίμεναν οι Ρωμαίοι για να κινηθούν προς την δυτική Σικελία και τελικά να επιδιώξουν την κατάληψη του νησιού. Αμέσως έλυσαν την πολιορκία της Εγέστας, κατέλαβαν την κοντινή Μάκελλα και έδιωξαν τον καρχηδονιακό στρατό από την περιοχή. Μολαταύτα, ο

[2524] Για τα γλωσσικά ζητήματα της επιγραφής στην λατινική γλώσσα και την χρονολόγηση της δες Tenney Frank, «The Columna Rostrata of C. Duillius,» *Classical Philology* 14, no. 1 (January 1919): 74-82 αλλά και «Archaic Inscriptions» in *Remains of Old Latin*, 4:128 n. 1 καθώς και Eric Kondratieff, «The Column and Coinage of C. Duilius: Innovations in Iconography in Large and Small Media in the Middle Republic,» *Scripta Classica Israelica* XXIII (2004): 7-26, όπου υπάρχει νέα αγγλική μετάφραση βασισμένη στην αποκατάσταση στο ILLRP, no 319.

[2525] Η Μάκελλα ή Macella πιθανόν να βρισκόταν κοντά στο σημερινή πόλη Camporeale, 16 χλμ. νοτιοανατολικά της Alcamo, στην βορειοδυτική Σικελία (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 47 Sicilia, p. 725).

Αμίλκας βρήκε την ευκαιρία να επιτεθεί αιφνιδιαστικά στους συμμάχους των Ρωμαίων που είχαν στρατοπεδεύσει κοντά στις Ιμεραίες Θέρμες και να σκοτώσει 4000 ή 6000. Ο Αννίβας, αφού μετά την ήττα του επέστρεψε στην Καρχηδόνα, εξεστράτευσε στην Σαρδηνία με νέο στόλο. Οι Ρωμαίοι, όμως, που ήδη ήλεγχαν την Κορσική και την Σαρδηνία, τον απέκλεισαν σε κάποιο λιμάνι του νησιού και τον υποχρέωσαν σε ταπεινωτική ήττα. Όσοι Καρχηδόνιοι γλύτωσαν, συνέλαβαν τον Αννίβα και τον σταύρωσαν. Μετά από αυτήν την ήττα τους, οι Καρχηδόνιοι εκδιώχθηκαν από το Τυρρηνικό Πέλαγος.[2526]

Οι επιχειρήσεις συνεχίσθηκαν και τα δύο επόμενα χρόνια, χωρίς σημαντικές νίκες από τους αντιπάλους. Το 258 π.Χ., οι νέοι ύπατοι Αύλος Ατίλιος (Aulus Atilius) και Γάιος Σουλπίκιος (C. Sulpicius)[2527] επιτέθηκαν στην Πάνορμο, όπου ξεχειμώνιαζαν οι Καρχηδόνιοι, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Μετά, κατευθύνθηκαν νοτιοδυτικά προς την Καμάρινα, την οποία κατέλαβαν μετά από πολιορκία και με την βοήθεια των πολιορκητικών μηχανών του Ιέρωνα Β’, και πούλησαν τους περισσότερους κατοίκους ως σκλάβους. Αμέσως μετά, πήραν την Έννα στην κεντρική Σικελία και έτσι έθεσαν υπό τον έλεγχό τους την ανατολική Σικελία, εκτός από τις Συρακούσες και την περιοχή της που διοικούνταν από τον σύμμαχό τους Ιέρωνα Β’. Μετά, άρχισαν την πολιορκία της Λιπάρας, στις Αιολίδες Νήσους, βόρεια της Σικελίας, ενώ αποβιβάσθηκαν και στην Μάλτα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Το 257 π.Χ. κέρδισαν ακόμη μία ναυμαχία στα ανοιχτά της Τυνδαρίδας, στην βορειοανατολική Σικελία, όταν συνέλαβαν 10 αύτανδρα εχθρικά πλοία και βύθισαν 8, πριν τα περισσότερα καρχηδονιακά πολεμικά να κρυφτούν στα νησιά.[2528]

Είχε γίνει φανερό πια στους Ρωμαίους ότι χρειάζονταν έναν πολύ ισχυρό στόλο για να επιβληθούν στις θάλασσες αλλά και να αποκλείσουν μεγάλα λιμάνια, όπως η Πάνορμος και το Λιλύβαιο. Φαίνεται ότι μέσα στα πρώτα χρόνια του πολέμου συνέχισαν το ναυπηγικό τους πρόγραμμα με αυτόν τον σκοπό. Το καλοκαίρι του 256 π.Χ., με 330 πολεμικά[2529] έπλευσαν προς την Μεσσήνη και μετά νότια και δυτικά κατά μήκος της σικελικής ακτής και αφού πέρασαν ανοικτά από την Καμάρινα και την Γέλα έφθασαν στο ακρωτήριο που βρισκόταν ο λόφος Έκνομος (Eknomos/Ecnomus, BAGROW, 47:D4, πιθανόν στο Monte Sole, πιο πάνω από την σημερ. Licata, 40 χλμ. ανατολικά του Agrigento), εκεί όπου βρισκόταν και ο ρωμαϊκός στρατός. Οι Καρχηδόνιοι με 350 πολεμικά έφθασαν πρώτα στο Λιλύβαιο και μετά ελλιμένισαν στην Ηράκλεια Μινώα.

Σκοπός των Ρωμαίων ήταν να προβούν σε αιφνιδιαστικό πλου προς την Αφρική, έτσι ώστε να μεταφέρουν τον πόλεμο στην Καρχηδόνα, όπως ακριβώς είχε πράξει ο Αγαθοκλής πριν από αυτούς. Αντιθέτως, οι Καρχηδόνιοι, που γνώριζαν το αδύναμό τους αυτό σημείο και την πιθανότητα ένας ισχυρός στρατός να μεταφερθεί στην ήπειρό τους και να καταλάβει την περιοχή της Καρχηδόνας, έπρεπε με κάθε τρόπο να ανακόψουν την πορεία του αντίπαλου στόλου ναυμαχώντας μαζί του έξω από τις ακτές τις Σικελίας. Οι Ρωμαίοι είχαν προβλέψει και τις δύο πιθανότητες (ναυμαχία στην ανοικτή θάλασσα ή εισβολή στην Αφρική με πεζικό) και είχαν διαιρέσει τον στρατό που διέθε-

---

[2526] CIL, I^2 9 = ILS, no 3 και Ζωναράς, VIII.11-12 και Orosius, IV.7.

[2527] FC, pp. 54 & 55, έτος 258.

[2528] Πολύβιος, I.24-25 και Δ.Σ., XXIII.9 και Ζωναράς, VIII.12 και Naevius, *Bellum Poenicum*, IV.31-2.

[2529] Δες συζήτηση και περαιτέρω βιβλιογραφία σχετικά με τον αριθμό των πλοίων σε Lazenby, *First Punic War,* pp. 82-84. Δες και Walbank on Polybius, I.25.7-9.

ταν σε τέσσερα τμήματα. Κάθε τμήμα είχε διπλή ονομασία, «στρατόπεδον» και «στόλος», δηλαδή υπήρχε το πρώτο στρατόπεδο και ο πρώτος στόλος κ.ο.κ. ενώ το τέταρτο, το τελευταίο, έφερε και την προσωνυμία «τριάριοι».[2530] Ως εκ τούτου, 140.000 περίπου άνδρες επιβιβάσθηκαν στα πολεμικά. Το κάθε ένα είχε πλήρωμα αποτελούμενο από 300 κωπηλάτες και έφερε στο κατάστρωμά του 120 «επιβάτας», δηλαδή πολεμιστές.[2531] Αντιστοίχως, οι Καρχηδόνιοι είχαν επιβιβάσει στα πολεμικά τους περισσότερους από 150.000 άνδρες, με πιθανό σκοπό να τους αποβιβάσουν τελικά στην Σικελία.[2532] Η παράταξη[2533] του ρωμαϊκού στόλου υπαγορεύθηκε από το γεγονός ότι τα πλοία τους δεν είχαν την ταχύτητα των αντιπάλων και έπρεπε να αποτελούν ένα όσο το δυνατόν πιο συμπαγές σύνολο. Για τον λόγο αυτό, οι δύο εξήρεις, οι ναυαρχίδες, τις οποίες διοικούσαν οι ύπατοι Λεύκιος Μάνλιος (Lucius Manlius) και ο Μάρκος Ατίλιος Ρηγούλος (Marcus Atilius Regulus)[2534] έπλεαν εμπρός από τον υπόλοιπο στόλο, δίπλα-δίπλα.

Ο πρώτος στόλος βρισκόταν πίσω από την πρώτη εξήρη και ο δεύτερος πίσω από την δεύτερη, το ένα πλοίο πίσω από το άλλο, αλλά με αυξανόμενη την απόσταση ανάμεσα στις δυάδες. Δηλαδή, τα πλοία αμέσως πίσω από τις εξήρεις σχημάτιζαν μαζί με τις ναυαρχίδες ένα μεγάλο Λάμδα με τις πλώρες τους προς τα εμπρός. Ο τρίτος στόλος έπλεε στο πίσω μέρος της παρατάξεως σε σχήμα Λάμδα, αλλά με τα πλοία το ένα δίπλα στο άλλο, έτσι ώστε να σχηματίζεται μαζί με τα προπορευόμενα ένα ισοσκελές τρίγωνο. Πίσω από την βάση του νοητού τριγώνου βρίσκονταν τα ιππαγωγά, τα οποία σέρνονταν από τα πλοία του τρίτου στόλου με σχοινιά. Ο τέταρτος στόλος, οι τριάριοι, σχημάτιζαν μία μακριά γραμμή πλοίων, το ένα δίπλα στο άλλο, που εξείχε και από τα δύο άκρα του Λάμδα. Με άλλα λόγια, και οι τέσσερις ρωμαϊκοί στόλοι μαζί σχημάτιζαν ένα μεγάλο έμβολο που ήταν κενό στην μέση αλλά συμπαγές στα άκρα και στον πόδα του. Ο ρωμαϊκός στόλος έπλεε με πλήρη σύνθεση και με τα ιππαγωγά, διότι φυσικά δεν εγνώριζε ότι επρόκειτο σε πολύ λίγο να συναντήσει τους Καρχηδόνιους.

Ο καρχηδονιακός στόλος προσάρμοσε την παράταξή του σε αυτή των Ρωμαίων για να τους αντιμετωπίσει. Τα τρία τέταρτα του στόλου βρίσκονταν απέναντι από τα εχθρικά πλοία και σε μία γραμμή που εκτεινόταν μέσα στο πέλαγος και ξεπερνούσε τα άκρα της ρωμαϊκής. Το τελευταίο τέταρτο, από την πλευρά προς την ακτή, είχε λοξό σχηματισμό προς τα εμπρός. Σκοπός της παρατάξεως των Αφρικανών ήταν να περικυκλώσουν τους Ρωμαίους. Επικεφαλής της δεξιάς (προς το πέλαγος) πτέρυγας του στόλου, που περιλάμβανε επιθετικά πλοία και ταχύτατες πεντήρεις, ήταν ο Άννων, αυτός που είχε ηττηθεί στον Ακράγαντα, ενώ της αριστερής (προς την ακτή) ο Αμίλκας, το πολεμικό του οποίου βρισκόταν στο κέντρο της παρατάξεως.

Όταν οι αντίπαλοι στόλοι έφθασαν αρκετά κοντά, οι Ρωμαίοι παρατήρησαν ότι

[2530] Οι τριάριοι (λατ. πληθ. triarii) ήταν οι γηραιότεροι πολεμιστές, στην κυριολεξία η τρίτη σειρά εφεδρείας, οι τελευταίοι στην παράταξη της ρωμαϊκής λεγεώνας. Δες Keppie, p. 219 & διάσπαρτα και για το ρωμαϊκό ναυτικό δες Steinby, *Rome versus Carthage*, p. 195, n. 74.

[2531] Τα πολεμικά πλοία πρέπει να ήταν πεντήρεις. Lazenby, *First Punic War,* pp. 85-86.

[2532] Για τον υπολογισμό του αριθμού των Καρχηδονίων πρβλ. Lazenby, *First Punic War,* pp. 86-87 και Steinby, p. 75 και δες και Walbank on Polybius, I.26.7-8.

[2533] Ο De Sanctis, 3.1:140-141, πιστεύει ότι ο σχηματισμός τριγώνου των Ρωμαίων δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί, διότι τα πλοία δεν θα μπορούσαν να τον διατηρήσουν πλέοντας εναντίον των Καρχηδονίων. Δες όμως συζήτηση και σχέδια ναυμαχίας σε Lazenby, *First Punic War,* pp. 87-89.

[2534] FC, p. 54 & 55, έτος 256.

η καρχηδονιακή γραμμή ήταν μακρύτερη από την δική τους, αλλά μπορούσε να διασπασθεί εύκολα επειδή δεν υπήρχε δεύτερη σειρά πλοίων (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.1.7) και επιτέθηκαν στο κέντρο του αντίπαλου σχηματισμού. Αλλά οι Καρχηδόνιοι ακολούθησαν την εντολή του Αμίλκα, δηλαδή να οπισθοδρομήσουν εφαρμόζοντας την τακτική της ψευδούς υποχωρήσεως για να παρασύρουν τους Ρωμαίους. Ακολουθώντας τους οι Ρωμαίοι θα διέσπασαν τον σχηματισμό τους και θα γίνονταν εύκολη λεία. Σκοπός των Καρχηδονίων πρέπει να ήταν η διάσπαση του αντίπαλου στόλου σε μικρότερα τμήματα και η απομάκρυνσή των πλοίων σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, έτσι ώστε να μπορούν να γίνουν οι κατάλληλοι ελιγμοί για τον εμβολισμό τους. Όταν οι Καρχηδόνιοι θεώρησαν ότι είχαν παρασύρει αρκετά μακριά από τα υπόλοιπα πλοία τον πρώτο και δεύτερο ρωμαϊκό στόλο, ανέστρεψαν την πορεία τους και επιτέθηκαν.

Τα ταχύτερα καρχηδονιακά πλοία πλησίαζαν και απομακρύνονταν με ταχύτητα από τα αντίπαλα πολεμικά για να τα εμβολίσουν ενώ οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν τους κόρακες για να συλλάβουν τα εχθρικά πολεμικά και να πολεμήσουν σώμα με σώμα με τους εχθρούς τους. Εν τω μεταξύ, ο Άννων με το δεξιό ανάπτυγμα του στόλου έπεσε επάνω στον στόλο των τριαρίων καθώς το αριστερό ανάπτυγμα του καρχηδονιακού στόλου επιτέθηκε στα πολεμικά που ρυμουλκούσαν τα ιππαγωγά. Διεξάγονταν δηλαδή τρεις ταυτόχρονες ναυμαχίες σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους. Σύντομα, τα υπό την διοίκηση του Αμίλκα πλοία έφευγαν μακριά για να σωθούν αλλά ο Λεύκιος Μάνλιος με τον πρώτο στόλο συνέλαβε όσα μπορούσε, ενώ ο Μάρκος Ατίλιος με τον δεύτερο στόλο επέστρεψε για να βοηθήσει τα πλοία των τριαρίων. Τα πλοία των Καρχηδονίων υπό τον Άννωνα βάλλονταν και από την πλώρη και από την πρύμνη και καθώς ήταν περικυκλωμένα μόλις κατάφεραν να βρουν θαλάσσιο χώρο ελεύθερο για να ξεφύγουν. Οι Ρωμαίοι ναύαρχοι υπήρξαν πολύ αποτελεσματικοί στην διοίκηση των μονάδων τους. Ο πρώτος στόλος που επέστρεφε από το κυνήγι του Αμίλκα και ο δεύτερος που είχε γλυτώσει τα πλοία των παλαιμάχων περικύκλωσαν τώρα τους Καρχηδόνιους που είχαν περιορίσει στα βράχια της ακτής τα πλοία που έσερναν τα ιππαγωγά. Οι περισσότεροι Αφρικανοί αναγκάσθηκαν να παραδοθούν και έτσι οι Ρωμαίοι συνέλαβαν αύτανδρα 50 εχθρικά πλοία και τελείωσαν νικηφόρα την ναυμαχία του Εκνόμου. Συνολικά, οι Ρωμαίοι συνέλαβαν 68 καρχηδονιακά πλοία και βύθισαν περισσότερα από 30, ενώ δικά τους βυθίσθηκαν 24. Ήταν μία από τις μεγαλύτερες ναυμαχίες της Αρχαιότητας σε σχέση με τον αριθμό των εμπλεκομένων πλοίων και πληρωμάτων.

Η ήττα των Καρχηδονίων πρέπει να αποδοθεί στην αποτελεσματική χρήση του κόρακα (corvus) των ρωμαϊκών πλοίων αλλά και στον τρόπο με τον οποίον διεξάγονταν οι ναυμαχίες της εποχής. Η εξουδετέρωση ενός πλοίου μπορούσε να γίνει είτε με την απώλεια των κουπιών του ή των πολεμιστών του είτε με την βύθισή του. Η προσπάθεια να χάσουν οι αντίπαλοι τα κουπιά τους ή να ριχθούν οι στρατιώτες στην θάλασσα λόγω συγκρούσεως είχε πολύ λίγες πιθανότητες επιτυχίας. Η μάχη πλοίου με πλοίο σήμαινε ότι ο εμβολισμός του αντίπαλου πολεμικού με σκοπό την βύθισή του εξουδετέρωνε και τον επιτιθέμενο, εάν δεν προλάβαινε ή δεν μπορούσε να οπισθοδρομήσει εγκαίρως και να απελευθερωθεί. Ο ρωμαϊκός κόρακας υπήρξε αποτελεσματικός μηχανισμός συλλήψεως αντιπάλων πλοίων και εξουδετερώσεώς τους μαζί με τους στρατιώτες τους. Οι πολλαπλές συλλήψεις και εξουδετερώσεις των πλοίων τους πρέπει να τρομοκράτησαν τους Καρχηδόνιους και να τους ανάγκασαν να φύγουν όπως-όπως και να ηττηθούν. Το αποτέλεσμα ήταν «ο θρίαμβος της ρωμαϊκής εφευρετικότητας και

μαχητικότητας». Ο δρόμος για την Αφρική ήταν πλέον ανοικτός.[2535]

Η Πρώτη Ρωμαϊκή Επιχείρηση στην Αφρική (255 π.Χ.)

Οι Ρωμαίοι, αφού ανεφοδιάσθηκαν και επισκεύασαν τα πλοία που είχαν συλλάβει, έπλευσαν προς την Αφρική. Ολόκληρος ο στόλος συγκεντρώθηκε στο ακρωτήριο Ερμαίο (Hermaeum, BAGROW, 32:H2, πιθανόν το σημερ. El Haouaria) και έπλευσε κατά μήκος της ακτής μέχρι την πόλη Ασπίδα (Aspis, BAGROW, 32:H3, σημερ. Kelibia), στην ανατολική Τυνησία. Εκεί αποβιβάσθηκαν, τράβηξαν τα πλοία στην ξηρά, τα προστάτευσαν με τάφρο και πασσάλους και κατέλαβαν την πόλη μετά από σύντομη πολιορκία. Αμέσως μετά, κινήθηκαν προς την Καρχηδόνα και χωρίς να αντιμετωπίσουν καμία αντίσταση άρχισαν να λεηλατούν την ύπαιθρο. Κατέστρεψαν πολλές πολυτελείς επαύλεις, συνέλαβαν πολλά κοπάδια αλλά και 20.000 σκλάβους, που τους έφεραν εκεί που ήταν τα πλοία τους. Εν τω μεταξύ, η Σύγκλητος, που είχε ενημερωθεί για την άφιξη του στόλου στην Αφρική, ειδοποίησε να μείνει εκεί εκστρατευτικό σώμα και ο υπόλοιπος στόλος και στρατός να επιστρέψει. Ένεκα τούτου, έμεινε ο ύπατος Μάρκος Ρηγούλος με 40 πλοία, 15.000 πεζικό και 5000 ιππείς, ενώ ο Λεύκιος Μάνλιος με το υπόλοιπο ναυτικό, στρατό και τους σκλάβους γύρισε στην Ρώμη.

Το 255 π.Χ., λοιπόν, το εκστρατευτικό σώμα των Ρωμαίων επρόκειτο να επιτεθεί σε μια Καρχηδόνα που ετοιμαζόταν για μακρόχρονο πόλεμο. Οι Αφρικανοί αντελήφθησαν γρήγορα ότι μετά τον Έκνομο οι Ρωμαίοι δεν τους ακολούθησαν για να τους επιτεθούν από την θάλασσα, αλλά αποβιβάσθηκαν μακριά για να τους πολεμήσουν από την ξηρά. Εξέλεξαν αμέσως τους στρατηγούς Ασδρούβα (Hasdrubal) και Βώσταρο (Bostar) επικεφαλής του στρατού και μήνυσαν αμέσως στον στρατηγό Αμίλκα στην Σικελία να επιστρέψει με 500 ιππείς και 5000 πεζούς. Μέχρι να συμβούν αυτά, ο Ρηγούλος είχε αρχίσει να βαδίζει προς την Καρχηδόνα συνεχίζοντας την λεηλασία της υπαίθρου, καταλαμβάνοντας πόλεις και πολιορκώντας ορισμένες που αντιστέκονταν, μέχρι που έφθασε στην πόλη Αδύν,[2536] κοντά στην Καρχηδόνα. Εκεί, όμως έφθασαν και οι Καρχηδόνιοι και κατέλαβαν έναν λόφο, κοντά στην πόλη, που όμως αποδείχθηκε μεγάλο στρατηγικό λάθος. Οι Ρωμαίοι, που διέγνωσαν την μεγάλη ευκαιρία, επιτέθηκαν στον λόφο από δύο πλευρές. Παρά το γεγονός ότι οι μισθοφόροι των Αφρικανών αντιμετώπισαν επιτυχημένα την πρώτη ρωμαϊκή λεγεώνα, οι Καρχηδόνιοι δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τους ελέφαντες και το ιππικό τους και τελικά τράπηκαν σε φυγή. Κατόπιν τούτου, οι Ρωμαίοι συνέχισαν την λεηλασία της περιοχής γύρω από την Καρχηδόνα, κατέλαβαν τον Τύνητα και εγκατέστησαν το στρατόπεδό τους για να μπορούν εύκολα να προσβάλουν την Καρχηδόνα. Οι Καρχηδόνιοι ήταν απελπισμένοι. Εκτός από τους Ρωμαίους, είχαν υποστεί επιθέσεις και μεγαλύτερη καταστροφή της υπαίθρου από τους ντόπιους Νομάδες. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε κλειστεί στην πόλη και αφενός υπήρχε μεγάλη ανησυχία για την αναμενόμενη πολιορκία, αλλά και έλλειψη τροφίμων εξαιτίας της μεγάλης συγκεντρώσεως ανθρώπων μέσα στα τείχη. Εκείνη την στιγμή, ο Μάρκος Ρηγούλος έστειλε πρεσβεία με προτάσεις ειρήνης αλλά και βαρείς όρους, τους οποίους η καρχηδονιακή Γερουσία, παρά την δεινή θέση της πόλεως, σκεφτόταν να απορρίψει. Ο ύπατος γνώριζε ότι ο ρωμαϊκός στρατός δεν ήταν αρκετός για

[2535] Πολύβιος, I.25-28 και Lazenby, *First Punic War,* pp. 54-55.

[2536] Η Αδύς/Adys δεν έχει ακόμη εντοπισθεί (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 32 Carthago, p. 505)

να διαθέσει φρουρά για κάθε πόλη που κατακτούσε. Οι Ρωμαίοι δεν είχαν πρόθεση να εγκατασταθούν μόνιμα στην Αφρική, αλλά είχαν ως κύριο σκοπό τους τον περιορισμό της καρχηδονιακής ισχύος.[2537] Όμως, ένας απρόσμενος επισκέπτης, ένας Έλληνας μισθοφόρος, αναθάρρησε τους Αφρικανούς.[2538]

Οι κάθε είδους και εθνικότητας μισθοφόροι και οι αρχηγοί τους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στους πολέμους της Αρχαιότητας. Ήδη από την Αρχαϊκή Εποχή, Έλληνες οπλίτες μισθοφόροι εισέρχονταν στην υπηρεσία των δυναστών της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Ένα στοιχειώδες κίνητρο για τους πρώτους οπλίτες μισθοφόρους πρέπει να ήταν η προσφερόμενη καθημερινή τροφή και νερό, ιδίως όταν ήταν πολύ φτωχοί ή είχαν εξορισθεί από την Πόλη τους. Αργότερα, τους συγκινούσαν περισσότερο η μισθοδοσία τους και τα λάφυρα αλλά, αναλόγως την εκστρατεία, μπορεί να επιδίωκαν την απόκτηση γης ή και πολιτικο-στρατιωτικής ισχύος. Πριν από τον Ε' αιώνα π.Χ., τον μεγαλύτερο συνολικό όγκο Ελλήνων μισθοφόρων αποτέλεσαν οι 30.000 που πολέμησαν στο πλευρό των Αιγυπτίων του φαραώ Ψαμμήτιχου Γ' (526-525 π.Χ.).[2539] Στην Ελλάδα, μισθοφόρους είχαν χρησιμοποιήσει ο Πεισίστρατος των Αθηνών και ο Πολυκράτης της Σάμου, ενώ στην Σικελία έχουμε ήδη αναφέρει τους μισθοφορικούς στρατούς των διαφόρων τυράννων. Στην Σικελία της πρώιμης Κλασσικής Εποχής (περ. 500 π.Χ.), είναι δύσκολο να διακρίνουμε εάν όλοι οι μισθοδοτούμενοι στρατιώτες ήταν πραγματικοί μισθοφόροι ή περιπλανώμενοι φυγάδες που έψαχναν για λίγη γη και μια πόλη να κατοικήσουν. Κατά τον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ. και ιδίως μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου στην Ελλάδα (404 π.Χ.) αυξήθηκε δραματικά ο αριθμός των μισθοφόρων που υπηρετούσαν εκτός των ελληνικών Πόλεων, ιδίως στην Εγγύς Ανατολή. Τα πιο γνωστά παράδειγμα είναι οι Μύριοι (10.000) που προσελήφθησαν το 401 π.Χ. από τον Κύρο τον Νεώτερο εναντίον του Πέρση Βασιλιά και οι μισθοφόροι (ίσως 10.000) του Διονυσίου Α' των Συρακουσών το 399 π.Χ. Το 380 π.Χ., ο Πέρσης Αρταξέρξης είχε στην υπηρεσία του μεταξύ 12.000-20.000 Έλληνες μισθοφόρους για να εισβάλει στην Αίγυπτο, ενώ αργότερα οι Αιγύπτιοι ηγεμόνες χρησιμοποίησαν χιλιάδες στους πολέμους τους. Ο Πέρσης Δαρείος Γ' (διοίκ. 336-330 π.Χ.) χρησιμοποίησε περί τους 50.000 Έλληνες μισθοφόρους εναντίον του Αλεξάνδρου Γ' (Μέγα) της Μακεδονίας (356-323 π.Χ.), ο οποίος πρέπει να είχε στην διάθεση του ίσως και 42.000 κατά την εκστρατεία του στην Ασία. Η αυξημένη οικονομική δυνατότητα των μοναρχών στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και η οικονομική ευμάρεια των σικελικών Πόλεων εκτόξευσαν τον αριθμό των απασχολουμένων Ελλήνων αλλά και μη Ελλήνων μισθοφόρων.

Ενώ μέχρι τον Δ' αιώνα π.Χ. μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός στρατιωτών μισθοφόρων –οι μάχιμοι και όχι όσοι χρησιμοποιούνταν, για παράδειγμα, ως κωπηλάτες στα πολεμικά πλοία– ήταν οπλίτες, για τον Δ' αιώνα έχει υποστηριχθεί ότι οι μισθοφόροι χρησιμοποιούνταν γενικώς ως ψιλοί ή πελταστές (ελαφρά οπλισμένοι) και δεν ήταν οπλίτες. Όμως, στις μεγάλες μάχες του Δ' αιώνα π.Χ., σε Ανατολή και Δύση, δεν μπορεί παρά να συμμετείχαν και οπλίτες, διότι οι έμπειροι Έλληνες πολεμιστές ήταν γαιοκτήμονες και οπλίτες και λόγω της κοινωνικής θέσεώς τους θα ήταν αδύνατον να δεχθούν να συμμετάσχουν στις μάχες ως ψιλοί. Κατά τον Δ'

[2537] Lazenby, *First Punic War,* pp. 101-102 και Steinby, p. 80.

[2538] Πολύβιος, Ι.29-31.

[2539] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ. σ. 173 και Ηρόδ., ΙΙ.152 και Δ.Σ., Ι.66-68.

αιώνα π.Χ., Έλληνες οπλίτες μισθοφόροι αλλά και ελαφρά οπλισμένοι μισθοδοτούνταν στην Εγγύς Ανατολή, στην Αίγυπτο και στην Σικελία. Λόγω της πολιτικής και οικονομικής καταστάσεως στις ελληνικές Πόλεις από τις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ., που μπορεί να μεταφρασθεί στην αύξηση του πληθυσμού σε συνδυασμό με πολέμους, πληθωρισμό και εξορίες, πολλοί Έλληνες επέλεξαν είτε να υπηρετήσουν ως μισθοφόροι είτε απλώς να φύγουν από τις Πόλεις τους στην κυρίως Ελλάδα. Βέβαια, πρέπει να υπολογίσουμε και άλλους παράγοντες που συνέβαλαν στην φυγή των Ελλήνων. Η ίδια η φύση της ζωής των Ελλήνων, κατά την οποία η ειρήνη δεν ήταν παρά τα μικρά διαλείμματα ανάμεσα στους πολέμους, η άδεια της Πόλεως να υπηρετήσουν οι οπλίτες της σε άλλους στρατούς, εφόσον δεν είχαν διατεταγμένη υπηρεσία στην δική τους ή δεν θα πολεμούσαν εναντίον των συμμάχων της,[2540] αλλά και η αποδοχή της κοινωνίας των πολιτών για την μισθοφορική υπηρεσία. Αυτά τα γεγονότα μπορούν να εξηγήσουν και την μεγάλη προσφορά πολεμιστών προς μίσθωση την περίοδο αυτή. Βέβαια, όλα αυτά δεν θα έπαιζαν κανέναν ρόλο εάν δεν υπήρχε μεγάλη ζήτηση για μισθοφόρους κατά τον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ.[2541]

Το 255 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι αναζητούσαν απεγνωσμένα μισθοφόρους για να αντιμετωπίσουν τους Ρωμαίους. Ένας από τους απεσταλμένους τους στην Ελλάδα για την συγκέντρωση στρατιωτών επέστρεψε στην Καρχηδόνα με πολλούς Έλληνες αλλά και τον Λακεδαιμόνιο Ξάνθιππο, ο οποίος είχε σημαντική στρατιωτική εμπειρία. Ο Ξάνθιππος είχε σκοπό να πολεμήσει για να νικήσει. Ρώτησε να μάθει τι είχε συμβεί όταν οι Καρχηδόνιοι αντιμετώπισαν τους Ρωμαίους, αλλά εξέτασε και την πολεμική ετοιμότητα των εργοδοτών του. Συνεπέρανε, λοιπόν, και το συζήτησε και με γνωστούς του, ότι υπεύθυνοι για την ήττα δεν ήταν η ανώτερη ρωμαϊκή στρατηγική και υπεροπλία αλλά οι Καρχηδόνιοι στρατηγοί. Οι απόψεις του διαδόθηκαν γρήγορα ανάμεσα στους στρατιώτες και έφθασαν στα αυτιά των στρατηγών αλλά και της Γερουσίας. Ο Ξάνθιππος τους έπεισε ότι εάν εκμεταλλεύονταν την πεδιάδα εμπρός από την πόλη και στρατοπέδευαν και πολεμούσαν σε ανοικτό χώρο θα νικούσαν. Εκείνοι, με την σύμφωνη γνώμη των στρατηγών, του ανάθεσαν την διοίκηση ολόκληρου του στρατού. Παρά τις αρχικές τους αμφιβολίες, όταν διαπίστωσαν από τον τρόπο που διοικούσε την καλή του στρατιωτική εκπαίδευση σε σχέση με τους Καρχηδόνιους στρατηγούς, οι στρατιώτες τον επιδοκίμασαν, αναθάρρησαν, και ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν τον εχθρό ενώ και οι στρατηγοί συντάχθηκαν πρόθυμα μαζί του, πεπεισμένοι ότι το υψηλό ηθικό του στρατού θα έφερνε την νίκη. Ο Ξάνθιππος και οι άλλοι στρατηγοί διοικούσαν 12.000 πεζούς, 4000 ιππείς και διέθεταν περί τους 100 ελέφαντες.[2542]

Οι Ρωμαίοι παραξενεύτηκαν πολύ με την αλλαγή τακτικής των αντιπάλων τους και, αφού είδαν ότι στρατοπέδευσαν στην πεδιάδα, έστησαν και εκείνοι το στρατόπεδό

[2540] Δες για παράδειγμα επιγραφή που αφορά σε συμφωνία του 357/6 π.Χ για βοήθεια της Αθήνας προς την Ερέτρια και στην οποία υπονοείται ότι δεν απαγορεύεται κάποιος πολίτης/στρατιώτης, Αθηναίος ή σύμμαχος, να συμμετάσχει σε εκστρατείες άλλων Πόλεων, αρκεί να μην είναι εναντίον της Ερέτριας: «[...] εάν κάποιος στο μέλλον εκστρατεύσει εναντίον της Ερέτριας ή εναντίον άλλης συμμαχικής Πόλεως, Αθηναίος ή σύμμαχος των Αθηναίων, θα τιμωρηθεί με θάνατο και θα δημευθεί η περιουσία του [...]», απόσπασμα από το PHI Greek Inscriptions, # PH2343, IG II² 125 = SIG, no 191 = Tod, GHI, no 154.

[2541] Matthew Trundle, *Greek Mercenaries. From the Late Archaic Period to Alexander* (London: Routledge, 2004), ch 2, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές.

[2542] Για το ζήτημα της αριθμητικής δυνάμεως των αντιπάλων δες Walbank on Polybius, I.32.9.

τους σε απόσταση μικρότερη των 2 χλμ από τους εχθρούς τους. Οι Καρχηδόνιοι στρατηγοί άρχισαν την σύσκεψη για να αποφασίσουν την τακτική που θα ακολουθούσαν, αλλά ο στρατός φώναζε στον Ξάνθιππο να επιτεθούν αμέσως. Τότε, οι στρατηγοί έδωσαν στον Ξάνθιππο την πλήρη «εξουσίαν» για την στρατηγική της μάχης,[2543] διότι έτσι δεν θα έφεραν καμία ευθύνη σε πιθανό αρνητικό αποτέλεσμα. Ο Λακεδαιμόνιος στρατηγός παρέταξε κατά μέτωπον στην πρώτη γραμμή τους ελέφαντες. Μετά, σε αρκετή απόσταση, τοποθέτησε την καρχηδονιακή φάλαγγα, τις δύο πλευρές της οποίας ενίσχυαν οι πιο ευκίνητοι μισθοφόροι μαζί με το ιππικό. Παρατάχθηκαν και οι Ρωμαίοι, δεχόμενοι την πρόσκληση για μάχη. Φοβούμενοι την επέλαση των ελεφάντων, τοποθέτησαν στην πρώτη γραμμή τούς ελαφρά οπλισμένους με γρόσφους[2544] (γροσφομάχους ή velites), από πίσω τους τις λεγεώνες και στα δύο άκρα το ιππικό (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.1.6).

Όταν δόθηκε το σύνθημα, το ισχυρό καρχηδονιακό ιππικό έπεσε επάνω στο υποδεέστερό του αριθμητικά ρωμαϊκό και το ανάγκασε να οπισθοχωρήσει, αλλά η αριστερή πτέρυγα της ρωμαϊκής παρατάξεως υποχρέωσε την δεξιά των Καρχηδονίων σε φυγή μέχρι το στρατόπεδό τους. Όσοι Ρωμαίοι των πρώτων γραμμών βρέθηκαν απέναντι από τους ελέφαντες ποδοπατήθηκαν αλλά, λόγω του βάθους της παρατάξεως, το κέντρο άντεξε αρχικά στην επίθεση. Όμως, το καρχηδονιακό ιππικό άρχισε να τους κτυπά από όλες τις πλευρές και εκείνοι αναγκάσθηκαν να γυρίσουν προς τα πίσω για να τους πολεμήσουν. Μετά δυσκολίας 500 Ρωμαίοι με επικεφαλής το Ρηγούλο κατάφεραν να ξεφύγουν, αλλά οι ελέφαντες και το ιππικό των Καρχηδονίων τους πρόλαβαν και τους συνέλαβαν. Ενώ οι Καρχηδόνιοι απώλεσαν μόνο 800 μισθοφόρους, ο απολογισμός της μάχης ήταν πολύ βαρύς για τους Ρωμαίους: μόνο 2000 σώθηκαν και έφθασαν στην Ασπίδα. Ο ύπατος Ρηγούλος[2545] με άλλους 500 αιχμαλωτίσθηκαν. Οι Καρχηδόνιοι, αφού σκύλευσαν τους νεκρούς Ρωμαίους, έσυραν «περιχαρείς» τον ύπατο και τους άλλους αιχμαλώτους στην Καρχηδόνα, όπου μάλλον πέθανε ο Ρωμαίος αξιωματούχος.[2546]

Μετά την νίκη του, ο Ξάνθιππος έφυγε για την πατρίδα του ίσως φοβούμενος τον φθόνο και την συκοφαντία εκ μέρους των Καρχηδονίων στρατηγών αλλά και ίσως διότι είχε γίνει αρκετά πλούσιος για να διακινδυνεύσει περισσότερο την ζωή του στην Αφρική. Κατά μία άλλη εκδοχή, οι Καρχηδόνιοι τον άφησαν να αποπλεύσει, αλλά πρόλαβαν το πλοίο του και το βύθισαν για να μην διαδοθούν τα κατορθώματά του.[2547] Ο Ξάνθιππος γνώριζε πλέον πολύ καλά την χωροταξία της πόλεως της Καρχηδόνας αλλά και την σύνθεση, στρατιωτική δύναμη και τακτική μάχης του στρατού της και συνεπώς ίσως μπορούσε να οδηγήσει επιτυχώς έναν αντίπαλο στρατό εναντίον της. Ήξε-

---

[2543] Για τον Ξάνθιππο και τις στρατιωτικές του γνώσεις δες Lazenby, *First Punic War,* pp. 102-103.

[2544] Είδος ακοντίου (Δημητράκος, λμ. «γρόσφος»). Δες σχέδιο του όπλου (γρόσφος ή hasta velitaris) σε Connolly, p. 131, figs 9 & 10.

[2545] Για την τύχη του Ρηγούλου δες Walbank on Polybius, I.35.

[2546] Για το ζήτημα αυτό δες Lazenby, *First Punic War,* p. 122. Οι Δίων, XII.fr. 29B & (αμέσως μετά) 26, και Ζωναράς, VIII.15 και Απ. Λιβ., I.4., αναφέρουν την επανεμφάνιση του Ρηγούλου στην Ρώμη και τον θάνατο του αργότερα.

[2547] Πολύβιος, I.32-36 και Δίων, XI.fr. 22 (μετά το 32b)-23 και Ζωναράς, VIII.12-13 και Δ.Σ., XXIII.11-16. Πρβλ. Eutropius, I.xxi και Orosius. IV.8-9 και Απ. Λιβ., I.3-4. Δες και Lazenby, *First Punic War,* p. 106.

ρε πάρα πολλά για να τον αφήσουν οι Καρχηδόνιοι να φύγει από την πόλη τους ζωντανός.

Όταν τα νέα της ήττας έγιναν γνωστά στην Ρώμη, η Σύγκλητος αποφάσισε να σώσει τους στρατιώτες που είχαν διαφύγει αλλά και να κατασκευάσει νέο στόλο. Παρομοίως, στην Καρχηδόνα, η είδηση ότι οι Ρωμαίοι κατασκευάζουν νέο στόλο ανάγκασε τους Αφρικανούς να φροντίσουν και αυτοί για τον νέο τους στόλο. Με 200 επισκευασμένα και νέα πλοία, οι Καρχηδόνιοι ανοίχτηκαν στο πέλαγος φρουρώντας την θάλασσα για να προλάβουν τον πλου του ρωμαϊκού στόλου. Ο μόνιμος φόβος των Καρχηδονίων ήταν μία επίθεση από την θάλασσα, διότι πίστευαν ότι η επιτυχία μιας τέτοιας εχθρικής επιχειρήσεως θα σήμαινε και το τέλος της Καρχηδόνας. Στην αρχή του καλοκαιριού του 255 π.Χ., ο νέος ρωμαϊκός στόλος 350 πολεμικών[2548] υπό τους υπάτους Μάρκο Αιμίλιο (Marcus Aimilius Paullus) και Σέρβιο Φούλβιο (Servius Fulvius)[2549] παρέπλευσε την ανατολική σικελική ακτή και έφθασε στην Αφρική, κοντά στο Ερμαίο ακρωτήριο. Στην ναυμαχία που έγινε με τον καρχηδονιακό στόλο, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να συλλάβουν 114 αύτανδρα πολεμικά. Κατόπιν, πλησίασαν στην Ασπίδα, παρέλαβαν τους 2000 στρατιώτες που είχαν καταφύγει εκεί και κίνησαν να επιστρέψουν στην Ιταλία. Ανοικτά της Καμάρινα, όμως, σφοδρή θαλασσοταραχή βύθισε πολλά πλοία ενώ άλλα τα τσάκισε επάνω στα βράχια της ακτής. Από τον στόλο των 364 πολεμικών μόνο 80 διασώθηκαν από την μανία των κυμάτων της θάλασσας. Ο Ιέρων Β' προμήθευσε τους επιζώντες με ρούχα, τρόφιμα και άλλα αναγκαία και τους βοήθησε να φθάσουν στην Μεσσήνη.[2550]

Η πρώτη ρωμαϊκή επιχείρηση στην Αφρική ήταν μια πλήρης αποτυχία και στην ξηρά και στην Θάλασσα. Όμως υπήρξε μια πολύτιμη εμπειρία για το τι θα αντιμετώπιζαν αργότερα οι Ρωμαίοι σε σχέση με την γεωγραφία της περιοχής γύρω από την Καρχηδόνα.

Οι Ρωμαίοι κυριαρχούν στην Σικελία (254-241 π.Χ.)

Μετά από αυτή την πρωτοφανή καταστροφή των Ρωμαίων, οι Καρχηδόνιοι θεώρησαν ότι ήταν τώρα η μεγάλη ευκαιρία να επανακτήσουν τον έλεγχο της Σικελίας και φαίνεται ότι ως πρώτη επιτυχημένη κίνηση κατάφεραν να επανακτήσουν τον Ακράγαντα μετά από σύντομη πολιορκία.[2551] Το γεγονός αυτό δεν άφησε αδιάφορους τους Ρωμαίους, οι οποίοι κινητοποιήθηκαν αμέσως για να τους αντιμετωπίσουν. Τελικά, το 241 π.Χ., μετά από αλλεπάλληλες συγκρούσεις, συνήφθη ειρήνη, η οποία έδωσε τέλος στον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο και τον έλεγχο της Σικελίας στην Ρώμη. Ας εξετάσουμε όμως την εξέλιξη των γεγονότων λεπτομερώς.

Το καρχηδονιακό σχέδιο μπήκε σε πλήρη εφαρμογή όταν η Καρχηδόνα έστειλε στο Λιλύβαιο, στην Σικελία, τον Ασδρούβα με 140 ελέφαντες να τεθεί επικεφαλής του υφιστάμενου στρατού στο νησί μαζί με τις ενισχύσεις που έφερνε μαζί του. Ταυτοχρόνως, οι Αφρικανοί ξεκίνησαν και την ναυπήγηση 200 πολεμικών. Σκοπός τους ήταν να κυριαρχήσουν και στην ξηρά και στην θάλασσα. Αλλά και οι Ρωμαίοι δεν έμειναν άπρακτοι. Μέσα στον ελάχιστο χρόνο των τριών μηνών κατάφεραν να ναυπηγήσουν

[2548] Για τον αριθμό των πλοίων δες Lazenby, *First Punic War,* pp. 107-108 και Steinby, p. 81.
[2549] FC, pp. 56 & 57, έτος 254.
[2550] Δ.Σ., XXIII.18.1. Πρβλ. Eutropius, I.xxii και Ζωναράς, VIII.15.
[2551] Πολύβιος, I.36-37 και Δ.Σ., XXIII.18.2.

220[2552] πολεμικά, επικεφαλής των οποίων τέθηκαν οι ύπατοι για το 254 π.Χ., Γναίος Κορνήλιος (Cn. Cornelius) και Αύλος Ατίλιος (Aulus Atilius).[2553] Αφού κατευθύνθηκε προς την Μεσσήνη και ενώθηκε με τα πλοία που είχαν γλυτώσει από την καταιγίδα, ο ρωμαϊκός στόλος των 300 πολεμικών έπλευσε για να πολιορκήσει την Πάνορμο. Η πόλη αποτελούσε το οικονομικό αλλά ίσως και το στρατιωτικό κέντρο της καρχηδονιακής Επικράτειας στην Σικελία. Με τις πολιορκητικές μηχανές έριξαν τον πύργο του τείχους που έβλεπε στην θάλασσα, κατέλαβαν την πόλη και άφησαν φρουρά.[2554] Το καλοκαίρι του επόμενου έτους, 253 π.Χ., οι νέοι ύπατοι ολοκλήρωσαν αποστολή στις βόρειες ακτές της Αφρικής, που ίσως κύριο σκοπό είχε να κρατήσει τους Καρχηδόνιους απασχολημένους μακριά από την Σικελία. Καθώς όμως επέστρεφαν στην Ρώμη, έπεσαν σε κακοκαιρία και έχασαν 150 πολεμικά.[2555] Μετά από αυτό το γεγονός, η Σύγκλητος αποφάσισε να μην κατασκευάσει πολλά επιπλέον πλοία, αλλά για νέες επιχειρήσεις να χρησιμοποιήσει κυρίως τις χερσαίες δυνάμεις. Η απόφαση αυτή, βέβαια, άφηνε τον έλεγχο των θαλασσών στους Καρχηδόνιους. Εν τω μεταξύ, όμως, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να καταλάβουν την Θέρμα, κοντά στην παλιά Ιμέρα, και την Λιπάρα, μετά από ενίσχυση πλοίων που έλαβαν από τον Ιέρωνα Β’ για την επιχείρηση στην δεύτερη.[2556] Όμως, το 250 π.Χ., ενίσχυσαν τελικά τον στόλο τους με 50 πολεμικά πλοία για να έχουν σε υπηρεσία 120.[2557]

Το ίδιο έτος οι Καρχηδόνιοι προκάλεσαν τους Ρωμαίους σε νέα μάχη. Οι Αφρικανοί είχαν καταλάβει ότι οι Ρωμαίοι απέφευγαν την αντιπαράθεση σε ανοικτό πεδίο διότι φοβούνταν την επέλαση των ελεφάντων. Η καταστροφή που είχαν υποστεί στην μάχη με τον Ξάνθιππο και η αδυναμία αντιμετωπίσεως των θηρίων τούς έκανε πολύ προσεκτικούς. Στην αρχή του καλοκαιριού του 250 π.Χ., είχε μείνει στην Πάνορμο για να προσέχει την συγκομιδή του σίτου μόνο ο ένας από τους δύο υπάτους, ο Λούκιος Καικίλιος Μήτηλλος (Lucius Caecilius Metellus).[2558] Τότε, έσπευσε ο Ασδρούβας να πλησιάσει την Πάνορμο. Ο Ρωμαίος ύπατος τον άφησε να λεηλατήσει την ύπαιθρο μέχρι τα τείχη της πόλεως αλλά τον παρενοχλούσε με επιθέσεις ψιλών. Επίσης, μπροστά από τα τείχη παρέταξε ψιλούς, που τους είχε προμηθεύσει με μεγάλο αριθμό ακοντίων (υσσούς και γρόσφους ή λατ. εν. pilum και hasta velitaris) κάθε είδους και με την διαταγή να ρίξουν καταιγισμό βολών εναντίον των ελεφάντων που θα πλησίαζαν. Εκείνος μαζί με τον στρατό του έλαβε θέση μπροστά στην πύλη για να αντιμετωπίσει την αριστερή πτέρυγα των εχθρών του. Οι οδηγοί των ελεφάντων οδήγησαν τα ζώα για να επιτεθούν με δριμύτητα στους ψιλούς των Ρωμαίων. Όμως όταν τα θηρία δέχθηκαν τις πολυάριθμες βολές από τους τοξότες που βρίσκονταν επάνω στο τείχος και από τους ακοντιστές μπροστά τους, οι αναβάτες έχασαν τον έλεγχο των ζώων. Οι ελέφαντες ταράχθηκαν τόσο πολύ που στράφηκαν προς τον δικό τους στρατό σκοτώνοντας και διαλύοντας την καρχηδονιακή παράταξη.[2559] Τότε, ο Καικίλιος βρήκε την ευκαιρία να

[2552] Ο Δ.Σ., XXIII.18.3, αναφέρει 250 πολεμικά.

[2553] FC, pp. 54 & 55, έτος 255.

[2554] Δ.Σ., XXIII.18.3-5.

[2555] Steinby, p. 85.

[2556] Δ.Σ., XXIII.19-20.

[2557] Walbank on Polybius, I.39.15.

[2558] FC, p. 56, έτος 251. Για το ζήτημα της χρονολογήσεως της μάχης στην Πάνορμο που θα ακολουθήσει δες Walbank on Polybius, I.40.1 και Lazenby, *First Punic War,* pp. 119-120.

[2559] Ο Δ.Σ., XXIII.21, γράφει ότι η ήττα του στρατού των Καρχηδονίων οφειλόταν στο ότι είχαν

πέσει με τον στρατό του επάνω στο εχθρικό πλευρό και να τρέψει τον καρχηδονιακό στρατό σε φυγή, ενώ συνέλαβε και όλους τους ελέφαντες. Αυτή η επιτυχία έδωσε μεγάλο θάρρος στον ρωμαϊκό στρατό, διότι κατάφερε για πρώτη φορά να αντιμετωπίσει επιτυχώς τους ελέφαντες των Καρχηδονίων.[2560] Μερικούς από αυτούς πρέπει να χρησιμοποίησε ο Καικίλιος στον Θρίαμβό του στην Ρώμη.[2561]

Όταν τα καλά νέα έφθασαν στην Ρώμη, η ιδέα καταλήψεως της Σικελίας ρίχθηκε πάλι στο τραπέζι. Τελικά, αποφασίσθηκε να σταλεί και στρατός και στόλος. Το 250 π.Χ., λοιπόν, οι Ρωμαίοι με 200 ή 240 πολεμικά, 60 βοηθητικά, πολλά μεταγωγικά αλλά και πεζικό[2562] άρχισαν την πολιορκία του Λιλύβαιου (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.1.9). Ο τελικός σκοπός ήταν να καταλάβουν την κύρια καρχηδονιακή ναυτική βάση στην Σικελία, έτσι ώστε μετά να μπορούν να μεταφέρουν τον πόλεμο στην Αφρική. Βέβαια, την ίδια αντίληψη είχαν και οι Καρχηδόνιοι, οι οποίοι θα έκαναν τα πάντα για να μην χάσουν τις βάσεις τους στο Λιλύβαιο και στα Δρέπανα (ή Δρέπανον, Drepanum, BAGROW, 47:A2, σημερ. Trapani), στην δυτική Σικελία. Κατέλαβαν και κατέστρεψαν τον Σελινούντα και μετέφεραν όλους τους κατοίκους στο Λιλύβαιο, προφανώς για να μην επιτρέψουν στους Ρωμαίους να δημιουργήσουν στρατιωτική βάση κοντά στην πόλη τους. Το Λιλύβαιο προστατευόταν από τείχος που σχημάτιζε παραλληλόγραμμο γύρω από την πόλη, βαθιά τάφρο αλλά και αβαθή ύδατα, έτσι ώστε χρειαζόταν γνώση και εμπειρία για τον είσπλου και των έκπλου από το λιμάνι του (σχεδ. σε Walbank on Polybius, 1:106 και Lazenby, *First Punic War,* fig. 9.1).

Οι Ρωμαίοι, 35.000-40.000 άνδρες,[2563] στρατοπέδευσαν στις δύο πλευρές του τείχους που ήταν προς την ξηρά και προστάτευσαν των μεταξύ των στρατοπέδων τους χώρο με τάφρο, πασσάλους και τείχος. Μετά, άρχισαν με τα πολιορκητικά τους έργα και τις μηχανές τους να υπονομεύουν τους πύργους και το τείχος του Λιλύβαιου, τα οποία σιγά-σιγά κατέρρεαν. Η κατάσταση αυτή προκαλούσε πανικό στους κατοίκους, παρά την παρουσία των 10.000[2564] Ελλήνων και Κελτών μισθοφόρων και τις προσπάθειες του στρατηγού Ιμίλκωνα να κτίζει πάλι τα κατεστραμμένα τμήματα. Παρά τις μεγάλες απώλειες και των δύο πλευρών κατά την πολιορκία αλλά και την προσπάθεια ορισμένων αξιωματικών των μισθοφόρων που είχαν οι Καρχηδόνιοι να περάσουν στο αντίπαλο στρατόπεδο, οι Αφρικανοί κατάφερναν να εμποδίζουν την επιτυχία των ρωμαϊκών πολιορκητικών έργων. Εν τω μεταξύ, έφθασε από την Καρχηδόνα ο Αννίβας με 50 πλοία και 10.000 στρατιώτες για να βοηθήσει στον απεγκλωβισμό του Λιλύβαιου. Ο ρωμαϊκός στόλος, φοβούμενος τις ιδιαιτερότητες του θαλάσσιου χώρου, απέφυγε να εμποδίσει τον είσπλου των εχθρικών πλοίων στο λιμάνι και έτσι ο επικεφαλής Αννίβας κατάφερε να αποβιβάσει τις ενισχύσεις με ασφάλεια. Έχοντας αποκτήσει πλέον αυτοπεποίθηση, οι 20.000 στρατιώτες του καρχηδονιακού στρατού βγήκαν από τα τείχη και άρχισαν να πυρπολούν και να καταστρέφουν τα πολιορκητικά έργα. Όταν περισσότεροι Ρωμαίοι από τους αντιπάλους τους έφθασαν επί τόπου, η μάχη γενικεύθηκε αλλά οι

μεθύσει οι Κέλτες μισθοφόροι.

[2560] Πολύβιος, Ι.38-40 και πρβλ. Ζωναράς, VIII.14 και Eutropius, I.xxiv

[2561] FT, p. 100, έτος 250.

[2562] Ο Δ.Σ., XXIV.1.1, δίνει τις λεπτομέρειες του ρωμαϊκού στόλου στο Λιλύβαιο. Για τον αριθμό των ρωμαϊκών πλοίων δες Lazenby, *First Punic War,* pp. 123-124.

[2563] Για το ζήτημα της ρωμαϊκής δυνάμεως δες Walbank on Polybius, I.42.8.

[2564] Δες Walbank on Polybius, I.42.11 & I.44.1 και Lazenby, *First Punic War,* p. 126.

Καρχηδόνιοι θεώρησαν πιο φρόνιμο να αποσυρθούν πίσω από τα τείχη. Την νύχτα και χωρίς να γίνει αντιληπτός, ο Αννίβας μεταφέροντας τους 700 ιππείς έπλευσε με τα πλοία του βορειότερα στην δυτική Σικελία και έφθασε στο λιμάνι των Δρεπάνων, όπου συνάντησε τον Καρχηδόνιο στρατηγό Ατάρβα (Adherbal).

Εν τω μεταξύ, η καρχηδονιακή Γερουσία, που ανησυχούσε πολύ διότι δεν έρχονταν νέα από το Λιλύβαιο και φοβόταν μήπως είχε καταληφθεί, συμφώνησε στην πρόταση του Αννίβα του «Ρόδιου»[2565] να πάει στη ιταλική μεγαλόνησο με το δικό του πλοίο για να δει τι ακριβώς συνέβαινε και να φέρει πίσω νέα. Όντως, εξαιτίας της πολύ καλής γνώσεως που είχε για την θαλάσσια περιοχή στο Λιλύβαιο, ο «Ρόδιος» κατάφερε να μπει και να βγει από το λιμάνι τόσο γρήγορα που κανένα ρωμαϊκό πλοίο δεν μπόρεσε να του ανακόψει την πορεία χωρίς να κινδυνεύσει να πέσει στα αβαθή. Οι 15 βυθισμένοι κέρκουροι (πλοιάρια)[2566] φορτωμένοι με πέτρες, με τους οποίους είχαν αποκλείσει οι Ρωμαίοι το λιμάνι, απέβησαν άχρηστοι, διότι τελικά αποδείχθηκε ότι άφηναν ελεύθερο διάδρομο εισόδου και εξόδου. Όμως τελικά, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να συλλάβουν μία πολύ γρήγορη καρχηδονιακή τετρήρη και με αυτή μπόρεσαν να πιάσουν τον «Ρόδιο» και το πλοίο του. Από τότε σταμάτησαν να μπαίνουν και να βγαίνουν εχθρικά τους πλοία στο λιμάνι.[2567]

Τις ημέρες εκείνες, οι πολιορκητές, που υπέφεραν από έλλειψη τροφίμων και από «την λοιμική νόσον» εξαιτίας της συνεχούς κρεοφαγίας,[2568] έλαβαν από τον Ιέρωνα Β’ μεγάλη ποσότητα δημητριακών και αναθάρρησαν ως προς την συνέχιση της πολιορκίας. Όμως, νέα πυρπόληση και μεγάλη καταστροφή των πολιορκητικών έργων και μηχανών από τους Καρχηδόνιους ανάγκασε τους Ρωμαίους να ακολουθήσουν άλλη τακτική. Κατασκεύασαν τάφρο και πασσαλόπηκτο εμπόδιο γύρω από την πόλη αλλά και τείχος γύρω από τα στρατόπεδά τους. Οι Καρχηδόνιοι, βέβαια, βρήκαν την ευκαιρία να κτίσουν πάλι τα κατεστραμμένα τμήματα του τείχους τους. Και οι δύο αντίπαλοι, κλεισμένοι ο καθένας τώρα στο οχυρό του, περίμεναν το αποτέλεσμα της πολιορκίας.[2569]

Η Σύγκλητος ειδοποιήθηκε ότι για την συνέχιση της εκστρατείας απαιτούνταν νέα δύναμη ναυτών, εξαιτίας των μεγάλων απωλειών κατά την πολιορκία, και αφού συγκέντρωσε 10.000 τους έστειλε στην Σικελία. Εκεί, το 249 π.Χ., ο ύπατος Πόπλιος Κλαύδιος Πολχέριος (Publius Claudius Pulcher)[2570] ανακοίνωσε στους αξιωματικούς

[2565] Χαϊδευτικό, όπως και άλλα παρόμοια που συνήθιζαν να χρησιμοποιούν οι Καρχηδόνιοι (δες Walbank on Polybius, I.46.4).

[2566] Δες DRGA, λμ. «cercurus».

[2567] Για το ζήτημα της αποτυχίας των Ρωμαίων να αποκλείσουν το λιμάνι του Λιλύβαιου δες Steinby, pp. 90-91.

[2568] Αυτήν την εξήγηση δίνει ο Δ.Σ., XXIV.1.4, για την αρρώστια που είχε πέσει στους Ρωμαίους. Κατά την άποψή μας, η αρρώστια αυτή μπορεί να οφειλόταν σε άρρωστους μαύρους χοίρους, οι οποίοι αφθονούσαν στην Σικελία την εποχή εκείνη. Η κατανάλωση κρέατος χοίρων που δεν έχει διατηρηθεί, χειρισθεί ή μαγειρευθεί σωστά και καλά μπορεί να μεταδώσει στον άνθρωπο την ασθένεια τριχίνωση ή τριχινέλλωση που προκαλείται από το παράσιτο trichinella και μπορεί να αποβεί θανατηφόρα. Δες σε συνδυασμό τις δημοσιεύσεις: Alessandro Zumbo and Anna Maria Sutera and Giuseppe Tardiolo and Enrico D’Alessandro, «Sicilian Black Pig: An Overview,» *Animals*, vol. 10, no. 12 (2020): 2326 at <https://www.mdpi.com/2076-2615/10/12/2326> και Shabi Furhad and Abdullah A. Bokhari, «Trichinosis,» 19 July 2023 at *National [USA] Library of Medicine* at <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK536945/ >.

[2569] Πολύβιος, I.41-48 και Ζωναράς, VIII.15 και πρβλ. Δ.Σ., XXIV.1-4.

[2570] FC, p. 56, έτος 249.

του ότι ήταν σημαντικό να επιτεθούν με ολόκληρο τον στόλο στα Δρέπανα, διότι ο Καρχηδόνιος στρατηγός Ατάρβας θα ήταν ανέτοιμος. Με τον έλεγχο των Δρεπάνων, οι Καρχηδόνιοι εμπόδιζαν τον ρωμαϊκό πλου ανεφοδιασμού κατά μήκος της βόρειας σικελικής ακτής και ανάγκαζαν τους αντιπάλους τους να μεταφέρουν στρατό και προμήθειες δια της ξηράς διασχίζοντας ολόκληρη την Σικελία. Επιπλέον, τα Δρέπανα αποτελούσαν και ναυτική βάση που μπορούσε να βοηθήσει το καρχηδονιακό Λιλύβαιο. Θέτοντας λοιπόν σε εφαρμογή το σχέδιο του, ο ύπατος έπλευσε την νύχτα βόρεια με 123 πλοία και καθώς έμπαινε τα ξημερώματα στο λιμάνι των Δρεπάνων, οι Καρχηδόνιοι και οι μισθοφόροι τους έβγαιναν με τα 130 πλοία τους[2571] από την άλλη πλευρά του λιμανιού, πλέοντας δίπλα στα βράχια (χάρτης ΑΑΒ, II.1.8). Οι αιφνιδιασμένοι Καρχηδόνιοι, πιθανόν ειδοποιημένοι από παρατηρητές, είχαν καταφέρει να προλάβουν να μπουν στα πλοία τους και να βγουν από το λιμάνι (σχεδ. σε Lazenby, *First Punic War,* fig. 9.2). Τώρα, αιφνιδιάσθηκαν οι Ρωμαίοι όταν ο Πόπλιος Κλαύδιος, που πρέπει να επέβαινε στην οπισθοφυλακή, ειδοποίησε τα εισερχόμενα πλοία του να βγουν αμέσως από το λιμάνι για να μην παγιδευθούν. Αλλά με την αλλαγή της ρότας, τα πλοία βρέθηκαν πολύ κοντά μεταξύ τους και πολλά κουπιά έσπασαν. Ο ρωμαϊκός στόλος, λοιπόν, παγιδεύθηκε κατά μήκος της ακτής, ενώ ο καρχηδονιακός είχε την ευχέρεια να κινείται στην ανοικτή θάλασσα.

Όταν δόθηκε το σύνθημα της επιθέσεως και από τις δύο πλευρές, έγινε φανερό ότι τα καρχηδονιακά πλοία υπερείχαν λόγω της ταχύτητάς τους και της καλύτερης εκπαιδεύσεως των πληρωμάτων τους αλλά και του χώρου που είχαν στην ανοικτή θάλασσα για να ελιχθούν.[2572] Χρησιμοποιώντας αυτά τα σημεία υπεροχής κατάφεραν να εμβολίσουν και να βυθίσουν ρωμαϊκά πλοία, πολλά από τα οποία έχοντας την ξηρά στην πρύμνη τους δεν μπορούσαν να ξεφύγουν και είτε προσάραζαν στα αβαθή είτε έπεφταν στην ξηρά. Με δυσκολία ο Πόπλιος Κλαύδιος κατάφερε να ξεφύγει με 30 περίπου πλοία, ενώ οι Καρχηδόνιοι συνέλαβαν 93[2573] μαζί με όσα πληρώματα δεν μπόρεσαν να βγουν στην ξηρά και να ξεφύγουν.

Η ναυμαχία στα Δρέπανα, παρά την μικρή ναυτική δύναμη που συγκρούσθηκε σε σχέση με τις προηγούμενες ναυμαχίες των δύο εμπολέμων, ήταν η μεγαλύτερη ναυτική νίκη και η μόνη των Καρχηδονίων αλλά και η πιο καταστροφική για την Ρώμη,[2574] γεγονός που ίσως δικαιολογεί ό,τι αμέσως ακολούθησε. Ο Ατάρβας έστειλε τους αιχμαλώτους και τα ρωμαϊκά πλοία στην Καρχηδόνα για να δείξει την επιτυχία του, αλλά ο Κλαύδιος κατηγορήθηκε ότι έδρασε απερίσκεπτα και αγνόησε τους κακούς οιωνούς, θεωρήθηκε υπεύθυνος για την ήττα, δικάσθηκε, υποχρεώθηκε να πληρώσει πρόστιμο και μόλις γλύτωσε την ζωή του.[2575] Η νίκη των Καρχηδονίων άλλαξε την δεδομένη στιγμή την ισορροπία δυνάμεων στην δυτική Σικελία. Καρχηδονιακός στόλος 30 πολεμικών επέδραμε στην Πάνορμο, συνέλαβε φορτηγά πλοία με ρωμαϊκές προμήθειες δημητριακών και τις μετέφερε στο Λιλύβαιο. Μαζί με επιπλέον προμήθειες και στόλο που ήρθαν από την Καρχηδόνα η άμυνα της καρχηδονιακής πόλεως ενισχύθηκε σημαντικά.

Οι σημερινοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η στρατηγική του Κλαύδιου στα

[2571] Για την ναυτική δύναμη των αντιπάλων δες Lazenby, *First Punic War,* p. 133.

[2572] Δες και Steinby, pp. 93-94.

[2573] Για τον αριθμό των ρωμαϊκών πολεμικών δες και Walbank on Polybius, I.51.11-12.

[2574] Δες ανάλυση σε Lazenby, *First Punic War,* pp. 132-136.

[2575] Πολύβιος, I.49-52. Πρβλ. Δ.Σ., XXIV.1.5-7.

Δρέπανα είχε λογική βάση, αν και η ιδέα του αιφνιδιασμού ήταν παράτολμη, αλλά η αποτυχία του οφειλόταν στην τακτική μάχης που επέλεξε να ακολουθήσει.[2576] Ο Κλαύδιος, όμως, φαίνεται ότι ήταν ύπατος με μεγάλη αποφασιστικότητα, επιμονή και πάθος για την νίκη αλλά και υπερόπτης. Από την Αρχαιότητα είχε κατηγορηθεί ότι όταν πρωτοέφθασε στο Λιλύβαιο και ανέλαβε την αρχηγία της πολιορκίας κάλεσε συνέλευση του στρατού και «κατηγόρησε πικρώς» τους υπάτους που του παρέδωσαν την αρχή. Τους είπε ότι αντί να πολεμούν προσπαθούσαν απλώς να περάσουν καλά και γενικώς «πεπολιορκῆσθαι μᾶλλον ἢ πεπολιορκηκέναι», είχαν γίνει δηλαδή οι πολιορκούμενοι αντί να είναι οι πολιορκούντες. Ήταν οξύθυμος, άλλαζε γρήγορα γνώμη και έμοιαζε με μανιακό και τιμωρούσε σκληρά τους στρατιώτες που υπέπιπταν σε σφάλματα. Χαρακτηριστικό του χαρακτήρα του μπορεί να είναι και ο μύθος με τα μικρά ορνίθια που χρησιμοποιούνταν στις μαντείες. Καθώς έφθανε στα Δρέπανα ο Κλαύδιος ενημερώθηκε ότι ήταν κακός οιωνός που τα ιερά πουλιά δεν έτρωγαν το φαΐ που τους είχε δοθεί. Εκείνος, αγνοώντας το μήνυμα των θεών είπε: «quia esse nolunt, bibant»[2577] και διέταξε να τα πετάξουν στην θάλασσα. Γενικώς, η αριστοκρατική καταγωγή του τον έκανε τόσο υπεροπτικό που καταφρονούσε όλους.[2578] Αν δεν είναι υπερβολικές οι απόψεις για τον χαρακτήρα του, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι φθάνοντας στο Λιλύβαιο προσπάθησε με σκληρότητα να αναπτερώσει το ηθικό και το φρόνημα των στρατιωτών. Η απόφασή να πλεύσουν προς τα Δρέπανα για να αιφνιδιάσουν τον εχθρό είχε ληφθεί και με την σύμφωνη γνώμη των αξιωματικών του. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, οι Ρωμαίοι αρέσκονταν στο να ρίχνουν την ευθύνη της αποτυχίας μιας πολεμικής επιχειρήσεως μόνο στον επικεφαλής της και να τον τιμωρούν παραδειγματικά.[2579]

Στα Δρέπανα, ο Καρχηδόνιος στρατηγός Ατάρβας σκέφθηκε ότι μετά την ρωμαϊκή ήττα μπορεί να ήταν εύκολο πλέον να απαλλάξει το Λιλύβαιο από την πολιορκία. Έστειλε, λοιπόν, στο Λιλύβαιο 100 πολεμικά με την εντολή να συλλάβουν όσα ρωμαϊκά πλοία μπορούσαν και να κάψουν τα υπόλοιπα. Καθώς οι Καρχηδόνιοι έφθασαν το ξημέρωμα και άρχισαν να εκτελούν την εντολή του στρατηγού τους, Ρωμαίοι στρατιώτες προσπάθησαν με φωνές να ειδοποιήσουν τους συμμαχητές τους να κινηθούν για να σώσουν τα πλοία τους. Εν τω μεταξύ, ο Ιμίλκων, που άκουσε από τα τείχη τις φωνές και είδε τι γινόταν, διέταξε τους μισθοφόρους του να επιτεθούν. Προς στιγμήν οι Ρωμαίοι κινδύνευσαν πολύ, αλλά ο καρχηδονιακός στόλος απέπλευσε τελικά προκαλώντας περιορισμένες απώλειες.

Οι Ρωμαίοι, όμως, ήταν αποφασισμένοι να μην εγκαταλείψουν την πολιορκία του Λιλύβαιου και το καλοκαίρι του 249 π.Χ.[2580] συγκέντρωσαν στις Συρακούσες 800 φορτηγά πλοία που θα συνοδεύονταν από 120 πολεμικά, με σκοπό να πλεύσουν κατά μήκος των νοτίων παραλίων της Σικελίας προς το καρχηδονιακό λιμάνι. Αρχικά, ίσως διότι η ήττα του Πόπλιου Κλαύδιου δεν είχε γίνει γνωστή, τα μισά μεταγωγικά κατάφορτα με προμήθειες και με την συνοδεία λίγων πολεμικών έπλευσαν δυτικά, ενώ ο υπόλοιπος στόλος περίμενε επιπλέον προμήθειες που θα έφθαναν από τους συμμάχους των Ρωμαίων στο νησί. Αφού τα μεταγωγικά είχαν παραπλεύσει το ακρωτήριο Πάχυ-

[2576] De Sanctis, 3.1:170 και Scullard, *History*, p. 175.

[2577] «αφού δεν τρώνε, ας πιουν», V.M., I.4.3. Δες και Cicero, *De Natura Deorum*, II.7.

[2578] Δ.Σ., XXIV.3.

[2579] Lazenby, *First Punic War,* p. 132.

[2580] Για την χρονολόγηση δες Lazenby, *First Punic War,* p. 137.

νον (Pachynum/Pachynus, BAGROW, 47:G5, σημερ. Passaro), στο νοτιοανατολικό άκρο της Σικελίας, συνάντησαν ανοικτά της Γέλας καρχηδονιακό στόλο 100 ή 120 πολεμικών που ερχόταν από το Λιλύβαιο, διότι οι Αφρικανοί είχαν ενημερωθεί για τον πλου των εχθρών τους. Αντιλαμβανόμενοι τα εχθρικά πλοία, οι Ρωμαίοι μόλις πρόλαβαν να αράξουν τον στόλο των μεταγωγικών, γιατί η δύναμή των πολεμικών τους δεν επαρκούσε για ναυμαχία στην ανοικτή θάλασσα. Εν τω μεταξύ, ο υπόλοιπος ρωμαϊκός στόλος, χωρίς να γνωρίζει τι είχε συμβεί, πέρασε και εκείνος το Πάχυνον ακρωτήριο και κατευθύνθηκε προς το Λιλύβαιο. Όταν συνάντησε τον καρχηδονιακό στόλο, αναγκάσθηκε και εκείνος να αράξει. Οι Ρωμαίοι προτίμησαν να βρουν καλύτερη ευκαιρία για να ναυμαχήσουν με ολόκληρο τον στόλο τους. Οι Καρχηδόνιοι, όμως, πλέοντας ανάμεσα στα δύο σημεία που ήταν αραγμένοι οι εχθρικοί στόλοι, περίμεναν να δουν την επόμενη κίνηση των αντιπάλων τους. Σε λίγο, οι πλοίαρχοι των αφρικανικών πλοίων που γνώριζαν την θαλάσσια περιοχή και τον καιρό που επικρατούσε εκεί, κατάλαβαν πως έρχεται μεγάλη κακοκαιρία και έπλευσαν γρήγορα ανατολικά για να περάσουν το Πάχυνον και να βρουν απάνεμο λιμάνι. Οι Ρωμαίοι, όμως, βρέθηκαν ξαφνικά αντιμέτωποι με την θαλασσοταραχή που κτύπησε και την ακτή και διέλυσε ουσιαστικά τα πλοία τους καταστρέφοντας ολόκληρο τον στόλο. Μόνο δύο πολεμικά κατάφεραν να φθάσουν στο Λιλύβαιο.[2581]

Ενδιαφέρουσα παρατήρηση σε σχέση με τα γεγονότα που προηγήθηκαν είναι ότι οι Ρωμαίοι δεν είχαν ακόμη κατανοήσει την σημασία του οργανωμένου στρατιωτικού εφοδιασμού. Τα προβλήματα από την έλλειψη εφοδιασμού παρατηρήθηκαν για πρώτη φορά το 262 π.Χ. στην επίθεση εναντίον του Ακράγαντα. Τότε, οι Ρωμαίοι βασίσθηκαν στον επί τόπου θερισμό αλλά παρεμποδίσθηκαν από τους Καρχηδόνιους, ενώ μετά μετέφεραν τις προμήθειες στην ασφαλή πόλη Ἑρβησσό, όπου μπορούσαν να τους ανεφοδιάζουν και οι σύμμαχοί τους, και έτσι μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν στην πολιορκία μακριά από την Ρώμη. Το 249 π.Χ., κατά την πολιορκία του Λιλύβαιου, 800 μεταγωγικά έπρεπε να φθάσουν από την Ρώμη μέχρι την νοτιοδυτική Σικελία, για να τροφοδοτήσουν τους πολιορκούντες Ρωμαίους. Η βύθιση των φορτηγών και πολεμικών πλοίων εξαιτίας κακοκαιρίας ματαίωσε όμως το σχέδιο. Θα χρειασθούν αρκετά χρόνια ακόμη, μέχρι την αρχή του Δευτέρου Καρχηδονιακού Πολέμου (218-202 π.Χ.), ώστε να γίνει κατανοητή η ανάγκη για οργανωμένη και συνεχή γραμμή τροφοδοσίας του ρωμαϊκού στρατού.[2582]

Η ρωμαϊκή ήττα στα Δρέπανα, η απώλεια των μεταγωγικών, αλλά κυρίως του πολεμικού στόλου ανοικτά των νοτιοδυτικών ακτών της Σικελίας ανέτρεψαν πλήρως την στρατιωτική κατάσταση στην πολεμική αντιπαράθεση Ρωμαίων και Καρχηδονίων. Οι Ρωμαίοι δεν έχασαν μόνο τα πλοία τους αλλά και χιλιάδες από το ανθρώπινο δυναμικό του στρατού τους, στρατιώτες, αξιωματικούς, ναύτες. Ακόμη, βρέθηκαν να έχουν χάσει ουσιαστικά τον έλεγχο του νησιού και να έχουν απομονωθεί στην ανατολική άκρη της Σικελίας, γύρω από τις Συρακούσες του Ιέρωνα Β'. Ταυτοχρόνως, οι Καρχηδόνιοι έγιναν πάλι κύριοι των θαλασσών στην κεντρική Μεσόγειο και φαινόταν ότι μπορούσαν να αντέξουν μακροχρόνια πολιορκία του Λιλύβαιου με πολλές πιθανότητες

[2581] Πολύβιος, Ι.52-54 και πρβλ. Δ.Σ., XXIV.1.8-11 και Eutropius, I.xxvi και Orosius. IV.9-10. Δες Walbank on Polybius, I.52-54 και Lazenby, *First Punic War,* pp. 139-140 για τις διαφορετικές αφηγήσεις στις αρχαίες πηγές.

[2582] Jonathan P. Roth, *The Logistics of the Roman Army at War, 264 B.C.-A.D. 235* (Leiden: Brill, 1999), pp. 158-159.

να αναγκάσουν τους Ρωμαίους να φύγουν ηττημένοι. Οι εχθροί τους θα έπρεπε τώρα να διασχίσουν ολόκληρη την Σικελία κατά μήκος για να τροφοδοτήσουν τους πολιορκούντες το Λιλύβαιο. Ουσιαστικά, η Ρώμη είχε χάσει κάθε πλεονέκτημα που είχε σταδιακά αποκτήσει από την αρχή του πολέμου με την Καρχηδόνα. Μολαταύτα, κανείς Ρωμαίος δεν σκέφθηκε να διαπραγματευθεί ειρήνη με τους Καρχηδόνιους.

Οι Καρχηδόνιοι εκμεταλλεύθηκαν αμέσως το γεγονός ότι ήταν πλέον κύριοι των θαλασσών, αλλά μέχρι να αναγκάσουν τους Ρωμαίους να αντιδράσουν. Μάλλον θεώρησαν ότι είχαν εξουδετερώσει τους Ρωμαίους και ότι έπρεπε απλώς να προσέχουν τις κινήσεις τους, διότι την ίδια περίοδο ασχολήθηκαν κυρίως με πολέμους στην Αφρική.[2583] Το 247 π.Χ., οι Αφρικανοί διόρισαν τον Αμίλκα Βάρκα (Hamilcar Barca) ναύαρχο και του ανέθεσαν τις ναυτικές επιχειρήσεις στις ακτές της Ιταλίας και της Σικελίας. Εκείνος, για αρκετά χρόνια, επετίθετο και παρενοχλούσε τις πόλεις μέχρι την Κύμη. Την περίοδο αυτή, οι Καρχηδόνιοι αντιμετώπισαν στάσεις των μισθοφόρων τους, οι οποίοι δεν είχαν πληρωθεί τον μισθό τους, και για να απαλλαγούν από αυτούς άλλους τους εγκατέλειψαν σε ερημονήσια, άλλους τους έστειλαν πίσω στην Καρχηδόνα, πολλούς τους σκότωσαν νύχτα και ορισμένους τους έριξαν στην θάλασσα. Επίσης, οι Γαλάτες μισθοφόροι, τους οποίους οι Καρχηδόνιοι «κακώς μετεχειρίζοντο», παρέδωσαν έναντι χρημάτων στους Ρωμαίους κάποια οχυρή θέση και μετά άλλαξαν στρατόπεδο και έγιναν σύμμαχοι των Ρωμαίων επί πληρωμή.[2584]

Μετά τις εκκαθαρίσεις των μισθοφόρων, ο Αμίλκας άρχισε το 244 π.Χ. την πολιορκία του Έρυκα (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.2.2), που βρισκόταν κοντά στα Δρέπανα και είχε προηγουμένως καταληφθεί από τους Ρωμαίους. Επί δύο χρόνια, οι αντίπαλοι προσπαθούσαν να καταπονήσουν ο ένας τον άλλον και να τον οδηγήσουν στην ήττα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Μέχρι που οι Ρωμαίοι αντελήφθησαν ότι μόνο εάν περιόριζαν την δραστηριότητα των Καρχηδονίων στην θάλασσα και τους εμπόδιζαν να τροφοδοτούν τους πολιορκούντες στον Έρυκα είχαν πιθανότητες να τελειώσουν αυτόν τον πόλεμο νικηφόρα. Βέβαια, η οικονομική κατάσταση στην Ρώμη ήταν κάθε άλλο παρά ανθηρή, οπότε έπρεπε οι πολίτες οι ίδιοι να αναλάβουν τα έξοδα ναυπηγήσεως νέου στόλου. Είτε κάθε πολίτης μόνος του είτε σε ομάδες δύο ή τριών ανέλαβαν τα έξοδα για την ναυπήγηση 200 πεντήρων, με την προϋπόθεση ότι θα ελάμβαναν πίσω τα χρήματά τους μετά τις νικηφόρες επιχειρήσεις. Τα πλοία ναυπηγήθηκαν σύμφωνα με το ελαφρύ και γρήγορο πρότυπο του πολεμικού του Αννίβα του «Ρόδιου», που είχαν συλλάβει οι Ρωμαίοι στο λιμάνι του Λιλύβαιου.

Όταν ο στόλος ετοιμάσθηκε τελικά το 242 π.Χ., η Σύγκλητος έστειλε τον ύπατο Γάιο Λυτάτιο (C. Lutatius)[2585] με τα 200 πολεμικά και 700 μεταγωγικά[2586] να πλεύσει κατά μήκος της βόρειας σικελικής ακτής. Ο καρχηδονιακός στόλος είχε αποτραβηχθεί στην Αφρική και έτσι οι Ρωμαίοι κατέλαβαν εύκολα το λιμάνι στα Δρέπανα αλλά και τους όρμους στο Λιλύβαιο. Ενώ ο Λυτάτιος προετοιμαζόταν για πολιορκία της πόλεως

[2583] Orosius, IV.9. Ίσως έχει σχέση και το απόσπασμα στο Naevius, *Bellum Poenicum*, VI.38. Δες και Lazenby, *First Punic War,* pp. 143-144 και Walbank on Polybius, I.55.2 και CAH, 7:689 (1928 edition).

[2584] Ζωναράς, VIII.16. Τα γεγονότα αυτά συνέβησαν ανάμεσα στο 248 και στο 242 π.Χ.

[2585] FC, p. 56, έτος 242.

[2586] Οι Δ.Σ., XXIV.11.1 και Eutropius, II.27 και Orosius, IV.10, αναφέρουν 300 πολεμικά, αριθμός που θεωρείται υπερβολικός (Lazenby, *First Punic War,* p. 150).

των Δρεπάνων επιδόθηκε και σε εντατικές ναυτικές ασκήσεις για την εκπαίδευση των πληρωμάτων για ναυμαχία. Ο στρατηγικός στόχος των Ρωμαίων ήταν να αντιμετωπίσουν τους Καρχηδόνιους στην θάλασσα, να τους νικήσουν και να τους διώξουν από τις θάλασσες της Ιταλίας και της Σικελίας. Όταν τα νέα έφθασαν στην Καρχηδόνα, το 241 π.Χ. εστάλη αμέσως πολεμικός στόλος από 250 πολεμικά[2587] με επικεφαλής τον Άννωνα και μαζί με προμήθειες για τους πολιορκούντες τον Έρυκα. Τα πλοία έφθασαν στις Αιγούσες Νήσους (Aegates, BAGROW, 47:A2-3 σημερ. Isole Egadi),[2588] που βρίσκονται δυτικά της Σικελίας και ανάμεσα στο Λιλύβαιο και στα Δρέπανα. Το δυτικότερο και πιο απομακρυσμένο νησί είναι η Ιερά Νήσος (Hiera, σημερ. Marettimo) ενώ από τα δυο κοντινότερα στην Σικελία, το βορειότερο είναι η Φορβαντία (Phorbantia ή Phorvantia, σημερ. Di Levanzo) και το νοτιότερο η Αιγούσα (Aigousa, σημερ. Favignana).

Ο καρχηδονιακός στόλος προσέγγισε στην Ιερά Νήσο και ναυλόχησε εκεί μέχρι να βρει ευκαιρία να πλησιάσει στην σικελική ακτή. Όταν η παρουσία των Αφρικανών έγινε γνωστή, ο Λυτάτιος πλησίασε με τον στόλο του στην Αιγούσα, με σκοπό να επιτεθεί στους εχθρούς του την επομένη. Το πρωί της επόμενης ημέρας, ο Ρωμαίος διαπίστωσε ότι ο καιρός δεν ήταν καλός, αλλά βλέποντας τους Καρχηδόνιους να έρχονται εναντίον του κατάφερε να παρατάξει τα σκάφη δίπλα-δίπλα σε μία γραμμή για να τους αντιμετωπίσει. Αυτή την φορά, ο ρωμαϊκός στόλος υπερείχε διότι τα πολεμικά ήταν ελαφρά και γρήγορα, τα πληρώματα εκπαιδευμένα και οι στρατιώτες επιλεγμένοι από τον στρατό ξηράς. Αντιθέτως, τα πλοία των αντιπάλων τους ήταν πολύ φορτωμένα, τα πληρώματα ανεκπαίδευτα και οι στρατιώτες νεοσύλλεκτοι, χωρίς εμπειρία μάχης. Ο λόγος ήταν ότι οι Αφρικανοί πίστευαν πως οι Ρωμαίοι δεν επρόκειτο να τους προκαλέσουν και έτσι δεν είχαν διατηρήσει τον στόλο τους ετοιμοπόλεμο. Συνέπεια αυτού ήταν οι Ρωμαίοι να βυθίσουν 50 πλοία και να συλλάβουν 70 αύτανδρα, ενώ όσα σώθηκαν επέστρεψαν στην Ιερά νήσο. Ο Άννων κατάφερε να γυρίσει στην Καρχηδόνα, όπου τιμωρήθηκε με σταύρωση για την ήττα του. Οι νικητές Ρωμαίοι έπλευσαν προς το Λιλύβαιο, όπου ο ύπατος έπρεπε να διευθετήσει τα συλληφθέντα πλοία και τους 10.000 αιχμαλώτους.[2589]

Είναι πιθανό, αποδείξεις κάποιας από τις ναυμαχίες ή του απόηχού της που συνέβησαν ανάμεσα σε Ρωμαίους και Καρχηδόνιους περί τα μέσα του Γ' αιώνα π.Χ. ή λίγο μετά να βρέθηκαν στον αβαθή βυθό λίγο έξω από το Μεγανήσι (σημερ. Isola Grande), βόρεια της σημερινής Μαρσάλα (Marsala, αρχαίο Λιλύβαιου), στην δυτική Σικελία. Ανάμεσα σε πολλά παλαιά ναυάγια, εντοπίσθηκαν δύο φοινικικά/καρχηδονιακά μακρά πλοία, πιθανότατα ελαφρά κωπήλατα βοηθητικά του πολεμικού στόλου, του τύπου των λιβυρνικών πλοίων (λατ. πληθ. liburnae, αγγλ. liburnians).[2590] Από το ονομαζόμενο Μαρσάλα Ι ανασύρθηκε μέρος του κύτους του πλοίου μαζί με την πρύμνη και από το Μαρσάλα ΙΙ, το οποίο δεν έχει ανελκυσθεί, εξετάσθηκαν κατά χώραν (in situ) μέρος του κύτους και η πλώρη. Τα ναυάγια απέχουν μεταξύ τους 70 μ. αλλά δεν πρόκειται για δύο

[2587] Δ.Σ., XXIV.11.1. Οι Καρχηδόνιοι πρέπει να είχαν μεγάλη δυσκολία να επανδρώσουν όλα τα πλοία τους. Ανάλυση για τους διάφορους αριθμούς από τους αρχαίους συγγραφείς (Eutropius, II.27 και Orosius, IV.10 και VIUR, 41.1) δες στο Lazenby, *First Punic War,* pp. 152-155.

[2588] Τα νησιά αυτά ονομάζονται επίσης και Αίγουσαι ή Αιγάδες ή Αιγάτες Νήσοι ή λατ. Aegates ή Egades.

[2589] Πολύβιος, I.55-61. Πρβλ. Δ.Σ., XXI.11 και Ζωναράς, VIII.17. Δες και Lazenby, *First Punic War,* pp. 155-157.

[2590] Morrison, *Greek and Roman Oared Warships,* pp. 263-264 & 253.

όμοια πλοία, μια που έχουν μεταξύ τους κατασκευαστικές διαφορές. Το κάθε ένα από τα δύο πλοία πρέπει να είχε μήκος 25-30 μ. και φέρει σημειωμένα στο σκαρί του φοινικικές λέξεις, γράμματα αλλά και σύμβολα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τους ναυπηγούς για την συναρμολόγηση των πλοίων. Τα πλοία φαίνεται ότι ναυπηγήθηκαν με την χρήση κάποιου νοητού σχεδίου και προκατασκευασμένων σανίδων, οι οποίες τοποθετήθηκαν στα σημεία όπου τμήματα του κύτους είχαν κατάλληλα σημαδευτεί. Το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγήσει πώς το 147 π.Χ. (δες παρακάτω) οι Καρχηδόνιοι κατάφεραν να κατασκευάσουν από παλαιά ξυλεία τριήρεις και πεντήρεις σε πολύ λίγο χρόνο και υπό πολιορκία.[2591] Επίσης, για πρώτη φορά σε ναυάγιο της Αρχαιότητας αναγνωρίσθηκε ότι από την κύρτωση της εξωτερικής κατασκευής του σκάφους και προς τα επάνω, μέχρι την κουπαστή, η μία σανίδα επικάλυπτε κατά λίγο την άλλη (σχ. Lancel, *Carthage*, fig. 68). Κατά αυτόν τον τρόπο και κατά τον ταχύ πλου, το κύμα που ανέβαινε προς την κουπαστή σπρωχνόταν από τις σανίδες που εξείχαν πάλι προς την θάλασσα. Αυτή η μέθοδος κατασκευής χρησιμοποιήθηκε στην Ευρώπη από τον Μεσαίωνα και μετά και δείχνει την υψηλή ναυπηγική γνώση και τεχνική των Φοινίκων.

Η χρονική επιχειρησιακή διάρκεια του Μαρσάλα Ι διαφαίνεται από την εξέταση των διαφόρων φυλλωμάτων από δένδρα που χρησιμοποιούνταν για την στερέωση φορτίου μέσα στο σκάφος. Τα φυλλώματα ήταν ακόμη χλωρά όταν το πλοίο καλύφθηκε από το νερό και βυθίσθηκε. Είχε ναυπηγηθεί λίγο καιρό πριν την βύθισή του και σε κάποιο σημείο ιταλικής γης από φοίνικες ναυπηγούς. Η γωνία κλίσεως με την οποία βρέθηκαν στον βυθό τα δύο πλοία, υποδεικνύει ότι πιθανόν κτυπήθηκαν από έμβολο άλλου πλοίου. Ανάμεσα στα λίγα οργανικά αποφάγια του πληρώματος του Μαρσάλα Ι ενδιαφέρον προξενεί το γεγονός ότι βρέθηκε και κάνναβη (cannabis sativa).[2592] Δύο στοιχεία συνηγορούν με την άποψη της ανασκαφέως ότι δεν επρόκειτο για εμπορικά πλοία: (α) η απουσία μεγάλου αριθμού αγγείων και η μεγάλη ποικιλία των λίγων θραυσμάτων αγγείων που βρέθηκαν στο Μαρσάλα Ι και τα οποία υποδεικνύουν προσωπική χρήση από το πλήρωμα και (β) η μεταφορά μεγάλης ποσότητας έρματος για να ισορροπεί το σκάφος και να αποκτά ορμή όταν επρόκειτο να εμβολίσει άλλα πλοία. Το σημείο τριβής ανάμεσα στους ειδικούς επιστήμονες είναι η πολεμική ή άλλη χρήση των δύο φοινικικών/καρχηδονικών πλοίων. Η επιστημονική συζήτηση εντάθηκε μετά την ανεύρεση κυρτού προς τα άνω εμβόλου στην πλώρη του Μαρσάλα ΙΙ. Το έμβολο ήταν οριζόντια καρφωμένο στο υπό την επιφάνεια της θάλασσας τμήμα της πλώρης, έτσι ώστε κατά την εμβολή να διανοίξει οπή στα ύφαλα του εχθρικού πλοίου.[2593] Παρά την καλή στήριξή του και την μεταλλική ενί-

[2591] Απ. Λιβ., XVIII.121 και Lancel, *Carthage*, pp. 131-133.

[2592] Το αρωματικό φυτό κάνναβη ανήκει στην τάξη τσιχνίδες (urticales) και στην οικογένεια καναβίδες. Κατάγεται από την Κεντρική Ασία, όπου φύεται σε συστάδες και φθάνει σε ύψος από 1,50 έως 2,40 μ. Από τα κλαδιά του φυτού παράγονται ίνες οι οποίες χρησιμοποιούνται για την κατασκευή χονδρών υφασμάτων και σχοινιών. Η θηλυκή ποικιλία του φυτού παράγει ρητίνη (την κανναβίνη) από τα φύλλα, τους σπόρους και τον κορμό και από την οποία παράγεται ένα ελαφρά παραισθησιακό ναρκωτικό. Στην Κίνα, το παράγωγο της ρητίνης της κάνναβης ήταν γνωστό από το 2700 π.Χ. και χρησιμοποιούνταν ως καταπραϋντικό ή αναλγητικό. Δες λμ. «κάναβη», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 30:379.

[2593] EUMA, λμ. «Marsala Punic Warship». Honor Frost, «First season of excavation on the Punic wreck in Sicily,» *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 2.1 (1973): 33-49 και Honor Frost and W. Culican and J. E. Curtis, «The Punic wreck in Sicily. 1. Second season of excavation. 2. The Pottery from the ship,» *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 3.1 (1974): 35-54. Για τα έμβολα των αρχαίων πολεμικών πλοίων και για το έμβολο του Μαρσάλα ΙΙ δες Lucien Basch, «Another Punic wreck in Sicily: its ram 1. A typological

σχυσή του, έχουν εκφρασθεί αμφιβολίες για την αντοχή του και την αποτελεσματικότητά του κατά την μάχη. Έχει υποστηριχθεί ότι απλώς αποτελούσε στοιχείο που βοηθούσε τον εύδρομο και σταθερό πλου αλλά και την εύκολη προσάραξη του σκάφους στην άμμο της ακτής, όταν αυτό απαιτούνταν.[2594] Παρ' όλα αυτά, συνεχίζουν να υπάρχουν σοβαρές και ισχυρές ενδείξεις ως προς την πολεμική χρήση του μακρού αυτού πλοίου, που καμία σχέση δεν έχει με τους γνωστούς μας γαύλους, τα στογγυλωπά και με μεγάλο κατά πλάτος άνοιγμα εμπορικά πλοία των Φοινίκων.

Όταν τα γεγονότα της ήττας του 241 π.Χ. έγιναν γνωστά στην Αφρική, οι Καρχηδόνιοι σκέφθηκαν αρχικά να συνεχίσουν τον πόλεμο, αλλά η οικονομική τους κατάσταση τούς ανάγκασε να υποκύψουν στην λύση της ειρήνης, έστω και προσωρινά. Ο λόγος που τους υπαγόρευσε την συνθηκολόγηση ήταν ότι δεν μπορούσαν πλέον να στείλουν προμήθειες στους πολιορκημένους του Λιλύβαιου και στον στρατό τους στο νησί διότι οι θάλασσες στην περιοχή ήταν πια ρωμαϊκές. Έτσι, μήνυσαν στον Αμίλκα Βάρκα στην Σικελία να συνομιλήσει με τους Ρωμαίους για την επίτευξη ειρήνης. Ο Καρχηδόνιος γνώριζε ότι ο πόλεμος τόσων ετών είχε φθείρει τους Ρωμαίους οικονομικά αλλά και από πλευράς στρατιωτικού ηθικού και προσπάθησε να αποσπάσει τους καλύτερους δυνατούς όρους, επιμένοντας να διεξαχθούν συνομιλίες με την παρουσία των δύο στρατών στο νησί.[2595] Όμως, η Συνέλευση (μάλλον η Comitia Centuriata) των Ρωμαίων πολιτών ακολούθησε σκληρή γραμμή και υποχρέωσε τους Καρχηδόνιους να εγκαταλείψουν την Σικελία και όλα τα νησιά μέχρι την Ιταλία (Αιγούσες και Αιολίδες Νήσους, δυτικά και βόρεια της Σικελίας αντιστοίχως) και να πληρώσουν βαριά αποζημίωση (Ιστορική Πηγή 16) και απαγόρευσε οποιαδήποτε προσέγγιση εχθρικών πολεμικών στην Ιταλία και στις συμμαχικές περιοχές των Ρωμαίων.[2596] Επίσης, προστάτευσε τον Ιέρωνα Β', ο οποίος, ως πιστός σύμμαχος των Ρωμαίων, αφέθηκε να διαχειρίζεται τις τύχες των Συρακουσών και της γύρω περιοχής. Δεν γνωρίζουμε τις αιτίες για τις οποίες οι Ρωμαίοι επέλεξαν να επιμείνουν σε σκληρότερους όρους, αλλά δεν τους σταμάτησε η σκέψη ότι σε πιθανή άρνηση των αντιπάλων τους να υποκύψουν μπορεί να συνεχιζόταν ο πόλεμος. Η κατοχή της Σικελίας ήταν ήδη μεγάλο επίτευγμα, στην προσπάθεια για την επιτυχία του οποίου είχαν αποτύχει στο παρελθόν και οι Συρακούσιοι και ο Πύρρος. Η επιμονή τους στους βαρείς όρους μπορεί να δείχνει ότι οι Ρωμαίοι θεωρούσαν ότι το όλο θέμα «δεν ήταν πια ζήτημα ειρήνης αλλά υποτέλειας» των Καρχηδονίων.[2597]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 16
ΕΙΡΗΝΗ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΡΧΗΔΟΝΙΩΝ (241 π.Χ.)

(Το τέλος του Α' Καρχηδονιακού Πολέμου)

---

sketch and Honor Frost, «2. The ram from Marsala,» *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 4.2 (1975): 201-228.

[2594] Denise Averdung and Ralph K. Pederson, «The Marsala Punic Warships. Reconsidering their Nature and the Function of the 'Ram',» *Skyllis* 12 (2012): 125-131.

[2595] Nepos, XXII.1.4-5.

[2596] Πολύβιος, I.62-63.1-3 και Ζωναράς, VIII.17.

[2597] Mommsen, *Rome*, 2:197.

Πολύβιος, I.62.8-9 & 63.1-3. και Ζωναράς, VIII.17. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[Πολύβιος]
Φιλία συνομολογούν Καρχηδόνιοι και Ρωμαίοι εάν την εγκρίνει ο λαός των Ρωμαίων.[2598] Οι Καρχηδόνιοι εκχωρούν (στους Ρωμαίους) ολόκληρη την Σικελία και (συμφωνούν) να μην κηρύξουν πόλεμο στον Ιέρωνα (Β' των Συρακουσών) και να μην επιτίθενται εναντίον των Συρακουσίων ούτε εναντίον των συμμάχων των Συρακουσίων. Οι Ρωμαίοι θα παραδώσουν όλους τους αιχμαλώτους στους Καρχηδόνιους χωρίς λύτρα. Οι Καρχηδόνιοι θα πληρώσουν μέσα σε 20 χρόνια στους Ρωμαίους 2200 ευβοϊκά τάλαντα.[2599]
[Αναθεώρηση των όρων της ειρήνης]
Όταν οι όροι εστάλησαν στην Ρώμη, δεν ενέκρινε την συνθήκη ο λαός[2600] αλλά έστειλε δέκα άνδρες για να εξετάσουν πώς έχουν τα πράγματα. Αυτοί, αφού πήγαν επί τόπου, δεν άλλαξαν ολόκληρη την συνθήκη αλλά αυστηρότερη την έκαναν για τους Καρχηδόνιους. Μείωσαν στο μισό [10 χρόνια] τον χρόνο πληρωμής του φόρου [αποζημιώσεως] και προσέθεσαν χίλια ακόμη τάλαντα [3200][2601] και υποχρέωσαν τους Καρχηδόνιους να εκχωρήσουν (στους Ρωμαίους) όλα τα νησιά ανάμεσα στην Σικελία και στην Ιταλία
[Ζωναράς]
και τους απαγόρευσαν να προσεγγίζουν με πολεμικά πλοία την Ιταλία ή οποιαδήποτε συμμαχική περιοχή στο εξωτερικό ή να στρατολογούν μισθοφόρους από αυτές τις περιοχές.

Στον Α' Καρχηδονιακό τους Πόλεμο οι Ρωμαίοι επανέλαβαν την τακτική που εφήρμοσαν στις μάχες με τον Πύρρο. Δηλαδή, παρά τις ήττες τους έβρισκαν πάντα αρκετούς και πρόθυμους πολίτες και συμμάχους να συμμετάσχουν στις μάχες και στις ναυμαχίες εναντίον των Καρχηδονίων αλλά και επικεφαλής υπάτους, έτσι ώστε στο τέλος να εξαντλήσουν τους εχθρούς τους και να κερδίσουν τον πόλεμο. Κατά τον Γ' αιώνα π.Χ. και ιδίως προς το μέσο του, ο αριθμός των Ρωμαίων πολιτών δείχνει μια σταθερότητα, παρά την μείωση κατά τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο λόγω των απωλειών. Αυτό το γεγονός εξηγεί και την σχεδόν ανεξάντλητη διαθεσιμότητα εφεδρειών. Από την άλλη πλευρά, από τα μέσα του αιώνα, οι Καρχηδόνιοι είχαν να αντιμετωπίσουν επαναλαμβανόμενες εξεγέρσεις των ντόπιων Νομάδων και άλλων αφρικανικών λαών, γεγονός που κατά περιόδους τους ανάγκαζε να πολεμούν σε δύο μέτωπα.[2602]

Σημαντικό είναι επίσης ότι όταν οι Ρωμαίοι κατανόησαν ότι για να νικήσουν έπρεπε να διαθέτουν πάλι ισχυρό στόλο αλλά δεν υπήρχαν πια διαθέσιμα χρήματα στο

[2598] Ο λαός μέσω της Συνελεύσεώς του είχε ακόμη το δικαίωμα να εγκρίνει ή να απορρίπτει συνθήκες ειρήνης (Walbank on Polybius, I.62.8).

[2599] Περίπου 57.000 κιλά ασήμι, AMCD.

[2600] Δες συζήτηση σε Walbank on Polybius, I.63.1.

[2601] Αντιστοιχούσε σε 82.735 κιλά ασήμι, AMCD. Δες Walbank on Polybius, I.62.9 αλλά και CS, p. 120. Οι συγγραφείς δίνουν αντιστοιχία 1.600 cwt ασημιού. Το 1 cwt (hundredweight) ασήμι έχει βάρος 50,802 κιλά και συνεπώς το αποτέλεσμα είναι 81.283 κιλά ασήμι.

[2602] Μπορεί αυτό το γεγονός να μην στάθηκε εμπόδιο στον πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων, υποστηρίζει η Steinby, p. 97.

ταμείο της πόλεως, χρηματοδότησαν οι ίδιοι οι πλούσιοι πολίτες την κατασκευή των πλοίων με την ελπίδα πως θα αμειφθούν από την αποζημίωση που θα πληρώσουν οι ηττημένοι και τα λάφυρα από τις ναυμαχίες. Αλλά ούτε οι Καρχηδόνιοι διέθεταν χρήματα και ζήτησαν από τον Πτολεμαίο της Αιγύπτου 2000 τάλαντα (περ. 52.000 κιλά ασήμι, AMCD), ο οποίος αρνήθηκε μάλλον λόγω της συμμαχίας του 273 π.Χ. με την Ρώμη.[2603] Κατά την διάρκεια του πολέμου, οι Αφρικανοί μείωσαν την περιεκτικότητα των νομισμάτων τους σε ασήμι κατά 33% περίπου,[2604] για να κόψουν περισσότερα νομίσματα. Παρά τις διάφορες ανταρσίες των μισθοφόρων που χρησιμοποίησαν οι Καρχηδόνιοι, οι μισθωμένοι στρατιώτες πολέμησαν με επιτυχία στο πλευρό των εργοδοτών τους και δεν υπάρχει λόγος να ισχυρισθούμε ότι η ήττα προήλθε από αυτούς.

Ο Αμίλκας χαρακτηρίσθηκε ως ο καλύτερος στρατηγός αυτού του πολέμου σε ζητήματα τακτικής της μάχης, αλλά όχι σε ζητήματα στρατηγικής. Σε τελική ανάλυση, απομονώθηκε και δεν μπόρεσε ή δεν τον άφησε η καρχηδονιακή Γερουσία να συγκροτήσει ένα στρατηγικό σχέδιο νίκης. Ακόμη, η Καρχηδόνα και οι ναύαρχοί της δεν εκμεταλλεύθηκαν την αρχική κυριαρχία τους στην θάλασσα για να εκπονήσουν ένα σχέδιο οριστικής απομακρύνσεως των Ρωμαίων από την Σικελία. Μόνο προσπάθησαν να παρενοχλήσουν τις παράκτιες περιοχές της ρωμαϊκής Ιταλίας αλλά χωρίς τελικά σημαντική επιτυχία. Βέβαια και οι Ρωμαίοι είχαν τις αποτυχημένες προσπάθειές τους σε ξηρά και θάλασσα που οδήγησαν τον στρατό και τον στόλο σε ταπεινωτική ήττα, όπως ο Πόπλιος Κλαύδιος στα Δρέπανα. Υπήρξαν όμως και ύπατοι που κατάφεραν σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες, όπως ο Δουίλιος έξω από τις Μυλές, Μερίδιο στις αρχικές νίκες των Ρωμαίων έπαιξε και η χρήση του «κόρακα» (corvus) στα πλοία τους, αν και την τελική νίκη έδωσαν τα γρήγορα πολεμικά που κατασκευάσθηκαν πριν την τελευταία ναυμαχία αυτού του πολέμου.

Ο σημαντικότερος όμως λόγος για τον οποίο η Ρώμη νίκησε σε αυτόν τον πόλεμο ήταν η κοινοτική, πολιτική και στρατιωτική στρατηγική που ακολούθησε. Όλοι οι πολίτες, οι πολιτικοί της, οι αξιωματούχοι της, οι στρατηγοί της και οι στρατιώτες και ναύτες της ήταν αποφασισμένοι να νικήσουν. Εξαιτίας αυτής της μαζικής ορμής, η Ρώμη έπαιρνε σε κάθε περίσταση την πρωτοβουλία για επίθεση, ενώ η Καρχηδόνα απλώς αμυνόταν. Οι Καρχηδόνιοι δεν εμπόδισαν καθόλου τους Ρωμαίους να τους απωθήσουν από την Σικελία και να φθάσουν μέχρι την Πάνορμο, τα Δρέπανα και το Λιλύβαιο. Οι Ρωμαίοι εισέβαλαν στην Αφρική, αλλά οι Καρχηδόνιοι δεν σκέφθηκαν ποτέ μια εισβολή στην Ιταλία. Ίσως θεώρησαν ότι το κόστος μιας τέτοιας επιχειρήσεως θα ήταν πολλαπλάσιο του οφέλους διατηρήσεως της κυριαρχίας στην Σικελία και λίγο παραπέρα στην Ιταλία. Μετά την αποτυχημένη εισβολή στην Αφρική, οι Ρωμαίοι επέμειναν στην στρατηγική τους και επικεντρώθηκαν στο να διώξουν τους εχθρούς τους τουλάχιστον από την Σικελία και τα μικρότερα νησιά. Η αδυναμία της Καρχηδόνας να κατανοήσει και να αντιμετωπίσει επιτυχώς την ρωμαϊκή στρατηγική αλλά και η πίστη και αποφασιστικότητα παρ’ όλες τις αντιξοότητες των Ευρωπαίων στον τελικό τους σκοπό έδωσε τελικά την νίκη στην Ρώμη.[2605]

Το τέλος του Α’ καρχηδονιακού πολέμου βρήκε την Ρώμη να έχει αποκτήσει και να ελέγχει πλήρως μία νέα και πλούσια σε σιτηρά επαρχία, την Σικελία, να έχει απο-

---

[2603] Απ. Σικ., Ι.

[2604] Christopher Howgego, *Ancient History from* Coins (London: Routledge, 1995), p. 113.

[2605] Πρβλ. Lazenby, *First Punic War,* ch. 11 και Scullard, *History*, p. 178 και CS, p. 121.

κτήσει ένα σεβαστό ετήσιο εισόδημα για μια δεκαετία από την καρχηδονιακή αποζημίωση και φυσικά να ελέγχει ανενόχλητη με τον στόλο της την κεντρική Μεσόγειο. Ταυτοχρόνως, όμως, την έφερε ακόμη πιο κοντά στον ελληνικό πολιτισμό της Μεγάλης Ελλάδας.

Ρώμη και Καρχηδόνα μεταξύ δύο πολέμων (241-218 π.Χ.)

Ο πόλεμος μεταξύ Ρώμης και Καρχηδόνας σταμάτησε, αλλά δεν τελείωσε. Δύο δεκαετίες αργότερα, οι δύο πόλεις βρέθηκαν πάλι κατ' ευθείαν αντιμέτωπες. Εν τω μεταξύ, όμως, εκτός από την εφαρμογή των όρων της ειρήνης που είχαν μόλις συνομολογήσει, Ρωμαίοι και Καρχηδόνιοι ξεκαθάρισαν ακόμη περισσότερο τις περιοχές επιρροής τους στο Τυρρηνικό Πέλαγος. Επίσης, αμέσως μετά, οι Ρωμαίοι αναγκάσθηκαν να προστατεύσουν πάλι τα σύνορά τους από τον Βορρά όταν απειλήθηκαν εκ νέου από τις φυλές των Γαλατών αλλά και να διασφαλίσουν το εμπόριο της Αδριατικής Θάλασσας από τους Ιλλυριούς πειρατές. Ουσιαστικά, μετά το τέλος του Α' Καρχηδονιακού Πολέμου και μέσα σε είκοσι χρόνια, η Ρώμη εδραίωσε την κυριαρχία της σε όλη την Ιταλική χερσόνησο αλλά και στις θάλασσες που την περιβάλλουν. Από την άλλη πλευρά, η Καρχηδόνα, αφού κατάφερε να επιβληθεί στους Νομάδες της Βόρειας Αφρικής, αποβιβάσθηκε στην Ιβηρική Χερσόνησο ψάχνοντας για πολύτιμα μέταλλα.

Οι πόλεμοι της Καρχηδόνας με τους μισθοφόρους (241-238 ή 237 π.Χ.)

Η συνομολόγηση της ειρήνης έφερε στην επιφάνεια και στις δύο πόλεις εσωτερικά προβλήματα που είχαν μέχρι τότε αποσιωπηθεί εξαιτίας του πολέμου. Στην Ρώμη ο εσωτερικός πόλεμος εναντίον των Φαλερίων ή Φαλίσκων και στην Καρχηδόνα η εξέγερση των μισθοφόρων. Οι κάτοικοι της πόλεως των Φαλερίων (Falerii, BAGROW, 42:C4, στην περιοχή βορειοδυτικά της σημερ. Civita Castellana, νοτιοανατολικά του Viterbo και βόρεια της Ρώμης) στην Ετρουρία εξεγέρθηκαν μετά από την πρόσφατη λήξη της πεντηκονταετούς ειρήνης με την Ρώμη. Παρά την έλλειψη οποιασδήποτε πραγματικής απειλής, οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να καταπνίξουν την εξέγερση εν τη γενέσει της. Τον Μάρτιο του 240 π.Χ. και οι δύο ύπατοι επικεφαλής στρατού έδωσαν τέλος στην ανταρσία σε έξι ημέρες. Οι νικητές κατέσχεσαν όλα τα υπάρχοντα των ηττημένων μαζί με τα όπλα, τα άλογα, τους σκλάβους. Η μισή τους γη παραδόθηκε στο ρωμαϊκό δημόσιο (έγινε ager publicus) και υποχρεώθηκαν να φύγουν από την πόλη τους στον λόφο (σημερ. Civita Castellana) για να εγκατασταθούν λίγο βορειότερα στην πεδιάδα.[2606] Η Ρώμη δεν άφηνε στους συμμάχους της την παραμικρή αμφιβολία ότι εκείνη ήταν η απόλυτη κυρίαρχος στην Ιταλία.

Στην Καρχηδόνα, όμως, ο πόλεμος διήρκεσε για αρκετά έτη. Με το τέλος του Α' Καρχηδονιακού Πολέμου, οι καρχηδονιακές μισθοφορικές δυνάμεις διεκπεραιώθηκαν σταδιακά στην Αφρική έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα πληρωμής τους και αναχωρήσεώς τους στις πόλεις και περιοχές τους. Όταν όμως έφθαναν στην Αφρική, οι μισθοφόροι διαπίστωναν ότι οι εργοδότες τους δεν είχαν ολόκληρο το ποσόν της αποπληρωμής τους. Λόγω της ήττας που είχαν υποστεί, οι Καρχηδόνιοι πίστευαν ότι οι στρατιώτες θα αποποιούνταν μέρος της αμοιβής τους. Λόγω του συνωστισμού και των μονίμων καυγάδων, τελικά οι μισθοφόροι συμφώνησαν να μεταβούν σε κοντινή πόλη και

[2606] Ζωναράς, VIII.18 και Eutropius, II.28 και Livius, XX Periocha και Walbank on Polybius, I.65.2.

να περιμένουν εκεί για να πληρωθούν τα καθυστερημένα. Αν και ζήτησαν να αφήσουν τα πράγματά τους στην Καρχηδόνα, οι Καρχηδόνιοι φοβούμενοι ότι κάποιοι θα επέστρεφαν πριν την ώρα τους τούς ανάγκασαν να πάρουν μαζί και τις αποσκευές τους. Οι μισθοφόροι διασκέδαζαν στην πόλη που πήγαν αλλά έκαναν υπολογισμούς με τον νου τους για τους μισθούς που τους οφείλονταν αλλά και τα δώρα που θα έπαιρναν επιπλέον της αμοιβής που τους είχαν υποσχεθεί οι στρατηγοί σε κρίσιμες στιγμές των επιχειρήσεων. Το εύθυμο πνεύμα, όμως, έδωσε την θέση του στην απογοήτευση και στον θυμό όταν κάποιος στρατηγός Άννων τους ενημέρωσε ότι λόγω της οικονομικής καταστάσεως της πόλεως, όχι μόνο δεν θα έπαιρναν παραπάνω αλλά έπρεπε και να είναι ευχαριστημένοι με την μειωμένη αμοιβή που τελικά θα ελάμβαναν. Η αδυναμία των Καρχηδονίων να εξηγήσουν σωστά σε όλες τις γλώσσες των ομάδων των μισθοφόρων τι ακριβώς πρότειναν δημιούργησε τελικά ασάφειες, έλλειψη εμπιστοσύνης και ασυνεννοησία. Οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί τους άρχισαν να συνεδριάζουν είτε σε ομάδες ομοεθνών είτε όλοι μαζί, αλλά μια που δεν μιλούσαν την ίδια γλώσσα επικράτησε μεγάλη αναταραχή. Δεν επιθυμούσαν να ακούσουν τις εξηγήσεις του Άννωνα που ήταν απών από τις μάχες, αλλά επέμεναν να μιλήσουν με τους στρατηγούς που τους είχαν δώσει τις υποσχέσεις.

Τελικά, οι 20.000 πρώην μισθοφόροι βάδισαν με πολεμική διάθεση προς την Καρχηδόνα και στρατοπέδευσαν στην Τύνιδα (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.2.4&5). Τότε κατάλαβαν οι Καρχηδόνιοι πόσο μεγάλο λάθος είχαν διαπράξει που είχαν συγκεντρώσει αυτόν τον στρατό εκεί και τώρα ήταν αδύνατον να τον αντιμετωπίσουν με τον δικό τους στρατό των πολιτών. Είχαν μάλιστα επιβάλει στους μισθοφόρους να πάρουν μαζί τους τις γυναίκες, τα παιδιά τους και τα υπάρχοντά τους και άρα είχαν στερηθεί από την πιθανότητα να τα χρησιμοποιήσουν ως ομήρους σε μια περίσταση όπως η παρούσα. Η τρομοκρατημένη Γερουσία ήταν πια πρόθυμη να τους δώσει ό,τι ζητούσαν αλλά εκείνοι, αναγνωρίζοντας τον φόβο των αντιπάλων τους, τούς ζητούσαν όλο και περισσότερα. Στο τέλος, επήλθε συμφωνία και άρχισε η πληρωμή των μισθοφόρων ανά έθνη.

Όμως δύο από αυτούς, ο Καμπανός Σπένδιος, ένας πρώην σκλάβος Ρωμαίου που είχε αυτομολήσει, και ο ντόπιος Αφρικανός (Λίβυος) Μάθως, που είχε πρωταγωνιστήσει εκεί στην εξέγερση των μισθοφόρων, συνέχισαν να ξεσηκώνουν τους ομοεθνείς τους και άλλους, διότι φοβούνταν για τις επιπτώσεις που μπορεί να είχαν οι ίδιοι μετά την αποστράτευση. Επέτυχαν να εκλεγούν στρατηγοί από τους επαναστατημένους μισθοφόρους και να στρέψουν τους ντόπιους Βόρειους Αφρικανούς (Λίβυους, Νομάδες) εναντίον των πόλεων γύρω από την Καρχηδόνα και κυρίως της Ιτίκης. Όμως, ο Αμίλκας Βάρκα κατάφερε με 10.000 στρατιώτες να λύσει την πολιορκία της Ιτίκης και σύντομα αντιμετώπισε τους εχθρούς του σε μάχη σε ανοικτό πεδίο. Οι ελέφαντες, οι ιππείς και η τακτική του Καρχηδόνιου στρατηγού αποδείχθηκαν πολύ ανώτερες της στρατιωτικής δυνάμεως των αντιπάλων του, με αποτέλεσμα να τους νικήσει κατά κράτος και να τους τρέψει σε φυγή.

Στην συνέχεια, ο Αμίλκας συμμάχησε με έναν φιλικά προσκείμενο προς τους Καρχηδόνιους Νομάδα και δεχόταν στον στρατό του όσους αυτομολούσαν από τους αντιπάλους του ή τους αιχμαλώτους, εάν το επιθυμούσαν, προειδοποιώντας τους, όμως, ότι τους περίμενε σκληρή τιμωρία εάν στρέφονταν εναντίον των συμφερόντων της Καρχηδόνας. Η δύναμή του επέτυχε ακόμη μία σημαντική νίκη εναντίον των στρατών του Σπενδίου και του Μαθού (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.2.6). Κατόπιν και για αρκετό καιρό,

ο Αμίλκας χρησιμοποιώντας την στρατιωτική του εμπειρία κατάφερνε να συλλαμβάνει και να εξοντώνει τμήματα των εχθρών του, μέχρι που ο υπόλοιπος στρατός υπό τον Σπένδιο ζήτησε να παραδοθεί. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός, όμως, σκότωσε πολλούς στρατιώτες, συνέλαβε τους επικεφαλής αξιωματικούς, και σταύρωσε τον Σπένδιο. Η τελική μάχη δόθηκε με όλες τις δυνάμεις και από τις δύο πλευρές αλλά οι Καρχηδόνιοι νίκησαν και συνέλαβαν τον Μάθον ζωντανό (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.2.7).[2607]

Οι Ρωμαίοι κυρίαρχοι στην Σαρδηνία και στην Κορσική

Κατά την διάρκεια των τριών και πλέον ετών (241-238 ή 237 π.Χ.) που διήρκεσε η εξέγερση των μισθοφόρων στην Αφρική ή ο Λιβυκός Πόλεμος, όπως τον αναφέρει ο Πολύβιος, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να καταλάβουν την Σαρδηνία και την Κορσική. Αρχικά, οι Ρωμαίοι είχαν κρατήσει ουδετερότητα και δεν εκμεταλλεύθηκαν την αδυναμία των Καρχηδονίων. Σεβάσθηκαν την ειρήνη που είχε υπογραφεί αρνούμενοι να δεχθούν την πόλη της Ιτίκης που ήθελαν να παραδώσουν οι κάτοικοί της για να σωθούν[2608] και επιπλέον άφησαν τους Καρχηδόνιους να στρατολογήσουν μισθοφόρους στην Ιταλία για να αντιμετωπίσουν την εξέγερση στην Αφρική[2609] αλλά και τους Ιταλούς εμπόρους να τους προμηθεύουν με ό,τι είχαν αναγκαίο.[2610] Η κατάσταση άλλαξε όταν ο πόλεμος ήρθε πολύ κοντά τους. Όταν τα γεγονότα στην Αφρική έγιναν γνωστά στην Σαρδηνία, οι εκεί μισθοφόροι επαναστάτησαν, συνέλαβαν τον αρχηγό των Καρχηδονίων και τον σκότωσαν. Ο στρατός που έστειλαν οι Καρχηδόνιοι υπό κάποιον Άννωνα πήγε με το μέρος των επαναστατών, οι οποίοι σκότωσαν τους Καρχηδόνιους στο νησί και σταύρωσαν τον Άννωνα. Αλλά οι κάτοικοι της Σαρδηνίας κατάφεραν να διώξουν τους επαναστατημένους μισθοφόρους, που κατέφυγαν στην Ιταλία.

Ενώ οι Καρχηδόνιοι ετοιμάζονταν να επέμβουν στο νησί, οι Ρωμαίοι, που είχαν ενημερωθεί από τους μισθοφόρους, ισχυρίσθηκαν ότι οι Αφρικανοί ετοίμαζαν επέμβαση κατά παράβαση της υπογεγραμμένης μεταξύ τους ειρήνης και απαίτησαν και έλαβαν 1200 επιπλέον τάλαντα, την Σαρδηνία και την Κορσική, για να μην αρχίσουν πάλι τις εχθροπραξίες με την Καρχηδόνα.[2611] Οι Ρωμαίοι πρέπει να βρήκαν την ευκαιρία να μετατρέψουν το Τυρρηνικό Πέλαγος σε αποκλειστικά ρωμαϊκή θάλασσα, επειδή οι Καρχηδόνιοι δεν διέθεταν τον απαιτούμενο στόλο για να υπερασπισθούν την κατοχή της Σαρδηνίας αλλά και της Κορσικής.[2612] Για να επιβάλουν οι Ρωμαίοι τους νέους όρους αποφυγής πολέμου στην Καρχηδόνα χρησιμοποίησαν ως αφορμή τον ισχυρισμό ότι κατά τον Λιβυκό πόλεμο οι Καρχηδόνιοι επιτίθεντο σε όσους Ρωμαίους έφθαναν στην Αφρική.[2613]

Οι σημερινοί ιστορικοί προβάλλουν διάφορες ερμηνείες για το ξαφνικό ενδιαφέρον των Ρωμαίων για δυο νησιά που δεν είχαν στο ελάχιστο την στρατηγική σημασία της Σικελίας. Κατά μία άποψη, η κατάληψη των νησιών έγινε εξαιτίας εσφαλμένης αντιλήψεως για τα μελλοντικά κέρδη από την εκμετάλλευση τους, αλλά αποσκοπούσε

[2607] Πολύβιος, Ι.65-88. Πρβλ. Δ.Σ., XXV.1-6.

[2608] Πολύβιος, Ι.83.5-8.

[2609] Απ. Λιβ., Ι.5.

[2610] Πολύβιος, Ι.83.

[2611] Πολύβιος, Ι.79 & 88 και Orosius, IV.12. Δες και CS, p. 121.

[2612] Ζωναράς, VIII.18 και Festus, 430 L (322 M) λμ. «Sardi Venales Alius Alio Nequior». Δες επίσης Steinby, pp. 112-113 και Walbank on Polybius, I.88.8.

[2613] Πολύβιος, ΙΙΙ.28.

και στο να προλάβει πιθανή καρχηδονιακή επέμβαση στην περιοχή με τον όποιο στόλο είχαν ακόμη στην διάθεσή τους οι Αφρικανοί.[2614] Κατά μία άλλη άποψη, η άνοδος του Αμίλκα Βάρκα στην Καρχηδόνα, η νίκη επί των Νομάδων αλλά κυρίως οι πολεμικές προετοιμασίες για την μετέπειτα επέμβαση στην Ισπανία θορύβησαν πολύ τους Ρωμαίους, οι οποίοι θεώρησαν ότι εάν άφηναν την Σαρδηνία και την Κορσική στους Καρχηδόνιους μπορεί τελικά να έχαναν και την Σικελία. Συνεπώς, έπρεπε να δράσουν αμέσως πριν οι εχθροί τους επανακτούσαν την παλιά τους δύναμη.[2615] Άλλος ιστορικός υποστηρίζει ότι ο λόγος ήταν απλώς και μόνον η αύξηση των ρωμαϊκών κτήσεων και της ρωμαϊκής ισχύος.[2616] Βέβαια, όλες αυτές οι απόψεις παραμένουν εικασίες μια που οι πληροφορίες μας από τις αρχαίες πηγές για τα γεγονότα και την αιτία επεμβάσεως των Ρωμαίων είναι συγκεχυμένες.

Οι πόλεμοι των Ρωμαίων με τους Κέλτες (Γαλατικοί Πόλεμοι, 225-220 π.Χ.)

Στο μέσον περίπου του Γ' αιώνα π.Χ. οι Κέλτες/Γαλάτες επιχείρησαν την τελευταία τους εισβολή στην ρωμαϊκή επικράτεια. Το 283 και το 282 π.Χ., γαλατικά φύλα ηττήθηκαν από τους Ρωμαίους και από τότε ζούσαν φιλήσυχα στην Βόρεια Ιταλία. Δυτικά, κοντά στις πηγές του Πάδου, στις πεδιάδες, κατοικούσαν οι Λάοι (Laevi) και οι Λεβέκιοι (Libici) Γαλάτες, μετά οι Ίνσομβρες (Insubres) και κοντύτερα στο ποτάμι οι Γονομάνοι (Cenomani). Στην βορειοανατολική Ιταλία έμεναν οι Ουένετοι (Βένετοι, Veneti) και νότια του Πάδου οι Άναρες (Anares) και μετά οι Βοίοι (Boii) και στην Αδριατική ακτή οι Λίγγονες (Lingones) και οι Σήνωνες (Senones) Γαλάτες.[2617] Αυτοί ήταν ορισμένοι από τους γαλατικούς λαούς που ζούσαν στην Βόρεια Ιταλία.

> [Οι Γαλάτες] κατοικούσαν σε χωριά χωρίς τείχη (αλλά και) χωρίς να είναι γνώστες άλλων κατασκευών.[2618] Ζούσαν απλή ζωή διότι κοιμούνταν σε στρώματα από άχυρα, έτρωγαν κρέατα και ασχολούνταν μόνο με τους πολέμους και την γεωργία. Δεν γνώριζαν καμία άλλη επιστήμη ή τέχνη. Η περιουσία τους ήταν ποίμνια και χρυσός, διότι αναλόγως των περιστάσεων ήταν τα μόνα τα οποία μπορούσαν να τα μεταφέρουν παντού και να τα μετακινούν όπου ήθελαν. Έδιναν μεγάλη σημασία στις φατρίες [συμπολεμιστές] διότι ο φοβερότερος και ισχυρότερος ανάμεσά τους ήταν αυτός ο οποίος είχε τους περισσότερους που ήταν πρόθυμοι να του παράσχουν υπηρεσίες και να τον ακολουθήσουν.[2619]

Αυτή είναι η εικόνα της ζωής των Κελτών Ευρωπαίων που είχαν οι Αρχαίοι Έλληνες και Ρωμαίοι. Δηλαδή τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από «βάρβαρους» λαούς, κατά την ορολογία της Αρχαιότητας.

[2614] CS, p. 121.

[2615] Dexter Hoyos, *Hannibal's Dynasty* (London: Routledge, 2003), pp. 49-50.

[2616] Harris, *War and Imperialism*, pp. 192-193.

[2617] Δες Livius, V.35 και Πολύβιος, II.17. Δες χάρτη σε HACW, p. 65. Για την αρχαιολογική παρουσία των λαών αυτών δες Daniele Vitali, «The Celts in Italy,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 234-246.

[2618] Διαφωνούμε με την μεταφραστική άποψη στο Walbank on Polybius, II.17.9, αλλά και με την απόδοση «έπιπλα».

[2619] Πολύβιος, II.17.9-12.

Ήταν το 231 π.Χ., όταν Γαλάτες/Κέλτες της Ιταλίας και της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης συσπειρώθηκαν εναντίον της Ρώμης. Οι Βοίοι και οι Ίνσομβρες Γαλάτες της Βόρειας Ιταλίας ζήτησαν να συμμαχήσουν με τους Τρανσαλπίνους Γαλάτες, αυτούς που έμεναν στην Εκείθεν των Άλπεων Γαλατία (Gallia Transalpina), προς την Γαλλία, και που είχαν υπηρετήσει ως μισθοφόροι στον καρχηδονιακό στρατό εναντίον των Ρωμαίων. Τους πρόσφεραν πολύ χρυσό και τους υποσχέθηκαν μεγάλο μερίδιο στα λάφυρα που θα έπαιρναν από τους πλούσιους Ρωμαίους, όταν τους νικούσαν. Σκοπός των επιχειρήσεων πρέπει να ήταν η εύρεση νέας γης για τους Γαλάτες που συνόρευαν με τους Ρωμαίους, διότι προφανώς πιέζονταν αφόρητα από τους βορειότερους ομόφυλούς τους. Οι Τρανσαλπίνοι Γαλάτες, διψασμένοι για χρυσό, μια που αυτό και μόνο αυτό αντιπροσώπευε τον ατομικό τους πλούτο, ήταν έτοιμοι να συρρεύσουν κατά πολύ μεγάλους αριθμούς για να λάβουν μέρος στον πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων. Εν τω μεταξύ, οι Ρωμαίοι είχαν ενημερωθεί για τις κινήσεις των Γαλατών και ετοιμάζονταν πυρετωδώς για τον επερχόμενο πόλεμο ενώ ταυτοχρόνως –όπως θα εξετάσουμε παρακάτω– επέτρεπαν στους Καρχηδόνιους να καταλάβουν την Ιβηρική ερχόμενοι σε συμφωνία με τον Ασδρούβα. Τελικά το 225 π.Χ., οι Τρανσαλπίνοι Γαλάτες διέβησαν τον ορεινό όγκο της οροσειράς των Άλπεων και ενώθηκαν με τους Βοίους και τους Ίνσομβρες. Οι Ρωμαίοι, όμως, είχαν καταφέρει να πάρουν με το μέρος τους τούς Ουένετους και τους Γονομάνους, με σκοπό να δημιουργήσουν και ένα μέτωπο εντός της Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας (Gallia Cisalpina). Ως εκ τούτου, ο ενωμένος γαλατικός στρατός, αφού άφησε πίσω του φρουρά για να προσέχει τους εχθρικούς Γαλάτες, κινήθηκε νότια, περνώντας στην Ετρουρία, με 50.000 πεζούς και 20.000 ιππείς και ῾άρματα.

Το κελτικό δίτροχο ῾άρμα αποτελούσε ισχυρό πολεμικό όπλο και συμμετείχε σε πολλές μάχες εναντίον των Ρωμαίων μέχρι τον Α’ αιώνα π.Χ., την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα. Χρησιμοποιούνταν και ως κινούμενο βλήμα για να σκοτώσει στο πέρασμά του εχθρούς αλλά και ως όχημα μεταφοράς πολεμιστών. Συρόταν από δύο άλογα και σε αυτό επέβαιναν ο ηνίοχος και ένας ακοντιστής. Οι δύο τροχοί του είχαν διάμετρο 90 εκ. και το πέλμα τους ήταν επενδυμένο με σίδηρο. Το σχήμα του ήταν τετράγωνο, 90 επί 90 εκ., και στις δύο πλαϊνές πλευρές του υψωνόταν ξύλινο αψιδοειδές προστατευτικό, το οποίο επενδυόταν συνήθως με δέρματα. Τα άλογα ζεύονταν σε ξύλινο ζυγό με σιδερένια επένδυση σε ορισμένα σημεία. Ο πολεμιστής βρισκόταν ακριβώς πίσω από τον αρματηλάτη που ισορροπούσε στην αρχή του ζυγού ζεύξεως (εικ. Cunliffe, p. 366). Οι πλούσιοι αρχηγοί πολεμιστών θάβονταν με το ῾άρμα τους, το οποίο αποδείκνυε την θέση που είχαν στην στρατιωτική και κοινωνική ιεραρχία.[2620]

Εκτός από το ῾άρμα τους, η παρουσία και μόνο των Γαλατών τρομοκρατούσε τους Ρωμαίους. Όταν έγινε γνωστό στην Ρώμη ότι οι εχθροί τους είχαν εισέλθει στην Ετρουρία, εστάλη αμέσως ο ύπατος Λεύκιος Αιμίλιος Πάπος (L. Aimilius Papus) με στρατό για να τους αντιμετωπίσει. Ο άλλος ύπατος Γάιος Ατίλιος Ρηγούλος (C. Atilius Regulus)[2621] με άλλο τμήμα του στρατού βρισκόταν στην Σαρδηνία. Οι Ρωμαίοι είχαν συγκεντρώσει πολύ μεγάλη ποσότητα δημητριακών και πολεμοφοδίων και είχαν ζητήσει να γίνει καταγραφή όλων των ανδρών που μπορούσαν να πολεμήσουν για να γνωρίζουν την συνολική τους δύναμη, ενώ ειδοποίησαν και τους συμμάχους να είναι έτοιμοι να τους συνδράμουν σε στρατιώτες. Ο σύμμαχός τους Ιέρων Β’ των Συρακουσών

[2620] HACW, p. 38.
[2621] FC, pp. 58 & 59, έτος 225.

τους τροφοδοτούσε καθ' όλη την διάρκεια του πολέμου. Η Ρώμη μαζί με τους συμμάχους της μπορούσε να παρατάξει ένα σύνολο 768.300 ανδρών (Πίνακας 20), αλλά στην προκειμένη περίπτωση θα αντιμετώπιζε τους Γαλάτες με περίπου 140.000 άνδρες.

Οι Γαλάτες προχώρησαν βαθιά μέσα στην Ετρουρία και παρά τις αψιμαχίες με τους Ρωμαίους κατάφεραν να αρπάξουν μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων, ζώων, και περιουσιών. Στην συνέχεια, αποφάσισαν να ακολουθήσουν την πρόταση του αρχηγού τους Ανηροέστη και να μην δώσουν μάχη κατά μέτωπο με τους εχθρούς τους αλλά να οπισθοχωρήσουν στις περιοχές τους, να αφήσουν τα λάφυρα και μετά να επιτεθούν. Εν τω μεταξύ, ο στρατός που είχε σταλεί από την Ρώμη και είχε ήδη υποφέρει τις πρώτες επιθέσεις των Γαλατών ανασυγκροτήθηκε και άρχισε να τους ακολουθεί ενώ το δεύτερο τμήμα του στρατού είχε περάσει από την Σαρδηνία στην Ιταλία και κατευθυνόταν εναντίον τους. Έτσι, οι Γαλάτες βρέθηκαν να πρέπει να αντιμετωπίσουν τους Ρωμαίους σε δύο μέτωπα ταυτοχρόνως. Όταν ο Ατίλιος αντελήφθη ότι θα συναντούσε σύντομα τους Γαλάτες κοντά στον Τελαμώνα (BAGROW, 41:E4 & 42:A3, στον κόλπο Talamone,[2622] 25 χλμ. νότια του Grossetto), στην ακτή της νοτιοδυτικής Ετρουρίας, οδήγησε το ιππικό του να καταλάβει λόφο που φαινόταν μπροστά του, πριν τον καταλάβουν οι εχθροί του. Όμως οι Γαλάτες αντελήφθησαν την κίνηση και προσπάθησαν να τον εμποδίσουν με το δικό τους ιππικό και ορισμένους ελαφρά οπλισμένους (χάρτης σε HACW, p. 67). Παράλληλα, είδαν ότι βρίσκονταν ανάμεσα σε δύο ρωμαϊκούς στρατούς και ετοιμάσθηκαν να πολεμήσουν σε δύο μέτωπα. Ο ύπατος Αιμίλιος είδε την μάχη που γινόταν στον λόφο και έστειλε και το δικό του ιππικό να βοηθήσει ενώ ταυτοχρόνως αντελήφθη και την ύπαρξη του δεύτερου τμήματος του ρωμαϊκού στρατού από την Σαρδηνία.

Οι Γαλάτες πρώτα-πρώτα φύλαξαν όλα τα λάφυρα με τμήμα του στρατού τους σε άλλο κοντινό λόφο από εκεί όπου τοποθέτησαν την δύναμή τους. Παρέταξαν τον στρατό τους σε λόφο και σε δύο μέτωπα και τοποθέτησαν τις άμαξες και τα ῾άρματα στην άκρη και των δύο πλευρών. Στην αρχή η μάχη επικεντρώθηκε στον λόφο από όπου είχε αρχίσει και παρά το γεγονός ότι εκεί έπεσε ο ύπατος Ατίλιος, ο ρωμαϊκός στρατός κατάφερε να καταλάβει το ύψωμα. Έτσι όπως διεξαγόταν η μάχη του πεζικού ήταν αυτονόητο ότι οι Γαλάτες δεν είχαν χώρο οπισθοχωρήσεως και διαφυγής. Όμως με τις αναρίθμητες σάλπιγγες από κέρατα και τις πολεμικές ιαχές που ηχούσαν και ακούγονταν ταυτοχρόνως, τρομοκρατούσαν τους εχθρούς τους. Ορισμένοι που ήταν γυμνοί για να αποφύγουν το μπλέξιμο των ρούχων τους στην βλάστηση, με την στιβαρή νεανική κορμοστασιά τους αλλά και με τα χρυσά κοσμήματα γύρω από το λαιμό και τους βραχίονες ενέπνεαν τον φόβο στους Ρωμαίους. Όμως, όταν οι Ρωμαίοι ακοντιστές έριξαν τα ακόντιά τους, οι μικρές ασπίδες δεν μπορούσαν να προστατεύσουν όλο το σώμα των Γαλατών, με αποτέλεσμα άλλοι να επιτίθενται μεμονωμένα θυσιάζοντας τον εαυτό τους και άλλοι να οπισθοχωρούν βήμα βήμα προξενώντας αταξία στις πίσω από αυτούς γραμμές των πολεμιστών. Παρ' όλα αυτά και τις πολλές απώλειές τους, οι Γαλάτες πολεμούσαν με τους Ρωμαίους σώμα με σώμα χωρίς να εγκαταλείπουν τις θέσεις τους. Όμως σε σύγκριση με τον γαλατικό οπλισμό, οι ρωμαϊκές ασπίδες παρείχαν πολύ μεγαλύτερη προφύλαξη στους στρατιώτες και τα σπαθιά ήταν πολύ αποτελεσματικότερα στην διείσδυση στα σώματα των αντιπάλων.[2623] Με την βοήθεια λοιπόν του ιππικού

[2622] Δες Walbank on Polybius, II.27.2.

[2623] Η φράση αυτή είναι συμπέρασμα εκ των συμφραζομένων, διότι υπάρχει χάσμα στο κείμενο

τους, οι Ρωμαίοι εξόντωσαν τους εχθρούς τους σκοτώνοντας 40.000 και συλλαμβάνοντας 10.000 μαζί με έναν από τους αρχηγούς των φυλών. Ο αρχηγός Ανηρόεστος κατάφερε μεν να διαφύγει την σύλληψη, αλλά μαζί με μερικούς πιστούς του πολεμιστές έθεσαν τέρμα στις ζωές τους.[2624]

Μετά από αυτή την ταπεινωτική τους ήττα, οι Γαλατικές φυλές της βόρειας Ιταλίας και της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης δεν επιχείρησαν μόνες τους άλλη εισβολή σε ρωμαϊκά εδάφη, ενώ μέχρι το 220 π.Χ. οι Ρωμαίοι είχαν υποτάξει σχεδόν όλες τις Κελτικές φυλές στην Βόρεια Ιταλία. Οι Ρωμαίοι, για να εισέλθουν στο πάνθεον των πόλεων του Ελληνικού Κόσμου, αφιέρωσαν χρυσό κύπελλο στους Δελφούς.[2625]

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ (225 π.Χ.)

(πριν την μάχη του Τελαμώνα)[2626]

Στρατιωτικό Τμήμα	Λεγεώνες	Ιππείς	Πεζοί
Στρατός υπό Ύπατο Α’	2 λεγεώνες των 5500 ανδρών έκαστη	600	10400
Στρατός υπό Ύπατο Β’	2 λεγεώνες των 5500 ανδρών έκαστη	600	10400
Σύμμαχοι		2000	30000
Σαβίνοι και Ετρούσκοι		4000	50000
Εφεδρείες Ρωμαίων		1500	20000
Εφεδρείες Συμμάχων		2000	30000
Εφεδρείες Σικελία & Τάρας		400	8400
	Σύνολο	11100	159200
			Γενικό Σύνολο Ανδρών: 170.300
Γαλάτες			**Πεζοί (;)**
Όμβροι και Σαρσινάτοι			20000
Ουένετοι και Γονομάνοι			20000
			Γενικό Σύνολο Ανδρών: 40000
Άνδρες ικανοί να φέρουν όπλα		**Ιππείς**	**Πεζοί**
Ρωμαίοι και Καμπανοί		23000	250000
Λατίνοι		5000	80000
Σαυνίτες		7000	70000
Ιάπυγες και Μεσσάπιοι		1600	50000
Λευκανοί		3000	30000
Άλλοι σύμμαχοι		4000	20000
	Σύνολο	58000	500000
			Γενικό Σύνολο Ανδρών: 558.000
		69100	699200
			Γενικό Σύνολο Ανδρών: 768.300

του Πολυβίου, ΙΙ.30.8. Δες και Walbank on Polybius, II.30.8.

[2624] Πολύβιος, ΙΙ.14-31. Πρβλ. Δ.Σ., XXV.13-14 και Orosius, IV.13 και Ζωναράς, VIII.20 και Δίων, XII.fr. 50-51.

[2625] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκελλος», VIII.

[2626] Πολύβιος, ΙΙ.24. Δες και Walbank on Polybius, II.24. Πρβλ. ανάλυση σε Beloch, *Bevölkerung*, pp. 353-370.

Η Ιλλυρία & οι Ιλλυριοί στην Χερσόνησο του Αίμου (Βαλκάνια)

Λίγα χρόνια πριν την σύγκρουση με τους Γαλάτες, οι Ρωμαίοι ενεπλάκησαν σε πόλεμο στην Ιλλυρία (BAGROW, 49:B2-3), σημερινή Αλβανία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (κεφ. 3), κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών ίδρυσε τις πρώτες αποικίες στις ακτές της περιοχής. Κατά τα μέσα του Γ' αιώνα υποψιαζόμαστε ότι οι Ρωμαίοι είχαν αρχίσει κάποιες εμπορικές επαφές με τους Έλληνες της περιοχής και συγκεκριμένα με την αποικία Απολλωνία (κεφ. 2). Το 229 π.Χ., όμως, οι Ρωμαίοι έστειλαν ναυτικό και στρατό στην Ιλλυρία, όταν η πειρατεία στην Αδριατική αυξήθηκε εξαιτίας της δράσεως των Ιλλυρικών φυλών που ζούσαν στην σημερινή Αλβανία. Ιλλυριούς, γενικώς, ονόμαζαν οι αρχαίοι συγγραφείς όλους τους λαούς που ζούσαν στην Χερσόνησο του Αίμου (Βαλκάνια) βορείως της Ηπείρου και της Μακεδονίας.

Στην Προϊστορική Εποχή των Βαλκανίων, ιλλυρικές φυλές κατοικούσαν στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής (δυτικά Βαλκάνια), από το σημερινό Μάριμπορ (Maribor) της Σλοβενίας, στα βόρεια Βαλκάνια, μέχρι τα σύνορα της Σερβίας, ανατολικά του Βελιγραδίου, και μέχρι την νότια Αλβανία και τα Σκόπια (Wilkes, map. 1). Δεν διαθέτουμε τεκμήρια για την γλώσσα που μιλούσαν παρά ονόματα, από τα οποία συνάγεται ότι η γλώσσα τους πρέπει να ανήκε στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια.[2627] Το πιθανότερο είναι ότι δεν ονόμαζαν τους εαυτούς τους Ιλλυριούς. Οι αρχαίοι Έλληνες και Ρωμαίοι ιστοριογράφοι δεν έχουν παρά να κάνουν αρνητικά σχόλια για την παρουσία τους στην Ιστορία, εξαιτίας της «βαρβαρότητάς» τους.

Κατά την Προϊστορική Εποχή, λοιπόν, περιορισμένος αριθμός διάσπαρτων λιθίνων χειροπελέκεων υποδεικνύει ότι άνθρωποι πέρασαν από τα δυτικά Βαλκάνια μετά το 200.000 π.Χ., αλλά ασφαλή ίχνη κατοικήσεως σε σπήλαια χρονολογούνται από το 65.000 π.Χ. Μέχρι το 6000 π.Χ., η Ιλλυρική γη συνέχιζε να κατοικείται από κυνηγούς, τροφοσυλλέκτες, ψαράδες Μεσολιθικούς ανθρώπους. Η υποχώρηση των πάγων άφησε πίσω της εύφορες εκτάσεις στις οποίες φύτρωνε σίτος, κριθάρι, βρώμη, σίκαλη και διαβίωναν ελάφια, άγρια βοοειδή, χοίροι και αίγες, με αποτέλεσμα οι πρώτοι αγρότες να εγκατασταθούν μετά το 6000 π.Χ. Η εγκατάσταση αυτή της βαλκανικής Νεολιθικής Εποχής είναι σήμερα γνωστή ως ο υλικός πολιτισμός του Στάρτσεβο (Starčevo, AAW, p. 136, περ. τοπικά 6000-4500 π.Χ.),[2628] από το όνομα περιοχής νοτιότερα του Βελιγραδίου. Η ζωή την Εποχή αυτή ήταν τυπική των νεολιθικών ανθρώπων και οι αγρότες καλλιεργούσαν δημητριακά και φασόλια ενώ εξέτρεφαν βοοειδή, χοίρους, πρόβατα, αίγες. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν περιλάμβαναν μυλόπετρες, πελέκεις, σκεπάρνια και ξέστρα και κοπτικά εργαλεία από λίθο και οψιδιανό που προερχόταν από την Ουγγαρία. Από τα κόκαλα των ζώων έφτιαχναν βελόνες, κουτάλια, σπάθες (σπάτουλες). Χρησιμοποιούσαν τον πηλό για να κατασκευάσουν χονδροειδή στρογγυλά ειδώλια, σφονδύλους για το αδράχτι ή λαιές (λαιαί) και αγνύθες (βάρη) για τον αργαλειό αλλά και χειροποίητα αγγεία τα οποία διακοσμούσαν με αποτυπώματα των δακτύλων τους, ταινιωτά σχέδια (ταινιωτή κεραμική) ή χαρακιές πριν τα ψήσουν. Σύντομα (περ. τοπικά 4500-4000 π.Χ.), τα σχήματα και η διακόσμηση των αγγείων άρχισαν να ποικίλουν, όπως είναι εμφανές στον υλικό πολιτισμό Βίντσα (Vinča, AAW, p. 136), στα κεντρικά

[2627] John Wilkes, *The Illyrians* (Oxford: Blackwell, 1992), ch. 3.

[2628] Δες Παράρτημα 1 για χρονολογικούς πίνακες κυρίων θέσεων και υλικών πολιτισμών της Βαλκανικής Προϊστορίας.

Βαλκάνια.

Η εξάπλωση της μεταλλουργίας του χαλκού και του ορειχάλκου ήταν πολύ αργή και εάν και ολοκληρώθηκε περί το 2000 π.Χ. περιορίσθηκε σε συγκεκριμένα αντικείμενα. Οι τρεις περίοδοι του ορειχάλκου στα δυτικά Βαλκάνια (Πρώιμη Εποχή Ορειχάλκου, τοπικά 1900/1800-1600/1500 π.Χ., Μέση Εποχή Ορειχάλκου, τοπικά 1600/1500-περ.1300 π.Χ. και Ύστερη Εποχή Ορειχάλκου, περ. τοπικά 1300-1200 π.Χ.) δείχνουν να είναι απλουστευμένες και καθυστερημένες αφίξεις από την περιοχή του Δουνάβεως. Κατά μία θεωρία, οι υλικοί πολιτισμοί των Βαλκανίων μετεξελίχθηκαν σταδιακά στις μεγάλες ομάδες των βαλκανικών λαών με την συμβολή τμήματος των Ινδοευρωπαίων, αυτών που μετακινήθηκαν δυτικά της Ασίας. Η συνύπαρξη των ντόπιων με τους νεοφερμένους είχε ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό των Παλαιοβαλκανικών Λαών. Δηλαδή, κατά την επικρατούσα επιστημονική θεώρηση, ο υλικός πολιτισμός των ανατολικών Βαλκανίων αντιπροσωπεύει τους μετέπειτα Θράκες, αυτός των Βαλκανίων του Δουνάβεως τους Δάκες και τους Μοισούς, και εκείνος των δυτικών Βαλκανίων τους Ιλλυριούς.[2629] Η αιτιολογία αυτής της απόψεως είναι ότι «επειδή φαίνεται ότι υφίσταται μία αδιάσπαστη συνέχεια ανάμεσα στην Πρώιμη Εποχή του Ορειχάλκου και στα πρώτα γραπτά τεκμήρια, στο ζήτημα των Παλαιοβαλκανικών Λαών μας επιτρέπεται να συσχετίσουμε τα συγκροτήματα (υλικών πολιτισμών) της Εποχής του Ορειχάλκου με τους Παλαιοβαλκανικούς λαούς».[2630]

Σήμερα, όμως, έχει γίνει κατανοητό ότι το ζήτημα των μεταναστεύσεων στην Προϊστορία είναι διεπιστημονικό και απαιτείται ο συνδυασμός αρχαιολογικών δεδομένων, ιστορικών τεκμηρίων (π.χ. αρχαίοι συγγραφείς), γλωσσολογικών αναλύσεων, και ανθρωπολογικών μελετών για την πιθανή ερμηνεία τους. Ίσως, όμως, τελικά, οι Πρωτοβαλκανικοί λαοί, συμπεριλαμβανομένων και των Προελληνικών λαών,[2631] να δημιουργήθηκαν από συνδυασμό μεταναστεύσεων εκτός και εντός των Βαλκανίων μαζί με πιθανές αναμείξεις με γηγενείς πληθυσμούς. Από την Δ’ χιλιετία π.Χ. άρχισε μια αργή και σταδιακή μετακίνηση τμήματος των Ινδοευρωπαίων προς την Δύση, που είχε ως αποτέλεσμα την είσοδό τους στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αλλά και στα Βαλκάνια. Οι ιθαγενείς πληθυσμοί που κατοικούσαν στις περιοχές αυτές ακολουθώντας τα ποιμενικά μονοπάτια αναγκάσθηκαν να μετακινηθούν με την σειρά τους νοτιότερα αλλά σε περιοχές που γνώριζαν, εκεί δηλαδή όπου έβοσκαν τα κοπάδια τους. Κατά την Α’ χιλιετία π.Χ. ακολούθησαν και άλλες μετακινήσεις και εισβολές πληθυσμών με πρώτους τους Κιμμέριους στην Μικρά Ασία, μετά τους Σκύθες που έφθασαν στα Βαλκάνια και τέλος τον Δ’ αιώνα π.Χ. τους Κέλτες/Γαλάτες που –αντιθέτως με τις προηγούμενες εισβολές τους στην Ιταλία– εισέβαλαν στα Βαλκάνια μαζί με τις οικογένειές τους για να εγκατασταθούν και τον Γ’ αιώνα π.Χ. έφθασαν μέχρι και την κεντρική Ελλάδα.[2632]

[2629] Wilkes, pp. 3-4 & 28-34.

[2630] «As there seems to have been an unbroken continuity between the Early Bronze Age and the first written data on the subject of the Palaeo-Balkan peoples, we are justified in relating the Bronze Age complexes to the Palaeo-Balkan people», CAH, 3.1:166. Δες και παλαιότερη σύνοψη των επιχειρημάτων στο Milutin V. Garašanin, «Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est Européen à l'époque de transition ou néolithique à L'âge du Bronze,» in volume *L' Ethnogenese des Peuples Balkaniques* of *Studia Balcanica* [Bulgaria] 5 (1971): 9-14.

[2631] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3^{η} έκδ., σ. 132-133.

[2632] Για το θέμα των μεταναστεύσεων προς τα προϊστορικά Βαλκάνια δες Nikola Tasić, «Some

Συνεπώς, είναι πιο πιθανό οι Παλαιοβαλκανικοί λαοί να μετασχηματίσθηκαν σταδιακά στους Βαλκανικούς λαούς με την εκδίωξη των ιθαγενών πληθυσμών νοτιότερα στα Βαλκάνια αλλά και με την κατοπινή ανάμειξή τους με αυτούς. Αν και από επιστημονική άποψη αυτό μπορεί να είναι σαφές, από την εθνικιστική θεώρηση κάθε σημερινού Βαλκανικού λαού μπορεί να αποτελεί κόκκινο πανί. Κατά την εθνικιστή θεώρηση των πραγμάτων, η αρχαιολογία και η Ιστορία –αλλά πρόσφατα και η θρησκεία– κάθε λαού πρέπει να αποδεικνύουν σαφώς τις περιοχές των Βαλκανίων τις οποίες δικαιούται να κατέχει. Έτσι, τα τελευταία διακόσια χρόνια (1804-1999 μ.Χ.) Οθωμανοί, Τούρκοι, Έλληνες, Σέρβοι, Κροάτες, Σλοβένοι, «Βόσνιοι», Αλβανοί, Βορειομακεδόνες, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Ούγγροι πολέμησαν μεταξύ τους για να καταλάβουν την βαλκανική γη που πιστεύουν ότι τους ανήκει ιστορικά, φυλετικά, θρησκευτικά.[2633]

Αφήνοντας όμως τις στρατιωτικές συγκρούσεις στα Βαλκάνια, ας γυρίσουμε πίσω στο τέλος της Μέσης Εποχής του Ορειχάλκου για τα δυτικά Βαλκάνια. Γύρω στο 1300 π.Χ. μπορούμε να διαπιστώσουμε ψήγματα κοινής ταυτότητας αυτών των Πρωτο-Ιλλυριών που ήταν εγκατεστημένοι κατά μήκος των ακτών της Αδριατικής, από την σημερινή Σλοβενία μέχρι και την σημερινή νότια Αλβανία και την Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονία. Οι κάτοικοι της περιοχής μπόρεσαν για πρώτη φορά να αξιοποιήσουν τα μεταλλεύματα χαλκού, κασσίτερου και χρυσού της Σλοβενίας και της Βοσνίας χρησιμοποιώντας τις ίδιες μεταλλουργικές τεχνικές. Για πρώτη φορά εμφανίζεται μεγάλος αριθμός εργαλείων και πλινθωμάτων που σημαίνει πως υπήρχαν πλέον πολλοί ντόπιοι τεχνίτες και η διασπορά τους σε όλη την περιοχή δείχνει την ύπαρξη περιοδευόντων εμπόρων. Επίσης, έχει αρχίσει η επικοινωνία με την Ιταλία και την Ελλάδα, όπως υποδεικνύουν τα διάφορα μεταλλικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί: ξίφη, εγχειρίδια, αιχμές, μαχαίρια, δρεπάνια.

Παρά την σχετική ομοιογένεια των αρχαιολογικών δεδομένων δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μία ενιαία εθνική ομάδα ανθρώπων. Οι ιδέες που αναπτύχθηκαν κατά την διάρκεια του 20ου μ.Χ. αιώνα ότι Ινδοευρωπαίοι Πρωτο-Ιλλυριοί διαχύθηκαν σε όλη την Ευρώπη ή ότι αυτοί σχετίζονται με τον υλικό πολιτισμό των Τεφροδόχων (αγγλ. urnfields, ΙΔ’-Θ’ αιώνας π.Χ.) της ηπειρωτικής Ευρώπης (CAWH: 1.21LR) ή ότι έχουν απευθείας σχέση με την μετανάστευση των Πρωτοελληνικών φύλων στην Ελλάδα κατά την Β’ χιλιετία π.Χ. πρέπει να αντιμετωπίζονται με πολύ μεγάλο σκεπτικισμό έως αδιαφορία, ιδίως όταν εξυπηρετούν εθνικιστικές ιδεολογίες. Ως εκ τούτου, εστιάζοντας στο μεγάλο πλήθος των αρχαιολογικών ευρημάτων μπορεί να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι κατά την εποχή του Ορειχάλκου και σταδιακά οι πληθυσμοί που κατοικούσαν ανάμεσα στον σημερινό ποταμό Sava και στις ακτές της Αδριατικής σχημάτισαν τελικά τους ονομαζόμενους στην Αρχαιότητα Ιλλυριούς. Γύρω στο 1000 π.Χ., οι Ιλλυριοί αποτελούσαν τις φυλές στις οποίες έδωσαν οι Έλληνες το όνομα αυτό. Βέβαια, το κοινό αυτό όνομα δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, αλλά αυτές δεν ήταν τέτοιες που να υποθέσει κανείς ότι επιβίωσαν τοπικά οι υλικοί πολιτισμοί που υφίσταντο πριν από την έλευση των Ινδοευρωπαίων. Η

Reflections on the Migrations of Palaeo-Balkan Peoples in Pre-Roman Times,» *Balcanica* (Belgrade) 45 (2014): 15-23, με ορισμένες επιφυλάξεις και ιδίως για την εθνικιστική κορώνα στον επίλογο.

[2633] Για τους πολέμους στα Βαλκάνια δες Barbara Jelavich, *History of the Balkans* (Cambridge: Cambridge Un. Press, 1983) και Alastair Finlan, *The Collapse of Yugoslavia 1991-1999* (Oxford: Osprey, 2004).

επιστημονική υπερβολή επί των τοπικών διαφοροποιήσεων μπορεί να οδηγήσει σε λάθος συμπεράσματα διότι «τα κατάλοιπα υλικών πολιτισμών από μόνα τους ποτέ δεν μπορούν να διηγηθούν ολόκληρη την ιστορία και μπορεί να παραπλανήσουν».[2634]

Εν τούτοις, μεταξύ 1200-1050 π.Χ., στο τέλος της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ και στην Υπομυκηναϊκή Εποχή για την Ελλάδα, οι Ιλλυριοί πέρασαν μια φάση πλούσιου υλικού πολιτισμού και επαφών με τον ελλαδικό χώρο. Κατόπιν, υπάρχει μια διακοπή περισσοτέρων από διακοσίων ετών και η επικοινωνία Ιλλυριών και Ελλήνων ξεκινά πάλι περί το 800 π.Χ., όταν αρχίζει ουσιαστικά και η ιστορική περίοδος. Όμως, η επέκταση των Περσών στα Βαλκάνια γύρω στο 500 π.Χ. επέδρασε σημαντικά στην πολιτισμική παράδοση των Ιλλυριών της περιόδου. Από τα μέσα του Η' αιώνα π.Χ. μέχρι και το μέσο του Δ' αιώνα π.Χ., οι Ιλλυριοί διήγαν την Εποχή του Σιδήρου. Ενώ όμως οι ελληνικές επιδράσεις στον υλικό πολιτισμό των νοτίων περιοχών είναι μικρές, οι βόρειες περιοχές δέχθηκαν ισχυρή επιρροή από την Ιταλία. Προς το τέλος της Εποχής αυτής, αναδύθηκαν νέες ομάδες πολεμιστών, οι οποίες χρησιμοποίησαν την ισχύ που τους έδωσε η μεταλλουργία του σιδήρου για να συγκεντρώσουν μεγάλους αριθμούς ποιμνίων και να κατασκευάσουν οχυρωμένους οικισμούς. Ο πλούτος τους διαφαίνεται στην πολύ πλούσια κτέριση των τάφων των αρχηγών, οι οποίοι περιλαμβάνουν όπλα και κοσμήματα, πολλά εισηγμένα από την Ελλάδα και την Ιταλία. Μέχρι τον Ε' αιώνα π.Χ., το στρατιωτικό σύστημα των αρχηγών και των ακολούθων τους προφανώς βασίσθηκε σε φυλετικές συμμαχίες και έφθασε στην μεγαλύτερη του ακμή.[2635]

Παρά τον πολύ μεγάλο όγκο αρχαιολογικών ευρημάτων, η καταγωγή, η Προϊστορία και η εθνογένεση των σημερινών Βαλκανικών εθνών παραμένει γενικώς και επιστημονικώς αδιευκρίνιστη ή χωρίς βέβαιες απαντήσεις. Παραμερίζοντας τους τοπικούς εθνικισμούς μεγάλων και μικρών σημερινών εθνικών ομάδων θα μπορούσαμε να περιγράψουμε επιστημονικά μόνο με διακεκομμένες γραμμές την Βαλκανική Προϊστορία και Πρωτο-Ιστορία. Η Χερσόνησος του Αίμου (Βαλκάνια) κατοικούνταν από νεολιθικούς ανθρώπους σε χωριά που ήταν διάσπαρτα στον γεωγραφικό αυτό χώρο. Κατά την Εποχή του Ορειχάλκου, πιθανόν Ινδοευρωπαϊκοί λαοί κινούμενοι με πολύ αργούς ρυθμούς εισήλθαν στην περιοχή σταδιακά και πίεσαν τους ντόπιους να κινηθούν νοτιότερα. Οι βορειότεροι ιθαγενείς ώθησαν τους νότιους γείτονές τους να μεταναστεύσουν νοτιότερα κ.ο.κ. Δηλαδή, φαίνεται ότι μέσα στους αιώνες εκείνους υπήρξαν αλλεπάλληλα κύματα μεταναστεύσεως ομάδων ανθρώπων προς τις νοτιότερες περιοχές της Χερσονήσου, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Προέλληνες. Τελικά, στην στροφή προς την Α' χιλιετίας π.Χ. είχαν αρχίσει να σχηματίζονται οι διάφοροι λαοί που έζησαν στην περιοχή κατά την Αρχαιότητα, όπως ήταν οι Έλληνες, οι Ιλλυριοί, οι Δάκες, οι Μοισοί, οι Θράκες αλλά και πολλοί άλλοι ενώ πολύ σύντομα εμφανίσθηκαν οι Σκύθες και οι Γαλάτες/Κέλτες. Ως είναι φυσικό, κάποιες ντόπιες ομάδες αρνούμενες να υποταχθούν στην νέα κατάσταση και/η σε άλλες ομάδες πρέπει να έμειναν απομονωμένες στις ορεινές περιοχές και να μην συμμετείχαν στις εξελίξεις που συνέβαιναν στις μεγάλες ομάδες που μετανάστευαν συνεχώς. Κυρίως μετά το 1000 π.Χ. αλλά ίσως και νωρίτερα, λαοί όπως οι Έλληνες και οι Ιλλυριοί άρχισαν να έχουν ευκρινέστερη παρουσία ως έθνη στον αρχαιολογικό ορίζοντα, παρά την διάσπασή τους σε διάφορα φύλα.

[2634] «but material remains alone can never tell the whole story and can mislead», Wilkes, p. 39.

[2635] Wilkes, pp. 35-66.

Το μεγάλο σημερινό επιστημονικό ζήτημα, βέβαια, είναι να ορίσει κανείς την έννοια του έθνους στην Αρχαιότητα. Το 479 π.Χ., οι Αθηναίοι (ή καλύτερα ο Ηρόδοτος) έδωσαν τον ελληνικό ορισμό του έθνους (ή του γένους ή απλώς των Ελλήνων) στην απάντησή τους προς τους απεσταλμένους των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι φοβήθηκαν ότι η Αθήνα θα πάει με το μέρος των Περσών.[2636] Δεν θα συμπράξουμε με τους Πέρσες, λένε οι Αθηναίοι, διότι «τὸ Ἑλληνικὸν ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἱδρύματά τε καινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα».[2637] Οι Έλληνες όλοι έχουν κοινή καταγωγή, ίδια γλώσσα, πιστεύουν στους ίδιους θεούς και θυσιάζουν με τον ίδιο τρόπο, και έχουν όμοια ήθη και έθιμα. Ο Ηρόδοτος τονίζει το γεγονός ότι οι Έλληνες είχαν κοινή καταγωγή βασιζόμενος στην, κατά την παράδοσή, προέλευσή τους από τον Έλληνα, «τον φιλοπόλεμο βασιλιά»,[2638] αλλά και στον μετέπειτα σχηματισμό των ελληνικών φύλων (Ίωνες, Δωριείς, Αιολείς, Αχαιοί).[2639] Παρά την εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο αλλά και στα παράλια της Μικράς Ασίας, την Κάτω Ιταλία και Σικελία και σε διάφορες άλλες περιοχές της Μεσογείου και τον κατακερματισμό τους σε ανεξάρτητες Πόλεις με διαφορετικά πολιτικά συστήματα, οι Έλληνες διαλαλούσαν ότι είχαν κοινή καταγωγή. Οι μύθοι που δημιούργησαν οι Έλληνες γύρω από την προέλευση και την καταγωγή τους αποτελούν σήμερα «μαρτυρία, εάν όχι για τις αρχικές μεταναστεύσεις των λαών, τουλάχιστον ως αποδεδειγμένη λειτουργία της εθνικότητας και της σημασίας που αποδίδεται στην εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα κατά το πρώτο μισό της Α’ χιλιετίας π.Χ.»[2640] Ήδη από τον Η’ και Θ’ αιώνα π.Χ., όταν διαθέτουμε τα πρώτα ελληνικά κείμενα όπως του Ησιόδου, είχε σχηματισθεί η εθνική συνείδηση των Ελλήνων και έπαιξε ρόλο στον ορισμό των πολιτών στην «εμβρυονική Πόλη» αλλά και κατά την διάρκεια όλης της Ελληνικής Αρχαιότητας.[2641]

Οι Ιλλυριοί δεν άφησαν γραπτά μνημεία πέρα από ονόματα[2642] αλλά γνωρίζουμε αρκετά από τις επαφές τους με τους Έλληνες, όταν οι τελευταίοι εγκατέστησαν αποικίες στην σημερινή νότια Αλβανία. Σημαντική ελληνική αποικία ήταν η Επίδαμνος (BAGROW, 49:B2, σημερ. Durrës/Δυρράχιο) που ιδρύθηκε το 627 ή 625 π.Χ.[2643] από Κερκυραίους μόνο[2644] ή Κερκυραίους και Κορινθίους με οικιστή τον Φαλία.[2645] Περί το 570 π.Χ. κάτοικοι της Ηλίας μετοίκησαν στην Επίδαμνο και στην γειτονική Απολλωνία.[2646] Η πόλη ήταν αρχικά πολυπληθής και ισχυρή, αλλά οι συνεχείς πολιτικές στάσεις και οι πόλεμοι με τους Ιλλυριούς την αποδυνάμωσαν. Περί το 437 π.Χ. οι πολίτες εδίωξαν τους «δυνατούς» (αριστοκράτες), οι οποίοι συμμάχησαν με τους Ιλλυριούς και επι-

---

2636 Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 220-221.

2637 Ηρόδ., VIII.144 και Macan on Herodotus VIII.144.

2638 Ησίοδος, «Γυναικών Κατάλογος ή Ήοιαι» σε Αποσπάσματα, αρ. 5 (έκδ. Κάκτος).

2639 Ηρόδ., I.56-58 &

2640 «The sheer complexity [… of gaining a glimpse of the process by which ethnic groups constructed and reaffirmed their identity through the discursive medium of myth and ethnography] is testimony if not to the original movements of peoples, then at least to the manifest operation of ethnicity and the importance attached to ethnic belonging in Greece during the first half of the first millennium BC», Jonathan M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997), p. 65.

2641 Hall, ch. 3.

2642 Wilkes, ch. 3.

2643 Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, II:88Hr & 89Hier., line r. [Helm, p. 97 line e)].

2644 Ψευδο-Σκύμνος, 235-236 και Στράβων, VII.5.8 (C316).

2645 Θουκ., I.24.

2646 Στράβων, VIII.3.32 (C357).

τέθηκαν στην πόλη. Οι Κερκυραίοι αρνήθηκαν να τους βοηθήσουν και εκείνοι απευθύνθηκαν στο μαντείο των Δελφών, το οποίο αποφάσισε ότι η πόλη έπρεπε να παραδοθεί στους Κορινθίους. Οι Κορίνθιοι έστειλαν φρουρά μαζί με νέους αποίκους από την πόλη τους και την Λευκάδα και την Αμβρακία. Βέβαια, οι Κερκυραίοι και οι εξόριστοι Επιδάμνιοι άρχισαν πολιορκία της πόλεως με αποτέλεσμα στον πόλεμο που επακολούθησε μεταξύ Κορίνθου και Κέρκυρας να υποχωρήσει ο κορινθιακός στόλος και να καταληφθεί η Επίδαμνος το 434 π.Χ. Αμέσως μετά, οι αριστοκρατικοί επέστρεψαν στην πόλη. Τα γεγονότα αυτά αποτελούν τα «Κερκυραϊκά» του Πελοποννησιακού Πολέμου.[2647] Έναν αιώνα αργότερα, το 313 π.Χ., οι Κερκυραίοι παρέδωσαν την Επίδαμνο στον βασιλιά των Ιλλυριών Γλαυκία,[2648] αν και είναι πιθανό ο πατέρας του να είχε ήδη την πόλη υπό τον έλεγχό του.

Το πολίτευμα της πόλεως ήταν αρχικά απόλυτα ολιγαρχικό αλλά αργότερα έγινε μετριοπαθές ολιγαρχικό και ο θεσμός «των φυλάρχων» αντικαταστάθηκε από «βουλήν». Οι αξιωματούχοι του πολιτεύματος συμμετείχαν υποχρεωτικά στην συνέλευση «ηλιαία» όταν επρόκειτο να ψηφισθούν νέοι αξιωματούχοι («αρχή τις») ενώ ο μοναδικός «άρχων» αποτελούσε ένα ακόμη χαρακτηριστικό του ολιγαρχικού πολιτεύματος. Μετά από στάση περί το 437 π.Χ., το πολίτευμα έγινε δημοκρατικό, ο δήμος απέβαλε την αριστοκρατία («τους δυνατούς») και πιθανόν να δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα σε όσους είχαν αποκλειστεί.[2649] Το 433 π.Χ., όμως, οι δημοκρατικοί Επιδάμνιοι παρέδωσαν την πόλη στους Κερκυραίους υπό δυσμενείς όρους: οι Λευκαδίτες και Αμβρακιώτες άποικοι πωλήθηκαν ως σκλάβοι, η κορινθιακή φρουρά αιχμαλωτίσθηκε,[2650] οι εξόριστοι επέστρεψαν[2651] και η ολιγαρχία παλινορθώθηκε. Αυτή την φορά την απόλυτη εξουσία είχε ένας μόνο αξιωματούχος («αρχή τίς εστι»)[2652] και ο αξιωματούχος «πωλήτης» είχε υπό την πλήρη του δικαιοδοσία το εμπόριο με τους Ιλλυριούς.[2653] Οι τεχνίτες ανήκαν στον δήμο και εργάζονταν υπό καθεστώς δουλείας στα δημόσια έργα.[2654]

Οι λιγοστές και αποσπασματικές αυτές πληροφορίες για την Ιστορία και το πολίτευμα της Επιδάμνου σβήνουν στον Γ' αιώνα π.Χ. Αν και κατά την γραπτή παράδοση το λιμάνι ήταν άλλη πόλη από αυτή της Επιδάμνου, οι αρχαιολογικές ανασκαφές δεν το επιβεβαιώνουν. Τα ελληνικά κατάλοιπα που βρίσκονται κάτω από τα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά και όλα μαζί κάτω από το σημερινό Δυρράχιο επιβεβαιώνουν την ίδρυση της πόλεως περί το 625 π.Χ. Πάντως, υπάρχουν κάποιες ενδείξεις για ιερά του Ηρακλή, του Ασκληπιού και του Διός.[2655] Οι Επιδάμνιοι διατηρούσαν Θησαυρό στην Ολυμπία από το δεύτερο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ.[2656] Με την πάροδο των αιώνων, η Επίδαμνος των Ελλήνων κατακλύσθηκε και τελικά εποικίσθηκε από τους «βάρβαρους» γείτονές της,

[2647] Θουκ., Ι.24 και εξής και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 259-260.

[2648] Δ.Σ., XIX.78.

[2649] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1301b (V.1.6) & 1304a (V.3.4-5).

[2650] Θουκ., Ι.29.

[2651] Δ.Σ., XII.30.5.

[2652] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1287a (III.11.1).

[2653] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αίτια Ελληνικά», 29 (297F).

[2654] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1267b (II.4.13).

[2655] Hansen & Nielsen, no 79, «Epidamnos», pp. 330-331. Για νομίσματα δες GCTV, nos 1890-1905, I:186-187.

[2656] Mallwitz, pp. 169-170.

αν και αποτέλεσε πύλη εισόδου των ελληνικών επιδράσεων στους Ιλλυριούς.

Η άλλη μεγάλη ελληνική αποικία στην περιοχή ήταν η Απολλωνία (BAGROW 49:B3, σημερινή Pojan, δυτικά της Fier, στα νοτιοδυτικά παράλια της Αλβανίας). Η ίδρυσή της περιβάλλεται από συγκεχυμένες πληροφορίες στις αρχαίες πηγές. Ίσως ιδρύθηκε περί το 600 π.Χ. από Κορινθίους[2657] υπό τον τύραννο Περίανδρο ή κατ' εντολή του[2658] ή την ίδρυσε ο Γύλαξ και την ονόμασε αρχικά Γυλάκειαν,[2659] ενώ κατά άλλη εκδοχή ιδρύθηκε από Κορινθίους και Κερκυραίους.[2660] Το περί το 600 π.Χ. έτος ιδρύσεως μπορεί να επιβεβαιωθεί από την έλλειψη πρωτοκορινθιακής κεραμικής στα θεμέλια της πόλεως. Η ανάπτυξη και επέκταση της πόλεως φαίνεται ότι την έφερε αντιμέτωπη με το γειτονικό της Θρόνιο[2661] και την Βύλλη (Βύλλις or Βουλλίς, Byllis, BAGROW, 49:B3, σημερ. Hekal, νοτιοδυτικά της Ballsh, Αλβανία).[2662] Οι Απολλωνιάτες νίκησαν και πήραν τόσα πολλά λάφυρα που έδωσαν και στους Κορινθίους. Στον πόλεμο μεταξύ Κορίνθου και Κερκύρας το 435 π.Χ., η Απολλωνία συντάχθηκε με τους Κορινθίους.[2663] Στην μάχη εναντίον των Καρχηδονίων στον Κρίμησο/Κρίμισο ποταμό το 344 π.Χ., οι Απολλωνιάτες συμμετείχαν στο πλευρό του Τιμολέοντα

Αν και το πολίτευμα της πόλεως είχε άρωμα δημοκρατικό, τα αξιώματα είχαν δικαίωμα να καταλάβουν μόνο οι απόγονοι των αρχικών αποίκων, πράγμα που ίσως ήταν κατάλοιπο της ολιγαρχίας που ήλεγχε αρχικά την πόλη.[2664] Επίσης, απαγόρευαν στους ξένους να μείνουν για πολύ στην πόλη (ξενηλασία) για να μην αντλήσουν πληροφορίες, ιδίως στρατιωτικής φύσεως, όπως γινόταν και στην Σπάρτη.[2665] Από την διασπορά των νομισμάτων της, εκτιμάται ότι η πόλη είχε επαφή με περιοχή σε μεγάλη ακτίνα γύρω της, ίσως και στο μέγεθος της σημερινής Αλβανίας. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν κατάλοιπα ιθαγενών οικισμών αλλά και ίχνη αρχαίων μονοπατιών, που ίσως επιβεβαιώνουν την διαπίστωση αυτή.

Τα σημερινά κατάλοιπα της πόλεως χρονολογούνται από την Ελληνιστική Εποχή. Το περιμετρικό τείχος γύρω από την ακρόπολη, ίσως από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., περιέκλειε 0,2 τ.χλμ. Στις όχθες του Αώου ποταμού (αλβανικά Vjosë), νότια της πόλεως, υπάρχουν ίχνη ποτάμιου λιμανιού. Δωρικός εξάστυλος ναός από την ίδια εποχή ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα και ίσως και στην Αρτέμιδα. Ο Απόλλων, ο Ήλιος και η Άρτεμις ήταν οι κύριες θεότητες της πόλεως. Η πόλη του Δ' αιώνα π.Χ., κάτω από την ακρόπολη, είχε έκταση 1,1 τ.χλμ., περιβαλλόταν από τείχος με πολλές πύλες και διέθε-

---

[2657] Θουκ., I.26.

[2658] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρουμένων», 6 (522E).

[2659] Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Απολλωνία» α' & λμ. «Γυλάκεια».

[2660] Ψευδο-Σκύμνος, 439-440 και Στράβων, VII.5.8 (C316).

[2661] Δεν έχει ακόμη εντοπισθεί (BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 49 Illyricum, p. 758) αλλά ίσως βρισκόταν στην σημερ. Kaninë, ανατολικά της Vlore, στην Αδριατική ακτή της Αλβανίας. Δες Hammond, *Epirus*, pp. 495-496.

[2662] Η πόλη ήταν το κέντρο του Κοινού των Βυλλιόνων, που είναι γνωστό από τον Γ' αιώνα π.Χ. αλλά πρέπει να δημιουργήθηκε τον Δ' αιώνα π.Χ. Το τείχος του μέσου του Δ' αιώνα π.Χ. περιέκλειε έκταση 0,28 τ.χλμ. και περιλάμβανε Αγορά, δύο στοές, θέατρο του Γ' αιώνα π.Χ. με χωρητικότητα 7000 θεατών (TGR, 1:222 & 221), στάδιο, δεξαμενή νερού και περίστυλο ναό. Δες Hansen & Nielsen, no 92, «Byllis», p. 343 και για νομίσματα GCTV, nos 1888-1889, 1:186.

[2663] Θουκ., I.26.

[2664] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1290b (IV.3.8).

[2665] Αιλιανός, Π.Ι., XIII.16.

τε ναό. Υπήρχαν επίσης θέατρο του Γ’ αιώνα π.Χ. περίπου 8000 θεατών,[2666] στοές, νυμφαίο (όπου λατρεύονταν οι νύμφες των πηγών). Το πολεοδομικό σχέδιο του Ε’ ή του Δ’ αιώνα π.Χ. ήταν ορθογώνιο με οικοδομικά τετράγωνα 61 μ. επί 61 μ. και οδούς πλάτους από 5,95 μ. έως 6,30 μ. Τα νεκροταφεία στα ανατολικά της πόλεως περιλαμβάνουν μικρούς τύμβους και σαρκοφάγους από το τέλος του Ζ’ μέχρι τον Ε’ αιώνα π.Χ., θαλαμωτούς τάφους του Δ’ και του Γ’ αιώνα π.Χ., ταφές με καύση των νεκρών από τον Γ’ μέχρι τον Α’ αιώνα π.Χ. Από επιγραφές της Απολλωνίας γνωρίζουμε ότι οι κάτοικοι –όπως μάλλον και στην Επίδαμνο και σε άλλες κορινθιακές αποικίες, συμπεριλαμβανομένων των Συρακουσών– πρέπει να χρησιμοποιούσαν το κορινθιακό ημερολόγιο (Πίνακας 21).[2667]

Οι δύο ελληνικές αποικίες στην Ιλλυρία, Επίδαμνος και Απολλωνία, έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην σύνδεση των Ιλλυριών με τους Έλληνες και τον πολιτισμό τους αλλά και με τους Ρωμαίους, στην αρχή της οικοδομήσεως των ανατολικών κτήσεών τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

ΜΗΝΕΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ
(επί του Μηχανισμού των Αντικυθήρων)[2668]
ΦΟΙΝΙΚΑΙΟΣ
ΚΡΑΝΕΙΟΣ
ΛΑΝΟΤΡΟΠΙΟΣ ή ΗΛΙΟΤΡΟΠΙΟΣ
ΜΑΧΑΝΕΥΣ
ΔΩΔΕΚΑΤΕΥΣ
ΕΥΚΛΕΙΟΣ
ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΣ
ΨΥΔΡΕΥΣ
ΓΑΜΕΙΛΙΟΣ
ΑΓΡΙΑΝΙΟΣ
ΠΑΝΑΜΟΣ
ΑΠΕΛΛΑΙΟΣ

Η ελληνική πολιτισμική επίδραση επί των Ιλλυριών άρχισε από τον Η’ αιώνα π.Χ., όταν οι δεύτεροι βρίσκονταν στο απόγειο της Εποχής του Σιδήρου. Η τελειοποίηση της τεχνικής της επεξεργασίας του σιδήρου και η μεγάλη παραγωγή είχαν ως αποτέλεσμα οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές ανάμεσα στους Ιλλυριούς. Άρχισε το εμπόριο με την Ελλάδα αλλά και ο κοινωνικός διαχωρισμός τους σε φυλές με δικό της αρχηγό η κάθε μία αλλά και με εντονότερη την αντίληψη για κοινή εθνική ταυτότητα.[2669] Ως προς την επίδραση στην τέχνη, έχει υποστηριχθεί ότι η διακόσμηση στην

[2666] TGR, 1:227.

[2667] Hansen & Nielsen, no 77, «Apollonia», pp. 328-329 και για νομίσματα GCTV, nos 1876-1887, 1:185-186.

[2668] Tony Freeth et al., «Calendars with Olympiad display and eclipse prediction on the Antikythera Mechanism,» *Nature* 454 (31 July 2008): 615.

[2669] Για την μυθολογία και τις φυλές των Ιλλυριών όπως τις γνώριζαν αρχαίοι Έλληνες και Ρω-

ζώνη των πολεμιστών στον ορειχάλκινο κάδο (situla)[2670] των αρχών του Ε' αιώνα π.Χ. από την Vače της Σλοβενίας[2671] (AAW, p. 174) φέρει ή θυμίζει αρχαϊκά ελληνικά στοιχεία. Στους ιλλυρικούς τάφους των αρχηγών και των συζύγων τους του ΣΤ' και Ε' αιώνα π.Χ. με τα πλούσια κτερίσματα ιδιαίτερη θέση έχουν τα υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας ελληνικά αγγεία, είδη μεταλλοτεχνίας και κοσμήματα. Επιπλέον, αντικείμενα που δείχνουν ελληνικές επιδράσεις φαίνεται ότι κατασκευάσθηκαν είτε από Έλληνες τεχνίτες ειδικά για τις «βαρβαρικές» φυλές των Βαλκανίων είτε από Ιλλυριούς που μιμήθηκαν την ελληνική θεματολογία. Μάλιστα, κάποιοι μελετητές γράφουν για «ελληνο-ιλλυρικό» υλικό πολιτισμό στην Ιλλυρία, την περίοδο από τον ΣΤ' στον Ε' αιώνα π.Χ. Από το δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ., τα ελληνικά αντικείμενα αρχίζουν να ελλείπουν από τις ιλλυρικές ταφές και κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. περιορίζονται στις γειτονικές με την Μακεδονία περιοχές. Οι αιτίες μπορεί να είναι η σημαντική μείωση της ισχύος των τοπικών Ιλλυριών αρχηγών αλλά και της αθηναϊκής δυνάμεως σε συνδυασμό με τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, μια που τα περισσότερα αντικείμενα προέρχονταν από την Αττική ή την Ιωνία, στην Μικρά Ασία. Οι Ιλλυριοί απασχόλησαν τους Μακεδόνες προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. και κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., όταν πολέμησαν μαζί τους. Ήταν οι Μακεδόνες βασιλείς που τους ενέπλεξαν στα ελληνικά ζητήματα χρησιμοποιώντας τους αρχικά ως μισθοφόρους, αλλά αργότερα οι Ιλλυριοί έγιναν μόνιμος πονοκέφαλος. Τελικά, νικήθηκαν από τον Φίλιππο Β', τον γιο του Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας αλλά και τον Πύρρο της Ηπείρου.[2672] Οι Ιλλυριοί περιορίσθηκαν στις βορείως της Μακεδονίας περιοχές, αλλά δεν εξαφανίσθηκαν από την στρατιωτική Ιστορία διότι ενεπλάκησαν σε πολέμους πάλι με τους Έλληνες αλλά και με τους Ρωμαίους.

Οι πόλεμοι των Ρωμαίων με τους Ιλλυριούς (Ιλλυρικοί Πόλεμοι, 229 & 219 π.Χ.)

Ο θάνατος του Πύρρου το 272 π.Χ. αποδυνάμωσε τελείως το βασίλειο της Ηπείρου και έδωσε την δυνατότητα στους Ιλλυριούς να επεκταθούν. Περί το 233 π.Χ., ο βασιλιάς τους Άγρων κατέλαβε τμήμα της Ηπείρου, την Επίδαμνο και τα νησιά Μέλαινα Κέρκυρα και Φάρος,[2673] κοντά στις ακτές της σημερινής Κροατίας. Οι Ιλλυριοί εκτός από καλοί στρατιώτες στην ξηρά ήταν και επιδέξιοι ναυτικοί. Είχαν καταφέρει να χρησιμοποιούν την πολεμική λέμβο στις θαλάσσιες επιχειρήσεις τους αλλά και για πειρατεία. Η λέμβος, η βαρκούλα ή το μικρό πλοιάριο, που ίσως από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. χρησιμοποιούνταν και σε πολεμικές επιχειρήσεις, μέχρι το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. είχε εξελιχθεί σε κανονικό πολεμικό. Η πολεμική λέμβος διέθετε μία σειρά κωπηλατών από κάθε πλευρά και έμβολο στην πλώρη ενώ ήταν αρκετά ευρύχωρη για να μεταφέρει πολεμιστές. Το ταχύ αυτό σκάφος κατασκευαζόταν σε διάφορα μεγέθη μέχρι και αυτό της

μαίοι δες Απ. Ιλλ., Ι. Για το ζήτημα των επιρροών και της οικοδομήσεως ταυτότητας στους Ιλλυριούς δες Danijel Dzino, «Contesting Identities of Pre-Roman Illyricum,» *Ancient West & East* 11 (2012): 69-95.

[2670] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «situla».

[2671] Δες περιγραφή και σχεδιαστική ανάπτυξη της επιφάνειας του αγγείου από το Εθνικό Μουσείο της Σλοβενίας (Narodni muzej Slovenije) σε <https://www.nms.si/en/collections/highlights/420-Vace-Situla> και <https://www.nms.si/en/imagelib/source/default/Zbirka/Znameniti-predmeti/07situla/Plasc-situle.jpg>.

[2672] Wilkes, pp. 104-109 & ch 5. Δες και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ. 11 & 12, διάσπαρτα.

[2673] Walbank on Polybius, II.2.4.

πεντηκοντόρου, με 50 κωπηλάτες, ενώ εξελίχθηκε σε πολεμικό με δύο σειρές κωπηλατών, προστατευμένων από θυρίδες και κατάστρωμα (κατάφρακτος ναυς).[2674] Τις ανοικτές λέμβους χρησιμοποιούσαν οι Ιλλυριοί στην Αδριατική για πειρατεία και πολεμικές επιδρομές.[2675]

Το ενδιαφέρον των Ιλλυριών για τα νοτιοδυτικά Βαλκάνια αναθέρμαναν πάλι οι Μακεδόνες. Μετά το τέλος της αναταραχής για την διαδοχή του Πύρρου, νοτιότερα από την Ήπειρο, οι Ακαρνάνες πολιορκούνταν από τους Αιτωλούς, οι οποίοι ζήτησαν βοήθεια από τον Δημήτριο Β' της Μακεδονίας (Αιτωλικό, περ. 276 - 229 π.Χ., δες κεφ. 9). Το 233/2 π.Χ., ο τελευταίος ζήτησε από τον Άγρωνα να τον βοηθήσει υποσχόμενός του αμοιβή. Το 230 π.Χ, οι Ιλλυριοί με 100 μεγάλες πολεμικές λέμβους που μετέφεραν 5000 στρατιώτες αποβιβάσθηκαν στον νότιο Αμβρακικό Κόλπο και σε μικρούς σχηματισμούς («κατά σπείρας») επιτέθηκαν στους Αιτωλούς. Αφού τους νίκησαν, σκότωσαν αρκετούς αλλά συνέλαβαν και πολλούς αιχμαλώτους. Πήραν τα όπλα και τα πολεμοφόδια των ηττημένων, τα φόρτωσαν στα πλοιάριά τους και επέστρεψαν στην βάση τους και στον Άγρωνα να του αναγγείλουν την νίκη και να του δείξουν την λεία τους. Ο βασιλιάς τους, όμως, ήπιε πάρα πολύ και διασκέδασε τόσο που μετά από μερικές μέρες πέθανε από πλευρίτιδα. Ο θάνατος μπορεί να προήλθε από παράλυση του κέντρου αναπνοής λόγω της υπερβολικής συγκεντρώσεως αλκοόλης στο αίμα.

Στον θρόνο τον διαδέχθηκε η σύζυγός του Τεύτα, η οποία ζήτησε από ναυτικούς και πολεμιστές της να θεωρούν τους πάντες εχθρούς και να επιτεθούν για να πάρουν λάφυρα. Επειδή ήταν γυναίκα έβλεπε μόνο την πρόσφατη επιτυχία, γράφει υποτιμητικά ο Πολύβιος, και δεν γνώριζε την μικρο-γεωπολιτική της περιοχής, γεγονός βέβαια που θα μπορούσε να ισχύσει και για οποιοδήποτε άλλο άπειρο άτομο. Όμως οι πειρατές επιτέθηκαν με επιτυχία στην Ηλία, στην Μεσσηνία και στην Ήπειρο και έφεραν πίσω σκλάβους και λάφυρα. Επίσης, αυξήθηκε κατακόρυφα και η πειρατεία σε εμπορικά ρωμαϊκών συμφερόντων στην νότια Αδριατική. Η Σύγκλητος αποφάσισε να διερευνήσει τι ακριβώς συνέβαινε και να επέμβει και έτσι έστειλε απεσταλμένους στην Ιλλυρία.[2676]

Η Τεύτα διηύθυνε με επιτυχία το βασίλειό της, αφού είχε οδηγήσει τους πειρατές της να συλλέξουν πολλά λάφυρα, είχε καταστείλει εσωτερική εξέγερση και πολιορκούσε το νησί Ίσσα, κοντά στις ακτές της Αδριατικής, στην Κροατία. Όταν ήρθαν να την συναντήσουν οι Ρωμαίοι πρέσβεις το 229 π.Χ., η βασίλισσα τούς μίλησε με επίγνωση της ισχύος της. Οι συνομιλίες κατέληξαν με την κατανόηση της ζημιάς που προξενούσε η πειρατεία στους Ρωμαίους αλλά και με την δολοφονία του ενός εκ των δύο πρέσβεων κατά την επιστροφή του στην Ρώμη, διότι είχε προσβάλει λεκτικά την Τεύτα. Φυσικά, η Σύγκλητος έδωσε αμέσως εντολή για επέμβαση. Όμως με εντολή της Τεύτας, ιλλυρικοί πολεμικές λέμβοι έπλευσαν προς την ελληνική Κέρκυρα για να την πολιορκήσουν, ενώ απέτυχαν να καταλάβουν με δόλο την Επίδαμνο. Παρά την βοήθεια που έλαβαν οι Κερκυραίοι από άλλους Έλληνες, οι Ιλλυριοί νίκησαν στην ναυμαχία κοντά στους Παξούς και η Κέρκυρα τους παραδόθηκε. Αμέσως μετά, πολιόρκησαν την Επίδαμνο.[2677] Το 229 π.Χ., λοιπόν, οι Ιλλυριοί υπό την Τεύτα ήλεγχαν την ακτή βόρεια της Κορίνθου και μέχρι την Κροατία αλλά και την επικοινωνία με την Ιταλία και Σικε-

[2674] Morrison, *Greek and Roman Oared Warships*, pp. 263-264.

[2675] Απ. Ιλλ. Ι.3.

[2676] Πολύβιος, ΙΙ.1-8.3.

[2677] Πολύβιος, ΙΙ.8.3-10.

λία μέσω της Κερκύρας.

Το 229 π.Χ., οι Ρωμαίοι με 200 πολεμικά έπλευσαν προς την Κέρκυρα. Ο διοικητής της πόλεως, Δημήτριος από την Φάρον,[2678] που είχε κατηγορηθεί και φοβόταν την Τεύτα, τους παρέδωσε την πόλη και την ιλλυρική φρουρά. Οι Κερκυραίοι ανακουφίσθηκαν που τώρα θα ήταν υπό την προστασία της Ρώμης. Ο ρωμαϊκός στόλος κινήθηκε προς την Απολλωνία και ρωμαϊκός στρατός 20.000 πεζών και 2000 ιππέων ξεκίνησε από την ρωμαϊκή αποικία (244 π.Χ.) και λιμάνι Βρεντήσιον (Brindisi) για την Απολλωνία. Οι κάτοικοι συμφώνησαν να τεθούν υπό ρωμαϊκή προστασία και έτσι στρατός και στόλος έστρεψαν προς την Επίδαμνο, η οποία πολιορκούνταν και την οποία οι ρωμαϊκές δυνάμεις έθεσαν υπό την προστασία τους χωρίς μάχη. Το ίδιο συνέβη και στην, Ίσσα ενώ ο στόλος συνέλαβε 20 πολεμικές λέμβους με λάφυρα αν και είχε απώλειες σε αξιωματικούς.[2679] Οι πόλεις αυτές ήταν ελεύθερες και η σύνδεση τους με την Ρώμη ήταν μόνο ηθική. Έγιναν σύμμαχοι (amici) και ο δεσμός τους με την Ρώμη προερχόταν από το όφελος (beneficium) της απελευθερώσεώς τους. Με άλλα λόγια, οι πόλεις θα έδειχναν σε κάθε περίσταση την υποστήριξη τους στα συμφέροντα της Ρώμης, με αντάλλαγμα την προστασία που θα απολάμβαναν από εκείνην.[2680] Εν τω μεταξύ, η βασίλισσα Τεύτα με λίγους πιστούς έφυγε προς το εσωτερικό της περιοχής της για να γλυτώσει, ενώ οι Ρωμαίοι αποχώρησαν αφού άφησαν στην βορείως της Επιδάμνου Ιλλυρία τον Δημήτριο της Φάρου αλλά και ρωμαϊκή φρουρά για να προσέχει τους Ιλλυριούς. Το 228 π.Χ., η Τεύτα έκλεισε ειρήνη με τους Ρωμαίους αναγκαζόμενη να δεχθεί την πληρωμή οποιουδήποτε φόρου υποτέλειας ή αποζημιώσεως[2681] της επιβαλλόταν, να παραδώσει το μεγαλύτερο τμήμα της Ιλλυρίας αλλά και να μην στείλει περισσότερες από δύο άοπλες λέμβους νοτιότερα από την πόλη Λίσσον (Lissus, BAGROW, 49:B2, σημερ. Lezhë, Αλβανία).[2682] Με αυτόν τον τελευταίο όρο διασφαλιζόταν η ναυσιπλοΐα Ελλήνων και Ρωμαίων στο Ιόνιο Πέλαγος.[2683]

Οι Ρωμαίοι έστειλαν αντιπροσωπία στους Αιτωλούς, στους Αχαιούς, στην Κόρινθο και στην Αθήνα για να αναγγείλουν και να εξηγήσουν το όφελος των επιχειρήσεών τους εναντίον των Ιλλυριών και για τους Έλληνες που ταξίδευαν από και προς την Κάτω Ιταλία και Σικελία αλλά και να τους καθησυχάσουν για τις προθέσεις τους. Όμως, από ιστορικής απόψεως αυτές οι κινήσεις θεωρούνται τελείως τυπικές. Το ίδιο τυπική ήταν και η ειδοποίηση από τους Κορίνθιους να συμμετάσχουν οι Ρωμαίοι στα Ίσθμια, για την οποία δεν εδόθη συνέχεια από την Σύγκλητο. Η πρόσκληση, βέβαια, αυτή τοποθετούσε τους Ρωμαίους ανάμεσα στα πολιτισμένα έθνη (μή βάρβαρα, δηλαδή), όπως τα αντιλαμβάνονταν οι Έλληνες.[2684] Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι αυτή υπήρξε η πρώτη απευθείας και επίσημη διπλωματική και πολιτική επαφή Ρωμαίων και Ελλήνων.[2685]

[2678] Αυτός ο Δημήτριος ήταν ό Έλληνας ή εξελληνισμένος Ιλλυριός διοικητής της Φάρου που είχε αναλάβει και την Κέρκυρα (Walbank on Polybius, II.11.8).

[2679] Ρωμαϊκός ναυτικός Θρίαμβος εναντίον των Ιλλυριών καταχωρήθηκε στους Πίνακες Θριάμβων για το έτος 228 (FT, p. 101).

[2680] Badian, SGRH, p. 9 και CS, p. 123.

[2681] Walbank on Polybius, II.12.3 (1).

[2682] Πολύβιος, II.11-12 και Απ. Ιλλ., II.7.

[2683] Walbank on Polybius, II.12.3 (3).

[2684] Walbank on Polybius, II.12.8.

[2685] Για πρωιμότερες επαφές δες CAH, 8:81-85.

Εν τούτοις, η πρώτη επέμβαση των Ρωμαίων στα Βαλκάνια είχε άρωμα τοπικού προβλήματος και δεν μπορεί να ενταχθεί σε ιμπεριαλιστικού τύπου ιδεώδη για να εξηγήσει πρώιμες σκέψεις ή αποφάσεις για την μετέπειτα ρωμαϊκή σύγκρουση με τους Μακεδόνες (κεφ. 7). Μάλιστα, η αποστολή από τους Ρωμαίους αντιπροσώπων στους εχθρούς των Μακεδόνων στην Ελλάδα δεν μπορεί να ήταν σχέδιο των Ρωμαίων για να περιορίσουν την διπλωματική δυναμική της Μακεδονίας αυτή την εποχή και να αποδείξουν τα επεκτατικά τους σχέδια προς την Ανατολή. Οι αρχαίες πηγές δεν συνηγορούν για αυτή την περίοδο σε σχέδιο για επέκταση της ρωμαϊκής επικυριαρχία στην Χερσόνησο του Αίμου και σε προαποφασισμένες πράξεις για να περιορισθεί ένας προσχεδιασμένος μακεδονικός επεκτατισμός.[2686]

Ο ιλλυρικός πονοκέφαλος της Ρώμης δεν τελείωσε το 228 π.Χ. αλλά σχεδόν δέκα χρόνια αργότερα, όταν οι Ρωμαίοι αναγκάσθηκαν να επέμβουν για μια φορά ακόμη στην Ιλλυρία. Η αιτία του δευτέρου ιλλυρικού πολέμου ήταν ο τοποτηρητής των Ρωμαίων Δημήτριος της Φάρου που έγινε πειρατής. Δεν είχε μάλλον αντιληφθεί την διπλωματικά περίεργη ίσως ρωμαϊκή πολιτική των ηθικών υποχρεώσεων που είχε απέναντί της Ρώμης ως ελεύθερος amicus.[2687] Μετά τον θάνατο της Τεύτα είχε αναλάβει τα εδάφη της και εκμεταλλευόμενος την εμπλοκή των Ρωμαίων στους Γαλατικούς Πολέμους άρχισε την πειρατεία νότια της Λίσσου, ενώ τα έτη 223-222 π.Χ. βρέθηκε στο πλευρό των Μακεδόνων στους πολέμους τους στην Ελλάδα. Το 220 π.Χ., έπλευσε με 90 συνολικά (μαζί με τις συμμαχικές) λέμβους νότια στο Ιόνιο και επιδόθηκε σε πειρατεία μέχρι τις Κυκλάδες ενώ ταυτοχρόνως επιτέθηκε και σε περιοχές της Ιλλυρίας που ήταν στην δικαιοδοσία των Ρωμαίων. Οι Ρωμαίοι δεν μπορούσαν πλέον να ανεχθούν την κατάσταση και το 219 π.Χ. έστειλαν και τους δύο υπάτους με στρατό και στόλο εναντίον της Φάρου, η οποία παρά τις προετοιμασίες του Δημητρίου έπεσε γρήγορα. Ο Δημήτριος κατάφερε να διαφύγει και να βρει καταφύγιο στους Μακεδόνες,[2688] που έδειχναν σημαντικό ενδιαφέρον για την Ιλλυρία, ενώ οι Ρωμαίοι ολοκλήρωσαν την κατάκτηση των περιοχών της Ιλλυρίας που είχε εκείνος υπό τον έλεγχό του.[2689] Ούτε σε αυτή την περίπτωση φαίνεται βεβαίως να επιδρά ο ιμπεριαλισμός Ρωμαίων και Μακεδόνων για τον έλεγχο της Ιλλυρίας, αλλά μόνον η επιθυμία των Ιταλών να διατηρήσουν ασφαλή την ναυσιπλοΐα στο στενό του Οτράντο αλλά και την ανάγκη των Μακεδόνων να κρατήσουν όσο μακριά γινόταν τις επιθετικές φυλές των Ιλλυριών.

Οι Καρχηδόνιοι στην Ισπανία (237-221 π.Χ.)

Η προϊστορία του Δευτέρου Καρχηδονιακού Πολέμου των Ρωμαίων είναι συνυ-

---

[2686] Πρβλ. CAH, 7:837-842 (1928 edition) και Badian, SGRH, pp. 1-18 και CS, p. 123. Η αντίθετη άποψη που εκφράζει ο N. G. L. Hammond, «Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C.,» *The Journal of Roman Studies* 58 (Parts 1 and 2, 1968), ιδίως σ. 20-21, τονίζοντας την «επιθυμία για ισχύ» («desire for power») και της Ρώμης και της Μακεδονίας δεν φαίνεται να υποστηρίζεται από ισχυρά ιστορικά επιχειρήματα αλλά περισσότερο στηρίζεται στην ιστοριογραφική τάση του 20ου μ.Χ. αιώνα για ανάγνωση ιμπεριαλιστικών δυνάμεων σε οποιαδήποτε στιγμή στην Αρχαιότητα αλλά και σε μετέπειτα ιστορικά γεγονότα σε Ρώμη και Μακεδονία.

[2687] Badian, SGRH, p. 11.

[2688] Η εκδοχή ότι σκοτώθηκε από τους Ρωμαίους (Ζωναράς, VIII.20) δεν ευσταθεί και μπορεί να ενταχθεί στους μύθους για την υπεροχή και την δόξα των Ρωμαίων (Hammond, *Illyris*, p. 11 n. 41).

[2689] Πολύβιος, III.16 & 18-19 & IV.16.6-9 & και Απ. Ιλλ. II.8 και Ζωναράς, VIII.19-20 και Δίων, XII.fr. 49 & 53.

φασμένη με τον Καρχηδόνιο Αμίλκα Βάρκα (Hamilcar Barca) και την φήμη του ως στρατηγού. Κατάφερε να διαπραγματευθεί με τους Ρωμαίους μια αξιοπρεπή ειρήνη παρά το τελικό αποτέλεσμα και τελικά έσωσε την Καρχηδόνα κατά τον Πόλεμο με τους Μισθοφόρους. Αυτές οι επιτυχίες του τον έθεσαν επικεφαλής της στρατιωτικής αποστολής στην νότια Ισπανία, σε μια περιοχή που είχαν παλαιότερα κυριαρχήσει οι Φοίνικες.

Το όνομά του, Αμίλκας, σημαίνει ο υπηρέτης του Μελκάρτ. Καταγόταν από την αριστοκρατική οικογένεια των Βαρκιδών της Καρχηδόνας που είχε μεγάλη επιρροή στα πολιτικά πράγματα της πόλεως. Οι Βαρκίδες ήταν γαιοκτήμονες και μπορούσαν να ανατρέξουν την ιστορία τους μέχρι περίπου την εποχή της ιδρύσεως της Καρχηδόνας. Ο Αμίλκας γεννήθηκε περί το 275 π.Χ. και άρα ήταν αρκετά νέος όταν του ανατέθηκε η αρχηγία στόλου το 247 π.Χ., την χρονιά που γεννήθηκε ο πρωτότοκος γιος του Αννίβας (Hannibal, φοινικικά hnb'l, ο αγαπητός του Βάαλ), ο μελλοντικός μεγάλος αντίπαλος της Ρώμης. Είχε ακόμη δύο γιους, τον Ασδρούβα και το Μάγωνα, και τρεις κόρες. Λέγεται ότι ήταν τόσο περήφανος για τα παιδιά του ώστε όταν έβλεπε τα αγόρια του να παίζουν έλεγε ότι εξέτρεφε αρκετά λιονταράκια για να καταστρέψει την Ρώμη.[2690]

Εμφανίσθηκε στην επίσημη στρατιωτική σκηνή το 247 π.Χ., όταν διορίσθηκε επικεφαλής στόλου με την εντολή να παρενοχλήσει τις δυτικές ακτές της Νότιας Ιταλίας, την εποχή ακόμη που οι Καρχηδόνιοι διεκδικούσαν την Σικελία. Το 244 π.Χ. άρχισε την πολιορκία του Έρυκα στην δυτική Σικελία, την οποία διεξήγαγε επιτυχώς για μερικά χρόνια, μέχρι που η ναυτική ήττα των συμπατριωτών του στα Δρέπανα ανάγκασε την γερουσία στην Καρχηδόνα να ζητήσει από τους Ρωμαίους ειρήνη. Ήταν μεγάλη τιμή που ανατέθηκαν στον Αμίλκα οι συνομιλίες για την επίτευξη ειρήνης και μάλιστα σε πρώτη φάση κατάφερε να κλείσει τον Α’ Καρχηδονιακό Πόλεμο με σχετικά ευνοϊκούς όρους για την ηττημένη Καρχηδόνα. Με την επιστροφή του στην Αφρική κλήθηκε να αντιμετωπίσει την εξέγερση των μισθοφόρων και των συμμάχων τους. Πρέπει να είχε πέσει σε δυσμένεια μετά την ήττα στην Σικελία και το αποτέλεσμα της τελικής συμφωνίας για την ειρήνη, αλλά η φήμη του ως εξαιρετικού στρατηγού δεν είχε σβήσει. Για να νικήσει τους μισθοφόρους έπρεπε να έχει περισσότερο στρατό και έτσι υποσχέθηκε να δώσει την τρίτη του κόρη στον Νομάδα σύμμαχό του για να τον έχει στο πλευρό του.[2691] Αλλά ήρθε μία στιγμή που η Καρχηδόνα ήταν έτοιμη να χαθεί από την Ιστορία. Η πόλη κινδύνευε από τους μισθοφόρους όταν έφθασε η είδηση ότι είχαν εξεγερθεί και οι μισθοφόροι στην Σαρδηνία (241-238 ή 237 π.Χ.), ενώ τα φορτηγά πλοία που έφερναν προμήθειες στην Αφρική έπεσαν σε κακοκαιριά και βυθίσθηκαν. Όμως ο Ιέρων Β’ των Συρακουσών τους βοήθησε[2692] διότι γνώριζε ότι την δεδομένη στιγμή βρισκόταν μεταξύ δύο ισχυρών. Ήταν προς το συμφέρον του Έλληνα τυράννου να μην αφήσει την Ρώμη μόνη υπερδύναμη στην κεντρική Μεσόγειο. Αλλά και η Ρώμη η ίδια είχε υποστηρίξει τους Καρχηδονίους ποικιλοτρόπως, μέχρι τα γεγονότα στην Σαρδηνία. Ο Αμίλκας Βάρκα, όμως, αποδείχθηκε ο πραγματικός σωτήρας της Καρχηδόνας. Η πόλη σώθηκε αν και είχε χάσει πλέον εδάφη στην Αφρική, στην κεντρική Μεσόγειο Θάλασσα και στο Τυρρηνικό Πέλαγος.[2693]

[2690] V.M., IX.3. Ext 2.

[2691] Πολύβιος, I.78.

[2692] Πολύβιος, I.83.

[2693] Serge Lancel, *Hannibal* (London: Blackwell, 1998), pp. 1-24.

Οι απώλειες της Σικελίας και της Σαρδηνίας είχαν στερήσει τους Καρχηδόνιους από γεωγραφικούς χώρους στους οποίους μπορούσαν να αναπτύξουν το εμπόριό τους. Τότε φαίνεται θυμήθηκαν την Ισπανία και το εμπόριο το οποίο διεξήγαν οι Φοίνικες στην περιοχή δεκάδες χρόνια πριν. Ο Αμίλκας Βάρκα ήταν ο στρατηγός ο οποίος την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 237 π.Χ. ηγήθηκε της αποστολής στην Νότια Ισπανία. Όμως, οι συνθήκες υπό τις οποίες αποφασίσθηκε αυτή η επιχείρηση είναι αδιευκρίνιστες. Ο Αμίλκας θεωρήθηκε υπεύθυνος για τον Πόλεμο των Μισθοφόρων στην Καρχηδόνα και προσήχθη σε δίκη αλλά με την βοήθεια ισχυρών ανδρών της πολιτείας απηλλάγη και τελικά έγινε ο μοναδικός στρατηγός επικεφαλής του στρατού.[2694] Υπό αυτή την ιδιότητα, λοιπόν, και μετά την απώλεια των νησιών και την ετήσια αποζημίωση που ήταν υποχρεωμένη να πληρώσει η Καρχηδόνα στην Ρώμη, δεν πρέπει να ήταν δύσκολο να πείσει τους Καρχηδόνιους για την εκστρατεία στην Ισπανία. Η εκστρατεία αποσκοπούσε στον οικονομικό επανέλεγχο της Ιβηρικής χερσονήσου, στο νότιο άκρο της οποίας Φοίνικες από την Τύρο –από την ίδια πόλη που προέρχονταν οι άποικοι της Καρχηδόνας– είχαν ιδρύσει στο μέσο περίπου του Η' αιώνα π.Χ. και για εμπορικούς λόγους το Κάδιξ. Ο Αμίλκας πήρε μαζί του τον γαμβρό του Ασδρούβα και τον εννέα ετών γιο του Αννίβα (Hannibal) Βάρκα. Λίγο πριν φύγουν, λέγεται ότι ο Αννίβας ορκίσθηκε «μηδέποτε Ῥωμαίοις εὐνοήσειν».[2695] Φαίνεται ότι αυτός ο όρκος υπήρξε μύθος των αρχαίων ιστοριογράφων, μάλλον για να δικαιολογήσει το κατοπινό ρωμαϊκό μένος εναντίον της Καρχηδόνας. Ήθελε, όμως, και να δείξει ότι ο Αμίλκας είχε δεσμευθεί με ηθική υποχρέωση να πολεμήσει τους Ρωμαίους για λόγους εκδικήσεως, ακόμη και μετά τον θάνατό του. Ο Αμίλκας και ο στρατός του, αφού έφθασαν δια ξηράς στο βορειοδυτικό άκρο της αφρικανικής ηπείρου, πέρασαν απέναντι στο Γιβραλτάρ και αφίχθησαν στο Κάδιξ. Ο πόλεμος στην Ισπανία θα κρατούσε εννέα χρόνια.[2696]

Ο πρώτος στόχος του Αμίλκα ήταν η επανέναρξη εξορύξεως αργύρου από τα όρη Σιέρρα Μορένα (Marianus, BAGROW, 27:A3&B3, σημερ. Sierra Morena). Αν και δεν υπάρχουν απτά αρχαιολογικά στοιχεία, το ασήμι πρέπει να μεταφερόταν στην Καρχηδόνα για την πληρωμή της ετήσιας αποζημιώσεως στους Ρωμαίους. Μάλιστα το 231 π.Χ., η πρεσβεία των Ρωμαίων που συνάντησε τον Αμίλκα στην Ισπανία για να διερευνήσει τους λόγους των στρατιωτικών ενεργειών εκεί, έλαβε την απάντηση ότι οι Αφρικανοί ήταν «αναγκασμένοι να πολεμούν τους Ίβηρες, για να πληρώσουν τα χρήματα που όφειλαν οι Καρχηδόνιοι στους Ρωμαίους».[2697] Πάντως, μέχρι το 231 π.Χ., ο Αμίλκας είχε διευρύνει τον καρχηδονιακό έλεγχο στο νοτιοανατολικό άκρο της Ιβηρικής και στην Ίμπιζα, από όπου οι Καρχηδόνιοι ήλεγχαν το πέλαγος και τις Βαλεαρίδες Νήσους (σημερ. νησιά Ίμπιζα, Φορμεντέρα, Μαγιόρκα, Μινόρκα). Πολέμησε τους ντόπιους Κέλτες και σε μία περίπτωση, αφού συνέλαβε τον αρχηγό τους, του έβγαλε τα μάτια, τον βασάνισε και τον σταύρωσε, ενώ άφησε ελεύθερους να γυρίσουν στα χωριά τους τούς 10.000 αιχμαλώτους από αυτόν τον πόλεμο. Προσπάθησε, δηλαδή, να αποθαρρύνει όποιον σκεφτόταν να τεθεί επικεφαλής στρατού εναντίον του, αλλά και να μην προκαλέσει εχθρότητα ανάμεσα στους χιλιάδες ντόπιους. Ο Αμίλκας έπεσε το 229/228 ή το

[2694] Απ. Ιβηρ., I.4.

[2695] «ποτέ δεν θα είναι φιλικός προς τους Ρωμαίους», Πολύβιος, III.11.7. Δες και Lancel, *Hannibal*, p. 30.

[2696] Πολύβιος, II.1.5-9 και Livius, XXI.1. Πρβλ. Δ.Σ., XXV.10.1.

[2697] Δίων, XII.fr. 48.

227 π.Χ. σε μία μάχη εναντίον ντόπιων εχθρών.[2698]

Τον αντικατέστησε ο Ασδρούβας, με την σύμφωνη γνώμη της καρχηδονιακής Γερουσίας, διότι πιθανότατα ο Αννίβας ήταν πολύ νέος και άπειρος για να αναλάβει την αρχηγία του στρατού σε τέτοια επιχείρηση. Ο πρώτος, μετά τον θάνατο του Αμίλκα, πήγε στην Καρχηδόνα και ίσως ζήτησε να εγκαθιδρύσει μοναρχία στις νέες κτήσεις, διότι μετά την επιστροφή του δεν αναφέρεται ο ρόλος της Γερουσία στα τεκταινόμενα στην Ισπανία.[2699] Πάντως, με 50.000 πεζούς, 6000 ιππείς και 200 ελέφαντες συνέχισε τις μάχες και κατάφερε να θέσει υπό τον καρχηδονιακό έλεγχο μια μεγάλη περιοχή στην νοτιοανατολική Ισπανία.[2700] Έχει υπολογισθεί ότι το εξορυσσόμενο ασήμι ήταν αρκετό για να χρηματοδοτήσει τους καρχηδονιακούς πολέμους στην Ισπανία, ενώ το περίσσευμα μεταφερόταν στην Καρχηδόνα.[2701] Επίσης, με διπλωματικό γάμο με την κόρη ενός από τους ντόπιους Κέλτες αρχηγούς, ο Ασδρούβας κατάφερε να αναδειχθεί «στρατηγός αυτοκράτωρ» ή βασιλεύς των Ιβήρων. Υπό αυτή του την ιδιότητα και επικεφαλής του εκστρατευτικού σώματος των Καρχηδονίων ίδρυσε περί το 228 π.Χ.[2702] χωρίς δυσκολία την αποικία Qart Hadasht («Καινήν πόλιν» = Νέα πόλη), την οποίαν οι Ρωμαίοι ονόμασαν αργότερα Νέα Καρχηδόνα ή Carthago Nova (BAGROW, 27:E4, σημερ. Cartagena, στην νοτιοανατολική Ισπανία).

Οι Έλληνες άποικοι στην Ιβηρική και ιδίως στο Εμπόριον ήταν αυτοί που απευθύνθηκαν στους Ρωμαίους ανήσυχοι από την αποτελεσματικότητα των Καρχηδονίων εναντίον των ντόπιων φυλών στην περιοχή.[2703] Με όλη αυτή την δραστηριότητα στην Ισπανία, οι Ρωμαίοι ανησύχησαν ακόμη περισσότερο, διότι οι συνθήκες του 348 π.Χ (Ιστορική Πηγή 4) και του 278 π.Χ. (Ιστορική Πηγή 7) με τους Καρχηδόνιους τους επέτρεπαν να πλέουν και να δραστηριοποιούνται μέχρι περίπου την περιοχή της κατοπινής Νέας Καρχηδόνας (Carthago Nova) και φυσικά απέκλειαν και την είσοδο των αντιπάλων τους στον χώρο αυτό ρωμαϊκού ελέγχου. Την περίοδο, όμως, αυτή (226/225 π.Χ.), οι Ρωμαίοι ετοιμάζονταν να αντιμετωπίσουν τους Γαλάτες και συνεπώς βιάστηκαν να συμβιβασθούν με τους Καρχηδόνιους. Έστειλαν πρεσβεία στον Ασδρούβα, γεγονός που δείχνει ότι δεν είχε εμπλακεί η καρχηδονιακή Γερουσία και συνεπώς ο τίτλος του στρατηγού-αυτοκράτορα ή βασιλιά έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην επιλογή των Ρωμαίων. Πολύ γρήγορα, οι δύο πλευρές συμφώνησαν ότι ο Ίβηρας [(H)Iberus, BAGROW, σημερ. Ebro] ποταμός, που ρέει κατά πλάτος της βόρειας Ισπανίας και κοντά στα Γαλλικά σύνορα, θα ήταν το μεταξύ τους απαραβίαστο στρατιωτικά όριο. Η συμφωνία αυτή αποσόβησε πιθανή συμμαχία Καρχηδονίων και Γαλατών, επέτρεψε στον Ασδρούβα να κυριαρχήσει μέχρι την βόρεια Ισπανία, αν και ο στρατός του δεν είχε φθάσει μέχρι εκεί, ουσιαστικά αναγνώρισε την καρχηδονιακή δραστηριότητα σε όλη την Ιβηρική αλλά σκέπασε και με ένα πέπλο προστασίας τις ελληνικές παράκτιες αποικίες, βόρεια του Ίβηρα ποταμού. Συνεπώς, την δεδομένη στιγμή, ήταν μια επωφελής συμφωνία για τους Καρχηδόνιους, μια συμβιβαστική λύση για τους Ρωμαίους,

---

[2698] Δ.Σ., XXV.10 και Nepos, XXIII.4 και Πολύβιος, II.1.

[2699] Πολύβιος, II.8. Πρβλ. Lancel, *Hannibal*, p. 40.

[2700] Lancel, *Hannibal*, p. 38.

[2701] Steinby, p. 122.

[2702] Walbank on Polybius, II.13.1.

[2703] Απ. Ιβηρ., II.6-7. Η πρεσβεία των Ελλήνων αποίκων στην Ρώμη, περιέργως, δεν αναφέρεται από άλλες πηγές (Lancel, *Hannibal*, p. 42).

αλλά και σωτήρια για τους Έλληνες της δυτικής Μεσογείου.[2704] Όμως, ο Ασδρούβας δεν έζησε πολύ ακόμη, διότι το 221 π.Χ. δολοφονήθηκε από Κέλτη για προσωπικές διαφορές.[2705]

Μέχρι αυτού του χρονικού σημείου, οι Καρχηδόνιοι είχαν εδραιώσει την θέση τους στην νοτιοανατολική Ισπανία, είχαν δύο φορές διαβεβαιώσει τους Ρωμαίους ότι δεν έπρεπε να ανησυχούν διότι δεν είχαν βλέψεις εναντίον των ελληνικών γειτονικών πόλεων και βασικά ότι η επαναλειτουργία των μεταλλείων ασημιού αποσκοπούσε στην αποπληρωμή των αποζημιώσεων που τους είχαν επιβληθεί. Οι Ρωμαίοι, από την πλευρά τους, παρακινούμενοι ίσως από τους Έλληνες αποίκους, προσπάθησαν να διαπιστώσουν τις προθέσεις των Αφρικανών πριν αφοσιωθούν στην αντιμετώπιση των Γαλατών και των Ιλλυριών. Όντως, για μερικά χρόνια, διατηρήθηκε η ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή μέχρι που η εμπλοκή με την πόλη Σαγούντο (Saguntum) έφερε σε αντιπαράθεση Ρωμαίους και Καρχηδόνιους και είχε ως αποτέλεσμα τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο των Ρωμαίων.

Ο Δεύτερος Καρχηδονιακός Πόλεμος των Ρωμαίων (218-201 π.Χ.)

Η αρχή του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου έχει χαρακτηρισθεί ως «αστραπιαίος πόλεμος» (Blitzkrieg),[2706] διότι ο Καρχηδόνιος στρατηγός Αννίβας κατάφερε μέσα σε πολύ λίγους μήνες να περάσει τις Άλπεις και να βρεθεί στην Ιταλία, στα νώτα των Ρωμαίων. Η Ρώμη τρομοκρατήθηκε. Όμως η Σύγκλητος κράτησε την ψυχραιμία της και ανταποκρίθηκε αμέσως και επιτυχώς στον καρχηδονιακό κίνδυνο. Συγκέντρωσε κάθε δυνατό ανθρώπινο και υλικό πόρο και τελικά κατάφερε να αντιμετωπίσει τον Αννίβα και τον στρατό του. Όπως αποδείχθηκε, η ψυχραιμία των Ρωμαίων πολιτικών αλλά και η ανεξάντλητη δεξαμενή εφεδρειών και πολεμοφοδίων κράτησαν την Ρώμη όρθια. Στο τέλος, αφού οι Ρωμαίοι μετέφεραν τον πόλεμο στην Αφρική, ο Αννίβας στον Νότο και ο αδελφός του Μάγων στον Βορρά της Ιταλίας αναγκάσθηκαν να αποχωρήσουν από την Ευρώπη. Παρότι οι μεγάλες μάχες του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου έγιναν κυρίως στην Ιταλία, ο πόλεμος άρχισε στην Ισπανία και τελείωσε στην Αφρική.[2707] Ο πρώτος ιστορικός σταθμός αυτού του πολέμου ήταν η συμφωνία του Ίβηρα ποταμού στην Ισπανία.

Η ιστορική εξέταση της συμφωνίας Καρχηδονίων και Ρωμαίων με σύνορο των Ίβηρα ποταμό έχει προκαλέσει αναπάντητα ερωτήματα, κυρίως διότι δεν μπορεί να εξηγήσει την διαπραγματευτική στάση των Ρωμαίων. Γιατί οι Ρωμαίοι συμφώνησαν ως όριο μη πολεμικής υπερβάσεως τον Ίβηρα ποταμό, που βρίσκεται τόσο βόρεια στην Ιβηρική; Πώς νόμιζαν ότι προστάτευαν τις ελληνικές πόλεις που είχαν ζητήσει την φιλική τους συνδρομή; Έχει προταθεί η άποψη ότι επρόκειτο για άλλον ποταμό που ονομαζόταν Ίβηρας, έρεε πολύ νοτιότερα από τον συνονόματό του και άφηνε εκτός καρχηδονιακής κυριαρχίας ελληνικές πόλεις. Έχει επίσης διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι Ρωμαίοι

[2704] Walbank on Polybius, II.13.7.

[2705] Δ.Σ., XXV.12 και Πολύβιος, II.13 & 36.1 και Livius, XXI.2 και Απ. Ιβηρ., II.7 και S.I., *Punica*, I.145-181.

[2706] J. F. Lazenby, *Hannibal's War. A Military History of the Second Punic War* (Norman: The Univ. of Oklahoma Press, 1998), p. 49.

[2707] Για τις περιοχές που ήλεγχαν οι εμπόλεμοι και τις θέσεις μαχών δες χάρτη σε Cornell & Matthews, pp. 46-47.

που συνήψαν την συμφωνία είχαν την εντύπωση ότι ο Ίβηρας βρισκόταν σε τέτοια θέση που εξασφάλιζε την αυτονομία των φιλικών τους πόλεων από τους Καρχηδόνιους. Παρότι οι υπάρχουσες αρχαίες πηγές δεν αφήνουν περιθώρια για ξεκάθαρες ερμηνείες, μπορούμε να συνάγουμε λογικά αλλά υποθετικά ότι ίσως ήταν η Μασσαλία αυτή που πραγματικά έθεσε σοβαρά το ζήτημα της καρχηδονιακής απειλής στους Ρωμαίους φοβούμενη ότι κυρίως το Εμπόριον, η Ρόδη αλλά τελικά και η ίδια, που έκειντο βόρεια του Ίβηρα ποταμού, βρίσκονταν σε εν δυνάμει κίνδυνο.[2708] Σύντομα, το πρώτο σημείο τριβής στις σχέσεις Αφρικανών και Ιταλών επρόκειτο να αποτελέσει η συμφωνία για τον Ίβηρα ποταμό.

Το 221 π.Χ., όμως, ο θάνατος του Ασδρούβα άφησε μόνο αρχηγό του καρχηδονιακού στρατού στην Ισπανία τον γιο του Αμίλκα, τον Αννίβα. Ο είκοσι έξι ετών αξιωματικός ανακηρύχθηκε δια βοής αρχηγός του στρατού και η εκλογή του επικυρώθηκε από την Γερουσία και τους πολίτες στην Καρχηδόνα. Ο Ρωμαίος ιστοριογράφος Λίβιος[2709] τον χαρακτήρισε μοναδικά ως τον στρατιώτη που με το ασυγκράτητο θάρρος του αψηφούσε κάθε κίνδυνο. Πολεμούσε από την αρχή μέχρι το τέλος της μάχης το ίδιο καλά ως πεζός και ως ιππέας. Καμία κακουχία δεν καταπονούσε το σώμα του ή το πνεύμα του. Άντεχε εξίσου την πολύ ζέστη και το πολύ κρύο. Έτρωγε και έπινε όσο χρειαζόταν χωρίς υπερβολές. Κοιμόταν, μόνο όταν είχε ολοκληρώσει το έργο της ημέρας, στο χώμα και ανάμεσα στους φρουρούς, τυλιγμένος με έναν απλό στρατιωτικό μανδύα. Και τελειώνει με την απαράμιλλη οικονομία λέξεων της λατινικής: όμως ήταν «inhumana crudelitas perfidia plus quam Punica, nihil veri nihil sancti, nullus deum metus nullum ius iurandum nulla religio».[2710] Δηλαδή, στην αντίστοιχη ελληνική απόδοση: «απάνθρωπα βίαιος, πιο ύπουλος από οτιδήποτε καρχηδονιακό, ψεύτης, ιερόσυλος, αθεόφοβος, επίορκος, χωρίς θεοσέβεια». Με δραματικό τρόπο ο ιστοριογράφος περιγράφει έναν τρομερό και φοβερό Αννίβα από κάθε άποψη, υπερβάλλοντας για να αναδείξει ακόμη πιο υπερήφανη την τελική ρωμαϊκή νίκη. Αυτόν τον άνδρα, θέλει να μας τονίσει ο Λίβιος, επρόκειτο να αντιμετωπίσουν οι Ρωμαίοι.

Αφορμή της ενάρξεως του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου υπήρξε η επίθεση του Αννίβα εναντίον της ιβηρικής πόλεως Σαγούντο[2711] (Saguntum, BAGROW, 27:E2, σημερ. Sagunto) και η διπλωματική σχέση εμπιστοσύνης (λατ. fides) που είχαν συνάψει οι Σαγουντήνοι με τους Ρωμαίους. Κατά την παράδοση, το Σαγούντο είχε αρχικά ιδρυθεί τον Ε' αιώνα π.Χ. με το όνομα Άρση (Arse) από Ζακυνθινούς και Λατίνους αποίκους, μέχρι που οι κάτοικοι άλλαξαν το όνομα της πόλεως.[2712] Η πόλη της Ρωμαϊκής Εποχής περιλάμβανε δεξαμενές νερού, ναό, φόρουμ (forum, Αγορά), και θέατρο 4000 θέσεων που χρονολογήθηκε στον 1ο μ.Χ. αιώνα.[2713] Κτίσμα που μπορεί να είναι ναός της Αρτέμιδος (Diana) δείχνει να έχει κατασκευασθεί τον Ε' αιώνα π.Χ. Το 10.000 θεατών ιπ-

[2708] G. V. Sumner, «Roman Policy in Spain before the Hannibalic War,» *Harvard Studies in Classical Philology* 72 (1968): 205-232 και R. M. Errington, «Rome and Spain before the Second Punic War,» *Latomus* vol. 29, no 1 (Janviers-Mars 1970): 32-41 και Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 22-24 και IEE, 4:448

[2709] Για τις απόψεις του Πολυβίου δες IX.22-26 και σχόλια σε Walbank on Polybius, IX.22-26.

[2710] Livius, XXI.4.9.

[2711] Ζακάνθη, ονομάζει την πόλη και Ζακανθαίους τους κατοίκους της ο Πολύβιος, III.15.1 & 17.1.

[2712] Livius, XXI.7.2 και Στράβων, III.4.6 (C159).

[2713] TGR, 3:262-263.

ποδρόμιο (circus) είχε μήκος 354 μ. και πλάτος 73, 4 μ. και η νύσσα[2714] (spina) του μήκος 190 μ. και χρονολογήθηκε ανάμεσα στον Γ' και στο Β' αιώνα π.Χ. Έχουν ανασκαφεί πολλά ρωμαϊκά μωσαϊκά και έχει ανασυρθεί ρωμαϊκή ανάγλυφη κεραμική (αγγεία αρρετινής γης[2715] = terra sigillata).[2716]

Γενικώς, η ρωμαϊκή ανάγλυφη και εγχάρακτη κεραμική (terra sigillata) περιλαμβάνει αγγεία διαφόρων σχημάτων και μεγεθών στιλπνού ερυθρού επιχρίσματος (ερυθροβαφή αγγεία) και χρησιμοποιούνταν από τον Α' αιώνα π.Χ. μέχρι τον 3ο μ.Χ. αιώνα σε ολόκληρη την ρωμαϊκή επικράτεια. Αρχικά, τα αγγεία αυτά κατασκευάζονταν στο Αρρήτιον (Arretium), σημερινό Arezzo της Τοσκάνης, κατόπιν σε πολλά κέντρα στην Γαλατία, στην Ιταλία και στην Γερμανία, και τέλος η τεχνική της κατασκευής τους επεκτάθηκε και στην ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Συνήθως πρόκειται για τυποποιημένη κεραμική που κατασκευαζόταν με μήτρα και ήταν διακοσμημένη με ανάγλυφα διακοσμητικά σχήματα και μορφές. Στα ακριβότερα κεραμικά η διακόσμηση φτιαχνόταν επίσης με μήτρες και στερεωνόταν επάνω στα αγγεία ως επίθεμα. Τα αγγεία σφραγίζονταν στην εξωτερική πλευρά του πάτου τους με το όνομα του κεραμέα και έτσι αποτελούν ακριβές στοιχείο χρονολογήσεως αρχαιολογικού στρώματος.[2717]

Το 221 π.Χ., το Σαγούντο ήταν μια πόλη της Ιβηρικής, πολύ κοντά στην νοτιοανατολική ακτή της και δίπλα στον χώρο επιχειρήσεων των Καρχηδονίων. Τα έτη 221 και 220 π.Χ., ο Αννίβας και ο στρατός του είχαν επιδοθεί σε εκστρατείες στην βορειοδυτική Ιβηρική, νικώντας τις ντόπιες φυλές και καταλαμβάνοντας σχεδόν ολόκληρη την χερσόνησο. Το νοτιοανατολικό άκρο, εκεί όπου βρισκόταν το Σαγούντο, είχε μείνει ανενόχλητο.[2718] Από το Σαγούντο όμως ξεκίνησε ο Β' Καρχηδονιακός Πόλεμος.

Μετά το 225 και το αργότερο μέχρι το 223 π.Χ., το Σαγούντο είχε τεθεί οικειοθελώς υπό την «πίστιν» ή «λατ. fides», δηλαδή την προστασία, των Ρωμαίων.[2719] Η έννοια της fides στην ρωμαϊκή πολιτεία είναι πολύπλοκη και ευρεία και καλύπτει τις ατομικές σχέσεις μεταξύ των πολιτών, τις πολιτικές σχέσεις εντός της πολιτείας αλλά και τις διεθνείς σχέσεις της Ρώμης. Συνοπτικά, μπορεί να ερμηνευθεί ως η τήρηση του λόγου που δίνουν τα δύο μέρη που συμφωνούν στην σύναψη «πίστεως» μεταξύ τους, ότι δηλαδή οι σχέσεις τους διέπονται από την έννοια της «καλής πίστεως». Η fides αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο της δικαιοσύνης[2720] και θεωρούνταν το ιερότερο πράγμα στην

2714 Το διαχωριστικό στο κέντρο του ιπποδρόμου (Δημητράκος, λμ. «νύσσα» αρ. 4).

2715 Στην ελληνική αρχαιολογική ορολογία χρησιμοποιήθηκε ο όρος «αγγεία αρρετινής γης» από το όνομα της ιταλικής πόλη Arezzo για να εκφράσει τον όρο «terra sigillata» (γη ανάγλυφη ή γη έκτυπη, δηλαδή ανάγλυφα ή έκτυπα αγγεία).

2716 PECS, λμ. «Saguntum».

2717 *Dictionary of Artifacts*, λμ. «terra sigillata». Τα αγγεία αυτά ονομάζονται ακόμη αρρητινά αγγεία (*Dictionary of Artifacts*, λμ. «Arretine ware») αλλά και σαμιακά αγγεία, χωρίς να έχουν καμία σχέση με την Σάμο (*Dictionary of Artifacts*, λμ. «Samian ware»). Ο επικρατών διεθνής αρχαιολογικός όρος είναι «terra sigillata». Για την ρωμαϊκή κεραμική δες *Potsherd: Atlas of Roman Pottery* at <http://potsherd.net/atlas/potsherd>.

2718 Πολύβιος, III.13-14.

2719 Πρβλ. Errington, «Rome and Spain before the Second Punic War,» pp. 41-45 και G. V. Sumner, «Rome, Spain, and the Outbreak of the Second Punic War: Some Clarifications,» *Latomus* vol. 31, no 2 (Avril-Juin 1972): 475-477.

2720 «Fundamentum autem est iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas», Cicero, *De Officiis*, I.23 (VII).

ζωή των Ρωμαίων.[2721] Συνεπώς, ιδεατά, ήταν απαραίτητη για την τέλεια λειτουργία της κοινωνίας και της πολιτείας και γι' αυτόν τον λόγο η fides είχε θεοποιηθεί και λατρευόταν σε ναό στον Καπιτώλιο λόφο. Στις διπλωματικές σχέσεις της Ρώμης, η fides εκπροσωπούσε τις δίκαιες πράξεις και συνδεόταν με τους φητιάλιους ή ειρηνοδίκες ιερείς (πληθ. fetiales) και την διαπίστωση του δίκαιου πολέμου. Σταδιακά, καλλιεργήθηκε η ιδεολογία ότι η Ρώμη ήταν η μόνη πολιτεία που λειτουργούσε υπό τον ηθικό νόμο της πίστεως/fides.[2722] Μία από τις πόλεις, λοιπόν, που δέχθηκαν αυτόν τον δεσμό με την Ρώμη ήταν και το Σαγούντο στην νοτιοανατολική Ιβηρική.

Αυτό το οποίο δεν γνωρίζουμε στην περίπτωση του Σαγούντου είναι εάν η fides ήταν η βάση μιας συμμαχίας foedus ή μιας συνθήκης deditio (= παράδοση, υποταγή). Η foedus ήταν το είδος της συμμαχίας που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι από πολύ παλιά στην Ιστορία τους και κατά την οποία δύο μέρη συνομολογούσαν μια συμφωνία με αμοιβαία οφέλη. Οι όροι μιας foedus δεν ήταν οι ίδιοι κάθε φορά, αλλά καθορίζονταν από τις περιστάσεις που οδηγούσαν στην ανάγκη μιας συμμαχίας. Η deditio ήταν μια συνθήκη κατά την οποίαν υπερίσχυε η Ρώμη, δηλαδή ήταν πλήρης η υποταγή της άλλης πόλεως, ιδίως όταν οι Ρωμαίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους πολιτισμικά υπέρτερους άλλων λαών. Η συνθήκη deditio περιλάμβανε την παράδοση της πόλεως στους Ρωμαίους, την παράδοση ομήρων και όπλων αλλά και την τοποθέτηση ρωμαϊκής φρουράς.[2723] Βέβαια, μία deditio δεν απέκλειε την χρήση fides από την πλευρά της Ρώμης αλλά αναγνώριζε οπωσδήποτε την υπεροχή της Ρώμης. Πάντως, δεν γνωρίζουμε ακριβώς τι σήμαινε η σύνδεση μιας πόλεως με foedus ή deditio, μια που πολλές φορές οι συγγραφείς των ελληνικών πηγών στις οποίες είναι καταγεγραμμένες οι συμμαχίες και συνθήκες δεν φαίνεται να έχουν πλήρη κατανόηση των τεχνικών όρων της ρωμαϊκής διπλωματίας. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, η συνομολόγηση γινόταν με την πεποίθηση ότι η συμφωνία θα διατηρούνταν μόνον εάν βασιζόταν στην καλή πίστη ή fides των δύο πλευρών, όπως συνέβη και στο Σαγούντο.[2724]

Έχει υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι οπωσδήποτε μέχρι το 223 π.Χ. το αργότερο, το Σαγούντο πρέπει να είχε συνάψει foedus ή deditio με την Ρώμη, γεγονός που εξηγεί γιατί κάλεσε τους Ρωμαίους να διευθετήσουν την διαφορά («στάση») που προέκυψε ανάμεσα στους πολίτες. Η πρόσκληση αυτή στάθηκε μία από τις αφορμές του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου. Φαίνεται ότι στο Σαγούντο είχε δημιουργηθεί φιλοκαρχηδονιακή και φιλορωμαϊκή πολιτική μερίδα και η μία ανταγωνιζόταν την άλλη. Όταν οι δύο μερίδες βρέθηκαν αντιμέτωπες στην διένεξη της πόλεως τους με γειτονική ντόπια φυλή, η φιλορωμαϊκή κάλεσε τους Ρωμαίους να διευθετήσουν τα πράγματα. Συνέπεια αυτού ήταν να εκδιωχθούν οι φιλο-Καρχηδόνιοι, οι οποίοι προφανώς κατέφυγαν παραπονούμενοι στον Αννίβα.

Οι επιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις του Αννίβα και η εξάπλωση της επικράτειάς του στην Ιβηρική σε συνδυασμό με την ύπαρξη και δραστηριότητα της φιλο-

---

[2721] «Fidem sanctissimam in vita [...]», Cicero, *In Verrem*, II.iii.6 (III).

[2722] Sara Perley, «*Fides Romana*: Aspects of *fides* in Roman diplomatic relations during the conquest of Iberia,» (M.A. Thesis, University of Otago, Dunedin, New Zealand, 2012), pp. 1-46.

[2723] Livius, XXVIII.34.7.

[2724] Perley, pp. 52-65. Ο Badian, *Foreign Clientele*, pp. 47-52, πιστεύει ότι υπήρχε μόνο fides χωρίς foedus μεταξύ Σαγούντου και Ρώμης. Στην αντίθετη περίπτωση, η Ρώμη θα είχε βοηθήσει το Σαγούντο αμέσως. Για την deditio δες παρακάτω τους όρους ειρήνης του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου και την παράβαση του όρου περί κηρύξεως πολέμου, αφορμή και αιτία του Γ' Καρχηδονιακού Πολέμου.

καρχηδονιακής πολιτικής μερίδας στο Σαγούντο πρέπει να ανησύχησαν τους φιλο-Ρωμαίους Σαγουντήνους. Αυτοί έστειλαν μία ή περισσότερες πρεσβείες στην Ρώμη ενημερώνοντας για τις επιτυχίες των Καρχηδονίων και την κατάσταση στο Σαγούντο ενώ παράλληλα ζήτησαν και βοήθεια. Αν και αρχικά η Ρώμη τους αγνοούσε, τελικά το 220/219 π.Χ., οι Ρωμαίοι απεσταλμένοι συνάντησαν τον Αννίβα στην Νέα Καρχηδόνα (σημερινή Cartagena, στην νοτιοανατολική Ισπανία) και του διαμήνυσαν ότι δεν έπρεπε να επιτεθεί στο Σαγούντο διότι αφενός η πόλη βρισκόταν υπό την προστασία τους αλλά και διότι, εάν το έπραττε, θα ήταν παράβαση της συνθήκης του Ίβηρα, που είχε υπογραφεί με τον Ασδρούβα.[2725] Ο Αννίβας, αναγνωρίζοντας ίσως ότι οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν διαλλακτική διπλωματική στάση, χρησιμοποίησε ένα αντεπιχείρημα ρωμαϊκής εμπνεύσεως. Τους κατηγόρησε ότι στην διένεξη μεταξύ των πολιτών στο Σαγούντο επέτρεψαν την θανάτωση ορισμένων εκ των αρχηγών και τους υπενθύμισε ότι «πάτριον γὰρ εἶναι Καρχηδονίοις τὸ μηδένα τῶν ἀδικουμένων περιορᾶν».[2726] Να, λοιπόν, που και εμείς οι Καρχηδόνιοι, λέει ο Αννίβας, μπορεί να είμαστε υπερασπιστές των αδικημένων και όχι μόνον εσείς οι Ρωμαίοι, όπως ιστορικά ισχυρίζεσθε. Συνεπώς, από την πλευρά της ιστορικής συγγραφής, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι σε μία αντιπαράθεση μπορεί και οι δύο πλευρές να έχουν ή να ισχυρίζονται ότι έχουν ηθικά ερείσματα και «δίκαιους» λόγους για τους οποίους αγωνίζονται ή πολεμούν. Σκοπός του ιστορικού δεν είναι να διαπιστώσει ποιος έχει δίκιο αλλά να εξετάσει τους πολύπλοκους μηχανισμούς της διπλωματίας και της αποτυχίας της όταν η κατάληξη είναι μια σύγκρουση ή μια ήττα. Στην περίπτωση του Σαγούντου, ο Αννίβας εξέφρασε μεν τον ισχυρισμό του, αλλά εκ παραλλήλου μήνυσε και στην Καρχηδόνα να τον συμβουλεύσουν τι να πράξει για τις άνομες πράξεις των Σαγουντήνων. Όμως ο Αννίβας δεν περίμενε ούτε την διπλωματική απάντηση των Ρωμαίων απεσταλμένων αλλά ούτε μάλλον και τις οδηγίες της Καρχηδόνας. Χρησιμοποιώντας ως πρόφαση ότι παρενοχλούσαν γειτονική ντόπια φυλή, επιτέθηκε και πολιόρκησε το Σαγούντο (χάρτης AAB, II.3.3).[2727]

Τα ερωτηματικά της Ιστορίας γύρω από την αρχή του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου είναι πολλά και περίπλοκα. Η απόφαση του Αννίβα να πολιορκήσει το Σαγούντο γνωρίζοντας την ρωμαϊκή του προστασία προϋποθέτει στρατηγικό σχέδιο που οδηγούσε απευθείας στην σύρραξη μεταξύ Καρχηδόνας και Ρώμης. Το σχέδιο αυτό μπορεί να το είχε συλλάβει νωρίς, με οδηγό το μίσος που του είχε εμπνεύσει ο ηττημένος στην Σικελία πατέρας του για την Ρώμη.[2728] Μπορεί, όμως, την απόφαση να την έλαβε μετά την επιτυχημένη του στρατιωτική πορεία στην Ιβηρική. Μπορεί, ίσως, να την έλαβε

[2725] Η αναφορά του Πολύβιου, ΙΙΙ.15.5, στην συνθήκη του Ίβηρα ποταμού δεν έχει λογική διότι δεν αφορά το Σαγούντο, το οποίο βρισκόταν νοτιοανατολικά του ποταμού (Walbank on Polybius, III.15.5). Πιθανώς, ο Πολύβιος αναφέρει τους ισχυρισμούς των Ρωμαίων απεσταλμένων, οι οποίοι έτσι προσπαθούσαν να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους. Αυτοί ίσως είχαν αυτή την αντίληψη είτε από άγνοια είτε ακολουθώντας την εξ αρχής λανθασμένη αντίληψη των Ρωμαίων περί των πόλεων που κάλυπτε η συνθήκη του Ίβηρα.

[2726] «πατροπαράδοτα, οι Καρχηδόνιοι δεν παραβλέπουν καμία αδικία σε όσους αδικούνται», Πολύβιου, ΙΙΙ.15.7.

[2727] Πολύβιος, ΙΙΙ.15 & 30 και Livius, XXI.6 και Lancel, *Hannibal*, pp. 43-49. Πρβλ. Απ. Ιβηρ., ΙΙ.8-10 & Αννιβ., Ι.3. Ο Errington, «Rome and Spain before the Second Punic War,» pp. 46-52 υποστηρίζει ότι ήταν η ρωμαϊκή πρεσβεία αυτή που προκάλεσε τελικά την επέμβαση του Αννίβα στο Σαγούντο.

[2728] Lazenby, *Hannibal's War*, p. 20 & 25.

όταν συνάντησε τους απεσταλμένους της Συγκλήτου στην Νέα Καρχηδόνα (Cartago Nova) και αναρωτήθηκε για τον σκοπό της ρωμαϊκής αποστολής. Πρέπει να γνώριζε ότι οι Ρωμαίοι μόλις είχαν τελειώσει έναν πόλεμο με τους Γαλάτες/Κέλτες στην βόρεια Ιταλία αλλά τους απασχολούσε έντονα η κατάσταση στην Ιλλυρία, όπου προφανώς έπρεπε να επέμβουν. Ίσως ο Αννίβας σκέφθηκε ότι του δινόταν χρυσή ευκαιρία να καταλάβει την εποχή αυτή το Σαγούντο και να απαλλαγεί από το ρωμαϊκό ενδιαφέρον στην Ισπανία. Τίποτα δεν δείχνει ότι εκείνη την στιγμή τον ενδιέφερε η επανάκτηση της Σαρδηνίας, όπως υπονοεί ο Πολύβιος. Αντιθέτως, μπορεί να υπολόγιζε ότι ο ρωμαϊκός έλεγχος της Σικελίας, της Σαρδηνίας και Κορσικής και το ενδιαφέρον για την Ιλλυρία επικέντρωναν πλέον το ενδιαφέρον των Ρωμαίων στην κεντρική Μεσόγειο, στο Τυρρηνικό Πέλαγος και στην Αδριατική, και άρα άφηναν ελεύθερη την Ιβηρική και την δυτική Μεσόγειο στους Καρχηδόνιους.[2729]

Η πολιορκία της οχυρής θέσεως του Σαγούντου κράτησε οκτώ μήνες. Στην αρχή, ο Αννίβας συμμετείχε ενεργά, αλλά σύντομα τραυματίσθηκε στον μηρό. Οι πολιορκούμενοι χρησιμοποίησαν ένα ιδιαίτερο δόρυ, την φαλαρική (λατ. εν. phalarica ή falarica), που υπήρξε αποτελεσματικό όπλο εναντίον των Καρχηδονίων. Περιτύλιγαν την μακριά μεταλλική αιχμή του με στουπί, το άλειφαν με πίσσα και θειάφι, του έβαζαν φωτιά και το εκτόξευαν με το χέρι ή τα βαρύτερα με καταπέλτη εναντίον των εχθρών. Ακόμη και εάν δεν διαπερνούσε το σώμα του στρατιώτη που το δεχόταν αλλά μόνο την ασπίδα του, οι μεγάλες φλόγες που είχαν αναπτυχθεί, ανάγκαζαν τον κτυπημένο να πετάξει την ασπίδα του και να είναι πλέον απροστάτευτος στις επόμενες βολές. Όταν εκτοξευόταν εναντίον πολιορκητικών πύργων, τους τύλιγε στις φλόγες. Παρά την επιτυχία όμως της φαλαρικής, η πείνα λύγισε την αντίσταση των πολιορκουμένων και κάποιοι αναγκάσθηκαν να φάνε και πτώματα ανθρώπων για να επιβιώσουν. Όταν πια δεν υπήρχε καμία ελπίδα και για να μην πέσουν στα χέρια του Αννίβα, μερικοί έριχναν τον εαυτό τους οικειοθελώς στις μεγάλες φωτιές που είχαν αναφτεί μέσα στην πόλη ενώ άλλοι, αφού σκότωναν τα παιδιά τους, αυτοκτονούσαν. Στο τέλος, η πόλη παραδόθηκε.[2730]

Κατά την διάρκεια της πολιορκίας, οι Ρωμαίοι έστειλαν πρεσβεία στο Σαγούντο για να συναντήσει τον Αννίβα. Εκείνος τους απέπεμψε και οι απεσταλμένοι έφθασαν στην Καρχηδόνα. Ο Αννίβας είχε ήδη ενημερώσει τους Βαρκίδες, τους πολιτικούς υποστηρικτές της οικογενείας του στην Καρχηδόνα, για να είναι προετοιμασμένοι έτσι ώστε να εμποδίσουν οποιαδήποτε διαλλακτική στάση της Γερουσίας προς τους Ρωμαίους. Όντως, στην Αφρική, οι πολιτικοί αντίπαλοι των Βαρκιδών, ο Άννων και η μερίδα του, επιθυμούσαν συμβιβασμό με τους Ρωμαίους. Ο πρώην στρατηγός Άννων, πολιτικός αντίπαλος του Αμίλκα και του γιου του Άννωνα, προσπάθησε να πείσει τους γερουσιαστές ότι αδίκως και κατά παράβαση της συμφωνίας ο Αννίβας πολιορκεί το Σαγούντο και προκαλεί τους Ρωμαίους να επιτεθούν στην Καρχηδόνα. Οι προτάσεις του Άννωνα ήταν να στείλουν πρέσβεις στην Ρώμη για να δηλώσουν στην Σύγκλητο την πίστη τους, να ειδοποιήσουν τον Καρχηδόνιο στρατηγό να σταματήσει αμέσως την πολιορκία του Σαγούντου και να έρθουν σε συνεννόηση με την πόλη, και τέλος να συλλάβουν τον Αννίβα και να τον παραδώσουν στους Ρωμαίους. Η Γερουσία, που η πλειοψηφία της

[2729] Πρβλ. Πολύβιος, III.15-16. Δες και Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 27-28.

[2730] Πολύβιος, III.17 και Livius, XXI.7-8 και S.I., *Punica*, I.350-364 και Augustinus, *De Civitate Dei*, III.20.

υποστήριζε τους Βαρκίδες, τον αγνόησε και μήνυσε στους Ρωμαίους απεσταλμένους ότι οι Σαγουντήνοι ήταν υπεύθυνοι για τον πόλεμο με τον Αννίβα στην Ιβηρική. Πολύ σύντομα, το Σαγούντο κατελήφθη και ο Αννίβας έδωσε διαταγή όλοι οι ενήλικες να σφαγιασθούν. Ήθελε να αποφύγει τις φωτιές που θα έβαζαν οι οικογενειάρχες στην πόλη για να καούν οι ίδιοι μαζί με τις οικογένειες τους και τα υπάρχοντά τους ή όσους θα μάχονταν μέσα στην πόλη μέχρι να σκοτωθούν. Παρά τις καταστροφές που είχαν προκαλέσει οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες στις περιουσίες τους για να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών, υπήρχαν αρκετά λάφυρα να χορτάσουν τον στρατό του Αννίβα μαζί με τους αιχμαλώτους που δόθηκαν στους στρατιώτες. Ο Αννίβας κράτησε τον χρυσό και το ασήμι για να χρηματοδοτήσει μελλοντικές εκστρατείες του, ενώ πολύτιμα ενδύματα και έπιπλα εστάλησαν στην Καρχηδόνα ως απόδειξη της νίκης των Καρχηδονίων επί των Σαγουντήνων.[2731]

Όταν η είδηση της πτώσεως του Σαγούντου έγινε γνωστή στην Ρώμη, δεν μπορεί παρά να συζητήθηκε η πιθανή κήρυξη πολέμου επί της Καρχηδόνας. Κατά την διάρκεια της πολιορκίας, η Ρώμη δεν είχε επιχειρήσει στρατιωτικά εναντίον των Καρχηδονίων. Ο στρατός της βρισκόταν στην Ιλλυρία (δες παραπάνω), πιθανότατα διότι την δεδομένη χρονική στιγμή η διασφάλιση της Ιλλυρίας ήταν πολύ πιο σημαντική από την στρατιωτική εμπλοκή στην Ισπανία. Ο έλεγχος της Ιλλυρίας εξασφάλιζε τον ρωμαϊκό έλεγχο της νότιας Αδριατικής, ενώ το Σαγούντο ήταν πολύ μακριά και στην περιφέρεια του ρωμαϊκού ενδιαφέροντος. Άλλωστε, μετά την κατάληψη του Σαγούντου το 219 π.Χ., η οικογένεια των Φαβίων, η οποία παραδοσιακά δεν επιθυμούσε οποιαδήποτε πολεμική εμπλοκή πέρα από την ηπειρωτική Ιταλία, ήταν ακόμη ισχυρή στην Ρώμη. Όμως, η οικογένεια των Αιμιλίων είχε καταφέρει τα τελευταία χρόνια να κερδίσει αρκετές φορές αξιώματα της πολιτείας και να υποστηριχθεί από αυτή των Κορνηλίων.[2732] Συνεπώς, πρέπει να συζητήθηκε στην Σύγκλητο η διερεύνηση της ευθύνης από την πλευρά των Καρχηδονίων για την κατάληψη του Σαγούντου. Ο Κορνήλιος Λέντυλος Κωδινός (L. Cornelius Lentulus Caudinus) ζήτησε την άμεση κήρυξη πολέμου, ενώ ο Φάβιος Μάξιμος Βερρυκόζος (Q Fabius Maximus Verrucosus) την αποστολή πρεσβείας. Τελικά, αποφασίσθηκε να σταλεί πρεσβεία για να διαπιστώσει εάν ο Αννίβας είχε ενεργήσει αφ' εαυτού του ή κατόπιν εντολών της Γερουσίας. Η σύνθεση της πρεσβείας, όμως, δεν εξασφάλιζε ειρηνική διευθέτηση της κρίσεως.[2733]

Η πρεσβεία που έφθασε στην Αφρική επέδωσε στους Καρχηδόνιους τελεσίγραφο σύμφωνα με το οποίο οι Ρωμαίοι ζητούσαν να τους παραδώσουν τον Αννίβα και τους στενούς συνεργάτες του, αλλιώς θα κήρυσσαν πόλεμο. Οι Αφρικανοί, όταν μίλησαν, δεν αναφέρθηκαν καθόλου στην συνθήκη του Ίβηρα, υπονοώντας ότι δεν την γνώριζαν ή δεν είχε επικυρωθεί στην Καρχηδόνα. Έδωσαν όμως μεγάλη σημασία στην ειρήνη του 241 π.Χ., με την οποία τελείωσε ο Α' Καρχηδονιακός Πόλεμος, και η οποία υπενθύμισαν ότι δεν ανέφερε καθόλου την Ιβηρική. Επίσης, υποστήριξαν, ότι την εποχή εκείνη το Σαγούντο δεν είχε συμμαχία με την Ρώμη. Οι Ρωμαίοι αρνήθηκαν να συζητήσουν οποιεσδήποτε εξηγήσεις τούς παρέχονταν. Είχαν διαφορετική άποψη. Θεω-

[2731] Livius, XXI.9-15 και Πολύβιος, III.17 και Ζωναράς, VIII.21 και Απ. Ιβηρ., II.11-12 και Sumner, «Roman Policy in Spain,» pp. 232-246.

[2732] Δες FC μεταξύ των ετών 232 και 222.

[2733] Lancel, *Hannibal*, p. 52 και Walbank on Polybius, III.20.1, παρά τις απόψεις του Πολύβιου, III.20.

ρούσαν ότι ο Αμίλκας είχε εξουσιοδοτηθεί να υπογράψει την συμφωνία του Ίβηρα, διότι δεν αναφερόταν σε κανένα σημείο στην ίδια την συνθήκη ότι έπρεπε να επικυρωθεί στην Καρχηδόνα. Την συμφωνία αυτή είχαν οι Καρχηδόνιοι τώρα παραβεί. Επίσης, στην ειρήνη του Α' Καρχηδονιακού Πολέμου η έννοια των συμμάχων των δύο μερών δεν περιοριζόταν μόνο στους συμμάχους τους εκείνης της εποχής. Απόδειξη της συμμαχίας Σαγούντου και Ρώμης ήταν ότι όταν εκδηλώθηκε η «στάσις» στην πόλη, οι Σαγουντηνοί κάλεσαν τους Ρωμαίους.

Η τελευταία ρωμαϊκή πρεσβεία που έφθασε στην Καρχηδόνα στις αρχές του 218 π.Χ. είχε ως μόνη αποστολή να κηρύξει τον πόλεμο. Ο επικεφαλής Ρωμαίος πρέσβης Φάβιος, με θεατρικό τρόπο, για να προσελκύσει την προσοχή των συνομιλητών του αλλά και να δείξει πυγμή και θάρρος, τέντωσε τον κορμό του σώματός του, κράτησε με τα δάκτυλά του μια πτυχή της τηβέννου (λατ. toga) στο στήθος του και είπε: «vobis bellum et pacem portamus: utrum placet sumite».[2734] Οι Καρχηδόνιοι αποκρίθηκαν ότι αφήνουν τους Ρωμαίους να αποφασίσουν και έτσι ο Ρωμαίος άφησε την τήβεννό του και τους ανακοίνωσε ότι «bellum dare», τους έδινε πόλεμο.[2735]

Εν κατακλείδι, όμως, ποιες ήταν οι αιτίες που οδήγησαν την Καρχηδόνα και την Ρώμη σε πόλεμο; Η συνθήκη του Ίβηρα ποταμού και η ακριβής διπλωματική σχέση μεταξύ Σαγούντου και Ρώμης αποτελούν τα σκοτεινά σημεία για την ιστορική διερεύνηση αυτού του πολέμου, μια που δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν επαρκώς.[2736] Φαίνεται ότι ο Αμίλκας είχε σιγά-σιγά ποτίσει από μικρή ηλικία τον γιο του, τον Αννίβα, με την ιδέα ότι οι Καρχηδόνιοι έπρεπε να εκδικηθούν τους εχθρούς τους Ρωμαίους για την ήττα στην Σικελία και την αρπαγή της Σαρδηνίας.[2737] Επίσης, με την απώλεια των δύο νησιών και του ελέγχου του θαλάσσιου χώρου τους, οι Καρχηδόνιοι ένοιωθαν την ρωμαϊκή ανάσα πολύ κοντά στον σβέρκο τους. Τελικά, η Ρώμη είχε δημιουργήσει ένα προστατευτικό δίχτυ γύρω της και γύρω από την ιταλική χερσόνησο ελέγχοντας την Σικελία στον Νότο, την Αδριατική Θάλασσα και την Ιλλυρία στην Ανατολή, το Τυρρηνικό Πέλαγος, την Σαρδηνία και την Κορσική στην Δύση αλλά και την Βόρεια Ιταλία.

Συνεπώς, αν και η στρατιωτική αποστολή των Καρχηδονίων στην Ισπανία πρέπει να είχε ως αρχικό σκοπό την αναπλήρωση των χαμένων οικονομικών πόρων, η κατάληψη της Ιβηρικής δημιούργησε έναν ισχυρό στρατιωτικό πόλο στην Δύση. Η κατάληψη του Σαγούντου ήταν ένα αποφασιστικό μήνυμα προς τους Ρωμαίους ότι η δυτική Μεσόγειος ανήκε στην σφαίρα επιρροής των Καρχηδονίων. Ταυτοχρόνως, όμως, και εφόσον προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Ρωμαίων, οι οποίοι έδειξαν αμέσως ότι δεν επρόκειτο να επιτρέψουν στον κύριο εχθρό τους να ελέγχει οποιοδήποτε σημείο της Ευρώπης αλλά και της βόρειας μεσογειακής ακτής, η σύγκρουση ήταν αναπόφευ-

---

[2734] «σας φέρνουμε και πόλεμο και ειρήνη: διαλέξτε ποιο από τα δύο θέλετε», Livius, XXI.18.13.

[2735] Πολύβιος, III.20-22 & 29-30 & 33.1-4 και Livius, XXI.18. Δες και Walbank on Polybius, III.21.1 & 7.

[2736] Πρβλ. την αντιπαράθεση των Errington, «Rome and Spain before the Second Punic War,» pp. 32-45 και Sumner, «Rome, Spain, and the Outbreak of the Second Punic War: Some Clarifications,» pp. 474-477.

[2737] Τον «θυμόν» του Αμίλκα και του Αννίβα (Πολύβιος, III.9.6) ή στην σημερινή ιστοριογραφία «the wrath of the Barcids» απορρίπτει ο Errington, «Rome and Spain before the Second Punic War,» pp. 25-32, ως αιτία του πολέμου αλλά πρβλ. τις αντιρρήσεις σε Sumner, «Rome, Spain, and the Outbreak of the Second Punic War: Some Clarifications,» pp. 470-473.

κτη.[2738] Ο Β' Καρχηδονιακός Πόλεμος δεν ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιας προετοιμασίας των δύο αντιπάλων. Απλώς, και οι δύο πλευρές άδραξαν της ευκαιρίας για να απαλλαγούν η μία από την άλλη. Όμως, η βεβαιότητα του Αννίβα ότι μετά τις επιτυχίες του στην Ιβηρική μπορούσε να νικήσει τους Ρωμαίους αλλά και η πλήρης υποστήριξή του από την Γερουσία επιτάχυναν την κήρυξη του πολέμου. Καμία από τις δύο δυνάμεις δεν ανεχόταν την ύπαρξη της άλλης στην Μεσόγειο.

Η Διάβαση των Άλπεων (218 π.Χ.)

Το στρατηγικό σχέδιο του Αννίβα ήταν απλό, αλλά δύσκολο. Δεν είχε τον χρόνο ούτε μπορούσε να περιμένει την κατασκευή μεγάλου στόλου. Άλλωστε, πλέοντας δυτικά κατά μήκος των ακτών, θα έπρεπε αμέσως να αντιμετωπίσει τον στόλο των Μασσαλιωτών και των Ρωμαίων. Αντί λοιπόν να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του στην θάλασσα προσπαθώντας να επιτύχει ναυτική υπεροπλία και νίκη, οι οποίες μέχρι τότε είχαν αποδειχθεί και από τις δύο πλευρές προσωρινές, θα καταλάμβανε την ίδια την Ρώμη από ξηράς, μέσω της βόρειας Ιταλίας. Εάν το σχέδιό του είχε επιτυχία θα είχε εξουδετερώσει τον αντίπαλό του δια παντός.

Τον χειμώνα του 219/218 π.Χ. και όσο ανέμενε την έκβαση της πτώσεως του Σαγούντου και των ρωμαϊκών πρεσβειών –αλλά ίσως και από νωρίτερα–, ο Αννίβας δεν μπορεί παρά να μελετούσε τι έπρεπε να πράξει σε περίπτωση πολέμου. Όταν λοιπόν έγινε γνωστό ότι οι Ρωμαίοι κήρυξαν τον πόλεμο στους Καρχηδόνιους, εκείνος κινήθηκε αμέσως. Διέταξε όλους τους Ίβηρες συμμάχους του να επιστρέψουν στα χωριά τους για να είναι ξεκούραστοι και έτοιμοι όταν θα τους χρειαζόταν στο μέλλον. Έδωσε οδηγίες στον αδελφό του Ασδρούβα πώς να διοικήσει την Ιβηρική και να αντιμετωπίσει επιθέσεις των Ρωμαίων, εάν εκείνος ήταν απών. Αποφάσισε να στείλει μέρος του στρατού του στην Βόρεια Αφρική (την Λιβύη των Ελλήνων) και να λάβει άλλους στρατιώτες από εκεί. Είχε σκοπό να δημιουργήσει κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δύο περιοχές, να τις διασφαλίσει στρατιωτικά εναντίον των Ρωμαίων αλλά και να αποφύγει εκπλήξεις εξεγέρσεων, όταν δεν θα μπορούσε να επιστρέψει αμέσως στην Καρχηδόνα.

Έστειλε, λοιπόν, στην Αφρική 1200 ιππείς, 13.850 πεζούς και 870 σφενδονήτες. Οι περισσότεροι διατάχθηκαν να βρίσκονται στην περιοχή των Μεταγωνιτών (Μεταγωνία, Metagonitai, BAGROW, 28:C2 & D2, σημερ. βόρειοανατολικό Μαρόκο), ενώ ορισμένοι στάλθηκαν στην Καρχηδόνα. Από τις πόλεις των Μεταγωνιτών έστειλε στην Καρχηδόνα 4000 πεζούς ως ομήρους αλλά και για να ενισχύσει την άμυνα της πόλεως. Υπό τις διαταγές του αδελφού του Ασδρούβα άφησε στην Ιβηρική μικρή ναυτική δύναμη και όχι πλήρως επανδρωμένη από 50 πεντήρεις, 2 τετρήρεις, 5 τριήρεις αλλά και 2550 ιππείς, 12.650 πεζούς και 21 ελέφαντες. Είχε ενημερωθεί ότι ρωμαϊκή πρεσβεία προσπαθούσε να βρει συμμάχους ανάμεσα στους βόρειους Ίβηρες και το ρωμαϊκό ναυτικό μπορεί να επιχειρούσε στις ισπανικές ακτές. Εκτός από αυτές τις προφυλάξεις, πριν ξεκινήσει την δια ξηράς πορεία του προς την Ρώμη, οι απεσταλμένοι του, που πήγαν επιτόπου και διαπίστωσαν την κατάσταση, τον είχαν ενημερώσει για τους αριθμούς των Κελτών που ζούσαν στους πρόποδες των Άλπεων και στην κοιλάδα του Πάδου πο-

[2738] Είναι υπερβολικά υποθετικές οι απόψεις του Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 29-33, για τις σκέψεις του Αννίβα σχετικά με το σχέδιο επιθέσεως στην Ιταλία, διότι χρησιμοποιεί ύστερες απόψεις και γεγονότα για να εξηγήσει προηγούμενες στρατηγικές ή υπερβάλλει τις συνέπειες των αποφάσεών του Καρχηδόνιου πριν την εκστρατεία.

ταμού, για την γονιμότητα της γης, την γενναιότητα των πολεμιστών και την έχθρα τους προς την Ρώμη. Σκοπός του ήταν να καταλάβει εάν μπορούσε να βρει προμήθειες και διαθέσιμους πολεμιστές νοτίως των Άλπεων για την τελική του επίθεση εναντίον της Ρώμης. Οι απεσταλμένοι του, επίσης, του παρουσίασαν την διάβαση των Άλπεων «ἐπίπονον μὲν καὶ δυσχερῆ λίαν, οὐ μὴν ἀδύνατον».[2739]

Αφού επισκέφθηκε το Κάδιξ για να προσευχηθεί στον Μελκάρτ,[2740] γύρισε στην Νέα Καρχηδόνα (σημερ. Cartagena, στην νοτιοανατολική Ισπανία) και ζήτησε από τους αξιωματικούς και τους στρατιώτες του να τον ακολουθήσουν στην εκστρατεία. Τους είπε ότι οι Ρωμαίοι είχαν εξευτελιστικά απαιτήσει την παράδοση του επιτελείου του, τους υποσχέθηκε πολλά λάφυρα, και τους διαβεβαίωσε ότι οι Γαλάτες ήταν σύμμαχοί τους. Την άνοιξη, λοιπόν, του 218 π.Χ. με 90.000 πεζούς και 12.000 ιππείς[2741] –πρόκειται μάλλον για διογκωμένους αριθμούς–, ο Αννίβας ξεκίνησε από την Νέα Καρχηδόνα, πέρασε από το Σαγούντο, διέβη τον Ίβηρα ποταμό και υπέταξε με πολέμους τις φυλές μέχρι τα Πυρηναία Όρη, στα σημερινά σύνορα Ισπανίας και Γαλλίας.[2742] Πριν περάσει τα Πυρηναία για να πατήσει στην σημερινή νοτιοδυτική Γαλλία, άφησε πίσω του 10.000 πεζούς και 1000 ιππείς για την προστασία της Ιβηρικής. Ταυτοχρόνως, αποστράτευσε προσωρινά άλλους τόσους (11.000) και τους έστειλε στις εστίες τους για να τους χρησιμοποιήσει ως εφεδρείες στο μέλλον αλλά και πιστεύοντας ότι δεν ήταν κατάλληλοι για να διαβούν τις Άλπεις. Μετά από όλες αυτές τις ενέργειες, στο τέλος του Απριλίου του 218 π.Χ.,[2743] με 50.000 πεζούς και 9000 ιππείς,[2744] ακολούθησε την παράλια οδό παρακάμψεως των Πυρηναίων και αφού πέρασε από την πόλη Ταρράκο (Tarraco)[2745] και μετά από το Εμπόριον, βάδισε βόρεια προς τον Ροδανό (Rhône) ποταμό, στην σημερινή Γαλλία.[2746] Διέσχισε 1600 στάδια (περ. 296 χλμ., AMCD)[2747] από το Εμπόριον μέχρι το σημείο που πέρασε τον ποταμό και πρέπει να άφησε φρουρές στα οχυρά πρωτοάστη (λατ. πληθ. oppida) που συνάντησε, διότι μόνο έτσι και μαζί με τις απώλειες στις μάχες μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι ο στρατός του μεταξύ των Πυρηναίων και του Ροδανού μειώθηκε κατά 13.000 περίπου άνδρες. Ο στρατός που διέθε-

[2739] Η διάβασις των Άλπεων «θα χρειαζόταν πολύ κόπο και είχε μεγάλες δυσκολίες, αλλά δεν ήταν αδύνατη», Πολύβιος, III.34.6.

[2740] Από την μια ο Λίβιος χαρακτηρίζει τον Αννίβα «χωρίς θεοσέβεια» και από την άλλη αναφέρει το προσκύνημα του στον ναό του Μελκάρτ, στο Κάδιξ. Αυτή η αναντιστοιχία μπορεί να δείχνει ότι δέχθηκε άκριτα την άποψη περί αθεΐας για τον Αννίβα από τους Ρωμαίους χρονικογράφους (Lancel, *Hannibal*, pp. 55-56.

[2741] Για 90.000 πεζούς, 12.000 ιππείς και 37 ελέφαντες γράφει ο Αππιανός, Αννιβ., I.4.

[2742] Δες χάρτη σε Scarre, *Atlas of Ancient Rome*, p. 25.

[2743] Walbank on Polybius, III.34.6.

[2744] Οι υπολογισμοί του Πολυβίου για τις δυνάμεις του Αννίβα από τα Πυρηναία μέχρι τον Πάδο (δες παρακάτω) δεν φαίνονται να είναι ακριβείς. Ίσως παραπλανήθηκε από τον τρόπο με τον οποίον παρουσίαζαν και υπολόγιζαν τις δυνάμεις αυτές οι πηγές που μελέτησε (Walbank on Polybius, III.35.1).

[2745] Ίσως πρόκειται για την ίδια πόλη που αναφέρεται και ως Κίσσαν (Kissa/Cissis, BAGROW, 25:G4, στην περιοχή της σημερ. παραλιακής πόλεως Tarragona, νοτιοδυτικά της Βαρκελώνης).

[2746] Πολύβιος, III.33-35 και Livius, XXI.19-24. Δες χάρτη σε Scarre, *Atlas of Ancient Rome*, p. 25.

[2747] Πολύβιος, III.39. Οι επιμελητές του κειμένου του Πολυβίου (δες λ.χ. έκδοση Loeb) έχουν αυθαιρέτως προσθέσει 600 στάδια στην απόσταση για να συμβιβάσουν τις επιμέρους αποστάσεις με το σύνολο της διαδρομής των 9000 σταδίων που αναφέρει ο αρχαίος ιστοριογράφος (Walbank on Polybius, III.39).

τε τώρα ήταν 38.000 πεζοί και περισσότεροι από 8000 ιππείς.[2748]

Για την επιτυχία της μεγάλης αυτής εκστρατείας, ο Αννίβας δεν βασιζόταν στην αριθμητική υπεροχή του στρατεύματός του, αλλά στο ότι οι μαχητές του ήταν εξαιρετικά εμπειροπόλεμοι και πιστοί στρατιώτες. Είχε φροντίσει και είχε πληροφορηθεί πολύ καλά για την στρατιωτική κατάσταση στην Ρώμη. Όπως είχε ήδη συμβεί με τον τελευταίο γαλατικό πόλεμο, η Ρώμη μπορούσε να κινητοποιήσει πολύ μεγάλους αριθμούς στρατιωτών. Αλλά όταν φθάσει η ώρα της μάχης «άλλο πράγμα είναι οι αριθμοί και άλλο πράγμα η πραγματική ισχύς».[2749] Ο Αννίβας είχε επίγνωση του γεγονότος ότι μπορούσαν οι Ρωμαίοι να συγκροτήσουν πολλές ετερογενείς στρατιωτικές μονάδες από διάφορες ηλικίες, αλλά ήταν δύσκολο να τις χειρισθούν στα πεδία των μαχών, διότι χρειαζόταν καλή και μακροχρόνια εκπαίδευση και σωστός εξοπλισμός για να είναι αποτελεσματικές στις συγκρούσεις. Επίσης, είχε επίγνωση ότι οι Ρωμαίοι μπορούσαν πολύ εύκολα να βρουν εφεδρείες από την Ιταλία, ενώ ο ίδιος μπορούσε μόνο να ελπίζει στην χρονοβόρα άφιξη ενισχύσεων μέσω των Άλπεων ή από την Καρχηδόνα, στους Γαλάτες, και ίσως σε μαζικές λιποταξίες προς την μεριά του.[2750] Παρ' όλα αυτά, ως ένας ακόμη ριψοκίνδυνος στρατηγός της Ιστορίας, ο Αννίβας δεν γνώριζε ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα της εκστρατείας του. Όταν ξεκινούσε από την Ιβηρική, ο μόνος του οδηγός ήταν η καλή προετοιμασία του και το πάθος του να πολεμήσει και να νικήσει τους Ρωμαίους. Φυσικά, τα δύο αυτά συνδυάζονταν με στρατιωτική ευφυΐα, όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια της αφηγήσεως.

Όταν η Σύγκλητος ενημερώθηκε ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν αποδεχθεί την κήρυξη πολέμου, αποφασίσθηκε να κτυπηθεί ο εχθρός ταυτοχρόνως και στις δύο ηπείρους. Ο ύπατος Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων (P. Cornelius Scipio)[2751] εστάλη στην Ισπανία και ο ύπατος Τιβέριος Σεμπρώνιος Λόγγος (Ti. Sempronius Longus)[2752] στην Αφρική. Την ίδια αυτή περίοδο, οι Ρωμαίοι ίδρυσαν στην βόρεια Ιταλία τις στρατιωτικές αποικίες Πλακεντία/Placentia (BAGROW, 39:F3, σημερ. Piacenza) και Κρεμώνη/Cremona (BAGROW, 39:G3, σημερ. Cremona), την κάθε μία με 6000 αποίκους. Σκοπός τους ήταν να ελέγξουν στενότερα το βόρειο τμήμα της ρωμαϊκής επικράτειας. Όμως οι Γαλάτες που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή ενημερώθηκαν για την κήρυξη του πολέμου μεταξύ Καρχηδονίων και Ρωμαίων και εξεγέρθηκαν. Έδιωξαν τους Ρωμαίους αποίκους από τις γαίες τους και άρχισαν να πολιορκούν μια αποικία. Η λεγεώνα που έστειλε η Σύγκλητος για να απελευθερώσει τους αποίκους έπεσε σε ενέδρα των Γαλατών μέσα σε δάσος και αποδεκατίσθηκε.[2753]

Στην αρχή του καλοκαιριού του 218 π.Χ., με την σύμφωνη γνώμη Συγκλήτου και λαού, ο ύπατος Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων απέπλευσε για την Ισπανία με 60 πεντήρεις, δύο ρωμαϊκές λεγεώνες συνολικής δυνάμεως 8000 πεζών και 600 ιππέων, 14.000 συμμαχικό πεζικό και 1600 ιππικό, ενώ επιπλέον δυνάμεις θα στέλνονταν στην Γαλατία (σημερ. Γαλλία) υπό τον πραίτωρα Λούκιο Μάνλιο (Lucius Manlius).[2754]

[2748] Πολύβιος, III.60.5 και Lancel, *Hannibal*, p. 66.

[2749] «Figures are one thing, logistic realities another», στην αγγλική μετάφραση του Lancel, *Hannibal*, p. 58.

[2750] Lancel, *Hannibal*, p. 58.

[2751] FC, p. 60, έτος 218.

[2752] FC, p. 61, έτος 218.

[2753] Πολύβιος, III.40 και Livius, XXI.25.

[2754] Livius, XXI.17.

Έπλευσε λοιπόν ο Ρωμαίος ύπατος μέχρι την εκβολή του Ροδανού ποταμού στην Μεσόγειο, κοντά στην Μασσαλία, για να προλάβει τον Αννίβα που, όπως πίστευε, μόλις είχε περάσει τα Πυρηναία. Όμως, ο Ρωμαίος ύπατος ξαφνιάστηκε όταν τον ενημέρωσαν ότι είχαν δει τον αντίπαλο στρατό να είναι έτοιμος να περάσει το ποτάμι, αρκετά βορειότερα από την ακτή, και έστειλε αμέσως αναγνωριστική δύναμη. Όμως ο Αννίβας είχε όντως φθάσει στο τέλος Αυγούστου του 218 π.Χ. στον Ροδανό και μελετούσε τρόπους για να περάσει στην απέναντι όχθη. Οι ντόπιοι βοήθησαν τον στρατό του Αννίβα με διάφορα πλωτά μέσα αλλά και με άλλα που κατασκευάσθηκαν επί τόπου μέσα σε δύο μέρες να ετοιμασθεί για την διάβαση του ποταμού. Στην αντίπερα όχθη, όμως, είχε μαζευτεί μεγάλο πλήθος εχθρικών Γαλατών που δεν επέτρεπαν αυτή την ενέργεια και έτσι ο Αννίβας έστειλε μέρος του στρατού του βόρεια για να βρουν αφύλακτο και αβαθές πέρασμα του ποταμού. Όντως, βρήκαν σημείο όπου το ρεύμα σχημάτιζε νησίδα στην μέση και με πλωτά μέσα που κατασκεύασαν επί τόπου κατάφεραν να περάσουν στην αντίπερα όχθη του ποταμού και να κρυφθούν περιμένοντας νέες εντολές.

Το κύριο πρόβλημα του Αννίβα, όμως, ήταν να μπορέσει να μεταφέρει τους 37 ελέφαντές του απέναντι. Κατά την πέμπτη νύχτα, ο στρατός που είχε ήδη περάσει το ποτάμι, αφού ειδοποίησε με σήματα καπνού[2755] για την ενέργειά του αυτή, άρχισε να βαδίζει προς τον εχθρό. Ο υπόλοιπος στρατός ήταν έτοιμος και επάνω στα πλωτά μέσα, ενώ άλογα, με την βοήθεια στρατιωτών, διατάχθηκαν να κολυμπήσουν μπροστά από τα πλεούμενα ώστε αρκετή στρατιωτική δύναμη να φθάσει ταυτοχρόνως στην απέναντι ακτή, για να δημιουργήσει αμέσως προγεφύρωμα. Κατά την επικρατέστερη ιστορική άποψη, ο Αννίβας διέβη τον Ροδανό ποταμό κοντά στην σημερινή γαλλική πόλη Roquemaure, 12 χλμ. βόρεια της Αβινιόν, ή σε κάποιο σημείο μέχρι το Pont-Saint-Esprit, λίγο βορειότερα.[2756] Οι Κέλτες αμέσως αντελήφθησαν ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν αρχίσει να διασχίζουν το ποτάμι και βγήκαν από τις σκηνές τους. Αλαλάζοντας, απλώθηκαν ασύντακτα κατά μήκος της όχθης και έσειαν με δύναμη τις ασπίδες και τα ακόντιά τους επάνω από τα κεφάλια τους για να τους φοβερίσουν. Τότε, το καρχηδονιακό τμήμα που βρισκόταν στην πλευρά τους άρχισε να καίει τις σκηνές των Κελτών ενώ ο κύριος όγκος του επιτέθηκε στον αντίπαλο στρατό. Ταυτοχρόνως, ο Αννίβας κατάφερε να περάσει το ποτάμι με μέρος του υπόλοιπου στρατού του και να επιτεθεί στους εχθρούς του, οι οποίοι διασκορπίσθηκαν. Αφού πέρασε και όλος ο υπόλοιπος στρατός αλλά και οι ελέφαντες με ειδικό τρόπο επάνω σε σχεδίες, ο Αννίβας στρατοπέδευσε εκεί πριν συνεχίσει την πορεία του προς τις Άλπεις.[2757]

Κύριο μέλημα του Καρχηδόνιου στρατηγού σε αυτή την φάση της πορείας του ήταν να εμψυχώσει τους στρατιώτες του, διότι γνώριζε την μεγάλη δυσκολία του εγχειρήματος που είχε συλλάβει αλλά και τις πιθανότητες επιτυχίας του σχεδίου. Όταν ενημερώθηκε για την παρουσία των Ρωμαίων στις εκβολές του Ροδανού, έστειλε αναγνωριστική αποστολή. Αυτούς όμως που περίμενε να συναντήσει με αγωνία ήταν ο Γαλάτης Μάγιλος (Magalus) και οι άλλοι αρχηγοί των γαλατικών φυλών από την κοιλάδα του Πάδου. Με την βοήθεια διερμηνέα, οι Γαλάτες διακήρυξαν την υποστήριξή τους

[2755] «fumo significant transisse», Livius, XXI.27.7.

[2756] Για τα πιθανά σημεία διαβάσεως του Ροδανού ποταμού από τον Αννίβα δες Lancel, *Hannibal*, p. 70, fig. 3 αλλά και Lancel, *Hannibal*, p. 73, fig. 4. Πρβλ. Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 35-36.

[2757] Πολύβιος, III.41-43 & 46 και Livius, XXI.26-28. Για την διάβαση των ελεφάντων δες Walbank on Polybius, III.45.6 & 46.1-4.

στον Αννίβα και στον στρατό του και τους είπαν ότι γνώριζαν μονοπάτι μέσα από τα βουνά που θα τους οδηγούσε εύκολα και με ασφάλεια στην Ιταλία. Ακόμη, τους τόνισαν πόσο μεγάλη σε έκταση αλλά και σε πλούτο ήταν η γη που θα τους οδηγούσαν. Κατόπιν, ο Αννίβας είπε στους στρατιώτες του ότι το δυσκολότερο μέρος της πορείας είχε τελειώσει με την διάβαση του Ροδανού, ενώ είχαν ακούσει με τα ίδια τους τα αυτιά την συμμαχία με τους Κέλτες του Πάδου αλλά και την μεγάλη βοήθεια που θα τους έδιναν για να επιτύχουν τον σκοπό τους. Για να τους εμψυχώσει, τους υπενθύμισε ότι πέρασαν τον Ίβηρα ποταμό «για να εξαφανίσουν το όνομα των Ρωμαίων (από την γη) και να απελευθερώσουν τον κόσμο».[2758] Αν αυτά δεν είναι απλώς λόγια του Λίβιου για να δείξει το καρχηδονιακό μίσος εναντίον των Ρωμαίων, ο Αννίβας τούς προσδιόρισε τον τελικό τους στόχο για την δόξα και τον πλούτο. Τέλος, μετά από παράκληση που έκαναν προς τους θεούς, ζήτησε από τους στρατιώτες του να αναπαυθούν διότι την επομένη θα συνέχιζαν την πορεία τους.[2759]

Όμως, Καρχηδόνιοι και Ρωμαίοι είχαν ήδη δώσει μια μάχη στην σημερινή νότια Γαλλία. Μόλις η συνέλευση του στρατού είχε διαλυθεί, έφθασαν οι επιζώντες από την δύναμη που είχε στείλει ο Αννίβας για να βρουν τους Ρωμαίους. Πριν απομακρυνθούν πολύ από τον κυρίως καρχηδονιακό στρατό είχαν συναντήσει και είχαν συγκρουσθεί με την ρωμαϊκή αναγνωριστική δύναμη. Παρά τις βαριές απώλειες και από τις δύο πλευρές, οι Ρωμαίοι είχαν προλάβει να αντιληφθούν πού βρισκόταν ο κύριος όγκος του αντίπαλου στρατού. Οι Ρωμαίοι που πρόλαβαν να επιστρέψουν στο δικό τους στρατόπεδό κοντά στην ακτή ενημέρωσαν τον Πόπλιο για την θέση των Καρχηδονίων βορειότερα στο ποτάμι. Ο Ρωμαίος ύπατος κινήθηκε γρήγορα για να προλάβει τον Αννίβα και τον στρατό του. Όταν τρεις ημέρες μετά έφθασε στο σημείο όπου είχε περάσει ο Καρχηδόνιος στρατηγός τον Ροδανό, έμεινε εμβρόντητος όταν πληροφορήθηκε ότι ο αντίπαλός του βάδιζε ανατολικά για να διαβεί τις Άλπεις. Τότε, επέστρεψε αμέσως στα πλοία, έστειλε τον αδελφό του Γναίου Σκιπίωνα Κάλβο (Cn. Cornelius Scipio Calvus)[2760] στην Ισπανία και εκείνος, με ελάχιστες δυνάμεις, γύρισε πίσω στην Ιταλία για να περιμένει και να αντιμετωπίσει τον Αννίβα στην Βόρεια Ιταλία, μόλις θα είχε περάσει τις Άλπεις.[2761] Ο επικεφαλής της αποστολής Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων έπρεπε να στείλει τον στρατό του στην Ισπανία, πρώτον διότι οι εκεί μαχόμενοι περίμεναν τις ενισχύσεις για να εκδιώξουν τον Ασδρούβα, δεύτερον διότι έτσι ανάγκαζε τους Καρχηδόνιους να δεσμεύσουν τις δυνάμεις τους στην Ιβηρική και εμπόδιζε την άμεση αποστολή ενισχύσεων στον Αννίβα, τρίτον διότι ίσως υπολόγιζε ότι μικρό τμήμα του αντίπαλου στρατού θα κατάφερνε να διαβεί τις Άλπεις.[2762]

Εν τω μεταξύ, ο Αννίβας προχώρησε βόρεια κατά μήκος του Ροδανού και μετά από τέσσερις ημέρες έφθασε στην συμβολή του με τον Ισάρα ποταμό (Isara, BAGROW, 17:E3, σημερ. Isère), περιοχή που ήταν πλούσια σε δημητριακά. Εκεί, συνάντησε δύο αδέλφια, ντόπιους αρχηγούς, οι οποίοι φιλονικούσαν για τον έλεγχο της περιοχής και μάλιστα ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν ο ένας τον άλλον με τους στρατούς που είχαν συγκεντρώσει. Ο μεγαλύτερος σε ηλικία ζήτησε από τον Αννίβα να τον βοη-

[2758] «ad delendum nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum», Livius, XXI.30.3.
[2759] Πολύβιος, III.44-45 και Livius, XXI.29-30.
[2760] Ύπατος το 222, FC, p. 59, έτος 222. Δες Walbank on Polybius, III.49.1-4.
[2761] Πολύβιος, III.49 και Livius, XXI.32.1-5.
[2762] Πρβλ. Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 51-52.

θήσει να αναλάβει την εξουσία. Μετά την νίκη τους επί του άλλου αδελφού, ο στρατός του Καρχηδόνιου στρατηγού προμηθεύθηκε σιτηρά και άλλες προμήθειες αλλά και ολοκαίνουργιες αιχμές όπλων για να αντικαταστήσει τις φθαρμένες.[2763] Επίσης, ο νικητής αδελφός τους έδωσε ρούχα και υποδήματα, που τους ήταν απολύτως απαραίτητα για να περάσουν από τις διαβάσεις των Άλπεων, και επέτρεψε στους Καρχηδόνιους να χρησιμοποιήσουν τον στρατό του ως οπισθοφυλακή μέχρι να φθάσει στην πρώτη διάβαση.[2764] Όντως, ο στρατός βάδισε σε δέκα ημέρες απόσταση 800 σταδίων (148 χλμ., AMCD) κατά μήκος του Ισάρα ποταμού. Στην συμβολή του Ισάρα με τον σημερινό ποταμό Αρκ (Arc), έστριψε προς τον ορεινό όγκο των Άλπεων και άρχισε να ακολουθεί πορεία προς τις πηγές του Αρκ.[2765] Έτσι άρχισε η ανάβαση των Άλπεων ανάμεσα στην Γαλλία και στην Ιταλία.

Δεν ήταν η πρώτη φορά στην Ιστορία που άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τις διαβάσεις των Άλπεων για να περάσουν από τις πεδιάδες του Ροδανού και των άλλων κοντινών ποταμών στην πεδιάδα του Πάδου. Είχαν ήδη επιτύχει στο εγχείρημα αυτό μεμονωμένοι ή σε μικρές ομάδες ταξιδιώτες ή και μεγάλες ομάδες Γαλατών που έφθασαν στην Βόρεια Ιταλία. Όμως για πρώτη φορά στην Ιστορία θα επιχειρούσε την διάβαση οργανωμένος στρατός, με εφόδια, άλογα και ελέφαντες, ένα εγχείρημα πραγματικά επικό. Δυστυχώς, οι γεωγραφικά ασαφείς για εμάς σήμερα περιγραφές του Πολύβιου αλλά και του Λίβιου κάνουν αδύνατον τον εντοπισμό της ακριβούς πορείας που ακολουθήθηκε. Εξ αιτίας αυτών των αοριστιών έχουν προταθεί από τους ιστορικούς πολλές διαφορετικές πιθανές διαδρομές.[2766] Αυτό ακριβώς το γεγονός καθιστά την επαλήθευση της πορείας του Αννίβα και του στρατού του μια συναρπαστική περιπέτεια για όσους την έχουν δοκιμάσει είτε επί χάρτου είτε βαδίζοντας στα αχνάρια των Καρχηδονίων. Η εμπειρία όλων των οδοιπόρων περιλαμβάνει κόπωση, χιόνι, και παγωμένα πρόσωπα και κορμιά στο φύσημα του αλπικού ανέμου στα υψηλά περάσματα των 2000 και 3000 μέτρων, επάνω στα βουνά. Όποιος ή όποια έχει νιώσει αυτόν τον παγωμένο αλπικό αέρα στο πρόσωπο σε κορυφή ύψους 3000 μέτρων των Άλπεων μπορεί να κατανοήσει και την δυσκολία του εγχειρήματος στα τέλη του Γ’ αιώνα π.Χ. για ανθρώπους και ζώα.

Όταν άρχισε η ανάβαση των Άλπεων, οι ντόπιοι Κέλτες που ενεργούσαν ως οπισθοφυλακή αποχώρησαν και άφησαν τον καρχηδονιακό στρατό στους Γαλάτες οδηγούς για να περάσουν το πεζικό, το ιππικό, τους ελέφαντες και τις προμήθειες από τις διαβάσεις και να τους οδηγήσουν στην Ιταλία. Βέβαια, σε περίπτωση μάχης στα αλπικά μονοπάτια, το ιππικό και οι ελέφαντες θα ήταν τελείως ανίσχυροι και ανυπεράσπιστοι, ενώ η αποχώρηση της κελτικής οπισθοφυλακής άφησε τα νώτα του στρατού απροστάτευτα. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό από τους Κέλτες που ζούσαν στα χαμηλά περάσματα των Άλπεων, εκείνοι αποφάσισαν να στήσουν ενέδρα στην διάβαση από την οποία επρόκειτο να περάσει ο στρατός. Αλλά το σχέδιό τους έγινε αντιληπτό και έτσι ο Αννίβας στρατοπέδευσε στην αρχή της διόδου και έστειλε τους Γαλάτες οδηγούς σε αναγνωριστική αποστολή για να δουν τι συνέβαινε. Έμαθε, λοιπόν, ότι οι εχθροί αποχωρούσαν την νύχτα από τις θέσεις τους για να κοιμηθούν σε κοντινό χωριό. Τότε, έβα-

---

[2763] Walbank on Polybius, III.49.11. Πρβλ. Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 38-39.

[2764] Πολύβιος, III.49 και Livius, XXI.31.

[2765] Lancel, *Hannibal*, p. 73, fig. 4. Πρβλ. Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 40-42.

[2766] Για τις διαφορετικές απόψεις των ιστορικών σχετικά με την πορεία που ακολούθησε ο Αννίβας δες Walbank on Polybius, III.49.5-56.

λε σε εφαρμογή το στρατηγικό του σχέδιο. Μόλις νύχτωνε, με μικρό τμήμα του στρατού του προχωρούσε στο στενό μονοπάτι και κατελάμβανε τις θέσεις που είχαν εγκαταλείψει οι εχθροί για να πάνε να κοιμηθούν. Όταν το πρωί εκείνοι επέστρεφαν, αναγκάζονταν να επιτεθούν σε διάφορα σημεία της πορείας, διότι είχαν χάσει πλέον την ευκαιρία για ενέδρα. Σε αυτές τις επιθέσεις, ο καρχηδονιακός στρατός είχε απώλειες προμηθειών διότι τα αφηνιασμένα από τα εχθρικά κτυπήματα άλογα έτρεχαν ανεξέλεγκτα στο στενό και απόκρημνο μονοπάτι και έσπρωχναν ή ανάγκαζαν με το ξαφνικό πέρασμά τους πολλά υποζύγια να πέφτουν μαζί με το φόρτωμά τους στον γκρεμό. Σε άλλες περιπτώσεις, τα άλογα και τα υποζύγια συλλαμβάνονταν από τους εχθρούς μαζί με τους οδηγούς τους και στρατιώτες. Τελικά, για να σταματήσει αυτή η αιμορραγία, ο Αννίβας τους επιτέθηκε με το στρατιωτικό σώμα που χρησιμοποιούσε για να καταλαμβάνει τις θέσεις των εχθρών του, τους έδιωξε και μάλιστα κατέλαβε και το χωριό στο οποίο έβρισκαν την νύχτα κατάλυμα. Εκεί, απελευθέρωσε αιχμαλώτους και κλεμμένα άλογα και υποζύγια αλλά βρήκε και τις προμήθειες των ντόπιων σε σιτάρι και ποίμνια που θα τάιζαν τον στρατό του για δύο ή τρεις ημέρες. Το σημαντικότερο όμως αποτέλεσμα της νίκης του Καρχηδόνιου στρατηγού ήταν ότι τρομοκράτησε τις γύρω κελτικές φυλές.[2767]

Μετά από μίας ημέρας ανάπαυση, ο Αννίβας και ο στρατός του προχώρησαν για άλλες τέσσερις ημέρες προς την επόμενη ορεινή διάβαση. Εκεί, όμως, οι ντόπιοι με βλαστάρια και στεφάνια στα χέρια,[2768] δηλώνοντας έτσι τις φιλικές τους διαθέσεις, πλησίασαν και είπαν στον Αννίβα ότι είχαν φοβηθεί από την κατάληψη του χωριού τους και του προσέφεραν ακόμη και ομήρους για να μην τους πειράξει. Ο Αννίβας είχε τις επιφυλάξεις του, αλλά εάν δεν δεχόταν την προσφορά τους θα έπρεπε να τους αντιμετωπίσει στρατιωτικά. Δέχθηκε λοιπόν τους ομήρους, τα ποίμνια αλλά και τις υπηρεσίες τους ως οδηγών στα βουνά των Άλπεων. Μετά από πορεία δύο ημερών, οι Κέλτες που ακολουθούσαν τον καρχηδονιακό στρατό και σιγά-σιγά είχαν αυξηθεί σε αριθμό επιτέθηκαν σε δύσβατο σημείο της διαδρομής με σκοπό να εξολοθρεύσουν τον στρατό του Αννίβα. Μέσα στο δύσβατο φαράγγι, βάδιζαν μπροστά τα υποζύγια και το ιππικό και ακολουθούσε το πεζικό. Οι εχθροί επιτέθηκαν από τα πρανή κυλώντας μεγάλους λίθους και πετώντας πέτρες και προξένησαν αρκετές απώλειες στα υποζύγια και στον στρατό. Ο Αννίβας διέταξε να προχωρήσουν όσο πιο γρήγορα μπορούσαν τα ζώα με τις προμήθειες και το ιππικό, ενώ εκείνος με το πεζικό έμειναν πίσω να αντιμετωπίσουν την επίθεση. Αφού το πεζικό πέρασε μία νύχτα σε προφυλαγμένο από απότομους βράχους μέρος, την επομένη οι άνδρες διαπίστωσαν ότι οι εχθροί είχαν φύγει και έτσι συνέχισαν την πορεία τους για να συναντήσουν τους προπορευόμενους και να φθάσουν στην ορεινή διάβαση. Όμως οι περιστασιακές επιθέσεις των εχθρών τους στην εμπροσθοφυλακή και στην οπισθοφυλακή συνεχίσθηκαν. Αλλά οι ελέφαντες, που τρόμαζαν τους ορεινούς Κέλτες, δεν ενοχλήθηκαν και γενικά αποτελούσαν τον μόνιμο φόβο των επιτιθεμένων. Τελικά, μετά από εννέα ημέρες, ο Αννίβας και ο στρατός που είχε επιβιώσει έφθασε στα ορεινά υψίπεδα και στρατοπέδευσε για δύο ημέρες, για να ξεκουρασθούν ζώα και άνθρωποι αλλά και να φθάσουν οι βραδυπορούντες. Όντως, πολλά ζώα βρήκαν τον δρόμο τους και έφθασαν στον καταυλισμό.[2769]

[2767] Πολύβιος, III.50-51 και Livius, XXI.32-33.

[2768] Δες και Lazenby, *Hannibal's War*, p. 44.

[2769] Πολύβιος, III.52-53 και Livius, XXI.34-35.1-5.

Στην περιγραφή της πορείας του Αννίβα μέχρι το τέλος της αναβάσεώς του ακολουθήσαμε την επικρατέστερη ανάμεσα στους ιστορικούς βορειότερη διαδρομή. Σύμφωνα με αυτήν, αφού ο Καρχηδόνιος στρατηγός πέρασε τον Ροδανό μεταξύ των σημερινών κωμοπόλεων Roquemaure και Pont-Saint-Esprit, βόρεια της πόλεως Avignon και δυτικά της Orange (A7),[2770] συνέχισε βόρεια και κατά μήκος του Ροδανού ποταμού μέχρι την συμβολή του με τον Ισάρα ποταμό (σημερ. Isère), στην περιοχή της πόλεως Valence (A7). Εκεί, έστριψε βορειοανατολικά και προχώρησε κατά μήκος του Ισάρα και ακολουθώντας τον ρου του ποταμού και την μεγάλη του καμπή προς τα νοτιοανατολικά έφθασε στο σημείο της σημερινής Grenoble (A49, A48). Κατόπιν, πάλι κατά μήκος του Ισάρα, κινήθηκε βορειοανατολικά μέχρι την συμβολή του με τον ποταμό Άρκ (Arc), στην κωμόπολη Chamousset (A41, A43). Ακολουθώντας στα νοτιοανατολικά το φαράγγι του Άρκ έφθασε μέχρι την σημερινή κωμόπολη Bramans (A43, έξοδος στο Col-du-Galibier για τον D1006) και από εκεί το ορεινό μονοπάτι πρέπει να τον οδήγησε μέχρι την διάβαση Κλαπιέρ (Col de Clapier/Colle Clapier ή Savine)[2771] σε ύψος περ. 2500 μ. πριν αρχίσει την κάθοδό του προς την Ιταλία.[2772] Έχει προταθεί και η ελαφρά βορειότερη διαδρομή, μετά το Bramans (D1006), μέσω της διαβάσεως Μον Σενί (Col de Mont-Cenis).[2773] Τα τελευταία διακόσια πενήντα χρόνια έχουν προταθεί και άλλες διαδρομές μέσω άλλων διαβάσεων των ορεινών Άλπεων.[2774] Σήμερα, η μελέτη του χάρτη των διαβάσεων στις Άλπεις αλλά και η οδοιπορία στα μονοπάτια για να βρεθεί η ευκολότερη και συνεπώς, κατά ορισμένους, πιθανότερη διαδρομή δεν μπορεί να αποδείξει την στρατηγική που ακολούθησε ο Αννίβας κατά την ανάβαση. Μη γνωρίζοντας τις Άλπεις, ο Καρχηδόνιος στρατηγός παρασύρθηκε από τους ντόπιους οδηγούς του σε απάτητες περιοχές, σε υψηλότερα και/ή δυσκολότερα μονοπάτια αλλά, όταν δεν τους εμπιστευόταν, σε άγνωστες διαβάσεις.[2775] Στην πραγματικότητα, καμία διαδρομή, συ-

[2770] Οι ενδείξεις στις παρενθέσεις αφορούν στους σημερινούς αυτοκινητοδρόμους και οδούς επάνω στη διαδρομή του Αννίβα.

[2771] Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 45-46. Η διάβαση αυτή βρίσκεται ανάμεσα στα όρη Dents d'Ambin (3372 μ.) και Mont Giusalet/Ciusalet (3312 μ.).

[2772] Κατά την εναλλακτικά προτεινόμενη νότια διαδρομή, ο Αννίβας, πριν φθάσει στην σημερινή πόλη Valence, έστριψε ανατολικά κατά μήκος του ποταμού Drôme (αυτοκινητόδρομοι D104, D93). Κατόπιν, εγκατέλειψε το ποτάμι και κινήθηκε προς την διάβαση Γκριμόν (Col de Grimone, D539) και αφού την πέρασε, έστριψε νότια (E712, D9948, D994) και μετά ανατολικά (N94) προς την σημερινή πόλη Gap. Συνέχισε ανατολικά και μετά βόρεια (N94) μέχρι την σημερινή πόλη Mont Dauphin και μετά βορειοανατολικά (D902A, D902, D947) μέχρι την πόλη Château -Ville-Vieille (Château Queyras). Κατόπιν, κινήθηκε βορειοανατολικά και μετά νοτιοανατολικά (D947) και μετά το χωριουδάκι L'Échalp ακολούθησε το μονοπάτι για την διάβαση Τραβερσέτ (Col de la Trabersette, 2950 μ.) στο όρος Granero, από όπου άρχισε την κάθοδό του προς την Ιταλία. Έχει επίσης προταθεί και άλλη εναλλακτική διαδρομή κατά την οποία μετά την Gap, ο Αννίβας κινήθηκε νότια και μετά ανατολικά κατά μήκος των ποταμών Durance και Ubaye και μέσω της διαβάσεως Μάρι (Col de Mary) πέρασε στην Ιταλία. Η περιγραφή της πορείας αυτής στο Gavin de Beer, *Hannibal* (New York: Viking, 1969), ch. 3. Για τα περάσματα στις Άλπεις, χάρτης AAB, II.3.1.

[2773] Lancel, *Hannibal*, pp. 70-80.

[2774] Για μία σύνοψη των διαφόρων διαδρομών που πιθανόν ακολούθησε ο Αννίβας σύμφωνα με αρχαίους συγγραφείς αλλά και νεώτερους ιστορικούς δες John Prevas, *Hannibal Crosses the Alps* (Cambridge, Mass.: De Capo Press, 1998/2001), ch. 6. Κατά την δεκαετία του 1990, ο Prevas περπάτησε ο ίδιος τα διάφορα μονοπάτια και τις διόδους των Άλπεων που σχετίζονται με την ιστορία του Αννίβα. Πιστεύει ότι ο Αννίβας πέρασε από την δίοδο Τραβερσέτ.

[2775] Livius, XXI.35.4-5.

μπεριλαμβανομένης και της ιστορικά επικρατέστερης που μόλις αναλύσαμε, δεν είναι βέβαιη, εφόσον δεν έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά (λ.χ. οστά ελεφάντων). Παρ' όλα αυτά, η διάβαση των Άλπεων από τον Αννίβα και η διαδρομή του στρατού του παραμένει ένα πολύ ελκυστικό ζήτημα και εγχείρημα προς επαλήθευση από επιστήμονες ιστορικούς αλλά και ερασιτέχνες ιστορικούς-ορειβάτες.

Εκεί στις Άλπεις όπου βρισκόταν ο Αννίβας ήταν πλέον τέλος Σεπτεμβρίου του 218 π.Χ.[2776] και είχε ήδη πέσει το πρώτο χιόνι. Οι άνδρες του ήταν ταλαιπωρημένοι από τις μέχρι τότε κακουχίες και περιπέτειες αλλά και χωρίς πολύ διάθεση για την συνέχεια της πορείας καθώς αναλογίζονταν τι άλλο τους περίμενε εκεί επάνω στα αλπικά όρη. Ο Αννίβας, που διέγνωσε την πτώση του ηθικού των ανδρών του, τους κάλεσε σε συνέλευση για να τους μιλήσει και να τους εμψυχώσει. Τους είπε ότι από το σημείο που βρίσκονταν θα άρχιζαν να κατεβαίνουν εύκολα προς την πεδιάδα του Πάδου, όπως κατέρχεται κανείς από ένα υψηλό σημείο μιας πόλεως στον πυκνοκατοικημένο συνοικισμό. Τους μίλησε για τους φιλικούς Γαλάτες που τους περίμεναν στους πρόποδες των ιταλικών Άλπεων και για την Ρώμη, που θα ήταν πλέον σε πολύ κοντινή απόσταση. Όντως, την επόμενη ημέρα άρχισε η κάθοδος προς την κοιλάδα του Πάδου. Αν και δεν αντιμετώπισε επιθέσεις ντόπιων, οι απώλειές του ήταν όσες και κατά την άνοδο, εξαιτίας του κακοτράχαλου εδάφους και του χιονιού. Το μονοπάτι ήταν πολύ στενό και γλιστερό, με μεγάλη κλίση και καλυμμένο με χιόνι, ώστε όποιος παραπατούσε, ζώο ή άνθρωπος, έπεφτε στο φαράγγι. Σε κάποιο σημείο, το πέρασμα ήταν τόσο στενό ώστε οι στρατιώτες αναγκάσθηκαν να το διευρύνουν, ενώ το χιόνι είχε πέσει παντού. Μόλις κατάφερε να σώσει τους ελέφαντές του, μια που το χιόνι είχε καλύψει την βλάστηση και στις κορυφές δεν υπήρχαν δένδρα. Στο τέλος, κατάφερε να φθάσει σε πεδινή περιοχή χωρίς χιόνι.

Συνολικά, ο Αννίβας έκανε πέντε μήνες ταξίδι από την Νέα Καρχηδόνα μέχρι τον Πάδο (CAWH:2.12) και δεκαπέντε ημέρες[2777] να διασχίσει τις Άλπεις. Είχε χάσει 18.000 πεζούς και 2000 ιππείς μαζί με πολλά ζώα στις αψιμαχίες αλλά και από τις κακουχίες της πορείας. Του είχαν πια απομείνει 20.000 πεζοί, 6000 ιππείς και οι 37 ελέφαντες,[2778] με τους οποίους έπρεπε να αντιμετωπίσει τους Ρωμαίους και να καταλάβει την Ρώμη. Αν και ο συνολικός αριθμός στρατιωτών φαίνεται μικρός, ο Αννίβας κατάφερε αμέσως μετά που πάτησε το πόδι του στην Ιταλία να αποδείξει ότι ήταν αρκετός για να νικήσει τις ρωμαϊκές λεγεώνες.

Ο Αννίβας εισβάλλει στην Ιταλία (218-217 π.Χ.)

Ο Αννίβας διέβη επιτυχώς τις Άλπεις, χωρίς να γνωρίζει ότι οι Ρωμαίοι προετοιμάζονταν να τον αντιμετωπίσουν. Όμως, μέχρι εκείνη την στιγμή, οι δεύτεροι πίστευαν ότι ο πόλεμος θα διεξαγόταν κυρίως στην Ισπανία και πιθανόν στα νότια παράλια της Μεσογείου και στην Καρχηδόνα, εάν αποφάσιζαν να αποβιβασθούν στην Αφρική. Την δεδομένη στιγμή, λοιπόν, αιφνιδιάσθηκαν. Βέβαια, ο Πόπλιος Σκιπίων, όταν αντελήφθη ότι ο Καρχηδόνιος επρόκειτο να περάσει τα βουνά για να επιτεθεί στην Ρώμη από τα βόρεια, αμέσως επέστρεψε πίσω στην Ιταλία για να προετοιμάσει την άμυνα. Να,

[2776] Walbank on Polybius, III.54.1.

[2777] Walbank on Polybius, III.56.3-4. Ο Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 47-48 & appendix III εξηγεί γιατί πιστεύει ότι οι μέρες ήταν 24.

[2778] Πολύβιος, III.54-56.4 και Livius, XXI.35.6-38.

που, παρά τις κατακτήσεις της, η Ρώμη δεν ήταν ασφαλής. Για μια φορά ακόμη, ο εχθρός προσπαθούσε να την κτυπήσει στην καρδιά της. Ο Σκιπίων σκόπευε να χρησιμοποιήσει τις λεγεώνες που στάθμευαν στην Βόρεια Ιταλία για να συγκρατήσει την κάθοδο των Καρχηδονίων.

Ο καρχηδονιακός στρατός έφθασε στους πρόποδες των ιταλικών Άλπεων εξαθλιωμένος. Από τις κακουχίες και την έλλειψη τροφής, οι άνδρες με τα σκαμμένα από το παγερό αλπικό κρύο πρόσωπα, με τα άκοπα μαλλιά και τις απεριποίητες γενειάδες, αδυνατισμένοι και κατάκοποι έμοιαζαν περισσότερο με θηρία παρά με ανθρώπους. Ο στρατός αυτός έπρεπε να ξεκουρασθεί για να αναλάβει πάλι τις δυνάμεις του. Οι ενισχύσεις που περίμενε ότι θα βρει ο Αννίβας ανάμεσα στους Γαλάτες του Πάδου είχαν είτε αποκλεισθεί από τους Ρωμαίους που είχαν προωθηθεί βόρεια είτε σκέφτονταν τώρα να συμμαχήσουν με τους εχθρούς του. Ήταν εκείνη την στιγμή που ο Αννίβας έμαθε ότι ο ρωμαϊκός στρατός τον περίμενε, και έμεινε άναυδος. Δεν μπορούσε να πιστέψει όταν του εξηγούσαν ότι οι Ρωμαίοι είχαν διανύσει μεγάλη απόσταση και είχαν φθάσει βόρεια του Πάδου. Όμως και ο Σκιπίων δεν μπορούσε να πιστέψει τις πληροφορίες των δικών του προφυλακών ότι ο Αννίβας και ο στρατός του είχαν ήδη διαβεί τις Άλπεις και κατευθύνονταν εναντίον του (χάρτης AAB, II.3.4).[2779] Στην Ρώμη τρομοκρατήθηκαν ακόμη περισσότερο με την είδηση ότι ο Αννίβας είχε διαβεί τις Άλπεις και ειδοποίησαν αμέσως τον ύπατο Τιβέριο Σεμπρώνιο Λόγγο που βρισκόταν στο Λιλύβαιο να επιστρέψει αμέσως στην Ιταλία.[2780]

Η πρώτη μάχη των δύο αντιπάλων δόθηκε δίπλα στον Πάδο, στους πρόποδες των Άλπεων. Οι δύο στρατηγοί ενεθάρρυναν τους στρατούς τους για να τους ετοιμάσουν για την μάχη. Ο Αννίβας τους υπενθύμισε τα πλούτη της Ρώμης που τους περίμεναν ενώ ο Σκιπίων κάλεσε τους στρατιώτες του να μην φοβηθούν τον εξαθλιωμένο και αποδεκατισμένο καρχηδονιακό στρατό. Κανένας από τους δύο δεν ήθελε να εξηγήσει στους στρατιώτες του την πραγματικότητα, ότι δηλαδή δύο ισχυροί στρατοί επρόκειτο να συγκρουσθούν.[2781] Κοντά στις όχθες του ποταμού Τικίνου (Ticinus, BAGROW, 39:D3, σημερ. Ticino) και στην σημερινή κωμόπολη Lomello (25 χλμ. νοτιοδυτικά της Pavia),[2782] ο Πόπλιος παρέταξε μπροστά τούς ακοντιστές και τους Γαλάτες ιππείς του, ενώ ο Αννίβας βάδιζε έχοντας μπροστά το ιππικό. Η ιππομαχία και η πεζομαχία που ακολούθησαν δεν έδιναν νικητή μέχρι την στιγμή που το ιππικό των Νομάδων που διέθετε ο Αννίβας πλευροκόπησε τους Ρωμαίους και ανάγκασε πεζούς και ιππείς να οπισθοχωρήσουν ατάκτως (χάρτης AAB, II.3.4). Ήταν η πρώτη φορά που ο Αννίβας έδειχνε την αποτελεσματικότητα του ισχυρού του όπλου, του ιππικού, στο οποίο θα βασιζόταν με επιτυχία μέχρι την μάχη στην Ζάμα (202 π.Χ.).[2783] Ο Πόπλιος, αν και τραυματισμένος, προσπάθησε να συγκεντρώσει τον στρατό του και να περάσει από την γέφυρα του ποταμού Τικίνου για να γλυτώσει. Ο Αννίβας τον ακολούθησε μέχρι την γέφυρα, όπου διαπίστωσε ότι οι Ρωμαίοι την είχαν καταστρέψει και είχαν αφήσει φρουρά για να εμποδίσουν την επισκευή της. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός αιχμαλώτισε την φρουρά των 600 Ρωμαίων και βάδισε στην αντίθετη κατεύθυνση, προς τις

[2779] Πρβλ. Walbank on Polybius, III.61.5.
[2780] Πολύβιος, III.56.5-6 & 60-62.
[2781] Πρβλ. Livius, XXI.39-44.
[2782] Walbank on Polybius, III.65.
[2783] Lazenby, *Hannibal's War*, p. 53.

πηγές του Πάδου, για να βρει σημείο να ζεύξει τις όχθες του Πάδου. Μετά από δύο ημερών πορεία, κατάφερε να περάσει τον στρατό του απέναντι επάνω από γέφυρα που κατασκευάσθηκε με βάρκες. Αμέσως, δέχθηκε αντιπροσωπεία από τους ντόπιους Κέλτες/Γαλάτες, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να συμμαχήσουν μαζί του, να του δώσουν προμήθειες και στρατιώτες για να πολεμήσει τους Ρωμαίους. Εν τω μεταξύ, ο Πόπλιος είχε διαβεί τον Πάδο και είχε φθάσει στην ρωμαϊκή αποικία Πλακεντία για να επουλώσει τα τραύματα τα δικά του και των στρατιωτών του, πιστεύοντας ότι βρισκόταν σε ασφαλές φρούριο. Σε δύο ημέρες, όμως, εμφανίσθηκε ο Αννίβας και στρατοπέδευσε 50 στάδια (περ. 10 χλμ., AMCD) μακριά.[2784]

Πριν αρχίσει η μάχη, όπως ήταν σύνηθες στην Αρχαιότητα, σύμμαχοι άλλαξαν στρατόπεδο. Οι ντόπιοι 2000 πεζοί και 200 Κέλτες ιππείς των Ρωμαίων θεωρώντας ότι ήταν προς το συμφέρον τους να πάνε με το μέρος των Καρχηδονίων, αφού ήρθαν σε συνεννόηση μαζί τους, ένα ξημέρωμα επιτέθηκαν στους Ρωμαίους, σκότωσαν όσους μπορούσαν και έφυγαν για το αντίπαλο στρατόπεδο. Ο Αννίβας τους έστειλε στα χωριά τους να μηνύσουν στους άλλους Γαλάτες ότι προτίμησαν τους Καρχηδόνιους, με την σκέψη ότι έτσι θα έπαιρνε όλους του ντόπιους της περιοχής με το μέρος του. Ο Πόπλιος Σκιπίων, που φοβήθηκε ακριβώς αυτή την εξέλιξη των πραγμάτων, κινήθηκε με τον στρατό του προς τον ποταμό Τρεβία (Trebia, BAGROW, 39:F3, σημερ. Trebbia). Βασιζόμενος στην φυσική οχυρή θέση και στους φιλικούς Γαλάτες της περιοχής, στρατοπέδευσε στους λόφους περιμένοντας τις ενισχύσεις υπό τον ύπατο Τιβέριο Σεμπρώνιο Λόγγο, που σύντομα έφθασε στην περιοχή και στρατοπέδευσε κοντά του. Ο καρχηδονιακός στρατός βρέθηκε στην απέναντι πλευρά του ποταμού και στρατοπέδευσε 40 στάδια (7,4 χλμ., AMCD) μακριά, όπου οι ντόπιοι Γαλάτες έτρεξαν να του δώσουν προμήθειες και να τον διαβεβαιώσουν ότι θα πολεμούσαν μαζί του. Παρά την συγκέντρωση των δύο στρατών κοντά στον Τρεβία και μια αψιμαχία ψιλών και ιππικού, ο Αννίβας δεν ήταν έτοιμος για την μεγάλη μάχη αλλά ούτε και οι δύο Ρωμαίοι ύπατοι. Ο Πόπλιος Σκιπίων υπέφερε ακόμη από το τραύμα του και πίστευε ότι εάν περίμεναν λίγο, η απραξία θα ανάγκαζε τους Γαλάτες να εγκαταλείψουν τους Καρχηδόνιους. Ο Τιβέριος Λόγγος, όμως, δεν είχε την ίδια γνώμη. Επιθυμούσε άμεση εμπλοκή.[2785]

Η μάχη στον Τρεβία ποταμό (χάρτης AAB, II.3.5 & 6) το 218 π.Χ. δεν ήταν μόνο μια κατά μέτωπον σύγκρουση δύο στρατών αλλά και μια απόδειξη της εφευρετικής στρατηγικής του Αννίβα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός είχε προσέξει ότι ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα υπήρχε θέση που προφυλασσόταν από ανάχωμα και θάμνους και όπου θα μπορούσε να κρύψει επιθετικό απόσπασμα. Όντως, ζήτησε από τον αδελφό του Μάγωνα να τεθεί επικεφαλής 1000 ιππέων και 1000 πεζών και να κρυφτεί την νύχτα στην περιοχή εκείνη. Το ιππικό των Νομάδων διατάχθηκε από τον Αννίβα να περάσει το ποτάμι για να προκαλέσει και να αιφνιδιάσει τους Ρωμαίους, με σκοπό να τους αναγκάσει να βγουν από το στρατόπεδό τους απροετοίμαστοι. Ο Τιβέριος διέταξε το ιππικό να αντιμετωπίσει τους Αφρικανούς αλλά και όλο τον στρατό να φύγει από τις σκηνές του άρον-άρον, πριν προλάβουν οι στρατιώτες να βάλουν κάτι στο στόμα τους, και να βαδίσει προς το ποτάμι. Η χειμωνιάτικη ημέρα του Δεκεμβρίου του 218 π.Χ.[2786] ήταν

[2784] Πολύβιος, III.63-66

[2785] Πολύβιος, III.67-70.

[2786] Walbank on Polybius, III.72.3.

παγερή, με χιόνι, και ο Τρεβίας ήταν φουσκωμένος από την βροχή που είχε πέσει την προηγούμενη νύχτα. Το νερό έφθανε μέχρι το στήθος των στρατιωτών και ο στρατός πέρασε με πολύ μεγάλη δυσκολία το ποτάμι. Οι Ρωμαίοι στρατιώτες κρύωναν και πεινούσαν, σε αντίθεση με τους Καρχηδόνιους που είχαν ετοιμασθεί για μάχη.

Ο Αννίβας διέταξε τους 8000 ακοντιστές και σφενδονήτες του να επιτεθούν πρώτοι για να ξαφνιάσουν τον εχθρό και να προκαλέσουν τις πρώτες απώλειες. Από πίσω τους προχώρησαν και παρατάχθηκαν σε μία γραμμή οι 20.000 πεζοί, ενώ τα δύο πλευρά προφύλασσαν μοιρασμένοι οι 10.000 ιππείς, με τους ελέφαντες να έχουν παραταχθεί μπροστά τους. Ενίσχυσε, δηλαδή, τα πλευρά της παρατάξεως του. Το ρωμαϊκό ιππικό, μαζί με τους 6000 ακοντιστές που είχαν ακολουθήσει, είχε αρχικά αντιμετωπίσει τους Αφρικανούς ιππείς στην πρώτη τους σύγκρουση, αλλά ο ρωμαϊκός στρατός έπρεπε τώρα να παραταχθεί για την μάχη. Ο Τιβέριος παρέταξε τους 16.000 Ρωμαίους και 20.000 συμμάχους πεζούς, ενίσχυσε τα πλευρά με 4000 μοιρασμένους ιππείς και ολόκληρος ο στρατός άρχισε να βαδίζει προς τον καρχηδονιακό στρατό. Ενώ το αριθμητικό σύνολο των δύο αντιπάλων ήταν περίπου το ίδιο, ο Αννίβας υπερείχε και πάλι στο ιππικό.

Η μάχη ξεκίνησε με σύγκρουση ελαφρά οπλισμένων, μέχρι να έρθουν σε επαφή ιππικό και πεζικό. Ο ρωμαϊκός στρατός ήταν ταλαιπωρημένος και γρήγορα το ιππικό, που ήταν και ολιγάριθμο, υποχώρησε. Οι ελαφρά οπλισμένοι του καρχηδονιακού στρατού πέρασαν μέσα από τις γραμμές τους και επιτέθηκαν στα πλευρά του απροστάτευτου πεζικού, αλλά η μάχη συνέχισε να έχει μια ισορροπία. Τότε, βγήκαν από την κρυψώνα τους το καρχηδονιακό απόσπασμα πεζών και ιππέων και επιτέθηκαν στο κέντρο της ρωμαϊκής παρατάξεως, αλλά από πίσω. Οι Ρωμαίοι βρέθηκα περικυκλωμένοι από όλες τις πλευρές και αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν προς το ποτάμι για να το διαβούν υπό καταρρακτώδη βροχή. Τελικά, μόνο 10.000 από τον συνολικό στρατό κατάφεραν να φθάσουν στην Πλακεντία. Τον καρχηδονιακό στρατό σταμάτησε το ποτάμι.[2787] Τις περισσότερες απώλειες είχαν οι Κέλτες. Από την βροχή και το χιόνι που ακολούθησαν, ο Καρχηδόνιος στρατηγός έχασε μαζί με πολλά άλογα και άνδρες όλους τους ελέφαντες εκτός από έναν.[2788] Ήταν η τελευταία φορά, εκτός από την μάχη στην Ζάμα (202 π.Χ.), κατά την οποία ο Αφρικανός χρησιμοποιούσε ελέφαντες. Παρά τις απώλειές του, ο Αννίβας είχε επιτύχει την πρώτη επί ιταλικού εδάφους νίκη του επί των Ρωμαίων, γεγονός που έδωσε θάρρος στον ίδιο και στους άνδρες του για να συνεχίσουν την εκστρατεία. Η στρατηγική του ευφυΐα είχε θριαμβεύσει. Δεν ήταν μια αποφασιστική νίκη για την κατάκτηση της Ρώμης αλλά το πρώτο βήμα για την επίτευξη ενός σκοπού, τον οποίον ο Αννίβας θα επιδίωκε αμέσως για να κερδίσει τον αιφνιδιασμό.

Γρήγορα ταξίδεψαν στην Ρώμη τα νέα της ήττας στον Τρεβία ποταμό. Η Σύγκλητος έπρεπε να ενεργήσει αμέσως για την ασφάλεια της πόλεως. Ο εχθρός πλέον ερχόταν από την ξηρά, αλλά μπορεί και να εμφανιζόταν και από την θάλασσα. Η μεγάλη τους πόλη έμοιαζε τώρα να κινδυνεύει. Οι νέοι ύπατοι του 217 π.Χ., ο Γναίος

[2787] Φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι πέρασαν από γέφυρα του Τρεβία, την οποία κατόπιν κατέστρεψαν (Walbank on Polybius, III.74.6).

[2788] Πολύβιος, III.71-74. Πρβλ. Livius, XXI.45-48 & 52-66 και Απ. Αννιβ., II.7 και Ζωναράς, VIII.23-24. Για την μάχη δες ASIA, ch. 2.1.

Σερβίλιος Γέμινος (Cn. Servilius Geminus)[2789] και ο Γάιος Φλαμίνιος (C. Flaminius),[2790] επιμελήθηκαν της συγκροτήσεως στρατού, ενώ ζήτησαν και έλαβαν από τον σύμμαχό τους Ιέρωνα Β' των Συρακουσών 1500 ελαφρά οπλισμένους. Επίσης, έστειλαν προμήθειες στην Ετρουρία αλλά και στο Αρίμινον (Ariminum, BAGROW, 40:D4, σημερ. Rimini), με σκοπό να κρατήσουν άμυνα ψηλά στην Ιταλία, κοντά στα Απέννινα. Την άνοιξη του 217 π.Χ., ο Φλαμίνιος έφθασε στο Αρρήτιο (Arretium) και ο Σερβίλιος στο Αρίμινο για να εμποδίσουν τον καρχηδονιακό στρατό να περάσει στην κεντρική Ιταλία.

Εν τω μεταξύ, ο Αννίβας επρόκειτο για μια φορά ακόμη να χρησιμοποιήσει την πολιτική του της προσελκύσεως των ντόπιων εναντίον των Ρωμαίων. Ενώ λοιπόν συντηρούσε με λίγη τροφή τους Ρωμαίους αιχμαλώτους μήπως του φανούν χρήσιμοι στο μέλλον, άφησε ελεύθερους τους αιχμαλώτους από τους συμμάχους. Πρώτα τους συγκέντρωσε και τους μίλησε για να τους υπενθυμίσει ότι βρισκόταν στην Ιταλία για να πολεμήσει τους Ρωμαίους και μόνον, διότι είχε έρθει για να δώσει την ελευθερία σε αυτούς που ονομάζονταν σύμμαχοι των Ρωμαίων. Συμφέρον, όλων των λαών της Ιταλίας, τους είπε, ήταν να τον βοηθήσουν στον αγώνα του εναντίον της Ρώμης και γι' αυτόν τον λόγο τους άφηνε ελεύθερους να επιστρέψουν στα σπίτια τους χωρίς να πληρώσουν λύτρα. Πέρα από την πολιτική φιλίας που έδειχνε προς τους ντόπιους, ο Καρχηδόνιος φοβόταν πολύ για την προσωπική του ασφάλεια και έτσι μεταμφιεζόταν αλλάζοντας την ηλικία του με την χρήση τεχνητής κόμης[2791] και αναλόγων ενδυμάτων.[2792] Βέβαια, ίσως αυτή η ιστορία εντάσσεται στην παράδοση της μόνιμης «καρχηδονιακής δυσπιστίας» την οποία προσάπτουν οι αρχαίοι συγγραφείς στον Αννίβα, αλλά δείχνει και το κλίμα που επικρατούσε μεταξύ του Αννίβα και των ντόπιων Γαλατών.[2793] Επίσης, ο Καρχηδόνιος αρχηγός είχε αντιληφθεί ότι οι Γαλάτες σύμμαχοί του διψούσαν για λάφυρα και έτσι αποφάσισε να κινηθεί αμέσως προς τον Νότο[2794] (χάρτης AAB, II.4.1), για να συναντήσει τους εχθρούς.[2795] Ο συντομότερος δρόμος ήταν μέσα από έλη, όπου ο στρατός του υπέφερε πολύ αλλά και ο ίδιος έχασε την όρασή του από το ένα του μάτι, λόγω οφθαλμολογικού προβλήματος που δεν είχε χρόνο να θεραπεύσει. Τελικά, πέρασε το Αρρήτιο και έφθασε στην λίμνη Τρασιμέννη (Trasumennus Lacus, BAGROW, 42:C2, σημερ. Lago Trasimeno) καταστρέφοντας και καίγοντας την γη που περνούσε για να προκαλέσει τους Ρωμαίους. Όταν αντελήφθη ότι ο Φλαμίνιος τον ακολουθούσε, αποφάσισε να του στήσει ενέδρα.[2796]

Το έδαφος δίπλα από την λίμνη προσφερόταν για να προφυλάξει ο Αννίβας τον στρατό του και να παραφυλάξει τους Ρωμαίους. Άπλωσε, λοιπόν, τους στρατιώτες του στους λόφους γύρω από το στενό μονοπάτι και περίμενε τους εχθρούς του.[2797] Η ομίχλη

[2789] FC, p. 60, έτος 217.

[2790] FC, p. 61, έτος 217. Για το ζήτημα της εκλογής του δες Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 58-59.

[2791] Περούκας, «περιθετάς τρίχας», Πολύβιος, III.78.2.

[2792] Απ. Αννιβ., II.6.

[2793] Lancel, *Hannibal*, p. 90.

[2794] Για τις πιθανές διαδρομές προς Νότον δες Lazenby, *Hannibal's War*, p. 60.

[2795] Ο Livius, XXI.58, αλλά και ο Ζωναράς, VIII.25, που τον ακολουθεί, περιγράφουν με δραματικό τρόπο τις στρατιωτικές περιπέτειες του Αννίβα και του στρατού του στην προσπάθειά τους να περάσουν τα Απέννινα. Τα γεγονότα όμως αυτά θεωρείται απίθανο να συνέβησαν (Lancel, *Hannibal*, p. 89).

[2796] Πολύβιος, III.75 & 77-82. Πρβλ. Livius, XXII.2-3. Δες και Nepos, XXIII.4.

[2797] Δες χάρτη σε Scarre, *Atlas of Ancient Rome*, p. 25 και λεπτομερέστερα σε Lancel, *Hannibal*,

ήταν ιδιαίτερα πυκνή το πρωινό που η ρωμαϊκή φάλαγγα εισήλθε στην στενή δίοδο με τους λόφους αριστερά της και την λίμνη δεξιά της. Μόλις έγινε αντιληπτό ότι οι Ρωμαίοι βάδιζαν πια μέσα στο πέρασμα, ο καρχηδονιακός στρατός επιτέθηκε καθ' όλο το μήκος της ρωμαϊκής παρατάξεως. Ο Φλαμίνιος και οι 25.000[2798] άνδρες του αιφνιδιάσθηκαν, δεν ήξεραν από που να προφυλαχθούν, μια που ο αντίπαλος στρατός επετίθετο από όλες τις πλευρές. Ο Φλαμίνιος, που περικυκλώθηκε από ορισμένους Γαλάτες, και μαζί του 15.000 στρατιώτες του ρωμαϊκού στρατού σκοτώθηκαν στην μάχη της Τρασιμέννης λίμνης. Πολλοί σκοτώθηκαν στο στενό πέρασμα, άλλοι κατέληξαν στην λίμνη και σκοτώθηκαν ή πνίγηκαν από το βάρος της πανοπλίας τους ή αβοήθητοι. Εκτός από 10.000 που γλύτωσαν, οι υπόλοιποι που οπισθοχώρησαν, περικυκλώθηκαν και παραδόθηκαν. Από τους 15.000 αιχμαλώτους, ο Αννίβας απελευθέρωσε όλους τους συμμάχους και κράτησε μόνο τους Ρωμαίους. Ο καρχηδονιακός στρατός είχε χάσει μόνο 1500 άνδρες, οι περισσότεροι Κέλτες.

Η αναγγελία της ήττας στην Ρώμη είχε φοβερό αντίκτυπο στους πολίτες αλλά και στις γυναίκες που συγκεντρώνονταν στις πύλες της πόλεως και ρωτούσαν όποιον επέστρεφε για τους δικούς τους άνδρες. «Λειπόμεθα μάχη μεγάλη»,[2799] αναφώνησε ο πραίτωρ, αλλά οι Ρωμαίοι είχαν ξεσυνηθίσει να ακούν άσχημα νέα και σιωπή απλώθηκε παντού. Η Ρώμη, όμως, τρομοκρατήθηκε όταν έφθασε η είδηση ότι οι ενισχύσεις που είχε στείλει ο Σερβίλιος από το Αρίμινο είχαν επίσης ηττηθεί. Ο Ρωμαίος ύπατος έστειλε εμπροσθοφυλακή 4000 ιππέων, οι οποίοι έφθασαν στην περιοχή της λίμνης μετά την μάχη. Το τμήμα του καρχηδονιακού στρατού που τους περίμενε, σκότωσε τους μισούς και αιχμαλώτισε τους υπόλοιπους. Η ήττα και η καταστροφή του ρωμαϊκού στρατού ήταν όντως μεγάλη.[2800] Οι Ρωμαίοι πολίτες και οι οικογένειές τους δικαίως είχαν πανικοβληθεί.

Ο Αννίβας, όμως, δεν κατευθύνθηκε προς την Ρώμη. Η κατάληψη της πόλεως απαιτούσε πολιορκητικές μηχανές, επάρκεια τροφίμων για τους πολιορκούντες αλλά και την συμμαχία των γύρω πόλεων. Το τείχος που περιέβαλε την πόλη είχε ενισχυθεί κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. και την περίοδο αυτή είχε μήκος 11 χλμ., διακοπτόταν από αμυντικούς πύργους και περιέβαλε μία έκταση 4 τ.χλμ. Επιπλέον, στην εσωτερική πλευρά του τείχους υπήρχε επικλινής χωμάτινη κατασκευή, που ήταν πεπλατυσμένη στην κορυφή του τείχους και επέτρεπε την κυκλοφορία των αμυνομένων, ενώ στην εξωτερική πλευρά είχε κατασκευασθεί τάφρος βάθους 10 μ. Συνεπώς, η πολιορκία της πόλεως ήταν πολύ δύσκολη και απαιτούσε την κατασκευή πολιορκητικών μηχανών, μεγάλα αποθέματα τροφίμων, πόλεις πρόθυμες να βοηθήσουν τον καρχηδονιακό στρατό.[2801]

Για τους λόγους αυτούς, ο Αννίβας απέφυγε την Ρώμη, αλλά λεηλατώντας ανενόχλητος την ύπαιθρο βάδισε προς την ακτή της Αδριατικής. Όταν έφθασε στην θάλασσα, μετά από πορεία δέκα ημερών, αμέσως στρατοπέδευσε με σκοπό να ξεκουράσει τους άνδρες και τα ζώα και να υψώσει το ηθικό τους, μετά από τόσες κακουχίες που είχαν υποστεί μέχρι την νίκη τους στην λίμνη Ταρσιμέννη. Επίσης, όπλισε τους Αφρικα-

---

p. 94. Για τις διάφορες εκδοχές της μάχης σύμφωνα με σημερινούς ιστορικούς δες χάρτη AAB, II.4.2-6.

2798 Lazenby, *Hannibal's War*, p. 61.

2799 «ηττηθήκαμε σε μεγάλη μάχη», Πολύβιος, III.85.9.

2800 Πολύβιος, III.83-86.7. Πρβλ. Livius, XXII.4-8 και Απ. Αννιβ., II.9-10. Για την μάχη δες ASIA, ch. 2.3.

2801 Lancel, *Hannibal*, p. 96 και CS, p. 127.

νούς του με ρωμαϊκά όπλα, αυτά που πήρε από τους αιχμαλώτους και τους σκοτωμένους. Αμέσως ειδοποίησε για τις επιτυχίες του αλλά και τις ανάγκες του την Καρχηδόνα δια θαλάσσης. Κατόπιν, συνέχισε την λεηλασία της υπαίθρου, όσο βάδιζε προς την νοτιοκεντρική Ιταλία. Από την άλλη πλευρά, οι Ρωμαίοι έλαβαν έκτακτα μέτρα για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο. Η Λοχίτιδα Συνέλευση διόρισε δικτάτορα τον Κοΐντο Φάβιο Μάξιμο (Quintus Fabius Maximus)[2802] για να αναλάβει αμέσως την άμυνα εναντίον του εχθρού. Ο δικτάτορας δεν ήταν υπόλογος στην Σύγκλητο και αναλάμβανε όλες τις εξουσίες εκτός από αυτές των τριβούνων. Ίππαρχος (magister equitum) και βοηθός του διορίσθηκε ο Μάρκος Μινύκιος Ρούφος (Marcus Minucius Rufus).[2803]

Ανάμεσα στις διάφορες ιερές τελετές και θυσίες που πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας του καρχηδονιακού κινδύνου ήταν και ο όρκος της Ιεράς Ανοίξεως (λατ. ver sacrum) στην εκδοχή του για γεννήματα και ζώα. Ο Μέγιστος Ποντίφηξ (pontifex maximus) συνέστησε να τεθεί το ζήτημα της προστασίας της πόλεως με τον παραπάνω όρκο στην κρίση του λαού. Το ερώτημα στο οποίο έπρεπε να ψηφίσουν οι Ρωμαίοι ήταν εάν δέχονταν μετά από νίκη τους επί των Καρχηδονίων να παραδώσουν στον θεό Δία/Γιούπιτερ (Jupiter) ολόκληρη την παραγωγή της γης σε γεννήματα και ζώα της επόμενης ανοίξεως.[2804] Η Ιερή Άνοιξη ήταν το πιο πρωτότυπο στοιχείο της ρωμαϊκής θρησκείας.

Μετά την ολοκλήρωση των τελετών για την Ιερή Άνοιξη, οι δυο Ρωμαίοι αξιωματούχοι (Δικτάτορας και Ίππαρχος), επικεφαλής τεσσάρων λεγεώνων και αφού συναντήθηκαν με τον υπόλοιπο στρατό από το Αρίμινο, κινήθηκαν νότια για να συναντήσουν τον στρατό του Αννίβα και στρατοπέδευσαν στις Αίκες (Αίκας/Aecae, BAGROW, 45:B2, σημερ. Troia, 17 χλμ. δυτικά της Foggia), σε απόσταση 50 σταδίων (περ. 9,3 χλμ., AMCD) από τους εχθρούς τους. Ο ύπατος Γναίος Σερβίλιος εστάλη με μικρή στρατιωτική συνοδεία στην Ρώμη για να αναλάβει ναυτικές προετοιμασίες, στην περίπτωση που οι Καρχηδόνιοι επιχειρούσαν δια θαλάσσης. Μάλιστα, το 217 π.Χ., καρχηδονιακός στόλος 70 πλοίων που πλησίασε την Πίζα αλλά αποχώρησε όταν ενημερώθηκε ότι κατέφθανε ρωμαϊκός στόλος 120 πεντήρων, μπορεί να επιθυμούσε επαφή με τον Αννίβα, χωρίς βέβαια να γνωρίζει πού ακριβώς βρισκόταν ο στρατηγός.[2805]

Ο Ιερών Β' των Συρακουσών βοηθά τους Ρωμαίους

Λίγο πριν από την μάχη στον Τρεβία ποταμό, το 218 π.Χ., καρχηδονιακός στόλος από 20 πεντήρεις με 1000 στρατιώτες είχε σταλεί για να λεηλατήσει τις ακτές της Σικελίας και Ιταλίας. Από αυτά τα πολεμικά πλοία, 17 έφθασαν στις Αιολίδες Νήσους και 3 μέχρι το στενό της Μεσσήνης. Εκεί, οι πεντήρεις έγιναν αντιληπτές από τον Ιέρωνα Β' των Συρακουσών, που βρισκόταν στην πόλη και περίμενε τον ύπατο Τιβέριο Σεμπρώνιο Λόγγο. Ο τελευταίος είχε διαταχθεί από την Σύγκλητο να κατευθυνθεί προς την Αφρική. Ο Συρακούσιος έστειλε 12 πολεμικά και συνέλαβε τα καρχηδονιακά πλοία. Οι αιχμάλωτοι εξήγησαν ότι αποτελούσαν μέρος στολίσκου που βρισκόταν στα βόρεια της Σικελίας και είπαν ότι ακόμη περισσότερα πολεμικά έπλεαν προς το Λιλύβαιο για να το καταλάβουν και να ξεσηκώσουν τους παλιούς συμμάχους της Καρχηδόνας. Αμέσως, ο Ιέρων Β' κατέγραψε όλες τις πληροφορίες σε αναφορά που έστειλε

[2802] FC, p. 60, έτος 217. Για την εκλογή του δες Lazenby, *Hannibal's War*, p. 67.

[2803] FC, p. 60, έτος 217.

[2804] Livius, XXII.10.

[2805] Πολύβιος, III.86.8-88 & 96.

για να ενημερώσει τον πραίτωρα Μάρκο Αιμίλιο (Marcus Aemilius), στρατιωτικό διοικητή στην Σικελία, και να τον προτρέψει να περιφρουρήσει το Λιλύβαιο. Οι Ρωμαίοι ειδοποίησαν αμέσως το Λιλύβαιο και τις άλλες σικελικές πόλεις να βρίσκονται σε επιφυλακή. Επιπλέον, μήνυσαν να παρασχεθούν προμήθειες δέκα ημερών στον στόλο, ώστε να είναι έτοιμος να αναχωρήσει ανά πάσα στιγμή. Όταν ο καθυστερημένος καρχηδονιακός στολίσκος έφθασε στο Λιλύβαιο, οι άνδρες του αντελήφθησαν ότι τους περίμεναν. Οι Καρχηδόνιοι απέφευγαν την ναυμαχία διότι γνώριζαν ότι στην μάχη σώμα με σώμα επάνω στα καταστρώματα υπολείπονταν αριθμητικά των αντιπάλων τους. Τελικά, οι Ρωμαίοι κατάφεραν να συλλάβουν 7 αντίπαλα πολεμικά με 1700 άνδρες, ενώ τα υπόλοιπα έπλευσαν μακριά.

Ήταν στις αρχές του έτους 217 π.Χ. όταν ο Τιβέριος Σεμπρώνιος Λόγγος, που είχε σταλεί με στόλο για την στρατιωτική ενίσχυση της Σικελίας, έφθασε στην Μεσσήνη και συναντήθηκε με τον Ιέρωνα Β’. Ο Συρακούσιος τύραννος επιβεβαίωσε τις συμμαχικές του διαθέσεις προς την Ρώμη και εξήγησε την κατάσταση στην Σικελία, μετά τα τελευταία γεγονότα. Τόνισε μάλιστα στο Ρωμαίο ύπατο ότι όπως όταν ήταν νέος είχε βοηθήσει τους Ρωμαίους στους πολέμους τους, έτσι και τώρα στα γεράματά του θα έπραττε ακριβώς το ίδιο. Θα προμήθευε δωρεάν τον ρωμαϊκό και συμμαχικό στρατό και ναυτικό με τρόφιμα και ρουχισμό. Τον ενημέρωσε, επίσης, ότι έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικός διότι μερικές παράκτιες πόλεις μπορεί και να επαναστατούσαν εναντίον των Ρωμαίων.

Ο Σεμπρώνιος και ο Ιέρων Β’ έπλευσαν με τους στόλους τους προς το Λιλύβαιο, αλλά εν τω μεταξύ ενημερώθηκαν για την εκεί ήττα του εχθρικού στόλου και ο Ιέρων επέστρεψε στις Συρακούσες. Ο Σεμπρώνιος κατέλαβε την Μάλτα, που βρισκόταν υπό τους Καρχηδόνιους, και πούλησε για σκλάβους τους 2000 αιχμαλώτους. Όμως η Σύγκλητος τον ειδοποίησε για την παρουσία του Αννίβα στην βόρεια Ιταλία και του έδωσε εντολή να σπεύσει αμέσως σε βοήθεια του ρωμαϊκού στρατού εκεί. Αφού λοιπόν αποβίβασε τους στρατιώτες για να βαδίσουν προς το Αρίμινο, άφησε βόρεια της Σικελίας 25 πολεμικά για την ασφάλεια των ιταλικών ακτών και αύξησε σε 50 τον στόλο του Μάρκου Αιμίλιου για την προστασία της Σικελίας. Εκείνος, με 10 πολεμικά έφθασε στο Αρίμινο, ενώθηκε με τους στρατιώτες του και πορεύθηκε προς τον Τρεβία ποταμό για να ενισχύσει τον στρατό του Πόπλιου Σκιπίωνα εναντίον του Αννίβα (δες παραπάνω).[2806]

Μερικούς μήνες μετά, το 216 π.Χ., λίγο πριν ρωμαϊκός στρατός ξεκινήσει για να συναντήσει τον καρχηδονιακό στις Κάννες (δες παρακάτω), απεσταλμένοι του Ιέρωνα Β’ έφθασαν με πλοία στην Όστια και μετά βάδισαν μέχρι την Ρώμη. Έφεραν προμήθειες αλλά και μήνυμα του τυράννου προς την Σύγκλητο. Ο Ιέρων θυμόταν, είπαν οι απεσταλμένοι του, ότι λίγα χρόνια πριν, όταν οι Ρωμαίοι νίκησαν τους Γαλάτες, είχαν διανείμει στις συμμαχικές τους πόλεις το όφελος του πολέμου αλλά είχαν στείλει και μεγάλο μερίδιο από τα λάφυρα στον τύραννο των Συρακουσών.[2807] Ο Ιέρων ήταν πολύ λυπημένος από την πρόσφατη ήττα των Ρωμαίων, αλλά γνώριζε ότι εκείνοι θα έβρισκαν τρόπο να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Μολαταύτα, τους έστελνε τρόφιμα και δώρα που ήλπιζε ότι δεν θα αρνηθούν. Οι απεσταλμένοι προσέφεραν στην Ρώμη άγαλμα χρυσής Νίκης βάρους 220 ρωμαϊκών λιβρών (περ. 72 κιλά, AMCD) αλλά είχαν

[2806] Livius, XXI.49-51.

[2807] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκελλος», VIII.

ακόμη φέρει μαζί τους 300.000 μόδια (lat. εν. modius, περ. 2,6 εκατ. λίτρα, AMCD) σιτάρι και 200.000 μόδια (περ. 1,75 εκατ. λίτρα, AMCD) κριθάρι για να μην υπάρξει οποιαδήποτε έλλειψη στην πόλη. Επίσης, ο Ιέρων ήταν έτοιμος να παραδώσει οποιαδήποτε συμπληρωματική ποσότητα σε όποιο μέρος θα του υποδείκνυε η Σύγκλητος. Επιπλέον των προμηθειών έστελνε και 1000 τοξότες και σφενδονήτες για να αντιμετωπίσουν οι Ρωμαίοι τους ελαφρά οπλισμένους αντιπάλους τους. Τα δώρα του συνόδευε και η συμβουλή: ο υπεύθυνος για την Σικελία πραίτωρ να πλεύσει με τον στόλο στην Αφρική για να μεταφέρει τον πόλεμο στο εχθρικό έδαφος αλλά και να εμποδίσει τους Καρχηδόνιους να στείλουν ενισχύσεις στον Αννίβα. Η Σύγκλητος απάντησε ότι αναγνώριζε τον Ιέρωνα ως «virum bonum egregiumque socium»[2808] και ήταν ευγνώμων για την μακροχρόνια φιλία και συμμετοχή στις ρωμαϊκές επιδιώξεις. Οι Ρωμαίοι δέχονταν το άγαλμα της Νίκης και θα το τοποθετούσαν στον ναό του Διός, αν και είχαν αρνηθεί στο παρελθόν παρόμοιες προσφορές από άλλα έθνη. Οι στρατιώτες και οι προμήθειες παραδόθηκαν στους υπάτους, επικεφαλής του στρατού, και 25 πολεμικά προστέθηκαν στα 50 που ήταν ελλιμενισμένα στην Σικελία υπό ρωμαϊκή διοίκηση, με σκοπό να πλεύσουν προς την Αφρική, εάν κρινόταν αναγκαίο.[2809] Οι Ρωμαίοι αποδέχθηκαν και τα πολύτιμα δώρα και την συμβουλή του Ιέρωνα, αποδεικνύοντας την μεγάλη εκτίμηση και την εμπιστοσύνη που του είχαν.

Ο Ιέρων Β' είχε για μια ακόμη φορά παίξει τον αποφασιστικό του ρόλο ως πιστός σύμμαχος των Ρωμαίων, όπως είχε συμβεί σε όλα τα τελευταία χρόνια. Ο Συρακούσιος τύραννος είχε ακολουθήσει μια πολιτική συνεννοήσεως, συμμαχίας, και πρόθυμης βοήθειας προς την Ρώμη, που ανταμείφθηκε με την ρωμαϊκή προστασία που του παρείχε η ειρήνη Καρχηδονίων και Ρωμαίων (241 π.Χ.). Στην συνθήκη (Ιστορική Πηγή 16) αναφερόταν ρητά ότι οποιαδήποτε πολεμική ενέργεια των Καρχηδονίων εναντίον των Συρακουσίων και των συμμάχων σήμαινε πόλεμο με την Ρώμη. Ο ποιητής Θεόκριτος μας έχει παραδώσει την ποιητική του άποψη για τον Σικελό άνδρα. Στην προσπάθειά του να αμειφθεί χρηματικά από τον τύραννο εγκωμίασε την ετοιμότητα του Ιέρωνα να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους αλλά και την επερχόμενη νίκη που θα έφερνε την ευημερία στις Συρακούσες.

> [...]
> Από τα τώρα οι Φοίνικες άρχισαν να τον τρέμουν,
> οι Φοίνικες που κατοικούν στην άκρη της Λιβύης,
> στη χώρα την απλόστρωτη κατά τη δύση του ήλιου.
> Οι Συρακούσιοι κρατούν τα δόρατά τους τώρα
> κι οι ασπίδες από ξύλο ιτιάς τα χέρια τους βαραίνουν.
> Ανάμεσα σε όλους αυτούς περήφανος ο Ιέρων
> σαν τους αρχαίους ήρωες αρματωμένος είναι.
> Την περικεφαλαία του τρίχες αλόγου ησκιώνουν.[2810]
> [...]
> Είθε από τούτο το νησί κακήν κακώς να φύγουν
> οι εχθροί [οι Φοίνικες], και όσοι γλυτώσουνε, το μήνυμα του ολέθρου

[2808] «καλό άνδρα και εξαιρετικό σύμμαχο».
[2809] Livius, XXII.37.
[2810] Ρίχνουν την σκιά τους, ρήμα ησκιώνω.

να φέρουν στην πατρίδα των και σ’ όλους τους δικούς των.
Κι οι χώρες μας που οι βάρβαροι τις έχουνε ρημάξει
σαν μάνες να καλοδεχτούν και πάλι τα παιδιά των,
να αρχίσουν να δουλεύονται τα έρημα χωράφια.
Καλοθρεμμένα πρόβατα στους κάμπους να βελάζουν
τα βόδια να γυρίζουνε το βραδινό στις στάνες
στον οδοιπόρο δείχνοντας το βήμα του να βιάσει.[2811]
Το αλέτρι για το σπόρισμα τη γη να ξανανιώνει
μες στον καιρό που ο τζίτζικας, κρυμμένος στα ακροκλώνια,[2812]
να μην το εύρουν οι βοσκοί, δεν παύει το τραγούδι.
Να απλώνουν γύρω στα ΄άρματα τα υφάδια των οι αράχνες,
κι ο πόλεμος να ξεχαστεί και τ’ όνομά του ακόμη.
Οι ωδές να φέρουν άφταστη του Ιέρωνος τη δόξα
πέρα και πέρα, πιο μακρυά [...]
[...]
θα πλέξουμε ύμνους στο λαό, στου Ιέρωνος τις νίκες.[2813]

Ο Ιέρων πρέπει να υπήρξε ένας πολύ μετριοπαθής τύραννος, ο οποίος αντί να χρησιμοποιήσει βία επεβλήθη στους Συρακούσιους με τον χαρακτήρα του. Δεν βασίσθηκε ούτε στο χρήμα, ούτε στην δόξα του από περιφανείς νίκες για να εκλεγεί ως τύραννος, ούτε σκότωσε, ούτε εξόρισε, ούτε έβλαψε πολίτες της πόλεως για να διατηρηθεί στην εξουσία για πενήντα τέσσερα χρόνια. Όλα αυτά τα χρόνια, πρέπει να βασίσθηκε σε κάποιο αριστοκρατικό συμβούλιο.[2814] Συγκέντρωσε μεγάλο πλούτο, ο οποίος συμπεραίνουμε ότι δημιουργήθηκε ανάμεσα στον Α’ και στον Β’ Καρχηδονιακό Πόλεμο, όταν οι Συρακούσες ανεμπόδιστες πια από εσωτερικούς εχθρούς αλλά και με την βοήθεια της συμμαχίας με τους Ρωμαίους πρέπει να διήλθαν μια περίοδο ευμάρειας. Πολλά από τα νομίσματα που έκοψε φέρουν στον εμπροσθότυπο την μορφή του (εικ. CMURR, fig. 34) ή την μορφή της συζύγου του Φιλιστίδος (εικ. ΙΕΕ, 4:444) και ορισμένα του γιού του Γέλωνος Β’ (εικ. CMURR, fig. 34).

Απόδειξη αυτού του πλούτου είναι οι δωρεές του τυράννου και του γιού του, Γέλωνος Β’ (περ. 266-216 π.Χ.), προς τους Ρόδιους αλλά και η βοήθεια που προσέφεραν μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 227 π.Χ. στα Δωδεκάνησα.[2815] Έδωσαν ορισμένα τάλαντα ως χορηγία για την προμήθεια ελαίου προς χρήση των Ρόδιων αθλητών στο γυμναστήριο μαζί με ασημένιους λέβητες επάνω σε βάσεις και υδρίες για να πλένονται οι αθλητές. Επίσης, διέθεσαν 10 τάλαντα (περ. 260 κιλά ασήμι, AMCD) για θυσίες και άλλα 10 για την πνευματική καλλιέργεια των Ροδίων πολιτών.[2816] Κυρίως, όμως, διέθεσαν 75 ασημένια τάλαντα (περ. 2000 κιλά ασήμι, AMCD) σε δύο δόσεις,

[2811] Να επιταχύνει.

[2812] Στις άκρες των κλωναριών.

[2813] Θεόκριτος, *Ειδύλλια*, αρ. 16 «Χάριτες ή Ιέρων», 76-98, μετάφραση Ιωάννη Πολέμη με δική μας απλοποιημένη ορθογραφία και στίξη.

[2814] Livius, XXIV.22.

[2815] Το μέγεθος του σεισμού έχει υπολογισθεί σε 7,2/10 ή 10/12 (NOAA, database τιμές στο Earthquake Parameters: Min=-227, Max=-227, Country=Greece).

[2816] Walbank on Polybius, V.88.6.

για την επιδιόρθωση του τείχους μετά τον σεισμό.[2817] Ακόμη, απήλλαξαν τα ροδιακά πλοία από την καταβολή δασμών στις Συρακούσες, με την ελπίδα να προσελκύσουν τους εμπόρους που θα ήθελαν να φέρουν εμπορεύματα από την Αίγυπτο στην Σικελία.[2818] Στα πλαίσια μάλιστα της βοήθειας προς το αιγαιακό νησί, δώρισαν πενήντα καταπέλτες που μπορούσαν να εκτοξεύσουν βέλη μήκους τριών πήχεων (1,5 μ., AMCD).[2819]

Τα χρόνια της συμμαχίας του Ιέρωνος Β᾽ με την Ρώμη, τα ρωμαϊκά πλοία χρησιμοποιούσαν τα λιμάνια και τα νεώρια των Συρακουσών αφήνοντας τεράστια κέρδη, τα οποία ο τύραννος χρησιμοποίησε για το μεγαλείο της πόλεως. Μεγάλωσε το θέατρο, ανήγειρε ναούς, γυμναστήρια, στοές, βασιλικό ανάκτορο για τον ίδιο αλλά έκτισε και πολύ μεγάλο βωμό,[2820] όπου και μέχρι χίλιες θυσίες θα μπορούσαν να γίνουν ταυτοχρόνως.[2821] Ο Ιέρων Β' ήταν ο εμπνευστής της ονομαζόμενης lex Hieronica, νομοθεσίας που αφορούσε στην συλλογή της δεκάτης (ένα δέκατο της παραγωγής) κατευθείαν από τους καλλιεργητές, αφού αυτοί είχαν καταμετρηθεί και καταγραφεί σε ειδικούς καταλόγους. Ήταν, κατ᾽ αναλογία με την σημερινή πρακτική, φόρος γεωργικού εισοδήματος. Τους νόμους αυτούς χρησιμοποίησαν αναλλοίωτους οι Ρωμαίοι όταν κατέλαβαν την Σικελία.[2822]

Εκτός από τα ανωτέρω, κατασκεύασε και γιγαντιαίο πλοίο σε σχέδια του αρχιτέκτονα/ναυπηγού Αρχία από την Κόρινθο. Το εξωτερικό μέρος του σκάφους προστατεύθηκε από το σαράκι του ξύλου και την εισροή υδάτων με φύλλα μολύβδου. Το πλοίο ρίχτηκε στην θάλασσα με την βοήθεια μιας έλικας που εφηύρε ο μηχανικός Αρχιμήδης. Η εικόσορος είχε είκοσι σειρές κουπιά και τρεις εισόδους που οδηγούσαν σε ισάριθμα καταστρώματα. Η χαμηλότερη οδηγούσε με σκάλες στο φορτίο του πλοίου, η αμέσως επόμενη στα διαμερίσματα του σκάφους, ενώ η πιο επάνω χρησιμοποιούνταν από τους στρατιώτες. Τα τριάντα τετράκλινα διαμερίσματα και τα άλλα διαμερίσματα των αξιωματικών με τις δεκαπέντε κλίνες είχαν δάπεδα με λίθινες πλάκες, οροφές, θύρες και έπιπλα διακοσμημένα με θέματα από την *Ιλιάδα*. Στο ανώτερο κατάστρωμα υπήρχε γυμναστήριο αλλά και «περίπατοι» με μικρούς κήπους που ποτίζονταν από κρυφές υδρορροές αλλά και με κισσούς και αμπέλια φυτεμένα μέσα σε πιθάρια γεμάτα χώμα, για να ρίχνουν την σκιά τους στους περιπάτους. Υπήρχε, επίσης, μικρό ιερό της Αφροδίτης πολυτελούς κατασκευής, αναπαυτήριο με «βιβλιοθήκην», λουτρό με τρεις χάλκινες επιμήκεις σκάφες (μπανιέρες) και λουτήρα αλλά και δωμάτια για τους ναύτες. Υπήρχαν, ακόμη, στάβλοι για άλογα και χώροι για την φύλαξη της τροφής τους και των ιπποσκευών, δεξαμενή με θαλασσινό νερό και ψάρια αλλά και κλειστή δεξαμενή πόσιμου νερού. Οκτώ πύργοι ήταν κατασκευασμένοι στο επάνω μέρος του πλοίου με θέσεις για στρατιώτες αλλά και οπές για να κυλούν λίθους από ψηλά σε πλοία που τους προ-

[2817] Πρβλ. Walbank on Polybius, V.88.5 και Πολύβιος, V.88 και Δ.Σ., XXVI.8.

[2818] Walbank on Polybius, V.88.7.

[2819] Walbank on Polybius, V.88.7.

[2820] Αν και οι καθ᾽ υπολογισμό διαστάσεις του βωμού ποικίλουν, πρέπει να είχε περίπου μήκος 198 μ., πλάτος 22, 65 μ. και ύψος μέχρι 15 μ. (http://www.livius.org/articles/place/syracuse/syracuse-photos/syracuse-altar-of-hiero/). Δες και ΙΕΕ, 4:446.

[2821] Πολύβιος, VII.8 & V.88 και Αθήναιος, V.40 (206e) και Cicero, *In Verrem*, II.iv.118-119 (LIII) και Δ.Σ., XVI.83.2.

[2822] Cicero, *In Verrem*, II.ii.32 (XIII) & II.ii.63 (XVI) & II.ii.147 (LX) & II.iii.14 (VI) & II.iii.18-21 (VII-VIII) & II.iii.120 (LI).

σέγγιζαν. Το πολεμικό προστατευόταν γύρω-γύρω (σαν τεράστια κουπαστή) από ξύλινο τείχος με επάλξεις και μετέφερε μεγάλο λιθοβόλο καταπέλτη κατασκευασμένο σε σχέδια του Αρχιμήδη. Το πλοίο είχε τρεις ιστούς, από τους οποίους κρέμονταν λιθοφόροι γερανοί και μεγάλες αρπάγες για προστασία από τους επιτιθέμενους, ενώ σιδερένια ζώνη περιέτρεχε το πλοίο εμποδίζοντας την εύκολη αναρρίχηση. Σιδερένιοι κόρακες (άγκιστρα) σε όλα τα σημεία του πλοίου χρησιμοποιούνταν για να αρπάξουν το αντίπαλο πλοίο και να το μετατρέψουν σε εύκολη λεία. Σε περίπτωση που το σκάφος γέμιζε νερό, άντρες που χειρίζονταν κοχλίες που είχε εφεύρει ο Αρχιμήδης το αντλούσαν με μεγάλη ευκολία. Μέχρι να τελειώσει η κατασκευή του πλοίου, ο τύραννος ειδοποιήθηκε ότι κανένα λιμάνι δεν μπορούσε να δεχθεί το τεράστιο σκαρί και έτσι αποφάσισε να το φορτώσει δημητριακά και να το στείλει στην Αίγυπτο, όπου υπήρχε ανάγκη τροφίμων, αλλά και για διπλωματικούς σκοπούς. Το όνομα του πλοίου ήταν *Συρακοσία*, αλλά όταν έφθασε ως δώρο από τον Ιέρωνα Β' στον Πτολεμαίο Γ' Ευεργέτη (246-222 π.Χ.) της Αιγύπτου μετονομάσθηκε σε *Αλεξανδρίς*.[2823] Αυτό ήταν το πρώτο και το τελευταίο ταξίδι του υπερ-πλοίου, το οποίο στην Αλεξάνδρεια τραβήχτηκε στην στεριά. Τα χρήματα που απαιτήθηκαν για την κατασκευή του αρχαίου «αεροπλανοφόρου» δείχνουν τον πλούτο των Συρακουσών επί Ιέρωνος Β'.

Μεγάλοι Σεισμοί στην Ελλάδα (Ε' και Δ' αιώνας π.Χ.)

Ο Ιέρων διέθεσε μέρος από τον πλούτο των Συρακουσών για να βοηθήσει τους Ρόδιους μετά τον σεισμό στο νησί τους και έτσι κατεγράφη ιστορικά ο σεισμός του 227 π.Χ. στα Δωδεκάνησα. Η ένταση του σεισμού ήταν τέτοια ώστε κατέρρευσε ο Κολοσσός του Ήλιου (Κολοσσός της Ρόδου) στην είσοδο του λιμανιού της Ρόδου, έργο του Χάρη του Λίνδιου και κατασκευασμένο μεταξύ περίπου 300-280 π.Χ. Το μπρούτζινο άγαλμα είχε ύψος 70 πήχεις (33 μ., AMCD), το εσωτερικό του υποστηριζόταν από σιδερένιες δοκούς και μεγάλους κυβικούς λίθους ενώ στηριζόταν σε μαρμάρινη βάση. Λόγω του μεγέθους του, η κατασκευή του έγινε σε στάδια και το ένα τμήμα τοποθετήθηκε επάνω στο άλλο, μέχρι την ολοκλήρωσή του.[2824] Ο σεισμός που έπληξε την Ρόδο, την Τήλο, και την απέναντι μικρασιατική ακτή είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του κολοσσού, τείχους, κτηρίων, αλλά και απώλεια ζωών, όπως αναφέρουν οι αρχαίες πηγές.[2825]

Πολλοί σεισμοί στον ελλαδικό χώρο έχουν καταγραφεί από τους αρχαίους συγγραφείς, με περισσότερες ή λιγότερες λεπτομέρειες. Γυρνώντας πίσω στον ιστορικό χρόνο, ο πρώτος στον ελλαδικό χώρο καταγεγραμμένος με αρκετές λεπτομέρειες σεισμός ήταν αυτός της Σπάρτης (περ. 469-463 π.Χ.). Το πιο πιθανό είναι ότι επρόκειτο για προ-σεισμούς, τον κύριο σεισμό, και μετά-σεισμούς ή για μια σεισμική ακολουθία που κατέστρεψε την πόλη της Σπάρτης αλλά και την ύπαιθρό της. Αναφέρθηκαν απώλειες 20.000 ανθρώπων, αριθμός ο οποίος μπορεί να είναι σωστός μόνο εάν αφορά

[2823] Αθήναιος, V.40-44 (206f-209e). Δες και Jean Macintosh Turfa and Alwin G. Steinmayer Jr, «The Syracusia as a giant cargo vessel,» *The International Journal of Nautical Archaeology* 28.2 (1999): 105-125.

[2824] Φίλων (Βυζάντιος) Παραδοξολόγος, *Septem Orbis Spectaculis*, no 4 και Plinius, XXXIV.41. Για τα ζητήματα κατασκευής του δες Matthew W. Dickie, «What is a Kolossos and How Were Kolossoi Made in the Hellenistic Period?» *Greek, Roman, and Byzantine Studies* vol 37, no 3 (1996): 250-257.

[2825] Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East* (Cambridge: Cambridge Univ. Press & Academy of Athens, 2009), pp. 91-92 μαζί με μετάφραση των αρχαίων πηγών.

ολόκληρη την Λακωνία. Η γη άνοιξε σε πολλά σημεία και σημειώθηκαν κατολισθήσεις στον Ταΰγετο με αποκοπή κορυφών του, ενώ το μεγάλο αποτέλεσμα των καταστροφών ήταν εξέγερση ειλώτων.[2826] Σημερινές παρατηρήσεις αποδίδουν τον/τους σεισμούς σε ρήγμα στους πρόποδες του όρους, 5 χλμ. νοτιοδυτικά της Σπάρτης.[2827]

Άλλος σεισμός του Ε' αιώνα π.Χ. που κατεγράφη από αρχαίους συγγραφείς είναι αυτός που συνέβη τον Οκτώβριο του 426 π.Χ. στον Μαλιακό Κόλπο, στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Για πρώτη φορά στην Ιστορία της σεισμολογίας, ο Θουκυδίδης ερμήνευσε το παλιρροϊκό κύμα ως αποτέλεσμα του σεισμού. Όντως, το κύμα επέφερε καταστροφές στις ακτές του Μαλιακού Κόλπου, του Βόρειου Ευβοϊκού Κόλπου αλλά και της Εύβοιας. Το νησί της Αταλάντης χωρίσθηκε οριστικά από την Στερεά Ελλάδα. Στην περιοχή αυτή το παλιρροϊκό κύμα εισήλθε 3,7 χλμ. μέσα στην στεριά και παρέσυρε τα ερείπια κατεστραμμένου φρουρίου μαζί με τρία πλοία, πλημμύρισε μικρή περιοχή και προξένησε ζημιές σε τείχη, φρούρια, πόλεις γενικώς. Οι θάνατοι στην πλευρά της Στερεάς Ελλάδας υπολογίσθηκαν σε 2550 ενώ στην Εύβοια το παλιρροϊκό κύμα πλημμύρισε πόλη και έπνιξε όσους ήταν στην ακτή ή δεν πρόλαβαν να απομακρυνθούν. Στον Ωραιό (σημερ. Ωραιοί) Ευβοίας κατέρρευσε το τείχος στην πλευρά της θάλασσας αλλά και 700 σπίτια ενώ μεγάλες ζημιές αναφέρθηκαν και στην Σκόπελο. Η δόνηση έγινε έντονα αισθητή στην Αθήνα και στην Κόρινθο. Οι ρωγμές που ανακαλύφθηκαν κατά την πρόσφατη (περ. 1983-1996) αναστήλωση στην βορειοανατολική πλευρά του Παρθενώνα αποδόθηκαν με αρκετή βεβαιότητα από τους μελετητές σε αυτόν τον σεισμό, αλλά η απουσία αναφερόμενων ζημιών στην ίδια την πόλη των Αθηνών κάνει την υπόθεση αυτή αβέβαιη για άλλους επιστήμονες.[2828] Έχει υπολογισθεί ότι ο σεισμός ήταν μεγέθους 7,1/10 ή 10/12.[2829]

Μεγάλη καταστροφή επέφερε και ο σεισμός τον χειμώνα του 373 π.Χ., στον δυτικό Κορινθιακό Κόλπο, μεγέθους 7,3/10 ή 11/12.[2830] Η ῾Ελίκη, πόλη κοντά στο Αίγιο, και σε απόσταση 12 σταδίων (περ. 2200 χλμ., AMCD) από την ακτή καταβυθίσθηκε μαζί με το τμήμα γης που την ένωνε με την θάλασσα. Δεν υπήρξαν επιζώντες διότι ο σεισμός συνέβη την νύχτα και η πόλη καταβυθίσθηκε σε τέτοιο βάθος που μόνο οι κορυφές ορισμένων υψηλών δένδρων ήταν ορατές. Σήμερα, η αρχαία ῾Ελίκη δεν είναι κάτω από το νερό αλλά κοντά στο χωριό Ριζόμυλος, δίπλα στην νέα Ελίκη.[2831] Επτά χιλιόμετρα από την ακτή βρισκόταν και η πόλη Βούρα, όπου η γη άνοιξε και το νερό που βγήκε έπνιξε τους κατοίκους και πλημμύρισε την περιοχή. Το παλιρροϊκό κύμα που προκλήθηκε από τον σεισμό προξένησε ζημιές στα παράλια του δυτικού Κορινθιακού, αλλά καμία άλλη πόλη δεν φαίνεται ότι έπαθε ό,τι η ῾Ελίκη και η Βούρα.[2832]

Τα έργα των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων αποτελούν σημαντική

[2826] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 229-230.

[2827] Ambraseys, pp. 81-82.

[2828] Πρβλ. Μ. Κορρές και Χ. Μπούρας, *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος* [Τόμος 1 από 9] (Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1983), 328-330 & (Κώστας Ζάμπας), σ. 607-608 και Manolis Korres, «Seismic Damage to the Monuments of the Athenian Acropolis,» in *Archaeoseismology*, eds S. Stiros and R. E. Jones (Athens: IGME & The British School at Athens Fitch Laboratory Occasional Papers 7, 1996), pp. 71-72 και αντίθετη άποψη σε Ambraseys, pp. 83-84.

[2829] NOAA, database τιμές στο Earthquake Parameters: Min=-426, Max=-426, Country=Greece.

[2830] NOAA, database τιμές στο Earthquake Parameters: Min=-373, Max=-373, Country=Greece

[2831] *Helike* στην <http://www.helikeproject.gr/>.

[2832] Ambraseys, pp. 86-88.

πηγή για τους σεισμούς στην Αρχαιότητα. Η αρχαιοσεισμολογία, επιστήμη που συγκεράζει τις επιστημονικές γνώσεις αρχαιολόγων και σεισμολόγων και βασίζεται σε περιγραφές αρχαίων συγγραφέων, αρχαιολογικές και γεωλογικές παρατηρήσεις, είναι αυτή που μελετά τους αρχαίους σεισμούς.

Ο Αννίβας νικά στην Μάχη των Καννών (216 π.Χ.)

Ο σεισμός όμως που θα συντάραζε την Ρώμη στο τέλος του Γ' αιώνα π.Χ. λεγόταν Αννίβας και ετοιμαζόταν να δώσει ένα μεγάλο κτύπημα στους Ρωμαίους στην επερχόμενη μάχη των Καννών, στην Ιταλία. Ο αντίπαλός του, Ρωμαίος ύπατος Κοΐντος Φάβιος Μάξιμος (Quintus Fabius Maximus), φοβούμενος να διακινδυνεύσει τα πάντα σε μία και μόνη μάχη, δίσταζε να βρεθεί αντιμέτωπος μαζί του, παρά τις προκλήσεις του Καρχηδόνιου στρατηγού. Ο Αννίβας, λοιπόν, αποφάσισε είτε να τον αναγκάσει να πολεμήσει είτε με την λεηλασία της υπαίθρου να παραδεχθεί εκείνος την de facto κατοχή της Ιταλίας από τον Καρχηδόνιο στρατηγό. Ήλπιζε, ακόμη, ότι οι πόλεις θα εξεγείρονταν, επιτέλους, εναντίον των Ρωμαίων και θα τάσσονταν στο πλευρό του, διότι παρά τις δύο νίκες του δεν είχε υπάρξει καμία αντίδραση από αυτούς που ο Αννίβας νόμιζε πως θα έσπευδαν να συνταχθούν με εκείνον.

Το 217 π.Χ., λοιπόν, οι Καρχηδόνιοι κατάφεραν να καταλάβουν την πόλη Γερούνιον (Gerounion, Gerunium, Gereonium? BAGROW, 44:G2, σημερ. Gerione, 60 χλμ. βορειοανατολικά της Campobasso), όπου αφού σκότωσαν τους κατοίκους διατήρησαν τα τείχη και τις οικίες για να τις χρησιμοποιήσουν ως σιταποθήκες.[2833] Στρατοπέδευσαν εμπρός από την πόλη, οχύρωσαν το στρατόπεδό τους και τα δύο τρίτα του στρατού ασχολήθηκαν με την συγκομιδή δημητριακών από την γύρω περιοχή. Η παραγωγή ήταν πολύ καλή και έτσι μεγάλες ποσότητες μεταφέρονταν κάθε μέρα στην πόλη. Εν τω μεταξύ, ο Φάβιος Μάξιμος διετάχθη να επιστρέψει στην Ρώμη, πιθανόν για να δώσει εξηγήσεις για την τακτική που ακολουθούσε,[2834] και έτσι άφησε διοικητή του στρατεύματος τον υπαρχηγό του Μάρκο Μινύκιο Ρούφο (Marcus Minucius Rufus). Ο Μινύκιος ακολούθησε τον Αννίβα και στρατοπέδευσε λίγο μακρύτερα από την κατειλημμένη πόλη. Στις αψιμαχίες που ακολούθησαν οι Ρωμαίοι ήταν νικητές, γεγονός που είχε μεγάλο αντίκτυπο στην Ρώμη. Οι Ρωμαίοι θεώρησαν ότι ήταν ατολμία και σφάλμα στρατηγικής η απραξία του στρατού, αυτήν που είχε ακολουθήσει ο Φάβιος Μάξιμος, και αναγνωρίζοντας την υπεροχή της αμέσου συγκρούσεως που ακολούθησε ο ίππαρχος και βοηθός του, Μινύκιος Ρούφος, έδωσαν τώρα και σ' αυτόν την ανώτατη εξουσία (aequatum imperium ≈ ίση εξουσία)[2835] και το δικαίωμα να είναι επικεφαλής του στρατού εναντίον του Αννίβα. Προσδοκούσαν ότι πολύ γρήγορα ο ρωμαϊκός στρατός θα νικούσε τον καρχηδονιακό και θα έθετε τέρμα σε αυτόν τον πόλεμο. Τα πράγματα περιπλέχθηκαν, όμως, όταν ο Φάβιος επέστρεψε στις λεγεώνες και επέμεινε στην αρχική του τακτική. Βλέποντας μάλιστα την επιμονή του άλλου δικτάτορα, πρότεινε είτε να ασκούν οι δύο τους την διοίκηση μέρα παρά μέρα είτε να χωρίσουν τον στρατό στα δύο και ο καθένας να ακολουθήσει την δική του τακτική. Τελικά, συμφώνησαν στην δημιουργία δύο στρατών με τον κάθε έναν τους επικεφαλής του δικού του τμήματος και

[2833] Για την πορεία του Αννίβα στην Ιταλία μέχρι το Γερούνιον δες χάρτη AAB, II.5.1-4.

[2834] De Sanctis, 3.2:51.

[2835] Για το ζήτημα αυτό δες Walbank on Polybius, III.103.4 και ανάλυση σε Corey Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2000), 1:43-49.

στρατοπέδευσαν με αρκετή απόσταση μεταξύ τους.[2836] Το γεγονός όμως αυτό στέρησε την δεδομένη στιγμή από την ρωμαϊκή δύναμη τον συμπαγή της χαρακτήρα, την μεγάλη δύναμη κρούσεως, αλλά και τις τακτικές μάχης και στρατηγικής που θα μπορούσαν να εφαρμοσθούν με έναν ενιαίο και ισχυρό στρατό.

Το χειρότερο για τους Ρωμαίους ήταν ότι ο Καρχηδόνιος στρατηγός ενημερώθηκε για την κατάσταση στο ρωμαϊκό στρατόπεδο και αποφάσισε να εκμεταλλευθεί την αντιπαλότητα των δύο δικτατόρων. Προκάλεσε τον Μινύκιο Ρούφο σε μάχη χρησιμοποιώντας ένα ύψωμα ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Κατά την διάρκεια της ημέρας έστειλε ελαφρά οπλισμένους να καταλάβουν τον λόφο, ενώ την προηγούμενη νύχτα είχε κρύψει στις κοιλότητες του εδάφους, γύρω από τον λόφο, 500 ιππείς και 5000 ελαφρά οπλισμένους και άλλους πεζούς. Ο Μινύκιος ανταποκρίθηκε με όλο του τον στρατό αλλά ο Αννίβας έστελνε συνεχώς ενισχύσεις και στο τέλος επιτέθηκε με όλο του το ιππικό και από τις δύο πλευρές του λόφου. Το καρχηδονιακό ιππικό έτρεψε σε φυγή τους Ρωμαίους ψιλούς, οι οποίοι έπεσαν επάνω στον σχηματισμό των λεγεώνων που ακολουθούσε και δημιούργησαν σύγχυση. Την στιγμή εκείνη εμφανίσθηκαν από τις κρυψώνες τους οι ιππείς και το καρχηδονιακό πεζικό και έπεσαν επάνω στους Ρωμαίους από όλες τις κατευθύνσεις θέτοντας τους αντιπάλους τους σε πολύ δύσκολη θέση. Για καλή τύχη των Ρωμαίων, ο Φάβιος αντελήφθη τι γινόταν και έσπευσε να βοηθήσει τον στρατό του άλλου δικτάτορα, ενώ ο Αννίβας οπισθοχώρησε στο στρατόπεδό του φοβούμενος την αποτελεσματικότητα των ξεκούραστων ρωμαϊκών δυνάμεων. Οι Ρωμαίοι αντελήφθησαν ότι έπρεπε ο στρατός να είναι ενωμένος και υπό την αρχηγία του τακτικιστή Φαβίου.[2837] Όντως, ο Φάβιος κατάφερε να αποκλείσει τον Αννίβα σε στενό πέρασμα, αλλά εκείνος κατάφερε να ξεφύγει. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός σκότωσε τους 5000 Ρωμαίους αιχμαλώτους που είχε μαζί του και χρησιμοποίησε τα ζώα που είχε στον στρατό του. Έδεσε στα κέρατα των ζώων αναμμένους πυρσούς και τα οδήγησε προς τα βράχια, επάνω από το σημείο όπου είχε παγιδευθεί. Το ρωμαϊκό απόσπασμα που φύλαγε την μία πλευρά της διαβάσεως νόμισε ότι οι Καρχηδόνιοι προσπαθούσαν να διαφύγουν από τις βραχώδεις πλευρές του περάσματος και έσπευσε προς τα εκεί αφήνοντας αφύλακτη την έξοδο. Έτσι, ο στρατός του Αννίβα κατάφερε να προχωρήσει σιωπηλά και στο σκοτάδι και να ελευθερωθεί από την παγίδα. Ο Φάβιος Μάξιμος είχε ηττηθεί από ένα ακόμη ιδιοφυές στρατήγημα του Καρχηδόνιου στρατηγού.[2838] Παρ' όλα αυτά, έμεινε στην ρωμαϊκή παράδοση ως αυτός που με την βραδύτητά του έσωσε το κράτος.[2839]

Το έτος ήταν 216 π.Χ. και με την εκλογή των νέων υπάτων οι δικτάτορες παραιτήθηκαν και την αρχηγία του στρατού με δικαίωμα αρχιστρατηγίας (imperium) στο πεδίο της μάχης ανέλαβαν οι ύπατοι του προηγούμενου έτους, Γναίος Σερβίλιος και Μάρκος Ατίλιος Ρηγούλος (M. Atilius Regulus).[2840] Οι νέοι ύπατοι έστειλαν μια λεγεώνα στην βόρεια Ιταλία εναντίον των Γαλατών, αυτών που είχαν συμμαχήσει με τον Αττίλα, για να τους αδρανοποιήσουν. Φρόντισαν ο στόλος που ναυλοχούσε στο Λιλύβαιο να

[2836] Πολύβιος, III.89-94 & 100-103.

[2837] Πολύβιος, III.104-105. Πρβλ. Livius, XXII.9-18 & 23-30.

[2838] Απ. Αννιβ., III.12-15.

[2839] «Unus homo nobis cunctando restituit rem», Ennius, *Annales*, 360. Έτσι ο Φάβιος πήρε και το παρωνύμιο cunctator = μελλητής (αργοπορών). Δες και Ζωναράς, VIII.25.

[2840] FC, p. 61, έτος 217.

επιστρέψει και έστειλαν τις προμήθειες που είχαν ζητήσει οι στρατηγοί στην Ισπανία. Ο Σερβίλιος που επρόκειτο να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους, έλαβε ενισχύσεις αλλά και την εντολή να αποφύγει προς το παρόν την μάχη εκ παρατάξεως και να αρκεσθεί σε συνεχείς και με αρκετές δυνάμεις αψιμαχίες, έτσι ώστε να εκπαιδεύσει τους νεοσύλλεκτους πριν την αποφασιστική μάχη.

Ο χειμώνας και η άνοιξη πέρασαν, έφθασε το καλοκαίρι, η εποχή της συγκομιδής, και ο Αννίβας αποφάσισε να αναγκάσει πια τους Ρωμαίους σε ανοικτή μάχη. Κινήθηκε με τον στρατό του νοτιοανατολικά του Γερουνίου προς την πόλη των Καννών (Κάννη, Cannae, BAGROW, 45:D2, σημερ. Canne, Ιταλία), όπου οι Ρωμαίοι είχαν συγκεντρώσει τις προμήθειες της περιοχής. Αν και η πόλη είχε ήδη συληθεί, ο Αννίβας κατέλαβε τώρα την ακρόπολή της και μαζί με τις προμήθειες έθεσε και υπό τον έλεγχό του ολόκληρη την περιοχή αυτή στην Απουλία. Μετά από αυτό το γεγονός, οι αρχηγοί του στρατού έστειλαν αγγελιαφόρους εξηγώντας την κατάσταση και ζητώντας εντολές. Τελικά, αποφασίσθηκε να σταλούν επί τόπου οι δύο ύπατοι του έτους, ο Λεύκιος Αιμίλιος Παύλος (L. Aemilius Paulus)[2841] και ο Γάιος Τερέντιος Βάρρων (C. Terentius Varro).[2842] Επικεφαλής του στρατού τοποθετήθηκε ο Αιμίλιος Παύλος λόγω της εμπειρίας του από τους Ιλλυρικούς Πολέμους. Για πρώτη φορά οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να παρατάξουν 8 λεγεώνες των 5000 πεζών και 300 ιππέων η κάθε μία εκτός από τους συμμάχους.[2843]

Ο Αιμίλιος Παύλος επρόκειτο να αποφασίσει για την στιγμή κατά την οποία θα γινόταν η μεγάλη μάχη των Καννών με τον Αννίβα (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.6). Όταν έφθασε στο ρωμαϊκό στρατόπεδο, συγκέντρωσε τους στρατιώτες και τους μίλησε. Τους είπε ότι δεν πρέπει να φοβούνται την ήττα, διότι για πρώτη φορά οι δύο ύπατοι του παρόντος έτους αλλά και του προηγουμένου ήταν παρόντες και ότι για πρώτη φορά όλη η ρωμαϊκή δύναμη ήταν ενωμένη για να πολεμήσει. Επίσης, με την εμπειρία των δύο τελευταίων χρόνων, γνώριζαν πια οι Ρωμαίοι ποιες ήταν οι δυνατότητες αυτού τον οποίον πολεμούσαν. Συνεπώς, «πάντων ὑμῖν παρασκευασμένων πρὸς τὸ νικᾶν»,[2844] είπε στους στρατιώτες, αρκεί να το θελήσετε.

Μετά από πορεία δύο ημερών, ο ρωμαϊκός στρατός είχε επαφή με τον αντίπαλο και στρατοπέδευσε. Ο Αιμίλιος δεν ήθελε μάχη σε πεδίο το οποίο θα ευνοούσε το ιππικό, διότι γνώριζε την υπεροχή των Καρχηδονίων. Αντιθέτως, έπρεπε να βρει πεδίο μάχης στο οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κυρίως το πεζικό του, στο οποίο υπερτερούσε και αριθμητικά. Ο Τερέντιος, όμως, είχε διαφορετική γνώμη και την επομένη που είχε την διοίκηση του στρατού –διότι οι δύο ύπατοι εναλλάσσονταν στην αρχηγία– διέταξε τους στρατιώτες να προχωρήσουν για να συναντήσουν σε μάχη τους αντιπάλους τους, παρά τις διαμαρτυρίες του συνστρατηγού του. Ο Αννίβας, όμως, τον πρόλαβε και επιτέθηκε με τους ελαφρά οπλισμένους και το ιππικό ενόσω οι Ρωμαίοι βρίσκονταν σε πορεία, και τους αιφνιδίασε. Όμως τον αντιμετώπισαν επιτυχώς με το βαρύ πεζικό, τους τοξότες και το ιππικό, μέχρι που έπεσε το σκοτάδι. Την επόμενη ημέρα, ο Αιμίλιος, που δεν ήθελε ακόμη να πολεμήσει αλλά και δεν μπορούσε τώρα να

[2841] FC, p. 60, έτος 216.

[2842] FC, p. 61, έτος 216. Για την αποτυχία εκλογής του Φάβιου Μάξιμου και την επιλογή του Βάρρωνος δες Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 73-75.

[2843] Πολύβιος, ΙΙΙ.106-107.

[2844] «έχουν γίνει όλες οι προετοιμασίες ώστε να νικήσουμε», Πολύβιος, ΙΙΙ.109.5.

αποχωρήσει, με τα δύο τρίτα του στρατού στρατοπέδευσε στις όχθες του ποταμού Αυφίδιου (Aufidus, BAGROW, 45:D2-B3, σημερ. Ofanto), κοντά στις Κάννες. Ο υπόλοιπος στρατός οχυρώθηκε στην αντίπερα όχθη, μακρύτερα, για να προφυλάξει όσους συνέλεγαν τροφή αλλά και να παρενοχλήσει αυτούς των Καρχηδονίων. Οι δύο στρατοί επιδόθηκαν σε αψιμαχίες ενώ ενημερώθηκε και η Ρώμη για την κατάσταση. Στην Ρώμη ανησυχούσαν πολύ για το ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα σε περίπτωση συγκρούσεως.[2845]

Όταν ήρθε η σειρά του Τερέντιου να διοικήσει τον ρωμαϊκό στρατό, σήμανε και η ώρα για την μεγάλη σύγκρουση. Ήταν 2 Αυγούστου 216 π.Χ.[2846] Ο ύπατος παρέταξε 80.000 πεζούς και 6000 ιππείς[2847] για μάχη. Τοποθέτησε το ρωμαϊκό ιππικό στην δεξιά πλευρά και κοντύτερα στο ποτάμι και δίπλα του, στην ίδια γραμμή, το πεζικό με συμπαγή παράταξη μεγάλου βάθους. Στην αριστερή πλευρά τοποθέτησε το συμμαχικό ιππικό και σε κάποια απόσταση και μπροστά από όλη την παράταξη διέταξε να συνταχθούν οι ελαφρά οπλισμένοι. Ο Αννίβας διέταξε τον στρατό του να διασχίσει το ποτάμι και να ετοιμασθεί για μάχη. Μπροστά ήταν οι σφενδονήτες και οι ακοντιστές και πίσω τους συντάχθηκε ο υπόλοιπος στρατός. Στα αριστερά της παρατάξεως, κοντύτερα στο ποτάμι και απέναντι από το ρωμαϊκό ιππικό, συντάχθηκε το ιβηρικό και κελτικό ιππικό. Δίπλα τους βρίσκονταν οι μισοί από το βαριά οπλισμένο καρχηδονιακό πεζικό και μετά από αυτούς το ιβηρικό και κελτικό πεζικό και αμέσως δίπλα τους το υπόλοιπο καρχηδονιακό πεζικό. Τέλος, στην αριστερή πλευρά τοποθετήθηκε το ιππικό των Αφρικανών Νομάδων. Ο Αννίβας διέταξε να προχωρήσει ο στρατός του μπροστά σε ημισεληνοειδές σχηματισμό, έτσι ώστε να αρχίσει η μάχη με τους Ίβηρες και τους Κέλτες και να χρησιμοποιηθεί ο κύριος καρχηδονιακός στρατός ως δεύτερη ομάδα κρούσεως, όπως ήταν εξοπλισμένος με ρωμαϊκά όπλα από τις προηγούμενες νικηφόρες μάχες. Οι Καρχηδόνιοι διέθεταν 10.000 ιππείς και 40.000 πεζούς.[2848]

Η μάχη ξεκίνησε με την σύγκρουση των ελαφρά οπλισμένων και μετά ακολούθησε το ιππικό. Αλλά οι ιππείς αφίππευσαν και άρχισε μάχη σώμα με σώμα, στην οποία σύντομα οι Καρχηδόνιοι υπερίσχυσαν, άρχισαν να σφάζουν τους Ρωμαίους, και να τους σπρώχνουν προς το ποτάμι. Οι Κελτίβηρες πεζοί, όμως, δεν άντεξαν στην πίεση των ρωμαϊκών λεγεώνων, υποχώρησαν για να ανασυνταχθούν και έτσι οι Ρωμαίοι διέσπασαν τον ημισεληνοειδή σχηματισμό και ξεπέρασαν την καρχηδονιακή γραμμή. Έτσι, όμως, βρέθηκαν εγκλωβισμένοι ανάμεσα στα δύο τμήματα των πεζών του καρχηδονιακού στρατού και άρχισαν να σφυροκοπούνται. Αναγκάσθηκαν να μοιρασθούν και να πολεμούν σε δύο μέτωπα. Τότε, ο Αιμίλιος κάλπασε προς το κέντρο της μάχης, εκεί όπου πολεμούσε το πεζικό, για να εμψυχώσει τους στρατιώτες του, ενώ η πίεση των Καρχηδονίων ανάγκασε το ρωμαϊκό συμμαχικό ιππικό να φύγει από το πεδίο της μάχης. Οι απελευθερωμένες καρχηδονιακές δυνάμεις άρχισαν τώρα να κτυπούν τις ρωμαϊκές λεγεώνες στα νώτα και με τις επαναλαμβανόμενες επιθέσεις ανύψωσαν το ηθικό των Αφρικανών και καταρράκωσαν αυτό των Ρωμαίων. Σε αυτή την στιγμή της μάχης

[2845] Πολύβιος, ΙΙΙ.108-112.

[2846] Για τα ζητήματα γεωγραφίας της μάχης δες Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 77-79.

[2847] Για την επιβεβαίωση του μεγέθους του στρατού δες Walbank on Polybius, III.107 (c) και Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 74-76 και Lancel, *Hannibal*, p. 104 και για σχεδιάγραμμα της παρατάξεως p. 106. Αντίθετη άποψη σε CS, p. 599 n. 14 και De Sanctis, 3.2:131-135. Ο Αππιανός (Απ. Αννιβ., ΙΙΙ.17) γράφει για 70.000 πεζούς και 6000 ιππείς.

[2848] Για υπολογισμούς των επιμέρους δυνάμεων και από τις δύο πλευρές δες Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 78-81.

έπεσε ο Λεύκιος Αιμίλιος αλλά και οι δύο ύπατοι του προηγούμενου έτους, Γναίος Σερβίλιος και Μάρκος Ατίλιος Ρηγούλος. Οι Ρωμαίοι πεζοί ήταν πια περικυκλωμένοι και οι στρατιώτες σκοτώνονταν σωρηδόν. Οι Νομάδες που κυνήγησαν το ρωμαϊκό ιππικό κατάφεραν να επιφέρουν μεγάλες απώλειες. Τελικά, στην μάχη των Καννών από τον ρωμαϊκό στρατό έπεσαν 45.500 πεζοί και 2.700 ιππείς, ενώ μαζί με τον ύπατο Γάιο Τερέντιο γλύτωσαν 14.550 (50 και 4500 και 10.000). Οι αιχμάλωτοι υπολογίσθηκαν σε 19.300 (4500+2000+12.800) και συμπεριλαμβάνουν τους 12.800 που είχαν μείνει στα στρατόπεδα ως εφεδρείες και φρουρά και επέζησαν εκτός μάχης.[2849] Οι απώλειες των Καρχηδονίων ήταν 5700 ή 8000 στρατιώτες.[2850] Μέσα σε λίγες ώρες, λοιπόν, έπεσαν στο πεδίο της μάχης μέχρι και 56.200 άνδρες.

Την επομένη το πρωί, το πεδίο της μάχης ήταν κατάσπαρτο με σώματα ανθρώπων και ζώων. Ίσως για πρώτη φορά στην Ιστορία έχει αποδοθεί σε κείμενο η εικόνα φρίκης την επαύριο μιας συγκρούσεως στην Αρχαιότητα, αν και δεν πρέπει να διαφέρει σε τίποτα από άλλες παρόμοιες μάχες με πολλούς ενόπλους σε κατοπινές ιστορικές περιόδους. Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή, λοιπόν, οι Καρχηδόνιοι επέστρεψαν τώρα στον χώρο που είχαν την προηγουμένη συναντήσει τους Ρωμαίους για να συλλέξουν λάφυρα. Χιλιάδες ανθρώπινα σώματα και άλογα κείτονταν το ένα δίπλα στο άλλο ή το ένα επάνω στο άλλο, όπως είχαν πέσει όταν είχαν κτυπηθεί. Σε κάποιους βαριά τραυματισμένους το αίμα είχε σταματήσει να τρέχει, αλλά οι Αφρικανοί τους αποτελείωναν. Άλλοι σφάδαζαν με κομμένους τους μυς των μηρών και τους τένοντες από τις κυρτές σπάθες των Νομάδων ιππέων, που τους είχαν κτυπήσει από πίσω για να τους εξουδετερώσουν γρήγορα, και ζήταγαν απεγνωσμένα από τους εχθρούς τους να τους σκοτώσουν. Κάποιοι τραυματισμένοι, για να μην συνθλιβεί το κεφάλι τους, είχαν σκάψει το έδαφος και το είχαν χώσει μέσα αλλά φαίνεται ότι είχαν πεθάνει από ασφυξία.[2851]

Η μάχη των Καννών θεωρείται από τους ειδικούς της στρατιωτικής Ιστορίας εξαιρετικό παράδειγμα υψηλής στρατηγικής. Συνδυάζει το ιδιοφυές σχέδιο μάχης του Αννίβα με την ακριβή και άμεση εκτέλεση των κινήσεων των στρατιωτικών μονάδων αλλά και τις επιτυχείς πρωτοβουλίες των αξιωματικών στις κρίσιμες στιγμές. Από την άλλη πλευρά, είχαν και οι Ρωμαίοι την δική τους στρατηγική. Ο Βάρρων είχε τοποθετήσει τις ρωμαϊκές σπείρες (λατ. πληθ. manipuli), τους λόχους, πολύ κοντά την μία στην άλλη, με μικρό μέτωπο αλλά πολύ μεγάλο βάθος, που έφθανε τους 50 άνδρες.[2852] Συνεπώς, το ρωμαϊκό βαρύ πεζικό αποτελούσε την γρανιτένια γροθιά που κατάφερε να εξουδετερώσει ο Αννίβας με την στρατηγική του. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός γνώριζε ότι το πεζικό του υστερούσε και αριθμητικά και σε εκπαίδευση από το αντίστοιχο ρωμαϊκό και άρα ο μόνος τρόπος να εξουδετερώσει την μαζική του ισχύ ήταν να το διασπάσει. Για να αποφύγει να περικυκλωθεί, έπρεπε ο στρατός του να έχει ίδια ανάπτυξη μετώπου με αυτή των Ρωμαίων, πράγμα που σήμαινε ότι το ολιγάριθμο πεζικό του θα

[2849] Livius, XXII.38-54 & 59 & 60.14 & XXV.6.13. Δες συζήτηση σε Lazenby, *Hannibal's War*, pp. 84-85. Ο Πολύβιος, III.113-117, θεωρεί ότι χάθηκαν 70.000 άνδρες και επέζησαν ελάχιστοι αλλά οι αριθμοί του δεν έχουν λογική εξήγηση. Οι Αππιανός Αννιβ., IV.25 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Φάβιος Μάξιμος», XVI στρογγυλεύουν τον αριθμό σε 50.000 πεσόντες, ενώ ο Φλάβιος Ευτρόπιος γράφει για 40.000 πεζούς και 3500 ιππείς (Eutropius, III.10).

[2850] Πρβλ. Πολύβιος, III.117.6 και Livius, XXII.52.6. Για την μάχη δες ASIA, ch. 2.6.

[2851] Livius, XXII.51.

[2852] Lancel, *Hannibal*, p. 106.

είχε μικρότερο βάθος ανδρών. Τοποθετώντας στο κέντρο και τοξοειδώς προς τον εχθρό το ελαφρύ πεζικό, έδειξε στους Ρωμαίους το σημείο πρώτης επαφής, με σκοπό να συγκεντρώσει εκεί την προσοχή των λεγεώνων. Η αναμενόμενη οπισθοχώρηση του καρχηδονιακού κέντρου εγκλώβισε και διέσπασε το ρωμαϊκό πεζικό, ενώ η σχεδόν ταυτόχρονη επίθεση του καρχηδονιακού ιππικού κατέληξε στην απόλυτη περικύκλωση των Ρωμαίων και στην εξόντωσή τους.

Ο ρωμαϊκός στρατός είχε ηττηθεί. Τίποτα δεν εμπόδιζε τον Αννίβα να βαδίσει ταχέως και ανενόχλητος εναντίον της Ρώμης. Ο επικεφαλής του ιππικού του μάλιστα τον παρότρυνε αντί να αφήσει τον στρατό να ξεκουρασθεί, να χρησιμοποιήσει τον αιφνιδιασμό που του προσέφερε απλόχερα η μεγαλειώδης νίκη του. «Die quinto victor in Capitolio epulaberis»,[2853] του είπε για να τον πείσει. Ο Αννίβας, όμως, γνώριζε ότι η Ρώμη ήταν μακριά από τις Κάννες, ήταν βέβαιος για την ύπαρξη στρατού εκεί και τις δυσκολίες πολιορκήσεως της αλλά και, στην περίπτωση καταλήψεώς της, τις ανυπέρβλητες δυσκολίες διοικήσεως μια αχανούς και ετερόκλητης καρχηδονιο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ευχαρίστησε, λοιπόν, τον συνομιλητή του και του είπε ότι χρειαζόταν χρόνο για να αποφασίσει μια τέτοια επιχείρηση. Εκείνος, θυμωμένος του απάντησε: «vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis».[2854] Ο Αννίβας συγκέντρωσε τους Ρωμαίους αιχμαλώτους και τους εξήγησε τις προθέσεις του. Δεν είχε σκοπό να πολεμήσει με τους Ρωμαίους μέχρι να τους εξαφανίσει τελείως, αλλά ήθελε να επανακτήσει την χαμένη κυριαρχική θέση («dignitate») των Καρχηδονίων και να παλινορθώσει την ισχύ («imperio») της Καρχηδόνας.[2855] Με άλλα λόγια, ο Καρχηδόνιος στρατηγός και συνεπώς η Γερουσία στην Καρχηδόνα επιζητούσαν μια ειρήνη με τους Ρωμαίους και μια συμφωνία με την οποία θα ανέτρεπαν τις προηγούμενες συνθήκες του 241 και του 237 π.Χ. –σύμφωνα με τις οποίες είχαν χάσει την Σικελία και την Σαρδηνία–, θα χώριζαν την Μεσόγειο, τα νησιά, και τις ακτές της σε σφαίρες επιρροής και εμπορίου, αλλά με τους Καρχηδόνιους, βέβαια, να έχουν επιβάλει τους δικούς τους όρους. Δεν αποποιείτο το όνειρο να εισέλθει στην Ρώμη νικητής, αλλά εκείνη την στιγμή στο μυαλό του η αποστολή αυτή τού φαινόταν αδύνατη. Μήπως, αλήθεια, «εκείνη ακριβώς την στιγμή η μοίρα του κόσμου που κληρονομήσαμε ισορροπούσε στην κόψη του μαχαιριού;»[2856]

Στην Ρώμη, όμως, όταν έφθασαν τα νέα της ήττας στις Κάννες, οι πολίτες πίστεψαν ότι ολόκληρος ο στρατός είχε χαθεί. Ξαφνικά, νόμισαν ότι «Hannibal ad portas esset»,[2857] από στιγμή σε στιγμή ο Αννίβας και ο στρατός του θα εμφανίζονταν μπροστά στις πύλες της Ρώμης. Τότε, ο απόλυτος τρόμος απλώθηκε στην πόλη. Το μόνο που μπορούσε να πράξει η Σύγκλητος εκείνη την ώρα ήταν να μάθει ποια ήταν η τύχη των υπάτων και των λεγεώνων τους. Έστειλαν αμέσως ελαφρύ ιππικό στην Αππία και στην

[2853] «την πέμπτη ημέρα θα γευματίζεις στο Καπιτώλιο» (Livius, XXII.51.2).

[2854] «ξέρεις να νικάς, Αννίβα, αλλά δεν ξέρεις να χρησιμοποιείς την νίκη σου» (Livius, XXII.51.4).

[2855] Livius, XXII.58.3.

[2856] Lancel, *Hannibal*, p. 109.

[2857] «Ο Αννίβας βρισκόταν στις πύλες (της πόλεως)» ή «Ο Αννίβας κατευθυνόταν προς τις πύλες (της πόλεως)». Η φράση αναγράφεται από τον Λίβιο (Livius, XXIII.16.2) και αναφέρεται στην μάχη Αννίβα και κατοίκων της πόλεως Νόλα, στην περιοχή της σημερινής Νεαπόλεως (Naples). Η φράση «Hannibal ante portas» [ο Αννίβας προ των πυλών (της Ρώμης)]» είναι παράφραση σημερινών συγγραφέων, για να υπογραμμίσουν τον τρόμο των Ρωμαίων. Ο Αννίβας έφθασε κοντά στα τείχη της Ρώμης το 211 π.Χ. (δες παρακάτω).

Λατινική Οδό για να βρει επιζώντες από την μάχη που ίσως είχαν πληροφορίες για το πού βρισκόταν ο στρατός του Αννίβα και τι σχέδια είχε ο Καρχηδόνιος στρατηγός. Έπρεπε ακόμη να καταπολεμήσουν τον πανικό των κατοίκων και να φροντίσουν για την ηρεμία και την τάξη εντός της πόλεως. Δηλαδή, έπρεπε να εφαρμόσουν ένα σχέδιο πολιτικής άμυνας για να διατηρήσουν την οργάνωση της πόλεως.

Ενώ η νίκη του Αννίβα ήταν στρατιωτική, η νίκη των Ρωμαίων ήταν τελικά το σθένος, η αποφασιστικότητα, η ψυχραιμία και η αυτοκυριαρχία που έδειξε η Σύγκλητος. Μετά την ήττα στις Κάννες, οι Συγκλητικοί ενήργησαν ως επιτροπή διαχειρίσεως της κρίσεως και κέρδισαν τους Ρωμαίους που τους είχαν εμπιστευθεί την διακυβέρνηση της πόλεως. Όλες οι νοικοκυρές περιορίσθηκαν στα σπίτια τους. Δεν έπρεπε να κυκλοφορούν στον δρόμο κλαίγοντας για τους άνδρες που ήταν στον στρατό και πιθανόν είχαν σκοτωθεί, διότι αναστάτωναν την πόλη. Απαγορεύθηκε να θρηνούν φωναχτά οι οικογένειες στα σπίτια τους και γενικά επιβλήθηκε σιωπή μέσα στην πόλη. Ο θρήνος τους έπρεπε να είναι βουβός. Διατάχθηκαν να παρουσιάζονται στους πραίτωρες όσοι έφερναν ειδήσεις, ενώ όσοι ήθελαν να μάθουν νέα για δικά τους πρόσωπα θα περίμεναν στο σπίτι τους για να ενημερωθούν. Επιπλέον, τοποθετήθηκαν φρουροί στις πύλες τις πόλεως για να εμποδίσουν την απόδραση κατοίκων. Ήταν σημαντικό να πείσουν τους κατοίκους ότι η δική τους ασφάλεια ήταν συνυφασμένη με την ασφάλεια της Ρώμης και την αντοχή των τειχών της, έτσι ώστε μόλις καταλάγιαζε η αναστάτωση να προετοιμαζόταν η άμυνα της πόλεως. Είναι βέβαια πρωτοφανής για την Αρχαιότητα η ψυχραιμία και η οργάνωση με την οποία αντιμετώπισε η πολιτική αρχή της Ρώμης την στρατιωτική ήττα.

Αλλά εκείνη την δραματική στιγμή έφθασε η ειδοποίηση του υπάτου Γαΐου Τερέντιου για τις πραγματικές διαστάσεις της ήττας αλλά και ότι είχε συγκεντρώσει 10.000 διασωθέντες άνδρες από διάφορα τμήματα του στρατού στο Κανόσιο/Κανόσα (Canusium, BAGROW, 45:D2, σημερ. Canosa di Puglia, περ. 70 χλμ. βορειοδυτικά του Bari) μαζί με το καλό νέο ότι οι Καρχηδόνιοι ήταν ακόμη στις Κάννες ασχολούμενοι με τα λάφυρα και τα λύτρα των αιχμαλώτων. Δεν φαινόταν ότι ο Αννίβας είχε πρόθεση να βαδίσει εναντίον της Ρώμης. Ήταν τότε που ενημερώθηκαν οι πολίτες ότι μπορούσαν να θρηνήσουν τους νεκρούς τους με οποιονδήποτε τρόπο επιθυμούσαν και για τις επόμενες τριάντα ημέρες.[2858]

Δεν πρόλαβαν οι Συγκλητικοί να συνέλθουν από την καταστροφή του στρατού στις Κάννες και την είδηση ότι μόνο μικρό τμήμα είχε διασωθεί και νέα δυσάρεστα νέα έφθασαν στην Ρώμη. Στην Σικελία, καρχηδονιακός στόλος λεηλατούσε την επικράτεια του Ιέρωνα Β' των Συρακουσών. Όταν ο εκεί ρωμαϊκός στόλος προσπάθησε να βοηθήσει διαπίστωσε ότι υπήρχε και άλλο τμήμα του καρχηδονιακού στόλου στην βόρεια ακτή της Σικελίας, που θα μπορούσε να επιτεθεί στο Λιλύβαιο. Συνεπώς, χρειάζονταν επειγόντως επιπλέον πολεμικά πλοία για να προστατεύσουν το νησί. Η Σύγκλητος έστειλε τον μετέπειτα ιστοριογράφο Φάβιο Πίκτωρα (Quintus Fabius Pictor) στους Δελφούς να ρωτήσει με ποιο τρόπο θα εξευμένιζαν τους θεούς για να τελειώσει αυτή η συμφορά. Όταν γύρισε ο απεσταλμένος, οι οδηγίες του Μαντείου έλεγαν τι έπρεπε να γίνει για τους θεούς αλλά υπενθύμιζαν στους Ρωμαίους ότι από τα λάφυρα που θα αποκόμιζαν έπρεπε να στείλουν και μερίδιο στον Απόλλωνα.[2859] Η πρώτη προτεραιότητα,

[2858] Livius, XXII.54-56.5 και Πολύβιος, III.118 και Απ. Αννιβ., IV.26.

[2859] Livius, XXII.11.1-6.

βέβαια, ήταν η ενίσχυση της άμυνας στην Ρώμη. Όλοι οι άνδρες άνω των δεκαεπτά ετών κλήθηκαν να καταταγούν στο στρατό, με αποτέλεσμα να συγκροτηθούν 4 λεγεώνες και τμήμα 1000 ιππέων. Παράλληλα, ζήτησαν και την βοήθεια των συμμάχων τους ενώ ξοδεύοντας δημόσιο χρήμα αγόρασαν και εξόπλισαν 8000 σκλάβους. Οι Ρωμαίοι, λοιπόν, προετοίμασαν την άμυνα της Ρώμης στην περίπτωση που ο Αννίβας θα έφθανε προ των πυλών της.[2860]

Ο Αννίβας, όμως, αντί να βαδίσει προς την Ρώμη, αποφάσισε να στείλει απεσταλμένους για να διαπιστώσει τις προθέσεις της Συγκλήτου. Εξελέγησαν δέκα εκπρόσωποι των αιχμαλώτων για να σταλούν στην πόλη συνοδευόμενοι από τον Καρχηδόνιο ευγενή Καρθάλο (Carthalo). Ο Καρχηδόνιος εκδιώχθηκε αλλά οι Ρωμαίοι στρατιώτες έγιναν δεκτοί στην Σύγκλητο και ζήτησαν να επιτραπεί η εξαγορά τους είτε από την πόλη είτε από τους συγγενείς τους. Όμως οι Συγκλητικοί φοβήθηκαν ότι με αυτόν τον τρόπο πρώτον θα ξόδευαν μεγάλο μέρος του δημόσιου ταμείου αλλά και με όποιον τρόπο να γινόταν η πληρωμή, θα γέμιζε το πολεμικό ταμείο του Αννίβα. Βέβαια, οι Καρχηδόνιοι θα μπορούσαν να πουλήσουν τους αιχμαλώτους ως σκλάβους και να εισπράξουν χρήματα, αλλά πιθανότατα αυτή η ενέργεια θα έπαιρνε κάποιο χρόνο. Πέρα από το ζήτημα των αιχμαλώτων, η αποπομπή του Καρχηδόνιου απεσταλμένου σήμαινε ότι η συνέχεια του πολέμου ήταν βέβαιη. Η Ρώμη δεν συζητούσε καμία πρόταση ειρήνης. Οι αιχμάλωτοι υποχρεώθηκαν να επιστρέψουν πίσω στο στρατόπεδο του Αννίβα.[2861] Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο Καρχηδόνιος στρατηγός αποφάσισε να διαιρέσει τον στρατό του. Ένα τμήμα του στρατού υπό τον Μάγωνα διατάχθηκε να επιχειρήσει προς Νότο για να καταλάβει πόλεις και να ελέγξει την Νότια Ιταλία, ενώ ο ίδιος με τον υπόλοιπο στρατό βάδισε δυτικά, προς την Τυρρηνική ακτή.

Οι Καρχηδόνιοι, τελικά, δεν κατευθύνθηκαν προς την Ρώμη αλλά νοτιοδυτικά προς την Νεάπολη και μετά προς την Κάπουα. Εφόσον ο πόλεμος συνεχιζόταν, ο Αννίβας έπρεπε να διαθέτει ένα καλό λιμάνι για την επικοινωνία του με την Καρχηδόνα. Η οχύρωση της Νεαπόλεως, όμως, τον απέτρεψε από το να αρχίσει πολιορκία και έτσι κατευθύνθηκε βορειότερα προς την Κάπουα. Η Καπύη/Κάπουα ήταν ξακουστή για τον πλούτο της και τους στενούς συμμαχικούς δεσμούς της με την Ρώμη. Την περίοδο αυτή, όμως, και μετά τις νίκες του Αννίβα στην Ιταλία, ο λαός (λατ. εν. αιτ. «plebem») βρισκόταν σε αναταραχή, νοσταλγώντας ίσως την εποχή της πλήρους ανεξαρτησίας. Αντιθέτως, η αριστοκρατία ήταν πολύ διστακτική, εξαιτίας των προνομίων που απολάμβανε στην σχέση της με την Ρώμη, τις επιγαμίες με Ρωμαίους, αλλά και τους 300 γιους τους που υπηρετούσαν ως ιππείς στον ρωμαϊκό στρατό στην Σικελία και κατά την προσφιλή συνήθεια της εποχής αποτελούσαν ομήρους. Επιφανής αριστοκράτης της πόλεως, όμως, κατάφερε να πείσει λαό και αριστοκρατία ότι ήταν προς το συμφέρον τους να εμπιστευτούν ο ένας τον άλλον αλλά και ότι ήταν σοφότερο να περιμένουν το αποτέλεσμα της αντιπαραθέσεως Καρχηδονίων και Ρωμαίων, παρά να λάβουν βεβιασμένες αποφάσεις την δεδομένη στιγμή. Η αριστοκρατία επέμενε, όμως, να μάθει τους στρατιωτικούς σκοπούς των Ρωμαίων. Οι εκπρόσωποί τους που συνάντησαν τον Γάιο Τερέντιο Βάρρωνα επιβεβαίωσαν τους φόβους τους ότι έπρεπε να βασισθούν στις δικές τους δυνάμεις, διότι ο ρωμαϊκός στρατός δεν μπορούσε να τους βοηθήσει. Ο Ρωμαίος τους προειδοποίησε, μάλιστα, για την αγριότητα των στρατιωτών του Αννίβα, λόγος

[2860] Livius, XXII.56.6-57 και Απ. Αννιβ., V.27.

[2861] Livius, XXII.58-61 και Απ. Αννιβ., V.28. Πρβλ. Ζωναράς, IX.1.

σημαντικός για να προστατεύσουν οι ίδιοι την Καμπανία.

Οι απεσταλμένοι, τότε, συμφώνησαν μεταξύ τους ότι έπρεπε να έρθουν σε συμφωνία με τον Αννίβα, διότι όταν νικητής πια θα έφευγε για την Καρχηδόνα, θα μπορούσε να τους αναθέσει την διοίκηση της Ιταλίας. Έτσι, στην Κάπουα αποφασίσθηκε να συναντήσουν οι ίδιοι απεσταλμένοι και τον Αννίβα, για να συζητήσουν μαζί του μια συμφωνία ειρήνης. Συμφωνήθηκε, λοιπόν, με τον Καρχηδόνιο στρατηγό ότι οι Καμπανοί πολίτες δεν θα υποτάσσονταν στους Καρχηδόνιους ούτε θα ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν στον καρχηδονιακό στρατό, η Κάπουα θα διατηρούσε τους δικούς της νόμους και τους άρχοντές της, και οι Καρχηδόνιοι θα παρέδιδαν στην πόλη 300 επιλεγμένους Ρωμαίους αιχμαλώτους για να τους ανταλλάξουν με τους δικούς τους που είχαν οι Ρωμαίοι στην Σικελία. Η Κάπουα δέχθηκε καρχηδονιακή φρουρά για την προστασία της και σε λίγο μπήκε και ο Αννίβας για να δει την πόλη και να συναντήσει τους άρχοντές της. Μία από τις επόμενες ημέρες, ο Καρχηδόνιος στρατηγός μίλησε στην Σύγκλητο της Κάπουα και υποσχέθηκε ότι πολύ σύντομα η πόλη θα γινόταν «caput Italiae omni»,[2862] πρωτεύουσα της Ιταλίας ολόκληρης. Η πόλη ολόκληρη δέχθηκε τον Αννίβα με ανοικτές τις αγκάλες και αποφάσισε να του παραδώσει έναν αντιφρονούντα αριστοκράτη, τον Δέκιο Μάγιο (Decius Magius). Το καράβι όμως που τον πήγαινε στην Καρχηδόνα έφθασε στην Κυρήνη και ο Μάγιος κατέληξε στην αυλή του Πτολεμαίου Δ' Φιλοπάτωρος (διοίκ. 221-204 π.Χ.), ο οποίος τον απελευθέρωσε και εκείνος έζησε στην Αλεξάνδρεια.[2863] Με την αποστασία της Κάπουα, ο Αννίβας έγινε κάτοχος μιας βάσεως στην νοτιοδυτική Ιταλία, επάνω στην Αππία Οδό που κατέληγε στην Ρώμη. Επίσης, με αυτόν τον τρόπο, περιόριζε την δικαιοδοσία των Ρωμαίων βορείως της Κάπουα.

Από την στιγμή εκείνη και μετά, οι Ρωμαίοι έθεσαν ως γραμμή αμύνης τους τον ποταμό Βολτούρνο που διασχίζει την Κάπουα και υπεραμύνθηκαν ορισμένων πόλεων που έμειναν πιστές, όπως η Νόλα (BAGROW, 44:G4, σημερ. Nola), ενώ αρνήθηκαν να υπερασπισθούν την Πετηλία (Petelia, BAGROW, 46:F3, σημερ. Strongoli), που ήταν μακρύτερα και οι κάτοικοί της παραδόθηκαν στους Καρχηδόνιους, αφού έζησαν τις τελευταίες μέρες της πολιορκίας με ρίζες και φύλλα.[2864] Στρατός των Βρεττίων κατέλαβε εύκολα τον Κρότωνα και μαζί με τον καρχηδονιακό στρατό ανάγκασε τους Λοκρούς να εγκαταλείψουν την συμμαχία με τους Ρωμαίους. Το λιμάνι της πόλεως τέθηκε στην διάθεση των Καρχηδονίων.[2865] Την περίοδο αυτή, στις ελληνικές πόλεις φαίνεται ότι υπήρχε διάσταση αντιλήψεων μεταξύ αριστοκρατίας και πολιτών σε ό,τι αφορούσε στις συμμαχίες τους. Οι αριστοκράτες φαίνεται ότι υποστήριζαν συμμαχία με την Ρώμη ενώ οι απλοί πολίτες με τους Καρχηδόνιους, όπως αποδεικνύεται από τα γεγονότα στον Κρότωνα και στον Τάραντα.[2866] Οι απελευθερώσεις των μη Ρωμαίων πολιτών μετά από τις μάχες του Αννίβα με τον ρωμαϊκό στρατό πρέπει να έδωσαν ένα μήνυμα πλήρους ελευθερίας των πόλεων εάν συμμαχούσαν με τους Καρχηδόνιους, σε αντίθεση με τις υποχρεώσεις τους ως σύμμαχοι των Ρωμαίων. Έτσι άλλαξαν στρατόπεδο ορισμένες πόλεις στην Ιταλία.

[2862] Livius, XXIII.10.2.

[2863] Livius, XXIII.1-10.

[2864] Για τις πορείες του Αννίβα δες χάρτη σε AAB, II.7.1

[2865] Lancel, *Hannibal*, p. 115 και Livius, XXIII.14-20 & 30 & 42-43.3 & XXIV.1-3 και Απ. Αννιβ., V.29. Πρβλ. Ζωναράς, IX.2.

[2866] Livius, XXIV.2 & 13.

Παρά τις προσχωρήσεις πόλεων της Νότιας Ιταλία στους Καρχηδόνιους, οι πιστοί σύμμαχοι της Ρώμης συνέχισαν να υποστηρίζουν την πόλη, προσφέροντας όλο τον απαιτούμενο στρατό και χωρίς να προσπαθήσουν να διαπραγματευθούν την θέση τους. Τελικά, ίσως η ήττα των Ρωμαίων στις Κάννες να μην ήταν μια τόσο μεγάλη νίκη για τον Αννίβα. Παρότι κατάφερε να γίνει κύριος της Νότιας Ιταλίας, να εξασφαλίσει ότι οι Ρωμαίοι δεν θα τον ενοχλούσαν για μερικά χρόνια αλλά και την συμμαχία αρκετών πόλεων στον Νότο, δεν μπορούσε να υπολογίζει στην οικονομική και στρατιωτική τους αρωγή, μια που είχε υποσχεθεί ότι δεν θα επέβαλε εισφορές κάποιου είδους. Επίσης, ενόσω οι πόλεις της κεντρικής Ιταλίας παρέμεναν πιστές στην Ρώμη, δεν είχε την δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τις ενισχύσεις των συμμάχων του Γαλατών. Ο Αννίβας, λοιπόν, δεν είχε την δυνατότητα να αυξήσει την στρατιωτική του δύναμη με ιταλικές ενισχύσεις και έπρεπε να στραφεί στην Καρχηδόνα.

Λίγο αργότερα, όμως, αποδείχθηκε ότι ο καρχηδονιακός στρατός που ήλπιζε ο στρατηγός ότι θα ερχόταν από θαλάσσης και στον οποίο στήριξε τις ελπίδες του, δεν στάθηκε δυνατόν να φθάσει στην Ιταλία, παρά την αποστολή που είχε αναθέσει στον αδελφό του. Ο Μάγων, αδελφός του Αννίβα, που είχε σταλεί με τμήμα του καρχηδονιακού στην Νότια Ιταλία, έφθασε τελικά στην Καρχηδόνα για να ενημερώσει την Γερουσία και τους πολίτες για τις νικηφόρες μάχες του στρατηγού. Ήταν η πρώτη φορά που ο νικητής των Καννών έδινε λεπτομερή αναφορά των πεπραγμένων του, αλλά υπήρχε συγκεκριμένη αιτία. Στο τέλος του λόγου του, ο Μάγων εξήγησε ότι παρά τις νίκες, οι απώλειες του καρχηδονιακού στρατού ήταν μεγάλες. Συνεπώς, χρειάζονταν ενισχύσεις και χρήματα για να πληρωθούν οι επιπλέον στρατιώτες αλλά και τα σιτηρά για την τροφοδοσία όλου του στρατού. Παρά τις δύσκολες ερωτήσεις που έθεσε ο Άννων στον Μάγωνα, αντιπολιτευόμενος για μια ακόμη φορά τους Βαρκίδες, σχετικά με τις λεπτομέρειες της νίκης (υποταγή λαών και ειρήνη με τους Ρωμαίους, στις οποίες η απάντηση ήταν αρνητική), η μεγάλη πλειοψηφία είχε διαφορετική γνώμη. Οι Καρχηδόνιοι πείσθηκαν ότι με 4000 Νομάδες ιππείς, 40 ελέφαντες, και χρήματα για να προσληφθούν Κελτίβηρες πεζοί μισθοφόροι για τον καρχηδονιακό στρατό στην Ιταλία και στην Ισπανία, πολύ σύντομα η νίκη εναντίον των Ρωμαίων θα ήταν ολοκληρωτική.[2867] Όμως η αποστολή των στρατευμάτων αποδείχθηκε πολύ δύσκολη λόγω του πολέμου στην Σαρδηνία (δες παρακάτω). Τελικά, ο στρατός αυτός έφθασε το καλοκαίρι του 215 π.Χ. στο λιμάνι των Λοκρών, που συνεργάζονταν με τους Καρχηδόνιους.[2868] Ήταν η πρώτη και μοναδική φορά που εστάλησαν ενισχύσεις στον Αννίβα.

Το τέλος του 216 π.Χ. έκλεισε την πρώτη φάση του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου των Ρωμαίων με την μεγάλη νίκη των Αφρικανών στις Κάννες. Η Κάπουα συμμάχησε με τον Αννίβα με αποτέλεσμα οι πόλεις της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας να βρεθούν στο έλεος των Καρχηδονίων. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, οι Ρωμαίοι, που περιορίσθηκαν στην κεντρική Ιταλία, κέρδισαν χρόνο για να προετοιμάσουν την αντεπίθεσή τους. Ο μεγάλος εχθρός του Αννίβα αποδείχθηκε ότι τελικά ήταν ο χρόνος. Όμως, τότε, εκείνος δεν το γνώριζε. Σκεφτόταν πώς θα αναγκάσει την Ρώμη σε ειρήνη για να εξασφαλίσει την κυριαρχία της Καρχηδόνας στην κεντρική Μεσόγειο και να δημιουργήσει μια ζώνη ασφαλείας στην Νότια Ιταλία. Βέβαια, η σύγκρουση Ρωμαίων και Καρχηδονίων είχε και δεύτερο θέατρο του πολέμου, αυτό της Ισπανίας.

[2867] Livius, XXIII.11-13 και Lancel, *Hannibal*, p. 112-113.
[2868] Livius, XXIII.41.10.

Ο Πόλεμος στην Ισπανία: Πρώτη ρωμαϊκή νίκη (218-216 π.Χ.)

Παράλληλα με τις επιχειρήσεις του Αννίβα στην Ιταλία, μαινόταν και ο ρωμαιο-καρχηδονιακός πόλεμος στην Ισπανία. Το 218 π.Χ., όταν έγινε πια αντιληπτό από τους Ρωμαίους ότι ο Αννίβας είχε διαβεί τον Ροδανό ποταμό, ο ρωμαϊκός στόλος υπό τον Γναίο Κορνήλιο Σκιπίωνα Κάλβο (Cn. Cornelius Scipio Calvus) διετάχθη να συνεχίσει το ταξίδι του κατά μήκος των ακτών της Νότιας Γαλλίας για να επιχειρήσει ο στρατός στη Ισπανία. Από το Εμπόριον και μέχρι την εκβολή του Ίβηρα ποταμού, ο στόλος κατέλαβε όλα τα φρούρια που αντιστάθηκαν για να εξασφαλίσει τον έλεγχο της ακτής, πριν ο στρατός βαδίσει προς την ενδοχώρα. Μετά την συγκέντρωση αρκετής δυνάμεως από Κελτίβηρες και αφού είχε καταλάβει ορισμένες πόλεις επάνω στον άξονα της πορείας του, έφθασε στην πόλη Κίσσαν (Kissa/Cissis, BAGROW, 25:G4, μάλλον η αρχαία πόλη Ταρράκο/Tarraco, στην περιοχή της σημερ. παραλιακής πόλεως Tarragona,[2869] νοτιοδυτικά της Βαρκελώνης). Εκεί, σε μάχη εκ παρατάξεως νίκησε τον καρχηδονιακό στρατό υπό τον Άννωνα, που είχε παραμείνει για να φυλάει την Ιβηρική. Η ήττα για τους Καρχηδόνιους ήταν μεγάλη. Εκτός από την εύρεση όλων των πολύτιμων αποσκευών από τους Ρωμαίους και την σύλληψη ανθρώπων,[2870] εκείνων που είχαν αφεθεί από τους στρατιώτες του Αννίβα που είχαν προχωρήσει γρήγορα μπροστά για να περάσουν τις Άλπεις, συνελήφθη ο Άννων αλλά και ο επικεφαλής των ντόπιων πολεμιστών Ανδοβαλής (λατ. Indibilis), κύριος της κεντρικής Ιβηρικής και πιστός σύμμαχος των Καρχηδονίων. Όταν τα νέα έγιναν γνωστά, ο αδελφός του Αννίβα, ο Ασδρούβας, που είχε επίσης παραμείνει στην περιοχή (δες παραπάνω), διέβη τον Ίβηρα και έτρεξε να περισώσει ό,τι μπορούσε. Παίρνοντας μαζί του 8000 πεζούς και 1000 ιππείς από τον στρατό του, επιτέθηκε στα πληρώματα των ρωμαϊκών πλοίων, που ανυποψίαστα είχαν διασκορπιστεί μην αναμένοντας επιχείρηση εναντίον τους, και σκότωσε πολλούς. Κατόπιν, ο Γναίος Σκιπίων διεξήγαγε επιχειρήσεις εναντίον ντόπιων καταλαμβάνοντας πόλεις και παίρνοντας αιχμαλώτους. Τελικά, οι δύο στρατοί αποχώρησαν για να διαχειμάσουν.[2871]

[2869] Μάλλον πρόκειται για την ίδια πόλη με την Ταρράκο (Tarraco), ενώ φαίνεται ότι ονομαζόταν και Καλλίπολις (Avienus, *Ora maritima*, 514-519). Στην προ-ρωμαϊκή περίοδο κατοικούνταν από ντόπια ιβηρική φυλή. Η πόλη με το όνομα Κίσσα καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 218 π.Χ., αλλά η νέα πόλη με το όνομα Ταρράκο (Tarraco) –εάν τελικά οι δύο πόλεις ταυτισθούν– ήκμασε από τον Β' αιώνα π.Χ. και μετά και απετέλεσε ρωμαϊκή στρατιωτική βάση, με κύριο σκοπό την κατάκτηση της Ιβηρικής στην περιοχή του Ίβηρα ποταμού. Τον 3ο μ.Χ. αιώνα καταστράφηκε από τους Φράγκους, ενώ η νέα καταστροφή του 5ο μ.Χ. αιώνα σφράγισε το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου για την πόλη, αν και συνέχισε να υπάρχει και στους επόμενους αιώνες. Την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), η Ταρράκο κάλυπτε έκταση 0,36 τ.χλμ. και είχε 30.000 κατοίκους. Το 4 χλμ. τείχος της πρέπει να κατασκευάσθηκε αρχικά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και να ανακατασκευάσθηκε τον Γ' αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με την σημερινή εικόνα των καταλοίπων, η πόλη αποτελούνταν από τρεις περιοχές: την άνω πόλη με το Φόρουμ (Forum, Αγορά) και τον ναό του Jupiter (σημερινός καθεδρικός ναός), την μέση πόλη με κτήρια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, και το λιμάνι. Στην αρχή της περιόδου αυτής, είχαν κτισθεί μικρό ανάκτορο και ναός προς τιμήν του Αυγούστου. Στον ναό του Jupiter λατρευόταν η Ευρώπη (για τον μύθο της Ευρώπης και του Δία δες Κακριδής, 3:259-262). Η πόλη διέθετε θέατρο (TGR, 3:271-272) και αμφιθέατρο (amphitheatrum, στρογγυλή ανοικτή κατασκευή με κερκίδες για μονομαχίες, θυσίες ζώων και εκτελέσεις), λουτρά, δικαστικό μέγαρο (basilica) και ιπποδρόμιο (circus). Δες PECS, λμ. «Tarraco» και για νομίσματα σε GCTV, nos 17-19, 1:3.

[2870] Walbank on Polybius, III.76.5.

[2871] Πολύβιος, III.76 και Livius, XXI.60-61.

Κατά την διάρκεια του χειμώνα, ο Ασδρούβας προετοίμασε τις ναυτικές του δυνάμεις για τον ερχόμενο χρόνο (217 π.Χ.). Επισκεύασε τα 32 πλοία[2872] που ήδη διέθετε και επάνδρωσε άλλα 10, έτσι ώστε να έχει 42 διαθέσιμα πολεμικά στην Νέα Καρχηδόνα. Στρατός και στόλος συγκεντρώθηκαν τελικά κοντά στις εκβολές του Ίβηρα. Σε λίγο, έφθασε από το Ταρράκο (Tarraco) και ο Γναίος Σκιπίων με 35 πολεμικά κατάφορτα με στρατιώτες. Είχε στον στόλο του γρήγορα μασσαλιώτικα πλοία που του είχαν παραχωρήσει οι στενοί σύμμαχοι των Ρωμαίων, Έλληνες της Μασσαλίας, που ήθελαν να προφυλάξουν την μακρόχρονη εμπορική δραστηριότητά τους στην βορειοδυτική Μεσόγειο. Η προσέγγιση των Ρωμαίων προμήνυε ναυμαχία. Οι Ρωμαίοι προειδοποιήθηκαν από τους Μασσαλιώτες για τον τρόπο με τον οποίο επρόκειτο να παραταχθούν και να πλεύσουν προς την μάχη τα καρχηδονιακά πλοία και έλαβαν τα μέτρα τους για να τους αντιμετωπίσουν με τον κατάλληλο τρόπο.[2873] Αλλά οι Καρχηδόνιοι οπισθοχώρησαν και, αφού εγκατέλειψαν τα πλοία τους στην ακτή, έτρεξαν να σωθούν πίσω από το πεζικό. Οι Ρωμαίοι, όμως, κατάφεραν να συλλάβουν 25 πλοία και να αποπλεύσουν ανενόχλητοι. Οι Καρχηδόνιοι είχαν παραδώσει την θάλασσα της νοτιοανατολικής Ισπανίας στους αντιπάλους τους.

Μετά από αυτά τα γεγονότα, η Καρχηδόνα αποφάσισε να επανακτήσει τον έλεγχο των θαλασσών και έστειλε στόλο στην Πίζα, ο οποίος, όμως, στην είδηση ότι 120 ρωμαϊκά πολεμικά τον ακολουθούσαν, επέστρεψε στην Καρχηδόνα. Οι θάλασσες ήταν πάλι στα χέρια των Ρωμαίων. Μετά την επιτυχία του Γναίου Σκιπίωνα και αναγνωρίζοντας πλέον την ανάγκη να εμποδίσουν οποιαδήποτε προσπάθεια αποστολής καρχηδονιακών ενισχύσεων στην Ισπανία, οι Ρωμαίοι έστειλαν στην δυτική Μεσόγειο υπό τον Πόπλιο Σκιπίωνα 20 ή 30 ακόμη πολεμικά με 8000 άντρες και πολλά φορτηγά με προμήθειες. Ο Πόπλιος Σκιπίων που γύρισε στην Ιταλία όταν διαπίστωσε ότι ο Αννίβας είχε διαβεί τον Ροδανό, είχε επιστρέψει τώρα στην αρχική του αποστολή, δηλαδή να φθάσει στην Ισπανία. Όσο, λοιπόν, ο Ασδρούβας ήταν απασχολημένος στην δυτική Ιβηρική, ο ρωμαϊκός στρατός, συνοδευόμενος από την ναυτική δύναμη που τον ακολουθούσε κατά μήκος των ακτών, κατάφερε για πρώτη φορά να διαβεί τον Ίβηρα ποταμό προς Νότον και να φθάσει μέχρι το Σαγούντο. Εκεί, ο ντόπιος αρχηγός Αβίλυξ (λατ. Abelux), φοβούμενος ότι οι Ρωμαίοι θα καταλάμβαναν την πόλη, συνεννοήθηκε να τους παραδώσει τα παιδιά-ομήρους των Ιβήρων αρχηγών που είχε πάρει μαζί του ο Αννίβας με την συμφωνία να επιστρέψουν στις πόλεις τους. Με αυτή την τακτική, οι Ρωμαίοι σκόπευαν να επιτύχουν την συμπάθεια και συμμαχία των ντόπιων Ιβήρων.[2874] Η αποτελεσματικότητα αυτού του γεγονότος, όμως, είναι αμφίβολη.[2875] Πάντως, οι Ρωμαίοι είχαν πια πατήσει γερά το πόδι τους στην Ισπανία.

Ο καρχηδονιακός στρατός στην Ισπανία έμενε προς το παρόν σιωπηλός, αλλά δεν μπορούσε να αφήσει την κατάσταση στα χέρια των Ρωμαίων. Ο Ασδρούβας περίμενε ενισχύσεις από την Αφρική. Όντως, 4000 πεζοί και 500 ιππείς έφθασαν στην Ισπανία και ο Καρχηδόνιος στρατηγός διέταξε την κατασκευή στόλου. Την στιγμή όμως που θα ξανάρχιζαν οι εχθροπραξίες, οι επικεφαλής του ναυτικού στασίασαν. Αφού είχαν υποστεί αυστηρή κριτική εξαιτίας της ήττας τους στην ναυμαχία των εκβολών του Ίβη-

---

[2872] Walbank on Polybius, III.95.2.

[2873] Σωσύλος/Σώσιλος/Sosylos von Lakedaimon, FGrH, 176, Fr. 1.

[2874] Πολύβιος, III.95-99 και Livius, XXII.19-22.

[2875] Walbank on Polybius, III.98-99.

ρα, τώρα είχαν συμμαχήσει με ντόπια φυλή που υποστήριζε τους Ρωμαίους. Ένεκα τούτου, ο Ασδρούβας αναγκάσθηκε να πολεμήσει με τους ντόπιους, για να επιβάλει την τάξη στο τμήμα της Ισπανίας που δεν ελεγχόταν από τους Ρωμαίους. Μόλις είχε καταφέρει να νικήσει τους ντόπιους όταν διατάχθηκε από την Καρχηδόνα να φύγει για την Ιταλία. Εκείνος, όμως, τους εξήγησε με επιστολή του ότι η αποχώρηση του σήμαινε την παράδοση της Ιβηρικής στους Ρωμαίους. Δια τούτο, εστάλησαν ενισχύσεις υπό τον Ιμίλκωνα.

Όταν αυτό έγινε γνωστό, οι Ρωμαίοι συγκεντρώθηκαν κοντά στον Ίβηρα ποταμό για να αντιμετωπίσουν τον νέο καρχηδονιακό στρατό. Ανάμεσα στους λόχους των λεγεωναρίων παρατάχθηκαν οι ελαφρά οπλισμένοι, ενώ το ιππικό κάλυψε τα δύο άκρα. Ο Ασδρούβας παρέταξε ενισχυμένο κέντρο με Κελτίβηρες, ενώ στα δεξιά τους τοποθέτησε Καρχηδόνιους και στα αριστερά τους Αφρικανούς και βοηθητικούς μισθοφόρους. Επιπλέον, παρέταξε το ιππικό των Νομάδων, στο οποίο ο κάθε ιππέας είχε δύο άλογα, δίπλα στο καρχηδονιακό πεζικό, ενώ στο άλλο άκρο τοποθέτησε το υπόλοιπο ιππικό. Οι Νομάδες ιππείς στην δεξιά πτέρυγα της παρατάξεως είχαν από δύο άλογα ο καθένας, έτσι ώστε όταν το ένα κουραζόταν κατά την μάχη, να πηδούν επάνω στο άλλο χωρίς χρονοτριβή. Οι στρατοί ήταν grosso modo (χονδρικώς) ισοδύναμοι. Το ρωμαϊκό πεζικό ανάγκασε αμέσως τους Ισπανούς στο κέντρο να υποχωρήσουν, ενώ η παράταξή του άντεξε στις επιθέσεις των άκρων. Ιππομαχία δεν έγινε, διότι οι ιππείς των Καρχηδονίων βλέποντας την κατάρρευση του κέντρου τράπηκαν σε φυγή. Όταν ο Ασδρούβας αντελήφθη ότι ο στρατός του είχε ηττηθεί, έφυγε από το πεδίο της μάχης για να σωθεί, ενώ οι Ρωμαίοι του Γναίου και Πόλπιου Σκιπίωνα κατέλαβαν και λεηλάτησαν το στρατόπεδό του.[2876]

Με την νίκη του 216 π.Χ. στην Ισπανία, οι Ρωμαίοι επέτυχαν να έχουν υπό τον έλεγχό τους μεγάλο τμήμα της Ιβηρικής, να εξασφαλίσουν την θαλάσσια οδό τροφοδοσίας από την Ιταλία στην Ισπανία, αλλά και να εμποδίσουν πιθανή εισβολή καρχηδονιακού στρατού στην Ιταλία, για να βοηθήσει τον Αννίβα.

Ο τελευταίος τύραννος, πολιορκία και πτώση των Συρακουσών (215-212 π.Χ.)

Ο Β' Καρχηδονιακός Πόλεμος στην Ιταλία υπήρξε ουσιαστικά μια σύγκρουση μεταξύ Ρωμαίων υπάτων και Αννίβα. Ο καταλυτικός παράγων για την επικράτηση των Ρωμαίων ήταν η συμβολή του τυράννου Ιέρωνος Β' των Συρακουσών στην τροφοδοσία του ρωμαϊκού στρατού και γενικά στην στρατιωτική βοήθεια που προσέφερε στους συμμάχους του Ιταλούς. Η συμμαχία αυτή της ισχυρότερης Πόλεως της Σικελίας με τους Ρωμαίους έλαβε πολύ μεγάλη σημασία όταν έγινε γνωστό ότι ο Αννίβας είχε συμμαχήσει με τον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας.

Η νίκη του Αννίβα στις Κάννες προκάλεσε το ενδιαφέρον του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας (238-179 π.Χ.). Από τα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ., την εποχή του Αλεξάνδρου Μολοσσού, οι επικεφαλής και βασιλείς της Ηπείρου και της Μακεδονίας, όταν αντιμετώπιζαν ζητήματα περιορισμού της επικράτειάς τους στον ελλαδικό χώρο, έδειχναν το μεγάλο τους ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στην Ιταλία, γεγονός που τον επόμενο αιώνα ανάγκασε τους Ρωμαίους να επέμβουν στην Ιλλυρία για να εξασφαλίσουν τον έλεγχο της νότιας Αδριατικής. Στην περίπτωση του Φιλίππου, αυτό που του

[2876] Livius, XXIII.26-29.

κίνησε το ενδιαφέρον πρέπει να ήταν η μεγάλη ρωμαϊκή ήττα των Καννών. Επιζήτησε λοιπόν συνεννόηση με τους Καρχηδόνιους, για να απαλλάξει την Χερσόνησο του Αίμου από την ρωμαϊκή επιρροή.

Την άνοιξη ή στην αρχή του καλοκαιριού του 215 π.Χ., ο απεσταλμένος του Αθηναίος Ξενοφάνης συμφώνησε με τον Καρχηδόνιο στρατηγό τους όρους της συνθήκης μεταξύ Φιλίππου Ε' και Αννίβα, δηλαδή μεταξύ Μακεδόνων και Καρχηδονίων (Ιστορική Πηγή 17). Από την πλευρά των Καρχηδονίων αναφέρονται ο Αννίβας και σημαίνοντα πρόσωπα που τον περιέβαλαν, δηλαδή τρεις επιφανείς αριστοκράτες και άλλοι «γερουσιασταί Καρχηδονίων», που είναι πολύ πιθανό ότι ανήκαν στο Συμβούλιο των Εκατόν Τεσσάρων. Μπορεί όμως αυτό το μικρό εκτελεστικό συμβούλιο να ήταν μέρος του καρχηδονιακού στρατιωτικού επιτελείου ή να είχε φθάσει στην Ιταλία ακριβώς για την υπογραφή της συμμαχίας. Η παρουσία αυτών των προσώπων μαζί με τις θεότητες του επίσημου καρχηδονιακού πανθέου που αναφέρονται στο κείμενο της συμφωνίας επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η εκστρατεία του Αννίβα στην Ιταλία δεν ήταν μια απολύτως προσωπική υπόθεση αλλά μια στρατιωτική επιχείρηση που είχε την υποστήριξη και έγινε κατ' εντολήν της πολιτικής διοικήσεως στην Καρχηδόνα. Η εκτενής αναφορά στους Ρωμαίους και το τι θα συμβεί αφού ηττηθούν αποδεικνύει ότι ο Αννίβας δεν επεδίωκε τον αφανισμό της Ρώμης ως κράτους. Ο κύριος σκοπός της συμφωνίας αφορούσε στον ορισμό σφαιρών επιρροής: δεν επιτρεπόταν στους Ρωμαίους να έχουν πια βλέψεις στην Ιλλυρία αλλά και οι Καρχηδόνιοι εξασφάλιζαν την μη εμπλοκή των Μακεδόνων στην Ιταλία. Πάντως, στο κείμενο αυτό δεν υφίσταται καμία ρητή υπόσχεση για αμοιβαία στρατιωτική βοήθεια και συνεπώς η συνθήκη αυτή αφορούσε μόνο στην εξασφάλιση των δύο μερών ότι το κάθε ένα θα περιοριζόταν στον δικό του γεωγραφικό χώρο και σε γενικότητες για αμοιβαία βοήθεια (Ιστορική Πηγή 17).[2877]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 17
ΣΥΝΘΗΚΗ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Ε' ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΝΙΒΑ (215 π.Χ.)

Πολύβιος, VII.9-17.[2878] Απόδοση στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Αυτός είναι ο όρκος που έδωσε ο στρατηγός Αννίβας, ο Μάγων, ο Μύρκανος, ο Βαρμόκαρος και όλοι οι παρόντες Καρχηδόνιοι γερουσιαστές και όλοι οι παρόντες στρατιωτικοί προς τον Ξενοφάνη, γιο του Κλεομάχου, τον Αθηναίο, τον πρεσβευτή που μας έστειλε ο βασιλιάς Φίλιππος [Ε' της Μακεδονίας], γιος του Δημητρίου, εκ μέρους του και εκ μέρους των Μακεδόνων και των συμμάχων τους.

Εμπρός στον Δία, στην Ήρα, στον Απόλλωνα, εμπρός στον θεό των Καρχηδονί-

[2877] Lancel, *Hannibal*, pp. 117-118. Οι όροι της συνθήκης που αναφέρει ο Λίβιος (XXIII.33) θεωρούνται φανταστικοί. Δες και Walbank on Polybius, VII.9.

[2878] Το αρχαίο ελληνικό κείμενο πρέπει να είναι μετάφραση του αντιγράφου στην φοινικική, όπως συνάγεται από την χρήση συγκεκριμένων λέξεων (Lancel, *Hannibal*, p. 117).

ων, τον Ηρακλή και τον Ιόλαο,[2879] εμπρός στον Άρη, στον Τρίτωνα,[2880] στον Ποσειδώνα, εμπρός στους θεούς που συνοδεύουν τον στρατό, και στον Ήλιο,[2881] και στην Σελήνη,[2882] και στην Γη,[2883] εμπρός στα ποτάμια, και στα λιμάνια, και στα ύδατα, εμπρός σε όλους τους θεούς όσοι κατέχουν την Καρχηδόνα, εμπρός σε όλους τους θεούς που κατέχουν την Μακεδονία και την άλλη Ελλάδα, εμπρός σε όλους τους θεούς του στρατού που είναι μάρτυρες αυτού του όρκου.

Ο στρατηγός Αννίβας είπε και όλοι οι Καρχηδόνιοι Γερουσιαστές που ήταν μαζί του και όλοι οι στρατιωτικοί που ήταν μαζί του, αυτό το οποίο πιστεύετε εσείς και εμείς, τον όρκο αυτόν να αποδεχθούμε για φιλία και καλή θέληση, να γίνουμε φίλοι, και συγγενείς, και αδελφοί, με τον όρο ότι από τον βασιλιά Φίλιππο και τους Μακεδόνες και τους άλλους Έλληνες, όσοι είναι σύμμαχοί τους, θα προστατεύονται οι κύριοι[2884] Καρχηδόνιοι και ο στρατηγός Αννίβας μαζί με τους δικούς του, όσοι υπάγονται στους Καρχηδόνιους, όσοι έχουν τους ίδιους νόμους, και οι κάτοικοι της Ιτίκης, και όσες πόλεις και λαοί υπάγονται στους Καρχηδόνιους, και οι στρατιώτες τους και οι σύμμαχοί τους, και όλες οι πόλεις και οι λαοί με τους οποίους εμείς [οι Καρχηδόνιοι] διατηρούμε συμμαχία στην Ιταλία, στην Κελτία,[2885] στην Λυγιστίνη,[2886] και εκείνοι με τους οποίους θα συμμαχήσουμε σε αυτή την χώρα.

Θα προστατεύονται και θα τους υπεραμύνονται ο Φίλιππος ο βασιλιάς, και οι Μακεδόνες, και οι σύμμαχοι των άλλων Ελλήνων από τους Καρχηδόνιους στρατιώτες, και από τους κατοίκους της Ιτίκης, και από όλες τις πόλεις και τους λαούς, όσοι υπάγονται στους Καρχηδόνιους, και από τους συμμάχους και τους στρατιώτες τους, και από όλους τους λαούς και τις πόλεις, όσες είναι στην Ιταλία, και στην Κελτική, και στην Λιγυστίνη, και από τους άλλους, όσοι θα γίνουν σύμμαχοι μας σε αυτές τις περιοχές της Ιταλίας.

Δεν θα επιβουλευόμαστε ο ένας τον άλλον ούτε θα χρησιμοποιούμαι στρατό ο ένας εναντίον του άλλου. Με προθυμία και καλή θέληση, χωρίς να έχουμε δόλο και χωρίς καμία επιβουλή, θα είμαστε εχθροί των εχθρών των Καρχηδονίων, εκτός από εκείνους τους βασιλείς, τις πόλεις, και τους λιμένες [;], με τους οποίους έχουμε συνάψει συμφωνία και συμμαχία.

Θα είμαστε και εμείς εχθροί των εχθρών του βασιλιά Φιλίππου, εκτός από τους βασιλείς, τις πόλεις, και τους λαούς, με τους οποίους έχουμε συνάψει συμφωνία και συμμαχία.

Θα είστε και εσείς (σύμμαχοι) στον πόλεμο, τον οποίο εμείς έχουμε με τους Ρω-

---

[2879] Για τον Ιόλαο δες λμ. «Ιόλαος (μυθ).», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 28:354 με πλήρεις παραπομπές στους αρχαίους συγγραφείς.

[2880] Κακριδής, 2:246-248 και λμ. «Τρίτων (μυθ).», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 51:259 με πλήρεις παραπομπές στους αρχαίους συγγραφείς.

[2881] Κακριδής, 2:224-228.

[2882] Κακριδής, 2:228-230.

[2883] Κακριδής, 2:15-21 & 236-237.

[2884] «κυρίους Καρχηδόνιους», η φράση υπονοεί τους Καρχηδόνιους που ζουν στην Καρχηδόνα ή τους Καρχηδόνιους πολίτες γενικώς.

[2885] Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία.

[2886] Στην Λιγυρία (GDGHC, λμ. «Ligurie»). Δες BAGROW, 39, η πολύ ευρύτερη περιοχή με κέντρο την σημερ. Γένοβα, και προς το εσωτερικό των βορείων ακτών της Θάλασσας της Λιγυρίας (Mar Ligure), στην βορειοδυτική Ιταλία.

μαίους, μέχρι που και σε εμάς και σε εσάς οι θεοί δώσουν την νίκη. Θα μας βοηθήσετε, όταν χρειασθεί ή όπως συμφωνήσουμε.

Όταν οι θεοί μας δώσουν την νίκη στον πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων και των συμμάχων τους, και εάν οι Ρωμαίοι συνάψουν συμμαχία μαζί μας, εμείς θα την συνάψουμε, και (θα φροντίσουμε) να περιλαμβάνεστε και εσείς στην ίδια συμμαχία, με τους όρους ότι οι Ρωμαίοι δεν θα κηρύξουν ποτέ πόλεμο εναντίον σας, ούτε θα έχουν υπό την κατοχή τους την Κέρκυρα, την Απολλωνία και την Επίδαμνο, την Φάρο, την Διμάλη,[2887] την περιοχή των Παρθίνων,[2888] την Ατιντανία.[2889] Θα παραδώσουν μάλιστα στον Δημήτριο της Φάρου όλους τους δικούς του, οι οποίοι βρίσκονται στην ρωμαϊκή επικράτεια.

Εάν οι Ρωμαίοι κηρύξουν πόλεμο σε εμάς ή σε εσάς, θα βοηθήσουμε ο ένας τον άλλον στον πόλεμο, σε ό,τι χρειάζεται η κάθε πλευρά. Παρομοίως (θα συμπεριφερθούμε) και εάν κάποιοι άλλοι (πράξουν το ίδιο), εκτός από τους βασιλείς, τις πόλεις και τους λαούς με τους οποίους εμείς έχουμε συμμαχία και φιλία.

Εάν αποφασίσουμε να αφαιρέσουμε ή να προσθέσουμε κάτι στους όρους αυτής της συνθήκης, θα το αφαιρέσουμε ή θα το προσθέσουμε αφού συμφωνήσουμε πρώτα και οι δύο.

Την ίδια χρονιά, το 215 π.Χ., το άλλο γεγονός που χαροποίησε τον Αννίβα ήταν τα γεγονότα που συνέβησαν στην ανατολική Σικελία, στην περιοχή που διοικούσε ο Ιέρων Β' των Συρακουσών. Ο θάνατος του Ιέρωνα το 215 π.Χ., επέφερε και αλλαγή στην συμμαχία Ρωμαίων και Συρακουσίων. Την εξουσία στις Συρακούσες ανέλαβε ο νεαρός εγγονός του Ιερώνυμος (231-214 π.Χ.), γιος του Γέλωνος Β' (περ. 266-216 π.Χ.),[2890] του μοναδικού γιου του Ιέρωνος Β' (Πίνακας 22), που είχε όμως πεθάνει πριν από τον πατέρα του. Στα βαθιά του γεράματα, βλέποντας ο Ιέρων ότι η πόλη αλλά και ολόκληρη η ανατολική Σικελία που διοικούσε (χάρτης σε Lancel, fig. 7) θα κατέληγε στα χέρια ενός εντελώς άπειρου νεαρού και ότι την εξουσία θα την είχαν ουσιαστικά οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συγγενείς, επιθυμούσε να απελευθερώσει τις Συρακούσες από την τυραννία. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποια ήταν η πρόθεσή του: ήθελε να αφήσει την πόλη στους δημοκρατικούς ή να την παραδώσει στην αριστοκρατική ολιγαρχία. Πάντως, βρήκε τις κόρες του, Ηράκλεια και Δαμαρέτη (ή Δημαρέτη ή Δημαράτα), που επιζητούσαν να εμπλακούν στον έλεγχο του πλούτου των Συρακουσών, εντελώς αντίθετες σε αυτό του το σχέδιο. Τον διαβεβαίωσαν ότι οι ίδιες και οι σύζυγοί τους, Ζώιπ-

[2887] Διμάλιον, BAGROW, 49:B3, σημερ. Krotinë, στην περιοχή της κοινότητας Ura Vajgurore, 15 χλμ. βορειοδυτικά της Berat, Αλβανία. Για την Διμάλη δες Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ. *Ήπειρος: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997), σ. 144-145.

[2888] Parthini, BAGROW, 49:B2, Ιλλυριοί που κατοικούσαν στην κοιλάδα του ποταμού Shkumbin, δυτικά του Elbasan, Αλβανία.

[2889] Ατιντανίς, Ατιντάνες, BAGROW, 49:C2, σημερ. περιοχή Çermenikë, βόρεια του Elbasan, Αλβανία. Δες N. G. L. Hammond, «The Illyrian Atintani, the Epirotic Atintanes and the Roman Protectorate,» *The Journal of Roman Studies* 79 (1989): 11-25.

[2890] Όπως δείχνουν νομίσματα των Συρακουσών που πρέπει να φέρουν την μορφή του Γέλωνα Β', φαίνεται ότι τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Ιέρων Β' μοιραζόταν την διοίκηση της πόλεως με τον γιο του [G. F. Hill, *Coins of Ancient Sicily* (Westminster: Constable, 1903), pp. 191-192 & plate XIII.8].

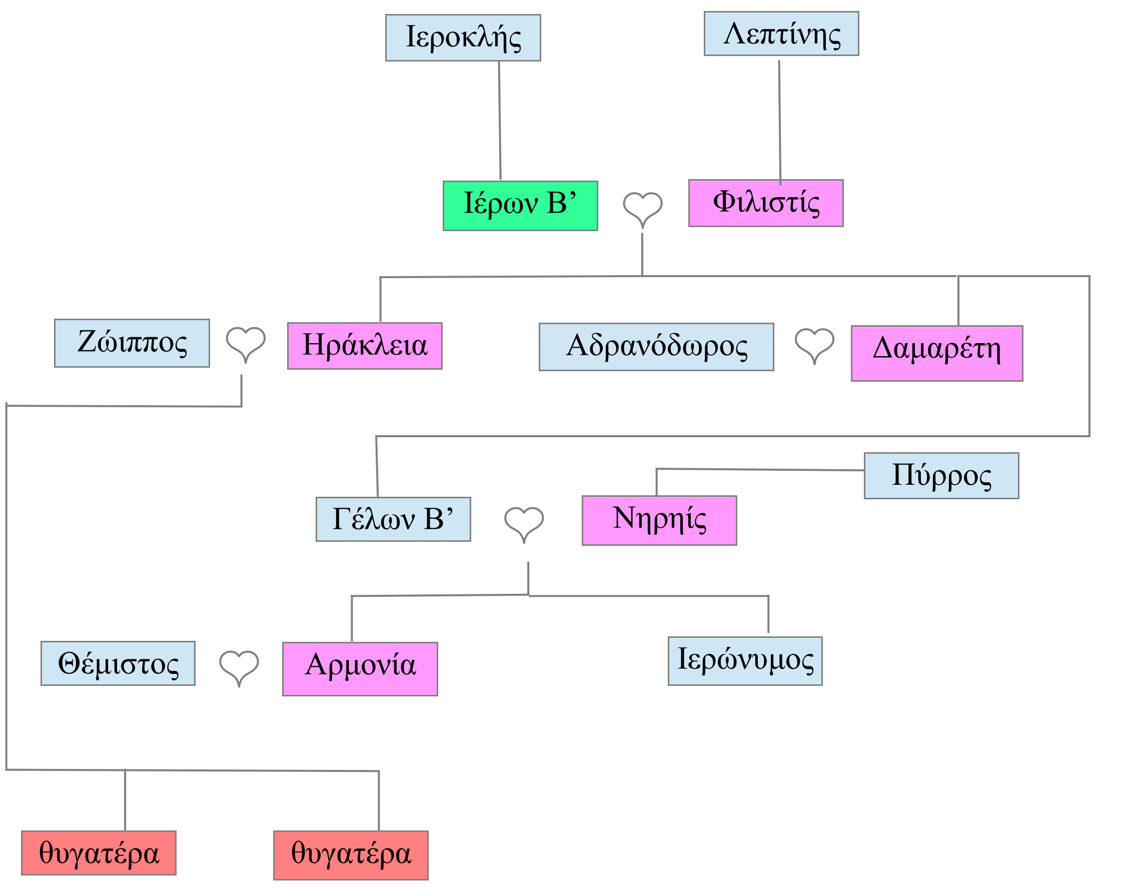
πος και Αδρανόδωρος, ως κύριοι κηδεμόνες, θα κυβερνούσαν συνετά την πόλη. Εκείνος, στην διαθήκη του, όριζε ως διάδοχό του τον Ιερώνυμο, έδινε οδηγίες στους δεκαπέντε κηδεμόνες του νεαρού να συνεχίσουν την συμμαχία που είχε ο ίδιος ευλαβικά διατηρήσει με την Ρώμη για σαράντα οκτώ συνεχή χρόνια και να αναθρέψουν το παιδί με τις αξίες που είχε εκείνος εδραιώσει στην πόλη. Όταν αναγνώσθηκε η διαθήκη και παρουσιάσθηκε ο δεκαπενταετής εγγονός στην συνέλευση, παρά τα διατεταγμένα χειροκροτήματα από μερίδα πολιτών, η πλειοψηφία αποδέχθηκε την διαδοχή με μεγάλο σκεπτικισμό.

Μετά την μεγαλοπρεπή κηδεία του Ιέρωνος Β', ο Αδρανόδωρος κατάφερε με «στάση» να ανακηρύξει τον νεαρό τύραννο ικανό να κυβερνήσει, να διαλύσει την συνδιαχείριση της πόλεως με τους άλλους κηδεμόνες, και να αναλάβει όλες τις εξουσίες μόνος του. Όμως, ο Ιερώνυμος αποδείχθηκε το εντελώς αντίθετο της απλότητας και της επιείκειας του παππού του, γεγονός που ανησύχησε τους επιτρόπους του, εκτός από τους Αδρανόδωρο και Ζώιππο αλλά και κάποιον που ονομαζόταν Θράσος, διότι πλέον δεν εισακούονταν από τον νεαρό τύραννο. Οι τρεις αυτοί είχαν καταφέρει να τον ενημερώσουν για το τι συνέβαινε εκείνη την περίοδο στον κόσμο τους ανάλογα με τα δικά τους συμφέροντα και φιλοδοξίες. Πάντως, το ότι ο Θράσος υποστήριζε την συνέχεια της συμμαχίας με την Ρώμη ενώ οι δυο άλλοι σκέπτονταν να πλησιάσουν τον νικητή των Καννών, Αννίβα, είχε τραβήξει την προσοχή του Ιερώνυμου. Οι δύο τελευταίοι μπορεί να του είπαν ότι και ο πατέρας του, Γέλων Β', πριν πεθάνει είχε εκφράσει την άποψη να προσεγγίσουν τους Καρχηδόνιους.[2891]

Εν τω μεταξύ, αποκαλύφθηκε ότι προετοιμαζόταν συνωμοσία εναντίον της ζωής του νεαρού ηγεμόνα και συνελήφθη ένας από τους οργανωτές, ο οποίος μετά από βασανιστήρια αποκάλυψε το όνομα του Θράσου ως αρχηγού των συνωμοτών, αν και φαίνεται ότι εκείνος δεν είχε καμία συμμετοχή. Όσο διαρκούσαν οι βασανισμοί του συλληφθέντος, ούτε ο Θράσος ούτε κανένας άλλος από τους μετέπειτα κατηγορούμενους προσπάθησε να κρυφτεί, πράγμα που επιβεβαιώνει την αθωότητά τους. Ο Θράσος και όσοι άλλοι κατηγορήθηκαν, εκτελέσθηκαν αμέσως.

[2891] Livius, XXIII.30.11.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
ΟΙΚΟΣ ΙΕΡΩΝΟΣ Β’ ΣΥΡΑΚΟΥΣΩΝ

Η Νηρηίς ήταν είτε κόρη του Πύρρου είτε το πιθανότερο δισέγγονή του, κόρη του εγγονού του Πύρρου Β’ (ΙΕΕ, 4:445-446).

Η απομάκρυνση του Θράσου από την αυλή του τυράννου άνοιξε τον δρόμο στους άλλους δύο συμβούλους για την μεταβολή της εξωτερικής πολιτικής των Συρακουσών. Πρέσβεις πήγαν στον Αννίβα για να διαπιστώσουν τις διαθέσεις του και εκείνος έστειλε έναν Καρχηδόνιο και τους Ιπποκράτη και Επικύδη, που είχαν γεννηθεί στην Καρχηδόνα από ντόπια μητέρα αλλά ο παππούς τους ήταν Συρακούσιος εξόριστος. Οι τρεις πρέσβεις συνομολόγησαν συμμαχία του Αννίβα με τον Ιερώνυμο και μάλιστα, με την σύμφωνη γνώμη του Αννίβα, παρέμειναν στις Συρακούσες για να γνωρίζουν αμέσως τι συνέβαινε στην πόλη. Μόλις έγινε γνωστό ότι Καρχηδόνιοι απεσταλμένοι βρίσκονταν στην πόλη, ο πραίτωρ Άππιος Κλαύδιος Πολχέριος (Appius Claudius Pulcher),[2892] που είχε υπό την διοίκηση του την Σικελία, έστειλε ανθρώπους του να ζητήσουν από τον Ιερώνυμο την ανανέωση της συμμαχίας που είχαν με τον προκάτοχό του. Εκείνος, όμως, χλευαστικά τους ρώτησε ποια ήταν η επιτυχία τους στις Κάννες και γιατί όταν νόμισαν ότι είχε πεθάνει ο Ιέρων Β’ έστειλαν πολεμικά να πλεύσουν προς τις Συρακούσες. Στο τέλος, τους είπε ότι αφού διερευνήσει όλη την αλήθεια θα αποφασί-

[2892] Και ύπατος, FC, p. 60, έτος 212, pulcher = καλός στην όψη, ωραίος.

σει με ποια πλευρά θα συνταχθεί. Αμέσως μάλιστα έστειλε πρέσβεις στην Καρχηδόνα για να συζητήσουν λεπτομέρειες της συμμαχίας που είχε συμφωνήσει με τον Αννίβα.

Η πρόταση του Ιερώνυμου, που έγινε αποδεκτή, ήταν να στείλει η Καρχηδόνα στρατό και στόλο για να τον βοηθήσει να εκδιώξει γρήγορα τους Ρωμαίους από την Σικελία. Μετά την συμμαχική νίκη, ο ποταμός Ιμέρας θα αποτελούσε το όριο που θα χώριζε κάθετα το νησί μεταξύ της δυτικής καρχηδονιακής Επικράτειας και της ανατολικής Επικράτειας των Συρακουσών. Η προθυμία της καρχηδονιακής Γερουσίας να ικανοποιήσει τον τύραννο, τον έκανε να πεισθεί από την προτροπή των συμβούλων του και, ως συγγενής του ένδοξου Πύρρου, να ζητήσει μια συμφερότερη για εκείνον εδαφική διευθέτηση. Οι πρέσβεις που έστειλε πρότειναν να δοθεί ολόκληρη η Σικελία στον έλεγχο των Συρακουσών και ο Ιερώνυμος θα βοηθούσε τους Αφρικανούς στις επιχειρήσεις τους στην Ιταλία. Οι Καρχηδόνιοι αποδέχθηκαν την νέα πρόταση. Την δεδομένη στιγμή οι Συρακούσιοι θα τους βοηθούσαν να διώξουν τους Ρωμαίους από την Σικελία, θα συνεισέφεραν στον πόλεμο στρατό και προμήθειες, αλλά κυρίως δεν θα υποστήριζε τους Ρωμαίους εναντίον τους.[2893] Μετά την νίκη τους στην Σικελία, οι Αφρικανοί θα αποφάσιζαν τι θα έκαναν με τον Συρακούσιο τύραννο και την κυριαρχία στην Σικελία. Οι Ρωμαίοι δεν ήταν δυνατόν να δεχθούν τους όρους του Ιερώνυμου και την συμμαχία του με την Καρχηδόνα.

Μετά την καταφατική απάντηση της Καρχηδόνας στην πρόταση του Ιερώνυμου, ο τύραννος απέδειξε την πίστη του στους νέους συμμάχους του. Έστειλε τους Ιπποκράτη και Επικύδη με 2000 άνδρες ο καθένας να επιτεθούν σε πόλεις που προστατεύονταν από ρωμαϊκές φρουρές. Ο ίδιος με 15.000 πεζούς και ιππείς αλλά και το θησαυροφυλάκιο του έφθασε στους Λεοντίνους, πόλη που βρισκόταν στην δικαιοδοσία των Συρακουσών. Δεν μπορούσε να φαντασθεί ότι στην πόλη που νόμιζε ότι ήλεγχε θα έπεφτε θύμα συνωμοσίας, στρατιωτικής συνωμοσίας εναντίον του. Οι συνωμότες χρησιμοποίησαν ως ορμητήριο ένα σπίτι κατά μήκος του στενού δρόμου που ακολούθησε ο Ιερώνυμος για να κατευθυνθεί προς την Αγορά. Λίγο πριν φθάσει ο τύραννος στο ύψος του παγιδευμένου σπιτιού, ένας από τους συνωμότες σταμάτησε στην μέση του στενού δρόμου για να χαλαρώσει έναν από τους κόμπους της επιγονατίδας του, με αποτέλεσμα να αποκόψει για αρκετά δευτερόλεπτα τον Ιερώνυμο από την συνοδεία του που ακολουθούσε. Ο εκτελεστής, που ήταν κρυμμένος στην είσοδο του σπιτιού, βγήκε και μαχαίρωσε αρκετές φορές τον ασυνόδευτο τύραννο. Εκεί έπεσε νεκρός ο νεαρός Ιερώνυμος, το 215 π.Χ., δεκατρείς μόλις μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας.[2894] Ο τύραννος έχει κατηγορηθεί για τρυφηλή ζωή και ακόλαστο βίο, βιαιότητες εναντίον γυναικών, δολοφονίες φίλων του, αναίτια δήμευση περιουσιών και παράδοσή τους σε φίλους του, πράξεις που οδήγησαν στην πτώση του.[2895] Ήδη όμως από την Αρχαιότητα, οι κατηγορίες αυτές θεωρούνταν υπερβολικές.[2896] Αλλά ο Ιερώνυμος, μέσα στους λίγους μήνες της τυραννίας του, είχε στρέψει τις Συρακούσες προς την Καρχηδόνα.

Παρά αυτές τις επιτυχίες των Καρχηδονίων στην Ιταλία και Σικελία, η Σαρδηνία παρέμενε ρωμαϊκή. Όπως έχουμε ήδη πει παραπάνω, ο αδελφός του Αννίβα, ο Μάγων, είχε φθάσει στην Καρχηδόνα για να αναφέρει τις επιτυχίες του αδελφού του και τώρα

[2893] Livius, XXIV.6 και Πολύβιος, VII.2-5.
[2894] Livius, XXIV.7.
[2895] Δ.Σ., XXVI.15.
[2896] Πολύβιος, VII.7.

ετοιμαζόταν με νέο στρατό και στόλο να επιστρέψει στην Ιταλία. Θα είχε υπό τις διαταγές του 12.000 πεζούς, 1500 ιππείς, 20 ελέφαντες, και 60 πολεμικά πλοία ενώ θα μετέφερε και 1000 τάλαντα ασήμι (περ. 26.000 κιλά, AMCD) για πληρωμές μισθών και αγορά προμηθειών. Πριν ξεκινήσει, όμως, έγινε γνωστή η σχεδόν ολοκληρωτική κατάληψη της Ισπανίας από τους Ρωμαίους και στην Γερουσία ακούστηκαν φωνές που έλεγαν ότι έπρεπε ο στρατός αυτός και ο στόλος να πάει αμέσως στην Ιβηρική χερσόνησο. Ενόσω συζητιόταν η πρόταση, έφθασε η πληροφορία ότι ο ρωμαϊκός στρατός στην Σαρδηνία ήταν μικρός και ότι αναμενόταν αλλαγή του επικεφαλής διοικητή. Επιπροσθέτως, οι γηγενείς ήταν απηυδισμένοι από την ρωμαϊκή διοίκηση, που τελευταία είχε γίνει πολύ σκληρή. Τους είχε επιβληθεί βαρύς χρηματικός φόρος μαζί με την αναγκαστική παράδοση μεγάλων ποσοτήτων σιτηρών και πολύ εύκολα θα άλλαζαν στρατόπεδο. Όμως, η απόφαση είχε ληφθεί και ο Μάγων διατάχθηκε να αποπλεύσει για την Ισπανία. Για την Σαρδηνία, επελέγη ο Ασδρούβας Κάλβος (Hasdrubal Calvus = Φαλακρός), στον οποίο θα δινόταν παρόμοια δύναμη με αυτή που είχε σταλεί στην δυτική Μεσόγειο.

Την ίδια στιγμή, στην Ρώμη, οι ανάγκες του πολέμου επέβαλαν την επιβολή αυστηρών νόμων. Εδόθη διαταγή, οι αγρότες όλων των ρωμαϊκών πόλεων να μεταφέρουν την σοδειά τους μέσα στα τείχη, πριν από τον Ιούνιο. Σε αντίθετη περίπτωση, ο αγρότης υποχρεωνόταν να αχρηστεύσει τους αγρούς του, να πουλήσει τους σκλάβους του σε δημοπρασία και να κάψει τα κτήρια. Από την Σαρδηνία έφθασε μαζί με τον αποχωρούντα διοικητή και η αναφορά της καταστάσεως στο νησί. Οι κάτοικοι βρίσκονταν σε αναβρασμό και όλα έδειχναν ότι επέκειτο πόλεμος. Ο νέος διοικητής μόλις πάτησε στο νησί αρρώστησε και δεν ήταν σε θέση να αναλάβει τα καθήκοντά του αλλά και ο στρατός δεν ήταν αρκετός για να αντιμετωπίσει εξέγερση. Αμέσως, η Σύγκλητος διέταξε να πάνε στην Σαρδηνία 5000 πεζοί και 4000 ιππείς υπό τον πολύ έμπειρο Τίτο Μάνλιο Τορκάτο (Titus Manlius Torquatus),[2897] ο οποίος στην πρώτη του θητεία ως ύπατος είχε κατακτήσει την Σαρδηνία.

Ενώ συνέβαιναν όλα αυτά, ο στόλος του Ασδρούβα που κατευθυνόταν στο νησί έπεσε σε καταιγίδα, παρασύρθηκε στις Βαλεαρίδες Νήσους, και έπαθε ζημιές που θα απαιτούσαν πολύ χρόνο για να επιδιορθωθούν. Ο Μάνλιος Τορκάτος έφθασε στο νησί και μαζί με τον ρωμαϊκό στρατό εκεί είχε στην διάθεσή του 22.000 πεζούς και 1200 ιππείς για να πολεμήσει τον στρατό των ντόπιων, τον οποίο νίκησε. Αλλά αμέσως μετά, έφθασε ο στόλος των Καρχηδονίων από τις Βαλεαρίδες Νήσους. Οι δύο στρατοί πολέμησαν σε μάχη εκ παρατάξεως. Πρώτα νικήθηκαν οι ντόπιοι και μετά οι Καρχηδόνιοι, οπότε και άρχισε η σφαγή: 12.000 εχθροί των Ρωμαίων σκοτώθηκαν, 3700 αιχμαλωτίσθηκαν μαζί με τον Ασδρούβα και Καρχηδόνιους ευγενείς.[2898] Το καλοκαίρι του 215 π.Χ., η Σαρδηνία ήταν πάλι ολόκληρη απολύτως ρωμαϊκή και ο Μάνλιος επέστρεψε στην Ρώμη και το ανακοίνωσε στην Σύγκλητο. Ήταν η πρώτη χαρμόσυνη είδηση που ακουγόταν στην Ρώμη μετά από πολύ καιρό.

Το 214 π.Χ., η Σύγκλητος αποφάσισε να συνεχισθεί ο πόλεμος με περισσότερους από 100.000 άνδρες, στην δύναμη των οποίων θα εντάσσονταν και στρατιώτες από τους συμμάχους. Αποφασίσθηκε, λοιπόν, η χρηματοδότηση για την διατήρηση 18 λεγεώνων: 2 στην βόρεια Ιταλία, δηλαδή στην Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία (Gallia

[2897] Δύο φορές ύπατος, FC, p. 58, έτος 235 & έτος 224 και κήνσωρ το έτος 231.
[2898] Livius, XXIII.32 & 34.10-17 & 40-41.7.

Cisalpina), 2 στην Σαρδηνία, 2 στην Σικελία, 2 στην Απουλία (νοτιοανατολική Ιταλία), 2 λεγεώνες εθελοντών σκλάβων στην Λουκέρια (Luceria), στην Απουλία, 1 στο Πικηνό (ανατολική κεντρική Ιταλία), 1 με τον στόλο στο Βρεντήσιον (Brindisi), 2 για την ασφάλεια της Ρώμης, και άλλες 4 θα βρίσκονταν από δύο στις διαταγές κάθε υπάτου. Η δύναμη αυτή δεν περιλάμβανε τον στρατό στην Ισπανία. Για την συγκέντρωση της έπρεπε να συγκροτηθούν 6 νέες λεγεώνες και να κατασκευασθεί νέος στόλος, ώστε η συνολική δύναμη των πλοίων να ανέλθει στα 150 πολεμικά.

Οι Καμπανοί, που έμαθαν για το μέγεθος της ρωμαϊκής δυνάμεως, φοβήθηκαν ότι θα άρχιζε πάλι ο πόλεμος με πολιορκία της Κάπουα και ειδοποίησαν τον Αννίβα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός έφθασε στην περιοχή και κατόπιν, με την προτροπή ορισμένων Ταραντίνων αιχμαλώτων που είχε απελευθερώσει, έφθασε μέχρι τον Τάραντα. Αλλά εκεί ανακάλυψε ότι οι κάτοικοι δεν ήταν διατεθειμένοι να του παραδώσουν την πόλη, και έτσι ξαναγύρισε στην Απουλία.[2899] Οι Ρωμαίοι, όμως, δεν ενδιαφέρονταν για την Κάπουα αλλά για την Σικελία και τις Συρακούσες, όπου ο τύραννος Ιερώνυμος μόλις είχε σκοτωθεί. Το 214 π.Χ., η Σύγκλητος ανέθεσε την ευθύνη της Σικελίας στον ύπατο Μάρκο Κλαύδιο Μάρκελλο (M. Claudius Marcellus).[2900] Όπως και άλλοι σημαίνοντες Ρωμαίοι, έχει χαρακτηρισθεί ως άνθρωπος που «αγαπούσε και θαύμαζε την ελληνική παιδεία και την επιστήμη».[2901] Εν τούτοις, ήταν αυτός που έμελλε να καταλάβει τις Συρακούσες επικεφαλής ρωμαϊκού στρατού.

Στις Συρακούσες, όταν ο θάνατος του Ιερώνυμου στους Λεοντίνους έγινε γνωστός, ο Αδρανόδωρος οχύρωσε την Ορτυγία (την Νήσον/Nasos), που ενωνόταν με τις Συρακούσες με στενό ισθμό, αλλά και άλλα σημεία της πόλεως, έτσι ώστε να εξασφαλίσει τις σιταποθήκες. Ο φίλος του Ζώιππος είχε σταλεί από τον Ιερώνυμο ως πρέσβης στον Πτολεμαίο Δ’ Φιλοπάτωρα της Αιγύπτου και είχε μείνει εκεί και άρα δεν μπορούσε να τον βοηθήσει. Σε άλλο σημείο των Συρακουσών, το αριστοκρατικό Συμβούλιο[2902] της πόλεως, που λειτουργούσε μέχρι τον θάνατο του Ιέρωνος Β’, συνεδρίασε και αποφάσισε να ζητήσει από τον Αδρανόδωρο να θέσει τον εαυτό του υπό το Συμβούλιο και τους πολίτες και να παραδώσει την Ορτυγία, αλλιώς θα έπαιρνε δραστικά μέτρα. Όντως και παρά την αντίθετη γνώμη της συζύγου του Δαμαρέτης, εκείνος παρέδωσε την ακρόπολη, υπολογίζοντας ότι θα έβρισκε τελικά τρόπο για να αναλάβει την εξουσία στην πόλη. Μετά την εκλογή αρχόντων ή/και στρατηγών, το θησαυροφυλάκιο του τυράννου Ιερώνυμου μεταφέρθηκε από τους Λεοντίνους στις Συρακούσες και γκρεμίστηκε το τμήμα του τείχους που χώριζε την Ορτυγία από την υπόλοιπη πόλη.

Οι Ιπποκράτης και Επικύδης, που είχαν σταλεί από τον Αννίβα, συζητώντας κυρίως με στρατιώτες που είχαν λιποτακτήσει από τον ρωμαϊκό στρατό αλλά και με τους φτωχότερους των πολιτών, κατηγορούσαν το Συμβούλιο και τους αριστοκράτες ότι ενώ υποστήριζαν δημοσίως μια ελεύθερη από τυράννους και εξωτερικές δεσμεύσεις πόλη, στη πραγματικότητα εργάζονταν μυστικά για να αναλάβουν την αρχή και να ανανεώσουν την συμμαχία με την Ρώμη. Οι φήμες αυτές που είχαν αρχίσει να απλώνονται στην πόλη έδωσαν νέο κίνητρο στην Δαμαρέτη για να πείσει τον σύζυγό της ότι τώρα ήταν η ευκαιρία για «στάση». Η συνωμοσία, όμως, αποκαλύφθηκε και ο Αδρανόδωρος

[2899] Livius, XXIV.11-20.

[2900] FC, p. 61, έτος 214.

[2901] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», I.

[2902] Μπορεί να ήταν και είδος βουλής, Berger, pp. 67-68.

μαζί με τον Θέμιστο (Πίνακας 22) σκοτώθηκαν καθώς προσέρχονταν στην συνεδρίαση του Συμβουλίου. Εκείνη η συνεδρίαση περιστράφηκε γύρω από το ποιοι ήταν υπαίτιοι για ό,τι είχε συμβεί μετά τον θάνατο του Ιέρωνα Β' και αποφασίσθηκε όλοι οι συγγενείς του Ιερώνυμου να σκοτωθούν. Πρώτες-πρώτες έπρεπε να εξοντωθούν η Δαμαρέτη, κόρη του Ιέρωνα Β', και η Αρμονία, κόρη του γιου του Γέλωνα Β', διότι συμμετείχαν ενεργά στην συνωμοσία. Η κόρη του Ιέρωνα Β' και σύζυγος του Ζώιππου, η Ηράκλεια, μόλις έμαθε ότι έρχονταν για να την συλλάβουν κατέφυγε μαζί με τις κόρες της στον ναΐσκο δίπλα στο σπίτι τους. Οι στρατιώτες της έκοψαν τον λαιμό και μετά κυνήγησαν και σκότωσαν τις κόρες της μέσα στο σπίτι.[2903] Στην συνεδρίαση του Συμβουλίου, που περιστράφηκε γύρω από την αντικατάσταση των δύο συνωμοτών αρχόντων που είχαν σκοτωθεί, προτάθηκαν τόσο επίμονα από πολίτες και στρατιώτες οι Ιπποκράτης και Επικύδης, που τελικά το Συμβούλιο φοβούμενο εξέγερση επικύρωσε την εκλογή τους.

Ενόσω συνέβαιναν αυτά τα γεγονότα, οι Ρωμαίοι παρακολουθούσαν διακριτικά τα τεκταινόμενα στις Συρακούσες. Ο υπό τις διαταγές του στρατηγού Μαρκέλλου, Άππιος Κλαύδιος, ναυλοχούσε με 100 πολεμικά σε κοντινό λιμάνι του νησιού. Ανέμενε το αποτέλεσμα των γεγονότων στην σικελική πόλη, ενώ ορισμένα πλοία του είχαν εμφανισθεί έξω από τα λιμάνια της πόλεως. Μόλις άρχισαν στις Συρακούσες οι πρεσβευτικές συζητήσεις για ανανέωση της συμμαχίας, όλοι ξαφνιάστηκαν όταν υπήρξαν φήμες ότι μικρός καρχηδονιακός στόλος είχε φθάσει στο ακρωτήριο Πάχυνον, στην νοτιοανατολική Σικελία. Ναύαρχος ήταν ο Ιμίλκων. Ο λαός έτρεξε στον Μεγάλο Λιμένα για να εμποδίσει την αποβίβαση Ρωμαίων και γενικά η πόλη βρισκόταν σε μεγάλη αναταραχή με τις έντονες φήμες για ανανέωση της συμφωνίας. Λόγω της ανώμαλης καταστάσεως έπρεπε να συγκληθεί η εκκλησία του δήμου για να εξετασθεί το ζήτημα και να ληφθεί απόφαση. Ο Αππολωνίδης, ένας από τους σημαντικότερους άρχοντες, εξήγησε ότι η πόλη βρισκόταν στην κόψη του ξυραφιού, ανάμεσα στην σωτηρία και στην καταστροφή, και μια διαίρεση των πολιτών σε προ-ρωμαϊκή και προ-καρχηδονιακή μερίδα θα απέβαινε ολέθρια. Έπρεπε λοιπόν να ακολουθήσουν την επιλογή του Ιέρωνα Β' παρά του Ιερώνυμου, διότι η ρωμαϊκή συμμαχία είχε αποδειχθεί καρποφόρα («feliciter») σε αντίθεση με την ιδέα μια καρχηδονιακής που δεν είχε δοκιμασθεί. Βέβαια, από την μία πλευρά έπρεπε να μην προκαλέσουν σε πόλεμο τους Καρχηδόνιους αλλά και από την άλλη να αποφύγουν οποιαδήποτε ενέργεια υπέρ ή εναντίον των Ρωμαίων που θα τους έφερνε μπροστά στο δίλημμα ή ειρήνη ή πόλεμος. Ο ισορροπημένος αυτός λόγος, που δεν συντασσόταν τελικά με καμία πλευρά, προξένησε μεγάλη εντύπωση στους παρευρισκομένους. Στις συζητήσεις ζητήθηκε να συμμετάσχουν και στρατιωτικοί ενώ σχηματίσθηκε και ένα στρατιωτικό συμβούλιο. Το αποτέλεσμα των διαβουλεύσεων ήταν η διαπίστωση ότι δεν είχαν την απαιτούμενη στρατιωτική και ναυτική δύναμη να πολεμήσουν τους Ρωμαίους και άρα έπρεπε να ανανεώσουν την συμμαχία μαζί τους.[2904]

Οι Συρακούσιοι, βέβαια, είχαν ξεχάσει πως είχαν επιλέξει για άρχοντες δύο στρατηγούς που στην πραγματικότητα υποστήριζαν τον Αννίβα και θα έψαχναν ευκαιρία για να ανατρέψουν στην πράξη την απόφαση της πόλεως. Μόλις είχαν αναχωρήσει οι απεσταλμένοι για να ζητήσουν την ανανέωση της συμμαχίας με την Ρώμη, όταν έφθασαν πρέσβεις από τους Λεοντίνους παρακαλώντας να σταλεί στρατός για να υπερασπισθεί την περιοχή τους. Το Συμβούλιο σκέφθηκε ότι ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία

[2903] Livius, XXIV.21-26.
[2904] Livius, XXIV.27-28.

για να απαλλαγεί από στρατηγούς και στρατιώτες που μπορεί να προκαλούσαν προβλήματα στην πόλη. Έστειλαν, λοιπόν, 4000 ελαφρά οπλισμένους μισθοφόρους και αυτόμολους του ρωμαϊκού στρατού υπό τον Ιπποκράτη, για να λύσει το ζήτημα. Ο Ιπποκράτης, όμως, βρήκε την ευκαιρία και την δικαιολογία να λεηλατήσει γαίες που βρίσκονταν στα όρια της ρωμαϊκής επικράτειας και έτσι να προκαλέσει την μήνιν των Ρωμαίων. Επίσης, επιτέθηκε και σε ρωμαϊκό απόσπασμα, ίσως με απώτερο σκοπό να προκαλέσει ρήξη ανάμεσα σε Ρωμαίους και Συρακούσιους.

Παράλληλα, ο Επικύδης είχε πάει στους Λεοντίνους και εκμεταλλευόμενος το εκεί αντιρωμαϊκό κλίμα ξεσήκωνε τους πολίτες και εναντίον των Συρακουσίων. Αφού τους ενημέρωσε για την σύναψη της νέας συμμαχίας με τους Ρωμαίους, υποστήριξε ότι όλες οι πόλεις που πριν βρίσκονταν υπό την εξουσία του τυράννου των Συρακουσών, ήταν πλέον και υπό τους Ρωμαίους. Συνεπώς, ή έπρεπε οι Λεοντίνοι να εξαιρεθούν από την συνθήκη, διότι είχαν αμέσως αποκτήσει την ελευθερία τους όταν στην πόλη σκοτώθηκε ο τύραννος, ή δεν θα αποδέχονταν την συμμαχία. Εξαιτίας των επιχειρήσεων του Ιπποκράτη, οι Ρωμαίοι απαίτησαν από τους Συρακούσιους να εκδιώξουν αμέσως τους δύο ελληνο-καρχηδόνιους από την Σικελία. Όταν οι Συρακούσιοι έμαθαν για τις αντιρρήσεις των Λεοντίνων σχετικά με την συμμαχία τους με τους Ρωμαίους, απάντησαν απλά ότι οι Λεοντίνοι δεν υπέκειντο στην δικαιοδοσία τους και άρα θα μπορούσαν οι Ρωμαίοι να τους κηρύξουν πόλεμο χωρίς να έχουν παραβεί την συνθήκη. Εάν μάλιστα οι Ρωμαίοι ζητούσαν την βοήθεια των Συρακουσίων, οι τελευταίοι θα συμμετείχαν στον πόλεμο, έτσι ώστε μετά την νίκη τους οι Λεοντίνοι να τεθούν υπό την δικαιοδοσία τους.[2905] Με άλλα λόγια, οι Συρακούσιοι παγίδευσαν διπλωματικά και στρατιωτικά τους Λεοντίνους. Τους μήνυσαν, δηλαδή, ότι είτε έτσι είτε αλλιώς θα τους είχαν υπό τον έλεγχό τους.

Όμως οι Ρωμαίοι δεν περίμεναν να λύσουν οι Σικελιώτες Έλληνες τις διαφορές τους διπλωματικά. Η Ρώμη, έπρεπε πλέον κάθε στιγμή και αμέσως να αποδεικνύει δια των όπλων ότι ήταν η κυρίαρχος σε αυτόν τον πόλεμο και ότι δεν θα ανεχόταν την παραμικρή αντίρρηση στην Σικελία. Ο Μάρκελλος και ο Άππιος κινήθηκαν ταυτοχρόνως εναντίον των Λεοντίνων με αφορμή το γεγονός ότι Ρωμαίοι φρουροί είχαν σκοτωθεί στους Λεοντίνους κατά την διάρκεια των συνομιλιών. Η πόλη έπεσε στην πρώτη επίθεση, αλλά οι Ιπποκράτης και Επικύδης κατάφεραν να δραπετεύσουν. Οι 8000 στρατιώτες που είχαν στείλει οι Συρακούσιοι δεν πρόλαβαν να φθάσουν, αλλά ο αγγελιαφόρος που συνάντησαν υπερέβαλε λέγοντας ότι σχεδόν όλοι οι ενήλικοι είχαν σφαγιασθεί και ότι η πόλη είχε λεηλατηθεί σε σημείο που όλη η περιουσία των πλουσίων είχε αρπαχτεί. Στην πραγματικότητα, ο Μάρκελλος είχε συγκεντρώσει, μαστιγώσει δημόσια και σκοτώσει όλους τους αυτόμολους από τον ρωμαϊκό στρατό.[2906]

Οι Συρακούσιοι στρατηγοί, όμως, αποφάσισαν να καταλάβουν πρώτα την ῾Ερβησσό, όπου συνάντησαν τον Ιπποκράτη και τον Επικύδη. Οι δύο ελληνο-καρχηδόνιοι βρήκαν αμέσως υποστηρικτές ανάμεσα στους στρατιώτες, πολλοί από τους οποίους είχαν υπηρετήσει στον ρωμαϊκό στρατό ως ελαφρά οπλισμένοι, είχαν αιχμαλωτισθεί αλλά είχαν απελευθερωθεί από τον Αννίβα στα πλαίσια της πολιτικής του να προσελκύσει τους ντόπιους λαούς εναντίον των Ρωμαίων. Όταν οι Ιπποκράτης και Επικύδης έμαθαν τις υπερβολές για τους Λεοντίνους, βρήκαν έναν στρατιώτη που είχε αμυνθεί στους

[2905] Livius, XXIV.29.

[2906] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκελλος», XIV.

Λεοντίνους και τον έστειλαν στις Συρακούσες να πει τα νέα στον λαό και στο Συμβούλιο. Λαός και αριστοκρατία πίστεψαν στα λόγια του άνδρα και τρομοκρατήθηκαν από αυτά που μπορούσαν να συμβούν και στις Συρακούσες και αποφάσισαν να κλείσουν τις πύλες. Όμως, πολύ σύντομα, έξω από τις πύλες έφθασαν οι Ιπποκράτης και Επικύδης με τον στρατό και οι στρατιώτες συνεννοούνταν με τους συγγενείς τους εντός των τειχών για να τους επιτρέψουν να μπουν και να υπερασπισθούν την πόλη από τους Ρωμαίους. Μία πύλη άνοιξε αλλά οι στρατηγοί των Συρακουσών είχαν διαφορετική γνώμη, φοβούμενοι την επιβολή μίας ακόμη τυραννίας. Έτσι, άρχισε μια διαμάχη με το πλήθος, εάν έπρεπε να αφήσουν τον στρατό από έξω να μπει μέσα. Όμως οι μισθοφόροι, όσοι ήσαν φυγάδες, και στρατιώτες πιστοί στο τυραννικό καθεστώς, ενώθηκαν αμέσως με τον στρατό έξω από τα τείχη και σκότωσαν αρκετούς άρχοντες. Την επομένη απελευθέρωσαν όσους ήταν σκλάβοι αλλά και τους εγκληματίες από την φυλακή. Οι πολίτες μαζί με όλους αυτούς, τον όχλο, εξέλεξαν φυσικά ως στρατηγούς τον Ιπποκράτη και τον Επικύδη.[2907] «Ea natura multitudinis est: aut servit humiliter aut superbe dominatur»,[2908] έχει γράψει χαρακτηριστικά για το πλήθος στις Συρακούσες ο Λίβιος.

Όταν έγινε γνωστό ποιοι είχαν αναλάβει την εξουσία στις Συρακούσες και τα νέα έφθασαν στο ρωμαϊκό στρατόπεδο στους Λεοντίνους, αμέσως θεωρήθηκε ότι οι Συρακούσες πλέον έκλιναν προς τους Καρχηδόνιους. Ο ρωμαϊκός στρατός έφυγε από τους Λεοντίνους και στρατοπέδευσε στο Ολυμπιείον, κοντά στις Συρακούσες. Ο Άππιος έστειλε μία αναγνωριστική τετρήρη, η οποία και συνελήφθη αλλά και αντιπροσωπεία από την ξηρά για συνομιλίες. Οι Ρωμαίοι μήνυσαν στους Συρακούσιους ότι έφερναν βοήθεια και όχι πόλεμο. Εάν επιτρεπόταν σε όσους εξαιτίας των πρόσφατων γεγονότων είχαν καταφύγει στους Ρωμαίους να επιστρέψουν στην πόλη, εάν οι υπεύθυνοι για την σφαγή παραδίδοντας σε εκείνους, και εφόσον η ελευθερία και η έννομη τάξη επανέρχονταν στις Συρακούσες, δεν υπήρχε κανένας λόγος πολέμου. Σε αντίθετη περίπτωση, οι Ρωμαίοι κήρυσσαν πόλεμο. Με άλλα λόγια, τους έλεγαν ότι έπρεπε να υποταχθούν στην ρωμαϊκή βούληση. Ο Επικύδης απάντησε ότι μόνη της η πόλη θα αποφάσιζε για το ποιοι θα την διοικούσαν και εάν είχαν έρθει γι' αυτόν τον λόγο, να φύγουν. Τους προειδοποίησε, μάλιστα, ότι η πολιορκία της πόλεως δεν θα ήταν ο περίπατος που είχαν αντιμετωπίσει στους Λεοντίνους. «Ita legatis relictis portas clausit».[2909] Έτσι άρχισε η ρωμαϊκή πολιορκία των Συρακουσών από ξηρά και θάλασσα.

Τα λόγια του Επικύδη προς τους Ρωμαίους πρέσβεις ήταν προφητικά. Οι Συρακούσες είχαν πολλές φορές στο παρελθόν υποστεί πολιορκία από διάφορους στρατούς και είχαν αντέξει. Οι Ρωμαίοι θα είχαν ίσως καταλάβει πολύ γρήγορα την πόλη εάν δεν έπρεπε να αναμετρηθούν με την ιδιοφυΐα ενός και μοναδικού Σικελιώτη Έλληνα, του μαθηματικού, φυσικού, και μηχανικού Αρχιμήδη, τον οποίον είχε πείσει ο Ιέρων Β' να χρησιμοποιήσει με πρακτικό τρόπο τις θεωρητικές του αναζητήσεις για τις επιθετικές και αμυντικές ανάγκες της πόλεως.[2910] Εκεί όπου τα τείχη ήταν πιο εύκολα προσβάσιμα

[2907] Livius, XXIV.30-32.

[2908] «Αυτή είναι η φύση του πλήθους: ή ταπεινός υπηρέτης [της εξουσίας] ή υπερόπτης αφέντης [της εξουσίας]», Livius, XXIV.25.8.

[2909] Livius, XXIV.33, «Έτσι, (αφού τους είπε αυτά), εγκατέλειψε τους πρέσβεις και έκλεισε τις πύλες» ή «Οὕτως, τοὺς πρέσβεις εγκατέλειψεν, τὰς θύρας ἔκλεισεν», με την αντίστοιχη οικονομία λέξεων της αρχαίας ελληνικής.

[2910] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκελλος», XIV.

από το έδαφος είχαν τοποθετηθεί καταπέλτες και άλλα πυροβόλα, κατασκευασμένα σε σχέδια του Έλληνα μηχανικού. Τα όπλα του Συρακούσιου μηχανικού έβαλαν παντός είδους βλήματα μαζί με τεράστιους λίθους, σκοτώνοντας και σκορπίζοντας τους σχηματισμούς των αντιπάλων.

Ο Μάρκελλος πραγματοποίησε την πρώτη προσβολή από την πλευρά της Αχραδινής, εκεί όπου η θάλασσα βρέχει τα τείχη. Στόλος από 60 πεντήρεις πλησίασε το τείχος και τοξότες, σφενδονήτες και ακοντιστές έριχναν τέτοιο πλήθος βολών ώστε ήταν αδύνατον για τους υπερασπιστές να πολεμήσουν. Άλλες πεντήρεις, με αφαιρεμένα τα κουπιά από την μία τους πλευρά, δεμένες ανά δύο και προωθούμενες από την εξωτερική σειρά των κουπιών τους σαν ένα πλοίο, ήταν φορτωμένες με πολυώροφους πολεμικούς πύργους και πολιορκητικές μηχανές. Η ρωμαϊκή σαμβύκη (λατ. sambuca)[2911] ήταν μεγάλη θωρακισμένη κλίμακα στηριγμένη επάνω στο κατάστρωμα δύο πολεμικών.[2912] Δύο παράλληλα σχοινιά, δεμένα στην κλίμακα, πέρναγαν από τροχαλίες που ήταν στηριγμένες στην κορυφή ιστίων έτσι ώστε την κατάλληλη στιγμή να μπορεί να σηκωθεί η σκάλα και να τοποθετηθεί επάνω στο τείχος για να ανέβουν οι στρατιώτες.

Ο Αρχιμήδης αντιμετώπισε αρχικά τα ρωμαϊκά πολεμικά με ρίψη μεγάλων λίθων από ψηλά και από διταλαντιαίους παλίντονους λιθοβόλους καταπέλτες[2913] που κατέστρεφαν τις σαμβύκες και τα πλοία. Επίσης, οπές ανοίχθηκαν κάθετα στο τείχος της πόλεως και τοξότες μαζί με οξυβελείς καταπέλτες έριχναν βολές, χωρίς να κινδυνεύουν οι χειριστές τους. Κάποια πολεμικά βυθίσθηκαν. Οι Συρακούσιοι εξουδετέρωναν τα πολεμικά που πλησίαζαν με σιδερένια αρπάγη (χεῖρα σιδηρᾶν) που κρεμόταν από χονδρή αλυσίδα. Η αρπάγη ριχνόταν στην πλώρη του πλοίου με την βοήθεια δοκού που προεξείχε από τα τείχη. Η στηριγμένη δοκός χρησιμοποιούνταν ως μοχλός και όταν σπρωχνόταν προς τα κάτω, προς το έδαφος, με την βοήθεια βάρους σήκωνε την πλώρη του πολεμικού στον αέρα. Κατόπιν, η απότομη μετακίνηση της δοκού προς την αρχική της θέση, έριχνε το πλοίο με δύναμη πίσω στο νερό. Έτσι, το πολεμικό άλλοτε βυθιζόταν, άλλοτε γινόταν κομμάτια επάνω στα βράχια, αλλά, ακόμη και εάν έμενε σε όρθια θέση στην θάλασσα, τρομοκρατούσε ναύτες και στρατιώτες. Μερικές φορές, οι υπερασπιστές το κράταγαν στον αέρα με την σιδερένια αρπάγη και το ταρακουνούσαν μέχρι να πέσουν οι επιβαίνοντες από ψηλά στην θάλασσα και μετά άφηναν το πλοίο να πέσει.[2914]

[2911] DGRA, λμ. «sambuca» ήταν μουσικό όργανο που έμοιαζε με άρπα και από το οποίο πήρε το όνομά της η ρωμαϊκή πολιορκητική μηχανή.

[2912] Duncan B. Campbell, *Greek and Roman Siege Machinery 399 BC-AD 363* (Oxford: Osprey, 2003), p. 22, ενώ για την τροχήλατη σαμβύκη δες pp. 24 & plate B & 44.

[2913] Για τους παλίντονους λιθοβόλους καταπέλτες δες Ηλιόπουλος, σ. 128-132 & 152. Ο διταλαντιαίος καταπέλτης μπορούσε να εκτοξεύσει λίθους μέχρι βάρους δύο ταλάντων (περί τα 60 κιλά). Για το τάλαντο ως μονάδα βάρους δες DAGR, λμ. «talentum». Παλίντονοι ονομάζονταν οι καταπέλτες που εκτόξευαν υπό γωνία. Δες DGRA, λμ. «tormentum».

[2914] Υπάρχουν διάφορες απόψεις για το τι ήταν αυτό το σιδερένιο χέρι του Αρχιμήδη. Δες διάφορες προσπάθειες ανακατασκευής του στο <http://www.math.nyu.edu/~crorres/Archimedes/Claw/models.html>. Δες ανακατασκευή με άγκιστρο και περιγραφή δοκιμών στο Chris Rorres and Harry G. Harris, «A Formidable War Machine: Construction and Operation of Archimedes' Iron Hand,» *Symposium on Extraordinary Machines and Structures in Antiquity*, 19-24 August 19-24 2001, Olympia, Greece, 18 p. στο <https://archive.org/details/rorres-and-harris-a-formidable-war-machine-construction-and-operation-of-archimedes-iron-hand-200>. Το άρθρο είχε συμπεριληφθεί στον τόμο *Extraordinary Machines and Structures in Antiquity*, ed., S. A. Paipetis (Αθήνα: Περί Τεχνών, 2003).

Ο Σικελιώτης μηχανικός ίσως χρησιμοποίησε και μεταλλικά κάτοπτρα για να βάλει φωτιά στα ρωμαϊκά πλοία με την βοήθεια του ήλιου, αλλά μάλλον χωρίς μεγάλη επιτυχία.[2915] Οι μηχανισμοί του Αρχιμήδη απέτρεψαν το αρχικό σχέδιο επιθέσεως των Ρωμαίων από την θάλασσα. Την ίδια τύχη, όμως, είχαν και οι Ρωμαίοι από την ξηρά. Η καλή οχύρωση, οι καταπέλτες του Αρχιμήδη αλλά και η απότομη κλίση του φυσικού βράχου, προστάτευαν την πόλη απολύτως. Ένεκα τούτων, αποφασίσθηκε να αποκλεισθεί η πόλη από στεριά και θάλασσα για να αναγκασθεί να παραδοθεί.[2916]

Μέχρι να αποδώσει καρπούς ο ρωμαϊκός αποκλεισμός, ο Μάρκελλος ξεκίνησε την κατάληψη σικελικών πόλεων που είχαν προσχωρήσει στους Καρχηδόνιους, αλλά έτσι τους προκάλεσε να αποβιβάσουν δυνάμεις στην Σικελία. Οι πόλεις Ἕλωρος και Ἑρβησσός παραδόθηκαν και ο Ρωμαίος στρατηγός επιτέθηκε και κατέλαβε τα Μέγαρα Υβλαία, τα οποία λεηλάτησε και κατέστρεψε για να παραδειγματίσει τους Συρακουσίους. Ο Ιμίλκων, που είχε ιδίαν γνώμη από τις περιπολίες του έξω από το Πάχυνον ακρωτήριο, είχε πείσει την Γερουσία στην Καρχηδόνα να εκστρατεύσει στην Σικελία με την μεγαλύτερη δυνατή δύναμη. Το ότι ο Ιπποκράτης ήταν επικεφαλής στρατηγός στις Συρακούσες ήταν ένα ισχυρό επιχείρημα για αποστολή δυνάμεων στην Σικελία. Αλλά και οι απεσταλμένοι που είχαν συνοδεύσει τον Ιμίλκωνα στην Καρχηδόνα μαζί με επιστολή του Αννίβα, που συνιστούσε άμεση επέμβαση, έπεισαν την Γερουσία να στείλει 25.000 πεζούς, 3000 ιππείς, και 12 ελέφαντες στο νησί. Ο Ιμίλκων αποβίβασε τον στρατό στην Ηράκλεια Μινώα και μετά από πολιορκία λίγων ημερών κατέλαβε τον Ακράγαντα. Στις Συρακούσες θεώρησαν πως έπρεπε να βοηθήσουν τους Καρχηδόνιους και έτσι ο Επικύδης, με μέρος του στρατού, έμεινε επικεφαλής της φρουράς της πόλεως, αλλά ο Ιπποκράτης με 10.000 πεζούς και 500 ιππείς βγήκε την νύχτα από τα τείχη και βάδισαν μακριά από τις Συρακούσες. Είχαν γίνει, όμως, αντιληπτοί από τον Μάρκελλο, ο οποίος τους επιτέθηκε την ώρα που είχαν αφήσει τα όπλα και ήταν απασχολημένοι με το στήσιμο του στρατοπέδου. Νίκησε αμέσως το διασκορπισμένο πεζικό ενώ το ιππικό μόλις πρόφθασε να ξεφύγει υπό τον Ιπποκράτη. Ο Μάρκελλος γύρισε αμέσως πίσω στις Συρακούσες. Μετά από μερικές ημέρες, ο Ιπποκράτης και ό,τι είχε διασωθεί από τον στρατό του συνάντησε τον Ιμίλκωνα στο στρατόπεδο που είχε στηθεί στον Άναπο ποταμό, ενώ ο Βομίλκας με 55 πολεμικά κατάφερε να μπει στον Μεγάλο Λιμένα.[2917]

Εν τω μεταξύ, σε μερικές πόλεις οι ρωμαϊκές φρουρές εκδιώχθηκαν ή εξολοθρεύθηκαν μετά από προδοσία, αλλά στην Έννα ο επικεφαλής της φρουράς Λούκιος Πινάριος (Lucius Pinarius) δεν έγινε το εύκολο θύμα. Η φρουρά προστάτευε κάθε ευάλωτο σημείο της πόλεως μέρα και νύχτα και κοιμόταν με τα όπλα της. Οι άρχοντες της Έννας, όμως, είχαν ήδη συνεννοηθεί να παραδώσουν την πόλη στον Ιμίλκωνα και

[2915] Το ζήτημα της χρήσεως των κατόπτρων έχει αμφισβητηθεί έντονα κυρίως διότι αναφέρεται μόνο από ύστερες πηγές [D. L. Simms, «Archimedes and the Burning Mirrors of Syracuse,» *Technology and Culture* 18 (January 1977): 1-24]. Βέβαια, το πλήθος των επιχειρημάτων που αναφέρει ο Simms για να απορρίψει στο τέλος την χρήση τους επιβεβαιώνουν ότι ο Αρχιμήδης γνώριζε την θεωρία της οπτικής περί κατόπτρων αλλά και ότι η χρήση τους στην πολιορκία των Συρακουσών μπορεί να ήταν περιστασιακή και όχι πάντα επιτυχής. Αυτή η διαπίστωση ίσως επιβεβαιώνει γιατί δεν αναφέρονται από τις κύριες πηγές μας (Λίβιος, Πλούταρχος, Πολύβιος). Δες και σχόλιο σε Lancel, *Hannibal*, p. 126.

[2916] Livius, XXIV.34 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκελλος», XV-XVII και Πολύβιος, VIII.3-7.

[2917] Livius, XXIV.34-36.

ενημέρωσαν τον Πινάριο ότι είχαν συμφωνήσει να είναι σύμμαχοι με την Ρώμη, όχι σκλάβοι. Ως ελεύθεροι άνθρωποι, λοιπόν, απαιτούσαν να τους παραδοθούν τα κλειδιά από τις πύλες της πόλεως, διότι δεν επιθυμούσαν την διατήρηση της συμμαχίας. Ο Ρωμαίος φρούραρχος τους απάντησε ότι τα κλειδιά τού τα είχε δώσει ο στρατηγός και ως Ρωμαίος αξιωματικός δεν μπορούσε να εγκαταλείψει την θέση του, πράγμα που θα εθεωρείτο στρατιωτική προδοσία και επέσυρε την ποινή του θανάτου ακόμη και για τα ίδια του τα παιδιά. Θα υπάκουε μόνο σε εντολή του Μαρκέλλου. Οι άρχοντες αρνήθηκαν να συνεννοηθούν με τον Μάρκελλο που ήταν μακριά αλλά συμφώνησαν να συγκληθεί συνέλευση των πολιτών για να τους μιλήσει ο Πινάριος. Εκείνος, την ίδια νύχτα, ενημέρωσε τους στρατιώτες του ότι την επομένη θα τους έκανε σήμα με τον μανδύα του να επιτεθούν στους συγκεντρωμένους πολίτες και να τους σφάξουν, όπως και έγινε. Όταν ο Μάρκελλος έμαθε το συμβάν επέτρεψε στους στρατιώτες να λεηλατήσουν τις περιουσίες των κατοίκων και θεώρησε ότι θα ήταν καλό παράδειγμα για τις πόλεις που ήθελαν να αποστατήσουν. Το νέο της σφαγής στην Έννα έγινε αμέσως γνωστό στην Σικελία.[2918] Όταν οι Ρωμαίοι, λοιπόν, βρίσκονταν σε πόλεμο έβαζαν στην άκρη τις συμφωνίες περί συμμαχίας και χρησιμοποιούσαν τον σίδηρο. Βέβαια, από πλευράς ισχυρισμών, και οι δύο πλευρές είχαν βάσιμα επιχειρήματα, αλλά εδώ ήταν περίοδος πολέμου και στον πόλεμο ισχύει το δίκαιο του στρατιωτικά ισχυροτέρου.

Οι μήνες πέρναγαν, άλλες πόλεις είχαν πάει στην πλευρά των Καρχηδονίων και άλλες είχαν μείνει πιστές στην Ρώμη, αλλά η πολιορκία των Συρακουσών διαρκούσε μέχρι το 212 π.Χ. χωρίς αποτέλεσμα. Ο Μάρκελλος είχε αντιληφθεί ότι η οχύρωση της πόλεως ήταν τέτοια που απέκλειε κάθε πιθανή κατάληψή της με επίθεση, ενώ ούτε ο αποκλεισμός απέδιδε αφού έρχονταν άπλετες προμήθειες από την Καρχηδόνα. Τελευταία του ελπίδα ήταν να βρει πρόθυμους Συρακούσιους να τον βοηθήσουν να μπει στην πόλη. Με αυτόν τον σκοπό εστάλη ένας σκλάβος, που παρουσιάσθηκε ως φυγάς από τον ρωμαϊκό στρατό, και του επετράπη η είσοδος στις Συρακούσες, αλλά τελικά οι συνωμότες αποκαλύφθηκαν και εκτελέσθηκαν.

Αμέσως μετά, όμως, παρουσιάσθηκε νέα ευκαιρία. Ρωμαϊκά πλοία είχαν συλλάβει τον Λακεδαιμόνιο Δάμιππο καθώς προσπαθούσε να φύγει από την πόλη για να πάει στον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας. Ο Επικύδης ήθελε οπωσδήποτε να τον εξαγοράσει αλλά και ο Μάρκελλος να τον παραδώσει, διότι ο δεύτερος σκεφτόταν να έρθει σε συνεννόηση με τους Αιτωλούς, οι οποίοι ήταν σύμμαχοι των Σπαρτιατών και εχθροί των Μακεδόνων. Οι συζητήσεις για το ύψος της χρηματικής εξαγοράς αποφασίσθηκε να γίνουν στο σημείο του τείχους που βρισκόταν επάνω από τον όρμο του Τρωγίλου (Trogilos, BAGROW, 47:G4, σημερ. Santa Panagia ή Santa Banacia), στην βορειοανατολική πλευρά των Συρακουσών. Οι αντιπροσωπίες συναντήθηκαν αρκετές φορές εκεί και ένας παρατηρητικός Ρωμαίος στρατιώτης υπολόγισε ότι εκείνο το σημείο του τείχους ήταν χαμηλότερο και άρα ευπρόσβλητο ακόμη και με μετρίου μεγέθους σκάλες. Η παρατήρηση αναφέρθηκε στον Μάρκελλο, αλλά ο στρατηγός γνώριζε ότι το συγκεκριμένο σημείο φυλασσόταν πολύ προσεκτικά, προφανώς λόγω του ότι ήταν τρωτό. Έπρεπε, λοιπόν, να περιμένουν για την κατάλληλη στιγμή, η οποία δεν άργησε. Κάποιος αυτόμολος ενημέρωσε ότι επρόκειτο να γίνουν οι τριήμερες γιορτές για την Αρτέμιδα. Στις γιορτές αυτές θα προσφερόταν στα δημόσια συμπόσια που θα διοργανώνονταν για

[2918] Livius, XXIV.37-39.

όλους τους πολίτες άφθονο κρασί, μια που πολλά άλλα είδη έλειπαν λόγω του ρωμαϊκού αποκλεισμού. Επελέγησαν οι πιο θαρραλέοι αξιωματικοί και στρατιώτες για να επιχειρήσουν να ανέβουν στο τείχος του Τρωγίλου με σκάλες, διότι πολλοί πίστευαν ότι οι λόχοι θα οδηγούνταν σε βέβαιο θάνατο.

Όταν η νύχτα ήταν αρκετά προχωρημένη και ο Μάρκελλος πίστευε ότι οι περισσότεροι πολίτες και φρουροί θα είχαν μεθύσει και θα είχαν κοιμηθεί διέταξε 1000 στρατιώτες, κατάλληλα προετοιμασμένους και σε μακρές φάλαγγες για να μην γίνουν εύκολα αντιληπτοί, να αρχίσουν την επιχείρηση. Αυτοί, έφθασαν στα τείχη και άρχισαν με την μεγαλύτερη δυνατή ησυχία να ανεβαίνουν τις σκάλες που είχαν ήδη τοποθετηθεί και να φθάνουν στην κορυφή του τείχους ανενόχλητοι. Μετά τους χίλιους πρώτους, ανέβηκαν και άλλοι στρατιώτες στα τείχη μέχρι που έγιναν αντιληπτοί από κοντινή φρουρά. Οι υπερασπιστές των τειχών, που είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους κατά μήκος του τείχους και είχαν συγκεντρωθεί στους πύργους για να γιορτάσουν, ή κοιμόνταν από το πολύ κρασί ή μισομεθυσμένοι έπιναν ακόμη. Το ρωμαϊκό απόσπασμα έφθασε σε μικρή θύρα των τειχών, την οποίαν έσπασε από μέσα και έδωσε το σύνθημα. Ρωμαϊκός στρατός πέρασε πλέον μέσα στα τείχη των Συρακουσών καταλαμβάνοντας μικρό μέρος των τειχών και της πόλεως. Πού ήταν οι Συρακούσιοι υπερασπιστές; Αφενός, η φρουρά νόμισε ότι είχε καταληφθεί ολόκληρη η πόλη και έφυγε από το σημείο της ρωμαϊκής προσβολής πανικόβλητη και αφετέρου, οι περισσότεροι κάτοικοι μεθυσμένοι και κοιμισμένοι βαθιά δεν είχαν αντιληφθεί τι είχε συμβεί, λόγω της μεγάλης εκτάσεως που καταλάμβανε η πόλη.

Οι Συρακούσες αποτελούνταν από τέσσερις συνοικίες, η κάθε μία από τις οποίες απαιτούσε συγκεκριμένους στρατιωτικούς ελιγμούς, σχέδιο, και δυνάμεις για να καταληφθεί. Οι συνοικίες των Συρακουσών ήταν τοποθετημένες ως εξής: η Αχραδινή βρισκόταν κυρίως στα βορειοανατολικά, η Τύχη στα βόρεια, ή Νεάπολις στα βορειοδυτικά και οι Επιπολές, μετά την Νεάπολη, σε υπερυψωμένο επίπεδο, στα βορειοδυτικά. Στο βορειοδυτικό άκρο των Επιπολών βρισκόταν το στενό πέρασμα του Ευρύηλου/Ευρύαλου. Η Ορτυγία ή Νησί ήταν στα νότια, ανάμεσα στους δύο μεγάλους λιμένες.[2919]

Στην μία πλευρά της πόλεως, λοιπόν, οι Ρωμαίοι είχαν δημιουργήσει και ήλεγχαν έναν σημαντικό θύλακα με άμεσο κίνδυνο καταλήψεως των Συρακουσών ενώ στα υπόλοιπα σημεία και η φρουρά και οι κάτοικοι, μη γνωρίζοντας τι είχε συμβεί, πίστευαν ότι ήταν ακόμη ασφαλείς. Μόλις έφεξε, ο Μάρκελλος άνοιξε μεγάλη πύλη της πόλεως και από εκεί εισήλθε το κύριο μέρος του ρωμαϊκού στρατού.[2920] Ο Επικύδης, που δεν εγνώριζε το μέγεθος του ρωμαϊκού στρατού μέσα στην πόλη, παραπλανημένος

[2919] Από τις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων δεν είναι ξεκάθαρο πόσο μακριά ή κοντά στην Ορτυγία εκτεινόταν η Αχραδινή και η Τύχη. Συγκεκριμένα, η Αχραδινή μπορεί να καταλάμβανε ολόκληρη την βορειοανατολική πλευρά των Συρακουσών ή μόνο την περιοχή πλησίον την Ορτυγίας και η Τύχη το βόρειο άκρο των Συρακουσών ή μόνο την κοντινή στην Ορτυγία περιοχή, αμέσως μετά την Αχραδινή. Πρβλ. χάρτες σε Freeman, IV, opposite p. 56 και H. W. Parke, «Note on the Topography of Syracuse,» *The Journal of Hellenic Studies* 64 (1944): 100-102, όπου και παραπομπές σε άλλες σχετικές μελέτες. Δες και W. E. Heitland, «Topography of Syracuse,» *The Classical Review* vol. 8, no. 3 (March 1894): 123-124. Δες και κεφ. 3 παραπάνω. Για την τοπογραφία της δες χάρτη των αρχαίων Συρακουσών στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:153_of_%27A_Smaller_History_of_Rome_..._New_and_thoroughly_revised_edition_by_A._H._J._Greenidge,_etc%27_(11297730785).jpg> ή στην <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Putz97.jpg>.

[2920] Πολύβιος, VIII.37.

ότι επρόκειτο για μικρό απόσπασμα, έτρεξε να το σταματήσει με μια ομάδα στρατιωτών, αλλά διαπίστωσε ότι υπήρχαν εχθροί στις Επιπολές και τελικά αναγκάσθηκε να αποτραβηχθεί στην Αχραδινή. Ο Μάρκελλος ενημερώθηκε ότι ο υπερασπιστής αξιωματικός στην πλευρά της πόλεως που βρισκόταν ο Ευρύαλος περίμενε τους Καρχηδόνιους από τον Ακράγαντα για να τους ανοίξει τις πύλες να μπουν στην πόλη. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Ρωμαίος στρατηγός στρατοπέδευσε ανάμεσα στις συνοικίες Τύχη και Νεάπολις. Φοβήθηκε να αφήσει τους στρατιώτες του να περάσουν από πυκνοκατοικημένο σημείο της πόλεως, όπου θα ήταν αδύνατον να τους ελέγξει ως σώμα. Αντιπροσωπίες από τους κατοίκους των δύο συνοικιών ήρθαν και παρακάλεσαν τον στρατηγό να μην σκοτώσει και να μην βάλει φωτιά στην πόλη. Εκείνος διέταξε όλους τους στρατιώτες μέσω των αξιωματικών τους «ne quis liberum corpus violaret»,[2921] αλλά όλα τα υπόλοιπα θα καταστρέφονταν. Αμέσως άρχισε η αρπαγή του πλούτου των κατοίκων για την ικανοποίηση των Ρωμαίων στρατιωτών ενώ ο υπερασπιστής του Ευρυάλου και των Επιπολών παραδόθηκε. Έτσι, ο Μάρκελλος ήλεγχε μεγάλο μέρος της πόλεως μαζί με την κύρια πρόσβαση από την στεριά, ενώ δεν κινδύνευε από επίθεση στα μετόπισθέν του εντός της πόλεως. Την ίδια νύχτα, καρχηδονιακός στόλος 35 πλοίων υπό τον Βομίλκα, εκμεταλλευόμενος την θαλασσοταραχή, κατάφερε να βγει από το λιμάνι και πριν οι Ρωμαίοι τον εμποδίσουν να φύγει για την Καρχηδόνα. Στις Συρακούσες, έμειναν ελλιμενισμένα 55 πολεμικά Καρχηδονίων και Συρακουσίων.

Ο Μάρκελλος τώρα απέκλεισε την Αχραδινή από τρεις πλευρές ελπίζοντας να αναγκάσει τους υπερασπιστές της να παραδοθούν. Μετά από μερικές ημέρες απραξίας εμφανίσθηκε ο καρχηδονιακός στρατός με τον Ιμίλκωνα και τον Ιπποκράτη. Ο Ιπποκράτης στρατοπέδευσε δίπλα στον Μεγάλο Λιμένα και σε συνεννόηση με τον Επικύδη στην Αχραδινή επιχείρησαν ταυτόχρονη επίθεση εναντίον των Ρωμαίων. Ο Ιπποκράτης επιτέθηκε στο ρωμαϊκό στρατόπεδο στο Ολυμπιείον (κοντά στις Συρακούσες) και ο Επικύδης επιχείρησε έξοδο. Ταυτοχρόνως, στόλος 100 καρχηδονιακών πολεμικών που είχε έρθει από την Καρχηδόνα υπό τον Βομίλκα εμπόδιζε να σταλεί ρωμαϊκός στρατός δια θαλάσσης στο Ολυμπιείον. Όμως, και οι δύο επιθέσεις απέτυχαν. Το χειρότερο και για τις δύο πλευρές ήταν ότι ενέκυψε λοιμός, διότι ήταν φθινόπωρο, η ζέστη και η υγρασία πολύ. Περισσότερο αρρώστησαν όσοι είχαν στρατοπεδεύσει έξω από την πόλη, όπως είχε συμβεί πολλές φορές στην Ιστορία των Συρακουσών. Η αρρώστια ήταν πολύ μεταδοτική και έφθασε στιγμή που τα πτώματα κείτονταν άθαφτα στο χώμα. Οι περισσότεροι θάνατοι ήταν των Καρχηδονίων, διότι οι Ρωμαίοι είχαν καταφέρει να εγκλιματισθούν και να προσέχουν το νερό που έπιναν. Οι Σικελιώτες σύμμαχοι των Καρχηδονίων επέστρεψαν στις πόλεις τους για να σωθούν ενώ οι Καρχηδόνιοι πέθαιναν κατά δεκάδες. Την ίδια τύχη είχαν ο Ιμίλκων και ο Ιπποκράτης. Ο καρχηδονιακός στρατός είχε καταστραφεί, αλλά οι Σικελιώτες συγκέντρωναν στρατό σε κοντινές στις Συρακούσες πόλεις που είχαν καταλάβει.

Ο Βομίλκας έφυγε με τον στόλο για την Αφρική και εκεί έπεισε την Γερουσία ότι με ενισχυμένο στόλο και πολλές προμήθειες θα ήταν δυνατόν να συλλάβουν τους Ρωμαίους μέσα στην πόλη. Απέπλευσε, λοιπόν, από την Καρχηδόνα με 130 πολεμικά και 700 φορτηγά με κατεύθυνση τις Συρακούσες. Πριν από το ακρωτήριο Πάχυνον συναντήθηκε με στόλο των Συρακουσίων υπό τον Επικύδη. Ο Μάρκελλος, όμως, ενημε-

[2921] «κανείς να μην ασκήσει βία σε ελεύθερο άνθρωπο (στην πόλη)», Livius, XXV.25.7.

ρώθηκε για τον ερχομό των εχθρικών πλοίων και παρότι ο στόλος του ήταν υποδεέστερος αριθμητικά αποφάσισε να ναυμαχήσει με τον Βομίλκα. Ο φόβος του Ρωμαίου στρατηγού ήταν μήπως υπάρξει ταυτόχρονη επίθεση στις δυνάμεις του από τον σικελιώτικο στρατό που συγκεντρωνόταν σε γειτονικές πόλεις και το καρχηδονιακό ναυτικό. Οι δύο στόλοι βρέθηκαν να είναι κοντά και στις δύο πλευρές του Παχύνου ακρωτηρίου, στην νοτιοανατολική Σικελία, περιμένοντας ευνοϊκούς ανέμους. Όταν έπεσαν οι άνεμοι και οι στόλοι άρχισαν να πλησιάζουν ο ένας τον άλλον, για ανεξήγητους λόγους, ο Βομίλκας έστριψε προς την ανοικτή θάλασσα και μετά κατευθύνθηκε προς τον Τάραντα. Ταυτοχρόνως, μάλλον μήνυσε με τον Επικύδη στην Ηράκλεια Μινώα να επιστρέψουν τα φορτηγά με τις προμήθειες στην Αφρική. Ο Επικύδης πήγε τελικά στον Ακράγαντα, αλλά μόνο για να περιμένει το αποτέλεσμα από τις Συρακούσες.

Όταν όλες αυτές οι ειδήσεις μαθεύτηκαν στις πόλεις των Σικελιωτών, οι Έλληνες συμφώνησαν να στείλουν πρέσβεις στον Μάρκελλο για να διαπραγματευθούν τους όρους της παραδόσεως των πόλεών τους αλλά και των Συρακουσών. Συμφωνήθηκε, λοιπόν, να περάσουν στην δικαιοδοσία των Ρωμαίων οτιδήποτε και σε οποιοδήποτε σημείο της Σικελίας ανήκε πριν στους τυράννους, ενώ όλα τα υπόλοιπα μαζί με τις προσωπικές περιουσίες των κατοίκων θα ανήκαν στους κατοίκους της κάθε πόλεως. Οι Σικελιώτες Έλληνες θα ήταν ελεύθεροι πολίτες των πόλεών τους και θα διατηρούσαν τους δικούς τους ανά πόλη νόμους. Στις Συρακούσες, Σικελιώτες σκότωσαν τους επικεφαλής που είχε αφήσει ο Επικύδης και κάλεσαν την εκκλησία του δήμου για να εξηγήσουν τους όρους που είχαν συμφωνήσει, διότι έπρεπε να πείσουν και τους Συρακούσιους να δεχθούν. Οι εκπρόσωποι των Συρακουσίων συνάντησαν τον Μάρκελλο και συνεννοήθηκαν να αφήσουν τους Ρωμαίους να μπουν στην Αχραδινή και στην Ορτυγία (Νήσο) με μοναδικό αντάλλαγμα την ζωή των κατοίκων. Ξεχωριστός απεσταλμένος των Ισπανών μισθοφόρων αποδέχθηκε την πρόταση να μην πειραχθούν οι μισθοφόροι αλλά να ενταχθούν στον ρωμαϊκό στρατό. Όταν ο Μάρκελλος είχε πια τον πλήρη έλεγχο των Συρακουσών έστειλε απόσπασμα να προστατεύσει το θησαυροφυλάκιο των τυράννων στην Ορτυγία, έβαλε φύλακες στα σπίτια εκείνων των πολιτών που υπηρετούσαν στον ρωμαϊκό στρατό και επέτρεψε στους στρατιώτες να λεηλατήσουν την πόλη με την εντολή να μην πειράξουν τους ελεύθερους κατοίκους.[2922] Οι Συρακούσες παραδόθηκαν το 212 π.Χ.

Ένας Συρακούσιος πολίτης, που μάλλον δεν είχε αντιληφθεί τι γινόταν στην πόλη τις τελευταίες ημέρες, ήταν απόλυτα αφοσιωμένος στις γραμμές που είχε σχεδιάσει στο χώμα και στο μαθηματικό πρόβλημα που προσπαθούσε να λύσει. Ένας Ρωμαίος στρατιώτης μπήκε στο δωμάτιο και άρχισε να ψάχνει γρήγορα για να κλέψει κάτι πολύτιμο πριν πάει στο διπλανό σπίτι. Όπως γύριζε με μανία, χάλασε το διάγραμμα στο δάπεδο και έξαλλος τότε ο Αρχιμήδης πετάχθηκε επάνω για να τον εμποδίσει και ίσως του είπε: «ἀπόστηθι, ἄνθρωπε, ἀπὸ τῆς γραμμῆς».[2923] Ο μανιασμένος Ρωμαίος του έμπηξε το ξίφος και τον άφησε αιμόφυρτο επάνω στις χωμάτινες γραμμές που μελετού-

---

[2922] Livius, XXV.23-31.8

[2923] Εάν ποτέ ο Αρχιμήδης είπε αυτή την φράση, όπως γράφει ο Ζωναράς, IX.5 ή «ἀπόστηθι, ὦ ἄνθρωπε, τοῦ διαγράμματός μου» [Τζέτζης, *Βιβλίον Ιστορικής (Chiliades)*, II.140]. Ο Βαλέριος Μάξιμος (V.M., VIII.7.Ext 7) αναφέρει την φράση «Noli, inquit, obsecro, istum disturbare» [Μη, είπε, σε ικετεύω, χαλάς αυτό (στο χώμα)], που παραφρασμένη έφθασε ως εμάς ως «μὴ μου τοὺς κύκλους τάραττε» ή στην λατινική «Noli turbare circulos meos».

σε. Δεν γνώριζε ότι μόλις είχε βάλει τέλος σε ένα από τα μεγαλύτερα επιστημονικά μυαλά της Ελληνιστικής Εποχής. Είχε σκοτώσει τον μαθηματικό, φυσικό, μηχανικό και αστρονόμο Έλληνα Σικελιώτη, Αρχιμήδη.[2924] Ο Μάρκελλος τον θαύμαζε και έτσι, όπως είχε ζητήσει ο ίδιος ο μαθηματικός, στον τάφο του τοποθετήθηκε αυτό που ίσως ο ίδιος θεωρούσε το μεγαλύτερο επιστημονικό του επίτευγμα: μια σφαίρα μέσα σε έναν κύλινδρο, δηλαδή τα προβλήματα και οι λύσεις τους που αφορούν στην γεωμετρική σχέση σφαίρας εγγεγραμμένης σε κύλινδρο.[2925] Εκατόν τριάντα επτά χρόνια αργότερα, ο Κικέρων που επισκέφθηκε τις Συρακούσες ως περιηγητής έψαξε και βρήκε τον τάφο του Αρχιμήδη με την σφαίρα και τον κύλινδρο επάνω σε μικρό κίονα, αλλά ήταν τελείως παραμελημένος.[2926] Αλλά τι σημασία έχει, το πνεύμα του ζει αιώνια.

Ο Μάρκελλος γύρισε στην Ρώμη για τον Θρίαμβό του μεταφέροντας ορισμένες από τις πολεμικές μηχανές του Αρχιμήδη αλλά κυρίως αναθήματα από τους ναούς. Ήταν κομψοτεχνήματα εξαιρετικής τέχνης, όμοια με τα οποία οι Ρωμαίοι δεν είχαν ποτέ πριν δει στην ζωή τους. Οι στρατιώτες κρατούσαν ασημένια και μπρούτζινα έργα τέχνης, πολύτιμα έπιπλα και ακριβά ενδύματα και πολλά ονομαστά αγάλματα που κοσμούσαν τις Συρακούσες.[2927] Με αυτόν τον τρόπο γνώρισαν και θαύμασαν οι Ρωμαίοι την ελληνική τέχνη. Μέχρι τότε είχαν συγκεντρωθεί από τους Θριάμβους κυρίως όπλα και αιματοβαμμένα λάφυρα των λαών με τους οποίους είχαν πολεμήσει και η πόλη ήταν γεμάτη με τρόπαια και παρόμοια αναμνηστικά από παλιούς Θριάμβους. Ο στρατηγός αναγκάσθηκε να πραγματοποιήσει μόνο έναν εύαν ή ευαστήν[2928] (λατ. ovo ή ovatio)[2929] Θρίαμβο, διότι δεν είχε καταληφθεί ακόμη ολόκληρη η Σικελία. Σε αντίθεση με τον μετά από νικηφόρα μάχη μεγαλοπρεπή Θρίαμβο, κατά τον ελάσσονα αυτόν Θρίαμβο, ο στρατηγός περπάτησε στεφανωμένος με φύλλα μυρτιάς υπό τους ήχους πολλών αυλών και συνοδευόμενος από τα λάφυρα που είχε πάρει από τις Συρακούσες.[2930]

Για την κατάληψη των Συρακουσών δεν χρειάσθηκε ούτε μεγάλη μάχη ούτε μακρά πολιορκία. Έφθασε η παρατηρητικότητα ενός Ρωμαίου, η τόλμη και η στρατιωτική ετοιμότητα του Μαρκέλλου και η ολιγωρία και βεβαιότητα των υπερασπιστών της ότι η πόλη ήταν απόρθητη. Οι Συρακούσιοι είχαν μεν τον Αρχιμήδη και τις μηχανές του να απομακρύνει κάθε κίνδυνο που πλησίαζε τα τείχη από ξηρά και θάλασσα, αλλά τους έλειπε ο στρατιωτικός ηγέτης που θα οργάνωνε την άμυνα της σικελικής πόλεως και θα κατάφερνε να ενώσει τις δυνάμεις του με αυτές των Καρχηδονίων, για να νικήσει και να εκδιώξει τους Ρωμαίους. Η πτώση των Συρακουσών, το 212 π.Χ. αποτελεί ουσιαστικά το terminus ad quem (τελικό χρονολογικό όριο) του αρχαίου ελληνισμού στην Μεγάλη Ελλάδα και στην Σικελία. Παρότι υπήρχαν ακόμη ανεξάρτητες ελληνικές πόλεις, καμία δεν ήταν σε θέση να αντισταθεί στους Ρωμαίους. Ακόμη και η ελευθερία που δόθηκε στις ελληνικές πόλεις από τους Ρωμαίους, κατόπιν, δεν ήταν παρά μια ψευδαίσθηση, εφόσον ο ρωμαϊκός μανδύας τις ενέτασσε στο ρωμαϊκό κράτος.

[2924] Livius, XXV.31.9. Για άλλες εκδοχές του θανάτου του Αρχιμήδη δες Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», XIX και V.M., VIII.7.Ext 7 και Cicero, *De Finibus*, 50 (XIX) και Δ.Σ., XXVI.18.

[2925] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», XVII.

[2926] Cicero, *Tusculanae Disputationes*, V.64-66 (XXIII).

[2927] Livius, XXVI.21. Δες και σχόλια σε Walbank on Polybius, IX.10.

[2928] Δημητράκος, λμ. «ευαστής» αρ. 3 και λμ. «εύας».

[2929] Τσακαλώτος, λμ. «ovatio».

[2930] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», XXI-XXII.

Τάραντας: Πολιορκία & Πτώση (212-209 π.Χ.).

Οι Καρχηδόνιοι είχαν χάσει τις Συρακούσες, αλλά ο Αννίβας ήλεγχε την νότια Ιταλία, εκτός από ορισμένες πόλεις με κυριότερη τον Τάραντα. Ήλπιζε ότι μια «στάση» θα του έδινε την δυνατότητα να καταλάβει την ελληνική πόλη ενώ οι Ρωμαίοι φοβούνταν ότι τελικά ο Τάραντας θα προσχωρούσε στο καρχηδονιακό στρατόπεδο. Βέβαια, εδώ και πολύ καιρό, οι Ταραντίνοι είχαν στείλει πρέσβη στην Ρώμη για να γνωρίζουν τι συνέβαινε εκεί. Ο Φιλέας ο Ταραντίνος κατάφερε να επικοινωνήσει με τους ομήρους που είχαν σταλεί μετά από απαίτηση της Ρώμης από τον Τάραντα και τους Θουρίους και να διοργανώσει απόδραση. Το σχέδιο έγινε γνωστό και οι φυγάδες συνελήφθησαν, μεταφέρθηκαν πίσω στην πόλη και εκτελέσθηκαν. Η είδηση προκάλεσε οργή στις δύο ελληνικές πόλεις και δεκατρείς νεαροί αριστοκράτες Ταραντίνοι που συνδέονταν συγγενικά με τους εκτελεσθέντες αποφάσισαν να επικοινωνήσουν με τον Αννίβα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός τους υποσχέθηκε πλήρη ελευθερία και ατέλεια, με αντάλλαγμα την παράδοση της πόλεως μαζί με την ρωμαϊκή φρουρά. Μετά από συνεννόηση με τους συνωμότες, ο Αννίβας με 10.000 στρατιώτες πλησίασε μυστικά τα τείχη την νύχτα και με την εσωτερική βοήθεια κατάφερε να μπει από ανοιχτή πύλη στην πόλη (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.7.4). Οι Ταραντίνοι υποστηρικτές του εξουδετέρωσαν μέρος της φρουράς και με μεγάλη προσοχή και ησυχία ο στρατηγός έφθασε στην Αγορά. Σε λίγες ώρες, Καρχηδόνιοι και Γαλάτες μισθοφόροι με την βοήθεια Ταραντίνων κατέλαβαν τα πιο επίκαιρα σημεία της πόλεως. Κατά την διάρκεια της νύχτας, όσοι ήταν μέσα στην πόλη βρίσκονταν σε πλήρη σύγχυση, αλλά όταν ξημέρωσε, όλες οι πλευρές κατάλαβαν τι είχε συμβεί.

Οι 5000[2931] Ρωμαίοι που γλύτωσαν την σφαγή και οι Ταραντίνοι υποστηρικτές τους κλείσθηκαν στην ακρόπολη (σχ. σε Walbank on Polybius, 2:103). Οι στρατιώτες του καρχηδονιακού στρατού λεηλάτησαν τις οικίες όσων δεν είχαν γράψει «Ταραντίνου» στην θύρα τους και ικανοποιήθηκαν με τα λάφυρα. Ο Αννίβας με πολιορκητικές μηχανές προσπάθησε να υπονομεύσει το τείχος της ακροπόλεως αλλά απέτυχε. Κατασκεύασε, λοιπόν, στην εξωτερική πλευρά του τείχους πολιορκητικό τείχος, τάφρο και ανάχωμα για να εμποδίσει την έξοδο των εγκλείστων προς την πόλη. Ρωμαϊκές ενισχύσεις, όπως, που ήρθαν από το Μεταπόντιον δια θαλάσσης, βοήθησαν τους πολιορκούμενους να πραγματοποιήσουν έξοδο και να καταστρέψουν μηχανές και τμήματα από τα έργα των Καρχηδονίων. Τότε, ο Αννίβας αντελήφθη ότι δεν θα κατάφερνε να αποκλείσει την ακρόπολη και να αναγκάσει τους έγκλειστους σε παράδοση, διότι η ακρόπολη ήταν κτισμένη επάνω από το λιμάνι, το οποίο ήλεγχαν οι έγκλειστοι απολύτως. Το γεγονός αυτό απέκλειε κάθε προσπάθεια τροφοδοσίας των πολιορκητών από την θάλασσα. Ο μόνος τρόπος για να αποκτήσει ο Αννίβας στόλο ήταν να χρησιμοποιήσει τα πολεμικά των Ταραντίνων, τα οποία όμως βρίσκονταν σε όρμο μέσα στο λιμάνι που ήλεγχε η ρωμαϊκή φρουρά. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός, όμως, είχε μια ιδιοφυή ιδέα: τα πλοία μεταφέρθηκαν επάνω σε ξύλινους φορείς με ρόδες («υποτρόχων» και λατ. εν. plaustrum) από το λιμάνι και δια μέσου οδού της πόλεως ρίχθηκαν πάλι στην θάλασσα. Αυτός ο στόλος έπλευσε στην έξοδο του λιμανιού του Τάραντα και απέκλεισε την τροφοδοσία όσων ήταν στην ακρόπολη. Ο Αννίβας έφυγε από την πόλη για να ξεχειμω-

[2931] Απ. Αννιβ., VI.33.

νιάσει στο στρατόπεδό του.[2932]

Ο τρόπος με τον οποίο χειρίσθηκε ο Καρχηδόνιος στρατηγός την εισβολή στον Τάραντα και την πολιορκία της ακροπόλεως είναι σημαίνον παράδειγμα της αδυναμίας ή της αποφυγής χρησιμοποιήσεως υψηλής στρατηγικής κατά την εισβολή του στην Ιταλία. Ως υψηλή στρατηγική ορίζεται εδώ το σύνολο των μέσων τα οποία χρησιμοποιεί μία εξουσία για την επίτευξη μακρόπνοων σκοπών. Στην προκειμένη αλλά και σε άλλες περιπτώσεις, ο Αννίβας εκμεταλλεύθηκε την επιθυμία ανθρώπων για προδοσία αλλά και συγκεκριμένα συμβάντα (λ.χ. την εκτέλεση των Ταραντίνων ομήρων στην Ρώμη) προς στιγμιαίο όφελός του, χωρίς δηλαδή να τα έχει εντάξει σε ένα σχέδιο του υψηλής στρατηγικής για την κατάληψη της Ιταλίας.[2933]

Μπορεί η κατάληψη του Τάραντα να μην ολοκληρώθηκε, αλλά είχε θετικά αποτελέσματα για τους Καρχηδόνιους σε γειτονικές ελληνικές Πόλεις και γενικά στην νοτιοανατολική Ιταλία. Οι Θούριοι που είχαν ενημερωθεί για την πολιορκία του Τάραντα προσπάθησαν να βοηθήσουν με πολεμικά πλοία και προμήθειες. Όμως τα πολεμικά που έστειλαν έγιναν αντιληπτά και έπεσαν σε ενέδρα. Καρχηδόνιοι και Ταραντίνοι συνέλαβαν όλα τα πλοία με τα πληρώματά τους αλλά και τα σιτηρά. Ο Αννίβας απελευθέρωσε τους πολίτες των Θουρίων και αυτοί, όταν επέστρεψαν στην πόλη τους, έπεισαν τους άρχοντες να την παραδώσουν στον Καρχηδόνιο Άννωνα, που βρισκόταν εκεί κοντά με τον στρατό του. Η ρωμαϊκή φρουρά μόλις πρόλαβε να φύγει προς το Βρεντήσιο που ελεγχόταν από τους Ρωμαίους. Ταυτοχρόνως, όμως, στο Μεταπόντιον, μετά την αποστολή των ενισχύσεων στον Τάραντα, η φρουρά είχε μειωθεί και έτσι οι πολίτες έσφαξαν τους υπόλοιπους και παραδόθηκαν στους Καρχηδόνιους. Το ίδιο συνέβη και στην κοντινή Ηράκλεια. Αναστάτωση που δημιουργήθηκε το 212 π.Χ. στην Λευκανία, εξαιτίας της επιθυμίας για μεταστροφή των ντόπιων φυλών εναντίον των Ρωμαίων, είχε ως αποτέλεσμα να πέσει σε ενέδρα και να σκοτωθεί ο εκεί επικεφαλής των ρωμαϊκών δυνάμεων, Τιβέριος Σεμπρώνιος Γράκχος (Ti. Sempronius Gracchus).[2934] Ο καρχηδονιακός έλεγχος της περιοχής ολοκληρώθηκε όταν ο πραίτωρ Γναίος Φούλβιος Φλάκκος (Cn. Fulvius Flaccus) πολιορκούσε μία πόλη της Απουλίας και δέχθηκε επίθεση από τον Αννίβα. Με μακριά παράταξη πολύ μικρού βάθους, ο στρατός των Ρωμαίων περικυκλώθηκε και σφαγιάσθηκε σε τέτοιο βαθμό, που μόνο 2000 από τους 18.000 άνδρες σώθηκαν. Ο Αννίβας, πάλι ήλεγχε ορισμένη περιοχή στην νότια Ιταλία.[2935]

Στον Τάραντα, οι προσπάθειες των Ταραντίνων να υποχρεώσουν την ρωμαϊκή φρουρά να παραδοθεί και των πολιορκουμένων στην ακρόπολη να παραλάβουν προμήθειες συνεχίσθηκε και το 211 π.Χ. Καρχηδονιακός στόλος υπό τον Βομίλκα που απέκλεισε το λιμάνι, το μόνο που κατάφερε μέχρι να αποχωρήσει ήταν να καταναλώνει τις προμήθειες που είχαν συγκεντρώσει οι Ταραντίνοι για την πόλη τους. Το 210 π.Χ., όμως, ο Ρωμαίος φρούραρχος Μάρκος Λίβιος (Marcus Livius) είχε φθάσει σε απόγνωση από την έλλειψη τροφίμων και περίμενε στόλο 20 πολεμικών που βρίσκονταν στο

[2932] Livius, XXV.7.10-XXV.11 και Πολύβιος, VIII.24-34.

[2933] Lancel, *Hannibal*, p. 128.

[2934] Ύπατος το 215 και το 213 (FC, p. 60, έτος 215 και FC, p. 61, έτος 213) και συγγενής των μετέπειτα πολιτικών και μεταρρυθμιστών αδελφών Γράκχων.

[2935] Απ. Αννιβ., VI.33-35 & VIII.48 και Livius, XXV.20-21. Ο Αππιανός γράφει για 8000 νεκρούς Ρωμαίους και θάνατο του πραίτωρα Φόλβιου, αλλά ο Λίβιος (XXVI.2.14) υποστηρίζει ότι γλύτωσε και γύρισε στην Ρώμη.

Ρήγιο να πλεύσουν προς τον Τάραντα με τις προμήθειες. Καθώς ο ρωμαϊκός στόλος βρισκόταν στα ανοικτά, μεταξύ Κρότωνα και Θουρίων, ο άνεμος έπεσε ξαφνικά και εμφανίσθηκε στον ορίζοντα ο στόλος των Ταραντίνων. Οι δύο στόλοι πλησίασαν ο ένας τον άλλον και τα πλοία έρχονταν δίπλα-δίπλα, πιασμένα με σιδερένιες αρπάγες, έτσι ώστε η μάχη δεν έγινε μόνο με βλήματα που εκτοξεύονταν από το ένα πολεμικό στο άλλο αλλά και σώμα με σώμα επάνω στα καταστρώματα. Όταν όμως σκοτώθηκε ο Ρωμαίος ναύαρχος και αιχμαλωτίσθηκε η ναυαρχίδα του, τα ρωμαϊκά πολεμικά σκόρπισαν. Άλλα βυθίσθηκαν, άλλα έφθασαν στην ακτή και αιχμαλωτίσθηκαν από τους στρατιώτες των Θουρίων και του Μεταποντίου, ενώ όσα φορτηγά γλύτωσαν, ανοίχθηκαν στο πέλαγος. Μερικούς μήνες μετά, το 209 π.Χ., ο ύπατος Κοΐντος Φάβιος Μάξιμος έφθασε στον Τάραντα και στρατοπέδευσε δίπλα στο λιμάνι. Εξόπλισε ορισμένα πολεμικά με καταπέλτες και άλλες μηχανές για να προσβάλει τα τείχη αλλά και εμπορικά με στρατιώτες και σκάλες για να ανέβουν στα τείχη και άρχισε την ρωμαϊκή πολιορκία της πόλεως. Ο καρχηδονιακός στόλος δεν μπορούσε να συνδράμει τους Ταραντίνους διότι βρισκόταν στην Ελλάδα για να βοηθήσει τον Φίλιππο Ε’ της Μακεδονίας (κεφ. 11).

Με βοήθεια Βρεττίων που είχαν σταλεί από τον Αννίβα για να βοηθήσουν τους Ταραντίνους αλλά είχαν αλλάξει στρατόπεδο, ο Φάβιος κατάφερε να περάσουν οι στρατιώτες του σε συγκεκριμένο σημείο του τείχους και να ανοίξουν μια πύλη για να μπουν και άλλοι στρατιώτες μέσα. Οι Ταραντίνοι σταμάτησαν να πολεμούν όταν οι αρχηγοί τους σκοτώθηκαν, αλλά και ο αρχηγός του καρχηδονιακού αποσπάσματος στην πόλη σκοτώθηκε ενώ επρόκειτο να παραδοθεί. Οι Ρωμαίοι άρχισαν να σφάζουν αδιακρίτως στρατιώτες και άοπλους, Ταραντίνους, Καρχηδόνιους, ακόμη και Βρέττιους. Μετά άρχισε η λεηλασία της πόλεως. Οι σκλάβοι ήταν 30.000, ο χρυσός και το ασήμι αμέτρητο, αγάλματα και πίνακες μεταφέρθηκαν στην Ρώμη και ήταν τόσο θαυμαστά όσο αυτά που είχαν πάρει οι Ρωμαίοι από τις Συρακούσες. Μόνο το γιγάντιο άγαλμα του Δία, έργο του Λυσίππου, άφησαν στην πόλη.[2936] Έτσι, κατελήφθη ο ελληνικός Τάραντας από τους Ρωμαίους.

Προς το τέλος του 210 π.Χ., ο Ρωμαίος ύπατος Μάρκος Βαλέριος Λαιβίνος (M. Valerius Laevinus)[2937] εστάλη στην Σικελία για να εξουδετερώσει τον τελευταίο εναπομείναντα ισχυρό θύλακα των Καρχηδονίων, τον Ακράγαντα. Στην πόλη βρισκόταν ο Άννων μαζί με δύναμη Νομάδων. Ο αρχηγός των Νομάδων ήταν χολωμένος από τον τρόπο συμπεριφοράς του Άννωνα εναντίον του αλλά και σε σχέση με την διοίκηση του στρατού του. Έστειλε λοιπόν μήνυμα στον Λαιβίνο ότι ήταν πρόθυμος να τον βοηθήσει να καταλάβει την πόλη. Όντως, οι Νομάδες κατάφεραν να καταλάβουν μία πύλη και να αφήσουν Ρωμαίους να εισέλθουν στην πόλη. Όταν ο Άννων κατάλαβε τι συνέβη, μαζί με λίγους άνδρες και τον Επικύδη μπήκαν σε πλοίο και έφυγαν για την Αφρική. Ο Καρχηδονιακός στρατός που έμεινε πίσω εξοντώθηκε από τον ρωμαϊκό. Ο Λαιβίνος αποκεφάλισε όσους θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την φιλοκαρχηδονιακή πολιτική της πόλεως, πούλησε τα λάφυρα και τους υπόλοιπους ως σκλάβους και τα χρήματα που αποκόμισε τα έστειλε στην Ρώμη. Η πτώση του Ακράγαντα ανάγκασε όλες τις μικρότερες πόλεις της Σικελίας που δεν ήταν ακόμη υπό ρωμαϊκή επιρροή να παραδοθούν στους Ρωμαίους. Η Σικελία ήταν πλέον, απ’ άκρου σ’ άκρη, ρωμαϊκή.[2938]

[2936] Livius, XXVI.20 και Πολύβιος, IX.11 και Livius, XXVI.39 & XXVII.15-16.
[2937] FC, p. 62, έτος 210.
[2938] Livius, XXVI.40.

Η πολιορκία της Κάπουα (212-211 π.Χ.)

Στην Ιταλία, όμως, πήρε τους Ρωμαίους λίγο περισσότερο για να αποκτήσουν πάλι τον έλεγχο της χερσονήσου. Η πόλη που καλούνταν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους ήταν η Καμπανική Κάπουα, στην τυρρηνική ακτή της Ιταλίας, η οποία είχε συμμαχήσει με τους Καρχηδόνιους. Δύο χρόνια πριν την πτώση του Ακράγαντα στην Σικελία, το 212 π.Χ., στην Κάπουα, στην σύμμαχο των Καρχηδονίων, οι κάτοικοι υπέφεραν από την έλλειψη τροφίμων, διότι δεν είχαν μπορέσει να θερίσουν εξαιτίας του φόβου των Ρωμαίων. Ο Αννίβας διέταξε τον Άννωνα, που στάθμευε στην περιοχή των Βρεττίων, να κινηθεί προς την Κάπουα και να βρει τρόπο να τροφοδοτήσει τους κατοίκους. Η δραστηριότητα αυτή έγινε αντιληπτή και οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να επιτεθούν στο στρατόπεδο των Καρχηδονίων, λίγο πιο μακριά από την Κάπουα. Η σφαγή κατά την κατάληψη του εχθρικού στρατοπέδου υπήρξε τέτοια ώστε 6000 στρατιώτες του καρχηδονιακού στρατού σκοτώθηκαν και 7000 αιχμαλωτίσθηκαν. Μαζί τους συνελήφθησαν οι κάτοικοι της Κάπουα και τα οχήματά τους για την μεταφορά των σιτηρών στην πόλη αλλά και τα λάφυρα που είχαν πάρει οι Αφρικανοί. Ο Άννων σώθηκε διότι έλειπε από το στρατόπεδο. Στις εκκλήσεις της Κάπουα για προστασία, ο Αννίβας έστειλε 2000 ιππείς να προφυλάξουν τα αγροκτήματά των Καμπανών.

Εν τω μεταξύ, οι άρχοντες του Μεταποντίου και των Θουρίων, εξοργισμένοι από τις εκτελέσεις των ομήρων, ζήτησαν να παραδώσουν τις πόλεις τους στους Καρχηδόνιους, παρά την ύπαρξη ρωμαϊκών φρουρών. Στους Θουρίους, η ρωμαϊκή φρουρά νικήθηκε εκτός των τειχών και έφυγε, με αποτέλεσμα η πόλη να παραδοθεί στους Αφρικανούς. Η όλη κατάσταση προβλημάτισε τους επικεφαλής του ρωμαϊκού στρατού στην περιοχή και αποφασίσθηκε να υπάρξει επέμβαση στην Κάπουα. Η μία αψιμαχία διαδεχόταν την άλλη κοντά στην Κάπουα χωρίς θετικό αποτέλεσμα για τους Ρωμαίους, μέχρι που η οικτρή ήττα του στρατού υπό τον πραίτωρα Γναίο Φλάκκο (δες παραπάνω) ξεχείλισε το ποτήρι της ρωμαϊκής ανοχής για την δραστηριότητα του Αννίβα στην Νότια Ιταλία.[2939] Ως εκ τούτου, η Σύγκλητος αποφάσισε ότι η Κάπουα έπρεπε να πολιορκηθεί με ισχυρές δυνάμεις.

Έξω από τα τείχη της Κάπουα, λοιπόν, ήρθαν με τους στρατούς τους οι ύπατοι Άππιος Κλαύδιος Πολχέριος και Κοΐντος Φούλβιος Φλάκκος (Quintus Fulvius Flaccus)[2940] αλλά και ο πραίτωρ Κλαύδιος Νέρων (Claudius Nero). Ο στρατός άρχισε να κατασκευάζει τάφρο και ανάχωμα γύρω από την πόλη και μάλιστα κατάφερε να σταματήσει τις επιθέσεις των εγκλείστων Καμπανών. Μετά από εντολή της Συγκλήτου, οι κάτοικοι ειδοποιήθηκαν ότι όσοι ήθελαν να φύγουν από την πόλη πριν την έναρξη του στενού αποκλεισμού θα μπορούσαν να πάρουν μαζί τους όλα τους τα υπάρχοντα και να ζήσουν ως ελεύθεροι άνθρωποι. Η απόφαση αυτή των Ρωμαίων χλευάσθηκε ιδιαιτέρως από τους κατοίκους της Κάπουα, οι οποίοι περίμεναν ότι ο Αννίβας θα ανταποκρινόταν αμέσως στην έκκλησή τους για βοήθεια. Ο στρατηγός, όμως, βρισκόταν σε μεγάλο δίλημμα για τις προτεραιότητες που έπρεπε να θέσει την δεδομένη στιγμή. Κατ' αρχάς, η προσπάθειά του να καταλάβει την ακρόπολη του Τάραντα χρησιμοποιώντας όλο τον στρατό του είχε αποτύχει. Αμέσως μετά, είχε φθάσει στο σημαντικό λιμάνι Βρεντήσιο, που πίστευε ότι θα ήταν ευκολότερο να καταλάβει με εσωτερική βοήθεια, και μελετού-

[2939] Livius, XXV.13-21.

[2940] FC, p. 61, έτος 212.

σε τις επόμενες κινήσεις του. Ο Αννίβας απάντησε, λοιπόν, αόριστα στους απεσταλμένους από την Κάπουα ότι είχε ήδη εκδιώξει μια φορά τους Ρωμαίους από την περιοχή και θα του ήταν πολύ εύκολο να το επαναλάβει.

Εν τούτοις, το 211 π.Χ., οι ύπατοι και ο στρατός τους συνέχισαν να βρίσκονται μπροστά από τα τείχη της πόλεως, διότι η εντολή από την Σύγκλητο ήταν να συνεχίσουν να την πολιορκούν μέχρι να την καταλάβουν. Η απόφαση αυτή ελήφθη ως συγκεκριμένη στρατηγική τακτική. Η σημαντικότερη πόλη της Καμπανίας είχε προσχωρήσει στους Καρχηδόνιους και είχε έτσι προσκαλέσει και άλλες κοινότητες να πράξουν το ίδιο. Εάν, λοιπόν, οι Ρωμαίοι κατάφερναν να την επανακτήσουν, τότε θα ανύψωναν το γόητρό τους και πολλές άλλες κοινότητες θα επέστρεφαν οικειοθελώς σε αυτούς. Η πολιορκία ήταν τόσο στενή ώστε οι πολίτες ήταν σχεδόν αδύνατον πια να προμηθευθούν οτιδήποτε ή οι αξιωματούχοι της πόλεως να επικοινωνήσουν με τον Αννίβα. Από την άλλη πλευρά, στις αψιμαχίες κατάφερναν να νικούν το ελαφρύ πεζικό των Ρωμαίων, αλλά πάντα ηττώντο από το ιππικό τους. Για τον λόγο αυτό, οι Ρωμαίοι εκπαίδευσαν νεαρούς λεγεωνάριους να ιππεύουν μαζί με τους ιππείς στο ίδιο άλογο, να αφιππεύουν, να πολεμούν και πάλι να ιππεύουν μαζί με τον ιππέα για να απομακρυνθούν. Δημιούργησαν, δηλαδή, μια ταχέως μεταφερόμενη μονάδα πεζικού, με τους σημερινούς στρατιωτικούς όρους. Ο κάθε ελαφρά οπλισμένος είχε μια μικρή στρογγυλή ασπίδα και επτά ακόντια μήκους τεσσάρων ποδών (περ. 1,2 μ., AMCD) με σιδερένιες αιχμές. Όταν έβγαιναν οι ιππείς της Κάπουα έξω από τα τείχη για να αντιμετωπίσουν το ρωμαϊκό ιππικό αιφνιδιάζονταν όταν ξαφνικά έβλεπαν να εμφανίζονται πεζοί με ακόντια και να τους επιτίθενται και τελικά να τους τρέπουν σε φυγή. Από τότε, ο ρωμαϊκός στρατός χρησιμοποιούσε πολλές φορές αυτόν τον συνδυασμό ιππέων και ελαφρά οπλισμένων.

Εν τέλει, ο Αννίβας αποφάσισε να επέμβει στην Κάπουα. Βάδισε γρήγορα προς την πόλη και ενημέρωσε τους εγκλείστους για συνδυαστική επίθεση εναντίον του ρωμαϊκού στρατοπέδου. Βέβαια, οι Ρωμαίοι έλαβαν τα μέτρα τους. Ο ρωμαϊκός στρατός χωρίσθηκε σε τρία μέρη: ο Άππιος Κλαύδιος ετοιμάσθηκε να αντιμετωπίσει την έξοδο του στρατού από την πόλη, ο Φούλβιος Φλάκκος τον Αννίβα, και το ιππικό χωρίσθηκε σε δύο μέρη για να φυλάει οδούς διαφυγής. Στην όλη προσπάθεια των εμπολέμων συμμετείχαν και οι κάτοικοι από τα τείχη που άρχισαν να κτυπούν χάλκινα αντικείμενα με δύναμη για να αποπροσανατολίσουν τους Ρωμαίους. Όμως ο στρατός των υπερασπιστών της πόλεως απωθήθηκε πάλι πίσω στην πόλη, παρά τον τραυματισμό του Αππίου στο στήθος από ακόντιο. Αλλά και ο Αννίβας σήμανε οπισθοχώρηση, παρότι οι άνδρες του έφθασαν μέχρι το ανάχωμα του στρατοπέδου. Είχε γίνει πια φανερό πως δεν ήταν δυνατόν να λυθεί η πολιορκία της Κάπουα. Οι Ρωμαίοι δεν ήθελαν να συγκρουσθούν με τους Καρχηδόνιους σε μάχη εκ παρατάξεως, ίσως διότι φοβούνταν το υπέρτερο στρατιωτικά ιππικό των αντιπάλων τους, αλλά και ο Αννίβας θεώρησε ότι ήταν πολύ παρακινδυνευμένο να περάσει μέσα από το στρατόπεδο των Ρωμαίων και μετά να εγκλωβισθεί, χωρίς να μπορεί να λάβει προμήθειες λόγω του αποκλεισμού. Έτσι, αποφάσισε να δημιουργήσει αντιπερισπασμό: να βαδίσει βόρεια, προς την Ρώμη.[2941]

Ο Αννίβας κοντά στην Ρώμη και Η Πτώση της Κάπουα (211 π.Χ.)

Μετά την νικηφόρα μάχη του στις Κάννες, ο Αννίβας είχε αρνηθεί να λάβει την

[2941] Livius, XXV.22 & XXVI.1 & 4-6 και Πολύβιος, IX.3-4.

απόφαση να πορευθεί προς την Ρώμη, αλλά τώρα δεν είχε άλλο τρόπο για να παρασύρει τους Ρωμαίους μακριά από την Κάπουα. Αντίθετα με ό,τι υποστηρίζει ο Λίβιος, δεν μπορεί αυτή να ήταν η επιθυμία του αμέσως μετά την μάχη των Καννών, για τους λόγους που εξηγήσαμε παραπάνω, ακόμη και εάν εκ των υστέρων θεωρούσε ότι είχε σφάλει. Την δεδομένη στιγμή, εάν στην Κάπουα διασπούσε τις ρωμαϊκές δυνάμεις, ίσως είχε την πιθανότητα να λύσει την πολιορκία της πόλεως. Ενημέρωσε τους πολιορκούμενους ότι θα έφευγε και εκείνοι έπρεπε να αντέξουν για λίγες ημέρες, μέχρι να φύγει ο ρωμαϊκός στρατός για να υπερασπισθεί την Ρώμη. Επίσης, ενημερώθηκε ότι είχαν βρεθεί τόσες πολλές βάρκες που ολόκληρος ο στρατός μπορούσε να διαβεί τον κοντινό ποταμό Βολτούρνο σε μία νύχτα. Τότε, διέταξε να ετοιμασθούν προμήθειες για δέκα ημέρες και μέσα στην νύχτα εξετέλεσε με επιτυχία το εγχείρημα και άρχισε να βαδίζει βόρεια.[2942]

Όμως, ο Φούλβιος Φλάκκος είχε ήδη πληροφορηθεί τα σχέδια του Αννίβα από αυτόμολους του καρχηδονιακού στρατού και ειδοποίησε την Σύγκλητο. Στην συνεδρίαση στην Ρώμη, ο Πόπλιος Κορνήλιος Ασίνα ζήτησε να ανακληθούν όλες οι λεγεώνες για να προστατεύσουν την πόλη. Αντιθέτως, ο Φάβιος Μάξιμος, που υποψιάσθηκε το σχέδιο του Αννίβα, υποστήριξε ότι αφού ο Αννίβας δεν της είχε επιτεθεί μετά τις Κάννες, το μόνο που μπορούσε να σκεφθεί ήταν ότι υπήρχε σχέδιο για να απελευθερωθεί η Κάπουα από την πολιορκία. Την μέση λύση έδωσε ο Πόπλιος Βαλέριος Φλάκκος (Publius Valerius Flaccus),[2943] ο οποίος πρότεινε να ερωτηθούν οι στρατηγοί στην Κάπουα εάν μέρος του στρατού μπορούσε να επιστρέψει στην Ρώμη αλλά και για την δύναμη που έφερνε μαζί του ο Αννίβας.

Όντως, από την Κάπουα ξεκίνησε ο Κοΐντος Φούλβιος με 15.000 πεζούς και 1000 ιππείς ακολουθώντας την Αππία Οδό προς την Ρώμη. Ταυτοχρόνως, ενημέρωσε τις πόλεις κατά μήκος του δρόμου να έχουν φέρει από τους αγρούς τα αγαθά μέσα στα τείχη τους αλλά και να έχουν προβλέψει για δική τους φρουρά. Είχε βεβαιωθεί ότι ο Αννίβας θα ακολουθούσε την Λατίνη Οδό. Την πορεία του Καρχηδόνιου στρατηγού καθυστέρησαν οι κατεστραμμένες γέφυρες κοντά στην πόλη Φρεγέλλη (Fregellae, BACROW, 44:E2) αλλά τελικά κατάφερε να προχωρήσει και να στρατοπεδεύσει οκτώ ρωμαϊκά μίλια (περ. 12 χλμ, AMCD) από τα τείχη της Ρώμης. Τον είχε προλάβει, όμως, ο Κοΐντος Φούλβιος, που είχε φθάσει πρώτος και είχε στρατοπεδεύσει ακριβώς έξω από τα τείχη της πόλεως. Αμέσως αποφασίσθηκε ότι οι δύο ύπατοι που βρίσκονταν στην Ρώμη θα στρατοπέδευαν και εκείνοι μπροστά από τα τείχη. Φρουρά θα έμενε μέσα στην πόλη και όλοι οι Συγκλητικοί θα βρίσκονταν στο Φόρουμ (Forum) για να ληφθούν αποφάσεις, εάν αυτό ήταν αναγκαίο. Μέχρι να γίνουν όλες αυτές οι κινήσεις, ο Αννίβας πλησίασε στα τρία μίλια (περ. 4,5 χλμ., AMCD). Ακολούθησαν αψιμαχίες για δύο ημέρες αλλά και πολύ κακός καιρός για μάχη εκ παρατάξεως. Ο Αννίβας άρχισε την λεηλασία της υπαίθρου αφήνοντας τους στρατιώτες να αρπάξουν ό,τι ήθελαν, διότι οι ντόπιοι δεν περίμεναν ότι εχθρικός στρατός θα έφθανε μέχρι έξω από την Ρώμη. Αλλά προφανώς ο Καρχηδόνιος στρατηγός είχε αντιληφθεί ότι ήταν αδύνατον να νικήσει τους Ρωμαίους για να καταλάβει την Ρώμη και αφού οι στρατιώτες του είχαν χορτάσει από τα λάφυρα, οπισθοχώρησε αρχικά στα 6 μίλια (περ. 9 χλμ., AMCD) και κατόπιν βάδισε προς την Νότια Ιταλία. Έτσι, τελείως άδοξα, τελείωσε το 211 π.Χ. η προ-

[2942] Δες πιθανή πορεία του Αννίβα προς την Ρώμη σε Walbank on Polybius, 2:122.

[2943] Ύπατος το 227, FC, p. 58, έτος 227.

σπάθεια καταλήψεως της Ρώμης από τον Αννίβα. Πλησίασε αλλά ποτέ δεν μπόρεσε να φθάσει κυριολεκτικά ante portas.[2944]

Ο Αννίβας έφυγε από τα περίχωρα της Ρώμης, αλλά δεν πήγε στην Κάπουα. Αφού κατά την υποχώρησή του συγκρούστηκε επανειλημμένα με τον ρωμαϊκό στρατό και έχασε μέρος των λαφύρων, με μεγάλη ταχύτητα, πέρασε κάθετα την νότια Ιταλία και έφθασε στο Ρήγιο. Οι πολιορκούμενοι στην Κάπουα ενημερώθηκαν για την επιστροφή του ρωμαϊκού στρατού υπό τον Κόντιο Φλόκκο, για την εγκατάλειψή τους από τον Αννίβα, αλλά και την τελευταία ευκαιρία για να γλυτώσουν που έδιναν οι Ρωμαίοι σε όσους πήγαιναν αυτή την τελευταία στιγμή με το μέρος τους. Οι κάτοικοι της Κάπουα, όμως, είχαν διαπράξει πολλές άνομες πράξεις κατά την διάρκεια της αποστασίας τους και φοβούνταν να παραδοθούν στους αντιπάλους τους είτε ως άτομα είτε ως πόλη. Η αριστοκρατία απέφευγε να συνεδριάσει ως σύνολο και κανείς Καμπανός ήταν διατεθειμένος να λάβει αποφάσεις για το μέλλον της πόλεώς του. Ένεκα τούτου, όλο το βάρος τού τι θα γινόταν με την Κάπουα έπεσε στους ώμους του Βοστάρ και του Άννωνος, επικεφαλής της καρχηδονιακής φρουράς.

Οι Καρχηδόνιοι αξιωματικοί έγραψαν μία απελπισμένη επιστολή στον Αννίβα, στην οποία εξέφραζαν την απόγνωση τους για την απομόνωσή τους. Του έγραψαν ότι εκτός από την πόλη εγκατέλειψε και την καρχηδονιακή φρουρά και ότι εάν γύριζε εκείνοι ήταν έτοιμοι να κάνουν έξοδο για να πολεμήσουν μαζί του. Αντί να πάει στον Τάραντα και στο Ρήγιο έπρεπε να βρίσκεται εκεί όπου ήταν ο ρωμαϊκός στρατός. Μια γυναίκα από την Κάπουα, όμως, αποκάλυψε στους Ρωμαίους ότι επρόκειτο να σταλεί αυτή η επιστολή με την βοήθεια κάποιου Νομάδα που θα παρίστανε τον αυτόμολο και ο οποίος της είχε αποκαλύψει το μυστικό. Τότε, συνελήφθησαν πολλοί Νομάδες που βρίσκονταν στο ρωμαϊκό στρατόπεδο και παρίσταναν ότι είχαν αυτομολήσει, ενώ στην πραγματικότητα περίμεναν την άφιξη του Αννίβα. Για παραδειγματισμό, οι αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν σιδηροδέσμιοι και με κομμένα χέρια, την συνήθη τιμωρία για κατασκόπους, πίσω στην Κάπουα.

Ο Αννίβας, όπως και άλλοι στρατηλάτες στην Ιστορία, όταν αντελήφθη ότι ο πόλεμος στην Ιταλία είχε χαθεί, έσπευσε να φύγει βιαστικά χωρίς να σκεφθεί κανέναν και τίποτα. Ήταν τότε που όσοι έμειναν πίσω κατάλαβαν ότι, εάν ήταν δυνατόν, έπρεπε να σωθούν μόνοι τους. Στην Κάπουα έγινε πλέον αντιληπτό ότι έπρεπε οι άρχοντες να λάβουν αποφάσεις και οι πολίτες ανάγκασαν τους ντόπιους Συγκλητικούς να συνεδριάσουν. Εκτός από είκοσι επτά Συγκλητικούς, που αποφάσισαν να αυτοκτονήσουν, οι υπόλοιποι μαζί με τους πολίτες πήραν την απόφαση να παραδώσουν την πόλη στους Ρωμαίους. Μία πύλη άνοιξε, μία ρωμαϊκή λεγεώνα εισήλθε, συνελήφθη η καρχηδονιακή φρουρά, συνελέγησαν όλα τα όπλα και οι Συγκλητικοί υποχρεώθηκαν να παραδώσουν το ταμείο της πόλεως. Οι Ρωμαίοι έλαβαν 2070 ρωμαϊκές λίβρες χρυσό (677 κιλά, AMCD) και 31.200 λίβρες ασήμι (10.210 κιλά, AMCD). Οι πενήντα τρεις Συγκλητικοί που είχαν πρωτοστατήσει στην επανάσταση εναντίον της Ρώμης εξορίσθηκαν και φυλακίσθηκαν. Ο Φούλβιος, όμως, πήγε με στρατιωτικό απόσπασμα στις πόλεις όπου κρατούνταν και διέταξε τον άμεσο αποκεφαλισμό τους. Η απόφασή του δεν ήταν εκδικητική, αλλά βασιζόταν σε νόμο της ρωμαϊκής Δωδεκαδέλτου κατά τον οποίο όποιος ενεθάρρυνε εχθρό του δήμου ή παρέδιδε πολίτες σε εχθρό του δήμου τι-

[2944] Livius, XXVI.6-11 και Απ. Αννιβ., VI.38-VII.42 και Πολύβιος, IX.4-7.

μωρούνταν με την ποινή του θανάτου διότι εθεωρείτο προδότης.[2945] Επίσης, περισσότεροι από 300 αριστοκράτες που φυλακίσθηκαν, τελικά εκτελέσθηκαν. Οι Καμπανοί αριστοκράτες και πολίτες της Κάπουα και γειτονικών πόλεων πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Όσοι Ρωμαίοι αυτόμολοι βρέθηκαν στην πόλη, τιμωρήθηκαν με αποκοπή των χεριών τους.

Μετά την είδηση για την κατάληψη της Κάπουα, στην Σύγκλητο, στην Ρώμη, άρχισε η συζήτηση για το εάν έπρεπε να καταστραφεί η πόλη. Τελικά αποφασίσθηκε ότι ολόκληρη η περιοχή και τα κτήρια θα αποτελούσαν δημόσια ρωμαϊκή περιουσία και η πόλη θα ήταν απλώς χώρος κατοικήσεως, χωρίς καμία δική της πολιτική διοίκηση. Κάθε χρόνο, η Ρώμη θα έστελνε έναν διοικητή (λατ. praefectus) για να αποδίδει δικαιοσύνη. Έτσι τελείωσε η κατάληψη της Κάπουα, η οποία αν και δεν καταστράφηκε, αποτέλεσε παράδειγμα του τι θα μπορούσε να συμβεί σε συμμαχική πόλη η οποία αποστατούσε από την Ρώμη.[2946]

Μάρκος Κλαύδιος Μάρκελλος. Το τέλος ενός Ρωμαίου στρατηγού (210-208 π.Χ.)

Το 210 π.Χ., ο Κλαύδιος Μάρκελλος εξελέγη ύπατος για τέταρτη φορά.[2947] Παρακινούμενοι από εχθρούς του, Συρακούσιοι εκπρόσωποι έφθασαν στην Ρώμη και τον κατηγόρησαν για ωμότητες και αδικίες που είχαν υποστεί, σε αντίθεση με τους όρους παραδόσεως της πόλεως. Τον κατηγορούσαν ότι υπήρξε πολύ σκληρός και τιμώρησε Συρακούσιους για αδικήματα τα οποία άλλοι στρατηγοί είχαν συγχωρέσει. Ο Μάρκελλος, δικαζόμενος ως απλός πολίτης, αντείπε ότι δεν υπέστησαν τίποτα παραπάνω από κατοίκους πόλεως που είχε καταληφθεί από Ρωμαίους. Δεν είχαν αναγκασθεί από τους τυράννους τους να πολεμήσουν, αλλά αυτοί οι ίδιοι ήταν που είχαν εκλέξει τους τυράννους τους που τους οδήγησαν στον πόλεμο. Η ψηφοφορία στην Σύγκλητο ήταν υπέρ του και μάλιστα οι Συγκλητικοί επιβεβαίωσαν την ελευθερία της πόλεως και την ισχύ των νόμων της καθώς και την επιστροφή των περιουσιών στους πολίτες. Οι Συρακούσιοι, για να τον εξευμενίσουν μετά τις κατηγορίες που είχαν εκτοξεύσει εναντίον του, νομοθέτησαν ότι όποτε εκείνος ή οι απόγονοί του έφθαναν στην Σικελία, εκείνοι θα διοργάνωναν γιορτές και θυσίες προς τιμή του/τους.

Αφού είχε πλέον αθωωθεί από την κατηγορία, ο Μάρκελλος θέλησε να κυνηγήσει και να νικήσει τον Αννίβα σε μάχη. Πρώτα κατέλαβε στο Σαύνιο όσες πόλεις είχαν αλλάξει στρατόπεδο, όπου βρήκε μεγάλες ποσότητες δημητριακών για να τροφοδοτήσει τον στρατό του και χρήματα, ενώ αιχμαλώτισε και 3000 στρατιώτες του Αννίβα που τις φρουρούσαν. Την εποχή εκείνη, έγινε γνωστό ότι ο στρατός του Γναίου Φουλβίου είχε εξολοθρευθεί[2948] από τον Αννίβα στην Απουλία και ο Μάρκελλος έστειλε επιστολή στην Ρώμη ότι βάδιζε να συναντήσει τον Αφρικανό στρατηγό. Η εμπλοκή του με τον στρατό του Αννίβα διήρκεσε πολύ ώρα αλλά χωρίς τελικό αποτέλεσμα, αφού ο καρχηδονιακός στρατός υποχώρησε. Όταν ήρθε η ώρα για την εκλογή των νέων υπάτων το 209 π.Χ., η Σύγκλητος εξέλεξε τον Κοΐντο Φούλβιο Φλάκκο (Q. Fulvius Flaccus)[2949] δι-

---

[2945] Δωδεκάδελτος, Δέλτος X.5.

[2946] Livius, XXVI.12-16 και Απ. Αννιβ., VII.43.

[2947] FC, p. 63, έτος 210.

[2948] Για 8000 νεκρούς γράφει ο Αππιανός (Απ. Αννιβ.,VIII.48), αλλά και για θάνατο του Φόλβιου.

[2949] FC, p. 63, έτος 209.

κτάτορα και διόρισε τον Μάρκελλο ανθύπατο (λατ. proconsul, αντί-υπάτου). Ο Μάρκελλος συνεννοήθηκε με τον Φάβιο Μάξιμο, που βρισκόταν στον Τάραντα (δες παραπάνω), και όσο ο δεύτερος θα επιχειρούσε εναντίον του Τάραντα, ο ανθύπατος θα κρατούσε τον Αννίβα απασχολημένο μακριά από την ελληνική πόλη. Ο Αννίβας απέφευγε να δώσει μάχη εκ παρατάξεως, αλλά ο Μάρκελλος τον ανάγκασε να παραταχθεί κοντά στο Κανόσιο. Κατά την διάρκεια της μάχης φαίνεται ότι ο Μάρκελλος έκανε ένα λάθος τακτικής. Ενώ η δεξιά πλευρά του δεχόταν μεγάλη πίεση, ο Ρωμαίος στρατηγός διέταξε μία εφεδρική λεγεώνα να μπει στην μάχη. Η διαταγή όμως αυτή δημιούργησε σύγχυση στην ρωμαϊκή διάταξη και κόστισε την ζωή σε 2700 Ρωμαίους και συμμάχους στρατιώτες. Μετά την μάχη, όταν ο στρατηγός μίλησε στον στρατό για την απώλεια της νίκης, οι λεγεωνάριοι του ζήτησαν να τους συγχωρέσει για ό,τι έγινε, αλλά εκείνος αρνήθηκε και διέταξε να δοθεί κριθάρι αντί για σιτάρι στις ηττημένες σπείρες (λόχους). Τα λόγια και η πράξη του, γράφει ο Πλούταρχος, πόνεσαν τους στρατιώτες περισσότερο από τα τραύματά τους. Την επόμενη ημέρα, αφού ξανάρχισε η μάχη, οι Καρχηδόνιοι χρησιμοποίησαν τους ελέφαντες εναντίον των Ρωμαίων και δημιούργησαν σύγχυση στην αντίπαλη παράταξη. Ο Μάρκελλος αντέδρασε αμέσως και διέταξε το ιππικό να επιτεθεί σε εκείνο το σημείο για να προξενήσει αναταραχή στην αντίπαλη διάταξη. Οι εχθροί των Ρωμαίων τράπηκαν σε φυγή και κυνηγήθηκαν μέχρι το στρατόπεδό τους, αν και τις μεγαλύτερες απώλειες τις προξένησαν στους δικούς τους στρατιώτες του καρχηδονιακού στρατού οι κτυπημένοι ελέφαντες. Από τον στρατό του Αννίβα σκοτώθηκαν 8000 στρατιώτες και από αυτόν του Μαρκέλλου 3000. Ο πολύ μεγάλος αριθμός τραυματισμένων Ρωμαίων ανάγκασε τον στρατηγό να αποτραβηχθεί στην Καμπανία αφήνοντας τον Αννίβα να λεηλατήσει την ύπαιθρο.

Στην Ρώμη, οι εχθροί του Μαρκέλλου έκαναν τα αδύνατα δυνατά για να απαλλαγούν από τον γηραιό ύπατο. Τον κατηγόρησαν ότι δεν έμεινε να πολεμήσει τον Αννίβα μέχρι να τον νικήσει και ζήτησαν την αντικατάστασή του. Την ημέρα της δίκης, ο Μάρκελλος μίλησε με τέτοιο τρόπο που, αφού απηλλάγη όλων των κατηγοριών, εξελέγη ύπατος για πέμπτη φορά, για το έτος 208 π.Χ.[2950] «Νύκτωρ όνειρον» του ήταν φυσικά να νικήσει τον Αννίβα σε μία μεγάλη μάχη, αν και ήταν ήδη μεγαλύτερος από εξήντα ετών. Ο Αννίβας απέφευγε την μάχη αλλά έστησε ενέδρα σε ρωμαϊκό τμήμα που όδευε προς τους Λοκρούς και σκότωσε 2500 στρατιώτες. Αυτό το γεγονός εξόργισε τον Μάρκελλο σε τέτοιο σημείο που άρχισε ουσιαστικά να κυνηγά τον Καρχηδόνιο στρατηγό και τελικά στρατοπέδευσε πολύ κοντά του. Ανάμεσά τους υπήρχε λόφος με ποικίλη βλάστηση, καλές κρυψώνες σε όλες του τις πλευρές και πηγές με τρεχούμενα νερά, που όλα μαζί αποτελούσαν πρώτης τάξεως οχυρή θέση. Ενώ φαινόταν ότι οι Καρχηδόνιοι το είχαν εγκαταλείψει, στην πραγματικότητα, ο Αννίβας είχε στήσει ενέδρα.

Ο Καρχηδόνιος στρατηγός είχε κρύψει πίσω από την βλάστηση και στις κοιλότητές του λόφου ακοντιστές, που περίμεναν να κάνουν οι Ρωμαίοι το λάθος να τους πλησιάσουν για να στρατοπεδεύσουν. Το σημείο φαινόταν ιδανικό για οχυρή θέση και έτσι ο Μάρκελλος αποφάσισε να πλησιάσει με 220 ιππείς από το συμμαχικό ιππικό για να το επιθεωρήσει. Ο αθέατος παρατηρητής του εχθρού στην κορυφή του λόφου ενημέρωσε τους κρυμμένους στρατιώτες όταν ο Μάρκελλος είχε πλησιάσει αρκετά και εκείνοι πετάχθηκαν από τις κρυψώνες τους, περικύκλωσαν το απόσπασμα και άρχισαν

[2950] FC, p. 62, έτος 208.

να κτυπούν με τα ακόντιά τους. Οι περισσότεροι ιππείς που συνόδευαν τον ύπατο έφυγαν προς το στρατόπεδό τους, ενώ ο Μάρκελλος, κτυπημένος από ακόντιο στο πλευρό, έγειρε από το άλογο και έπεσε νεκρός. Μόλις 40 ιππείς είχαν σκοτωθεί μαζί με τον ύπατο, ενώ μερικοί άλλοι είχαν αιχμαλωτισθεί. Οι περισσότεροι βρίσκονταν σώοι πίσω στο ρωμαϊκό στρατόπεδο.

Όταν ο Αννίβας ενημερώθηκε για τον θάνατο του αντιπάλου του πήγε δίπλα στο πτώμα και το περιεργάστηκε για λίγη ώρα. Είναι η στιγμή που ο νικητής διαπιστώνει την φοβερή όψη του αντιπάλου του, όταν εκείνος είναι πλέον τελείως ακίνδυνος, νεκρός επάνω στο χώμα. Οι εκδοχές για το τι συνέβη με το σώμα του στρατηγού ποικίλουν. Κατά μία εκδοχή θάφτηκε επί τόπου. Κατά άλλη, ο Αννίβας πήρε το δαχτυλίδι σφραγίδα[2951] του Μαρκέλλου, αλλά διέταξε να καεί το σώμα του με όλες τις πρέπουσες τιμές, να τοποθετηθεί η στάχτη σε ασημένια τεφροδόχο, να στεφανωθεί με χρυσό στέφανο και να σταλεί στον γιο του, στο ρωμαϊκό στρατόπεδο. Η στάχτη όμως δεν έφθασε ποτέ στον προορισμό της επειδή μερικοί Νομάδες ιππείς που προσπάθησαν να την πάρουν, τελικά την διασκόρπισαν. Ο Αννίβας λέγεται ότι είπε τότε στα φοινικικά: «οὐδὲν ἄρα δυνατὸν γενέσθαι ἄκοντος θεοῦ»,[2952] δηλαδή ότι ήταν θέλημα θεού να μην θαφτεί όπως του άρμοζε ο Ρωμαίος ύπατος.[2953]

Ο θαυμασμός των Αρχαίων για τον ύπατο Μάρκο Κλαύδιο Μάρκελλο οφείλεται κυρίως στην κατάληψη των Συρακουσών. Κατά την διάρκεια της Ιστορίας της πόλεως, πολλοί στρατηγοί είχαν προσπαθήσει να την καταλάβουν μετά από πολιορκία, με απόλυτη αποτυχία. Ο ύπατος ο ίδιος είχε αποτύχει μπροστά στις αμυντικές μηχανές του Αρχιμήδη. Κατάφερε αρχικά να θέσει πόδι στην πόλη με εσωτερική προδοσία, αλλά, κατόπιν, χρησιμοποιώντας έξυπνα και στρατηγικά τον στρατό του μπόρεσε να την καταλάβει ολόκληρη και να την αναγκάσει να παραδοθεί. Δεν έλαβε μέρος σε μνημειώδεις μάχες μαζικής εξολοθρεύσεως του εχθρού και απέτυχε εξαιτίας μιας ατυχούς στιγμής να πραγματοποιήσει την μεγάλη του φιλοδοξία, δηλαδή να πολεμήσει με τον Αννίβα σε μάχη εκ παρατάξεως και να τον νικήσει. Ουσιαστικά, δεν αξιοποίησε την ευκαιρία όταν του δόθηκε και, μετά από δική του λανθασμένη στρατιωτικά ενέργεια, ο στρατός του απλώς κατάφερε να καταδιώξει μέρος του αντιπάλου καρχηδονιακού στρατού που διοικούσε ο Αννίβας. Η ενέργειά του αυτή τον απέκλεισε από την αίθουσα των μεγάλων στρατηγών. Παρ' όλα αυτά, εάν αναλογισθούμε πόσες μικρές μάχες κέρδισε κατά τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο, πρώτα με τους Γαλάτες, μετά με τους Καρχηδόνιους και τέλος με τους Έλληνες Σικελιώτες, θα συμφωνήσουμε με την ρήση ότι την εποχή εκείνη ο Φάβιος Μάξιμος ήταν η ασπίδα της Ρώμης και ο Μάρκελλος το ξίφος εναντίον όλων των εχθρών της.[2954]

Εκστρατεία Σκιπιώνων & νίκη στην Ισπανία με τον Σκιπίωνα Αφρικανό (216-209 π.Χ.)

Μετά την ρωμαϊκή νίκη εναντίον των καρχηδονιακών δυνάμεων στην Ισπανία το 216 π.Χ. (δες παραπάνω) έγινε φανερό ότι θα υπήρχε η δυνατότητα μεταβολής της

[2951] DGRA, λμ. «annulus».

[2952] «τίποτα δεν είναι δυνατόν να γίνει χωρίς την θέληση του θεού», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», XXX.3.

[2953] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», XXIII-XXX και Livius, XXVII.1-2 & 12-14 & 21 & 26-28 και Απ. Αννιβ., VIII.50.

[2954] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Μάρκελλος», IX.4.

ισορροπίας δυνάμεων στην Ιβηρική, μόνο εάν η Γερουσία στην Καρχηδόνα αποφάσιζε να στείλει στρατιωτικές ενισχύσεις. Όντως, ήταν ακριβώς αυτήν την περίοδο που ο Μάγων, αδελφός του Αννίβα, εξηγούσε στην Γερουσία τις νίκες του αδελφού του στην Ιταλία και πώς θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί η κατάκτηση και να υποταγεί η Ρώμη, εφόσον στέλνονταν αμέσως στρατός και στόλος. Ενώ λοιπόν είχε υπό τις διαταγές του 12.000 πεζούς, 1500 ιππείς, 20 ελέφαντες, 60 πολεμικά πλοία και στην διάθεσή του 1000 τάλαντα ασήμι (περ. 26.000 κιλά, AMCD) για πληρωμές μισθών και αγορά προμηθειών και ετοιμαζόταν να αποπλεύσει για την Ιταλία, έγινε γνωστή στην Καρχηδόνα ή ήττα στην Ισπανία. Τότε, η Γερουσία πείσθηκε ότι η η σωτηρία των κτήσεων στην Ισπανία είχε άμεση προτεραιότητα και διέταξε τον Μάγωνα να μεταφέρει τις ενισχύσεις στην Ισπανία.[2955]

Ίσως ήταν τότε ακριβώς που ορισμένοι πολιτικοί στην Καρχηδόνα αντελήφθησαν ότι είχαν εμπλακεί σε έναν πόλεμο που περιλάμβανε περιοχές σε ολόκληρη σχεδόν την Μεσόγειο και είχε δύο μεγάλα μέτωπα που απαιτούσαν ίση προσοχή και κατανομή στρατιωτικών δυνάμεων. Οι Ρωμαίοι είχαν μόλις αντιληφθεί αυτό το γεγονός, μετά την ήττα τους στις Κάννες. Στα αμέσως επόμενα χρόνια, η συμμαχία των Καρχηδονίων με τον Φίλιππο Ε’ της Μακεδονίας το 215 π.Χ. και των Ρωμαίων με τους Αιτωλούς το 212 π.Χ. ενέπλεξε τους Έλληνες και μετέτρεψε το πόλεμο σε παγκόσμιο, για τα μέτρα της Αρχαιότητας και τις γεωγραφικές γνώσεις των Μεσογειακών λαών της περιόδου. Θα μπορούσε, λοιπόν, ο Β’ Καρχηδονιακός Πόλεμος να θεωρηθεί ως ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στην Ιστορία.[2956] Την παρούσα στιγμή, έπρεπε, συνεπώς, να σταλεί στρατός και στόλος και στην Ιταλία και στην Ισπανία, εάν η Καρχηδόνα είχε την οικονομική δυνατότητα να το πράξει.

Εν τέλει, τα επόμενα χρόνια οι μάχες συνεχίσθηκαν στην Ισπανία με τον νέο στρατό που έφεραν οι Καρχηδόνιοι στην Ιβηρική αλλά και με ενισχύσεις στις τάξεις του ρωμαϊκού στρατού. Εν τούτοις, η γενική κατάσταση στην Ισπανία δεν φαίνεται να άλλαξε δραματικά. Η μοναδική μας πηγή, ο ιστοριογράφος Λίβιος, δεν αφήνει περιθώρια κατανοήσεως των συγκρούσεων και της χρονολογήσεώς τους μεταξύ 216 και 212 π.Χ., παρά μόνο τις αποτυχίες και με βαριές απώλειες των Καρχηδονίων. Μαθαίνουμε όμως ότι το 212 π.Χ. –παρά την λανθασμένη χρονολογία 214 που υπολόγισε ο Λίβιος– τελικά οι Ρωμαίοι ανέκτησαν το Σαγούντο και παρέδωσαν την διοίκηση στους κατοίκους του, αλλά για πολύ καιρό ακόμη δεν είχαν εκδιώξει τους Καρχηδόνιους από την Ιβηρική.[2957]

Το 212 π.Χ., οι Ρωμαίοι στρατηγοί αποφάσισαν ότι μέχρι τότε είχαν επιτύχει να εμποδίσουν τον Ασδρούβα να βοηθήσει τον Αννίβα στην Ιταλία, αλλά έπρεπε τώρα να φέρουν σε νικηφόρο τέλος τις ισπανικές επιχειρήσεις. Για τον λόγο αυτό συγκέντρωσαν 20.000 Κελτίβηρες για να αντιμετωπίσουν τους τρεις καρχηδονιακούς στρατούς: του Ασδρούβα του Γίσκωνος, του Μάγωνος, και του Ασδρούβα του Αμίλκα Βάρκα. Χώρισαν τον στρατό τους σε δύο μέρη, έτσι ώστε ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων με δύο τρίτα του στρατού να επιχειρήσει εναντίον των δύο πρώτων Καρχηδονίων στρατηγών και ο Γναίος Κορνήλιος Σκιπίων εναντίον του Ασδρούβα Βάρκα. Ο αντικειμενικός σκοπός των Ρωμαίων ήταν να εκδιώξουν τους Καρχηδόνιους από όλη την Ιβηρική και

[2955] Livius, XXIII.32.

[2956] Lancel, *Hannibal*, p. 133.

[2957] Lancel, *Hannibal*, p. 134. Δες και Ζωναράς, IX.3.

έτσι οι στρατοί χωρίσθηκαν και βάδισαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Όπως ήταν πολύ συνηθισμένο στην Αρχαιότητα με τους μισθοφόρους, οι τελευταίοι άλλαζαν στρατόπεδο ακόμη και πριν την μάχη, εφόσον τους προσφερόταν μεγαλύτερη αμοιβή. Έτσι και σε αυτή την περίπτωση, Καρχηδόνιοι έβαλαν τους δικούς τους Κελτίβηρες να συνεννοηθούν με τους Κελτίβηρες στην υπηρεσία των Ρωμαίων για να τους εξαγοράσουν, με σκοπό να εγκαταλείψουν τον στρατό και να γυρίσουν στις εστίες τους. Όντως, οι Κελτίβηρες του Γναίου Σκιπίωνα τον εγκατέλειψαν.

Ο Πόπλιος Σκιπίων οδήγησε τον στρατό του μέσα στην νύχτα για να επιτεθεί σε ντόπιους Κελτίβηρες. Όταν άρχισε η άτακτη νυκτερινή μάχη, οι Ρωμαίοι νικούσαν, αλλά μέχρι που εμφανίσθηκε το ιππικό των Νομάδων από τον καρχηδονιακό στρατό, ενώ, αμέσως μετά, εισήλθαν στην μάχη και οι Καρχηδόνιοι. Ο Πόπλιος είχε πέσει σε ενέδρα και ο στρατός αποπροσανατολισμένος πολεμούσε πια σε δύο μέτωπα. Ο Ρωμαίος στρατηγός πληγώθηκε θανάσιμα από ακόντιο και τότε άρχισε η φυγή του στρατού του. Όταν ο Γναίος διαπίστωσε ότι οι δύο καρχηδονιακοί στρατοί είχαν ενωθεί και, μη γνωρίζοντας τι είχε συμβεί στον αδελφό του, οπισθοχώρησε όσο πιο μακριά μπορούσε. Ο στρατός του, όμως, παγιδεύθηκε σε λόφο και εξοντώθηκε. Ο Γναίος είτε σκοτώθηκε στην αρχή της μάχης στον λόφο είτε λίγο αργότερα μαζί με μερικούς συντρόφους του.[2958] Για επτά χρόνια οι αδελφοί Σκιπίωνες πολεμούσαν ασταμάτητα τους Καρχηδόνιους και ξαφνικά το 211 π.Χ., λόγω ελλείψεως ενισχύσεων, καταδικάσθηκαν ουσιαστικά σε θάνατο.

Παρά την ήττα τους, οι Ρωμαίοι στρατιώτες, όπως αποδείχθηκε και στο μέλλον, βρήκαν τον αρχηγό τους ανάμεσά τους. Μετά τον θάνατο των Σκιπιώνων, ο νέος επικεφαλής βρέθηκε στο πρόσωπο του Λεύκιου Μάρκιου Σεπτίμου (Lucius Marcius Septimus), έναν από τους ιππείς. Ο Μάρκιος Σεπτίμος είχε θητεύσει όλα αυτά τα χρόνια στην Ισπανία δίπλα στον Γναίο Σκιπίωνα και μπορούσε προφανώς εύκολα να αναλάβει την αρχηγία. Συγκέντρωσε λοιπόν όλους τους Ρωμαίους στρατιώτες που είχαν γλυτώσει και σκορπίσει, την φρουρά του στρατοπέδου από όπου είχαν ξεκινήσει, και μαζί με ορισμένους από τις φρουρές των ισπανικών πόλεων συγκρότησε έναν νέο στρατό στην Ιβηρική. Βέβαια, η αρχηγία αυτή έπρεπε να εγκριθεί από κάποια αρχή και επειδή δεν ήταν δυνατόν να περιμένουν διορισμό από την Σύγκλητο, ο στρατός ο ίδιος ομόφωνα εξέλεξε ως επικεφαλής του τον Μάρκιο Σεπτίμο.

Ο νέος Ρωμαίος στρατηγός εγκατέστησε το στρατόπεδό του κοντά στον Ίβηρα ποταμό, το οχύρωσε και φρόντισε να συγκεντρωθούν προμήθειες. Ο Ασδρούβας του Γίσκωνος κατευθύνθηκε αμέσως προς την περιοχή του νέου στρατοπέδου για να εξολοθρεύσει τα απομεινάρια, όπως πίστευε, του ρωμαϊκού στρατού. Όταν όμως επιτέθηκε, ανακάλυψε ότι επρόκειτο να αντιμετωπίσει έναν αρκετά μεγάλο σε μέγεθος στρατό με κάποιον στρατηγό επικεφαλής. Η έκπληξη του Καρχηδόνιου στρατηγού και του στρατού του ήταν τόσο μεγάλη που δεν άντεξαν την ρωμαϊκή επίθεση και τράπηκαν σε φυγή. Μετά από αυτή την επιτυχία του, ο Μάρκιος σκέφθηκε και εξήγησε στον στρατό το σχέδιο του: αντί να περιμένουν να τους επιτεθούν και οι τρεις Καρχηδόνιοι στρατηγοί μαζί, εκείνοι να επιτεθούν πρώτοι στο στρατόπεδο του Ασδρούβα. Η ρωμαϊκή επιθετική ενέργεια αιφνιδίασε τους Καρχηδόνιους που δεν περίμεναν επίθεση. Σκόρπισαν και άρχισαν να τρέχουν προς ένα άλλο στρατόπεδο που βρισκόταν κοντά τους, αλλά το

[2958] Livius, XXIV.41-42 & XXV.32-36.

ρωμαϊκό ιππικό τους πρόλαβε και τους σκότωσε. Όταν οι Ρωμαίοι έφθασαν στο άλλο στρατόπεδο με τις ματωμένες ασπίδες τους από την προηγούμενη σφαγή, οι Καρχηδόνιοι κατάλαβαν τι είχε συμβεί και τρομοκρατημένοι έφυγαν προς όλες τις κατευθύνσεις. Από τον καρχηδονιακό στρατό σκοτώθηκαν 37.000, αιχμαλωτίσθηκαν 1830[2959] και οι Ρωμαίοι συγκέντρωσαν πολύ μεγάλο αριθμό λαφύρων. Ανάμεσα στα λάφυρα βρέθηκε και μια ασημένια ασπίδα, βάρους εκατόν τριάντα επτά ρωμαϊκών λιβρών (περ. 45 κιλά, AMCD), που έφερε επάνω της την μορφή του Ασδρούβα Βάρκα. Η ασπίδα αυτή θεωρήθηκε πολύ σημαντικό λάφυρο της νίκης των Ρωμαίων επί των Καρχηδονίων όταν μεταφέρθηκε στην Ρώμη.[2960]

Το περιεχόμενο της επιστολής που απήθυνε στην Σύγκλητο ο Μάρκιος Σεπτίμος ήταν είδηση χαρμόσυνη για το ισπανικό μέτωπο, αλλά η αρχή της θεωρήθηκε από πολλούς προσβλητική. Ξεκινούσε με την προσφώνηση «ο Αντιστράτηγος προς την Σύγκλητο» («propraetor senatui») και πολλοί αναρωτήθηκαν πώς ένας στρατιώτης χρησιμοποιούσε επισήμως τίτλο και αξίωμα που δεν του είχε απονεμηθεί ούτε από τον λαό ούτε από την Σύγκλητο. Θεωρήθηκε ότι έθετε ανάρμοστο προηγούμενο η εκλογή στρατηγού από τους στρατιώτες. Παρ’ όλα αυτά, έδιωξαν τον απεσταλμένο του Μάρκιου με την υπόσχεση να στείλουν προμήθειες και ρουχισμό. Αμέσως μετά, δύο ζητήματα στρατιωτικής φύσεως απασχόλησαν ταυτοχρόνως την Σύγκλητο: η εξολόθρευση του στρατού του Γναίου Φόλβιου και η εκλογή από τον στρατό του τού Μάρκιου Σεπτίμου. Ο Φούλβιος κατηγορήθηκε για προδοσία, επειδή, όπως υποστηρίχθηκε, ο στρατός του εξολοθρεύθηκε από τον ίδιον παρά από τον Αννίβα, αφού ήταν ο Ρωμαίος στρατηγός αυτός που τον είχε οδηγήσει σε βέβαιο θάνατο. Την ημέρα που θα γινόταν συζήτηση στην Σύγκλητο για τον Φούλβιο και την κατηγορία εναντίον του για προδοσία, εκείνος αυτοεξορίσθηκε στην Ταρκυνία. Όσον αφορά στον Μάρκιο, πρέπει το ζήτημα να μην πήρε διαστάσεις και να συγχωρήθηκε για την ανάρμοστη αρχή της επιστολής του. Άλλωστε τα πολλά λάφυρα και ιδίως η ασημένια ασπίδα από την νίκη του αυτο-ονομαζόμενου «αντι-στράτηγου» έκαναν πολύ μεγάλη εντύπωση στην Ρώμη.[2961]

Η Γερουσία ήταν πρόθυμη να πληρώσει για την αποστολή προμηθειών στις μαχόμενες λεγεώνες της, διότι μόνο έτσι θα νικούσαν εναντίον των εχθρών τους. Οι απατεώνες Ρωμαίοι πολίτες, όμως, δεν έλειπαν από την προσπάθεια αυτή της πόλεως να βρει και να χρηματοδοτήσει πρόθυμους να αναλάβουν την μεταφορά των εφοδίων. Είχε προβλεφθεί ότι στην περίπτωση που προμήθειες προοριζόμενες για τον στρατό χάνονταν από κακοκαιρία ή άλλη μη αναμενόμενη αιτία, η πόλη αναλάμβανε να αποζημιώσει από το δημόσιο ταμείο τους υπεύθυνους για την μεταφορά. Εκμεταλλευόμενοι, λοιπόν, αυτή την ευεργετική απόφαση δύο αξιωματούχοι, εκ των οποίων ο ένας ήταν τελώνης (λατ. publicanus),[2962] άρχισαν να αναφέρουν ψεύτικα ναυάγια μεταγωγικών πλοίων ή να τα προκαλούν οι ίδιοι για να εισπράττουν την αποζημίωση. Φόρτωναν μικρές ποσότητες προμηθειών σε πολύ παλιά και σάπια σκαριά, τα βύθιζαν αφού έσωζαν το πλήρωμα με μικρές βάρκες και μετά δήλωναν ψευδώς χαμένες προμήθειες πολλα-

[2959] Όπως γράφει ο Λίβιος, οι αριθμοί αυτοί προέρχονται από τον ιστοριογράφο Κοΐντο Κλαύδιο Κουαδριγάριο (Q. Claudius Quadrigarius), Α’ αιώνας π.Χ. (δες DGRBM, λμ. «Quadrigarius, Q. Claudius». Οι αναφερόμενοι αριθμοί απωλειών από άλλους ιστοριογράφους θεωρούνται χαμηλοί.

[2960] Livius, XXV.37-39.

[2961] Livius, XXVI.2-3 και Lancel, *Hannibal*, pp. 135-136.

[2962] DGRA, λμ. «publicani».

πλάσιας αξίας από την πραγματική. Το 212 π.Χ. η απάτη αναφέρθηκε στην Σύγκλητο αλλά οι Συγκλητικοί σε τέτοιους δύσκολους οικονομικούς καιρούς δεν ήθελαν να ενοχλήσουν τους τελώνες. Αλλά στην Συνέλευση των Πληβείων η πίεση για τιμωρία ήταν τόσο μεγάλη ώστε η απόφαση ήταν καταδικαστική.[2963] Βέβαια, από τον Γ’ αιώνα π.Χ. και μετά, δεν ήταν μόνο οι τελώνες αυτοί οι οποίοι μετέφεραν προμήθειες για τον στρατό. Στην πραγματικότητα, για αυτές τις επιχειρήσεις, η Ρώμη βασιζόταν περισσότερο σε μηχανισμούς που ελέγχονταν από το κράτος.[2964]

Πέρα από τις προμήθειες, η ανάγκη για στρατιωτική βοήθεια στην Ισπανία ήταν μεγάλη. Συνεπώς, ήταν ευτύχημα για τους Ρωμαίους ότι η παράδοση της Κάπουα απελευθέρωσε στρατιωτικές μονάδες, οι οποίες αποφασίσθηκε να σταλούν στην Ισπανία ως ενισχύσεις. Το 211 π.Χ., ο Γάιος Νέρων με 12000 πεζούς και 1100 ιππείς, Ρωμαίους και Λατίνους συμμάχους, έπλευσε στο Ταρράκο. Εκεί, αποβίβασε τον στρατό και τον επαύξησε οπλίζοντας και τα πληρώματα των πλοίων. Κατόπιν, βάδισε προς τον Ίβηρα ποταμό και ενώθηκε με τους στρατιώτες του Λεύκιου Μάρκιου. Με το σύνολο του στρατού του συνέχισε την πορεία του για να συναντήσει τον εχθρό. Ο Νέρων κατάφερε να εγκλωβίσει τον Ασδρούβα του Αμίλκα στο στρατόπεδό του, αλλά εκείνος, με την πρόφαση ότι θα διαπραγματευόταν την αποχώρησή του από την Ισπανία, κατάφερε να απελευθερώσει τον στρατό του τμηματικά και να αποδράσει.

Στην Ρώμη, όμως, η συζήτηση στην Σύγκλητο για τον διορισμό στρατηγού στο μέτωπο της Ισπανίας συνεχιζόταν. Όταν οι Συγκλητικοί ζήτησαν εθελοντές για την αρχηγία, ο μόνος που έθεσε υποψηφιότητα και επελέγη ήταν ο νεαρός Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων Αφρικανός ο Πρεσβύτερος (Publius Cornelius Scipio Africanus),[2965] ο γιος του Πόπλιου Κορνήλιου Σκιπίωνα που είχε σκοτωθεί στην Ισπανία. Την προσωνυμία Αφρικανός έλαβε αργότερα μετά την νίκη του επί του Αννίβα στην Αφρική (δες παρακάτω). Παρά την εμπειρία του στην μάχη, ήταν μόλις είκοσι πέντε ετών[2966] και δεν είχε ποτέ υπηρετήσει ως ύπατος ή έστω ως πραίτωρ. Η Σύγκλητος διόρισε ως βοηθό του έναν γηραιότερο από τον ίδιο Συγκλητικό.[2967]

Το 210 π.Χ., ο νεαρός Σκιπίων, με εξουσία αρχιστρατηγίας ανθυπάτου[2968] και με 10.000 πεζούς και 1000 ιππείς, έπλευσε με 30 πεντήρεις από τις εκβολές του Τίβερη και κατά μήκος της νότιας ευρωπαϊκής ακτής μέχρι το Εμπόριον, την ελληνική πόλη, όπου αποβιβάσθηκε. Κατόπιν, στρατός και στόλος έφθασαν στο Ταρράκο, όπου ο ανθύπατος διέταξε να τραβήξουν τα πλοία στην ξηρά. Από εκεί και με την συνοδεία του Μάρκιου άρχισε μια περιοδεία στις συμμαχικές πόλεις και μέχρι το χειμερινό ρωμαϊκό στρατόπεδο, βόρεια του Ίβηρα ποταμού. Οι τρεις καρχηδονιακοί στρατοί με συνολική δύναμη 25.000 πεζών και 2500 ιππέων[2969] ξεχειμώνιαζαν σε διαφορετικά σημεία της

[2963] Livius, XXIII.49 & XXV.3-4.

[2964] Paul Erdkamp, «The Corn Supply of the Roman Armies during the Third and Second Centuries B.C.,» *Historia* vol. 44, no 2 (1995): 168-191.

[2965] FC, p. 62, έτος 205 & p. 64, έτος 194.

[2966] Walbank on Polybius, X.4. O Απ. Ιβηρ., IV.18 γράφει ότι ήταν 24 ετών.

[2967] Livius, XXVI.17-19. Για την στρατιωτική εμπειρία του νεαρού Σκιπίωνα και την ζωή του μέχρι την επιλογή του να διοικήσει το στράτευμα στην Ισπανία δες Πολύβιος, X.2-5 και Lancel, *Hannibal*, pp. 136-138.

[2968] Walbank on Polybius, 2:191.

[2969] Απ. Ιβηρ., IV.19. Ίσως ο αριθμός αυτός είναι απλή επανάληψη των ρωμαϊκών δυνάμεων υπό τον Σκιπίωνα (δες παρακάτω).

Ιβηρικής: ο Ασδρούβας του Γίσκωνος βρισκόταν νότια, κοντά στο Κάδιξ, ο Μάγων στην ενδοχώρα, ενώ ο Ασδρούβας του Αμίλκα κοντά στον Ίβηρα και στο υπό καρχηδονιακό πια έλεγχο Σαγούντο. Την άνοιξη του 210 π.Χ., ο Σκιπίων Αφρικανός συγκέντρωσε όλον τον στρατό του στις εκβολές του Ίβηρα ποταμού και τους μίλησε για να τους εμψυχώσει. Μετά, άφησε φρουρά 3000 πεζών και 300 ή 500 ιππέων και με τον υπόλοιπο στρατό διέβη τον Ίβηρα προς Νότον.[2970]

Το 209 π.Χ., ο Σκιπίων αποφάσισε ότι αντί να επιτεθεί σε ένα από τα τρία καρχηδονιακά τμήματα, με κίνδυνο να τραβήξει όλο τον αντίπαλο στρατό εναντίον του, ήταν προτιμότερο να πολιορκήσει την Νέα Καρχηδόνα (Carthago Nova, BAGROW, 27:E4, σημερ. Cartagena, στην νοτιοανατολική Ισπανία)[2971] με τους 25.000 πεζούς και 2500 ιππείς που διέθετε. Την πόλη (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.3.2) υπερασπιζόταν κάποιος Μάγων[2972] με 1000 στρατιώτες[2973] και 2000 οπλισμένους πολίτες, αφενός διότι ήταν πόλη με πλούσιους κατοίκους και αφετέρου διότι είχαν συγκεντρωθεί εκεί όλα τα πολεμοφόδια των Καρχηδονίων, το θησαυροφυλάκιο του πολέμου με τα πολύτιμα λάφυρα, αλλά και όμηροι από τους λαούς της Ισπανίας. Επιπλέον, η πόλη θα του προσέφερε εύκολη πρόσβαση στην Αφρική και ευρύχωρο λιμάνι για την συγκέντρωση μεγάλου στόλου. Απέκλεισε λοιπόν την Νέα Καρχηδόνα και από ξηρά και από θάλασσα με στόλο τον οποίο διοικούσε ο πιστός του φίλος και υπαρχηγός Γάιος Λαίλιος (Gaius Laelius). Στην μάχη που διεξήχθη στην πρώτη έξοδο των πολιορκουμένων, οι Ρωμαίοι τους ανάγκασαν να οπισθοχωρήσουν και να κλεισθούν πάλι πίσω από τα τείχη της πόλεως. Αυτή η φυγή από την μάχη, όμως, δημιούργησε μεγάλο πανικό και μέσα στην πόλη και, όπως διαπίστωσε ο Σκιπίων από τον λόφο στον οποίο βρισκόταν, πολλοί πολεμιστές είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους στα τείχη. Διέταξε, τότε, να χρησιμοποιήσουν σκάλες για να ανέβουν στο τείχος. Η κίνηση αυτή των Ρωμαίων υποχρέωσε τους Καρχηδόνιους να ρίξουν όλο το βάρος της άμυνάς τους στα σημεία των επιθέσεων και έτσι κατάφεραν να κρατήσουν τους εχθρούς τους μακρυά από τα τείχη. Όμως η πλευρά των τειχών που βρεχόταν από την θάλασσα είχε αφεθεί αφύλακτη. Ο Σκιπίων είχε πλη-

[2970] Πολύβιος, Χ.6.

[2971] Ο αρχικός γηγενής οικισμός στην Νέα Καρχηδόνα ονομαζόταν Μάσσια ή Μάστια (Massia/Mastia). Η καρχηδονιακή πόλη ιδρύθηκε από τον Ασδρούβα το 226 π.Χ., διότι διέθετε ένα από τα ασφαλέστερα λιμάνια της Μεσογείου, κοντινά ορυχεία ασημιού και μολύβδου, αλλά και αλυκές, το αλάτι από τις οποίες χρησιμοποιούνταν για θεραπευτικούς σκοπούς. Επίσης, στην περιοχή και σε όλη την νοτιοανατολική Ισπανία φύτρωνε σπάρτο (δες παρακάτω), από το οποίο κατασκευαζόταν γερό σχοινί για τα πλοία. Μετά την κατάληψή της από τον Σκιπίωνα, το 209 π.Χ., αποτέλεσε την ρωμαϊκή αποικία Urbs Iulia Nova Carthago. Καταστράφηκε το 425 μ.Χ. από τους Βάνδαλους αλλά για ένα μικρό χρονικό διάστημα τον 6ο μ.Χ. αιώνα υπήρξε η ισπανική πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η ρωμαϊκή πόλη ήταν κτισμένη σε ακρωτήριο και η βόρεια πλευρά της οριζόταν από λιμνοθάλασσα, ενώ η νότια και η ανατολική από λόφους. Οι λόφοι ενώνονταν με τείχος που είχε συνολικό μήκος 3500 μ. και προστάτευε την πόλη, η οποία κάλυπτε έκταση 0,25 τ.χλμ. και είχε 30.000 κατοίκους. Στο Φόρουμ (Αγορά) υπήρχε στοά και στην πόλη είχε κατασκευασθεί θέατρο/αμφιθέατρο (Ε' αιώνας π.Χ. μέχρι 1ος μ.Χ. αιώνας) με 6000-7000 θέσεις (TGR, 3:237). Υπήρχαν ναοί αφιερωμένοι στον Ασκληπιό και στον αυτοκράτορα Αύγουστο αλλά και ιερό στην Υγεία. Όσο η πόλη βρισκόταν υπό τους Καρχηδόνιους τα νομίσματα έφεραν κεφαλές των στρατηγών (εικ. Lancel, *Carthage*, fig. 232), συμπεριλαμβανομένου και του Αννίβα, ενώ κόπηκαν και σειρές ρωμαϊκών νομισμάτων μέχρι το 39 μ.Χ. Δες PECS, λμ. «Carthago Nova».

[2972] Αυτός ο Μάγων δεν ήταν ο αδελφός του Αννίβα (Walbank on Polybius, X.12.2).

[2973] Ο Απ. Ιβηρ., IV.19-21 γράφει για 10.000 Καρχηδόνιους άνδρες αλλά ο αριθμός αυτός δεν έχει λογική.

ροφορηθεί ότι κατά την άμπωτη[2974] εκείνο το σημείο του τείχους ήταν ευάλωτο διότι ήταν χαμηλότερου ύψους από το υπόλοιπο. Οι 500 άνδρες που έστειλε, λοιπόν, ανέβηκαν με σκάλες στο τείχος και μπήκαν ανενόχλητοι στην πόλη. Ορισμένοι έτρεξαν και άνοιξαν την πύλη για να μπει ο υπόλοιπος ρωμαϊκός στρατός και έτσι οι πολιορκούμενοι βρέθηκαν να κτυπιόνται και από τα νώτα. Ο Μάγων και μέρος της φρουράς έτρεξαν να κλεισθούν στην ακρόπολη ενώσο οι Ρωμαίοι έσφαζαν οποιονδήποτε ενήλικα έβλεπαν μπροστά τους. Όταν η πόλη γέμισε από τον ρωμαϊκό στρατό, ο Μάγων παραδόθηκε και οι Ρωμαίοι αφέθηκαν να λεηλατήσουν τα πλούτη της πόλεως.

Ο Σκιπίων παρέδωσε την πόλη στους πολίτες της και τους επέστρεψε την περιουσία τους. Οι 2000 τεχνίτες[2975] της πόλεως έγιναν σκλάβοι του ρωμαϊκού δημοσίου για να κατασκευάσουν όπλα για τον πόλεμο και μετά ίσως απελευθερώνονταν. Οι υπόλοιποι άνδρες που αιχμαλωτίσθηκαν και οι σκλάβοι θα γίνονταν κωπηλάτες των δικών του πολεμικών πλοίων αλλά και των 8 ή 18 που είχε συλλάβει στην ακτή. Οι Κελτίβηρες αιχμάλωτοι θα επέστρεφαν στα χωριά τους. Τα σημαντικότερα από τα λάφυρα ήταν 120 μεγάλοι και 281 μικροί (οξυβελείς) καταπέλτες, 23 μεγάλοι και 53 μικροί λιθοβόλοι καταπέλτες (balistae)[2976] και άλλα όπλα μαζί με χρυσά και ασημένια αντικείμενα, ασήμι, μεγάλες ποσότητες σε δημητριακά αλλά και 63 φορτηγά πλοία στο λιμάνι γεμάτα με διάφορες προμήθειες που περιλάμβαναν όπλα, σπάρτο (σπάρτιον)[2977] και ναυπηγήσιμη ξυλεία. Τον Μάγωνα μαζί με 15 Καρχηδόνιους άρχοντες και τους άλλους αιχμαλώτους τους έστειλε ο Σκιπίων με πλοίο στην Ρώμη για να αναγγείλει την νίκη του.[2978]

Η νίκη του Σκιπίωνα Αφρικανού ήταν πολύ μεγάλη για το ισπανικό μέτωπο. Με επίθεση αστραπή, είχε καταλάβει την κύρια καρχηδονιακή πόλη στην ανατολική Ισπανία, τις καρχηδονιακές οπλαποθήκες, σιταποθήκες, το θησαυροφυλάκιο, πολεμικές μηχανές και πλοία. Είχε στερήσει τον καρχηδονιακό στρατό στην Ιβηρική από το κύριο λιμάνι επικοινωνίας του με την Καρχηδόνα αλλά και από το μεγαλύτερο μέρος των προμηθειών του. Από ψυχολογικής απόψεως, η νίκη ύψωσε πολύ το ηθικό του ρωμαϊκού στρατού στην Ισπανία, αλλά και από πρακτικής απόψεως, τον τροφοδότησε και τον εξόπλισε περισσότερο. Στην Ρώμη, μετά την πτώση της Κάπουα, η κατάληψη της Νέας Καρχηδόνας ήταν ακόμη καλύτερη είδηση. Έδειχνε ότι, μετά την μεγάλη ήττα των Καννών, η Ρώμη είχε αρχίσει να αντιστρέφει υπέρ της την πολεμική κατάσταση στα μέτωπα.

Ο Σκιπίων φρόντισε αμέσως να επιδείξει και να διατηρήσει με γυμνάσια την

2974 Για την άμπωτη στην περιοχή δες σχόλια σε Walbank on Polybius, 2:192-196.

2975 Για την κατάσταση αυτών των ανθρώπων πριν την κατάληψη της Νέας Καρχηδόνας δες Walbank on Polybius, X.16.1.

2976 Επεξηγήσεις για τους μεγάλους και μικρούς καταπέλτες δες DGRA, λμ. «tormentum (αφετήριον όργανον)».

2977 Το σπάρτιον ή λατ. spartum (Stipa tenacissima) είναι φυτό που ανήκει στην τάξη χεδρωπά και στην οικογένεια ψυχανθή. Το σπάρτιον το βρουλόμορφο (βούρλο) φυτρώνει στις παραμεσόγειες περιοχές και στις Καναρίους Νήσους και είναι θάμνος με λεπτούς, κυλινδρικούς, βρουλόμορφους βλαστούς και φθάνει σε ύψος μέχρι 3 μ. Χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή πλεκτών καλαθιών αλλά και γερών σχοινιών που χρησιμοποιούνταν στα πλοία. (λμ. «σπάρτιον» και «σπάρτο», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 48:290). Οι Κελτίβηρες το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή χονδρών υποδημάτων και αδιάβροχων μανδυών (Plinius, XIX.26-32).

2978 Livius, XXVI.19-20 & 41-51 και Πολύβιος, X.11-19.

καλή φυσική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο στρατός και ο στόλος του. Την πρώτη ημέρα, οι λεγεωνάριοι έτρεχαν 4 ρωμαϊκά μίλια (περ. 6 χλμ., AMCD) με πλήρη εξάρτηση, ενώ την δεύτερη καθάριζαν και περιποιούνταν τα όπλα τους. Την τρίτη ημέρα ασκούνταν στην μάχη σώμα με σώμα με ξύλινα ομοιώματα σπαθιών και με βολές ο ένας στον άλλον ακοντίων με στρογγυλεμένες αιχμές. Την τέταρτη ημέρα ξεκουράζονταν, αλλά την πέμπτη έτρεχαν πάλι με πλήρη εξάρτηση. Όταν η θάλασσα ήταν ήρεμη, οι κωπηλάτες και οι ναύτες έβγαζαν τα πλοία στα ανοικτά και πραγματοποιούσαν ελιγμούς ναυμαχίας. Οι ασκήσεις αυτές για τον στρατό και τον στόλο επανελήφθησαν όσο ο Σκιπίων έμεινε στην Νέα Καρχηδόνα. Ο στρατηγός επιθεωρούσε κάθε άσκηση, τους τεχνίτες στα εργαστήρια στην πόλη που επισκεύαζαν ή κατασκεύαζαν όπλα, αλλά και τις επισκευές στα τείχη.[2979]

Παρά την μεγάλη επιτυχία της καταλήψεως της Νέας Καρχηδόνας, ο καρχηδονιακός στρατός είχε μείνει ανέπαφος. Αλλά στη κεντρική και βόρεια Ισπανία, ιδίως μετά τις νίκες του Σκιπίωνα στην περιοχή (δες παρακάτω), οι ντόπιοι Κελτίβηρες αρχηγοί είχαν εγκαταλείψει τους Καρχηδόνιους και όσο απελευθέρωνε τους υπηκόους τους ο Σκιπίων μετά τις μάχες, τόσο περισσότερο συντάσσονταν με τους Ρωμαίους.[2980] Συνηθισμένοι από την υπηρεσία τους υπό τους Καρχηδόνιους στρατηγούς, οι Κελτίβηρες ονόμαζαν τον Σκιπίωνα βασιλιά (λατ. rex) και τον προσκυνούσαν, γεγονός που ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με το ρωμαϊκό ιεραρχικό πολιτικό και στρατιωτικό σύστημα. Ο Σκιπίων προσπάθησε να εξηγήσει στους Κελτίβηρες αρχηγούς ότι ο τίτλος του βασιλιά δεν ήταν ανεκτός στην Ρώμη («regium nomen alibi magnum, Romae intolerabile esse»)[2981] και δεν δεχόταν να τον ονομάζουν έτσι δημοσίως. Μπορούσαν να του απευθύνουν τον λόγο ως imperator,[2982] αρχιστράτηγο, τίτλο που του είχε απονείμει ο στρατός και η Σύγκλητος.[2983] Η άρνηση αυτή του τίτλου του βασιλιά προξένησε μεγάλη εντύπωση ανάμεσα στους «βαρβάρους» («barbari»), όπως τους ονομάζει ο Λίβιος. Οι μάχες μεταξύ Καρχηδονίων και Ρωμαίων στην Ισπανία και στην Ιταλία δεν είχαν τελειώσει. Στα έξι χρόνια χρόνια που ακολούθησαν την κατάληψη της Νέας Καρχηδόνας οι Ρωμαίοι θα καταφέρουν να γίνουν απόλυτοι κύριοι και της Ισπανίας και της Ιταλίας.

Οι Ρωμαίοι εκδιώκουν τους Καρχηδόνιους από Ιταλία & Ισπανία (208-203 π.Χ.)

Ο Σκιπίων θέλησε να αντιμετωπίσει έναν-έναν τους Καρχηδόνιους στρατηγούς, αλλά δεν μπορούσε να φαντασθεί ότι έτσι θα ανάγκαζε έναν από αυτούς να φθάσει στην Ιταλία. Το 208 π.Χ., με την βοήθεια του υπαρχηγού του Γαΐου Λαίλιου, επιτέθηκε και νίκησε σε μάχη τον Ασδρούβα Βάρκα στην Βαίκολα (Baecula, BAGROW, 27:B3, σημερ. Bailén, ανατολικά της Córdoba), αλλά ο Καρχηδόνιος κατάφερε να διαφύγει μαζί με τα υπολείμματα του στρατού του[2984] (χάρτης AAB, II.8.1). Οι Καρχηδόνιοι είχαν πλέον υπό τον έλεγχό τους μόνο την νότια Ισπανία και το Κάδιξ. Στο συμβούλιο των τριών στρατηγών αποφασίσθηκε ο Ασδρούβας του Γίσκωνος να αποφύγει κάθε εμπλοκή με τους Ρωμαίους, ο Μάγων να περάσει στις Βαλεαρίδες Νήσους για να συ-

[2979] Livius, XXVI.51 και Πολύβιος, X.20.
[2980] Πολύβιος, X.34-36.
[2981] Livius, XXVII.19.4.
[2982] Walbank on Polybius, X.40.5.
[2983] Πολύβιος, X.40.
[2984] Πολύβιος, X.39. Για την μάχη δες ASB, ch. 4.2.1.

γκεντρώσει μισθοφόρους, και ο Ασδρούβας Βάρκα να κατευθυνθεί προς την Ιταλία ακολουθώντας την διαδρομή του Αννίβα.

Ως εκ τούτου, ο Ασδρούβας Βάρκα βάδισε αργά προς την βόρεια πλευρά των Πυρηναίων για να αποφύγει οποιαδήποτε εμπλοκή με τους Ρωμαίους. Κατά την αργή πορεία του στρατολογούσε Κελτίβηρες, οι οποίοι παρακινήθηκαν να τον ακολουθήσουν όταν έμαθαν ότι στις αποσκευές του μετέφερε χρυσό. Το σχέδιο να περάσει τα Πυρηναία, τις Άλπεις, και να πραγματοποιήσει κάθοδο στην Ιταλία από τον Βορρά ήταν ένα γνωστό σχέδιο των Καρχηδονίων για να αναγκάσουν την Ρώμη να πολεμήσει σε δύο μέτωπα στην Ιταλία. Ήδη από το 210 π.Χ. οι Ρωμαίοι είχαν συλλέξει σχετικές πληροφορίες, Σε αιφνιδιαστική επίθεση με 50 πολεμικά στην περιοχή της Ιτίκης στην Αφρική, ο Ρωμαίος Μάρκος Βαλέριος Μησσάλλας (Marcus Valerius Messalla) είχε συλλάβει αιχμαλώτους οι οποίοι αποκάλυψαν ότι η Καρχηδόνα προστατευόταν από 5000 Νομάδες, κατασκευαζόταν στόλος για να επιχειρήσει στην Σικελία και ότι στρατολογούνταν μισθοφόροι από όλη την Αφρική για να σταλούν στην Ισπανία, από όπου ο Ασδρούβας θα βάδιζε για να περάσει τις Άλπεις.[2985] Όλο το 208 π.Χ. ο Ασδρούβας βάδισε στην κεντρική Νότια Ευρώπη και πέρασε τις Άλπεις μάλλον από την διάβαση των Άλπεων Col de Montgenèvre.[2986] Η πορεία του παρακολουθούνταν από τους Ρωμαίους, που είχαν μεν ειδοποιηθεί από τους συμμάχους τους Μασσαλιώτες αλλά δεν μπορούσαν να επέμβουν. Έτσι, τον περίμεναν να εμφανισθεί στην αρχή του 207 π.Χ. στην κοιλάδα του Πάδου.[2987]

Στην Ρώμη, μετά τον θάνατο του Μαρκέλλου, έπρεπε να βρεθούν οι νέοι ύπατοι που θα συνέχιζαν τον αγώνα εναντίον του Αννίβα αλλά και του αδελφού του Ασδρούβα, που σύντομα θα εμφανιζόταν στην Βόρεια Ιταλία. Ο στρατηγός που διέθετε ανάλογη πολεμική πείρα ήταν ο Γάιος Κλαύδιος Νέρων (C. Claudius Nero),[2988] ο οποίος όμως εθεωρείτο αψύς. Για να ισορροπήσει η αρχιστρατηγία στον ρωμαϊκό στρατό, δεύτερος ύπατος εξελέγη ο γηραιός Μάρκος Λίβιος Σαλινάτωρ (Marcus Livius Salinator),[2989] ο οποίος είχε νικήσει τους Ιλλυριούς το 219 π.Χ., αλλά τα τελευταία δέκα χρόνια ζούσε αποτραβηγμένος σε μια αυτο-απομόνωση. Μετά την θητεία του ως ύπατος, είχε κατηγορηθεί και δικασθεί στην Ρώμη, διότι δεν είχε διανείμει με δίκαιο τρόπο τα λάφυρα από την Ιλλυρία στους στρατιώτες του.[2990] Εκείνος, πιστεύοντας ότι είχε τιμωρηθεί αδίκως, είχε εγκαταλείψει τελείως τον εαυτό του και είχε χάσει κάθε ενδιαφέρον για τα ρωμαϊκά κοινά. Όταν εμφανίσθηκε στην Σύγκλητο μετά από τόσο καιρό και μίλησε για να υπερασπισθεί συγγενή του για άλλη υπόθεση, έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση στους Συγκλητικούς. Πολλοί είπαν ότι ίσως αδίκως κατηγορήθηκε και την συγκεκριμένη στιγμή η πόλη τον χρειαζόταν. Δια τούτο, τον εξέλεξαν ύπατο μαζί με τον Κλαύδιο Νέρωνα.

Η Ρώμη έπρεπε τώρα να πολεμήσει σε δύο μέτωπα ταυτοχρόνως. Το ένα στον Βορρά εναντίον του Ασδρούβα και το άλλο στον Νότο εναντίον του Αννίβα. Παρά την ατελείωτη δεξαμενή εφεδρειών των συμμάχων από την οποία μπορούσε να αντλήσει

[2985] Livius, XXVII.5.
[2986] De Sanctis, 3.2:561-562 και Lancel, *Hannibal*, p. 142.
[2987] Livius, XXVII.17-20 & 37 & 39.
[2988] FC, p. 62 έτος 207.
[2989] FC, p. 63 έτος 207.
[2990] Frontinus, IV.1.45.

στρατιώτες, ο αριθμός των πολιτών στην ίδια την πόλη είχε συρρικνωθεί. Από λίγο περισσότεροι από 270.000[2991] που ήταν το 233 π.Χ., τώρα, το 208 π.Χ., ήταν μόνο λίγο περισσότεροι από 137.000 και μάλιστα οι νέοι τους οποίους χρειαζόταν τόσο πολύ ο ρωμαϊκός στρατός ήταν λιγότεροι. Η Σύγκλητος ζήτησε και υποχρέωσε, παρά την κατά παράδοση απαλλαγή τους, τις παραθαλάσσιες αποικίες να συνεισφέρουν στρατιώτες. Οι μόνες που τελικά απηλλάγησαν ήταν η Όστια και το Άντιο (Antium, BAGROW, 43:C4 & 44:C3, σημερ. Anzio). Επίσης, δόθηκε στους υπάτους πλήρης ελευθερία να συγκροτήσουν τους στρατούς τους με τον τρόπο που επιθυμούσαν. Στρατολογήθηκαν, λοιπόν, εθελοντές σκλάβοι, ενσωματώθηκαν 10.000 Κελτίβηρες πεζοί, αλλά και 1800 Ισπανοί και Νομάδες ιππείς που εστάλησαν με πλοία από την Ισπανία.

Ο Αννίβας υπολόγιζε ότι ο αδελφός του θα έφθανε στην Ιταλία το καλοκαίρι, έχοντας υπόψιν του, βέβαια, τις δικές του καθυστερήσεις και ταλαιπωρίες κατά την διάβαση των Άλπεων, και έτσι δεν βιάσθηκε να εγκαταλείψει το χειμερινό του στρατόπεδο στην Νότια Ιταλία. Όμως έκανε λάθος.Οο Ασδρούβας δεν αντιμετώπισε τα εμπόδια που είχε αντιμετωπίσει εκείνος, επειδή διήλθε από νοτιότερη και ευκολότερη διάβαση από εκείνη που είχε χρησιμοποιήσει ο Αννίβας ή τον είχαν οι περιστάσεις και οι οδηγοί υποχρεώσει να ακολουθήσει. Επιπλέον, ο Ασδρούβας βρήκε καλύτερο καιρό, έγινε δεκτός με φιλικές διαθέσεις από τους Γαλάτες και, έτσι, φαίνεται ότι μέσα σε δύο μήνες από τότε που έφυγε από τον χειμερινό καταυλισμό, κατάφερε να περάσει τις Άλπεις και να εμφανισθεί στην Βόρεια Ιταλία τέλος Απριλίου ή αρχές Μαΐου 207 π.Χ. Οι Ρωμαίοι δεν θέλησαν να τον αντιμετωπίσουν μέσα στις περιοχές των Γαλατών, όπως είχαν πράξει με τον Αννίβα, διότι ο στρατός του ήταν ετοιμοπόλεμος και οι γραμμές ανεφοδιασμού τους αβέβαιες. Παρ' όλα αυτά, ο Ασδρούβας αποφάσισε να καθυστερήσει την κάθοδο του στην Ιταλία πολιορκώντας την Πλακεντία. Βέβαια, η κατοχή της πόλεως θα του έδινε έναν ασφαλή χώρο οπισθοχωρήσεως, αλλά θα προκαλούσε και μεγάλη αίσθηση ανάμεσα στους Γαλάτες βορείως και νοτίως της περιοχής ως προς την υπεροχή του καρχηδονιακού στρατού. Επίσης, δεν είναι απίθανο να προσπαθούσε ο Ασδρούβας να προσελκύσει σε μάχη τον ρωμαϊκό στρατό που στάθμευε στην περιοχή, να τον νικήσει και να δείξει την ισχύ του σε όλες τις πόλεις της βορειο-κεντρικής Ιταλίας.[2992] Η σθεναρή αντίσταση όμως της πόλεως τον ανάγκασε να λύσει την πολιορκία και να συνεχίσει την πορεία του νότια.[2993]

Πριν φθάσει ο στρατός του υπάτου Κλαύδιου Νέρωνα από την Ρώμη στην Νότια Ιταλία για να αντιμετωπίσει τον Αννίβα, οι δύο αντίπαλοι είχαν ήδη συγκρουσθεί. Κοντά στον Τάραντα, ο Αννίβας δέχθηκε επίθεση από τον τοπικό ρωμαϊκό στρατό και κατά την άτακτη μάχη σκοτώθηκαν 4000 άνδρες του καρχηδονιακού στρατού. Όταν τελικά ο ύπατος έφθασε στην περιοχή και ενώθηκε με τον τοπικό στρατό, η συνολική ρωμαϊκή δύναμη που επρόκειτο να αντιμετωπίσει τον Αφρικανό στρατηγό αποτελείτο από 40.000 πεζούς και 2500 ιππείς. Εν τω μεταξύ, αποφεύγοντας οποιαδήποτε εμπλοκή με τον αντίπαλο στρατό, οι Καρχηδόνιοι έφθασαν στην πόλη Γρομέντο (Grumentum, BAGROW, 45:C4, σημερ. Grumento, περ. 90 χλμ. δυτικά του Μεταποντίου), αλλά σχεδόν μαζί τους στρατοπέδευσαν και οι Ρωμαίοι, με σκοπό να τους εμποδίσουν να διαφύγουν (χάρτης AAB, II.7.6). Στις άτακτες μάχες που ακολούθησαν, σκοτώθηκαν

[2991] Livius, XX Periocha.
[2992] Lancel, *Hannibal*, pp. 145-146.
[2993] Livius, XXVII.34-39.

8000 άνδρες από τον στρατό του Αννίβα και 500 από τον ρωμαϊκό. Μετά από μερικές μέρες απραξίας, ο Αννίβας κατάφερε με τέχνασμα να διαφύγει, αλλά οι Ρωμαίοι τον κυνήγησαν λυσσαλέα και σε αψιμαχίες με την οπισθοφυλακή του έχασε ακόμη 2000 άνδρες, πριν φθάσει στο υπό καρχηδονιακό έλεγχο Μεταπόντιον. Αφού ενσωμάτωσε την φρουρά της πόλεως στον στρατό του, κινήθηκε βόρεια και έφθασε στο Κανόσιο. Εκ παραλλήλου, αναζήτησε ενισχύσεις με απεσταλμένο στην περιοχή των Βρεττίων.[2994] Ο Αννίβας δεν βιαζόταν να εγκαταλείψει την Νότια Ιταλία και να συναντηθεί με τον αδελφό του. Γνώριζε τα πλεονεκτήματα της ενισχυμένης δυνάμεως δύο στρατών μαζί αλλά και το γεγονός ότι θα έχανε τον έλεγχο της Απουλίας αλλά και του λιμανιού στο Βρεντήσιο, εάν αποχωρούσε από την περιοχή. Το Βρεντήσιο ήταν το κύριο λιμάνι από το οποίο μπορούσε να λάβει βοήθεια από την Καρχηδόνα αλλά και να επιβιβασθεί για να διαφύγει σε περίπτωση αποτυχίας της εκστρατείας στην Ιταλία.

Ενώ ο ύπατος Κλαύδιος Νέρων προσπαθούσε να βρει ευκαιρία να συνάψει μάχη με τον Αννίβα ειδοποιήθηκε ότι είχαν συλλάβει δύο απεσταλμένους του Ασδρούβα με επιστολή προς τον Αννίβα. Στο μήνυμα αυτό, ο Καρχηδόνιος στρατηγός στον ιταλικό Βορρά ενημέρωνε τον αδελφό του στον Νότο ότι θα τον περίμενε στην Ουμβρία, δηλαδή στην βορειοανατολική κεντρική Ιταλία, διότι αντί να διαβεί τα Απέννινα από κάποια διάβαση επρόκειτο να ακολουθήσει την παράλια οδό της Αδριατικής. Η πληροφορία αυτή γέννησε ένα παράτολμο σχέδιο στο μυαλό του ανυπόμονου υπάτου: με μικρό μέρος του στρατού του να κινηθεί μυστικά βόρεια για να αντιμετωπίσουν και οι δύο ύπατοι μαζί τον Ασδρούβα. Αυτή η προσπάθεια θα μπορούσε να επιτύχει μόνον εάν ο Αννίβας δεν μάθαινε την αποχώρηση του υπάτου, παρότι θεωρητικά θα υπήρχε αρκετός στρατός για να τον αντιμετωπίσει. Ο Νέρων ειδοποίησε την Ρώμη και, παραβαίνοντας τα γεωγραφικά όρια επιχειρήσεων του στρατού του που του είχε ορίσει η Σύγκλητος, έφυγε με 6000 άνδρες και με κάθε μυστικότητα για να διασχίσει καθέτως ολόκληρη την κεντρική Ιταλία. Ενημέρωσε τον άλλο ύπατο, Μάρκο Λίβιο, ότι θα έφθανε μυστικά και βράδυ στο στρατόπεδό του κοντά στην πόλη Σήνα (Sena/Sena Gallica, BAGROW, 42:E1, σημερ. Senigallia), στην ακτή της Αδριατικής. Στο πολεμικό συμβούλιο που έγινε αμέσως μετά την άφιξή του και παρά το γεγονός ότι ο στρατός του ήταν ταλαιπωρημένος και άυπνος λόγω της ταχύτητας με την οποία είχε διασχίσει την απόσταση, ο Κλαύδιος Νέρων επέμενε να πολεμήσουν τον Ασδρούβα αμέσως, πριν γίνει γνωστή η απουσία του στον Αννίβα. Έπρεπε να νικήσουν τον αντίπαλό τους γρήγορα, για να προλάβει ο Νέρων να γυρίσει πίσω στο στρατόπεδό του και να αντιμετωπίσει τον Καρχηδόνιο στρατηγό στον Νότο. Αλλιώς, όπως αποκάλυπτε και η επιστολή που είχε στείλει στην Ρώμη, οι δύο καρχηδονιακοί στρατοί θα τους πολεμούσαν ενωμένοι.[2995]

Εκείνο το πρωινό του 207 π.Χ. και οι δύο στρατοί ετοιμάζονταν για την μάχη. Στον Ασδρούβα, όμως, που μαζί με επιτελείς του επιθεώρησε από μακριά το αντίπαλο στρατόπεδό με το άλογό του, έκανε μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι ενώ δεν φαινόταν ότι είχε διευρυνθεί το στρατόπεδο των Ρωμαίων, ορισμένοι στρατιώτες κρατούσαν ασπίδες που δεν τις είχε ξαναδεί πριν. Μεγάλη εντύπωση του έκανε, ακόμη, και το γεγονός ότι στο στρατόπεδο των υπάτων είχε ηχήσει δύο φορές το σήμα για να πάρει την θέση της η νυκτερινή φρουρά, που σήμαινε την παρουσία και των δύο υπάτων. Συνε-

[2994] Livius, XXVII.40-42.

[2995] Livius, XXVII.43-46.

πέρανε λοιπόν αμέσως αυτό που δεν μπορούσε να πιστέψει: ότι είχε να αντιμετωπίσει στρατό και με τους δύο υπάτους επικεφαλής και άρα το μήνυμά του είχε γίνει γνωστό στους Ρωμαίους. Άρα και ο Αννίβας είχε με κάποιο τρόπο παραπλανηθεί ή ήδη ηττηθεί, οπότε εκείνος είχε φθάσει πολύ αργά. Αντί να διατάξει επίθεση αποφάσισε να περιμένει να πέσει η νύχτα για να υποχωρήσει μακριά από εκεί, αλλά δεν ξέρουμε για πού και με τι σχέδιο στο μυαλό του. Σύμφωνα με τις διαταγές του, ο στρατός έπρεπε να ακολουθήσει την όχθη του Μήταυρου ποταμού (Metaurus, BAGROW, 42:D1 & E1, σημερ. Metauro) νότια, μέχρι να βρεθεί κάποιος πόρος όταν ξημέρωνε. Αλλά όσο απομακρυνόταν από την ακτή, τόσο οι όχθες γίνονταν πιο απόκρημνες, με αποτέλεσμα, λόγω της καθυστερήσεως, να τον προλάβει ο ρωμαϊκός στρατός (χάρτης AAB, II.7.7&8).

Ο Ασδρούβας αποφάσισε να δώσει μάχη εκ παρατάξεως με τους 30.000-35.000 άνδρες[2996] του στρατού του, διότι ήταν παγιδευμένος από το ποτάμι στα νώτα του. Βάδισε μέσα στην νύχτα και στρατοπέδευσε πρόχειρα, με αποτέλεσμα αρκετοί στρατιώτες του που ήταν κατάκοποι, μόλις κατάφεραν να κοιμηθούν λίγο στα γύρω χωράφια. Την επομένη, για να πολεμήσει, τοποθέτησε τους Λίγυρες μισθοφόρους στο μέσον και τους 10 ελέφαντες εμπρός τους, στην αριστερή πλευρά τους Γαλάτες και στην δεξιά πλευρά το έμπειρο ισπανικό πεζικό υπό τις διαταγές του. Ο ρωμαϊκός στρατός στο πεδίο της μάχης υπολογίσθηκε σε 37.000-42.000 άνδρες.[2997] Απέναντι από τον Κλαύδιο Νέρωνα ήταν οι Γαλάτες και απέναντι από τους Ισπανούς ο Μάρκος Λίβιος. Όταν άρχισε η μάχη, οι ελέφαντες προξένησαν σύγχυση στο κέντρο και των δύο στρατών. Επειδή τα πλευρά των Γαλατών προστατεύονταν από λόφο, κάποιοι λόχοι των Ρωμαίων συνωστίζονταν εκεί χωρίς να πολεμούν. Τότε ο Κλαύδιος πήρε αυτούς τους λόχους, τους πέρασε πίσω από την ρωμαϊκή γραμμή μάχης και με μεγάλη ορμή έπεσε επάνω στα νώτα των Ισπανών. Οι Ισπανοί και οι Λίγυρες άρχιζαν να σκοτώνονται από τον ρωμαϊκό στρατό, μια που κτυπιόνταν από εμπρός, από τα πλευρά, και από πίσω, και το ίδιο άρχισε να γίνεται και με τους Γαλάτες. Η ορμή της μάχης, όμως, είχε εξανεμισθεί, διότι τους στρατιώτες του καρχηδονιακού στρατού που ήταν εξαντλημένοι από την νυκτερινή πορεία και την αϋπνία, τώρα τους έκαιγε η ζέστη και τους τυραννούσε η δίψα και «vix arma umeris gestabant».[2998] Οι 6 ελέφαντες είχαν ήδη σκοτωθεί από τους Ινδούς οδηγούς τους, οι οποίοι ήταν εξοπλισμένοι με σμίλη ξυλουργού και σφυρί. Όταν τα κτήνη αφηνίαζαν και άρχιζαν να σκοτώνουν τους φίλιους στρατιώτες, ο οδηγός έμπηγε με την βοήθεια του σφυριού την σμίλη στον σβέρκο του ζώου, εκεί όπου ενωνόταν ο λαιμός με το κεφάλι, και το σκότωνε.[2999] Γινόταν πια περισσότερο σφαγή παρά μάχη. Ο Ασδρούβας, απογοητευμένος από την εξέλιξη της μάχης και για να μην παραδοθεί, κάλπασε με το άλογό του προς έναν ρωμαϊκό λόχο, οπότε και «έπεσε μαχόμενος».[3000] Οι απώλειες του καρχηδονιακού στρατού ήταν πολύ μεγάλες[3001] και έφθαναν τους 10.000 άνδρες, ενώ ο ρωμαϊκός έχασε 2000. Μαζί με τα λάφυρα κάθε είδους

[2996] Walbank on Polybius, XI.3.2-3. Ο Αππιανός, Αννιβ., VIII.52, γράφει ότι ο Ασδρούβας πέρασε τις Άλπεις με 48.000 πεζούς, 8000 ιππείς και 15 ελέφαντες.

[2997] Walbank on Polybius, XI.3.2-3.

[2998] «μετά βίας οι ώμοι βαστούσαν τον οπλισμό τους», Livius, XXVII.48.16.

[2999] Μάλλον το γνώριζαν αυτό από τον τρόπο με τον οποίον κυνηγούν τα λιοντάρια και τα μεγάλα αιλουροειδή τους ελέφαντες.

[3000] «pugnans cecidit» γράφει ο Λίβιος (Livius, XXVII.49.4).

[3001] Ο Λίβιος αναφέρει υπερβολικό αριθμό 56.000 νεκρών για τους Καρχηδόνιους και 8000 για τους Ρωμαίους (Livius, XXVII.49).

βρέθηκε ασήμι και χρυσός και απελευθερώθηκαν και 4000 αιχμάλωτοι Ρωμαίοι. Οι Γαλάτες και οι Λίγυρες που γλύτωσαν την σφαγή επειδή απέφυγαν την μάχη, μετά από εντολή του Μάρκου Λίβιου, αφέθηκαν να γυρίσουν στις περιοχές τους ανενόχλητοι για να μεταφέρουν το μήνυμα της μεγάλης νίκης των Ρωμαίων την 23η Ιουνίου[3002] 207 π.Χ.[3003]

Όταν τα νέα έφθασαν και στην Ρώμη, η ανακούφιση υπήρξε πολύ μεγάλη και ορίσθηκαν τρεις συνεχείς ημέρες θυσιών, κατά τις οποίες οι ναοί πλημμύρισαν από κατοίκους της πόλεως. Το τόλμημα του Κλαύδιου Νέρωνα είχε στεφθεί με απόλυτη επιτυχία. Χρησιμοποιώντας στο έπακρο την άδεια της Συγκλήτου να κινηθούν οι ύπατοι όπως ήθελαν και να συγκροτήσουν τον στρατό τους με τον τρόπο που ήθελαν αλλά παραβαίνοντας την έννοια του ορισμένου επιχειρησιακού χώρου για κάθε ύπατο και βάζοντας σε κίνδυνο ακόμη και την ασφάλεια της ίδιας της Ρώμης, ο Νέρων μαζί με τον Λίβιο επέτυχαν περιφανή νίκη εναντίον των Καρχηδονίων στην Ιταλία. Με την νίκη τους εξασφάλισαν τα βόρεια όρια του ager Galicus για την Ρώμη.

Εν τω μεταξύ, ο Αννίβας δεν είχε αντιληφθεί την απουσία του Κλαύδιου Νέρωνα από την Νότια Ιταλία αλλά και οι 30.000 περίπου Ρωμαίοι στρατιώτες που είχαν παραμείνει δεν έδιναν την εντύπωση ότι έλειπαν μαχητές. Ο Κλαύδιος Νέρων επέστρεψε ταχέως στον Νότο και επέδειξε στον ανυποψίαστο στρατηγό την μεγάλη του νίκη. Έδωσε διαταγή, το κεφάλι του Ασδρούβα που είχε φέρει από την μάχη, να πεταχθεί μπροστά από τα καρχηδονιακά φυλάκια του στρατοπέδου, οι αιχμάλωτοι να επιδειχθούν στους συναδέλφους τους, και δύο από αυτούς να απελευθερωθούν για να διηγηθούν τα συμβάντα στον Αννίβα. Πέρα από την μεγάλη του λύπη για την ήττα του καρχηδονιακού στρατού και την απώλεια του αδελφού του, ο στρατηγός έπρεπε να αποφασίσει για την δική του προστασία. Παίρνοντας μαζί του όλους τους πολίτες του Μεταποντίου κινήθηκε προς την Βρεττία, που βρισκόταν υπό τον έλεγχό του, με σκοπό να συγκεντρώσει εκεί όλες του τις δυνάμεις και να αποφασίσει την κατοπινή στρατηγική του.[3004] Ίσως τότε αντελήφθη πως το λάδι στο καντήλι της ιταλικής εκστρατείας του είχε αρχίσει να τελειώνει.

Αλλά και στην Ισπανία, η μοίρα του καρχηδονιακού στρατού δεν ήταν καλύτερη. Η αναχώρηση του Ασδρούβα για την Ιταλία είχε μειώσει κατά πολύ την δύναμη των Αφρικανών. Μάλιστα στην προσπάθειά τους να μην προκαλέσουν τους Ρωμαίους με μειωμένες δυνάμεις είχαν περιορισθεί στην νότια Ισπανία. Όταν η ήττα του Ασδρούβα έγινε γνωστή στην Καρχηδόνα ήταν πλέον επιτακτική η ανάγκη να σταλούν ενισχύσεις στην Ισπανία. Οι ενισχύσεις έφθασαν και ο στρατός αυτός ενώθηκε με τον υφιστάμενο στρατό του Μάγωνα, του τελευταίου αδελφού του Αννίβα, και μαζί με Κελτίβηρες από την περιοχή που εξοπλίσθηκαν απετέλεσε ένα υπολογίσιμο αν και ετερόκλιτο σώμα. Όταν η παρουσία νέου στρατού έγινε γνωστή, ο Σκιπίων έστειλε εναντίον του 10.000 πεζούς και 500 ιππείς. Το ρωμαϊκό σώμα κατάφερε να αιφνιδιάσει τον εχθρό, να σκοτώσει πολλές χιλιάδες από τους Κελτίβηρες και να αναγκάσει τον Μάγωνα να διαφύγει με μερικές εκατοντάδες στρατιώτες του. Μετά την νίκη των Ρωμαίων, ο Καρχηδόνιος στρατηγός δεν είχε άλλη επιλογή παρά να καταφύγει στο στρατόπεδο του Ασδρούβα του Γίσκωνος κοντά στο Κάδιξ. Εκείνος, για να αποφύγει οποιαδήποτε κατά

[3002] Livius, vol. VII, Loeb ed. (1940), p. 405 n. 3.
[3003] Livius, XXVII.47-51 και Πολύβιος, XI.1-3. Για την μάχη δες ASIA, ch. 2.3.3.
[3004] Livius, XXVII.51

μέτωπο σύγκρουση, στην οποία δεν ήταν καθόλου βέβαιος για την νίκη του, διασκόρπισε τον στρατό του ως φρουρά στις πόλεις της γύρω περιοχής. Ο Σκιπίων δεν ήθελε να μοιράσει τον στρατό του σε μικρά αποσπάσματα, κάθε ένα από τα οποία θα πολιορκούσε και μία πόλη. Εάν το έπραττε, κινδύνευε να χάσει τον έλεγχο της υπαίθρου και της περιοχής και να μην είναι σε θέση να αντιμετωπίσει πιθανή επίθεση νέου καρχηδονιακού στρατού. Αντιθέτως, στο τέλος του 207 π.Χ., επέλεξε να πολιορκήσει την πλούσια, οχυρή και μεγάλη πόλη Ορόγη (Orongis, BAGROW, 27:B4, σημερ. Jaén), στην νότια Ισπανία, μάλλον για ψυχολογικούς λόγους. Εκεί έστειλε τον αδελφό του Λεύκιο Σκιπίωνα Ασιατικό (Lucius Cornelius Publius Scipio Asiaticus)[3005] με 10.000 πεζούς και 1000 ιππείς. Οι κάτοικοι παραδόθηκαν γρήγορα ανοίγοντας την πύλη και συνελήφθησαν ή σκοτώθηκαν τα μέλη της καρχηδονιακής φρουράς. Η πόλη παραδόθηκε στους κατοίκους της και ο ρωμαϊκός στρατός επέστρεψε βόρεια στο στρατόπεδο του. Ο Σκιπίων Αφρικανός έφυγε για να ξεχειμωνιάσει στο Ταρράκο. Η επιτυχία αυτή δεν φαίνεται να είχε κάποιον συγκεκριμένο μακροπρόθεσμο σκοπό αλλά ήταν μια ικανοποίηση και για αυτούς που συμμετείχαν αλλά και για τον ρωμαϊκό στρατό ολόκληρο.

Το ίδιο έτος, οι Ρωμαίοι διαπίστωσαν ότι μπορούσαν εύκολα να φθάσουν μέχρι την περιοχή της Καρχηδόνας με τον στόλο τους, χωρίς να κινδυνεύσουν από τα αντίπαλα πολεμικά. Ο ρωμαϊκός στόλος έφυγε από την Σικελία και λεηλάτησε τα αφρικανικά παράλια στις περιοχές της Ιτίκης και της Καρχηδόνας παίρνοντας πολλά λάφυρα. Κατά την επιστροφή τους συναντήθηκαν με καρχηδονιακό στόλο 70 πλοίων και οι Ρωμαίοι βύθισαν 4, συνέλαβαν 17 και ανάγκασαν τα υπόλοιπα να φύγουν. Έτσι διαπιστώθηκε ότι οι θάλασσες δεν ελέγχονταν από τους Καρχηδόνιους και συνεπώς μεγάλες ποσότητες δημητριακών μεταφέρθηκαν από την Σικελία στην Ρώμη.[3006] Στο τέλος λοιπόν του 207 π.Χ., οι Ρωμαίοι είχαν επανακτήσει τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της Ιταλίας και της Ισπανίας και είχαν διαπιστώσει ότι μπορούσαν να πλεύσουν, τουλάχιστον στην κεντρική Μεσόγειο, άφοβα. Εκείνη την χρονιά είχαν νικήσει τους Καρχηδόνιους σε στεριά και θάλασσα.

Οι ελπίδες όμως του Αννίβα δεν είχαν εξανεμισθεί. Πρέπει να πίστευε ότι μια νίκη του Ασδρούβα του Γίσκωνος και του Μάγωνα στην Ισπανία και μία δική του στην Νότια Ιταλία θα μπορούσαν να τους εξασφαλίσουν τουλάχιστον την συνέχιση των εχθροπραξιών και στις δύο περιοχές, μέχρι να καταφέρουν οι στρατηγοί να παγιώσουν τον καρχηδονιακό έλεγχο της νότιας Ισπανίας και της Νότιας Ιταλίας. Με την ίδια στρατηγική στο μυαλό τους, ο Ασδρούβας Γίσκωνος και ο Μάγων κατάφεραν το 206 π.Χ. να στρατολογήσουν στην Ισπανία 50.000 πεζούς[3007] και 4500 ιππείς. Μαζί με 32 ελέφαντες έφεραν τον στρατό στην πόλη Ιλίπα (Ilipa Magna,[3008] BAGROW, 26:E4, σημερ. Alcalá del Río, 7 χλμ. βόρεια της Σεβίλης), με σκοπό την μάχη σε ανοικτό πεδίο (χάρτης AAB, II.8.2). Ο στρατός του Σκιπίωνα, που αριθμούσε 45.000 Ρωμαίους και συμμάχους πεζούς και 3000 ιππείς, στρατοπέδευσε απέναντι από τους Καρχηδόνιους. Για αρκετές ημέρες, οι δύο στρατοί παρατάσσονταν ο ένας απέναντι στον άλλον αλλά στο τέλος οι Καρχηδόνιοι αποχωρούσαν χωρίς καμία πρόκληση για μάχη. Κατά την πα-

---

[3005] FC, p. 64, έτος 190.

[3006] Livius, XXVIII.1-4. Δες και Steinby, p. 154.

[3007] Ο Πολύβιος αναφέρει 70.000 πεζούς, αλλά ο αριθμός αυτός είναι υπερβολικός (Walbank on Polybius, XI.20.3b).

[3008] Ο Λίβιος την ονομάζει Silpium/Silpia.

ράταξή τους, το κέντρο και των δύο στρατών καταλάμβαναν οι ρωμαϊκές λεγεώνες από την μία πλευρά και οι Καρχηδόνιοι από την άλλη, με τους συμμαχικούς στρατούς στα πλευρά τους. Οι στρατιώτες, λοιπόν, και από τις δύο πλευρές, πίστευαν ότι έτσι θα διεξαγόταν και η πραγματική μάχη, ανάμεσα στους λόχους των δύο κυρίως αντιπάλων. Άλλωστε οι στρατολογημένοι μισθοφόροι χρησιμοποιούνταν περισσότερο για την επίδειξη όγκου που θα προξενούσε φόβο στους αντιπάλους, παρά για να καθορίσουν την τύχη της συγκρούσεως.

Πριν την μάχη, όμως, ο Σκιπίων σκέφθηκε να χρησιμοποιήσει αυτή την κοινή πεποίθηση υπέρ του. Κατ' αρχάς, διέταξε οι ιππείς να είναι έτοιμοι και τα άλογα τους χαλινωμένα και σελωμένα πριν την αυγή, για να επιτύχει αιφνιδιασμό. Όντως, με το πρώτο φως, έστειλε όλο το ιππικό του και τους ελαφρά οπλισμένους εναντίον των φυλακίων στο καρχηδονιακό στρατόπεδο, ενώ εκείνος με τον υπόλοιπο στρατό παρατάχθηκε για μάχη. Τοποθέτησε τους συμμάχους και μισθοφόρους στο μέσον και τις ρωμαϊκές λεγεώνες στα δύο άκρα. Με αυτή την παράταξη, ήθελε να αποφύγει πιθανές αυτομολήσεις των Ισπανών του κατά την διάρκεια της μάχης, εφόσον δεν θα αντιμετώπιζαν τους ομόφυλούς τους, αλλά και την άμεση χρησιμοποίηση από τον Ασδρούβα των έμπειρων Αφρικανών του.[3009] Ο Ασδρούβας αιφνιδιάσθηκε. Με το που βγήκε από την σκηνή του αντίκρισε το εχθρικό ιππικό να επιτίθεται στις φρουρές μπροστά από το ανάχωμα του στρατοπέδου του αλλά και τα όπλα και τα λάβαρα του εχθρικού στρατού να αστράφτουν στο βάθος. Έπρεπε πια να πολεμήσει.

Διέταξε να επιτεθεί το ιππικό του αμέσως και να παραταχθεί το πεζικό ως συνήθως. Όταν οι δύο στρατοί είχαν πλησιάσει αρκετά ο ένας τον άλλον, ο Σκιπίων διέταξε να επιστρέψει το ιππικό και οι ψιλοί και να λάβουν θέση ως εφεδρείες πίσω από τα δύο πλευρά.[3010] Καθώς η ρωμαϊκή παράταξη προχωρούσε αργά με τους Ισπανούς στο κέντρο, τα δύο άκρα άρχισαν να μακραίνουν τις γραμμές τους και να κινούνται γρηγορότερα, έτσι ώστε να έχει δημιουργηθεί μια κοίλη γραμμή μάχης. Κατόπιν, η αριστερή πτέρυγα έστρεψε δεξιά κατά ενενήντα μοίρες και η δεξιά ενενήντα μοίρες προς τα αριστερά και έπεσαν επάνω στα καρχηδονιακά άκρα. Συνεπώς, πρώτα συγκρούσθηκαν τα δύο άκρα των παρατάξεων. Το ισχυρό καρχηδονιακό κέντρο έμεινε στην θέση του, σαστισμένο από την διάταξη των λεγεωναρίων στα άκρα και φοβούμενο ότι μία κίνηση προς οποιοδήποτε από τα πλευρά θα προκαλούσε επίθεση των Ισπανών υπό τους Ρωμαίους. Τελικά, η μάχη στο κέντρο καθυστέρησε και διεξήχθη όταν η ημέρα είχε προχωρήσει αρκετά, η ζέστη και η αναμονή, η πείνα και η δίψα είχαν ταλαιπωρήσει τους στρατιώτες. Ως ήταν φυσικό, η μάχη ήταν άνιση στα δύο πλευρά, διότι οι μισθοφόροι των Καρχηδονίων ήταν αυτοί που αντιμετώπιζαν τις εμπειροπόλεμες ρωμαϊκές λεγεώνες. Αλλά όλοι οι στρατιώτες του Ασδρούβα υπέφεραν, διότι είχαν αιφνιδιασθεί με την πρωινή επίθεση και δεν είχαν προλάβει να προετοιμασθούν κατάλληλα για την μάχη. Με την πίεση των Ρωμαίων στα άκρα και την απραξία του αφρικανικού πεζικού στο κέντρο, ο καρχηδονιακός στρατός άρχισε να λυγίζει και στο τέλος οπισθοχώρησε άτακτα μέχρι το στρατόπεδό του. Οι Ρωμαίοι τους ακολούθησαν και θα το είχαν καταλάβει εάν δεν τους προλάβαινε μια καταιγίδα που τους ανάγκασε να επιστρέψουν με δυσκολία στο δικό τους στρατόπεδο. Οι Κελτίβηρες είχαν εγκαταλείψει τους Καρχηδόνιους και γρήγορα έγινε γνωστό ότι οι φρουρές δύο γειτονικών οχυρών πόλεων πα-

[3009] Walbank on Polybius, XI.22.6.

[3010] Για επεξηγηματικές λεπτομέρειες της παρατάξεως δες Walbank on Polybius, XI.22.10-23.

ραδόθηκαν στους Ρωμαίους.

Την επόμενη νύχτα, ο καρχηδονιακός στρατός εγκατέλειψε το στρατόπεδο και έφυγε. Οι Ρωμαίοι όμως τον κυνήγησαν και το ιππικό με τους ψιλούς είχε πολλές αψιμαχίες με τους Καρχηδόνιους, με αποτέλεσμα να τους καθυστερήσει μέχρι να φθάσουν οι λεγεώνες. Τότε, άρχισε η σφαγή του αντίπαλου στρατού και ο Ασδρούβας με 6000 άνδρες μόλις κατάφερε να ξεφύγει και να οχυρωθεί σε υψηλό λόφο. Η έντονη ρωμαϊκή πίεση και η ακαταλληλότητα του χώρου για μακρόχρονη οχύρωση οδήγησε πολλούς πολιορκούμενους να αυτομολήσουν. Τότε, ο Ασδρούβας ενημέρωσε το Κάδιξ να στείλει πλοίο για να τον παραλάβει, διότι η θάλασσα ήταν κοντά και μέσα στην νύχτα εγκατέλειψε το πρόχειρο στρατόπεδο και έφυγε. Όταν η φυγή του στρατηγού έγινε γνωστή, ο Σκιπίων άφησε στρατιωτικό σώμα να συνεχίσει την πολιορκία και επέστρεψε αργά στο Ταρράκο. Ο Ασδρούβας και ο Μάγων δεν είχαν πλέον στρατό για να πολεμήσουν. Είχαν νικηθεί από τον Σκιπίωνα και τον στρατό του. Πολύ σύντομα, ο Σκιπίων ενημερώθηκε ότι δεν υπήρχε πλέον αντίσταση στην Ισπανία. Ο πόλεμος εκεί είχε τελειώσει και η Ισπανία, δηλαδή η ανατολική Ιβηρική χερσόνησος (CAWH:2.12L), ήταν πια σε ρωμαϊκά χέρια.[3011]

Με την νίκη του 206 π.Χ. στην Ισπανία, ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων (Αφρικανός ο Πρεσβύτερος) έριξε ουσιαστικά τους Καρχηδόνιους πίσω στην θάλασσα. Μετά από εκατοντάδες χρόνια παρουσίας, εμπορικής και μεταλλευτικής εκμεταλλεύσεως και στρατιωτικής δραστηριότητας στην Ιβηρική, οι Φοίνικες αναγκάσθηκαν να την εγκαταλείψουν. Η Καρχηδόνα είχε ήδη χάσει τον έλεγχο της Σαρδηνίας, της Σικελίας και της κεντρικής Μεσογείου, ενώ τώρα αναγκαζόταν να οπισθοχωρήσει και από τις κερδοφόρες κτήσεις της στην βορειοδυτική Μεσόγειο. Η συρρίκνωση της καρχηδονιακής επικράτειας ήταν μεγάλη, ενώ ο χώρος που απελευθέρωνε καταλαμβανόταν από την Ρώμη. Βέβαια, παρά την συντριπτική ήττα στην Ισπανία, ο Αννίβας αλλά και η Γερουσία στην μεγάλη αφρικανική πόλη δεν είχαν χάσει κάθε ελπίδα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός ήταν ακόμη στην Ιταλία και ίσως μπορούσε να σταματήσει την ρωμαϊκή επανάκτηση της νότιας Ιταλίας, να δημιουργήσει έναν ισχυρό θύλακα και να αναγκάσει τους Ρωμαίους να διαπραγματευθούν μία ειρήνη που θα επέτρεπε κάποια εμπορική δραστηριότητα στην Καρχηδόνα.

Ο Αννίβας είχε μέχρι τώρα αποδείξει ότι ανήκε στην πινακοθήκη των μεγάλων στρατηγών της Ιστορίας. Είχε αρχικά υποτάξει τους Κελτίβηρες στην Ισπανία, είχε διασχίσει με μεγάλη ταχύτητα την νότια Γαλλία και καταφέρει να διαβεί τον Ροδανό ποταμό με τον στρατό του ουσιαστικά ανέπαφο, και είχε πραγματοποιήσει το αδύνατο για την εποχή εγχείρημα, να διαβεί χειμώνα τις Άλπεις με ολόκληρο τον στρατό του και ανάμεσα από εχθρικές φυλές. Η άφιξή του στην κοιλάδα του Πάδου, η συμμαχία του με τους ντόπιους Γαλάτες και οι πρώτες του νίκες τρομοκράτησαν την Ρώμη. Ο Αννίβας, σκέφθηκαν οι Ρωμαίοι, θα φθάσει αύριο στις πύλες της Ρώμης και ποιος θα τον σταματήσει. Για ένα διάστημα είχε υπό τον έλεγχό του μεγάλο μέρος της κεντρικής και Νότιας Ιταλίας και η Ρώμη άντεξε χάρις στην ψυχραιμία των Συγκλητικών, στους συμμάχους της Λατίνους που προσέφεραν συνεχώς στρατιώτες, και στους στρατηγούς της που έπεσαν στο πεδίο της μάχης, αλλά δεν επέτρεψαν ούτε για μία στιγμή στους Καρχηδόνιους να ελπίσουν ότι θα καταλάμβαναν την πόλη της Ρώμης ή ότι θα είχαν τον

[3011] Livius, XXVIII.12-16 και Πολύβιος, IX.20-24. Για την μάχη δες ASB, ch. 4.2.2.

πλήρη έλεγχο της Ιταλίας. Εκτός από την μεγάλη του νίκη στις Κάννες, ο Αννίβας είχε σκοτώσει στην μάχη αρκετούς έμπειρους Ρωμαίους υπάτους και στρατηγούς και ήταν ο στρατιωτικός νικητής των συγκρούσεων στην Ιταλία. Όμως, οι επιτυχημένες πολιορκίες των Ρωμαίων στην Κάπουα και η αντίστασή τους στον Τάραντα απέδειξαν για μία ακόμη φορά στην Ιστορία ότι δεν αρκεί να νικά κανείς στις μεμονωμένες μάχες. Για να γίνει ο θριαμβευτής πρέπει στο τέλος να νικήσει στον πόλεμο.

Το 206 π.Χ., ο Αννίβας είχε ουσιαστικά απομονωθεί σε μια γωνιά της νοτιοανατολικής Ιταλίας, στην περιοχή του Βρεντησίου, ενώ οι Ρωμαίοι είχαν κυριαρχήσει στην Ισπανία. Όλα αυτά τα χρόνια που βρισκόταν στην Ιταλία δεν είχε λάβει καμία βοήθεια από την Καρχηδόνα. Όπως ήδη εξηγήσαμε παραπάνω, όταν έστειλε τον αδελφό του Μάγωνα και ήταν όλα έτοιμα για την αποστολή στρατού και στόλου ξέσπασε η στρατιωτική κρίση στην Ισπανία και η Γερουσία, θεωρώντας ότι εκείνος ήταν ήδη νικητής, προτίμησε να στείλει τις ενισχύσεις στην Ισπανία. Στην Ισπανία, τώρα, ο φιλόδοξος Σκιπίων σκεπτόταν μια εκστρατεία στην Αφρική, αλλά πρώτα έπρεπε να εξασφαλίσει την αποβίβασή του στην απέναντι ήπειρο. Ήταν sine qua non (εκ των ουκ άνευ, απολύτως απαραίτητη) η συνεννόηση με τον σημαντικότερο βασιλιά των λαών στην αφρικανική ακτή, έτσι ώστε ο ρωμαϊκός στρατός και στόλος να περάσει ανενόχλητος απέναντι. Ο βασιλιάς Σύφαξ (Syphax) δέχθηκε τα δώρα, αλλά απαίτησε να συναντήσει τον ίδιο τον Σκιπίωνα για την επικύρωση της συμμαχίας τους. Με δύο πεντήρεις, ο Ρωμαίος στρατηγός έπλευσε στην Μαυριτανία, αλλά μπαίνοντας στο λιμάνι της Σίγας (Siga, BAGROW, 29:D1)[3012] αντίκρισε να τραβιούνται στην ξηρά οι επτά τριήρεις με τις οποίες είχε διαφύγει ο Ασδρούβας. Και οι δύο πλευρές κατάλαβαν ότι δεν ωφελούσε να πράξουν το οτιδήποτε η μία εναντίον της άλλης και τελικά όλοι αποβιβάσθηκαν και πήγαν στον Σύφακα. Ο βασιλιάς δεν μπορούσε να πιστέψει ότι εκπρόσωποι από τις δύο υπερδυνάμεις είχαν φθάσει την ίδια στιγμή στην αυλή του για να του ζητήσουν ειρήνη και φιλία και προσπάθησε να τους συμφιλιώσει. Όμως, αφού δείπνισαν όλοι μαζί και συζήτησαν τα πρόσφατα γεγονότα, ο Σκιπίων κατάφερε να συνάψει συνθήκη με τον βασιλιά και επέστρεψε στην Νέα Καρχηδόνα, στην Ισπανία.[3013]

Μπορεί ο πόλεμος να είχε ουσιαστικά τελειώσει αλλά οι αψιμαχίες και οι μικρές μάχες συνεχίσθηκαν. Ο Μάγων με μικρή δύναμη ντόπιων αντιστεκόταν στην περιοχή του Κάδιξ και μάλιστα, εκμεταλλευόμενος μια μικρής κλίμακας εξέγερση στον ρωμαϊκό στρατό και κατόπιν μία άλλη των Κελτιβήρων στην ελεγχόμενη από τους Ρωμαίους περιοχή, ζήτησε από την Καρχηδόνα ενισχύσεις για να ανακαταλάβει την Ισπανία.[3014] Όταν πια είχε χάσει κάθε ελπίδα επιτυχίας στην Ισπανία και ετοιμαζόταν να περάσει και εκείνος στην Αφρική, ο Μάγων πήρε νέα εντολή να πλεύσει αμέσως προς την Ιταλία.

Η Γερουσία είχε αντιληφθεί ότι ο αγώνας στην Ισπανία ήταν μάταιος και προσπαθούσε, έστω και την τελευταία στιγμή, να σώσει την εκστρατεία στην χερσόνησο των Ρωμαίων, στην Ιταλία. Οι διαταγές που έλαβε ο Μάγων ήταν ξεκάθαρες: θα έπαιρνε τον στόλο από το Κάδιξ και θα έπλεε στις ακτές της βορειοδυτικής Ιταλίας, όπου θα

[3012] Η σημερινή θέση του αρχαίου λιμανιού είναι στην θέση Takembrit, στην Αλγερία, επάνω στο ποταμό Siga (σημερ. Oued Tafna) και κοντά στην Αρχαία Σίγα (Sig/Siga), μερικά χλμ. στην ενδοχώρα από την σημερινή εκβολή του στην Μεσόγειο, στην σημερ. Rachgoun.

[3013] Livius, XXVIII.17.

[3014] Livius, XXVIII.18-35 και Πολύβιος, XI.25-33 και Απ. Ιβηρ., VII.34-36.

στρατολογούσε όσο πιο πολλούς Λίγυρες και Γαλάτες για να βοηθήσει τον Αννίβα. Η Καρχηδόνα τον προμήθευσε με χρήματα αλλά και ο ίδιος μάζεψε όσο περισσότερο ασήμι και χρυσό μπορούσε από τους κατοίκους και τους ναούς του Κάδιξ. Έπλευσε μέχρι την Νέα Καρχηδόνα διότι ήλπιζε ότι ήταν αφύλακτη και με την βοήθεια ορισμένων κατοίκων θα την καταλάμβανε εύκολα. Όμως όταν αποβιβάσθηκε και έφθασε στα τείχη, η ρωμαϊκή φρουρά πραγματοποίησε έξοδο από μία πύλη και σκόρπισε τον τρόμο στους στρατιώτες και ναύτες. Αφού αυτοί άφησαν 800 πτώματα πίσω τους, μόλις πρόλαβαν να επιβιβασθούν στα πλοία και να ανοιχθούν στο πέλαγος. Ενώ ο Μάγων έφθασε στις Βαλεαρίδες Νήσους για να περάσει τον χειμώνα, το Κάδιξ παραδόθηκε στους Ρωμαίους.[3015]

Το καλοκαίρι του 205 π.Χ., ο Μάγων έφυγε από τις Βαλεαρίδες με περίπου 30 πολεμικά και πολλά φορτηγά, μεταφέροντας 12.000 πεζούς και 2000 ιππείς που είχε στρατολογήσει στα νησιά, και κατέλαβε την Γένοβα (Genua, BAGROW, 39:D5, σημερ. Genoa). Δεν μπορούσε να πλεύσει νοτιότερα διότι οι θάλασσες παρακολουθούνταν από τον ρωμαϊκό στόλο. Ήταν φυσικά πολύ μακριά από τον αδελφό του Αννίβα. Πολύ σύντομα, η Γερουσία του έστειλε 35 επιπλέον πολεμικά με 6000 πεζούς, 800 ιππείς, 7 ελέφαντες και χρήματα για να στρατολογήσει επιπλέον μισθοφόρους. Ο κύριος σκοπός των ενισχύσεων ήταν να μπορέσει ο καρχηδονιακός στρατός να κρατήσει τους Ρωμαίους απασχολημένους στην Ιταλία, για να μην φθάσει ο στρατός και ο στόλος τους στην Καρχηδόνα. Ταυτοχρόνως, έστειλαν και στον Αννίβα 100 εμπορικά πλοία φορτωμένα με προμήθειες, στρατιώτες και χρήματα. Αυτά, όμως, παρασύρθηκαν προς την Σαρδηνία, όπου όσα δεν βυθίσθηκαν συνελήφθησαν από τον ρωμαϊκό στόλο.[3016] Οι απέλπιδες προσπάθειες των Καρχηδονίων να ενισχύσουν τα στρατιωτικά τους σώματα στην Ιταλία απέβησαν άκαρπες.

Στην Ρώμη θέλησαν να ευχαριστήσουν τον Απόλλωνα για την νίκη τους επί του Ασδρούβα στην Ισπανία και έστειλαν αντιπροσωπεία δύο ανδρών στους Δελφούς να αφιερώσουν ένα χρυσό στεφάνι βάρους 200 ρωμαϊκών λιβρών (περ. 65 κιλά, AMCD) και άλλα λάφυρα συνολικού βάρους 1000 λιβρών (περ. 330 κιλών, AMCD).[3017] Από την αξία των αφιερωμάτων γίνεται φανερό το μέγεθος του ρωμαϊκού θριάμβου σε ό,τι αφορά στα λάφυρα που αποκόμισαν οι νικητές.

Εν τω μεταξύ, ο Σκιπίων εξελέγη ύπατος για το έτος 205 π.Χ.[3018] και του επετράπη να στρατολογήσει εθελοντές αλλά και να λάβει από τους συμμάχους ό,τι χρειαζόταν για την κατασκευή πολεμικών πλοίων. Η κάθε συμμαχική πόλη συνεισέφερε ό,τι διέθετε. Ο κατάλογος που παρουσιάζει τις υποχρεώσεις των συμμαχικών πόλεων που θα βοηθούσαν τους Ρωμαίους στον πόλεμο είναι μακρύς και λεπτομερής. Οι ετρουσκικές πόλεις θα βοηθούσαν με ό,τι η κάθε μία μπορούσε να προσφέρει. Η Καίρε δημητριακά και άλλες προμήθειες, το Ποπουλόνιο (Populonium / Fufluna, BAGROW, 41:C4, σημερ. Populonia, βόρεια του Piombino και βορειοανατολικά της Νήσου Έλβα) σίδηρο, η Ταρκυνία λινό για ιστία πλοίων, η Βολατέρρα (Volaterrae, BAGROW, 41:D3, σημερ. Volterra, περ. 60 χλμ. νοτιοανατολικά του Livorno) εξαρτήματα για το εσωτερικό των πλοίων και δημητριακά. Το Αρρήτιο υποσχέθηκε 3000 ασπίδες και 3000 κράνη

[3015] Livius, XXVIII.36-37.
[3016] Δες και Απ. Αννιβ., VIII.54.
[3017] Livius, XVIII.45-46.
[3018] FC, p. 62, έτος 205.

μαζί με 50.000 ακόντια κάθε είδους, εργαλεία για την ναυπήγηση 40 πολεμικών πλοίων, ποσότητα σίτου, επιδόματα επιπλέον της αμοιβής τους σε υπαξιωματικούς και ερέτες. Η Περούζια (Perusia, BAGROW, 42:C2, σημερ. Perugia), το Κλούσιο και η Ρουσέλλα (Rusellae, BAGROW, 42:A3, σημερ. Roselle, δίπλα στο Grosseto) προσέφεραν ναυπηγήσιμη ξυλεία ελάτου και μεγάλη ποσότητα δημητριακών. Οι πόλεις της Ουμβρίας και οι Σαβίνοι θα παρείχαν στρατιώτες και διάφορες άλλες πόλεις άνδρες για το ναυτικό.[3019] Με 30 πολεμικά και 7000 εθελοντές ο Σκιπίων πέρασε στην Σικελία. Η Σύγκλητος του ανέθεσε την Σικελία διότι από εκεί επρόκειτο να εκκινήσει η επίθεση στην Αφρική.

Αλλά πριν από τον διάπλου προς την απέναντι ήπειρο αποφασίσθηκε να ξεκαθαρίσει η κατάσταση στον ιταλικό γεωγραφικό δάκτυλο, στην νοτιοδυτική Ιταλία. Ένεκα τούτου, η πρώτη επέμβαση σε περιοχή που ήλεγχαν ακόμη οι Καρχηδόνιοι έπρεπε να γίνει στους Λοκρούς. Το 216 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι είχαν καταλάβει την Πετηλία (Petelia), τον Κρότωνα και τους Λοκρούς, στην νοτιοδυτική ιταλική χερσόνησο.[3020] Τώρα, ο Σκιπίων, που βρισκόταν στις Συρακούσες, ενημερώθηκε ότι με την βοήθεια ορισμένων εξόριστων Λοκρών θα ήταν δυνατόν οι Ρωμαίοι να καταλάβουν την πόλη. Έστειλε λοιπόν από το Ρήγιο 3000 στρατιώτες με σκάλες και άλλα εφόδια για να την πολιορκήσουν. Μετά από συνεννόηση με ορισμένους εντός της πόλεως, που κατέβασαν και αυτοί σκάλες, οι Ρωμαίοι πέρασαν στο εσωτερικό και άρχισαν να σκοτώνουν τους ανυποψίαστους της καρχηδονιακής φρουράς. Οι δεύτεροι, νομίζοντας ότι η πόλη είχε γεμίσει με τους εχθρούς τους, κατέφυγαν στην ακρόπολη. Όταν οι κάτοικοι ενημερώθηκαν ότι ο Αννίβας ερχόταν προς την πόλη απηυδισμένοι από την απληστία των Καρχηδονίων τάχθηκαν με το μέρος των Ρωμαίων. Ο Αννίβας στρατοπέδευσε ανοικτά της πόλεως και έτσι έδωσε την ευκαιρία στο ρωμαϊκό απόσπασμα υπό τον Σκιπίωνα, που είχε φθάσει με τον στόλο, να εισέλθει στην πόλη. Όταν αντελήφθη την μεγάλη σε αριθμό παρουσία των εχθρών του αποχώρησε και μαζί του έφυγε και η καρχηδονιακή φρουρά της ακροπόλεως. Ο Σκιπίων κάλεσε την εκκλησία του δήμου και ζήτησε από τους κατοίκους των Λοκρών να στείλουν αντιπροσώπους στην Ρώμη για να αποφασίσει η Σύγκλητος την πολιτική τους τύχη. Ο Ρωμαίος στρατηγός άφησε φρουρά στους Λοκρούς και επέστρεψε στην Σικελία.[3021]

Αλλά πού ήταν όλα αυτά τα χρόνια ο Φίλιππος Ε' της Μακεδονίας, ο σύμμαχος του Αννίβα; Η συνθήκη που είχαν υπογράψει το 215 π.Χ. Αννίβας και Φίλιππος προέβλεπε τον καθορισμό σφαιρών επιρροής και γενικότητες για αμοιβαία βοήθεια αλλά δεν συμπεριλάμβανε συγκεκριμένους όρους για στρατιωτική βοήθεια. Παρ' όλα αυτά, όταν το 205 π.Χ. ο Φίλιππος συνήψε ειρήνη με τους εχθρούς του Αιτωλούς, η Ρώμη ανησύχησε. Το κύριο ενδιαφέρον των Ιταλών ήταν η εξασφάλιση των κτήσεων στην Ιλλυρία. Όταν οι Ηπειρώτες ζήτησαν γενική ειρήνη, ο Φίλιππος δέχθηκε και αμέσως μετά, σαν να μην είχε ποτέ υπογράψει την συνθήκη του 215 π.Χ. με τον Αννίβα, το 205 π.Χ. υπέγραψε ειρήνη με τους Ρωμαίους. Ο Μακεδόνας βασιλιάς εξασφάλισε περιοχή βορείως της Ηπείρου ενώ οι Ρωμαίοι περιοχές στην σημερινή κεντρική και βόρεια Αλβανία. Συνεπώς, ο Αννίβας δεν είχε πλέον την δυνατότητα να βασισθεί ούτε στις πιθα-

[3019] Livius, XXVIII.45.

[3020] Δες παραπάνω και Livius, XXIV.1.

[3021] Livius, XXVIII.46.7-16 & XXIX.4-8.

νές υπηρεσίες των Μακεδόνων αλλά ούτε και στην βοήθεια από την Καρχηδόνα.[3022]

Στον Βορρά, οι ρωμαϊκές λεγεώνες κρατούσαν τον Μάγωνα μακριά από την κεντρική Ιταλία και την Ρώμη, προσπαθώντας να εμποδίσουν την συνένωση των δύο καρχηδονιακών στρατών. Σε μία μάχη, ο Μάγων τραυματίσθηκε από δόρυ στον μηρό. Μετά την εκδίωξη τους από την Ισπανία, οι Καρχηδόνιοι ανησυχούσαν για πιθανή επίθεση των Ρωμαίων στην Αφρική. Εξαιτίας αυτού, το 203 π.Χ., η Γερουσία ειδοποίησε τον λαβωμένο Μάγωνα να επιστρέψει στην Καρχηδόνα. Το ίδιο μήνυμα έστειλε και στον Αννίβα, διότι δεν ήταν πλέον δυνατόν οι Καρχηδόνιοι να συντηρήσουν στρατούς στην Ιταλία. Ενώ τα πολεμικά με τα υπολείμματα του καρχηδονιακού στρατού στην βόρεια Ιταλία έπλεαν ανοικτά της Σαρδηνίας, ο τραυματισμένος Μάγων απεβίωσε.[3023] Πολλά από τα πλοία του συνελήφθησαν από τον ρωμαϊκό στόλο.

Το καλοκαίρι του 204 π.Χ., στην νότια Ιταλία, ο Αννίβας συναντήθηκε για μία φορά ακόμη με τους Ρωμαίους κοντά στον Κρότωνα. Συγκρούσθηκε σε άτακτη μάχη με τον στρατό του Πόπλιου Σεμπρώνιου και του προξένησε απώλειες 1200 ανδρών. Όταν όμως την επομένη ήρθαν ενισχύσεις, ο στρατός του Αννίβα δεν άντεξε την επίθεση και τράπηκε σε φυγή. Οι Ρωμαίοι σκότωσαν 4000 άνδρες και αιχμαλώτισαν 300 και ανάγκασαν τον Καρχηδόνιο στρατηγό να καταφύγει στον Κρότωνα. Ο ύπατος για το 203 π.Χ., Γναίος Σερβίλιος Καίπιος (Cn. Servilius Caepio),[3024] νίκησε τον αντίπαλο στρατό και τελικά ο Αφρικανός στρατηγός αναγκάσθηκε να φύγει λίγο αργότερα.[3025] Μέσα σε δεκαπέντε χρόνια είχε διασχίσει όλη την ιταλική χερσόνησο από Βορρά προς Νότον (CAWH:2.12R). Έτσι άδοξα τελείωσε για τους Καρχηδόνιους η εκστρατεία τους στην Ιταλία, αν και ο στρατός τους δεν είχε ακόμη εγκαταλείψει την ευρωπαϊκή ήπειρο.

Η μάχη στην Ζάμα. Το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου των Ρωμαίων (201 π.Χ.)

Οι αποχωρήσεις του Μάγωνα και του Αννίβα το 203 π.Χ. από την Ιταλία έγιναν κατόπιν εντολής της Γερουσίας. Οι δύο αδελφοί και στρατηγοί δεν γνώριζαν τι είχε προηγηθεί στην Αφρική. Δεν γνώριζαν ότι ο Σκιπίων και οι σύμμαχοί του είχαν εκστρατεύσει στην Αφρική, είχαν νικήσει τον εκεί καρχηδονιακό στρατό και η Καρχηδόνα βρισκόταν σε μεγάλο κίνδυνο. Η ρωμαϊκή όμως αυτή εκστρατεία ενέπλεξε στον μέγιστο βαθμό τους Μαυριτανούς και τους Νομάδες της Βόρειας Αφρικής, οι οποίοι κατοικούσαν στο σημερινό Μαρόκο και στην Αλγερία.

Μετά την ήττα στην Ισπανία αλλά πριν επιστρέψουν ο Μάγων και ο Αννίβας στην Καρχηδόνα, η Γερουσία είχε επιδιώξει με κάθε τρόπο να εξασφαλίσει την πόλη και τις περιοχές που ήλεγχε στην Βόρεια Αφρική. Αλλά εκτός από τους Καρχηδόνιους, στην δυτική Βόρεια Αφρική κατοικούσαν Μαυριτανοί και Νομάδες. Τρία βασίλεια έκειντο δυτικά της περιοχής που ήλεγχε η Καρχηδόνα. Στο βορειοδυτικό άκρο της ηπείρου, στο βόρειο σημερινό Μαρόκο, το μαυριτανικό βασίλειο του Βαγά (Baga), που ήταν ακριβώς απέναντι από την Ισπανία, είχε μείνει ουσιαστικά ουδέτερο στην σύγκρουση. Συνεχίζοντας προς τα ανατολικά, υπήρχαν δύο βασίλεια Νομάδων. Το πρώτο, σημαντικότερο και μεγαλύτερο, καταλάμβανε τα δύο τρίτα της σημερινής παράκτιας

[3022] Livius, XXIX.12.

[3023] Livius, XXX.18-19. Οι υπόλοιπες αρχαίες πηγές μας παραδίνουν διαφορετικές εκδοχές για την τύχη του Μάγωνα, πρβλ. Ζωναράς, IX.13 και Nepos, XXIII.8.1.

[3024] FC, p. 62, έτος 203.

[3025] Livius, XXIX.36 & XXX.19-20.

Αλγερίας, είχε δύο πρωτεύουσες, και διοικούνταν από τον βασιλιά Σύφακα. Το δεύτερο, βρισκόταν πάλι στην ακτογραμμή μεταξύ Αλγερίας και Τυνησίας υπό τον βασιλιά Γαΐα. (Gaia ή Gala). Κατά την διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, οι ηγεμόνες αυτοί υποστήριζαν την πλευρά που πίστευαν ότι θα τους προσέφερε τον περισσότερο πλούτο.

Ο γιος του Γαΐα, Μασσανάσης/Μασσανάσσης (Masinissa ή Massinissa), βρισκόταν στην Ισπανία. Αρχικά ήταν στην υπηρεσία των Καρχηδονίων, αλλά μετά την ήττα τους στην μάχη της Ίλιπα (Ilipa Magna, BAGROW, 26:E4, σημερ. Alcalá del Río, 18 χλμ. βόρει της Σεβίλης, Ισπανία) το 206 π.Χ. (χάρτης, AAB, II.8.2) και διαισθανόμενος την κατάρρευσή τους προσφέρθηκε να συμμαχήσει με τους Ρωμαίους. Η πρόταση του πρίγκηπα προς τον Σκιπίωνα ήταν να τους βοηθήσει εάν και όταν αποφάσιζαν να αποβιβασθούν στην Αφρική, διότι γνώριζε πάρα πολύ καλά την περιοχή. Ο Σκιπίων, ο οποίος είχε διαπιστώσει την ηγετική προσωπικότητα του Μασσανάση αλλά και την αποτελεσματικότητα των ιππέων του στην μάχη, δέχθηκε. Το 205 π.Χ., ο θάνατος του πατέρα του ανάγκασε τον Μασσανάση να επιστρέψει στο βασίλειό του. Με την βοήθεια και στρατιωτική προστασία του Βάγα, ο πρίγκηπας έφθασε στο βασίλειό του, νίκησε τους ντόπιους ανταπαιτητές του θρόνου, αλλά δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει την επίθεση του Σύφακα, ο οποίος προσάρτησε τελικά το βασίλειο στο δικό του. Δια τούτο, ο πρίγκηπα αυτοεξορίσθηκε στην περιοχή των Εμπορίων της Βόρειας Αφρικής, στον Κόλπο της Μικρής Σύρτιδος (BAGROW, 35:C1, σημερ. Κόλπος του Γαβές, Gulf of Gabes, Khalij Qabis), στην ανατολική Τυνησία.[3026]

Όταν το 205 π.Χ. οι Καρχηδόνιοι ενημερώθηκαν ότι ρωμαϊκός στόλος κατευθυνόταν προς την Αφρική, πανικοβλήθηκαν. Έστειλαν αμέσως ενισχύσεις στον Μάγωνα (δες παραπάνω) στην βόρεια Ιταλία με την εντολή να νικήσει τις ρωμαϊκές λεγεώνες και να κατευθυνθεί νότια για να ενώσει τις δυνάμεις του με αυτές του Αννίβα. Δεν μπορούσαν να στείλουν άμεσα δυνάμεις στον Καρχηδόνιο στρατηγό λόγω της παρουσίας ρωμαϊκού στόλου ανοικτά του Βρεντησίου. Επίσης, έστειλαν αμέσως απεσταλμένους στον Σύφακα και σε άλλους ντόπιους Αφρικανούς ηγεμόνες για να εξασφαλίσουν την συμμαχία τους, σε περίπτωση ρωμαϊκής επεμβάσεως. Ζήτησαν ακόμη και την βοήθεια του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας και του προσέφεραν 200 τάλαντα ασήμι (περ. 5200 κιλά, AMCD) εάν έστελνε στρατό στην Σικελία ή Ιταλία. Ο Φίλιππος, όμως, μόλις είχε συμμαχήσει με τους Ρωμαίους (δες παραπάνω). Αποδείχθηκε, βέβαια, ότι ο στόλος που φοβήθηκαν οι Καρχηδόνιοι δεν ήταν παρά μια μοίρα υπό τον Γάιο Λαίλιο που είχε στείλει ο Σκιπίων. Το μεγαλύτερο μέρος του ρωμαϊκού στόλου βρισκόταν ακόμη στην Σικελία. Αυτό που δεν γνώριζε η Γερουσία ήταν ότι ο Μασσανάσης είχε έρθει σε επαφή με τον Λαίλιο, όταν ο δεύτερος είχε αποβιβασθεί για να λεηλατήσει την αφρικανική ακτή, για να του επαναλάβει την επιθυμία του να βοηθήσει τον Σκιπίωνα με στρατό – παρότι βρισκόταν στην εξορία–, εάν εκείνος επετίθετο στην Καρχηδόνα. Μάλιστα, ζήτησε πιεστικά από τον Λαίλιο να πει στον Σκιπίωνα ότι η μεγάλη ευκαιρία για την ρωμαϊκή επίθεση ήταν τώρα.

Ο χειμώνας πέρασε για τους Καρχηδόνιους με μεγάλη αγωνία, αλλά στην αρχή του επομένου έτους, 204 π.Χ. (ή στο τέλος του 205 π.Χ.), επέτυχαν την συμμαχία που επιθυμούσαν με τον Σύφακα και μάλιστα παντρεύοντας τον βασιλιά με την κόρη του

[3026] Για την ιστορία του Μασσανάση δες Livius, XXIX.29-33.

Ασδρούβα Γίσκωνος, Σοφονίβα (Sophoniba). Γνωρίζοντας την προηγούμενη συμφωνία Σύφακα και Σκιπίωνα σχετικά με την βοήθεια που θα έδινε ο βασιλιάς στους Ρωμαίους σε περίπτωση επιθέσεως στην Αφρική (δες παραπάνω) και φοβούμενος μήπως τηρηθεί, ο Ασδρούβας έπεισε τον Νομάδα βασιλιά να στείλει μήνυμα στον Σκιπίωνα ότι δεν έπρεπε να έρθει στην Αφρική, διότι τώρα που είχε νυμφευθεί κόρη Καρχηδονίου θα ήταν αναγκασμένος να υπερασπισθεί την πόλη της. Ο Σκιπίων, που βρισκόταν στις Συρακούσες, του απάντησε ότι έπρεπε να σεβασθεί την φιλία και την συμμαχία με τους Ρωμαίους. Πριν το ζήτημα πάρει μεγάλες διαστάσεις στις Συρακούσες, ο Σκιπίων είπε στον στρατό ότι οι σύμμαχοί τους Νομάδες και ο Μασσανάσης τους καλούσαν να επέμβουν στην Αφρική όσο το δυνατόν γρηγορότερα, αλλά –ψευδώς– ότι και ο Σύφακας δεν μπορούσε να κατανοήσει την αργοπορία τους. Συνεπώς, όλος ο στρατός και ο στόλος θα συγκεντρωνόταν στο Λιλύβαιο για να περάσει στην Αφρική, όταν οι συνθήκες θα ήταν ευνοϊκές.[3027]

Η ρωμαϊκή απόφαση για την εκστρατεία στην Αφρική δεν υπήρξε ομόφωνη. Όταν το 205 π.Χ. έγινε συζήτηση στην Σύγκλητο για το θέμα αυτό και παρά το γεγονός ότι οι Συγκλητικοί με μεγάλη επιρροή δεν εξέφρασαν καμία αντίθετη άποψη, ο Φάβιος Μάξιμος εξήγησε τις αντιρρήσεις του. Αρχαιότερος, σεβάσμιος, εκλεγμένος δικτάτορας και πέντε φορές ύπατος αλλά και τώρα προεδρεύων της Συγκλήτου μίλησε πρώτος για την προτεραιότητα να τελειώσει ο πόλεμος στην Ιταλία και να απαλλαγούν οι Ρωμαίοι και οι σύμμαχοί τους από τα δεινά του. Το δημόσιο ταμείο δεν μπορούσε να αντέξει δύο ταυτόχρονους πολέμους, έναν στην Ιταλία εναντίον του Αννίβα και μαζί μια εκστρατεία στην Αφρική. Τι θα γινόταν εάν ο Αννίβας νικούσε και κατευθυνόταν προς την Ρώμη και χρειαζόταν όλος ο στρατός για να τον αντιμετωπίσει; Η πρόταση για την εκστρατεία στην Αφρική του θύμιζε την Σικελική Εκστρατεία των Αθηναίων που αποτέλεσε την αρχή του τέλους για την Αθηναϊκή ισχύ στην Ελλάδα. Παρομοίως, και εκείνοι προσπάθησαν να διεξάγουν δύο πολέμους ταυτοχρόνως, έναν στην Ελλάδα (Πελοποννησιακό) και τον άλλον με τον στόλο τους στην Σικελία (Σικελική Εκστρατεία). Υποστήριξε ότι η νίκη του Σκιπίωνα στην Ισπανία ήταν εύκολη, ενώ στην Αφρική δεν μπορούσε να εμπιστευθεί ούτε τον Σύφακα ούτε και τον Μασσανάση με τους Νομάδες τους. Δεν μπορούσε να βασισθεί στην υποστήριξή τους διότι αυτοί επιθυμούσαν να απαλλαγούν από τους Καρχηδόνιους για να ελέγξουν την Βόρεια Αφρική για λογαριασμό τους. Αλλά και οι ειδήσεις ότι ο Μάγων έφθανε με στρατό στην βορειοδυτική Ιταλία ήταν απόλυτα ανησυχητικές. Κατέληξε με την φράση ότι ο Σκιπίων είχε μόλις εκλεγεί ύπατος για πρώτη φορά για να πράξει προς όφελος της Δημοκρατίας και όχι για να επιτύχει τους προσωπικούς του στόχους.

Στην απάντησή του ο Σκιπίων θυμήθηκε τον Αγαθοκλή που επιτέθηκε στην Καρχηδόνα για να μεταφέρει τον πόλεμο από την Σικελία στην Αφρική. Μίλησε για την ανωτερότητα του ρωμαϊκού στρατού που αποτελούνταν από πολίτες, σε αντίθεση με τον καρχηδονιακό που ήταν μισθοφορικός, και ότι με αυτή την δύναμη θα έδιωχνε τον Αννίβα από την Ιταλία και θα νικούσε στην Αφρική. Θα ανάγκαζε τον Καρχηδόνιο στρατηγό να τον ακολουθήσει στην άλλη ήπειρο. Παρά το νεαρόν της ηλικίας του και τις προσωπικές φιλοδοξίες που του προσήπτε ο Φάβιος Μάξιμος, υποσχέθηκε ότι θα ενεργούσε για το καλό της πόλεως. Τελικά, του δόθηκε η ευθύνη της Σικελίας με την

[3027] Livius, XXVIII.13 & 35 & XXIX.3-4 & 23-24.

άδεια να αποβιβασθεί στην Αφρική, εάν και όταν πίστευε ότι αυτή η ενέργεια θα ήταν για το συμφέρον της Ρώμης. Ποτέ πριν δεν είχε δοθεί τέτοια carte blanche (ανοικτή εντολή) σε ύπατο ή στρατηγό.[3028]

Το καλοκαίρι του 204 π.Χ., ο Σκιπίων είχε έτοιμο τον στρατό του για να πλεύσει από την Σικελία προς την Αφρική. Στρατός και στόλος συγκεντρώθηκαν στο Λιλύβαιο. Η κάθε λεγεώνα αποτελούνταν από 6200 πεζούς και 300 ιππείς, ο μεγαλύτερος αριθμός ανδρών που έχει καταγραφεί ανά ρωμαϊκή στρατιωτική μονάδα. Οι λεγεώνες V και VI αποτελούνταν από τους βετεράνους της μάχης των Καννών, οι οποίοι μετά την ήττα του ρωμαϊκού στρατού είχαν υπό τον Μάρκελλο οδηγηθεί στην Σικελία[3029] και οι οποίοι, αν και δεν είχαν πολεμήσει για μεγάλο διάστημα, ήταν εξαιρετικά εμπειροπόλεμοι εναντίον των Καρχηδονίων. Έτσι, λοιπόν, επάνω σε 400 μεταγωγικά με την συνοδεία μόνο 40 πολεμικών, 35.000 πεζοί και ιππείς,[3030] με σιτηρέσια για 45 ημέρες εκ των οποίων μαγειρεμένα αυτά για 15 ημέρες, αλλά και με όλες τις άλλες προμήθειες, άνοιξαν πανιά για την απέναντι ήπειρο.[3031]

Πριν επιβιβασθούν, ο Σκιπίων προσευχήθηκε ενώπιον όλου του στρατεύματος:

> Σε ’σάς θεοί και θεές που κατοικείτε σε στεριές και θάλασσες προσεύχομαι και σας ικετεύω για ό,τι έχει ήδη γίνει υπό τις διαταγές μου, γίνεται τώρα, και θα συμβεί από εδώ και πέρα, να έχει επιτυχία για μένα, για τον ρωμαϊκό λαό και τους πληβείους, για τους συμμάχους και τους Λατίνους, οι οποίοι σε γη, θάλασσα, και ποτάμια ακολουθούν τις αποφάσεις, τις διαταγές, και τους οιωνούς του ρωμαϊκού λαού και τις δικές μου. Και να χαρίσετε την ευγενική βοήθειά σας σε όλες αυτές τις πράξεις για να γίνουν πραγματικότητα. Όταν ο εχθρός έχει ηττηθεί, να φέρεται πίσω στην πατρίδα μαζί με εμένα τους νικητές σώους και αβλαβείς, στολισμένους με λάφυρα, φορτωμένους με την λεία (του πολέμου), και με την νίκη. Να τους δώσετε την δύναμη να τιμωρήσουν αντιπάλους και εχθρούς και να δώσετε (την ευκαιρία) στον ρωμαϊκό λαό και σε ’μένα να επιφυλάξουμε στην πόλη των Καρχηδονίων την μοίρα που οι Καρχηδόνιοι επιδίωξαν να έχει η δική μας πόλη.[3032]

Η ρωμαϊκή αυτή προσευχή πριν από την μεγάλη εκστρατεία μοιάζει τόσο πολύ, τηρουμένων των αναλογιών, με παρόμοιες προσευχές στρατευμάτων (κυρίως ελληνικών και ρωσικών) που πραγματοποιούνταν από ιερείς πριν από την αρχή εκστρατειών ή μαχών κατά τον 19ο και 20ο μ.Χ. αιώνα. Οι λαοί και οι στρατοί με έντονη θρησκευτική πίστη τονώνονταν ψυχικά για να ενστερνισθούν τον μεγάλο σκοπό της εκστρατείας και να πολεμήσουν γενναία για την νίκη.

Ο στρατός αποβιβάσθηκε βορειοανατολικά της Ιτίκης/Ιτύκης (Utica, BAGROW, 32:F2, σημερ. Henchir-bou-Chateur), στην απέναντι ακτή, μάλλον στον ση-

---

[3028] Livius, XXVIII.40-45.

[3029] Livius, XXIIII.25.7.

[3030] Δεχόμαστε τον υψηλότερο αριθμό στρατιωτών από αυτούς που παραθέτει ο Λίβιος, διότι για μία τέτοια εκστρατεία ο Σκιπίων πρέπει να είχε συγκεντρώσει την μεγαλύτερη δυνατή στρατιωτική δύναμη (Lancel, *Hannibal*, p. 164).

[3031] Livius, XXIX.24.10-26.

[3032] Livius, XXIX.27.1-4.

μερινό κόλπο Ghar al Milh (Porto Farina), που βρίσκεται στην εσωτερική ακτογραμμή του ακρωτηρίου Pulchri/Apollinis/Απολλώνιον (BAGROW, 32:F2, σημερ. Ras Sidi-Ali-el-Mekki) της Τυνησίας, περίπου 90 χλμ. μακριά από την Καρχηδόνα.[3033] Στο σημείο της αποβάσεως, οι ντόπιοι τρομοκρατήθηκαν από την εμφάνιση των στρατιωτών. Οι Καρχηδόνιοι έστειλαν αμέσως μικρή δύναμη ιππικού, αλλά οι Ρωμαίοι τους νίκησαν και τους καταδίωξαν και κατέλαβαν την αφρικανική πόλη κοντά στο σημείο αποβιβάσεως. Συνέλαβαν 8.000 ντόπιους, ελεύθερους και σκλάβους, και ο στρατηγός τούς έστειλε πίσω στην Σικελία. Πριν προχωρήσουν περισσότερο, ήρθε να τους συναντήσει ο Μασσανάσης με δύναμη ιππικού. Στην Καρχηδόνα δεν υπήρχε ούτε εμπειροπόλεμος στρατηγός ούτε στρατός για να υπερασπισθεί την πόλη. Ως εκ τούτου, η Γερουσία έστειλε εκκλήσεις στον Ασδρούβα του Γίσκωνος, που είχε στρατοπεδεύσει μακρυά από την πόλη, αλλά και στον Σύφακα τον Νομάδα να συγκεντρωθεί στρατός για να υπερασπισθεί την Καρχηδόνα. Ο Ασδρούβας του Γίσκωνος, που είχε ήδη ηττηθεί από τον ίδιο τον Σκιπίωνα στην Ισπανία, ήταν η μόνη τους ελπίδα. Δεν υπήρχε άλλος να αναλάβει την αρχηγία διότι και ο Μάγων και ο Αννίβας βρίσκονταν ακόμη στην Ιταλία.

Πριν συγκροτηθεί η κύρια δύναμη του στρατού, οι Καρχηδόνιοι έστειλαν πεζικό και ιππικό υπό κάποιον Άννωνα να καθυστερήσει τους Ρωμαίους, οι οποίοι είχαν ήδη φθάσει κοντά στην Ιτίκη. Στις αψιμαχίες που ακολούθησαν και εξελίχθηκαν σε μάχη, οι Καρχηδόνιοι ηττήθηκαν από τον Μασσανάση και το ενισχυμένο με ρωμαϊκές δυνάμεις ιππικό του. Οι Αφρικανοί έχασαν 1000 άνδρες που έπεσαν σε ενέδρα και 2000 ιππείς. Σκοτώθηκε και ο αρχηγός τους Άννων μαζί με μερικούς σημαίνοντες αριστοκράτες της Καρχηδόνας. Μετά από αυτή την νίκη, αφού λεηλάτησε με τον στρατό του αγροκτήματα και κατέλαβε πόλεις και χωριά, ο Σκιπίων επέστρεψε στο στρατόπεδό του με ζώα, σκλάβους και άλλα λάφυρα. Φόρτωσε πάλι λοιπόν τα μεταγωγικά, που είχαν επιστρέψει από την Σικελία, με επιπλέον προμήθειες και με τα νέα λάφυρα και τα έστειλε πίσω στο νησί.[3034]

Το 203 π.Χ., ο Σκιπίων είχε θέσει πλέον υπό τον έλεγχό του την περιοχή γύρω από την Ιτίκη, η οποία βρισκόταν περί τα 32 χλμ. βορειοδυτικά της Καρχηδόνας. Πριν προχωρήσει προς την μεγάλη καρχηδονιακή πόλη σκέφθηκε ότι έπρεπε να καταλάβει την Ιτίκη και να την χρησιμοποιήσει ως βάση του για την τελική επίθεση στην Καρχηδόνα (χάρτης AAB, II.8.4). Η πολιορκία άρχισε και από την ξηρά και από την θάλασσα, μια που η βορειοανατολική πλευρά του τείχους βρεχόταν από τα νερά του κόλπου, αλλά αργότερα εγκαταλείφθηκε διότι υπήρξε ατελέσφορη.[3035] Εν τω μεταξύ, ο Ασδρούβας κατάφερε να στρατολογήσει 30.000 πεζούς και 3000 ιππείς, αλλά μόνο όταν έφθασε και ο Σύφαξ με 50.000 πεζούς και 10.000 ιππείς κινήθηκε και στρατοπέδευσε λίγο μακρύτερα από το ρωμαϊκό στρατόπεδο στην Ιτίκη.[3036] Άρχισαν διαπραγματεύσεις για πιθανή ειρήνη, στους όρους της οποίας ο Ασδρούβας επέμενε στην αποχώρηση των Ρωμαίων από την Αφρική και ο Σκιπίων στην αποχώρηση του Σύφακα. Ο Ρωμαίος, όμως, χρησιμοποίησε τον χρόνο αυτό για να μάθει χρήσιμες πληροφορίες από κατασκόπους αλλά και από τον Μασσανάση που γνώριζε την περιοχή και τους κατοίκους της.

[3033] Για την αφρικανική αυτή εκστρατεία δες χάρτη AAB, II.8.3.

[3034] Livius, XXIX.27-29.5 & 34-35.5.

[3035] Απ. Λιβ., III.16 & V.30.

[3036] Πολύβιος, XIV.1.

Σε ένα πολεμικό συμβούλιο, ο Σκιπίων εξήγησε το σχέδιο επιθέσεως, το οποίο ετέθη αμέσως σε εφαρμογή. Οι μισές λεγεώνες υπό τον Λαίλιο και μαζί με το νομαδικό ιππικό του Μασσανάση βάδισαν μέσα στην νύχτα μέχρι το αντίπαλο στρατόπεδο του Σύφακα για να το πυρπολήσουν και να σκοτώσουν τους εχθρούς, αιφνιδιάζοντάς τους. Η φωτιά επεκτάθηκε γρήγορα και έκαψε τις αχυροκαλύβες των Νομάδων. Ταυτοχρόνως και με τον δικό του στρατό, ο Σκιπίων έπεσε επάνω στο καρχηδονιακό στρατόπεδο και έβαλε φωτιά στα ξύλινα παραπήγματα των Καρχηδονίων του Ασδρούβα. Την ίδια στιγμή, μέσα στην άγνοια τους για το τι ακριβώς είχε συμβεί και νομίζοντας ότι ήταν μια φωτιά που έπρεπε να σβήσουν, οι στρατιώτες άοπλοι έτρεχαν μέσα στα στρατόπεδα για να προλάβουν την επέκταση της πυρκαγιάς. Όμως ξαφνικά έβρισκαν μπροστά τους τούς Νομάδες και τους Ρωμαίους στρατιώτες και σφαγιάζονταν από τα όπλα του ρωμαϊκού στρατού. Μέσα στον πανικό, μόνο 2000 πεζοί και 500 ιππείς με λίγα όπλα κατάφεραν να διαφύγουν μαζί με τους δύο στρατηγούς. Περί τους 40.000 άνδρες σκοτώθηκαν ή κάηκαν, 5000 αιχμαλωτίσθηκαν, ανάμεσα στους οποίους ήταν πολλοί Καρχηδόνιοι αριστοκράτες και ένδεκα γερουσιαστές.[3037] Λίγο μετά την απόβασή του, ο Σκιπίων είχε επιτύχει μια μεγάλη νίκη και είχε ασφαλίσει τον θύλακα που είχε δημιουργήσει στην αφρικανική ήπειρο. Είχε εδραιώσει την στρατιωτική του θέση βόρεια της Καρχηδόνας, εναντίον της οποίας επρόκειτο τώρα να βαδίσει. Η επικοινωνία του με την Σικελία δεν είχε εμποδισθεί από καρχηδονιακό στόλο και το τέχνασμά του είχε εξουδετερώσει την αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων.

Ο Ασδρούβας κατέφυγε στην Καρχηδόνα, όπου συγκλήθηκε αμέσως η Γερουσία για να βρει λύση. Μία πρόταση ήταν να στείλουν πρεσβεία ειρήνης στον Σκιπίωνα, μία δεύτερη να ανακαλέσουν τον Αννίβα για να σώσει την πόλη, και η τρίτη να ανανεώσουν τον στρατό τους και να πείσουν τον Σύφακα να μείνει σύμμαχός τους. Ο Ασδρούβας και οι υποστηρικτές του επέμεναν στην λύση του πολέμου και έτσι άρχισαν την στρατολόγηση αλλά και τα μηνύματα προς τον Σύφακα. Ο δεύτερος δέχθηκε την πρόσκληση, επηρεασμένος από την Καρχηδόνια σύζυγό του που έκλαιγε για την τύχη που επιφυλασσόταν στον πατέρα της και την πόλη της, ότι μπορεί να καιγόταν όπως τα στρατόπεδα των συμμάχων. Βέβαια, πρέπει να φοβόταν και την επικράτηση των Ρωμαίων στην Βόρεια Αφρική, διότι με τους Καρχηδόνιους είχε βρει ένα modus vivendi (τρόπο συμβιώσεως). Αλλιώς, είχε ήδη παραβεί την συμφωνία που είχε κάποτε συνάψει με τους Ρωμαίους για να μην πάρει θέση στον πόλεμο στην Μεσόγειο. Επίσης, είχε πληροφορηθεί ότι 4.000 Κελτίβηρες είχαν στρατολογηθεί στην Ισπανία ενόσω και ο Ασδρούβας συγκέντρωνε μεγάλη δύναμη. Τελικά, ο συνολικός στρατός που συγκεντρώθηκε ήταν περί τους 30.000 άνδρες.[3038]

Η μάχη εκ παρατάξεως δόθηκε 130 χλμ. νοτιοδυτικά της Ιτίκης (χάρτης AAB, II.8.5), στην Μεγάλη Πεδιάδα (πληθ. Campi Magni). Μπροστά τοποθετήθηκαν οι ῾αστάτοι[3039] (hastati), οι νεώτεροι σε ηλικία στρατιώτες των ρωμαϊκών λεγεώνων, από πίσω οι πρίγγηπες[3040] (principes), οι στρατιώτες που ήταν στην ακμή της ηλικίας τους,

[3037] Livius, XXIX.35 & XXX.3-6 και Πολύβιος, XIV.2-6.5. Πρβλ. Απ. Λιβ., IV.19-23.

[3038] Η συνολική δύναμη του καρχηδονιακού στρατού φαίνεται υπερβολικά μεγάλη. Είναι πιθανό να ήταν μόνο 20.000. Δες Walbank on Polybius, XIV.9.

[3039] Για την ελληνική ορθογραφία της λέξεως δες Τσακαλώτος, λμ. «hastatus».

[3040] Για την ελληνική ορθογραφία της λέξεως δες Τσακαλώτος, λμ. «princeps», αρ. 5.

ενώ οι τριάριοι[3041] (triarii), που αποτέλεσαν τις εφεδρείες, στην τρίτη σειρά. Το ιππικό των Ιταλών συμμάχων τοποθετήθηκε στην δεξιά πτέρυγα και οι Νομάδες με τον Μασσανάση στην αριστερή πλευρά. Ο Σύφαξ και ο Ασδρούβας τοποθέτησαν τους δικούς τους Νομάδες απέναντι από το ιταλικό ιππικό, τους Καρχηδόνιους στρατιώτες απέναντι από τον Μασσανάση, και τους Κελτίβηρες να αντιμετωπίσουν τις ρωμαϊκές λεγεώνες. Κατά την σύγκρουση, τα ρωμαϊκά πλευρά και ίσως τμήματα των λεγεώνων[3042] απώθησαν εύκολα τους αδύναμους στρατιωτικά αντιπάλους τους. Οι Κελτίβηρες δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να μείνουν και να πολεμήσουν. Δεν μπορούσαν να οπισθοχωρήσουν διότι δεν γνώριζαν την γεωγραφία της περιοχής, δεν μπορούσαν να παραδοθούν διότι είχαν εγκαταλείψει τον παλιό τους σύμμαχο στην Ισπανία (τον Σκιπίωνα) και είχαν προσχωρήσει τώρα στους Καρχηδόνιους, αλλά και δεν μπορούσαν να περιμένουν καμία επιείκεια από τον Ασδρούβα επειδή ήταν μισθοφόροι. Γι' αυτό άλλωστε είχαν τοποθετηθεί απέναντι από τους Ρωμαίους. Δια τούτο, περικυκλώθηκαν και έπεσαν όλοι εκτός ελαχίστων, ενώ μέσα στην αναταραχή ο Ασδρούβας και ο Συφαξ τράπηκαν σε φυγή. Την επομένη, ο Σκιπίων έστειλε τον Λαίλιο και τον Μασσανάση δυτικά να κυνηγήσουν τον Σύφακα. Ο ίδιος άρχισε να καταλαμβάνει πόλεις της περιοχής που ήταν υπό τους Καρχηδόνιους, άλλοτε καλλιεργώντας την ελπίδα στους κατοίκους ότι η ρωμαϊκή διοίκηση θα ήταν καλύτερη και άλλοτε χρησιμοποιώντας τον φόβο και την βία. Στο τέλος, κατέλαβε τον Τύνητα (Tunis/Tunes, BAGROW, 32:F3, σημερ. Τύνις) όταν η φρουρά έφυγε τρομοκρατημένη. Η πόλη βρισκόταν σε απόσταση 120 σταδίων (περ. 22 χλμ., AMCD) νοτιοδυτικά της Καρχηδόνας, ήταν οχυρωμένη με τείχη, αλλά και σε οχυρή θέση.[3043]

Οι Καρχηδόνιοι, όμως, σκέφθηκαν να επιτεθούν στον ρωμαϊκό στόλο που ναυλοχούσε στην Ιτίκη. Όταν αυτή η πορεία έγινε αντιληπτή από τον Σκιπίωνα έσπευσε εκεί και τοποθέτησε τέσσερις σειρές μεταγωγικών σκαφών μπροστά από τα πολεμικά, τα έδεσε μεταξύ τους για να γίνουν ένα σώμα, έβαλε 1000 επίλεκτους στρατιώτες και καταπέλτες επάνω τους και ετοιμάσθηκε να αμυνθεί στην θάλασσα. Οι Καρχηδόνιοι, φοβούμενοι το ρωμαϊκό ναυτικό, έπλεαν πολύ αργά και προσεκτικά και δεν εκμεταλλεύθηκαν τον χρόνο που χρειάσθηκε ο Ρωμαίος ύπατος για να προετοιμάσει την άμυνά του. Μάλιστα, παρέταξαν τα πλοία τους για ναυμαχία, χωρίς να γνωρίζουν το σχέδιο του Ρωμαίου στρατηγού. Όταν τελικά οι Καρχηδόνιοι αντελήφθησαν τι είχε συμβεί επιτέθηκαν στα μεταγωγικά και κατάφεραν να αποσπάσουν 60 και να τα οδηγήσουν στην Καρχηδόνα, αλλά στάθηκε αδύνατον να προξενήσουν φθορές στα ρωμαϊκά πολεμικά.[3044] Ήταν μια καρχηδονιακή νίκη χωρίς κανένα αντίκρυσμα.

Αντιθέτως, η νίκη του Μασσανάση και του Λαίλιου στα δυτικά υπήρξε περιφανής και πολύ σημαντική. Οι δύο σύμμαχοι κατάφεραν να νικήσουν τον Σύφακα και μαζί με αριστοκράτες Νομάδες να τους φέρουν όλους αλυσοδεμένους στον Σκιπίωνα. Η σύζυγός του Σύφακα και κόρη του Ασδρούβα, η Σοφονίβα, παραδόθηκε στον Μασσανάση, ο οποίος, μετά από παρακάλια της, την παντρεύθηκε βιαστικά πριν του την πάρουν: «amore captivae victor captus».[3045] Όταν ο Σκιπίων έμαθε το συμβάν, φοβού-

[3041] Τσκαλαώτος, λμ. «triarii».

[3042] Walbank on Polybius, XIV.9.7.

[3043] Livius, XXX.7-9 και Πολύβιος, XIV.6.6-9.5 & 10.5.

[3044] Livius, XXX.9-10 και Πολύβιος, XIV.10 & XV.1. Για την μάχη δες ASIA, ch. 5.1.

[3045] «ο νικητής έγινε αιχμάλωτος του έρωτα της αιχμάλωτης», γράφει με ρομαντική διάθεση ο

μενος την επιρροή που μπορεί να είχε η Καρχηδόνια επάνω στον Νομάδα αρχηγό, του εξήγησε ότι όλα τα λάφυρα του πολέμου ανήκαν στους Ρωμαίους και έπρεπε να σταλούν στην Ρώμη. Ο Μασσανάσης που ήθελε να κρατήσει την γυναίκα αυτή δική του, της έστειλε μήνυμα με έμπιστό του σκλάβο ότι θα τηρούσε τον λόγο του να μην παραδοθεί στους Ρωμαίους ζωντανή, αλλά έπρεπε εκείνη να αποφασίσει εάν ήθελε να πιει το υγρό στο κύπελλο που της έστελνε. Το κύπελλο περιείχε δηλητήριο ανακατεμένο στο υγρό περιεχόμενό του. Η Σοφονίβα, καταλαβαίνοντας τι την περίμενε εάν έμενε ζωντανή, το ήπιε χωρίς δισταγμό.

Ο Σκιπίων, για να κατευνάσει τον θυμό του Νομάδα αρχηγού συγκάλεσε συνέλευση του στρατού και μπροστά σε όλους αναφέρθηκε στον Μασσανάση ως βασιλιά –ο Μασσανάσης διοίκησε την Νουμιδία μεταξύ περ. 202-148 π.Χ.– και του προσέφερε χρυσό στεφάνι και άλλα σύμβολα και αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι στρατηγοί κατά τον Θρίαμβό τους. Ακόμη, προσέφερε χρυσό στέφανο στον Λαίλιο αλλά τίμησε και άλλους αξιωματικούς και στρατιώτες, ανάλογα με το ανδραγάθημά τους. Στην πραγματικότητα, ο προνοητικός και προσεκτικός Σκιπίων, προσέφερε στον Μασσανάση το βασίλειο του Σύφακα και εκείνος κατεύνασε τον θυμό του παρηγορημένος ότι μια μέρα θα κυβερνούσε όλη την Νουμιδία, δυτικά της Καρχηδόνας.[3046] Με αυτόν τον τρόπο, ο Σκιπίων εξασφάλισε την συνέχιση της συμμαχίας με τον Μασσανάση και τον καλύτερο και ισχυρό σύμμαχο για τον τελικό του σκοπό, την κατάλυση της Καρχηδονιακής ισχύος στην Μεσόγειο Θάλασσα.

Ο Σκιπίων έστειλε στην Ρώμη τον Λαίλιο με λάφυρα και τον αιχμάλωτο Σύφακα, ο οποίος σύντομα πέθανε,[3047] ενώ ο ίδιος επιδόθηκε στην ολοκλήρωση της οχυρώσεως του Τύνητα. Αλλά όταν οι Καρχηδόνιοι έμαθαν για την σύλληψη του Νομάδα βασιλιά έστειλαν αμέσως στον Σκιπίωνα τα τριάντα μέλη της Γερουσίας για να ζητήσουν ειρήνη. Όταν έφθασαν στο ρωμαϊκό στρατόπεδο, οι Καρχηδόνιοι έπεσαν στο έδαφος να προσκυνήσουν τον Ρωμαίο στρατηγό και να του φιλήσουν τα πόδια και κατηγόρησαν τον Αννίβα Βάρκα και τους υποστηρικτές του για την εκστρατεία στην Ιταλία. Ζητούσαν συγνώμη και δήλωναν απόλυτη υποταγή για να μην καταστραφεί η πόλη τους. Η δουλικότητα αυτή έκανε πολύ κακή εντύπωση στους Ρωμαίους, διότι ήταν ξένη με τα ήθη τους.[3048] Στην πραγματικότητα, οι Καρχηδόνιοι ήθελαν να κερδίσουν χρόνο μέχρι να επιστρέψει ο Αννίβας από την Ιταλία, τον οποίον είχαν ήδη ειδοποιήσει. Αλλά και ο Σκιπίων προτιμούσε την ειρήνη από το να πολιορκήσει την Καρχηδόνα με τα απόρθητα τείχη. Τους είπε λοιπόν ότι θα δεχόταν να συνάψει μαζί τους ειρήνη υπό τους ακόλουθους όρους: (α) να παραδώσουν όλους τους αιχμαλώτους, τους αυτόμολους και τους φυγάδες σκλάβους, (β) να αποσύρουν τον στρατό τους από την Ιταλία (Αννίβας) και την Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία (Βόρεια Ιταλία, Μάγων), (γ) να εγκαταλείψουν οποιεσδήποτε βλέψεις στην Ισπανία, (δ) να παραδώσουν όσα νησιά είχαν στην κατοχή τους μεταξύ Ιταλίας και Αφρικής (κυρίως Βαλεαρίδες, Μάλτα), (ε) να παραδώσουν όλο τον πολεμικό τους στόλο εκτός από είκοσι πλοία, (στ) να δώσουν στους Ρωμαίους 500.000 μόδια σιτάρι (περ. 4,4 εκατ. λίτρα, AMCD) και 300.000 μόδια κριθάρι (περ. 2,6 εκατ. λίτρα, AMCD) για τον στρατό, (ζ) και να πληρώσουν ποσό χρημάτων (ίσως

Λίβιος, XXX.12.18.

[3046] Livius, XXX.11-15.

[3047] Απ. Λιβ., V.28 και Πολύβιος, XVI.23.

[3048] Πολύβιος, XV.1.6-7.

5000 τάλαντα, περ. 130.000 κιλά ασήμι, AMCD) ως αποζημίωση. Οι Καρχηδόνιοι ζήτησαν αμέσως ανακωχή και ο Σκιπίων τους ζήτησε να στείλουν πρεσβεία στην Ρώμη για να διαπραγματευθούν την προτεινόμενη ειρήνη.[3049]

Η αναμενόμενη αποχώρηση του Μάγωνα και του Αννίβα από την Ιταλία έφερε μεγάλη ευφορία στην Ρώμη. Οι Ρωμαίοι, πρώτα ένιωσαν υπερήφανοι που κατάφεραν να εκδιώξουν τους εχθρούς από την ιταλική χερσόνησο, μετά ανακουφισμένοι γιατί δεν υπήρχαν πλέον Καρχηδόνιοι να απειλούν την μεγάλη τους πόλη και, τέλος, ένοιωθαν πιο βέβαιοι για την έκβαση αυτού του πολέμου, εφόσον πλέον θα είχαν να ενισχύσουν και να τροφοδοτήσουν μόνον έναν στρατό. Στην πόλη, η χαρά ήταν τόσο μεγάλη ώστε ψηφίσθηκε να δείξουν τις ευχαριστίες τους στους θεούς για πέντε ημέρες και να θυσιάσουν 120 ενήλικες αιχμαλώτους. Ήταν αυτή ακριβώς η στιγμή που οι απεσταλμένοι από την Καρχηδόνα έφθασαν στην πόλη. Όταν οι Καρχηδόνιοι παρουσιάσθηκαν στην Σύγκλητο επανέλαβαν ότι υπεύθυνος για τον πόλεμο ήταν μόνο ο Αννίβας και όχι η καρχηδονιακή πολιτεία. Η Καρχηδόνα, είπαν, τιμούσε την συνθήκη που είχε με την Ρώμη από το 241 π.Χ., όταν τελείωσε ο Α' Καρχηδονιακός Πόλεμος. Αλλά όταν οι Συγκλητικοί άρχισαν να θέτουν ερωτήσεις για την συνθήκη στους απεσταλμένους, εκείνοι δήλωσαν ότι ήταν πολύ νέοι και δεν θυμούνταν τις λεπτομέρειες εκείνης της συμφωνίας. Τότε, ορισμένοι Ρωμαίοι φώναξαν ότι επίτηδες οι Καρχηδόνιοι έστειλαν αυτούς τους πρέσβεις, ήταν «punica fraude» (καρχηδονιακή απάτη) η παρουσία τους μπροστά στην Σύγκλητο, είπαν. Έβγαλαν τους Καρχηδόνιους έξω από την αίθουσα για να συζητήσουν το ζήτημα της προτεινόμενης ειρήνης. Φαίνεται ότι δεν μπορούσαν να δεχθούν την ειρήνη όσο νόμιζαν ότι ο Αννίβας και ο Μάγων βρίσκονταν ακόμη στην Ιταλία. Η είδηση όμως της αποχωρήσεως των δύο Καρχηδονίων στρατηγών πρέπει να διευκόλυνε την απόφασή τους και δέχθηκαν τελικά την ειρήνη που έφερνε η καρχηδονιακή αντιπροσωπεία με τους όρους του Σκιπίωνα.[3050] Κατά τον Πολύβιο, η Σύγκλητος δέχθηκε την ειρήνη, ενώ κατά τον Λίβιο, οι Καρχηδόνιοι πρέσβεις αποπέμφθηκαν από την Ρώμη χωρίς να λάβουν απάντηση στο αίτημά τους για ειρήνη. Οι σημερινοί ιστορικοί συνήθως ακολουθούν την καταγραφή του Πολυβίου.[3051]

Μετά την αποχώρηση των Καρχηδονίων πρέσβεων, οι Ρωμαίοι έστειλαν αμέσως προμήθειες στην Αφρική, αλλά οι Καρχηδόνιοι συνέλαβαν μερικά από τα μεταγωγικά. Συγχρόνως, ο Σκιπίων έπεμψε απεσταλμένους δια θαλάσσης από την Ιτύκη στην Καρχηδόνα, διότι ήθελε να μάθει τις προθέσεις των Αφρικανών. Οι Ρωμαίοι απεσταλμένοι μίλησαν εμπρός στην Γερουσία και κατόπιν στον λαό και εξήγησαν πώς είχε η κατάσταση και τους ενημέρωσαν ότι οι όροι της ειρήνης είχαν ήδη εγκριθεί από την Ρώμη. Κατόπιν, αποχώρησαν. Υπάρχει όμως και η εκδοχή, οι Καρχηδόνιοι να απέρριψαν τους όρους ειρήνης και να έδιωξαν τους Ρωμαίους απεσταλμένους, προξενώντας «ἀντὶ τῆς εἰρήνης τὸν πόλεμον».[3052] Ανεξαρτήτως του τι ακριβώς συνέβη στην Καρχη-

---

[3049] Livius, XXX.16-17. Οι Καρχηδόνιοι πρέσβεις εστάλησαν πρώτα στο ρωμαϊκό στρατόπεδο στον Τύνητα και μετά στην Ρώμη, παρά τα όσα φαίνεται ότι γράφει ο Πολύβιος (XIV.10.1). Η περιγραφή του αρχαίου ιστοριογράφου ίσως έφθασε μέχρι εμάς σε ατελή μορφή, πιθανόν λόγω των χαμένων τμημάτων του κειμένου του (δες Walbank on Polybius, XIV.10.1).

[3050] Δίων, XVII.fr. 57.74 και Ζωναράς, IX.13.

[3051] Πρβλ. Livius, XXX.23.1-8 και Πολύβιος, XV.1.3. Υπάρχουν ορισμένες διαφορές ανάμεσα στις παραθέσεις των γεγονότων αυτής της περιόδου από τους δύο ιστοριογράφους και της χρονολογικής σειράς τους (Lancel, *Hannibal*, p. 171).

[3052] P.Ryl., CGLP, vol. III, no. 491, lines 40-42. Για τα ιστορικά προβλήματα που εγείρει το

δόνα, το πλοίο που μετέφερε τους Ρωμαίους πρέσβεις από την Καρχηδόνα πίσω στην Ιτύκη δέχθηκε επίθεση από μοίρα του καρχηδονιακού στόλου υπό τον Ασδρούβα. Παρά το γεγονός αυτό, οι Ρωμαίοι απεσταλμένοι γλύτωσαν και επέστρεψαν στον Σκιπίωνα. Την ίδια όμως στιγμή, οι Καρχηδόνιοι απεσταλμένοι που επέστρεφαν από την Ρώμη, είτε εξαιτίας κακοκαιρίας είτε επειδή συνοδεύονταν από Ρωμαίους πρέσβεις, κατέληξαν στην Ιτύκη και στα χέρια του Σκιπίωνα. Παρά το συμβάν με την επίθεση του Ασδρούβα στους Ρωμαίους πρέσβεις, ο Ρωμαίος στρατηγός άφησε τους Καρχηδόνιους πρέσβεις να γυρίσουν στην Καρχηδόνα.[3053] Ίσως ήταν τότε που ο Σκιπίων σκέφθηκε ότι η σύλληψη των ρωμαϊκών μεταγωγικών και η επίθεση του Ασδρούβα στους Ρωμαίους πρέσβεις ή η αποπομπή των Ρωμαίων πρέσβεων από την Καρχηδόνα σήμαινε αποτυχία της προσπάθειας για ειρήνη και φυσικά πόλεμο.

Το 202 π.Χ., μόλις εξελέγησαν οι νέοι ύπατοι, ο Τιβέριος Κλαύδιος Νέρων (Tiberius Claudius Nero)[3054] διετάχθη να πλεύσει με 50 πεντήρεις στην Αφρική και ορίσθηκε στρατηγός με ίσα δικαιώματα («imperator») με αυτά του Σκιπίωνα. Λίγο πριν τον απόπλου των Ρωμαίων, ο Αννίβας είχε επιστρέψει στην Καρχηδόνα μαζί με 15.000-20.000 άνδρες[3055] και γρήγορα έμαθε πως η πόλη ήταν ήδη περικυκλωμένη από εχθρικό στρατό. Δια τούτο, αποφάσισε να κινηθεί προς την Ζάμα[3056] (Zama Regia, BAGROW, 32:D4, σημερ. Al Jamah or Zama Regia or Jama or Xama, Τυνησία), περ.130 χλμ. νοτιοδυτικά της Καρχηδόνας και 106 χλμ. νοτιοδυτικά της σημερ. πόλεως της Τύνιδας. Ίσως προσπαθούσε να συναντήσει τον Μασσανάση, πριν ο δεύτερος ενωθεί με τον ρωμαϊκό στρατό.[3057] Αφού στρατοπέδευσε, ο Αννίβας έστειλε μερικούς ανιχνευτές για να εντοπίσει τους Ρωμαίους. Όταν ο Σκιπίων συνέλαβε μερικούς από αυτούς, θέλησε να τους χρησιμοποιήσει για να δείξει στον Αννίβα την ισχύ του. Τους γύρισε, λοιπόν, γύρω-γύρω στο στρατόπεδο για να διαπιστώσουν το μέγεθος και τις προετοιμασίες των Ρωμαίων και τους άφησε να επιστρέψουν στον Αφρικανό στρατηγό για να του πουν τι είδαν. Ήταν τότε που ο Αννίβας ζήτησε να συναντηθεί με τον Σκιπίωνα. Οι δύο στρατοί πλησίασαν και στρατοπέδευσαν με τέτοιο τρόπο ώστε ο χώρος ανάμεσά τους να είναι απόλυτα ορατός, για να αποφύγουν τις ενέδρες. Οι στρατηγοί, αν και μιλούσαν και οι δύο ελληνικά,[3058] συναντήθηκαν έχοντας μαζί τους διερμηνείς. Για μια στιγμή έμειναν σιωπηλοί θαυμάζοντας ο ένας τον άλλον.

Ο Αννίβας ζήτησε ειρήνη, αποχώρηση των Ρωμαίων από την Αφρική και η κάθε πόλη να παραμείνει κυρία στην ήπειρό της. Ο Σκιπίων του θύμισε ότι οι Ρωμαίοι επενέβησαν στην Σικελία επειδή τους το ζήτησαν οι Μαμερτίνοι και στην Ισπανία μετά από έκκληση του Σαγούντου, διότι είχαν καθήκον να επιβάλουν το δίκαιο. Τον πόλεμο, του τόνισε, τον ξεκίνησαν οι Καρχηδόνιοι. Έφυγες από την Ιταλία, είπε στον Αννίβα, ενώ επρόκειτο να σε διώξω, και εγώ ο ίδιος σε ανάγκασα να έρθεις στην Αφρική. Μου ζητάς ειρήνη και στους όρους που πρότεινα προσθέτεις αποζημίωση να πληρωθεί από

απόσπασμα αυτού του παπύρου του Β' αιώνα π.Χ. δες Walbank on Polybius, XV.1.2.

[3053] Πολύβιος, XV.1-2 & 4. Ο Δ.Σ., XXVII.12, γράφει ότι το πλήθος στην Καρχηδόνα εξαγριώθηκε και παρολίγον να σκοτώσει τους Ρωμαίους απεσταλμένους.

[3054] FC, p. 62, έτος 202.

[3055] Lancel, *Hannibal*, p. 171. Ο Αννίβας είχε ναυπηγήσει στόλο για να φύγει από την Ιταλία (Αππ., Αννιβ., IX.58).

[3056] Για το ζήτημα της θέσεως της μάχης δες Walbank on Polybius, XV.5 (c).

[3057] Lancel, *Hannibal*, p. 174.

[3058] Walbank on Polybius, XV.6.3-8.

εσένα για τα μεταγωγικά που αρπάξατε και για ό,τι έπαθαν οι απεσταλμένοι μου. Καλύτερα προετοιμάσου για πόλεμο («bellum parate»).[3059] Οι δύο στρατηγοί είχαν επίγνωση της ιστορικής στιγμής. Γνώριζαν, όπως γράφει ο Λίβιος, ότι «orbem terrarum victoriae praemium fore»[3060] (το βραβείο της νίκης θα ήταν ολόκληρος ο Κόσμος). Το βραβείο της νίκης δεν ήταν ούτε η Ιταλία ούτε η Αφρική, αλλά η κυριαρχία επί ολόκληρης «της οικουμένης».[3061] Ο νικητής θα κυριαρχούσε στην Μεσόγειο Θάλασσα και στα παράλιά της με ό,τι αυτό σήμαινε στρατιωτικά, εμπορικά, οικονομικά, πολιτικά.

Την επομένη, οι στρατοί παρατάχθηκαν για μάχη (χάρτης ΑΑΒ, ΙΙ.8.6). Ο ρωμαϊκός στρατός των 23.000 ανδρών[3062] παρατάχθηκε με τους ῾αστάτους (hastati) μπροστά, από πίσω τους τούς πρίγγηπες (principes), και πιο πίσω τούς τριάριους (triarii). Οι λόχοι είχαν αρκετή απόσταση μεταξύ τους. Υπήρχε κενός χώρος, τον οποίον ο Σκιπίων γέμισε με 6000[3063] ακοντιστές (γροσφομάχους, velites). Σε αυτούς έδωσε την εξής διαταγή: στην αρχή της μάχης έπρεπε είτε να οπισθοχωρήσουν είτε να τραβηχτούν προς τους ρωμαϊκούς λόχους, δεξιά και αριστερά τους, για να αφήσουν τους ελέφαντες του εχθρού να περάσουν ανάμεσά τους και μετά να τους κτυπήσουν. Με αυτή την τακτική, τα ζώα δεν θα σκόρπιζαν τους σχηματισμούς των ρωμαϊκών λεγεώνων και μάλλον θα εξουδετερώνονταν. Επίσης, ο Λαίλιος, επικεφαλής 1500 ιππέων[3064] του ιταλικού συμμαχικού ιππικού, τοποθετήθηκε στην αριστερή πλευρά και ο Μασσανάσης με το νομαδικό ιππικό των 4600 ιππέων[3065] στην δεξιά. Ο Αννίβας υπολόγισε να προκαλέσει πανικό στην αρχή της μάχης και τοποθέτησε μπροστά από την παράταξη 80 ελέφαντες, τον μεγαλύτερο αριθμό τέτοιων ζώων που είχε χρησιμοποιήσει ποτέ σε μάχη. Το σύνολο των περίπου 40.000 ανδρών[3066] παρατάχθηκε με την εξής σειρά: πίσω από τους ελέφαντες βρίσκονταν οι 12.000 μισθοφόροι, δηλαδή οι Λίγυρες και οι Γαλάτες μαζί με τους άνδρες από τις Βαλεαρίδες Νήσους (Ισπανία) και την Μαυριτανία (Αφρική). Πίσω από το ελαφρύ πεζικό τοποθετήθηκαν οι Καρχηδόνιοι και άλλοι Αφρικανοί μαζί με ένα σώμα Μακεδόνων[3067] και μετά από έναν κενό χώρο οι Βρέττιοι, που είχαν έρθει αναγκαστικά μαζί του από την Ιταλία. Επίσης, το καρχηδονιακό ιππικό παρατάχθηκε στην δεξιά πλευρά και οι Νομάδες στην αριστερή.

Ο Αννίβας απευθύνθηκε στο πολυεθνικό και ανομοιογενές στράτευμά του με διερμηνείς και μόλις τελείωσε τον λόγο του ήχησαν οι πολεμικές τρομπέτες και οι σάλπιγγες. Οι περισσότεροι ελέφαντες τρόμαξαν και έπεσαν επάνω στην δική τους αριστερή πτέρυγα, στο νομαδικό ιππικό, ενώ ο Μασσανάσης τους επιτέθηκε και τους εξουδετέρωσε τελείως. Κάποιοι ελέφαντες, όμως, επιτέθηκαν στους Ρωμαίους ακοντιστές, οι

[3059] Livius, XXX.21-31. Πρβλ. Πολύβιος, XV.5-8.

[3060] Livius, XXX.32.2.

[3061] Πολύβιος, XV.9.5. O B' Καρχηδονιακός Πόλεμος έχει χαρακτηρισθεί ως ο «Παγκόσμιος Πόλεμος» της Αρχαιότητας (CS, p. 137).

[3062] Απ. Λιβ., VII.41.

[3063] Πολύβιος, XV.5.12.

[3064] Απ. Λιβ., VII.41.

[3065] Πολύβιος, XV.5.12 και Απ. Λιβ., VII.41.

[3066] Για το ζήτημα των αριθμών δες Walbank on Polybius, XV.5 (d). Ο Αππιανός, Λιβ., VII.40 γράφει για καρχηδονιακό στρατό 50.000 ανδρών.

[3067] Ο Livius, XXX.26 & 42, γράφει ότι για να βοηθήσει ο Φίλιππος Ε' της Μακεδονίας τους Καρχηδόνιους έστειλε 4000 στρατιώτες. Για Μακεδόνες στρατιώτες γράφει και ο Frontinus, II.3.16. O Walbank on Polybius, XV.11.1-3 πιστεύει ότι δεν υπήρχαν Μακεδόνες στρατιώτες στην μάχη.

οποίοι εφήρμοσαν το σχέδιο που είχαν διαταχθεί και παρά τις απώλειές τους τραυμάτισαν τα ζώα με τα όπλα τους. Αφού οι ελέφαντες αυτοί απεμπλάκησαν από την ρωμαϊκή παράταξη, έπεσαν επάνω στο καρχηδονιακό ιππικό, το οποίο οπισθοχώρησε. Με την πίεση του Λαίλιου στο σημείο εκείνο, οι ιππείς του εχθρού τράπηκαν σε φυγή. Εκ τούτου, ο Αννίβας έχασε κάθε υποστήριξη ιππικού. Οι πρώτες αντίπαλες γραμμές του πεζικού βρέθηκαν τώρα να πολεμούν σώμα με σώμα σπρώχνοντας τους αντιπάλους τους με τις ασπίδες τους. Γρήγορα, όμως, οι βοηθητικοί των Καρχηδονίων, η πρώτη τους γραμμή, οπισθοχώρησε και προσπάθησε να κρυφτεί ανάμεσα στην δεύτερη, στους σχηματισμούς των Καρχηδονίων. Αλλά αυτοί πύκνωσαν την παράταξή τους και τους έσπρωξαν στα πλάγια και μακριά από την κύρια γραμμή μάχης. Οι Ρωμαίοι ῾αστάτοι, η πρώτη γραμμή, είχαν κτυπήσει τόσους πολλούς από τους Καρχηδόνιους βοηθητικούς της πρώτης γραμμής ώστε ήταν πολύ δύσκολο να συνεχίσουν την μάχη στο σημείο που βρίσκονταν, με τις σωρούς των σκοτωμένων, τους τραυματισμένους, τις λίμνες το αίμα, και τα πεσμένα στο έδαφος όπλα. Κυνηγούσαν, λοιπόν τους εχθρούς τους σε όποια κατεύθυνση μπορούσαν, με αποτέλεσμα να διασπάσουν την συνοχή του σχηματισμού τους. Ο Σκιπίων, που φοβήθηκε ότι κινδύνευε η συνοχή ολόκληρης της ρωμαϊκής παρατάξεως, άλλαξε το σχέδιο μάχης στην στιγμή και επί τόπου. Διέταξε να ηχήσουν οι σάλπιγγες για να οπισθοχωρήσουν οι ῾αστάτοι. Κατόπιν, διέταξε οι πρίγγηπες και οι τριάριοι να συγκροτήσουν τα άκρα της ρωμαϊκής παρατάξεως και να αφήσουν τους ῾αστάτους στο μέσον. Με αυτές τις εντολές ήταν σαν η μάχη να άρχισε από την αρχή.

Η κύρια γραμμή της παρατάξεως με τους Καρχηδόνιους, τους Νομάδες και τους Μακεδόνες αντιμετώπιζε πλέον τις ρωμαϊκές λεγεώνες. Ο Λαίλιος και ο Μασσανάσης, αφού κυνήγησαν για μικρή απόσταση το αντίπαλο ιππικό, επέστρεψαν και με τους ιππείς τους έπεσαν στα νώτα του εχθρού. Αυτή η κίνηση αποτέλεσε την καταστροφή του καρχηδονιακού στρατού. Οι Καρχηδόνιοι είχαν απώλειες 20.000 ανδρών, σε αντίθεση με τους 1500 άνδρες των Ρωμαίων. Άλλοι 20.000 άνδρες μαζί με 11 ελέφαντες του αφρικανικού στρατού αιχμαλωτίσθηκαν. Οι άμεσες επιτυχημένες αποφάσεις κατά την μάχη και η όλη τακτική του Σκιπίωνα είχαν θριαμβεύσει. Ο Αννίβας μόλις κατάφερε να διαφύγει με μερικούς ιππείς και να φθάσει στην Καρχηδόνα, όπου παραδέχθηκε εμπρός στην Γερουσία ότι δεν είχε χάσει μόνο την μάχη αλλά και τον πόλεμο με τους Ρωμαίους. Το μόνο που απέμενε πια ήταν η ειρήνη. Ο Σκιπίων, αφού συνέλεξε τα λάφυρα από το εχθρικό στρατόπεδο, γύρισε στην βάση του, στην Ιτίκη. Μόλις είχε αποπλεύσει με τον στόλο για την Καρχηδόνα όταν συναντήθηκε με καρχηδονιακό πλοίο που ήταν στολισμένο με κορδέλες και κλαδιά ελιάς και μετέφερε δέκα επιφανείς Καρχηδόνιους απεσταλμένους που ζητούσαν την συνομολόγηση ειρήνης.[3068]

Ο Σκιπίων κάλεσε τους Αφρικανούς στο στρατόπεδό του έξω από τον Τύνητα, όπου τελικά έφθασαν τριάντα Καρχηδόνιοι για να συζητήσουν για ειρήνη. Στο στρατιωτικό συμβούλιο των Ρωμαίων ρίχθηκε η ιδέα να καταλάβουν την Καρχηδόνα. Όμως ο Σκιπίων παρατήρησε ότι ο αντικαταστάτης του, που θα έφθανε σε λίγο και θα συνέχιζε τον πόλεμο, θα κέρδιζε και όλη την δόξα της καρχηδονιακής ήττας. Αποφασίσθηκε λοιπόν ομόφωνα να δεχθούν να συζητήσουν για ειρήνη. Την επομένη, κάλεσαν τους Αφρικανούς απεσταλμένους και τους ανακοίνωσαν τους όρους της ειρήνης. Επιτρε-

[3068] Livius, XXX.32-36. Πρβλ. Πολύβιος, XV. 9-17. Για την μάχη στην Ζάμα (Narraggara) δες και ASIA, ch. 5.2.

πόταν στους Καρχηδονίους να είναι ελεύθεροι και να έχουν τους δικούς τους νόμους, να ελέγχουν στην Αφρική τις πόλεις και τις περιοχές που είχαν υπό την δικαιοδοσία τους πριν από τον πόλεμο. Έπρεπε να παραδώσουν στους Ρωμαίους όλους τους αυτόμολους και τους σκλάβους που είχαν καταφύγει στους Καρχηδόνιους, τους πολεμικούς τους ελέφαντες, αλλά και όλα τα πολεμικά τους πλοία, εκτός από δέκα τριήρεις. Απαγορευόταν να εκπαιδεύουν άλλους ελέφαντες. Απαγορευόταν να κηρύττουν πόλεμο στην Αφρική ή εκτός Αφρικής, χωρίς την συγκατάθεση των Ρωμαίων. Υποχρεώνονταν να αναγνωρίσουν τον Μασσανάση ως ηγεμόνα και να του παραδώσουν τις γαίες που είχε προπολεμικά ο ίδιος και οι προγονοί του,[3069] να τροφοδοτήσουν τον ρωμαϊκό στρατό και να πληρώνουν τους μισθοφόρους των Ρωμαίων μέχρι να ενημερωθούν ότι επικυρώθηκε η ειρήνη από την Ρώμη, να πληρώσουν ως αποζημίωση 10.000 ασημένια τάλαντα (περ. 259.000 κιλά ασήμι, AMCD), σε ισόποσες δόσεις, για τα επόμενα πενήντα χρόνια. Να παραδώσουν 100 ομήρους ,τους οποίους θα επέλεγε ο Σκιπίων, αλλά και τα ρωμαϊκά μεταγωγικά που είχαν συλλάβει. Ανακωχή και ειρήνη θα παραχωρούνταν μόνο εάν αυτοί οι όροι γίνονταν αποδεκτοί. Οι Καρχηδόνιοι αποδέχθηκαν και η ρωμαϊκή Σύγκλητος μαζί με τον λαό γιόρτασαν την μεγάλη νίκη και συμφωνία ειρήνης του 201 π.Χ.[3070]

Μετά την συμφωνημένη ανακωχή και ειρήνη, η τελευταία πράξη του καρχηδονιακού δράματος διαδραματίσθηκε στην θάλασσα, μπροστά από την πόλη της Καρχηδόνας. Πρώτα, οι Ρωμαίοι με τελετουργικό τρόπο συμφώνησαν να γίνει ειρήνη και ενημέρωσαν τους Καρχηδόνιους απεσταλμένους στην Ρώμη. Οι δεύτεροι ζήτησαν να δουν τους αιχμαλώτους και έλαβαν από τους νικητές την άδεια να εξαγοράσουν την ελευθερία 200 της επιλογής τους. Κατόπιν, επέστρεψαν στην Καρχηδόνα για να ενημερώσουν τους συμπολίτες τους για την εφαρμογή των όρων της ειρήνης. Πρώτα-πρώτα, οι ηττημένοι παρέδωσαν στους Ρωμαίους τους ανθρώπους και τα ζώα που ήταν υποχρεωμένοι βάσει της συμφωνίας. Κατόπιν, οι Καρχηδόνιοι συγκέντρωσαν όλα τα πολεμικά τους πλοία αλλά και τα μεταγωγικά στο λιμάνι, μπροστά στην πόλη, και τους έβαλαν φωτιά, όπως είχε διατάξει ο Σκιπίων. Όσο καιγόταν ο καρχηδονιακός στόλος, οι κάτοικοι της αφρικανικής πόλεως συγκεντρώνονταν στα τείχη για να θρηνήσουν. Ήταν σαν να καιγόταν η Καρχηδόνα η ίδια. Τιμωρία παραδειγματική, όμως, χρησιμοποίησαν οι Ρωμαίοι και για τους επίορκους συμπολίτες τους που τους παραδόθηκαν από τους Αφρικανούς. Οι Λατίνοι λιποτάκτες του στρατού αποκεφαλίσθηκαν, ενώ οι Ρωμαίοι σταυρώθηκαν.[3071] Μετά την ολοκλήρωση των άμεσων υποχρεώσεων των Καρχηδονίων, ο Σκιπίων με τον στρατό και τον στόλο επέστρεψε αρχικά στο Λιλύβαιο, αλλά τελικά πραγματοποίησε τον Θρίαμβό του στην Ρώμη. Ίσως ήταν τότε ακριβώς που ο λαός και η Σύγκλητος τον ονόμασαν Αφρικανό.

Η Καρχηδόνα είχε ηττηθεί κατά κράτος. Οι Ρωμαίοι την είχαν περιορίσει στην Αφρική εκμηδενίζοντας τον πολεμικό της στόλο και θέτοντας σε κίνδυνο και την εμπορική της υπόσταση. Η Ρώμη κυριαρχούσε τώρα στην Μεσόγειο Θάλασσα (CAWH:2.12). Η καρδιά της καρχηδονιακής ισχύος, όμως, είχε μείνει ανέπαφη. Η

[3069] Ο Λίβιος αναφέρει ότι έπρεπε να συνάψουν συμφωνία με τον Μασσανάση, αλλά αυτό δεν δικαιολογείται. Πρβλ. Πολύβιος, XV.18.5 και δες Walbank on Polybius, XV.18.5.

[3070] Livius, XXX.36-40. Πρβλ. Πολύβιος, XV.28-29 και Δίων, XVII.fr. 57.82 και Ζωναράς, IX.14.

[3071] Livius, XXX.42-43.

Καρχηδόνα δεν είχε καταστραφεί, οι κάτοικοί της και η πολιτική της διοίκηση είχαν διασωθεί, αλλά και και ο επιφανέστερος των στρατηγών της ήταν εν ζωή και ελεύθερος. Το 201 π.Χ., η Ρώμη όχι μόνο δεν είχε εξαφανίσει από προσώπου γης την Καρχηδόνα, αλλά ουσιαστικά της είχε χαρίσει την ζωή, της είχε δώσει την δυνατότητα να επιβιώσει. Η Ρώμη, όπως είχε πράξει και σε άλλες περιπτώσεις στο πρόσφατο παρελθόν με τον Τάραντα και τις Συρακούσες, σεβάσθηκε την ισχυρή της αντίπαλο. Την ταπείνωσε με τα όπλα, μόνο και μόνο για να της αποδείξει την στρατιωτική της υπεροχή. Η Ρώμη ανέμενε η Καρχηδόνα να γίνει μια φιλειρηνική πόλη που θα βασιζόταν στο εμπόριο και στην γεωργία της και ποτέ δεν θα την παρενοχλούσε στο μέλλον. Κάτι σαν αφρικανικές Συρακούσες επί Ιέρωνος Β'. Βεβαίως, η Ιστορία της Καρχηδόνας δεν εξελίχθηκε σύμφωνα με τις επιθυμίες της Ρώμης.

Ο Αννίβας και η Καρχηδόνα μετά την ήττα (201-149 π.Χ.)

Η στρατιωτική ταπείνωση της Καρχηδόνας δεν σταμάτησε την πολιτική ζωή στην πόλη αλλά ούτε και τον Αννίβα να δραστηριοποιηθεί ως επικεφαλής του στρατού αλλά και στην διοίκηση της αφρικανικής πόλεως. Μάλιστα πολύ σύντομα, ο Καρχηδόνιος στρατηγός υπηρέτησε και ως επικεφαλής μονάδων στο εξωτερικό. Πολέμησε στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή.

Μετά την ειρήνη με την Ρώμη, ο Αννίβας παρέμεινε επικεφαλής του στρατού και πιθανότατα μέχρι το 200 π.Χ. φρόντιζε για την ασφάλεια της πόλεως από πιθανές επαναστάσεις των ντόπιων φυλών (;). Όμως, οι πληροφορίες μας δεν έχουν την πρέπουσα αξιοπιστία και είναι καλύτερο να αποφύγουμε ανεπιβεβαίωτες εικασίες. Την περίοδο αυτή, η πολιτική εξουσία ήταν στα χέρια του Συμβουλίου των Εκατόν Τεσσάρων ή Εκατό και ο Αννίβας εξελέγη ως ένας από τους δύο σουφέτες για ένα έτος. Από την θέση αυτή επέβαλε νέα φορολογία στους πλουσίους, έτσι ώστε και να υπάρχουν χρήματα για την ετήσια πληρωμή της αποζημιώσεως στους Ρωμαίους αλλά και αποθεματικό στο ταμείο της πόλεως. Η ενέργειά του αυτή, φυσικά, δεν πρέπει να τον έκανε ιδιαιτέρως δημοφιλή. Ως εκ τούτου, το 196 π.Χ., η επικείμενη άφιξη Ρωμαίων απεσταλμένων στην Καρχηδόνα τον έπεισε ότι εκείνοι επρόκειτο να ζητήσουν την σύλληψή του και ότι προθύμως οι συμπολίτες του θα τον παρέδιδαν στους εχθρούς τους. Υπήρχαν υπόνοιες ότι συνωμοτούσε με τον βασιλιά Αντίοχο Γ' (τον Μέγα, διοίκ. 222-187 π.Χ.) του βασιλείου των Σελευκιδών εναντίον της Ρώμης. Έτσι και εκείνος έφυγε μυστικά και με πλοίο έφθασε στον Αντίοχο Γ'. Τα δύο πλοία που έστειλε η καρχηδονιακή Γερουσία απέτυχαν να τον προλάβουν και να τον συλλάβουν. Όμως στην πόλη του, η περιουσία του δημεύθηκε, το σπίτι του κατεδαφίσθηκε, και ο ίδιος ανακηρύχθηκε εξόριστος.[3072]

Η απώλεια του Αννίβα ως στρατηγού της Καρχηδόνας ήρθε ως επιστέγασμα των ζητημάτων που είχε να αντιμετωπίσει η πόλη μετά την ειρήνη με τους Ρωμαίους. Το κύριο πρόβλημα φυσικά ήταν η εδαφική της συρρίκνωση. Στην ουσία, όμως, η αφρικανική πόλη είχε διατηρήσει μέρος της οικονομικής της ισχύος. Βέβαια, είχε απολέσει τις κτήσεις της στην Ισπανία, τα ορυχεία αργύρου, αλλά πιθανότατα και τις θαλάσσιες οδούς του κασσίτερου. Ο πολεμικός της στόλος είχε καεί αλλά σίγουρα υπήρχαν ακόμη εμπορικά της που έπλεαν στην Μεσόγειο. Ο δεκαεπταετής πόλεμος είχε κα-

[3072] Nepos, XXIII.7 και Livius, XXXIII.45-49.

ταστρέψει την Ισπανία, την Ιταλία, την Σικελία και άλλες περιοχές μακριά από την Καρχηδόνα. Μόνο μετά την απόβαση του Σκιπίωνα στην Αφρική, η περιοχή γύρω από την Ιτίκη και την Καρχηδόνα υπέστησαν ζημιές. Επίσης, είχε απολέσει λίγους σχετικά από τους πολίτες της μια που ο πόλεμος διεξήχθη από την πλευρά της με Αφρικανούς, Κελτίβηρες και Ιταλιώτες μισθοφόρους και συμμάχους. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, η αγροτική της οικονομία ανέκαμψε πολύ γρήγορα ενώ αυξήθηκε και ο πληθυσμός της.[3073]

Η οικονομική ευρωστία της καρχηδονιακής πόλεως μετά την ήττα της διαφαίνεται από την δυνατότητά της να προμηθεύσει εμπολέμους με πολύ μεγάλες ποσότητες σιτηρών αλλά και σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα να είναι έτοιμη να αποπληρώσει το υπόλοιπο της αποζημιώσεως που της είχε επιβληθεί με την ειρήνη του 201 π.Χ. Προφανώς, η οικονομική μεταρρύθμιση που είχε εισηγηθεί ο Αννίβας είχε αποδώσει καρπούς. Δέκα χρόνια μετά (191 π.Χ.) την ήττα στην Ζάμα, η Καρχηδόνα ζήτησε και η Ρώμη απέρριψε την πρόταση να εξοφλήσει αμέσως το υπόλοιπο του χρέους της, δηλαδή να δώσει τις σαράντα εναπομείνασες δόσεις της αποζημιώσεως που όφειλε στην Ρώμη. Επίσης, το 200 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι έστειλαν στην Ρώμη 200.000 μόδια σίτου (περ. 1,75 εκατ. λίτρα, AMCD) και άλλα 200.000 μόδια στον ρωμαϊκό στρατό που πολεμούσε στην Μακεδονία.[3074] Ακόμη, το 191 π.Χ., οι Καρχηδόνιοι ήταν έτοιμοι να παραδώσουν στους Ρωμαίους 500.000 μόδια σίτου (περ. 4,4 εκατ. λίτρα, AMCD) και την ίδια ποσότητα σε κριθάρι.[3075] Πολύ αργότερα, το 170 π.Χ., η Καρχηδόνα έθεσε στην διάθεση της Ρώμης 1.000.000 (μόδια) σιτάρι (8,75 εκατ. λίτρα, AMCD) και 500.000 (μόδια) κριθάρι (περ. 4,4 εκατ. λίτρα, AMCD).[3076] Η Καρχηδόνα, λοιπόν μπορούσε να προμηθεύσει πολύ μεγάλες ποσότητες σιτηρών για τουλάχιστον 30 χρόνια μετά την ήττα της, γεγονός που δείχνει την ευρωστία του αγροτικού της τομέα.

Η οικονομική αυτή άνεση, λοιπόν, έδωσε την δυνατότητα στην Καρχηδόνα να μπορεί να πραγματοποιήσει ένα μεγάλο δημόσιο έργο, για το οποίο άξιζε να στηθεί ολόκληρος λίθος με επιγραφή. Η επιγραφή κατονομάζει όλους τους συντελεστές του έργου και είναι χαραγμένη με μεγάλη προσοχή επάνω σε πλάκα μαύρου ασβεστόλιθου πάχους 50 εκ. και διαστάσεων 11 εκ. επί 25 εκ. (στην παρούσα της κατάσταση). Χαράχθηκε μάλλον κατά τον Γ' αιώνα π.Χ., με terminus ante quem το έτος καταστροφής της πόλεως, 146 π.Χ. Η επιγραφή είχε στηθεί εις ανάμνησιν της ολοκληρώσεως μεγάλης δημοσίας οδού στην Καρχηδόνα, που πρέπει να άρχιζε από την περιοχή του λιμανιού και να κατέληγε στο πλάτωμα εμπρός από την Νέα Πύλη (Ιστορική Πηγή 18). Παρότι από το κείμενο της επιγραφής δεν αποκαλύπτεται από ποιο όργανο και πώς ελήφθη η απόφαση για το έργο, διαθέτουμε τα ονόματα της ομάδας που σχεδίασε και επέβλεψε την κατασκευή του καθώς και τις ομάδες των τεχνιτών που το κατασκεύασαν. Όμως, επειδή δεν διαθέτουμε γραπτές ή ακριβείς αρχαιολογικές πληροφορίες για την πολεοδομική διάταξη της Καρχηδόνας, δεν είναι δυνατόν σήμερα να κατανοήσουμε την σπουδαιότητα του έργου. Η ολοκληρωτική της καταστροφή από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ. ουσιαστικά εξαφάνισε την μεγάλη πόλη των Καρχηδονίων. Αλλά χρησιμοποιώντας τις πληροφορίες στην επιγραφή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η νέα οδός, με

[3073] Απ. Λιβ., Χ.67.
[3074] Livius, XXXI.19.
[3075] Livius, XXXVI.4.
[3076] Livius, XLIII.6.

μήκος 700-900 μ., διέσχιζε την πεδινή περιοχή της πόλεως μέχρι να φθάσει στην Νέα Πύλη της άνω πόλεως, στην ακρόπολη, και ανακούφιζε την μεγάλη εμπορική κίνηση της περιοχής προς το λιμάνι, ωφελώντας προφανώς μεγάλες και συγκεκριμένες ομάδες τεχνιτών και εμπόρων (σχ. Lancel, C*arthage*, fig. 74). Η επιγραφή αυτή απλώς επιβεβαιώνει μια περίοδο ειρήνης και οικονομικής ευρωστίας που επέτρεψε στους Καρχηδόνιους να πραγματοποιήσουν αυτό το μεγάλο δημόσιο έργο. Ήταν η περίοδος ανάμεσα στον Α’ και Β’ Καρχηδονιακό Πόλεμο του Γ’ αιώνα π.Χ. ή η μετά το τέλος του Β’ Καρχηδονιακού Πολέμου περίοδος νέας ακμής του Β’ αιώνα π.Χ. κατά την οποία κατασκευάσθηκε η οδός; Ένα ερώτημα χωρίς απάντηση μέχρι σήμερα.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 18
ΜΕΓΑΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΚΑΡΧΗΔΟΝΑ
(Γ’ αιώνας π.Χ. έως 147 π.Χ.)

Μεταγραφή από την φοινικική, φιλολογικά σχόλια και γαλλική μετάφραση André Dupont-Sommer, «Une nouvelle inscription punique de Carthage,» *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* vol. 112, no. 1 (1968): 117. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Διάνοιξε και κατασκεύασε αυτή εδώ την οδό προς την πλατεία της Νέας Πύλης, η οποία βρίσκεται εντός του νότιου τείχους (;),[3077] ο λαός της Καρχηδόνας κατά το έτος που σουφέτες ήταν ο Σαφάτ (Šafat) και ο Αδονιβάαλ (Adonibaʿal), την εποχή που άρχοντας (;) ήταν ο Αδονιβάαλ (Adonibaʿal), γιος του Εσμουνιλλές (Ešmounḥillèṣ), γιος του Β ... και του ... Βοδμελκαρτ (Bodmelqart), γιος του Άννωνα, και των συναδέλφων τους. Υπεύθυνοι αυτού του έργου ήταν ο Αβδμελκάρτ (ʿAbdmelqart), γιος του ... γιος του ... , (ως) επικεφαλής (;)· ο Βοδμελκαρτ (Bodmelqart), γιος του Βααλάννω (Baʿalḥanno), γιος του Βοδμελκάρτ (Bodmelqart) (ως) μηχανικός οδών· ο Γεαουιελλόν (Yeḥawwi’élôn), αδελφός του Βοδμελκάρτ (Bodmelqart) (ως) λατόμος (;).

Εργάσθηκαν επίσης όλοι οι έμποροι, οι μεταφορείς, οι συσκευαστές (;) που βρίσκονταν στο πλάτωμα της πόλεως, οι ζυγιστές των μικρής αξίας νομισμάτων [σαράφηδες] (;) και (αυτοί) που δεν έχουν κατάστημα αργύρου (;) ούτε χρυσού (;) και επίσης όσοι έχουν, οι χρυσοχόοι, οι τεχνίτες (κατασκευής) αγγείων (;), και οι μεταλλουργοί, και οι σανδαλοποιοί (;), (όλοι) μαζί.

Και όποιος σβήσει [καταστρέψει] αυτή εδώ την επιγραφή, οι λογιστές μας θα τιμωρήσουν αυτόν τον άνδρα με πρόστιμο 1000 (σίκλων)[3078] ασήμι –1 χιλιάδα–, επιπλέον των [X] μινών (;) (για την αξία της επιγραφής;).

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές στην Καρχηδόνα αποδεικνύουν την οικονομική

[3077] Τα ερωτηματικά οφείλονται σε ασαφή ανάγνωση του φοινικικού κειμένου.

[3078] Μία μίνα (0,571 κιλά) ισούτο με 50 σίκλους ή σίγλους (shekel). Δες *Oxford Biblical Studies Online* [2019], «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>.

ανάπτυξη της πόλεως, ιδίως μετά το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, όπως αυτή φαίνεται από την καρχηδονιακή και την εισηγμένη κεραμική, την λειτουργία των λιμανιών της και την οικοδομική δραστηριότητα. Δηλαδή, μετά το 201 π.Χ., η Καρχηδόνα συνέχισε να ευημερεί. Οι καρχηδονιακοί αμφορείς ήταν πάντα σε μεγάλη ζήτηση για την μεταφορά ελαιολάδου και οίνου. Από το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. μέχρι το μέσο του Β' αιώνα π.Χ. αρκετά από τα ονομαζόμενα «πλαστικά αγγεία», πλασμένα ως μορφές ζώων ή ανθρώπων, που βρέθηκαν στην Ισπανία και στις Βαλεαρίδες Νήσους, στην Σαρδηνία, στην Δυτική Σικελία αλλά και στην Ρώμη, πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι παραγωγής καρχηδονιακών εργαστηρίων. Επίσης, από το μέσον του Γ' αιώνα π.Χ. υπήρξε μεγάλη παραγωγή καρχηδονιακών πινακίων και πυξιδίων, ανταγωνιστικών παρόμοιας αττικής κεραμικής. Όμως, διαπιστώθηκε αρχαιολογικά ότι κατά το πρώτο μισό του Β' αιώνα π.Χ. πολύ μεγάλες ποσότητες Καμπανικής Α κεραμικής (κυρίως πινάκια και λεκανίδες), από την περιοχή της Νεαπόλεως, πλημμύρισαν την Καρχηδόνα. Αυτό το γεγονός σημαίνει ότι το εμπόριο μεταξύ Καρχηδόνας και Ιταλίας, με ενδιάμεσο σταθμό την Σικελία, ανθούσε λίγο πριν την καταστροφή (146 π.Χ.) της Αφρικανικής πόλεως αλλά και ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράζουν αυτά τα είδη και να τα πετάνε αμέσως μόλις τα θεωρούσαν άχρηστα.[3079]

Ένα άλλο αρχαιολογικό γεγονός που αποτελεί παράδοξο για την ανάπτυξη της Καρχηδόνας είναι τα λιμάνια της. Οι ανασκαφές στο στρατιωτικό ή κυκλικό λιμάνι απέδειξαν ότι τα παλαιότερα στρώματα των εγκαταστάσεων χρονολογούνται στον Β' αιώνα π.Χ., κοντά στην χρονολογία καταστροφής της πόλεως, αλλά και στο ότι στους νεωσοίκους του μπορούσαν να φιλοξενηθούν μέχρι και 180 πλοία. Τα παλαιότερα στρώματα του εμπορικού λιμανιού χρονολογήθηκαν στο δεύτερο μισό του Γ' αιώνα π.Χ., αν και μπορεί να εγερθούν ορισμένες αμφιβολίες.[3080] Αρχαιολογικές τομές στις πλαγιές της ακροπόλεως έδειξαν ότι υπάρχουν ακόμη κτίσματα του πρώτου μισού του Β' αιώνα, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι Ρωμαίοι δεν ισοπέδωσαν τελείως την πόλη το 146 π.Χ. Οι ανασκαφές στην νότια κλιτύ της ακροπόλεως έφεραν στο φως χαρακτηριστικά καρχηδονιακά δάπεδα, Καμπανική Α κεραμική, καρχηδονιακά νομίσματα αλλά και ροδιακούς αμφορείς. Όλα αυτά συνηγορούν στην χρονολόγηση της ολοκαίνουργης «Συνοικίας του Αννίβα» –όπως την ονόμασαν οι αρχαιολόγοι– μεταξύ του 196 π.Χ., όταν ο στρατηγός έγινε σουφέτης, και της καταστροφής της πόλεως το 146 π.Χ. Οι δρόμοι, πλάτους 5-7 μ., τέμνονται καθέτως, χωρίς επίστρωση και χωρίς δομημένο σύστημα απορροής ακαθάρτων υδάτων. Μπροστά σε αρκετές οικίες βρέθηκαν μικρά πηγάδια, τα οποία συνδέονταν με υδρορροή ακαθάρτων υδάτων που ερχόταν από το σπίτι. Τα ύδατα της βροχής κυλούσαν στο συμπιεσμένο χώμα του δρόμου και συγκεντρώνονταν σε λακκούβες που σχηματίζονταν από την ροή του νερού στο έδαφος. Λόγω των υψομετρικών διαφορών αλλά και για να συγκρατήσουν το χώμα, οι κεκλιμένοι λόγω της πλαγιάς δρόμοι διακόπτονταν από λίγα ή περισσότερα σκαλιά και άρα ήταν κατάλληλοι μόνο για πεζούς και φορτωμένα ζώα, αλλά όχι για οχήματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διασταύρωση των οδών ΙΙ και ΙΙΙ που οι αναβαθμοί (τα σκαλοπάτια) στις τέσσερις πλευρές της σχημάτιζαν μία μικρή ορθογώνια πλατεία. Ο ιδιοκτήτης του μικρού μαγαζιού στην γωνία έφτιαχνε και πουλούσε κοσμήματα από κορνεόλιο, οψιδιανό και κοράλλια. Η οικοδομική δραστηριότητα στην συνοικία και η διευθέτηση των οδών συ-

[3079] Lancel, *Carthage*, pp. 406-409.

[3080] Lancel, *Carthage*, pp. 172-182. Για περιγραφή των λιμανιών δες Απ. Λιβ., XIV.96.

νεχίσθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου ημίσεος του Β' αιώνα π.Χ. Πολυόροφες κατοικίες και καταστήματα συνέθεταν τον οικοδομικό ιστό των πρώτων πενήντα χρόνων του Β' αιώνα π.Χ. του τμήματος της Καρχηδόνας που έχει αποκαλυφθεί.[3081]

Οι φιλολογικές πληροφορίες και οι αρχαιολογικές ανασκαφές συνηγορούν στην άποψη ότι η Καρχηδόνα ευημερούσε μετά την ήττα της από την Ρώμη το 201 π.Χ. και κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια μέχρι το 146 π.Χ. Η αγροτική της υπερπαραγωγή, η κατασκευή της μεγάλης οδού, εάν την εντάξουμε στον Β' αιώνα π.Χ., η μεγάλη της εξηγμένη τυποποιημένη κεραμική, η άφθονη εισηγμένη Καμπανική Α κεραμική, τα σε πλήρη λειτουργία μεγάλα της λιμάνια και, τέλος, η οικοδομική δραστηριότητα στην νότια πλευρά της ακροπόλεως είναι απτές αποδείξεις της οικονομικής της ευρωστίας. Παρά την ρωμαϊκή επιτήρηση, οι κάτοικοι της Καρχηδόνας ήταν μάρτυρες της οικονομικής αυτής αναπτύξεως, αλλά εν τη απουσία του σπουδαιότερου πολίτη της εποχής, του Αννίβα.

Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει παραπάνω, ο Αννίβας είχε αποδράσει στην Ανατολή των ελληνιστικών βασιλείων. Στο τέλος του Γ' αιώνα π.Χ. και στις αρχές του Β' αιώνα π.Χ. στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Ανατολική Μεσόγειο (CAWH:2.10) κυριαρχούσαν οι Επίγονοι του Αλεξάνδρου Γ' (Μέγα) της Μακεδονίας, οι οποίοι είχαν εμπλακεί σε μακροχρόνιους πολέμους (κεφ. 9). Για να γίνει, λοιπόν, κατανοητή η συμμετοχή του Αννίβα στις πολεμικές συγκρούσεις της περιόδου, πρέπει να αναφέρουμε εν συντομία το ιστορικό πλαίσιο λίγο πριν και λίγο μετά το 200 π.Χ. Στις 22 Ιουνίου 217 π.Χ., ο βασιλιάς του βασιλείου των Σελευκιδών,[3082] Αντίοχος Γ' (Μέγας, διοίκ. 222-187 π.Χ.) ηττήθηκε κοντά στην πόλη Ραφία (Raphia, BAGROW, 70:E3, σημερ. Rafah, Ράφα, Λωρίδα Γάζας), στο νοτιότερο παράκτιο άκρο του σημερινού κράτους του Ισραήλ, από τον Πτολεμαίο Δ' Φιλοπάτορα (διοίκ. 221-204 π.Χ.), βασιλιά της Αιγύπτου. Η ήττα αυτή, που δεν πρέπει να έγινε καν αισθητή στην Ρώμη, πυροδότησε μία περίοδο εύθραυστης ισορροπίας δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή ανάμεσα στα τρία Ελληνιστικά βασίλεια που διαδέχθηκαν την αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου Γ': την Μακεδονία, το βασίλειο των Σελευκιδών, και την Αίγυπτο. Τα επόμενα όμως χρόνια, η σταθεροποίηση των κατακτήσεων του Αντιόχου Γ', ο θάνατος του Πτολεμαίου Δ' και η αντικατάστασή του από τον βασιλιά παιδί Πτολεμαίο Ε' Επιφανή (διοίκ. 204-181 π.Χ.), την βασιλεία του οποίου ασκούσε μια αντιπαθής αντιβασιλεία, είχε ως αποτέλεσμα κινήματα αποσχίσεως περιοχών του αιγυπτιακού βασιλείου. Αυτή ακριβώς την ευκαιρία της αποσταθεροποιήσεως της Αιγύπτου ζητούσαν ο Αντίοχος Γ' των Σελευκιδών και ο Φίλιππος Ε' της Μακεδονίας για να επωφεληθούν. Το βασίλειο της Αιγύπτου, εκτός από την Κυρηναϊκή (BAGROW, 38, σημερ. βορειανατολική Λιβύη) , δυτικά της Αιγύπτου, την Αίγυπτο του Νείλου και την περιοχή της Αρχαίας Παλαιστίνης (BAGROW, 69 & 70), είχε κτήσεις στην νοτιοανατολική Θράκη, στα παράλια της Μικράς Ασίας, ορισμένα νησιά του Αιγαίου και την Κύπρο (CAWH:2.10).

Το 203/202 π.Χ., Μακεδόνες και Σελευκίδες συνεννοήθηκαν για να μοιρασθούν τμήματα του πτολεμαϊκού βασιλείου. Μέχρι το 199 π.Χ., ο Αντίοχος είχε καταλάβει την Συριο-Παλαιστίνη και την Τύρο, την μητρόπολη των Καρχηδονίων. Την ίδια περίοδο, ο Φίλιππος κατέλαβε την αιγαιακή παράλια Θράκη μέχρι τον Βόσπορο, την Θάσο, την

[3081] Lancel, *Carthage*, pp. 152-172.

[3082] Το βασίλειο των Σελευκιδών καταλάμβανε τμήματα της σημερινής Τουρκίας, της Συρίας και του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας στην Ασία

Σάμο και πολιορκούσε την Χίο. Αλλά το 201 π.Χ., προσπάθησαν να τον σταματήσουν στόλος του βασιλιά Αττάλου Α' Σωτήρος (διοίκ. 241-197 π.Χ.) του βασιλείου της Περγάμου και των συμμάχων του Ροδίων. Παρότι ο Φίλιππος νίκησε, ο Άτταλος κατάφερε να διαφύγει και έτσι, την ίδια χρονιά, εκείνος και οι Ρόδιοι έστειλαν πρέσβεις στην Ρώμη για να καταγγείλουν την κατακτητική δραστηριότητα του Φιλίππου στο Βόρειο Αιγαίο. Οι Ρωμαίοι είχαν ήδη πολεμήσει με τους Μακεδόνες στον Πρώτο Μακεδονικό Πόλεμο (214-205 π.Χ.) και τώρα επρόκειτο να εμπλακούν στον Δεύτερο Μακεδονικό Πόλεμο (200-197 π.Χ.) μαζί με τους συμμάχους τους Ρόδιους και τον Άτταλο της Περγάμου (κεφ. 9). Ο Φίλιππος Ε' είχε προσπαθήσει με κάθε τρόπο να αποφύγει να προκαλέσει τους Ρωμαίους και οι ενέργειές του την δεδομένη χρονική περίοδο δεν απειλούσαν με κανένα τρόπο την Ρώμη. Αλλά φαίνεται ότι η συμμαχία του με τον Αννίβα το 215 π.Χ. δεν είχε λησμονηθεί, ούτε η συμμετοχή λίγων Μακεδόνων –ακόμη και εάν ήταν απλώς φήμη– στο πλευρό των Καρχηδονίων στην Ζάμα, αλλά ούτε και η συνεννόηση με τον Αντίοχο Γ', γεγονότα που μετέτρεπαν τον Μακεδόνα βασιλιά σε δυνητικό εχθρό. Με την κήρυξη του πολέμου εναντίον του Φιλίππου Ε', οι Ρωμαίοι εκίνησαν την ιμπεριαλιστική τους πολιτική στα ανατολικά τους. Οι στρατιωτικές δυσκολίες του Φιλίππου το 198 π.Χ., άνοιξαν τον δρόμο στον Αντίοχο Γ' για κατακτήσεις περισσοτέρων εδαφών. Το 197 π.Χ., ο Σελευκίδης βασιλιάς ξεκίνησε μεγάλη εκστρατεία με χερσαίες και ναυτικές δυνάμεις για την κατάκτηση πόλεων και εδαφών του πτολεμαϊκού βασιλείου στην Μικρά Ασία. Η προσπάθεια των Ρωμαίων να εμφανισθούν ως ειρηνοποιοί βρήκε τον βασιλιά των Σελευκιδών παγερά αδιάφορο. Ανακοίνωσε μάλιστα στους απεσταλμένους ότι σύντομα θα υπήρχε συμφωνία με την Ελληνιστική Αίγυπτο. Βέβαια, το 195 π.Χ. τον βρήκε να προσπαθεί να εδραιώσει τις κτήσεις του στην Θράκη.[3083]

Με την επιστροφή του στην Έφεσο το ίδιο έτος, ο Αντίοχος Γ' συνάντησε τον Αννίβα που είχε φθάσει στην πόλη μέσω της Τύρου. Ο Έλληνας βασιλιάς δεν βιαζόταν να τον χρησιμοποιήσει αμέσως,[3084] διότι είχε να σταθμίσει διάφορους παράγοντες για να αποφασίσει τι θα κάνει με τον Καρχηδόνιο στρατηγό. Την περίοδο εκείνη, ο Αννίβας θεωρούνταν ως ο καλύτερος των στρατηγών, διότι η στρατηγική του διορατικότητα και οι τακτικές μάχης που είχε εφαρμόσει υπό οποιεσδήποτε συνθήκες χώρου και δυνάμεων ήταν ανυπέρβλητες. Συνεπώς, μπορεί να ήταν προς μεγάλο όφελος του Αντιόχου να τον έχει στο στράτευμά του. Όμως, από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς σκεφτόταν ότι επειδή οι Ρωμαίοι τον φοβούνταν τόσο πολύ, είτε θα αποτελούσε αποτρεπτικό στοιχείο για να εμπλακούν σε πόλεμο με τον ίδιο είτε θα ήταν μια πρόκληση για την Ρώμη, να εμπλακούν οι Ρωμαίοι σε πόλεμο και να τον εξολοθρεύσουν μια και καλή. Επίσης, πώς θα μπορούσε ένας στρατηγός συνηθισμένος να μάχεται, να περιορισθεί στον ρόλο του στρατιωτικού συμβούλου του βασιλιά; Ως εκ τούτου, το 194 π.Χ. ήταν ένα έτος αναγκαστικής αργίας για τον Αννίβα.

Ο Αντίοχος, όμως, αντιμετώπιζε δυσκολίες με την Λάμψακο και την Σμύρνη, οι οποίες με την υποστήριξη του βασιλιά της Περγάμου απευθύνθηκαν στην Ρώμη. Ο βασιλιάς των Σελευκιδών έστειλε και εκείνος απεσταλμένους στην Σύγκλητο, για να διερευνήσουν την περίπτωση συμμαχίας. Οι Ρωμαίοι ζήτησαν από τον Έλληνα βασιλιά να μείνει μακριά από την Ευρώπη, έτσι ώστε και εκείνοι να μην επεμβαίνουν στα ελληνι-

[3083] Lancel, *Hannibal*, pp. 186-190.
[3084] Badian, SGRH, p. 132.

κά ζητήματα στην Μικρά Ασία. Η πρόταση αυτή χρειαζόταν επιπλέον συζητήσεις και έτσι το 193 π.Χ. αντιπρόσωποι της Ρώμης και του βασιλιά συναντήθηκαν στην Έφεσο. Αλλά οι συζητήσεις κατέρρευσαν όταν προστέθηκαν και εκπρόσωποι των αυτονόμων ελληνικών πόλεων.[3085] Η αποχώρηση των Ρωμαίων σήμανε την διάθεση για αρχή νέων εχθροπραξιών. Αλλά ένας Ρωμαίος απεσταλμένος, πρώην ύπατος, έμεινε λίγο ακόμη και συναντήθηκε με τον Αννίβα, για να διαπιστώσει τις διαθέσεις του. Φαίνεται, όμως, πως ο πραγματικός του σκοπός ήταν να τον διαβάλει στον Αντίοχο.[3086] Αυτή ακριβώς την εποχή περιγράφεται και ο μύθος της συναντήσεως Σκιπίωνα και Αννίβα στην Έφεσο. Δηλαδή, ότι ο Σκιπίων συμμετείχε στην Ρωμαϊκή αποστολή και συναντήθηκε με τον Αννίβα. Παρότι ο Σκιπίων είχε προηγουμένως ταξιδέψει στην Δήλο, δεν ήταν δυνατόν να συμμετείχε και στην πρεσβεία των Ρωμαίων στην μικρασιατική πόλη, επειδή βρισκόταν στην Καρχηδόνα.[3087] Η μόνη εναλλακτική εξήγηση για το γεγονός είναι να πρόκειται για άλλη πρεσβευτική αποστολή των Ρωμαίων την ίδια περίοδο ή για συνονυμία.

Εν τω μεταξύ, ο Αννίβας είχε ήδη αναπτύξει το σχέδιό του στον βασιλιά των Σελευκιδών. Επάνω σε 100 πολεμικά πλοία θα μετέφερε 10.000 πεζούς και 1000 ιππείς στην Αφρική, με σκοπό να ενωθούν με τις εκεί τοπικές δυνάμεις. Ο στρατιωτικός αυτός όγκος θα έπειθε την Καρχηδόνα να αρχίσει ξανά τον πόλεμο εναντίον της Ρώμης. Εάν όμως αυτό δεν ήταν εφικτό, ο Αννίβας θα έπλεε με τον στρατό και τον στόλο στην Ιταλία για να παρακινήσει εξέγερση ενόσω ο Αντίοχος θα επετίθετο στην Ελλάδα.[3088] Αν και το σχέδιο μοιάζει εξωπραγματικό, δεδομένων των συνθηκών και της εμπειρίας του Αννίβα, δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς ότι μια εξέγερση της Καρχηδόνας εναντίον της Ρώμης θα ωφελούσε τα σχέδια του Αντιόχου και θα απομάκρυνε την προσοχή της από την Ανατολή. Υπήρχε η ελπίδα ότι οι Ρωμαίοι θα στρέφονταν πάλι εναντίον των παλαιών τους εχθρών που θα έδειχναν ότι τους απειλούσαν για μια ακόμη φορά. Όμως, η συνάντησή με τον πρώην Ρωμαίο ύπατο στην Έφεσο είχε καταβαραθρώσει την εμπιστοσύνη του Αντιόχου στο πρόσωπο του Αννίβα. Όταν το 193 π.Χ., ο βασιλιάς των Σελευκιδών κάλεσε μυστικό συμβούλιο για να αποφασίσει τι θα κάνει για τον πόλεμο με την Ρώμη, ο Αννίβας δεν προσκλήθηκε. Μάλιστα, μία πρόταση που ακούστηκε ήταν να σταλεί ο Αννίβας στην Καρχηδόνα για να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στους Ρωμαίους, πριν ο Αντίοχος περάσει στην Ελλάδα. Όταν ο Καρχηδόνιος μίλησε με τον βασιλιά και αντελήφθη τι είχε συμβεί του είπε για τον όρκο που είχε δώσει παιδί στην Καρχηδόνα να πολεμά τους Ρωμαίους για πάντα. Εάν σκέφτεσαι πόλεμο με τους Ρωμαίους, του είπε, «inter primos amicos Hannibalem habeto».[3089] Φαίνεται ότι τα σύννεφα διαλύθηκαν μεταξύ τους και ο βασιλιάς πήρε τελικά την απόφαση να αντιπαρατεθεί με τους Ρωμαίους επεμβαίνοντας το 192 π.Χ. στην Ελλάδα.[3090]

Ο Αννίβας δεν συμφωνούσε με την μονομερή, κατ' εκείνον, στρατηγική του Αντιόχου. Λέγεται ότι όταν ο Αντίοχος είχε αποφασίσει να πολεμήσει με τους Ρωμαίους

[3085] Lancel, *Hannibal*, pp. 192-195.

[3086] Livius, XXXV.14 & 19 και Πολύβιος, III.11 και Απ. Συρ., II.9.

[3087] Livius, XXXV.14 και Απ. Συρ., II.10 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Τίτος Φλαμίνιος», XXI. Πρβλ. Lancel, *Hannibal*, p. 195.

[3088] Livius, XXXIV.60 και Απ. Συρ., II.7 και Justinus, XXXI.3.

[3089] «θα έχεις τον Αννίβα (μαζί σου) ανάμεσα στους πρώτους σου φίλους», Livius, XXXV.19.6.

[3090] Livius, XXXV.17-19.

κάλεσε τον Αννίβα να παρακολουθήσει τα γυμνάσια του στρατού. Άστραφταν στον ήλιο τα χρυσά και ασημένια διακοσμητικά των όπλων και ήταν εντυπωσιακά τα δρεπανηφόρα ῾άρματα, οι ελέφαντες με τους πύργους επάνω τους, και οι στολισμένοι ιππείς. Ο βασιλιάς ρώτησε τον Καρχηδόνιο εάν πίστευε ότι αυτός ο στρατός θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικά τους Ρωμαίους. Εκείνος, πικραμένος από τον παραμερισμό του, του απάντησε: «όλα αυτά θα είναι αρκετά, ναι, απολύτως αρκετά, νομίζω, για τους Ρωμαίους, αν και αυτοί είναι φιλάργυροι».[3091] Δηλαδή, όταν τους νικούσαν οι Ρωμαίοι, δεν θα τους έφθαναν τα πολύτιμα λάφυρα, τα διακοσμητικά των όπλων με τα οποία ήταν στολισμένοι οι στρατιώτες του βασιλιά. Τον ειρωνεύθηκε, διότι μόνο ο Αννίβας από τους συμβούλους του γνώριζε τους Ρωμαίους στην μάχη και ο Αντίοχος δεν τον αξιοποιούσε όπως εκείνος νόμιζε.

Το 192 π.Χ., ο βασιλιάς μετέφερε τον στρατό του στην Ελλάδα, κατέλαβε την οχυρή πόλη της Χαλκίδας και την Εύβοια και προχώρησε μέχρι την Δημητριάδα (σημερ. Βόλος). Ως στρατιωτικός σύμβουλος, ο Καρχηδόνιος στρατηγός είχε ακόμη μία ευκαιρία να εκφράσει την άποψή του επί των σχεδίων του Αντιόχου σε συμβούλιο που έγινε στην πόλη της Μαγνησίας. Ο Αννίβας υπήρξε καταπέλτης για την μέχρι τότε στρατηγική του βασιλιά και τα αποτελέσματά της. Εκτός από τους Αιτωλούς, ο Αντίοχος, είχε καταφέρει να προσελκύσει με το μέρος του μόνο τους Βοιωτούς, τους Ευβοείς και τους Θεσσαλούς, οι οποίοι μόλις έρχονταν σε επαφή με τον ρωμαϊκό στρατό θα αυτομολούσαν. Μόνο ο Φίλιππος Ε’ της Μακεδονίας θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό σύμμαχο σε έναν πόλεμο με τους Ρωμαίους. Ο στρατός και στόλος του Αντιόχου στην Ελλάδα έπρεπε να ενισχυθούν σημαντικά και αρκετά πολεμικά έπρεπε να ναυλοχούν στην Κέρκυρα, για να εμποδίσουν διάβαση της Αδριατικής από τους Ρωμαίους. Ισχυρή μοίρα του στόλου έπρεπε να σταλεί γύρω από την Νότια Ιταλία και την Σικελία για να φθάσει στις ακτές τις δυτικής Ιταλίας ενόσω ο στρατός θα συγκεντρωνόταν στα ιλλυρικά παράλια για να εμποδίσει πιθανή ρωμαϊκή απόβαση. Οι Ρωμαίοι έπρεπε να πιστεύουν ότι επέκειτο ναυτική και στρατιωτική απόβαση των Ελλήνων στην Ιταλία, η οποία θα έπρεπε και να πραγματοποιηθεί εάν το επέβαλαν οι συνθήκες. Ο κύριος στόχος ήταν να μεταφερθεί η απειλή πολέμου ή και ο ίδιος ο πόλεμος στην Ιταλία.[3092] Το μεγαλειώδες αυτό σχέδιο προϋπέθετε λεπτή και δύσκολη διπλωματική διαπραγμάτευση αλλά και τεράστια στρατιωτική και ναυτική κινητοποίηση με πολύ μεγάλο χρόνο προετοιμασίας. Από την άλλη πλευρά, ο Φίλιππος Ε’ είχε πολύ περισσότερα να κερδίσει παραμένοντας σε συνεννόηση με τους Ρωμαίους, παρά σε πόλεμο εναντίον τους. Μαθαίνοντας την εισβολή του Αντιόχου στην Θεσσαλία, η Ρώμη είχε προσφέρει την βοήθειά της στον Φίλιππο Ε’ εναντίον του βασιλιά των Σελευκιδών. Πίστευε άραγε ο Αννίβας πως έστω και εκείνη την τελευταία στιγμή μπορούσε με αυτό το σχεδόν ανέφικτο σχέδιο του να πείσει τον βασιλιά για επέμβαση στην Ιταλία ή η περιγραφή του σχεδίου του είναι τόσο διογκωμένη από τον Λίβιο –και τους χρονικογράφους που ο ιστοριογράφος χρησιμοποίησε– για να τονίσει ότι ο Καρχηδόνιος παρέμενε ο κυριότερος εχθρός της Ρώμης.[3093]

Η γνώμη που ανέπτυξε ο Αννίβας στο συμβούλιο δεν ήταν παρά ένα σχέδιο το

[3091] «Satis, plane satis esse credo Romanis haec omnia, etiamsi avarissimi sunt», Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, V.5.

[3092] Livius, XXXVI.7 και Απ. Συρ., III.14.

[3093] Lancel, *Hannibal*, pp. 199-200.

οποίο θα προκαλούσε τους Ρωμαίους. Ο πόλεμος όμως που τελικά κηρύχθηκε μεταξύ Ρώμης και Αντιόχου είχε ως casus belli (αιτία πολέμου) την σφαγή 300 Ρωμαίων στρατιωτών στο Βοιωτικό Δήλιον (Δήλεσι) το φθινόπωρο του 192 π.Χ. Παρότι σχεδόν όλος ο ρωμαϊκός στρατός είχε φύγει από την Ελλάδα το 196 π.Χ., η ρωμαϊκή φρουρά του Δηλίου παρέμενε στην θέση της και εξοντώθηκε από στρατιωτικό απόσπασμα του Αντιόχου. Τον Φεβρουάριο του 191 π.Χ., η Σύγκλητος έστειλε 20.000 πεζούς και 2000 ιππείς, οι οποίοι αποβιβάσθηκαν στην Απολλωνία, στην σημερινή Αλβανία, και κατευθύνθηκαν προς την Θεσσαλία. Πολύ σύντομα και με την βοήθεια του Φιλίππου Ε', οι Ρωμαίοι κατέλαβαν την Θεσσαλία. Στην μάχη των Θερμοπυλών, ρωμαϊκό απόσπασμα παρέκαμψε τα βουνά και βρέθηκε στα νώτα του ελληνικού στρατού με αποτέλεσμα ο τελευταίος να βάλλεται από δύο πλευρές. Κατά την άτακτη υποχώρηση, ο στρατός του Αντιόχου έφθασε πρώτα στην Χαλκίδα και μετά, με όσα μέσα διέθετε, διέσχισε το Αιγαίο φθάνοντας στην Έφεσο. Ο Αννίβας δεν μπορούσε να κάνει τίποτα άλλο από το να ακολουθήσει τον ηττημένο στρατό πίσω στην βάση του στην Μικρά Ασία.[3094]

Οι Αιτωλοί σύμμαχοι του Αντιόχου κράτησαν για λίγο τους Ρωμαίους στην Ελλάδα, αλλά τελικά παραδόθηκαν. Είχε έρθει η ώρα που η Ρώμη θα συναντούσε τον Αντίοχο στην Ασία. Ο Αννίβας έμαθε ότι 50 ρωμαϊκά πολεμικά πλοία μαζί με 6 καρχηδονιακά πολεμικά και ελαφρά συμμαχικά πολεμικά έφθαναν στην Ελλάδα για να ενωθούν με τις 25 ρωμαϊκές πεντήρεις στον Πειραιά και ενημέρωσε τον Αντίοχο. Όντως, 81 κατάφρακτα[3095] και άλλα ελαφρά πολεμικά του ρωμαϊκού στόλου έπλευσαν προς την Δήλο, όπου όμως καθηλώθηκαν λόγω σφοδρών ανέμων. Μόλις ο Αντίοχος ενημερώθηκε για τον ρωμαϊκό στόλο στις Κυκλάδες κάλεσε πολεμικό συμβούλιο για να αποφασισθεί εάν θα έστελνε τον στόλο του να ναυμαχήσει. Τελικά, ο ναύαρχος Πολυξενίδας με 70 κατάφρακτα και 30 ελαφρά πολεμικά έφθασε στο λιμάνι των Ερυθρών. Μικρές ναυμαχίες που έγιναν στην ανοικτή θάλασσα μεταξύ των δύο αντιπάλων ανέδειξαν μάλλον τους Ρωμαίους ως νικητές, μέχρι που οι δύο στόλοι έπρεπε να αποσυρθούν για να ξεχειμωνιάσουν.[3096]

Το 190 π.Χ., το κύριο ζήτημα στην πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ Αντιόχου και Ρωμαίων ήταν ποιος θα αποκτούσε τον πλήρη έλεγχο του Αιγαίου είτε για να απωθήσει τους Ρωμαίους πίσω στην Ιταλία είτε για να περιορίσει τον βασιλιά στην Μικρά Ασία και εκείθεν. Μετά την τελευταία του αποτυχία στην θάλασσα, ο Αντίοχος θεώρησε πως ο στόλος του είχε νικηθεί ακόμη και με την απουσία του στόλου των Ροδίων στο πλευρό των Ρωμαίων και συνεπώς χρειαζόταν οπωσδήποτε μεγαλύτερο αριθμό πλοίων για να αντιμετωπίσει τον ισχυρό και πολυπληθή ρωμαϊκό και συμμαχικό στόλο. Για τον λόγο αυτό, έστειλε τον Αννίβα στην Συριο-Φοινίκη να συγκεντρώσει πλοία από τους Φοίνικες, ενώ ζήτησε και από τον ναύαρχό του Πολυξενίδα να βελτιώσει τα υπάρχοντα και να βρει νέα. Ενώ ο ρωμαϊκός και ροδιακός στόλος βρισκόταν στην Σάμο για να αποτρέψει έξοδο του βασιλικού στόλου από την Έφεσο, έγινε γνωστό ότι εχθρικός στόλος ερχόταν από την Συριο-Φοινίκη.

Πιθανόν τον Αύγουστο του 190 π.Χ., μοίρα αποτελούμενη από ροδιακά και ρω-

---

[3094] Lancel, *Hannibal*, pp. 200-201.

[3095] Πολεμικά πλοία που το άνω κατάστρωμα κάλυπτε όλη την επιφάνεια τους (Δημητράκος, λμ. «κατάφρακτος», αρ. 2-3.

[3096] Livius, XXXVI.42-45.

μαϊκά[3097] πλοία ξανοίχθηκαν, παρέκαμψαν το νοτιοδυτικό άκρο της Μικράς Ασίας πλέοντας ανατολικά και συναντήθηκαν με τα αντίπαλα πολεμικά έξω από την Σίδη (Side, BAGROW, 65:F4, σημερ. Selimiye Side Αττάλειας, Τουρκία), στον Κόλπο της Αττάλειας. Τα 36 συνολικά πλοία του ροδιακού στόλου, τα περισσότερα τετρήρεις, αντιμετώπισαν τα 37 πολεμικά του βασιλικού στόλου, μερικά εκ των οποίων ήταν εξήρεις και επτήρεις. Τα βασιλικά πλοία ήταν παρατεταγμένα σε μία γραμμή, κάθετη προς την ακτή. Ο Αννίβας ήταν επικεφαλής της αριστερής μοίρας του βασιλικού στόλου ενώ ο Απολλώνιος της δεξιάς. Ο ροδιακός στόλος υπό τον Εύδαμο έπλεε σε σχηματισμό στήλης, αλλά όταν ο ναύαρχος είδε την αντίπαλη παράταξη προσπάθησε να παραταχθεί αναλόγως. Έπλευσε λοιπόν διαγωνίως δεξιά προς την ανοικτή θάλασσα για να αφήσει χώρο στα υπόλοιπα πλοία του να παραταχθούν αριστερά του προς την ακτή. Όμως ο Εύδαμος δεν πρόλαβε να πλεύσει αρκετά προς τα δεξιά και έτσι με λίγα πλοία που τον ακολούθησαν άρχισε την ναυμαχία με την μοίρα του Αννίβα. Τα πλοία είτε επετίθεντο κατά μέτωπο, έτσι ώστε το ένα να σπάσει την πλώρη του άλλου, είτε συγκρούονταν στο πλάι για να σπάσει το ένα τα κουπιά του άλλου, είτε το ένα ξεπερνούσε το αντίπαλο πλοίο για να πέσει στην πρύμνη του και να το διαλύσει. Φαίνεται ότι ένα ροδιακό πλοίο κατάφερε με την ορμή που έπεσε επάνω σε μία βασιλική επτήρη να την ακινητοποιήσει αλλά ίσως και να προξενήσει την βύθισή της. Με σήμα του, ο Εύδαμος κατάφερε να συγκεντρώσει αρκετά πλοία στην πλευρά του, έτσι ώστε να αποφύγει την περικύκλωση από την μοίρα του Αννίβα. Ξαφνικά, η υπεροχή των Ροδίων ήταν τόσο εμφανής που τα φοινικικά πλοία του Αννίβα υποχώρησαν και έπλευσαν μακριά από την ναυμαχία. Τελικά, ο βασιλικός στόλος αποχώρησε από την ναυμαχία ηττημένος, αλλά ο ροδιακός δεν τον ακολούθησε για πολύ, διότι οι ναύτες του ήταν καταβεβλημένοι από αρρώστια που τους είχε κτυπήσει τις προηγούμενες μέρες.

Ο Αννίβας μπορεί να διέθετε ναυτική υπεροχή, αλλά οι Ρόδιοι ήταν γνωστοί την εποχή αυτή για την εμπειρία τους στην θάλασσα, την εξαιρετική τακτική ελιγμών που εφήρμοζαν, την ποιότητα κατασκευής και την ευκινησία των πολεμικών τους, δεδομένα που αποτέλεσαν καταλύτη για την νίκη τους επί του βασιλικού στόλου και ιδιαιτέρως επί των φοινικικών του Αννίβα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός βρήκε με τα πλοία του καταφύγιο σε ένα λιμάνι ανατολικά της Σίδης. Ήταν κοντά στα εξήντα και η ναυμαχία αυτή πρέπει να τον εξουθένωσε σωματικά, ακίνητος επάνω στο πλοίο του, ντάλα καλοκαίρι, στο αρρωστιάρικο υγρό κλίμα των νοτίων παραλίων της Μικράς Ασίας.[3098]

Η σύγκρουση Ρωμαίων και Αντιόχου θα εξετασθεί σε όλες της τις διαστάσεις στα πλαίσια της ιστορικής αφηγήσεως των απογόνων κρατών της αλεξανδρινής αυτοκρατορίας, αλλά εδώ πρέπει να αναφερθούμε στην μεγάλη στρατιωτική ήττα του Αντιόχου που έκρινε το μέλλον του Αννίβα, στην μάχη της Μαγνησίας (Μαγνησία Σιπύλου, Magnesia ad Sipylum, BAGROW, 56:E4, σημερ. Manisa, 31 χλμ. βορειοανατολικά της Σμύρνης), κοντά στο όρος Σίπυλος (σημερ. Manisa Dağı). Το 190 π.Χ. ή μάλλον τον Ιανουάριο του 189 π.Χ., οι δύο στρατοί συναντήθηκαν κοντά στην συμβολή των ποταμών Φρυγίου (Phrygios, BAGROW, 56:F4, σημερ. Kum Çay, Τουρκία) και Έρμου (Hermos, BAGROW, 56:F4, σημερ. Gediz Nehri, Τουρκία, βορειοανατολικά

[3097] Ο αριθμός των 32 ροδιακών πλοίων που γράφει ο Λίβιος δεν συμβαδίζει με τα 13 που αναφέρει νωρίτερα (XXXVII.22) και συνεπώς ο στόλος που έπλευσε νότια πρέπει να συμπεριλάμβανε και ρωμαϊκά πλοία.

[3098] Livius, XXXVII.8 & 23-24 και Lancel, *Hannibal*, p. 203.

της Σμύρνης).[3099] Ο ρωμαϊκός στρατός αποτελούνταν από 2 λεγεώνες Ρωμαίων και 2 συμμάχων Λατίνων των 5400 ανδρών η κάθε μία, δηλαδή συνολική δύναμη 21.600. Οι Ρωμαίοι στρατιώτες με την τυπική διάταξη μάχης, ῾αστάτοι, πρίγγηπες, τριάριοι, κατέλαβαν το κέντρο της παρατάξεως, ενώ οι σύμμαχοί τους τα δύο άκρα. Δίπλα στην δεξιά πλευρά της παρατάξεως τοποθετήθηκαν οι βοηθητικοί του συμμάχου τους Ευμένους Β' της Περγάμου (διοίκ. 197-158 π.Χ.) μαζί με άλλους, ένα σύνολο 3000 πεζών, ενώ μακρύτερα συγκεντρώθηκαν περίπου 3000 ιππείς του Ευμένους και των Ρωμαίων. Δίπλα στην αριστερή πλευρά, κοντά στις απότομες όχθες του ποταμού, τοποθετήθηκαν 1000 Έλληνες από τις Τράλλεις (Tralles, BAGROW, 61:F2, σημερ. Aydin νοτιοδυτικής Τουρκίας) και την Κρήτη. Επιπλέον, 16 αφρικανικοί ελέφαντες βρίσκονταν πίσω από τους τριάριους ως εφεδρείες. Οι αφρικανικοί ελέφαντες ήταν λιγότερο αποτελεσματικοί στην μάχη από τους ινδικούς, πόσω μάλλον που ο Αντίοχος είχε παρατάξει 54 ινδικούς ελέφαντες απέναντι από την ρωμαϊκή παράταξη. Το κέντρο της ελληνικής παρατάξεως αποτελούσαν 16.000 άνδρες σε σχηματισμούς μακεδονικής φάλαγγας, ανάμεσα στους λόχους των οποίων ήταν τοποθετημένοι οι ελέφαντες. Δίπλα τους, στην δεξιά πλευρά είχαν τοποθετηθεί 16.200 πεζοί, ιππείς και ελαφρά οπλισμένοι από διάφορα έθνη, ενώ στην αριστερή 20.2000 πεζοί, ιππείς και ελαφρά οπλισμένοι μαζί με μερικές ακόμη χιλιάδες ελαφρά οπλισμένους, συνθέτοντας ένα στράτευμα περισσοτέρων από 72.000 ανδρών,[3100] μαζί με την φρουρά του στρατοπέδου. Μπροστά από την αριστερή πτέρυγα υπήρχαν δραπανηφόρα ῾άρματα και καμήλες, ενώ και στις δύο πλευρές είχαν τοποθετηθεί από 16 εφεδρικοί ελέφαντες. Ο Αντίοχος βρισκόταν στην δεξιά πλευρά, ενώ ο γιος του Σέλευκος και άλλοι αξιωματικοί στην υπόλοιπη παράταξη. Ο Λίβιος δεν αναφέρει τον Αννίβα ονομαστικά αλλά η περιγραφή του τον τοποθετεί στην μάχη.

Παρά τον όγκο του στρατεύματος του Αντιόχου, η απουσία συνοχής λόγω των πολλών εθνών που συμμετείχαν και η επιτυχία των Ρωμαίων να στρέψουν τα ῾άρματα, εναντίον των Ελλήνων και να προκαλέσουν πανικό στις καμήλες και στους ελέφαντες είχε ως αποτέλεσμα την ήττα του Έλληνα βασιλιά και την φυγή του στις Σάρδεις (Sardis, BAGROW, 56:G5, σημερ. Sart, περ. 90 χλμ. ανατολικά της Σμύρνης) και μετά στην Απάμεια της Φρυγίας (Apamea, BAGROW, 65:D1 & 62:D5, σημερ. Dinar, περ. 100 χλμ. νότια του Afyonkarahisar). Οι απώλειες του ήταν 53.000 άνδρες, σε αντίθεση με τις λίγες εκατοντάδες του ρωμαϊκού στρατού. Τίποτα δεν θα μπορούσε να κάνει ο Αννίβας, ένας ηλικιωμένος στρατηγός, την ώρα αυτή της μεγάλης συγκρούσεως του Έλληνα βασιλιά με τους Ρωμαίους. Μάλλον ήταν απλώς παρατηρητής της μάχης ή είχε φύγει προς την νότια Μικρά Ασία πριν την μάχη. Παρά την νίκη τους στην μάχη, οι Ρωμαίων δεν ξέχασαν ότι ο Καρχηδόνιος ήταν στο πλευρό του Αντιόχου. Όταν ήρθε η ώρα των συζητήσεων για ειρήνη, ανάμεσα στους όρους ήταν να τους παραδοθεί και ο Αννίβας.

Ο Καρχηδόνιος στρατηγός δεν περίμενε, φυσικά, μέχρι να συλληφθεί, αλλά είχε ήδη ταξιδέψει προς Νότον. Στην Κρήτη, όπου έφθασε το 189 π.Χ., δεν έμεινε πολύ διότι σύντομα ταξίδεψε βόρεια, σε περιοχές νοτιοανατολικά του Ευξείνου Πόντου. Η παράδοση τον αναφέρει να έχει φθάσει μέχρι τα Αρτάξατα (Artaxata, BAGROW, 89:G1, σημερ. Artashat), στην νοτιοδυτική σημερινή Αρμενία, στον βασιλιά Αρταξία (Artashes, διοίκ. περ. 189-159 π.Χ.). Εκεί, λέγεται ότι πρότεινε στον βασιλιά να κτίσει

[3099] Δες χάρτη της μάχης σε AAB, II.9.8.
[3100] Livius, XXXVII.37.

την πρωτεύουσά του Αρτάξατα στους πρόποδες του όρους Αραράτ, σε καλό φυσικό σημείο του βασιλείου του, και μάλιστα όρισε και το σχέδιό της.[3101] Αν και ορισμένοι ιστορικοί αμφιβάλουν για την αυθεντικότητα των γεγονότων αυτών, η επόμενη αυλή στην οποία κατέφυγε ο Καρχηδόνιος συνηγορεί στην πιθανότητά της. Περί το 186 π.Χ., μια που η χρονολόγηση της πορείας του Αννίβα είναι αβέβαιη, ο στρατηγός έφθασε στην αυλή του βασιλιά Προυσία Α' του Χωλού (διοίκ. 228-182 π.Χ.) της Βιθυνίας (BAGROW, 86), στην νοτιοδυτική πλευρά του Ευξείνου Πόντου. Εκεί, του ζητήθηκε να εξοπλίσει και να εκπαιδεύσει τον στρατό. Για να σχηματίσει μια αξιόμαχη δύναμη, ο Καρχηδόνιος φρόντισε να πείσει τον βασιλιά να συνάψει συμμαχίες με άλλους γειτονικούς του ηγεμόνες.

Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να συγκρουσθεί το 184 π.Χ. σε γη και θάλασσα με τον Ευμένη Β' της Περγάμου (διοίκ. 197-159 π.Χ.), τον σύμμαχο των Ρωμαίων. Κατά την παράδοση, ο Αννίβας βρήκε τρόπο να εντοπίσει την ναυαρχίδα του Ευμένους και να εξουδετερώσει τον υπέρτερό του αριθμητικά εχθρικό στόλο. Λίγο πριν από την ναυμαχία, ο Καρχηδόνιος έστειλε με μία βάρκα στα πλοία του αντιπάλου του απεσταλμένο να παραδώσει στον ναύαρχο μήνυμα από τον Αννίβα. Ο κομιστής ζήτησε και παρέδωσε τον πάπυρο στον ίδιο τον Ευμένη, επάνω στην ναυαρχίδα του, και έφυγε αμέσως. Ο Έλληνας βασιλιάς δεν κατανόησε γιατί έλαβε μια κενή επιστολή, αλλά ο απεσταλμένος γύρισε και υπέδειξε στους άλλους πια ήταν η αντίπαλη ναυαρχίδα. Όταν άρχισε η ναυμαχία, όλα τα πλοία που διοικούσε ο Αννίβας έπεσαν επάνω στην ναυαρχίδα του Ευμένη και την ανάγκασαν να υποχωρήσει. Κατόπιν, όταν τα εχθρικά πλοία τους περικύκλωσαν, οι ναύτες έριξαν στα καταστρώματα των πλοίων της Περγάμου πίθους γεμάτους με φίδια που είχα συλλέξει νωρίτερα. Στην αρχή, εκείνοι γέλασαν με τα νέα όπλα, αλλά όταν τα πλοία τους γέμισαν φίδια έπλευσαν γρήγορα προς την βάση τους για να γλυτώσουν. Χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε την ιστορικότητα αυτού του επεισοδίου, μπορούμε τουλάχιστον να μειδιάσουμε συμφωνώντας ότι επρόκειτο για τον πρώτο «βιολογικό πόλεμο»[3102] στην παγκόσμια Ιστορία.

Εκτός από την ναυτική αυτή νίκη, ο Αννίβας αναφέρεται από την παράδοση και ως ο ιδρυτής της Προύσας[3103] (BAGROW, 52:E4, σημερ. Bursa, στην βορειοδυτική Μικρά Ασία, κοντά στην Κωνσταντινούπολη). Για τον λόγο αυτό, ο Καρχηδόνιος παρουσιάζεται για δεύτερη φορά να είναι αυτός που υπέδειξε την κατασκευή μιας νέας πόλεως, γεγονός που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί μέρος οικογενειακής παραδόσεως, εάν αναλογισθούμε ότι ο πατέρας του Αμίλκας Βάρκα ίδρυσε την Άκρα Λευκή στην νοτιοανατολική Ισπανία (Akra Leuke, ίσως η ίδια με το Lucentum, BAGROW, 27:E3, σημερ. Alacantt/Alicante, AAW, p. 104) και ο γυναικάδελφός του Ασδρούβας την Νέα Καρχηδόνα.[3104]

Ο Αννίβας δεν πέθανε στην μάχη, αλλά είχε τον θάνατο εκείνου του ηγέτη που γνώριζε τι θα συνέβαινε εάν αιχμαλωτιζόταν από τον εχθρό. Το 183 π.Χ. έμενε σε κάποιο φρούριο που του είχε παραχωρήσει ο Προυσίας. Αλλά οι Ρωμαίοι ενημερώθηκαν ότι φιλοξενούνταν από τον βασιλιά της Βιθυνίας και απαίτησαν να τους τον παρα-

---

[3101] Στράβων, XI.14.6 (C529) και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Λούκουλλος», XXXI.

[3102] de Beer, p. 299.

[3103] Plinius, V.43.

[3104] Livius, XXXVII.38-45 και Nepos, XXIII.9-11 και Justinus, XXXII.4 και Lancel, *Hannibal*, pp. 203-207.

δώσει. Όταν ο Καρχηδόνιος στρατηγός αντελήφθη ότι είχε περικυκλωθεί ήπιε το δηλητήριο που είχε πάντα μαζί του, στο δακτυλίδι του.[3105] Το 183 π.Χ. ήταν μια χρονιά που σημάδεψε θλιβερά, τουλάχιστον ιστορικά, την αρχαία στρατιωτική στρατηγική. Τρεις μεγάλοι στρατηγοί πεθάναν εκείνο το έτος, ένας Έλληνας, ένας Ρωμαίος και ο Καρχηδόνιος Αννίβας. Ο Φιλοποίμην (253-183 π.Χ.), από την Μεγαλόπολη της Αρκαδίας, ήταν στρατηγός και πολιτικός άνδρας της Αχαϊκής Συμπολιτείας και κατάφερε για πολύ λίγο να ενώσει όλη την Πελοπόννησο. Οι Μεσσήνιοι όμως επαναστάτησαν και στον πόλεμο που ακολούθησε αιχμαλώτισαν τον Φιλοποίμενα. Τον «ἔσχατον αὐτὸν Ἑλλήνων»,[3106] τον τελευταίο μεγάλο από τους Έλληνες, τον φυλάκισαν και τον ανάγκασαν να πιει δηλητήριο. Ο Σκιπίων ο Αφρικανός, μετά από μακρόχρονη δικαστική εμπλοκή στην οποία προσπάθησε να υπερασπισθεί τον αδελφό του, αποτραβήχτηκε πικραμένος στο κτήμα του, σε μια παράλια πόλη (Liternum) πολύ μακριά από την Ρώμη αλλά πολύ κοντά στην Κύμη (Ιταλία), και το 183 π.Χ. πέθανε. Στον τάφο του ζήτησε να γράψουν: «ingrata patria, ne ossa quidem mea habes».[3107]

Ήταν ο Καρχηδόνιος Αννίβας, όμως, που η στρατιωτική του δραστηριότητα στην Ιταλία επέδρασε στην ζωή της Ρώμης σε βάθος χρόνου. Η ειρήνη Ρωμαίων και Καρχηδονίων του 201 π.Χ. έθεσε μεν τέρμα στον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο αλλά είχε ήδη επηρεάσει και επρόκειτο να επηρεάσει, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, τον στρατιωτικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό βίο των Ρωμαίων. Παρότι στον μεγάλο κίνδυνο η Ρώμη επιστράτευσε και σκλάβους ακόμη για να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τον Καρχηδόνιο στρατηγό στην Ιταλία, ο ρωμαϊκός στρατός παρέμεινε ένας στρατός πολιτών. Αυτό που δείχνει ότι άλλαξε ήταν η ρωμαϊκή αντίληψη για τον πόλεμο τον ίδιο και την στρατιωτική διοίκηση. Αιτία αυτής της μεταβολής υπήρξαν οι τρεις μεγάλες νίκες του Αννίβα και αντίστοιχα ρωμαϊκές ήττες το 218 π.Χ. στον Τρεβία ποταμό, το 217 π.Χ. στην λίμνη Ταρσιμέννη και το 216 π.Χ. στις Κάννες. Μέχρι τότε, οι Ρωμαίοι ήταν προσκολλημένοι σε υποχρεωτικές θρησκευτικές τελετουργίες (καθαρμός) πριν τον πόλεμο, στην αρχαϊκή ιδέα της πολεμικής περιόδου (Μάρτιος-Οκτώβριος), στην παρωχημένη ιδέα ότι ο νεοεκλεγείς ύπατος ήταν αυτός που έπρεπε να επιτύχει νέες νίκες, αλλά και στην καταστροφική απόφαση να μπορεί να εναλλάσσεται ο επικεφαλής της ανωτάτης στρατιωτικής διοικήσεως κάθε μέρα, όπως συνέβη στις Κάννες.

Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό ότι ήταν ανάγκη να υπάρχει συνέχεια στην στρατιωτική διοίκηση εν καιρώ εκστρατείας και άρα έπρεπε να παρατείνεται η θητεία των στρατηγών ή να επαναλαμβάνεται η υπατεία υπό το ίδιο πρόσωπο ή να εφαρμόζεται η χρήση του νέου θεσμού της ανθυπατείας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Σκιπίωνα Αφρικανού, ο οποίος από το 210 μέχρι το 206 π.Χ. υπήρξε ανθύπατος με πλήρη εξουσία αρχιστρατηγίας (imperium ≈ σε όλη την επικράτεια), το 205 π.Χ. εξελέγη ύπατος, ενώ υπηρέτησε στην στρατιωτική διοίκηση στην Σικελία και στην Αφρική ως ανθύπατος μέχρι το 201 π.Χ. Η νέα αυτή αντίληψη έδωσε την ευκαιρία στην Ρώμη να εκκινήσει τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό με την αναίτια επίθεση το 200 π.Χ. εναντίον του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας (κεφ. 9), μια που η Ρώμη δεν απειλούνταν ούτε είχε

[3105] Nepos, XXIII.12 και Iuvenalis, *Satura*, X.164-166.

[3106] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Φιλοποίμην», I.

[3107] Αναφερόμενος στην πόλη της Ρώμης έβαλε να γράψουν το εξής: «αχάριστη πατρίδα, ούτε καν τα οστά μου δεν έχεις», V.M., V.3.2b.

συμφέροντα στην Ελλάδα. Όντως, ο Λίβιος διαπίστωσε ότι το 198 π.Χ. η ρωμαϊκή «επικράτεια» («imperio»)[3108] είχε διευρυνθεί και απαιτούσε διορισμούς περισσοτέρων πραιτόρων. Η ρωμαϊκή ανάγκη επεκτάσεως, εναγκαλισμού και διοικητικής απορροφήσεως της Δύσεως ξεκίνησε με το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου και την κατοχή της Ισπανίας και είναι ανάλογη, την εποχή αυτή, με τον ελληνικό εναγκαλισμό της Ανατολής, με τα μετα-αλεξανδρινά κράτη των Απογόνων (κεφ. 9).

Εκτός βέβαια από τις μεταβολές στην στρατιωτική διοίκηση και τον πολιτικό ανακαθορισμό της Ρώμης ως μέλλουσας αυτοκρατορίας, οι νίκες επί του Αννίβα αλλά κυρίως αυτές επί του Τάραντα και των Συρακουσών της έδωσαν το θάρρος να προσδιορίσει τον εαυτό της ως αυτόνομη πολιτισμική οντότητα. Μέχρι τότε, η Ρώμη αλλά και η νέα ρωμαϊκή Ιταλία ζούσε υπό την σκιά και στους κόλπους του Ελληνισμού και του ελληνικού πολιτισμού: η γλώσσα της διπλωματίας ήταν η ελληνική, η γλώσσα του εμπορίου ήταν η ελληνική, η γλώσσα της υψηλής τέχνης ήταν η ελληνική και, κυρίως, η γλώσσα της λογοτεχνίας ήταν η ελληνική. Ήταν η στρατιωτική και πολιτική υπεροχή που απέκτησε η Ρώμη πρώτη φορά μετά την συρρίκνωση της Καρχηδόνας, η οποία έδωσε την δυνατότητα στην λατινική γλώσσα να αναδυθεί μέσα από την πολυγλωσσία της Ιταλίας. Ο ποιητής Κοΐντος Έννιος (Quintus Ennius, περ. 239-169 π.Χ.), λόγου χάριν, γεννήθηκε σε μια πόλη στην νοτιοανατολική Ιταλία, κοντά στον Τάραντα, όπου συνυπήρχαν τρεις γλώσσες: η τοπική οσκανική, η ελληνική και η λατινική. Ανδρώθηκε την εποχή των ρωμαϊκών πολέμων με τον Αννίβα και επέλεξε να υμνήσει τα επιτεύγματα της Ρώμης στην λατινική. Είναι αυτός στον οποίο οφείλουμε την πραγματική γέννηση της λατινικής φιλολογίας μέσα από τα *Annales*[3109] του.

Προ παντός, όμως, η εκστρατεία του Αννίβα είχε οικονομικές συνέπειες. Η κατάληψη των ιταλικών εδαφών από τους Καρχηδόνιους και, φυσικά, οι καταστροφές που υπέστη η γη είχαν μακροχρόνιες επιπτώσεις για την ρωμαϊκή αγροτική οικονομία. Η απώλεια της φοροδοτικής ικανότητας των κατοίκων που είχαν δει την γη τους να λεηλατείται από τα εχθρικά στρατεύματα, η στρατηγική της καμμένης γης που εφήρμοσε ο Φάβιος Μάξιμος το 217 π.Χ. στο Σαύνιο και στην Καμπανία, αλλά και η δήμευση των εδαφών εκείνων των πόλεων που είχαν συμμαχήσει με τον Αννίβα, όπως η Κάπουα, είχε ως αποτέλεσμα ένα κύμα αστυφιλίας αγροτών και μικρο-ιδιοκτητών γης με κύριο αποδέκτη την Ρώμη. Η επακόλουθη κάμψη της αγροτικής παραγωγής στην ιταλική χερσόνησο θα οδηγήσει την Ρώμη να βασίζεται όλο και περισσότερο σε σιτοβολώνες, όπως η Σικελία, αλλά και στην ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής και του εμπορίου στην νότια Ιταλία.

Δεν ήταν, όμως, μόνο οι αλλαγές στην αγροτική και στην βιοτεχνική παραγωγή και στο εμπόριο που διαμόρφωσαν ένα νέο οικονομικό τοπίο, αλλά ήταν και η ανάδυση μιας νέας κοινωνικής και οικονομικής δυνάμεως. Το 219 ή το 218 π.Χ. ο πληβείος τριβούνος Κοΐντος Κλαύδιος (Quintus Claudius), παρά την πλήρη αντίθεση της Συγκλήτου –με μόνη υποστήριξη από τον πληβείο ύπατο Γάιο Φλαμίνιο–, είχε καταφέρει να ψηφισθεί από την συνέλευση του λαού ότι δεν μπορούσαν Συγκλητικοί και γιοι Συγκλητικών να είναι ιδιοκτήτες πλοίου που είχε μεταφορική ικανότητα περισσοτέρων των 300 αμφορέων. Ένα πλοίο αυτής της χωρητικότητας θα μπορούσε να μεταφέρει ως

[3108] Livius, XXXII.27. Στην ονομαστική ενικού αριθμού = imperium.
[3109] *Remains of Old Latin*, vol. 1, έκδ. Loeb.

εμπορεύσιμο προϊόν την σοδειά μιας ιδιοκτησίας.[3110] Αν και οι Συγκλητικοί έβρισκαν τελικά τρόπους να υπερκεράσουν την νομική απαγόρευση, ο νόμος αυτός άνοιξε την πόρτα στην επιχειρηματική δραστηριότητα της κλάσσεως των ιππέων (equites, δες Πίνακα 7), οι οποίοι πλούτισαν μεταφέροντας όπλα και άλλα εμπορεύματα. Το 215 π.Χ., τρεις ομάδες αγροτών –συνεταιρισμοί θα τους ονομάζαμε σήμερα– προθυμοποιήθηκαν να μεταφέρουν προμήθειες με πίστωση στον ρωμαϊκό στρατό στην Ισπανία. Αλλά τα αμέσως επόμενα χρόνια αποκαλύφθηκαν σκάνδαλα που δείχνουν τις δραστηριότητες ορισμένων ιππέων αλλά και τις αδυναμίες ελέγχου της ρωμαϊκής πολιτείας. Βέβαια, ως αποτέλεσμα του πολέμου με τον Αννίβα υπήρξε και η νομισματική μεταρρύθμιση εξαιτίας της μεγάλης πιέσεως που δέχθηκαν τα δημόσια οικονομικά της Ρώμης.[3111]

Ανάμεσα στους Καρχηδόνιους, κυρίως ο Αννίβας έχει κατηγορηθεί από τους αρχαιότερους Ρωμαίους χρονικογράφους για την καρχηδονιακή του πίστη (fides Punica), έννοια διατυπωμένη ειρωνικά για να εκφράσει την κακή πίστη, πονηριά ή ατιμία του στρατηγού. Η κρίση του Λίβιου είναι ανάμεικτη αλλά και αυτή κλίνει τελικά στο να ελαχιστοποιήσει την καλή πίστη του Αννίβα. Αναγνωρίζει μεν σε ορισμένα γεγονότα καλή πίστη στον Καρχηδόνιο στρατηγό, αλλά κυρίως τονίζει τα στρατιωτικά του τεχνάσματα (πονηριά). Αντιθέτως, για τον Σκιπίωνα, ο Λίβιος τονίζει κυρίως την καλή του πίστη (fides Romana, θα την λέγαμε), αλλά αποκαλύπτει και την κακή του πίστη στα γεγονότα της Ισπανίας και κυρίως το κάψιμο του αντίπαλου στρατοπέδου την νύχτα. Εν τούτοις, μια λεξικογραφική ανάλυση του Λίβιου δείχνει ότι αποδίδεται καλή πίστη (fides) στον Αννίβα σε 5 περιπτώσεις, σε αντίθεση με τον Σκιπίωνα στον οποίο αποδίδεται καλή πίστη σε 12 περιστάσεις.[3112] Ο Αννίβας έχει δαιμονοποιηθεί και θεοποιηθεί σε πάμπολλες επιστημονικές, λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές θεωρήσεις της ζωής του, από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα.[3113]

Από ιστορικής απόψεως, ο Αννίβας έχει χαρακτηρισθεί ως μικρής εμβέλειας στρατιωτική ιδιοφυΐα, ως τακτικιστής χωρίς ουσιαστική στρατηγική, ενώ για την υψηλή στρατηγική του έχει διατυπωθεί η άποψη ότι «η πορεία του πολέμου αποκάλυψε ότι ούτε η Καρχηδόνα ούτε ο μεγαλύτερος της στρατηγός αποδείχθηκαν άξιοι των απαιτήσεων του δικού τους μεγαλεπήβολου σχεδίου».[3114] Αυτές όμως οι κρίσεις σημερινού ιστορικού θεωρούν τους ηττημένους Καρχηδόνιους από την πλευρά των νικητών Ρωμαίων. Ίσως είναι πιο χρήσιμο να εξετάσουμε γιατί ο Αννίβας απέτυχε ως στρατηγός να κερδίσει τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο, την στιγμή μάλιστα που είχε νικήσει στις μεγάλες μάχες στην Ιταλία. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός δείχνει να πίστευε ότι εάν νικούσε στις ιταλικές μάχες θα κέρδιζε τον πόλεμο, πεποίθηση που τον οδήγησε σε μια σειρά λαθών τακτικής. Ενώ ήλπιζε ότι οι νίκες του θα ανάγκαζαν τους Ρωμαίους σε διαπραγματεύσεις, ο αντικειμενικός σκοπός των Ρωμαίων ήταν η συντριβή του αντιπάλου πριν αρχίσουν οι συνομιλίες ειρήνης. Ένεκα τούτου, ο Αννίβας δεν εκτίμησε σωστά την συ-

[3110] Livius, XXI.63.

[3111] Δες εκτενέστερη ανάλυση σε Lancel, *Hannibal*, pp. 212-216.

[3112] Timothy J. Moore, «Hannibal, Scipio, and Livy's Vocabulary of Virtue,» paper delivered at the Classical Association of the Netherlands, September 2005 at <www.digischool.nl/kt/community/lesmateriaal/documenten/MooreonHannibal.doc > [Ο ιστότοπος έχει καταργηθεί, αλλά η μελέτη βρίσκεται στο αρχείο του Δ. Ι. Λοΐζου].

[3113] Lancel, *Hannibal*, pp. 216-224.

[3114] B. D. Hoyos, «Hannibal: What Kind of Genius,» *Greece and Rome* 30 (October 1983): 179.

νολική ρωμαϊκή αντίληψη[3115] για τον πόλεμο ούτε κατάλαβε την αρχική στρατηγική της Καρχηδόνας και της Ρώμης που επικεντρωνόταν στην Ισπανία και όχι στην Ιταλία. Τελικά, στον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο δημιούργησε δύο μέτωπα και αναγκαστικά διασπάσθηκαν οι δυνάμεις και των δύο αντιπάλων. Αλλά ενώ η Ρώμη μπορούσε να διαθέσει ανεξάντλητο αριθμό εφεδρειών, οι Καρχηδόνιοι δεν στάθηκε δυνατόν να βοηθήσουν σημαντικά τον στρατηγό τους στην Ιταλία. Εάν λοιπόν ο στρατηγικός στόχος της Καρχηδόνας ήταν η διατήρηση των κτήσεων στην Ισπανία, ο μόνος σκοπός που εξυπηρετούσε ο Αννίβας ήταν να δεσμεύει ρωμαϊκές λεγεώνες στην Ιταλία. Συνεπώς, ίσως συνειδητά η Καρχηδόνα εγκατέλειψε τον στρατηγό της στην μοίρα του, χωρίς ενισχύσεις και προμήθειες, για να επικεντρώσει τις προσπάθειές της στην Ισπανία, στην Σικελία, στην Σαρδηνία, στην Κορσική. Από στρατιωτικής απόψεως, «ο Αννίβας απέτυχε διότι οι επιχειρησιακές του νίκες δεν επέτυχαν τους στρατηγικούς του σκοπούς».[3116] Μετά τις Κάννες, δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει την καρχηδονιακή στρατηγική, η οποία τον χρησιμοποιούσε για τους δικούς της σκοπούς.

Η Εδραίωση της Ρώμης στην Δυτική Μεσόγειο
Ιταλικοί (201-176 π.Χ.) & Ισπανικοί Πόλεμοι (197-179 & 154-133 π.Χ.)

Το τέλος του Β' καρχηδονιακού Πολέμου βρήκε την Ρώμη να κατέχει νέα εδάφη, τα οποία κατοικούνταν από διάφορους λαούς και δεν είχαν ακόμη ενσωματωθεί πλήρως στην ρωμαϊκή επικράτεια. Η Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία, δηλαδή η βόρεια Ιταλία, ήταν ακόμη υπό την επήρεια των προηγουμένων ετών, όταν γαλατικές φυλές είχαν προσφέρει περιστασιακή βοήθεια στους Καρχηδόνιους στρατηγούς εναντίον των Ρωμαίων υπάτων. Οι περιοχές της Λιγυρίας, η σημερινή παράλια περιοχή της βορειοδυτικής Ιταλίας από το Σαν Ρέμο (San Remo) μέχρι την Γένοβα (Genova) και μέχρι την Λα Σπέτσια (La Spezia), ήταν μέχρι πριν το τέλος του πολέμου σύμμαχοι των Καρχηδονίων. Αλλά και η Ισπανία είχε ατελώς κατακτηθεί. Οι Ρωμαίοι χρειάσθηκε να πολεμήσουν σε δύο φάσεις για πολλά έτη ακόμη μέχρι να θέσουν υπό την πλήρη τους κυριαρχία τις περιοχές αυτές.

Μετά την αποχώρηση του Αννίβα από την νοτιοανατολική Ιταλία, οι περιοχές της Λευκανίας και της Βρεττίας παραδόθηκαν αμέσως στους Ρωμαίους. Η Κάπουα έχασε την αυτοδιοίκησή της, η Ρώμη ανανέωσε την συμμαχία της με τον Τάραντα και γενικά οι σχέσεις της με τις Πόλεις της Νότιας Ιταλίας ομαλοποιήθηκαν. Ως ήταν φυσικό, η περιοχή που όριζε προηγουμένως η Κάπουα και η μισή Βρεττία ενσωματώθηκαν στο ager publicus της Ρώμης. Πολύ σύντομα, λοιπόν, στον Νότο, η Ρώμη γρήγορα σταθεροποίησε την πολιτικο-στρατιωτική κατάσταση. Στον Βορρά, όμως, οι Γαλάτες που μέχρι τότε είχαν περιστασιακά μόνο εμπλακεί στην ρωμαιο-καρχηδονιακή σύρραξη επιτέθηκαν με δριμύτητα εναντίον της Πλακεντίας και της Κρεμόνας το 200 π.Χ. Οι ρωμαϊκές δυνάμεις συγκράτησαν εκεί τους Ίνσομβρες (Insubres), τους Γονομάνους

[3115] «In the same way that American commanders never understood the cultural context of the Vietnam War [1955-1975 μ.Χ.] and Russian commanders the war in Afghanistan [1979-1989 μ.Χ.], so, too, did Hannibal fail to grasp the Romans' cultural context. Despite their many battlefield victories, the Americans, Russians, and Hannibal all failed to achieve a single strategic end», γράφει ο Richard Gabriel, *Hannibal. The Military Biography of Rome's Greatest Enemy* (Washington, D.C.: Potomac, 2011), p. 212.

[3116] Gabriel, p. 218 και συνολικά ch. 9.

(Cenomani) και τους Βοίους (Boii) Γαλάτες μέχρι το 197 π.Χ., όταν οι δύο πρώτες φυλές ηττήθηκαν από τις ρωμαϊκές λεγεώνες κοντά στην Μάντουα (Mantua), σημερ. Μάντοβα (Mantova). Το επόμενο έτος, μια νέα ήττα των δύο φυλών στην λίμνη Κόμο (Como) τις ανάγκασε να ζητήσουν ειρήνη. Οι Ρωμαίοι τους επέτρεψαν να κατέχουν την γη τους αλλά πρέπει και να τους δέσμευσαν να προσφέρουν στρατιωτική βοήθεια, εάν υπήρχε ανάγκη. Οι Βοίοι ηττήθηκαν το 191 π.Χ. από τον ύπατο Πόπλιο Κορνήλιο Σκιπίωνα Νασικά (P. Cornelius Scipio Nasica)[3117]και αναγκάσθηκαν να παραδώσουν το ήμισυ της περιοχής τους. Οι Βοίοι έφυγαν από την Ιταλία προς τα βόρεια και εγκαταστάθηκαν στον Δούναβη, στην Βοημία, στην οποία έδωσαν και το όνομά της. Οι Ρωμαίοι εγκατέστησαν νέες αποικίες και στην νότια και στην βόρεια Ιταλία.[3118]

Ένα άλλο σημείο της ιταλικής χερσονήσου που είχε αφήσει σχετικά αδιάφορους τους Ρωμαίους μέχρι το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου ήταν η Λιγυρία. Εκτός από τις ναυτικές βάσεις στην Γένοβα και στην Λούνα (Luna, BAGROW, 41:C1, σημερ. Luni της επαρχίας La Spezia), η περιοχή είχε από την Εποχή του Ορειχάλκου αφεθεί στους ντόπιους κατοίκους. Αλλά οι Ρωμαίοι χρειάζονταν πια να ελέγχουν τις παράλιες οδούς επικοινωνίας από την νότια Γαλλία προς την Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία αλλά και την θαλάσσια επικοινωνία βόρειας Ιταλίας και Ισπανίας από τους πειρατές. Από το 186 έως το 180 π.Χ., ρωμαϊκό πεζικό αντιμετώπισε σε πολλές μάχες ελαφρά οπλισμένους άτακτους πολεμιστές στην Λιγυρία, μέχρι που 40.000 κάτοικοι απομακρύνθηκαν και οδηγήθηκαν στο Σαύνιο για να αποδυναμωθεί η περιοχή. Οι επιχειρήσεις στην Λιγυρία προκάλεσαν εξέγερση των Κορσικανών, οι οποίοι πρέπει να συμμετείχαν σε πειρατικές επιδρομές στις ακτές της Λιγυρίας και στην Θάλασσα της Λιγυρίας (Mar Ligure). Παρά το γεγονός ότι η αντίδραση αυτή στην Κορσική κατεπνίγη, προκάλεσε μεγαλύτερη εξέγερση στην Σαρδηνία. Οι Ρωμαίοι αναγκάσθηκαν για δύο χρόνια (177-176 π.Χ.) να διατηρήσουν στρατό στο νησί υπό τον ύπατο Τιβέριο Σεμπρόνιο Γράκχο (Tiberius Sempronius Gracchus),[3119] ο οποίος συνέλαβε ως σκλάβους πάρα πολλούς από τους κατοίκους του. Παρά την πυγμή που επέδειξε, ο ύπατος δεν μπόρεσε να θέσει υπό τον έλεγχό του την ενδοχώρα του νησιού. Το 178 π.Χ., οι Ρωμαίοι κατέκτησαν και την ανατολική βόρεια Ιταλία μέχρι την χερσόνησο της Ίστριας.[3120] Μέσα στο πρώτο τέταρτο του Β' αιώνα π.Χ., η Ρώμη είχε εξασφαλίσει ολόκληρη την Βόρεια Ιταλία, την Σαρδηνία και την Κορσική και ήταν πια η κυρίαρχη ισχύς σε ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο.[3121]

Οι Ρωμαίοι, όμως, είχαν ήδη ξεπεράσει τα ιταλικά σύνορα και ο στρατός τους είχε επιχειρήσει για πολλά χρόνια στην Ισπανία, καταφέρνοντας να διώξει τους Καρχηδόνιους από την Ιβηρική. Η κακή πρόσφατη εμπειρία των Ρωμαίων με τους αρχηγούς των ντόπιων, οι οποίοι στον πόλεμο άλλαζαν πλευρές ανάλογα με το άμεσο οικονομικό τους συμφέρον, αλλά κυρίως ο μεταλλευτικός πλούτος της χερσονήσου έκαναν τους Ιταλούς να αποφασίσουν ότι έπρεπε να αναλάβουν οι ίδιοι την διοίκηση στην Ισπανία.

[3117] FC, p. 65, έτος 191. Το παρατσούκλι Νασικάς (οξύρις, μυταράς, nasus=λατ. μύτη) μπορεί να προέρχεται από την μεγάλη του μύτη.

[3118] Livius, XXXI.10 & XXXII.7 & 29-31 & XXXIII.23 & 36-37 & XXXIV.22 & 46-47 & XXXV.5 & 40 & XXXVI.38-40 & XXXVII.2 & 47

[3119] FC, p. 65, έτος 177.

[3120] Livius, XXXIX.2 & 20 & 32 & XL.16 & 25 & 28 & 34 & 38 & 41 & 53 & XLI.12 & 17 & 28.

[3121] CS, pp. 138-141.

Δια τούτο, το 197 π.Χ., η Σύγκλητος χώρισε την νεοκατακτηθείσα περιοχή σε δύο νέες επαρχίες: στην Εγγύτερη Ισπανία (Hispania Citerior), κατά μήκος της ανατολικής ισπανικής ακτής, και στην Απώτερη Ισπανία (Hispania Ulterior), κατά μήκος της νότιας ισπανικής ακτής. Ακόμη, διόρισε από έναν πραίτορα επικεφαλής, και άφησε 8000 ελαφρά οπλισμένους Ιταλούς συμμάχους και 400 ιππείς σε κάθε μία επαρχία. Η παντελής έλλειψη πολιτικής παιδείας των ιθαγενών και η άρνηση κατανοήσεως των ιδιαιτεροτήτων τους από την ρωμαϊκή διοίκηση οδήγησε σε σύγκρουση. Οι Ισπανοί είδαν τους Ρωμαίους ως καταπιεστές που αντικατέστησαν τους Καρχηδόνιους. Οι κύριοι πρόξενοι ενοχλήσεων προς τους Ρωμαίους, όμως, υπήρξαν οι ιθαγενείς Ισπανοί που δεν είχαν κατακτηθεί από τους Καρχηδόνιους, στην κεντρική και βορειοδυτική Ισπανία. Ένεκα τούτου, οι Ρωμαίοι έπρεπε να κατακτήσουν αυτές τις μεσογειακές περιοχές για να προστατεύσουν τις παράλιες. Όμως ο στρατός έπρεπε να κινηθεί σε terra incognita (άγνωστη γη), σε περιοχές με ποτάμια και πυκνά δάση, να διανύσει μεγάλες αποστάσεις με προβλήματα τροφοδοσίας και να αντιμετωπίσει τον ανταρτοπόλεμο των Ισπανών ιθαγενών. Το 195 π.Χ., οι Ρωμαίοι έστειλαν περί τους 50.000 στρατιώτες με επικεφαλής τον ύπατο Μάρκο Πόρκιο Κάτωνα (Marcus Porcius Cato)[3122] και το επόμενο έτος (194 π.Χ.) την διοίκηση ανέλαβε ο Σκιπίων Νασικάς, με περιορισμένες επιτυχίες. Οι λίγες επιτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις επανελήφθησαν και υπό άλλους διοικητές, μέχρι και το 179 π.Χ. Το έτος εκείνο, όμως, με δύο αντιπραίτορες, τον Σπόριο Ποστούμιο (Spurius Postumius) και τον Τιβέριο Σεμπρώνιο Γράκχο, επικεφαλής του στρατού, ανάγκασαν τους Κελτίβηρες να γίνουν υποτελείς της Ρώμης. Την στρατιωτική νίκη ακολούθησε ειρήνη που έδωσε τον έλεγχο ολόκληρης της Ιβηρικής, εκτός από την ακτή προς τον Ατλαντικό (περίπου το δυτικό τμήμα της σημερ. Πορτογαλίας), στους Ρωμαίους. Η επιτυχία αυτή οφειλόταν κατά πολύ στην διπλωματική ικανότητα του Σεμπρώνιου Γράκχου.[3123]

Μεταξύ του 179 και του 154 π.Χ., οι Κελτίβηρες έμειναν πιστοί στην συμφωνία που είχε επιτευχθεί με τον Γράκχο αλλά οι τελευταίοι Ρωμαίοι κυβερνήτες ήταν ιδιαίτερα καταπιεστικοί και οι εκκλήσεις των Ισπανών προς την Σύγκλητο δεν βρήκαν πραγματική ανταπόκριση. Επίσης, οι Κελτίβηρες που εξεγέρθησαν το 154 π.Χ. ήταν μια νέα γενιά που δεν είχε τις εμπειρίες του παρελθόντος. Ο «πύρινος πόλεμος»,[3124] όπως τον ονόμασε ο Πολύβιος, ήταν συνεχής, διότι καμία μάχη από μόνη της μπόρεσε να τον καθορίσει και να καταλήξει σε γρήγορη ειρήνη. Την περίοδο 153-152 π.Χ., ο ύπατος Κοΐντος Φούλβιος Νωβιλίωρ (Q. Fulvius Nobilior)[3125] διέσχισε την Ισπανία και έφθασε μέχρι την πόλη Νουμαντία (Numantia, BAGROW, 25:C4, σημερ. Garray), στην βορειοκεντρική Ισπανία αλλά ηττήθηκε. Όμως ο διάδοχός του, ύπατος Κλαύδιος Μάρκελλος (M. Claudius Marcellus),[3126] παρά τις αντιρρήσεις της Συγκλήτου, κατάφερε να έρθει σε συμφωνία ειρήνης με τους Κελτίβηρες στην Εγγύτερη Ισπανία.

Η συμφιλίωση αυτή μεταξύ των ετών 151-143 π.Χ. έδωσε την δυνατότητα

[3122] FC, p. 64, έτος 195. Αναφέρεται και ως Κάτων ο Πρεσβύτερος (Cato Major), Κάτων ο Κήνσωρ (Cato Censorius), Κάτων ο Σοφός (Cato Sapiens), Κάτων ο Γηραιός (Cato Priscus). Για τις στρατιωτικές επιτυχίες του δες Livius, XXXIV.9-16 & 46 και Απ. Ιβηρ., VIII.39-41.

[3123] Livius, XXXII.28 & XXXIII.21 & 25-26 & 43 & XXXIV.11-21 & 46 & XXXV, διάσπαρτα & XXXIX.21 & 30 & XL.47-50 XLI.7 & 26 και Απ. Ιβηρ., VIII.42-43.

[3124] Πολύβιος, XXXV.1. Δες και τα υπόλοιπα αποσπάσματα του βιβλίου XXXV.

[3125] FC, p. 70, έτος 153.

[3126] FC, p. 70, έτος 152.

στους Ρωμαίους να επικεντρώσουν την προσοχή τους στον πόλεμο με τους Λουζιτανούς (λατ. Lusitani), στην δυτική Ιβηρική, οι οποίοι είχαν ήδη επιτύχει νίκη επί των Ρωμαίων το 151 π.Χ. Το επόμενο έτος, 150 π.Χ., ρωμαϊκός στρατός κτύπησε τόσο ισχυρά τους Λουζιτανούς που τους ανάγκασε να ζητήσουν ειρήνη. Οι Ρωμαίοι έπεισαν τους ηττημένους να φύγουν από τις περιοχές τους με την υπόσχεση καλύτερης γης και όταν απομάκρυναν τους περισσότερους επιτέθηκαν αναίτια στους ιθαγενείς και τους κατέσφαξαν, πράξη που έγινε για δεύτερη φορά στον πόλεμο αυτό στην Ισπανία.[3127] Οι ωμότητες αυτές δεν έμειναν χωρίς απάντηση. Μεταξύ του 146 και του 141 π.Χ., οι Ρωμαίοι αντιμετώπισαν εξέγερση των Ισπανών υπό τον Βιρίαθο/Ουρίατθο (Viriathus). Το 141 π.Χ., ο Βιρίαθος κατάφερε να παγιδεύσει τους Ρωμαίους σε μια θέση με την πλάτη στον γκρεμό και για να τους αφήσει να διαφύγουν τους ανάγκασε να αποδεχθούν την αυτονομία των Λουζιτανών. Παρότι η συμφωνία επικυρώθηκε στην Ρώμη, το 140 π.Χ ο ύπατος Σερβίλιος Καιπίων (Q. Servilius Caepio)[3128] έπεισε την Σύγκλητο να αποκηρύξει την συμφωνία και να αρχίσει πάλι τις εχθροπραξίες. Αν και ο Καιπίων βρέθηκε σε δεινή θέση, ο Βιρίαθος αναγκάσθηκε να παραδοθεί όταν τον εγκατέλειψε ο στρατός του. Ο Ρωμαίος ύπατος έβαλε να δολοφονήσουν τον Κελτίβηρα στον ύπνο του και έτσι οι Λουζιτανοί αναγκάσθηκαν να παραδοθούν το 138 π.Χ.[3129]

Η μόνη περιοχή που αντιστεκόταν ακόμη ήταν γύρω από την πόλη Νουμαντία (Numantia/Numancia,[3130] AAW, p. 131 και BAGROW, 25:C4), στον σημερ λόφο Cerro de la Muela, κοντά στην πόλη Garray, 240 χλμ. βορειοανατολικά της Μαδρίτης. Η ίδια η πόλη προστατευόταν από 8000 άνδρες, αλλά κυρίως από δύο ποταμούς με υψηλές και απότομες όχθες και δάσος, τα οποία την μετέτρεπαν σε απόρθητη. Οι Ρωμαίοι στρατηγοί και οι λεγεώνες τους στρατοπέδευαν κοντά στην πόλη και έτσι συνεχιζόταν ο πόλεμος με τους κατοίκους. Μέχρι που το 134 π.Χ. επικεφαλής του ρωμαϊκού στρα-

---

[3127] Απ. Ιβηρ., IX.44-X.60.

[3128] FC, p. 71, έτος 140.

[3129] Απ. Ιβηρ., XI.61-XII.75.

[3130] Στην Νουμαντία βρέθηκαν ίχνη παρουσίας ανθρώπων από το τέλος της Νεολιθικής Εποχής και κατά την Χαλκοκρατία, αλλά η περιοχή κατοικήθηκε συστηματικά κατά την Εποχή του Σιδήρου. Η οχύρωσή της φαίνεται ότι άρχισε από τα μέσα του Θ' αιώνα π.Χ. και ίχνη οχυρού υπάρχουν κατά τον Δ'-Γ' αιώνα π.Χ. Την πόλη κατοικούσαν Κελτίβηρες από την αρχή του Γ' αιώνα π.Χ. μέχρι το 133 π.Χ. Η πόλη ξανακτίσθηκε στην εποχή του Αυτοκράτορα Αυγούστου και παρέμεινε ρωμαϊκή, μέχρι που έγινε πόλη των Βησιγότθων και των Φράγκων. Ο λόφος της Νουμαντίας έχει ύψος 67 μ. και περιρρέεται από τους ποταμούς Rio Duero και Rio Merdancho. Η πόλη κατελάμβανε έκταση 0,24 τ.χλμ και οι δύο κεντρικές της οδούς τέμνονταν καθέτως από 11 άλλες μικρότερες. Στις διασταυρώσεις υπήρχαν σκαλιά. Το τείχος, που σήμερα διατηρείται σε ύψος 2 μ., διακοπτόταν από δύο πύλες και η βάση του που περιέτρεχε την πόλη είχε πλάτος 3,4 μ. Τα σπίτια που στηρίζονταν επάνω του έβλεπαν προς το εσωτερικό της πόλεως. Τα σωζόμενα σπίτια ανήκουν στην ρωμαϊκή περίοδο της πόλεως. Οι δρόμοι ήταν στρωμένοι με μικρές πέτρες, αλλά οι επισκευές τους είχαν γίνει με μεγαλύτερες. Πλευρικά των δρόμων υπήρχαν υπερυψωμένα πεζοδρόμια. Οι ρωμαϊκοί δρόμοι διαχωρίζονται από αυτούς της κελτιβηρικής περιόδου από στρώμα ερειπίων και στάχτης. Σε μερικά σημεία έχουν εξομαλυνθεί, διαπλατυνθεί και πλακοστρωθεί. Επίσης, τα ρωμαϊκά σπίτια διέθεταν δεξαμενές συγκεντρώσεως βρόχινου νερού. Στην νότια πλευρά του λόφου ίσως υπήρχε θέατρο ή αμφιθέατρο ή άλλο δημόσιο ρωμαϊκό κτήριο και λουτρά. Ίχνη στρατοπέδων υφίστανται λίγο μακρύτερα από την πόλη. Και εκεί βρέθηκαν κυρίως κελτιβηρικά όπλα και αιχμές αλλά και κεραμική. Τα κελτιβηρικά αγγεία έχουν κατασκευασθεί σε τροχό αγγειοπλάστη και φέρουν απλή διακόσμηση ενώ έχουν βρεθεί και ρωμαϊκά αγγεία αρρετινής γης (terra sigillata) μαζί με διάφορα μεταλλικά αντικείμενα (πόρπες, περιδέραια, δακτυλίδια, πόρπες ζώνης, χειρουργικά εργαλεία κλπ). Δες PECS, λμ. «Numantia».

τού ετέθη ο Κορνήλιος Σκιπίων Αιμιλιανός, εγγονός εξ υιοθεσίας του Σκιπίωνα Αφρικανού. Ο Αιμιλιανός, με την βοήθεια υποτελών στους Ρωμαίους λαών, συμπεριλαμβανομένων και Ισπανών, συγκέντρωσε 60.000 άνδρες, με τους οποίους απέκλεισε την Νουμαντία. Έστησε επτά στρατόπεδα γύρω από την πόλη που ενώνονταν με τείχος και από τα οποία έχουν βρεθεί κατάλοιπα (CS, fig. 15, p. 146). Τελικά, η πείνα και η εξαθλίωση οδήγησαν το 133 π.Χ. τους κατοίκους να παραδοθούν. «Τὰ μὲν σώματα, ἦν ἀκάθαρτα καὶ τριχῶν καὶ ὀνύχων καὶ ῥύπου μεστά, ὠδώδεσαν δὲ χαλεπώτατον, καὶ ἐσθὴς αὐτοῖς ἐπέκειτο πιναρὰ και ἥδε καὶ οὐχ ἧσσον δυσώδης».[3131] Η πόλη καταστράφηκε και οι κάτοικοι πουλήθηκαν ως σκλάβοι.[3132] Η κατάληψη της Νουμαντίας έθεσε τέρμα στους ισπανικούς πολέμους των Ρωμαίων του Β' αιώνα π.Χ.

Οι Ισπανικοί Πόλεμοι του Β' αιώνα π.Χ. υπήρξαν μεγάλο μάθημα για την συγκρότηση και την επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα του ρωμαϊκού στρατού. Απέδειξαν τις αδυναμίες του στρατεύματος όταν τα μέλη του καλούνταν να υπηρετήσουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα μακριά από την Ιταλία και σε άγνωστες εδαφολογικά περιοχές υπό τους επικεφαλής πραίτωρες ή υπάτους και όταν μάλιστα οι στρατηγοί αυτοί έπρεπε να αλλάζουν συνήθως μετά από ένα έτος. Αποτέλεσμα αυτών ήταν πολύ συχνά οι Ρωμαίοι αρχηγοί του στρατού να αθετούν προηγούμενες συμφωνίες αλλά και να έχουν την πλήρη υποστήριξη της Συγκλήτου, σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί στους πολέμους στην Ιταλία. Μπορεί οι συγκρούσεις αυτές να ανέδειξαν τις αδυναμίες του στρατού αλλά ταυτοχρόνως ενίσχυσαν και την πεποίθηση ότι η Ρώμη διέθετε επαρκή ανθρώπινα αποθέματα για να υποτάξει τους αντιπάλους της.[3133]

Κέλτες και Κελτίβηρες

Στην μέχρι αυτό το σημείο σύνθεσή μας της Ιστορίας, της αρχαιολογίας και του ευρωπαϊκού πολιτισμού, συναντήσαμε πολλές φορές λαούς που τους ονομάσαμε Γαλάτες/Κέλτες, Κελτίβηρες. Ήρθαν πρώτα να μας βρουν στην Ρώμη, μετά στην βόρεια Ιταλία, αλλά έκαναν την εμφάνισή τους και στην Ελλάδα, ενώ η αρχαιολογία και η Ιστορία της τέχνης τους ανακάλυψαν στην κεντρική Ευρώπη. Τέλος, τους συναντήσαμε στην Ιβηρική, άλλοι να είναι στο πλευρό των Καρχηδονίων και άλλοι σύμμαχοι των Ρωμαίων αλλά και ορισμένες φορές ανεξάρτητοι να προσπαθούν να υπερασπισθούν την γη των προγόνων τους και τα χωριά τους. Ο πολιτισμός τους βρίσκεται θαμμένος μέσα στην ευρωπαϊκή γη και περιμένει τους αρχαιολόγους να τον φέρουν στο φως, ενώ η Ιστορία τους είναι αποτυπωμένη στα γραπτά των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων ιστοριογράφων, που τους εξέτασαν ως βαρβάρους μέσα από το δικό τους πρίσμα των ρωμαϊκών κατακτήσεων. Συνεπώς, η οποιαδήποτε προσπάθεια μελέτης των Κελτών δεν μπορεί παρά να ακροβατεί ανάμεσα στην αρχαιολογική και ιστορική πραγματικότητα και στην εικόνα που θέλησαν να μας παρουσιάσουν οι Ρωμαίοι για τους ηττημένους. Είναι πολύ δύσκολο να μελετήσουμε αμερόληπτα τους νικημένους λαούς όταν δεν έχουμε την δική τους άποψη.

Κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., ένας Έλληνας Μασσαλιώτης ναυτικός κατέγραψε

[3131] «Τα σώματά τους ήταν βρώμικα, και τα μαλλιά και τα νύχια τους γεμάτα βρωμιά, οι ίδιοι βρωμούσαν φοβερά, και τα ρούχα που φορούσαν ήταν μες στην βρώμα, και βρωμούσαν και αυτά», Απ. Ιβηρ., XV.97.

[3132] Απ. Ιβηρ., XIII.76-XV.98.

[3133] Δες και CS, pp. 141-147.

στον *Περίπλου* του όσα είδε και συνάντησε πλέοντας κατά μήκος των ακτών της Ιβηρικής μέχρι την Μασσαλία. Το ελληνικό χειρόγραφο είναι σήμερα χαμένο αλλά τον 4ο μ.Χ. αιώνα ο Ρωμαίος Ρούφος Φέστος Αβιηνός το χρησιμοποίησε μαζί με άλλα αρχαιότερά του κείμενα για να γράψει το δικό του έργο *Ora maritima* (Θαλάσιες Ακτές). Σε αυτό το έργο αναφέρονται για πρώτη φορά στην Ιστορία ονομαστικά οι Κέλτες. Σε έναν αόριστο γεωγραφικά χώρο, στην σημερινή γαλλική ενδοχώρα, ο Αβιηνός γράφει ότι εξαιτίας μιας ορδής Κελτών («Celtarum manu») και των συνεχών μαχών, οι αγροί ερήμωσαν.[3134] Μέχρι τον Δ' αιώνα π.Χ., οι Έλληνες ιστοριογράφοι και γεωγράφοι γνώριζαν ότι οι Κέλτες καταλάμβαναν περιοχές της Ευρώπης από την Ιβηρική μέχρι τον Δούναβη. Από τον Δ' αιώνα π.Χ. και μετά και εξαιτίας των μεταναστεύσεών τους, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες ήρθαν σε άμεση επαφή μαζί τους. Τους συνάντησαν ως πολεμιστές στην Ιταλία, στην Ελλάδα και στην Μικρά Ασία και τους περιέγραψαν ως ανδρείους και ατρόμητους πολεμιστές, έτοιμους να εγκαταλείψουν την μάχη όταν ηττώντο αλλά και να αλλάξουν στρατόπεδο ακόμη και κατά την διάρκεια μιας μάχης. Μέθυσοι και εύκολα τρομοκρατημένοι από δοξασίες, δηλαδή με μία λέξη, βάρβαροι, «οι αντιθέσεις στα ιδεώδη του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού»,[3135] όπως τους έβλεπαν οι αρχαίοι ιστοριογράφοι. Η σημερινή μας εικόνα για τους Κέλτες έχει φυσικά αλλάξει τελείως.

Η κελτική γλώσσα ήταν ινδοευρωπαϊκή, κοντά στις ιταλικές διαλέκτους από τις οποίες ξεχώρισε μεταξύ του 1300-800 π.Χ. και απέκτησε τα δικά της χαρακτηριστικά. Στην ηπειρωτική Ευρώπη, κελτικά τοπωνύμια και ονόματα έχουν διασωθεί από αρχαίους συγγραφείς, επάνω σε νομίσματα αλλά και σε επιγραφές, τα οποία μας βοηθούν να διακρίνουμε ίσως και τέσσερις κελτικές γλώσσες και διαλέκτους: την κελτιβιρική στην Ιβηρική, την γαλατική στην Γαλατία, την Λεποντική στην βορειοδυτική Ιταλία, ενώ τοπωνύμια και ονόματα στην κοιλάδα του Μέσου Δούναβη υποδεικνύουν μια τέταρτη διάλεκτο. Οι νησιωτικές κελτικές γλώσσες ομιλούνταν στην Μεγάλη Βρετανία, στην Ιρλανδία και στην Βρετάνη, στην βορειοδυτική Γαλλία. Η Γοϊδελική (Goidelic ή Q-Celtic) ήταν η γλώσσα κυρίως της Ιρλανδίας και της δυτικής Σκωτίας, ενώ η Βρυθωνική (Brythonic ή P-Celtic) αποτέλεσε την βάση για την μετέπειτα Ουαλική, Κορνουαλική και Βρετονική. Είναι πολύ πιθανόν, όμως, αυτός ο διαχωρισμός να έχει πολύ λιγότερη σημασία από ό,τι του έχει αποδοθεί.[3136]

Μέχρι το 600 π.Χ., η κελτική γενικώς ομιλούνταν με βεβαιότητα στην Ιβηρική, στην Ιρλανδία και γύρω από τις λίμνες της Βόρειας Ιταλίας. Παρά την κάποια αβεβαιότητα που επικρατεί γύρω από το που πρωτομιλήθηκε ως ξεχωριστή γλώσσα, οι γλωσσολόγοι, κατά γενική ομολογία, υποδεικνύουν την ονομαζόμενη ζώνη Ρήνου-Δούναβη[3137] των κελτικών πολιτισμών (Κεντρική Ευρώπη), η οποία επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά. Στο ερώτημα με ποιο τρόπο διαδόθηκε η γλώσσα στην δυτική ηπειρωτική Ευρώπη, η απάντηση πρέπει να εξαρτάται από εμπορικούς και κοινωνικούς λόγους. Η αρχαιολογική σκαπάνη δείχνει αύξηση στην παραγωγή και μεταφορά ορειχάλκου (χαλκού και κασσίτερου), που δεν μπορεί παρά να σημαίνει αυξημένη ζήτηση μετάλλων

[3134] Avienus, *Ora maritima*, 133-134.

[3135] Barry Cunliffe, *The Ancient Celts* (London: Penguin, 1997), p. 6. Για τις αναφορές των Ελλήνων συγγραφέων του Δ' αιώνα π.Χ. στους Κέλτες δες Rankin, ch. 3 και για άλλες αναφορές ch 4.

[3136] Cunliffe, *Celts*, pp. 21-22

[3137] Χάρτης, σε Cunliffe, *Celts*, fig. 205, p. 269.

στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά και μεγάλη σημασία στην λατρεία των χθόνιων θεοτήτων. Συνεπώς, είναι πιθανό, η αναζήτηση μετάλλων, τα οποία μπορούσαν να εξορυχθούν στην ονομαζόμενη Ατλαντική ζώνη των κελτικών πολιτισμών (παράλια δυτική ηπειρωτική Ευρώπη και δυτικές ακτές Βρετανίας και Ιρλανδίας), να οδήγησε σε αυξημένη μετακίνηση προς τα δυτικά όσων είχαν πυρο-μεταλλευτικές γνώσεις. Σε αυτούς τους πληθυσμούς αρχαιολόγοι και ιστορικοί αποδίδουν και την εξάπλωση των νέων θρησκευτικών αντιλήψεων. Με αυτόν τον τρόπο, η κελτική γλώσσα που μιλούσαν οι ομάδες των τεχνιτών με την νέα θρησκεία έγινε η lingua franca (διαδεδομένη γλώσσα) της Ευρώπης. Η άποψη αυτή δεν είναι βεβαία αλλά απλώς πιθανή. Επίσης, την περίοδο περίπου 750-450 π.Χ., οι κοινότητες που μίλαγαν πλέον την κελτική γλώσσα ήρθαν σε επαφή με την κεντρική και δυτική Μεσογειακή ζώνη, δηλαδή τις ελληνικές και ετρουσκικές κοινότητες της Μεσογείου αλλά και τους Φοίνικες των νοτίων παραλίων της Ιβηρικής.[3138] Συνεπώς, είναι βέβαιο ότι η ανάπτυξη του δυτικού Χάλλστατт πολιτισμού αλλά και του κεντρικού κελτιβιρικού πολιτισμού δέχθηκαν σημαντικές επιδράσεις από τις εμπορικές επαφές με τον Μεσογειακό Κόσμο. Πρέπει να ήταν ακριβώς αυτή την περίοδο που συντελέσθηκε η διαφοροποίηση των κελτικών γλωσσών από περιοχή σε περιοχή. Η επόμενη φάση (περ. 450-200 π.Χ.) ήταν αυτή των μεταναστεύσεων των κελτικών λαών προς την Ιταλία, την Ελλάδα, την Μικρά Ασία.[3139] Από το τέλος αυτής της περιόδου και μετά, η εξάπλωση της Ρώμης έφερε τους Ρωμαίους σε μεγαλύτερη επαφή με τις κελτικές κοινότητες.[3140]

Έχουν διασωθεί σχετικά λίγες επιγραφές της κελτικής γλώσσας, οι περισσότερες στην γαλατική. Παρά την περιορισμένη γνώση της γαλατικής που διαθέτουν οι γλωσσολόγοι, έχει γίνει δυνατή η ανάγνωση μεγάλου αριθμού επιγραφών, με μικρότερη ή μεγαλύτερη βεβαιότητα. Ανάλογα με τις επαφές με άλλους λαούς που είχαν οι Γαλάτες, ορισμένες επιγραφές είναι γραμμένες με το ελληνικό αλφάβητο, άλλες με το ετρουσκικό και άλλες με το λατινικό. Κάποιες είναι και μικτές (Ιστορική Πηγή 19).[3141] Οι επιγραφές μαζί με τα άλλα αρχαιολογικά ευρήματα του πολιτισμού των Γαλατών/Κελτών μάς δίνουν την ονομαζόμενη αντικειμενική εικόνα του κελτικού πολιτισμού, η οποία συμπληρώνεται, κατά το μάλλον ή ήττον, από τις πληροφορίες και τις απόψεις των αρχαίων ιστοριογράφων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 19
ΓΑΛΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
(Γ' αιώνας π.Χ. έως 147 π.Χ.)

Πιθανή απόδοση από την γαλατική στο RIG I & RIG II.1 από τον Michel Lejeneu και στο *La langue Gauloise* από τον Pierre-Yves Lambert. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[3138] Χάρτης, σε Cunliffe, *Celts*, fig. 206, p. 271.

[3139] Χάρτης, σε Cunliffe, *Celts*, fig. 207, p. 272.

[3140] Cunliffe, *Celts*, ch. 14. Δες και Aldo Luigi Prosdocimi, «The language and Writing of the Early Celts,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 50-60.

[3141] Venceslas Kruta, «Celtic Writing,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 516-520.

Γαλατικές επιγραφές με ελληνικούς χαρακτήρες

1. Επιτύμβια στήλη με όνομα θανόντος.
RIG I: G-3

ατεσθας σμερτουρειγιος	Atestat (γιος του) Smerturix ή Atesaat (γιος του) Smerturix ή Atistat (γιος του) Smerturix

2. Ιδιοκτησία αγγείου
RIG I: G-13 και Lambert, p. 89

εσκεγγολατι ανιατειος ιμμι*	Ανήκω στον Εσκεγγολάτιο (Eskengolatios) και δεν μπορείς να με κλέψεις (Του Εσκεγγολάτιου αναπαλλοτρίωτο είμαι)

* παραφθορά του ελληνικού ρήματος εἰμί

3. Αφιέρωση ιερού περιφραγμένου χώρου
RIG I: G-153 και Lambert, p. 84

σεγομάρος ουιλλονεος τοούτιους ναμαυσατις ειωρου βηλησαμι σόσιν νεμητο	Ο Σεγομάρος (Segomaros), ο γιος του Βίλλυ (Villu), πολίτης της Νιμ (Nîmes), αφιερώνει στην (θεά) Βηλησάμι (Belesama) αυτόν τον ιερό περιφραγμένο χώρο.

Γαλατική επιγραφή με ελληνικούς και λατινικούς χαρακτήρες

4. Αφιέρωση
RIG II.1: L-4 και Lambert, p. 94

Aa ...tos Virilios ...τος ουιρίλλιος	 [όνομα] [όνομα]
Ab ανεουνος επόει*	 Ο Ανεύνος το έφτιαξε
B Eluontiu ieuru Aneuno Oclicno Lugurix Aneunicno	 Στον [θεό] Ελουόντιο αφιερώνουν ο Ανεύνος, γιος του Όκλου, και ο Λουγουρίξ, γιος του Ανεύνου

* το ελληνικό ρήμα ἐποίει

Επιγραφή Γαλατική στο ετρουσκικό αλφάβητο

5. Ανέγερση τύμβου
RIG II.1: E-1 και Lambert, p. 72.

	(λατινική μεταγραφή)	

TANOTALIKNOI KUITOS LEKATOS ANOKOPOKIOS SETUPOKIOS ESANEKOTI ANAREUIŠEOS TANOTALOS KARNITUS	da(n)notaliknoi qui(n)tos legatos a(n)noco(m)bogios setubogios e(s)sa(n)neco(t)ti a(n)nareuitseos da(n)notalos carnitus	Οι γιοι του Δαννόταλου, Κοΐντιος ο Άρχων, Ανδοκομβόγιος, Σετοβόγιος, και (οι γιοί) του Εσσαννεκότου, Ανδαρεοίσεος, Δαννόταλος, ανήγειραν αυτόν τον τύμβο
...N...K...ESASOIOIKAN... TAKOS TOUTAS...	? ciuitatis	 με εντολή της φυλής (;)

Χαρακτηριστικό του υλικού πολιτισμού των Κελτών ήταν η μεταλλουργία, η οποία αναπτυσσόταν σε σημεία όπου υπήρχε μετάλλευμα προς εξόρυξη και επεξεργασία. Σε ορισμένες περιοχές της νοτιοδυτικής Γαλατίας (Γαλλίας), κοντά στις ακτές, οι μεταλλωρύχοι και οι τεχνίτες κατοικούσαν και εργάζονταν εκεί όπου υπήρχαν μεταλλεία χαλκού. Πρώτη ύλη, σε μορφή πλινθωμάτων χαλκού, αλλά και τελικά ορειχάλκινα προϊόντα μεταφέρονταν από τα λατομεία και τα εργαστήρια στις νότιες ακτές της σημερινής Γαλλίας και από εκεί εξάγονταν προς τα εμπορικά κέντρα της Ετρουρίας και της Ελλάδας, με τελικούς αποδέκτες τους ντόπιους τεχνίτες. Παρουσιάζεται, συνεπώς, το πρωτότυπο οικονομικό φαινόμενο της περιφερειακής αναπτύξεως της κελτικής μεταλλουργίας με μοναδικό σκοπό τις εξαγωγές.

Χαρακτηριστικό, ίσως, παράδειγμα της διακινήσεως μετάλλων είναι το ναυάγιο του πλωτού μεταλλουργικού εργαστηρίου στην θέση Rochelongue. Το ναυάγιο βρισκόταν 600 μέτρα από την ακτή της πόλεως Agde (αρχαία Αγάθη), στις νοτιοδυτικές γαλλικές ακτές. Οι ανασκαφείς του ανέσυραν από τον βυθό περισσότερα από 800 κιλά πλινθωμάτων χαλκού, μολύβδου, κασσίτερου και περισσότερα από 1700 μεταλλικά αντικείμενα ή θραύσματα. Αν και δεν υπάρχουν ίχνη της ξύλινης κατασκευής του πλεούμενου, οι μελετητές αποκλείουν να επρόκειτο για επίγειο παράκτιο αποθετήριο ή εργαστήριο το οποίο καταβυθίσθηκε. Είναι πιθανό τα αντικείμενα (λ.χ. πελέκεις, περικάρπια, περιβραχιόνια, πόρπες) να ήταν στοιβαγμένα ανά είδος και μέσα σε φθαρτά περιβλήματα. Τα φορτίο περιλάμβανε 8 πλινθώματα χαλκού με μία όψη λεία και μία κυρτή, η περιεκτικότητα των οποίων σε μέταλλο ήταν μεγαλύτερη από 99 τοις εκατό και το βάρος εκάστου περί τα 11 κιλά. Ορισμένα είχαν χαραγμένο συγκεκριμένο σημάδι. Μαζί με αυτά τα πλινθώματα βρέθηκαν και περί τα 50 κιλά απορρίμματα επεξεργασίας χαλκού. Επιπλέον, ανασύρθηκαν πλινθώματα μολύβδου και κασσίτερου, τα δεύτερα από τα οποία ήταν σε μορφή κοίλων κυλίνδρων και μέσα σε υφασμάτινες θήκες, αλλά και θραύσματα γαληνίτη (ορυκτού θειούχου μολύβδου). Τα κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα αποτελούν ένα ετερόκλιτο σύνολο από κελτικά, ιταλικά και ιβηρικά αντικείμενα, παρόμοιας συνθέσεως με αυτά που έχουν βρεθεί στην Γαλατική ενδοχώρα. Η συλλογή περιλαμβάνει πελέκεις διαφόρων τύπων, ψαλίδια, μία μεταλλική απόληξη τε-

τράγωνη, σφυριά, αιχμές βελών, αιχμές δοράτων, πτέρνες δοράτων, τμήματα ιπποσκευών, πόρπες ιβηρικού τύπου, περόνες με μεγάλη σφαιρική κεφαλή, κρίκους ενδυμάτων, περιδέραια, ψέλια (περικάρπια και περιβραχιόνια) ανοικτού και κλειστού τύπου. Τα έτοιμα αυτά μεταλλικά προϊόντα του ναυαγίου μάς βοηθούν να το χρονολογήσουμε ανάμεσα στο τέλος του Ζ’ αιώνα π.Χ και στο πρώτο μισό του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. Φυσικά, δεν γνωρίζουμε ούτε από ποιο λιμάνι ερχόταν ούτε που κατευθυνόταν το «περιπλανώμενο εργαστήριο» ούτε εάν υπήρχαν και άλλα παρόμοια. Η ύπαρξή του, όμως, δείχνει την συμμετοχή των Κελτών/Γαλατών σε ένα τέτοιου είδους θαλάσσιο εμπόριο.[3142]

Από αρχαιολογικής απόψεως, μεταξύ του 1300 και του 700 π.Χ., στην ηπειρωτική Ευρώπη διακρίνουμε τρεις διακριτούς υλικούς πολιτισμούς της Εποχής του Ορειχάλκου. Στην Μεγάλη Βρετανία, στην Ιρλανδία, στις δυτικές ακτές της Γαλλίας και στην δυτική Ιβηρική αναπτύχθηκε ο ονομαζόμενος Ατλαντικός (Atlantic) υλικός πολιτισμός, στην βόρεια Γερμανία και στην Σκανδιναβία ο Βόρειος (Nordic) υλικός πολιτισμός και στην κεντρική Ευρώπη και Ιταλία ο υλικός πολιτισμός των Τεφροδόχων (αγγλ. Urnfield). Η ονομασία του τελευταίου πολιτισμού οφείλεται στην ομοιογένεια των ταφικών εθίμων, κατά τα οποία η τέφρα του νεκρού τοποθετούνταν σε μεταλλική τεφροδόχο και θαβόταν σε νεκροταφεία. Επίσης, παρομοιάζει η διακόσμηση των ορειχάλκινων κοσμημάτων, εργαλείων και όπλων ανά μεγάλες περιοχές. Παρ’ όλα αυτά, η διαφορετική διακόσμηση των αγγείων ορίζει διαφορετικές ομάδες κοινοτήτων του πολιτισμού των Τεφροδόχων. Αυτή η διαφοροποίηση των υποομάδων και οι κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες τους διατηρούνται σχετικά αναλλοίωτες για πολλούς αιώνες και φθάνουν μέχρι τις αρχές της Χαλλστάττιας Εποχής του Σιδήρου (Πίνακας 15).

Βέβαια, δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους αρχαιολόγους για τις εξελίξεις που διαπιστώσαμε ανωτέρω. Πρώτα-πρώτα δεν είναι επακριβώς και επαρκώς διαπιστωμένος ο ρόλος των λαών στην περιοχή της Ουγγαρίας σε σχέση με τα τεκταινόμενα στην Χερσόνησο του Αίμου (Βαλκανική), παρά τις ομοιότητες όπλων και πανοπλιών. Επιπλέον, οι νέου τύπου οικισμοί στις περιοχές του Μέσου και Κατώτερου Δουνάβεως υποδεικνύουν τοπική αναταραχή. Πάντως, μέχρι το 1000 π.Χ., διαφαίνεται επικοινωνία των κοινοτήτων από την Γαλλία μέχρι την Σλοβακία και την Βόρεια Ιταλία, όπως αποδεικνύουν οι ομοιότητες του υλικού πολιτισμού. Η σχετική κοινωνική και οικονομική σταθερότητα της περιόδου είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού και της αγροτικής παραγωγής σε ορισμένες περιοχές, την εμφάνιση φρουρίων σε λόφους, την ανάληψη της διοικήσεως από έναν αρχηγό, όπως πιθανόν διαφαίνεται από την ιδιαίτερα πλούσια κτέριση ορισμένων ταφών και εξαρτημάτων που συνδέονται με άλογα.

Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στον υλικό πολιτισμό των Τεφροδόχων προς το τέλος του Η’ αιώνα π.Χ. καθορίζουν την γέννηση του Χαλλστάττιου υλικού πολιτισμού. Η σχηματικά ονομαζόμενη κελτική παρουσία στην Κεντρική Ευρώπη διαπιστώνεται καθαρά από το 700 περίπου π.Χ., οπότε *επικράτησε* αρχικά ο υλικός πολιτισμός Χάλλστατт (Hallstatt, AAW, p. 174), ενώ από το 500 περίπου π.Χ. και μέχρι τα μέσα του Δ’ αιώνα π.Χ. *επικράτησε* ο υλικός πολιτισμός Λα Τεν (La Tène, AAW, p. 174). Κατά την Χάλλστατт C περίοδο (Πίνακας 15), παρατηρείται μεγάλη ομοιογένεια

[3142] *Les Étrusques en mer*, pp. 38-41.

στους τάφους των πολεμιστών της αριστοκρατίας με τα μακριά ορειχάλκινα ή σιδηρά ξίφη, τα άλλα πολεμικά εξαρτήματα μαζί με αυτά των αλόγων και των ῾αρμάτων. Βέβαια, η κοινωνική ιεραρχία πρέπει να διαφαίνεται από τον πλούτο των κτερισμάτων στις ταφές: ο πολεμιστής με το ξίφος του και λίγα ακόμη προσωπικά αντικείμενα, ο μαχητής ιππέας με επιπλέον τα εξαρτήματα του αλόγου του, και στην περιοχή από τον Μέσο Δούναβη μέχρι την Βοημία ο πολέμαρχος με το τετράτροχο ῾άρμα του. Στην περίπτωση αυτή, η χρήση του ῾άρματος δεν ήταν πολεμική αλλά το όχημα είτε χρησιμοποιούνταν ως μέρος τελετουργίας είτε ως κιλλίβαντας μεταφοράς της σωρού του νεκρού. Η αριστοκρατία προσπαθούσε να ξεχωρίσει μιμούμενη ανατολικές ταφικές συνήθειες, όπως είναι τα εξαρτήματα των αλόγων, αλλά και αυτής των ῾αρμάτων, που μπορεί να προέρχεται από τις περιοχές του Εύξεινου Πόντου, ενώ η τεχνολογία κατασκευής τους μοιάζει να είχε εισαχθεί από την Ανατολική Μεσόγειο μέσω της Κύπρου και της Ετρουρίας.

Στην μελέτη της Χάλλστατt D περίοδο (Πίνακας 15) επικεντρωνόμαστε στην νότια Γερμανία, όπου έχουν ανακαλυφθεί περισσότερες από ενενήντα ταφές. Ορισμένες ταφές ήταν μνημειώδεις κατασκευές. Εκτός από τα εξαρτήματα των αλόγων και τα ῾άρματα, οι αριστοκρατικές ταφές περιλάμβαναν κεραμική και ορειχάλκινα αγγεία. Σε μία περίπτωση, το μετάξι από την Κίνα στο φόρεμα της γυναίκας που βρισκόταν στον τάφο δείχνει ότι ορισμένοι αριστοκράτες είχαν την δυνατότητα να αγοράζουν σπάνια αντικείμενα από τους περιπλανώμενους εμπόρους της εποχής. Επίσης, ορισμένα ορειχάλκινα αγγεία μπορεί να είχαν φθάσει στην Γερμανία μέσω της Μασσαλίας και του Ροδανού ποταμού.[3143]

Η ελληνική επίδραση, όμως, την εποχή αυτή στην περιοχή είναι πολύ πιο εκτεταμένη από την απλή εισαγωγή ορισμένων πολύτιμων αγαθών, όπως αποδεικνύεται από το τείχος στο οχυρό ή πόλη Χόινεμπουργκ (Heuneburg, 80 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλεως Ουλμ/Ulm), επάνω στον Δούναβη ποταμό, στην νοτιοδυτική Γερμανία. Το Χόινεμπουργκ έχει ονομασθεί «η πρώτη πόλη βορείως των Άλπεων» και ίσως είναι αυτή που αναφέρει ο Ηρόδοτος όταν εξηγεί ότι ο Ίστρος (Δούναβης) ποταμός ρέει από την περιοχή των Κελτών και της «Πυρήνης πόλεως» και χωρίζει στην μέση την Ευρώπη.[3144] Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν δείξει ότι η κελτική εγκατάσταση υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα εξουσίας στην αρχή της ευρωπαϊκής Εποχής του Σιδήρου, ήκμασε οικονομικά, και είχε επαφές με την Ετρουρία και τις ελληνικές αποικίες. Το φρούριο ήταν κτισμένο σε χαμηλό οροπέδιο ύψους 60 μ. και ήταν εκτάσεως περίπου 45.000 τ.μ. Στο φρούριο αυτό αναγνωρίσθηκαν δέκα τέσσερις οικοδομικές φάσεις των κτισμάτων και δέκα φάσεις της οχυρώσεως, δηλαδή, μια πλήρης στρωματογραφία της εξελίξεώς του, με την εδώ υπό συζήτηση φάση IVb-IVa να ανήκει στην περίοδο 600-540 π.Χ. Την περίοδο αυτή, το οχυρό δεν ήταν παρά η ακρόπολη ενός περιτειχισμένου οικισμού, της κάτω πόλεως, που ξεκινούσε από τους πρόποδες του χαμηλού λόφου και εκτεινόταν σε διάφορα επίπεδα. Μάλιστα, συμπληρωνόταν από μια μακρύτερα τοποθετημένη εγκατάσταση, τον εξωτερικό οικισμό. Η ακρόπολη ήταν πυκνοδομημένη με οικίες και εργαστήρια τοποθετημένα σε σειρά το ένα δίπλα στο άλλο. Έξω από την ακρόπολη βρέθηκε κτίσμα συνολικής εκτάσεως 320 τ.μ. και χωρισμένο σε δωμάτια, που μοιάζει με ανάκτορα που έχουμε συναντήσει στην Ετρουρία. Το τείχος της ακρο-

[3143] Cunliffe, *Celts*, pp. 39-53.

[3144] Ηρόδ., II.33.

πόλεως ήταν πλινθόκτιστο (με ωμοπλίνθους), επάνω σε λίθινη βάση και επιχρισμένο. Με τον ίδιο τρόπο ήταν κτισμένη και η μνημειακή πύλη της κάτω πόλεως, 16 μ. βάθους και 10 μ. πλάτους και δίοδο 2,5 μ. Το φυλάκιο της πύλης ήταν σκεπασμένο με επικλινή στέγη και διέκοπτε τον 5 μ. υψηλό προμαχώνα, ο οποίος προστατευόταν από απότομης κλίσεως και σχήματος V τάφρο, βάθους μέχρι 6 μ. και πλάτους 14 μ. Η παλαιότερη ξύλινη γέφυρα που ζεύγνυε τις δύο όχθες χρονολογήθηκε στο 590 π.Χ.

Οι κατασκευές αυτές είχαν φυσικά σκοπό να εντυπωσιάσουν αλλά και να αποτρέψουν πιθανό εχθρό. Η κάτω πόλη ήταν εξαιρετικά πυκνοκατοικημένη και βρισκόταν επάνω σε τεχνητά ισοπεδωμένες επιφάνειες του εδάφους. Ο εξωτερικός οικισμός ήταν πολύ μεγάλος, κάλυπτε επιφάνεια 1 τ.χλμ. και αποτελούνταν από αγροικίες τοποθετημένες σε κοντινές αποστάσεις και οριοθετημένες με ξύλινους χαμηλούς φράχτες. Οι τάφροι που διέτρεχαν τον εξωτερικό οικισμό τον χώριζαν σε μικρότερα τμήματα εκτάσεως μεταξύ 10.000-15.000 τ.μ., τα οποία προστατεύονταν από φράχτη κορμών δένδρων. Ίσως κάθε τέτοια συνοικία να κατοικούνταν και από διαφορετικό σόι, μια ευρύτερη οικογένεια ανθρώπων. Ο συνολικός πληθυσμός του Χόινεμπουργκ πρέπει να έφθανε τις 5.000 κατοίκους και συνεπώς πρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν ήταν απλώς το φρούριο ενός πολέμαρχου. Ήταν μια πόλη ή πρωτο-αστική κοινότητα με επικεφαλής άρχοντα και αριστοκρατία, η ύπαρξη των οποίων μπορεί να εξηγήσει τους κοντινούς τάφους με τα πλούσια κτερίσματα από χρυσό και ασήμι.

Το κύριο ενδιαφέρον της αρχαιολογικής αυτής θέσεως είναι το 756 μ. μήκους πλινθόκτιστο τείχος (3 μ. πλάτος και 5 μ. ύψος) της ακροπόλεως, το οποίο είναι με βεβαιότητα επηρεασμένο από παρόμοιες κατασκευές στην Μεσόγειο και μοναδικό βορείως των Άλπεων. Το τείχος, αποτελούμενο από κυβικού σχήματος και παρόμοιου όγκου πλίνθους επί λίθινης βάσεως, διακοπτόταν στις δύο του πλευρές συχνά από πύργους. Αυτή η ξένη για την ηπειρωτική Ευρώπη κατασκευή μοιάζει να είναι «ελληνική σκέψη» και φτιαγμένη υπό την επίβλεψη «Έλληνα αρχιτέκτονα», όπως δείχνουν ανάλογα κτίσματα στην Ερέτρια, Δελφούς, Άργος, Κόρινθο, Κεραμεικό Αθηνών, Ελευσίνα, Όλυνθο και πιθανόν Μασσαλία. Αλλά έτσι υποδεικνύεται, επίσης, και η πρόθυμη αποδοχή από την Χαλλστάττια αριστοκρατία ξένων προτύπων. Σκοπός τους ήταν να τονίσουν το αίσθημα υπεροχής και ισχύος του άρχοντα και των αριστοκρατών ενώ έδειχναν και την οικονομική τους ευμάρεια.[3145]

Προς το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., η πρώιμη αυτή αστική κοινότητα καταστράφηκε από πυρκαγιά, χωρίς να γνωρίζουμε την πραγματική της αιτία. Επίθεση εχθρών, εσωτερική σύγκρουση, έλλειψη προμηθειών, πρόβλημα με την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, μετανάστευση μέρους του πληθυσμού είναι μερικές από τις αιτίες που έχουν προταθεί. Μετά την καταστροφή έμεναν λιγότεροι κάτοικοι στην ακρόπολη και στην κάτω πόλη ενώ το πλίνθινο τείχος αντικαταστάθηκε και ο τυπικός για την εποχή χωμάτινος προμαχώνας έγινε τείχος από κορμούς δένδρων. Μέσα στην ακρόπολη, έκαναν την εμφάνισή τους αραιά τοποθετημένες μεγάλες οικοδομές μέχρι και 400 τ.μ. που θυμίζουν βασιλική και αριστοκρατικές κατοικίες ή χώρους συναθροίσεως. Η κάτω πόλη αποτελούνταν πια από ακόμη περισσότερα κτίσματα και κατοικούνταν πλέον από τεχνίτες και ανθρώπους που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους. Οι όροι κατοικήσεως ανάμεσα στην ακρόπολη και στην κάτω πόλη είχαν αντιστραφεί μετά την καταστροφή.

[3145] Cunliffe, *Celts*, p. 53. Δες και Otto Hermann Frey, «'Celtic Princes' in the Sixth Century B.C.,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 83-85.

Είναι ακριβώς αυτή την περίοδο που έκαναν την εμφάνισή τους στην κοινότητα τα ελληνικά αγγεία. Στο μέσο του Ε' αιώνα π.Χ., το Χόινεμπουργκ, όπως και άλλες εγκαταστάσεις, εγκαταλείφθηκαν τελείως. Χωρίς να γνωρίζουν την αιτία αυτής της εξελίξεως, οι αρχαιολόγοι παρατήρησαν ότι την περίοδο αυτή αναπτύχθηκαν άλλες εγκαταστάσεις, βορειότερα στην Ευρώπη.

Με όλα τα ανωτέρω δεδομένα, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει το Χόινεμπουργκ του ΣΤ' αιώνα π.Χ. ως μια ισχυρή πολιτικά και οικονομικά πόλη των αρχών της ευρωπαϊκής Εποχής του Σιδήρου και εάν το συγκρίνει με ετρουσκικές πόλεις, όπως η Ταρκυνία και οι Βήιοι, να το ονομάσει την «πρώτη πόλη βορείως των Άλπεων».[3146] Βέβαια, παρά το γεγονός ότι μεταξύ 600-530 π.Χ. υπάρχουν ενδείξεις πρωτο-αστικής κοινότητας, όπως η ισχυρή παρουσία στην περιοχή, το μέγεθος του οικισμού, το τείχος, η πύλη, το μεγάλο κτίσμα, η κοινωνική διαστρωμάτωση (πλούσιες ταφές) και η παραγωγική εξειδίκευση των κατοίκων (κυρίως κεραμική, πόρπες, υφαντά), πολύ οριακά και αμφίβολα θα μπορούσε κανείς να ονομάσει το Χόινεμπουργκ «πόλη», όπως την έχουμε ορίσει (κεφ. 3).

Η φωτιά που κατέστρεψε το Χόινεμπουργκ και η εγκατάλειψή του αργότερα δεν ήταν μοναδική στον Χαλλστάττιο Κόσμο. Αντιθέτως, στο μέσο του Ε' αιώνα π.Χ., παρατηρήθηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη μια μετάβαση στην Τεναία Περίοδο αν και δεν είναι βέβαιο ότι αυτή έγινε σταδιακά και σε συνύπαρξη με την προηγούμενη Περίοδο Χάλλστατ ή η πρώτη αντικατέστησε απότομα την δεύτερη (Πίνακας 15). Πάντως, οι διαφορές είναι σημαντικές. Κατά την Τεναία Περίοδο, οι πολεμιστές θάβονταν με όπλα που χρησιμοποιούσαν στις μάχες, σε αντίθεση με την προηγούμενη εποχή που τα όπλα τους ήταν για το κυνήγι ή ως σύμβολα γοήτρου. Τα τετράτροχα ῾άρματα των τάφων αντικαταστάθηκαν τώρα με δίτροχα ταφικά οχήματα. Παρ' όλα αυτά, οι κοινωνικές δομές διατηρήθηκαν, αν και ισχυροποιήθηκαν οι βορειότερες ευρωπαϊκές κοινότητες από την Γαλλία μέχρι την Βοημία, ενώ οι επαφές με την ιταλική χερσόνησο και τις ελληνικές αποικίες αυξήθηκαν. Βέβαια, οι κεντρο-ευρωπαϊκές κελτικές κοινότητες συνδέονταν εμπορικά πλέον με την Ιταλία και την Αδριατική, ενώ οι δυτικές με τις ελληνικές αποικίες της δυτικής Μεσογείου, ίσως ακριβώς διότι οι Έλληνες επικεντρώθηκαν στην Γαλλία και στην Ιβηρική. Εν τούτοις, περί το 400 π.Χ. και χωρίς να γνωρίζουμε τις πραγματικές αιτίες, το όλο σύστημα της Τεναίας Περιόδου αποσταθεροποιήθηκε και προκάλεσε τις μεταναστεύσεις των Κελτών.[3147]

Από τις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ., οι Κέλτες/Γαλάτες εισήλθαν από τα βόρεια στην Ιταλία και τρομοκράτησαν τους Ρωμαίους (κεφ. 1). Ίσως, όμως, είχαν ήδη συναντηθεί με ιταλικούς λαούς τον προηγούμενο αιώνα. Οι Κέλτες, γράφει ο Πολύβιος, έμεναν στην Βόρεια Ιταλία πολύ κοντά με τους Ετρούσκους και εποφθαλμιώντας «το

[3146] Λίγο πολύ οι ίδιες πληροφορίες επαναλαμβάνονται στις παρακάτω δημοσιεύσεις: Dirk Krausse and Manuel Fernández-Götz and Mihai-Claudiu Nastase, «Heuneburg: problematică arheologică și istorică din perspectiva cercetărilor recente / Heuneburg: Archaeological and Historical Perspectives in the Light of Recent Research,» *Istros* (Muzeul Brăilei) XIX (2013): 217-264 – Manuel Fernández-Götz and Dirk Krausse, «Rethinking Early Iron Age urbanisation in Central Europe: the Heuneburg site and its archaeological environment,» *Antiquity* 87 (June 2013): 473-487 – Manuel Fernández-Götz and Dirk Krausse, «Heuneburg. First City North of the Alps,» *Current World Archaeology*, no 55 (2012): 28-34.

[3147] Cunliffe, *Celts*, pp. 53-66. Για τις αρχαιολογικές αποδείξεις της μεταναστεύσεως στην Ιταλία δες Venceslas Kruta, «The First Celtic Expansions: Prehistory to History,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 206-212.

κάλλος της χώρας» τους επιτέθηκαν με ισχυρό στρατό και τους έδιωξαν από την κοιλάδα του Πάδου. Εκεί εγκαταστάθηκαν οι Λάοι και οι Λεβέκιοι (Libici) Κέλτες/Γαλάτες, μετά οι Ίνσομβρες (Insubres) και κοντύτερα στο ποτάμι οι Γονομάνοι (Cenomani).[3148] Ο αρχαίος ιστοριογράφος υπονοεί ότι κατά το μέσο του Ε' αιώνα π.Χ.[3149] υπήρξε πρώιμη εγκατάσταση των Κελτών νότια των Άλπεων. Αλλά και ο Λίβιος μας λέει ότι όταν οι Κέλτες πέρασαν στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ. τις Άλπεις έμαθαν ότι έφθασαν στην χώρα των Ινσόμβρων, ένα όνομα γνωστό σε αυτούς, και επειδή το θεώρησαν ως καλό οιωνό, ίδρυσαν την πόλη Μεδιόλανον (Mediolan(i)um, BAGROW, 39:E3, σημερ. Μιλάνο).[3150] Παρότι και εδώ υπονοείται η προηγούμενη παρουσία των Κελτών στην Βόρεια Ιταλία, τα στοιχεία που διαθέτουμε από τους αρχαίους ιστοριογράφους μαζί με ελάχιστα αρχαιολογικά ευρήματα[3151] δεν είναι αρκετά για να την αποδείξουν πέραν κάθε αμφιβολίας.[3152] Εν τούτοις, πρώιμη παρουσία των Κελτών νοτίως των Άλπεων είναι πιθανή από μια ομάδα πολεμιστών που πέρασε την οροσειρά και βρέθηκε δίπλα στους Ετρούσκους. Πρέπει να ήταν αριθμητικά μεγάλη για να μείνει η εντύπωσή της, να καταγραφεί και τελικά να αναφερθεί από τον Πολύβιο και τον Λίβιο.

Οι μεταναστεύσεις των Κελτών προς τον Νότο πρέπει να οφείλονταν στον υπερπληθυσμό στους χώρους διαμονής τους. Στο κοινωνικό σύστημα των πολεμιστών, μία αύξηση πληθυσμού δεν μπορούσε παρά να να έχει ως αποτέλεσμα την αποσταθεροποίηση του και η μόνη διέξοδος θα ήταν η μετανάστευση μέρους του πληθυσμού. Το φαινόμενο όμως αυτό δεν ήταν τόσο απλό. Η αρχαιολογική σκαπάνη μάς αποκαλύπτει ότι στις κελτικές κοινότητες από την Γαλλία μέχρι την Βοημία η αριστοκρατία των πολεμιστών διατηρούσε την εξουσία χρησιμοποιώντας τις επιδρομές, διότι μια νικηφόρα επίθεση σε άλλη κοινότητα είχε θετικά αποτελέσματα και για τον πολέμαρχο και για τους μαχητές του. Ενώ αρχικά ίσως αυτή η πρακτική ήταν αναγκαία, στην συνέχεια αποτέλεσε είδος κοινωνικού θεσμού για να αποδειχθεί η ανδρεία και η αρχηγική ικανότητα. Όταν όμως αυξήθηκε ο πληθυσμός και οι πολέμαρχοι, έπρεπε κάποιες ομάδες να βρουν νέες τοποθεσίες («ecological niche») για διαβίωση και, συνεπώς, ο αρχηγός με ορισμένους πολεμιστές του μετανάστευαν. Έτσι μπορεί κανείς να εξηγήσει το γεγονός ότι περί το 281 π.Χ., ανάμεσα στον Ροδανό και στους πρόποδες των Άλπεων, υπήρχαν ακόμη διαθέσιμοι πολεμιστές προς μίσθωση.[3153] Τα αρχαιολογικά ευρήματα σε τάφους στην Γαλλία και στην Γερμανία επιβεβαιώνουν την ανωτέρω υπόθεση. Ο υπερπληθυσμός, η επακόλουθη κοινωνική αναστάτωση, η μετανάστευση τελικά μεγάλου αριθμού πολεμιστών μπορεί να εξηγήσει και την είσοδο τους τον Δ' αιώνα π.Χ. στην ιταλική χερσόνησο.[3154]

Το πιο σημαντικό αρχαιολογικό ζήτημα σχετικά με τις μεταναστεύσεις των Κελτών, όμως, αφορά στην είσοδό τους στην Ιβηρική Χερσόνησο. Κατά καιρούς, έχουν

[3148] Πολύβιος, II.17.

[3149] De Sanctis, 2:159.

[3150] Livius, V.34.

[3151] Otto Hermann Frey, «The Formation of the La Tène Culture in the Fifth Century B.C.,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 160-163.

[3152] Δες και τις έντονες αντιρρήσεις στο Venceslas Kruta, «The First Celtic Expansions: Prehistory to History,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 212-220.

[3153] Πολύβιος, II.22.

[3154] Cunliffe, *Celts*, pp. 73-75 & 88-90.

προταθεί διάφορες θεωρίες καθόδου των Κελτών στην περιοχή. Η θεωρία των δύο κυμάτων έχει τα εξής σκέλη: αρχικά Κέλτες εισήλθαν περί το 1000 π.Χ. μέσω των Πυρηναίων και το δεύτερο κύμα έφθασε κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Κατά άλλη ενοποιημένη θεωρία έγινε μόνο μία κάθοδος κατά τον Η' αιώνα π.Χ. Υπάρχει, όμως, και η άλλη άποψη, η οποία απορρίπτει τις θεωρίες των μεταναστεύσεων και προτάσσει μια πιο πολύπλοκη ερμηνεία της εμφανίσεως των Κελτών στην Ιβηρική. Η υπάρχουσα γηγενής αριστοκρατία αφομοίωσε ορισμένα κελτικά πολιτισμικά στοιχεία. Ως εκ τούτου, κατά την Εποχή του Ορειχάλκου, δημιουργήθηκε ένα πολιτισμικό πρωτο-κελτικό «υπόστρωμα» στην ατλαντική πλευρά της Ιβηρικής, το οποίο περιλάμβανε γλωσσολογικά στοιχεία, κυκλικούς οικίσκους, έθιμα ταφής, και θρησκευτικούς χώρους που ταυτίζονται με φυσικά φαινόμενα (π.χ. βουνά, δάση, πηγές, ποτάμια). Το πρωτο-κελτικό αυτό πολιτισμικό ιδίωμα σιγά-σιγά επεκτάθηκε σε όλη την Ιβηρική χερσόνησο, εκτός από την βόρεια και δυτική περιοχή. Η θεωρία αυτή θέτει διάφορα σοβαρά ερωτήματα, όπως την πιθανότητα ενός ενιαίου πρωτο-κελτικού πολιτισμού κατά μήκος ολόκληρης της ευρωπαϊκής ατλαντικής ακτογραμμής. Όμως στον πυρήνα αυτής της θεωρίας βρίσκεται η άποψη ότι ο κελτιβηρικός πολιτισμός υπήρξε το «αμάλγαμα» των γηγενών πρωτο-κελτικών πολιτισμικών στοιχείων σε συνδυασμό με μεσογειακές πολιτισμικές επιδράσεις. Ο πυρήνας του κελτιβηρικού πολιτισμού βρισκόταν στα βορειοανατολικά της χερσονήσου, από όπου και εξαπλώθηκε στις υπόλοιπες περιοχές. Απόδειξη αυτού είναι η παρουσία της κελτικής γλώσσας σε διάφορα σημεία της Ιβηρικής, όπως γίνεται φανερό από τα γεωγραφικά ονόματα με πρόθεμα Seg- ή κατάληξη -briga. Επίσης, οι κελτιβηρικές στρατιωτικές αριστοκρατίες επεξέτειναν την ισχύ τους επί γειτονικών φυλών αυξάνοντας την περιοχή που ήλεγχε η κάθε μία. Όπως είναι ήδη γνωστό από την αφήγησή μας των Καρχηδονιακών Πολέμων, οι Κελτίβηρες υπήρξαν πολύτιμοι αλλά αναξιόπιστοι μισθοφόροι και των Καρχηδονίων και των Ρωμαίων.[3155]

Όσο διαφορετικοί είναι οι λαοί των Κελτών από την Μεγάλη Βρετανία έως την Ανατολική Ευρώπη, τόσο διαφορετικές είναι και οι θρησκευτικές τους δοξασίες. Έχουν αναγνωρισθεί περισσότεροι από 200 θεοί και θεές, αλλά πολλοί ίδιοι ή παρόμοιοι θεοί αναφέρονται με διαφορετικούς τίτλους ή επιθετικούς προσδιορισμούς. Γνωρίζουμε τρεις θεούς, ο Τουτατής (Teutates), ο Ταλανής (Talanis), και ο Εσούς (Esus),[3156] οι οποίοι εξευμενίζονταν με ανθρωποθυσίες. Όσοι θυσιάζονταν στον Τουτατή, πνίγονταν, όσοι προορίζονταν για τον Ταλανή, καίγονταν, και όσοι έπεφταν θύματα του Εσούς, έπρεπε να κρεμαστούν. Τα ονόματα αυτών των θεών προσδιορίζουν και την δικαιοδοσία τους. ο Τουτατής ήταν ο θεός της φυλής, ο Ταλανής του ουρανού και ο Εσούς ο πολυτεχνίτης. Συνεπώς, εύκολα ο Ταλανής εξομοιώθηκε με τον Ιούπιτερ/Δία και ο Εσούς με τον Ερμή (Mercury) ενώ ο Τουτατής ίσως να ήταν πλησιέστερα στον Άρη (Mars). Στην ιρλανδική παράδοση, βέβαια, επικρατεί δυισμός, με μία αρσενική φυλετική θεότητα και μία θηλυκή θεότητα της γης. Η αρσενική θεότητα ήταν ο προστάτης της φυλής Δάγδα

[3155] Cunliffe, *Celts*, ch. 7 και Martin Almagro-Gorbea, «The Celts of the Iberian Peninsula,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 394-419. Επίσης, για την πιο πρόσφατη συζήτηση επί των ιστορικών και αρχαιολογικών ζητημάτων γύρω από τους Κελτίβηρες δες *e-Keltoi*, Volume 6: *The Celts in the Iberian Peninsula,* edited by Manuel Alberro and Bettina Arnold at <https://minds.wisconsin.edu/handle/1793/94797>. Για μια σύνοψη των επαφών των Κελτιβήρων και των Ρωμαίων μέχρι και τους πρώτους μ.Χ. αιώνες δες Rankin, ch. 8.

[3156] Lucanus, I:444-446.

(Dagda), πολυτεχνίτης θεός αλλά κυρίως του πολέμου και της σοφίας, ενώ η Μορριγάν (Morrigan) ή Μάτσα (Macha) ή Μαίβη (Maeve) ήταν η βασίλισσα των δαιμόνων, θεά της γονιμότητας και της καταστροφής. Ανάμεσα στις θεότητες που πιθανόν εισήχθησαν αργότερα στους Κέλτες ήταν η Βριγίτα (Brigit), κόρη του Δάγδα, θεά της γονιμότητας της ιάσεως και της σοφίας και ο Λουγ (Lugh), πολυτεχνίτης θεός. Αυτές οι επαναλήψεις ιδιοτήτων ανάμεσα στους θεούς των Κελτών και οι συσχετισμοί τους με το ρωμαϊκό και ελληνικό πάνθεον θα μπορούσε να οδηγήσει τους μελετητές στην άμεση σχέση Mercury (Ερμής)/Λουγ/πολυτεχνίτης θεός και Minerva (Αθηνά)/Βριγίτα/θεά γονιμότητας-ιάσεως. Αυτή η συσχέτιση θα μπορούσε να σημαίνει την επανεισαγωγή στην Ιρλανδία προ-κελτικών θεοτήτων μετασχηματισμένων στην ηπειρωτική Ευρώπη, αν και με τα δεδομένα στοιχεία δεν είναι παρά μια μακρινή υπόθεση. Αλλά είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ομοιότητες ανάμεσα στους θεούς των Ρωμαίων, τις ευρωπαϊκές και τις νησιωτικές θεότητες του Κελτικού Κόσμου.

Ο Ιούλιος Καίσαρ είναι αυτός που αναφέρει ορισμένες κελτικές θεότητες, τις οποίες μας παραδίδει με τα ονόματα των ρωμαϊκών θεοτήτων (Mercury, Apollo, Mars, Jupiter, Minerva), αλλά προσθέτει και μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια της κελτικής θεογονίας. Οι Γαλάτες, γράφει, πιστεύουν ότι όλοι τους κατάγονταν από έναν κοινό πατέρα, τον Δις (Dis), όπως διδάσκουν οι ιερείς τους, οι Δρουίδες.[3157] Ο Dis ήταν ο πρώτος ζωντανός άνθρωπος που πέθανε και σε αυτόν επιστρέφουν οι νεκροί. Ο Dis δεν είναι άλλος από τον ρωμαϊκό θεό του Κάτου Κόσμου, τον Πλούτωνα των Ελλήνων (Πίνακας 6). Άλλος θεός ήταν ο Δονν (Donn), ένας ξεχωριστός θεός της κελτικής μυθολογίας, που έμενε στην Ιρλανδία. Ορισμένοι θεοί γιορτάζονταν σε συγκεκριμένες ημερομηνίες μέσα στο έτος.[3158]

Εκτός από τους θεούς, ένα ιδιαίτερο στοιχείο της θρησκείας των Κελτών ήταν η τριαδικότητά της. Ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της κελτικής θρησκείας αποτελεί η δύναμη των τριών, δηλαδή η τριπλή παρουσία θεοτήτων για την ενίσχυση της θεϊκής ισχύος. Παραδείγματα είναι η λίθινη τριπλή κεφαλή από το Corleck της Ιρλανδίας[3159] και η τρικέφαλη μορφή θεότητας στο κύπελλο από το Bavay της βόρειας Γαλλίας.[3160] Όμως, πιο σημαντικές είναι οι παραστάσεις στην Βρετανία και στην Γαλλία με τις τριπλές θεότητες Matres ή Matrones, τις τρεις μητέρες θεές, οι οποίες μαζί αντιπροσωπεύουν δύναμη και γονιμότητα. Υπάρχουν και άλλες τριπλές θηλυκές και αρσενικές θεότητες καθώς και πληθώρα άλλων θεοτήτων, οι οποίες λατρεύονταν σε μικρές και μεγαλύτερες γεωγραφικές περιοχές. Ο συμβολισμός των τριπλών θεοτήτων πρέπει να είναι πολύ κοντά στην ιδέα της μετέπειτα χριστιανικής Αγίας Τριάδας.[3161] Εκτός από τους ιρλανδέζικους μύθους[3162] που έχουν διασωθεί, πρέπει να υποθέσουμε με κάποια βεβαιότητα ότι υπήρχε και συγκεκριμένη μυθολογία που συνόδευε την λατρεία των θεο-

---

[3157] Caesar, *De bello Gallico*, VI.17-18.

[3158] Για λεπτομέρειες δες Proinsias MacCana, «Celtic Religion and Mythology,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 619-627.

[3159] Εικόνα στο *A History of Ireland in 100 Objects. Follow The Trail*, no 19 και Kruta, ed., *The Celts*, p. 625.

[3160] Εικόνα στο Norton-Taylor, p.107.

[3161] Για τις τριπλές θεότητες και τους συμβολισμούς στην κελτική θρησκεία δες Miranda Green, *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, (London: Routledge, 1989), ch. 6.

[3162] Για μια σύνοψη δες James MacKillop, *Myths and Legends of the Celts*, (London: Penguin, 2005), chs 7-12

τήτων και διέφερε κάπως από περιοχή σε περιοχή, ιδίως στην ηπειρωτική Ευρώπη. Πάντως, είναι αδύνατον για τους μελετητές να σχηματίσουν μια πιο συγκεκριμένη εικόνα της κελτικής θρησκείας εξαιτίας των περιορισμένων πηγών που διαθέτουμε, των εκτεταμένων χρονικών ορίων, της μεγάλης γεωγραφικής διασποράς, των εσωτερικών επιρροών και των εξωγενών παραγόντων, οι οποίοι επέδρασαν στην εξέλιξή της.[3163] Γνωρίζουμε όμως πολύ καλύτερα τους ιερείς της.

Οι Δρουίδες (λατ. druidae), ενεργούσαν ως ενδιάμεσοι, ανάμεσα στον φυσικό και στον υπερβατικό κόσμο. Οι ιερείς των Κελτών ανήκαν στην αριστοκρατία, εκτελούσαν όλες τις δημόσιες και ιδιωτικές θυσίες, και έδιναν ερμηνείες σε όλα τα θρησκευτικά ζητήματα. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις και στις αρχαίες πηγές και από αρχαιολογικές ανασκαφές ότι κατά τις ιερουργίες πραγματοποιούνταν και ανθρωποθυσίες. Επίσης, οι Δρουίδες ενεργούσαν ως δικαστές σε ποινικά κολάσιμες πράξεις και σε υποθέσεις αμφισβητήσεως χωροταξικών ορίων και κληρονομιών. Σε όποιον δεν υπάκουε στις εντολές τους, του απαγορευόταν να λαμβάνει μέρος στις θυσίες, γεγονός που αποτελούσε την βαρύτερη τιμωρία. Ανάμεσά τους, ένας Δρουίδης επιλεγόταν ως δια βίου αρχιερέας και στο συνέδριο τους συζητούσαν και έβρισκαν λύσεις για όλα τα ζητήματα που τους απασχολούσαν. Εξαιρούνταν οποιασδήποτε φορολογίας και δεν υπηρετούσαν στον στρατό, αν και υπήρχαν εξαιρέσεις. Οι δόκιμοι έπρεπε να υπηρετήσουν είκοσι χρόνια πριν χειροτονηθούν Δρυίδες και να απομνημονεύσουν ό,τι είχε σχέση με την θρησκεία τους. Με αυτόν τον τρόπο, υπερείχαν του υπόλοιπου πληθυσμού και διατηρούσαν την θρησκευτική τους εξουσία ανάμεσα στους Γαλάτες.[3164]

Χάρις στο γαλατικό σεληνιακό ημερολόγιο επάνω σε φύλλο μπρούτζου που βρέθηκε στο Coligny και εκτίθεται στο Musée gallo-romain de Fourvière της Λυόν, στην Γαλλία, μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα της αντιλήψεως του χρόνου από του Γαλάτες/Κέλτες. Ο κάθε μήνας είχε 29 ή 30 ημέρες και το έτος 354, πράγμα που έπρεπε να διορθώνεται κάθε δυόμιση χρόνια με έναν εμβόλιμο μήνα 30 ημερών. Κάθε μήνας διαιρούνταν σε ένα ήμισυ 15 ημερών (σκοτεινό ήμισυ), το οποίο αρχίζει με την λέξη ATENOVX (νυχτώνει), και σε ένα άλλο 14 ή 15 ημερών (φωτεινό ήμισυ). Άλλοι μήνες χαρακτηρίζονται ως ευνοϊκοί με την συντομογραφία MAT (καλός) και άλλοι ως δυσοίωνοι με την συντομογραφία ANM (κακός). Το ημερολόγιο αυτό είναι έντονα επηρεασμένο από αντίστοιχα ελληνικά ημερολόγια της Αρχαιότητας.[3165]

Η εικόνα που έχουμε σήμερα για την καθημερινότητα των Κελτών περνάει μέσα από τις αντιλήψεις των αρχαίων ιστοριογράφων. Στα μάτια τους, λοιπόν, σχεδόν όλοι οι Γαλάτες έμοιαζαν ψηλοί, ωχροί, με πυρρόξανθα μαλλιά και τρομεροί στην όψη. Ήταν καβγατζήδες και υπερβολικά θρασείς και οι γυναίκες τους προξενούσαν φόβο με τα λαμπερά τους μάτια και τις γροθιές και κλωτσιές που έδιναν όταν θύμωναν. Έπιναν πάρα πολύ ανέρωτο κρασί που προμηθεύονταν από την Ιταλία ή την περιοχή της Μασσαλίας, αλλά έφτιαχναν και τον δικό τους ζύθο (μπύρα) από κριθάρι που λεγόταν «κόρμα» (corma). Οι Κελτίβηρες ανακάτευαν το κρασί με μέλι, που έβρισκαν σε αφθονία. Από το υπερβολικό ποτό μεθούσαν και είτε έπεφταν σε ύπνο είτε έκαναν σαν μανιακοί.

[3163] Cunliffe, *Celts*, pp. 183-188.

[3164] Caesar, *De bello Gallico*, VI.14 και Cunliffe, *Celts*, pp. 191-192.

[3165] Eóin Mac Neill, «On the Notation and Chronography of the Calendar of Coligny,» *Ériu* 10 (1926-1928): 1-67 και Venceslas Kruta, «Celtic Writing,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 529-531 και Lambert, ch. 9.

Μολαταύτα ήταν καθαροί και περιποιημένοι. Έπλεναν τα μαλλιά τους με αραιό ασβεστόνερο[3166] και όπως ήταν βαριά και άγρια τα τράβαγαν επάνω προς την κορυφή του κεφαλιού και πίσω προς τον λαιμό και έμοιαζαν σαν σάτυροι. Έτσι, δεν τους εμπόδιζαν στην καθημερινότητά τους ούτε στην μάχη αλλά και το ασβεστόνερο μπορεί να ήταν αυτό που άσπριζε το πρόσωπό τους. Κάποιοι ξύριζαν τα γένια τους, ενώ άλλοι τα άφηναν να μακρύνουν. Οι αριστοκράτες τους ξυρίζονταν, αλλά άφηναν τα μουστάκια τους να μεγαλώσουν και να καλύψουν τα στόματά τους. Όταν έτρωγαν δεν κάθονταν σε σκαμνιά, αλλά στο χώμα, επάνω σε τομάρια λύκων ή σκύλων, επάνω στα οποία και κοιμόνταν. Έστρωναν χόρτο, έβαζαν από επάνω ξύλα σαν χαμηλά τραπέζια, επάνω στα οποία έτρωγαν τα φαγητά και τα ποτά που τους έδιναν μικρά παιδιά, αγόρια και κορίτσια. Έτρωγαν ψωμί και διαφόρων ειδών κρέατα, βραστά, ψητά σε σχάρες στα κάρβουνα ή σουβλιστά, που τα έπιαναν με τα δυο τους χέρια και τα δάγκωναν μέχρι να φθάσουν στο κόκαλο ή τα αποσπούσαν με το μαχαίρι. Τα καλύτερα κομμάτια τα έδιναν στους γενναίους πολεμιστές και περίμεναν πρώτα να δοκιμάσει το φαγητό ο αρχιπολέμαρχος. Όσοι ζούσαν κοντά σε ποτάμια ή στις ακτές της Μεσογείου και του Ατλαντικού έτρωγαν επίσης ψάρια με αλάτι, ξύδι και κύμινο, πριν τα βουτήξουν στο κρασί. Δεν γνώριζαν το ελαιόλαδο. Οι συνδαιτυμόνες κάθονταν σε κύκλο με τον αρχιπολέμαρχο, τον ανώτερο κοινωνικά ή οικονομικά, να κατέχει την τιμητική θέση και δίπλα του τους τιμώμενους καλεσμένους του, οι οποίοι μπορεί να ήταν τελείως ξένοι και να μην τους είχαν καν ρωτήσει ποιοι είναι.

Οι Κέλτες λογομαχούσαν μεταξύ τους και ορισμένες φορές καλούσαν ο ένας τον άλλον σε μονομαχία, χωρίς να ενδιαφέρονται για την ζωή τους. Ήταν ντυμένοι με πολύχρωμα και διακοσμημένα ρούχα και περισκελίδες που τις ονόμαζαν «βράκας». Επάνω τους έριχναν χονδρά πολύχρωμα καρώ πανωφόρια τον χειμώνα και πιο λεπτά το καλοκαίρι, που τα έπιαναν με πόρπες στον ώμο. Στις μάχες, οι Λουζιτανοί, πήγαιναν με ρυθμικό βήμα και τραγουδούσαν πολεμικό άσμα κατά την επίθεση, ενώ σε περιόδους ειρήνης χόρευαν γρήγορους χορούς.[3167] Στους αρχαίους συγγραφείς έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι παρότι οι Κέλτες είχαν όμορφες γυναίκες, οι πολεμιστές αγκαλιάζονταν μεταξύ τους αλλά και ότι κοιμούνταν μαζί με γυναίκες, άνδρες ή παιδιά. Δεν ήταν καθόλου ντροπή άνδρες να πλαγιάζουν με άνδρες, ενώ η άρνηση προσκλήσεως για αυτόν τον σκοπό θεωρούνταν προσβολή.[3168] Βέβαια, δεν μπορούμε να διευκρινίσουμε επακριβώς εάν επρόκειτο για ανδρική πορνεία ή περίοδο μυήσεως στις τάξεις των πολεμιστών ή και τα δύο με τα ίδια ή διαφορετικά πρόσωπα. Στην μάχη, όμως, όταν νικούσαν τους αντιπάλους τους, τους έκοβαν τα κεφάλια, τα στήριζαν στους αυχένες των αλόγων τους και τα περιέφεραν με πολεμικές ιαχές. Μετά, τα κάρφωναν στα σπίτια τους σαν να ήταν άγρια θηράματα. Τα κεφάλια των επιφανών εχθρών τους τα βαλσάμωναν με κεδρέλαιο, τα φύλαγαν σε κουτί και τα επιδείκνυαν στους ξένους.[3169] Οι αρχαίοι ιστοριογράφοι περιγράφουν περισσότερο αυτά που τους έκαναν εντύπωση

[3166] Δεν είναι ακριβώς διευκρινισμένη η ερμηνεία της λέξεως «τιτάνου» του Δ.Σ., V.28.2. Δες Δημητράκος, λμ. «τίτανος» και Liddell & Scott, λμ. «τίτανος».

[3167] Α.Μ., XV.12.1-4 και Δ.Σ., V.26 & 28-34 και Φύλαρχος/Phylarchus Atheniensis, 81, F9 = Αθήναιος, IV.34 (150D) και Ποσειδώνιος/Posidonius Apamensis Rhodius, F15 = Αθήναιος, IV.36 (151E-152D). Δες εξωτερικές και εσωτερικές αναπαραστάσεις από καλύβες Κελτών στην ηπειρωτική Ευρώπη σε Norton-Taylor pp. 64-71.

[3168] Δ.Σ., V.32.7 και Αθήναιος, XIII.79 (603A).

[3169] Δ.Σ., V.29.4-5.

σε σχέση με τους Κέλτες και λιγότερο αυτά που θα ενδιέφεραν έναν ιστορικό να γνωρίζει για την καθημερινή τους κοινωνική ζωή και τις παραδόσεις τους.

Αυτά σε γενικές γραμμές γνωρίζουμε για τους Γαλάτες/Κέλτες που έφθασαν στην Ιταλία το 391 π.Χ. και στην Ρώμη το 387 π.Χ. και τρομοκράτησαν τους Ρωμαίους. Ήταν οι ψηλοί και αγέρωχοι Κέλτες που είχαν φθάσει στην Ανατολική Ευρώπη και τους οποίους σταμάτησε ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας το 334 π.Χ. στον Ίστρο ποταμό (Δούναβη) και μετά την νίκη επί των Γετών[3170] τους ανάγκασε να συνάψουν συμφωνία ειρήνης. Ήταν αυτοί οι ίδιοι που «ἔφασαν δεδιέναι μήποτε ὁ οὐρανὸς αὐτοῖς ἐμπέσοι»[3171] με τους οποίους συμμάχησε ο Αλέξανδρος. Μετά τον θάνατό του, όμως, οι Γαλάτες έφθασαν το 279 π.Χ. μέχρι τους Δελφούς, ενώ το 277 π.Χ. υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στον στρατό του Μακεδόνα Αντιγόνου Β' Γονατά (319-239 π.Χ.). Το 367 π.Χ. τους βρίσκουμε να είναι στις υπηρεσίες του Διονυσίου Β' των Συρακουσών, ο οποίος τους πλήρωσε και τους έστειλε στο πλευρό των Σπαρτιατών εναντίον των Θηβαίων αλλά και επανειλημμένα σε άλλες συγκρούσεις. Τον Γ' αιώνα έγιναν περιζήτητοι μισθοφόροι[3172] των Καρχηδονίων και των Ρωμαίων, άρχισαν να πληρώνονται σε νομίσματα και υπηρετούσαν αυτόν που θα τους έδινε τα περισσότερα χρήματα. Την εποχή αυτή ήταν που έκοψαν και δικά τους νομίσματα.[3173] Δεν ήταν ασυνήθιστο να πολεμούν η μία φυλή εναντίον της άλλης στο πλευρών αντιπάλων τακτικών στρατών, όπως άλλωστε και οι Έλληνες μισθοφόροι. Το 278 π.Χ., κελτικές φυλές από την Ανατολική Ευρώπη έφθασαν στην Μικρά Ασία για να υπηρετήσουν στον στρατό του βασιλιά Νικομήδη Α' της Βιθυνίας (διοίκ. περ. 278-255 π.Χ.) που πολεμούσε εναντίον του Αντιόχου Α' Σωτήρα (324 π.Χ.-261 π.Χ.), βασιλιά της δυναστείας των Σελευκιδών. Είχαν φέρει μαζί και τις οικογένειές τους και μετά το τέλος του πολέμου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της σημερινής Αγκύρας που ονομάσθηκε και Γαλατία. Σε αυτούς τους μετέπειτα χριστιανούς απηύθυνε ο Απόστολος Παύλος την επιστολή του «Προς Γαλάτας».[3174]

Οι Κέλτες ή Γαλάτες έχουν αφήσει ανεξίτηλο το σημάδι τους στην ευρωπαϊκή Ιστορία. Παρότι η εικόνα της παρουσίας τους στην Ευρώπη που έχει φθάσει μέχρι εμάς δεν είναι ξεκάθαρη, εν τούτοις ήταν αυτοί που επί εκατοντάδες χρόνια κυριάρχησαν στην Κεντρική Ευρώπη και εκφάνσεις του πολιτισμού τους διαχύθηκαν σε ολόκληρη την ήπειρο. Υπήρξαν οι «βάρβαροι» Ευρωπαίοι, που έζησαν παράλληλα με έναν Ελληνικό Κόσμο υψηλού πολιτισμού και με έναν Ρωμαϊκό Κόσμο που επεξέτεινε γοργά την παρουσία του υπό μία διοίκηση, την Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Όμως, ήταν αυτοί που κατοίκησαν στην αχανή ηπειρωτική Ευρώπη της Αρχαιότητας και δημιούργησαν δικές τους εκφάνσεις υλικού και πνευματικού πολιτισμού. Δεν μπορούμε να τους αγνοήσουμε στην ιστορική, πολιτισμική και αρχαιολογική εξέταση του Ευρωπαϊκού γίγνεσθαι. Ήταν αυτοί που προκάλεσαν την ρωμαϊκή κατάκτηση της Γαλατίας (Γαλλίας) και Βρετανίας υπό τον Ιούλιο Καίσαρα αλλά και αυτοί που σταμάτησαν για λίγο στην Βαλκανική (Χερσόνησο του Αίμου) μετά από τις μάχες με τον μακεδονικό στρατό. Ήταν, όμως,

[3170] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 475.

[3171] «είπαν ότι φοβούνταν μήπως ο ουρανός πέσει επάνω τους», Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, I.4.8.

[3172] Για την μισθοφορική δράση των Κελτών κατά τον Δ' και Γ' αιώνα π.Χ. εν περιλήψει δες Miklós Szabó, «Mercenary Activity,» in *The Celts,* ed. Venceslas Kruta et al. (Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7), pp. 353-356.

[3173] Δες εικόνες σε *Celtic Coins and their Archetypes* (Zurich: Money Museum, n.d.).

[3174] *Αγία Γραφή*, «Επιστολαί Παύλου, Πρός Γαλάτας».

και αυτοί οι ίδιοι που έφθασαν μέχρι την Μικρά Ασία, εναντίον ή και στο πλευρό των στρατών των Ελλήνων βασιλιάδων και ηγεμόνων. Τελικά, οι Κέλτες υπήρξαν η άγρια πολεμική ιαχή των Ευρωπαίων της Αρχαιότητας που μαζί με την ρωμαϊκή λεγεώνα και τον Έλληνα φιλόσοφο αποτελούν το αρχαιότερο πολιτισμικό αμάλγαμα της ηπείρου. Αρκεί κανείς να αναλογισθεί πόσο διαφορετική ήταν η καθημερινή ζωή στο Χόινεμπουργκ, στην Μασσαλία, στην Ρώμη, στην Κόρινθο και στην Αθήνα του Β' αιώνα π.Χ. για να αντιληφθεί το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό μωσαϊκό της προ-χριστιανικής Ευρώπης.

Ο Τρίτος Καρχηδονιακός Πόλεμος των Ρωμαίων (149-146 π.Χ.)

Σε αντίθεση με τον Α' και τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο, ο Γ' Καρχηδονιακός Πόλεμος δεν έκρινε την τύχη της Καρχηδόνας σε μία μεγάλη μάχη. Ήταν ένας ολιγοετής πόλεμος που δεν τον επιδίωξαν οι Καρχηδόνιοι αλλά που τον προκάλεσαν, ακούσια ή εκούσια. Η Καρχηδόνα, μετά από σύντομη αλλά αποτελεσματική πολιορκία, παραδόθηκε στις ισχυρές δυνάμεις του Σκιπίωνα Αιμιλιανού. Είναι πολύ δύσκολο να διακρίνουμε ιστορικά τις αιτίες της τελικής υποταγής και καταστροφής της αφρικανικής πόλεως. Είναι βέβαιο πως κάποιο ρόλο έπαιξαν ο ναυτικός και οικονομικός ανταγωνισμός με την Ρώμη, η φιλοδοξία Συγκλητικών να δοξασθούν, αλλά κυρίως ο ανεδαφικός φόβος που κατέλαβε τους πολίτες ότι πολύ γρήγορα η Καρχηδόνα θα αναλάμβανε τις δυνάμεις της και θα αποτελούσε νέα απειλή για την Ρώμη. Στην πραγματικότητα, για πολλά χρόνια πριν από την επίθεση των Ρωμαίων, οι Καρχηδόνιοι υπέφεραν από τις αυθαιρεσίες του Νομάδα βασιλιά Μασσανάση.

Μετά το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, ο Μασσανάσης επεξέτεινε ανενόχλητος την κυριαρχία του στην Βόρεια Αφρική. Σταδιακά, κατέλαβε τμήματα της ενδοχώρας γύρω από την ευρύτερη περιοχή που ήλεγχε η Καρχηδόνα. Παρά τις συνεχείς διαμαρτυρίες των Καρχηδονίων στην Ρώμη, οι Συγκλητικοί προτιμούσαν τις δικαιολογίες του Μασσανάση, ο οποίος έστελνε πρόθυμα αφρικανικά σιτηρά στις ρωμαϊκές λεγεώνες που πολεμούσαν στην Ανατολή, στρατιώτες και ελέφαντες σε εκείνες που μάχονταν στην Ισπανία. Φαίνεται ότι, επωφελούμενος από την αδυναμία των Καρχηδονίων να αντιδράσουν, έκανε κατάχρηση του όρου της ειρήνης του 201 π.Χ. που όριζε ότι θα του παραδίδονταν όλες οι οικίες, οι γαίες και οι πόλεις που προηγουμένως ανήκαν στον ίδιο και στους προγόνους του.[3175]

Μετά την τελευταία προσφυγή των Καρχηδονίων στην Ρώμη, ο παλαίμαχος Κάτων μαζί με άλλους Ρωμαίους εστάλη να διευθετήσει τα ζητήματα τοπικής κυριαρχίας ανάμεσα στον Μασσανάση και στους Καρχηδόνιους. Με αυτή την εκτέλεση υπηρεσίας, ο Κάτων είχε την δυνατότητα να δει την ευμάρεια και ανάπτυξη της Καρχηδόνας μετά την ήττα της από τον Σκιπίωνα. Φοβήθηκε πολύ! Όταν η αποστολή επέστρεψε στην Ιταλία, ο Κάτων είπε στην Σύγκλητο ότι μετά την πλήρη παλινόρθωση της αφρικανικής πόλεως, η Ρώμη ποτέ δεν θα μπορούσε να είναι βεβαία για την ελευθερία της. Για αυτόν τον λόγο, η Καρχηδόνα έπρεπε να καταστραφεί. Από τότε, κάθε φορά που μιλούσε για οποιοδήποτε ζήτημα, τελείωνε με την φράση: «δοκεῖ δέ μοι καὶ Καρχηδόνα

[3175] Πολύβιος, XV.18.5.

μὴ εἶναι»[3176] ή «delendam esse Carthaginem».[3177] Ουσιαστικά ο Κάτων έσπειρε τον δικό του φόβο ανάμεσα στους Συγκλητικούς της Ρώμης. Όμως, ο Σκιπίων Νασικάς επέμενε ότι δεν έπρεπε να πειράξουν την αφρικανική πόλη διότι ο φόβος της υπάρξεως της διατηρούσε την πειθαρχία στην Ρώμη. Και πάντα έλεγε: «δοκεῖ μοι καὶ Καρχηδόνα εἶναι».[3178] Μια φορά, ο Κάτων, για να εκφοβίσει ακόμη περισσότερο τους Συγκλητικούς, καθώς έριχνε την τήβεννό του στους ώμους του, άφησε να πέσουν στο πάτωμα μεγάλα και όμορφα αφρικανικά σύκα. Όταν εκείνοι τον ρώτησαν πού τα βρήκε, εκείνος τους απάντησε ότι η χώρα που τα παράγει είναι μόνο τρεις ημέρες μακριά με πλοίο.[3179] Πράγμα που σήμαινε ότι εάν οι Καρχηδόνιοι αποφάσιζαν να στείλουν τον στόλο τους εναντίον της Ρώμης, η ρωμαϊκή πόλη δεν θα προλάβαινε να αντιδράσει. Οι υπερβολές αυτές θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις μετέπειτα εξελίξεις.

Πίσω στην Αφρική, οι συνεχείς τριβές οδήγησαν το 150 π.Χ. τους Καρχηδόνιους υπό τον Ασδρούβα να πολεμήσουν με τον γηραιό (ογδόντα οκτώ ετών) Μασσανάση. Όταν περικυκλώθηκαν και αποκλείσθηκαν από τους εχθρούς τους, αναγκάσθηκαν να παραδοθούν για να μην πεθάνουν από την πείνα.[3180] Η ήττα τους επέτρεψε στον Νομάδα αρχηγό να καταλάβει ένα ακόμη τμήμα της περιοχής γύρω από την Καρχηδόνα και να το προσθέσει στο βασίλειό του, που εκτεινόταν πλέον από τα όρια της Μαυριτανίας μέχρι την Κυρηναϊκή.[3181]

Εν τω μεταξύ, ο Κάτων είχε προετοιμάσει την κοινή γνώμη στην Ρώμη για μια επίθεση εναντίον των Καρχηδονίων. Ακόμη και μετά την ήττα από τον Μασσανάση, η Ρώμη θεωρούσε ότι η Καρχηδόνα ήταν ακόμη σε θέση να απειλήσει την κυριαρχία των Ρωμαίων στην Μεσόγειο. Οι Ιταλοί πίστευαν ότι με τον πλούτο της μπορούσε γρήγορα να ναυπηγήσει στόλο και να αγοράσει στρατιώτες και έτσι άρχισαν πρώτοι εκείνοι την στρατολόγηση. Η Καρχηδόνα, σε μία προσπάθεια να κατευνάσει τους εχθρούς της, καταδίκασε ερήμην σε θάνατο τον στρατηγό Ασδρούβα και όποιον άλλον είχε εμπλακεί στον πρόσφατο πόλεμο. Βέβαια, είχαν παραβεί τον όρο της συνθήκης που τελείωσε τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο το 201 π.Χ. και όριζε ότι πριν οι Καρχηδόνιοι κηρύξουν πόλεμο έπρεπε να ζητήσουν την άδεια της Ρώμης. Κατόπιν, έστειλαν πρεσβεία στην Ρώμη να παραπονεθούν για μια φορά ακόμη για τον Μασσανάση αλλά και να ρίξουν όλη την υπαιτιότητα για τον πρόσφατο πόλεμο στους εκτελεσθέντες. Όμως, όταν ρωτήθηκαν στην Σύγκλητο γιατί δεν τα έπραξαν όλα αυτά νωρίτερα, δεν μπόρεσαν να απαντήσουν.[3182] Οι Συγκλητικοί, που είχαν ήδη αποφασίσει για πόλεμο, ικανοποιήθηκαν από το αδιέξοδο των Καρχηδονίων απεσταλμένων, διότι έτσι δικαιολογούνταν η ψήφος τους απολύτως. Η εχθρική ατμόσφαιρα ανάγκασε τους Αφρικανούς να ρωτήσουν, εάν είχαν πράξει κάποιο λάθος τι έπρεπε τελικά να κάνουν. Η απάντηση ήταν σιβυλλική: «εἰ τὸ ἱκανὸν ποιήσετε Ῥωμαίοις»,[3183] να ικανοποιήσετε τους Ρωμαίους. Παρά την απο-

---

[3176] «πιστεύω πως η Καρχηδόνα δεν πρέπει να υπάρχει», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκος Κάτων», XXVII.

[3177] Florus, I.ii.15 (XXXI.15) και στην σημερινή παράφραση, «Carthago delenda est».

[3178] «πιστεύω πως η Καρχηδόνα πρέπει να υπάρχει», Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκος Κάτων», XXVII.

[3179] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Μάρκος Κάτων», XXVII.

[3180] Απ. Λιβ., X.67-73.

[3181] CS, pp. 147-148.

[3182] Πολύβιος, XXXVI.2-3 και Δ.Σ., XXXII.1 & 3.

[3183] Απ. Λιβ., XI.74.

στολή και δεύτερης πρεσβείας για να διευκρινισθεί τι ακριβώς εννοούσε η Σύγκλητος, δεν εδόθησαν άλλες εξηγήσεις. Η μοίρα της Καρχηδόνας είχε πλέον καθορισθεί.

Διάφοροι ιστορικοί έχουν προτείνει, κατά την γνώμη τους, μία σειρά από πραγματικούς λόγους για τον Γ' Καρχηδονιακό Πόλεμο και όλοι μπορεί να περιλαμβάνουν ψήγματα των ουσιαστικών αιτίων για την τελευταία σύγκρουση μεταξύ Ρώμης και Καρχηδόνας και την καταστροφή της δεύτερης. Όμως, η κύρια αιτία που προβάλλει μέσα από τα ασαφή επί του προκειμένου κείμενα των αρχαίων ιστοριοδιφών ανήκει στην σφαίρα της ψυχο-Ιστορίας, δηλαδή σε έναν μη απτό παράγοντα που δημιούργησε την κατάλληλη ατμόσφαιρα στην Ρώμη των Συγκλητικών και των πολιτών και ώθησε την πόλη να αφοσιωθεί σε έναν και μόνο στόχο: στην ολοκληρωτική υποταγή των Καρχηδονίων. Συμπυκνώνοντας τις απόψεις των ιστορικών, μία πρώτη πιθανή αιτία της επιθέσεως των Ρωμαίων στην Καρχηδόνα μπορεί να ήταν η ναυτική αντιπαλότητα των δύο πόλεων σε εμπορικό και στρατιωτικό επίπεδο.[3184] Τα δύο λιμάνια της και οι εγκαταστάσεις τους που επιβεβαιώνουν την άνοδο της εμπορικής και στρατιωτικής δραστηριότητας της Καρχηδόνας έχουν θεωρηθεί ως μεγάλες απειλές. Βέβαια, η πόλη φαίνεται ότι μόλις είχε ολοκληρώσει τα λιμενικά έργα και ότι δεν είχε προλάβει να αξιοποιήσει πλήρως τους νεωσοίκους. Δεν πρέπει να διέθετε τα διακόσια τόσα ετοιμοπόλεμα πλοία που υπονοούν οι εγκαταστάσεις, διότι δεν της ζητήθηκε αρχικά να παραδώσει στόλο. Ο μικρός πολεμικός στόλος που κατασκεύασαν οι Καρχηδόνιοι ολοκληρώθηκε υπό τη πίεση της τελικής συγκρούσεως με τους Ρωμαίους.[3185]

Μία δεύτερη πιθανή αιτία υπήρξε η εμπορική ανάπτυξη της Καρχηδόνας μετά τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο και κατά συνέπεια ο οικονομικός ανταγωνισμός των δύο μεγάλων πόλεων. Είναι γεγονός ότι οι πλούσιοι Συγκλητικοί και οι πατρίκιοι αλλά και ο λαός είχαν να κερδίσουν από έναν νικηφόρο πόλεμο. Οι μεν πρώτοι πολιτική δόξα, η δε δεύτεροι αύξηση του πλούτου τους από τα λάφυρα του πολέμου. Όμως, το μέγεθος της οικονομικής ευμάρειας της Καρχηδόνας δεν έχει αποδειχθεί πέραν πάσης αμφιβολίας όπως και το ισχυρό οικονομικό κίνητρο των Ρωμαίων εναντίον της αφρικανικής πόλεως. Πέρα από την υποταγή της Καρχηδόνας, που θα ανύψωνε το πολιτικό γόητρο των νικητών υπάτων και Συγκλητικών, δεν υπήρχαν απτές αποδείξεις για την συγκέντρωση τεράστιου πλούτου στην αφρικανική πόλη. Μπορεί η προσδοκία πλουτισμού από λάφυρα ανάμεσα στους Ρωμαίους να ήταν υψηλή, όμως δεν ήταν βεβαία. Η εκπλήρωση πολιτικής φιλοδοξίας Συγκλητικών, όμως, μπορεί να ήταν ένα κίνητρο αλλά όχι στην σφαίρα της οικονομίας.[3186]

Ο ισχυρότερος παράγων για τον Γ' Καρχηδονιακό Πόλεμο δείχνει ότι ήταν ο ψυχολογικός. Η νικήτρια του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου ένοιωθε ότι ήταν πλέον η κυρίαρχη δύναμη στον Κόσμο και καμία άλλη πόλη ή βασίλειο δεν μπορούσε να την αμφισβητήσει. Συνεπώς, έπρεπε να θέσει τους υπόλοιπους λαούς στην υπηρεσία της και ο μόνος τρόπος να το επιτύχει ήταν μέσω της στρατιωτικής υποταγής των αδυνάτων, δηλαδή του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού. Μια δεύτερη διάσταση της συλλογικής ψυχολογικής συμπεριφοράς των Ρωμαίων ως προς την Καρχηδόνα ήταν το αίσθημα του φόβου που ενέσπειρε ο Κάτων με τους λόγους του για την οικονομική άνθηση της

[3184] Morrison, *Greek and Roman Oared Warships,* pp. 112-115.

[3185] Steinby, p. 173.

[3186] Πρβλ. Yann Le Bohec, «The "Third Punic War": The Siege of Carthage (149–146 BC),» in *A Companion to the Punic Wars*, ed. Dexter Hoyos (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), pp. 432-434.

Καρχηδόνας αλλά και με τα υποτιθέμενα αφρικανικά του σύκα σε έναν λαό που είχε άγνοια της καταστάσεως. Ο φόβος των Ρωμαίων ότι μια μέρα οι Καρχηδόνιοι μπορεί να πάταγαν πάλι το πόδι τους στην Ιταλία, η συλλογική αυτή ανασφάλεια λόγω της προηγούμενης εισβολής του Αννίβα, πρέπει να ήταν καταλυτική στην απόφαση για επίθεση και καταστροφή της Καρχηδόνας.[3187] Αλλά έπρεπε να βρεθεί και μία αφορμή για να χρησιμοποιηθεί ως ηθικό έρεισμα για τον πόλεμο.

Η αφορμή για τον «δίκαιο πόλεμο» των Ρωμαίων βρέθηκε στην παράβαση των όρων της ειρήνης του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου και στην έννοια της «πίστεως». Για τους Ρωμαίους, η ειρήνη του 201 π.Χ. αλλά και η παρούσα, του 149 π.Χ., ήταν μια συνθήκη εθελοντικής παραδόσεως (deditio) της Καρχηδόνας επί βάσεως αμοιβαίας εμπιστοσύνης (πίστη ή fides). Η dedere se in fidem περιλάμβανε συγκεκριμένους όρους υποταγής αλλά και δικαιωμάτων της ηττημένης πόλεως, τους οποίους έπρεπε ευλαβικά να τηρήσουν τα δύο μέρη. Από την στιγμή που η Καρχηδόνα δέχθηκε υποθέτουμε δια του Ασδρούβα την ειρήνη αυτή ήταν υποχρεωμένη να παραδώσει στην δικαιοδοσία της Ρώμης όλες τις πόλεις και την περιβάλλουσα «χώρα» μαζί με όλους τους κατοίκους, άνδρες, γυναίκες, και παιδιά, που προηγουμένως είχε υπό την εξουσία της, αλλά και όλα τα ποτάμια, λιμάνια, ιερά, τάφους. Με άλλα λόγια, η Καρχηδόνα είχε χάσει κάθε ιδιοκτησία γης αλλά και δικαιοδοσίας επί των πολιτών και κατοίκων της. Όταν από την πλευρά των Καρχηδονίων πραγματοποιήθηκε αυτός ο όρος της deditio, η ρωμαϊκή Σύγκλητος ενημέρωσε την δεύτερή τους πρεσβεία ότι τους έδινε το δικαίωμα της πλήρους προσωπικής ελευθερίας και της χρήσεως των νόμων τους για την εσωτερική διακυβέρνηση της πολιτείας τους αλλά και την δημόσια και ιδιωτική τους ιδιοκτησία. Όμως, σε αντάλλαγμα, έπρεπε μέσα σε τριάντα ημέρες να στείλουν στο Λιλύβαιο 300 παιδιά ευγενών οικογενειών ως ομήρους και να πειθαρχήσουν στις εντολές των υπάτων. Η πόλη θα είχε πάλι την ελευθερία της αλλά το τίμημα των ομήρων ήταν πολύ βαρύ και ο έλεγχος της πολιτικής και οικονομικής της δραστηριότητας θα ήταν πλήρης.[3188]

Ενώ οι Καρχηδόνιοι είχαν σαστίσει με αυτά που όφειλαν να πράξουν, δέχθηκαν ένα σοβαρό διπλωματικό πλήγμα. Η πολύ κοντινή τους πόλη της Ιτίκης, με τα σημαντικά λιμάνια, αντιλαμβανόμενη την θύελλα που ερχόταν, ζήτησε να συμμαχήσει με τους Ρωμαίους. Οι πραγματικές προθέσεις των Ιταλών πλέον αποκαλύφθηκαν. Έστειλαν αμέσως στην Αφρική στρατό υπό τον ύπατο Μάνιο Μανίλιο (M. Manilius)[3189] και στόλο υπό τον άλλο ύπατο Λεύκιο Μάρκιο Κηνσωρίνο (L. Marcius Censorinus)[3190] με την εντολή να καταστρέψουν την Καρχηδόνα. Οι 50 πεντήρεις, οι 100 ημιολίες (ελαφρά πολεμικά) και τα πολλά μεταγωγικά μετέφεραν 80.000 πεζούς και 4.000 ιππείς προς την Σικελία με τελικό προορισμό το λιμάνι της Ιτίκης. Οι Καρχηδόνιοι ήταν σε απόγνωση, διότι δεν είχαν ούτε συμμάχους να προστρέξουν, ούτε είχαν προλάβει να βρουν μισθοφόρους, ούτε να συγκεντρώσουν τρόφιμα και πολεμοφόδια για να αντέξουν μακρά πολιορκία. Δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους και τους Ρωμαίους και τον στρατό του Μασσανάση. Όταν ενημερώθηκαν ότι έπρεπε να παραδώσουν τους ομήρους και να υποταχθούν στις εντολές των υπάτων εάν ήθελαν να δια-

[3187] Yann Le Bohec, pp. 434-435.
[3188] Πολύβιος, XXXVI.4.
[3189] FC, p. 71, έτος 149.
[3190] FC, p. 70, έτος 149.

τηρήσουν την ελευθερία τους και τις γαίες τους στην Αφρική, κατανόησαν ότι δεν είχαν καμία άλλη επιλογή. Ο ρωμαϊκός στρατός και στόλος βρισκόταν ήδη καθ' οδόν και η Σύγκλητος και ο λαός δεν ήταν διατεθειμένοι να τον σταματήσουν.

Στην Καρχηδόνα επέλεξαν τα παιδιά που θα έστελνα στην Ευρώπη. Οι σκηνές που εκτυλίχθηκαν στο λιμάνι σπάραζαν καρδιές. Οι μητέρες και τα παιδιά γίνονταν ένα για να μην αποχωρισθούν. Οι μάνες αγκάλιαζαν τους ναύτες για να τους εμποδίσουν να πάρουν τα παιδιά τους, πιάνονταν από τις άγκυρες και τα παλαμάρια και από τα πλοία, για να μην φύγουν. Κάποιες κολυμπούσαν δίπλα στα πλοία που ανοίγονταν στο πέλαγος χύνοντας ποτάμια τα δάκρυα και προσπαθώντας να διακρίνουν τα παιδιά τους επάνω στα σκάφη. Άλλες στην στεριά ξερίζωναν τα μαλλιά τους και χτυπούσαν τα στήθια τους σαν να είχαν μεγάλο πένθος και θρηνούσαν. Για αυτές, τα παιδιά τους ήταν ήδη νεκρά αφού στους όρους των Ρωμαίων δεν υπήρχε πρόβλεψη για επιστροφή τους. Τα παιδιά έφθασαν στην Σικελία και μετά στην Ρώμη, αλλά οι Ρωμαίοι μήνυσαν στους Καρχηδόνιους ότι θα τους έδιναν νεώτερες οδηγίες στην Ιτίκη.[3191]

Ο ρωμαϊκός στόλος άραξε στην Ιτίκη και το πεζικό με τους ιππείς στρατοπέδευσαν εκεί όπου είχε το στρατόπεδό του ο Σκιπίων όταν είχε αποβιβασθεί στην Αφρική, πολλά χρόνια πριν. Οι πρέσβεις των Καρχηδονίων οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο και μπροστά στην ισχυρή ρωμαϊκή δύναμη άρχισαν να ψελλίζουν για τις παλιές συνθήκες φιλίας που είχαν υπογράψει με τους Ρωμαίους, για το πόσο αρχαία πόλη ήταν η Καρχηδόνα και πόσο ισχυρή υπήρξε σε γη και θάλασσα, μήπως οι αντίπαλοί τους τούς λυπηθούν. Παράλληλα, προσπάθησαν να δικαιολογήσουν και τον πόλεμο με τον Μασσανάση. Είχαν στείλει τους ομήρους και περίμεναν ότι οι Ρωμαίοι θα τηρούσαν την υπόσχεσή τους. Απάντησε ο Κηνσωρίνος και τους είπε ότι αφού μιλούσαν για ειρήνη έπρεπε να παραδώσουν όλους τους καταπέλτες και όλα τα όπλα, ακόμη και αυτά που είχαν στα σπίτια τους. Αλλά οι Καρχηδόνιοι είπαν ότι χρειάζονταν τα όπλα για να αντιμετωπίσουν τον Ασδρούβα, που είχε συγκεντρώσει χιλιάδες στρατιώτες και βρισκόταν έξω από τα τείχη της Καρχηδόνας. Αφού οι Ρωμαίοι τους διαβεβαίωσαν ότι θα αναλάμβαναν εκείνοι τον αντίπαλο στρατό έλαβαν από τους Αφρικανούς 200.000 πανοπλίες, αναρίθμητα όπλα, και 2000 καταπέλτες. Κατόπιν, ο Κηνσωρίνος τους είπε ότι όλοι οι κάτοικοι έπρεπε να φύγουν από την πόλη διότι ο στρατός είχε εντολή από την Σύγκλητο να την καταστρέψει τελείως.[3192]

Όταν οι πρέσβεις επέστρεψαν και ανακοίνωσαν στους πολίτες την απαίτηση των Ρωμαίων, οι Καρχηδόνιοι κατελήφθησαν από φρενίτιδα, αλλά γρήγορα αποφάσισαν ότι δεν θα παραδίνονταν. Μερικοί από τον θυμό τους σκότωσαν τα μέλη της Γερουσίας που είχαν συμφωνήσει με την αποστολή των ομήρων, ενώ άλλοι τιμώρησαν όσους είχαν υπάρξει υπέρμαχοι της παραδόσεως των όπλων. Ορισμένοι πετροβόλησαν και έσυραν στους δρόμους της πόλεως τους πρέσβεις που είχαν φέρει τα κακά νέα, ενώ άλλοι που συνάντησαν μερικούς Ιταλούς τους κακοποίησαν. Οι κάτοικοι είχαν καταληφθεί από οργή, φόβο, και την απειλή της απόλυτης καταστροφής. Όσοι σκέφτονταν λογικά αποφάσισαν να ετοιμάσουν την υπεράσπιση της πόλεως. Έκλεισαν τις πύλες και συγκέντρωσαν στα τείχη μεγάλες πέτρες για να ρίξουν στους εχθρούς, αφού δεν είχαν πια καταπέλτες. Η Γερουσία κήρυξε πόλεμο στην Ρώμη, απελευθέρωσε όλους τους δούλους και επέλεξε τον Ασδρούβα, αυτόν που είχαν καταδικάσει σε θάνατο ερήμην,

[3191] Απ. Λιβ., XI.74-77 και Πολύβιος, XXXVI.5.
[3192] Απ. Λιβ., XI.77-XIII.91 και Πολύβιος, XXXVI.6.

ως επικεφαλής στρατηγό για να αντιμετωπίσει τους Ρωμαίους σε μάχη. Αμέσως έφυγε απεσταλμένος να πείσει τον Ασδρούβα, που είχε συγκεντρώσει 30.000 άνδρες, να δεχθεί τον διορισμό. Για την άμυνα της πόλεως εξέλεξαν ως στρατηγό έναν άλλον Ασδρούβα, που ήταν γιος μίας από τις κόρες του Μασσανάση. Ταυτοχρόνως, κινητοποιήθηκε ολόκληρη η πόλη, που ήταν πια αποφασισμένη να αμυνθεί μέχρις εσχάτων. Όλοι οι ανοιχτοί χώροι μαζί με τα δημόσια τεμένη και ιερά μετατράπηκαν σε εργαστήρια όπου άνδρες και γυναίκες εργάζονταν νυχθημερόν και με συγκεκριμένο ωράριο και κατάφερναν να κατασκευάσουν κάθε μέρα 100 ασπίδες, 300 ξίφη, 1000 βέλη καταπελτών, 500 ακόντια αλλά και καταπέλτες. Μάλιστα για τις χορδές των καταπελτών χρησιμοποίησαν και τα μαλλιά των γυναικών, οι οποίες δέχθηκαν ευχαρίστως να τα κόψουν.

Η μάχη και η πολιορκία της Καρχηδόνας, όμως, καθυστερούσαν και στο ρωμαϊκό στρατόπεδο είχαν αρχίσει να εμφανίζονται τα πρώτα προβλήματα της εκστρατείας. Οι ύπατοι θεώρησαν πως ήταν ζήτημα χρόνου η παράδοση της αφρικανικής πόλεως και περίμεναν τους πρέσβεις της. Από την άλλη πλευρά, φοβούνταν και την αντίδραση του Μασσανάση, ο οποίος δεν ήταν καθόλου ευχαριστημένος από την παρουσία του ρωμαϊκού στρατού και την επικείμενη κατάληψη της Καρχηδόνας, διότι ήταν αυτός που είχε νικήσει τους εχθρούς της Ρώμης και τώρα έβλεπε πως άλλοι θα καρπώνονταν την επιτυχία του. Ο ρωμαϊκός στρατός μπορεί πολύ σύντομα να είχε ανάγκη τον Μασσανάση, διότι είχε αρχίσει να έχει προβλήματα στην τροφοδοσία του. Ο εκτός πόλεως στρατηγός Ασδρούβας είχε υπό τον έλεγχό του τις εύφορες περιοχές από όπου και έστελνε προμήθειες στην Καρχηδόνα. Τελικά, μετά από δέκα ημέρες απραξίας, οι ύπατοι κίνησαν τον στρατό εναντίον της πόλεως.[3193]

Η Καρχηδόνα, που ήταν κτισμένη επάνω σε μικρή χερσόνησο, ήταν πολύ καλά οχυρωμένη και διέθετε δύο λιμάνια. Η πλευρά της πόλεως που ακούμπαγε στην θάλασσα προστατευόταν από μονό τείχος, ενώ η πλευρά προς την ενδοχώρα, όπου βρισκόταν η εν είδη ακροπόλεως υπερυψωμένη και οχυρωμένη περιοχή Βύρσα, με τριπλό. Το τείχος, χωρίς να υπολογισθούν οι επάλξεις και οι πύργοι, υψωνόταν 30 πήχεις (υπολογιζόμενο με ρωμαϊκό πόδα=0.296 μ., περ. 14 μ., AMCD) από το έδαφος ενώ κάθε δύο πλέθρα (με ρωμαϊκό πόδα=0.296 μ., περ. 60 μ., AMCD) υπήρχαν τετραώροφοι πύργοι. Τα τείχη είχαν δύο ορόφους. Στο κάτω κοίλο και στεγανό τμήμα υπήρχε χώρος για 300 ελέφαντες και αποθήκες για την τροφή τους, ενώ στο επάνω μέρος υπήρχαν ιπποστάσια για 4000 ίππους και χώροι για τον σανό και άλλες ζωοτροφές. Επίσης, υπήρχαν χώροι για 20.000 πεζούς και 4000 ιππείς στρατιώτες. Το μόνο αδύνατο σημείο της οχυρώσεως ήταν το τμήμα του τείχους από το τριπλό μέχρι τα λιμάνια. Τα λιμάνια επικοινωνούσαν μεταξύ τους και η κοινή τους είσοδος, πλάτους εβδομήντα ποδών (με ρωμαϊκό πόδα=0.296 μ., περ. 21 μ., AMCD), μπορούσε να φραχθεί με σιδερένιες αλυσίδες. Το πρώτο λιμάνι ήταν για εμπορικά πλοία, ενώ στο έσω λιμάνι υπήρχε νησί, επάνω στο οποίο και γύρω στην ξηρά υπήρχαν νεώσοικοι για 220 πολεμικά αλλά και χώροι για τα παρελκόμενα των πλοίων. Την στέγη του κάθε νεωσοίκου στήριζαν στο μπροστινό τμήμα δύο ιωνικοί κίονες και φαινόταν σαν να υπήρχε μια συνεχής στοά στο λιμάνι και στο νησί. Επάνω στο νησί υπήρχε και η κατοικία του ναυάρχου, από όπου ο ίδιος παρακολουθούσε τι γινόταν σε ολόκληρο το λιμάνι, έδινε σήματα με τον σαλπιγκτή και έστελνε μηνύματα με τον αγγελιαφόρο. Το νησί βρισκόταν κοντά στην είσοδο του έσω

[3193] Απ. Λιβ., XIII.92-94.

λιμένος και ήταν υψηλό σε εκείνο το σημείο, έτσι ώστε ο ναύαρχος είχε πλήρη ορατότητα του είσπλου σκαφών, ενώ οι επιβαίνοντες σε εκείνα δεν μπορούσαν να δουν τι συνέβαινε εντός του λιμένος. Στην είσοδο του πολεμικού λιμανιού υπήρχαν πύλες αλλά και τείχος εμπόδιζε την θέα των νεωρίων από τον εμπορικό λιμένα.[3194] Όπως συζητήσαμε παραπάνω, οι αρχαιολογικές ανασκαφές δείχνουν ότι η κατασκευή των λιμανιών ολοκληρώθηκε λίγο πριν την καταστροφή της Καρχηδόνας, στο μέσον περίπου του Β' αιώνα π.Χ.[3195]

Οι δύο ύπατοι πλησίασαν με τον στρατό και το ναυτικό για να αρχίσουν την πολιορκία γνωρίζοντας τις αδυναμίες στα τείχη της πόλεως. Σύμφωνα με την πολιορκητική τακτική, οι Ρωμαίοι έπρεπε να γεμίσουν την τάφρο έξω από το τριπλό τείχος για να υπερπηδήσουν το χαμηλό τείχος («επιτείχισμα») στην κορυφή της και να τοποθετήσουν σκάλες για να φθάσουν το υψηλότερο μεγάλο τείχος. Από την πλευρά της θάλασσας, έβαλαν σκάλες στο έδαφος και επάνω στα πλοία για να φθάσουν την κορυφή του μονού τείχους. Η έκπληξη των Ρωμαίων όμως ήταν πολύ μεγάλη όταν αντελήφθησαν ότι οι πολιορκημένοι είχαν νέα όπλα και πολύ κουράγιο και έτσι αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν. Μετά από ορισμένες προσπάθειες, κατάλαβαν ότι χρειάζονταν πολεμικές μηχανές. Για να λύσουν το πρόβλημα έφεραν δύο «[τεραστίας] μηχανάς κριοφόρους». Ο ένας πολιορκητικός κριός χρειαζόταν 6000 πεζούς στρατιώτες υπό την καθοδήγηση των χιλιάρχων αξιωματικών για να χρησιμοποιηθεί και ο άλλος είχε ανάγκη τους ναύτες των πλοίων υπό των πλοιάρχων. Ο συναγωνισμός των δύο ομάδων είχε ως αποτέλεσμα να γκρεμισθεί τμήμα του τείχους και έτσι μπορούσαν οι πολιορκούντες να δουν μέσα στην πόλη. Οι Καρχηδόνιοι επισκεύασαν το τείχος, αλλά το φρεσκοκτισμένο τμήμα μπορούσε εύκολα να γκρεμισθεί, γιατί δεν είχε ακόμη στεγνώσει. Φοβούμενοι λοιπόν επίθεση των Ρωμαίων, οι Καρχηδόνιοι πραγματοποίησαν έξοδο την νύχτα για να κάψουν τους κριούς των αντιπάλων τους. Κατάφεραν να τους αχρηστεύσουν ενώ έβαλαν και φωτιά σε ορισμένα ρωμαϊκά πλοία. Κατόπιν, σκέφθηκαν με τέχνασμα να κάψουν τον ρωμαϊκό στόλο. Όταν φυσούσε ο θαλασσινός άνεμος προς τα ρωμαϊκά πλοία, οι Καρχηδόνιοι γέμιζαν βάρκες με φρύγανα και στουπιά και τις έφερναν κάτω από τα τείχη. Όταν έφθαναν στο σημείο όπου οι βάρκες επρόκειτο να γίνουν ορατές από τους Ρωμαίους, έριχναν επάνω στο φορτίο τους θειάφι και πίσσα, σήκωναν τα πανιά, έβαζαν φωτιά και άφηναν το καιόμενο πλεούμενο να ακουμπήσει και να βάλει φωτιά στα πλοία των αντιπάλων τους. Ήταν τέτοια η επιτυχία αυτού του τεχνάσματος που παρολίγον με αυτόν τον τρόπο να καεί ολόκληρος ο ρωμαϊκός στόλος. Μετά από αυτές τις επιτυχίες, οι Καρχηδόνιοι ξεθάρρεψαν και άρχισαν συχνότερες νυχτερινές εξόδους παρενοχλώντας τους εχθρούς τους.[3196]

Οι αψιμαχίες των Ρωμαίων με τον στρατό του Ασδρούβα και ντόπιους Αφρικανούς ήταν πολλές. Ο στρατιωτικός που φαίνεται ότι είχε ξεχωρίσει σε κάποιες από αυτές ήταν ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων, Αφρικανός Αιμιλιανός (P. Cornelius Scipio Africanus Aimilianus),[3197] γιος του Αιμίλιου Παύλου (L. Aimilius Paullus),[3198] νικητή του Γ' Μακεδονικού Πολέμου (171-168 π.Χ., κεφ. 7), και θετός εγγονός του Σκιπίωνα

[3194] Απ. Λιβ., XIV.96.
[3195] Απ. Λιβ., XIV.95-96.
[3196] Απ. Λιβ., XIV.97-100.
[3197] FC, p. 70 , έτος 147.
[3198] FC, p. 66, έτος 168.

Αφρικανού, του νικητή του Β’ Καρχηδονιακού Πολέμου. Η φήμη του ως χιλιάρχου και αγαπητού αξιωματικού ανάμεσα στους στρατιώτες εξαπλώθηκε πολύ γρήγορα και έφθασε μέχρι την Σύγκλητο. Το 148 π.Χ., η Σύγκλητος έστειλε απεσταλμένους να εξετάσουν τους λόγους για τους οποίους η πολιορκία της Καρχηδόνας έδειχνε να έχει βαλτώσει. Ο Μανίλιος, θέλοντας φαίνεται να αποκρύψει τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι ύπατοι στην Αφρική, προέβαλε τον Σκιπίωνα, τις επιτυχίες του και την αγάπη του στρατεύματος προς το πρόσωπό του. Είχε μάλιστα αναπτύξει και φιλία με τον Μασσανάση που βασιζόταν στην γνωριμία του Αφρικανού πολέμαρχου με τον Σκιπίωνα Αφρικανό, τον παππού του Σκιπίωνα Αιμιλιανού. Ο Μασσανάσης τον είχε καλέσει για να τον συμβουλευθεί σε σχέση με την διαδοχή του αλλά πριν ο Ρωμαίος χιλίαρχος τον συναντήσει, εκείνος πέθανε. Ήταν ενενήντα ετών, ανέβαινε στο άλογο χωρίς βοήθεια και ο τελευταίος του γιος ήταν μόλις τεσσάρων ετών. Αφότου, μετά το τέλος του Β’ Καρχηδονιακού Πολέμου, είχε αναλάβει την διοίκηση του εκτεταμένου πλέον βασιλείου του από την Μαυριτανία μέχρι την Κυρηναϊκή, ο Μασανάσης είχε πραγματοποιήσει σημαντικά επιτεύγματα. Είχε αναπτύξει την γεωργία διδάσκοντας τους Νομάδες πώς να καλλιεργούν την γη, είχε αφήσει το βασιλικό του ταμείο γεμάτο χρήματα και διέθετε έναν ετοιμοπόλεμο στρατό. Όταν έφθασε στο βασίλειο του Μασσανάση, ο Σκιπίων Αιμιλιανός φρόντισε να μοιράσει δίκαια την περιουσία ανάμεσα στους γιους του και να τους αφήσει όλους ευχαριστημένους.[3199]

Την άνοιξη του 148 π.Χ. έφθασαν στην Αφρική ο νέος ύπατος Καλπούρνιος Πίσων (L. Calpurnius Piso)[3200] για να αναλάβει την διοίκηση του στρατού και ο Λεύκιος Μαγκίνος (Lucius Mancinus) ως ναύαρχος του στόλου. Η Σύγκλητος πίστευε ότι έτσι μπορούσε να αλλάξει την κατάσταση. Οι νέοι επικεφαλής προσπάθησαν να καταλάβουν ορισμένες πόλεις στην περιφέρεια της Καρχηδόνας, αλλά απέτυχαν παταγωδώς. Αυτό το γεγονός έδωσε μεγάλο θάρρος στους Καρχηδόνιους. Έστειλαν απεσταλμένους στους αυτόνομους Μαυριτανούς αλλά και στην Μακεδονία ζητώντας από τον στρατό που πολεμούσε τους Ρωμαίους να μην συνθηκολογήσει και η Καρχηδόνα θα έστελνε χρήματα και πλοία. Εν τω μεταξύ, στην Ρώμη, η ανυπομονησία του λαού για την έκβαση αυτού του πολέμου είχε κορυφωθεί. Ήταν τόσο μεγάλη η επιθυμία και η προσδοκία των Ρωμαίων για νίκη στην Αφρική που εξέλεξαν τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό ύπατο,[3201] παρά το γεγονός ότι η επιλογή ήταν αντίθετη προς τους νόμους εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του. Οι ύπατοι αντέδρασαν και υπέδειξαν στον λαό την παρανομία αλλά έλαβαν την απάντηση ότι ναι μεν οι νόμοι αυτοί χρονολογούνταν από την εποχή του Ρωμύλου και του βασιλιά Σέρβιου Τύλιου, αλλά ο λαός ήταν υπεύθυνος για τις εκλογές και από αυτούς τους νόμους μπορούσε να ακυρώνει ή να κυρώνει όποιους ήθελε. Υπενθύμισαν, δηλαδή, ότι μία από τις μεταρρυθμίσεις του Τύλιου ήταν και η θεσμοθέτηση της λαϊκής βουλήσεως με την δημιουργία της Λοχίτιδος Συνελεύσεως (Comitia Centuriata). Η λαϊκή αντίδραση ήταν τόσο έντονη ώστε ένας από τους τριβούνους του λαού απείλησε ότι θα αφαιρούσαν από τους υπάτους το δικαίωμα επικυρώσεως των εκλογών, εάν δεν υποχωρούσαν στην παρούσα λαϊκή θέληση. Δεδομένης της καταστάσεως που είχε δημιουργηθεί, η Σύγκλητος αναγκάσθηκε να υποκύψει στον λαό και ανέστειλε για ένα έτος την ισχύ του νόμου της επικυρώσεως εκλογής υπάτων. Ένε-

---

[3199] Απ. Λιβ., XV.101-XVI.107 και Πολύβιος, XXXVI.16 και Δ.Σ., XXXII.16.

[3200] FC, p. 71, έτος 148.

[3201] FC, p. 70, έτος 147.

κα τούτου, το 147 π.Χ., ο Σκιπίων Αιμιλιανός (P. Cornelius Scipio Africanus Aimilianus)[3202] που είχε επιστρέψει στην Ρώμη και δηλώσει πως ήθελε να εκλεγεί απλός αιδίλος (αγορανόμος) με λαϊκή βούληση, εξελέγη τελικά ύπατος και επικεφαλής του στρατού στην Αφρική. Όταν ο άλλος ύπατος (Αιμίλιος Δρούσος, C. Livius Aimiliani M. Drusus)[3203] ζήτησε να ρίξουν κλήρο για το ποιος από τους δύο θα είχε ως χώρο ευθύνης την Αφρική, ένας από τους τριβούνους εισηγήθηκε και η απόφαση αυτή να ληφθεί από τον λαό, ο οποίος φυσικά διόρισε τον Σκιπίωνα.[3204] Η υπεράνω ισχυόντων νόμων εμμονή του λαού, λοιπόν, για την εκλογή ενός στρατηγού που θα κατάφερνε να καταστρέψει μια για πάντα την Καρχηδόνα ήταν υπεύθυνη για την πραγμάτωση της αρχής του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού.

Ο Σκιπίων έφυγε από την Ιταλία με τους καλύτερους οιωνούς. Του επετράπη να αναπληρώσει δια στρατολογήσεως όλες τις απώλειες στρατιωτών στην Αφρική αλλά και να πάρει μαζί του όσους εθελοντές ανάμεσα στους συμμάχους ήθελαν να καταταγούν. Για τον σκοπό αυτό του επετράπη να αποστείλει επιστολές σε συμμάχους βασιλείς και πόλεις εκ μέρους του ρωμαϊκού λαού και να ζητήσει βοήθεια, μέρος της οποίας τελικά έλαβε. Έτσι, απέπλευσε αρχικά για την Σικελία και τελικό του προορισμό την Ιτίκη.

Όταν έφθασε στην Αφρική βρήκε τους εκεί Ρωμαίους στρατηγούς να έχουν εμπλακεί σε διάφορες στρατιωτικές ενέργειες, αλλά χωρίς επιτυχία. Ο Πίσων είχε προσπαθήσει να καταλάβει πόλεις στην περιφέρεια της Καρχηδόνας και ο Μαγκίνος πολιορκούσε την ίδια την μεγάλη πόλη και είχε καταφέρει να κρατήσει μέσα στην νύχτα οχυρή θέση κοντά σε παραμελημένο τμήμα του τείχους. Όμως, οι δυνάμεις του δεν ήταν αρκετά οπλισμένες και είχε ζητήσει βοήθεια, διότι φοβόταν ότι την αυγή οι Καρχηδόνιοι θα τον απωθούσαν και οι στρατιώτες του θα γκρεμίζονταν από τα βράχια, κάτω από το τείχος. Ο Σκιπίων έφθασε το απόγευμα της ημέρας που έγινε η επίθεση στο καρχηδονιακό τείχος και ενημερώθηκε για την κατάσταση. Αμέσως ζήτησε από τους σαλπιγκτές να ηχήσουν για πόλεμο και κάλεσε στα πλοία αυτούς που είχε φέρει μαζί του μαζί με νέους από την Ιτίκη. Από τους ηλικιωμένους κατοίκους της πόλεως ζήτησε να μεταφέρουν προμήθειες στα πολεμικά. Ταυτοχρόνως, απελευθέρωσε μερικούς Καρχηδόνιους ομήρους για να εκφοβίσει τους πολιορκούμενους με την είδηση που θα μετέδιδαν, ότι δηλαδή ο Σκιπίων είχε φθάσει με στρατό από την Ιταλία. Ο νέος στρατηγός έπλευσε προς το σημείο που ήταν ο Μαγκίνος και τον έσωσε μαζί με τους στρατιώτες του. Ο Μαγκίνος έπρεπε να επιστρέψει στην Ρώμη, διότι μαζί με τον Σκιπίωνα είχε έρθει ο αντικαταστάτης του ναύαρχος Σερρανός. Ο Σκιπίων στρατοπέδευσε κοντά στην Καρχηδόνα, ενώ οι Καρχηδόνιοι εγκατέστησαν το στρατόπεδό τους απέναντι από το δικό του. Εκεί ήρθε και ο Ασδρούβας με τον στρατό του αλλά και ο Βιθύας με 6000 πεζούς και 1000 ιππείς.[3205]

Ο νέος Ρωμαίος στρατηγός έπρεπε να φροντίσει αμέσως για το αξιόμαχο του στρατεύματος αλλά και το ηθικό των ανδρών του. Αφού συγκέντρωσε και μίλησε στον στρατό, ο Σκιπίων έδιωξε αμέσως όσους είχαν καταταγεί για να λαφυραγωγήσουν και μόνο, και οι οποίοι μάλωναν ή και σκοτώνονταν μεταξύ τους για τα λάφυρα. Με αυτόν

[3202] FC, p. 70, έτος 147.

[3203] FC, p. 71, έτος 147.

[3204] Απ. Λιβ., XVI.110-XVII.112.

[3205] Απ. Λιβ., XVII.113-114.

τον τρόπο, συγκρότησε έναν στρατό που ήταν και πιστός σε εκείνον και αξιόμαχος και αποφάσισε να τον αξιολογήσει επιτιθέμενος στο τμήμα των τειχών της Καρχηδόνας, εκεί όπου βρισκόταν η συνοικία Μέγαρα. Την νύχτα, με απόλυτη σιωπή, πλησίασε με τους στρατιώτες, που είχαν μαζί τους τσεκούρια, σκάλες και μοχλούς, το τείχος της συνοικίας από δύο σημεία. Όταν οι Ρωμαίοι έγιναν αντιληπτοί άρχισαν να φωνάζουν δυνατά για να τρομάξουν τους Καρχηδόνιους, όπως και έγινε. Ταυτοχρόνως, μερικοί άνδρες κατέλαβαν πύργο που ήταν αφύλακτος γιατί ήταν λίγο έξω από τα τείχη. Πολέμησαν τους υπερασπιστές των τειχών απέναντί τους, γεφύρωσαν την απόσταση με ξύλα και σανίδες, πέρασαν από τον πύργο στο τείχος και κατέβηκαν μέσα στην πόλη. Κατάφεραν να ανοίξουν μια μικρή πύλη για να μπει μέσα ο Σκιπίων με 4000 άνδρες. Ήταν τέτοιος ο πανικός που κατέλαβε τους Καρχηδόνιους, ώστε νομίζοντας ότι η πόλη είχε πια καταληφθεί έτρεξαν μέσα στην νύχτα να σωθούν στην οχυρή Βύρσα (στην ακρόπολή τους). Το ίδιο έκανε και ο Ασδρούβας μαζί με τον στρατό του, που είχε στρατοπεδεύσει έξω από την πόλη, εγκαταλείποντας το στρατόπεδό τους. Το σκοτάδι είχε παραπλανήσει τους Καρχηδόνιους. Πολύ γρήγορα ο Σκιπίων αντελήφθη την δυσκολία του εγχειρήματος να κυνηγήσει τους εχθρούς του μέσα στην νύχτα. Στα Μέγαρα υπήρχαν πολλοί κήποι λαχανικών και διαφόρων δένδρων περιφραγμένοι από φράχτες ξερολιθιάς ή βάτων και άλλων θάμνων και περιτριγυρισμένοι από βαθιά χαντάκια, μέσα στα οποία έτρεχε νερό προς διάφορες κατευθύνσεις. Ήταν πολύ επικίνδυνο να βάλει τους στρατιώτες του να κυκλοφορήσουν στους σκοτεινούς δρόμους της συνοικίας, όπου σε κάθε γωνιά μπορεί να υπήρχε και μια ενέδρα. Έτσι αναδιπλώθηκε.

Το άλλο πρωί, ο στρατηγός Ασδρούβας, που βρισκόταν πλέον μέσα στα τείχη της Καρχηδόνας, θέλησε να τρομάξει τους Ρωμαίους στρατιώτες χρησιμοποιώντας τους αιχμαλώτους που είχε αλλά και να αναγκάσει του δικούς του στρατιώτες να πολεμήσουν με αυταπάρνηση. Διέταξε να βάλουν τους Ρωμαίους ομήρους στα τείχη, έτσι ώστε να είναι ορατοί από τους συντρόφους τους, και να τους βασανίσουν με φοβερό τρόπο. Σε ορισμένους, με σιδερένια άγκιστρα έβγαλαν τα μάτια, ξερίζωσαν την γλώσσα, έσκισαν τους μυς, αποκόλλησαν τα ανδρικά τους μόρια από τα σώματά τους, ενώ σε άλλους έκοψαν τα πέλματα και έβγαλαν τα δάχτυλα ή τους έγδαραν και απέσπασαν το δέρμα από το υπόλοιπο σώμα. Ήταν ακόμη ζωντανοί όταν τους πέταξαν από τα τείχη. Κύριος σκοπός του Ασδρούβα ήταν να πείσει τους Καρχηδόνιους να πολεμήσουν. Αλλιώς, μετά από όσα είχαν κάνει στους Ρωμαίους αιχμαλώτους, τους περίμενε βασανιστικός θάνατος εάν συλλαμβάνονταν ή παραδίδονταν. Η Γερουσία, όμως, δεν είχε την ίδια γνώμη για τις ωμότητες του Καρχηδόνιου στρατηγού και αποκήρυξε τις αγριότητες που είχαν διαπραχθεί ενώ η πόλη κινδύνευε. Εκείνος, όμως, ενεργώντας ως τύραννος παρά ως στρατηγός, συνέλαβε και σκότωσε ορισμένους από τους γερουσιαστές που τον είχαν κατακρίνει.[3206] Ήταν πλέον εμφανές ότι η Καρχηδόνα ήταν υπό τις διαταγές του στρατηγού Ασδρούβα και άρα η τύχη της πόλεως θα εξαρτιόταν από τις δικές του αποφάσεις και ενέργειες.

Μετά την αποτυχημένη ενέργεια στην συνοικία Μέγαρα, αλλά έχοντας πια γνώση της χωροταξίας στην πόλη της Καρχηδόνας, ο Σκιπίων κατέστρωσε σχέδιο στενής πολιορκίας και καταλήψεως της αφρικανικής πόλεως. Αφού έκαψε το εγκαταλελειμμένο καρχηδονιακό στρατόπεδο, έγινε κύριος του ισθμού που ένωνε την χερσόνη-

---

[3206] Απ. Λιβ., XVII.115-XVIII.118.

σο όπου ήταν κτισμένη η Καρχηδόνα με την υπόλοιπη ξηρά. Διέταξε τους στρατιώτες να κατασκευάσουν τέσσερις διασταυρούμενες τάφρους, έτσι ώστε να σχηματισθεί ένα τετράγωνο που κάλυπτε ολόκληρο τον ισθμό από θάλασσα σε θάλασσα. Οι στρατιώτες πολεμούσαν με τους Καρχηδόνιους που παρενοχλούσαν τις εργασίες σε ένα μέτωπο 25 σταδίων (4,6 χλμ., AMCD) και ταυτοχρόνως εργάζονταν για την ολοκλήρωση του έργου. Τοποθέτησε σε όλες τις τάφρους οξύληκτους κορμούς δένδρων και τους σταύρωσε με άλλα ξύλα, φτιάχνοντας έναν ανθεκτικό φράχτη. Κατά μήκος της πλευράς που έβλεπε προς την Καρχηδόνα και σε μήκος 25 σταδίων (4,6 χλμ., AMCD) κατασκεύασε τείχος ύψους 12 ποδών (με ρωμαϊκό πόδα=0.296 μ., περ. 3,5 μ., AMCD). Την κατασκευή συμπλήρωναν επάλξεις και πύργοι που υπήρχαν κατά διαστήματα και είχαν πλάτος περίπου 6 ποδών (με ρωμαϊκό πόδα=0.296 μ., περ. 1,8 μ., AMCD). Ο υψηλότερος πύργος ήταν στην μέση του τείχους για να παρατηρούν οι στρατιώτες τι γίνεται μέσα στην πόλη ενώ ταυτοχρόνως ήλεγχαν και την περιοχή προς την ενδοχώρα. Με το οχυρό στρατόπεδο που είχε κτίσει μέσα σε είκοσι ημέρες, ο Σκιπίων είχε εξασφαλίσει την ασφαλή του στρατοπέδευση αλλά ταυτοχρόνως είχε αποκόψει και την τροφοδοσία της Καρχηδόνας από την στεριά, χωρίς να κινδυνεύει, διότι όλος ο στρατός των αντιπάλων του είχε ήδη καταφύγει στην πόλη.

Μετά την αρχή του πολέμου, οι ξένοι έμποροι δεν έφθαναν πια μέχρι την Καρχηδόνα και το θαλάσσιο εμπόριο γινόταν μόνο εφόσον το επέτρεπε ο καιρός και οι συνθήκες, διότι ο ρωμαϊκός στόλος απέκλειε κατά καιρούς την πρόσβαση. Ο απόλυτος θαλάσσιος αποκλεισμός ήταν πολύ δύσκολος για τα ρωμαϊκά πολεμικά που έπρεπε να βρίσκονται στην ανοικτή θάλασσα και σε περιοχή γεμάτη υφάλους. Η τροφοδοσία της πόλεως ήταν πολύ περιορισμένη και έτσι οι Καρχηδόνιοι πολίτες άρχισαν να υποφέρουν από πείνα. Ό,τι τρόφιμα κατάφερναν τολμηροί έμποροι να περάσουν από τον αποκλεισμό διανέμονταν μόνο στους 30.000 στρατιώτες του Ασδρούβα. Ο Σκιπίων έβαλε τους στρατιώτες του να κατασκευάσουν με μεγάλες πέτρες πλατύ χωμάτινο μώλο («χώμα») από την στεριά προς την είσοδο του λιμανιού για να αποκλείσουν τον είσπλου. Όταν αυτό το σχέδιο έγινε αντιληπτό, οι Καρχηδόνιοι άνοιξαν βιαστικά νέα είσοδο προς την ανοικτή θάλασσα και κατασκεύασαν από παλιά υλικά[3207] 50 πολεμικά. Τελικά, τα πολεμικά μαζί με άλλα πλοιάρια (κέρκουρους[3208] και μυοπάρωνες[3209]) βγήκαν από την νέα είσοδο του λιμανιού για να επιδείξουν το κατόρθωμά τους. Εάν τότε έπεφταν επάνω στα ρωμαϊκά πλοία που ήταν εγκαταλελειμμένα από ναύτες και κωπηλάτες, διότι αυτοί ασχολούνταν με την κατασκευή του μώλου, θα είχαν καταλάβει όλο τον στόλο. Οι Ρωμαίοι ήταν οχυρωμένοι στο προστατευμένο στρατόπεδό τους και είχαν αποκόψει την τροφοδοσία των Καρχηδονίων από την ξηρά, οπότε ο μόνος τρόπος για να μην λιμοκτονήσει η πόλη ήταν ο νέος καρχηδονικός στόλος να εξασφαλίσει τον απρόσκοπτο πλου στο λιμάνι.

Τρεις μέρες μετά, οι Καρχηδόνιοι θεώρησαν πως ήταν έτοιμοι για ναυμαχία, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν τον έλεγχο της θάλασσας μπροστά από την πόλη τους, και έβγαλαν τον στόλο τους στην θάλασσα από την νέα έξοδο του λιμανιού. Η ναυμαχία με τα ρωμαϊκά πολεμικά κράτησε μέχρι το μεσημέρι. Τα μικρά καρχηδονιακά πλοία πλησίαζαν τα υψηλότερα ρωμαϊκά και περνώντας κάτω από τα κουπιά τους τρυπούσαν τις

[3207] Παρά τον φόβο των Ρωμαίων ότι διέθεταν ναυπηγήσιμη ξυλεία (Livius, XLVIII Periocha).
[3208] DAGR, λμ. «cercurus».
[3209] DAGR, λμ. «paro».

πρύμνες και έσπαζαν τα πηδάλια και τα κουπιά. Όταν δόθηκε το σύνθημα να αποχωρήσει ο καρχηδονιακός στόλος και να επιστρέψει στο λιμάνι, τα μικρά πλοία συνωστίσθησαν στην νέα είσοδο του λιμανιού και την απέκλεισαν αναγκάζοντας τα μεγάλα πολεμικά να καταφύγουν σε μώλο δίπλα στο τείχος, εκεί όπου έδεναν εμπορικά. Τα μεγάλα καρχηδονιακά πλοία είχαν δέσει με τις πρύμνες προς τα έξω και ενώ έμοιαζαν εύκολος στόχος για τα ρωμαϊκά, όταν τα τελευταία έκαναν αργούς ελιγμούς για να γυρίσουν και να φύγουν μετά την επίθεσή τους υφίσταντο ζημιές από τους εχθρούς τους. Μέχρι που οι Σιδήτες, ναυτικοί από την μικρασιατική πόλη της Σίδης[3210] (Side, BAGROW, 65:F4, σημερ. παραλιακή Selimiye Side, 50 χλμ. ανατολικά της Antalya/Αττάλειας) εφήρμοσαν μια ναυτική τακτική για να αντιμετωπίσουν τις ζημιές που προξενούσαν στα πλοία οι Καρχηδόνιοι. Πριν πλησιάσουν τα καρχηδονιακά πλοία, τα ρωμαϊκά έριχναν άγκυρες με μακριά σχοινιά. Μετά, κωπηλατούσαν προς τα εχθρικά τους πλοία και πραγματοποιούσαν την επίθεσή τους, αλλά δεν χρειάζονταν ελιγμό για να αποχωρήσουν, απλώς τραβούσαν τα σχοινιά με τις άγκυρες και οπισθοδρομούσαν με την πλώρη στους αντιπάλους τους. Το παράδειγμά τους ακολούθησε όλος ο ρωμαϊκός στόλος και έτσι προξένησε μεγάλες ζημιές στα καρχηδονιακά πλοία. Όταν έπεσε το σκοτάδι, όσα καρχηδονιακά πλοία είχαν απομείνει κατέφυγαν στο λιμάνι της πόλεως.[3211]

Με τον ερχομό του χειμώνα, ο Σκιπίων αποφάσισε να θέσει τέρμα στην αποστολή τροφίμων που παράγονταν στην Αφρική προς την Καρχηδόνα, έστω και μέσω θαλάσσης. Για να το επιτύχει αυτό έπρεπε να εξουδετερώσει τους υποστηρικτές των Αφρικανών εχθρών του στην ύπαιθρο και κυρίως στην πόλη Νέφεριν (Nepheris, BAGROW, 32:F3, σημερ. περιοχή Henchir-Bou-Beker, κοντά στην πόλη Béni Khalled, Τυνησία). Ο Ασδρούβας είχε αφήσει κάποιον Διογένη επικεφαλής της φρουράς και του στρατοπέδου μπροστά στην πόλη. Ο Σκιπίων άφησε εκεί στρατό, ο οποίος κατάφερε να ρίξει μέρος του ξύλινου τείχους του αντιπάλου στρατοπέδου σε δύο σημεία. Κατόπιν, έφερε 1000 στρατιώτες και έστησαν ενέδρα πίσω από το στρατόπεδο και μετά επιτέθηκε με 3000 στρατιώτες στα σημεία που είχε πέσει το τείχος. Οι στρατιώτες του ρωμαϊκού αποσπάσματος διατάχθηκαν να επιτεθούν σε σχηματισμούς ομάδων, η μία πίσω από την άλλη, έτσι ώστε να μην μπορούν να υποχωρήσουν, διότι θα έπεφταν η μία επάνω στην άλλη. Μόλις η προσοχή των Αφρικανών επικεντρώθηκε στην επίθεση στα

[3210] Η Σίδη ήταν Πόλη και σημαντικό λιμάνι (Ψευδο-Σκύλαξ, 101) και κατά την παράδοση είχε εποικισθεί από την Κύμη (Cyme/Kyme, BAGROW, 56:D4, σημερ. παράλια περιοχή Nemrut Limanı, δίπλα στην πόλη Aliağa) της Μικράς Ασίας. Η αρχαιολογική σκαπάνη δείχνει την πρώτη αποίκηση στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. Ο μύθος λέει ότι πήρε το όνομά της από την Σίδη, κόρη του Ταύρου και σύζυγο του Κιμώλου (Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Σίδη»). Οι αρχαιολόγοι δεν είναι βέβαιοι για τον βαθμό εξελληνισμού της πόλεως, διότι δεν έχουν βρεθεί απομεινάρια από την Αρχαϊκή Εποχή. Με την κατάληψη της Μικράς Ασίας από τους Πέρσες, οι πολίτες εγκατέλειψαν την ελληνική γλώσσα και άρχισαν να μιλούν κάποια τοπική μη-ελληνική διάλεκτο (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, I.26). Η ελληνική Ιστορία της Πόλεως άρχισε (πάλι;) μετά την κατάληψή της από τον Αλέξανδρο Γ' (Μέγα) της Μακεδονίας, όπως διακρίνεται από τα ελληνικά ονόματα αρχόντων επάνω στα νομίσματά της. Η πιο κοινή απεικόνιση στα νομίσματά της Πόλεως είναι η κεφαλή Αθηνάς, της οποίας υπήρχε και ιερό [Στράβων, XIV.4.2 (C667)], αλλά στα νομίσματα του Ε' αιώνα π.Χ. υπάρχει κεφαλή Απόλλωνα. Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή, η πόλη κατελάμβανε ολόκληρη την χερσόνησο στην οποία ήταν κτισμένη, δηλαδή επιφάνεια 0,45 τ.χλμ. Τα ευρήματα της προ-Ελληνιστικής Εποχής είναι πολύ λίγα και το τείχος κατασκευάσθηκε στο μέσο του Β' αιώνα π.Χ. Η πόλη έκοψε τα πρώτα νομίσματα μετά το 450 π.Χ. Δες Hansen & Nielsen, no 1004, «Side», pp. 1216-1217 και για νομίσματα GCTV, nos 5423-5444, 2:494-495.

[3211] Απ. Λιβ., XVIII.118-125.

ανοίγματα, οι 1000 του ρωμαϊκού στρατού επιτέθηκαν στο πίσω μέρος του στρατοπέδου, έριξαν και υπερπήδησαν μέρος της ξύλινης οχυρώσεως και ανάγκασαν τους στρατιώτες να φύγουν. Το Νομαδικό ιππικό και οι ελέφαντες του Σκιπίωνα τους κυνήγησαν και σκότωσαν μέχρι και 70.000, συμπεριλαμβανομένων και αμάχων, ενώ 10.000 αιχμαλωτίσθηκαν και 4000 δραπέτευσαν. Οι αριθμοί αυτοί μάλλον περιλαμβάνουν και όσους ήταν στην πόλη Νέφεριν, την οποία ο Ρωμαίος ύπατος κατέλαβε μετά από πολιορκία είκοσι δύο ημερών. Η κατάληψη της πόλεως φόβισε τις άλλες πόλεις στην περιοχή, οι οποίες παραδόθηκαν στους Ρωμαίους αξιωματικούς. Η σημαντικότερη επιτυχία των Ρωμαίων, όμως, ήταν ότι απέκοψαν την Καρχηδόνα από την αφρικανική τροφοδοσία, γεγονός που ενίσχυσε την ρωμαϊκή πολιορκία σε σημαντικό βαθμό.[3212]

Στην αρχή της ανοίξεως του 146 π.Χ., ο Σκιπίων επέτεινε τον αποκλεισμό. Άρχισε να πολιορκεί την ακρόπολη Βύρσα και τον λιμένα που ονομαζόταν Κώθων. Κατέλαβε εύκολα το λιμάνι και την Αγορά και την επομένη ημέρα το ιερό του Απόλλωνα. Μέσα στο ιερό βρισκόταν το άγαλμα του θεού καλυμμένο με χρυσό μέσα σε χρυσό ιερό, τα οποία οι στρατιώτες του εσύλησαν κόβοντας και αποσπώντας τμήματα με τα σπαθιά τους. Η Καρχηδόνα, όμως, θα έπεφτε μόνο εάν παραδινόταν η Βύρσα, όπου είχαν καταφύγει οι περισσότεροι των κατοίκων. Τρεις δρόμοι ανηφόριζαν από την Αγορά προς την ακρόπολη, κατά μήκος των οποίων υπήρχε πυκνή δόμηση και από τις δύο πλευρές. Όταν οι Ρωμαίοι κατάφεραν σιγά-σιγά να καταλάβουν αυτά τα σπίτια, έβαλαν σανίδες από ορισμένα προς τα απέναντί τους γεφυρώνοντας τις στενωπούς.

Μάχη γινόταν και μέσα στα σπίτια και στους δρόμους και όταν οι Ρωμαίοι έφθασαν στα τείχη της Βύρσας έβαλαν φωτιά σε αυτά τα σπίτια που ήταν πολύ κοντά στο τείχος και άρχισαν να τα γκρεμίζουν. Οι ηλικιωμένοι άνδρες, οι γυναίκες και τα παιδιά που είχαν κρυφτεί μέσα στα σπίτια εκείνα, πληγωμένοι ή τσουρουφλισμένοι, άρχιζαν να φωνάζουν όταν οι στρατιώτες γκρέμιζαν τα σπίτια τους. Μερικοί, για να γλυτώσουν, έπεφταν από τα επάνω πατώματα και συνθλίβονταν στο έδαφος. Αυτοί που καθάριζαν τους δρόμους από τις πεσμένες πέτρες με τσεκούρια, αξίνες και άγκιστρα στηριγμένα σε ξύλινες ράβδους τραβούσαν νεκρούς και ζωντανούς και τους έριχναν μαζί με τα υλικά σε μεγάλους λάκκους. Τα πόδια όσων έπεφταν με το κεφάλι εξείχαν από τους λάκκους, ενώ τα κεφάλια όσων έπεφταν με τα πόδια έβγαιναν επάνω από το έδαφος. Τα άλογα των ιππέων που πέρναγαν από τους δρόμους συνέτριβαν τα πρόσωπα και τα κρανία. Υπήρχε μεγάλη οχλοβοή από τις σάλπιγγες που ηχούσαν και τα στρατιωτικά τμήματα που μετακινούνταν υπό τις διαταγές των αξιωματικών καθώς άλλαζαν οι φρουρές.

Μετά από επτά ημέρες, υπήρχαν πολλές οικοδομές για να γκρεμισθούν και να εκπληρωθεί η επιθυμία της Συγκλήτου και του ρωμαϊκού λαού για πλήρη αφανισμό της Καρχηδόνας. Όμως τότε, έφθασαν από την Βύρσα κάποιοι στεφανωμένοι με κλωνιά από φυτά, αυτά που έβαζαν στο κεφάλι τους στην γιορτή του Ασκληπιού,[3213] διότι υπήρχε ναός του θεού μέσα στην ακρόπολη. Κρατώντας στα χέρια τους κλαδιά ελιάς ζήτησαν από τον Σκιπίωνα να αφήσει να φύγουν από την Βύρσα όσοι το επιθυμούσαν. Εκείνος δέχθηκε την πρόταση, αρνούμενος μόνο την διαφυγή στους αυτομόλους από τον ρωμαϊκό στρατό. Από μία μικρή πύλη βγήκαν τελικά 50.000 άνδρες και γυναίκες,

---

[3212] Απ. Λιβ., XVIII.126.

[3213] Δες λμ. «ασκληπιαδίδες» και λμ. «ασκληπιάς» και λμ. «Ασκληπίεια», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 11:189-190.

ενώ οι 900 αυτόμολοι κατέφυγαν μαζί με τον Ασδρούβα και την οικογένειά του στον ναό του Ασκληπιού, με την ελπίδα να γλυτώσουν. Ο Ασδρούβας όμως τους εγκατέλειψε όλους και κρατώντας κλαδί ελιάς κατέφυγε μυστικά στον Σκιπίωνα, για να γλυτώσει την ζωή του. Έτσι παραδόθηκε η Καρχηδόνα στην Ρώμη.[3214] Χωρίς μεγάλη μάχη, αλλά με μια αποφασιστική[3215] για την μοίρα της πολιορκία.

Μετά την παράδοση ήρθε η καταστροφή και η λεηλασία. Η πόλη παραδόθηκε στους στρατιώτες για να λαφυραγωγήσουν εκτός από τα χρυσά και ασημένια αντικείμενα και τα αναθήματα στους ναούς. Ο Σκιπίων αντάμειψε τους γενναίους άνδρες, εκτός από αυτούς που είχαν λεηλατήσει τον ναό του Απόλλωνα. Έστειλε ένα γρήγορο πλοίο στην Ρώμη φορτωμένο με λάφυρα για να αναγγείλει την νίκη του αλλά και μήνυμα στην Σικελία ότι εάν εκεί βρεθούν κλοπιμαία από τους ελληνικούς ναούς, θα επιστραφούν, όπως και έγινε. Ανάμεσά τους ήταν και ο ταύρος του Φάλαρι από τον Ακράγαντα.[3216] Πούλησε τα υπόλοιπα λάφυρα, ενώ τα όπλα, τις μηχανές και τα πλοία τα έκαψε ως προσφορά στους θεούς Μαρς (Άρη) και Μινέρβα (Αθηνά), σύμφωνα με την ρωμαϊκή παράδοση. Σε λίγες ημέρες έφθασαν δέκα Συγκλητικοί και ενημέρωσαν τον Σκιπίωνα ότι η Καρχηδόνα έπρεπε να καταστραφεί τελείως και να μην επιτραπεί σε κανέναν να κατοικήσει είτε στην Βύρσα είτε στα Μέγαρα. Το ίδιο έπρεπε να συμβεί και στις σύμμαχες αφρικανικές της πόλεις. Αφρικανική γη δόθηκε σε όσους είχαν βοηθήσει τους Ρωμαίους, αλλά επιβλήθηκε φόρος ιδιοκτησίας ανάλογα με την έκταση που κατείχε ο κάθε ιδιοκτήτης αλλά και προσωπικός φόρος για κάθε άνδρα και γυναίκα. Η περιοχή αποτελούσε πια μια νέα ρωμαϊκή επαρχία με πρωτεύουσα την Ιτίκη και θα διοικούνταν από πραίτωρα που θα ερχόταν από την Ρώμη με ετήσια θητεία. Μετά από την διευθέτηση αυτών των εντολών, ο Σκιπίων πραγματοποίησε τον Θρίαμβό του στην Ρώμη.[3217] Παρ' όλα αυτά, ο πολιτισμός της Καρχηδόνας επέζησε στην περιοχή και σήμερα ονομάζεται από τους ιστορικούς «νεοφοινικικός πολιτισμός» (κυρίως γλώσσα, θεοί, σουφέτες).[3218]

Συνοψίζοντας σε μερικές φράσεις τους λόγους για τους οποίους κατά τον Β' αιώνα π.Χ. η Ρώμη νίκησε την Καρχηδόνα, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, εκτός των άλλων, το διπλωματικό σύστημα των συμμάχων που εφηύρε και ανέπτυξε η Ρώμη δεν απέκλειε συνεργασία με υποτελείς της. Αυτό το γεγονός αποδείχθηκε από την σε γενικές γραμμές και με ελάχιστες εξαιρέσεις προθυμία των Ιταλών και των Ελλήνων της ιταλικής χερσονήσου και της Σικελίας να συνεισφέρουν στον κοινό αγώνα εναντίον του εχθρού. Αντιθέτως, η Καρχηδόνα, η οποία αναγκαζόταν να χρησιμοποιεί κατά κόρον μισθοφόρους, εκμεταλλευόταν τους υποτελείς της, με συνέπεια να μην μπορεί να βρει συμμάχους που θα την ενίσχυαν σε τέτοιο βαθμό ώστε να της δώσουν την νίκη.

Λίγους μήνες μετά την σχεδόν απόλυτη καταστροφή της Καρχηδόνας,[3219] ο θρίαμβος επί μίας μεγάλης πόλεως επαναλήφθηκε στην Ελλάδα όταν οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν την Κόρινθο το 146 π.Χ. (κεφ. 7). Ορισμένοι από τους Έλληνες, όπως

[3214] Απ. Λιβ., XIX.129-132 και Δ.Σ., XXXII.6-14 και Πολύβιος, XXXVIII.7-8 & 19-22.

[3215] Yann Le Bohec, p. 444.

[3216] Δ.Σ., XXXII.25.

[3217] Απ. Λιβ., XX.133-136.

[3218] M'hamed Hassine Fantar, «Death and Transfiguration: Punic Culture after 146 BC,» in *A Companion to the Punic Wars*, ed. Dexter Hoyos (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), pp. 449-466.

[3219] Οι ανασκαφές απέδειξαν ότι η πόλη ποτέ δεν ισοπεδώθηκε απολύτως, όπως είχε γίνει πιστευτό στο παρελθόν (Yann Le Bohec, p. 443).

γράφει αόριστα ο Πολύβιος, πίστευαν ότι οι Ρωμαίοι έπρεπε να καταστρέψουν την Καρχηδόνα για να προστατεύσουν το μέλλον της πατρίδας τους, η οποία απειλούνταν συνεχώς από μία άλλη πόλη που είχε την δυνατότητα και την ευκαιρία να αμφισβητήσει την ισχύ της Ρώμης. Ήταν ένα μέτρο αναγκαίο για αυτούς που έβλεπαν στο μέλλον. Άλλοι, που είχαν αντίθετη γνώμη, αναγνώριζαν στις πράξεις των Ρωμαίων μία τάση για «φιλαρχίαν». Την τάση αυτή εξηγούσαν ως σταδιακή δημιουργία ηγεμονικής πόλεως, όπως υπήρξαν στο παρελθόν η Αθήνα και η Σπάρτη, γεγονός που ήταν αντίθετο στις αρχές με τις οποίες είχαν μέχρι τότε διοικήσει οι Ρωμαίοι. Παρά το γεγονός ότι οι Καρχηδόνιοι είχαν αποδεχθεί όλους τους όρους των Ρωμαίων, οι δεύτεροι τους είχαν συμπεριφερθεί με πρωτόγνωρη βιαιότητα. Έλεγαν ότι αν και «πολιτικόν [πολιτισμένο] είναι το Ρωμαϊκόν έθνος» και οι Ρωμαίοι πολεμούσαν με απλούς και ευγενείς κανόνες («γενναίως πολεμείν») και αντιμετώπιζαν τους εχθρούς τους «κατά πρόσωπον», στην περίπτωση της Καρχηδόνας είχαν συμπεριφερθεί ως μονάρχες, ασεβώς και προδοτικά. Άλλοι, βέβαια, δεν δέχονταν ότι είχε υπάρξει οποιαδήποτε ασέβεια εναντίον θεών, γονέων ή νεκρών ούτε είχαν οι Ρωμαίοι αθετήσει κάποια συνθήκη ή την δική τους «πίστιν», στην οποία είχαν ορκισθεί, όπως είχαν κάνει οι Καρχηδόνιοι.[3220] Συνολικώς, ο Πολύβιος δικαιολογεί απόλυτα την ρωμαϊκή πολιτική εναντίον της Καρχηδόνας, στην οποία άλλωστε συμμετείχε αυτοπροσώπως, και αφήνει να εννοηθεί ότι αυτή η πρακτική θα ήταν αναγκαία από τούδε και στο εξής για την επέκταση της Ρώμης είτε υπήρχε ηθικό έρεισμα είτε όχι.[3221] Μάλιστα, η πτώση της Καρχηδόνας σηματοδότησε και την πλήρη κυριαρχία της Ρώμης στην Μεσόγειο, αρωγοί της οποίας μέχρι εκείνη την στιγμή είχαν υπάρξει και ορισμένοι Έλληνες: οι Συρακούσιοι υπό τον Ιέρωνα Β’ στην κεντρική Μεσόγειο, οι Μασσαλιώτες στην δυτική Μεσόγειο αλλά και οι Αιτωλοί, η Ρόδος και η Πέργαμος στην ανατολική Μεσόγειο. Αυτή η βοήθεια, την οποία δεν είχαν ούτε οι Καρχηδόνιοι ούτε οι ισχυρές ελληνικές Πόλεις ή οι Μακεδόνες ή οι Σελευκίδες στην Ανατολή, υπήρξε καθοριστικός παράγων στις ναυτικές νίκες των Ρωμαίων και στην απόλυτη κυριαρχία τους στην θάλασσα. Στην Αφρική, μπορεί στην θέα της καιόμενης Καρχηδόνας ο Σκιπίων «ἀπροσποιήτως ἐδάκρυεν»[3222] και όταν ρωτήθηκε από τον ιστοριογράφο Πολύβιο που βρισκόταν δίπλα του να απάντησε ότι «καλόν μέν»,[3223] αλλά φοβόταν μήπως κάποια μέρα το ίδιο συνέβαινε και στην Ρώμη. Ο Σκιπίων, ίσως άθελά του, και η καταστροφή της Καρχηδόνας να είχαν θέσει τους μελλοντικούς στόχους της Ύστερης Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός που θα οδηγούσε στην αυτοκρατορία είχε μόλις αρχίσει και ήταν επιθυμία και του ρωμαϊκού λαού και της πολιτικής του ηγεσίας.

Η Ρωμαϊκή Οικονομία κατά τους Καρχηδονιακούς Πολέμους

Είναι πράγματι αξιοθαύμαστο ότι στην ρωμαϊκή οικονομία δεν χρησιμοποιήθηκαν νομίσματα παρά στο τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ., σε αντίθεση με τους γειτονικούς Ετρούσκους που είχαν κόψει τα πρώτα τους νομίσματα περισσότερο από έναν αιώνα πριν από τους Ρωμαίους. Μάλιστα οι Έλληνες της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας είχαν εκδώσει και χρησιμοποιούσαν νομίσματα δύο αιώνες πριν τους Ρωμαίους. Η έλλειψη

[3220] Πολύβιος, XXXVI.9.
[3221] Αλλά πρβλ. και Walbank on Polybius, XXXVI.9 και Momigliano, *Alien* Wisdom, pp. 29-30.
[3222] Δ.Σ., XXXII.24.
[3223] «ευχάριστο μεν» είναι το θέαμα, Πολύβιος, XXXVIII.21.

εκτεταμένου εμπορίου και ίσως η ανταλλαγή αγροτικών προϊόντων δεν ενεθάρρυναν την ανάγκη εκδόσεως και χρησιμοποιήσεως μεγάλου αριθμού νομισμάτων. Αλλά, αργότερα, η προμήθεια αργύρου, η εμπορευματοποίηση της οικονομίας, η ανάγκη χρηματοδοτήσεως πιθανόν δημοσίων έργων αλλά κυρίως η ανάγκη πληρωμής των ρωμαϊκών στρατευμάτων άλλαξε την κατάσταση.

Όταν η Ρώμη ενεπλάκη στον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο, στο μέσο περίπου του Γ' αιώνα π.Χ., δεν είχε αναπτυχθεί πλήρως ακόμη στην Ιταλία η εγχρήματη οικονομία. Ήταν τότε, όμως, η πρώτη φορά που η πόλη θα έπρεπε να χρηματοδοτήσει μια εκστρατεία σε μακρινούς τόπους. Την εποχή αυτή, η Ρώμη δεν είχε μια σταθερή πηγή προμήθειας αργύρου. Πρέπει να χρησιμοποίησε την ετήσια αποζημίωση που ελάμβανε από τον Ιέρωνα Β' μεταξύ 363 και 248 π.Χ. για να πληρώσει τους στρατιώτες της.[3224] Έχει εκτιμηθεί ότι η Ρώμη χρηματοδότησε τον πόλεμο με νομίσματα αξίας μόνο 6,5 εκατ. δηναρίων, ενώ η Καρχηδόνα ξόδεψε ένα σύνολο 245 εκατ. δηναρίων σε νομίσματα από ήλεκτρο/electrum (κράμα κυρίως χρυσού και αργύρου), ασήμι και χρυσό. Συνεπώς, η ιταλική πόλη χρησιμοποίησε άλλους τρόπους για να χρηματοδοτήσει τα εκστρατευτικά σώματα στην Σικελία και το σύνολο των 700 πολεμικών που κατασκευάσθηκαν σε όλο τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο. Όπως έχει υπολογισθεί, οι μισθοί των στρατιωτών ήταν πολύ χαμηλοί, ανάμεσα στα 4 και στα 8 ασσάρια, και υπάρχει η υπόθεση ότι η πόλη συμπλήρωνε την μισθοδοσία σε χρήμα και με αμοιβές σε είδος. Άλλωστε, οι σύμμαχοί της πλήρωναν τους στρατιώτες τους με μερίδες δημητριακών και ελαιόλαδο, εκτός από τους ναυτικούς της συμμάχους (Τάραντας, Λοκροί και Ελαία) οι οποίοι πλήρωναν τους ναύτες με δικά τους χρήματα.[3225]

Κατά την διάρκεια του πολέμου, η προμήθεια αργύρου και χρυσού για την κοπή νομισμάτων συνέχισε να βασίζεται στην φορολογία και σε λάφυρα πολέμου και άρα ήταν περιορισμένη.[3226] Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, η έκδοση μπρούτζινων νομισμάτων αυξήθηκε πολύ στην Ιταλία, ενώ η Ρώμη μείωσε το βάρος του ασσαρίου αφήνοντας την νομισματική του αξία ίδια. Με αυτόν τον τρόπο, επέτυχε την αύξηση του αριθμού των κυκλοφορούντων νομισμάτων και διευκόλυνε την μεταφορά τους. Το βάρος του ασσαρίου στις διάφορες κοπές των ιταλικών πόλεων ποίκιλλε από 300-400 γρ. Η νομισματοκοπία της εποχής ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη και επηρεαζόμενη από τις ανάγκες των Ρωμαίων αλλά και την τοπική παράδοση.[3227] Με την ειρήνη του 241 π.Χ. και την επιβολή υψηλής αποζημιώσεως στους Καρχηδόνιους, που επανελήφθη το 238 π.Χ., η Ρώμη γέμισε το θησαυροφυλάκιό της με ασήμι. Υπολογίσθηκε ότι το συνολικό ποσό των αποζημιώσεων ανερχόταν σε 17.000.000 δηνάρια. Μέχρι την αρχή του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, εκτός από τα μπρούτζινα νομίσματα, κυκλοφορούσαν στην Ιταλία ρωμαϊκά αργυρά μαζί με ασημένια νομίσματα από την Νεάπολη και τον Τάραντα. Οι πληρωμές στον ρωμαϊκό στρατό γίνονταν πλέον με αργυρά νομίσματα.[3228]

Το 218 π.Χ., στην αρχή του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, ο ρωμαϊκός στρατός βρισκόταν σε πλήρη κινητοποίηση με παραπάνω από 100.000 άνδρες έτοιμους να πο-

[3224] Crawford, RRC, p. 634.

[3225] Πολύβιος, Ι.20.

[3226] Πολύβιος, Ι.16 και Ιστορική Πηγή 15.

[3227] Crawford, CMURR, pp. 41-45 & 47-49.

[3228] Harl, pp. 27-30. Ο συγγραφέας ακολουθεί παλαιότερες αποδοχές για την εποχή εισαγωγής του δηναρίου στην ρωμαϊκή οικονομία (δες παρακάτω).

λεμήσουν σε διάφορα μέτωπα. Δύο λεγεώνες προστάτευαν την Σικελία, μία την Σαρδηνία, και άλλες δύο την Ρώμη. Δύο λεγεώνες πολεμούσαν στην Ισπανία και φυσικά τέσσερις εναντίον του Αννίβα, μετά την εξόντωση των οποίων έπρεπε οι στρατιώτες τους να αναπληρωθούν με νέες δυνάμεις. Ως είναι φυσικό, το κόστος της διατηρήσεως υπό τα όπλα μιας τόσο μεγάλης δυνάμεως ήταν πολύ μεγάλο, η εύρεση μετάλλου για την κοπή νέων νομισμάτων πολύ περιορισμένη και συνεπώς η υποτίμηση του ρωμαϊκού νομίσματος αναγκαία. Μόνο όταν η Ρώμη είχε πάλι τον έλεγχο της ιταλικής χερσονήσου (κυρίως με την Κάπουα), της Σικελίας και της Σαρδηνίας έγινε εφικτό να βρεθούν οι ποσότητες αργύρου για την κοπή νέων νομισμάτων. Ως εκ τούτου, έφθασε μία στιγμή, κατά την διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου, που η παλαιά νομισματική μονάδα (ασσάριο, as) έπρεπε να αντικατασταθεί με μία νέα (δηνάριο, denarius). Η νομισματική αυτή μεταρρύθμιση είχε τέτοια θετική επίδραση στην ρωμαϊκή οικονομία που το δηνάριο ως νομισματική μονάδα είχε διάρκεια ζωής περί τα τετρακόσια πενήντα χρόνια ενώ ως λογιστική μονάδα χρησιμοποιούνταν μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα.

Από το 217 μέχρι το 214 π.Χ., η υποτίμηση της ρωμαϊκής νομισματικής μονάδας ήταν σταθερή. Το αργυρό νόμισμα με απεικόνιση τεθρίππου (αργυρό «quadrigatus», OHGCR, fig. 16.18) και με αρχική περιεκτικότητα αργύρου 98% έφθασε να περιέχει 72% άργυρο, ενώ υπήρξαν και κοπές με μόλις 36%. Στο καταληκτικό έτος, το μπρούτζινο ασσάριο, που αρχικά ζύγιζε περίπου 324 γρ., είχε βάρος μόλις περίπου 40,5 γρ. Δηλαδή, χρησιμοποιούνταν όλο και λιγότερος άργυρος και μπρούτζος για να κοπούν περισσότερα νομίσματα που θα χρησιμοποιούνταν για την μισθοδοσία των στρατευμάτων. Συνεπώς, η νομισματική αυτή κατάρρευση κατά την διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου απαιτούσε να πραγματοποιηθεί αναδιοργάνωση ολόκληρου του νομισματικού συστήματος. Για τον λόγο αυτό, έγινε η έκδοση ενός νέου υποτιμημένου αργυρού νομίσματος, του δηναρίου. Η αρχαιολογική σκαπάνη έδωσε την απάντηση στο πότε έγινε η έκδοση του νέου νομίσματος. Οι ανασκαφές στον ναό της Δήμητρας και της Κόρης στην Μοργκαντίνα της Σικελίας έφεραν στο φως θησαυρό (αγγλ. hoard) ρωμαϊκών νομισμάτων, ανάμεσα στα οποία για πρώτη φορά περιλαμβάνονται και αργυρά δηνάρια. Δεδομένου ότι η πόλη καταστράφηκε από τους Ρωμαίους κατά την δεύτερη εξέγερσή της το 211 π.Χ., το έτος αυτό αποτελεί terminus ad quem (τελικό χρονολογικό όριο) της εισαγωγής του δηναρίου στην ρωμαϊκή οικονομία. Το αρχικό νόμισμα απεικόνιζε στον εμπροσθότυπο κεφαλή της θεάς Ρώμης με περικεφαλαία και στον οπισθότυπο έφιππους Διόσκουρους (OHGRC, fig. 17.1) και για περισσότερους από τέσσερις αιώνες θα αντιπροσώπευε μια ισχυρή ρωμαϊκή οικονομία.

Το αργυρό δηνάριο και οι υποδιαιρέσεις του περιείχαν 97-99% ασήμι και η ισοδυναμία τους με το παλαιό ασσάριο ήταν κτυπημένη επάνω τους (με λατινικά γράμματα/αριθμούς) για να εδραιωθεί η εμπιστοσύνη στο νέο νόμισμα. Το δηνάριο είχε αξία ίση με 10 ασσάρια (X) και βάρος περ. 4.5 γρ., το ημιδηνάριο (quinarius) με 5 (V) και βάρος περ. 2,3 γρ., το σηστέρτιο (ή σεστέρτιο ή σεστέρσιο, sestertius) με 2½ (IIS)[3229] και βάρος περ. 1,13 γρ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδοση νομισμάτων (victoriatus, OHGRC, fig. 17.4) με απεικόνιση Νίκης στον οπισθότυπο. Τα νομίσματα αυτά δεν ακολουθούσαν κανένα τυπολογικό σχήμα, δεν είχαν κανένα σημάδι ισοδυναμίας με το ασσάριο, η περιεκτικότητά τους σε άργυρο κυμαινόταν μεταξύ 65-72% και είχαν βάρος

[3229] Δες εικόνες στο OHGRC, figs. 17.1 & 17.2 & 17.3.

3,4 γρ., αν και ορισμένες εκδόσεις είχαν το διπλάσιο ή το μισό από το τυπικό βάρος. Παρήχθησαν από το 211 π.Χ. και μόνο για τα επόμενα σαράντα χρόνια, αλλά σε πολύ μεγάλες ποσότητες. Αρχικά, κυκλοφόρησαν κυρίως στην νότια Ιταλία. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει επιστημονική συμφωνία ως προς τον ρόλο που έπαιξαν οι Νίκες (victoriatus) στην ρωμαϊκή οικονομία. Είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιούνταν ως «ρωμαϊκή δραχμή» ανάμεσα στα ελληνικά νομίσματα της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας, αλλά στην Ρώμη απλώς ως εμπόρευμα.[3230]

Τα χρυσά δηνάρια που κόπηκαν μέχρι το 209/8 π.Χ. είχαν αξία 60 (OHGRC, fig. 17.5), 40 και 20 ασσαρίων. Μετά από το έτος αυτό και μέχρι την εποχή του Ιουλίου Καίσαρα (διοίκ. με διακοπές 59-44 π.Χ.), στην ρωμαϊκή επικράτεια κυκλοφορούσαν μόνο αργυρά και μπρούτζινα (χάλκινα) νομίσματα.[3231] Βέβαια, πολύ σύντομα, το 209 π.Χ., το ασσάριο έχασε πάλι το μισό της αξίας του και ονομαζόταν «uncial as, δωδεκατημόριο ασσαρίου» ενώ το αργυρό δηνάριο ισοδυναμούσε με 16 μπρούτζινα ασσάρια αντί για 10, όπως ήταν η αρχική ανταλλακτική του αξία. Αυτή την περίοδο, όλα αυτά δείχνουν τα προβλήματα της ρωμαϊκής οικονομίας αλλά και την αγωνιώδη προσπάθεια της Συγκλήτου να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη χρηματοδότηση των πολεμικών αποστολών πληρώνοντας κανονικά τον μισθό των στρατιωτών. Βέβαια, η αρχική υποτίμηση της νομισματικής μονάδας δεν είναι φαινόμενο που περιορίζεται μόνο στην Ρώμη. Παρόμοιες υποτιμήσεις συνέβησαν την ίδια εποχή στην Ετρουρία, στην Αίγυπτο και ίσως και στην Σικελία, γεγονός που υποδηλώνει ότι υφίστατο μια, τουλάχιστον μεσογειακή, ισοτιμία στην αγορά πολυτίμων μετάλλων αλλά και στην σχέση μεταξύ μπρούτζου και αργύρου, η οποία επηρέαζε και την ρωμαϊκή οικονομία.[3232]

Η χρηματοοικονομική εμπειρία των Ρωμαίων κατά τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που αξίζει να συζητηθούν περαιτέρω. Η Ρώμη κατανόησε την ανάγκη αποκτήσεως μετάλλου για την κοπή νομισμάτων όταν ήταν αναγκασμένη να διαθέτει όλο και περισσότερα χρήματα για την χρηματοδότηση του πολέμου και την πιθανή της νίκη. Μέχρι την αναγκαστική νομισματική μεταρρύθμιση ούτε η σταθερή υποτίμηση ήταν αρκετή για να βρεθούν οι ικανοποιητικοί χρηματικοί πόροι που θα χρηματοδοτούσαν μία σύρραξη τέτοιας χρονικής διάρκειας και κλίμακας, όπως ήταν ο Β' Καρχηδονιακός Πόλεμος των Ρωμαίων. Το 216 π.Χ., όταν στόλος που είχε σταλεί στην Αφρική επέστρεψε στο Λιλύβαιο με τον επικεφαλής πραίτωρα βαριά τραυματισμένο, η Σύγκλητος ενημερώθηκε ότι οι στρατιώτες και οι ναύτες δεν είχαν λάβει τακτικά ούτε μισθό ούτε σιτηρέσιο και ότι ούτε υπήρχε η άμεση δυνατότητα να τους παρασχεθούν, αλλά οφείλονταν και έπρεπε να καταβληθούν. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στην Σαρδηνία ως προς τους μισθούς και το σιτηρέσιο του εκστρατευτικού σώματος. Η απάντηση της Ρώμης ήταν απογοητευτική για τους παραλήπτες όταν ενημερώθηκαν ότι έπρεπε μόνοι τους να φροντίσουν για χρήματα και σιτηρέσιο. Στην Σικελία ζητήθηκε η βοήθεια του Ιέρωνα Β', ο οποίος πρόθυμα διέθεσε χρήματα επί πιστώσει για την πληρωμή των μισθών και σιτηρά για τροφοδοσία έξι μηνών, ενώ στην Σαρδηνία βοήθησαν οι σύμμαχοι. Στις αρχές του 215 π.Χ., η Σύγκλητος αποφάσισε να

[3230] Plinius, XXXIII.46.

[3231] Bernhard E. Woytek, «The Denarius Coinage of the Roman Republic,» in OHGRC, pp. 315-319. Λεπτομέρειες στο Harl, pp. 30-37 και Crawford, CMURR, pp. 57-60.

[3232] Lancel, *Hannibal*, pp. 121-122.

διπλασιάσει τον φόρο (dublex tributum)[3233] που πλήρωναν όσοι πολίτες δεν υπηρετούσαν στον στρατό.[3234] Η οικονομική κατάσταση ήταν τόσο άσχημη από την έλλειψη χρημάτων ώστε στην Ρώμη ψηφίστηκε ο έλεγχος του ταμείου της πόλεως από τρεις επιτρόπους, ένα είδος κεντρικής τράπεζας υπό την εποπτεία επιτρόπων.

Στο τέλος του καλοκαιριού του 215 π.Χ., οι Γναίος και Πόπλιος Σκιπίων ενημέρωσαν για την επιτυχία των επιχειρήσεων στην Ισπανία αλλά και ότι χρειάζονταν χρήματα για πληρωμή μισθών, είχαν ανάγκη ρουχισμού, αλλά και προμήθειας σιτηρών. Για τους μισθούς είπαν ότι εάν δεν μπορούσε να τους στείλει η Ρώμη θα ήταν δυνατόν να εξευρεθούν τα χρήματα με κάποιο τρόπο στην Ισπανία αλλά τα υπόλοιπα έπρεπε να σταλούν, εάν η Σύγκλητος επιθυμούσε την διατήρηση του στρατού εκεί. Οι Συγκλητικοί δεν αμφισβήτησαν καθόλου την ακρίβεια των αναφερομένων, αλλά η συζήτηση οδήγησε στις διαπιστώσεις που όλοι γνώριζαν: οι Ρωμαίοι διατηρούσαν μεγάλες δυνάμεις διασκορπισμένες στην Ιταλία, στην Σικελία, στην Σαρδηνία και στην Ισπανία, έπρεπε να κατασκευάσουν άμεσα νέο στόλο φοβούμενοι την μακεδονική απειλή, στην Σαρδηνία και στην Σικελία μετά δυσκολίας τρέφονταν οι στρατιώτες που προστάτευαν τις πόλεις, τα μόνο έσοδα της Ρώμης προέρχονταν από τον φόρο ατομικής περιουσίας (tributum) που κατέβαλλε ο κάθε Ρωμαίος πολίτης, ο αριθμός των οποίων όμως είχε μειωθεί δραματικά μετά τις απώλειες στις μάχες με τον Αννίβα, και συνεπώς εξ αιτίας όλων αυτών των δεδομένων έπρεπε να βρεθούν άμεσοι πόροι. Ο μόνος τρόπος να εφοδιασθεί ο στρατός στην Ισπανία ήταν να συναφθούν συμβόλαια με ομάδες αγροτών, οι οποίοι θα εξοφλούνταν πρώτοι όταν θα υπήρχαν διαθέσιμα στο ταμείο. Οι τρεις ομάδες –σήμερα θα τους ονομάζαμε συνεταιρισμούς– των δεκαεννέα μελών που παρουσιάσθηκαν την ορισθείσα ημερομηνία έθεσαν τους εξής επιπλέον όρους που έγιναν αποδεκτοί: δεν θα υπηρετούσαν στον ρωμαϊκό στρατό καθ' όλη την διάρκεια της συμβάσεως και τα εμπορεύματα θα ταξίδευαν στον προορισμό τους με ευθύνη του δημοσίου, δηλαδή το δημόσιο θα έπρεπε να πληρώσει την αξία τους ανεξαρτήτως της τύχης τους.

Το 214 π.Χ. έπρεπε να σταλεί στόλος στην Σικελία, αλλά υπήρχε έλλειψη ναυτών. Τότε, βασιζόμενοι σε απόφαση της Συγκλήτου, οι ύπατοι εξέδωσαν διαταγή κατά την οποία ανάλογα με τον ύψος της περιουσίας τους το 220 π.Χ. ή μέχρι το 214 π.Χ., οι Ρωμαίοι πολίτες έπρεπε να συνεισφέρουν στο δημόσιο έναν ναύτη με μισθούς έξι μηνών ή τρεις ή πέντε ή επτά ναύτες με μισθούς ενός έτους και οι Συγκλητικοί οκτώ ναύτες με μισθούς ενός έτους. Οι ναύτες θα επιβιβάζονταν στα πλοία με τα όπλα τους, όλα τα άλλα χρειαζούμενα, και μαγειρεμένη τροφή τριάντα ημερών, για τα οποία θα είχαν φροντίσει οι χορηγοί τους. Για πρώτη φορά στην Ρωμαϊκή Ιστορία, όπως συνέβαινε λόγου χάριν στην Αθήνα, Ρωμαίοι ιδιώτες πλήρωναν κατευθείαν για πολεμικούς εξοπλισμούς. Το 210 π.Χ., οι ύπατοι προσπάθησαν να αναγκάσουν τους πολίτες να επαναλάβουν την χορηγία. Η αντίδραση όμως ήταν μεγάλη, διότι και οι πλούσιοι πολίτες είχαν εξαντληθεί από την βαριά φορολογία της περιουσίας τους (tributum) τόσα χρόνια αλλά και τις καταστροφές που είχαν υποστεί οι αγροτικές ιδιοκτησίες τους λόγω των πολέμων. Τότε, ο ύπατος Μάρκος Βαλέριος Λαιβίνος (M. Valerius Laevinus)[3235] ζήτησε από τους Συγκλητικούς να δώσουν το καλό παράδειγμα. Να προσφέρουν στους τρεις επιτρόπους του δημοσίου ταμείου για να κατατεθούν στο κρατικό Θησαυροφυλάκιο

[3233] Livius, XXIII.31.1.
[3234] Livius, XXXIII.21 & 31.
[3235] FC, p. 62, έτος 210.

ένα χρυσό ή ασημένιο δακτυλίδι για κάθε μέλος της οικογενείας τους και χρήματα ανά οικογένεια (ανά pater-familias). Οι Συγκλητικοί αλλά και άλλοι πολίτες ανταποκρίθηκαν στην πρόταση και έτρεξαν να φέρουν τα πολύτιμα είδη για να γραφούν τα ονόματά τους από τα πρώτα στους καταλόγους του Θησαυροφυλακίου. Βέβαια, οι αποπληρωμές αυτού του δανείου έγιναν με μεγάλη καθυστέρηση, μέχρι το 200 π.Χ., και τότε με απονομή δημοσίων γαιών.[3236]

Τα παραπάνω μέτρα μέσα στα χρόνια συνεχών πολέμων δείχνουν την οικονομική οργάνωση κράτους, στο οποίο είχε τελικά εξελιχθεί η Ρώμη, παρά μιας πόλεως. Οι αγροπολίτες της Ρώμης, κατανοώντας τον μεγάλο κίνδυνο να χάσουν αμέσως τα αγροκτήματά τους, ήταν πολύ πιο πρόθυμοι να συνεισφέρουν σε είδος και χρήματα, από ό,τι οι έμποροι και βιοτέχνες, λόγου χάριν, των Συρακουσών, οι οποίοι έπρεπε να έχουν ρευστό για να κινηθούν στην αγορά. Οι Ρωμαίοι πολίτες, δηλαδή κυρίως οι γαιοκτήμονες, οι πλούσιοι, και οι Συγκλητικοί, ήταν έτοιμοι να δανείσουν το δημόσιο Ταμείο, διότι γνώριζαν ότι η διατήρηση της περιουσίας τους αλλά και η ύπαρξη της Ρώμης της ίδιας εξαρτιόταν από τους ίδιους και τους μισθοφόρους που θα πολεμούσαν για αυτόν τον σκοπό. Οι πολίτες του ρωμαϊκού κράτους ήξεραν ότι αλληλεξαρτώντο για την επιβίωση των ιδίων και της πόλεώς τους και γι' αυτόν τον λόγο εμπιστεύονταν την Δημοκρατία τους, τους αξιωματούχος τους, και τους συμπολίτες τους. Ίσως αυτή ακριβώς η αλληλεξάρτηση έδωσε την οικονομική, πολιτική, και στρατιωτική δυναμική στην ρωμαϊκή Δημοκρατία για να επιβιώσει, σε αντίθεση με τις Συρακούσες των τυράννων, όπου η μεγάλη ευμάρεια εξαιτίας κυρίως του επικερδούς εμπορίου και η απόλυτη εξουσία στα χέρια ενός ανδρός, άλλοτε ικανού και άλλοτε αναποτελεσματικού, κατέστρεψε τελικά την ελληνική πόλη.

Πέρα όμως από την Ρώμη, νομίσματα κόπηκαν και εκτός ιταλικής χερσονήσου, όπου υπήρχε διαθέσιμος άργυρος. Η νομισματοκοπία στην Κορσική, στην Σαρδηνία και στη Σικελία είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση, διότι και οι Καρχηδόνιοι και οι Ρωμαίοι είχαν διαδοχικά υπό την εξουσία τους τμήμα ή και ολόκληρα τα τρία νησιά. Η Κορσική απέδιδε φόρους στην Καρχηδόνα αλλά και στην Ρώμη μόνο σε είδος[3237] και έτσι δεν κόπηκαν νομίσματα στο νησί. Στην Σαρδηνία, οι Καρχηδόνιοι εξέδωσαν δύο φορές μπρούτζινα νομίσματα, κατά τους δύο πρώτους Καρχηδονιακούς Πολέμους, ενώ οι Ρωμαίοι τρεις φορές, αλλά κυρίως εκδίδοντας τα δικά τους επάνω σε προηγούμενα καρχηδονιακά νομίσματα.[3238] Στην κεντρική και δυτική Σικελία, η παραγωγή πολύ μεγάλου αριθμού αργυρών καρχηδονιακών νομισμάτων υποδεικνύει ένα σύστημα φορολογίας σε χρήμα, το οποίο πρέπει να χρησιμοποίησαν και οι Ρωμαίοι από το 240 π.Χ. μέχρι τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο. Στην ανατολική Σικελία, ο Ιέρων καθιέρωσε φόρο δεκάτης στα σιτηρά, τον οποίον αργότερα χρησιμοποίησαν οι Ρωμαίοι για ολόκληρη την Σικελία. Ο τύραννος συνέχισε να εκδίδει χρυσά και κυρίως αργυρά νομίσματα και είναι πολύ πιθανό μέρος του αργύρου για την κοπή νομισμάτων να προερχόταν από την εξαγωγή σιτηρών. Κατά τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο, οι Ρωμαίοι εισήγαν μεγάλο αριθμό νομισμάτων, αλλά παρήγαν και πάρα πολλά νομίσματα επί τόπου. Με άλλα λόγια, την

[3236] Livius, XXIII.21 & 38 & 43 & 48-49 & XXIV.11.7 & XXVI.35-36 & XXIX.16.1-4 & XXXI.13. Δες και Crawford, RRC, pp. 634-635.

[3237] Δ.Σ., V.13.3-5 και Livius, XL.34.12.

[3238] Για δείγματα εκδόσεως ρωμαϊκών νομισμάτων με επαναχρησιμοποίηση (overstruck) υπαρχόντων καρχηδονιακών δες RRC, Table XVIII, nos 47 και εξής.

περίοδο αυτή, οι Ρωμαίοι παρέλαβαν στην ανατολική Σικελία ένα χρηματοοικονομικό σύστημα το οποίο συμπεριλάμβανε και νομισματική μονάδα και έτσι γνώρισαν την σημασία του να έχει ένα κράτος χρηματική επάρκεια. Στην Σικελία κυκλοφορούσαν αργυρά ελληνικά τοπικά νομίσματα, τοπικά καρχηδονιακά νομίσματα, νομίσματα από την Κόρινθο και τις αποικίες της («πήγασοι»)[3239] αλλά και αρκετά από την Καρχηδόνα, την Αθήνα και την Μακεδονία. Φυσικά, κυκλοφορούσε και πολύ μεγάλος αριθμός μπρούτζινων (χάλκινων) νομισμάτων. Η παρουσία Ρωμαίων και Ιταλών εμπόρων στην Σικελία, μετά την πτώση των Συρακουσών, πρέπει να υπήρξε η αιτία για την οποία συνέχισαν να εισρέουν ρωμαϊκά νομίσματα στο νησί, σε αντίθεση με ό,τι έγινε στην Ισπανία.[3240]

Στην Ισπανία, η κυκλοφορία αργυρών νομισμάτων είχε ξεκινήσει από τις ελληνικές πόλεις Εμπόριο και Ρόδος/Ρόδη και από το Κάδιξ, πριν την άφιξη του Καρχηδόνιου Αμίλκα το 237 π.Χ. Κατά την παραμονή των Καρχηδονίων στην Ιβηρική υπήρξαν κυρίως εκδόσεις αργυρών νομισμάτων που βασίζονταν στο καρχηδονιακό πρότυπο των 7,20 γρ. Όμως, η μείωση αργότερα του βάρους στα 7 γρ. δείχνει τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Καρχηδόνιοι κατά την παραμονή τους στην Ισπανία. Η κοπή τοπικών νομισμάτων σταμάτησε το 209 π.Χ., μετά την κατάληψη της Νέας Καρχηδόνας από τους Ρωμαίους. Οι Ρωμαίοι έφεραν αργυρά νομίσματα αλλά φαίνεται ότι εξέδωσαν μόνο Νίκες. Αλλά και μετά το τέλος του Β’ Καρχηδονιακού Πολέμου δεν υπήρξε μεγάλη εισροή αργυρών ρωμαϊκών νομισμάτων στην Ισπανία.[3241]

Πάντως στην Ρώμη, από το 212 π.Χ. και μετά, άρχισε να εισρέει πάλι άργυρος λόγω της υποταγής πόλεων και περιοχών. Πρώτα-πρώτα, η κατάληψη των Συρακουσών, μετά της Κάπουα, της Νέας Καρχηδόνας (Ισπανία), του Τάραντα, αλλά και τα λάφυρα του 206 π.Χ. από την Ισπανία. Σε περίπτωση μεγάλης οικονομικής αδυναμίας, η πόλη κατέφευγε στις προσφορές πολυτίμων μετάλλων από τούς ιδιώτες, όπως συνέβη το 210 π.Χ., αλλά και σε χρησιμοποίηση του δημόσιου αποθεματικού (aerarium sanctius) ή σε ενοικίαση δημόσιας γης (ager Campanus, στην Καμπανία). Την ίδια περίοδο, αργυρά και μπρούτζινα νομίσματα έκοψε και ο Αννίβας στην Ιταλία για να χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις του.[3242] Ο Αννίβας, όμως, ηττήθηκε και υποχώρησε στην Αφρική, όπου τελικά οι Καρχηδόνιοι νικήθηκαν στην μάχη της Ζάμα, το 201 π.Χ. Την εποχή εκείνη το ρωμαϊκό Θησαυροφυλάκιο ήταν σχεδόν άδειο.

Η οικονομική επιβίωση της Ρώμης απαιτούσε εισροές εσόδων στο κρατικό ταμείο. Η διαχείριση αυτών των εσόδων μέχρι το μέσο του Β’ αιώνα π.Χ. επέτρεψε στην πόλη να διαθέτει τους απαιτούμενους πόρους για να τελειώσει γρήγορα και αποτελεσματικά τον Γ’ Καρχηδονιακό Πόλεμο και να εκμηδενίσει πολιτικά και οικονομικά την Καρχηδόνα. Η πρώτη πηγή εσόδων ήταν η φορολογία των πολιτών. Από το 200 μέχρι το 167 π.Χ. πρέπει να υποθέσουμε με κάποια βεβαιότητα ότι οι πολίτες κατέβαλλαν τον προσωπικό τους φόρο (tributum simplex),[3243] δηλαδή ένα τοις χιλίοις (ένα ασσάριο για κάθε 1000) από το εισόδημά τους. Το 215 π.Χ. και λόγω των εκτάκτων αναγκών, ο

[3239] Ο τυπικός οπισθότυπος των κορινθιακών νομισμάτων απεικόνιζε φτερωτό άλογο (τον Πήγασο), δες GCTV, 1:184 & 244-247 & no 2978, 1:273.

[3240] Crawford, CMURR, ch. 7.

[3241] Crawford, CMURR, pp. 87-90.

[3242] Crawford, CMURR, pp. 61-62 & 66-70.

[3243] Livius, XXIX.15.

φόρος αυτός διπλασιάσθηκε για το συγκεκριμένο έτος (tributum dublex, δύο τοις χιλίοις),[3244] αλλά δεν είναι πιθανό να διατηρήθηκε αυξημένος αργότερα ή μετά το τέλος του πολέμου, διότι υπήρξαν και άλλες πηγές εσόδων. Έχει υπολογισθεί ότι για τα πρώτα τριάντα τρία χρόνια του Β' αιώνα π.Χ. το αποτέλεσμα αυτού του φόρου ήταν περί τα 60.000.000 δηνάρια ετησίως.

Η δεύτερη πηγή εσόδων της Ρώμης ήταν οι πολεμικές αποζημιώσεις. Μετά το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου (201 π.Χ.), η Καρχηδόνα υποχρεώθηκε να καταβάλει συνολικά 8600 τάλαντα.[3245] Ο Φίλιππος Ε' της Μακεδονίας κατέβαλε 750 τάλαντα μεταξύ 196 και 191 π.Χ.[3246] Από τον βασιλιά Νάβιν της Σπάρτης (διοίκ. 207-192 π.Χ.) και από το 194 μέχρι το 192 π.Χ. έλαβε περί τα 200 τάλαντα.[3247] Ο Αντίοχος Γ' κατέβαλε ένα σύνολο 15.000 ταλάντων.[3248] Οι Αιτωλοί 500 τάλαντα[3249] και ο Αριαράθης Δ' Ευσεβής της Καππαδοκίας (διοίκ. 220-163 π.Χ.) 300 τάλαντα το 187 π.Χ.[3250] Το άθροισμα των 25.350 ταλάντων αντιστοιχούσε σε 152.100.000 δηνάρια (1 τάλαντο = 6000 δηνάρια). Η τρίτη πηγή εσόδων των Ρωμαίων ήταν η αξία των λαφύρων από τον Φίλιππο Ε', τον Αντίοχο Γ', τον Περσέα της Μακεδονίας (διοίκ. 179-168 π.Χ.), τους Αιτωλούς, την Ιλλυρία και την Ήπειρο, τα οποία υπολογίσθηκαν σε 66.000.000 δηνάρια και τα λάφυρα από την Βόρεια Ιταλία σε 2.200.000 δηνάρια. Ακόμη, από το 200 και μέχρι το 168 π.Χ., τα ισπανικά ορυχεία πρέπει να είχαν παράξει άργυρο αξίας 32.000.000 δηναρίων. Συνολικά, λοιπόν, μέσα στα πρώτα τριάντα δύο χρόνια του Β' αιώνα π.Χ. οι Ρωμαίοι έβαλαν στο ταμείο της πόλεως τους από λάφυρα και εξορυχθέντα άργυρο περίπου 100.000.000 δηνάρια.

Έκτος από τα ανωτέρω εισοδήματα, πρέπει να υπολογίσουμε και το τέλος (λατ. vectigal) από την ενοικίαση δημοσίων γαιών –ιδίως της Καμπανίας–, φόρων λιμανιών και άλλων υποχρεωτικών εισφορών, μεταξύ του 200 και του 157 π.Χ., αλλά και ενοικιάσεις στην Μακεδονία μεταξύ 166 και 157 π.Χ., σε 155.500.000 δηνάρια. Τέλος, η δεκάτη από την Σαρδηνία και την Σικελία υπολογίσθηκε σε 130.000.000 δηνάρια.

Το σύνολο των εσόδων που αναφέρονται παραπάνω αθροίζουν σε 597.600.000 δηνάρια. Γνωρίζουμε ότι το 157 π.Χ. το ρωμαϊκό θησαυροφυλάκιο διέθετε 25.3000.000 δηνάρια,[3251] ενώ το 187 π.Χ. η πολιτεία κάλυψε τμήμα έκτακτης φορολογίας των πολιτών από χρήματα που μόλις είχαν εισρεύσει ως λάφυρα μέχρι του ποσού των 22.500.000 δηναρίων.[3252] Συνεπώς, η πολιτεία είχε ξοδέψει μέχρι περίπου το μέσον του Β' αιώνα π.Χ. περί τα 550.000.000 δηνάρια. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των χρημάτων είχε ξοδευτεί για τις ανάγκες του στρατού και του στόλου, ενώ ένα πολύ μικρότερο ποσό για την οικοδόμηση δημοσίων κτηρίων αλλά και ως γενικά έξοδα. Όμως για πρώτη φορά στην Ιστορία της, η Ρώμη είχε στα ταμεία της διαθέσιμα που δεν χρειαζόταν να δαπανήσει αμέσως.[3253] Παρά την αβεβαιότητα ορισμένων από τους ανω-

[3244] Livius, XXIII.31.
[3245] Πολύβιος, XXV.18.
[3246] Livius, XXXIII.30 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Τίτος Φλαμίνιος», IX.
[3247] Livius, XXXIV.35.
[3248] Livius, XXXVII.45 & XXXVIII.37 και Πολύβιος, XXI.17.
[3249] Livius, XXXVIII.9 & 11 και Πολύβιος, XXI.30 & 32.
[3250] Livius, XXXVIII.37 & 39.
[3251] Plinius, XXXIII.55.
[3252] Livius, XXXIX.7.5.
[3253] Δες αναλυτικά στο Tenney Frank, «The Public Finances of Rome 200-157 BC,» *The Ameri-*

τέρω υπολογισμούς, τα στοιχεία αυτά μας δίνουν μια εικόνα της καταστάσεως των δημοσίων οικονομικών, δηλαδή των εσόδων και των εξόδων, της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας στο πρώτο μισό του Β' αιώνα π.Χ.

Στα χρόνια μετά τον Β' Καρχηδονιακό Πόλεμο, η Ρώμη είχε μεγάλο αποθεματικό στο Θησαυροφυλάκιό της για κάθε έκτακτη ανάγκη. Το χρησιμοποίησε κυρίως για στρατιωτικούς σκοπούς, για να νικήσει στην Καρχηδόνα αλλά και για να εδραιώσει την θέση της στην Δύση, κατακτώντας την Ισπανία, αλλά και στην Ανατολή, κατακτώντας τμήμα του νοτιοδυτικού βαλκανικού χώρου, τον ελλαδικό και τον μικρασιατικό χώρο. Η διαχείριση των χρημάτων αυτών επέτρεψαν στην Ρώμη να γίνει στρατιωτική και εμπορική κυρία του μεγαλύτερου τμήματος της Μεσογείου Θαλάσσης και να δείχνει τα δόντια της ως ιμπεριαλιστική δύναμη. Από την άλλη πλευρά, η οικονομική ευμάρεια έφερε εξελίξεις και στον πολιτισμό.

Η Μέση και η Νέα Κωμωδία

Το ρωμαϊκό θέατρο της Μέσης Δημοκρατίας (δες παρακάτω) αντέγραψε την μακρά παράδοση του ελληνικού θεάτρου που είχε ιδιαίτερα αναπτυχθεί στις αποικίες της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας. Το ελληνικό δράμα, η τραγωδία και η κωμωδία, δεν τελείωσε με την μεγάλη τους ακμή κατά τον Ε' αιώνα π.Χ. Οι δραματουργοί συνέχισαν να συγγράφουν και να ανεβάζουν έργα του είδους που ονομάζουν οι φιλόλογοι Νέα Τραγωδία και Νέα Κωμωδία. Όμως, ό,τι γνωρίζουμε για την εξέλιξη της τραγωδίας μετά τα τελευταία έργα του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., είναι μόνο ονόματα.[3254] Μάλιστα, η νεώτερη επιγραφή που αναφέρει νίκη σε τραγωδία ανήκει στο τέλος του Α' αιώνα π.Χ. Αντιθέτως, η Κωμωδία, όπως την γνωρίσαμε με τον Αριστοφάνη, εξελίχθηκε, μεταλλάχθηκε, και νέα μεγάλα έργα δημιουργήθηκαν από νέους ποιητές. Πολλά από τα έργα αυτά της Μέσης και της Νέας Κωμωδίας είτε ολόκληρα είτε σε αποσπάσματα έφθασαν μέχρι εμάς σήμερα. Σημαντικότερο όλων, όμως, είναι ότι η Νέα Κωμωδία επηρέασε στον μέγιστο βαθμό τους Λατίνους δραματουργούς που εμφανίσθηκαν στο θεατρικό στερέωμα και οι οποίοι έγραψαν στα λατινικά, αλλά αντέγραψαν τα ελληνικά έργα του νέου ρεύματος. Τα πρώτα ψήγματα εξελίξεων στην Αρχαία Κωμωδία που προμηνύουν την Μέση Κωμωδία υπάρχουν στα τελευταία έργα του Αριστοφάνη.

Οι πρώτες με τις τελευταίες κωμωδίες του Αριστοφάνη (445-385 π.Χ.)[3255] παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές. Αυτές οι νέες ιδέες προαναγγέλλουν το τέλος της Αρχαίας Κωμωδίας, όπως το γνωρίσαμε μέσα από το μεγαλύτερο μέρος του αριστοφανικού έργου, και την αρχή νεωτεριστικής τάσεως. Όντως, η Νέα Κωμωδία που σηματοδοτείται από τον Μένανδρο (περ. 342-290 π.Χ.) απείχε μόνο περί τις επτά δεκαετίες από τα τελευταία έργα του Αθηναίου κωμωδιογράφου. Όμως τα έργα που παρήχθησαν στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην Αρχαία και στην Νέα Κωμωδία, το οποίο μπορεί να ορισθεί ανάμεσα στο 400 και στο 320 π.Χ., ανήκουν στην ονομαζόμενη Μέση Κωμωδία. Θεωρούμε ότι η Μέση Κωμωδία άντλησε θέματα και χαρακτήρες από τον Επί-

---

can Journal of Philology 53 (1932): 1-20.

[3254] B.M.W. Knox, «Minor tragedians,» in *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature*, eds P. E. Easterling and B. M. W. Knox (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), ch. 10.6.

[3255] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 349-351.

χαρμο και τους μίμους του Σώφρωνος και άλλων μιμογράφων που προηγήθηκαν και τελικά επηρέασε και την ρωμαϊκή κωμωδία της Μέσης Δημοκρατίας.

Κατά την εποχή της Μέσης Κωμωδίας φαίνεται ότι παρήχθησαν 600-800 έργα, γεγονός που δείχνει την μεγάλη δραστηριότητα των συγγραφέων. Μάλιστα κάποιοι από αυτούς τους συγγραφείς είχαν καταφθάσει στην Αθήνα και από την Ανατολή και από την Δύση για να παρουσιάσουν τα έργα τους στην μεγάλη ελληνική Πόλη. Δυστυχώς, το λογοτεχνικό τοπίο της Μέσης Κωμωδίας για τον σημερινό μελετητή φιλόλογο είναι μια απέραντη έρημος, με εξαίρεση μία ή δύο οάσεις εδώ και εκεί. Είναι τα ελάχιστα αποσπάσματα που έχουν διασωθεί από τα εκατοντάδες έργα αυτό που αναγκάζει τους μελετητές να είναι τόσο απογοητευμένοι. Όπως όμως έχουμε ήδη αναφέρει, το έμβρυο της Μέσης Κωμωδίας υπήρχε στα τελευταία έργα του Αριστοφάνη.

Τα τρία στοιχεία της Αρχαίας Κωμωδίας που περιορίζονται κατά την Μέση Κωμωδία είναι η έντονη αναφορά σε τρέχοντα πολιτικά ζητήματα, ο ρόλος του χορού, και τα ερωτικού περιεχομένου χονδρά αστεία που αντικαθίστανται με ευπρεπέστερα ή ανώδυνα υπονοούμενα. Ας εξετάσουμε, όμως, ποια είναι τα νεωτεριστικά στοιχεία που εισήχθησαν στις *Εκκλησιάζουσαι*[3256] και στον *Πλούτο*[3257] του Αριστοφάνη και αποτελούν τα δείγματα της μεταβατικής Μέσης Κωμωδίας. Πρώτα-πρώτα, ο ρόλος του χορού περιορίσθηκε δραστικά. Στους παπύρους των δύο προαναφερθέντων έργων, η ένδειξη ΧΟΡΟΥ είναι ασαφής, μια που δεν υπάρχουν συγκεκριμένα χορικά άσματα. Ακόμη όμως και εάν υποθέσουμε ότι ο χορός τραγουδούσε και χόρευε, είμαστε βέβαιοι πως το αποτέλεσμα δεν είχε καμία ομοιότητα με ό,τι γνωρίζουμε λ.χ. από τους *Βατράχους*. Στις δύο τελευταίες κωμωδίες του Αριστοφάνη, *Κώκαλος*[3258] και *Αιολισίκων*,[3259] δεν υπάρχουν καθόλου χορικά άσματα και παράβαση, δηλαδή την εκτός κυρίως θέματος αναφορά του ποιητή δια του χορού σε θέματα κυρίως πολιτικά ή ηθικά της επικαιρότητας. Ήδη, όμως, στις *Εκκλησιάζουσαι* περιγράφεται μία πρόταση κατά την οποία οι ερωτικές σχέσεις είναι ελεύθερες, αλλά υπό τον όρο ότι πρώτα θα ικανοποιούνται οι πιο ηλικιωμένοι και άσχημοι και από τα δύο φύλα. Η σκηνή που στήνει ο Αριστοφάνης περιλαμβάνει έναν νέο, μία κοπέλα και δύο φρικιαστικές γριές. Στο αποκορύφωμά της, η κοπέλα καλεί με πόθο τον εραστή της να έρθει και εκείνος με τον ίδιο πόθο βρίσκεται στο κατώφλι του σπιτιού της και της φωνάζει να του ανοίξει.[3260] Αυτή η σκηνή αντανακλάται αργότερα στον *Curculio*[3261] του Λατίνου σατιρικού Τίτου Πλαύτου (δες παρακάτω). Ακόμη και εάν υποθέσουμε ότι ο Αριστοφάνης στην συγκεκριμένη σκηνή εμπνέεται από τα λαϊκά τραγούδια της εποχής του είναι φανερό πως τα κυρίαρχα στοιχεία προέρχονται από την ρομαντική και την μουσική κωμωδία. Οι τάσεις, όμως, αυτές για περισσότερη ποίηση και μουσική δεν αναπτύχθηκαν στην Αττική Κωμωδία του Δ' αιώνα π.Χ., αλλά οδήγησαν στην μουσική κωμωδία του Πλαύτου.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της Αρχαίας Κωμωδίας που εγκαταλείπεται σταδιακά στην Μέση Κωμωδία είναι η χρήση ολόκληρου μυθολογικού θέματος επάνω στο οποίο εξυφαίνεται η κωμική υπόθεση. Από τα χρονολογημένα έργα έχει υπολογισθεί

[3256] Δες τόμο στην έκδοση Κάκτος.

[3257] Δες τόμο στην έκδοση Κάκτος.

[3258] Δες Aristophanes, *Fragments*, Loeb, 359-371, pp. 280-287.

[3259] Δες Aristophanes, *Fragments*, Loeb, 1-16, pp. 110-119.

[3260] Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσαι*, 877-974.

[3261] Plautus, *Curculio*, 96-113 & 135-157.

ότι την περίοδο 420-400 π.Χ. τα μισά περίπου είναι μυθολογικά, κατά την περίοδο 400-350 π.Χ. ο αριθμός αυτός μειώνεται σε λίγο παραπάνω από το ένα τρίτο, ενώ στα χρόνια 350-320 π.Χ. αποτελεί μόνο το δέκα τοις εκατό. Μολαταύτα, οι θεοί συμμετέχουν στις κωμωδίες υπό διάφορες ιδιότητες και μάλιστα τους χρησιμοποιούν και οι Ρωμαίοι κωμωδιογράφοι όταν τους χρειάζονται σε νέο ρόλο. Στον *Amphitruo (Αμφιτρύων)* του Πλαύτου (δες παρακάτω) ο Δίας μεταμφιέζεται σε Αμφιτρύωνα, σύζυγο της Αλκμήνης με την οποία θέλει να πλαγιάσει, και ο Ερμής γίνεται ο υπηρέτης του. Αν και εκτυλίσσονται διάφορες κωμικές σκηνές με τις ψεύτικες ταυτότητες των θεών, οι θεατές καλούνται να συμπαθήσουν την γυναίκα που μένει αξιοπρεπής, παρά την απάτη που υφίσταται. Η ρωμαϊκή αυτή άποψη, που αναδεικνύει και ανθρώπινες πλευρές πέρα από τα κωμικά επεισόδια, θα βρει την πραγμάτωσή της στην Νέα Κωμωδία του Μενάνδρου.

Από την εποχή της Μέσης Κωμωδίας, αλλά κυρίως στην Νέα Κωμωδία, υπάρχει μια μετατόπιση σε ό,τι αφορά στην έντονη πολιτική θέση που ελάμβανε ο συγγραφέας. Μαζί με τον πολύ μικρό ρόλο που έπαιζε η μουσική και η ποίηση, οι αναφορές στα σύγχρονα πολιτικά ζητήματα μειώνονται δραστικά. Μία εξήγηση μπορεί να είναι ότι ήδη από την εποχή του Αριστοφάνη η μουσική τέχνη αλλά και η πολιτική γίνονται εξαιρετικά πολύπλοκες. Κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ. ήταν αρκετά δύσκολο να προσωποποιήσει ο κωμωδιογράφος τα προβλήματα της εποχής του σε ένα ή δύο υπαρκτά και σύγχρονά του πολιτικά πρόσωπα. Και στις *Εκκλησιάζουσαι* και στον *Πλούτο* ο Αριστοφάνης προτείνει έστω και κωμικές λύσεις στα τρέχοντα προβλήματα που απασχολούν τους Αθηναίους, παρά το γεγονός ότι την πρώτη εκκλησία του δήμου στις κωμωδίες αποτελούν μόνο γυναίκες. Οι λύσεις αυτές, όμως, δεν είναι καθαρά πολιτικές αλλά κοινωνικές και οικονομικές. Είναι το σύστημα της κοινοκτημοσύνης στην περιουσία των πολιτών αλλά και η ισότητα στον έρωτα που παρουσιάζονται ως λύσεις στις *Εκκλησιάζουσαι*, όπως και η ανακατανομή του πλούτου που διαφαίνεται στον *Πλούτο*.[3262]

Άλλα ενδιαφέροντα κοινά χαρακτηριστικά της Μέσης Κωμωδίας είναι συγκεκριμένοι κωμικοί τύποι και συνήθη θέματα που καταλήγουν σε τυπικές κωμικές καταστάσεις με κέντρο τις ερωτικές υποθέσεις. Εμφανίζονται πλέον συγκεκριμένοι χαρακτήρες της κοινωνίας, όπως ο παράσιτος, ο κόλακας, ο πονηρός δούλος.[3263] Δύο νέοι ερωτευμένοι μπλέκονται σε περιπέτειες στις οποίες συμμετέχουν άνδρες και γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας με διάφορους ρόλους και σχέσεις με το κεντρικό ζευγάρι. Συνήθως, τον καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της υποθέσεως παίζει κάποιος χαρακτήρας που ζει παρασιτικά δίπλα σε σημαντικό ή πλούσιο άνδρα ή ένας δούλος που προσπαθεί να εκμεταλλευθεί μια δεδομένη κατάσταση υπέρ του ή υπέρ του αφέντη του. Αυτή η τυποποίηση μπορεί να εξηγήσει την μεγάλη παραγωγή ορισμένων συγγραφέων που ξεπερνούσε και τα διακόσια έργα αλλά και τον λόγο για τον οποίον διασώθηκαν μόνο αποσπάσματα των κωμωδιών τους. Εν τούτοις, στους ονομαζόμενους καβειραϊκούς σκύφους[3264] της Βοιωτίας του Δ’ αιώνα π.Χ. έχουν ζωγραφισθεί ολοζώντανες μορφές κωμι-

[3262] E. W. Handley, «From Aristophanes to Menander,» in *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature*, eds P. E. Easterling and B. M. W. Knox (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), ch. 12.10.

[3263] Δες MvWMUW, no 48 για αγαλματίδιο ηθοποιού της Μέσης Κωμωδίας.

[3264] Τα αγγεία αυτά προέρχονται από ανασκαφές στο Καβείριο (8 χλμ. δυτικά της Θήβας), όπου βρέθηκε μεγάλο ιερό με πολλά κτήρια. Ανασκάφηκε ναός με οικοδομικές φάσεις από τα αρχαϊκά έως τα

κών προσώπων, όπως αξιολύπητοι γέροι, άσχημες γριές και γελοιογραφικά σχεδιασμένα μυθολογικά πρόσωπα (π.χ. Οδυσσέας, Κίρκη, Ήρα, Αφροδίτη, Ερμής). Μας υπενθυμίζουν την ύπαρξη ενός λαϊκού θεάτρου, που μπορεί να σχετίζεται με την Μέση Αττική Κωμωδία.

Πρώιμες ενδείξεις τέτοιου είδους κωμωδίας βρίσκουμε στα διασωθέντα αποσπάσματα του Επιχάρμου (περ. 540-450 π.Χ.) από την Κω, ο οποίος έγραψε στις Συρακούσες. Παρά τα διάφορα που λέγονται για το έργο του, ο Επίχαρμος εμφανίζεται ως κωμικός ποιητής στις Συρακούσες του Ιέρωνα Α' μεταξύ του 480 και του 470 π.Χ., μια εποχή που την σικελική πόλη επισκέπτονται μεγάλοι ποιητές (Σιμωνίδης, Βακχυλίδης, Πίνδαρος, Αισχύλος). Οι τίτλοι των μισών περίπου δραμάτων του, από τους σαράντα που έχουν φθάσει μέχρι σήμερα, προδίδουν μυθολογικά θέματα. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται να υφίσταται μία μείξη του σοβαρού μύθου με κωμικά στοιχεία.

> [Επίχαρμος, *Σειρήνες*, περ. 480-470 π.Χ.]
> Στρατιώτες τοξοφόροι, ακούστε τις Σειρήνες
> ...
> - Το πρωί, μόλις χαράξει η μέρα, βάζουμε στη φωτιά παχιές σαρδέλες, ψημένα χοιρινά, και χταπόδι και [αφού ψηθούν] τα σβήνουμε με γλυκό κρασί.
> - Αχ, βαχ, καημένε μου!
> - Ε! Μπορείς να το πεις και μικρό πρωινό [φαγητό]!
> - Θεός φυλάξοι [καημένε μου]!
> – [Ήταν πραγματικά δύσκολα] Όταν είχαμε στα χέρια μας ένα μόνο μεγάλο μπαρμπούνι, και καν'α δυό αγριοπερίστερα κομμένα στη μέση και καν'α δυό [ψάρια] σκορπιούς.[3265]

Στην κωμωδία του *Ελπίς ή Πλούτος* περιέγραψε πρώτος και με απαράμιλλο τρόπο τον χαρακτήρα του ανθρώπου παράσιτου βάζοντας στο στόμα του τα εξής λόγια:

> Τρώω με όποιον με θέλει μαζί του, αρκεί να μου το ζητήσει, αλλά και με αυτόν που δεν με θέλει, και φυσικά δεν χρειάζεται να με καλέσει. Στο φαγητό εκεί είμαι χαρωπός και τους κάνω όλους να γελάνε και επαινώ τον οικο-

---

ελληνιστικά χρόνια, στοά, διάφορα άλλα κτίσματα, ενώ απέναντι από τον ναό αποκαλύφθηκε θέατρο με σωζόμενες οκτώ σειρές καθισμάτων (TGR, 2:306). Το ιερό ήταν αφιερωμένο στους Καβείρους, θεότητες από την Ανατολή. Η λατρεία των Καβείρων στην Ελλάδα δέχθηκε επιδράσεις από την λατρεία ελληνικών θεών. Στην Θήβα, ο θεός Κάβειρος είχε τα χαρακτηριστικά του Διονύσου. Ιερά των Καβείρων στην Ελλάδα βρίσκονταν επίσης στην Σαμοθράκη και στην Λήμνο, ενώ υπήρχε και δεύτερο στην Βοιωτία, στην Ανθηδόνα. Η λατρεία των Καβείρων ήταν μυστηριακή, όπως της Δήμητρας και της Κόρης (Περσεφόνης) στην Ελευσίνα, και η σπουδαιότερη τελετή ήταν η μύηση. Δες Walter Burkert, *Greek Religion* (Oxford: Blackwell, 1985), pp. 281-282. Δες Καίτη Δημακοπούλου και Ντόρα Κόνσολα, *Αρχαιολογικό Μουσείο της Θήβας* (Αθήνα: ΤΑΠΑ, 1995), σ. 68-69 & Πίνακας 37. Δες άλλες εικόνες σε ΙΕΕ, 3β: 422-423 και Boardman, *Greek Vases*, figs 110 & 231 και δείγματα σε <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/mnam/000150-461609> και <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/TAPA/000054-11631_12574> και <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/mnam/000150-461608> και <https://nationalarchive.culture.gr/el/exhibits/explore/view?id=461611>.

[3265] Kaibel, CGF, «Επιχάρμου Δράματα», 123 & 124 = Αθήναιος, VII.6 (277F-278A). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

> δεσπότη. Και εάν κάποιος πει κάτι εναντίον του, βρίζω [τον αναιδή] και [όλα] ξεσπάνε επάνω μου. Καί ’πειτα, άμα φάω πολύ [και χορτάσω] και πιω και πολύ, την κάνω. Κανένας σκλάβος δεν προπορεύεται με λυχνάρι [για να μου φέγγει]. Σέρνομαι γλιστρώντας μόνος στο σκοτάδι. Αν τύχει να συναντηθώ με τους φρουρούς που περιπολούν, ένα καλό ζητάω να μου κάνουν οι θεοί, να μην θέλει τίποτα άλλο από μένα η περίπολος παρά να με μαστιγώσει. Όταν επιτέλους φθάσω στο σπίτι μου σκοτωμένος, πέφτω στο χώμα να κοιμηθώ και δεν ακούω τίποτα όσο το κρασί έχει πάρει το ζαλισμένο μου μυαλό.[3266]

Υπάρχει υποψία, η οποία όμως δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί, ότι το είδος αυτό του κωμικού θεάτρου σχετίζεται με τον φλύακα που ήταν πολύ αγαπητός στην Μεγάλη Ελλάδα και ιδίως στον Τάραντα, όπως διαφαίνεται από τις παραστάσεις στα ονομαζόμενα φλυακικά αγγεία του Δ’ αιώνα π.Χ. (κεφ. 2).[3267]

Οι μικροί νεωτερισμοί που διαπιστώσαμε στην Μέση Κωμωδία οδήγησαν τελικά στην ονομαζόμενη Νέα Κωμωδία του Δ’ και Γ’ αιώνα π.Χ., κύριος εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Αθηναίος Μένανδρος. Προς το τέλος του Δ’ αιώνα π.Χ., το ελληνικό θέατρο βρισκόταν σε περίοδο μεγάλης ακμής και παιζόταν σε όλες τις περιοχές όπου ζούσαν Έλληνες. Ανέβαιναν έργα της Αρχαίας Κωμωδίας, της Μέσης Κωμωδίας αλλά κυρίως της Νέας Κωμωδίας, η οποία μεσουρανούσε από το 325 μέχρι το 270 π.Χ. Στην Αθήνα, το βασικό σκηνικό της Νέας Κωμωδίας ήταν τα τρία ανοίγματα στον τοίχο που βρισκόταν στο πίσω μέρος της σκηνής στο θέατρο του Διονύσου.

Την ίδια εποχή, παρατηρείται αύξηση του αριθμού των προσωπείων που χρησιμοποιούνταν από τους ηθοποιούς για τις παραστάσεις. Προσωπεία χρησιμοποιούνταν για την τραγωδία και την Αρχαία Κωμωδία και είχαν επινοηθεί νέα για της ανάγκες της Μέσης Κωμωδίας, όπως αυτά του εραστή, της κόρης, της εταίρας, του παράσιτου κλπ. Τα επιπλέον που χρησιμοποιήθηκαν στην Νέα Κωμωδία αφορούσαν άνδρες νέους και μεσήλικες και είχαν αποδοθεί με μεγαλύτερη φυσικότητα και ομοιότητα με ανθρώπινα πρόσωπα. Η ενδυμασία των ηθοποιών είχε γίνει πλέον σεμνή και κοντύτερα στην καθημερινή πραγματικότητα. Υπάρχουν ενδείξεις ότι οι κωμικοί χαρακτήρες που επικράτησαν στην Νέα Κωμωδία και είχαν ήδη πρωτοπαρουσιασθεί στην Μέση Κωμωδία είχαν ως στόχο της διακωμώδηση των πλούσιων μελών της αρχαίας αθηναϊκής κοινωνίας που αφιέρωναν τον χρόνο τους στην καλοπέραση, στους έρωτες και στις εταίρες. Ήδη από την εποχή της Μέσης Κωμωδίας, τα σημαίνοντα από πλευράς κοινωνικής και πολιτικής θέσεως πρόσωπα, οι εταίρες, οι φιγούρες επαγγελματιών αλλά και τα παράσιτα παρουσιάζονται ως γελοιογραφίες της πραγματικής τους υποστάσεως. Κατά την εποχή της Νέας Κωμωδίας, οι κωμικοί αυτοί χαρακτήρες εξειδικεύθηκαν σε αυτούς του τσιγκούνη πατέρα, του καταφερτζή δούλου, της πονηρής εταίρας, του καυχησιάρη και ανόητου στρατιωτικού, του φλύαρου μάγειρα και άλλων. Η βωμολοχία, η στοχευμένη κριτική σε πολιτικά πρόσωπα της επικαιρότητας, οι επινοημένες φανταστικές υπο-

---

[3266] Kaibel, CGF, «Επιχάρμου Δράματα», 35 = Αθήναιος, VI.28 (235F-236A-B). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[3267] E. W. Handley, «Epicharmus and others,» in *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature*, eds P. E. Easterling and B. M. W. Knox (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), ch. 12.4 και ΙΕΕ, 3β: 420-423. Για αποσπάσματα φλυάκων δες Kaibel, CGF, pp. 185-197.

θέσεις, τα μυθολογικά θέματα της Αρχαίας Κωμωδίας έδωσαν πια την θέση τους σε μια ρεαλιστική Νέα Κωμωδία με ιστορίες της καθημερινότητας και υπαρκτά αν και γελοιογραφημένα πρόσωπα. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι την ίδια εποχή υπήρξαν και παράλληλα καλλιτεχνικά ρεύματα ρεαλισμού και στην πλαστική τέχνη με τις ταναγραίες[3268] και τις προσωπογραφίες.[3269] Το κοινό για το οποίο έγραψαν και στο οποίο παρουσίασαν τα έργα τους οι δραματουργοί της Νέας Κωμωδίας δεν είναι το ίδιο με αυτό του Ε' και των αρχών του Δ' αιώνα π.Χ. Τα έργα δεν απευθύνονταν πια μόνο στους Αθηναίους, αλλά σε όλους τους Έλληνες ή στους γνώστες της ελληνικής γλώσσας. Η απουσία θεμάτων που αφορούσαν στην πολιτική κατάσταση στην Αθήνα και η επιλογή μιας γενικότερης ανθρωποκεντρικής θεματολογίας είχε ως αποτέλεσμα την αποδοχή και επιτυχία της Νέας Κωμωδίας στον Ελληνιστικό Κόσμο.[3270]

Ο Μένανδρος (περ. 342-290 π.Χ.) παρουσίασε στα είκοσί του χρόνια την πρώτη του κωμωδία, στα είκοσι έξι νίκησε στα Λήναια και την επόμενη χρονιά στα Μεγάλα Διονύσια. Έγραψε περισσότερα από εκατό έργα.[3271] Οι κωμωδίες του είχαν τόσο μεγάλη επιτυχία που έφθασαν μέχρι την Μεγάλη Ελλάδα. Ήταν ο Λίβιος Ανδρόνικος (δες παρακάτω) αυτός που έφερε μεταφρασμένες στα λατινικά κωμωδίες του Μενάνδρου από τον Τάραντα στην Ρώμη. Ήταν αυτές οι κωμωδίες που μιμήθηκαν από τους Ρωμαίους κωμωδιογράφους Πλαύτο και Τερέντιο (δες παρακάτω). Ο Μένανδρος θεωρούνταν τόσο μεγάλος ποιητής ώστε Αλεξανδρινός φιλόλογος τον τοποθετούσε αμέσως μετά τον Όμηρο στο πάνθεον των Ελλήνων δραματουργών. Η φήμη του και η εκτίμηση του κοινού διατηρήθηκαν μέχρι τον 3ο μ.Χ. αιώνα, όπως φαίνεται από ψηφιδωτά σε έπαυλη στην Μυτιλήνη (εικ. ΙΕΕ, 5:375-377) που απεικονίζουν τον ίδιο αλλά και σκηνές από τις κωμωδίες του. Αλλά και τον 4ο μ.Χ. αιώνα αποτελούσε πρόταση μελέτης του δράματος μαζί με τα έργα του Ομήρου. Αντιθέτως, κατά την Βυζαντινή Εποχή (5ος-15ος μ.Χ. αιώνας), τα έργα του αγνοήθηκαν είτε διότι επικρατούσε το ερωτικό στοιχείο με, λόγου χάριν, ελεύθερες σχέσεις με εταίρες και προγαμιαίες σχέσεις κοριτσιών, είτε διότι δεν έγραψε στην αττική διάλεκτο αλλά στην γλώσσα της εποχής του.

Τα πρόσωπα στις κωμωδίες του Μενάνδρου έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Οι βασικοί χαρακτήρες του είναι μορφωμένοι και πολιτισμένοι αλλά και οι κωμικοί του τύποι είναι απόλυτα ανθρώπινοι. Μπορεί να αδικούν άλλους, αλλά δεν είναι συνειδητά κακοί, εκτός από τον Σμικρίνη στην κωμωδία *Ασπίδα* που μπορεί να χαρακτηρισθεί ως αχρείος άνθρωπος. Επειδή ο Μένανδρος δεν αφήνει κανέναν χαρακτήρα του να γίνει απολύτως ευτράπελος, η κωμωδία του σε ορισμένες σκηνές γίνεται σοβαρή, αλλά στο σύνολό της δεν παύει να είναι διασκεδαστική. Τα έργα του είναι εκλεπτυσμένα, απευθύνονται σε καλλιεργημένους ανθρώπους. Στις κωμικές σκηνές οι θεατές θα μειδιάσουν αλλά δεν θα γελάσουν με την καρδιά τους. Οι υποθέσεις των έργων του περιστρέφονται γύρω από την ιδιωτική ζωή κοινών ανθρώπων και οι χαρακτήρες του είναι πάντα ίδιοι: ο πατέρας, ο γιος, η εταίρα, η μητέρα, η κόρη, η γριά τροφός, ο στρατιώτης, ο μάγειρας, οι δούλοι και άλλοι. Αξιοσημείωτο είναι όμως ότι με τους ίδιους χαρακτήρες πλάθει σε κάθε κωμωδία διαφορετική υπόθεση. Η κάθε κωμωδία χωρίζεται

[3268] Πήλινα ειδώλια από τάφους στην Τανάγρα, τα οποία εκφράζουν την νέα ελληνιστική πλαστική (Boardman, ΑΕΤ, 3:233-235 & εικ. 163).

[3269] ΙΕΕ, εικ. 5:450-451 και Boardman, ΑΕΤ, 3:εικ. 164 & 201.

[3270] ΙΕΕ, 5:370-372.

[3271] Μένανδρος/Menander, 3 vols. Έκδ. Loeb.

σε πέντε μέρη – πράξεις θα λέγαμε σήμερα–, ανάμεσα στα οποία η ένδειξη ΧΟΡΟΥ του χειρογράφου υποθέτουμε ότι σήμαινε την εμφάνιση χορού μεθυσμένων νέων. Αυτή η παρέα χόρευε και τραγουδούσε, χωρίς όμως το περιεχόμενο των τραγουδιών να έχει κάποια σύνδεση με την υπόθεση του έργου. Αποτελούσαν άραγε αυτοί οι χοροί μουσικά διαλείμματα για να ξεκουραστούν οι ηθοποιοί και να διασκεδάσει με το θέαμα το κοινό, ήταν δηλαδή μουσικά ιντερμέδια;

Πολλές από τις κωμωδίες του Μενάνδρου, μαζί με άλλες της Νέας Κωμωδίας, διασκευάστηκαν από τους Ρωμαίους κωμωδιογράφους Πλαύτο και Τερέντιο. Ο Πλαύτος χρησιμοποίησε το έργο του Μενάνδρου *Άπιστος* ή κάποιο άλλο για το δικό του *Aulularia*, το *Δις εξαπατών* για το *Bacchides*, το *Συναριστώσαι* για το *Cistellaria* και το *Αδελφοί α'* για το *Stichus*. Ο Τερέντιος χρησιμοποίησε τα *Ανδρία* και *Περινθία* για το δικό του *Andria*, το *Ευατόν Τιμωρούμενος* για το *Heauton Timoroumenos*, τα *Ευνούχος* και *Κόλακας* για το δικό του *Eunuchus*, τα *Αδελφοί β'* και τους *Συναποθνήσκοντες* του Διφίλου (δες παρακάτω) για το δικό του *Adelphoe*. Μέσω των Λατίνων κωμωδιογράφων, η Νέα Κωμωδία πέρασε στην Αναγέννηση (14ος-17ος μ.Χ. αιώνας) και τελικά στο νεώτερο ευρωπαϊκό θέατρο.[3272]

Ο *Δύσκολος ή Μισάνθρωπος*, που μάλλον παίχθηκε για πρώτη φορά το 317/6 π.Χ., είναι το στραβόξυλο, ο Κνήμων. Ο Κνήμων είναι πατέρας της Μυρρίνης την οποία έχει ερωτευθεί και θέλει να νυμφευθεί ο Σώστρατος, ένας νέος από το άστυ των Αθηνών. Ο πατέρας της όμως αρνείται να συναινέσει σε αυτόν τον γάμο διότι πιστεύει ότι οι άνθρωποι ενεργούν πάντα με βάση το συμφέρον τους και χωρίς συναισθηματισμούς. Ζει μαζί με την κόρη του στο αγρόκτημά του στην Φυλή Αττικής καλλιεργώντας την γη και μισεί τους αργόσχολους που έρχονται από το αθηναϊκό άστυ στο χωριό του εκδρομή για να διασκεδάσουν, παρά το γεγονός ότι ο Σώστρατος δέχεται να καλλιεργήσει και αυτός την γη. Όμως αυτός ο πλούσιος κτηματίας πέφτει μια μέρα στο πηγάδι του και σώζεται από τον Σώστρατο και τον φτωχό Γοργία, γιο της πρώην συζύγου του από άλλο γάμο. Ο Κνήμων συνειδητοποιεί ότι χρειάζεται τους άλλους ανθρώπους, δέχεται τον Γοργία ως δικό του γιο και του αναθέτει να παντρέψει την Μυρρίνη. Εκείνος προτείνει για άντρα της τον Σώστρατο ενώ ο τελευταίος δίνει για γυναίκα του την αδελφή του στον Γοργία και τελειώνει η κωμωδία με μεγάλο γλέντι.

> [Ο Σώστρατος περιγράφει πώς εκείνος και ο Γοργίας σώσανε τον Κνήμωνα από το πηγάδι]
> ΣΩΣΤΡΑΤΟΣ
> Στον Ασκληπιό, στη Δήμητρα και σε όλους
> παίρνω όρκο τους θεούς ότι κανέναν
> άνθρωπο εγώ δεν είδα στη ζωή μου
> να πνίγεται σε πιο κατάλληλη ώρα.
> Α, τί στιγμές εξαίσιες! Ο Γοργίας,
> μόλις οι δυο μας μπήκαμε στο σπίτι,
> πηδά μες στο πηγάδι. Εγώ από επάνω
> στεκόμουνα, και δίπλα μου η κοπέλα,
> άπραγοι· τί θα κάναμε δα κιόλας;

[3272] ΙΕΕ, 5:372-377.

Μαδούσε μόνο εκείνη τα μαλλιά της,
στηθοδερνόταν, έκλαιε και θρηνούσε·
πλάι της εγώ, ο … σπουδαίος, σαν κηδεμόνας,
της έλεα να μην κλαίει, να μη χτυπιέται,
κι αυτό το εξαίρετο άγαλμα κοιτούσα.
Δε μ' ένοιαζε και τόσο για το γέρο,
που 'χε σακατευτεί μες στο πηγάδι,
τραβούσα ωστόσο, μα όχι και με κέφι.
Λίγο έλειψε να γίνω εγώ ο φονιάς του·
γιατί δυο τρεις φορές μέσ' απ' τα χέρια
μου 'φυγε το σκοινί, καθώς κοιτούσα
την κόρη θαμπωμένος. Μα ο Γοργίας
στάθηκε Άτλας σωστός· γερά κρατούσε
και, τέλος, με προσπάθεια και με κόπο
στου πηγαδιού τον έφερε τα χείλια.
Σαν βγήκε αυτός, εγώ πετάχτηκα έξω.
Γιατί πια δεν κρατιόμουνα, και λίγο
έλειψε να φιλήσω το κορίτσι·
τόσο πολύ τη λαχταρώ. Και τώρα
έτοιμος είμαι… αλλά χτυπάει η πόρτα.
(Με το εκκύκλημα παρουσιάζεται επάνω στο κρεβάτι του
ο Κνήμων· δίπλα του η κόρη του και ο Γοργίας.)
Τί θέαμα βλέπω, Δία εσύ σωτήρα![3273]

Παρά τα χάσματα που υπάρχουν στις δύο πρώτες πράξεις, η *Σαμία* είναι η δεύτερη κωμωδία που έφθασε μέχρι τις μέρες μας πλήρης. Ο ευκατάστατος Αθηναίος Δημέας συζεί με την ξένη εταίρα Χρυσίδα ή Σαμία (κατάγεται από την Σάμο) αλλά υποπτεύεται ότι τον απατά με τον θετό του γιο Μοσχίωνα. Την διώχνει από το σπίτι και εκείνη καταφεύγει στο σπίτι του Νικηράτου, την κόρη του οποίου Πλαγγόνα πρόκειται να νυμφευθεί ο Μοσχίων. Η Πλαγγόνα και ο Μοσχίων έχουν ήδη αποκτήσει ένα εξώγαμο παιδί μυστικά. Για να τους βοηθήσει και μέχρι να ξεδιαλύνει η ιστορία, η Χρυσίδα το είχε παρουσιάσει σαν δικό της και είχε προκαλέσει την μήνη του Δημέα και την αποπομπή της από το σπίτι του μαζί με το μωρό. Όταν ο Νικήρατος μαθαίνει από την Χρυσίδα ότι το μωρό είναι δήθεν του Μοσχίωνα θυμώνει και ακυρώνει τον γάμο. Όμως τελικά ανακαλύπτει ότι αυτή που θηλάζει το μωρό είναι η κόρη του Πλαγγόνα, καταλαβαίνει ότι το παιδί είναι δικό της και θυμώνει πολύ με τον γείτονά του και τον γιο του. Εν τω μεταξύ, Μοσχίων και Δημέας έχουν μιλήσει μεταξύ τους και η αλήθεια έχει αποκαλυφθεί. Ο Νικήρατος κατευνάζεται όταν ο Δημέας του ανακοινώνει ότι ο Μοσχίων είναι έτοιμος να πάρει γυναίκα του την Πλαγγόνα και το έργο τελειώνει με το γλέντι του γάμου.

[Ο Δημέας διώχνει την Χρυσίδα από το σπίτι του]
ΔΗΜΕΑΣ. Δεν ακούς; Φύγε!

[3273] Μένανδρος, *Δύσκολος*, 665-690, μετ. Θρασύβουλος Σταύρου (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, 1972).

ΧΡΥΣΙΔΑ. Πού να πάω η δύστυχη;
ΔΗΜΕΑΣ. Άϊ στον κόρακα.
ΧΡΥΣΙΔΑ. Κακότυχη που είμαι.
ΔΗΜΕΑΣ. Ναι κακότυχη. Συγκινούν βέβαια τα δάκρυά σου. Εγώ, νομίζω, θα σε σταματήσω από το να...
ΧΡΥΣΙΔΑ. Να κάνω τί;
ΔΗΜΕΑΣ. Τίποτε. Έχεις το παιδί, τη γριά· Χάσου επί τέλους.
ΧΡΥΣΙΔΑ. Επειδή κράτησα το παιδί;
ΔΗΜΕΑΣ. Για αυτό και...
ΧΡΥΣΙΔΑ. Τί και;
ΔΗΜΕΑΣ. Για αυτό.
[...]ΔΗΜΕΑΣ. Γιατί δεν ήξερες να ζεις στην πλούσια ζωή.
ΧΡΥΣΙΔΑ. Δεν ήξερα; Τί ᾽ναι αυτά που λες;
ΔΗΜΕΑΣ. Κι όμως ήρθες εδώ σε μένα, Χρυσίδα, μόνο με ένα σεντονάκι, θυμάσαι, πολύ απλό.
ΧΡΥΣΙΔΑ. Ε, και λοιπόν;
ΔΗΜΕΑΣ. Τότε εγώ ήμουν το παν για σένα, όταν εσύ ήσουν φτωχούλα.
ΧΡΥΣΙΔΑ. Και τώρα ποιος είναι;
ΔΗΜΕΑΣ. Μη μου την λες τώρα. Πήρες όλα σου τα πράγματά και σου δίνω από επάνω δούλες και χρήματα. Φύγε από το σπίτι μου![3274]

Έχει διασωθεί περισσότερο από την μισή κωμωδία *Επιτρέποντες*, αλλά την υπόθεση σε ορισμένα χαμένα τμήματα μπορεί κανείς μόνο να την μαντέψει. Ο Χαρίσιος έφυγε από το σπίτι του και ζει στο γειτονικό σπίτι του φίλου του Χαιρέστρατου, διότι όταν γύρισε από ταξίδι ο δούλος του Ονήσιμος του αποκάλυψε ότι η γυναίκα του Παμφίλη γέννησε κρυφά μωρό, που είναι τώρα πέντε μηνών, και το εξέθεσε. Ο πεθερός του Σμικρίνης, που δεν γνωρίζει τι έχει συμβεί, πάει στο σπίτι της και προσπαθεί να πείσει την κόρη του να επιστρέψει στην πατρική εστία, έτσι ώστε εκείνος να αναλάβει τώρα την διαχείριση της προίκας της. Καθώς φεύγει, τον πλησιάζει ο βοσκός Σύρος με την γυναίκα του που κρατάει ένα μωρό και τον Δάο, δούλο του Χαιρέστρατου, και του ζητούν να τους βοηθήσει να λύσουν την διαφωνία που είχαν, να ενεργήσει ως διαιτητής (εξ ου και ο τίτλος *Επιτρέποντες*). Ο Δάος εξηγεί ότι βρήκε ένα μωρό που ο Σύρος ζήτησε να του το δώσει γιατί είχε πεθάνει το δικό τους. Τώρα, όμως, ο Σύρος ζητάει να του δώσει ο δούλος και τα στολίδια (κοσμήματα) του παιδιού ως σημεία αναγνωρίσεως του βρέφους, εάν θελήσει ποτέ να βρει τους γονείς του. Ο Σμικρίνης κρίνει πως όντως τα στολίδια πρέπει να δοθούν στους θετούς γονείς. Όπως όμως τα παραδίδει, ο Ονήσιμος αναγνωρίζει ένα δαχτυλίδι που ανήκει στον Χαρίσιο και το είχε χάσει όταν ήταν μεθυσμένος. Κρατάει το δαχτυλίδι και διηγείται την ιστορία του μωρού στην αυλητρίδα και εταίρα Αβρότονον, η οποία ψάχνει να βρει ευκαιρία να συνευρεθεί με τον Χαρίσιο, διότι την νοίκιασε αλλά δεν την έχει χρησιμοποιήσει. Η εταίρα θυμάται ότι σε κάποια γιορτή ένα πλουσιοκόριτσο είχε βιαστεί από κάποιον μεθυσμένο που πρέπει να ήταν ο Χαρίσιος, Του δείχνει το δαχτυλίδι και προσποιείται ότι αυτή είναι η βιασθείσα. Τότε ο Χαρίσιος αποκαλύπτει ότι αυτός είναι ο πατέρας. Στο μεταξύ, ο πε-

---

[3274] Μένανδρος, *Σαμία*, 367-382. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

θερός του πιέζει την κόρη του να εγκαταλείψει τον άντρα της, αλλά εκείνη του απαντάει ότι δεν θέλει να χαλάσει τον γάμο της και ότι αγαπάει τον σύζυγό της. Την συζήτηση ακούει ο Χαρίσιος. Η Αβρότονον βεβαιώνει την Παμφύλη ότι το παιδί δεν είναι δικό της και ότι ψάχνει να βρει την μητέρα του, ενώ αναγνωρίζει ότι η βιασθείσα ήταν στην πραγματικότητα η Παμφίλη. Ο Χαρίσιος είναι πια μετανιωμένος για τον τρόπο με τον οποίο φέρθηκε στην σύζυγό του όταν ο Ονήσιος και η Αβρότονον του εξηγούν ότι η κοπέλα που είχε βιάσει στην γιορτή ήταν η γυναίκα του. Ο Χαιρέστρατος, που αγαπούσε κρυφά την Αβρότονον, χαίρεται διότι τώρα μπορεί να αποκαλύψει τα αισθήματά του. Εμφανίζεται ο Σμικρίνης ευχαριστημένος με την κατάληξη της ιστορίας με το παιδί και όλοι χαρούμενοι πρέπει μάλλον να συμμετείχαν στο γλέντι του τέλους.

[Ο Σύρος εξηγεί γιατί πρέπει να κρατήσει το μωρό και τα στολίδια του]
ΣΥΡΟΣ. Καλώς. Εγώ λοιπόν τώρα. Μόνος του [ο Δάος] βρήκε το μωρό, κι όσα λέει, σωστά τα λέει, κι έτσι έγιναν, παππού, δεν αντιλέγω. Με παρακάλια, και μετάνοιες πήρα το μωρό, αλήθεια λέει. Ένας τσοπάνος, συντρόφι του, που του είχε κουβεντιάσει, μου είπε πως βρήκε κάτι μπιχλιμπίδια με το μωρό. Γι' αυτά τα μπιχλιμπίδια έχει έρθει κι αυτός ο ίδιος. (Στην γυναίκα του) «Δως μου το μωρό γυναίκα».
[...]
Και τώρα κι εσύ, καλέ μου άνθρωπε [Σμικρίνη], που ξέρεις πώς έχουνε τα πράματα, η δική μου γνώμη είναι, καταπώς του τά' χει βάλει η μάνα του, εκείνη όποια κι αν ήταν, να φυλαχτούν για το μωρό, ώσπου να γίνει μεγάλο κι όχι αυτός να τα σουφρώσει, επειδή ξένα πράματα ηύρε πρώτος.
(Στο Δάο) «Γιατί τότε», θα πεις, «δε στα ζητούσα σαν πήρα το μωρό;» Δεν είχα ακόμα δικαίωμα να μιλώ για πιμονή του. [Αλλά τώρα είμαι κηδεμόνας του] Και τώρα, αν ήρθα, τίποτα από σένα δε σου γυρεύω για λογαριασμό μου. Και πούν' το κοινό βρέσιμο; Κανένα πράμα δεν είναι βρέσιμο, σαν κάποιος βρίσκεται που ζημιώνεται. Δεν είναι βρέσιμο αυτό, παρά κλεψιά.
(Στον Σμικρίνη) Για σκέψου και τα πιο πέρα, αφέντη. Μπορεί να είναι το παιδί αυτό πιο επάνω απ' τη σειρά μας κι αφού με τους ξωμάχους μεγαλώσει, 'περφανευτεί και νιώσει τη γενιά του, δουλειές θ' αποκτήσει ελεύθερου άντρα, θα κυνηγά λιοντάρια, θ' αρματώνεται, θα τρέχει στους αγώνες! Ξέρω που είδες τραγωδίες κι αυτά όλα τα κατέχεις. [...] Μ' αν τύχαινε ένας Δάος να τα σουφρώσει και τα πουλούσε, για να βγάλει ατός του καμιά δωδεκαριά δραχμές, θα 'μέναν ανεγνώριστοι για όλα τους τα χρόνια τέτοιοι άνθρωποι, από τέτοιο αρχοντοσόι! Δεν είν' όμορφο πράμα, πατερούλη, το μωρό να νταντεύω εγώ, κι ο Δάος να πάρει του σωσμού του την ελπίδα [τα κοσμήματα] και να την αφανίσει. Τα σημάδια κάμανε κάποιον, που ήθελε για γάμο την αδερφή του, ν' αποτραβηχτεί. Άλλο τη μάνα του να βρει και να τη σώσει κι άλλο τον αδερφό του να γλυτώσει. Μιας κι όλα στη ζωή, λοιπόν, τ' ανθρώπου κρέμονται από μια τρίχα, πρέπει νά 'χει κανείς το νου του, αφεντικό, από πρώτα να φυλάγεται κι ως μπορεί νά 'χει έγνοια. Μα λέει [ο Δάος]: «Δώσ' μου το πίσω, αν δε σ' αρέσει». Για μεγάλο επιχείρημα το βρίσκει πώς είναι τούτο στην υπόθεση μας.
(Στο Δάο, δείχνοντας το μωρό) Δεν είναι δίκιο αφού του χρωστάς κάτι και

πρέπει να το δώσεις, από επάνω ζητάς κι αυτό να μου το πάρεις, κι έτσι πιο σίγουρα ν' αρχίσεις πάλι απάτες, αν κάτι ακόμα του έχει σώσει η Τύχη. (Στο Σμικρίνη) Μίλησα. Κρίνε δίκιο ό,τι νομίζεις.[3275]

Από την κωμωδία *Ασπίς* διασώζονται μόνο οι δύο πρώτες πράξεις και μέρος της τρίτης. Το έργο ξεκινά με μία θλιβερή σκηνή, γεγονός πρωτόγνωρο για μια κωμωδία. Ο παιδαγωγός και δούλος Δάος επιστρέφει από την Μικρά Ασία. Είχε ακολουθήσει τον νεαρό αφέντη του Κλεόστρατο όταν ο δεύτερος είχε καταταγεί στον μισθοφορικό στρατό για να συγκεντρώσει χρήματα για την προίκα της αδελφής του. Ο Δάος κουβαλάει μια σπασμένη ασπίδα που ανήκε στον νεαρό στρατιώτη και περιγράφει με συγκίνηση το πεδίο της μάχης ενόσω μιλάει και για τα χρήματα και λάφυρα που έφερε μαζί του και τα μεταφέρει επί σκηνής μια πομπή άλλων δούλων. Με πολύ ενδιαφέρον ακούει την διήγησή του ο θείος του νεκρού, ο φιλάργυρος Σμικρίνης. Η θεά Τύχη ενημερώνει το κοινό ότι στην πραγματικότητα ο Κλεόστρατος δεν πέθανε αλλά έχει πιαστεί αιχμάλωτος και σύντομα θα γυρίσει πίσω. Ο παραμορφωμένος νεκρός που είχε βρεθεί δίπλα στην ασπίδα ήταν άλλος στρατιώτης. Με βάση τον αττικό νόμο, ο Σμικρίνης επιτρεπόταν να νυμφευθεί την ορφανή ανιψιά του, αδελφή του Κλεόστρατου. Για να εμποδίσει αυτόν τον γάμο και να δώσει την ευκαιρία στην νέα να παντρευτεί τον νέο με τον οποίο συνδέεται, ο Δάος οργανώνει τον ψεύτικο θάνατο του αδελφού του Σμικρίνη για να στρέψει το ενδιαφέρον του προς την άλλη του ανιψιά. Ο Σμικρίνης της *Ασπίδας* είναι ο μόνος αχρείος χαρακτήρας από αυτούς που γνωρίζουμε στις κωμωδίες του Μενάνδρου και όλα οφείλονται στην άπληστη φιλαργυρία του.

[Ο Δαός ανοίγει την κωμωδία και μονολογεί για τον νεκρό αφέντη του]
ΔΑΟΣ. Την πιο θλιβερή μέρα της ζωής μου τη ζω, σήμερα, αφέντη μου, και τέτοια παρόμοια δεν περίμενα ποτέ μου να' δω σαν έφευγα κι εγώ μαζί σου. Πίστευα πως από την εκστρατεία θα σωθείς, θ' αξιωνόσουνα να ζήσεις με τιμές την υπόλοιπη ζωή σου σαν στρατηγός ή σύμβουλος, κι ακόμα την αδερφή σου, που για, τη δική της χάρη πήγες στα ξένα, σαν γυρνούσες στην πατρίδα θα πάντρευες με κάποιο καλό κι αγαπημένο παλικάρι. Μα κι εγώ θά 'βρισκα στα γερατειά μου κάποια ξεκούραση πια από τα τόσα βάσανα μου γι' αντίχαρη από σένα. Μα τώρα εσύ αναπάντεχα μού εχάθης, κι εγώ, Κλεόστρατε, ο παιδαγωγός σου φέρνω εδώ πέρα ετούτη την ασπίδα που δε σε γλύτωσεν, ενώ από σένα συχνά γλύτωσε αυτή. Γιατ' ήσουν ένα παλικάρι αντρειωμένο, όσο δε ήταν άλλο κανένα, και το ξέρω.
[...]
[Εξηγεί στον Σμυκρίνη πώς νόμισε ότι βρήκε τον νεκρό αφέντη του από την ασπίδα που ήταν δίπλα στο παραμορφωμένο πτώμα]
ΔΑΟΣ. Την αυγή φτιάξαμε εκεί πέρα κάποιο χαράκωμα και μέναμε, μα οι άλλοι διασκορπισμένοι ως ήσαν για το κούρσος, που σου είπα, αδιάκοπα, μας βλαστημούσαν. Την τέταρτη πια μέρα συνταγμένοι, στους Λύκιους ριχτήκαμε και πάλι, για να τους διώξουμε απ' τα επάνω μέρη που είχανε πάρει.

[3275] Μένανδρος, *Επιτρέποντες*, 293-352, βασισμένο σε λογοτεχνική απόδοση, Νίκος Σφυρόερας (Αθήνα: Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, 1970).

> ΣΜΥΚΡΙΝΗΣ. Και τον είδες εκεί ανάμεσα στους νεκρούς;
> ΔΑΟΣ. Δεν μπόρεσα όμως να τον καλογνωρίσω τον αφέντη. Γιατί τέσσερις μέρες σκοτωμένοι που ήσαν, είχαν πρηστεί τα πρόσωπά τους.
> ΣΜΥΚΡΙΝΗΣ. Τότε, πώς βεβαιώθηκες;
> ΔΑΟΣ. Μόνο απ' την ασπίδα τον κατάλαβα που ήταν σπασμένη. Ήταν πεσμένος. Γι' αυτό λέω πως κανείς βάρβαρος δεν του την πήρε. Τότε ο καλός μας αρχηγός μάς είπε να μην κλάψει κανείς, μήτε να ψάχνει για τους νεκρούς, κι αφού τους μάζεψε όλους τους έκαψε και με πολλή βιασύνη τους έθαψε, κι αμέσως στα καράβια μάς έβαλε και βγήκαμε στη Ρόδο πρώτα. Κι αφού μείναμ' εκεί για λίγες μέρες, ήρθαμ' εδώ. Τ' άκουσες όλα που είχα να πω.[3276]

Εκτός από τις κωμωδίες που μπορούμε να αναγνώσουμε ολόκληρες, σχεδόν ολόκληρες ή σε μεγάλα αποσπάσματα, μας έχουν παραδοθεί από τους Αρχαίους Χρόνους ανθολογημένες φράσεις από γνωστά ή άγνωστα έργα του Μενάνδρου. Ορισμένες από αυτές έχουν φτάσει μέχρι σήμερα. Το «πάντων ἰατρὸς τῶν ἀναγκαίων κακῶν χρόνος εστί»[3277] έγινε σήμερα «ο χρόνος γιατρεύει τα πάντα» και το «ὅν οἱ θεοί φιλοῦσι ἀποθνῄσκει νέος»[3278] έγινε «όποιον νέο αγαπάει ο Θεός, τον παίρνει κοντά του». Ο Μένανδρος διατηρήθηκε μέσα στους αιώνες και στην λαϊκή παράδοση των ελληνόφωνων πληθυσμών και όπου χρειάσθηκε προσαρμόσθηκε και στην χριστιανική παράδοση.

Άλλοι εκπρόσωποι της Νέας Κωμωδίας ήταν οι ποιητές Φιλήμων, Δίφιλος, και Απολλόδωρος. Ο ποιητής Φιλήμων (περ. 368/360-267-263 π.Χ.), από τα έργα του οποίου έχουν σωθεί μόνο αποσπάσματα,[3279] γεννήθηκε στις Συρακούσες ή στους Σόλους της Κιλικίας, αλλά περί το 307 π.Χ. έγινε Αθηναίος πολίτης. Έγραψε ενενήντα επτά κωμωδίες, αλλά σώζονται μόνο οι τίτλοι των εξήντα. Η πρώτη του νίκη ήταν στα Διονύσια αλλά νίκησε και τρεις φορές στα Λήναια. Την δραματική του τέχνη μπορούμε να διακρίνουμε από τις κωμωδίες του *Έμπορος* και *Θησαυρός*, τις οποίες μετέγραψε στην λατινική γλώσσα ο Πλαύτος με τους τίτλους *Mercator* και *Trinummus.* Επίσης, το έργο *Mostellaria* του τελευταίου φαίνεται ότι προέρχεται από το *Φάσμα* του Φιλήμονος. Σε αντίθεση με τον Μένανδρο, ο Φιλήμων διαθέτει λιγότερη ευρηματικότητα και προσοχή στην διαμόρφωση των χαρακτήρων του, αλλά υπερέχει στην ζωντάνια των σκηνών. Ο Δίφιλος (περ. 360/350-290 π.Χ.) καταγόταν από την Σινώπη. Έγραψε περί τα εκατό έργα,[3280] αλλά είναι γνωστοί μόνο εξήντα τίτλοι. Από τις κωμωδίες του σώζονται μόνο αποσπάσματα. Κέρδισε τρις φορές στα Διονύσια και μία στα Λήναια. Ήταν πιο κοντά στην παράδοση της Μέσης παρά της Νέας Κωμωδίας. Ο Πλαύτος χρησιμοποίησε και τις κωμωδίες του Διφίλου για να συνθέσει τις δικές του *Casina*, *Rudens*, *Vidularia* (πιθανόν). Ο Απολλόδωρος ο Καρύστιος ή Αθηναίος έγραψε το πρώτο του έργο το 285

[3276] Μένανδρος, *Ασπίς*, 1-17 & 63-82, βασισμένο σε λογοτεχνική απόδοση, Νίκος Σφυρόερας (Αθήνα: Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, 1970).

[3277] Μένανδρος, απόσπ. 677 (Loeb, 1931).

[3278] Μένανδρος, *Δις εξαπατών*, 125 (Loeb, 1931).

[3279] Τα σωζόμενα αποσπάσματα σε CAF, 2:478-539 και σε προηγούμενη έκδοση FCG, 4:3-68 και Φιλήμων, 50 (Loeb).

[3280] Τα σωζόμενα αποσπάσματα σε CAF, 2:541-580 και σε προηγούμενη έκδοση FCG, 4:375-430.

π.Χ., ενώ του απονεμήθηκαν συνολικά πέντε βραβεία. Υποθέτουμε ότι έφυγε από την Κάρυστο και πήγε στην Αθήνα, όπου έγινε Αθηναίος πολίτης. Έγραψε σαράντα επτά κωμωδίες, από τις οποίες έχουν φτάσει μέχρι εμάς λίγα αποσπάσματα.[3281] Ακολουθεί την παράδοση του Μενάνδρου. Οι κωμωδίες του *Εκύρα* και *Επιδικαζόμενος* αποτέλεσαν τα πρότυπα για τις κωμωδίες του Ρωμαίου Τερέντιου *Hecyra* και *Phormio*.[3282] Είναι φανερή, λοιπόν, η πολύ μεγάλη επιρροή που άσκησε η Νέα Κωμωδία στους Λατίνους κωμωδιογράφους.

Οι κωμωδίες του Μενάνδρου αλλά και άλλα κείμενα λογοτεχνικά, για εκπαιδευτική χρήση, ιδιωτικές επιστολές, δημόσια έγγραφα στην ελληνική, λατινική και σε άλλες γλώσσες και γραφές έφθασαν μέχρι εμάς γραμμένα επάνω σε πάπυρο. Ο πάπυρος είναι ένα φθαρτό υλικό, ο μεγαλύτερος εχθρός του οποίου είναι το νερό. Γι' αυτόν τον λόγο, οι περισσότεροι πάπυροι έχουν βρεθεί στις άνυδρες, από πλευράς βροχής, Αρχαία Εγγύς Ανατολή και Αίγυπτο. Η διαδικασία από την ανακάλυψη του παπύρου μέχρι την έκδοση του κειμένου που περιέχει απαιτεί τις εξειδικευμένες γνώσεις πολλών επιστημόνων και είναι μακροχρόνια και επίπονη. Ο αρχαιολόγος θα ανακαλύψει τον πάπυρο μέσα σε μια σπηλιά ή σε πιθάρι ή σε κάποιου είδους δοχείο θαμμένο στη γη, συνήθως σε μικρού ή μεγάλου μεγέθους σπαράγματα. Θα προσπαθήσει να τον χρονολογήσει και θα τον παραδώσει στον συντηρητή, ο οποίος θα προσπαθήσει να συγκολλήσει και να συντηρήσει τα αρχικά φύλα του παπύρου, για να μπορεί να μελετηθεί το περιεχόμενό του. Κατόπιν, τα συντηρημένα φύλλα θα περάσουν στα χέρια του παπυρολόγου, ο οποίος θα μεταγράψει γράμμα-γράμμα το κείμενο, θα προσπαθήσει να χωρίσει τις λέξεις και να κάνει μία πρώτη εκτίμηση του περιεχομένου του. Στην συνέχεια, θα προσπαθήσει να συμπληρώσει τα κενά του κειμένου στα φθαρμένα ή κατεστραμμένα τμήματα και να ολοκληρώσει, στο μέτρο του δυνατού, τις φράσεις του κειμένου. Τέλος, θα επιμεληθεί και την έκδοση του κειμένου του παπύρου με σχόλια. Με αυτόν τον τρόπο, το κείμενο θα γίνει προσιτό στους φιλολόγους, στους ιστορικούς, στους κοινωνικούς επιστήμονες, για να το χρησιμοποιήσουν στις μελέτες τους. Την ίδια επίπονη και μακρόχρονη φιλολογική εργασία επάνω σε πάρα πολλούς κώδικες με αρχαία κείμενα αλλά και λεξικά ολοκλήρωσαν κυρίως οι Γερμανοί και Γάλλοι φιλόλογοι του 19ου κυρίως αιώνα, για να μπορούμε εμείς σήμερα να εργασθούμε επάνω στις στερεότυπες εκδόσεις Teubner Λειψίας, Οξφόρδης, Loeb του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, και Les Belles Lettres των Γαλλικών Πανεπιστημίων. Ας εκτιμήσουμε, λοιπόν, την επίπονη εργασία των παπυρολόγων και φιλολόγων, οι οποίοι στο μοναχικό ταξίδι της αναγνώσεως του παπύρου αφιέρωσαν και αφιερώνουν την ζωή τους, για να μπορούμε εμείς σήμερα να διαβάσουμε το αρχικό κείμενο ή την μετάφρασή του και να αντλήσουμε πολύτιμες πληροφορίες για το παρελθόν.[3283]

[3281] Τα σωζόμενα αποσπάσματα σε CAF, 3:280-288 & (;) 288-295 και σε προηγούμενη έκδοση FCG, 4:440-449 & (;) 450-458.

[3282] E. W. Handley, «Menander and the New Comedy,» in *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature*, eds P. E. Easterling and B. M. W. Knox (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), ch. 12.11 και ΙΕΕ, 5:381-382 και λμ. «Φιλήμων» αρ. 1 και λμ. «Δίφιλος» αρ. 2 και λμ. «Απολλόδωρος» αρ. 10, *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 52:426 & 21:235 & 9:388.

[3283] Για τους παπύρους δες Roger S. Bagnall, *Reading Papyri, Writing Ancient History* (London: Routledge, 1995).

Ο ελληνικός και ρωμαϊκός μίμος

Ένα διαφορετικό είδος κωμωδίας είναι ο αρχαίος μίμος που με άλλη μορφή έχει φθάσει μέχρι τις μέρες μας. Η κωμωδία παρρησίας (αγγλ. stand-up comedy), κατά την οποία σήμερα ένας κωμικός χρησιμοποιεί μονολόγους αναμεμειγμένους με αστεία και σύντομες ευτράπελες ιστορίες στις οποίες ο ίδιος μπορεί να μιμείται δύο πρόσωπα, έχει τις ρίζες της στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό μίμο. Ο μίμος ήταν το λογοτεχνικό εκείνο είδος που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ρεαλιστική κωμωδία. Είχε ως σκοπό την μίμηση των ηθών, των παθών των ανθρώπων και της καθημερινής τους ζωής και παιζόταν συνήθως από έναν μόνο ηθοποιό. Οι Ρωμαίοι ονόμαζαν μίμο αυτό το είδος της δραματικής ποιήσεως αλλά και τον ηθοποιό που το έπαιζε. Οι μίμοι παίζονταν στους δρόμους και στην Αγορά αλλά και στα σπίτια των πλουσίων, κυρίως κατά την διάρκεια ιδιωτικών συμποσίων.

Ο ελληνικός μίμος γεννήθηκε στην Μεγάλη Ελλάδα και ξεκίνησε ως αυτοσχέδια κωμική παράσταση κυρίως με θέματα από τον καθημερινό βίο, σοβαρά και χυδαία. Αρχικά γραφόταν σε ρυθμικό πεζό λόγο, αλλά από την Ελληνιστική Εποχή γραφόταν και σε έμμετρο λόγο. Ο πρώτος που έγραψε μίμους με κάποια φιλολογική αξία ήταν ο Σώφρων ο Συρακούσιος (τέλος Ε’ αιώνας π.Χ.). Οι μίμοι του, που διαχωρίζονταν σε «ανδρείους» για ανδρικούς ρόλους και «γυναικείους» για γυναικείους ρόλους,[3284] ήταν γραμμένοι σε δωρική διάλεκτο και σε ρυθμικό πεζό λόγο. Φαίνεται ότι κάποιοι μίμοι του είχαν σοβαρό και ηθικό χαρακτήρα, ενώ άλλοι προκαλούσαν το λαϊκό γέλιο. Οι τελευταίοι ήταν αυτοί που επικράτησαν στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Από τους μίμους του Σώφρονος έχουν σωθεί μερικά αποσπάσματα μιας φράσεως μαζί με μερικούς στίχους από έναν μίμο με μια μάγισσα.

> [Σώφρων. Η Μάγισσα. Οδηγίες μάγισσας για να λυθούν μάγια και θυσία σκύλου, Ε’ αιώνας π.Χ.]
> ... Το τραπέζι εκεί, όπως είναι. Βάλε αλάτι χοντρό στο χέρι και δάφνη πίσω από το αυτί. Πήγαινε δίπλα στην εστία και κάτσε κάτω. Δώσ ’μου το ξίφος. Εσύ, φέρε το σκύλο. [...] Να έχεις μαζί το δαδί και το λιβάνι [για την θυσία]. [...][3285]

Την πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τους μίμους κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ. μας την παρέδωσε ο Ηρώνδας (ή Ηρώδας ή Ηρώδης). Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο καταγωγής του αλλά μπορεί να ήταν η Κως, διότι σε δύο από τους διασωθέντες μίμους υπονοείται το νησί. Οι μίμοι του περιγράφουν: την πρόταση μιας μαστροπού σε παντρεμένη γυναίκα που αντικρούεται, δικαστική παρωδία γύρω από ένα πορνείο και έναν πελάτη του, ξυλοδαρμό μαθητή από δάσκαλο, συζήτηση γυναικών που θυσιάζουν στον ναό του Ασκληπιού για έργα τέχνης του ναού, σκηνή ζηλοτυπίας ανάμεσα σε οικοδέσποινα και στον δούλο εραστή της, συνομιλία γυναικών για δερμάτινο ανδρικό μόριο, συνομιλία γυναικών με υποδηματοποιό στο κατάστημά του, διήγηση ονείρου, και πολύ αποσπασματικά άλλες σκηνές της καθημερινότητας.

[Ηρώνδας, «Μίμος ΙΙ. Πορνοβοσκός», αποσπάσματα. Ο ιδιοκτήτης του πορ-

---

[3284] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Σώφρων». Τα σωζόμενα αποσπάσματα σε Kaibel, CGF, pp. 154-181.

[3285] Σώφρων, 73.1-7 & 9-10 (Loeb). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

νείου Βάτταρος εξηγεί πώς ο πελάτης του έμπορος Θαλής κακοποίησε μία από τις πόρνες του στην προσπάθειά του να την πάρει μαζί του με την βία. Γ’ αιώνας π.Χ.]
Κύριοι δικαστές, δεν πρόκειται να αποφασίσετε για την καταγωγή ή την φήμη μας ούτε εάν το πλοίο αυτού εδώ του Θαλή έχει αξία πέντε ταλάντων ενώ εγώ δεν έχω ούτε ψωμί να φάω, αλλά εάν εκείνος αδίκησε τον Βάτταρο χρησιμοποιώντας τον νόμο. [...] Ίσως σας πει: «ήρθα από την Άκη με φόρτωμα σιταριού και ανακούφισα [τους πολίτες] από την καταραμένη πείνα». Ε, και εγώ [θα σας πω], έφερα πόρνες από την Τύρο. (Καλεί την κακοποιημένη πόρνη) Έλα εδώ Μυρτάλη, σειρά σου τώρα. Δείξε το σώμα σου σε όλους, μη ντρέπεσαι. Πες ότι αυτοί [οι άνδρες] που δικάζουν εδώ είναι πατεράδες και αδελφοί σου. Δείτε, ω άνδρες [δικαστές] τα γδαρσίματα [στο σώμα της] και επάνω και κάτω, πόσο λείο ήταν το δέρμα της πριν το γδάρει αυτός ο άξεστος όταν την τραβολόγαγε και την πίεζε [να έρθει μαζί του]. [...] Γελάτε; Ναι, είμαι ένας αισχρός άνθρωπος. Δεν τ’ αρνιέμαι. Και Βάτταρος είναι τ’ όνομά μου και ο παππούς μου ήταν ο Σισυμβράς και ο πατέρας μου ο Σισυμβρίσκος, νταβατζήδες όλοι. [...] Ερωτεύτηκες [Θαλή] την Μυρτάλη; Τίποτα το κακό. Κι εμένα μ’ αρέσει το φαΐ. Δώσε τό ’να και θά ’χεις τ’ άλλο. Ή, μα το Δία, αν κάτι καίει τα μέσα σου, χώσε στο χέρι του Βάτταρου λεφτά, κι αυτός τα δικά του θα σ’ αφήσει να τα πάρεις και να τα κάνεις ό,τι θέλεις.[3286]

[Ηρώνδας, «Μίμος ΙΙΙ. Διδάσκαλος», αποσπάσματα. Η Μητροτίμη, μητέρα του Κοττάλου οδηγεί τον άτακτο γιο της στον δάσκαλο Λαμπρίσκο για να τον σωφρονίσει με τον βούρδουλα. Γ’ αιώνας π.Χ.]
Εύχομαι, Λαμπρίσκε μου, οι αγαπημένες Μούσες να σου δίνουν χαρά στη ζωή. Πιάσ’ τον από τους ώμους και δείρ’ τον αυτόν εδώ [τον γιο μου] μέχρι που η κακιά η ψυχή του νά ’βγει από τα χείλια του. Μού ’χει ρημάξει το σπίτι με την χαλκίνδα[3287] που παίζει γιατί ούτε το [παιχνίδι] των αστραγάλων τού αρκεί και έπεσε τώρα σε μεγαλύτερο κακό. Δεν ξέρει να σου πει αμέσως πού είναι η θύρα του δασκάλου του –αν και μόλις φτάσει ο καταραμένος μήνας τα λεφτά ζητάει, όσο και μ’ αναφιλητά να κλαίω– αλλά εκεί που παίζουν τυχερά παιχνίδια και όπου μένουν οι παλιάνθρωποι και οι δραπέτες [σκλάβοι] τα ξέρει καλά για να τα δείξει και σ’ άλλον. [...] Ούτε μια συλλαβή δεν μπορεί να μάθει αν δεν του την φωνάξει κάποιος πέντε φορές. Προχθές που ο πατέρας του τού συλλάβιζε το όνομα τού Μάρωνα, αυτός ο εξαίρετος νέος τον Μάρωνα έκανε Σίμωνα. Τότε, είπα και εγώ τον εαυτό μου ηλίθια που αντί να του μάθω να βόσκει γαϊδάρους ήθελα να του μάθω γράμματα, νομίζοντας πως θα έχω μια βοήθεια στα γηρατειά μου. [Ο

[3286] Ηρώνδας, ΙΙ.1-102, αποσπάσματα. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος. Άκου και θεατρική παρουσίαση, «Μίμοι», με τη Λήδα Δημητρίου, ρ.ε., μέρος 1, ΕΡΤ, Τρίτο Πρόγραμμα, 2007-2008.

[3287] Χαλκίνδα και χαλκισμός ονομαζόταν παιχνίδι κατά το οποίο το περιστρεφόμενο νόμισμα που έριχνε ο παίκτης στον αέρα έπρεπε, καθώς επέστρεφε, να σταθεί όρθιο στο δάχτυλο του χεριού του πριν πέσει. Ο παίκτης που το κατάφερνε κέρδιζε το νόμισμα. Δες Δημητράκος, λμ. «χαλκισμός» και «χαλκνίνδα».

δάσκαλος δέρνει τον μαθητή με το μαστίγιο, αλλά εκείνος υπόσχεται πως δεν θα κάνει άλλες αταξίες και γλυτώνει από τα χέρια του].[3288]

[Ηρώνδας, «Μίμος VI. Φιλιάζουσαι ή Ιδιάζουσαι», αποσπάσματα. Η Κοριττώ και η Μητρώ, δύο φιλενάδες, συζητούν για κάποιο ομοίωμα ανδρικού μορίου. Γ' αιώνας π.Χ.]
Μ: Σε ικετεύω, μη μου πεις ψέμματα, φίλη μου Κορριτώ, ποιος είν' αυτός που σου έφτιαξε τον κόκκινο βαυβώνα;[3289]
Κ: Και που τον είδες εσύ αυτόν Μητρώ;
Μ: Η Νοσσίς, η κόρη της Ηρίννας, τον είχε προχθές. Ω! Ήταν ωραίο δώρο.
Κ: Η Νοσσίς; Από πού τον πήρε αυτή;
Μ: Θα με προδώσεις αν σου πω;
Κ: Μα τούτα τα γλυκά μου μάτια, αγαπημένη μου Μητρώ. κανείς δεν θα ακούσει απ' το στόμα μου όσα μου πεις.
Μ: Της τον έδωσε η Ευβούλη, η γυναίκα του Βιτάδος, και της είπε να μην το μάθει κανείς.
Κ: Γυναίκες! [...] Την λυπήθηκα όταν με εκλιπαρούσε και της τον έδωσα, Μητρώ, πρώτη να τον χρησιμοποιήσει. Κι' αυτή λες και τον βρήκε η ίδια, τ' άρπαξε και τον δώρησε εκεί που δεν έπρεπε. [...]
Μ: [...] Αλλά ποιος τον έφτιαξε; Αν μ' αγαπάς θα μου πεις.
Κ: Μα τι με παρακαλάς, ο Κέρδων τον έφτιαξε.
[...]
Κ: [...] Δουλεύει στο σπίτι και πουλάει στα κρυφά, γιατί σήμερα το κάθε μαγαζί τρέμει τους φοροεισπράκτορες. Αλλά τι είναι αυτά που φτιάχνει; Νομίζεις ότι βλέπεις [να τα έχουν δουλέψει] τα χέρια της Αθηνάς και όχι του Κέρδωνα. Εγώ –γιατί δύο μού 'φερε να δω Μητρώ– μόλις τα είδα, γούρλωσα τα μάτια. Ούτε οι άνδρες δεν μπορούν να έχουν τα πουλιά τους –μεταξύ μας το λέω– τόσο στητά. Και όχι μόνο αυτό, ήταν μαλακά σαν όνειρο. Και τα λουράκια τους ήταν από μαλλί, όχι από δέρμα. Καλύτερα δέρματα για τις γυναίκες, όσο και να ψάξεις δεν θα βρεις. [Η Κορριτώ ήθελε να πάρει και το δεύτερο ομοίωμα φαλλού αλλά ο βυρσοδέψης δεν της αποκάλυψε ποια του τον είχε παραγγείλει].[3290]

Μπορούμε να υποθέσουμε με κάποια δόση βεβαιότητας ότι ο Ηρώνδας αντλούσε τα θέματα για τους μίμους του από γεγονότα που είχε δει με τα μάτια του ή που του είχαν διηγηθεί οι πρωταγωνιστές τους ή αυτόπτες μάρτυρες. Οι πρωταγωνιστές του θα μπορούσαν να είναι Αλεξανδρινοί του Γ' αιώνα π.Χ., μια που ο πάπυρος με τους μίμους του βρέθηκε στην Αίγυπτο.

Μετά τον Ηρώνδα, όμως, παρόμοια θεματολογία μίμων βρίσκουμε και στους

[3288] Ηρώνδας, ΙΙΙ.1-97, αποσπάσματα. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος. Άκου και θεατρική παρουσίαση, «Μίμοι», με τη Λήδα Δημητρίου, ρ.ε., μέρος 2, ΕΡΤ, Τρίτο Πρόγραμμα, 2007-2008.

[3289] Ομοίωμα ανδρικού μορίου, ραμμένο από δέρμα. Δες Δημητράκος λμ. «βαυβών» και «όλισβος».

[3290] Ηρώνδας, VI.1-102, αποσπάσματα. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος. Άκου και θεατρική παρουσίαση, «Μίμοι», με τη Λήδα Δημητρίου, ρ.ε., μέρος 3, ΕΡΤ, Τρίτο Πρόγραμμα, 2007-2008.

κατοπινούς αιώνες. Ο ευτράπελος χαρακτήρας των μίμων στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται και από τα εξής αποσπάσματα μίμων ανωνύμων συγγραφέων:

> [Ανώνυμος. Ο μεθύστακας. Διάλογος νηφάλιου (Α) και μεθυσμένου (Β), Β' ή Α' αιώνας π.Χ. ;]
> [...] (Β) Για γλέντι ετοιμάζομαι. Έχω μια κρυφή πληγή αγάπης που μου 'δωσε η Αφροδίτη. Με χτύπησε ο έρωτας, ο γόης. Μπήκε στην ψυχή μου και με τρέλανε.
> (Α) Τά 'χεις πιει, λοιπόν. Βαστάξου μη πάθεις καν'α κακό.
> (Β) Άντε από 'δω και μη μ' ενοχλείς. Τ' ομολογώ πως αγαπώ, ερωτεύτηκα. [...][3291]

> [Ανώνυμος. Θρήνος για έναν κόκορα, 1ος; μ.Χ. αιώνας]
> [...] Κλαίω για τον αγαπημένο μου κόκορα που έχασα ... πού είναι το πουλάκι μου να το αγκαλιάσω, τον μαχητή μου, τον γλυκούλη μου, τον Έλληνα. [...] Μόλις που κρατιέμαι στη ζωή. Ο κόκοράς μου παραστράτησε και μια ζεστουλίτσα κοτούλα ερωτεύθηκε και με εγκατέλειψε. Αλλά θα κάνω πέτρα την καρδιά μου και θα ησυχάσω. Γεια σας φίλοι μου.[3292]

Ο ρωμαϊκός μίμος δεν προερχόταν από τον ελληνικό της Μεγάλης Ελλάδος, αλλά είχε ντόπια καταγωγή. Οι μίμοι των Ρωμαίων ασχολούνταν με γελοία και αισχρά θέματα και ήταν μόνο κωμικοί. Φαίνεται ότι μίμοι με την έννοια της παντομίμας χρησιμοποιούνταν από τους Ρωμαίους στις κηδείες σπουδαίων ανδρών, κατά τις οποίες ηθοποιοί αναπαριστούσαν την ζωή του νεκρού φορώντας τις νεκρικές μάσκες των προγόνων του. Κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία, τέτοιες μιμικές παραστάσεις δίνονταν και στο θέατρο. Αλλά μόνο την εποχή του Ιουλίου Καίσαρα, προς το τέλος του Α' αιώνα π.Χ., εμφανίσθηκαν οι πρώτοι επώνυμοι Ρωμαίοι συγγραφείς μίμων.[3293] Η ρωμαϊκή λογοτεχνία, όμως, του έπους, του δράματος και της σάτιρας ήταν έντονα επηρεασμένη από την ελληνική και γεννήθηκε τον Γ' αιώνα π.Χ. από τον Λίβιο Ανδρόνικο.

Η Ρωμαϊκή Λογοτεχνία της Μέσης Δημοκρατίας: Έπος, Δράμα, Σάτιρα

Κατά την εποχή της Μέσης Δημοκρατίας, Λατίνοι ποιητές ασχολήθηκαν με τρία λογοτεχνικά ήδη: το έπος, το δράμα, και την σάτιρα. Η γέννηση του λατινικού έπους βασίσθηκε στο ελληνικό πρότυπο του Ομήρου και του έργου του. Ο Λίβιος Ανδρόνικος με την *Odusia* του, ο Ναίβιος με το *Bellum Poenicum*, ο Έννιος με τα *Annales* του και τελικά ο Βιργίλιος με την *Aeneis* του έβαλαν σταδιακά τα θεμέλια αλλά και εξέλιξαν ένα πρωτότυπο λατινικό έπος. Ο προσανατολισμός του έπους αυτού ήταν περισσότερο προς την Ιστορία παρά προς τον μύθο. Το ρωμαϊκό δράμα, η τραγωδία και η κωμωδία, βασίστηκαν και αυτά σε ελληνικά πρότυπα, σε βαθμό που να είναι ουσιαστικά αντιγραφές τους. Ιδίως η λατινική κωμωδία επηρεάσθηκε σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό από την ελληνική Νέα Κωμωδία. Μόνο η σάτιρα είναι το κατεξοχήν ρωμαϊκό λογοτεχνικό είδος, το οποίο πήρε και διάφορες μορφές από συγγραφέα σε συγγραφέα μετά την δη-

[3291] Ανώνυμος, 74.7-12. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3292] Ανώνυμος, 75.8-10 & 13-16. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3293] Γενικά δες DGRA, λμ. «mimus».

μιουργία της από τον Λουκίλιο. Αλλά ας γυρίσουμε πίσω στον Γ’ αιώνα π.Χ., στις απαρχές της λατινικής λογοτεχνίας.

Ο πρώτος, λοιπόν, Λατίνος λογοτέχνης, ο Έλληνας Λίβιος Ανδρόνικος (Livius Andronicus, περ. 284-204 π.Χ.), έφθασε σκλάβος από τον Τάραντα στην Ρώμη, λίγο μετά το 272 π.Χ., όταν η πόλη του παραδόθηκε στους Ρωμαίους. Πρέπει να ήταν έμπειρος ηθοποιός. Μάλλον διετέλεσε παιδαγωγός στην οικογένεια των Λιβίων, η οποία και του χάρισε την ελευθερία του. Στην διδασκαλία του χρησιμοποιούσε ελληνικά κείμενα αλλά και λατινικά που τα είχε συνθέσει ο ίδιος. Το 207 π.Χ., η Ρώμη τού ανέθεσε μια λιτανευτική ωδή για την αποτροπή κακών οιωνών.[3294] Ο αρχαίος λογοτέχνης ασχολήθηκε με το δράμα, το έπος και την λυρική ποίηση. Αν και τα έργα του είναι μικρής λογοτεχνικής αξίας, ουσιαστικά είναι ο πρώτος που συνέθεσε στην λατινική. Για τα έργα του χρησιμοποίησε την τρωική θεματολογία (*Equos Troianus, Achilles, Aegisthus, Aiax mastigophoros*), γυναικείες μορφές (*Andromacha, Antiopa, Danae, Hermiona, Ino*) αλλά συνέγραψε και κωμωδίες (*Gladiolus, Lulius, Verpus*).[3295] Η θεματολογία της εργογραφίας του είναι κυρίως ελληνική, αλλά ανέπτυξε και θέματα από την λατινική πραγματικότητα. Ήδη από το 364 π.Χ. οι Ρωμαίοι είχαν επηρεασθεί από τους Ετρούσκους θεατρικούς καλλιτέχνες που έφθαναν στην πόλη. Ο Λίβιος Ανδρόνικος, όμως, συνέθεσε λατινικά έργα με αυτοτελή πλοκή, ακολουθώντας βέβαια ελληνιστικά πρότυπα. Για το έπος χρησιμοποίησε ως πρότυπο την *Οδύσσεια* του Ομήρου, την οποία παράφρασε στην λατινική για χάριν των μαθητών του. Οι περιπέτειες του Οδυσσέα αποτελούσαν για τους Έλληνες της εποχή βασικό σχολικό εγχειρίδιο. Το έργο αυτό του Ομήρου άγγιζε την ιταλική προϊστορία και ο Λίβιος Ανδρόνικος το δίδαξε στο λατινικό του κοινό με τον τίτλο *Odusia*. Επειδή το έργο αυτό, όπως και τα άλλα έργα του λογοτέχνη, σώζονται μόνο σε αποσπάσματα ορισμένων φράσεων, δεν γνωρίζουμε εάν είχε την ίδια έκταση με το ελληνικό πρωτότυπο. Ο Ανδρόνικος γράφει με μεγάλη λογοτεχνική δύναμη σε ένα απόσπασμα από την *Odusia* του:

> ... γιατί τίποτα
> δεν κάνει μεγαλύτερο κακό στον άνθρωπο από την μανιασμένη θάλασσα.
> Η δύναμή του ανθρώπου μεγάλη. Αυτόν θα συντρίψουν τα άγρια κύματα
> με την ορμή τους.[3296]

Μέσα από τα έργα του, ο Ανδρόνικος οριστικοποίησε και προσάρμοσε το λογοτεχνικό μέτρο στην λατινική γλώσσα, δηλαδή στις πολλές μακρές συλλαβές της και τον δυναμικό τονισμό της. Την *Odusia* συνέγραψε με την χρήση του αρχαίου λατινικού κρόνιου (σατούρνιου) στίχου (versus saturninus).[3297] Ο κρόνιος στίχος αποτελούνταν από δύο ημιστίχια, το πρώτο από τα οποία είχε τέσσερις πόδες και το δεύτερο τρεις, αλλά μετά τον Ναίβιο (δες παρακάτω) αντικαταστάθηκε από τον δακτυλικό εξάμετρο

[3294] Livius, XXVII.37.

[3295] Για τα σωζόμενα αποσπάσματα δες *Remains of Old Latin*, vol. 2, έκδ. Loeb.

[3296] Livius Andronicus, fr. 23-6. Μεταφορά από Όμηρος, *Οδύσσεια*, Θ.138-139. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[3297] Gordon Williams, «The Genesis of Poetry in Rome,» in *The Cambridge History of Classical Literature. 2. Latin Literature*, eds E. J. Kenney and W. V. Clausen (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), pp. 57-58.

στίχο.[3298] Στην *Odusia* ο Ανδρόνικος δεν έμεινε προσκολλημένος στις εικόνες του πρωτοτύπου, αλλά τις μετασχημάτισε σε νοήματα που θα κατανοούσαν καλύτερα οι Λατίνοι αναγνώστες του. Για παράδειγμα, η φράση στην *Οδύσσεια*, «τότε του Οδυσσέα λύθηκαν τα γόνατα και σαν να έλειπε η καρδιά του»,[3299] έγινε στην *Odusia,* «του Οδυσσέα η καρδιά πάγωσε από τον φόβο».[3300] Στο έργο αυτό συνυπάρχουν η ελληνιστική καλλιτεχνική αντίληψη μαζί με τον εκρωμαϊσμό του κειμένου. Ο Ανδρόνικος αντιλαμβάνεται το ομηρικό έργο υπό το πρίσμα της δικής του ελληνιστικής λογοτεχνικής παραδόσεως. Για να φέρει την *Odusia* του κοντύτερα στο ρωμαϊκό του κοινό εκλατίνισε ονόματα ελληνικών θεών: η Μούσα έγινε Camena, η Μοίρα έγινε Morta, η Μνημοσύνη Moneta. Στην ουσία, ο Ανδρόνικος έγινε ο πρώτος μεταφραστής της ελληνικής φιλολογίας και δίδαξε την λογοτεχνία στην γλώσσα μιας πόλεως, η οποία μέχρι τότε θεωρούσε ότι η πνευματική αυτή παραγωγή δεν μπορούσε να γίνει δική της. Βέβαια, τα έργα του, ως πρωτοπόρα θα καταταγούν στην αρχαϊκή λατινική φιλολογία και γρήγορα θα υποσκελισθούν από αυτά των διαδόχων του. Όμως εκείνος όρισε την ημερομηνία γενέσεως της ρωμαϊκής λογοτεχνίας στο έτος 240 π.Χ., όταν παρουσίασε στην Ρώμη το πρώτο λατινικό δράμα.[3301]

Ο πρώτος όμως λογοτέχνης που έγραψε στην μητρική του λατινική γλώσσα ήταν ο Γναίος Ναίβιος (Gnaeus Naevius, περ. 270-201 π.Χ), πληβείος που ίσως καταγόταν από την Καμπανία και πήρε μέρος στον Α’ Καρχηδονιακό Πόλεμο. Εμφανίσθηκε στα ρωμαϊκά γράμματα μετά τον Λίβιο Ανδρόνικο, το 235 ή το 231 π.Χ. και έγινε γνωστός εξαιτίας των σκωπτικών κωμικών του σχολίων για πολιτικά πρόσωπα.[3302] Λόγω της ελευθεροστομίας του και των λογοτεχνικών επιθέσεών του εναντίον σημαινόντων ευγενών και πολιτικών της εποχής του, το 204 π.Χ. φυλακίσθηκε και αργότερα εξορίσθηκε στην Ιτίκη, στην Αφρική, όπου και πέθανε. Η θεματολογία των έργων του είναι συνήθως τοπικής προελεύσεως, αν και στις τραγωδίες του εμπνεύσθηκε και από ελληνικά πρότυπα. Σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποίησε *contaminatio*, δηλαδή συνεκέρασε τις υποθέσεις δύο ελληνικών θεατρικών έργων σε ένα στην λατινική. Με βάση τις εμπειρίες του αλλά και άλλες πηγές από τον πόλεμο στον οποίο συμμετείχε, συνέγραψε σε κρόνιο στίχο το έπος *Bellum Poenicum*, του οποίου έχουν διασωθεί μόνο αποσπάσματα. Το έργο αυτό υπήρξε το πρώτο έπος που εξυμνούσε την Ρώμη.[3303]

Στο πρώτο βιβλίο του *Bellum Poenicum*, Ο Αινείας μαζί με τον πατέρα του Αγχίση, συνοδευόμενοι από τις γυναίκες και τους συντρόφους τους εγκαταλείπουν την Τροία. Οι γυναίκες έχουν καλύψει τα κεφάλια τους και κλαίνε γοερά. Μέσα στην θαλασσοταραχή, η Αφροδίτη συνομιλεί με τον Δία και ο Αινείας παρηγορεί τους συντρόφους του.[3304] Το δεύτερο βιβλίο αρχίζει με μία συνέλευση των θεών.[3305] Οι φιλόλο-

[3298] Για την λατινική μετρική δες Αναστάσιος Χ. Μέγας, *Λατινική Μετρική* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1993).

[3299] Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ε.297.

[3300] Livius Andronicus, fr. 18.

[3301] Albrecht, σ. 125-132. Δες και «Introduction» in *Remains of Old Latin*, vol. 2, έκδ. Loeb, pp. viii-xiv.

[3302] Έγραψε για παράδειγμα για την οικογένεια των Μητήλλων: «fato Metelli Romae fiunt consules» (από τύχη μόνο έγιναν οι Μητήλλοι ύπατοι στην Ρώμη), Rose, *Latin Literature*, p. 27.

[3303] «Introduction» in *Remains of Old Latin*, vol. 2, έκδ. Loeb, pp. xiv-xvii.

[3304] Naevius, *Bellum Poenicum*, I.1-20.

[3305] Naevius, *Bellum Poenicum*, II.24-26.

γοι υποθέτουν ότι στην συνέχεια γινόταν η συνάντηση Αινεία και Διδούς και πιθανολογούν ότι η κατάρα της πριγκίπισσας της Τύρου που αναφέρει ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* του[3306] προέρχεται από τον Ναίβιο. Η ύπαρξη ενός μελλοντικού εκδικητή στον Ναίβιο θα συνέδεε την μυθολογική παράδοση με την ιστορική πραγματικότητα, συγκεκριμένα τον Καρχηδόνιο Αμίλκα. Ο Ρωμαίος λογοτέχνης χρησιμοποίησε στο έργο του την μυθολογία ως υπόβαθρο για την κατανόηση της Ιστορίας. Στο πρώτο ή στο δεύτερο βιβλίο αναφερόταν η ίδρυση της Ρώμης και ότι ο Ρωμύλος ήταν εγγονός του Αινεία.[3307] Στο τρίτο βιβλίο εξιστορούνταν ο Α’ Καρχηδονιακός Πόλεμος μέχρι το 262 π.Χ. και στα υπόλοιπα τέσσερα ο λογοτέχνης διηγούνταν τον πόλεμο ανά πέντε χρόνια.[3308] Για να συνθέσει το έπος του άντλησε από προσωπικές αναμνήσεις αλλά και από αφηγήσεις άλλων. Οι πολεμικές σκηνές του έχουν λογοτεχνική δύναμη:

> [Ο Αμίλκας] Υπερήφανα, με καταφρόνια συντρίβει τις λεγεώνες[3309]

Εκτός από το έπος για τον Α’ Καρχηδονιακό Πόλεμο έχουν διασωθεί λίγα αποσπάσματα από τις τουλάχιστον τριάντα δύο κωμωδίες του, μέσα από τα οποία προσπαθούν οι φιλόλογοι να ανασύρουν τις αρχαίες ρωμαϊκές ηθικές αξίες. Στην *Tarentilla*, δύο νεαροί κύριοι ξοδεύουν τα χρήματά τους κοντά σε κάποια τσαπερδόνα Ταραντίνη. Το έργο δεν μπορεί να λαμβάνει χώρα στον Τάραντα, διότι εκεί δεν θα γινόταν η διάκριση της νεαρής Ταραντίνης. Όταν τους επισκέφθηκαν οι πατεράδες τους, το νεαρό κορίτσι κατάφερε να μαγέψει και τους τέσσερις άνδρες. Η ηθική καταρρακώνεται αλλά το δίδαγμα δεν πρέπει να αφορούσε τους νέους, αλλά τους πατεράδες τους. Η ανήθικη Ταραντίνη περνάει με μεγάλη ευκολία από ανδρικό χέρι σε ανδρικό χέρι και ο Ναίβιος συναρπάζει με την λογοτεχνική περιγραφή των ερωτικών της παιχνιδιών:

> Σαν νά ’παιζε με τη μπάλα σε χορό,
> τον εαυτό της δίνει από τον έναν στον άλλον,
> κοινό γίνεται κτήμα [των ανδρών].
> Σ’ έναν κουνάει με σκέρτσο το κεφάλι,
> σ’ άλλον παιχνιδίζει με τα μάτια,
> άλλον τον φιλά, άλλον τον αγκαλιάζει.
> Αλλού το χέρι της δουλεύει, άλλου το πόδι τού ανοίγει.
> Σ’ έναν το δαχτυλίδι της τού δίνει να θαυμάσει,
> άλλον με τα χείλη της λάγνα προσκαλεί.
> Με τον έναν τραγουδά μαζί,
> σ’ άλλον γράμματα στέλνει με το δαχτυλάκι.[3310]

Ανάμεσα στις τουλάχιστον επτά τραγωδίες του, από τις οποίες έχουν σωθεί πολύ λίγες αποσπασματικές φράσεις,[3311] ενδιαφέρον παρουσιάζει ο *Lucurgus*, στην

3306 Vergilius, *Aeneis*, IV.620-630.
3307 Naevius, *Bellum Poenicum*, I or I.21-23.
3308 Naevius, *Bellum Poenicum*, III-VII.24-66.
3309 Naevius, *Bellum Poenicum*, VI.39.
3310 Naevius, *Tarentilla*, 74-79. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
3311 Όλα τα αποσπάσματα από τα έργα του Ναιβίου σε *Remains of Old Latin*, vol. 2, έκδ. Loeb.

οποία υποστηρίζεται συγκαλυμμένα η διονυσιακή λατρεία. Ο θεός Βάκχος, με το όνομα Liber, έρχεται με την ακολουθία του στην χώρα των Θρακών. Ο βασιλιάς της Λυκούργος αιχμαλωτίζει με δόλο τις Βάκχες, με σκοπό να αναγκάσει τον θεό να παραδοθεί. Ο θεός, όμως, χρησιμοποιεί όλη του την ισχύ, ελευθερώνει τις ακόλουθές του, τιμωρεί τον βασιλιά και προσηλυτίζει τους Θράκες. Ο θεός Liber σχετιζόταν με το Λάτιο και τους πληβείους, αλλά οι διονυσιακές γιορτές απαγορεύονταν την εποχή του Ναιβίου. Η υποστήριξη της λατρείας του Βάκχου δείχνει έναν λογοτέχνη που αντιτασσόταν σε κάθε μορφή καταπιέσεως και έμενε πάντα ρομαντικός.

Ήδη στου ήλιου την κάψα όταν έλιωνε η λευκή λάμψη [του χιονιού], ...[3312]

Η έλευση των κατοπινών μεγάλων Ρωμαίων λογοτεχνών, Πλαύτου και Βιργιλίου, παραμέρισε τα έργα του Ναιβίου. Εν τούτοις, οι δημιουργίες του υπήρξαν πηγή εμπνεύσεως. Ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* του επηρεάσθηκε από το *Equos Troianus* του Ναιβίου. Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι ότι αντέστρεψε την ιδέα του δεύτερου και χρησιμοποίησε την μυθολογία ως το προσκήνιο του έργου του, ενώ η Ιστορία εμφανιζόταν μόνο ως προφητεία. Οι φιλόλογοι διαπιστώνουν ότι οι κωμωδίες του Πλαύτου έχουν δεχθεί μεγάλες επιρροές από την γλωσσική δύναμη των κωμωδιών του Ναιβίου.[3313]

Άλλος μεγάλος Ρωμαίος ποιητής υπήρξε ο Κοΐντος Έννιος (Quintus Ennius, περ. 239-169 π.Χ.) που γεννήθηκε στην Μεσσαπία, κοντά στον Τάραντα, στην Νότια Ιταλία, εκεί όπου συναντιόνταν τρεις γλώσσες: η τοπική οσκική, η ελληνική και η λατινική. Εκτός από τις τρεις γλώσσες, η ευγενής οικογένειά του φρόντισε να τον μορφώσει ιδίως στην ρητορική και στην φιλοσοφία. Στον Τάραντα πρέπει να παρακολούθησε ελληνικό θέατρο. Υπηρέτησε σε τοπική μονάδα του ρωμαϊκού στρατού και είναι πολύ πιθανό να είχε προαχθεί σε εκατόνταρχο, όταν οι στρατιωτικές του υποχρεώσεις τον έφεραν στην Σαρδηνία. Εκεί, γνώρισε τον Κάτωνα τον Πρεσβύτερο και μαζί πήγαν στην Ρώμη το 204 π.Χ. Στην πόλη εργάσθηκε ως δάσκαλος ελληνικών και ζούσε λιτά στον Αβεντίνο λόφο, πιθανότατα κοντά στον Ναό της Μινέρβα, που χρησιμοποιούσαν ποιητές και ηθοποιοί. Εν τούτοις, διατηρούσε φιλικές σχέσεις με μέλη της αριστοκρατίας, όπως ο Σκιπίων Νασικάς και ο Μάρκος Φούλβιος Νωβιλίωρ (M. Fulvius Nobilior).[3314] Ο Μάρκος Νωβιλίων τον πήρε μαζί του στην εκστρατεία στην Ελλάδα, για να εξυμνήσει τα κατορθώματά του στα έργα (fabula praetexta)[3315] *Ambracia* και *Annales.* Ο Κοΐντος Φούλβιος Νωβιλίωρ, γιος του Μάρκου Νωβιλίωρ, ήταν αυτός που βοήθησε τον Έννιο να γίνει Ρωμαίος πολίτης. Ο ποιητής εξύμνησε τον Σκιπίωνα τον Αφρικανό και τις εκστρατείες του στα έργα *Scipio* και *Annales.* Μετά τον θάνατό του στήθηκε μνημείο του στον οικογενειακό τάφο των Σκιπιώνων.[3316]

Ο Έννιος συνέγραψε το μεγάλο του επικό έργο, *Annales*, σε ώριμη ηλικία, προς το τέλος της ζωής του. Το έπος ακολουθούσε την χρονολογική σειρά των γεγονότων

[3312] Naevius, *Lycurgus*, 59. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[3313] Albrecht, σ. 133-144.

[3314] FC, p. 65, έτος 189.

[3315] Λογοτεχνικός όρος που αναφέρεται σε τραγωδίες με ρωμαϊκά θέματα. Στην κυριολεξία σημαίνει «μύθευμα περιπόρφυρης εσθήτας» και συνδέεται με το ένδυμα με παρυφή πορφύρας που φορούσαν οι κύριοι χαρακτήρες του έργου (Rose, *Latin Literature*, p. 35).

[3316] «Introduction» in *Remains of Old Latin*, vol. 1, έκδ. Loeb, pp. xvii-xxiv.

από την προϊστορία μέχρι την εποχή που έζησε ο ποιητής, με μοναδική παράλειψη τον Α' Καρχηδονιακό Πόλεμο που είχε αφηγηθεί ο Ναίβιος. Από την μυθολογία, ο ποιητής πέρναγε στην εποχή των βασιλέων και στην ίδρυση της Ρώμης. Κατόπιν, αφηγούνταν την κατάκτηση της Ιταλίας και την σύγκρουση με τους Καρχηδόνιους, τους πολέμους με τον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας, τον Αντίοχο Γ' και τους Αιτωλούς. Τέλος, διηγείτο πολύ πρόσφατα για εκείνον γεγονότα, αλλά οι φιλόλογοι μας βεβαιώνουν ότι δεν έφθαναν μέχρι την νίκη των Ρωμαίων στην Πύδνα το 168 π.Χ.

Από το έργο *Annales*
[Ο Πύρρος ανακοινώνει στον Φαβρίκιο ότι αποφάσισε να αφήσει προσωρινά ελεύθερους τους αιχμαλώτους μετά την μάχη στον Σίρι ποταμό, το 280 π.Χ.]
«Δεν ζητάω για τον εαυτό μου χρυσάφι, ούτε σου ζητάω να μου πληρώσεις συγκεκριμένη τιμή. Δεν θέλω να καπηλευτώ τον πόλεμο αλλά να τον συνεχίσω, όχι με χρυσό αλλά με σίδερο – ας εξετάσουμε τις ζωές μας και από τις δύο πλευρές. Για να δούμε τι μπορεί να μας φέρει η Αγαθή τύχη, ποιον επιθυμεί, εσένα ή εμένα, να βασιλέψει, ας την δοκιμάσουμε με την ανδρεία μας. Και δέξου ακόμη αυτό που λέω: γι αυτούς τους ανδρείους [μαχητές] του πολέμου που η τύχη τους διέσωσε, την ελευθερία αυτών των ίδιων έχω αποφασίσει και εγώ να διασώσω. Πάρ' τους, οδήγησέ τους [στην Ρώμη], και σου τους δίνω μαζί με την ευχή των μεγάλων θεών».[3317]

[Ο Αννίβας μιλάει στο στρατό του πριν από την μάχη στον Τικίνο ποταμό, 218 π.Χ., ή στις Κάννες, 216 π.Χ., και προσφέρει προνόμια σε όσους διακριθούν]
«Όποιος χτυπήσει τον εχθρό, εγώ [λέω]!, θα γίνει πολίτης της Καρχηδόνας, όποιος κι αν είναι, απ΄ όπου κι αν είναι ...».[3318]

[Σκέψεις για την ήττα του Αννίβα (;)]
Άξαφνα η θεά Τύχη τον πιο σπουδαίο θνητό ρίχνει από το βάθρο της εξουσίας του, για να γίνει ο ταπεινότερος δούλος».[3319]

[Η ανησυχία του Φλαμίνιου για τον στρατό του πριν από την μάχη στις Κυνός Κεφαλές, 197 π.Χ.]
Παρατηρούσε πόσο ανδρείοι ήταν οι στρατιώτες του, περιμένοντας [να δει] εάν θα μουρμούριζαν: «τι ακόμη θα συμβεί τελικά στην μάχη ή αυτό θα είναι το τέλος της σκληρής μας προσπάθειας;».[3320]

[Ο Αντίοχος Γ' υποπτεύεται τον Αννίβα, 193 π.Χ.]
«Ενώ ο Αννίβας θαρραλέα, με όλη του την ψυχή, με παροτρύνει να μην κάνω πόλεμο, αυτός που η καρδιά μου θεωρούσε τον πιο σπουδαίο σύμβου-

[3317] Ennius, *Annales*, 186-193. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3318] Ennius, *Annales*, 276-277. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3319] Ennius, *Annales*, 313-314. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3320] Ennius, *Annales*, 333-335. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

λο [πολέμου] και τον πιο αφοσιωμένο στην σκληρότητα του πολέμου».[3321]

[Απόφθεγμα για την Ρωμαϊκή Δημοκρατία]
Στις παραδόσεις και στους προπάτορες παραμένει ακλόνητη η πολιτεία των Ρωμαίων.[3322]

[Στην προσπάθειά του να πείσει ότι ήταν ένας νεώτερος Όμηρος, ο Έννιος περιέγραψε και το όνειρό του με τον Έλληνα ποιητή.]

Η χαλαρή και ανοικτή δομή των *Annales* υποδεικνύουν ότι ο Έννιος ήταν ένας ελληνιστικός ποιητής.[3323] Επηρεάσθηκε από τους προκατόχους του, Λίβιο Ανδρόνικο και Ναίβιο, στην αρχιτεκτονική των λέξεων, έτσι ώστε ο κρόνιος στίχος να διαφαίνεται μέσα από την διχοτόμηση του εξάμετρου στίχου που χρησιμοποίησε. Έφτιαξε συνδυασμούς λέξεων με ωραία επίθετα για να αποτυπώσει στο έπος του στιγμιαίες σκηνές: «γαλάζια λιβάδια»,[3324] «μια θάλασσα από κίτρινο μάρμαρο»,[3325] αλλά και τον ήχο της τρομπέτας, «taratantara».[3326] Στο έπος του δεν αφηγείται όλες τις λεπτομέρειες ως χρονικογράφος αλλά επικεντρώνεται στις εκστρατείες. Σκοπός του δεν ήταν να υμνήσει τον ρωμαϊκό πόλεμο, αλλά τις ορθολογικές αξίες. Διαθέτει και ο εχθρός Πύρρος αριστοκρατικά χαρακτηριστικά, αλλά το δίκαιο είναι ανώτερο της ανδρείας.

Δεν είναι όμως μόνο το έπος που συγκίνησε τον Έννιο. Εκτός των άλλων λογοτεχνικών ειδών, ασχολήθηκε κυρίως με την τραγωδία. Τα λίγα αποσπάσματα από τις τουλάχιστον είκοσι μία τραγωδίες του δείχνουν ότι είχε ιδιαίτερη προτίμηση στα έργα του Ευριπίδη. Ο Ρωμαίος ποιητής ασχολήθηκε με την γυναικεία ψυχή και του προκαλούσαν φρίκη το έγκλημα και η ενοχή των πρωταγωνιστριών, αλλά τελικά λύγισε μπροστά στην κατανόηση της ανθρώπινης φύσεως. Η γλώσσα του είναι απλούστερη από αυτή του έπους στα σημεία που κάνει χρήση αρχαϊζόντων γραμματικών τύπων. Ίσως γι αυτόν τον λόγο, οι τραγωδίες του άντεξαν στον χρόνο και παίζονταν μέχρι και τον Α' αιώνα π.Χ.

Ο Έννιος υπήρξε και γλωσσοπλάστης. Δημιούργησε λέξεις που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες, όπως η λατινική λέξη omnipotens (= παντοδύναμος). Το πιο περίεργο έργο του ποιητή φαίνεται ήταν αυτό στο οποίο έδωσε ο ίδιος τον τίτλο *Hedyphagetica*, που ίσως σήμερα θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε ως *Λιχουδιές*. Το σωζόμενο τμήμα αναφέρεται σε διάφορα ψάρια και πρέπει να είναι εμπνευσμένο από αντίστοιχο ποίημα του Αρχέστρατου από την Γέλα (κεφ. 2). Το απόσπασμα δεν πρέπει να είναι ακριβής μεταφορά του πρωτότυπου κειμένου, διότι λείπουν λέξεις αλλά και διότι το μέτρο παρουσιάζει προβλήματα.

3321 Ennius, *Annales*, 366-368. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

3322 Ennius, *Annales*, 467. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

3323 A. S. Gratwick, «Ennius' *Annales*,» in *The Cambridge History of Classical Literature. 2. Latin Literature*, eds E. J. Kenney and W. V. Clausen (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), ch. 4.

3324 Ennius, *Annales*, 149.

3325 Ennius, *Annales*, 372.

3326 Ennius, *Annales*, 143.

> Γιατί η θαλάσσια νυφίτσα[3327] της Ασπίδος (Clupea)[3328] είναι καλύτερο [ψάρι] από όλα τα άλλα! Υπάρχουν θαλάσσιοι μύες[3329] στον Αίνο[3330] και τα τραχιά στρείδια είναι άφθονα στην Άβυδο ... Στην Μυτιλήνη υπάρχει το χτένι,[3331] είναι πολύ κοινό κατά μήκος των ακτών της Αμβρακίας. Ο σαργός είναι καλός στο Βρεντήσιον,[3332] αγόρασέ τον εάν είναι μεγάλος. Μάθε ότι ο μικρός κάπρος[3333] είναι πρώτης τάξεως στον Τάραντα. Απ' το Σορρέντο[3334] αγόρασε τη ρέγκα σου και από την Κύμη [Ιταλίας] το γοφάρι σου.[3335] Και για το ψάρι παπαγάλος;[3336] Το ξέχασα αυτό. Είναι αυτό το ίδιο το μυαλό του μεγάλου Ιούπιτερ! Αυτός ο κύριος πιάνεται μεγάλος και ωραίος στη χώρα του Νέστορος. Και δεν είπα τίποτα για το μελανούρι, το πλατύψαρο,[3337] τον θαλάσσιο κότσυφα [;] και την σκιά της θάλασσας [;]. Στην Κέρκυρα πιάνουν σουπιές, παχιές γλώσσες, ροφούς,[3338] [μαλάκια] πορφύρες, μικρά πορφυρόψαρα, θαλάσσιους μύες, και ακόμη γλυκούς αχινούς.[3339]

Η επίδραση του Εννίου στις επερχόμενες γενιές λογοτεχνών υπήρξε μεγάλη. Το έργο του *Annales* έγινε στην Ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία σχολικό εγχειρίδιο, μελετήθηκε από φιλολόγους και ποιητές και παραμερίσθηκε μόνο από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου, ο οποίος επηρεάσθηκε βαθιά από αυτό το έπος. Στον Α' αιώνα π.Χ., οι δύο κωμωδίες του Εννίου δεν παίζονταν πια, αλλά οι τραγωδίες του ακόμη ανεβάζονταν στην σκηνή, παρότι οι προτιμήσεις του κοινού έκλιναν προς τον Μάρκο Πακούβιο και τον Λεύκιο Άκκιο. Όμως, από τον 2ο μ.Χ. αιώνα, το ενδιαφέρον των μελετητών αναζωπυρώθηκε και ο αυτοκράτορας Αδριανός (διοίκ. 117-138) τον προτιμούσε από τον Βιργίλιο. Αντιγράφηκαν και διαβάστηκαν πάλι τα *Annales*, οι τραγωδίες του και άλλα μικρότερα έργα.[3340]

Τον Β' αιώνα π.Χ., ο ανιψιός του Εννίου, ο Μάρκος Πακούβιος (Marcus Pacuvius, 220-130 π.Χ.), συνέχισε την λογοτεχνική παράδοση του Ρωμαίου ποιητή. Γεννήθηκε στο Βρεντήσιο και πέθανε στον Τάραντα. Ήταν εκρωμαϊσμένος Οσκανός και όταν

[3327] Το σκυλόψαρο ή ακανθίας.

[3328] Πόλη στην ανατολική ακτή της Τυνησίας (BAGROW, 32:H3, σημερ. Kelibia).

[3329] Το 17 εκ. μήκους θαλάσσιο ζώο αφροδίτη (aphrodite). Δες λμ. αφροδίτη (aphrodite), *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 12:258-259.

[3330] Πόλη στην Θράκη, προς το Αιγαίο, η σημερινή Enez στην ευρωπαϊκή Τουρκία (Ανατολική Θράκη).

[3331] Το μαλάκιο χτένι (κτεις, pecten). Δες λμ. «κτεις», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 35:110.

[3332] Σημερινό Brindizi, στην Ιταλία.

[3333] Ψάρι της Μεσογείου. Δες λμ. «κάπρος (sanglier de mer)», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 31:48.

[3334] Πόλη στον Κόλπο της Νεαπόλεως στην Ιταλία.

[3335] Γοφάρι ή λουφάρι (temnodon saltator). Δες λμ. «γοφάρι», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 19:191.

[3336] Ψάρια παπαγάλοι της θάλασσας ή σκαρίδες. Δες λμ. «σκαρίδες», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 47:403.

[3337] Το ψάρι πλευρονήκτης (plaice ή pleuronectes platessa). Δες λμ. «πλευρονήκτης», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 44:109.

[3338] Στην αρχαία ελληνική ονομαζόταν αχαρνώς ή αχάρνας και στην λατινική acarna ή acharna.

[3339] Ennius, *Hedyphagetica*, 1-11. Απόδοση και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[3340] Albrecht, σ. 144-163. Δες και Rose, *Latin Literature*, pp. 32-40.

πήγε στην Ρώμη ασχολήθηκε αρχικά με την ζωγραφική και αργότερα με την λογοτεχνία. Ένας από τους πίνακές του που κοσμούσε τον ναό του Ηρακλή θαυμαζόταν μέχρι τουλάχιστον τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Η φήμη του βασίζεται στις τουλάχιστον δεκατέσσερις τραγωδίες του, τις οποίες συνέθεσε σε προχωρημένη ηλικία. Αν και δεν πρέπει να υπήρξε πραγματικός μαθητής του Εννίου, οι τραγωδίες του είναι έντονα επηρεασμένες από τον συγγενή του. Το έτος της δόξας του ήταν το 154 π.Χ. Συνδέθηκε με τον επίσης ποιητή Λεύκιο Άκκιο και το 140 π.Χ., όταν ο πρώτος ήταν ογδόντα ετών και ο δεύτερος σαράντα, παρήγαγαν μαζί ένα θεατρικό έργο.

Χρησιμοποίησε ελληνικά θέματα και επηρεάσθηκε από τον Ευριπίδη, τον Αισχύλο και τον Σοφοκλή, αλλά γενικά απέκλινε από τους μύθους ή πρωτοτύπησε δημιουργώντας μια λατινική παράδοση στην τραγωδία. Για παράδειγμα, στην τραγωδία του *Medus* δεν ασχολείται με την Μήδεια την ίδια αλλά με το πώς παρουσιάζεται η ηρωίδα από την πλευρά του γιου της Μήδου και έτσι πλέκει μια ενδιαφέρουσα υπόθεση. Ο Μήδος, γιος του Αιγέα και της Μήδειας, φτάνει στην Κολχίδα για να βρει την μητέρα του, αλλά συλλαμβάνεται και οδηγείται στον βασιλιά Πέρση. Όταν συναντά τον βασιλιά, παρουσιάζεται ως γιος του Κρέοντα από την Κόρινθο. Χωρίς να αποκαλύψει την ταυτότητά της, έρχεται στην Κολχίδα η Μήδεια, η οποία προσφέρεται να λύσει με ανθρωποθυσία την ξηρασία που επικρατούσε. Χωρίς να τον έχει δει, διαλέγει να θυσιάσει τον Μήδο. Νομίζει ότι είναι ο γιος του Κρέοντα που μισεί και τον παρουσιάζει και ως γιο τής μισητής στην Κολχίδα Μήδειας. Φυσικά, μόλις μάνα και γιος συναντώνται, αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον, συνωμοτούν και δολοφονούν τον βασιλιά Πέρση.[3341]

Οι φιλόλογοι πιστεύουν ότι ο Πακούβιος έβλεπε τον κόσμο με τα μάτια του ζωγράφου και έτσι δημιουργούσε εντυπωσιακές σκηνές. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή στην οποία περιγράφεται η εμφάνιση του νεκρού γιου στην τραγωδία του *Iliona*.

> [Η Ιλιόνη κοιμάται στο κρεββάτι της στην σκηνή. Η σκιά του σκοτωμένου γιου της μπαίνει στην σκηνή από την άκρη της και λέει:]
> Μάνα, εσένα φωνάζω, εσένα που αλαφρώνεις την λύπη σου με βαθύ ύπνο και δεν με λυπάσαι. Σήκω και θάψε αυτόν που γέννησες ... πριν τα άγρια ζώα και τα πουλιά ... και σε ικετεύω, μην αφήσεις ό,τι έχει μείνει από ’μένα, τα ξεγύμνωτά μου κόκαλα, να λερωθούν με το βρώμικο, πηχτό αίμα επάνω στο χώμα, να σκορπίσουν.[3342]

Στην τραγωδία του *Armorum iudicium*, που βασίζεται στην ομώνυμη *Όπλων Κρίσις* του Αισχύλου, ο Πακούβιος πραγματεύθηκε τον βίο του Αίαντα, από τους αγώνες στον τάφο του Αχιλλέα μέχρι τον θάνατό του. Στους αγώνες για το ποιος θα πάρει τα όπλα του Αχιλλέα, η Αθηνά συμβούλευσε τον Αγαμέμνονα να τα δώσει στον Οδυσσέα. Ο Αίας, τρελός από τον θυμό του, βγήκε την νύχτα από την σκηνή του και έσφαξε πρόβατα τα οποία νόμισε ανθρώπους, εχθρούς των Ελλήνων. Όταν το πρωί ανακάλυψε τι είχε κάνει, μέσα στην απόλυτη λύπη του για την κατάντια του, έπεσε επάνω στο ξίφος που του είχε κάποτε χαρίσει ο Έκτωρας. Στον μονόλογο του, πριν αυτοκτονήσει, ο Αίας λέει την φράση:

[3341] Pacuvius, *Medus*, 1-265.

[3342] Pacuvius, *Iliona*, 205-210. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

... εγώ ήμουν αυτός που έσωσα τους άνδρες που θα με καταστρέψουν;[3343]

Η δραματικότητα αυτής της φράσεως έκανε τόση εντύπωση ώστε ελαφρά μεταποιημένη τραγουδήθηκε στους αγώνες προς τιμήν του Ιουλίου Καίσαρα, στο τέλος του Α' αιώνα π.Χ., για να προκαλέσει θλίψη στα πλήθη.

Ο Πακούβιος επικεντρώθηκε στην τραγωδία και ξεχώρισε από τους προηγούμενους ποιητές της λατινικής λογοτεχνίας που ασχολήθηκαν με όλα τα είδη. Έχει χαρακτηρισθεί ως «καλλιτεχνικότερος» και «λογιότερος» των λογοτεχνων, εξαιτίας της επιλογής των πολλαπλών προτύπων και τον τρόπο που στιχουργούσε. Με αυτόν τον τρόπο ξεχώρισε από τον θείο του αλλά και με την προσπάθειά του να διευρύνει το γλωσσικό πεδίο που είχε ήδη κατακτήσει εκείνος. Ήταν ένας αριστοτέχνης της γλωσσικής αφθονίας.[3344] Στην Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας τον διαδέχθηκε ο Άκκιος.

Ο Λεύκιος Άκκιος (Lucius Accius, 170-86 π.Χ.) γεννήθηκε στο Πίσαυρο (Pesaurum, σημερ. Pesaro στην επαρχία Marche) και ήταν γιος απελεύθερου σκλάβου. Ήρθε στην Ρώμη και γνωρίστηκε με τον γηραιό Πακούβιο. Οι δυο τους συναγωνίζονταν στην τραγωδία, μέχρι που ο ηλικιωμένος δραματουργός αποσύρθηκε στον Τάραντα και άφησε το πεδίο ελεύθερο στον νεώτερο συνάδελφό του. Στην Ρώμη, ο Άκκιος επιδεικνύει τον πλούτο του αφιερώνοντας ένα μεγάλο άγαλμα σε ναό, αλλά δείχνει και την περιφρόνηση του σε επιφανή Ρωμαίο πολιτικό και λογοτέχνη, όταν αυτός αρνείται να σηκωθεί μπροστά του επειδή νοιώθει ανώτερός του. Κατέθεσε μήνυση εναντίον κάποιου μίμου (ηθοποιού) που ανέφερε το όνομά του στην σκηνή και επέτυχε την καταδίκη του. Όλα αυτά δείχνουν έναν άνθρωπο με ιδιαιτερότητα χαρακτήρα. Η λογοτεχνική του άνθηση συνέπεσε με τις μεγάλες νίκες της Μέσης Δημοκρατίας: την καταστροφή της Καρχηδόνας και της Κορίνθου (δες κεφ. 7) το 146 π.Χ., που έδωσαν τον πλήρη έλεγχο της Μεσογείου στην Ρώμη, και την πτώση της Νουμαντίας το 133 π.Χ., που ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Ιβηρικής και άρχισε να εδραιώνει στο μυαλό των Ρωμαίων πολιτικών την ιδέα του mare nostrum (η θάλασσά μας) για την Μεσόγειο Θάλασσα.

Έγραψε τουλάχιστον σαράντα επτά τραγωδίες και ελάχιστα έργα άλλων μορφών δραματουργίας. Τα κύρια ελληνικά του πρότυπα ήταν πρωταρχικά ο Ευριπίδης, μετά ο Σοφοκλής και λιγότερο ο Αισχύλος. Χρησιμοποίησε τρωικούς, θηβαϊκούς και άλλους μύθους. Όπου όμως μπορούμε να αντιπαραβάλουμε τα ελληνικά του πρότυπα, όπως τις *Βάκχες* και τις *Φοίνισσαι* του Ευριπίδη, την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή και τον *Προμηθέα* του Αισχύλου, ο Άκκιος παρουσιάζεται ως ανεξάρτητος δραματουργός. Στην *Clutemestra* το κύριο πρόσωπο της τραγωδίας είναι η γυναίκα και όχι ο Αγαμέμνων. Το ίδιο παρατηρείται και για τα λατινικά του πρότυπα, όπου στις τραγωδίες του *Medea* και *Telephus* χρησιμοποιεί διαφορετικά στοιχεία από τις ομώνυμες του Εννίου.

Παρότι δεν φθάνει τον τρόπο με τον οποίο ο Ευριπίδης περιγράφει την τραγικότητα της στιγμής των προσώπων στις τραγωδίες του, μπορεί να αποδώσει την δύναμη της ψυχικής διαθέσεως ανθρώπων. Ενίοτε, δημιουργεί εύκολα κατανοητές εικόνες ή κοφτές φράσεις. Στην τραγωδία *Medea ή Argonautae* βάζει τον βοσκό που δεν έχει δει ποτέ στην ζωή του καράβι να σχίζει την θάλασσα να λέει:

[3343] Pacuvius, *Armorum iudicium*, 45. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[3344] Albrecht, σ. 163-172.

> Τι τεράστιο πράγμα είναι αυτό που γλιστράει σα θεριό από ’κει μακριά, από τα βαθιά, με τέτοιο σάλπισμα και ξεφύσημα! Μπροστά, το κύμα κυλάει και το στριφογύρισμα δυνατά το ταράζει. Ρίχνεται μπροστά γλιστρώντας, ραντίζει προς τα πίσω και στα πίσω σπρώχνει τη θάλασσα.[3345]

Στην τραγωδία του *Brutus*, αναφέρεται στον Λεύκιο Ιούνιο Βρούτο (Lucius Junius Brutus) που απήλλαξε τους Ρωμαίους από την βασιλεία και ίδρυσε την Ρωμαϊκή Δημοκρατία το 509 π.Χ. Στο όνειρο που βλέπει ο βασιλιάς Ταρκύνιος προαναγγέλλει την πτώση της βασιλείας με μια γλαφυρή εικόνα, εύκολα κατανοητή από τους θεατές του:

> […] είδα ένα όραμα στον ύπνο μου: ένας βοσκός οδηγούσε προς το μέρος μου ένα μαλλιαρό κοπάδι εξαιρετικής ομορφιάς. Δύο αδέλφια κριάρια διαλέχτηκαν ανάμεσά τους και θυσίασα το πιο ευγενές. Τότε, το άλλο μου επιτέθηκε με τα κέρατά του και με χτύπησε και με το χτύπημα έπεσα. [...][3346]

Ορισμένες φορές, ο λόγος του είναι απόλυτος και αποφθεγματικός:

> oderint, dum metuant = ας μισούν, όσο φοβούνται[3347]

Παρότι οι τραγωδίες του ανέβηκαν επανειλημμένα κατά τον Α’ αιώνα π.Χ., στους κατοπινούς αιώνες τα έργα του χάθηκαν. Μια εξήγηση μπορεί να είναι η αρνητική στάση που είχαν στα αρχαϊκά λατινικά οι ποιητές του 1ου μ.Χ. αιώνα αλλά και η συκοφαντική θέση των Χριστιανών για το θέατρο γενικότερα. Παρ’ όλα αυτά, κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα, ο αρχαϊσμός άνθισε ξανά και αποσπάσματα ανθολογούνταν μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αιώνα.

Στην συγγραφή τραγωδιών στα αρχαϊκά λατινικά, ο Άκκιος δεν άφησε κανέναν ισάξιο διάδοχο του. Μόνο κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα επανήρθε το ρωμαϊκό δράμα στο προσκήνιο. Όμως ο *Brutus* του και ο θρύλος που διαμόρφωσε ο Άκκιος γύρω από το ιστορικό αυτό πρόσωπο ενέπνευσαν μέχρι και τον Σαίξπηρ, μέσω των πηγών που χρησιμοποίησε ο Άγγλος ποιητής για τον χαρακτήρα του Μάρκου Βρούτου στην τραγωδία του *Ιούλιος Καίσαρ*. Οι αρχαϊκές λατινικές τραγωδίες του Λεύκιου Ακκίου αποτελούν τα θεμέλια επάνω στα οποία «μπορεί κανείς να κατανοήσει τον εκρωμαϊσμό του μύθου στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου αλλά και τον εξανθρωπισμό της στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου», στο τέλος του Α’ αιώνα π.Χ.[3348] Εν τω μεταξύ, όμως, στο ρωμαϊκό θέατρο βασίλεψε ο Τίτος Πλαύτος.

Ο Τίτος Πλαύτος (Titus Maccius Plautus, περ. 254-184 π.Χ.) γεννήθηκε στην Ουμβρία αλλά νέος πήγε στην Ρώμη, όπου εργάσθηκε στο θέατρο. Κατόπιν ασχολήθηκε με το εμπόριο αλλά πτώχευσε και τελικά εργάσθηκε σε ένα αρτοποιείο, λίγο καλύτερα από δούλος. Η επιτυχία των έργων του, όμως, τον γλύτωσε από την βαριά αυτή δου-

---

[3345] Accius, *Medea ή Argonautae*, 381-385. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3346] Accius, *Brutus*, 19-24. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3347] Accius, *Atreus*, 168. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3348] Albrecht, σ. 172-182.

λειά.[3349] Φαίνεται ότι απέκτησε μόνος του ελληνική παιδεία, πιθανόν με την παρότρυνση του Λίβιου Ανδρόνικου ή του Ναίβιου. Αν και του έχουν αποδοθεί περί τα εκατόν πενήντα έργα, τα απολύτως βέβαια δεν ξεπερνούν τα είκοσι πέντε.

Θα αναφέρουμε περιληπτικά τις υποθέσεις των κυριοτέρων του έργων με αλφαβητική σειρά. Στον *Amphitruo* (Αμφιτρύωνα) ο Δίας συνευρίσκεται με την Αλκμήνη όσο ο σύζυγός της Αμφιτρύων λείπει από την Θήβα. Ο Δίας έχει μεταμορφωθεί στον σύζυγό της Αμφιτρύωνα και ο Ερμής στον υπηρέτη του Σωσία, αλλά όταν επιστρέφει ο πραγματικός Αμφιτρύων η μία παρεξήγηση ακολουθεί την άλλη. Στην κωμωδία αυτή, ο Πλαύτος περνάει με μεγάλη ευκολία από κωμικές σε σοβαρές και μετά σε τραγικές καταστάσεις, υπερβαίνοντας τα όρια, πράγμα που αποτελεί και την γοητεία αυτού του έργου. Στην κωμωδία *Amphitruo* υπάρχουν χάσματα προς το τέλος του έργου.

> [Πλαύτος, *Αμφιτρύων.* Η Αλκμήνη έχει μόλις αποχαιρετήσει τον Δία-Αμφιτρύωνα όταν ακούει πάλι την φωνή του και βλέπει ότι εκείνος (ο πραγματικός τώρα Αμφιτρύων) επέστρεψε]
> ΑΛΚ. (μονολογεί) Ο άντρας μου είναι!
> ΑΜΦ. Ακολούθησέ με Σωσία.
> ΑΛΚ. (μονολογεί) Πώς και γύρισε πίσω! Αφού μου είχε πει πως δεν μπορεί να μείνει ούτε λεπτό παραπάνω. Μήπως ήθελε να με αιφνιδιάσει για να βεβαιωθεί αν πραγματικά μου λείπει; Χμ! Τι να κάνουμε. Σπίτι του είναι. Μπορεί νά ’ρχεται όποτε θέλει.
> ΣΩΣ. Κύριε. Λέω καλύτερα να γυρίσουμε στο καράβι.
> ΑΜΦ. Στο καράβι; Γιατί;
> ΣΩΣ. Μμ...μμ.. Δεν φαίνεται να μας περιμένουν για φαγητό εδώ.
> ΑΜΦ. Τι στο διάβολο μου τσαμπουνάς.
> ΣΩΣ. Αργήσαμε να φτάσουμε.
> ΑΜΦ. Γιατί αργήσαμε;
> ΣΩΣ. Η κυρά φαίνεται ότι έχει γευματίσει.
> ΑΜΦ. Είναι γιατί πλησιάζει η ώρα της. Ήξερα βέβαια ότι ήταν έγκυος όταν φύγαμε.
> [...]
> ΑΛΚ. (μονολογεί) Πρέπει μου φαίνεται να πάω να τον καλωσορίσω. Αμφιτρύων!
> (Με χαρά ο Αμφιτρύων χαιρετίζει την γυναίκα του που τόσο καιρό λαχταρούσε να ξαναδεί. Την σύζυγό του, που αντάξιά της δεν είναι καμία σύζυγος στην Θήβα. Την σύζυγο που όλοι οι άνδρες των Θηβών επαινούν για την αρετή της.)
> ΑΛΚ. Ε...ε!
> ΑΜΦ. Είσαι καλά; Χαίρεσαι που με βλέπεις;
> ΣΩΣ. Αν κρίνει κανείς απ’ τα μούτρα της. Χαίρεται σα να ξαναβρήκε ένα χαμένο σκύλο.
> ΑΜΦ. Φαίνεσαι περίφημα, αγάπη μου. Χαίρομαι που σε βρίσκω τόσο καλά.
> ΑΛΚ. Τι αστείο είναι αυτό, για τ’ όνομα του θεού; Τι ’ναι όλα αυτά τα λογί-

[3349] Rose, *Latin Literature*, p. 41.

δρια, σα νά 'φθασες μόλις τώρα στο σπίτι. Αλλά μόλις τώρα χωριστήκαμε.
ΑΜΦ. Χ...α... Σήμερα σε βλέπω για πρώτη φορά.
ΑΛΚ. Καθόλου. Γιατί τ' αρνιέσαι;
ΑΜΦ. Δεν συνηθίζω να λέω ψέματα.
ΑΛΚ. Κρίμα. Φαίνεται πως άλλαξες συνήθειες. Αμφιβάλλεις για μένα; Γιατί γύρισες τόσο γρήγορα; Μόλις τώρα μου 'λεγες ότι πρέπει να επιστρέψεις στο καθήκον σου. Τι συνέβη; Τίποτα κακοί οιωνοί ή χάλασε ο καιρός.
ΑΜΦ. Μόλις τώρα; Τόσο γρήγορα;... Μα, τι εννοείς;
ΑΛΚ. Ξέρεις πολύ καλά. Μόλις τώρα. Εδώ και λίγο.
ΑΜΦ. Δεν καταλαβαίνω γιατί πράγμα μιλάς. Πόσο πριν είναι... αυτό... το «μόλις τώρα»;
ΑΛΚ. Α...αχ. Σα να μην ήξερες. Μάντεψε, λοιπόν, με τη σειρά σου. Μετά τα δικά σου αινίγματα, να μου λες ότι μόλις έφτασες αφού μόλις έφυγες...
ΑΜΦ. Τρελάθηκε αυτή;
ΣΩΣ. Ένας υπνάκος θα την συνεφέρει.
ΑΜΦ, Ή ονειρεύεται με ανοιχτά μάτια;
ΑΛΚ. Τα μάτια μου είναι και παραείναι ανοιχτά και μπορώ να σου πω τι είδα. Εσένα κι αυτόν σήμερα το πρωί, μόλις τώρα.
ΑΜΦ. Πού μας είδες;
ΑΛΚ. Εδώ βέβαια, σ' αυτό το σπίτι. Στο σπίτι σου.
ΑΜΦ. Αδύνατον![3350]

Στην *Asinaria* (Κωμωδία των γαϊδάρων) ο νεαρός εραστής Αργύριππος αδυνατεί να πληρώσει τα χρήματα που ζητά η μαστρωπός Κλεαρέτη για να απελευθερώσει την εταίρα Φιλαίνιον. Κάποιοι δούλοι του παραδίδουν χρήματα τα οποία προορίζονταν από τον πατέρα του για την αγορά γαϊδάρου. Ο αντίζηλος εραστής, όμως, μαθαίνει για την προέλευση των χρημάτων και αποκαλύπτει τον Αργύριππο, ενώ γίνεται αντιληπτό ότι για την νεαρή ενδιαφερόταν και ο πατέρας του Δημαίνετος.

Η *Aulularia (Το τσουκάλι με το χρυσάφι)* είναι μια ηθογραφία με την έννοια της εξετάσεως του ανθρώπινου ήθους. Ο ηλικιωμένος Ευκλείων φοβάται πολύ μήπως χάσει τον θησαυρό που έχει κληρονομήσει από τον παππού του και τον πατέρα του. Όταν ο γείτονάς του Μεγάδωρος ζητά το χέρι της κόρης του Φαιδρίας, υποψιάζεται ότι θέλει με τον γάμο να αποκτήσει τον θησαυρό. Τελικά ενδίδει αλλά προφασιζόμενος την φτώχεια του ξοδεύει ελάχιστα. Κατά την διάρκεια της γαμήλιας γιορτής μεταφέρει τον θησαυρό του στον ναό της Πίστεως (Fides), αλλά, χωρίς να το γνωρίζει, μέχρι εκεί τον παρακολουθεί κρυφά ο δούλος Στρόβιλος. Αρνείται να εμπιστευθεί την προσωποποιημένη θεά Πίστη και βρίσκει άλλο μέρος για να φυλάξει το τσουκάλι με το χρυσάφι, αλλά πάντα υπό τα κρυφά βλέμματα του δούλου. Ο ανιψιός του Μεγάδωρου, ο Λυκονίδης, αποκαλύπτει στον θείο του ότι αγαπιούνται με την Φαιδρία, η οποία είναι έγκυος από εκείνον, αλλά εκείνη την στιγμή καταφθάνει ο Ευκλείων φωνάζοντας ότι του έκλεψαν τον θησαυρό. Ο Λυκονίδης νομίζει ότι ο πατέρας αναφέρεται στην κόρη του και προσπαθεί να δικαιολογηθεί, μέχρι που αποκαλύπτεται ότι ο κλέφτης του χρυσού ήταν ο δούλος του Λυκονίδη και το χρυσάφι καταλήγει στα χέρια του νεαρού ζευγαριού.

[3350] Plautus, *Amphitruo*, 659-699, από θεατρική ρ.ε., λογοτεχνική απόδοση Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, ΕΙΡ, 196;

Από την κωμωδία λείπει το τέλος, το οποίο γνωρίζουμε από περιλήψεις της. Εμπνευσμένος από αυτή την κωμωδία, ο Μολιέρος έγραψε τον *Φιλάργυρο*.

> Πλαύτος, *Ένα τσουκάλι γεμάτο χρυσάφι*. Ο μονόλογος του φιλάργυρου Ευκλείωνα όταν έχασε τον θησαυρό του]
> ΕΥΚ. (κλαίγοντας και παραπατώντας επάνω στην σκηνή) Άει... άει... άει... Πάει... πάει τέλειωσε... χάθηκα... Δεν ξέρω που να στραφώ. Σταματήστε τον κλέφτη! Λοιπόν, ποιος είναι; Δεν ξέρω, δεν βλέπω. Είμαι ανίσχυρος σαν τους τυφλούς. Δεν ξέρω πού πάω, ούτε πού είμαι. Πάει... πάω να ξεχάσω ποιος είμαι. Βοηθήστε με καλοί μου άνθρωποι. Σας παρακαλώ, σας ικετεύω, δείξτε μου εκείνον που το πήρε... Τι είπατε κύριε; Ε; Ναι! Σας πιστεύω. Φαίνεστε τίμιος. Τι είναι αυτό; Με κοροϊδεύετε; Σας ξέρω καλά... καλά σας ξέρω. Ξέρω! Ο τόπος είναι γιομάτος κλέφτες! Όλοι είναι καλοντυμένοι και μοιάζουν τόσο αξιοπρεπείς. Τό 'χει κανείς από σας; Όχι... όχι... Καταστράφηκα τότε... Ώει... άει... Δυστυχία μου! Αυτό ήταν ο θάνατός μου. Καταστράφηκα. Έμεινα απένταρος. Τι χτύπημα της μοίρας! Τι χαμός! Τι καταδίκη! Δεν μου μένει παρά η πείνα και η ελεημοσύνη. Κανείς ποτέ σ' αυτή τη γη δεν υπέφερε τόσα. Τι μου απομένει στη ζωή! Τώρα που έχασα το θησαυρό, που φύλαγα με τόση στοργή και αγάπη. Αρνήθηκα όλες τις χαρές και τις απολαύσεις της ζωής για νά 'ρθουν να ευτυχήσουν άλλοι με την δυστυχία μου... ου... ου... ου... Δεν μπορώ να υποφέρω... δεν μπορώ... ω... ω... ω...[3351]

Στους *Captivi (Αιχμάλωτοι)* δεν υπάρχουν γυναικείοι ρόλοι. Στον πόλεμο μεταξύ Ήλιδας και Αιτωλίας, οι αιχμάλωτοι έχουν γίνει σκλάβοι και πωλούνται. Ο Αιτωλός Ηγίων αγοράζει τον πλούσιο Φιλοκράτη και τον σκλάβο του Τύνδαρο, για να τους ανταλλάξει με τον γιο του Φιλοπόλεμο που είναι αιχμάλωτος των Ηλείων. Ο Ηγίων στέλνει τον σκλάβο στην Ήλιδα για να διαπραγματευθεί την ανταλλαγή, χωρίς να γνωρίζει ότι οι δύο εξαγορασθέντες έχουν αλλάξει ρόλους. Ο Φιλοκράτης είναι ελεύθερος. Όταν ο Αιτωλός πατέρας μαθαίνει την αλήθεια στέλνει τον Τύνδαρο στα κάτεργα αλλά σύντομα μαθαίνει πως ο γιος του Φιλοπόλεμος έχει γυρίσει στην Αιτωλία. Την ίδια στιγμή καταφθάνει ο πρώην δούλος του Ηγίωνα, ο Στάλαγμος, και του αποκαλύπτει ότι ήταν εκείνος που είχε κλέψει τον άλλο του γιο όταν ήταν τεσσάρων ετών. Ο χαμένος γιος δεν ήταν άλλος από τον Τύνδαρο, στον οποίο είχε φερθεί τόσο σκληρά ο Ηγίων και παρά τα παρακάλια του νεαρού που έλεγε ότι έπρεπε να ακούσει τον αφέντη του. Στο τέλος, η συνάντηση πατέρα και γιων κλείνει το έργο μέσα στην ευτυχία και στην χαρά.

Η κωμωδία *Casina (Κασίνη)* βρίθει από παρεξηγήσεις και κωμικές καταστάσεις που εκτυλίσσονται στην Αθήνα. Ο Λυσίδαμος και η σύζυγός του Κλεωστράτα μεγάλωσαν την δούλα Κασίνη που είχαν βρει στο κατώφλι του σπιτιού τους μωρό. Ο γιος του Ευθύνικος ερωτεύθηκε την νέα κοπέλα και ήθελε να την νυμφευθεί. Ο πατέρας, όμως, την ήθελε για τον εαυτό του. Ο Λυσίδαμος βρίσκει τρόπο να στείλει τον γιο του στην ύπαιθρο για δουλειές, με σκοπό να παντρέψει την Κασίνη με τον δούλο του Ολυμπίονα και με την συμφωνία ότι θα είχε την κοπέλα όποτε ήθελε. Η Κλεωστράτα, που έμαθε

[3351] Plautus, *Aulularia*, 711-725, από θεατρική ρ.ε., λογοτεχνική απόδοση Κατερίνα Αγγελάκη--Ρουκ, ΕΙΡ, 196;

για το σχέδιο του συζύγου της, προσπαθεί να παντρέψει την δούλα με τον δούλο Χαλίνο, μέχρι να γυρίσει ο γιος της. Τελικά, για να λυθεί το πρόβλημα του γάμου, οι δύο σύζυγοι τραβούν κλήρο και νικά ο Λυσίδαμος. Τότε, η Κλεωστράτα μαθαίνει ότι είχε ήδη συμφωνηθεί ότι η πρώτη νύχτα του γάμου της Κασίνης ανήκε στον σύζυγό της. Βάζει τον Χαλίνο να πάρει την θέση της κοπέλας και εκθέτει και τον σύζυγό της και τον δούλο του δημοσίως. Μετά τις αποκαλύψεις, δέχεται πάλι τον Λυσίδαμο στην συζυγική στέγη. Στον επίλογο του έργου αναφέρεται ότι όταν επιστρέψει ο Ευθύνικος θα νυμφευθεί την Κασίνη, η οποία τελικά αποκαλύπτεται ότι ήταν ελεύθερη Αθηναία.

Η *Cistellaria (Η κασετίνα)* παρουσιάζει μεγάλα χάσματα αλλά η υπόθεσή της μπορεί να ανασυντεθεί. Ο Αλκεσίμαρχος είναι αναγκασμένος να νυμφευθεί μια κοπέλα που δεν αγαπά, ενώ η αγαπημένη του και εταίρα Σελήνιον δεν μπορεί να απαλλαγεί από την μητέρα της και μαστρωπό Μελαινίδα. Όμως ένα ζευγάρι, από μια κασετίνα με μικροπράγματα, αναγνωρίζει ότι η Σελήνιον ήταν το παιδί τους που είχαν κάποτε εκθέσει. Έτσι, η Σελήνιον επιστρέφει στην καθώς πρέπει κοινωνία και μπορεί να παντρευτεί τον αγαπημένο της Αλκεσίμαχο. Και σε αυτή την κωμωδία ή ηθογραφία ξεπερνάει την πλοκή.

Η υπόθεση του *Curculio (Κουρκουλίων)* είναι παρόμοια με αυτή της Κ*ασετίνας*. Η Πλανήσιον γεννήθηκε ελεύθερη αλλά είναι στα χέρια κάποιου μαστρωπού. Ο Φαίδρωμος την αγαπάει και αναθέτει στον Κουρκουλίωνα, του οποίου το όνομα στην κυριολεξία σημαίνει κις (σιταρόψειρα), να βρει τα απαιτούμενα χρήματα. Ο απεσταλμένος συναντά τον στρατιώτη Θεραποντίγονα και του αποκαλύπτει ότι σκοπεύει να αγοράσει την Πλανήσιον. Ο Κουρκουλίων καταφέρνει να κλέψει το δαχτυλίδι του στρατιώτη και επιστρέφει στον Φαίδρομο, με τον οποίον σφραγίζουν επιστολή προς τον θησαυροφύλακα του Θεραποντίγονα. Ο Κουρκουλίων παίρνει τα χρήματα και αγοράζει την κοπέλα με την προϋπόθεση ότι η αγορά δεν θα ισχύσει εάν αποδειχθεί ότι η κοπέλα είναι ελεύθερη και όχι δούλα. Όταν ο στρατιώτης μαθαίνει τι συνέβη συναντά τους υπόλοιπους, αλλά βλέποντας το δαχτυλίδι του η Πλανήσιον καταλαβαίνει ότι είναι ο αδελφός της. Επιστρέφονται τα χρήματα του Θεραποντίγονα και η Πλανήσιον νυμφεύεται τον Φαίδρομο. Ο χαρακτήρας του παρασιτικού Κουρκουλίωνα επιβίωσε στους κωμικούς χαρακτήρες του αρλεκίνου και του παλαβιάρη του Σαίξπηρ.

Οι *Menaechmi* ήταν δύο όμοιοι δίδυμοι που χωρίστηκαν σε μικρή ηλικία. Ο ένας από αυτούς που λεγόταν Σωσικλής πήγαινε από πόλη σε πόλη για να βρει τον αδελφό του. Κάποια στιγμή έφθασε και στην Επίδαμνο, όπου έμενε ο αδελφός του. Η παρουσία και των δύο στην ίδια πόλη άρχισε να μπερδεύει όσους τον γνώριζαν. Δημιούργησαν σύγχυση στην σύζυγο του Επιδάμνιου Μέναιχμου, στον παράσιτο, και στην ερωμένη του Ερωτιάδα αλλά και στον δούλο του Σωσικλή. Η λύση δίνεται όταν τα δύο αδέλφια συναντώνται. Το έργο αυτό υπήρξε το πρότυπο για την *Comedy of Errors* (*Κωμωδία των Παρεξηγήσεων*) του Σαίξπηρ.

[Πλαύτος, *Μέναιχμοι*. Η εταίρα Ερωτιάδα θυμώνει με την συμπεριφορά του Μέναιχμου Ι (Σωσικλής), τον οποίο γνωρίζει μόνο ως Μέναιχμο ΙΙ]
Σκηνή VI (Η ΕΡΩΤΙΑΔΑ, ο ΜΕΝΑΙΧΜΟΣ Ι)
ΕΡΩ Ποιος είναι αυτός που θέλει να με ’δει;
ΜΕΝ Κάποιος που σ’ αγαπάει πολύ, πολύ. Πιότερο κι απ’ τον εαυτό του.
ΕΡΩ (Βλέποντάς τον, γλυκαίνει τον τόνο της) Γλυκέ μου Μέναιχμε, τι

στέκεσαι όρθιος εδώ στην πόρτα;... Έλα (καρδούλα μου), μέσα μαζί μου.
ΜΕΝ Μισό λεπτό, για να σου πω τι μ' έφερε κοντά σου.
ΕΡΩ Το ξέρω κιόλας: για να περάσεις... «ζάχαρη» κοντά μου!
ΜΕΝ Λάθος, ναι μα τον Πολυδεύκη!.. Πρόκειται για το πανωφόρι που σου 'φερα πριν λίγο. Παρακαλώ θερμά να μου το δώσεις πίσω... Τα 'μάθε όλα η γυναίκα μου! Απ' την αρχή ως το τέλος. Κι απ' ό,τι εσύ θα ήθελες, στο λέω, πως δυο φορές καλύτερο, άλλο μαντό στη θέση του εγώ θα σου αγοράσω.
ΕΡΩ (Απορώντας) Μα... Μόλις σου το έδωσα στο ράφτη να το πας... Καθώς κι ένα βραχιόλι να πας στο χρυσοχόο, καινούριο να το κάνει.
ΜΕΝ Σε μένα... έδωσες εσύ το πανωφόρι μαζί μ' ένα βραχιόλι;... Αδύνατον! Τι εγώ, αφότου στόδωσα, εδώ και κάμποση ώρα, κι έφυγα για την αγορά. Τώρα μόλις γυρίζω πίσω, τώρα σε βλέπω πάλι.
ΕΡΩ (Καχύποπτα και φανερά ενοχλημένη) Βλέπω καλά αυτό που θες να κάνεις. Φιρί φιρί το πας, αυτό που σου εμπιστεύτηκα... μπαμπέσικα να φας.
ΜΕΝ Ούτε, μα το θεό, σου το ζητάω πίσω για να στο φάω μπαμπέσικα. Αφού σου είπα: τό 'μάθε η γυναίκα μου)...
ΕΡΩ (Έξαλλη, τον διακόπτει) Ούτε κι εγώ σου ζήτησα σε μένα να το δώσεις: μόνος σου θέλησες σε μένα να το φέρεις και να μου το χαρίσεις. Τώρα το θέλεις πίσω. Σύμφωνοι!...Κράτα το... Πάρ' το σπίτι σου... Φόρα το, για εσύ για η κυρά σου, για 'κόμα στα μπαούλα σας καταχώνιασέ το!... Μα εσύ από δω και μπρος στο σπίτι μου ξανά το πόδι σου δεν πρόκειται να βάλεις. Μην τύχει και ξεγελαστείς!... Αφού λοιπόν σε μένανε, που εντάξει πάντα σου 'ξηγιόμουνα, έκανες τέτοια προσβολή, αν δεν μου φέρνεις πλέον χρήματα, τζάμπα ποτέ δεν πρόκειται μαζί μου να πλαγιάσεις. Άλλη να βρείς 'πο δω και μπρος θύμα σου να την έχεις...(Και φεύγει φουρκισμένη, χτυπώντας πίσω της δυνατά την πόρτα).
ΜΕΝ Μα τέλος πάντων, τι θυμός!... Τι άγριος θυμός και τούτος!... (Στην Ερωτιάδα που έφυγε): Εεε! Σύ!... Σε σένα λέω! Στάσου!... Γύρνα λιγάκι πίσω...
ΕΡΩ (βγάζοντας το κεφάλι της από το άνοιγμα της πόρτας του σπιτιού της) Ακόμα στέκεσαι αυτού;
ΜΕΝ Και πάλι σου ζητώ, κάνε μου αυτή τη χάρη και γύρνα, αν θέλεις, πίσω... Τίποτα!. Μπήκε μέσα. Σφάλισε και την πόρτα της... Και τώρα εγώ τί κάνω; Με κλείσαν έξω. Όλοι τους! Ούτε στο σπίτι μου μα ούτε και στης φιλενάδας μου κανείς δε με πιστεύει! Θα πάω να βρω κι εγώ τους φίλους μου,... τη γνώμη τους ν' ακούσω, τι πρέπει πια να κάνω. (Φεύγει).[3352]

Στον *Miles gloriosus* (*Ο καυχησιάρης στρατιώτης* ή *Το παλικάρι της φακής*) κυριαρχεί ο ματαιόδοξος και καυχησιάρης Πυργοπολυνείκης, ο οποίος έχει απαγάγει μια κοπέλα, την Φιλοκωμάσιον και την έχει στο σπίτι του στην Έφεσο. Από κοντά του και ο παράσιτος Αρτοτρώκτης. Μαζί με την κοπέλα ζει και ο δούλος Παλαιστρίων, από τον αφέντη του οποίου είχε απαχθεί η Φιλοκωμάσιον. Ο πρώην αφέντης της Φιλοκωμάσιον, ο Πλευσικλής, ανακαλύπτει πού βρίσκεται η ερωμένη του και μένει στο διπλα-

[3352] Plautus, *Menaechmi*, 675-700. Μετάφραση Δημήτριος Ράιος, *Ρωμαϊκή Κωμωδία. Πλαύτου Μέναιχμοι* (Ιωάννινα: Παν. Ιωαννίνων, 1994).

νό σπίτι που ανήκει στον Περιπλεκτόμενο. Από μία τρύπα που άνοιξε ο δούλος του στον ενδιάμεσο τοίχο, οι δύο εραστές μπορούν πάλι να ιδωθούν. Όταν ένας δούλος του Πυργοπολυνείκη ανακαλύπτει ότι η Φιλοκωμάσιον βρίσκεται στο διπλανό σπίτι, ο Παλαιστρίων εξηγεί ότι πρόκειται για την δίδυμη της αδελφή. Χρησιμοποιώντας την τρύπα ανάμεσα στα δύο σπίτια, η κοπέλα παίζει δύο ρόλους. Ο Παλαιστρίων πείθει τον Πυργοπολυνείκη ότι στο διπλανό σπίτι δήθεν κατοικεί και η σύζυγος του Περιπλεκτομένου, η όποια θέλει απεγνωσμένα να εγκαταλείψει τον άντρα της και να πάει με τον στρατιώτη. Για να την αποκτήσει, όμως, πρέπει πρώτα να απαλλαγεί από την Φιλοκωμάσιον. Τον πείθουν ότι για να φύγει η κοπέλα πρέπει να της δώσει όλα τα κοσμήματα που της έχει χαρίσει. Αφού ο στρατιώτης αποχαιρετά τον Παλαιστρίωνα και την Φιλοκωμάσιον στο κατώφλι μπαίνει μέσα στο σπίτι του για να συναντήσει την άλλη γυναίκα, αλλά ο γείτονας και ο μάγειράς του τον ξυλοφορτώνουν που τα έριξε σε παντρεμένη. Τελικά εκείνος τους πληρώνει για να τον αφήσουν ήσυχο.

> [Πλαύτος, *Ο καυχησιάρης στρατιώτης* ή *Το παλικάρι της φακής*. Ο στρατιώτης καρδιοκατακτητής Πυργοπολυνείκης και ο παράσιτος Αρτοτρώκτης, ο οποίος κολακεύει συνέχεια το παλικάρι της φακής]
> ΠΥΡΓ. Αν έτσι μου τα λες όπως τώρα, θα τρως για πάντα. Θα σου δίνω εγώ φαγητό από το δικό μου.
> ΑΡΤ. Και τι να πρωτοθυμηθώ! Μέσ' στην Καππαδοκία... που μια στιγμή, σαν τ' αρνιά θα έσφαζες πεντακόσιους, εκείνο το μαχαίρι σου αν δεν είχε στομώσει.
> ΠΥΡΓ. Ένα παλιάσκερο,[3353] λαγί.[3354] Τους μούντζωσα. Ας τους τώρα.
> ΑΡΤ. Μα τώρα εγώ θα σου τα πω... που όλος φωνάζει ο κόσμος, πως ένας είναι ανίκητος, ο Καστροκαταλύτης [Πυργοπολυνείκης], ο πιο όμορφος, ο πιο τρανός με τις περίσσιες χάρες. Για σε, και με το δίκιο τους, στενάζουν οι γυναίκες. Και για τ' αντρίκια κάλλη σου. Χθες, μάλιστα, στο δρόμο, κάμποσες απ' το ρούχο μου μ' αρπάξαν.
> ΠΥΡ. Και τι σου είπαν;
> ΑΡΤ. «Ποιος είν' αυτός;», μου λέγανε. «Μην είν' ο Αχιλλέας;» Όχι, τους λέω. Δεν τόβρατε. Είναι ο ίδιος ο αδελφός του. Τότε μια ολόξανθη πετάγεται: «Θεοί μου, τι λαχταριστός άντρας! Τι ανοιχτοχέρης! Για κοίταξε οι μεταξωτές μπούκλες του πώς του πάνε! Καλόμοιρη, αχ..., που ξαπλωθεί μ' αυτόν στο ίδιο κρεβάτι.»
> ΠΥΡΓ. Αχ... τι τραβάμε εμείς... εμείς, που είμαστε τόσο ωραίοι![3355]

Τα πρότυπα των κωμωδιών του Πλαύτου βρίσκονται στην Μέση και στην Νέα Κωμωδία, αλλά όπως έχουμε ήδη εξηγήσει οι ελάχιστες πληροφορίες για την πρώτη μας αναγκάζουν να στρέψουμε την προσοχή μας προς την δεύτερη. Τα έργα του περιλαμβάνουν κωμωδίες με προσεγμένη περιγραφή χαρακτήρων, κωμωδία παρεξηγήσεων,

---

[3353] ασκέρι=αμέτρητοι στρατιώτες

[3354] λεγεώνα

[3355] Plautus, *Miles gloriosus*, 50-69, λογοτεχνική απόδοση Γιάννης Σιδέρης, 1925 [αναφορά σε *Νέα Εστία*, τόμ. 101 (1977), σ. 615], από «Ρωμαϊκό Θέατρο. Πλαύτος», με τη Λήδα Δημητρίου, ρ.ε., μέρος 2, ΕΡΤ, Τρίτο Πρόγραμμα, 2007-2008.

φάρσες, έργα προβληματισμού, αλλά και ιλαροτραγωδία που μοιάζει με φλύακα. Έχει επηρεασθεί έντονα από τους Έλληνες Μένανδρο, Δίφιλο, Φιλήμονα, αλλά μόνο με τον Μένανδρο μπορούμε να έχουμε άμεση σύγκριση. Για τις *Bacchides* διαθέτουμε έναν πάπυρο με εκτενές παράλληλο ελληνικό χωρίο, πράγμα που αποδεικνύει ότι ο Πλαύτος δεν ήταν ένας απλώς αντιγραφέας-μεταφραστής, αλλά είχε μεγαλύτερη αυτοτέλεια στην διασκευή των ελληνικών κωμωδιών.[3356] Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Λατίνος ποιητής έχει δεχθεί επιρροές και από λατινικές τραγωδίες. Στα έργα του Πλαύτου λείπουν τελείως οι σημειώσεις ΧΟΡΟΥ, γεγονός που μας κάνει να πιστεύουμε ότι παίζονταν χωρίς διακοπή. Βέβαια, είναι πολύ πιθανό το κείμενο να παιζόταν μελωδικά, κάτι σαν οπερέτα. Οι πρόλογοι στα έργα *Poenulus* (*Καρχηδόνιος*) του Πλαύτου και *Hecyta* (*Πεθερά*) του Τερέντιου (δες παρακάτω) δείχνουν ότι κατά τον Γ’ αιώνα π.Χ. το κοινό που παρακολουθούσε τις λατινικές κωμωδίες ήταν διαφόρων οικονομικών κλάσσεων, ηλικίας, φύλου, και συμμετείχε με επιφωνήματα και σχόλια κατά την διάρκεια της παραστάσεως.[3357]

Ο Πλαύτος διευρύνει τον πανελληνισμό του Μενάνδρου σε κοσμοπολιτισμό. Δημιουργεί έναν παράλογο[3358] για την εποχή του κόσμο και καλεί το κοινό του να τον δει σαν ήταν η πραγματικότητα και να γελάσει. Για παράδειγμα, η σύζυγος κυβερνά τον άντρα της, ο γιος διατάζει τον πατέρα, υπακούν στον δούλο σαν να ήταν θεός, η μητέρα σπρώχνει την κόρη σε ανήθικες πράξεις. Οι ελληνικοί τόποι στους οποίους διαδραματίζονται τα έργα του δίνουν στις κωμωδίες μία εξωτική χροιά και τις απομακρύνουν τελείως από την ρωμαϊκή επικαιρότητα. Άλλωστε, όλη αυτή η διεφθαρμένη κοινωνία που περιγράφουν δεν είναι παρά μια ξένη κοινωνία, η ελληνική! Αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις που ο Πλαύτος στηλιτεύει έμμεσα την ρωμαϊκή κοινωνία. Έχει υποστηριχθεί ότι, λόγου χάριν, στο *Trinummus* τονίζεται η νομιμότητα έναντι της υποκρισίας και εκεί θα μπορούσαμε να δούμε την κριτική του Κάτωνα για τις καταχρήσεις και τον αγώνα του εναντίον των Σκιπιώνων και όσα πρέσβευαν (δες παραπάνω). Στους *Captivi* προβάλλει η ελληνική ιδέα της ισότητας των ανθρώπων που στην ελληνική κωμωδία αφορούσε στους Έλληνες και μόνο, ενώ η χρήση του από τον Λατίνο κωμωδιογράφο κάνει το ελληνικό πρότυπο πανανθρώπινο. Κατά την Αναγέννηση (14ος-17ος μ.Χ. αιώνα) ο Πετράρχης μελετά έργα του, τον έχει μαζί του και ο Λούθηρος τον 16ο μ.Χ. αιώνα. Μεταφράζεται στα γερμανικά, ιταλικά, ισπανικά και αγγλικά. Τον 18ο μ.Χ. αιώνα στην Γερμανία αποτελεί πηγή εμπνεύσεως για νέα θεατρικά έργα. Οι χαρακτήρες του αποτελούν πηγή εμπνεύσεως για τον Μολιέρο, τον Σαίξπηρ, τον Γκολτνόνι αλλά και για άλλους συγγραφείς μέχρι και σήμερα. Γράφει κάπως αινιγματικά ο Σαρλ Μπωντλέρ για το κωμικό στην Αρχαιότητα: «Θα υποστήριζα πως παρά το γεγονός ότι αυτές οι εποχές [του Αριστοφάνη και του Πλαύτου] είναι σημαντικά πολιτισμένες και η πίστη έχει υποχωρήσει αισθητά, αυτό το κωμικό δεν είναι ακριβώς το δικό μας κωμικό. Έχει μάλιστα κάτι το άγριο, και δεν μπορούμε καθόλου να το οικειοποιηθούμε παρά μόνο καταβάλλοντας μια προσπάθεια πνευματικής οπισθοδρομήσεως, της οποίας το

[3356] Όχι όμως στον υπερβολικό βαθμό και τον θαυμασμό που δείχνει για αυτό ο Rose, *Latin Literature*, p. 41.

[3357] A. S. Gratwick, «Drama,» in *The Cambridge History of Classical Literature. 2. Latin Literature*, eds E. J. Kenney and W. V. Clausen (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), p. 81.

[3358] *Ίδιο*, p. 115.

αποτέλεσμα λέγεται απομίμηση».[3359] Πάντως, το ταλέντο του Πλαύτου στην δραματουργική κωμικότητα έχει χαρακτηρισθεί ως «ακαταμάχητο».[3360]

Ο Καικίλιος Στάτιος (Caecilius Statius, περ. 220-166 π.Χ.), ίσως ο μεγαλύτερος Λατίνος κωμωδιογράφος όπως έχει χαρακτηρισθεί ήδη από την Αρχαιότητα, ήταν Ίνσουμβρος Γαλάτης και μπορεί η καταγωγή του να ήταν από το Μιλάνο. Οι κωμωδίες του άργησαν να κερδίσουν το κοινό. Γνωρίζουμε τους τίτλους σαράντα κωμωδιών του αλλά διαθέτουμε μόνο αποσπάσματα, από τα οποία είναι φανερό πως το κύριό του πρότυπο υπήρξε ο Μένανδρος αλλά μιμείται και τον Φιλήμονα. Ενδιαφέρεται περισσότερο για την εξέλιξη της πλοκής του έργου παρά για το ήθος των χαρακτήρων του και θέλει να αιφνιδιάσει τον θεατή.

> Η εσχάτη προδοσία πραγματοποιείται σ' αυτή την πολιτεία,
> γιατί μια πόρνη δεν δέχεται να πάρει λεφτά απ' έναν αγαπημένο εραστή της.[3361]

Την σύγκριση με τον Μένανδρο μπορούμε να την κάνουμε με την κωμωδία του *Plocium* (*Το περιδέραιο*) που αντιστοιχεί στο *Πλόκιον* του Μενάνδρου. Η κόρη ενός φτωχού χωριάτη βιάστηκε στα γρήγορα μια νύχτα γιορτής από κάποιον μεθυσμένο νέο συγγενή της, χωρίς ο ένας να μπορεί να αναγνωρίσει τον άλλον. Η κοπέλα, που δεν αποκάλυψε το τι είχε συμβεί, αρραβωνιάστηκε τον βιαστή της. Στην αρχή του έργου, ο γέρος πατέρας του βιαστή παραπονιέται σε κάποιον γείτονά του για την πλούσια αλλά άσχημη σύζυγό του. Τον είχε αναγκάσει να πουλήσει μια ωραία δούλα, διότι νόμιζε ότι ήταν ερωμένη του. Η κόρη του, που έκρυβε ότι είχε συλλάβει παιδί, ένοιωσε τους πόνους της γέννας την παραμονή του γάμου της με τον βιαστή και πατέρα του παιδιού. Ο καλός σκλάβος του πατέρα της άκουσε τα βογγητά της γέννας και σκέφτηκε ότι ήταν μόλις δέκα μήνες που είχαν μετακομίσει από την ύπαιθρο και υποτίθεται ότι η κόρη δεν είχε καμία παλιά σχέση. Όταν αποκαλύφθηκε το μυστικό, ο νέος, που δεν γνώριζε ότι επρόκειτο να νυμφευθεί αυτή που είχε βιάσει και είχε στα σπλάχνα της το παιδί του, πήρε πίσω την υπόσχεση του γάμου. Ο πατέρας όμως της κοπέλας έφερε το ζήτημα στο δικαστήριο, όπου από κάποιο περιδέραιο αναγνώρισαν η βιασθείσα και ο βιαστής ο ένας τον άλλον. Ο γάμος έγινε και ο καλός δούλος απελευθερώθηκε.[3362] Από την σύγκριση των αποσπασμάτων των κωμωδιών διαφαίνεται ότι οι γελοιογραφικοί χαρακτήρες και η αριθμητική ακρίβεια του Μενάνδρου αντικαθιστώνται στον Στάτιο από ψυχολογικές εντυπώσεις και μονοσύλλαβες περιγραφές. Ο Στάτιος αναπλάθει καταστάσεις μέσω της πλοκής του έργου. Από τα λίγα αποσπάσματα που έχουν διασωθεί δεν είναι δυνατόν σήμερα να αντιληφθούμε το μέγεθος της συμβολής του στην Λατινική Κωμωδία, κυρίως σε ό,τι αφορά στην επεξεργασία της πλοκής των έργων του. Μπορούμε, όμως, να συμπεράνουμε ότι συνδυάζει «αποφθεγματική διατύπωση των ιδεών με μια μάλλον άξεστη ηθογράφηση και μια πολύχρωμη γλώσσα».[3363]

[3359] Charles Baudelaire, «Η ουσία του γέλιου και του κωμικού εν γένει στις πλαστικές τέχνες,» [8 Ιουλίου 1855] *Αισθητικά Δοκίμια* (Αθήνα: Printa,1995/2005), σ. 92-93.

[3360] Albrecht, σ. 182-230.

[3361] Caecilius, *Synephebi*, 203-204. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[3362] Caecilius, *Plocium*, 134-179.

[3363] Albrecht, σ. 231-239.

Ο Πόπλιος Τερέντιος (Publius Terentius, περ. 195/185-159 π.Χ.) γεννήθηκε στην Καρχηδόνα και ήταν μάλλον λιβυκής καταγωγής. Ήρθε στην Ρώμη ως δούλος Συγκλητικού, μορφώθηκε και απελευθερώθηκε. Ταξίδεψε στην Ελλάδα και στην Μικρά Ασία, αλλά πέθανε κατά την επιστροφή του στην Ρώμη. Λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους σε σχέση με τις κωμωδίες του Πλαύτου, τα έργα του άργησαν να γίνουν αποδεκτά από το κοινό. Επηρεάσθηκε σημαντικά από τον Μένανδρο. Γνωρίζουμε έξι κωμωδίες του.

Στην *Andria* (*Η Ανδριώτισα* ή *το κορίτσι από την Άνδρο*) η Γλυκέριον περιμένει παιδί από τον Πάμφιλο που είναι αρραβωνιασμένος με την Φιλουμένα, κόρη του Χρέμη. Ο πατέρας του Σίμων επιμένει να γίνει ο γάμος σύντομα και ο Πάμφιλος συμφωνεί. Αλλά όταν ο Χρέμης μαθαίνει και βλέπει το παιδί που έχει αποκτήσει ο μέλλον γαμβρός του με την Γλυκέριον, ακυρώνει τον γάμο. Σύντομα, όμως, μαθαίνει ότι εκείνος είναι ο πατέρας της Γλυκέριον και επιτρέπει τον γάμο της με τον Πάμφιλο, ενώ η Φιλουμένα παντρεύεται τον Χαρίνο που αγαπά.[3364] Το έργο είναι βασισμένο στο ομώνυμο του Μεάνδρου συνδυαζόμενο με ένα άλλο του Έλληνα κωμωδιογράφου, την *Περίνθια.*

> [Τερέντιος, *Η Ανδριώτισα* ή *το κορίτσι από την Άνδρο.* Πρόλογος]
> Όταν ο ποιητής είχε την πρώτη έμπνευση για το έργο αυτό θαρρούσε πως μόνο χρέος του ήταν να φροντίσει να ευχαριστήσει τον λαό με τούτο. Μα τώρα το κατάλαβε πως έχει ξεφύγει για καλά από τον σκοπό του. Τρώει τον καιρό του γράφοντας προλόγους, όχι για την υπόθεση του έργου μα για να αποκριθεί στις κατηγόριες ενός παλιού ποιητή. Λοιπόν, προσέξτε παρακαλώ το λάθος που του ρίχνουν: έγραψε ο Μένανδρος, εξόν από τα άλλα, και τα έργα *Το κορίτσι από την Άνδρο* και την *Περίνθια*, Όποιος ξέρει το ένα είναι σαν να ξέρει και τα δύο. Μοιάζουνε στην υπόθεση. Διαφέρουν στα αισθήματα, όμως, και στο ύφος. Ό,τι κοινό βρήκε σ' αυτά τα δύο έργα, τό 'βαλε στο δικό του λέφτερα. Όμως γι' αυτή την πράξη τον κατηγορούνε. Και έχουν την γνώμη πως δεν πρέπει διόλου να μπλέκονται τα δύο έργα μέσα σε ένα. Μήπως ετούτη η κριτική που κάνουν δεν είναι κριτική. Κακολογώντας τον ποιητή μας, όμοια κατακρίνουν τον Ναίβιο, τον Έννιο και τον Πλαύτο, που σαν παράδειγμα τους είχε εκείνος. Και την ελευθερία τους προτιμάει την ξέγνοιαστη παρά την σκονισμένη, κούφια επιμέλεια των κριτικών του. Λοιπόν, τους συμβουλεύω να ησυχάσουν και να πάψουνε πια να κατακρίνουν χωρίς να αναγνωρίζουν τα δικά τους λάθη. Και σεις με δίκαιη την κρίση παινάτε [παινεύετε] τον, βοηθάτε και προσέξτε καλά την αφορμή της διαμάχης. Έτσι θα βρείτε αν απομένει ελπίδα να ανεβαστούν οι νέες του κωμωδίες ή να τις απορρίψετε άμα πρέπει σαν πληκτικές, προτού καν τις δείτε.[3365]

[3364] Για αντιπαραβολή της κωμωδίας αυτής με αυτές του Μενάνδρου δες A. S. Gratwick, «Drama,» in *The Cambridge History of Classical Literature. 2. Latin Literature*, eds E. J. Kenney and W. V. Clausen (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982), pp. 117-119.

[3365] Terentius, *Andria,* 1-27, μετάφραση Τάσου Ρούσσου (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, 1992). Άκου και «Ρωμαϊκό Θέατρο. Τερέντιος», με τη Λήδα Δημητρίου, ρ.ε., μέρος 1 και 2, ΕΡΤ, Τρίτο Πρόγραμμα, 2007-2008.

Στον *Hauton Timorumenos* (*Ο Αυτοτιμωρούμενος*) ο Μενέδημος έπεισε τον γιο του Κλεινία να καταταγεί στον στρατό για να τον διώξει μακριά από την αγαπημένη του Αντιφίλη. Μετανιωμένος, όμως, τιμωρεί τον εαυτό του με σκληρή δουλειά στα κτήματά του. Όμως ο Κλεινίας γυρίζει πίσω κρυφά και φιλοξενείται στο σπίτι του φίλου του Κλειτιφώντα, ο οποίος αγαπά την εταίρα Βακχίδα. Για να παραπλανήσουν τον Χρέμη, πατέρα του Κλειτιφώντα, παρουσιάζεται η Βακχίδα ως ερωμένη του Κλεινία και η Αντιφίλη ως η υπηρέτριά της. Τελικά, αποδεικνύεται ότι η Αντιφίλη είναι αδελφή του Κλειτιφώντα και έτσι παντρεύεται τον Κλεινία. Είναι βασισμένο σε κάποιο πρώιμο έργο του Μενάνδρου.

Στον *Eunuchus* (*Ευνούχο*) ο Θράσων, που είναι στρατιώτης, έχει κάνει δώρο στην εταίρα Θαΐδα μια δούλη, την Παμφίλα, η οποία στην πραγματικότητα είναι αδελφή της Θαΐδας και ελεύθερη. Ο δεύτερος εραστής της Θαΐδας, ο Φαιδρίας, της έχει κάνει δώρο έναν ευνούχο. Ο αδελφός της Φαιδρίας που επιθυμεί την δούλα της μεταμφιέζεται σε ευνούχο και βιάζει την Παμφίλα. Αποκαλύπτεται ότι αυτή είναι ελεύθερη και οι δυο τους παντρεύονται. Ο Θράσων και ο Φαιδρίας τα βρίσκουν σε ό,τι αφορά στην Θαΐδα. Το έργο είναι βασισμένο σε ομώνυμο του Μενάνδρου.

Ο *Phormio* (*Φορμίων*) είναι παράσιτος. Ο Χρέμης και ο Δημιφών λείπουν σε ταξίδι. Ο Αντιφών, γιος του Δημιφώντα, παντρεύεται μια κοπέλα από την Λήμνο, ενώ ο Φαιδρίας, γιος του Χρέμη, ερωτεύεται μια μουσικό. Όταν ο Δημιφών επιστρέφει, ο παράσιτος Φορμίων του υπόσχεται ότι εάν του δώσει χρήματα θα νυμφευθεί ο ίδιος την Λημνία. Όμως, με τα λεφτά εξαγοράζει την μουσικό. Αποδεικνύεται ότι η Λημνία είναι κόρη του Χρέμη και άρα ο Αντιφών την κρατάει.

Η *Hecyta* (*Πεθερά*) του Τερέντιου έχει χαρακτηρισθεί ως αντι-κωμωδία, διότι είναι ένα πολύ ήρεμο και συγκινητικό έργο. Ο Πάμφιλος που αγαπά την εταίρα Βακχίδα δεν πλαγιάζει με την γυναίκα του Φιλουμένη. Όταν εκείνος λείπει σε ταξίδι, η Φιλουμένη επιστρέφει στους γονείς της και όλοι πιστεύουν ότι αιτία της αποχωρήσεώς της από τον συζυγικό οίκο είναι η κακιά της πεθερά. Όμως είναι έγκυος από κάποιον άγνωστο, με τον οποίο είχε συνευρεθεί πριν από τον γάμο της. Κρύβεται στο πατρικό της για να γεννήσει το παιδί. Την κατάσταση σώζει η Βακχίδα με ένα δαχτυλίδι που είχε κρατήσει από τον Πάμφιλο. Αυτό το δαχτυλίδι αναγνωρίζει η μητέρα της Φιλουμένης και έτσι αποδεικνύεται ότι ο άγνωστος ήταν ο ίδιος ο Πάμφιλος. Ο δούλος του Παρμένων επιβεβαιώνει τα γεγονότα. Το έργο είναι βασισμένο σε ομώνυμο του Απολλοδώρου από την Κάρυστο. Η κωμωδία αυτή αποτέλεσε πηγή εμπνεύσεως για τον Αντώνιο Μάτεσι όταν έγραψε (1829-1830) το θεατρικό του *Ο βασιλικός*.[3366]

> [Τερέντιος, *Πεθερά*. Στο τέλος της κωμωδίας, ο Παρμένων και η Βακχίδα επιβεβαιώνουν στον Πάμφιλο ότι είναι ο πατέρας του παιδιού]
> ΠΑΜΦ. Κύταξε καλά Παρμένε μου αυτά που μου λες να 'ναι αληθεινά, μη μου γυρίσει η ψεύτικη χαρά εις τόση θλίψη.
> ΠΑΡΜ. Μη φοβάσαι, λέω.
> ΠΑΜΦ. Βέβαια;

[3366] Θεοδώσης Πυλαρινός, «Η Πενθερά του Τερεντίου σε μετάφραση Αντωνίου Μάτεσι: πρώτη ολοκληρωμένη έκδοση,» *Παράβασις: επιστημονικό περιοδικό Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 9, αρ.1 (2009), σ. 499-500. Άκου και Τερέντιος, *Πεθερά*,. θεατρική ρ.ε. 1 ώρα & 7 λεπτά. Μετάφραση Θεόδουλος Μωρέας. ΕΙΡ. 197;

ΠΑΡΜ. Βεβαιότατα.
ΠΑΜΦ. Αν είναι έτζη [έτσι] εγώ είμαι εις τους ουρανούς.
ΠΑΡΜ. Θα 'υρης [βρεις] όλην την αλήθεια.
ΠΑΜΦ. Έλα 'δώ - Φοβούμαι μην πιστεύσω άλλο απ' εκείνο που μου αναφέρεις.
ΠΑΡΜ. Εδώ 'μαι.
ΠΑΜΦ. Μου φαίνεται να μου 'πες πως η Μυρρίνη εγνώρισε το δακτυλίδι της 'στο χέρι της Βακχίδα[ς].
ΠΑΡΜ. [Απαράλλακτα] Μάλιστα έτζη σου 'πα.
ΠΑΜΦ. Εκείνο που της έδοσα εγώ μια φορά - και αυτή σ' εδιόρισε να μου το 'πής – Δεν είναι έτζη;
ΠΑΡΜ. Απαράλλακτα.
ΠΑΜΦ. Ποιος πλειο καλορίζικος από με; Ποιος πλειο τυχηρός εις την αγάπη; Τί να σου χαρίσω διά τούτη την είδησι δεν ηξέρω.
ΠΑΡΜ. Ξέρω εγώ.
ΠΑΜΦ. Τί;
ΠΑΡΜ. Τίποτα - διατί ούτε 'στην είδηση ούτε εις εμέ βλέπω τίποτις εις όφελος σου.
ΠΑΜΦ. Εγώ ν' αφίσω δίχως ανταμοιβή εσέ που μ' έβγαλες από τον άδη και μ' έφερες πάλι εις το φως της ζωής; Α μη με νομίζης τόσον αχάριστο. Αλλά βλέπω την Βακχίδα που κάθετε 'στην εμβασία [πλατύσκαλο] του σπιτιού. Θέλει με προσμένει.
ΒΑΚΧ. 'Γεια χαρά Πάνφιλε.
ΠΑΜΦ. Ω Βακχίδα, ω Βακχίδα ω λυτρώτησά μου.
ΒΑΚΧ. Το πράγμα ήλθε τόσο καλά που καλήτερα δεν εβόληε.
ΠΑΜΦ. Και μου το κάνεις να το πιστεύσω με ταις πρόζες σου - έχεις πάντα την συνιθισμένη σου χάρη και γλυκάδα και καλοσύνη, διατί η χάρη κ' η ηδονή που βρίσκεται 'στα λόγια σου εις το φέρσιμό σου σου ανοίγει ταις θύραις να σε δέχονται όπου παρησιασθής.
ΒΑΚΧ. Και συ μα τους Θεούς, φυλάς τους ίδιους σου καλούς τρόπους και την ίδια σου γλυκάδα και καλοσύνη - διά να μην είναι 'στον κόσμο άνθρωπος γλυκύτερος και αγαθότερος από σε.
ΠΑΜΦ. Αχ! αχ! Τούτα μου λες;
ΒΑΚΧ. Καλά κάνεις, Πάνφιλε ν' αγαπάς την γυναίκα σου. Δεν την είχαν ιδή τα μάτια μου άλλη φορά από σήμερο. Την είδα και μου εφάνηκε γεμάτη χάραις και καλοσύναις.
ΠΑΜΦ. Αλήθεια λες;
ΒΑΚΧ. Να 'χω βοήθεια τους Θεούς, Πάνφιλε!
ΠΑΜΦ. Πες μου. Είπες τίποτε του πατέρα μου από τούτα τα πράγματα;
ΒΑΚΧ. Τίποτ' ακόμη.
ΠΑΜΦ. Δεν είναι μήτε χρεία. Έγνοια σου. σιοπή. Δεν μ' αρέσει να κάνω 'σαν σταις Κομωδίαις που όλοι τα μαθαίνουν όλα. Εδοί τα 'ξέρομε μοναχά όσοι πρέπει να τα ξέρομε. Όσοι δεν πρέπει ούτε τα ξέρουν ούτε τα μαθαίνουν ποτέ.
ΒΑΚΧ. Να σου 'πώ μάλιστα έναν τρόπο διά να τα κρύψης ευκολότερα. Η

Μυρρίνα είπε του Φιδίππου πως επίσπευσε 'στον όρκο μου και δια τούτο σε στοχάζεται αθώα.
ΠΑΜΦ. Εξέραιτα. Ελπίζω η υπόθεση να 'πιτύχη καθώς επιθυμούμε.
ΠΑΡΜ. Αφέντη. 'Μπορώ καν να μάθω κ' εγώ τί είναι τούτο το καλό που έκαμα σήμερα; και τί 'ναι τούτα που ολοένα λέτε του λόγου σας αυτού;
ΠΑΜΦ. Δεν 'μπορείς.
ΠΑΡΜ. Όμως κάτι εμυρίστηκα - εγώ τον έβγαλα από τον άδη; εις τί τρόπο;
ΠΑΜΦ. Δεν ηξέρεις, Παρμένε, πόσο σήμερο με οφέλησες κι' από τί συμφορά μ' έβγαλες.
ΠΑΡΜ. Ε το ξέρω. Δεν έπραξα απλώς κι' ως έτυχε.
ΠΑΜΦ. Σου το πιστεύω.
ΠΑΡΜ. Αφίνει ποτέ ο Παρμένος να περάση η ευκαιρία να μην δειχθή καθώς είναι η συνήθεια του;
ΠΑΜΦ. Ακλούθαμε εδώ μέσα Παρμένε.
ΠΑΡΜ. Σε ακλουθάω – (μιλάει μόνος του) Εγώ μα το ναι έκαμα περισσότερο καλό σήμερα χωρίς να το 'ξέρω, παρά ποτέ άλλη φορά που το ήξερα. - Λοιπόν κτυπήστε μου τα χέρια.[3367]

Στην κωμωδία *Adelphoe* (*Οι αδελφοί*), με πρωτότυπο από τον Μένανδρο, δύο αδέλφια, ο Αισχίνος και ο Κτησιφών, έχουν διαπαιδαγωγηθεί με διαφορετικό τρόπο. Η διαπαιδαγώγηση του Αισχίνου από τον θείο του Μικίωνα είναι χαλαρή. Ο Κτησιφών, που έχει διαπαιδαγωγηθεί αυστηρά από τον πατέρα του Δημέα, αγαπά μια σκλάβα μουσικό. Ο Αισχίνος αρπάζει βίαια από τον μαστρωπό της την σκλάβα μουσικό για να την παραδώσει στον αδελφό του. Ο Αισχίνος έχει αποπλανήσει την Παμφίλη, κόρη της Σωστράτης. Η Σωστράτη θεωρεί ότι ο μέλλον γαμπρός της δεν θα είναι πιστός στην κόρη της, ενώ ο Κτησιφών στηλιτεύει την διαπαιδαγώγηση που έχει χρησιμοποιήσει ο Μικίων για τον αδελφό του. Γίνεται όμως γνωστό ότι εραστής της σκλάβας μουσικού είναι ο Κτησιφών. Στο τέλος, ο Αισχίνος νυμφεύεται την Παμφίλη και ο Κτησιφών κρατά την μουσικό του.

Πρότυπα του Τερέντιου αποτελούν κωμωδίες του Μενάνδρου και του Απολλόδωρου, αλλά χρησιμοποιεί τον πρόλογο με τελείως διαφορετικό τρόπο από ό,τι ο Πλαύτος. Στα έργα του Τερέντιου ο πρόλογος θυμίζει την παράβαση στην αριστοφανική κωμωδία. Ένα πρόσωπο που γνωρίζει την υπόθεση αλλά που στην συνέχεια δεν παίζει κάποιο ρόλο στο έργο μπορεί στον πρόλογο να αναφερθεί σε ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής και να εκθέσει την άποψή του για άλλους ποιητές και τα έργα τους. Τα προγενόμενα εκθέτονται μέσα στο έργο όταν ορισμένοι χαρακτήρες αναφέρονται σε γεγονότα του παρελθόντος, που αντικειμενικά δεν θα μπορούσαν να γνωρίζουν. Η τύπου οπερέτας ομιλία και τα τραγουδιστά μέρη εγκαταλείπονται και πλέον το έργο μετατρέπεται σε ομιλούμενο θέατρο και η διαίρεση σε πράξεις χάνει το νόημά της. Στην γλώσσα της κωμωδίας, ο Πλαύτος χρησιμοποιεί υβριστικές λέξεις ενώ ο Τερέντιος τις αποφεύγει ή βάζει αποσιωπητικά. Αντί για γέλιο, ο Τερέντιος χρησιμοποιεί την ειρω-

[3367] Terentius, *Hecyta*, 841-881, λογοτεχνική απόδοση (1828;) του Αντωνίου Μάτεση στο ζακυνθινό ιδίωμα και με παλαιότερη ορθογραφία από την έκδοση Θεοδώσης Πυλαρινός, «Η Πενθερά του Τερεντίου σε μετάφραση Αντωνίου Μάτεσι: πρώτη ολοκληρωμένη έκδοση,» *Παράβασις: επιστημονικό περιοδικό Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 9, αρ.1 (2009), σ. 527-528.

νεία. Επίσης, προβάλλει μια ηθική σοβαρότητα: λείπουν από την σκηνή οι ερωτευμένοι γέροι, αλλά και ο φαφλατάς στρατιώτης του στο *Eunuchus* δεν είναι τόσο γελοίος όπως αυτός στο *Miles gloriosus* του Πλαύτου. Ο κόσμος του Τερέντιου είναι πιο ρεαλιστικός από αυτόν του Πλαύτου, που αρέσκεται στο φανταστικό. Σε αντίθεση με τον Πλαύτο, ο Τερέντιος χρησιμοποιήθηκε μέσα στους αιώνες ως συγγραφέας ο οποίος μπορούσε να διδαχθεί στο σχολείο. Αν και συμφωνούσε στην σχολική του χρήση ο Άγιος Αυγουστίνος (Αυγουστίνος Ιππώνος, Aurelius Augustinus Hipponensis, 354-430 μ.Χ.), η μοναχή Ροσβίτα (Hrotsvit von Gandersheim, 935-μετά το 973 μ.Χ.) συγγράφει έξι δικές τις κωμωδίες ως χριστιανικό αντιστάθμισμα στα ανήθικα έργα του Τερέντιου. Ο μοναχισμός τελικά νίκησε την μελέτη του Τερέντιου μέχρι την Αναγέννηση, η οποία βλέπει στα έργα του το υπόδειγμα του ορθού ύφους της καθομιλουμένης λατινικής αλλά και την ηθική του διάσταση. Το 1502 μ.Χ., με την ίδρυση του πανεπιστημίου της Βιττεμβέργης (Wittenberg), στην Γερμανία, ιδρύεται και καθηγητική έδρα με αντικείμενο την μελέτη των έργων του Τερέντιου. Αργότερα, τον μιμείται ο Θερβάντες σε μία νουβέλα του, ο Αλέξανδρος Δουμάς υιός στο *Η Κυρία με τις καμέλιες* και ο Thorton Wilder στην δική του *Andria*, αλλά και πάρα-πάρα πολλοί άλλοι. Η σπουδαιότητα του Τερέντιου για το σημερινό θέατρο έγκειται στην «ευρωπαϊκή ακτινοβολία της δραματικής του τέχνης».[3368]

Ο Γάιος Λουκίλιος (Gaius Lucilius, περ. 180-103 π.Χ.) καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια ιππέων και γεννήθηκε στην Suessa Aurunca, στα σύνορα Λατίου και Καμπανίας. Υπήρξε φίλος και συμπολεμιστής του Σκιπίωνα στην Νουμαντία και έτσι οι ισχυροί φίλοι του Ρωμαίου στρατηγού έγιναν και φίλοι του. Παρ' όλα αυτά, στηλιτεύει τον Σκιπίωνα, εάν χρειασθεί, και παίρνει ίσες αποστάσεις από πολιτικούς αντιπάλους, επιδεικνύοντας μία ασυνήθιστη λογοτεχνική ανεξαρτησία. Η σάτιρα του Λουκίλιου γεννήθηκε την εποχή που η Ρώμη κυριαρχούσε στην Μεσόγειο και ο πλούτος είχε αρχίσει να συγκεντρώνεται στα χέρια ολίγων. Σάτιρα είχαν χρησιμοποιήσει πριν από αυτόν και ο Έννιος και ο Πακούβιος, αλλά στον Λουκίλιο γίνεται το κύριο λογοτεχνικό στοιχείο. Στο τρίτο, πέμπτο και ένατο βιβλίο του έργου του, έγινε ο πρώτος Ρωμαίος λογοτέχνης που χρησιμοποίησε ποιητικές ανοικτές επιστολές.

Από το σωζόμενο απόσπασμα για την αρετή, μπορούμε να αντιληφθούμε την λογοτεχνική τέχνη και τεχνική του Λουκίλιου. Το κεντρικό θέμα είναι η ηθική εκτίμηση του πλούτου, η οποία συμπληρώνεται από την ιδέα του μέτρου στην απόκτησή του αλλά και στην ορθή διαχείρισή του.

[Ορισμός της αρετής]
Η αρετή, Αλβίνε, είναι αυτή που θα προσπαθήσει να αποπληρώσει
την αξία όποιων καταστάσεων και όποιων περιστάσεων ζούμε.
Η αρετή γνωρίζει αυτό που κάθε πράγμα περικλείει για τον άνθρωπο,
η αρετή γνωρίζει τι είναι δίκαιο, τι χρήσιμο, τι τίμιο για τον άνθρωπο,
αλλά και τι είναι καλό, τι κακό, όποιο είναι άχρηστο, άσχημο, άτιμο.
Η αρετή γνωρίζει το τέλος και το όριο στην επιδίωξη κάποιου πράγματος.
Η αρετή θα μπορέσει να αποπληρώσει την αξία με τον πλούτο σου.
Η αρετή θα δώσει αυτό το οποίο πράγματι οφείλεται στην τιμή,

[3368] Albrecht, σ. 239-2268.

να είναι εχθρός και εναντίον κακών ανθρώπων και συνηθειών
και να αμύνεται των καλών ανθρώπων και των συνηθειών,
να τα κάνει αυτά σημαντικά, να έχουν την εύνοιά της,
να της είναι προσφιλή,
και επιπλέον να θέτει πρώτο το συμφέρον της πατρίδας, μετά των γονέων,
και τρίτο το ατομικό.[3369]

Τα θέματα των σατιρών του περιστρέφονται γύρω από την ζωή την δική του, των φίλων του αλλά και των εχθρών του. Μεγάλο μέρος καταλαμβάνει ο έρωτας, ενώ ο γάμος είναι για τον Ρωμαίο ποιητή κάτι σαν γλυκό κακό. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του είναι η κοινωνική κριτική. Επαινεί και ψέγει πολιτικούς και λαό. Χρησιμοποιεί την επικαιρότητα αλλά και θέματα από την ηθική και γενικά την φιλοσοφία. Τονίζει από την αρχή ότι δεν τον ενδιαφέρει η γέννηση του ουρανού και της γης,[3370] αλλά η πραγματική ζωή. Ο Λουκίλιος είναι ο Ρωμαίος ποιητής της σάτιρας.

Κατά την Μέση Δημοκρατία, οι Λατίνοι ποιητές δοκίμασαν τις συγγραφικές τους δυνάμεις στο έπος, στην τραγωδία και στην κωμωδία και στην σάτιρα. Παρά τις ελάχιστες διαφοροποιήσεις στα έργα τους, ουσιαστικά μιμήθηκαν απολύτως τους Έλληνες επικούς, όπως ο Όμηρος, τους δραματικούς συγγραφείς, όπως οι Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης, αλλά και τους κωμωδιογράφους της Μέσης και Νέας Κωμωδίας, όπως ο Μένανδρος. Εάν παραμερίσουμε το γεγονός ότι οι υποθέσεις όλων αυτών των έργων είναι σχεδόν πανομοιότυπες με τα πρωτότυπά τους ελληνικά, το σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν την λατινική γλώσσα για την συγγραφή λογοτεχνίας. Είτε σε αρχαΐζουσα μορφή είτε με τον Τερέντιο σε πλησιάζουσα την καθομιλουμένη, η λατινική έγινε πια και λογοτεχνική γλώσσα. Ακόμη σημαντικότερο είναι ότι, μέσω των έργων αυτών, το κοινό εξετέθη στην παράδοση της ελληνικής επικής ποιήσεως και δραματουργίας. Η πραγματική πρωτότυπη ρωμαϊκή λογοτεχνία αρχίζει με την σάτιρα, τον Β' αιώνα π.Χ., εποχή που κλείνει σχηματικά η Μέση Δημοκρατία στην Ρώμη.

Συμπέρασμα

Όταν λίγο πριν το μέσο του Γ' αιώνα π.Χ. οι Ρωμαίοι έπαιρναν την απόφαση να εμπλακούν στα σικελικά πράγματα, κανείς δεν ήταν σε θέση να προβλέψει ότι έναν αιώνα αργότερα θα κυριαρχούσαν στην Μεσόγειο Θάλασσα. Όλα ξεκίνησαν από μια απλή προσπάθεια να απομακρύνουν τους εχθρούς από την ιταλική χερσόνησο και να εξασφαλίσουν την Ρώμη τους. Με την εμφάνιση του Καρχηδόνιου Αννίβα, όμως, βρέθηκαν να πολεμούν σε δύο μεγάλα μέτωπα και σε δύο απομακρυσμένες από την Ρώμη περιοχές στην νότια Ευρώπη: στην Ισπανία και στην Ιταλία. Και στα δύο σημεία έχασαν σημαντικές μάχες και κινδύνευσαν να χάσουν τον πόλεμο. Όμως, η πολιτική ψυχραιμία της Συγκλήτου, η πανστρατιά στην οποία πρόθυμα συμμετείχαν Ρωμαίοι και σύμμαχοι, οι οικονομικές θυσίες και στερήσεις στις οποίες υποβλήθηκε η Ρώμη, αλλά και οι εξαιρετικοί ύπατοι στρατηγοί της στο τέλος απέδωσαν καρπούς. Υποχρέωσαν την Καρχηδόνα σε υποτιμητική ήττα και τελικά, φοβούμενοι την πιθανή παλινόρθωσή

[3369] Lucilius, 1196-1208. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[3370] Lucilius, 1.

της ως μεγάλη δύναμη, την εκμηδένισαν τελείως. Ο εχθρός σε Δύση και Νότο είχε κατατροπωθεί και στο μέσο του Β’ αιώνα π.Χ. η Ρώμη είχε κυριαρχήσει στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη. Σιγά-σιγά, οι ποιητές της μπορούσαν να μεταφράσουν και να χρησιμοποιήσουν τους Έλληνες ποιητές για να διδάξουν στους Λατίνους μαθητές το έπος και να διασκεδάσουν τους πολίτες με την τραγωδία και την κωμωδία.

Μα η Οικουμένη περιλάμβανε ακόμη τους Έλληνες και τους ελληνόφωνους. Στην Ανατολή υπήρχαν ακόμη οι απόγονοι του Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας. Υπήρχε ακόμη η Μακεδονία, οι ελληνικές Πόλεις, οι αυτοκρατορίες στην νοτιοδυτική Ασία και κυρίως η πτολεμαϊκή Αίγυπτος. Το 146 π.Χ., ο Κόσμος χωριζόταν ακόμη σε ρωμαϊκή Δύση και ελληνόφωνη Ανατολή. Όμως στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στον θάνατο του Αλεξάνδρου και στην καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους είχαν μεσολαβήσει περίπου διακόσια χρόνια ελληνιστικών Πόλεων, βασιλείων και αυτοκρατοριών, τα οποία θα συζητήσουμε και θα αναλύσουμε στους επόμενους τόμους.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ambraseys, Nicholas. *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East.* Cambridge: Cambridge Univ. Press & Academy of Athens, 2009.

Αππιανός. *Ρωμαϊκά.* Έκδ. Loeb.

Albrecht, Michael von. *Ιστορία της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας*. Μετ. του *Geschichte der Römischen Literatur.* 2 τόμ. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995.

Cunliffe, Barry. *The Ancient Celts.* London: Penguin, 1997.

Easterling, P. E. and B. M. W. Knox. *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature.* Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985.

Harris, William V. *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* Oxford: Clarendon Press, 1985.

Kenney, E. J. and W. V. Clausen. *The Cambridge History of Classical Literature. 2. Latin Literature.* Eds. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982.

Kruta et al., Venceslas. Eds. *The Celts*. Milan: Bompiani/Rizzoli, 1991/7.

Lancel, Serge. C*arthage. A History.* Oxford: Blackwell, 1995.

__________. *Hannibal.* London: Blackwell, 1998.

Lazenby, J. F. *The First Punic War.* London: Univ. College London, 1996.

Livius, Titus. *Ab Urbe Condita.* Εκδ. Loeb.

Nepos, Cornelius. Έκδ. Loeb.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Μάρκελλος». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. V.

Πολύβιος. *Ιστορίαι*. Εκδ. Loeb.

Steinby, Christa. *Rome vesrus Carthage. The War at Sea.* Barnsley, South Yorkshire: Pen & Sword, 2014.

Wilkes, John. *The Illyrians.* Oxford: Blackwell, 1992.

Οι επεξηγήσεις των συντομογραφιών στις υποσημειώσεις και ολόκληρη η βιβλιογραφία και τα Παραρτήματα βρίσκονται στον ξεχωριστό τόμο *Η Αρχαία Μεσόγειος, η Ελλάδα, και η Ευρώπη. Βιβλιογραφικός Οδηγός.*

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΤΟΜΟΥ

Δημήτριος Ι. Λοΐζος

Ο καθηγητής Δημήτρης Ι. Λοΐζος, αρχαιολόγος και ιστορικός με ειδίκευση στην Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1958 αλλά κατάγεται από την Ζάκυνθο και την Ιθάκη. Συνεισέφερε επί τριάντα συνεχή χρόνια (1990-2020) στην εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολλέγιο Deree College-The American College of Greece. Την περίοδο 1990-1998 δίδαξε Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Ιστορία ενώ την δεκαετία 2010-2020 διετέλεσε μέλος του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου (Academic Council). Επίσης, υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής (2010-2020) του Κολλεγιακού Γραφείου Διασφαλίσεως της Ποιότητας στην Ανωτάτη Εκπαίδευση (Validation Office), και προηγουμένως ιδρυτής και επικεφαλής (1998-2010) του Κολλεγιακού Γραφείου Φοιτητικής Ακαδημαϊκής Συμβουλευτικής (Academic Advising Office).

Είναι ο πρώτος (από το 1990) ιστορικός στην Ελλάδα, ειδικός στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities) και στην Ιστορική Πληροφορική (History and Computing) και από τους ελάχιστους παγκοσμίως ιστορικούς με εμπειρία (1990-2010) σε εφαρμοσμένο προγραμματισμό ηλεκτρονικών υπολογιστών στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Προγραμματιστής Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών/Digital Humanities Programming). Έχει ασχοληθεί με την ανάλυση, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εφαρμογών με ηλεκτρονικούς υπολογιστές (ολοκληρωμένο προγραμματισμό βάσεων δεδομένων, εφαρμογές πολυμέσων) για την διερεύνηση, την μελέτη και την διδασκαλία της Ιστορίας. Το κυριότερο έργο του στον τομέα αυτό είναι ο *Διόφαντος Μετατροπέας Αρχαίων Μέτρων*. Επίσης, υπήρξε εκδότης και διευθυντής συντάξεως του πρώτου στον κόσμο ηλεκτρονικού περιοδικού Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Anistoriton/Ανιστόρητον (1997-2017).

Ο Δ. Ι. Λοΐζος σπούδασε Αρχαιολογία και Αρχαία Ιστορία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Νεώτερη Ιστορία και Οικονομικά στο Deree College. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Διπλωματική και Κοινωνική Ιστορία στο Kent State University της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α. με καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους Dr. Lawrence S. Kaplan (US diplomatic history), Dr. S. Victor Papacosma (Balkan & modern Greek history), Dr. Henry N. Whitney (modern European history), Dr. Coburn V. Graves (early modern European & medieval history), Dr. Glee Wilson (ancient Greek history), και Dr. Harold Schwartz, (historiography) ενώ ασχολήθηκε και με την ανάπτυξη εφαρμογών για ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Συνέγραψε και υποστήριξε διατριβή υπό τον τίτλο *Land, Peasants, and State Policy in Inter-war Greece (1924-1928)*, η οποία βασίσθηκε σε αρχειακές πηγές, αλλά δημοσίευσε και την συνέχειά της στο βιβλίο *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την μελέτη του Αρχαίου Κόσμου, την Αρχαιολογία και Ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Η τρέχουσα μελέτη του αφορά στον Αρχαίο Κόσμο (3 τόμοι): *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη: Ιστο-*

ρία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός.

Ο πρόγονός του Δημήτριος Λοΐζος ανακάλυψε το 1868 στο σημερινό Σπήλαιο Λοΐζου στην Ιθάκη, όπου κατοικούσε (οικισμός Καλύβια Σταυρού), αρχαιοελληνική ταφή που περιείχε ένα μαχαίρι, ξίφος και νομίσματα, τα οποία έδειξε στον H. Schliemann και έτσι ακούσια άνοιξαν μαζί το μεγάλο κεφάλαιο της Μυκηναϊκής Ιστορίας.

Προσωπική Ιστοσελίδα
http://www.anistor.gr/loizos.htm

Σύνδεσμοι Εργογραφίας
Research Gate
https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos

Academia
https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos

Diophant Ancient Measures Converter
http://www.anistor.gr/history/diophant.html

* * *